

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Konrád Miklós: Vallásváltás és identitás. A kitért zsidók megítélésének változásai a dualizmus korában

Szóke Zoltán: Magyarország és a vietnami háború, 1962–1975

Merényi-Metzger Gábor: Az „aradi vértanúk” keresztelési anyakönyvi bejegyzései

Semsey Viktória: A Nemzeti Újság illusztrációi a spanyol polgárháborúról 1936–1939

Somorjai Ádám – Zinner Tibor: Washingtonból jelentjük. A budapesti amerikai nagykövetség Mindszenty bíboros tevékenységére vonatkozó, 1971-ben keletkezett iratai

Soós László: A kecskeméti állami „Miklós” szőlőtelep feladatköre alapításának első éveiben

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

144. ÉVFOLYAM (2010.)

1–6. SZÁM

SZÉCHENYI ISTVÁN HALÁLÁNAK 150. ÉVFORDULÓJÁN

<i>Hermann Róbert</i> : Széchenyi István leveleiből (1836–1857)	III/673
<i>Urbán Aladár</i> : Széchenyi István és Pest városának municipális joga.	III/689
<i>Velkey Ferenc</i> : „Szívemből szólok.” Széchenyi állásfoglalása a fordulóponton, 1848. március 14-én	III/695

TANULMÁNYOK

<i>Bárány Attila</i> : Zsigmond király, a konstanzi zsinat és a százéves háború	VI/1345
<i>Csukovits Enikő</i> : A földrajzi megismerés útjai Európában (az ókortól a nagy földrajzi felfedezések megindulásáig)	II/255
<i>Dominkovits Péter – Pálffy Géza</i> : Küzdelem az országos és regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században (1. rész)	IV/769
<i>Dominkovits Péter – Pálffy Géza</i> : Küzdelem az országos és regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században (2. rész)	V/1085
<i>Hermann Róbert</i> : Az „Ellenőr” – egy ellenzéki zsebkönyv születése	III/505
<i>Konrád Miklós</i> : Vallásváltás és identitás. A kitért zsidók megítélésének változásai a dualizmus korában	I/3
<i>Neumann Tibor</i> : Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló-Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492) (Első közlemény)	II/335
<i>Prajda Katalin</i> : Levelező üzletemberek. Firenzeiek a Zsigmond korban	II/301
<i>Sasfi Csaba</i> : Felekezeti és a középiskolai szocializáció szinterei. A magyarországi középiskolai diákság felekezeti viszonyai a 19. században	III/563
<i>Szabó András Péter</i> : Menyegzőtől menyegzőig. Gondolatok a házasságkötési szokásrend magyarországi fejlődéséről.	V/1027
<i>Szőke Zoltán</i> : Magyarország és a vietnami háború, 1962–1975	I/47
<i>Tringli István</i> : Vásártér és vásári jog a középkori Magyarországon	VI/1291
<i>Urbán Aladár</i> : Batthyány Lajos és a bécsi magyar külügyminisztérium	III/531
<i>Varga Szabolcs</i> : Nádasdy Tamás horvát-szlavón bánsága (1537–1539)	IV/793

KÖZLEMÉNYEK

A 17. századi arisztokrata udvari kultúra formái Nádasdy Ferenc mecenatúrájának példáján. Egy interdiszciplináris kutatócsoport bemutakozása (<i>Buzási Enikő</i>)	IV/849
<i>Bariska István</i> : Nádasdy II. Tamás és a Bocskai-felkelés.	IV/823
<i>Buzási Enikő</i> : Nádasdy Ferenc országbíró rezidenciáinak festészeti berendezéséről. Számok és következtetések	IV/895
<i>E. Kovács Péter</i> : Egy firenzei követjárás Magyarországon	VI/1455
<i>Fenyő István</i> : Magyar szónokok és statusférfiak	III/651
<i>Hernády Zsolt</i> : „Akkor megtudom azon nagy titkot, melyet levélben közölni nem lehet”. Deák Ferenc levelei a Batthyány családnak (1845–1865)	III/617
<i>Jakab Réka</i> : „Kóser-e a rabbi?” Ortodoxok és újítók a pápai zsidó községben az 1840-es években.	III/595
<i>Király Péter</i> : Nádasdy III. Ferenc rezidenciális zenéje	IV/969
<i>Kiss Erika</i> : Nádasdy Ferenc tárházai és kincsei	IV/933
<i>Krizsa Ágnes</i> : Az ortodox polemikus irodalom kezdetei a Habsburg Monarchiában. Szapolyai János levelezése az áthoszi szerzetesekkel (1533–1534)	V/1121

<i>Lakatos Bálint</i> : Kálnai Imre főesperesi és királyi titkári kinevezése (1523–1525). Adalékok a pápaság magyar személyi politikájához Mohács előtt	II/411
<i>Merényi-Metzger Gábor</i> : Az „aradi vértanúk” keresztelési anyakönyvi bejegyzései	I/99
<i>Miklós Péter</i> : Fejezetek a csanádi egyházmegye 1848/49-es történetéből	III/639
<i>Romhányi Beatrix</i> : Domonkos kolostorok birtokai a késő középkorban	II/395
<i>Semsey Viktória</i> : A Nemzeti Újság illusztrációi a spanyol polgárháborúról 1936–1939	I/125
<i>Serfőző Szabolcs</i> : A zarándokhelyek szerepe a Habsburg-dinasztia reprezentációjában a 17–18. században.	V/1183
<i>Simon Zsolt</i> : A zágrábi pénzverde 1525. évi számadása. Adatok az 1521. évi pénzreform történetéhez	II/433
<i>Somorjai Ádám – Zinner Tibor</i> : Washingtonból jelentjük. A budapesti amerikai nagykövetség Mindszenty bíboros tevékenységére vonatkozó, 1971-ben keletkezett iratai	I/143
<i>Szili Sándor</i> : Izjaszlav Jaroszlavics kijevi fejedelem bulláinak jelképrendszere. A rózsza mint keresztény szimbólum a 11. századi keleti szláv történelemben	II/373
<i>Toma Katalin</i> : Gróf Nádasdy III. Ferenc mecénási működésének társadalmi, anyagi és szellemi háttere	IV/853
<i>Tusor Péter</i> : A prágai nunciatúra tervezetei a trienti katolicizmus magyarországi terjesztésére a 16–17. század fordulóján	V/1165
<i>Veszprémy László</i> : Egy későközépkori világrónika a Mátyás-kori historiográfiában. Johannes de Utino latin nyelvű krónikájának hazai recepciója	II/465
<i>Viskolcz Noémi</i> : Nádasdy III. Ferenc gyűjteményei	IV/873
<i>Weisz Boglárka</i> : Vásárok a középkorban	VI/1397

MŰHELY

<i>Cserpes Tünde – Szijártó M. István</i> : Nyitott elit? A magyar főmértóságok a 18. században	V/1225
Helyreigazítás	V/1261

KISEBB CIKKEK

<i>Soós László</i> : A kecskeméti állami „Miklós” szőlőtelep feladatköre alapításának első éveiben	I/197
<i>Soós László</i> : A filoxéravész elleni küzdelem első kormányzati intézkedései.	III/669

TÖRTÉNETI IRODALOM

„Azok a hatvanas évek”. Mítosz és történelem 1968 (Ism.: <i>Mark David Pittaway</i>)	I/243
A pécsi egyházmegye története I. A középkori évszázadai (1009–1543). (Ism.: <i>Veszprémy László</i>)	VI/1537
<i>Allen, Joan</i> : Joseph Cowen and Popular Radicalism on Tyneside 1829–1900 (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	I/217
<i>Almási, Gábor</i> : The Uses of Humanism. Johannes Sambucus (1534–1581), Andreas Dudith (1533–1589), and the Republic of Letters in East Central Europe (Ism.: <i>Ács Pál</i>).	IV/1006
<i>Balogh Margit</i> : A magyar katolikus püspöki kar tanácskozási 1949–1965 között. Dokumentumok I–II. kötet (Ism.: † <i>Gergely Jenő</i>)	I/238
<i>Béli Gábor</i> : A nemesek négy bírója. A szolgabírók működésének első korszaka 1268–1351 (Ism.: <i>Domaniczky Endre</i>)	VI/1545
<i>Bobory, Dóra</i> : The Sword and the Crucible. Count Boldizsár Batthyány and Natural Philosophy in Sixteenth-Century Hungary (Ism.: <i>Klaniczay Gábor</i>)	V/1269
<i>C. Tóth Norbert</i> : Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban. (Ism.: <i>Kondor Márta</i>)	II/497
Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Abteilung IV: Das Ministerium Rechberg. Band 3. 21. Oktober 1860–2. Februar 1861. (Ism.: <i>Deák Ágnes</i>)	III/761

Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. IV/1–2. (Ism.: <i>Deák Ágnes</i>)	I/220
<i>Elter István</i> : Ibn Hayyân a kalandozó magyarokról. (Ism.: <i>Igaz Levente</i>)	II/485
<i>Gecsényi Lajos</i> : Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből (Ism.: <i>Molnár Antal</i>)	V/1264
Gli archivi della Santa Sede e il regno d'Ungheria (secc. 15–20). Studi in memoriam del professor Lajos Pásztor Archivista ungherese dell' Archivio Segreto Vaticano. (Ism.: <i>Tóth Krisztina</i>)	IV/1001
Hagyomány és megújulás. Életpályák és társadalmi mobilitás a végváriak körében (Ism.: <i>Vatai Gábor</i>)	VI/1549
Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte der Böhmisches Länder und Tschechiens im 20. Jahrhundert (Ism.: <i>Fejérdy András</i>)	I/228
Häuser – Namen – Identitäten. Beiträge zur spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Stadtgeschichte. (Ism.: <i>Tózsá-Rigó Attila</i>)	IV/999
<i>Hermann Róbert</i> : I. Ferenc József és a megtorlás (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	III/760
700 éves a közjegyzőség Magyarországon. (Ism.: <i>Romhányi Beatrix</i>)	II/495
<i>Horn Ildikó</i> : A kőnyező krokodil. Jagelló Anna és Báthory István házassága (Ism.: <i>Bagi Zoltán</i>)	IV/1010
<i>Hudi József</i> : A veszprémi színjátszás kezdetei (1723–1879) (Ism.: <i>Petrás Éva</i>)	III/755
<i>Jelinek, Yeshayahu A.</i> : The Carpathian Diaspora. The Jews of Subcarpatian Rus' and Mukachevo, 1848–1948. (Ism.: <i>† Niederhauser Emil</i>)	III/764
Justus Pál (Ism.: <i>Hajdu Tibor</i>)	I/235
Két kötet a középkori Erdély irathagyatékáról. A Wass család cegei levéltára. <i>W. Kovács András</i> : Magyar vonatkozású oklevélközlések Romániában. (Ism.: <i>Horváth Richárd</i>)	II/491
Királylányok messi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban (Ism.: <i>Halmágyi Miklós</i>)	II/488
<i>Kondorosi F., Maros K., Visegrády A.</i> : A világ jogi kultúrái – a jogi kultúrák világa (Ism.: <i>Horváth Pál</i>)	III/765
Loca Credibilia. Hiteleshelyek a középkori Magyarországon (Ism.: <i>G. Tóth Péter</i>)	VI/1541
<i>Mezey Barna</i> : „Öszve-szövetkeztetett szövetségünknek kötele” A jogalkotás alkotmányos keretei a Rákóczi-szabadságharcban (Ism.: <i>Domaniczky Endre</i>)	IV/1013
Michiel de Ruyter és Magyarország (Ism.: <i>Csorba Dávid</i>)	V/1272
<i>Múcska, Vincent – Daniš, Miroslav – Ševčíková, Zuzana</i> : Dejiny európskeho stredoveku. I. Raný stredovek. Od 5. storočia do polovice 11. storočia (Ism.: <i>Horbulák Zsolt</i>)	V/1263
<i>Pedani, Maria Pia</i> : Venezia porta d'Oriente (Ism.: <i>Molnár Mónika</i>)	IV/995
<i>Pelizaeus, Ludolf</i> : Dynamik der Macht. Städtischer Widerstand und Konfliktbewältigung im Reich Karls V. (Ism.: <i>H. Németh István</i>)	IV/1003
<i>Sarusi Kiss Béla</i> : A természet által megerősített vár. Murány végvár és uradalma a 16. század második felében (Ism.: <i>Bagi Zoltán</i>)	VI/1546
<i>Szívós Erika</i> : A magyar képzőművészet társadalomtörténete 1867–1918 (Ism.: <i>Nagy Zsuzsa</i>)	I/223
<i>Tilcsik György</i> : Szombathelyi kereskedelme és kereskedelmi jelentősége a 19. század első felében (Ism.: <i>Ö. Kovács József</i>)	V/1274
<i>Tomka Béla</i> : Európa társadalomtörténete a 20. században (Ism.: <i>Kaposi Zoltán</i>)	I/224
<i>Urbán Aladár</i> : Batthyánytól Kossuthig. Hadsereg és politika 1848 nyarán és őszén (Ism.: <i>Kemény Krisztián</i>)	III/757
<i>Ursprung, Daniel</i> : Herrschaftslegitimation zwischen Tradition und Innovation (Ism.: <i>Miskolczy Ambrus</i>)	I/209
<i>Vári, András</i> : Herren und Landwirte. Ungarische Aristokraten und Agrarier auf dem Weg in die Moderne (1821–1910) (Ism.: <i>Ö. Kovács József</i>)	I/210
<i>Veliky János</i> : A változások kora. Polgári szerepkörök és változáskoncepciók a reformkor második évtizedében (Ism.: <i>Gergely András</i>)	I/214

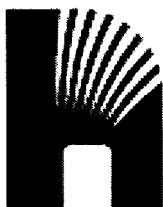
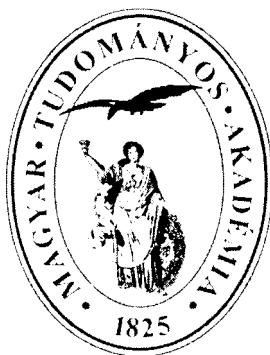
KRÓNKA

† Gergely Jenő, 1944–2009. (<i>Balogh Margit</i>)	I/247
In memoriam Kristó Gyula (1939–2004). Beszámoló Kristó Gyula emlékére rendezett pécsi konferenciáról (<i>Rausch Petra</i>)	II/501
† Köpeczi Béla (1921–2010) (<i>R. Várkonyi Ágnes</i>)	V/1279
† Niederhauser Emil 1923–2010 (<i>Soós István</i>).	IV/1015
Ökumené vagy globális közösség? Beszámoló a 21. Történeisz Világkongresszusról (<i>Tomka Béla</i>)	VI/1553

A SZÁZADOK 2010. évi 144. évfolyamának
megjelenését támogatták:

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Habsburg-kori
Kutatások Közalapítvány
Habsburg
Történelmi Intézet

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72

144. ÉVFOLYAM 2010. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

VOJTECH DANGL, FEITL ISTVÁN, FODOR PÁL, FONT MÁRTA, GECSÉNYI LAJOS, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR, † KOSÁRY DOMOKOS, † KUBINYI ANDRÁS, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA (a szerkesztőbizottság elnöke), OROSZ ISTVÁN, PAJKOSSY GÁBOR, PÓK ATTILA, ROMSICS IGNÁC, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:

HERMANN RÓBERT, PÁL LAJOS (felelős szerkesztő) PÁLFFY GÉZA,
VONYÓ JÓZSEF, ZSOLDOS ATTILA

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Konrád Miklós:* Vallásváltás és identitás. A kitért zsidók megítélésének változásai
a dualizmus korában 3
Szöke Zoltán: Magyarország és a vietnami háború, 1962–1975 47

KÖZLEMÉNYEK

- Merényi-Metzger Gábor:* Az „aradi vértanúk” keresztelési anyakönyvi bejegyzései 99
Semsey Viktória: A Nemzeti Újság illusztrációi a spanyol polgárháborúról 1936–1939. 125
Somorjai Ádám – Zinner Tibor: Washingtonból jelentjük. A budapesti amerikai nagykövetség
Mindszenty bíboros tevékenységére vonatkozó, 1971-ben keletkezett iratai 143

KISEBB CIKKEK

- Soós László:* A kecskeméti állami „Miklós” szőlőtelep feladatköre alapításának első éveiben . . 197

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Daniel Ursprung</i> : Herrschaftslegitimation zwischen Tradition und Innovation (Ism.: <i>Miskolczy Ambrus</i>)	209
<i>András Vári</i> : Herren und Landwirte. Ungarische Aristokraten und Agrarier auf dem Weg in die Moderne (1821–1910) (Ism.: <i>Ö. Kovács József</i>).	210
<i>Veliky János</i> : A változások kora. Polgári szerepkörök és változáskonceptiók a reformkor második évtizedében (Ism.: <i>Gergely András</i>).	214
<i>Joan Allen</i> : Joseph Cowen and Popular Radicalism on Tyneside 1829–1900 (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	217
Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. IV/1–2. (Ism.: <i>Deák Ágnes</i>).	220
<i>Szívós Erika</i> : A magyar képzőművészet társadalomtörténete 1867–1918 (Ism.: <i>Nagy Zsuzsa</i>).	223
<i>Tomka Béla</i> : Európa társadalomtörténete a 20. században (Ism.: <i>Kaposi Zoltán</i>).	224
Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte der Böhmisches Länder und Tschechiens im 20. Jahrhundert (Ism.: <i>Fejérdy András</i>)	228
Justus Pál (Ism.: <i>Hajdu Tibor</i>)	235
<i>Balogh Margit</i> : A magyar katolikus püspöki kar tanácskozásai 1949–1965 között. <i>Dokumentumok</i> I–II. kötet (Ism.: † <i>Gergely Jenő</i>)	238
„Azok a hatvanas évek”. Mítosz és történelem 1968 (Ism.: <i>Mark David Pittaway</i>)	243

KRÓNIKA

† <i>Gergely Jenő</i> , 1944–2009. (<i>Balogh Margit</i>)	247
---	-----

A Magyar Tudományos Akadémia az 1989.
évi egyesületi törvény hatálybalépése óta is
támogatta és támogatja a Magyar Történelmi
Társulatot és annak központi közlönyét,
a Századokat

Konrád Miklós

VALLÁSVÁLTÁS ÉS IDENTITÁS

A kitért zsidók megítélésének változásai a dualizmus korában

„Itt-ott magasabb hullámokat vet a zsidógyűlölet árja — írta az 19. századot búcsúztató cikkében Blau Lajos, a *Magyar Zsidó Szemle* szerkesztője és a Rabbiképző Intézet tanára —, a kihalt vallásos vakbuzgóság helyébe a fajelméletet, a természeti vakbuzgóságot tette, de ez az egész jelenség nem lehet egyéb, mint időleges visszaesés, a milyen a kultúra haladásában nem ritka tünet. Sokkal aggasztóbb a zsidóság jövője szempontjából a belső ziláltság, a mely rajta erőt vett. A mohón felvett európai kultúra száz sebet ütött rajta. [...] A modern szellem hatása alatt a zsidó eszményi gondolkodás anyagivá változott és hite, ősi öröksége iránt, közönyössé. A vallásos hűtlenség, mely az apák között feltűnést keltő ritkaság volt, gyakorivá vált. [...] Némi jogosultsággal lehet a XIX. századot a »kikeresztelkedés századának hívni.«¹

A vallási közöny feletti keseregés régi nóta volt, a zsidó kitérés ily hangsúlyos előtérbe helyezése viszont egy új korszak nyitánya. Az akkulturálódó zsidóság körében tapasztalható, a premodern korhoz képest jóval nagyobb arányú kitérés persze Magyarországon sem volt új keletű jelenség, de csupán ekkorra vált a zsidósága iránt elkötelezett, a közéletben zsidóként felszólaló neológ értelmiség egyik legfőbb aggodalmának tárgyává.

Ennek részben minden bizonnyal az volt az oka, hogy a 19. század utolsó éveitől a kitérések éves száma hirtelen megugrott, 1900-ban kétszer, a következő évben majdnem két és félszer annyi zsidó keresztelkedett ki, mint 1896-ban.² Ám a lényeg nem a számokban rejlett, aminthogy a neológ értelmiséget sem vigasztalta, hogy a magyarországi zsidók arányosan még így is kevesebben tértek ki, mint német, cseh, vagy még inkább bécsi hitsorsosaik.³ E tény a neológ értelmiség nem mulasztotta hangsúlyozni,⁴ de aggodalmán ez mit sem változtatott. A kitérés alapvető — és alapvetően új — jellegzetességét tekintve a helyzet ugyanis azonos volt: míg az európai askenázi közösségekben a felvilágosodással kezdődő új érárt megelőző századok során a (nem kényszerből történő) kitérés legszembetűnőbb társadalmi vonása elszigetelt jellege volt,⁵ az emancipáció korában a ki-

¹ [Blau Lajos]: A letűnő évszázad. *Magyar Zsidó Szemle* 17. (1900) 1–3.

² Zeke Gyula: Statisztikai mellékletek. In: Hét évtized a hazai zsidóság életében. I–II. köt. Szerk. Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál. Bp., MTA Filozófiai Intézet, 1990. I. köt. 194.

³ Konrád Miklós: Zsidók és kitért zsidók a dualizmus korában. A kitérés okai zsidó szemmel. *Történelmi Szemle* 49. (2007) 381–382.

⁴ Szabolcsi Miksa: Beszámoló. *Egyenlőség*, 1911. jún. 25. 6.

⁵ Jacob Katz: *Exclusiveness and Tolerance: Studies in Jewish-Gentile Relations in Medieval and Modern Times*. [1961.] Springfield (N. J.), Behrman House, 1983. 67.

keresztelkedés, országoctól függően eltérő időben, Magyarországon a 19. század végére, a modern zsidó lét integráns részévé vált, Todd Endelman kifejezésével élve, „az új viszonyokra és nyomásokra adott zsidó válaszok spektrumának egyik végén helyezkedett el, s nem azon kívül”.⁶

Az önként választott kitérés mint elterjedt társadalmi jelenség az emancipált zsidóság korának szülöttje volt, a zsidók integrációja előtt fennmaradó akadályoknak és a modern zsidó identitás válságának legszembetűnőbb szimp-tómája. Szükségszerű előfeltétele a zsidóságtól való elidegenedettség, alapvető oka a zsidókat továbbra is sújtó negatív megkülönböztetés volt. Az előbbi lehetővé tette azt, amit az utóbbi kiváltott: „Miért tűrjék a folytonos lealázást, jogtalanságot és mellőztetéseket”, tette fel a költői kérdést egy rövid életű felekezeti lap 1882-ben azon fiatalokat illetően, akiknek, vélte a hetilap, zsidóságuk nem jelent már egyebet, mint az „antiszemiták mocskolódásai”-nak kényszerű elviselését?⁷ Azokban, akik, amint írta Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* főszerkesztője 1890-ben, „már mit sem tudnak a zsidóságból, hacsak azt nem, hogy útjukat állja”,⁸ a kikeresztelkedés gondolata szinte óhatatlanul felvetődött. A kitérés ekképpen megkérdőjelezte mind az asszimilációval párhuzamban harmonikusan fenntartható zsidó önazonosság eszméjét, mind a szakmai előmenetelnek és társadalmi befogadásnak a vallási hovatarozástól független liberális ígéretét.

I. A kitérés és a kitértek jelentősége

A zsidó vallásváltások statisztikai számonkövetésének kezdete, vagyis 1896, és a világháború kitörése között áttért 8452 zsidó elenyészőnek tűnhet az 1910-ben 911227 főt számláló magyar zsidósághoz képest.⁹ A két számadat összevetése azonban nem vezet sokra. Ahhoz, hogy felmérjük a kikeresztelkedettek arányának tényleges jelentőségét, a kitértek számát a zsidóságnak csak azon rétegéhez van értelme viszonyítani, akik eléggé eltávolodtak zsidóságtól ahhoz, hogy a kitérés mint lehetséges opció egyáltalán felmerülhessen.¹⁰ Ez lényegében kizárja nem csupán a magyar zsidóknak a századfordulón egyharmadát-felét kitevő ortodox zsidóságot, hanem a kisvárosok, falvak neológ közösségeinek szerény tagjait is, akik életmódjukban 1900-ban is jóval közelebb álltak az akkulturált, vallásideológiai szempontból mérsékelt ortodoxiához, mint a Lipótvároshoz. A viszonyítási alap valójában az akkulturált zsidók körén belül is tovább szűkítendő, e réteg azon relatív kis számú tagjaira, akik olyan — hivatalnoki, értelmiségi — pályákon működtek, ahol a kitérés potenciális előnnyel kecsegtetett, olyan társadalmi pozícióban voltak, ahol a (beházasodással párosuló) kikeresztelkedés utat nyit-

⁶ Todd M. Endelman: Jewish Converts in Nineteenth-Century Warsaw: A Quantitative Analysis. *Jewish Social Studies* 4. (1997: 1. sz.) 31.

⁷ Gr.: Van-e szükségünk zsidó lapra? *Szombati Újság*, 1882. jan. 14. 18.

⁸ Sz. M.: A „haladó” vidék IV. *Egyenlőség*, 1890. aug. 15. 3.

⁹ Zeke Gy.: Statisztikai mellékletek i. m. 187., 194.

¹⁰ Peter Honigmann: Jewish Conversions – A Measure of Assimilation? A Discussion of the Berlin Secession Statistics of 1770–1941. In: Leo Baeck Institute Year Book 34. (1989) 3–39.; Todd M. Endelman: The Legitimization of the Diaspora Experience in Recent Jewish Historiography. *Modern Judaism* 11. (1991: 2. sz.) 204–205.

hatott a hagyományos elit körébe való befogadás felé, illetve elérték a kulturális asszimilációnak azt a fokát, ahol egyesekben felébredhetett a „magyarsággal” illetve a „keresztény kultúrkörrel” való azonosulási vágyból fakadó kitérés gondolata.

A neológ értelmiséget nem is a kitérés számbeli aránya foglalkoztatta elsősorban, mint inkább a kitértek személye, társadalmi profilja. A 27 éves Füre-di Arthur, törvényszéki joggyakornok, vagy a 37 éves Tolnai Ödön, pénzügyminiszteri számvevő kikeresztelkedéséhez képest, hogy csak két példát említsünk a *Budai Izraelita Hitközség* havi értesítőjében 1911-től megjelent kitérők névsorából,¹¹ a neológ értelmiségben összehasonlíthatatlanul nagyobb aggodalmat váltott ki egy Lévy Henrik, az Első Magyar Általános Biztosító Társaság vezérigazgatójának áttérése.¹²

„Ne szépitgessük a dolgot — írta az etnográfus Strausz Adolf 1900-ban —, hanem ösmerjük be, hogy éppen azok a családok, melyek vagyoni helyzetüknél és társadalmi állásuknál fogva díszei és védelmezői lehetnének a zsidóhitű magyarságnak, cserbenhagynak bennünket.”¹³ A zsidó gazdasági és kulturális elit körében a neológ értelmiség percepciója szerint mindinkább terjedő „hitehagyás” a századforduló éveitől kezdve a felekezeti kiadványok folyamatos panaszának tárgyává vált: „Majd erről, majd arról halljuk — írta Singer Bernát szabadkai főrabbi 1904-ben —, hogy meghajtotta fejét a keresztvíz alá; nem szabad örülnünk hitfeleink emelkedésének, kitüntetésének, mert minden emelkedés távolabb viszi őket tőlünk. Akik büszkeségeink voltak, szegényünk-ké lettek. [...] A szellemi és vagyoni arisztokrácia tekintélyes hányadát elveszítjük.”¹⁴ A témáról elmélkedő szerzők számára nem volt kétség: a „zsidók felsőbb rétegei”, állította 1907-ben Radó Sámuel, a Magyar Távirati Iroda vezetője, a kitérésben látják a „zsidó-kérdés” megoldását.¹⁵ 1917-ben az író és országgyűlési képviselő Farkas Pál már „majdnem törvényszerű”-nek vélte, miszerint „azon zsidók, akiknek vagyonuk vagy jövedelmük egy bizonyos összeget elért, automatikusan vallást változtatnak”.¹⁶

Tény, az áttérőknek a századfordulótól 1916-ig nagyjából stabil, évente átlagosan 482 fős kontingense 1917-ben hirtelen megugrott, az egy évvel korábbi 463 kitéréshez képest ekkor 677-en hagyták el a zsidó vallást. Csakhogy cikke megírásának pillanatában Farkas Pál ezt még nem tudhatta, ráadásul a kitéré-

¹¹ Hitehagyottak. A Budai Izraelita Hitközség Értesítője 2. (1911: 3. sz.) 9–10.

¹² *Pápai Béla*: A kitérés útja. Egyenlőség, 1896. júl. 10. Melléklet. 5. Az 1868-ban nemességet kapott, 1886-ban a főrendiház tagjává kinevezett 70 éves Lévy kitéréséről az egész sajtó beszámolt. L. pl. Lévy Henrik megkeresztelése. Budapesti Hírlap, 1896. júl. 15. 6.; Főrendi kikeresztelkedés. Pesti Hírlap, 1896. júl. 5. 11.; Lévy Henrik megtérése. Saját tudósítónktól. Alkotmány, 1896. júl. 15. 4. A városi szöbeszéd szerint Lévy a bárói cím elnyerésének reményében tért ki, ezt mintegy elősegítendő. Az összefüggés nem kizárható, bár nem is bizonyítható, mindenesetre Lévy a következő évben valóban bárói rangra emeltetett.

¹³ *Strausz Adolf*: A guvernántok. Egyenlőség, 1900. febr. 11. 6.

¹⁴ *Dr. Singer Bernát*: A kitérések I. Egyenlőség, 1904. nov. 6. 4.

¹⁵ *Dr. Radó Sámuel*: Disraeli és a zsidók. In: *Új*: Politikai olvasókönyv. Bp., Franklin, 1907. 306.

¹⁶ *Dr. Farkas Pál*: Emancipáció és kikeresztelkedés. In: Az Egyenlőség emlékfüzete a magyar zsidóság egyenjogosításának 50. évfordulójára. Szerk. Szabolcsi Lajos. Bp. k. n., é. n. [1917.] 58.

sek valóban robbanásszerű növekedése csak 1919 tavaszán vette kezdetét.¹⁷ Az 1921-ig húzódó kitérés hullám során a zsidó elit minden kétséget kizáróan tekintélyes hányada elhagyta zsidóságát, a huszonhét bárói címet kapott zsidó család tagjai közül 1919 őszén pár nap leforgása alatt huszonhárman tértek át.¹⁸ Húsz évvel később a történész-genealógus Kempelen Béla joggal könyvelhette el: „A Magyarországi zsidóság „előkelőbb”-jei — kevés kivétellel — már mind áttértek keresztény vallásra.”¹⁹

A nagypolgári körökben a kitérés aránya a zsidó összlakosságoz képest 1919 előtt is nagyobb volt. Ám valójában, amint arra Varga László rámutatott, a dualizmus korában a kitérés a zsidó elit tagjai között sem volt „tipikusnak” tekinthető.²⁰ A zsidó nagypolgárság második, illetve harmadik generációjának, a „nagyburzsoázia nagy nemzedékének” Varga megítélése szerint hét legkimagaslóbb tagja, nevezetesen Ullmann Adolf, Weiss Manfréd, Hatvany-Deutsch Sándor és József, Fellner Henrik, Láczy Leó és Kornfeld Zsigmond közül csak Láczy és Fellner tért ki.²¹ Ám hozzá kell tenni: Láczy nem maga döntött kitéréséről, egy dédunokája szerint apja már születésekor, 1852-ben reformátusnak kereszteltette,²² míg Fellner csak 1914 után tért át, hiszen ekkor, 55 éves korában még a pesti neológ temetkezési egyesület, a neológ hitközségeken belül legkonzervatívabb intézményének számító Hevra Kadisa választóképes tagja volt.²³ A belépés a Szent Egyesületbe persze nem volt a zsidósághoz való bensőséges kötődés feltétlen jele. Ezt mi sem bizonyítja jobban, minthogy az 1914-ben tagként regisztráltak közül 1918–19-ben számosan kikeresztelkedtek. A pesti Hevra Kadisának 1914-ben 12822 nevet felsoroló taglistáján való jelenlét mindazonáltal bizonyítéka legalább is az adott személyek (ekkor még) zsidó voltának. Már pedig 1914-ben a pesti zsidó elit zöme még tagja volt a Szent Egyesületnek, így pél-

¹⁷ A Károlyi-kormány idején, 1918. november 1. és 1919. március 20. között 265, a Tanácsköztársaság alatt, 1919. március 25. és július 31. között 903, a Friedrich-kormány hivatalba lépésétől, 1919. szept. 30-ig 1121 tizennyolcadik életévét betöltött zsidó férfi és nő jelentette be kitérés szándékát a *Pesti Izraelita Hitközség* rabbisági hivatalánál. A számok pontosan tükrözik a kitérések időszaki alakulását, de jóval alacsonyabbak az áttérők tényleges számánál, mert kitérésüket ekkor sokan nem jelentették be a hitközségnél. Groszmann Zsigmond, a rabbi-hivatal vezetőjének becslése szerint e tizenegy hónap leforgása alatt Budapesten mintegy 5000 zsidó tért át. *Dr. Groszmann Zsigmond: Statisztikai adatok a kitérésekről. Egyenlőség*, 1919. okt. 12. 9–10. Az állami statisztika szerint 1919-ben az országban összesen 7146 zsidó tért be valamelyik keresztény felekezetbe. *Zeke Gy.: Statisztikai mellékletek* i. m. 194.

¹⁸ *Szabolcsi Lajos: Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)*. Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993. 292.

¹⁹ *Kempelen Béla: Magyar zsidó családok. I–III. köt.* Bp., Makkabi, 1999. II. köt. 84. Kempelen három kötetes műve eredetileg *Magyar zsidó és zsidó eredetű családok* címmel jelent meg 1937 és 1939 között.

²⁰ *Varga László: A hazai nagyburzsoázia történetéből. Valóság* 26. (1983: 3. sz.) 79.

²¹ *Uo.* 86.

²² *Halmos Károly: Láczy Leó. Hagomány és nonkonformizmus egy bankvezér történetében. In: Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából.* Szerk. Sebők Marcell. Bp., HVG Könyvek, 2004. 182. Halmos Károly egy korábbi cikkében azt feltételezte, hogy Láczy Leó apja, Lazarsfeld Adolf, 1861-ben tért ki, nevének magyarosításával egyidejűleg. Elképzelhető tehát, hogy fiát is csak ekkor kereszteltette meg. A lényegen ez persze nem változtat. L. *Halmos Károly: Láczy Leó (1852–1921)*. *Valóság* 35. (1992: 1. sz.) 49.

²³ A Pesti Hevra Kadisa választóképes tagjainak névjegyzéke. H. n. 1914.

dául az idősebb Chorin Ferenc, Ormody Vilmos, a budai Goldberger család öt tagja, köztük Goldberger Leó, két domonyi Domony, három maróthi Fürst, négy botfai Hüvös, négy Zwack, valamint a már ekkor — illetve a következő négy évben — báróságot szerettek közül beočini Ohrenstein Henrik, Weisz Manfréd és családja két másik tagja, négy Hatvany-Deutsch, köztük Hatvany Lajos, öt baranyavári Ullmann, köztük Ullmann Adolf, három Madarassy-Beck, négy szászberek Kohner, három tornyai Schossberger, három dirsztai Dirsztay, három újpesti Wolfner és két csetei Herzog.²⁴ E családok közül többnek már ekkor kitértek egyes tagjai, de a dualizmus idejében az arány még általában elenyésző volt. Halmos Károlynak a nagyiparos-fakereskedő Neuschlosz család három nemzedékét felölelő számításai szerint, a 19. század eleje és 1914 között a család 33 tagja közül csupán ketten hagyták el zsidóságukat.²⁵

A dualizmuskori zsidó nagypolgárság köreiből a kikeresztelkedés messze nem volt tehát olyan elterjedt jelenség, mint azt a neológ értelmiség hangoztatta. A túlzás érthető, a zsidó elit köreiből történő kitéréseket az adott személyek társadalmi *láthatósága* óhatatlanul felnagyította – és nem csak a neológ értelmiség szemében.²⁶ „Különös, hogy 50 esztendő óta majdnem minden gazdag izraelita család a keresztény hitre áttér”, jegyezte meg Simor János hercegprímás egy főrendiházi beszédében 1883-ban.²⁷ A századfordulón a kikeresztelkedett zsidókon előszeretettel élcelődő, és a műfaj természetéből adódóan túlzó szatirikus lektűr-irodalom is hozzájárult a zsidó elit vélt kitérésű lázának torzító percepciójához. Amint egy lipótvárosi úrnő képletesen vázolta fel tapasztalatlanabb barátnőjének: „Valamikor a Lipótvárosban minden zsúron kötelező volt egy úgynevezett «fedezeti keresztény». De ennek most vége van, mert most már mindenütt maguk a háziak is ... maguk a háziak sem... a háziak már nem ... szóval ők is tudják azt, amit a keresztény.”²⁸ A meggazdagodott és ennek mintegy természetes velejárójaként kitért zsidó kliséjét számos kuplé is megörökítette, így Gábor Andor egy háború előtti szerzeménye: „Hála isten, hála isten, oly jól megy nekünk, / Bankigazgatóék vagyunk s van két gyermekünk, / Svájci bonnunk s eredeti hollandi dadánk, / S a katolicizmusba már rég beolvadánk.”²⁹ Még általánosabban: a zsidóság felemelkedett rétegét *rendezetlen* illetve *rendezett felekezeti viszonyok* között élőkre osztó kifejezés általános használata a századfordulón hűen tükrözi mind a zsidó lét társadalmi hátrányáról, mind e réteg immár óhatatlanul véges — hiszen *rendezendő* — zsidóságáról kialakult sztereotípiát elterjedtségét.³⁰

²⁴ Uo.

²⁵ Halmos Károly: Két építési nagyvállalkozó a századfordulón. In: Gazdaság – Politika – Kultúra. Tanulmányok Kelet-Közép-Európa történetéből. Szerk. Gyimesi Sándor. Bp., Aula, 1992. 51.

²⁶ A jelenség nem volt egyedi. A 18. század végén Németországban a kitérések vélt mértékét a kortársak azonos okból és hasonlóan eltúlozták. L. Jacob Katz: Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870. Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995. 128–129.

²⁷ Főrendiházi Napló 1881–1884. II. köt. Bp., Pesti Könyvnyomda Rt., 1884. 38.

²⁸ Molnár Ferenc: A modern. Egy új pesti típus természetrajza. In: *Uő*: Hétágú síp. Bp., Franklin, 1911. 36–37.

²⁹ Gábor Andor: A Zsazsa. In: *Uő*: Erélyes elégia. Bp., Szépirodalmi, 1967. 37.

³⁰ A pesti nyelvből sarjadt kifejezést, hogy csak néhány példát említsünk, megtaláljuk a irodalomban: *Herceg Ferenc*: Andor és András. [1903.] Bp., Singer és Wolfner, 1925. 32.; az egyfelvonásos orfeumi bohózatokban: *Saty* [*Haáz István*]: Szegyen! Gyalázat! Népies bohózat egy felvonásban. Gyoma, Szerzői kiadás, é. n. [1912.]; az ortodox, neológ, illetve cionista kiadványokban: Fővárosi kör-

Aligha meglepő tehát, hogy az érintettségéből eredő túlzásra való hajlam a neológ értelmiséget a valós helyzetnél sötétebb kép festésére serkentette. A zsidóság felső rétegeit megítélése szerint megtizedelő „elpártolás folyamata” persze önmagában is aggasztó volt,³¹ ám külön aggodalmat váltott ki e folyamat társadalmi hatása. „A nagyok példája — írta Szabolcsi Miksa — akkor is vonz, ha rosszat mutat.”³² 1904-ben, nem sokkal Elek Pál, a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. vezérigazgatójának kitérését követően, Vajda Izidor, a bank egyik igazgatója is kikeresztelkedett. Aligha vallási meggyőződésből, kutatta az *Egyenlőség* a kitérés okát, se nem azért, mert a bank élén keresztény vezetőre volt szükség, „az már megvolt Elek Pál személyében”. Csak egy magyarázat lehetett: „A kitért magas állású ember példája ragadós. [...] Szükségtelen, hogy maga az igazgató térítési munkálatokat folytasson; neve, állása, személyisége önmagától is folyton emanálja a hitehagyás levegőjét. [...] A pásztorok nyomába terelődik a nyáj.”³³ A vagyoni és kulturális elit utat mutatott, kérdés, hogy milyen utat. „A helyett, hogy ők lennének az első zsidók, kik körül kialakul és kifejeződik a modern magyar zsidóság, mint minden más arisztokrácia körül a maga társadalma: a mi báróink és freiherrjeink betolakodnak egy rájuk nézve idegen felekezetbe,” írta Singer Bernát 1904-ben.³⁴ Az elit elpártolása nem csak a „nyáj” egyes tagjainak a kitérését vonta magával, az egész zsidó társadalom *belső kohézióját* rendítette meg. „Nevezetes ember, ki megtagadja múltját, felekezetét — írta Szabolcsi Miksa 1909-ben —, támaszt is dönt egyszersmind.”³⁵

II. Érvék a kitérés ellen

Az 1890-es évek második felétől, majd még inkább az áttéréseknek az 1900-as évek eleji hirtelen növekedését követően, a kitérés elleni küzdelem a neológ értelmiség deklaráltan egyik legfőbb céljává vált.³⁶ A „hitehagyás” persze csupán részét képezte egy szélesebb problémakörnek, a középosztály zsidósága iránti feltételezeten rohamos elidegenedésének. „Felekezetünket nem a kitérések veszélyeztetik legközvetlenebbül, hanem az a disszulció, mely a lelkekben végre megy”, írta 1898-ban Weiszburg Gyula, ekkor a *Pesti Izraelita Hitközség* segéd rabbija.³⁷ A zsidó vallásból való kilépés, a zsidósággal való nyilvános szakítás ugyanakkor e probléma-

---

kép. Magyar Zsidó, 1910. jan. 20: 12.; *Kritikus [Weiszburg Gyula]:* Reflexiók. Hitközségi Szemle 3. (1912: 6. sz.) 142.; *Schönfeld József:* Lipótvárosi levelek. [1911.] In: *Úő: Harcban a zsidóságért.* Bp., Általános Ny., é. n. [1928.] 96.; a napisajtóban: *Ki lesz Hatvány Sándor utódja? Az új zsidó főrend.* Pesti Tükör, 1913. márc. 9. 4.; illetve a radikális publicisztikában: *Várdai: A zsidó államtitkár.* Huszadik Század 14. (1913: 5. sz.) 627.

³¹ *Dr. Goldschmied Lipót:* A mi jövőnkéről. Hitközségi Szemle 3. (1912: 4. sz.) 83.

³² *Szabolcsi Miksa:* Meturgeman. A kitérők proskribálása. *Egyenlőség*, 1909. dec. 26. 4. Szabolcsi a „Meturgeman” (arameus, jelentése: tolmács, fordító) című rovatában közölte a laphoz beküldött levelekre adott válaszait.

³³ *Ábrahám [Gábor Andor]:* Kitérések. *Egyenlőség*, 1904. júl. 24. 3. A szerző nem azonos az író és költő Gábor Andorral, az Ábrahám álnév mögött rejtőző 20 éves újságíró a Rabbiképző tanítványa volt, később a *Pesti Izraelita Hitközség* vallásánára.

³⁴ *Dr. Singer Bernát:* A kitérések IV. *Egyenlőség*, 1904. dec. 4. 4.

³⁵ *Szabolcsi M.:* A kitérők proskribálása i. m. 4.

³⁶ *Dr. Singer Bernát:* A kitérések. I. *Egyenlőség*, 1904. nov. 6. 3.

³⁷ *W. Gy. [Weiszburg Gyula]:* Erkölcsei mérleg. A Jövő, 1898. febr. 4. 1.

kör lényeges részét alkotta, hiszen a modern zsidó identitásválság számszerűsíthető, leglátványosabb tünete volt.

A válság persze globális választ kívánt, a modern zsidóság definíciójának és önképének átfogó megújítására serkentett.³⁸ Ami a kitérés elleni küzdelmet illeti, a célközönség értelemszerűen nem a kitért, hanem a zsidóságtól már nagy mértékben elidegenedett, ám a zsidóság számára feltételezetten még megmenthető zsidók voltak. Az érvelés alapvetően két síkon futott.

Az érzelmekre apellált a kitérés által a szülőknek okozott fájdalom hangoztatása, illetve a felmenő nemzedékek áldozatos hithűségének emlegetése, akik „szívesebben tűrték el a kínzás minden nemét s mentek ezer számra a halálba, mintsem hogy elhagyták volna ősi hitüket”.³⁹ A két érv, a gyermeki szeretet, vagyis a szülők hitéhez való hűség kötelezettsége és a zsidó múlt mint szenvedéstörténet együttes megjelenítése már az 1860-as évek elején fellelhető, így Mezei Mór egy rövid elbeszélésében, amelyben egy ifjú zsidó elájul azon felismerése fájdalmában, hogy kitérése „halálos tőrdőfés” anyja szívébe – majd ájulásából magához térvén ráébred, kikeresztelkedése csak rémálom volt, továbbra is azon felekezet tagja, „melynek osztályrésze az üldöztetés és szenvedés”.⁴⁰

A kitérés által a szülőknek okozott fájdalom, illetve a kitérés, mint a szülők és az „ősök” emlékének meggyalázása a századvégtől a felekezeti irodalom közkedvelt témája lett.⁴¹ A természetéből adódóan érzelmes téma érzelmességet kívánt: „Az öreg asszony”, írta le Tolnai Alfréd a fia kitéréséről értesülő jámbor falusi nő reakcióját, „minden zokszó nélkül elvágódott a földön. Még egy sóhajtás: «Halljad Izrael..., az Örökkévaló a mi Istenünk..., az Örökkévaló egyetlenegy!» Még görcsösen kapkod levegő után... egy vonaglás – és vége. Meghalt egy zsidó anya. Megölte a fia levele, a fia tette.”⁴²

A zsidó történelemnek mint szenvedéstörténetnek a zsidók történeti tudatába mélyen beágyazott percepciója a közösségtudat érzelmi megerősítésének szinte magától kínálkozó eszköze volt. Heinrich Graetznel, a zsidó történelem Salo W. Baron elhíresült kifejezése szerint „könnyfakasztó” koncepciójának⁴³ legnevesebb hirdetőjénél, amint őt követően a magyar neológ értelmiség-

³⁸ Ennek nyomon követése túllépi e tanulmány keretét. A kérdésről l. *Konrád Mihlós*: A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón. *Századok* 139. (2005) 1335–1369.

³⁹ *Weber Soma*: Izrael története a Szentföldön. Az elemi iskolák IV. osztálya számára. A Pesti Izr. Hitközség megbízásából írta ~, a Pesti Izr. Hitközség vallásoktatója. Negyedik, javított kiadás. Bp., Lampel, 1909. 60.

⁴⁰ *Mezei Mór*: Művészabránd. [1863.] In: „Minden hiábavalóság...” Novellaantológia száz év zsidó prózájából. Szerk. Kőbányai János. Bp., Múlt és Jövő, 1999. 35–44.

⁴¹ *Grósz Gizella*: A hitehagyott. In: *Üő: Az asztalfiából*. Tárzczák és elbeszélések. Bp., Schlesinger és Kleinberger, é. n. [1898.] 38–47.; *Lengyel Laura*: Küzdelmek. In: Évkönyv. 1903. Szerk. Bánóczi József. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1903. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat Kiadványai. XVII.) 127–133.; *Tolnai Alfréd*: A hitehagyott. In: Évkönyv. 1904. Szerk. Bánóczi József. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1904. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat Kiadványai. XIX.) 258–264.; *Révész Béla*: A rejtelmes ember. In: *Üő: Rejtett utakon*. Bp., Magyar Zsidó Könyvtár, é. n. [1906.] 59–64.

⁴² *Tolnai A.*: A hitehagyott i. m. 260–261.

⁴³ A szenvedéstörténet bírálatával Baron új irányt nyitott a zsidó történetírásban. L. *Salo Baron*: Ghetto and Emancipation: Shall We Revise the Traditional View? *Menorah Journal* 14. (1928) 515–526. Baron történetiszemléletéről és hatásáról: *Ismar Schorsch*: The Lachrymose Con-

nél is, a szenvedéstörténet hangsúlyozása ideológiai célt szolgált. A múlt zsidóságával való együttérzés felkeltése a zsidó nép együvé tartozásának tudatát s így a modern zsidó társadalom belső kohézióját volt hivatott megerősíteni.⁴⁴ A zsidóság hivatalos, felekezeti szintre redukált definícióját szétfeszítő történelemértelmezés a zsidósághoz való kötődés etnikai és szekuláris dimenziójára játszott rá, abból a felismerésből fakadt, hogy „a közös szenvedés, az évezredes martyrium, a végnélküli, jogtalan bántalom és üldöztetés”, amint írta Szabolcsi Miksa 1891-ben, egy olyan „forrasztó szer”, amelynek hatása alól a hitetlen zsidó is nehezen szabadul.⁴⁵ A felmenő nemzedékek szenvedéseinek, vagyis zsidóságukhoz szenvedéseik ellenére is rendíthetetlen hűségüknek előtérbe helyezése kidomborította azok jellemtelenségét, akik hűtlenné váltak vagy szándékoztak válni a hithez, „melyért az ősök annyit, s annyit szenvedtek, melyért eltűntek bántalmat, gyalázatot, üldözést és halált mint egy népe sem a földnek”.⁴⁶ De főleg példát nyújtott. „Nincs olyan martyrológiuma a világ egyetlen felekezetének sem, mint a zsidóságnak”, igazolta Szabolcsi a szenvedéstörténet pedagógiai hasznát a gyermekek oktatásában. „Had tanuljanak lelkesedni a dicsők példáján, és ahol kell, hadd tanítsák meg erre a gyermekek édes szüleit.”⁴⁷

Az érzelmi kártya kijátszása azonban elégtelen volt, hiszen olyan érzelmekre kívánt hatni, amelyek a kitérés gondolatáig eljutott zsidók többségénél, ha hatottak is, már nem nyomtak döntően a latba – ellenkező esetben senki sem tért volna ki. Ebből kifolyólag a kitérés elleni másik, immár nem az érzelmekre, hanem a józan észre apelláló érvelési sík a vallásváltás *eredménytelenségének* a kimutatása volt. A neológ értelmiség számtalan írásban bizonygatta, hogy az áttérés nem hozza meg a várt eredményt, vagyis egyszerűen nem éri meg áttérni, hiszen, amint azt a *Borsszem Jankó*ban Spitzig Iczig már 1870-ben tömören megfogalmazta: „Édes boráim, ha lesztek keresztén – mégis aszondja a világ, hodj vattok kikörösztlőködöt izraletók.”⁴⁸ A kitért zsidót, szólt a fejtegetés, a keresztény társadalom annak tekinti, ami: zsidónak, aki kitért; a

---

ception of Jewish History. In: *Uő: From Text to Context: The Turn to History in Modern Judaism*. Hanover (NH) – London, University Press of New England, 1994. 376–88.; *Robert Liberles: Salo Wittmayer Baron: Architect of Jewish History*. New York, New York University Press, 1995. 338–359.; *David Engel: Crisis and Lachrymosity: On Salo Baron, Neobarionism, and the Study of Modern European Jewish History*. *Jewish History* 20. (2006: 3–4. sz.) 243–64.

⁴⁴ *Michael A. Meyer: Ideas of Jewish History*. Detroit, Wayne State University Press, 1987. 229–233.; *Nils H. Roemer: Jewish Scholarship and Culture in Nineteenth-Century Germany: Between History and Faith*. Madison (Wis.), University of Wisconsin Press, 2005. 60–70.; *Jacques Ehrenfreund: Mémoire juive et nationalité allemande. Les juifs berlinois à la Belle Époque*. Paris, P.U.F., 2000. 95–101.

⁴⁵ *Szabolcsi Miksa: A tápió-szelei rabbi. Egyenlőség, 1891. szept. 11. 6.*

⁴⁶ *Szabolcsi Miksa: Apák vétke. Egyenlőség, 1892. szept. 16. 6.*

⁴⁷ *Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Megjegyzések egy lemondó levélre. Egyenlőség, 1903. febr. 15. 4.* A zsidó mártírológia meg is jelent mind a hittanoktatásban, mind a bár micva ünnepségeken elhangzott beszédekben. L. *Weber S.: i. m. 60.*; *Dr. Hevesi Simon: Vallástani előkészítő a konfirmáns leányok számára. A Pesti Izr. Hitközség rabbiságának megbízása alapján írta ~. Bp., Franklin, 1914. 47.*; *Adler Illés: Bármicvó beszéd. Tartotta ~ óbudai főrabbi budai Goldberger Sándor fölvatási ünnepén 5657. év berésit szombatján. Bp., Bichler I. könyvnyomdája, é. n. [1898.] 4.*

⁴⁸ *Spitzig Iczig: Királyutcai levelek. Az uy nemesekről és a régi göleszről. Borsszem Jankó, 1870. máj. 1. Közli: Mokány Bercei és Spitzig Itzig, Göre Gábor mög a többiek... A magyar társadalom figurái az élclopokban 1860 és 1918 között. Szerk. Buzinkay Géza. Bp., Magvető, 1988. 524.*

felsőbb körök nem fogadják be, vagy ha látszólag be is fogadják, magukkal egyenrangúnak soha nem ismerik el, a konvertita társadalmilag légüres térbe kerül, miközben ősei hitének megtagadása még gyakran szakmai előnnyel sem jár, sőt, alkalmasint meg is nehezíti előmenetelét. Mindennek eredményeképpen a hitehagyás a zsidót „gyanakvó, elégedetlen, irigy és kimondhatatlanul boldogtalan emberré” változtatja, lelki ronccsá, akinek „örökös törekvése, hogy bebizonyítsa az embereknek, hogy ő nem az, aki”.⁴⁹

A kitérés következményeiről kifejtett argumentáció annyiban egyezett a kortársak nézetével, illetve a közvéleménynek a kortársak nézeteit illető megítélésével, hogy a konvertiták zsidó származását a társadalom *számon tartotta*.⁵⁰ Feledésbe merüléséhez több nemzedék kellett, vagyis kijátszható kártya maradt nem csupán a kitért zsidó, de gyermekei, sőt unokái ellen is.⁵¹

A keresztény elit köreibe való befogadás viszont nem volt oly lehetetlen, mint azt a neológ értelmiség állította, noha nem vitás, ha a kitérés megkönnyítette is, önmagában nem garantálta a befogadást, amely függött az áttérés idejétől is (minél korábban következett be, annál „sikeresebb” volt), a kitérő családi viszonyaitól (a nemesi eredetű, illetve főúri családokba való beházasodás megkönnyítette az elfogadtatást), illetve bizonyos szimbolikus értékű kompenzációs gesztusoktól (eltávolodás az üzleti élettől, versenylovak futtatása, keresztény felekezeti alapítványok anyagi támogatása, esetleg némi szolid antiszemitizmus).⁵²

Végül, a neológ értelmiség érvelése, miszerint a kitérés végső soron haszontalan, mert eredménytelen, logikai zátonyra futott, hiszen ha így lett volna, a feltételezetten csupán számító érdekből kitérő zsidók nem tértek volna ki. Szemben saját állításával, miszerint „a legtöbb esetben keserves csalódás várja a kitérőt”,⁵³ olykor a neológ értelmiség is kénytelen-kelletlen elismerte: bár a vallásváltás nem változtat a zsidó egyéni értékén, „mihelyt keresztény alapra

⁴⁹ Szabolcsi Miksa: A hitehagyás és a nevelőnőképző. Egyenlőség, 1901. ápr. 28. 1–2.

⁵⁰ A jelenség már a magyarországi kitérések első jelentősebb hulláma, vagyis az 1840-es évek idején irodalmi klisének számított. „Atyám még mint gyermeket megkereszteltetett ugyan — jelentette ki Czakó Zsigmond egy 1847-es darabjának kitért zsidó szereplője —, de a keresztvíz a zsidó nevet nem mosta le.” Czakó Zsigmond: A könnyelműek. [1847.] In: *Uő*: Összes művei. Sajtó alá rendezte Ferenczy József. I–II. köt. Bp., Aigner Lajos, é. n. [1883–1884.] I. köt. 326.; A dualizmus korát illetően l. még: Egy zsidó asszony levele. Fővárosi Lapok, 1884. jan. 19. 100–101.; *Hentaller Lajos*: Politikusaink pongyolában. Tollrajzok a képviselőházból. Bp., Kókai Lajos bizománya, 1886. 66.; *Pulszky Ferenc*: Májusi liberalizmus. Pesti Hírlap, 1892. máj. 26. 2.; *Hegyesi Spitzné*: A Dóczy-lázról. Kakas Márton, 1902. ápr. 20. 6.; *Szász Zoltán*: Zsidók és nemesek. Világ, 1910. máj. 13. 5–6.; *Kun Andor*: Politikusok pongyolában, Bp., A Vidám Könyvtár Kiadóhivatala, é. n. [1913.] 20., 23.

⁵¹ *William D. Godsey Jr.*: The Nobility, Jewish Assimilation and the Austro-Hungarian Foreign Service in the Late Imperial Era. In: *Austrian History Yearbook* 27. (1996) 155–180.

⁵² *Iff. Ábrányi Kornél*: Régi és új nemesek. Eredeti regény. Bp., Athenaeum, 1881. 9.; *A budapesti társaság*, Bp., Pallas, 1886. 427., 449–450., 453.; *Dóczy Lajos*: Vegyes párok. Bp., Ráth Mór, 1889. 174.; *Zay Miklós gróf*: Zsidók a társadalomban. Huszadik Század 4. (1903. 12. sz.) 961.; *Dr. Radó Sámuel*: Két levél. In: *Uő*: Politikai jelszavak. Bp., Franklin, 1912. 233–237.; *Biró Lajos*: Fülöp és Marianne. In: *Uő*: A fekete ostor és más novellák. Bp., Singer és Wolfner, 1911. 25–32.; Báró Harkányi János. A Pénzvilág, 1913. júl. 19. 876.; *Bródy Sándor*: Timár Liza. Erkölcscráj. Bp., Singer és Wolfner, 1914. *Varga L.*: A hazai nagyburzsoázia i. m. 79.; *Karády Viktor*: Asszimiláció és társadalmi krízis. In: *Uő*: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Bp., Cserépfalvi, 1997. 132.

⁵³ *Elszakadók és renegát-toborzók. Egyenlőség*, 1909. márc. 7. 1., 3.

helyezkedik, lehet államtitkár, báró, kinél az ember kezdődik, püspök, minden rendű és rangú honoráczió.”⁵⁴ Amint írta Todd Endelman a közép-európai zsidóság kitérésí indítékainak összegzésekképpen: „Azok, akik keresztényé lettek valószínűleg azt gondolták, hogy a kitért zsidónak végső soron mégis jobb esélyei voltak a boldogulásra, mint a nem kitért zsidónak, még akkor is, ha a kikeresztelkedés messze nem nyújtott tökéletes védelmet az antiszemitizmus ellen. Ezenkívül még ha maguk a kitérők alkalmasint nem élvezhették teljes mértékben kitérésük gyümölcseit, bizonyos feltételek mellett gyermekeik és unokáik már igen.”⁵⁵

Mennyiben hathatott a kitérés ellen kifejtett argumentáció? A zsidó sors, mint szenvedéstörténet a neológ értelmiség hangsúlyozása nélkül is a zsidóság közös emléktárának része volt. Am kérdéses, vajon „a közös múlt, a közös szenvedés, a közös származás”⁵⁶ emlegetése mennyiben tartotta vissza a kitéréstől azokat, akik e közösséghez tartozást csupán értelmetlen hátrányként élték meg. A szülőknél okozott fájdalom a kitérést bizonyára sokak számára gyötrelmessé tette, a téma visszaköszön a neológ értelmiségtől oly távol álló szerzőknél is, mint Bíró Lajos,⁵⁷ naplójában az ifjú Füst Milán szülei emlékének tisztelőben tartásával indokolta a kitérés elutasítását.⁵⁸ A kitérés hiábavalósága, a zsidó stigmától való szabadulás lehetetlensége a már idézett Spitzig Iczigtól, azaz Ágai Adolftól Szép Ernőig átvonult a zsidó sorsról elmélkedő szerzők során.⁵⁹ A kitérés ellen kifejtett neológ argumentáció hatását ekképpen lehetetlen lemérni, mert olyan érzelmekből és jelenségekből merített, amelyek érvelése nélkül is hatottak – ha hatottak.

Függetlenül eredményességétől, a *kitérés* ellen kifejtett diskurzus egységes és konzekvens volt. Ennél jóval bonyolultabb volt azonban a *kitértek* megítélése. Márpedig az 1900-as években nem csupán a kitérések számának megnövekedése volt újdonság – a kitért zsidók immár több ezer fős tömege is új helyzetet teremtett, nemhogy a reformkorhoz, de még az 1880-as évekhez képest is. Családja, rokonai vagy legalább ismerősei körében a neológ zsidók nagy része, a pesti zsidók elsöprő többsége ismert kitért zsidót; a pesti zsidó középosztály kitért és nem kitért tagjai ugyanazokban a kerületekben éltek, azonos munkakörökben tevékenykedtek, találkoztak a kávéházban vagy a kaszinóban, az orfeumban, vagy a színházban. A neológ értelmiségnek tehát nem csupán a „hitehagyásról” kellett állást foglalnia, hanem a „hitehagyottakról” is, a kitért zsidó fogalma mögött rejlő, egyéni utakat bejárt volt hitsorsosairól. Miként látta és láttatta a neológ értelmiség a kitért zsidókat? Miként alakult véleménye a dualizmus utolsó évtizedeiben? A kérdés nyomon követése véleményünk szerint érdemlegesen árnyalhatja ismereteinket a zsidó identitás korabeli értelmezéséről.

⁵⁴ Komáromi Sándor: »Fölösleges emberek«. Egyenlőség, 1903. jan. 4. 2–3.

⁵⁵ Todd M. Endelman: Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History. In: Living with Antisemitism. Modern Jewish Responses. Szerk. Jehuda Reinharz. Hanover–London, Brandeis University Press – University Press of New England, 1987. 79.

⁵⁶ Önbírálat. Magyar Zsidó Szemle 20. (1903) 202.

⁵⁷ Bíró Lajos: A vallás. In: *Új Glória és más novellák*. Bp., Athenaeum, 1912. 241–246.

⁵⁸ Füst Milán: Teljes napló. I–II. köt. Bp., Fekete Sas Kiadó, 1999. I. köt. 465.

⁵⁹ Szép Ernő: Lila ákác. Egy fővárosi fiatalember regénye. Bp., Athenaeum, 1919. 64.

III. A hitért zsidó elvi megítélése – A renegát

A kitért zsidó megítélése a kitérés megítéléséből fakadt. Az évtizedeken át ismételt okfejtés az áttérés maradéktalan elmarasztalását a vallásváltás indítékainak becstelenségével okolta meg. Szemben az általános vélekedéssel, amely a kereszténység felvételében társadalmi, Szász Zoltán kifejezésével „alkalmazkodási” aktust látott,⁶⁰ a neológ értelmiség ezt először is vallási szempontból ítélte meg, hiszen, amint Szabolcsi Miksa írta Szász Zoltán cikkével vitatkozva, az áttérés nem csupán a zsidóság szimbolikus elhagyását jelentette: „Be is kell lépni a kereszténységbe. De alaposan. Tanulni kell az új hitet és ünnepélyes fogadalmat kell tenni minden hittételéről.”⁶¹ Mármost, hangoztatta az alaptételt Kaysersling Meyer, pesti rabbi, „meggyőződésből még egyetlen zsidó vagy zsidónő sem vallotta a keresztény hitet”.⁶² A neológ értelmiség számára már a feltevés is abszurd volt: „A dolog így áll: hívő zsidó még ki nem keresztelkedett, ki keresztelkedni csak hitetlen zsidó keresztelkedik ki. Ki fogja már most elhinni a konvertitának, hogy Egyistenben ugyan nem hitt, de hisz háromban?”⁶³ A kijelentés mögött rejlő meggyőződés szerint a kereszténység lényegileg idegen volt a zsidó lélektől és elmétől: „Vagy képzelheti tán valaki, hogy van felnőtt zsidó, ki hiszi a zsidó lány viszonyát az atyaistennel; ki hiszi, hogy az a lány érintetlen maradt azután is, hogy anyává vált; ki hiszi, hogy a fia meghalt, de három nappal később látták az égbe repülni?”⁶⁴

Az áttérés tehát eredendően bűnös cselekedet volt, mert hazugságban fogant. A kereszt felvételekor, írta Szabolcsi Miksa 1899-ben, „minden kitérő zsidó nyilvánosan, ünnepélyesen hamis vallomást tesz”,⁶⁵ hiszen, mint írta ugyanő 14 évvel később, „minden zsidó hazudik, ki vallja a keresztény dogmákat”.⁶⁶ A kereszténységben hinni lényegileg képtelen zsidó nem azért tért át, hogy kereszténnyé váljék, és természetesen nem is azért, hogy magyarrá váljon, hiszen zsidóság és magyarság harmonikusan illeszkedett egymáshoz,⁶⁷ hanem azért, hogy

---

⁶⁰ Szász Zoltán: Zsidó antiszemitizmus. Pesti Hírlap, 1913. szept. 6. 3. Az áttérés pragmatikus motivációját maguk a keresztelő papok, illetve lelkészek is tényként vették, az 1885-ben áttért Angyal Dávidot megkeresztelő katolikus plébános a szertartás után megjegyezte, hogy „világi szempontból” Angyal választása nem volt „célszerű”, mivel szerinte a Tisza-kormányzat jobban pártolta a protestánsokat, mint a katolikusokat. Angyal Dávid: Emlékezők. London, Szepsi Csombor Kör, 1971. 85. Visszaemlékezve a háború előtti időkre a református lelkész Szabó Imre is hangsúlyozta, „nem genuin vallásos erők hatottak a zsidóságra, hanem a társadalmiak. Míg a katolikus egyházba az uralkodó vallás szárnyai alatt védelmet kereső zsidóság nyomult, a református egyházat liberalizmusáért keresték, mert itt nincs annyi ceremónia.” Szabó Imre: A budapesti reformátusság lelki rajza. [1924.] In: Űő: Ime, a magvető kiméne vetni. Előadások. Prédikációk, bibliamagyarázatok, 1918–1928. Bp., k. n. 1928. 13.

⁶¹ Szabolcsi Miksa: Kis szelíd polémia. Egyenlőség, 1913. szept. 14. Melléklet. 2.

⁶² Dr. Kaysersling Meyer: Mit kell tennünk? Egyenlőség, 1902. jún. 1. Melléklet. 1.

⁶³ [Szabolcsi Miksa:] Meturgeman. Szerkesztői üzenetek. Új társadalmi osztály. Egyenlőség, 1899. júl. 9. 7.

⁶⁴ Szabolcsi M.: A kitérők proskribálása i. m. 4.

⁶⁵ [Szabolcsi M.]: Új társadalmi osztály i. m. 7.

⁶⁶ Szabolcsi Miksa: Új intézmény vallásunk megerősítésére asszonyaink között. Egyenlőség, 1913. márc. 30. 7.

⁶⁷ Mezei Ernő: Programm. Egyenlőség, 1904. márc. 27. 1–2.

— legalábbis papíron — ne számítson többé zsidónak. A zsidóságtól való menekülés motiválta kitérés pedig nem lehetett más, mint „jellembeli defektus”.⁶⁸ Hevesi Simon pesti rabbi részletesebb megindokolásában: „Aki Izrael hitétől eltántorul, vagy a környezet nyomása alatt teszi, amely esetben lelki gyöngeség tanújelét adja; vagy azért, hogy szabaduljon a zsidó vallás követésével járó, társadalmi téren megnyilatkozó rosszakarattól, ez esetben szepegő, félénk, zászló-hagyó; vagy pedig, mint legtöbb ízben, anyagi előnyök elérése céljából, és ez esetben pedig hitvány, céda, kufár, ki a lélekkel és a meggyőződéssel üzérkedik.”⁶⁹

A neológ értelmiség olykor elnézőbb hangot is megütött, különösen azokkal szemben, akik megélhetési kényszerből, vagyis az állam diszkriminatív nyomásának engedve hagyták el a zsidóságot. „Azok az urak — írta 1900-ban az *Egyenlőség* vezércikkeit ez idő tájt rendszeresen jegyző Kóbor Tamás — nem üdvözülni, hanem élni akarnak. Azt mondják, hogy élni muszáj. Tiszteletreméltó előítélet, valamennyien leledzünk benne. És élni csak úgy lehet, ha van hivatal és hivatal csak akkor van, ha fölmutatjuk a keresztlevelet. [...] Zsidó ember nem tud jogához, kenyeréhez jutni. Nem ő tér ki, mások zsarolják belőle ki a ragaszkodást apái vallásához. Én ezekre a szerencsétlen boldogulókra nem vetek követ.”⁷⁰ Más szerzőknél, így természetesen a rabbiknál, a kitérés bűne ez esetben sem vált bocsánatosná: „A mi bűnt a gonosztevők elkövetni szoktak, lopást, sikkasztást, rablást, nem a megélhetés végett követik el? [...] A tényen változtatni nem lehet. Erkölcs csak egy van.”⁷¹

A kitérés vallási szempontból *hitzsegés*,⁷² motivációit tekintve *jellemgyengeség*,⁷³ a zsidó közösség szempontjából *árulás* volt. A kikeresztelkedés elítélésében ez utóbbi döntő motívum volt. Az ítélet a zsidósághoz, mint évszázadokon át üldözött és jelenében is ostromolt kisebbséghez való hűség morális kötelezettségéből fakadt. A kereszténység felvételével, ismételték az évek során a neológ értelmiségiek, a kitért zsidó átáll „az üldözött kisebbségből a támadó többség körébe”,⁷⁴ otthagyja „a sokat szenvedett, örökké szorongatott zászlót”,⁷⁵ vagyis, amint Perls Armin pécsi főrabbi egy ünnepi beszédében kijelentette: „megtagadja vérért, elpártol apáitól, cserbenhagyja, elárulja népét”.⁷⁶ Ez a megítélés határozta meg a neológ értelmiség álláspontját. Mivel a „renegát” szükségszerűen hazug, hitvány és gyáva volt, elszakadása sem lehetett veszteség a zsidóság számára. Akiben még élt valamiféle kötődés, megmentendő volt, ám logikájából fakadóan, a *hulljon a férgese* elve nem tett különbséget a kitért

⁶⁸ Szabolcsi Miksa: Nevelőnök. *Egyenlőség*, 1898. febr. 6. 2.

⁶⁹ Dr. Hevesi Simon: Gondolatok a hitcseréről. *Egyenlőség*, 1906. jan. 28. Melléklet. 2.

⁷⁰ Kóbor Tamás: Modern makabeusok. *Egyenlőség*, 1900. dec. 16. 1–2.

⁷¹ Dr. Singer B.: A kitérések II. *Egyenlőség*, 1904. nov. 13. 4.

⁷² Dr. Singer Bernát: A kitérések V. *Egyenlőség*, 1904. dec. 11. 3–5.; Dr. Hevesi S.: Vallástani előkészítő i. m. 47–50.

⁷³ Dr. Singer B.: A kitérések II. i. m. 3.

⁷⁴ Dr. Bleuer Samu: Mozgalmak a zsidóságban. Bp., k. n., 1904. 8.

⁷⁵ Szabolcsi Miksa: Téma. Levél egy íróbarátomhoz. (Folytatás.) A zsidó renegátok és az antiszemizmus. *Egyenlőség*, 1904. okt. 2. 4.

⁷⁶ Dr. Perls Armin: Nemzet és felekezett. Sabuóti beszéd. In: *Uő: Szónoklatok IV.* Pécs, Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai R.-T., é. n. [1912.] 24.

zsidók, illetve azok között, akik noha törvényesen (még) nem tértek ki, zsidóságtól már visszafordíthatatlanul elidegenedtek. „Nem tettünk soha semmit arra nézve — jelentette ki Szabolcsi Miksa 1899-ben —, hogy kitérni akaró zsidókat apáik hitében megtartsunk. Aki menni akar, hadd menjen. [...] Ez a princípiumunk, mondhatnók azt is: ez a zsidó princípium.”⁷⁷ Az *Egyenlőség* főszerkesztője egyeseket olykor egyenesen buzdított a kitérésre, így azt az anonim családapát, aki a hetilapnak beküldött levelében felháborodottan közölte, hogy rabbija felszólította a kitérésre. „Tudunk ám a dologról”, fedte fel Szabolcsi az ügy háttérét. Az illető már második gyerekének a kitérését ment bejelenteni a pesti hitközség rabbi-hivatalába, amikor a rabbi felajánlotta neki, netán maga is követhetné gyermekeit a keresztvíz alá. Szabolcsi a rabbinak adott igazat: „Mi értelme is annak, hogy gyermekeit kitérítetteti, ön meg megmarad zsidónak? Azaz, tudjuk az okát. Gyermekei karrierjére nézve, azt hiszi, előnyösebb, ha keresztények, önnek meg hasznot hajt a zsidósága. S mert ezt tudjuk, mi is szépen kérjük, térjen ki ön is!”⁷⁸

Az állásponton a kitérésnek számának század eleji megugrása sem változtatható. „Az idén óriásit nőtt veszteség-számlánk”, írta Elkán Miksa 1903-ban, ám sietett leszögezni: „Hangozzék el megint az ösmert mondás: »semmit sem veszítettünk«. Ha zsidóknak maradnak ezek az urak és úrhölgyek, szűkért rágia Izrael törzsét cinikus közönyösségek, vallásuknak eltitkolása, szégyenkezések, hogy ehhez a felekezethez tartoznak. A renegát csak új felekezetének a kára.”⁷⁹ „Hadd hulljon a férgese”,⁸⁰ „jobb, ha a férgese távozik”,⁸¹ „nem sajnáljuk a férgeset”,⁸² az évek során a kitérésnek szentelt fejtegetéseket végigkísérte a kitért zsidókkal szembeni alapelv ismétlése. „Csak hadd szökjenek a gyávák, a gyatrák vihartépett zászlóink mellől”, írta Kiss Arnold budai főrabbi 1914 tavaszán.⁸³

IV. Kitérés után – árulás, önmegtagadás, zsidó antiszemitizmus

Az „áruló apostatak”⁸⁴ általánosságban kifejtett morális megbélyegzése mellett a neológ értelmiség olykor egyes kitért kortársairól is véleményt mondott. E konvertiták közös vonása, hogy szinte mind neves személyiségek voltak, ám megemlézésüknek számos oka és célzata lehetett.

Egyes kitérték esetében a neológ értelmiség haragját cselekedetük óhatatlanul szimbolikus súlya váltotta ki. Ennek tipikus esete volt Wahrmann Renée, Wahrmann Mór, az első zsidó hitű magyar országgyűlési képviselő, a *Pesti Izraelita Hitközség* elnöke s országos hírv magánbankár leánya. Wahrmann Mór nem csak a politikai és gazdasági életben szert tett befolyásával tűnt ki korának zsidó

⁷⁷ [Szabolcsi M.]: Új társadalmi osztály i. m. 6.

⁷⁸ [Szabolcsi Miksa:] Meturgeman. Egy apa. *Egyenlőség*, 1900. dec. 16. 8.

⁷⁹ Elkán Miksa: Renegátok. *Egyenlőség*, 1903. máj. 3. 2.

⁸⁰ Vadász Ede: A magyar országgyűlés jelenlegi és azelőtti zsidó tagjai. *Magyar Zsidó Szemle* 23. (1906) 254.

⁸¹ Dr. Flesch Ármin: A zsidó. Mohács, Rosenthal Márk és Fia, 1911. 305.

⁸² Kritikus [Weiszbürg Gyula]: Reflexiók. *Hitközségi Szemle* 3. (1912: 2. sz.) 45.

⁸³ Dr. Kiss Arnold: Sóvuósz. A Budai Izraelita Hitközség Értesítője 5. (1914: 5–6. sz.) 5.

⁸⁴ Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Önmegyalázás. *Egyenlőség*, 1908. szept. 6. 4.

nagypolgárai közül, és nem is csupán azáltal, hogy szemben számos pályatársával, nem szerzett sem nemességet, sem bárói címet, vagyis e tekintetben elkerülte a vád, hogy — korabeli kifejezéssel élve — a felsőbb körökhöz *dörgölődzik*.⁸⁵ Wahrmann Mór a zsidó felekezeti életben is vezérszerepet játszott, különösen miután 1883 novemberében a *Pesti Izraelita Hitközség* elnökévé választották.⁸⁶ „Minden szava parancs lett a zsidóságban. „Wahrmann mondta...” – ez már felbevezethetetlen ítélet volt.”⁸⁷ Amint azt halála előtt kevesebb mint egy évvel, a pesti Hevra Kadisa tagfelvételi üléseinek bezáró ünnepélyén Wahrmann kijelentette: „Az nem igaz hazafi, ki felekezetéhez nem ragaszkodik, az nem jó polgár, ki felekezetét elhanyagolja. Lángoló honszeretetünk, kell hogy karöltve járjon a felekezetünk iránti törhetlen hűséggel.”⁸⁸ Wahrmann szentenciája, amely a „jó zsidó” ismérveként nem annyira a vallásos hitet, mint inkább a zsidó (vallási) *közösség* iránti hűséget állította zsinórmértékül, a neológ értelmiség jelmondataként is szerepelhetett volna.

Wahrmann Mórnak egy lánya és két fia volt. Felesége, Gold Lujza 1865-ben, harmadik gyermekük születésekor meghalt, a gyerekeket nevelőnők, házitánítók nevelték.⁸⁹ Fiai, Ernő és Richárd, nem jártak apjuk nyomdokain, a kereskedelmi pálya helyett inkább a kártyaasztalnál és a lóversenyeken tündököltek, mágnásokkal pajtáskodtak, Ernő bőszen párbajozott, Richárd versenyistállót tartott.⁹⁰ Bródy Sándor szerint ebben valójában Wahrmann Mórnak is volt felelőssége: „Mulatott azon, hogy ő megmaradt komisz kalmárnak, míg a fiai már kiskorukban nem tudtak gyalog járni, annyira hozzászótkak a paripaháthoz. A két kis gimnazista úgy járt, mint a huszárcapitányok: a föld mint méltatlan elementum himbálódzott a lábuk alatt.”⁹¹ Idős korában Wahrmann Mór állítólag maga is úgy érezte, hogy elhibázta a tőle korán elidegenedett fiai nevelését, kitérésüket is megjósolta.⁹² Richárd ezt még apja életében megtette, Ernő nem sokkal halála után keresztelkedett ki.⁹³ Ernő és Richárd voltak a rossz fiúk, akik a vagyont, amelyet hithű apjuknak köszönhetően örököltek, a kitéréssel viszonzták, akik még Wahrmann Mór halála első évfordulóján rendezett gyászistentiszteletre sem mentek el, akik megkeserítették apjuk életét, majd meggyalázták emlékét.⁹⁴ Wahrmann Mór leánya, Renée, volt a jó lány, apja „leg-

⁸⁵ Halálakor Wahrmann úgy az *Egyenlőség*, mint Rákosi Jenő *Budapesti Hírlapja* a polgári erények megtestesítőjeként búcsúztatta el. *Sz. M.*: A mi nagy veszteségünk. *Egyenlőség*, 1892. dec. 2. 1.; [Rákosi Jenő:] Wahrmann Mór. *Budapesti Hírlap*, 1892. nov. 30. 1. L. még: Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór, 1831–1892. Szerk. Frank Tibor. Bp., Argumentum, 2006.

⁸⁶ A pesti izr. hitközség közgyűlése. *Egyenlőség*, 1883. nov. 25. 4.

⁸⁷ *Szabolcsi L.*: Két emberöltő i. m. 40.

⁸⁸ Részlet Wahrmann Mór egy beszédéből. *Egyenlőség*, 1894. dec. 7. 4.

⁸⁹ *Szabolcsi Miksa*: Wahrmann Mór. *Egyenlőség*, 1891. okt. 30. 5.; *Vadász Ede*: Adalékok a Wahrmann-, gorlicei Weiss-, Szófer- (Schreiber) és Fischmann-családok származási adataiból. Ezen családok kiválóbbjainak életrajzához is. Bp., Athenaeum, 1907. 10–13.

⁹⁰ Wahrmann Ernő öngyilkos. *Budapesti Hírlap*, 1906. jún. 1. 7–8.; *Molnár Jenő*: A Wahrmann-család tragédiájának utolsó felvonása. *Egyenlőség*, 1926. nov. 27. 5.; *Pázmándy Dénes*: A Wahrmann-család tragédiája. Szombat, 1934. febr. 3. 6–7.; 1934. febr. 17. 7–8.

⁹¹ *Bródy Sándor*: Oroszlánszívű Richárd utolsó órája. In: *Uő*: Elmélgedések. Bp., Lampel, é. n. [1914.] 7–8.

⁹² *Szabolcsi Miksa*: Az új nemzedékért. *Egyenlőség*, 1893. ápr. 14. 3–4.

⁹³ Uo. 4.; Amit Wahrmann Mór sem sejtett. *Egyenlőség*, 1893. máj. 19. 11.

⁹⁴ Wahrmann Mór fiai. *Egyenlőség*, 1893. nov. 17. 3–4.

gyengébb szeretetének és legbensőbb odaadásának tárgya”,⁹⁵ fia okozta keserőségében vigasztalója, akinek népszerűsége boldoggá tette amúgy „kemény és szarkasztikus természetű” apját.⁹⁶ A *Hét* 1893. október 1-jei számának címlapját Wahrmann Renée portréja ékesítette. „Ő típusa — írta ekkor Kóbor Tamás —, nemes típusa az úgyszólván külön társadalmi osztályt képező lipótvárosi hölgyeknek.”⁹⁷

A lipótvárosi hölgyek e nemes típusa 1897. december végén a törvénynek megfelelően két tanú kíséretében megjelent Kohn Sámuel pesti főrabbinál, hogy bejelentse kitérését a zsidó vallásból. Első, a szeszgyáros megyeri Krausz Izidorral 1883-ban kötött és nem sokkal kitérése előtt felbontott házasságából 1895-ben született lányát, Amália Lujzát „magával vitte a keresztség alá”.⁹⁸ A református egyház kebelébe lépett, majd egy hónapra rá Beretvás Endre cs. és kir. kamaráshoz hozzáment Renée kitérésének „szenzációs” híre⁹⁹ megrendülést keltett; ha valakinek, úgy neki nem lett volna szabad kitérnie. Wahrmann Renée-re, írta a *Jövő* című zsidó hetilap, „atyjának a zsidóságban elfoglalt állásánál fogva, igényt tartottunk”.¹⁰⁰ Wahrmann Mór lánya kikeresztelkedésének szimbolikus jellegét csak fokozta, hogy kitérése bejelentésekor két tanúja Hegedüs Sándor országgyűlési képviselő és báró Bánffy Dezső, Magyarország miniszterelnöke volt. „Wahrmann Mór leányának — kelt ki az *Egyenlőség* — kötelességei voltak édes atyja emléke iránt, édes atyja felekezete iránt, melynek élete jó részét szentelte. Wahrmann Mór leánya ezeket a szent kötelességeket megszegi; Wahrmann Mór leánya meghazudtolja mindazt, mit édes atyja 15 esztendőn által annyiszor hangoztatott, hirdetett; holott édes atyja őt még ki sem tagadta, — és ebben az árulásban a szép zsidó Nagyságának Magyarország miniszterelnöke áll oldala mellett.”¹⁰¹ Az *Egyenlőség* ugyan kiemelte, Wahrmann Mór gyermekeinek eltévelyedését elsődlegesen a zsidóság ismeretére és szeretetére való nevelés hiánya okozta, vagyis a felelősség részben apjukat terhelte, aki túl későn ébredt rá mulasztására. Ez megmagyarázhatta, de persze nem tehetette bocsánatosá Renée kitérését, akinek annál is inkább kötelessége lett volna hű maradni apja emlékéhez és vallásához, hogy miután Wahrmann Mórnak megszakadt fiaival a kapcsolata, „valósággal bálványozott” lánya maradt egyetlen vigasza. „De ím, mint kitalált fiai, megszégyeníti a sírban imádott, egyetlen leánya is”.¹⁰² Wahrmann Renée árulásán mit sem változtatott, hogy kitérése után ezer forintot adományozott a Pesti Izraelita Nőegyletnek,¹⁰³ az *Egyenlőség* még évek múltán is szállította róla a — zsidó szemszögből — dehonesztáló, így például kislánya ébredező zsidóellenességéről tudósító híreket.¹⁰⁴

⁹⁵ Dr. Neumann Ármin: Emlékbeszéd Wahrmann Mórról. Magyar Génius, 1892. dec. 25. 433.

⁹⁶ Tenczer Pál: Reminiscenciák. Egyenlőség, 1892. dec. 2. 8.

⁹⁷ Flaneur [Kóbor Tamás]: Krauszné-Wahrmann Renée. A Hét, 1893. okt. 1. 244.

⁹⁸ Vadász E.: Adalékok i. m. 8.

⁹⁹ Wahrmann Renée kitérése. Pesti Hírlap, 1898. jan. 4. 9.; L. még: Válás után. Országos Hírlap, 1898. jan. 3. 8.; Wahrmann René kitérése. Budapesti Hírlap, 1898. jan. 4. 8.; Wahrmann René. Pesti Napló, 1898. jan. 4. 7.; A miniszterelnök Kohn rabbinál. Alkotmány, 1898. jan. 4. 7.

¹⁰⁰ Megtörtént. A Jövő, 1898. jan. 28. 4.

¹⁰¹ Egy áttérés alkalmából. Egyenlőség, 1898. jan. 9. 2.

¹⁰² Uo. 3.

¹⁰³ Megtörtént i. m. 4.

¹⁰⁴ Szabolcsi M.: A zsidó renegátok és az antiszemitizmus i. m. 6.

Amilyen feltűnést keltő volt Wahrmann Renée-nek a miniszterelnök kíséretében történt kitérése, annyira bizalmas volt azon „spekuláns emberek”¹⁰⁵ áttérése, akik úgy tértek be valamelyik keresztény felekezetbe, hogy előtte nem tértek ki a zsidó felekezetből, vagyis áttérésük titokban tartása érdekében nem jelentették be kitérésüket hitközségük rabbijánál. Az egyházpolitikai törvények révén a zsidó felekezet tagjaira is kiterjesztett 1868:LIII. tc. előírása szerint a keresztény papok illetve lelkészek csak azt keresztelhették meg, aki rendelkezett a hitközsége rabbi-hivatala által kibocsátott kitérésbi bizonyítvánnyal, ám e követelményen elsőprő többségükben túltették magukat.¹⁰⁶ Mivel legtöbbször azon kötelezettségüknek sem tettek eleget, hogy az általuk történt keresztelésről értesítsék a konvertita volt hitközségének rabbiságát, az ily módon suba alatt kereszténnyé vedlett zsidók áttéréséről volt hitsorsosaik hivatalosan nem szereztek tudomást.¹⁰⁷ Ez persze nem jelenti azt, hogy az esetek többségében ne tudódott volna ki „a titkok titka”, „szájról-szájra adják, hogy a héten ez tért ki, a múlt héten amaz”.¹⁰⁸

A kósza híreket a felekezeti lapok csak elvétve erősítették meg, a pletyka ugyanis tette a magáét. Egyes titokban áttért személyek nevének felfedése egyfajta büntetés volt, célja a különösen elvtelennek ítélt esetek nyilvános pellengérré állítása. 1903-ban Szabolcsi Miksa megírta, hogy Schwarz Gusztáv, a római jog rendes tanára a budapesti tudományegyetemen, szintén azok közé tartozik, „kik bujkálva, a törvényt megkerülve tértek ki”.¹⁰⁹ Nevének említését Schwarz (később Szászy-Schwarz) Gusztáv azzal érdemelte ki, hogy 1893-ban, amikor megkapta a rendkívüli tanári címet, még külön fejtegette az *Egyenlőség*nek, hogy eddig csupán azért nem neveztek ki zsidó vallásúakat nyilvános rendes egyetemi tanárnak, mert emezek a vitathatatlan kitérésbi nyomás alatt túl könnyen megtörtek és kinevezésük érdekében elhagyták zsidóságukat. „Szomorú — idézte ekkor az *Egyenlőség* Schwarz Gusztáv szavait —, hogy nálunk bármily kiváló tudós is csak a keresztlevél segítségével juthat egyetemi tanárságra, de ha már úgy van, a zsidó tudósoknak erőseknek kellene lenniök és ha az intező körök látnák, hogy célhoz nem jutnak, [...] a jég megtörnék és kineveznének zsidót is.”¹¹⁰ Egy évvel később, rendes egyetemi tanárrá való kinevezését Schwarz Gusztáv már keresztényként érte meg. Ugyancsak Szabolcsi Miksa volt az, aki 1904-ben elbeszélte a drámaíró és színigazgató Karczag Vilmos esetét. Ez annyival volt kacifántosabb, és ezért is tárta az *Egyenlőség* szerkesztője a nyilvánosság elé, hogy Karczag valójában „már mesumed volt”, mielőtt egyszer az áttéréséről mit sem tudó Szabolcsi előtt „égre földre esküdözött,

¹⁰⁵ Kitértek nyilvántartása. *Egyenlőség*, 1890. márc. 16. 3.

¹⁰⁶ *Dr. Kiss Arnold*: Hívek egylete. *Egyenlőség*, 1903. febr. 22. 3–4.; *Szabolcsi Miklós*: Meturgeman. Törvényszegés. *Egyenlőség*, 1903. ápr. 12. 6.; *Szabolcsi Miksa*: Meturgeman. Elkeresztelések. *Egyenlőség*, 1908. jún. 7. 4–5.

¹⁰⁷ *Konrád M.*: Zsidók és kitért zsidók i. m. 378–380.

¹⁰⁸ *Hajdu Miklós*: A neofiták lajstroma. *Egyenlőség*, 1901. jún. 23. Melléklet. 3.

¹⁰⁹ *Szabolcsi Miksa*: Hívek egylete. *Egyenlőség*, 1903. febr. 8. 1.; L. még: *Szabolcsi Miksa*: Gondolatok a protestáns memorandum olvasásakor. *Egyenlőség*, 1904. okt. 23. 3.

¹¹⁰ *Rk.* egyetemi tanár. *Egyenlőség*, 1893. júl. 14. 8.

[...] hogy nem fog kitérni sohasem”. Végül is, ismerte el Szabolcsi, „nem is tért ki azóta”, hiszen „megcselekedte előzőleg”.¹¹¹

Egyes kitért zsidók ellen a neológ értelmiség azért kelt ki, mert származásuk eltussolásának vágyától hajtva túlléptek egy — természetesen szubjektív — határt. Ezt tette például a *Pesti Hírlap* alapító-tulajdonosaként országos hírnévnek örvendő Légrády Károly és öccse, Tivadar, amikor a Hevra Kadisának a zsidó hitben elhunyt édesanyjuk lakására érkezett alkalmazottait „sem a halál előtti, sem utáni imákat és szertartásokat végezni nem engedték”. A „jámbor zsidóasszonynak maradt Pollákné” fiai csak azért engedték be a Szent Egylet embereit, hogy azok elszállítsák az elhunytat. „Gyalog egy lépést sem kísérték anyjuk holttestét fiai, de mindjárt a kapunál kocsiba ültek és a temetőbe kihajtottak. [...] Anyjuk halálát sem a tulajdonukat képező »Pesti Hírlap«-ban meg nem említették, sem a szokásos gyászjelentést ki nem adták.”¹¹²

A történethez hozzátartozik, hogy az *Egyenlőség* nem sokkal korábban élesen bírálta Légrády Károly kétkulacsosnak ítélt — a nagyrészt zsidó előfizetők miatt általában zsidópárti, ám a zsidókat nem kedvelő olvasók kedvéért olykor a zsidóságot bíráló — szerkesztési politikáját. Légrády Károly, jelentette ki az *Egyenlőség*, „nem szereti a zsidókat”.¹¹³ Amihez hozzátehetnénk: az antiszemita sem szerették a „börze-liberalizmus” érdekeit istápoló sajtó archetípusának tekintett „szabadkőműves szellemű” *Pesti Hírlapot*.¹¹⁴ A kikeresztelkedett Légrádyiakban az antiszemita eszmerendszerhez híven a zsidót látták. „A nyűlbőr a hermelin ellen!”, fakadt ki 1882-ben a Légrády testvérek fülének méretét külön az olvasók figyelmébe ajánló *Katholikus Társadalom* abbéli felháborodásában, hogy a *Pesti Hírlap* egy bíráló cikket mert közölni Simor János hercegprímásról.¹¹⁵ Hogy a történet kerek legyen: az ultramontán lap főszerkesztője, Mayer I. Arno, maga is kitért zsidó volt.¹¹⁶

A neológ értelmiség ennél gyakrabban kelt ki azon konvertiták ellen, akik átérésüket követően maguk is hittérítőké váltak. A budapesti építész Kőrösi Albert annak köszönhette nevének „kiszervezését”, hogy halálos ágyán megkereszteltette édesapját, Neumann Miksát. A Budapesti Áru- és Értéktőzsde 1903-ban királyhalmi előnévvel nemességet kapott alelnöke negyven éve tagja volt a pesti Hevra Kadisának, nem sokkal halála előtt kiválasztotta és megvásárolta nyugvóhelyét felesége sírja mellett a zsidó temetőben. Nehezen volt elképzelhető, hogy a 76 éves Neumann Miksa halála órájában ki akart volna térni, azt sem lehetett

¹¹¹ Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Nem lett plébános. *Egyenlőség*, 1904. júl. 31. 8.

¹¹² A Légrády testvérek anyja. *Egyenlőség*, 1890. jan. 19. 12. Légrády Károly 16 éves korában, 1850-ben keresztelkedett ki. Nevét 1867-ben, házasságakor magyarosította, átvéve felesége leánykori nevét. L. Lipták Dorottya: Vállalkozás és kultúra. Esettanulmány a vállalkozói elit társadalomtörténeti vizsgálatához Prágában és Budapesten. In: *Tradíciók és modernitás. Közép- és Kelet-Európai perspektívák*. Szerk. Lipták Dorottya – Ring Éva. Bp., Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ, 1996. 218., 222.

¹¹³ Sz.: Mezei Mór és Légrády Károly. *Egyenlőség*, 1889. ápr. 7. 8–9.

¹¹⁴ Felekezeti fanatizmus. Alkotmány, 1896. ápr. 1. 1.; *Miklóssy István*: Veszedelmes tünetek iskoláinkban. Bp., Stephaneum, 1911. 11.

¹¹⁵ Nyűlbőr a hermelin ellen! *Katholikus Társadalom*, 1882. febr. 18. Melléklet. Nincs oldalszámmozás [1.]

¹¹⁶ A magyar sajtó története. II/2. 1867–1892. Szerk. Kosáry Domokos – Németh G. Béla. Bp., Akadémiai Kiadó, 1985. 364.

tudni, vajon megkeresztelésekor beszámítható állapotban volt-e. Mezey Ferenc, a Hevra Kadisa ügyésze hiába nyújtott be tiltakozást a fővároshoz, Neumann Miksát katolikusként, a katolikus temetőben temették el. „A családnak kínos volt az emlékezés árnya”, írta Hajdu Mikós, aki számára nem volt kétséges, Kőrösi Albert azon szégyenletes vágytól hajtva kereszteltette meg haldokló apját, „hogy a gyászoló gyülekezetet zsidó temetés zsidó rítusa ne figyelmeztesse arra a különbségre, ami apa és fiú között vallási téren fennáll”.¹¹⁷

Az 1904-ben bárói címet nyert csetei Herzog Péter Margit nevű lánya 1894-ben ment nőül az 1905-ben ugyancsak báróságot kapott orosdi Orosdy Fülöphöz. Margit szülei hű zsidók voltak, ő maga viszont, férjéhez hasonlóan, kitért.¹¹⁸ Neve megjelenését a felekezeti sajtó hasábjain Orosdy Fülöpné volt hitsorsosai üdvözlése érdekében kifejtett, köztudottan buzgó térítési tevékenységének köszönhetette,¹¹⁹ „három év óta 20.000 koronát költött arra, hogy más zsidók is kitérjenek”, írta az *Egyenlőség* 1904-ben.¹²⁰ A cikk kis sajtóvitát keltett. A katolikus Néppárt hivatalos napilapja, amely amúgy előszeretettel elmélkedett a zsidóság „faji eredendő bűnei”¹²¹ fölött és politikai ellenfeleinek esetleges zsidó „származását” nem mulasztotta el kiemelni,¹²² védelmébe vette a „jótékonyágáért köztiszteletben álló hölgyet”, akit az *Egyenlőség* „arcpirító léhasággal” kifigurázott, csupán mert „a zsidók megtérítése körül fáradozik”.¹²³ Viszontválaszában az *Egyenlőség* további részleteket közölt Orosdyné térítési buzgalmáról és kiállt joga mellett, hogy pellengérré állítsa „a volt zsidó asszony kacagtató erőlködését, hogy jóvátegye származását”.¹²⁴

Az 1900-as évek elején kitért Elek Pál esete még érzékenyebben érintette a neológ értelmiséget. A Magyar Bank vezérigazgatójának kitérése egyrészt érthetetlen volt az *Egyenlőség* számára, hiszen Elek Pál nem a nemesi cím reményében tért ki, lévén még zsidó, mikor ezt 1900 áprilisában elnyerte, és nem is valamiféle kitérési nyomásnak engedve, hiszen a bankszakmában ilyenről aligha lehetett szó. Másrészt – és főleg: Elek Pál esete fájdalmasabb is volt, hiszen kitérése után a hetilap először még roppant elnéző volt vele szemben, nevét csupán azért említette meg, hogy hangsúlyozza, az efféle vezető pozícióban levő embernek szükségtelen aktívan térítenie, hiszen példája önmagában is ragadós.¹²⁵ Csakhogy, mint idővel kiderült, Elek Pál éppenséggel ezt tette, ráadásul alkalmazottai körében, vagyis kihasználva a pozíciójából eredő kényszerítési le-

¹¹⁷ Hajdu Miklós dr.: Expressz-keresztelés. *Egyenlőség*, 1912. márc. 3. 4–5. Az esetről a cionista sajtó is beszámolt. L. Neumann Miksa meghalt. *Zsidó Szemle*, 1912. márc. 1. 2.

¹¹⁸ A Herzog családról: *Kövér György*: M. L. Herzog & Comp. Három nemzedék öröksége. In: *Új: A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Bp., Új Mandátum, 2002. 62–73.

¹¹⁹ Méltóságos urak. *Egyenlőség*, 1904. jan. 10. 8. Orosdyné térítő tevékenységéről a cionista és az ortodox sajtó is megemlékezett. L. Egy új báróról. *Zsidó Néplap*, 1905. márc. 3. 8.; Fővárosi kórkép. *Magyar Zsidó*, 1910. jan. 20. 12.

¹²⁰ *Gabrielus*: Hittérítés. Szerkesztői megjegyzés. *Egyenlőség*, 1904. jan. 17. Melléklet. 3.

¹²¹ *Ariston [Csoór Gáspár]*: Silbermann és Silberstein I. Alkotmány, 1896. márc. 28. 1.

¹²² Zsidó invázió az igazságszolgáltatás terén. Alkotmány, 1908. nov. 13. 1.; *Philaethes*: Demokrácia és kapitalizmus. Alkotmány, 1914. márc. 26. 1.

¹²³ Zsidóországból. Alkotmány, 1904. jan. 19. 7.

¹²⁴ *Szabolcsi Miksa*: Megjegyzések. *Egyenlőség*, 1904. jan. 24. Melléklet. 2.

¹²⁵ *Ábrahám [Gábor A.]*: Kitérések i. m. 3.

hetőséget. „A fiánccseni egyszersmind misszionárius is volt s a bankjában annak volt előmenetele, aki elhagyta vallását”, írta az *Egyenlőség* 1911-ben, Elek Pál karrierjének korrupciós botrányba fulladása idején. „Nemcsak maga tért ki, hanem nyakra-főre térített és vallásunk ama tagjai közül, akiket a köznyelv bankjingleknek nevez, egész csomót vitt át a saját egyháza kebelébe és aztán direktorokat és aldirektorokat faragott belőlük, örvendvén a szíve annak, hogy a kitért ember egyszerre úgy megokosodik, hogy a legnagyobb előmenetelre képessé válik. Így csinált Elek Pál misszióstelepet bankjából.”¹²⁶

Hitehagyásának eltitkolását, származásának szégyellését, illetve térítő buzgalmát a „renegát” már csak azzal tetézhette meg, ha kitérése után volt hitsorsosai ellen fordult. Lelki meghasonlásból, abból a túlkompensáláshoz vezető felismerésből következően, hogy a kitérés önmagában nem hozta meg a várt társadalmi eredményt, illetve azon vágytól hajtva, hogy ekképpen megkérdőjelezhetetlen tanúsítványt nyújtsanak (immár) *nem zsidó* voltukról, egyes konvertiták valóban antiszemitává váltak.¹²⁷ Mivel a zsidók melletti kiállással a volt hitsorsosaitól éppenséggel elhatárolódní igyekvő konvertita „rontja pozícióját”, írta az *Egyenlőség* 1904-ben, „a keresztények előtt szívesen vezet antisemitizmusban, mely neki takaró”.¹²⁸ A kitért zsidó antiszemitizmusa természetes folyománya annak, írta Radó Sámuel 1910-ben, hogy az áttérés nem vezet „merész álmái” megvalósulásához: „társadalmi helyzete ugyanaz marad, épp úgy, mint a hogy az orra formája nem változik. Erre az ipse egy lépéssel tovább megy és a tüzes antiszemitizmus hímes mezejére lép.”¹²⁹ A neológ értelmiség hozzáállásának sajátossága a jelenség eltúlzása volt. Hogy létezett, ezt a kortársak közül senki sem tagadta, sőt klisének számított. A téma megjelent az irodalomban,¹³⁰ a kora-

¹²⁶ Glosszák a hétről. *Egyenlőség*, 1911. nov. 5. 3. Elek Pál sajátos előléptetési politikája közismert volt. L. [Aradi Viktor]: Pesti karrierék. II. A sókirály. Renaissance, 1910. szept. 10. 103. Elfogult, de informatív portréját adja Balassa Imre: Elek Pál regénye. Közgazdasági eposz a XIX. századból. Bp., A Pesti Tőzsde Kiadása, 1925.

¹²⁷ Sander L. Gilman: Jewish Self-Hatred: Anti-Semitism and the Hidden Language of the Jews. Baltimore-London, John Hopkins University Press, 1986. 22-67.; Endelman, T. M.: Jewish Converts in Nineteenth-Century Warsaw i. m. 50-51.; Uő: Memories of Jewishness. Jewish Converts and their Jewish Pasts. In: Jewish History and Jewish Memory: Essays in Honor of Yosef Hayim Yerushalmi. Szerk. Elisheva Carlebach - John M. Efron - David N. Myers. Hanover (NH), University Press of New England - Brandeis University Press, 1998. 318.; Jean-Christophe Attias: Conversion et haine de soi. In: La haine de soi: Difficiles identités. Szerk. Esther Benbassa - Jean-Christophe Attias. Paris, Editions Complexe, 2000. 293-306.

¹²⁸ Szabolcsi M.: A zsidó renegátok és az antiszemitizmus i. m. 4.

¹²⁹ Dr. Radó Sámuel: A snob. In: Uő: Népies politika. Bp., Franklin, 1910. 134-135. Egy két évvel később megjelent könyvében Radó külön részletezte imaginárius kitért ismerősének az e téren legcélravezetőbb magatartást: „Tapintattal kell viselkedned. Sok neofita ordító antiszemizmussal akarja pozícióját megjavítani. Kérlek, ettől tartózkodjál. [...] Ha például a vérváddal hozakodnak elő előtted, óvakodjál izgatni és szidalmazni. Elég, ha sajnálkozó és melankolikus hangon ezt mondod: «A vidéki zsidók fanatizmusa hihetetlen!» Ez pompás formula.” Dr. Radó S.: Két levél i. m. 235.

¹³⁰ Csiky Gergely: Az Atlasz család. [1890.] In: Századvég. I-II. köt. Sajtó alá rendezte Szalai Anna. Bp., Szépirodalmi, 1984. I. köt. 542.; Ambrus Zoltán: Berzsényi báró és családja. Tollrajzok a mai Budapestről. [1902.] Bp., Révai, 1906. 85., 192.; [Farkas Pál]: Egy önkéntes naplója. Második félv. Az üteg. Bp., Singer és Wolfner, 1911. 39-47.; Farkas Pál: Egy tanár jegyzetei. Bp., Singer és Wolfner, 1917. 34-35.

beli viccgyűjteményekben,¹³¹ a publicisztikában. „Ki ne tudná — írta Kozma Andor 1901-ben a *Budapesti Szemlében* —, hogy a keresztyénségre tért zsidók közül igen sok a renegátok túlbuzgalmával szokott az antisemitizmusban kitűnni. [...] Magunk vitatkoztunk már ifjú antisemitával, kinek szüleit még mint zsidókat ismertük s ki a legnagyobb jóhiszeműséggel állította és bizonyítgatta, hogy a zsidóban nem a vallás, hanem a faj az, a mi a gyűlöletet méltán kihívja.”¹³² Ami azonban a kortársaknál mégis inkább kivétel volt, az a neológ értelmiségnél szabály, amelyet a kivétel csak megerősített: „A szabály pedig az — szögezte le Szabolcsi Miksa 1904-ben —, hogy a kitért zsidó a zsidók ellenségeihez szegődik. [...] Ahány új kitért, annyi új antiszemita. [...] Ha azonnal nem válik antiszemitává a kitért, azzá lesz később; és ha esetleg még sem lesz azzá, gyermekei, unokái bizonyosan azokká válnak, ezt megszámlálhatatlan eset bizonyítja.”¹³³ Az évek során az *Egyenlőség* e nézetét dogmává emelte. „Minden renegát — van reá elég bizonyítékunk — nem csak, hogy elszakad testvéreitől, de az első alkalommal elárulja őket — jelentette ki 1911-ben —, a gyermekei pedig, hogy származásukat takargassák, már nyílt zsidógyűlölők.”¹³⁴

E „megszámlálhatatlan eset” közül a neológ értelmiség kevés konkrét példát hozott fel.¹³⁵ Az antiszemita konvertitának a dualizmus korában Szterényi Bertalan volt a legszélsőségesebb példája. Apja, Stern — 1881 után Szterényi — Albert a pozsonyi és óbudai jesivában tanult, nagy tudású rabbi volt, Lengyeltótin szolgált, majd 1867-től Újpesten. 1883-ban kiállt a parlamentben ekkor tárgyalt (majd elbukott) vegyes házasság zsinagógai áldása mellett, majd két évvel azután, hogy 1884-ben szélsőséges reform elképzelései miatt lemondásra kényszerült rabbi-állásáról, kultuszminisztériumi jóváhagyással megalakította a *Budapesti Reform. Izr. Egyház* névre hallgató külön egyházát. 1888-ban halt meg, elmebetegintézetben. Mind az öt gyermeke — köztük Szterényi Bertalan és báró Szterényi József, államtitkár majd 1918-ban kereskedelemügyi miniszter — kitért.¹³⁶ Szterényi Bertalan a tiszaezlári per idején az ekkor már antiszemita *Függetlenség* c. napilap egyik szerzője volt, majd 1884-ben *Újpest* címmel saját hetilapot alapított. A lap „a hazánkat megrontani és nemze-

¹³¹ A kikeresztelkedés. In : A nevető Magyarország. Egyetemes adomagyűjtemény két kötetben. Összeáll. Gracza György. Bp., Lampel, 1901. I. köt. 326.

¹³² *Kozma Andor*: Az antisemitizmus lényege. *Budapesti Szemle*, 180. köt. (1901: 299. sz.) 186.

¹³³ *Szabolcsi M.*: A zsidó renegátok és az antisemitizmus i. m. 4-5.

¹³⁴ *Ivri*: „Liga a renegátok ellen”. *Egyenlőség*, 1911. febr. 5. Melléklet. 1.

¹³⁵ És általában nem azokat, amelyekről a kortársak is beszéltek. A „fajszíndíszmagyar” státuszt szomjúhozó, és ebbéli törekvése révén antiszemitává vált konvertita kifigurázása a közéletben egy adott politikai ellenfél lejáratásának volt a magától kínálkozó eszköze. L. A parlament közigazgatásai. Földes Béla. *A Pénzvilág*, 1911. szept. 15. 390-391. L. még: *Közigazgatási arcképcsarnok*. Sztányi Ödön. *A Pénzvilág*, 1912. nov. 16. 1048.; *Közigazgatási arcképcsarnok*. Sztányi. Levél a szerkesztőhöz. *A Pénzvilág*, 1912. nov. 30. 1113.

¹³⁶ *L. Szterényi Albert*: A polgári házasság, tekintettel a vegyes házasságra, a zsidó törvény és történelem szempontjából. Bp., Révai, 1883.; *Üő*: A zsidó reformmozgalomhoz. Kultúrtörténeti vázlat. Bp., Szerzői kiadás, é. n. A magyar zsidó reform-egyház története. *Egyenlőség*, 1886. jan. 17. 3-6.; A ref. izr. Egyház I. *Egyenlőség*, 1886. máj. 30. 5-6.; A ref. izr. egyház. II. *Egyenlőség*, 1886. jún. 6. 3-4.; *L. V. [Ludwig Venetianer]*: Stern (Szterényi) Albert. In: *The Jewish Encyclopedia*. New York-London, Funk & Wagnalis Company, 1905. 11. köt. 549.; *S. R. [Selmann Rezső]*: S[tern]. *Albert*. In: *Zsidó Lexikon*. Szerk. Ujvári Péter. Bp., A Zsidó Lexikon kiadása, 1928. 808.

tünket földönfutóvá tenni akaró, gyalázatos ügyletekkel a hatalmat magához ragadott zsidóság” elleni harcot tűzte zászlajára.¹³⁷ Az „ocsmány és undok, örjögő törpe emberi fajzat”-nak titulált zsidóság elleni támadások hangneme a kor antiszemita sajtójához képest is páratlanul durva volt.¹³⁸ A zsidók, vélte a rabbi fia, „a föld felületéről kipisztítandók, kiirtandók”.¹³⁹

Szterényi radikális antiszemitizmusa ellenére az 1880-as évek során a neológ értelmiség nem reagált tevékenységére. Neve az *Egyenlőség* hasábjain csupán az 1890-es évek elején merült fel. Szterényi Bertalan, hozta hírül az *Egyenlőség* 1892-ben, beperelte Weisz Dánielt, a *Zsidó Híradó* című ortodox zsidó hetilap szerkesztőjét, amiért nem fizette ki lapjába írt cikkeit... Az érthetően hitetlenkedők számára az *Egyenlőség* sietett megjegyezni: a VI. kerületi járásbíróság levéltárában mindenki megtekintheti a perre vonatkozó, 1891/1414 szám alatt kelt aktacsomagot. Amint az 1891. június 15-én és augusztus 7-en felvett jegyzőkönyvekből kiderül, az ortodox lap szerkesztője, aki egyben az ortodox hitközségek központi képviselőjét ellátó *Orthodox Közvetítő Iroda* titkára is volt, elismerte, hogy a Szterényi Bertalan által megjelölt cikkeket valóban ez utóbbi írta, csupán azt tagadta, hogy ezekért fizetés járt volna. Szterényi Bertalan lelkének rejtelmével az *Egyenlőség* egyáltalán nem foglalkozott, a hangsúly nem Szterényin, hanem a cikkeket közlő Weisz Dánielen volt. Az cikke célja nem Szterényi denunciálása volt, hanem az, hogy lejárássák az Ortodox Irodát, amely az *Egyenlőség* (ekkori véleménye) szerint egyedüli akadályozója volt a 1869-ben több szervezetre szakadt zsidóság újraegyesítésének.¹⁴⁰

Más konvertiták antiszemitizmussal vádolásának mögöttes — valójában elsődleges — oka a neológ értelmiség politikai útkeresésével volt kapcsolatban. „Különös, hogy a zsidókra a *Huszádik Században* is aposztaták uszítják a népet”,¹⁴¹ írta az *Egyenlőség* Jászi Oszkárnak a vérvörös csütörtök után megjelent cikke kapcsán, amelyben Jászi vehemensen kikelt a véleménye szerint soha korábban oly nagy hatalommal nem rendelkező „zsidó uzsora”, és azon „junkker-zsidó koalíció” ellen, amelynek egyfelől Tisza Istvánban, másfelől abban az Elek Pálban jelölte meg legtipikusabb képviselőjét,¹⁴² aki, amint azt az *Egyenlőség* nem mulasztotta el kiemelni, „még csak nem is zsidó, hanem reneget, mint Jászi Oszkár jómagam”.¹⁴³ Megjelenésekor Jászi cikke saját táborában is keltett egy kis vihart.¹⁴⁴ A neológ értelmiség valószínűleg ezért is foglalkozott

¹³⁷ Szterényi Bertalan: A zsidók gyalázatos bosszú műve. Újpest, 1884. aug. 31. 1.

¹³⁸ A zsidók reformálása. Újpest, 1884. okt. 19. 3.

¹³⁹ Szterényi Bertalan: Az élő halottak. Újpest, 1884. nov. 2. 2. Az 1885-ben megszűnt lap hírei gyakran személyes jellegűek voltak, elbeszélvén például, amint a szerkesztő a rákospalotai ligetben megejtett délutáni sétája során „egy csapat soletot elfogyasztott zsidó Rűfkével találkozott”, akik, midőn elment „ezen hagyma parfümírozott leány falka” mellett, szitkokat és átkokat kiáltottak felé, „akár a talmudból olvastattak volna ki”. Inzultáló zsidó nők. Újpest, 1884. szept. 7. 4.

¹⁴⁰ Szabolcsi Miksa: A szalonnával bélelt orthodox zsemlye. Egy kis leleplezés. *Egyenlőség*, 1892. júl. 1. 8.; Szabolcsi [Miksa]: Kelepczében. *Egyenlőség*, 1892. júl. 8. 7–8.

¹⁴¹ Kezdődik. Szerkesztői megjegyzés. *Egyenlőség*, 1912. jún. 16. 4.

¹⁴² Jászi Oszkár: 1912 május 23. *Huszádik Század* 13. (1912. 6. sz.) 737–740.

¹⁴³ Kezdődik i. m. 4.

¹⁴⁴ A radikális *Világ* egy anonim szerzője, valójában a napilap felelős szerkesztője, külön cikket bírálta Jászit, amiért „a «zsidó» jelzőt minősítő attribútumnak” használta és a „zsidó néprontók” reprezentánsát a kitért, vagyis liberális szempontból zsidónak már nem minősíthető Elek Pál

ekkor Jászi Oszkárral, akinek amúgy korábbi írásai is szolgálhattak volna okot felháborodására, így 1905-ös kifakadása a „borzalmas ó-testamentumi parancsok” és az „ó-testamentumi Jehova szörnyű átkozódásai” ellen,¹⁴⁵ vagy 1911-es értekezése a „középkori gettó”-ban kialakult és a zsidó polgárság zömének lelkében továbbra is eleven „zsidó szellem”-ről, amelynek két alapvető tulajdonsága, vélte Jászi, „a fanatikus vallásos szellem a lelki életben”, illetve „az uzsorás tevékenység a gazdasági életben”.¹⁴⁶ A neológ értelmiség Jászi 1912-ben megjelent *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* c. könyvére sem reagált, amelyben a radikális tábor vezéregyénisége a zsidóság társadalmi integrációját csak ott tekintette megvalósíthatónak, „ahol a zsidó vallás, akár formailag, a kikeresztelkedés ténye által, akár érzelmileg, az ősi hagyományok eldobása által, végleg felbomlik”.¹⁴⁷

A Jászi elleni kirohanást ezen kívül az váltotta ki, hogy a zsidókra vonatkozó kijelentéseit az adott, politikailag pattanásig feszült légkörben az *Egyenlőség* különlegesen veszélyesnek, sőt rosszakaratúnak tartotta: „Elhisszük, hogy [Jászi] nem a zsidót, mint fajt, hanem a zsidót, mint egy osztály gyűjtőnevét akarta leönteni a népcsalás vitrioljával, mi elhisszük, de — Istenem — a nép nem hiszi, a nép nem disztingvál, a nép nem szociológus, a nép ... a nép. És a vérig keseredett, forrongó, lázadt vérű nép lábhoz tett fegyverrel áll most és figyel ... és vár ... és riadtan hallgat minden szóra, amely a júniusi szélben feléje hullámszik. És Jászi Oszkár tudja, hogy ez a szó: zsidó, mozgalmas időkben, olyan időkben, amikor tűz és láng a levegő is, mit jelent. Jászi Oszkár tudja, hogy a tömeg mindig bűnbakot keres s ilyenkor nem kell egyéb, mint valaki kiejtse a száján a szót „a nagy talizmánt”: zsidó. És Jászi Oszkár kiejtette.”¹⁴⁸

A döntő ok azonban más volt. A neológ értelmiség 1912-re a nagy parlamenti politikai pártok mindegyikében elvesztette bizalmát. Tisza Istvántól elfordult mióta egyértelművé vált, hogy uralma alatt nincs remény az általános szavazati jog bevezetésére, amelyet a neológ értelmiség az 1900-as évek eleje óta rendületlenül sürgetett. Az 1900-as években még lelkesen éltetett, ám 1911-ben már „junkere-

---

személyében azonosította. L. „Egy zsidó”: A radikalizmus ellenségei. Világ, 1912. jún. 14. 8. Válaszában Jászi az antiszemitizmus vádját alaptalannak minősítette, ám fenntartotta álláspontját: éppen azért jogos és szükséges „ezeket az urakat lezsidózni”, mert „származásuk elfelejtésére a nép leggonoszabb ellenségeivel, tehát a dolgos, becsületes zsidóságnak is legnagyobb ellenségeivel szövetkeznek”. *Jászi Oszkár*: A radikalizmus és a zsidók. Világ, 1912. jún. 15. 7–8. Válasza nem győzte meg a *Világ* szerkesztőjét: „Minden bűn és minden gonoszság, amit Jászi úr akar, legyen elismerve. De ne legyen szabad felekezeti tulajdonsággá tenni és aszerint domborítani ki a bűnököt.” *Egy zsidó*: A radikalizmus és a zsidók. Világ, 1912. jún. 16. 10.

¹⁴⁵ *Jászi Oszkár*: Kulturális elmaradottságunk okairól. Huszadik Század 6. (1905: 7. sz.) 23.

¹⁴⁶ *Jászi Oszkár*: Zsidó-politika. Világ, 1911. ápr. 30. 1–3.

¹⁴⁷ *Jászi Oszkár*: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés, Bp., Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1912. 229. Jászi Oszkár viszonyáról zsidó származásához, illetve a „zsidókérdésről” vallott álláspontjáról l. *Hanák Péter*: Jászi Oszkár dunai patriotizmusa. Bp., Magvető, 1985. 10–11.; *Walter Pietsch*: Jászi Oszkár és magatartása a magyarországi zsidókérdésben. In: *Uő*: Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba. Bp., Múlt és Jövő, 1999. 99–108.; *Gyurgyák János*: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszméletörténet. Bp., Osiris, 2001. 482–508.; *Pelle János*: Jászi Oszkár. Bp., Kairosz, 2001.; *Litván György*: Jászi Oszkár. Bp., Osiris, 2003. 19., 90–91.; *Uő*: Jászi Oszkár és a zsidókérdés. In: A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Szerk. Molnár Judit. Bp., Balassi, 2005. 45–53.

¹⁴⁸ Kezdődik i. m. 4.

göggel és mukker sötétséggel”¹⁴⁹ vádolt Tisza Istvánból a neológ értelmiség ekkorra végleg kiábrándult. A függetlenségi pártban viszont, főleg lokális szinten, túlon túl rendszeresen — lényegében a dualizmus egész ideje alatt — fel-felbukant az antiszemitizmus ahhoz, hogy újdonsült közeledése a polgári radikálisokhoz és a szociáldemokratákhoz változtatott volna a neológ értelmiség iránta táplált alapvető bizalmatlanságán. Az 1910-es évek elejére érve az adott politikai rendszer fennmaradásában a neológ értelmiség már nem annyira a zsidók helyzete javulásának biztosítékát, mint egyre inkább gátját látta. A „legszelőbb demokrácia” eljövételét és „radikális változásokat”¹⁵⁰ sürgető *Egyenlőség* ekképpen természetes szövetségesként tekintett a pártba ugyan még nem szerveződött, de evidensen politikai csoportosulást képező polgári radikálisok kicsiny táborára, az ellenségem ellensége a barátom elvénél fogva még a Galilei Kör iránt is kifejezte szimpátiáját.¹⁵¹ Ebben a helyzetben a Jászi elleni támadás nem a kitérés ellen kifejtett diskurzusnak volt a része, és nem is kifejezetten Jászi személye ellen szólt: kiváltó oka elsősorban a politikai elszigeteltség érzetéből, abból az elkeseredettségből fakadt, hogy az „antiszemitizmus dinamitját”, amint írta az *Egyenlőség*, éppen azon oldalról, „a szabad gondolat forradalmas barikádjairól” dobták bele a politikai életbe, „amely eddig Svájca volt a felekezeti üldözöttjeinek”.¹⁵²

A kitért és (feltételezetten) antiszemita zsidók közül a konzervatív történész, akadémikus és függetlenségi politikus Ballagi Aladár volt az egyetlen, akit a neológ értelmiség évtizedeken át vissza-visszatérően bíralt. Apja, Bloch (1848-tól Ballagi) Mór az 1840-es évek elején Löw Lipót mellett a zsidók jogegyenlőségéért folytatott küzdelem legnevesebb harcosa volt. 1840-ben megjelent, a zsidók emancipációját szorgalmazó röpiratát maga Eötvös József felkérésére írta.¹⁵³ A Pentateuch és Józsué könyvének fordításáért Bloch Mórt az MTA még ugyanebben az évben levelező tagjává választotta, a zsidók közül elsőként. 1843-ban, vagyis csupán három évvel azután, hogy röpiratában maga is élesen elítélte a kikeresztelkedő zsidókat,¹⁵⁴ Bloch egy Tübingenhez közeli kis faluban áttért az egyesült protestáns egyházba. Az első modern zsidó értelmiségi kitérése megrökönyödést váltott ki a zsidók körében, különösen, hogy kitérését követően a *Pesti Izraelita Hitközség*nek intézett levelében példája követésére hívta fel volt hitsorsosait.¹⁵⁵ „Lépése — írta Kármán Mór majd 70 évvel később —, hogy keményebben meg ne bélyegezzem, megbotránkozást szült.”¹⁵⁶ A

¹⁴⁹ Szabolcsi Miksa: Meturgeman. A nyitrai kiszólás ötletéből. *Egyenlőség*, 1911. márc. 19. 4.

¹⁵⁰ Dr. Mezey Sándor: Programm-várás. *Egyenlőség*, 1910. jan. 23. 2.

¹⁵¹ Glosszák a hétről. *Egyenlőség*, 1912. márc. 31. 5.

¹⁵² Kezdődik i. m. 4.

¹⁵³ Bloch Móritz: A' zsidókról. Pest, Trattner-Károlyi betűivel. 1840.

¹⁵⁴ Uo. 52.

¹⁵⁵ Leopold Löw: Sendschreiben an Herrn Dr. Jos. Szekács, Prediger der evang. Gemeinde zu Pesth. Allgemeine Zeitung des Judenthums, 1844. nov. 25. 682.

¹⁵⁶ Kármán Mór: Löw Lipót emlékezete. Alkalmi beszédek. Bp., Singer és Wolfner, 1911. 10. Bloch Mór kitérése okának semleges illetve elítélő magyarázatát adja: Waktor Andrea: A XIX. századi családmodell működése és változásai a Ballagi család levelezésének tükrében. *Sic Itur Ad Astra* 9. (1995: 1–2. sz.) 45.; *Komlós Aladár: Magyar-zsidó szellemi történet a reformkortól a holocaustig*. I–II. köt. Bp., Múlt és Jövő, 1997. I. köt. 51., 85–86. Waktor Ballagi Aladárnak egy apjáról írt cikkében megfogalmazott véleményét veszi át. L. Dr. Ballagi Aladár: Ballagi Mór. In: *Protestáns Új Képes Naptár 1879. évre*. Szerk. Dúzs Sándor. Bp., Franklin, 17–25. Komlós Löw Lipót korabeli

zsidók ellenérzése Ballagi iránt idővel mégis enyhült, nem kis részben azért, mert Ballagi nem fordított hátat volt közösségének, a jeles protestáns teológussá vált tudós rajongó csodálattal írt a zsidóságról és támogatta a tehetséges zsidó fiatalokat, köztük Goldziher Ignácot.¹⁵⁷ Valószínűleg ez, valamint persze Ballagi hírneve magyarázza, hogy 1882 őszén az ifjú Szabolcsi Miksa megkérte, hogy szólaljon fel nyilvánosan a nem sokkal korábban kirobbant tisztaeszlári vérvád ellen. Ballagi megígérte, hogy ad egy cikket a *Vasárnapi Újságnak* (az *Egyenlőség* csak nem sokkal ezután indult meg). A cikket Ballagi meg is írta, megjelenése előtt megmutatta Kohn Sámuelnek, a *Pesti Izraelita Hitközség* fő-rabbijának, és a hitközség főttkári állását 1876 óta viselő Goldziher Ignácnak. Annál nagyobb volt a meglepetés, midőn a *Vasárnapi Újság* várva várt számában Ballagi Mór cikke helyett fiának, Ballagi Aladárnak jelent meg egy tanulmánya a bazini vérvádról.¹⁵⁸ A történeteket Ballagi Mór az *Egyenlőség* későbbi elbeszélése szerint Kohn Sámuelnek és Tenczer Pálnak is elmesélte: cikke megjelenését fia hevesen ellenezte, mire Ballagi Mór „saját szavai” szerint „a solom bajiszért”, azaz a ház békéjéért inkább lemondott cikke közzétételéről. „Az én Aladár fiam — idézte Ballagi Mórt az *Egyenlőség* — nagy antiszemita!”¹⁵⁹

Hogy a kifakadás valóban elhangzott-e, ellenőrizhetetlen, mint ahogy maga a történet is. Megkockáztatnánk: az utóbbi igaz volt, az előbbi már inkább az *Egyenlőség* stilisztikai sűrítése. Ami Ballagi Aladárnak a zsidóság iránt táplált érzelmeit illeti, testvérének írt levelei ellentmondásos személyiséget tárnak fel. Ballagi egyfelől elítélte az antiszemitizmust, amely, írta egy 1894-es levelében, „legbiztosabb fokmérője az illiberalizmusnak”, másfelől, ha a kor antiszemita diskurzusához mérten relatíve enyhe formában is, de vissza-visszatérően zsidózott.¹⁶⁰ 1904-ben, az Akadémia rendes tagjává választásakor, Ballagi a spanyol inkvizícióról tartotta székfoglalóját. Tanulmányának célja „a *summum bonum* alapeszméjéből” táplálkozó inkvizíciót sújtó leggyakoribb vádak cáfolata volt. Előadásában a zsidóság és kereszténység összeférhetetlenségét valló szerző megértően nyilatkozott a „spanyol nép egységének” faji különállásuk miatt „benső akadályát” képező zsidók „elháríthatatlan” kiűzéséről.¹⁶¹ Az „enyhén szólva klerikális” Ballagi, írta ekkor az *Egyenlőség*, az apja „ellentétje”: „Minduntalan olyat ír, olyat beszél, olyat tesz, amire az ember nagyot csóvál a fején: »Ilyet az

---

cikkére támaszkodott. L. Löw, L.: Sendschreiben an Herrn Dr. Jos. Szekács i. m. 682–690. Bloch Mór áttéréséről átfogó képet nyújt: *Kovács Ábrahám*: Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete. *Confessio* 31. (2007: 3. sz.) 109–125.

¹⁵⁷ *Komlós A*: Magyar-zsidó szellemtörténet i. m. I. köt. 87.; *Kovács Á.*: Ballagi Mór és a Skót Misszió i. m. 121.

¹⁵⁸ *Ballagi Aladár*: Zsidó-égetés Magyarországon 1529-ben. *Vasárnapi Újság*, 1882. okt. 1. 637–640. Delitzsch Ferenc. *Egyenlőség*, 1890. márc. 9. 5.; *Szabolcsi Miksa*: Meturgeman. *Ballagi Aladár. Egyenlőség*, 1905. jan. 22. 4–5.

¹⁵⁹ Uo. 5. Ballagi Aladárnak a *Vasárnapi Újság*ban megjelent rövid tanulmánya nem volt antiszemita, a vérvádat dajkamesének tekintette, ismételtlen hangsúlyozta, hogy Magyarországon mindig csupán a német polgárság tanúsított gyűlöletet a zsidók iránt.

¹⁶⁰ *Waktor A*: A XIX. századi családmódel i. m. 70–71.

¹⁶¹ *Ballagi Aladár*: A spanyol inquisito. In: *Uő*: Élő tanítások. Cegléd, Volt tanítványai kiadása, 1934. 35–55.

öreg Bloch soha se tett volna».¹⁶² Mondhatni hab volt a tortán, hogy a függetlenségi szellemű értelmiség újkonzervatív eszmékre fogékony táborához tartozó Ballagi a tudományos-egyetemi életben évtizedeken át aknamunkát folytatót a zsidó hitben minden kísértés dacára megmaradt Marczali Henrik ellen.¹⁶³ „Marczaliban és Ballagiban két tudományos pólus áll szemben — írta az *Egyenlőség* 1913-ban —: az egyik a szabad kutató, a modern tudományos, a másik a múzeumokból is kisöpört kuli-történetírás.”¹⁶⁴

Az ellenérvés intenzitását jelzi, hogy Ballagi azon — a dualizmus idején egészen kis számú — politikusok közé tartozott, akik ellen az *Egyenlőség* a választásokkor aktívan igyekezett mobilizálni közönségét. 1905-ben a hetilap voltaképpen azért elevenítette fel a *Vasárnapi Újság* ügyét, hogy felhívja olvasóit: ne szavazzanak a főváros IX–X-ik választókerületében Kossuth-párti programmal fellépő Ballagira. „Akiben csak a szikrája él a fajszeretetnek, a zsidó önértetnek — írta a hetilap —, nem adhatja szavazatát ilyen emberre.”¹⁶⁵

A neológ értelmiség visszatérő kritikáját Ballagi Aladár részben persze hírnevének és közszereplésének köszönhetette. Szterényi Bertalan jelentéktelen szereplő volt. A zsidóságot sértő kiszólásai ellenére a progresszív-liberális Jászi politikailag a neológ értelmiség felfogásához közel állt, lényegében velük egy oldalon. Ám ezen túlmenően Ballagi Aladár tevékenysége mintegy felkínálta személyét a renegátokról vallott tézis bizonyítására: „Antiszemita ő maga [ti. Ballagi Mór] nem volt, de pótolja ezt fia”, írta az *Egyenlőség* Ballagi Aladár székfoglalóját követően, amellyel, vélte a hetilap szerkesztője, a történész „eleven illusztrációt” szolgáltatott a szüntelenül ismételt állításhoz: „ha a kitért maga nem is áll be zsidóverőnek, de ivadékai már antiszemiták”.¹⁶⁶

Összegzésként elmondható: a kitérés kérdésének horderejéhez és a vele foglalkozó írások mennyiségéhez képest, illetve a kitért zsidó roppant szigorú elvi megítélésén túl, a neológ értelmiség ritkán döntött egyesek nyilvános megbélyegzése mellett. Egyrészt valószínűleg nem volt különösebb kedve beszélni azon, megítélése szerint eleve becstelen volt hitsorsosairól, akik kitérésük bűnét kétszínűséggel, származásuk látványos megtagadásával, illetve antiszemizmussal tetézték. Másrészt, amint azt a neológ értelmiség tudta, sőt „elretentés” végett folyton hangsúlyozta, a kitért zsidókat a társadalom zöme továbbra is zsidóknak tekintette. Egyesek „jellemtelenségének” feltárása, nyilvános lejáratása ekképpen akaratlanul foltot ejthetett a hitüknél megmaradt zsi-

¹⁶² *Zempléni Árpád*: Ballagi Mór ilyet nem tett volna. *Egyenlőség*, 1904. okt. 16. 2. Az *Egyenlőség* újságrögárdájában a neves költő volt az egyetlen nem zsidó, aki a hetilapnak évtizedeken át vissza-visszatérő szerzője volt.

¹⁶³ Ballagi Aladár Marczali ellen folytatott, különböző botrányokkal tarkított küzdelme köztéma volt. L. Pázmány Péter Universitása. Világ, 1913. márc. 9. 13–14. Az egyetem rektoraként Ballagi 1919-ben kulcsszerepet játszott a munkásságát tekintve őt messze meghaladó Marczali félreállításában. L. *Gunst Péter*: Marczali Henrik. Bp., Akadémiai Kiadó, 1983. 181–182. Önéletrajzában Marczali több ízben megemlékezik Ballagiról, finom szarkazmussal és egyértelmű lenézéssel. L. *Marczali Henrik*: Emlékeim. [1929–31.] Bp., Múlt és Jövő, 2000.

¹⁶⁴ A Marcali-ügy. *Egyenlőség*, 1913. ápr. 13. Melléklet. 3.

¹⁶⁵ *Szabolcsi M.*: Ballagi Aladár i. m. 5. Ballagi megnyerte a választást. Az 1906-os képviselőválasztásokon ugyanott újfent mandátumot nyert.

¹⁶⁶ *Zempléni Á.*: Ballagi Mór ilyet nem tett volna. Szerkesztői megjegyzés i. m. 1.

dókon is, vagyis éppen ellentétes volt a zsidóság társadalmi imágóját folyton szem előtt tartó neológ értelmiség törekvéseivel.

Egyes kitért zsidók nyilvános ostromozása ugyanakkor önmagában is felfed egy lényeges elemet: elvi elítélésükön túl, az elméletileg *per se* becstelen „renegátok” konkrét megítélése elhagyott zsidóságuk illetve volt hitsorsosaik iránt tanúsított *magatartásuknak* volt a függvénye.

V. Kirekesztés és együttélés – A zsidók viszonya volt hitsorsosaikhoz

Az előbbieken bemutatott, társadalmi pozíciójuk révén mégis kivételes esetek pellengérré állításával párhuzamosan felmerült a társadalmi szempontból jóval nagyobb horderejű kérdés, miként viselkedjenek a zsidók a közöttük élő volt hitsorsosaik több ezer fős tömegével szemben.

Elméletileg a kitérés önmagában hordta a választ. „A renegát neve a zsidók között mesumed”, írta Szabolcsi Miksa 1903-ban. „Azt jelenti: a kiirtott. Önmaga irtotta ki magát. Kiirtotta magát felekezetéből, családjából, barátai köréből.”¹⁶⁷ A zsidó közösségből tette által önmagát kizáró konvertitát kitérése a zsidó társadalom körén kívül helyezte. A zsidóság törzsfájától megvált „renegáttal” való érintkezés tehát egyfajta anomália volt, amely a törzs egészségét veszélyeztette: „Családban, melyből mesumed kerül ki, más mesumed is támad, [...] ahova a mesumed bejut, ott terjeszti a smaddot, amit azt jelenti, hogy irtás, t. i. a zsidóirtás szellemét.”¹⁶⁸ Az anomália feloldása a kitért zsidók kiközösítése volt, az 1900-as évek elején „társadalmi bojkott”-jukra¹⁶⁹ ismételten elhangzó felhívásokat ezen anomália mind inkább szokványossá válása váltotta ki. A kirekesztés nem csupán szükséges védekezés volt, hanem egyben a kitérés járványa elleni harc feltételezetten hatékony eszköze is. „Aki meggyalazza atyját, anyját, múltját, a hitet, melyért az elődök annyit szenvedtek, azzal éreztessük megvetésünket, azzal *ne érintkezzünk*. [...] Mit keres a házunknál a hitet cserélt orvos, mikor annyi a jeles zsidó orvos, annyi a jeles keresztény orvos? Pöreinket ne bízzuk kitért zsidó ügyvédre, házainkat ne építtessük hitehagyott zsidó építészszel. Másban is, mindenben ügyeljünk arra, hogy hittagadókat ne hizlaljunk, de lehetőleg *kerüljük* is őket. [...] Majd meglátjátok, hogy a mesumed-jelöltek tekintélyes része kétszer is meggondolja, esküdjék-e hamisan a keresztény hitelvekre.” (Kiemelések az eredetiben.)¹⁷⁰ Az efféle, a kikeresztelkedést csupán számításból elkerülő zsidók személyükben ugyan nem jelenthettek nyereséget a zsidóság számára, szögezte le Szabolcsi Miksa, a kitérésről való lemondásuk előnye abban rejlett, hogy „gyermekük nem szaporítják az antiszemiták számát”.¹⁷¹ A „bojkott” nem csupán a konvertitákra vonatkozott, a kiközösítésre való felhívások megkülönböztetett célpontjai voltak a gyermekeiket megkeresztelt, ám maguk a zsidó hitben megmaradó és nevük, illetve vagyonuk révén a hitközségi életben vezető

¹⁶⁷ Szabolcsi M.: Megjegyzések egy lemondó levélre i. m. 4.

¹⁶⁸ Uo.

¹⁶⁹ Ábrahám [Gábor A.]: Kitérések i. m. 3.

¹⁷⁰ Szabolcsi M.: A zsidó renegátok és az antiszemitizmus i. m. 5–6.

¹⁷¹ Uo.

pozíciót elfoglaló zsidók, Hajdu Miklós kifejezésével „a neofiták vér szerint való patrónusai”.¹⁷²

A konvertiták társadalmi kirekesztésének meghirdetésével egyidejűleg felmerült a gondolat, hogy a rabbi-hivatalokban kitérésüket bejelentő zsidók neveit hozzák nyilvánosságra. A javaslatot Visontai Soma, függetlenség-párti országgyűlési képviselő vetette fel 1901-ben, a vallásváltások számának hirtelen megugrása idején. Az *Egyenlőség* pártolta a tervet, ha nem is feltétlen minden konvertita, de legalább „az intelligensebb és előkelőbb állású kitérték” esetében.¹⁷³ Az eljárás, indokolta Hajdu Miklós, nemcsak lehetetlenné tenné, hogy a kitérték titokban tartsák áttérésüket, egy efféle „szégyentábla” a kitérések számát is csökkentené.¹⁷⁴

Egyik kezdeményezésnek sem lett azonban nagy foganatja. A társadalmi kiközösítésére szólító, az 1900-as évek elején még alapvetően a kitért zsidókra vonatkoztatott felhívások az évtized végére már csupán azokra szorítkoztak, akik gyermekeik megkeresztelése mellett továbbra is jelentős pozíciókat töltöttek be a hitközségi életben. Az álláspont pár év alatt látványosan módosult. „A vallás védelméből nem lehet társadalmi harc”, írta az *Egyenlőség* 1909-ben. „Semmi egyebet nem kell tenni, csak azt, hogy a felekezeti és hitközségi életben szigorúan ügyeljenek az arra hivatottak, hogy vezető állásba ne juthasson olyan zsidó, — ha még olyan gazdag és előkelő is — aki családjában nemcsak tűrte, de elő is mozdította a zsidó vallástól való elszakadást.”¹⁷⁵

A konvertiták névsorának nyilvános közzététele is csupán kis részben valósult meg. A század elején a kezdeményezés kimerült pár cikkben, a kérdés rövidesen lekerült a napirendről. Pár évvel későbbi felbukkanását az váltotta ki, hogy az osztrák parlamentben több szociáldemokrata képviselő tiltakozott, amiért három bécsi felekezeti lap rendszeresen közzétette a kitérték neveit. Az *Egyenlőség* az eljárást ekkor már elvi és praktikus okokból is ellenezte. Mivel a rabbi-hivatalok által nyilvánossá tett lista nem tartalmazná a „suttymban”, vagyis kitérés nélkül megkeresztelkedők neveit, nem volna igazságos megbélyegezni a törvény előírásai szerint áttérőket „oly tényért, amit mások szárazon visznek el”. A „proskribálás”, vélte már ekkor az *Egyenlőség*, az elérni kívánt céllal ellenkező hatást váltana ki: a nyilvánosság ódiúmanak elkerülése végett még több zsidó térne át kitérése előzetes bejelentése nélkül, így „még nagyobb volna a bizonytalanság a tekintetben, hogy tulajdonképpen ki a zsidó, ki a kitért”.¹⁷⁶ Az *Egyenlőség* új álláspontja nem aratott osztatlan egyetértést, a hetilap főszerkesztője több ízben pozíciója megvédésére kényszerült,¹⁷⁷ míg végül leszögezte: „És nem akarunk egyáltalában, hogy egyszer nyíltan kimondjuk, — hóhéroskodni. [...] Neveljük híveinket jó zsidóknak: ez legyen a föladat. Kitérnek

¹⁷² Dr. Hajdu Miklós: A lélekvásár. *Egyenlőség*, 1905. aug. 27. 2.

¹⁷³ Meturgeman. Szerkesztői üzenetek. Dr. V. S. Budapest. *Egyenlőség*, 1901. febr. 10. 5.

¹⁷⁴ Hajdu M.: A neofiták lajstroma i. m. 2–3.

¹⁷⁵ Elszakadók és renegát-toborzók i. m. 3.

¹⁷⁶ A kitértők. *Egyenlőség*, 1909. dec. 12. 10.

¹⁷⁷ Szabolcsi M.: A kitértők proskribálása i. m. 3–4.; Szerkesztő [Szabolcsi Miksa]: A kitérték proskribálása. *Egyenlőség*, 1910. jan. 2. 5–6.

katholikusok is, kitérnek protestánsok is, de sosem hallottuk, hogy ezek a felekezetek újságba tétetnék elveszett híveik névsorát”¹⁷⁸

A kitértek neveinek nyilvánosságra hozatalát szorgalmazók megmaradtak az *Egyenlőség* korábbi érvelése mellett: kevesebben hagynák el a zsidó válást, írta a laphoz beküldött levelében Neumann Árminné, a volt szabadelvű párti képviselő özvegye, ha a kitérést latolgotók tisztában lennének azzal, hogy kikeresztelkedésük esetén „pellengérré kerülnek”.¹⁷⁹ A kérdés a *Pesti Izraelita Hitközség* képviselőtestületét is megosztotta, az 1911 májusában tartott közgyűlésen egyesek a külföldi példákra hivatkozva szorgalmazták a kitértek neveinek közzétételét.¹⁸⁰ A bécsi zsidó lapokon kívül ekkor már a berlini hitközség hivatalos lapja, az 1910 decembere óta megjelenő, minden hitközségi tag számára ingyenes *Gemeindeblatt* is publikálta a kitértek neveit. Gershom Scholem visszaemlékezései szerint a hitközségi pályázatokat, az istentiszteletek idejét, és más hitközségi híreket közlő havi lapból a berlini zsidók általában nem is olvastak mást, csak az utolsó oldalon megjelenő kitértek névlistáját, azt viszont heves érdeklődéssel.¹⁸¹ 1911 novemberében a *Pesti Izraelita Hitközség* főtktkári állását 1905-től betöltő Weiszburg Gyula által szerkesztett *Hitközségi Szemle* éppen a berlini kitéréseknek a *Gemeindeblatt* megjelenése óta csökkenő számára hivatkozva tartotta kívánatosnak a pesti kikeresztelkedők személyazonosságának nyilvánossá tételét.¹⁸² A kisszámú *Budai Izraelita Hitközség* hivatalos orgánuma 1911 decemberétől ezt meg is tette,¹⁸³ ám a neológ értelmiség egy része, a cionista szervezet hivatalos orgánuma és a kultúrcionista *Múlt és Jövő* követeléseire, a budapesti zsidó lakosság több mint 90%-át magában foglaló *Pesti Izraelita Hitközség* nem követte a budai hitközség példáját,¹⁸⁴ aminthogy más vidéki hitközség sem.

Mi okozta az *Egyenlőség* álláspontjának változását? A kitérteknek az 1900-as évek elején általa is követelt, mert a kitérés ellen ekkor még elrettentő hatása révén hatékonynak vélt „proskribálásában” pár évvel később már inkább annak a veszélyét látta, hogy a kitértek, és különösen a hírnévnek örvendő konvertiták neveinek publikálása „propaganda erejével”, vagyis mintegy bátorítólag hatna a kikeresztelkedést fontolgotók feltételezeten jelentékeny táborára.¹⁸⁵ E boruláshoz hasonlóan, a kitért zsidók kiközösítéséről kifejtett álláspont módosulása, mintegy minimálprogramra szorítása is az eleve reményvesztett törekvés irreális voltának a belátásából fakadt. Mind mondtuk, a bojkottra

¹⁷⁸ Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Még egyszer a proskripció. *Egyenlőség*, 1910. jan. 30. Melléklet. 3.

¹⁷⁹ Dr. Neumann Árminné: A kitértek proskribálása. *Egyenlőség*, 1910. jan. 2. 4-5.

¹⁸⁰ Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. PIH-I-C-2. A Pesti Izraelita Hitközség képviselőtestülete 1911. május 14-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.

¹⁸¹ Gershom Scholem: De Berlin à Jérusalem. Souvenirs de jeunesse. Paris, Albin Michel, 1984. 36.

¹⁸² A kitérések és azok közzététele. *Hitközségi Szemle* 2. (1911: 11. sz.) 338.

¹⁸³ A *Budai Izraelita Hitközség Értesítője* a „hitehagyottak” című rovat alatt tette közzé a hitközségnél kitérésüket bejelentők neveit.

¹⁸⁴ Hivatalos lap. *Zsidó Szemle*, 1911. már 15. 7.; Dr. Patai József: Interpelláció a Pesti Izr. Hitközség leendő elnökéhez. *Múlt és Jövő* 2. (1912) 143.

¹⁸⁵ A kitérők i. m. 10.

buzdító felhívásokat valójában eleve a zsidóknak a lap meglátása szerint ezzel ellentétes viselkedése váltotta ki. „A zsidó vállak, melyek fölemelték a kitértet, továbbra is megmaradnak alatta”, írta a kitérték kiközösítésére szólító, ám felhívásának eredményességében éppen ezért maga is kétkedő ifjú rabbinövendék 1904-ben: „E társadalmi bojkott [...] véghezvitelére több energia kell, mint amennyit a mi zsidóságunk mutat, és különösen több önérzet és gerinc. Az pedig nincs, vagy ha van is, rendkívül kevés van.”¹⁸⁶

A kritika egyidejű volt a kitérések számának az 1900-as évek elején bekövetkezett hirtelen növekedésével. A liberális sajtó zsidó újságírói, írta Szabolcsi Miksa 1902-ben, „ujjongának, ha valaki olyan reformot hozna be pl., melynél fogva a kitértőt ünnepélyes búcsúzásra kell meghívni a zsinagógába”.¹⁸⁷ Az *Egyenlőség* legtöbbször a zsidó nagypolgárságot bírálta, amely réteg körében, állította 1903-ban, „a mesumed respektsperson”.¹⁸⁸ 1908 nyarán négy festő, Reinhard Károly, Kallós Ede, Márk Lajos és Kann Gyula, együtt mentek el bejelenteni kitérésüket a *Pesti Izraelita Hitközség* rabbi-hivatalába, áttérésüket „pirulás nélkül” azzal indokolván, hogy reményük szerint így könnyebben érvényesülhetnek a keresztény műpártoló körökben. Döntésüket megkönnyítette, vélte az *Egyenlőség*, hogy áttérésükkel eredeti vásárlóköri elvesztését sem reszkírozták: „Tapasztalják-e, hogy a művészetet pártoló módos zsidók haraggal és megvetéssel fordulnának el az olyan művészekről, kik vallásukból üzlet csinálnak? Nem tapasztalhatták. Inkább az ellenkezőjét láthatták. Becézgetik a kitértet. Fene tudja miért. Talán azért, hogy brillírozzanak elfogulatlanságukkal.”¹⁸⁹ A kritika olykor kiterjedt az egész fővárosi zsidóságra, pontosabban annak középosztályi rétegére. „Budapesten — írta az *Egyenlőség* 1909-ben — nem csapódnak be az ajtók a kitért zsidó után. [...] A zsidó pénz, a zsidó szeretet, a zsidó liberalizmus, a zsidó befolyás, a zsidó életrealitás épp úgy támogatja ezután is; nem fogják megvetni, nem fogják kiközösíteni.”¹⁹⁰

Az *Egyenlőség* általánosító véleményéhez képest, amely a zsidóságra nézve kárhozatosnak vélt jelenségeknek a szerzők érzékenységéből adódó felnagyításából eredt, a neológ zsidóknak a konvertitákkal szemben tanúsított magatartása összetettebb volt. Kétségtelen, hogy a hagyományos zsidó értékrend felbomlásával, az akkultúráció útjára lépett zsidóságnak a kitért zsidókhoz való hozzáállása lényeges változáson ment keresztül. Szemben a zsidó felvilágosodást megelőző időkkel, illetve az ortodox közösségekben továbbra is érvényes gyakorlattal, a neológ zsidóság körében a kitérés *általában* nem eredményezett végleges szakítást a konvertita és családja, barátai, illetve korábbi zsidó társasága között, egyrészt, mert ez összeegyeztethetetlen volt a felekezeti hovatartozást a társas érintkezés terén közömbösnek tekintő vallási tolerancia liberális elvével, másrészt, és főleg, mert a kitért zsidó kiközösítésének alapjául szolgáló

¹⁸⁶ Ábrahám [Gábor A.]: Kitérések i. m. 3–4.

¹⁸⁷ Szabolcsi Miksa: Védelmül. *Egyenlőség*, 1902. jan. 19. 1.

¹⁸⁸ Szabolcsi Miksa: Megjegyzések egy lemondó levélre i. m. 4.

¹⁸⁹ Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Vallással csereberélő művészek. *Egyenlőség*, 1908. aug. 2. 5. A négy festő nevét az *Egyenlőség* csak két héttel később fedte fel, hogy elejét vegye az olvasók találgatásainak. Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Többeknek. *Egyenlőség*, 1908. aug. 16. 6.

¹⁹⁰ Elszakadók és renegát-toborzók i. m. 1., 3.

hagyományos vallási előírások már nem befolyásolták jelentősen a neológ zsidók életét.¹⁹¹

A mentalitások változását mi sem jelzi jobban, mint ezen újsütetű toleranciának a felekezeti élet keretein belül is megmutatkozó hatása. A századforduló idején előfordulhatott, hogy helyén maradt olyan vidéki izraelita nőegylet választmányi tagja, illetve olyan hitközségi elnök, aki jóváhagyólag asszisztált lánya kikeresztelkedéséhez.¹⁹² Bár ez kétségkívül szélsőséges eset volt, egy vidéki kis hitközség vezetősége éveken át kitartott a zsidókat röpirataiban áttérésre buzdító rabbi mellett.¹⁹³ A kitérés iránti tolerancia tehát nem volt csupán a fővárosi középosztály, illetve nagypolgárság sajátja, amint azt az *Egyenlőség* maga is tudta, hiszen ezekről az önnön általánosítását szétfeszítő esetekről éppen ő számolt be.

Nem vitás, persze, hogy a kitért zsidók elfogadottsága tendenciálisan növekedett zsidó környezetüknek a hagyományoktól való eltávolodásával, vagyis inkább volt jellemző a fővárosi gazdasági elitre és az értelmiségi rétegre. A zsidó nagypolgárság tagjai fenntartották a társadalmi érintkezést kitért ismerősökkel,¹⁹⁴ a kitérés általában a családi kapcsolatokban sem hozott változást.¹⁹⁵ A zsidó nagypolgárság fellegvárának számító Lipótvárosi Kaszinó első két elnöke, Falk Miksa és Dóczy Lajos kikeresztelkedett zsidó volt, mint ahogy a kaszinó megalapítása, 1883 és 1907 között megválasztott zsidó származású igazgatók több mint egyharmada.¹⁹⁶ Az „apáknak” a hagyományos elithez vélt hasonlóságát élesen elítélő, ám a maga módján még vehemensebben asszimiláció-párti progresszív értelmiségi körökben a kitérés éppen annyira elfogadott, sőt ideológiailag megindokolt volt,¹⁹⁷ mint amennyire gyakori.¹⁹⁸

¹⁹¹ Katz, J.: Kifelé a gettóból i. m. 118–119.; Endelman, T. M.: Conversion as a Response to Antisemitism i. m. 79.; Marion Kaplan: Redefining Judaism in Imperial Germany: Practices, Mentalities, and Community. Jewish Social Studies 9. (2002: 1. sz.) 20.

¹⁹² Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Vidéki nőegylet. Egyenlőség, 1903. okt. 18. 7.; Sz. M.: Botrány. Egyenlőség, 1911. febr. 12. 9.

¹⁹³ A tápiószelei rabbi, Lichtenstein Ignác (1824–1909) szoros kapcsolatban állt a Budapesti Református Egyház égisze alatt működő Skót Misszióval. 1857-ben elfoglalt rabbiállásáról 1892-ben mondott le. Számtalan röpirata mellett álláspontját az *Egyenlőség*hez beküldött levelében is megvédte. L. Lichtenstein Ignác: Tekintetes szerkesztő úr! Egyenlőség, 1891. aug. szept. 11. 4–5. Az *Egyenlőség* ismételt kirohanásai minden bizonnyal szerepet játszottak lemondásában. L. Hogy mi minden történhetik. Egyenlőség, 1891. aug. 28. 3–4. Szabolcsi Miksa: A tápió-szelei rabbi i. m. 5–6.; Szabolcsi Miksa: A tápió-szelei rabbi és az ő hitközsége. Leleplezések. Egyenlőség, 1891. okt. 23. 4–8.; Tápió-Szeléről. Egyenlőség, 1891. okt. 30. 13.

¹⁹⁴ L. Szabolcsi Miksa: Egy esküvő alkalmából. Egyenlőség, 1906. máj. 20. 1–4.; Krausz Simon: Életem. Bp., Cserépfalvi, 1937. A könyvet a Kossuth Könyvkiadó 1991-ben újra kiadta *A pénzember. Egy magyar bankár élettörténete* címmel.

¹⁹⁵ L. Bendl Júlia: Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig. Bp., Scientia Humana, 1994.; Széchenyi Ágnes: Műstoppoló és mecénás. Sárközi Márta (1907–1966). In: Menedékház. Sárközi Márta emlékkönyv. Szerk. Széchenyi Ágnes. Bp., Magvető, 2004. 11–74.

¹⁹⁶ A számítások alapja: Jelentés a budapesti Lipótvárosi Casinó 25 éves fennállása alkalmából. Bp., Löbl ny., 1907.

¹⁹⁷ L. Ignotus: Czionizmus. A Hét, 1904. aug. 28. 554. A szöveg enyhe módosítással újraközölve in: *Üő: Politikai dolgokról*. In: *Üő: Olvasás közben. Jegyzetek és megjegyzések*. Bp. Franklin, 1906. 354–356.; A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése. Hatvany Lajos hozzászólása. Bp., A Társadalomtudományi Társaság Kiadása, 1917. 92–93.; *Jászi Oszkár: Emlékiratai*. In: *Jászi Oszkár publicisztikája*. Szerk. Litván György – Varga F. János. Bp., Magvető, 1982. 548.

¹⁹⁸ Pikler Gyula, Somló Bódog, Jászi Oszkár, Elek Artúr, Fenyő Miksa, Nagy Endre, Szabó Ervin, Leopold Lajos, Varga Jenő, Hatvany Lajos, Gellért Oszkár, Balázs Béla, Lesznai Anna, Lukács

Ugyanakkor, a kitért zsidók elfogadottsága a nagypolgárság körében sem volt egyöntetű. Az 1897-ben magyar báróságot kapott Königswarter Hermannt apja végrendeletében arra kötelezte, hogy kitérése esetén az örökölt vagyonból egy millió koronát fordítson zsidó jótékonyági célokra (amit fia meg is tett, miután apja halála után, 1895-ben valóban kikeresztelkedett).¹⁹⁹ Az anyjával együtt megkeresztelt Krausz Amália Lujzát, Wahrmann Renée lányát, a gyermektelen megyeri Krausz Lajos, Renée első férjének bátya, minden öccsére szállandó örökségből kitagadta.²⁰⁰ Bár a tény, hogy áttérését számos konvertita megpróbálta titokban tartani, többféleképpen lehet értelmezni — a konvertita szégyenérzetével, igyekezetével, hogy ne okozzon bánatot szüleinek, illetve félelmével, hogy kitérése társadalmilag, esetleg anyagilag is káros következményekkel járhat —, a jelenség mindazonáltal önmagában is arra utal: a kikeresztelkedés megítélése nem vált általánosan értéksemlegessé. 1903-ban az *Egyenlőség*, amint azt maga is hangsúlyozta, az érintettek külön kérelmére cáfolta meg a nagybirtokos Lederer Károly kitéréséről terjedő pletykát, illetve a kőszai híresztelést, mely szerint a gyáriparos és országgyűlési képviselő Weisz Berthold beleegyezett volna, hogy lánya egy kitért zsidóhoz menjen feleségül.²⁰¹ Ami a középosztályt illeti, egyes visszaemlékezések arról tanúskodnak, hogy a vidéki zsidó polgárság körében a kitérés olykor továbbra is a családi kapcsolatok teljes megszakításához vezethetett.²⁰² Megjegyzendő végül, hogy a konvertita a városi (zsidó) olvasóközönséget megcélzó lektúr-irodalomban sem jelent meg pozitív ábrázolásban, szinte kivétel nélkül meghasonlott, származását (természetesen hiábavalóan) elfeledtetni igyekvő, alapvetően nevetséges figura volt.²⁰³

Mindazonáltal, ha a neológ értelmiség általánosítása túlzó volt is, a tendencia kétségkívül a konvertiták iránti növekvő tolerancia irányába mutatott. Az sem vitás, a kitérést nyilvánvalóan megkönnyítette, hogy ha sokaknál rosszallást váltott is ki, illetve bánatot okozott a szülőknél, társadalmi kirekesztést, a családi kapcsolatok megszűntét egyre ritkábban vont maga után. A konvertita társadalmi kitagadásának, illetve nyilvános megbélyegzésének a fokozatos elvetése annak a felismerésnek volt az eredménye, hogy a visszariasztás politikája nem hatékony. Az 1900-as években kibontakozó törekvés egy pozitív tartalmú, lényegé-

---

György... a kitérték listája hosszan sorolható. A haladó értelmiség önnön zsidóságához való viszonyáról l. *Litván György*: Szellemi progresszió a századelőn. A zsidóság szerepvállalása a társadalmi-politikai modernizációért vívott küzdelemben. In: *A zsidókérdésről*. Szerk. Fűzfa Balázs – Szabó Gábor. Németh László Szakkollégium, Szombathely, 1989. 11–27.; *Mary Gluck*: Georg Lukács and his Generation 1900–1918. Cambridge–London, Harvard University Press, 1985.

¹⁹⁹ Königswarter Hermann báró vagyonának rendezése. Budapesti Napló, 1906. márc. 23. 6.; *Kempelen B.*: Magyar zsidó családok i. m. II. köt. 18–19.; *Bródy István*: Régi pesti dáriidók. Egy leltűnt világ regénye. Bp., Szerzői kiadás, 1940. 61–62.

²⁰⁰ *Kövér György*: Liedemann és Wahrmann. 19. századi kereskedő-bankár családi stratégiák. In: *Uő*: A felhalmozás íve i. m. 42.

²⁰¹ *Szabolcsi Miksa*: Meturgeman. Dr. V. G. Egyenlőség, 1903. febr. 15. 4.

²⁰² *Hoffmann János*: Ködkárpit. Egy zsidó polgár feljegyzései 1940–1944. Szombathely, Szombathelyi Megyei Jogú Város kiadványa, 2001. 111.

²⁰³ L. például: *Tábori Róbert*: Megfagyott pezsgő. Bp., Singer és Wolfner, é. n. [1899.]; *Ambrus Zoltán*: Berzsenyi báró és családja i. m.; *Molnár Ferenc*: Disznótör a Lipótvárosban. In: *Uő*: Hétágú síp i. m. 198–245. *Gábor Andor*: Mit ültök a kávéházban? Kamrakabaré. Bp., Dick, é. n. [1914.] 59–61.

ben kulturális zsidó identitás konstrukciójára részben ebből a felismerésből fakadt. Amint írta az *Egyenlőség* 1911-ben: „kulturális eszközzel akarunk küzdeni a hitehagyás ellen. Ez az egyedüli mód a zsidó önértzet emelésére. És a zsidó önértzet az egyedüli eszköz a kitérések csökkentésére.”²⁰⁴

VI. Kitérés után – Önvállalás, kötődés, fajiság

A neológ értelmiség eleve bukásra ítélt törekvése, hogy a társadalmi életben válaszfalat emeljen a „hithű” és a „renegát” zsidók közé a kitérés és a kitért zsidók erkölcsi elítélésére épült, ebből nyerte legitimitását. Csakhogy míg a kitérést a neológ értelmiség következetesen és maradéktalanul elítélte, a kitértet tekintve már maga sem volt konzekvens. Amiként egyes zsidók kitérésük után tanúsított viselkedése súlyosbította kikeresztelkedésük bűnét, úgy másoké ezt relativizálta.

„Én sohasem csináltam titkot abból, hogy micsoda családból származom és nem is szégyenlem”,²⁰⁵ jelentette ki Gajári Ödön szabadelvű párti képviselő, miután a t. ház 1898. január 3-ai ülésén Rakovszky István néppárti képviselő célzást tett zsidó származására. Gajárinak valójában már az apja kitért, anyja nemesi családból származó keresztény nő volt. Nem érdektelen, hogy Gajári mégis szükségesnek vélte hozzátenni: „A súlyt arra fektetem, hogy én egészen, minden ízemben magyar vagyok”. Első kijelentése pártja soraiban „helyeslést”, következő mondata „éljenzést” váltott ki.²⁰⁶ Fellépése mindenestre ellene ment a származását minden áron rejtegetni igyekvő konvertita (leszármazott) kliséjének. A neológ értelmiség, ez esetben Büchler Sándor rabbi és történész, ha nem is éljenezte Gajárit, elismeréssel nyugtázta *A Jövőben*, amiért „cseppet sem szégyenkezik ősei miatt, kik zsidók voltak”.²⁰⁷

Az 1848-as bécsi forradalom egyik vezéregyéniségének, a zsidóságához amúgy hű maradt Fischhof Adolfnak²⁰⁸ kitért testvérébátyja, az 1897-ben elhunyt orvos, Fischhof Vilmos, azzal érdemelte ki a felekezeti lapok jóindulatú figyelmét, hogy végrendeletében jelentős összeget hagyott zsidó felekezeti intézményekre, így 6000 forintot az *Óbudai Izraelita Hitközségre*, 4000 forintot a *Pesti Izraelita Hitközség* kezelésében álló Bródy Adél gyermekkórházra, illetve egy 10 000 forint tőkájú, a budapesti egyetemen szigorló orvosnövendékek részére létesítendő alapítványra, amelynek kamata egyik évben egy zsidó vallású, másokban egy keresztény hallgató segélyezésére volt fordítandó. Noha „örök

²⁰⁴ Ivri: „Liga a renegátok ellen” i. m. 2.

²⁰⁵ Képviselőházi Napló 1896–1901. XI. köt. Bp., Pesti Könyvnyomda Rt., 1898. 289.

²⁰⁶ Uo. Választási beszédeiben Gajári nem mulasztotta hangsúlyozni „jó katolikus” mivoltát. L. Gajári Ödön: Beszéde. Elmondta Csongrádon 1896. évi október hó 11-én. Bp., Athenaeum, 1896. 17. Zsidó származása ettől függetlenül kijátszható és ki is játszott kártya maradt, így első, 1884-es választási kampánya alatt, midőn Gajárit a duna-pataji kerület, amint az Országgyűlési Almanach elszólásából kiderül, „az antisemita izgatások dacára” választotta képviselőjévé. L. Országgyűlési almanach 1886. Szerk. Halász Sándor. Bp., Athenaeum, 1886. 54. Egy antiszemita röpirat a következő választások idején is megemlékezett a „kikeresztelkedett zsidó” Gajári Ödönről. L. Szendrey Gerzson – Gareis József: A függetlenségi és az antisemitapárt alapja és létjoga Magyarországon. Bp., Buschmann F., 1887. 11.

²⁰⁷ Dr. Büchler Sándor: „Bettelheim rabbi”. *A Jövő*, 1898. jan. 21. 7.

²⁰⁸ Fenyő István: Adolf Fischhof és a Habsburg Monarchia. H. n., Argumentum, 2002. 10.

nyugovóra nem a zsidó temetőbe, hanem az evangélikusba vitték”, írta elnézően az *Egyenlőség* egy rövidhírben, „érzelmeiben — úgy látszik — Fischhof dr. megmaradt zsidónak”.²⁰⁹

Helfy Ignác ugyancsak 1897-ben bekövetkezett halálakor az *Egyenlőség* hosszú cikkben emlékezett meg a neves függetlenségi politikusról. Kitért zsidórlévéen szó, ez önmagában is szokatlan volt. „Hajdani felekezete iránt nem úgy viselkedett, mint sok más kitért zsidó”, derül fény a megemlékezés okára. „Hogy mily nagy kegyelettel viseltetett elébbi vallása iránt — írta a hetilap —, az kitért különösen abból — és ezt sokan tudják közülünk — hogy mikor édes atyja, egy fölötte vallásos zsidó, elhunyt, Helfy — ki már akkor magyar országgyűlési képviselő volt — zsidó rítus szerint gyászolta meg. Megtartotta a hétnapos gyászt, és reggel és este, tán a Miatyánk után, elmondotta atyja emlékére a héber Kaddis-imát.”²¹⁰ Ha a méltatás visszafogott volt is, a „renegát” elvi elítéléséhez és jellemtelenségének ostromlásához képest az eltérés önmagában is rendkívüli.

Helfy Ignác megítélésében egy további elem is közrejátszott – viszonya volt hitsorsosaihoz. „A hol igaztalanul bántották, vádolták hajdani felekezetét — írta az *Egyenlőség* —, Helfy, ha csak tehetette, védelmére kelt. Tette ezt 1882-ben, a gyászos emlékü tisztaeszlári pör idejében és tette máskor is, minden alkalommal.”²¹¹ A képviselőházban pártja nevében roppant gyakran felszólaló Helfy, aki önnön zsidó származásáról soha nem tett említést, valójában ritkán kért szót a zsidókat érintő viták alkalmával, a rabbiképző felállítása kérdésének szentelt 1874-es vitában bírálta a nyelvi elmagyarosodás terén véleménye szerint elégtelen előmenetelüket.²¹² Tény viszont, és nyilván ez magyarázza az *Egyenlőség* dicséretét, hogy Helfy még így is több alkalommal emelt szót a zsidók érdekében, mint a zsidó hitüknél maradt képviselőtársai többsége.²¹³

Felekezeti szempontból Helfy persze elszakadt a zsidók közösségétől, noha megjegyzendő, a kitérés hangsúlyozottan magánéleti oka, Helfy vágya, hogy házasságra léphessen keresztény szerelmével, önmagában is jócskán enyhítette kitérése bűnét. „Nem büszkélkedünk mi Helfy Ignácczal, mint hajdani hitrokonnal — írta az *Egyenlőség* —, hisz, akármilyen érthető motívumból, mégis csak hátat fordított ősei hitének.”²¹⁴ Ám Helfy megítélése nem állt meg kitérésénél, elhagyott vallása és hitsorsosai iránt tanúsított magatartása kiemelte a

²⁰⁹ Fischhof Vilmos dr. *Egyenlőség*, 1897. jún. 20. 11.; A végrendeletéről *A Jövő* is megemlékezett. L. Egy kikeresztelkedett zsidó végrendelete. *A Jövő*, 1897. jún. 18. 4. Fischhof Vilmos jövődöbeli felesége, draskóci és jordánföldi Ivánka Petronella miatt tért át a lutheránus vallásra. *Kempelen B.*: Magyar zsidó családok i. m. I. köt. 128.

²¹⁰ *Sz. M.*: Helfy Ignác *Egyenlőség*, 1897. okt. 17. 7. Akárcsak Fischhof, Helfy is azért tért ki, hogy elvehesse keresztény szíve választottját, Helfy esetében egy olasz nőt, Garibaldi rokonát. Helfy Páduában, az 1850-es években tért át a katolikus hitre. *Uo. 7.*; *Kempelen B.*: Magyar zsidó családok i. m. II. köt. 59.

²¹¹ *Sz. M.*: Helfy Ignác i. m. 7.

²¹² Képviselőházi Napló 1872–1875. XI. köt. Buda, Magyar Királyi Államnyomda, 1874. 261.

²¹³ Az 1880-as évekig terjedő periódusra l. *Árpád Welker*: *Jewish Politics in Hungary: Jewish Parliamentary Politicians 1867–1890*. PhD. Central European University, 2006. A parlamenti vitákon kívül Helfy a bizottsági üléseken is fellépett a zsidók érdekében, felszólalva például 1889-ban a Vallás és Közoktatásügyi minisztériumnak a zsidó tanárjelöltekkel szemben diszkriminatív kinevezési politikája ellen. L. Zsidó ügyek az országgyűlési pénzügyi bizottság ülésében. *Egyenlőség*, 1889. nov. 3. 1.

²¹⁴ *Sz. M.*: Helfy Ignác i. m. 7.

renegátok köréből: „Meg fogják őrizni emlékét a zsidók, mint ilyenek is”, szólt a cikk végszava.²¹⁵ A megjövendölt kollektív emlékezet a kitért Helfyt a zsidók történetének pozitív megítélésű részesévé tette.

Az 1908-ban elhunyt Falk Miksa megítélése esetében a kitérés jelentette bűn már egyértelműen eltörpült a politikus és főleg a lapszerkesztő-újságíró érdemei mellett. A dualizmus korának sajtótermékei közül az 1867-től 1906-ig Falk vezetése alatt álló *Pester Lloyd* volt a politikai és gazdasági liberalizmus legállhatatosabb védelmezője. Politikai súlya révén Falk Miksa lapja a liberalizmus, és közvetetten a zsidó polgárság érdekei képviselőjének egyik legbefolyásosabb hangcsöve volt.²¹⁶ A „szabadelvűség eszméjét évtizedek óta ritka és fényes sikerek mellett szolgáló”, a „hamisítatlan liberalizmus” szolgálatában álló Falk Miksát az *Egyenlőség* életében is rendszeresen magasztalta.²¹⁷ Aligha meglepő ekképpen, hogy a hangsúly Falk halálakor sem kitérésén volt, amelyről az *Egyenlőség* roppant elnézően, hogy ne mondjuk megértően írt: „Hogy használni tudjon nemzetének s a földnek, mely ápol és eltakar, mint egy ízben maga mondotta el, nagy alternatíva elé került. Választania kellett a között, hogy törekvéseink, irodalmunk megismertetésével a nemzet érdekében álló azt a nagy hatást gyakorolhassa a királynéira, amelynek elkövetkezése miatt utóbb a magyarok szentjei közé iktatták e koronás martírt, s a között, hogy jelentős pozícióban ugyan, de megmaradjon zsidónak. És hitét áldozta fel hazájáért.”²¹⁸ A hitelhagyás bűne alól Falkot persze nem kitérésének oka oldotta fel, hanem politikai szerepvállalása, az a „törhetetlen liberalizmusa”, amely a *Pester Lloyd* főszerkesztőjét a zsidóság védelmezőinek „első sorába állította”.²¹⁹ Mint korábban írtuk, a kitérés elítélésében döntő szerepet játszott a meggyőződés, hogy átérésével a konvertita megtagadja a szolidaritást volt közösségével. De mi van akkor, ha valaki e szolidaritásnak, ha csupán közvetetten is, élete végéig tanúbizonyságát adta? Falk Miksa esetében kitérését ez egyértelműen bocsánatos bűnné redukálta. Még hangsúlyosabban mint Helfynél, a cikk kiemelte Falkot a kitérésük által önmagukat minősítő renegátok közül. A liberalizmus, és így a zsidók mellett töretlenül kiálló konvertitát a zsidók panteonjába helyezte el. „Kétszeresen fáljaljuk elhunytát, nemcsak, mint hazafiak, [...] hanem mint zsidó hitűek is, akik a tért vesztett liberalizmus korszakában többszörösen keserüljük meg, ha jó embereink a sorból kidőlnek.”²²⁰

²¹⁵ Uo.

²¹⁶ Falk Miksa eleve azért került a *Pester Lloyd* élére, mert a jelentős részben zsidó nagypolgárságot tömörítő Lloyd Társulat elnöke, Wahrmann Mór, olyan szerkesztőt kívánt látni a lap élén, aki a lap addigi vezetőjénél erőteljesebben küzd az ekkor szőnyegen levő emancipáció törvényre emelése mellett. Wahrmann először Horn Edét kérte fel, de ő elutasította az ajánlatot. Ekkor gondolt Wahrmann gyermekkori barátjára, Falk Miksára. A *Pester Lloyd*-ban az ekkor már régóta kitért Falk az utolsó óráig, a zsidók egyenjogúsításáról szóló törvény felsőházi szavazatra kerülése előtti napig küzdött a zsidók emancipációjáért. L.: Sz. M.: Dr. Falk Miksa szerkesztői jubileuma. *Egyenlőség*, 1892. dec. 16. 8.; *Tenczer Pál*: Reminiszcenciák. *Egyenlőség*, 1892. dec. 23. 3., *Mezei Mór*: Visszaemlékezés az egyenjogúsítás küzdelmeire. In: *Az Egyenlőség emlékfüzete* i. m. 27.

²¹⁷ Dr. Falk Miksa javaslata. *Egyenlőség*, 1891. máj. 15. 1.; Sz. M.: Dr. Falk Miksa szerkesztői jubileuma i. m. 8.

²¹⁸ Falk. *Egyenlőség*, 1908. szept. 13. 8.

²¹⁹ Uo. 8.

²²⁰ Uo. 8.

A kitért zsidók méltatása egyenes arányban állt önnön zsidóságuk illetve a zsidó közösség iránt kitérésük után tanúsított kötődésük mértékével. A páma e téren az 1864-ben református vallásra tért Vámbéry Ignácot illette.²²¹ A világhírű orientalista bonyolult eset volt. Az 1880-as években keletkezett írásában a művelt, vallásuktól már elidegenedett zsidóság áttérését szorgalmazta. A „hitetlen zsidó” és a „hitetlen keresztény”, vagyis a művelt középosztály társulása, vélte Vámbéry, okafogyottá tenné a zsidókérdést, „mert ha mindkettő sajnálatra méltó semmijét közös tarisznyába rakhatja, nem látom be, miért kapjanak hajba és küzdjenek egymással ép ezen semmiség miatt”.²²² A legyőzhetetlen előítéletek oltárán tett, formális alkalmazkodási gesztusként értelmezett áttérés jogosultsága mellett Vámbéry kiállt 1904-ben angolul, majd a következő évben magyarul megjelent önéletrajzában is.²²³ Amit persze úgy is lehet értelmezni, hogy élete végéig szükségét érezte önnön áttérése igazolásának. Pedig Vámbéryt valóban nem érhetette a vád, hogy kitérését követően eltussolta volna zsidó származását, illetve megtagadta volna a szolidaritást a zsidókkal. Sőt. Vámbéry a századfordulón a politikai cionizmus lelkes pártolójává, legnevesebb magyar pártfogójává vált. „Az egyik legérdekesebb embert ismertem meg ebben a 70 éves bicegő magyar zsidóban, aki nem tudja, vajon inkább török, vagy inkább angol-e, németül ír könyveket, tizenkét nyelven egyaránt kitűnően beszél és öt vallásnak volt már híve, melyből kettőt lelkészként is szolgált”, jegyezte fel naplójába Theodor Herzl 1900. június 17-én, első találkozásukat követően.²²⁴ Vámbéry nyomban felajánlotta segítségét Herzlnek, diplomáciai körökben el is járt az érdekében.²²⁵ A cionizmussal való találkozása közrejátszhatott abban, hogy az idős Vámbéry hangsúlyozottan zsidónak vallotta magát. „Zsidónak születtem és az is akarok maradni”, jelentette ki 1912-ben a londoni *Jewish Chronicle*-nak adott interjújában a 80 éves tudós. „Amikor csak kérdeztek — folytatta Vámbéry —, mindig büszkén állítottam, hogy zsidó vagyok, ha nem is vagyok az a szó vallási értelmében. Az atyám, nagyatyám és dédapám mind rabbik voltak és régi tapasztalataim folytán is hű vagyok né-

²²¹ Áttérésének dátumára: *Welker Árpád*: Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században. In: Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. I-II. köt. Szerk. Kósa László. Bp., Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006. I. köt. 169.

²²² Vámbéry Ármin: Egy tatár emlékirataiból. Huszadik Század 15. (1914: 1. sz.) 8. A *Huszdik Század* megjegyzése szerint a szöveget Vámbéry németül írta az 1880-as évek elején. Ugyanebben az időben magyarul is megjelent egy névtelen röpirat, mely ugyanezt a gondolatmenetet fejti ki. L. A zsidókérdés Magyarországon. Röpirat, melyben megbizonyítatik, hogy a művelt zsidóknak áttérése valamelyik protestáns vallásra erkölcsileg igazolt és nagy politikai érdekek által sürgetett eljárás. Írta egy szabadelvű. Bp., Kókai Lajos, 1882. E vitairatot Komlós Aladár, véleményünk szerint helyesen, Vámbérynek tulajdonította. *Komlós A.*: Magyar-zsidó szellemtörténet i. m. I. köt. 124., 292.

²²³ *Arminius Vámbéry*: The Story of my Struggles. I-II. köt. London, T. Fisher Unwin, 1904.; *Vámbéry Ármin*: Küzdelmeim. Bp., Franklin, 1905. 487–488.

²²⁴ *The Complete Diaries of Theodor Herzl*. I–V. köt. Szerk. Raphael Patai. New York–London, Hezl Press–Yoseloff, 1960. III. köt. 961.

²²⁵ Vámbéry cionista tevékenységéről, illetve Herzl és Vámbéry viszonyáról l. *Walter Laqueur*: A History of Zionism. [1972.] New York, Schocken Books, 2003. 111–112., 115–117.; *Szemes Zsuzsa*: Cijón két fia. Herzl és Vámbéry találkozása. Tekintet 3. (1990: 3. sz.) 50–63.

pemhez. [...] Nem vagyok vallásra zsidó, de nemzeti zsidó vagyok és legkevésbé sem esem kétségbe fajom miatt. A zsidóság nem fog meghalni, mert annyit jelent, mint büszkének lenni a fajra, büszkének lenni a múlt nagy embereire. Azok közülünk, kikben él a faji büszkeség — és a jövőben többen lesznek, mint jelenleg, mert a zsidó érzés egy nagy renaissance-át látom, mely nincs ugyan mindig zsidó vallásos érzéssel kapcsolatban — mindig örömmel fogják magukat zsidóknak nevezni.”²²⁶ Az idézetet az interjút magyarul leközlő *Hitközségi Szemléből* vettük. Vámbéry faji, sőt nemzeti önmeghatározását a *Pesti Izraelita Hitközség* főtitkára által szerkesztett *felekezeti* havilap pozíciójából adódóan nyíltan nem helyeselhette, ám nyilvánvalóan bírálni sem akarta, így, a laptól szokatlan módon, minden kommentár nélkül adta le.

„A zsidó fajnak és törzsfának egy csudás hajtása hullott le a héten”, írta az *Egyenlőség* Vámbéry 1913 őszén bekövetkezett halálakor.²²⁷ A heteken keresztül publikált megemlékezések a hangsúlyt Vámbéry kitérésének csupán formális mivoltára, a zsidósághoz kitérése ellenére fennmaradt, sőt, *kitérésétől független* kötődésére helyezték. „Igen, én kénytelen voltam vallást változtatni — közölte az *Egyenlőség* Vámbéry vallomását, amelyet halála előtt pár hónappal tett egy ismerősének —, de bensőleg zsidó érzésem nem változott. Akármily körülmények közt hagyja el a zsidó a vallását, a zsidó-fajhoz való tartozása meg nem szűnik, nem változik és én büszke vagyok és mindig is büszke voltam zsidó eredetemre.”²²⁸ Az *Egyenlőség* végítélete lényegében egybehangzott Vámbéry önitételével, a kitérés jelentette cezúrát elismerve, de azt egyszersmind meg is haladva, Vámbéryt a zsidók közé sorolta: „Mint felekezet nem akarjuk reklamálni — írta az anonim szerző —, de megállapíthatjuk, hogy fajilag a miénk volt”.²²⁹

A magasztalás szöges ellentétben állt a jellemében szükségszerűen hitványnak deklarált konvertita elvi elítélésével, a megfogalmazás kirívóan ellentmondott a zsidóságot felekezetiségre redukáló hivatalos neológ önmeghatározásnak, vagyis az asszimiláció ideológiai alapvetésének.

VII. Identitáspolitika és esszencializmus

Párhuzamosan a „renegátokkal” szemben megfogalmazott alapelvek fenntartásával illetve egyes kitért zsidók elleni kirohanásokkal, a neológ értelmiség a háború előtti években eljutott a kitérés jelentőségének szinte teljes tagadásáig, a fajiság fogalma révén zsidóként méltatott konvertita magasztalásáig.

A neológ értelmiség viszonya a kitért zsidókhöz valójában kezdettől fogva ambivalens volt. A kitértekkel szemben a neológ értelmiség nem volt sem olyan

²²⁶ Vámbéry Ármin ünneplése. *Hitközségi Szemle* 3. (1912: 4. sz.) 95–96. Az interjú a *Jewish Chronicle* 1912 március 22-ei számában jelent meg.

²²⁷ Vámbéry Ármin. *Egyenlőség*, 1913. szept. 21. 9.

²²⁸ Vámbéry Ármin vallása. *Egyenlőség*, 1913. okt. 12. Első melléklet. 6. Az effajta vallomások hittelessége persze mindig kérdéses. Véleményünk szerint az idézet, tartalmilag legalább is, hűen fejezte ki Vámbéry nézetét, amelynek több ízben hangot adott. Acionista vezető Nahum Sokolow megírta emlékirataiban, hogy mikor egy ízben kitéréséről faggatta Vámbéryt, ez utóbbi letorkolta, „nem a [szentelt] víz számít, hanem a faj”. Idézi *Jacob M. Landau*: Arminius Vámbéry : Identities in Conflict. In: *Uő: Exploring Ottoman and Turkish History*. London, C. Hurst & Co., 2004. 170–171.

²²⁹ Vámbéry Ármin i. m. 9.

indifferens, sem olyan lenézően ellenséges, mint azt a *menjen, aki menni akar*, illetve a *hulljon a férge*se jelmondatokban összegezhető és szüntelenül ismételt álláspont feltételezné. Az ambivalencia a kitértekkel szemben legkevesebb empátiát tanúsító rabbiknál is fellelhető. A rabbihivatalokban kitérésük bejelentése végett megjelent zsidók a rabbik részéről általában alapos fejmosásban részesültek, 1913-ban egy újkeletű konvertita még panaszlevelet is küldött az *Egyenlőség*nek, amiért kitérése bejelentésekor a *Pesti Izraelita Hitközség* rabbihivatalának vezetője, a rabbi-történész Groszmann Zsigmond „barátságtalanul” bánt vele.²³⁰ Mégis, és a *menjen, aki menni akar* elvével ellentétben, a rabbik igyekeztek lebeszélni a kitérésre jelentkezőket vallásuk elhagyásáról. A részletekről keveset tudunk. A hivatalok által vezetett kitérés-i jegyzőkönyvek formális ízű bejegyzései sajnos nem sokat árulnak el e beszélgetések tartalmát illetően.²³¹ A hangsúly valószínűleg azon volt, hogy a kitérés egyfelől árulás, másfelől hiábavaló. Mindenesetre a rabbik feladatkörébe tartozott, hogy megkíséreljék eltántorítani döntésüktől az előttük megjelenő kitérni szándékozókat, illetve rábírák őket annak ígéreteré, hogy alkalomadtán visszatérnek őseik hitére. Ami a lebeszélést illeti, noha erről nem rendelkezünk pontos statisztikával, a rabbik igyekezete egyeseknél sikerrel járt, még ha, így Wahrmann Renée esetében, csupán ideiglenes sikerrel is.²³²

„Ezerszer bebizonyított igazság — írta Szabolcsi 1904-ben —, hogy a szökevények morális szempontból a zsidóság salakjából kerülnek ki.”²³³ A *hulljon a férge*se tantétele sem volt azonban teljesen őszinte. Hogy a kitért zsidókat a neológ értelmiség általánosságban megvetette, nem jelenti azt, hogy a kitérések ne ejtettek volna megannyi sebet. A seb óhatatlanul sajgott, különösen azok esetében, akiket elitelendő kitérésük mellett sem lehetett a férge közé sorolni. Amint azt Szabolcsi Miksa 1909-ben megvallotta: „A vállvonogatás nem őszinte. Dehogy nem fáj elszakadásuk! Sőt nagyon fáj. [...] Milyen szép is volna, ha hivatkozhatnánk még Korányi Frigyesre, Falk Miksára, Vámbéry Arminra, Csemegi Károlyra, Dóczy Lajosra, Simonyi Zsigmondra, Lánczy Leóra, Schwarz Gusztávra, László Fülöp és másokra, kik elfordultak Izrael Istenétől.”²³⁴

Az áttérését eltitkoló Schwarz Gusztávra a neológ értelmiség nem hivatkozott, ám a zsidó közösségtől sem kötődésében, sem öndefiníciójában el nem

²³⁰ „Úgy látszik, ön ovációra számított”, értetlenkedett szarkasztikusan Szabolcsi. *Szabolcsi Miksa*: Meturgeman. A házaselek, kik meglepetést szereznek egymásnak. *Egyenlőség*, 1913. szept. 28. 10.

²³¹ Két tipikus példa, a Budai Izraelita Hitközség 1890-es évek kitérés-i jegyzőkönyvéből: „Meglett intve, szívéhez szóltam de minden siker nélkül marad.” (1895. okt. 7-ei bejegyzés.) „Megintetett, hogy miért akarja ősei vallását elhagyni, de szándékánál megmarad.” (1896. jan. 25-ei bejegyzés.) A budai neológ hitközségnek a kitérőkről vezetett rabbisági jegyzőkönyvei jelenleg a Budapesti Zsidó Hitközség anyakönyvvezető osztályán található.

²³² Éves jelentéseiben a *Pesti Izraelita Hitközség* 1896-tól közzé tette a kitérésüket bejelentők statisztikáját, 1906-tól megadta azoknak a számát is, akik kitérésüket csupán egyszer jelentették be. Arányuk a kitértek 10–20%-át tette ki. Sajnos nem tudni, közülük hányan hagytak fel tervükkel (és valójában miért), illetve hányan tértek ki, anélkül, hogy a törvény előírásainak megfelelően másodsor is bejelentették voltak kitérésüket. Wahrmann Renée először 1897 tavaszán járt a pesti rabbiságon, hogy bejelentse kitérését. Kohn Sámuel „szívhez szóló szavai” ekkor eltérítették szándékától, nyolc hónap erejéig. L. Egy áttérés alkalmából i. m. 2.

²³³ *Szabolcsi M.*: A zsidó renegátok és az antiszemizmus i. m. 4.

²³⁴ *Szabolcsi M.*: A kitérők proskribálása i. m. 4.

szakadt Vámbéry esetében éppen ezt tette. A kitérésen túl fennálló, a kitérést mintegy semlegesítő kapocs megnevezésére a kor tudományos diskurzusában mindinkább eluralkodó fajiság fogalma szolgált. A mából visszatekintve a faji terminológia zsidó használata meghökkentőnek tűnhet. A dualizmus korában nem volt az. A „fajtudomány” a 19. században, sőt még a huszadik század elején sem jelentett feltétlen egyet rasszizmussal, illetve antiszemitizmussal.²³⁵ Maga a modern antiszemitizmus sem épült vegytisztán faji érvekre, Wilhelm Marr, Paul Lagarde, Eugen Dühring vagy Istóczy Győző zsidóellenessége jelentős mértékben táplálkozott a hagyományos, vallási alapú antijudaizmus elemeiből.²³⁶ A keresztényekkel közös kulturális szókincsen élő akkulturált zsidók eképpen maguk is használták a 19. század végére normatív társadalmi és kulturális paradigmává vált fajiság fogalmát,²³⁷ sőt, a fajtudomány művelői között nagyszámú (többségében cionista) zsidó tudós volt.²³⁸ A modern faji gondolat persze magában hordozta a fajok hierarchikus rangsorolását, vagyis a zsidó faj alacsonyabbrendűségének hirdetését, így az sem meglepő, hogy a faji teóriák első szisztematikusan kritikusai között is számos zsidó volt.²³⁹ Magyarországon a neológ értelmiség körében is többen rámutattak a biológiai determinizmust hirdető faji elméletnek a zsidók számára végzetes implikációira,²⁴⁰ tagadván akármiféle zsidó faj létezését.²⁴¹

Ám többségük mégis használta a zsidó faj fogalmát. Ezt annál könnyebben tette, hogy a fogalom képlékeny volt, a faji elmélet nem képezett egységes, kiforrott eszmerendszert. A magyar liberális politikai szóhasználatban a „magyar faj” általában nem jelentett mást, mint „a magyarul tudó és beszélő elem”-et,²⁴² vagyis a népszámláláskor magukat magyar anyanyelvűnek nyilvánító állampolgáro-

²³⁵ *George L. Mosse: Toward the Final Solution: A History of European Racism.* London, J. M. Dent & Sons, 1978.

²³⁶ *Walter Laqueur: The Changing Face of Antisemitism: From Ancient Times to the Present Day.* Oxford–New York, Oxford University Press, 2006. 22.

²³⁷ *George Mosse: The Influence of the Völkisch Idea on German Jewry.* In: *Studies of the Leo Baeck Institute.* Szerk. Max Kreutzberger, New York, Frederik Ungar Pub. Co., 1967. 81–114. Újraközölve in: *Uő: Germans and Jews: The Right, the Left, and the Search for a “Third Force” in Pre-Nazi Germany.* New York, Howard Fertig, 1970. 77–115.

²³⁸ *L. John M. Efron: Defenders of the Race: Jewish Doctors and Race Science in Fin-de-Siècle Europe.* New Haven–London, Yale University Press, 1994.; *Mitchell B. Hart: Social Science and the Politics of Modern Jewish Identity.* Stanford, Stanford University Press, 2000.

²³⁹ *Yfaat Weiss: Identity and Essentialism: Race, Racism, and the Jews at the Fin de Siècle.* In: *German History from the Margins.* Szerk. Neil Gregor – Nils Roemer – Mark Roseman. Bloomington–Indianapolis, Indiana University Press, 2006. 49–68.

²⁴⁰ *L. Palágyi Menyhért: A „race”. Egyenlőség, 1891. márc. 20. Melléklet. 3.; Salgó Ernő: A faj kérdése. Egyenlőség, 1896. márc. 27. Ünnepi melléklet. 7–8.; Kóbor Tamás: Czigányok és zsidók. Egyenlőség, 1900. okt. 28. 1–2.; Faj és nemzet a történelem világításában. Magyar Zsidó Szemle 20. (1903) 1.; *Stein Lajos: A fajprobléma és a zsidóság.* In: *Évkönyv. 1911.* Szerk. Bánóczy József. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1911. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat Kiadványai. XXXIII.) 276–307.; Fajkongresszus. Magyar Zsidó Szemle 28. (1911) 241–242.*

²⁴¹ *L. Dr. Lázár Béla: Faj és Vallás. Egyenlőség, 1897. jan. 17. 4–5.; Dr. Peisner Ignác: A zsidó nép faji jellege.* In: *Évkönyv. 1907.* Szerk. Bánóczy József. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1907. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat Kiadványai. XXIII.) 273–278.

²⁴² *Iff. Ábrányi Kornél: Nemzeti ideál.* Bp., Légrády, 1898. XXIV.

kat.²⁴³ Legelterjedtebb használatában, Fényes Elektől Balogh Pálig egyszerűen a „nép” szó szinonimájaként szolgált,²⁴⁴ faji karakteren a kortársak leggyakrabban egy adott nép sajátosnak vélt vonásait értették. Az etnikum értelmében használt fajiságnak a zsidókra vonatkoztatása elvileg persze problematikus volt, lévén, hogy az emancipáció közmegegyezésem alapja a zsidóság kizárólagosan felekezeti-ségre redukált meghatározása volt. Ám csupán elvileg, hiszen még a liberális politikai elit is rendre hangot adott e definícióval szöges ellentétben álló véleményének. „Az izraelita népeknél”, szögezte le Trefort Ágoston 1874-ben, „a népfaj a vallással azonos”.²⁴⁵ Maga Tisza Kálmán sem volt más véleményen: „Az izraelitáktól mind azt, hogy felekezetet tegyenek, mint azt, hogy faj legyenek, megtagadni csak még sem lehet — jelentette ki a képviselőházban 1881-ben —, mert képviselnek úgy fajt, mint a hogy képviselnek hitfelekezetet.”²⁴⁶

A faji nyelvezet tehát a modern antiszemitizmus ellenére többnyire ártalmatlan volt a zsidókra nézve, Magyarországon még inkább, mint másutt, hiszen a zsidók és a nemzetiségek elmagyarosodását szorgalmazó politikai hatalom értelem szerűen nem oszthatta és nem is osztotta a faji karakter megmásíthatatlan jellegét bizonygató, vagyis az asszimilációnak még a lehetőségét is tagadó elméleteket. Ami a neológ értelmiséget illeti, ha a modern antiszemitizmus elleni reakció maga után vonta a zsidó fajiság gondolatának elvetését, ennek elfogadására, sőt hirdetésére is megvolt a maga oka – a tény, hogy jóval inkább tette ez utóbbit arra utal, hogy a faji antiszemitizmusban a zsidók zöme a dualizmus utolsó évtizedeiben még nem látott végzetes veszélyt. Legyen szó akár „zsidó törzsről”, akár „zsidó fajról”, e megfogalmazások lehetőséget nyújtottak az asszimiláció ideológiája szerint nem létező etnikai közösségérzés kifejezésére. A faji nyelvezet magától adódott azoknak az érzelmeknek a megnevezésére, amelyek a vallásgyakorlat és a vallásos hit alábbhagyása, illetve akár a kitérés után is a zsidósághoz kötötték az akkulturált zsidókat.

Illetve köthették. A neológ értelmiség zöme nemcsak elfogadta a zsidóság faji értelmezését, identitáspolitikájának egyik alapvető elemévé tette. A zsidó faj magasztalása a századfordulón központi szerepet játszott abbéli törekvésében, hogy megerősítse, illetve felébressze a középosztály zsidó öntudatát. A vallástól már jelentős mértékben elidegenedett, sőt ezt valamelyest a „gettózsídóság” obskurantizmusával asszociáló művelt középosztályt a neológ értelmiség részben a zsidóság faji kvalitásainak hirdetésével vélte megerősíthetni zsidóságában, illetve visszatéríthetni zsidóságához. Az okfejtés fényévekre volt a hagyományos asszimilációs diskurzustól. „A nagy, egységes néptömeg között elszórt kisebbségek a tömegvon-

²⁴³ *Behsics Gusztáv*: A magyar politika új alapjai. Kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal. Bp., Athenaeum, 1899. 57.

²⁴⁴ 1847-ben Fényes a zsidókat a népfajok közé sorolta, bár a zsidók, mint népfaj kategória alatti rövid ismertetésében úgy vélte, „közlönös népet” nem alkotnak, mivel „csak üldözött vallásuk miatt váltak külön”. *Fényes Elek*: Magyarország leírása. I–II. köt. Pest, Beimel, 1847. I. köt. 25., 32. Balogh, aki vegyesen használta a „népfaj”, illetve a „fajnép” kifejezést, a zsidókat, pontosabban az izraelitákat, a hivatalos meghatározást követve csupán felekezetnek tekintette. *Balogh Pál*: A népfajok Magyarországon. Bp., Kiadja a M. Kir. Vallás- És Közoktatásügyi Ministerium, 1902.

²⁴⁵ Képviselőházi Napló 1872–1875. XI. köt. Bp., Magyar Királyi Államnyomda, 1874. 231.

²⁴⁶ Képviselőházi Napló 1878–1881. XVII. köt. Bp., Pesti Könyvnyomda Rt., 1881. 276.

zás erejének [...] csak úgy tudnak ellentállni — magyarázta 1911-ben Weiszburg Gyula az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület felolvasó-estélyén —, ha bizonyos kimagasló tulajdonokban kiválóbbnak tartják magukat környezetükénél, különben az uralkodó többségtől nyomtalanul fölszívotnak.” Márpedig egy olyan történelmi helyzetben, ahol az elvallástalanodás, vélte Weiszburg, ledöntötte „az asszimiláció ellen fennállott vallási gátakat”, a zsidóságban hagyományosan élő „kiválóság hitének elenyészte” magát a zsidóság fennmaradását veszélyeztette.²⁴⁷ E *kiválóságtudat* felkeltésének eszköze a jótékonyásban megnyilvánuló zsidó erényességének és nemességének, illetve a zsidóság *géniusának*, vagyis eredendő *kultúrhajlamának* és kulturális teljesítményének a hangsúlyozása volt.²⁴⁸ Weiszburg Gyula megfogalmazásában: „A szellemi élet megnyilatkozásainak óriási területén lépten-nyomon a zsidó génius alkotásával kell találkozniuk. [...] Az egész kultúra, talán a legfiatalabb hajtásától, a tudománytól eltekintve, annyira telítve van régi zsidó elemekkel, hogy ha azokat a kultúra organizmusától kiválasztanák, csak roncs, csak torz maradna. [...] Hölgyeim és Uraim. A faji gőg megvetendő, a faji büszkeség csak termékenyítő.”²⁴⁹ A gondolat csábító erejéről tanúskodik, hogy megjelent azoknál is, akik amúgy hátróztan elítélték az antiszemitizmus főfegyverének minősített faji elméleteket. Míg egy 1891 márciusában írt cikkében Palágyi Menyhért kikelt a zsidók iránti gyűlöletet a „race fogalmával” szentesítő áltudományos teóriák ellen,²⁵⁰ egy pár hónappal későbbi írásában arról értekezett, hogy a „zsidó vérbe” átment „művelődési ösztön” a zsidók immár „szoroson vérbeli tulajdonsága”. A neves filozófus és irodalomtörténész összegzésében: „Más fajokban a kultúrhajlam gyakran csak valamelyes beléoltott vágnak tűnhetik föl, de a zsidónál elementáris szenvedély, mely lényének gyökeréből tör elő.”²⁵¹ A zsidóság faji kvalitásainak dicsoítése óhatatlanul magával vonta a faji magasabbrendűség gondolatát. „A zsidó — írta az *Egyenlőség* 1902-ben —, az ő háromezer évesnél idősebb kultúrájával, e kultúra előrelésével kétségtelenül fölötte áll minden más fajnak.”²⁵²

A faji terminológia azonban nem csupán egy kapóra jött eszköztár volt, a neológ értelmiség identitáspolitikájának szolgálatába állított retorikai truváj. Annak az ismételt hangsúlyozása, hogy az érdemeik révén maguknak dicsőséget szerzett konvertiták ezen érdemeiket zsidóságuk eredendő erényeinek tudhatták be,²⁵³ nem csak a zsidók pozitív (ön)képét volt hivatott szolgálni, kifeje-

²⁴⁷ Dr. Weiszburg Gyula: A zsidó faj kultúrértéke. In: Cultur-Almanach 1911–12. Szerk. Dr. Hevesi Simon. Bp., Országos Magy. Izraelita Közművelődési Egyesület, 1912. 6–7.

²⁴⁸ E zsidó „vonások” hangsúlyozása persze integrációs célt is szolgált, vagyis a többségi társadalmat volt hivatva meggyőzni a zsidók érdemeiről. A jótékonyág gyakorlásában kifejeződő zsidó emberszeretet gondolatának ideológiai felhasználásáról l. Konrád Miklós: Zsidó jótékonyág és asszimiláció a századfordulón. Történelmi Szemle 43. (2001) 257–285.

²⁴⁹ Dr. Weiszburg Gy.: A zsidó faj kultúrértéke i. m. 9., 15.

²⁵⁰ Palágyi M.: A „race” i. m. 3.

²⁵¹ Palágyi Menyhért: A zsidó nő a közművelődésben. Egyenlőség, 1891. okt. 2. Ünnepi melléklet. 4.

²⁵² Br. J.: A zsidóság és a társadalom. Egyenlőség, 1902. aug. 3. 3. A zsidó népfaj „nagyobb fejlettségű” szellemi kapacitásainak vulgárdarwinista magyarázatát adja Dr. Pályi Ede: Nemzetiség és zsidó szellem. Egyenlőség, 1892. szept. 16. 4–5.

²⁵³ L. Kardos Albert: A magyar zsidóság nemzeti hivatása, Bp., Pallas, 1892. 18.; Sz. M.: Helfy Ignác i. m. 7.

zése is volt egyben a zsidóság esszencialista, és ebbéli minőségében a kitérést felülíró felfogásának. Amint a neológ felekezeti kiadványokban fellelhető „zsidó ész”, „zsidó érzés”, „zsidó jellem”, „zsidó néplélek”, „zsidó vér” stb. kifejezések rekurrens használata tanúsítja, a neológ értelmiség is hitt, vagy legalább is hajlamos volt hinni egyfajta, a zsidók jellemét és viselkedését eredendően, akár akaratuktól függetlenül alakító *zsidó esszencia* létében. A jelenség nem meglepő. Az etnikumok esszencialista percepciója egyfelől bele volt kódolva az áltudományos fajelméletekbe, másfelől többé-kevésbé óhatatlan velejárója volt a modern nacionalizmusnak.²⁵⁴ Az európai s azon belül magyar kultúrába integrálódott neológ értelmiség ekképpen természetszerűen osztozott e percepcióban a nem zsidó értelmiség egyre növekvő részével, annál is inkább, hogy ha a terminológia új volt, a „zsidó” lényegi „zsidóságnak” megmásíthatatlanságába vetett hit jóval a faji nyelvezet elterjedése előtt megjelent, úgy zsidó,²⁵⁵ mint nem zsidó részről.²⁵⁶

Ami a kitért zsidókat illeti, ez az esszencialista nézet a dualizmuskori neológ értelmiség körében legegységelműbben Heinrich Heine kapcsán jutott kifejezésre. Nem véletlenül. A zsidók történetét átfogó monumentális művének 1870-ben megjelent XI. kötetében Heinrich Graetz egy külön fejezetet szentelt Börne és Heine alakjának.²⁵⁷ Graetz művének indíttatása ideológiai volt, célja az akkulturált és szekularizált középosztály mindinkább ingatag zsidó önazonosságának a megerősítése volt. Művében a zsidóság egy múltját és jellemét tekintve különálló, kulturális jelentőségében kimagasló *nép* szenvedéssel átítatott történeteként jelent meg, bemutatása a zsidó néphez való tartozás tudatát és érzetét volt hivatott táplálni olvasóiban. Graetznél a zsidó nép történelmi folytonossága a zsidó *Volksseele*-ből, a zsidó néplélekből fakadt. Szemléletében mindegy volt, hogy Börne és Heine kitért, illetve hogy kitérésük után miként

²⁵⁴ Steven E. Aschheim: German History and German Jewry: Boundaries, Junctions and Interdependence. In: Leo Baeck Institute Year Book 43. (1998) 315–322.

²⁵⁵ Katz, J.: Exclusiveness and Tolerance i. m. 140–142., 146–147.

²⁵⁶ A 15–17. századi Spanyolországra l. Yosef Hayim Yerushalmi: Assimilation and Racial Anti-Semitism: The Iberian and the German Models. The Leo Baeck Memorial Lecture, no. 26. New York, Leo Baeck Institute, 1982. A 18. századi Németországra: Endelman, T. M.: Conversion as a Response to Antisemitism i. m. 76–77.; Christopher Clark: The Politics of Conversion: Missionary Protestantism and the Jews in Prussia, 1728–1941. Oxford, Oxford University Press, 1995.; Elisheva Carlebach: Divided Souls: Converts from Judaism in Germany, 1550–1750. New Haven, Yale University Press, 2001.; Deborah Hertz: How Jews Became Germans: The History of Conversion and Assimilation in Berlin. New Haven–London, Yale University Press, 2007. Ami Magyarországot illeti, a zsidók esszencialista percepciója legegységelműbben éppen abban a már reformkorban elterjedt vélekedésben érhető tetten, amely szerint a kitérés mit sem változtatott — mert nem is változtathatott — a zsidók jellemén: „Nem egy tiszteletre méltó zsidó létezik, megengedem — jegyezte fel Széchenyi István naplójába —; de általában véve a legtöbb zsidóban van valami átkozott keverék, mely más fajtákban nem létezik — és melyet belőlük nem irthatnak ki. Több évvel ezelőtt gr. Károlyi István a Mátra táján hurcoltatván egy becsületes magyar Vorszponos által, véletlenül azt tudakolá ettől, kié volna Debrő. »Hát nem tudja az úr: a zsidóé«, az vala a felelet, mert mint ismeretes, akkor ezen ingatlant Ullmann Móric bírta árendába vagy inkább zálogul; ki már akkor átesett a kereszteselési ceremónián; mihez képest a fennhozott gróf azt jegyzé meg, hiszen nem zsidó többé, mert megkeresztelték — mire a Vorszponos ily triumphfal válaszolt: »Az ördög nem keresztesi ki abból a zsidót.«” Idézi Siklóssy László: A régi Budapest erkölce. Bp., Osiris, 2002. 409.

²⁵⁷ Heinrich Graetz: Geschichte der Juden: von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Bd. 11, Geschichte der Juden vom Beginn der Mendelssohn'schen Zeit (1750) bis in die neueste Zeit (1848). Leipzig, Oskar Leiner, 1870. 368–407.

nyilatkoztak zsidóságukról: a zsidó nép történelméhez tartoztak, műveik a zsidó kultúrából táplálkoztak és zsidó lényükből fakadtak, akár akaratuktól függetlenül és tudtuk nélkül is, hiszen legbensőbb természetén egyikük sem változtathatott: „Nem csak ereikben folyt zsidó vér — írta Graetz —, idegeikben is zsidó életerő buzgott.”²⁵⁸

Graetz könyvét a német zsidó reformmozgalom számos tagja éles kritikával illette,²⁵⁹ a zsidóság vallási közösségre redukálásának bírálataival, a zsidóság népi és nemzeti meghatározásával Graetz ellene ment a zsidó reformmozgalom központi eszméjének, a zsidó nemzeti identitás elvetésének, aminthogy ellene ment persze a németországi reformzsidóság eszméit lényegében átvevő magyar neológ judaizmus hivatalos alaptételének is. Minden bizonnyal ez magyarázza, hogy Graetz művének Szabolcsi Miksa által szerkesztett magyar kiadása nem foglalta magában a XI. kötetet.²⁶⁰ Mindazonáltal a magyar neológ értelmiség Heine portréiban egyértelműen Graetz értelmezése köszönt vissza. „Mert Heine Henrik zsidó maradt lelke mélyén — írta Várnai Sándor *Heine zsidósága* címmel 1911-ben megjelent cikkében —, dacára minden belső ingadozásának, tétozásának, szíve, lelke egész bensőségével és tűzével. Jellemének, gondolkodásának szakadozottsága el sem képzelhető másként, mint népe örök fájdalmával való összefüggésben. Fajának tulajdonságai erősebbek voltak benne, mint változó szeszélyei. [...] Minden tragikus konfliktusa, minden látszólagos hűtlensége dacára, életének útja nyílegyenesen vezet azon a mezsgyén, melyet eredete számára kijelölt. [...] A protestáns hitre való áttérése nem változtatott semmit a zsidósághoz való belső viszonyán. Tisztán csak formalitás volt az. [...] Mert ismételjük, Heine igazán zsidó volt és igazán zsidó maradt, legszilajabb ellenkezései dacára is.”²⁶¹

Heine esetében a kitérés zsidó szempontból indifferenssé vált, hiszen zsidóságból Heine nem volt kitérhető, mint ahogy zsenialitása sem volt zsidóságtól elkülöníthető – zsidóságból fakadt, annak volt a kifejezése: „E csodálatos költő — írta a neves irodalmár Sebestyén Károly 1914-ben —, akinek mind csodálói vagyunk, e tündöklő prózaíró, akinek mind tanítványai vagyunk, a miénk volt és a miénk maradt. És én meg vagyok szentül győződve róla, hogy sohasem vált volna belőle az a Heine, akit ismerünk, szeretünk és bámulunk, ha nem lett volna a miénk.”²⁶²

***

²⁵⁸ Idézi *Michael A. Meyer*: Heinrich Graetz and Heinrich von Treitschke: A Comparison of their Historical Images of the Modern Jew. In: *Uő: Judaism within Modernity: Essays on Jewish History and Religion*. Detroit, Wayne State University Press, 2001. 69.; L. még: *Uő: The Emergence of Modern Jewish Historiography: Motives and Motifs*. In: *Uo.* 57–60; *Ismar Schorsch*: Ideology and History in the Age of Emancipation. In: *Uő: From Text to Context* i. m. 266–302.

²⁵⁹ *Nils Roemer*: Jew or German? Heinrich Heine's German-Jewish Reception in the Nineteenth Century. *Germanic Review* 74. (1999: 4. sz.) 305–307.

²⁶⁰ A zsidóság egyvetemes története 6 kötetben. Graetz nagy műve alapján és különös tekintettel a magyar zsidók történetére. I–VI. köt. Szerk. Szabolcsi Miksa. Bp., Phönix Irodalmi Rt., 1906–1908. A magyar kiadás 1675-ig ment el, vagyis kihagyta Graetz művének 10-ik és 11-ik kötetét.

²⁶¹ *Várnai Sándor*: Heine zsidósága. *Egyenlőség*, 1911. szept. 24. Második melléklet. 1–2.

²⁶² *Sebestyén Károly*: Heine és a zsidóság. In: *Évkönyv*. 1914. Szerk. Bánóczi József. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1914. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat Kiadványai. XXXVIII.) 108.

A „renegát” becstelenségének maradéktalan elítélése, illetve a kitértek társadalmi kirekesztésére tett igyekezet és Helfy Ignác vagy Falk Miksa magasztalása, Vámbéry Ármin faji, illetve Heinrich Heine lényegi zsidóságának hangsúlyozása között nem kis ellentét feszült. Az ellentét csak látszólagos, a kitért zsidó eltérő megítélései a neológ értelmiség egyazon törekvésének rendeződtek alá, a középosztály zsidó identitásának fenntartása, illetve megszilárdítása érdekében kifejtett diskurzus párhuzamos, egymásnak akár ellentmondó részeit képezték.

A kitért zsidók eltérő megítélései a zsidóság különböző — vallásfelekezeti, etnikai, faji esszencialista — meghatározásából fakadtak, e különböző meghatározások egyidejű fennállásának a jelei. Véleményünk szerint ugyanakkor éppen a neológ értelmiségnek a kitéréshez való viszonya vet fényt e meghatározások között hierarchiára is. Az ismételten hangoztatott meggyőződés, mely szerint a zsidóságtól már végleg elhidegült, azt alkalmasint szégyenlő zsidók jobban tennék, ha formálisan is szakítanának a zsidósággal, jelzi, hogy a neológ értelmiség számára a zsidóság alapvetően nem esszencia, hanem tudat és érzelm kérdésé volt. Ha Vámbéryt, vagy Heinét zsidónak minősítette, a kitért házaspároknak a faji elméletek szerint zsidónak tekintendő gyerekeiről, illetve a zsidó hagyomány szerint zsidónak tekintendő lányaikról ilyent soha nem állított. „Fajilag” alkalmasint zsidónak tekintette őket. Csakhogy nem ez volt a lényeg. A neológ értelmiség számára az elsőrendű kérdés ugyanis nem a zsidóság *mibenléte*, sem nem egyesek zsidó identitásának léte vagy nemléte volt, hanem a zsidósághoz való kötődés *átadásának képessége és esélye*. És ebből a szempontból, vagyis a zsidóság fennmaradása szempontjából, a zsidó vallás elhagyása alapvető cezúra volt és maradt: a kitérés melletti *döntés*, ha a konvertitára nézve nem is feltétlenül a véget, de leszármazottjait tekintve a vég visszafordíthatatlan kezdetét jelentette.

CONVERSION AND IDENTITY

Changes of the Attitude towards Converted Jews in the Period of the Dual Monarchy

by Miklós Konrád
(Summary)

Conversion among the emancipated Jewry gradually became an integral part of Jewish life throughout Europe. In Hungary it was at the end of the 19th century that the phenomenon became a matter of worry for the neolog Jewish intelligentsia, which was strongly attached to its own Jewish identity and voiced its ideas as such in public matters. Since most of the converted came from the ranks of the economic and cultural elite, conversion seriously undermined the internal cohesion of the entire Jewish society. Besides the formal condemnation of conversion and the argumentation which went with it, by the turn of the century the neolog Jewish intellectuals found themselves in the necessity of forming an attitude not only towards the fact of „abandoning the faith” but also

---

Ezt a Heine értelmezést a neológ értelmiség körében nem osztotta mindenki, a rabbik írásaiban értelemszerűen nem köszönt vissza. A 19. századi neves zsidó személyiségeknek szentelt könyvében a tudós pesti rabbi Kayserling Meyer meg sem említi Heinét, a zsidó irodalomról szóló munkájában is csupán röviden emlékezik meg róla. L. M. *Kayserling: Gedenklblätter. Hervorragende jüdische Persönlichkeiten des neunzehnten Jahrhunderts. In kurzen Charakteristiken.* Leipzig, Grieben, 1892.; *Uő: Die jüdische Litteratur von Moses Mendelssohn bis auf die Gegenwart.* Trier, Sigmund Mayer, 1896.

towards those who in fact abandoned it. Whereas the discourse put forward in connection with the abstract notion of convert, as well as the argumentation elaborated against conversion itself, was coherent and homogeneous, the opinions articulated in the cases of individual converted Jews show a much greater degree of diversity: they arch from the plain condemnation of the dishonesty of some „renegades” to the praise lavished on others independently from their conversion, going in some cases as far as emphasising „racial Jewishness” which dwarfed conversion. Yet all these apparently contradicting attitudes were in fact subordinated to one ultimate effort, which aimed at maintaining and strengthening by all possible means the Jewish identity of the middle class. And as such they were parts of the same, though changing, discourse.

Szőke Zoltán

MAGYARORSZÁG ÉS A VIETNAMI HÁBORÚ, 1962–1975

„Jelenleg a világpolitika, a külpolitika központi és legfontosabb kérdése a Vietnamban folyó háború — ezt persze mindenki tudja és nem csak itten. Ebből következően a nemzetközi kommunista mozgalomnak is központi és egyik vagy legfontosabb kérdése a Vietnamban folyó háború. Ugyanígy áll ez a kérdés a mi pártunk mindennapi politikai munkájában is. Ez az egyik legfontosabb kérdés, amivel foglalkozunk.”¹ Kádár János vezette be ezzel a megállapítással a vietnami háborúval kapcsolatos hozzászólását az MSZMP Központi Bizottsága 1966. október 13-ai ülésén. A továbbiakban a pártfőtitkár hosszasan, az eddig ismert legrészletesebb formában elemezte a Vietnamban kialakult helyzetet, összevetve az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Kína és Észak-Vietnam stratégiai célkitűzéseit, valamint, hogy ezeket a szemben álló felek milyen sikerrel tudták a gyakorlatban megvalósítani. Kádár meglepő következtetésre jutott: az amerikai imperialisták határozott, a szövetségeseik és a közvélemény által is jól ismert stratégiai és taktikai terveket dolgoztak ki, amelyeket következetesen meg is valósítottak. „Valamiféle” terve a vietnamiaknak és a kínaiaknak is volt. A Szovjetunió azonban nem rendelkezett sem szilárd állásponttal a konfliktus megoldása tekintetében, sem pedig kidolgozott katonai tervekkel, amelyek alapján a szovjet blokk felkészülhetett volna „minden lehetséges variánsra.” Kádár a szovjet vezetés Vietnammal kapcsolatos határozatlanságát életveszélyesnek minősítette, mert szerinte ez lehetetlenné tette a Moszkva pozícióját igazodási pontnak tekintő szocialista országok egységes fellépését. Eközben Peking és Hanoi agresszív viselkedése miatt fennállt a veszélye, hogy az amerikaiak „elkeseredettségükben és idegességükben” partra szállnak Észak-Vietnam területén is. A főtitkár végül elnézést kért a KB tagjaitól, amiért ezt a problémát „így elmélyítette,” de hangsúlyozta, hogy mind a Központi Bizottság, mind a magyar kormány óriási felelősséget vállalt ebben a kérdésben.

Magyarországnak a vietnami konfliktusban játszott szerepére vonatkozó eddigi ismereteink alapján nehezen magyarázható, hogy miért gondolta az MSZMP főtitkára, hogy ez a világpolitikai szempontból jelentéktelen kis kelet-közép-európai ország, „óriási felelősséget” hordoz a vállán a vietnami háborúval kapcsolatban. A konfliktus jellegének ma is uralkodó hazai értékelése, valamint a korabeli magyar–szovjet viszony jelenlegi megítélése fényében az is kevésbé érthető, hogy a Moszkvához mindig feltétlenül hű Kádár miért tartotta szükséges-

---

¹ Az MSZMP KB ülésének jegyzőkönyve, 1966. október 13., Magyar Országos Levéltár (MOL) M-KS 288.f.4/83.6.e. 36.

nek, hogy a Központi Bizottság szó szerint jegyzőkönyvezett ülésén éles hangnemben bírálja a szovjet vezetést vietnami politikája miatt. (Kádár többször is megkérte hallgatóságát, hogy az elhangzottakat ne adják tovább.)

A köztudatban ma is élő közhelyszerű kép szerint Magyarország — „szolgaian” követve a Szovjetunió külpolitikai irányvonalát — az amerikai imperia- lizmus elleni harc jegyében gazdasági segélyekkel és politikai propagandaakci- ókkal támogatta a vietnami kommunista erők harcát. Habár Budapest kétség- kívül gazdaságilag és politikailag is támogatta Hanoi és a dél-vietnami gerillák küzdelmét, a levéltári iratanyag alapján ma már világos, hogy a magyar támo- gatás jellegére, mértékére és főként a céljára vonatkozó kliséknek igen kevés köze van a valósághoz. Az elmúlt tíz-tizenöt év nemzetközi kutatási eredmé- nyei arra derítettek fényt, hogy egyrészt maga a Szovjetunió sem az „imperia- lista fenyegetésre” válaszolva avatkozott a konfliktusba,² így a magyar szerep- vállalás elsődleges célja — ha Budapest mégoly solgaian is követte volna a szovjet irányvonalat — a legkevésbé sem lehetett az „amerikai agresszió” visszave- rése. Másrészt, sajátos geopolitikai helyzete miatt Magyarország számára az in- dokínai konfliktus kiéleződése sajátos kockázatokkal járt, amelyekre Moszkva külpolitikája csak részben vagy egyáltalán nem adott megfelelő választ. Buda- pest Vietnammal kapcsolatos elkötelezettségének eddig ismeretlen mértéke — vagyis, hogy Magyarország a konfliktus megoldása érdekében jóval messzebbre ment, mint amit a szovjet külpolitikai irányvonal (akár legszervilisebb) követé- se szükségessé tett volna — arról árulkodik, hogy a magyar pártvezetés Viet- namban nem pusztán a „közös ügy” előmozdításán fáradozott.

Az eddig itthon meglehetősen mostohán kezelt téma felvetését különösen időszerűvé teszi Radványi János, volt washingtoni magyar ügyvivő 2005-ben tett újabb nyilatkozata,³ valamint Magyarics Tamás 2006-ban megjelent tanul- mánya is.⁴

² Ez bizonyos mértékig ma már a hazai szakirodalomban is tükröződik. L. pl. *Sipos Péter*: Az Egyesült Államok, a NATO és az 1968-as csehszlovákiai szovjet intervenció. *Történelmi Szemle* 50. (2008: 3. sz.) 386–387., 389.

³ *Heltai András*: A diplomata halálos ítélete. 168 óra 17. (2005: 50. sz.) 40–41. Kifejtését lásd a 16. jegyzetnél.

⁴ *Magyarics Tamás*: Illúziók fogságában. Az amerikai hadviselés Vietnamban. *Rubicon* 17. (2006: 2–3. sz.) 50–65. Magyarics tanulmánya — a címevel összhangban — amerikai szemszögből mutatja be a konfliktust. A szerző magyarázata szerint ez azért szükségszerű, mert a rendelkezésre álló források és a nyelvi nehézségek miatt továbbra is elsősorban az amerikai oldal teljesítményét le- het mérlegre tenni. (*Magyarics T.*: Illúziók fogságában i. m. 52.) Ezzel szemben pl. Békés Csaba már 1998-ban (majd 2004-ben is) rámutatott, hogy a kelet-közép-európai források megismerése révén ez a helyzet mára jelentősen megváltozott. Ilya Gaiduk, Qiang Zhai, Ang Cheng Guan, Robert Bri- gham, Lien-Hang T. Nguyen és számos más szerző tollából az 1990-es évek eleje óta megjelent mű- vek szintén azt bizonyítják, hogy ma már a szovjet, a kínai és a vietnami „teljesítmény” is mérlegre tehető, olyannyira, hogy ezek ismeretében a konfliktusról alkotott eddigi, zömmel amerikai szerzők véleményére alaposított képünket gyökeresen át kell értékelnünk. Mindamelltt szükséges megjegyez- ni, hogy Magyarországon elsőként Magyarics Tamás számolt be a Washington és Hanoi közötti 1965–66-os magyar békeközvetítési kísérletről (l. *Magyarics Tamás*: Az Egyesült Államok és Magyar- ország, 1957–1967. Századok. 130. [1996: 3. sz.] 594–595.). Szintén neki köszönhető a vietnami hábo- rú történetének mindmáig legkorszerűbb és legrészletesebb magyar nyelvű feldolgozása (l. *Magya- rics Tamás*: Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Bp. 2000. 306–324.)

Szemfényvesztés vagy valóság?

A nyugati — elsősorban az amerikai — történetírás számára Magyarország politikai és diplomáciai érintettsége már jóval 1990 előtt ismert volt,⁵ ám annak mélysége, s főként a magyar kormány Vietnammal kapcsolatos lépéseinek célja a mai napig találgatások tárgya.⁶ A bizonytalansághoz nagymértékben hozzájárult, hogy az elérhető források szempontjából legkedvezőbb helyzetben lévő magyar historiográfia a rendszerváltozást követően nem tulajdonított különösebb jelentőséget Magyarországnak Vietnamban játszott szerepének.⁷

Érthető módon, az amerikai kutatók elsősorban arra a kérdésre keresték és keresik ma is a választ, hogy voltak-e „elszalasztott lehetőségek,” a Johnson-adminisztráció megragadott-e minden alkalmat a konfliktus békés, tárgyalásos rendezésére mielőtt a katasztrofális kimenetelű katonai megoldás mellett döntött. A vezető amerikai lapok az 1960-as években számos titkos „kommunista” békeközvetítési kísérletről adtak hírt, így Budapest állítólagos közvetítői szerepe is többször felmerült.⁸ Az ilyen kezdeményezések pusztán gyanúja is számos kérdést vetett fel a harcias propagandától hangos keleti blokk tényleges vietnami stratégiáját illetően, nyilvánvaló sikertelenségük pedig az amerikai vezetés valóságos szándékaival kapcsolatban ébresztett kétségeket. A titkos diplomácia frontján zajló események így már jóval a háború vége előtt jelentős kutatói és publicisztikai érdeklődést váltottak ki.⁹

Washington korabeli hivatalos álláspontja szerint az Egyesült Államokat külső és belső körülmények kényszerítették a közvetlen katonai beavatkozásra, ám mielőtt az amerikai vezetés ezt a nehéz döntést meghozta, minden követ megmozgatott a békés rendezés érdekében. Mindamellet Johnson elnök és tanácsadói a szocialista országok részéről érkező békekezdeményezéseket bizalmatlanul fogadták. Az amerikai bizalmatlanság három tényezőből fakadt: a fe-

⁵ L. pl. *David Kraslow – Stuart H. Loory: The Secret Search for Peace in Vietnam*. New York. 1968. 95–104.; *The Secret Diplomacy of the Vietnam War: The Negotiating Volumes of the Pentagon Papers*. Szerk. George C. Herring. Austin TX 1983. 116.

⁶ L. pl. *R[alph] B[ernard] Smith: An International History of the Vietnam War (Volume III: The Making of a Limited War, 1965–66)*. London. 1991. 253.; *James G. Hershberg: Peace Probes and the Bombing Pause: Hungarian and Polish Diplomacy during the Vietnam War, December 1965–January 1966*. *Journal of Cold War Studies*. 5. (2003: 2. sz.) 32–67. Hershberg itt idézett tanulmányával kapcsolatban megjegyzendő, hogy a szerző mindössze 6 db külügyi és 1 db MSZMP irat ismeretében is eljutott addig az óvatos következtetésig, hogy a magyar források súlyos kérdéseket vetnek fel Radványi János (alább idézett) állításait illetően.

⁷ Néhány magyar kutató már az 1990-es évek végén felismerte a téma jelentőségét, későbbi műveikben pedig annak bizonyos részleteit is kibontották, teljes feldolgozására azonban mindeddig ők sem vállalkoztak. L. pl. *Békés Csaba: A kádári külpolitika, 1956–1968*. *Rubicon* 9. (1998: 1. sz.) 21–22.; *Új Európából Európába: Magyarország konfliktusok keresztjében, 1945–1990*. Bp. 2004. 24–25., 249–251.; *Borhi László: A Vasfüggöny mögött — Magyarország nagyhatalmi erőterében, 1945–1968*. Bp. 2000. 193–194, 223–225.; *Új Iratok a magyar–amerikai kapcsolatok történetéhez, 1957–1967*. Bp. 2002. p 15., 43–47.

⁸ L. pl. *Murray Marder: Diplomats Doubtful Step Will Lead to Conference Table*. *The Washington Post*. 24 December 1965. A1; *Chalmers M. Roberts: Silence Greets Queries on Pause in Bombing*. *The Washington Post*. 28 December 1965. A1; *Radványi János: A Bizarre Peace Hoax*. (The astonishing story of the Hungarian foreign minister's „adventure in make-believe diplomacy.”) *Life Magazine*. 64. (1968: 12. sz.) 60–74.

⁹ L. pl. *Theodore H. Draper: A Special Supplement: Vietnam: How Not to Negotiate*. *New York Review of Books*. 8. (1967: 8. sz.); *Kraslow, D. – Loory, S. H.: Secret Search i. m.; Robert H. Estabrook: „Polish Peace Move Failure Laid to Hanoi Area Bombing,” The Washington Post*. 2 February 1967. A16.

hérházi vezetés nem hitt a kommunista rezsimek őszinte tárgyalási szándékában; kétségbe vonta, hogy a közvetítési kísérletek Hanoi felhatalmazása alapján történtek; valamint — s ez volt a döntő szempont — a korai tárgyalásos rendezés nem szerepelt a Fehérház saját terveiben. Az 1970-es évek végén azonban úgy tűnt, hogy a kérdést eldöntötte egy disszidens magyar diplomata egyértelmű állásfoglalása.

A vasfüggöny lebontásáig Magyarország Vietnammal kapcsolatos diplomáciai akcióit illetően Radványi János volt washingtoni magyar ügyvivő¹⁰ 1978-ban az Egyesült Államokban megjelent *Delusion and Reality* („Káprázat és valóság” vagy „Megtévesztés és valóság”) című angol nyelvű visszaemlékezése¹¹ jelentette az egyetlen „első kézből” származó forrást. Radványi könyvének központi motívuma az 1965–66 telén lezajlott Washington és Hanoi közötti titkos magyar békeközvetítési kísérlet.

Az amerikai vezetés 1965. december 23. és 1966. január 31. között — egyebek mellett a Hanoi tárgyalási készségére vonatkozó, magyar és szovjet forrásból származó információk alapján¹² — 37 napra felfüggesztette Észak-Vietnam bombázását. A bombázási moratórium idején lázas diplomáciai tevékenység vette kezdetét. Johnson elnök 1966. január 2-án nyilvánosságra hozta az Egyesült Államok 14-pontos rendezési javaslatát, amelynek népszerűsítése érdekében a Fehér Ház 145 országra kiterjedő diplomáciai kampányt indított. Az amerikai „békeoffenzíva” valójában a közvéleménynek szóló propagandafofás volt. A Washington és Hanoi közötti tényleges diplomáciai lépések a Varsó és Budapest által kiépített titkos közvetítői csatornán keresztül zajlottak. Radványi szerint azonban a magyar akció egyetlen célja — leszámítva Péter János külügyminiszter állítólagos nagyzási hóbortját — Washington félrevezetése volt. Az amerikai „agresszió” fokozódása miatt aggódó Moszkva — állítja az egykori magyar diplomata — 1965 tavaszán annak érdekében mozgósította kisebb szövetségeseit, hogy titkos diplomáciai csatornákon keresztül hitessék el az amerikai vezetéssel: amennyiben Észak-Vietnam bombázása néhány hétig szünetel, Hanoi hajlandó lesz tárgyalásokba bocsátkozni egy esetleges tűzszünet feltételeiről. Ehelyett a bombázás szünetében szovjet segítséggel korszerű légháritó-rendszer épülhet Hanoi köré, a Ho Si Minh-ösvényen pedig felgyorsulhat a hadianyag-utánpótlás és az északi csapatok délre szállítása.¹³ Radványi, aki beszállásánál fogva az események egyik kulcsszereplője volt, állítása szerint minderről csupán utólag, 1966 nyarán értesült, amikor Budapesten alkalma nyílt betekinteni a Külügyminisztérium titkos „Vietnam-dossziéjába.”¹⁴ Miután rá-

¹⁰ 1957. február–1968. október között Magyarországot ideiglenes ügyvivők (Chargé d'affaires ad interim) képviselték az Egyesült Államokban. A Magyar Népköztársaság első kinevezett és akkreditált washingtoni nagykövete Nagy János volt (1968. október 7–1971. június 4.).

¹¹ *Radványi János: Delusion and Reality: Gambits, Hoaxes, & Diplomatic One-Upmanship in Vietnam.* Gateway Editions, South Bend 1978.

¹² A szovjet felvetéshez l. Memorandum of Conversation between the President's Special Assistant for National Security Affairs (Bundy) and the Soviet Ambassador (Dobrynin), 24 November 1965. In *U.S. Department of State: Foreign Relations of the United States (FRUS). 1964-1968, Volume XIV: The Soviet Union, February–December 1965.* Washington 2001. 356–357.

¹³ *Radványi J.: Delusion and Reality* i. m. 52.

¹⁴ A Külügyminisztériumban valójában több „vietnami dosszié”-t is összeállítottak. Radványi valószínűleg a Péter János számára 1966-ban készített irategyűttesről ír könyvében. Ez jelenleg a

döbrent, hogy a magyar kormány akciója minden alapot nélkülözött, s hogy tudtán kívül maga is hozzájárult az amerikaiak „fondorlatos” félrevezetéséhez, 1967. május 16-án dezertált, majd politikai menedékjogot kért és kapott az Egyesült Államokban.

Radványi állításainak hitelessége — amellet, hogy egészen 1981-ig ő volt a valaha disszidált legmagasabb rangú kommunista diplomata,¹⁵ így szavahihetőségét kevesen vonták kétségbe — jórészt azon a körülményen alapult, hogy azok valóság tartalmát a kelet-európai kommunista rezsimek bukása előtt nem lehetett ellenőrizni. A történetek tényszerű feltárásának az sem használt, hogy Radványi egy kilenc évvel a *Delusion and Reality* megjelenését követően kiadott tanulmányában szélsőséges formában megismételte korábbi állításait. Ezek szerint 1965 előtt a magyar pártvezetés számára Vietnam és az indokínai konfliktus teljesen ismeretlen és érdektelen terület volt. Budapest azt követően is csupán a szovjet külpolitika érdekeinek megfelelően járt el, amikor Vietnamban gazdasági segélyekkel és politikai akciókkal támogatta. A magyar békeközvetítés pusztán „szemfényvesztés” volt, amelyben Péter János személyes intrikái és ambíciói kulcsszerepet játszottak. A washingtoni vezetés súlyos hibát követett el, amikor elhitte, hogy a Szovjetunió őszintén érdekelt a konfliktus tárgyalásos rendezésében; egyedül az USA békekezdeményezései mögött állt őszinte szándék. A békés rendezés elmaradásának oka a hanoi vezetés megszállott ragaszkodása volt „agressziója” véghezviteléhez és a katonai győzelem kivívásához.¹⁶

Külügyminisztérium Titkárságának levéltári iratanyagában található (MOL, Külügyminisztérium, 1966, Titkárság, TÜK iratok, 1/PJ/1966, XIX-J-1-r, 10. doboz). Ez a dosszié azonban nem tartalmazza a Hanoi és Budapest közötti táviratváltások szövegét. Tartalmazza viszont a Puja Frigyes számára 1967. június 15-én készített dosszié iratjegyzékét, amelyből kiderül, hogy a táviratok ebbe a gyűjtőbe kerültek. A dossziét aznap „visszavárólag” átküldték Pujának, úgy tűnik azonban, hogy hiába várták vissza, mert ez a mappa a Titkárság anyagában nem található.

¹⁵ Romuald Spasowski washingtoni lengyel nagykövet 1981. december 20-án a Lengyelországban kihirdetett rendkívüli állapot miatt kért politikai menedékjogot az USA-ban. (Mellesleg 1964-ben Spasowski volt az 1954-es Genfi Egyezmény alapján felállított vietnami Nemzetközi Felügyelő és Ellenőrző Bizottság [NFEB] lengyel delegációjának a vezetője.) A hírről beszámoló *New York Times* nem mulasztotta el megemlíteni, hogy Radványi esete óta nem fordult elő, hogy ilyen magas rangú kommunista diplomata disszidált volna. A *Times* arra is emlékeztetett, hogy Radványi későbbi nyilatkozata szerint azért döntött így, mert a magyar kormány hamis információkat adott az Egyesült Államoknak Hanoi tárgyalási pozícióját illetően (l. *Barbara Crossette: Defecting Pole Says 'Brutality' Forced His Move.* *The New York Times.* 21 December 1981. p A1/A17 Column 3.). A *Washington Post* ugyancsak megragadta az alkalmat, hogy emlékeztessen Radványi esetére (l. *Envoy's Defection Terms Only Such Case in Memory.* *The Washington Post.* 21 December 1981. A18.)

¹⁶ *Radványi János: Vietnam War Diplomacy: Reflections of a Former Iron Curtain Official.* In *Assessing the Vietnam War: A Collection from the Journal of the U.S. Army War College.* Szerk. Lloyd J. Matthews – Dale E. Brown. Washington 1987. 57-66. James Hershberg amerikai történész 2001-ben telefonon beszélt Radványival, aki elismerte, hogy talán annak idején Péter János nem osztott meg vele minden információt Hanoi tárgyalási szándékait illetően, de ettől függetlenül megerősítette, hogy meggyőződése szerint a békekezdeményezéssel Péter alapvető célja az amerikaiak félrevezetése volt. Az egykori washingtoni ügyvivő azt is elmondta, hogy az 1978-as könyvében megfogalmazott állításain a rendszerváltás után Budapesten szerzett értesülései fényében sincs oka változtatni. (l. *Hershberg, J. G.: Peace Probes and the Bombing Pause* i. m. 65., 98. jegyzet.) Radványi egy 2005-ben Heltai Andrásnak adott interjúban Péter János Vietnammal kapcsolatos diplomáciai lépéseire vonatkozóan újra megerősítette, hogy „a magyar külügyminiszter egy éven át blöffölt” (l. *Heltai A.: A diplomata halálós ítélete* i. m. 41.).

Mivel Radványi állításai egybecsengtek a korabeli amerikai vezetők negatív nyilatkozataival, a Kádár-rezsim pedig jobbnak látta, ha mélyen hallgat a számára rendkívül kínos Radványi-ügy részleteiről, az egykori magyar diplomata nézetei évtizedekre meghatározták a szocialista országok Vietnammal kapcsolatos politikai irányvonalának nyugati megítélését. Így sokáig arra sem derülhetett fény, hogy a magyar szerepvállalás mekkora jelentőséggel bírt az egész szovjet blokk vietnami stratégiáját illetően.

A téma iránt intenzíven érdeklődő amerikai történetírás és az amerikaiak által aktívan ösztönzött orosz kutatás azonban az 1990-es évek második felében olyan eredményekre jutott, amelyek merőben új megvilágításba helyezték a konfliktus egészét, egyúttal súlyos kétségeket ébresztettek Radványi állításainak hitelét illetően.¹⁷ Ezzel szinte egy időben jelent meg az Egyesült Államokban Anatolij Dobrynin egykori szovjet diplomata személyes visszaemlékezése¹⁸ (Dobrynin 1962 és 1986 között, hat amerikai elnöki cikluson keresztül volt a Szovjetunió washingtoni nagykövete), amely lényegében megerősítette a történeti kutatás eredményeit. A további kutatás során napvilágra került magyar, lengyel és amerikai forrásokból¹⁹ pedig a *Delusion and Reality* koncepciójával homlokegyenest ellentétes kép rajzolódott ki. E szerint a szovjet blokk kezdetől a konfliktus békés rendezésre törekedett. Egyrészt Moszkva és közvetlen szövetségesei irreálisnak tartották a Peking és Hanoi által erőltetett katonai stratégiát (vagyis kételkedtek abban, hogy Vietnam sikerrel szállhat szembe az Egyesült Államokkal), másrészt őszintén tartottak attól, hogy az ázsiaiak agresszív, konfrontatív politikája újabb világháborút kiterjesztéséhez vezet.²⁰ Az európai szocialista országok Észak-Vietnamnak nyújtott támogatása sokkal inkább a konfliktus kiszélesítésén munkálkodó Peking megfékezését, semmint az USA legyőzését szolgálta. A Kreml és a Fehér Ház közös érdeke volt a konfliktus korlátozott keretek között tartása, ám Moszkva saját vágyteljesítő gondolkodása áldozatául esett, amikor a háború kezdeti időszakában elhitte, hogy az amerikai vezetés is a tárgyalásos rendezés őszinte híve. Az antiimperialista imázsa miatt aggódó, így a békeközvetítői szerepet nyíltan nem vállaló Szovjetunió kisebb szövetségesei — főként Magyarország és Lengyelország — kulcsszerepet játszottak mind a kínai befolyás ellensúlyozásában, mind a Washingtonnal folytatott titkos kooperációban. Budapest és Varsó ugyanakkor a saját jól felfogott

¹⁷ Pl. *Ilya V. Gaiduk: The Soviet Union and the Vietnam War.* Chicago 1996. Ugyanabban az évben jelentek meg az USA Külügyminisztériuma fentebb már idézett forráskiadványának a vietnami háborúval foglalkozó kötetei: *FRUS 1964-1968, Volume II: Vietnam, January-June 1965 / Volume III: Vietnam, June-December 1965.* Washington 1996.

¹⁸ *Anatoly Dobrynin: In Confidence: Moscow's Ambassador to America's Six Cold War Presidents.* New York 1995. Különösen: 128-140.

¹⁹ *Hershberg, J. G.: Peace Probes and the Bombing Pause i. m.; Uő (L.W. Gluchowski közreműködésével): Who Murdered „Marigold”? (New Evidence on the Mysterious Failure of Poland's Secret Initiative to Start U.S.-North Vietnamese Peace Talks, 1966.) Cold War International Project (CWIHP). Working Paper No. 27. Washington 2000.; Yvette Chin – Gregory Domber – Malgorzata Gnoinska – Mircea Munteanu: New Central and East European Evidence on the Cold War in Asia. CWIHP Bulletin, No. 14/15 (Winter 2003–Spring 2004), 441.; Margaret K. Gnoinska: Poland and Vietnam, 1963: New Evidence on Secret Communist Diplomacy and the 'Maneli Affairs.' CWIHP Working Paper No. 45. Washington 2005. stb.*

²⁰ Ehhez l. még *Borhi L.: Magyar-amerikai kapcsolatok i. m. 44.*

— Moszkvától független — külpolitikai érdekeit is szem előtt tartotta, amikor közvetlen szerepet vállalt a nemzetközi enyhülési folyamatot hátráltató és a globális konfliktus veszélyét is magában hordozó indokínai válsággóc felszámolásában. Habár a magyar és lengyel érdekek Vietnamban lényegében egybeestek a Szovjetunió külpolitikai érdekeivel, a magyar és a lengyel pártvezetés Vietnammal kapcsolatos lépéseinek hátterében elsődlegesen *nemzeti érdekek*, főként gazdasági megfontolások húzódtak meg. Ami Péter János szerepét illeti, a magyar külügyminiszter minden bizonnyal örömmel vett részt a nagyhatalmi politika alakításában, egyértelmű azonban, hogy a „magyar csatorna” kiépítése és a titkos tárgyalások lebonyolítása során a Politikai Bizottság utasításait hajtotta végre.

A magyar békeközvetítési kísérlet kudarcra jutott. Ez azonban nem a budapesti vezetés „szemfényvesztő” manővereinek, hanem annak köszönhető, hogy ebben az időszakban még mindkét szemben álló fél a katonai erőfölény megszerzését tekintette a sikeres tárgyalások előfeltételének.

Az 1970-es évek elejéig újabb nagyszabású magyar akciókról nem beszélhetünk, a levéltári források tanúsága szerint azonban Vietnam mindvégig a magyar külpolitikai aktivitás elsődleges területe maradt. Végül, 1973. januárjában, a második indokínai háborút (vagyis a „vietnami háborút”) elvileg lezáró Párizsi Egyezmény alapján a lengyelek mellett Magyarország is felkérést kapott a tűzszünet ellenőrzésére felállított új nemzetközi testület, a Nemzetközi Ellenőrző és Felügyelő Bizottság (NEFB) munkájában való részvételre.

Aligha lehet kétséges, hogy a NEFB-ben való részvétel Magyarország folyamatos, intenzív vietnami jelenlétének az egyenes következménye volt. A külügyi iratanyagban visszatérő motívum a vietnamiak által szövetségeseik között felállított rangsor. E szerint Magyarországot egyedül a Szovjetunió előzte meg a „Vietnam legjobb európai szövetségese” címért folytatott versenyben. Egy magyar forrás szerint például a vietnamiak „Fura logikával kiszámolták, hogy az egy főre eső támogatás Magyarországon a legnagyobb.”²¹ Másutt azt olvashatjuk, hogy „A vietnami sajtó és a vietnami vezetők megnyilatkozásaikban az európai szocialista országok támogatását mindig a következő sorrenddel tüntetik fel: Szovjetunió, Magyar Népköztársaság, Német Demokratikus Köztársaság.”²² Gyenyiszov szovjet nagykövet 1965. szeptemberében arról tájékoztatta Erdélyi Károly külügyminiszter-helyettest, hogy a vietnami vezetők — Moszkvában és Hanoi-ban egyaránt — a Szovjetunió után második helyen mindig a magyar segélyről tettek említést, s csak azután említették Csehszlovákiát és Lengyelországot. Gyenyiszov közlésének az ad különös jelentőséget, hogy sajtó megjegyzése szerint információi személyesen Brezsnyevtől, Andropovtól, valamint a szovjet külügyminisztérium vezetőitől származtak.²³ Ismét másutt arról hallunk, hogy a vietnamiak ugyanezt a sorrendet (Szovjetunió, Magyaror-

²¹ Dr. Pehr Imre hanoi magyar nagykövet jelentése Péter János külügyminiszter részére, „KPM delegációjának látogatása a VDK-ban,” 1968. április 22., MOL, Külügyminisztérium, 1968, Vietnam, TÜK iratok, 001268/3/1968, XIX-J-1-j, 89. doboz.

²² Péter János külügyminiszter feljegyzése, „Vietnami nagykövet látogatása,” 1968. január 18., MOL, Külügyminisztérium, 1968, Vietnam, TÜK iratok, 00362/1/1968, XIX-J-1-j, 87. doboz.

²³ Erdélyi Károly feljegyzése, „Gyenyiszov nagykövet látogatása,” 1965. szeptember 14., MOL, Külügyminisztérium, 1965, Szovjet reláció, TÜK iratok, 146-004522/1965, XIX-J-1-j, 101. doboz.

szág) hangoztatták a hivatalos tárgyalások, baráti beszélgetések, fogadások és pohárköszöntők alkalmával is.²⁴ Az egyik legkorábbi hivatkozást egy 1961-re vonatkozó követi jelentésben találhatjuk: „A vietnami vezető elvtársak a legtöbb beszélgetésnél megemlítik, hogy a magyar párt- és kormánysszervek értik meg legjobban politikai és gazdasági problémáikat.” [...] „és gyakran kiemelik fennálló jó személyi kapcsolatainkat.”²⁵ Mindezek komolyságát a vietnami források alapján lehet majd ellenőrizni, mindenesetre úgy tűnik, hogy a magyar vezetés hajlamos volt hitelt adni a hízelgő vietnami kijelentéseknek. A magyar segítségnyújtás számszerű adatai e tanulmány keretei között nem kerülnek részletes ismertetésre. Meg kell azonban említeni azt a levéltári iratanyagban világosan tükröződő tényt, hogy a Magyarország által Vietnamnak nyújtott gazdasági és katonai támogatás abszolút értékben kifejezve is számottevő volt, de mindenképpen messze meghaladta azt a mértéket, amelyet az egyébként is gazdasági nehézségekkel küzdő ország gond nélkül megengedhetett volna magának. Nem kétséges, hogy az MSZMP vezetése a feltűnően nagylelkű anyagi támogatással politikai befolyást kívánt „vásárolni” Hanoi-ban. A vietnami pártvezetők azonban meglehetősen egyoldalúan értelmezték a „proletár internacionlizmus” fogalmát. Az „imperialista agresszorok” elleni harcuk támogatását minden szocialista ország szent kötelességének tekintették, e harc stratégiáját illetően — s így a stratégia megvalósításához szükséges erőforrások mértékére és jellegére vonatkozóan — azonban nem fogadtak el „elvtársi jó tanácsokat,” sőt minden beleszólási kísérletre ingerülten reagáltak. A vietnamiak rögeszmés titkolózása és folyamatos követelődése nem csekély bosszúságot okozott a testvérpártok vezetőinek. Stanley Karnow idézi egy helyütt azt a vietnamiak között népszerű viccet, amely találóan világít rá Hanoi és európai szövetségesei ellentmondásos viszonyára. Amikor egy alkalommal a vietnamiak szokás szerint még több segílyt kértek Moszkvától, a Kreaml megelégedte és segíly helyett azt a választ küldte, hogy „Húzzátok szorosabbra a nadrágszíjat!” Erre a vietnamiak azt üzenték vissza: „KüldjeteK nadrágszíjait!”²⁶

A NEFB-ben való részvétellel való felkéréssel viszont Hanoi a maga módján kétségkívül a „testvéri magyar nép” iránti háláját kívánta kifejezni, s a megtisztelő NEFB-tagságért nem is várt további ellenszolgáltatást. Erre utal, hogy a magyar delegáció aktív támogatási erőfeszítéseit a vietnami fél nem fogadta különösebb lelkesedéssel. A kiküldött kontingens vezetői gyakran panaszkodtak Budapestnek a vietnamiak NEFB iránti „kellemetlen” passzivitása, közönyös magatartása miatt.²⁷

²⁴ Kardos János vezérőrnagy, VK. 4. Cs.f. Vezérkari Főnök helyettese feljegyzése Erdélyi Károly külügyminiszter-helyettes részére, „A vietnami-magyar katonai segélytárgyalásokon elhangzott politikai állásfoglalásokról,” 1967. október 6. MOL, Külügyminisztérium, 1967, Vietnam, TÜK iratok, 00585/40/1967, XIX-J-1-j, 94. doboz.)

²⁵ Kovács László hanoi ideiglenes ügyvivő Péter Jánosnak, „Összefoglaló a VDK külpolitikai munkájáról,” 1962. február 1. MOL, 1962, Vietnam, TÜK iratok, 002180/1/1962, XIX-J-1-j, 3. doboz, p 6-7.

²⁶ Karnow, S.: Vietnam i. m. 53.

²⁷ Szőke Zoltán: Magyar békefenntartók Vietnamban. Külpolitika, 5. (1999: 3-4.sz.) 165.

Mindez jelentős változást jelentett az előző évtizedben megszokott szereposztáshoz képest, amikor Hanoi leginkább harcolni, Budapest viszont tárgyalni akart. A jelenség azzal magyarázható, hogy 1973–1975 közötti időszakra a konfliktus jellege is alapvetően megváltozott: gerillaháborúból konvencionális háborúvá alakult, s mindinkább polgárháborús jelleget öltött. Ennek megfelelően a magyar szerepvállalás jellege is gyökeresen megváltozott. Az amerikaiak távozása miatt a tárgyalásos rendezés szorgalmazása Budapest szemszögéből okafogyottá vált, így a magyar fél — száznolcvan fokok fordulattal a hatvanas évekbeli megközelítéséhez képest — a Párizsi Egyezmény aláírását követően mindent elkövetett, hogy vietnami szövetségeseit hozzásegítse a végső katonai győzelem kivívásához. A Vietnamba küldött magyar békefenntartók mind stratégiai, mind taktikai szinten, közvetlenül is beavatkoztak a háború menetébe. Az új, szélsőségesen antiimperialista magyar irányvonal a megváltozott prioritások tudatában sem magától értetődő. Kiváltképp annak ismeretében, hogy a nemzetközi enyhülési folyamat — amelynek betetőzését a Helsinki Záróokmány 1975-ös aláírása jelentette, s amelynek egyik fő kezdeményezője és szorgalmazója éppen a kádári Magyarország volt — a vietnami tüzszüneti időszakkal párhuzamosan érte el csúcspontját. (Mint alább látni fogjuk, a magyarok skizofrének tűnő vietnami viselkedése az amerikaiaknak is okozott némi fejtörést.) A harcias magyar fellépés külpolitikai hátterét a szovjet vezetés 1968-at követő megmerevedése és a szovjet párton belüli resztalinizációs intézkedések adták, belpolitikai hátterét pedig — az előbbivel szoros összefüggésben — az MSZMP vezetésén belüli baloldali visszarendeződés, az 1960-as években elindított reformok leállítása jelentették. Az amerikai vezetés számára azonban nem a magyar szerepvállalás ellentmondásainak megfejtése jelentette a legnagyobb problémát Vietnammal kapcsolatban, így a történetek alig, vagy egyáltalán nem hátráltatták a magyar–amerikai kétoldalú kapcsolatok további fejlődését.

A vietnami konfliktus szerepe a magyar külpolitikában

A magyar pártvezetés Vietnammal kapcsolatos lépéseit döntően három, egymással szorosan összefüggő tényező befolyásolta: a magyar–szovjet kapcsolatok mindenkori alakulása, a szovjet–kínai konfliktus elmélyülése és Magyarország egyéni külpolitikai érdekei. Ez utóbbin belül a magyar–amerikai kétoldalú viszony javításához fűződő érdek játszotta a legfontosabb szerepet.²⁸

Amint arra 2002-ben Borhi László is felhívta a figyelmet, az MSZMP Politikai Bizottsága 1960-as évekbeli külpolitikai vitái alapján úgy tűnhet, mintha

²⁸ Nem véletlen, hogy ebből a felsorolásból önálló tényezőként kimaradt a mindenkori szovjet–amerikai viszony, amely a jelen szerző véleménye szerint nem, vagy nem olyan módon játszott szerepet Budapest vietnami akcióiban, mint azt korábban egyes magyar kutatók feltételezték. A tárgyalt időszakban a magyar–amerikai kétoldalú kapcsolatok Vietnam ellenére folyamatosan javultak. Kisebb-nagyobb megtorpanások előfordultak, de ezek oka a legritkább esetben volt a szovjet–amerikai viszony romlása. A kétoldalú viszony fő tehertételei az 1960–70-es években 1956, a Mindszenty-ügy, az 1920-as évekből, illetve 1948–49-ből származó vagyoni jogi konfliktusok, a Szent Korona visszatartása Amerikában, valamint a „legnagyobb kedvezmény” elvének Magyarországtól való megtagadása voltak (l. *Borhi László: A magyar–amerikai viszony változásai, 1957–1978.* In *A Magyar külpolitika a 20. században.* Szerk. Gazdag Ferenc – Kiss J. László. Bp. 2004. 81–131.)

a magyar pártvezetés nem lett volna tisztában Magyarország világpolitikai súlytalanságával.²⁹ Borhival párhuzamosan Földes György is hasonló következtetésre jutott. Olyannyira, hogy Kádár külpolitikai nézeteit elemezve feltette a kérdést: vajon a pártfőtítkár nem esett-e szereptévesztésbe, nem értékelte-e túl országa és önmaga lehetőségeit, amikor például arról beszélt, hogy a magyar diplomácia fő feladata a „nemzetközi béke megőrzése?”³⁰ Kádár fenti, Vietnammal kapcsolatos kijelentései alapján is valóban ez a benyomásunk támadhat, a levéltári források azonban azt bizonyítják, hogy Kádár helyzetértékelése nagyon is reális volt.

A Kádár-rendszer gazdasági és politikai konszolidációja megkövetelte, hogy Budapest mind keleti, mind nyugati irányban jó kapcsolatokat építsen ki. Az indokínai konfliktus azonban folyamatosan mérgezte a nemzetközi légkört, ezáltal Magyarország létfontosságú külpolitikai érdekeit veszélyeztette. Ugyanez vonatkozik a szovjet–kínai ellentétekre, amelyek közvetve és közvetlenül is hátráltatták a kelet–nyugati enyhülési folyamatot. Egyrészt akadályozták a szocialista országoknak a Nyugattal szembeni egységes fellépését, másrészt a Szovjetuniót arra kényszerítették, hogy Vietnamban nem valóságos érdekei, hanem presztízsszempontok szerint politizáljon. Moszkva a konfliktus mielőbbi tárgyalásos rendezését kívánta elérni, ám annak érdekében, hogy Hanoi a háború kiterjesztésén fáradozó Pekingtől szeparálja, Washingtonnal szemben pedig előnyös tárgyalási pozícióba hozza, a vietnami kommunisták harcát korszerű haditechnikával, hatalmas mennyiségű hadianyaggal, katonai szakértőkkel és gazdasági segélyekkel támogatta. Mindez Moszkva és szövetségesei szándékával éppen ellentétes eredményre vezetett. Habár az Észak-Vietnami vezetésen belül a béke- és háborúpárti (azaz a szovjet- és Kína-barát) frakciók közötti harc 1965 elejétől folyamatossá vált,³¹ a szovjet blokk növekvő mértékű támogatása nem Hanoi békevágyát, hanem sokkal inkább az önbizalmát és harci kedvét fokozta. A vietnami vezetők gyakorta hangoztatták, hogy az ötvenes években a franciákat is le tudták győzni, pedig akkor közvetlenül csak Kína támogatta Vietnam harcát. Most az egész világ haladó erőinek támogatását élvezik, így az amerikaiak legyőzése is csupán idő kérdése. A Kreml presztízsszempontokon alapuló vietnami politikája így nagymértékben hozzájárul a konfliktus elhúzódásához. A magyar kormánynak tehát több jó oka is volt arra, hogy az eddig ismertnél jóval komolyabb szerepet vállaljon a vietnami háború politikai, diplomáciai, sőt katonai eseményeinek alakításában.

A Magyar Népköztársaság, a szovjet és kínai példát követve, 1950. február 3-án létesített diplomáciai kapcsolatot a Vietnami Demokratikus Köztársasággal (VDK). A következő negyven év során a két ország kapcsolatait a töretlen

²⁹ *Borhi L.*: Magyar–amerikai kapcsolatok i. m. 44. Borhi itt azt is hozzáteszi, hogy Kádár mindemellett több alkalommal tanújelét adta külpolitikai realitásérzékének, beismervé, hogy Magyarország csak egy „kis bolha” a nemzetközi szintéren. Amint azt alább látni fogjuk, ehhez képest a kádári vezetés az 1960-as években ambiciózus, a hidegháborús nagyhatalmi kapcsolatrendszer saját céljaira öltetgazdag módon hasznosító külpolitikát valósított meg.

³⁰ *Földes György*: Kádár János külpolitikai nézetei (1957–1967). In *Magyarország helye a 20. századi Európában*. (Tanulmányok) Szerk. Pritz Pál – Sipos Balázs – Zeidler Miklós. Bp. 2002. 141.

³¹ A Vietnami Dolgozók Pártján (VDP) belüli frakcióküzdelmek témájához bővebben l. *Lien-Hang T. Nguyen*: *The War Politburo: North Vietnam's Diplomatic and Political Road to the Tet Offensive*. *Journal of Vietnamese Studies* 1. (2006: 1–2. sz.) 4–58.

szívélyesség jellemezte, még olyan időszakokban is, amikor Moszkva és Hanoi viszonya „hűvösnek” is csak nagy jóindulattal volt nevezhető.

Vietnammal kapcsolatos egyéni magyar érdekekről 1956 előtt nem beszélhetünk, sajátosan magyar „ügyek” azonban már ekkor is keletkeztek Indokínában.³² A magyar külpolitikáról ebben a periódusban még elmondható, hogy igazodva a „béketábor” nemzetközi célkitűzéseihez lényegében a szovjet külpolitikai irányvonalat követte. Ennek megfelelően 1954-ig a magyar kormány legfontosabb feladatának a VDK antiimperialista, gyarmati felszabadító harcának támogatását tartotta. A két ország közötti földrajzi távolság miatt ez többnyire csupán jelképes segítséget (például gyógyszerzállításokat) jelentett, habár Észak-Vietnam nemzetközi elszigeteltségének enyhítése érdekében a magyar kormány néhány konkrét diplomáciai lépést is tett.³³ A koreai háború végét és Sztálin halálát követően még ez a mérsékelt konfrontatív megközelítés is háttérbe szorult, s már jóval az SZKP XX. Kongresszusa előtt átadta a helyét a kétoldalú gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok békés fejlesztésének.

Az 1956-os magyarországi események a magyar–vietnami kapcsolatokban és a hanoi magyar nagykövetség munkájában csupán átmeneti zavart okoztak (a követségen működő pártszervezet például egy időre megszűnt), a magyar külpolitika irányvonalában azonban jelentős súlyponteltolódáshoz vezettek. A magyar pártvezetés szemében Vietnam szerepe is ekkor értékelődött fel.

A korszak legtöbb kutatója egyetért abban, hogy a Kádár-rezsim számára az 1956 miatti nemzetközi elszigeteltségből a kezdeti kitérés pontot az úgynevezett fejlődő országokkal létesített kapcsolatainak elmélyítése jelentette.³⁴ Mégis alig ismert, hogy a régi-új rendszer saját nemzetközi elismertetése érdekében tett erőfeszítései sorában milyen kiemelkedő helyet foglalt el Ho Si Minh 1957. augusztusi Magyarországi látogatása. Az ekkor már világszerte legendás hírű forradalmi vezető budapesti útjára akkor került sor, amikor az országban még működtek az 1956-ban alakult munkástanácsok, a nemzetközi munkásmozgalom egysége pedig éppen az 1956-os lengyelországi és magyarországi események hatására megrendült. Így kap különös jelentőséget a magyar fél egyéb-

³² Az 1940-es és 50-es években Indokínába vezényelt francia idegenlégió kötelékében nagyszámban harcoltak magyar állampolgárok, akik közül sokan vietnami fogságba estek. Olyanok is szép számmal akadtak, akik dezertáltak és átálltak a Vietminh oldalára. Hivatalos vietnami közlések szerint a „hazafiak” oldalára átállt magyarok közül többen olyan jól harcoltak egykori bajtársaik ellen, hogy *tiszti rangot kaptak a vietnami néphadseregben*. A vietnami vezetés számára azonban a Magyarországgal való kapcsolatépítés nagyobb előnyöket ígért, mint a magyar tisztek foglalkoztatása, így a Budapesttel történt megállapodás alapján a volt légiósokat — tekintet nélkül azok „hadifogoly” vagy „átállt” státuszára — „kiadták” Magyarországnak, vagyis erőszakkal repatriálták. A témáról bővebben l. MOL, Külügyminisztérium, 1945–1964, Vietnam, TÜK iratok, 5–6. és 9. doboz.

³³ Pl. az 1953. április 4-ei ünnepségek alkalmából — az eseménynek „megfelelő” publicitást biztosítva — vietnami kormánydelegációt látott vendégül (l. „Kapcsolatok a Vietnami Demokratikus Köztársasággal,” sz.n., 1954. augusztus 19., MOL, Külügyminisztérium, 1954, Vietnam, TÜK iratok, XIX–J–1–j; 2. doboz.)

³⁴ L. pl. Pritz Pál: *Magyarország helye a 20. századi Európában*. In *Magyarország helye*. Szerk. Pritz Pál et al. i. m. 41–42.; *Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században*. Bp. 2005. 512.; *Fülöp Mihály – Sipos Péter: Magyarország külpolitikája a XX. században*. Bp. 1998. 432.; *Sipos Péter: Magyarország nemzetközi mozgástera, 1957–1964*. *História* 17. (1995: 9–10. sz.) 5.; *Új Külpolitika és konszolidáció, 1957–1963*. *História* 18. (1996: 4. sz.) 29.

ként szlogenszerű értékelése, amely szerint a Ho Si Minh vezette vietnami kormánydelegáció látogatása „a szocialista tábor egységének erősítését célozta és kiállást és támogatást jelentett a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány és a szocializmust építő magyar dolgozó nép mellett.”³⁵ A legmagasabb szintű látogatást két évvel később a Münnich Ferenc miniszterelnök által vezetett magyar párt és kormánydelegáció viszonzta. A delegáció vietnami útjáról készült követi jelentés nem hagy kétséget afelől, hogy az elsődlegesen szintén propaganda célokat, a nemzetközileg elszigetelt Kádár-rezsim külföldi népszerűsítését szolgálta.³⁶ A külügyi iratokból azonban az is kiderül, hogy a Külügyminisztérium már ekkor, tehát az ötvenes évek végén kiemelt jelentőséget tulajdonított két területnek: a vietnami vezetés minél szélesebb köreivel való *személyes* kapcsolatépítésnek és az egész indokínai térségben zajló külpolitikai események részletes megismerésének.

Az 1960-as évek elején azután mind a magyar külpolitikában, mind a nemzetközi viszonyrendszerben olyan változások történtek, amelyek — összhangban Kádár 1966-os értékelésével — Vietnambot a magyar pártvezetés szemében a „legfontosabb nemzetközi kérdés” rangjára emelték.

A korlátozott mértékű politikai liberalizáció mellett a Kádár-rendszer konszolidációjának másik alappillére az életminőség-politika és az azt megalapozó (vagy legalábbis arra hivatott) gazdasági modernizáció jelentette. Az Új Gazdasági Mechanizmus elindítását az MSZMP IX. Kongresszusa 1966 végén határozta el, az új rendszer tervezése azonban már a hatvanas évek első felében megkezdődött.³⁷ Hamar tisztázódott, hogy a modernizációt nem lehet az elmaradott szovjet technológiára alapozni, s hogy a szovjet „fejőstehen” türelme és erőforrásai is végesek.³⁸ A reformok gyakorlati beindításához Magyarországnak nyugati technológiára, hitelekre, s mindezekhez feszültségmentes politikai kapcsolatokra volt szüksége a fejlett kapitalista országokkal, beleértve az Egyesült Államokat is. Szintén közismert, hogy elsősorban a javuló magyar–amerikai kapcsolatok és a magyar kérdésnek az ENSZ-közgyűlés napirendjéről történő levétele következtében a magyar kormány külpolitikai mozgástere 1963-at követően nyugati viszonylatban lényegesen kibővült. Jóval kevesebben osztják azonban azt a nézetet, amely szerint Kádárék a nyugat felé történő nyitással párhuzamosan hozzáláttak, hogy az ország nemzetközi mozgásterét *keleti irányban* is kibővítsék, vagyis arra törekedtek, hogy Magyarország Szovjetuniótól való gaz-

³⁵ „Ütemterv a Vietnami Demokratikus Köztársaság és a Magyar Népköztársaság közötti kapcsolatok további fejlesztésére,” (iktatószám és dátum nélkül), MOL, Külügyminisztérium, 1958, Vietnam, TÜK iratok, XIX–J–1–j, 1. doboz.

³⁶ „A magyar párt- és kormánydelegáció vietnami látogatása,” 1959. április 29., MOL, Külügyminisztérium, 1959, Vietnam, TÜK iratok, 002164/2/1959, XIX–J–1–j, 2. doboz. Ehhez l. még *Radványi J.*: *Delusion and Reality* i. m. 16–27.

³⁷ L. pl. *Varga Zsuzsanna*: *Illúziók és realitások az új gazdasági mechanizmus történetében*. In „Hatvanas évek” Magyarországon. Szerk. Rainer M. János. Bp. 2004. 111.

³⁸ A szovjet külügyi elemzésekben már 1957 óta visszatérő téma volt a magyarok részéről megnyilvánuló „élősködő tendencia.” Hruscsov 1962-ben közölte a magyar pártvezetőkkel, hogy „A Szovjetunió tovább nem lesz jó nagybácsi.” Idézi *Baráth Magdolna*: *Magyarország és a Szovjetunió*. In „Hatvanas évek.” Szerk. Rainer M. J. i. m. 46, 51.

dasági és külpolitikai függőségét a lehető legnagyobb mértékben enyhítsék.³⁹ A Moszkvától független külpolitikai célok megvalósításához a Kádár-rezsim számára Vietnamban keresztül vezetett az út. Mindez ugyanis egybeesett két, a nemzetközi enyhülés kiteljesedésével ellentétesen ható folyamat jelentkezésével: a vietnami háború eszkalációjával és a szovjet–kínai konfliktus kiéleződésével. Ez utóbbi elsődleges terepe ekkor éppen Vietnam volt. A bonyolult délkelet-ázsiai képlet Magyarország számára egyszerre jelentett hallatlan külpolitikai kockázatot és kínáló lehetőséget. Sajátos módon a magyar kormányt mindkét tényező arra ösztönözte, hogy vállaljon aktív szerepet a konfliktus tárgyalásos rendezésében.

A Vietnammal kapcsolatos magyar szerepvállalás valóságos indítékait mindmáig legfrappánsabb módon a budapesti amerikai követség korabeli vezetője Elim O'Shaughnessy ideiglenes ügyvivő fogalmazta meg. Az amerikai diplomata a State Department-nek 1966 januárjában küldött — a magyar forrásokkal egybecsengő — értékelése⁴⁰ arról is tanúskodik, hogy az amerikai vezetés tisztában volt azzal a ténnyel, hogy a Kádár-rezsim hangos Amerika-ellenes propagandája főként Budapest Moszkvához való feltétlen lojalitásának hangsúlyozását szolgálta.⁴¹ O'Shaughnessy szerint a vietnami krízishelyzet és az általa generált kelet–nyugati feszültség, valamint a nemzetközi kommunista mozgalmon belüli ellentétek a végletekig komplikálták a magyar kormány arra irányuló erőfeszítését, hogy a nyugati kapitalista országokkal — beleértve az Egyesült Államokat is — előnyös kapcsolatokat építsen ki. Másrészt viszont a krízishelyzet *megoldásában* vállalt önálló szerepe révén, a Kádár-rezsim kiváló lehetőséghez jutott, hogy a Szovjetuniótól való nyomasztó függőségét enyhítse. O'Shaughnessy úgy vélte, a magyar pártvezetés ennek kétszeres jelentőséget tulajdonított egy olyan időszakban, amikor a Kremlben történt őrsváltás (Hruscsov leváltása) miatt bizonytalannak tűnt, hogy az SZKP új, „kollektív” vezetése milyen ideológiai és külpolitikai irányvonalat kíván követni.

A vietnami háború a szovjet–kínai konfliktus tükrében

Sipos Péter már 1991-ben rámutatott, hogy a szovjet–kínai ellentét kiéleződése a Kádár-rendszer konszolidációjának egyik meghatározó eleme volt, így Magyarország 1956 utáni története tudományos igénnyel megmagyarázhatat-

³⁹ L. pl. *Baráth M.*: Magyarország és a Szovjetunió i. m. 34–36.; *Békés Cs.*: Európából Európába i. m. 23–24., 237–256.; *Fülöp M.* – *Sipos P.*: Magyarország külpolitikája a XX. században i. m. 437–441.; *Felkay András*: Magyarország és a Szovjetunió kapcsolata a Kádár-rendszer évei alatt, 1956–1988. In *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Szerk. Romsics Ignác. Bp. 1995. 226.

⁴⁰ U.S. legation in Budapest to the State Department, „SUBJECT: Hungary: Trends and Prospects,” 5 January 1966, National Archives II, College Park, MD, (NARA), General Records of the Department of State, Central Files, Record Group 59, (RG 59), Hungarian Relations, POL2-HUNG 1/10/66, box 2275. 1.

⁴¹ Ezt hallhatták pl. Radványitól is, aki 1966-ban egy amerikai újságíróval bizalmasan közölte, hogy a magyar kormány látszólagos Amerika-ellenességét nem kell komolyan venni, mert az nem tükrözi Budapest tényleges külpolitikai irányvonalát, és nem befolyásolja Magyarországnak azt a törekvését sem, hogy „segítsen véget vetni a vietnami háborúnak.” *L. Harry Schwartz*: *Conversations Recalled*. The New York Times. 21 May 1967. 15.

lan a kínai fejlődés és a szovjet–kínai viszony ismerete nélkül.⁴² A vietnami körüli magyar manőverezés szűkebb értelemben vett nemzetközi kontextusa szintén a szovjet–kínai konfliktus volt. A magyar diplomáciát valójában a két kommunista nagyhatalom rivalizálása jutatta az ország világpolitikai jelentőségéhez (vagy jelentéktelenségéhez) mérten meglepően komoly szerephez Vietnamban. Ugyanez nyitotta meg az utat az egyéni magyar érdekek érvényesítése előtt is.

A vietnami háború könyvtárakat megtöltő szakirodalmának túlnyomó része az amerikai beavatkozás problematikájával foglalkozik. Különösen a közvélemény számára így lényegében ismeretlen, hogy a vietnami kommunisták felszabadító háborúja és a fokozódó amerikai szerepvállalás a Szovjetuniót és kelet-európai szövetségeseit is egy szinte megoldhatatlannak tűnő dilemma elé állította. Az 1990-es évek közepéig viszonylag szabadon kutatható orosz levéltári anyag részleges megismerése az indokínai konfliktus jellegének drámai átértékelését eredményezte. Elsősorban Ilya Gaiduk orosz történész munkái⁴³ révén derült fény arra a tényre, hogy a háború jellegét és kimenetelét döntően *nem a két superhatalom szembenállása határozta meg*. Jelenlegi ismereteink szerint a szovjet blokk és Kína versenyszerű, egymást felülmúlni igyekvő támogatása tette lehetővé, hogy a harmadik világbeli kis Észak-Vietnam tíz éven át dacoljon a világ vezető kapitalista hatalmával. A konfliktus kirobbanása Hanoi és Washington saját döntéseire vezethető vissza, amennyiben azonban a két kommunista nagyhatalom pusztán a hidegháborús logika alapján, vagyis az amerikai „agresszióra” reagálva közelítette volna meg az indokínai válsághelyzetet, akkor Hanoi valószínűleg már 1965–66 folyamán kénytelen lett volna tárgyalóasztalhoz ülni.⁴⁴

⁴² Sipos Péter: A kínai kártya. (Szakítás Kína és a Szovjetunió között.) *História* 13. (1991: 4. sz.) 7–8.

⁴³ Gaiduk, I. V.: *The Soviet Union and the Vietnam War*. i. m.; *Uő Confronting Vietnam: Soviet Policy toward the Indochina Conflict, 1945–1963*. Washington 2003. Gaiduk első, 1996-ban megjelent könyvét számos kritika érte amiatt, hogy — amint azt maga is elismeri — következtetéseit szükségképpen csupán igen korlátozott számú szovjet levéltári forrásra alapozhatta, s azok túlnyomó része is inkább végrehajtott szintű irat volt, mivel a legfelsőbb szintű, a szovjet döntéshozatali folyamatot reprezentáló iratanyag kutatók számára akkor sem volt, és továbbra sem hozzáférhető. Ennek ellenére Gaiduk könyvének jelentőségét nem lehet túlhangsúlyozni. Ugyanakkor a vietnami háborúra vonatkozó magyar levéltári források, elsősorban az MSZMP vezető szerveinek iratai — többek között — éppen az orosz levéltári anyag elérhetetlensége miatt képeznek páratlanul értékes forrásanyagot. Ezek jelentős része ugyanis a legfelsőbb szovjet és magyar pártvezetők közötti Vietnammal kapcsolatos konzultációkat dokumentálja (helyenként szószerinti részletességgel), más részüket pedig a magyar vezetőkkel kapcsolatos véleményét, reakcióit és intézkedéseit mutatja be, de rajtuk keresztül megismerhetjük a mindenkori csehszlovák, lengyel, román, kelet-német, sőt a bolgár és a jugoszláv álláspontot is. Gaiduk közvetlenül első könyve megjelenése előtt több cikket is publikált a témáról (l. pl. Gaiduk, I. V.: *The Vietnam War and Soviet–American Relations, 1964–1973: New Russian Evidence*. CWIHP Bulletin No. 6/7 [Winter 1995–1996] 231., 249–257.; *Uő Soviet Policy towards US Participation in the Vietnam War*. *History* 81. [1996: 261. sz.], 40–54.) Az orosz történész ez utóbbi cikkéről két évvel később — tehát jóval Gaiduk könyvének megjelenése után — Magyarics Tamás írt recenziót a *Századok*-ban (l. Magyarics T.: Ilja V. Gaiduk: Szovjet politika az amerikai-vietnami háborút illetően. *Századok* 130. [1998: 6. sz.] 1486–1489.) Itt Magyarics különösebb kommentár nélkül ismerteti Gaiduk megjegyzését, amely szerint az általa feltárt orosz levéltári források „nem befolyásolják alapvetően a háborúról már korábban kialakult képet, de egyes esetekben tovább árnyalják azt, illetve a feltevéseket tényekkel támasztják alá.” (l. Magyarics T.: Gaiduk i. m. 1487.)

⁴⁴ Ezzel ellentétes álláspontot fogalmaz meg pl. Odd Arne Westad. Westad szerint a hanoi vezetés számára a szovjet–kínai szakadás inkább hátrányt, mint előnyt jelentett. L. *Odd Arne Westad*:

A szovjet blokknak semmiféle érdeke nem fűződött egy elhúzódó, költséges és kockázatos vietnami beavatkozáshoz.⁴⁵ A távoli kis délkelet-ázsiai ország sohasem tartozott a szovjet érdekszférába, annyit pedig Moszkva szemében semmiképpen sem ért — proletár internacionalizmus ide vagy oda —, hogy miatta közvetlen konfliktusba keveredjen az Egyesült Államokkal. Az 1954-es genfi megállapodások híven tükrözték mind a Nyugat (az USA-t leszámítva), mind a szocialista tábor Indokínával kapcsolatos kompromisszumkészségét.⁴⁶

Az indokínai helyzet kiéleződése azonban éppen egy olyan időszakban történt, amikor a Kreml számára a fő külpolitikai prioritást nem a nyugati imperIALIZMUS elleni harc, hanem a szocialista táboron belüli vezető szerepének megtartása jelentette. Peking ugyanis ezt a szerepet az 1956-os válság, és a Moszkvához hű kommunista pártok desztalinizációs törekvéseinek kezdete óta kétségbe vonta. A Kínai Kommunista Párt azzal vádolta a Szovjetuniót, valamint a sztálinista önkényuralmi rendszerek felszámolásában és a kelet–nyugati enyhülésben érdekelt európai szocialista országokat, hogy elárulták a nemzetközi kommunista mozgalom ügyét és lepaktáltak a nyugati imperialistákkal. Ettől kezdve a két kommunista nagyhatalom közötti — egyelőre verbális, később fegyveres — összecsapások rendszeressé váltak. Végül, az SZKP 1961. októberi XXII. Kongresszusán, ahol Hruscsov — Pekingnek címezve — nyilvános támadást intézett az ortodox sztálinista politikát folytató Albánia ellen, a keleti tömb két táborra szakadt. Öt ázsiai kommunista párt, Észak-Korea, Észak-Vietnam, Japán, Indonézia és India kommunista pártja, nyíltan Kína oldalára állt és nem volt hajlandó Tiranát megvédeni.⁴⁷ Ezt követően Hanoi kifelé a

The Global Cold War. (Third World Interventions and the Making of Our Times.) Cambridge–New York 2005. 183.

⁴⁵ Egyes vélemények szerint Moszkvának jól jött Vietnam, ahol a szovjetek kipróbálhatták új fejlesztésű haditechnikai eszközeiket, alkalmuk nyílt megismerni a korszerű amerikai fegyverzetet és harcmódot, s amely hosszú időre lekötötte az USA katonai és gazdasági erőforrásainak jelentős részét, az amerikaiak által elszenvedett presztízavesztéséről és frusztrációról nem is beszélve. (L. pl. *Gaiduk, I. V.*: The Soviet Union and the Vietnam War. i. m. 61–62.; *Magyarics T.*: Az Egyesült Államok i. m. 316.; *Fischer Ferenc*: A kétpólusú világ, 1945–1989. Bp.–Pécs 2005. 240.) De amint arra Stanley Karnow is rámutat, a Szovjetunió számára a vietnami konfliktus negatív következményei és kockázatai jóval nagyobb súlytal estek a latba, mint a fenti korlátozott mértékű előnyök: 1) Vietnam kívül esett Moszkva valóságos érdekszféráján; 2) (ennek ellenére) Hanoi támogatása jelentős megterhelést jelentett a szovjet népgazdaság számára; 3) a vietnami konfliktus Moszkva létfontosságú külpolitikai érdekeit veszélyeztette (nemzetközi presztíz, enyhülési folyamat). L. *Stanley Karnow*: Vietnam: A History, New York 1997. 598.

⁴⁶ Az első (francia-)indokínai háborút lezáró 1954-es Genfi Egyezmény alapján Vietnamot a 17. szélességi fok mentén kettéosztották, Laoszt és Kambodzsát pedig független, szuverén államokká nyilvánították. A genfi konferencia társelnökei a Szovjetunió és Nagy Britannia voltak. Kevesebb, mint egy évvel a koreai háború befejezése után mind az európai nagyhatalmak, mind Kína jobbnak látták Hanoit türelemre inteni. Mindannyian attól tartottak, hogy a vietnami kommunisták országegyesítési törekvése Washingtont közvetlen beavatkozásra kényszeríti, ez pedig — a szembenálló szövetségi rendszerek mozgósítása révén — újabb világháborúhoz vezethetett volna.

⁴⁷ L. pl. *Robert Elphick*: Red Congress Renews Its Assault on Albania. The Washington Post. 22 October 1961. (p.A1) A19.; *Donald Hindley*: The Indonesian Communists and the CPSU Twenty-Second Congress. Asian Survey 2. (1962: 1. sz.), 20–27. Ez utóbbi szerző, kínai forrásra hivatkozva, további hat olyan kommunista pártot sorol fel (Burma, Malajzia, Thaiföld, Ausztrália, Új Zéland és Belgium kommunista pártja), amelyek 1961 novemberében az Albán Munkapárt megalapításának 20. évfordulója alkalmából demonstratív üdvözlő táviratot küldtek a tiranai pártvezetésnek (l. *Hindley D.*: The Indonesian Communists i. m. 26.)

semlegességét hangoztatta, sőt arra is kísérletet tett, hogy Moszkva és Peking között közvetítsen.⁴⁸ 1963 decemberében azonban, a VDP Központi Bizottságának IX. Plénümán a kínai és a szovjet politikát támogató pártvezetők között nyílt szakításra került sor, amelyet a VDP-n belüli „antirevizionista” tisztogató követett.⁴⁹ Ugyanezen az ülésen határozatot hoztak a fegyveres harc fokozásáról Dél-Vietnam területén.⁵⁰ Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az észak-vietnami vezetésen belüli kínai befolyás növekedése egyet jelentett a konfliktus fokozódásával. Hanoiiban ettől kezdve a szovjet diplomaták nemkívánatos személyeknek minősültek, s habár kiutasításukra nem került sor,⁵¹ a vietnami hatóságok elzárkóztak a velük való érdemi kommunikációtól. A dél-vietnami gerillák ezzel egy időben elkezdték tervszerűen támadni az amerikai katonai létesítményeket.

Moszkvát mindez kínos helyzetbe hozta. A Szovjetunió, mint az imperializmus elleni harc vezetője, a világ haladó erőinek példaképe, nem tehette meg, hogy az amerikai imperialistáknak a békéért és függetlenségért küzdő vietnami nép ellen indított agresszióját válasz nélkül hagyja. A szovjet vezetés attól tartott, hogy tétlenségét a nyugati nagyhatalmak a gyengeség jeleként értékelnék és azonnal „vérszemet kapnának,” Peking pedig olyan ütőkártyát kapna a kezébe, amellyel könnyedén igazolhatná mindazokat a vádakot, amelyeket Moszkva ellen az ötvenes évek közepe óta megfogalmazott. A Kremlben úgy vélték, Kína ezáltal maga mellé állíthatná a világ haladó erőit, megvalósíthatná a világforradalom erőszakos kivívására szőtt kalandor terveit, amely egy harmadik világháborúhoz, s végső soron nukleáris katasztrófához vezetne. Amennyiben viszont a Szovjetunió és a Varsói Szerződés többi tagállama, hasonlóan az Egyesült Államokhoz csapatokat küldene Vietnamba, az gyakorlatilag ugyanerre a végeredményre vezetne. Bizonytalannak tűnt azonban, hogy Kínát és az Egyesült Államokat ennél kevesebbel meg lehet-e fékezni. Washington és Peking ugyanis valóban mindent elkövetett, hogy e két katasztrófális forgatókönyv valamelyike megvalósuljon.

Kádár 1966 októberében szemléletesen fogalmazta meg a szovjet blokk Vietnammal kapcsolatos dilemmáját:

„Ezt kifelé így ne vigyék, de azt hiszem, ezt az ellentmondást mindenki érzi és akár pártnapra, akár üzembe megyünk, nem tudunk igazi választ adni az embereknek egyrészt arra, hogy miért túrjuk ezt, sőt még arra sem, hogy miért angazsáltuk el magunkat ennyire és ilyen formában. Pedig sajnos, nyomós okaink vannak, hogy túrnunk kell az amerikai agressziót, ahogy ez kibontakozott. Ezt a nyomós okot igazából Pekingnek hívják, s a másik, hogy igenis, el kell angazsálni magunkat, mert itt egy kicsit az összes szocialista ország létéről és további fejlődéséről van szó, s még a világháborúról is szó van.”⁵²

⁴⁸ Westad, O. A.: The Global Cold War i. m. 183.

⁴⁹ Bővebben l. pl. Martin Grossheim: „Revisionism” in the Democratic Republic of Vietnam: New Evidence from the East German Archives. Cold War History 5. (2005: 4. sz.), 451–477.

⁵⁰ L. pl. King C. Chen: Hanoi’s Three Decisions and the Escalation of the Vietnam War. Political Science Quarterly 90. (1975: 2. sz.) 239–259.; Grossheim, M.: i. m. 458.

⁵¹ A szovjet katonai szakértőket azonban 1964 novemberében a vietnami katonai hatóságok „felkérték” a távozásra (l. Gaiduk, I. V.: The Soviet Union and the Vietnam War. i. m. 17.).

⁵² Az MSZMP KB ülésének jegyzőkönyve. 1966. október 13. MOL M–KS 288.f.4/83.ő.e. 42.

Az orosz forrásokból kiderül, hogy a Kreml már Hruscsov idején megkezdte a kiútkeresést.⁵³ Azt viszont a kelet-közép-európai forrásokból tudjuk, hogy amíg a közvetlen amerikai beavatkozásra nem került sor, a Moszkvához hű szocialista országok megelégedtek azzal, hogy az eseményeket fokozott figyelemmel kísérték, titkos kapcsolatokat építettek a hanoi vezetés szovjet-barát frakciójával, valamint közös erővel megpróbálták „megpuhítani” és a maguk oldalára állítani a szocialista országokban dolgozó vietnami diplomatákat. A kínai vonal ellensúlyozása mellett, a hanoi „baráti” követségek Moszkva „szemeiként és füleiként” igyekeztek megszerezni mindazokat a dél-vietnami helyzetre, a VDK belső helyzetére, Hanoi és Peking tervezett lépéseire, a kínai katonai támogatás mértékére, valamint a VDP-n belüli frakcióharcokra vonatkozó információkat, amelyeket a szovjetek előtt a vietnami vezetés gondosan eltitkolt.⁵⁴ A kínai befolyás ennek ellenére tovább erősödött, így 1964-re az indokínai helyzet robbanás előtt álló puskaporos hordóra kezdett emlékeztetni.

Amikor a robbanás végül 1964. augusztus 2-án bekövetkezett, a szovjet-blokk országokat nem érte sem váratlanul, sem felkészületlenül, viszonylagos passzivitásuknak azonban egy csapásra véget vetett. A Tonkíni Incidensre vonatkozó magyar források azt sejtetik, hogy — szemben a ma már uralkodó nézetrel, amely szerint egyértelműen amerikai provokáció történt — a vietnamiak és a kínaiak is tudatosan készültek a nyílt konfrontációra. Az incidensről szóló, a hanoi „baráti diplomáciai körök” egybehangzó véleményén alapuló titkos magyar jelentés szerint a vietnami és kínai vezetés számára legalább olyan jól jött az amerikai „provokáció,” mint Washingtonnak.⁵⁵ A hanoi vezetésben uralkodóvá vált az a nézet, amely szerint eljött az ideje, hogy pontot tegyenek a „dél-vietnami kérdés” végére, azaz Délen meg kell kezdeni az általános felkelést.

⁵³ *Gaiduk, I. V.*: The Soviet Union and the Vietnam War. i. m. 18–19. Gaiduk cáfolja azt a széles körben elterjedt nézetet, amely szerint Hruscsov elhanyagolta Délkelet-Ázsiát, s csupán az öt leváltó kollektív vezetés kezdett el érdemben foglalkozni az ottani helyzet megoldásával. Az 1956–1965 közötti időszakban a Szovjetunió, mint az 1954-es Genfi Konferencia társelnöke elsősorban arra törekedett, hogy a konfliktust széles nemzetközi együttműködéssel, a konferencia újbóli összehívása révén rendezzék. Mieczysław Maneli az NFEB lengyel képviselője (1954–55, 1963–64) könyvében megerősíti, hogy az 1960-as években a szovjet vezetők gondolkodásában központi helyet foglalt el Genf felújítása (l. *Mieczysław Maneli*: War of the Vanquished. trans. Maria de Görgey. New York 1971. 208–211.) Az erre vonatkozó szovjet álláspont sem volt azonban mentes az ellentmondásoktól. A Politikai Bizottság 1965. március 16-án fogadta el azt a szovjet javaslatot, hogy a szocialista országok kezdeményezzék a konferencia újbóli összehívását (l. az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve. 1965. március 16., MOL M-KS 288.f.5/361.ő.e. 2.) Ezzel szemben az aznap Londonba érkező Gromiko visszautasított minden arra irányuló brit javaslatot, hogy a Szovjetunió részt vegyen egy új genfi konferencián, vagy bármilyen konferencián, amíg az amerikai csapatokat feltétel nélkül ki nem vonják Vietnamból (l. *Gaiduk, I. V.*: The Soviet Union and the Vietnam War. i. m. 41.).

⁵⁴ L. pl. „Látogatás Tovmassian szovjet nagykövet elvtársnál,” 1962. február 1., MOL, Külügyminisztérium, 1962, Vietnam, TÜK iratok, 002191/1962, XIX-J-1-j, 5. doboz.; „VDK-ra vonatkozó 'Direktívák' átdolgozása,” 1962. február 6., MOL, Külügyminisztérium, 1962, Vietnam, TÜK iratok, 001731/1962, XIX-J-1-j, 2. doboz.; „A vietnami nagykövet tájékoztatója,” 1963. január 24., MOL, Külügyminisztérium, 1963, Vietnam, TÜK iratok, 002089/1963, XIX-J-1-j, 4. doboz.

⁵⁵ Gogolyák Gusztáv hanoi magyar nagykövet jelentése Péter János külügyminiszter számára, „A Tonkíni provokáció és hatásai,” 1964. október 26., MOL, Külügyminisztérium, 1964, Vietnam, TÜK iratok, 004977/1/1964, XIX-J-1-j, 4. doboz.

A VDK vezetése azonban nem kizárólag a kínaiak által ráerőszakolt politikát hajtotta végre, amikor következetesen a katonai megoldásra helyezte a hangsúlyt a tárgyalásos rendezéssel szemben.⁵⁶ Hanoi elsősorban a vietnami párt Délen harcoló keményvonalas szárnya gyakorolt nyomást, amely attól tartott, hogy Észak — cserében a bombázások felfüggesztéséért — elárulja a közös ügyet, és különalkut köt az amerikaiakkal.⁵⁷ (Régóta ismert tény, hogy a VDP 1959-ben szintén a déliek nyomására döntött úgy, hogy az ország újraegyesítését fegyveres harcban kell kivívni.⁵⁸) A Vietkong (hivatalosan Dél-vietnami Nemzeti Felszabadítási Front — DNFF⁵⁹) ebben természetesen kiváló szövetségesre talált az Indokínában a saját nagyhatalmi ambícióit valóra váltani igyekvő kínai pártvezetés személyében.⁶⁰

Az amerikaiak mindenesetre azonnali légitámadásokkal válaszoltak, majd 1964. augusztus 7-én a Kongresszus az ún. Tonkin-öböl Határozat egyhangú elfogadásával szabad kezet adott Johnson elnöknek a „kommunista agresszió” megállításához szükséges „minden eszköz” igénybevételére. A DNFF 1965. február elején további provokatív támadásokat intézett amerikai létesítmények ellen, amelyekre az USA újabb megtorló légitámadásokkal válaszolt (Operation Flaming Dart), március 2-án megkezdte Észak-Vietnam tervszerű bombázását (Operation Rolling Thunder), majd március 8-án Dél-Vietnamban partra szálltak az első amerikai reguláris egységek.

Washington azonban azért, hogy szárazföldi csapatokat küldött Vietnamba és fokozatosan átvette a mélyen „alulmotivált” dél-vietnami hadseregtől a háború irányítását, gyakorlatilag elvágta saját visszavonulási útvonalát. Az USA mindaddig különösebb presztízveszteség nélkül magára hagyhatta

⁵⁶ A kínai vagy bármilyen külső befolyás Vietnamban sajátos korlátokba ütközött. A vietnami vezetés elsősorban nacionalistának tekintette magát, s csak másodsorban kommunistának. (Ehhez l. még pl. *Magyarics T.*: Illúziók fogságában i. m. 53.) Ebben a tekintetben a vietnamiak nem sok különbséget láttak az amerikai megszállók, a francia gyarmatosítók, vagy a vietnami nemzet ősellenségei, a déli „kistestvért” mélyen lenéző kínaiak között, de a xenofóbiával határos vietnami nacionalizmus hatását a Vietnamba küldött szovjet polgári és katonai szakértők is a saját bőrükön érezhették (l. pl. *Karnow, S.*: Vietnam i. m. 598.) Természetesen a „kommunista agresszió” elméletét hirdető amerikai revizionisták hevesen tiltakoznak Ho Si Minh és pártja „nacionalista legitimációja” ellen (l. pl. *Michael Lind*: Vietnam, the Necessary War. New York 1999. 176–181, 237–245.).

⁵⁷ L. pl. „Tanulmány a vietnami-kínai kapcsolatokról,” 1967. szeptember 13., MOL, Külügyminisztérium, 1967, Vietnam, TÜK iratok, 1-004434/1967, XIX-J-1-j, 95. doboz. p. 13., 17–18.; *Robert K. Brigham*: Guerrilla Diplomacy: The NLF's Foreign Relations and the Vietnam War. Ithaca, NY 1999. 40–57. Különösen: 48–51.

⁵⁸ L. pl. *Brigham, R. K.*: The NLF's Foreign Relations i. m. 9–10. Az amerikai szakfolyóiratok kritikái alapján ebben a tekintetben jelenleg Brigham idézett művét tekinthetjük a legkorszerűbb és legautentikusabb másodlagos forrásnak, de a déli fegyveres felszabadító harc kezdetét illetően a tekintélyes amerikai szerzők (pl. Duiker, Herring, Karnow, Kolko) többsége már az 1980-as évek eleje óta egyetért abban, hogy a katonai megoldást elsősorban a VDP déli szárnya szorgalmazta, s Hanoi csupán követni és kontrollálni igyekezett az eseményeket. A magyar szerzők közül Benkes Mihály is megerősíti, hogy Hanoi sokáig óvatosan kezelte a déli ellenállás ügyét, s miközben a VDK tétovázott a déli kommunisták ragadták magukhoz a kezdeményezést (l. *Benkes Mihály*: Dél-Kelet Ázsia. In 20. századi egyetemes történet. III. kötet, 1945–1995. Szerk. Diószegi István – Harsányi István – Németh István. Bp. 1997.)

⁵⁹ 1968. júniusától Dél-Vietnam Ideiglenes Forradalmi Kormánya (DIFK).

⁶⁰ Bővebben l. *Qiang Zhai*: China and the Vietnam Wars, 1950–1975. University of North Carolina Press, Chapel Hill 2000.; *Brigham, R. K.*: The NLF's Foreign Relations i. m.

volna az egymást váltó, demokratikusnak aligha nevezhető saigoni rezsimeket, amelyek egyébként is hajlottak a kommunistákkal való kiegyezésre, valamint Dél-Vietnam Laoszhoz hasonló neutralizálására. Ehelyett Johnson a végsőkig ragaszkodott ahhoz a rögeszméjéhez, amely szerint nem ő lesz az első amerikai elnök, aki háborút veszít.⁶¹

A tét nagyságával és a jelentős kockázattal azonban mindkét fél kezdettől tisztában volt. A második világháborús tapasztalatból az amerikai stratégiák megtanulták, hogy a levegőből nem lehet háborút nyerni,⁶² a koreai tapasztalat viszont arra intette őket, hogy a nyugati hatalmaknak egy ázsiai szárazföldi háborúban győzelemre nincs esélyük, legfeljebb jelentős áldozatok árán kivívott, kétes értékű kompromisszumokat tudnak elérni. Ami Észak-Vietnamot illeti, az újabban napvilágra került források azt bizonyítják, hogy Hanoi verbális harciassága mögött az egyre fokozódó amerikai jelenlét miatti igazi aggodalom rejtőzött. A VDK vezetői vonakodtak saját országukat kitenni az amerikai hadigépezet pusztító tűzerejének.⁶³ Ennek megfelelően Hanoi titkos csatornákon keresztül már 1964 szeptemberében, mindössze néhány héttel a tonkini incidens miatti amerikai megtorló légitámadások után jelezte tárgyalásai szándékát.⁶⁴ A jelzésre Washington nem reagált. Az amerikai felső vezetés ezt később azzal magyarázta, hogy az egész ügy a KGB „trükkje” volt.⁶⁵ Amikor azután Észak-Vietnam 1965 tavaszán megismerte a „Rolling Thunder” jelentését, s szinte ezzel egy időben Délen partra szálltak az első amerikai tengerészgyalogosok, Pham

⁶¹ Széles szakmai körben elfogadott nézet, hogy a vietnami háborúval kapcsolatban a kommunizmus (európai) bukása óta megjelent legjelentősebb, legnagyobb hatású mű az Amerikában élő svéd történész, Fredrik Logevall *Choosing War* (kb. „A háborút választva”) című nagy ívű monográfiája. (Fredrik Logevall: *Choosing War: The Lost Chance for Peace and the Escalation of War in Vietnam*. Berkeley, CA 1999.) Logevall hiteles amerikai és nemzetközi források tömegére alapozott meggyőző érveléssel bizonyítja, hogy a háború eskalációjáért és a békés rendezés elmaradásáért a Johnson-adminisztráció legalább olyan mértékben volt felelős, mint Peking, a DNFF és a hanoi vezetés Kína-barát frakciója. Washingtont valójában sem külpolitikai, sem belpolitikai erők nem kényszerítették a háború kiterjesztésére. Sőt, a Fehér Ház éppen a háború hallatlan kockázataira figyelmeztető tekintélyes nemzetközi és hazai hangok ellenére, gyakorlatilag már 1963-ban, közvetlenül Kennedy elnök halálát követően eldöntötte, hogy — kerül, amibe kerül — Indokínában feltartóztatja a „kommunista agressziót.” Miután az ezzel kapcsolatos katonai terveket kidolgozták, az Egyesült Államok egészen 1968-ig következetesen ragaszkodott a katonai megoldáshoz és mindent elkövetett, hogy egy „túl korai” tárgyalásos rendezést megakadályozzon. Amint arra Logevall könyvének címe is utal, a Johnson-adminisztráció tudatosan a háborút választotta, holott — különösen Johnsonnak az 1964-es elnökválasztáson aratott elsősíró győzelme fényében — számottevő politikai kockázat nélkül választhatott volna szinte bármilyen más megoldást.

⁶² Johnson elnök maga is tisztában volt azzal, hogy ez a tétel Vietnamra is vonatkozik (l. pl. Logevall, F.: *Choosing War* i. m. 299.)

⁶³ L. pl. Brigham, R. K.: *The NLF's Foreign Relations* i. m. 49. vagy Nguyen, L.-H. T.: *The War* Politburo i. m. 20–21.

⁶⁴ Az ENSZ akkori, burmai származású főtítkára nevével „U Thant-epizódként” ismertté vált közvetítési kísérletről bővebben l. pl.: Logevall, F.: *Choosing War* i. m. 210–212. vagy Kraslow, D. – Loory, S. H.: *Secret Search* i. m. 95–109. Eddig ismeretlen és publikálatlan viszont az a korai vietnami kezdeményezés, amelyről Péter János számolt be az MSZMP PB 1966. január 21-ei ülésén. E szerint Pham Van Dong, a VDK miniszterelnöke már 1964 novemberében megkérte Gomulka lengyel pártfőtítkárt, hogy Varsó keressen kapcsolatot az Egyesült Államok vezetőivel és nyújtson segítséget a békés megoldás kereséséhez (l. MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve. 1966. január 21. MOL M-KS 288.f.5/385.6.e. 15.)

⁶⁵ Kraslow, D. – Loory, S. H.: *Secret Search* i. m. 108.

Van Dong miniszterelnök nyilvánosságra hozta a VDK híres/hírhedt „négypon-tos” rendezési javaslatát. Pham Van Dong négy pontját azonban, amely Ameri-ka számára kapitulációval felérő feltételeket tartalmazott, aligha lehetett a kompromisszumkészség jeleként értékelni.⁶⁶ A diplomácia frontján csupán azt követően került sor érdemi próbálkozásokra, miután 1965 folyamán mindkét fél megfelelő tapasztalatot szerzett a másik oldal harctéri elszántságát illetően. Így a katonai eszkalációval párhuzamosan, az 1965 végétől 1967 elejéig terjedő periódus a titkos diplomáciai tapogatózás csúcsideszakává is vált. Érdemi poli-tikai engedményekre azonban egyik fél sem volt hajlandó, amíg a katonai meg-oldásban rejlő összes (feltételezett) lehetőséget ki nem használták.

Hruscsov 1964. októberi leváltását követően az új szovjet vezetés új tervet dolgozott ki az egyre kényelmetlenebb helyzet megoldására.⁶⁷ A Kreml abból indult ki, hogy az Egyesült Államokat katonailag saját terepén, vagyis a csendes-óceáni térségben nukleáris eszközök bevetése nélkül *nem lehet legyőzni*. Mivel a szovjetek az atomfegyverek bevetését kizárták, arra törekedtek, hogy Hanoi és Washington tárgyalóasztalhoz ültessék, mielőtt még túl késő lesz. Ennek két előfeltétele volt. Az egyik a VDK leválasztása Kínáról, a másik, hogy a hanoi vezetéssel megértessék: a kínaiak — és a sokkal inkább *Pekinggel*, mint Hanoi-val egy követ fűjő DNFF — által erőltetett katonai stratégia irreális. Ma-ximum arra lehet, és kell törekedni, hogy Hanoi előnyös tárgyalási pozíciót har-coljon ki. Ehhez a szovjet blokk *minden segítséget kész volt megadni*, ám cseré-be a VDK-tól elvárta, hogy törekedjen egy reális kompromisszum elérésére. Wa-shingtont ugyanakkor megpróbálták meggyőzni arról, hogy a Szovjetunió-nak nem célja, hogy Amerikára Vietnamban megalázó vereséget mérjen, s ezáltal a Fehér Házat esetleg olyan kétségbeesett lépésekre kényszerítse, mint egy Észak-Vietnam elleni invázió, vagy taktikai atomfegyverek bevetése. Moszkva a maga módján azt az üzenetet próbálta eljuttatni Washingtonba, hogy Hanoi hajlandó lenne a tárgyalásra, de Amerikának is meg kell értenie, hogy ez a kicsiny, elma-radott, harmadik világbeli ország nem mutathat gyengeséget a világ vezető ka-pitalista hatalmával szemben. Az első gesztust tehát Washingtonnak kell meg-tennie, ez pedig nem lehet más, mint Észak bombázásának azonnali, feltétel nélküli, és végleges beszüntetése.

Most már csak az volt a kérdés, hogy ki adja át ezt az „üzenetet” Hanoi-nak és Washingtonnak. Moszkva ugyanis arra továbbra sem volt hajlandó, hogy nemzetközi presztízsét kockáztatva eljátssza a „postás” szerepét.⁶⁸ Kádár 1966. októberi KB előtti beszédében a szovjet külpolitikának erre a kétarcúságára célzott, amely Moszkva saját szövetségeseit is elbizonytalanította, az amerikai-akról nem is beszélve. A pártfőtitkár azonban azt is hozzátette, hogy nyilvánva-

⁶⁶ Az első pont pl. teljes amerikai csapatkivonást és mindenféle amerikai beavatkozás meg-szüntetését követeli, míg a harmadik pont egyszerűen leszögezi, hogy a politikai rendezésnek a DNFF programja alapján kell történnie. L. pl. „A vietnami kérdés,” MOL, Külügyminisztérium, 1966, Vietnam, TÜK iratok, IV-200-00866/1966, XIX-J-1-j, 111.doboz, p 26-27.; valamint *Borhi L.: Magyar-amerikai kapcsolatok i. m. 44.*

⁶⁷ *Gaiduk, I. V.: Soviet Policy i. m. 46.*

⁶⁸ L. pl. Telegram from Secretary of State Rusk to the Department of State. New Delhi, 13 January 1966. FRUS 1964-1968, Volume XIV: The Soviet Union, February-December 1965. Wa-shington 2001. 367-369.

lóan nem arról van szó, hogy Brezsnyevéknek ne lenne határozott terve és állásfoglalása Vietnammal kapcsolatban:

„Persze van, de az nincs kifejtve, nincs megfelelő módon konzultálva. Micsoda konzultáció ez? Bukarestben ezt mondják, Belgrádban azt mondják, Pesten emigy mondják, Varsóban amugy mondják. Önök ne ebből induljanak ki a szovjet álláspont kialakításánál. [...] a jelen helyzetben szükséges egy nagyon komoly elemzés és ezt az SZKP-nak kell elvégeznie. [...] Önök ezt konzultálják velünk, meg Belgráddal, meg Bukaresttel, meg nem tudom kivel, mert ez egy egészen más természetű konzultálás.”⁶⁹

Kádár indulatos hangneme elárulja, hogy a Moszkva bizonytalansága miatti feszültség már régóta halmozódhatott az MSZMP vezetésén belül. A magyar népgazdaság feszítő gondolai nem tették lehetővé, hogy Budapest sokáig várjon a lépten-nyomon nyugati kapcsolatai fejlesztésének útjába kerülő vietnami kérdés megoldására. Úgy tűnik, a magyar pártvezetés már 1965 elején elhatározta, hogy önálló lépéseket tesz a konfliktus rendezése érdekében.

A magyar külpolitika szerepe a vietnami konfliktusban

Kádárnak természetesen abban is igaza volt, hogy a délkelet-ázsiai válság hosszú időn keresztül a nemzetközi viszonyokat döntően meghatározó tényező volt. Ez egyúttal arra is rávilágít, hogy a magyar szerepvállalás jelentősége miért mutat túl a regionális konfliktus keretein. Békés Csaba megfogalmazása szerint Magyarország Vietnammal kapcsolatos lépései megmutatták, hogy a szovjet blokk egy kis állama adott esetben miként játszhat jelentős szerepet a kelet–nyugati viszony alakítása terén.⁷⁰

Leonyid Brezsnyev, az SZKP főtitkára és Nyikolaj Podgornij szovjet államfő 1965. január 29-én titokban, háromnapos „hétvégi pihenésre,” Budapestre érkezett. Radványi szerint a szovjet vezetők ekkor közölték Kádárral a Vietnam „megsegítésére” vonatkozó terveiket.⁷¹ Az egykori diplomata könyvében kifejti, hogy az Indokína iránt addig a legcsekélyebb érdeklődést sem mutató, így az ottani helyzet kiéleződéséről mit sem sejtő magyar pártvezetést is ekkor kérték meg, hogy Vietnam fokozott mértékű támogatásában Magyarország is vegyen részt.⁷² A levéltári források ezt annyiban támasztják alá, hogy a magyar diplomácia gépezete valóban már 1965 koratavaszán mozgásba lendült. Budapest március és április folyamán mind keleti, mind nyugati irányban tapogatózó, előkészítő lépéseket tett. Az előkészítő folyamatra vonatkozó iratanyag azonban korántsem külpolitikai dilettantizmusról árulkodik, a magyar lépések elsődleges célja pedig nyilvánvalóan nem Hanoi katonai akcióinak támogatása volt.

A magyar békeközvetítési kísérlet azonban nem minden előzmény nélkül, a Moszkvából jött hirtelen utasítás hatására történt. Szemben Radványinak a Budapest 1965 előtti teljes érdektelenségére és tudatlanságára vonatkozó állításával, a jól informált hanoi magyar nagykövetség jelentései alapján a magyar kormány — elsősorban a szovjet–kínai feszültség fokozódása miatt — már az

⁶⁹ Az MSZMP KB ülésének jegyzőkönyve. 1966. október 13. MOL M-KS 288.f.4/83.ő.e. 40.

⁷⁰ Békés Cs.: Európából Európa i. m. 251.

⁷¹ Radványi J.: Delusion and Reality i. m. 38.

⁷² Radványi J.: Delusion and Reality i. m. 39–40.

1960-as évek eleje óta folyamatosan figyelemmel kísérte az indokínai helyzet alakulását, így 1965-re már elmélyült ismeretekkel rendelkezett a konfliktus nemzetközi hátterét, a VDK külpolitikáját és a vietnami pártvezetés belső hatalmi viszonyait illetően.

A hanoi magyar nagykövetség 1961 végén érzékelte az első baljós jeleket, s azokról Budapestet is megfelelően tájékoztatta.⁷³ A magyar vezetés a XXII. szovjet pártkongresszus következtében előállt új helyzetet aggasztónak találta és azonnal reagált. A Külügyminisztérium 1962. február 6-án utasította Gogolyák Gusztáv frissen kinevezett hanoi nagykövetet, hogy magas szintű személyes kapcsolatait latba vetve tájékozódjon a vietnami pártvezetés álláspontjáról és szándékairól.⁷⁴ A külügyi instrukció egyúttal figyelmeztetett, hogy az amerikai imperialisták beavatkozása következtében Dél-Vietnamban veszélyes háborús tűzfészek alakult ki. A vietnami hazafiak fokozódó ellenállása miatt várható volt, hogy a térségbeli helyzet a jövőben „komoly politikai bonyodalmakhoz” vezet. A vietnami vezetésen belüli szovjetellenes tendencia és az imperialista fenyegetés együttes fokozódása miatt a hanoi magyar misszió kényes, összetett feladatot kapott. A jó viszony fenntartása érdekében a magyar diplomaták a szovjet–kínai ellentétet illetően a vietnamiakkal nem bocsátkozhattak vitába, de a szilárd (szovjet-barát) magyar álláspontot határozottan fenn kellett tartaniuk. A nagykövetséget utasították továbbá, hogy helyezzen jelentős súlyt „a párt és társadalmi élet problémáinak értékelésére,” vagyis kísérje figyelemmel a vietnami pártvezetésen belüli hatalmi helyzet alakulását. A követségnek ugyancsak fokozott figyelemmel kellett kísérnie Hanoi külpolitikai lépéseit, hogy ezekre Budapest — szükség esetén — gyorsan reagálhasson. A direktíva egyértelművé teszi, hogy a magyar kormány elsősorban az 1954-es genfi egyezmények betartását és az ország *békés újraegyesítését* kívánta támogatni. Nem kétséges, hogy a szovjet orientáció erősítését szolgálták azok a direktívában megfogalmazott további feladatok is, amelyek az egyébként semmilyen közös háttérrel nem rendelkező Magyarország és Észak-Vietnam közötti gazdasági, társadalmi és kulturális kapcsolatok intenzív fejlesztését irányozták elő.

A saját presztízsszempontjai rabjává vált amerikai vezetés sokáig jól titkolt eszkalációs törekvései és a „vietnami hazafiak növekvő ellenállása” következtében 1964-re Dél-Vietnam valóban háborús tűzfészekké alakult. Mint láttuk, a Hanoi politikai érdekeinek jobban megfelelő kínai irányvonal túlsúlya miatt Moszkva ekkor kevés befolyással bírt az indokínai eseményekre. A szovjet blokk számára a lengyel és a magyar diplomácia előnyös vietnami pozíciója ebben az időszakban kétszeresen hasznosnak bizonyult.⁷⁵ A hanoi vezetés szov-

⁷³ „Összefoglaló a VDK külpolitikai munkájáról,” 1962. február 1., MOL, Külügyminisztérium, 1962, Vietnam, TÜK iratok, 002180/1/1962, XIX–J–1–j, 3. doboz.

⁷⁴ „VDK-ra vonatkozó 'Direktívák' átdolgozása,” 1962. február 6., MOL, Külügyminisztérium, 1962, Vietnam, TÜK iratok, 001731/1962, XIX–J–1–j, 2. doboz.

⁷⁵ Lengyelország NFEB-tagsága révén hivatalos kapcsolatban állt a genfi értekezlet résztvevőivel, így Pekinggel és Londonnal is. A lengyel diplomaták szabadon közlekedtek Hanoi és Saigon között, napi munkakapcsolatban álltak mindkét vietnami fél képviselőivel, s az így szerzett információkat megosztották a „baráti” diplomatákkal is, kiváltképp az ekkor szinte teljes elszigeteltségben működő hanoi szovjet nagykövetséggel. Kevésbé ismert azonban, hogy 1962 és 1965 között a lengyelek-

jet-barát politikusai rajtuk keresztül tartottak kapcsolatot Moszkvával, de a szovjet támogatás jelentőségét ekkor is szem előtt tartó keményvonalas vietnami pártvezetők szintén őket használták a szovjetekkel való közvetett kommunikációra. A Kreml a maga részéről abban bízott, hogy a magyarok és a lengyelek személyes kapcsolataikat felhasználva képesek lesznek a vietnami vezetést visszatéríteni a „helyes útra.”

A közvetlen amerikai beavatkozás azonban új helyzetet teremtett, amely Moszkvát 1965 februárjában döntő lépésre kényszerítette. Az SZKP a konfliktus kiéleződésére reagálva Hanoiba küldte Alekszej Koszigin kormányfőt. Koszigin útban Vietnam felé Pekingben is megállt, a szovjet és kínai álláspont közeledését azonban nem sikerült elérnie. A hanoi magyar nagykövet jelentése szerint a szovjet-vietnami tárgyalások túlnyomórészt a nemzetközi munkásmozgalmak problémáiról, Moszkva és Hanoi ezek megoldására vonatkozó álláspontjáról szóltak. Az amerikai „agresszió” kérdésével a jelentés alig foglalkozik, s akkor is csak mint „a VDK katonai vonatkozású problémái” vagy „a dél-vietnami helyzet nehézségei” kerül említésre. A tárgyalások eredményeként Moszkva nagyarányú gazdasági és katonai segítségnyújtást ajánlott fel a VDK-nak. A szovjet támogatás elsődleges célját illetően árulkodó, hogy a követi jelentés legfontosabb szempontként azt emeli ki, hogy a gazdasági segítségnyújtás tekintetében „a Szovjetunió most körülbelül egy szintre került Kínával,” a szovjet fegyverszállítás mennyisége pedig „a szovjet nagykövet szerint meghaladja a Kína által nyújtott katonai segítséget.”⁷⁶ Kezdetben úgy tűnt, a növekvő szovjet támogatás eléri a célját. Májusban a magyar nagykövet arról tett jelentést, hogy Koszigin látogatását követően számos, a kínai irányvonalat képviselő felsővezetőt váltottak le, s hogy „a kína-barát elemek” lecserélése középkáder szinten is várható.⁷⁷ A személycseréket a magyar nagykövet, a többi „baráti” diplomatával együtt úgy értékelte, mint Hanoi politikájában várható „bizonyos változás jelét.”

A szovjet diplomácia azonban az amerikai vezetésre még ilyen közvetett befolyással sem bírt. A Fehér Ház minden józan figyelmeztetés ellenére 1965 folyamán folyamatosan növelte a Dél-Vietnamban állomásozó csapatai létszámát és a helyi ellenállás megtörése, valamint az Észak-Vietnami beszivárgás megállítására érdekében nagyszabású légi és szárazföldi hadműveletekbe kezdett. A szovjet blokk országai ekkor tettek kísérletet arra, hogy *mindkét felet* meggyőzzék: a tárgyalásos megoldásnak nincs alternatívája. A magyar források szerint Budapest a baráti országok egyeztetett álláspontja alapján vállalkozott a szovjet blokk érdekeinek képviselőire, a titkos békeközvetítési kísérlet lebonyolítására:

---

hez hasonlóan — ám tőlük függetlenül — a magyar diplomaták is kiépítették saját informális kapcsolatrendszerüket az Észak-Vietnami pártvezetés legfelső köreiben.

⁷⁶ Gogolyák Gusztáv hanoi magyar nagykövet Péternek, „Koszigin elvtárs látogatása a VDK-ban,” 1965. március 6., MOL, Külügyminisztérium, 1965, Vietnam, TÜK iratok, 001330/28/1965, XIX-J-1-j, 109. doboz.

⁷⁷ Gogolyák Péternek, „A VDK Nemzetgyűlésének II. ülészaka,” 1965. május 17., MOL, Külügyminisztérium, 1965, Vietnam, TÜK iratok, 01791/1/1965, XIX-J-1-j, 108. doboz.

„Radványi Jánosnak a baráti szocialista országok kormányai egyeztetett külpolitikai álláspontja és egyetértése alapján megbízása volt arra, hogy a vietnámi háború megszüntetése, e háborús konfliktus megoldása érdekében a Vietnámi Demokratikus Köztársaság és az Egyesült Államok kormánya között közvetítsen.”⁷⁸

Brit és amerikai levéltári források egyaránt megerősítik, hogy a magyar diplomácia — Kína, Észak-Korea és Albánia kivételével — „az egész kommunista blokk” képviselőjében ajánlotta fel, hogy amennyiben az amerikai bombázások szünetelnek, az Észak-Vietnami vezetés hajlandó lesz tárgyalóasztalhoz ülni. A szovjet blokk álláspontját a Külügyminisztérium 1966. január 11-ei keltezésű — tehát az érvényben lévő bombázási moratóriummal és az éppen zajló magyar diplomáciai akcióval egyidejűleg megfogalmazott — összefoglalója konkrét, egyértelmű formában szögezte le:

„A Dél-Vietnamban jelenleg folyó nemzeti felszabadító harc és polgárháború az amerikai imperializmus közvetlen katonai intervenciójával szemben a döntő katonai győzelmet önjerejéből nem vívhatja ki. A mindenáron való katonai győzelemre törekvés akkor, amikor nincsenek meg annak reális kilátásai, állandósítja a háborút, mérhetetlen szenvedést okoz a vietnámi népnek, megmérgezi a nemzetközi légkört, és lehetetlenné teszi annak javítását, növeli más tűzfészek fellángolásának és a világháborúnak a veszélyét. Ezért arra kell törekedni, hogy a béke és a haladás erői döntően politikai eszközök alkalmazásával a vietnámi nép érdekeit érvényre juttató megoldást kényszerítsenek ki az amerikai agresszortól.”⁷⁹

Brezsnyev és Podgornij 1965. januári látogatásáról írásbeli forrás eddig nem került napvilágra, így egyelőre tisztázatlan, hogy a magyar vezetés önként vállalkozott-e a feladatra vagy pedig arra Brezsnyev kifejezett kérése alapján került sor. Eddigi ismereteink szerint a szovjet pártfőtítkár májusban kérte meg Kádárt, hogy küldjön magyar pártdelegációt Hanoi-ba. Brezsnyev ekkor közli a magyar vezetőkkel azt is, hogy az amerikai tárgyalási szándékot komolyan kell venni, arról azonban nem beszél, hogy Budapest Washington felé is tegyen kezdeményező lépéseket. A „magyar csatorna” kiépítése viszont kétségtelven már koratavasszal, március–április folyamán megkezdődött. Így talán nem teljesen alaptalan az a feltételezés, hogy már a januári Kádár–Brezsnyev megbeszélés során maga a magyar pártfőtítkár ajánlotta fel Budapest ilyen irányú segítségét, vagy elfogadta Brezsnyev erre vonatkozó felkérését. Ezt támasztja alá a szovjet és a kínai pártvezetés között 1965. április–június folyamán lezajlott levelezés is, amelyből világosan kiderül, hogy Koszigin már februári hanoi és pekingi látogatása során igyekezett meggyőzni mind a kínai, mind a vietnámi vezetőket, hogy tegyenek közös lépéseket a tárgyalásos rendezés irányába. A kínai pártvezetés június 14-ei levelében⁸⁰ azzal vádolta Koszigin, hogy amikor februárban, útban Hanoi felé megállt Pekingben, hangsúlyozta, hogy az USA-t

⁷⁸ A Külügyminisztérium feljegyzése a Belügyminisztérium Vizsgálati Osztálya számára, 1968. február 3. „Vizsgálati dosszié Radványi János és tsa. Ügyében,” Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), 3.1.9. V-154. 377.

⁷⁹ „A vietnámi kérdés,” 1966. január 11., MOL, Külügyminisztérium, 1966, Vietnam, TŰK iratok, 00866/1966, XIX-J-1-j, 111. doboz. 45. Szinte szóról-szóra ugyanezt az álláspontot fogalmazta meg Maneli is 1971-ben (!) megjelent könyvében (l. *Maneli, M.: War of the Vanquished* i. m. 176–181.) Az egykori lengyel diplomata műve éppen úgy szubjektív visszaemlékezés, mint Radványi 7 évvel későbbi könyve, az amerikai vezetés — nem véletlenül — mégis inkább Radványi verziójának adott hitelt.

⁸⁰ A KKP KB és a Kínai Népköztársaság Államtanácsa levele az SZKP KB és a Szovjetunió Minisztertanácsa részére, 1965. június 14. MOL M-KS 288.f.9/1965/5.6.e. p 28–37.

hozzá kell segíteni a „Vietnamból való kiút megtalálásához.” Amikor a kínaiak kikérték maguknak, hogy Moszkva alkudozni akar az amerikai agresszorokkal, Koszigin azt a kétértelmű választ adta, hogy az SZKP új vezetősége „e kérdésben nem fog alkudozni másokkal.” Ezzel szemben — írják a kínaiak — február 16-án, azaz a Koszigin Moszkvába való visszaérkezését követő második napon, a szovjet kormány „meghazudtolva saját magát” hivatalos javaslatot tett Vietnamban és Kínának egy új nemzetközi tanácskozás összehívására az indokínai kérdésben, egyúttal hangsúlyozta a „feltétel nélküli tárgyalások” szükségességét.⁸¹ Hanoi elutasító válaszát figyelmen kívül hagyva, Peking választát pedig be sem várva, a szovjet vezetés február 23-án a szovjetunió párizsi nagykövétén keresztül megvitatta a francia elnökkel az előzetes feltételek nélküli nemzetközi tanácskozás összehívásának kérdését. A kínaiak szerint ezt követően a szovjet kormány képviselői nyilvános megnyilatkozásaikban „arra kezdtek célozgatni,” hogy amint az USA beszünteti Észak-Vietnam bombázását, hozzá lehet kezdeni a tárgyalásokhoz. Nem sokkal később, az SZKP vezetése több testvérpárttal hivatalosan is közölte, hogy a Szovjetunió az Egyesült Államokkal való tárgyalások híve, azzal a feltétellel, hogy az utóbbi beszünteti Észak bombázását. Ezek után Johnson kormánya 5 nappal felfüggesztette a bombázást, „és azt követelte a harmincmillió vietnami néptől, hogy álljon el az amerikai agresszió elleni hazafias harctól.” A pekingi vezetés feltette a kérdést: „Önöknek ez a gondolata nincs-e szorosan koordinálva az amerikai agresszorok háborús zsarolásaival?”

Pataki Sándor, a Külügyminisztérium IV. (az ázsiai szocialista relációért felelős) Területi Osztályának vezetője egy 1965. március 5-én kelt feljegyzésben tett először javaslatot Péter Jánosnak a szocialista országokkal folytatandó tárgyalásokra a vietnami kérdéssel kapcsolatban.⁸² Március végén már a budapesti amerikai követség is felfigyelt arra a jelenségre, hogy a magyar párt és kormányzati vezetők nyilatkozataikban a „szégyentelen amerikai agressziót” rutinszerűen elítélő szlogenek mellett, egyre gyakrabban ismétlődő motívumként jelentek meg a konfliktus tárgyalásos rendezését sürgető kijelentések.⁸³ Az első konkrét, Washingtonnak szánt üzenetet tartalmazó nyilatkozatot maga Péter János tette 1965. április 9-én, egy bécsi sajtókonferencián. Péter, Johnson két nappal korábbi Baltimore-i beszédére⁸⁴ reagálva kijelentette, hogy *Magyarország* abban az esetben tudna pozitív választ adni az amerikai rendezési javaslatokra, ha az Egyesült Államok beszüntetné Észak-Vietnam bombázását.⁸⁵ A

⁸¹ 1965 novemberében a kínaiak mindezt nyilvánosságra is hozták (l. *Smith, R.B.*: An International History i. m. 55.).

⁸² Külügyi feljegyzés, „Javaslat szocialista országokkal folytatandó külügyminisztériumi konzultációkra a vietnami kérdésben,” 1965. március 5., MOL, Külügyminisztérium, 1965, Vietnam, TÜK iratok, IV-144-49/1965, XIX-J-1-j, 107. doboz.

⁸³ U.S. legation in Budapest to State Department, „Joint Weeka No. 12,” 21 March 1965, „Political: 3. Hungarian Regime Solidarity with North Vietnamese,” NARA, RG 59, Hungarian Relations, POL2-1 HUNG 3/21/65, box 2275. p 2-3.

⁸⁴ Ismerteti pl. a Népszabadság 1965. április 9. 2.

⁸⁵ U.S. legation in Budapest to State Department, „Joint Weeka No. 16,” 18 April 1965, „Political: 2. Vienna Visit of Foreign Minister April 7-10/US-Hungarian Relations: Foreign Minister's Comments,” NARA, RG 59, Hungarian Relations, POL2-1 HUNG 4/18/65, box 2275. p 2-3.; valamint „Osztürk-magyar közös közlemény.” In Népszabadság 1965. április 10. 2.

magyar külügyminiszter bécsi nyilatkozatában a későbbi magyar békeközvetítői szerep mindkét alapvető motívuma megtalálható. Péter egyrészt jelzi, hogy az esetleges „pozitív válasz” Budapesttől várható, azt sejtetve, hogy a szovjet blokk és/vagy Hanoi a magyar kormányt hatalmazta fel arra, hogy a nevében Vietnamból tárgyaljon. Másrészt a tárgyalások előfeltételeként már ekkor Észak-Vietnam bombázásának felfüggesztését jelöli meg. Ez utóbbi arra utal, hogy Budapest — összhangban az egyeztetett szovjet-blokk állásponttal — elsősorban Hanoi, nem pedig a DNFF érdekeit kívánja képviselni, egyúttal kevésbé burkolt célzás arra, hogy Észak-Vietnam katonai nyomás hatására nem fog tárgyalni, az amerikai bombázás így éppen a céljával ellentétes eredményre vezet.

Ilyen előzmények után került sor az MSZMP PB 1965. április 27-ei ülésére, amelynek első napirendi pontja „Javaslat az MSZMP feladataira a nemzetközi kommunista mozgalom időszerű kérdéseiben,” második napirendi pontja pedig „Javaslat magyar–szovjet tárgyalások kezdeményezésére a harmadik öt-éves tervvel kapcsolatban” volt. Az első napirendi pont tárgyalása során Puja Frigyes (ekkor az MSZMP KB Külügyi osztályának vezetője, 1973 decemberétől Péter utódja a külügyminiszteri poszton) javasolta, hogy *Kádár személyesen utazzon Vietnamba*. Kádár azonban a legmagasabb szintű érintkezést egyelőre nem tartotta időszerűnek. Kifejtette, hogy „rugalmasabb formát” kell választani, vagyis „2-3 központi bizottsági, vagy politikai bizottsági tag leül velük és megbeszéli, amit kell. Ennek nincs diplomáciai kötöttsége. Ha akarjuk, publikáljuk azilyent, ha akarjuk nem.”⁸⁶ A következő napirendi pont tárgyalása viszont kevés kétséget hagy afelől, hogy Kádárék, felismerve a Moszkva szorult helyzetéből adódó lehetőséget, a „vietnami kártyát” nemcsak nyugati, hanem keleti irányban is igyekeztek kijátszani.

Amint arra O'Shaughnessy budapesti amerikai ügyvivő is utalt, a magyar pártvezetést zavarta a Szovjetuniótól való gazdasági függősége, egyúttal őszintén aggódott amiatt, hogy a Hruscsovot leváltó Breznyev–Koszigin–Podgornij trojka az előző pártvezetéshez képes keményebb külpolitikai irányvonalat fog követni. Ez komoly veszélyt jelentett volna Budapest nyugati nyitással kapcsolatos terveire.⁸⁷ Úgy tűnik azonban, hogy a szívélyes légkörű januárvégi vadászat eloszlatta Kádár ezzel kapcsolatos aggodalmát.⁸⁸ Az MSZMP főtájkára a Breznyevnek 1965. április 29-én írt levelében arra kérte a szovjet vezetőket, hogy „kötetlen eszmecsere s néhány konkrét kérdés megbeszélés céljából” fogadják az MSZMP KB küldöttségét.⁸⁹ A „kötetlen eszmecsere” fő témáiként Kádár a nemzetközi kommunista mozgalom, valamint a magyar népgazdaság aktuális problémáit jelölte meg, vagyis összekötötte a magyar öt éves terv, a szovjet–kínai konfliktus és az indokínai válság kérdését. A továbbiakban a ma-

⁸⁶ L. az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyvét, 1965. április 27., MOL M-KS 288.f.5/364.6.e. 18.

⁸⁷ Ehhez l. még *Baráth M.*: Magyarország és a Szovjetunió i. m. 52–53.

⁸⁸ Békés Csaba is megerősíti, hogy a vietnami háború rendezése kapcsán a Kreml olyan egyéni kezdeményezésekre ösztönözte Kádárt, amelyek arra utaltak, hogy a breznyevi korszakban a keleti blokk országainak külpolitikai mozgásteret nem csökken, hanem akár még jelentősen növekedhet is (l. *Békés Csaba*: Magyar–szovjet csúcstalálkozók, 1957–1965. In 1956-os Intézet: Évkönyv VI. Szerk. Litván György. Bp. 1998. 149.)

⁸⁹ L. az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyvét, 1965. június 8., MOL M-KS 288.f.5/367.6.e. 95–96.

gyar pártvezér alig leplezett módon megsarolta a szovjet vezetést, hangsúlyozva, hogy a Magyar Népköztársaságnak a tőkés és szocialista viszonylatban egyaránt kezelhetetlenné vált fizetési mérleghiánya, az ipari termelés (egyébként is szerényre tervezett) növekedését veszélyeztető krónikus nyersanyaghiány, illetve ezekkel összefüggésben a Szovjetuniótól várható gazdasági támogatás mértékének tisztázatlansága miatt a következő, 1966–70-es időszakra vonatkozó magyar öt éves terv előkészítése megbénult. A tisztánlátás érdekében Kádár egyúttal a magyar kormány konkrét „kérését” is közölte: a Szovjetunió nyújtson Magyarországnak 400 millió rubel értékű hitelt; az eddigiek mellett irányozzon elő 300 millió rubel összértékű anyag jellegű áruszállítást Magyarország felé; valamint a szovjet Goszbank összesen 70 ezer kg arany hitelfedezettel álljon a Magyar Nemzeti Bank rendelkezésére!⁹⁰ Ami a „nemzetközi munkásmozgalom problémáit” illeti, Kádár levele mellékletében közölte, hogy Magyarország 5 millió rubel értékű azonnali gazdasági segílyt, valamint 4 millió rubel értékű katonai támogatást nyújt Vietnammal. Erre vonatkozó konkrét napirendi pontként a magyar katonai szállítmány szovjet vasúti tranzitját jelölte meg.⁹¹ Naivitás lenne azonban azt feltételezni, hogy a legfelsőbb szintű magyar–szovjet megbeszélésen Kádár ilyesmiről akart a szovjet pártvezetőkkel értekezni. A magyar küldöttség beszámolójából kiderül, hogy ezalatt valójában Moszkva afölötti aggodalmát kell érteni, hogy a kínaiak a vietnami konfliktust világháborúvá akarják szélesíteni.⁹² Mindebből szintén arra lehet következtetni, hogy Brezsnyev és Podgornij már januári villámlátogatásuk alkalmával felvázolták Kádárnak a vietnami dilemma megoldásával kapcsolatos terveiket, s Kádár éppen innen kapta az ötletet, hogy a várható szovjet kérés „ellentételeként,” de legalábbis számítva a szovjetek engedékenyebb hangulatára, felvesse a magyar gazdaság nehéz helyzetével kapcsolatos szerény kérését. Áruklodó a pártfőtítkárr igyekezete, amellyel a Politikai Bizottság számára adott tájékoztatója végén megpróbálta elosztatni a zsarolás látszatát. Kádár közlése szerint a szovjet elvtársakat megkérte, hogy abban legyenek biztosak, „hogy mi nem zsaroló céllal jöttünk ide, hanem a szükség vitt rá bennünket.”⁹³

Az önálló magyar kezdeményezés elméletét támasztja alá az a tény is, hogy a Politikai Bizottság már Kádárék moszkvai útja *előtt* elhatározta, hogy pártvonalon közvetlen kapcsoltba lép a vietnami vezetéssel. A PB május 11-én döntött arról, hogy — Kádár április 27-ei javaslatának megfelelően — a magyar fél tájékoztódjon a VDP Központi Bizottságánál, hogy a magyar KB két tagját „a közeljövőben mikor tudnák elvtársi eszmecsere folytatása céljából fogadni.”⁹⁴

Még aznap este — útban Bécs felé — Budapestre érkezett Andrej Gromiko. A szovjet külügyminiszter másnap azt közölte magyar kollégáival, hogy a

⁹⁰ L. az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyvét, 1965. június 8., MOL M-KS 288.f.5/367.ő.e. p. 92–94. (Idézi *Békés Cs.*: Magyar–szovjet csúcstalálkozók i. m. 149.; *Baráth M.*: Magyarország és a Szovjetunió i. m. 56.)

⁹¹ Idézi *Békés Cs.*: Magyar–szovjet csúcstalálkozók i. m. 148.

⁹² L. az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyvét, 1965. június 8., MOL M-KS 288.f.5/367.ő.e. p. 80–81.

⁹³ Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve, 1965. június 8., MOL M-KS 288.f.5/367.ő.e. 22.

⁹⁴ Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve, 1965. május 11., MOL M-KS 288.f.5/365.ő.e. 6.

vietnami kérdés rendezéséről a Szovjetunió a nyugati országok közül senkivel sem kíván tárgyalni, a tárgyalások lefolytatását *a távol-keletiekre kell bízni*.⁹⁵ Egyúttal azt is előrebozsátotta, hogy Bécsben Rusk-kal szemben kemény hangot fog megütni.⁹⁶ Mindez egybeesng Koszigin februárban Pekingben tett nyilatkozatával, amely szerint *maga a Kreml* „nem alkudozik másokkal” Vietnamról. Moszkva hivatalos álláspontján az sem változtatott, hogy a Fehér Ház, tárgyalási szándéka jeleként május 13. és 17. között, tehát éppen a bécsi találkozóra időzítve, öt napra felfüggesztette Észak-Vietnam bombázását. Gromiko a kérészéletű amerikai bombázási moratóriumot „inzultusnak” nevezte és ingerülten közölte amerikai kollégájával, hogy a Szovjetunió nem tárgyal Vietnamról. Amennyiben Washington tárgyalni akar, akkor forduljon közvetlenül Hanoihoz.⁹⁷

Ezzel szemben Brezsnyev a magyar pártvezetőkkel folytatott „baráti beszélgetés” során őszintén feltárta a Szovjetunió Vietnammal kapcsolatos dilemmáját. Kádár János, Apró Antal és Biszku Béla éppen egy héttel a bécsi Rusk–Gromiko megbeszélést követően, május 23-án érkeztek Moszkvába. A szovjet vezetőkkel folytatott kötetlen párteszmeeserére 24-én és 25-én került sor. Brezsnyev a magyar segélykérelmek körülbelül felének a teljesítésére tett ígéretet. A vietnami kérdéssel kapcsolatban viszont — a propagandaszólamokat ezúttal mellözve — három, a további események szempontjából döntő fontosságú dolgot közölt Kádárékkal. Az SZKP főtitkára bevezetőjében elmondta, hogy Kína azt a látszatot kelti, hogy a Szovjetunió nem tesz meg mindent Vietnam védelméért. Közvetlen konfliktusba akarja kényszeríteni az USA-val, de szovjet részről ebbe a provokációba nem mennek bele. Minden támogatást megadnak, de megakadályozzák, hogy ebből harmadik világháború legyen. A Vietnam megsegítésére irányuló akciókat azonban megnehezíti, hogy „nem tudni, mit gondolnak a lelkük mélyén a vietnamiak és a kínaiak. Ők nem adnak tájékoztatást, nem konzultálnak, ezért találomra kell cselekedni. Az amerikaiak mindezt látják, a maguk javára kamatoztatják.”⁹⁸ Brezsnyev úgy vélte, ezt az áldatlan állapotot csak a baráti országok összehangolt külpolitikai akciója révén lehet megoldani, vagyis (1) „Jó lenne, ha a többi szocialista ország is küldene delegációkat Vietnamba.”⁹⁹ Az amerikai állásponttal kapcsolatban ugyanakkor hozzátette, hogy (2) az Egyesült Államok hivatalos körei belátták, hogy a bombázások nem vezetnek eredményre és keresik a konfliktusból kifelé vezető utat. A Kínával és a

⁹⁵ Erdélyi Károly feljegyzése Kádár János számára, „Gromiko külügyminiszterrel folytatott megbeszélések,” 1965. május 13., MOL, Külügyminisztérium, 1965, Szovjet reláció, TÜK iratok, SzU-135-SzU/1965, XIX-J-1-j, 101. doboz.

⁹⁶ Rusk és Gromiko Bécsben az osztrák államszerződés 15. évfordulójára rendezett ünnepségre vett részt. Az alkalmat egyúttal felhasználták nem hivatalos kétoldalú eszmeeserére is.

⁹⁷ Rusk cinikus hangvétélű válaszában értetlenségének adott hangot, holott gyakorlott diplomataként pontosan tudta, hogy ilyen rövid idő érdemi diplomáciai lépések megtételére nem elegendő, és hogy éppen ezért az egyoldalú amerikai lépést Hanoiiban sem fogják másként értékelni, mint „gögös nagyhatalmi ultimátumként” vagy „az amerikai imperialisták propaganda-trükkjeként” (l. Telegram from Secretary of State Rusk to the Department of State, 15 May 1965. FRUS 1964-1968, Volume II: Vietnam, January-June 1965. Washington 1996. 664-665.)

⁹⁸ Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve, 1965. június 8., MOL M-KS 288.f.5/367.ő.e. 81.

⁹⁹ Uo. 81.

Szovjetunióval való közvetlen összecsapást ők is el akarják kerülni, ezért függesztették fel Észak bombázását, és Bécsben Dean Rusk ezért javasolta Gromikonak, hogy a Szovjetunió és az Egyesült Államok kezdjen tárgyalásokat a konfliktus megoldásáról. Ezek után Brezsnyev közölte, hogy (3) a szovjet–brit kapcsolatok megmerevedtek. Ennek egyik fő okaként azt jelölte meg, hogy az angolok Vietnamban az USA csatlósának szerepét játszották.

Kádár a június 8-ai PB-ülésem számolt be a moszkvai megbeszélésről. Bevezetőjében Brezsnyevet idézte:

„A szovjet elvtársak szó szerint azt mondták: mióta fennáll a Szovjetunió még olyan harcban nem vettek részt, hogy ne ismerték volna, mi a stratégia, mi a taktika és a cél. Most először fordul elő, hogy nem tudják mi az elképzelésük a vietnamiaknak, illetve a kínaiaknak — s ez rendkívül rossz hatással van.” [...]

„Ehhez tartozik az a kiegészítő információ, hogy nekik az az impressziójuk: az amerikaiak részéről a bombázási szünet nem csak taktika volt, hanem az amerikaiak sem tudják, hogyan fognak ebből a dologból kikeveredni. Részükről az a szándék, hogy tárgyaljanak, komolynak tekinthető.”

A szovjet kérésre reagálva a PB megkezdte a magyar diplomáciai akció konkrét lépéseinek előkészítését. A szovjet-blokk stratégiai irányvonalának megfelelően a vietnami féllel szemben kétirányú kezdeményezésről döntöttek. A diplomáciai nyomásgyakorlás érdekében június 22–25 között fogadták a VDK küldöttségét, valamint utasították a KB Külügyi Osztályát, hogy készítse elő egy magyar pártküldöttség vietnami útját. A fokozott gazdasági és katonai támogatás előkészítése érdekében pedig június 14-ére — a gazdasági vezetők bevonásával — tárcaközi munkaértekezletet hívtak össze.

Az amerikai féllel való kapcsolatfelvétel érdekében meglepően kreatív megoldást választottak. A PB úgy döntött, hogy Péter János fogadja el Michael Stewart brit külügyminiszter érvényben lévő meghívását, és először ezen a közvetett vonalon keresztül juttassa célba Budapest Washingtonnak szánt üzenetét. A magyar fél arra törekedett, hogy az általa megszellőztetett tárgyalási esélyre reagálva a Fehér Ház tegye meg az első konkrét lépést. Így még a látszatát is elkerülhették, hogy a kemény amerikai fellépés elérte a célját és akár Moszkva, akár Hanoi a katonai nyomásnak engedve szánta el magát a tárgyalásra. Az óvatosság nem volt alaptalan. Az amerikaiak többször is Budapest értésére adták, hogy tisztában vannak Moszkva kényelmetlen helyzetével.¹⁰⁰ Ugyanakkor az amerikai fél esetében legalább olyan nehéz volt megkülönböztetni a propagandát a valóságos külpolitikai irányvonalától, mint a szocialista országok esetében. Áprilisban például Péter János Johnson saját Baltimore-i békeajánlatára reagálva közölte Budapest álláspontját. Ezzel szemben Péter bécsi felvetésére a State Department-ben Radványival azt közölték, hogy megértéssel fogadják ugyan az osztrák és magyar fél békés megoldást szorgalmazó álláspontját, *de a tárgyalásokra még nem érett meg a helyzet.*¹⁰¹ London, mint közvetítői csatorna

¹⁰⁰ L. pl. Radványi jelentése Péternek, „Értesülések Vietnamból,” 1965. április 21., MOL, Külügyminisztérium, 1965, Vietnam, TÜK iratok, 001330/37/1965, XIX–J–1–j, 108. doboz.

¹⁰¹ Radványi jelentése Péternek, „Péter elvtárs bécsi látogatásának visszhangja,” Washington, 1965. április 26., MOL, Külügyminisztérium, 1965, Ausztria, TÜK iratok, IV—135-003047/1965, XIX–J–1–j, 24. doboz.;

mellett szólott továbbá a budapesti vezetés arra vonatkozó értesülése, hogy Harold Wilson brit kormányfő és Johnson viszonya Vietnam miatt feszültté vált.¹⁰²

A magyar békeközvetítési akció ténylegesen 1965. június 19-én vette kezdetét. Erdélyi Károly Külügyminiszter-helyettes ekkor tájékoztatta Hoang Bao Son-t, a VDK budapesti nagykövetét Péter londoni útjáról. Erdélyi, Péter nevében megkérdezte Son-t, hogy „mit tartana célszerűnek felvetni” az angolokkal folytatott megbeszéléseken. A vietnami nagykövet megköszönte a tájékoztatást, és megígérte, hogy azt gyorsan továbbítja kormányának, és amint válasz érkezik, közölni fogja.¹⁰³ Ezzel egy időben Szilágyi Béla Külügyminiszter-helyettes fogadta Raymond E. Lisle-t a State Department kelet-európai részlegének vezetőjét. A budapesti amerikai követség feljegyzése szerint Szilágyi kijelentette, hogy a Vietnam miatti kelet-nyugati feszültség nem lehet akadály a magyar-amerikai kapcsolatok további normalizálódásának.¹⁰⁴

A Politikai Bizottság következő, június 22-ei ülésén Kádár arról számolt be, hogy „szigorúan bizalmas tájékoztatást” kapott, amely szerint Hanoi a bombázások felfüggesztéséért cserébe hajlandó lenne tárgyalóasztalhoz ülni:

„Kiegészítő tájékoztatóm volna. Kaptam egy szigorúan bizalmas tájékoztatást olyan belső, bizalmas közlésekről, amit a vietnami elvtársak tettek a szovjet elvtársaknak. Ebben vannak fontos momentumok. Első, hogy a vietnami elvtársak egy részénél megítélésük szerint fennáll a veszélye, hogy a háború tovább fejlődik, s közeledik Hanoi bombázása. Ők ettől tartanak. Véleményük szerint, ha ez a helyzet előáll, akkor új helyzet van és további közös tennivalókat kellene kidolgozni. [...]

Ezekből kitűnik, hogy a vietnami elvtársak hívei a politikai rendezésnek. Lehetségesnek tartanak, hogy Észak-Vietnam bombázása szünetelésében tárgyalás kezdődjék az USA és a Vietnami Demokratikus Köztársaság között. Arra gondolnak, hogy ezt nagyköveti szinten kellene csinálni, s talán Varsóban. Még azt a gondolatot is felvetették, hogy ennek létrehozására valakinek a segítségét kérik. Először a szovjet elvtársak segítségére gondoltak, de azután felvetették: célszerűbb volna a lengyelekhez fordulni.

Ezt a bizonyos politikai rendezést úgy képzelik el, ami azt jelentené, hogy délen a harc folyna tovább. Megmondták, még nem központi bizottsági elhatározás náluk, hogy ilyen tárgyalási elgondolásokat felvessenek, de a közeljövőben ott meg fogják vitatni. A kínai elvtársak nem ismerik ezt az elgondolást, s az ő megnyerésük ehhez nagyon nehéz lesz.”¹⁰⁵

Feltűnő, hogy Kádár maga is csupán a vietnami elvtársak „egy részére” hivatkozott, amikor Hanoi tárgyalási szándékáról beszélt. Ez a körülmény arra utal, hogy az ingadozó Észak-Vietnami vezetést kész helyzet elé akarták állítani. Kádár ezek után javasolta, hogy az aznap Budapestre érkező vietnami küldöttségnek is vessék föl a két magyar KB-tag hanoi látogatását.¹⁰⁶

¹⁰² L. pl. Incze Jenő londoni magyar nagykövet a Külügyminisztériumnak, „A délvietnami [sic!] helyzet értékelése angol szempontból,” 1965. március 5., MOL, Külügyminisztérium, 1965, Vietnam, TÜK iratok, III-1-001330/9/1965, XIX-J-1-j, 108. doboz.; Incze a Külügyminisztériumnak, „Információk a vietnámi [sic!] helyzettel kapcsolatban,” 1965. március 26., MOL, Külügyminisztérium, 1965, Vietnam, TÜK iratok, III-1-001330/17/1965, XIX-J-1-j, 108. doboz.

¹⁰³ Külügyi feljegyzés: „Son vietnami nagykövet látogatása Erdélyi elvtársnál,” 1965. június 21., MOL, Külügyminisztérium, 1965, Vietnam, TÜK iratok, IV-147-126/1965, XIX-J-1-j, 107. doboz.

¹⁰⁴ U.S. legation in Budapest to State Department, „Joint Weeka No. 26,” 27 June 1965, „Political: 2. Deputy Foreign Minister Receives Departmental Representative,” NARA, RG 59, Hungarian Relations, POL2-1 HUNG 6/27/65, box 2275.

¹⁰⁵ Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve, 1965. június 22., MOL M-KS 288.f.5/368.ő.e. p 24-25.

¹⁰⁶ Uo. p 3., 28.

Másnap az MSZMP főtitkára fogadta Le Thanh Nghi-t, a vietnami PB tagját, a VDK miniszterelnök-helyettesét. Nghi kifejtette, hogy céljuk a végső katonai győzelem, de jelenleg nem erőltetik az ország újraegyesítését, hanem Dél-Vietnam semlegesítésére és a DNFF nemzetközi tekintélyének erősítésére törekszenek. Kádár válaszában elismerte, hogy az amerikai imperialisták családokhoz is folyamodnak, s miközben tárgyalásokról beszélnek, bombázzák a VDK területét, de hangsúlyozta, hogy „A politikai harccal mégis komolyan kell számolni, mert ebben sem szabad előnyt adni az ellenségnek. Nem szabad olyan látszatot engedni, hogy egyik fél kész a tárgyalásra, a másik pedig tudni sem akar róla.”¹⁰⁷

Péter londoni utazásának előestéjén, 1965 június 29-én a magyar kormány hivatalosan kiszivárogtatta a külügyminiszter küldetésének célját. Az MTI egyik szerkesztője, „Kádár közeli barátja,” közölte Yorick Blumenfeld-del a Newsweek bécsi irodavezetőjével, hogy Péter Londonban nem csak a szokásos kétoldalú kérdésekről fog tárgyalni. A magyar külügyminiszter az egész „kommunista blokk” nevében (Kínát, Koreát és Albániát kivéve, de beleértve a VDK-t, amelynek magas rangú küldöttsége a napokban járt Budapesten) felveti, hogy ha Wilson biztosítékot szerez Washingtontól, hogy beszüntetik a bombázást, akkor Moszkvában fogadják a Brit Nemzetközösség küldöttségét.¹⁰⁸ Ezáltal megnyílik az út a további tárgyalások előtt. Blumenfeld azonnal riasztotta az USA bécsi nagykövetségét, értesítette a budapesti brit nagykövetséget, valamint kézsülésbe helyezte a Newsweek londoni és washingtoni irodáját.¹⁰⁹

Péter Londonban mind Harold Wilson miniszterelnökkel, mind Michael Stewart külügyminiszterrel folytatott megbeszélései során valóban indítványozta, hogy a brit kormány járjon közben az amerikai vezetésnél a bombázások felfüggesztése érdekében. Leszögezte, hogy addig nem lehet szó az európai biztonság, a német kérdés, az ENSZ, és kétoldalú kérdések rendezéséről, amíg Vietnamban nem születik békés rendezés. Mint említettük, a tárgyalásokról készült angol és amerikai feljegyzés egyaránt kiemeli, hogy Péter többször is hangsúlyozta: Budapest a szocialista országok egyeztetett álláspontját képviseli.

Péter indítványáról a Foreign Office még aznap tájékoztatta a londoni amerikai nagykövetséget. A magyar javaslat néhány óra leforgása alatt eljutott a fehérházi vezetés legfelső köreihez. Az eredmény nem maradt el. Augusztus folyamán az amerikaiak jelezték, hogy Dean Rusk külügyminiszter szívesen találkozna Péter Jánossal.¹¹⁰ További egyeztető lépéseket követően, szeptember végén a két fél megállapodott, hogy a Péter–Rusk találkozóra 1965. október ele-

¹⁰⁷ Kádár a terveknek megfelelően megkérte vendégét: Hanoiban fogadják a KB két képviselőjét, hogy „közelebbi ismereteket is szerezzünk a helyzetről” (l. „Feljegyzés a vietnami kormányküldöttség vezetőjének Kádár János elvtársnál tett látogatásáról,” 1965. június 24., MOL, Külügyminisztérium, 1965, Vietnam, TÜK iratok, 003677/2/1965, XIX–J–1–j, 108. doboz.)

¹⁰⁸ A Brit Nemzetközösség vezetői 1965. június 17–25. közötti londoni találkozásukon határoztak arról, hogy diplomáciai küldöttség útján tárgyalást kezdenek az érintett kormányokkal a konfliktus békés rendezéséről. Hanoi, Moszkva és Peking azonban egyöntetűen elutasította a küldöttség fogadását. Bővebben lásd l. *Smith, R.B.: An International History* i. m. 154.

¹⁰⁹ U.S. embassy in Vienna to the State Department, 30 June 1965, NARA, RG 59, Hungarian Relations, POL7–HUNG 6/30/65, box 2276.

¹¹⁰ *Radványi J.: Delusion and Reality* i. m. 62.

jén kerüljön sor, amikor Péter és Rusk egyaránt részt vesz New Yorkban az ENSZ soron következő közgyűlésén.¹¹¹

Augusztusban a magyar kormány további megerősítést kapott Hanoi politikai stratégiáját illetően, még hozzá a VDP két legbefolyásosabb vezetőjétől. Le Duc Tho, a VDP PB tagja, a KB káderügyekért felelős titkára augusztus 3-án Budapesten,¹¹² Le Duan, a VDP főtitkára pedig augusztus 25-én Hanoiban¹¹³ lényegében megismételte Le Thanh Nghi budapesti nyilatkozatát. E szerint *Hanoi közvetlen célkitűzései között nem szerepelt az ország újraegyesítése*. Elsődleges céljuk az volt, hogy Dél-Vietnam független, semleges ország legyen. Ennek érdekében párhuzamosan kívánták alkalmazni a katonai, politikai és propaganda eszközöket. Le Duan ezt azzal egészítette ki, hogy amennyiben a VDP vezetése az amerikaiak részéről őszinte tárgyalási szándékot tapasztalna, további komoly engedményekre is hajlandó lenne.

Péter az ENSZ XX. közgyűlésén október 6-án megtartott beszédében a nagy nyilvánosság előtt is megismételte a magyar kormány indítványát, majd a Rusk-kal folytatott másnapi személyes megbeszélés során megerősítette, hogy „a bombázások beszüntetése esetén olyan atmoszféra alakulna ki, ami lehetővé tenné a tárgyalások előkészítését.”¹¹⁴ Rusk megígérte, hogy az elhangzottakat kormánya „nagyon alapos vizsgálat tárgyává fogja tenni.”¹¹⁵

Budapest a Hanoi és Washington felé tett diplomáciai lépéseit precízen időzítette. A Fock Jenő miniszterelnök-helyettes által vezetett magyar párt- és kormányküldöttség a New York-i Péter–Rusk találkozó napján, október 7-én érkezett Hanoiiba. (Péter nem is mulasztotta el, hogy erre a körülményre felhívja Rusk figyelmét.¹¹⁶) Fock Jenő Hanoiban szokatlanul kemény hangon közölte a legfelsőbb vietnami pártvezetőkkel, hogy amit stratégia címen erőltetnek, annak semmi értelme. Amerikát a világnak azon a részén nem lehet legyőzni, ezért eljött az ideje, hogy Hanoi ne csak beszéljen a kompromisszumos megoldásról, hanem azt vegye is komolyan.¹¹⁷ Le Duan válaszában közölte, hogy Vietnam akár négy-öt évig is képes tovább harcolni. Ha az amerikaiak azután sem hátrálnak meg, akkor „Kína és más országok is bekapcsolódnak és akkor más jellegű háború lesz.”¹¹⁸ A vietnami pártfőtitkár azonban azt is hozzátette, hogy mindez nem jelenti azt, hogy Hanoi ne akarna rövid időn belül bé-

¹¹¹ Külügyi feljegyzés, „Péter–Rusk találkozó 1965-ben.” 1965. október 13., MOL, Külügyminisztérium, 1965, USA, TÜK iratok, IV-135-004912/1965, XIX-J-1-j, 13. doboz.

¹¹² Az MSZMP KB Külügyi osztálya feljegyzése Korom Mihály és Le Duc Tho beszélgetéséről, 1965. augusztus 5., MOL, Külügyminisztérium, 1965, Vietnam, TÜK iratok, IV-250-sz.-n./1965, XIX-J-1-j, 108. doboz.

¹¹³ Pehr Imre hanoi magyar nagykövet jelentése Péter Jánosnak, „Látogatás Le Duan elvtársnál,” 1965. szeptember 15., MOL, Külügyminisztérium, 1965, Vietnam, TÜK iratok, 004901/2/1965, XIX-J-1-j, 107. doboz.

¹¹⁴ Külügyi feljegyzés, „Péter–Rusk találkozó 1965-ben.” 1965. október 13., MOL, Külügyminisztérium, 1965, USA, TÜK iratok, IV-135-004912/1965, XIX-J-1-j, 13. doboz. 6.

¹¹⁵ Uo. 8.

¹¹⁶ Uo. 6.

¹¹⁷ „Jelentés az MSZMP KB delegációjának vietnami, koreai útjáról, pekingi tartózkodásáról és moszkvai átutazásáról,” 1965. december 30., MOL, Külügyminisztérium, 1965, Vietnam, TÜK iratok, IV-130-005834/1965, XIX-J-1-j, 107. doboz. 30.

¹¹⁸ Uo. 32.

két kötni. Le Duan szerint erre akár egy éven belül sor kerülhet; ezért kombinálják a katonai és a politikai harcot. Megismételte továbbá Le Thanh Nghi és Le Duc Tho Budapesten, valamint saját Hanoi-ban tett közlését, amely szerint egyelőre nem töreksenek az ország újraegyesítésére.

A Fock-küldöttség tehát nem tudta döntően befolyásolni a vietnamiak gondolkodását, a szovjet blokk üzenetét azonban félreérthetetlen formában eljuttatta a címzetthez, valamint megerősítést kapott Hanoi tárgyalási feltételeiről. A magyar delegáció jóval sikeresebben teljesítette küldetése másik, a kínai befolyás ellensúlyozását célzó részét. A vietnami PB egyhangúlag elfogadta Fock erre vonatkozó „javaslatait:” hozzájárult, hogy a Vietnamban megkezdett „eszmezsere” folytatása érdekében egy PB-tagot küldjön Budapestre; belegyezett, hogy Magyarország katonai attasét küldjön Hanoi-ba; valamint megígérte, hogy a továbbiakban a vietnami fél a kétoldalú érintkezés minden lehetséges formáját felhasználva, rendszeres tájékoztatást nyújt a háború menetéről.¹¹⁹

Budapest jól összehangolt októberi akcióit követően, november 24-én Dobrynin washingtoni szovjet nagykövet biztosította McGeorge Bundy-t, Johnson nemzetbiztonsági tanácsadóját, hogy szemben a rövid májusi bombázási szünettel, egy hosszabb, 12-20 napos moratórium alatt „intenzív diplomáciai erőfeszítésekre” kerülne sor.¹²⁰ Válaszul 1965. december 23-án Rusk a hivatalába kérte Radványit és közölte vele az Egyesült Államok kormányának 12-pontos rendezési javaslatát.¹²¹ Rusk — többször hivatkozva a Péterrel folytatott októberi beszélgetésre — megkérte Radványit, hogy üzenetét juttassa el Péterhez, valamint közölte, hogy amennyiben a magyar külügyminiszternek bármilyen további értesülése lenne Hanoi szándékait illetően, azt nagyon szívesen meghallgatná. Közölte továbbá, hogy a karácsonyi ünnepek idejére, egyelőre 30 órányi időtartamra, délen beszüntetik a harci cselekményeket, északon pedig a bombázást.

Másnap Komócsin Zoltán, a KB külügyi titkára telefonon engedélyt kért Jurij Andropovtól (ekkor az SZKP KB Szocialista Országok Együttműködési Főosztálya vezetője) az amerikai békejavaslat továbbításához.¹²² Miután Andropov hozzájárult, Fock Jenő Rusk üzenetét eljuttatta a VDK budapesti nagykövetéhez, valamint átadta az októberi hanoi megállapodás alapján éppen Budapesten tartózkodó Le Thanh Nghi-nek. Ezt követően 1966. január 7-ig Budapest közvetítésével számos üzenetváltásra került sor Washington és Hanoi között. Mindaddig a vietnamiak nem zárkóztak el a tárgyalásoktól, sőt január 4-ei üzenetükben közölték, hogy álláspontjuk ismertetése céljából készek bárkivel kapcsolatba lépni, beleértve az amerikaiakat is. A magyar vezetést így teljesen

¹¹⁹ Uo. p 15-16., 25-26.

¹²⁰ Memorandum of Conversation between the President's Special Assistant for National Security Affairs (Bundy) and the Soviet Ambassador (Dobrynin), 24 November 1965. FRUS 1964-1968, Volume XIV: The Soviet Union, February-December 1965. Washington 2001. 356-357.

¹²¹ Radványi jelentése „a vietnami ügyben folytatott megbeszélésekről.” 1966. január 22., MOL, Külügyminisztérium, 1966, USA, TÜK iratok, IV-135-001131/1965, XIX-J-1-j, 15. doboz.; valamint Memorandum of Rusk-Radványi conversation. 23 December 1965. FRUS 1964-1968, Volume III: Vietnam, June-December 1965. Washington 1996. 688-691.

¹²² Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve, 1966. január 4., MOL M-KS 288.f.5/384.ő.e. 11.

váratlanul érte Hanoi január 15-én átadott ingerült hangú jegyzéke, amelyben közölte, hogy az amerikaiak javaslatai csak azt a célt szolgálják, hogy félrevezessék a közvéleményt.¹²³ Ennél súlyosabb, hogy a vietnamiak figyelmeztették Pétert: amennyiben a Radványi és Rusk közötti megbeszélések tartalmát az amerikaiak nyilvánosságra hozzák, „az ügynek sajnálatos folytatásai lesznek.”¹²⁴ Ezek után a helyzet tisztázása érdekében a magyar fél még több alkalommal érintkezésbe lépett a vietnamiakkal, Washington felé azonban további lépésekre nem vállalkozott. Az amerikai légierő január 30-án felújította a VDK elleni bombatámadásokat.

Radványi állítása szerint Péter kezdeményezése azért fulladt kudarcba, mert a magyar külügyminiszter „soha, semmilyen üzenetet vagy felhatalmazást nem kapott Hanoitól,”¹²⁵ A magyar levéltári anyag tanúsága szerint a bombázási moratórium időszakában Hanoi és Budapest között számos üzenetváltás történt, a magyar pártvezetés azonban Hanoitól valóban nem kapott, de nem is kért felhatalmazást a közvetítésre. Budapest elsősorban Moszkva felhatalmazása alapján járt el, annak tudatában, hogy a tárgyalások lehetőségét Hanoi sohasem zárta ki.¹²⁶ Kádár és kollégái tisztában voltak azzal, hogy a vietnami pártvezetés álláspontja nem egységes a tárgyalásokat illetően. Azt is tudták, hogy az egységes álláspont hiánya, a folyamatos kínai nyomás, valamint Hanoi Moszkva és Peking közötti óvatos lavírozása a VDP vezetőit arra készítette, hogy politikai szándékaikat „virágnyelven” közöljék a baráti országok diplomataival. Ily módon Kádárék a legfelsőbb vietnami vezetők 1965 folyamán tett nyilatkozatait akár felhatalmazásként is értelmezhetnék. Hanoi üzeneteinek „dekódolása” azonban nem volt kockázatmentes vállalkozás. Az MSZMP vezetői így fő feladatuknak azt tekintették, hogy Hanoiban átbillentsék a mérleg nyelvét, vagyis, hogy a vietnamiaknak a gyakorlatban bizonyítsák be: „szem-

¹²³ A magyar pártvezetés ekkor már tudta, hogy a lengyelek és szovjetek párhuzamosan zajló próbálkozása eredménytelenül zárult, így a „magyar csatorna” maradt az egyetlen folyamatban lévő kezdeményezés (l. az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve, 1966. január 21., MOL M–KS 288.f.5/385.ő.e. p. 15., 23.). 1966. január elején Jerzy Michałowski a lengyel kormány különmegbízottja, 1966. január 7–13. között pedig Alekszandr Seljpin, az SZKP PB tagja (1958–62 között a KGB vezetője) utazott Hanoi-ba, hogy a vietnami pártvezetést rávegye, üljön tárgyalóasztalhoz az amerikaiakkal. Utóbbihoz l. Pehr Imre Péternek, „Szovjet párt- és kormányküldöttség Hanoiban.” 1966. február 3., MOL, Külügyminisztérium, 1966, Vietnam, TÜK iratok, I-001408/1966, XIX–J–1–j, 114. doboz.

¹²⁴ L. Péter jelentése: „Diplomáciai lépések a vietnámi konfliktussal kapcsolatban.” In MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve, 1966. január 21., MOL M–KS 288.f.5/385.ő.e. 70.

¹²⁵ *Radványi J.*: *Delusion and Reality* i. m. 142.

¹²⁶ *Nguyen, L.–H. T.*: *The War* Politburo i. m. 20–21. 1966. január 24–25-én a magyar, a lengyel és a szovjet külügyminiszter egyeztető megbeszélést tartott Moszkvában. Az addig történtek ellenére, Hanoi tárgyalási szándékát illetően továbbra is biztató jelnek tekintették, hogy az észak-vietnami hadsereg a karácsonyi tűzszünet pillanatában felfüggesztett minden harcselekményt a déli országrészben. Hanoiból hazatérve Michałowski azt javasolta, hogy amennyiben a déli harcok és észak bombázása 25-éig nem újulnak ki, akkor Péter, Rapacki és Gromiko Moszkvában vitassa meg, hogy hogyan gyakorolhatnának maximális nyomást Washingtonra a bombázási szünet meghosszabbítása érdekében. Erdélyi Károly külügyminiszter-helyettes feljegyzése, „Küljanczyk nagykövet látogatása,” 1966. február 25., MOL, Külügyminisztérium, 1966, Vietnam, TÜK iratok, IV–43–4/E.K./1966, XIX–J–1–j, 112. doboz.

ben a kínai állásponttal, a diplomácia legalább olyan hatékony eszköz az amerikaiak legyőzésében, mint a fegyverek.¹²⁷

Habár Budapest békeközvetítési kísérlete nem volt mentes a spekulatív és manipulatív elemektől, jószolgálati jellegéhez aligha férhet kétség. Így az akció sikertelensége sem annak köszönhető, hogy a magyar kormány, kihasználva az amerikaiak „naivitását,” béketeremtés helyett valami egészen másra akarta felhasználni a bombázási szünetet. Naivnak valójában Moszkva és Budapest bizonyult, amikor elhitte, hogy Washington komolyan tárgyalni akar. Észak-Vietnam és az Egyesült Államok valójában már két évvel korábban, 1963 végén, egymástól függetlenül, de csaknem egy időben eldöntötte, hogy tárgyalásokba csak a döntő katonai győzelem kivívását követően bocsátkozik. Nem csoda, hogy Kádár János a PB 1966. január 21-ei ülésén — saját megfogalmazása szerint — „begerjedt.”¹²⁸ Ekkor derült ki ugyanis, hogy az amerikaiak kettős játékot űztek, a kezdetben érdeklődést mutató vietnamiak¹²⁹ pedig — úgy tűnik, részben kínai nyomásra¹³⁰ — végül visszatáncoltak, sőt mint láttuk, a kudarcért durva hangnemben a magyarokra háritották a felelősséget. Az amerikai források alapján ma már nyilvánvaló, hogy a vietnamiaknak igaza volt: Washington előre kiszámított végeredmény alapján tárgyalta. Az amerikai „békeofenzíva” 1965. december 18-án — tehát öt nappal a bombázás felfüggesztése előtt — írásba foglalt menetrendje szerint¹³¹ a bombázási szünet köré tervezett kiterjedt nemzetközi PR-kampány kettős célt szolgált. Egyrészt arra irányult, hogy további feszültséget gerjesszen a tárgyalások ügyében már egyébként is megosztott szocialista táboron belül. Másrészt a Kongresszus és a közvélemény „lélektani” felkészítését célozta a vietnami háború nagyarányú kiterjesztését szolgáló, a költségvetési kiadások drasztikus emelésével, a Vietnamban harcoló amerikai csapatok létszámának több százezer fős növelésével, sőt valószínűleg adóemeléssel és más megszorító intézkedésekkel járó kormányzati csomag 1966. januárra tervezett bejelentésére. Az amerikaiak mind Hanoi, mind Budapestet rendkívül előnytelen helyzetbe hozták, amikor a titkosnak ígért egyeztetési kísérletet nagydobra verték, hogy Vietnam biztosra vett elutasító válaszát köve-

¹²⁷ Radványi szerint ezt személyesen Gromiko mondta Péternek, amikor a magyar külügyminiszter 1965. szeptemberében — útban Észak-Korea felé — Moszkvában találkozott szovjet kollégájával. *Radványi J.: Delusion and Reality.* i. m. 54.

¹²⁸ Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve, 1966. január 21., MOL M-KS 288.f.5/385.ő.e. 21.

¹²⁹ L. pl. Komócsin Zoltán hozzászólását a PB január 21-ei ülésén (az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve, 1966. január 21., MOL M-KS 288.f.5/385.ő.e. 24.); valamint *Borhi L.: Magyar-amerikai kapcsolatok* i. m. 46.

¹³⁰ L. Nemes Dezső hozzászólását a PB január 4-ei ülésén (az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve, 1966. január 4., MOL M-KS 288.f.5/384.ő.e. 21.; valamint *Hershberg, J. G.: Peace Probes and the Bombing Pause* i. m. 23.

¹³¹ Draft Papers, „Outline of U.S. Public Position during a Suspension of Bombing, 4. *Very deep background or off the record.*” Washington, 18 December 1965, Top Secret, Sensitive, Johnson Library, National Security File, Country File, Vietnam, Vol. XLIII, Memos (B). Top Secret. In FRUS 1964-1968, Volume III: Vietnam, June-December 1965. Washington 1996. doc. 234.; L. még: Draft telegram, „literally eyes only,” Johnson to Henry Cabot Lodge, 18 December 1965, FRUS 1964-1968, Volume III: Vietnam, June-December 1965. Washington 1996. 653.; valamint *The Secret Diplomacy of the Vietnam War: The Negotiating Volumes of the Pentagon Papers.* Szerk. George C. Herring. i. m. 110.

tően, az egész világ előtt a hajthatatlan kommunistákat okolhassák a háború kiterjesztéséért.

Kádár a csalódás és az igazságtalan vádak miatt valóban kikelt magából. Az MSZMP főtitkára — szemben több PB-taggal, akik az amerikaiak viselkedését hozzá képest nagyobb empátiával közelítették meg — Washington és Pekinget egyaránt felelősnek tartotta a történetekért.¹³² Kádár, Hanoi sértő hangú jegyzékére reagálva indulatos hangnemben követelte, hogy a magyar akciónak haladéktalanul vessenek véget, az amerikaiak és a vietnamiak pedig kapjanak „világos választ.” Végül azonban néhány higgadtságát megőrző PB-tag, elsősorban Komócsin Zoltán, meggyőzte, hogy ezzel leginkább a kínaiak járnának jól:

„Elnézést kérek, de azt hiszem, Kádár elvtárs egy kicsit valóban begerjedt ebben a konkrét ügyben, s lehet, hogy nem is utoljára. A helyzet az, a legutóbbi politikai bizottsági ülésen felvetődött hogy itt van ez a „magyar csatorna,” ez a mi diplomáciai ügyködésünk, ami tulajdonképpen Péter elvtárs londoni látogatásával kezdődött. Az első és legfőbb kérdés az, hogy nyitva hagyjunk-e egy kis kaput, vagy bezárjuk ezt a csatornát. Egyszerűbb lenne bezárni, de akkor tulajdonképpen messzebb kerülünk attól, ahol voltunk és úgy érzem, ez kevésbé használna a vietnamiaknak is, a közös ügynek is. Ezért mondom, hogy talán Kádár elvtárs begerjedt, ha ilyen módon próbáljuk ezt a dolgot tovább folytatni, akkor ez azt jelenti, hogy itt nemigen lehetne bármit is elérni sem a vietnamiak, sem az amerikaiak részéről. [...] Az egész jelenlegi helyzetet a háttérből a kínaiak irányítják. Ha mi lezárnánk ezt az ügyet, akár az egyik, akár a másik vonalat, akár az amerikaiat, akár a vietnamit, valójában a kínaiaknak tennénk szolgálatot.”¹³³

Komócsin arra is felhívta a figyelmet, hogy Vietnam az amerikaiak számára is főként presztízkérdést jelent:

„[...] bennem az a vélemény alakult ki, hogy az amerikaiak tényleg tárgyalni akartak, a maguk módján. Ők nem mehetnek oda azzal, hogy beismerjük — amit mi mondunk — hogy vereséget szenvedtünk és tárgyaljunk. Úgy nézett ki, eleinte Vietnam is hajlott erre, de nem akarja egyik sem kimondani, hogy ülünk le. Vagyis függetlenül attól, hogy nem szubjektív [sic!], nem tetszik és nem is tetszhet, van egy szempont az amerikaiak presztízsében, amit mi kénytelenek vagyunk figyelembe venni. Nekik van ebben a dologban presztízsük.”¹³⁴

Végső soron a Politikai Bizottság egyetértett abban, hogy a kudarc fő oka az eseményeket a háttérből manipuláló kínai pártvezetés volt. A testület tagjai végül úgy döntöttek, hogy mind az amerikai, mind a vietnami fél számára mérsékelt hangú írásbeli választ küldenek, amelyben Péter János, a kormánytól kapott felhatalmazásra hivatkozva, helyteleníti az amerikaiak viselkedését, egyúttal azonban felajánlja mindkét félnek Budapest további közvetítői szolgálatait, amennyiben arra a felek igényt tartanak.¹³⁵

A PB döntése értelmében tehát a magyar kormány mindkét irányban nyitva hagyta a „kiskaput.” Szeptemberben Péter Hanoiba, majd októberben ismét Washingtonba utazott, hogy a szemben álló feleket megpróbálja rávenni

¹³² Kádár az amerikaiak viselkedését így jellemezte: „[...] mi feltételeztük azt a halvány reményt, hogy itt becsületes szándék is van és mi ennek megfelelően jártunk el. A későbbiekben önök megszegték a diszkréciót azzal, hogy 56 kormányon keresztül törekedtek nem tudom én mire és még a laikus számára is világossá vált, hogy az ügy iránti komolyság az önök részéről megszűnt.” Mindamellet Kádár is hangsúlyozta, hogy azért az amerikaiakat még a történetek fényében sem helyezné „közös nevezőre” a kínaiakkal (l. az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve, 1966. január 21., MOL M-KS 288.f.5/385.ő.e. 22.)

¹³³ Uo. 24.

¹³⁴ Uo.

¹³⁵ Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve, 1966. február 1., MOL M-KS 288.f.5/386.ő.e. 70.

a tárgyalásra. Rusk ezúttal is nyitottnak mutatkozott, a hanoi vezetés azonban továbbra sem bízott az amerikaiak őszinteségében, a tárgyalásokat nem tartotta időszerűnek. Péter ennek ellenére — most első ízben — ismertette Rusk-kal a vietnami vezetők által hangoztatott tárgyalási feltételeket abban a formában, ahogyan azt 1965–66 folyamán magyar pártvezetőkkel és diplomátákkal számos alkalommal közölték: „Észak-Vietnam nem érdekelt abban, hogy erőszakkal elfoglalja Dél-Vietnamot. Ugyanakkor érdekelt Dél-Vietnam jövőjét illetően.” [...] „Hanoi kész a 17. szélességi fokot tiszteletben tartani.”¹³⁶ Ez megegyezett Le Duc Tho, Le Duan és Le Thanh Nghi Dél-Vietnam neutralizálásával kapcsolatban a magyaroknak többször kifejtett álláspontjával. Rusk meglepetéssel fogadta Péter közléseit. Többször is elmondta, hogy ezek rendkívül fontos információk, amelyekről azelőtt nem hallott.¹³⁷

Pétert később azzal vádolták (többek között Radványi), hogy közléseit ezúttal is Hanoi felhatalmazása nélkül tette. A Péter–Rusk megbeszélésről készült amerikai¹³⁸ és magyar feljegyzésből azonban egyaránt kiderül, hogy Péter ezúttal sem állította, hogy Hanoi *nevében* beszél. Rusk, aki szintén gondosan ügyelt a játékszabályok betartására, háromszor is megkérdezte Pétert, hogy az általa elmondottak kinek a *véleményét* tükrözik. Péter erre minden alkalommal azt válaszolta, hogy Hanoi véleményét. A vietnami vezetők fenti nyilatkozatai fényében ehhez nem is férhet kétség. Péter saját felhatalmazását illetően konkrétan csupán a következő kijelentést tette: „Fel vagyok hatalmazva annak közlésére, hogy ha [az amerikaiaknak] van komoly, új kezdeményezésük, azzal kormányom kész komolyan foglalkozni.”¹³⁹ Péter tehát nem állított egyebet, mint azt, hogy bírja *Budapest* teljes felhatalmazását. A magyar külügyminiszter mindössze egyetlen olyan kijelentést tett, amely nem tükrözte sem Hanoi Budapest által megismert véleményét, sem a valóságos helyzetet. Kijelentette ugyanis, hogy „Talán Peking is érdekelt lenne bizonyos feltételek mellett a kérdés rendezésében.”¹⁴⁰

Ezek után került sor a Központi Bizottság 1966. október 13-ai ülésére, ahol Kádár — habár még ezen a fórumon sem teljes őszinteséggel — feltárta a Vietnammal kapcsolatos magyar szerepvállalás indítékait. A KB ülés előzménye, hogy Brezsnyev és Andropov szeptember végén Budapesten járt és Kádárral megvitatta a nemzetközi helyzet időszerű kérdéseit is. A Politikai Bizottság külpolitikai beszámolóját Komócsin Zoltán adta elő. Komócsin a vietnami kérdés és azzal kapcsolatos magyar álláspont minden lényeges pontjára kitért, Kádár pedig ezekhez fűzött személyes kommentárt. Komócsin és Kádár egyaránt kiemelte, hogy a *szovjet* vezetők szerint a nemzetközi kommunista mozgalom leglényegesebb kérdése továbbra is a *kínai probléma*. Kádár ezzel szemben el-

¹³⁶ „Péter–Rusk megbeszélés,” New York, 1966. október 6., MOL, Külügyminisztérium, 1966, USA, TÜK iratok, IV-135-005244/1966, XIX-J-1-j, 15. doboz.; p. 7., 13.

¹³⁷ Uo. p. 7., 13., 17.

¹³⁸ Department of State, Executive Secretariat, Memorandum of Conversation on 6 October 1966 between Secretary of State Rusk and Hungarian Foreign Minister Péter, Secret/Nodis, NARA, RG 59, POL27-VIETS 10/18/66, box 3010.

¹³⁹ Uo. 16.

¹⁴⁰ Uo. 13.

mondja, hogy Brezsnyevéket „nyomatékosan” megkérték, hogy ne csak a kínai fejleményeket tűzzék napirendre és elemezzék, hanem tegyék ezt meg a vietnami helyzettel kapcsolatban is.¹⁴¹ Kádár ekkor szögezi le, hogy a magyar párt szerint a világpolitika, s így a nemzetközi kommunista mozgalom legfontosabb kérdése *a Vietnamban folyó háború*.¹⁴² Ez Péter New York-i lépései szempontjából is rendkívül lényeges momentum. (Az 1966. októberi Péter–Rusk találkozóra alig két héttel Brezsnyevék budapesti látogatását követően került sor.) A továbbiakban Kádár kifejtette, hogy Magyarország számára miért merül fel ez a kérdés másként és jóval hangsúlyosabban, mint Moszkva számára. A pártfőtítkárnak kénytelen volt bevallani, hogy az internacionalista segítségnyújtásról szóló propaganda csupán „bizonyos értelemben” igaz, „de nem abban az értelemben, ahogy annak idején hangoztattuk.”¹⁴³ Vietnamban minden szocialista ország támogatja „ilyen vagy olyan mértékben,” az viszont nem igaz, hogy „egységiesen fogunk fellépni az imperializmussal szemben, ha egy szocialista országot megtámad.” Hozzátette, hogy itt rögtön a helytelen kínai álláspontra kell hivatkozni, azt viszont „taktikai” és más „helyes” megfontolásból a pártvezetés nem tártá fel teljes mértékben még a párttagság előtt sem, a közvéleményről nem is beszélve. A probléma tehát az, hogy „nagyon nagy mértékű az elkötelezettségünk a vietnami háborúban, a vietnami elvtársak oldalán,” miközben a magyar vezetésnek fogalma sincs, hogy „tulajdonképpen honnan és miképp befolyásolják most a vietnami eseményeket — így a lényegét tekintve?”¹⁴⁴ A magyar kormány például hivatalos nyilatkozatban kötelezte magát, hogy, ha vietnamiak kérik, Magyarország önkénteseket küld Vietnamba.¹⁴⁵ Kádár elmagyarázta, hogy ez gyakorlatilag hivatalos hadba lépést jelentene, mert a „világon mindenki tudja,” hogy egy szocialista országból állami döntés nélkül semmiféle önkéntesek nem mehetnek.¹⁴⁶ Magyarország tehát a vietnamiak egyoldalú döntése alapján belépne az Egyesült Államok elleni háborúba, de „Hogy minek alapján és hogyan és miképp, abban mi nem leszünk konzultánsok, mint ahogy eddig sem voltunk.”¹⁴⁷ Kádár az előállt helyzetért a kínaiak elleni presztízsharcra koncentrálni szovjeteket és a részben felelőtlen, részben kínai befolyás alatt álló vietnamiakat okolta. Ekkor szögezte le, hogy mindezek együttesen az összes szocialista ország létét fenyegetik és könnyen újabb világháborúhoz vezethetnek. Végül ez az oka, hogy Magyarország ilyen mélyen „elangazsálta,” azaz elkötelezte magát Vietnammal kapcsolatban. A magyar–amerikai kétoldala-

¹⁴¹ Az MSZMP KB ülésének jegyzőkönyve, 1966. október 13., MOL M-KS 288.f.4/83.6.e. 34.

¹⁴² Uo.

¹⁴³ Uo. p. 34–35.

¹⁴⁴ Uo. 35.

¹⁴⁵ „Előterjesztés az MSZMP KB Politikai Bizottságához,” 1965. május 6., MOL, Külügyminisztérium, 1965, Vietnam, TÜK iratok, Kü/1062, XIX–J–1–j, 107. doboz.

¹⁴⁶ Az MSZMP KB ülésének jegyzőkönyve, 1966. október 13., MOL M-KS 288.f.4/83.6.e. 36.

¹⁴⁷ Magyarország tehát önkénteseket „hivatalosan” nem küldött Vietnamba. Katonai és polgári szakértőket, valamint orvosokat viszont annál inkább (l. pl. Kardos János vezérőrnagy, MNV KF H. 4. Csoportfőnök feljegyzése a Külügyminisztérium részére, „Katonai szakértői csoport kiutazása Vietnamba,” 1967. október 14., MOL, Külügyminisztérium, 1967, TÜK iratok, 00585/42/1967., XIX–J–1–j, 94. doboz.; Sík Endre külügyminiszter előterjesztése, „Magyar orvoscsoport kiküldése a VDK-ba,” 1958. április 9., MOL, Külügyminisztérium, 1967, TÜK iratok, 001937/4/1958., XIX–J–1–j, 7. doboz.;

lú kapcsolatok javításához fűződő magyar érdekekről azonban Kádár még a KB előtt sem beszélt. Ilyen kényes kérdéseket csak a pártvezetés legbelső köreiből, a Politikai Bizottság ülésein lehetett megvitatni.

A probléma megoldása érdekében az MSZMP — a konfliktus politikai rendezését célzó titkos diplomáciai erőfeszítésein kívül — három irányban tett lépéseket. Kádár Brezsnjevnek és Andropovnak javasolta, hogy az SZKP értékelje újra és vessen „igen alapos elemzés” alá a vietnami kérdés politikai, katonai, gazdasági és minden egyéb vonatkozását, valamint „az összes lehetséges variánsokat kidolgozva,” készítsen terveket a különböző esetek megoldására, illetve a kérdés végleges rendezésére. Javasolta továbbá, hogy a szovjet–kínai konfliktus miatt a szocialista táboron belül kialakult ellentétek rendezésére hívjanak össze nemzetközi tanácskozást, vagy ha ez nem megy, az SZKP hivatalos nyilatkozatban, egyértelmű formában közölje ezzel kapcsolatos állásfoglalását.¹⁴⁸ Harmadik lépésként a Politikai Bizottság határozata alapján az MSZMP levélben fordult a Varsói Szerződés tagállamaihoz, amelyben meghívta Budapestre a testvérpártok illetékes képviselőit, hogy vitassák meg, miként lehetne hatékonyabbá tenni a Vietnam számára nyújtott támogatást „segítségnyújtásunk egymás közötti koordinálása útján.”¹⁴⁹ Ez utóbbi kezdeményezés arról árulkodik, hogy a Varsói Szerződés tagállamai — Hanoi legnagyobb örömeire — egymástól teljesen függetlenül és tervszerűtlen módon ömlesztették Vietnamba gazdasági és katonai segélyeiket. A vietnamiak így a szükséges eszközök többszörösével gazdálkodhattak, amely egyrészt nem segítette a hatékony felhasználást (így közvetve hozzájárult konfliktus elhúzódásához), másrészt a segítséget nyújtó szocialista országokra — így Magyarországra is — egyénileg aránytalanul nagyobb terheket rótt, mintha a támogatás összetételét és időbeli ütemezését összehangolták volna. Brezsnjev, Kádár észrevételeire reagálva a következő válaszokat adta: A nemzetközi tanácskozás kérdését írásos formában ne vessék fel a testvérpártoknak, de „az előkészületeket óvatosan folytatni kell.”¹⁵⁰ A Szovjetunió Vietnam felé tovább folytatja a „meggyőző munkát,” ugyanakkor az USA felé politikai nyomást gyakorol. A vietnami segélyek koordinációjával kapcsolatos magyar kezdeményezést pedig a román és — némileg meglepő módon — a lengyel pártvezetés ellenállása miatt a PB október 27-én véglegesen levette a napirendről.¹⁵¹ Gomulka lengyel pártfőtitkár a kommunista pártok október 16–22 között Moszkvában megtartott tanácskozásán közölte, hogy nem támogatja a magyar javaslatot. Gomulka reakciója már csak azért is meglepő, mert miközben a koordinációt elutasította, maga panaszkodott, hogy a hai-phongi kikötőben hónapokig álltak a lengyel hajók. A kirakott áruk egy része tönkrement, mert a vietnamiak nem tudták elszállítani.¹⁵² Elutasító válaszát

¹⁴⁸ Az MSZMP KB ülésének jegyzőkönyve, 1966. október 13., MOL M-KS 288.f.4/83.ő.e. 27.

¹⁴⁹ Uo. 18.

¹⁵⁰ Uo. 29.

¹⁵¹ A kezdeményezés elindításáról a PB augusztus 23-án döntött (l. az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve, 1966. augusztus 23., MOL M-KS 288.f.5/403.ő.e. 3.). Leállításához l. MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve, 1966. október 27., MOL M-KS 288.f.5/408.ő.e. 2.

¹⁵² Gaiduknál bőséges információt találunk a szovjetek és vietnamiak közötti állandó feszültségről a Vietnamba szállított szovjet katonai felszerelések hanyag, szakszerűtlen és pazarló használata miatt.

azzal indokolta, hogy egy ilyen tanácskozás semmit sem változtatna a helyzeten.¹⁵³ Brezsnyev ugyanakkor azzal a javaslattal állt elő, hogy a Varsói Szerződés Külügyminiszterei dolgozzák ki „egy új diplomáciai offenzíva” részleteit.¹⁵⁴

Maradt tehát a titkos diplomácia, e téren azonban a jelek szerint a lengyelek mindenkinél közelebb jutottak a megoldáshoz. Lengyel kezdeményezésre a vietnami pártvezetés december 4-én titokban Varsóba küldte képviselőjét, hogy az ottani amerikai külképviselet megbízottjával közvetlen érintkezésbe lépjen. (Ez egyúttal azt is bizonyítja, hogy Péter Hanoi tárgyalási szándékát illető októberi kijelentései távolról sem voltak légből kapottak.) A vietnami diplomata azonban hiába várakozott napokon át, az amerikai képviselő nem jelentkezett.¹⁵⁵ Végül a varsói kezdeményezésnek az amerikai légierő vetett véget. Mielőtt a két fél diplomatái közötti kapcsolatfelvételre sor kerülhetett volna, szerencsétlen (vagy szándékosan rossz) időzítéssel, légitámadást intéztek Hanoi ellen. A vietnamiak ezek után elzárkóztak minden további érintkezéstől.

Végül, 1967. februárjában a Szovjetunió maga is kísérletet tett a két fél közötti közvetítésre.¹⁵⁶ Miután ez a kezdeményezés is kudarcba fulladt, mind Hanoi, mind Moszkva lemondott arról, hogy közvetítőkön keresztül tárgyaljanak az amerikaiakkal.

Április folyamán a szovjet vezetés felülvizsgálta Washingtonhoz fűződő kapcsolatait és úgy döntött, ha a Fehér Ház nem változtat vietnami politikáján, akkor Moszkva fokozni fogja a Hanoiak nyújtott támogatását.¹⁵⁷ A legfontosabb kétoldalú és nemzetközi kérdésekben való megegyezéstől azonban nem zárkóztak el, „amennyiben az nem állt ellentétben az SZKP Vietnamra vonatkozó elvi álláspontjával.”¹⁵⁸ A magyar kormány, miután belátta, hogy a korai tárgyalásos rendezés valójában egyik félnek sem áll érdekében, maga is átértékelte addigi politikáját, és a fő hangsúlyt Hanoi katonai támogatására helyezte. Ebben a döntésben jelentős szerepet játszottak a DNFF katonai és politikai sikerei, valamint az amerikai stratégia szemmel látható sikertelensége is, amely a Johnson-adminisztráció számára egyre komolyabb belpolitikai problémákat okozott. A szovjet blokk vezetői 1966 végétől kezdtek optimistább színben látni a vietnamiak győzelmi esélyeit.¹⁵⁹ Ennek megfelelően 1967. májusában Czinege Lajos honvédelmi miniszter vezetésével magyar katonai küldöttség utazott Vietnamba. Hanoi-ban Czinege tárgyalt Le Duan pártfőtitkárral, Nguyen Van Tiennel, a DNFF hanoi képviselőjével és Nguyen Vo Giap honvédelmi minisz-

lata miatt (l. pl. *Gaiduk, I. V.*: *The Vietnam War and Soviet–American Relations* i. m. 250–251.), de ugyanez visszatérő téma a magyar forrásokban is (l. pl. „Tanulmány a vietnami–kínai kapcsolatokról,” 1967. szeptember 13., MOL, Külügyminisztérium, 1967, Vietnam, TÜK iratok, 1–004434/1967, XIX–J–1–j, 95. doboz. p 7–8.; Pehr Imre Péternek, „Le duc [sic!] Tho elvtárs moszkvai megbeszéléseiről,” 1967. január 19., MOL, Külügyminisztérium, 1967, Vietnam, TÜK iratok, 250–001223/1967, XIX–J–1–j, 93. doboz. p 3–4.)

¹⁵³ Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve, 1966. október 27., MOL M-KS 288.f5/408.ő.e. 69.

¹⁵⁴ Uo.

¹⁵⁵ *Hershberg, J.G.*: *Who Murdered „Marigold”?* i. m. 30–38.

¹⁵⁶ L. pl. *Dobrynin, A.*: *In Confidence* i. m. 155–156.

¹⁵⁷ Uo. 156–158.; valamint *Gaiduk, I. V.*: *The Soviet Union and the Vietnam War*. i. m. 118–124.

¹⁵⁸ *Dobrynin, A.*: *In Confidence* i. m. 158.

¹⁵⁹ L. pl. *Westad, O. A.*: *The Global Cold War* i. m. 189.

terrel is. A megbeszélések során a vietnami vezetők megismételték, hogy nem vetik el az USA-val való tárgyalás gondolatát, de katonai nyomás alatt, vagyis amíg Észak-Vietnamot bombázzák, nem hajlandók tárgyalni.¹⁶⁰ Átadták viszont az 1968 évi katonai segélyre vonatkozó igényeiket, amelyek Czinege jelentése szerint jelentősen meghaladták az 1967-re jóváhagyott segélykeretet. A honvédelmi miniszter a látogatásról készített beszámolójában maga is kiemelte, hogy a vietnamiak túlzott kérései abnormális helyzetet eredményeztek: a Vietnamban felhalmozott nagymennyiségű és soktípusú haditechnika megfelelő alkatrészellátás és javítási kapacitás nélkül egyre nehezebben megoldható — bizonyos területeken megoldhatatlan — feladatok elé állította a vietnami vezetést.¹⁶¹

Végjáték

A szovjetunió és az európai szocialista országok növekvő katonai támogatása birtokában¹⁶² a VDP 1967 folyamán megkezdte a közvetlen felkészülést egy Dél-Vietnam elleni általános offenzívára. A DNFF és az Észak-Vietnami csapatok 1968. január 30-án, a vietnami holdújév (Tet) napján egyidejű, meglepetésszerű és Dél-Vietnam egész területére kiterjedő támadást intéztek a saigoni rezsim csapatai és az amerikai haderő ellen. A VDP vezetése a „teljes pályás letámadástól” nem remélt végső katonai győzelmet, azt viszont feltételezte, hogy az offenzíva hatására a déli lakosság és a hadsereg jelentős része átáll a felszabadító erők oldalára, vagyis kirobban a régóta tervezett általános felkelés a saigoni rezsim és az amerikai megszállók ellen.¹⁶³ Ebben ugyan súlyosan tévedtek, a Tet amerikai belpolitikai hatása azonban felért egy általános felkeléssel. A kialakult patthelyzet előtérbe helyezte a tárgyalásos rendezést. A két fél képviselői 1968. május 10-én találkoztak először Párizsban. A tárgyalásos megoldás azonban továbbra is csak másodlagos szempont volt mindkét fél számára, a megbeszélések elsődleges célja az időnyerés volt. Így további négy évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a párizsi tárgyalásokon számottevő előrelépés történjen.

Az amerikai vezetés a közvélemény és a kongresszus nyomására 1969 májusa után megkezdte az amerikai csapatok fokozatos kivonását, egyúttal azonban hozzálátott, hogy a saigoni rezsim hadseregét felkészítse a harc önálló folytatására. Ezzel egyrészt lehetővé kívánták tenni a legkevésbé szegényteljes

¹⁶⁰ Jelentés a Magyar Népköztársaság katonai küldöttsége május 13-tól június 6-ig tartó távolléti útjáról. In MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve, 1967. június 13., MOL M-KS 288.f.5/427.ő.e. p 54–61.

¹⁶¹ Uo. 57.

¹⁶² Habár Moszkva és az európai szocialista országok 1965 végére annyit elértek, hogy Hanoi Pekingtől való gazdasági és katonai függősége, és ezzel együtt a VDK-ra nehezedő kínai nyomás lényegesen enyhült, teljes szakításra Vietnam és Kína között ekkor még nem került sor. Hanoi az 1966 közepétől a Kulturális Forradalom örületébe süllyedő Pekingtől fokozatosan elfordult, ám mind Moszkvától, mind Pekingtől továbbra is megszerezte az elérhető katonai és politikai támogatás maximumát, anélkül, hogy a két egymással rivalizáló kommunista nagyhatalom bármelyike mellett határozottan elkötelezte volna magát. Mindkettővel látványosan kacérkodott azonban, ezáltal ébren tartva a másik oldal „féltékenységét.”

¹⁶³ A témáról magyar nyelven bővebben l. *Magyarics T.*: Az Egyesült Államok i. m. 318–319.; valamint *Galántai Gábor*: A Tet offenzíva. Sic itur ad astra 14. (2002: 2-3. sz.) 297-343.

kivonulást Amerika mindmáig egyetlen „vesztes háborújából,” másrészt legalább a látszatát fenn akarták tartani annak, hogy Washington — egy különféle megkötésével — nem mondja fel egyoldalúan dél-vietnami szövetségesével szemben vállalt kötelezettségeit. A politikai áttörés 1972 októberében következett be, amikor a hanoi vezetés — ismét súlyos kudarccal végződött húsvéti offenzívája fényében — belátta, hogy döntő katonai győzelmet nem érhet el az amerikai csapatok teljes kivonása előtt. A szemben álló felek egy úgynevezett „standstill” vagy „status quo” tűzszüneti egyezmény kidolgozásában állapodtak meg. Ennek lényege, hogy mindkét fél megtartja a tűzszünet pillanatában általa birtokolt területeket, de nem törekszik újabbak megszerzésére, vagyis beszünteti a harcot, a csapatok pedig a helyükön maradnak a politikai megállapodás létrejöttéig. Ez az egyezés azonban, szöges ellentétben állt mindkét fél végső céljával. Hanoi sohasem mondott le az ország újraegyesítéséről, Washington pedig „politikai rendezés” alatt a déli Thieu-rezsim életben tartását és a koreai tűzszünethez hasonló megoldást értett.

Ebben a helyzetben kérték fel a Magyar Népköztársaságot, hogy Indonézia, Kanada és Lengyelország mellett negyedikként vegyen részt az NEFB munkájában. A hivatalos és nyilvános is hangoztatott álláspont szerint „a NEFB-ben való részvételt a magyar kormány attól az óhajtól vezérelve vállalta, hogy ily módon is hozzájáruljon mind a vietnami béke, mind pedig az általános nemzetközi enyhülés ügyéhez.”¹⁶⁴ A tárgyalásos rendezéssel kapcsolatban szerzett negatív tapasztalatai, valamint a tűzszüneti konstrukció nyilvánvaló életképtelensége fényében a magyar pártvezetés ezúttal úgy gondolta, mindkét cél elérésének legegyszerűbb és számára legelőnyösebb módja, ha a vietnami hazafiak mielőbb megnyerik a háborút. (Arra azonban senki, így a magyarok sem számítottak, hogy ez alig több mint két év leforgása alatt bekövetkezik.) A magyar fél ennek megfelelő instrukciókkal látta el a Dél-Vietnamba küldött magyar békefenntartó kontingens vezetőit. Czinege 1973. március 2-án egy Puja Frigyesnek küldött szigorúan titkos feljegyzésben felvázolta a NEFB magyar tagozatának „speciális” feladatait, „bár azok egy része” — írta a honvédelmi miniszter — „még ilyen okmányban sem kerülhet részletes kifejtésre.”¹⁶⁵ E szerint a magyar tagozatnak a Párizsi Egyezményben rögzített rendelkezések végrehajtásánál „lényegesen szélesebb és többértéű feladatot kell megoldania ahhoz, hogy elősegítse a szocialista országok, elsősorban a Szovjetunió Indokínára vonatkozó mindenirányú tevékenységének eredményességét.” A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a tűzszünet ellenőrzése során „egyértelműen a VDK és DIFK érdekeit kell képviselni. Ezt elsőrendű politikai feladatnak kell tekinteni, amit nem lehet ‘pártatlan magatartással’ végezni.” A magyar békefenntartók kiemelten fontos feladatként kapták a térségben alkalmazott korszerű amerikai

¹⁶⁴ „Tagságunk a vietnami Nemzetközi Ellenőrző és Felügyelő Bizottságban /NEB/,” 1973. március 9., MOL, Külügyminisztérium, 1973, Vietnami Nemzetközi Ellenőrző Bizottság Magyar Tagozata, TÜK iratok, XIX-J-63-a, 003109/1/1973, 20. doboz.

¹⁶⁵ Czinege Lajos feljegyzése Puja Frigyes külügyminiszter-helyettes részére, „A NEFB magyar tagozatának feladatai és irányításának elvei,” 1973. március 2., MOL, Külügyminisztérium, 1973, Vietnami Nemzetközi Ellenőrző Bizottság Magyar Tagozata, TÜK iratok, XIX-J-63-a, 003107/9/1973, 17. doboz.

haditechnikára vonatkozó „adatok és anyagok” megszerzését, mivel „egy esetleges jövőbeni háborúban ezek alkalmazására sor kerülhet és nem kellő ismeretük gátolhatja az ellenrendszabályok, vagy a szükséges haditechnika időben történő kifejlesztését.” A Néphadsereg vezetői úgy vélték, „Ez adott esetben befolyásolhatja a katonai erőviszonyokat és csökkentheti fegyveres erőink, haditechnikánk hatékonyságát.” A legkényesebb megbízatást azonban az első halálra ártatlannak tűnő „az érintett felek által kitűzött közvetlen és távlati politikai célkitűzések” megismerését, illetve a „katonai erőviszonyok értékelését” célzó feladatok jelentették. Ezek indoklásából ugyanis kiderül, hogy a magyar vezetés célja a „fegyveres harc részleges, vagy teljes felújítása lehetőségének és valószínűségének előrelátása” volt, vagyis a taktikai felderítés mellett a magyar vezetés a stratégiai felderítésre is nagy hangsúlyt helyezett. A katonai jelentésekből,¹⁶⁶ valamint amerikai forrásokból¹⁶⁷ kiderül, hogy ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy figyelemmel kísérték a dél-vietnami hadsereg csapatomozzásait, illetve az amerikai katonai és hírszerző szervek képviselőin keresztül igyekeztek információkat szerezni, annak érdekében, hogy egy esetleges nagyobb dél-vietnami offenzíva előkészületeiről a DIFK erőket időben értesíthessék. A DIFK hasonló szándékaival kapcsolatban pedig igyekeztek az amerikaiakat dezinformálni. Czinege végezetül kifejtette, hogy a felsorolt feladatok egy részét a NEFB magyar tagozatának összességében kell megoldania, „míg a feladatok más részét a NEFB biztosította fedésben, illegális módszerekkel tevékenykedő állománynak kell végrehajtania. A tevékenység folytatásához szükséges szervezeti és személyi feltételek biztosítottak.”¹⁶⁸

Nem kétséges tehát, hogy a NEFB magyar tagozata számára a „békefenntartói” feladatok ellátása csupán másodlagos szempont volt, de a Budapestről kapott utasítás szerint „pártatlanul” ezeket a feladatokat sem végezhetette. Ennek megfelelően a magyar küldöttség a politikai és katonai tevékenységek változatos eszköztárát felhasználva támogatta a vietnami kommunista erőket.¹⁶⁹ A legnagyobb jelentőségű magyar akció néhány részletéről Frank Snep, a saigoni CIA kirendeltség vezető stratégiai elemzője számolt be 1977-ben megjelent könyvében.¹⁷⁰ Snep nem kevesebbet állít, mint hogy a Saigonban, a NEFB diplomáciai fedésében dolgozó magyar hírszerzők sikeres dezinformációs tevékenység miatt a konfliktus utolsó évében a CIA téves helyzetértékelő jelentéseket

¹⁶⁶ L. Szőke Z.: Magyar békefenntartók Vietnamban i. m. 164–169.

¹⁶⁷ L. pl. „An Assist from the Hungarians.” In Col. William E. Le Gro: Vietnam from Cease-fire to Capitulation. U.S. Army Center of Military History, Washington 1981. 128.

¹⁶⁸ Saigonban a BM és a HM három önálló rezidentúrát állított fel: BM hírszerző, BM katonai elhárító és HM katonai hírszerző rezidentúra. A levéltári anyag alapján a hírszerző és elhárító szervek, valamint a NEFB polgári és katonai kontingense közötti együttműködés nem volt súrlódásmentes. A jelek szerint a hatáskörök és jogosultságok elkülönítése (vagyis a „ki kinek parancsol” és „ki kinek jelent” kérdések eldöntése) problémát okozott a társszervek vezetőinek (l. pl. „KÜM/BM/HM vizsgálóbizottság jelentése,” MOL, Külügyminisztérium, 1973, Vietnami Nemzetközi Ellenőrző Bizottság Magyar Tagozata, TÜK iratok, XIX–J–63–a, V–0027161/1973, 17. doboz.)

¹⁶⁹ A téma részletes kifejtését l. Szőke Z.: Magyar békefenntartók Vietnamban i. m. 149–175.

¹⁷⁰ Frank Snep: Decent Interval: An Insider's Account of Saigon's Indecent End Told by the CIA's Chief Strategy Analyst in Vietnam, New York 1977. Különösen: 89, 325–26, 381, 398, 431, 446, 466, 497. Ehhez l. még Richard Hale: A CIA Officer in Saigon. Vietnam Magazine (Harrisburg, PA). 16. (2003: 1. sz.) 29.

küldött Washingtonnak. Snapp az amerikai hírszerzés által elkövetett hibákért elsősorban volt főnökét, a saigoni CIA rezidentúra vezetőjét Thomas Polgar-t okolja. Snapp állítása szerint a „briliáns magyar hírszerzőtisztt,” Tölgyes Ernő vezérőrnagy — hivatalosan a magyar NEFB-küldöttség katonai kontingensének vezetője — elhitette az egykori magyar emigráns Polgar-ral, hogy van még esély a tárgyalásos rendezésre, illetve, hogy a magyarok figyelmeztetni fogják az amerikai követséget mielőtt az észak-vietnamiak nagyobb offenzívát indítanak.¹⁷¹ A magyar levéltári források szerint az „ellenkező irányú” információáramlás mindenképpen működött. A Polgartól szerzett katonai adatokat — a forrás személyére való konkrét hivatkozással — a magyar hírszerzés eljuttatta a vietnami és szovjet társszervekhez.¹⁷²

Az Egyesült Államok kormánya már 1973 márciusában elfogultsággal és részrehajlással vádolta a Magyar Népköztársaságot a NEFB-ben folytatott politikája miatt és közölte, hogy ez éreztetni fogja hatását a magyar–amerikai kapcsolatokban.¹⁷³ Alfred Puhán budapesti amerikai nagykövet április 9-én találkozott Puja Frigyes megbízott külügyminiszterrel (Péter éppen Japánban tartózkodott) és a hivatalos figyelmeztetést szóban is megerősítette. Puja az amerikai eljárást „szokatlan diplomáciai lépésnek” minősítette és meglepődött, hogy Washington az ügyet összefüggésbe hozta a magyar–amerikai kétoldalú kapcsolatokkal. Közölte továbbá a magyar kormány (nem hivatalos) álláspontját, amely szerint a NEFB működését elsősorban a kanadai delegáció elfogult viselkedése akadályozza.¹⁷⁴ A magyar kormány hivatalos választát Nagy János külügyminiszter-helyettes közölte Puhánnal április 14-én.¹⁷⁵ A magyar fél az amerikai „vádaskodást és fenyegetőzést” alaptalannak minősítette és visszautasította. Nagy leszögezte, hogy „a magyar delegáció nem engedi, hogy bárki is befolyásolja. A magyar fél a NEFB elé kerülő ügyekkel kapcsolatos véleményét a tények elfogulatlan vizsgálata alapján alakítja ki.” Nagy ugyanakkor rámutatott, hogy a problémát valójában Washingtonnak a saigoni rezsimmal szembeni elfogultsága okozza. Ennek ellenére a magyar kormány sajnálatát fejezte ki, hogy az amerikai vezetés a NEFB miatti „véleménykülönbséget” összekötötte a kétol-

¹⁷¹ Győri Sándor újságíró (1974. január 17–1975. január 13. között a magyar NEFB-küldöttség tagja) könyvében cáfolja, hogy az amerikaiak bármiféle „magyar összeesküvés” áldozatai lettek volna (l. Győri Sándor: Magyarok Dél-Vietnamban. B 1985. 97–98.).

¹⁷² L. pl. „A saigoni difk delegáció hírigénye,” 62/9-5903/74. 1974. december 10. „Control” BM III/I-6 objektum dosszié. ÁBTL 3.2.5. O-8-233. 2. p 199–201.; valamint „Feljegyzés a moszkvai magyar nagykövetségen folytatott megbeszélésről,” 1973. december 16. MOL, Külügyminisztérium, 1973, Nemzetközi Ellenőrző és Felügyelő Bizottság, TÜK iratok, 003308/1/1973, XIX–J–63–a, 17. doboz.

¹⁷³ „A Nemzetközi Ellenőrző és Felügyelő Bizottság tevékenysége/1973. január–szeptember,” 1973. október 1., MOL, Külügyminisztérium, 1973, Nemzetközi Ellenőrző és Felügyelő Bizottság, TÜK iratok, 003308/1/1973, XIX–J–63–a, 1. doboz.

¹⁷⁴ Budapest Embassy to State Department, 9 April 1973, Confidential, „SUBJECT: ICCS: Polish and Hungarian Obstructionism,” NARA, Nixon Presidential Materials (Nixon), National Security Council (NSC) Files, Country Files – Europe. box 693. Nagy jános box693 country files 505.jpg; Puja subject files boks 114 290.jpg

¹⁷⁵ Budapest Embassy to State Department, 14 April 1973, Confidential, „SUBJECT: ICCS: Polish and Hungarian Obstructionism,” NARA, Nixon, NSC Files, Vietnam Subject Files – State Cables Re: Ceasefire Misc. box 114.

dalú kapcsolatok kérdésével, mert — hangsúlyozta Nagy János — „a magunk részéről őszintén törekszünk a kapcsolataink javítására.” Puhan némileg tanácstalanul fogadta ezt az egyrészt agresszív, másrészt „rendkívül békülékeny” hangvételű magyar reakciót.

A saigoni magyar katonai hírszerző csoport szintén kényes feladati közé tartozott a kanadai NEFB-delegáció elleni szubverziós tevékenység végzése, illetve támogatása. A külügyi iratanyag tanúsága szerint a rezidentúra ezt a feladatot (is) sikeresen hajtotta végre. Többek között olyan titkos („Secret,” „Canadian Eyes Only,” „Destroy Pages on Reading”) kanadai dokumentumokat juttattak el a magyar kontingens vezetőihez, amelyeket legális úton nyilvánvalóan nem szerezhettek meg. Az egyik ilyen módon megszerzett kanadai parancsnoki memorandum¹⁷⁶ éppen a magyarok és a lengyelek elleni „harc” egyes aspektusait részletezi, megismerése így komoly előnyt jelenthetett a magyar vezetés saját taktikájának kialakítása során. A kanadaiak ugyanis hamar belátták, hogy a végtelen és hiábavaló szócsaták helyett célravezetőbb, ha önvédelemre rendezkednek be. A kanadai katonai kontingens tagjai már március–április folyamán részletes elemzést készítettek a magyar és lengyel NEFB-képviselők „kifinomult” nyomozati, kihallgatási és obstrukciós technikáiról, majd kidolgozták saját ellenintézkedéseiket.¹⁷⁷ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Kanada, mint NATO-tagország és az Egyesült Államok hagyományos szövetségese maga sem viselkedett az elfogulatlanság példaképeként NEFB-beli tevékenysége során.¹⁷⁸ Éppen a fent említett titkos kanadai dokumentumban szerepel a következő megállapítás: „Bizonyos határok között kijelenthető, hogy minél élesebben tiltakoznak a magyarok és a lengyelek [a kanadai állásfoglalás ellen], annál bizonyosabbak lehetünk abban, hogy tisztességes és pártatlan módon szolgáljuk az ARVN-t [a dél-vietnami hadsereget].”¹⁷⁹ A magyar delegáció ezzel kapcsolatos nehézségeit végül megoldotta, hogy Kanada 1973. július 31-én véglegesen kivonta képviselőit a Bizottságból. A magyar kormány Vietnammal kapcsolatos problémáit pedig nem egészen két évvel később a Vietnami Néphadsereg tavaszi offenzívája oldotta meg véglegesen. A sors iróniája, hogy az ostromlott Than Son Nhut-i légibázison rekedt utolsó magyar NEFB-képviselőket 1975. április

¹⁷⁶ McGregor ezredes (ICCS III. Körzet [Pleiku] kanadai kontingens parancsnoka) memorandum, 1973. május 23., MOL, Külügyminisztérium, 1973, Nemzetközi Ellenőrző és Felügyelő Bizottság, TÜK iratok, sz.n., XIX-J-63-a, 16. doboz.

¹⁷⁷ L. pl. „Hungarian and Polish Attitudes and Tactics” in „MCCD/ICCS, Investigative Processes, The First Hundred Days, 28 Jan – 8 May 73, Presentation by Major L.E. West, SO OPS, 4 May 1973, International Commission of Control and Supervision Vietnam, 1973, Library and Archives Canada (LAC), Central Registry Files, Record Group 24 [RG 24], Accession 1984–1985/166 [Acc. 84-85/166], 3350–14, Operations – Investigations, Vol. 1, Canadian Eyes Only, box 49.; vagy „Communist Questioning Techniques/Countering Obstruction” in „Investigations – Aide Memoire,” CANMILGP, ICCS Region III, Pleiku, 3 May 1973, LAC, RG 24, Acc. 84–85/166, 3350–14, Operations – Investigations, Vol. 1, Canadian Eyes Only, box 49.

¹⁷⁸ L. pl. *Victor Levant: Quiet Complicity: Canadian Involvement in the Vietnam War*. Toronto 1986. 231–254.; *Charles Taylor: Snow Job: Canada, the United States and Vietnam (1954 to 1973)*. Toronto 1974. 179.

¹⁷⁹ McGregor ezredes (ICCS III. Körzet [Pleiku] kanadai kontingens parancsnoka) memorandum, 1973. május 23., MOL, Külügyminisztérium, 1973, Nemzetközi Ellenőrző és Felügyelő Bizottság, TÜK iratok, NEB-32, sz.n., XIX-J-63-a, 16. doboz. 2.

29-én a CIA menekítette ki a „baráti” tüzérségi tűz alatt álló elhelyezési körletükből.¹⁸⁰

A konfliktus ezúttal távolról sem békés, ám gyors befejezését elősegítő közreműködése révén Budapest végül is elérte az éppen egy évtizeddel korábban kitűzött célját: nagymértékben hozzájárult a „békés egymás mellett élés,” vagyis az európai status quo fenntartása és a „szocializmus békés építése” útjában álló egyik legfőbb akadály elhárításához. Kádár János a budapesti dolgozók 1975. május 1-jei felvonulásán így őszinte örömmel üdvözölhette Saigon egy nappal korábbi elesését, a vietnami nép nagy győzelmét.¹⁸¹ Mindössze három hónappal később, 1975. augusztus 1-jén a Magyar Népköztársaság képviselőjében ugyanő írta alá a Helsinkii Értekezlet záróokmányát.

Konklúzió

A budapesti amerikai nagykövetségnek a CIA és a State Department számára 1966. decemberében készített jelentése arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyar értelmiség vezető körei szerint a magyar kormány nem használta ki megfelelő mértékben a vietnami helyzet által felkínált lehetőséget.¹⁸² A titkos amerikai jelentés megbízható és „bizonyítottan pontos” forrásokra hivatkozva azt állítja, hogy a magyar társadalmi elit köreiből uralkodóvá vált az a nézet, amely szerint a szovjet és magyar vezetés ostoba módon félreértette a vietnami helyzetet: nem ismerik fel, hogy *Amerika valójában helyettük vívja a vietnami háborút a kínaiak ellen*, akikkel így Moszkva végül kénytelen lesz saját maga szembenézni. Így tehát — a CIA magyar forrásai szerint — a vietnamiak Amerika elleni háborújában „Mi már megint a rossz oldalon fogunk harcolni.”

A „társadalmi elit” tehát éppúgy a hivatalos propaganda áldozatául esett, mint a társadalom szélesebb rétegei, holott — mint láttuk — nézetei többé-kevésbé megegyeztek a pártelit (nem publikus) véleményével. Kádár 1966. októberi beszédéből világosan kiérezhető, hogy a pártvezetés harcias nyilatkozatai és tényleges irányvonala közötti nyilvánvaló diszkrepancia a párttagságon belül is komoly feszültséget okozott. Az MSZMP vezetői erre a dilemmára nem is találtak megoldást, s ez csak tovább fokozta az iránti vágyukat, hogy a vietnami problémától minél előbb megszabaduljanak. Kádárék azonban jogosan érezheték úgy, hogy e téren jóval szűkebb a mozgásterük, mint például a lengyeleknek. A lengyel pártvezetés motivációi megegyeztek a magyar érdekekkel, ám a lengyelek sokkal jobban ügyeltek, ügyelhettek arra, hogy propaganda tevékenységük ne ártson a lengyel–amerikai kétoldalú kapcsolatoknak. Gomulkaék fő célja az volt, hogy a társadalom proamerikai beállítottságú csoportjai, különösen az értelmiség előtt lejárassák az USA politikáját. Ezt azonban igen óvatosan tették. Propagandájukban elsősorban nyugati forrásokat, főként az Egye-

¹⁸⁰ L. pl. Győri S.: Magyarok Dél-Vietnamban i. m. 130–135.; Snepp, F.: Decent Interval i. m. 497–498.

¹⁸¹ Népszabadság 1975. május 3. 3.

¹⁸² Budapest Embassy to State Department, 29 December 1966, „SUBJECT: Mood of Intellectuals at Year's End,” NARA, RG 59, Hungarian Relations, POL2–HUNG No. A–257, Confidential, box 2275. p 2–3.

sült Államokon belül elhangzó bírálatokból átvett anyagokat használtak fel, „mások szájába adva az amerikai agresszió bírálatát.”¹⁸³ Jakus Jenő varsói ideiglenes ügyvivő szerint ezt a politikai vonalvezetést elsősorban gazdasági megfontolások diktálták.¹⁸⁴ Kádáréknál azonban egyetlen szocialista ország vezetése sem jutott messzebb a gazdasági és társadalmi liberalizáció terén, így érthető módon a magyar pártvezetés viselkedésében a Moszkvához való lojalitás bizonyítása is mindenki másnál nagyobb hangsúlyt kapott. Ennek egyértelmű megnyilvánulása volt a Washington által is többször nehezményezett kirívóan éles hangú Amerika-ellenes propaganda, de részben ezt a célt szolgálta Vietnam erő feletti támogatása is.

Valójában a magyar és a szovjet vezetés vietnami stratégiája az 1960-as évek végéig éppen azon a meggyőződésen alapult, hogy a nemzetközi enyhülésre és a két világrendszer közötti békés kooperáció kibontakozására nem az amerikai beavatkozás, hanem Hanoi és Peking irreálisnak vélt politikája jelentette a legnagyobb fenyegetést. Ebben a tekintetben a szovjet blokk túlságosan is toleránsnak és hiszékenynek bizonyult az amerikai vezetéssel szemben. A helyzet lehetséges megoldását illetően Budapest és Moszkva véleménye között csupán árnyalatnyi eltérés mutatkozott, a két ország geopolitikai helyzete, s így külpolitikai prioritásai azonban lényegesen eltértek egymástól. Magyarország és a Szovjetunió egyaránt el akarta kerülni a konfliktus kiszélesedését, míg azonban Moszkva elsősorban nagyhatalmi pozícióját és presztízsét féltette, a nyitott gazdaságú, önellátásra képtelen, így intenzív külkereskedelemre utalt Magyarország számára létfontosságú volt a nyugati nyitás. Ma már nem kell találgatásokba bocsátkoznunk, ha meg akarjuk tudni, milyen érdekek motiválták az MSZMP arra irányuló törekvését, hogy az USA-t hozzásegítse a „Vietnamból való kiút megtalálásához.” A választ éppen attól a Radványi Jánostól kapjuk meg, aki publikus megnyilvánulásaiban mélyen elítélte Budapest Vietnammal kapcsolatos „ármánykodásait.” Radványi 1966. februárjában Horace Torbert amerikai diplomatának (1961–62 között az USA budapesti ügyvivője) kifejtette, hogy Magyarországot „önös érdekek” vezették, amikor a Washington és Hanoi közötti jószolgálati küldetést vállalta. A budapesti vezetés azért szorgalmazta a vietnami krízishelyzet mielőbbi megoldását, hogy előrelépés történjen olyan, általa *létfontosságúnak tekintett kérdésekben*, mint például a magyar–amerikai kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése.¹⁸⁵

Budapest azonban ebben a tekintetben nem volt teljesen kiszolgáltatott Moszkva szuperhatalmi érdekeinek. A magyar pártvezetés, habár rendkívül körülhatárolt módon, de rendelkezett a saját érdekei érvényesítéséhez szükséges eszközökkel. A nemzetközi kapcsolatok és a hidegháború kutatás területén belül külön szakirodalma van az ún. „indirekt dependencia” elméletének,¹⁸⁶ va-

¹⁸³ „Lengyel vélemények a vietnami problémákról,” 1965. április 24., MOL, Külügyminisztérium, 1965, Vietnam, TÜK iratok, 001330/36/1965, XIX–J–1–j, 108. doboz.

¹⁸⁴ Uo.

¹⁸⁵ Memorandum of conversation between Deputy Assistant Secretary Horace G. Torbert, Jr. and Hungarian Charge d'affaires ad interim Janos Radvanyi, 25 February 1966, NARA, RG 59, POL27–VIETS 2/25/66, box 9. 2.

¹⁸⁶ L. pl. *Hope M. Harrison*: *Driving the Soviets up the Wall: Soviet-East German Relations, 1953–1961*. Princeton University Press, 2003. Különösen: 1–11., 139–223., 237/n26, n30–31., 282/

gyis hogy a domináns hatalmak sok szempontból kiszolgáltatottak a gyengébb államoknak, mivel azok olyan stratégiai eszközök felett gyakorolnak ellenőrzést, mint a saját területük vagy gazdaságuk, amelyek elvesztése a nagyhatalmak számára akár teljes szövetségi rendszerük széthullásával járhat. Ez egy bizonyos pontig megfelelő alkupozíciót biztosíthat a kisállamok számára domináns szövetségeikkel szembeni gazdasági és politikai érdekeik érvényesítéséhez. Kádár 1965. áprilisi gazdasági jellegű kéréseivel szemben — hasonlóan az NDK, Kuba vagy éppen Vietnam kisebb-nagyobb horderejű „érdekérvényesítési” akcióihoz — Moszkva toleranciára kényszerült. Kádár ugyanakkor gondosan ügyelt arra, hogy Budapest Moszkva iránti lojalitásához ne férjen kétség. Míg például Románia az 1960–70-es években éppen a Szovjetunióval szembeni szövetségi hűségét „lebegtette,” addig a magyar pártvezetés egyrészt azt a látszatot keltette (s ezzel nem is járt messze a valóságtól), hogy gazdaságilag jelent „gyenge láncszemet,” másrészt, hogy a belső reformok szintén kizárólag a gazdaság területére korlátozódnak. A tapasztalat szerint ugyanilyen kölcsönös egymásrataltság jellemezte az Egyesült Államok és Tajvan, Dél-Korea, Pakisztán, Izrael vagy éppen Dél-Vietnam kétoldalú kapcsolatait.¹⁸⁷

A kisszövetségesek nagyobb alkuképességének azonban pozitív hatásai is voltak. Erre az egyik legjobb példa éppen a Hanoi és Washington közötti magyar békeközvetítési kísérlet. Szemben a *Delusion and Reality* alapkoncepciójával, Radványi János realitásérzékét bizonyítja az a megjegyzése, amelyet állítása szerint 1965. októberében Péter Jánosnak tett: „[...] a szovjet–kínai ellentétek miatt a Szovjetunió nem kockáztathatja meg, hogy közvetítői szerepet vállaljon Vietnamban, ezzel szemben Magyarország, mint kis ország, megteheti, vállalva az ezzel járó kisebb komplikációkat.”¹⁸⁸

Ebben az értelemben tehát nem teljesen helytálló az a korábbi vélekedés, amely szerint a magyar–amerikai viszony a Vietnam miatti szovjet–amerikai feszültség aktuális mértékétől függött, illetve, hogy a magyar vezetés teljes mértékben elfogadta volna a nemzeti külpolitika alárendelését a Szovjetunió érdekeinek. Az 1956 miatti befagyasztott magyar–amerikai nagykövetségi kapcsolatok felújítására éppen a különböző indokínai békekísérletek kudarca miatt mélypontra süllyedt szovjet–amerikai viszony idején, a vietnami háború tetőpontján, 1967–68 folyamán került sor. A Washington Post szerint például Radványi disszidálása a vietnami háborús feszültségek *ellenére* egyre javuló (increasingly good) magyar–amerikai kapcsolatok közepette történt. A vezető amerikai lap példaként szintén a két ország külképviseleteinek 1966. novemberi nagykövetségi szintre emelését említi.¹⁸⁹ Hasonlóan szemléletes, habár ezzel ellentétes előjelű példa, hogy a közvetítési kísérletekben, így azok kudarcában is közvetlenül érintett magyar vezetés a szovjeteknél sokkal jobban a szívére vet-

n13; a kisszövetségesek szerepét hangsúlyozó (pericentrikus) elmélethez általában l. *Tony Smith: New Bottles for New Wine: A Pericentric Framework for the Study of the Cold War. Diplomatic History* 24. (2000: 4. sz.) 567-591.

¹⁸⁷ L. pl. *John Lewis Gaddis: The Cold War: A New History. New York* 2005. 119-155.

¹⁸⁸ *Radványi J.: Delusion and Reality* i. m. 75.

¹⁸⁹ *L. J. Y. Smith and Chalmers M. Roberts: Top Hungarian Diplomat Here Defects. The Washington Post, 18 May 1967, (p A1) A10.* Ehhez l. még *Békés Cs.: Európából Európába* i. m. 246-247.

te az amerikaiak „képmutató” viselkedését. Az 1967 folyamán Budapesten tárgyaló amerikai diplomatákat meglepte, hogy a magyarok minden alkalommal olyan vehemenciával hozták elő a vietnami háború kérdését, amelyet nem tapasztaltak más kelet-európai országokban, de még a Szovjetunióban sem.¹⁹⁰ (Az amerikaiak ezt annak ellenére feltűnőnek találták, hogy tudatában voltak: Kádárék ezt „szükséges rossznak” tekintették. Nem hagyható ugyanakkor figyelmen kívül a szovjet blokk szintén említett 1967-es Vietnammal kapcsolatos „iránykorrekciója” sem.) Mindezekkel magyarázható, hogy amíg a budapesti amerikai nagykövetség már 1967 októberében megérkezett állomáshelyére, a washingtoni magyar nagykövetség beiktatására, csupán 1968 augusztusában, tehát azt követően került sor, hogy az amerikai és a vietnami fél 1968 májusában, Párizsban először ült tárgyalóasztalhoz.¹⁹¹

A magyar szigornak azonban volt egy másik, a szovjet–amerikai viszonytól, sőt Vietnamtól is teljesen független oka. Radványi János csupán egyike volt annak a három magyar diplomatának, aki 1965 októberé és 1967 májusa között, vagyis bő másfél év leforgása alatt politikai menedékjogot kért az Egyesült Államokban. Szabó László, a londoni magyar nagykövetség másodtitkára 1965. október 16-án, Bernát Ernő, a washingtoni magyar követség harmadtitkára pedig alig több mint három héttel Radványi előtt, 1967. április 21-én dezertált. Ráadásul mind a magyar, mind az amerikai források szerint Bernát és Szabó egyaránt diplomáciai fedésben dolgozó hírszerzőtiszteket voltak.¹⁹² Maga Radványi, mint párizsi ÁVH-rezidens már az ötvenes években dekonspirálódott, így 1962-es washingtoni kinevezésekor már nem volt ismeretlen az amerikai hírszerzőszervek előtt.¹⁹³ A példátlan disszidálási sorozatot a magyar hatóságok egyértelmű-

¹⁹⁰ Józán Sándor washingtoni ideiglenes ügyvivő jelentése Péternek, „Leddy S.D. miniszter-helyettes budapesti útja,” 1967. december 7., MOL, Külügyminisztérium, 1967, USA, TÜK iratok, 004036/2/1967, XIX–J–1–j, 12. doboz.

¹⁹¹ Borhi László szerint a Politikai Bizottság a magyar nagykövetség kiküldését elsősorban a Radványi-ügy miatt késleltette, s Vietnam ebben az esetben is csak mint a konfliktus miatt ismét erősödő szovjet–amerikai feszültség lecsapódása játszott szerepet (l. *Borhi L.: Magyar–amerikai kapcsolatok* i. m. 43.). Magyarics Tamás a külképviseletek követségi nagykövetségi szintre emelését összefüggésbe hozta a magyar békeközvetítési kísérlettel, az agrément-kérés késleltetését azonban ő is elsősorban a disszidálási ügyekhez köti (l. *Magyarics T.: Az Egyesült Államok és Magyarország* i. m. 595–596.)

¹⁹² Szabóhoz l. ÁBTL, „Oxford” R–8–015/1–6.; Memorandum of Conversation, Janos Radvanyi-Leslie C. Tihany, 16 May 1967, „SUBJECT: Hungarian Chief of Mission Asks for Refuge in US,” NARA, RG 59, Hungarian Relations, POL30–HUNG 5/16/67, box 2182. 2.; Bernáthoz Uo. 3.; ÁBTL „Barkács” R–8–020/1; *Mozsik Imre*: Washingtoni emberünk. (Hírszerző voltam Amerikában.) Bp. 1995. 196.; valamint mindkettőjükhez *Hedrick Smith: Defector Called Intelligence Aide*. The New York Times. 2 June 1967. 13.

¹⁹³ A Belügyminisztérium III/I Csoportfőnöksége vizsgálati anyagai szerint Radványi 1949–59 között „Tinta Pál” fedőnéven dolgozott az ÁVH majd a BM titkos munkatársaként. Ankarai, párizsi, berni és damaszkuszi külszolgálat után, 1959-ben „tanácsosi” beosztásban ismét Párizsba akarták helyezni, vízumkérelmét azonban a francia hatóságok elutasították. Februártól a KÜM IV. politikai osztályát, majd decembertől — rendkívüli követ és meghatalmazott miniszteri rangban — a III. politikai osztályát vezette. Az ÁVH (BM) ekkor „beosztására való tekintettel” kizárta a hálózathoz (l. ÁBTL, 3.2.9. R–8–016/2. 31.). 1960. márciusában a Külügyminisztérium protokoll osztályának élére került. Rangjának változatlanul hagyása mellett 1961 decemberében nevezték ki a washingtoni követség vezetőjévé ideiglenes ügyvivői minőségben. A Belügy saját megfogalmazása szerint azonban, „Annak ellenére, hogy Radványi nem volt többé a BM titkosmunkatársa (sic!), a BM

en a CIA rovására írták, s úgy értékelték, hogy ezáltal Washington szándékosan a kétoldalú kapcsolatok rontására törekszik. Mindössze négy nappal Radványi szökését követően a Belügyminisztérium egy hat pontból álló javaslatcsomagot terjesztett a pártvezetés elé, amelyben — többek között — konkrétan indítványozta, hogy a magyar fél válaszlépésként vizsgálja felül a washingtoni magyar külképviselet diplomáciai szintjét és képviselői létszámát, valamint a magyar nagykövét kinevezésével kapcsolatos álláspontját.¹⁹⁴ (Mint láttuk, a külképviselet szintjét alig több mint fél évvel korábban emelték követségi szintre.)

Kádár azonban a kétoldalú kapcsolatok drasztikus rontásához nem járult hozzá. Amíg Moszkva szemet hunyt a belső liberalizáció felett, sőt bizonyos mértékig bátorította is a „magyar kísérletet,” a nyugati kapcsolatok javításának és a belső reformoknak sem Vietnam, sem Kína, de még a Belügyminisztérium sem állhatta útját. Sőt, Vietnam adott esetben még hozzá is járulhatott az ország nemzetközi presztízsének emeléséhez, az Egyesült Államokhoz fűződő kétoldalú kapcsolatai javításához. A reformokat egyedül Moszkva állíthatta le. A gulyás kommunizmus lassú erjedésének azonban még ez sem vethetett gátat.

HUNGARY AND THE VIETNAM WAR 1962–1975

by Zoltán Szóke
(Summary)

Hungarian historiography has hitherto devoted little attention to the role of Hungary in the Vietnam War. This attitude has several causes, but the traditional view, according to which this role, like that played by the other Socialist countries, was limited to merely supporting the fight of the Vietnamese communists under the sign of proletarian internationalism via economic support and propaganda actions, is definitely false. Archival sources from Central Europe, Russia, China and the United States, which have been unearthed since the fall of the communist regimes, prove that the Soviet block, interested in normalising the international relations, regarded the conflict of Vietnam much more as a scene of the fraternal strife with Maoist China than as part of the struggle against American imperialism. Whereas the Soviet leadership publicly led a fierce propaganda war against Washington, secretly asked its smaller allies to influence the Vietnamese party leaders, allegedly manipulated by Beijing, in order to return to the „normal way”, that is, the way of negotiation. The

---

szervei úgynevezett hivatalos kapcsolatot tartottak vele. A Washingtonban dolgozó BM-hírszerzők másképpen kezelték őt, mint egyébként a misszióvezetőket szokták, jobban informálták, megbízták bizonyos operatív feladatokkal, s Radványi ismerte az operatív akciók hozzátétőleges időpontját” (I. ÁBTL, 3.2.9. R-8-016/6. 116.). Mindezek ismeretében kevésbé meglepő, hogy a Radványi szökésével kapcsolatos BM jelentések szerint nem zárható ki, hogy a CIA valamilyen módon kompromittálta az ügyvivőt (vagy egy közeli családtagját), és ez volt tettének valódi oka, szemben az általa széles körben hangoztatott politikai indíttatással (Péter intrikáival). (L. pl. BM feljegyzés, 1967. május 20., MSZMP Központi Szervei, Kádár János titkársága, MOL M-KS 288.f.47/740.6.e. 128.). Egyes szélsőséges vélemények szerint Radványinak nem volt semmi oka a disszidálásra, hiszen tudta, hogy a Politikai Bizottság 1966 novemberében hozzájárult nagyköveti kinevezéséhez, sőt a Szocialista Hazáért Érdemrenddel is ki akarták tüntetni (I. *Mozsik I.*: Washingtoni emberünk i. m. 196–199.). A levéltári források és Radványi politikai természetű nyilatkozatai közötti nyilvánvaló ellentmondások mindenesetre azt a látszatot erősítik, hogy az egykori diplomata döntése inkább magyarázható a Radványi által szintén gyakran sejtetett „magánjellegű” okokkal, semmint politikai indítékokkal.

¹⁹⁴ BM feljegyzés, 1967. május 20., MSZMP Központi Szervei, Kádár János titkársága, MOL M-KS 288.f.47/740.6.e. p 131–132.

Hungarian government, which tried to normalize Hungaro-American relationship, was ready to assume this task, and even wanted to convince the American leaders that negotiation with the Vietnamese was not entirely hopeless. Although these efforts have not been made the subject of any singular work, Hungarian and American historians did examine various aspects of the role of Hungarian foreign policy in the Vietnam conflict. Yet this is the first study to deal with the real ambitions of the Hungarian party leadership in Vietnam, as well as the details of the connection between the individual interests of Hungary and the Soviet-Chinese conflict, the personal fears of Kádár because of the hesitation of Moscow, and his anger at the insincerity of Washington and the perfidy of Beijing. The author of the present study is also the first to offer, in the wake of the sporadic attempts mentioned above, a comprehensive and chronological overview of the subject, based on his own research in the archives of Budapest, Washington and Ottawa.

Merényi-Metzger Gábor

AZ „ARADI VÉRTANÚK” KERESZTELESI ANYAKÖNYVI BEJEGYZÉSEI

Az alábbiakban az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc Aradon kivégzett mártírjainak eddig – szinte kivétel nélkül – publikálatlan kereszteleési anyakönyvi bejegyzéseivel ismerkedhetünk meg. A címben szereplő idézőjel pedig azt jelzi, hogy nem csupán az 1849. október 6-án kivégzett tizenhárom vértanúnak, hanem az 1849 augusztusa és 1850 februárja között ugyancsak a „Magyar Golgotán” mártírhalált halt további négy személynek a dokumentumai is közlésre kerülnek.¹

Az aradi cs. kir. rendkívüli haditörvényszék által halálraítéltek közül elsőként 1849. augusztus 22-én Ormai Norbert ezredest, a honvéd vadászezredek főfelügyelőjét – kötél által – végezték ki.

Öt követték október 6-án az aradi tizenhármak. A golyó általi halálra ítélt és kivégzett Dessewffy Arisztid, Lázár Vilmos, Schweidel József és Kiss Ernő; valamint a kötél általi halálra ítélt és kivégezett Ernst Pölt Ritter von Pöltenberg, Török Ignác, Lahner György, Knezić Károly, Nagysándor József, Karl Graf von Leiningen-Westerburg, Aulich Lajos, Damjanich János és gróf Vécsey Károly.

A „tizenhárom aradi vértanú” kivégzése után közel három héttel, október 25-én állították kivégzőosztag elé, a golyó általi halálra ítélt Kazinczy Lajos honvéd ezredest, aki mint egy önálló hadosztály parancsnoka tette le a fegyvert Zsibón, 1849. augusztus 25-én az oroszok előtt.

A vértanúk sorát Lenkey János tábornok követi. Igaz őt nem nevezhetjük a szó szoros értelmében vett vértanúnak, hiszen miután a vizsgálati fogságban megőrült, 1850. február 9-én „természetes” halállal hunyt el. Véleményem szerint azonban mégis őt tekinthetjük a tizenhatodik aradi vértanúnak, hiszen csak elborult elméje, majd tragikus halála miatt kerülhetett el kivégzett bajtársainak a sorsát.

Az utolsó Aradon vértanúhalált halt tiszt Ludwig Hauk honvéd alezredest volt, akit 1850. február 19-én, kötél által végeztek ki. Ő zárja tehát tizenhatedikként az Aradon mártírhalált halt szabadságharcos hősök sorát.

A hazai történetírás eddig adós volt néhány aradi vértanú teljes születési adatával. A tizenhét mártírhalált halt katonatiszt közül ugyanis négynek egyáltalán nem ismertük a pontos születési dátumát. Ernst Pölt Ritter von Pölten-

---

¹ Az „aradi vértanúk” születési adatait tartalmazó legfrissebb szakirodalom: *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848/49. évi szabadságharcban. Budapest, 2000.; *Katona Tamás*: Az aradi vértanúk. Budapest, 2003.; *Vértanúk könyve. A magyar forradalom és szabadságharc mártírjai 1848–1854.* Szerk.: Hermann Róbert. Budapest, 2007.

bergről annyit tudtunk, hogy Bécsben, 1807-ben vagy 1813 és 1814 között, Knezić Károlyról, hogy a horvátországi Veliki Grđevacon, 1808 körül, gróf Vécsey Károlyról, hogy Pesten, 1807-ben vagy 1809-ben, Ludwig Haukról pedig, hogy Bécsben, 1794 és 1799 között látta meg a napvilágot.

A többi tizenhárom vértanú – köztük elsősorban Ormai Norbert, Dessewffy Arisztid, Kiss Ernő, Lahner György és Nagysándor József – dokumentumainak a közlésével pedig kiegészítésre, illetve pontosításra kerülnek azok helytelen születési adatai. Az új adatok publikálásával tehát kiegészülhetnek a vértanúk életrajzai és válaszokat kaphatunk a születéseikkel kapcsolatban felmerült kérdésekre is.

Így át lehet majd írni a lexikonokat, a történelemkönyveket, a tudományos és a népszerűsítő kiadványokat, de még a különböző szobrok és az emléktáblák feliratait is. Nem beszélve arról, hogy az újabb dokumentumok adatai alapján el lehetne majd helyezni emléktáblát Ormai Norbert, Ernst Pölt Ritter von Pöltenberg, gróf Vécsey Károly és Ludwig Hauk eddig ismeretlen szülőházainak — már amelyik épület még áll — a falára.

Az alábbiakban közlésre kerülő keresztelési anyakönyvi bejegyzéseket számos levéltárból, illetve plébániai- és lelkészszégi irattárból sikerült összegyűjteni. Ha csak az országokat soroljuk fel, akkor is kilencet, Ausztriát, Csehországot, Horvátországot, Lengyelországot, Magyarországot, Németországot, Romániát, Szerbiát és Szlovákiát kell megemlítenünk.

Végezetül hangsúlyozni szeretném, hogy a felkutatott dokumentumok mindegyike keresztelési bejegyzés és mint ilyenek legtöbbször csupán a keresztelés időpontját adják meg és nem a pontos születési dátumot. A kor szokásainak megfelelően azonban – leginkább a gyakori csecsemőhalálozás miatt – a keresztség szentségének elnyerésére általában a születés napján, de legkésőbb az azt követő pár napban került sor. Így a vértanúk esetében is általában a két nap ugyanaz lehetett.

AZ „ARADI VÉRTANÚK” SZÜLETÉSI ADATAIRÓL

Ormai — vagy másképpen írva Ormay, 1848-ig pedig von Auffenberg² — **Norbert** ezredes a legfrissebb hadtörténeti szakirodalom szerint a csehországi Dobřanyban, 1813. augusztus 12-én, egy cs. kir. százados fiaként látta meg a napvilágot és római katolikus – 1849-től református – vallású volt.³

A Pilzeni Járási Állami Levéltárban (Státní Okresní Archiv v Plzni) található eredeti anyakönyvi bejegyzéséből azonban kiderül, hogy Norbert Anna (!) Johann Baptist (Norbert Anna Keresztelő János) von Auffenberget 1813. május 28-án – a dobřanyi Szent Miklós plébániatemplomban – keresztelték meg és így a születési ideje mindenképpen ezen időpont elé tehető. Ugyancsak ebből a dokumentumból tudhatjuk meg, hogy

² Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800–1893. Budapest, 1895. 20.

³ *Bona*: i. m. 549.; *Vértanúk könyve*: i. m. 209.

az édesapja, Johann von Auffenberg a cs. kir. hadsereg csehországi fedezettő és pótlovazási osztályának a főhadnagya, az édesanyja pedig Theresia von Link volt. (Ld. 1. sz. dok.)

Dessewffy Arisztid vezérőrnagy a legfrissebb hadtörténeti szakirodalom szerint az Abaúj vármegyei Csákányban, vagy másképpen Ósvacsákányban (jelenleg a szlovákiai Čakanovce), 1802. július 2-án, cserneki és tarkeői Dessewffy Gáspár földbirtokos és felsőkubinyi Kubinyi Júlia fiaként látta meg a napvilágot és evangélikus vallású volt.⁴

A csákányi evangélikus templom bejáratában található vörös márvány emléktáblán pedig az olvasható, hogy „*Itt keresztelték 1802. évi július hó 10-én Csákány szülöttjét, Dessewffy Arisztid 1848/49-iki hős tábornokot*”.⁵ Ennek azonban ellentmond a Kassai Állami Levéltárban (Štátny Archív v Košiciach) található eredeti ránkí (ma a szlovákiai Rankovce) — ide tartozott leányegyházként Csákány — anyakönyvi bejegyzés, mely szerint Dessewffy István Miksa Arisztidet 1802. július 16-án – az azóta már átépített csákányi evangélikus templomban – keresztelték meg. (Ld. 2. sz. dok.)

Véleményem szerint — mellyel a kassai levéltár munkatársai is egyetértenek — a fent említett dokumentumban a dátum mindenképpen elírás lehet. Ezen megállapításomat arra a tényre alapozom, mely szerint az anyakönyvben az 1-es sokkal halványabban van írva, mint a 6-os. Továbbá arra, hogy az anyakönyvben a bejegyzések mindenhol növekvő sorrendben követik egymást. Ez alól kivételt csupán Dessewffy és az őt követő személy, Galdon András keresztelési dátuma képez. Az előttük lévő dátum egyébként július 4-e, az utánuk következő pedig július 8-a. Dessewffy Arisztid tábornok helyes keresztelési dátuma tehát feltehetően 1802. július 6-a volt.

Lázár Vilmos ezredes a legfrissebb hadtörténeti szakirodalom szerint a Torontál vármegyei Nagybecskerekén (jelenleg a szerbiai Zrenjanin), 1817. október 24-én, szkárosi Lázár Pál cs. kir. huszártiszt fiaként látta meg a napvilágot és római katolikus vallású volt.⁶

A Nagybecskereki Történelmi Levéltárban (Istorijski Arhiv Zrenjanin) található eredeti anyakönyvi bejegyzés szerint Lázár Vilmos Ede Keresztelő János Rafaelt ugyancsak ezen a napon – az azóta már lebontott nagybecskereki Szent János plébániatemplomban, melynek helyén ma a római katolikus püspöki székesegyház áll – keresztelték meg. (Ld. 3/a. sz. dok.)

Sajnálatos módon az anyakönyvben nem szerepel az édesanya vezetékneve. Egyetlen irodalmi feldolgozás említi csupán meg, hogy Legbenforg Annának hívták.⁷ Ez az adat azonban egy félrefordítás eredménye. A ke-

⁴ *Bona*: i. m. 153.; *Katona*: i. m. 33.; Vértanúk könyve: i. m. 21.

⁵ Hol sírjaink domborulnak. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a mai Szlovákia területén. Szerk.: Görföl Jenő és Kovács László. Dunaszerdahely, 2003. 84.

⁶ *Bona*: i. m. 476.; *Katona*: i. m. 35.; Vértanúk könyve: i. m. 27.

⁷ *Kalapis Zoltán*: „Negyvennyolcnak nagy idejében”. Bácskaiak és bánátiai a szabadságharcban. Újvidék–Szeged, 1998. 120.

resztelési bejegyzésben ugyanis az áll, hogy „*Anna Leg. Consor.*”, azaz törvényes házastársa, Anna.

Lázár Vilmos kereszteléséről azonban egy másik helyen, az édesapa ezredének, a cs. kir. 1. huszárezrednek az anyakönyvében – mely az osztrák Hadilevéltárban (Österreichisches Staatsarchiv. Kriegsarchiv) – található is megemlékeztek. Ebből a dokumentumból pedig egyértelműen kiderül, hogy az édesanyát nemes Szilvinyi Annának hívták és a gyermek pontos születési dátuma pedig 1817. október 23-a volt. (Ld. 3/b. sz. dok.)

Schweidel – vagy másképpen írva Schweidl – **József** vezérőrnagy a legfrissebb hadtörténeti szakirodalom szerint a Bács-Bodrog vármegyei Zomboron (jelenleg a szerbiai Sombor), 1796. május 18-án, idősebb Schweidel József kincstári mérnök és Hirtl, vagy Hüttl Terézia fiaként látta meg a napvilágot és római katolikus vallású volt.⁸

A Zombori Történelmi Levéltárban (Istorijski Arhiv Sombor) található eredeti anyakönyvi bejegyzés szerint Schweidel József Antalt ugyancsak ezen a napon – az azóta már átépített zombori Szentháromság plébániatemplomban – keresztelték meg. A dokumentumból az is kiderül, hogy az édesapa ekkoriban városi jegyző volt, az édesanyát pedig Hiltl Teréziának hívták. (Ld. 4. sz. dok.)

Kiss Ernő altábornagy a legfrissebb hadtörténeti szakirodalom szerint a Temes vármegyei Temesváron (jelenleg a romániai Timișoara), 1799. június 13-án vagy 1799. július 3-án, nemes – 1807. július 10-től eleméri és ittebei⁹ – Kiss Ágoston földbirtokos és nemes Bogdanovics Anna fiaként látta meg a napvilágot és római katolikus vallású volt.¹⁰

A Nemzeti Levéltár Temes Megyei Igazgatóságának (Arhivele Naționale Direcția Județeană Timiș) őrizetében található eredeti keresztelési anyakönyvi bejegyzés szerint azonban Kiss Ernő József Jánost 1799. július 17-én – az azóta már lebontott Temesvár-belvárosi Szent György plébániatemplomban, vagy esetleg a római katolikus püspöki székesegyházban – keresztelték meg. (Ld. 5. sz. dok.)

Ernst Pölt Ritter von Pöltenberg — vagy másképpen írva Poelt Ritter von Poeltenberg —, azaz pöltenbergi Pölt Ernő lovag vezérőrnagy a legfrissebb hadtörténeti szakirodalom szerint a felső-ausztriai Wienben, azaz Bécsben, 1807-ben vagy 1814-ben, Leopold Pölt — 1810-től Pölt von Pöltenberg, 1827. május 8-tól pedig Ritter Pölt von Pöltenberg¹¹ — ügyvéd és földbirtokos, valamint Anna Kratochwill fiaként láthatta meg a napvilágot és római katolikus vallású volt.¹²

⁸ *Bona*: i. m. 187.; *Katona*: i. m. 37.; Vértanúk könyve: i. m. 33.

⁹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL). A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri Regii. 62. köt., 89–96.

¹⁰ *Bona*: i. m. 166.; *Katona*: i. m. 34.; Vértanúk könyve: i. m. 41.

¹¹ Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexicon. VII. köt. Wien, 1867. 196.; Adels Lexikon des Österreichischen Kaisertums 1804–1918. Wien-Freiburg-Basel, 1989. 456.; *Górzynski, Stawomir*: Nobilitacje w Galicji w latach 1772–1918. Warszawa, 1997. 288.

¹² *Bona*: i. m. 185.; *Katona*: i. m. 36.; Vértanúk könyve: i. m. 47.; *Hermann Róbert*: Mindig az elsők között. Poeltenberg Ernő, a szabadságharc tábornoka. Budapest, 1997. 7.

Hosszas kutatás után — mivel a 19. század elején 28 római katolikus plébánia működött az osztrák fővárosban —, végül a bécsi Szent István Főszékesegyház Levéltárában (Archiv der Metropolitan- und Domkirche zu St. Stephan in Wien) sikerült megtalálni az eredeti anyakönyvi bejegyzést, melyből kiderült, hogy Ernst Joseph Leopold (Ernö József Lipót) Pöltöt 1808. február 20-án — a Szent István főszékesegyházban, azaz Stephansdomban — keresztelték meg. (Ld. 6. sz. dok.)

Török Ignác vezérőrnagy a legfrissebb hadtörténeti szakirodalom szerint a Pest vármegyei Gödöllőn, 1795. június 23-án, idősebb nemescsói Török Ignác uradalmi gazdatiszt és Khorher — vagy Kohrer — Franciska fiaként látta meg a napvilágot és római katolikus vallású volt.¹³

A Gödöllői Római Katolikus Plébániahivatal irattárában található eredeti anyakönyvi bejegyzés szerint — melynek mikrofilm-másolata a Magyar Országos Levéltárban is megtalálható¹⁴ — Török János Ignácot ugyancsak ezen a napon — nagy valószínűséggel a helyi Szent János kastélytemplomban — keresztelték meg. A dokumentumból az is kiderül, hogy az édesapa ekkoriban gabonakereskedő volt, az édesanyát pedig Korherr Franciskának hívták. (Ld. 7. sz. dok.)

Lahner — vagy másképpen írva Láhner — **György** vezérőrnagy a legfrissebb hadtörténeti szakirodalom szerint a Turóc vármegyei Necpálon (jelenleg a szlovákiai Necpaly), 1795. október 6-án vagy október 22-én, Lahner József kincstári hivatalok és Folkusházy Rozália fiaként látta meg a napvilágot és római katolikus vallású volt.¹⁵

Említésre méltó adat, hogy Lahner tábornok az aradi kihallgatásakor besztercebányai születésűnek vallotta magát¹⁶ és ugyancsak ez az adat szerepel a halotti anyakönyvi bejegyzésében is.¹⁷

A Biccsei Állami Levéltárban (Státny Archív v Bytči) található eredeti anyakönyvi bejegyzés szerint azonban Lahner Antal György Necpálon született és 1795. október 22-én — a helyi Szent László plébániatemplomban — keresztelték meg. A dokumentumból az is kiderül, hogy az édesanya eredeti neve nem Folkusházy, hanem Lacsny Rozália volt. Ez a két család azonban egy és ugyanaz, mivel a folkusfalvi Lacsny család a folkusfalvi Folkusházy nevet is használta. (Ld. 8. sz. dok.)

Knezić — vagy másképpen írva Knezich, Knézich — **Károly** vezérőrnagy a legfrissebb hadtörténeti szakirodalom szerint a varasd-szentgyörgyi határőrezred területéhez tartozó Gergyevacon, azaz Veliki Grdjevacon (jelenleg a horvátországi Veliki Grdevac), 1808-ban, Philip Knezić cs. kir. határőrtiszt és Barbara Benko — vagy másképpen Benkó — fiaként látta

¹³ *Bona*: i. m. 188.; *Katona*: i. m. 37.; Vértanúk könyve: i. m. 57.

¹⁴ MOL. X 6657. A gödöllői római katolikus egyház anyakönyveinek mikrofilmmásolatai. A 5317. tek.

¹⁵ *Bona*: i. m. 173.; *Katona*: i. m. 34.; Vértanúk könyve: i. m. 63.

¹⁶ *Katona*: i. m. 390.

¹⁷ Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA). Kriegersarchiv (a továbbiakban: KA). Militärmatriken. Bd. 925. Sterberegister der K. k. Garnisons-Seelsorge Arad, 1850–1851. S. 2.

meg a napvilágot és római katolikus vallású volt.¹⁸ A Belovári Állami Levéltárban (Državni Arhiv u Bjelovaru) található eredeti anyakönyvi bejegyzésből azonban kiderült, hogy Knezić Károly Lajost 1808. szeptember 6-án — a veliki grđjevaci Sveti Duh, azaz Szentlélek plébániatemplomban — keresztelték meg. (Ld. 9. sz. dok.)

Sajnálatos módon az anyakönyvben nem szerepel az édesapa keresztnéve. A cs. kir. hadsereg sematizmusaiból, valamint Knezić Károly házassági anyakönyvi bejegyzéséből azonban tudjuk, hogy az Philip, azaz Fülöp volt.¹⁹

Nagysándor — vagy másképpen írva Nagy-Sándor, Nagy Sándor — **József** vezérőrnagy a legfrissebb hadtörténeti szakirodalom szerint a Bihar vármegyei Nagyváradon (jelenleg a romániai Oradea), 1804. október 17-én, egy nemesi származású ügyvéd fiaként látta meg a napvilágot és római katolikus vallású volt.²⁰

Nagysándor tábornok az 1849. augusztus 27-ei kihallgatásakor azt vallotta, hogy a Bihar vármegyei Nagyváradon született, 43 éves és katolikus vallású.²¹ Ugyancsak ezek az adatok szerepeltek az 1849. szeptember 26-án hozott ítéletében is, kivéve, hogy ott 45 évesnek írták.²² Az aradi halotti anyakönyvi bejegyzése szerint szintén nagyváradai születésű és 44 éves volt, igaz, itt református vallásúként van feltüntetve.²³ Végül pedig a cs. kir. katonai törzskönyvében az áll, hogy Nagyváradon, 1804-ben született és katolikus vallású.²⁴

Nagyváradon akkoriban három római katolikus egyházközség, a váradolaszi — melynek az anyakönyvei a plébánia irattárában találhatóak —, a várad-újívárosi és a várad-velencei — melyek iratai a Nemzeti Levéltár Bihar Megyei Igazgatóságának (Arhivele Naționale Direcția Județeană Bihor) a birtokában vannak — működött. Ezen plébániák 1803 és 1805 közötti keresztelési anyakönyveiben azonban nem szerepel sem a Nagysándor József, sem a Nagy-Sándor József, sem pedig a Nagy Sándor József név. Nem található bennük továbbá olyan 1804-ben született József keresztnevű törvénytelen gyermek sem, akinek a személyes adatai a későbbi tábornokra utalnának.

A keresett bejegyzés nincs továbbá a nagyváradai görög katolikus parókiák, valamint az evangélikus és a református egyházközségek anyakönyveiben — melyek mind a Nemzeti Levéltár Bihar Megyei Igazgatóságának az őrizetében találhatóak — sem. Ezután felmerült bennem a gyanú,

¹⁸ *Bona*: i. m. 172.; *Katona*: i. m. 34.; Vértanúk könyve: i. m. 71.; *Bodó László*: Knezić Károly honvéd tábornok. Eger, 1998. 17.

¹⁹ *Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthums*. Wien, 1816. 302.; *Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthums*. Wien, 1818. 309.; ÖStA. KA. Militärmatricken. Bd. 1799. Traungsbuch des K. k. Infanterie-Regiments Nr. 34.

²⁰ *Bona*: i. m. 181.; *Katona*: i. m. 36.; Vértanúk könyve: i. m. 77.; *Fleisz János*: A leghazafiasabb érzelmű tábornok. Nagysándor József (1804–1849). Oradea, 2004. 5.

²¹ *Katona*: i. m. 379.

²² *Katona*: i. m. 438.

²³ ÖStA. KA. Militärmatricken. Bd. 925. Sterberegister der K. k. Garnisons-Seelsorge Arad, 1850–1851. S. 2.

²⁴ ÖStA. KA. Grundbuchblätter des 2. Husaren-Regiment. Abg. I–III., Heft 1/99., Kt. 1135.

hogy Nagysándor József tábornok talán nem is Nagyváradon született. Igaz, hogy mind az aradi vallomásában és ítéletében, mind pedig a halotti anyakönyvi bejegyzésében ez az adat szerepel, de ezekben a dokumentumokban — mint például Lahner György esetében, akinél Besztercebányát említik születési helyként, valójában pedig Necpálon látta meg a napvilágot — előfordulnak hibák, elírások.

Egy ilyen, lehetséges születési helyként a Szatmár vármegyei Szatmárnémeti (jelenleg a romániai Satu Mare) neve merül fel a forrásokban. Testvérének, Kovács — vagy másképpen Schmidt — János orvosdoktor feleségének, Nagysándor Johannának az 1869. december 26-án kelt halotti anyakönyvi bejegyzésében ugyanis az szerepel, hogy „szatmári származású”.²⁵ Ugyancsak a szatmári származást erősítették nagybátyjának, dr. Nagysándor Imre kalocsai érseki orvosnak és feleségének a halotti anyakönyvi adatai. A források szerint ugyanis ők is szatmári származásúak voltak.²⁶

Ebből az időszakból a szatmári római katolikus anyakönyvek sajnálatos módon nincsenek meg. Nem találhatóak sem a Szatmári Római Katolikus Püspöki és Káptalani Levéltárban, sem a Nemzeti Levéltár Szatmár Megyei Igazgatóságán (Arhivele Naționale Direcția Județeană Satu Mare), sem pedig a székesegyházi plébánián. Szerencsénkre azonban az utóbbi helyen megvan az 1783 és 1976 között történt keresztelesek névmutatója, de abban Nagysándor — Nagy-Sándor, Nagy Sándor — József neve nem szerepel. (Néhány hónap múlva a plébánia irattárából mégiscsak előkerült maga az anyakönyv is, de — a mutatókönyv adataival egybehangzóan — 1800 és 1810 között ebben sincs megemlítve Nagysándor tábornok keresztelese.)

Ekkor a kezembe került egy, a bécsi hadmérnöki akadémia történetéről szóló monográfia, melyben a következő bejegyzés olvasható: „Nagy-Sándor, Karl von. Geboren am 26. Jan. 1806 zu Grosswardein. Vater ist Advocat in Pest... Karl von Nagy-Sándor diente bis zum Rittm. [Rittmeister] in der k. k. Armee. Später General in der Honvéd-Armee. Er wurde hingerichtet zu Arad am 6. Oct. 1849.”²⁷

Először azt hittem, hogy csak a keresztnevet írták el. Később azonban kiderült, hogy a fenti forrásnak mindössze az utolsó három mondta vonatkozik Nagysándor Józsefre. A születési adatok és a Károly keresztnév egy másik Nagy-Sándorra, a tábornok — eddig ismeretlen — öccsére utalnak. Hogy a két személy nem egy és ugyanaz, azt az is bizonyítja, hogy 1830-ban mind a ketten szerepelnek a cs. kir. hadsereg sematizmusában. „Jos. v. Nagy-Sándor”, mint a cs. kir. 2. huszárezred alhadnagya,

²⁵ Budapest-Alsóvízvárosi Római Katolikus Plébániahivatal. Meghaltak anyakönyve. 3. köt., 187., 90. fsz.

²⁶ Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár. V. 61. A Kalocsa-belvárosi római katolikus plébánia iratai. Meghaltak anyakönyve. 149/1850. fsz., 108/1855. fsz.

²⁷ Friedrich Gatti: Geschichte der k. und k. Technischen Militär-Akademie. I. köt. Geschichte der k. k. Ingenieur- und k. k. Genie-Akademie 1717–1869. Wien, 1901. 735.

„*Carl v. Nagy-Sándor*” pedig mint a cs. kir. 6. huszárezred kadétja.²⁸ Ráadásul ez a Nagy-Sándor Károly 1836-ban kilépett a hadseregből²⁹, míg József egészen 1846-ig szolgálta a császárt.

Itt a kutatást már majdnem feladtam, amikor is a kezembe került a tábornok nagybátyjának, dr. Nagysándor Imrének az egyetemi anyakönyvi bejegyzése. A dokumentum adatai szerint a Nagyváradon született, római katolikus vallású, 24 éves hallgatót 1799. november 21-én avatták orvosdoktorrá. De ami a leglényegesebb az az, hogy a vezetékneve nem Nagy-Sándor, vagy Nagy Sándor, hanem Sándor volt.³⁰ Ugyancsak ezen a néven, azaz Sándor Imreként szerepel egyébként — mint Szatmárnémeti város orvosa — egy Szatmár vármegyéről, 1809-ben megjelent monográfiában is.³¹

Így arra gondoltam, hogy Nagysándor tábornok talán Sándor József néven látta meg a napvilágot. Azt, hogy pontosan mi okból lett a Sándor családnévből Nagy Sándor, nem tudni, de azt igen, hogy erre az esetleges „névváltoztatásra” az 1810-es évek első felében kerülhetett sor.

Mint láttuk, 1809-ben Nagysándor Imrét még Sándor Imrének hívták, 1816-tól pedig az unokaöccse már Nagy-Sándor Józsefként szerepel az iskolai irataiban. Némi utánjárás után sikerült ugyanis megszerezni Nagysándor tábornoknak, a pesti piarista gimnázium 1816/17. és 1817/18. évi anyakönyveiben található bejegyzéseit. Ezek szerint, „*Josephus Nagy Sándor*” római katolikus vallású, magyar nemzetiségű, 13, illetve 14 éves — azaz 1803-ban született —, Bihar vármegyei, nagyvárad-i születésű volt. Ugyancsak ezekből a dokumentumokból derült ki — az, amely eddig egyetlen ismert forrásban sem szerepelt —, hogy az édesapját Józsefnek hívták és nyugalmazott pesti ügyész volt.³²

Ezen feltételezett névváltoztatás tényének, valamint az iskolai matrikulák adatainak (vallás, életkor, apja neve) az ismeretében, tehát még egyszer átnéztem a Nagyvárad-Olaszi Római Katolikus Plébánia (Parohia Romano Catholică Oradea-Olosig) irattárában található anyakönyveket, ahol végül sikerült megtalálnom a rég keresett eredeti keresztelési bejegyzést. Ebből pedig kiderült, hogy Sándor József és Tatzel — vagy más néven írva Tatzl, Taczel — Jozefa fia, József János Nepomuk 1803. augusztus 19-én született és augusztus 20-án — az azóta már átépített Nagyvárad-olaszi Szentlélek plébániatemplomban — keresztelték meg. (Ld. 10. sz. dok.)

Azt, hogy ez a Sándor József nevű gyermek azonos Nagysándor József tábornokkal, azt az a tény is bizonyítja, mely szerint ennek is volt egy Kár-

²⁸ Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes. Wien, 1830. 303., 310.

²⁹ Oesterreichische militärische Zeitschrift. Erstes Heft. Wien, 1834. 230.

³⁰ Semmelweis Egyetem Levéltára. 1/f. Az Orvostudományi Karon végzett hallgatók jegyzéke. 1. köt.

³¹ Szirmai Antal: Szathmár vármegye fekvése, története, és polgári esmérete. I. köt. Buda, 1809. 212.

³² Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára. III. 12. A pesti gimnázium levéltára. Anyakönyvek. 42a. köt., 43a. köt.

oly nevű öccse. A fentebb már említett Nagy-Sándor Károly ugyanis a források szerint 1806. január 26-án született, ez a Sándor Károly pedig ugyanezen a napon – igaz egy évvel korábban, azaz 1805-ben – látta meg napvilágot.³³

Karl Graf von Leiningen-Westerburg, azaz gróf Leiningen-Westerburg Károly vezérőrnagy a legfrissebb hadtörténeti szakirodalom szerint a hesseni Ilbenstadtban (jelenleg a németországi Niddatal elővárosa), 1819. április 11-én, Friedrich Ludwig Christian Graf zu Leiningen-Westerburg in Alt-leiningen földbirtokos és Eleonora Maria Breitwieser von Brettwitz fiaként látta meg a napvilágot és evangélikus vallású volt.³⁴

Mivel Ilbenstadtban akkoriban még nem volt evangélikus egyházközség, ezért a környékbeli lelkészségek anyakönyveiben próbáltam megtalálni a kereszteleési bejegyzést, de azt egyikben sem leltem meg. Nem volt továbbá a dokumentum a Hessen-Nassau Evangélikus Levéltár (Zentralarchiv der Evangelische Kirche in Hessen und Nassau), valamint a Wiesbadeni-, Darmstadti- és Marburgi Állami Levéltárak (Hessisches Hauptstaatsarchiv, Staatsarchiv Darmstadt, Staatsarchiv Marburg) birtokában sem. Végül az Ilbenstadti Római Katolikus Plébániahivatal (Katholische Pfarrgemeinde Ilbenstadt) irattárában sikerült megtalálni az eredeti anyakönyvi bejegyzést, melyből kiderült, hogy Karl August (Károly Ágost) Graf von Leiningen-Westerburg valóban 1819. április 11-én született és április 18-án — a helyi Szűz Mária, Szent Péter és Pál bazilikában — keresztelték meg. (Ld. 11. sz. dok.)

Aulich Lajos vezérőrnagy a legfrissebb hadtörténeti szakirodalom szerint a Pozsony vármegyei Pozsonyban (jelenleg a szlovákiai Bratislava), 1793. augusztus 25-én, egy vendéglős fiaként látta meg a napvilágot és római katolikus vallású volt.³⁵

A Pozsonyi Fővárosi Levéltárban (Archív Hlavného Mesta Slovenskej Republiky Bratislavy) található eredeti anyakönyvi bejegyzés szerint — melynek mikrofilm-másolata a Magyar Országos Levéltárban is megtalálható³⁶ — Aulich Flórán Lajost ugyancsak ezen a napon — az azóta már lebontott Pozsony-virág völgyi (Blumenthali) Nagyboldogasszony plébániatemplomban — keresztelték meg. A dokumentumból az is kiderül, hogy az édesapját Aulich Flóriánnak hívták és csapláros, azaz kocsmáros volt. Az édesanyjáról csupán annyit jegyeztek fel, hogy Terézia volt a keresztnéve. (Ld. 12. sz. dok.)

Szerencsénkre azonban a tábornok húgának, az 1801. április 2-án született Aulich Franciskának a kereszteleési anyakönyvi bejegyzéséből egyértelműen kiderül, hogy az édesanya vezetékneve Kiser volt.³⁷

³³ Nagyvárad-Olaszi Római Katolikus Plébániahivatal. Kereszteltek anyakönyve. 1. köt., 344.

³⁴ *Bona*: i. m. 174. o.; *Katona*: i. m. 35.; *Vértanúk* könyve: i. m. 85.

³⁵ *Bona*: i. m. 143. o.; *Katona*: i. m. 32.; *Vértanúk* könyve: i. m. 89.

³⁶ MOL. X 7769. A Pozsony-virág völgyi római katolikus egyház anyakönyveinek mikrofilmmásolatai. C 927. tek.

³⁷ Archív Hlavného Mesta Slovenskej Republiky Bratislavy. Zbierka cirkevnych matrík. Rímsko-katolícky farský úrad Bratislava-Blumenthal. Matrika narodených. Inv. č. 177., zv. 594., str. 240.

Damjanich — vagy másképpen írva Damjanić, Damjanics — **János** vezérőrnagy a legfrissebb hadtörténeti szakirodalom szerint a cs. kir. 2. báni határőrezred területéhez tartozó Stazán (ma a horvátországi Staza), 1804. december 8-án, egy cs. kir. határőrtiszt és egy Taborovich vezetéknévű asszony fiaként látta meg a napvilágot és görögkeleti vallású volt.³⁸

A különböző forrásokban azonban összesen négy helységnév is felbukkan a tábornok lehetséges születési helyeként. A cs. kir. 2. báni határőrezred területén lévő Staza (ma Horvátország), a cs. kir. 2. bántársági — helyesebben német-bántársági — határőrezred területén lévő Temesőr (ma a szerbiai Straža), a cs. kir. szlavón határőrezred területén lévő Szávaszentdemeter (ma a szerbiai Sremska Mitrovica) és Arad városa (ma Románia).

Az aradi születést az 1844. augusztus 30-án kelt házassági anyakönyvi bejegyzése említi meg.³⁹ A dokumentum szerint a 30 éves Damjanich János cs. kir. kapitány aradi születésű, temesvári lakos volt. Szávaszentdemeter pedig az aradi halotti anyakönyvi bejegyzésben szerepel.⁴⁰ A fenti két forrásnak azonban az aradi, illetve szávaszentdemeteri származásra vonatkozó részét semmiképpen sem tekinthetjük hitelesnek.

A Damjanich János életével foglalkozó írásoknak egy igen jelentős része Temesőrt adja meg a tábornok születési helyeként, de ez szintén hibás közlésnek bizonyul. A cs. kir. német-bántársági határőrezred iratai amúgy a Fehértemplomi Történelmi Levéltárba (Istorijski Arhiv Bela Crkva) kerültek, de itt csupán a halotti és a házassági anyakönyvek vannak meg. Ugyancsak ebben a levéltárban találhatóak a strazai ortodox anyakönyvek is, de csupán az 1832. évtől.

A negyedik és egyben a valós születési hely a horvátországi Staza. Damjanich ugyanis az aradi kihallgatásakor azt vallotta, hogy Stazán, a 2. báni határőrezred területén született.⁴¹ Ezt a születési helyet alátámasztja az az adat is, mely szerint 1804-ben az édesapa, idősebb Damjanich János a cs. kir. 2. báni határőrezredben szolgált, mint másodkapitány, Staza pedig ennek az ezrednek a területén feküdt.⁴²

A cs. kir. 11. — vagy más néven 2. báni — határőrezred iratai ugyan a Horvát Állami Levéltárban (Hrvatski Državni Arhiv) találhatóak, de sajnálatos módon anyakönyvek mincsenek köztük, nagy valószínűséggel megsemmisültek. Az ezrednek van némi iratanyaga az osztrák Hadilevéltárban is, de az anyakönyvek ott sincsenek.

Mivel Stazán nem volt önálló görögkeleti egyházközség, ezért megpróbáltam felkutatni a legközelebbi ortodox egyházközségek anyakönyveit. A Horvát Állami Levéltárban, valamint a Sziszeki Állami Levéltárban (Državni Arhiv Sisak) és a Károlyvárosi Állami Levéltárban (Državni Arhiv Karlo-

³⁸ *Bona*: i. m. 150.; *Katona*: i. m. 32.; Vértanúk könyve: i. m. 95.

³⁹ Arhivele Naționale Direcția Județeană Arad. Colecția registrelor de stare civilă. Parohia romano-catolică Arad. Reg. nr. 128., f. 180.

⁴⁰ ÖStA. KA. Militärmatrizen. Bd. 925. Sterberegister der K. k. Garnisons-Seelsorge Arad, 1850–1851. S. 2.

⁴¹ *Katona*: i. m. 392.

⁴² Schematismus der Kais. Königl. Armée für das Jahr 1804. Wien, 1804. 228.

vac) azonban ebből az időszakból sajnos nincsenek meg a meminskai, a kostajnicai és a petrinjai görögkeleti egyházak kereszteleési anyakönyvei. Mindössze a sunjai római katolikus plébánia — ide tartozott filiaként Staza — anyakönyveit sikerült megtalálni, de abban nem szerepelt Damjanich tábornok kereszteleési bejegyzése.

Egy esetlegesen kiállított keresztlevel pedig nincs Damjanich János és Damjanich Jánosné megmaradt iratai között, melyek a Magyar Országos Levéltárban és a Hadtörténelmi Levéltárban találhatóak.⁴³

Végül csupán egy 1904-ben megjelent újságcikket sikerült találnom, melyben egy Tóth Károly nevű horvátországi állomásfőnök arról számolt be, hogy sikerült megszereznie Damjanich tábornok kereszteleési anyakönyvi bejegyzését. Ebből pedig egyértelműen kiderült, hogy „a vértanú apja, id. Damjanich János a közeli Staza községben, a határőrvidéki katonaság-nál, mint kapitány szolgált. Itt született az Aradon kivégzett János fia 1804. december 8-án. Meminszka faluban keresztelték meg december 10-én.”⁴⁴

Korábbi feltevésem tehát helyesnek bizonyult, azaz Damjanich János születésének a tényét a meminskai görögkeleti egyház kereszteleési anyakönyvébe jegyezték fel. A 20. század vérvizataraiiban, de különösen az utolsó, a délszláv háborúban azonban nagyon sok horvátországi ortodox egyházi épület — és így dokumentum is — megsemmisült. Ezek közé tartozott a meminskai görögkeleti egyház is, melynek templomát 1994-ben felgyújtották, parókiáját pedig 1995 augusztusában feldúlták és teljesen kifosztották. Így, nagy valószínűséggel Damjanich János tábornok eredeti kereszteleési anyakönyvi bejegyzését már soha nem fogjuk megtalálni. (A feltételezett anyakönyvi bejegyzést ld. 13. sz. dok.)

Gróf Vécsey Károly vezérőrnagy a legfrissebb hadtörténelmi szakirodalom szerint Pesten, 1807-ben vagy 1809-ben, hernádvecsei és hajnácskeői báró — 1813. április 17-től gróf⁴⁵ — Vécsey Ágoston cs. kir. lovassági tábornok, a magyar nemesi testőrség kapitánya és nemes Colson Amália fiaként látta meg a napvilágot és római katolikus vallású volt.⁴⁶

Vécsey tábornok születési dátumára vonatkozóan azonban leszögezhetjük, hogy sem az 1807-es, sem pedig az 1809-es évszám nem felel meg a valóságnak. Az osztrák Hadilevéltárban található minősítési lapjaiban ugyanis az 1804. év szerepel. Édesapjának egyik katonai iratában pedig fel van tüntetve a gyermekeinek a születési éve, mely szerint Károly fia 1803-ban látta meg a napvilágot.⁴⁷ Ezen dátumokat alátámasztja az a tény is, hogy a Bécsben, 1812. május 3-án született Sándor Lajos nevű

⁴³ MOL. R 306. 1. tétel. Damjanich János iratai; MOL. 313. 3. cs. Damjanich Jánosné iratai.; Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL). VII. 21. Damjanich Jánosné iratai.

⁴⁴ Mikor született Damjanich In: Budapesti Hírlap, 1904. március 1. sz. 8.

⁴⁵ MOL. A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri Regii. 63. köt., 598–602.

⁴⁶ Bona: i. m. 190.; Katona: i. m. 37.; Vértanúk könyve: i. m. 101.

⁴⁷ Stolek Aladár: Gróf Vécsey Károly az 1848-as szabadságharc honvédtábornokának életútja. Bački Vinogradi, 1992. 5.

öcsének ő volt a keresztaja.⁴⁸ Márpedig egy három, vagy öt éves gyermek nem igen láthatott volna el ilyen feladatot.

Gróf Vécsey Károly az aradi kihallgatás során azt vallotta, hogy Pesten született, 42 éves és római katolikus vallású.⁴⁹ A halotti anyakönyvi bejegyzésében pedig szintén az szerepel, hogy pesti származású, igaz itt 40 évesnek írják.⁵⁰

Így átnéztem a szóba jöhető pesti plébániák (a belvárosi, a józsefvárosi, a terézvárosi és a pesti ferences) anyakönyveit, de 1800 és 1810 között egyik helyen sem lett megkeresztelve.⁵¹ Ugyancsak átnéztem az ebben az időszakban Pesten állomásozó ezredek katonai anyakönyveit is, de sem a 7. huszárezredében, sem a 32. gyalogezredében, sem pedig a pesti katonai kórházában nem került bejegyzésre az esemény.⁵² Megnéztem még a budai tábori helynökségek anyakönyveinek a névmutatóját is, szintén eredménytelenül.⁵³

Egy esetlegesen kiállított keresztlevél pedig nincs gróf Vécsey Károly megmaradt iratai között, melyek a Magyar Országos Levéltárban találhatóak.⁵⁴

A kutatás itt már majdnem teljesen zsákutcába futott, amikor is a kezembe került egy, a bécsi hadmérnöki akadémia történetéről szóló és az iskola matrikulái alapján összeállított monográfia, melyben a következő bejegyzés olvasható: „*Vécsey, Karl Graf. Geboren am 24. Nov. 1803 zu Retsniow in Russland. Vater ist GM [Generalmajor].*”⁵⁵

Ezen a nyomon elindulva, először beazonosítottam a helységnevet. Így kiderült, hogy Retsniow a galíciai Rzecznio — vagy másképpen Recznio — német nyelvű változata. (A falu egyébként 1803-ban Ausztriához tartozott, 1815-ben Oroszországhoz csatolták, napjainkban pedig Rzecznio néven Lengyelországban található.) Vécsey tábornok tehát nem Pesten — ahogy eddig tudtuk —, hanem Galíciában látta meg a napvilágot!

A Radomi Állami Levéltárban (Archiwum Państwowe w Radomiu) azonban csak 1810-től vannak meg a katolikus anyakönyvek másodpéldányai. Így felvettem a kapcsolatot a Rzecznioi Római Katolikus Plébániahivatallal (Parafia Rzymskokatolicka św. Restytuta i Niepokalanego Poczęcia

⁴⁸ Archiv der Metropolitan- und Domkirche zu St. Stephan in Wien. Taufbuch der Dompfarre St. Stephan. Bd. 105., S. 361.; ÖStA. KA. Militäratriken. Bd. 4885. Geburts- und Taufbuch des K. k. Militärpfarramts von Wien. S. 41.

⁴⁹ *Katona*: i. m. 361.

⁵⁰ ÖStA. KA. Militäratriken. Bd. 925. Sterberegister der K. k. Garnisons-Seelsorge Arad, 1850–1851. S. 1.

⁵¹ MOL. X 2003. A Budapest-belvárosi római katolikus egyház anyakönyveinek mikrofilmmásolatai.; MOL. X 2008. A Budapest-józsefvárosi római katolikus egyház anyakönyveinek mikrofilmmásolatai.; MOL. X 2020. A Budapest-terézvárosi római katolikus egyház anyakönyveinek mikrofilmmásolatai.; MOL. X 2091. A pesti ferences egyház anyakönyveinek mikrofilmmásolatai.

⁵² HL. VI. 36. Katonai egyházi szervezetek anyakönyvei. 160. köt. K. k. Infanterieregiment Nr. 32.; 339. köt. K. k. Husarenregiment Nr. 7.; 421. köt. K. k. Garnisonspital zu Pest.

⁵³ HL. VI. 36. Katonai egyházi szervezetek anyakönyvei. 2. köt. K. k. Feldsuperiorat von Buda; ÖStA. KA. Militäratriken. Bd. 504. Geburts- und Taufbuch des K. k. Feldsuperiorat von Buda.

⁵⁴ MOL. R 306. 1. tétel. Gróf Vécsey Károly iratai; MOL. R 284. 8. cs. Gróf Vécsey Károly iratai.

⁵⁵ *Gatti*: i. m. 725.

N. M. P. w Rzeczníowie), melynek irattárában végül sikerült megtalálni az eredeti anyakönyvi bejegyzést. Ebből pedig kiderült, hogy báró Vécsey Károly Lajost 1803. november 24-én — a helyi Szent Restitutus plébániatemplomban — keresztelték meg. (Ld. 14. sz. dok.)

A fenti keresztelési bejegyzésnek minden valószínűség szerint a cs. kir. 4. számú huszárezred katonai anyakönyveiben is szerepelnie kellene, mivel édesapja, báró Vécsey Ágoston 1801 és 1804 között — mint őrnagy — ebben az ezredben szolgált.⁵⁶ Az osztrák Hadilevéltárban azonban ennek az ezrednek csak 1816-tól vannak meg az anyakönyvei.

Kazinczy Lajos ezredes a legfrissebb hadtörténeti szakirodalom szerint a Zemplén vármegyei Széphalmon, 1820. október 19-én, nagy nyelvújítónk, kazinczi és alsóredmeczi Kazinczy Ferenc és szendrői gróf Török Zsófia fiaként látta meg a napvilágot és református vallású volt.⁵⁷

A Felsőregmeci Református Lelkészi Hivatal irattárában — ide tartozott leányegyházként Széphalom — található eredeti anyakönyvi bejegyzés szerint — melynek mikrofilm-másolata a Magyar Országos Levéltárban is megtalálható⁵⁸ — Kazinczy Lajos Péter Ferenc valóban ezen a napon született és október 22-én — a felsőregmeci református templomban — keresztelték meg. (Ld. 15. sz. dok.)

Említésre méltó adat, hogy maga az édesapa, Kazinczy Ferenc egy 1820. október 22-én kelt levelében október 20-át jelöli meg fia születésnapjaként.⁵⁹

Lenkey János vezérőrnagy a legfrissebb hadtörténeti szakirodalom szerint a Heves vármegyei Egerben, 1807. szeptember 7-én, lenkei és zárdorfalvi Lenkey Károly magyar nemesi testőr, bécsi borkereskedő, majd Arad vármegye főszolgabírája és nemes Keszlerffy Terézia fiaként látta meg a napvilágot és római katolikus vallású volt.⁶⁰

Az Egri Római Katolikus Plébániahivatal irattárában található eredeti anyakönyvi bejegyzés szerint — melynek mikrofilm-másolata a Magyar Országos Levéltárban is megtalálható⁶¹ — Lenkey János Nepomukot ugyancsak ezen a napon — az azóta már lebontott Szent Mihály és Szent János püspöki székesegyházban és egyben plébániatemplomban, melynek helyén ma a római katolikus érseki főszékesegyház áll — keresztelték meg. (Ld. 16. sz. dok.)

Ludwig Hauk — vagy másképpen írva Hauck —, azaz Hauk Lajos alezredes a legfrissebb hadtörténeti szakirodalom szerint a felső-ausztriai Wienben, azaz Bécsben, 1798 és 1799 között, polgári családban látta meg a napvilágot és római katolikus vallású volt.⁶²

⁵⁶ Die Reiter-Regimenter der k. k. österreichischen Armee. II. köt. Wien, 1866. 101.

⁵⁷ Bona: i. m. 423.; Vértanúk könyve: i. m. 269.

⁵⁸ MOL. X 2798. A felsőregmeci református egyház anyakönyveinek mikrofilmmásolatai. A 1392. tek.

⁵⁹ Pásztor Emil: A tizenötödik aradi vértanú. Budapest, 1979. 11.

⁶⁰ Bona: i. m. 176.; Katona: i. m. 35.

⁶¹ MOL. X 2694. Az egri római katolikus egyház anyakönyveinek mikrofilmmásolatai. A 1258. tek.

⁶² Bona: i. m. 375.; Vértanúk könyve: i. m. 281.

Hauk alezredes 1850. február 19-én kelt anyakönyvi bejegyzése szerint a halálakor 57 éves volt, azaz 1793 körül kellett születnie.⁶³ A cs. kir. katonai törzskönyvében — 1816 és 1826 között a 2. gyalogezred tisztje volt — pedig az áll, hogy Bécsben, 1794-ben született.⁶⁴ Az osztrák Pénzügyi és Udvari Kamarai Levéltárban (Österreichisches Staatsarchiv. Finanz- und Hofkammerarchiv) található személyi adatlapja — 1827-től ugyanis kamarai tisztviselő volt — szerint viszont Ludwig Hauk igaz, hogy Bécsben született, de 1799. október 21-én. Ugyancsak ebben a dokumentumban olvashatjuk, hogy az édesapja Joseph Hauk cs. kir. tartományi alszámvevő volt.⁶⁵ Problémát okozott azonban, hogy a 18. század végén 28 római katolikus plébánia (St. Stephan, St. Michael, Schotten, Maria Rotunda, St. Augustin, St. Peter, Kirche am Hof, Burgpfarre, St. Leopold, St. Josef, St. Johann, Erdberg, St. Rochus, Maria Geburt, St. Karl, Wieden, St. Florian, St. Josef, Gumpendorf, Mariahilf, Laimgrube, St. Ulrich, Altlerchenfeld, Schottenfeld, Maria Treu, Alservorstadt, Lichtenhal, Rossau) működött Bécsben. Közülük kettő kivételével mindegyikkel sikerült felvennem a kapcsolatot, de Hauk Lajos születését, illetve keresztelését 1794 és 1799 között ezek egyikében sem regisztrálták.

A katolikus egyházakozságek mellett próbálkoztam a bécsi evangélikus és református egyházaknál is. Közülük a keresett időpontban csupán két lelkésziség, a belvárosi evangélikus (Evangelische Pfarrgemeinde A. B. Wien-Innere Stadt) és a belvárosi református (Evangelisch-Reformierte Pfarrgemeinde H. B. Wien-Innere Stadt) működött, de ezek anyakönyveinek egyikében sem jegyezték fel Hauk alezredes születését.

Ezután — arra gondolván, hogy esetleg zsidó vallásúnak született és csak később keresztelkedett ki — megkerestem a bécsi izraelita egyházat is, de náluk csak 1826-ban kezdték vezetni az anyakönyveket.

Végül az I. kerületi Szent Mihály Római Katolikus Plébániahivatal (Pfarramt St. Michael in Wien I.) irattárában sikerült rátalálnom Hauk alezredes három testvéreinek a keresztelési anyakönyvi bejegyzésére. Ezek szerint az 1802. július 27-én született Joseph Martin Franz Seraf, az 1805. június 10-én született Maria Anna Franziska és az 1807. január 27-én született Sophia Josephina szüleit — és így Ludwig szüleit is — Joseph Sebastian Haucknak és Aloisia Edle von Wolfenthalnak hívták.⁶⁶ Hogy ezek a személyek valóban Hauk Lajos testvérei voltak, azt az bizonyítja, hogy a három gyermek édesapja, Joseph Hauck ugyancsak a cs. kir. tartományi számvevőségen dolgozott, mint számtiszt. A házaspárnak azonban rajtuk kívül sem törvényes, sem pedig törvénytelen gyermekét nem kereszteltek meg a Szent Mihály plébánia területéhez tartozó templomokban.

⁶³ ÖStA. KA. Militärmatriken. Bd. 925. Militärmatriken. Sterberegister der K. k. Garnisons-Seelsorge Arad, 1850–1851. S. 2.

⁶⁴ ÖStA. KA. Grundbuchblätter des 2. Infanterie-Regiment. Abg. II., Heft 1/13., Kt. 84.

⁶⁵ ÖStA. Finanz- und Hofkammerarchiv. Sonderbestände. Konduitleiste der Tabak- und Stempelgefällendirektion. Nr. 209.

⁶⁶ Pfarramt St. Michael in Wien I. Taufbuch der Kirche am Hof Bd. 2., S. 45., S. 82.; Bd. 3., S. 11.

Itt a kutatást már majdnem feladtam, amikor is a II. kerületi Szent Lipót Római Katolikus Plébániahivatal (Pfarramt St. Leopold in Wien II.) irattárából előkerült Hauk Lajos 1836. május 8-án kelt házassági anyakönyvi bejegyzése, mely szerint a 37 éves vőlegényt nem Lajosnak, hanem Alajosnak hívták és a Szent István templomban lett megkeresztelve.⁶⁷

Így ismét felvettem a kapcsolatot a bécsi Szent István Főszékesegyház Levéltárával, ahol végül sikerült megtalálni a keresett dokumentumot. Az eredeti anyakönyvi bejegyzésből kiderült, hogy Aloys Martin Joseph (Alajos Márton József) Hauckot 1798. október 22-én — ott, ahol Pöltenberg Ernőt tábornokot is, azaz a Stephansdomban — keresztelték meg. A szülei pedig valóban Joseph Sebastian Hauck és Aloysia von Wolfenthal voltak. (Ld. 17. sz. dok.)

DOKUMENTUMOK

1.

Dobřany, 1813. május 28.

Ormai Norbert keresztelési anyakönyvi bejegyzése

A keresztelés dátuma:	1813. május 28.
Születési helye:	Dobřan, 112. számú ház
Neve:	Norbert Anna Johann Baptist
Vallása:	[Római] katolikus
Neme:	Fiú
Törvényessége:	Törvényes
Szülei:	Johann von Auffenberg főhadnagy a cs. kir. csehországi fedezettő és pótlovazási osztálynál, néhai Franz Paula von Auffenberg és néhai Theresia fia, [és felesége,] Theresia von Link, Johann Baptist von Link és néhai Elisabeth lánya
Keresztszülei:	Norbert Biley orvos doktor, városi tisztiorvos és Anna von Link született von Treppenberger
Keresztelő:	Hermann Dobner káplán
Megjegyzés:	—

Eredeti tisztázat – Német nyelvű – Státní Okresní Archiv v Plzni. Sbírka matrik. Římskokatolická fara Dobřany. Matrika narozených. Zv. 12., str. 25.

⁶⁷ Pfarramt St. Leopold in Wien II. Trauungsbuch. Bd. 15., S. 199.

2.

Ránk (Rankovce), 1802. július 6.

Dessewffy Arisztid keresztelési anyakönyvi bejegyzése

A keresztelés dátuma:	1802. július 16. ⁶⁸
Születési helye:	Csákány
Neve:	István Miksa Arisztid
Vallása:	[Evangélikus]
Neme:	[Fiú]
Törvényessége:	[Törvényes]
Szülei:	Dessewffy ⁶⁹ Gáspár Tamás és [felesége,] Kubiny ⁷⁰ Julianna
Keresztszülei:	Szinyei Merse Sándor és Poturnayné született Kubiny Zsuzsanna ⁷¹
Keresztelő:	[Csupka András lelkész]
Megjegyzés:	–

*Eredeti tisztázat – Latin nyelvű – Štátny Archív v Košiciach. Zbierka cirkevných matrik. Evan-
jelický a. v. farský úrad Rankovce. Matrika narodených. Inv. č. 651., zv. 2., str. 47b.*

3/a.

Nagybecskerek (Zrenjanin), 1817. október 24.

Lázár Vilmos keresztelési anyakönyvi bejegyzése

A keresztelés dátuma:	1817. október 24.
Születési helye:	[Nagybecskerek]
Neve:	Vilmos Ede Keresztelő János
Rafael	
Vallása:	[Római katolikus]
Neme:	[Fiú]
Törvényessége:	[Törvényes]
Szülei:	Skárosi ⁷² Lázár Pál cs. kir. huszár főhadnagy és felesége, [Szilvinyi] Anna
Keresztszülei:	Koczó János surjáni földbirtokos, vármegyei táblabíró és felesége, [Rudits] Rozália
Keresztelő:	Gróff József plébános
Megjegyzés:	–

*Eredeti tisztázat – Latin nyelvű – Istorijski Arhiv Zrenjanin. Zbirka crkvenih matičnih knjiga.
Rimokatolička matična knjiga rođenih Zrenjanin. Sv. 1816–1835., str. 32.*

⁶⁸ Helyesebben 1802. július 6.

⁶⁹ Helyesebben Dessewffy.

⁷⁰ Helyesebben Kubinyi.

⁷¹ Helyesebben Pottornyay Dénesné született Kubinyi Zsuzsanna.

⁷² Helyesebben skárosi.

3/b.

Nagybecskerek (Zrenjanin), 1817. október 24.
Lázár Vilmos keresztelési anyakönyvi bejegyzése

A keresztelés dátuma:	1817. november ⁷³ 24.
A születés dátuma:	1817. november ⁷⁴ 23.
Születési helye:	Nagybecskerek
Neve:	Vilmos Ede Keresztelő János
Vallása:	[Római] katolikus
Neme:	Fiú
Törvényessége:	Törvényes
Szülei:	Lázár Pál főhadnagy a cs. kir. 1. huszárezred ezredesi oszályának 2. századában és [felesége,] Anna, Sylvini ⁷⁶ Vilmos újpécsi királyi kamarai mérnök és Wetstein Eleonóra lánya
Keresztszülei:	Kotzó ⁷⁶ János surjáni földbir- tokos, Torontál vármegye táb- labírája és felesége, Rudits Rozália
Keresztelő:	Graf ⁷⁷ József plébános
Megjegyzés:	-

*Eredeti tisztázat – Német nyelvű – Österreichisches Staatsarchiv. Kriegsarchiv. Militärmatriken.
Bd. 2812. Geburts- und Taufbuch des K. k. Husaren-Regiments Nr. 1. S. 4.*

4.

Zombor (Sombor), 1796. május 18.
Schweidel József keresztelési anyakönyvi bejegyzése

A keresztelés dátuma:	1796. május 18.
Születési helye:	Zombor
Neve:	József Antal
Vallása:	[Római katolikus]
Neme:	[Fiú]
Törvényessége:	[Törvényes]
Szülei:	Sveidl ⁷⁸ József városi jegyző és [felesége,] Hiltl Terézia

⁷³ Helyesebben október.

⁷⁴ Helyesebben október.

⁷⁵ Helyesebben Szilvinyi.

⁷⁶ Helyesebben Koczó.

⁷⁷ Helyesebben Gróff.

⁷⁸ Helyesebben Schweidl.

Keresztszülei:	Nemes Kiss József a Bácskai Királyi Csatorna igazgatója és nemes Meltzer ⁷⁹ Anna
Keresztelő:	Szlatkovics Máté plébános
Megjegyzés:	–

Eredeti tisztázat – Latin nyelvű – Istorijski Arhiv Sombor. Zbirka crkvenih matičnih knjiga. Rimokatolička matična knjiga rođenih Sombor. Sv. 1794–1802., str. 76.

5.

Temesvár (Timișoara), 1799. július 17.

Kiss Ernő keresztelési anyakönyvi bejegyzése

A keresztelés dátuma:	1799. július 17.
Születési helye:	[Temesvár]
Neve:	Ernő József János
Vallása:	[Római katolikus]
Neme:	[Fiú]
Törvényessége:	[Törvényes]
Szülei:	Nemes Kiss Ágoston eleméri földbirtokos és felesége, nemes Bogdanovics Anna
Keresztszülei:	Hantzeni ⁸⁰ Deschan József udvari tanácsos, Temes vármegye adminisztrátora és felesége, [gyoroki Edelsbacher] Erzsébet
Keresztelő:	Neumann Ernő plébános
Megjegyzés:	–

Eredeti tisztázat – Latin nyelvű – Arhivele Naționale Direcția Județeană Timiș. Colecția registrelor de stare civilă. Parohia romano-catolică Timișoara-Cetate. Registrul nr. 7., f. 266.

6.

Wien, 1808. február 20.

Ernst Pölt Ritter von Pöltenberg keresztelési anyakönyvi bejegyzése

A keresztelés dátuma:	1808. február 20.
Születési helye:	[Wien], 785. számú ház
Neve:	Ernst Joseph Leopold
Vallása:	[Római] katolikus
Neme:	Fiú

⁷⁹ Helyesebben kellemesi Melczer.

⁸⁰ Helyesebben hannseni.

Törvényessége:	Törvényes
Szülei:	Leopold Pölt jogi doktor, udvari és törvényszéki ügyvéd és [felesége,] Anna Kradochwill ⁸¹
Keresztszülei:	Josepha Kradochwill ⁸²
Keresztelő:	[Karl] Oertl [káplán]
Megjegyzés:	Josepha ⁸³

Eredeti tisztázat – Német nyelvű – Archiv der Metropolitan- und Domkirche zu St. Stephan in Wien. Taufbuch der Dompfarre St. Stephan. Bd. 105., S. 67.

7.

Gödöllő, 1795. június 23.

Török Ignác keresztelési anyakönyvi bejegyzése

A keresztelés dátuma:	1795. június 23.
Születési helye:	Gödöllő
Neve:	János Ignác
Vallása:	[Római] katolikus
Neme:	[Fiú]
Törvényessége:	[Törvényes]
Szülei:	Török Ignác gabonakereskedő és [felesége,] Korherr Franciska
Keresztszülei:	Móricz István és Adonyi Borbála
Keresztelő:	[Sárvári] Auxentius [kapucinus szerzetes]
Megjegyzés:	„48-as tábornok”

Eredeti tisztázat – Latin nyelvű – Gödöllői Római Katolikus Plébániahivatal. Kereszteltek anyakönyve. 1. köt., 88. o.

8.

Necpál (Necpaly), 1795. október 22.

Lahner György keresztelési anyakönyvi bejegyzése

A keresztelés dátuma:	1795. október 22.
Születési helye:	Necpál
Neve:	Antal György
Vallása:	[Római katolikus]
Neme:	[Fiú]
Törvényessége:	[Törvényes]

⁸¹ Helyesebben Kratochwill.

⁸² Helyesebben Kratochwill.

⁸³ A baba keresztnéve.

Szülei:	Laner ⁸⁴ József és [felesége,] Lacsny Rozália
Keresztszülei:	Koricsánszky János és Justh Zsuzsanna
Keresztelő:	[Cselkó József] plébános
Megjegyzés:	–

Eredeti tisztázat – Latin nyelvű – Štátny Archív v Bytči. Zbierka cirkevných matrik. Rímsko-katolícky farský úrad Necpaly. Matrika narodených. Inv. č. 674., zv. 1., str. 73.

9.

Veliki Grđevac, 1808. szeptember 6.

Knezić Károly keresztelési anyakönyvi bejegyzése

A keresztelés dátuma:	1808. szeptember 6.
Születési helye:	Gergyevecz ⁸⁵
Neve:	Károly Lajos
Vallása:	[Római katolikus]
Neme:	[Fiú]
Törvényessége:	[Törvényes]
Szülei:	[Philip] Knesich ⁸⁶ [cs. kir.] zászlótartó és [felesége,] Barbara Benko
Keresztszülei:	Berkopecz Vince és [felesége,] Ilona
Keresztelő:	[Horváth János plébános]
Megjegyzés:	–

Eredeti tisztázat – Latin nyelvű – Državni Arhiv u Bjelovaru. Preslik matične knjige rođenih župe Veliki Grđevac. Sv. 1790–1827., str. 117.

10.

Nagyvárad (Oradea), 1803. augusztus 20.

Nagysándor József keresztelési anyakönyvi bejegyzése

A keresztelés dátuma:	1803. augusztus 20.
A születés dátuma:	1803. augusztus 19.
Születési helye:	[Nagyvárad]
Neve:	József János Nepomuk
Vallása:	[Római katolikus]
Neme:	[Fiú]

⁸⁴ Helyesebben Lahner.

⁸⁵ Helyesebben Gergyevac, azaz Veliki Grđjevac.

⁸⁶ Helyesebben Knezich.

Törvényessége:	[Törvényes]
Szülei:	Sándor József és [felesége, Tatzel Jozefa
Keresztszülei:	Urbányi Mátyás és felesége, Droszt Anna Mária
Keresztelő:	Katona György káplán
Megjegyzés:	–

Eredeti tisztázat – Latin nyelvű – Nagyvárad-Olaszi Római Katolikus Plébániahivatal (Parohia Romano Catholică Oradea-Olosig). Kereszteltek anyakönyve. 1. köt., 334. o.

11.

Ilbenstadt, 1819. április 18.

Karl Graf von Leiningen-Westerburg kereszteleési anyakönyvi bejegyzése

A kereszteleés dátuma:	1819. április 18.
A születés dátuma:	1819. április 11., 4 óra körül
Születési helye:	[Ilbenstadt]
Neve:	Karl August
Vallása:	[evangélikus]
Neme:	Fiú
Törvényessége:	Törvényes
Szülei:	Az idősebb ágból származó Friedrich Graf zu Leiningen- Westerburg és felesége, Eleonora Breitwieser
Keresztszülei:	Özvegy Karolina Fürstin von Wittgenstein-Berleburg született Gräfin von Leiningen-Westerburg, az ifjabb ágból származó August Graf von Leiningen-Westerburg osztrák cs. kir. ezredes, Karl Ludwig Müller kapitány és felesége, Wilhelmina von Hütten
Keresztelő:	Philipp Franz Albert Schröder plébános
Megjegyzés:	„A magyar forradalmi tábornokot Aradon, 1849. október 6-án kivégezték.”

Eredeti tisztázat – Német nyelvű – Katholische Pfarrgemeinde Ilbenstadt. Taufbuch. Bd. 3., S. 126.

12.

Pozsony (Bratislava), 1793. augusztus 25.
 Aulich Lajos keresztelési anyakönyvi bejegyzése

A keresztelés dátuma:	1793. augusztus 25.
Születési helye:	[Pozsony]
Neve:	Flórián Lajos
Vallása:	[Római katolikus]
Neme:	[Fiú]
Törvényessége:	[Törvényes]
Szülei:	Aulich Flórián csapláros és felesége, [Kiser] Terézia
Keresztszülei:	Mautner János György és felesége, Erzsébet
Keresztelő:	Victor András káplán
Megjegyzés:	–

Eredeti tisztázat – Latin nyelvű – Archív Hlavného Mesta Slovenskej Republiky Bratislavy. Zbierka cirkevných matrík. Rímsko-katolícky farský úrad Bratislava-Blumentál. Matrika narodených. Inv. č. 154., zv. 669., str. 270.

13.

Meminska, 1804. december 10.

Damjanich János feltételezett keresztelési anyakönyvi bejegyzése

A keresztelés dátuma:	1804. december 10.
A születés dátuma:	1804. december 8.
Születési helye:	Staza
Neve:	János
Vallása:	Görögkeleti
Neme:	Fiú
Törvényessége:	Törvényes
Szülei:	Damjanich János másodkapitány a cs. kir. 2. báni határőrezredben és felesége, Taborovich Rozália
Keresztszülei:	–
Keresztelő:	–
Megjegyzés:	–

14.

Rzeczniów, 1803. november 24.

Gróf Vécsey Károly keresztelési anyakönyvi bejegyzése

A keresztelés dátuma:	1803. november 24.
Születési helye:	[Rzeczniów], 71. számú ház

Neve:	Károly Lajos
Vallása:	[Római] katolikus
Neme:	Fiú
Törvényessége:	Törvényes
Szülei:	Báró Vécsey Ágoston [cs. kir.] őrnagy és [felesége,] nemes Colson Amália
Keresztszülei:	Kardoss Mihály közvitéz a Hessen Homburg huszárezred- ben és Oroszlány Klára
Keresztelő:	Josef Nowakowski plébános
Megjegyzés:	–

Eredeti tisztázat – Latin nyelvű – Parafia Rzymskokatolicka św. Restytuta i Niepokalanego Poczęcia N. M. P. w Rzeczniołwie. Księga chrztów. Tom. 1803., bez str.

15.

Felsőregmec, 1820. október 22.

Kazinczy Lajos keresztelési anyakönyvi bejegyzése

A keresztelés dátuma:	1820. október 22.
A születés dátuma:	1820. október 19.
Születési helye:	[Széphalom]
Neve:	Lajos Péter Ferenc
Vallása:	[Református]
Neme:	Fiú
Törvényessége:	[Törvényes]
Szülei:	Kazinczy Ferenc és [felesége,] szendrői Török ⁸⁷ Zsófia Antónia
Keresztszülei:	Fáy ⁸⁸ Fáy Ferenc és [felesége,] bernáthfalvi Bernáth Anna
Keresztelő:	Lengyel Sámuel prédikátor
Megjegyzés:	–

Eredeti tisztázat – Magyar nyelvű – Felsőregmeci Református Lelkészi Hivatal. Kereszteltek anyakönyve. 2. köt., 10. o., 5. fsz.

16.

Eger, 1807. szeptember 7.

Lenkey János keresztelési anyakönyvi bejegyzése

A keresztelés dátuma:	1807. szeptember 7.
Születési helye:	[Eger]

⁸⁷ Helyesebben szendrői gróf Török.

⁸⁸ Helyesebben fáji.

Neve:	János Nepomuk
Vallása:	[Római katolikus]
Neme:	[Fiú]
Törvényessége:	[Törvényes]
Szülei:	Lenkey Károly és [felesége, Keszlerfi ⁸⁹ Terézia
Keresztszülei:	Sigmondi Kelemen és Farkas Petronella
Keresztelő:	Eperjesy [József káplán]
Megjegyzés:	–

Eredeti tisztázat – Latin nyelvű – Egri Római Katolikus Plébániahivatal. Kereszteltek anyakönyve. 7. köt., 178. o.

17.

Wien, 1798. október 22.

Ludwig Hauk keresztelési anyakönyvi bejegyzése

A keresztelés dátuma:	1798. október 22.
Születési helye:	[Wien], 536. számú ház
Neve:	Aloys Martin Joseph
Vallása:	[Római] katolikus
Neme:	Fiú
Törvényessége:	Törvényes
Szülei:	Joseph Sebastian Hauck tartományi számvevőszéki számtiszt és felesége, Aloysia Edle von Wolfenthal
Keresztszülei:	Martin Wolf Edler von Wolfenthal rendi kiadó
Keresztelő:	[Joseph] Meindl [káplán]
Megjegyzés:	Elisabeth ⁹⁰

Eredeti tisztázat – Német nyelvű – Archiv der Metropolitan- und Domkirche zu St. Stephan in Wien. Taufbuch der Dompfarre St. Stephan. Bd. 102., S. 162.

⁸⁹ Helyesebben Keszlerffy.

⁹⁰ A bába keresztneve.

TÁBLÁZATOK

Vallás	
Római katolikus ⁹¹	13
Evangelikus	2
Református	1
Görögkeleti	1
Születési év	
1792	1
1795	2
1796	1
1798	1
1799	1
1802	1
1803	2
1804	1
1807	1
1808	2
1813	1
1817	1
1819	1
1820	1
Születési hely	
Magyarország	10
Felső-Ausztria	2
Horvátország	2
Csehország	1
Galícia	1
Hessen	1
Születési hely napjainkban	
Magyarország	3
Szlovákia	3
Ausztria	2
Horvátország	2
Románia	2
Szerbia	2
Csehország	1
Lengyelország	1
Németország	1

⁹¹ Miatán Ormai Norbert 1849-ben áttért a református hitre, a vallási megoszlás 12 római katolikusra és 2 reformátusra módosult.

Semsey Viktória

A NEMZETI ÚJSÁG ILLUSZTRÁCIÓI A SPANYOL POLGÁRHÁBORÚRÓL 1936–1939

1939. április 1-jén Madridban Francisco Franco tábornok, az ún. „nemzeti felkelés” katonai vezetője bejelentette a majdnem három éve tartó spanyol polgárháború végét. Néhány hónappal a jobboldaliak győzelme előtt, januárban a Budapesten megjelenő konzervatív katolikus Nemzeti Újság a következőkre hívta fel olvasói figyelmét a spanyol eseményekkel kapcsolatban: „Franco közeledik Barcelonához”, „Franco blokád alá vette Barcelonát”, „A vörös Barcelona végórái”, „A vörösök lemondtak Barcelona védelméről”, „Barcelona eleste fordulópont az európai helyzetben”, „Olaszország nem tűr beavatkozást a vörösök javára”, „Rómában 10 ezres tömegek tüntettek Mussolini és Franco mellett”, „A francia beavatkozás casus belli volna”, „A spanyol-francai határon özönlenek a menekültek, vasárnap kb. 30 ezer spanyol menekült lépett francia területre.” „A spanyol titkosrendőrség (értsd a köztársasági oldal rendőrsége – S.V.) kb. 60.000 embert gyilkolt meg.”

1936–39 között a nemzetközi események iránti érdeklődésén túl a Nemzeti Újság arculatára természetesen másfajta cikkekből is következtetni lehetett: „Félmillió ember tüntetett a Hősök-terén az elszakított Felvidékért”, „Vitéz Imrédy Béla miniszterelnök bejelentette a magyar igazság győzelmét”, „A Werbőczy Bajtársi Egyesület alvezére... követelte, hogy a kormány a legrövidebb időn belül tiltsa be a Népszavát...”, Toperczer Ákosné parlamenti beszédében arra hívott fel, hogy „Történelmi magyar nőtipust kell nevelnünk a mai helyett”. Az 1939. január 25-én megjelent újság negyedik oldalán az egyik hír szerint „Egy marxista zsidó asztalos-segéd majomtól származottnak vallotta magát bűnügye tárgyalásán”. Az asztalossegéd bűne — a hír szerint — annyi volt, hogy előadást tartott a rákospalotai szociáldemokrata munkásotthonban „Az emberiség útja” címmel és ezért letartóztatták. Az egyik vád úgy fogalmazott, „a segéd kifogásolta, hogy az ember Istentől származik.”¹

Mielőtt megkísérelnénk a Nemzeti Újság 1936–1939-es számaiba visszatérve reális képet alkotni a magyar konzervatív katolikus politika egy részének véleményéről, néhány szóban érzékeltetni szeretnénk a töprengést és bizonytalanságot, amely megelőzte a kutatást és a tanulmány elkészítését. Rögtön a munka kezdetén felmerült, hogy hogyan fogjuk elhelyezni a címben jelzett témát a korabeli magyar politikai kultúrában? Egyáltalán, az-e az igazi feladatunk? Hogyan lehet, lehet-e dupla tükörképet alkotni, hiszen részben a spa-

---

¹ Nemzeti Újság, 1939. január 25. 4. – Országos Széchényi Könyvtár, Sajtótár

nyol, részben a magyar események értelmezését is akarjuk. Valójában, egyes részek többszöri átírása rávezetett arra, hogy tanulmányunk számára a magyar helyzet legalább annyira érdekes, mint a spanyol. A spanyol események által kiváltott hazai reakciók megértése mindenképpen ezt sugallta. Világossá vált az is, hogy nem a kor spanyol valóságát kell számon kérni az újságtól, hanem sokkal érdekesebb tanulsággal jár, ha cikkein keresztül értelmezni próbáljuk a spanyol eseményekkel kapcsolatos magyar katolikus szemléletet, ami egyben a magyar belpolitikai helyzetről alkotott tükörkép egy része is. Felmerült továbbá az a kérdés, hogy miért éppen egy erősen jobboldali katolikus napilapra esett a választás az 1936–1939-es évek spanyol eseményeit illetően, hiszen kézenfekvő, hogy melyik oldalon fog állni véleménye. Végeredményben, a behatóbb tanulmányozás során nem egyszerűen a spanyol polgárháború, hanem annál sokkal több vált láthatóvá. Pontosabban láthatóvá vált az a hazai és nemzetközi politikai „szövet”, amelybe beágyazódott a katolikus, kommunista és szociáldemokrata ellenes lap véleménye, amely jóval gazdagabb képet nyújtott a korabeli magyar valóságról, mint arra számítottunk.

A Nemzeti Újságra esett választást elsősorban a szakmai kíváncsiság ösztönözte. Az a szándék, hogy betekintsünk — bár csak egyetlen ismert napilapon keresztül — Magyarország és Spanyolország két világháború közötti erősen eltérő, de sokban mégis hasonló, katolikus és nacionalista légkörű, szociális feszültségektől terhes hétköznapjaiba. Az elemzés során kiderült, hogy a magyar lapban felhasznált Spanyolországra vonatkozó fotók önmagukban — csak a hozzájuk tartozó képaláírással — nem lehetnek egyedüli források, ugyanolyan fontosak a cikkek, amelyek közrefogják őket.

A spanyol polgárháborúval kapcsolatban bátran elmondhatjuk, hogy a korabeli sajtónak — különösen kezdetben — általában igen nehéz dolga volt a tájékoztatást illetően, még akkor is, ha saját kiküldött tudósítójától kapta a híreket és a fotókat. Az újságírók többsége általában az egyik oldalt ismerte, és a harcoló felek tisztikara sokszor tudatosan manipulálta a nemzetközi tudósítókat. George Orwell a híres angol publicista és író 1936. december 26-án érkezett Barcelonába, és néhány hónapot maga is harcolt a köztársaságiak oldalán az aragóniai fronton. Eredeti szándéka az volt, hogy riportot készít a köztársaságiak harcáról. 1937. június végén azonban menekülnie kellett az országból. Orwell 1937. június 8-án levelet írt egyik barátjának, amelyben így fogalmazott a helyzetről: „Csodálatos dolgokat láttam, és végre valóságosan hiszek a szocializmusban, amelyben eddig nem hittem soha.”² Néhány hónapos tapasztalata után azonban azt is elmondta a „Hódolat Katalóniának” című munkájában, hogy az újságírói retorika féligazságai és hazugságai eltorzították a polgárháború eseményeit, a szerint, hogy milyen ideológiai és politikai érdekek szolgálatában állt a tudósító. Ugyanakkor jelezte, hogy pártatlanság nem létezik és ő is ösztönösen és szükségszerűen torzít.³ A Nemzeti Újságot vizsgálva természetesen nem áll szándékunkban számon kérni a jobboldali újságtól jobboldali szemléletét, mert nem akarjuk politikai állásfoglalással eltorzítani munkánk eredményét. A fotó-

² George Orwell: Hódolat Katalóniának, Interart, Budapest, 1989. 244.

³ George Orwell: i. m. 9.

kon és a környező cikkekben kibontakozik a spanyol polgárháború eseményei kapcsán a magyar politikai kultúrának azon része, amelyet erősen befolyásolt a katolikus nemzeti hagyomány, illetve az 1920-as trianoni béke felülvizsgálásának igénye, a vele kapcsolatos nemzetközi politika erővonalainak alakulása, a baloldali eszmék — a kommunizmus, a szociáldemokrácia — radikális elutasítása – különösen az 1919-es Tanácsköztársaság tapasztalataira hivatkozva.

A spanyol polgárháború bel- és külpolitikai súlyosságát illetően a kortársak — politikusok, újságírók, értelmiségiek, egyházi személyiségek — rögtön a kirobbanást követően nyilatkoztak, megfogalmazták aggodalmaikat és gondolataikat, érvként használva a polgárháború jellegét saját politikai elveik támogatásához. Világosan látták, hogy nem csak belpolitikai, hanem külpolitikai értelemben is jelentős esemény zajlik Európa nyugati peremén. A Nemzeti Újságra, ugyan úgy mint valamennyi sajtótermékre, jellemző volt akkoriban az események magyarázatával, a pusztítás mértékével kapcsolatos bizonytalanság és túlzás. A pusztítás nagyságára vonatkozóan a későbbi kutatások is évtizedeken át meglepetéssel szolgáltak, megdöbbenő különbségeket jelezve. A magyar Nemzeti Újság a harcok egyház- és vallásellenességét és nemzetközi kommunista összeesküvésre utaló jellegét emelte ki mindvégig.

A spanyol historiográfia a mai napig nem rendelkezik pontos adatokkal a polgárháború áldozatairól. Az adatok, a tények kezelését sokszor befolyásolta az események értelmezése. Szakmai szempontból — a történelmi igazsághoz való eljutás reményében — éppen ezért fontos néhány szót mondani a pusztítás számszerűségéről. Megbízhatóságuk — forráskutatásuk és kezelésük szakszerűsége miatt — kiemelünk néhány szerzőt a sok közül. José María Zavala, *Los horrores de la Guerra Civil (A polgárháború szörnyűségei)* című könyvében, amely először 2003-ban Madridban jelent meg, a következőket mondja: „1936. július 18-tól 1939. április 1-ig, a majdnem három évig tartó kegyetlen harcban, és különösképpen az első hónapokban, mindkét (értsd a köztársasági és a nemzeti erők – S.V.) oldalon több ezer gyilkosság fordult elő, amelyeknek semmi közülük nem volt azokhoz az eszmékhez, amelyekért a két oldal küzdött, sokkal inkább közülük volt a gyűlölethez, irigységhez, azoknak a kegyetlenségéhez, akik teljes büntetlenséggel követték el őket.”⁴ Az angol Hugh Thomas 55 ezerre becsüli az elkövetett gyilkosságok számát a köztársasági zónában, és 75 ezerre a nemzetiek által elfoglalt oldalon. Gabriel Jackson 200.000 halotról tud a nemzeti oldalon és tízszer kevesebbről a köztársasági oldalon. Ezt a számot tartják hitelesnek olyan francia szerzők, mint Broué és Témine, Max Gallo és Pierre Vilar, valamint a spanyol Tunón de Lara. Santos Juliá és a hozzá tartozó szakmai körből még jó néhányan 81.095 áldozatról beszélnek a nemzeti oldalon (24 provinciában) és 37.843-ról abban a 22 provinciában, amely a köztársaságiak kezén volt. Ezek az adatok az ún. polgári lakosság körében elkövetett gyilkosságokra, kivégzésekre vonatkoznak. Pierre Vilar szerint a „demográfiai számítások arra engednek következtetni, hogy a spanyol népesség háborús vesztesége összesen 560 ezer ember volt, beleértve a harcok és a bombázások áldozatait is.”⁵

⁴ José María Zavala: *Los horrores de la Guerra civil*, Barcelona, 2004. 14.

⁵ Pierre Vilar: *Spanyolország története*, Gondolat, Budapest, 1984. 129.

Tény, hogy a spanyol polgárháború már a korabeli Európában is kegyetlenségéről, hosszúságáról, egyházellenességéről, a „vörös terrorról”, a „falangisták valamint a nemzetiek katonai megtorlásairól”, a nemzetközi brigádok által is védeltetett legitím köztársaság védelméről és az ellentétes európai érdekeket megmozgató jellegéről híresült el. Mindezt a kortársak, így a magyar Nemzeti Újság is felismerte és figyelemmel kísérte, jelezte és értelmezte.

A történeti tények közkinccsé azonban többnyire csak évekkel az események után válnak. Témánkkal kapcsolatban a történeti tisztánlátásnak egy szeltekjét jelenti az alább következő idézet, amely Dionisio Ridruejotól, a kasztíliai Falange⁶ vezetőjétől származik. (Az idézetet José María Zavala fent említett könyvének első oldalán olvashatjuk, a forrás helyére nem találunk utalást.) Figyelemre méltó, hogy a nemzeti oldalt, azaz Franco tábornok oldalát támogató Falange jobboldali tömegszervezet egyik fontos tagjának saját tapasztalatain alapuló véleményét fejez ki:

A polgárháború éveiben „Az elnyomás a politikai tisztogatás vonásait öltötte magára. Rendkívül alaposan és szándékosan széles körre terjedt ki, végrehajtói nem nézték a közvetlen jelen észszerűségeit, hanem azt figyelték, hogyan szabadulhatnak meg végleg minden akadálytól, mindenféle ellenállástól, mindenféle ellenséges, később — ellenük — esetleg újból felmerülő erőttől vagy tartalomtól. A pusztító erőszak megtalálta a szembenálló felek mindegyikénél a neki megfelelő stílust: a köztársasági oldalon a népi bosszúállás sokszor orgiáig és vérszomjaságig vagy a módszeres forradalmi tisztogatásig fajult; a nemzeti oldalon a tiszta, könyörtelen elnyomás gyakran álcázott formában és kevésbé felháborító módon történt meg, amihez néha még azt is hozzátették, hogy példás büntetésként kell felfogni.”

A magyar Nemzeti Újság, ugyanúgy mint Európa más országainak sajtója, érdeklődéssel fordult a spanyol polgárháború felé, kirobbanásától kezdve, egészen befejezéséig, annál is inkább, mert a nemzetközi politika színterén komoly hullámokat vert fel az esemény, és a II. világháborút közvetlenül megelőzve jelezte az európai nagyhatalmak későbbi politikai álláspontját is. A polgárháború 1936. július 18-án robbant ki súlyos előzmények, társadalmi és szociális feszültségek, regionális problémák következtében. Spanyolország már jó néhány éve káoszban és nyugtalanságban élt. A spanyol események gyakran szerepeltek a nemzetközi sajtóban. A polgárháború közvetlen előzményeként kell megemlíteni, hogy 1931. április 14-én — szabályos választások eredményeként — kikiáltották a köztársaságot, a monarchia megbukott. Az 1931. májusában megválasztott alkotmányozó cortesben (parlamentben) erősen összetartó republikánus és szocialista többség került hatalomra. A munkások nagy reményeket fűztek ehhez a köztársasághoz, de a helyzet nem volt egyszerű. Túl sok problémát kellett megoldania a kormánynak. 1931. december 9-én az alkotmányozó cortes elfogadta Eu-

⁶ A Falange 1933. október 29-én alakult meg. José Antonio Primo de Rivera nevéhez fűződik megalakítása. Szélsőjobboldali szervezet. Elképzelései közül az egyik legfontosabb volt, hogy a nemzetet, mint „una unidad de destino” (azaz sorsközösségként — ford. S.V.) fogta föl. Pontosan ezért a korabeli nemzeti irányú katalán, baszk vagy gallego nemzeti mozgalmakkal radikálisan szembefordult. Támadta a parlamentáris demokráciát. Elutasította a liberális parlamentarizmust és a szocializmust egyaránt. Később a Franco rendszer fontos támasza volt. In *Raymond Carr: España 1808–1975*, Ariel, Barcelona, 1985. 618–619.

rópa egyik legdemokratikusabb alkotmányát, amely a weimarinak a mintájára készült.⁷ A katolikus egyház tiltakozott, Segura bíboros pásztorlevele ékes bizonyítéka az egyház erőteljes ellenállásának, amit viszont a madridiak és a vidéki városok lakosságának egyház-ellenes felháborodása követett. Már itt is — mint korábban a 19. században többször — megjelent az aktívan politizáló spanyol katolikus egyház elleni népi mozgalom. Zárdákat, kolostorokat gyújtottak föl a megdühödött lakosok. A kormánnyal szembeni elégedetlenséget mutatták azonban a munkásmegmozdulások is. A elszabaduló indulatok tükrözték azt a rendkívül mély szakadékot, amely a szegényeket elválasztotta a társadalom többi rétegétől a 20. század első évtizedeiben Spanyolországban. A szegénység és a műveletlenség a korabeli Spanyolország nagy tömegeit sújtotta. 1931. december 31-én Badajoz provinciában általános sztrájk tört ki. Castillblancoban a parasztok meglinceseltek négy csendőrt, mert megöltek egy tüntető munkást. 1933. január 12-én Casas Viejas helységben a rohamrendőrség megtámadta a lázongó parasztokat és sokukat megölte. 1932. január 1-jén a spanyol püspöki kar kollektív levélben ítélte el a köztársaság alkotmányát. Egyértelműen látszott, — visszatekintve azt mondhatjuk igazolta a későbbi eseményeket —, hogy a politizáló spanyol katolikus egyház és a legszegényebb rétegek, munkások és parasztok között a konfliktusok komoly indulatok alapján merültek föl.

A spanyolországi polgári, katonai és egyházi köröket tehát már 1931-től számtalan alapvető dolog tartotta megosztottságban és nyugtalanságban. Különösen élesen volt jelen a feszültség a társadalom minden rétegében, az ország minden régiójában az oktatás laicizálásának kérdése, az egyház és az állam szétválasztása miatt. A legújabb kori Spanyolországban hagyományosan népszerű antiklerikalizmus úgy fogalmazta meg ekkoriban politikai állásfoglalását, hogy feltette a kérdést: ki van a „papok és szerzetesek mellett, és ki ellenük.” Ugyanakkor a másik oldalon jogosan tiltakozott az egyház a papok elleni támadások miatt. Feszítő problémája volt továbbá a köztársaságnak a fegyveres erők monarchista szelleme. A regionális kérdés ugyancsak megoldatlan maradt. A spanyol régióknak az autonómiáért való küzdelmét nem lehetett kikerülni. Megoldatlan volt továbbá az agrárreform. A reformvárás hangulata a parasztok mozgolódásához vezetett, több birtok művelésével felhagytak, így nőtt a munkanélküliség. Spanyolország déli részén, Andalúziában az anarchista mozgalom erőteljessége miatt mindennapos összeütközések zajlottak le a csendőrség és a lakosság között. 1933-ban a mezőgazdasági lakosság elfordult a köztársaságtól, ellenzékbe ment át és csatlakozott az ugyancsak elégedetlen munkásmozgalomhoz. 1932 januárjában a katalán hegyekben munkásfelkelés tört ki a textiliparban fizetett alacsony bérek miatt. Mindezek a problémák hamarosan végeztek a köztársasággal. 1934 januárjától súlyosbodtak a politikai, a társadalmi problémák és erősödött a katalán függetlenségi mozgalom. 1934 októberében — mintegy a polgárháború főpróbájaként — Katalóniában és Asztúriában komoly munkástiltakozások robbantak ki. A katalán megosztott munkástömegeknek nem volt fegyvere, Asztúriát viszont forradalmi egység jellemezte és a munkásság rendelkezett fegyverrel. A karhatalom laktanyái sorra elestek, Oviedó városát elfoglalta 8 ezer bányász. A katonaság el-

⁷ Pierre Vilar: i. m. 103.

lenállt, a légierő bombázott. Végül a forradalmárok kénytelenek voltak a falvakban és a hegyekben szétszóródni. Az összetűzések két hétig tartottak, és tény, hogy a felkelés a rendkívül nagy munkásnyomorból fakadt.

1936. február 16-án a választások a szélsőbalnak kedveztek. – És az események sodrában egyre közelebb kerülünk az 1936-ban kitört polgárháborúhoz. 1935 júniusa és augusztusa között megalakult a spanyol Népfront, a szakszervezetek és a baloldali pártok tárgyalásainak eredményeként tizennégy pontos közös program született. 1936 februárjában a Népfront a választások első fordulójában többséget szerzett. Az országban a zűrzavar hihetetlen méreteket öltött. „A falvak lakói azt hitték: „a papok vesztettek”, le kell tehát fegyverezni a papok barátait, bosszút kell állni a sérelmekért, ezért megtámadták a templomokat, kolostorokat. Kis falvak egész lakossága ütközött meg a csendőrséggel. Újrakezdődött az agrárreform. 250 ezer hektár földet osztottak szét. A városokban is lázongtak, az elszenvedett megtorlásokért akartak elégtételt venni a munkások. Madridban egy mérgezett bombon-história hatására kolostorokat támadtak meg. A tábornokok pedig konspiráltak, mint mindig, a 19. század óta Spanyolországban.

Az ismert francia történész, Pierre Vilar véleménye szerint Spanyolországban 1936. július 17–18-án „pronunciamiento” azaz katonai felkelés robbant ki és nem nemzeti felkelés – mint azt a Franco-rendszer kezdettől fogva állította. A tisztek már hónapok óta szervezték az összeesküvést. Vezetőjük José Sanjurjo tábornok, Francisco Franco és a politikus Calvo Sotelo volt. Július 17-én az erős marokkói hadsereg adta meg a jelt a felkelésre, Franco tábornok ekkor a Kanári-szigeteken teljesített szolgálatot. 18-án a félszigetre repült és megkezdte a harcokat. Az államcsíny sikerült abban az értelemben, hogy szinte teljesen megfosztotta a köztársaságot fegyveres erőitől, mert azok a lázadó tábornokok irányítása alá kerültek. Nem sikerült viszont abban az értelemben, hogy a hadsereg csak az ország területének kisebbik részén szerezte meg a hatalmat; másutt a lakosság lefegyverezte a felkelőket és a hivatalosan megválasztott népfront kormány nem tartotta magát legyőzöttnek katonai erejének elvesztése ellenére sem.⁸ Számtalan közkatona csatlakozott Madridban, Valenciában, Barcelonában és máshol a kormányhoz hű tömegekhez. A tengeri egységek négyötödében a matrózok és altisztek átálltak a népfront oldalára. A kormányt támogatták a jelentősebb középrétegek is, mert a kormány jelentette a törvényességet. A kolostorok ugyanakkor menedéket adtak a lázadó nemzetieknek, a spanyol papok a köztársaság elleni „keresztes hadjáratról” szónokoltak. Ez már nem kis csoportok közti ellentét volt, hanem polgárháború. A harcok kezdetén a helyzet a kormánynak kedvezett.

A spanyol katolikus egyház magatartása egyértelmű volt a polgárháborúban résztvevő két féllel kapcsolatban. Elítélte a köztársasági oldalt, és katolikus szempontból is megpróbálta legitimálni a Franco oldalán álló erők felkelését. Meg kell jegyezni, hogy az egyház hivatalos állásfoglalása nem esett egybe szükségképpen minden tagjának véleményével. Voltak papok, akik változásokat akartak az ország életében. A spanyol egyház hivatalosan azonban a polgárháború ki-

⁸ Pierre Vilar: i. m. 121.

törésének pillanatától a kommunizmus, a népfrentkormány ellenében zajló „keresztes háborúval” azonosult. Teljesen elfeledkezett annak súlyos társadalmi és politikai indítékairól, a polgárság és a munkásság közötti harcok egyik epizódjának tüntette föl kezdetben. Holott, mint említettük, a spanyol polgárháborút több, a társadalom széles rétegeit érintő, alapvető probléma robbantotta ki:⁹ a monarchia és a köztársaság államformája körüli vita, 2. a klerikalizmus és az antiklerikalizmus közötti feszültség, 3. a centralizmus és a regionalizmus kérdése, 4. a munkásság és a tulajdonosok közötti ellentét. Fontos tényező volt továbbá az okok sorában a hadsereg szerepe is. Fernández de Castro írja egyik monográfiájában, hogy 1931 után különösen fontossá vált az, hogy a hadsereg gyakran jelen volt a politikában, illetve a hétköznapokban, és mint rendfenntartó erő sugalmazta, szinte állandóvá tette az autoriter és nemzeti hatalmat.

A polgárháború kezdetétől — különösen az első néhány hónapban — a kettészakadt országban a köztársasági zónában az egyház erős üldözése figyelhető meg. (Kivétel ez alól Baszk-föld.) Az erős egyházellenesség, a papok üldözése, megtámadása, meggyilkolása, templomok lerombolása, feldúlása azonban elsősorban nem vallásellenességet, hanem egyházellenességet tükrözött. A legélesebb, legkegyetlenebb kifejezései az antiklerikalizmusnak nem a népfrentkormány utasításai miatt következtek be, hanem pontosan a kormány-kontroll, a hatóságok működésének hiányából fakadóan. Azokat, akik túllépték ilyen értelemben a hatáskörüket, nem tudták ellenőrizni. Az 1936-os polgárháború kitörését követően a katolikus egyház vagy katolikus csoportok — csak nagyon kevés kivétellel — azonnal¹⁰ vagy az egyik, vagy a másik politikai táborhoz csatlakoztak. A spanyol egyház tehát aktívan politizáló egyház volt.

Antonio Montero, Mérida-Badajoz érseke, a téma kutatója a következő hozzátételleges adatokkal jellemzi egyik munkájában a polgárháború egyházi áldozatait:¹¹

megölt világi papok száma:	4.000
szerzetesek:	2.489
apácák:	283
szeminaristák:	249

Az egyház fontos szerepe miatt érthető, hogy a népfrent kormány is gyorsan reagált: 1936. július végén, tehát körülbelül két héttel a polgárháború kirobbanása után a Közoktatási Minisztérium (Ministerio de la Instrucción Pública) rendeletet adott ki, amelyben elkobozta azoknak az egyházi iskoláknak és intézményeknek az ingatlanjait, amelyek közvetve vagy közvetlenül kapcsolatban voltak a nemzeti felkeléssel. A katalánok még drasztikusabban intézkedtek, betiltották a hit nyilvános gyakorlását, bezárták a templomokat, börtönbe zártak papokat. Palacio Atard spanyol történész kihangsúlyozza, hogy az egyház kezdetől komoly szerepet vállalt a köztársaság, a népfrent-kormány ellen. Részben azzal,

⁹ Juan José Ruiz Rico: El papel político de la Iglesia católica en la España de Franco, Tecnos, Madrid, 1977. 17–18.

¹⁰ A. Montero: Historia de la persecución religiosa en España, 1936–39., Madrid, 1961. 23–26.

¹¹ Az adatok becslések, in. Guía de la Iglesia en España. Madrid, 1954. 207.

hogy „a harcolni Istenért, a hazáért és a királyért” jelszóval mozgósította az embereket a nemzeti zónában, részben, mert széles körben politizált különböző lapokban.¹² 1937. június 8-án Gomá bíboros levelet írt a pápának és abban kérte, hogy a katolikus egyház feje támogassa Franco kérését, és továbbítsa a spanyol püspöki kar levelét az európai országokhoz, hozzásegítve őt és a nemzeti oldalt a hamis és megtévesztő információk elkerüléséhez. Franco nagy figyelmet fordított arra az óriási erőre, amit a katolikus egyház képviselt országon belül és kívül. A tábornok megpróbált utat találni Európa és a világ hagyományosan katolikus országaihoz, hogy megnyerje szimpátiájukat a nemzeti oldal számára. Valószínűleg ezért is került kapcsolatba 1937–38-ban a magyar Mihalovics Zsigmond kanonokkal, aki az 1938. májusában Magyarországon megrendezésre kerülő nemzetközi Eucharisztikus kongresszus szervezője volt. Elképzelhető, hogy személyes ismeretségük, de mindenképpen kölcsönös szimpátiájuk jeleként Franco 1938. februárjában Burgosból elküldte arcképét az Eucharisztikus Kongresszusnak és Mihalovics Zsigmondnak dedikálta. A fotó a Nemzeti Magazinban, az újság mellékletében jelent meg 1938. májusában.

A katolikus Nemzeti Újság 1919-ben, a proletárdiktatúra bukását követően indult, utódjaként a konzervatív katolikus szemléletű Alkotmánynak, amelyhez szellemi folytonosság kötötte. Az Alkotmány félhivatalos közlönye volt a korabeli keresztény-szocialista pártnak. A Nemzeti Újság katolikus iránya erőteljesen kidomborodott, jobboldali nacionalista szellemben publikált elemzéseket, a katolikus egyházi élet eseményeiről rendszeresen hírt adott, de természetesen bel- és külpolitikai, gazdasági és kulturális rovata, divat, apróhirdetés, sőt humor rovat (az ún. „Mosoly országa”) tette népszerűvé. Mozgékony a hírszerzést illetően, a tartalom beosztásában és a terjesztésben. Mindez segítette, hogy hosszú ideig versenyképes maradjon.¹³ Saját külföldi tudósítókat foglalkoztatott, de adott esetben szakértőket is felkért. Ez történt a spanyol polgárháborúval kapcsolatban is néhány esetben. Vasárnapi melléklete a csak képeket közlő Nemzeti Magazin volt.

A hétvégi mellékletekben és a napilap áttekintett számaiban körülbelül 65–70 fotóillusztrációt találtunk. A bizonytalan szám abból adódik, hogy a mellékletben 1936-ban néhányszor két oldalas teljes fotómontázst közöltek a polgárháborúról. Az újság első oldalára kerültek a fontos személyiségek arcképei pl. Franco, Azana, Negrín, Martínez Barrio, Largo Caballero, az utolsó oldalon pedig a gyilkosságokról, a lerombolt templomokról, a harcterről a városokról készült képek kaptak helyet. Számukat tekintve egyértelműen az 1936-os évben megjelent fotók dominálnak. A polgárháború első hónapjainak rettenetes eseményeit az egyház- és vallásellenes akciókat a kommunizmus elrettentő példaként tüntette föl a magyar napilap. Érdeemes kiemelni néhányat a képalírások közül: „kommunista csőcselék”, „a kommunista rémuralom”, „marxista csőcselék”, „vörös gyilkos” stb.

A közölt illusztrációk számát tekintve első helyen áll az 1936-os év, majd ezt követi 1939, 1937 és 1938. A fotók mennyisége 1936-ban volt a legtöbb, mivel

¹² *Palacio Atard: Cinco historias de la República y de la Guerra, Madrid, 1973.*

¹³ *A magyar sajtó évkönyve 1938, Hungária Lloyd Lapkiadó, Budapest, 1938. 31–32.*

egyház- és vallásellenessége miatt a spanyol polgárháború első hónapjai különösen hírhedtté váltak, és ez a tény érthető módon a katolikus Nemzeti Újság számára elsőrendűen fontossá tette a képanyagot. A Nemzeti Újság 1938-ban közölte a legkevesebb fotót a polgárháborúról, mivel ekkor Magyarország figyelme — a revizionista elképzelések miatt — már sokkal inkább a német és az olasz kapcsolatok felé fordult, és az Anschluss és a felvidéki területek elfoglalása került előtérbe. A katolikus egyházat pedig 1938-ban az ún. kettős szent évvel kapcsolatos tevékenységek kötötték le, azaz Szent István király szentté avatásának 900 évfordulója, valamint a nemzetközi Eucharisztikus kongresszus rendezvénysorozata.

A polgárháború a korabeli Európában — a II. világháborúhoz közel — komoly súrlódást okozott a nagyhatalmak között. (Anglia, Franciaország, Németország, Olaszország és a Szovjetunió váltak érdekeltté az eseményekben). A Szovjetuniót megvádolták a szovjet-rendszer kiterjesztésének kísérletével — a Gibraltári szoros megszerzésével — a Komintern spanyolországi tevékenységén keresztül. Franciaországot azzal, hogy meg akarja szerezni spanyol-Marokkót a köztársasági kormány katonai támogatásának fejében.

A polgárháború kirobbanását közvetlenül megelőzően Spanyolországról az első hír 1936. július 14-én jelent meg a Nemzeti Újságban. Calvo Sotelo¹⁴ haláláról tudósított, akit „marxista rendőrtisztek” gyilkoltak meg a Nemzeti Újságban közöltek szerint. A lap tehát kezdettől nyomon követte az eseményeket, és megpróbálta az okokat is feltárni. Ugyancsak a július 14-i számban volt olvasható, hogy „politikai gyilkosságok sorozata a végsőkig felkorbácsolta a nyugtalanságot Spanyolországban.” Holló József elemzése szerint egyenesen „spanyol vallásellenes téboly”-ról beszélhetünk. Július 19-én felröppent az örömhír, hogy „Sikerült a jobboldali forradalom spanyol-Marokkóban”. Érthető okokból — július 21-én — arról számolt be a lap az első oldalon, hogy Európa különböző részeiből sokszor egymásnak ellentmondó jelentések zűrzavara bontakozik ki Spanyolországgal kapcsolatban. Nem lehet teljesen tiszta képet alkotni az ott lejátszódó drámai eseményekről. A Nemzeti Újság biztosítja az olvasókat azonban arról, hogy „az ellenforradalom átütő sikereket ért el az ország több részében. A baloldali kormány kapkodást mutat, egymás után robbannak ki a kormányválságok, a kormány odáig ment, hogy nemcsak a kommunista és a szocialista munkásságot fegyverzi fel, hanem a „csöcseléket is mozgósítja”.... „úgy az ellenforradalmárok (értsd a Franco melletti erőket), mint a kormány a maguk rádióin keresztül ellentétes közléseket hirdetnek világgá.” – ismerte el a lap.

Július 23-án, tehát időben gyorsan reagálva az eseményekre, Kállay Miklóstól olvashatjuk a következő történelmi előzményekre is utaló cikket: „Több mint száz éve tart már a Spanyolországban most dúló véres polgárháború, amely érthető izgalomban tartja egész Európát”. „Márpedig ma Európa lőporos hordókkal boltozatig rakott pince.” – állapítja meg. A cikk szerzője szerint három erő feszül egymással szemben: az ellenforradalmárok, a kormánycsapatok (értsd a köztársaság erőit) és a „maguk szakállára dolgozó kommunisták”. A

¹⁴ Calvo Sotelo, José (1898–1936), a Primo de Rivera diktatúra minisztere, II. Köztársaság alatt a spanyol jobboldal vezére in. *Raymond Carr: España 1808–1975*. Ariel, Barcelona, 1985. 787.

spanyol történelem korábbi eseményeiben keresi — joggal — a közvetlen előzményeket a szerző. Fontosnak tartja a tizennyolcadik századig uralkodó Habsburg-abszolútizmust, amelyben a királyi hatalom az állam és a vallás összenőtt, és amelyet felváltott a francia Bourbon dinasztia. Ez az új francia hagyomány idegen a spanyoloktól – mondja. A szerző leírja a pronunciamientok — a katonák által kirobbantott a politikai hatalom megszerzésére irányuló — lázadások jellegét, majd rátér a 19. századi mélyen katolikus karlista mozgalomra.

Szeptember 27-én Nyisztor Zoltán¹⁵ cikke „A vörös rém a láthatáron”, „drámaian” sötét képet fest az európai helyzetről a spanyol helyzet kapcsán: „...mint valami mesterien elhelyezett harapófogó szorítja derékba Európát Madridtól Moszkváig a vörös rém pokoli zsenialitással megszervezett frontja... A Népszava a spanyolországi eseményekkel kapcsolatban olyan hangot üt meg újra, amelyet Magyarországon 1918 óta nem hallottunk.... Míg polgári pártjaink eszeveszett személyi marakodásban élnek ki minden erejüket, míg reformokon alkuszhatnak, vitatkoznak, azalatt könnyörtelen bizottságokkal szinte röhögő kéjjel készülődik lecsapásra az egységbe tömörült vörös front.”¹⁶ Október 2-án pedig már arról ad hírt az első oldalon, hogy „Megalakult a Bolsevistaellenes Magyar Liga” – „a zsúfolásig megtelt Vigadóban hadat üzentek a kommunizmusnak.” A szeptember 25-i szám tizedik oldalán megemlítik, hogy a Nemzetközi Katolikus Sajtószövetség kongresszusán Rómában a résztvevők állva tüntettek a nemzeti Spanyolország mellett. Július 29-én olvasható, hogy a nyugati nagyhatalmak hogyan reagáltak a polgárháborús helyzetben. Pl. a francia kormány „a spanyol marxistákat fegyverrel akarja segíteni.” „A kommunista rémuralom felháborító kegyetlenségei”-ről szól egy Londonból jött hír. Párizsból, július 28-i dátummal, „Menekül a bolsevizmus elől, aki tud”. Egy madridi hír szerint „Fuente Cantosban a kommunisták foglyaikat a templomba zárták, amelyet azután felrobbantottak.” Július 31-ével dátumozott londoni hír szerint „az angol közvélemény két pártra oszlik a spanyol események megítélésakor. Attól tartanak angol politikai körökben, hogy Európa két táborra szakadása nagy veszedelmet rejt, különösen ha valamelyik tábor beavatkozik a spanyol küzdelembe. London szerint a legnagyobb veszedelem, hogy a szovjet van a spanyol népfront mögött...”, „A szovjet rátette a kezét a Dardanellákra, most a Gibraltárra akar törni a spanyol polgárháborúval.” Az augusztus 2-i szám első oldalán Nyisztor arról a félelméről ír, — utalva Spanyolország polgárháborújára — „hogy ... el kell ismernünk, hogy a mai nagy európai nyugtalanság, forrongás és forradalom könnyen belophat a magyar nemzettestbe is olyan bomlasztó anyagokat, ... amelyek valóban az állam léte és a társadalom rendje ellen vannak...” „Európa azért lett a szélsőségek hazája, mert a nyomor, az elégedetlenség és a bizonytalanság az édig nőtt, s halálos harapásával kikezdte az összes társadalmi rendeket.” „Magyarországon is, mint kikerülhetetlen követelmények

¹⁵ Nyisztor Zoltán (1893–1979), újságíró, katolikus pap a két világháború közötti Magyarország ismert és meghatározó személyisége, Bangha Béla munkatársa. A harcos katolicizmus képviselője, a Magyar Kultúra c. folyóirat szerkesztője. Részt vett a hivatásrendi mozgalmakban, az Actio Catholicában. 1946 után nyugatra távozott. In. Adriányi G., Csiki B., Nyisztor Zoltán, Budapest, 1998.

¹⁶ Nemzeti Újság 1936. szeptember 27. 9., Országos Széchényi Könyvtár, mikrofilmtár.

állnak előttünk a szociális irányelvek.” „A cselekedésre itt az utolsó lehetőség”. „Vessünk sürgősen szemet a gazdasági bajok és szociális kérdés rendezésére. Személyi és hatalmi tülekedések helyett tülekedjünk már egyszer a szociális törvényhozásban ... Tüntessük el a visszaéléseket, aprózzuk fel a szűkrejutott, de mégis jutott magyar kenyeret, s akkor kihúztuk a méregfogát minden szélsőségnek, akár nemzeti szocializmusnak, akár bolsevizmusnak is nevezzék azt!”

Augusztus 6-án a Nemzeti Újság a következőket írta a 3. oldalon: Párizsból jött hírek szerint, a helyzet feszült, konfliktusok állhatnak elő, ha nem jön létre megállapodás a spanyol ügyekbe való be nem avatkozás miatt. Ugyanis francia hadianyag-szállítások történtek, és készenlétbe helyezték a francia flottát. Tehát Európát konfliktus fenyegeti a „spanyol, a francia marxisták és a szovjet összefogás miatt. ... tizenhét évvel a nagy keresztény és nemzeti újjáébredés után (utal a lap a magyar 1919-es proletárdiktatúra leverésére) el lehet gondolkozni azon, miért és hogyan is történt, hogy az együtt induló jobboldali erők nem tudtak végig egyetlen és töretlen arcvonalban maradni.”

Az európai nagyhatalmakat tehát állásfoglalásra kényszeríti a spanyol polgárháború. A franciák jegyzékben kérik az angol és az olasz kormányt, a spanyol eseményekkel kapcsolatos semleges magatartásra. Egy párizsi hírben megjelennek az első megrázó események — a Nemzeti Magazinban pedig a velük kapcsolatos képek — a polgári lakosság körében elkövetett gyilkosságokról. Barcelonából a szindikalisták (szakszervezetiek) és az anarchisták vérengzéseiről kapnak a magyar olvasók híreket Svensson svéd mérnök elmondásai alapján. „Több foglyot benzinnel leöntöttek és meggyújtottak. A templomok és kolostorok nagy részét kirabolták, felgyújtották, sok pap és szerzetes a lángokban lelta halálát. A munkásmilícia formális hajtóvadászatot rendez a nemzeti mozgalom hívei ellen.”¹⁷

Nyíri László nyugalmazott vezérkari ezredes katonai szempontból — térképpel illusztrálva — elemezte a spanyol helyzetet a Nemzeti Újságban.¹⁸ Meltatta Franco terveinek katonai zsenialitását. „Minőségi tekintetben — írta — a vörösöknek látszólag nincsenek jól kiképzett és fegyelmezett csapataik. Franco tábornok katonáit pedig nemzeti eszmék fűtik. Amúgy, létszámukban körülbelül egyenlően lehetnek. – tette hozzá. Feltehetően hitelesnek gondolt magyar szemtanúk véleményének, elmeséléseinek is helyet adott ugyanez a szám: „Menekült magyarok tanúságtétele a Barcelonai borzalmakról” címmel három Trieszten keresztül hazatért magyar – Morvai Béla vegyész-mérnök, Tokos Imre bútorkereskedő és Hlabár Zoltán jogi tanulmányait abbahagyott magyar diák mondja el a látottakat: „Július 20-án a reggeli órákban a vörösök megtámadták a középületeket, a postát, a távírókat, a kaszárnyákat és a parochiákat. Huszonkettedikén kezdődött meg a templomok gyújtogatása. Több mint száz templom és kolostor esett áldozatul a vörösök vandál pusztításainak.” A papokat élve kidobták a kolostorok ablakából, majd felkoncolták őket. „Barcelonában valamennyi papot és apácát legyilkolták.” – teszi hozzá. A szeptember 6-i lapban az 5. oldalon ugyanakkor egy cikk arra hívja föl a figyelmet, hogy „A francia kommunisták

¹⁷ Uo. Nemzeti Újság, 1936. szeptember 29.

¹⁸ Uo. Nemzeti Újság, 1936. augusztus 5.

ágyukat gyártnak a spanyol elvtársak részére”. Szeptember 10-én — írják Nürnbergből — „Hitler kiáltványt ad ki a kommunista világveszedeletről”.

A szeptember 13-án Nyiszortól megjelent elemzés — „Szédélgés a demokráciával” — alcímei már alaposabb helyzet-elemzést mutattak. „A spanyol választás” — a népfrentkormány hatalomra kerülésének tisztaságát kérdőjelezte meg.” Alaptalanul — mondhatjuk utólag –, a dokumentumok fényében.¹⁹ „A népfrent bűnei”, „A demokrácia végzete” – részek pedig felsorolták a szerző kifogásait a hivatalos spanyol kormány ellenében.

A katolikus világ, a pápától, XI. Piustól kezdve a katolikus hívőkig, érthető módon felháborodással reagált a spanyol polgárháború első hónapjainak egyházellenes vérengzéseire és templom-pusztításaira. A pápa a „világ-bolsevizmus veszedelméről” szöveget intézett a katolikusokhoz, amelyet szeptember 15-én a lap az első oldalon közölt. Az egyház feje szerint ami Spanyolországban történik, nagy-szerű iskolát jelent Európa és az egész világ számára. 19-én Franciaországról olvashatjuk, hogy „... a bolsevizmus hálójába” került. „A III. Internacionálé utasításai szerint berendezett forradalmi és kémszervezetek dolgoznak az egész országban”.

Ugyancsak ebben a hónapban a magyar közvéleményt felkavaró eseményről tudósított a Nemzeti Újság. Nyisztor Zoltán szeptember 20-án elemezte a hazai helyzetet: A „Kisöporni a szociáldemokráciát!” című cikkében a szerző felszólította a lap olvasóit és a politikusokat, hogy „az egész magyar társadalmat sorompóba kell állítani a tajtékzó gyűlöletében esztét veszített szociáldemokrácia ellen.” „A szociáldemokrácia ugyanis állam-ellenes, az állam létalapjait dönti meg....A nemzet keresztény, de általános emberi érzéseinek is az a hallatlan provokálása, amely a magyar szociáldemokrata párt madridi táviratában és Proppernek²⁰ a felszólalásában kulminált, csak azért történhetett meg, mert a nem mindig szerencsés pártpolitika leköti, megbénítja a nemzet legjobb erőit”. Majd azzal folytatja, hogy „a szociáldemokrácia ... az utolsó hetekben vérszemet kapott s holmi spanyol és francia eseményekkel kapcsolatban olyan hangot üt meg (utal valószínűleg a Népszava erre vonatkozó cikkeire – S.V.), ami már kihívás, sőt támadás a polgárság léte ellen, s a legsürgősebb ellentámadást követeli meg.” Nyisztor a jobboldal egységbe szólító antikommunista programjával egy olyan közös célt talál, amely egyetemes állami és nemzeti érdeket szolgál, s amelyből ki lehet bontakoztatni, meg lehet valósítani az igazi nemzeti egység mozgalmát....”

Szeptember 22-én a lap az első oldalon tárgyalta „Felháborító vörös botrány Miskolcon” címmel a következő esetet: Miskolcon a szociáldemokrata párt felhívására szolidaritásból gyűjteni kezdtek a spanyol polgárháborúban harcoló népfrent erőinek. „Rendet és megtorlást” követelt a Nemzeti Újság hírlapírója a szociáldemokrata párt magatartásával szemben. Utal arra, hogy ezt a magatartást egy olyan polgárháború ösztönözte, ahol „vérgőzös gyilkosokkal, meg-

¹⁹ Zalai Anita cikke, in. *Studia Caroliensia*, 2005. 4. sz.

²⁰ Propper Sándor (1877–1956), szociáldemokrata politikus, a Népszava és a Szocializmus c. lapok munkatársa, 1922–1939 között országgyűlési képviselő. In. www.google.hu/propper [letöltés időpontja? pillanatnyilag nincs ezen a címen – PL.]

szervezett pusztító bandákkal, minden isteni és emberi törvény s tisztesség láb-
bal tipróival szemben kényszerül a spanyol nemzeti társadalom utolsó vércsöp-
pig védekezni.” „A magyarországi szociáldemokráciában megbújt vezetők al-
tomas siserahada nem érezte át ennek a szenvedését és üdvözetlet küldöttek az
orgyilkosok és hóhérok megszervezett hadának.” „A spanyol anarchistákat üd-
vözlő sürgöny fenyegetése volt a magyar társadalom és a magyar állam rendjé-
nek.” Sőt, tovább merészkedtek a szociáldemokraták és pénzügyűjtést rendeztek
a munkásság körében...” Végül arra hívta föl olvasóit a szerző, hogy „ki kell sö-
pörni a magyar élet arénájából minden szervezetet, amely szembe merészkedik
szállni a nemzeti élet feltételeivel.” Ugyanezen szám harmadik oldalán olvas-
hatjuk a vastag betűs címet: „A vörös csőcselék félholtra vert több miskolci főis-
kolást”, akik a szociáldemokrata párt ellen foglaltak állást. Mindez „amióta a
spanyol vörösöket üdvözlő távirat nyilvánosságra került” a szociáldemokraták-
kal szembe forduló hangulat miatt történt. Szeptember 24-én a 16. oldalon
szereplő kép ezt a hangulatot erősíti meg spanyol oldalról: „A spanyol nemzeti
járőr viszi a (a foglyul ejtett – S.V.) vörös gyilkost”.

A spanyol polgárháború kapcsán tehát Magyarországon is megmozdultak a
bal- és a jobboldali erők: szeptember 25-én Budapesten a katolikus egyetemi fia-
talság „Americana”nevű szervezetének ülésén kiáltványt osztottak szét: „Ke-
resztény testvér ébredj! Miskolcon 18 egyetemi hallgatót bántalmazott a félreve-
zetett tömeg! Spanyolországban ropogva dőlnek össze a templomok és orgiáit üli
a rombolás dühe! Választanod kell, Krisztussal vagy Krisztus ellen!” Október
2-án Pesten rendőrök szállták meg a Népszava szerkesztőségét – közölte ezután
a lap.²¹

Egy október 23-án megjelent kép szerint (14. o.) „A kommunista csőcselék
Madrid utcáin várja a nemzeti csapatok előrenyomulásáról szóló híreket.” Ok-
tóber 26-án a 32. oldalon szereplő fotón: „A vörösök végső kétségbeesésükben
már a nőket is lövészárokba küldik Madrid körül.” Az október 11-i vasárnapi
melléklet (Nemzeti Magazin) több oldalon át képekkel illusztrálja azt, ahogyan
a köztársaságiak elpusztították a spanyol templomok jelentős részét. A templo-
mok körül papok és túsok holttestét is láthatták a magyar olvasók. (Például a
„Dinamittal elpusztított katolikus túsok Huelvában” című kép.) Ám a novem-
ber 12-i lap 10. oldalán lévő egyoldalú elemző cikk már a címében is félrevezető:
„A spanyolországi vörös rémuralom borzalmi, gyilkosságai és rombolásai rob-
bantották ki a nemzeti szabadságharcot”. Tanulmányunk bevezetőjében már
utaltunk rá, ez az ún. nemzeti szabadságharc egy demokratikus választásokon
többséget kapott kormány ellen robbant ki. A „vörös rémuralom” gyilkosságai
egy kaotikus állapotú országban, mérhetetlen szegénységben élő nép körében,
részben indokolt erőteljes antiklerikális jelleggel történtek. A Nemzeti Újság
egyes tollforgatói — például Nyisztor egyes cikkeiben, amikor a megnyomorító
szegénységről írt — jó irányban kereste a magyarázatot, de elfogultsága miatt
zsákutcába jutott: „A vörös sajtó — írja a lap — egyébbel sem kísérletezik, mint
hogy mentséget találjon a spanyolországi gáztettek, az orvttámadások, fosztoga-
tások, gyújtogatások és gyilkosságok számára. Világgá kürtöli, hogy mindez

²¹ Nemzeti Újság, 1936. október 2. 4. Országos Széchényi Könyvtár, mikrofilmtár.

nem egyéb, mint elkerülhetetlen visszahatása a néptömegekkel hosszú éveken át folytatott szociális és politikai visszaéléseknek, amelyekért egyedül a jobboldali pártok és szövetségeik felelősek.” Hogy meggyőzőbb legyen, közli a spanyol Parlamentben Gil Robles²² által ismertetett — 1936-ra vonatkozó — hozzávetőleges adatokat.

teljesen elpusztított templom,	160
részben feldúlt és kifosztott templom	251
halott	269
erőszakos támadás	400
teljesen elpusztított párthelyiség	69
elpusztított szerkesztőség	10
bombamerénylet	116
sikertelen bombamerénylet	78

Még a vörös milícia számos embere is elfordult a megisméltlódó rémségektől. A cikk arról is beszámolt, hogy „Ötvenezer notórius gonosztevő gyűlt össze Európából” hogy a nemzetközi brigádokban harcoljon – csak egyedül Barcelonában. „A világsajtó baloldali lapjaiban olyan természetű közlemények jelentek meg, amelyek azt a látszatot akarták kelteni, hogy a spanyol nemzeti csapatok ugyancsak hasonló kegyetlenségeket és gonosztetteket követtek volna el, mint a vörös milícia.” – az újságíró „igaz lelkére” állította, hogy egyetlen ilyen visszaélésről sem tudott.

1937 tavaszára nagyjából kitisztult a spanyolországi helyzet képe. Addigra már a Nemzeti Újság saját kiküldött tudósítójának, Márkus Pálnak is több elemző cikke megjelent. Tovább tisztázták a helyzetet A. William Thorensen cikkei. Az utóbbi szerző meggyőződése szerint, először meg kell érteni Spanyolország belső helyzetét, történelmét ahhoz, hogy érteni lehessen a polgárháború első hónapjainak eseményeit. Január 2-án közölt cikkében a következőket írta: „Madrid csak látszatra európai metropolis. Spanyolország csak látszatra Európához tartozó állam. Mert Spanyolország nem Európa, nem is Afrika, valami egész más. A Pireneusok magas hegyfala valósággal elbástyázta a kontinenttől.” „Ami körülöttem történt — vallja — a polgárháború kirobbanásakor – először elámított, aztán megdermesztett. Iszonyatos volt közről szemlélni, látni azt, amire a borzalom és a téboly csak halvány kifejezés.” „Feljegyzéseim széljegyzetek a XX. sz. legkegyetlenebb polgárháborújának margójára. Madrid falai alatt ma már nem a spanyol polgárháború sorsa dől el. ... egyúttal főpróbája a világháború óta feltalált új hadieszközöknek.”

Január 6-án arról kapunk hírt, hogy „a spanyol népfrent rádión toborozza a megtévesztett magyar emigránsokat és kommunistákat. Amikor a londoni semlegességi bizottság a semlegességet kéri számon Olaszországtól és Németországtól, akkor 1936. december 27-én este 8-kor a barcelonai vörös rádió leadója 42 méteres hullámhosszán magyar nyelven toboroz Spanyolországba, és

²² Gil Robles, José María (1898–1980), katolikus politikus, az Acción Popular (Népi Akció) alapítója, in. Raymond Carr i. m. 797.

kéri, hogy csatlakozzanak ahhoz a kb. 1000 emberhez, akik már ott harcolnak.” Németország szerint — írja a Nemzeti Újság január 9-én — a Komintern a vörös Spanyolországban felismerhető módon részt vesz a vezetésben. „Róma és Berlin pedig nem tűr szovjet-spanyol uralmat.” Már a Kisantant országai között is éles ellentétek alakultak ki a szovjetekkel szembeni állásfoglalás kapcsán. Csehszlovákia és Jugoszlávia között feszült a helyzet. Csehszlovákia teljesen a szovjet befolyása alá került. Január 23-án megtudjuk, hogy „a francia kommunista párt tagjainak a száma — ijesztő módon — 16 ezerről 284 ezerre nőtt egy év alatt.” Magyarországon pedig — a február 7-i szám szerint — „Vörös szeminárium indult Angyalföldön” ahol „csokoládéval és ízes uzsonnával csábítják el a külváros gyerekeit bolseviki lélekkufárok”.

A Nemzeti Újság kiküldött tudósítójának, Márkus Pálnak február 9-én olvashatjuk az első Sevillaban írt helyszíni tudósítását. Márkus Pál 10 ezer km-t utazott 3 hónap alatt, hogy megismerje a spanyolokat és országukat. Főleg a nemzetiék kezén lévő országrészt és Gibraltárt járta végig. A tudósító külön érdeme, hogy nemcsak a hivatalos propaganda-irodák vezetőivel, a külföldi sajtót kiszolgáló nemzeti vezérkari tisztekkel beszélt, hanem hozzáfért a „megdöbentően elmaradott paraszt, a városi polgár, a légionárius gondolataihoz is”. „A spanyol polgárháború világnézetek harca lett, egy kicsit Európa sorsa is eldőlt ebben a szörnyű tusában. ... Az egyik oldalon a bolsevizmus küzd kétségbeesetten, a másikon a nemzeti gondolat.” Az 1938-ban Budapesten megrendezésre kerülő nemzetközi Eucharisztikus konferencia kapcsán — a márciusi lapok egyikében — olvashatjuk, hogy a konferencia a „militarizált atheizmus elleni küzdelem elindítója” lehet.

1937-ben a nemzetközi helyzetet erősen felkavarja a spanyol polgárháború. Franco szerint — írja a Nemzeti Újság márciusban — Franciaország üryget keres spanyol-Marokkó megszállására. A vörösök el akarják adni Angliának és Franciaországnak spanyol-Marokkót, cserében a két országtól várt katonai támogatásáért. Az olaszok ugyanakkor az angol rosszállás ellenére sem hajlandóak visszarendelni a spanyol nemzeti hadseregben harcoló olasz önkénteseket. A madridi frontszakaszon így olasz csapatok is harcolnak, és ezzel Olaszország veszélyezteteti Franciaország Földközi-tengeri összeköttetéseit.

1937 áprilisától közlik több részletben Márkus Pál helyszíni tudósításait. Május 8-án Márkus a következő címet adja a tizenegyedik oldalon megjelent cikkének: „A spanyol polgárháború puskaporos hordója a kisebbségi kérdés” „A nemzeti érzés terelte nemzetietlen irányba a katalán nacionalizmust” – indokolja részben ezzel a ténnyel a polgárháború kitörését. A szerző világosan látja, hogy „Akárhogy is fordul a kocka, akárhogy is dől el a spanyol polgárháború, az biztos, hogy ezzel nem dől el a spanyolországi kisebbségek sorsa. Valaki vesztes lesz és ezt Spanyolországban a vesztes fél soha nem ismeri el. Ismét megindul a harc...” „Franco már Genfben is tiltakozott jegyzékben a spanyol vörös büntetettek — értsd a hivatalos spanyol kormány — népszövetségi képviselője ellen”. Júniusban a spanyol partok mentén bombázták, a Deutschland nevű német hajót, ezért a német flotta szétlőtte Almería kikötőjét, amivel veszélybe került Európában a béke: Olaszország és Németország kilépett a be nem avatkozási bizottságból.

Nyisztor Zoltánnak szeptember 19-én az első oldalon közölt „Szemben az elvtelenséggel” című cikkéből az derült ki, hogy „Az úgynevezett baloldali érzelmű embereket egyetemlegesen leszedte a lábáról egész Európában — a bolsevista propaganda — sőt, meg tudta zavarni még a katolikus tömegeket is. Pedig ... a pápa a múlt nyáron határozottan kijelentette, hogy Spanyolországban vallásháború folyik.” Nyisztor némi korrekcióra is hajlandó volt ebben a cikkében, mert mint írta, „Mi nem tagadjuk, hogy ebben a polgárháborúban politikai, gazdasági vagy szociális elvek és célok is szerepelnek. Sőt a harc hevében Francóék részéről is sajnálatos kisiklások és kilengések történtek, de mindezek mellett... a vörös csőcselék és kormányuk elsősorban a vallás kiirtására indult...” Október 2-án olvashatjuk, hogy „angol-francia ellentét jelentkezett a spanyol kérdésben”. Franciaország meg akarja nyitni a spanyol-francia határt, ha az olasz önkénteseket nem vonják hamarosan vissza Spanyolországból. Október 9-én a lap szerint, az „egész világ Mussolini válaszát várja a francia–angol jegyzékre. Döntenie kell a spanyolországi önkéntesek visszahívása ügyében”.

1937 őszén Márkus Pál visszatért Spanyolországba és október 22-én újra megkezdte harctéri tudósításait. December 25-én, karácsony első napján jelent meg az a rövid hír, miszerint december 4-én Franco tábornok személyesen fogadta Márkus Pált, és a másfél órás látogatás alatt több kép készült, amelyek a 45 éves Franco tábornokot születésnapján családja és munkatársa, López Pinto tábornok körében ábrázolják.

Az 1938-as évben a nemzetiek sikerei kerültek előtérbe a sajtóban. A februári terueli győzelem, később a barcelonai vereség kapcsán megállapítja a lap, hogy az európai diplomáciában a spanyol népfront elveszítette a háborút. Február 23-án egy cikkben ezt a tényt úgy kezelik, mint „a nemzetközi népfront döntő vereségét”. Február 13-án a vasárnapi mellékletben találjuk Francóról a korábban már említett teljes alakú képet. Franco a képet Mihalovics Zsigmondnak dedikálta Burgosban február 3-án. Így a budapesti nemzetközi Eucharisztikus kongresszus eseményét is felhasználta Franco arra, hogy hangoztassa, „Spanyolország most a nyugati és keresztény civilizációt védi Moszkva kommunista materializmusával szemben.” Hasonló tartalmú táviratot küldött a kongresszusra hivatalos Moscardó spanyol tábornok május 26-án.

Augusztus 14-én Incze Kálmán nyugalmazott vezérkari ezredes elemezte a háborús helyzetet és kijelentette, hogy „Franco végleges győzelme bizonyos, de még hosszú ideig tarthat a polgárháború.” „A spanyol testvérharc olyan háború, amely állandóan veszélyeztette és jelenleg is veszélyezteti Európa békéjét. A kérdés még ma is jelentékeny helyet foglal el Európa nagy-politikájában. A háborúban a köztársasági Cabellero kormányzat alatt álló oldalt külföldi önkéntesek is segítették (orosz, francia, cseh, angol, bolgár, kanadai, sőt magyar), valamint a francia kormány. Francót, azaz a nemzeti oldalt olasz, német és portugál katonák támogatták. Az önkéntesek visszavonására már több nemzetközi értekezlet is összeült. A spanyol polgárháború eddigi lefolyásából világos — írja Incze Kálmán ezredes —, hogy a túlsúly lassanként a fegyelmezettebb és jobban szervezett nemzeti hadsereg kezébe megy át és a spanyol probléma nemzeti irányú megoldása már csak idő kérdése lehet. Eddig egyelőre a főváros elleni

hadműveleteket nem koronázta siker pedig ott már 1936 novembere óta tartanak a csaták!” – ismeri el ezzel a köztársasági oldal erejét, kitartását.

1939-ben a polgárháború utolsó három hónapjában nagy számban találhatunk témánkra vonatkozó fotóillusztrációt a Nemzeti Újságban. A fotók a nemzeti hadsereg győzelmeihez köthetők, vagy a barcelonai és a madridi eseményekhez, de szerepel az olasz vezérnek, Mussolininek a spanyol nemzeti hadsereg győzelmét ünneplő beszédére vonatkozó kép is. Január 26-án a köztársasági Barcelona elbukik. Az újságcikkek címei ilyen módon kommentálják az eseményt: „Határtalan ujjongó lelkesedéssel fogadta a katalán főváros a felszabadítókat.” A kép ellenben térdeplő és szomorú arcú embereket mutat. — „Negrin és vörös kormánya elmenekült” — a képen négy-öt lakos könyököl egy barikád szélére, amit egy barcelonai kávéház elé építettek. Egy január 31-i hír szerint a köztársaságiakat támogatók ezrei menekülnek Franciaországba. Február 5-én egy Rómából érkezett képet találunk a lapban, miszerint „százezrek ünneplik Rómában Franco tábornok diadalát”. Vagy „A Duce Barcelona eleste napján beszél a Palazzo Venezia erkélyéről a tömeghez”. Ebben a helyzetben — szól egy újságcikk — Anglia és Franciaország már hajlandó elismerni Franco kormányát.

„A spanyol lecke” című Nyisztor Zoltán cikk február 5-én lezárja, értékeli az olvasók számára az eseményeket a konzervatív Nemzeti Újság felfogásában: „akármint is alakul a spanyol kérdéssel két év óta hevített nemzetközi légkör, tanulságai most már nyilvánvalók. A spanyol polgárháború a nemzetközi bolsevizmus utolsó gyűjtogatói kísérletének tekinthető. ... a spanyol példa nagy tanulsággal szolgál nekünk katolikusoknak is. ... a Franciaországban pozitív formát öltött baloldali katolicizmussal kapcsolatban! Ez a gondolat már önmagában is rémes. Az itt megfogalmazott baloldali katolicizmus... finom mérget és bódulatát eljuttatta más országokba, többek között Magyarországra is. ... feledve a vörösök minden barbárságát, embertelenségét és vérözlését, sokan pártjára állottak. Hát ez a baloldali katolicizmus most végérvényesen megbukott!” — reméli a Nemzeti Újság.

A majdnem három évig tartó harcok után a győzelem megkoronázásaként — írta az újság március 27-én — a nemzeti hadsereg elfoglalta Madridot, majd a burgosi — azaz a Franco vezette — „spanyol kormány csatlakozott az Anti-Komintern paktumhoz”.

A fotók és a cikkek bizonyítani látszanak azt, hogy a Nemzeti Újság nagy mennyiségű és árnyalt információval rendelkezett a spanyol polgárháborúról, a háborút kiobbantó előzményekről, az egyházat érintő pusztítás mértékéről. Az a kép, amelyet olvasóinak „lefestett” — és fotókkal illusztrált — mégis csak részben volt hiteles. A lap ugyanis eltúlozta a kommunista-veszélyt és nem tett fel valóban fontos kérdéseket, amelyek a háború társadalmi-szociális gyökereit keresték, vagy rámutattak volna az aktívan politizáló katolikus spanyol egyház történelmi szerepére, éppen ezért nem tudott eléggé hiteles és meggyőző lenni, bár rendszeresen megszólaltatta saját kiküldött tudósítóját, magyar és külföldi szemtanúkat, sőt hazai katonai szakértőket. Tagadhatatlan azonban az is, hogy egyes széles látókörű újságírók, mint Nyisztor Zoltán, már 1936-ban felhívták a figyelmet arra, hogy vannak komoly társadalmi, szociális és gazdasági okai en-

nek a polgárháborúnak. Sőt belátták azt, hogy a magyarországi helyzetben is fontos feszültségforrás a szociális helyzet. 1938–39-re azonban a tisztánlátást megnehezítő, revizionizmustól is fűtött magyar helyzetben már nem erre helyezte Nyisztor a hangsúlyt, hanem a „nemzetközi bolsevizmusra” és a baloldali katolicizmus „finom mérgének” magyar földre való behatolására. A Nemzeti Újság maga is megfogalmazta (bár nem annak minősítette) tisztánlátásának korlátait, amelyek egyben a korabeli magyar jobboldal egészséges politizálásának nehézségeit is jelentették. A jobboldalt nem a proletárdiktatúra, a kommunizmus veszélye akadályozta a megértésben, hanem a baloldallal szembeni szélsőséges elfogultsága, valamint saját egységének hiánya. Nyisztor Zoltán még 1936. július 30-án a lap első oldalán „Az államminőség végzete” című cikkében így jellemezte a korabeli magyar politikai helyzetet: „A magyar feltámadást mindenki várja... de a féreg módjára őrlődő magyar közéletet s pártokat és irányokat, mozgalmakat, s talán még embereket is ....az idegen szelek szárnyán érkezett ...nemzeti szocializmus menti meg”. ...

Az eseményeket illusztráló fotók tendenciózusságát megmagyarázza, hogy a Nemzeti Újság szemléletbeli korlátai miatt nem tudta megérteni a spanyol polgárháború köztársasági oldalának hazai és nemzetközi támogatottságát sem. Ez is akadályozta őt abban, hogy megválaszolja a kérdést, mi volt az oka a kegyetlen — és emberi szempontokból természetesen elfogadhatatlan — egyház ellenes vérengzésnek és pusztításnak Spanyolországban 1936–39-ben.

Somorjai Ádám – Zinner Tibor

WASHINGTONBÓL JELENTJÜK

A budapesti amerikai nagykövetség Mindszenty bíboros tevékenységére vonatkozó, 1971-ben keletkezett iratai

Bevezetés

E tanulmány és szövegközlés célja, hogy felhívja azokra a forrásokra a figyelmet, amelyek Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek, Magyarország primása¹ tevékenységéről, politikai és szellemi életművéről az amerikai levéltárakban fennmaradtak. Mivel életének jelentős korszakát (1956. november 4-től 1971. szeptember 28-ig) az Egyesült Államok budapesti nagykövetségén töltötte, e 15 esztendő során számos olyan dokumentum keletkezett, amelyek fontos információkkal szolgálnak a sorsát formáló kulcsemények jobb megértéséhez. Az adatgazdagságot azzal a módszerrel szemléltetjük, hogy kijelöltünk egyetlen esztendőt — 1971 —, és ennek eseményeit mutatjuk be a legfontosabb és a legérdekesebb nagykövetségi iratok segítségével. Ez ugyanis az egyik legjobban dokumentált év, és ráadásul az az időszak, amikor a bíborosnak a követségről való távozása kapcsán számos új szempont, számos új információ merült fel.

Az 1971. esztendő vizsgálata azért is fontos, mert lezárja az előző, ma még kevésbé ismert periódust — amelyben a bíboros rengeteget olvasott és írt, míg kifelé tétlenségre volt kárhóztatva —, és megnyitja a következő, rendkívüli aktivitással jellemezhető, utolsó életszakaszt. Módszertanilag is jelentős, mert az utolsó olyan esztendő, amely tekintélyes — amerikai optikájú — forrásmennyiséget produkált és őrzött meg az utókor számára. Ez az esztendő továbbá konfliktusokban is gazdag, ezért is szükséges, hogy mielőtt megszólalnak maguk a források, előbb a problematikus kérdések vizsgálatának és értelmezésének jelenlegi állapotát röviden áttekintsük. Mindszenty bíboros előtt 15 esztendei „félrabság”² után, 1971. szeptember 28-án feltárult a budapesti amerikai nagy-

---

¹ Mindszenty József címei közül tudatosan választottuk a „primás” szót, mert 1964 tavaszától az általa aláírt levelekben nem használta többé a „herceg” („hercegprimás”) címet és ebben haláláig következetes maradt. Erre még ld. *Somorjai Ádám-Zinner Tibor: Majd' halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez*, Budapest 2008. 147.

² Mészáros István gyakran használt kifejezése. Adriányi Gábor hosszú, tizenöt éves fél-szabadság, fél-rabság idejéről ír: *Adriányi Gábor: Miért és hogyan hagyta el Mindszenty József a budapesti amerikai nagykövetséget?* (In:) *Mindszenty József emlékezete*. Szerk. Török József. (Studia Theologica Budapestinensia, 13.) Bp. 1995. 73. – Somorjai Ádám az „aranykalitka” kifejezést használja, ld. *Somorjai Ádám: Ami az emlékiratokból kimaradt*. VI. Pál és Mindszenty József, 1971–1975. Pannonthalma 2008. 158. Csonka Emil is alkalmazza a „kalitka” kifejezést a nagykövetségén töltött időre, ld. *Csonka Emil: A kor és a bíboros*. in: *Mindszenty J.: Napi jegyzetek*. Budapest, amerikai követség,

követség kapuja. Ezután a Vatikánban tartózkodott egy rövid hónapon át, október 23. estjétől kezdve pedig a bécsi Pázmáneum lett az otthona.

Elemzésünket a következő lépésekben végezzük: 1) az esztendő eseményeinek Mindszenty-féle bemutatása a legtöbbet idézett forrás, saját emlékiratai alapján,³ 2) a periódusról szóló források kiadási időrendjének vizsgálata, 3) az események rekonstrukciója. Ezt követően hívjuk fel a figyelmet a budapesti amerikai nagykövetség anyagában található újdonságokra, ezek segítségével az események új értékelésére teszünk kísérletet, majd közzétesszük a válogatott dokumentumokat.

Előjáróban mindenképpen említenünk kell egy, a témával kapcsolatos alapvető historiográfiai körülményt. A bíboros emlékiratait méltán tarthatjuk számon a 20. századi magyar történelem legjelentősebb memoárjai között. Hatása széleskörű, részben belső értékei miatt, részben azért, mert évtizedekig az egyetlen hiteles forrásnak tekintették e rendkívüli életút megismeréséhez. Ezért különösen fontos felhívunk a figyelmet arra a jól ismert tényre, hogy mint minden önéletírás — és e szabály alól nincs kivétel —, ez a dokumentum is tele van a szerzőjére jellemző szubjektív elemekkel, elkerülhetetlen egyoldalúságokkal, netán akaratlan tévedésekkel, kisebb-nagyobb hibákkal. A történész feladata, hogy felkutasson más forrásokat, tanulmányozza azokat, majd összevesse az emlékiratokkal, és ha ellentmondást talál, akkor keresse meg a magyarázatot. Ennek révén lehet csak a memoáriró álláspontját hitelesen rekonstruálni, és valóban megérteni tetteinek összes mozgatórugóját.

Azért is nagyon fontos legelőször azt áttekintenünk, hogyan néznek ki az 1971. év eseményei az emlékiratokban, mert csak ehhez képest érthetjük meg az új forrásanyagban rejlő információk jelentőségét.

I. 1) Az esztendő legfontosabb eseményei a bíboros emlékiratai és értelmezése szerint

Franz König bíboros, bécsi érsek június 23-án rövid látogatást tett Mindszenty bíborosnál, majd ezt követte június 25–26–27-én Mons.⁴ Giovanni Cheli és Mons. Zágon József pápai személyi megbízottak látogatása és a magyar prímás kiutazási feltételeinek rögzítése. A kiutazás közvetlen előzménye annak felismerése kellett legyen, hogy megérett a helyzet erre a lépésre. Így a pápai

1956–1971. Vaduz, 1979. 139. – Adriányi Gábor a Vatikánban töltött rövid egy hónap helyzetét nevezi „aranykalitkának”, ld. *Adriányi Gábor: A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978. A Mindszenty-ügy.* Bp. 2004. 119–120. – Maga a bíboros – Carlo Bayer szerint – a Vatikánt nevezte (arany)ketrecnek, idézi: *Valentiny Géza: Mindszenty bíboros a Pázmáneumban.* (In:) *A bécsi Pázmáneum*, szerk. Zombori István (METEM könyvek 37.) Bp. 2002. 349–352. – Carlo Bayer szavait Valentiny németül idézi és itt a „Käfig” szót használja, ami egyaránt jelenthet ketrecet és kalitkát.

³ *Mindszenty József: Emlékirataim.* Toronto 1974. – Ennek az elmúlt években öt reprint kiadása jelent meg Budapesten, ebből négy a Szent István Társulat gondozásában. Mivel azonban a 2002-ben megjelent legutóbbi kiadás oldalszámozása – nem tartalmi okokból – eltér az összes korábbiétől, így tanulmányunkban a 4. kiadást (Bp. 1989.) használtuk, arra hivatkozunk.

⁴ A Monsignor(e) az egyházi használatban az érsek, a püspök, a pápai prelátus, illetve a pápai káplán kinevezéssel rendelkező személyek megszólítására használt cím, jelentése: 'Uram'. A mai modern nyelvekben használata és rövidítése egyaránt eltérő. A Vatikánban az olasz nyelv hatására a „Mons.” rövidítés az elterjedt. Mindszenty az emlékiratokban Mgr. rövidítést használ, Csonka Emil Msgr.-t, egyes modern nyelvekben ugyanis a Msgr. a használatos.

megbízottak látogatásával kapcsolatosan Mindszenty ezt írta: „Az volt a benyomásom, hogy az Egyesült Államok kormánya — a megváltozott helyzetben és kompromisszumra való tekintettel — a menedékhely feladását és elhagyását várja tőlem”.⁵

A megbeszélésekről készült Pro Memoriával⁶ kapcsolatban a következő álláspontot képviselte. Az első feltételt elfogadta: eszerint ő marad az esztergomi érsek és az ország prímása, de tartós távolléte miatt fel kell függesztenie jogai és kötelességei otthoni gyakorlását. Helyette egy Rómából kinevezendő apostoli adminisztrátor kormányozza egyházmegyéjét. A maga számára azt kérte, hogy a bécsi Pázmáneum kerüljön a joghatósága alá, mert ott szándékozott letelepedni, továbbá azt, hogy a *Annuario Pontificio* (a pápai központi adminisztráció névtára) továbbra is az 1949 óta használatos „*impeditus*” megjelöléssel tüntesse fel a nevét a bíborosok sorában.⁷

A második feltételre vonatkozóan: elfogadta a követségről „csendben” való távozás kérését, azzal a megjegyzéssel, hogy a Szentszék tájékoztassa a közvéleményt a távozás okairól és körülményeiről, mégpedig a teljes valóságnak megfelelően.⁸

A harmadik feltétellel kapcsolatban — miszerint új helyzetében nem tesz olyan nyilatkozatot, ami „az Apostoli Szentszéknek a magyar kormányhoz való viszonyát zavarná, vagy a magyar kormányt és a népköztársaságot sértené” — ezt írta emlékirataiban: „Határozottan és félre nem érthető módon jelentettem ki (és ez a kijelentésem jegyzőkönyvbe került), hogy a kommunista magyar rendszert, mely a magyar Egyház és nemzet romlását okozta, nem fogadom el olyan tárgyaló félnek, amely nekem feltételeket szabhat, még kevésbé megnyilatkozásaim bírójaként. Esetleges, erre vonatkozó feltételeit visszautasítom. Egyetlen igényem a rendszerrel szemben: teljes rehabilitációm a Justizmord után. Annak elbírálása — fűztem hozzá —, hogy esetleges megnyilatkozásom árt-e a Szentszék és a magyar rendszer közti viszonyoknak, kizárólag a Szentszék illetékességéhez tartozik. (Ezt a megjegyzésemet egyes vatikáni körök később olyképpen értelmezték, mintha a harmadik feltételt is elfogadtam volna.)”⁹

Az emlékiratokra vonatkozó negyedik feltételről pedig így írt: „Arra akartak kötelezni, hogy tartsam titokban és ne publikáljam kézirataimat; azokat

⁵ *Mindszenty J.*: Emlékirataim i. m. 473. – E mondatot – nem világos, milyen megfontolásból – így értelmezte Mészáros István: „1971 nyarán már igen sürgette az USA kormánya, illetve nagykövete a Mindszenty-ügy megoldását”, ld. *Mészáros István*: Mindszenty és az „Ostpolitik”. Adalékok az Ostpolitik történetéhez 1957–1971, Bp. (2001.) 216. – A követség elhagyása ugyanis még nyilván nem az „ügy” megoldása, stb.

⁶ Szövegét elsőként Adriányi közölte, ld. *Adriányi G.*: Miért és hogyan i. m. 81–85. – Mint utóbb írja, 2001 nyarán kapta a fénymásolatot Mons. Kada Lajostól, ld. *Adriányi G.*: A Vatikán keleti politikája, i. m. 89. – Mivel ezt a dátumot máshol is említi (i. m. 115.), fölmerül a kérdés, hogy akkor vajon honnan származik az a szöveg, amelyet hat évvel korábban, 1995-ben tett közzé? – Fakszimilében bemutatta *Mészáros Tibor*: A száműzött bíboros szolgálatában. Mindszenty József titkárának napi jegyzetei (1972–1975), S.a.r. Hetényi Varga Károly, Abaliget, 2000. 181–184.; ld. még: *Adriányi Gábor*: Die Ostpolitik des Vatikans 1958–1978 gegenüber Ungarn. Der Fall Kardinal Mindszenty (Studien zur Geschichte Ost- und Ostmitteleuropas, 3.), Herne, 2003. 70–74; *Uő*: A Vatikán keleti politikája, i. m. 89–95. – Mindegyik szöveggözlés hiányos, mert az utolsó napon, június 27-én folytatott tárgyalások emlékeztetője nem található meg bennük, ld. *Somorjai A.*: Ami az emlékiratokból, i. m., 83; *Somorjai A.*: Egy elfeledett Mindszenty-Zágon Pro Memoria. (In:) *Vigilia* 72. (2007) 711–713.

⁷ *Mindszenty J.*: Emlékirataim i. m. 474–475.

⁸ *Mindszenty J.*: Emlékirataim i. m. 475.

⁹ *Mindszenty J.*: Emlékirataim i. m. 475.

végrendeletileg hagyjam a Szentszékre, amely majd alkalmas időben gondoskodni fog kiadatásukról. Ezen módfelett elcsodálkoztam, hiszen Zágon a távozásomból származó előnyök között az emlékirataim megmentésének és kiadásának lehetőségét is felsorolta előbb. Zágon akkor megnézte kézirataim kötegeit. Később kijelentette és a jegyzőkönyvbe is bevezette: nem lát komoly nehézséget arra, hogy emlékirataim »legalább is jelentős részükben, még életemben kiadassanak.« Hozzátette, hogy a kéziratosokat is magamnál tarthatom és azokat halálom esetére olyan papi személynek adhatom át, aki az én bizalmamat, valamint a Szentszék bizalmát is bírja. Sőt még a publikációhoz szükséges írógépelek díjazását is megígérte a Vatikán részéről.¹⁰

Későbbi írásaiban is ilyen összefüggésben említi a Zágon által ismertetett négy feltétel közül a harmadikat és a negyediket. Október 19-én a Vatikánban kelt Pro Memoriájában nyomatékosan megállapította, hogy szerinte a Szentszék illetékes szervei nem tartották be ígéretüket: „A történelmi igazság kedvéért ünnepélyesen ki kell jelentenem, hogy a Szentszék illetékes szervei nem tartották be nekem adott szavukat, nem jártak el az általam szabott feltételek szerint, és okot adtak a napsajtó híreinek, amelyek megsértik a bíborosi és az emberi méltóságot, és amint az előbbiekből is nyilvánvaló, negatív befolyással vannak a Szentszék megítélésére is.”¹¹ 1972. március 10-én VI. Pál pápához intézett, a cenzúra alóli fölmentését kérő levelében részletesen elemezte a négy feltételt, és ugyanígy értelmezte azokat.¹² 1972. november 8-9-én, a Mons. Csertő Sándor pápai személyes megbízottal folytatott megbeszélésen is újra megfogalmazta kifogásait.¹³ Felfogásában ekkorra már a júniusi, Zágon-féle Pro Memoria jól láthatóan egy fajta szerződés jellegét öltötte. Ugyanakkor fontosnak tartotta megemlíteni emlékirataiban, hogy bár Zágon kérte, ő nem írta alá a jegyzőkönyvet. „Nem adtam meg a kért aláírást. Különösen a zárómondatot kifogásoltam.”¹⁴

Június 28-i dátummal a bíboros levelet írt a Szentatyának, amelyben bejelentette, hogy elhagyja az amerikai nagykövetség épületét... és magára vállalja élete talán legnehezebb keresztjét: kész elhagyni a hazáját is.¹⁵

Mons. Zágon elutazása után Richard Nixon amerikai elnököt levélben tájékoztatta helyzetéről, és megkérdezte: nem maradhatna-e továbbra is a követésen. „Meglepő gyorsasággal érkezett vissza válasza — utalt a következményekre emlékirataiban —, amelyben azt ajánlotta, hogy törődjem bele nehéz sorsomba. Az udvarias hangú elnöki válaszból megértettem, hogy nem voltam többé szívesen látott vendég a követésen. Ezután csak két lehetőség között választhattam: vagy kimegyek az utcára és megadom magamat a politikai rendőr-

¹⁰ *Mindszenty J.*: Emlékirataim i. m. 475–476.

¹¹ *Somorjai Á.*: Ami az emlékiratokból i. m. 127; *Uő*: Mindszenty bíboros 1971-es memoranduma i. m. 229.

¹² Kiadta: *Adriányi G.*: Die Ostpolitik des Vatikans i. m. 162–165., német fordításában: i. h. 102–106; *Uő*: A Vatikán keleti politikája i. m. 231–234. magyar fordításában: i. h. 137–142. Ld. még: *Somorjai Á.*: Ami az emlékiratokból i. m. 140–143.

¹³ *Somorjai Á.*: Ami az emlékiratokból i. m. 154–155.

¹⁴ *Mindszenty J.*: Emlékirataim i. m. 477.

¹⁵ *Mindszenty J.*: Emlékirataim i. m. 476., a levelet közli *Somorjai Á.*: Ami az emlékiratokból i. m. 115.

ség embereinek, vagy követem a pápa ajánlatát s eltávozom Nyugatra.”¹⁶ „Nixon elnök írása után — folytatódik a visszaemlékezés — hamarosan megkaptam a Szentatya július 10-én kelt levelét is. Tudomásul vette, hogy hajlandó vagyok elhagyni a követséget s személyi küldötte útján, aki július 14-től újabb négy napot töltött Budapesten, arra kért, hogy legalább a püspöki szinódus szeptemberi megnyitására jöjjek Rómába.”¹⁷

Az emlékiratokban nem található a dátum, de szeptember 9-én írta alá a magyar kormány (Miklós Imre) és az Apostoli Szentszék (Mons. Cheli) a bíboros távozásával kapcsolatos megegyezést. Ekkor rögzítették írásban, amit már a június 25–26–27-i Pro Memoria is megelőlegezett, vagyis hogy a bíboros külföldön nem tesz olyan nyilatkozatot, amelyet a magyar kormány sérelmezhet. Ezzel kapcsolatban Mindszenty súlyos kifogást fogalmaz meg memoárjában. „Nekem aztán tudomásomra hozták a bécsi nuncius útján 1972. október 10-én, számkivetésem 13. hónapjában, hogy a Szentszék a magyar kommunista rezsimnek 1971 nyarán garanciát adott arra, hogy én külföldön semmi olyat nem teszek vagy mondok, ami a magyar kommunista rendszert »ingerelhetné«. Azt feleltem, hogy 1971. június 25-28. közt lefolyt tárgyalásaink alatt a Szentatya személyi küldötte ezt, a hivatásomat súlyosan érintő tényt, nem említette meg előttem. Ha ilyen garanciáról tudtam volna, úgy gondolom — visszariadva a garanciaadás tényétől és az evvel kapcsolatos megegyezéstől —, kértem volna a Szentatyától a kijövetelemmel kapcsolatban addig tett intézkedések visszavonását. Tudott dolog, hogy én szenvedő népem körében akartam maradni és meghalni. Kértem a nunciust, közölje a vatikáni illetékesekkel, hogy otthon síri csend van az egész országban s én visszariadok attól a gondolattól, hogy némán hallgassak még itt a szabad világban is.”¹⁸ Sérelmének a már említett, Mons. Csertő Sándor pápai személyes megbízottal folytatott megbeszélésen (1972. november 8-9.) is újra hangot adott.¹⁹

A kiutazás — mint ismeretes — a következőképpen zajlott le: a bécsi apostoli nuncius kocsija a bécsi (schwechati) repülőtérre vitte, majd repülővel Rómába érkezett, ahol kiemelt fogadtatásban részesült. Bécsben „Casaroli érsek is csatlakozott hozzánk. Rómában Villot bíboros-államtitkár fogadott, ő kísért gépkocsin a repülőtérről a Vatikánba. A Torre S. Giovanni bejáratánál — ahol egyébként szinte fejedelmi módon szállásoltak el, — maga VI. Pál pápa várt rám. Megölelt, leemelte mellkeresztjét és lehúzta gyűrűjét, hogy azokat nekem ajándékozza. [...] Kedves és atyai szeretet-megnyilvánulásait Őszentsége később is, szinte naponként megismételte. Legemlékezetesebb módon talán akkor tisztelt meg, amikor a püspöki szinódust megnyitó szentmisén a jobbán concebrálhattam.”²⁰

A rövid római hónap eseménykrónikájának összeállítására és feldolgozására még nem került sor. A közelmúltban tettük közzé az október 19-i Pro Memoria szövegét, amelyben a bíboros a történetekkel kapcsolatban több kifo-

¹⁶ Mindszenty J.: Emlékirataim i. m. 478.

¹⁷ Mindszenty J.: Emlékirataim i. m. 481.

¹⁸ Mindszenty J.: Emlékirataim i. m. 489–490.

¹⁹ Somorjai Á.: Ami az emlékiratokból i. m. 150–155.

²⁰ Mindszenty J.: Emlékirataim i. m. 482.

gást emelt a Vatikáni Államtitkár(ság)nál (ezekkel alább részletesen foglalkozunk).²¹

Október 23-án, az elutazás napjának reggelén a bíboros koncelebrált VI. Pál pápa magánmiséjén, és a búcsúzáskor hangzottak el azok a fontos főpásztori szavak, amelyek érvelésében utólag ismét hangsúlyt kaptak: úgy értette ugyanis, hogy az egyházfő sohasem fogja őt megfosztani az esztergomi érseki széktől. „A Szentatyával ezen a napon ismét együtt mondtam a reggeli szentmisét, amelyen a Rómában élő magyar papok és szerzetesek magyar egyházi énekekkel vettek részt. A szentmise után a sekrestyébe vonultunk, ahonnan a pápa mindenkit kiküldött. Azután felém fordulva, latin nyelven ezeket mondotta. Te vagy és maradsz az esztergomi érsek és Magyarország primása. Munkáldkj, s ha nehézségeid lesznek, fordulj Hozzánk mindenkor bizalommal!

Ezután beszólította Mgr. Zágont, akinek jelenlétemben olasz nyelven ezeket mondotta: »Ajándékba adom Őminenciájának bíborosi mantellomat, hogy a hűvös országban védje a hidegtől és jelképül annak a meleg szeretetnek és nagyrabecsülésnek, mellyel személye iránt viseltetem.«

Mgr. Zágont felhatalmazta a Szentatya arra, hogy velem közölje: ügyemet semmiféle vonatkozásban nem rendelte alá más dolgoknak; s »a bíborost mindig esztergomi érseknek és Magyarország primásának tekinti.«²²

Miután Bécsbe költözött, a karácsonyi ünnep közeledtével innen bocsátotta ki adventi lelkipásztori körlevelét a külföldi magyarsághoz. Üzenetét azonban — emlékiratai szerint — csúnyán kiforgatták eredeti értelméből, és „politalizálással” vádolták. „Ezért támadták meg többek között 1971-ben kiadott adventi körleveletem, amelyben említést tettem börtönömről és a börtön-országot körülvevő falról, a »Vasfüggönyről«. Felbőszítettek ellenem néhány közszereplőt Burgenlandból, valamint a baloldali katolikusok egy csoportját, akikkel elhitették, hogy én körlevelemben kétségbe vontam az osztrák–magyar határ »érvényességét«. A mesterségesen szított sajtótámadás csak akkor csitult el, amikor az osztrák kancellár a parlamentben interpellációkra adott válaszában kijelentette, hogy én körlevelemben semmit sem mondtam az osztrák–magyar határról; a félremagyarázott szövegben a Vasfüggönyről van szó.

A megtámadott mondat így hangzott: »Hittel, Istenbe vetett reménnyel léptük át a börtön küszöbét és az ideiglenes, de életirtó országhatárt.« Titkárságom a sajtónak adott nyilatkozatában már a támadások elindulásakor leszögezte, hogy az ideiglenes és életirtó határ, amelynél emberi életet oltanak ki, a Terror és a Szabadság elválasztó vonalát: a Vasfüggönyt jelenti. Ez ugyanis minden hazájához hű és tisztességes magyar számára csak »ideiglenes« lehet. A nyilvánvalóan rosszindulatú és alaptalan támadás idején hivatalos egyházi helyek nem keltek védelmemre. Ellenkezőleg: Rómából ebben az időben értesítettek arról, hogy a jövőben minden megnyilatkozásomat — még templomi beszé-

²¹ Somorjai Á.: Mindszenty bíboros 1971-es memoranduma és Pro Memóriája. Távlatok, 2007. 76. sz. 226–231. (E forrásközlés címét a Távlatok szerkesztője módosította, az eredeti változat, bár talán nehezekebb, de pontosabb volt: Mindszenty bíboros 1971. novemberi vélt memoranduma és 1971. október 19-én kelt Pro Memóriája.) Ld. még: Somorjai Á.: Ami az emlékiratokból i. m. 126–128.

²² Mindszenty J.: Emlékirataim i. m. 484.

deimet is — be kell mutatnom jóváhagyásra a Szentszéknek. Tárgyalások és levélváltások után beleegyeztem abba, hogy megnyilatkozásaimat bemutatom előzetesen a Szentatyának, de csak neki egyedül és csak akkor, ha ő maga ezt alkalomról-alkalomra kifejezetten óhajtja.”²³

*

2) A periódusról szóló források kiadási időrendjének vizsgálata

Időrendben az emlékiratok az első jelentősebb forrás, amely először 1974-ben látott napvilágot, majd több reprint kiadása is megjelent, többek között a Szent István Társulat gondozásában.

A vonatkozó pártállami iratok egy részét elsőként a Mindszenty esztergomi újratemetésére időzített forráskiadvány adta közre 1991-ben.²⁴ Az ebben szereplő dokumentumok közül az 1971-ben zajló, minket elsősorban érdeklő eseményekre fontos forrás Péter János külügyminiszternek 1971. április 16-án kelt, az MSZMP Politikai Bizottságához intézett beszámolója a VI. Pál pápánál történt audienciájáról.²⁵

Csonka Emil két kiadvánnyal gyarapította a kérdéskör irodalmát. Az első saját munkája az 1971 utáni periódusról.²⁶ Sajnos azóta új kiadása nem jelent meg, pedig jó stílusban megírt, informatív könyv. Másik kötete a bíborosnak az amerikai követségen írt naplója, amelyet ő rendezett sajtó alá.²⁷

1995-ben jelent meg a két Pro Memoria szövege, a Zágon-féle,²⁸ és a Mindszentynek tulajdonított memorandum.²⁹

²³ *Mindszenty J.*: Emlékirataim i. m. 486–487.

²⁴ Mindszenty és a hatalom. Tizenöt év az USA követségén. Szerk. Ólmosi Zoltán. Bp. 1991. – A forráskiadványok örvedetesen megszorodtak azóta. Erre a periódusra vagy ugyanazokat, vagy más iratokat is megtalálhatunk a következő munkákban: *Borhi László*: Iratok a magyar–amerikai kapcsolatok történetéhez 1957–1967. Dokumentumgyűjtemény. Bp. 2002; *Szabó Csaba*: A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években. Bp. 2005; *Balogh Margit–Gergely Jenő*: Állam, egyházak, vallásgyakorlat Magyarországon, 1790–2005. (História Könyvtár, Okmánytárak 2.) I–II. Bp. 2006.

²⁵ Mindszenty és a hatalom i. m. 137–143. Újra közli: *Szabó Cs.*: A Szentszék i. m. 407–411.

²⁶ *Csonka E.*: A száműzött bíboros. Mindszenty az emigrációban. San Francisco–München, 1976.

²⁷ *Mindszenty J.*: Napi jegyzetek i. m.

²⁸ *Adriányi G.*: Miért és hogyan i. m. 81–85. – Ám itt csak a június 25–26-i rész szerepel, a június 27-i rész nem – hogy miért, csak találgathatjuk. A Pro Memoria jún. 25–26-i részének szövegét ismételtelen közli: *Mészáros T.*: A száműzött bíboros szolgálatában i. m. 181–184; *Adriányi G.*: Die Ostpolitik des Vatikans i. m. 70–74. (németül), illetve *Uő*: A Vatikán keleti politikája i. m. 89–95. – A június 27-i rész már nem sokkal lejegyzése után valamiért különválhatott a többtől: hiányára Alfred Puhán nagykövet már az 1971. július 8-án Washingtonba küldött jelentésében felhívta a figyelmet, ld. „His Eminence Files”. American Embassy Budapest. From Embassy Archives, 15 (1971). Mindszenty bíboros az amerikai nagykövetségen. Követségi levéltár 15 (1971). Szerk. Somorjai Ádám. Bp. 2008. 147.

²⁹ *Mészáros István*: Pro Memoria. Az Apostoli Szentszék és a magyar kommunista rendszer kapcsolatairól. Mindszenty bíboros az Ostpolitikról. Helyzetértékelés 1971 őszén. (In:) Távlatok, 1995. 23–24. sz. 404–411. – Ezt teljes terjedelemben újraközi, eltérő datálással *Mészáros I.*: Mindszenty és az „Ostpolitik” i. m. 135–144. – Ugyancsak újraközi *Adriányi G.*: Die Ostpolitik des Vatikans i. m. 93–99 (németül), illetve *Uő*: A Vatikán keleti politikája i. m. 125–134.

Mészáros Tibor naplójának első változatát Hetényi Varga Károly rendezte sajtó alá: magyarul 1997-ben,³⁰ németül 2002-ban jelent meg.³¹ 2000-ben Hetényi Varga Károly egy újabb, bővített és helyenként új szövegvariánsokat kínáló változattal jelentkezett.³² Mivel ugyanabból a gyűjteményből származó két, egymástól jelentősen eltérő, ugyanazon eseményekről másképpen fogalmazó — ám minden szubjektivitása ellenére helyenként forrásértékű — variánssal szolgáló feldolgozásról van szó, feltételezhető, hogy a Mészáros-hagyaték tüzetes áttanulmányozása még újabb felfedezésekkel és információkkal szolgálhat majd.

Ezt követően jelentősebb források különféle magánlevéltárakból kerültek elő: így többek között idáig zárt anyagként feltételezett pápai levelek, Mindszentynek 1972. március 10-i fontos levele a pápához, továbbá a Mons. Csertővel 1972. november 7–10. közötti folytatott tárgyalások emlékeztetője.³³ E két utóbbi irat az emlékiratokban is szerepel, mert a bíboros érvelésének fontos forrásai.

2007-ben jelent meg kéziratos formában összeállításunk és feldolgozásunk. Ebben több iratot elsőként közöltünk a Mindszenty Archivum anyaga alapján.³⁴

Az Amerikai Egyesült Államok római követségéről származó egyik jelentés szerint VI. Pál pápa 1971. szeptember 17-én táviratot szándékozott küldeni Mindszenty bíborosnak, miszerint „melegen, de határozottan” („warmly, but firmly”) közli vele: még szeptember előtt Rómába várja. Nem tudjuk, végül elküldték-e a táviratot – ha igen, ez a fontos forrás máig lappang.³⁵

Vitatott kérdés, mi történt pontosan Mons. Zágón József irathagyatékával, amely a témakörre vonatkozóan több fontos forrást tartalmazhat. Erről az volt a közvélekedés, hogy eltűnt a Vatikán „titkos levéltárában”.³⁶

³⁰ *Mészáros Tibor: Akit övéi be nem fogadtak. Mindszenty bíboros titkárának visszaemlékezései.* S.a.r. Hetényi Varga Károly. Pécs 1997.

³¹ *Mészáros T.: Doch die Seinen nahmen ihn nicht auf. Der Sekretär Kardinal Mindszenty erinnert sich.* Hrsg. Károly Hetényi Varga. Herne 2002.

³² *Mészáros T.: A száműzött bíboros szolgálatában i. m.*

³³ *Adriányi G.: Die Ostpolitik des Vatikans i. m. ill. Uő: A Vatikán keleti politikája i. m. – A fakszimilében közölt pápai levelek fordítását csak akkor adja, amikor az mondanivalóját alátámasztja. Szelektivitása különösen az 1971. december 14-i, a cenzúrát elrendelő levél fordításával kapcsolatosan feltűnő, mert éppen ebben lényeges, a bíboros álláspontját cáfoló információ található, ld. alább.*

³⁴ *Somorjai Á.: Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. Documenta 1971–1975. Az Apostoli Szentsték és Mindszenty József kapcsolattartása 1971–1975. Tanulmányok és szövegekölzések, Pro manuscripto, Róma 2007.*

³⁵ Ld. „His Eminence Files” i. m. 253.

³⁶ Hetényi Varga Károly elbeszélése szerint, amelyet a Mészáros Tibor naplójához fűzött 13. jegyzetben ad elő, amikor Zágón meghalt, lakásán – több vatikáni altiszt kíséretében – megjelent Casaroli „bíboros” (valójában még csak érsek), az iratokat összenyalábolták és ismeretlen helyre (nyilván a titkos levéltárba) szállították, ld. *Mészáros T.: Akit övéi be nem fogadtak i. m. 247. – Hetényi Varga, mint írja, ezt a történetet a Rómában élő Mihály Gézától hallotta, amikor 1995. november 3-án Bazelben (feltehetőleg Mons. Mészáros Tibornál) találkoztak. Azt is említette, hogy tudomása szerint Mons. Mester István (Zágón közeli munkatársa) valamikor később megtekinthette az iratanyagot. Mihály Géza újabban is elmondta ezeket az információkat, hozzátéve: adatai magától Mestertől származnak. Emlékeit 2007. október 23-án szóban ismételtlen megerősítette. Adriányi Gábor is említi ezt a történetet, de nála az események új elemmel gazdagodnak: vatikáni csendőröket is említ, ld. *Adriányi G.: A Vatikán keleti politikája i. m. 7. – Valószínűtlennek tartjuk, hogy az iratok begyűjtésénél Casaroli személyesen jelen lett volna. A megszokott gyakorlat szerint a Vatikáni Allamtitkárság levéltárosa megy ki, amennyiben a tágabban vett pápai adminisztrációhoz (familia papale) tartozó személyről van szó, de ez esetben is csak vatikáni területre. Zágón prelátus a Santa Maria Maggiore-bazilika kanonokja volt, és ott is lakott – márpedig e templom a Vatikánváros Államnak olasz területbe ékelt (enklávé) része.**

Újabbán kiderült, hogy iratainak egy része visszakerült a római Szent István Házba.³⁷

*

3) Az események rekonstrukciója

A következőkben, a vonatkozó irodalom figyelembevételével, olykor azzal vitatkozva, kísérletet teszünk az 1971. esztendő eseményeinek rekonstrukciójára, utalva az alább közzétett amerikai iratokra is.

Időrendben elsőként azt az ún. Mindszenty-memorandumot kell említenünk, amelyet Mészáros István tett közzé két ízben is, ám különböző datálással.³⁸ Véleményünk szerint azonban — amelyet önálló tanulmányban is kifejtettünk — ez a memorandum nem 1971 tavaszán keletkezett, és szerzője nem Mindszenty, hanem Zágón József, továbbá kétséges, hogy elküldték-e. Mind ezért sem itt, sem a novemberi eseményeknél nem vonjuk be a bíboros álláspontjának rekonstrukciójába — bár kétségkívül izgalmas összefoglalása a vitatott kérdéseknek.³⁹

³⁷ A Szent István Alapítvány Zágón gyűjteményére ld. *Németh László: Mindszenty József és a Santo Stefano Rotondo (1949–1975). Magyar Sion. Új folyam I. /XLIII. 2007. 64–98.* – Feltételezhető, hogy a Mester István által kiválogatott magyar nyelvű anyag egy része került a Szent István Házba, amelynek Zágón az egyik létrehozója volt. – Néhány Zágón-levelet Adriányi Gábor 2003-ban és 2004-ben közölt, ld. *Adriányi G.: Die Ostpolitik des Vatikans i. m., és Uő: A Vatikán keleti politikája i. m.* – Zágón József tevékenységére ld. még *Németh László: Zágón József levelezése két magyar jezsuitával, avagy adalékok a milánói magyar közösség történetéhez.* (In:) *Historicus Societatis Iesu. Szilas László emlékkönyv. Szerk. Molnár Antal – Szilágyi Csaba – Zombori István, Bp. 2007. (METEM Könyvek 62.) 350–367.* Újabbán ld. még: *Németh László Imre: Mindszenty megvalósult álma. A Santo Stefano Rotondo és a Szent István Ház. Szent István Társulat, Budapest 2009.*

³⁸ *Mészáros I.: Mindszenty és az „Ostpolitik” i. m. 135–144.* – Ezt a dokumentumot, mint fontosabb említettük, Mészáros kétszer közölte: előbb a *Távlatok* hasábjain 1995-ben, majd most hivatkozott kötetében. Ám nem ad arra magyarázatot, hogy amíg 1995-ben a keletkezés dátumát 1971. november 24-re tette, addig a második publikációban 1971 tavaszára. – Ezzel függhet össze Balogh Margit biográfiájában az az ellentmondás, hogy miközben a főszövegben a tavaszi dátumot fogadja el – „A pápa szolt arról is, hogy Mindszenty »nagyon nehezen kezelhető ember, nagyon nehezen érthető meg sok ténykedése«. (Talán arra az 1971 tavaszán készített helyzetelemzésre is gondolt, amelyben a primás keményen kifogásolta a Szentszék keleti politikáját)” –, ennek hivatkozásaként az 1995-ben a *Távlatok*ban megjelent szövegközlésére utal, amelyben pedig a novemberi dátum szerepel!, ld. *Balogh Margit: Mindszenty József (1892–1975), Bp. 2002. 313.*

³⁹ *Somorjai Á.: Mindszenty bíboros 1971-es memorandumja i. m. 226–231.* – Mészáros István okfejtésünket a *Távlatok* 2007. évi 2. számában vitatta (i. h. 231–232.), azt állítva, hogy annak ellenére is Mindszenty bíboros „saját gondolatmenetének”, „saját véleményének”, „saját egyéni véleményét pontosan kifejező dokumentumnak” kell tekinteni ezt a memorandumot, hogy a forrás mást jelez. Úgy véli, „mellékes” az a körülmény is, hogy a bíboros ezt a iratot végül nem küldte el Rómába. Mészáros továbbá úgy gondolja, hogy Mindszenty a szöveget „kétségtelenül átolvasta” – de kijelentését semmivel sem támasztja alá. – Mészáros véleményével ért egyet *Adriányi G.: Die Ostpolitik des Vatikans i. m. 93., és Uő: A Vatikán keleti politikája i. m. 125.* – Lehetséges, hogy a vita eldöntésében új szempontokat hozhat a Mindszenty Archivumban található, Bgy 58 jelzetű dokumentum vizsgálata. Ld. még: *Somorjai Á.: Ami az emlékiratokból i. m. 86.*

Ezt követi a nagykövetség elhagyásának története. Mindszenty az emlékiratokban az amerikaiak sürgetésének tulajdonítja,⁴⁰ és a maga részéről számkivetésként élte meg.⁴¹

1971. április 16-án Péter Jánost fogadta a pápa. Erre jelenleg egyetlen forrásunk van, a magyar külügyminiszter saját beszámolója, amelyet az MSZMP Politikai Bizottságának készített. A szakirodalomban természetesen sűrűn idézik, ám véleményünk szerint nem kellő kritikával, hiszen ez szükségképpen egyoldalú forrás, mégha egy fontos résztvevő tollából is származik. Egyelőre azonban nem lehet minden szempontból ellenőrizni hitelességét.⁴²

A kutatás egyik sarkalatos pontja az 1971. június 25–28-i Cheli–Zágon látogatás a bíborosnál,⁴³ amelyről Mons. Zágon Pro Memoriát készített.

Az egyik kérdés ennek „érvényessége”. A bíboros egyfelől fontosnak tartotta megjegyezni emlékirataiban, hogy — mint már említettük — a felszólítás ellenére sem óhajtotta aláírni. Másfelől azonban utólag, amikor a Pro Memoria 3. és 4. pontját vitatta, mégis úgy hivatkozott rá, mintha az a felekre kötelező jegyzőkönyv lett volna.⁴⁴ Így pl. már idéztük fentebb az emlékiratok egyik erre utaló, zárójeles mondatát: „(és ez a kijelentésem jegyzőkönyvbe került)”, vagy ugyanígy valamivel alább: „Később kijelentette és a jegyzőkönyvbe is bevezette”. A tárgyalásról készült emlékeztető aláírásának elutasítása az emlékiratban

⁴⁰ 1967-ben a bíboros tiltakozni akart az amerikai kormány azon szándéka ellen, hogy budapesti képviselőjének nagykövetségi rangra emelésével mintegy felértékelje a szerinte illegitim Kádár-kormányt, ezért arra gondolt, hogy elhagyja a nagykövetség épületét, és a magyar rendőrség kezére adja magát. Adriányi emiatt közvetlen kapcsolatot lát 1967 és 1971 között, arra utalva, hogy négy évvel később is az amerikaiak politikai gyengesége volt a távozás oka. Lényeges különbség azonban, hogy az 1967 őszén Budapestre érkező Martin J. Hillenbrand nagykövet még egyáltalán nem tett egyoldalú gesztusokat a magyar félnek. Csupán utóda, Alfred Puhán kapott olyan felsőbb utasításokat, amelyek nélkül minden budapesti párt- vagy kormányzandék meghiúsult volna, ld. *Adriányi G.*: A Vatikán keleti politikája i. m. 83. Vitatható az is, hogy König bíboros 1967. október 17-i budapesti villámlátogatását lehet-e a Péter János-féle, 1971. április 16-i vatikáni látogatás mintegy közvetlen előzményének tételezni.

⁴¹ *Mindszenty J.*: Emlékirataim i. m. 471. (fejezetcím), továbbá i. h. 479. 483. 485. 489. 497. Adriányi Gábor a „Mindszenty száműzetése (1971)” kifejezést használja: *Adriányi G.*: A Vatikán keleti politikája i. m. 79, csakúgy, mint Csonka Emil, saját könyvének címében, Hetényi Varga Károly, Mészáros Tibor napi jegyzeteinek könyvcímében, továbbá Balogh Margit, monográfiájának egyik fejezetcímeként, ld. *Balogh M.*: Mindszenty József i. m. 318. – A száműzetés szó kétségkívül igen erős kifejezés, és használata nem fejezi ki azt a tényt, hogy a bíboros elnyúló tartózkodása a budapesti amerikai nagykövetségen nem volt normális állapot. Elterjedésének nyilván az a fő oka, hogy maga Mindszenty is használja ezt a szót, például 1971. június 28-án kelt, VI. Pál pápához írott fontos levelében, melynek részletét közli emlékirataiban is, ld. *Mindszenty J.*: Emlékirataim i. m. 476., így egyértelműnek tekinthető, hogy külföldre kerülését semmiképp sem szabadulásként élte meg.

⁴² A kihallgatás teljes és pontos rekonstrukciójára nyilván csak akkor lesz lehetőség, ha az erről szóló vatikáni dokumentumok is kutathatóvá válnak. – A kihallgatásról beszámoló közvetett forrásnak tekinthető az, amit erről Péter János külügyminiszter 1971. május 13-án Alfred Puhán amerikai nagykövetnek mondott, ld. utóbbi jelentését és távirátát a Péter Jánosnál tett látogatásáról: „His Eminence Files” i. m. 65–70. Ld. alább, 4. sz. dokumentum.

⁴³ Mons. Zágon már május 23-án úgy tudta, hogy rá hárul a feladat, kihozni a bíborost a követségről, ld. Mons. Kada Lajoshoz írt levelét, közli: *Adriányi G.*: A Vatikán keleti politikája i. m. 88–89.

⁴⁴ Mészáros István is úgy látja, hogy „a tárgyalás végén nem készült semmiféle, hivatalosan aláírt, a feleket kötelező irat”, ld. *Mészáros I.*: Mindszenty és az „Ostpolitik” i. m. 150. – Ugyanitt azonban később mégis úgy érvel, hogy a Pro Memoria az egyik felet kötelezte – nevezetesen az Apostoli Szentzséket –, de a másik felet, Mindszenty bíborost nem.

egy mondatba került a jegyzőkönyv szó említésével: „A személyi megbízott közben megírta a jegyzőkönyvet s arra kért, hogy azt én is írjam alá. Nem adtam meg a kért aláírást.”⁴⁵ Pár oldallal később ezt szögezte le: „Budapesten jegyzőkönyvbe vett idevonatkozó feltételemet nem vették figyelembe.”⁴⁶ Ha azonban a dokumentum nem lett aláírva, akkor az – véleményünk szerint – nem tekinthető olyan jegyzőkönyvnek vagy iratnak, amely bárkit kötelezne, és amelyre így ő saját védelmében hivatkozhatna.

A másik kérdés a Pro Memoria tartalma. Mint láttuk, a 3. és 4. pont okozott utólag értelmezési problémát.⁴⁷

A 3. pont lényegében a Kádár-rendszer bírálatára vonatkozó szilencium kötelezettségét tartalmazta. A kérdés itt az, hogy a bíboros mikor szerzett tudomást arról, mit tartalmaz az a megállapodás, amelyet az Apostoli Szentszék képviselője, Mons. Giovanni Cheli „plenipotenziario” (teljesjogú megbízott) és a magyar kormány képviselője, Miklós Imre írt alá szeptember 9-én. Ez a kérdés később került elő, amikor a bíboros, saját védelmében, úgy érvelt: csak 1972. október 10-én értesült ennek a megállapodásnak a létéről Opilio Rossi bécsi nunciustól.⁴⁸

Véleményünk az, hogy van annak nyoma, hogy erről már korábban is kapott értesítést, méghozzá több ízben. Időrendben az elsőt valóban Rossi nunciustól, de nem 1972-ben, hanem 1971 decemberében, amikor átadta VI. Pál pápa december 14-én kelt levelét.⁴⁹ A másik erre mutató jelzés ugyanebben, az 1971. december 14-én kelt pápai levélben található: „Ismeretes előtted az a helyzet [vagy feltétel, megállapodás], amely nem csupán sok bölcsességet, hanem a magunkra vállalt felelősség megtartását is megkívánja, amelyben az Apostoli Szentszék [megítélése] Magyarországról való távozásod után és jelenlegi cselekedeteid alapján forog.”⁵⁰ A szilencium vállalásának vagy elutasításának kérdése sarkalatos

⁴⁵ *Mindszenty J.*: Emlékirataim i. m. 475–477.

⁴⁶ *Mindszenty J.*: Emlékirataim i. m. 484.

⁴⁷ Így az emlékiratok alapján Mészáros István a következőt írja: „Az eléje terjesztett pontokról Mindszenty bíboros véleménye a következő volt: hálás köszönetét fejezte ki a pápának a primási-érseki cím érintetlenül hagyásáért (1/a), vállalta, hogy primási-érseki jogaival nem fog élni, ezekkel eddig sem élt (1/b); ha elhagyja a követséget és az országot, akkor a bécsi Pázmáneumban kíván lakni (2/a), kiutazásával kapcsolatban nem tesz semmiféle nyilatkozatot (2/b). A bíboros nem tett ígéretet arra, hogy majdani új helyzetében nem foglalkozik az ország ügyeivel (1/c); hogy új tartózkodási helyén nem fog nyilatkozni saját döntése szerinti témákról (3); hogy nem publikálja emlékiratait (4)”, ld. *Mészáros I.*: Mindszenty és az „Ostpolitik” i. m. 149.

⁴⁸ *Mindszenty J.*: Emlékirataim i. m. 489–490.

⁴⁹ „Tegnapelőtt mondta el Vecsey, hogy a primás Bécsbe jötte után, 1971. december 14-én a bécsi nuncius, Opilio Rossi az első levelet hozta a Szentszéktől azzal a figyelmeztetéssel, hogy a primásnak tartózkodnia kell minden politikai megnyilatkozástól, különösen az otthoni rendszernek olyanfajta elítélésétől, még ha igaz is, amely miatt a rendszer megorrolható...”, ld. *Mészáros T.*: A száműzött bíboros szolgálatában i. m. 148., *Somorjai Á.*: „Az igazság szabadá tesz titeket.” Adriányi Gábor Ostpolitik-monográfiája kapcsán. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 2007/1–2. 19. sz. 221.

⁵⁰ „Nota est tibi condicio [sic!], non solum multum prudentiae, sed etiam susceptae responsabilitatis observantiam postulans, in qua Apostolica Sedes post profectionem tuam ex Hungaria et ratione etiam habita eorum, quae nunc agis, versatur”, ld. *Adriányi G.*: Die Ostpolitik des Vatikans i. m. 160; *Uő.*: A Vatikán keleti politikája i. m. 229. A „conditio” szó első jelentése magyarul: helyzet, második jelentése: feltétel, harmadik jelentése: megállapodás. E kifejezés használata alighanem szándékos, a pápa nem véletlenül válaszolta épp ezeket a szavakat.

probléma és megnyugtató megoldásra vár.⁵¹ Mint ahogy az is, hogy az erre vonatkozó megegyezést vajon szándékosan titkolták-e el a bíboros elől, vagy sem.⁵² Megoldási javaslatunk az, hogy ha a vatikáni küldöttek nem, a pápa föltehetőleg igenis közölhetett valamit erre vonatkozóan a bíborossal.⁵³

⁵¹ Mészáros István az emlékiratok nyomán úgy tartja, az 1971. június 25–26-i „végső tárgyaláson” a bíboros „akkor is hangsúlyozta: nem vállal semmiféle szilenciumot. A vatikáni küldöttek azonban a magyar tárgyalófelet nem tájékoztatták erről a kétségtelen tényről, azt az érzést keltve bennük, hogy e követelményt Mindszenty elfogadta”, ld. *Mészáros I.*: Mindszenty és az „Ostpolitik” i. m. 201. – Kétségünket kell azonban kifejeznünk a „kétségtelen tény” említése kapcsán, mert a bíborosnak a tárgyalási pontokhoz fűzött megjegyzései másra utalnak. A 2. pontról ezt írta: „Nem szándékozom nyilatkozni. Természetes azonban, hogy egy bíborost, főleg az egyházért viselt hosszú fogság és szenvedés után nem lehet szótlannul elsüllyeszteni. Az egyház érdeke és saját becsülete megkívánja, hogy a közvélemény helyesen legyen tájékoztatva ennek okairól”, ld. *Mészáros T.*: A száműzött bíboros szolgálatában i. m. 182. (Az emlékiratokból ez a rész kimaradt.) A 3. ponthoz pedig ezt fűzte hozzá: „[a] kommunista magyar rendszert, mely a magyar Egyház és nemzet romlását okozta, nem fogadom el olyan tárgyaló félnek, amely nekem feltételeket szabhat, még kevésbé megnyilatkozásaim bírójaként. Esetleges erre vonatkozó feltételeit visszautasítom. [...] Annak elbírálása [...] hogy esetleges megnyilatkozásom árt-e a Szentszék és a magyar rendszer közti viszonyoknak, kizárólag a Szentszék illetékességéhez tartozik”, ld. *Mindszenty J.*: Emlékirataim i. m. 475. – Úgy véljük, ezek a szövegek nem tartalmazzák azt, amit Mészáros állít, vagyis hogy a bíboros nem vállalná a szilenciumot. Azáltal, hogy elfogadta a Szentszék kizárólagos illetékességét megszólalásai minősítésére vonatkozóan (tehát maga fölött állónak ismerte el), egyben értelemszerűen abba is beleegyezett, hogy ha az Apostoli Szentszék őt arra kérné, ne tegyen a kommunista rendszer ellen nyilatkozatokat, akkor engedelmeskednie kell. „Ezt a megjegyzésemet egyes vatikáni körök később olyképpen értelmezték, mintha a harmadik feltételt is elfogadtam volna” – zárta a fentieket emlékirataiban a bíboros. Érdekes értelmezési kérdés, vajon miért nem vette észre, hogy közvetett módon ugyan, de valóban elfogadta?! – Adriányi szintén ténynek tartja Mindszenty álláspontját, amelyet Mons. Csertő Sándor rögzített a bíborossal 1972. november 7–10. között Bécsben tartott megbeszéléséről készített emlékeztetőjében. Ennek szövegét ő fordította németre: *Adriányi G.*: Die Ostpolitik des Vatikanos i. m. 108–112., és magyarul: *Uő.*: A Vatikán keleti politikája i. m. 146–153., ld. még: *Somorjai Á.*: Ami az emlékiratokból i. m. 150–153. – Adriányi így ír erről: „1972. október 10-én hozta a bécsi nuncius Mindszenty tudomására, hogy a Szentszék az ő kiutazásakor garanciát adott a kormánynak, semmi olyat külföldön nem tesz, vagy mond, ami a magyar kormány érdekeit sérti. Ez a hír Mindszentyt természetesen módfelett felháborította, elsősorban azért, mert erről Zágón prelátus neki a budapesti tárgyalások alkalmával egy szót sem szólt, holott ez neki kötelessége lett volna. Ha tudott volna róla, ő ezt a feltételt sohasem fogadta volna el, hiszen mindenképp[en], bármilyen körülmények között is szenvedő népe között akar maradni és meghalni”, ld. *Adriányi G.*: A Vatikán keleti politikája i. m. 144–145.

⁵² Mint említettük, Mészáros István — az emlékiratok alapján — azt írja, hogy a szeptember 9-i kormányközi megállapodásban rögzített szilencium kötelezettségét a bíborossal nem közölték, erről ő semmit sem tudott, ld. *Mészáros I.*: Mindszenty és az „Ostpolitik” i. m. 201. Mészáros azonban a főttebb az 50. és az 51. jegyzetben említett két forrást (Rossi nuncius közlését, illetve a pápai levelet) nem ismerhette, mert ezek 2000-ben, illetve 2004-ben, tehát az ő monográfiájának megjelenését közvetlenül megelőzően, illetve évekkel utána jelentek meg. – Vele szemben Adriányi Gábor úgy látja, Casaroli és Cheli nem hallgatták el VI. Pál pápa előtt a magyar kormánynak tett ígéretet, hiszen ennek legfontosabb elemei már abban a négy évvel korábban, 1967. október 14-én kelt szentszéki *aid[e]-mémoire* szövegében is előfordultak, amelyben kifejezetten a pápára hivatkozva rögzítették a bíboros esetleges Rómába távozásának feltételeit. Ugyanígy a pápa világos szándékaira utalt Péter János római beszámolója is az 1971. április 16-i kihallgatásról. Adriányi egyetértően idézi Mons. Mészáros Tibort, a prímás egykori titkárát is, aki „egyenesen azt állítja, hogy VI. Pál pápa pontos ismerete ellenére sem az igazságot mondta.” Mindezek alapján úgy véli, a pápa tudott a magyar kormánynak adott garanciákról, de bízott abban, hogy azok beváltására nem fog sor kerülni, ld. *Adriányi G.*: A Vatikán keleti politikája i. m. 122. – Vö. még a 77. jegyzettel.

⁵³ Nem szólva arról, hogy a Vatikán részéről már 1963-ban készek lettek volna ezen feltétel elfogadására, ld. *Somorjai Á.–Zinner T.*: Majd' halálra ítélve i. m. 174 skk. – Az új, főleg amerikai források bevonásával minden bizonnyal mód nyílik majd mindennek bővebb kifejtésére, de ez még elvégzendő feladat.

A Zágón-féle Pro Memoria 4. pontja szintén elemzésre vár. Az emlékiratok írója szerint Zágón, miután megnézte kéziratái kötegeit, kijelentette: nem lát komoly nehézséget arra vonatkozóan, hogy az emlékiratok legalábbis jelentős részükben, még életében kiadassanak. Ha viszont az „emlékiratok” szó nem csupán a megjelent egy kötetet jelenti, mint ahogy ez elterjedt vélemény, hanem a kéziratban maradt összes szöveget, akkor ez az elbeszélés problematikus.⁵⁴

Csonka Emil közlése szerint november 23-án a bíboros Bécsben „konferenciát” (megbeszélést) hívott össze, melyen bejelentette: emlékiratait tíz kötetben tervezi kiadni. Végül egy kötet mellett döntöttek. E megbeszélésen részt vettek: Mons. Szabó János, P. Varga László SJ, Vecsey József, Csonka Emil, és a jegyzőkönyvet vezető Géraldine nővér.⁵⁵

Az amerikai források — mint látni fogjuk — öt, majd hat kötetről tesznek említést. S nemcsak az amerikaiak, hanem ugyanezen amerikai források szerint a vatikániak is, Mons. Cheli nyomán Mons. Casaroli is. Az emlékiratokból egy kötet jelent meg, de az a tény, hogy a kézirat alatt számos műre kiterjedő, nagy irodalmi hagyatékot kell értenünk, eddig nem ment át igazán a köztudatba — márpedig csak ennek alapján lehet Mons. Zágón 1971. június 25–26-i Pro Memoriajának erre vonatkozó szövegét helyesen értelmezni.⁵⁶

Érdekes kérdés, hol lappanghatnak a Zágón-féle emlékeztető utolsó lapjai, a június 27-én készült feljegyzések. Mindenképpen több példánnyal számolhatunk. A bibliográfiai utalások alapján remélhető, hogy a budapesti Mindszenty Archivum 40/a iratgyűjtőjéből esetleg előkerül.⁵⁷ Amennyiben ez nem vezetne eredményre, elképzelhető, hogy megtalálható Hetényi Varga Károly hagyatékában, hiszen ő rendezte sajtó alá Mons. Mészáros Tibor napi jegyzeteinek mindkét kiadását. — A Mindszenty Archivumban jelenleg hozzáférhető példányt olasz

⁵⁴ Ld. *Somorjai Á.*: „Az igazság szabaddá tesz titeket” i. m. 222.

⁵⁵ „Nehézséget okozott a bíboros ekkor még töretlen szándéka, hogy emlékiratait tíz kötetben adja közre” — emlékezik a szemtanú, Csonka Emil, ld: *Csonka E.*: A száműzött bíboros i. m. 96. Ugyanerről később így ír: „Munkabírása közmondásos. Követségi éveiben a naplójegyzetei írott munkájának csak a töredékét jelentették. Emellett megírt egy tíz kötetre rúgó magyar történelmet, illetve összeszedett s csoportosított tíz kötetre elég anyagot. Vaskos kötetnyi megfigyelést jegyzett fel a kor ateista vezéreiről, Leninről, Sztálinról, Hruscsovról. Belefogott Nagy Imre volt miniszterelnök és Kádár János egyéniségének tanulmányozásába. Óriási anyagot gyűjtött egybe a vallásüldözésről. Számátalan angol nyelvű prédikációt írt, nagy mennyiségű megfigyelést »Gondolatok«, »Thoughts« címmel, s ugyancsak tanulmányozni kezdte, mindig jegyzetekkel, Amerika történetét és külpolitikáját. Igaz, hogy tizenöt év nagy idő, de amit végigolvasott és végigírt e másfél évtizedben — ez csak fizikai ereje és ideje teljes bevetésével, nem lankadó munkakedvvel és munkabevetéssel volt lehetséges”, ld. *Csonka E.*: A kor és a bíboros. (In:) *Mindszenty J.*: Napi jegyzetek i. m. 142.

⁵⁶ Mészáros István is elfogadja a bíboros utólagos átértelmezését, miszerint a megjelent könyv a tulajdonképpeni emlékiratok, míg az előző köteteket „magyar történelmi anyagnak”, „Magyarország történelmének” nevezhetjük. Ő is azt állapítja meg: „Végül a magyar történelmi anyag kiadatlan maradt, emlékiratai pedig — jelentősen lerövidítve, feszesebb szerkezeti formába rendezve — 1974 októberében jelentek meg”, ld. *Mészáros I.*: Mindszenty és az „Ostpolitik”. i. m. 73–76.

⁵⁷ Mindszenty Iratkatalógus és Bibliográfia. Összeállította: A történelem bizottság. Bp. 1995. Kézirat, 386. Itt, a 266. oldalon hivatkozás történik erre. — Ld. még *Mészáros István*: Mindszenty-leveleskönyv. Gondolatok a bíboros leveleiből 1938–1975, Bp. 1997. 56. (válogatás a Mindszenty Iratkatalógus- és Bibliográfiából, 274/b sz.).

nyelven köztük.⁵⁸ Fontosabb tartalmi elemei: Zágon kifejezi, hogy a Szentatya teljes mértékben tiszteletben tartja a bíboros szabadságát, nehezen értené meg, ha halogatná a döntést, a Bécsbe költözésre minden támogatást megígér, ha kell, két magyar nővér is segítségére lehet. Zágon javasolja, hogy Mindszenty haladéktalanul informálja döntéséről az amerikai kormányt, ő maga tíz napon belül visszatér Budapestre, hogy megtudja a bíboros döntését, a nagykövetség elhagyását esetleg szeptember 1-jéig lehetne elhalasztani. A döntés maradjon titokban a megállapítandó időpontig. Mindszenty válaszában nem enged a sürgetésnek és időt kér megfontolásra.

A bíboros június 28-i levelére VI. Pál pápa július 10-én válaszolt.⁵⁹ Üzenetét Villot bíboros államtitkár július 13-án kelt kísérőlevelével együtt⁶⁰ Mons. Cheli és Mons. Zágon adták át Mindszentynek július 14-én, amikor ismét Budapestre érkeztek.⁶¹ Mons. Cheli elsősorban a magyar kormánytényezőkkal folytatta tárgyalásait,⁶² míg Mons. Zágon a bíborost látogatta meg a nagykövetségen, elkészítve

⁵⁸ *Somorjai Ádám: Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. Documenta 1971–1975. – Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása 1971–1975. Tanulmányok és szövegközlések, Pro manuscripto, Róma 2007. 163–164.*

⁵⁹ Közzétette: *Adriányi G.: Die Ostpolitik des Vatikans i. m. 157–159, ill. Uő: A Vatikán keleti politikája i. m. 226–228.*

⁶⁰ Ld. *Somorjai Á.:* Ami az emlékiratokból i. m. 119. – Mészáros kritikus hangon ír arról, hogy a vatikáni küldöttek szerint milyen figyelmeztető tónusú levelet fog majd a pápa a bíborosnak küldeni, ugyanakkor Mindszenty június 28-i levelét bensőséges hangvételűnek találja, a pápa július 10-i válaszát pedig olyan üzenetnek, amely „[n]em valószínű, hogy [...] megfegyvelő tartalmú [...] lett volna”, ld. *Mészáros I.:* Mindszenty és az „Ostpolitik” i. m. 151–152.

⁶¹ Mészáros István nem nevesíti Mons. Zágon július közepi budapesti látogatását és nem ismereti az ott készült Pro Memoriát, ld. *Mészáros I.:* Mindszenty és az „Ostpolitik” i. m. 152. – A júliusi közepi budapesti útról Mons. Zágon beszámolt 1971. július 22-én kelt, Mons. Kadának írt levelében. Innen is megtudjuk, hogy „[a]mi engem illet, egészen bizalmasan jelzem, hogy kétszer jártam Magyarországon a Szentszék hivatalos küldöttjeként, hogy Mindszenty bíborossal tárgyaljak. Összesen kb. 15 órát töltöttem a bíborosnál. [...] Még nem vagyunk a végén”, ld. *Adriányi G.:* A Vatikán keleti politikája i. m. 98. – Ha Zágon július 22-ét megelőzően kétszer is járt Magyarországon, akkor – az ismert június 25–27-i út mellett – a Mindszenty-emlékiratokban is szereplő július 14–16-i látogatásra utalhatott.

⁶² Mészáros István – Ólmosi Zoltán forráskiadványa nyomán – részletesen követi Mons. Cheli júliusi budapesti tárgyalásait, illetve az MSZMP Központi Bizottsága, annak Politikai Bizottsága és a Minisztertanács vonatkozó tevékenységét, ld. *Mészáros I.:* Mindszenty és az „Ostpolitik” i. m. 150–164. – Adriányi is – ugyanezen iratok alapján – Óvári Miklósnak, az illetékes KB-titkárnak a beszámolóját ismerteti, amelyben a Cheli-Zágon misszió részleteiről, illetve Cheli július közepén tartott tárgyalásairól, a Szentszék garanciáiról, valamint a bíboros távozásával kapcsolatos feltételekről van szó. Majd Katona Istvánnak, az MSZMP KB agitációs és propagandaosztálya vezetőjének 1971. július 23-i határozati javaslatát idézi, amelyben Katona kifejti a bíboros távozásának a budapesti kormány – Mindszenty szavával a „rezsim” („regime”) — részéről megkívánt feltételeit. Szintén Ólmosi nyomán hozza a rendszerhű püspökök (Ijjas és Brezanóczy érsekek), a kiközösített papok közül Beresztóczy Miklós és Várkonyi Imre tájékoztatását 1971. július 29-én. A harmadik kiközösített pap, Horváth Richárd betegség miatt nem tudott ezen részt venni. Minderre ld. *Adriányi G.:* A Vatikán keleti politikája i. m. 99–107. (Adriányi tévesen Horváth Mihályt említ. Ugyanő a továbbiakban július 30-ra datálja a nevezettek tájékoztatását, de olvasatunkban ez csupán a jelentés kelete, a megbeszélésre egy nappal korábban került sor, ld. Mindszenty és a hatalom i. m. XXIX. sz. irat, 155–157.) – Ismét érdemes fölhívni arra a figyelmet, hogy a kutatók – mivel a vizsgált periódusra vonatkozóan nem áll rendelkezésre elegendő vatikáni forrás – csupán az emlékiratokban olvashatókat vethetik össze az Ólmosi-féle forráskiadványban található párt- és kormányiratokkal, így a kérdéskörben csak akkor látatnánk tisztábban, ha új forrásokat sikerülne bevonni a vizsgálat körébe.

két újabb Pro Memoriát, július 14-én és 16-án.⁶³ Ezekből megtudható, hogy Zágon visszaérkezésekor Mindszenty újabb, a magyar egyház helyzetének javítását célzó feltételekkel állt elő, Zágon viszont ezeket már nem vehette figyelembe: „A megoldatlan problémákat a Szentszék nem terjesztheti elő feltételként Eminenciád ügyének megoldásával kapcsolatban. Ebből a jelen helyzetben több hátrány származnék, mint előny. Ha a teljes kérdéskomplexum gyors megoldását conditioként fogjuk fel, ez hatálytalanná tenné a Szentatyához írt levelében kifejtett készségét, hogy jelenlegi tartózkodási helyét feladja.”⁶⁴

A vatikáni megbízottak és a magyar állam képviselői között szeptember 9-én megkötött megállapodás értékelése problematikus volt és maradt. Elsősorban azért, mert bár államközi szintű egyezményről van szó, mégsem lett publikálva. Sem a vatikáni fél nem közölte, sem a Magyar Közlöny. Ez utóbbiban csak ennyit találunk: „Az Elnöki Tanács 25/1971. számú határozata. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa a Népbíróságok Országos Tanácsa 1949. július 6-án kelt ítéletével a Mindszenty (Péhm) [sic!] József-re kiszabott szabadságvesztés büntetésének hátralevő részét elengedi.”⁶⁵ Az amnesztiát — amit Mindszenty sohasem kért — az államfői testület „saját elhatározásából” adta meg, cserébe a Szentszék visszavonta azt az 1957-es határozatát, amelyben kiközösített három prominens békepapot: Beresztóczy Miklóst, Várkonyi Imrét és Horváth Richárdot.⁶⁶

A megállapodás szövege először 1991-ben jelent meg.⁶⁷ Mindszenty erős kritikája miatt ez a dokumentum kitüntetett figyelmet érdemel, így a szilencium elfogadásának kérdésköre kapcsán már foglalkoztunk is vele. A felek tisztában voltak azzal, hogy ha a bíborost is bevonják a tárgyalásba, vagy részletesen ismertetik vele kiutazásának feltételeit, akkor maga a kiutazás került volna veszélybe, mert várható ellenállása késleltethette vagy elhalaszthatta volna a megegyezést.

⁶³ Fénymásolatban közli: *Mészáros T.*: A száműzött bíboros szolgálatában i. m. 185–187. – Mint arra már felhívtuk a figyelmet, ez az emlékeztető valamiképp feledésbe merült, ld. *Somorjai Á.*: Ami az emlékiratokból i. m. 120–123., továbbá *Somorjai Á.*: Egy elfeledett Mindszenty-Zágon Pro Memoria, i. m.

⁶⁴ *Mészáros T.*: A száműzött bíboros szolgálatában i. m. 185–186.

⁶⁵ Magyar Közlöny 1971. 75. szám, 362. 1971. szeptember 29. Megállapodás a Magyar Népköztársaság Kormánya és az Apostoli Szentszék között (Bp. 1971. szeptember 9.). – A Népköztársaság Elnöki Tanácsának határozata összetévesztette az egykori tárgyalás (1949. július 6.) és az ítélethirdetés (1949. július 9.) időpontját, miáltal valótlan tényt közölt. Mindszenty életében egyébként nem ez volt az egyetlen furcsa tény az igazságszolgáltatással és annak legszélesebben értelmezhető holdudvarával kialakult viszonyában, ld. *Somorjai Á.*–*Zinner T.*: Majd' halálra ítélve i. m., 358. sz. dokumentum, 1156. sk.

⁶⁶ *Balogh M.*: Mindszenty József i. m. 315. – Az Apostoli Szentszék sajtónyilatkozatban cáfolta azokat az értesüléseket, hogy a Vatikán amnesztiát kért volna Mindszenty számára a magyar kormánytól, ld. *L'Osservatore Romano*, 1971. október 1., szövegére ld. *Somorjai Á.*: Ami az emlékiratokból i. m. 125 – Erre vonatkozóan az amerikai források további új információkat tartalmaznak. – Mindszenty 1971. október 19-i Pro Memoriájában sérelmezte, hogy a vezető békepapok kiközösítésének feloldásával ellentételezték kijövetelét, ld. *Somorjai Á.*: Ami az emlékiratokból i. m. 127–128; *Üő*: Mindszenty bíboros 1971-es memoranduma és Pro Memóriája, i. m. 230.

⁶⁷ Mindszenty és a hatalom i. m. XXXIV/a sz. irat, 170–173; azóta ismételtlen megjelent: *Adriányi G.*: Die Ostpolitik des Vatikans i. m. 84–86; *Üő*: A Vatikán keleti politikája i. m. 110–114; *Balogh M.*–*Gergely J.*: Állam, egyházak, vallásgyakorlat Magyarországon i. m. 228. sz. 1119–1121; németül: *Adriányi G.*: Die Ostpolitik des Vatikans i. m. 84–86.

A feje fölött kellett megegyezni, de ez nem a vatikáni tárgyalófél hibája volt, hanem a helyzetből következett.⁶⁸ Miután ő 15 éven át nem óhajtott tárgyalni az illegitimnek tekintett magyar hatóságokkal — és tegyük hozzá, ez fordítva is így volt —, a felek gyakorlatilag képtelenek voltak a közvetlen párbeszédre, egy olyan helyzetben, amikor viszonylag gyorsan biztosítani kellett az egészségében megrendült főpap külföldre juttatását. Meg kellett oldani azt a feladatot, hogy a primás a diplomáciai immunitást élvező budapesti amerikai nagykövetség épületéből anélkül juthasson el a magyar határig, hogy közben a magyar kormányservek letartóztatnák. Mivel a pártállami hatóságok respektálták a vatikáni közvetítést, ezt a feladatot a szentszéki diplomaták, Mons. Zágón és Mons. Cheli tudták megoldani – és meg is oldották, végső soron sikeresen.

Fennmarad még a kérdés, hogy a vatikáni küldöttség aláírt-e valamit Mindszentynek az érseki címről való lemondását illetően. A magyar fél a szeptember 9-i megállapodáshoz fűzött egy lapot, amelyben kinyilvánította óhaját, miszerint a bíborost — a következő év tavaszán esedékes 80. születésnapja alkalmából — célszerű lenne fölmenteni esztergomi érseki tisztségéből, de erre vonatkozóan végül nem született vatikáni kötelezettségvállalás.⁶⁹ A Mindszenty-kutatás egyik fontos problémáját érintjük ezzel; a kérdés megnyugtató megoldásra vár.

Szeptemberben valószínűleg újabb pápai levél érkezett Budapestre: van rá utalás a pártállami iratokban,⁷⁰ és Mons. Zágón egyik levelében is.⁷¹ Létezésére az amerikai követségi anyagban is található támpont.

⁶⁸ Adriányi a vatikáni megbízottakkal kapcsolatos kritikaként idézi Mons Zágónnak augusztus 8-án kelt, ismét Kadához címzett levelét: „misszióm egészen titkos, s mozgási szabadságom csak a közvetlen feladatra vonatkozik. Előreláthatólag szeptember közepén megyünk újból.” Zágón megütöközéssel látja, hogy a kommunista hatóságok bizalmasak Mons. Casaroli és Mons. Cheli irányában: „Őszintén szólva meglepett az a bizalmas viszony, mellyel Mons. Chelit körülvétték, ahogyan Casaroliról beszéltek, mintha valóban őszinte barátságról volna szó.” Fontos információ a pápa magatartása is: „Hála Istennek, hogy a Szentatya nem fogadta el Mons. Cheli tanácsát, s nem állította a bíborost kész tények elé.” Mindszenty ekkori helyzetére vonatkozóan értékes mondata: „Sokszor a kétség is gyötör, főleg, ha visszagondolok a szenvedő, kétségek között vergődő öreg emberre, aki néha úgy érzi, hogy eddigi szenvedése, áldozata veszendőbe megy, s hajótöröttként kell távoznia”, ld. *Adriányi G.: A Vatikán keleti politikája* i. m. 98–99.

⁶⁹ Hacsak nem egyeztek meg titokban, ahogy Balogh Margit vélelmezi, ld. *Balogh M.: Mindszenty József* i. m. 2002. 316. – Mint említettük már, Mészáros István úgy véli, „információ-visszatartás” történt, vagyis a vatikáni diplomaták elhallgatták erre vonatkozóan tett ígéretüket VI. Pál pápa előtt. Miért érvel így Mészáros? Hogy feloldja a bíboros letételére vonatkozó vatikáni kötelezettségvállalás, illetve a pápa azon szavai közötti ellentmondást, amelyeket október 23-án, a Matild-kápolnában tartott búcsúmise után latin nyelven mondott a bíborosnak: „tu es (archi?)episcopus Strigoniensis, Primas Hungariae”, ld. *Mészáros I.: Mindszenty és az „Ostpolitik”* i. m. 204. – A pápa és az Ostpolitik viszonyára ld. még *Somorjai Á.: Ami az emlékiratokból* i. m. 33–80.

⁷⁰ Grósz Károly jelentése mindenesetre csak bíboros államtitkári levelet említ, ld. *Mindszenty és a hatalom* i. m. XXXV. sz. irat, 174.

⁷¹ Mészáros nem tud arról, hogy Mindszenty szeptember közepén levelet kapott volna a pápától, bizonyára azért, mert ez nem található meg a Mindszenty Archívumban. Ezért a Cheli-féle tárgyalások kapcsán felbukkanó információt bizalmatlanul fogadja, ld. *Mészáros I.: Mindszenty és az „Ostpolitik”* i. m. 151–152. – Adriányi közli Mons. Zágón szeptember 10-én Kada Lajoshoz intézett levelének szövegét és így kommentálja: „Sem a központi bizottság irataiból, sem Casaroli emlékirataiból nem tűnik ki az a tény, hogy Cheli a pápát — és rajta keresztül Mindszentyt — kényszerhelyzetbe hozta. Cheli ugyanis megígérte Magyarországon, hogy a pápa Mindszentyhez intézendő levelét egy-két napon belül megszerzi és így a primás még szeptember 25-e előtt elutazhat”, ld. *Adriányi G.:*

Mindszenty végül 1971. szeptember 28-án hagyta el a budapesti amerikai nagykövetséget. Az emlékiratokban tényszerűen rögzítette ennek menetét, azokat az eseményeket azonban, ahogyan VI. Pál pápa fogadta őt, valószínűleg utólag átértelmezte.⁷² A római színódus megfelelő háttérrel teremtett a sajtó számára, felfokozott érdeklődést keltett Mindszenty érkezése iránt. A *L'Osservatore Romano* vezércikkben méltatta őt, ebben visszaköszönnek a bíboros június 28-i, a pápához intézett levelének egyes bekezdései.⁷³

A római fogadtatás sajtóvisszhangjáról a római nagykövetség részletes jelentést készített.⁷⁴ Ugyanakkor a bíboros nem szólalhatott meg a színódus nyilvánossága előtt.

Mindszenty — mint fentebb említettük —, október 19-én tiltakozott Jean Villot bíboros államtitkárnál, és készült Bécsbe.⁷⁵ Október 23-án — az egybeesés a magyar forradalom évfordulójával nem volt szándékos — reggel VI. Pál pápa magánkápolnájában együtt koncelebrált vele, amint ezt az emlékiratokban is olvashatjuk.⁷⁶ Itt hangzottak el VI. Pál pápa emlékeztető szavai, amelyek pontos értelmezése máig vita tárgya.⁷⁷ Mondta-e a pápa Mindszentynek, hogy

A Vatikán keleti politikája i. m. 114–116. – A bíborosnak a kiutazás dátuma körüli tétovázását Adriányi — talán Grósz Károly PB-jelentése nyomán (Mindszenty és a hatalom i. m. 174–176.) — Zágón feltételezett Rómába repülésével és másnapi visszaérkezésével indokolja meg: eszerint ő hozta volna magával a pápa döntését. Zágón azonban csak a bécsi nunciatúráiig ment, telefonon kapott utasítást, és táviratban tervezték megkapni a pápa-levelet, amelyet feltehetően magával hozott, amikor visszaért Budapestre, ld. „His Eminence Files” i. m. 252–254.

⁷² Tanulmányunk végén a fénykép és a szemtanú elbeszélése alapján megpróbáljuk a lehetséges mértékig hitelesen rekonstruálni ezeket az eseményeket.

⁷³ *L'Osservatore Romano*, 1971. szeptember 29. – Szövegét ld. *Somorjai Á.*: Ami az emlékiratokból i. m. 123–125.

⁷⁴ Bényi József római nagykövet jelentését ld. Mindszenty és a hatalom i. m. XXXVII. sz. irat, 182–186. – Bényi propagandakampánynak minősítette a cikkeket. Mészáros István is arra a megállapításra jut, hogy a „hatalom képviselői »a legdiszkrétebb megoldást« várták volna el a Vatikántól. Nem így történt”, ld. *Mészáros I.*: Mindszenty és az „Ostpolitik” i. m. 195–196.

⁷⁵ Mészáros István ezzel kapcsolatban így ír: „A római ősz 26 napja alatt [...] készült már Bécsbe [...] Úgy, ahogyan ezt először 1967. május 7-én, majd azóta többször is kifejezte vatikáni tárgyalópartnereinek, amit azok nem utasítottak vissza. Igaz, nem is erősítették meg.” Továbbá: „A vatikáni küldöttek [...] annak idején s azóta sem tájékoztatták sem vatikáni feletteseiket, sem a magyar felet a bécsi letelepedési szándékról. Azok erről 1971 októberéig semmit sem tudtak, hiszen a tárgyalásokról készített jelentéseikben mindig csakis vatikáni lakóhelyről esett szó”, ld. *Mészáros I.*: Mindszenty és az „Ostpolitik” i. m. 198. – Mészáros nem adja meg forrását, honnan véli azt tudni, hogy a vatikáni küldöttek nem tájékoztatták volna feletteseiket erről a fontos körülményről. Ugyanakkor jogos az észrevétele, hogy a magyar fél a hivatalos tárgyalások során nem értesült a bíboros bécsi letelepedése szándékának küszöbönálló megvalósulásáról, s ezzel magyarázza, hogy az osztrák külügyi szervek sem kaptak erről időben információt. Miklós Imre ilyen összefüggésben tárgyalt október 14–16-án Rómában, miközben Mindszenty a Vatikánban a Szent János-torony lakója volt. A Vatikán azonban megvédte a bíboros bécsi letelepedésének szándékát, bizonyára azért, mert ez jobb megoldásnak látszott, mintha Rómában marad.

⁷⁶ Az október 23-i búcsúmise helyszínét Adriányi tévesen a Szixtus-kápolnába helyezi, ld. *Adriányi G.*: A Vatikán keleti politikája i. m. 120. A pápai magánkápolna ebben az időben, az ún. Matild-kápolna volt, az Apostoli Palota második loggiáján. Utóbb a Redemptoris Mater kápolna nevet nyerte el.

⁷⁷ *Németh László*: VI. Pál és Mindszenty József, in: *Vigilia* 1998. 63. 247–252; *Adriányi Gábor*: A primási szék megüresedetté nyilvánítása 1974-ben. *Vigilia*, 1998. 63. sz. 425–428. – Adriányi a Vatikán keleti politikájáról szóló könyvében Mindszenty bíboros emlékiratai alapján idézi és elemzi a pápa latinul elhangzott búcsúszavait, majd bírálóan említi, miszerint Agostino Casaroli a saját em-

mindig ő marad Esztergom érseke, Magyarország primása? A koronatanú ebben a kérdésben alighanem maga a bíboros, aki 1973. december 8-án írt, lemondása körül sorrendben harmadik és részletes levelét, amelynek bő részleteit hozza az emlékiratokban, így írta alá: „Szentséged legalázatosabb fia, aki sohasem mond le, Mindszenty József bíboros [s. k.], aki hazája elhagyásának feltételként és Őszentsége 1971. október 23-án kimondott szavai szerint esztergomi érsek, Magyarország Primása”. Feltételezésünk az, hogy ha a pápa valóban azt mondta volna, hogy mindig, akkor a bíboros ezt feltehetően a címe megjelöléséhez hozzátette volna.⁷⁸ Viszont ez a kifejezés logikusan akkor kerülhet elő, ha

lékirataiban tagadja, hogy a szentatya a „mindig” szót is említette volna. Elmarasztalja Németh Lászlót is, aki a Vigília hasábjain fejtette ki a Casaroliéval azonos álláspontját. Saját véleményét – amely megegyezik Mindszentyével – Zágon prelátus irathagyatékára hivatkozva fogalmazta meg, ld. *Adriányi G.*: A Vatikán keleti politikája i. m. 120–121, 157. – Adriányi megfogalmazásában a pápa szavai több ponton emlékeztetnek azokra a kifejezésekre, amelyek Mindszenty bíboros kívánságára kerültek bele az 1971. júniusi Zágon-féle Pro Memoriaiba. de az „impeditus” szóval összefüggésben. A pápa szerinte így szólt: „Te esztergomi érsek, Magyarország primása vagy és maradsz”, míg a Pro Memoria szövege – megintcsak Adriányi szerint – ez: „Az érseki és primási minőség meghagyásáért köszönetemet fejezem ki a Szentatyanak... impeditus vagyok és maradok”, ld. *Adriányi G.*: A Vatikán keleti politikája i. m. 121. – Am Adriányi itt a Zágon-féle emlékeztető adott részleteinek kezdő és a záró szavait úgy illeszti egymás mellé, mintha szemantikailag összefüggének, pedig erről szó sincs! A három ponttal („...”) jelzett kihagyás ugyanis hosszú szöveget takar: „Örömmel és megnyugvással vettem a lapokból a hírt, hogy a Szentatya ezt a magyar külügyminiszterrel is közölte. A fenti joghatóságok felfüggesztését élőszóval vállalom, írásban ezt ne kapja meg senki, még az új apostoli adminisztrátor sem. A jogok felfüggesztése csak Magyarország területére vonatkozzék, a bécsi Pázmáneum névleg is fennhatóságom alatt maradjon. A »sede plena« megoldásnak ellene vagyok. Maradjon, ahogy volt. Ahogy 1948-ban, éppenúgy 1971-ben is” – és csak ezután jön a befejezés: „impeditus vagyok és maradok”, ld. *Adriányi G.*: A Vatikán keleti politikája i. m. 91. – Ami azt jelenti, hogy ebben az összefüggésben a „maradok” csak erősen áttételesen vonatkoztatható a primási és érseki minőségre. Miért engedi meg magának Adriányi ezt az enyhén szólva erősen kifogásolható eljárását? Nyilván azért, hogy „rímeljén” a bíborosnak a pápához 1972. március 10-én kelt leveléből idézett kifejezéseire: „En esztergomi érsek és Magyarország primása maradok, impeditus”, ld. *Adriányi G.*: A Vatikán keleti politikája i. m. 137. – Mindezek révén igyekszik megalapozni saját álláspontját: „A pápa kijelentése ... nem időleges, hanem végérvényes, definitív jellegű volt.” Kijelenti, hogy Zágon prelátus ezt megerősítő szavait „a budapesti Mindszenty-Archívumban található eredeti irat bizonnyítja”, ld. *Adriányi G.*: A Vatikán keleti politikája i. m. 121., ám itt nem ad jelzetet, hol is keressük ezt az iratot. Végezetül a pápa szándékát vélelmezi: „A pápa a kérdéses kijelentést az adott garancia ismeretében is azért mondhatta, mert úgy vélte, a garancia beváltására nem fog sor kerülni. Vagy előbb hal meg a majdnem 80 éves primás, vagy pedig sikerül neki Mindszentyt mint az egyház hű fiát arra rávenni, hogy a pápai kérésnek engedelmeskedjen és lemondjon érsekségéről”, ld. *Adriányi G.*: A Vatikán keleti politikája i. m. 122. – Nehéz minősíteni e gondolatot, Szerző találékonyságát dicséri.

⁷⁸ Saját fordításunk, ld. *Somorjai Á.*: Ami az emlékiratokból i. m. 40. – Balogh Margitnak köszönettel tartozunk észrevételéért, amit 2007 nyarán magánközlésként fogalmazott meg: „Vajon kihagyta volna Mindszenty azt a lehetőséget, hogy úgy írja alá: őszentsége 1971. október 23-án kimondott szavai szerint MINDIG esztergomi érsek, Magyarország Primása — ha valóban ezzel a fordulattal mondta?” — Figyelemreméltó Casaroli bíboros két megjegyzése emlékiratai vonatkozó részében. Az egyik: Mons. Zágon, aki itt kulcsszereplő, az október 23-án elhangzott pápai szavakat a maga 1971. júniusi missziójának (melynek során, mint az előző jegyzetben láttuk, a bíboros nyomatékosan kijelentette, hogy magát mindenkor érseknek és primásnak tekinti) tudatában fordíthatta, és így nem szándékosan „toldotta” meg azokat. A másik: 1973. november 1-jén kelt és kézzel írt levelében a pápa „bár hosszasan kifejti indokait, amiért [...] Mindszenty] lemondását javasolja – semmi utalást nem tesz előzetes biztosítékokról vagy vállalásokról, amelyeket később vissza kellene vonnia”, ld. *Casaroli, Agostino*. A türelem vértansága. A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989). Budapest 2001. 161–162. – Mons. Zágon ugyanakkor abban az október 23-i keltezésű följegyzésében,

olyan optikából nézzük, hogy lehet, hogy mégsem „mindig”? Hiszen a szó tulajdonképpeni értelme sem érvényes a helyzetre: a primás halálát követő időkre senki sem gondol az értelmezők közül.⁷⁹

Mindszenty 1971. október 23-án este érkezett meg Bécsbe, jövendő otthonába, a Pázmáneumba.⁸⁰ Az esztendő hátrélvő két hónapjában két fontos esemény történt még: a külföldi magyarsághoz intézett adventi lelkipásztori körlevele⁸¹ és a pápának a cenzúrárt elrendelő, december 14-én kelt levele. Már utaltunk rá, hogy a körlevélben olyan kontextusban emlegette az osztrák–magyar határt, amely kisebb diplomáciai botrányt kavart.⁸² Erre válaszul született az a pápai intézkedés, amely előírta, hogy nyilvános megnyilatkozásait ezután bocsássa pápai cenzúra alá. Az erről szóló levél közelebbi vizsgálata az egész kérdéskörben új felismerésekre világíthat rá, amint azt a szeptember 9-i megállapodás és a szilencium kérdésénél már elemeztük.⁸³

amelyben a Matild-kápolnában történeteket összefoglalja, kétszer is említi a „mindig”-et. Először maga Mindszenty mondta neki: „a Szentatya biztosította őt, hogy mindenkor őt tekinti esztergomi érseknek és az ország primásának”. A másik: maga a pápa mondta neki, amikor behívatta, hogy „a bíborost mindig mint esztergomi érseket és Magyarország primását tekintni”, ld. *Mészáros T.*: A száműzött bíboros szolgálatában i. m. 675. – Erre vonatkozóan viszont Németh László alapos szövegelemzése lehet irányadó. Abból kiindulva, hogy közismert emberi jelenség, miszerint a szubjektív emlékezet bárkit jóhiszeműen megcsalhat, a legrégebb szövegváltozatok elemzését javasolja, ennek pedig mindig a legnehezebb és legtömörebb megfogalmazást tekinti. Az egyiket Endrédy Csanád közölte, aki 1971/1972 fordulóján értesült minderről magától Mindszentytől: „Tu es episcopus Strigoniensis.” A másik magától a bíborostól való, aki a pápának 1974. január 6-án (Németh László még január 7-i dátumról tud) írt levelében így idézi a pápa korábbi szavait: „Tu es archiepiscopus Strigoniensis, primas Hungariae”, ld. *Németh L.*: VI. Pál és Mindszenty József, i. m. 247–252. Ebből is az következethet tehát, hogy a „mindig” megjelenését a pápai szövegről szóló hagyományban nagy valószínűséggel Zágon prelátus akaratlan kiegészítésének tekinthetjük.

⁷⁹ Ilyen értelemben is fontos Németh László rekonstrukciója, miszerint az emlékiratok szerzőjének még friss emlékezete lehet a döntő tényező, ld. *Németh L.*: VI. Pál és Mindszenty József, i. h. – Azt a kérdést mármint, hogy az egyik legfontosabb tanú, Mons. Zágon miért rögzítette mégis másként mindezt az elhangzás napján, egyelőre nem lehet, és talán soha nem is fogjuk tudni eldönteni, ennek ellenére fontos szempontokra figyelmeztet és további vizsgálatra ösztönöz. – Azt a közismert pszichológiai jelenséget is figyelembe vehetjük, hogy a mély emberi meggyőződés sokszor befolyásolhatja a konkrét tapasztalatok átélését, és méginkább a rájuk való emlékezését – márpedig a bíboros jóval Rómába érkezése előtt már teljesen bizonyos volt abban, hogy a pápa nem akarja őt leváltani posztjáról, még akkor sem, ha majd túlhaladja 80. életévét. 1971 júniusában ezt – az éppen nála járó König bíborosra hivatkozva – megemlítette Francis J. Meehan amerikai nagykövet-helyettesnek (Deputy chief of Mission) is, ld. alább a 13. sz. dokumentumot.

⁸⁰ Mindszenty, aki egykor, szeminarista korában szembehelyezkedett püspöke szándékával és nem ment el a Pázmáneumba, hogy tanulmányait a bécsi egyetemen folytassa, már évek óta ide készült, mert úgy gondolta, ez az egyetlen terület, amely egyházmegyéjéből számára megmaradt. – A Pázmáneum azonban 1953. február 26-tól a bécsi érsek felügyelete alá került, Giovanni Dellepiane apostoli nuncius dekrétuma alapján, ld. A bécsi Pázmáneum i. m. 352. – Az egyházi vita azóta megoldódott és a Pázmáneum pár esztendeje visszakerült az esztergom–budapesti főegyházmegye kezelésébe.

⁸¹ Teljes szövegét ld. *Mindszenty József*: Hirdettem az ígét. Válogatott szentbeszédek és körlevelek, 1944–1975. A bevezető tanulmányt írta és a válogatást végezte Közi Horváth József, Vaduz 1982. 2. kiadás: Bp. 1989. 188–191., ill. *Somorjai Á.*: Ami az emlékiratokból i. m. 128–131.

⁸² Bruno Kreisky kancellár felháborodására ld. a bécsi US nagykövetség 1971. dec. 7-i távirátát, in: „His Eminence Files” i. m. 308–309., illetve a 26. sz. dokumentumot.

⁸³ Balogh Margit azt írja a pápai cenzúrárt előíró december 14-i levélről, hogy „[e] lépéssel a Vatikán inkább csak igazolni akarta, hogy betartja a magyar kormánnyal kötött megállapodást, semmint ténylegesen fegyelmezni Mindszentyt. Ugyanis nincs nyoma, hogy betartatták volna a jóváha-

A szakirodalom eddig nemigen foglalkozott Mindszenty 1971. december 31-i levelével, amelyet Jean Villot bíboros államtitkárnak írt.⁸⁴ Ebben nem csupán elhárított minden anyagi juttatást, hanem tiltakozása jeléül lemondott arról az összegről is, amelyet a bíborosok kapnak a pápától, és aminek a neve hagyományosan: *piatto* ('tál, tányér'). Titkára, Vecsey József olasz emlékeztetőjében olvashatjuk, hogy egyeztetés folyt arról, hány gépírónt foglalkoztathat emlékiratai elkészítéséhez.⁸⁵

Miután megpróbáltuk az eddig föllelhető források és feldolgozások alapján rekonstruálni az eseményeket, több ellentmondásra találtunk. Ezek feloldása új források bevonásától remélhető. A következő fejezetben az 1971. esztendőben történeteket bemutató amerikai források leírását adjuk.

II. A budapesti amerikai nagykövetség anyaga

A budapesti amerikai nagykövetség levéltári anyagának⁸⁶ tanulmányozása számos fontos részletet tár fel Mindszenty bíboros kiutazási feltételeinek kialakításáról, továbbá jellemzi a főpap mindenkori lelkiállapotát. Az a benyomásunk, hogy a számos ún. „memorandum”, „memorandum of conversation” (emlékeztető, megbeszéléstről készült emlékeztető) majdhogynem leltári pontossággal rögzíti, illetve követi annak változásait.

Ennek az iratanyagnak fontos része Mindszentynek a pápával és a bíboros államtitkárral folytatott levelezése, amely a diplomáciai postával először Washingtonba ment, a külügyminiszter hivatalába (*Secretary of State*, a táviratokon a rövidítés: *SecState*, illetve *Secstate*), illetve a külügyminisztériumba (*State Department*). Itt az illetékes hivatal dolgozta fel: az „Office of Eastern European Affairs”, azon belül pedig a „Hungarian Desk”. Ha volt a Vatikán felé küldemény, akkor azt eljuttatták a washingtoni Apostoli Delegatúrára.⁸⁷ Ez ismét diplomáciai postán küldte meg a Vatikánba, az Államtitkárságra.⁸⁸ A pápa, illetve a bíboros államtitkár válasza ugyanezt az utat tette meg visszafelé. A követségen töltött 15 esztendő alatt Mindszenty bíboros levelezése az Apostoli Szentszék tényezőivel közel kétszáz tételre rúg. E levelezés túlnyomó része ismeretlen.

Az amerikai anyag teljes értékelése nagyobb léptékű feladat, egy esztendő áttekintése még nem elegendő ahhoz, hogy az éveken át húzódó folyamatokról megbízható képet nyerjünk. E helyen annyit tudunk jelezni, hogy őrzési helye

gyási procedúrát. Az intelem viszont arra jó volt, hogy az agg főpapban csalódás és keserűség támadjon, s hogy visszafogja önmagát”, ld. *Balogh M.*: Mindszenty József i. m. 321–322. – Adriányi Gábor az adventi körlevél körüli eseményeket Mindszenty emlékiratait követve ábrázolja, ld. *Adriányi G.*: A Vatikán keleti politikája i. m. 136. 137–142.

⁸⁴ Szövegét ld. *Somorjai Á.*: Ami az emlékiratokból i. m. 134–135.

⁸⁵ *Somorjai Á.*: Ami az emlékiratokból i. m. 134. – Vecsey följegyzésének szövegét ld. *Somorjai Á.*: Sancta Sedes i. m. 179., magyar fordításunkban uo. 125–126.

⁸⁶ Budapesten a helyi levéltár jelzete: „His Eminence Files” vagy „Cardinal’s Files” lehetett, az iratokon található emlékeztetők erre utalnak.

⁸⁷ A Washingtonban akkreditált vatikáni diplomáciai képviselőt csak 1984. január 11-én emelkedett Apostoli Nunciatúra rangjára, ld. *Acta Apostolicae Sedis* 76 (1984) 437., ld. még *Antonio G. Filipazzi*: *Rappresentanze e Rappresentanti Pontifici dalla seconda metà del XX secolo*, Città del Vaticano, 2006. 130.

⁸⁸ Névegyezés van az angol kifejezésben, mert ez is „Secretariat of State”.

jelenleg az US Nemzeti Levéltár;⁸⁹ a budapesti nagykövetség anyaga kutatható,⁹⁰ továbbá a bíborosra vonatkozó iratok egy másolati sorozata elérhető Budapesten is, a Mindszenty Archívumban.⁹¹ Az anyag meglehetősen terjedelmes, az 1956–1971 közötti 15 évből mintegy 5.456 oldal.

Az általunk ismert budapesti nagykövetségi fondot bizonyára kiegészíti Washingtonban az ún. Kelet-Európai Hivatal gyűjteménye, azon belül is a magyar referensé, ami persze természetesen nem csupán a Mindszentyvel kapcsolatos dokumentációt tartalmazza, hanem minden magyar vonatkozású ügyet. Így amit most ismertetünk, csak egy része az egész kapcsolattartásnak, hivatali levelezésnek. Mindez azt jelenti, hogy a további kutatás lehetséges: adott esetben megtalálhatók a budapesti anyagban föllelhető hivatali másolatok eredeti példányai, ha ez a hivatal volt a címzett, de bizonyára lehetnek más levéltári meglepetések is, attól függően, hogy az anyag a washingtoni Külügyminisztériumon belül hogyan vándorolt tovább ügyintézésre, illetve át a Fehér Házba. A bíboros 69 levelet írt a mindenkori amerikai elnökhöz,⁹² és ha ezeket átküldték a Fehér Házba, ott is feldolgozták. Következésképpen az amerikai anyag kutatása ezzel a fondal, bármilyen bőséges is, nem fejeződik be, hanem jobbra csak megkezdődik.⁹³ Az általunk bemutatott anyag ugyanakkor egy helyen elérhető, és elég bőséges ahhoz, hogy joggal remélhessük: feldolgozását követően túl sok meglepetés már nemigen várható. Azt azonban minden bizonnyal rekonstruálni lehet majd, hogy az egyes döntéseket a külügyminisztérium melyik szintjén hozták meg.

---

⁸⁹ The National Archives and Records Administration (NARA). Címe: 8601 Adelphi Road College Park, MD 20740-6001. (Közigazgatásilag nem tartozik Washingtonhoz, gyakorlatilag azonban annak közvetlen közelében található.) A Nemzeti Levéltár interneten könnyen elérhető: www.archives.gov címen. A felvételek ilyen úton is megrendelhetők. Jelzete: Budapest Mission Files: Lot 75 F 163, RG 84, MLR: UD-WX 2691B. Leírása: Classified and unclassified files relating to Cardinal Mindszenty, 1956–1972, maintained by the Mission in Budapest. A további levéltári anyagokban való tájékozódáshoz ld. *Somorjai Á.*: Amerikai levéltári források Mindszenty József bíboros primásról, esztergomi érsekről. Publikált források, 1956–1967. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. 2007/3–4. 19. sz. 175–221.

⁹⁰ Időnként egy-egy iratot visszaminősítettek titkossá, de lehet tudni, hogy ki a küldője, kinek küldte, milyen dátummal és milyen terjedelemmel. Ezek adott esetben kikérhetők kutatási célból, ám a megfelelő eljárást végig kell csinálni.

⁹¹ Ennek egy részét dolgozta fel *Fejérdy András*: König bíboros első találkozása Mindszenty Józseffel. (In:) „Isten Szolgája”. Emlékkonferencia Mindszenty József bíboros életéről és munkásságáról, Budapest, Parlament, 2006. november 4., Lakitelek, 2007. 79–108. – Fejérdy András idézési módja ugyanakkor vitatható, mert bár az dokumentumok egyértelműen azonosíthatók, a washingtoni és a budapesti iratmegjelöléseket összevonja, így tkp. nem létező jelzetekre hivatkozik.

⁹² Az amerikai elnökökhöz írt levelek kronológiai rendjét közli *Somorjai Á.–Zinner T.*: Majd' halálra ítélve i. m. 152. sk.

⁹³ A budapesti iratanyag alapján rekonstruálni lehet a bíboros levelezését az amerikai elnökökkel, az amerikai külügyminiszterekkel, továbbá, mint előbb jeleztük, viszonylag sok iratot megtalálhatunk Mindszenty bíborosnak az Apostoli Szentszékkal 1956–1971 között folytatott levelezéséből is.

A követségi anyag mennyisége időrendi bontásban

US Nagykövetség Budapest, 1956. november 4. – 1971 vége

Évszám	oldal	irat ⁹⁴
1956/57	399	feldolgozás alatt
1958 –	298	feldolgozás alatt
1959 –	228	feldolgozás alatt
1960 –	168	feldolgozás alatt
1961 –	165	feldolgozás alatt
1962 –	201	feldolgozás alatt
1963 –	520	feldolgozás alatt
1964 –	499	feldolgozás alatt
1965 –	420	feldolgozás alatt
1966 –	222	feldolgozás alatt
1967 –	691	feldolgozás alatt
1968 –	352	feldolgozás alatt
1969 –	378	feldolgozás alatt
1970 –	327	feldolgozás alatt
1971 –	523	314 + 65 ⁹⁵
Összesen	5.456 oldal	

Csonka Emil írja, hogy a bíboros 15 esztendeje a nagykövetségen mintegy 5500 napnak felel meg.⁹⁶ Pontosabb utánaszámítással a napok száma: 5437. Ezt a megállapítást egészíthetjük ki azzal, hogy a nagykövetség 5.456 oldal, átlagban tehát naponta átlag egy oldalnyi dokumentációról beszélhetünk. Az iratok eltérő hosszúságúak. Vannak köztük néhány szavas táviratok, vannak egy-két oldalas iratok, de előfordulnak tíz-húszoldalas levelek, memorandumok is. Mindezt titkosították, az egyes iratokon rajta található a „SECRET”, illetve a hivatali úton való továbbításra vonatkozó további jelzés is. Ilyenek: „Limited Distribution” (a táviratokon általában rövidítve „LIM DIS”, vagy egybeírva: „LIMDIS”), „EXDIS” (exclusive distribution), „CONFIDENTIAL”, „LIMITED OFFICIAL USE”.

A minket érdeklő 1971. esztendőből összesen 523 oldalnyi anyag áll rendelkezésre, 314 irat, havi bontásban:

Január	12
Február	11
Március	4

⁹⁴ Az egyes években született iratok pontos számát nyilván csak azt követően lehet majd megállapítani, ha az anyag feldolgozásra kerül.

⁹⁵ Ez utóbbi 65 oldal nem lett közölve a „His Eminence Files” kötetben. Dátummegjelölése: 1971, és a bíboros súlyos megbetegedésének esetére kidolgozott forgatókönyvét tartalmazza. A dosszié neve: Operation Red Beany, 4064–4129 sz. felvételek a Mindszenty Archívumban, terjedelme: 45.000 karakter. – Az amerikai követségi anyag tartalmaz még kb. 146 dokumentumot 1972-ből is. Az 1974. év anyagából számos távirat interneten is megtekinthető és letölthető a NARA honlapjáról.

⁹⁶ *Mindszenty J.*: Napi jegyzetek i. m. 139.

Április	15
Május	29
Június	49
Július	80
Augusztus	27
Szeptember	51
Október	15
November	15
December	6

Ezek az iratok nyomtatásban is tanulmányozhatók, magyar nyelvű bevezetőinkkel.⁹⁷

Milyen új felismerésekre juthatunk az amerikai nagykövetségi anyagból válogatott iratok segítségével az 1971. év eseményeire vonatkozóan?

Első felismerésünk, hogy ez az év számos új dokumentumot tartalmaz előszörben azokkal a háttér-tárgyalásokkal kapcsolatosan, amelyeket az Apostoli Szentszék, Mindszenty bíboros, továbbá a budapesti és a washingtoni kormány folytatott.⁹⁸ Közülük érthetően az amerikai kormány álláspontja és magatartása az, amely itt a leginkább dokumentált.

Második felismerésünk, hogy ezek a háttér-tárgyalások nem korlátozódtak Budapestre, hanem kiemelten Rómában és még inkább Washingtonban zajlottak. Részben azért, mert Rómában az amerikai diplomáciai képviselő közvetlenül tárgyalta a Vatikáni Államtitkársággal, másrészt azért, mert az amerikai döntési központ Washingtonban volt, ahol ugyanakkor magas szintű vatikáni képviselő működött. Fontos tárgyalási helyszínnek számított a bécsi amerikai nagykövetség is, amellyel, mint várható célorzási képviselővel, egyeztetni kellett mind a bíboros letelepedési szándékát, mind az emlékiratok átszállítását, mind pedig a tevékenységéről szóló híreket.⁹⁹

Bár a történet főszereplője természetesen mindvégig Mindszenty bíboros, június 28. után az ő feltételeit már nem vették figyelembe. A magyarországi egyházzal a tárgyalásokat nélküle folytatta a Vatikán a budapesti kormánytényezőkkel, méghozzá nem ugyanazzal a céllal, amelynek érdekében a bíboros tárgyalni szeretett volna. Ez a tény segít annak megértésében, miért vezeti félre a kutatót, ha kizárólag a pártállami dokumentumokat tanulmányozza. Mivel az egyes budapesti feltételek megtalálhatók a vatikáni tárgyalófél álláspontjában is, így kézenfekvőnek látszik — ám véleményünk szerint elcsúszott, és így téves — a következtetés, hogy a pártállam diktált volna az Apostoli Szentszéknek. Innen

⁹⁷ „His Eminence Files” i. m.

⁹⁸ Egy példa az információgazdagságra: Fejérdy András fentebb említett tanulmányában is — más forrásokkal együtt — az Egyesült Államok budapesti követségének dokumentumaira hivatkozva állapítja meg, hogy 1962-ben nem került sor König-látogatásra, ld. *Fejérdy A.: König bíboros* i. m. 80.

⁹⁹ Fejérdy András tanulmányában is fölsejlik Róma mint a háttér-tárgyalások egyik helyszíne, Washingtonnal és Béccsel együtt, a König-látogatás előkészítése kapcsán. Ez azonban az általa vizsgált forrásokból még nem világlik ki kellő mértékben.

már csak egy lépés lenne annak állítása, hogy a pápa úgymond mindenben — vagy sok mindenben — kiszolgált volna a kommunizmust, amiről természetesen szó sincs.

A pápa és az Apostoli Szentszék diplomatái valójában a lelkipásztori szempontok érvényesítésén dolgoztak. A pápa egyik legfontosabb feladata a „*provisio ecclesiarum*”, az egyházaknak főpástorral, tehát püspökkel való ellátása, a püspökök kinevezése. Ennek érdekében akár kompromisszumokat is köthet, lévén, hogy túl sok eszköz nem áll rendelkezésére. Ha a Vatikán diplomatáit politikai szempontokból értékeljük, pártállástól függően többé-kevésbé elmarasztaló véleményt alakíthatunk ki. Ám amit ők tettek, elsősorban nem politikai szempontok alapján cselekedtek, így a helyes viszonyítási alapot akkor találjuk meg, ha a Vatikán diplomatáinak munkáját éppen lelkipásztori szempontjaik alapján mérlegeljük.

Az általunk fentebb ismertetett irodalomban a szerzők úgy gondolták, a partnerek között az első maga a bíboros, ő áll a figyelem középpontjában. A most feltárt dokumentumok alapján azonban világossá válik: csak annyiban volt főszereplő, hogy a kiutazásról szóló döntést neki kellett meghoznia. A diplomaták kényszer vagy parancs alkalmazása nélkül, csupán a rávezetés és a finom nyomásgyakorlás eszközeivel ösztönözhatték őt a megfelelő elhatározásra.¹⁰⁰

Mindszenty biográfusait sokszor megtéveszti, hogy hősük mindig, minden körülmények között a szuverenitás igényével lépett föl. Az amerikai források olvastán azonban arra a felismerésre kell jutnunk, hogy ez az optika nem megfelelő: a szóbanforgó szuverenitás ugyanis korlátozott volt. Az amerikai anyag jelentős része azzal foglalkozik, hogy kivel tarthat kapcsolatot a bíboros, és kivel nem. Minden olyan hivatalos tényezővel igen, aki rendkívüli helyzetének megoldásában segíthet – de senkivel sem, aki ezt akadályozhatná.¹⁰¹

A forrásokból az is kiviláglik, hogy a bíboros 1969-től kezdve egyre nyugtalanabb lett. Izgatta immár befejezés előtt álló emlékiratainak sorsa, biztosítani akarta a kéziratok megjelenését. Egész életét hiábavalónak érezné, ha az emlékiratok elvesznének – jegyezte fel ezzel kapcsolatos megjegyzését az egyik amerikai követségi munkatárs, Clement G. Scerback.¹⁰² Akik foglalkoztak vele, jól látták, hogy fő gondja immár „*his place in history*” – a történelemben elfoglalandó helyének kiformalása.¹⁰³ És gyengéjévé vált, hogy az elszenvedett sérel-

¹⁰⁰ „Úgyhogy kérem, csalogatás történt” – fogalmazott így maga az érintett is, ld. „A meggyőződés adott erőt. Ami kimaradt a Mindszenty-emlékiratokból.” Interjú 1974 szeptemberében Pozsgai Józseffel. Magyar Nemzet, 1991. május 17. 8.

¹⁰¹ Pl. 1971. május 11-én kelt följegyzésében Puhan nagykövet nehézséget látott abban, hogy a bíboros Mons. Sz]abóval hosszú levelezésbe kezdjen, hiszen az azt jelentené, hogy nem tartja be a megbeszélte „alapvető feltételeket” (ground rules). – Meehan ügyvivő 1971. május 26-án a következő rövid táviratot küldte a hollandiai amerikai nagykövetségnek: „A régen megállapított alapvető szabályok szerint Mindszenty bíboros semmiféle interjút nem adhat.” The Hague 2109., ld. „His Eminence Files” i. m. 82. A „ground rules” kifejezés ez év anyagában még kétszer fordul elő. Ennek hosszú előtörténete van és értékelése külön tanulmány feladata. – A korábbi években a „not open” kifejezés fordult elő gyakran: mi az, ami „nem nyitott”, azaz nem engedélyezett a bíboros számára.

¹⁰² 1971. július 28. Clement G. Scerback följegyzése, ld. „His Eminence Files” i. m. 198.

¹⁰³ John A. Baker levele Alfred Puhannak, 1971. április 20., ld. a 2. sz. dokumentumot. Maga a kifejezés már évekkel korábban meghonosodott az amerikai forrásokban. Pl. így ír a budapesti

mekért elégtételt akart – arra vágyott, hogy mindenáron felülkerekedjen a kommunistákon. Ha másképp nem, halála után, erkölcsileg. És ez a vágya olyan erős volt, hogy végül ennek révén tudták rávenni a nagykövetség elhagyására és a külföldre távozásra.

Térjünk vissza a szuverenitás kérdésére. Amikor a bíboros 1956. november 4-én becsöngetett a budapesti amerikai követség kapuján, és a menedéket elfogadta,¹⁰⁴ akkor kimondva-kimondatlanul vállalta azt is, hogy sorsát immáron nem maga intézi, annak egy részét saját döntése alapján — mert hiszen az amerikai fél ebben nem volt kezdeményező — átengedte egy idegen állam kormányzatának, amely azután 15 éven keresztül udvariasan, de határozottan korlátozta a szabadságát. Mindebből az következett, hogy a bíboros, a látszat ellenére, valójában nem volt szuverén tárgyalófél. És ebből következett az is, hogy az amerikaiak — amint pl. Alfred Puhán nagykövet 1971. január 13-i leveléből is látható¹⁰⁵ — a korosodó főpapon ugyanúgy humanitárius szempontból akartak segíteni, amiként annak idején ugyanilyen megfontolásból fogadták be. Ez viszont 1971-ben azt jelentette, hogy a követség elhagyására kellett őt rávenni. A Mindszenty-irodalom szerzőinek egy része elmarasztalja az amerikaiakat, mert azt gondolják, hogy ha egyszer egyetértettek a bíborossal az antikommunista és szovjetellenes politikai alapelvekben, akkor minden részletkérdésben is teljesíteniük kellett volna az ő akarátát. Ez azonban teljes aránytévesztés, a korabeli politika valóságos körülményeinek figyelmen kívül hagyása. Mindszenty befogadásával a Egyesült Államok nemzetközi szinten felelősséget vállalt egy emberért – így presztízse mindenképpen megkövetelte, hogy elkerülje azt a helyzetet, amikor az aggkor küszöbére érkező vendég megfelelő orvosi ellátásáról, szakszerű ápolásáról esetleg már nem tud gondoskodni.

Puhan nagykövet a Péter János külügyminiszterrel 1971. május 13-án tartott megbeszélésen felfigyelt egy fontos mondatra: eszerint már a magyar kormányban is problémát jelent a bíboros helyzete és óhajtja annak megoldását. A nagykövet ennek alapján el tudta érni — nem utolsósorban a június közepi-végi napokban, amikor Washingtonban tartózkodott —, hogy elinduljon előbb König bíborossal, majd a két vatikáni „személyi kiküldöttel” az a fontos diplomáciai akció, amely — sok huzavona után — szeptember 28-án fejeződött be. Ennek során Mons. Zágon még két alkalommal visszatért Budapestre, és utolsó, szeptember közepi látogatásakor elhozta VI. Pál pápa újabb levelét vagy táviratát (ennek szövegét az amerikai levéltár nem őrizhette meg, mert Zágon ezt közvetlenül a bíboros kezébe adta).

Térjünk ki még egy részletre. Az emlékiratokban az áll: Nixon elnök válasza „meglepő gyorsasággal érkezett vissza”. Az alább közölt amerikai forrásokban azonban azt látjuk, hogy a bíboros arra hivatkozva kezdte el húzni-halasz-

---

amerikai ügyvivő a washingtoni külügyminisztériumba Mindszentyről 1963. március 20-án: „ügy érzi, attól függ a helye a magyar történelemben, ha megfelelő súlyt helyez Magyarországot hercegprímásaként betöltött politikai felelősségére”, ld. *Somorjai Á.-Zinner T.*: Majd' halálra ítéelve, i. m. 917.

¹⁰⁴ A politikai menedékjog („asylum”) fogalmát az amerikai jogrendszer nem ismeri, ezért végre gondosan a „refuge”, a menedék kifejezést használják.

¹⁰⁵ Ld. alább az 1. sz. dokumentumot, továbbá „His Eminence Files” i. m. 20-21.

tani a pápának szóló, beleegyező levél megírását, hogy a Fehér Házból még nem jött meg a válasz. Így a külügyi apparátus érdekelt volt abban, hogy eltérjen az addigi gyakorlattól és ne szóbeli üzenet érkezzon Washingtonból. Az elnök válasza így valóban meglepő gyorsasággal jött meg Budapestre, kb. két héten belül.¹⁰⁶ A szóbeli válasz kézbesítésének gyakorlatára már 1963-ból van adat: Owen Jones ideiglenes ügyvivő márciusi följegyzése szerint „Mindszentynek, bár írásos választ kért, — a korábbi gyakorlatnak megfelelően — csak szóban adták át a State Department táviratát”.¹⁰⁷ Az a 15 év során, amelyet a bíboros a Szabadság téri épületben töltött, az amerikai elnökökhöz intézett 69 levelére csak két ízben érkezett írásbeli válasz, elnöki aláírással: az elsőt John Fitzgerald Kennedy elnök küldte hivatalbalépésekor, a második pedig éppen ez a legutolsó levél.¹⁰⁸

Az itt közölt dokumentumokból következő összes új kutatási felismerés, eredmény felsorolása meghaladná az iratokat kísérő eligazítás terjedelmét és célkitűzését. Célunk elsősorban az volt, hogy e forrásanyag kivételes jelentőségére fölhívjuk a figyelmet.

III. Értékelés: az emlékiratok és írója az új felismerések fényében

Emlékirataiban Mindszenty — és az ő nyomán több történész — úgy érvel, hogy a bíboros az ún. *Ostpolitik* áldozata lett, amelyet általában VI. Pál pápa személyéhez kötnek. A német eredetű kifejezést („keleti politika”) a Vatikánnak a szovjet hatalmi övezetbe tartozó országokkal az 1960–70-es években kialakított, új típusú kapcsolataira alkalmazzák. A Szovjetunió bukása óta célja, tartalma, eszközei, eredményessége, kudarcai élénk szakmai vita tárgyát képezik. A vitázók egy része kímélni igyekszik VI. Pál személyét, így különbséget tesz a pápa és környezete között. A környezet jelen esetben a Vatikáni Államtitkárság, nevezetesen az *Ostpolitik* fő kitalálójának, megvalósítójának — és morális felelősének — is tartott Agostino Casaroli, aki az általunk vizsgált periódusban érseki címmel rendelkezett és az államokkal való kapcsolatokért volt felelős.¹⁰⁹

Mindszenty és a vele egyetértők úgy érvelnek, hogy a vatikáni tárgyalófelek a magyar kommunista kormánnyal előnytelen szerződést kötöttek, és úgy hozták ki a bíborost a budapesti amerikai nagykövetségről, hogy a magatartására vonatkozó feltételeket előtte elhallgatták. Csak külföldön tudta meg, hogy mozgásteret behatárolt. Ebben a helyzetben azután ő, noha különvéleményét

¹⁰⁶ 1971. július 28-án kapta meg az eredeti levélpéldányt, ami a diplomáciai csomaggal érkezett. Két héttel korábban, a második Zágon-látogatás napjának reggelén, július 14-én kapta meg távirat formájában, ld. „His Eminence Files” i. m. 164 skk., faksimiljét ld. i. h. 206.

¹⁰⁷ Owen Jones ügyvivő 1963. március 19-i táviratát idézi: *Fejérdy András*: König bíboros i. m. 94. 133. j.

¹⁰⁸ *Somorjai Á.–Zinner T.*: Majd' halálra ítélve, i. m. 153.

¹⁰⁹ Agostino Casaroli, karthágói c. érsek 1967. július 4-től töltötte be a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkári posztját. (A Kongregáció neve 1968-ban megváltozott: Az Egyház Nyilvános Ügyeinek Tanácsa.) 1979. április 28-án lett Pro-Segretario di Stato (Államtitkár), ugyanaz év július 1-jén pedig Bíboros Államtitkár. – *Az Egyház Nyilvános Ügyeinek Tanácsa* 1988-tól a Vatikáni Államtitkárság Második Szekciója, feladata az államokkal való kapcsolattartás, ld. *Niccolò Del Re*: *La Curia Romana. Lineamenti storico-giuridici. Città del Vaticano*, 1998. 4. ed. 83–91.

fenntartotta, mégis engedelmeskedett az egyházfőnek, és még abba is beletörődött, hogy a pápa budapesti nyomásra fölmentse az esztergomi érseki székből. Leveleit többé nem írta alá esztergomi érsekként, bíborosi címét használta haláláig. Úgy vélte, ő maradt hűséges azokhoz a politikai elvekhez, amelyeket XII. Piusz pápa idején még a Vatikán is osztott: nem alkudott meg a kommunista rezsimmel („rezsím [regime]” – ezzel az előszeretettel használt francia szóval talán azt akarta kifejezni, hogy a kommunista hatalom idegen maradt a magyar nép szemében). Politikai álláspontjának egyik legfontosabb eleme pedig az volt, hogy mivel a rendszert törvénytelennek tekintette, úgy vélte, valamiképp életben van, létezik (csupán akadályoztatva van az érvényesülésben) primási posztjának még a középkorból származó, valamiféle közjogi szerepe, jelentősége is. Úgy vélte, ha a diktatúra megbukna, a monarchikus államforma restaurálásában és az új végrehajtó hatalom kialakításában mint a legmagasabb közjogi méltóság játszana meghatározó szerepet. Posztjáról azért nem akart lemondani, mert attól félt, hogy a kommunista hatóságok közreműködésével kinevezendő új primás már nem törekedne e közjogi szerep betöltésére.

Az *Emlékirataim* szerzője saját személyét áldozatként állítja be, és külön sérelmezi a letételi folyamat egyes lépéseinek időpontjait, azok tapintatlan megválasztását: eszerint a letételi döntés egykori elfogatásának, a döntés kihirdetése pedig elítéltetésének éppen negyedszázados évfordulójára esett. Volt azonban egy másik 25 éves évforduló, amelyet nem említett: az esztergomi érsekség szintén negyedszázada volt gazda nélkül. Ezért az állapotért viszont végső felelősséggel a pápa tartozott, és ő lelkipásztori megfontolásból úgy döntött, hogy utódról gondoskodik. Ez a vita a pápa és Mindszenty 1973. november 1. – 1974. február 5. közötti levélváltásából jól követhető – ennek vizsgálatát és adatközlését elvégeztük. A pápa több levele ebben a közleményünkben olvasható először teljes terjedelmében.¹¹⁰

Dolgozatunk elején röviden fölidéztük az 1971. esztendő eseménytörténetét, ahogyan az a Mindszenty-émlékiratok lapjain olvasható. De fentebb azt is jeleztük, hogy néhány alapvető mozzanat az új források fényében immár más megvilágításban látszik, mint ahogyan azt a bíboros bemutatta. A következő tényezők készítenek megfontolásra:

Mindszenty nem írta alá a később alapvetőnek bizonyuló Pro Memoriát, amelyet Mons. József Zágon, VI. Pál személyes küldötte készített, azok a megbeszélések alapján, amelyeket a bíborossal 1971. június 25–27-én a budapesti amerikai nagykövetségen folytatott. Ennek ellenére úgy hivatkozott rá későbbi leveleiben és emlékirataiban is, mintha ezzel az irattal kijövetelének feltételeit illetően egy fajta szerződést kötött volna az Apostoli Szentszékkal.

Mindszenty erre az iratra hivatkozik, amikor úgy érvel, hogy engedélyt kapott emlékiratai publikálására. A Pro Memoria figyelmes olvasója számára azonban ez a pont nem magától értetődő. Zágon azt írja: „Miután Eminenciád tájékoztattott emlékiratainak tartalmáról, nem látok komoly nehézséget arra,

¹¹⁰ Somorjai Á.: Ami az emlékiratokból i. m. 33–80. Ld. még: Somorjai Á.: Sancta Sedes i. m. 27–72. és 206–228. Faksimilében: 260–278.

hogy ezek, legalábbis jelentős részükben, még Eminenciád életében publikáltassanak.”

Említettük már azt — a köztudatban nem kellőképpen ismert — tényt, hogy az emlékiratoknak nevezett kéziratos hagyaték eredetileg több kötetnyi anyagot tesz ki, ám végül ezekből eddig csak egy kötet jelent meg, Mindszenty személyes emlékiratai – a magyar történelemről szóló tanulmányok egyelőre kiadatlanok. Hogy mekkora a terjedelmük, erről az adatok eltérőek: lehet öt, lehet hat kötet – az amerikai követségi források és az általuk említett vatikáni állásfoglalások többféle adatot említenek. Mindszenty szándéka 1971. november 23-án tíz kötet publikálása volt. Azt mondhatjuk, hogy az „emlékiratok” szó 1971 júniusában még nem azt jelentette, amit 1973 nyarától kezdve, így 1974 októberében, amikor a német nyelvű kötet megjelent. És ez a körülmény természetesen leginkább a szerző előtt lehetett ismeretes. Így ha Mindszenty úgy érvelt a pápának írt leveleiben, hogy a személyes küldött nem látta nehézségét annak, hogy az emlékiratok „jelentős része” megjelenjék, akkor homályban marad a leglényegesebb részlet: hogy vajon Zágon melyik szövegtípusra gondolt? A személyes memoárra vagy a történeti tanulmányokra? A megoldáshoz érdemes figyelembe vennünk azt a körülményt, hogy az emlékiratokról folytatott eszmecsere a szilenciummal kapcsolatos kérdéskör előzte meg (vagyis az a kérés, hogy a bíboros ne nyilatkozzon semmi olyasmit, ami „az Apostoli Szent-széknak a magyar kormányhoz való viszonyát zavarná, vagy a magyar kormányt és a népköztársaságot sértené”, lásd Pro memoria 3. pont), méghozzá nyilván kissé feszültebb hangulatban, mert ezt a pápai kívánságot Mindszenty elutasította. Ezek után megalapozottan feltételezhetjük, hogy Zágon természetesen nem a személyes emlékekre, hanem csakis a politikai szempontból nyilván kevésbé „rázós” történeti szövegekre érthette a közlés szabadságát. A bíboros tehát a prelátus szavait illetően nyilvánvalóan megtévesztette mind a pápát, mind az emlékiratok olvasóit – ám egyáltalán nem biztos, hogy szándékosan! Kérdés ugyanis, hogy Mindszenty tisztában volt-e épp ezzel a körülménnyel, vagyis Zágon válaszában valódi értelmével?

Arra való utalást, hogy a megtévesztés nem volt szándékos, hanem jóhiszemű, a bíborossal a *Welt am Sonntag* című hamburgi lapban 1971. december 26-án közölt interjú szövegében találhatunk. A szöveget magyar fordítását a párizsi Irodalmi Újság 1972. január 15-i száma publikálta. Itt már egyértelműen megkülönbözteti a kétféle típust: emlékirataim, valamint egyháztörténelmi munkám.¹¹¹ Ebből arra következtethetünk, hogy nagy valószínűséggel az említett, 1971. november 23-i szerkesztői-kiadói megbeszélést követően szűkült le számára is az emlékirat szó jelentése a konkrét személyes emlékek írásba-foglalására. Ez azonban nem volt tudatos folyamat, így későbbi megnyilatkozásaiban átértelmezte az 1971. június 25–26–27-i Pro memoria szövegét: azt hitte, hogy Zágon egykor is magára a szűkebb memoárra értette megjegyzését. Mindezek alapján tehát az valószínű, hogy a bíboros ennek kapcsán jóhiszeműen írt téves adatot a pápának.

¹¹¹ A szöveget idézi *Mészáros I.* Mindszenty és az „Ostpolitik”. i. m. 221.

Mindszenty utólag azt állítja, hogy nem ismertették vele a magyar kormány 1971. szeptember 9-én kötött megállapodás tényét és a személyével kapcsolatos megkötést, miszerint az Apostoli Szentzsék ígérete értelmében ő, külföldre távozása után, tartózkodni fog a magyar politikai rendszer elleni megnyilatkozásoktól. A történeti irodalom, mint láttuk fentebb, ezt az állítását is átvette.

A források természetesen sok mindenről nem beszélnek, így vélelmezhető ugyan, de nem bizonyítható, hogy kapott-e mégis erre vonatkozó információkat, akár magától a Szentatyától, kijövelete után, a Vatikánban. De adventi lelképásztori körlevele után, amely — az osztrák–magyar határ elismerésének kétségbevonása körüli értelmezési vitában — kisebb politikai vihart kavart Ausztriában, 1971. december 14-i keltezéssel levelet kapott a pápától. Mint fentebb már idéztük, e levél harmadik bekezdése így hangzik: „Ismeretes előtted a helyzet, amely nem csupán sok bölcsességet, hanem a magunkra vállalt felelősség megtartását is megkívánja, amelyben az Apostoli Szentzsék [megítélése] Magyarországról való távozásod után és jelenlegi cselekedeteid alapján forog.”¹¹²

A pápai megfogalmazásból egyértelmű, hogy úgy gondolta, Mindszenty tisztában van az Apostoli Szentzsék kényes helyzetével, amelybe vele kapcsolatban került – ám ennek az utalásnak csak akkor van értelme, ha feltételezzük, hogy valamit mondott neki ezzel kapcsolatban Rómában. Az idézett kitélt Mindszenty utólag nem vonta kétségbe, és bármilyen nehezebbre esett is, elviselte a rá kimért pápai cenzúrárt. Mi több, a „condicio” szó harmadik jelentése szerint akár úgy is fordíthatók a pápa szavai: „Ismeretes előtted a megállapodás...”

Mindebből arra következtethetünk, hogy a szeptember 9.–december 14. közötti időszakban jelen volt valamiféle bizonytalanság ebben a kérdéskörben. Mindenesetre annyira nem volt világos a helyzet utólag sem, hogy ki mivel volt tisztában, hogy amikor az emlékiratok szerzője megírta „maga mehetségét”, bizonyára hitte már, hogy nemcsak áldozata lett az eseményeknek, de mégcsak nem is tájékoztatták róla.

Az emlékiratok szerzőjének az volt a fő törekvése, hogy az általa megélt és megszenvedett eseményekkel kapcsolatban ismertesse saját álláspontját, és ezáltal maga alakítsa ki azt a képet, amelyet az utókor szemében — nagyobb szóval: a történelemben — önmagáról láttatni akart. Ez teljes mértékben sikerült is neki: több mint egy nemzedéknyi ideje azt a helyet foglalja el a kulturális emlékezetben, amelyet emlékirataiban a maga számára kijelölt.

Az emlékirat azonban — erről is volt már szó — lényegét tekintve szubjektív műfaj: arra való, hogy a szerző utólag igazolja saját álláspontját. Persze ritka az az eset, amikor az emlékező tudatosan meg akarja téveszteni utókorát, és így természetesen tiszteletet érdemel minden memoár-szerző szokásos hitvallása, hogy csakis az igazat, a tiszta igazat fogja megírni. Mégis olyan emlékirat, amiben a szerzői szubjektum ne rajzolná át valamennyire a valóság objektív képét. Az irodalomtörténészek által jól ismert jelenségre így figyelmeztet pl. Balázs Imre József: „Az egyes szám első személyű elbeszélésre hajlamos rá-

¹¹² Somorjai Á.: Sancta Sedes i. m. 122. Ld. még: Somorjai Á.: Ami az emlékiratokból i. m. 132.

bízni magát az olvasó, hiszen az koherenciát sugall: az én egysége, identitása mintegy szavatolja, hogy az elbeszélés is koherens, törésmentes. Fontos lehet tehát az önéletrajzi szöveget szembevetni valamivel, egy másik diskurzus-típussal ahhoz, hogy saját konstrukciós eljárásai láthatóvá váljanak... az identitás törésvonalai már-már szükségszerűek. ... Az emlékirat utólagos, egyfajta »mindentudó narrátori« pozícióból íródik. Nem annyira a részletek, inkább a folyamatok, összefüggések kerülnek benne előtérbe. – Általában nem egyszerűen események leírásáról, hanem az azokhoz való viszonyulás érzékeltetéséről is szólnak ezek a szövegek.”¹¹³

Természetesen a kutatók egy része figyelmeztet arra, hogy az általános szabály alól nem kivétel a Mindszenty-emlékirat sem.¹¹⁴ Fentiekben számos példát hoztunk arra, hogy a bíboros szubjektív egyénisége miképpen befolyásolta a szándéka szerint objektívnak szánt narratívát – és a példák száma természetesen szaporítható. Mindszenty pl. úgy írja, hogy 1971. szeptember 28-án, Rómába érkezésekor VI. Pál „leemelte mellkeresztjét és lehúzta gyűrűjét, hogy azokat nekem ajándékozza”. A jelenetről készült hivatalos fényképen azonban világosan látható, hogy miközben a pápa a mélyen meghajló bíboros nyakába akasztja a kereszt láncát, saját mellkeresztje továbbra is ott lóg a mellén! Annyiban tehát nyilván a „saját” mellkeresztjét adta oda, hogy az is az ő tulajdona volt – de nem abban az értelemben, amit pedig az emlékirat szövege kimond, vagyis hogy az éppen a nyakában lógó saját kegytárgyat adta volna oda.¹¹⁵ (Lásd a mellékelt fényképet a cikk végén.¹¹⁶) Arra a kérdésre mármost, hogy miért így rögzült a bíboros em-

¹¹³ Balázs Imre József: Esettanulmányok az emlékirat műfaji vizsgálatához. (In:) Várad. Irodalom, művészet, társadalom, tudomány. III. (2004/1) 59–63. – Az emlékiratok mint műfaj kapcsán fölvetődik az emberi emlékezet vizsgálatának kérdése, amely szakpszichológusok témája, pl. ld. *Alan Buddalay: Az emberi emlékezet*. Bp. 2003. Ld. még: *Németh L. I.: Mindszenty megvalósult álma* i. m. 107.

¹¹⁴ Németh László már fölvetette az emlékiratok felülvizsgálatának szükségességét, ld. *Németh L. I.: VI. Pál és Mindszenty József* i. m. 247–252. Itt: 252. – Az általa felhozott példát újabban megerősíti Balogh Margit tanulmánya: „Bár maga Mindszenty József említ emlékirataiban, mégsem volt e tiszték egyike sem az 1957. december 10-én kivégzett Pálínkás (Pallavicini) Antal,” ld. *Balogh Margit: A katolikus egyház és a forradalom – Események a források tükrében 1955 őszétől 1956 őszéig*. (In:) *A katolikus egyház 1956-ban*. Szerk. Rosdy Pál, Bp. 2006. 46. – A kritikai igény érvényesítése természetesen az összes Mindszenty-írássra érvényes. Fejérdy András az 1963. évi König-látogatás elemzésekor hasonló eredményre jut, amikor — a Napi Jegyzetek kritikai kiadását javasolva — felhívja a figyelmet „a források kritikus megközelítésének és más dokumentumokkal történő összevetésének fontosságára”, ld. *Fejérdy A.: König bíboros* i. m. 108. Újabban ld. még *Németh L. I.: Mindszenty megvalósult álma* i. m. Függelék I. Megerősítés és pontosítás: *Az Emlékirataim* és a korabeli források és a fordítások c. fejezetet 107–131.

¹¹⁵ A fényképen háttérben, sötét szemüvegben Giampietro Gusso áll, aki 1971-ben VI. Pálnál személyi szolgálattévő volt („Domestic dell’Anticamera”), és akit a pápa a Vatikánban arra a néhány hétre Mindszenty bíboros személyi szolgálatára rendelt. Gusso úr és felesége, 2007. november 27-én, római lakásukon e sorok írója előtt megerősítették a fénykép ilyen értelmezését. A belső kép Gusso úr emlékei szerint a Torre S. Giovanni emeletén, a bíboros rendelkezésére bocsátott lakosztály egyik szobáját mutatja.

¹¹⁶ A fénykép [ld. a .. oldalon] megjelent: *L’Attività della Santa Sede 1971, Città del Vaticano*, 1971. nr. 125. Képfelirat: „Incontro di Paolo VI col cardinale Giuseppe Mindszenty che ha lasciato il territorio ungherese” („VI. Pál találkozása Mindszenty József bíborossal, aki elhagyta a magyar területet). Ld. még: *Somorjai Á.: Ami az emlékiratokból* i. m. borítóján, továbbá *Kovács Gergely: Is-ten embere. Szentől szemben Mindszenty bíborossal*. Bp. 2005. 186. sz. – Itt egy másik felvétel is megtalálható, 188. szám alatt, a gyűrű átadása. Gusso úr a háttérben, viszont jól látható Franco Ghezzi, aki szintén VI. Pál pápa személyes szolgálatában állt, többek között sofőre is volt.

lékezetében ez a jelenet, a következő hipotézissel válaszolhatunk. A távozás napján, október 23-án reggel a pápa, miután biztosította arról, hogy továbbra is őt tekinti Esztergom érsekének, talán hirtelen ötlettől vezérelve, a primás vállára borította saját mantellóját (vállköpeny). Ez a gesztus lehetett annyira erős, hogy az emlékező később a mellkereszt és a gyűrű adományozására is rávetítette ezt a mélyen átélt szubjektív élményt.¹¹⁷

Az amerikai dokumentumokból Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek, Magyarország Prímása gondolatvilágának, sorsa és történelmi szerepe értelmezésének és újraértelmezésének gazdag, eddig ismeretlen adatanyaga tárható fel. Mivel az anyag igen nagy, célszerű, ha keresztmetszeti „kutatóárkokat” készítünk. Ilyenek lehetnek pl. — az itt leírt és dokumentált 1971. év teljes anyagának tanulmányozásán túl — a bíboros levelei kiemelt személyekhez: az Egyesült Államok elnökeihez írt 69 levele,¹¹⁸ a külügyminiszterekhez intézett 32 levele,¹¹⁹ a római pápához írt 58 levele,¹²⁰ a vatikáni bíboros államtitkárhoz írt 48 levele.¹²¹ Ezen kívül sikerrel kecsegtethet a bíboros kapcsolatának mélységi vizsgálata König bíborossal,¹²² az őt végig támogató Mons. Szabó Jánossal, vagy akár a követségi munkatársakhoz fűződő személyi kapcsolatainak áttekintése.

A források egybevetése során föltáruló ellentmondások egy részének tisztázáshoz nyilván nélkülözhetetlen lesz Mindszenty bíboros személyiségének pszichológiai szempontú közelebbi vizsgálata is.

DOKUMENTUMOK MAGYAR FORDÍTÁSBAN

Az év anyagából 26 dokumentumot válogattunk, zömében olyanokat, amelyek idáig nem jelentek meg magyar fordításban. Ha a teljes szöveg megjelent már magyarul, akkor csak a legszükségesebb tartalmi összefoglalást hoztuk. Az iratok lelőhelyét nem tüntetjük fel, mert mindegyik ugyanonnan való: National Archives – Budapest Mission Files: Lot 75 F 163. A dokumentumokban előforduló személyekről nem készítettünk életrazi jegyzeteket, mert a korszakról szóló általános történeti irodalomban, illetve a Mindszenty-szakirodalomban közismert szereplőkről van szó. Egyedül az amerikai diplomatáknál jeleztük, hol található róluk több adat.

¹¹⁷ A fényképeket is közlő, előbb említett kiadványban is az szerepel, hogy VI. Pál a saját mellkeresztjét és a saját püspökgyűrűjét adta át („Paolo VI, in segno di particolare affetto, dona al cardinale Mindszenty la sua croce pettorale e il suo anello episcopale”), ld. *L'Attività della Santa Sede* 1971, Vatikánváros 1971. 365–366. – A megoldás alighanem az, hogy saját gyűrűjének, saját mellkeresztjének a mását adományozhatta.

¹¹⁸ Dwight D. Eisenhower (1953–1961), John F. Kennedy (1961–1963), Lyndon B. Johnson (1964–1968), Richard Nixon (1969–1976).

¹¹⁹ John Foster Dulles, 1953. január 2. – 1959. április 22; Christian Archibald Herter, 1959. április 22. – 1961. január 20; Dean David Rusk, 1961. január 21. – 1969. január 20; William Pierce Rogers, 1969. január 22. – 1973. március 9.

¹²⁰ XII. Pius pápa, 1939. március 12. – 1958. okt. 9; XXIII. János pápa, 1958. november 4. – 1963. június 3.; VI. Pál pápa, 1963. június 30. – 1978. augusztus 6.

¹²¹ Domenico Tardini, 1958. november 17. – 1961. április 30; Amleto Cicognani, 1961. augusztus 14. – 1969. április 30; Jean Villot, 1969. április 30. – 1979. március 9.

¹²² Fejérdy András az első, 1963. ápr. 18-i találkozást dolgozta fel többször idézett tanulmányában. Ezt számos későbbi találkozás követte a budapesti amerikai nagykövetségen.

1.

Alfred Puhan nagykövetség¹²³ távirata Washingtonnak, amelyben beszámol a bíboros lelki és fizikai állapotáról, majd fölveti, hogy az előre látható egészségügyi problémák miatt, amelyeket a nagykövetségen nem lehet megoldani, más, megfelelő helyre kellene átköltöztetni¹²⁴

1971. január 13. – Budapest

1. Mikor legutóbb beszélgettem a bíborossal, megemlítette — ahogy időnként eddig is —, hogy érzi a halál közeledtét. Talán sajnálta magát egy kicsit amiatt, ahogy az emlékirataira vonatkozó kérését kezeltük. Az a benyomása, mondta, hogy „a Külügyminisztérium a halálot várja”. Azt válaszoltam, hogy szerintem nagyon jó formában van, ami igaz is. A beszélgetés azonban arra ösztönöz, hogy ismét felvessek egy kérdést, melyet a bizalmas levelezés során már említettem.
2. A bíboros márciusban 79 éves lesz. Ez pillanatnyilag nem okoz közvetlen nehézséget, de világos, hogy nincs messze az idő, mikor az idős emberről gondoskodni kell, szakszerű orvosi ellátást és ápolást kell neki nyújtani. Ahogy azt a Külügyminisztérium is tudja, jelenleg nincs mellette ápoló. Ugyanakkor — legalábbis amennyire én látom — a bíboros az aggkor jeleit kezdi mutatni.
3. Más gondok is vannak. Példaként említem: a nagykövetség egyik külügyi tisztviselőjének felesége önkéntes gépiróként dolgozik a bíborosnak, aki ideje jó részét kézírásos feljegyzések készítésével tölti. A nyáron ezt a tisztviselőt, akinek a felesége a bíborosnak dolgozik, át fogják helyezni, így nem marad senki, akinek ideje vagy képzettsége lenne, hogy helyette a bíborosnak segítsen. Magyar alkalmazott szóba sem jöhet.
4. Előfordulhat tehát, hogy már nem tudjuk nagyon sokáig a bíborosnak ugyanazt az ellátást biztosítani, mint az eddigi tizennégy év alatt. Egyre biztosabb vagyok abban, hogy aktívabban kellene sürgetnünk a Vatikánt és a magyarokat, hogy találjanak megoldást a bíboros problémájára, aminek folytán elhagyhatná a nagykövetséget és olyan helyre költözhetne, ahol megfelelően el tudják látni. A nehézségekre való tekintettel nem szabadna vesztegetni az időt, el kellene indítani a folyamatot, mivel még az esetleges legkedvezőbb körülmények és mindegyik oldal jóindulata ellenére is nehéz út áll előttünk.
5. Nem hiszem, hogy elegendő fenntartanunk megszokott álláspontunkat, miszerint nem avatkozunk bele a bíborossal kapcsolatos tárgyalásokba, mert az a Vatikán és a magyarok ügye. Úgy vélem, cselekvésre kellene buzdítanunk a Vatikánt. Nem gondolom, hogy csak hagynunk kellene menni a

¹²³ Alfred Puhan személyére ld. „His Eminence Files” i. m. 366, ill.: *Somorjai Á.–Zinner T.: Majd’ halálra ítélve* i. m. Emlékirataiból a „The Mindszenty Story: 1969–1971” című fejezet magyar fordítását ld. i. h. 359. sz. dokumentum, 1157–1183.

¹²⁴ Angol eredetű ld. „His Eminence Files” i. m. 20–21. – A fordítás itt is, a következőkben is, Zinner Judit munkája.

dolgokat a maguk útján, ahogy eddig tettük, és kívárni, hogy akkor cselekszünk, ha elérkezik az ideje. Azt gondolom, ha másért nem, pusztán emberiességből tartozunk a bíborosnak annyival, hogy mi magunk is teszünk valamit. Nem tesz boldoggá a gondolat, hogy a történelem ezt majd úgy jegyzi fel, hogy passzívan ráhagytuk másokra ezt a dolgot.

6. Tökéletesen tisztában vagyok azzal, hogy a bíboros helyzete megváltoztatásának fő akadálya a bíboros maga. Úgy vélem, ő elégedett azzal, hogy itt maradhat a végtelenségig, azaz haláláig, amennyiben nem rehabilitálják teljes mértékig és feltételek nélkül, beleértve azt, hogy primásként, a szerinte neki járó teljes egyházi és világi hatalom birtokában térhessen vissza. Talán csak egy Rómából jövő utasítás téríthetné más belátásra, amelyet viszont Róma kétségtelenül a végsőkig vonakodik kiadni.
7. A probléma különböző oldalait reálisan nézve tehát végtelenül bonyolult és nehéz a kérdés. Ezek a megfontolások kétségtelenül szerepet játszanak abban, hogy ennyi éven át vonakodtunk belevágni a sűrűjébe. Gondos megfontolás után és azzal a mások által nem élvezett előnnyel indulva, hogy nap mint nap a saját szememmel látom a probléma emberi dimenzióit, én mégis sürgetem az aktív közbelépést, méghozzá lehetőleg minél hamarabb.

Puhan

2.

John A. Baker, Jr.¹²⁵ levele Alfred Puhan nagykövethoz Mindszenty emlékiratairól, a bíboros egészségi állapotáról, továbbá az erről való mielőbbi konzultáció szükségességéről (részletek)¹²⁶

1971. április 20. – Washington

[...] válaszul az ön január 13-i, 48. sz. táviratára és [a bíboros] egészségével kapcsolatos későbbi üzenetére. Úgy vélem, amíg nem tettünk még egy próbálkozást a Vatikánál (remélhetőleg határozottabbat, mint 1967-ben), nem kellene semmiféle biztosítékot adnunk Mindszentynek az emlékirataival kapcsolatban, olyanokat semmiképpen, mint amelyeket ön a Dick Davieshez¹²⁷ írt legutóbbi levelében javasolt. Kádár utalásai, amelyek a UPI-nak nemrégiben [adott interjújában] a bíborosra vonatkoztak, nem nevezhetők rossznak. Talán Péter [János magyar külügyminiszter] felvetette az ügyet a Vatikánál. Mi is megpróbálhatjuk cselekvésre bírni a Vatikánt. De itt persze Mindszenty maga a fő probléma. A vele szemben megmaradt kevés ütőkártyánk egyike, melynek segítségével megpróbálhatjuk kimozdulásra bírni, a saját szerepének

¹²⁵ A washingtoni külügyminisztériumban az Európai Ügyek Hivatalának igazgatója, ld. „His Eminence Files” i. m. 365.

¹²⁶ Angol szövegét ld. „His Eminence Files” i. m. 42–43.

¹²⁷ Ebben az időben az európai ügyekért felelő helyettes államtitkár, ld. „His Eminence Files” i. m. 365.

történeti értékelésével kapcsolatos aggodalma. Mindenképp osztom aggodalmát a bíborosnak a nagykövetségen maradását illetően, mivel egészségi állapota romlik, és nagyon nem szívesen gyengíteném a távozása melletti érveinket. [...]

Már alig várom, hogy láthassam önt hazatértekor, és megvitathassuk ezeket a kérdéseket, különösen a bíboros problémáját. Volna rá esély, hogy megsza-
kítsa az útját, ha Bostonból a Déltre utazik, egy ebéd erejéig? Azért javaslom ezt, mert annak érdekében, hogy az Európai Ügyek Hivatalának megkönnyítsem a dolgát, júniusban megyek szabadságra, hogy kéznél legyek az esetleges nyári, Titóval kapcsolatos erőfeszítések idején, mikor valószínűleg igényt tartanak rám, ha változások következnek be Jugoszláviában. Ha lenne pár óránk, átfut-
hatnánk ezen ügyek némelyikét az ön konzultációsorozata nyitányaként.

Őszinte tisztelettel:

ifj. John A. Baker [s.k.]

3.

Alfred Puhan nagykövet összefoglalója a hazautazása¹²⁸ előtt Mindszentyvel folytatott egy órás megbeszélés témáiról: az emlékiratok közléséről és a Vatikán keleti politikájának megítéléséről (részletes tartalmi összefoglalás)¹²⁹

1971. május 11. – Budapest

Mindszenty rögtön rátért a szívéhez legközelebbi témára, az emlékiratokra. Megköszönte a múltbéli megértést annak fontosságát illetően, hogy ezt közölni kell és kifejezte sajnálatát, hogy óhaja, miszerint halálát követően Mons. S[z]abo¹³⁰ kaphassa meg a publikálás jogát, nem teljesülhetett. Részletesen kitért arra, miért fontos neki ez az ügy. Elmondta, hogy igaztalanul vádolták és a történelemben elfoglalt helyét meghamisították. Elmondta, hogy egyedül azért él, hogy a hamisításokat helyretegye és a maga részéről ismertesse történetét a világgal. Kifejezte félelmét, hogy kézírásának olvashatatlansága miatt a publikálás számos hibát tartalmazhat. Ezért egy megbízható szöveggondozóra lenne szüksége. Kérdezte, elküldhetné-e emlékiratainak kéziratát Bécsbe, ahol Mons. S[z]abo elolvashatná és visszajuttatná javításait. Ily módon levelezésbe kezdene a kézirat közzétételével kapcsolatosan. Mons. S[z]abo személye felől — aki korábban egyházmegyéjének papja volt¹³¹ — bizonyos: nem fogja megszegni a megegyezést, hogy az emlékiratokat nem teheti közzé [a szerző] halála előtt.

¹²⁸ Ld. a Washingtonban április 20-án kelt levelet (2. dokumentum), amelyben hazautazásáról szó esik. Április 22-én kelt levelében értesítette John P. Humes bécsi nagykövetet, hogy május 14-től otthon lesz, majd június végén két hétig Washingtonban tartózkodik, és július 2-ra tervezi visszatértét. Kéri, tájékozdják König bíboros várható budapesti látogatásávas kapcsolatban, hogy olyan időpontot jelöljenek ki, amikor ő is találkozni tud vele, ld. „His Eminence Files” i. m. 46.

¹²⁹ Szövegét ld. *Somorjai Á.-Zinner T.*: Majd' halálra ítélve i. m. 341. sz. dokumentum, 1118–1120. Angol szövegét ld: „His Eminence Files” i. m. 59–61. – Mivel már közölve van magyarul, csak a tartalmi összefoglalását adjuk.

¹³⁰ Az amerikai származású Szabó János katolikus papra ld. „His Eminence Files” i. m. 58.

¹³¹ Ez bekerült Puhan memoárjába is, ld. *Somorjai Á.-Zinner T.*: Majd' halálra ítélve i. m. 359. sz. dokumentum, 1166. – A följegyzést készítő amerikai nagykövet téved, vagy a bíborost csalta meg emlékezete, mert Szabó nem tartozott az esztergomi egyházmegyéhez.

Mindszenty úgy vélte, hogy csak az Elnök beleegyezése marad hátra, hogy az emlékiratok megjelenhessenek, feltehetően a halálát követő időpontban. – Puhan nagykövet válaszában biztosította a bíborost, hogy értékeli annak jelentőségét, ahogyan ő az emlékiratokhoz kötődik és kéréséről természetesen Washingtonot is tájékoztatni fogja. Nehézséget látott abban, hogy a bíboros hosszú levelezésbe kezdjen Mons. S[z]abóval, hiszen ez azt jelentené, hogy nem tartja be az alapvető feltételeket. Ugyanakkor más lehetőséget is fölvetett, utalva Kádár János közelmúltban történt megnyilatkozására (UPI-interjú) és Péter János vatikáni látogatására. Mindkettő arra utal, hogy a magyar kormány felfogása megváltozott. Puhan szeretné, ha nem adna okot félreértésre, nyilvánvaló, hogy, a nagykövetség elhagyása olyan kérdés, amelyben a döntés a bíboros kezében van, és ha úgy óhajtja, haláláig a nagykövetségen maradhat. Egyben Puhan fölvetette, nem lenne-e célszerűbb az emlékiratok közzétételét személyesen felügyelni. – Mindszenty biztosította Puhant, hogy megértette közlését, kifejezte kétségeit Kádár megnyilatkozását illetően, akiről feltételezi, hogy el akarja tüntetni az ő emlékiratait. A Péter-látogatásról tudott, s nagy bizalommal tájékoztatni akarta a nagykövetet a vatikáni Casaroli-vonalról. Ugyanakkor kérte, ne beszéljen erről, mert nem akar szembekerülni a Vatikánnal. Elmondta, tudomása van arról, hogy a Vatikán érdekelt abban, hogy javítsa kapcsolatait mind a Szovjetunióval, mind a kelet-európai kommunista országokkal. Ő ennek ellene van, de tudatában van a Vatikán érdekeinek. – Puhan a maga részéről nem óhajtott belebocsátkozni a Vatikán politikájának értékelésébe, lévén, hogy a bíboros jobban van informálva, de elmondta, hogy az ő felfogása szerint a Vatikán politikai kérdésekben úgy cselekszik, mint egy adott ország kormánya. Puhan a maga részéről kifejezte, hogy megérti a Vatikán politikáját, amely javítani akarja kapcsolatait a kommunista világgal, csakúgy, mint saját kormányának ugyanilyen értelmű politikáját. Elmondta még, hogy — bár nem fogadja el a kommunizmus szempontjait — a jó kapcsolatok ápolásáról való lemondás szerinte holokauszttal érne fel. – Végezetül Puhan felhívta a bíboros figyelmét, hogy az a valószínű, hogy az amerikai kormány és a Vatikán nem változtatja meg álláspontját az emlékiratok kiadását illetően. Washingtoni útjáról való visszatérését követően újra foglalkoznak majd a kérdéssel.

4.

Alfred Puhan nagykövet jelentése Péter János külügyminiszterrel folytatott megbeszélésről, amelyen a magyar külügyminiszter kitért a Vatikánban tett április 16-i látogatására és VI. Pál pápának a Mindszenty-ügy megoldásával kapcsolatos álláspontjára¹³²

1971. május 13.

A külügyminiszter magától vetette fel ezt a témát. Azt mondta, nincs felhatalmazva, hogy tolmácsolja vagy felfedje, amit a pápa a vele való beszélgetés során Rómában mondott. Nagy hatást gyakorolt rá a pápa mint széles látókörű,

¹³² Angol szövegét ld. „His Eminence Files” i. m. 66–67.

nagy intelligenciájú ember. Azt azonban elmondhatja, természetesen bizalmasan, hogy mit mondott ő a pápának. Közölte vele, hogy a magyar kormány kész valódi megoldást keresni Mindszenty bíboros ügyére. Kormányja elismeri, hogy az ügy problémát jelent mind Magyarországon, mind a Vatikán, valamint az amerikai nagykövetség számára, ameddig a bíboros ott tartózkodik. Elmondta a pápának, hogy a magyarok két feltételhez ragaszkodni fognak a megoldás során. Először is: a bíborost ne használják fel arra, hogy zavart keltsenek az egyház és az állam viszonyában Magyarországon. Másodsor pedig: személyét ne használják fel hidegháborús célokra Magyarországon ellen. Péter ekkor megkérdezte tőlem, hogy tudok-e Mons. Cheli nemrég Magyarországi látogatásáról. (A „nemrég” alatt láthatóan az utóbbi két hétre gondolt, mindenestre az ő római látogatása utáni időre.) Nemmel válaszoltam. Ekkor azt mondta, hogy Cheli azért jött ide, hogy beszéljen magyarországi tisztségviselőkkel. Új javaslatokat nem hozott magával, de két-három héten belül szándékszik benyújtani egy megoldási javaslatot a magyar kormánynak a Mindszenty-ügyre vonatkozóan.

Megmondtam a külügyminiszternek, hogy méltányolom az őszinteségét, ahogy az ügyről velem beszélt, valamint hogy elismert valamit, amit eddig még nem hallottam magyar tisztségviselőktől: azt, hogy a bíboros ugyanúgy problémát jelent a magyar kormánynak és a Vatikánnak, mint nekünk. Korábban az volt a magyar álláspont, hogy személye csak az amerikai nagykövetségnek okoz gondot. Örömet fejeztem ki, hogy láthatóan valamiféle megegyezésre jutunk, legalábbis ami a probléma dimenzióit és az érintettek körét illeti. Szeretném viszonzni az őszinteségét, mondtam, s kifejtettem, hogy őszintén szólva kevés reményt látok a megoldásra tekintve a bíboros erős érzelmeit a magyarok és primásként betöltött szerepével kapcsolatban, valamint a történelmi megítélése miatti aggodalmát. Megemlítettem az emlékiratait, és kijelentettem, bízom abban, hogy a magyar kormány felkészült az emlékiratok megjelenésére valamikor a jövőben.

A külügyminiszter azt válaszolta, hogy bár nem árulhatja el, mit mondott a pápa, annyit elmondhat, hogy kívánja a probléma megoldását. Felkért, hogy kezeljem a legnagyobb mértékig bizalmasan a közlést, hogy a pápa is arra a következtetésre jutott, miszerint Mindszenty bíborosnak nem kellene hátralévő napjait Magyarországon töltenie. Péter hozzátette, azt vette ki a pápa szavaiából, hogy Mindszenty bíboros ellenállása az amerikai nagykövetség és Magyarország elhagyásával szemben mintha enyhült volna.

Erre azt válaszoltam, hogy ezt semmiképp sem tudom megerősíteni. Persze lehet, hogy nem rendelkezem azokkal az információkkal, amelyekkel a Szent-szék, de nekem az a benyomásom, hogy ez a megállapítás nem pontos. Azt is elmondtam, hogy ami minket illet, a bíboros maradhat a nagykövetségen. Aggódom azonban a nehézségek miatt, melyek akkor következnek be, ha elhúzódó betegsége adódik, és olyan orvosi segítségre lenne szüksége, amit mi nem tudunk megadni neki. Péter elismerte, hogy ez a veszély fennáll. Azzal zárta a beszélgetést, hogy elismételte, kormánya kész használható megoldást keresni, de csak a korábban említett két feltétellel. Bízok benne, hogy a Vatikán biztosítani tudja ezeknek a feltételeknek a teljesülését.

5.

Alfred Puhan nagykövet emlékeztetője Péter Jánossal történt beszélgetéséről, mellyel kapcsolatban kéri Washington és Henry Cabot Lodge római amerikai nagykövet¹³³ véleményét (részlet)¹³⁴

1971. május 13. – Budapest

7. Megjegyzés. Péter ravasz ember, óvatosan kell kezelni, amit nekem mondott. Mindenesetre több elmozdulásról számolt be a Mindszenty-üggyel kapcsolatban, mint amit az elmúlt két évben tapasztaltam, s ha hinni lehet neki, a magyar kormány és a Vatikán között meglehetősen egyetértés alakult ki a tennivalók terén. Cheli budapesti látogatása közvetlenül Péter római útja után arra utal, hogy mindkét fél aktívan keresi a megoldást. Péter határozottan arról beszélt, hogy a Vatikán hamarosan beterjeszt egy „megoldást”, és figyelemreméltó módon bízik abban, hogy biztosítani tudják a magyar feltételek teljesülését. Ebben a szakaszban a mi szerepünk passzív, de hasznos lenne, ha legalább volna valami fogalmunk arról, hogy min gondolkodik a Vatikán. Kérem a külügyminisztérium és Lodge nagykövet hozzászólását.

6.

Washington részletes táviratban utasítja a római nagykövetséget, hogy milyen szempontokat és érveket javasoljon Mons. Agostino Casarolinak annak érdekében, hogy a vatikáni illetékesek meg tudják győzni a bíborost: hagyja el a budapesti nagykövetség épületét és utazzon a Vatikánba¹³⁵

1971. június 3. – Budapest

Illingnek¹³⁶ a legsürgősebben találkoznia kellene Mons. Casarolival, hogy előadhassa a következő megjegyzéseket:

1. Mélyen aggódunk amiatt, hogy a bíboros előrehaladott korára való tekintettel olyan gondozást igényel, melyet budapesti nagykövetségünkön nem tudunk biztosítani számára. Attól tartunk, előadódhat olyan szituáció, amikor egészségügyi vészhelyzet esetén magyar kórházba kell szállítatnunk. A budapesti nagykövetség a vatikáni küldöttekkel közölni fogja, milyen ellátásra van jelenleg a bíborosnak szüksége, amit a nagykövetség egyre nehezebben tud biztosítani.
2. Gyors megállapodásra van szükség a bíboros átköltöztetéséről, amely minden érintett fél érdekeit szolgálná részben emiatt, részben a Vatikán és a magyar kormány esetleges külön indokai miatt.

¹³³ Henry Cabot Lodge Jr. személyére ld. „His Eminence Files” i. m. 367.

¹³⁴ Angol szövegét ld. „His Eminence Files” i. m. 70.

¹³⁵ Angol szövegét ld. „His Eminence Files” i. m. 86–88.

¹³⁶ Robert F. Illing római amerikai diplomatára ld. „His Eminence Files” i. m. 367.

3. Úgy véljük, a bíboroshoz intézendő vatikáni javaslatnak egyszerre kell erőteljesnek és vonzóknak lennie ahhoz, hogy le tudja küzdeni mélyen gyökerező vonakodását attól, hogy megváljon a nagykövetségünk nyújtotta menedéktől.
4. A bíboros jelenleg leginkább a történelmi megítélése miatt aggódik. Azzal reméli ezt megoldani, hogy önállóan próbál intézkedni emlékiratai megszerkesztése és halála utáni kiadása dolgában. Ez a lehetősége azonban csak akkor áll fenn, ha elhagyja Magyarországot. Bár számos alkalommal kérte, hogy elküldhesse szerkesztetlen emlékiratait általa kiválasztott bizalmasának és leendő szerkesztőjének, Mons. Szabónak az Egyesült Államokba, megmondtuk neki, hogy ez nem lenne összhangban [a számára biztosított menedék-helyzet] feltételeivel, és nem vállalhatunk kötelezettséget sem erre, sem a memoár halála utáni kiadására. Május elején Puhan nagykövet ismételten közölte vele, nem valószínű, hogy ez a döntés valaha is megváltozik.
5. Erre való tekintettel, véleményünk szerint, a Vatikán egyik leghatásosabb érve a bíboros befolyásolására az lehetne, ha felajánlaná neki emlékiratai szerkesztését és halála utáni kiadását a kívánságainak megfelelően.
6. Úgy hisszük, nagyban megnőne minden új kísérlet sikere arra nézve, hogy rábeszéljék Mindszenty bíborost menedéke és Magyarország elhagyására, ha a vele való kapcsolattartásra kijelölt vatikáni megbízott VI. Pál pápa Őszentsége határozott utasítására és teljes felhatalmazásával tárgyalhatna a bíborossal.
7. Egyetértünk a Vatikánnal abban, hogy a magyar kormány kész új erőfeszítéseket tenni a probléma megoldására és esetleg hajlandó lesz megengedni, hogy Mindszenty megtartsa a címeit, ha a továbbiakban nem lesz semmiféle befolyása az egyház és az állam viszonyának rendezésére Magyarországon.
8. Úgy hisszük, budapesti nagykövetségünknek biztosítani kell a lehetőséget, hogy egy héttel előre értesítse a bíborost bármiféle vatikáni delegáció érkezéséről.
9. Javaslom, hogy Illing kapjon utasítást az előbb felvázoltak pontos követésére, kerülje, hogy bármit is hozzátegyen, és jelezze, ha bármilyen kérdést intéznek hozzá. Nagy gonddal kell ebben az ügyben eljárni, mert számos érzékeny vonulata van.

[...] Irwin¹³⁷

---

¹³⁷ Nincs róla adat, ld. „His Eminence Files” i. m. 365.

7.

A washingtoni külügyminisztérium a budapesti ügyvivő véleményét kéri¹³⁸

1971. június 4. – Washington

Örömmel várunk bármiféle megjegyzést arra vonatkozóan, hogyan közöltsünk a bíboroshoz, amint Róma válaszol a táviratunkra.

[...] Irwin

8.

A budapesti nagykövetség távirata a külügyminisztériumba és a római nagykövetségre arról, miképp lehetne az időhúzással próbálkozó Mindszenty bíborost rábírní arra, hogy elhagyja az amerikai nagykövetség épületét¹³⁹

1971. június 8. – Budapest

1. Köszönöm, hogy lehetőséget kapok megjegyzéseket fűzni az ügghöz.
2. A külügy 97483. sz. táviratának 3. pontja¹⁴⁰ tartalmazza a téma lényegét. A bíboros mindenképp ragaszkodik ahhoz, hogy maradhasson, ahol van, és alaposan átgondolt, több oldalról érkező nyomásra, rábeszélésre lesz szükség a kimozdításához. A Rómának való engedelmesség alapelv nála, így a Vatikán javaslatában hangsúlyozni kellene a pápa személyes kívánságát ahhoz, hogy az megfelelő hatást gyakoroljon rá. Bármiféle ennél kisebb súlyú javaslat csak lehetőséget biztosít a bíborosnak a manőverezésre és az időhúzásra.
3. Az emlékiratok kiadása valóban kulcstényező (ld. 5. pont), s ez a bíboros hallgatásra intésével együtt a jövőbeni tárgyalások lényegi részét képezi. A magyar kormány erős nyomást fog kifejteni, hogy a Vatikán kötelezze el magát a hallgatás mellett és a megjelentetés ellen még a bíboros halála után is, és valószínűleg érzi, hogy a Vatikán hajlandó megfizetni ezt az árat az egyház helyzetének normalizálásáért Magyarországon. Látni kell azonban, hogy a megjelentetésre való kötelezettségvállalás nélkül jócskán csökkennek a bíboros eltávolításának esélyei. A Vatikánnak tudnia kell, hogy megítélésünk szerint a magyarok nem akarják, hogy a bíboros a nagykövetségen haljon meg, s ezért nincsenek annyira nyeregben, mint ahogy azt kétségkívül el akarják hitetni. Van mozgásterük a tárgyalásoknak, bár a magyarok nem fognak könnyen vagy gyorsan engedni. A javasolt König–Cheli–Zágon-féle látogatás a bíborosnál valószínűleg csak egy hosszú folyamat első állomása lesz.
4. Úgy tudjuk, a külügyminisztérium fontolgatja a látogatás megjelentetését a sajtóban, és ez ügyben útmutatást fog nyújtani. Feltételezzük, hogy a látogatásról tudomást szerez a közvélemény. Mostanában a többi diplomata

¹³⁸ Angol szövegét ld. „His Eminence Files” i. m. 88.

¹³⁹ Angol szövegét ld. „His Eminence Files” i. m. 90–91.

¹⁴⁰ ld. 6. sz. dokumentum.

kollégák a leggyakrabban azt kérdezik tőlünk, hogy mikor jön König a bíboroshoz a Vatikán javaslataival. Korábbi tapasztalataink alapján König a maga részéről szívesen beszél majd a sajtóval akár itt, akár Bécsben.

*Meehan*¹⁴¹

9.

William Pierce Rogers külügyminiszter¹⁴² távirata a római és a budapesti nagykövetségnek arról, miképpen kellene a Vatikánnak és a magyar kormánynak megállapodnia a Mindszenty bíborossal kapcsolatos kérdésekben¹⁴³

1971. június 10. – Washington

Hivatkozva arra a bevezető megjegyzésre, hogy az évek során mi meglehetősen megismertük Mindszentyt, s ebből kifolyólag meg tudjuk jósolni a reakcióit, azt kérem, Illing vesse fel még a következőket Mons. Casarolinak és Mons. Chelinek:

1. Hangsúlyozza újból a véleményünket, hogy Mindszentynél a két kulcselem a pápa személyes akarata, továbbá a Vatikán elkötelezettsége, hogy előkészítik az emlékiratokat a halála utáni kiadásra. Az utóbbi kérdésben meg vagyunk győződve arról, hogy a vatikáni küldötteknek nem kellene ebben az ügyben olyan mértékig kertelni, hogy elbizonytalanítsák a bíborost a távozást illetően. Ahhoz, hogy hatékony legyen, a vatikáni javaslathoz biztosítania kellene Mindszentynek a maga választotta szerkesztőt és kiadót attól függetlenül, hogy az emlékiratok esetleg tartalmazzák a Vatikán és az Egyesült Államok bírálátát. Ellentételezésésként a Vatikán kötelezhetné a bíborost a magyar kormány elleni kirohanások mellőzésére az ország elhagyása után. Ez fontos a magyar kormánynak.
2. A magyar kormány valószínűleg sürgetni fogja, hogy a Vatikán kötelezze el magát Mindszenty elhallgattatása iránt, azonban úgy hisszük, a kormány komolyan aggódik amiatt, hogy a bíboros esetleg a nagykövetségen hal meg, s ezért helyzete nem olyan erős, mint ahogy azt el akarja hitetni a Vatikánnal. Megerősítjük a korábbi felvetést, miszerint a magyar kormányt rá kell venni arra, hogy ne támasson irreális feltételeket.
3. A Reftel (4) 3. bekezdésére válaszul, nem lehetünk biztosak abban, hogy a bíboros letett korábbi követeléséről, miszerint a magyar kormány ejtsen minden korábban ellene felhozott bűnvádat. Úgy hisszük, a vatikáni delegációnak a leghatározottabb formában tanácsolnia kell a bíborosnak, hogy ne támasson semmiféle feltételt, de abban már nem vagyunk biztosak, hogy a tanácsot meg is fogadja. Úgy tudjuk, König bíboros május 28-án beszélt a sajtónak Mindszenty rehabilitálásáról. Úgy véljük, ez a fajta közfigyelem, amely tudatosíthatja a bíborosban, hogy jövője problé-

¹⁴¹ Francis J. Meehan személyére ld. „His Eminence Files” i. m. 366.

¹⁴² William Pierce Rogers személyére ld. „His Eminence Files” i. m. 365.

¹⁴³ Angol szövegét ld. „His Eminence Files” i. m. 93-93.

mákkal terhelt, még mielőtt formálisan értesítést kapna a látogatásról, nem fogja elősegíteni a Mindszenty-ügy megoldását. Ráadásul budapesti nagykövetségünk is további megterhelő sajtóérdeklődésnek lesz kitéve.

4. Méltányolnánk, ha a Vatikán előre értesítene minket bármely nyilatkozatról, melyet maga a Vatikán vagy küldöttségének tagjai a sajtónak terveznek adni a Mindszenty kérdésről, mert ezek ismerete alapvető a budapesti nagykövetség erőfeszítései szempontjából a sajtóval és a Mindszenty bíborossal való kapcsolattartásban.

[...]. Rogers

10.

A római nagykövetség jelentése Washingtonnak és a budapesti nagykövetségnek Mons. Giovanni Cheli tájékoztatójáról: milyen érvek alapján és hogyan fogja a König-Cheli-Zágon misszió meggyőzni Mindszenty bíborost, hogy egyezzen bele a nagykövetség elhagyásába¹⁴⁴

1971. június 17. – Róma

1. Mons. Cheli a vatikáni államtitkárságról találkozót kért június 17-re a misszió helyettes vezetőjétől, hogy részletekkel szolgáljon a budapesti látogatással kapcsolatban [...]. Itt hagyta a memorandumot, melynek a szövegét az ezt közvetlenül követő távirat tartalmazza.
2. Cheli a memorandum 4. bekezdésére hivatkozva megjegyezte, hogy a magyar kormány már beleegyezését adta abba, hogy König bíboros, Mons. Zágon és ő [Budapestre] látogassanak, és már csak az hiányzik, hogy Washington kijelölje a pontos dátumot.
3. Elmondta, hogy a Vatikán elhatározta, maximális erőfeszítéssel igyekszik rábeszélni Mindszentyt Magyarország elhagyására. A taktika, amely mellett döntöttek az, hogy König bíboros egyedül megy Budapestre, remélhetőleg június 21-én, hétfőn, vagy 22-én, kedden, és általánosságban kifejti Mindszentynek a pápa azon kívánságát, hogy hagyja el Magyarországot. Mivel Mindszenty úgy véli, König nem érti az egyház helyzetét Magyarországon, a Vatikán nem akarja, hogy részletekbe bocsátkozzon. A Szentszék mégis úgy véli, Mindszentynek tekintély-okokból arra van szüksége, hogy egy bíborostársától halljon először a pápának arról a kívánságáról, hogy hagyja el [Budapestet].
4. A Vatikán azt tervezi, hogy miután König visszatért Bécsbe (ugyanaznap vagy másnap reggel), Budapestre küldi Chelit és Zágont, akinek nagy befolyása van Mindszentyre, hogy megbeszéljék a bíborossal a részleteket. Cheli azt mondta, ha mindhárman együtt mennének, a Vatikán szerint túl nagy közérdeklődést keltenének a küldetésük iránt, s nyilvánvalóan kikövetkeztetnék annak célját. Cheli és Zágon magyar rendszámú autó-

¹⁴⁴ Angol szövegét ld. „His Eminence Files” i. m. 98–101.

val tervezi az utazást, hogy elkerülje a feltűnést. Addig maradnak Magyarországon, amíg szükséges, amíg meg nem győzik Mindszentyt, hogy mennie kell.

5. A részletekkel kapcsolatban Cheli elmondta, a Vatikán nem hiszi, hogy Mindszenty ragaszkodni fog a „rehabilitálásához” a magyar kormány részéről, azaz az ellene felhozott összes bűnvád ejtéséhez. Persze arról sem lehet szó, hogy kegyelmet vagy amnesztiát kérjen. Hozzátette, a Vatikán tulajdonképpen már kapott határozott ígéretet a magyar kormánytól arra, hogy mihelyt Mindszenty elhagyja az országot, egyoldalúan meg fogják tisztítani a bíboros emlékét és halkán tesznek is egy ilyen értelmű bejelentést.
6. Ami Mindszenty címeit illeti, Cheli azt mondta, a magyar kormány beleegyezett a megtartásukba azzal a feltétellel, hogy ez nem hatalmazza fel a bíborost a magyarországi egyház ügyeibe való nyilvános beavatkozásra, amely távozása után egy adminisztrátor irányítása alá kerül.
7. Két nagyon fontos pont még az emlékiratok és a bíboros hallgatásának kérdése. Az emlékiratokkal kapcsolatban Mindszentynek el kell fogadnia, hogy posztumusz adhatók ki. Bíznia kell a Szentszék ígéretében, hogy megfelelő időben ki fogja adni azokat a bíboros halála után. Hangsúlyozni fogják Mindszenty előtt, hogy egyedül akkor remélheti emlékiratai kiadását, ha elhagyja Magyarországot. Ami a hallgatást illeti, csak remélni lehet, hogy a bíboros kinyilvánítja a pápa iránti engedelmességét és eleget tesz abbéli kívánságának, hogy Magyarország elhagyása után ne tegyen semmiféle kijelentést vagy nyilatkozatot. Cheli azt mondta, a bíborossal való megbeszélés során Zágón és ő nagy hangsúlyt fog fektetni arra, hogy bár a bíboros „élve van eltemetve” Magyarországon, semmit sem tehet azért, hogy segítse ott az egyházat. Ha azonban kimenne Rómába, befolyást gyakorolhatna a Kúriára (igaz csak magánjelleggel, nem nyilvánosan vagy hivatalosan) az iránt, hogy mi történjen vagy mi ne a magyarországi egyházzal kapcsolatban.
8. Cheli azt mondta, van még egy dolog, ami ide tartozik. Sokféle megoldása van az ügynek, de nem fejtette ki.
9. Elismételve, hogy ezúttal a Vatikán összehangolt erőfeszítést kíván tenni arra, hogy rábírja Mindszentyt a távozásra, Cheli hangsúlyozta a Vatikán abbéli reményét, hogy König missziója jól zajlik le, és az ő Zágonnal közös missziója késedelem nélkül megkezdődhet. Cheli június 19-én, szombaton indul el a Vatikánból Bécsbe, hogy találkozzon Königgel.
10. A misszióvezető helyettese megígérte Chelinek, hogy azonnal értesíti a külügyminisztériumot aláhúzva a válasz sürgős voltát, hogy minél hamarabb ki lehessen jelölni a budapesti látogatás időpontját.

[...] *Martin*

11.

A római nagykövetség megküldi a külügyminisztériumba és a budapesti nagykövetségnek a Vatikán tájékoztatását a Mindszenty egészségi állapotával és esetleges utazásával kapcsolatban tervezett főbb intézkedésekről¹⁴⁵

1971. június 17. – Róma

Íme a vatikáni külügyminisztérium által megbízott Mons. Cheli [által] június 17-én [átadott] vatikáni memorandum szövege.

A Szentszék tökéletesen tisztában van a nehézségekkel, melyeket Mindszenty bíboros jelenlegi egészségi állapota az Egyesült Államok kormányának okoz, valamint a súlyos problémákkal, melyek egy ilyen helyzetből adódhatnak.

Ismételten kifejezve háláját az Őeminenciája által a budapesti amerikai nagykövetségen élvezett nagylelkű vendégszeretetért és gondoskodásért, a Szentszék meg kívánja ismételni, hogy eddig is megragadott és ezután is meg fog ragadni minden lehetőséget a kényes kérdés megoldására, bár érthető és jól ismert okokból nem tudja kényszeríteni Mind[s]zenty bíborost jelenlegi menedéke elhagyására.

A pozitív eredmény elérésére vonatkozó, megújuló szándék jegyében a Szentszék arra gondol, hogy igénybe veszi Bécs érsekének szolgálatait, aki nemrég kifejezte szándékát Mind[s]zenty bíboros meglátogatására.

A Szentszék erőfeszítéseket fog tenni, hogy a magyar kormány ne ellenezze azt a javaslatot, hogy König bíborost elkísérje Mons. Zágon József, a Vándorlók és Utazók Pápai Bizottságának titkára, valamint az Egyházi Közügyek Tanácsának egy tisztségviselője.

A Szentszék nyomban értesíti az Egyesült Államok kormányát ezeknek a lépéseknek az eredményéről, és nagyon hálás lesz a kormánynak, ha a fent említett találkozóra a lehető leghamarabb sor kerülhet.

Martin

12.

Francis J. Meehan feljegyzése arról, milyen erős fenntartásokkal fogadta Mindszenty bíboros a kiutazására vonatkozó pápai javaslatot és hogy milyen körülmények között hagyná el Magyarországot¹⁴⁶

1971. június 24. – Budapest

[Mindszenty] König bíboros látogatásán gondolkodik, valamint két vatikáni tisztségviselő holnapi látogatásán, akik közül az egyik egy megbízhatónak tekintett magyar, és szerinte a másik is magyar lesz.

König bíboros közvetítésével a pápa felkérte, hogy hagyja el Magyarországot, de teljes mértékben rábízta a döntést. Nincs semmiféle kényszer. Szándé-

¹⁴⁵ Angol szövegét ld. „His Eminence Files” i. m. 101–102.

¹⁴⁶ Angol szövegét ld. „His Eminence Files” i. m. 113–115.

ka, hogy meghallgassa, mit akar elmondani a két küldött, és aztán meg fogja nekik mondani, hogy távozásuk után tovább latolgat majd, és csak később ad végleges választ.

A Magyarországról való távozást illetően több megfontolás merül fel. Először is a személyes szabadság semmit sem jelent a számára. A pápa kétségtelenül úgy érzi, hogy élete vége felé megérdemelne egy kis szabadságot, de őt ez nem érdekli. A magas hivatalok sem érdeklik Rómában. Ráadásul nem fogadhatja el fel-tételként a hallgatást, ahogy azt Beranra, Stepinacra és Szlipijre is rákényszerítették. Beran például csak már a repülőn ülve tudta meg, hogy sosem térhet vissza Csehszlovákiába, és bizonyára megbánta, hogy elment. Számára viszont az elvek a fontosak, a rezsimmel való szembenállás, és a történelem általi megítélés. Ha most elhagyná Magyarországot, az egyet jelentene mindannak a megtagadásával, amiért eddig harcolt, a megadással, a reményvesztettség elismerésével, s a magyarok mind otthon, mind külföldön csakis ekként értékelnék.

A Vatikán jót akar, de nincs teljesen tisztában a magyarországi helyzettel. Casaroli aktív ugyan Kelet-Európában, de a Vatikán hátrányban van a kommunista kormányokkal folytatott tárgyalásokon. Casaroli megállapodásai Magyarországgal nagyrészt hiábavalónak bizonyultak, ld. például a püspökök kinevezésének és a vallásoktatásnak az ügyét. A magyar rendszer ki akarja használni a Vatikán érdeklődését a kapcsolatok javítása iránt, hogy megszabaduljon a Mindszenty-problémától. Úgy tudja, Péter megkérte a pápát, hogy nevezzen ki új esztergomi érseket, de a pápa álláspontja az (ezt Königtől tudja), hogy sosem fog nyomást gyakorolni rá és kikényszeríteni a lemondását, még 80 éves korában sem. Ráadásul ő nemcsak egyházi tekintély mint érsek, hanem világi hatóság is mint primás. Neki nemcsak katolikusként, hanem magyarként is kell gondolkodnia. És ezt a Vatikán nem egészen érti.

Felmerült benne a lehetőség, hogy visszatérjen szülőfalujába egy házi-őrízethez hasonló formában. Jó volna otthon lenni, közel a rokonaihoz és szülei nyughelyéhez. Elvetette azonban a gondolatot, hogy egy tucat nyomozó figyelje azután a családját, ezért nem fogadhatja el ezt a megoldást.

Szóba sem jöhet, hogy bármiféle amnesztiát vagy kegyelmet kérjen a rendszertől. Csak a teljes rehabilitáció jöhet számításba. Azt kérdezi, van-e változás az Egyesült Államok, jelesül az Elnök hozzáállásában az ő helyzetét illetően a nagykövetségen. Fontos tudnia erre a választ a vatikáni küldöttekkel folytatandó tárgyalása előtt.

Biztosítottam, hogy nincs változás.

Felvetette, hogy én is vegyek részt a vatikáni tisztségviselőkkel folyó tárgyalásokon. Visszautasítottam olyan alapon, hogy szerintem helyesebb, ha ezek a tárgyalások bizalmasan zajlanak az érintett felek között. Méltányolni fogom azonban, ha tájékoztat a tárgyalások menetéről, hogy én is tájékoztathassam Washington-t.

Megígérte, hogy részletesen be fog számolni, és azt mondta, a tárgyalások végeztével behozza az irodámba a küldötteket, hogy lehetőségem legyen hallani a nézeteiket.

FJM [Francis J. Meehan]

13.

A római amerikai nagykövetség táviratban jelenti Washingtonnak és a budapesti nagykövetségnek Mons. Giovanni Cheli véleményét Mindszenty emlékiratairól (részlet)¹⁴⁷

1971. július 9. – Róma

7. Cheli azt mondta, hogy míg Budapesten Zágon gondosan átolvasta Mindszenty sokat vitatott emlékiratait és döbbenetesen konstataálta, hogy azok többnyire a magyar egyháztörténet korai korszakait érintő fejtegetések, s leginkább a középkorra és a mongolok elleni harcokra helyezik a hangsúlyt. Mindszenty még nem írta meg az utolsó kötetet, amely valószínűleg a jelenkort fogja tárgyalni. Cheli ezért úgy véli, a tulajdonképpeni emlékiratok valójában nem is léteznek.

Martin

14.

Aláírás nélküli (valószínűleg Francis J. Meehantól származó) emlékeztető a nagykövet számára, amely szerint Mindszenty bírálja a Vatikán keleti politikáját és azzal igyekszik az időt húzni, hogy a Richard Nixon elnökhöz írt levelére várja a választ¹⁴⁸

1971. július 10. – Budapest

Ma reggel megmondtam a bíborosnak, hogy Mons. Cheli és Mons. Zágon július 15-én vagy akkoriban tervezik meglátogatását. Hozni fognak egy levelet a Szentszéktől (Róma üzenetének megfelelően nem azt mondtam, hogy a pápától). A bíboros azt válaszolta, örömmel várja őket. Azt feleltem, hogy ezt továbbítjuk Rómába.

A bíboros elmondta, hogy mielőtt a nagykövet elutazott Washingtonba, jót beszélgettek. Szeretné tudni, hogy hozott-e számára onnan üzenetet a megvitatott kérdésekről. Megmondtam neki, hogy a nagykövet találkozni akart vele visszatérése után, de azért nem tette, mert tudta, hogy a bíborost kifárasztotta a rómaiak látogatása. Súlyos ügyről folyt a beszélgetés, és a nagykövet méltányolta ezt. Most azonban közölni fogom vele, hogy a bíboros látni szeretné, és biztos vagyok benne, hogy a nagykövet szívesen találkozik vele.

A bíboros azt mondta, mindenképp szeretne beszélni vele, mielőtt a római látogatók visszatérnek. Nemcsak azért, hogy meghallgassa a nagykövet véleményét az elutazása előtt megbeszélte témáról (az emlékiratokról), hanem az újabb események, azaz a Cheli-Zágon látogatással kapcsolatban is. Tudni szeretné, milyen a hangulat Washingtonban az ő esetleges távozásával kapcsolatban. Feltehetően, hogy a Vatikán részletesen értesítette Washingtont a Cheli-Zágon látogatás céljáról. Írt az Elnöknek a ténácsát kérve, és sürgős a számára, hogy meg-

¹⁴⁷ Angol szövegét ld. „His Eminence Files” i. m. 151.

¹⁴⁸ Angol szövegét ld. „His Eminence Files” i. m. 155–156.

kapja a válaszát, különben nem lesz a birtokában az egyik kulcsinformáció, amely alapján megfontolhatja a döntését, és nem tud mindenről érdemben tárgyalni Chelivel és Zágonnal, ha visszajönnek. A bíboros visszautalt a kérdésre, melyet nekem tett fel, mielőtt König, Zágón és Cheli legutóbb itt járt, azaz hogy van-e változás az Egyesült Államok véleményében a menedékét illetően.

Értékelte a válaszat, hogy míg érdemi változás nincs, egyre nő az aggodalom az egészsége és jóléte miatt, amint öregszik, mégis hallani akarta a nagykövet véleményét is, melyet múltkori hazalátogatása során alakított ki, valamint az Elnök tényleges válaszat. Azt mondtam, biztos vagyok benne, hogy a nagykövet örömmel tudatja majd vele benyomásait, hogyan gondolkodnak Washingtonban. Hozzátettem, nem tudhatom, mit fog válaszolni a Fehér Ház. Tisztán személyes véleményem szerint azonban az USA álláspontja az lesz, hogy rajta áll, elhagyja-e a nagykövetséget és Magyarországot, mely döntést feltehetően a Vatikánnal összhangban fog meghozni, de az USA mindenesetre nem kíván ebben véleményt formálni sem pro, sem kontra.

A bíboros ekkor rátért a Vatikán magatartásáról kialakított véleményére azzal az ismerős megjegyzéssel vezetve be a gondolatait, hogy személyes szabadsága őt egyáltalán nem érdekli. Azt mondta, a Vatikán egyszerűen nem érti a magyarországi helyzetet. Abban reménykedik, hogy kinevezhet két püspököt a megüresedett helyekre viszonzásképpen azért, hogy segít eltávolítani őt Magyarországról. Ezt a bíboros nevelésének találta. A magyarországi egyháznak nem püspökökre van szüksége, mondta, hanem jó papokra és fiatalokra. A püspökök inkább botránykövek a hívők szemében a rendszerrel szembeni gyengeségük miatt. A javasolt alku — az ő távozása két püspök fejében — boldoggá tenné Kádárt, de ez nem tartozik az ő ambíciói közé. Távozása az országból azt jelentené, hogy kihúny az utolsó reménysugár is, melybe az ország még belekapaszkodhat. Amíg csak egyetlen ember is van Magyarországon vagy azon kívül, aki így érez, nehéz lesz távoznia. (Észrevettem, hogy gondosan válogatta így meg a szavait, melyeket többször is elismételt. Nem azt mondta, hogy ez lehetetlenné tenné a távozását, vagy hogy nem fog távozni, hanem csak hogy nehéz lesz így távoznia.)

Megjegyzés: A beszélgetés minden szempontból arra utalt, hogy a bíboros erősen küzd az ellen, hogy a távozás mellett döntsön. Azt hiszem, az Elnök válaszában ügye taktikai húzás a részéről. Valószínűleg reálisan gondolkodva nem vár olyan választ, amely a távozás mellett vagy ellen foglalna állást. A válasz hiányát viszont felhasználhatja arra, hogy húzza az időt, mikor Cheli és Zágón visszatér, és talán azt mondja nekik, hogy nem közölheti a pápával a távozása végső időpontját, amíg nem ismeri az Elnök véleményét. Nyilvánvalóan a pápa levelének hangvételének is óriási lesz a jelentősége. Ha a távozásra való felszólítás egyértelmű, a bíboros aligha tudja visszautasítani, bár az időhatárokat kitolhatja. Ha viszont nem egyértelmű, tovább fog manőverezni és el fogja odázni a döntéshozatalt, mivel egyszerűen nem akar távozni.

15.

Aláírás nélküli emlékeztető Mons. Zágon József és Alfred Puhan nagykövet beszélgetéséről a preláthus július közepi útjáról és vitájáról Mindszenty bíborossal (részletes tartalmi összefoglalás)¹⁴⁹

1971. július 15. – Budapest

A Nagykövet találkozott Mons. Zágonnal, egyedül, délután 18 óra 20 perckor. Zágon beszámolt neki a Mindszentyvel való, aznap délelőtti második találkozásáról. Elmondta, hogy értésére adta a bíborosnak: nem szabhat már feltételeket a pápának, mert az Apostoli Szentszék nem fogadhat el feltételeket. Továbbá megmondta neki, hogy feltételeinek több mint fele már nem aktuális. Mindszenty azzal vágott vissza, ha ez a helyzet, akkor miért nem informálta őt erről a Szentszék. Zágon azt felelte, hogy az egyház helyzetének jobbítására vonatkozó javaslatait egy pro memoriába összefoglalhatja. Tudomására hozta, hogy távozásra nem jelenti a fennálló problémák megoldását.

Zágon elmondta, hogy végezetül egyértelműen kijelentette: Wyszynskinek van igaza, és minden nap, amelyet Mindszenty bíboros a követségen tölt, csökkenteni értékét az egyház számára és vele annak esélyét is, hogy a történelem mint az egyház konstruktív főpapjáról emlékezzék meg róla. Zágon megmondta még neki, hogy ha a követségen halna meg, akkor a történelem keményfejű, konok emberként (németül: Dickschädel) emlegetné. Zágon maga is meglepődött, hogy Mindszenty elfogadta tőle a kritikát, egyben meg is ijedt, hogy megjegyzéseivel mekkora rizikót vállalt magára. A emlékeztetőt készítő nagykövet szerencsét kívánt neki.

16.

Herbert E. Wilgis¹⁵⁰ emlékeztetője arról, hogy Mindszenty bíboros a magyar kormánytól milyen átfogó egyházpolitikai intézkedések teljesítését követelné annak fejében, hogy hajlandó elhagyni az országot

(tartalmi összefoglalás)¹⁵¹

1971. július 15. – Budapest

Mindszenty feltételei távozását illetően:

- 1) A papokat nem akadályozhatják vallási funkcióik gyakorlásában;
- 2) Ki kell engedni a bebörtönzött papokat, továbbá azt a mintegy száz főt, aki '56 miatt még mindig börtönben van;

¹⁴⁹ Somorjai Á.-Zinner T.: Majd' halálra ítéelve i. m. 359. sz. dokumentum, 1170. – Magyar fordítását ld. Somorjai Á.-Zinner T.: Majd' halálra ítéelve i. m. 343. sz. dokumentum, 1123–1125. (Itt a 3. pontnál tévesen „a magyar kormány által kinevezett püspökök” kifejezés található.) – Angol szövegét ld. „His Eminence Files” i. m. 169–170. – Mivel már közölve van magyarul, csak a tartalmi összefoglalását adjuk.

¹⁵⁰ Herbert E. Wilgis személyére ld. „His Eminence Files” i. m. 365.

¹⁵¹ Magyar fordítását ld. Somorjai Á.-Zinner T.: Majd' halálra ítéelve i. m. 344. sz. dokumentum, 1125 sk. – Angol szövegét ld. „His Eminence Files” i. m. 171–172. – Mivel már közölve van magyarul, csak a tartalmi összefoglalását adjuk.

- 3) A kormány által a püspöki aulákba helyezett megbízottakat vissza kell hívni;
- 4) A szemináriumok és a fölszentelendő seminaristák számát illető korlátozó-sokat meg kell szüntetni;
- 5) Garantálni kell a vallásoktatás szabadságát;
- 6) Fel kell oszlatni a papi békemozgalmat.

Mons. Zágon elmondta, hogy a bíboros értesülései nem teljesek és nem pontosak, így pl. a 3. és 4. pont már megoldódott.

17.

Clement G. Scerback¹⁵² feljegyzése arról, hogy a bíboros mikor lesz készen emlékirataival (részlet)¹⁵³

1971. július 21. – Budapest

1. A bíborosnak még időre van szüksége befejezni az emlékiratait. Jobbnak látja addig nem elküldeni, amíg be nem fejezte a munkát. 2. A munka befejezése azon múlik, hogy mennyi könyvhöz tud itt hozzájutni, hogy befejezze az utolsó, hatodik kötetet. Úgy becsüli, hogy ha megkapja a megfelelő könyveket, két hét alatt végez.

18.

A budapesti nagykövetségen készült feljegyzés arról, mik a bíboros aggályai kéziratának Bécsbe szállításával kapcsolatban, és hogy mikor lesz készen az emlékiratok szövegével (részlet)¹⁵⁴

1971. július 26. – Budapest

1. Megvitattuk Mindszenty bíborossal annak a lehetőségeit, hogy átszállítsuk az emlékiratait Bécsbe a nagykövetségen történő megőrzés céljából, amíg ő maga oda nem érkezik szeptember végén vagy októberben. Megszokott módon ismét nehézségeket és akadályokat lát felmerülni az utazása dolgában.
2. Ettől eltekintve azt állítja, hogy két héten belül útrakész állapotba tudja hozni az emlékiratait, ha rendelkezésére állnak a megfelelő könyvek a kutatómunkához. Azt állítja, még van munkája az utolsó, hatodik kötettel, amelyhez csak itt, Budapesten elvégezhető kutatások szükségesek. Bár azt szeretné, hogy az iratok több részletben kerüljenek kiszállításra, pillanatnyilag nem kész odaadni a korai köteteket, mert azt mondja, még át kell néznie őket az utolsó kötethez szükséges hivatkozások miatt.

---

¹⁵² Clement G. Scerback amerikai diplomatára ld. „His Eminence Files” i. m. 366.

¹⁵³ Angol szövegét ld. „His Eminence Files” i. m. 188.

¹⁵⁴ Angol szövegét ld. „His Eminence Files” i. m. 196.

19.

Clement G. Scerback emlékeztetője arról, hogy átadta Richard Nixon elnök válaszlevelét Mindszentynek, és hogy a bíboros aggódik emlékiratainak sorsa miatt¹⁵⁵

1971. július 28.

1. Bevittem az Elnök levelét a bíboroshoz. Azonnal kinyitotta, és bár előre elmondtam, hogy ugyanazt tartalmazza, mint a távirat, kissé csalódottnak látszott a tartalmától. Mindenesetre megköszönte az Elnöknek.
2. A másik kérésére azonban még mindig várja a választ, mondta, azaz az Elnök aláírását egy olyan levélen, mely garantálja emlékiratai biztonságát, amikor kikerülnek Magyarországról. Ehhez nem fűztem kommentárt.
3. Nem hisz a bürokráciában, mondta, és nem szeretné, ha elvesznének az emlékiratai s ezzel kárba veszne az egész élete. Nem akar csökönysnek vagy ésszerűtlennek látszani, de várja az Elnök levelét a biztosítékkal. Nem fűztem ehhez megjegyzést, csak annyit mondtam, hogy megértettem, amit mondott és továbbadom a nagykövetnek.
4. Erre azt felelte, hogy a nagykövet talán szívesen találkozna vele megvitatni ezt a kérdést. Ezután a bíboros próbálta tompítani a megjegyzését azzal, hogy természetesen „nem sürgeti” a találkozót, de talán én felvethetném a nagykövetnek, hogy ő kedvezően fogadna egy ilyen javaslatot. Azt feleltem, beszámolok a nagykövetnek, de végső soron én nem hathatok oda, hogy létrejőjön egy ilyen találkozó. Ebben a nagykövet dönt. A bíboros azt felelte, hogy megérti, és ezzel elváltunk.

Megjegyzés: attól tartok, ha nem kap az Elnöktől egy levelet vagy valami elfogadható biztosítékot, továbbra is maradni fog. Nem hiszem, hogy meg fog válni az emlékiratoktól, hacsak nem kap valamilyen formában biztosítékot. Számtalanszor elmondta már, hogy „nyugtalan”, mert még nem kapott erre nézve biztosítékot. Ezt az ügyet valahogy rendezni kell, mert enélkül még nagyon sokáig a nagykövetségen fog maradni.

Clement G. Scerback [s.k.]

20.

A római nagykövetség táviratban értesíti Washingtont és a budapesti nagykövetséget Mons. Agostino Casarolinak az emlékiratokkal kapcsolatos véleményéről (részlet)¹⁵⁶

1971. augusztus 16. – Róma

Casaroli úgy tudja, hogy az emlékiratok java része korábbi korszakokkal foglalkozik, s csak ezután következik az »igazi memoár«. Csak az utolsó kötet

¹⁵⁵ Angol szövegét ld. „His Eminence Files” i. m. 198–199.

¹⁵⁶ Angol szövegét ld. „His Eminence Files” i. m. 218–219.

fog a jelenkorral foglalkozni, ez tartalmaz majd véleményt élő személyekről és a politikáról. Casaroli megjegyezte, a bíboros várhatóan »nem éppen bölcs« politikaként fogja jellemezni az Egyesült Államok kelet-európai politikáját.

21.

Alfred Puhan nagykövet távirata Washingtonnak és a római nagykövetségnek Mindszenty immár közeli római utazásának egyes részleteiről és Mons Zágon József ezzel kapcsolatos intézkedéseiről¹⁵⁷

1971. szeptember 15. – Budapest

1. Egy újabb nehéz, háromórás tárgyalás végeztével Mindszenty bíboros beleegyezett, hogy szeptember 27-én, hétfőn elhagyja a budapesti amerikai nagykövetséget, bár fenntartotta a jogot, hogy a végső döntést Zágon előtt mondja ki holnap, de. 10 órakor. A távozás körülményeit Zágon fogja kidolgozni Bécsben, miután holnap innen visszamegy. Zágon azt javasolta a bíborosnak, hogy csak a legfontosabb ingóságait vigye magával, és megkért minket, hogy a hátramaradt dolgokat őrizzük meg, amíg a bíboros megtelepszik Magyarország határain kívül, amibe beleegyeztem. Zágon azt mondta, a bíboros kérdezi, hogy maga a nagykövet viszi-e ki az emlékiratait Magyarországról. Zágon megnyugtatta, hogy szerinte a nagykövet kész végrehajtani, amit tőle a bíboros a levelében kért. Zágon megkérdezte, ki tudná-e utazni a jövő héten Bécsbe az emlékiratokkal az ő kíséretében. Azt mondtam, értesítem erről a külügyminisztériumot, hogy megtudjam, nincs-e ezzel valami gond.
2. Örülnék, ha kapnék erre választ, mielőtt Zágon holnap elutazik.

Puhan

22.

Alfred Puhan nagykövet távirata Washingtonnak és a római nagykövetségnek arról, hogy Mindszenty váratlanul visszavonta utazási szándékát, mire Mons. Zágon József újra a pápához fordul¹⁵⁸

1971. szeptember 16. – Budapest

1. A háromnapos tanácskozássorozat utolsó felvonásában Mindszenty azt mondta Zágonnak, hogy egy álmatlan éjszaka után úgy döntött, nem utazhat el szeptember 27-én. Zágon ma délután indul Bécsbe. Az irodámból telefonált Casarolinak újabb utasításért. Zágon fel fogja venni a kapcsolatot Emmett

¹⁵⁷ Angol szövegét ld. „His Eminence Files” i. m. 250–251.

¹⁵⁸ Angol szövegét ld. „His Eminence Files” i. m. 252.

Forddal vagy John Mowinckellel¹⁵⁹ [...] a bécsi amerikai nagykövetségről, hogy értesítsen engem, visszatér-e Budapestre, és mikor.

2. Megjegyzés: Mindszenty bíboros nem éppen váratlanul halogatni próbálja a távozását. A Vatikánnak az az egyetlen esélye arra, hogy kivigye innen, ha a pápa ismét megkéri, hogy utazzon Rómába. Ezzel Zágón is egyetért.

Puhan

23.

John P. Humes bécsi nagykövet távirata Washingtonnak a budapesti és a római nagykövetségnek arról, hogy Mons. Zágón József visszatér Budapestre¹⁶⁰

1971. szeptember 17. – Bécs

Mons. Zágón felhívta Fordot, és elmondta, hogy holnap, szeptember 18-án visszamegy Budapestre. Fel fogja hívni Puhan nagykövetet, hogy megbeszélje a találkozót.

*Humes*¹⁶¹

24.

A római nagykövetség távirata Washingtonnak és a budapesti nagykövetségnek arról, hogy VI. Pál pápa szeptember 30-ára Rómába rendeli Mindszentyt, így a vatikáni illetékesek mindent megtesznek ezen utolsó lehetőség kihasználására¹⁶²

1971. szeptember 17. – Róma

1. Mons. Cheli szeptember 17-én értesítette Illinget, hogy ma délután [VI.] Pál pápa személyes táviratot küld Mindszentynek Zágón közvetítésével, aki Bécsben várja azt. A táviratban a pápa „meleg hangnemben, de határozottan” közölni fogja a bíborossal, hogy szeptember 30-ig várja Rómába. Zágón új magyar vízumot kért ma reggel, és mihelyt tud, visszatér Budapestre.
2. Felmérve, hogy ez az utolsó lehetőség a bíboros Magyarországról való kivitelére, Casaroli utasította Zágont, hogy addig maradjon Budapesten, amíg az ügy sikeresen le nem zárul. Cheli valószínűleg hamarosan csatlakozik hozzá. Cheli felvetette, hogy nem kellene szólni Mindszentynek Zágón visszatéréséről. Szerinte jobb, ha hagyjuk, hogy a „nehéz természetű öregember” hadd töprengjen azon, amit tegnap Zágónak mondott. Cheli azt mondta, Zágón és ő saját tapasztalatból tudja, hogy jobb békén hagyni a bíborost,

¹⁵⁹ Személyükre ld. ld. „His Eminence Files” i. m. 367.

¹⁶⁰ Angol szövegét ld. „His Eminence Files” i. m. 252–253.

¹⁶¹ John P. Humes bécsi amerikai nagykövetre ld. „His Eminence Files” i. m. 367.

¹⁶² Angol szövegét ld. „His Eminence Files” i. m. 253–254.

- ha álmatlan éjszakái vannak. Zágon ezért csak azután megy be hozzá, hogy előbb megbeszélte a budapesti nagykövetséggel a megfelelő pillanatot.
3. Cheli megjegyezte, hogy egy olyan embertől, akit egész életében az engedelmesség elve vezérelt meglehetősen furcsa, hogy megpróbáljon ellenszegülni, s ezt Zágon hangsúlyozni is fogja a bíboros előtt, ha az hajthatatlannak bizonyul. Cheli úgy érzi, egyedül a korral és az idegkimerültséggel magyarázható a bíboros viselkedése.
  4. Cheli megkérdezte Illinget, válaszolt-e a külügyminisztérium Casaroli amerikai repülő iránti kérésére. Illing azt mondta, eddig nem kapott választ, és rámutatott, hogy egy amerikai felségjelű gép leszállása Budapesten kényes helyzetet teremtené. Cheli elismerte ezt, és úgy vélte, Bécsből Rómába küldeni Mindszentyt menetrendszerinti járattal nem okozna megoldhatatlan problémát. Megjegyezte, hogy a legtöbb ember nem ismerné fel a bíborost, még ha meglátná is.
  5. Megjegyzés: Bár Casaroli kétségtelenül fel van készülve arra, hogy negatív választ kap az amerikai repülőgép iránti kérésére, szeretne határozott választ kapni.

[...] *Martin*

Miért ne vihetnénk kocsival Schwechatra és onnan amerikai géppel Rómába? *cgs.*¹⁶³

25.

Alfred Puhán nagykövet távirata Washingtonnak és a római nagykövetségnek arról, hogy az emlékiratokkal kapcsolatos megnyugtató tájékoztatás után Mindszenty bíboros beleegyezett a szeptember 28-i római utazásba¹⁶⁴

1971. szeptember 18. – Budapest

1. Mindszenty bíboros délelőtt 11 órakor nyugodtan fogadta Zágontól a hírt: a pápa ragaszkodik ahhoz, hogy fogadja őt Rómában a Szent Szinódus szeptember 30-i kezdete előtt. Zágon szerint azt mondta, nem lehet engedetlen a pápával szemben s reméli, hogy a Szentatya meg fogja bocsátani neki, hogy korábban az út elhalasztását kérte.
2. Megkérdezte, hogy szeptember 28. elég korai dátum-e, és Zágon igennel válaszolt. Azt is megkérdezte, hogy megpihenhet-e rövid ideig a bécsi nunciaturán, mielőtt repülővel Rómába indul, valamint hogy a nagykövet kész-e kivinni magával az emlékiratait Budapestről és megőrzi-e őket számára a bécsi nagykövetség. Zágon mindkét kérdésben megnyugtatta.
3. Zágon Budapesten marad és segít összecsomagolni Mindszenty holmiját. Az emlékiratok szeptember 23-ra készen állnak a szállításra. Cheli szeptember

¹⁶³ „cgs” = Clement G. Scerback megjegyzése. (Kurzíválás az eredetiben.) – Mint tudjuk, lényegében ez a változat valósult meg végül.

¹⁶⁴ Angol szövegét ld. „His Eminence Files” i. m. 255–256.

20-án, hétfőn érkez[ik], hogy megbeszélje a végleges részleteket a magyarokkal és az osztrákokkal. Ekkor újra felvetődhet az, hogy amerikai repülő vigye Mindszentyt Bécsből Rómába. (Szerintem nagylelkű gesztus lenne, bár nem feltétlenül fontos.)

4. Kérdésekre válaszul Zágón azt mondta, Mindszenty bíboros most már nem változtathatja meg a véleményét.

Puhan

26.

A bécsi amerikai nagykövetség távirata Washingtonnak és a budapesti nagykövetségnek Mindszenty bíboros adventi lelkipásztori körlevélének negatív ausztriai politikai visszhangjáról¹⁶⁵

1971. december 7. – Bécs

1. Mindszenty bíboros december 3-án kiadott egy pásztorlevelet a szabad világban élő magyarokhoz, melyben a következő kitétel szerepel: „Hittel és Istenbe vetett bizalommal léptük át az ideiglenes, de halálosan veszélyes országhatárt”,¹⁶⁶ amivel természetesen a Magyarországról való távozására utalt. Burgenland kormányzója [helyesen: tartományfőnök] tiltakozó levelet küldött Kreisky kancellárnak, melyben Mindszenty megjegyzését az osztrák állam területi integritása elleni kihívásnak jellemezte, s hozzátette, hogy Burgenland „már túllépett minden történelmi neheztelésen Magyarország iránt”.
2. A dolgokat elsimitandó, a bíboros titkára, Vecsey kiadott egy nyilatkozatot, miszerint „a Mindszenty által említett ideiglenes és életveszélyes határ kifejezés egyértelműen nem az ötvenéves osztrák–magyar határra, hanem a halálos vasfüggönyre utal, melyet minden magyar ideiglenesnek tekint.
3. Kreisky sajtóközleménye ellenére, miszerint ennek a magyarázatnak a tükrében „az osztrák kormány nem csinál ügyet a dologból” megtudtuk egy kitűnő forrásból a kancellári hivataltól, hogy Kreisky dühös Mindszenty megjegyzése miatt és ilyen értelemben nyilatkozott a pápai nunciusnak is, akit magához rendelt. Az osztrák kormány kijelentette Mindszentynek és a pápai nunciusnak, hogy nem fog eltérni további politikai megjegyzéseket Mindszentytől, valamint „felül fogja bírálni döntését, miszerint megengedi neki, hogy Bécsben maradjon”, ha ez még egyszer előfordul.

Mowinckel.

¹⁶⁵ Angol szövegét ld. „His Eminence Files” i. m. 309.

¹⁶⁶ Az eredeti mondat (amiként a bevezetőben már idéztük) így hangzik: „Hittel, Istenbe vetett reménnyel léptük át [...] az ideiglenes, de életirtó országhatárt”, ld. *Somorjai Á.*: Ami az emlékiratokból i. m. 129.

*VI. Pál pápa köszönti Mindszenty Józsefet új lakása előszobájában,
a vatikáni Szent János Toronyban*

L'Attività della Santa Sede 1971, Città del Vaticano, 1971. 125 sz.

Soós László

A KECSKEMÉTI ÁLLAMI „MIKLÓS” SZŐLŐTELEP FELADATKÖRE ALAPÍTÁSÁNAK ELSŐ ÉVEIBEN

Keleti Károly adatai szerint 1873-ban Kecskemét város határában összesen 2902 szőlőbirtokost tartottak nyilván, és az általuk művelt terület alig haladta meg az 1396 holdat, tehát átlagban egy-egy termelő még 0,5 kat. hold szőlőterülettel sem rendelkezett.¹ A Kecskemét környéki futóhomok hasznosításának igényét Horváth Döme, az alakuló Kecskemét Vidéki Gazdasági Egylet ideiglenesen választott elnöke 1870-ben az alapszabály felterjesztését indokolva fő célkitűzésként jelölte meg.²

A 283 taggal még az évben létrejött egyesület már 1881 nyarán azzal a kérelemmel fordult a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterhez, hogy az általuk felkínált 15–20 kat. holdnyi, homoktalajú területen egy állami kísérleti szőlőtelepet hozzanak létre.³ A kérelem még korainak bizonyult, mivel a minisztérium ebben az évben adott utasítást arra, hogy az Országos Phylloxera Kísérleti Állomás felügyelete alá tartozó ún. istvántelki telepen a homokos talaj filoxéra mentesítő hatását hazai körülmények között kísérletekkel is igazolják.

A Gazdasági Egyesület törekvéseit Miklós Gyula⁴ borászati kormánybiztos is támogatta, mert — saját bevallása szerint — „figyelme már az 1880-ik évben Kecskemét szabad királyi város felé irányult, mely úgy homokos talajánál és az ország központján való fekvésénél, valamint lakosainak a szőlő- és gyümölcsstermesztés iránti különös hajlamainál fogva az említett céloknak leginkább megfelelőnek mutatkozott.”⁵

---

¹ Keleti Károly: Magyarország Szőlészeti Statisztikája 1860–1873. Budapest. 1875. (Kecskeméten a szőlőterület 1899-re, 3209 hektárra nőtt.)

² Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium Általános iratok (a továbbiakban: K 168)-1870–2–2554. A Kecskemét Vidéki Gazdasági Egylet alapszabályának felterjesztése a FIK részére 1870. szept. 24.

³ Bővebben lásd: Pintér János: A kecskeméti „Miklós” szőlőtelep létrejötte és első évtizede. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1975–1977. Budapest, 1978. 191–211.

⁴ Miklós Gyula (1832–1894) országos borászati kormánybiztos, miniszteri osztálytanácsos. Édesapja Borsod vármegye alispánja volt. 1849-ben főhadnagyi rangban a magyar honvédség egyik legjobb lovasaként tette le a fegyvert Világosnál. A császári hadseregbe büntetésül

szekerész közlegénynek sorozták be, de röpke félév alatt a 3. huszárezred hadnagya lett. Hamarosan leszerelt és Borsod megyei birtokán gazdálkodott. 1860-ban a szendrői járás főszolgabírójává választották. 1875-től két cikluson át országgyűlési képviselő. A parlamentben főleg a szőlészettel és borászattal kapcsolatos felszólalásaival tűnt ki. 1879-ben a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium munkatársaként országos borászati kormánybiztosnak nevezték ki. 1882-ben az általa létrehozott Borászati Osztály vezetésének feladatát is ellátta. Munkásságának főbb területei: a filoxéra elleni védekezés megszervezése, a Phylloxera Kísérleti Állomás és az Országos Mintapince, valamint több állami kísérleti szőlőtelep létrehozása.

⁵ Miklós Gyula kir. tanácsos, országos borászati kormánybiztos jelentése 1882–1884. évi hivatalos működéséről. Közgazdasági Értesítő 1885. szeptember 10. 37. sz.

Egy kísérleti szőlőtelep létrehozása érdekében a város vezetése is hajlandó volt anyagi áldozatot hozni, ezért már 1882 őszén arról biztosították a borászati kormánybiztost, hogy a Kecskemét határában, a Szarkás dűlőben található 200 kat. holt nagyságú homoktalajú legelő használati jogát készek a minisztérium részére átadni. A borászati kormánybiztos és a város vezetőinek előzetes megegyezésére utal: amikor a miniszter az istvántelki homokos talaj mentesítő hatásának értékelésére 1883. január 14-ére szakértői tanácskozást hívott össze, a Miklós Gyula vezette bizottság a kecskeméti állami szőlőtelep létrehozására már konkrét javaslatot tett:⁶

A kecskeméti kísérleti szőlőtelep tervezett nagysága már önmagában jelezte, hogy létrehozói nem a korábban felállított telepek feladatkörét fogják lemásolni. Nagyon jól látták, hogy a szőlővesszők forgalmának tilalmához ragaszkodó minisztérium és az újratelepítésekhez szükséges szőlővesszőket igénylő termelők közötti érdekellentétet a vész idején csak jelentős állami szerepvállalással lehet feloldani. A korábban az Országos Phylloxéra Kísérleti Állomás ill. a filoxéra felügyelők alá rendelve kialakított, viszonylag kis alapterületű — 3–15 kat. holdas — telepeken (Farkadon, Istvántelken, Szendrőn, Fehértemplomon, Székesfehérváron és Peéren) főleg az Amerikából hozott alanyok ellenőrzését, szaporítását és oltását végezték. Az ellenőrzött, a filoxérának ellenálló fajták iránti kereslet nagyságát jól érzékelteti, hogy 1884 tavaszán, amikor az állami telepeken az ún. amerikai vesszők eladását megkezd-

ték, az ország területén számos olyan magán, egyesületi és önkormányzati szőlőtelep létrehozásáról döntöttek már, amelyeket a továbbszaporításra kívántak berendezni. Ezek a — legtöbbször pár holdas — telepek elsősorban egy-egy településen élő gazdák igényeit tervezték kielégíteni. Azon kormányzati szándék végrehajtásához, mely szerint a hegyvidéki bortermelés csökkenését országos szinten a homoki szőlőtermelés elterjesztésével kell ellensúlyozni, a korábinál lényegesen nagyobb mennyiségű, államilag ellenőrzött szőlővessző előállítására volt szükség.

A szőlővessző-szükséglet biztosítása mellett lényeges kérdésként vetődött fel, hogy a hegyvidéki ültetvények pusztulása miatt kivesszéssel fenyegető fajtaállomány helyébe milyen európai fajták megmentésére kell központi intézkedéseket hozni. Azzal mindenki egyetértett, hogy az Amerikából származó immunis fajták jelentős része rossz minőségű termést hoz, ezért ezeket az új szőlőtelepeken hazai, eddig is kedvelt fajtákkal kell beoltani. A hagyományos fajták megmentésének másik lehetősége az volt, hogy a termesztésre szánt alanyokat a kecskeméti telepen ellenőrizve elszaporítsák, és olyan homoktalajú ültetvényekben helyezték el őket, ahol a filoxéra kártételeinek nincsenek kitéve.

A szőlővesszők termesztésével és forgalmazásával foglalkozó új telep — a szaporítóanyag kiválasztásával — eszüközül szolgált arra is, hogy az új ültetvények fajtaállományának összetételét befolyásolja. Szőlészeink már korábban megállapították, hogy még a kisebb területen gazdálkodók ültetvényeiben is

⁶ MOL K 168 1883-5-207 Javaslat a phylloxéra ügyben foganatba veendő intézkedésekről. 1882. január 6. A bizottság tagjai voltak: dr. Horváth Géza, az Országos Phylloxéra Kísérleti Állomás

más főnöke, Molnár István, a budai vincellérképezde igazgatója és Koritsánszky János, a dunántúli kerület vándortanára.

— sok esetben a vidék éghajlati és talaj adottságainak meg nem felelő — a szőlőfajták egész gyűjteményét alakították ki. Az ennyire változatos fajtaállomány mellett határozott karakterrel rendelkező, évről évre garantáltan jó minőségű bort nem lehetett előállítani. Az ún. fajtatisztítás érdekében a földművelésügyi miniszter 1883-ban arra utasította a vincellérképezdek igazgatóit és a vándortanárokat, hogy a tevékenységi körükhöz tartozó területeken található szőlőfajtákat írják össze, és a továbbtermesztendőkre tegyenek javaslatot.⁷

A beérkezett listák adatait Miklós Gyula borászati kormánybiztos vezetésével egy öt tagú bizottság vitatta meg és a megbeszélés eredményeként borvidékeként összeállították azon szőlőfajták névsorát, amelyeket termesztésre javasoltak.⁸

A fenti szakbizottság az egyes borvidékek részére javasolt szőlők jegyzékét főleg a már jól ismert hazai fajtákból állította össze. Külföldi alanyok beszerzését akkor javasolta, — például a vörösbor esetében a kellő szín eléréséhez — ha erre feltétlenül szükség volt.⁹

A filoxéra terjedésével a védekezésre fordított állami kiadások összege évről-évre emelkedett. A szőlőbirtokosok többsége ennek ellenére mereven elzárkózott attól, hogy a termés kiesés okozta veszteségek mellett — az újratelepítések okozta gondokról nem is beszélve — még a védekezésre is költsön. A termelők anyagi teherbírájának növelése érdekében még

1879-ben született az a kormányzati program, amely szerint a szőlőművelés és a borkezelés magasabb szakmai szintre emelésével, továbbá a borkereskedelem megszervezésével kell az ültetvények megmentéséhez és az újratelepítéshez szükséges anyagi erőforrásokat előteremteni. A fenti cél megvalósítására br. Kemény Gábor földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter még ez év őszén — borászati kormánybiztosi kinevezéssel — a kiváló szőlészként ismert Miklós Gyulát kérte fel. Miklós Gyula kormánybiztosként a korszerű szőlőművelési és pincekezelési szakismeretek elfogadtatásával a magyar borok világpiaci versenyképességét kívánta növelni. A szakismeretek minél szélesebb körben történő megismertetésére nem csupán az egymás után alapított vincellérképezdeket használták fel, hanem a borvidékeken szakmai bemutatókat és előadásokat tartó borászati vándortanárok kinevezésével a termelők helyszíni továbbképzését is lehetővé tették.

A tervezett alföldi szőlőtelepítések kiváló alkalmat szolgáltatottak a kormánybiztos számára arra, hogy a termelőkkel új ültetvényeiket központi utasítás alapján alakíttassa ki. Ezen cél érdekében döntöttek arról, hogy a kecskeméti telep leendő vásárlói 50%-os kedvezményt kaphatnak,¹⁰ amennyiben vállalják, hogy:

- az éghajlati és talajviszonyoknak megfelelő fajtákat választanak;
- a talajt előírás szerint készítik elő;

⁷ MOL K 168 1883–5–6 Minisztériumi aktajegyzet a borvidékeként termesztési javasolt szőlőfajták meghatározásáról. Budapest, 1884. január 9.

⁸ Uo. A bizottság tagjai voltak: Ottlick István a FIK Borászati Osztályának képviselője, Molnár István, az óbudai vincellérképezde igazgatója, dr. Horváth Géza, az Országos Phylloxéra

Kísérleti Állomás főnöke és Szávay M. Ferenc felkért szakértő.

⁹ MOL K 168 1884–5–6 Magyarázó útmutatás az ország egyes borvidékei számára ajánlható szőlőfajok jegyzékéhez. Budapest, 1884. április 24.

¹⁰ MOL K 168 1883–5–207 Az Állandó Országos Phylloxéra Bizottság ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1883. december 17.

- a fajtákat egymástól elválasztva, külön táblákba ültetik,
- a meghatározott sor- és tőketávolságot betartják;
- az ekével történő művelés feltételeit, valamint a vízelvezetést biztosítják.

A korabeli szóval okszerű szőlőtelepítést és -művelést vállalók számára a modern borkészítés megtanulásának lehetőségét is biztosítani kívánták. Ezért tervezet született arra, hogy a kecskeméti telepen egy olyan pincét is berendeznek, amelyben az alföldi homoktalajokon termelők a helyes borkezelés módszerét megismerhetik.

Az állami kísérleti szőlőtelep helyének végleges kijelölését talajtani vizsgálat előzte meg. A Kecskemét város előjárói által a fenti célra kijelölt 200 kat. holdnyi terület talajának összetételét Liebermann Leó, a Budapesti Állami Vegykísérleti Állomás vezetője, Krécsy Béla, kecskeméti realiskolai tanár és Schafarzik Ferenc geológus vizsgálta meg. A három szakember jelentése szerint „A kecskeméti állami szőlőtelepnek szánt terület talaja úgy jelentékeny quarz-homok tartalmánál, valamint csekély fokú víztartó képességénél fogva teljes mértékben bírja mindazokat a tulajdonságokat, melyek eddigi tapasztalataink szerint a szőlőt a phylloxera támadásai ellen biztosítják. Az egész 200 holdnyi területen csak két olyan pont van, ahol a kívánt kellékek elegendő mértékben fel nem találhatók, és ahol ennél fogva a szőlőültetés a phylloxera mentesség szempontjából nem volt javasolható. Az egyik az az északkeleti részen fekvő

10–12 holdnyi homokos terület, a másik a jelentékenyebb mézstartalommal bíró rész, amely a terület alsó részét átmenetű közlekedési út mentén fekszik.”¹¹

A fenti, a földművelésügyi miniszter által is támogatott célok megvalósítása érdekében Miklós Gyula 1883. március 21-én Kecskemétre utazott. A város vezetői — az állami kísérleti szőlőtelep létrehozása érdekében — vállalták.¹²

a Kecskemét határában fekvő 200 kat. hold nagyjából homokos talajú terület használati jogát a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium részére átadják. Amennyiben egy későbbi időpontban a minisztérium úgy dönt, hogy a földterület további használatát már nem igényli, akkor az a rajta lévő épületekkel együtt visszakerül a város tulajdonába.

A város az épületekhez igényelt téglafele részét díjmentesen, a másik felét önköltséges áron bocsátja a minisztérium rendelkezésére.

A telepen termelt és eladásra szánt szőlővesszők 6%-át a városi polgárok ingyen kaphatják meg, de csak saját szükségletükre fordíthatják. A szétosztásról a polgármesteri hivatal köteles gondoskodni.

Amennyiben a szőlőtelep mellett vincellérképezdét hoznának létre, akkor az iskola növendékei között az első évben 10, később a tanulók egyharmada kecskeméti születésű legyen.

A szőlőtelep kezelése lehetőleg a gyümölcsstermelésre és nemesítésre is kiterjesztessék.

¹¹ Közgazdasági Értesítő 1884. október 23., 43. szám Dr. Horváth Géza: Jelentés az Országos Phylloxera Kísérleti Állomás 1883-dik évi működéséről.

¹² MOL K 168 1883-5-3411 Aktajegyzet. 1883. március

Az új állami szőlőtelep vezetésével a borászati kormánybiztos Koritsánszky János borászati vándortanítót bízta meg, aki mellé segédnek először Makay Sándort, majd ifj. Gábor József vándortanítót rendelték. A szőlőtelep tevékenységének ellenőrzésére héttagú felügyelő bizottságot neveztek ki. A bizottság elnöki tisztének ellátására a miniszter Kecskemét város polgármesterét, Lestár Pétert kérte fel. A testület tagjai lettek: Muraközi János, Csilléry Benő, Szeless Kálmán, Parragh Gedeon, Csókás József és Máthé Sándor városi tisztségviselők, ill. gazdálkodók.¹³

A telep vezetése — Miklós Gyula borászati kormánybiztos irányításával — arra törekedett, hogy a terület „munkába állítása” minél rövidebb időn belül megtörténjék. A rövid határidő betarthatósága miatt a felépítményekre vonatkozó tervek elkészítését a helybéli viszonyokat jól ismerő Beretvás Sándor városi főmérnökre bízta, aki az e tárgyban tett előterjesztését már 1883. július 17-én átadta a felügyelő bizottság részére.¹⁴

Kecskemét város főmérnökének tervei szerint az egyik lakóházban — egy hivatalos helyiséggel kiegészítve — kapna elhelyezést a telepvezető, és külön épületben a vincellér, valamint a kocsis lakása. Ezen kívül még egy istálló és árnyékszék megépítésére vonatkozott a terv, amelynek költségelőirányzata 6772 forintot tett ki.¹⁵ A mi-

nisztérium — az 1883. évi kiadásokra tekintettel — első menetben csak a telepvezetői főépület, valamint egy szín és illemhely felépítését engedélyezte.¹⁶

A módosított tervben szereplő épületek kivitelezésére meghirdetett pályázat elbírálására külön bizottságot alakítottak. A beérkezett ajánlatokat Koritsánszky János vezetésével id. Szeless Kálmán és Beretvás Sándor főmérnökök 1883. december 14-én bírálták el. A pályázat nyertese Virág Juhász József és Sima Ignác kecskeméti társvállalkozók lettek, akik a meghirdetett árból 21,5% kedvezményt biztosítottak.¹⁷

A pályázat őszi kiírása némi pénzügyi hátránnyal járt, mert a téli idő beálltával az építkezéshez szükséges vályogtégla már nem lehetett elkészíteni, ezért az 1884. évi márciusi kezdés érdekében a felügyelő bizottság tagjai a 443 forint többletköltséget eredményező téglá beszerzése mellett döntöttek. Ezzel az építkezés tervezett költsége 3866 forintra emelkedett.¹⁸

Az 1884. március 25-én Kecskemétre látogató Miklós Gyula elégedetten állapította meg: „az építkezéshez szükséges összes anyag — jó minőségben — már a telepen van. Az alapköltség időpontja 1884. március 26. Az épületek május 1-jére lakható állapotban fognak átadatni.”¹⁹

Az eredeti tervekhez és szükség-
lethez képest is lényegesen kisebb építkezés május végére fejeződött be és

¹³ MOL K 168 1883-5-3441 Minisztériumi levéltervezet Kecskemét város közönségének. Budapest, 1883. április 30.

¹⁴ MOL K 168 1884-5-5981 Lestár Péter polgármester — mint a bizottság elnöke — felterjesztése a FIK részére a szőlőtelepen emelendő épületek tárgyában. Kecskemét, 1883. július 27.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo. Aktajegyzet.

¹⁷ MOL K 168 1884-5-5981 Koritsánszky János jelentése a FIK részére. Kecskemét, 1883. december 21.

¹⁸ MOL K 168 1884-5-5981 Az állami szőlőtelep felügyelő bizottságának jelentése az 1883. október 4-én tartott üléséről.

¹⁹ MOL K 168 1884-5-13400 Miklós Gyula borászati kormánybiztos jelentése a kecskeméti állami szőlőtelepen tett látogatásáról. Budapest, 1884. március 30.

használatba vételére 1884. június 4-én, ünnepélyes felavatására pedig szeptember 17-én került sor. A nevezetes napra Miklós Gyula társaságában gróf Széchényi Pál földművelés- és kereskedelemügyi miniszter is Kecskemétre utazott. Miklós Gyulának az új létesítmény létrehozásában szerzett érdemeit a miniszter azzal ismerte el, hogy az állami szőlőtelep hivatalosan a „Miklós” nevet vette fel.

Az elkészült egyetlen épület nem szolgálhatott a telepvezető lakhelyéül, hiszen arra a mindennapi gazdasági tevékenység lebonyolításához volt szükség, ennél fogva Koritsánszky János részére Kecskeméten béreltek lakást. Miklós Gyula nem tartotta elfogadhatónak, hogy az igazgató csak napközben tartózkodjon a telepen, ezért egy, az igazgatói és segédtanári lakást magába foglaló ház felépítését szorgalmazta. A fenti célra szolgáló tervrajzot és a költségvetést Kecskemét város mérnöki hivatalával készítette el, és a tervező Ágoston József ezt 1886. január 16-án a kormánybiztos részére felterjesztette. A 19.584 forint összköltségű beruházás tervezetét 1886 márciusában a minisztérium azzal utasította el, hogy a miniszter „...a Miklós telepen ez évben újabb építkezésbe bocsátkozni nem kíván.”²⁰ Ezzel a döntéssel az építkezés továbbfolytatása hosszú évekre lekerült a napirendről.

Az épületekre fordítandó pénzek nagyságát az is csökkentette, hogy a területrendezés költségei a vártnál lényegesen nagyobb összeget emésztet-

tek fel. A telep vezetői a tényleges feladatokkal akkor szembesültek, amikor 1883 őszén a terület részletes felmérését elvégezték. Az egyik fontos megállapítás szerint mintegy 20 kat. holdra tehető azon földterület nagysága, amely humuszos talajánál fogva a filoxéra elleni védettséget nem biztosítja, ezért más célú hasznosításáról kellett gondoskodni. Ezen terület felhasználását a minisztérium az alábbiak szerint határozta meg:²¹

3–4 kat. holdnyi területen gyümölcsfaiskola létesüljön, amely a Kecskemét környéki gazdák ilyen jellegű igényeit ki tudja elégíteni. (1886 őszén a telepen már 90.000 db alma- és körtefa növekedett.)

4–5 kat. holdon „nemes gyümölcsfákból mintakert” létesüljön, példamutatás céljából. Továbbá kísérletekkel eldöntendő, hogy ezen vidéken mely gyümölcsfajták termesztése lenne célszerű.

1–1,5 kat. holdon a kerítéshez használt tövisakác és eperfa csemeték nevelése.

4–5 kat. holdon a szőlőkarókhöz szükséges akácfák ültetése, valamint további 1 vagy 2 kat. holdon a személyzet művelheti konyhakertjét.

A szőlőtelepítésre alkalmas, mintegy 180 kat. hold területről készült talajelőkészítési térkép számos olyan homokbuckát rögzített, amelyeknek a magassága 1 és 7 méter között váltakozott. Világossá vált, hogy az eredeti talajfelszín csak jelentős

²⁰ MOL K 168 1886–5–15554 Miklós Gyula borászati kormánybiztos a kecskeméti „Miklós” telep igazgatói és segédtanári lakás tervrajzát és költségvetését felterjeszti. Budapest, 1886. március 4.

²¹ MOL K 168 1884–5–13400 Miniszteri utasítás Koritsánszky János, a kecskeméti szőlőtelep vezetője részére. Budapest, 1884. április 25.

munkával, planírozást követően válhat alkalmassá szőlőtelepítésre. A lapályos helyeken pedig a felszínre törő talajvíz okozott gondot, ezeket feltöltés után lehetett termelés alá vonni.²²

A talajmunkák nagyságára jellemző, hogy 1885 február végéig — 250–300 munkást foglalkoztatva — planírozással 45.017 m³ földet mozgattak meg. A munkavégzés során a homokbuckák nagyobbik részét, a mélyedéseket feltöltve elhordták, és így az alig hullámos, enyhén lankás terület már alkalmas volt szőlőparcellák kialakítására.²³

A homoki szőlőtermesztésnél általánosan elfogadott talaj-előkészítés az ún. rigolozás — a terület 100–130 cm mélyen történő fordítása — itt sem maradhatott el. Koritsánszky János ezen művelet indokát abban látta, hogy „a tápanyagban szegény, s majdnem csupa quarc szemcséből álló homok rigolozatlanul nem képes a fiatal növényt kellőleg táplálni, miután a gyökérzet teljesen mállatlan rétegekbe kerül; azáltal pedig, hogy a gyephumusz réteget s a felsőbb, jobban elmállott homokrétegeket a rigolozás folytán oda hozzuk ahol a gyökerek terjeszkednek, a fiatal ültetvény az első években megerősödhetik annyira, hogy később trágyázás által folyton jó erőben tartható.”²⁴ A telepvezető szerint a rigolozásra kat. holdanként legalább 10 munka-napszámot kell számolni. Így a 10 holdra vetített ta-

laj-előkészítési munkák összértéke 1885-ben elérte a 4640 forintot.²⁵

További gondot okozott a nagyobb ültetvényekhez szükséges vízmennyiség biztosítása. Még 1883. március végére elkészült egy ásott kút, amelyet a folyamatosan beomló homok miatt csak nagyon nehezen tudtak elkészíteni. Ez a kút biztosította a mindennapi vízszükségletet, de a nagyobb, 10–20 holdas ültetésekhez már alkalmanként külső forrásra is szükség volt. A homoktalajra való tekintettel az ültetést fúrással és beiszapolással végezték, ami tőkénként két literrel számolva holdanként 130 m³ vizet, illetve 16 forintos költséget igényelt.²⁶

Koritsánszky János a kecskeméti önkormányzat képviselőitől 1883. április 6-án vette át a 200 holdas területet. Első intézkedéseként — a telep háttárvonalát kijelölendő — az egész területet mintegy 7 km hosszúságban árokkal vetette körül. Az árok belső felére hármas kötésben az Osztrák-Magyar Államvasút Társaságtól vásárolt tövisakácot, illetve 20–20 méterenként nyárfát ültettek. Az egy méter széles élősvény két év alatt a telep körül áthatolhatatlan falat alkotott. A kipusztult sövény pótlására helyben, a telep gondozásában lévő tövisakác csemetéket nevelő parcellát rendeztek be.²⁷ Szintén az első megoldandó feladatok közé tartozott a vesszők ültetéséhez szorosan kapcsolódó szőlőkarók beszerzése. Az 1883. és 1884. évi szük-

²² MOL K 168 1885–5–41522 Koritsánszky János felterjesztése Miklós Gyula borászati kormánybiztos részére. Kecskemét, 1885. november 1.

²³ Közgazdasági Értesítő, Budapest, 1885. október 15. 42. szám, 1886. augusztus 19. 33. szám, Koritsánszky János, a Kecskeméti M. Kir. Állami Szőlőtelep vezetőjének jelentése a telep 1883–1884. valamint az 1885. évben kifejtett működéséről.

²⁴ MOL K 168 1885–5–41522 Koritsánszky János felterjesztése Miklós Gyula borászati kormánybiztos részére. Kecskemét, 1885. nov. 1.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

²⁷ MOL K 169 1884–5–13400 Miklós Gyula jelentése a kecskeméti szőlőtelepről. Budapest, 1884. március 30.

ségeleket fedezésére a Kladovai Erdőhivataltól mintegy 160.000 db. karót rendeltek. A költségek csökkentése érdekében a telep kötött talajú részén — a 4–5 éves korban már karónak kitermelhető — akácfaiból ún. iskolát telepítettek.²⁸ Az akácfa megerősödéséig további tölgyfa karókat a lugosi és radnai kincstári hivataltól vásároltak.

A kísérleti szőlőtelep nagyságát, a terület felszíni állapotát tekintve törvényszerű volt, hogy teljes beüzemelésére csak fokozatosan, évekre elhúzódóan végezhető el. Az idő pedig sürgetett, mivel a vész gyors terjedése miatt félték, hogy nagyobb mennyiségű, a törzskönyvben is meghatározott fajtaállomány megőrzését biztosító, fertőzetlen hegyvidéki szőlővesszőkhöz egyre nehezebb lesz hozzájutni. Ezért a telep vezetői — Miklós Gyula jóváhagyásával — már 1883-ban kijelölték a telep középső részén azoknak a parcelláknak a helyét, amelyekben a talajelőkészítést rövid idő alatt elvégezhetnék, és így már májusban fogadták azt a — 74 fajtaból álló — közel kétmillió darab sima vesszőt, amelyeket a legjobb hazai termelőktől vásároltak meg. A hazánkban közkedvelt, ún. európai szőlőfajtákból álló vesszőállományt termelőnként elkülönítve 36 táblában, gondosan feliratozva helyezték el.²⁹ Az egymástól 5 cm távolságra ún. iskolákban ültetett vesszők 1884 őszére már olyan szépen megerősödtek, hogy a tőkéről leszedett több mint 141.000 db venyigét a következő

év tavaszán gyökereztetés céljából újabb parcellákba helyezték el.³⁰

Közben újabb kérelmek érkeztek a minisztériumba, amelyekben magántermelők és gazdasági egyesületek az általuk kiválónak tartott szőlőfajták megmentését sürgették. A kérelmek felterjesztését vállaló borászati vándortanítók közül pl. Palumby Gábor arra kérte a borászati kormánybiztost, hogy a Furmint és Lisztes fehér szőlőfajtákat Tokaj-Hegyaljáról vásárolják meg, mert a vész ezeket teljesen ki fogja pusztítani.³¹ A kérelem alapján Miklós Gyula borászati kormánybiztos Koritsánszky Jánost utasította arra, hogy a két szőlőfajta vesszőiből vásároljanak és azokat a kecskeméti telepen helyezték el.³²

A Kecskeméten szaporítandó hegyvidéki termesztésre alkalmas európai szőlőfajták névsorát 1883-ban a telep felügyelő bizottsága a borászati kormánybiztosság munkatársaival az alábbiak szerint rögzítették:

„Fajfenntartás céljából szaporításra ajánlott fajok:

Fehér fajok: Furmint, Szlankamenka, Sárfehér, Erdei, Bakar, Veresdinka, Kövidinka piros és fehér, Gohér, Juhfark, Hárslevelű, Biharboros, Zölddinka, Bálint fehér, Hosszúnyelű, Járdovány, Kövér szőlő, Szemendria, Ezüst fehér, Leányka szőlő, Balafánt, Fehér kadarka, Beregi rózsás, Lisztes fehér, Mézes, Musztafer

²⁸ Uo.

²⁹ Közgazdasági Értesítő. 1885. október 15. 42. sz. Koritsánszky János, a Kecskeméti M. Kir. Állami Szőlőtelep vezetőjének jelentése a telep 1883–1884. évben kifejtett működéséről.

³⁰ Uo.

³¹ MOL K 168 1885–5–41522 Palumby Gábor szőlészeti és borászati vándortanító felterjesztése a FIK részére a Tokaj-Hegyalján termesztésben lévő két szőlőfajta továbbtermesztésére. Mád, 1885. július 23.

³² Uo. aktajegyzet 1885. július 29.

Kék fajok: Budai nemes kadarka, Ludtalu-pú kadarka, Török kadarka, Kéknyelű, Kódos kék, Sárfeke-te, Kék gohér, Purcsin, Klein schwarz.

Honosított fajok:

Fehér fajták: Olasz rizling, Sylváni zöld, Fehér burgundi, Sauvignon. Semillon, Chasselas blanc, Muscatlünel, Rajnai rizling, Sylvaniai piros, Zirfandli, Trami-ni, Veltelini zöld és piros.

Kék fajok: Portugisi (Oportó) Cabernet, Müllerrebe, Szentlőrinc, Gamay (Nagyburgundi), Kleoner, Aramon, Merlot, Pineau noir, Teinturier Melon³³

Az egyes borvidékek jellegét meghatározó szőlőfajták hosszútávú megmentésére két lehetőség kínálkozott. Nevezetesen: ezeket az alanyokat vagy immunis homoktalajú parcellákba ültetik, vagy a filoxérának ellenálló amerikai fajták oltóvesszejeként használják. A hegyvidéki borvidékek részére természetesen csak az utóbbi eljárás biztosíthatta az újratelepítésekhez szükséges gyökere-szőlővesszőket. Ezért a kecskeméti-re, mint a legnagyobb kísérleti telepre hárult az a feladat, hogy az Amerikából hozatott fajták szaporításával ill. oltásával a telepítéshez szükséges vesszők jelentős részét biztosítsa. A fenti cél érdekében a minisztérium 1885 tavaszán közel 2,5 millió sima szőlővesszőt hozatott Amerikából,

amelyek nagyobbik része — közel kétmillió darab — a kecskeméti telepen került elültetésre.³⁴ Az amerikai szőlők tervezett, szinte nagyzüemi oltásához a minisztérium hazai termelőktől 1885 tavaszán 762 ezer, 1886 tavaszán pedig további 1,2 millió darab, több mint 200 fajtához tartozó sima szőlővesszőt vásárolt.³⁵

A szőlők oltásának folyamatossága érdekében a minisztérium meghívta hazánkba S. Comy francia feltalálót, aki az általa készített oltógépről 1885. április 8. és május 19. között előadásokat, illetve Kecskeméten — a már korábban beszerzett gépének egy példányán — gyakorlati bemutatókat tartott.³⁶ Koritsánszky János elismerte ugyan a gép használhatóságát, de tekintettel arra, hogy ezt a munkát 15–16 éves fiúkkal gazdaságosabban el tudta végeztetni, további oltógép beszerzését nem javasolta.

Az amerikai szőlővesszők előállítása és oltása, valamint az ehhez szükséges fajtaválaszték biztosítása mellett a kecskeméti telep másik nagy feladatkörét a homoki szőlőtermesztés meghonosítása képezte. Az 1882. dec. 17-én a földművelés-, ipar- és kereskedelmiügyi miniszter által összehívott „Phylloxera enquete” résztvevői homoki telepítésre 19 szőlőfajtát javasoltak. Később a kecskeméti kísérleti telep felügyelő bizottsága — a minisztériummal egyetértésben — a fenti határozatot megváltoztatta és Kecskeméten, a homoktalajú ültetvények kiszol-

³³ Közgazdasági Értesítő, Budapest, 1885. szeptember 10. 37. sz. Miklós Gyula borászati kormánybiztos jelentése 1882–1884. évi működéséről.

³⁴ MOL K 168 1885–5–4627 Az Országos Phylloxera Kísérleti Állomás számadása az amerikai szőlővesszőkről. 1885. október 12.

³⁵ Közgazdasági Értesítő, Budapest, 1887. szeptember 8. 36. sz. Koritsánszky Jánosnak, a Kecskeméti M. Kir. Állami „Miklós” Szőlőtelep vezetőjének jelentése a telep 1886. évi működéséről.

³⁶ MOL K 168 1885–5–14981 Korinszky Viktor borászati szaktanár jelentése S. Comy magyarországi körútjáról. Budapest, 1885. június 10.

gálására a telep területének mintegy 30%-án az alábbi fajták szaporítását rendelte el: Szlankamenka, Olasz rizling, Rakszőlő, Kövidinka fehér és piros, Ezerjő, Budai nemes kadarka, Ludtalu kadarka, Török kadarka, Ködöskék.³⁷ A fenti célra 1884 tavaszán 20 kat. holdnyi területen (62.180 tőkével) ún. európai anyaszőlő ültetvényt hoztak létre, amelynek területét a következő évben további 30 kat. holddal növeltek meg. A vásárolt sima vesszőket először ideiglenesen elvermelték, majd a szállítások befejeztével 0,6 kat. hold nagyságú, négyzet alakú táblákba ültették. Az ekeművelésre tekintettel a sor- és tőketávolságot 130 cm-ben határozták meg.

A kecskeméti telep szakmai munkájának irányítói fontosnak tartották, hogy az új ültetvények egy-egy parcellájába a termelők csak homogén fajtaállományú szőlőtőkét ültessenek. Ez a cél csak akkor valósulhatott meg, ha a telep vezetői már eleve szavatolni tudták, hogy az általuk termesztett vesszők közé fajtaidegen alanyok nem kerülhettek be. Tekintettel arra, hogy a termelőktől vásárolt vesszők fajtatisztasága a szigorú követelményeknek nem felelt meg, ezért már 1883-ban miniszteri utasítás született arra, hogy a továbbszaporítandó alanyok felülvizsgálatát minden év őszén — amikor a levelekről a tőke fajtáját jól fel lehet ismerni — egy bizottság végezze el. A bizottság tagjai lettek a telep dolgozóin kívül Molnár István, a budai vincellérképezde igazgatója, va-

lamint Csilléry Benő és Csókás József felügyelő bizottsági tagok. A bizottság az 1883. és 1884. évben a közel kétfélmillió beiskolázott gyökeres szőlővessző átvizsgálása során 31.996 db, nem az előírt fajtának megfelelő vesszőt talált.³⁸

Az európai szőlőfajták minél szélesebb körének megmentése érdekében született minisztériumi határozat arra, hogy a kecskeméti telepen ún. fajtagyűjteményt hoznak létre. Ebben a gyűjteményben mindazon szőlőfajta helyet kapott, amelyeket a hazai kertekben termesztettek. Az őshonos szőlők összegyűjtésének eredményességét mutatja, hogy a kísérleti telepen 1885-ben 157, 1886-ban pedig már 247 fajta bor- és csemegezőlőt kezeltek. Minden fellelhető fajtából — 11 pázsztában — pontos nyilvántartást vezetve, 30–30 tőkét ültettek el.³⁹

A kecskeméti telep dolgozóinak kísérleti munkája nem csupán a vesszők és oltványok nagymennyiségű előállítására korlátozódott, hanem a homoki szőlőtermesztés hatékony művelési módzatainak kidolgozását is magában foglalta. Ennek keretében 1885 őszén két hónapon át — a minisztérium szakemberei által évek óta szorgalmazott modern művelési módszerek meghonosítása érdekében — különböző típusú („Bordeaux vidéki, Loire vidéki, Sack-féle, verseci”) ekékkel az anyaszőlő ültetvényekben szántási próbákat végeztek.⁴⁰

Szükség volt ezen kísérletek elvégzésére azért is, mert hazánkban a kötött talajú, lankás területeken fekvő

³⁷ Közgazdasági Értesítő, Budapest, 1885. szeptember 10. 37. sz. Miklós Gyula borászati kormánybiztos jelentése 1882–1884. évi működéséről.

³⁸ Uo.

³⁹ Közgazdasági Értesítő, 1887. szeptember 8. 36. sz.. Koritsánszky János, a Kecskeméti M.

Kir. Állami „Miklós” Szőlőtelep vezetőjének jelentése a telep 1886. évi működéséről.

⁴⁰ Közgazdasági Értesítő, 1886. augusztus 19. 33. sz. Koritsánszky János, a Kecskeméti M. Kir. Állami Kísérleti Szőlőtelep vezetőjének jelentése a telep 1885. évi működéséről.

szőlőkben ez a művelési mód jól bevált, de a futóhomokon létesített ültetvényekben eddig még sehol sem alkalmazták. A korábban szerzett franciaországi tapasztalatok azt mutatták, hogy a Marseille és Montpellier környéki homoktalajon erre a célra a könnyű, ún. római faekék a legalkalmasabbak.

A rendelkezésére álló és kipróbált eketípusok közül Koritsánszky János a legjobbnak az ún. verseczi ekét tartotta, amely 70 cm szélességben forgatta meg a talajt, de pl. 130 cm sortávolságnál még kétoldalt 30–30 centiméteren továbbra is kézi erővel kellett a kapálást elvégezni. További problémát jelentett, hogy a rigolirozott homokba a ló lába annyira lesüppedt, hogy kétóránként váltani vagy pihentetni kellett az állatot.

A fogatok illetve az azt kiegészítő kézi munka díját kiszámítva a telep munkatársai megállapították, hogy a környékbeli olcsó munkaerő mellett a könnyű művelésű homoktalajon az ekés művelés sem olcsóbb a kézinél. A kézi munka mellett szólt továbbá az is, hogy míg pl. az ekével művelhető négyzetes ültetés esetén, a minimum 1 méter sor- és tőketávolság betartásával egy kat. holdon 5700 tőke volt elhelyezhető, addig a kézi műveléssel 50 cm-re szűkített sortávolság esetén ugyanezen területen a gazdák 11400 tőke termésére számíthattak.⁴¹ A kecskeméti telep fenti kísérlete bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy a termelők többsége a homoki szőlők telepítésénél már eleve a kézi műveléssel számolt.

A talajművelési munkákat szaporította, hogy minden tavasszal az északnyugati viharos szelek által okozott homokfúvások ellen is védekezni kellett. A szél által felkapott kvarcszemek olyan mértékben felsérthették az új hajtások leveleit, hogy azok rövid időn belül elsorvadtak. A homokviharok ellen a sorok közé ásóval leszurkált szalmával, karózással, valamint törmelék venyige szétszórásával védekeztek.

A borászati kormánybiztos, valamint a telep vezetőinek munkáját dicséri, hogy már 1884 tavaszán több mint 400 ezer olyan, a hagyományos európai fajtákhoz tartozó gyökeres vesszővel rendelkeztek, amelyeket a termelők részére fel tudtak ajánlani. Az eladási hirdetményre az ország különböző borvidékeiről összesen 115 termelő adta be kérelmét. Ezen igénylők részére kiadott 337 ezer darab vessző mellett a helybéli vásárlók kaptak 21 ezret, a várost megillető 6% jutalék fejében pedig az önkormányzat részére 67 ezer darab került átadásra.⁴²

Annak ellenére, hogy az első gazdasági években a törzsállomány, ill. a beültetett területek nagyságának növelése volt a fő cél, 1885-ben további 675 ezer európai, majd 1886-ban — megközelítőleg fele-fele arányban — 1,2 millió db hagyományos és amerikai szőlőfajta gyökeres vesszőit szállították ki a megrendelők címére.

A termelők vásárlási kérelmeiket — a minisztérium által kiadott nyomtatvány kitöltésével — a borászati kormánybiztosság hivatalába adhatták

⁴¹ MOL K 168 – 1884–5–6 Magyarázó útmutató az ország egyes borvidékei számára ajánlható szőlőfajták jegyzékéhez. 1884.

⁴² Közgazdasági Értesítő, 1885. október 15. 42. sz. Koritsánszky János, a Kecskeméti M. Kir. Állami Szőlőtelep vezetőjének jelentése a telep 1883–1884. évben kifejtett tevékenységéről.

be, amely határozatáról az igénylőt lakhelye szerinti illetékes törvényhatóság útján értesítette. (Az európai fajtákból csak olyan településen élők kaphattak, ahol a filoxéra még nem pusztított.) A kísérleti telepen gondosan csomagolt — fajtánként jól elkülönített — vesszőket vasúton küldték el a megrendelők címére. A szállítási költségről, valamint a vesszők ellenértékéről kiállított számlát minden vásárló a lakóhelye szerint illetékes adóhivatal pénztáránál egyenlíthette ki.⁴³ A gyökeres szőlővesszők ára — fajtától függően — ezer darabonként, borszőlők esetében 6 és 15, csemege-szőlőknél pedig 14 és 20 forint között váltakozott.

Az 1886. év végére a feladatkör pontos meghatározásával az ország

legnagyobb állami kísérleti szőlőtelepén a termelés beüzemelése végbe ment. A legfontosabb talajrendezési munkákat befejezték, és a telepítésre alkalmas terület 62%-án (106 kat. hold) vesszőiskolák és tőkék sorakoztak. A hazai fajtaállomány begyűjtése és termesztése, valamint az amerikai alanyokba történő oltása tette lehetővé, hogy borvidégeink legjobb szőlőfajtáit a filoxéravész ellenére sikerült megmenteni. Végül a kecskeméti telep létrehozóinak és vezetőinek elismerés jár azért is, hogy munkájukkal a több generációnak megélhetést biztosító homoki szőlőtermesztés szakmai feltevéleit az Alföldön megteremtették.⁴⁴

---

⁴³ MOL K 168 1885–5–62220 Hirdetmény, Budapest, 1885. dec. 3.

⁴⁴ A Budapesti Corvinus Egyetem kezelésében lévő telep 2009 nyarán felszámolás alatt állt.

Daniel Ursprung

HERRSCHAFTSLEGITIMATION ZWISCHEN TRADITION UND INNOVATION

Repräsentation und Inszenierung von Herrschaft in der rumänischen Geschichte
Aldus-Verlag, Kronstadt, 2007. 433 o.

URALMI LEGITIMÁCIÓ HAGYOMÁNY ÉS INNOVÁCIÓ KÖZÖTT

Az uralom reprezentációja és gyakorlása a román történelemben

A jelen kötet a Zürichi Egyetemen született licenciátus-záródolgozatból nőtte ki magát. A témára, a romániai hatalom *longue durée* szellemében való vizsgálatának követelményére az 1989-es események hívták fel a figyelmet. Ennek érdekében a szerző Ceaușescu mellé két hosszabb ideig uralkodó vajdát keresett és talált, a havaselvei Matei Basarabot (uralkodott: 1632–1654) és a moldvai Vasile Luput (uralkodott: 1634–1653). A szerző ugyanis azt vizsgálta, hogy a kommunista vezér groteszk kultuszának voltak-e előképei? A folyamatosság milyen vonulatai érvényesülnek, és ezek milyen mértékben magyarázzák a lassan már nem is közeli múlt fejleményeit? Milyen hatott a sokat emlegetett bizánci örökség a hatalmi legitimációs technikákra? A szerző válaszai meggyőzőek és szellemesek, bár a történet elég komor. Hiszen olyan terepen mozgunk, ahol a 16. században Moldvában egy vajda átlag 4 évet uralkodott, Havaselvén pedig kettő és felet. (Ehhez még hozzá lehetett volna tenni, hogy a polgári korszakban a kormányok is ritkán töltötték ki a nekik járó időt.) A változékonyság viszont erősíti a hatalom megszilárdításának a szándékát, és talán ezért is az a grandománia, amelynek jegyében Lupu moldvai vajda, aki egyébként albán származású volt, és állítólag románul sem tudott jól, bizánci pompába burkolózott, felvéve a császári Vasile nevet, és úgy dicsőítette magát, mint a világ nyolcadik csodáját. Így próbálta ellensúlyozni a legitimációs deficitet. A havaselvei vajdának nem volt szüksége ilyesmire, mert ő a hazai bojárságból emelkedett ki, és az idegen, görög elemek elleni fellépéssel tüntette ki magát. Viszont a hazai bojárok sorából a Basarab név felvételével tüntette ki magát, és pedig a 16. század elején uralkodó Neagoe Basarab vajdával teremtett így fiktív rokonságot és valóságos karizmát. Mindkét uralkodó a helyi oligarchiával szemben akarta helyzetét megszilárdítani, mert mint egy kiváló román történész P. P. Panaitescu hangoztatta: az oligarchia állandó, az uralkodó változó. Ceaușescu is a bőrén érezhette ezt, neki a pártelittel szemben kellett az elődök hatalmi technikáival élni. Vasile Lupu a szegényeket karolta fel. Ceaușescu is a tömegekhez szólt, velük és bennük élt, amikor a fejedelmi többszt használta, amikor viszont megszökött az általa összehívott bukaresti tömeggyűlésről, pedig még csak bekiabáltak neki, akkor delegitimálta magát és uralmát. Ugyanakkor Lupu és Ceaușescu is saját rendkívüli képességeiket hangsúlyoztatták. Így lett Ceaușescu a Kárpátok géniusza. (Személyes tapasztalatom, hogy amikor már ropogott a rendszer, akkor azok a bennfentesek, akik tudtak valamit, azt fejtegették, hogy a párt- és államvezér a rossznak a géniusza, tehát mindegy volt már minek, csak valaminek, mert így meg lehetett magyarázni, hogy miért tudott olyan sokáig uralkodni. A másik ilyen magyarázat a hosszú és eszeveszett uralomra az, hogy a lakosság többsége, a faluról blokkba költözöttek tisztelik a bolondokat, ahogy a falu világában tisztelték.)

A szerző találóan hangsúlyozza, hogy a román világban nem élt az állandó uralmi hatalom legitimációjának hagyománya. A helyzethez kellett mindig alkalmazkodni, és megtalálni, illetve megteremtteni a hagyományt. Ha volt ilyen hagyomány feledésbe merült. Ilyen például az uralkodói titulátúrában a Io (Iω) partikula, amely a Ιωάννης névből ered, és az alak, amelyből a görög szó származott, héberül Isten kegyelmére utal. Meg lehetett volna viszont említeni D. Onciul elméletét, amely szerint a Io (Iω) az Asszanida dinasztiaát megalapító János cár nevéből származik, jelezve, hogy a havaselvei vajdaság egyfajta utódállama a 12. század végén feltámadó bolgár-román cárságnak. Ursprung könyvének erénye a jó és jellegzetes illusztrációkból álló függelék. Ceaușescu mint államelnök nem véletlenül szorongatta a jogart, ezt a román király vezette be, összrománságot jelképező szimbólumként, ugyanakkor a buzogányra is hasonlított, amely a vaj-

dai hatalom jelképe volt, igaz a konstantinápolyi beiktatáson is szerepelt, és így a török uralomnak való kiszolgáltatottság jelképe is volt. Ursprung könyvében van egy Ceaușescu-szobor illusztráció. A főnök nyaka és feje szinte egybe van, ami a nyakasságra utalhat, de a jogarra is, annak diszkrét dudorára. Nem véletlenül hívták a pártvezért a köznyelvben vajdának, ugyanakkor a vajdák kiszolgáltatottságát egyszerre próbálták feledtetni a múlt átírásával és a külpolitikai attrakciókkal. Nincs belső szabadság, de van külső — emlékszünk, ezt hangoztatták úton-útfélen a bonyolultabb lelkek az egyszerű helyzet jellemzésére. A szerzőnek csak idéznie kellett azokból a kiadványokból, amelyeket mi nem szívesen vettünk kézbe, pedig milyen megdöbbentő eredmény kerekedik ki az adatokból: 1988-ig Ceaușescu 155 állammal létesített diplomáciai kapcsolatot, míg 1965-ban csak 67 állammal állt Románia ilyen viszonyban. A főnök külföldön 500 állam- és kormányfővel találkozott, otthon pedig háromszázzal. 23 év alatt 800 találkozó azt jelenti, hogy 10 naponként sor került egy ilyen aktusra, (tegyük hozzá, mintha megvalósult volna Románia, és más hozzá hasonló állam álma: a semlegesség). Mindenesetre Ceaușescu a semleges közvetítő szerepében igyekezett eljárni, és ehhez hathatós nyugati segítséget kapott, ami a nagypolitika komikumára is utal.

A szerző azt is találóan hangsúlyozza, hogy Ceaușescu a nemzeti történelem allegorikus megtestesítője. Itt meglehetősen említeni, hogy a pártvezér korára való tekintettel Öreg Mircea vajdát, aki alatt Havaselve legnagyobb kiterjedésnek örvendhetett, átnevezték Nagy Mircea-ra, nehogy még Ceaușescut is öregnek kezdjék nevezni. Talán Karós Vlád, azaz Dracula rehabilitációja is bővebb bemutatást érdemelt volna. A karizma képző technikák közül a szerző szépen mutatja be a dáko-román eredetkultuszban a dák tényező kiemelésének jelentőségét. Ezzel ugyanis meglátása szerint a román eredetiségre hívták fel a figyelmet, és egyben magyarázattal szolgáltak arra is, hogy miért más a románok helyzete, mint a többi neolatin népé, összehasonlíthatatlanul egyedi. Ugyanakkor érdemes lett volna a fasiszta frazeológiára is egy pillantást vetni. A dák harcoss ugyanis az igazi vaskor prototípusa volt, és fokozatosan a jó románé is az lett. Látszik, hogy szerző nem érezte a bőrén a honvéd pszichózist, ezért nem foglalkozott bővebben egy fontos hatalmi technikával: a rémhírterjesztéssel, aminek hagyományai vannak. „Jönnek az oroszok” — visszatérő szólam volt, miközben a legmegátalkodottabb sztalinista volt Ceaușescu, aki mielőtt hátulról lelőtték volna, állítólag az Inetrancionálét énekelte. A rémhírterjesztéshez tartozott a végén már annak hírlelése is, hogy Ceaușescu nem is román, és főleg a felesége nem az, magyar vagy zsidó...

Igazában egyetlen komoly kifogásom lehet. Hiányzik Silviu Brucan emlékirata a bibliográfiából, márpedig ez a Ceaușescu-korszak egyik alapos elemzése, a rendszer egyik — hűtlen, aztán ellenálló — oszlop tagja belülről érzékelteti, hogy milyen széles társadalmi és elit-bázisa volt a rendszernek, amellyel már gyűjteményes munkában számolt le a néhány éve Románia-kutatók színe-java. Ez a híres „Végző jelentés”. De amíg ennek van valami hivatalos és hieratikus jellege, Daniel Ursprung könyve igazán élvezetes olvasmány, szépen mutatja, hogy miként él a múlt bennünk és mi a múltban. De a jelen nem vezethető le egyszerűen a múltból. Mégis: „A megértés kulcsa inkább közvetlen időbeni kontextusban rejlik, az Idő befolyásában és hatásaiban”... Minden önkényuralkodónak az adott helyzethez és feltételekhez kell alkalmazkodnia, ezek viszont hasonlóak lehetnek. És valljuk meg, innen a helyzetnek a tragikuma és a komikum is. Viszont nem kétséges, olyan könyvet olvashatunk, amely segít abban, hogy tanuljunk a történelemből.

Miskolczy Ambrus

András Vári

HERREN UND LANDWIRTE

Ungarische Aristokraten und Agrarier auf dem Weg in die Moderne (1821–1910)

(Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Ostmitteleuropas, Band 17)

Wiesbaden, Harrasowitz Verlag, 2008. 273 o.

URAK ÉS GAZDÁK

Magyar arisztokraták és agráriusok a modernitás útján (1821–1910)

Szakmánk jól ismert jelensége az agrártörténeti kutatások visszaesése. A kutatói érdeklődés hiányának okai nyilvánvalóan összefüggésben vannak az egész világon megfigyelhető hosszú távú — nem csupán az agrárvilágban végbement — társadalmi és gazdasági változásokkal. Ezeknek eleven mutatója a magyarországi agrártermelők mára már néhány százalék alá csökkenése a

foglalkoztatottak körében. Mindez azonban alapvetően másként volt a szerző által kutatott korszakban, amikor a társadalomnak mintegy kétharmada az agrárvilágban tevékenykedett. Azért is jelentős az 1997-ben elkezdett alap kutatás szellemi teljesítménye, mert egyrészt újdonságokkal szolgál az agrártörténet számára, másrészt azok szereplőit kiemeli a történetkutatás marginalizált helyzetéből. Harmadrészt olyan, több történelmi korszakon átnyúló „történetet” mond el nekünk, amely a politikátörténettel foglalkozók számára is releváns. A szerző a bevezetőben és a zárófejezetben is hangsúlyozza, hogy az általa leírtakat nem egy megszokott önképként, mintegy csak magyarországi történetként kívánja elmondani. Ennek a szándéknak megfelelően a német nyelven olvasókat sem akarja egy idegen világba vezetni, azt feltételezve, hogy a németországi intézményes sajátosságok és a társadalomtörténeti alapszerkezet lehetővé teszi az összehasonlítást. Elbeszélésének kulcsszereplői arisztokraták, parasztok, polgárok, gazdatisztek, értelmiségiek, vállalkozók, akik mindazonáltal egy rendhez, egy valláshoz és egy nemzethez tartozónak vélték magukat.

A történetek három fő vonal mentén bontakoznak ki. Az első a mezőgazdaság fejlődése a világgpiaci integrálódás időszakában. A „fejlődés” kifejezést olvasva talán megütközhetünk, de az összességében árnyalt elemzésekből kiderül, hogy a szerző nyilvánvalóan tisztában van ennek tartalmi jelentésével, így a változás fogalmától való különbözőségével is. Ezzel együtt, talán célszerű lett volna markánsan utalni a problematika nézőpontot is tükröző jelentőségére (lásd például a technikai fejlődés és a társadalmi változás kérdéskörét). A komplex szemléletmód és a kortársi életvilágok sokoldalú értelmezése, az ábrázolás többszólamúsága a kezdő fejezetektől megmutatkozik. Az 1830-as évek Magyarországnak gazdasági, demográfiai növekedése, infrastrukturális fejlődése, urbanizálódása és kapitalizálódása — amit a polgárosodás gazdasági alapjaként határozhatunk meg — olyan keretfeltételként jelenik meg, amely a német olvasóközönség számára is érthetővé teszi a domináns tényezőket. A kifejtés ívének mintegy a másik végén megjelennek az agrárvilág 1880-as évektől nem csupán a gabonaválsággal jellemezhető konfliktusai. A szerző ehhez az — utótörténeti perspektívából jóval egyértelműbben látható — folyamathoz köti egyik tézisé, amely úgy hangzik, hogy a kortársi agrártermelők a jövedelemingadozást sokkal veszélyesebbnek tartották, mint ahogy ezt a jelenséget a historiográfiában eddig megjelenítették. Ennek okaihoz tartozott többek között az 1873 utáni kiábrándultság és kapitalizmuskritika, amikor még sokan elképzelhetőnek gondolhatták a világgpiaci folyamatok hatékony befolyásolását. Olvasóként úgy látom, hogy a szerző egyik fő ábrázolási technikai erőssége az, hogy a kortársi kontextusokat plasztikusságában megjelenítve, folyton figyel a gazdasági változások és társadalmi szerepvállalások kölcsönhatásos módosulásaira, pontosabban arra, hogy a történetek szereplői hogyan igyekeztek saját helyzetüket és tevékenységüket új módon meghatározni. Ennek tükrében az agrártermelő arisztokraták nagymértékben akartak és tudtak alkalmazkodni a változásokhoz, persze például a németországihoz képest jelentős késéssel.

A könyvbéli történetek második fő szála az arisztokrácia társadalmi integrációs szerepével foglalkozik, amely problematika értelmezésében a szerző hasznosítja a főként német kutatási eredményeket. A jóval korábbi hazai és külföldi torzító értelmezésekhez túllépve az arisztokrácia nem vagy nem csupán csökevényként jelenik meg a modernizációs értelmezésben, hanem aktív szereplőként. A modern és modernitás kifejezések egyfajta állandósult viszonyítási ponttá váltak a társadalomtudományos történetírásban is. Sokszor azonban anélkül, hogy a fogalmak kortársi, a konkrét történelmi szereplők gondolkodási horizontján és cselekvéseiben bemutatnánk a történeti elemeket. Vári András, szerintem hiányolhatóan, nem fejti ki a modernitás — akár ideáltipikus — jegyeit, azok inkább az egyes fejezetekben kibontakozó, problémacentrikus történeti tablókon érzékelhetők. Így például hangsúlyosan megjelenik az, hogy a magyar arisztokrácia 1848 előttre visszanyúlóan a modern társadalmi normák jelentős részét elfogadta, támogatta, mint például a jogegyenlőséget és az annak megfelelő politikai formációkat, bár azokban sokszor nem közvetlenül vett részt.

A szerző által harmadikként felvett történeti szál az agrárértelmisségi, gazdatiszti csoportok élethelyzetének kérdéseit, a piaci termeléssel és az arisztokráciával összekötött felemelkedésüket követi nyomon. Ők napi szinten igazgatták a nagybirtokokat. Bár 1848 táján a papok és a jogászok utáni harmadik legnagyobb értelmiségi csoportnak számítottak, professzionalizációjuk azonban jóval kisebb volt.

A szerző a különböző gazdaság- és társadalomtörténeti szálaknak kölcsönhatásos formáit és egyre több magyarázati lehetőségét keresi, elismerve, hogy ennek az egyik ára az, hogy — például a parasztok és urak közötti, vagy a nemzetiségi — konfliktusokat kénytelen volt hanyagolni. Utótörténeti perspektívából a társadalmi integrációs folyamatok a századfordulójú — részlegessé-

gük ellenére — összességében sikeresnek minősíthetők. Leginkább onnantól kezdve jeleníthetők meg azok a krízisreakciók, amelyeket az utókor szemlélője realitásvesztésnek, átideologizálásnak minősíthet. A szerző itt megemlíti, hogy ezek a jelenségek a néhány évtizede megfogalmazott német külön út — egyébként igazoltan vitatható — téziséhez is kapcsolhatók. A könyvben visszatérően találkozhatunk az itt is alkalmazott szövegalkotói technikával, aminek Vári András gyakorlott mestere, hogy érdekesítő, nyelvi virtuózitással változtatja a kortársi és kommentátori nézőpontokat.

A kutatási helyzetről szóló áttekintésből mindenekelőtt kiderül, hogy az egyesületi (a Magyar Gazdasági Egyesülettől az Országos Magyar Gazdasági Egyesületig) kiadványok jelentik az egyik legfontosabb forrásbázist, hiszen azóta már nem áll rendelkezésre az eredeti levéltári dokumentáció. Célzerű itt is kiemelni azokat az eszmetörténeti munkákat, amelyek az 1970-es évek óta foglalkoztak a neokonzervatívizmussal. Ezek elsősorban az antiliberalis álláspontok, azaz egy redukált történetkifejtést követve, különböző érdekeket mintegy visszavetítve igyekeztek megtalálni a megfelelő „előképeket”.

A szerző, szem előtt tartva német nyelvű olvasóinak jogos igényét, a nagyobb fejezetek elején a politikai és gazdasági keretfeltételek ismertetését nyújtja.

A könyv külön fejezetben foglalkozik azzal, hogy miként értelmezhető az agrárius kifejezés. Ennek kortársi forrásbázisaként az egyesületi dokumentáció elemzi, amely az ideológiai álláspontok mellett a kulturális manifesztáció konstruálását is lehetővé teszi. Mindamelllett a szerző igen kritikus a leegyszerűsített ideológiai kontinuitásra támaszkodó közelítésmódokkal és magyarázatokkal, amely utótörténeti torzítások napjainkban is megjelennek a szakirodalomban. Ezek cáfolatához, a differenciált vélemény kialakításához először is a személyhez kötött, életszerű kortársi kontextusok ábrázolása volt szükséges. Az egyes életrajzokból így többek között az is kiderül, hogy az agrárius ideológia és mozgalom elsődleges képviselői képzett, művelt emberek voltak.

Az agrárvilághoz kötődő szerveződések, véleményformálások, intézményesülések periodizációját illetően a szerző négy különböző időszakot sorol fel. Az elsőben, 1821-től 1847-ig szerinte az ideológia kevésbé játszott szerepet, sokkal fontosabb volt a gyakorlatias, mezőgazdasági egyesületi élet felvilágosító, képző jellege. A szerző tudatosan használja azokat a társadalomkutatási fogalmakat és kategóriákat, amelyek új értelmezési keretet adnak a már egyébként ismert reformkori nyilvánosság történeteinek, így például a lőnevelés és löversenyek társadalomalakító jelentőségének. A lőfuttatások érdekében szervezett egyesület informális társaságként, a gazdasági életet alapvetően hazafias vállalkozásként, előmozdítóként jelenik meg. A szerző ezt a változó elitzerepet összeveti az angol arisztokrácia életmódjával is, melynek során Norbert Elias elterjedt tézisével (miszerint a sport elterjedése és népszerűsége a szenvedélyek és azok által vezetett cselekvések fölötti kontrollként keletkezett volna) szemben azt állítja, hogy az nem általánosítható. Szerinte, a konkrét történeti életpályák elemzése alapján sokkal inkább arról van szó, hogy egyes arisztokraták éppen az ilyen szenvedélyek, vonzalmak szabadjára engedésével igyekeztek megőrizni a személyes kiválóságukat és előkelőségüket. Olvasóként mindehhez hozzátehetjük, hogy bármilyen színvonalasan nagyívű és izgalmas társadalomtudományi érvelés (lásd például Max Weber protestáns etikájának történetkutatói tesztelését) rendszerint megbicsaklik, viszonylagossá válik a konkrét történeti szituációkban, terekben folytatott elemzések során.

A gazdatisztek, személyi titkárok, urasági ügyvédek, ügyintézők — változó névvel, de közel azonos tartalmi funkcióval — az egyesületben megbízóik, uraik kliensekét válnak aktív taggá. A szerző részletezi társadalmi összetételüket, a professzionalizációs folyamatot, az egyesület és a Magyar Gazda című lap kapcsolatát, majd szétválását.

A gazdasági egyesület második korszaka 1849 és 1878 között volt, amelynek alperiódusai egyszerre tükrözik a politika- és gazdaságtörténeti határokat. Ekkor alakul ki — és nyúlik el 1878-ig — a sajátos agrárlobbi tevékenysége. Ebben az időszakban azonban az ügyintézők, gazdatisztek és a mágnások útjai elváltak. Az utóbbiak a költségeket a korábbiakhoz képest sokkal inkább szem előtt tartó kapitalista nagybirtokosokká váltak, akik a személyzet számát jelentősen csökkentették, aminek az is következménye lett, hogy a gazdatisztek kiléptek az egyesületből.

A forradalom és a szabadságharc utáni időszakot egy alkalmazkodási kényszerként, folyamatként ábrázolva minősíthető gyorsnak az, hogy már 1849 januárjában felállt az egyesület alternatív vezetése. Ezzel kapcsolatban is a szerző a konzervatívizmust sajátos ellenállási stratégia-ként értelmezi. Az idézett kortársak a forradalom utáni időszakot mint a polgárosodás redukált formáját látták, amelyben a vallásnak is hangsúlyos társadalomszerveződési jelentősége volt. A

szerző a politikának, a politizálásnak egy új, árnyalt értelmezését nyújtja, amely abból a kortársi tapasztalatból is kiindulhatott, hogy a konzervatívok kollektív módon nem, de egyéni módon, saját szerepvállalással befolyásolták a közügyeket. Lényegében ekkor ők jelentették azt a politikai erőt, amely legális módon felléphetett az ország autonómiája mellett. A könyv szerzője az egyesületi élet szervezőinek nyilvános megnyilatkozásait és levelezését, naplót az életrajzi szakszokkal párhuzamosan elemzi. A szövegértelmezések mellett az egyesület történetét vidéki jelenlétén keresztül, a taglétszám tükrében is bemutatja. Az érdekérvényesítő csoportként megjelenő egyesületi vezető arisztokraták szerepét és súlyát nyomon követhetjük a bankokban, vasúti és egyéb vállalkozásokban. Árnyalt megfogalmazásokat olvashatunk a „régii” és „új” üzlettársak szélesebb és korábbi köréről, amelyek a történeti jelenségek szervezesebb, létszerűbb bemutatását eredményezik.

A harmadik történelmi periódusban (1879–1894) elsősorban az agrárkrízis hatása érvényesült. Fiatal arisztokraták egyik csoportja a nyilvánosság előtt olyan tematikával jelent meg, amelynek többek között része volt a kapitalizmuskritika, a paraszti öröklési jog átalakítása, a kisparasztkok telepítési programja, a parasztság megmaradását biztosító bérletrendszer kialakítása, hitelszövetkezetek létesítése, az agrárérdekeket szem előtt tartó védővámpolitika. Mindennek bemutatása során a szerző elemzi a kormányzati politikát, majd pedig annak 1893 utáni töréspontjait. Az agrárkrízissel összefüggésben esik szó a tiszzaeszlári perről és következményeiről. A németországi összevetésből kiderül, hogy a legtöbb magyar agrárius a németekkel szemben távol tartotta magát a hecckampánytól. Ugyanakkor ez a magatartásmód a szerző szerint nem azt jelentette, hogy az antiszemizmusról érintetlenek maradtak volna. A kérdéskör ismert jelentősége és összetettsége miatt fontos lett volna, ha ezt a megállapítást lábjegyzettel és forráshellyel látja el. Annak ellenére hiányolom ezt, hogy a könyv egyéb részeiben található az olvasó adalékokat. A három mágnás (Apponyi Albert gróf, Károlyi Sándor gróf és Széchenyi Imre gróf) életrajzi ismertetése, szocializációjuk, az egyes életszakaszokhoz kötött tapasztalataik és döntéseik, kezdeményezéseik, vagy éppen bukásaik bemutatása igen plasztikusan tárják elénk a kortársi milióket. Ezek sorából külön is kiemelném a Széchenyi életrajzot, vagy éppen az utótörténeti, ideológiailag torzított múltkép példaként megemlített Károlyi Mihály emigrációjában keletkezett szövegének kritikáját. A gazdakörök, gazdakongresszusok, az OMGE utólagos (politikai) történetírói értelmezéseit ismertetve a szerző a tagsági összetétel alapján is képes cáfolni ideológiai kliséket. Az 1881 és 1886 közötti nyilvánosság előtt zajló vitákat agrárdiskurzusként bemutatva a magyar Apponyicsoport tevékenységét itt is összeveti a német konzervatív programmal. A középosztály és a paraszti öröklésjogi vita mellett kiemelt jelentőségű, részleteiben is kifejtett az 1885. évi budapesti nemzetközi mezőgazdasági kongresszus történeti ismertetése. Mivel ennek felvetései, állásfoglalásai látszólag érintetlenül hagyták a kormányzati politikát, kérdés, hogy mindennek miben volt „politikacsináló”, történelmi jelentősége?

A szerző külön fejezetben tárgyalja a szövetkezeti formák előtörténetét, az agráriusok és a kormányzati hitelszövetkezeti (még részletesebben a Pest megyei) kérdését, az agrárgazdasági strukturális változások és a hitelhiány, az eladósodás, az uzsora problémáját. Igen szemléletes a szereplők háttéregyezeteiről, gondolkodási horizontjáról részleteket feltáró levelezések elemző bemutatása, így például Károlyi Sándor Apponyihoz írt 1891. évi levele, vagy a fiatal Bethlen András gróf birtoklással, hitbizományokkal, bérletekkel, szövetkezeti rendszerrel kapcsolatos elképzelései. A szerző az agrársajtó és egyéb kortársi történeti források tükrében arra a megállapításra jut, hogy az 1890-es években vége lett a reálpolitikai korszaknak. Ennek egyik példaként a Katolikus Néppárt működését is megemlíti, amely utalás ugyanakkor a kérdéskör további kutatási feladatait is jelzi, hiszen ismét gyér vagy éppen hiányzó lábjegyzetekkel találkozhat az olvasó (186.).

Az agráriusok nyilvános szerepvállalásának negyedik periódusában (1895 és 1914) a különböző politikai és társadalmi csoportok feszültségei váltak igen meghatározóvá, amelyek sok tekintetben radikalizálták a viselkedésformákat. Az OMGE belső működése és konfliktusai, a kormányzati politika akciói, az 1897. évi rutén segélyezési program háttérének árnyalt elemzései, valamint például Károlyi Sándor 1898. évi, hosszan idézett, bár nem a nyilvánosságnak szánt levele és az ezekhez kapcsolódó kommentárok alkotják a befejező részek jelentős mondanivalóját. További összefoglaló fejtegetések szólnak a több korszakon át vizsgált társadalmi szerepváltozás módosulásairól (a tradíció és a nagybirtokosi pozíció meghatározó tényezőiről). A szerző megítélése szerint az arisztokrata lét központi dimenziója még 1849 után is a hatalmi, vezetési igény volt. Ugyanakkor kitér azokra a modern identitásképző tényezőkre is, amelyek mentén az egyes életpályákat egy tanulási folyamat résztvevőiként, tehát változó helyzetekben igyekszik bemutatni.

A gazdatisztek, agrárértelmiségiek professzionalizációját egy sajátos, az ideológia és a társadalmi szerep által erősen befolyásolt szimbiózisban értelmezi. Részn nyilvánosságról értekezik, amelybe a könyvben megjelenített történetek illeszkednek, azonban mindezt lényegében az arisztokrácia helyzetének változása alapvetően meghatározta. A szerző szerint az arisztokrácia vezetési igénye azért is speciális volt, mert személyesen kész volt ugyan felelősséget vállalni közhasznú célokért is. Tehát nem csupán „gazdasági osztályként” jelent meg, hanem a társadalmi rend érdekében is hajlandó volt fellépni. Konkrétan négy-hat mágnás tevékenységére tartja érvényesnek az ilyen jellegű szerepvállalást, akiket egyben a közvetlen pártpolitikától való távolságtartás is jellemezett. Ugyanennek a körnek a sokarcúsága abban is megmutatkozott, hogy munkaadóként másokhoz hasonlóan kíméletlenek voltak, követve az elterjedt paternalista mintát. Mindezek a vonások ösztönözhatték a szerzőt arra, hogy lényegében az agrárarisztokrácia részleges társadalmasodásáról beszéljen, illetve eldöntetlenül hagyja azt a kérdést, hogy a megnevezettek „modernek” vagy „tradicionálisak” voltak. Olvasóként ezzel egyetértek, már csak azért is, mert maga a kérdés egy eléggé elkoptatott és szerintem igazán nem adekvát problémafelvetést tartalmaz. Azt mindenestre el lehet mondani, hogy egy tipikus utótörténeti, mintegy folyamatvégi, erősen a „mindentudás” pozíciójából megfogalmazott mesterséges szembeállításról van szó. A kortársi értelmezések, önképek és akkori múlt- és jövőképek ennél jóval színesebbek voltak, amelyek mögött felsorakozó társadalmi csoportok súlyát történelmietlenség lenne negligálni. Véleményem szerint a szerző éppen a kortársi kontextusokat, a változó történeti szituációkat a korábbiaknál jóval markánsabban tekintetbe veszi úgy, hogy közben a sokféle történeti szálát kézben tartva érthető történelmi tablót fest. Tematikusság és időrendiség egymással harmonikusan jelenik meg.

A kezünkbe vett könyv, mondhatjuk, hogy természetesen, a tartalomjegyzéktől a személynévmutatóig alapvetően őrzi a gondos német kiadói munka jegyeit. Mindennek ellenére található apróságok, amelyek kiiktathatók lehetnek volna, mint például a Szécsen és Széchen név egyeségs írása (60, 61, 252, 272.), a településnév és kiadó nevének egybeírása (120.), vagy éppen az und kötőszó helyére and került (213.). A forrás- és irodalomjegyzék igen gazdag, de joggal hiányolható például az Agrárvilág Magyarországon 1848–2002 című kötet.

A Debreceni Egyetemen 2006-ban megvédett habilitációs írás német nyelvű változata az eredetileg közgazdász szerző — közismerten — széles körű tájékozódási képességéről és virtuozitásáról tanúskodik. Ahogy a szerző is kijelöli, a szöveg keletkezése a Domanovszky Sándor, Szabó István és követőinek historiográfiai előzményeire is visszavezethető, amelyek legfőbb jellemzője a tudatos felvállalt komplex közelítésmód és elemzés volt. Véleményem szerint a magyarországi történetkutatás, annak is társadalomtörténeti és érdekfűző irányzatának egyik ritka idegen nyelvű és színvonalas műve jelent meg. Szerzője kellő kritikával és mértékben összeveti az általa megfogalmazottakat más országok társadalmi, politikai jelenségeivel, amelyek egyben a további összehasonlító kutatást ösztönözhetik. A szerzőtől a korábbi hazai és külföldi tanulmányai, az általa szerkesztett könyvei után mindig vártuk az „igazi” önálló monográfiát, amit ebben a tekintetben is rendhagyó módon, először németül jelentetett meg. Joggal feltételezhetjük, hogy azt rövidesen követi az első magyar nyelvű könyve, amely látásmódjával és történeti elemzéseivel jelentősen alakíthatja múlt-képünket, társadalmi önismeretünket.

Ö. Kovács József

Veliky János

A VÁLTOZÁSOK KORA

Polgári szerepkörök és változáskonceptiók a reformkor második évtizedében
Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2009. 250 o.

Veliky János tanulmánykötete harminc esztendő írásaiból válogat, s e gyűjtemény — a kötet alcímével némileg ellentétben — a *teljes* (1830–1848 közötti) reformkor problémáit tárgyalja.

Az első fejezet a reformkor társadalmát mutatja be összefoglaló jelleggel, különös tekintettel az értelmiség helyzetére, s a helyzetéről kialakított gondolati reflexióira. A második fejezet előbb Széchenyi politikai pályakezdetét tárgyalja a *Hitel* megírásakor, majd egy rövid Kölcsey-tanulmányt olvashatunk a szatmári követ töprengéseiről az 1832–36-os országgyűlés idején, végül Eötvös 1843-ban készült memorándumainak politikai és személyi hátteréről közöl elemzést. A

harmadik fejezet alkotja a kötet gerincét: előbb az ellenzék polgári szerepköreinek és változáskonceptióinak alakulásáról olvashatunk az 1840-es évek közepén, majd Kossuth ipartámogató politikájának eszmei-politikai hátterét tárja fel a szerző. A negyedik fejezet két politikus reformkori életrajzi pályáját foglalja össze: Batthyány Kázmér grófét és Eötvös József báróét, mindkettőt a tudatos polgári értelmiségi szerepvállalás folyamataiba ágyazva. A kötetet a „polgári szerepkonceptiók és változáskonceptiók” címmel közreadott összefoglaló zárja, kitekintéssel 1848–49 folyamataira is.

A felvázolt szerkezeti-tematikai ismertetésből remélhetően érzékelhető, hogy a szerzőt nem tanulmányainak keletkezési rendje, de nem is a történeti kronológia vezette kötetének összeállításakor. Még az egyes tanulmányokon belül is — a lényegi szempontokat kiemelve, érveit sorakoztatva — meg-megbontja az időrendet. Mindegyik írás ugyanis az egész korszak helyzetét és döntéshelyezeteit kívánja átvilágítani, egy-egy ismert életrajzi szituáció (vagy egy egész életpálya) segítségével, és pedig egészen új szempontokat érvényesítve. Utóbbiakat a kötet címe is kijelöli: a *változások hora* az 1830–1848 közötti időszak, a szükségszerűen vele járó *változáskonceptiókkal* (s itt rendkívül fontos a szerző által használt többes szám), amelyeknek kialakítását a helyzet számbavétele mellett a saját szerepkör keresésének motívuma is befolyásolja. – A „polgári szerepkör” kifejezése olyannyira központi kategóriája e munkának, hogy a harmadik és negyedik fejezet címében is, illetve majd mindegyik alfejezetében szerepel.

„A társadalom polgárosodásának vonásai kezdetben látszólag szabálytalanul rendeződnek el, s csak egy idő után szerveződnek szociológiai csoporttá, addig sokszínű jelenségként, mondhatnánk, *szerepkörök* formájában szétterülnek a társadalom arculatán” – kezdi meg a „szerepkör” fogalmának körülhatárolását a szerző (13.), s bár e megfogalmazásban a „vonások” szerveződnek „szociológiai csoporttá”, s a fogalmi kifejtés végül metaforikus nyelvezetbe fordul, mégis érthető a szerző gondolatmenete: a polgárosodás nem egy központból (fővárosból, mintából, csoportból) terjed, hanem polgárosodni vágyó egyének, mintegy kis szigeteket alkotva a hagyományos társadalomban, maguknak, s ezáltal a társadalomnak is, új viselkedési, gazdálkodási és politikai mintákat teremtenek. „A magyar reformerek terveiket nem egy lépésben és nem azonos stratégia alapján alakították ki, polgári természetű elgondolásaikat, törekvéseiket különféle *szerepkörök* formájában jelenítették meg.” (19.) Nem kizárólag *politikai* szerepkörökről van itt szó (bár a szerző példa-elemzései kivétel nélkül politika- és eszméletörténeti jellegűek), hanem általában vett *értelmiségi* szerepkörökről: „a modern értelmiségi tevékenység *szerepkörök* formájában történő megjelenése a hazai polgárosodás egyik jelzőrendszerének is tekinthető.” (55.) A szerző jól átgondolt, alapvető kategorialis rendszerét azzal alapozza meg, hogy bár a kortársak a „szerepkör” fogalmát nem használták, mégis reflektáltak helyzetükre, szerepkör-keresésük és tudatos elhelyezkedésük a polgárosodás folyamatában saját gondolataikkal is jól dokumentálható. A társadalomnak szóló üzenetük, tehát politikai eszméik, reformterveik – illetve saját szerepkeresésük, megtalált szerepük kiegészítik és értelmezi egymást. Széchenyi hosszantartó egyéni és politikai kiütke-resése közismert. Veliky hangsúlyozza, hogy még a *Hitel* írója is, immár elszánt reformerként, mennyire gyötrődik saját benső ellentmondásai között. Széchenyinek az ellenzéki politizálást elutasító, elitárius elképzelései részint egyéni elszigetelődéséből fakadtak, részint — mint majd a kötet tovább tanulmányai jelzik — további elszigetelődéséhez vezettek. Széchenyi utilitarizmus és romantikus idealizmus között oszcilláló nézeteihez képest Kölcsey erkölcsfilozófiai, eszmeileg tiszta képlet – tárja fel a Kölcsey-tanulmány. Bár a szerző nem használja a kifejezést, Kölcseyt mint a *republikanizmus*, az antik eszmények alapján önzetlenül cselekvő hazafi szerepének megtalálóját mutatja be. A legérdekesebb példa szerep és reform összefüggéseire kétségkívül az Eötvös 1843-as memorandumairól szóló írás, amely nyilván nem véletlenül került az időrend megbontásával erre a helyre: a báró ekkori politikai orientációs zavara Veliky szerint szerepkeresésének problémáival függ össze.

A három például szolgáló (és a maga korában példaadó) személyiségről szóló írás után a kötet gerincét alkotó III. fejezet a *Törekvések korszerű polgári szerepkörök megformálására* címet kapta. Az eddigi szintetikus tárgyalást itt analitikus váltja fel: a Kossuth szerkesztette *Pesti Hírlap* megyei tudósítóinak eddig csak kevés figyelemre méltott beszámolóit elemzi. Ezek a tudósítások többnyire az 1843-as országgyűlést megelőző követutasítások és követválasztások helyi küzdelmeit ismertetik. A lap hasábjairól kibontakozó országos körkép már-már kaotikus, mindenestre elsomorító. Durva, véres választási küzdelmek, az adómentesség fenntartása melletti féktelen demagógia mutatkozott sokfelé az országban, s inkább értékes kivételnek számított a „vezérmegye”, Pest megye a maga következetes, tömegindulatoktól mentes reformirányzatai-

val. Kossuth, a szerkesztő mindezt a roppant anyagot szerkesztői jegyzeteinek kíséretével adta a sajtó alá – s közben maga is próbálta feldolgozni, elrendezni a történeteket saját politikai- és szerepkonceptiójában. A tudósítások szerzői a magyar liberalizmus második-harmadik vonalából kerültek ki, szomorú, kudarcos beszámolóikkal mintegy fellebbeztek a nyilvánossághoz, nemritkán magához Kossuthhoz. A szerkesztő pedig a rövid, a megyéken át az országgyűlési törvényalkotásig vezető út helyett lassan megtalálta azt a hosszabb, a társadalmi szerveződésekén át vezető, új csoportokat is bevonó átalakulási programot, amelynek középpontjában az iparfejlesztés, ipartámogatás állott. Kossuth új felismeréseit 1843 végétől fejtegetéseiben a nyilvánosság elé tárta, szervező munkájának súlypontját 1844 közepétől a társasági-egyleti működésre helyezte. Veliky Kossuthnak ezt a gazdasági, gazdasági ágak közötti, társadalmi és nem utolsó sorban közjogi (vámügyek!) koncepcionális rendszerét rekonstruálja, amelynek alapzata (jövőképe, várakozási horizontja) az új, még csak születőben lévő, integrálandó középosztályi társadalom. Kossuth ebbe az összefüggésrendszerbe illeszti be kellő óvatossággal a régóta tervezett megyei és városi reformot. Saját értelmiségi hivatásának pedig e polgárosodási folyamat kibontakozásának elősegítését, tudatosítását tekinti. Politikai ellenzékiességét – állapítja meg végül Veliky – erősíti, új tartalmakkal telíti a gazdasági problematika, a védvámok jelentőségének felismerése. Így kerül Kossuth – teoretikusként és gyakorlati politikusként – a „polgári szerepkörök” kialakítóinak kimagasló, 1848–49-ből visszaigazolhatóan sikeres politikusai közé. – A kötet Kossuthra vonatkozó új megállapításai maradandó historiográfiai jelentőségűek.

A befejező, IV. fejezet két életrajzi írása közül az első Batthyányi Kázmér életpályáját tekintti át. A cím (*Hogyan polgárosodott a magyar arisztokrácia?*) érezteti, hogy a gróf pályáját modellértékűnek tekinti, ugyanakkor e dolgozat nem elégti ki azokat az e cimből fakadó életrajzi várakozásokat, amelyek a gróf gazdálkodására, „polgári” egzisztenciájára vonatkoznak. Veliky itt is a politikai szerepköröket keresi-vizsgálja, ezeket tekinti meghatározóaknak. Bemutatja Batthyány Kázmér széleskörű politikai kapcsolatrendszerét, vállalt politikai feladatait, tisztségeit (kiemelve természetesen a *Védegylet* elnökségét). Igen érdekes, ahogyan ebbe a folyamatba Batthyányi magánéletét, a református egyházba történő áttéréssel egybekapcsolt házasságát (illetve jövődöbéljébe ugyancsak áttéréssel egybekapcsolt válását) beilleszti. A válás, illetve az áttérések és az újraraházasodás a korban még nehezen elfogadható társadalmi következményei politikai implikációkkal is jártak, és bizonyára erősítették a gróf ellenzéki kötődéseit. – Csak sajnálhatjuk, hogy Batthyány Kázmér 1849-es külügyminisztersége (fontos szerepvállalás!) és külpolitikai nézetei már nem kerülhettek e tanulmány keretei közé.

Az utolsó, Eötvössel foglalkozó tanulmány kifejezetten csak „Eötvös társadalmi szerepkörveivel” foglalkozik, ígérete szerint „a változó XIX. században” – valójában az 1849-ig terjedő időszakban. Érdekes és értékes megállapítása, hogy a gyakorlati politikában nehezen kiigazodó Eötvös politikai lépéseit elméleti ismereteihez, megfontolásaihoz igazította, s éppen ezért mutatkozott olykor következetlennek. Eötvös identitásának része volt magyar nemzeti kötődése éppúgy, mint a birodalom „polgárának” tudata, s talán e lojalítások között ingadozó lelkiülete is magyarázza, hogy hol lebecsülte, hol túlbecsülte (s ez esetben rombolónak tartotta) a nemzeti eszmét. Az Eötvössel kapcsolatos kérdések ebben az 1849-el lezáródó fejtegetésben eldöntetlenül, lezáratlanul maradnak – talán itt érzik leginkább, hogy a szerző önkorlátozása, az, hogy néhány historiográfiai utalást nem számítva, egyetlen írásában sem lép át a 19. század második felébe, nem mindenben elégti ki várakozásainkat.

Az összegező, záró fejezet 1848–49 irányába tekint előre, s megállapítja, hogy 1848-ra „a változás eszközrendszere... kialakult, különböző irányát és módját megvitatták... az átalakulás [programja, modellje – G. A.] társadalmi és politikai *szerepkörök* formájában összegződött is; épp ezeknek a szerepköröknek a feltárása visz közelebb magának a polgárosodás folyamatának megértéséhez” (247.). Veliky tehát — a német *Begriffsgeschichte* áramlatához kapcsolhatóan — a gazdasági meghatározók helyett döntő jelentőséget tulajdonít a régi fogalmak átértelmezésében, újak bevezetésében megnyilvánuló szellemi átalakulásnak. (Amelynek gyökerei — hangsúlyozzuk a magunk részéről — természetesen az 1830 előtti időkbe vezetnek vissza). A tanulmánykötetben a reformkor itt csak felvázolt fogalmi megközelítése jeles alakjainak eszmei és politikai világát, sőt magánéletét is új megvilágításba helyezi, s ekként az egész korszakra vonatkozóan értékes új elemekkel gazdagítja tudásunkat.

A különböző időben született tanulmányokat szigorú fogalmi rendszer fogja keretek közé. Folytonosan épített, következetes életmű darabjai kerültek most együvé. Az új és a régi fogalmi készlet összeillesztése (szerepkör, változáskoncepció – reform, liberalizmus) sikeres. Egyetlen ki-

vételt azonban említhetünk: a szerző használja a *modernizáció* (szerintünk a publicisztikából átszívargó) fogalmát, amelynek magyarzatával adós marad, illetve alkalmanként Bécsnek, a birodalmi vezetésnek is „modernizációs” elképzeléseket tulajdonít (89., 193.). Utóbbit pedig aligha sikerülne bizonyítani, az itt ismertetett könyv valamennyi adata is ellene szól. Bachék esetében már idézőjel nélkül beszélhetünk modernizációról, Metternichéknél ennek nyomát sem találjuk.

A kötet írásait fejezetvégi jegyzetek kísérik, amelyek a szakirodalom széles körét vonják be a dokumentációba. A hivatkozások gyakoriságában is, koncepcionális elődökként is kiemelkedik Varga János és Szabad György szakirodalmi munkássága. (Hiányoljuk viszont Miskolczy Ambrus és Pajkossy Gábor jeles tanulmányainak említését.) Sajnos a jegyzetek csak elvétve tartalmaznak lapszám-hivatkozást.

Gergely András

Joan Allen

JOSEPH COWEN AND POPULAR RADICALISM ON TYNESIDE 1829–1900

Merlin Press, Monmouth, Wales, 2007. 245 o.

JOSEPH COWEN ÉS A NÉPI RADIKALIZMUS A TYNE VÖLGYÉBEN

Az érdeklődő olvasó kis részt ismert, nagyrészt teljesen ismeretlen feldolgozást vehet a kezébe a 19. századi Nagy-Britannia politikátörténetéről. A címben jelzett Joseph Cowen liberális parlamenti képviselő volt két hosszú nemzedéken át, de nem egyszerűen liberális, hanem a Liberális Párton belül a radikális csoportosulásának volt egyik prominens tagja, vezetője, publicistája, és szervezője. Cowent ismétlődően az észak-kelet angliai Newcastle-ban választották meg újra és újra parlamenti képviselőnek. Newcastle pedig ismeretesen az iparosodó Észak-Anglia egyik fellegvára volt, egyúttal hagyományosan befolyásos egyetemi város. A könyv szerzője, Joan Allen hatalmas forrásanyag alapján remekül megírt és sok kérdésre reflektáló életrajzot, s egyúttal politikátörténeti munkát írt. Allen hatalmas forrásanyagra támaszkodott, nemcsak a publikált kiadványokat, országos napilapok cikkeit, hanem a helyi újságokat is feldolgozta, támaszkodott az országos archívumokra ugyanúgy, mint a helyi, sőt a családi levéltárak anyagaira is. A könyv érdekes oldalait és összefüggéseit úgy sikerült elemeznie, hogy Cowen kiterjedt levelezését is feldolgozta, így sikerült megvilágítania a Reform Liga tevékenységét, helyzetét a Liberális Párton belül. A könyv külön fejezetet szentel annak, hogy míg a Liberális Pártot a tehetős nagybirtokosok, a whigek „uralták”, a radikálisok már az ipari burzsoáziát tudhatták maguk mögött, és így lett Newcastle is a radikálisok egyik fellegvára. Allen igen nagy figyelmet fordít arra, hogy a radikálisok milyen kapcsolatokat találtak az ipari munkássághoz is. Ez a könyv egyik legérdekesebb, legtanulságosabb fejezete: jóllehet tudnivaló, hogy a munkások tekintélyes része hosszú ideig támogatta magát a Liberális Pártot is (s ez a párt fontos, a munkások érdekeit is szolgáló reformokat hozott) a nagy összefüggéseken belül, éppen ezért külön figyelmet érdemel, hogy a radikálisok milyen sajátos szint játszottak a munkáskapcsolatok megteremtésében és kiépítésében.

Allen könyvének bevezetőjében történetileg tisztázza, hogy a radikálisok a Liberális Párton belül csak gyenge, de erjesztő kisebbséget alkottak, és így Cowen maga sem tartozott a Liberális Párt „nagy öregjének”, Gladstone-nak köréhez és a párt nagy vezetőihez. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy Cowen szintén nagybirtokot örökölt, amelyet ő maga még tovább gyarapított, ámde ez nem bénította meg sem a tekintetben, hogy radikális legyen, sem abban, hogy ő maga is sokféle munkáskapcsolatot létesítsen. Nagy levelezést hagyott maga után, amelyet lánya, Jane Cowen rendszerezett és szelektált. Ez a levelezés világít rá arra is, hogy Cowen miként lett köztársasági. Sajnálatos módon ő semmisítette meg a levelezésnek azon részét, amely a köztársasági szervezkedésre vonatkozott, és amely bővebben bizonyította volna azt, hogy Cowen maga is miként kapcsolódott be abba az összeesküvésbe, amelynek célja III. Napóleon meggyilkolása volt. A levelezés nyomán megismerhetjük, hogy a radikálisoknak milyenek voltak nemzetközi kapcsolataik és ők maguk miként ítélték meg a nemzetközi helyzetet.

Ami a Reform Ligát illeti, ez a levelezés is meggyőzően bizonyítja, hogy a Liga milyen szerepet játszott az 1830-as évek elején a híres Reform Törvény (Reform Act) kivívásában. A levelezés ismét sokféle adattal bizonyítja, hogy Cowen milyen szerepet játszott az Alkohollelessen Sző-

vetség tevékenységében, illetőleg hogy milyen szerepe volt az északkelet-angliai szövetkezeti mozgalom támogatásában – anyagilag is.

Cowen levelezőtársai között olyan nevek tűnnek fel, mint az ezekben az évtizedekben legbefolyásosabb John Bright, a közgazdasági irodalomban is jegyzett Jacob Halyoke, és a munkásmozgalom történetéből jól ismert vezető chartista Julian Harney, aki annak idején a híres Northern Star szerkesztője, Marx és Engels levelezőtársa volt. (V. ö.: *H. Haraszti Éva – Jemnitz János*: Karcolatok J. Harney portréjához – levelezése alapján, Történelmi Szemle 1972. év 1–2. szám.)

Cowen nemzetközi kapcsolatainál megjegyzendő, hogy levelezőpartnerei között olyan emberek nevei tűnnek fel, mint Mazzini, Garibaldi és Pjotr Kropotkin. Levelezőtársai között a brit modern munkásmozgalom egyik legnagyobb szerepet játszó pionírja, Henry M. Hyndman is.

Allen forrásanyagának fontos részét képezik Cowen parlamenti felszólalásai. Tulajdonképpen parlamenti tevékenységének kiegészítő részét képezik hogy Cowen mind a Newcastle Chronicle mind a liberálisok fontos szócsövét képező Daily Chronicle hasábjain rendszeresen jelentkezett „londoni beszámolóival”.

A könyv és Cowen életének érdekes részét képezik azok a sorok, amelyek arról szólnak, hogy a radikálisok milyen szerepet játszottak a nevezetes 1871. évi brit vasipari sztrájk idején. Allen hangsúlyozza, hogy noha a történeti irodalom természetesen több ízben is foglalkozott a radikálisok tevékenységével, mégis jókora nagy fehér foltok maradtak fenn a tekintetben, hogy a radikálisoknak helyi, illetve regionális téren milyen volt a hatásuk, milyenek voltak a gyökereik.

Az 1850-es években a Liberális Párt még nagyon szerves, egymáshoz lazán kapcsolódó helyi szervezetekre támaszkodott és így mindezeknek a szervezeteknek, s még inkább e szervezetek vezetőinek sokszor igen eltérő véleményét a párt csúcsetetőinek gondosan számításba kellett venniük. Ilyen összefüggésben is tanúságos és fontos a Cowen-család története (és levelezése), hiszen ez a család két hosszú nemzedéken át irányította Északkelet-Anglia és kiváltképpen Newcastle liberálisainak és radikálisainak életét.

Allen könyvének első önálló nagyobb fejezetének a következő címet adta: a Tyne vidéki radikális tradíció 1775–1832. Joseph Cowen ultra-radikalizmusának egyik forrása és oka személyes intellektuális tudása és nagy erudíciója. Kiváló politikai taktikus volt, sőt egyúttal karizmatikus vezér is, akinek nagy szerepe volt abban, hogy a politikai küzdelmekben, választási harcokban Newcastle egyik legerősebb fellegvára lett a brit radikalizmusnak. Noha Joseph Cowen szervezője és elindítója is volt ennek a radikalizmusnak, ugyanakkor örökölte is a sokkal régebbi radikális tendenciákat. A radikalizmus Északkelet-Angliában nem a 19. században keletkezett, ennek gyökerei visszanyúlnak a 18. századba sőt a még régebbi időkbe.

Joseph Cowen politikai neveletésében is személyileg örökölt valamit, mind a radikalizmusból általában, mind pedig a helyi, városi politikai gondolkodásmódból. Apja, aki Newcastle és Tyne vidéki nagybirtokos volt, személyében is kétféle szellemi hagyományt egyesített, a radikalizmust és a brit sovínizmust. Ez az Északkeleti vidék arról volt nevezetes, hogy két évszázad történetében tudta egyesíteni a szénbányászatot, ill. a textilipart, mindkettő az ország gazdasági bázisát képezte a 19. század végéig. Ez persze csak fenntartással igaz, a 19. század folyamán több gazdasági válság, ill. visszaesés okozott gondokat mind a „felsőknek”, mind pedig a foglalkoztatott munkásoknak. A visszaeséseket azután alkalmasint heves sztrájkok és összeütközések is kísérték. Észak-keleten a munkások szervezkedése és törekvése a kollektív szerződések megkötésére visszanyúlik a 17. századig és ezek képezték a modern szakszervezeti mozgalom gyökereit. Különösen erősek voltak Durham grófságban a szénbányászok által elért eredmények, amelynek során a 18. század közepére itt a kollektív szerződések jogi, bírósági elfogadatasát is biztosították. Allen ezúttal hangsúlyozza, hogy a modern brit historiográfia jó okkal mutat rá, hogy ezek az északkelet-angliai sikerek teljességgel függetlenek Londontól, ill. a londoni radikalizmustól. Egyesek úgy ítélik, hogy ennek a korai szervezkedésnek nem volt semmiféle politikai színezete.

A 19. század elején a bányatulajdonosok és a bányászok helyzete még nem sokban tért el Anglia más részeinek és rétegeinek helyzetétől, néhány nemzedékkel később azonban helyzetük megváltozott, megtollasodtak. Joseph Cowen nagyapja, John Cowen még kovácsként kezdte élet-pályáját, majd hamarosan saját kovácsműhelyt nyitott. Még később sokféle üzleti tevékenységbe (részben sörgyártásba) vágott bele, meggazdagodott és így tudta eltartani egyre népesebb családját. Joseph Cowen apja kezdetben lánckészítő kovács volt, később belépett apja vállalataiba és ő lett Newcastle egyik liberális képviselője a parlamentben. Huga egy jelentős téglagyárhoz ment férjhez és ez alapozta meg, hogy az apa már tehetőes pénzember lett Newcastle környékén. Az apa már külföldre is szállított speciális téglát és szenet, szénbányát és földterületeket vásárolt. Az

észak-angliai ipari vállalkozók élen jártak a tekintetben, hogy támogassák a tiltakozást a hírhedt 1819. évi peterloo-i vérengzés ellen, amikor London mellett Wellington herceg a munkások közé lövetett. (Mint Allen rámutat, a dolog érdekessége, hogy ezek az új tőkés gyáriparosok és bányatulajdonosok — legalábbis egy részük — valamikor még ipari munkásokként kezdték meg életpályájukat.)

1832-ben Newcastle-ban nagy tüntetéseket tartottak a híres Reform Act keresztülvételének érdekében. 1837-ben amikor a chartista mozgalom új hulláma megerősödött, akkor Newcastle ennek ismét egyik fellegrája lett. Az idősebb Joseph Cowen-nek az 1854-es évek végén már saját lapja volt, a Northern Tribune, amelyben elismerő és támogató cikkeket közöltek az észak-kelet-angliai chartista mozgalomról. Így például e lapban megemlékező cikket közöltek arról, hogy a chartista mozgalom nagy fellendülésének évében, 1837-ben Cowen birtokain miként látták vendégül szinte valamennyi chartista vezetőt. A Cowen-család winletoni faluja a későbbi történetírások szerint is különösen nagy támogatást adott a chartista mozgalomnak és azon belül is az ún. „erő” áramlatnak, vagyis annak, amelynek tagjai erőszakot is készek voltak alkalmazni jogaik elérésére. A winletoni munkások csoportja külön kiadványt is megjelentetett, amely Anglia más „munkás-testvéreihez” szólt, ami Allen szerint is arról tanúskodik, hogy e kis régióban milyen erős volt a chartista-radikális mozgalom.

Amikor Joseph Cowen „e könyv hőse” 1829-ben megszületett, a Cowen-család már eléggé meggazdagodott ahhoz, hogy a város egy jobban szituált középosztályúak által lakott negyedébe költözzön. A családnak a város külterületén is volt egy háza, közvetlenül mellettük volt a téglagyár, a munkások kis házai szintén körbevették a őket, és ami ekkoriban nem volt ritkaság, a szeparáció még messze nem volt teljes munkások és munkáltatók között, így a gyermek Joseph Cowen még maga is részt vett a friss agyag előkészítésében, közvetlen tapasztalatokat szerezhetett a munkások életéről, ami azután a későbbiekben jól megalapozta a munkásokkal kapcsolatos politikáját, világnézetét. Természetesen még túl fiatal volt ahhoz, hogy ő maga is részt vehessen a chartista mozgalomban, de az bizonyos, hogy gyermekfejjel is valami ráragadt e kor érzéseiből és abból, ahogyan a munkások gondolkodtak.

Így egészen bizonyos, hogy az 1844. évi nagy bányász sztrájk reá is nagy hatást gyakorolt, mert az heves összecsapásokkal járt, sztrájkötörökkel toboroztak és sztrájkoló munkáscsaládokat lakoltattak ki. Így ez a sztrájk nem pusztán jobb bérekért folyt, hanem egyúttal a szakszervezeti jogok elismertetéséért is.

Az ifjú Joseph Cowen ekkor otthon, családi körben, a szüleitől kapta az elsődleges politikai felvilágosítást, amelyet kiegészített az, hogy a házhoz rendszeresen érkeztek környékbeli radikálisok, így az ifjú Cowennek ezek voltak a politikai tanulóévei. Megjegyzendő, hogy anyja szintén a korai női egyenjogúságért vívott mozgalom aktív militánsa volt, részt vett felvonulásokon, ő maga is szervezett hasonló célokért küzdő női kört maga körül. Szülei jelentős szerepet játszottak Észak-keleten az 1832-es híres Reform Act-ért vívott küzdelemben és ennek során személyes kapcsolatba kerültek a reformmozgalom számos londoni vezetőjével.

Később az ifjabb Joseph Cowen jól tudta kamatoztatni a fenti kapcsolatokat a reformerek idősebb nemzedékével, akkor amikor az 1850-es években már ő vonta be őket az általa létesített „Külpolitikai Bizottságba”. Az idősebb Cowen bonyolult kapcsolatba került a liberálisokkal, mert jöellehet bekapcsolódott az 1830-as években a Gabonaellenes Liga (Anti-Corn Law League) tevékenységébe, ugyanakkor azonban már e kereteken túlment a Szegénység és szegények védelmében (Poor Law Reform) lépett fel. Allen megjegyzi, eldöntendő, hogy mennyiben készítették erre egyszerűen gyáriparos szempontok, avagy ezeken túlmenően politikai célkitűzések. Az idősebb Cowen 1845-ben lett parlamenti képviselő s ő ugyanekkor kemény kijelentést tett arról, hogy a munkásoknak „elidegeníthetetlen joga van arra, hogy földet szerezhessenek ott ahol születtek”. (Ez ismeretesen ugyancsak híres chartista követelés volt.) Az idősebb Joseph Cowen 1873-ban halt meg.

Amikor az ifjabb Joseph Cowen visszaemlékezett apjára és korára, nem nagyon szeretett hosszabban szólni szüleinek „whig” kapcsolatairól, minthogy ez némileg már zavarta saját radikális pályafutását. Mindezt annak ellenére, hogy apjának szabad szellemű és munkásbarát tevékenysége beilleszkeszhető a radikális örökségbe. (Így az idősebb Cowen munkáltatóként különféle kedvezményeket adott munkásainak, olcsó tüzelőt, olcsóbb házakat, főként a magukra maradt özvegyeknek, és amikor nem volt munka, akkor munkásainak másfajta foglalkoztatásokat, hogy valamit kereshessenek. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy az idősebb Cowen paternalizmusa mellett Newcastle városi tanácsában számos jótékonyági bizottság munkájában vett részt.

Amikor Gladstone az idősebb Cowent grófi címmel ruházta fel 1871-ben és egyúttal a Felső Házba jelöltette, akkor elismerően szólt egész élete munkájáról és persze arról, amit a Liberális Párt az északkelet-angliai régióban tett. Az ifjú Cowen ugyanebből az alkalomból szintén tisztelettel szólott apja meggyőződéséről és lelkesedéséről – hozzátéve, hogy ebben ő is osztozik. Az ifjú Joseph Cowen ugyanolyan eltökélt és szigorú volt üzletvitelében és abban, hogy vállalatai sikerek legyenek, de ezt felfogásában is kiegészítette humanizmussal és radikális szemlélettel. Miként a fiatal Cowen apja példáján mindig hangsúlyozta is, hogy a személyi gazdagság egyúttal nagy személyi, politikai szabadságot biztosít, és ez volt a magyarázata már annak is, hogy apja miért játszhatott oly nagy szerepet Newcastle és az északkeleti régió liberálisainak és radikálisainak életében. Miként apja, ő is elfoglalt politikai pozíciókat, ez nem is állt távol tőle, ámde ha valami elveivel ütközött, akkor kész volt visszavonulni. Így kettős talapatzon állhatott, a helyi, regionális radikális közösség támogatásán, ill. a családi hagyományok szerinti etikus szemléleten. Mindezt kiegészítette az új politikai irodalom, amelyet jól ismert és ami persze visszahatótt gondolkodására. Cowen ifjúkorában az Edinburgh-i Egyetemen tanult, többek között művészettörténeti tárgyakat is. Amikor Cowen megkezdte egyetemi tanulmányait 1845-ben, a városban éppen túlfűtött vallási és politikai viták folytak. Cowen itt részben tutora hatására kötelezte el magát egy életre az antialkoholizmus mellett. Ez a tutor, dr. John Richie, egyébként nagy szerepet játszott a skóciai chartista mozgalomban, presbiteriánus templomában hatásos beszédekben élesen ostromozta a rabszolgaságot. Az abolícionista mozgalomnak — amely ekkor kezdett kibontakozni — ekkor Edinburgh lett az egyik szellemi központja. Cowen itt hallgathatta a brit radikálisok nagyjait és így ekkor vált ő maga is lelkes hívévé nemcsak annak, hogy az USA-ban szüntessék be a rabszolgaságot, hanem annak is, hogy ezt tegyék a világban mindenütt. Az 1860-as években jelentős anyagi támogatást adott a mozgalomnak, és a megfelelő lapoknak. Noha Joseph Cowen nem törekedett egyetemi karrierre, az egyetem különféle vitaklubjainak és szociális kiadásainak fedezéséhez ugyancsak hozzájárult. Cowen kapcsolatba került Mazzinival és fellépett az ellen, hogy a brit Belügyminisztérium cenzúrázza Mazzini levelezését és írásainak kiadását. Cowen leveleiből kiderül, hogy ő teljes szívvel támogatta az olasz Risorgimento ügyét. Cowent Mazzini egy sor más európai forradalmárral is összehozta. 1847-től az ifjú Cowen lelkes ultra-radikalizmus bizonyos aggodalmakat váltott ki szüleinél. Így a rabszolgaság mellett elítélte az örökletes lordok hazai rendszerét, sőt az örökletességből származó nagybirtokok hitbizományos rendszerét, ugyanúgy, mint az „állami” egyházak rendszerét is. Nyilvánosan kijelentette, hogy a chartisták követeléseivel ért egyet, beleértve még a szociális reformokat is. Cowen bonyolult és sokféle elágazó életútjának több évtized történetét behálózó tevékenységét és ennek szövevényét sajnos terjedelmi okok miatt nem tudom hasonló részletességgel nyomon követni. Az eddigiekből azonban úgy vélem, eléggé meggyőző benyomást tudtam kelteni arról, hogy az érdeklődő olvasó kitűnően megírt könyvet vehet kézhez és sok szempontból új ismereteket kaphat a nagy-britanniai Liberális Párt, ill. a brit radikalizmus történetéről.

Jemnitz János

DIE PROTOKOLLE DES ÖSTERREICHISCHEN MINISTERRATES 1848–1867

Abteilung IV: Das Ministerium Rechberg. Bd. 1. Bearbeitet und eingeleitet von Stefan Malfèr. Öbv&hpt, Wien, 2003. 559 o.

DIE PROTOKOLLE DES ÖSTERREICHISCHEN MINISTERRATES 1848–1867.

Abteilung IV: Das Ministerium Rechberg. Bd. 2. Bearbeitet und eingeleitet von Stefan Malfèr. Öbv, Wien, 2007. 525 o.

OSZTRÁK MINISZTERTANÁCSI JEGYZŐKÖNYVEK 1848–1867.

IV/1–2. KÖTET

Az 1849–1867 közötti időszak bécsi minisztertanácsi jegyzőkönyveit kiadó nagyszabású sorozat két most tárgyalásra kerülő darabja politikai irányváltásokban, sőt fordulatokban gazdag másfél esztendő, az 1859 májusa és 1860. október vége (1. köt.: 1859. máj. 19.–1860. márc. 2–3.; 2. köt.: 1860. márc. 6.–1860. okt. 16.) közötti időszakot fogja át. Ahogy azt az első kötet bevezetőjében Stefan Malfèr, a kötetek közreadója megállapítja, az 1859-es esztendő sokáig 1866 mögé szo-

rult a történeti kutatásokban, pedig ha nem külpolitikai szempontból elemezzük az Osztrák Császárság történetét, 1859 egyértelműen kulcsfontosságú esztendőnek bizonyul a birodalom 1848 utáni történetében. A vesztes háború a Szárd-Piemonti Királyság és Franciaország ellenében s a birodalmi vezetésre s a korábbi években is nyomasztó súllyal nehezedő, de immáron csaknem kezelhetlenné váló pénzügyi-államháztartási nehézségek együttesen óvatos politikai útkeresést indítottak el. A fenyegető államcsőd lehetősége, a hitelfelvételi nehézségek és a birodalom minden pontján érezhetően egyre erősödő politikai elégedetlenség nyomása alatt megindult a távolítható politikai változásokra akkor még nem is sokan gondoltak a birodalom politikai elitjén belül. A politikai súlyát tekintve újra megerősödő miniszteri konferencia új vezetője, az immáron ismét helyreállított miniszterelnöki poszt betöltője, Johann Bernhard Rechberg und Rothenlöwen gróf által kidolgozott kormányprogram már jelezte ezt 1859 augusztusában. Az ezt követő, hónapokig tartó bizonytalan tapogatózások után tavasszal sor került a birodalmi tanács átalakítására, Magyarországon a kerületek megszüntetésére, azaz az ország közigazgatási egységének helyreállítására, hogy néhány hónap múlva a magyar konzervatívok felé nyisson az uralkodó az októberi diploma kiadásával, amit azonban már néhány hónapon belül újabb irányváltás követett a februári pápens kibocsátásával.

Születtek már természetesen alapos összefoglalások erről az időszakról, mindenekelőtt az ausztriai történetírásban. Az államjogi viták részletes elemzését adta Josef Redlich az osztrák állam- és birodalomszerveződéseről írt munkájában (*Das österreichische Staats- und Reichsproblem*), s részletesen bemutatta Harm-Heinrich Brandt is a pénzügyekről folytatott eszmecserék nagypolitikai hátterét e periódusban (*Der österreichische Neoabsolutismus. Staatsfinanzen und Politik, 1848-1860*). Sőt Redlich egyes dokumentumokat is közölt, például az októberi diploma kibocsátását közvetlenül megelőző, 1860. október 16-i miniszteri konferencia ülés jegyzőkönyvét. Magyarországon mindenekelőtt Berzeviczy Albert ismertette a tárgyalt időszak legfontosabb eseményeit és politikai konfliktusait: az ún. „megerősített birodalmi tanács” vitáit és a diplomát előkészítő tárgyalásokat (*Az abszolutizmus kora Magyarországon*). Szabad György is tárgyalta mindent előzményként a magyar alkotmányosság helyreállításának időszakát tárgyaló művében (*Forradalom és kiegyezés választóján*). Ugyancsak értékelte Hanák Péter — ha más hangsúlyokkal is — a Kiegyezés megszületését felvázoló munkájában (1867 – európai térben és időben). Mindamellett a magyar történetírás kisebb figyelmet szentelt eddig ennek a másfél évnek, ami feltehetőleg annak köszönhető, hogy ezeknek a hónapoknak a története elsősorban a magyar konzervatívok előtérbe kerülésével fonódott össze, s mindmáig adós történetírásunk e csoport 1849 utáni politikai tevékenységének részletes feldolgozásával és elemzésével.

Az alapos feldolgozások ellenére a most kiadásra került minisztertanácsi jegyzőkönyvek érezhető lökést adhatnak a további kutatások számára Ausztriában éppúgy, mint Magyarországon. Egyrészt a miniszteri konferencia üléseinek teljességét tárják elénk, s ahogy Malfer rámutat, ennek a testületnek s azzal együtt természetesen tanácskozásainak is megnőtt a súlya a korábbiakhoz képest a döntéshozatali mechanizmusban. Ráadásul olyan, nyomtatásban még meg nem jelent forrásokkal egészítette ki a jegyzőkönyveket kiadójuk, amelyek segítenek felvázolni a meghozott döntések születésének folyamatát. Az első kötetben sor kerül a Rechberg-kormány megalakulását előkészítő 1859. július 28.–augusztus 21. között folyó konferenciák jegyzőkönyvének, magának a kormányprogramnak, valamint Joseph Alexander Hübner báró rendőrminiszter 1859. október 19-i memorandumának a közlésére, mely utóbbi már a magyar konzervatívok programja felé való nyitást készítette elő, pillanatnyi sikertelensége ellenére. A második kötet pedig az Agenor Gołuchowski belügyminiszter által a tartományok és a birodalom intézményrendszerének módosítására készített s a miniszteri konferencia által 1860. október 2-án megtárgyalott programmal, majd az abban foglaltakat nagy mértékben átíró, az októberi diploma előkészítésében fontos szerepet játszott, ún. schönbrunni tanácskozás (1860. augusztus 25–26.) jegyzőkönyveivel ismereti meg az olvasót.

Másrészt megmutatják ezek a kötetek az adott periódusban a birodalom vezetését foglalkoztató államjogi kérdések tágabb politikai kontextusát, azt, hogy milyen más politikai kérdések közegébe ágyazódtak be az ekkor folytatott viták: az államadóssági kérdés, az itáliai viszonyok és azok belpolitikai hatásai, a hivatali és oktatási nyelvhasználat, a zsidóság állampolgári jogait korlátozó rendelkezések részbeni feloldása, a Protestáns Pápens keltette hullámverés, a hivatali és oktatási nyelvhasználat problémái, a bécsi városfejlesztés kérdései mind-mind a tárgyalt hónapok

politika- és társadalomtörténetének szerves részét alkotják, melyekről a „nagypolitikai” kérdések árnyékában sem szabad elfeledkezni.

Az eddigieknél árnyaltabb képet alkothatunk továbbá a birodalom vezető testületeiben egymással szembenálló politikai csoportok elképzeléseiről, politikai eszményeikről, céljaikról, dilemmáikról. A magyar történetírás leginkább csak a birodalmi centralizmus és a föderatív átszervezés két nagy táborának elkülönítésére koncentrált, az ausztriai történetírás viszont inkább három csoport kötélhúzását hangsúlyozza, elkülönítve már ekkor a centralizmus táborán belül a bürokratikus, autokrata, neoabszolutista konzervativizmus és a polgári liberális alkotmányos erőket – ezeket állítja elének Malfèr is rövid, de rendkívül informatív bevezetőiben. A kötetek nagyon érzékelten bemutatják a birodalmi döntéshozó mechanizmust: ahogy a három irányzat érvei és ellenérvei a politikai szituáció lépéskényszerében a császár világnézetének és politikai szimpátiáinak szűrőin át a különböző időpontokban különböző, de mégis minden esetben kompromisszumos jellegű megoldásokat generálnak. Malfèr minden államjogi megoldási kísérlet esetében gondosan elemzi annak születési körülményeit, a létrejöttében szerepet játszó politikai erőket, kiegyensúlyozott értékelést adva. Külön hangsúlyozza az októberi diploma kompromisszumos jellegét, azaz hogy nem tekinthető az egyetlen csoport fenntartások nélküli sikerének – a magyar konzervatívokénak sem. Ennek fényében aztán nem tűnik oly nagyoknak a fordulat a februári pátenz kibocsátásakor sem, hiszen „csak” a kompromisszumon belül tolódtott át a császár intencióiban a hangsúly az osztrák–német liberálisok alkotmányos birodalmi centralizációt propagáló célkitűzéseire.

Alkalmat nyújtanak számunkra ezen felül még ezek a kötetek arra is, hogy nézőpontunkat, amelyet hagyományosan a birodalmi centrum–magyar politikai szintér kettőssége határoz meg, kitágítsuk, bepillantást nyerve a birodalom más országainak, tartományainak viszonyaiba. A legközvetlenebb példa lehet erre a hivatali és oktatási nyelvhasználatról folytatott intenzív vita, amely segíthet körvonalazni számunkra, hogy a megelőző évek magyarországi gyakorlata, illetve az e téren ebben az időszakban bekövetkező változások mennyire illeszkedtek a birodalom egészére vonatkozóan kialakított elvekbe, avagy mennyire volt hajlandó a birodalom vezetése figyelembe venni az egyes birodalomrészek eltérő nemzeti-politikai viszonyait. Ez a többi tartományra, országra is kitekintő tágabb szemlélet lehetővé teheti számunkra, hogy pontosabban felvázoljuk a birodalmi vezetés magyar-politikájának motívumait is, hiszen a Magyarország államjogi és politikai helyzetének stabilizálására született tervek a birodalom egésze – legalábbis vélt – érdekeinek szem előtt tartásának igényével körvonalazták megalkotóik a birodalom vezető köreiben.

A most megjelent jegyzőkönyv kötetek — elsősorban persze a második — gazdag forrásanyagot nyújtanak a magyar konzervatívok majdani történetéhez. Lehetőség adódik fellépésük együttes árnyaltabb elemzésére és értékelésére éppúgy, mint egyes személyiségeik, mindenekelőtt Szécsen Antal gróf, Apponyi György gróf és Mailáth György szerepének felvázolására. Láthatólag jól összehangolt, előre végiggondolt volt fellépésük egy-egy tanácskozási alkalmával, mégis abban, hogy melyikük mit hangsúlyoz, egyéni arcélük is fel-felvillan. Még egy markáns figura tűnik elő a heves vitákat megörökítő jegyzőkönyvi sorok mögül a birodalmi vezetés csúcán: Nádasdy Ferenc gróf igazságügy-miniszter. 1857-től a birodalmi centralizáció szilárd támogatója volt, 1859–1860-ban hol az abszolút kormányzati rend és centralizált birodalmi eszmény védelmezőjeként, hol pedig a kormányzati reformok elkerülhetetlenségét elismerő, éles szemű, racionális megfigyelőként áll elének. A Schmerling-provizórium idején aztán erdélyi kancellárként képviseli a magyar „centrifugális” tendenciák ellenében a birodalmi egység gondolatát. 1864–1865 táján viszont egyes kortársak azt gyanították, a kiegyezéshez vezető út kezdeténél neki is lehetett stimuláló szerepe az uralkodó tanácsadói körében. A magyar konzervatív csoport tagjai mellett az ő életpályájának feloldozása és elemzése is még a jövő feladatai közé tartozik, s a most publikált források is jelzik, nem lehet sematizálva értékelni szerepét.

A tömör, mégis adat-gazdag bevezetők jól eligazítják és orientálják az olvasót a jegyzőkönyvi szövegek labirintusában, a jegyzetek további források és információk felé nyitva utakat. A sorozatot jellemző sokoldalú mellékletek (mutatók, irodalomjegyzék, a minisztertanácsi ülésen résztvevők névsora, régies kifejezések és rövidítések jegyzéke) segítik ezúttal is az olvasók dolgát. A kötetek magyar szempontú lektorálását Ress Imre végezte.

Szívós Erika

A MAGYAR KÉPZŐMŰVÉSZET TÁRSADALOMTÖRTÉNETE 1867–1918

U.M.K. Budapest, 2009. 271 o.

A képzőművészettel foglalkozó munkák tárgya — szokás szerint — maga a mű, annak helye az alkotó pályáján s a különböző stílusirányzatok között, a művész sajátos szemlélete, alkotó módszere stb. Szívós Erikát egészen más szempontból érdekli a képzőművészet. Azokat a kérdéseket teszi fel, amelyeket a társadalomtörténezs bármely csoporttal, réteggel, annak tagjaival kapcsolatban feltesz. Vagyis: ki a festő, ki a szobrász, milyen társadalmi közegekből jön, milyen a tanultsága, milyen anyagi körülmények között él, mi a helye a társadalomban: ő hová törekszik s őt hogyan fogadja el/be a társadalom, milyenek az életviszonyai, milyen pályára lépnek gyermekei és hasonlóak.

A szerző rendkívül gazdag, egészen új tényeket, adatokat, összefüggéseket feltáró és összefoglaló könyvében ad feleletet és távolról sem csupán a képzőművészet története szempontjából gazdagítja ismereteinket. Sajátos megvilágításából feltűnik a polgáriasság-polgárosodás színvonalra, amit az is mutat, mennyiben tartott igényt a képzőművészetekre és alkotásaikra, mennyiben fogadta be alkotóit, mennyiben segítette — állami és egyéb szinten —, hogy a dualista korszak képzőművészete az európai művészet szerves része legyen nemcsak szakmai-művészeti, de személyes kapcsolatok révén is.

Az 1867 után kiépülő polgári viszonyok magukkal hozzák értelmiségi, tudományos, művészeti foglalkozások professzionizálódását. Ennek során elválik egymástól az amatőr, a kedvtelésből űzött festészet, szobrászat a hivatásszerű tevékenységtől. A hivatásos, azaz megélhetését művészeti tevékenységéből biztosító művész — ha úgy tetszik — a dualista kor teremtménye.

A három részre tagolt kötet fő és alfejezetei világos szerkezetben, a kiadott és egyéb források bőséges felhasználásával, rendkívül gazdag jegyzetapparátussal tárják fel, hogy ez a dualista fél évszázad társadalomtörténeti szempontból mit változtatott a képzőművészetben. Elolvasva, az a benyomás alakul ki, hogy nemcsak az ipar, a gazdaság, az épített környezet (l. pl. Budapest) alapjait vetette meg e néhány évtized, hanem a képzőművészetet is új, „modern” pályára állította.

A mérlegelést és megítélést megkönnyíti az a bevezetés (I. rész/fej.), amely az európai képzőművészet helyzetét, a Nyugat-Európában végbement változásokat foglalja össze. Rámutat arra, hogy a hazai „lépéstartás” nemcsak a művészeti áramlatok terjedésének természetes folyamatából következett, hanem azért is, mert a magyar festők, szobrászok folyamatosan, személyesen is ott voltak Párizsban, Berlinben, Münchenben.

A kötet gerince, újdonsága, adatainak meglepő tanulságai, elgondolkodtató következtetései – kétségtelenül annak II. fejezetében sűrűsödnek. Már címében is jelzi, hogy beidegződött sztereotípiák és valóságos tények kerülnek itt szembe egymással. „Bohém, polgár, értelmiségi?” – teszi fel a kérdést. A szerző által felsorakoztatott adatok, érvelések, elemzések meggyőző hatása következtében az olvasónak el kell búcsúznia a világ zene- és irodalmi alkotásaiban megjelenített, édes-bús előadású művész-alakjaitól. A dualista kor, hivatásos festői, szobrászai már nem bohém alakok, hanem egy polgári társadalom tagjai, akik ennek megfelelő módon élnek is.

Ez derül ki a kötet II. fejezetének felsorakoztatott adataiból, amelyeket az olvasónak is el kell fogadnia. A szerző szakszerűségét jelzi, hogy nem csak forrásairól ad számot, amelyek között korábban kellően fel nem tárt csoportok is vannak, hanem a módszertani problémákat is jelzi. Jól határozza meg, hogy ki tekinthető képzőművésznek a 19–20. század fordulóján, s hogy végül is az a 426 személy, akiről ír, olyan festő és szobrász, akinek már létalapja a művészetből származó jövedelem. A 426 fő felderítése annál inkább üdvözlendő, mivel utóbb kiderül, hogy a „káderezásukhoz” szükséges adatokat távolról sem valamennyiükről sikerült felkutatnia a szerzőnek. A hiátusok elég nagyok. Ami az apák foglalkozását illeti, 17 százalékukat sikerült felderítenie, míg az iskolai végzettség esetében ez 40%-ra sikerült. Nyilvánvaló, hogy további kutatások elősegíthetik a most mozaikszerű adatok közelebb hozását egymáshoz.

Végig követve a II. fejezet adatait, értelmezéseit, kétséget kizáróan áll az a megállapítás, hogy Szívós Erika reális, a korabeli viszonyoknak megfelelően képet állít elénk. Érdeemes egy-egy esetben összevetni különböző kategóriában felvonultatott adatait. Ilyen lehet a származás és tanultság összevetése. Megállapítása szerint festők, szobrászok főleg a középosztályi, értelmiségi rétegekből jöttek (61%), míg a korszak átlagához mérten kimagaslóan magas közöttük (46%) az érettségizettek aránya. Ha csak nem egyszeri, östehetségről van szó, akkor a művészeti tanulmá-

nyok nem csak bizonyos előiskolázottságot feltételeztek, hanem ezeknek anyagi háttérét is. Aligha hihető, hogy valamely más számítás magasabbra hozhatná az agrárnépesség arányát, nem szólva a tényleges paraszti népességről, miközben a földbirtokosság értékrendje szabott gátat a gyermekek művészi pályaválasztásának. Az érettségizettek nyomán — nagyon távolinak tűnő források között — az apák foglalkozásának megközelítése eredményt hozhat, hiszen az érettségizettek között nagy számban lehetnek katonatisztek, mint azt pl. Hajdu Tibor kutatásaiból tudjuk.

Művészekkel és a művészetekkel kapcsolatban — akárcsak a politikai pártok és mozgalmak esetében — rendkívül kényes kérdés, ráadásul nehezen felderíthető is a jövedelem, az anyagi helyzet. Az érintettek ezt felettébb diszkréten kezelik, ráadásul a művészek jövedelme nem rendszeres, nem havi kifizetési listán regisztrált és egyenként is nagyon eltérő lehet. Szívós Erika e tekintetbe is új és tanulságos ismereteket hoz. Abból kiindulva, hogy a regisztrált festők, szobrászok különböző adatai korábban mit mutattak, összeveti ezeket azokkal a fizetési listákkal, amelyek a középosztályi, felső középosztályi foglalkozásokban, intézményekben elérhető összegeket mutatják. A jövedelemforrások sokfélesége és bizonytalansága ellenére nem vitatható, hogy a művészek anyagi adottságai a jó középosztályiakkal estek egybe, a művészeket a társadalom az „úri” kategóriában sorolta.

A magyar kultúrhistoria kezdettől számon tartja a művészi vénával megáldott, különböző műfajokban alkotott nőket. A dualizmus ideje emelte az igényes leánynevelési szintről a félig-meddig, vagy egészen foglalkozási, megélhetési szintre a nő képzőművészeket. Róluk, ilyen összefüggésben, nem volt szokás írni. Szívós 41 főt sorol ebbe az új, polgári-női-művészeti kategóriába, s attól tartok, a korszak kutatóit is az újdonság erejével érinti meg az a három portré, amit körükből bemutat.

Miközben a kötet józan szakszerűséggel kezeli a festőkre, szobrászokra vonatkozó statisztikai és egyéb adatokat, rámutatva egyben a két pályán élők közötti különbségekre, figyelemmel van szubjektív tényezőkre is. A különböző társadalmi háttérű művészek identitás problémája épp úgy érdekli, mint a művészek közötti rivalizáció, vagy az a nehéz kérdés, mi tesz sikeressé egy művészt, mi a helye és szerepe a különböző szintű támogatásnak-támogatottságnak. Eleven és szinte hétköznapi leírást ad a művészek életmódjáról, életkörülményeiről. Leírásai és esettanulmányai messzemenően alátámasztják értékelő megállapításait, adataiból levont következtetéseit. Elegendő fellapozni a művészek villáinak, nagypolgári lakásainak leírását, hozzáátéve, hogy Szívós itt is realisan jelzi a művészek közötti különbségeket.

A kötet III. része a képzőművészet politikai és társadalmi környezetét elemzi, szól a hivatalos kultúrpolitikáról, a művészek által létrehozott szervezetekről, a képzőművészeti oktatás kiépüléséről, egyetemi szintig, de közönség és művészek kapcsolatáról szintén. Nagyon tanulságosan fejt ki, hol és hogyan találkozik a művészek törekvése a nagypolitikával, utóbbtól hogyan kap nemzeti, kultúrmissziós értelmezést a magyar képzőművészet támogatása a Duna-medencei sajátos magyar szerep növelésére irányuló erőfeszítések körében.

Szívós kötetét többfunkciós munkának látom. Elsőként ad összefoglaló elemzést egy korábban nem tárgyalt történeti folyamatról, ami önmagában is jeles szakmai teljesítmény. Anyagával, problémáival rávilágít további feladatokra mind a kutatást, anyagfeltárást, mind a módszertani eljárásokat illetően. Nagy szerepet játszhat az oktatás legkülönbözőbb szintjein mind tényanyaga, mind szemlélete miatt. Nemzeti kultúránk alakulásának, európai beágyazottságának folyamatához, illetve megismeréséhez a kötet feltétlenül hozzátartozik.

Szívós valós történelmi korszakhatárnál zárja munkáját, de következetesen jelzi, az életpályák, a művészi törekvések, áramlatok, valamint szervezetek kapcsán, hogy tulajdonképpen nincs vége a történetnek. A kötet bizonyos értelemben kínálja a kiindulási alapot a folytatáshoz, a két háború közötti időszak nagyon sok és sokféle változást hozó bemutatásához. Nem kisebb kihívás ez, mint aminek Szívós Erika sikeresen megfelelt.

Nagy Zsuzsa

Tomka Béla

EURÓPA TÁRSADALOMTÖRTÉNETE A 20. SZÁZADBAN

Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 646 o.

Az európai társadalmak történetének kutatása iránt a 20. század eleje óta egyre erősebb szakmai érdeklődés mutatkozik. Nyugat-Európában az 1930-as évektől az Annales-kör, majd a

második világháború után előbb angol, később pedig német szakmai iskolák, egyesületek stb. létrejötte jelezte az igényeket. Magyarországon — egyéb kezdeményezések mellett — az 1980-as évek közepétől a *Hajnal István Társadalomtörténeti Egyesület* relatíve sikeres útja is világosan bizonyítja a fokozatosan erősödő érdeklődést. Érdekes ugyanakkor, hogy a 20. századi európai társadalomtörténetről magyar nyelvű, átfogó jellegű szakmai alkotás Tomka Béla könyvéig nem született a hazai történettudományban. A modern kori európai társadalommal foglalkozó hazai szakmai alkotások általában egy-egy részterületet tekintettek át, főleg egy-egy ország, vagy még annál is kisebb földrajzi egység társadalmi átalakulásáról nyújtottak összefoglalót. A feldolgozások egy másik variánsa egy adott időpont forrására elemezve próbált társadalmi struktúrát bemutatni. Gyakran előfordult, hogy a nagyobb gazdaságtörténeti összefoglalókba is bekerültek a népszerűség és a társadalommal foglalkozó fejezetek, elsődlegesen azok a társadalmi aspektusok, amelyek a gazdálkodáshoz illeszkedtek (munkaerő, foglalkoztatás stb.). Ehhez hasonlóan a hazai politológiai összefoglalókban is szerepelnek többnyire vázlatos társadalomtörténeti ismertetők, de említhetnénk a nagyobb köztörténeti jellegű szak- vagy tankönyveket is. Az is fontos ugyanakkor, hogy a sokfajta megközelítés, módszer mellett mindig volt igény (nálunk és máshol is) társadalomtörténeti szintézisek létrehozására.

Tomka Béla kötete hiánypótló, hiszen egy egységes, szaktudományos monográfiaként és egyetemi tankönyvként is kezelhető szintézisre nagy szükség van mind a hazai tudomány formálódása, mind a felsőoktatási gyakorlat szempontjából. Annál is inkább, mivel a kötet Európát veszi célba, amelynek része Magyarország, s ugyan a hazai 20. századi társadalomtörténetről többet tudunk, mint az európai folyamatokról, de most arra is van lehetőség, hogy a Magyarországról meglévő tudást az európai országokkal való összehasonlításban értelmezzük. A szerző is tisztában volt vállalkozása úttörő jellegével, hiszen igyekezett olyan szerkezetet kialakítani, amelybe — európai minták alapján — a társadalomtörténet legfontosabbnak ítélt kérdéskörei belekerülhetnek. A szerzőnek is meg kellett azzal küzdenie, amivel minden, átfogó igénnyel írt alkotónak, jelesül, hogy saját témáját mennyire terjessze ki a határterületek felé, s mit emeljen át más, szintén a társadalommal foglalkozó szaktudományból (szociológia, antropológia stb.) úgy, hogy ugyanakkor a történeti kronológiai vezérfonalra felfűzött értelmezéseiben a társadalomtörténeti, s ne a szociológiai, a demográfiai vagy más elemek domináljanak. Mivel a társadalomtörténetnek, mint egy interdiszciplináris tudománynak nincs saját maga által kifejlesztett önálló módszertana, így a szerzőnek ki kellett alakítania egy olyan szerkezetet, amelyben az európai társadalom mintegy száz éves történetének különböző aspektusait vizsgálhatja. A munka szerkezete ezt világosan tükrözi: egy definíciós bevezető után foglalkozik a demográfiai-változásokkal, a család- és a háztartásszerkezeti kérdésekkel, a társadalmi rétegződéssel és mobilitással, a jóléti állam szerepével és annak mindenkor működésével, a társadalom gazdasági aspektusaival, a fogyasztás és szórakozás kérdésével, a népesség politikai szerveződéssel, az urbanizációval, valamint a közösségi szerveződési folyamatok közül a kultúra, az oktatás és a vallás jelentőségével, változásaival. Ez logikusan felépített szerkezet, igen átfogó jellegű, hiszen a társadalom működésének, változásainak legtöbb területét egyértelműen érinti. A szakmai elemzéseket egy rövid szintézis zárja, amelyben a szerző megpróbálja fontosabb eredményeit leírni. Erénye a kötetnek, hogy a mű struktúráját egyfajta társadalmi rendszertannak is tekinthetjük; ugyanakkor a tematikai elrendezés iránymutató lehet hosszú távon mások hasonló munkájára is.

Ebből a struktúrából ugyanakkor a recenzens hiányol néhány elemet (persze melyik könyv kapcsán ne maradna hiányérzet). Hiányzik a 20. századi nagy társadalmi szélsőségek részletes bemutatása, amit nyilván a politikai és közösségi szerveződési fejezetbe lehetett volna elhelyezni. Hiányérzetem van a demográfiai fejezetben a 20. századi tudatos népirtások társadalmi jellegzetességeinek, következményeinek elmaradása miatt (márpedig az ilyen katalizmákból jó néhány előfordult a 20. században.). Szintén lehetett volna nagyobb teret szentelni a 21. század eleji városok és a társadalom működése szempontjából fontos közösség- és identitásörzőként jelen lévő városok részletes elemzése elkerülte a figyelmét. Pedig ez a közép-európai térség szempontjából is nagyon fontos, hiszen például a velünk szomszédos Ausztria esetében rengeteg példa van ezen várostípus fejlődésére, dinamikus változásaira. S végül a recenzens által érzett hiányok között említhető az

urbanizációs folyamatok ellenpontozásaként a falu, a falusi életmód fennmaradásának bemutatása, ami egyben egy nagyon fontos, sok generációt megélt európai társadalmi sajátosság. Tudjuk persze, hogy nem lehet mindenre kiterjedő részletes szintézist készíteni, a fenti kérdések viszont nyilván olyanok, amelyek a későbbiek folyamán bővíthetik ezt vagy más alkotásokat.

A kötet szerkezete nagyjából arányos terjedelmű fejezetekből áll, bár itt egy kicsit talán túlzottnak érezhetjük a népességről és annak szerkezetéről írt összesen 100 oldalt (3–4. fejezet); ugyanakkor talán kicsit rövidnek a társadalom politikai rendszeréről írtakat (9. fejezet). A szerző jó érzékkel tudta az egyes nagyobb tematikai egységekhez tartozó szakmai (szakirodalmi, statisztikai stb.) információkat csoportosítani. Néha azonban úgy érzem, hogy nem biztos, hogy az egyes alfejezetek beillesztését illetően jól döntött. Természetesen nagyon sok olyan kisebb-nagyobb fejezet van a műben, aminek helye több tematikai egységben is elképzelhető. Így például nem biztos, hogy a szakszervezetekről szóló terjedelmes alfejezetnek a gazdasági növekedés után kell követnie, sokkal inkább érezném a helyét relevánsnak a politikai szerveződésekéről vagy a társadalmi horizontális szerveződésű közösségek között még akkor is, ha a nyugati szakszervezetek egyik legfontosabb sajátossága közismerten a bérharc volt.

Egy jól megírt, átfogó jellegű társadalomtörténeti alkotás igen széles körű ismereteket igényel. A könyvnek lenyűgöző a szakirodalmi és statisztikai adatbázisa. Minden egyes nagyobb témakörhöz egyaránt megtalálhatunk régi és friss szakmai alkotásokat. Mivel Európáról van szó, így nem véletlen, hogy a kötet alapvető bázisát képező alkotások is döntően idegen nyelvűek. Természetesen a hivatkozásokból, az idézettségéből világosan kiderül, hogy melyek azok a szakmai alkotások, amelyek leginkább befolyásolták a szerző gondolkodását, s a dolgot szerkezeti felépítését, de ez egyáltalán nem baj, hiszen a jó minőségű külföldi alkotások vezérfonalat jelenthetnek mind tematikájukat, mind metodológiájukat illetően. Ugyanez vonatkozik a statisztikai bázisra is, hiszen például nagyjából egyetértés van abban, hogy a sokfajta történeti statisztika közül az Angus Maddison-féle alkotás ma az egyik legelfogadottabb (és ezért a legtöbbet idézett) statisztikai adatbázis, így annak adatait mindenképpen relevánsnak lehet tartani még akkor is, ha néha Közép-Európára vagy éppen Magyarországra nézve lehetne pontosabb is. Igen széles körű a hazai szakirodalmi anyag is, amelyben a könyvektől a szaktanulmányokig, a konferenciaanyagokig sok minden megtalálható. Természetesen az egyes témakörökhöz kapcsolódóan minden szakirodalmi bázist lehet szélesíteni. Ez ügyben a könyv méretéből fakadó probléma (általában minden, hosszabb idő alatt létrehozott munkánál előfordul), hogy már a feldolgozás alatt jelennek meg friss adatok – így például a könyvben a 2000 utáni folyamatok kapcsán is lehetett volna támaszkodni az évente kiadott OECD vagy EU ténykönyvekre. Az viszont teljesen egyértelmű, hogy a szerző az európai társadalomtörténetet illetően hatalmas tudással és átfogó ismeretekkel rendelkezik; szintézisében a társadalomtörténeti ismereteit kiválóan kombinálja és ötvözi más diszciplínák eredményeivel.

A kötet nagyon fontos sajátossága a feldolgozás során követett módszertan. Tomka Béla nagyon helyeslendő módon azt írja, hogy „*A vizsgálat tematikáját illetően a társadalomtörténet szektorális felfogása jelentkezik a könyvben*”, vagyis nem akarja Európa 20. századi történetét bemutatni a társadalomtörténeten keresztül, hanem a társadalom területeinek elemzését kívánja nyújtani. A felfogás azért szimpatikus, mert kihangsúlyozza a diszciplína immanenciáját, miszerint igenis elválasztható a társadalomtörténet más szaktudományoktól, s így olyan tudományággal foglalkozik, amelynek belső releváns meghatározói. Az egyes fejezetek logikáját vizsgálva látható, hogy nagyjából egységes módszert alkalmaz a szerző. Ennek során először bemutatja a témakör általános jellemzőit s a vizsgálat legfontosabb egységeit; azt követően általában kronológiai szempontból elemzi a társadalmi jelenség változásait, amelyben megpróbál rámutatni az okokra. Ezt követően sokszor megfogalmazza az addigiak kapcsán felmerülő szakirodalmi véleményeket, egyben azok kritikáját is adva, amennyiben az szükségesnek látszik. Néhány esetben ezek egy kicsit talán eltúlzott méretűre, egy-két esetben igen hosszúra sikeredett ismertetésekké váltak, mint ahogyan például a gazdasági fejezetben a *Douglass C. North* intézményi elképzeléséről szóló fejezetben az előtűnik. S végül nagyon fontos elem az, hogy az általában az 1980–90-es évekig tartó elemzésen túllépve a fejezetek tartalmaznak egy olyan kitekintést is, amely már az addig leírtaknak a mai korszakban látható módosulásait adja, vagyis az utóbbi mintegy 20 éves korszak társadalmi mozgásait is próbálja bemutatni. Ez egy nagyon fontos momentum még akkor is, ha ezekről a kitekintésekről, vagyis a mai folyamatokról nyilván sokszor be fog bizonyosodni, hogy nem feltétlenül arra megy a világ. Azt gondolom, hogy a történelemtudomány hosszú távú fennmaradása és eredményessége mindenképpen feltételezi, hogy a vizsgálati időben közelítsen a mai világhoz, a mai gondolkodáshoz, s a múlt anyagának elemzéséből a mának szóló valós, követ-

hető alternatívákat vázoljon fel. Az egyes nagyobb témakörök kapcsán a szerzőnek meg kell küzdenie azzal, hogy társadalom fejlődését illetően nincs egységes Európa, s a kontinens egyes népeiségeinek fejlődése — gyakran politikai kényszerek miatt — a konvergencia helyett divergens jegeket mutat. Nem véletlen, hogy sokszor meg kellett törni a nyugati társadalomra épülő bemutatást a közép-kelet-európai fejlődés bemutatásával (leggyakrabban persze a kommunista időszakokra vonatkozóan), mivel olyan nagyok voltak egy-egy részterület kapcsán a különbségek, hogy azt a kiválasztott szempont alapján nehezen lehetett volna egyben kezelni.

A szerző arra tesz eredményes kísérletet, hogy a rövid 20. század társadalomtörténeti változásait alapvetően flow-modellben ábrázolja, hiszen vizsgálat alá vont száz év bőségesen elegendő arra, hogy a kisebb-nagyobb, egymástól jól megkülönböztethető társadalmi változásokat már lehessen érzékelni. (Természetesen azok a folyamatok, amelyeket elemez, sokszor nem a 20, hanem a 18–19. században kezdtek kialakulni; lásd például urbanizáció, iparosodás stb.) Mivel a vizsgált térség nagyon sok ország társadalmát jelenti, így a változás bemutatásához metszeteket (struktúrákat) kellett adnia, leírnia. Ezek alapvetően a köztörténetileg is értelmezhető nagyobb korszakokhoz kapcsolódnak: ilyen például a két világháború közti állapot, az 1945–1973 közti korszak stb. Az ilyen „egyben lévő” korszakok már stock-elemzést feltételeznek, s az eltérő állapotrajzok összevetése, összehasonlítása egyben adhatja a társadalom leírható változásait. Nyilván a két eltérő megközelítést nehéz összehozni, ám a metszetek összevetése, s a struktúra körbeírása sokat segít ezen a problémán.

A szerzőnek — mint minden szintézis-készítőnek — bizonyos szakmai egyszerűsítéseket kellett végrehajtania, amit mind a témarendszer, mind a rendelkezésre álló s feldolgozható szakirodalom magyaráz. Az egyik ilyen mindjárt az Európa fogalomnál adódik, amit a szerző egyszerűen földrajzi alapon oldott meg: definitíve leszűkíti a teret, aminek eredményeképpen olyan, viszonylag egységesen vizsgálható területet kapott, amelyben főleg a nyugati típusú és az attól néha jelentősen különböző kelet-közép-európai térség jelent meg. A szovjet-orosz terület kirekesztése persze problematikus, hiszen ráhatása a keleti blokk országaira 1945 után óriási jelentőségű volt, viszont kétségtelen, hogy a keleti nagyhatalom társadalmának vizsgálhatósága igen nehézkesen lenne csak megoldható.

A kötet a társadalmi folyamatok változásainak megragadásánál előszeretettel támaszkodik külföldi statisztikai bázisra. A statisztikai adatok, folyamatok a szöveget megfelelően bizonyítják, bár kétségtelen, hogy a szerző nagyon ózdkodik a táblázatok és a koordináta-rendszerben ábrázolt változásokon túli kvantitatív szaktudományos elemzés módszertanától; azt gondolom, hogy még a szekunder adatok használata kapcsán is lehetőség nyílt volna néhány esetben mélyebb kvantitatív elemzésre (ez ma már a bölcsészeten hallgatók számára sem idegen). Némileg ugyanakkor problémás a sok apró adat, amely az értést és az értelmezést is nehezíti teszi (ez főleg a tankönyv-célú felhasználás esetén a tanulhatóságot ronthatja). Hasonló probléma néhol a túl részletes pártfelsorolás, az egyes országokra vonatkozó adatok közlése, a néhány fejezetben a túl sok táblázat.

Nagy értéke a munkának, hogy a 20. századi európai társadalom különböző aspektusait tárgyaló fejezetekben nem látható színvonalbeli törés, ami nyilván utal a szerző elmélyedésére az egyes tudományágakban. Ez még akkor is igaz, ha a nyelvezet sokat változik a műben: egy-két fejezetben nagyon száraz és szakszerű (család és háztartás, gazdaság, urbanizáció), próbál pontos fogalmakkal dolgozni; ugyanakkor más fejezetekben elbeszélő stílusra vált át (politika, kultúra, a kommunista országokat bemutató alfejezetek, a mai idők bemutatása stb.). Ezt persze sok esetben a résztéma sajátossága is magyarázza. Természetesen a szintetizáló munkák sokszor kényszerből az elbeszélő műfajt kell, hogy válasszák, erre igen komoly európai és amerikai példák is vannak (például a gazdaságtörténeti szintézisek esetén).

Mindenképpen a kötet pozitívumaként értékelhetjük, hogy a szerző természetesen tudomást vett az Európai Gazdasági Közösség (Európai Unió) kialakulásáról, létezéséről, s az uniós elképzelések társadalmi hatásairól. Ezen a területen azonban még bőven lehetett volna mit kihasználni. Néhány helyen már egészen sikerült az EU kapcsán felmerült kérdéseket bemutatni — ilyen például a regionális kapcsolatok kérdése a nyugat-európai városok bemutatásánál —, ám jó néhány fejezetben még lehetett volna lépni. Az Európai Uniót az európai népek önszerveződési intézményének tarthatjuk, amely kialakulásakor alapvetően gazdasági területen működött, ám azt is világosan lehet látni, hogy az 1980–90-es évektől, de főleg a Maastrichti Szerződés révén egyre több olyan területre gyakorol erős ráhatást, amelyek a társadalmak mindennapi életét és működését is meghatározzák. A közösségen belüli fejlődés egyre inkább az egymás felé forduló or-

szágok gazdaságáról szól, ahol a külkereskedelem 50–80%-ban már egymás között zajlik. A társadalmi működést illetően az uniós állampolgárság létrehozása, a négy szabadság elve, amely a személyek és a gazdasági tényezők szabad áramlásáról szól, az alapjogokról szóló rendelkezések, a munkaerő-mobilitás szélesre nyitása stb. mind olyan kérdés, amely az 1900-es évektől a legtöbb európai ország életét alapvetően befolyásolja. S ide tartozik a közös kül-és biztonságpolitika kérdése is, amely pedig 2001 szeptembere óta alapkérdése Európának is. A kérdés a kohézió erejének növekedése, illetve az ez ügyben létrehozható programok. Mindez látszik az intézményesedés szintjén is, gondoljunk csak a Régiók Gyűlésére, a Regionális Fejlesztési Alapra, az Európai Beruházási Bankra, amelynek 1960 óta alapvető feladata a forrásközvetítés az elmaradott területek felé stb., de akár egyéb közös szervezeteket is említhetnénk. A szakirodalom és a statisztika alapján a szerző elemzésének bázisa még mindig a nemzetállamok szintje (nyilván nem is lehet más), de Európa társadalmainak története lassan már az együttműködő és együtt élő (uniós) társadalmak modelljeként is értelmezhető (s ez még akkor is érvényes, ha éppen északi szomszédunknál ezzel ellentétes tendencia indult el).

Az egyes fejezetekben nyilvánvalóan vannak a részdiszciplínák oldaláról megkérdőjelezhető állítások és értelmezések (ez nyilván nem is egy könyvismertetés feladata). Ám egészében véve valószínűleg Tomka Béla kötete hosszú időn keresztül (mint szakkönyv és tankönyv) meghatározó darabja lesz a hazai társadalomtörténet-írásnak. A szerző könyve hatalmas szakirodalmi apparátussal felvértezett magas színvonalú alkotás, a 20. századi európai társadalom történetéről szóló hiánypótló munka, tartalmi és formai szempontból is sokoldalúan használható. Biztos vagyok benne, hogy az amúgy szép kiállítású kötetnek sok olvasója és használója lesz.

Kaposi Zoltán

HANDBUCH DER RELIGIONS- UND KIRCHENGESCHICHTE DER BÖHMISCHEN LÄNDER UND TSCHECHIENS IM 20. JAHRHUNDERT

Hg. Martin Schulze Wessel – Martin Zückert.

R. Oldenbourg Verlag. München 2009. XXXIV + 940 o.

A CSEH TARTOMÁNYOK ÉS CSEHORSZÁG 20. SZÁZADI VALLÁS- ÉS EGYHÁZTÖRTÉNELMÉNEK KÉZIKÖNYVE

Közép-Európában több évtizedes (kényszer)szünet után, valójában csak a rendszerváltást követően indul(hat) meg ismét az egyház- és vallástörténeti kutatások. A térség 20. századi történetének interpretációja esetében ez azzal a pozitív következménnyel jár, hogy a korábban szinte kizárólag politikai, etnikai és gazdasági tényezőket hangsúlyozó történetírás által rajzolt kép társadalomtörténeti — és azon belül a vallási-felekezeti — szempontoknak köszönhetően kiegészül, vagy legalábbis árnyaltabbá válik. Az itt ismertetett kézikönyv egyik fő érdeme is éppen az, hogy nem elégszik meg a mai Csehország területének 20. századi vallástörténetére vonatkozó kutatási eredmények pusztá összefoglalásával, hanem egyúttal arra is felhívja a figyelmet: „a vallás a cseh tartományok ill. Csehország 20. századi történetének nélkülözhetetlen kategóriája. A vallás társadalmi viták keresztjében állt, ki volt téve a történelmi változásoknak és egyúttal ezen változások alakító tényezője volt.” (XI. o.)

A cseh és német kutatók együttműködése gyümölcsként megszületett kötet 30 tanulmányban tekinti át a cseh tartományok és Csehország valamennyi egyházának és vallási közösségének 1918-tól napjainkig terjedő történetét. Az elsődlegesen kronologikus felépítésű kézikönyv az egyes korszakokra vonatkozó ismereteket három nagyobb témakör szerint tárgyalja: az egyházak és az állam közötti viszony bemutatása után a különböző vallási közösségek belső fejlődését ismerteti, és külön elemzi a mindinkább szekularizálódó társadalom egyházakhoz, valláshoz és vallásosságához való viszonyát is. Az egy-egy korszakot ilyen módon feldolgozó egységek végén további tájékozódást szolgáló gazdag irodalomjegyzék található. A tanulmányokhoz a kötet végén a felekezeti viszonyokra vonatkozó részletes statisztikai adatokat összefoglaló táblázatok, ill. egy egyházi vezetők jegyzékét tartalmazó függelék kapcsolódik. A kézikönyv jó használhatóságát segíti továbbá a személy-, valamint a cseh és német elnevezéseket egyaránt tartalmazó helynévmutató.

Martin Schulze Wessel „Vallás és politika a cseh tartományokban és Csehországban a 20. században” című bevezető tanulmánya egyszerre a kötet tárgyának rövid összefoglalása és az anyag kronologikus elrendezését meghatározó periodizáció indoklása. A kötet szerkesztésében is

részt vevő szerző — a vallás, mint történelmi kategória nélkülözhetetlenségét hangsúlyozó felismerés jegyében — meggyőzően mutatja ki, hogy a Csehszlovákia 20. századi politikai történetének korszakolásában leggyakrabban figyelembe vett időhatárok (1918, 1938/39, 1945/48 és 1989) egyúttal az ország vallástörténetére is alkalmazhatók. Egyrészt azért, mert a változó politikai rendszerek mindegyike új valláspolitikát kísérelt meg bevezetni, és ezáltal közvetlenül befolyásolta a vallásos kultúra alakulását; másrészt pedig azért, mert nem egyszer éppen a vallási folyamatok voltak — legalább bizonyos mértékig — a politikai változások előkészítői.

Pavel Mareknek és Jaroslav Šebeknek az első kronológiai egység élén álló tanulmányai jól érzékeltetik, hogy 1918-ban a Csehszlovák Köztársaság ugyan döntően politikai és katonai események következtében jött létre, de a változás előkészítésében, és az új állam arculatának kialakításában a vallási tényezők is meghatározó szerepet játszottak. A monarchia széteséséhez ugyanis jelentősen hozzájárult az a legitimitációs deficit is, ami nagymértékben az „ausztró-katolicizmushoz” kötődött. A trón és oltár szövetségét támadó, 19. századtól jelentkező szekularizációs folyamatok, az egyházon belüli ún. „Los-von-Rom” mozgalom (Rómától való elszakadási mozgalom) és a fokozatosan erősödő, kifejezetten antiklerikális jegyeket viselő cseh nemzeti-liberális irányzat már az első világháború előtt gyengítette a hatalom stabilitását. A két világháború közötti első Csehszlovák Köztársaság egyháztörténetének kezdeti fázisát — az állami egyházz jogban felfedezhető alapvető kontinuitás mellett — pedig nem utolsó sorban éppen a fenti előzményekre építő kultúrharc határozta meg.

A húszas évek első felében a csehszlovákiai katolikus egyháznak mindazonáltal nem csak az új állam szeparációs törekvéseivel kellett szembenéznie. Komoly kihívást jelentett számára a katolikus egyházból 1920-ban kiváló nemzeti egyház, a csehszlovák egyház létrejötte is. A csehszlovák egyház ugyanis, miként azt Martin Schulze Wessel vonatkozó tanulmánya hangsúlyozza, lényegében a katolikus egyház Habsburg Monarchiában betöltött különleges helyzetének megfelelő szerepet szánt magának az új államban. Az új vallási közösség nemzeti egyházi státuszra vonatkozó igényének érvényesítése ugyan sikertelennek bizonyult, mert nyilvánvalóvá vált, hogy a Csehszlovák Köztársaság valláspolitikája korántsem arra irányult, hogy az egyik felekezethez kapcsolódó kulturális paradigmát egy másik felekezet előnyben részesítésével cserélje fel, Csehszlovákia felekezeti arányainak átalakításában azonban fontos szerepet játszott.

A fentieket František X. Halasnak az első egység végén helyet kapó, a szekuláris társadalom vallásfelfogásáról szóló írása is megerősíti: az új rendszer — az állam és egyház formális szétválasztása nélkül — mindinkább egy plurális vallási helyzet támogatását tartotta célravezetőnek. Ehhez a folyamathoz járult hozzá többek között a csehszlovák egyház megalakulása is. Létrejöttével ugyanis megváltozott az a monolitikus vallási berendezkedés, amelyet a többségi katolikus egyház és az elenyésző kisebbséget képviselő protestáns egyházak aszimmetrikus viszonya jellemezett.

Az új egyházi közösség fellépése és a felekezeten kívüliek növekvő száma komoly kihívás elé állította a még mindig többséget képviselő katolikus egyházat. Jaroslav Šebeknek a katolikus egyház társadalmi jelenlétét tárgyaló tanulmánya szerint részben ennek volt folyománya, hogy a két világháború közötti csehszlovák katolicizmusban is egyfajta megújulási folyamat indult el, mely különösképpen a Katolikus Akció, a katolikus irodalom, az ifjúsági mozgalmak, a sajtó és nem utolsó sorban a cseh és német katolikus pártok tevékenységében öntött formát. Ez utóbbiak tevékenységéről, a cseh és német politikai katolicizmus érdekazonosságairól és érdekellentéteiről Miloš Trapl ill. ismét Jaroslav Šebek tollából olvashatunk egy-egy értékes tanulmányt a kötetben.

Jóllehet a húszas évek elejét meghatározó kultúrharc az évtized utolsó éveiben véget ért, és a Szentszékekkel 1928-ban megkötött konkordátumhoz hasonló megállapodás, az 1929-es Szent Vencel jubileum, és az 1935-ös Országos Katolikus Nap a katolicizmus állami elismerését jelezte, a katolikus egyház a későbbiekben is megosztott maradt a köztársasággal szemben. A Csehszlovák Néppárt vezetése elfogadó magatartást tanúsított, azonban a szlovák politikai katolicizmus mellett a harmincas évektől a cseh katolikus intelligencia jelentős része is elutasító vagy legálabbis szkeptikus álláspontot foglalt el a fennálló rendszerrel szemben.

Ondřej Matějka, Maria Heinke-Probst és Kateřina Čapková tanulmányaiból kitűnik, hogy a cseh katolikusok körében tapasztalható fenntartásokkal ellentétben, a Csehszlovák állam iránti lojalitás a cseh protestáns egyházak, valamint a zsidó közösség tagjai esetében a vallási-politikai identitás szerves részét képezte. A Cseh Testvérek Evangélikus Egyháza és a csehszlovák egyház hívei számára többek között a köztársaság protestáns jellegű történelemfelfogása kínált sajátos azonosulási lehetőséget. A zsidóság számára pedig nem csupán az antiszemitizmus hivatalos elutasítása volt megnyerő, hanem az is, hogy a zsidóságot nem csak vallási közösségként, hanem

önálló nemzetiségként is elismerték. Annak folyományaként, hogy a zsidóság fogalma Csehszlovákiában így nem egy meghatározott hitközséghez való tartozást és a vallási előírások követését jelentette, a csekély számú ortodox zsidó mellett a zsidóság nagyobb része a nacionalista felfogású cionista irányzathoz, illetve az asszimilációra, cseh kultúra átvételére törekvő úgynevezett „tschechojude” irányzathoz tartozott.

A kézikönyv második kronológiai egységében bemutatásra kerülő 1938–1948 közötti évtized politikai rendszereinek gyors egymásutánja sem hagyta érintetlenül az egyházak helyzetét. René Küppertnek a második Csehszlovák Köztársaság és az egyházak viszonyát elemző írásából kiderül, hogy az 1918-as korszakhatárhoz hasonlóan az 1938-as váltás is fontos vallási vonatkozásokkal bírt. A külső körülmények hatására létrejött, rövid életű második Csehszlovák Köztársaságban ugyanis felbomlott az a húszas évek derekán kialakult kompromisszum, amely egyformán kielégítette a vallásos és szekularizált társadalom igényeit. A megváltozott helyzetben a Csehszlovák Néppártnak — és így a cseh politikai katolicizmusnak — az a szárnya kerekedett felül, amely az első köztársaság alatt még kisebbségbe szorult a párt Jan Šrámek körül tömörülő, meggyőződéses republikánus vezetése mellett. Ez a harmincas években felnövekvő fiatal generáció a korszak radikális katolikus mozgalmához hasonló tekintélyelvű, antiszemita és türelmetlen politikát folytatott. A tanulmányból csak két példát idézünk, amelyek jól jellemzik a megváltozott szellemi légkört. Karel Kašpar érsek egy 1938-ban írt pásztorlevélben a prágai Óváros körútján álló Mária-szobor 1918-as ledöntését emelte az első köztársaság istentelen rendszerének szimbólumává, és a korábbi rendszernek a müncheni diktátumot követő bukását úgy értékelte, mint Isten jogos büntetését, amiért az állam mindent megtett az ország és a nép katolikus jellegének felszámolásáért. Ugyancsak az első és második köztársaság közötti diszkontinuitás mutatkozott abban, ahogyan a hatalom megkísérelt új tartalmat adni a nemzeti szimbólumoknak: A két világháború között a katolikus egyház — állami támogatással — a nemzeti integráció jelképévé tette az ország védőszentjét, Szent Vencelt, a második köztársaság vezetése ellenben a Vencel-kultuszban a harcias hittérítő vonásokra helyezte a hangsúlyt. A védőszent a cseh társadalomnak az „igaz” (értsd: katolikus) valláshoz történő visszatérését szorgalmazó szimbólumává vált.

A nemzetiszocialista uralom elsőként a Szudéta-vidéket érintette. Az itt élő németek kezdetben pozitívan fogadták az uralomváltást, amely a kisebbségi léttel járó mindazon hátrányok és küzdelmek végét jelentette számukra, amelyekről bőven olvashatunk az első kronológiai egység Jaroslav Šebek és Maria Heinke-Probst által írt, németekre vonatkozó fejezeteiben. René Küppertnek a Németországhoz csatolt Szudéta-vidékről szóló írása egyenesen azt hangsúlyozza, hogy a katolikus szudétanémetek eleinte lényegében elfogadták a nemzetiszocialista rendszert, és a Német Birodalomban tapasztalható egyházellenes harcot csupán a születő rendszer gyermekbetegségének tekintették. Ahogy azonban megtapasztalták a hitleri Németországban alkalmazott egyházpolitikai gyakorlat importját, fokozatosan kezdtek kiábrándulni az új rendszerből. Idegenül hatott például a többségében katolikus Szudéta-vidéken a német egyházpolitika által hirdetett „felekezetlenítés” koncepciója. A csaknem szinkatolikus területeken ugyanis korántsem jelentett akkora vonzerőt, vagy pozitív változást a felekezeti határok felülmúlásának ígérete, mint Németországban, ahol a katolikusok emlékezetében még élénken éltek a kultúrharc tapasztalatai. A „felekezetlenítés” jelszava — némiképp paradox módon — inkább az egykori liberális, a harmincas évek végén már nacionalista színezetű antiklerikalizmus, illetve a hivatalos katolikus egyháztól időközben eltávolodó szudétanémet ifjúsági mozgalmak részéről talált szimpátiára. A szudétanémet közösségen belül különös empátiával fogadta az új rendet a Német Evangélikus Egyház. A kettős kisebbségi létben — nemzeti kisebbségként Csehszlovákián, és felekezeti kisebbségként a szudétanémetiségen belül — élő protestánsok számára ugyanis vonzó volt, hogy kiléphetnek a korábbi háttérbe szorítottságból.

Annak ellenére azonban, hogy a katolikus és a protestáns felekezeten belül, de még az antiklerikalitás erők között is léteztek olyan erők, amelyek 1938 után nyíltan vagy hallgatólagosan támogatták a felálló új rendszert, nem hanyagolható el azok száma sem, akik rámutattak a nemzetiszocialista világnézet és kereszténység között fennálló kiengesztelhetetlen ellentétre. Laura Höhlwimmernek a Németországhoz csatolt területek egyházi és vallásos életéről szóló tanulmánya jól érzékelteti, hogy a szudétanémet területeken igen összetett volt az egyház és állam közötti viszony: a nemzetiszocialista rendszer egyrésztől kétségtelenül komoly támogatásra talált itt, másrésztől azonban határozott ellenfelei is akadtak. A klérus ellenálló magatartása és tevékenysége mindazonáltal inkább csak konkrét szituációkhoz, és helyi adottságokhoz kötődő jelenségek kapcsán érhető tetten.

Abban, hogy erősebben érezhetőek a nemzetiszocializmust elfogadó magatartás, mint a passzív vagy aktív ellenállás jelei, nem utolsósorban a konkrét gyakorlatban meglehetősen differenciált német egyházpolitika is szerepet játszhatott. Freia Andersnek a szudétanémet papok elleni büntető eljárásokat elemző írása plasztikus képet ad arról, hogy a nemzetiszocialista politika alapvető egyházellenességét mikro-szinten milyen mértékben tompíthatta — a mindenkori háborús helyzettel összefüggésben — a pragmatikus visszafogottság. A tanulmányban bemutatott dokumentumok egy része olyan egyházüldözésről tanúskodik, amely elsődlegesen a rendszerrel szembeni szimbolikus cselekményekre vonatkozott. Más dokumentumok ellenben — különösen azok, amelyek a háború második felében a katolikus papokkal szembeni represszív intézkedésekről szólnak — inkább arra utalnak, hogy a rendszer az egyházüldözés során sokszor még azt sem tartotta lényegesnek, hogy bírósági eljárással legitimálja a kiszabott büntetéseket. Az üldöztetés tényét megerősítő források behatóbb tanulmányozása is sok esetben arra utal, hogy a helyzet korántsem volt olyan fekete-fehér, mint arra első pillantásra következtetni lehet. A helyzet összetettségét kitűnően példázza a következő eset. Miután 1940-ben egy katolikus anya arra hivatkozva nem engedte el gyermekeit hittanra, hogy a katolikus egyház ellenségesen viszonyul a rendszerhez, a plébános a kibontakozó heves vita során „ismételt egyházüldözésről” beszélt. A papot kijelentéséért négy hónap szabadságvesztésre ítélték, a bíróság azonban enyhítő körülménynek tekintette, hogy a plébános csak az anyának az egyház rendszerellenességére vonatkozó provokatív — de a bíróság által alaptalannak tekintett — állításának hatására ragadtatta magát rendszerellenes kijelentésekre. Az elmondott eset alapján mindazonáltal nem lehet általánosítani. Kétségtelen ugyanis, hogy a rendszer szemében az egyház és vallás komoly veszélyforrásnak számított. Jól érzékelhető ez többek között azon az érzékenységen, amellyel a rezsim a katolikus egyház illetve a párt iránti kettős, vagy vegyes-lojalítások létre reagált — például amikor egy fiatal egyszerre volt Hitlerjugend tag és aktív ministráns.

A Cseh-Morva Protektorátus területén némileg egyszerűbb volt a helyzet, mert itt kezdetől fogva idegen megszállókként tekintettek a németekre. Leginkább még a katolikus egyház helyzete számított — legalább kezdetben — összetettnek. Az 1939 első félévében regisztrált 9000 átlépő az immár cseh-morva egyháznak nevezett csehszlovák egyházba jól jelzi, hogy a katolicizmus komoly tekintélyvesztését könyvelhetett el a második köztársaságban játszott szerepének következtében. Jan Stříbrnýnek a Cseh-Morva Protektorátus vallási helyzetéről szóló tanulmányából az is kitűnik, hogy a katolikus egyház ráadásul a továbbiakban is számtalan esetben tekintélyelvű, és nemzeti-szocialistákat támogató magatartást tanúsított. Ilyennek tekinthető mindekegyikét néhány egyházi személynek a Gestapo számára végzett információszolgáltató tevékenysége, de a cseh püspökök 1943-as körlevele is. A dokumentumban ugyanis a püspökök a közös antibolszvizmus jegyében párhuzamot vontak hitük és a nemzetiszocializmus között, és ezzel lehetőséget adtak arra, hogy a körlevelet a nemzetiszocialisták propagandacélokra használhassák fel.

Stříbrný ugyanakkor arra is rámutat, hogy tévedés volna egyenes vonalat húzni a második köztársaság illetve a Cseh-Morva Protektorátus idején tanúsított katolikus magatartás között. Más keresztény egyházak képviselőihez hasonlóan a katolikusok is nagy számban vettek részt az ellenállásban. Nem véletlen, hogy jelentős a letartóztatott ill. a rendszer által meggyilkolt katolikus papok aránya. Az egyértelmű ellenállás jele volt továbbá az 1939. augusztusi domažlicei zarándoklat, ahol a több mint 100 000 résztvevő nyíltan megfogadta: hűséges marad a nemzethez és hitéhez. A katolikus egyház Szent Vencel alakjának a kollaboráns rendszer által megkísérelt kisajátítása ellen is fellépett. Míg a bábkormány a vallási-nemzeti szimbólumot átértékelve Vencel alakjával — aki 922-ben csak német segítséggel foglalhatta el trónját — a csehek alárendeltségének legitimálását, és a német uralom iránti lojalitást kívánta előmozdítani, a vallási ünnepeken továbbra is kifejezetten katolikus és nemzeti szentként mutatták be Csehország patrónusát. A cseh katolicizmus demokratikus irányultsága jutott végül kifejezésre abban is, hogy a klerikális Csehszlovák Néppárt vezetője, a katolikus pap Jan Šrámek állt 1940 és 1945 között a londoni emigráns kormány élén.

A témával foglalkozó tanulmányok alapján összességében elmondható, hogy az egyházak — beleértve a katolikus egyházat is — a Protektorátus idején ellenállást tanúsítottak a megszálló hatalommal szemben. Ez a rezisztencia ugyan sok esetben passzív maradt, mindazonáltal minden felekezet esetében találunk példát az aktív ellenálló tevékenységre is: ez a legtöbb esetben a partizánok támogatását jelentette. Különös szimbolikus jelentőségre tett szert ezen belül az a támogatás, amelyet az ortodox egyház 1942-ben a Heydrich elleni merényletben részt vevő ejtőernyősök számára nyújtott. A sikeres merényletet követő bosszúhadjárat nagyszámú áldozata között találjuk ugyanis Gorazd ortodox püspököt is.

A zsidóság 1938–1945 közötti hányatott sorsát Marta Malá tanulmánya ismerteti. Miután az üldözött zsidók csak viszonylag kevés esetben számíthattak más vallású honfitársaik szolidaritására, és ugyancsak kevesen voltak, akik idejekorán el tudták hagyni az országot, a legtöbb cseh-országi zsidót a theriesenstadti gettóba deportálták. A deportálások nem csupán a vallásos zsidókat érintették, hanem mindazokat, akik a náci zsidótörvények értelmében zsidónak számítottak. A szerző rámutat, hogy ez többek között a sajátos következménnyel járt, hogy az elvilágiasodott zsidók, akik már régen elveszítették kapcsolatukat a zsidó hitközségekkel, nem egyszer éppen Theriesenstadtban találkoztak először a zsidó vallás szertartásaival.

A csehországi zsidók többsége számára mindazonáltal nem Theriesenstadt volt a végső álmomás, hanem az auschwitzi ill. a treblinkai koncentrációs táborok. Az üldöztetések következtében így a Protektorátusban élő 118 310 zsidónak csupán egy tizede élte túl a világháborút. Monika Hankovának a zsidóság további sorsát feldolgozó — már a harmadik kronológiai egységben olvasható — tanulmányából kiderül, hogy a túlélők és az emigrációból visszatérők számára korántsem volt egyszerű az újrakezdés. A pszichés és anyagi nehézségeken túl ez többek között abból is fakadt, hogy a csehszlovák állam 1945 után homogén nemzetállamként definiálta önmagát, ami a zsidók számára a gyakorlatban azt jelentette: az első köztársaság időszakától eltérően már nem számítottak nemzeti kisebbségnek. Az új helyzet egyik következménye volt az is, hogy az 1939 előtti időszakra jellemző — ortodox, cionista és „tschechojude” irányzat közötti — megosztottságot 1945 után a különböző irányzatok fokozottabb együttműködése váltotta fel.

A második kronológiai egység végén Martin Zuckert tanulmánya foglalja össze az 1945–48 közötti időszak egyházi és vallási vonatkozásait. A szerző rámutat: jóllehet a szudétanémetek kitelepítése és a holokauszt jelentős mértékben megváltoztatta Csehszlovákia vallási-felekezeti térképét, az 1945 utáni újrakezdés az első köztársaság konszolidált időszakának, a húszas évek második felének egyházpolitikai viszonyaihoz való visszanyúlási kísérletként jelentkezett. Az első világháború utáni kultúrharc azonban a katolikus egyház esetében nem ismétlődött meg, mert a Protektorátus alatt tanúsított ellenállás révén a többi felekezethez hasonlóan, a katolikus egyház presztízse is növekedett. A tekintélynövekedés következményeképp az antiklerikális pártok is visszafogott magatartást tanúsítottak 1945 után, ez pedig lehetővé tette a katolikus egyház számára, hogy konszenzusos politikát folytasson. A konszenzusos politika intézményes keretétől az a Nemzeti Front szolgált, melynek az első szabad választásokon számottevő relatív többséget szerzett Kommunista Párt volt a meghatározó ereje. Az első években mindazonáltal a kommunisták is kerülték az 1918 utáni időszakra jellemző kultúrharcot, és programjuk végrehajtását csak fokozatosan kezdték meg. Annak köszönhetően, hogy a nyilvánosság előtt a marxizmus és kereszténység összeegyeztetésének szükségességét hangoztatták, a nyílt konfliktusokat kétségtelenül sikerült elkerülni, olyannyira, hogy a cseh püspökök 1946 októberében úgy nyilatkoztak: az egyház és az állam közötti viszony barátságos.

A jelentős részben szekularizált közvélemény előtt a két világháború közötti kultúrharc katolikus élharcosa, a Néppárt sem kívánta a konfliktusok élezését. A katolikus egyház ezért lehetőség szerint csupán a színpalak mögött vitatta az intézkedéseket, amelyeket — pl. a földreform és iskolapolitika terén — sérelmesnek tartott. A konszenzusos modell törekvésege azonban már rövidtávon nyilvánvalóvá vált. A katolikus egyház erőteljes fellépésének hiányában például valóságos „egyházmentes” övezet alakult ki a korábban németek által lakott területeken. A három millió némettel együtt ugyanis 1600 papot is kitelepítettek az országból, és a fellépő paphiány következtében egész esperességek szűntek meg. A konszenzusos politika gyengeségét jelzi továbbá, hogy a kommunista irányítású mezőgazdasági minisztérium az államosítás ürügyén már kezdettől fogva komoly sikereket könyvelhetett el a szekularizáció terén. A katolikus egyház ugyanis nem mérte fel kellően annak veszélyét, hogy az első időszakban főleg a „német” szerzetesrendek vagyonát érintő államosítások 1946 közepétől precedensül szolgálhattak a „cseh” szerzetesrendek vagyonáé esetében is, és csak megkésve — és akkor is gyengén — kezdte képviselni azt a jogi álláspontot, hogy itt nem magánvagyonokról, hanem egyházi célvagyonról van szó.

Martin Zuckert 1945–48 közötti átmeneti korszakot elemző írása alapján tehát megállapíthatjuk: a katolikus egyház számára a konszenzus és konfliktus kettőssége jellemezte ezt az időszakot, a csehszlovák egyház és az evangélikus egyházak ellenben örömmel üdvözölték a végbemenő politikai és társadalmi változásokat. A túlnyomórészt polgári származású hívekkel rendelkező protestáns egyházak teológiai irányzatai ugyanis pozitívan viszonyultak a társadalmi reform gondolatához.

A protestáns egyházak pozitív hozzáállásán az 1948-as kommunista hatalomátvételt sem változtatott egy csapásra. Martin Teplýnek a harmadik, 1948–1989 közötti egyháztörténetre vo-

natkozó kronológiai egységben található tanulmányából kitűnik, hogy a csehszlovák egyházban a fiatal teológusok Miroslav Novák körül kikristályosodó csoportja a forradalmat úgy értelmezte, mint a jelenben végbe menő eszkatológiát, Isten országának földi megvalósítását. Katharina Kunter ugyanott arra utal, hogy a cseh evangélikus egyházban mindenekelőtt a nemzetközi tekintélynek örvendő Josef Lukl Hromádka volt az, aki kifejezetten pozitívan tekintett a végbemelő változásokra. A száműzetésből visszatérő protestáns teológus ezektől ugyanis a kereszténység és szocializmus pozitív szintézisét remélte. Meggyőződése oly mély volt, hogy az 1948 februári kommunista hatalomátvétel után is következetesen kiállt az új rendszer mellett, és annak pozitív alakítását szorgalmazta.

Jiří Hanuš a katolikus egyház történetének 1948 utáni alakulása kapcsán arra mutat rá, hogy a katolikus egyház konfliktuskerülő stratégiája, a protestáns egyházak pozitív viszonyulása és társadalmi reformokat támogató magatartása, valamint a hagyományos cseh antiklerikalizmus mind hozzájárulhattak ahhoz, hogy az 1948-as hatalomátvételt követően a Kommunista Párt rövid átmenet után radikális, minden korábbi kultúrharcot felülmúló támadást indított az egyházak ellen. Ennek a támadásnak fő újdonsága nem a választott eszközökben állt, hanem abban, hogy a kommunista valláspolitikai két világháború közötti kultúrharctól eltérően nem csupán a katolikus egyházat, hanem minden vallási közösséget intenzíven támadott. Az első, és leghatványosabb támadások mindenestre ismét a katolikusokat érték. Már 1949 őszén megkezdődött a szerzetesrendek feloszlásának és vagyonuk megszerzésének előkészítése, és 1950 márciusában sor került az első — már egyértelműen koncepciós — egyházi perre is. Az első perek még a szerzetesrendeket érintették, de azok az eljárások sem vártak sokat magukra, amelyek a teljes püspöki kar kikapcsolását célozták. 1950–51-ben négy püspököt ítéltek hosszabb szabadságvesztésre, majd további püspökök — közöttük Josef Beran prágai és Josef Karel Matocha olmützi érsekek — internálása, elszigetelése következett.

A püspökök és a szerzetesrendek kikapcsolásával a hatalomnak Jaroslav Cuhra szerint nem csupán az egyház megtörése volt a célja. Az ellenük folytatott perek egyrészt a kommunizmus totális igényének mindenki számára nyilvánvaló jelei is voltak, másrészt pedig hozzájárultak a kommunista uralom arculatának alakításához is. Azáltal ugyanis, hogy a perek — és különösképpen a szerzetesrendekkel szembeni eljárások — során a hatalom támaszkodhatott a Csehszlovákiában a 18. század óta jelen lévő antiklerikális hagyományokra, viszonylag széles körben sikerült elfogadtatni az egyház elleni fellépést. Ez a társadalmi támogatottság pedig a szomszédos államokhoz képest lényegesen nagyobb mozgásteret biztosított a csehszlovák kommunista egyházpolitika számára, olyannyira, hogy a rendszer hatalma az ötvenes évek elején egyenesen korlátlannak tűnt.

Miközben más felekezeteket és vallási közösségeket is sújtott az üldöztetés, az 1950-ben felszámolt és az ortodox egyházba integrált görög katolikus egyház mellett a katolikus egyház maradt a rendszer fő ellensége. Nem elégedtek meg azzal, hogy visszaszorították az oktatásra és az ifjúság nevelésére gyakorolt befolyását, hanem azt is elérték, hogy bármiféle legális vallási tevékenység csak a templomok falai között valósulhatott meg. Az egyház cselekvőképességének bénítására is komoly erőfeszítéseket tettek. Ennek fő eszköze a katolikus egyházon belül az ötvenes és hatvanas években az állami ellenőrzés alatt álló papi békemozgalom, a hetvenes és nyolcvanas években pedig a *Pacem in terris* volt. Mindkét bábszervezetnek az volt a célja, hogy az egyházat, és a püspökök tekintélyét belülről gyengítsék. A megszorítások és a szigorú ellenőrzés miatt a katolikus egyháznak az ötvenes években jóformán csak az illegális működés lehetősége maradt meg, ami papok és püspökök titkos felszentelését is magával hozta.

Az ötvenes évek egyházpolitikájának, az ateista társadalom erőszakos létrehozására tett erőfeszítéseknek következményei kihatottak a nyolcvanas, sőt még a kilencvenes évek vallási viszonyaira is. Érdemben az 1968-as prágai tavasz kapcsán meginduló kérészéletű egyházi-vallási újjászületési kezdeményezések sem voltak képesek ezen változtatni. A hagyományos vallásosság 1968-ban tapasztalható felélénkülését — melyet elsősorban a keresztelések és a zarándoklatokon résztvevők számának növekedése, valamint a papi hivatás vonzóbbá válása mutatott — hiába követte hamarosan az állami egyházüldözés korrekciója: a foglyok szabad lábra helyezése, a titokban szentelt püspökök legalizálása és az iskolai hitoktatás rendjének újrászabályozása. A 60-as évek végétől végrehajtott „normalizáció” az egyháztörténelem szempontjából lényegében az ötvenes évek gyakorlatához való visszatérést jelentette, amennyiben az állam következetesen folytatta az egyházak megbénításának és felszámolásának politikáját.

Változás csupán abban volt észlelhető, hogy a büntetőjog szigorú alkalmazása helyett a hatalom céljait inkább az egyházi vezetés és klérus viszonyának manipulációjával kísérte meg el-

érni. Katharina Kunter tanulmányából tudjuk például, hogy az evangélikus egyház zsinati tanácsát arra kényszerítették, hogy a disszidens lelkészeket függesse fel hivatalukból, és az igehirdetés jogát is vonja meg tőlük. A katolikus egyház elleni fellépések során szintén fontos szerepet játszottak a mesterségesen keltett belső viszályok. Jó példája ennek az az akció, amellyel a prágai érsekség 1000 éves évfordulójára Tomašek bíboros által szervezett ünnepek sikerét ásták alá. A millennium ugyanis nem egyszerűen az állami hivatalok ellenállása miatt volt sikertelen: a kudarchoz és a főpásztor kezdeményezésének elszigeteléséhez nagymértékben hozzájárult a *Pacem in terris* aktivitása is.

Zdeněk Demel írása kitűnően vázolja, hogy a vallási tevékenység bénítása mindazonáltal nem kizárólag az egyház főpásztorait érintette, hanem az egyszerű híveket is. Többek között utal Vaclav Benda 1978-ban leírt soraira, miszerint az állami represszióval szemben a katolikus egyházat leginkább az a veszély fenyegeti, hogy tagjai a magánszféra gettójába vonulnak vissza, és ezzel közvetetten támogatják az állam szekularizációs szándékait. A vallás gettóba vonulásának reális veszélye egyúttal azt is jelzi, hogy a hatvanas és hetvenes évek egyházpolitikája bizonyos tekintetben Csehszlovákiában is sikeresebbnek bizonyult, mint az ötvenes évekre jellemző nyílt elnyomás. Egyházi körökben ugyanis a legsötétebb sztálinista időkben is többen reménykedtek a szabadság visszanyerésének és a viszonyok megváltozásának lehetőségében, mint az elnyomás burkoltabb formáit alkalmazó hetvenes években.

Jaroslav Cuhra átfogó tanulmányából kitűnik, hogy a „normalizáció” folyamánként létrejött egyházpolitikai visszarendeződésben csupán a kommunista rendszer utolsó évtizedében állt be lassú változás. Bár rövidtávon nem oldotta fel az egyházak társadalmon belüli elszigeteltségét, hosszabb távon tagadhatatlan jelentősége volt annak, hogy a Charta 77-et a különböző egyházakhoz közel álló értelmiségiek, lelkészek és papok is aláírták. A katolikus egyház esetében mindazonáltal csak II. János Pál megválasztása után, a Casaroli nevével fémjelzett korábbi szentszéki keleti politika fokozatos átalakulásának következtében indult meg az emancipáció az állami hatalom ellenőrzése alól. A folyamatban döntőnek bizonyult, hogy az új pápa követelésére előbb lépésről-lépésre elszigetelték, majd teljesen kizárták az egyház életéből a *Pacem in terris* mozgalmat.

A vallási élet gettóból való kilépésének plasztikus példája ugyancsak a katolikus egyházhoz kapcsolódik. 1985-ben, Metod halálának 1100 éves ünnepén olyan cselekvőképességről tett tanúságot a velehradi zárandoklat több mint 100 000 résztvevője, amire egy évtizeddel korábban még gondolni sem lehetett, és ami magukat az esemény átélőit is meglepte. A zárandoklat ugyanis a rendszerrel szembeni passzív ellenállás demonstratív alkalmává vált, amikor a zárandokok nem voltak hajlandók engedelmessé válni a kommunista hatóságok intézkedéseinek, melyek az esemény megzavarását célozták. A zárandokok szilárd higgadtsága már olyan erőt jelzett, amellyel szemben a korábban nem egyszer teljhatalommal eljáró állami szervek nem mertek beavatkozni.

A kötet negyedik részébe némiképpen megtöri a kronologikus ívet. Itt Rainer Bendel önálló fejezetben tárgyalja az előzőtt szudétánémetek sorsát. A szerző hangsúlyozza, hogy a németek kitelepítésének ugyan elsődlegesen etnikai és politikai motívumai voltak, de nem hanyagolható el ennek az eseménynek egyháztörténelmi vonatkozása sem, hiszen a kitelepítettek egyúttal katolikus, protestáns vagy ókatolikus hívek is voltak. Az áttelepítésük nyomán pedig az egyes csoportok felekezeti hovatartozása sajátos jelentőségre tett szert. Letelepítésük helyén ugyanis már létező felekezeti-egyházi struktúrák és közösségek fogadták őket, amelyek kisebb-nagyobb mértékben segítettek az új környezetbe való integrálódást. A tanulmány szerzője mindazonáltal arra is felhívja a figyelmet, hogy a vallásgyakorlás területén az otthonról hozott hitéleti formák nem egy esetben elidegenítő jellegű különbségeket is takartak. A kitelepített katolikusokkal kapcsolatban használatos gúnyos kifejezés — „römisch-katholisch” (római-katolikus) helyett ugyanis előszeretettel nevezték őket „böhmisch-katholisch”-nak (cseh-katolikus) — jól példázza az eltérő vallási hagyományokból fakadó nehézségeket. Éppen ennél fogva az áttelepítettek integrációja legtöbbször nem úgy valósult meg, hogy az újonnan érkezőket egyszerűen hozzácsatolták egy már létező közösséghez, hanem első lépésként átmeneti közösségeket, vagy speciálisan a kitelepítetteknek szóló szertartásokat (pl. zárandoklatokat) szerveztek. Bendel végül hangsúlyozza, hogy a teljes integrációban a későbbiek folyamán fontos szerepet játszottak a különböző szervezetek is, mint a katolikusok esetében például az Ackerman-közösség vagy a Königsteinben létrehozott központ.

A világnézeti és felekezeti különbségektől függetlenül a kitelepítettek közös vonása volt, hogy a húszas és harmincas években szerzett társadalmi tapasztalataikat igyekeztek arra használni, hogy impulzusokat adjanak az új rend kiépítéséhez. Rainer Bendel tanulmányában példaként Paulus

Sladek társadalmi berendezkedésre vonatkozó terveit említi, amelyek olyan szociális demokráciaképről tanúskodnak, amelyben nincsen helye a radikalizmusnak, vagy populizmusnak.

A kötet utolsó egysége a Cseh Köztársaság vallási viszonyainak 1989 utáni alakulását vizsgálja. A Zdeněk Nešpor által írt epilógusszerű rövid kitekintés szerint a vallásosság kommunizmus bukását követő újraéledésébe vetett remény nem vált valóra. Kiderült, hogy a szekularizációs politika, amely nem korlátozódott egyházellenes intézkedésekre — hanem például alternatív polgári rítusok bevezetésével új magatartási mintákat is kínált —, maradandó nyomot hagyott a társadalomban. A vallásokkal szembeni barátságos politika 1989 után ugyan lehetővé tette a vallási közösségek kibontakozását, a hagyományos egyházak ebből a lehetőségből azonban kevés hasznot húztak. Mindennek fényében csak első pillantásra igaz, hogy Csehország 20. századi vallástörténetében egy olyan átalakulás ment vége, mely a népegyházi struktúrától nyílt vallási piacchoz vezetett. A vallási „szabadpiacot” ugyanis a mai napig nagymértékben korlátozza, hogy a hagyományos egyházakra még mindig ránehezedik a múlt: a két világháború közötti kultúrharc, valamint a két diktatúra hatására még most is tovább élnek a 19. századi antiklerikális nemzeti mozgalomban született egyházellenes képzetek. Mindehhez hozzájárulnak még az egyházak strukturális nehézségei is — amelyek részben ugyancsak az egyházüldöző diktatúrák utóhatásának tekinthetők.

A fentiekben csupán ízelítőt adhattunk az impozáns terjedelmű kötet gazdag tartalmából. Nem is volna lehetséges egy ismertetésben bemutatni a kézikönyvben szereplő összes tanulmányt és az általuk felvetett valamennyi kérdést. Annak ellenére azonban, hogy a kiadvány átfogó képet ad a cseh társadalom 20. századi egyház- és vallástörténetének fejlődéséről, a recenziómban mégis némi hiányérzet maradt a kötetrel kapcsolatban. A kézikönyv törzsanyagát a címben megjelölt cseh területek 1918–1989 közötti egyháztörténelmének bemutatása adja; ezen mintegy 70 éves időszakon csupán az 1989 utáni fejlődésről szóló 17 oldalas (a kötet nem egész 2%-a!) kitekintés lép túl. Márpedig az elemzések középpontjában álló hét évtized — az 1938–1945 közötti éveket leszámítva — 90 százalékában a vizsgált területek Csehszlovákia részét képezték! Bármennyire önállóan tekintjük is a Csehszlovákiát alkotó területeket, a jelen állapotok — a különálló Csehország és Szlovákia (és Kárpát-Ukrajna) — visszavetítése a 20. századba anakronisztikus és egy ilyen fontos és igényes kötet esetében egyúttal sajnálatos. Különösen azért is indokolt lett volna a kutatást a vizsgált időszak döntő többségében fennálló állam egész területére kiterjeszteni, mert a kézikönyv kiemelten kezeli az egyház és állam, illetve egyház és társadalom viszonyát. Márpedig a vallásosság és az egyház beágyazódása szempontjából eltérő szlovák viszonyok ismerete nélkül nehéz értelmezni akár a második világháború előtti, akár a második világháború utáni Csehszlovákia egyházpolitikáját. A tanulmányokban lépten-nyomon felbukkanó utalások az egyház- és vallástörténelem szlovák országrészben tapasztalható alakulására maguk is arra utalnak, hogy ezzel a féloldalassággal legtöbbször a szerzők is tisztában voltak.

A kötet másik tökéletlensége független a szerzők és szerkesztők szándékától: a különböző vallási közösségek történetének feldolgozottságában tapasztalható egyenetlenségek és egyes kérdések alaposabb (levéltári) kutatásokat nélkülözni kényszerülő összefoglaló áttekintése a bevezetőnkben említett történelmi előzményekre vezethető vissza. Az 1990-es években újrainduló egyház- és vallástörténeti kutatásokban még időre van szükség, hogy a korábbi évtizedek kényszerű „tétlensége” folytán térségünkben létrejött lemaradásokat be lehessen hozni.

Az átlátható felépítésű, igényes kivitelezésű kézikönyvből nemcsak a csehországi társadalom vallásosságának alakulása, a kérdéskörrel kapcsolatos kutatás jelen állása ismerhető meg. A kötet egyúttal a magyar kutatók számára új összefüggések felismerését segítő komparatív elemzések kiindulópontja is lehet, ill. a hazai vallás- és egyháztörténet feltárásában eddig nem vizsgált kérdések feltevésére inspirálhat.

Fejérdy András

JUSTUS PÁL

Szerkesztette: Jemnitz János, Székely Gábor
Magyar Lajos Alapítvány, Budapest, 2008. 180 o.

Justus Pál (1905–1965) a második világháború előtti és utáni években egyike volt a Szociáldemokrata Párt legképzettebb ideológusainak és propagandistáinak, 1945–1948 között a pártvezetés jelentős tagja, ennek ellenére alakjával, tevékenységével alig foglalkoztak. Ezért valóban hiányt pótló ez a szerény terjedelmű tanulmány- és emlékezés-kötet, amely a születése századik évfordulóján rendezett emlékülés előadásait tartalmazza, egy-két utólagos kiegészítéssel és Justus

néhány maradandó értékű tanulmányával együtt. Csak örülni tudunk, hogy amikor hozzá nem is hasonlítható személyiségek vastkos emlékkönyveket kapnak, ha megfelelő baráti, családi háttérrel rendelkeznek, három évvel elhangzásuk után ezek a megemlékezések is eljutottak a kiadásig.

Justus háború előtti életével közelebről csak Susanne Miller német szociáldemokrata, ifjúságának tanúja, és a fiatal Justus politikai-elméleti vitáit elemző Konok Péter foglalkozik. Az előadások és emlékezések többsége Justus 1945–1949 közötti aktivitására koncentrál, hiszen ekkor volt vezető politikus, majd pedig a Rajk-per vádlottja.

A fiatal Justus külföldön töltött 6–7 évről (1924–1927, illetve 1932–1936 körül) csak az öt Bécsben ismerő S. Miller tesz említést. Justusnak a numerus clausus idején nem volt módjában itthon egyetemre járni vagy megfelelő elhelyezkedést találni, ezért élt évekig Bolognában, Párizsban, Bécsben, ahol S. Miller megismerte, mint „nagyon művelt és lelkes és tapasztalt marxistát”. Diplomát nem szerzett, miután reménye sem volt, hogy tanári állást kapjon.

Figyelemre méltó Konok: „A 'trockista' Justus Pál” című tanulmánya, mivel nem csak Justus útkereső korszakáról közöl érdekes, új adatokat és megfigyeléseket, de új vonásokkal járul hozzá az ekkoriban, az 1920-as évek végén és a harmincas évek elején a szociáldemokrata és a kommunista párttal is elégedetlen fiatalok kassákista, trockista és más, a „vonalas” kommunisták által „oppós”-nak gúnyolt kis és többnyire rövidéletű csoportjainak történetéhez, jellemzéséhez.

Justus költőnek indult, fiatalon két verseskötetet jelentetett meg, s csatlakozott Kassák Munka-köréhez, a Munka politikai írásait is közölte. Nem sokáig, mert néhány barátjával együtt ellentétbe került az ellentmondást nem tűrő Kassákkal: élesen bírálta a szovjet politikát, így az első öt éves tervet és Trockij kiutasítását. Több összezördülés után Kassák, látva, hogy Justusék közelednek a rendőrség által hamarosan felszámolt kis „baloldali kommunista” csoportokhoz, az 1930. szeptember 15-i Munkában megjelentetett közleménnyel kiutasította őket köréből. A kizáratok különböző irányokban tájékozódtak; bekapcsolódtak a szociáldemokrata pártmunkába, egyesek a Hartstein-féle trockista csoporthoz közeledtek, míg Justus, Konok szerint, néhányadmagával a német anti-sztálinista, „baloldali kommunista” Karl Korsch hívűl szegődött. Hamarosan szakított azonban az „oppós” aktivitással és külföldről hazatérve az SZDP-ben folytatta tevékenységét.

A néhány éves útkeresés a válság éveiben csak epizód lehetett volna életében, de a KMP egy Konok által idézett jelentésben beszámolt a párt Külföldi Bizottságának Justus „oppo.-csoportjáról”. Neve felkerült egy moszkvai kartotékra, onnan a Cseka kartotékára... amit ő egyelőre nem is sejtett.

1936 után Justus különböző budapesti kerületi SZDP-szervezetekben tevékenykedett, végül a VI. kerületi szervezet titkára lett és baloldaliságát megőrizve alkalmazkodott a párt mérsékelt politikájához. Ottani működése sajátos módon járult hozzá későbbi sorsa meghatározásához. Kádár János azokban az években, mikor ki volt tiltva a KMP-ből, ugyanennek a szervezetnek volt aktivistája és mindvégig megőrizte Justus iránti közismert averzióját.

Röviden utalnék itt két (a kötetben nem említett) szignifikáns epizódra. A magyar-szovjet határ 1939-es létrejötté után több baloldali fiatal, a katonai behívást elkerülendő, átszökött az északkéleti Kárpátokon. Közéjük tartozott Timár István 21 éves orvosi műszerész, a VI. kerületi pártszervezet tagja, Justus szemináriumának hallgatója. Ezzel eldicsekedett szovjet kihallgatóinak, hogy bizalmat keltsen maga iránt. A hatásra nem számíthatott: előkotorták azt a kartotékot, s hamarosan beismerte: a trockista Justus és a m. kir. rendőrség megbízásából lépte át a határt, hogy kémkapcsolatot létesítsen Lukács Györggyel és Rudas Lászlóval. Timárt kivégezték.

Évtizedekkel ezelőtt, levéltári iratok rendezése közben akadt a kezembe, talán az SZDP fondjában egy különös levélváltás. A háború utáni hónapok valamelyikében az SZDP fővárosi titkára felszólította kommunista partnerét, Kádárt, hogy a két pártszervezet közeledése érdekében tartsanak egyszer fehér asztal mellett baráti találkozót s meg is nevezte a részükről javasolt szociáldemokratákat. Kádár válasza: szívesen, kivéve a közismert trockista Justust, akivel ők a politikában együttműködnek, de baráti találkozón nem vehetnek részt.

Justus háború alatti tevékenységéből Strassenreiter Erzsébet az SZDP háború utáni stratégiájáról szóló vitában elfoglalt álláspontját ismerteti. A párt fő ideológusának tekintett Mónus Illés program-tervezete a népfront-politikának megfelelő minél szélesebb antifasiszta nemzeti összefogáson alapult. Justus ezzel nem értett egyet, Mónusnak elküldött véleményében tiltakozott a szocialista végcél elnapolása ellen. „Bárhogyan kerülgetjük is, ki kell mondanunk, hogy a proletariátus diktatúráját akarjuk. Ezt a kérdést Marx már a gothai program kritikájában tisztázta. A 'proletariátus diktatúrája' kifejezés azonban az elmúlt évtizedek tapasztalatainak dialektikus értékelése révén új tartalmat kap ... a demokratikus formák betartására ügyelve kell a tár-

sadalom fejlődését az általunk kívánt irányba vezetni, demokratikus formák között kell érvényesíteni a proletariátus diktatúráját.”

A fenti, Strassenreiter által idézett álláspont elégséges magyarázat Justus elvi és politikai elszigeteltségére. Az SZDP vezetői, Peyer, Mónus és a többiek a marxínál sokkal mérsékeltbb politikát követtek, de ragaszkodtak a párt marxista hitvallásához: ezzel az ellentmondással maguk is tisztában voltak, épp ezért nem örültek, ha valaki nyíltan felfedte. Ők a nyugati hatalmak győzelme esetén nekik megfelelő reálpolitikára törekedtek. A moszkvai kommunista vezetők viszont a proletárdiktatúra szovjet értelmezését tették magukévá, de 1949-ig ők sem nyíltan, hanem ködösítve. Justus demokratikus diktatúrájával nem tudtak mit kezdeni, hiszen a proletárdiktatúrának Magyarországon nem lehetett demokratikus többséget szerezni. Ezért Justus akkor sem kellett volna nekik, ha nem tekintik „trockistának”.

Ehhez még hozzátenném: az elvi ellentétén túl az SZDP-ben személyes okai is voltak annak, hogy a Justusnál mérsékeltbb felkészült fiatal ideológusok, mint Fejtő, Szalai Sándor vagy éppen az 1938–39-ig aktív SZDP-tag Veres Péter (akínél még származása sem lett volna akadály) nem juthattak vezető szerephez. Az 1918–19-es forradalmak bukása után emigrációba kényszerültek a párt művelt teoretikusai: Kunfi, Rónai, Ágoston és a többiek, az emigrációban a kommunistákhoz csatlakozottakról, mint Varga Jenő, Pogány, Czöbel nem is szólva. Így kerülhettek az első vonalba az olyan autodidakta, középiskolát sem végzett publicisták, mint Mónus vagy Szakassits Árpád, akik persze ragaszkodtak pozíciójukhoz.

A háború után megváltozott a helyzet, a képzett szociáldemokraták előtt néhány évre nagy karrier-lehetőségek nyíltak: a régi vezetők egy részét a háború végén megölték, mások kiüregedtek, megint mások átléptek a kommunista pártba. Így a bori haláltábor túlélte Justusnak (bori megpróbáltatásait Csapody Tamás ismerteti) sorsa néhány évre tért nyitott. Igaz, a sötét jövő előre vetette árnyékát: mikor Temesváron át Szegedre érkezett, Révai József mint trockistát azonnal elvitette az NKVD-vel. Az SZDP budapesti vezetősége erről értesülve kiszabadította, így néhány heti fogság után 1945 január második felében visszatérhetett a fővárosba. Itt rögtön a párt sajtó- és propaganda osztályának vezetője lett. A különböző átszervezések után is ő irányította ezt a területet, de hamarosan az oktatási osztályt is ő tartotta kezében, majd az ezeket az osztályokat felügyelő ideológiai főosztály vezetője. Az 1945 augusztusi kongresszuson beválasztották a pártvezetőségbe, amelynek az SZDP megszűnéséig tagja maradt, ugyancsak 1945-től 1949-ig parlamenti képviselő volt. Nagyobb elméleti munka írására — amire mindig is készült — ekkor már nem a lehetőség, csak az idő hiányzott. Számos hosszabb-rövidebb publikált tanulmányában fent vázolt baloldali szociáldemokrata nézeteit fejti ki.

Justus sajátos helyet foglalt el az 1945–1948-as évek politikájában. Nem volt a KP beépített embere, mint többek között Marosán, elvi meggyőződésből harcolt a régi, mérsékelt vezetők – Szeder, Peyer – kiszorításáért, a KP-val való szoros együttműködésért, fenntartva az SZDP különállását. Baloldalisága rokonszenves volt pártja sok tagja, főleg a fiatalok számára, mint például az általa kiadott jelszó is: „Ma a demokráciáért – holnap a szocializmusért!” Az is tetszett, hogy többször baloldalinak mondta pártját az MKP-nál, mert utóbbi kódosításával szemben nyíltan beszélt a szocialista célokról. Ettől persze a kommunista vezetők nem szerették jobban Justust, mind addig. Ő viszont valahogy nem figyelt arra, hogy a két munkáspárt közeledésének forszírozásával maga alatt vágja a fát. Strassenreiter ezt bizonyos fokú naivitással magyarázza, amiben nem hiszek – olyan okos ember számára, mint Justus, a probléma rejtve nem maradhatott. Inkább azt gondolnám, hogy ahhoz a kihalóban levő politikus-típushoz tartozott, amely személyes sorsát elhanyagolta, ha elvei érvényesülése forgott kockán.

Jemnitz János behatóan ismerteti Justus elméleti munkásságát, fontosabb írásait, méltatja, hogy Justus szerkesztette meg az új, Szabó Ervin régi összeállítására óta nagyon hiányzó kétkötetes Marx–Engels válogatást. Justus irányította a párt elméleti folyóiratát, az 1938-ban betiltott Szocializmus újrarendítését, saját cikkei nagy részét is ott publikálva.

Jemnitz még jól ismerte Justust s így megoszthatja az olvasóval személyes emlékeit is. Elmondja, hogy részt vett azokon a rendszeres találkozókon, amelyeket 1956 után Vajda Imre lakásán tartott évekig a három, Rákosi börtöneit megjáró baloldali szociáldemokrata harcostárs: Vajda, Justus és Horváth Zoltán. Mint írja: „1956 decemberében a volt baloldali szociáldemokraták tanácskozást tartottak Vajda Imre lakásán, amely után közös, többek által aláírt levelet küldtek Kádár Jánosnak. A levél a helyzet kritikus elemzését tartalmazza, nyitva hagyva a csoport esetleges együttműködését az MSZMP-vel. A levelet Justus Pál is aláírta, feltehetően a levél egyik megfogalmazója is ő volt.” Ezt a levelet, amelyben aláírói feltételekhez kötötték együttműködésüket,

Jemnitz közzétette a Múltunk 2007/2 számában, ezért itt bővebben nem ismerteti. Annyit közöl, hogy miután Kádár érdemben nem reagált, néhány hónappal később több résztvevővel újabb tanácskozást tartottak, s ennek konklúzióit egykori elvtársukhoz, Marosán Györgyhez juttatták el. Végül az aláírók egy része feltételeik feladásával kapott funkciót, a többiek az irodalomra, kutatásra korlátozták tevékenységüket.

Justus nem alkudott: mint a Corvina kiadó szerkesztője, visszavonult az irodalomhoz és a műfordításhoz (kiválóan fordította le Shakespeare szonettjeit, erről Szabó T. Anna írt értő elemzést). Jemnitz azzal indokolja közéleti passzivitását, hogy úgy látta: minden ajtó bezárult előtte, Kádár és Aczél továbbra is trockistának tekintették. Ennél ma már többet is tudunk: 1956 után szoros kapcsolatot tartott fenn Ádám György, Széll Jenő társaságával. Beszélgetéseiket, tervezgetésüket a hatalom összeesküvésnek tekintette; Ádámot és társait 1958 nyarán, Széllt és társait 1959 tavaszán súlyos börtönbüntetésre ítélték. Litváné Gál Évától tudom, aki tanulmányozta fenti ügyek nyomozati és eljárási anyagát, hogy 1959 januárjában V. százados írásos javaslatot tett Justus letartóztatására is, erre azonban nem került sor, tehát a rendőrséget, ügyészséget instruáló pártvezetés mégsem akarta újra bebörtönözni.

Hogyan került Justus a Rajk-perbe, azt Gyarmati György beható kutatásra alapozott előadása világítja meg. Justus az egyesüléskor az MDP KV tagja lett, bár a baloldali szociáldemokrata vezetők közül ő kapta a legkisebb beosztást, a Magyar Rádió alelnöke lett. Ez nem akadályozta meg Péter Gábort, az ÁVH főnökét abban, hogy mikor az MVD szorgalmazta a trockisták leleplezését, a trockista csoportokról készített 30 oldalas összesítőjébe be ne vegye Justust, mint a legaktívabb állítólagos trockista csoport fejt. Gerő Ernő arra utasította Pétert, hogy koncentráljon azokra a trockistákra, akik bekerültek a Központi Vezetőségbe. Három ilyen állítólagos személy volt – Justus mellett Drahos Lajos és Gáspár Sándor tartozott egy ideig oppós eszophoz (Deményhez, illetve utóbbi Weissshaushoz), anélkül, hogy ott vezető szerepet játszottak volna. (Ők még annyira sem voltak trockisták, mint Justus, de az MVD, a szovjet vezetés szélesesen értelmezte a fogalmat, tehát kiterjesztette a más párton belüli ellenzéki csoportokra, sőt a potenciális ellenzékiekre is.)

Justus tehát az ÁVH érdeklődésének előterébe került, de egyelőre megelégedtek megfigyelésével. Mikor 1949 tavaszán összeállt a Rajk-per első forgatókönyve, igyekeztek kidomborítani a trockizmus vádját, de miután valódi trockistát nem találtak, sor került az annak elkönyvelt Justusra. Noha a per többi vádlottjával, akik „vonalas” kommunisták voltak a múltban is, nem állt kapcsolatban, sőt ezzel a vádirat sem vádolja, miután a Rajk-perből végül titoista-trockista összeesküvés lett, Justust megtették (Rajktól független) jugoszláv és francia ügynöknek, hangsúlyozva trockista múltját. Érdekességként jegyzem meg: vallomásaiban Justus beismerte ugyan, hogy rendőrügynök, jugoszláv és francia kém volt – ezeket a nyilvánvaló valótlanságokat, de módot talált arra, hogy vallomásába beleszője: „ha nem lett volna köztem és Rajk között meglehetősen rossz a személyes viszony, akkor én megpróbáltam volna kapcsolatot keresni vele”, továbbá, hogy ő nem trockista, hanem baloldali szociáldemokrata.

Justus marxista szemináriumaira, oktatói tevékenységére egykori tanítványai, Harsányi Iván és Földi Tamás emlékeznek.

A kötet igen tartalmas, szerzői és cikkei jól vannak összeválogatva. Kritikai megjegyzésem legfeljebb annyi lehet, hogy a szövegek megszerkesztésénél akadnak hiányosságok: ismétlések, befejezetlen mondatok, kisebb ellentmondások egyes szövegek között – utóbbi nem is lenne baj, ha a szerkesztő felhívta volna ezekre az olvasó figyelmét.

Hajdu Tibor

Balogh Margit

A MAGYAR KATOLIKUS PÜSPÖKI KAR TANÁCSKOZÁSAI 1949–1965 KÖZÖTT

Dokumentumok I–II. kötet

†Borovi József gyűjtésének felhasználásával összeállította Balogh Margit
METEM kiadó, Budapest, 2008. 1474 o.

A mai hazai egyháztörténet-írás középgenerációjának ismert és elismert szakembere, Balogh Margit már eddigi munkásságával, könyveivel, tanulmányaival, előadásaival és tudomány-

szervezői eredményeivel igazolta tehetségét, elismerést érdemlő szorgalmát, munkabírását. Az egyháztörténeten belül fő kutatási területe az 1945 utáni katolikus egyház, katolikus (keresztény) szervezetek és mozgalmak, illetve az egyházpolitika terrénuma. Balogh Margitot már koránál fogva sem kötik a múlt rossz beidegződései és sommás ítéletei, de nem vezetik apologetikus indulatok vagy elkötelezettségek sem, hanem felismerve az egyházak és a vallás történeti jelentőségét, a nemzeti történelemben (annak számos szegmensébe: a politika-, társadalom-, művelődés és a gazdaságtörténet) illetve kutatja és dolgozza fel sokoldalú témáit. Szinte minden egyes vállalkozása az 1945 utáni magyar történelem egy-egy ma már károsnak nevezhető fehér foltjának eltüntetését eredményezte, amint az alábbiakban elbírálandó legújabb, minden bizonnyal kézi-könyvként használatos, nagy formátumú műve is.

A szakma korán felismerte a püspöki konferenciák jegyzőkönyveinek forrásértékét. A magyarországi katolikus egyház ordinariusainak grémiuma — még mielőtt a kánonok a püspökök tanácskozásainak, konferenciáinak joghatóságát szabályozták volna — meghatározó szerepet töltött be a hazai egyházat kollektíven érintő kérdések megbeszélése és az idevágó állásfoglalások, határozatok meghozatala terén. Különösen érvényes ez az állam és az egyház viszonyának, az egyházpolitikának a tekintetében. E tanácskozások korájkorig visszanyúló előzményei után, 1848-tól váltak rendszeressé a püspökkari konferenciák. Ameddig ezek jegyzőkönyveit szabályszerűen, az elhangzottakat hűen visszaadó módon vezették (majd később minden ordinariusnak nyomtatott formában is rendelkezésére bocsátották), ugyanolyan fontosságúak voltak az egyház életében, mint az állam, a kormányzat történetében a minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Amikor az 1940-es évek végétől a kormányüléseken készült jegyzőkönyvek is formalisak lettek, úgy váltak ugyancsak semmitmondóvá a gyakori püspöki konferenciákon nem egyszerű hevenyészett formában rögzített jegyzőkönyvek is, vagy akár ezek készítése el is maradt.

A kétkötetes, majdnem másfél ezer oldalt kitevő dokumentumközlése szerves folytatása a magyar katolikus püspöki kar tanácskozásainak korábbi jegyzőkönyveit publikáló kiadványoknak. Még a rendszerváltozás előtt, az 1980-as évek közepén tettünk kísérletet arra, hogy publikáljuk az 1919–1945 között tartott püspökkari konferenciák szerencsére hiánytalanul fennmaradt jegyzőkönyveit. [A *püspöki kar tanácskozásai 1919–1944. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből 1919–1944. Szerkesztette és válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta, a függeléket összeállította Gergely Jenő. Gondolat, Budapest, 1984.*] (Ezeket annak idején alkalmanként változóan 55–60 nyomtatott példányban küldték szét az ordinariusoknak. Így elvileg nincsenek az Esztergomi Primási Levéltárban, hanem valamennyi egyházmegyei levéltárban is meg kellene lenniük. Meglepő módon a Magyar Országos Levéltár könyvtárában egybekötve ugyancsak hiánytalanul hozzáférhetők ezek a jegyzőkönyvek.) A túl nagy terjedelemlre hivatkozva, de valószínűleg egyházpolitikai megfontolásokból kiindulva, az elkészült kézirat teljes közlésére nem nyílt lehetőségünk. Kényszerű megoldásként elfogadtuk a konferenciák napirendi pontjai közötti szelekció érvényesítését, és a történetileg, elsősorban egyházpolitikailag fontosnak vélt napirendi pontokat, továbbá a közös pásztorleveleket tudtuk publikálni. Forrásközlésünknel igyekeztünk eleget tenni a szakmai követelményeknek. A kötet elé kellő tájékoztatást adó bevezető tanulmányt írtunk, a dokumentumokhoz pedig nélkülözhetetlen lábjegyzeteket fűztünk. Egyes jegyzőkönyveket teljes terjedelemben közöltünk, a válogatásban pedig mindig a teljes napirendi pontokat publikáltuk.

1992-ben Adriányi Gábor, a Bonni Egyetem egyháztörténeti tanszékének tanszékvezető professzora tette lehetővé, hogy az általa gondozott *Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae* sorozat XII–XIII. köteteként megjelenhetett az 1919–1944 közötti püspöki tanácskozások jegyzőkönyveinek teljes, szövegű kiadása. A nagyszabású forráskiadvány szerkesztője és gondozója Beke Margit, az Esztergomi Primási Levéltár akkori igazgatója volt. A jegyzőkönyvek elé a püspöki tanácskozások történetét bemutató tanulmányt írt, ami segíti elhelyezésüket a korabeli köztörténetben. [A *magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944. között. A bevezető tanulmányt írta és szerkesztette: Beke Margit. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XII–XIII. Sorozatszerkesztő: Adriányi Gábor. Auróra Könyvek, München–Budapest, 1992.*] Mindszenty bíboros érsek, hercegprímás munkásságát mára már könyvtárnyi, igaz, hogy vegyes színvonalú irodalom tárgyalja, de nem mondhatni gazdagnak a korszakkal, az 1945–1948 közötti évek egyháztörténetével foglalkozó, objektív forrásokra támaszkodó, időállóan bizonyuló könyvészeti anyag. Beke Margit vállalkozott arra, hogy a *Dissertationes* XIV. köteteként közlétegye az 1945–1948 közötti évek püspökkari konferenciáinak jegyzőkönyveit, amelyek egzakt forrásoknak tekinthetők Mindszenty bíborossal kapcsolatban is. [A *magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei*

1945–1948. – *Dissertationes... XIV. Argumentum, Köln–Budapest, 1996.*] (Ezeket a jegyzőkönyveket már nem nyomtatták ki, hanem írógéppel sokszorosított formában juttatták el hitelesített változatukat a konferencia tagjainak.) Beke Margit bevezető tanulmányában összegzi a korszakra vonatkozóan a konferenciák történetét, majd a kötet végén kronologikus rendben közreadja az ekkori közös memorandumok, nyilatkozatok, körlevelek kiadásának dátumát, tárgyát és címzettjét.

Balogh Margit legújabb forráskiadványának tehát kellő előzményei vannak, amelyeknek metodológiáját lehet kritikailag követni vagy akár teljes egészében elutasítani. A szerző a korrekt közéletet választotta: felhasználta a korszakkal és a témával foglalkozó irodalmat, nem hanyagolta el az általa is elutasított és anakronizmusnak bizonyuló írásokat sem. Ugyanakkor nem akarta újra felfedezni azt, amit a szakma már felfedezett, hanem azok sajnósan szűkösen tűnő eredményeire is próbált támaszkodni.

Vállalkozásának azonban van több, merőben új, a korábbi ilyen kiadványok szerkesztői által nem tapasztalt objektív akadálya, akadályozója, amelyek egy nálánál kevésbé céltudatos történészt bizonyára meghátrálásra készítettek volna. Induljunk ki abból, hogy Balogh Margit egy totális, egyházüldöző, egyház- és vallásellenes diktatúrával találta magát szembe, amelynek körülményei között élt az egyház, amelynek körülményei között működtek, ha egyáltalán működtek az ordinariusok és tartották meg tanácskozásait, megbeszéléseit. Erre korábban nem volt precedens, mert sem a proletárdiktatúra hónapjaiban, sem a nyilas uralom alatt az esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása, mint a konferencia elnöke nem hívott és nem is hívhatott össze ilyen konferenciát.

Az 1949–1965 közötti években az egyházpolitikát lényegében három szinten „művelték”. Először a hatalom birtokosa, az MDP majd az MSZMP illetékes ügyosztály, testületei, nem egyszer maga Rákosi és Révai, majd Kádár és Aczél adták az elméleti direktívákat, szabták meg az egyházpolitika stratégiáját. (Bár forrásokkal a szerző nem igazolja, de nagyon valószínű, hogy mindezt tették Moszkva összehangolt utasításai, vagy legalább is elvárásai szerint.) Az egyházüldözés gyakorlati kivitelezője a hírszerzés, az ÁVO majd AVH volt, amely szerveknek ilyen működését a püspöki karon belül is kiépített besúgók első kézből származó információi segítették. Végül a kormányzati szervként működő Állami Egyházügyi Hivatal és megyei exponensei, valamint az aulákba telepített felügyelői feladata volt az egyházpolitika gyakorlati kivitelezése (amint történt ez korábban a katolikus egyház tekintetében a kultuszminisztérium I. ügyosztálya révén). Ezek után érthető, hogy a püspökök joggal félve az ott elhangzottak illetéktelenekhez jutásától, a tanácskozásokon eleve roppant óvatosan fogalmaztak, s általában véve másod-, harmadrangú dolgokkal foglalkoztak, míg az érdemi eszmecserékre nem kollektív jelleggel, hanem leginkább négy szemközti bizalmas megbeszéléseken került sor. Így a konferenciákról fennmaradt jegyzőkönyvek tartalmilag állíthatjuk, hogy csak áttételesen informatív jellegűek, és formailag sem felelnek meg egy jegyzőkönyvnek. (Így gyakran hiányzik belőlük még a jelenlévők felsorolása is.) Szorgos kutató munkával a szerkesztő azt is feltárta, hogy egyes konferenciákról egyáltalán nem készült jegyzőkönyv, hanem csak azt pótló, egyik vagy másik résztvevő fennmaradt írásos jegyzeteiből lehet a napirendet vagy a véleményeket, határozatokat rekonstruálni.

Amikor a már elhunyt Borovi József egyházjogász professzor az 1990-es évek második felében megkezdte az 1948 utáni püspöki konferenciák géppel írt jegyzőkönyveit összegyűjteni, abban a reményben tette ezt, hogy ezek publikálásával méltó módon folytatható lesz a fentebb már ismertetett ilyen tematikájú kiadványok sora. A kétségtelen jó szándék azonban nem lehetett elég a rekonstrukcióhoz. Borovi professzor a jegyzőkönyvek jelentős részét nem találta meg, amiket Balogh Margit több évnyi, levéltári forrásfeltárás után tudott pótolni. A másik akkor talán nem felismert probléma a létező jegyzőkönyvek „kiüresedése”, és azoknak más források felhasználásával lehetséges és szükséges „feltöltése” volt, amire már csak egy koncepciózus kutatási terv szerint dolgozó szakember vállalkozhatott.

A szerkesztő kötetének nagyon helyesen a püspöki kar „*tanácskozásai*” címet adta, és nem a püspöki konferenciák „*jegyzőkönyveit*” sejteti a kiadvány. A közölt dokumentumok alapvetően három fő csoportot képeznek: 1. a konferenciákról valahol fennmaradt és valamilyen jegyzőkönyvek, nyilatkozatok, közös pásztorlevelek; 2. a konferencia résztvevőinek inkább magáncélúnak nevezhető feljegyzései a konferenciákról; 3. A rendőrhatalom által termelt ezekkel kapcsolatos dokumentumok, amelyek forrásai a lehallgatások, a résztvevők valamelyikének vagy akár többeknek is közvetlenül a konferencia után adott információi, a lefoglalt bizalmas feljegyzések, iratok. Ezek az eltérő jellegű iratok tartalmilag kiegészítik egymást. Hitelük akkor kétségtelen, ha mindhárom csoportból származó dokumentum egybehangzón foglalkozik ugyanazzal a témá-

val. Megbízhatóságuk csökken, ha csak egy, vagy csak egy töredékes forrás található az adott kérdésre. Úgy tűnik, ha eltekintünk az ideológiai-politikai felhangoktól, a leginkább informatívak az állampolgári hírszerzés által gyűjtött anyagok. A résztvevők magánjellegű feljegyzései is sokszor pótolják a jegyzőkönyveket, de ezek szerzőinek arra is gondolniuk kellett, hogy a rendőrhatalom bárkikor házkutatást végezhet a püspöki palotában, és ezek az iratok bűnjelként szerepelhetnek. A legkevésbé informatívak a konferencia az idő szerinti elnöke által hitelesített (aláírt) jegyzőkönyvek, amelyek 1948 előtti példányai közelről sem szorulnak ilyen jellegű kiegészítésekre. (Ami nem jelenti azt, hogy ne kellene ezeket is kellő forráskritikával kezelni.) Nem egy esetben előfordul, hogy a háromféle forrás más-más információt tartalmaz az adott konferenciáról, amik lehetnek tárgyi vagy értelmezési eltérések. A szerkesztő egyébként alapos és részletes, informatív jegyzetapparátusában azonban tartózkodik attól, hogy ilyen esetekben állást foglaljon, vagy eldöntse, hogy melyik közlés felel meg a valóságnak.

A dokumentumközlés forrásbázisa hosszas és alapos kutatómunka eredményeként állt össze. Hol voltak ennek fő lelőhelyei? Először is az egyházi levéltárak: az Esztergomi Primási Levéltár, valamennyi magyarországi egyházmegyei levéltár, a pannonhalmi Szent Benedek Rend levéltára. Ez teljes körű „egyházi” iratgyűjtést tett lehetővé, kivéve az Apostoli Szentzsák Magyarországgal kapcsolatban keletkezett iratait, amiket a Vatikáni Titkos Levéltárban őriznek. Ezek azonban jelenleg még a pápai rendelkezés szerint senkinek sem kutathatók, így a szerzőn sem kérhetjük számon ennek mellőzését. (Tegyük hozzá, hogy e témában ott valószínűleg nem is a legfontosabbnak tartott titkos iratok keletkeztek.) A másik, egyházipolitikai és egyházi kérdésekkel foglalkozó szervnek, az Állami Egyházügyi Hivatalnak az irattára az, ahol fontos források maradtak fenn. (Ezek a Magyar Országos Levéltárban álltak a szerkesztő rendelkezésére.) A harmadik, de igen csak fontos lelőhelye a dokumentumoknak az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, ahol Balogh Margit hatalmas mennyiségű idevágó dokumentumot kutathatott fel. A primer forrásfeltárás mellett nem hagyta figyelmen kívül a korábbi forrásközleményeket, memoárokat, visszaemlékezéseket sem.

Balogh Margit bevezető tanulmánya kellőképpen tájékoztat bennünket munkájának előzményeiről és az általa kitűzött célokról. A kötetekben szereplő dokumentumok helyes értelmezését segíti, hogy már itt ismerteti azok jellegét: a konferencia jegyzőkönyveinek, a püspöki kar egyes tagjai feljegyzéseinek, a grémium által kiadott körleveleknek, nyilatkozatoknak, végül az állambiztonsági jelentéseknek a mibenlétéről. Külön szól a püspöki konferencia tagjairól és annak tényleges, esetenként kánonilag meg nem engedett résztvevőiről, a tanácskozások helyszínéről és gyakoriságáról. A módszertant illetően figyelmet érdemlő az is, amit forrásközlésének szempontjairól ugyanitt ír.

A szerkesztő sikerrel rekonstruálta a püspöki konferencia résztvevőinek listáit. Míg a polgári korban annak teljes jogú tagjai csak az elnöklő hercegprímás mellett a megyés főpásztorok és a pannonhalmi főpát voltak, az apostoli kormányzók, káptalani helynökök vagy a vikáriusok, a két háború között még a meghívott táborig püspök is, csak tanácskozási joggal vett részt a megbeszéléseken. (A konferenciát a primási irodaigazgató készítette elő, és a jegyzőkönyvet gyorsírással is ő vezette. A gépelt változat nyomdai korrektúráját az elnöklő hercegprímás és két felkért hitelesítő püspök írta alá.) 1949-től azonban e téren is gyökeresen megváltozott a helyzet. A bíboros primás 1948 végétől akadályozva volt, utána a rangidős kalocsai érsek, Grósz József elnökölt. 1951-ben őt is bebörtönözték, és az elnöki teendőket a harmadik érsek, Czapi Gyula egri érsek látta el 1956 tavaszán bekövetkezett haláláig. Ekkor visszatért hivatalába Grósz érsek, s az ő halála után Hamvas Endre csanádi püspök, majd kalocsai érsek lett az elnök. A konferenciák előkészítésének feladata tehát az ő irodájukra hárult, de azokat mindig Budapesten tartották. Logikus lenne, hogy a jegyzőkönyvek is ott legyenek találhatóak, ahol az elnök székhelye volt, de ez közelről sem így van.

A konferenciák ideje is alapvetően megváltozott. Míg 1945 előtt évente két konferenciára — tavasszal és ősszel — került sor a budai primási palotában, Mindszenty idejében előbb csak évente 3-4 alkalommal, majd 1947-48-ban egyre sűrűbben tartottak értekezleteket. 1949 januártól általában havonta voltak a tanácskozások, leggyakrabban a Központi Szeminárium épületében (miután a várbeli primási palota az ostrom után romokban hevert.) Ezeknél azonban fontosabb változás volt, hogy alapvetően módosult a konferencián résztvevők kiléte. A megyés főpásztorok, akik és ameddig szabad lábbon maradtak, rendszeresen részt vettek ezeken (csak az idősebbek betegség okán hiányoztak). Amint egyre több püspöki stallum üresedésben volt, vagy az illető ordinarius akadályozva volt (bebörtönözték, internálták, házi őrizetben tartották), helyük-

re jobbik esetben felszentelt segédpüspök helynökök, a Szentszék által kinevezett apostoli kormányzók kerültek, akik teljes jogú tagjai lettek a konferenciáknak. Ám egyre gyakrabban fordult elő, hogy a békepapok közül valamelyik ordinarius által kényszerből kinevezett vikárius lett a konferencia résztvevője. A Kádár-korszakban, 1964 után pedig az újonnan kinevezett püspökök, segédpüspökök is csak olyan személyek lehettek, akiknek kinevezéséhez az Állami Egyházügyi Hivatal (formálisan az Elnöki Tanács elnöke) előzetesen hozzájárult. A régi, tekintélyes püspökök érthetően gyanakvással fogadták a „homo novusokat”, mert azok nem is titkolva az állam, és nem az egyház érdekeit képviselték. Különösen nagy visszatetszést váltott ki Beresztóczy Miklós esztergomi kanonok, a békepapi mozgalom egyik legfőbb vezetőjének 1950-ben esztergomi káptalani helynökévé, majd 1951-ben esztergomi általános helynökévé történő kierőszoakolása. Az egyébként tehetséges és püspök-várományos Beresztóczyt a Mindszenty-per kapcsán tartóztatták le, de nem ültették a vádlottak padjára, miután a fizikai kínzásokat elviselni nem tudó papot besúgónak beszervezték. Így egészen 1956-ig Beresztóczy önkényesen részt vett a püspöki konferenciáknak, annak ellenére, hogy ezt jóformán minden egyházi tudta. De nem csökkent a vele szembeni ellenszenv 1956 után sem, amikor a Szentszék másik két magyar katolikus békepappal együtt kiközösítette. Logikusnak tűnik ezek után, hogy a püspöki konferenciákon nem születhettek autonóm érdemi döntések, hanem a hatalom parancsainak próbáltak az egyház létének megőrzése érdekében sokszor elviselhetetlen módon, az egyházi vezetés hitelét aláásó következményekkel eleget tenni.

Nagyon valóságösen mutatja az 1950-es évek egyházának szomorú helyzetét, hogy a letartóztatott, bebörtönzött püspökökről a konferenciákon jóformán szó sem esett, 1956 után pedig egyetértésüket is kifejezték a „rendszerrel ellenségesen szembenálló” főpapok vagy más egyháziak félreállításával. Az 1950-es egyezmény létrejöttétől pedig sokkal többet elárulnak az arról felvett, az egykori Állami Egyházügyi Hivatalban őrzött jegyzőkönyvek, mint a püspöki konferenciák jegyzőkönyvei. Míg Nagy Imre 1953-as hatalomra kerülésekor megalapozatlan reményeket fűztek a meghirdetett új kormányprogram egyházpolitikai konklúzióihoz, addig az 1956-os forradalom alatt nem tartottak teljes körű konferenciát, annak leverését követően pedig megint csak a hallgatás következett. Már-már egy krimibe illő abszurdítások közé tartozik, hogy egy esetben még az is előfordult, hogy nem lévén a püspöki karnak elnöke, az Állami Egyházügyi Hivatal elnökének elnökletével tanácskoztak a püspökök. Nagyon érdekes, hogy a magyar kormány és a Szentszék 1964-es megállapodása — ami egyértelműen Kádárék sikere volt — nem hozott érdemi változást a főpapok helyzetében, és nem volt „téma” a konferenciákon sem. A magyar ordinariusok helyzetét nem könnyítette meg az Apostoli Szentszék új keleti politikája sem, amely elsődleges célnak egy legálisan működő hierarchia biztosítását látta még olyan áron is, hogy ez a hierarchia jobban függött az államtól, a politikai hatalomtól, mint Rómától.

A nagy terjedelmű és roppant gazdag anyagból csábítónak tűnhetne tovább szemezgetni és így érzékeltetni a Rákosi-korszak, az 1956-os forradalom, a kádári megtorlás, majd az 1964-es részleges megállapodásba torkoló látszólagos megbékélés mibenlétét. Az ilyen nagy volumenű anyag tárgyszerű ismertetésére aligha van lehetőség, a látványosan érdekes, unikális esetek kiragadása pedig dezorientálná az olvasót. Ezért vállalkoztunk inkább a munka módszertani vonatkozásainak ismertetésére, elemzésére bizonyítva, hogy az egyháztörténet írás nem teológiai tudomány, hanem a történelemtudomány egyik fontos része.

Balogh Margit forrásközlésének jegyzetapparátusáról külön is kell szólnunk. A dokumentumokhoz különféle jellegű jegyzeteket kellett írnia. Nyilvánvaló, hogy ma már az „egyházi latin” a fiatalabb egyháziak számára is okozhat értelmezési nehézségeket, nem is szólva a korszakkal foglalkozó történészek többségéről. Ezért a latin teológiai vagy kánonjogi szakkifejezéseket, szavakat vagy akár mondatokat le kellett fordítani magyarra, amelynek szakszerűségét tapasztalt és kiváló latinista egyháziak (Gárdonyi Máté, Rosdy Pál) segítették a szerkesztőnek biztosítani. Ugyancsak következetesen végigvitt a jegyzetekben az előforduló személyekről adott tájékoztatás (életrajzi adatok, stallum stb.). Ha a közölt szövegekben az olvasó által nem értelmezhető utalások vannak személyekre, eseményekre vagy más dolgokra, akkor Balogh Margit a tájékoztató, adatközlő lábjegyzeteket alkalmazza. Úgy tűnik, hogy a jegyzetek legalább a két kötet terjedelmének negyed részét kiteszik. Ezeket talán lehetett volna szelektálni, a közismertnek tűnő dolgokat felesleges jegyzetelni. Még inkább ki lehetne gyomlálni a jegyzetekben előforduló ismétléseket.

A második kötetben a 1275-től 1474. oldalig található a nagy gonddal összeállított mellékletek, amelyek a dokumentumok használatát is megkönnyítik. 10 oldalon át közli a forrásokban, illetve az általa írt bevezetőben vagy jegyzetekben előforduló rövidítések jegyzékét és azok feloldását. A Függelékkel élén Borovi József „A magyar katolikus püspöki kar elnökei 1945–1976 kö-

zött” című összeállítását olvashatjuk, ahol a szerző rövid életrajzokat írt kronológiai rendben Grósz Józsefről, Mindszenty Józsefről, Czapik Gyuláról, Hamvas Endréről és Ijjas Józsefről. Ezt követi ugyancsak Borovi Józseftől az 1949–1965 közötti konferenciái időpontjainak felsorolása, de a listát Balogh Margit saját kutatásaival tette teljessé.

Balogh Margit mellékletként összeállította a püspökkari közös körlevelek 1949–1965 közötti listáját, a kiadás időpontjának, tárgyának és a címzettnek a megjelölésével. Ugyanezt tette a püspökkari nyilatkozatok esetében is. A kötetekben szereplő személyek életrajzi adatait tartalmazó archontológia a legfontosabb, és leginkább informatív része a mellékleteknek. (A jegyzetekben szereplő szerzőket természetesen itt nem vette figyelembe.) Legalább ekkora terjedelmű az idegen szavak, kifejezések és intézmények fordítással, értelmezéssel vagy magyarázattal ellátott listája. (A lábjegyzetekben az e két utóbbi mellékletben is szereplő fordítások vagy értelmezések ott mellőzhetőek lehetnének.) A tárgymutatót Borovi József állította össze, ennek azonban egyik ellentmondása, hogy itt is szerepeltet egyes személyeket (mint Badalik Bertalan püspök, Zadravec István volt tábori püspök és még többen), akik az archontológiába kívánkoznának, vagy abban valóban meg is találhatók. A második kötetet a névmutató zárja, amelyben a szerzetesek esetében a vezetéknevet a keresztnév, majd kurzívval a rendi név követi.

Balogh Margit munkája nemcsak az 1945 utáni korszakkal foglalkozók, vagy annak története iránt érdeklődők számára lehet hasznos, hanem ösztönzést adott ahhoz, hogy 2008-ban megkezdődött az 1892–1918 közötti jegyzőkönyvek kiadásának előkészületei is.

A most kézbe vett kétkötetes dokumentum kiadvány minden túlzás nélkül a magyar katolikus egyház 1949–1965 közötti történetének nevezhető. Bízunk benne, hogy Balogh Margit vállalkozik a közeljövőben az általa itt közreadott, és most még a fiókjában maradt forrásokra támaszkodó monográfia elkészítésére. Ebben bizonyára támogatni fogja a hazai és nemzetközi egyháztörténetész társadalom, de élvezheti a téma által a leginkább érintett fél, a római katolikus egyház, és annak legfőbb vezetésének támogatását is. Az a tény, hogy a Várszegi Asztrik püspök főapát vezetésével működő METEM jelentette meg a terjedelmes munkát, továbbá hogy az egyházi levéltárak munkatársai, nyilván egyházi főhatóságuk hozzájárulásával, fenntartások nélkül támogatták a szerző kutatásait, a véglegesnek szánt szöveget pedig ugyancsak egyháziak nagy gondal lektorálták, jelzi, hogy Balogh Margitnak sikerült elkerülni azokat a csapdákat, amelyekbe a világi szerzők legjobb szándékuk ellenére is beleeshetnek. Erdő Péter bíboros, esztergom–budapesti érsek, prímás Balogh Margit munkáját megtisztelte egy rövid előszóval, amelyben kifejezte: „Öszintén kívánom, hogy a jelen kötet adjon hasznos segítséget ennek a nehéz időszaknak a reális megismeréséhez”. [Erdő Péter bíboros, prímás, érsek: Előljáróban, 10. o.] Mi ezt nemcsak kívánhatjuk, hanem biztosak is vagyunk benne.

†Gergely Jenő

„AZOK A HATVANAS ÉVEK”

Mítosz és történelem, 1968

1968: KELET-EURÓPA ÉS A VILÁG

Bartha Eszter – Krausz Tamás (szerk.)

Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2009. 180 o.

Az 1968-as legendás év neves és névtelen hősei és a későbbi elemzők mind úgy látták, hogy Európa politika fordulópont előtt áll, először a második világháborút követő felosztását követően, amikor a sokat emlegetett „tömegek” mindkét, a nagyhatalmak által szentesített rendszert, vagyis az államszocializmust és a fordista (Henry Ford, az autógégy alapítója nevével fémjelzett) kapitalizmust egyaránt megkérdőjelezték. Meggyőződésüket a politikai jobboldal is osztotta, beleértve olyan prominens képviselőit, mint Margaret Thatcher és Nicolas Sarkozy, akik egyenesen '68-cal szemben határozták meg magukat. A baloldali elemzők mind a népszerű, mind pedig a tudományos irodalomban elbukott forradalomként ábrázolják '68-at: olyan „tűnő pillanatként”, amikor a világ a feje tetejére állt, és legalábbis egy rövid időre, de lehetségesnek látszott, hogy egy új rend, egy új világ születik. Olyan remény volt ez, amelynek beteljesülését, mondja a '68-cal szimpatizáló értelmiség sok kiváló képviselője, mint a francia filozófus Alain Badiou vagy Gerd Rainer-Horn, az Angliában működő német történész, végül megakadályozta a gazdasági stagnálás és az 1970-es évek közepén egyre erőteljesebbé váló politikai polarizáció. A főleg Északnyugat-Európát érintő társadalmi liberalizálódás tézisének nem-marxista képviselői szerint (egyéb-

ként vitathatóan) ez a folyamat a hatvanas évek végén kulminált az érintett országokban. A tézis támogatói, köztük Arthur Marwick, a brit Open University alapító történészprofesszora, azt az eredményt emelik ki a folyamatból, hogy az eredeti forradalmi célkitűzések „felszivárogtak” az elitbe, és, miközben elvesztették felforgató tartalmukat, olyan áramlatokat tápláltak, amelyek végül lerombolták a hagyományos kulturális hierarchiákat, és egész Nyugat-Európában kiterjesztették a személyes szabadságot.

Ezek a paradigmák azonban némiképp korlátozottnak tűnnek, még akkor is, ha „csak” a nyugat-európai realitásokkal szegezzük szembe őket. Igaz, 1968 májusában Franciaország komoly zavargásokat élt át, és a „prágai tavasz” is ekkor szökkent szárba (illetve ekkor tiporták el), de ez a naptári év — szigorúan véve — akkor is csak egy erőteljes tiltakozási hullámot és felfordulást jelölhet — csak az utóbbi sokkal tovább tartott, mint 1968. Noha Párizs van benne leginkább a köztudatban, Európa kapitalista felén Olaszországot rázták meg a legjobban a tömegtüntetések, sztrájkok és megmozdulások a gyárakban, az iskolákban és az egyetemeken. Az országban sok választó kiábrándult a kereszténydemokraták „balközépre” való nyitásából, de az elégedetlenség nem 1968-ban, hanem 1969 „forró őszen” tetőzött, és a tiltakozás csak akkor lanyhult, amikor a kommunisták hajlandóknak mutatkoztak támogatni a kereszténydemokraták rendkívüli intézkedéseit a nemzeti egység kormányaiban 1976 és 1979 között. Az Egyesült Királyságban a munkásmegmozdulások és a diáktüntetések az 1970-es években is folytatódtak, egészen a '80-as években elszenvedett súlyos vereséig, amikor Margaret Thatcher kormánya nem habozott erőszakot alkalmazni a munkások és a szakszervezetek ellen.

A fentiekből világos, hogy 1968 még a nyugat-európai munkásmozgalom történetében sem jelentette az „utolsó fejezetet”. További kritikám a mítosszá izmosodott narratívát elfogadó irodalommal szemben, hogy csak „1968” progresszív, baloldali dimenziójára fókuszál, elfeledkezve arról, hogy a '60-as évek végén a jobb-, sőt a szélsőjobboldal is radikalizálódott. Hogy angol példánál maradjunk: 1968 „fémjelzi” a konzervatív politikus, Enoch Powell „vérfolyókról” elhíresült beszédét, illetve innen datálhatjuk a bevándorlás-ellenes populizmus jelentős politikai erőként való megjelenését. De említhetném az 1967-es görög katonai puccsot, illetve az 1973-as chileit — mind a kettő nagy csapást mért a politikai baloldalra, és ellentmond a „hatvanas évek” baloldali mítoszának. Olaszországban a tömegtüntetések működésbe hozták a „feszültség stratégiáját”, miközben az olasz állami erők által (is) támogatott szélsőjobb visszazorította a baloldali mozgalmat. Észak-írországból a katolikus kisebbség körében szervezett helyi polgárjogi mozgalmak körüli politikai feszültség végül kirobbantott egy harmincéves polgárháborút, és egy sor államnak, köztük az NSZK-nak és Olaszországnak az 1970-es években is igen komoly gondot okozott a politikai terrorizmus. Végezetül, ahogyan a chilei példa is illusztrálja — és ne feledkezzünk el a szörnyű háború hatására sem Vietnamba — az események nem szakhatók ki a globális, és specifikusan a hidegháborús kontextusból.

Csehszlovákia — és esetleg Lengyelország és Jugoszlávia — esetét leszámítva Közép-és Kelet-Európa gyakran kimarad a '68-as vizsgálódásokból. A tanulmánykötet nagy érdeme, hogy sokféleképpen demonstrálja, miképpen kapcsolódtak a helyi események a globális folyamatok térképéhez. A tanulmányok felvetik és eredeti módon válaszolják meg azt a kérdést, mi volt a tömegmozdulások társadalmi és politikai jelentése a vizsgált időszakban, és mit jelentett globális szinten a „nagy lázadás”. Ennek egyik példája éppen a nemzetközi szakirodalomban kevésbé vizsgált magyar eset. A magyar történelemben '68 klasszikus értelmezése szinte csak a gazdasági reformhoz kapcsolódik: ekkor lépett életbe egy, sok szempontból Buharin elképzeléseire hajazó, reform-szocialista modell, ami a '70-es és '80-as években a „legvidámabb barakká” tette Magyarországot a szovjet blokkban. Kevesen vizsgálták azonban a magyar eseményeket egy szélesebb nemzetközi kontextusban. Bartha Eszter tanulmányában megmutatja, hogy a magyar gyárakban is megfigyelhető volt a nyugat- és kelet-európai munkástiltakozáshoz hasonló politikai hangulat, akkor is, ha a tiltakozás nem öltött erőszakos formát. Mi több, a munkástiltakozás túlmélt a pusztán általános panaszon, és fenyegetést jelentett a „létező szocializmus” gazdasági és politikai rendjére. Ezt a kihívást az akkori rezsim könnyebben és gyorsabban felszámolta, mint az Nyugat-Európában sikerült, de az 1968 és 1972 között események sok szempontból előre jelezték azokat a problémákat, amelyek miatt húsz évvel később összeomlott a szocialista államrend; és nemcsak Magyarországon. Mind Bartha, mind pedig Földes György tanulmányából kiderül, hogy a rezsim mindenhol megpróbálta alárendelni a szélesebb demokratizálás programját a szocialista modell piacosításának: miközben a politikai harcok közepette igyekeztek a gazdasági szférában minél többet megőrizni az új gazdasági mechanizmusból, amikor további demokratizálásra került sor, akkor semlegesíteni próbálták a reform illetően hatásait. Így egyre inkább előtérbe kerültek

az értelmiségi és politikai vitákban a piaci modellek, noha Magyarország egészen a '80-as évek végéig valójában távol állt még a „szocialista vegyes-gazdaságtól”, aminek létrehozását a reform megcélozta. Az 1968-as történet azonban egy hosszú folyamatba illeszkedik, amely folyamatban a piac mint modell végül kulturális hegemóniára tett szert a gazdasági vitákban. Ez a folyamat döntő jelentőségűnek bizonyult az 1989–90-es nagy átalakulásban, és ma is meghatározza a gazdasági alternatívákról folytatott vitát Magyarországon.

Miközben a '60-as évek végén Magyarország különleges politikai konfigurációt tudhatott a magáénak, a kötet bebizonyítja, hogy az korántsem volt kivételes. Ahogyan Juhász József írása megmutatja, hasonló folyamatok zajlottak Jugoszláviában, ahol az időszak politikai megmozdulásai még brutálisabb piacosításra kényszerítették a pártot, ami jelentősen növelte a jugoszláv munkanélküliséget (amin csak a Németországba és az Északnyugat-Európába való kivándorlás tudott segíteni) és tovább nyitotta az ollót szegények és gazdagok között. Súlyosbította a helyzetet a helyi állam-szocialista modell demokratizálás nélküli decentralizációja: ez, együtt a piacosítás miatt egyre inkább hitelüket veszítő szocialista eszméssel, mintegy „megágyazott” a '80-as és '90-es évek elvaduló nacionalizmusának. Véleményem szerint a jugoszláv és a magyar eset sokkal fontosabb a rendszerváltás megértése szempontjából, mint az olyan sokat idézett csehszlovák példa, amellyel a kötet egyébként csak érintőlegesen foglalkozik. A csehszlovák reformkísérlet — az egyébként kevésbé ismert keletnémet reformhoz hasonlóan — mind politikai, mind gazdasági értelemben rövid életűnek bizonyult. Lengyelország esete — és sok szempontból az 1956-ot követő története — kivételesnek látszik a régióban, és ezt a különlegességet szépen demonstrálja Mitrovits Miklós tanulmánya a kötetben.

A kötet címe komoly kihívást ad a szerzőknek, hiszen „elvárás”, hogy esettanulmányaikat az 1968-as események szélesebb globális historiográfiájába ágyazzák bele (amely sok esetben — a „prágai tavaszt” leszámítva — nem akar tudni a kelet-európai eseményekről). Inspiráló és egyben provokatív bevezetőjében Krausz Tamás fontos lépést tesz ebbe az irányba, amely lépést a nemzetközi tudományos közönségnek is a figyelmébe ajánlok. Számomra nagyon meggyőzően érvel amellett, hogy az 1968-as kelet-európai és globális történések közötti összefüggés vizsgálata pesszimistább képet ad az eseményekről, mint amit a „nagy lázadás” létező irodalma feltételez. Miközben, mondja Krausz, a tiltakozás progresszív és baloldali kihívást jelentett a létező rendre, az eliteknek a kihívásra való reagálása és a forradalmi célok semlegesítése mind kulturális, mind pedig politikai értelemben szerves részét képezi az 1970-es években felemelkedő neoliberális korszak történetének. Ebből viszont az következik, hogy a régióban és a régió kívüli működő történészeknek nagyobb figyelmet kellene fordítaniuk a megmozdulások vereségére és a vereség okaira. Meg kellene vizsgálniuk azt a kérdést, hogy miért és hogyan tűnik el az egalitárius elem a politikai programokból Thatcher alatt Nagy-Britanniában, vagy Bettino Craxi alatt Olaszországban a '80-as években, miközben az elitek fenntartás nélkül a magukévá teszik a „kevesebb állam” jelszavát. Krausz írása egyben kihívás a '60-as évek nem-marxista, liberális értelmezésére, amely „államellenes” kulturális forradalomként tekint '68-ra. A konfliktus intenzitása a kontinensen az 1970-es, sőt még a 80-as években is azonban arra vall, hogy *valódi* kihívás érte ekkor a hidegháborús politikai világrendszert, amit a mozgalom ellenfelei is nagyon valóságosnak éreztek. A '89 utáni neoliberális konszenzus miatt „divatos” dolog volt történészek körében is azoknak a politikai, gazdasági és osztálykonfliktusoknak a „kikozmetikázása”, lelcinsnylése, amelyek a 60-as és 70-es években valódi társadalmi mozgásokat eredményeztek, mind Keleten, mind Nyugaton. Ezért is fontos, hogy történészként megújult figyelmet szenteljünk a második világháború utáni Európa társadalomtörténetének, amely elválaszthatatlan a kontinens politikatörténetétől, ha az események mögött összefüggéseket keresünk. A két világháború közötti időszak gazdasági stagnálása után az 1950-es és 60-as évek gazdasági növekedése Európa mindkét felén azt eredményezte, hogy jelentősen megnőtt az ipari munkásosztály létszáma és súlya. Milánó, Torino, és az észak-olasz iparvárosok gyáraiba éppúgy özönlöttek a dél-olasz bevándorlók, mint ahogyan a magyar, lengyel, román ipar- városok emberigénye is valóságos népvándorlást indított el Keleten (amit persze sok országban külön „ösztönzött” az erőszakos kollektivizálás politikája). De Nyugaton, Franciaországban és Spanyolországban is megfigyelhető a falvakból való kiáramlás. 1970 táján több európai munkás dolgozott az iparban, mint bármikor azelőtt vagy azután — és ez igaz volt a kontinens mindkét felére. Miközben a neoliberális időszakban nem „illett” elmondani ezt a tényt, éppen ideje, hogy végre rámutassunk.

Gergely Jenő (1944–2009)

Szomorúan hajtjuk le fejünket, hangunkat suttogóra fogjuk. Tehetetlenül szembesülünk a könyörtelen hírrel: Gergely Jenő elhunyt. A mindig odafigyelő egyetemi tanárember, a sportcipős-farmernadrágos professzor, a kiváló egyháztörténész nincs többé. S nincs a jóbarát. Legalábbis nem látjuk, nem halljuk, nem válaszol. Csak egy más létrendben élhet tovább...

Nehéz fátyolos szemekkel, megkarcolt lélekkel, könnyeimet nyeldesve nekrológot írni. Persze hallgatni is lehetne, de az emlékezés megírása, a sutának tűnhető szavak kibuggyanásának oka kettős: kísérlet egy életút állomásainak felvilágosítására, és kísérlet arra, hogy én magam is szembesüljek Tanáromhoz és Barátomhoz fűződő kapcsolatammal. Óhatatlanul személyes leszek, a hideg és józan mérleget nem hiszem, hogy képes vagyok megvonni; majd máskor, később.

Márciusban még a 65. születésnapjára titokban szervezett ünnepség bizsergető lázában égtünk. Áramlottak a „Kedves Jenő!-k” (egymás közt így hívtuk a születésnapja alkalmából hozzá írt bensőséges hangú köszöntőleveleket), és szőttük a csejt: a mit sem sejtő, és a feltételezett megfélemlítés miatt szomorkodó barátunkat miként csaljuk lépre, hogyan csempésszük titokban a helyszínre azt öt ünneplő másfélszáz tanítvány, kolléga, barát közé. Meghatódottságát férfias büszkeséggel leplezte, de mi láttuk a szemében megcsillanó fényt, hallottuk a megcsukló hangot. Szíve legmélyét találta el a felé áradó szeretet és megbecsülés. Ígértem, a „Kedves Jenő!-k” egyedi történeteit a legközelebbi születésnapján elmesélem – most már örökre adósa maradok. Ahogy a felemelő együttlét közös kívánságával is: öt év múlva újrázunk.

*

„Jómagam soha nem hittem, hogy predestinálva vagyok — amint nem is voltam — a »történelmi létre« vagy az egyetemi tanárságra. Nem akartam gyermekkoromban »mozdonyvezető« lenni, amint később sem buzogtak bennem világmegváltó szándékok vagy indulatok” – vallotta önmagáról egy interjúban. Valamikor, a rendszerváltozás körül folytatott beszélgetésünk során meg azt mondta: „Ha nem jött volna 1949-ben a kommunista rendszer, talán pap lett volna belőlem...”

Gergely Jenő 1944-ben, kilenc nappal a német megszállás előtt született Tényőn, egy szegényparaszti családban. Az aznapi sajtó kulcsszavai: bombázás,

légitámadás, haditengerészet, Vörös Hadsereg, torpedóromboló. Ezen a napon állították fel a honi légvédelmi szolgálatot és adták át az új Ferihegyi repteret. Fiatalságára visszatekintve nem lehet őt körülvevő szellemi műhelyekről vagy pályaorientáló, nagyműveltségű rokonokról írni: gyermekkorát a hagyományokat sok elemében még őrző, katolikus vallását is gyakorló, de a külső hatásokra már erőteljesen bomló paraszti közösségben élte. Haláláig őrizte az egyablakos szülői ház fényképét – lehet, hogy már le is bontották. Nem szégyen, nem dicsőség, csak tény: messziről jött a nagymellényű tudomány világába. Apjáról mindig úgy beszélt, mint a földért élni-halni tudó, igazi parasztemberről. Ő volt „a Fater”, aki fiát tanulni küldte, vigye ez a gyerek többre önára. Győri gimnazistaként került először távol falujától. A rendszernek tetsző paraszti származás önmagában kevés lett volna az egyetemhez, de csupa jeles osztályzattal, maximális pontszámmal és kitűnő érettségivel első nekifutásra bekerült az Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar–történelem szakára. A „Kedves Jenő!-k” születésnapján csokorban egykori csoporttársa az állandóan kérdező, vitatkozó diákot idézte fel, aki feleletével megmentette társait a rettegett politikaigazdaságtan-órán: *„a vékony, szemüveges, élénk tekintetű fiú a legnagyobb természetességgel fejtette ki a bővített újratermelés összefüggéseit”*. 1967-ben kitűnő minősítésű történelem szakos középiskolai tanári és tudományos szocializmus szakos előadói diplomát kapott. Még végzés előtt, 1966-ban megnősült: haláláig hűséges társa maradt az egyetemi csoportból feleségül kért Héri Verának.

Az életút munkahelyi állomásait kurtára lehet sűríteni: soha nem dolgozott másutt, csak az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Közel két évtizeden át tanított a tudományos szocializmus tanszéken, végigjárta az egyetemi hierarchia ranglétráját. Kevesen tudják vagy hiszik el, hogy vonalas nevével ellentétben ezen a tanszéken kiváló történészek is dolgoztak. Paradox módon épp ez az ideológiai elnevezés nyújtott védelmet a szabadabb gondolkodásnak, és ennek leple alatt számos olyan kérdésről lehetett beszélni, amiről egy „sima” történelem tanszéken csak elbocsátás kockázatásával. 1985. január 1-jétől az új és legújabb kori (a későbbi új- és jelenkori) magyar történeti tanszék docense, s ezzel titkos vágya teljesült: a jó csapatszemlé, ám mégis ideológiai tanszékről átkerült a „tisza” történelemre. 1992-ben vehette át egyetemi tanári kinevezését, és 1995-től közel másfél évtizeden át, 2009 júniusáig tanszékvezetőként irányította kollégái munkáját. Nem kisebb előd kötelezte, mint Szekfű Gyula. *„Miért maradtam itt minden csábítás dacára?”* – tette fel önmagának a kérdést, amire sommásan így válaszolt: *„a szabadság miatt”*. S amiatt az állandó szellemi megújulásra készítő közeg miatt, amit az egyetemi fiatalok és annak oktatása jelent. Egyetemi előadásaira mindig készült, jegyzeteket is írt, de ritkán láttuk felolvasni: élvezetesen, csipkelődő humorral fűszerezve, sodró lendülettel, szabadon beszélt. Szemináriumai izgalmasak és lüktetőek voltak. Soha nem tért ki a kérdések, még a legkellemetlenebbek elől sem. Aki nem iratkozott fel az első körben, már nem fért be az órára. Pedig nem lezserségről volt ismert, sőt inkább szigorúnak hírelt. Sokfelé és sokakra figyelt. Őszintén érdekelte, hogy mi foglalkoztatja a diákot, mit kutat. S ha erre nem maradt idő az egyetemi órán? Nem volt rest bennmaradni, meghallgatni, odafigyelni. S ha az ember túlzottan szárnyalt, józanul lehozta a földre. Évről évre újabb és újabb szakdol-

gozati témákat ötölt ki, sokunknak olyat, amit szakdolgozatból egyetemi doktori-vá, onnan kandidátusi vagy PhD értekezéssé izmosíthattunk. Egyengette utunkat, de nem erőltette ránk véleményét, hagyott minket kibontakozni. Nem voltak kiválasztottjai, csak tanítványai sokasága. Vagy inkább mindannyian kiválasztottnak érezhettük magunkat? Az arra fogékonyaknak igazi szárnyakat tudott adni, a lustábbakat meg humorral vagy egy őszinte beszélgetéssel irányította máshová. Kiváltság volt a disszertánsának lenni. Magát adta a tanórákon és azokon kívül. Kedvesen, közvetlenül, segítőkészen. Hiteles, ízig-vérig tanárember volt. És mélységesen kötelességtudó. Krónikás tanítványai egy esetről tudnak, amikor nem maradt el ugyan az órája, de féldőben elsietett azzal, hogy mindjárt jön. S vissza is jött. Negyven perc múlva... – azalatt megszületett egyetlen fia, Gábor. Mindig erre intett: nem az a legfontosabb, hogy hány cikked van, hanem hogy vannak-e tanítványaid, akik továbbviszik a gondolataidat. Nem terhes munkaként, hanem szórakoztató hivatásként élte meg az oktatást. Márai Sándor írja egy helyütt, hogy nem lehetséges öröm nélkül élni. Gergely Jenőnek az oktatás, a kutatás és az írás hármasa maradéktalan örömet adott. Ha egy témára rátalált, buldog módjára kutatta hozzá az anyagot – még tekintélyes professzorként is rendszeresen járt levéltárba, nem bízta „négerekre” az adatgyűjtést.

Az önálló tudományos munkával az egyetemi diákkörben ismerkedett meg. Pályáját, témaválasztását két, ma már alig emlegetett tanára befolyásolta. Az egyik Zsigmond László volt, az 1949-ben Kossuth-díjjal kitüntetett tanszékvezető professzor, akinek a pápai szociális enciklikákkal foglalkozó speciális kollégiumai keltették fel érdeklődését a katolikus egyház társadalomújító tanai és az azokból sarjadó szociális mozgalmak iránt. (Volt diáktársa szerint „Gergely Jenő olyan lenyűgöző ismeretanyaggal és vitakészséggel kapcsolódott be a szeminárium munkájába, amivel nemcsak diáktársait, hanem tanárát is lenyűgözte. Kevés ilyen felkészültségű egyetemista volt.”) A másik ösztönzést a somogyi szegénysorból a fényes szellők nemzedéke tagjaként a fővárosba érkezett, tudását autodidakta módon megszerzett Szakács Kálmán agrártörténész adta, ő inspirálta a keresztényszocializmus, a kereszténydemokrácia akkor még érintetlen, sőt tabunak számító kutatására. E kettős hatás és annak felismerése, hogy a keresztényszocializmus, a politikai katolicizmus, az ezeken alapuló mozgalmak nem érthetők az egyetemes katolikus egyház történetének valamilyen szintű ismerete nélkül, végül elvezették az egyháztörténet kutatása és művelése felé. 1969-ben védte meg bölcsészdoktori disszertációját *A keresztényszocializmus Magyarországon a forradalmak és az ellenforradalom idején 1918–1922* címmel. Ez a munkája hozta meg a tudósi elismerést és ezt fejlesztette tovább 1974-ben kandidátusi értekezéssé, amelynek címe *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923* volt. 1991-ben a tudományos minősítési grádicsok harmadik szakaszát is abszolválta: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944* című munkájával elnyerte a történelemtudományok doktora címet. Gergely Jenő értelmezése, amely a magyar keresztényszocializmus súlyát és jelentőségét a katolikus egyház pozíciójával és befolyásával hozta összefüggésbe, önmagában is megállja helyét, de értelmezését a nemzetközi egybevetés is alátámasztja (a politikai katolicizmus, a hierarchia sajátos önvédelme ott jelentkezett, ahol a liberális állam defenzívába szorította a katolikus egyházat, mint

történt az Franciaországban és Németországban, és ott nem talált talajt, ahol az egyház állása rendítetlen maradt, mint Spanyolországban, Portugáliában vagy Lengyelországban).

Nem csapódott semmilyen történész klikkhez, nem állt be senki árnyékába, még akkor sem, ha ez lett volna a továbblépés feltétele. Akkor vágott bele az egyháztörténet mint a köztörténet egyik ágának művelésébe, amikor az még bőven politika és ideológia által különösen befolyásolt területnek számított. 1945 után előbb az egyháztörténet-írás tárgyi, majd személyi feltételeit számolták fel, ezt a diszciplínát számúzták a tudományosságból, az Akadémiáról, az egyetemekről, de az egész oktatási rendszerből is. Csak szitok vagy átok szintjén bukkantak fel az egyházak és a vallások, a kiteljesedő ateista és antiklerikális rendszer még a korai századokat illetően sem tűrt árnyalást. Ekkor születtek — s itt sok idézőjelet használhatnék — az imperializmus, a Horthy-fasizmus vagy épp az 1848–49-es forradalmat eltipró Habsburgok szolgálatában álló klerikális reakcióról szóló fércművek. Generációk számára tették szegényebbé műveltségünket, nem beszélve az erkölcsi tanítások megvonásáról. A békekesség kedvéért az 1970-es és 1980-as években a teológiai akadémiákon az egyház- és vallástörténet művelői általában megálltak a reformációnál. Aztán megjelentek az első repedések a hallgatólagos egyezség falán. Már nemcsak az emigrációban, hanem itthon is viták, publicisztikák, majd szakmunkák kezdték újraértelmezni és újraértékelni a vallások és az egyházak történeti szerepét. Nem Gergely Jenő volt az egyetlen úttörő, de az elsők közé tartozott, akik mást és másként írtak, mint a megelőző évtizedek szerzői. Kereste a vállalható és az adott politikai keretek között még járható utakat. S oroszlánrésze van abban, hogy az egyháztörténet-írás visszakerült méltó helyére, a tudományba és a felsőoktatásba.

A bölcsek arra tanítanak, hogy úgy kell élni, mintha minden cselekedetünk az utolsó lenne életünkben, mintha minden leírt gondolatunkhoz a halál biggyesztené oda a pontot. Hogy mindig meg tudott-e felelni ennek az elvárásnak? Talán nem. Talán igen. Mindkét válaszra érveket hozhatnék. Írásművei sok száz fölötti száma rendületlen alkotókedvről és kiapadhatatlan szorgalomról tanúskodik. Sokunknak elmesélte: amikor első könyvét befejezte és helyére került a kiterített cédulahalmaz utolsó darabja is, akkor a katarzis örömeiben felbontott egy üveg sört. S az egyébként nem túl nagy, mégis tisztos honoráriumból még egy autót is tudott venni... Soha nem volt dagályos vagy szemérmetlenül kitarulkozó. Mindenkor a történeti hitelesség alázata vezérelte tollát. Szakított a marxizmus klasszikusaira hivatkozó korábbi gyakorlattal. Megértő és elfogadó volt magán- és tanáremberként egyaránt. Baráti szálak fűzték a demokrata néppárti nagy generációhoz, akik elfogadták és respektálták véleményét. S hogy időnként kisebb kompromisszumokat is kötött? Igen, a megjelentethetőség érdekében muszájból használt egy-egy „állandó jelzőt”. Csak legyintett rá – a (bölc) olvasó úgyis átlát rajta. *A katolikus egyház Magyarországon. 1944–1971* című, 1985-ben megjelent kismonográfiájáról többször is elmondta: ha nem Miklós Imre, az Állami Egyházügyi Hivatal teljhatalmú elnöke adja nevét hozzá lektorként, akkor a kiadó nem merte volna megjelentetni. Igaz, még nem írhatta meg, hogy Apor Vilmos győri püspököt szovjet katonák lőtték

agyon, ahogy azt sem, hogy Mindszenty József bíboros érsek elítélését jogilag legalábbis erősen kétségesnek gondolja. De már sok olyasmit leírt, amivel mások nem is kísérleteztek, de annál okosabbak voltak a rendszerváltás után, amikor már kockázatmentesen lehetett bátornak lenni.

1982-ben jelent meg először az 1999-ben újra kiadott nagyszabású munkája: *A pápaság története*. Nemcsak azért időtálló és emlékezetes ez a mű, mert akkor írt a kétezer éves intézményről, amikor a vasfüggöny innenső felén ez nemigen volt még bevett, hanem azért, ahogyan írt. Tárgyilagosan és szakszerűen. S mindemellett szinte irodalmian. A helytállás és a tanúságtétel, a megindulás és a menekülés, a „Quo vadis?” örök kérdésére adott önmagának a történelem eszközével választ. A hívő ember számára a megváltás misztériuma a megnyugvás, ám a nem hívők válaszkeresése sem független a kétezer éves keresztény kultúrkörből adódó értékektől és normáktól – az intézménytörténet makacs tényei mellett ez egyik üzenete kötetének. E mű mintegy „melléktermék” vagy inkább folytatása a *Pápák emlékezete. Pápai érmek, kitüntetések és pénzek* című kötet, amit numizmatikus-muzeológus feleségével közösen állított össze és jelentetett meg 1991-ben. S néhány év múlva elkészült a ma már egyetemi tankönyvként is használt, nagy ívű monográfiájával: *A katolikus egyház Magyarországon 1919–1944* című munkájáért 1998-ban Akadémiai Díjban részesült.

Egyháztörténészként két, egymással merőben ellentétes szemlélettel ütközött folyton: a hagyományos, hol erősebb, hol cizelláltabb antiklerikális felfogással, illetve azzal az apológiával, amely úgy véli, hogy egyháztörténetet csak egyházban élő hívő írhat. Tudta és értette, sőt ő maga figyelmeztetett, hogy nem szabad figyelmen kívül hagyni: az egyház célja az ember üdvösséghez segítése. Ezzel együtt azt képviselte és akarta megértetni, hogy az egyházak és a vallások szerves részei a társadalom életének, és vizsgálatuk nélkül nem érthető sem a nemzeti történelem, sem a társadalmi fejlődés. S ebben az értelemben az egyháztörténet a köztörténet része. Ez az érdeklődés vitte el a politikai katolicizmus, az egyházpolitika, Prohászka Ottokár, Bangha Béla, Giesswein Sándor, Mindszenty József kutatásához. Vagy épp a megjelenésre váró munkájához, a Wolf Károly vezette Keresztény Községi Párthoz.

Tanszéki munkája révén kötelezően foglalkozott 20. századi munkásmozgalommal és a Horthy-korszak politikátörténeti kérdéseivel is; ezek hasznos építőkövet jelentettek az érett és széles látókörű történész munkáihoz, amikor már átfogó monográfiákat és egyetemi jegyzeteket írt Magyarország modernkori történelméről. Oktatói munkájának is köszönhető, hogy az évek múlásával kilépett az egyháztörténész szerepéből, és a 20. századi magyar politikátörténet részkérdéseitől eljutott a szintézisiekig. Izgatták a korszak vitatott történelmi személyiségei, köztük például Gömbös Gyula vagy Antal István. Előbbiről biográfiát írt, utóbbinak közzétette az emlékiratait. *Napbaöltözött ember* címmel Prohászka Ottokárról publikált átfogó életrajzot (1994) – árnyaltan, olvasmányosan, okosan, amolyan „gergelyjenősen”. Nem csupán izgalmas témaválasztásával, hanem szemléletével is kitűnt: szakított a bevett klisékkel, nem fogadta el a nemzeti szempontokat, az egyházakat, a hagyományokat, a tényeket relativizáló történetírást, sem a modernnek titulált, importált teóriákat. A történe-

lemhez való hozzáállása, látásmódja gyakorlatias, nem szakadt el a való élettől, és a kutatást helyezte előtérbe a szellemi játékokkal szemben. Nem hitte, hogy csak neki lehet igaza. Ám vele még egyet nem érteni is jó volt. Mert érdemes volt vitatkozni vele. Vallotta, hogy a történelem a tényeknél kezdődik. Ezért a forráskiadást nem csupán hasznosnak, de nagyon fontosnak tartotta. Közzétette az 1919 és 1944 közötti püspökkari konferenciák rövidített jegyzőkönyveit (1984), az állam–egyház közötti 1950-es megállapodást megelőző tárgyalássorozat dokumentumait (1990), s egy kutatócsoport élén állva a magyarországi autonómiák 1848-tól napjainkig tartó történeti forrásait (2005). Büszke vagyok rá, hogy *Egyházak a polgári Magyarországon* címmel két közös munkánk is készült (kronológia – 1993, adattár – 1996), s egy harmadikban az állami egyházjog forrásait publikáltuk (2006).

Publikációi a szakmában elismerést váltottak ki, az egyházi sajtó is méltatta eredményeit. Elismerték, hogy az egyháztörténet-írást ugyan szekuláris-tudományos alapon, de becsületesen műveli, anélkül, hogy a vizsgált egyház(ak) számára a legkisebb méltánytalanságot okozná. 1989 után mégis többen bírálták, leszólták, méltánytalanul sértegették. Még olyanok részéről is, akiktől nem várta. Igaz, Szent Erzsébetet is egy olyan öregasszony lökte a sárba, aki minden nap az asztalánál evett. Ő lett a kiátkozott „neves marxista történész”. Aztán idővel ellenfelei is megbékéltek, vitapartneri is lecsendesedtek, ő maga is árnyaltabb lett. Nem kevés öniróniával, még több derűvel nézett időnként vissza pártmúltjára vagy „vonalasabb” írásaira. Két összeállításban is megjelentette a Mindszenty-per válogatott dokumentumait. Tanítványai idővel maguk is tanárok lettek, szerte az országban. S hívták tapasztalt tanárukat ide is, oda is előadni. Lebilincselő stílusban, hallgatóságát elbűvölve tartotta megszámlálhatatlanul sok előadását a tudományos konferenciáktól kezdve a történelemtanárok továbbképzésein át a helyi értelmiségi közösségek fórumaiig. A napi sajtón keresztül bekapcsolódott a történeti publicisztika művelésébe. Gyakran szerepelt a rádió ismeretterjesztő műsoraiban és a köztelevízióban is. 1988-ban az MTV Nívódíját ítelték neki az augusztus 20-ai Szent István-napi adásban való közreműködéséért. 1997 és 2000 között, oktatói és kutatói munkája elismerésül, Széchenyi Professzori Ösztöndíjat kapott.

Magamban emlékképekkel oldom a gyászt – csupa kedves vagy épp mókás szilánk elevenedik fel. Már sok-sok évvel végzésem után tanácsát kértem: elváljaljak-e vagy sem egy nagy(nak tűnő) feladatot. A maga komoly(kodó) stílusában azt felelte: gondold meg, mi a jobb, ha téged cseszegetnek, vagy ha te cseszegetsz másokat? S előttem van a dunaalmási kertjében szorgoskodó gazda, aki a Rákóczi utat megülő füst és a fővárosi bérház negyedik emeleti bezártsága után itt kereste a természetet és a gyermekkor falusi emlékeit. Ahol barátait mindig szívesen fogadta egy kedélyes borozgatással egybekötött eszmeceserére, vagy akár lekvárfőzésre. Hát igen, Jenő nem volt rest kuktáskodni sem. Saját magán mulatott, mikor elmesélte élményeit, miután váratlanul behívták a tartalékos katonai szolgálatra. A húszas éveiben járó tiszt ordítva kérdezte: ki nem ismeri az új alaki szabályzatot? Jenő töprengett, vajon mi változott, tán a „balra át” vagy a „jobbra át”? Inkább jelentkezett, ő bizonytalan. A tiszt ránézett, felröhögött, hát magához képest Chaplin kutya...a. Viccként mesélte

el? Igen. Fájt neki? Bizonyosan. A sors nem áldotta meg adoniszi termettel, viszont adott neki szívet, humort, toleranciát, emberséget. És mi így szeretjük őt: köpcösen, sörhassal, cyranói orral. Bakaként besorozták egy, a modernkori háborúk történetét okító szemináriumba is. Megadó nyugalommal hallgatta az érettségin feltehetően kibukott tiszt előadását az első világháborúról, de csak addig bírta szó nélkül, amíg a „tanár” azt nem fejtegette, hogy a háborúért kivétel nélkül minden európai nemzet egyformán és kivétel nélkül felelős. „És Bosznia-Hercegovina okkupációjáról mi az előadó tiszt elvtárs véleménye?” – kérdezte értetlen szemtelenséggel. Az abszolút egészségtelen ételeket szerette. Sültet, pörköltöt, túrós csuszát, barackleváros palacsintát, nokedlit, jó kis disznótorost – amiket a „Muter” is főzött neki gyermekkorában. Ám nekem erről sejtelmem sem volt barátságunk hajnalán, egymás közt még szigorúan magázódva. Nagyon ki akartam tenni magamért, amikor feleségével együtt megtisztelte hajlékunkat: kagylóval díszített aszpikos királyrák-falatokkal fogadtam. Mit ne mondjak, fenséges volt. Ám ő csak piszkálta, turkálta az ételt, percekig gyöttrődött, miként ne bántson meg, ám végül csak megkérdezte: egy jó kis rántott húsdod nincsen? Ettől kezdve tegeződünk.

Nem volt zarándoktípus, nem fűtötte kalandvágy, nem akarta újramezteni vagy másként leélni életét. Elégedett ember volt, akit az örök tudásvágya tett szomjassá. Élete utolsó éveiben betegség gyötörte. Másfél évvel ezelőtt ezt írtam róla egy barátomnak: „Jenő már csont és bőr. A humora, az esze a régi, de a teste kezd cserbenhagyni.” Az orvosok szigorú előírásait őrangyalai segítségével tartotta be, de óvó szigorukat időnként gyermeki kajánsággal csapta be. Hát igen: diákcsínyként élte meg, amikor a tilalmakat megszegve koccinthatott valaminek az örömére. És ebben nem volt semmi *captatio benevolentiae*. Csak egy belső derű sugárzott át cinkos mosolyán. Életöröme nem hagyta el. Nem volt tökéletes ember, nem is tartotta magát annak. Csak egy Tényről elindult parasztfiúnak. Akiből az ország első egyetemének megbecsült és szeretett professzora lett.

*

Nehéz szívvel ment a kórházba. Ifjúkori barátainak nem engedte, hogy remélt felgyógyulása utánra halasszák szokásos évi összejeövetelüket, ki tudja, lesz-e holnap? – mondta. Az első hírek a sikeres rutinműtétről szóltak. Aztán döbbenet hallottuk a váratlan fordulatot. Hitetlenkedés, görcsös remény uralta beszélgetéseinket. Majd a hír: közeleg a vég.

*

Elmentem kórházi ágyához. Már nem volt tudatánál, jelenlétem nem érezte. Naivul talán azt hittem, hogy majd rákiabálok a végzetre és elijesztem, vagy hogy energiáimból átadhatok valamit a halállal tusakodó embernek. Az iszonyattól dermedt voltam, egyik pillanatban perlekedtem az Istennel, hogy miért és hogy ne tegye, a másikban könyörögtem hozzá. Kyrie, eleison! Hallottam saját hangomat, amint az orvossal beszélek, nyugodtan és higgadtan, hallottam a dobhártyámhoz tolakodó kérlelhetetlen diagnózist. Idegennek hatottak vonásai, de csak míg meg nem láttam a megszokott részleteket: a természetes

orrot, a deres bajuszt. Magamban dadogva köszöntem a tőle kapott barátságot, ezt a megfoghatatlan ajándékot, s közben megrendülve néztem, ahogy a sziszegő gépek reménytelenül erőltetik belé az élet utolsó cseppjeit.

Kedves Professzorom!

2009. december 10-én, 12 óra 45 perckor eljött érted a halál. Az aznapi sajtó kulcsszavai: influenza, növekvő MSZP-támogatottság, kábítószer-termesztő olimpikon, BKV-botrány, Obama átvette a Nobel-békedíjat. Szíved még dobogott, amikor Gyurta Dániel új Európa-csúcsot úszott, de a józsefvárosi piac raziájakor tekinteted már üvegesre dermedt. Az élet feltartóztathatatlanul megy tovább.

Drága Barátom! Nyugodj békében!

Balogh Margit

CONTENTS

STUDIES – *Miklós Konrád*: Change of Religion and Identity. Changes of the Attitude towards Converted Jews in the Period of the Dual Monarchy – *Zoltán Szőke*: Hungary and the Vietnam War 1962-1975 – ARTICLES – *Gábor Merényi-Metzger*: The Parish Registers concerning the „Martyrs of Arad” – *Viktória Semsey*: The Illustrations of the Nemzeti Újság about the Spanish Civil War 1936-1939 – *Ádám Somorjai* – *Tibor Zinner*: Reporting from Washington. The Writings of the American Embassy at Budapest upon the Activities of Cardinal Mindszenty from 1971 – SMALLER ARTICLES – *László Soós*: The Activities of the National Vinyard called „Miklós” of Kecskemét in the first Years of its Existence – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039-8098

Következő számunk tartalmából

Csukovits Enikő: A földrajzi megismerés útjai Európában az ókortól a nagy földrajzi felfedezések megindulásáig

Lakatos Bálint: Kálnai Imre főesperesi és királyi titkári kinevezése (1523–1525). Adalékok a pápaság magyar személyi politikájához Mohács előtt

Romhányi Beatrix: Domonkos kolostorok birtokai a késő középkorban

Simon Zsolt: A zágrábi pénzverde 1525. évi számadása. Adatok az 1521. évi pénzreform történetéhez

Szili Sándor: Izjaszlav Jaroszlavics kijevi fejedelem bulláinak jelképrendszere. A rózsza mint keresztény szimbólum a 11. századi keleti szláv történelemben

E számunk munkatársai

Balogh Margit PhD, az MTA Társadalomkutató Központ igazgatója (Budapest) – *Deák Ágnes* PhD, egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar) – *Fejérdy András* az MTA Történettudományi Intézet fiatal kutatója (Budapest) – *Gergely András* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Gergely Jenő* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Hajdu Tibor* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője – *Jemnitz János* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója – *Kaposi Zoltán* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar) – *Konrád Miklós* PhD, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa – *Merényi-Metzger Gábor* múzeológus történész (Corvin János Múzeum, Gyula) – *Miskolczy Ambrus* a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Nagy Zsuzsa* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Debreceni Tudományegyetem, Történelmi Intézet) – *Ö. Kovács József* kandidátus, egyetemi docens (Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar) – *Pittaway, Mark David* tanszékvezető docens, Open University (United Kingdom) – *Semsey Viktória* PhD, egyetemi adjunktus (Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Somorjai Ádám* szerzetes, OSB (Róma) – *Soós László* a Magyar Országos Levéltár fősztályvezetője – *Szöke Zoltán* főlevéltáros (Magyar Országos Levéltár) – *Zinner Tibor* fősztályvezető, (Legfelsőbb Bíróság, Tudományos Kabinet)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásaikat — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg (www.szazadok.hu).

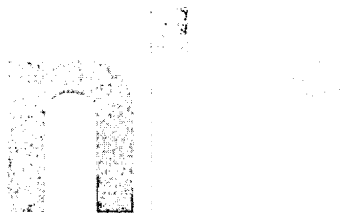
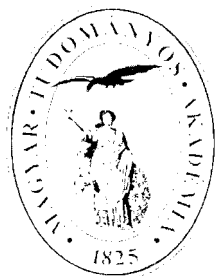
Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: 06-80/444-444. – **Példányonként megvásárolható:** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Könyv és Jegyzetbolt 1088 Budapest, Múzeum krt 6-8. Tel.: 411-6500/5281 – **Külföldön terjeszti** a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,-Ft) 3900,-Ft
Példányonkénti ára: 1000,-Ft

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg

Nemzeti Kulturális Alap

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Csukovits Enikő: A földrajzi megismerés útjai Európában
(az ókortól a nagy földrajzi felfedezések megindulásáig)

Prajda Katalin: Levelező üzletemberek. Firenzeiek a Zsigmond korban

Neumann Tibor: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló-Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492) (Első közlemény)

Szili Sándor: Izjaszlav Jaroszlavics kijevi fejedelem bullájának jelképrendszere. A rózsza mint keresztény szimbólum a 11. századi keleti szláv történelemben

Romhányi Beatrix: Domonkos kolostorok birtokai a késő középkorban

Lakatos Bálint: Kálnai Imre főesperesi és királyi titkári ki-nevezése (1523–1525). Adalékok a pápaság magyar személyi politikájához Mohács előtt

Simon Zsolt: A zágrábi pénzverde 1525. évi számadása. Adatok az 1521. évi pénzreform történetéhez

Veszprémy László: Egy későközépkori világrónika a Mátyás-kori historiográfiában. Johannes de Utino latin nyelvű krónikájának hazai recepciója

Tisztelt Olvasó!

2008. évi személyi jövedelemadója nekünk felajánlott 1%-ából a Századok (lapozható) új internetes megjelenése munkadíjának egy részét szeretnénk finanszírozni. A befolyt összeg: 131.223 Ft.

Köszönettel fogadjuk következő évi támogatását is.

Tisztelettel:

Pál Lajos
felelős szerkesztő

A Századok Alapítvány adószáma:
19657985-1-41

***

A Századok Internetes honlapjának címe:
www.szazadok.hu

A Századok adatbázisáé:
<http://nfo.arcanum.hu/szazadok>

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
144. ÉVFOLYAM 2010. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

VOJTECH DANGL, FEITL ISTVÁN, FODOR PÁL, FONT MÁRTA, GECSÉNYI LAJOS, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR, † KOSÁRY DOMOKOS, † KUBINYI ANDRÁS, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA (a szerkesztőbizottság elnöke), OROSZ ISTVÁN, PAJKOSSY GÁBOR, PÓK ATTILA, ROMSICS IGNÁC, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:

HERMANN RÓBERT, PÁL LAJOS (felelős szerkesztő) PÁLFFY GÉZA,
VONYÓ JÓZSEF, ZSOLDOS ATTILA

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Csukovits Enikő</i> : A földrajzi megismerés útjai Európában (az ókortól a nagy földrajzi felfedezések megindulásáig)	255
<i>Prajda Katalin</i> : Levelező üzletemberek. Firenzeiek a Zsigmond korban	301
<i>Neumann Tibor</i> : Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló-Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492) (Első közlemény)	335

KÖZLEMÉNYEK

<i>Szili Sándor</i> : Izjaszlav Jaroszlavics kijevei fejedelem bulláinak jelképrendszere. A rózsza mint keresztény szimbólum a 11. századi keleti szláv történelemben	373
<i>Romhányi Beatrix</i> : Domonkos kolostorok birtokai a késő középkorban	395
<i>Lakatos Bálint</i> : Kálnai Imre főesperesi és királyi titkári kinevezése (1523–1525). Adalékok a pápaság magyar személyi politikájához Mohács előtt	411
<i>Simon Zsolt</i> : A zágrábi pénzverde 1525. évi számadása. Adatok az 1521. évi pénzreform történetéhez	433
<i>Veszprémy László</i> : Egy későközépkori világkrónika a Mátyás-kori historiográfiában. Johannes de Utino latin nyelvű krónikájának hazai recepcója	465

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Elter István: Ibn Hayyán a kalandozó magyarokról. (Ism.: Igaz Levente)</i>	485
Királylányok messzi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban (Ism.: <i>Halmágyi Miklós</i>)	488
Két kötet a középkori Erdély irathagyatékáról. A Wass család cegei levéltára. <i>W. Kovács András: Magyar vonatkozású oklevélközlések Romániában.</i> (Ism. <i>Horváth Richárd</i>)	491
700 éves a közjegyzőség Magyarországon. (Ism.: <i>Romhányi Beatrix</i>)	495
<i>C. Tóth Norbert: Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban. (Ism.: Kondor Márta)</i>	497

KRÓNIKA

In memoriam Kristó Gyula (1939–2004). Beszámoló Kristó Gyula emlékére rendezett pécsi konferenciáról (<i>Rausch Petra</i>)	501
--	-----

A Magyar Tudományos Akadémia az 1989. évi egyesületi törvény hatálybalépése óta is támogatja és támogatja a Magyar Történelmi Társulatot és annak központi közlönyét, a Századokat

Csukovits Enikő

A FÖLDRAJZI MEGISMERÉS ÚTJAI EURÓPÁBAN

(Az ókortól a nagy földrajzi felfedezések megindulásáig)*

Odüsszeusz és Nagy Sándor: a nyughatatlan, csavaros eszű ithakai király, és a világhódító makedón uralkodó — a nyugati kultúra számára több mint két évezrede a világ megismerésének név szerint ismert, emblematikus alakjai, akik az utazó kétféle alaptípusát testesítették meg. Odüsszeusz, a görög mitológia leleményes hőse döntő szerepet játszott a trójai háborúban, majd a város elfoglalása után tíz évig bolyongott, mielőtt sikerült hazatérnie.¹ A hosszú ideig tartó hazatérés Odüsszeusz megváltoztathatatlan sorsa volt, a közben átélt élmények azonban részben olthatatlan kíváncsiságából fakadtak. Karakterét meghatározó tudásvágyát talán legjobban az példázza, ahogy a veszély ellenére minden áron hallani akarta a szirének énekét. Hogy ezt megtehesse, társaival kiköttette magát hajója árbocához; nem véletlen, hogy az árbochoz kötött Odüsszeusz és a szirének történetét az ókori görög vázaktól kezdve oly sokszor ábrázolták.² Bolyongásai közben bejárta az Égei- és a Földközi-tenger térségét, utazásainak helyszíneit Kis-Ázsiától a Gibraltári-szorosig helyi hagyományok sora próbálta lokalizálni.

Az irodalom, mitológia és valóság ködös határán hajózó Odüsszeusztól eltérően Nagy Sándor, azaz III. Alexandrosz jól ismert, hús-vér alakja a görög történelemnek. Krisztus előtt 336-ban vette át a hatalmat Makedóniában, és alig tizenkét év alatt elfoglalta Kis-Ázsiát, Szíriát, Egyiptomot, Perzsiát, bevonult Indiába, és megkezdte egy homogenizált hellenisztikus világbirodalom kiépítését. A hagyomány szerint Odüsszeusz vonakodva indult a trójai háborúba — amelynek aztán agyafúrt ötleteivel vált mégis meghatározó alakjává —, Nagy Sándor esetében szó sem volt vonakodásról, sok ezer kilométeres, fáradságos utazásainak egyetlen célja volt: a hódítás. Hadjáratai azonban a tudományra is termékenyítőleg hatottak: a görögök által ismert világ geográfiai határai jelentősen kitágultak, ismereteik gyarapodtak, s az új ismeretekről térképek, földrajzi művek készültek.³

---

* A tanulmány a BO/000627/006 számú Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Életéről Homérosz klasszikus munkáin — *Íliász*, *Odüsszeia* — kívül l. *Robert Graves: A görög mítoszok I–II.* Bp. 1981. II. 405–553.

² A téma ókori ábrázolásait l. *Bernard Andreae: Odysseus. Mythos und Erinnerung.* Mainz 2000. 117–128. sz. képek. Középkori ábrázolását l. például 14. századi illuminált kéziratban: *Bibliothèque Nationale Française (=BnF), Manuscrits, français 782.* fol. 197.

³ Nagy Sándor életére, tevékenységére jól használható áttekintés, válogatott forrásokkal, gazdag bibliográfiával, lexikon-része a kor geográfiáját is áttekinti: *Alexandre le Grand. Histoire et dictionnaire.* (Bouquins) Paris 2004.

Odüsszeusz és Nagy Sándor a római, majd a középkori műveltségben is jelentős szerepet kapott. Homérosz Odüsszeiáját a Kr. e. 3. században fordították először görögről latinra, ezt követően azonban tankönyvként is forgatták; Nagy Sándorról pedig már az ókorban több életrajzi munka is született.⁴ Tetteik irodalmi és képes ábrázolása nem szűnt meg a római birodalom felbomlása után sem, igaz, alakjukat a középkor írástudói a kor eszményeinek megfelelően átalakították. Életükről az arra kíváncsiak a 12. századtól elsősorban az antikvitásban gyökerező, de erősen fiktív lovagregények, a Trója-regény és a Nagy Sándor-regény alapján szerezhettek ismereteket.⁵ 1165 körül, amikor Benoît de Sainte-Maure — francia nyelven, verses formában — megírta Trója-regényét, elhatározásában feltehetőleg jelentős szerepet játszott a franciák trójai eredetének hagyománya. Regénye azonban gyorsan népszerűvé vált a francia királyság határain kívül is: a 13. században Guido delle Colonne Sziciliában latin prózára fordította,⁶ s a 13. században megszületett a szöveg első német fordítása is.⁷ A Trója-regény egy változatát — ahogy *Gesta Hungarorum* prológusában közölte — elkészítette III. Béla magyar király névtelen krónikása is.⁸ Hasonló népszerűsége tette szert a Nagy Sándor-regény is, amely egyszerre volt kalandregény és egyben a kor ismereteinek kézikönyve, Sándor pedig egyszerre volt hős és a világ határainak felfedezője.⁹

⁴ *Piero Treves: Il mito di Alessandro e la Roma di Augusto.* Milano-Napoli 1953. — A kérdést az egyik legjelentősebb munka — *Curtius Rufus: Historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt* — kapszán röviden áttekinti pl. *Adamik Tamás: Római irodalom az ezüstkorban.* Bp. 1994. 69–79. Curtius Rufus munkája magyarul is megjelent, l. *Q. Curtius Rufus: A makedón Nagy Sándor története.* Fordította és a jegyzeteket írta Kárpáthy Csilla. Bp. 1967.

⁵ *Michel Stanesco – Michel Zink: A középkori regény története az európai irodalomban.* Bp. 2000. 31–40., *La littérature française du moyen âge. 1. Romans et chroniques.* Présentation, traduction, choix de textes, notices et notes, chronologie et bibliographie par Jean Dufournet et Claude Lachet. Paris, 2003. 106–109., 115–119. — Homéroszt a 14. századig nem olvastak, újralfelfedezésére és újr fordítására csak az 1360-as évek elején került sor, l. *Nathalie Bouloux: Culture et savoirs géographiques en Italie au XIVe siècle.* Brepols, Turnhout, 2002. (Terrarium Orbis 2.) 169–170. A regények legfrissebb kiadását l. *Benoît de Sainte-Maure: Le roman de Troie.* Éd. bilingue partielle de Emmanuelle Baumgartner et Françoise Vielliard. (Le Livre de poche, „Lettres gothiques”) Paris 1998., *Alexandre de Paris: Le Roman d’Alexandre.* Éd. bilingue de Laurence Harf-Lancner. (Le Livre de poche, „Lettres gothiques”) Paris 1994., illetve (a másik szövegváltozat:) *Thomas de Kent: Le roman d’Alexandre ou Le Roman de toute chevalerie.* Traduction, présentation et notes de Catherine Gaullier-Bougassas et Laurence Harf-Lancner, avec le text édité par Brian Foster et Ian Short. (Champion Classiques) Paris 2003.

⁶ „Historia Destructionis Troiae” címmel.

⁷ Herbort von Fritzlar, majd Konrad von Würzburg fordításában, l. *Stanesco, M. – Zink, M.: A középkori regény i. m. 37.*

⁸ „midőn hajdan iskolai tanulmányon együtt voltunk és egyforma iparkodással olvastunk a trójai történetet, melyet én erősen megkedvelvén, a Frígiai Dáresnek és egyéb szerzőknek könyveiből úgy, miként mestereimtől tanultam, a magam fogalmazása szerint egy kötetbe szerkesztettem [...]” — *Anonymus: Gesta Hungarorum.* Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Hasonmás kiadásban megjelentette a Magyar Helikon Pais Dezső fordításában, Budapest, 1977-ben. 77.

⁹ A középkori Nagy Sándor-képre l. *George Cary: The Medieval Alexander.* Cambridge 1956. — A Trója-regényt és a Nagy Sándor-regényt — és természetesen hőseiket — Magyarországon is ismerték. Korai ismertségükről Anonymus sorai mellett elsősorban a magyarországi névadás tanúskodik: a 12. századtól kezdve számos példa igazolja, hogy a két mondatör nevei gyorsan divatnevekké váltak, s a rendkívül elterjedt Sándor és Ilona (Helena) mellett feltűnően gyakran felbukkant az Achilles, Hektor és Paris, sőt, Priamus keresztnév is. Az Odüsszeusz/Ulisses név azonban nem vált divatnévvé (*Kurcz Ágnes: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században.* Bp. 1988. 243–252.). A késő középkorból már több mint kéttucatnyi példányt ismerünk a két regény Magyarországon olvasott kézírataiból, illetve nyomtatott példányaiból. A kötetek egykori birtokosai közt Mátyás király, Vitéz János, Egervári László bán mellett pozsonyi jegyzőt, kolostori (szegedi ferencesek) és plébániakönyv-

Amíg Nagy Sándor élete természetszerűleg elsősorban az uralkodóknak szolgáltatott példát, Odüsszeusz társadalmi hovatartozástól függetlenül válhatott mintaadóvá. A 14–15. század díszes, illuminált kiadásában Odüsszeuszt továbbra is páncélos lovagként ábrázolták,¹⁰ a 14. század elején azonban már megszületett a nyughatatlan vándor új, napjainkig korszerűnek ható irodalmi ábrázolása, Dante Alighieri *Divina Commediájának* hallhatatlan soraiban. Dante Odüsszeuszt „lelke szenvedélye” vezeti: „látni világot, emberek hibáját, s erényüket, s okulni, hogy miféle”. Ithaka királyát semmi sem tudja visszatartani, hogy elhagyva az ismert világ „Herkules emelte oszlopát”, az ismeretlen nyugat felé hajózzon. „Ne sajnáljátok megkeresni [...] a Nap útján, a néptelen világot! / Gondoljatok az emberi erőre: / nem születtetek tengni, mint az állat, / hanem tudni és haladni előre!” — lelkesítette Dante verssoraiban hajósait az utolsó utazásra.¹¹ Az Isteni Színháték révén Odüsszeusz végleg elfoglalta helyét a halhatatlan utazók panteonjában mint a nagy felfedező megtestesítője és prototípusa.

Az „utazó” és Odüsszeusz — hol nyílt, hol utalások mögé bújtatott — azonosításának az ókorban kezdődő, napjainkig fennmaradt hagyományára a középkor, főként a késő középkor, évszázadaiból is számos példára bukkanhatunk, köztük találhatunk magyar — vagy magyar vonatkozásokat hordozó — említéseket is. A magyar irodalomban Homérosz-fordítással elsőként próbálkozó Janus Pannonius versei, levelei egyaránt számos ilyen jellegű utalást tartalmaznak. Barátját, Galeotto Marziót, mikor hosszabb nyugat-európai utazásra indult, éppúgy Odüsszeuszhoz hasonlította,¹² mint hosszú dicsőítő énekében Jacopo Antonio Marcellót, a velencei politikust-hadvezért.¹³ Marcellus-panegyricusa egyszerre utal Homéroszra és Dante Odüsszeuszról írt soraira: „Nem jobb embereket, s a szokásaikat kitanulnom / városról városra kutatva a jót a világban?” — kérdezi Dante hőiséhez hasonlóan a velencei Marcello. A párhuzamosság azonban nem csupán néhány kiragadott mondatban, de az egész költe-

---

tárat (Selmecbánya, Nagyszében) is találunk. A véletlenszerűen fennmaradt kötetek possessorainak társadalmi hovatartozása alapján a két regényt széles körben ismerték, l. *Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára*: Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt I–III. Bp. 1988–1993. Sándor-regény: I. 152., 335., 594., 683., 740., 851., 917., 1086. sz-ok, II. 2018a., 2023., 2181., 2413., 2576. sz-ok, III. 708., 1168., 1346., 1374., 1503., 1593., 2804. sz-ok; Trója-regény: I. 56., 141., 393., 1086. sz-ok, II. 2017. sz. III. 743. sz.

¹⁰ L. pl. Histoire ancienne jusqu'à César. BnF, Manuscrits, français 301. fol. 147., *Raoul Le Fèvre*: Recueil des histoires de Troie. BnF, Manuscrits, français 22552. fol. 277^r.

¹¹ Pokol, XXVI. 92–120., Babits Mihály fordítása. Az általam használt kiadás: *Dante Alighieri*: Isteni színháték. Bp. 1982. 115–119. Az eredeti szövegben: „non vogliate negar l'esperienza / di retro al sol, del mondo sanza gente / considerate la vostra semenza: / fatti non foste a viver come bruti / ma per seguir virtute e canoscenza” — *Dante*: Tutte le opere. Roma 1993. 181–186.

¹² „Hispaniába vagy Britanniába teendő utazásodra csak akkor lesz jó szavam, ha arról értesülök, hogy egészségben s meggazdagodva tértél haza. Szküllától, Kharüdisztól, a küklópszoktól vagy laisztrügonoktól nem féltetek, de vigyázz, ott ne marasztaljon Kirké vagy Kalüpszó [...]” — Galeotto Marzióhoz (1462). Magyar humanisták levelei. XV–XVI. század. Közreadja V. Kovács Sándor. Bp. 1971. 215. Janus Homérosz-fordítására l. egy másik, szintén Galeottohoz írt levelét, uo. 222.

¹³ Janus Pannonius összes munkái. Közrebocsátja V. Kovács Sándor. Bp. 1987. 464–528. — Az összehasonlításból Marcellus kerül ki győztesen, pl.: „Szárason és vizen érezhette a kedves Ulixes / gondviselésem húsz esztendeig, ennyire mégsem” — mondja a költeményben Pallas Athéné. (189–190. sor) Kerényi Grácia fordítása.

ményben tetten érhető. A dicsőítő költeményt láthatóan legalább annyira inspirálta Odüsszeusz, mint Janus Pannonius választott hőse, a zavaros múltú Marcello.¹⁴

Az Odüsszeusz-párhuzam olyannyira elterjedt a nyugati kultúrkörben (és nem csak a humanisták körében), hogy még az ithakai király útjától gyökereken különböző indíttatású zarándokok esetében is fel-feltűnik. Az 1483-ban szentföldi zarándoklaton járó, útjáról részletes útinaplót készítő Felix Faber ulmi domonkos szerzetes,¹⁵ miközben társaival már a görög partok közelében hajózott hazafelé, naplójában ugyancsak Ulyssesst és utazását idézi.¹⁶ A leghíresebb magyar zarándok, az 1409-ben Írországot járt Tari Lőrinc vándorlásáról 1520-ban írt latin vers — noha név szerint nem említette meg Odüsszeuszt — ugyancsak egyértelműen a görög hőshöz hasonlítja a pokoljáró magyar lovagot.¹⁷ Nevének köznévvé válását különösen világosan írta le a 16. század közepén Huszti György, aki törökországi fogságáról, majd szabadulásáról és az azt követő szentföldi zarándokútról részletesen beszámolt *Utazásának leírása* című munkájában. „Az isteni Homérosz, amikor leírja a legbölcsebb férfiút — azt, aki külső országokban s otthon is okos tanácsaival kormányoz mindent —, a hodiheusz nevet adja neki. E név pedig utasembert jelent, vagyis olyan személyt, aki 'sok városnak a népét és életmódját láthatta', amint Horatius emlegeti ama homéroszi embert verseiben” — olvashatjuk munkája ajánlásában.¹⁸ Huszti azonban tovább megy Odüsszeusz egyszerű, már-már rutinszerű emlegetésénél: kiáll az utazás során tapasztaltak gyakorlati, kormányzati hasznosítása mellett.¹⁹ Úgy

¹⁴ Kardos Tibor számos tanulmányban fejtette ki a Marcellus–Ulysses hasonlatosságot. Először l. *Kardos Tibor: Janus Pannonius bukása*. Pécs 1935. 5–6. Gondolatmenetének összefoglaló áttekintését és újragondolását l. *Kovács Sándor Iván: Várad – Velence – Medvevár*. In: *Új: Pannóniából Európába. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*. Bp. 1975. 22–35.

¹⁵ A szöveg latin és német verzióban maradt fenn. A későbbi — rövidebb, német nyelvű változat — hasonló kiadását l. *Die Pilgerfahrt des Bruders Felix Faber ins Heilige Land Anno MCDLXXXIII*. (Nach der ersten deutschen Ausgabe 1556) Berlin 1964. A latin szöveg kéziratát, amelyet az ulmi Stadtarchiv őriz, a múlt század közepén publikálták. Mindmáig ez a legismertebb változat, ez szolgált a huszadik századi angol, francia nyelvű fordítások alapjául is, l. *Fratris Felicis Fabri Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Aegypti peregrinationem I–III*. Edidit Cunradus Dietericus Hassler. Stuttgart 1843–1849. A szerzőről, munkájának különböző kiadásairól l. *Voyage en Egypte de Félix Fabri 1483. Traduit du latin, présenté et annoté par le R. P. Jacques Masson*. Paris 1975. I. I–XV.

¹⁶ *Fratris Felicis Fabri Evagatorium* i. m. III. 339. skk.

¹⁷ Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók. Válogatta, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt írta V. Kovács Sándor. (Magyar Ritkaságok) Bp. 1985. 24–26., 250.

¹⁸ Magyar utazási irodalom 15–18. század. (Magyar remekírók) Bp. 1990. 179. (Kenéz Győző fordítása.) — A korban Odüsszeusz más szerzőknél is már az ajánlásban felbukkant, jelezve személye emblematisz jelentőségét, l. pl. *Forgách Mihály: Beszéd az utazásról és dicsőségéről* című művében: „Kíváncsi vagy, mivel szerzett dicsőséget s hírnevet magának Odüsszeusz? Elment a világ végére, felkeresett sokféle emberfajtát, sokféle várost, s ezzel szolgált rá, hogy kerek e világon verseljenek róla” — uo. 8. (Kulcsár Péter fordítása.)

¹⁹ „végre olyanokat kell az események kormányrúdjához állítani, s a fejedelmeknek békében s háborúban olyanok jó tanácsait kell használniuk, akik a többieknél jobban készültek fel az események változásainak tapasztalata s a gyakorlat által, sőt: utazásokra is vállalkozva, nagyon sokat tanultak és figyeltek meg, amelyek azután számunkra példaként szolgálhatnak. E példához igazítják később tanácsaikat, s ha valami ártalmat látnának, azt megelőzik, s üdvös dolgokra törekszenek. Ha ugyanis dicséretet érdemelnek azok, akik a szükséges árucikkeket messzi földről elhozzák, mennyivel

tűnik, a 16. századra a nyughatatlan Odüsszeusz némiképp konszolidálódott, merészsége tudatosságba fordult.²⁰

A tapasztalat, az új ismeret megszerzése azonban csak az első lépés a világ feltérképezéséhez vezető úton, az ismeretek továbbadása, megőrzése, rendszerezése nélkül ugyanis ez a tudás az utazó halálával visszavonhatatlanul elvész. Számos példa igazolja, hogy véletlenszerűen fennmaradt, felbukkant kéziratok alapjaiban változtatták meg egy-egy kor ismeretanyagát — a felfedezésnek, a megismerésnek ily módon az utazó mellett a másik legfontosabb szereplője az ismereteket írásba foglaló író, krónikás, tudós (aki lehet maga az utazó is). Ez az ismeretanyag a 15. század végéig, a nagy földrajzi felfedezések megindulásáig erősen az ókori tudomány eredményeire épült, de — eltérően a tudomány e kérdésben vallott hagyományos nézeteitől — még a középkor legföldhözköthetőbbnek tekintett évszázadaiban sem volt teljesen statikus.

1. Az ókori kezdetek

A Föld megismerésének, az ismeretek írásba foglalásának kezdeteit már az ókorban az Odüsszeiához, illetve Nagy Sándor hódításaihoz köthették. „A földrajzi tudománynak Homérosz az atyamestere” — vallotta az ókor egyik legjelentősebb geográfusa, Sztrabón hatalmas művében, a *Geógraphikában*.²¹ Úgy látta, hogy a halhatatlan költő ismeretei az egész lakott földre kiterjedtek, és komoly tapasztalatokkal rendelkezett az államok életéről, működéséről is. „Először is ki mondta, hogy a földet Ókeanos veszi körül, ahogyan valóban van is” — kezdte Homérosz felismeréseinek, megállapításainak részletezését, s folytatta az Odüsszeiából és az Iliászból vett idézetekkel alátámasztva. Homérosztól Sztrabónig tudósok hosszú sora foglalkozott földrajzzal, nevükről, munkásságukról azonban épp Sztrabón műve — annak is elsősorban első, bevezető könyve — őrizte meg a legtöbb információt. Homérosz méltatása, földrajzi jellegű megállapításainak kivonatolása után kronológiai rendben sorra vette a földrajz többi jeles művelőjét: a milétozi Anaximandrost (Kr. e. 6. sz.), aki először készített térképet a Földről, az útleírást készítő Nearkhoszt, Nagy Sándor flottaparancsnokát, a kyméi Ephoroszt (Kr. e. 4. sz.), aki Sándor hódításai nyomán 30 kötetben megírta a görögök történetét és földrajzát, a kyrénei Eratostenést, akit a tudományos földrajz megalapítójának tekintettek, és a földrajztudomány számos további művelőjét.²² Legtöbbjükéről ma már csupán közvetett adatokkal rendelkezünk, munkáik elvesztek, vagy csak töredékes formában maradtak ránk, Sztra-

---

dicséretre méltóbb az, ha valaki a jó törvényeket és szokásokat terjeszti el egyik helyről a másikra. Ez pedig minden bizonnyal csak azoknak a segítségével és szorgosságával történhetik meg, akik – hogy a költő szavával éljünk – az emberek oly sokféle szokásait kutatják, s városaikat is felkeresik.” — Magyar utazási irodalom i. m. 179.

²⁰ Az Odüsszeusz kép kora-újkorai változásáról l. még *Kovács Sándor Iván*: Justus Lipsius és a magyar késő-reneszánsz utazási irodalom. In: *Uő*: Pannóniából Európába i. m. 72–79.

²¹ Szövege magyar fordításban is olvasható, l. *Strabón*: *Geógraphika*. Fordította Földy József. Bp. 1977. 39.

²² *Strabón*: *Geógraphika* i. m. 52. skk. — Az összevetés alapja továbbra is Homérosz két alapműve.

bónnak, az ókor egyik legnagyobb geográfusának azonban ma is sokak fülében ismerősen cseng a neve. *Geógraphika* című munkája, amelyet a Kr. e. 1. században írt, és amely szerencsésen átvészelt az évszázadok viharait, magában foglalja a Föld mindazon lakott részeinek leírását, amelyet életében — azaz Augustus császár korában — a görögök és rómaiak ismerhettek.

A művelt és jómódú családból származó Sztrabón a rómaikat uraló Pontoson nőtt fel, ahol gondos neveltetésben részesült. Földrajzi ismereteit részben tanulmányai folyamán sajátította el, részben azonban utazásai alatt: személyes tapasztalatok hosszú során tett szert rájuk. A kor, amelyben élt, kedvezett az utazásnak. A római birodalom egyre nagyobb területre terjesztette ki a fennhatóságát, ahol a római fegyverek, úthálózat és igazgatás viszonylagos biztonságot teremtettek. „A rómaiak és a parthusok uralmának a kiterjedése [...] a most élő nemzedékeknek e téren való ismereteit nagyon sokkal gyarapította, amint [...] Alexandros hadjáratai az utána következő nemzedékét” — írta Sztrabón is a *Geógraphikában*.²³ A gondolat akkoriban része volt a római közgondolkodásnak: Augustus a birodalom kiterjedésének szemléltetésére a Mars-mezőn hatalmas térképet helyeztetett el.²⁴

Sztrabón, mintegy e térképet részletezve, 17 könyvben foglalta össze tudását; az általános első és második könyv után a harmadik, Ibériát tárgyaló könyvvel kezdődik a részletes leírások sora. Észak- és Kelet-Európa például a hetedik, Ázsia a tizenegyedik, Egyiptom az utolsó könyvben kapott helyet. A ma is imponáló monográfia az egykorú görög tudomány eredményeit és a szerző saját tapasztalatait összegezve az akkor ismert egész világ leírását tartalmazza: népek, tájak, országok, városok eredetét, elhelyezkedését, történetét, szokásait.²⁵ A szöveg az ismert területek esetében aggályosan pontos, a távoli vidékeknél azonban sokszor mesészerű — a másoktól átvett, de hihetetlennek tűnő történeteknél, jellemzéseknél azonban általában Sztrabón is hangot ad kételkedésének: például az amazonok országáról leírta mindazt, amit megtudott, mindezt azonban jórészt mesének, hiedelemnek tekintette. „Mert ki lehetné azt el, hogy egy asszonyi sereg vagy város vagy törzs bármikor is létezhetett férfiak nélkül?” — írta.²⁶ Kritikával fogadta Nearkhos ázsiai beszámolóját is, aki „a mesészerű dolgokba nagyon is belekeveredve öt és három arasz hosszúságú emberekről beszél, akik közül némelyeknek nincs orruk, csak két légzőlyuk van a

²³ Uo. 52.

²⁴ A térkép nagy tekintélyre tett szert, idősebb Plinius is a *Naturalis Historia* — ismertetését l. a továbbiakban — is nagy tisztelettel említi.

²⁵ „Annak, aki meg akar próbálkozni a földleírással, sok természettudományi és matematikai föltevést kell igaznak elfogadnia és azok értelme és hitele szerint kell további kutatásait irányítania” — *Strabón*: *Geógraphika* i. m. 144.; „Elő fogom adni azt, amit részint magam tapasztaltam a szárazon és tengeren jártamban, részint azt, amiben hitelt adtam azoknak, akik ezekről beszéltek vagy írtak. Jártam nyugat felé Armeniától egészen a Sardinia körül fekvő tyrrhéni vidékig, dél felé az aithiopiai határokig; a többi földrajzíró között egyetlenegy sincs, aki az említett távolságoknál többet járt volna be [...]” — uo. 151.

²⁶ *Strabón*: *Geógraphika* i. m. 537. — Kritikája gyakran sajátos, de a kor tudásának és gondolkodásmódjának megismeréséhez esetenként több segítséget nyújt, mint munkájának kommentármentes leíró részei.

szájuk fölött [...] Hasonlóak a fülükön alvókról, a vad emberekről és egyéb csodás dolgokról szóló mesék [...]”.²⁷

Sztrabón egyszerű, keresetlen stílusban írta művét, amely ennek ellenére ma már nem könnyű olvasmány. Ismeretlen néptörzsek, nehezen azonosítható földrajzi nevek változtatják sokszor szinte akadályfutássá az olvasást. „A pannóniai néptörzsek a következők: breukosok, andizétiosok, ditiónok, peirusták, mazaiosok és daisitiaták [...]” – írta például a magyar olvasó számára elvben valamelyest ismerős Pannóniáról.²⁸ Az ismeretlen neveket azonban mégsem célszerű átugorni: Sztrabónnak olyan hatalmas volt a tekintélye akár a közvetlen, akár a késői követői körében, hogy az általa említett népek, helyek évszázadokkal később is visszatérő vendéggé váltak az őt követő földrajzi tárgyú munkákban.²⁹

Latin nyelven az első földrajzi munkát Pomponius Mela írta, az 1. század közepén, feltehetőleg Claudius császár uralkodása idején.³⁰ A hispániai származású, a művéből kiolvasható minimális személyes információkon túl ismeretlen szerző három könyvből álló összefoglalásában kora ismeretanyagának legteljesebb áttekintését adta. A *De chronographia* (vagy *De situ orbis*) címen ismert mű az ismert világ leírását tartalmazta: a bevezetés után — amely leszögezte, hogy a Föld gömb alakú, és a mindenség középpontja —, röviden áttekinti a Földet és annak részeit, majd az Atlanti-óceántól indulva, mintegy körülhajózva a Földközi-tengert, majd a Fekete-tengert, a szerző leírja a három ismert földrészt: Európát, Ázsiát és Afrikát. Az ismertetés Mauritánia partjainál indul, és először nem Európát, hanem Észak-Afrika partvidékét ismerteti. Ázsia Pomponius Mela számára Egyiptomnál kezdődik, és a meótiszi partoknál ér véget. Európa a második és a harmadik könyvben kerül sorra. A képzelt utazás ezúttal Szkítiától indul, és Trákián, Macedónián, Görögországon keresztül éri el Itáliát, majd Galliát és Hispániát. A második könyvet a Földközi-tenger szigeteinek leírása zárja. A harmadik könyvben a kontinens északi részét ismerteti, a szerző ezúttal Hispániából tart Szkítia felé, végül munkáját a kimaradt területek, az egyes kontinensek peremvidékeinek leírása zárja, Britanniától az Indiai-óceánon át egészen a könyv kiindulópontjául szolgáló Mauritánia partjaiig. Leírása, amely javarészt korábbi munkák egyszerű kivonata, ma már szinte teljesen ismeretlen, de évszázadokon át a földrajz meghatározó művei közt tartották számon. A *De chronographia* egyik jellegzetessége, hogy elsősorban a partvidékekről ad részletes leírást, a szárazföldek belső területeit csupán felszínesen érinti, sőt Európa és Ázsia belsejéről szinte semmit nem mond. Szövege meglehetősen száraz, amelyet időnként csodálatos dolgok elmesélésével élénkített: nála is szerepelnek az amazonok, akik a szkítákon túl laktak, és egyéb képzelet-szülte népek: így például a trogloditák, akiknek nem volt nyelvük, be-

²⁷ Strabón: *Geographika* i. m. 739. skk.

²⁸ Uo.. 330.

²⁹ Például Antonio Bonfininél, l. *Kulcsár Péter*: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése. (Humanizmus és reformáció 1.) Bp. 1973. 9–27.

³⁰ *Adamik T.*: Római irodalom i. m. 84–86.

széd helyett csupán sziszegni tudtak, vagy a blemmysok, akiknek a fejük hiányzott, arcukat a mellükön viselték.³¹

Az ókor következő két meghatározó geográfusa, Plinius és Ptolemaiosz Sztrabónt és művét még nem említették, Pomponius Mela azonban már előkelő helyen állt a hivatkozott szerzők között. Munkáik — Sztrabónéhoz és Meláéhoz hasonlóan — évezredes hatást gyakoroltak a művelt világ földrajzi ismereteire. Az idősebb Plinius *Historia naturalis*a, vagyis *Természettörténete* az 1. században készült. Caius Plinius Secundus munkássága az augustusi aranykor utáni időszakra esett. A jó családból származó, művelt Plinius Sztrabóntól eltérően csak kevés szabadidejében foglalkozhatott a tudománnyal: jelentős tisztségeket töltött be, magas rangú katonaként — Germániában, illetve Judeában — a harcmezőt is megjárta. Néro császár uralkodása alatt (Kr. u. 54–68) igyekezett visszavonulni a közügyektől, idejét főként tudományos munkával töltötte, később azonban Vespasianus császár, majd fia, Titus bizalmas híveként újra visszatért a politikába. Élete utolsó évében, 79-ben a Nápoly mellett, Misenumnál állomásozó római flotta parancsnoka volt. A Vezúv kitörésekor egyszerre ösztönözte a tudományos kíváncsiság és a katonai kötelesség: hajóval a helyszínre sietett, s a vulkánkitörést kísérő gázok — ahogy erről levelében unokaöccse részletesen beszámolt — kioltották életét.³²

Élete főművét, a *Historia naturalist* mintegy két évtizedes, megfeszített munkával állította össze. Utazás közben, éjszaka, de még fürdés közben is dolgozott: olvasott, felolvastatott magának vagy diktált. „Olyan úton jártam, melyet eddig nem taposott egyetlen szerző sem, és senkinek a szelleme nem vállalkozott erre a kalandra. A mieink közül sem próbált senki hasonló munkát alkotni, de még a görögök között sem akadtak olyanok, akik az egész témakört tárgyalták volna. A tárgyalásra érdemesnek tartott 20 000 kérdést, a kiválasztott 100 szerző kb. 2000 kötetnyi könyvének [...] tanulmányozása után, kibővítve a magam hozzájárulásával, 36 kötetbe foglaltam össze. Tudós elődeim keveset foglalkoztak ezekkel a kérdésekkel, valószínűleg azért, mert nem ismerték azokat, vagy pedig mert azok utóbb váltak ismertekké” – vallott Titus Vespasianus császárnak ajánlott előszavában.³³

Plinius nem túlzott: hatalmas enciklopédikus munkája valóban a természettudományok első teljes körű összefoglalása. Az első kötetbe került a beveze-

³¹ I/VIII. Cyrenaica: „Troglodytae, nullarum opum domini, strident magis quam loquuntur; specus subeunt, alunturque serpentibus. [...] Blemis capita absunt; vultus in pectore est”. Művének kiadásai pl.: Géographie de Pomponius Mela. Par M. Louis Baudet. Paris 1843. Latinul és franciául, interneten is elérhető: <http://remacle.org/bloodwolf/erudits/mela/table.htm>; Pomponii Melae De chronographia libri tres, una cum indice verborum. Edidit Gunnar Ranstrand. Göteborg 1971.; leghasználatóbb internetes szövegkiadása: <http://www.thelatinlibrary.com/pomponius.html>

³² *Ifjabb Plinius: Levelek*. ... (VI. könyv, 16. számú levél) Európa Könyvkiadó, Bp. 1981. 183–186.

³³ *Caius Plinius Secundus: A természet története*. Válogatott részek az 1–6. könyvekből. Válogatta, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Váczy Kálmán. Bukarest 1973. 42. — A legjelentősebb kiadások közül I. *Caius Plinius Secundus: Histoire naturelle, texte établi, traduit et commenté*, Ed. Jean Beaujeu, Alfred Ernout. (Collection des Universités de France. Sér. Latine) Paris 1947 (–1985); *Caius Plinius Secundus: Storia naturale, edizione (traduzioni e note)*. Ed. Alessandro Barchesi, Giuliano Ranucci. Torino 1982–1988.; *Caius Plinius Secundus: Naturalis historiae – Naturkunde*. Ed. Roderich König, Gerhard Winkler. München–Zürich 1974–1999.

tés, valamint a tartalom- és irodalomjegyzék, a második kötet kozmológiai tárgyú (a világegyetem szerkezete, légköri jelenségek, meteorológia, naptári számítások). A földrajzi ismeretek négy kötetet töltöttek meg (3–6. könyv), ezt követte egy antropológiai (7. könyv), négy zoológiai (8–11.), majd nyolc botanikai kötet (12–19.). A különféle orvosságokról írta a 20–32. kötetet, végül az utolsó öt kötet tartalmazza az ásványtan korabeli ismeretanyagát. Plinius földrajza Sztrabónéhoz hasonlóan Hispániával indul. „Legelőbb beszéljünk Európáról, mely az összes nemzetek felett győzedelmeskedő római nép tápláló anyja és a földkerekség legszebb része” — kezdte leírását.³⁴ Hispánia után Itália leírása következik, utána előbb a keleti provinciák (Istria, Illiricum, Noricum, Pannonia, Macedonia, a görög szigetek stb.), majd a nyugati tartományok (Germania, Britannia, Gallia) kerülnek sorra. Forrásait Sztrabónhoz hasonlóan igyekezett kritikával kezelni,³⁵ hihetetlen leírásokat, történeteket azonban nála is szép számmal olvashatunk.³⁶

Ptolemaiosz Klaudiosz, a hellenisztikus-kor görög természettudományának egyik legkiemelkedőbb képviselője, aki csillagászként, matematikusként és földrajztudósként egyaránt maradandót alkotott, egy évszázaddal később fejtette ki tudományos működését. Nyolc könyvből álló *Geografiké hüfegésisz*, vagyis *Bevezetés a földábrázolásba* című műve, amely utóbb latin fordításban *Geographia* címen vált ismertté, óriási hatást gyakorolt a földrajzi gondolkodásra. A szerző átlagot messze meghaladó csillagászati és matematikai ismereteire alapozott munka három részből áll. Az első könyv általános elméleti fejtegetéseket tartalmaz a geográfia feladatáról. A második rész (2–7. könyv) az ókorban ismert világ leírásával foglalkozik: mintegy 8100 nevezetes földrajzi hely (városok, folyók, hegyek stb.) szélességi és hosszúsági adatait tartalmazza, olyan csoportosításban, hogy a róluk készítendő térkép megrajzolását segítse. Világtérképe a Kanári-szigetektől Kínáig, délen Afrika csücskéig terjed, de számos területet egyszerűen „ismeretlen föld” megjelöléssel tüntettek föl rajta. A harmadik rész (8. könyv) a mű mellékleteként rajzolt 26 résztérképhez ad rövid, szöveges magyarázatokat. Ebben a — latin kiadásban *registrum*-nak nevezett — részben nem csupán a Föld lakott területeiről, de a tengerekről, folyókról, szelekről vagy a barbárok szokásairól is szó esett; az utolsó fejezet tárgya a szicíliai tűzhányó, az Etna volt.³⁷

A *Geographia* tulajdonképpen nem mai értelemben vett földrajz: nem geográfiai leírást nyújt, hanem „csupán” az akkor ismert világ fontos pontjainak

³⁴ *Plinius Secundus, C.: A természet históriája* i. m. 119.

³⁵ „[...] nem ragaszkodom kizárólagosan egyes szerzők munkájához, hanem a szerzőket oly mértékben veszem igénybe, amilyenben bizonyos fejezetek megírásához az ő adataik látszanak a leghiteltérdemlőbbeknek, annál is inkább, mert általában majdnem mindegyik azokat a vidékeket írta le pontosan, amelyeket bejárt” — uo. 117.

³⁶ „A trogloditák barlangokat vájnak ki és ezekben laknak, táplálékuk kígyóhús, hangjuk nincsen, hanem csak sziszegnek, és beszédre teljesen képtelenek. A garamiták nem ismerik a házasság intézményét, közösségben élnek együtt az asszonyokkal. A gamphasantések csupaszok, nem háborúskodnak és elkerülik az idegeneket. Azt mondják, hogy a blemmysoknak nincs fejük, és hogy a szájuk és az orruk a hasukon van” — uo. 145. (Pomponius Mela után).

³⁷ Az általam olvasott ősnymtatványt l. *Ptolemaeus: Cosmographia. De locis et mirabilibus mundi*. Roma 1490.

— helységeknek, hegyeknek, folyóknak — a földrajzi koordinátáit tartalmazó, rubrika nélküli táblázatok sora. A munka az évszázadok folyamán egyre bővült: a legkorábbi fennmaradt bizánci kéziratokban még jóval kevesebb volt a felsorolt földrajzi helyek száma, sőt, az eredeti *Geographiában* még nem voltak térképek sem. A kéziratban szereplő koordináták alapján csak 500 körül egészítette ki egy bizonyos bizánci Agathodaemon 26 térképpel a művet. A reneszánsz idején azután, a bővülő földrajzi ismeretekkel egyre pontosabb és terjedelmesebb térképekkel egészítették ki Ptolemaiosz munkáját.³⁸

A négy legjelentősebb ókori földrajzi szerző művei nem csak saját korukban hatottak inspirálóan a földrajzírásra: az őket követő különböző földrajzi tárgyú összefoglalások többé-kevésbé e munkákon alapultak. A kor sokat forgatott összefoglaló munkái közé tartozott még a 3. században született Caius Julius Solinus *Collectanea rerum memorabilium*, azaz *Tudnivaló dolgok gyűjteménye* című összeállítása, noha eredetisége messze elmaradt az eddig említett szerzőktől. A számos érdekes leírást tartalmazó mű csupán egy szórakoztató igénnyel készült kompiláció, Pomponius Mela és idősebb Plinius munkájának kivonatolása, kommentálása, kiegészítése.³⁹ A további alapvető földrajzi, népismeretei leírások némelyike nem is önálló munkaként, hanem valamilyen történeti munka részeként készült: közülük a legismertebbnek számít az 5. századi hispániai írónak, Orosiusnak az ismert világról készített leírása,⁴⁰ vagy Julius Caesar a gallokról írt ismertetése *De bello Gallico*, vagyis *A gall háborúról* című munkájában.⁴¹

A római birodalom felbomlása alaposan átírta a földrajzot, a görög, római szerzők által közvetített ismeretek azonban évszázadokkal túléltek a történelem változásait. A középkori krónikások, ha egy országot vagy népet akartak ismertetni, továbbra is a jól ismert klasszikusokhoz fordultak segítségért: a kora középkor egyik legtekintélyesebb tudósa, a 8. század elején élt Beda Venerabilis *Az angol nép egyháztörténete* című munkájában fő forrásként éppúgy Pliniust, Solinust és Orosiust használta, mint hét évszázaddal később, 1410-ben a pári-

³⁸ A Ptolemaiosz-mappákra vonatkozó főbb ismereteket összefoglalja: The History of Cartography. Vol. 1. Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean. Ed. John B. Harley, David Woodward. Chicago–London 1987., különösen a 11. fejezet: Oswald A. W. Dilke: The Culmination of Greek Cartography in Ptolemy. (uo. 177–200.), illetve Agathodaemon létének vagy nem létének kérdéséről (The Agathodaimon enigma) a 15. fejezetben (Üő: Cartography in the Byzantine Empire. uo. 271–272.). Az antikvitás földrajzi tudásának — benne főként Sztrabón és Ptolemaiosz munkásságának — jól használható, rövid áttekintését l. Geografia e geografia nel mondo antico. Guida storica e critica. A cura di Francesco Prontera. Roma–Bari 1983.; sajnos kéziratomból elkészítése után jelent meg Patrick Gautier Dalchéé alapos és alapvető monográfiája, így eredményeit már nem állt módomban hasznosítani: Patrick Gautier Dalchéé: La Géographie de Ptolémée en Occident (IVe–XVIe siècle). Brepols, Turnhout 2009. (Terrarum Orbis 9.).

³⁹ Theodor Mommsen: C. Iulii Solini collectanea rerum memorabilium. Berlin 1895. (reprint: Hildesheim 1999.) (<http://www.thelatinlibrary.com/solinus.html>).

⁴⁰ Historiae adversus paganos, azaz Történelem a pogányok ellen. (<http://www.thelatinlibrary.com/orosius.html>).

⁴¹ De bello Gallico: <http://www.thelatinlibrary.com/caes.html>. Magyar fordítását l. Iulius Caesar feljegyzései. A gall háborúról. A polgárháborúról. Ford.: Szepessy Tibor, Ürögdi György. Magyar Helikon, Bp. 1974. Lásd 6. könyv 11–28.

zsi hittudós Pierre d'Ailly, az *Imago Mundi* című földrajzi munka szerzője.⁴² Az antikvitás ismeretanyagának átörökítésében jelentős közvetítő szerepet játszott Sevillai Szent Izidor: a középkori olvasók jelentős része csupán az ő átvételében-átdolgozásában találkozott a klasszikusokból leszűrhető tudással. A 6–7. század fordulóján a különböző kultúrák hatókörének metszéspontjában fekvő Sevilla kiváló lehetőséget biztosított a sokoldalú művelődésre. Izidor 599-től (vagy 600-tól) haláláig, 636-ig viselte a sevillai püspöki címet, de szellemi befolyása messze túlnyúlt egyházmegyéjének határain. Kora egyik legtermékenyebb és legjelentősebb szerzője volt, aki számos műfajban alkotott, évszázadokon át megingathatatlan tekintélyét azonban *Etymologiae* című enciklopédikus munkájának köszönhette.⁴³ A húsz tematikus egységből — könyvből — álló mű igyekezett magába foglalni a korabeli tudományos ismeretek valamennyi ágát, a hét szabad művészet tárgyaitól egészen az ételek-italok számbavételéig. A földrajzi ismeretek áttekintésének enciklopédiája 13–14. könyvét szentelte: a 13. könyv *A világról és részeiről* címet, a 14. *A Földről és részeiről* címet kapta. Az előzőben a világról és az égről, szelekről és a vizekről olvashatunk, az utóbbiban előbb az ismert földrészekről, majd különböző szigetekről és hegyekről találunk információkat. Művének — és nem csak annak geográfiai részeinek — legfőbb forrásbázisát Plinius *Historia naturalisa* jelentette, szövegét azonban általában kivonatolta, tömörítette.

Az *Etymologiae* egy-egy példánya szinte minden középkori könyvtárba eljutott, rendkívüli elterjedtségét jól jelzi, hogy mintegy ezer kéziratos példánya maradt fenn.⁴⁴ Hatalmas népszerűségét elsősorban annak köszönhette, hogy ő volt az első keresztény szerző, aki vállalkozott az elérhető tudományos ismeretek összegzésére. Munkája összeállítása során nem tett különbséget keresztény és pogány írók művei között — ezzel a hozzáállással sikerült megismertetni, elfogadtatni és továbbéltetni azt az ókori ismeretanyagot, amelyhez a korai középkor évszázadaiban csak az ő közvetítésével jutott a kisszámú olvasó.⁴⁵ Nem véletlen, hogy a középkor krónikáiban Plinius, Solinus és Orosius mellett Izidor is szinte mindig ott szerepelt a leghivatkozottabb szerzők között.⁴⁶

⁴² *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, <http://www.thelatinlibrary.com/bede.html>; Edmund Buron: *Ymago Mundi* de Pierre d'Ailly, cardinal de Cambrai et chancelier de l'Université de Paris (1350–1420). Texte latin et traduction française des quatre traités cosmographiques de d'Ailly et des notes marginales de Christophe Colomb. Étude sur les sources de l'auteur. Paris 1930. Említi: Bernard Guenée: *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*. Paris 1980. 168–169.

⁴³ *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum Sive Originum Libri XX*. Ed. Wallace M. Lindsay. Oxonii 1911. (<http://www.thelatinlibrary.com/isidore.html>).

⁴⁴ *Sevillai Izidor*: Etimológiák. XVI. könyv. A kövekről és a fémekről. Latinból fordította, a bevezetőt írta, a jegyzeteket és a mutatót készítette Horváth Emőke. Bp. 2000. 17.

⁴⁵ Összesen 52 szerzőt, többségében költőt idéz, és az összes idézeteinek csupán huszadrésze származik keresztény szerzőktől, mint ahogy azt a nemzetközi Izidor-kutatás megállapította. — *Sevillai Izidor*: Etimológiák i. m. 77. 78., a műről legújabbban I. John Henderson: *The Medieval World of Isidore of Seville. Truth from Words*. Cambridge 2007.

⁴⁶ Guenée, B.: *Histoire et culture historique* i. m. 169., 175.

2. A zarándokirodalom

A kereszténység térhódításával a zarándoklat, egy-egy szent sírjának, híres ereklyéjének felkeresése vált az utazás legelfogadottabb formájává, s az utazás új típusa magával hozta a földrajzi irodalom új műfajainak, az utazást segítő zarándokkalauzoknak, illetve a megtett útról beszámoló különböző útleírásoknak megszületését is.⁴⁷ Az első zarándokok szinte közvetlenül Krisztus eltemetése után megindultak Jeruzsálembe. A legkorábbi peregrinusok még főként a Római Birodalom keleti tartományaiából keltek útra: Euszébiosz *Egyháztörténelem* című művében két ismert személy, Szardeszi Meliton († 190. e.), valamint Alexander kappadókiai püspök (2–3. század fordulója) jeruzsálemi zarándoklatáról számolt be.⁴⁸ A zarándoklatok történetében a kereszténységet üldözöttből támogatott vallássá emelő Constantinus császár anyjának, Ilonának szentföldi utazása jelentette az első számottevő fordulópontot.⁴⁹ Ilona 326-ra tehető útja több volt egy köztiszteletben álló személy kegyes látogatásánál, a császárné ugyanis másoktól eltérően nem csak megtekintette Krisztus életének és halálának helyszíneit, de a legfontosabb ereklyék felkutatásával, a kereszténység első számú kegyhelyeinek látogathatóvá tételével, kultikus szerepükhöz méltó kialakításával mindenkinél többet tett a szentföldi zarándoklatok fellendítéséért. Tevékenységének hatása már néhány éven belül megmutatkozott. Egy Bordeaux-ból származó zarándok, aki 333-ban kereste fel Jeruzsálemet, már megcsodálhatta, és leírásában ismertette is a császárné — és fia — által építtetett egyházakat.⁵⁰

A bordeaux-i zarándoknak köszönhetjük a legkorábbi ismert írásos zarándokbeszámolót. Az ismeretlen utazó Milánón, Aquileián, Dél-Pannónián át, Konstantinápoly útba ejtésével 333-ban kereste fel Jeruzsálemet. Leírása klasszikus itinerárium: szűkszavúan közli a postai megállóhelyeket és vendégfogadókat, megjelölve a köztük lévő távolságot, s ugyanebben a stílusban sorolja fel a szentföldi látnivalókat is. Az útleírás másik típusát, a részletes élménybeszámolót képviseli Aetheria szintén a 4. században keletkezett útinaplója. Az előkelő származású galliai nő érdeklődéssel látogatta végig azokat a helyeket, ahol Jézus élt és tevékenykedett, könyvében (amely, sajnos, csak töredékesen maradt ránk) részletesen beszámolva a látottakról.⁵¹ A zarándokok számára készített első útleírásokat számos további munka követte, a kora középkori irodalomból különösen jelentős a Piacenzai Névtelen 562 előtt írt műve, a Szent Willibald 8. századi útjáról készített leírás, valamint Bernard francia szerzetes 9. századi itinerárium.⁵²

⁴⁷ A műfaj áttekintő ismertetését l. *Jean Richard*: Les récits de voyages et de pèlerinages. Turnhout 1981. (Typologie des sources du moyen-âge occidental. Fasc. 38.).

⁴⁸ Euszébiosz egyháztörténete. Fordította Baán István. (Ókeresztény írók IV.) Bp. 1983. 183., 255.

⁴⁹ Szókratész egyháztörténete. Fordította Baán István. (Ókeresztény írók IX.) Bp. 1984. 83.

⁵⁰ Itinerarium a Burdigala Hierusalemusque. In: *Itinera et alia geographica. Corpus christianorum. Series latina.* Turnhout 1965.

⁵¹ Az útinapló Ivancsó István fordításában magyarul is olvasható, l. *Eteria útinaplója.* Nyíregyháza 1996. Az eddigi kiadások felsorolását l. uo. 127.

⁵² *Itinerarium Antonini Placentini, un viaggio in Terra sancta del 560–570.* Éd. Celestina Milani. Milan 1977., *Titus Tobler: Descriptiones Terrae Sanctae ex saeculo VIII., IX., XII., et XV.* Leipzig 1874. 1–55., 282–347., illetve 85–99., 395–408.

A 10. századból nem maradt fenn nyugati zarándok-beszámoló, noha a század vége — Ilona látogatásához hasonlóan — ismét jelentős változásokat hozott a zarándoklatok történetében. Ekkor a magyarok kereszténnyé válása gyakorolt komoly hatást a szentföldi zarándoklatok megújulására, fellendülésére.⁵³ A korábban szinte kizárólagos tengeri utazás mellett a biztonságossá vált Kárpát-medencén át az első keresztény magyar király, I. István új szárazföldi utat nyitott meg kelet felé, mely egy 1031 és 1043 között keletkezett itinerárium szerint többek közt Győr és Fehérvár érintésével, a Dráván és a Száván átkelve haladt át Magyarországon, és Konstantinápolyt útba ejtve, Kis-Ázsián át érte el Jeruzsálemet.⁵⁴ Az új útvonalat sokan vették igénybe, az ezredév legismertebb krónikása, a burgundiai Rodulf Glaber szerint „ebben az időben szinte mindenki, aki Itáliából és Galliából az Úr sírjához, Jeruzsálembe igyekezett, mellőzni kezdte a szokott utat, mely a tengeren át vezetett, és ennek a királynak [ti. I. Istvánnak — Cs. E.] a hazáján kezdett átmenni”.⁵⁵

A kereszténység első kultuszhelyei szentek és mártírok sírjai körül alakultak ki, közülük — a kezdetektől mindmáig — a Rómában mártírhalált halt két apostol, Péter és Pál sírja tett szert a legnagyobb jelentőségre. Rómába azonban nem csak az ő sírjuk vonzotta a látogatókat. A városban, illetve a falakon kívüli temetkező helyeken nagyszámú mártír földi maradványai nyugodtak. A keresztényüldözések sok száz áldozatából különösen Szent Ágnes, Szent Cecília, Szent Lőrinc és Szent Sebestyén vált népszerűvé. A 3–4. századtól vette kezdetét a szentek sírjainak látogatása, a Szent Sebestyén és Szent Péter bazilika falára sokan közülük fel is jegyezték nevüket — a több száz ókori graffiti közt olyan is olvasható, amelyen a 260-as dátum szerepel.⁵⁶ Róma legfontosabb látnivalóiról 1140 körül Benedetto, a Szent Péter bazilika kanonokja készített útikalauzt *Mirabilia Romae*, azaz *Róma csodái* címmel, amelyben saját keresztény korának emlékei, intézményei és szokásai mellett a pogány múlt emlékeit is számba vette.⁵⁷

⁵³ Pierre André Sigal: *Les marcheurs de Dieu*. Paris 1974., magyarul I. *Uő: Isten vándorai. Középkori zarándoklatok és zarándokok*. Bp. 1989. 99.; Béatrice Dansette: *Les relations du pèlerinage Outre-Mer: des origines à l'âge d'or*. In: *Croisades et pèlerinages. Récits, chroniques et voyages en Terre Sainte. XIIe–XVIe siècle*. Édition établie sous la direction de Danielle Régner-Bohler. Paris 1997. 886.; Steven Runciman: *A kereszties hadjáratok története*. Bp. 1999. 50.

⁵⁴ A magyar vonatkozású részek kiadását I. *Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI I–III*. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini 1937–1938. (a továbbiakban: CFH) II. 844–845. Legújabb magyar fordítását I. *Az államalapítás korának írott forrásai*. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged 1999. 160–162. Az itinerárium értékelését, a helynevek azonosítását I. *Győrffy György: István király és műve*. Bp. 1977. 300–302.

⁵⁵ CFH III. 2064., magyarul I. *Államalapítás forrásai i. m.* 185–186. — István korának zarándokirodalmát áttekinti *Győrffy Gy.: István király i. m.* 293–308.

⁵⁶ Richard Krautheimer et al.: *Corpus Basilicarum Christianarum Romae I–VI*. Vaticane–Romae–New York 1937–1980. IV. 99. skk.

⁵⁷ *Mirabilia urbis Romae*. Kiadását I. *Roberto Valentini – Giuseppe Zucchetti: Codice topografico della città di Roma III*. (Fonti per la storia d'Italia 90.) Roma 1946. 17–65. Legújabbban (a latin, német, francia, holland és olasz nyelvű kéziratok ismertetésével) I. *Nine Robijntje Miedema: Die Mirabilia Romae. Untersuchungen zu ihrer Überlieferung mit Edition der deutschen und niederländischen*

A szentek és mártírok sírjainak köszönhetően a 6–7. századra Róma vált a Nyugat szakrális központjává, és amikor 638-ban Jeruzsálem a muszlimok kezébe került, az egyetlen szent városa lett a kereszténységnek. Az „apostolok sírjához”, és a többi kegyhellyé vált sírhoz a keresztény világ valamennyi vidékéről érkeztek a látogatók. Egy csoport ír szerzetes, akik 660 táján zarándokoltak Rómába, szállásukon egyiptomi, palesztinai, görög és szláv zarándokokkal ismerkedtek meg.⁵⁸ A mártírkultusz azonban ekkorra már rég túljutott Róma határain: a 4–5. századtól megkezdte hódító útját, és az egész keresztény világban elterjedt.

A rómaiakon kívüli egyetlen ismert apostolsír, idősebb Szent Jakab végső nyughelye az Ibériai-félsziget északnyugati részén fekvő Santiago de Compostelában viszonylag későn lett híres zarándokhely. A hagyomány szerint az apostol földi maradványait a 8–9. század fordulóján fedezték fel. A sír körül kezdetben csupán helyi kultusz alakult ki, nemzetközi kegyhellyé a 11. századtól vált, ekkor azonban rövid időn belül kivívta az egyik leglátogatottabb európai úti cél rangját.⁵⁹

A 12. századra az útnak induló európai zarándok bőséges kínálatból választhatott, és kegyhelytől kegyhelyig haladva szinte az egész nyugati kereszténységhez tartozó Európát körbejárhatta. A zarándokhelyek főként szentek sírjainál, illetve ereklyéinél alakultak ki. A legkorábbi kegyhelyek közé tartozott például Szent Márton püspök Tours-i sírja, ahol már Márton temetése napján, 397. november 11-én megindult a kultuszképződés. Egy másik népszerű püspökszentnek, a kisázsiai Myra 4. században élt püspökének, Miklósnak a testét eredetileg székvárosában helyezték sírba, csak évszázadokkal később, 1087-ben került a dél-itáliai Bariba. Új sírja a San Nicola székesegyházban rövid idő alatt európai hírű kultusz központjává vált. A burgundiai Vezelay Mária Magdolna, a német Trier Mátyás apostol, Köln a Háromkirályok ott őrzött ereklyéinek köszönhetette hírnevét, és a kegytemplomát felkereső zarándokok sokaságát.⁶⁰ Európa egyik leglátogatottabb zarándokhelyén, Aachenben egész ereklye-kollekció várta a városba látogatókat.⁶¹

A Mária kegyhelyek többsége — miután már a 4. században elfogadottá vált mennybemenetelének elmélete — a Szent Szűz testereklyéinek hiányában valamilyen csodatévő kép vagy szobor körül jött létre. Az egyik legrégebbi kegy-szobrot, az úgynevezett „Fekete Máriát” Le Puy-ben, Dél-Franciaországban a

Texte. Tübingen 1996. A kor Rómájáról l. *Richard Krautheimer: Rome, Profile of a City*, 312–1308. Princeton 1980.; l. még *Rom im hohen Mittelalter. Studien zu den Romvorstellungen und zur Rompolitik vom 10. bis zum 12. Jahrhundert.* Ed. Bernhard Schimmelpfennig, Ludwig Schumge. Sigmaringen 1992., valamint az eddigi jelentősebb irodalom felhasználásával készült legfrissebb feldolgozást *Storia di Roma dall'antichità a oggi. Roma medievale.* A cura di André Vauchez. Roma-Bari 2001.

⁵⁸ *Wilfred J. Moore: The Saxon Pilgrims to Rome and the Schola Saxonum.* Fribourg 1937.

⁵⁹ A kegyhely gazdag irodalmából l. pl. *Robert Plötz: Der Apostel Jacobus in Spanien bis zum 9. Jahrhundert. Spanische Forschungen der Görresgesellschaft I.* 30. (1982) 19–145.; *Saint-Jacques de Compostelle.* Turnhout 1985.; ill. újabban *Denise Péricard-Méa: Compostelle et cultes de saint Jacques au moyen âge.* Paris 2000.

⁶⁰ Az egyes kegyhelyek történetére (további irodalommal) l. pl. *Lexikon des Mittelalters I–X.* München–Zürich 1980–1999.

⁶¹ *Heinrich Schiffers: Kulturgeschichte der Aachener Heiligtumsfahrt.* Köln 1930.

Karoling-kortól kezdve látogatták. A kegyhelyek sorában sajátos szint képviselőnek azok a természeti képződmények — általában sziklák, barlangok —, ahol egy-egy jelenés indította el a kultuszképződést. Így jöttek például létre a testetlen Szent Mihály arkangyal leghíresebb zarándokhelyei, az 5–6. században az itáliai Monte Gargano, illetve a 8. században a francia Mont-Saint-Michel.⁶²

A 12–13. századra állandósult útvonallal, szokásokkal, ünnepekkel rendelkező, gyakran egymással is kapcsolatban álló zarándokhelyek egész Európát behálózó láncolata várta a zarándokolni vágyó híveket. A legfontosabb ilyen hálózatot egyértelműen a négy nagy és sok kisebb ágból álló compostelai útvonal alkotta, amely számos önmagában is jelentős kegyhelyet érintett. A valószínűleg több egymást követő zarándok-generáció által kialakított útvonalakat a 12. század elején egy francia zarándok, Aimery Picaud foglalta össze. Zarándokkalauza, amely a legfontosabb francia útvonalak metszéspontjától, Puente la Reina-tól kezdve az egyik zarándokállomástól a másikig vezet végig utazóit az Ibér-félsziget északi részén, a *Liber Sancti Jacobi* néven ismert kompiláció ötödik könyveként maradt fenn.⁶³

A compostelai útikalauz összefoglalta mindazokat az ismereteket, amelyekre egy zarándoknak szüksége lehetett. Tizenegy fejezete nem csupán a legfontosabb útvonalakat, a megtételükhöz szükséges időtartamot vette számba, de részletesen ismertette az út melletti vizek minőségét, és nem kevés figyelmet fordított az útba ejtett tartományok és lakóik rövid jellemzésére. A munka nagyobbik része azonban — műfajából adódóan — azokról a kegyhelyekről közölt leírást, amelyeket a Szent Jakabhoz tartó utas hosszú zarándoklata során meglátogathatott. Az ismertetés kitért a kegyhely híres vagy épp csak a környéken ismert szentjére, sírjára vagy ereklyéjére, a sírnak-ereklyének helyet adó egyházra, és nem feledkezett meg a szent ünnepnapjáról sem: a sorban a tours-i Szent Márton, az arles-i Saint-Gilles kegyhely éppúgy ott szerepelt, mint a compostelai útnak köszönhetően ismertté váló helyi szent, a conques-i Sainte-Foy festői temploma. A zarándokkalauz Santiago de Compostela, és különösen a Szent Jakab sírját őrző kegytemplom alapos leírásával zárult. A ránk maradt szöveg sokkal többet adott vállalt céljánál: amellett, hogy évszázadokon át látta el hasznos tanácsokkal a Szent Jakab útján járó zarándokokat, az útba eső számos kegyhely leírásával mintegy nyugat-európai útikönyvként szolgált.⁶⁴

A korai középkorban még meglehetősen ritka zarándok-beszámolók száma — az írni-olvasni tudás mind szélesebb körű terjedésének köszönhetően — évszázadról évszázadra nőtt, és tartalmában is gazdagodott. A felkeresett kegyhelyek hosszabb-rövidebb ismertetését gyakran személyes élmények, az utazás folyamán történt kalandok leírásai, a látott különlegességek — például sajátos

⁶² Kialakulásukat röviden áttekinti *Sigal, P. A.*: Isten vándorai i. m. 131–144.

⁶³ A kötet Codex Calixtinus néven is ismert. Kiadását l. *Jean Vielliard*: Le Guide du pèlerin de Saint-Jacques de Compostelle. Texte latin du XIIe siècle. Édité et traduit en français d'après les manuscrits de Compostelle et de Ripoll. Mâcon 1938. 1978.

⁶⁴ A szövegkiadások közül a részletes előszó és a gazdag bibliográfia miatt különösen jól használható a Paolo Caucci von Saucken szerkesztésében megjelent olasz nyelvű fordítás: Guida del Pellegrino di Santiago. Libro quinto del Codex Caixtinus secolo XII. A cura di Paolo Caucci von Saucken. (Biblioteca di Cultura Medievale) Milano 2003.

helyi szokások, ismeretlen állatok, természeti csodák — bemutatása, és egyre gyakrabban más írott forrásokból átvett adatok élénkítették. Noha az útnak induló zarándokok többsége valamelyik nagy európai kegyhely — elsősorban Róma, Compostela, Aachen —, vagy valamelyik közeli kegytemplom felé vette útját, az írott beszámolók továbbra is főként a távoli, veszélyes, de egyúttal egzotikus tengerentúli, vagyis szentföldi zarándoklatról készültek.⁶⁵

A szentföldi útleírások közül egyik munkának sem sikerült olyan mértékű kizárólagosságra szert tennie, mint Aimery Picaud compostelai kalauzának, vagy a *Róma csodáinak*. Igaz, a zarándokok szentföldi ellátásában, vezetésében a késő középkora mintegy egyeduralgó pozíciót szerző ferencesek készítettek rövid, csak a legfontosabb látnivalókat, és az azokra vonatkozó legszükségesebb információkat tartalmazó kalauzokat, amelyek Európa-szerte elterjedtek, ezek azonban nem szorították ki a részletesebb leírásokat.⁶⁶ Ilyen részletes beszámolót hagyott maga után a 14. századból például a bűneiért vezeklő nemes, Wilhelm von Boldensele,⁶⁷ a vesztfáliai Sudheim plébánosa, Sudheim-i Ludolph,⁶⁸ vagy az Írországból útra kelő Symon Semeonis,⁶⁹ a 15. századból Nompar de Caumont, Caumont és Castelnau ura,⁷⁰ vagy Louis de Rochechouart Saintes-i püspök, s a sort hosszan folytathatnánk.⁷¹

E máig lebilincselő munkák némelyike nem csupán az utókor számára szolgál tanúsággul, már saját korában is nagy népszerűsége tett szert. Wilhelm von Boldensele traktátusa huszonhét latin nyelvű középkori kéziratban maradt ránk, és hamarosan lefordították francia nyelvre, amelyből további hat kézirat maradt fenn. Szövege több későbbi szerző művében fel-feltűnik, Párizsban 1520-ban — természetesen franciául — nyomtatásban is kiadták.⁷² Sudheim-i Ludolph munkája, a *De itinere Terrae Sanctae* két szövegváltozatban és szintén nagyszámú kéziratban maradt az utókorra: az első szövegvariáns 25 latin és 15 német kéziratban, a másik variáns 4 latin kéziratban és 1 közel egykorú kompilációban maradt fenn.⁷³ Ezek az Európában közkézen forgó különböző útle-

⁶⁵ Ismert szentföldi zarándok-útleírásokból közöl válogatást pl. *Croisades et pèlerinages i. m.*, a továbbiakban itt idézett művek többsége is olvasható a kötetben, francia fordításban, illetve francia nyelvű eredeti szöveg esetében modern francia átírásban.

⁶⁶ A ferencesek által kialakított rövid „turistaútvonal” leírását Magyarországon is használták, mint ahogy arról egy 16. század eleji, pozsonyi — sajnos felfedezése óta elveszett — kézirat tanúskodik, l. *Csukovits Enikő – Majorossy Judit*: Pozsonyi peregrinusok (Végrendeleti zarándoklatok a középkori városi gyakorlatban). In: *Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Neumann Tibor. (Analecta mediaevalia II.) H. n. [Bp.–Piliscsaba] 2004. 34.

⁶⁷ *Liber de quibusdam ultramarinis partibus de Guillaume de Boldensele*. Éd. Christiane Deluz. Paris 1972.

⁶⁸ *Ludolph de Sudheim: De itinere Terrae Sanctae*. Éd. Ferdinand Deycks. Stuttgart 1851.

⁶⁹ *Mario Esposito: Itinerarium Symonis Semeonis ab Hybernia ad Terram Sanctam*. (Scriptores latini Hiberniae. Vol. IV.) Dublin 1960.

⁷⁰ *Voyage d'Outre-Mer en Jérusalem par le seigneur de Caumont*, publié par le marquis de La Grange. Paris 1858. (reprint: Genf 1975.).

⁷¹ *Camille Couderc: Journal de voyage à Jérusalem de Louis de Rochechouart*. Revue de l'Orient latin. Paris 1893. 1–107.

⁷² *Croisades et pèlerinages i. m.* 1000.

⁷³ *Croisades et pèlerinages i. m.* 1029.

írások széles körben közvetítették a bennük foglalt gazdag információanyagot, ugyanakkor távoli tájak megismertetésével további utazásokra ösztönöztek.⁷⁴

3. A kereszties hadjáratok irodalma

A középkor utazási szokásaiban, a középkori ember ismereteiben, világról alkotott képében hatalmas és egyúttal minden korábbi politikai döntésnél szélesebb kört érintő változást hozott a kereszties hadjáratok megindulása. 1095-ben II. Orbán pápa meghirdette az első kereszties hadjáratot, és már a következő évben megindultak az első seregek. Nyomukban két évszázadon keresztül az összesen nyolc nagy hadjárat során számos hadsereg érkezett a Szentföldre, részben tengeri, részben szárazföldi úton. Az Európán kívüli világ, amelyről addig csupán néhány száz, esetleg néhány ezer zarándok szerezhetett közvetlen tapasztalatokat, kitarult; a hadjáratokon Európa minden tájáról odaseregglő tízezrek korábban elképzelhetetlen új ismeretek birtokába juthattak, s ezeket az ismereteket — amelyek iránt odahaza is megélenkült az érdeklődés — többen írásba is foglalták. A hadjáratok történetéről nagyszámú beszámoló, történeti munka készült. A robbanásszerű gyarapodást jól jelzi, hogy például a francia nyelvű történetírás megszületése nem annyira az anyaország, vagyis Franciaország történetéhez, hanem elsősorban a kereszties hadjáratokban részt vevő franciák történetéhez köthető.⁷⁵

A keresztiesek, azaz a „frankok” szentföldi tetteiről, sikeres és sikertelen katonai akcióikról, a kereszties államok létrehozásáról, szentföldi berendezkedésükről, majd folyamatos térvésztesükről és kiszorulásukról hivatásos történetírók és emlékeiket papírra vető magánszemélyek írásaiból egyaránt tájékozódhatott az egykorú közvélemény, és tájékozódhatunk mindmáig. A fennmaradt elbeszélő források között görög, latin és francia, arab, sőt, szír és örmény nyelvű szövegeket egyaránt találhatunk: prózát és verset, krónikát és életrajzot vagy éppen hőseneket. Ezek az írások természetesen elsősorban a hadjáratok eseményeire, illetve az események hőseire fordították figyelmüket, mintegy mellékesen azonban rengeteg információt jegyeztek fel az események helyszínül szolgáló vidékekről, városokról, illetve az ott élő népekről.

A legjelentősebb munkák régóta közismertek, számos kiadásban megjelentek.⁷⁶ Az első kereszties hadjárat szemtanú krónikásai közül Aguilers-i Rajmund *Historia Francoruma*,⁷⁷ az ismeretlen szerző által készített *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum* című munka,⁷⁸ és Chartres-i Foucher *Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium* című műve már a kor-

⁷⁴ A zarándokirodalom elterjedtségét jól jelzi, hogy az 1420-as években egy angol zarándok anyanyelvén, versben adott tanácsokat a jövő peregrinusainak, l. *Richard, J.*: Les récits i. m. 19.

⁷⁵ *Csernus Sándor*: A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század). Bp. 1999. 35–49.

⁷⁶ A legfontosabb irodalom áttekintéséhez l. *Aziz S. Atiya*: The Crusade. Historiography and Bibliography. London–Bloomington 1962., *Runciman, S.*: A kereszties hadjáratok i. m.

⁷⁷ *Receuil des historiens des croisades*. 17. vol. Paris (1841–1906) 1866. I/3. 235–309.

⁷⁸ *Louis Bréhier*: Histoire Anonyme de la première Croisade. (Classiques de l'Histoire de France 4.) Paris 1924.

társak körében nagy népszerűsége tett szert.⁷⁹ Máig alapvető forrásnak számít a hadjáratok és a kereszties államok korai történetére három további krónikás munkája: Ekkehard aurai apát *Hierosolymita* című műve,⁸⁰ Caen-i Rudolf *Gesta Tancredije*,⁸¹ valamint Acheni Albert *Liber Christianae expeditionis* című, szemtanúk elbeszélései alapján írt munkája.⁸²

A legnagyobb kereszties történetírónak már a kortársak is Türoszi Vilmost tartották. Vilmos a Szentföldön, Jeruzsálemben született, a szentföldi latinok második nemzedékének tagjaként. Hatalmas műveltségét Európa híres egyetemein, Párizsban és Bolognában alapozta meg, tanulmányai után azonban visszatért szülőföldjére, ahol rövid idő alatt nagy befolyásra, és jelentős egyházi méltóságokra tett szert: pályája csúcsán ő volt a jeruzsálemi királyság kancellárja és Türosz érseke. I. Amalrik jeruzsálemi király 1167-ben felkérte, hogy írja meg a tengerentúli kereszties államok történetét. 1169-ben látott munkához, és haláláig (1187) írta kéziratát. Vilmos monumentális — sajnos, befejezetlen — műve, a *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* 23 könyvben foglalta össze az 1095 és 1184 közötti közel egy évszázad történetét. Megírásához történeti munkákat, a királyság levéltárában hozzáférhető iratokat és bizalmas információkat egyaránt felhasznált.⁸³

A második és harmadik hadjárat (1146–1149, 1187–1197) történetének fontos forrásai közé tartoznak az Európa híres kereszties uralkodóiról írt egykorú életrajzi munkák is. VII. Lajos francia királyról Odo de Deuil, illetve Suger apát,⁸⁴ Barbarossa Frigyes életéről Freisingi Ottó készített életrajzot.⁸⁵ Orosz-

⁷⁹ Fulcheri Carnotensis *Historia Hierosolymitana*. Lateinischer Originaltext, mit Erläuterungen und einem Anhang herausgegeben von Heinrich Hagenmeyer. Heidelberg 1913.; *Foucher de Chartres: Histoire de la Croisade. Le récit d'un témoin de la Première Croisade 1095–1106*. Übersetzung von François Guizot (1825). Herausgegeben von Jeanne Ménard. Paris 2001.

⁸⁰ *Hierosolymita seu libellus de oppressione, liberatione ac restauratione sanctae Hierosolymitanae ecclesiae* (nach dem Texte der Monumenta Germaniae historica mit Erläuterungen und einem Anhang). Hrsg. Heinrich Hagenmeyer. Tübingen 1877.; Frutolfs und Ekkehard's Chroniken und die anonyme Kaiserchronik. Hrsg. Franz-Josef Schmale, Irene Schmale-Ott. (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalter. Freiherr-vom-Stein-Gedächtnisausgabe Bd. 15.) Darmstadt 1972.

⁸¹ *Faits et gestes du prince Tancrede pendant l'expédition de Jérusalem*. Éd. François Guizot. Paris 1825.

⁸² *Albert von Aachen: Geschichte des ersten Kreuzzugs*. Übersetzt von Hermann Hefele. 2. Bd. Jena 1923.

⁸³ *Willelmi Tyrensis archiepiscopi chronicon*. Édition critique par Robert B. C. Huygens. Identification des sources historiques et détermination des dates par Hans Eberhard Mayer et Gerhard Rösch. (Corpus Christianorum. Continuatio Medievals. XXXVIII.) Turnhout 1982. 2. vol. — Munkája hamar népszerűvé vált: a 13. század elejétől kezdve rendszeresen használták, elsősorban a francia és angol történetírók, már az 1220-as években franciára fordították, (Monique Zerner szerkesztői előszava, l. *Croisades et pèlerinages* i. m. 501.) és ezután elsősorban franciául olvasták. Amíg a latin szöveg összesen 9 középkori kéziratpéldányban maradt fenn, a francia verzióból jelenleg 52 kézirat ismert, l. *Guenée, B.: Histoire et culture historique* i. m. 257.

⁸⁴ *Odo of Deuil: De profectione Ludovici VII in Orientem*. Transl. Virginia Gingerick Berry. New York 1948.; *Jonathan Phillips: Odo of Deuil's De profectione Ludovici VII in Orientem as a source for the Second Crusade*. In: *The Experience of Crusading*. Eds. Marcus Bull et al. Cambridge 2003. I. 80–95.; *Oeuvres complètes de Suger*. Éd. Albert Lecoy de la Marché. Paris 1867.; (<http://gallica2.bnf.fr>).

⁸⁵ *Otonis et Rahewini Gesta Friderici I. imperatoris*. Hrsg. Georg Waitz, Bernhard von Simson. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum 46.) Hannover 1912.

lánszívű Richárd személye és hadjárata több krónikást is megihletett, közülük talán a legjelentősebb az *Itinerarium regis Richardi* című, Richárd király egyik katonájának feljegyzésein alapuló munka.⁸⁶ A keresztes királyok életrajzainak sorát Jean de Joinville IX. (Szent) Lajos francia királyról, a hetedik és nyolcadik keresztes hadjárat (1245–1250, 1268–1270) hőséről évtizedekkel annak halála után, a 14. század elején írt munkája, a *Livre des saintes paroles et des bons faiz nostre saint roy Looyz* zárja — ez már azonban egy új műfaj, a memoár első felbukkanása is egyben.⁸⁷

A negyedik hadjárat eseményeiről két kiemelkedően fontos beszámoló született: Geoffroy de Villehardouin, Champagne marsallja és Robert de Clari személyes élményeken alapuló, már anyanyelven, franciául írt részletes tudósítása.⁸⁸ A szerzők eltérő társadalmi helyzete miatt a két munka páratlan összehasonlításra nyújt lehetőséget. Amíg az előkelő, befolyásos Geoffroy de Villehardouin kiemelkedő szerepet játszott a hadjáratban, addig a picardiai kisnemes Robert de Clari egyszerű lovagként vett részt az összecsapásokban, s szerepük, helyzetük természetesen írásukban is megjelenik. A két írásnak köszönhetően egyszerre ismerhető meg alul- és felülnézetből az a hadjárat, amely már saját kortársai ellenzését kivívta: mint köztudott, az eredetileg tervezett szentföldi céltól eltérve, velencei biztatásra a sereg többször is keresztények ellen fordult, elfoglalta előbb a dalmáciai Zárát, majd Bizáncot, ahol 1204-ben létrehozta a Latin Császárságot.

A hadjáratokról nem csak a történetírók, nem csak a saját emlékeiket írásba foglaló magánszemélyek készítettek hosszabb-rövidebb műveket, az izgalmas téma természetesen megjelent a kor bontakozó szépirodalmában is. A legrégebb keresztes éneket, a *Chevalier, mult estes gari* kezdetű sanzont 1146-ban költötte ismeretlen szerzője — szerencsésen nem csupán a dal szövege, de dallama is fennmaradt.⁸⁹ A keresztesek vállalkozó kedvének serkentésére, a leendő keresztesek ösztönzésére született a két legismertebb *chanson de geste*, a *La Chanson d'Antioche* és a *Jeruzsálem meghódítása (La Conquête de Jérusalem)*

(<http://www.dmgh.de>), magyar fordítását l. *Freisingi Ottó*: I. Frigyes császár tettei. Fordította, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta Gombos F. Albin. (Középkori krónikások XV–XVI.) Bp. 1913.

⁸⁶ *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*. Ed. William Stubbs. (Rolls Series) London 1864.; *Hans Eberhard Mayer*: Das Itinerarium peregrinorum. Eine zeitgenössische englische Chronik zum dritten Kreuzzug in ursprünglicher Gestalt. Stuttgart 1962.; *Richard of Holy Trinity*: Itinerary of Richard I and others to the Holy Land (formerly ascribed to Geoffrey de Vinsauf). (Medieval Latin Series) Cambridge, Ontario 2001.

⁸⁷ *Joinville*: Vie de Saint Louis. Texte établi, traduit, présenté et annoté, avec variantes par Jacques Monfrin. (Lettres gothiques) Paris 1995.

⁸⁸ *Geoffroi de Villehardouin*: La Conquête de Constantinople. Édité par Jean Dufournet. Paris–London 1969., szövege magyar fordításban is megjelent, l. *Geoffroi de Villehardouin*: Bizánc megvétele. Fordította Szabics Imre. Bp. 1985.; *Robert de Clari*: La Conquête de Constantinople. Éd. par Philippe Lauer. (Classiques français du moyen âge) Paris 1924., illetve *Croisades et pèlerinages* i. m. 725–801. — A francia történetírás őket tekinti az első francia történetíróknak. A személyükről, művükről keletkezett gazdag irodalomnak és eredményeinek rövid magyar nyelvű áttekintését l. *Csernus S.*: Francia történetírás i. m. 35–43.

⁸⁹ Eredeti szövegét kiadta *Pierre Bec*: La Lyrique française au moyen âge. (XIIe–XIIIe siècles). Contribution à une typologie des genres poétiques médiévaux. Études et textes. Paris, 1978. II. 85–87., modern francia átirásban l. *Croisades et pèlerinages* i. m. 3–5.

című alkotás: mindkettő vulgáris nyelven, verses formában, láthatóan azzal a céllal, hogy nyilvánosan, közönség előtt recitálják, felmondják.⁹⁰

A keresztes hadjáratok és a róluk tudósító különböző irodalmi alkotások robbanásszerű gyarodást hoztak a kor földrajzi ismereteiben. Noha a hadjáratok útvonalai alig tértek el az évszázadok óta járt szentföldi zarándokútvonalaktól, a nézőpont láthatóan megváltozott. Jeruzsálem és környékének geográfia a keresztes irodalomban a hadi események helyszínének leírásává, katonai geográfiává alakult: a korábbi zarándokleírásokban csupán a látvány miatt megemlített hegy, szikla stratégiai tényezővé vált, a zarándokok által kegyes célból látogatott városok meghódítandó célponttá, az ott élő népek ellenséggé vagy szövetségessé transzformálódtak. A földrajzi tudás, a helyi szokások, körülmények minél pontosabb ismerete ilyen körülmények közt sorsdöntő lehetett: egy rosszul megválasztott útvonal, egy félreértett gesztus végzetes következményekkel járt. A Szentföldet járt vagy hosszabb-rövidebb ideig a Szentföldön élő keresztesek — ha életben akartak maradni — kénytelenek voltak megismerni a vidéket és lakóit. Nem csak az akkurátus Türoszi Vilmos közel ezer oldalas krónikája, de még a legrövidebb keresztes énekek is gazdagon tartalmaznak ilyen ismereteket. Míg azonban Vilmos érsek részletes és pontos leírást ad az események helyszínéről — például Cesareáról, Türosztól, Alexandriáról —, addig a *Chevalier* kezdetű sanzon csak említi, de nem jellemzi Edesszát vagy a Vörös-tengert. Fontos sajátossága ennek az irodalomnak, hogy alapvetően a valóságon alapult — ez a valóság önmagában is annyira színes és izgalmas volt, hogy a fantáziának kevés teret hagyott. Teljesen képzelet-szülte leírást — mint amilyen a *La Conquête de Jérusalem* ellenséges sorokban harcoló *Espic*-jei: a madár csőrű, kutyafejű, griff-karmú, oroszán lábú szörnyek — alig találunk.⁹¹

Akik részt vettek keresztes hadjáraton, nem csak a Szentföldről szereztek új, otthon elképzelhetetlen ismereteket, de a maguk mögött hagyott Európáról, országairól és népeiről is. A megismerés több volt a vonuló hadak útjába eső helyekről és lakóikról szerzett felületes, sokszor eleve elítélletekkel terhelt benyomásnál,⁹² a legtöbb tapasztalatra épp a seregen belül lehetett szert tenni. A hónapokig, olykor évekig együtt vagy egymás mellett harcoló európai csapatok tagjai a különböző európai népek másságával is a hadjárat során, szülőföldjüktől távol szembesültek először. Egymás megismerése súrlódásokkal, olykor komoly konfliktusokkal járt: „a németek elviselhetetlenek (*importables*) voltak a mieink számára” — írta például Odon de Deuil a második hadjárat idején. Guibert de Nogent tudósítása szerint a francia lovagság elképedve hallgatta a

⁹⁰ La Chanson d'Antioche. Éd. Paulin Paris. Paris 1832–1848. (reprint: Genève 1969.), modern francia átírását l. Croisades et pèlerinages i. m. 25–169.; La Conquête de Jérusalem, faisant suite à la Chanson d'Antioche, composée par le pèlerin Richard et renouvelée par Graindor de Douai au XIIIe siècle. (Collection des Poètes français du moyen âge, t. VII.) Paris 1877. (reprint: Genève 1969.), modern francia átírását l. Croisades et pèlerinages i. m. 171–351.

⁹¹ Kiáltásuk három mérföldes körzetben megrengeti a földet: „ils ont des becs d'oiseaux, des têtes de chiens, des griffes aux mains et aux pieds comme des lions; quand ils crient ensemble, leurs hurlements font trembler la terre sur trois lieues à la ronde” — chant VIII./VII.; Croisades et pèlerinages i. m. 322.

⁹² Gondoljunk például a keresztes hadak zsidóellenes atrocitásaira!

német és egyéb lovagok „érthetetlen barbár nyelvét”.⁹³ A „másoktól” való különbözőség ugyanakkor erősítette az egy helyről érkezők önazonosságát, és világosan meghúzta az összetartozás határait.

4. A kelet felfedezése

A világ megismerésének vágya nem állt meg az újonnan létrehozott kereszties államok keleti határainál: a 13. században domonkos és ferences misszionáriusok, majd nyomukban kereskedők jutottak el Ázsia addig ismeretlen tájaira. Az elsőség a keletkutatásban a magyar Béla herceg, a későbbi IV. Béla költségén útra kelő domonkos expedíciókat illeti. A nyugati kereszténységhez tartozó államok keleti határvidékén elterülő Magyarország királyai korábban is rendelkeztek különböző keleti kapcsolatokkal: gyakran házasodtak a szomszédos ortodox — elsősorban kijevi és bizánci — uralkodócsaládokból,⁹⁴ a magyarországi muszlimokon keresztül kapcsolatot ápoltak távoli arab városokkal,⁹⁵ és az udvarban természetesen élt a magyarok keleti eredetének emléke is.⁹⁶ Az 1220-as években egyszerre két irányból történt olyan változás, amely új fejezetet nyitott a magyar udvar keleti politikájában: az 1222–1223. évi tatár előretörés következtében a magyar határ mellé húzódott a kunok egy része, ugyanakkor 1221-ben Magyarországon is kezdetét vette a domonkos rend megszervezése.⁹⁷ A pogány kunok megtérítése egyszerre jelentett kihívást a magyar világi hatalomnak, a magyar egyházi szervezetnek és a frissen megjelent domonkosoknak. Hamarosan megindult a misszió, amelynek eredményeként Milkó székhellyel létrejött a kun püspökség, az első térítő püspökség.⁹⁸ A térítés

⁹³ „Testor Deum me audisse nescio cuius barbare gentis homines ad nostri portum maris appulosos” — írja Guibert de Nogent. *Gesta dei per Francos*. In: *Jacques-Paul Migne: Patrologia Latina Tomus CLVI. Venerabilis Guiberti abbatis S. Mariae de Novigento. 686.* A kérdésre l. *Szűcs Jenő: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához.* In: Spira György – Szűcs Jenő (szerk.): *Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 64.)* Bp. 1972. 53.

⁹⁴ *Zsoldos Attila: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.)* Bp. 2005. 183. skk.

⁹⁵ 1220-ban például Jákút arab geográfus a szíriai Aleppó városában ott tanuló magyarországi muszlimokkal találkozott, l. Julianus barát és a napkelet fölfedezése. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Györffy György. (*Magyar ritkaságok*) Bp. 1986. 16.

⁹⁶ L. Györffy György áttekintését: Julianus barát i. m. 16.

⁹⁷ Az első domonkos kolostorokra l. *Zágorhidi Czigány Balázs: A Domonkos Rend konventjei a XIII. századi Magyarországon. Tanítvány 7.* (2001: 2.) 81–95.

⁹⁸ A pápa 1227. júl. 31-én kelt oklevelével Róbert esztergomi érseket szentszéki legatússá nevezte ki, és azzal a feladattal bízta meg, hogy Kunországban és a vele szomszédos Brodnic földön hirdesse az igét, kereszteljen, templomokat emeljen és papokat szenteljen, sőt püspököket nevezzen ki, l. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. III/2. 109–111., Vetera monumenta historica Hungariae sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner I–II. Romae–Zagraviae 1859–1860. I. 86–87., kivonatát l. Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I. 1023–1300. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Jakó Zsigmond. Bp. 1997. 167. (145. sz.). Róbert megkeresztelte az egyik fejedelmet, Barcot, valamint több ezer főnyi népét, l. *Magyarország története tíz kötetben I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György. Bp. 1984. I/2. 1343., Györffy**

lázában merült fel a gondolat, hogy a kereszténységet kiterjesszék a kunokon túl, az őshazában maradt pogány magyarokra is. Az 1237-ben, Riccardus barát jelentésében lejegyzett domonkos hagyomány szerint egy magyar krónikában — „a keresztény Magyarok Történetében” — megtalálták, hogy „van egy másik, Nagyobb Magyarország, ahonnan a hét vezér népével együtt kiköltözött”, a krónikában azonban arra nem találtak adatot, hol fekszik ez az *Ungaria Maior*.⁹⁹ A reménybeli térítés érdekében tehát meg kellett keresni az őshazát.

E célból 1232 táján indult el az első domonkos expedíció, Ottó barát és három társa. Három évig tartó fáradságos út után csak Ottó tért haza, egy héttel megérkezése után azonban belehalt a fáradalmakba.¹⁰⁰ A halálos ágyán még elmondott reménykeltő információk — az útközben talált „magyaroktól” kapott útbaigazítás — alapján ismét útra kelt négy domonkos, Julianus barát és társai. 1235 tavaszán Béla herceg kíséretével és költségén előbb Konstantinápolyba utaztak, majd átkelve a Fekete-tengeren a Kaukázus vidékére, Alániába mentek. A nehéz körülmények és nélkülözések miatt két barát hazaindult, a harmadik pedig meghalt, végül Julianus egyedül folytatta útját, és az Etil — azaz a Volga — folyó mellett, egyéb egykorú források alapján feltehetően Baskíriában megtalálta a keresett magyarokat.¹⁰¹ Célba érése után azonban tudomást szerzett az Európát fenyegető mongol, vagy ahogy akkor nevezték, tatár veszedelemről, így az eredeti térítési tervet félretéve, egy rövidebb úton sietve hazatért, hogy Bélát, illetve a pápát tudósítsa a helyzetről.

Julianus 1237 első napjaiban számolhatott be tapasztalatairól Béla királynak, s ekkor foglalta írásba az utazásáról készült jelentést rendtársa, Riccardus. Julianust személyes jelentéstételre Rómába rendelték, ugyanakkor a megtalált pogány magyarok megtérítésére újfent útra kelt négy domonkos barát. Expedíciójuk nem járt sikerrel, ketten oda is veszttek.¹⁰² A térség hatalmi viszonyait időközben teljesen átalakította egy tatár támadás, amely elpusztította az épp csak megtalált őshazát, *Magna Hungariát* is. Amikor Julianus Rómából visszatérve 1237 tavaszán három társával ismét útra kelt kelet felé, már nem a térítés volt a célja, hanem a felderítés: korábbi útjai tapasztalatait hasznosítva, igyekezett minél többet megtudni a tatárok céljáról, szokásairól, harcmódoráról.¹⁰³

A második Julianus-jelentés Európában elsőként adott ismertetést a tatárokról és azok keresztények ellen irányuló terveiről. A következő évek esemé-

György: A kipcsaki kun társadalom a Codex Cumanicus alapján. In: *Uő: A magyarság keleti elemei*. Bp. 1990. 269.

⁹⁹ „Inventum fuit in Gestis Ungarorum Christianorum, quod esset alia Ungaria maior, de qua septem duces cum populis suis egressi fuerant [...]” — *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery*. Budapestini 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) II. 535. A jelentés, amelyet kézhezvétele után a római kúrián bevezettek a Liber Censuumba, 7 középkori kéziratban maradt fenn. Kéziratait, kiadásait l. Julianus barát i. m. 389–390., szövegét magyar fordításban: uo. 61–70. (az idézet: uo. 61.).

¹⁰⁰ Útjáról szintén a Julianus első útjáról készült jelentés számolt be, l. SRH II. 536.; Julianus barát i. m. 62.

¹⁰¹ L. Györffy György okfejtését: Julianus barát i. m. 30–37.

¹⁰² Utazásukról, sorsukról a Julianus második útjáról készült jelentés tudósít, l. CFH II. 1366.; Julianus barát i. m. 80–81. — A jelentés három kéziratban maradt fenn, kéziratait, kiadásait l. Julianus barát i. m. 396.

¹⁰³ CFH II. 1363–1367.; Julianus barát i. m. 71–82.

neyi messzemenően igazolták, hogy Julianus figyelmeztetése valós információkon alapult: a tatárok 1240 decemberében elfoglalták Kijevet, 1241 tavaszán pedig lerohanták Magyarországot és Lengyelországot. 1242 tavaszán a tatár seregek visszavonultak, a „tatárjárás” és a vele járó pusztítás azonban új korszakot nyitott a keresztény Európa keleti politikájában. Elsődleges fontosságúvá vált, hogy megbízható és részletes információkat szerezzenek a tatárokról, esetleges újabb katonai terveikről. A tatárok mind külső megjelenésükben, mind szokásaikban olyannyira különböztek az európai népektől, hogy az informálódásra a követküldés volt az egyetlen viszonylag biztonságos lehetőség. 1245 tavaszán IV. Ince pápa egy időben több követséget is útnak indított, tagjaik domonkos, illetve ferences szerzetesek voltak.¹⁰⁴

IV. Ince pápának a „tatárok királyához és népéhez” küldött legsikeresebb követe, a ferences Plano Carpini-beli Johannes fráter 1245 áprilisában indult útnak Lyonból, az ott tartott pápai zsinatról, és Lengyelországon, a Kijevi Oroszországon át utazva, a Dnyepernél lépett tatár területre. 1246 áprilisában érte el Batu kán Volga melletti szállását, júliusban pedig Gүjük kán udvarát, a Karakorum közelében fekvő Sira ordát; ott tartózkodása alatt részt vett a Gүjüket kánná választó ünnepélyes gyűlésen is. Követségének valós eredménye nem annyira a pápa számára Gүjük kántól kieszközölt hivatalos válaszevél volt, hanem az éles szemű követ minden kérdésre kiterjedő jelentése. Munkája páratlan beszámoló a tatárok országáról és az általuk megtámadott, elfoglalt vagy fenyegetett tartományokról, jellegzetes szokásaikról, vallásukról, hiedelmeikről, a kormányzás módjáról, hadviselésükről.¹⁰⁵ „Mindazt, amit láttunk vagy megbízhatónak ítélt személyektől hallottunk, a legcsekélyebb tudatos hozzáadás nélkül, a valóság szem előtt tartásával írtuk le, Isten a tanunk rá” — írta munkája zárszavában Plano Carpini. Valóban, a saját szemével látottak leírása pontos és megbízható, a hallomás alapján készült leírásokban azonban akad képzelet szülte mendemonda. Jelentésébe néhány fantasztikus nép — mint például a keréklábúak vagy a szamojédek mellett lakó kutyafejűek — is becsúszott, különös kontrasztot képezve a hitelt érdemlő részekkel.¹⁰⁶

¹⁰⁴ *Jean Richard*: La papauté et les missions d'Orient au moyen-âge (XIIIe-XVe siècles). (Collection de l'École Française de Rome 33.) Rome 1977.; *Uő*: Croisés, missionnaires et voyageurs. Les perspectives orientales du monde latin médiéval. Londres 1983.; *Michèle Guéret-Laferté*: Sur les routes de l'empire mongol. Ordre et rhétorique des relations de voyage aux XIIIe et XIVe siècles. Paris 1994.

¹⁰⁵ Műve két változatban maradt fenn, a rövidebb változat 10 kéziratban, a hosszabb — amely a magát az utazást leíró IX. fejezetet is tartalmazza — 3 kéziratban. Legjobb kiadását l. *Anastasius van den Wyngaert*: Sinica Franciscana I. Itinera et Relationes Fratrum Minorum saeculi XIII. et XIV. Ad Claras Aquas 1929. 27–130., magyarul l. Julianus barát i. m. 91–183.

¹⁰⁶ „Ezen is túl egy tengermelléki országba jutottak, hol valamiféle szörnyekre (quedam monstra) bukkantak, amint azt váltig erősítették nekünk [ti. a tatárok]: egészen emberformájúak voltak, de lábuk marhalábban végződött, és emberi fejükön kutyaábrázat éktelenkedett” — *Wyngaert, A.*: Sinica Franciscana i. m. I. 74., Julianus barát i. m. 127. — „Ezek leigázása után délnek tartottak az örmények ellen. De mikor a pusztaságon áthaladtak, ismét valamilyen szörnyekre találtak, amint nekünk határozottan állították: külsejük az emberekéhez hasonlított, de csupán egy karjuk és kezük volt, mely mellük közepéből nőtt ki, és egy lábuk. Ketten lőttek egy újjal, és oly sebesen futottak, hogy a lovak nem értek nyomukba. Egy lábón ugrálva szaladtak, s ha belefáradtak, akkor lábukon és kezükön átfordulva, mintegy cigánykereket vetve jártak. Őket nevezte Isidorus keréklábúaknak (ciclopedes)” — *Wyngaert, A.*: Sinica Franciscana i. m. I. 74., Julianus barát i. m. 128.

Plano Carpini fél évig tartó hazaútja Kijevtől kezdve szinte diadalmenetté vált: a lakosság és az érintett országok uralkodói egyaránt örömmel fogadták: tapasztalatairól, úgy tűnik, beszámolt IV. Bélának is.¹⁰⁷ 1247 őszén érkezett vissza Lyonba, a pápai udvarba, majd felkereste a keresztes hadjáratra készülő IX. Lajos francia királyt.¹⁰⁸ Lajos feltehetőleg alaposan kikérdezte Plano Carpinit, a tőle szerzett információkra ugyanis hamarosan a gyakorlatban is szüksége volt. 1248 augusztusában seregével együtt behajózott Aigues-Mortes kikötőjében, hogy a Szentföldre utazzon, s novemberben Ciprus szigetén már mongol követekkel tárgyalt.¹⁰⁹ A követek szövetséget ajánlottak Lajos királynak: támadást indítanak Bagdad ellen, miközben ő partra száll Egyiptomban. A diplomáciai kapcsolatfelvétel ugyan nem járt kézzelfogható eredménnyel, hatására azonban útra kelt Belső-Ázsia felé a középkor egyik legjelentősebb utazója és útleírója, a IX. Lajos francia király kíséretéhez tartozó Rubruk Willelmus ferences barát.

Rubruk Lajos király követétől úgy értesült, hogy az egyik tatár vezér, Szartach felvette a kereszténységet, és híreket hallott a tatárok által elhurcolt — feltehetőleg magyarországi, vélhetőleg az erdélyi Radnáról származó — németek kolóniájáról is. Utazásának célja kettős volt: térítő munkát folytatni a tatárok között, és felkutatni a történelem által Belső-Ázsiába sodort németeket. 1253 áprilisában kelt útra a Szentföldről királya Szartach vezérhez intézett ajánlólevelével. Konstantinápolyból hajóval átkelt a Fekete-tengeren, eljutott Szartachhoz (aki nem volt keresztény), majd tőle apjához, Batuhoz, végül Möngke nagykán udvarába. Közel fél évig Möngke vándorló udvarával tartott, 1254 áprilisában vele együtt ért a birodalom fővárosába, Karakorumba. Júliusban indult haza, tarsolyában a nagykán levelével, és Elő-Ázsián át 1255 júniusában ért Ciprusra. Királya ekkorra már hazatért Franciaországba, s mivel a ferences generális nem engedte, hogy Rubruk hazautazzon jelentéstételre, utazásáról és az út során tapasztaltokról írásban számolt be Lajosnak.¹¹⁰

Rubruk Willelmus — aki a király közbenjárására végül mégis elutazhatott Párizsba — minden elődjénél hosszabban, részletesebben és pontosabban számolt be keleti utazásáról. Míg Plano Carpini tematikusan rendszerezve foglalta össze frissen szerzett ismereteit, Rubruk egyszerű kronologikus rendben leírta mindazt, amit látott, tapasztalt, hallott, gyakran kiegészítve mindezt saját gondolataival, következtetéseivel. Láthatólag nem készületlenül vágott neki a keletre vezető útnak: jelentésében többször hivatkozik Sevillai Szent Izidor munkájára,¹¹¹

¹⁰⁷ Julianus barát i. m. 50.

¹⁰⁸ 1248-ban a dalmáciai Antivari érseke lett, ott halt meg 1252-ben, l. Julianus barát i. m. 411.

¹⁰⁹ *Jacques Le Goff*: Saint Louis. Gallimard, Paris 1996. 552–555.

¹¹⁰ Hét középkori kéziratban fennmaradt művének legjobb kiadását l. *Wyngaert, A.*: *Sinica Franciscana* i. m. I. 164–339., magyar fordítását l. Julianus barát i. m. 201–380.

¹¹¹ Például a Kaszpi-tengernél — amelyet helyben Sircan-tengernek neveztek — említi, hogy Izidor Kaszpi-tengernek nevezi, de pontosítja is az ott olvasottakat: „nem igaz, amit Isidorus mond, hogy az óceán egy öble, mert sehol sem érinti a tengert, hanem mindenfelől szárazföld övezi” — *Wyngaert, A.*: *Sinica Franciscana* i. m. I. 211., Julianus barát i. m. 251.

tisztában volt Plano Carpini utazásának részleteivel,¹¹² informálódott Hainault-i Balduintól, „aki járt erre”,¹¹³ és beszélt domonkos barátokkal is, akik „a tatárok jövetele előtt” jártak Baskíriában — lehetséges, hogy Julianus barát utolsó expedíciójának valamely résztvevőjével.¹¹⁴

Munkamódszere egyszerű és világos: mindenről ott számolt be, ahol az adott ténnyel, dologgal, néppel először találkozott. „Miután tehát eltávoztunk Szudakból, harmadnapra tatárokra akadunk; amint közibük léptem, tisztán láttam, hogy más világba érkeztem” — írta beszámolója első fejezetében, és rögtön az első találkozásnál részletesen ismertette e más világ mindennapi kellékeit: a tatárok jurtaíit, szekereit, háztartásuk teljes felszerelését, viseletüket és ételeiket-italaikat. Útja során alkalmazkodott a helyi viszonyokhoz: ette ételüket, itta italukat — a kumiszt is, amit egyébként a keresztények nem szoktak meginni — a szélsőséges időjárás miatt a tatároktól kapott ruhákat hordta. Aszkéta módon viselte a nehézségeket és kellemetlenségeket, bölcsen egyensúlyozott a birodalom számára ismeretlen és kiszámíthatatlan politikai útvesszőiben. Rubruk Willelmus barát nem hitt a mendemondákban: „Kérdezősködtem a szörnyetegek, illetőleg az emberi szörnyek felől, akikről Isidorus és Solinus tudósít. Azt mondták nekem, hogy sohasem láttak efféléket; módfelett csodálkoznánk is, ha igaz volna” — írta egy helyütt, s ez a felfogás jellemző volt egész munkájára.¹¹⁵ Több helyen pontosította, javította kora földrajzi ismereteit: megállapította a Kaszpi-tenger tó jellegét,¹¹⁶ elsőként azonosította az ókori Seres-t,¹¹⁷ a selyem országát Kínával, és nyugatiként ugyancsak elsőként ismertette a reinkarnáció buddhista tanát.¹¹⁸ Jelentése a magyar történettudomány számára azért is értékes forrás, mert gyakran írt a tatárok által elhurcolt, köztük élő magyarokról vagy más magyarországi népekről; legjobb tolmácsa is egy Magyarországon fogságba esett francia ötvösnek volt a fia.¹¹⁹

Amíg a Julianus-jelentéseken még átüt a tatárok keltette friss rettegés, a tatárjárás utáni utazók — noha egy percig sem érezték köztük magukat biztonságban — egyre természetesebben viszonyultak ehhez a minden ízében idegen, veszélyes néphez.¹²⁰ Az európai nekibátorodást jelzi, hogy egyre több kereskedő

¹¹² Batu udvaránál írja például: „Plano Carpini-beli Johannes fráter is járt már ugyan náluk, de ő ruhát váltott volt, hogy a pápa úr követe lévén, ki ne gúnyoltassék” — *Wynngaert, A.: Sinica Franciscana i. m. I. 213., Julianus barát i. m. 254.*

¹¹³ *Wynngaert, A.: Sinica Franciscana i. m. I. 268., Julianus barát i. m. 312.*

¹¹⁴ *Wynngaert, A.: Sinica Franciscana i. m. I. 220., Julianus barát i. m. 260.*

¹¹⁵ *Wynngaert, A.: Sinica Franciscana i. m. I. 269., Julianus barát i. m. 313.*

¹¹⁶ Lásd fentebb!

¹¹⁷ *Wynngaert, A.: Sinica Franciscana i. m. I. 236., Julianus barát i. m. 274.*

¹¹⁸ „Kínából egy fiút hoztak ide, aki testének nagyságát tekintve nem volt még hároméves, de minden értelmi tevékenységre képesnek bizonyult. Ő magamagáról azt állította, hogy harmadszor öltött testet, ismerte a betűket és tudott írni” — *Wynngaert, A.: Sinica Franciscana i. m. I. 295., Julianus barát i. m. 342.*

¹¹⁹ „párizsi eredetű ötvösmester, Willelmus nevű” — *Wynngaert, A.: Sinica Franciscana i. m. I. 253., Julianus barát i. m. 294.; „a mester felesége, egy lotharingiai ember lánya, Magyarországon született” — Wynngaert, A.: Sinica Franciscana i. m. I. 278., Julianus barát i. m. 322.; „a kán egyik apai féltestvére fogta el Willelmust Magyarországon, egy bizonyos Belegrave [Gyulafehérvár] nevű városban” — Wynngaert, A.: Sinica Franciscana i. m. I. 287., Julianus barát i. m. 332.*

¹²⁰ „S bár féltünk, hogy a tatárok vagy más népségek megölhetnek vagy örökös rabságra vethetnek” — írta Plano Carpini munkája előbeszédében, l. *Wynngaert, A.: Sinica Franciscana i. m. I. 26., Julianus barát i. m. 91.*

merészkedett be a birodalom területére. Plano Carpini munkája végén — „hogymelyekben kétely ne támadjon, hogy valóban voltunk-e a tatároknál” — felsorolta mindazokat, akikkel útja során találkozott, és akik szükség esetén tanúsíthatják expedíciójának valóságos voltát. A népes tanúnévsorban itáliai származású konstantinápolyi kereskedőket is felsorolt, „akik a tatárokon keresztül jöttek Oroszországba, és Kijevben tartózkodtak”, amikor Plano Carpini visszatért a tatárok földjéről: a név szerint említettek közt volt genovai, velencei és pisai kalmár is.¹²¹ Konstantinápolyi — vélhetőleg ugyancsak olasz — kereskedők tanácsa alapján állította össze úti poggyászát Rubruk is, akik tanácsaik alapján többször megtették már a Rubruk előtt álló utat.¹²² A velencei Polo fivérek — Nicolò és Matteo — nem az egyedüliek voltak tehát, akik szerencsét próbáltak a tatárok földjén, a nagykan udvarába azonban nyugati kereskedőként feltehetőleg elsőként ők jutottak el. Nevük azonban még csak nem is elsőségük miatt maradt fenn mindmáig, hanem azért, mert utazásaikról Nicolò fia, Marco 1298-ban, Genovában raboskodva, részletes és máig olvasott beszámolót mondott tollba cellatársának.¹²³

A két Polo fivér 1260-ban, Konstantinápolyból indult el az első keleti utazásra, s egy követséghez csatlakozva utazták be a birodalmat, s jutottak el Kubilaj nagykan udvarába. Egy évtized múltán, 1269-ben a kán követeként tértek vissza, akik Kubilaj üzenetét hozták a pápának: a kán száz tanult embert kért, valamint olajat a Szent Sír feletti lámpából. Mivel hazatérésükkor a pápai trón épp üresedésben volt, csak két év múlva indultak vissza, a frissen megválasztott X. Gergely pápa leveleivel és a kért szent olajjal, de tanult emberek nélkül; a velük küldött domonkos barátok ugyanis a veszélyek miatt Örményországban visszafordultak. Útjukra azonban magukkal vitték Nicolò fiát, az ekkor tizenöt éves Marcót. Útjuk — melynek során átutaztak Örményországon, Grúzián, Perzsián, átkeltek a Pamír-fennsíkon, a Takla-Makán sivatagon — több mint három évet vett igénybe. 1275-re értek Sangtuba, a kán nyári palotájába. Az utazás alatt Marco felnőtte vált, s megérkezésük után gyorsan elnyerte a kán bizalmát. Számos megbízást kapott, melyek elvégzése gyakori utazással járt együtt, így urá képviselőjeként biztonságban járhatta be Ázsia különböző tájait.

Marco Polót lenyűgözte a nagykan személyisége és hatalma, udvara és birodalma. „Ő a világ leghatalmasabb embere, akár haderejét, országát vagy kincsét tekintjük, és a régi királyok között nincs egyetlen, akinek úgy engedelmességek volna, mint neki” — olvashatjuk a kánról és udvaráról szóló rész bevezető soraiban.¹²⁴ Nála nyomát sem találni a néhány évtizeddel korábbi utazók tudósításaiban még jól érzékelhető zsigeri félelemnek. Elismeréséből nem csupán a kínai szokásokat, műveltséget elsajátító, a nomád hagyományoktól már

¹²¹ *Wynngaert, A.: Sinica Franciscana i. m. I. 129., Julianus barát i. m. 183.*

¹²² *Wynngaert, A.: Sinica Franciscana i. m. I. 166., Julianus barát i. m. 205.*

¹²³ Marco Polo utazásainak olasz nyelvű kritikai kiadását l. *Marco Polo: Il Milione*. Prima edizione integrale a cura di Luigi Foscolo Benedetto. Firenze 1928., magyar fordítása több kiadásban is megjelent, az utolsó: Marco Polo utazásai. Bp. 2003.

¹²⁴ Az általam használt fordítás: Marco Polo utazásai. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Vajda Endre. Bp. 1984. 141.

messze távolodott nagykáni udvarnak, de az egy emberöltővel korábban még Európát (is) pusztító tatár hadseregnek is bőven jutott.¹²⁵ Kubilaj nagykan csillogó palotavárosa, amelyet Marco Polo szerint vadaspark és hattyúkkal teli tó övezett, valóban nemcsak földrajzi értelemben volt messze Gűjük kán egykori ordájától, vagyis sátorvárosától, ahol Plano Carpini járt, Marco Polo nézőpontja azonban az udvar civilizációs lépésváltása ellenére is feltűnően egyoldalú és elfogult, elüt a 13. század többi Ázsia-utazójának felfogásától.

Marco tizenhét esztendőt töltött a nagykan udvarában, ahol nagy befolyásra és vagyonra tett szert, a kán előrehaladott kora miatt azonban — félve a halála után előre látható trónharctól — apjával és nagybátyjával együtt a hazatérés mellett döntöttek. Egy diplomáciai megbízásnak köszönhetően sikerült elhagyniuk az udvart, és tengeri úton indulva, Indokína, India partjai mentén elhajózva, végül kikötöttek a Perzsa-öböl bejáratánál fekvő Hormuzban. 1295-ben, Trapezunt, majd Konstantinápoly érintésével tértek haza Velencébe. Marco Polo negyven esztendő volt ekkor és a magával hozott kincseknek köszönhetően dúsgazdag.

Marco Polo leírása Európában elsőként mutatta be Ázsia távoli országait, tartományait: Kínát, Tibetet, Indiát, Japánt, Jávát és Szumátrát, Indokínát és Ceylont, hírt adott Zanzibárról és Madagaszkárról, de még Szibéria sarkkörön túli vidékeiről is. Az aszaszinok gyilkos szektája,¹²⁶ a tibetiek vagy a szumátraiak halottevési szokásai,¹²⁷ a kán vadászata elefántokkal és idomított párdúcokkal vagy tigrisekkel,¹²⁸ az egész országot behálózó futárszolgálat — minden postaállomáson négyszáz, készenlétkben álló lóval —,¹²⁹ a hegyekben bányászott „fekete kövek”, amelyekkel fűteni lehet,¹³⁰ csodálatos városok, mint a száz mérföldnyi területű Kinszé, amelynek négyezer fürdője és tizenkétezer hídja volt és a Madagaszkártól délre élő griffmadarak¹³¹ — Marco Polo történeteiben szétválaszthatatlanul fonódott egymásba a hihetetlennek tűnő valóság és a fikció. Az európai közvélemény hitte is, nem is azokat az olykor valóban fantasztikus ismereteket, amelyeket a gyorsan népszerűvé váló munkában olvashattak. A hatalmas számokkal zsonglörködő Marco Polót Itáliában mindmáig az *il milione* ('a milliomos') gúnynévvel emlegetik, ugyanakkor művének csak a könyvnyomtatás kezdetéig mintegy százötven kódexváltozata maradt fenn.¹³² A kételkedés máig nem múlt el, egyes kutatók napjainkban is vitatják, hogy Marco Polo valóban járt

¹²⁵ Marco Polo utazásai i. m. 121. skk. — A Rubruk és Marco Polo felfogása, nézőpontja közti különbségről l. *Sylvie Bazin-Tacchella*: Les Mongols dans les récits de voyage de la seconde moitié du XIIIe siècle: démythification et utopie. In: En quête d'Utopies. Textes réunis par Claude Thomasset et Danièle James-Raoul. (Cultures et Civilisations Médiévales 29.) Paris 2005. 251–275.

¹²⁶ Marco Polo utazásai i. m. 83. skk.

¹²⁷ Uo. 135., 296.

¹²⁸ Uo. 168. skk.

¹²⁹ Uo. 184. skk.

¹³⁰ A kőszén — uo. 190.

¹³¹ Uo. 339.

¹³² *Vajda Endre*: Bevezetés. In: Marco Polo utazásai i. m. 25–27. — A szöveg két középkori szerkesztésben maradt fenn: az első, a Marco által Pisai Rustichellónak diktált változat, két verzióban maradt fenn. A másik redakció sokkal teljesebb, tartalmazza nem csak Marco további visszaemlékezéseit, de apja és nagybátyja emlékeit is, l. *Richard, J.*: Les récits i. m. 43–44.

Kínában.¹³³ Az azonban vitathatatlan tény, hogy könyve egyike volt a középkor legnépszerűbb olvasmányainak, amely Kolumbusz Kristófra is inspirálóan hatott.¹³⁴

A 14. század elején az örmény Hayton herceg, ciprusi premontrei szerzetes már nem útleírást írt, hanem az addig szerzett keleti ismeretek összefoglalását, rendszerezését tartalmazó munkát, úgynevezett *florilegiumot* készített. Hayton, az örmény király unokaöccse hosszú ideig élte a világi előkelők életét: nagybátyja udvarában nőtt fel, ahol fontos tisztségeket viselt, diplomáciai feladatokat teljesített, és feleségül vette az egyik legelőkelőbb szentföldi frank család lányát, Ibelin-i Izabellát, akivel hat gyermeket nemzett. Noha régóta tervezte, hogy kolostorba vonuljon, csak politikai feladatai elvégzése után költözött be Ciprus egyik premontrei apátságába, de ezután sem tudta magát kivonni a politizálásból: 1306-ban, egy ciprusi államcsíny után az új uralkodó követeként utazott Franciaországba. Itt mondta tollba művét, amelyet elkészülte után, 1307 augusztusában mutatott be a pápának.

Hayton könyve négy részre tagolódik: az első röviden leírja Ázsia tizen-négy királyságát, Kínától Szíriáig, a második a térség uralkodóházairól ad som-más történeti áttekintést. A leghosszabb, harmadik rész a tatárok történetét meséli el Dzsingisz kántól a 14. század elejéig, végül a negyedik rész a keresztes hadjáratoknak és a térség államainak történeti és politikai áttekintése, amelyet a szerző következtetéseivel valamint a pápához intézett, *passagium generalera*, keresztes hadjáratra buzdító fejezetek zárnak.¹³⁵ A *Fleur des histoires de la terre d'Orient* komoly történeti munka, elkészítéséhez Hayton saját szerteága-zó ismeretei mellett krónikákat, eredeti forrásokat is használt. Stílusa száraz, de adatai pontosak, a jól szerkesztett, világos szöveg mindmáig az egyik leg-használhatóbb forrás a 13. század végi és 14. század eleji Közél-Kelet bonyolult politikai játszmainak a megismeréséhez és megértéséhez. Erényei már a kortársak közt népszerűvé tették Hayton florilégiumát: az eredetileg franciául diktált, majd a latin fordításról franciára még egyszer visszafordított szöveg 16 francia és 31 latin kéziratban maradt fenn. A francia fordítás 4 kéziratban őrződött meg, de a 14. századból ismert spanyol, a 15. századból pedig angol nyelvű szövegvariáns is.¹³⁶

A legnagyobb népszerűsége a középkorban azonban nem Marco Polo, nem is Hayton műve, hanem egy feltehetőleg fiktív útleírás, Jehan de Mandeville *Utazásai* tett szert. A 14. század közepén franciául írt műnek mintegy 250 kézira-ta ismert, és már a 14. században számos nyelvre lefordították: a szokásos angol, spanyol, olasz, német mellett többek közt még dán és cseh nyelvre is.¹³⁷ A próló-

¹³³ Frances Wood: Did Marco Polo go to China? London 1995.

¹³⁴ Numa Broc: La géographie de la renaissance (1420–1620). Paris 1980. 18.; Jean Delumeau: A paradicsom története. A gyönyörök kertje. Bp. 2004. 70.

¹³⁵ Legjobb kiadása mindmáig: Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens. T. II. 111–254. (franciául), 255–363. (latinul), részletes bevezetővel XXIII–CXLII., bár a kötet mérete és főként súlya komoly akadályt jelent az olvasónak. Modern francia átírásban, Christiane Deluz bevezetőjével, I. Croisades et pèlerinages i. m. 803–878.

¹³⁶ Christiane Deluz, in: Croisades et pèlerinages i. m. 807.

¹³⁷ Le livre de Jehan de Mandeville. Une „Géographie” au XIVe siècle. Louvain-la-Neuve. 1990.; Croisades et pèlerinages i. m. 1393–1435. — Szignatúrája tanúsága szerint olvasta például V.

gus és a befejezés szerint Angliában született Mandeville lovag 1322-ben szállt tengerre, körbeutazta szinte az egész akkor ismert Földet, és több mint három évtizedes távollét után hazatérve határozta el, hogy papírra veti ismereteit. Mandeville könyve két részre tagolódik: egy szentföldi leírásra, valamint egy Ázsiáról és az Indiai-óceán szigetéről készített beszámolóra. A szerző prologusban közzétett célja, személyes megjegyzései ellenére a könyv tulajdonképpen nem útleírás, hanem a 14. század földrajzi ismereteinek az összegzése. Részben saját tapasztalatai, részben más 13–14. századi utazók leírásai, részben klasszikus földrajzi munkák alapján rendszerezte mindazt, amit saját korában tudtak vagy tudni véltek az Európától távoli, nem is oly rég megismert tájakról. A franciául általában a *Livre des merveilles du monde*, vagyis a *Világ csodáinak könyve* címen ismert mű magában foglalja a kor földrajzi közhelyeinek szinte teljes tárházát. Így India, Indonézia, Kína mellett részletesen ismerteti többek közt János pap országát, sőt, még a földi Paradicsomot is: igaz, ez utóbbi esetben beismeri, hogy személyesen nem járt ott, azonban azt állítja, másoktól hallott róla.¹³⁸

János pap országának legendája a középkor legnépszerűbb földrajzi topozsai közé tartozott. A történet több forrásból eredt, valós történelmi alapját a muzulmán világon túli nesztoriánus, illetve etiópiai kopt keresztény közösségek léte jelentette.¹³⁹ „János pap” neve a 12. század közepén, Freisingi Ottó *Krónikájában* bukkant fel először írásban: egy szíriai frank püspök elbeszélésére hivatkozva feljegyezte, hogy „sok évvel ezelőtt valami János király és pap, aki Perzsián és Arménián túl Kelet legszélén lakozott s népével együtt keresztény vala, persze nesztoriánus”, a Háromkirályok leszármazottja, legyőzte a médeket és a perzsákat, és a jeruzsálemi egyház megsegítésére indult, de nem tudott átkelni a Tigrisen”.¹⁴⁰ A titokzatos János pap és országa felbukkant a kor szinte minden valamirevaló munkájában, megemlékezett róla Plano Carpini,¹⁴¹ a szokásos mértéktartásával Rubruk,¹⁴² részletesen Marco Polo,¹⁴³ de

---

Károly francia király is, aki 1371-ben, orvosától kapta a kötetet, l. *Michel Sot – Jean-Patrice Boudet – Anita Guerreau-Jalabet: Histoire culturelle de la France. Paris 1997. 281.*

¹³⁸ *Croisades et pèlerinages* i. m. 1431.

¹³⁹ A téma kutatásában alapvető: *Jacqueline Pirenne: La légende du Prêtre Jean. Strasbourg 1992.* — A legenda kialakulását, a kutatás legfontosabb eredményeit áttekinti: *Delumeau, J.: A paradicsom története* i. m. 92–122.

¹⁴⁰ *Otonis episcopi Frisingensis Chronica sive Historia de duabus civitatibus.* Hrsg. Adolf Hofmeister. (MGH. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi* 45.) Hannover 1912., magyarul l. Freisingi Ottó krónikája. Bevezetéssel és magyarázó részletekkel ellátta Gombos F. Albin. (Középkori krónikások XII–XIV.) Bp. 1912. 360–361.

¹⁴¹ *Wyngaert, A.: Sinica Franciscana* i. m. I. 59., Julianus barát i. m. 117.

¹⁴² „E havasok között egy síkságon élt egy nesztoriánus, nagy hatalmú pásztor, és ura a najmannak mondott népnek, mely nesztoriánus keresztény volt. Gürkán halálával ez a nesztoriánus megtette magát királynak, a nesztoriánusok János királynak nevezték, és tízszerte annyit híreszteltek róla, mint ami az igazság.” (Et in quadam planicie inter illas alpes erat quidam nestorinus, pastor potens et dominus super pupulum qui dicebatur Naiman, qui erant christiani nestorini. Mortuo Coirchan, elevavit se ille nestorinus in Regem et vocabant eum nestoriani Regem Johannem, et plus dicebant de ipso in decuplo quam veritas esset) — *Wyngaert, A.: Sinica Franciscana* i. m. I. 206., Julianus barát i. m. 243.

¹⁴³ Marco Polo utazásai i. m. 114. skk., 129. skk., 200. skk.

említését megtaláljuk még Joinville Szent Lajos életrajzában is.¹⁴⁴ János pap országának egyik legkerekebb, mesebeli leírását Mandeville-nél olvashatjuk, amely egyrészt hozzájárult a könyv népszerűségéhez, másrészt épp e nagy népszerűségnek köszönhetően széles körben ismertté vált.

Elbeszélése szerint — hogy csak néhány részletet emeljünk ki szövegéből — János pap szigeten fekvő székhelyét mágneshegyek veszik körül, amelyek magukhoz rántják az arra haladó hajókat azok vasalkatrészei miatt. Palotájának kapuit elefántcsont keretezi, ablakai kristályból készültek, asztalai, ágya, szobájának oszlopai aranyból vannak, drágakő díszítéssel, trónusának minden lépcsőjét más drágakő borítja. János papnak állandóan hét király áll a szolgálatára, hetvenkét herceg és háromszázhatvan gróf, országa pedig olyan nagy, hogy meg sem lehet mérni — mintha a világ minden mesebeli kincse, gazdagsága, hatalma itt összpontosulna.¹⁴⁵ János pap nagy hegyekkel, sivatagokkal határolt földjén túl, a világ legmagasabb hegységében fekszik a fallal körülvett földi Paradicsom, a közepén található forrásból ered a Föld négy legnagyobb folyója¹⁴⁶ — folytatódott hasonló szellemben Mandeville képzeletbeli utazásának leírása, amely érthetően felcsigázta olvasói érdeklődését.

Hogy leírásai hogyan elevenedtek meg a középkori olvasó képzeletében, azt egy 15. századi luxuskódex illusztrációi teszik számunkra megismerhetővé. 1413-ban Félelemnélküli János burgundi herceg nagybátyjának, Berry hercegnek készítette azt a kötetet, amelybe bemásolták a kor legismertebb keleti út-leírásait, összefoglalásait — köztük Marco Polo, Mandeville, Hayton, Wilhelm von Boldensele itt idézett munkáit —, illetve néhány, a témába vágó levelet. A kódex közel háromszáz fóliójának miniatúráin életre keltek történeteik: Kubilaj kán vadászata,¹⁴⁷ János pap és palotája,¹⁴⁸ a földi Paradicsom,¹⁴⁹ véres csaták és kegyes zarándoklatok,¹⁵⁰ valós és fantázia-szülte emberek és állatok.¹⁵¹ A 13. században megkezdődött keleti utazások rengeteg valódi ismerettel gazdagították Európa szegényes földrajzi ismereteit, ezek verifikálása, a tények és mendemondák elkülönítése azonban hosszú időt vett igénybe, és, mint Berry herceg csodálatos könyve mutatja, a 15. század elején ez a folyamat még nagyon távol volt a lezárulástól.

5. Az új földrajzi világnkép megjelenése

A 14. század elejéig tartó időszak hirtelen — és egyelőre ellenőrizetlenül-ellenőrizhetetlenül — Európára zúduló friss földrajzi ismeretanyagához hamarosan új gondolkodás is párosult, az ekkor születő humanizmus: a két „új-

¹⁴⁴ Joinville: *Vie de Saint Louis* i. m. 474. skk.

¹⁴⁵ *Croisades et pèlerinages* i. m. 1423–1429.

¹⁴⁶ *Croisades et pèlerinages* i. m. 1431.

¹⁴⁷ BnF, *Manuscrits, français* 2810. fol. 31^v, 42., 42^v.

¹⁴⁸ BnF, *Manuscrits, français* 2810. fol. 26., 212.

¹⁴⁹ BnF, *Manuscrits, français* 2810. fol. 222.

¹⁵⁰ BnF, *Manuscrits, français* 2810. fol. 246^v, 170., 154^v.

¹⁵¹ Például tatárok: BnF, *Manuscrits, français* 2810. fol. 203., amazonok: fol.181., tibetiek: fol. 52^v, blemmyusok: fol. 194^v, további népek, állatok pl.: fol. 29^v, 59^v, 85., 219^v.

donság” egymásra találása, házassága, majd összecsiszolódása azonban hosszabb időt vett igénybe. A humanizmus, amelynek alapját az antikvitás iránti szenvedélyes érdeklődés vetette meg, szinte megszületése pillanatától kezdve igényelte a megbízható földrajzi ismereteket. Az első ismert humanisták — Petrarca, Boccaccio, Coluccio Salutati, Domenico Bandini és társaik — számára hamar egyértelművé vált, hogy a latin irodalom olvasásához, megértéséhez szükségük van arra, hogy értsék és ismerjék az ókori világ geográfiáját.¹⁵² Merre hajózott Odüsszeusz? Hol szállt partra a Trójából elmenekült Aeneis? Hol zajlottak Julius Caesar gall háborújának legfontosabb összecsapásai? A klasszikus szerzők hiába adták meg a történetek helyszínét, ezek évezredek távlatból történő azonosítása gyakran komoly akadályokba ütközött. Az ókori földrajzi helyek — folyók, hegységek, városok vagy tájak — téves lokalizációja, a helynevek körüli bizonytalanság pedig jelentősen növelte annak kockázatát, hogy magukat a szövegeket is pontatlanul, vagy akár teljesen rosszul értelmezzék.¹⁵³

A hibák kiküszöbölése érdekében megújult érdeklődéssel fordultak az ókori földrajzi munkákhoz; különösen három mű vált újra népszerűvé: Plinius *Historia naturalis*a, Solinus — Plinius munkáját kommentáló — *Collectanea rerum memorabilium* című összeállítás, valamint Pomponius Mela *Chronographiája*. Solinus műve, amelyet a középkorban általában *De mirabilibus mundi* címen ismertek, olyan könyv volt, amelyet minden művelt ember, akár humanista volt, akár nem, biztosan olvasott és hasznosított. Ismert kéziratainak a száma meghaladja a kétszázötvenet; népszerűségéhez feltehetőleg az a körülmény is hozzájárult, hogy rövidebb és könnyebben kezelhető volt, mint az alapjául szolgáló Plinius-életmű.¹⁵⁴ Hasznosítására a kor szinte minden, földrajzi ismereteket igénylő írásában találhatunk utalásokat. Guglielmo da Pastrengo például *De viris illustribus et de originibus* című műve első részében rövid méltatást szentelt Solinusnak, akitől a mű második részében több mint száznegyvenszer idézett; értékelése szerint Solinus elegáns és ragyogó stílusban írta meg könyvét, az egy-

¹⁵² *Bouloux, N.*: Culture et savoirs i. m. 107. skk. — A 14. századi humanisták földrajzi tudásának, gondolkodásának áttekintésében a továbbiakban is elsősorban e kiváló munkára támaszkodom, gondolatmenetét, értékeléseit, konklúzióit azonban nem minden esetben követem. Az itáliai humanizmus rövid, jól használható és sokat idézett összefoglalása: *Eugenio Garin*: Der italienische Humanismus. Tübingen 1947., legújabb, francia nyelvű kiadása: *L’humanisme italien. Philosophie et vie civile à la Renaissance.* (Bibliothèque de l’Évolution de l’Humanité) Paris 2005. A Magyarországon kevésbé ismert Coluccio Salutati életére, tevékenységére, könyvtárára l. *Berthold L. Ullman*: The humanism of Coluccio Salutati. (Medioevo e umanesimo 4.) Padova 1963.

¹⁵³ A nehézséggel szinte valamennyien szembesültek. Így írt erről például Boccaccio *De montibus* című munkája prologusában: „Memini quippe tales, et potissime qui tracti desiderio rudes stadium intrant studiorum huiuscemodi, circa integrum lectionis sensum impediri plurimum dum non nunquam montium, sylvarum, fontium, fluviorum, stagnorum, seu paludum vel maris occurrunt vocabula, aliter scilicet intelligendo quam debeant: utputa, dum montis nomen pro flumine, dum paludis pro monte, seu silve civitatis vel provincie loco sumitur, facile sensus hystorialis confunditur.” — *De montibus, sylvis, fontibus, lacubus, fluminibus, stagnis, seu paludibus, de nominibus maris.* Éd. Manlio Pastore Stocchi. (Tutte le opere di Giovanni Boccaccio. VII–VIII. 1/2.) Milan 1998. 1827., a szöveget említi, és további példákat hoz: *Bouloux, N.*: Culture et savoirs i. m. 108. skk.

¹⁵⁴ *Bouloux, N.*: Culture et savoirs i. m. 144–149.

korú hivatkozások alapján azonban a szerzők többsége hihetetlen, csodás leírásaiért kedvelte elsősorban.¹⁵⁵

Az idősebb Plinius sokkötetes *Természettörténete* a középkor folyamán mindvégig ismert és értékelt munkának számított,¹⁵⁶ a könnyebb olvashatóság és használhatóság érdekében a 12. században egy angol klerikus kivonatot is készített a szövegeből.¹⁵⁷ Érdekes módon azonban a humanista földrajzi érdeklődés hajnalán Itáliában, különösen annak középső területein, ritkaságszámba ment egy-egy Plinius kézirat. Petrarca — mint idézeteiből kitűnik — 1341-től kezdve olvasta és használta Pliniust; kezdetben az avignoni pápai könyvtár kéziratát, 1350-től pedig saját, Mantovában vásárolt példányát.¹⁵⁸ A meglehetősen romlott szövegű kézirat nagy népszerűsége tett szert: ezt a példányt forgatták-annotálták Petrarca barátai is, így például — idézeteik, illetve saját kezű bejegyzéseik tanúsága szerint — Guglielmo da Pastrengo vagy Boccaccio.¹⁵⁹ Noha egy Plinius-kézirat beszerzése még a század második felében sem ment könnyen, a 14. század valamennyi ismert, geográfia iránt vonzó humanistája hozzájutott a vágyott szöveghez, Petrarcahoz hasonlóan többen saját példánnyal is rendelkeztek.¹⁶⁰ A nehezen megszerezhető Pliniust rendkívül sokra tartották, Boccaccio egyenesen az ókori auktorok egyik leghíresebbikeként emlékezett meg róla.¹⁶¹ A *trecento* végi Itáliában a *Historia naturalis* a legidézettebb munkák közé tartozott.

A kor humanistáinak harmadik kedvencét, Pomponius Mela *Chronographiá*-ját ma már egyszerűen második vonalbeli munkának tekinti a geográfia történetével foglalkozó szakirodalom, 14. századi újrafelfedezése azonban akkoriban revelációerejűnek számított. Az első latin nyelven írt geográfiai traktátust a 9. században még olvasták, azt követően azonban évszázadokra megfeledkeztek róla. Legrégebbi, a 9. század közepén, Franciaországban írt kéziratának egyik 12. századi másolata került Petrarca kezébe; ő volt az, aki — először természetesen barátai körében — elterjesztette a művet.¹⁶² A *Chronographia*, amelyet az itáliai humanis-

¹⁵⁵ „Solinus De Mirabilibus mundi librum eleganti et florido stilo composuit” — Guglielmo da Pastrengo: De viris illustribus et de originibus. A cura di Guglielmo Bottari. Padova 1991. 209. — A csodás feljegyzések átvételére jó példa: Riccobaldus de Ferrare: De locis orbis. Éd. Gabriele Zanella. Ferrara 1986.

¹⁵⁶ Arno Borst: Das Buch der Naturgeschichte: Plinius und seine Leser im Zeitalter des Pergaments. (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Jahrgang 1994. 2. Abhandlung) Heideberg 1994.

¹⁵⁷ Karl Rück: Das Exzerpt der Naturalis Historia des Plinius von Robert von Cricklade. In: Sitzungsberichte der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München, philosophisch-philologische und historische Klasse 1902. 195–285.

¹⁵⁸ Bouloux, N.: Culture et savoirs i. m. 151. — Petrarca fennmaradt kódexét jelenleg a Bibliothèque nationale de France őrzi (BnF, Manuscrits, Lat. 6802.). Petrarca Plinius és a kor számos jelentős geográfiai kézírata szerepelt a Biblioteca Medicea Laurenziana 1992-ben, Amerika felfedezésének 500. évfordulója alkalmából rendezett kiállításán. A kiállítás katalógusát I. Firenze e la scoperta dell'America. Umanesimo e geografia nel '400 Fiorentino. Catalogo a cura di Sebastiano Gentile. Firenze 1992. Az idézett Petrarca-féle Plinius leírása: nr. 22.

¹⁵⁹ Bouloux, N.: Culture et savoirs i. m. 151–152.

¹⁶⁰ Bouloux, N.: Culture et savoirs i. m. 152–153.

¹⁶¹ Bouloux, N.: Culture et savoirs i. m. 155.

¹⁶² Catherine Gormley – Marie Rouse – Richard Rouse: The medieval circulation of the „De Chronographia” of Pomponius Mela. Mediaeval Studies 46. (1984) 268–319. — A 9. századi kéziratot a Vatikáni Könyvtár őrzi (Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 4929.).

ták *Cosmographia* címmel olvastak, népszerűségét több körülmény is indokolta: sokkal rövidebb volt, mint Plinius műve, precízebb és egyértelműbb, mint a körülményes Solinus kommentárja, ráadásul épp a humanisták érdeklődésének homlokterében álló Földközi-tengeri partvidék részletes ismertetésével indult. Petrarca kézírata elveszett, de a *Chronographiá*nak jelenleg öt olyan 14. századi kéziratát őrzik különböző könyvtárak, amelyeket a humanisták használtak.¹⁶³ Használatát, hatását azonban az egykorú kéziratpéldányoknál is ékebben bizonyítják Petrarca, Boccaccio, Guglielmo da Pastrengo és társaik ekkor írt művei.¹⁶⁴

A humanisták érdeklődése nem érte be a kor kikiáltott alpműveivel, a három favorit mellett előszeretettel olvastak minden olyan munkát, amelyben földrajzi ismereteket találhattak. A római történetírók, költők mellett szívesen vették kézbe a középkorban született enciklopédikus munkákat és az utazási irodalom különböző műveit, például Marco Polo épp ekkoriban népszerűvé váló útleírását.¹⁶⁵ Olvasási módszerüket, tudósi attitűdjüket szemléletesen példázzák Domenico Silvestri Marco Polo kapcsán papírra vetett észrevételei, megjegyzései.¹⁶⁶ Így Marco Polónak a távol-keleti szigetekről írt — Silvestri számára különösen érdekes — sorait elsősorban az a körülmény tette hihetővé, hogy egybecsengett az ókori auktoroknál olvasható ismeretekkel, ugyanakkor már fontosnak tartotta azt is kiemelni, hogy egy megbízható szemtanú, egy kortárs velencei lovag is megerősítette.¹⁶⁷

A szemtanúk szerepe valóban kezdett felértékelődni. A különböző korokban írt földrajzi munkák egyidejű, lázas olvasása egyre több olyan ellentmondást, kérdést vetett fel, amelyek feloldásához, megválaszolásához már nem volt elegendő felütni az ókori geográfusok műveit. A humanisták ráébredtek, hogy az antikvitás földrajza önmagában nem biztosítja a világ megismerését és leírását. A hiány különösen két aspektusból vált szembetűnővé: egyrészt az utazási irodalom egyre több, az ókorban még nem ismert hellyel gazdagította Európa földrajzi ismereteit, másrészt az ókori munkák megírása óta teljesen átalakult Európa földrajza is. A római birodalom felbomlása utáni változások — új városok, újonnan megjelent népek, időről időre átrajzolt határok — még a szülőföld, az ismertnek hitt Itália esetében is komoly akadályokat gördítettek az azonosítás elé. Vajon melyik egykori provinciában feküdt Ferrara? — tette fel a szülővárosának a Velencével szembeni autonómia szempontjából is fontos kérdést Riccobaldo da Ferrara krónikájában.¹⁶⁸ Hogyan hívták az ókorban Città di Cas-

¹⁶³ E kéziratok közül egy esetben sikerült azonosítani a possessort, Coluccio Salutati (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, XXX 21.); Firenze e la scoperta dell'America i. m. nr. 17., *Bouloux*, N.: Culture et savoirs i. m. 163.

¹⁶⁴ *Bouloux*, N.: Culture et savoirs i. m. 163–167., annotációikra l. uo. 185. skk.

¹⁶⁵ *Bouloux*, N.: Culture et savoirs i. m. 168–175.

¹⁶⁶ *Domenico Silvestri*: De insulis et earum proprietatibus. Éd. Carmela Pecoraro. Atti della academia di scienze lettere e arti di Palermo. Ser. IV. parte seconda: lettere, 1953–1954., fasc. II.

¹⁶⁷ „Quedam tamen que narrat Marcus Polus, in hoc opusculo nequaquam inseruissem, nisi prudentissimus vir Dionisius Ioannis Nigrus appellatus Fantinum venetum militem strenuum virum una mecum audisset asserentem se in India ex his multa vidisse. Et quasi omnia que scribit Marcus Polus in multis a claribus autoribus non discordans [...]” — *Silvestri*, D.: De insulis i. m. 30–31.

¹⁶⁸ *Riccobaldus de Ferrare*: Chronica parva ferrariensis. Intro., ed. e note di Gabriele Zanella. (Deputazione provinciale ferrarese di storia patria. Monumenti 9.) Ferrara 1983.

tellőt? — ez a kérdés külön kutatásra ösztönözte Coluccio Salutati, aki hatalmas energiát fektetett a probléma megoldásába. Nagyszámú kézirat átvizsgálásával, a szövegek összehasonlításával, a szóba jöhető helynevek nyelvészeti vizsgálatával, lokalizációjával született meg az eredmény: Città di Castello a római *Tifernusszal* azonos.¹⁶⁹ Coluccio Salutati — mai szemmel egyszerűen helytörténetinek minősíthető — kutatását két körülmény teszi tudománytörténeti jelentőségűvé. Egyrészt a kutatás során — 1405-öt írtak ekkor — az elsők közt hasznosított egy újonnan felfedezett klasszikus forrást, Ptolemaiosz *Geographiáját*, amelynek felbukkanása önmagán túlmutató korszakhatárrá vált, másrészt a kutatás módja, megvalósítása magán viselte a humanista geográfia valamennyi jellegzetességét.

Az első modern földrajzi összefoglalások megszületéséig még hosszú, rögzös út állt a humanisták előtt. Nehéz — olykor lehetetlen — volt választani az egymásnak ellentmondó, és gyakran ellenőrizhetetlen információk között. Már érzékelhetővé váltak az ókori tudásanyag hiányosságai, az antikvitás földrajzi képét több ponton átrajzolták az új ismeretek, a gyarapodó tudást azonban nem mindig lehetett beilleszteni az addigi világképbe. Geográfiai műveltségük messze meghaladta az előttük járó generációkét, de képtelenek voltak ezt a műveltséget szintetizálni. Nehézségeiket szemléletesen példázzák Boccaccio *De montibus* című munkájának Kaszpi-tengerről tudósító sorai. A Kaszpi-tengert az ókori geográfusok még az óceán egyik öblének tartották, zárt tenger voltát Rubruk Willelmus írta le elsőként.¹⁷⁰ Boccaccio, úgy tűnik, hozzájutott Rubruk szövegéhez,¹⁷¹ hinni azonban — határozott bizonyíték hiányában — nem mert neki. A kérdés eldöntéséhez további kéziratokat — például Marco Polót — is fellapozott, végül azonban nem tudott választani az ellentétes megállapítások között, így jobb híján egymás mellé rakta őket. *De montibus*a szerint két Kaszpi-tenger létezik: egy zárt tenger és egy másik, az óceánnal kapcsolatban álló tenger.¹⁷² A humanisták szíve láthatóan az ókori auktorokhoz húzott, műveikbe azonban mégis egyre több új ismeret került. „Inkább szeretnék hinni az ő tekintélyüknek, mint a saját szememnek” — írta a Kaszpi-tenger kapcsán Boccaccio,¹⁷³ az ókori alapokon nyugvó világkép átrajzolása azonban már kezdetét vette, épp a *De montibus*-féle munkákkal. A tudásuk és lehetőségeik közt feszülő ellentmondásra a humanisták az ábécérendben, illetve az enciklopédikus jellegű munkákban találtak megoldást. Az információk alfabetikus rendezése biztosította számukra, hogy egyelőre ne kényszerüljenek átírni az antikvitás földrajzát, ugyanakkor tudásanyagát messzemenően hasznosíthatják. A megoldást a kényszer szülte, az egy-egy földrajzi helyre vonatkozó különböző, sok-

¹⁶⁹ *Bouloux, N.*: Culture et savoirs i. m. 289–290.

¹⁷⁰ Lásd a 111. és a 116. sz. jegyzéket!

¹⁷¹ Ezt feltételezi előszavában a szöveget kiadó Pastore Stocchi is, l. *Pastore Stocchi, M.*: *De montibus* i. m. XLIV.

¹⁷² „Caspium duplex esse mare comperio: aliud in mediterraneis nullo communicans mari, aliud vero ab Oceano procedens haud longe ab Oceano Scythico, et Scythas Hyrcanosque descendens” — *De montibus* i. m. 2001.

¹⁷³ „vidi quedam se aliter habere quam veterum rationes ostendant, quibus in tantum indulgens fui ut mallem potius eorum auctoritati quam oculis credere meis” — uo. 2027.

szor kaotikus információk összegyűjtése, egymás mellé rendezése azonban hosszú távon elősegítette a problémák, ellentmondások tisztázását.¹⁷⁴ Ily módon az ábécérend fontos, kihagyhatatlan lépcsőfoknak bizonyult az új földrajzi felfogás felé vezető úton.

A *trecento* itáliai humanistáinak — különösen Jacob Burckhardt klasszikus műve óta — kiemelt szerepet tulajdonítunk a természetes környezet szépségeinek észlelésében. „Az olaszok a legelsőek az újabb korban, akik a táj alakját mint valami többé vagy kevésbé szépet vették észre és élvezték” — vezette föl a táji szépség fölfedezéséről írt gondolatmenetét Burckhardt.¹⁷⁵ Az úttörők közt főként Petrarcat méltatta, a nyitány szerepét pedig egy látványos és egyben gesztusértékű kiránduláshoz, az Avignon közelében magasodó, 1800 métert meghaladó Mont Ventoux megmászásához kapcsolta. A túra — Petrarca alapos beszámoló levelének köszönhetően — részleteiben is jól ismert.¹⁷⁶ A minél magasabbra jutásnak, minél távolabbra látásnak a költőben egyre fokozódó vágya akkor fordult végső elhatározásba, amikor Liviusnál rábukkant arra a részletre, melyben Fülöp makedón király megmásztta a tesszáliai Haemus-hegyet.¹⁷⁷ Petrarca öccsével és két környékbeli kísérővel vágott neki az útnak, és nagy fáradtság árán feljutott a hegytetőre. Az utazás önmagán túlmutató mivolta a beszámoló e részénél nyilvánul meg igazán: Petrarca lelke előtt lepörög az addigi élete, vágyódó tekintete a szülőháza, a *patria*, Itália felé fordul.¹⁷⁸ Röviden ugyan számba veszi, mit lát és mit nem lát a Mont Ventoux-ról,¹⁷⁹ fontosabbnak tartja azonban, hogy Szent Ágoston magával hozott *Vallomásai*ból felolvasson egy részletet, amely tökéletesen egybevág saját érzéseivel: „És akkor az emberek elindulnak megcsodálni a hegyek ormait, a tenger hatalmas hullámain, a szélesen hömpölygő folyókat, az óceán partjait és a csillagok körforgását, és megfélemeznek magukról”.¹⁸⁰ A legendaképződés itt, ebben a pillanatban kez-

¹⁷⁴ *Bouloux, N.*: Culture et savoirs i. m. 203–235.

¹⁷⁵ *Jacob Burckhardt*: A reneszánsz Itáliában. Bp. 1978. 178.

¹⁷⁶ *Francesco Petrarca*: Familiarum rerum libri. Éd. Vittorio Rossi. Firenze 1933–1942. IV. 1.

¹⁷⁷ „Altissimum regionis huius montem, quem non immerito Ventosum vocant, hodierno die, sola videndi insignem loci altitudinem cupiditate ductus, ascendi. Multis iter hoc annis in animo fuerat; ab infantia enim his in locis, ut nostri, fato res hominum versante, versatus sum; mons autem hic late undique conspectus, fere semper in oculis est. Cepit impetus tandem aliquando facere quod quotidie faciebam, precipue postquam relegendi pridie res romanas apud Livium forte ille michi locus occurrerat, ubi Philippus Macedonum rex... hemum montem thesalicum conscendit [...]” — *Petrarca*: Familiarum i. m. IV. 1.: 1–23. (153.).

¹⁷⁸ „Dirigo dehinc oculorum radios ad partes italicas, quo magis inclinatus animus [...]. Suspiravi, fateor, ad italicum aerem animo potius quam oculis apparentem, atque inextimabilis me ardor invasit et amicum et patriam revidendi [...]” — *Petrarca*: Familiarum i. m. IV. 1.: 121–139. (156–157.).

¹⁷⁹ „Limes ille galliarum et Hispanie, Pireneus vertex, inde non cernitur, nullius quem sciam obicis interventu, sed sola fragilitate mortalis visus; Lugdunensis autem provincie montes ad dexteram, ad levam vero Massilie fretum et quod Aquas Mortuas verberat, aliquot dierum spatio distantia, preclarissime videbantur; Rodanus ipse sub oculis nostris erat” — *Petrarca*: Familiarum i. m. IV. 1.: 179–191. (158.).

¹⁸⁰ „Et eunt homines admirari alta montium et ingentes fluctus maris et latissimos lapsus fluminum et oceani ambitum et gyros siderum, et relinquunt se ipsos [...]” — S. Aureli Augustini Confessiones. Liber X. VIII. 15. Magyar–latin kétnyelvű kiadását I. Szent Ágoston vallomásai. Fordította és magyarázta Balogh József. Bp. 1995. (az idézett rész: II. 244., a fenti — saját — fordítás részben eltér Balogh József szövegétől).

detét vette. Igaz, azóta már sokan megkérdőjelezték, hogy Petrarca a valóságban is fenn járt a Mont Ventoux-n,¹⁸¹ szimbolikussá vált utazása azonban így is, úgy is mintaadóvá vált:¹⁸² kezdetét vette a környező táj valódi megismerése, szépségének felfedezése — a személyes, nem könyvekből származó tudás megszerzése.

6. A késő-középkor földrajzi tudása a nagy földrajzi felfedezések előtt

A 15. századra megérett az idő az addig szerzett geográfiai, történeti ismeretek összegzésére.¹⁸³ Az új évszázad nem csak a földleírásban, de a térképészetben is új korszakot nyitott,¹⁸⁴ s az új korszak nyitányának — mind a geográfia, mind a kartográfia művelésében — Ptolemaiosz *Geográfiájának* újrafelfedezése tekinthető. Az elfeledett kézirat egy bizánci tudós, Manuél Chrysoloras poggyászában Konstantinápolyból került Európába. Chrysoloras 1396–1397-ben, görög tanárként érkezett Firenzébe, a *Geográfia* egy volt a magával hozott számos kézirat közül. 1406 táján Chrysoloras egyik első tanítványa, Jacobus Angelus elkészítette a görög szöveg — hibátlannak a legnagyobb jóindulattal sem nevezhető — latin fordítását, és a *Geográfia* a kor lehetőségeihez képest viharos gyorsasággal ismertté vált az egész kontinensen.¹⁸⁵

A humanisták által mintegy a földrajztudomány Bibliájaként tisztelt *Geográfia* egyes 15. századi kéziratai csak szöveget, más kéziratok térképlapokat is tartalmaztak; de akár atlással, akár anélkül készültek, a Ptolemaiosz-kéziratok mindenképpen szenzáció-számba mentek.¹⁸⁶ A *Geográfia* egyetlen más akkor ismert munkához sem fogható jelentőségét elsősorban annak köszönhetjük, hogy — a földrajzi helyek szélességi és hosszúsági adatait tartalmazó — pontos, vagy legalábbis annak tűnő, adatsorai a rendteremtés ígérését hordozták a

¹⁸¹ Pl. *Giuseppe Billanovich*: Petrarca letterato I. Lo scrittoio del Petrarca. Roma 1947. 193–198.

¹⁸² A Petrarca-levél itáliai hatásáról l. *Enrico Straub*: Bericht und Reflexion in Petrarca's Ventoux-Epistel (Familiars, IV,1). In: Italien und die Romania in Humanismus und Renaissance (Festschrift für E. Loos zum 70. Geburtstag). Wiesbaden 1983. 270–288.

¹⁸³ *Broc, N.*: La géographie de la renaissance i. m. 17.

¹⁸⁴ A térképészet, térképhasználat európai fejlődésének jó áttekintése: The History of Cartography i. m.

¹⁸⁵ Az első nyugatra került térképes görög nyelvű kézirat: Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Urbinate gr. 82., leírását l. Firenze e la scoperta dell'America i. m. nr. 38.; a legrégebbi latin nyelvű kézirat: Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vaticano lat. 5698., leírását l. Firenze e la scoperta dell'America i. m. nr. 40.; a fordításról, tudományos jelentőségéről l. *Robert Weiss*: Jacopo Angeli da Scarperia (c. 1360–1410/1411). In: Medioevo e Rinascimento. Studi in onore di Bruno Nardi. II. Firenze 1955. 803–827.; *Patrick Gautier Dalché*: L'oeuvre géographique du cardinal Fillastre (†1428). Représentation du monde et perception de la carte à l'aube des découvertes. Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge 59. (1992) 324. Alapvető tanulmánya megjelent még in: Humanisme et culture géographique à l'époque du concile de Constance autour de Guillaume Fillastre. Actes du Colloque de l'Université de Reims 18–19 novembre 1999. Ed. Didier Marcotte. (Ferrarium Orbis 3.) Turnhout 2002. 293–356. Ptolemaiosz hatásáról legújabban l. *Gautier Dalché, P.*: La Géographie de Ptolémée i. m.

¹⁸⁶ Az ismert 15. századi kéziratok közül többet is ismertet: Firenze e la scoperta dell'America i. m., pl. nr. 42., 45., 46., 47., 48., 49., 51. — Egykori birtokosaik közt a firenzei San Marco kolostor szerzeteseit épp úgy megtalálhatjuk (nr. 46: Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, XXVIII 38.), mint V. Sándor pápát (nr. 47.: Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, XXX 5.).

különböző földrajzi szövegek ellentmondásaiba belefáradt humanisták számára.¹⁸⁷ Elterjedésében — a kézirat nyilvánvaló értékei mellett — nem kis szerepet játszott a lefordítását követő évtized világpolitikai jelentőségű eseménye, az 1414 és 1418 között lezajlott konstanzi zsinat. Az egyház megreformálásának, az egyházszakadás megszüntetésének céljából összehívott zsinatra összesereglettek Európa legképzettebb tudósai: több száz egyetemi grádussal, vagy doktori címmel rendelkező, tudására büszke személy, valamint a legbefolyásosabb egyháziak, a teljes hierarchia képviselőiben: bíborosok, érsekek, püspökök, apátok és követeik. (A két csoport részben fedte egymást.) Műveltségüket természetesen elsősorban az egyház érdekében igyekeztek minél hatékonyabban kamatoztatni, de a hosszú együttlét arra is lehetőséget biztosított, hogy a kánonjog mellett más területeken is megcsillogtassák tudásukat. A konstanzi zsinat — akárcsak a kor valamennyi hasonló eseménye — hivatalos programja mellett egyúttal a könyvvásár és a tudományos fórum szerepét is betöltötte; aki akarta, itt könnyen tudott kéziratot és eszmét cserélni.

A zsinati tárgyalásokon fontos szerepet játszott két bíboros, akik egyben a kor legjelentősebb földrajztudósaiként is nevet szereztek maguknak: Pierre d'Ailly, a párizsi egyetem egykori kancellárja, cambrai-i püspök, és Guillaume Fillastre, a reims-i érsek vikáriusa.¹⁸⁸ Mindketten a 14. század közepén születtek, és hatvanévesen, 1411-ben nyerték el a bíborosi kalapot. D'Ailly teológiai, Fillastre jogi doktorátust szerzett, de szabad óráikban, ha tehették, legszívesebben geográfiával foglalkoztak. Sokoldalú, már érzékelhetően humanista műveltségüket jól tükrözi Fillastre bíboros könyvtára, amelyben a feladatai ellátásához szükséges teológiai, jogi kötetek mellett a középkori történetírás ismert munkái, ókori klasszikus szerzők írásai, sőt, görög és arab művek latin fordításai is szerepeltek.¹⁸⁹ Egyik kódexébe csak földrajzi tárgyú szövegek kerültek, *Descriptiones terrarum plures* címmel.¹⁹⁰ Fillastre bíboros kódexei közül nem is keveset Konstanzban másoltatott: így például a zsinat idején készült egyik Cicero-kötete, egy vegyes tartalmú kódexe, amelyben Cicero mellett ifjabb Plinius levelei olvashatók, vagy Pomponius Mela *Chronographiája*.¹⁹¹ Mind Fillastre, mind d'Ailly rendelkezett saját Ptolemaiosz-kötettel is.¹⁹² Hogy ez mekkora kincsnek számított akkoriban, jól jelzi, hogy Franciaországban

¹⁸⁷ Jelentőségének okait már Angelus is igyekezett áttekinteni a fordítása elé írt prológusban, l. *Gautier Dalché, P.: L'oeuvre* i. m. 324.

¹⁸⁸ Pierre d'Ailly mintaszerű, kiváló életrajzát l. *Bernard Guenée: Entre l'Église et l'État. Quatre vies de prélats français à la fin du moyen âge (XIIIe-XVe siècle)*. (Bibliothèque des Histoirs) Paris 1987. 125–299.; mindkettejükre l. *Humanisme et culture géographique* i. m. — Fillastre életrajzát l. *Hélène Millet: Guillaume Fillastre: esquisse biographique*. Uo. 7–24.

¹⁸⁹ Könyvtárának a káptalani könyvtár leltárában szereplő 53 kötetéből negyvenet máig Reimsben őriznek, a Bibliothèque Municipale-ban (a továbbiakban: BM), l. *Colette Jeudy: La bibliothèque de Guillaume Fillastre*. In: *Humanisme et culture géographique* i. m. 245–290.

¹⁹⁰ Reims, BM 1322.: a kódexbe többek közt Orosius, Szent Izidor és Pierre d'Ailly munkáit másolták l. *Jeudy, C.: La bibliothèque* i. m. 278.; *Gautier Dalché, P.: L'oeuvre géographique* i. m. 320.

¹⁹¹ Paris, BnF, Lat. 7831.; Reims, BM 1111.; Reims, BM 1321.

¹⁹² D'Ailly-é: Cambrai, BM 926.; Fillastre kézírata: Nancy, BM 441., ez utóbbi leírása: *Firenze e la scoperta dell'America* i. m. nr. 60.; a reimsi káptalan példányát is Fillastre bíboros küldte Konstanzból (Reims, BM 1320.)

mindössze három személy esetében lehetünk biztosak abban, hogy saját példányuk volt: kettejük mellett Jó Fülöp burgundi herceg volt a harmadik tulajdonos.¹⁹³ A munka értékével maguk is tisztában voltak. Fillastre, aki magánkönyvtárát még életében a Reims-i káptalannak adományozta, csak két kötetet tartott meg magának: a zsinat idején újralfedezett Csareai Eusebiosz *Krónikáját*, és Konstanzban másoltatott Ptolemaioszát.¹⁹⁴

Ők ketten már nem csak bizonyítottan olvastak, de írtak is földrajzi tárgyú munkát. Pierre d'Ailly 1410-ben összeállított *Imago Mundi*-ja a kor leghíresebb művei közé tartozott. Az *Imago Mundi* tulajdonképpen nem volt több egy nagyszabású kompilációnál, a bitoros az ókor és a középkor klasszikus szerzőire alapozva, általában tartózkodva saját véleménye kinyilvánításától, egyszerűen számba vette kora földrajzi ismereteit. A hatvan fejezetre osztott traktátus három nagyobb logikai egységre tagolódik. Az első rész — ahogy d'Ailly megjegyezte, az asztrológusok alapján — a Föld és az ég általános leírását foglalja magában: itt tárgyalja azokat az ismereteket, amelyeket fontosnak tartott írásba foglalni a napjárásról, a szférákról, a Föld klimatikus zónáiról, lakott és lakatlan régióiról. A második egység — a kozmográfusok nyomán — a három földrészt: Ázsiát, Európát és Afrikát ismerteti. Ázsia részletes leírása a 15. fejezettel, Indiával indul, és a 25. fejezettel, Kis-Ázsia tartományainak ismertetésével zárul. A 26–31. fejezet Európa kelettől nyugat felé haladó áttekintését, a 32–37. fejezet pedig az akkor ismert Afrika — vagyis főként az északi partvidék — országainak, tartományainak leírását tartalmazza. A harmadik blokk földrajzi fogalmak szerint halad: előbb a híres hegyeket, majd a szigeteket (40–48.), tengereket, tavakat (49–54.), végül a folyókat veszi számba (55–59.), hogy befejezésképpen még kitérjen a különféle szelekre.¹⁹⁵

Az *Imago Mundi* klasszikusokra alapozott ismeretanyaga tipikus íróasztal melletti tudás volt, utazáskor nem igazán lehetett hasznosítani. Megírásakor d'Ailly főként Pliniusra, Solinusra, Orosiusra és Sevillai Szent Izidorra támaszkodott, a legmodernebb felhasznált szerző az 1294-ben elhunyt Roger Bacon volt. A világ azonban Bacon halála óta is sokat változott, nem is szólva Izidorról vagy épp Pliniusról! Az *Imago Mundi* azonban nem reflektált a változásokra, az időközben kitágult horizontra: Pierre d'Ailly egy olyan világ képét rögzítette, amely már rég elenyészett. Mivel azonban ez a kép világos és pontos volt, szívesen forgatták munkáját.¹⁹⁶ A felhasznált források és a valóság közti feszítő ellentmondást természetesen ő is érzékelte: művében megjegyezte például, hogy Orosius, Izidor és a többi régi kozmográfus alig beszél a francia királyságról — amely pedig „ma”, azaz d'Ailly korában, Európa legnagyobb királysága —, és nem tesznek említést szeretett Párizsáról sem, amely pedig a

¹⁹³ Jean-Patrice Boudet: Un prélat et son équipe de travail à la fin du moyen âge: remarques sur l'oeuvre scientifique de Pierre d'Ailly. In: Humanisme et culture géographique i. m. 138.

¹⁹⁴ Jeudy, C.: La bibliothèque i. m. 245., 247.

¹⁹⁵ Edmund Buron: Ymago Mundi de Pierre d'Ailly, cardinal de Cambrai et chancelier de l'Université de Paris (1350–1420). Texte latin et traduction française des quatre traités cosmographiques de d'Ailly et des notes marginales de Christophe Colomb. Étude sur les sources de l'auteur. Paris 1930.

¹⁹⁶ Guenée, B.: Entre l'Église et l'État i. m. 265.

„világ lámpása” a tudomány iránt érdeklődők számára.¹⁹⁷ Az észlelt hiányok pótlására azonban nem vállalkozott. D’Ailly Európája változatlanul 10 részre oszlott: Alsó-Szkitiára, Germániára, Moesiára, Trákiára, Görögországra, Pannóniára, Isztriára, Itáliára, Galliára és Hispániára; Észak-Európa — amelyet egyébként természetesen ismert — mintha nem is létezett volna.¹⁹⁸ Ebben az idejétmúlt Európában a Duna — amelyről megírja, hogy azonos az *Isterrel* — Germánia hegyeiben ered, ahonnan a nyugat barbár régióin keresztül folyik kelet felé.¹⁹⁹ Alsó-Szkitiát az ott lakó barbár népek miatt *barbaricum*nak nevezik, Germániát pedig vad népek lakják.²⁰⁰

A tudós bíboros kételkedés nélkül átvette elődeitől a világ számos csodájának leírását: művében éppúgy olvashattak-olvashatunk India különös népeiről és állatairól — griffekkel hadakozó macrobiusokról, kutyafejűekről, egyszemű küklopszokokról, az óceánt átúszó óriáskígyókról és számos egyébről —, mint a földi paradicsomról.²⁰¹ Ezek a csodák azonban a 15. században is lebilincselték az olvasót, a könyv óriási hatást gyakorolt a korabeli gondolkodásra. Szövegéről számos kéziratos másolat készült, s 1480–1483 táján nyomtatásban is megjelent.²⁰² Jelentőségét mindennél jobban bizonyítja, hogy az *Imago Mundi* volt Kolumbusz Kristóf egyik kedvenc olvasmánya, amelynek a birtokában lévő példányát — a sok száz széljegyzetből ítélve — alaposan elolvasta és végiggondolta. Akkurátus jegyzeteit a kötet minden oldalán megtalálhatjuk: figyelmét éppúgy lekötötte a földi paradicsom helyének megjelölése, mint Európa országai vagy India fentebb taglalt csodáinak ismertetése.²⁰³ Az *Imago Mundi* egyik bekezdése Kolumbusz olvasatában hatalmas jelentőségre tett szert. A bíboros Arisztotelészre hivatkozva kijelentette, hogy Hispánia nyugati partjai és Kelet-India között kicsi a tenger, amelyen Seneca szerint jó széllel néhány nap alatt át lehet kelni. Kolumbusz margóra írt jegyzete röviden megismételte a számára oly fontos megállapítást: Hispánia és India között egy kicsi tenger található, néhány nap alatt át lehet rajta kelni.²⁰⁴ Kolumbusz olvasással összekötött töprengéseinek világtörténelmi következményei közismertek, d’Ailly bíboros Kolumbusz intellektuális fejlődésében játszott szerepéről ellenben csak kevesek tudnak. Talán túlzás az a cím, amellyel az *Imago Mundi* kiadó Edmund

¹⁹⁷ „Sciendum autem quod orosius et ysidorus et alii antiqui cosmographi nichil pene loquuntur de Francie regno in Gallis constituto quod omnium regnorum Europe nunc maximum est. Nichil etiam de ejus precipua civitate Parisiis ubi est velut quedam mundi lucerna maximum tam divinarum quam humanorum studium litterarum” — *Buron, E.: Ymago Mundi* i. m. 334.

¹⁹⁸ Uo. 254.

¹⁹⁹ „Oritur a germanicis iugis et occidentalibus partibus barbarorum pergens contra orientem” — uo. 484. skk.

²⁰⁰ Uo. 315. skk.

²⁰¹ „De Mirabilibus Indie”: „sunt ibi Macroicii [...], qui bellant contra griffes”, „alii qui canina capita habent”, „scenopes qui ciclopes dicunt”, „sunt etiam ibi serpentes tam magni ut ceruus devorent et ipsum oceanum transeant” — uo. 266. skk.; „De fluviis Paradisi” — uo. 468. skk.

²⁰² Az ismert kéziratok felsorolását l. *Boudet, J-P.: Un prélat* i. m. 139. (42. sz. jegyz.). — Hiányos szöveggel ugyan, de megvolt Fillastre bíboros könyvtárában is: Reims, BM 1320.; *Judy, C.: La bibliothèque* i. m. 278.

²⁰³ „paradisus terrestris ibi est” — *Buron, E.: Ymago Mundi* i. m., a 7. fejezet mellé írt annotációban.

²⁰⁴ *Buron, E.: Ymago Mundi* i. m. 211.

Buron ruházta fel Pierre d'Aillyt — „Amerika spirituális apja” —, az azonban tény, hogy geográfiai munkája jelentős lökést adott Kolumbusz úttörő vállalkozásához.²⁰⁵

Fillastre bíboros, aki d'Aillyhez hasonlóan szenvedélyes érdeklődést tanúsított a geográfia iránt, Pomponius Mela *Cosmographiájához* készített bevezetést és kommentárokat.²⁰⁶ Műve terjedelme ugyan elmarad bíborostársáé mellett, sőt, forma szerint nem is önálló alkotás, Mela munkája nélkül látszólag funkciótlan, valójában azonban egy művelt, problémaérzékeny tudós számos eredeti gondolatot felvető, modern értekezése — több szempontból modernebb, mint az *Imago Mundi*. A viszonylag rövid szöveg Mela *Cosmographiájának* szerkezetét követve áttekinti, értékeli, pontosítja, vagy épp vitatja annak megállapításait. Fontos újdonság, hogy d'Ailly művétől eltérően itt már szerepelnek az aktuális földrajzi helyzetet tükröző adatok is: a szerző a török birodalomról éppúgy említést tett, mint Oroszországról, Lengyelországról vagy Norvégiáról.²⁰⁷ Fillastre *Introductioja* nem került meg a kor geográfiájának új felfedezéseit, de a kényes kérdéseit sem: Lakott-e az egész föld? Mi a helyzet az anti-pódus — ellenlábás — vidéken élőkkal? Körbeveszi-e az óceán az egész földet?²⁰⁸ Következtetései sok esetben gyakorlatiasak: Pierre d'Aillyhez hasonlóan ő is úgy gondolta, lehet nyugatról keletre hajózni.²⁰⁹ Állítása alátámasztására minden lehetséges érvet felsorakoztatott, még a Kanári-szigetek felfedezésének friss hírét is.²¹⁰ Fillastre lehetségesnek tartotta Afrika déli körbehajózását is, érvei közt ez esetben a szentírástól Meláig számos szerző munkája szóba került.²¹¹ Az *Introductio*, amelynek megírásához Fillastre bíboros aktuális híreket hasznosított, térképet használt, ütköztette a geográfusok nézeteit, fontos lépést jelentett egy új geográfusi attitűd, az önálló gondolkodás felé.²¹²

A *trecento* humanistáinak első próbálkozásaitól egy egész évszázadnak kellett eltelnie, mire megszületett az első olyan geográfiai összegzés, amelynek szerzője az antik auktorok mellett már bátran hasznosította saját kora ismereteit is. A szerző, Aeneas Sylvius Piccolomini a konstanzi zsinat kezdetén még gyermek volt, egyházi karrierje és nemzetközi ismertsége azonban neki is egy

²⁰⁵ Boudet, J-P: Un prélat i. m. 139.

²⁰⁶ Szövege több kéziratban, két szövegváltozatban maradt fenn. Fillastre bíboros saját példánya: Reims, BM 1321.; további kéziratok: Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Archivio di San Pietro, H 31. (Orsini bíborosé); Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, XCI inf. 7. (a montepulcanói ferences konventé), leírását l. Firenze e la scoperta dell'America nr. 58., kiadását l. Gautier Dalché, P.: L'oeuvre géographique i. m. 345–372.; Humanisme et culture géographique i. m. 319–338.

²⁰⁷ „Et in ista Asya est Turquia que olim non nominabatur sic, et hodie est imperium Turcorum quod fuit regnum Asye minoris [...]” — Guillelmi Filliastri *Introductio in Pomponii Melae Cosmographiam* 24.185.; „in istis sunt qui hodie dicuntur Rutheni in Rossya” — uo. 28.205.; „Et iste sinus diuidit germaniam a Noruegia quam ponit de Germania” — uo. 34.237.; Humanisme et culture géographique i. m. 334., 335.

²⁰⁸ Guillelmi Filliastri *Introductio* 6–18.; Humanisme et culture géographique i. m. 330–333.

²⁰⁹ „Inde est quod dicunt quidem posse nauigari ab occidente in orientem [...]” — Guillelmi Filliastri *Introductio* 14.135.; Humanisme et culture géographique i. m. 332.

²¹⁰ Guillelmi Filliastri *Introductio* 18.155.; Humanisme et culture géographique i. m. 333.

²¹¹ Guillelmi Filliastri *Introductio* 42–46.; Humanisme et culture géographique i. m. 337.

²¹² A munkát részletesen elemzi: Gautier Dalché, P.: L'oeuvre géographique i. m.

zsinaton kezdődött. Aeneas Sylvius a Siena közelében fekvő Corsignanoban született, firenzei, majd sienai tanulmányok után Domenico Capranica fermói püspök kíséretében került az 1432-ben megnyílt bázeli zsinat nemzetközi forgatagába. Bázelen befolyásos támogatókra és egyre jelentősebb megbízásokra tett szert. Innen indult V. Félix pápa megbízottjaként a német birodalmi gyűlésre, ahol 1443 januárjában támogatói ajánlására III. Frigyes birodalmi kancelláriájának jegyzője lett. 1446-ban szentelték pappá, a következő évben trieszti, újabb két év elteltével sienai püspökké választották. Amikor 1458-ban II. Pius néven a pápai méltóságba emelkedett, már nem csak Itáliában, de Európa-szeret ismerték és elismerték mint humanista író és költőt.²¹³

Hírnevét nem tudományos munkákkal, hanem meglehetősen frivol költeményekkel, illetve egy regénnyel alapozta meg: ő írta a késő középkori európai szépirodalom egyik legismertebb szerelmes regényét, a *Historia de Eurialo et Lucretia*, vagy másképpen *De duobus amantibus historia* címen széles körben olvasott széphistóriát.²¹⁴ Euryalus és Lucretia történetét ma már kevesen ismerik, annál nagyobb becsben tartja az utókor Aeneas Sylvius egyéb, alapvetően történeti-földrajzi tárgyú műveit. Minden műfajban jelentőset alkotott: levelei, a gyermek V. László királynak ajánlott nevelési traktátusa, Csehországról, illetve Ausztriáról írt történeti munkái, vagy legismertebb műve, a *Commentarii* címen ismertté vált önéletírása egyaránt remek olvasmányok és egyúttal fontos és pontos kordokumentumok.²¹⁵ Szerzőjük földrajzi érdeklődését, újszerű geográfiai látásmódját minden munkájában tettenérhetjük, a legnyilvánvalóbban azonban természetesen *Cosmographia* címen ismertté vált, eleve történeti-földrajzi összefoglalónak szánt, kiemelkedő jelentőségű művében.

Aeneas Sylvius — 1461-ben, már pápaként — először Ázsia leírását készítette el. Földleírásának második, Európa ismertetését tartalmazó részén haláláig dolgozott — a szerkezet, a stílus ugyan több helyen is jelzi, hogy a végső tisztázásra már nem maradt elég ideje, az elkészült mű azonban így is teljes értékű. A *De Asia* először 1477-ben, Velencében jelent meg nyomtatásban, a *De Europa* első nyomtatott kiadása 1490-ből maradt fenn; a két részt együtt,

²¹³ Életére az újabb irodalomból l. elsősorban: *Gioacchino Paparelli*: Enea Silvio Piccolomini. L'umanesimo sul soglio di Pietro. Ravenna 1978.

²¹⁴ Euryalus és Lucretia históriája valós eseményt mesél el: egy sienai szépasszony és a császárkoronázásra tartó kíséret egyik prominens tagjának végzetes szerelmét, l. Aeneae Sylvii de duobus amantibus historia. Recensevit, illustravit, emendavit Iosephus I. Dévay. Budapestini 1904., magyar fordítását l. Aeneas Sylviusnak a két szerelmesről szóló története, és annak válogatott levelei. Latinból fordította Dévay József. Bp. 1917., a regény történeti alapjának áttekintését l. *Csukovits Enikő*: I due amanti (Il Re Sigismondo e la sua corte a Siena). In: *Miscellanea di studi in onore di Mária Farkas*. A cura di Andrea Kollár. Szeged 2006. 295–300.

²¹⁵ *Rudolf Wolkan*: Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini I–IV. (Fontes rerum Austriacarum) Wien 1908–1918.; *Aeneas Silvius de Piccolomini*: Historia Austriacalis. Österreichische Geschichte. Hrsg. Jürgen Sarnowsky. (Freiherr vom Stein Gedächtnisausgabe Bd. 44.) Darmstadt 2005.; *Aeneas Silvius Piccolomini*: Historia Bohemica. Hrsg. Joseph Hejnich, Hans Rothe. Band 1. Historisch-kritische Ausgabe des lateinischen Textes. (Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Neue Folge 20.1.) Köln–Weimar–Wien 2005.; Pii II Commentarii Rerum memorabilium que temporibus suis contigerunt. Ad codicum fidem nunc primum editi ab Adriano van Heck. Vol. I–II. (Studi e testi 312–313.) Città del Vaticano 1984., magyar fordítását l. II. Piusz pápa feljegyzései I–II. Fordította Bellus Ibolya, Boronkai Iván. (Történelmi források II.) Bp. 2001.

Cosmographia címen először a 16. század elején adták ki.²¹⁶ Írói és tudósi ars poeticáját maga fogalmazta meg műve előszavában: elsősorban saját korának említésre méltó eseményeiről kívánt beszámolni, azok helyszíne szerint rendezve mondanivalóját. A történetek helyének leírása, az ott élő népek ismertetése e rendszerben elsősorban arra szolgált, hogy segítse az olvasót az események megértésében.²¹⁷

A *De Asia* Kis-Ázsiától kezdve, földrajzi tájegységek szerint haladva mesélte el az antikvitás újragondolt, felfrissített ismeretanyagát. Európája Magyarország leírásával vette kezdetét. Ez a Magyarország már nem azonos Pannoniával: Aeneas Sylvius pontosan tisztában volt az egykori római provincia és a részben annak helyén elterülő Magyar Királyság közti földrajzi különbségekkel. Leírásának ugyan szinte minden mondatában támaszkodott valamilyen klasszikus szerzőre,²¹⁸ a szöveg összességében mégis az aktuális helyzetről és eseményekről tudósított: a Zsigmond király uralmától Mátyás trónrajutásáig terjedő időszak történéseiről és azok helyszínéről.²¹⁹ A *De Europa* régióként haladt, sajátos köröket rajzolva egy képzeletbeli térképre. Előbb Kelet-Európát írta le: Magyarország, majd a román fejedelemségek ismertetése után rátért a balkáni helyzetre, főként a török terjeszkedés részletes taglalására. Innen Isztriát érintve kanyarodott vissza az osztrák tartományokhoz, majd északkeletnek fordulva Lengyelország és szomszédai kerültek sorra. Eztán esett szó a német tartományokról és Skandináviáról, Németalföldről és Franciaországról. A nyugat-európai országok ismertetését Anglia és Skócia, végül az Ibériai-félsziget országai, Hispánia és Portugália áttekintése zárta. Szülőföldjéről, Itáliáról külön — mintegy a geográfiai sorból kiemelve — és rendkívül részletesen szólt.²²⁰ Genovától indulva, tartományonként ismertette mindazt, amit említésre méltónak ítélt: így Sienánál nem csupán azt tartotta fontosnak megemlíteni,

²¹⁶ Korszerű kritikai kiadása jelenleg még csak az Európának van, l. Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II De Europa. Edidit commentarioque instruxit Adrianus van Heck. (Studi e testi 398.) Città del Vaticano 2001. — A 16. század elejétől kezdve számos kiadásban megjelent. Első, 1509. évi egyesített párizsi kiadásának címe: *Cosmographia Pii papae in Asiae et Europae eleganti descriptione. Asia Historias rerum ubique gestarum locorumque descriptione complectitur. Europa temporum authoris varias continet historias. Keletkezésére, kézirataira, szerkezetére* l. elsősorban: *Nicola Casella: Pio II tra geografia e storia: la „Cosmographia”*. Archivio della Società romana di Storia patria. Vol. XCV, XXVI della terza serie (1972) 35–112.

²¹⁷ Az így kialakított rendszer miatt az elkészült munka mai szemmel nézve inkább egyféle sajátos földrajzi lexikon, mint történeti mű. Mivel országonként, vagy tájanként adta elő a történeteket, egy-egy jelentősebb eseményt — például a kor török háborúit — a helyszínek szerint szétaprózva, gyakran egymástól távoli fejezetekben mesélte el. Ha valaki Aeneas Sylvius elbeszélése alapján kívánta rekonstruálni a történeteket, nem biztos, hogy sikerült megfelelő kronológiai rendbe szednie a kigyűjtött információkat, mint ahogy azt jól példázza Thuróczy János krónikája, amelynek vezérfonalául a *Cosmographiát* választotta, l. *Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai*. (Tudománytörténeti tanulmányok 5.) Bp. 1967. 125.

²¹⁸ Forrásait l. Adrianus van Heck alapos lábjegyzeteiben.

²¹⁹ Enee Silvii De Europa i. m. I–II. 75–1210. (27–57.).

²²⁰ „Ultimis Europe finibus peragratis et quantum propositi nostri fuit septentrione decurso in patriam tandem reuersos, nouitates Italie cum iam referende occurrant, ab ea nimium urbe incipiendum esse arbitror, cuius creberrimas mutationes et Oriens simul et Occidens admiratur” — uo. XLVIII. 6193. (190.).

hogy egykor Etruriához tartozott, de azt is, hogy ő maga is onnan származott.²²¹

Aeneas Sylvius Piccolomini úttörő munkásságának a kortársak és a kései utókor tudósai egyaránt elismeréssel adóztak. „Itálián kívül hol akadhatott példa a XV. század közepe táján a földrajzi, a statisztikai és a történeti érdeklődésnek olyan társulására, mint Aeneas Sylviusban? Hol akadhatott olyan egyenletesen kialakult előadói tehetség? Nem csak tulajdonképpeni kozmográfiai főművében, hanem leveleiben és kommentárjaiban is egyforma remekléssel írja le Aeneas Sylvius a tájakat, a városokat, a szokásokat, a kézművességet és a jövedelmeiket, a politikai állapotokat és alkotmányokat. [...] Az emberek ezrei látták azt, amit ő és tudták legalább részleteiben azt, amit ő tudott, de semmi sem ösztökélte őket arra, hogy képet rajzoljanak róla és nem volt tudatuk arról, hogy a világnak szüksége van olyan képekre” — ragadta meg Aeneas Sylvius újszerűségének lényegét a reneszánsz Itália 19. századi szerelmese, Jacob Burckhardt.²²² Valóban, ami még nem sikerült Petrarcanak és Boccacciónak, Pierre d’Ailly és Guillaume Fillastre bíborosoknak, sikerült II. Pius pápának. Aeneas Sylvius munkái elkészítésénél könnyedén, természetesen és bátran hasznosította sokirányú tudását-tehetségét: kiemelkedő humanista műveltségét, utazásai során szerzett gazdag és széleskörű gyakorlati ismeretanyagát, kormányzati-politikai ismereteit, a táji szépségre különösen fogékony esztétikai érzéket és bravúros íráskészségét. Csak ezeknek a képességeknek és ismereteknek együttes megléte tette lehetővé, hogy túllépve az előző generációk nehézkes és múltba ragadt tudásán és felfogásán, a modern és antik geográfiát szintetizáló írásaival új korszakot nyisson a földrajztudomány művelésében.

A *Cosmographia* óriási hatást gyakorolt az európai geográfiai művelésre, gondolkodásra. Elterjedésében nagy szerepet játszott a kor jelentős találmánya, a könyvnyomtatás, de szövegét már kinyomtatása előtt, kéziratban is sokan olvasták.²²³ Olyan mű volt, amelyet nem csak olvastak, de forrásként is sokan hasznosítottak. Európa-szerte krónikások tucatjainak szolgált forrásbázisként: a kortárs magyar krónikás, Thuróczy János krónikájának vázát éppúgy e munka biztosította,²²⁴ mint Hartmann Schedel 1493-ban nyomtatott, népszerű *Világkrónikájának* alapját.²²⁵ A *Cosmographia* nem hiányzott Kolumbusz Kris-

²²¹ uo. LV. 7446. (223.).

²²² Burckhardt, J.: A reneszánsz Itáliában i. m. 173.

²²³ Feltehetően Magyarországon is sokkal jobban ismerték, mint ahogy az a jelenleg rendelkezésünkre álló adatokból következnek. Jelenleg egy olyan példányról van csupán tudomásunk, amely a 16. század elején magyar possessor, név szerint Gosztonyi János esztergomi érkanonok birtokában volt: a jelenleg Győrben őrzött kötet Pius *Historia Bohemica* című műve mellett az Ázsiáról írt rész 1477. évi velencei kiadását tartalmazza, l. Csapodi Cs. – Csapodiné Gárdonyi K.: Bibliotheca Hungarica i. m. I. 1578. Pius papa II: Historia Bohemica. Roma 1475. Nyomtatott, Uő: Historia rerum ubique gestarum... Pars I. Asia. Venezia 1477. Nyomtatott. Possessor: „Jó Gosthon Custos Strigoniensis perlegit Prage feliciter sub famulatu et clientela Reverendissimi Domini Georgii (Szatmári) Episcopi Waradiensis [...] 1502.” L. Hoffmann Edith: Régi magyar bibliofilek. Az előszót és az új jegyzeteket írta és a kötetet szerkesztette Wehli Tünde. Bp. 1992. 269.

²²⁴ Mályusz E.: A Thuróczy-krónika i. m. 110–130.; Kulcsár P.: Bonfini i. m. 11. skk.

²²⁵ Jelenleg legalább 800 latin és 400 német kiadását őrzik különböző gyűjteményekben, Magyarországon 20 közgyűjtemény rendelkezik példánnyal. Német nyelvű hasonmás kiadását l. Hartmann

tóf könyvtárából sem: az *Imago Mundi*, Mandeville és Marco Polo útleírása mellett Aeneas Sylvius Piccolomini geográfiája is hozzájárult ahhoz, hogy legnevesebb olvasójuk a Santa Maria fedélzetén elindult világtörténelmi jelentőségű útjára.²²⁶ A *Cosmographia* magában foglalta mindazt, amit a művelt európai a 15. század második felében az ismert világról tudott. Az ismeretlen világ megismerése csak ezután kezdődött.

THE WAYS OF GEOGRAPHIC KNOWLEDGE IN EUROPE

(From Ancient Times until the Great Discoveries)

by Enikő Csukovits

(Summary)

Some of the geographical works written in ancient times have influenced our common knowledge ever since. The Greek geographer, Strabo, wrote his *Geographika* in the first century BC. The first Latin geographical treatise, the *De chorographia* of Pomponius Melo, as well as the *Historia naturalis* of Pliny the elder, were composed in the 1st century, followed in the 2nd by the *Geographia* of Ptolemy, and in the 3rd by the *Collectanea rerum memorabilium* of Solinus, which commented upon and completed the work of Pliny. The dissolution of the Roman Empire transformed the possibilities and traditions of travelling, yet the knowledge transmitted by the Greek and Roman authors survived by several centuries the historical changes. Medieval authors, who wanted to describe a country or nation, continued to turn to the classics for models. Bede Venerabilis, for instance, who wrote his *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* in the early 8th century, used the same sources as did seven centuries later, in 1410 the Paris theologian, Pierre d'Ailly in his *Imago Mundi*.

With the triumph of Christianity, pilgrimage, that is, the visit to the shrine or a famous relic of a saint, became the most widespread form of travelling. The new form, moreover, led to the emergence of new genres of geographical literature, namely the different forms of itineraries. The first report of pilgrimage, written by a person from Bordeaux who visited Jerusalem in 333, dates from the 4th century. The author of the Bordeaux itinerary was followed by a good number of western pilgrims who described their journeys in some form. Most of the late medieval pilgrims headed for one of the great European centres of pilgrimage, before all Rome, Compostela or Aachen, or one of the nearby shrines; yet most of the written reports continued to deal with the more dangerous journeys overseas, normally to the Holy Land.

A new, much more widespread change in the forms of medieval travels, and in the conceptions and knowledge that medieval people framed about the world was caused by the crusades. The world beyond Europe, of which only some hundred, or at best some thousand pilgrims had had the occasion to gain direct experience, opened up suddenly; the tens of thousands of people who crowded to the Holy Land gained information hitherto unavailable, and these were frequently put to writing. Several historical works were composed about the events of the crusades. The growth is well indicated by the fact that the birth of French vernacular historiography was not so much linked to the history of France itself as to that of the French participants in the crusades.

Yet the desire to get acquainted with the world did not halt at eastern the frontiers of the crusader states: in the course of the 13th century Dominican and Franciscan missionaries, and in their wake merchants reached the hitherto unknown regions of Asia; place of pride belongs in this respect to the Dominican expeditions financed by duke Béla, later king Béla IV of Hungary. Friar Otto left together with his three companions in 1232 with the aim of finding the eastern Hungarians, and after their return they were followed by Julianus and his fellows. The most successful envoy of pope Innocent IV, Plano Carpini, departed in 1245, and was followed some years later by the Franciscan Rubruk Willelmus, a member of the entourage of king Louis IX of France. The last in the series of famous travellers to the East was of course the famous Venetian merchant, Marco Polo, whose memoirs were

---

Schedel: Weltchronik. Kolorierte Gesamtausgabe von 1493. Einleitung und Kommentar von Stephan Füssel. Köln 2004.

²²⁶ Delumeau, J.: A paradicsom i. m. 70., 72.; Broc, N.: La géographie de la renaissance i. m. 18.

read by many people: as many as some 150 manuscript copies have come down to us from the period preceding the invention of bookprinting. Even more popular was a presumably fictive story by Jehan de Mandeville, entitled *Journey around the Earth*. About 250 manuscript copies are known of this work prepared in the 14th century, and it was translated to several languages in that century. The author, apparently an Englishman, knew alongside India, Indonesia and China, also the Land of Priest John and even the Earthly Paradise.

Humanism, based on a passionate curiosity for classical Antiquity, showed an acute interest in the acquisition of trustworthy geographical information right from the outset. They turned with a renewed interest towards the geographical works of Antiquity, but were also aware that the knowledge of ancient geography is not sufficient as a tool for grasping and describing the world. Thus was born textual critique, a turn to the sources of the Middle Ages, and of individual experience; the humanists began to produce maps and new works of geographical orientation. The 15th century was already the period for summarising the geographical and historical knowledge accumulated thus far. One of the most famous treatises was Pierre d'Ailly's *Imago Mundi*, who in this work mainly based upon the classical authors maintained that India can also be reached from the west. Another widely used book was Aeneas Sylvius Piccolomini's *De Asia* and *De Europa*, containing the general description of the Earth, as well as the most memorable events of his own age, and a description of the individual countries and of the peoples living there. These works were more than simply pleasure to read: in cases they could become the source of great historical deeds. The *Imago Mundi* was one of the favourite books of Christopher Colomb, but his library also contained the works of Mandeville and Marco Polo as well as the geography of Aeneas Sylvius Piccolomini.

LEVELEZŐ ÜZLETEMBEREK

Firenzeiek a Zsigmond korban¹

A közelmúltban megjelent publikációk, amelyek a Firenzei Köztársaság és a Magyar Királyság közös történetével foglalkoznak kivétel nélkül a firenzeiek távolsági kereskedelemben betöltött szerepét tárgyalják. Teke Zsuzsa új nevekkel és hozzájuk köthető eseményekkel gazdagította eddigi ismereteinket a témáról, próbálva adatokat szolgáltatni ezen kapcsolatok minőségével és, nem utolsósorban, volumenével összefüggésben. Az általa elsőként ily módon bemutatott kérdéskör tárgyalása iránymutatóvá vált más történészek számára is.² Legújabbán Arany Krisztina kutatja a témát, aki néhány a Magyar Királysággal kapcsolatba került firenzei kereskedő üzleti stratégiáját vázolta fel.³ Tőlük függetlenül Martín Štefánik elsősorban a rézkereskedelemből kiindulva a mai Szlovákia területén található bányákat és a belőlük hasznot húzó firenzeiek történetét dolgozza fel.⁴ Annak ellenére, hogy az említett történészek számos új

---

¹A jelen tanulmány nem tekinthető egy lezárt kutatás végeredményének, sokkal inkább egy folyamatban lévő munka egy állomásának, s ily módon a szerző minden észrevételt, kritikát szívesen fogad. A kutatásban nyújtott támogatásért köszönet illeti a firenzei European University Institute, Department of History and Civilization-t. Ugyanakkor szeretném megköszönni mindhárom, a Firenze és a Magyar Királyság Zsigmond kori közös történetét kutató szakembernek, hogy alkalmam volt kutatási tapasztalatainkat megvitatni egymással. A kéziratához fűződő hasznos észrevételeikért hálával tartozom Domokos Györgynek, Oborni Teréznek, Szatlóczki Gábornak, Teke Zsuzsának és Zsoldos Attilának.

²A magyar kutatástörténetre vonatkozóan iránymutatóként szolgál *Arany Krisztina*: Firenzei-magyar kereskedelmi kapcsolatok a 15. században. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk. Kubinyi András, Laszlovszky József, Szabó Péter. Bp. 2008. 277–293.

³*Arany Krisztina*: Siker és kudarck. Két firenzei kereskedőcsalád, a Melanesi-k és Corsini-k Budán Luxemburgi Zsigmond uralkodása (1387–1437) alatt. Századok 141. (2007) 943–964., *Uő*: Firenzei kereskedők, bankárok és hivatalviselők Magyarországon, 1370–1450: propozográfiai adattár. Fons 14. (2007) 483–549., *Uő*: Success and Failure. Two Florentine Merchant Families in Buda during the Reign of King Sigismund (1387–1437). In: *Annual of Medieval Studies at Central European University*. Vol. 12. Eds. Katalin Szende, Judith A. Rasson. Bp. 2006. 943–966., *Uő*: Apák, fiúk, fivérek, üzleti partnerek. A XV. század első felében Magyarországon dolgozó firenzei családok együttműködésének formái. Fons 16. (2009) 157–190., *Uő*: Generations Abroad: Florentine Merchant Families in Hungary in the First Half of the Fifteenth Century. In: *Generations in Towns. Succession and Success in Pre-Industrial Urban Societies*. Eds. Finn-Einar Eliassen, Katalin Szende. Newcastle 2009. 129–152.

⁴*Martin Štefánik*: Die Anfänge der slowakischen Bergstädte. Das Beispiel Neusohl. Stadt und Bergbau. herausgegeben von Karl Heinrich Kaufhold und Wilfried Reininghaus. Wien 2004. 295–312., *Uő*: Kupfer aus dem ungarischen Königreich im Spiegel der venezianischen Senatsprotokolle im 14. Jahrhundert. In: *Der Tiroler Bergbau und die Depression der europäischen Montanwirtschaft im 14. und 15. Jahrhundert*. Akten der internationalen bergbaugeschichtlichen Tagung Steinhaus. Herausgegeben von Rudolf Tasser und Ekkehard Westermann. Innsbruck 2004. 210–226.

információra hívták fel a figyelmet ezen történeti probléma kapcsán, gyakran csupán egyetlen forráscsoportra vagy adatra támaszkodtak érvelésükben. Értethető módon a téma kutatásának gátját képezi az, hogy a nem Olaszországban élő szakembereknek kevés lehetősége nyílik a forrásfeltárássra, valamint nehézséget jelent az a tekintélyes iratmennyiség is, amely Firenze középkori történetével kapcsolatban rendelkezésre áll. Vannak olyan forráscsoportok, amelyek vizsgálata elengedhetetlen a kutatók számára, ilyen például az 1427. évi *Catasto*, az első részletes firenzei adóösszeírás.⁵ Annak ellenére, hogy a *Catasto* használata egy társaság üzletvitelének elemzésére bevett gyakorlat a gazdaságtörténészek körében, ezeket az adatokat mégis legtöbb esetben a társaságok után fennmaradt egyéb iratok, így számadáskönyvek és üzleti levelezések párhuzamos vizsgálatával igazolják.⁶ Erre azért van szükség, mert a *Catasto*, adóösszeírás lévén, a belőle nyert adatokat csak nagy körültekintéssel érdemes kezelni, különösen egy társaság, család vagy esetleg nemzetség vagyoni helyzetével összefüggésben. Nem csupán azért, mert egy ilyen elemzéshez egy család gazdasági egységét, vagy egy nemzetség leszármazását és az általuk alapított társaságok belső szerkezetét szükséges a lehető legnagyobb alaposítással feltárni, hanem azért is, mert — annak ellenére, hogy több korrekció is készült a *Catasto* hibáinak kiszűrésére — a korabeli politikusok is tisztában voltak annak kétes értékével. Így a priorok és tanácsadók 1432. évi gyűlésének egyik jegyzőkönyvében a következő olvasható abban a részben, ahol a *Catasto* hibáinak kijavításáról tárgyaltak: „*azt mondják, sokaknak vannak fiktív adósai, akik a valóságban nem is adósok*”.⁷ Ennek részletes tárgyalásából kiderül, hogy a bevallásokban nagyon sokszor érhető tetten ez a jelenség. Az ilyenfajta családokra azért is kerülhetett sor, mert a *Catasto* iratai legtöbbször említést sem tesznek a két kereskedő között fennállt kapcsolat természetére, azokat csak nevek és számok halmazára egyszerűsíti, mint ahogy azt korábban Arany Krisztina is megjegyezte.⁸ Ennek eredményeként az 1427. évi *Catasto*, majd annak 1430/1431. évi kiegészítése, valamint az 1433. évi *Catasto* között az alapvető különbséget elsősorban abban kereshetjük, hogy míg az első adóösszeírás alkalmával egyszerűsített listát közöltek az érintett kereskedők adósaikról és hitele-

⁵ A *Catastoról* részletesebben: I. *Teke Zsuzsa*: Az 1427. évi firenzei *catasto*. Adalékok a firenzei-magyar kereskedelmi kapcsolatok történetéhez. *Történelmi Szemle* 27. (1984) 42–49., *Uő*: A firenzeiek vagyoni helyzete a Zsigmond-kori Magyarországon az 1427. évi *Catasto* alapján. *Történelmi Szemle* 43. (2001) 55–60.

⁶ Lásd a Serristori-társaságról szóló fejezetet példaként: *Sergio Tognetti*: Un'industria di lusso al servizio del grande commercio. Il mercato dei drappin serici e della seta nella Firenze del Quattrocento Firenze 2002., valamint *Uő*: Da Figline a Firenze. Ascesa economica e politica della famiglia Srristori della metr del Trecento agli inizi del Cinquecento Firenze 2006.

⁷ A *Catasto* hibáinak korrekcióját javasolta 1432. márc. 21-én a Consulte alkalmával négy firenzei polgár, közöttük Simone di Pagolo Carnesecchi, aki a Magyar Királyság felé irányuló távolsági kereskedelembe is érdekelt volt, l. *Archivio di Stato di Firenze* (a továbbiakban: ASF) *Consulte e Pratiche* 50. fol. 131^v.

⁸ A *Catasto* bevallásaiban legtöbbször az adósok és hitelezők egyszerű, név szerinti felsorolásával találkozunk, a név mellett pedig az oda tartozó összeggel, ritkábban megemlítik a társaság tagjait is, mint például a fentebb említett Simone, Antonio és Giovanni di Paolo di Berto Carnesecchi bevallásában 1427-ben. Esetenként az eredeti bevallásokban több információ áll rendelkezésre, mint az iratok által készített bevallásokban, de ez néhány példától eltekintve nem érinti az adósok és hitelezők listáit, l. ASF *Catasto* 55. fol. 786^r–792^r., *Catasto* 79. fol. 83^r. Arany Krisztina ezzel kapcsolatos megállapításait lásd: *Arany K.*: Siker és kudarc i. m. 947.

zöikről, 1433-ban a nemzetközi kereskedelemben érdekelt társaságok tulajdonosainak nagyobb része csatolta a vállalkozás könyvelésének másolatát a bevallásához, mint azt megelőzően. Amely esetben ez nem történt meg, akkor is az adózók jelentős része legalább különválasztotta az általa működtetett társaság és a saját háztartásához kapcsolódó adósok és hitelezők listáját. Ennek eredményeként az 1433. évi firenzei adóösszeírás már elméletileg valamivel árnyaltabb képet nyújthat a Magyar Királyság területén megfordult firenzei kereskedők életéről és társaságaik vagyoni helyzetéről, ugyanakkor az érintett kérdésben rendelkezésre álló olyan bevallások száma elenyésző lehet, ahol üzleti könyvek másolatát is csatolták.⁹

Az ilyen típusú iratok értelmezéséhez jelenthetnek hasznos segítséget az üzleti- és magánlevelezések, amelyek vizsgálatával lehetőség nyílik árnyaltabb képet felvázolni arról, hogy a firenzeiek hogyan intézték üzleti ügyeiket és miként működtek az általuk alapított társaságok, betekintést nyerhetünk kereskedelmi csatornáikba, miként folytattak egymással levelezést és egyáltalán, miért volt hasznos gazdasági és társadalmi szempontból a rendszeres információáramlás a kereskedők között.¹⁰ Ezen hiányt betöltendő a jelen munka kísérletet tesz arra, hogy részletekbe menően bemutassa és néhány szempontból elemezze a Magyar Királyság történetével kapcsolatban előkerült levelezéseket, amelyek ezidáig nem képeztek egyetlen munka gerincét sem. Talán erősen sérült állapotuknak is köszönhető, hogy az iratok több esetben hibás néven kerültek besorolásra a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjteménybe, s a levelek egyike sem jelent meg a Zsigmond kori Oklevéltár vonatkozó kötetekben.

Bevezetés

A Magyar Királyságban élő firenzei diaszpóra minden bizonnyal egy nagyon kiterjedt üzleti- és magánlevelezésnek adott háttérrel, amelyből azonban csak töredékek maradtak ránk: egyrészt a firenzei apátság, másrészt a Medici család Nagyhercegség előtti iratai között. Mindkét forráscsoport már régóta ismert és elérhető a hazai kutatás számára.¹¹ A firenzei apátság iratait legelőször

⁹ Az eddigi általam szisztematikusan átnézett iratok csupán egyetlen városnegyedet érintenek a négyből, de itt egyetlen olyan magyar érdekeltségű társasággal sem találkozhatunk, amelynek tagjai az üzleti könyvek másolatát is csatolták volna bevallásukhoz (ASF Catasto 468–485.). Például a már említett Simone di Pagolo Carnesecchi csupán egyetlen hitelezőjét említette meg a budai társaságának, annak ellenére, hogy a Scolarikkal kapcsolatos iratokban egyértelmű utalásokat találunk arra, hogy apjuk társaságát a fiai továbbvitték (ASF Catasto 477. 570^r–573^r. és ASF Corporazioni. Religiose Soppressi [a továbbiakban: Corp. Rel. Sopp.] 78. 326. 247^r).

¹⁰ Középkori itáliai levelezések mint sokrétű információs források történeti elemzésére l. többek között: *Mario Infelise: From merchants' letters to handwritten political avvisi: notes on the origins of public information in Cultural Exchange in early modern Europe*. Vol. III. Correspondence and Cultural Exchange in Europe 1400–1700. Ed. Francisco Bethlencourt, Florike Egmond. Cambridge 2007. 33–52., *Uő: La circolazione dell'informazione commerciali*. In: *Il Rinascimento italiano e l'Europa*. Vol. 4. Commercio e cultura mercantile. A cura di Francesco Franceschi, Richard A. Goldthwaite, Reinhold C. Mueller. Treviso 2007. 499–522., *Francesca Trivellato: Merchants' letters across geographical and social boundaries*. In: *Exchange in early modern Europe*. Volume III. Correspondence and Cultural Exchange in Europe 1400–1700. Ed. Francisco Bethlencourt, Florike Egmond. Cambridge 2007. 80–103.

¹¹ A firenzei apátság idevonatkozó részéből a 326. alfond szinte mindegyik levele elérhető itthon mikrofilmen a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjteményében (a továbbiak-

Balogh Jolán mutatta be, nem túl részletesen, 1926-ban megjelent tanulmányában, szinte egyáltalán nem hivatkozva magukra a levelezésekre.¹² Az általa leírt iratok mindegyike az apátság 326. számú alfondjában található, amelyek között két nagyobb levelezést lehet elkülöníteni: egyrészt Filippo di Rinieri Scolariét, aki Ozorai Pipó (*Filippo di Stefano Scolari*) negyedízigleni unokaöccse volt — az ő levelezéséből harmincegy darab maradt fenn —, valamint Andrea di Filippo Scolari váradi püspök levelezése, amely kilenc levélből áll. Ezekon túlmenően számos szórványemlék is fennmaradt, így másolatban megőrződött több levél, amelyek Gianozzo di Giovanni Cavalcanti és a három Scolari testvér, Filippo, Lorenzo és Giambonino (Giovanni) di Rinieri Scolari ügyeit tárgyalják, továbbá ránk maradt egy, az előbbiektől tárgyában különböző, Scolaio di Giovanni Tosinghinek küldött levél Branca (di Rinieri ?) Scolari tollából, aki minden bizonnyal az említett három testvér idősebb fivére volt. Mivel a fentebb említett, a Scolarik, Gianozzo Cavalcanti és Filippo Frescobaldi közötti üzleti vitához számos más forrás is kapcsolható a Firenzei Állami Levéltár egyéb irategyüttesei közül, ezért ennek tárgyalására itt nem vállalkozom, mint ahogy a fond más magyar vonatkozású dokumentumainak mélyebb vizsgálatától is eltekintek, ezek ugyanis mind önálló tanulmányt igényelnek, hiszen nagyrészt jól körülhatárolható témákat tárgyalnak.¹³

A másik fond, amelyre a tanulmány keretei között kitérek, az a nagyhercegség korszaka előtti Medici levéltár és Matteo Scolari abban található négy levele, amelyekről korábban Teke Zsuzsa tett említést, tartalmukat azonban részletesen nem ismertette.¹⁴ Ugyanakkor nem tett említést Lorenzo di Rinieri Scolari egyetlen ezidáig ismert leveléről, mely ugyanitt található, és az előbbtől eltérő tárgyban és időszakban született.¹⁵ A három kivételtől eltekintve — amelyeket jobbra magánjellegűnek könyvelhetünk el — az iratok nagyrészt kereskedelmi levelezések, amelyeket üzletemberek írtak egymásnak, ugyanakkor nem mentesek számos olyan utalástól sem, amelyek magánéletüket érintik.

Levelező üzletemberek

Habár nem szándékom, hogy ezen tanulmány keretei között teljes egészében tárgyaljam a Scolarik vagy a hozzájuk kapcsolódó társaságok történetét,

ban: DF). Míg a Medici-iratok a Firenzei Állami Levéltár (ASF) honlapján digitalizált formában állnak a kutatók rendelkezésére.

¹² Itt egy-két levélre utalást is tesz részletesebben, de ezek tartalmi elemeiről csak csekély információkat közöl, l. *Balogh Jolán*: Andrea Scolari váradi püspök mecénási tevékenysége. *Archeológiai Értesítő* 40. (1923–1926) 173–188.

¹³ Gianozzo Cavalcanti Cosimo és Lorenzo de Medicinek címzett levele: ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 233. (DF 289 041.). Levélmásolatok, amelyek Gianozzo Cavalcanti ügyét tárgyalják: ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 370^r–371^r. Továbbá számos más dokumentum ezzel kapcsolatban, amelyek nem levél formájában maradtak ránk, néhány ezek közül: ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 242., fol. 247. A Gianozzo Cavalcanti esetét tárgyalók közül nem ismertek a hazai kutatás számára: ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 314. fol. 18^r–19^v, 78. 321. fol. 98^r–99^r, 78. 326. fol. 370^r–371^v.

¹⁴ Matteo Scolari levelezéséből csak egyetlen levélre hivatkozott a kutató, l. *Teke Zsuzsa*: Firenzei kereskedőtársaságok, kereskedők Magyarországon Zsigmond uralmának megszilárdulása után 1404–1437. *Századok* 129. (1995) 201. ASF Mediceo avanti il Principato (a továbbiakban: MAP) Matteo Scolari levelezése: ASF MAP filza 1. fol. 42., filza 1. fol. 44., filza 1. fol. 50., filza 68. fol. 410.

¹⁵ ASF MAP filza 16. fol. 35.

mégis, mivel levelezésükről van szó, megkerülhetetlen pár mondatban összefoglalni: kik is voltak, és milyen jelentőséget hordozhat levelezésük a magyar és a nemzetközi kutatás szemszögéből.

Annak ellenére, hogy a Scolari által működtetett kereskedői hálózat működésének feltárása és pontos besorolása még az eljövendő kutatás feladata, az eddig megismert tevékenységükből arra lehet következtetni, hogy üzleti tevékenységük a kereskedelemre korlátozódott — már ami az aktív szerepvállalást illeti —, ugyanakkor szoros együttműködés feltételezhető több firenzei bankkal és kézműveseket foglalkoztató műhellyel is.

A társaságok üzleti tevékenységének meghatározásához alapvető legalább egy üzleti könyv megléte, s mivel ilyen előkerüléséről a Scolari esetében nem tudunk, a családhoz köthető társaságok felépítésének és működésének kérdését a továbbiakban is nyitottként kell kezelnünk. Az üzleti könyvek hiányában így csak általánosságban lehet egyáltalán beszélni az üzleti stratégia fogalmáról vagy a társaságok esetében felmerülő alapvető financiai kérdésekről, amelyek tárgyalásától éppen ezért eltekintek.

Ugyanakkor, ahogy arról egy korabeli forrás tudósít bennünket, a Scolari is vezettek üzleti könyveket. Filippo di Rinieri Scolari, Ozorai Pipó egyik unokaöccse volt az, aki az 1430-as években könyvelést készített rendszeresen a bevételekről és kiadásokról.¹⁶ Az 1420-as évekre vonatkozóan arról is rendelkezésre állnak közvetett források, hogy Matteo di Stefano Scolari is vezetett üzleti könyvet, amelybe az ingatlanjaiból származó jövedelmeit jegyezte be.¹⁷

Természetesen a céhkönyvek híradásai egy társaság alapításáról, valamint a kereskedelmi bíróság elé került peres iratok segíthetnek alapvető kérdések tisztázásában. Ezek közül az öt nagy, kereskedőket tömörítő céh irataiban azonban nem találkozunk a Scolari család képviselőivel az érintett időszakban és csak néhány bejegyzés utal közvetetten a Scolari kereskedelmi tevékenységére. Erre azonban magyarázatul szolgálhat az is, hogy a céhes iratok nagy része, beleértve a matrikulumokat, elveszett. Néhány indirekt forrás ugyanakkor arra enged következtetni, hogy a Scolari az egyik legfontosabb távolsági kereskedőket tömörítő céh, a *Calimala* kereskedőihez tartoztak, így többek között az a tény is, hogy a céh konzuljai felügyelték a Scolari-oratórium építését, amelyet Ozorai Pipó, Matteo és Andrea örökségéből kiviteleztek.¹⁸

Az előkerült dokumentumokból az világosan megállapítható, hogy a szoros gazdasági együttműködés a tágabb értelemben vett családon belül magába foglalta Ozorai Pipót, testvérét, Matteo Scolari, unokatestvérüket, Andrea Scolari váradi püspököt és testvéreit, valamint unokaöccseiket: Filippo, Lorenzo és Giambonino di Rinieri Scolari.¹⁹

Felmerülhet a gyanú, hogy a Scolari, s így különösen az unokaöccsök, nagybátyjaik 1426. évi halálát követően valamely nagyobb firenzei társaság

¹⁶ ASF Guadagni 14.13. fol. 1^r.

¹⁷ ASF Catasto 59. fol. 873^v.

¹⁸ ASF Catasto 59. fol. 876^r.

¹⁹ Ozorai Pipó családi kapcsolatairól részletesebben l. *Prajda Katalin*: Ozorai Pipó: cittadino fiorentino – baro regni Hungariae. Egy ismert életút kihagyott részletei. In: X. Rodosz – konferenciakötet (megjelenés alatt)

ügynökei lettek volna. A számtalan Mediciekkal kapcsolatos ki- és befizetés kapcsán, amely a levelezéseikben és más hozzájuk kapcsolódó iratban megjelenik, azt is feltételezhetnénk, hogy a Scolari a Cosimo de' Medici firenzei társasága velencei fiiliájának alkalmazottai lettek volna. Kétségtelen, hogy valamilyen együttműködési forma fennállhatott a Scolari testvérek és Medici társaság velencei leányvállalata között. Erre utalhat többek között a Filippo Scolari 1430. évi bevallásában szereplő egyik adósa az 1430-as években a Mediciek egyik leányvállalatának vezetőjeként is ismert Bernardo di Giovanni Portinari.²⁰ Ugyanakkor egy másik esetben, az Ozorai Pipó után fennmaradt tartozás kiegyenlítésekor szintén a Mediciek velencei társasága biztosította a háttérrel a kézhez kapott arany biztonságos szállításához.²¹ Részben ellent mondanak ennek a feltételezésnek, hogy a Medici társaság 1436-ból fennmaradt üzleti könyveiben a három fivér neve egyszeri számlákon szerepel, s folyószámláról sem tudósítanak a források. Ezen túlmenően a számlákon a legtöbb esetben szerepel a Medici bank egyik alkalmazotta is mint a társaság képviselője a tranzakcióban.²² Ennek eredményeként a Scolari testvérek nagy valószínűség szerint nem álltak a velencei leányvállalat alkalmazásában, hanem úgy tűnik, hogy voltak alkalmak, amikor a Scolari a könnyebb pénzmozgás érdekében vették igénybe a Medici társaság velencei bankjának szolgáltatásait, máskor pedig árut szállítottak nekik. Sokkal inkább feltételezhető tehát ebben az időszakban a szorosabb gazdasági együttműködés a Mediciekkal, mintsem a tényleges függő viszony. A jó személyes kapcsolatot és együttműködést támaszthatja alá az is, hogy 1426-ot követően a három fivér — ellentétben nagybátyjaik korábbi Albizzi-párti politikájával — már Cosimo de' Medicit támogatta, s a két idősebb testvér, Filippo és Lorenzo, valamint unokahúguk, Francesca di Matteo Scolari is a Medici-frakcióhoz tartozó családokba házasodtak be. Arra a kérdésre, hogy a három Scolari testvér önálló társaságot vezetett-e — együttműködve a Medici-társaság velencei üzletével —, vagy pedig a Mediciek alkalmazásában álltak — és emellett privát üzleteket is bonyolítottak az 1420–1430-as években —, nem lehet egyértelműen válaszolni. Ennek későbbi tisztázásában talán velencei levéltári iratok lehetnének segítségünkre.

A következő oldalakon bemutatásra kerülő levelezések hat üzletember életének egy-egy apró szeletét tárják elénk, hat olyan emberét, akik egy őstől származtatták magukat, azonos családnevet használtak és a hatból öt ember esetében bizonyíthatóan a Magyar Királyságba vezetett életútjuk szülőföldjükéről, Firenzéből. Az okok minden alkalommal bizonyosan gazdasági természetűek lehettek; jól jövedelmező perspektívát láthattak külföldi jelenlétükben. Arra a kérdésre, hogy miért éppen a Magyar Királyságot szemelték ki célpontként, nem könnyű válaszolni, de vannak felmerülő alternatívák. Egyik ilyen — nem minden alapot nélkülöző — állítás szerint a Scolari nemzetségnek már korábban voltak kiépített kapcsolatai a magyar királyi udvarban és a nemesség köré-

²⁰ ASF Catasto 296. fol. 160^r., vö. *Raymond de Roover: The Rise and Decline of the Medici Bank, 1397–1494.* Cambridge 1963. 13.

²¹ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 321. fol. 98^r–99^r.

²² ASF MAP filza 134. doc. 1. 10^r.

ben. A legkorábbi erre vonatkozó adatot az 1370–1380-as évekből ismerjük, amikor Bernardo és Rinieri Scolari a velencei háborúban együtt harcoltak Lackfi István erdélyi vajda seregével.²³ A rokonság körülbelül negyedéziglen vezethető vissza a két Scolari testvér, Pipó és Matteo és az említett zsoldosok között, akik közül Rinieri talán Pipó és Matteo unokaöccseinek, Filippónak, Lorenzónak és Giamboninónak apjával azonos. Andrea Scolari váradi püspök anyjának címzett egyik levelében meg is említ egy néhai rokont Bernardo Scolari néven, aki talán az előbbi Rinieri testvére volt.²⁴ Bernardo és Rinieri közös hadi tettei Laczkfi Istvánnal körülbelül arra az időszakra tehetőek, amikor Ozorai Pipó először tette lábát magyar földre, talán akkor már Luca di Giovanni del Pecchia firenzei kereskedő segédjeként. Először 1394-ből van arra adatunk, hogy a két Scolari testvér, Pipó és Matteo, apjuk halálát követően is, a Magyar Királyságban tartózkodott.²⁵ Nem tudhatjuk, hogy a távoli nagybácsik kapcsolata az udvari arisztokráciával mennyiben befolyásolhatta a Scolari fivérek magyarországi karrierjét. Ugyanakkor tény, hogy Pipó Luca di Giovanni del Pecchia műhelyéből az esztergomi érsek, Kanizsai János szolgálatába került. Ezt követően kapunk hírt arról is Pipó egyik közel egykorú életrajzából, hogy a firenzei — a korábban Laczkfi István és örökösei birtokaihoz tartozó — Simontornyára került várnagynak, amelyet 1397-ben Kanizsai János kapott meg a királytól. Mivel azonban levéltári forrás nem áll a rendelkezésre, ezért nem tudhatjuk, hogy Ozorai ténylegesen mikor került erre a posztra. Pipó végül 1424-ben cserélte el egyik várát Simontornyára, mivel más nyomós érv nem indokolja, feltételezhetően személyes érdekből, talán nem lehetetlen azt sem feltételezni, hogy Simontornya és a Scolari család kapcsolata a Kanizsaiakat megelőző időszakra vezethető vissza.²⁶ A zsoldosvezérek és Pipó családja között fennállt rokoni kapcsolatnak ugyanakkor más hozadékai is lehettek. Bernardo és Rinieri Scolari zsoldosvezérként szolgáltak a velenceiek ellen folytatott háborúban Padova ura, Francesco Carrara és a veronai della Scala család oldalán, akiknek fiai, Marsilio Carrara és Brunoro della Scala az 1410-es évek Velence ellen vívott háborújában együtt harcoltak Ozorai Pipóval Zsigmond oldalán, majd a háború után, befolyási területüket elveszítve, követték őt a Magyar Királyságba. Könnyen elképzelhető, hogy a már az 1300-as évek második felében meglévő Carrara–Della Scala–Scolari-kapcsolatok vezérelték a feleket az újbóli szövetségre. Ezek

²³ A két Scolari zsoldosvezér apját nem említik a krónikák, csupán aforrások kiadói feltételezték, hogy Ciupo fiai lettek volna, l. *Galeazzo e Bartolomeo Gattari: La guerra da Trevixio nel 1383. Gesta magnifica domue Carrariensis.* In: *Rerum Italicarum scriptores. Raccolta degli storici iraliani dal cinquecento al millecinequecento ordinata da Ludovico Antonio Muratori nuova edizione riveduta apliata e corretta iniziata da Giosue Carducci. Vittorio Fiorini continuata a cura di Dell'istituto stroico Italiano per il medio evo tomo XVII parte 1. Vol. III. Bologna 1975.*

²⁴ A váradi püspök „nos consors de Scolariibus”-ként említette meg a rokont, akivel tehát apai ágon tartotta a rokonságot (ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. 324.). Lapo di Giovanni de Sirigatti példája esetén a „nos consorts” kifejezés alatt Christiane Klapisch-Zuber az unokatestvéreket említette, akik azonos családnévet viseltek Lapóval, l. *Christiane Klapisch-Zuber: La maison et le nom.* Paris 1990. 65–66.

²⁵ ASF Estimo 209. fol. 124^v.

²⁶ *Engel Pál: Ozorai Pipó.* In: *Ozorai Pipó emlékezete.* (Múzeumi füzetek). Szerk. Vadas Ferenc. Szekszárd 1987. 55.

fényében pedig feltételezhetően újra kell értékelni az Engel Pál által felvázolt képet Pipó pályakezdésére vonatkozóan.²⁷ Egyrészt azért, mert, mint az elbeszélő forrásokból kiderül, a nemzetség más tagjai már Pipó gyermekkorában kapcsolatba kerültek a magyar udvari arisztokráciával, másrészt azért, mert fivére, Matteo is már a korai időktől együtt tartott fivérével, s talán apjuk, Stefano is hosszabb időt töltött magyar földön.²⁸

Osorai Pipóval ugyanakkor minden kétséget kizárólag új fejezet nyílt a nemzetség történetében, hiszen olyan magas pozícióra tett szert Zsigmond budai udvarában, amely képessé tette őt arra, hogy rokonait is magas funkciókba emelje és ezáltal még inkább kiterjessze saját és firenzei rokonai, barátai és üzletfelei befolyását politikai és gazdasági téren egyaránt. Pipó karrierjének kezdeti állomásai jól tükrözik azt a képet, amelyet korábban a firenzeiek betöltöttek a Magyar Királyságban. Először minden bizonnyal csak tanulóévei lezárásaként érkezett Budára, hogy gyakorlatot szerezzen egy távolsági kereskedelemben érdekelt társaság tevékenységében. Ezt számos esetben megfigyelhetjük a Zsigmond-kort megelőzően is mint a Firenze és a Magyar Királyság közötti rövid távú népességmozgás egyik legmeghatározóbb mozgatórugóját. Mint ahogy az általunk eddig ismert példák is mutatják, a Magyar Királyságban ezt megelőzően hosszú távon megtelepedett firenzeiek adminisztratív feladatokat láttak el, amelyek mentesek voltak minden különösebb politikai befolyástól.²⁹ Így Pipó, amikor simontornyai várnagy lett, majd pedig a körmöci kamara ispánja, már lényegében túllépte a firenzeiek által addig befutott karriert. Méréföldkönek talán mégis az 1403-as évet nevezhetjük, amikor Pipó ténylegesen is Zsigmond egyik bizalmasává vált. Ez pedig alapvető kihatással volt minden firenzei életére, akik 1426. évi haláláig bezáróan a Magyar Királyságban megfordultak.

Pipónak és Matteónak azonban nem voltak férfi utódai, akik túléltek volna őket. A tágabb rokonságból csak Andrea di Filippo Scolari váradi püspök fivére, Rinieri hagyott hátra férfi utódokat, mégpedig öt testvért: a legidősebb Branca volt — aki valószínűleg még 1426 előtt elhalálozott —, továbbá Filippo, Giovanni és Lorenzo, valamint az örökségből korai halála miatt kihagyott Donato. Filippo, Giovanni és Lorenzo tekinthetők tehát politikai és gazdasági téren Pipó, Matteo és Andrea tényleges örökösének, ők hárman vitték tovább a család nevét, jöllehet a családi vagyon felaprózódott Matteo leányai, valamint a feleségek és más távolabbi rokonok révén.

Ily módon az alábbiakban elemzett levelek tanúbizonyságot tesznek a család történetének két fontos periódusáról: az 1410-es évekről és az 1420-as évek

²⁷ Uo. 53–88.

²⁸ Luigi Passerini tudni vélte, hogy az említett Stefano Budán halálozott el, amikor fiait látogatta meg. *l. Pompeo Litta - Luigi Passerini: Famiglie Celebri di Italia. I Buondelmonti. 3. tábla. Milano 1819–1883. Department of Special Collection, Newberry Library, Chicago; Ennek kéziratát l. Biblioteca Nazionale Centrale, Firenze, Fondo Passerini No.156. tav. 14–15.*

²⁹ A hosszú távú megtelepedés fogalmán azt értem, amikor legalább két különböző évből rendelkezünk arra adattal, hogy az illető személy a Magyar Királyságban tartózkodik, vagy pedig ott valamilyen tisztséget visel. Ezt a hosszútávú megtelepedést néhány esetben nem zárja ki az sem, hogy ezzel párhuzamosan esetleg Firenzében is viselt közhivatalokat.

elejéről, amikor a Scolari a legnagyobb hatalmat és gazdagságot élvezték, valamint a három Scolari — Pipó, Matteo és Andrea — 1426-ban bekövetkező halált közvetlenül követő időszakról, amelyet sokkal inkább a a politikai és gazdasági útkeresés idejének nevezhetünk.

Levéliírási szokások

Egy firenzei kereskedő sem engedhette meg magának a korszakban, hogy ne tudjon folyamatosan írni és olvasni, ezeket a készségeket minden kereskedőtanoncnak korán el kellett sajátítania.³⁰ A már említett 1427. évi *Catasto* elemzése kapcsán Robert Black kimutatta, hogy a teljes írásbeliség — tehát az írni és olvasni tudás teljes ismerete — igen magas arányban volt jellemző azon firenzei családok között, akik önálló bevallást nyújtottak be.³¹ Így nem csodálkozhatunk azon sem, hogy a levelek, amelyek Matteo di Stefano, Filippo és Giovanni di Rinieri Scolariótól fennmaradtak, minden bizonnyal sajátkezű írsaikként tarthatók számon, s minden esetben nagyon gyakorlott levéliírói készségekről tesznek tanúbizonyságot.

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a módosabb kereskedők, akik kezében számos levél fordult meg naponta, foglalkoztattak olyan levelezőket, akik csak az üzleti levelezéseket bonyolították le.³² Ezen esetekben különbséget kell tenni a levél írója és szerzője között, tehát a levél tartalmi megfogalmazója és az írnok között. Ennek két alapesetét érdemes figyelembe venni: egyik esetben a szerző felvázolja mondanivalója lényegét az írnoknak, aki aztán azt tartalmilag és formailag megszerkeszti, míg a második esetben az írnok betűhíven követi azt a diktált szöveget, amelyet megbízója tollba mond neki. Domenico di Tommaso Borghini, a Scolari egyik üzleti partnere leveleit figyelmesen megvizsgálva kitűnik, hogy azokat két jól elkülöníthető kéz írta, nemcsak azok írásképe tanúskodik erről, hanem a mondatok szerkezete és a levelekben alkalmazott rövidítések is. Erre ő maga utalt több Giovanni Scolariinak címzett levélben, mondván: „*írtam neked az arra haladó szolgál, Agnolo di Zanobi (Gaddi) keze által*”, így téve egyértelművé, hogy nem ő maga vetette gondolatait papírra.³³ De olyan eset is ismert, amikor az említett Giovanni küldött levelet Filippónak, Domenico vagy éppen egy másik firenzei kereskedőtársuk, Uberto Zati keze által írva.³⁴

³⁰ A korabeli kereskedők írásbeli műveltségével kapcsolatban l. Paul F. Grendler: *Schooling in Renaissance Italy: literacy and learning, 1300–1600*. Baltimore 1999.

³¹ Kivéve természetesen a nőket, akik között az írni tudás a férfiakhoz képest jóval kevésbé volt jellemző. Az írásbeliség elterjedtségére vonatkozó megállapítások elsősorban a felnőtt korú férfi lakosságra vonatkoznak a tanulmányban, l. Robert Black: *Literacy in Florence, 1427*. In: *Florence and Beyond. Culture, Society and Politics in Renaissance Italy. Essays in Honour of John M. Najemy*. Ed. David S. Peterson, Daniel E. Bornstein. Toronto 2008. 195–210., továbbá *Uő: Education and Society in Florentine Tuscany: Teachers, Pupils and Schools c. 1250–1500*. Leiden 2007.

³² Ilyen esetet említ Richard A. Goldthwaite egy selyemre szakosodott vállalkozóval kapcsolatban, aki számadáskönyveit és más levelezéseit is nagyon gyakran egy alkalmazottjával végeztette, l. *Richard A. Goldthwaite: An Entrepreneurial Silk Weaver in Renaissance Florence*. In: *I Tatti Studies. Essay in the Renaissance*. Vol. 10. Ed. Joseph Connors. Florence 2005. 78.

³³ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 340.

³⁴ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 355.

A két magánjellegű levél esetében az Andrea Scolari által anyjának címzett levél érdekes módon latin nyelvű, ami szokatlan, hiszen mindketten firenzeiek voltak. Ugyanakkor a levélben alkalmazott, írnokokra jellemző íráskép felveti azt a kérdést, hogy a püspök, habár anyjának írt, minden bizonnyal ezt nem saját keze által tette, hanem *notariust* hívott segítségül. S így az egyetlen magyarázat a levél latin nyelvezetére az lehet, hogy a nagyszámú udvarában megforduló firenzei ellenére, az éppen általa foglalkoztatott írnok nem tudott vulgáris nyelven írni.

A három unokaöccs testvérének, Francesca di Rinieri Scolarinak az esetében érdemes megvizsgálni azt a kérdést, hogy vajon saját keze által született-e a levél, hiszen a módosabb firenzei kereskedőcsaládok körében nem nevezhető szokatlan jelenségnek a korban a nők írástudása. Az ismert példák közül említendő a pratói kereskedő, Francesco Datini felesége, Margherita, de ide sorolható az Andrea Scolari váradi udvarából ismert messer Gherardo di Gherardo Buondelmonte — ismertebb nevén Ciullo — és Simona di Simone de'Bardi lánya, Mea is, aki apácaként tanult meg írni.³⁵ Ugyanígy felmerül a kérdés, hogy vajon a váradi püspök anyja, Checha tudott-e írni, hiszen özvegyként nagyon gyakran kerülhetett olyan helyzetbe, hogy fia pénzügyeiben aktív szerepet kellett vállalnia, mint ahogy ezt több levél is tanúsítja.³⁶ Nem utolsó sorban pedig Ozorai Borbála kapcsán is feltehetjük ugyanezt a kérdést, hiszen Giovanni és Filippo Scolari levelezéséből az derül ki, hogy állandó levélkapcsolatot tartottak fenn vele is. A Paolo di ser Lando Fortini által küldött levélben figyelemreméltó, hogy harmadik személyben beszél Borbáláról, de a levél csak a nemesasszonyt érintő kérdéstről beszél. Ez pedig csak azt jelentheti, hogy Filippo Scolari — akinek a levél szólt — valójában közvetítőként járt el az ügyben.³⁷

A levelek formai jellemzőit illetően számos ismérvet lehet szemügyre venni. A levelek kivétel nélkül zárt levelek, amelyeket pecséttel látott el feladójuk, tehát tartalmuk a hordozó felület belső felén található. Kívülről a címzés látható, valamint sok esetben a kézhezvétel dátuma; ez utóbbi hasznos volt az iratok rendszerezése szempontjából. A címzésben szereplő megszólítás természetesen vallott a címzett rangjáról és társadalmi pozíciójáról. Így az említett Filippónak intézett leveleken öccse, Giovanni „*nemes úr*”-nak címezte fivérét, általában latin formában adva meg a nevét — *Filippus de Scholaribus* —, míg Andrea Scolarit gyakran „*kegyelmes*” vagy „*legkegyelmesebb uram*”-nak címezték.³⁸

A levelek belső oldalán kevés kivételtől eltekintve mindig ott találjuk a kelteztést fejlécben, a korabeli firenzei kereskedők esetében használatos formulával: *Isten nevében* kezdettel, majd utána a nap, hónap és év pontos megjelölé-

³⁵ Black, R.: Literacy i. m. 208. — Margherita Datini személyére l. Ann Crabb: „If I could write”: Margherita Datini and Letter Writing, 1385–1410. Renaissance Quarterly 60. (2007) 1170–1206.

³⁶ Példaként említhető Alessandra Macinghi Strozzi esete a század közepéről, aki a városból száműzött fiainak küldött rendszeresen saját kézírásával készített leveleket, l. Alessandra Macinghi Strozzi: Lettere du una gentildonna fiorentina del secol XV ai figliuoli esuli. Ed. Cesare Guasti. Firenze 1877.

³⁷ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 342.

³⁸ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 339., fol. 335.

sével. Ettől eltérően összesen négy levél írója járt el, volt közöttük olyan eset, amikor a dátumot csak részlegesen tüntették fel és volt olyan, hogy azt a lap aljára helyezték el, míg két esetben teljesen hiányzik a dátum: az egyikén minden bizonnyal azért, mert, magánlevél lévén, szerzője — aki nő volt, tehát nem kereskedő — nem tartotta fontosnak annak pontos megjelölését, hasonlóan egy másik, szintén magánjellegű levélhez.³⁹

A levelek bekezdésekre tagolásának megléte vagy hiánya jelezheti azt, hogy az illető mennyire volt gyakorlott a levélírásban. A Domenico Borghini által küldött levelek esetében, mint említettük, két kezlet lehet elkülöníteni: az egyik valószínűleg maga Domenico lehetett, míg a másik egy írnok, vagy társaságának más tagja. Az azonban mindkettőben megegyezik, hogy ezeket a pár soros leveleket írójuk nem tagolta bekezdésekre. Giovanni Falcucci esetében — aki minden bizonnyal maga írta leveleit — ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg, legyen szó rövid vagy hosszabb levélről. Giovanni Scolari leveleivel ezzel szemben más a helyzet: ő ügyelt arra, hogy hosszú mondanivalóját minden alkalommal átláthatóvá tegye, s ennek érdekében a központozást és a bekezdésekre tagolást is alkalmazta.

Az írásképnél maradvá, egy gyakorlott, írásbeliségben kellően jártas embernél nemcsak a tagolás, hanem az írás külalakja, betűformái, valamint a tinta és írószerszám biztos kezelése is fontos ismérvek lehetnek. Az megállapítható általánosságban a levelekről, hogy mindegyiket gyakorlott kéz írta, így minimális a szövegekben a tintafolt vagy a korrekció, és csak a Giovanni Scolari írta levelekre jellemző, hogy sortartásukra drasztikus egyenletlenség a jellemző. A firenzei üzletemberektől megszokott módon, betűhasználatuk a firenzei üzleti életben használt kurzív írásmódnak, az úgynevezett *mercantescan*ak felel meg, s ily módon vulgáris nyelven, firenzei nyelvjárásban íródtak.⁴⁰

Beletekintve a levelek tartalmába némelyben találhatunk megszólítást az első mondatban elhelyezve, míg másokban nem. Domenico Borghini és Giovanni Scolari például soha sem bajlódtak ezzel, hanem egyből mondandójukra tértek. Nem így Uberto Zati Filippo Scolarinak címzett egyik levelében, ahol „*kedves és szeretett fivérem*”-nek nevezte kereskedőtársát.⁴¹ Ugyanakkor Andrea Scolarit mint egyházi méltóságot minden esetben formális megszólítással illették a kereskedők: vagy „*kegyelmes uram*”-nak, vagy pedig „*Krisztusban legkegyelmesebb uram*”-nak titulálva.⁴²

A levelek filológiai oldalára, így a nyelvhasználat, az egyes levelezők által használt rövidítések, valamint helyesírás kérdésére itt nem térnek ki részletesen. Röviden azonban érdemes annyit megjegyezni, hogy legtöbbjük az általánosan a *mercantescaban* használt rövidítési formákon kívül nem használ máso-

³⁹ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 342.

⁴⁰ A mercantescáról bővebben l. Irene Ceccherini: La genesi della scrittura mercantesca. In: Régionalisme et Internationalisme. Problèmes de Paléographie et de Codicologie du Moyen âge. Actes du XVe colloque du comité international de paléographie latine (Vienne, 13–17 September 2005). Éd. Otto Kresten, Franz Lackner. Wien 2008. 123–137.

⁴¹ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 351.

⁴² ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 277., fol. 328., fol. 325.

kat, eltekintve a Domenico Borghini által minden bizonnyal saját kezűleg írt levelektől, amelyek rövidségüket egyben a bennük alkalmazott rövidítések nagy mennyiségének is köszönhetik. Ugyanakkor, mint minden a korból fennmaradt írásos emlék, ezek sem mentesek az általános formuláktól, amelyek első sorban a levelek nyitó- és zárósoraiban tűnnek fel. Így kezdő sorként nagyon gyakran találkozunk az „*irtam neked*” vagy a „*levelet kaptam tőled*” kifejezésekkel, míg zárásként a „*Krisztus vigyázzon rátok*” fordulattal.

Itt felmerül a kérdés is, hogy egyes vagy többes számot használtak-e a levelek szerzői saját személyük és a címzett megnevezésére, megszólítására. Giovanni Scolari következetesen minden levelében tegezte bátyját, Filippót, hasonlóan üzleti partnerük, Domenico is ezt az informális módját használta a kettejük közötti kommunikációnak. Ugyanakkor természeteszerű az is, hogy az Andrea Scolarihoz címzett levelekben a kereskedők többesszámot használtak, utalva ezzel a köztük magától értetődő módon meglévő társadalmi különbségre.

Az itt tárgyalt mindegyik levélre jellemző, hogy azokat szerzőik aláírásukkal láttak el. Általában egy személy következetesen használt egy általa megszokott aláírási formát, így Matteo és Giovanni Scolari mindig *Matteo Scolari*ként és *Giovanni Scolari*ként írt alá, míg Tommaso Borghini mindig a *Tommaso di Domenico* formát használta. Akadt olyan is, aki nevét még ennél is rövidebben adta meg, mint például az a bizonyos *Benedetto*, akit valószínűleg Benedetto di ser Guido di messer Tommaso della Cenával azonosíthatunk.⁴³ A legtöbben arra is utaltak aláírásukban, hogy hol tartózkodnak a levél írásakor: Velencében vagy éppen Trevisóban.

Küldemények és levélkézbesítés

Mivel a korabeli kereskedelmi élet egyik legfontosabb információs forrása a rendszeres levelezés volt, ezért minél tekintélyesebb volt egy kereskedő, annál több levél fordult meg kezei között nap, mint nap és annál több új hírrel szolgáltak levelezőtársai az üzlet és a világ eseményeinek alakulásáról. A legkiterjedtebb ilyen levelezés korszakunkból a már említett Francesco Datini után maradt fenn, akinek több mint százezres hagyatéka kimeríthetetlen forrást jelent a téma iránt érdeklődő kutatóknak. Ahogy azt többen közülük megjegyezték: Datini, éppen levelezése révén, Európa egyik legjobban informált embere lehetett.⁴⁴ Ahhoz azonban, hogy ilyen szerteágazó levelezést folytasson egy kereskedő, megfelelő infrastruktúrára volt szüksége, hogy levelei pontosan és időben célba érjenek. A 14–15. század fordulóján erre háromféle lehetőség volt Firenzében: a gazdaságosabb megoldás szerint több kereskedő összeállt és rendszeres postaszolgáltatást fizettek szülőföldjük és egy másik város összekötteté-

⁴³ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 358.

⁴⁴ A több mint 153 ezer levél, amely fennmaradt utána, 17 korabeli állam területéről való és körülbelül háromszáz települést érint az 1363 és 1410 közötti években, l. *Federigo Melis: Aspetti della vita economica medievale I-II.* (Studi nell'Archivio Datini di Prato). Siena 1962., *Joseph P. Byrne: The Merchant as Penitent: Francesco di Marco and the Bianchi Movement of 1399 Viator.* Medieval and Renaissance Studies 20. (1989) 223.

sének biztosítására. 1357-ben például egy, a város kereskedői által létrehozott intézmény és a kereskedelmi bíróság tagjai szerveztek meg állandó postaszolgálatot Firenze és Avignon között, hogy ezzel meggyorsítsák, ugyanakkor olcsóbbá tegyék a küldemények célbajuttatását.⁴⁵ Emellett lehetőség volt arra is, hogy a kereskedő alkalmi megbízást adjon egy küldöncnek, aki a kívánt idő alatt eljuttatta levelét a célállomásra, sokszor igen magas viteldíjért.⁴⁶ A harmadik esetben pedig a kereskedő saját szolgát tartott fenn, azért, hogy közte és családjá, valamint más levelezőpartnerei között az összeköttetést megteremtse. Egyes esetekben őket „alkalmazottak”-nak vagy „szolgák”-nak nevezik a források.⁴⁷

A Scolari esetében a legtöbb levelet ilyen szolgák kézbesítették. Sok esetben erről a levélíró maga ad tájékoztatást: Giovanni Scolari például leveleiben többször is utalást tett arra, hogy saját szolgájával küldte a levelet.⁴⁸ De olyan alkalmak is voltak, mikor a kézbesítő egy másik kereskedő levelét hozta, s őt a levél kézbesítése után továbbküldték egy következő megbízással. Ők valószínűleg olyan levélhordók voltak, akiket külön megfizettek minden egyes útért.⁴⁹

Ezek a küldöncök azonban nemcsak levelet, hanem árukat és pénzt is szállíthattak magukkal. Számos esetben előfordult például, hogy Matteo Scolari egyik leányának apósa, Vieri di Vieri Guadagni szolgájával küldetett pénzt számlái kiegyenlítésére az egyik firenzei társaságnak.⁵⁰ Ugyanígy Matteo maga is beszámol egy levelében arról, hogy egy szolgát alkalmazott azért, hogy az árukat, amelyeket Afrikából hozatott, a magyar királynénak és Ozorai Pipónak elküldje.⁵¹ Az árukat egy másik alkalmazottja, bizonyos Nanino nevezetű firenzei lókupec vásárolta számára Tuniszban.⁵²

A Giovanni Scolari által bátyjának, Filipponak küldött levelek arra engednek következtetni, hogy rendszeres, akár napi szintű levelezés folyhatott Velence és Firenze között a családon belül az 1429 körüli időszakban. Ezt megerősítik Domenico di Tommaso Borghini Velencéből Filippónak címzett levelei, amelyekben többször megemlíti, hogy az arra haladó küldönccel juttatta el a le-

⁴⁵ A postaszolgálatról részletesebben l. *Gaetano Milanesi*: *Ordini della „scarsella” de’ Mercanti fiorentini per la corrispondenza tra Firenze e Avignone*. *Miscellanea fiorentina di erudizione e storia* I. 1886. 149–153., *Due libri mastri degli Alberti. Una grande compagnia di Calimala*. 1348–1358. A cura di Richard A. Goldthwaite, Enzo Settesoldi, Marco Spallanzani. I. 1348–1350. Firenze 1995. LXXXVI. A viteldíjakkal kapcsolatban l. *Luciana Frangioni*: *I costi del servizio postale alla fine del Trecento*. In: *Aspetti della vita economica medievale. Atti del Convegno di Studi nel X Anniversario della morte di Federigo Melis Firenze–Pisa–Prato, 10–14 marzo 1984*. Firenze 1985. 464–474.

⁴⁶ ASF Mercanzia 169.

⁴⁷ A pontos különbség a „fanti” és „famigli” között nem tisztázott teljes mértékben. Az előbbi minden bizonnyal a házi szolgák egy, a másikhoz képest kevésbé előkelő csoportját jelentette (*Piero Guarducci – Valeria Ottanelli*: *I servitori domestici della casa borghese toscana nel basso medioevo*. Firenze 1982. 43.). Edler de Roover definíciója szerint a „fante” szó több jelentést is hordozhat: ’háziszolga’, ’[egy társaság] dolgozó[ja]’, vagy pedig ’küldönc’, l. *Edler de Roover*: *Glossary of Medieval Terms of Business*. *Italian Series 1200–1600*. Cambridge 1934. 115.

⁴⁸ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 362.

⁴⁹ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 348.

⁵⁰ ASF Del Bene 19. fol. 43^v.

⁵¹ ASF MAP 1. fol. 44.

⁵² ASF MAP 1. fol. 42.

velet Firenzébe.⁵³ Tehát ebben az esetben feltehetőleg rendszeres küldöncök jártak az útvonalon és a Scolarik ezt vették igénybe, de különleges esetben saját szolgálkat küldték. Természetesen olyan esetek is adódtak, mikor egy ismerős, megbízható kereskedő vitte magával a levelet, pénzt és egyéb árukat a két úticél között. Ennek a legnagyobb haszna az volt, hogy biztonságosabban és olcsóbban oldották meg a küldemények kézbesítését. Erről így szól az egyik forrás: „*Tommaso Borghini szöveteket küldött Magyarországra 1425 márciusában és velük együtt küldte Gianozzo Cavalcantit és Filippo Frescobaldit és együtt küldte őket Matteo Scolari úr társaságában, aki követségbe ment Magyarországra és ez azért volt, hogy nagyobb biztonságban menjenek, és azért is, hogy ne fizessenek vámokat és viteldíjat*”.⁵⁴

Számlatörténet firenzei módra

A rendszeres, kereskedelmi célú pénz- és értéküldemények két város között szükségessé tették, hogy ezek szállítására megtalálják a hatékony és a lehető legkevesebb kockázatot jelentő megoldást. Firenze 14–15. századi gazdaságtörténete nemcsak a kettős könyvelés miatt lehet érdekes a modern kor kutatói számára, hanem a szerteágazó és sokrétű banki szolgáltatások miatt is. Számlalevelek és váltók kiküldése, azok kifizetése, pénzváltás, áru- és pénzhitel, biztosítás és letét csupán néhány azon szolgáltatások közül, amelyeket minden jelentősebb nemzetközi kereskedelemben érdekelt firenzei igénybe vett.

Minden banki tranzakció alapját a számla jelentette, ezeknek két fajtáját lehet ebben az időben elkülöníteni: az egyszeri számlát, amelyet a kliens egyszeri alkalommal használt valamilyen tranzakció esetében — például letétet helyezett el a banknál, amelyet aztán a cég egy másik leányvállalatánál felvett —, valamint a viszonylag ritka folyószámlát, amikor egyazon számlát hosszabb ideig hagytak nyitva és több tranzakciót is lebonyolítottak róla. A folyószámlákat általában családtagoknak és a társaság alkalmazottainak tartották fenn. Ilyen számlákat például az Alberti család bankjának könyvelésében találhatunk, ahol az üzlettársak nyitottak folyószámlát és azon könyvelték el minden személyi kiadásukat és bevételüket.⁵⁵

Nemcsak az árucserét, hanem a pénzváltás is számlákon bonyolították le. Két fajtáját lehet megkülönböztetni: a váltóval történő kifizetést és a váltó nélküli, úgynevezett *dry exchange*-típusú pénzváltás. Előbbit egy hétköznapi banki átutalásként lehet elképzelni, mikor egyik bankfiókból a másikba küldött a kliens pénzt, s többnyire más pénznemben kívánta azt fölvenni, mint amilyenben betette. A pénz befizetése után a váltót kézhez kapta, majd azt a másik városban bemutatva, kifizették neki vagy a váltó kedvezményezettjének a kialku-

⁵³ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 340., fol. 344.

⁵⁴ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 321. fol. 98^r. — Ez a mondat nem csak arra hivatkozik, hogy Matteo Scolarival ténylegesen együtt mentek, hanem arra is, hogy a közös társaságuk küldte az árut a Magyar Királyságba, l. ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 361.

⁵⁵ Goldthwaite ezt a kétfajta számlát „belső” és „külső számla”-ként említi, utalva ezzel arra, hogy az előbbi csupán a társaság tagjainak és családtagoknak volt fenntartva, *Goldthwaite, R.: Due libri mastri degli Alberti i. m. CXV–CXVII.*

dott összeget. Ebben az esetben — hogy minden biztonságosan történjen — a váltó mellett a bankfiók ügyintézője megerősítő levelet kért a kliens jogosultságáról a partner banktól. A másik pénzváltási mód, a váltó nélküli pénzváltás, lényegében egy rövid lejáratú — általában egy-két hónapra szóló — hitel volt, amelyet nagyon gyakran vettek igénybe a távolsági kereskedők. A hitelezők, az árfolyamkockázat veszélyeit vállalva, pénzt investáltak a társaságba — amely ez által nagyobb mennyiségű forgó tőkéhez jutott —, s azt valamely másik bankközponthoz megforgatva, például Velencén keresztül, visszakapták pénzüket azzal a nyereséggel, amely az aktuális árfolyam szerint a firenzei és a velencei valuta között fennállt.

Egy ilyen váltóra történő pénzváltás okán levelezett Andrea Scolari Corso di Zanobi Ricci társaságával. Az 1427 körül a pénzváltók céhének keretein belül működő Corso bankjában két másik részvényt is találunk, Filippo di Antonio del Buono és Nello di Biagio Nelli személyében. Társaságuk elsősorban Firenzében és Perugiában tevékenykedett, mindkét helyen tartottak fenn helyi pénzváltó asztalt, így Firenzében a Mercato Nuovon voltak megtalálhatók.⁵⁶ De Domenico Borghini Filippo Scolarihoz írt levelei is váltók kapcsán íródtak: rövid mondanójuk csak annyiból állt, hogy megkapta a levelet, amelyet Filippo küldött Giamboninónak Trevisóba és erről küld visszaigazolást.⁵⁷

A levelezések tanúsága szerint Andrea Scolari váradi püspök a fentebb említett pénzváltáson túl számos más banki szolgáltatást is igénybe vett. Két másik bankkal állt rendszeres kapcsolatban, akik firenzei faktora, Jacopo di Geppo da Monterinaldi révén tájékoztatták az aktuális pénzmozgásról számláján, a várható bevételekről, valamint kiadásokról.⁵⁸

Az egyik bank Niccolò di Agnolo Serragli neve alatt volt bejegyezve; a püspöknek címzett leveleiből kiderül, hogy a társaság Andrea neve alatt szintén vezetett számlát. Az 1427. évi *Catasto* bejegyzése szerint Niccolò társa abban az időben Goro di Antonio volt, szintén ennek a nemzetségnek egyik leszármazottja. Korábban, az 1410-es évek legelején, még Niccolò di Cocco Donati és Recco di Simone Capponi társaként említik a források, akik szintén érdekeltséget szereztek a Magyar Királyság és Firenze közötti távolsági kereskedelemben.⁵⁹ Úgy tűnik, hogy hosszú távú együttműködésről beszélhetünk a két fél, Andrea és Niccolò esetében, hiszen az 1420-as években folyamatosan működő társaság megjelenik Andrea Scolari végrendeletében is mint a püspök az idő szerinti számlavezetője.⁶⁰ A levelek tanúsága szerint a püspök banki tartozása

⁵⁶ ASF Catasto 81. fol. 67^r. — A társaságot megemlíti Edler de Roover is, i. *Florence Edler de Roover: L'arte della seta a Firenze nei secoli XIV e XV* Firenze 1999.

⁵⁷ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 340.

⁵⁸ Nagy valószínűség szerint Jacopo valamilyen szinten érdekelt lehetett Andrea Scolari gazdasági életében, hiszen a püspök halála után ő élvezte néhány évig a vicchomaggiói birtok jövedelmeit, amely arra enged következtetni, hogy a püspöknek súlyos tartozásai voltak intézőjével szemben, i. ASF Catasto 81. fol. 495^r.

⁵⁹ ASF Arte del Cambio 65. fol. 38^v.

⁶⁰ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. 268^r, 271^r, ASF Arte del Cambio 18. 21^v, 40^v. — Serragli üzlettársaként Francesco Boscolit említik 1433-ban, i. ASF Catasto 484. 168^r.

több részletből tevődött össze: egyrészt szövetvásárlásból, a vásárláshoz tartozó közvetítői díjból és adóból.

A másik társaságot Masaiozzo és Jacopo di Gilio Gigli (Gili) nevén jegyezték be, akik helyi érdekeltsgű bankárként ismeretesek Firenzében, a Mercato Nuovón.⁶¹ A család szereplése nem volt újkeletű a banki életben, hiszen nagyapjuk, Lapo már az 1300-as évek elején az Alberti-társaság faktoraként szerepel, apjuk pedig helyi pénzváltó volt Firenzében.⁶² Andrea Scolari levelezésének tanúsága szerint, a püspöknek számlái voltak a fent említett banknál, amelyre rendszeresen pénzt utalt át. Alkalmanként anyját, Franceschát (Checha) nevezte meg kedvezményezettként a letétbe helyezett pénzekkel kapcsolatban, amelyeket aztán az ő kérésre fizettek ki.⁶³

„Mert a múltban jó barátok és testvérek voltunk”

A gyümölcsöző gazdasági kapcsolatok egyik alapfeltétele az üzletfelek egymásba és a közös vállalkozásba vetett bizalma. Egy üzlet együttes lebonyolítása nem csak profittal gazdagíthatta a vállalkozó kereskedőket, hanem az együttműködés eredményeként több generációt átölelő barátságok is születtek, melyek keretében aztán lehetőség volt arra, hogy a közös haszon és a jó kapcsolat megőrzése érdekében újból együttesen fogjanak vállalkozásba. A „*testvériségből és barátságból*” kötött szerződések a legtöbb esetben egy fiktív „*testvériség*”-re hivatkoztak, ugyanakkor a barátság mint társadalmi kapocs minden kétséget kizáróan fennállt a felek között.⁶⁴ A firenzei üzleti levelezéseket ebből a szempontból megközelítve, Paul McLean elemzett több száz 14–15. század fordulóján íródott levelet. Kutatásai alátámasztják azt a szakemberek által már korábban megfogalmazott vélekedését, miszerint a firenzeieknek egyfajta gyakorlatias elképzeléssel rendelkeztek a barátságról, amely szerint közös üzletet lebonyolítani nem jelent mást, mint a barátságot ápolni, és a nagy profit reménye egyben nagy barátságokat is eredményezett.⁶⁵

Ezt a felfogást érhetjük tetten Niccolò di Matteo Villani firenzei kereskedő 1429. évi levelében, amelyet Filippo di Rinieri Scolarinak címzett. Ebből megtudjuk, hogy Filippo üzleti ügyben kért segítséget Niccolótól — a levél tanúsága szerint minden bizonnyal megbízást keresett, hiszen Niccolò a bátyjával

⁶¹ *Federico Melis*: La banca pisana e le origini della banca moderna. A cura di Marco Spallanzani, con introduzione di Luigi De Rosa. Firenze 1987. 164.

⁶² ASF Mercanzia 11781. fol. 101^r., Libri della compagnia Alberti del Giudice. A cura di Armando Saporì. Milano 1952. 112. — Papi Gili és Andrea Scolari üzleti összeköttetésére l. még: ASF Corp. Rel. Sopp. 78. fol. 326., ASF Cambio 65. fol. 125^v.

⁶³ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 329^r.

⁶⁴ Az itáliai levelezésekben használt retorikára vonatkozóan, különösen, ami az barátság kérdéskörét illeti l. *James J. Murphy*: Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance. Los Angeles–London 1974., *John M. Najemy*: Between Friends: Discourses of Power and Desire in the Machiavelli–Vettori Letters of 1513–1515. Princeton 1993., *Judith Bryce*: Between friends? Two Letters of Ippolita Sforza to Lorenzo de’Medici. Renaissance Studies 21. (2007) 340–365.

⁶⁵ *Paul Douglas McLean*: Art of the Network: Strategic Interaction and Patronage in Renaissance Florence. Durham–London 2007. 41.

nak kívánta beajánlani — aki ezt a „*testvériségre és barátságra*” hivatkozva szándékozta teljesíteni.⁶⁶ De mire is utalhat itt ez a kifejezés: a régi ismeretségre, egy múltbeli üzleti kapcsolatra vagy esetleg csupán egy általános formulával van dolgunk? A már említett Niccolò szövetkereskedő volt Firenzében. Az 1427. évi *Catasto* egyik feljegyzése szerint a kereskedő Vieri di Vieri Guadagni és Niccolò di Francesco Sacchetti, más kereskedőkkel együtt, társaságot alkottak.⁶⁷ Ezt erősíti meg az a közös pénzletét is, melyet 1421-ben az említett Vieri és Niccolò apja, Francesco helyezett el a városi pénzalapban.⁶⁸ Niccolò pedig pár évvel korábban, 1413-ban, helyezett el egy nagyobb összeget Matteo Scolarival közösen.⁶⁹ Ugyanez a Vieri Guadagni aztán számos közös üzleti vállalkozásba fogott Matteo és Pipó Scolarival. Matteo Vierivel tartott kapcsolatára utalt többek között azokban a levelekben, amelyeket a milánói követeknek küldött segítséget kérve a „*testvériségre és barátságra*” hivatkozva.⁷⁰ Vieri pedig a jó barátság okán — és azért is, mert 1419 óta Matteo Scolari Caterina nevű lánya és Vieri Francesco fia házassága révén rokonságba kerültek — maga is levelet intézett Nello di Giuliano Martini, Milánóban székelő firenzei követhoz. Ebből egyértelműen fény derül Matteo és Vieri kapcsolatának szoros voltára, ahogy Vieri írja: „*Matteo úrral vagyok*”, azaz az ő köreihez, társaságához tartozik.⁷¹ Nem csupán a Vieri di Vieri Guadagni fémjelezte banktársaság ápolta szoros üzleti kapcsolatokat a Scolariakkal, hanem apjuk, Vieri 1426-ban bekövetkezett halála után fia, Francesco vezette tovább a Scolari örökösök számláit és járt el számos ügyben a nevükben mint prokurátor.

A Scolari társaságához egy másik család is kapcsolódott Firenzéből. A Borghinik, akikről szó van, szintén két generációt felölelően álltak üzleti kapcsolatban előbb Matteo, majd pedig Lorenzo, Filippo és Giovanni Scolarival.⁷² A *Catasto* 1430. évi egyik pótbevallásában szerepel a társaság, amelyet Matteo Scolari alakított Tommaso di Domenico Borghinivel és másokkal együtt magyarországi kereskedelmi ügyeik lebonyolítására.⁷³ Minden valószínűség szerint

⁶⁶ Egy másik levélben is tanúbizonyságra lelhetünk Niccolò di Matteo Villani és a Scolari üzleti kapcsolatára, l. ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 354^r.

⁶⁷ ASF Catasto 80. fol. 63^v., ASF Mercanzia 11781. fol. 64^r., ASF Catasto 56. fol. 503^r.

⁶⁸ ASF Mercanzia 11779. fol. 88^r.

⁶⁹ ASF Monte II. 1806. fol. 144^v. — Az említett Piero della Rena Matteo Scolari 1423-ból fennmaradt végrendelete szerint Antonio di Geri Bardi és Tommaso Borghini, Piero és Matteo egy társaság tagjai voltak, l. ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 270^r.

⁷⁰ ASF MAP 1. fol. 42., MAP 1. fol. 44. — A Borghini, Guadagni és Scolari családok üzleti kapcsolataira l. *Prajda Katalin*: Kultúrárközvetítő firenzeiek. A Scolari megrendeléseit teljesítő ötvösműhelyek. In: Egyház és művelődés a régi Magyarországon. Konferencia-kötet (megjelenés alatt).

⁷¹ ASF MAP 98. fol. 29.

⁷² Nem utolsó sorban pedig a Scolari család nevében többször eljáró Gianozzo di Giovanni Cavalcanti és az említett Tommaso di Domenico között szoros rokonság állt fenn, hiszen ez előbbi Gianozzo egyik nővérét vette feleségül (ASF Monte Comune o delle Graticole II. 3733. fol. 129^r). Ugyanakkor érdemes megemlíteni, hogy Cavalcantit a Lamberteschi fivérek alkalmazottjának nevezi egy forrás. Ez utóbbi testvéreket pedig Ozorai Pipo szolgálóként tartották számon, akiket maga Zsigmond is familiárisaivá fogadott, l. *Simonyi Ernő*: Flórenczi Okmánytár I–II. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Mb 4994. 96. (XXIX. sz.).

⁷³ Tommaso di Domenico Borghini bevallását l. ASF Catasto 69. fol. 256^v. Piero di Bernardo della Rena 1430. ápr. 3-án benyújtott pótbevallása: ASF Catasto 296. fol. 163^v.

ez a társaság megegyezik azzal, amelyet a Por Santa Maria céhben jegyeztek be mint selyemre szakosodott vállalkozást, s amelynek szerepe volt az arany- és ezüstszállal szőtt selyemszövetek firenzei meghonosításában.⁷⁴ Ugyanezen Tommaso fia, Domenico aztán egy sor üzleti levelet hagyott hátra 1429-ből, melyeket egytől egyig Filippo Scolarinak címzett. A levélváltás gyakoriságából és a levelek szűkszavú, lényegre törő üzleti tartalmából egyértelműen arra lehet következtetni, hogy a napi szintű gazdasági együttműködés továbbra is fenn állt a két család között a Scolariak 1426-ban bekövetkezett halála után is. Elképzelhető, hogy a fiatalkorú Domenico gyakornokként dolgozott Velencében, a Scolariakkal szorosan együttműködve. A Borghini nemzetség ezen ága és a Scolariak között fennálló szoros üzleti együttműködést illusztrálja az a tény is, hogy az ifjabb Borghini számos arannyal kapcsolatos üzletben volt érdekelt. Így egy korabeli számlamásolat tanúsága szerint 1430-ban az említett Domenico és Agnolo di Zanobi Gaddi — a Scolariak egy másik, már említett üzleti partnere — nagy mennyiségű arany- és ezüstszállítmányt küldtek Velence kikötőjébe.⁷⁵

Jól bejáratott kereskedelmi kapcsolatok

Ellentétben azzal, amit korábban Mario del Treppo fogalmazott meg,⁷⁶ nem zárható ki az a feltételezés, hogy a fentebb említett arany a Magyar Királyságból tette volna meg az első hosszabb utat Velence kikötőjébe.⁷⁷ Mint ahogy azt Giovanni di Niccolò Falcucci firenzei bróker egy korábbi, Andrea Scolarinak írt levele is sejteni engedti, a püspök rendszeresen mozgatott nagyobb mennyiségű nemesfémeket, így aranyat és ezüstöt, Várad és Firenze között.⁷⁸ A rakomány az út első szakaszát Szeben és Várad között tehette meg, onnan pedig szárazföldön folytatta útját tovább egészen Zenggig, ahol aztán a küldönc, hajóra szállva, az áruval egészen Velencéig utazott. Itt pedig vagy árura váltották azt, vagy pedig egészen Firenzéig szállították, ahol minden bizonnyal számos ötvöstárgy is készült belőlük, többek között Matteo Scolari megrendelésére, sógorának aranyműveseket foglalkoztató műhelyeiben.

⁷⁴ ASF Catasto 59. fol. 875^r.

⁷⁵ ASF Carte Stroziane serie V. n. 1760. fol. 101^v, 102. — Az említett Agnolo Gaddi egyébként annak a Zanobinak a fia, aki firenzei kereskedőként Velencében székel. A Filippo és Lorenzo közötti levelezésben számos alkalommal előfordul a neve, minden bizonnyal, mint rendszeres üzleti partner, l. *Reinhold C. Mueller – Frederic Chapin Lane: The Venetian Money Market: Banks, Panics, and the Public Debt, 1200–1500.* Baltimore 1997. 32.

⁷⁶ Del Treppo véleménye szerint az arany valószínűleg Katalóniából jött (*Mario Del Treppo: I mercanti catalani e l'espansione della corona d'Aragona nel secolo XV.* Napoli 1972. 300–301.). Ugyanakkor a Lorenzo Tacchini és Dardano Manelli üzleti könyvében fennmaradt számlamásolat nem szól az áru származási helyéről.

⁷⁷ Közép- és Kelet-Európát Itáliával összekötő kereskedőkről és útvonalairól l. *Hermann Kellenbez: Gli operatori economici italiani nell'Europa Centrale ed Orientale.* In: *Aspetti della vita economica medievale. Atti del Convegno di Studi nel X Anniversario della morte di Federigo Melis Firenze–Pisa–Prato, 10–14 marzo 1984.* Firenze 1985. 333–358., *Teke Zsuzsa: Velencei-magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században.* Bp. 1979., *Teke Zsuzsa: Velencei adriai gazdaságpolitikája és a Frangepánok a XV. században.* Történelmi Szemle 16. (1973) 160–169.

⁷⁸ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 388.

A földrajzi távolság — mint ahogy azt korábban sejteni lehetett — meglehetősen nagy volt a Magyarországon működő firenzei kereskedők által összekapcsolt városok között. A Scolariknak és közvetlen környezetüknek Észak-Afrikától Erdélyig húzódott az érdekkörük, melyben áruik gazdát cseréltek. Ezeket a jól bejáratott csatornákat aztán legalább két nemzedékig használták a családtagok és azok üzlettársai. Ezek közül az egyik a már említett tuniszi út volt, ahonnan — genovai kereskedők hajóin utazva — luxuscikkeket hoztak be. Az egyik legfontosabb árufajtát az arab telivérek jelentették, melyekkel Matteo nem csak azon egyetlen alkalommal kereskedett, amelyet a levelek említenek, hanem állandó bevételi forrást jelenhetett számára a lókereskedelem. Matteo kereskedelmi levelezése beszámol egy számára nem túl szerencsésen végződött üzletről. Az üggyel kapcsolatos legkorábbi iratot Milánóba címezte Matteo firenzei követnek, Averardo di Francesco de' Medici kereskedőnek 1422. szeptember 19-én. Ebben elpanaszolja, hogy tízenyolc hónappal azelőtt elküldte alkalmazottját, egy Nanino nevű firenzei lókupecet, hogy vásároljon neki Tuniszban jól futó lovakat. Végül a megbízott egy lovat vett, egyet pedig a helyi királytól ajándékba kapott, s ezekkel, valamint tizenegy sólyommal és más áruféleségekkel egy katalán hajón egészen Elba szigetéig utazott.⁷⁹ Onnan Genováig Jacopo da Fornari fűszerekkel megrakott hajóján ment tovább, aki Matteo állítása szerint megdézsmálta áruját, ráadásul még Naninót is megpróbálta meggyilkolni.⁸⁰ Mindezen áruk nagy részét: tehát arab lovakat, sólymot, struccot, majmokat és negyven ampulla *damaszkuszi vizet* — ez utóbbi kifejezés minden bizonnyal olyan folyadékot jelenthetett, melyet az ötvösök használtak, talán választóvíz lehetett — a magyar királynénak, valamint Ozorai Pipónak és feleségének kívánta szállítani. Matteo ügye hónapokig elhúzódott, és annak ellenére, hogy más firenzei kereskedők is felszólaltak érdekében — így üzlettársa, Vieri di Vieri Guadagni, valamint Giuliano d'Amerigo Zati —, csak részben sikerült áruját visszaszereznie.⁸¹

Azt, hogy Matteo rendszeresen kereskedett lovakkal, több adat is alátámasztja. Egyrészt lényeges ebből a szempontból, hogy a Tuniszba küldött lókupec a kereskedő saját alkalmazottja volt. Másrészt több Matteoval kapcsolatos elszámolás is ismeretes, amelyekben olyan lovak után járó tartozásokat sorolnak fel, melyeket ő értékesített.⁸² Ráadásul az a tény, hogy a helyi uralkodótól ajándékba is kapott egy lovat, csak tovább erősíti a feltételezést, hogy alkalmazottai üzleti útjai gyakoriak lehettek erre a vidékre. Néhány évvel később pedig — Matteo 1426. évi halálát követően — Giambonino Scolari szintén lovakkal üzletelt Velencében, egyik levele tanúsága szerint épp ezek szállítását szervezte.⁸³

⁷⁹ Korábban Teke Zsuzsa tárgyalta, hogy Matteo Scolari rendszeresen foglalkozott lókereskedelemmel (*Teke Zs.*: Firenzei kereskedőtársaságok i. m. 201.). A fűszerek útjaként nevezett kereskedelmi útvonalról és a katalán hajók szerepéről l. *Del Treppo, M.*: I mercanti catalani i. m. 2.

⁸⁰ ASF MAP 1.fol 42., 44.

⁸¹ ASF MAP 98. fol. 29., MAP 139. fol. 194. — Az említett Giuliano és Uberto Amerigo Zati fiai voltak, két fivérük ismert még: Niccolò és Simone (ASF Catasto 73. fol. 183^r). Simone és Niccolò d'Amerigo Zatira vonatkozóan l. még: ASF Monte II. 664. Ötödik testvérüket, Francescót a Catasto nem említi: Monte II. 665. fol. 61^r.

⁸² ASF MAP 150. doc. 17. fol. 19^r.

⁸³ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 349., fol. 345.

Az afrikai Tunison kívül számos itáliai úticélt is említenek a Scolariakkal kapcsolatos források, ahol ők maguk vagy üzlettársaik megfordultak. Az egyik ilyen a Firenzéhez közel eső Arezzo volt. A város neve több alkalommal is megjelenik az itt tárgyalt levelezésekben. Az egyik esetben például Vieri Guadagni — Matteo Scolari üzlettársa — megemlíti, hogy épp Arezzóból tért vissza.⁸⁴ Nem utolsó sorban pedig Andrea Scolari levelezésében több arezzói illetőségű kereskedő neve szerepel. Egyrészt 1424-ből fennmaradt egy levél, melyet egy eddig közelebről nem azonosítható Papi (Geppo da Monterinaldi?) írt a városból a püspöknek. Ebben arezzóiaknak szóló váltókat említi meg a levélíró, amelyek megérkezéséről tájékoztatta Andreát.⁸⁵ Ugyanígy egy másik levélben Simone di Piero Melanesi emlékeztette a püspököt kötelezettségére egy bizonyos Niccolò arezzói polgárral szemben, akinek aranyat ígért.⁸⁶ Mindezek arra engednek következtetni, hogy olyan kereskedelmi kapcsolatok állhattak fenn Várad és Arezzo között, amelyekben valószínűleg a Guadagni- és Gigli-társaságok lehettek a közvetítők. Egy Arezzóból Firenzébe áttelepült kereskedő, Lazzaro Bracci hagyatékában számos hivatkozást találhatunk a Guadagni és Gigli bankokkal folytatott közös üzletekre, s talán egy kiterjedtebb arezzói kutatás választ adhatna Andrea Scolari üzleti tevékenységének ezen aspektusára.⁸⁷

A másik itáliai város, amely folyamatosan szerepel ezekben az üzleti levelekben, Velence volt. A Scolariak képviselőjének rendszeres jelenlétét természetesen nagy piacának és kikötőjének köszönhetjük. Ide érkeztek be például azok a hajók is, amelyek magyarországi rezet szállítottak.⁸⁸ A Filippo és Giambonino között folyt levelezés tanúsága szerint 1429. június 11-én Niccolò Villani már kézhez kapott egy 500 aranydukátról szóló váltót, amelynek Tommaso di Piero Melanesi volt a kedvezményezettje, ugyanakkor az ezért cserébe várt, 1000 aranydukát értékű réz nem érkezett még meg Velencébe, annak ellenére, hogy Tommaso di Lodovico Zenggből május 28-án küldött levelében biztosította Giamboninót, hogy az árut időben meg fogja kapni a Melanesiktől.⁸⁹ Két hónappal később, augusztus 1-jén, aztán Giambonino újabb levelet küldött testvérének, mondván: Velencében megkapta az 500 aranydukátról szóló váltót, így az ki van egyenlítve, ugyanakkor Tommaso Melanesitől semmi rezet nem kapott, ennek eredményeként tehát a pénz másik felét nem fizeti ki neki. Ezzel egyidejűleg Giambonino azt tanácsolja testvérének, ha van valami lezáratlan ügye Tommasóval, akkor azt intézze el vele a következő napokban Velencében, mielőtt az elindulna, anélkül, hogy nézeteltérés keletkezne köztük. A jó viszony megőrzésének fontossága és más adatok arra engednek következtetni, hogy nem ez volt az egyetlen alkalom, amikor a budai Melanesi társaság és a Scolariak együttműködtek. Korábban Tommaso testvére, Simone szintén levelezésben állt Andrea Scolarival. Úgy tűnik, együttműködésük jobbra a nemesfém-kereskedelmen alapulhatott, hiszen ebben a levélben aranyat és ezüstöt említenek, amelyet a

⁸⁴ ASF MAP 98. fol. 29.

⁸⁵ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 336.

⁸⁶ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 330.

⁸⁷ *De Roover, R.*: The Rise of the Medici Bank i. m. 225.

⁸⁸ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 348.

⁸⁹ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 362.

püspök küldött volna a Melanesiknek.⁹⁰ Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy Andrea halála után a két Melanesi bátyja, Giovanni kapta meg a váradi püspökséget Ozorai Pipó közbenjárására, aki már több rokonát és üzletfelét segítette ily módon egyházi javadalomhoz.⁹¹ A Melanesik és a Scolari fivérek kapcsolatára kitért már Teke Zsuzsa is egyik tanulmányában, feltételezve, hogy a fivérek a Melanesik megbízottai lettek volna, akik árukat szereztek be számukra.⁹² Az bizonyos, hogy rendszeresen üzletelt egymással a két család — 1426 előtt és után egyaránt —, ugyanakkor kizárhatjuk, hogy a Scolari a Melanesi fivérek budai társaságának alkalmazottai lettek volna. Arany Krisztina felvetette az üzlettársi kapcsolat gondolatát a két család között, ami racionális elképzelésnek mutatkozik. Annál is inkább, mert a Melanesik üzlettársai, Tommaso Davizi, Tommaso és Simone Corsinak és Lodovico di ser Viviano Vivianinak, mindannyian szoros üzleti kapcsolatban álltak a Scolariakkal.⁹³ Ezzel egyidejűleg azonban hangsúlyozni kell, hogy a Melanesik magyarországi kereskedelmi tevékenységében kulcsfontosságú volt az Ozorai Pipóval és annak családjával ápolt jóviszony: a fivérek ugyanis nemcsak lekötelezettjei, hanem egyenesen bizalmi emberei is voltak a Scolariknak, akikre azok rábízhatták üzleti ügyeik intézését, vagy épp egy püspökség javadalmainak adminisztrálását.

Firenze, Arezzo és Velence mellett Rómával is rendszeres lehetett a Scolari összeköttetése. Három levél is fennmaradt, amelyet Filippo Scolari címeztek innen: kettőt minden bizonnyal Benedetto di ser Guido di messer Tommaso da Cena, egyet pedig Paolo di ser Lando Fortini (Orlandini) küldött neki.⁹⁴ Minden valószínűség szerint ugyancsak az említett Benedetto apjának, ser Guido di messer Tommasonak küldte Andrea Scolari azt az egyetlen latin nyelvű üzleti levelet, amely a püspök után ránk maradt.⁹⁵ Az említett forrásokon kívül a Currado di Piero Cardini és Andrea Scolari üzleti ügyeinek rendezésére vonatkozó iratok említik meg, hogy a két egyházi méltóság közösen tevékenykedett Rómában.⁹⁶ Matteo Scolari szintén emlegetik a források a pápai kúriával összefüggésben mint hitelezőt. Ha pedig már egyházi összeköttetésekről esik szó, érdemes megemlékezni Filippo di Giovanni del Beneről és fiáról, Jacopóról, aki a sókamarát felügyelte Ozorai Pipó idejében és aki a Szentszék megbízásá-

⁹⁰ ASF Corp. Rel. Sopp 78. 326. fol. 330. — Az ezüst és arany szállításáról Velence kikötője és a dalmáciai kikötők között l. *Del Treppo, M.*: I mercanti catalani i. m. 291–310.

⁹¹ Simone di Lapo Corsi 1426 ápr. 11-én kelt levele üzlettársának, Lodovico di ser Viviano Vivianinak címezve, l. ASF Carte Strozziene I. 229. fol. 56.

⁹² *Teke Zs.*: Firenzei kereskedőtársaságok i. m. 207.

⁹³ ASF Catasto 29. Tomo II. 654^r.

⁹⁴ Paolo Fortini Leonardo Brunit követte a kancellári tisztségben a firenzei városi vezetésben, l. *Gene Brucker*: Dal Comune alla Signoria. La vita pubblica a Firenze nel primo Rinascimento. Bologna 1981. 325.

⁹⁵ Ser Benedetto di Tommaso örökösei megjelentek Filippo di Rinieri Scolari 1429. évi bevallásában is, l. ASF Catasto 296. fol. 106^r. Ugyanerről az ügyről emlékezik meg 1429-ben: ASF Guadagni 14. fol. 10.

⁹⁶ Teke Zsuzsa rövid regesztájában nem tesz említést Rómáról, l. Zsigmondkori Oklevéltár I–II/2. (1387–1410) Összeállította Mályusz Elemér. Bp. 1951–1958., III–VII. (1411–1420) Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerk. Borsa Iván. Bp. 1993–2001., VIII–IX. (1421–1422) Szerk. Borsa Iván, C. Tóth Norbert. Bp. 2003–2004., X. (1423) Szerk. C. Tóth Norbert. Bp. 2007. (a továbbiakban: ZsO) X. 335. sz., ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 332^r.

ban pápai követként is járt Magyarországon.⁹⁷ Nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy a Vieri di Vieri Guadagni neve alatt bejegyzett, banki ügyekre szakosodott társaság Firenze mellett Rómában is tartott fenn kirendeltséget. Mint ahogy a számos adatból kitűnik, a római levéltárak iratai számos újdonságot rejthetnek magukban a Scolarikkal és más, a Magyar Királyságot megjárt üzletemberekkel kapcsolatban.

Ezek mellett számos más városban is jelen voltak a Scolarik ügynökeik és partnereik révén, így Zenggben, Szebenben, Trevisóban és Budán, hogy csak néhányat említsünk közülük. Összességében megállapítható: amint az említett példák is mutatják, a Scolarik nem változtattak a jól bejáratott kereskedelmi csatornáikon, hanem legalább két generáción keresztül ugyanazokat a beszerzési és értékesítési útvonalakat használták, és partnerhálózatuk építésében is a jól megszokott üzlettársakhoz és családokhoz ragaszkodtak.

Üzlet és szóbeszéd

A régi barátságok és jó üzleti kapcsolatok arra is alkalmat adtak, hogy a kereskedők megbeszéljenek az üzleten túlmenően számos más kérdést is. Így ezeknek a levelezéseknek nem csak gazdasági szempontból volt jelentősége, hanem a társadalmi érintkezésben betöltött szerepük sem elhanyagolható.⁹⁸ A városvezetésben szintén kiemelkedő fontossággal bírtak ezek a levelezések, hiszen egy városi polgár nem csak kereskedő volt, hanem az — arra választhatók — nagyon sokszor ültek valamely magisztrátus székében, így a városi tanács üléseinek alkalmával saját levelezési csatornáikra hivatkozva tudtak érvelni egy ügy mellett vagy ellen.⁹⁹ Miként arra Robert Lopez és Avner Greif is rámutatott: az itáliai városállamokban, így Firenzében is, kereskedők ültek a városi tisztségekben, ők irányították a várost, s a város elöljáróiként is elsősorban kereskedőtársaik — s nem mellékesen persze, a maguk — boldogulásukat tartották szem előtt.¹⁰⁰ Ehhez pedig nélkülözhetetlen volt a megfelelő információáramlás. Minél tekintélyesebb volt egy kereskedő, annál több levelezőtársa volt, és minél több levelet kapott, annál pontosabb információkkal rendelkezett a politikai eseményekkel kapcsolatban és — valószínűleg — annál jobb politikai pozíciót tudott elérni a tanácson belül. A szorosan vett politikai kérdéseken túl így értelmét nyerte az olyan mondandó is, amelynek a felületes szemlélő első pillanatban nem tulajdonít különösebb jelentőséget. A házasságkötések, üzleti viták

⁹⁷ Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2003. 276., Balogh Jolán: Mátyás király és a művészet. Bp. 1985. 442.

⁹⁸ A szóbeszéd társadalmi és politikai aspektusairól l. *Elizabeth Horodovich: The gossiping tongue: oral networks, public life and political culture in early modern Venice. Renaissance Studies* 19. (2005/1.) 23–45.

⁹⁹ A kereskedelmi levelezések politikai tartalmának elemzésére l. *Francesca Trivellato: Merchants' Letters Across Geographical and Social Boundaries In: Correspondence and Cultural Exchange in Europe 1400–1700. Eds. Francisco Bethencourt, Florike Egmond. Cambridge 2007. 81.*

¹⁰⁰ *Avner Greif: Institutions and the Path to the Modern Economy. Lessons from Medieval Trade. Cambridge 2006. 218., Francesca Trivellato: A Republic of Merchants? In: Finding Europe. Discourses on Margins, Communities, Images 13–18. Centuries. Ed. Anthony Molho, Diogo Ramada Curto, Niki Koniordos. New York 2007. 133–158.*

megemlézése nemcsak arra volt jó, hogy a társadalmi életben tájékozottak legyenek, hanem arra is, hogy esetlegesen az efféle információk politikai és gazdasági következményeit is észrevegyék. Például: ha egy kereskedő férjhez adta a lányát, akkor az azzal járt, hogy nagyobb összeg vándorolt ki a zsebéből, amely az ara férjét és apósát gazdagította.

Így tehát legyen az házasság, temetés, politika vagy csak egy kósza szóbeszéd, rokonok és barátok szívesen megosztották egymással értesüléseiket. Jó példát szolgáltatnak erre Giambonino Scolari levelei fivéréhez, Filippóhoz. Mint már utaltam rá, a két testvér napi szintű levelezőviszonyban állt egymással, s az üzleten túlmenően minden mást is megbeszéltek. Így Giambonino két levele végén is megemlítette, hogy „egyébként” aznap délelőtt Andrea di ser Pagnolo lánya, Isabetta és ser Pucci da Prato fia, Gianpiero házasságot kötöttek, és szerte ez így is volt rendjén.¹⁰¹

A másik ilyen bőbeszédű levelező Giovanni di Niccolò Falcucci volt, a Magyar Királyságban többek között a váradi püspök megbízásából működő bróker, akinck az Andrea Scolarihoz címzett leveleiből számos aktuálpolitikai eseményt is megtudhatunk. Így többek között azt is, hogy a kalocsai érsekséget Ozorai Pipó jóindulatából kapta meg a pécsváradi apát, Giovanni Buondelmonte, valamint elújságolta azt is, hogy Velencében új pénzt vezettek be, és talán nem mese az sem, hogy Isten akaratából a milánói uralkodó elhunyt, továbbá, hogy egy vlach azt a hírt terjesztette el Szebenben, amely szerint a közelben állomásozik Ozorai Pipó, aki mellett ott tartózkodik Vieri és Niccolò di Andrea Lamberteschi.¹⁰² Az üzleti életben nem különben kulcsfontosságú lehetett annak az információnak a terjedése is, hogy a Lamberteschi fivérek nagyon rossz adósok, akiktől szinte lehetetlen volt pénz behajtani, de olyannyira, hogy Giovanni Falcucci efölött érzett elkeseredésében az öngyilkossággal is fenyegetőzött.¹⁰³ Így tehát nem csodálkozhatunk azon sem, hogy a megbízhatatlan kereskedőket — annak ellenére, hogy korábban Ozorai Pipó szolgálatában álltak — 1427-ben Zsigmond börtönbe csukatta.¹⁰⁴

Szolidáris rokonság

A Firenze társadalomtörténetét kutatók között elterjedt elképzelés az, hogy a 14–15. század fordulóján még mindig élt az a szolidáris családmódel — amely az azt megelőző évszázadban alapját adta mindenfajta társadalmi érintkezésnek és gazdasági kapcsolatnak —, erre egyik korábbi tanulmányában már Arany Krisztina is utalt. A kiterjedt rokonság jelensége, s a rokoni kapcsolatok ápolása a Magyarországon járt firenzei kereskedők levelezésében is tetten érhető.¹⁰⁵

¹⁰¹ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 350^r., fol. 348^r. — Erről Andrea di ser Pagnolo maga is megemlékezik 1429. máj. 29-én küldött levelében, l. ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 353^r.

¹⁰² ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 277. — Az Ozorai Pipó által vezetett 1423., 1425. és 1426. évi hadjáratra vonatkozóan l. *Engel Pál*: Török veszély Zsigmond korában (1387–1437). Századok 128. (1994) 281.

¹⁰³ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. 328^r.

¹⁰⁴ ASF Signori, Legazioni e Commissarie 7. 77^v. , *Simonyi E.*: Flórenczi i. m. doc. 94. sz.

¹⁰⁵ *John Najemy*: A History of Florence. Oxford 2006. 6–7., *Carol Lansing*: The Florentine Magnates: Lineage and Faction in a Medieval Commune. Princeton 1991., *Francis William Kent*:

A Scolari család itáliai történetével kapcsolatosan értesülünk arról, hogy a kiterjedt rokonság nemcsak Firenzében, hanem azon kívül is összetartott, legyen szó gazdasági vagy éppen családi ügyekről. Jól ismert az ozorai vár felépítésére 1416-ban kapott engedély, amelyben nemcsak maga Pipó, hanem testvére Matteo és unokaöccsük Leonardo di Caccia Altoviti is részt kaptak az ingatlan vagyonból.¹⁰⁶ Utóbb pedig, a két rokon, Matteo és Andrea 1426 elején bekövetkezett halála után, Pipó lett általános örökösük.¹⁰⁷ Ugyanakkor azon év végén ő is eltávozott az élők sorából, birtokai egy részét pedig királyi engedéllyel távoli unokaöccseire: Filippo, Lorenzo és Giambonino Scolari-ra, valamint feleségére, Ozorai Borbálára hagyta.¹⁰⁸

A Borbála és férje negyedízigleni unokaöccsei közötti, meglehetősen távoli rokoni szálak Pipó halála után sem szakadtak el. Számos alkalommal tudósítanak a levelek arról, hogy a Scolari-k Ozorán jártak, vagy éppen más személyes, illetve üzleti jellegű elintéznivalójuk volt az özvegyvel. Így például — valószínűleg Pipó halála után — Filippo Scolari levelet kapott Rómából, amelyben Paolo di ser Lando Fortini érdeklődött a minorita szerzetesek templomának neve után Borbála asszony ügyében eljárva.¹⁰⁹ Lorenzo sem szalasztotta el az alkalmat, hogy tiszteletét tegye az ozorai birtokon, mikor a Magyar Királyságban tartózkodott. Giovanni egyik leveléből tudjuk meg, hogy 1429-ben Lorenzo már egy ideje az országban tartózkodott, s mikor fivérei futárt küldtek hozzá, az nem találta őt szállásán, mivel épp Borbálánál járt vendégségben Ozorán.¹¹⁰ Egyébiránt a Scolari testvérek leveleiben számos alkalommal megjelenő „*nagy-asszony*” minden bizonnyal azonosítható Borbálával, s így tudható, hogy Pipó halála után is megmaradt köztük a levelezés mint rokonok esetében szokásos általános érintkezési forma.¹¹¹

De nem Borbála volt az egyetlen a kiterjedt rokonságból, aki számíthatott a fivérek látogatására. A levelezéseikben csak „*apáca*”-ként emlegetett Caterina di Caccia Altovitivel, Matteo Scolari unokahúgával ugyanígy jó kapcsolatot áptak.¹¹² Ez minden bizonnyal annak volt köszönhető, hogy korábban Matteo Scolari maga is támogatta a kolostorba vonult lányt, akit unokahúgaként még egy jelentékenyebb összeggel is segített a végrendeleteiben foglaltak szerint.

Household and Lineage in Renaissance Florence. The Family Life of the Capponi, Ginori and Rucellai. Princeton 1978.

¹⁰⁶ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár 87 891., 87 893. — A családi kapcsolatokra alkalmazott terminológiára vonatkozóan l. *Susannah F. Baxandale*: Alberti Kinship and Conspiracy in Late Medieval Florence. In: *Florence and Beyond. Culture, Society and Politics in Renaissance Italy. Essays in Honour of John M. Najemy*. Ed. David S. Peterson, Daniel E. Bornstein. Toronto 2008. 339–353.

¹⁰⁷ ASF Carte Strozziáne IV. fol. 635.

¹⁰⁸ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 320^r, fol. 321^r.

¹⁰⁹ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 342.

¹¹⁰ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 350.

¹¹¹ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 348., ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 355.

¹¹² Caterina szülei: Agnese di Stefano Scolari (Pipo és Matteo nővére) és Caccia di Palmieri Altoviti (ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 260.). Ugyanakkor nem tévesztendő össze a tágabb rokonságban található másik azonos nevű apácával, Caterina di Catellino Infangatival, Matteo feleségének nővérével. Ez utóbbi a San Francesco kolostor apácafőnöke volt, l. ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 267^v, fol. 271^r, fol. 282^r, fol. 260^r.

Földrajzi mobilitás a siker kulcsa

A rendszeres levelezés szükségszerű is volt az üzletfelek és rokonok között, hiszen nagyon gyakran több napnyi járőföld választotta el őket egymástól. Egy jól menő firenzei kereskedő életéhez szervesen hozzátartozott az állandó utazás. Már tanulóidejük alatt elkezdték az ingázást Firenze és más városok, esetenként más földrészek között. A legismertebb példát erre Bonaccorso di Neri Pitti szolgáltatja, akinek útleírása a Magyar Királyságról azokban az években született, mikor Matteo Tinghi segédjeként Budára utazott.¹¹³ Akkor még nem gondolhatott arra, hogy abba a Scolari családba fogja beházasítani mind fiát, mind unokáját, amely Matteo Scolari révén közvetlen udvari kapcsolatokkal rendelkezett.¹¹⁴ Így kerülhetett Budára Ozorai Pipó is, aki Luca di Giovanni del Pecchia kereskedő *bottegájában* tanulhatta meg a nemzetközi kereskedelem fortélyait, hogy aztán tagjává váljon a kereskedők legelőkelőbb csoportjának, amelynek tagjai között az említett Lucát is megtaláljuk, nemcsak mint neves üzletembert, hanem mint gyakorló politikust.¹¹⁵

Pipót követve rokonai is megjelentek a Magyar Királyságban: Andrea Scolari előbb zágrábi, majd váradi püspök lett, ezekből a városokból irányítva kereskedelmi ügyeit. Matteo is valószínűleg többször megfordult az országban, Luigi Passerini — sokak által nagyon megbízhatónak tartott 19. századi genealógus — vélekedése szerint Matteo Zsigmond szolgálatában számos hadisikert könyvelhetett el, ennek köszönhetően az uralkodó az ország nemesei közé emelte.¹¹⁶ Ezt erősíti meg egyrészt az a forrás, mely szerint az 1410-es évek elején a király familiárisává fogadta, másrészt pedig a Pipóval és Leonardo Altovitivel közös engedély Ozora várának emelésére, továbbá az a címer is, amely a firenzei Scolari-palota homlokzatát díszíti: a három balharántvágásos mező, a Scolari ősi címere sisakkal és a Sárkányrend címerállatával szegélyezve. Ezen túl számos rokon és firenzei barát, vagy szomszéd próbált szerencsét a Magyar Királyságban, így Baldinaccio di Catellino Infangati, Matteo sógora, akit Andrea Scolari udvarában találunk az 1420-as években: neki nemcsak a kereskedelemben, hanem a magyarországi arany feldolgozásában is szerepe volt. Ugyanakkor már említettük Giovanni Buondelmonte érseket, aki ahhoz az ősi nemzetiséghez tartozott, amelyből a Scolari család is kivált jó százötven évvel korábban, és akikkel azóta is szoros rokonságot ápoltak.¹¹⁷

¹¹³ Bonaccorso Pitti utazását említette még Huszti Dénes (*Huszti Dénes: Olasz–magyar kereskedelmi kapcsolatok a középkorban*. Bp. 1941. 71.), a témáról l. bővebben: Bonaccorso Pitti, Ricordi. In Mercanti scrittori, Ricordi nella Firenze tra Medioevo e Rinascimento. A cura di Vittore Branca, Milano 1986. 341–503.

¹¹⁴ Az említett Bonaccorso háztartásában élt 1427-ben unokája, Bonaccorso, aki Francesca di Matteo Scolari férje lett 1446 körül, l. ASF Catasto 66. fol. 154^v, ASF Notarile Antecosimiano 689. fol. 227^r.

¹¹⁵ A kereskedők tanulóeivel kapcsolatban l. *Gene Brucher: The Civic World of Early Renaissance Florence*, Princeton 1977. 68. — Luca számos esetben szerepelt felszólalóként a Consulte alkalmával és ő volt az a kereskedő, aki a nápolyiakat támogatta a magyar trónért folytatott küzdelemben, l. ASF Consulte e Pratiche 26. fol. 163^r, 31. fol. 49^r, fol. 57^r, 32. fol. 86^v, fol. 95^r, fol. 105^v, fol. 127^r.

¹¹⁶ *Litta, P. – Passerini, L.: Buondelmonte* i. m.

¹¹⁷ Így például az említett Giovanni és fivére, Niccolò számos pénzügyi tranzakcióban vettek részt, melyben a Scolari is érdekeltnek voltak, l. ASF Guadagni 14. fol. 10.

Az unokaöccsök a három Scolari példáját követve, azok 1426-ban bekövetkezett halálát követően, de már korábban is, többször megfordultak a Magyar Királyságban, s Pipó kapcsolati tőkéjét kamatoztatva igyekeztek Budán is megvetni lábukat.¹¹⁸ Ahogy Teke Zsuzsa tanulmányából tudjuk: Zsigmond 1426 után — tehát a Pipó, Andrea és Matteo halálát követő időszakban — egyre kevésbé bízott meg a magyarországi firenzei kolóniában.¹¹⁹ Valószínűleg ennek köszönhető, hogy a Scolari fivérek elvesztették befolyásukat a sókamarák felett.¹²⁰ 1428-ból maradt fenn adat arra vonatkozóan, hogy Giovanni egy, a firenzei Signoria által kibocsátott menlevélben mindenkitől háborítatlan utat kapott.¹²¹ Nem tudni, hogy ténylegesen mennyi időt töltött a Magyar Királyságban, hiszen, mint már utaltunk rá, 1429-ből fennmaradt levelezése szerint Trevisóban élt családjával. Az azonban bizonyos, hogy 1427-ben a három fivér együttesen adta be bevallását Firenzében, a negyedik, még minden bizonnyal kiskorú testvérrel, Donatóval együtt.¹²² Két évvel később, 1429-ben, csupán Filippo nyújtott be közülük bevallást — mivel az előző semmilyen információt nem tartalmazott az üzleti ügyeikkel kapcsolatban — és ebben megjegyezte: elmegy Trevisóba, hogy megkérdezze bátyjait, kívánják-e összeírni magukat Firenzében vagy sem.¹²³ Filippo ugyan Firenzében élt továbbra is, de egy 1429. évi, neki címzett levél tanúsága szerint azért utazott el a Magyar Királyságba, mert az szükséges volt Matteo és Andrea Scolari halála után maradt folyó ügyek rendezése érdekében, s, amint a levél elárulja, a király döntéséig köteles volt az országban maradni.¹²⁴

A harmadik testvér, Lorenzo szintén hosszabb ideig tartózkodott a Magyar Királyságban. 1415-ben például Budán találjuk, majd több mint tíz évvel később, a három Scolari halála után, szintén oda utazott.¹²⁵ Giovanni Filippóhoz intézett levelében ily módon ír testvérük távollétével kapcsolatban: „*Ma futár jött Magyarországról, reméltem, hogy vele híreket kapok Lorenzóról*”.¹²⁶ Minden bizonnyal ő lehetett hármójuk közül az, aki a leghosszabb időt töltötte Magyarországon, miközben időről-időre hazatért Firenzébe. A Firenzei Levéltárban fellelhető számos dokumentum is alátámasztja azt, hogy az alatt az idő alatt, amíg távol volt, nem szakította meg kapcsolatait szülőföldjével. Firenzei családba házasodott be, kiskorú lánya számára pedig a firenzei hozománybankban nyitott számlát.¹²⁷ Az egyetlen

¹¹⁸ *Teke Zs.*: Firenzei kereskedőtársaságok i. m. 203., Piero di messer Luigi Guicciardini levele a firenzei Signoriának, melyben beszámol arról, hogy Zsigmond királynak ajánlotta be Filippo és Lorenzo Scolarit, valamint Giovanni Buondelmonte érseket 1427-ben, l. *Simonyi E.*: Flórenczi i. m. II. 71. (XXVII. sz.).

¹¹⁹ Piero di messer Luigi Guicciardini megjegyzése levelében az 1427. évi eseményekről, l. *Simonyi E.*: Flórenczi i. m. II. XXIX. sz.

¹²⁰ Uo.

¹²¹ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 318.

¹²² ASF Catasto 66. fol. 248^v.

¹²³ ASF Catasto 296. fol. 160^v.

¹²⁴ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 356.

¹²⁵ ZsO V. 924. sz.

¹²⁶ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 350. — Egy másik levelében is utalást tesz erre Giovanni, l. ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 348.

¹²⁷ ASF Monte II. 3374. 372^v.

levele, amely fennmaradt, jó tíz évvel házasságkötése után, 1448-ban kelt, Lorenzo di Piero de' Medicinek címezve. Ebben leírja, hogy Zsigmond császár Jacopo del Benének juttatta azt a pénzt, amely szerinte őt illette volna meg. Most pedig, hazatelepülvén, elhunyt fivére, Filippo után kezébe veszi a családi ügyek intézését Firenzében.¹²⁸

Összegzés

A fentiekben tárgyalt kérdések csak néhány kiragadott téma azok közül, amelyekre vonatkozóan információkat találhat a kutató ezekben az iratokban. Csak érintőlegesen volt szó a firenzei diaszpóra — kereskedelmi és kulturális téren egyaránt megfigyelhető — közvetítő szerepéről, s a Scolari családhoz köthető társaságok további elemzése szintén egy másik tanulmány feladata lesz.¹²⁹

De miért is írtak egymásnak levelet a firenzei kereskedők? Saját szavaik szerint szükségből, illetve különböző okok miatt: amely lehetett egy folyamatban lévő elszámolás, visszaigazolás arról, hogy kézhez kaptak valamilyen küldeményt vagy levelet, esetleg egyszerűen csak egy váltó ügyintézéséről volt szó, vagy akár egy hír továbbításáról. A levelezés időszakos felfüggesztését ugyanakkor ezek hiányával indokolták. Annak ellenére azonban, hogy egy-egy levél között akár hónapok is eltelhettek, a kereskedők más üzleti partnereiktől és rokonaiktól is szerezhettek friss híreket. Az egyes társaságok és családok levelezési csatornáit ugyanis egymásba fonódó és egymástól függő hálózatot alkottak, ily módon téve lehetővé a modern kor kutatói számára, hogy — bizonyos levelezések töredékes volta ellenére — az egyedi eseteken túlmutató, szélesebb perspektívájú, de korántsem általánosító következtetéseket vonhassanak le egy-egy diaszpóra életével kapcsolatban, így a Magyar Királyságban járt firenzei kereskedőkről és azok családjairól, vagy egy társaság *modus operandijáról*. Nem utolsó sorban pedig — szem előtt tartva, hogy a korszakból elenyésző mennyiségű magánlevél maradt fenn — ezekből az iratokból a kereskedők saját hangját hallhatja a kutató, mely új megvilágításba helyezheti a kor aktuális gazdasági vagy politikai eseményeit.

Felmerül a kérdés, hogy mennyiben rajzolhatjuk újra a firenzei diaszpóra magyarországi szereplését az említett források tükrében. Egyrészt a firenzei kereskedők eddig kusza szövevényt mutató képe rendeződni látszik, mégpedig oly módon, hogy a a korábbiakban feltételezett, egymást kikerülő, egymással párhuzamosan futó szálak vagy kereskedelmi csatornák helyett, egy központi családhoz kapcsolódó, onnan szerteágazó hálózat képe bontakozik ki, egy olyan hálózaté, amely koncentrikusan vette körbe a Scolari családot és annak fejét, Ozorai Pipót. Ide sorolható az 1403 és 1426 közötti időszakból számos olyan család, mint a Buondelmonte, Bardi, Del Bene, Cardini, Fronte, Infangati, Lam-

¹²⁸ ASF MAP filza 16. fol. 35.

¹²⁹ A Scolari család közvetítő szerepéről részletesebben l. *Katalin Prajda*: The Florentine Scolari Family in the Court of Sigismund of Luxemburg. *Journal of Early Modern History* (megjelenés alatt).

berteschi, Melanesi és még jó néhány más család tagjai, akik ebben az időszakban a Magyar Királyságban kereskedtek.

Az eddigi kutatások alapján egyetérték a Teke Zsuzsa és Arany Krisztina által megfogalmazott elképzeléssel, amely szerint Ozorai Pipó politikai térnyerésével együtt az országban jelentősen megnövekedett a firenzei diaszpóra tagjainak befolyása.¹³⁰ Ugyanakkor az Arany Krisztina által felvetett periodizációt nem tartom megalapozottnak. Véleménye szerint „Az 1412 és 1427 közötti időszakot a firenzeiek a Magyar Királyság területén feltehetőleg korábban sosem tapasztalt intenzív jelenléte jellemezte”. Ugyan a szerző a korszak végét 1427/1428-ra teszi, a firenzeiekért atrocitásokra és Ozorai Pipó 1426. évi halálára hivatkozva — ami logikusnak tűnik —, ugyanakkor; ami az 1412-es évet illeti, nem hozott fel megalapozott érveket annak alátámasztására. Azzal nem magyarázható ez az alsó határ, hogy a firenzei kereskedők ekkor kezdtek nagyobb számban az országban megjeleni, hiszen a kutatás még mindig nagyon felületes ismeretekkel rendelkezik a két terület közötti migráció kvantitatív vetületéről.¹³¹

Pipó volt az egyetlen a korszakban, aki — társadalmi befolyásával élve — az udvarban olyan kapcsolatrendszerre és nagyhatalmú támaszra tett szert Zsigmond király személyében, hogy minden firenzei kereskedő vagy politikus számára megkerülhetetlen személyt jelentett. A családja által működtetett hálózat több stratégiai fontosságú piacon is jelen volt a nemzetközi kereskedelemben. Elsősorban három, a korabeli Európában rendkívül fontos helyen: Firenzében, mely az európai bankélet egyik központjának számított és számos fontos gazdasági és kulturális innováció bölcsője volt, Velencében, amely bankjai mellett nagyhatótávolságú tengeri kikötővel rendelkezett, az áruk legszínesebb palettájával hívogatva a pénzes kereskedőket, s egyben kiindulópontja is volt számos tengeri kereskedelmi útnak, valamint Budán, amely nemcsak hogy fellelőpiaca volt számos távolsági kereskedelemből származó árucikknek, hanem a Magyar Királyság nyersanyagai révén vonzerőt jelentett a nemesfémekben szükkülő területek kereskedői számára, akik itt a bankéletben nélkülözhetetlen árucikkhez jutottak hozzá. Ehhez a három stratégiai fontosságú piachoz több másik is csatlakozott: így Róma — mint Baldassare Cossa idejétől ismét a pápák állandó lakhelye, továbbá az egyházi tizedbeszedés központja —, Kalocsa — amely érseki székváros lévén szintén jelentős bevételi forrásokhoz juttatta az érsekség főpapját —, Várad — amely nemcsak az egyházi tized kapcsán, hanem geostratégiai szerepe miatt is jelentős volt, hiszen a Budáról a Kárpátokon túli területekre itt vezetett keresztül a távolsági kereskedelmi útvonal, érintve számos nemesfém- és sóbányát is —, végül pedig Zengg, amely a Magyarországról érkező áruk egyik fő kikötőjévé vált, ahonnan az árut Velence vagy Treviso kikötőibe szállították.

¹³⁰ *Teke Zs.*: Firenzei kereskedőtársaságok i. m. 195.

¹³¹ Ugyan megemlíti „hosszabb távon” megtelepedő firenzei üzletembereket a munkában, de a 17 családra vonatkozó megjegyzése sem lehet reprezentatív értékű, hiszen a mintavétel során nem használt egzakt meghatározásokat, így nem tudjuk meg, mit ért „hosszabb távú megtelepedés” alatt, továbbá az adatbázisa nem tekinthető teljesnek még az eddig napvilágra került források tükrében sem. Ezen túlmenően olyan személyeket is említett, mint például Leonardo di Caccia Altoviti, akiről nem bizonyítható, hogy kereskedőként vagy hivatalviselőként tevékenykedtek, l. *Arany K.*: Siker és kudarc i. m. 487.

Mіндеzen stratégiai pontokon az Ozorai Pipóhoz köthető gazdasági érdekcsoport egy-egy tagja megtalálható volt. Firenze számos lehetőséget hordozott Pipó számára, ahol jobbára testvére, Matteo volt az, aki a közvetítő szerepet Firenze és Magyar Királyság között betöltötte a politikai és kereskedelemi életben egyaránt. Minden bizonnyal itt tartották a távolsági kereskedelemben érdekelt társaságuk (egyik) központját, ahogy erre korábban Teke Zsuzsa is rámutatott. Matteo több más kereskedővel is alakított társaságot élete folyamán, így többek között Antonio di Piero Frontéval és Tommaso di Domencido Borghinivel. A rendszeres pénzmozgást minden bizonnyal, többek között, a Matteo leányának apósaként ismert Vieri di Vieri Guadagni bankjával oldották meg, s feltételezhetőleg innen finanszírozták azoknak a *bottegáknak* egy részét, ahol az ötvösök Baldinaccio di Catellino Infangati, Matteo sógora megbízásából a nemesfémeket feldolgozták, s ahonnan azok egy részét visszaszállíthatták a Magyar Királyságba mint reprezentációs tárgyakat, valószínűleg a királyi és királynéi udvarba, Váradra, valamint Kalocsára. Rómában és magában a pápai kúriában számos képviselője akadt a Scolari-knak, így például Jacopo és Filippo del Bene, továbbá a Guadagni-bank. Az előbb zágrábi, majd váradi püspök Andrea Scolari népes firenzei udvartartást gyűjtött maga köré, innen igazgatva egyrészt a környékbeli arany- és ezüstabányákból befolyó nyersanyagok távolsági kereskedelmét, valamint az egyházmegyéhez tartozó jövedelmek beszedését. Halálát követően, Ozorai Pipó közbenjárására Giovanni Melanesi került a püspöki székbe, aki fivéreivel együtt már komoly tapasztalatokra tett szert egy főpapi udvar gazdasági ügyeinek vitelében. Kalocsa esetében az egyházi jövedelmek beszedését először szintén személyesen Ozorai Pipó felügyelte mint adminisztrátor, majd egyik rokona, Carniano Scolari vette át azt tőle, végezetül pedig Giovanni Buondelmonte foglalta el az érseki pozíciót.

Ezzel pedig a kérdéskör másik aspektusához érkeztünk, mégpedig a családok és azok egyes ágai között fennállt intergenerációs együttműködési modellhez, amely alapját adta az évtizedekig eredményesen működő üzletpolitikának. A három idősebb Scolari: Pipó, Andrea és Matteo között fennállt együttműködésre, majd az ő példájukat követve, a három testvér, Filippo, Giovanni és Lorenzo gazdasági kooperációjának modellezésére jó példát szolgáltatathat a század közepén működött három Strozzi testvér: Lorenzo, Filippo és Matteo esete. Ann Crabb kutatásai világítottak arra rá, hogy Matteo Strozzi fiai számtalanszor vágtak bele közösen üzleti vállalkozásba. Míg Lorenzo Brugesben székelt, addig testvérei Rómában dolgoztak egy ideig. A későbbiekben azonban Filippo Nápolyba tette át székhelyét, új filiálét nyitva ezzel társaságuknak, s emellett — mivel a Medici-társaság nem rendelkezett nápolyi leányvállalattal — ügynökként dolgozott a számukra is. A Strozzi társaságainak tevékenysége során számtalan esetben megfigyelhető volt, hogy alkalmazottaik, így elsősorban tanoncaik, jelentős része a nemzetség valamely ágából került ki, nemcsak az apai, hanem nagyon gyakran a nőági rokonok közül.¹³²

---

¹³² Ann Crabb számos más esetben is cáfolta Richard Goldtwaihte azon feltevését, mely szerint a 14. század közepétől lecsökkent a szerepe a közvetlen rokonoknak egy társaság működtetésében és a tulajdonosok sokkal inkább az üzleti életben jártas alkalmazottakat részesítették előnyben

Ozorai Pipó mint a Scolari gazdasági hálózatának a feje, minden bizonnyal át kívánta örökíteni hatalmát és befolyását egy arra érdemes, közeli rokonára, aki eleinte nővérének a fia, Leonardo di Caccia Altoviti lehetett. Az ő és — valószínűleg kiskorú fia — korai halála után, Matteonak fiú utódai nem lévén, a három távoli unokaöcs maradt az egyedüli lehetőség arra, hogy a családi örökséget és a Scolari nevet továbbvigyék. Pipónak erre a családpolitikájára engednek következtetni azok az adományok, melyeket a három fivér részére tett, akik egyértelműen örökösöként jelennek meg előttünk az üzleti életben, és minden bizonnyal erre törekedtek a politikában is. Így Matteo Scolari helyét — 1426. évi halála után — Filippo di Rinieri vette át, Firenzéből igazgatva a család oda kötődő ügyeit. Trevisóban és Velencében pedig fivére, Gianbonino felügyelte a piacot. Lorenzo eközben már Budán székelt, ahol minden kétséget kizáróan intézte a három Scolari halálával keletkezett pénzügyi problémákat és igyekezett belehelyezkedni abba a gazdasági és politikai miliőbe, amelyet nagyhatalmú nagybátyjai hoztak létre.¹³³ Ez a törekvése, a források tanúsága szerint, nem lehetett teljesen sikertelen, még annak ellenére sem, hogy a testvérek elvesztették a sókamarák fölötti ellenőrzést, hiszen 1429-ben Filippo Scolari például felfegyverzett szolgálkat és lovakat bocsátott megbízottai rendelkezésére a Magyar Királyságban, azzal a céllal, hogy számára pénzt hajtsanak be.¹³⁴ Ezen túlmenően számos utalást találhatunk levelezésükben, amely arra enged következtetni, hogy a fivérek az őket megillető jómódban éltek: ruházkodási szokásaik vagy akár életvitelük is útmutatásként szolgálhat ezzel kapcsolatban.¹³⁵

Annak ellenére, hogy a Scolari család politikai térnyerését megelőzően is szép számmal fordultak meg firenzeiek — elsősorban kereskedők — a Magyar Királyságban, mégis a két állam között fennálló kapcsolatokra — legyen az gazdasági, politikai vagy éppen művészeti — katalizátorként hatott Ozorai Pipó magyar királyságbeli jelenléte, amely nem volt előzmény nélküli nemzetségében — ellentétben azzal, ahogyan a kutatás ezt korábban sejtette —, és nem volt mentes egy hosszú utóélettől sem, amely még évtizedekig táplálta a firenzeiek jelenlétét a Magyar Királyságban.

Természetesen, mint ahogy arra Arany Krisztina is rámutatott, a firenzeiek ideiglenes migrációját, vagy esetleges letelepedését a Magyar Királyságban számos tényező befolyásolta — így az egyes családok vagyoni helyzete, politikai

---

rokonaikkal szemben, l. *Ann Crabb: The Strozzi of Florence. Widowhood and Family Solidarity in the Renaissance.* Ann Arbor 2000. 127., 139–140.

¹³³ Ezt az időszakot így jellemezte Piero di messer Luigi Guicciardini és Luca di messer Maso degli Albizzi egyik levelében, l. ASF Signori Legazioni e Commissarie filza 7. fol. 76^v., *Simonyi E.: Flórenczi i. m. II. 781. (CCLXII. sz.)*.

¹³⁴ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 321. fol. 370^r.

¹³⁵ Giovanni Scolari egyik levelében részletesen leírt felöltök, amelyeket fivérének, Filippónak küldött saját öltözetéhez, szintén erről a jómódról tanúskodnak (ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 348^r). A Scolari testvérek gazdasági hátterére útmutatásként szolgálhatnak művészeti megrendeléseik is, l. *Prajda Katalin: Hölgy a képen. Fra Filippo Lippi Kettős portréja és a firenzei Scolari család.* In: *Fiatall művészettörténészek II. Konferenciája. Konferencia-kötet (megjelenés alatt), valamint Katalin Prajda: Fra Filippo Lippi's Double Portrait.* In: *Journal of the Metropolitan Museum of Art (megjelenés alatt)*

befolyása, társadalmi hovatartozása —, s ezek bármelyike közrejátszhatott Firenze elhagyásában. Ugyanakkor arra a kérdésre, hogy miért választották a Magyar Királyságot sok más európai lehetőséggel szemben, valószínűleg választ adhat a tény, hogy a szóban forgó kereskedők egy része már közvetett kapcsolatokkal rendelkezett korábban is az országgal rokonaik, üzletfeleik, vagy éppen szomszédaik révén, s ebben a legfontosabb szerepet nyilván a Scolari családdal ápolt összeköttetések játszották.¹³⁶

Nem utolsó sorban pedig a Scolarik példáján keresztül felmerül a kérdés, hogy mennyiben beszélhetünk a centrum–periféria jelenségről vagy a székhely és a filiale viszonyáról a két terület gazdasági kapcsolatait illetően vagy egy társaság felépítésével összefüggésben. A Magyar Királyság valóban alárendelt szerepet játszott volna ebben a kapcsolatrendszerben? Nem beszélhetünk-e sokkal inkább egy olyan kölcsönhatásról, amelynek eredményeként a firenzei kereskedők *know how* tőkéje és a Magyar Királyságban jelen lévő materiális lehetőségek találkoztak ezekben a társaságokban és hatékony kiaknázásukhoz nem volt szükség másra, mint jól kiépített kapcsolatrendszerre, amelynek kiindulópontját a család mint társadalmi csoport képezte?

*A tanulmányban tárgyalt Scolari levelek jegyzéke*¹³⁷

Feladás dátuma	Feladás helye	Feladó ¹³⁸	Kézhezvétel dátuma	Kézhezvétel helye	Címzett	Jelzet ¹³⁹	DF szám
1411. máj. 7.	Velence	Branche di (...) Scholarari (Branca di Rinieri? Scolari)		Firenze	Scholaio di Giovanni Tosinghi	326	—
1412. máj. 1.	Várad	Episcopus ecclesie Varadiensis (Andrea di Filippo Scolari)		Firenze	Ser Guido Domini Tome di Florentia	324	289077.
1416. jan.1.		Niccolò Serragli			Andrea veschovo	325	289078.
1416. febr. 1. (1415)	Firenze	Niccolò Serragli e chompagni		Várad	Andrea veschovo di Varadino	327	289080.
1419. máj. 17.	Szeben	Giovanni Falchucci ¹⁴⁰ (Giovanni di Niccolò Falchucci)		Várad	Andrea Scholarari	328	289081.

¹³⁶ *Katalin Prajda*: Unions of Interest. Florentines' Marriage and Economic Considerations in the Hungarian Kingdom during Sigismund of Luxemburg's Reign. In: Essay Collection of the Conference: To Have and Hold. Marriage in Premodern Europe. Ed. Jacqueline Murray (megjelenés alatt).

¹³⁷ A firenzei apátság 326. alfondjának irategyűttese nagymértékben károsodott, valószínűleg az 1966. évi árvíz idején, ezért elképzelhető, hogy eredetileg több iratot is tartalmazott, amelyek azóta teljesen olvashatatlaná váltak. Ezen források mindegyike eredetiben maradt ránk. Az iratok keltezésére vonatkozóan a firenzei időszámítást figyelembe véve, amely márc. 25-t jelöli meg évkezdnek, a január 1-től eddig a napig terjedő időszakban zárójelben jelzem az eredeti évszámot.

¹³⁸ A neveket minden esetben a levélben jelzett eredeti formában adom meg, azonosításukat l. a zárójelben.

¹³⁹ Mindegyik levél a Corporazioni Religiose Soppressi 78. 326. sz. fondban található, a Mediceo avanti il Principato anyagában található leveleket külön jelzem.

¹⁴⁰ „Vostro servitore Giovanni Falchucci”.

1420. máj. 12	Firenze	Masaiozo e Jachopo di Gilio banchieri		Várad	Andrea vescovo di Varadino	329	289082.
1422. szept. 19.	Firenze	Matteo Scolari		Milánó	Averardo di Francesco de Medi- ci	MAP filza 1. 42.	—
1422. szept. 21.	Firenze	Matteo Scolari		Milánó	Nello da Sangimignano	MAP filza 68. 410.	—
1422. okt. 2.	Firenze	Matteo Scholari		Milánó	Nello Juliani Marti- ni, Averardo Franceschi de Medicis	MAP filza 1. 44	—
1422. okt. 28.	Firenze	Matteo Scolari		Milánó	Nello da Sangimignano, Averardo de Medici	MAP filza 1.50.	—
1424. júl. 1.	Arezzo	Papi di (Gieppo?)		Várad	Andrea vescovo di Varadino	336	289087.
1424. aug. 9.	Szeben	Giovanni Falchucci ¹⁴¹		Várad	A. Scholari	277	289057.
1425. okt. 19.	Firenze	G di Piero ¹⁴²		Várad	A. de Scolari	335	289086.
14(...). aug.11.		Simone Melanesi? ¹⁴³		Várad	Andrea de Sclaris	330	289083.
1429. ápr. 6.	Treviso	Giovanni Scolari (Giovanni di Rinieri Scolari)	ápr. 15.	Firenze	Filippo di Scolaribus	339	289089.
1429. ápr. 30.	Velence	Domenico di Tommaso (Domenico di Tommaso Borghini)	máj. 6.	Firenze	Filippo di Rinieri Scholari	340	289090.
1429. máj. 2.	Treviso	Giovanni Scolari (Giovanni di Rinieri Scolari)		Firenze	Filippo de Schoalribus	367	289117.
1429. máj. 7.		Domenico di Tommaso (Domenico di Tommaso Borghini)		Firenze	Filippo di Rinieri Scholari	341	289091.
1429. máj. 9.	Velence	Gianbonino Scolari	máj. 22.			343	289093.
1429. máj. 14.	Velence	Giovanni Scolari		Firenze	Filippo de Scholaribus	345	289095.
1429. máj. 14.	Róma	P. Fortini	máj. 18.	Firenze	Filippo de Scholaribus	347	289097.
1429. máj. 14.		Domenico di Tommaso (Domenico di Tommaso Borghini)		Firenze	Filippo di Rinieri Scholari	344	289094.
1429. máj. 15.	Treviso	Giovanni Scolari		Firenze	Filippo de Scholaribus	350	289100.

¹⁴¹ „Vostro servidore Giovanni Falchucci”.

¹⁴² „Vostro servus G di Piero”.

¹⁴³ „Vostro padre servitore Simone Milanese?”. — Az irat kelte 1426 előttre tehető.

1429. máj. 20	Treviso	Gianbonino Scolari	máj. 27.	Firenze	Filippo de Scolaribus	348	289098.
1429. máj. 21.	Velence	Domenico di Tommaso (Domenico di Tommaso Borghini)	máj. 27.	Firenze	Filippo di Rinieri Scolari	346	289096.
1429. máj. 27.		Giovanni Scholari		Firenze	Filippo de Scholaribus	354	289104.
1429. máj. 27.		Andrea di ser Pa- golo		Firenze	Filippo Rinieri de Scholaribus	353	289103.
1429. máj. 27.	Velence	Jacopo		Firenze	Filippo de Schola- ribus	352	289102.
1429. máj. 28.	Velence	Domenico di Tommaso (Domenico di Tommaso Borghini)		Firenze	Filippo de Scholari- bus	357	289107.
1429. máj. 28.	Velence	Uberto Zati		Firenze	Filippo Scholari	351	289101.
1429. máj. 28	Velence	Giovanni Scolari		Firenze	Filippo de Schoalribus	349	289099.
1429. jún. 1.	Treviso	Giovanni Scolari		Firenze	Filippo de Schoalribus	355	289105.
1429. jún. 4.		Domenico di Tommaso			Filippo di Rinieri Scolari	387	—
1419. jún. 4	Szeben	Giovanni Falchucci		Várad	Andrea Scholari veschovo di Varadino	388	—
1429. jún. 9.		Papi di Michele Lottieri			Filippo di Rinieri Scolari	368	289118.
1429. jún. 9	Treviso	Giovanni Scolari		Firenze	Filippo de Schoalribus	361	289111.
1429. jún. 11.	Róma	Domenico di Tommaso (Domenico di Tommaso Borghini)		Firenze	Filippo di Rinieri Scolari	359	289109.
1429. jún. 11.	Róma	Benedetto	jún. 16.	Firenze	Filippo de Scholaribus	358	289109.
1429. jún. 11.	Velence	Giovanni Scholari	jún. 16.	Firenze	Filippo de Scholaribus	362	—
1429. jún. 14.	Faenza	Niccolò di Matteo riveditore (Niccolò di Matteo Villani)	jún. 16.	Firenze	Filippo di Rinieri Scolari	360	289110.
1429. jún. 17.	Velence	Giovanni Scolari		Firenze	Filippo de Scholaribus	364	289114.
1429. jún. 23.	Velence	Domenico di Tommaso (Domenico di Tommaso Borghini)	jún. 27.	Firenze	Filippo Scholari	365	289115.
1429. jún. 23.	Velence	Pagholo Banchi?	júl. 2.	Firenze	Filippo Scholari	369	289119.
1429. jún.	Velence	Nicolaio Ringhiadori	jún. 27.	Firenze	Filippo Scolari	366	289116.

		Paolo di ser Lando Fortini			Filippo Scholari	342	—
1429. márc. 27.	Treviso	Luise dele Toaye			Filippo de Scholaribus	356	289106.
	Treviso	Francescha di Rinieri Scolari	1429. jún. 16.	Firenze	Filippo Scolari	363	289113.
1448. (1447.) febr. 11.		Lorenzo Scolari			Pietro de Medicis	MAP filza 16.35.	—

MEN OF LETTERS, MEN OF BUSINESS

Florentines in the Hungarian Kingdom during the Reign of Sigismund
by Katalin Prajda
(Summary)

During the last decade published studies on agents' and merchants' activities have uncovered a neglected history of Florentine businessmen outside the walls of the city-state. In spite of the discovery of new sources relevant to the history of the Hungarian Kingdom, authors paid little attention to the global dimension of the phenomena. They did not address the questions of why and how these merchants operated abroad, what the context was in which they negotiated business and developed social ties. Their small diaspora provided the scene for a fairly extensive correspondence among different members in business. This paper's aim is to reconsider the importance of private letters in the reconstruction of social and economic ties among a diaspora's members in the light of primary sources housed by the Florentine *Archivio di Stato*.

When taking stock of the history of the Florentine diaspora in the Hungarian Kingdom, the importance of the information network provided by the Scolari brothers cannot be ignored as possibility for placing it in larger contexts of global history. The article concentrates on three family branches' correspondences, the branch of Matteo Scolari, Andrea Scolari and that of the three brothers: Filippo, Lorenzo and Gianbonino with other Florentine merchants. Their letters give us a picture however fragmentary is on the circulation of goods and that of people between Hungary and Florence during an eighteen years long time span.

The intention of this essay is to put into consideration a few different issues regarding the life of Florentine merchants operating in the Hungarian Kingdom during the Reign of Sigismund through the Scolari's case. Therefore the article focuses on eight main themes: delivering messages and goods, banking, instrumental friendship, trading channels, circulation of information, family solidarity and geographical mobility.

The first part considers the ways of posting letters by using regular postal service established by merchants or by drawing upon the task on reliable servants and employees (*fanti, famigli*) who acted as messengers (*corrieri*) to their behalf. The relationship between banking system and correspondence is well reflected in several letters addressed to Andrea Scolari by Florentine bankers running their local *tavolo* at the Mercato Vecchio. The analysis of these letters also suggests that developing friendship or maintaining kinship ties across large distances were subject of good postal service which made possible for merchants to change ideas on issues not strongly connected to business.

As the case study of the Scolari's correspondence illustrates, sketching Florentine trading community from various angles is rich in challenging historical problems, therefore the themes discussed here do not provide us a more in-depth analysis and do not stress important questions of cultural mediation and that of kinship networks.

In this essay the author's hope is to point out that a closer look at merchants' correspondences shows the importance of personal networks which did not remain on the level of a single business transaction but these economic channels diffused to social life as well, establishing overlapping networks of kin and men in business. Nevertheless the scarce preservation of medieval letters from the territory of the Hungarian Kingdom makes these correspondences unique from their private point of view.

Neumann Tibor

BÉKEKÖTÉS POZSONYBAN – ORSZÁGGYŰLÉS BUDÁN

A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492)
(Első közlemény)*

Az 1491 novemberében megkötött pozsonyi béke évszázadok óta a Jagelló kor történetét tárgyaló írárok egyik kedvelt példája arra, hogy az erélytelen II. Ulászló (1490–1516) és a kizárólag önös érdekeit szem előtt tartó környezete miként emésztette fel Mátyás király (1458–1490) dicsőséges eredményeit és vezette az országot a végső pusztulás felé. Érthető, hogy a békeszerződéssel és az utána következő országgyűlés történéseivel valamennyi összefoglaló hosszasan foglalkozik, hiszen hozzájárultak a Habsburg-dinasztia magyarországi trónigényének az érvényesítéséhez. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy néhány munka kifejezetten a Mátyás halálától a béke megkötéséig tartó mintegy másfél esztendő eseményeit tárgyalja,¹ jogos a kérdés, hogy mi indokolja az 1491–1492. évi, valóban közismertnek tűnő események újbóli vizsgálatát. Mindenekelőtt az, hogy elődeink munkáin — érthető módon — végigvonul egy határozott, a dekadensnek tekintett Jagelló-korral szembeni előítélet, amely egy-egy kérdés vizsgálatánál a tényszerű adatok és az előfeltevések furcsa, máig ható szövedékét hozta létre.² Sokszor az egymásra épülő, önmagukban logikusnak tűnő következtetések megkérdőjelezhető alapfeltevéseken nyugszanak, és ha ezek hamisnak bizonyulnak, akkor összedől vagy legalábbis meginog a rajtuk álló gondolati építmény. Az évszázadok óta hagyományozódó félígazságokon, tévedéseken alighanem egy módon lehet úrrá lenni: az épületet le kell bontani és téglánként újra kell rakni, azaz a kérdéskört a forrásokig visszanyúlóan szükséges megvizsgálni, a szakirodalom ismeretében, de annak befolyása alól mentesen.

Horváth Mihály az 1870-es években a következő határozott véleményének adott hangot: „*Miksa királynak volt oka örülni e föltételeken, melyeknél jobbat, ha győzött volna, sem igen kívánhatott; de Ulászló nem kevés gyávaságot árult el, midőn őt napra az alkudozás befejezése után körleveleiben a legnagyobb*

* A dolgozat elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00330/07. sz.) támogatta.

¹ Legújában I. Kubinyi András: *Két sorsdöntő esztendő (1490–1491). Történelmi Szemle* 33. (1991) 1–54., Krzysztof Baczkowski: *Walka o Węgry w latach 1490–1492. Z dziejów rywalizacji habsbursko-jagiellońskiej w basenie śródkowego Dunaju*. Kraków 1995., *Székhely György: A rendek választóin: a dinasztiaaváltás harcai 1490–1492-ben. Hadtörténelmi Közlemények* 116. (2003) 427–456.

² Jó példa erre az előítéletre Fraknói Vilmos pozsonyi békéről szóló írásának első mondata: „Ulászlónak a nemzetre súlyos megaláztatásokat és sérelmeket hozó gyenge politikájában jellemző tényező volt a magyar trónöröklés, amelyre kilátást nyitva, igyekezett vetélytársait lefegyverezni.” — *Fraknói Vilmos: A magyar királyválasztások története*. Bp. 1921. (reprint: Máriabesnyő-Gödöllő 2005.) 119.

öröm kifejezésével, mint valamely rendkívül szerencsés eseményt hirdette a vármegyéknek a gyalázatos békét.³ Ítélete legfeljebb szigorú jelzőiben különbözik történetíró elődei és utódai értékelésétől.⁴ A szakirodalom a pozsonyi szerződést meglehetősen egyhangúsággal mindmáig úgy ítéli meg, hogy egy győztes helyzetben lévő hatalom még soha nem kötött annyira előnytelen békét ellenfelével, mint amelyet a magyar–cseh uralkodó III. Frigyes császárral és Miksa római királlyal. A Jagelló kor első éveit legutóbb részletesen tárgyaló Kubinyi András — bár tanulmányában kiváló érzékkel több kérdést is sikerült árnyaltatni, például hangsúlyozta, hogy a régóta háborútól sújtott országnak békére volt szüksége — változatlanul leszögezte, hogy „*Bakóczék olyan szerződést kötöttek, amelyet még veszített háború esetén is túl súlyosnak kellene tekintenünk*”.⁵ Mindebből két egyértelmű következtetés adódik: egyrészt nem tekinthetünk el a két hatalom közötti aktuális katonai helyzet felmérésétől, azaz annak vizsgálatától, hogy II. Ulászló Magyarországa 1491 őszén valóban a győzelem kapujában állt-e. Másrészt meg kell vizsgálnunk ezzel összefüggésben a békeszerződésben rögzített kötelezettségeket és azok végrehajtását is. Mivel „*minden szerződés annyit ér, amennyit a gyakorlatban meg lehet belőle valósítani*”,⁶ korántsem elégedhetünk meg a megállapodás szövegének szó szerinti értelmezésével. Ennek létjogosultsága még inkább nyilvánvalóvá válik, ha felidézünk, hogy a szerződést már aláírása napján külön — természetesen titkos — végrehajtási záradék(ok)kal egészítették ki.⁷

Kiindulópontom mindezek alapján — bemutatva előbb dióhéjban a Miksa római király és II. Ulászló közötti, 1490–1491. évi diplomáciai érintkezések történéseit — Székesfehérvár 1491. júliusi visszavétele lesz, már csak azért is, mivel e siker és a tárgyalások novemberi lezárása közötti néhány hónap eseményeiről alig tudunk valamit. Ez egyáltalán nem a kutatók érdektelenségével, sokkalta inkább azzal magyarázható, hogy a fennmaradt források alig árulnak el valamit a német fronton zajló harcokról. Sikerült találni azonban egy olyan, eddig figyelmen kívül hagyott forrást, amely e hézagot — bár korántsem maradéktalanul — kitölti. Pozsony város 1491–1492. évi számadáskönyve⁸ több száz

³ Horváth Mihály: Magyarország történelme III. Pest 1871.² 253.

⁴ Egy-egy további, kiragadott példa: „erősen megalázó békeegyezmény” (*Berzeviczy Albert*: Beatrix királyné [1457–1508.] Történelmi élet- és korrajz. [Magyar történelmi életrajzok] Bp. 1908. 515.); „szégyenletes béke” (*Tóth Zoltán*: Mátyás király idegen zsoldosserege [a fekete sereg]. Bp. 1925. 317., *Elekes Lajos-Lederer Emma-Székelly György*: Magyarország története I. Az őskortól 1526-ig [Egyetemi tankönyv]. Bp. 1965²., a vonatkozó rész Székely György munkája); „demütítő Bedingungon” (*Baczowski, K.*: Walka o Węgry i. m. 167.); „hihetetlenül rossz béke” (*Kubinyi András*: Mátyás király. [Tudomány – Egyetem.] Bp. 2001. 128.); „megalázó engedmények, szégyenletes béke” (*Székelly György*: A rendek válaszüton i. m. 453–454.).

⁵ Kubinyi A.: Két sorsdöntő i. m. 46.

⁶ *Tringli István*: Mohács felé 1490–1526. (Magyarország története 8. Főszerk. Romsics Ignác.) Bp. 2009. 21.

⁷ Egy ilyen dokumentum maradt fenn (l. a 188. sz. jegyz-et), de lehet, hogy több is volt. Ennek kifejtését l. alább.

⁸ Pozsony város számadáskönyvei (Kammerrechnungen) 50. (a továbbiakban: PSz.); Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 277 106. — Itt szeretnék köszönetet mondani Skorka Renátának, akitől a terjedelmes német nyelvű irat egyes részeinek az összeolvasásában és értelmezésében rendkívül sok segítséget kaptam. — A számadáskönyv tárgyalásokra vonatkozó számtalan adata közül egyet idézett Ortway Tivadar (*Ortway Tivadar*: Pozsony város története III. Mellékletek Pozsony 1300–1526. évi történetéhez. Pozsony 1891. 106.), Bátorfi István vajdára vonatkozó adatait korábban magam is felhasználtam, l. *Neumann*

oldalon elszórva számtalan hírt és adatot őrzött meg az osztrák–magyar határon álló királyi várost és környezetét fenyegető veszélyekről, az ezek elhárítására tett intézkedésekről, miközben számos részletet árul el a város falai között zajló őszi találkozó időbeli határaitól és mindarról, ami a tárgyalások résztvevőivel a városban — de, sajnos, nem a tárgyalóasztalnál — ez idő tájt történt. A forrás pislá fényt vet a határ menti front állapotára, miáltal talán árnyalhatóvá válik a békeszerződés „megalázó” és „gyalázatos” jelzőkkel történő minősítése.

Dolgozatom második részében kísérletet teszek az 1492. évi tavaszi országgyűlésen történtek tisztázására is, hiszen ezekkel kapcsolatban még több kétes érvényű megállapítással kell szembenéznünk. E téren kétségtelenül könnyebbség számunkra az, hogy Friedrich Firnhaber 1849-ben megjelent, az országgyűlés alapvető dokumentumait közlétevé munkájáig⁹ nem szükséges az addig sötétben tapogatózó történeti irodalommal foglalkoznunk. Az ezt követően az osztrák és magyar történészek között kialakuló hosszas polémia ugyanakkor egy olyan álprobléma körül zajlott — országgyűlési végzésnek minősíthető-e a rendek által a Habsburgok örökösödéséről kibocsátott hitlevelek —, amely a korszak nemzeti gondolkodásában és alkotmányjogi szemléletében gyökerezett, és célzatossága miatt több félreértést indított útjára. Az eseményeket mind a mai napig Szabó Dezső 1914-ben megjelent munkája¹⁰ alapján szokás értékelni; kiváló összefoglalásába azonban tévedések is csúsztak, amelyeket ugyancsak igyekszem az alábbiakban felülvizsgálni.

Visszatérve a dolgozatom elején említett módszertani alapvetéshez: az alábbiak megírása során minden erőmmel azon voltam, hogy kerülve a historiográfiai kitérőket, kizárólag saját elbeszélésemet kövessék. Ennek érdekében a szakirodalom egyes állításainak cáfolatát és egyéb javításaimat a jegyzetapparátusba számúztam. Az alábbi „újdonságok” jelentős része annak köszönhető, hogy a vonatkozó források jóval nagyobb teljességére tudtam támaszkodni, mint elődeim. Igyekeztem elolvasni és összegyűjteni minden szóba jöhető kütőt.¹¹ Hangsúlyoznom kell azonban, hogy ausztriai, helytörténeti jellegű levéltári forrásokat nem állt módomban használni, ezek esetében az elérhető osztrák forráskiadványokra és szakirodalomra támaszkodtam.¹²

Tibor: Batori István politikai szerepe II. Ulászló uralkodása alatt (1490–1493). Szabolcs-szatmárberegi Szemle 43. (2009) 100–101.

⁹ Beiträge zur Geschichte Ungarns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. 1490–1526. Mitgetheilt von Friedrich Firnhaber. In: Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen III. Wien 1849. (a továbbiakban: Firnhaber) 375–552.

¹⁰ Szabó Dezső: A pozsonyi béke. 1491. nov. 7. Századok 48. (1914) 383–403., vö. még *Fraknói Vilmos*: A magyar királyválasztások i. m. 97–122.

¹¹ Ebben nagy segítségemre volt a MOL digitális adatbázisa: Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország digitális levéltára. Szerk. Rác György. Bp. 2008.

¹² Leginkább: *Hermann Wiesflecker*: Das erste Ungarnunternehmen Maximilians I. und der Pressburger Vertrag (1490–1491). Südost-Forschungen 18. (1959) 26–75.; *Uő*: Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit I. Wien 1971. — A leghasznosabb segítségnek adatbázisa miatt mégis Susanne Wolf munkája bizonyult, l. *Susanne Wolf*: Die Doppelregierung Kaiser Friedrichs III. und König Maximilians (1486–1493). (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J. F. Böhmer, Regesta Imperii 25.) Köln–Weimar–Wien 2005. — A DF-be csak részben bekerült bécsi *Maximiliana* és *Fridericana* sorozatok iratanyaga vélhetően még kiegészítheti gyűjtésemet.

1. Német–magyar diplomáciai érintkezések a pozsonyi tárgyalások előtt

Bár a magyar koronára vonatkozó tárgyalások az újonnan megválasztott magyar király és a Habsburgok között már előbbi 1490. szeptemberi koronázása előtt megindultak, ezek kezdetben formális, valós eredménnyel alig kecsegtető diplomáciai érintkezésekben merültek ki. 1490. augusztus végén Ulászló király Fodor István szerémi püspököt és Schellenberg János cseh kancellárt küldte Miksához, aki ekkor már sikerrel megkezdte Mátyás király alsó-ausztriai hódításainak a megszállását. A magyar követség azon a napon érkezett meg a nemrég elveszített Bécsbe, amikor a római király visszatért seregével Klosterneuburg elfoglalásából. Már üdvözlésükkel haragra lobbantották Miksát: kijelentették ugyanis, hogy a magyar és cseh király nevében járnak el.¹³ Beszédükben kifejtették, hogy Ulászló magát a választás, a kikiáltás, a budai trónra ültetés és a hamarosan bekövetkező koronázás alapján Magyarország és a hozzá tartozó országok, köztük az osztrák hercegség törvényes uralkodójának tekinti. A két király közötti rokonságra és barátságra tekintettel megdöbbenésüknek adtak hangot, hogy Miksa részben fegyveresen, részben más módon az osztrák hercegség ügyeibe ártotta magát, ráadásul úgy, hogy nem üzent hadat. Felróták neki azt is, hogy megsértette a Mátyással kötött fegyverszünetet, amely szeptember 8-ig volt érvényben. Felkérték tehát a római királyt, hogy hagyjon fel a Magyarországhoz tartozó területek elfoglalásával és viseltessen barátsággal Ulászló iránt.

Szeptember 13-án kelt hivatalos válaszában a római király kiemelte, hogy nem tett eddig olyat, amivel a cseh király iránti baráti és rokoni kapcsolatot megsértette volna, és nem is kellett hadat üzennie, hiszen Ulászló semmilyen joggal nem rendelkezik a magyar koronára. Úgy érvelt, hogy a fegyverszünet a császár és Mátyás személye között jött létre, azaz utóbbi halálával hatálya megszűnt. A magyar követek által előadott kifogásoknak nincsen helye, hiszen az 1463. évi bécsújhelyi szerződés értelmében a magyar korona őt illeti, így azok szegték meg esküjüket és veszítették el becsületüket, akik a cseh királynak esküdtek hűségét. Felszólította Ulászlót, hogy hagyjon fel azon jogtalanságokkal, amelyekkel akadályozza őt Magyarországra vonatkozó jogai érvényesítésében. Ha ezt megteszi, mindenben támogatni fogja, ha nem, akkor okot ad arra, hogy ő, atyja és a birodalom elhárítsák az útjukba álló akadályokat.¹⁴ Egyedül áll, így ellenőrizhetetlen, de korántsem lehetetlen az a korabeli értesülés, miszerint Miksa felajánlotta volna Ulászlónak a Mátyás által a cseh koronától elszakított

¹³ *Antonius de Bonfinis*: Rerum Ungaricarum decades I–IV. Edd. I[osephus] Főgel, B[ela] Iványi et L[adislaus] Juhász. Lipsiae 1936–1941. (a továbbiakban: Bonfini) IV. X. 62–66. — Miksa szept. 5-én a Klosterneuburg előtti mezőről, 8-án Bruck an der Leithából, 10-én Bécsből keltezi okleveleit, illetve leveleit, I. E[duard] M[arie] Lichnowsky: Geschichte des Hauses Habsburg. Achter Theil. Kaiser Friedrich III. und sein Sohn Maximilian 1477–1493. Wien 1844. (a továbbiakban: Lichnowsky) 666. (1432., 1435., 1437. sz-ok).

¹⁴ A római király nevében a magyar követek előterjesztésére adott válasz kiadását egy keltezés nélküli másolatból I. Steiermärkische Geschichtsblätter 6. (1885) 2. Heft, 230–234. (e kiadásra Péterfi Bence hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök neki). — Az irat megvan a bécsi levéltár *Fridericianá* gyűjteményében is, szept. 13-i kelet alatt, I. *Fraknoi* V: A magyar királyválasztások i. m. 118., 238. (306. sz. jegyz.).

Morvaországot, Sziléziát és Lausitzot, ha megkapja Magyarországot.¹⁵ A magyar követek néhány napot tölthettek csak Bécsben, hiszen onnan a fehérvári koronázásra siettek.¹⁶

A koronázás után nem sokkal megindult Miksa villámhadjárata: október 4-én lépte át a határt, és a hónap végére már Veszprém közelébe jutott.¹⁷ Mivel a magyarok a Dunántúl védelmében nem voltak képesek komoly haderőt felvonultatni, Miksa a győzelem kapujában állt. Ekkor került sor a következő diplomáciai találkozóra. Ulászló az ellenfele kíséretében Magyarországra érkező sógorát, György bajor herceget kérte fel a közvetítésre,¹⁸ akit Kristóf bajor herceggel együtt a római király meg is bízott azzal, hogy tárgyalásokat folytassanak a magyar féllal. Miksa október 31-én, Rende mellett állított ki menlevelet Ulászló követei részére, akik legfeljebb száz lóval kaptak engedélyt arra, hogy Márványkő, majd innen Sümeg várába vonuljanak.¹⁹ Az eseményre a János püspöktől ekkor már átvett utóbbi várban került sor, november első napjaiban.²⁰ Nem tudjuk, hogy a magyar küldöttség milyen ajánlattal érkezett.²¹ Miksa követei mindenesetre azt kapták feladatuk, hogy hívják fel a másik fél figyelmét: a római királynak Istentől származó joga van a magyar trónra. A magyarok — kilétükről nem rendelkezünk adatokkal — erre azt válaszolták, hogy uruk a magyar koronáról való lemondásról nem hajlandó tárgyalni, „*inkább a halál*”.²²

Két hét múlva, november 17-én a római király Fehérvárt is bevette, de mivel pénze elfogyott és zsoldosai lázongani kezdtek, kénytelen volt helyőrségeket hátrahagyva kivonulni az országból: a karácsonyt már Bécsújhelyen töltötte.²³ Jóllehet a Dunántúlon és Szlavóniában szilárdan megvetette a lábát, hadjárata

¹⁵ sat Wladislao Bohemie regi adiecta sibi Moravia, Silesia Lusatiaque provincia esse terrarum; haudquaquam equum et fas esse unum omnibus imperare — Bonfini IV. X. 66. (nem kizárt, hogy Bonfini értesülése az egyik követőtől származik, hiszen az általa előadottak és az előbb idézett hivatalos válasz között sok a párhuzam). — Istvánffy Miklós Bonfininél részletesebben beszéli el a tárgyalás lefolyását, l. Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája. Tályai Pál XVII. századi fordításában. Bp. 2001. (a továbbiakban: Istvánffy) 36–38.

¹⁶ Bonfini IV. X. 66–67. — Ulászló koronázása végül szept. 19-én ment végbe, l. *Neumann Tibor*: II. Ulászló koronázása és első rendeletei (Egy ismeretlen országgyűlésről és koronázási dekrétumról). Századok 142. (2008) 318.

¹⁷ Miksa hadjáratára l. *Wiesflecker, H.*: Das erste Ungarnunternehmen i. m. 47–66., *E. Kovács Péter*: Miksa magyarországi hadjárata. Történelmi Szemle 37. (1995) 35–49.

¹⁸ Florian Waldauf 1490. okt. 28-án kelt jelentése: „Der kunig von Peheim puelt umb sein swager herczog Jorgen von Bayrn und sehe villeicht gern, daz er in den sachen taydinget” — Maximilian’s I. Beziehungen zu Sigmund von Tirol in den Jahren 1490–1496. Hg. von Viktor von Kraus. Wien 1879. 36., vö. *Wiesflecker, H.*: Das erste i. m. 50.

¹⁹ Firnhaber 423.

²⁰ Az eseményekről Zsigmond brandenburgi őrgróf nov. 2-án, Sümeg (Schymeck) és Rende (Raydasch) között kelt és a nürnbergi levéltárban fennmaradt levele számol be, l. *Wolf, S.*: Die Doppelregierung i. m. 258–259. (a szerző a vár nevét nem tudta azonosítani, mivel a forrásban Szombathely mellettiként szerepel).

²¹ *Wiesflecker* e tárgyalásokhoz vonja a György chiemseei püspök egy évvel későbbi levelében olvasható feltételeket (*Wiesflecker, H.*: Das erste i. m. 50.), amelyeket magam e közlemény végén ismertetek.

²² „nich davon zureden sey, das ir herr der cron abdret, villieber wer sin der tod” — *Wolf, S.*: Die Doppelregierung i. m. 258–259.

²³ *Kubinyi A.*: Két sorsdöntő i. m. 31–32., *E. Kovács P.*: Miksa i. m. 42–44.

a főváros elfoglalása híján nem teljesítette be várakozásait. Bár nem mondott le arról, hogy a magyar koronát fegyveres úton szerezze meg, pénztelensége mellett ugyanakkor több ok is arra készítette, hogy fegyverszünetet javasoljon Ulászlónak. Egyrészt 1490 végén követei útján házasságot kötött Bretagne örökösnejével, Anna hercegnővel, ami VIII. Károly francia király várható támadása miatt azzal fenyegetett, hogy egyszerre két fronton is háborúznia kell. Értessült arról is, hogy Ulászló ismét jelentős haderővel rendelkezik, amióta Nagyszombat mellett sikerült megegyeznie Mátyás cseh zsoldosaival.²⁴ Bízott továbbá abban is, hogy a tavaszra, Nürnbergbe összehívott birodalmi gyűlésen a rendek pénzt és csapatokat biztosítanak számára a Magyarország elleni támadáshoz. Mivel Ulászló és bárói először a harmadik trónkövetelő, János Albert lengyel herceg kassai ostromgyűrűjét kívánták felszámolni, a két fél fegyverszüneti elképzelései találkoztak egymással. Követeik 1490. karácsony szentestéjén találkoztak Magyaróváron, ahol tárgyalásaik a vízkereszt utáni napokban fejeződtek be.²⁵ Német részről Rudolf anhalti gróf, Eitelriedrich von Zollern gróf, Bernhard von Polheim, Reinprecht von Reichenburg magyarországi főkapitány és Vitéz János veszprémi püspök jelent meg,²⁶ míg a magyar delegáció élén Szapolyai István ausztriai főkapitány állhatott, és bizonyosan részt vettek rajta a házigazda Szentgyörgyi grófok is.²⁷

A tárgyalások a fegyverszüneti megállapodáson túl nem hoztak áttörést. Miksa környezetének egyik tagja vízkereszt ünnepén, Sankt Pöltenben kelt levelében arról tájékoztatott, hogy nem tartja valószínűnek a fegyverszünet után olyan béke létrejöttét, amelyben a cseh király lemondana a magyar trónról.²⁸

²⁴ Kubinyi A.: Két sorsdöntő i. m. 35., Neumann T.: Bátori i. m. 96.

²⁵ Eddig is tudtuk, hogy Miksa Magyarországról való 1490. decemberi kivonulása után, valamikor 1490–1491 fordulóján béketárgyalások zajlottak közte és Ulászló között (Johannes Tichtels Tagebuch. Fontes rerum Austriacarum, Scriptorum I. Wien 1855. 56.), amelyen részt vett német részről Vitéz János veszprémi püspök is (*Szabó Dezső*: Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505–1526. Bp. 1917. 54.). — A 49. számú pozsonyi számadáskönyv (DF 277 105.) több bejegyzése is utal erre a tárgyalássorozatra, amely legkésőbb 1490. dec. 24. és legkorábban 1491. jan. 8. között zajlott, a római királyi tanács jelenlétében. A tanácskozásokra vonatkozó fontosabb szövegek a következők: Item an dem heiligen Cristabent 90 [1490. dec. 24.] habn mein hern den Johannes Stekch Statschreiber gen Alltenburg geschikcht zu dem tag der berichtung des Romischn kunig zu erindern (65. old.). — Item an abent der dreyr kunig 91 [1491. jan. 5.] als mein hern den Iohannes Statschreiber gen Alltnburg geschikcht habn zu erindern die tading des frids, als dan des Romischn k(unigs) rat daselbs ain tag hettn, daselbs habn mein hern hin ab geschikcht ettlich semlein, laib und wekn beiden grafn und andern hern zu Erung (59. old.). — Item mein hern habn den Johannes Statschreiber zu dem andern mal gen Alltenburg geschikcht zu erindern des Beschluss zwischn dem Ung(arischn) und Romischn kunig [...] Item sabbato post Epiphaniarum Domini 91 [1491. jan. 8.] habn mein hern den Wolfgang Springer gen Alltenburg geschikcht, als die herrschafft daselbs ain tag gehabt und getadingt mit den Romischn von wegn ains frids (66. old.).

²⁶ György chiemseei püspök 1491. jan. 29-i levele a sienai bíboroshoz, l. *Joseph von Zahn*: Über ein Admonter Formelbuch des 15. Jahrhunderts. Beiträge zur Kunde Steiermärkischer Geschichtsquellen 17. Graz 1880. 75., vö. *Wolf, S.*: Die Doppelregierung i. m. 267. (590. sz. jegyz.).

²⁷ A 49. pozsonyi számadáskönyv (DF 277 105.) említést tesz Szapolyai jelenlétéről (66. old.), akinek egyébként 1490. dec. 31-én oklevele is kelt Óváron (MOL, Diplomatikai Levéltár [a továbbiakban: DL] 46 153.).

²⁸ Florian Waldauf levele Zsigmond főherceghez: Wir halten aber gar wenig, daz einich richtung noch anstant gemacht werde, der kunig von Beheim verzeich sich dann der cron zu Hungern — idézi: *Wolf, S.*: Die Doppelregierung i. m. 266–267.

Ennek ellenére Vitéz János püspök arról számolt be, hogy jók a kilátások a megegyezésre,²⁹ ami talán azt jelzi, hogy a római király ekkor már hajlandó volt mérsékelni követeléseit. A fegyvernagy híre már január 13-án eljutott Velencébe, ahol a milánói herceg helyi ügyvivője arról értesült — és ezt négy nappal később egy német küldönc is megerősítette —, hogy a felek Szent György napjáig (április 23.) tették le a fegyvert.³⁰ Ez magyarázatul szolgál arra, hogy a császár január 18-án a Magyarország ellen kiállítandó birodalmi segédcsapatokat miért éppen ugyanerre a napra rendelte Bécsbe.³¹ A fegyverszünetnek köszönhetően Pozsony környékére, amely a felek között az egyik fontos ütközéspontnak tekinthető, áprilisig meglepően békés időszak köszöntött, amelyet csak a márciusban meginduló német csapatmozgások zavartak meg.³²

A március 19-én megkezdődő nürnbergi birodalmi gyűlésen a rendek kénytelenek voltak az immáron kétfrontossá szélesedett háborúval szembesülni: VIII. Károly csapatai 1491 januárjában ostrom alá vették, majd februárban elfoglalták Nantes-ot, június közepén pedig a 15 ezer főt számláló királyi sereg egyenesen a főváros, Rennes megvívására indult. Anna királyné, illetve az angol és spanyol követek igyekeztek elérni, hogy Miksa azonnal vonuljon seregeivel felesége székvárosának a felmentésére. A franciák elleni háború a rendek és Miksa előtt egyaránt nyilvánvalóvá tették, hogy Ulászlóval békét kell kötni. A közvetítést Albert szász herceg, Miksa németalföldi helytartója vállalta magára. Április elején, Nürnbergbe utaztában levelet írt a magyar–cseh királynak, hogy küldje el követeit — lehetőleg Beneš Vajtmilt és Schellenberg János cseh kancellárt — a birodalmi gyűlésre.³³ Ulászló április 30-án útnak is indította előbbi, illetve cseh udvarmesterét, Jan z Roupovát.³⁴ A tárgyalásokat rövid ideig ugyan késleltette az a körülmény, hogy az öreg császár próbálta megakadályozni a követség fogadását, és akarátának látszólag Miksa sem mert ellent-

²⁹ Vitéz püspök Veit von Wolkenstein római királyi főtanácsoshoz írt leveléről György chiemseei püspök számol be már idézett levelében, l. *Zahn, J.*: Über ein Admonter Formelbuch i. m. 75. („bona spes subisset negocium ipsum concordatum iri”), vö. *Szabó D.*: Küzdelmeink i. m. 54.

³⁰ T. Vimercati jelentése, Velence, 1491. jan. 13.: novamente se e dicto (dico vulgarmente) che'l re de Romani deve essere ritornato ad Vienna havendo facto tregua col re de Hungaria sin ad Sancto Georgio — Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (a továbbiakban: MTAK) Kézirattár, MS 4936. Időrendi sorozat (vö. *Óváry Lipót*: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai. Első füzet. Bp. 1890. [a továbbiakban Óváry] 632. sz.) — uno correro Allemano [...] referisse la novella venuta che la tregua sii facta tra il re de Romani et el re de Hungaria sin ad Sancto Zorzo, è vera — Uő, Velence, 1491. jan. 17., vö. még jan. 30. Uo. (Vö. Óváry 635., 638. sz-ok.)

³¹ Firnhaber 460.

³² L. a pozsonyi 49. számadáskönyv (DF 277 105.) adatait a német csapatok felvonulásáról (84–85. old.).

³³ *Wolf, S.*: Die Doppelregierung 265–266., vö. *Wiesflecker, H.*: Das erste i. m. 59–61.

³⁴ Ulászló 1491. ápr. 30-án, Budán kelt követi megbízólevele Albert szász herceghez: DF 258 413. – Bakóc kancellár egy nappal korábban, ápr. 29-én kelt levelében beszámol Albert herceg és a birodalmi fejedelmek közvetítő tevékenységéről, és közli, hogy két napon belül elindítják a követeket a birodalmi gyűlésre, l. Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok. Közli Berzeviczy Albert. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria 39.) Bp. 1914. (a továbbiakban: Beatrix oklt.) 188. — Itt jegyzem meg, hogy G. Trotti 1491. máj. 17-én, Vigevanóban kelt jelentésének azon passzusa, hogy a felek teljeskörű felhatalmazással elküldött követei Fehérvár mellett fognak tárgyalni, vagy nem teljesült, vagy tévedésen alapul. A jelentés utal az eddigi tárgyalások eredménytelenségére is, l. Beatrix oklt. 190.

mondani, hiszen nem állított ki menlevelet a két cseh báró részére, a birodalmi gyűlés végül mégis kijelölt egy napot a követek meghallgatására. Vajtmil és társa száz lovassal június 3-án érkezett meg Nürnbergbe,³⁵ és egy héttel később a felek állítólag már közel kerültek a megegyezéshez. A választók és a többi birodalmi fejedelem június 15-én kelt hivatalos válaszukban azt kérték a magyar féltől, hogy ismerjék el Miksa igényét a magyar koronára. A birodalmi gyűlés végén a rendek a franciák és a magyarok ellenében fél évre összesen 8600 zsoldost ajánlottak fel. Ennek megfelelően Miksa július 12-én körlevelet intézett alattvalóihoz: némelyektől csapatok kiállítását kérte a franciák ellen (ezeket Metzbe kellett küldeniük augusztus 24-re), másoktól — például Nürnbergtől — adót követelt a Magyarország elleni hadjáratra, főként Fehérvár felmentésére, amelyet augusztus 10-ig kellett befizetni.³⁶

A római király szorongatott helyzete magyarázza azt, hogy korábbi álláspontját — miszerint Ulászlónak le kell mondania a magyar koronáról, mert az kizárólag őt illeti — legkésőbb a birodalmi gyűlés idején, de az sem kizárt, hogy már a Magyarországról történő kivonulás idején, érthető módon felülvizsgálta. A választófejedelmek hivatalos válaszából egyértelmű, hogy a cél ekkor már nem a Magyarország feletti valóságos hatalom megszerzése volt, hanem az, hogy Miksa kedvező békét kötve biztosítékot kapjon a magyar trón örökléséről.

2. A dunántúli hadszíntér

„*Most a németek ellen harcolunk, és Székesfehérvár városát meg több várat már vissza is foglaltunk tőlük*”³⁷ — közölte az örömhírt Ulászló király, midőn hadai nyolc hónap német uralom és másfél hónapnyi ostromzár után, 1491. július 25-én³⁸ végre bevonulhattak a koronázó városba. A hír gyorsan bejárta az

³⁵ Milánói érdekeltségű kivonatok a nürnbergi eseményekről. MTAK Kézirattár; MS 4936. Időrendi sorozat, 1491. jún. 1–3. (eszerint a császár „messer Bernardo”, azaz Bernhard Perger, a pozsonyi tárgyalások egyik későbbi résztvevője útján tiltotta meg a magyar követek fogadását), vö. Wolf, S.: Die Doppelregierung i. m. 266.

³⁶ Wiesflecker, H.: Das erste i. m. 61., Wolf, S.: Die Doppelregierung i. m. 265–268., Firnhaber 465.

³⁷ nunc vero contra Alemanos agimus et iam civitatem Alb[ensem et alia] castra ab eis recuperavimus — DL 82 036.

³⁸ Fehérvár visszafoglalását a szakirodalom egységesen 1491. júl. 29-re teszi (l. legutóbb Solyomosi László: Közleg 1490. évi feladása. Vas Szemle 37. [1983] 96., Baczkowski, K.: Walka i. m. 124., E. Kovács Péter: Miksa i. m. 48.). Ennek alapja Bakóc kancellár júl. 30-án kelt levele, mely szerint a várost az azelőtti napon foglalták el (*Georgius Pray*: Epistolae procerum regni Hungariae. Posonii 1787. 25.); a 29-i dátumot adja meg Johann Tichtel egykorú naplója is (Johannes Tichtels Tagebuch i. m. 57.). — Ezzel szemben a király előbb idézett levele, valamint az a tény, hogy Bátorfi István és társai július 25-én már bevallást tesznek a fehérvári káptalan előtt (*Neumann T.*: Bátorfi i. m. 99.), azt sejteti, hogy legkésőbb ekkorra már bevonultak a városba. Szapolyai István júl. 26-án, Fehérvárról keltezett és Bártfához írott levelében is az olvasható, hogy a németek már átadni kényszerültek a várost, l. DF 215 705. (regesztáját l. Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526. Összeállította Iványi Béla. I. kötet. 1319-től 1501-ig. Bp. 1910. [a továbbiakban: Bártfa] 2934. sz.) L. még a következő jegyz-ben szereplő adatot. — Az ellentmondás abban az esetben oldható fel, ha feltesszük, hogy a német helyőrség 29-éig a várban maradt. Ez esetleg igazolható Bonfini azon adatával, hogy a vár védőivel öt nap fegyverszünetet kötöttek. A dátumaiban gyakran pontatlan történetíró egyébként Fehérvár bevételét augusztus 14. kalendájára (júl. 19.) teszi, l. Bonfini V. II. 38.

országot: három nappal később Pozsonyban már örömtüzet gyújtottak.³⁹ Hiába volt ugyanakkor az ország közvéleménye és a külföld előtt jelzésértékű a győzelem, a bevonulás napján kelt levélben az örömet nyomasztó gondok árnyékolták be. Annak ellenére ugyanis, hogy a tavaszi és kora nyári hadjáratokban a királyhú seregek Szlavóniában és a Dél-Dunántúlon rendre felülkerekedtek a Miksa római királlyal szövetséges erőkön,⁴⁰ a király ismét pénz nélkül maradt, miközben végső győzelmének kulcsával, a cseh zsoldosereggel szemben hatalmas összegű adóssága halmozódott fel. Néhány hónappal korábban, a Kassa felmentésére vezetett téli hadjárat után már az is komoly munkát és csaknem kéthónapnyi késedelmet jelentett, hogy a zsoldosokat rávegye a Fehérvár elleni támadásra: akkor a lassan csordogáló hadiadó mellett a királlyal való házasságában még mindig bizakodó Beatrix királyné pénze és a királyi városok adója sietett a segítségére.⁴¹ Ahogy Miksa római király 1490 novemberében zsoldosai zendülése miatt kényszerült elállni Buda ostromától, úgy most Ulászlót is ez hátráltatta a gyors sikerben: a németek elleni hadjárat fővezérének, Bátori István vajdának e napokban már komoly gondot okozott a zsoldosok féken tartása,⁴² márpedig nélkülük a hadjárat eredményes folytatására nem lett volna lehetőség. Az előzetes tervek szerint ugyanis Fehérvár bevétele csak az első lépés volt a sorban: az uralkodó és környezete már tavasszal kinyilvánította, hogy Bécs ostromára készülnek.⁴³

E helyzetben a király nem tehetett mást, mint hogy ígéretekkel és kisebb összegekkel igyekezett megőrizni a cseh zsoldosok harci kedvét. Bár az országban tavasz óta ismét egyforintos hadiadót szedtek, az ebből származó jövedelem csak lassan folyt be a kincstárba. Ez volt az oka annak, hogy a fent idézett, július 25-én kelt levelében az uralkodó kénytelen volt megsürgetni az adó fizetését.⁴⁴ A levél Ulászló szorongatott helyzetének hű lenyomata. Hangsúlyozta,

³⁹ 1491. júl. 28.: Item als man Weissnburg gebn hat und hie ain freydenfewr gehabt, daselbs hab ich meinen hern und Roszgan Lasla [Rozgonyi László kamarásmester] und dem Span [Pogány Péter pozsonyi ispán] bei dem freydenfewr wein gebn XVI halb — PSz 337.

⁴⁰ Bonfini V. II. 8–13., *Kubinyi A.*: Két sorsdöntő i. m. 38., *E. Kovács P.*: Miksa i. m. 48., *Neumann Tibor-Pálffy Géza*: Főkapitányi és főhadparancsnoki adományok a 15–16. századi Magyarországon. Levéltári Közlemények 80. (2009) 211.

⁴¹ A király a németek elleni hadjárat tervével Kassáról már ápr. lelegején Budára érkezett, de csak jún. elején sikerült Fehérvárat ostromzár alá venni, l. Bonfini V. II. 4–7., 1491. jún. 6.: DL 56 240., jún. 20.: Beatrix oklt. 194. stb. — Példaként említhető, hogy áprilisban a szászoktól kért adót. Tudjuk, hogy ebből júniusban 12 ezer forint jövedelme származott (DF 245 140., DF 245 143.). — Máj. 21-én a cseh zsoldosok kifizetésére hivatkozva Altenberger Tamás szebeni bírótól az offenbányai harmincadokért követelt kétezer forintot azonnali hatállyal (DL 30 922.) stb. — Bonfini V. II. 4–5. szerint a király 47 ezer forintot fizetett a zsoldosoknak, nagy részét nyilván az adóból (Beatrix oklt. 190.). A királyné négyezer forintot küldött el a királynak, mikor utóbbi Visegrádon tartózkodott (uo. 226.), azaz valamikor máj. 15. és 24. között.

⁴² Bonfini V. II. 41.

⁴³ Pl. 1491. ápr. 29.: Beatrix oklt. 185. — L. még Tubero értesülését, miszerint Ulászló megkérdezte a királyi tanácsot, hogy rögtön Bécs, vagy előbb inkább Fehérvár ostromára induljon-e. Voltak a bárók között „dicsőségre vágyók”, akik az előbbi javasolták, de a főpapak úgy gondolták, hogy amíg az országban nincs nyugalom, addig ne vezessenek a határon kívül hadjáratot, l. Ludovici Tuberonis Dalmatae abbatis commentarii de temporibus suis. Ed. Vlado Rezar. Zagreb 2001. (a továbbiakban: Tubero) 67.

⁴⁴ E júl. 25-i levelet a szakirodalom egységesen úgy értelmezi, hogy a király e napon egyforintos adót vetett ki. Valójában már júl. 10-én azt írja a szászoknak, hogy az adót néhol már be is szedték:

hogy az ellenséget csak akkor képes kiűzni az országból, ha „*azokat a régi zsoldosokat, akikkel Mátyás király győzedelmeskedni szokott, meg tudja tartani*”, de ezek az elmaradt zsoldjuk miatt „*nem akarnak mellette és az ország mellett maradni, hanem inkább az ellenséghez átállni és zsoldjukat pusztításaikkal kicsikarni*”. Az uralkodó levele ügyesen arra bízta a címzetteket, hogy egyezzenek bele az adószedésbe és győzzék meg ugyanerről szomszédjaikat is, hiszen „*jobb egy kis hozzájárulással megvédeni az országot, mint hogy az később teljesen elpusztuljon*”. A helyzet súlyosságát mutatja, hogy Ulászló Istent hívta tanújául: a harcok befejezése után nem szed többé egyforintos adót.⁴⁵ Az uralkodó az adójövedelmek mellett más módon is igyekezett pénzbevételhez jutni. Például még az ostrom közepette, július 10-én megparancsolta a szászoknak, hogy a novemberben esedékes Márton-napi cenzusukat a körülményekre tekintettel most fizessék meg,⁴⁶ és nyilván ezt mások számára is kötelezően előírta. Állítólag országgyűlést akart összehívni Budára, hogy újabb adó felajánlására bírja a rendeket: ennek megszervezését bizalmasára, Farkas Bálint váradi püspökre bízta,⁴⁷ de illetén tervei, ismereteim szerint, nem valósultak meg. Augusztus folyamán emellett jelentős kölcsönöket vett fel több cseh főúrtól is — csehországi birtokokat bocsátva nekik zálogba —, amelyeket nyilván szintén a sereg fizetésére fordított.⁴⁸

A pénztelenség mellé más gondok is társultak. Ezek közül a legjelentősebb az volt, hogy a király a táborban súlyosan megbetegedett, aminek ország-

„Necessitates nostras pecuniarum, quibus impresenciarum pro solutione stipendiariorum nostrorum vehementer laboramus, electi vestri non modo viderunt, verum et palpare eciam potuerunt, et quamvis iam de hoc regno nostro Hungarie domini prelati et barones alique possessionati homines certum nobis subsidium obtulerunt, pro parteque iam exactum sit exigeturque in dies, ad tantas tamen rerum nostrarum et ipsius regni nostri moles haud quaquam suppetere potest” — DF 245 144. — A szászok „választottjai” alatt azt a két követüket kell értenünk, akik jún. 23-án Velencénél érték utol az uralkodót és fizették ki neki a rájuk kirótt adót (DF 245 143., vö. a 41. sz. jegyz-tel). — Úgy gondolom, hogy a Szapolyai István ápr. 6-án, Tornáról keltezett oklevelében említett egyforintos *subsidium* már erre az adószedésre vonatkozik. A levélben közli a bártfaiakkal, hogy nem áll hatalmában elengedni a zsoldosok kifizetésére kirótt adót, azt még a saját birtokairól is behajtatja (DF 215 681., Bártfa 2911. sz.). Ez alapján úgy tűnik, hogy a hadiadót márciusban vethették ki, mindenképpen a febr. 20-i kassai békekötés után.

⁴⁵ Possemus vero eos omnes [sc. Alemannos] brevi de hoc regno exterminare, si plura [- -], presertim si stipendarios illos veteres serenissimi condam domini Mathie regis, predecessoris nostri, quorum [- -] vincere solebat, conservare valeremus, sed ex quo eis hactenus preter illa debita, quibus [- -] obligatus remanserat, nichil solum extitit, et ad illa nova servicia, que post illius [- -] prorsus habuerunt, ulterius penes nos et hoc regnum remanere recusant, sed ad hostes deficere [- -] vastare et sic eorum stipendia extorquere moliantur [...] melius enim est, ut pocius cum parva hac provisione regnum hoc protegatur et conservetur, quam totaliter postea pereat — DL 82 036. (csonka levél).

⁴⁶ DF 245 144.

⁴⁷ T. Vimercati a milánói hercegnek, 1491. szept. 20.: Apresso dicono che la maesta regia haveva ordinato de fare una dieta pur ad Buda, et se diceva gli' verelre(!) el veschove Varadino, quale dicono non è vero sii facto trovare, ma che era in Boemia ad certa sua abbatia, et se affirmava, che questa dieta se faceva per trovare dinari per andare alla impresa de Viena — MTAK Kézirattár, MS 4936. Időrendi sorozat. (Óváry 673. sz.) — Egyes olasz szövegek értelmezésében Teke Zsuzsától kaptam segítséget, amelyet ezúton is köszönök neki.

⁴⁸ Pl. 1491. aug. 4-én 6000, míg 25-én 15 500 forintért zálogosít csehországi birtokokat Vilém z Pernštejnának és családjának, l. Archiv Český 6. W Praze, 1872. 527. — Pernštejn a király „bankára” volt, l. Jozef Macek: Jagellonský vek v českých zemích (1471–1526) I–IV. Praha 1992. I. 232.

szerte hamar híre ment, bizonyára tovább növelve az eleve zavaros helyzetet jellemző bizonytalanságot.⁴⁹ Bár Németországban és Itáliában az a hír is szárnyra kapott, hogy megmérgezték,⁵⁰ valójában vérhas és láz kínozza.⁵¹ A kortársak az uralkodó várható halálával hozták összefüggésbe azt, hogy testvére, János Albert lengyel herceg — akivel februárban, Kassa mellett már békét kötött — a kezén maradt Eperjes és Kisszeben körzetében ismét mozgolódní kezdett. Bár már tavasszal látszott, hogy a kiváló katona hírében álló herceg változatlanul komoly veszélyt jelent az országra,⁵² a helyzet kiéleződéséről július 10. körül érkeztek meg az első hírek a Fehérvárt ostromló király környezetéhez.⁵³ Mindezt tetézte, hogy a törökök is — kihasználva a fehérvári seregösszevonások miatt meggyengült határvédelmet — bebetörték az ország területére, elsősorban a váradi püspökség területét és Temesvár környékét fosztogatva,⁵⁴ úgy tűnik, Erdély ellen nem mertek támadást intézni, mivel az idejében mozgósított erdélyi hadak júliustól szeptemberig készenlétben álltak a határon.⁵⁵ A királynak és

⁴⁹ A pozsonyiak már aug. 6-án követet és levelet küldtek Fehérvárra, „als sein genad krankh ist gewesen”. Aug. 23-án pedig ismét küldöncöt menesztettek a királyhoz „von begn seiner krankheit” — PSz 79. old.

⁵⁰ T. Vimercati a milánói hercegnek, Velence, 1491. szept. 6.: *signore re d’Hungaria debi essere morto de tosigo* — MTAK Kézirattár, MS 4936. Időrendi sorozat. (vö. Óváry 665. sz.); F. Tranchedino a milánói hercegnek, Bologna, 1491. okt. 16.: *che’l re Vladislao per anchora non era ben guarito, et che in Alamagna se teniva opinione che’ fosse attoxicato ad termine* — uo.

⁵¹ Bonfini szerint a király eleve rossz egészségi állapotát tovább rontotta a hőség a mocsaras területen, igen súlyos láztól és „dysenteria”-tól szenvedett, I. Bonfini V. II. 35. — Egy szept. 7-én, Bolognában kelt milánói követjelentés szerint „re Vladislao Boemo laborabat in extremis ex fluxu sanguinis” — MTAK Kézirattár, MS 4936. Időrendi sorozat. — Egy Budán kelt, szept. 14-i raguzai jelentés szerint a király már kigyógyult a vérhasból és a lázból, és napról napra jobban van — MTAK Kézirattár, MS 4999. (Modena), Óváry 670. sz. Az olasz idézetet I. a 143. sz. jegyz.-ben., vö. még Istvánffy 55.

⁵² János Albert újabb támadásának előjeleiről Kassa már tavasszal értesítette az uralkodót (1491. ápr. 24.: DF 270 706., kiadását I. Sprawozdanie z Poszukiwań na Węgrzech. Dokonanych z Ramienia Akademii Umiejętności. Przez Władysława Barana, Jana Dąbrowskiego, Jana Łosia, Jana Ptaśnika i Stan. Zachorowskiego. Kraków 1919. [a továbbiakban: Sprawozdanie] 76–79.).

⁵³ A kiújult ellenségeskedésről a király először 1491. júl. 13-i, Bártfához és Kassához írott leveleiben tesz említést, amikor apjához, Kázmér lengyel királyhoz és János Albert herceghez küldte követeit, Püta Švihovský (más formában: Püta z Rýzemberka a na Švihově) cseh országbíró és Kálmáncsehi Domokos fehérvári prépostot „a felső részek békéje” ügyében (DF 215 699., kiadását I. Bártfa 2929. sz., egy mondat különbséggel: DF 270 707., kiadása: Sprawozdanie 79–80.), vö. Bártfa 2933., 2941. sz.-ok. — A következő napon a János Albert hadairól és zsoldosairól naponta érkező rossz hírek miatt a helyzet rendezését a vele lévő Szapolyai Istvánra, ténylegesen ennek szepesi kapitányára, Darholtz Pálra bízta (DF 215701., regesztája: Bártfa 2930. sz.). — Bonfini szerint arról érkezett hír, hogy János Albert már „Sopronium castellum”-ot ostromolja a határon, amely név alatt talán Sztropkó értendő (vö. Istvánffy 56–57.). Ismerteti egyben a „casus belli”-t is, ami a kassai békében szereplő 3000 forint ki nem fizetése volt. A történetíró szerint a krakkói jósok megjövendölték Ulászló közeli halálát, és a herceg környezetében lévő magyar urak is lemondtak a király életéről (Bonfini V. II. 41–42.). Tubero szerint a herceg erősen hitte, hogy a király belehal betegségébe, I. Tubero 69. — A János Albert elleni két hadjárat részleteit külön tanulmányban tárgyalom majd.

⁵⁴ Bonfini V. II. 33–34. — T. Vimercati Velencében, szept. 20-án kelt és a milánói hercegnek küldött jelentésében beszámol a törökök váradi püspökség területére történő betöréséről, I. MTAK Kézirattár, MS 4936. Időrendi sorozat.

⁵⁵ Az erdélyi török ellenes védelmi intézkedésekre I. Neumann T.: Bátor i. m. 100. (111. sz. jegyz.). — Bár F. Tranchedino 1491. szept. 16-án, Bolognában kelt jelentésében említést tesz egy Erdélybe történő török betörésről, I. MTAK Kézirattár, MS 4936. Időrendi sorozat.

báróinak tehát ismét három fronton kellett helyt állniuk, ami értelemszerűen korlátozta a németek ellen küldhető katonák létszámát: várható volt, hogy a Fehérvár ostromában részt vett, 14 ezer főre becsült⁵⁶ sereg gyors olvadásnak fog indulni.

A magyar hadvezetés a beérkező hírek dacára sem állt el az Ausztria elleni hadjárat tervétől; úgy látták, hogy a fenyegetett területek birtokosai és méltóságviselői sikeresen fel tudják venni a harcot az újonnan fellépő ellenségekkel, vagy legalább képesek feltartóztatni előretörésüket. Jól mutatja a németek elleni front előtérbe helyezését, hogy a király már a fehérvári bevonulás napján, július 25-én megbontotta a cseh zsoldossereget, és egy részét Jan z Lomnice morva báró, királyi kapitány vezetése alatt Sopron érintésével Alsó-Ausztriába küldte, „a németek által ostromolt ausztriai váraink megsegítésére”.⁵⁷ A török határra visszaküldte — minden bizonnyal ugyancsak július utolsó napjaiban — Kinizsi Pál temesi ispánt mintegy háromezer katonával.⁵⁸ E haderő részben azonos lehetett azzal, amelyet Kinizsi és fogadott fiai, Vingárti Geréb Mátyás és Péter tavasszal a Dél-Dunántúlon, majd nyáron, miután Fehérvár alatt egyesültek a királyi sereggel, Vázsonynál és más váraknál vezettek sikerre.⁵⁹ A János Albert személyében jelentkező veszedelem elhárítását Szapolyai István szepesi örökös ispánra, Ausztria egykori főkapitányára bízta, akinek északkelet-magyarországi uradalmi is a lengyel hadak fenyegetésében éltek, egyúttal természetesen a régióban birtokos főurak és városok csapatait is a rendelkezésére bocsátotta.⁶⁰ Bár Szapolyai csak augusztus végén indult el Kassára, a király addig több kisebb csapatot irányított át a térségbe: tudomásunk van például arról, hogy Zelena Gergely királyi huszárkapitány már augusztus végén megérkezett a város megerősítésére.⁶¹

⁵⁶ F. Tranchedino jelentése a milánói hercegnek, 1491. aug. 31., l. MTAK Kézirattár, MS 4936. Időrendi sorozat. (Óváry 664. sz.).

⁵⁷ ad subveniendum certis castris nostris per Alemanos in Austria obsessis — DF 203 978. (kiadását l. Sopron szabad királyi város története I/1-II/6. Szerk. Házi Jenő. Sopron 1921–1943. [a továbbiakban: Sopron] I/6. 84–85.)

⁵⁸ T. Vimercati a milánói hercegnek, 1491. szept. 20.: De Turchi dicono che sono corsi in Hungaria verso il veschovato de Varadino, et hano facto de gran danno, in modo ch'e stato necessario al signore re levare d'Albaregale certo suo capitaneo, quale era deputato alla custodia d'epsa Albaregale, et mandarlo contra epsi Turchi con circha a tre mili persone — MTAK Kézirattár, MS 4936. Időrendi sorozat. — A Kinizsi seregében a dél-dunántúli hadjáratot végigküzdő és Vázsony ostromában is résztvevő Szakolyi Albert aug. 8-ára már hazaérkezett becei várába (Torontál m.): DL 82 038., *Neumann T.–Pálffy G.*: Főkapitányi adományok i. m. 211–212. — Vö. Tubero 69.

⁵⁹ E seregére l. *Neumann T.–Pálffy G.*: Főkapitányi adományok i. m. 211–212.; arra, hogy Geréb Mátyás is vezére lehetett, l. Reinprecht von Reichenburg 1491. máj. 19-i levelét Miksa királyhoz: Maximilians I. vertraulicher Briefwechsel mit Sigmund Prüschenk freiherrn von Stettenberg. Hg. von Victor von Kraus. Innsbruck, 1875. 76. — Tubero szerint ötezer főből állt Kinizsi Vázsonyt ostromló hada (Tubero 68.), és ugyanezt a számot közli Vitius Gotius Raguzának címzett, 1491. szept. 11-én, Budán kelt jelentésében. Utóbbi szerint Kinizsi Vázsonyon kívül négy várat foglalt el, l. MTAK Kézirattár, MS 4999. (Modena) — Nem kizárt, hogy ezek közül az egyik Ozora volt, amelynek elfoglalásáról Bakóc kancellár júl. 30-i levelében is beszámol: *Pray, G.*: Epistolae procerum i. m. 25.

⁶⁰ Mozgósítási parancs 1491. aug. 27-én Abauj megyének: DL 86 010. (kiadását l. *Neumann T.–Pálffy G.*: Főkapitányi adományok i. m. 230–231.), Bártfának: DF 215 722. (regeszta: Bártfa 2952. sz.), Kassának: DF 270 710., aug. 28-án Losonci Lászlónak: Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy család történetéhez. Szerk. Iványi Béla. II. kötet 1458–1526. Bp. 1928. (a továbbiakban: Bánffy II.) 298–299.

⁶¹ A király aug. 5-én azt írja Kassának, hogy „iamque certas copias pro vestro subsidio misimus quottidieque plures mittemus” (DF 270 708., kiadása: *Sprawozdanie* 80–81.), míg négy nappal később

Július végén a mintegy kétezer főre becsülhető német helyőrség elhagyta a fehérvári várat — szabad elvonulásuk fejében arra kötelezték magukat, hogy hat héten át nem okoznak kárt az országnak —,⁶² és megindultak Ausztria felé. Egy jól értesült itáliai követjelentés szerint a megrakott szekerekkel távozó katonákon 16 mérfölddel odébb a király csapatai rajtaütöttek, nagy részüket lekasztolták és kirabolták.⁶³ Ulászló király és a Batori István vajda vezette főseereg, tekintettel a németek elvonulására, augusztus 1-jéig még Fehérvár mellett maradtak, majd tábornok bontottak és elindultak Veszprém felé.⁶⁴ Súlyos állapota miatt az uralkodó ekkor vált el a seregtől, hogy a közeli Várpalotára húzódjon, ahol Újlaki Lőrinc boszniai herceg várában csaknem egy hónapot töltött, hogy „*az enyhébb éghajlattól és a kellemesebb fekvésű helytől erőre kapjon*”.⁶⁵

A veszprémi várat azonban a magyar haderőnek nem sikerült gyorsan megszállnia, még ha az uralkodó augusztus 9-én azt is írta, hogy a német helyőrség napokon belül megadja magát.⁶⁶ Bizonyosan tudjuk, hogy szeptember közepén a vár még mindig ostrom alatt állt.⁶⁷ Egy Budán kelt szeptemberi jelentés

ugyancsak Kassának és Bártfának, hogy „deputavimus iam pro vestra defensione certam partem exercitus nostri et his diebus eciam spectabilem et magnificum dominum Stephanum de Zapolya comitem Scepusiensem cum pluribus gentibus remitteamus et insuper eciam personaliter eum subsequemur” (DF 215 711., kiadásai: *Diplomatarium comitatus Sarosiensis, quod ex tabulariis et codicibus manuscriptis eruit Carolus Wagner. Poonii et Cassoviae 1780.* [a továbbiakban: *Dipl. Saros.*] 141–143., *Bártfa 2943. sz., DF 270 709.*). Zelena Gergely huszárkapitány aug. 26-án érkezett Kassa alá (Bártfa 2950. sz.), vö. *Kubinyi A.: Két sorsdöntő i. m. 52.* — Szapolyai csak aug. 28. körül indult el Palotáról, és legkésőbb szept. 14-re ért Kassára, l. *Neumann T.–Pálffy G.: Főkapitányi adományok i. m. 213.*

⁶² DF 215 705. (Bártfa 2934. sz.) — A német helyőrség kétezerre becsült létszámára l. 1491. jún. 20.: *Beatrix oklt. 194., Baczkowski, K.: Walka o Węgrzy i. m. 123.,* illetve a következő jegyzetben idézett forrást.

⁶³ T. Vimercati a milánói herceghez, Velence, 1491. szept. 20.: *In effecto dicono essere vero che'l signore re de Hungaria al fine de Iulio have Albaregale con pacti che alle persone de todeschi ne alle robe lhorò fosse facto impedimento alcuno, et cusi circa due mili todeschi uscitenò de Albaregale, li quali poi che foreno longe da epsa Albaregale circha ad XVI milia foreno asaltati, robati et morti per la maiore parte pur da quelli del signore re de Hungaria* — *MTAK Kézirattár, MS 4936.* Időrendi sorozat (a támadásról szóló információja nem ellenőrizhető).

⁶⁴ Vö. Bakóc kancellár 1491. júl. 30-án kelt, már idézett levelének (*Pray, G.: Epistolae i. m. 25.*) kiadatlan utóiratával: „Regia maiestas his diebus fluxu sanguinis laboravit, iam ex Dei gratia convaleuit et iam paramus ire ad obsidendum Vesprimium et alia loca infidelium etc.” — DF 283 438. — Az uralkodó aug. 1-jén még Fehérváron bocsát ki oklevelet, l. *Archiv Český 6. i. m. 527.*

⁶⁵ *ut ibi mitioris celi et amenioris loci beneficio convalesceret* — *Bonfini V. II. 39.* — A király aug. 4-én már Palota várából keltezett, l. *Archiv Český 6. i. m. 527.* — Az uralkodó Bonfini szerint szept. 1. körül ért vissza Budára: *Bonfini V. II. 63.* (aug. 28. és szept. 7. között nem kelt oklevele). — Érdekes, hogy F. Tranchedino és T. Vimercati egyaránt azt írja, hogy Fehérvárról a királyt Budára szállították (*MTAK Kézirattár, MS 4936.* Időrendi sorozat, 1491. aug. 31., szept. 20.), ami nem igaz, de Tuberonál is ez olvasható (*Tubero 69.*).

⁶⁶ DF 215 711. (kiadása: *Dipl. Saros. 141–143., Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima [1473–1496]. Sabrao ih i objasnio Ferdo Šišić. É. n.* [a továbbiakban: *Rukovet*] 320–321., *regesza: Bártfa 2940. sz.*), DF 270 709.

⁶⁷ Tévedés a szakirodalom azon egységes állítása, miszerint a királyi csapatok Veszprémet már augusztusban visszafoglalták, illetve az is, hogy Nagyvázsonty ugyancsak e hónapban szereztek vissza, l. *E. Kovács P.: Miksa i. m. 48., Solymosi L.: Kőszeg i. m. 96., Sonnevend Gergely: Ifjabb Vitéz János veszprémi püspök.* In: *Veszprém Reneszánsza 2008. Veszprém 2008. 131., vö. Istvánffy 55.* — 1491. szept. 14-én Raguzai István Budáról írja azt Raguzának, hogy „*Vesprimò sta assidiato dapoì che fo presa Alba regale*” — *MTAK Kézirattár, MS 4999. (Modena).* — Petri Fodor László 1491.

elbeszéli, hogy a várbéli katonasággal a király emberei három hónap fegyverszünetet kötöttek, azzal a feltétellel, hogy ez idő alatt csak a napi szükségleteikről gondoskodhatnak (azaz nyilván nem indíthatnak portyákat a várból). Közli azt is, hogy a várórség vélhetően ugyanúgy egyezsége fog lépni az ostromlókkal, ahogyan azt korábban a fehérváriak tettek.⁶⁸ Egyáltalán nem zárható ki, hogy a védők és az ostromlók valóban fegyvernynyugvásban állapodtak meg, kérdéses viszont, hogy mikor tették ezt. A veszprémi helyőrséggel már Kinizsi Pál tárgyalásokat kezdhettek június–július fordulóján, mikor csapataival — a fehérvári ostrom idején — Nagyvázsony várát ostromolta, majd ennek megvívása után körülrárhatta Veszprémet is ötezer főre becsült seregével.⁶⁹ Elképzelhető tehát, hogy a három hónap július első felétől számítandó. Ezek alapján viszont nem csodálkozhatunk azon, hogy szeptember 6-án Miksa király megparancsolta stájer alattvalóinak, hogy Szent Mihály napján (szeptember 29.) jelenjenek meg fegyveresen Hartbergben, hogy onnan a „cseh király” által ostromolt Veszprém felmentésére vonuljanak.⁷⁰

A főserg létszáma nem csak az ausztriai magyar várak megerősítésére, illetve a lengyelek és a törökök ellen küldött seregek kivonásával csökkent jelentősen: egyes, jobbára főúri és nemesi csapatok kifejezetten Fehérvár elfoglalása erejéig csatlakozhattak a királyhoz.⁷¹ Az említett átcsoportosítások következtében, valamint a veszprémi ostrom elhúzódásával a nyugat-dunántúli offenzíva jelentősen lelassult: a Vas és Zala megyék területére visszaszorult német helyőrségek ellen csak kisebb alakulatok indulhattak. A magyar hadvezetés a bevett gyakorlat szerint helyi érdekeltségekkel rendelkező főpapi és főúri bandériumokat küldött e megyékbe. Tudomásunk van ugyanis egy, Vas megyében helyi birtokosoknak károkat okozó királyi csapatról, amelynek kapitányai a három Gersei Pető, Miklós, János és György voltak,⁷² és nem kizárt, hogy e köte-

szept. 8-án, Csicsván kelt és Pataki Péter leleszi jegyzőhöz intézett levelében ugyancsak azt írja, hogy „qui [sc. Alemani] omnino exstirpati de fortal[iciis], nisi Wesprimium in decisionem ab eisdem capient” — DL 46 169. — Nagyvázsony elfoglalásáról a másik téves elképzelés jún. 23-a, ami Bonfini (Bonfini V. II. 29.) pontatlan közlésének elfogadásán alapul, l. *Baczkowski, K.*: Walka o Węgry 123., vö. a 69. sz. jegyz.-tel.

⁶⁸ Vitius Gotius a raguzai tanácsnak, Buda, 1491. szept. 11.: quelli de camilli Chom(!) Vesprimo anno fatto triequa per 3 mesi con questo che non mettano vittoaglia, nisi solum vittum cotidianum, e stimasi che verano a pacti, chome feceno quelli de Alba Regale — MTAK Kézirattár, MS 4999. (Modena).

⁶⁹ Kinizsi Pál és fogadott fia, Vingárti Geréb Péter júl. 1-jén a nagyvázsonyi ostromtáborból kelteznek, l. *Neumann T.–Pálffy G.*: Főkapitányi i. m. 229–230. – Vö. az előző jegyzetben idézett, Vitius Gotius-féle levél sajnós hiányos mondatával: „Qui se dubito assai deli Turchi e pero torno Chenesi Paulo della impressa [- -] Vesprimo con circa 5000 persone et piglo uno suo castello e de altri 4 che erano occupati per li todeschi et quivi fece officio de bono capitano e milite o vero soldato”. – Bonfini szerint a veszprémi cseh katonák az ellenségtől való félelmükben vették fel a kapcsolatot a Fehérvárt ostromló királlyal, l. Bonfini V. II. 27–28.

⁷⁰ Lichnowsky 687. (1618. sz.)

⁷¹ Estei Hippolit esztergomi számadásai szerint máj. 18-án gyalogosokat vettek fel, akiket aug. 1-jéig fizettek, de az persze csak valószínűsíthető, hogy itt Fehérvárra küldött katonákról van szó — MTAK Kézirattár, MS 4997. (Modena), 1491. év, 23. old. — Tubero szerint „Hungari vero recepta Alba laeti, utpote antiqua regni sede recuperata, domum discedunt” — Tubero 69.

⁷² Az uralkodó aug. 23-án utasítja egyik seregrésze kapitányait („capitaneis nostris”, illetve „de medio illarum gencium nostrarum, quarum capitanei existitis”), Gersei Pető Miklóst, Jánost és Györ-

lékhez tartoztak vagy vele működtek együtt Bakóc Tamás győri püspök, kancellár csapatai is, amelyek a püspök előző évben elfoglalt városát, Szombathelyt igyekeztek a németektől visszafoglalni. Ezek az erők azonban elégtelennek bizonyultak ahhoz, hogy jelentősebb sikereket érhessenek el: sem a Petők, sem Bakóc nem tudták saját váraikat az ellenségtől visszavenni.⁷³ Forrásainkból egyértelműen megállapítható, hogy II. Ulászló hadai Fehérvár elfoglalása és Veszprém körülvétele után nem tudtak további jelentős sikereket elkönyvelni a Dunántúlon. A harcoló felek között ekkor megfigyelhető területi megosztás azonosnak tűnik azzal, amely a novemberi pozsonyi békeszerződés szövegéből tárul elénk.⁷⁴ Egy kivétellel: Jakob Unrest osztrák krónikájában azt olvashatjuk, hogy Veszprém vára a pozsonyi békekötésig a németek kezén maradt,⁷⁵ és úgy tűnik, annak ellenére igaza is volt, hogy a békeszerződés nem sorolja fel a Miksa által visszaadandó várak között. Vitéz János püspök ugyanis a békekötés után három hónappal, 1492. február 12-én arra kérte a római királyt, hogy intézkedjen a veszprémi vár ügyében, mert ha Ulászló hozzákezd az ostromához, amelynek előkészületeiről már tudomást szerzett, be is veszi azt és akkor örökre elvész számára a vár és vele együtt a püspökség is. A levélből arra lehet következtetni, hogy a várat Miksa — talán kifizetetlen — zsoldosai tartották a kezükön, akik sok kárt okoztak a környéken.⁷⁶

3. Az ausztriai hadszíntér

A tervezett ausztriai hadjárat fő bázisául értelemszerűen azok az alsó-ausztriai várak kínálkoztak, amelyeket Miksa római király 1490 nyarán–őszén elkerült és magyar kézen hagyott. A részben Bécsújhely körül, részben a Dunától északra elhelyezkedő várakat a Stein an der Donau, Klosterneuburg, Bécs, Bécsújhely, Bruck an der Leitha és Hainburg által határolt és 1490-ben ismét Habsburg-kézre került terület szakította ketté.⁷⁷ Ulászló szerencséjére Magyar-

gyöt, hogy térítsék meg a Káldiaknak a káni udvarházuk kifosztásából származó károkat, l. DF 229 924.

⁷³ Bár Bonfini szerint Bakóc csapatai visszafoglalták a várost, és a várórségből 78 foglyot vezettek a királyi táborba (Bonfini II. V. 30.), ez nem értelmezhető úgy, hogy a várat is elfoglalták, hiszen a pozsonyi béke értelmében a németeknek vissza kellett adniuk Szombathelyt. Kubinyi András láthatóan ugyanígy vélekedik (*Kubinyi A.: Két sorsdöntő* i. m. 38.). Baczkowski véletlenül Sárvárt ír és 170 fogolyról tesz említést (*Baczkowski, K.: Walka o Węgry* i. m. 123.). Az itáliai történetírónál leírt esemény valójában arra utal, hogy a győri püspök serege betört ugyan a városba, de a várat nem tudták elfoglalni. Ha ostromolni is kezdték a várat, a pozsonyi béke aláírásáig nem jártak sikerrel. L. még Jacob Unrest közlését (75. sz. jegyz.).

⁷⁴ Ez akkor is így van, ha a királyi propagandától befolyásolt követjelentések inkább a sikereket emelik ki. Tubero azt írja, hogy Fehérvár elfoglalása után a német helyőrségek néhány hónapon belül, részben a pozsonyi békét követően önként, részben annak megkötése előtt fegyvertől kényszerítve vonultak ki az elfoglalt helyekről, l. Tubero 69.

⁷⁵ Es wurden auch in solcher zeit vast all besetzt verlorn, die kunig Maximilian erobrigt het an dem zug gen Ungern, ausgenomen Stainamanner, Wosprim und Stenttz; die [bliben] auf die zeit, da frid gemacht ward — Jakob Unrest: *Österreichische Chronik*. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, Nova Series 11.) Wimariae 1957. 193–194.

⁷⁶ DF 258 416. (kiadása: *Sonnevend Gergely*: Ifjabb Vitéz János i. m. 152–153.).

⁷⁷ *Wiesflecker, H.*: Das erste i. m. 47., *Kubinyi A.*: Két sorsdöntő i. m. 29–30., 46., *E. Kovács P.*: Miksa i. m. 40. — Hainburga és Enzersdorfa, l. 49. pozsonyi számadáskönyv (DF 277 105.) 84. old.

A POZSONYI BÉKESZERZŐDÉSBEN ÉS A TANULMÁNYBAN SZEREPLŐ FONTOSABB TELEPÜLÉSEK

országról való kivonulása után Miksa nem rendelkezett a megfelelő eszközökkel ahhoz, hogy hozzákezdjen e várak megvívásához. Várható volt azonban, hogy amint pénzhez és seregekhez jut, erre sort fog keríteni. Stratégiai szempontból a római király részéről érthető lépés lett volna, ha a fehérvári és a többi dunántúli német helyőrség tehermentesítésére alsó-ausztriai vagy határ menti, leginkább Pozsony és Nagyszombat környéki területeket támad. A magyar uralkodó környezete így komolyan vette azokat a híreket, amelyek a tavasszal elkezdődő nürnbergi birodalmi gyűlésről érkeztek. Június végén például arról értesültek, hogy Miksa az elkövetkező napokban csapataival hajón Bécsbe érkezik és innen továbbvonul Magyarországra. Az uralkodó ezért Pozsonyba küldte Dombai Pált, talán hogy tájékozódjon, és megszervezze, ha szükséges, az ellenállást.⁷⁸ Bár a római király augusztusig Nürnbergben maradt, tehát a hír tévesnek bizonyult, tudjuk, hogy június-július folyamán az ellenség zsoldosainak rablótámadásai mindennaposakká váltak Pozsony környékén.⁷⁹ Legfontosabb támaszpontjuk, ahonnan e portyáik kiindultak, a Morva túlpartján fekvő Zwerndorf volt. Az ehhez közeli Stomfán a pozsonyiak így júliustól fogva fontosnak érezték állandó jelleggel egy „hírszerzőt” (*kundschafter*) tartani, hogy időben értesülhessenek a városuk felé közeledő veszélyekről.⁸⁰

A pozsonyi határszél védelmét a király — mielőtt június 22-én elindult volna Fehérvár ostromára — a megyében, Sempte várában élő Rozgonyi László kamarásmesterre bízta,⁸¹ aki királyi kapitányként (*hauptman*) július-augusztus folyamán gyakran időzött Pozsonyban, igyekezve együttműködni a környék hatalmasságaival, elsősorban Szentgyörgyi és Bazini Simon gróffal és a Korvin János herceg szolgálatában álló Pogány Péter pozsonyi ispánnal, valamint kapcsolatot tartani az alsó-ausztriai magyar várakkal. Rozgonyi, miután a város július 5-én nagy vendégséget rendezett a tiszteletére, 7-én 68 lóval és három szekérral átkelt a dunai réven a Csallóközbe,⁸² ekkori úticélját azonban nem ismerjük — talán Fehérvár felé vette az irányt, hogy személyesen egyeztessen a

⁷⁸ Jún. 29.: DF 240 726. — Szept. 9. körül a pozsonyiak ajándékoztak egy-egy puskát és kürtöt Dombainak, azaz még ekkor is (vagy ekkor ismét) a környéken tartózkodott (PSz 70.).

⁷⁹ Jún. 17-én például egy svájci zsoldosokból is álló alakulat elhajtotta Pozsony város nyárait, majd zsákmányolt 11 szakálás puskát, 5 tárcsapajzsot és 6 vassisakot. Támadásuknak 24 polgári áldozata volt, de közülük is elesett egy. Mindnyájukat a pozsonyi (ferences) kolostor keresztfolyosójában temették el (PSz 477., vö. uo. 77., 352.). — Néhány további példa: jún. 23-án Szentgyörgyi Simon gróf jött Pozsonyba, hogy a város vezetésével és az ispánnal tárgyaljon az ellenségről (uo. 68.). Ugyanezen a napon küldöncöt menesztettek Nagyszombatba, hogy figyelmeztessék a várost az ellenségre és nyájak védelmére (uo. 91.). Júl. 7-én a pozsonyiak Szentgyörgyi Simont figyelmeztették Bazinba menesztett küldönc útján az erdön át támadó ellenségről (uo. 92.). Júl. 9-én Szentgyörgyit és Nagyszombatot egyaránt figyelmeztették az ellenségről (uo.) stb.

⁸⁰ Zwerndorf említései: PSz 337. (júl. 31.), 93. (aug. 4.), 96. (aug. 6., 10.), 181. (szept. 17.), 182. (okt. 31.). — A stomfai hírszerzőre leginkább: uo. 95-97. — A Zwerndorfban állomásozó erők talán azonosak azzal a néhány száz fős, lovasokból és gyalogosokból egyaránt álló alakulattal, amely 1491. márciusában jelent meg a „dévényi úton” és Stomfa felé tartott, l. 49. pozsonyi számadáskönyv (DF 277 105.), 84. old.

⁸¹ Rozgonyi 1491. jún. 21-én, a király Fehérvárra indulása előtti napon még Budán tartózkodik (Sempte várát feleségére és leányaira hagyja, amit a király is megerősít): DL 19 734.

⁸² PSz 78.

királlyal és tanácsával. A hónap 23. napján ugyanakkor visszatért a városba, hogy egy nagyobb szabású hadmozdulatot szervezzen.⁸³

Ennek eredményeképpen az elkövetkező napokban hadjárat indult egy, forrásunkban *Mescheritz* néven említett személy és Pogány Péter ispán vezetésével Alsó-Ausztriába. Céljuk az volt, hogy felmentsék, illetve megerősítsék Lánzsért, Lichtenwörthöt és Stixensteinet, azaz három, Bécsújhely körzetében fekvő magyar helyőrséget.⁸⁴ Az expedíció legalább két seregrészből állt össze: egyrészt a Fehérvárról július 25-én elinduló, Sopron érintésével a helyszínre érkező, már említett zsoldos hadból, hiszen a (*von*) *Mescheritz* (csehül Meziříčky) név nem mást takart, mint ennek kapitányát, Jan z Lomnicét,⁸⁵ másfelől a Rozgonyi kapitány által küldött néhány száz jól felszerelt katonából és a pozsonyi ispán csapataiból, amelyeket utóbbi vezetésével július 31. és augusztus 2. között hat pozsonyi hajó szállított át a Dunán.⁸⁶ Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy Pogány a Bécsújhely körüli várgyűrű parancsnoka volt, aki 1491 májusában minden bizonnyal azért vette át a pozsonyi várat és a vele együtt járó megyésispánságot,⁸⁷ hogy ezek a rábízott ausztriai várak védelmében hátországául szolgáljanak. A hadjáratához Pozsony városa puszkákat, ágyúkat, lovakat és kocsikat, illetve egy ágyú mestert és szolgáló személyzetet biztosított. Az ő fizetési elszámolásuknak köszönhetően még arról is tudomásunk van, hogy az akció négy hétig és három napig tartott, azaz augusztus utolsó napjáiig.⁸⁸ Rozgonyi ugyan a megyében maradt,⁸⁹ de — mivel hadainak túlnyomó többsége részt vett

⁸³ PSz 68. — A bejegyzés szerint a város felmentésére (zu Rettung der Stat) érkezett, de ez nyilván általánosabban, megerősítésként vagy védelemként értelmezendő, a várost ugyanis ismereteink szerint ekkor nem ostromolták.

⁸⁴ Ausgehn auf die Raiss, als herrn Mescheritz, Bogan Peter span hie und des Rossgani Lasla hoflewter ken Liechtnerd, Lannsee und Stuxnstain zogn sein zu Rettung der gsslosser — PSz 193. — Ez az elszámolás dátumokat nem tartalmaz, a keltezésre l. a következő jegyz-ekben idézett bejegyzéseket. — Lánzsérről annyit tudunk, hogy okt. 13-án a király zálogosításából már egy ideje a Mrakse fivére kezén volt, l. Sopron I/6. 86. — Stüchsensteint (mai nevén Stixenstein) Mátyás csapatai 1488-ban foglalták el és 1492-re került vissza osztrák kézre. A vár történetére l. *Karin und Thomas Kühtreiber-Christina Mochty-Maximilian Weltin: Wehrbauten und Adelsitze Niederösterreichs. Das Viertel unter dem Wienerwald, Band 1. Sankt Pölten 1998. 256–261. (különösen 257–258.)*. — A Lichtenwörth elleni bécsújhelyi szervezkedésre 1491 júniusában l. *Josef Mayer: Geschichte von Wiener Neustadt I/2. Wiener Neustadt 1926. 73–74.* — Júniusban a császár a szintén Bécsújhely közelében, magyar kézen lévő Gutenstein ellen a közeli Hohenberg birtokosát küldte, l. *Joseph Chmel: Regesta chronologico-diplomatica Friderici III. Romanorum imperatoris (regis IV.). Zweite Abtheilung. Wien 1859. (a továbbiakban: Chmel) 782. (8673. sz.)*.

⁸⁵ Teljes neve ugyanis Jan z Lomnice a na Meziříči volt, vö. *J. Macek: Jagellonský vek i. m. passim.*

⁸⁶ Júl. 31.: als das hofvolkh hinuber gefarn ist fur Liechtnwerd — PSz 338. — An Eritag nach Vincula Petri 91 [aug. 2.] hat her Rozgan Lasla haubtman ettlich hundert geraisig uber die Tunaw geschikht zu Rettung Liechtnwerd und Landssee etc. und auch der Span mit seinem hofleuwtn und ettwenil wagn, daselbs N. Tebmer sebildreyzehentn die halb plettn gefurt — PSz 391. — A hat hajóra és a rajtuk dolgozó 94 hajósr l. uo. 391–392. old.

⁸⁷ Pogány mint a Bécsújhely körüli várgyűrű parancsnoka: Firnhaber 420. (1490. okt. 13.), *Kubinyi A.*: Két sorsdöntő i. m. 30., 46. — A pozsonyi vár átvétele 1491. máj. 28-án: PSz 67. — Elődje a szintén Korvin-familiáris Poki Péter volt: 49. pozsonyi számadáskönyv (DF 277 105.), 62. old.

⁸⁸ PSz 193–195.

⁸⁹ L. PSz 93., aug. 2–4. között kelt bejegyzések. — Aug. 18-án Cseklészre menesztenek egy küldöncöt hozzá: uo. 94. — Rozgonyi embereinek dunai, olykor éjszakai akciói az ellenség ellen: PSz 392., 393. (Aug. 8., 17., 26.)

az akcióban — a király a legyengült határszakasz védelmére Pozsonyba rendelte Guti Ország László főlovászmestert is, aki csapataival augusztus 9-én érkezett meg a városba.⁹⁰

Mindez egy jól összehangolt támadás részének tűnik. Tudomásunk van ugyanis arról, hogy ezzel egy időben magyar csapatok törtek be Felső-Ausztria területére is. Frigyes császár augusztus 8-án ugyanis felszólította mindazokat, akik június végi mozgósító parancsának ellenszegültek, hogy felfegyverkezve azonnal vonuljanak a székvárosától, Linztől északkeletre fekvő Freistadtba, mivel az ellenség már betört a tartományba és most a Kremstől északnyugatra lévő Waldhausen mellett táborozik.⁹¹

Nincsenek pontos értesüléseink arról, hogy az akció milyen eredménnyel járt. Csak annyi bizonyos, hogy a felsorolt várak még a pozsonyi béke aláírása idején is magyar kézen voltak, tehát a megerősítésükre irányuló törekvést siker koronázta. További hírekkel sajnos csak a magyar király „propagandatermékei” szolgálnak. Augusztus 9-én keltek az uralkodó azon levelei, amelyekkel összefoglalta és elújságolta eredményeit a János Albert által fenyegetett városoknak: visszafoglalta Fehérvárt, megívott több várat, e napokban adja meg magát Veszprém vára is; az ellenség maradékát hamarosan kiirtja az országból; elfoglalta Zágrábot és felszabadította egész Szlavóniát; Ausztriában néhány várat elfoglalt a Duna kikötőjénél. Mindezek miatt — írja — a római császár és király már megkezdte vele a tárgyalásokat a békéről. Mivel a János Albert ellen kiújult háborúval nem számolt, biztosította alattvalóit, hogy bárhogy is, de meggyezik a németekkel, hogy azután teljes haderejével a felső részekre vonulhasson.⁹² Bár e levelek a címettek megnyugtatóására szolgáltak, miáltal derűlátó hangvételükből adódóan tartalmaznak túlzó elemeket, közléseik alapján véve valóságűiek. (Szlavóniában forrásaink szerint egyedül Zdenec vára maradt Miksához hű erők irányítása alatt.⁹³) A levélben először merül fel az a gondolat, hogy e sikerek ellenére béke kell, bármi áron. Hogy Alsó-Ausztriában hány várat foglaltak el, sajnos nem tudjuk, de abban biztosak lehetünk, hogy a jelentősebb, osztrák kézen lévő települések nem cseréltek gazdát. Egy északkelet-magyarországi, szeptemberben kelt magánlevél — amely a német front eseményeit illetően megismétli az előző levelek nyilván közzájon forgó tartalmát, és hangsúlyozza, hogy a németek örök békét szeretnének — mindezt kiegészíti (esetleg magyarázza) egy fontos adattal: „*Tárcai egész Ausztriát a Duna kikötőjéig felpredálta a királyi haddal*”.⁹⁴ Tótselymesi Tárcai János, aki királyi palo-

⁹⁰ PSz 68. — Országot a király szintén „a város felmentésére” küldte.

⁹¹ Chmel 784. (8699. sz.).

⁹² Bártfának: DF 215 711. (kiadása: Dipl. Saros. 141-143., Rukovet i. m. 320-321., regesztá: Bártfa 2940. sz.), egy mondat eltéréssel Kassának: DF 270 709.

⁹³ Raguzai István levele Budáról Raguzá tanácsához, 1491. szept. 14.: Lo illustrissimo signor ducha Zoanne have avuta molta victoria in Asclav[- -] fracciati todeschi excepto da uno loco che se chiama Sdenzi cred[- -]. — MTAK Kézirattár, MS 4999. (Modena) — Vö. a pozsonyi béke rendelkezését Zdenecről (*Neumann T.*: Bátor i. m. 103.). — A várat 1490-ben Székely Jakab foglalta el, aki egészen a pozsonyi békéig Miksa nevében tartotta a kezén (Jakob Unrest: *Österreichische Chronik* i. m. 190., 194., illetve Székely 1492. ápr. 15-i levele Miksához: DF 258 417.).

⁹⁴ Petri Fodor László 1491. szept. 8-án, Csicsván kelt levele: Et totam [Au]stri[a]m usque portum Danubii Tharcey cum regio(!) gente depredarunt — DL 46 169.

tásként július 25-én még Fehérvárott tartózkodott királya mellett,⁹⁵ feltételezhetően a könnyűlovasság élén dulta az ellenséges területeket,⁹⁶ minden biztonnal szintén a Jan z Lomnice és Pogány Péter vezette akcióval egy időben. Az itáliai követjelentések bizonyára a Tárcai-féle akcióra gondolnak akkor, amikor azt írják, hogy a magyarok egészen Bécs kapujáig portyáztak.⁹⁷ Ugyancsak ezeket a híreket közli egy Pécsváradon kelt jelentés is, amely viszont azt a helyi érdekeltségű újdonságot teszi hozzá, hogy a király kiegyezett a pécsi püspökkel, Ernuszt Zsigmonddal.⁹⁸ E megjegyzés egyúttal azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a király hazai sikereivel párhuzamosan egyre többen kihátráltak Miksa ügye mögül.⁹⁹

Mivel nem értesülünk a hadjárat ideje alatt jelentősebb ostromokról, úgy tűnik, hogy a cél a magyar hídfőállások megerősítése mellett leginkább az ellenséges területek fosztogatása, gazdasági erejének gyengítése és ez által ellehetetlenítése lehetett. A Fehérvárról érkező csapatok állítólag elfogtak minden kereskedőt és tehetősebb személyt, akit csak tudtak,¹⁰⁰ és igyekeztek akadályokat gördíteni a Bécs és a többi város számára létfontosságú dunai kereskedelem elé. Erre jó példa Frigyes császár egyik szeptember eleji levele, amelyben beszámol arról, hogy a magyarok Krems felett igyekeznek ellenőrzésük alá vonni a Dúnát és akadályozni a Bécsbe irányuló szállítást és kereskedelmet,¹⁰¹ és tudjuk, hogy ezt Korneuburnnál a folyóparton egy várszerű torony építésével sikerült is megvalósítaniuk.¹⁰² Állítólag szeptemberre Bécs a magyar és cseh csapatok portyázásai miatt az éhínség szélére jutott.¹⁰³ Egy Budán kelt szeptemberi levél szerint Alsó-Ausztriában ekkoriban hétezer cseh és kétezer magyar katona ál-

⁹⁵ E napon kap újadományt: DL 82 071.

⁹⁶ Ezt esetleg Kubinyi András azon — Tárcai sírfelirata alapján tett — feltételezése is megerősítheti, hogy később Tárcai viselte a királyi huszárok kapitányának a tisztségét, l. *Kubinyi András: Tárcai János, az utolsó székely ispán* (Genealógiai és prozopográfiai tanulmány). *Mediaevalia Transilvanica VII–VIII.* [2003–2004] 135. — Tárcai egyébként legkésőbb 1487-től Ausztriában szolgált, Mátyás halálakor talán Bruck an der Leitha kapitánya volt (uo. 120–121.). Megjegyzem, hogy Bonfini is brucki kapitánynak írja, Terzanus névalakban, l. Bonfini IV. X. 57. — Vö. *C. Tóth Norbert: Az 1501. évi tolnai országgyűlés. Adatok a királyi adminisztráció működéséhez. Századok* 143. (2009) 1464–1465.

⁹⁷ F. Tranchedino a milánói hercegnek, 1491. szept. 16. Bologna: et che se perseverava alla obsedione de Albareale, imo pui ultra Hungari et Boemi facevano incursione fin sule porte di Vienna — MTAK Kézirattár, MS 4936. Időrendi sorozat. — L. még a 100. és 103. sz. jegyz-eket.

⁹⁸ 1491. szept. 16. Pécsvárad. A forli apát levele Mafeo Triviliensis milánói követhoz, l. MTAK Kézirattár, MS 4396. Időrendi sorozat (regesztája: Óváry 671. sz.). — A kiegészítő adatot persze itt a helyi érdekeltségek magyarázzák.

⁹⁹ L. Hédervári Miklós esetét: *Kubinyi A.: Két sorsdöntő i. m. 38., illetve a 124. sz. jegyz. adatait.* — E folyamat persze már 1491 tavaszán megkezdődött, lásd pl. DL 19 718. (1491. máj. 15.).

¹⁰⁰ F. Tranchedino a milánói hercegnek. 1491. aug. 31. Bologna: etiam per le cose de Hungaria, discorrendo quelli che sono ad campo ad Albareale fin sule porte de Vienna et pigliando ogni di mercadanti et altre persone de condicione et conclude insumma che sua M^{ta} è in grandissima angustia per andargli quasi ogni cosa alla reversa — MTAK Kézirattár, MS 4936. Időrendi sorozat.

¹⁰¹ 1491. szept. 4.: Chmel 785. (8711. sz.).

¹⁰² Bonfini V. II. 70.

¹⁰³ Raguzai István levele Raguzának Budáról, 1491. szept. 14-én: Vienna sta a mal partito de fame de Ongari et Boemi che corrano omni dí perfin alle porte de essa, et maxime chytarzi(!) — MTAK Kézirattár, MS 4999. (Modena). — Az értelmetlennek tűnő „chytarzi” szóban Tárcai János neve bújhat meg.

lomásozott,¹⁰⁴ ami tekintettel arra, hogy e létszám legalább 14, de inkább több erősség között oszlott meg,¹⁰⁵ nem is lehetett elegendő komolyabb támadásokra. Az osztrák fél — nélkülözve a birodalmi segédcsapatokat — e támadásoknak helyi erőkkel igyekezett útját állni. A császár például nyáron fegyverbe szólította Felső-Ausztriát, és csapatokat rendelt Freistadtba, majd a mozgósítást a magyar betörés hatására, augusztus elején megismételte, a korábbi parancsát nem teljesítőket ugyanezen Alsó-Ausztriához közeli településre küldve.¹⁰⁶ Ez idő tájt a melki tartománygyűlés is fegyvereseket ígért, akiket a császár szeptember elején Krems környékére irányított.¹⁰⁷

Hiába tűnik a források alapján kézzel foghatónak az ausztriai magyar fölény, és hiába küszködött az osztrák fél is állandó anyagi gondokkal, mindez mit sem változtatott azon, hogy a határ menti ütköző területeken a császári és királyi zsoldosok támadásai továbbra is mindennaposak maradtak. Sőt, augusztus második felében — nem kizárt, hogy a birodalmi rendek által felajánlott és, mint láthattuk, augusztus 10-ig befizetendő adóval összefüggésben — egy veszélyesebb támadás tartotta félelemben Pozsony környékét: augusztus 22-én a városba ismét az a hír jutott el, hogy a németek a városra és a Csallóközre készülnek támadni. Másnap ezért a pozsonyiak küldöncöt menesztettek Hainburgba, hogy többet tudhassanak meg az állítólag hajókon közeledő német királyi seregről. A városba érkezett Rozgonyi László is, aki 24-én saját és a város csapataival Bazinba lovagolt, hogy megsejtsse Simon grófit az ellenséggel szemben. E napon egyszersmind a pozsonyi lakosok és zsoldosok egész nap őrt álltak a Vízi toronyban, a Bécsből érkező ellenség közeledtére várva.¹⁰⁸ E hírek egybevágnak a milánói herceg azon értesülésével, amelyről augusztus végén tájékoztatta velencei ügyvivőjét: Miksa Ulmban sereget gyűjt, hogy Magyarországra támadhasson.¹⁰⁹ A római királyt e lépésre az is ösztönözhetette, hogy a hónap folyamán gyakran érkeztek hírek Ulászló haldoklásáról, sőt haláláról is: az egyik — a trentói püspökre hivatkozó — jelentés szerint Miksa augusztus 22-én indult el Nürnbergből, ahonnan 220 lovast, Ulm felől pedig 150 gyalogost küldött Bécsbe. Kapitányait, köztük a pozsonyi tárgyalásokon később részt vevő Bernhard Polheimet és Jörg Rottalert Magyarország ellen küldte, és maga is gyorsan csatlakozni kívánt, mivel Ulászló haldoklik, sőt, a császárnak azt adták

¹⁰⁴ Vitius Gotius levele Raguzának Budáról, 1491. szept. 11-én: Al presente le gente d'arme sono in Austria di Boemi circa 7000 e de Ungari circa 2000 — MTAK Kézirattár, MS 4999. (Modena). — Hétezerre teszi a cseh katonák számát Bonfini is, mikor Ausztriából történő kivonásukról ejt szót (Bonfini V. II. 87.).

¹⁰⁵ A pozsonyi békeszerződés név szerint ennyi Ulászló kezén lévő helyőrséget nevez meg.

¹⁰⁶ 1491. jún. 22.: Chmel 782. (8678–8679. sz-ok), júl. 15.: uo. 783. (8687.), aug. 8.: uo. 784. (8699. sz.).

¹⁰⁷ 1491. szept. 4.: Chmel 785. (8711. sz.). — 1491 augusztusában a krajnai tartománygyűlést is összehívták, l. *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungs-geschichte der deutsch-österreichischen Erblande im Mittelalter*. Hg. v. Ernst von Schwind, Alphons Dopsch. Innsbruck 1895. (a továbbiakban: Schwind-Dopsch) 423. (1491. aug. 3.)

¹⁰⁸ PSz 79., 94., 96–97.

¹⁰⁹ Óváry 663. sz. (MTAK Kézirattár, MS 4936. Időrendi sorozat, 1491. aug. 30.) — Miksa aug. 29. és szept. 6. között bizonyosan Ulmban tartózkodott, l. Lichnowsky 687. (1614., 1618. sz-ok).

hírül, hogy már meg is halt.¹¹⁰ Mint majd látjuk, Alsó-Ausztria és Magyarország határvidéke még az ősz elején is, amikor megindultak a pozsonyi béketárgyalások, a felek portyázó zsoldosainak a támadásaitól nyögött.

4. A pozsonyi tárgyalások első szakasza

Ulászló király követeinek 1491. júniusi, nürnbergi útja megmutatta, hogy a Habsburg-ház magyarokkal való kiegyezésének akadályá elsősorban nem Miksa, hanem apja, III. Frigyes császár, aki a magyarok elleni harcot fontosabbnak tartja fia bretagne-i terjeszkedési kísérleténél. Ennek megfelelően ő volt az is — nyilván Fehérvár várható elesését és a többfrontos háború kilátásait mérlegelve —, akiben végül megérlelődött a békekötés gondolata. Július 19-i levelével engedélyt adott fiának arra, hogy Franciaország ellen támadást indítson, egyben tájékoztatta arról, hogy Ulászlóval augusztus 24-én béketárgyalások indulnak, amelyekre ő is küldje el követeit. Bár Kázmér lengyel király — fia, Ulászló érdekében — közvetítőnek ajánlkozott, és követe kérte, hogy hosszadalmas visszautja miatt a találkozó kezdetét halasszák el szeptember 29-re, a kérés elől a császár udvariasan kitért.¹¹¹ Frigyes követe nem sokkal a város visszafoglalása után érkezhetett meg Fehérvárra, hiszen Bakóc Tamás kancellár már július 30-án, a fehérvári alsóvárosban kelt levelében beszámolt Geréb László erdélyi püspöknek arról, hogy a magyar és a német követek Bertalan-napon (augusztus 24.) tárgyalásokat kezdenek a békéről, és jó reménnyel van ennek eredményességét illetően.¹¹² A császár ez irányú igyekezete természetesen meghallgatásra talált Ulászló környezetében is, hiszen az uralkodó pénztelensége és a harcok több frontra való újbóli kiszélesedése számukra is rendkívül veszélyes helyzetet teremtett.

Miksa, aki ez idő tájt minden figyelmét a francia frontnak szentelte csaknem teljesen átengedve a magyarok elleni harcok irányítását apjának,¹¹³ augusztus 12-én, Nürnbergben állította ki követi megbízólevelét, amelyben a tárgyalások színhelyül Hainburgot vagy Pozsonyt, idejéül pedig az apja által kijelölt, a magyar kancellár levelében is szereplő időpontot jelölte ki.¹¹⁴ Miután levelét Palota várában kézbesítették Ulászló királynak, augusztus 22-én a magyar uralkodó is kijelölte küldöttségét. Ez Bakóc Tamás győri püspökből, királyi kancellárból, Bátori István országbíróból és erdélyi vajdából, Schellenberg János (Jan ze Šelmberka)¹¹⁵ cseh kancellárból, Guti Ország László lovászmesterből, Rozgonyi László kamarásmesterből, Beneš z Vajtmile karlsteini vár-

¹¹⁰ F. Tranchedino Milánó hercegéhez, Bologna, 1491. szept. 7.: MTAK Kézirattár, MS 4936. Időrendi sorozat. — Velencében is az terjedt el, hogy Ulászló meghalt, I. T. Vimercati Milánó hercegéhez, Velence, 1491. szept. 9. (uo.).

¹¹¹ S. Wolf: Die Doppelregierung i. m. 270.

¹¹² Ad festum Bartholomaei oratores etiam consilarii caesaris et regis Romanorum et totius imperii Romani cum oratoribus huius maiestatis et regni convenire debebunt ad tractandum de pace et bene de illa speramus — Pray, G.: Epistolae procerum i. m. 25.

¹¹³ S. Wolf: Die Doppelregierung i. m. 269.

¹¹⁴ Firnhaber 466.

¹¹⁵ A cseh nevek írásánál Macek névalakjait vettem alapul (J. Macek: Jagellonský vek i. m.).

nagyból és kutnahorai pénzverőmesterből, Szalónaki Baumkircher Vilmosból és Jan z Roupova cseh udvarmesterből állt össze.¹¹⁶ Másnap ugyanakkor egy másik megbízólevelet is kiállított, amellyel az esetleges titkos — azaz az uralkodók személyi, országaik rendjeit nem érintő ügyeiben esedékes — tárgyalásokra már csak két kancellárját, valamint bizalmasát, Baumkirchert nevezte meg.¹¹⁷ Tévedés azt gondolni, hogy a cseh–magyar király nem szakértő küldöttséget jelölt ki:¹¹⁸ a két kancellár irányította „egyszemélyben” az uralkodó teljes diplomáciai tevékenységét; Bátorin volt a németek elleni hadjárat fővezére, akihez a hadszíntér minden információja eljutott, de a nemzetközi hírű katona egyszersmind némi diplomata-múltsal is rendelkezett;¹¹⁹ Rozgonyi és Ország — mint láthattuk — ekkoriban is a német fronton harcoltak; Baumkircher már csak származása és határon lévő uradalmi miatt is szakértőnek tekinthető, de természetesen ő is részt vett a hadjáratban;¹²⁰ a kijelölt cseh bárók pedig ugyancsak gyakran vállaltak diplomáciai feladatokat — láthattuk, hogy a Miksával való korábbi, nürnbergi tárgyalásokra a király éppen Vajtmilt és Jan z Roupovát küldte, tehát személyükben a folytonosság is biztosítva volt —, és természetesen egy éve uruk mellett, Magyarországon tartózkodtak.¹²¹ Az uralkodó és környezete láthatóan a leginkább naprakész és tárgyalóképes — diplomatákból és katonákból egyaránt álló — küldöttséget állította össze, a német félhez hasonló módon,¹²² akik között ugyancsak több olyan követet találunk, akik már korábban is részt vettek a német–magyar tárgyalásokon (Zollern gróf, Bernhard von Polheim és Reichenburg főkapitány).

A béketárgyalások előkészítése idején a felek természetesen nem kötöttek egymással fegyverszünetet, sőt, az augusztus láthatóan a legeseménydúsabb időszakot hozta magával. A találkozó, feltehetően emiatt, nem is vette kezdetét a kijelölt időpontban: a felek vélhetően meg kívánták várni katonai akcióik

¹¹⁶ Firnhaber 467–468.

¹¹⁷ Firnhaber 468–469. — Bakóc júl. 30-i levelében (l. a 112. sz. jegyz-et) elkülöníti egymástól az országot és a király követét, ami magyarázatul szolgál a két követi meghatalmazás kiállítására.

¹¹⁸ Kubinyi A.: Két versdöntő i. m. 45. — Érvélese szerint a követek kiválasztásánál csak a rang számított, ellenben a Habsburgok „hozzáértő, jó szakembereket vonultattak fel”. Elesik az az érve is, hogy a küldöttek között csak egy katona volt, Bátorin, aki viszont inkább a török fronton szerzett tapasztalatokat (l. a következő jegyz-ek adatait). — Fraknói Vilmos a főhőse iránti ellenszenvétől befolyásolva így ír: „Erdődi Tamás állott a magyarországi biztosok élén, kiket, bizonyosan célzatosan, a magasabb műveltséget nélkülöző, írni nem tudó főurak sorából szemelt ki” — *Fraknói Vilmos: Erdődi Bakócz Tamás élete.* (Magyar történeti életrajzok.) Bp. 1889. 45.

¹¹⁹ Neumann T.: Bátorin i. m. passim. — Horváth Richárd: Életrajzi szilánkok ecsedi Bátorin István politikai pályafutásáról (1458–1479). Szabolcs-szatmár-beregi Szemle 43. (2009) 65.

¹²⁰ A pozsonyiak 1491. aug. 23-án a királyhoz, onnan pedig a sereghez küldenek egy követet, többek között azért, hogy Baumkirchernek átadjon egy levelet (PSz 79.).

¹²¹ Vajtmil már 1471-ben diplomáciai ügyben járt el (*J. Macek: Jagellonský vek i. m. I. 182., 248., 289.*). 1490 novemberében Ulászló követe volt a sziléziai rendek boroszlói gyűlésén, l. Annales Glogovienses. Scriptores rerum Silesiacarum X. Breslau 1877. 62. — L. még *Paul-Joachim Heinig: Kaiser Friedrich III. (1440–1493) Hof, Regierung und Politik I–III.* (Beihefte zu J. F. Böhmern, Regesta Imperii 17.) Köln–Weimar–Wien 1997. I. 428.

¹²² A német követekre l. *Heinig, P.J.: Kaiser Friedrich i. m. 206–208., 304–305., 360–361., 428., 458., 595–596.* Magyar hadszíntéren szerzett tapasztalatokkal is rendelkező katonának tekinthető Dobeš z Boskovic a Černé Hory, Eitelfriedrich von Zollern gróf, Heinrich Prüschenk von Stettenberg báró, Reinprecht von Reichenburg, míg kánonjogásznak és diplomatának Bernhard Perger, Johann Fuchsmagen és Bernhard von Polheim.

eredményeit. A magyar követek is késéssel indultak útnak: augusztus 28-án Bakóc és Bátori még egyaránt Várpalotán tartózkodtak,¹²³ ahol e napokban komoly politikai egyeztetések zajlottak,¹²⁴ s csak ezt követően vették az irányt Pozsony felé. Érkezésük várható idejét megüzenték a helyszínen tartózkodó Rozgonyi Lászlónak, aki augusztus utolsó napján a várossal előkészített két házat a királyi küldöttség számára.¹²⁵ Bátoriek szeptember 2-án érkeztek meg kosikkal és lovakkal a pozsonyi alsó révhez, ahonnan az éjszakába nyúlóan három dereglyével szállították át őket a városba.¹²⁶ Itt a vezetőség díszes vendégséget rendezett a tiszteletükre, amelyről a megbízólevélben feltüntetettek közül, úgy tűnik, csak Rozgonyi és Ország hiányzott. Fontos megjegyezni, hogy a pozsonyi feljegyzések alapján egyértelmű: a küldöttség vezetője nem Bakóc kancellár, hanem mindvégig Bátori István vajda volt, aminek minden bizonnyal az az oka, hogy ő volt a még mindig tartó háború teljhatalmú fővezére.¹²⁷

Bátoriek a következő héten előkészítették a tárgyalások színhelyét. Mivel a két fél küldöttségének az ellátása részben a házigazdákra hárult, kiutaltak a városnak 250 forintot a csallóközi királyi adóból, illetve néhány nappal később további 34 forintot a pozsonyi harmincad jövedelmeiből.¹²⁸ Másrészt a vajda természetesen innen is ellátta a hadmozdulatok irányításának teendőit. Szeptember 7-én, nyilván a vele való egyeztetés céljából Pozsonyban tartózkodott Jan z Lomnice (*Meschneritz*),¹²⁹ akinek a vezetésével három nappal később a Csallóközön keresztül újfent sereg indult, ezúttal a szintén Bécsújhelyhez közeli Pottendorfba. Ehhez Bátori utasítására Pozsony városa ismét ágyúkat, lovakat és szekereket biztosított. Az ezek mellé rendelt ágyúmester és személyzet ez alkalommal kilenc hétig, október végéig szolgált az alsó-ausztriai várnál.¹³⁰ De megjelent a városban, vélhetően szintén a vajdával való egyeztetés céljából,

¹²³ Aug. 28-án adományt kap Somkerei Erdélyi János — ő Bátori vajda székely alispánja volt — és családja (DL 74 367., illetve A Római Szent Birodalmi gróf Széki Teleki család oklevéltára II. 1438–1526. Szerk. Barabás Samu. Bp. 1895. 178–180.). Utóbbi oklevél eredetijén a pecsételési záradék értelmében a titkospecsét függött, amely Bakóc jelenlétét feltételezi. Bakóc a titkospecsétet magával is vihette Pozsonyba, mivel távollétében, szept. 21-ig a Budán tartózkodó királytól csak egy, szept. 7-i adománylevelet ismerünk, amelyet viszont érthetően a bírói pecsét alatt bocsátott ki és ezért aláírásával is hitelesített (DF 273 997.).

¹²⁴ E napokban Várpalotán tartózkodott Egervári László dalmát-horvát-szlavón bán is, a szlávóniai harcok egyik sikeres vezére, akivel a király és környezete tárgyalásokat folytatott (aug. 20–24.: Rukovet i. m. 321–324.); a király kiegyezhetett a korábban Miksa-párti Hédervári Miklóssal (aug. 26.: A Hédervári-család oklevéltára I–II. Szerk. Radványszky Béla, Závodszy Levelente. Bp. 1909–1922. I. 466–469.); intézkedtek a Szapolyai által vezetendő János Albert elleni hadjáratról (aug. 27–28.: *Neumann T.–Pálffy G.*: Főkapitányi adományok i. m. 213., 230–231., Bártfa 2952. sz., DF 270 710., Bánffy II. 298–299.)

¹²⁵ PSz 297. (1491. aug. 31.) — Rozgonyi a városi szenátor Holtzer András, illetve a „Fretter” házába szállítottott egy-egy szekér fát a követek konyhájára. Mathias (Mathes) Fretter két évvel később Bakóc kancellár „domesticus familiaris”-aként tűnik fel, az ismeretség nyilván a tárgyalások idejére nyúlik vissza, l. DF 243 146.

¹²⁶ PSz 394.

¹²⁷ A számadáskönyvben a béketárgyalásokkal összefüggésben külön fejezetet nyitottak „Watersstfan” címszó alatt, l. PSz 69., *Neumann T.*: Bátori i. m. 100.

¹²⁸ A csallóközi, Somorján felveendő királyi adóra l. PSz 23., 59., 181., a harmincadra: uo. 52. — Utóbbi a város meg is kapta, a királyi adóból azonban csak 100 forintot bevételtek.

¹²⁹ Ekkor ugyanis a város meghívta őt egy hallakomára, l. PSz 70.

¹³⁰ PSz 198–200., 340.

Cobor Imre is, aki a határon fekvő Holics vár birtokosaként volt fontos láncszeme a védelemnek.¹³¹

Úgy tűnik, hogy a német — császári és királyi — követek csak szeptember 10-én érkeztek meg a Pozsonnyal átellenben fekvő Hainburgba, ahova Bátori és társai e napon át is hajóztak; Vajtmil és Baumkircher ismeretlen okból csak másnap követte őket. Szeptember 12-én viszont a két küldöttség a Szentgyörgyi család felúton lévő várában, Dévényben találkozott egymással, és ezt követően már együtt hajóztak le Pozsonyba. A német követek közül ekkor bizonyosan jelen volt Frigyes császár részéről Dobeš z Boskovic a Černé Hory, Mátyás király egykori hadvezére, ekkoriban Alsó-Ausztria főkapitánya¹³² és Mathes Spaurer kamarás, tiroli főpohárnok, Miksa király részéről pedig Bernhard Polheim kánonjogi doktor, székesfehérvári prépost és Heinrich Prüschenck von Stettenberg kamarás.¹³³

A tárgyalások lefolyásáról nem maradtak fenn egykorú forrásaink, egyedül Bonfini, majd sokkal később Istvánffy számol be az általuk túlzónak minősített német követelésekről és a nehezen összeegyeztethető álláspontokról. Elmondásuk szerint a német delegáció változatlanul az 1463. évi bécsújhelyi szerződés rendelkezéseit tekintette tárgyalási alapnak, és követeléseiket csak annyiban voltak hajlandók mérsékelni, hogy a tényleges magyar királyi hatalomról átmenetileg lemondtak volna Ulászló javára. Viszont ragaszkodtak a magyar királyi cím használatához, és mindemellett hadi kárpótlást is követeltek.¹³⁴ A magyarok továbbra is azzal védekeztek, hogy a bécsújhelyi szerződést III. Frigyes Mátyástól és környezetétől erőszakkal csikarta ki, azt nem szabad akaratukból kötötték meg, így érvénytelennek tekintendő.¹³⁵ A magyar „követek nem fogadták el e túlságosan kemény feltételeket, melyek a magyarokat az ausztriaiak uralma alá vetette volna, viszont a németek makacsul követelöztek, mind a két fél gyakran jött tűzbe, és így a megegyezés egészen reménytelenné vált, hát hazamentek a találkozóóról, amellyel sok idő telt el”.¹³⁶ Indokolt volt tehát az egyik Budán tartózkodó raguzai hónap közepén tett borúlátó megjegyzése: ő — szemben a király környezetének gyors eredményeket remélő vagy legalábbis e reményt hangoztató

¹³¹ Cobort szept. 21-én a város vezetősége megvendégeli, l. PSz 70. — Bár Cobor sok szállal kötődött a városhoz (például egy évvel korábban, Mátyás halála idején ő volt a pozsonyi ispán), egy későbbi oklevélből tudjuk, hogy a zavaros időszak idején Holics védelmében sok kiadása keletkezett (1493: superioribus disturbiorum temporibus, dum videlicet prefatus dominus noster Wladislaus rex civitatem Albensem per Almanos vi obtentam obsidione cinxisset, in defensione et protectione illius castri Holycz tria milia sexingentos et septem florenos exposuisset — DF 266 071.), vö. a 49. pozsonyi számadáskönyv (DF 277 105.) egyik bejegyzésével 1491. márc. 1-ről (84. old.).

¹³² Személyére l. legutóbb: *Antonín Kalous*: Boskovice urai Mátyás király diplomáciai és politikai szolgálatában. Századok 141. (2007) 385–388.

¹³³ Őket említi név szerint: PSz 189. — Feltűnő, hogy Miksa aug. 12-i megbízólevelével ellentétben Ulászló aug. 22-i oklevele már nem nevezi meg a római királyi követek között Reinprecht von Reichenburgot és Jörg Rottalert. Előbbi később a pozsonyi béke aláírásánál sem volt jelen.

¹³⁴ Bonfini V. II. 66–68.

¹³⁵ Istvánffy 58.

¹³⁶ Has tam asperas condiciones, quibus se Austriacorum imperio Ungari subiicerent, legatis se accepturos esse negantibus, Germanis autem contra pertinacissime insistentibus ac sepe accensis utrisque graviter animis et desperata prorsus concordia e colloquio recedentibus multum temporis est transactum — Bonfini V. II. 65. (Az idézett fordítást l. *Antonio Bonfini*: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Bp. 1995. 961.)

megjegyzéseivel¹³⁷ — úgy gondolta, hogy a felek nem békét, legfeljebb fegyverszünetet fognak kötni.¹³⁸ De még ilyen megállapodás sem született: állítólag a németek a tárgyalások során a harcok folytatásával fenyegetőztek, ha feltételeiket nem teljesítik,¹³⁹ és az elkövetkező események igazolták, hogy ezek nem üres szavak voltak.

A tárgyalások első felvonása korántsem tartott oly sokáig, csupán másfél hétig. A német követek ugyanis szeptember 22-én már el szeretnék volna hagyni Pozsonyt, de indulásuk az erős esőzés miatt egy napi késedelmet szenvedett.¹⁴⁰ A magyar tanács ugyancsak 23-án indult el Buda felé, hogy a királynak beszámoljanak a tárgyalások eredményeiről és egyeztessenek vele a további teendőkről.¹⁴¹ A találkozó idejére a felek vélhetően fegyverszünetet kötöttek egymással, de várható volt, hogy visszavonulásukat követően a harcok ismét fellángolnak. A magyar hadvezetés a város védelmét ezért az ekkoriban ideérkező Guti Ország Lászlóra bízhatta.¹⁴²

5. A pozsonyi tárgyalások második szakasza

A követek Budára érkezése után az összeülő királyi tanács egy jó hírrel szembesülhetett csupán: az uralkodó gyógyulófélben volt, körbe tudta már járni a budai várat, és azt fontolgatta, hogy elzarándokol Bátára.¹⁴³ A politikai helyzet ugyanakkor nyomasztó volt. Bár Szapolyai István egy ideje már a János Albert által fenyegetett Kassán tartózkodott, ahhoz kevés katonával rendelkezett, hogy felvegye a küzdelmet a herceg hadaival:¹⁴⁴ a helyzeten, miként a ki-

¹³⁷ Bakóc fent idézett kijelentésén kívül l. Forli Jakab pécsváradi apát szept. 16-i helyzetértékelését: Pax inter imperatorem et Romanorum Hungarieque reges brevi speratur. Celebravere his ante diebus dietam inter Posonium et Amburg — MTAK Kézirattár, MS 4936. Időrendi sorozat.

¹³⁸ Vitius Gotius levele Raguzai tanácsának, 1491. szept. 11.: li è Batristvan [Bátori István vajda] e Signor Iaurino [Bakóc Tamás kancellár] e lo conseglier grande de Boemia [Schellenberg János cseh kancellár] et pro Sigismundo [!] et per parte dello imperatore et dello re di Romani sono i primi baroni della magna seranno tutti insieme per tractare la pace, quanto che posso intender questi voriano triegua. Stimase che faranno qualche bona conclusione — MTAK Kézirattár, MS 4999. (Modena).

¹³⁹ Istvánffy 58.

¹⁴⁰ Szept. 23-án egész nap három hajó vitte át a német tanácsot a pozsonyi révnél, l. PSz 190.

¹⁴¹ Szept. 23–24-én szállítják át őket az alsó révnél, l. PSz 394. — A követség tagjainak tartózkodásáról nincsen más adatunk. Jóllehet szept. 21-én a titkospecsét már ismét Budán van (DL 62 369., vö. 123. sz. jegyz.), nem tartom valószínűnek, hogy Bakóc előbb elhagyta Pozsonyt, mint társai. Inkább arra gondolok, hogy a pecsétet előreküldte Budára (bár némi gyanút kelthetne az a tény, hogy a királyi oklevél a kancellárral együtt tartózkodó Bátori vajda familiárisának juttat adományt, az oklevél relátora a Budán tartózkodó Farkas Bálint váradi püspök volt). A tárgyalások második szakasza alatt a titkospecsét mindvégig Budán volt, ahol még Bakóc nevét tartalmazó *datum per manus* alatt is kelt oklevél (okt. 18.: DF 247 600.). — A pecsétek és a királyi tartózkodási helyének összefüggésére legutóbb l. C. Tóth N.: Az 1501. évi tolnai országgyűlés i. m. 1472–1476.

¹⁴² Őt és kíséretét ugyanis szept. 24-én a város megvendégeli 21 csirkével és 8 kecskével, l. PSz 70.

¹⁴³ Raguzai István levele Raguzának, 1491. szept. 14., Buda: Prima la magnificentia del serenissimo Re nostro Vuladislavo è sanato gratia Dio de fluxo et de febra el ogni giorno sta piu forte perche quando venne qui in Buda, era molto debile, mo camina per tutto lo castello presto se dice che andara a Bata ad quello corpo de Christo miraculoso — MTAK Kézirattár, MS 4999. (Modena).

¹⁴⁴ A raguzai Vitius Gotius szept. 13-án, Budán kelt levele szerint Szapolyainak háromezer lovas állt rendelkezésére, de legalább ötezerre volna szüksége — MTAK Kézirattár, MS 4999. (Modena).

rály már augusztus 9-én is írta,¹⁴⁵ csak a németekkel megkötött béke segíthetett volna, hiszen ez esetben a cseh zsoldossereget ki lehetett volna vonni az ausztriai várakból és a helyszínre irányítani. Emellett az is egyértelműnek tűnt, hogy a kevés eredményt hozó alsó-ausztriai offenzíva kifulladásban volt, amit nem csak az mutatott, hogy az itteni várak és erősségek megoszlása a felek között 1490 őszéhez képest nem változott, hanem az is, hogy az előbbieknél könnyedén bebetörték magyar területekre. A királyi csapatok még Veszprémben se vonulhattak be. Az ausztriai front fenntartása az amúgy is állandó pénzszűkében lévő uralkodónak óriási és — az ugyancsak jelentős haderőt lekötő törökkel ellentétben — feleslegesnek tűnő teherterhelést jelentett. A magyar diplomácia valószínűleg ekkoriban, szeptember–október fordulóján hozta meg azt a döntést, hogy a tárgyalásokat folytatni kell, ami egyben azt is jelentette, hogy a követeknek késznek kellett mutatkozniuk arra, hogy a legjelentősebb német követeléseket elfogadják.¹⁴⁶

Október elején a katonai helyzet a magyarok szemszögéből tovább romlott. Nem tudjuk, hogy a császár és fia pontosan milyen haderőt volt képes hadba szólítani. Egyes itáliai követjelentések szerint Miksa zsoldosokat toborzott Svájcban, adót szedett a kezén lévő területeken, és Fehérvár elestét hallva visszahívta a Bretagne-ba és Burgundiába küldött csapatai egy részét, nehogy Bécs a magyarok kezére kerüljön.¹⁴⁷ Seregét gyarapíthatták a Magyarországról kivonuló német csapatok is. Ulászlóhoz hasonlóan folytonos pénzhiánnyal küszködött és apja támogatását kérte, hogy kifizethesse zsoldosait.¹⁴⁸ Nem kizárt, hogy az általa júliusban kért, majd augusztusban megsürgetett birodalmi adó mégis hozott valami bevételt,¹⁴⁹ és az is elképzelhető, hogy a Mihály-napra (szeptember 29.) mozgósított stájer — és esetleg más tartományi — seregek is feltűntek a határ mentén. Már október 5-én arról hallunk, hogy a határon lévő ellenség lecsapott a híres auspitz (ma Hustopeče, Csehország) marhavására hajtott ökrökre, ami miatt a pozsonyiak fontosnak tartották, hogy felderítőket küldjenek a Morva túloldalán lévő Dürnkrutba és Marcheggbe.¹⁵⁰ Ezen a napon

¹⁴⁵ L. a 66. sz. jegyz. adatait.

¹⁴⁶ Jóllehet elképzelhető az is, hogy a német és a magyar követek eleve a tárgyalások későbbi folytatásáról döntöttek, mikor Pozsonyban elbúcsúztak egymástól, valószínűbbnek látszik, hogy az elbeszélő források azon értesülése, miszerint a békét a magyarok kérték, arra utal, hogy a tárgyalások második szakasza a magyar fél kérésére jött létre (az első szakasz kezdeményezője ugyanis a császár volt).

¹⁴⁷ A milánói herceg T. Vimercatinak, Pavia, 1491. aug. 30. — MTAK Kézirattár, MS 4936. Időrendi sorozat. — F. Tranchedino a milánói hercegnek, Bologna, 1491. szept. 7., szept. 22., okt. 16. — uo.

¹⁴⁸ Maximilians I. vertraulicher Briefwechsel i. m. 78–79. (1491. szept. 21.)

¹⁴⁹ L. a 36. sz. jegyz-et, valamint Lichnowsky 686. (1602. sz.; aug. 9.), 687. (1614. sz.; aug. 29.). — Wiesflecker szerint a birodalmi rendek végül sem csapatokat, sem adót nem küldtek, l. *Wiesflecker, H.*: Das erste i. m. 62. — A császár jún. 9-én arra is felhatalmazta a fiát, hogy a Magyarországgal szembe fordított támadáshoz a birodalom zsidó lakosságától adót szedhessen. Frankfurtban a helyiektől szept. második felében kérték az adót, l. *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493). Heft 4. Die Urkunden und Briefe aus dem Stadtarchiv Frankfurt am Main.* Wien 1986. no. 1030.

¹⁵⁰ Item mein hern den Urban potn gen Krud geschickht auf kundtschafft von begn die Romischn veindt auf dem marchfeld gelegen etc. [...] als sy die ochssn zu Auspitz genom hettn [...] Eodem die habn mein hern ain potn geschickht gen Marchek auch auf kundtschafft der obemeln veindt [...] als die Ratt mit der tading ains frids hie gelegn sein — PSz 97.

érkezett vissza a városba a magyar főparancsnok, Bátori vajda és vele tarthatott Bakóc kancellár és a többi követ is.¹⁵¹ Nagyon úgy tűnik, hogy a magyar hadvezetés veszélyes támadásra számított: Bátori október 13-án például azért hajózott ki a pozsonyi bíróval és a városkapitánnyal egy közeli szigetre, hogy onnan nézzék meg, hova érdemes egy új bástyát építeni.¹⁵² Hat nappal később a városiak már bizonyosak voltak abban, hogy a közeledő ellenséges zsoldosok (*landsknechte*) és hajók ellenük vonulnak.¹⁵³

A német csapatok egy része jól láthatóan a Bécs–Enzersdorf–Hainburg–Marchegg–Zwerndorf–Dürnkrot útvonalon vonult fel,¹⁵⁴ talán azért, hogy Korneuburg és a Dunától északra fekvő többi magyar támaszpont Pozsony és Nyitra megyével való összeköttetését elvágják. Mindez teljesen összhangban áll Bonfini azon leírásával, amellyel megmagyarázza, hogy a magyarok miért döntöttek a béke gyors megkötése mellett: a lengyel és török frontok eseményei mellett a sváb katonák betörték Morvaországba, nagy csordákat hajtottak el, Nagyszombat ostromára készültek, illetve meglepetésszerűen rátörték Korneuburngnál arra a várszerű toronyra, amely a Bécsbe menő dunai szállítást volt hivatott akadályozni: felgyújtották azt és az itt lévő katonákat mind egy szálig levágták.¹⁵⁵

Nem látunk tisztán azzal kapcsolatban, hogy a magyar követek közül ki és mikor tartózkodott Pozsonyban,¹⁵⁶ de ami még feltűnőbb, hogy a béke november 7-i megkötése előtt fő forrásunk nem jelzi a császári és római királyi tanács jelenlétét a városban. Felmerülhet ezért az a lehetőség, hogy a két küldöttség

¹⁵¹ An Mittichn nach Francisci [1491. okt. 5.] sein die vorbemeltn hern Waterystfan und Bischof von Rab herwider auf von der K. M^t komn und den frid besliessn etc. — PSz 395. — Bátori okt. 5-i érkezése kapcsán egy ellentmondást kell feloldanunk. Egy Budán, okt. 7-én kelt oklevél relátora ugyanis a vajda volt. Ha nem a pozsonyi számadáskönyv őrzött meg téves adatot, akkor azt kell feltételeznünk, hogy az ügyről szóló döntés és az oklevél kiállítása között napok teltek el. Másik lehetőség, hogy a vajda levélben tudatta a kancelláriával — egyébként saját familiárisa megadományozására vonatkozó — elképzelését.

¹⁵² Item an phincztag Colomanni 91 [1491. okt. 13.] ist hern Waterystfan, richter und haubtman in den aw zwischn wasser gefarn und besicht, wo fuglich ain pastein zu mach wern, von begn der Romischn veindt [...] — PSz 80.

¹⁵³ 1491. okt. 19.: Item mein hern habn den Urban potn geschickht gen Krud auf Kundtschafft der veindt und der schiffung [...] als die Landsknecht habn welln herein ziehn — PSz 97.

¹⁵⁴ Az eddigi adatok mellett a pozsonyiak a következő helyekre küldtek kémeket: okt. 14-én Enzersdorf auf die Fischába, 15-én Hainburgba, ahová ellenség érkezett, 17-én Dévényen át Marcheggbe, 18-én szintén Dévényen át *Hochstetn*-be (e települést nem sikerült azonosítanom, PSz 98.), 22-én Lánzsérba (PSz 97.).

¹⁵⁵ ad Corneuburgum in Danubii ripa milites, qui in presidio erant, turri, quam in speciem castelli extruxerant, ut commeatus secundo amne devectos Viennensibus intercluderent, a Germanis de improviso irrumpentibus succensa ad unum omnes cesos fuisse [...] postremo Suevos Maximiliani milites excursionibus in Moraviam factis ac magno pecoris numero abducto ad Tyrnavie obsidionem Danubium traicisse — Bonfini V. II. 70., 72. — *H. Wiesflecker* elbeszélése, amely e nagyszombati adatot is felhasználja, az események egymásutánosságát tekintve igen felületes, dátumokat nem is tartalmaz, l. *Wiesflecker; H.*: Das erste i. m. 63.

¹⁵⁶ A 151. sz. jegyz-ben idézett okt. 5-i adat esetében egyértelmű, hogy utólagos, összefoglaló jellegű bejegyzés (a számadáskönyv természetesen tisztázatlanban maradt fenn), de egy másik, szintén okt. 5-ről származó bejegyzés is arról árulkodik, hogy itt volt a tanács a békétárgyalások miatt (PSz 97.). Bátori jelenlétére a következő adatok utalnak: okt. 13-án hajózott ki a város bírájával és kapitányával (l. a 152. sz. jegyz-et), a város vezetősége okt. 30.-án, nov. 1-én, nov. 6-án megvendégelte (PSz 71.), okt. 27-én, nov. 2-án és nov. 8-án fát vettek neki (PSz 81.). Korántsem biztos tehát, hogy okt. 13. és 27. között a városban tartózkodott.

októberben nem Pozsonyban találkozott. Tudjuk, hogy a magyar tanács megérkezése után három nappal, október 8-án a pozsonyi révészeknek felfelé kellett hajózniuk a Dunán;¹⁵⁷ ez tekintettel arra, hogy Baumkircher Vilmos 12-én, míg Beneš Vajtmil 18-án Linzben tartózkodott a császárnál,¹⁵⁸ azt sejteti, hogy ezúttal Ulászló követei utaztak Ausztriába. Ugyanezt támaszthatja alá az a keltezés nélküli, német nyelvű irat is, amelyet a rajta lévő aláírás alapján Bakóc kancellár láttamozott (*Ego Thomas episcopus recognosco et ideo subscripsi manu propria*).¹⁵⁹ Ebben a német fél a következő kívánságokat terjesztette elő: Ausztria és Magyarország között béke és szövetség jöjjön létre; a koronaörök, a budai és nándorfehérvári várnagyok, illetve valamennyi végvár kapitánya esküdjenek meg arra, hogy Ulászló gyermektelen halála esetén a koronát és a várakat az ő kezére fogják adni; minden mostani és jövőbeni főpap és báró tegyen esküt arról, hogy ugyanebben az esetben Miksát vagy fiági leszármazottait választják királlyá.¹⁶⁰ Bakóc aláírása azt valószínűsíti, hogy a magyar követeknek e feltételeket okvetlenül el kellett fogadniuk ahhoz, hogy a német küldöttség újra Pozsonyba jöjjön tárgyalni, most már a részletek kidolgozása érdekében. Az a tény, hogy Bátori utasítására október 30-án küldönc indult Semptére Rozgonyi Lászlóhoz,¹⁶¹ minden bizonnyal azért, hogy Pozsonyba hívassa, arra utalhat, hogy a császári és királyi követek csak november elején tértek vissza a városba. Ezt erősíti az is, hogy az ellenség szándékainak a kifürkészésére a városból utoljára október 31-én menesztettek kémet a Morva túlsó oldalára, Zwerndorf környékére.¹⁶²

Jóllehet a terjedelmes békeszerződés keltezésében november 7-e szerepel, az a gyanúm, hogy ez nem az iratok kiállításának és ünnepélyes aláírásának, hanem a békeszerződés legfontosabb pontjait rögzítő szóbeli megállapodásnak az időpontját jelzi. A pozsonyi számadáskönyv egyik bejegyzése szerint ugyanis a béketárgyalásokat teljesen csak november 14-én zárták le.¹⁶³ Bátori István november 11-én értesítette Nagyszében városát arról a „rendkívüli öröm”-ről (*excellens gaudium*), hogy a magyar király, a római császár és király, illetve az országaik között régóta tartó, az egész kereszténység számára ártalmas háború végre lezárult: Isten segítségével teljes és örök béke jött létre, amelynek létrejöttében ő is fáradozott a többi úrral együtt. A béke megkötését a mai napon kiáltókkal hirdette ki Pozsonyban. Kifejezetten az örömhír közlése érdekében küldi hozzájuk familiárisát.¹⁶⁴ Másnap Bécsben is kihirdették a békét. Tichtel bécsi orvos az öröm és megkönnyebbülés egyértelmű jeleként háromszor írta le naplójába a *pax* szót, először fekete, másodszer zöld, harmadszor pi-

¹⁵⁷ PSz 395.

¹⁵⁸ 1491. okt. 12. Linz: Lichnowsky 689. (1632. sz.; az oklevél tartalmáról később ejtek szót). — A császár okt. 18-án Vajtmil részére bocsátott ki oklevelet, amelyről a Regesta Imperii online adatbázisa tesz említést (eszerint jelzete: Reichsregister V. 139^v-140^r).

¹⁵⁹ Idézi: Szabó D.: Küzdelmeink i. m. 55. (a *Maximiliana* gyűjteményben lévő iratot nem állt módomban eredetiben megtekinteni).

¹⁶⁰ Szabó D.: Küzdelmeink i. m. 55–56.

¹⁶¹ PSz 182.

¹⁶² PSz 182.

¹⁶³ 2^a post Martini [1491. nov. 14.] als der frid gantz beslossn ward — PSz 191.

¹⁶⁴ DF 245 146.

ros tintával.¹⁶⁵ Ugyanezen a napon jutott el a hír Budára is, a királyi udvarba. Ulászló környezete is fontosnak tartotta, hogy még ezen a napon közölje a hírt Nagyszebennel (és nyilván több más várossal). Az uralkodó azonnal útnak indította Palkó nevű emberét, hogy a város inkább leveléből, mint másoktól értesüljön az örök időkre szóló béke megkötése felett érzett örömről, és hogy vele együtt örvendezhessenek.¹⁶⁶ A fővárosban a hírre nagy ünnepeket rendeztek körmenetekkel, örömtüzekkel, harangozással és ágyúlövésekkel.¹⁶⁷

A béke kihirdetését minden bizonnyal Pozsonyban is ünnepek kísérték. A város vezetősége bőkezűen megajándékozta a magyar követeket: a jelenlévő Batori vajda, Bakóc kancellár, Vajtmil, Schellenberg cseh kancellár, z Roupova udvarmester, Baumkircher és Ország László sáfrányt (*Landsaffran*) és 14 darab olasz lenvásznat (*walsche leinbat*) kaptak, emellett Bakócnak 12-én hozattak Bécsből két hajórakományra való templomtéglat (*kirchziegel*), amit utána püspöksége központjába, Győrbe fuvaroztak.¹⁶⁸ A német urak egy része 15–16-án hagyta el a várost, a másik részük viszont bizonyára Budára utazott Ulászló néhány követével együtt, hiszen a fővárosban 19-étől olyan oklevelek keltek, amelyek jelenlétüket feltételezik.¹⁶⁹ Ha hihetünk a pozsonyi számadáskönyvnek, november 23-án zajlott le a tárgyalások záróaktusa a városban: ezúttal a német követek hívták meg az itt maradt magyar urakat a Stomfaihoz címzett fogadóba, a város vezetősége pedig a római királyi és császári tanácsot, élükön Eitelfritz von Zollern gróffal, látta vendégül.¹⁷⁰

6. A pozsonyi békeszerződés főbb pontjai

A közvélékedéssel ellentétben a pozsonyi béke nem Ulászló és Miksa között kötött, ¹⁷¹ sőt, annak létrehozásában a római király diplomáciája szerepebb szerepet játszott. Láthattuk, hogy a tárgyalásokat a császár kezdeményezte, aki még azt is előírta fia számára, hogy saját küldöttsége élére Eitelfritz von Zollern gróft jelölje ki.¹⁷² A kortárs osztrák krónikás, Jakob Unrest a po-

¹⁶⁵ Johannes Tichtels Tagebuch i. m. 57. — A béke hírének eljutását Bécsbe Unrest ugyancsak nov. 12-re teszi, l. Jakob Unrest: Österreichische Chronik i. m. 194.

¹⁶⁶ hec ideo volumus vobis significare, ut eiusmodi bona nova ex his nostris litteris et ab isto homine nostro Palkone presencium ostensore, quam ab aliis intelligentis una nobiscum congratulaturi — DF 245 147.

¹⁶⁷ A pécsváradi apát 1491. nov. 18-án, Pécsváradon kelt leveléhez — amelyben közli, hogy mindenki úgy reméli, hamarosan meg lesz a béke — a következő cédulát csatolta: Sapiati como in quest' hora son stato advisato da Buda post clausas litteras che la pace è facta tra el re Maximiliano et lo re de Ungaria, celebrata a Buda cum processione, fochi, campane, bombarde et altre honorevele demonstratione. Non meritava altramente la bonta de questo re et la calamita de questo regno. El duca Alberto bisognara reprimere li soi impeti, modo habemus magnum regem Wladislaum — MTAK Kézirattár, MS 4936. Időrendi sorozat, vö. Óváry 677. sz.

¹⁶⁸ PSz 73.

¹⁶⁹ Firnhaber 494–497., DF 258 590. (ezekről l. tanulmányom második közleményét).

¹⁷⁰ PSz 191. — A bejegyzések szerint a hallakoma mellett hét ökröt is vágtek a német uraknak.

¹⁷¹ Nem ismerek olyan hazai munkát, amely a pozsonyi békét ne a római és a magyar király közötti szerződésnek tekintené. Ennek oka részben talán az lehet, hogy a korszak legfontosabb elbeszélő művei III. Frigyes 1493. évi halálát követően íródtak, így az eseményeket értelemszerűen fiához kötik.

¹⁷² S. Wolf: Die Doppelregierung i. m. 269. (602. sz. jegyz.).

zsonyi tárgyalásokról szólva nem hallgatta el, hogy a béke megkötésében tanácsa útján a császár tanúsította a legnagyobb szorgalmat.¹⁷³ Ha figyelmesen végigolvassuk a szerződés pontjait, ugyanerre az eredményre jutunk: a legtöbb cikkely kedvezményezettje értelemszerűen nem Miksa, hanem császári atyja volt. Ugyancsak ezt igazolja az is, hogy a római király a szerződés olvastán nem volt elégedett, de a császár kifejezett kérésére úgy döntött: atyja iránti tiszteletből el kell fogadnia azt.¹⁷⁴ A béke ugyanis még inkább kidomborította 1490. őszi hadjáratának a kudarcát, hiszen az Ausztriai-ház — amely Ulászlót mindeddig következetesen csak cseh uralkodónak tekintette — kénytelen volt elismerni Ulászlót Magyarország kétségbevonhatatlan királyának (*pro vero et indubitato rege Hungariae*), és beleegyezni abba, hogy a magyar trónt fiági utódai is örököljék (1. cikkely).¹⁷⁵ Természetesen e tekintetben a pozsonyi béke a magyar fél sikerének tekinthető, de lássuk, hogy ezért milyen árat kellett fizetnie.

A szerződés szövege alapján a római király diplomáciai törekvései leginkább arra korlátozódtak, hogy az 1463. évi bécsújhelyi szerződésben a Habsburgok részére rögzített örökösödési jog a lehető legbiztosabb módon kerüljön megerősítésre (9–15. cikkely). E követelése megegyeznek a béke előkészítése idején Bakóc által aláírt, már bemutatott német nyelvű irat pontjaival, amely tehát, most már láthatjuk, kizárólag Miksa békekötés előtti igényeit tartalmazza. A cikkelyek előírták, hogy a magyar király a lehető leggyorsabban hívjon össze országgyűlést, amelynek időpontjáról értesítse a római király bécsi tanácsát. Az ő jelenlétükben tegyenek a magyar rendek esküt arról, hogy Ulászló vagy utódainak fiúörökös nélküli halála esetén Miksát vagy valamelyik fiági örökösét választják magyar királlyá (10. cikkely). A király pünkösd táján tartson egy másik országgyűlést is, amelyen az első diétáról hiányzóak tegyék ugyanezt, szintén a német követek előtt (11. cikkely). Miksa és utódainak örökösödéséről a főpapok, a fontosabb bárói méltóságviselők és a jelentősebb, elsősorban határ menti várak várnagyai kötelesek tisztségbe lépésükkor mindaddig esküt tenni, amíg a Habsburgok örökösödési joga nem érvényesül; eskütételük nélkül ki sem nevezhetők (12. cikkely).¹⁷⁶ A szent korona különleges szokásjogi szerepe miatt igényelte a római király azt is, hogy erre a mindenkori koronaörök is kötelezve legyenek (13. cikkely), de elvárta örökösödési joga megerősítését Ulászló minden trónra lépő utódjától, illetve kiskorú uralkodók esetén a nevükben kormányzó tanácstól is (14. cikkely). Az esküről kiállított nyílt okleveleket a hainburgi várnagyon vagy városi tanácson keresztül kell eljuttatni a másik félhez (15. cikkely).

¹⁷³ Nu het der kayser den maisten vleis durch sein rett zu dem frid — Jakob Unrest: Österreiche Chronik i. m. 194.

¹⁷⁴ S. Wolf: Die Doppelregierung i. m. 272. — A szerző ezen adatra hivatkozva érvel amellett, hogy az eddigi szakirodalommal ellentétben a béke nem a római királyi, hanem a császári diplomácia elképzeléseit tükrözi.

¹⁷⁵ A pozsonyi békeszerződés legjobb kiadását l. Schwind–Dopsch 424–440. (a cikkelyek sorszámozásánál is ezt a kiadást vettem figyelembe). — Magyar fordítását l. Köblös József–Süttő Szilárd–Szende Katalin: Magyar békeszerződések 1000–1526. Pápa 2000. 238–265. (Szende Katalin munkája).

¹⁷⁶ Bonfini idevonatkozó sorai (Bonfini V. II. 75.) erősen túlzóak. Szó sem volt arról, hogy csak a két fél közös akaratából kaphat valaki tisztséget Magyarországon.

A magyar tárgyalódelegáció e pontok elfogadását ahhoz kötötte, hogy a majdani Habsburg uralkodónak az ország szokása szerint gondoskodnia kell Ulászló vagy utolsó fiági utódának leányairól és özvegyéről, az év nagy részét Magyarországon kell töltenie, és hogy megválasztásakor ne fegyverrel, hanem békésen érkezzon az ország határára, ahol várja meg a főpapokat és bárókat, akik majd bevezetik az országba, amelynek minden jogát és szokását köteles megtartani (16–19. cikkely). Ez utóbbi kikötések a választási feltételek megszo- kott elvárásait ismétlik: Ulászlótól 1490. július 31-én, Farkashidán hasonló kö- telezvényt kértek az országnagyok, és ő volt egyben az a választott király is, aki előtte két hétig várakozott a magyar határon.¹⁷⁷ Miksa, aki apjához és Ulászló- hoz hasonlóan engedélyt kapott a magyar királyi cím használatára, egy kérést is megfogalmazott: Ulászló kísérelje meg a cseh rendeket rábírní arra, hogy hozzájáruljanak az ő vagy utódai csehországi örökösödéséhez (21. cikkely).

A római király korábbi írásbeli kötelezettségeinek tett eleget akkor, ami- kor — a kor diplomáciai szokásaival összhangban — Ulászlóval amnesztiát biz- tosítottatott hűségén mindvégig megmaradt híveinek, nem csak a 34 név szerint felsorolt magyar és horvát főúrnak és előkelőnek, hanem minden más nemes- nek, polgárnak és magyarországi lakosnak (23. cikkely).¹⁷⁸ A Mátyás halálát kö- vetően, a római királyhoz való csatlakozásuk miatt elveszített javaikat négy hó- napon belül kellett visszakapniuk (24. cikkely), emellett nyolc héten belül hű- ségesküti kellett tenniük Ulászlónak (25. cikkely); engedélyt kaptak viszont arra, hogy Ulászlóval békében álló külhoni fejedelmet — elsősorban a római ki- rályt — is szolgálhassanak (24. cikkely). Külön cikkelyben (27.) intézkedtek a horvát grófok birtokairól. A császárnak ugyanígy kellett eljárnia Mátyáshoz és Ulászlóhoz csatlakozó alattvalóival szemben (26. cikkely).

A magyar fél számára igazán súlyos cikkelyek közül csak egy köthető Mik- sa követeléseivel, még hozzá a 100 ezer forintos hadikárpótlás, amelynek kifize- tését Ulászló három részletben, két év alatt vállalta (22. cikkely), a többi a csá- szári diplomácia számlájára írható. A magyar félnek le kellett mondania a csá- szár javára az összes, az örökös tartományokban még Ulászló kezén lévő fogla- lásról, illetve az ezek és a németek által már visszafoglalt, de egykor Mátyás uralta területek iránti jogigényeiről (2. cikkely). A szerződés az átadás menetét illetően három szakaszt különített el: Luca-napig (1491. december 13.) a Bécs- újhely körüli és a Bécstől északra fekvő, Ulászló kezén lévő 12 erődítményt, Ba- lázs-napig (1492. február 3.) Retz városát és Wolkersdorf várát, míg a követke- ző Márton-napig (1492. november 11.) azokat az erősségeket kellett átadni a császárnak, amelyek nem a magyar király kezén voltak: ezeket Ulászlónak meg kellett előbb váltania birtokosaiktól (3. cikkely). Ha ezek az illő összeg fejében történő átadást megtagadnák, a velük való leszámolás érdekében Ulászló igénybe veheti a császár és a római király fegyveres segítségét (4. cikkely). A császári

¹⁷⁷ A választási feltételekre l. *Kubinyi András*: A királyi tanács az 1490. évi interregnum idején (II. Ulászló választási feltételeinek létrejötté). *Levéltári Közlemények* 48–49. (1978) 65–68. — A ha- táron való várakozásra l. *Neumann Tibor*: II. Ulászló koronázása i. m. 316.

¹⁷⁸ Miksa pl. Vitéz Jánossal kötött megállapodásában kötelezettséget vállalt arra, hogy ha kénytelen lesz Ulászlóval békét kötni, az erről szóló szerződésbe belevétezi a veszprémi püspök ne- vét, l. *Firnhaber* 427. — Ugyanezt ígérte az Alsólendvai Bánfiaknak: DL 19 686. (1490. okt. 31.).

delegáció azt is kikötötte, hogy a magyar fél adja át Frigyes 100 ezer forintról szóló azon kötelezvényét, amelynek kiállítására Mátyással szemben az 1477. évi gmundeni békében kényszerült, tartalmát pedig érvénytelenítsék (8. cikkely). Mindezzel szemben Miksát is kötelezték, hogy december 13-ig adja vissza Szombathelyt, Szentgrótot, Márványköt, Kemendet, Kosztelt és a többi kezén lévő várat a magyaroknak (33. cikkely).

A császár sikerrel érte el azt is, hogy visszakapja a csaknem fél évszázaddal korábban neki elzalogosított, de később Mátyás által elfoglalt határ menti területeket (ezúttal Vasvárt, Fraknót, Kaboldot, Szarvköt, Rohoncot, Köszeget és Borostyánköt sorolták fel).¹⁷⁹ Ulászló 1492 márciusáig kapott haladékot arra, hogy a még kezén lévő Vasvárt, Fraknót és Kaboldot átadja a császárnak (7. cikkely). E követelés természetesen nem érte meglepetésként a magyar küldöttséget: Ulászló egyik követe, Baumkircher Vilmos már októberben gondoskodott arról, hogy az általa 1490-ben megvásárolt Rohoncot a császár neki adományozza,¹⁸⁰ miáltal Pozsonyban ezt az uradalmat ki is vették a Frigyes kezén maradó zálogos javak sorából. Közismert, hogy a kezén maradó terület, amely végleges kiterjedését éppen ekkor nyerte el, még évszázadokig a Habsburgok zálogában maradt.¹⁸¹

A tárgyaló felek érthető módon több cikkelyt is szenteltek Székely Jakab radkersburgi kapitány ügyének. A neves katona a Mátyás halála utáni időszak egyik kulcsfigurája volt: hamar kiegészített a római királlyal és részt vett magyarországi hadjárataiban. Ő tartotta kezén — papíron Korvin János herceg nevében — a stájerországi, a karintiai és a Varasd megyei várakat,¹⁸² Miksa nevében pedig a Körös megyei Zdenc, illetve a Zala megyei Kemend és Márványkő várait.¹⁸³ E hallatlan hatalmi koncentráció miatt a vele való kiegyezés nélkül a békének nem lehetett volna érvényt szerezni. Jakob Unrest elbeszéli, hogy a pozsonyi béke előtt Reinprecht von Reichenburg, Miksa magyarországi főkapitánya, egyben a pozsonyi tárgyalásokra felhatalmazott követe társaságában — mint Miksa kapitánya — tárgyalásokat folytatott arról, hogy kihez kerüljön a magyar trón, a másik fél sérelme nélkül.¹⁸⁴ A békeszerződés aláírói között ugyanakkor hiába keresük a két hadvezér nevét; ott szerepel viszont Kishorvát Jánosé, akit viszont az augusztus 12-én kelt követi megbízólevélben nem tüntettek fel. A Miksa pártján

¹⁷⁹ Vö. legutóbb: *Bariska István: A szent koronáért elzalogosított Nyugat-Magyarország 1447–1647.* (Archivum comitatus Castriferrei 2. Kismonográfiák.) Szombathely 2007. 29–35.

¹⁸⁰ 1491. okt. 12.: Lichnowsky 689. (1632. sz.), vö. *Franz von Krones: Die Baumkircher: Geschichtliche Untersuchungen.* Archiv für österreichische Geschichte 91. (1902) 610., 636–637. — Az 1490. évi vásárlásra és királyi megerősítésére l. *Neumann Tibor–Vajk Ádám: A Guary-levéltár oklevelei 1490–1541.* Fons 10. (2003) 121–122., illetve DL 101 114.

¹⁸¹ *Bariska I.:* A szent koronáért i. m. passim.

¹⁸² *Kubinyi A.:* Két sorsdöntő i. m. 30–31., *E. Kovács P.:* Miksa i. m. 40.

¹⁸³ DF 258 417. (1492. ápr. 15.).

¹⁸⁴ Zu den zeitten wart durch kunigs Maximilian genannten hawbtmann herrn Reinprechten, Zeckl und wan ain fridlicher anstannd betaidingt in dem schein, wer kunig zu Ungernn wurd, dem solt lediglich gevallen alles, das zu der kron Ungern gehordt, an des anndern tail irrung; dapey beleib es — Jakob Unrest: *Österreichischer Chronik* i. m. 194.

álló, a békeszerződésben tanácsosának nevezett Kishorvát minden bizonnyal Székelyt is képviselve jelent meg a pozsonyi tárgyalásokon.¹⁸⁵

A felek közötti megállapodás értelmében a császár és a római király visszakövetelhetette Székelytől a kezén lévő stájerországi és karintiai várakat, amelyek átadására Ulászló és Korvin János herceg is köteles felszólítani Székelyt, nehogy valamilyen nekik szóló kötelezvényre vagy esküre hivatkozva megtagadja az átadást. Székely esetleges követelései ügyében a felek egy hattagú bizottság felállításáról rendelkeztek, amelynek a császári követelés bejelentésétől számított hatodik héten, Hainburgban kellett összeülnie és két hónapon belül döntenie a felerősült kérdésekben. Ha itt Székely pénzbeli követeléseit jogosnak találják, Ulászló és Korvin készpénzzel vagy záloggal kötelesek kárpótolni őt (5–6. cikkelyek). Székely köteles átadni Ulászlónak — mint harmadik félnek — a varasdi várakat, aki döntse el, hogy Korvin vagy a varasdi grófok (a Vitovec-fiak) jogosultak-e azokra (27. cikkely). Kosztel várát ugyanakkor „mostani birtokosa”, azaz Székely kezén hagyták (47. cikkely).

A béke számtalan részletkérdésre — egyes várakra, birtokosokra, hagyatékokra, adósságok rendezésére — is kitért, amelyek részletes bemutatásától itt eltekintek. Annyit érdemes csupán megjegyezni, hogy nem egy rendelkezést a szerződést létrehozó követek érdekében cikkelyeztek be. Bakóc kancellár — akinek a megállapodás juttatta vissza Szombathelyt — győri püspökségének érdekében például rögzíttette, hogy a császárhoz visszakérült zálogos javak tizedjövödelmei egyházát illetik (7. cikkely). Batori István vajda elérte, hogy a szlavóniai Zdenecet a német fél az ő kezébe adja át (33. cikkely).¹⁸⁶ Baumkircher kérésére a közte, illetve a stájer és karintiai rendek közötti nézeteltérések elsimítását 1492. február 2-ára, Grazba halasztották, míg a már említett hainburgi bizottság kapta azt a feladatot, hogy Katsch vára ügyében a magyar követ és a császár között döntsön (29. cikkely);¹⁸⁷ Dobeš z Boskovic követeléseit Ulászlónak — mint Mátyás király örökösének — kellett magára vállalnia (28. cikkely). Több általános jellegű cikkely volt hivatott arra, hogy a békét a mindennapokban is biztosítsa: a harcokban semlegesnek megmaradókat — így Sopron városát — ne sújtsák büntetések (30.); egymás híveit ne vegyék oltalmukba (36.); a hadifoglyokat mindkét fél engedje el (37.); biztosítsák a szabad kereskedelmet (38.); a függetlenedő zsoldos csapatok ellen közösen lépjenek fel (43.); a nézeteltéréseket ne erőszakkal, hanem a felek által kijelölt bírák ítéletével döntsék el (46. cikkelyek). A követek úgy rendelkeztek, hogy a szerződés három uralkodó által aláírt példányait 1492. január 20-án cseréljék ki egymással Hainburgban (44. cikkely). Ahogy annak idején a bécsújhelyi szerződés esetében történt, úgy most is elhatározták, hogy a megállapodást — nagyobb jogérvénye érdekében — a pápa és a bíborosi kollégium elé terjesztik (42. cikkely). A felek kinyilvánították azon igényüket is, hogy a második, pünkösdi után tartott országgyűlést követően a császár és a két király személyesen találkozzanak egymással (45. cikkely).

¹⁸⁵ Székely Jakab Miksa királyhoz írott, 1492. ápr. 15-én kelt levelében Kishorvát Jánost és Beriszló Ferencet „frater”-einek nevezi, ráadásul azt állítja, hogy Kemendet, Márványköt és Zdenecet e „frater”-eivel együtt tartotta a kezén, l. DF 258 417.

¹⁸⁶ Ennek okaira és következményeire l. *Neumann T.*: Batori i. m. 94., 99., 101., 109–110., 117.

¹⁸⁷ Baumkircher ügyeinek előzményeire l. *Krones, F.*: Die Baumkircher i. m. 634–639.

Nem szokás hivatkozni a magyar követek ugyancsak november 7-én kibocsátott másik oklevelére, amely tulajdonképpen a békeszerződés mellé csatolt titkos végrehajtási záradékként értelmezhető.¹⁸⁸ Ebben a magyar követek kijelentik, hogy a császár és a római király a szerződésben foglaltak (35. cikkely) ellenére sem kötelezhetők arra, hogy fegyveres segítséget nyújtsanak Ulászlónak azon korábbi híveik ellen, akik nem hajlandók átadni a kezükön lévő várakat. E rendelkezést ugyanis leginkább azért hozták — szól a magyarázat —, hogy e személyeket megfélemlítsék.¹⁸⁹ E pont jelentősége főként abban rejlik, hogy felveti a lehetőséget: a magyar fél is kapott hasonló engedményeket. A későbbiekben hozunk is olyan példákat, amelyek esetében kimutatható, hogy a szerződés pontjainak a végrehajtását már Pozsonyban máshogy képzelték el, mint ahogyan azt írásban rögzítették.

Magától értetődő ez alapján, hogy a pozsonyi békeszerződést — végrehajtásának vizsgálata nélkül — egyelőre nem érdemes értékelnünk. Az azonban már az eddigiekből is jól látható, hogy a cikkelyek egy része csupán gesztusértékű engedményeket tett az osztrák fél számára. Bár várható volt, hogy a Habsburgok örökösödési jogának a megerősítése a magyar nemesi közvéleményből — amely hagyományosan németellenes volt¹⁹⁰ — dühöt fog kiváltani, a kortársak, így vélhetően a magyar–cseh követek is bíztak abban, hogy a még fiatal uralkodónak lesznek fiúörökösei,¹⁹¹ és minden bizonnyal úgy gondolták, hogy a pápa által megerősített bécsújhelyi szerződéshez hasonlóan a pozsonyi ez irányú követelését is sikerül majd annak idején az adott politikai körülmények között mérsékelni vagy semmissé tenni. A magyarországi hatalomgyakorlás szempontjából természetesen az sem tekinthető jelentős kérdésnek, hogy a császár és a római király továbbra is viselhetik a magyar királyi címet. Tényleges engedménynek csupán az Ausztriából való kivonulás és a hadi kárpótlás tekinthető.

Egyértelmű azonban, hogy Ausztria feladása nélkül sohasem jöhetett volna létre a béke, hiszen a Habsburgok semmilyen körülmények között nem mondtak volna le az örökös tartományokról, márpedig az ország hosszú távon nem rendezkedhetett be a többfrontos háborúra. Forrásaink tanúbizonysága szerint 1491 őszére a magyar katonai fölény Alsó-Ausztriában már a múlté volt, és jöllehet a másik fél sem kerekedett még a megszálló magyar csapatok fölé, ez csupán idő kérdése volt, tekintettel az ausztriai várak fenntartási költségeire és a magyar király pénztelenségére.

A valóban szigorúnak tűnő feltételek közül tehát egyedül a hadikárpótlás marad fenn a rostán. Ha sikerrel számoltunk le a győzelem kapujában álló Magyarország mítoszával, könnyen beláthatjuk: a magyar koronára irányuló követeléseiről lemondó és éppen támadásban lévő osztrák fél részéről érthető volt, hogy a szorult helyzetben lévő magyar uralkodótól pénzbeli kárpótlást köve-

¹⁸⁸ Firnhaber 493.

¹⁸⁹ *id certis bonis respectibus, potissimum vero ad huiusmodi hominum terrorem duntaxat conclusum extitit* — Firnhaber 493.

¹⁹⁰ *Kubinyi András: Nemzetiségi és vallási tolerancia a középkori Magyarországon. In: Uő: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. (METEM Könyvek 22.) Bp. 1999. 137.*

¹⁹¹ Istvánffy 59.

telt. Megelőlegezve azonban a második közleményben írottakat, valójában e jelentős összeg már a szerződés aláírásának pillanatában sem nehezedett oly nyomasztó teherként az országra.

Ha kitartanánk amellett, hogy a „gyáva Ulászló” Pozsonyban „szégyenletes békét” kötött, akkor magától értetődően elvárható lenne, hogy a császár és a római király igazi sikerként könyvelje el e megállapodást. Am erről nincs szó. Álljanak itt ennek igazolására a mindig jól értesült György chiemseei püspöknek a béke megkötése után egy hónappal írott sorai: *„Egy évvel korábban a rómaiak királya sokkal jobb békét köthetett volna: az osztrák hercegséghez tartozó várakkal együtt a császár és ő megkaphatták volna Morvaországot, Sziléziát és Lausitz hat városát, és a magyarok emellé még fizettek volna 300 ezer aranyat is. A császár mindenképpen békét akart kötni, a király teljesen azonban nem elégedett, de illemből engednie kell az atyjának. Ha a rómaiak királya az elmúlt évben Fehérvár bevétele után azonnal megostromolja Budát és azt nagyobb veszteségek nélkül beveszi, az egész ország a hatalmába kerül. Annyira féltek tőle akkor. Őfelsége túl sok időt pazarolt el Nürnbergben, a bajor hercegek és a sváb liga kibékítésén fáradozva, és elszalasztotta a harcra alkalmas időt. Emiatt történt, hogy az őfelsége által elfoglalt magyarországi városok és várak, szorongatva a magyaroktól, küszködve az éhséggel és az egyéb dolgok hiányával, elszakadtak őfelségétől”*.¹⁹² Nem vagyunk biztosak abban, hogy Ulászló 1490 folyamán valóban felajánlotta a Mátyás által elfoglalt, cseh koronához tartozó területeket; ennél még az is hihetőbbnek hangzik, ami állítólag 1491 tavaszán, a lengyel király Ulászló érdekében eljáró követe és a császár közötti tárgyalások során merült fel, hogy Miksa Ausztria mellé kapja meg Horvátországot és Dalmáciát.¹⁹³

¹⁹² Ante annum potuisset Romanorum rex longe meliorem habere concordiam, eam videlicet, quod restitutus castris ad ducatum Austrie pertinentibus Moravia, Slesia et sex civitates Lusacie cessissent Cesari seu Romanorum regi, solutis nichilominus tricentis milibus aureorum per Hungaros. Cesar omnino voluit amplecti concordiam, rex non usquequaque gratus est de concordia, nisi quantum ex honestate quadam patri gratificari oportet. Si Romanorum rex transacto anno capta Alba Regali illico Budam obsidione cinxisset, eam absque magno negotio cepisset, et postea totum regnum in suum dedicionem venisset. Ita rex Romanorum tunc erat omnibus terrori. Maiestas sua nimium temporis contrivit Nurenberge, operam navando rebus componendis inter illustrissimo duces Bavarie et ligam Suevicam, et aptum tempus belligerandi negligendo. Quo factum est, quod opida et castra in Ungaria per suam serenitatem capta urgentibus et prementibus Hungaris, et inedia ac aliarum rerum inopia cogentibus a maiestate sua desciverunt — *Zahn, J.*: Über ein Admonter Formelbuch i. m. 76–77. — Itt jegyzem meg, hogy a Zahn által kiadott, és általa a pozsonyi béke előttre keltezett, dátumot nem tartalmazó oklevélben szereplő magyar király aligha azonosítható Ulászlóval, sokkal inkább Mátyással. E levélben ugyanis a chiemseei püspök azt írja, hogy szerinte a császárnak 600 ezer forintot kellene fizetnie a magyar királynak az elfoglalt területekért, de attól tart, hogy a római király „nagylelkűsége” és a birodalmi fejedelmek „lelki nagysága” miatt semmit sem fognak fizetni, míg a magyar király makacssága és csalódottsága miatt semmilyen pénzzel nem lenne elégedett (uo. 76.). Magától értetődő, hogy az itt leírt állapot még Mátyás időszakát jellemzi. — *Wiesflecker* ugyan idézi az adatot, hogy Miksa nem volt elégedett a békével, de mivel érvelése szerint a béke a római király nagy sikere volt, amit szerinte az 1492. évi országgyűlés eseményei is igazolnak, az ellentmondást a következő szavakkal oldja fel: „aber er mochte deren Bedeutung für die Zukunft ahnen”, l. *Wiesflecker, H.*: Das erste i. m. 70–71., vö. *Uő.*: Kaiser Maximilian i. m. 305–307.

¹⁹³ T. Vimercati a milánói hercegnek, Velence, 1491. máj. 30.: che'l signore re de Romani havesse l'Austria et tutte quelle terre possedeva el signore quondam re Mathia nela Cloatia et Dalmatia, et che'l signore re d'Hungaria posedesse l'Hungaria — MTAK Kézirattár, MS 4936. Időrendi sorozat.

Az azonban bizonyos, hogy egy évvel korábban Miksa egyértelműen jobb feltételekkel köthetett volna békét, ha nem ragaszkodik a tényleges magyar királyi hatalomhoz. Ebből a szempontból Ulászló 1491 nyarán indult magyarországi hadjárata és az ausztriai offenzíva korántsem tekinthető eredménytelenül végződő vállalkozásnak.

PEACE TREATY AT PRESSBURG - GENERAL ASSEMBLY AT BUDA

A Chapter of the History of Habsburg-Jagello Relations (1490-1492) (First Part)

by: *Tibor Neumann*

(Summary)

The peace treaty concluded on 7 November 1491 at Pozsony between Wladislaw II, king of Hungary and Bohemia on the one hand, and emperor Frederick and Maximilian, king of the Romans on the other, has traditionally been regarded by Hungarian historiography as an ignominious and humiliating agreement, for the Hungarian side was thought to have made considerable concessions while at the very gate of military victory. This judgement, however, was greatly influenced by the negative attitude towards the allegedly impotent king of Hungary, and towards the whole Jagello period (1490-1526), regarded as an age of decadence. Consequently, the author thought it necessary to return directly to the sources instead of refuting one by one the biased statements of previous historiography. The study follows the Hungaro-German negotiations from the accession of Wladislaw II to the Reichstag of Nuremberg (Autumn 1490-Summer 1491), which can be seen as the preliminaries to the peace of Pressburg. Then it retraces from the Hungarian reoccupation of Fehérvár (July 1491) those political and military events which in a sort immediately led to the conclusion of the peace. The author involved a number of hitherto unused sources, such as the accounts of the town of Pressburg and the reports of the Italian ambassadors, which complete, nuance or even refute traditional views.

Whereas the two Habsburg rulers laid a claim to the Hungarian throne after the death of king Matthias in 1490 with reference to the 1463 treaty of Wiener Neustadt, Wladislaw II could refer to his election in July 1490 and his coronation in September. In the course of the negotiations at Vienna and later at Sümeg in the autumn of 1490 the king of the Romans aimed at persuading his opponent to resign the Hungarian throne. Perhaps already at the time of the negotiations held at Magyaróvár at the turn of 1490-1491, but during the Reichstag of Nuremberg at the latest, Maximilian, under pressure because of the attack of Charles VIII of France against Bretagne, was willing to drop this demand, which opened the way for a compromise.

Wladislaw II launched his campaign against the Germans in the early summer of 1491. At first Székesfehérvár was taken after a six-week-long siege (25 July 1491). He soon ran out of money, however, his mercenaries mutinied, while his own brother, prince John Albert and the Ottomans prepared to attack again. Due to the consequent regrouping of troops, the effective of the army at Fehérvár diminished considerably. Consequently, the campaign lost its momentum, and none of the other conquests of Maximilian in Transdanubia, among them the town of Veszprém, could be regained until the peace was finally made. On the very day Fehérvár was taken, part of the royal mercenary troops was sent to Austria, to be completed by other contingents led by Péter Pogány, ispán of Pressburg. Although this campaign failed to produce spectacular results, it did manage to secure the strongholds in Hungarian hands, and also caused considerable destruction of the enemy lands. In the meantime, peace talks had been arranged for 24 August at Hainburg upon the initiative of emperor Frederick.

In Lower Austria Hungarian dominance lasted until the end of August. The surroundings of Pressburg suffered from several attacks by the German mercenaries thereafter. Negotiations between the belligerents began on 10 September at Hainburg, were continued between 12 and 23 September at Pressburg, yet no compromise was attained. Unfavourable military events, such as the attack of John Albert against Kassa, and the counterattack of the German troops started late in September, thus finally forced the Hungarians to accept the basic German demands. In October Hungarian envoys left for Austria to negotiate with the delegates of the emperor and the king of the

Romans, and early in November the peace treaty was finally concluded at Pressburg. As part of the long treaty, the Austrian House recognised Wladislaw II as the „unquestionable king of Hungary”, and engaged themselves to restore all the castles still occupied by the Germans (with the exception of the territory along the border, which had been mortgaged to Frederick half a century before). In return, Maximilian was guaranteed that in case of the Hungarian king's dying heirless, he or his heirs would inherit the Hungarian throne; moreover, Wladislaw resigned the territories he was still holding in the hereditary provinces, and promised to pay 100.000 florins of indemnity.

Although the practical consequences of the treaty will be analysed in the second part of the study, it can safely be stated that the treaty of Pressburg was far from humiliating from the Hungarians' point of view. The king of Hungary, pressed by financial misery, could not pursue a war on several fronts, and the prime condition of peace was exactly the abandoning of all claims to Austrian territories. It has to be emphasised that the Hungarians were very far from victory before the treaty; quite to the contrary, it was the German troops of Frederick and Maximilian which were on the attack in October. Consequently, the demand of an indemnity was not unfounded, and, as we will see later, its payment was not even burdensome for the Hungarian government. That the peace was by no means humiliating is further proved by king Maximilian's displeasure with what was in fact a work of the emperor's diplomacy. Indeed, one of our sources emphasises that he could have made a much more advantageous peace a year before. From this point of view, Wladislaw's summer campaign in 1491 did produce a more favourable situation for making the peace.

Szili Sándor

IZJASZLAV JAROSZLAVICS KIJEVI FEJEDELEM BULLÁINAK JELKÉPRENDSZERE

(A rózsza mint keresztény szimbólum a 11. századi keleti szláv történelemben I.)¹

Bölcs Jaroszlav a halála (1054) előtt felosztotta országát a fiai között, és úgy rendelkezett, hogy legfontosabb trónja, a kijevi, az akkor rangidős gyermekének, Izjaszlavnak jusson. A többieket arra intette, hogy engedelmeskedjenek bátyjuknak.²

Izjaszlav Jaroszlavics a keresztségben a Dmitrij nevet kapta. A neki tulajdonított és fennmaradt bullákat — Valentyin Janyin kutatásai alapján — három típusba sorolják. A novgorodi trónon eltöltött évekre (1052–1054) datált pecsétjein görög nyelvű körfelirat³ fog közre egy háromágú szigony alakú emb-lémát, az úgynevezett „fejedelmi jelet”,⁴ melynek középső szára kétágú szarv formájú, ívelt díszítésben végződik. A bulla hátlapja Szent Demetert ábrázolja teljes alakban, nimbuszsal a feje körül.⁵ Janyin feltevése szerint, amit a szakirodalomban eddig nem cáfoltak, Izjaszlav a kijevi uralkodása alatt (1054–1068, 1069–1073, 1077–1078) a novgoroditól eltérő típusú pecsétet használt. Ezek közül a — stílárís jegyei alapján — korábbinak gondolt bulla pecsétnyomójának előlapjára Izjaszlav egy görög kereszt formájú, négyszirmú rozettát vésetett, míg a hátlapjára egy teljes alakban ábrázolt emberi figurát, szképtronnal⁶ a

¹ Készült az MTA–ELTE Történeti Ruszisztikai Kutatócsoport műhelyében.

² A Régmúlt idők krónikája az Ipatyij-évkönyv szerint. In: Biblioteka lityeratury Drevnej Ruszi. T. 1. XI–XII veka. Szankt-Petyerburg 1997. 202.

³ „Uram, segítsd meg rabodat, Démitrioszt”.

⁴ „Fejedelmi jel” (knyazseszkij znak): Az ókeletiszláv érméken valamint pecsételen látható két- (dvuzubec) és háromágú (trezubec) szigonyszerű formát Nyikolaj Karamzin óta általában a Rurik-leszármazott fejedelmek nemzetségi szimbólumának vélik, bár az értelmezésük polémia tárgya. Különbéféle típusaikat Borisz Ribakov a fejedelmi tulajdont azonosító birtokjeleknek vélte (Borisz A. Ribakov: Znaki szobsztvennosztyi v knyazseszkom hozjajsztve Kijevszkoj Ruszi. In: Szovjetszkaja arheologija VI. Moszkva–Leningrad 1940. 257.). Domet Oljančin azt állította, hogy keresztény jelképek, nevezetesen az á és az ű stilizált ligatúrái (*Domet Oljančin: Die Symbolik des Zeichens auf den Münzen Vladimirs des Großen und seiner Nachkommen. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Bd. 4. Hf. 1. München 1956. 1–17.*). Az első kijevi uralkodók normann származásának koncepciójából kiinduló Marija Sztornyikova a skandináv rúnaköveken látható kígyóyszerű díszítésekhez hasonlította a „fejedelmi jeleket”, és elképzelhetőnek tartja, hogy azok viking hajók stilizált ábrázolásai (*Marija P. Sztornyikova: Drevnyejsie russzkije monyeti X–XII vekov. Katalog i issledovanyije. Moszkva 1995. 240–245.*).

⁵ Valentyin L. Janyin: Aktovie pecsatyi drevnej Ruszi X–XV vv. T. I. Pecsaty X – nacsala XIII v. Moszkva 1970. 35–36. (leírás), 166–167. (ínszkripció), 249. (rajzolat), 281. (fotó).

⁶ Szképtron (lat. sceptrum): A római konzulok, majd császárok egyik hatalmi jelvénye, egy sassal díszített hadvezéri pálcá. Ebből alakult ki a jogar. Az 5. századtól egyre gyakrabban keresztet helyeztek rá. A bizánci pénzerméken a 10. század második felétől tűnt fel a legkülönfélébb for-

jobb kezében, pajzzsal a balban, császári koronával a fején. A görög körfelirattól kibetűzhető a „Dimit[re]osz” név.⁷ Izjaszlav későbbinek vélt kijevi pecsétje egyik oldalát sokszirmú rozetta, a másikat Szent Demeter nimbuszos mellképe díszíti, pajzzsal és lándzsával, a dicsfény mellett vertikálisan elhelyezett „A Szent”, illetve a „Dimitr[iosz]” görög nyelvű felirattal.⁸

Izjaszlav kijevi bulláinak szimbólumrendszere a mai napig rejtély a kutatók előtt, különös tekintettel a sokszirmú rozetta jelentésére, amely önálló ábrázolása egyedülálló az ókeletiszláv szfragisztikában.⁹

A talány megfejtésével eddig csak Elisza Gorgyijenko próbálkozott, aki az ősi napkultusz utóhatását tükröző szoláris jelnek vélte a sokszirmú rozettát, mely egyúttal talizmánként védelmezte a pecsét tulajdonosát.¹⁰ Az ellentmondást (a keresztény és a pogány szimbólumok együttes használatát) a kutatónő azal magyarázta, hogy az égitest az antik mitológiából ihletet merítő korai keresztény művészetben Krisztus metaforikus epithetonjaként ismert.¹¹ E szinkrétizmus keleti szláv talajon történő megjelenésének alátámasztására Gorgyijenko a kijevi Szent Szófia-székesegyház ornamenseinek egyes részleteit,¹² valamint a novgorodi Péter és Pál apostolok ikon ezüstborításának domborműveit hozta fel példának.¹³ Az utóbbin látható nyolcszirmú rozetták, melyek vértanúk ábrázolásai között, illetve a vértanúk nimbuszaiban láthatók,¹⁴ a kutatónő szerint csaknem azonosak az Izjaszlav pecsétnyomójának előlapjára vésett rozettával.¹⁵ Gorgyijenko feltételezését közvetve már Engelina Szmirnova megcáfolta, aki a fejedelmi pecsét témájának érintése nélkül rámutatott, hogy az ikonborító dekoratív részletei — köztük a nyolcszirmú rozetták — a bizánci kultúrkörhöz tartozó legkülönbébb eredetű ötvösmunkákon is előfordulnak a 10–11. században, így nem rendelkeznek lokális, keleti szláv sajátosságokkal, és konstantinápolyi tradícióra vezethetők vissza.¹⁶

---

mákban, a 11. században keresztel a tetején. (The Oxford Dictionary of Byzantium. Vol. 3. New York–Oxford 1991. 1849.) Ebben az alakjában a pásztorbot előképe lett az ortodox egyházakban. Ruszban a fejedelmek is használták a pásztorbotot jogar helyett. A nyújtott szárú T betűre emlékeztető bot felső végei felfelé kunkorodtak ha a fejedelmi, és lefelé, ha az egyházfői hatalmat szimbolizálták (Gerb i flag Rosszii X–XX veke. Moszkva 1997. 83–84.)

⁷ Uo. 35. (leírás), 167. (inszkripció), 249. (rajzolat), 281. (fotó).

⁸ Uo. 35. (leírás), 167. (inszkripció), 249. (rajzolat), 281–282. (fotó).

⁹ Uo. 35.

¹⁰ Elisza A. Gorgyijenko: Rozetka na pecsatyah knyazja Izjaszlava Jaroszlavicsa. In: Isztorija i kultura drevnyerusszkovo goroda. Moszkva 1989. 235., 237., 238.

¹¹ Uo. 236.

¹² Grigorij Ny. Logvin: Szofija Kiivszka. Kiiiv 1971. 269–270. sz. képek.

¹³ Gorgyijenko, E. A.: Rozetka na pecsatyah knyazja Izjaszlava Jaroszlavicsa i. m. 235., 238.

¹⁴ Pényképét I. Drevnyerusszkoje iszkussztvo. Vizantija, Rusz, Zapadnaja Jevropa: iszkussztvo i kultura. Szankt-Petyerburg, 2002. 81., 84–85. valamint: <http://images.yandex.ru/yandsearch?sp=0&tex...> (a letöltés dátuma: 2009. márc. 13.)

¹⁵ Gorgyijenko, E. A.: Rozetka na pecsatyah knyazja Izjaszlava Jaroszlavicsa i. m. 238–239., *Üő*: Szerebrjanij oklad ikoni „Aposztoli Pjotr i Pavel” i oszobennosztyi novgorodszkoj liturgii v XII veke. In: Vszpomogatyelnie isztoriceszskije gyiszciplini. T. XXIII. Leningrád 1991. 156., 157.

¹⁶ Engelina Sz. Szmirnova: O pervonacsalnój kompozicii i ikonograficeszskoj programme szerebrjanovo oklada XI v. ikoni „Aposztoli Pjotr i Pavel” iz Szofijszkovo szobora v Novgorogye. In: Drevnyerusszkoje iszkussztvo. Vizantija, Rusz, Zapadnaja Jevropa: iszkussztvo i kultura. Szankt-Petyerburg 2002. 79., 93.

A rozetták kódolt üzenetét kutatva helyesebb tehát olyan szimbólumban gondolkodnunk, amelyet a keresztény kifejezésvilág már átértelmezett és magába olvasztott, mintsem egy — a kultikus tartalmát még el nem veszített — ideiglenesen tovább élő, pogány jelképben.

Ami az Izjaszlav bulláin, illetve a Péter és Pál apostolok ikon ezüstborításán megfigyelhető sokszirmú rozetták közötti hasonlóságot illeti, a szirmok az előbbieken kettő-kettő, míg az utóbbin egy-egy sorban rendeződnek el, és az alakjuk is különbözik. A pontszerű veretekkel díszített körperem megmunkálása azonban a két esetben valóban hasonlít egymásra.

Vajon honnan származhatott, és milyen szimbolikus tartalmat hordozott Izjaszlav Jaroszlavics pecsétjének rozettája? A fölvetett probléma vizsgálata során abból a hipotézisből indultam ki, hogy az ókeletiszláv fejedelmi bullákon alkalmazott jelképek — ahogyan más pecséteken is — egyfelől identifikálták a kibocsátó személyét, másfelől definiálták a társadalmi státusát és annak megváltozását. Eleve kizárom annak lehetőségét, hogy a bulla egyik oldalán csupán díszítőelemmel találkozzunk. Erre nincs példa sem a nyugat-európai, sem a bizánci, sem a keleti szláv uralkodók egykorú pecséthasználatában.

A művészettörténetben rozettának, azaz rózsácskának nevezik a felülnézetben ábrázolt virágszirmok körívbe foglalt, vagy körívbe foglalható, stilizált rajzolatát, illetve ennek különféle változatait. Nagyon ősi motívumról van szó, amely az ókori Keletről érkezett, és görög, római, majd bizánci közvetítéssel terjedt el Európában. Bármilyen valóságos és elképzelt virág, vagy azok kombinációja is alkothat rozettát, amely tehát nem szükségszerűen rózsza. Bizáncban a legnépszerűbb rozettaornamenseket lótusz-, mandula- és margarétaszirmokból állították össze. A keresztény művészet korán átvette a motívumot, és ikonográfiaileg meghatározott helyzetekben szimbolikus jelentést társított hozzá. Így azok a rozetták, amelyek megjelenésükben ugyan nem hasonlítanak rózsára, mégis rózsaként (vagy azonos funkcióban föllépő más egyéb virágként) és a hozzá tapadó konkrét szemantika hordozóiként azonosíthatóak, ha az ikonográfiai helyzetükből ez egyértelműen következik. Az értelmezés jelentős mértékben a megjelenés kontextusától függ.

A fent elmondottak igazolására álljon itt egy szemléletes példa. A rózsza a katakombák falfestményein és a vértanúaktákban bukkant föl először, mint a Paradicsomkert virága.¹⁷ Szent Ambrus (334/339–397) milánói püspök, egyházatyja a mártírok kiontott vérének metaforizálta vele.¹⁸ A keresztben ábrázolt rózsza a

¹⁷ Magyar Katolikus Lexikon XI. Bp. 2006. 732.

¹⁸ „Amott [a túlvilágon] a hitvallók violái, a szűzek liliomai, a mártírok rózsái [nyílnak]. És senki se gondolja helytelennek, hogy a liliomok angyalokhoz hasonlítottak, mert maga Krisztus is liliomnak nevezi önmagát, mondván: »Én vagyok a mezők virága és a völgyek lilioma«. [vö. Én 2,1.] És jól [teszi], mert ahol a mártírok vére, ott [van] Krisztus [...], mivel a rózsatövisnek valójában a mártírok kínjai”. („illic confessorum violae, lilia virginum, rosae martyrum sunt. Nec incongruum quisquam putet quod angelis lilia conparentur, cum lilium se Christus ipse memorauerit dicens: ego flos campi et lilium convallium. Et bene lilium Christus, quia ubi martyrum sanguis ibi Christus [...]. Sunt enim spinae rosarum, quia tormenta sunt martyrum.”) — *Expositio evangelii secundum Lucan*. In: *Sancti Ambrosii Opera*. P. IV. Pragae–Vindobonae–Lipsiae 1902. 338.

Megváltó szenvedéseinek jelképévé vált. A bizánci elefántcsont-faragványok egyik legszebb példánya a Harbaville Triptychon (10–11. század). A középső táblájának hátoldalán elhelyezett keresztet Jézus öt szent sebéet szimbolizáló, teljesen élethű, öt rózsafej díszíti.¹⁹ Egy 10. századi, Konstantinápolyban készült, elefántcsont triptychon hátoldalán kifaragott életfa gerendáinak metszéspontjában, koncentrikusan elhelyezett négy szíromkoszorúból kialakított, stilizált rózsafej, míg a kereszt szárainak végénél rózsára nem hasonlító rozetták kaptak helyet.²⁰ Öt darab, csipkézett szélű, korong formájú rozettát mintáztak meg a Bernward-Biblia (11. század) elejére bekötött miniatúráján látható keresztfán (f. 1r.).²¹ Krisztus mártíromságára emlékeztetnek az életfa tetejére és harántgerendájának két végére rajzolt rozetták egy 1078-ból származó bizánci Pszaltérion miniatúráján.²² A három aranykorongba (a szent örökkévalóságba) foglalt, a teremtés napjainak számára utaló hat-hat-hat vörös és kék szirmot a vér és a kínszenvedés²³ színére festették.

Az ókeresztény művészetben még pálmákkal és négy folyóval, később dús növényzettel és állatokkal, majd virágokkal borított pompázatos kertként ábrázolták az Édent.²⁴ A rózsza mellett a margaréta lett a Paradicsom, Krisztus és a vértanúság legkorábbi virágszimbóluma. Az allegória alapjául — mint a legtöbb esetben — bibliai szöveghely szolgált: „hasonlatos a mennyeknek országa a kereskedőhöz, aki igaz gyöngyöket keres, aki találván egy drága gyöngyre, elméne, és mindenét eladván amije volt, megvevé azt.”²⁵ A növény görög (μαργαριτης) és latin (margarita) neve gyöngyöt jelent.²⁶ A margarétát, valamint a vele egy rendszertani családba (fészkesek) tartozó százszorszépet és kamillát a szirmaik könnycsepp formája miatt gyakran asszociálták Jézus és általában a vértanúk szenvedéseivel.²⁷ A sztavroszisz (crucifixio) virágmintás ábrázolásai között a koraiakhoz sorolt Gellone Sacramentarium 755–787 körül készült a mai Franciaország területén. Egyik miniatúrája (f. 143v.) a sebeiből vérző, megfeszített Krisztust mutatja. A kékre festett keresztet stilizált virágok borítják, amelyek körívben el-

¹⁹A Harbaville Triptychon e részletének fényképét l. Larousse Encyclopedia of Byzantine and Medieval Art. London 1981. 152.

²⁰Bernward von Hildesheim und das Zeitalter der Ottonen. Bd. 2. Hildesheim 1993. 51. Abbildung II-16.

²¹Uo. 569. Abbildung VIII-29. — Az 1000 körül készült Bernward-Biblia miniatúráján megörökített keresztfán öt rozetta jelképezi Krisztus szent sebeit. A vörös alapon fehér színű, sokszirmú rózsák egy-egy aranykorongot vesznek körül. A miniatúra bizánci hatást mutat, l. még <http://www.mcah.columbia.edu/dbcourses/item.cgi?template=submagnify&id=16616&table=items> (a letöltés dátuma: 2009. ápr. 8.).

²²E. D. Clarke 15. f. 9v. In: Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften. Bd. 1. Stuttgart 1977. 46. (leírás), 166. (kép).

²³Az ibolya a színe miatt lett Krisztus szenvedéseinek jelképe, l. Magyar Katolikus Lexikon V. Bp. 2000. 162–163.

²⁴Magyar Katolikus Lexikon X. Bp. 2005. 602–603.

²⁵Mt 13,45–46. (a Károli Gáspár-féle, revidált szövegű, református bibliafordítás alapján hivatkozom), vö.: „iterum simile est regnum caelorum homini negotiatori quaerenti bonas margaritas, inventa autem una pretiosa margarita abiit et vendidit omnia quae habuit et emit eam” — Biblia Sacra. Vulgata. Stuttgart 1994. 1547.

²⁶A margaréta szó a sémi nyelvcsaládba tartozó babiloni „mar galliti” ('a tenger leánya') kifejezésből ered.

²⁷Magyar Katolikus Lexikon VIII. Bp. 2003. 612., uo. XII. Bp. 2007. 634.

helyezett fehér pontokból állnak, és a Megváltó feje fölött, a karjai két oldalán, illetve a lábszárai mentén helyezkednek el. Jézus karjai alól a véréből kiserkenő, a fehérrel azonos formájú, de vörös szirmok tűnnek elő.²⁸ Kereszten ábrázolt, nyolcszirmú, margarétaszzerű virágokat és medalionba foglalt Krisztus-mellképet láthatunk az úgynevezett Romanosz-csoporthoz tartozó bizánci elefántcsont-tábla keresztjén (10. század).²⁹ IX. Leó pápa (1049–1054) — mint Krisztus földi helytartója — egy nyolcszirmú margarétát használt a bullájának előlapján, amit a nevének körfelirata zárt közre.³⁰ Gyakran találkozunk kamilával a 9–15. században festett Mária-képeken.³¹

Az ikonográfiai szimbólum szerepét betöltő rozetták egyre következetesebb használata a funkcionális keresztény ábrázolásokon visszahatott a motívum alkalmazásának népszerűségére az ornamentikában, ahol a rozetták önálló jelentés nélkül, díszítőelem minőségében szerepeltek.

E rövid kitérő után vegyük szemügyre Jaroszlav (1054-ben) legidősebb fiának második és harmadik típusú bulláját! A központi hatalmat megöröklő Izjaszlav — a hagyományok szellemében — önmagát ábrázoltatta a Kijevben készített első pecsétjén: a szképtront és pajzsot tartó koronás alak saját portréja.³² Ruszban a „fejedelmi sapka” szolgált az uralkodói hatalom vizuális megjelenítésére. A középkori miniatúrákon minden keleti szláv fejedelem ilyen sapkát viselt tekintet nélkül trónjának jelentőségére. Az a tény, hogy Izjaszlav nem a szokványos „fejedelmi sapkák”-ban, hanem a bizánci császárokéra emlékeztető koronában áll előttünk a bullájának hátlapján, két dologra utalhat. Vagy arra, hogy így fejezte ki a többi fejedellemmel szembeni — az atyai végrendeletből fakadó — elsőbbségét, vagy arra, hogy — az atyai végrendelettel ellentétben — nem a Rurik-dinasztia rangidős fejének, hanem Rusz egyeduralkodójának tekintette magát. A Bölcs Jaroszlav elhunytát követő időszak első tizenkilenc évét a „triumvirátus” korának tartja a történetírás, amikor a három idősebb Jaroszlavics — Izjaszlav, Szvjatoszlav és Vszevolod — egymással összefogva háttérbe szorította a familia többi tagját, és együttesen kormányozta Ruszt. Ezt a képet Alekszandr Nazarenko árnyalta, aki nyugat-európai források bevonásával kimutatta, hogy a testvérek az 1060-as évek végétől egymás ellen irá-

²⁸ Fényképét l. *Franz Unterkircher: Die Buchmalerei. Entwicklung. Technik. Eigenart.* Wien-München 1974. 45. Abbildung 16., l. még: http://books.google.hu/books?id=15NCJWEcG_YC&pg=PA170&lpg=PA170&dq=miniatüre+Gellone&source=bl&ots=h__YliTzkl&sig=LmNVzrFkDS9Q54hFugShr_scrkc&hl=hu&ei=1pYISqeCI5ewsaa6i6HWBQ&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=8#PPA170,M1 (a letöltés dátuma: 2009. márc. 28.)

²⁹ Bernward von Hildesheim und das Zeitalter der Ottonen. Katalog der Ausstellung. Bd. 1. Hildesheim 1993. 158. Abbildung 43.

³⁰ A pecséten látható virág nagyon hasonlít (lényegében véve azonos) a novgorodi „Péter és Pál apostolok” ikon egykorú (11. századi) ezüstborításán lévő virágábrázolásokkal. A bulla fényképét l. Fernando de Lasala S. J.: *Typology of the papal seals.* Roma 2003. P. 2., illetve: http://unigre.it/publiccazioni/lasala/papal_seals.pdf (a letöltés dátuma: 2009. márc. 10.).

³¹ Magyar Katolikus Lexikon VI. Bp. 2001. 112.

³² A fejedelmi sapkát vagy császári koronát viselő emberi alak, illetve a nimbusz nélküli védőszent-ábrázolás az adott fejedelem portréjának minőségű, l. Valentyin L. Janyin: *Aktovie pecsatyi i. m.* I. 34–35.

nyuló dinasztikus koalíciók létrehozásán fáradoztak.³³ Az Izjaszlav második típusú bulláján feltűnő császári koronát, valamint Szvjatoszlav és Vszevolod 1073. évi lázadását úgy is lehet értelmezni, hogy a bátyjuk viselkedése — az ő fogalmaik szerint — nem felelt meg az atyai végrendelet szellemének. Amikor Szvjatoszlav trónra került Kijevben, azzal mentegette magát a törvényes uralkodó elkergetése miatt a Barlangmonostor apátja előtt, hogy Izjaszlav túl sok bűnt követett el.³⁴

A 11. század utolsó negyedéig a keresztény kijevi fejedelmek saját portréjukat vésették a pecsétnyomójukra,³⁵ gyakran a bizánci császári koronára emlékeztető diadémmal a fejükön. Szvjatoszlav Jaroszlavics egyenesen odáig ment, hogy egynémely korai bulláján a konstantinápolyi uralkodókhoz hasonlatosan, trónon ülve és nimbusszal a feje körül ábrázoltatta magát!³⁶ Ilyen portrépecsétek Jaroszlav elhunytá után már csak Izjaszlav és a trónbitorló Szvjatoszlav regnálása alatt fordultak elő.³⁷ Valamennyi későbbi kijevi fejedelem pecsétje (Vszevolod Jaroszlavicsé is) már egy új paradigmát tükröz, amely típust a védőszent megjelenítésével átellenes oldalon egymás alatti sorokba rendezett, Istenhez intézett, alázatos fohászt tartalmazó felirat jellemez.³⁸ A kontradikció, mely a tényleges helyzet (a de facto kollektív uralom), illetve a legidősebb Jaroszlavicsok bulláinak jelképhasználata között feszül, sejtetni enged, milyen kiváltó okok vezettek az 1073. évi testvér-lázadáshoz.

Az ismert kijevi fejedelmi bullák a Krisztus-hit felvétele óta mindig tartalmaztak keresztény szimbólumokat, elsősorban a védőszent képét. Izjaszlav második típusú pecsétjén azonban Szent Demetert elvilágiasították: elvesztette a novgorodi pecséten még a fejét övező nimbuszt, viszont megkoronázták, és lándzsa helyett szképtront³⁹ adták a kezébe. Ezzel a személyazonosságát átváltottatták. A patrónus pajzsát díszítő sokszirmú rozetta ugyan átkerült a kijevi fejedelmi portré alakjának pajzsára,⁴⁰ de ez inkább annak bizonyítéka, hogy a pe-

³³ Szvjatoszlav a német király, Vszevolod a dán udvar segítségével kötött házasságok révén szőtt koalíciót Izjaszlav lengyel támogatású hatalma ellen, amire a kijevi fejedelem azzal válaszolt, hogy a szász őrgrofok rokonai között talált hitvestársat fiainak, l. *Alekszandr V. Nazarenko*: Nye-szosztojavsijszja „triumvirat”: zapadnojevropejszkaja polityika Jaroszlavicej (vtoraja polovina XI veka). In: *Uő: Drevnyaja Rusz na mezsdunarodnih putyah*. Moszkva 2001. 522., 528–529.

³⁴ Zsityije Feodoszija Pecserszkovo. In: *Biblioteka lityeraturi Drevnyej Ruszi*. T. 1. XI–XII veka. Szankt-Petyerburg 1997. 422.

³⁵ Szent Vlagyimirtől nem maradt fenn pecsét. Jelképhasználatára az arany- és ezüstérméiből következtetnek, l. *Marija P. Szotnyikova*: – *Ivan G. Szpasszkij*: Tiszjacseletyije drevnyejsih monyet Rosszii. Szvodnij katalog russzkijh monyet X–XI vekov. Leninrad 1983. 60–81.; [El]Átkozott Szvjatopolk bullája: *Valentyin L. Janyin* – *Pjotr G. Gajdukov*: Aktovie pecsatyi drevnyej Ruszi X–XV vv. T. III. Moszkva 1998. 18–19. (leírás), 113. (inszkripció), 307. (fotó); Bölcs Jaroszláv bullája: *Janyin, V. L.* – *Gajdukov, P. G.*: *Aktovie pecsatyi* i. m. III. 13–14. (leírás), 113. (inszkripció), 307. (fotó).

³⁶ *Janyin, V. L.* – *Gajdukov, P. G.*: *Aktovie pecsatyi* i. m. III. 19–20. (leírás), 113. No. 9a (inszkripció), 259. No. 9a (rajzolat), 308. No. 9a (fotó).

³⁷ Szvjatoszlávot a 10. számmal jelzett bullája koronával, a többi pecsétje fejedelmi sapkában ábrázolja: *Janyin, V. L.*: *Aktovie pecsatyi* i. m. I. 34–35. (leírás), 167–168. (inszkripció), 250. (rajzolat), 282. (fotó).

³⁸ Uo. 14–33.

³⁹ A szképtron vége ugyan lándzsa formájú, de a rúdja csak a koronás alak kézfeijéig ér. *Janyin* is „császári regálét” látott benne: *Janyin, V. L.*: *Aktovie pecsatyi* i. m. I. 167. No. 4.

⁴⁰ Uo. 249. No. 3. és No. 4. (rajzolat), 281. No. 3. és No. 4,2. (fotó). — A 3. számú fotó rossz minősége miatt Szent Demeter pajzsán a novgorodi bullán ábrázolt rozetta-pajzsköldök meglétéről csak a rajzolat alapján tudok ítélni.

csétnyomó vésnőke nem ismerte a szimbólum ikonográfiai jelentését, és egyszerű ornamensnek vélte. A keresztet (különböző formában) a császári hatalom jelképeként használták Bizáncban.⁴¹ Mégis azt tartom valószínűbbnek, hogy a Szent Demeter-ábrázolás elvilágiasítása miatt került négyszirmú rozetta (mint keresztény szimbólum) Izjaszlav első kijevei bullájának előlapjára, hiszen a koronával és a szképtronnal ellátott Dmitrij-portré kellőképpen kifejezte a pecsét üzenetének lényegét. Az előlapra került, görög kereszt alakú rozetta formája csaknem azonos azzal, amely Szent Demeter pajzsán, a magyar Szent Korona bizánci eredetű alsó abroncsán elhelyezett, egykorú zománcképen látható.⁴²

A rozettát az antikvitás óta kedvelték a görög, a római és a bizánci művészetben. Bár az ókeresztények az 1–3. században még nemkívánatosnak minősítették,⁴³ hamarosan — más pogány szimbólumokhoz hasonlóan — beépítették a hitvilágukba. A rózsza a mártíromság, a Paradicsom, Krisztus és Mária szimbóluma lett.⁴⁴ Vörös színe a hitükért életüket áldozók kiontott vérére emlékeztetett. A Paradicsomot megidéző bizánci keresztény falfestményeken és mozaikképeken gyakran látni rózsákat virágozni: a mennyországba került vértanúkat jelképezték.⁴⁵ Ha a rozetta-rózsza négyszirmú volt, görög vagy András-keresztet formált. Izjaszlav bulláján ilyen négyszirmú, görög kereszt alakú rozetta van, pontosan olyan, mint ami Szent Demeter pajzsának közepén látható a kijevei Szent Mihály (Zlatoverhij)-monostor számára 1112 körül készített mozaikképen.⁴⁶ E motívum András-kereszt formában sűrűn feltűnik az Izbornik Szvjatoszlava 1073 goda néven ismert kódex frontispicejeinek⁴⁷ ornamentikájában. A katonatípusú ábrázolásain Szent Demeter jelképe a lándzsa, a pajzs, és a kereszt. Így tehát a négyszirmú rozetta-szimbólum képi üzenete Szent Demeter vértanúra és Izjaszlav kereszténység melletti elkötelezettségére egyaránt vonatkozott.⁴⁸

Ahogy nem lehetett véletlen a Novgorodból Kijevbe költözött Izjaszlav pecsétjének a fejedelem státusában bekövetkezett változást hűen tükröző me-

⁴¹ A kereszt az V. században tűnt fel a bizánci érméken mint a császár „örökös győzelmének” jele. A 6. század utolsó negyedétől a nomiszmaak hátoldalának leggyakoribb ábrázolása. A 11. századtól szképtronra helyezve került a vert pénzekre, s vált a császári hatalom szimbólumává, l. *Louis Bréhier*: A bizánci birodalom intézményei. Bp. 2003. 65., *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Vol. 1. New York–Oxford 1991. 479.

⁴² A magyar Szent Koronán látható, görög kereszt alakú, négyszirmú rozetta Szent Demeter pajzsán zöld színű, csakúgy mint a fejét övező nimbusz. A színválasztás nyilván a paradicsomra utal. A képeket valószínűleg az 1070-es években készítették, l. *Kovács Éva – Lovag Zsuzsa*: A magyar koronázási jelvények. Bp. 1980. 23., 30., 41. — A szent kultuszának pannóniai vonatkozásairól l. Szent Demeter Magyarország elfeledett védőszentje. Szerk. Tóth Péter. Bp. 2007.

⁴³ *Géczy János*: A rózsza és jelképei. Az antik Mediterránium. Bp. 2006. 260–263.

⁴⁴ *Lexikon für Theologie und Kirche*. Bd. 9. Freiburg 1964. 44.

⁴⁵ *Géczy J.*: A rózsza és jelképei. Az antik Mediterránium i. m. 283–284., 302–305.

⁴⁶ A rozetta arany színű, l. *Izstorija russzkovo iszkussztva*. T. I. Moszkva 1991. 17., ill. II.

⁴⁷ *Frontispice*: általában a kódex elején (a szöveget megelőzően) elhelyezett, egy vagy több, a pergamenlap egészét betöltő, gazdagon díszített miniatúra.

⁴⁸ Ugyanilyen, négy- és ötszirmú rozetta-rózsza jelképek gyakran díszítették a pogány Római Birodalom katonáinak pajzsát az egykorú ábrázolásokon mint a vérvesztéssel járó katonai erény szimbólumai, l. *Géczy J.*: A rózsza és jelképei. Az antik Mediterránium i. m. 286., *Uő*: A rózsza és jelképei. A keresztény középkor. Bp. 2007. 20.

tamorfózisa, úgy a további formaváltozása is összefüggésben kellett hogy álljon a kijevi trón birtoklása körüli, fent már említett, viharos eseményekkel.

1073-ban Szvjatoszlav — „megszegve az atyai parancsolatot”⁴⁹ — Vszevolod közreműködésével elűzte Izjaszlavot az országból. A kiebrudalt kijevi uralkodó a rokonához menekült, ám Bolesław lengyel fejedelem ezúttal nemcsak megtagadta, hogy segítsen rajta, de ki is rabolta. Izjaszlav továbbállt IV. Henrik német király udvarába, ahol szintén hasztalan keresett támogatást.⁵⁰ Jaropolk (Izjaszlav kisebbik, de az egyetlen fia, aki törvényes házasságból született), az apja tudtával és beleegyezésével 1075 tavaszán Rómába utazott. Arra kérte a pápát, hogy vegye pártfogásba őt, a szüleit, és az országukat. VII. Gergely (1073–1085) teljesítette a kívánságot. 1075 április közepén kelt levelében felszólította Bolesławot az elrabolt értékek visszajuttatására.⁵¹ A katolikus egyházfő Izjaszlavnak és Gertrudának⁵² küldött üzenetében „az oroszok királyá”-nak (*rex Ruscorum*) címezte a fejedelmet és „királyné”-nak (*regina*) a hitvesét. Megírta, hogy Jaropolk „az apostolok fejedelmének kijáró hűséget tanúsítván” (*apostolorum principi debita fidelitate exhibita*)⁵³ kifejezte azon óhaját, miszerint az említett királyságot a pápa kezei által mint „Szent Péter adományát” (*donum sancti Petri*) óhajtaná birtokában tartani (*vellet optinere*) a szülei egyetértésével (*vestro consensu*), ha azok „megajándékozzanak az apostoli hatalom kegyével és oltalmával” (*si apostolice auctoritatis gratia ac munimine donaretur*). VII. Gergely átadta Rusz „kormányrúdját” (*gubernacula*) Jaropolknak, bevallott szándéka szerint azért, hogy — miként fogalmazta — „[Szent] Péter közbenjárása Istennél megőrizzen benneteket [Izjaszlavot és Gertrudát] is, és a királyságokat is, és minden javatokat, valamint gondoskodjon róla, hogy ugyanezt a királyságot [...] az éltetek végéig megtartsátok” (*Petrus vos et regnum vestrum omniaque vestra bona sua apud Deum intercessione custodiat et [...] idem regnum usque in finem vite vestre tenere vos faciat*).⁵⁴ Ez a szöveghely az én értelmezésemben (is) azt jelenti, hogy a Szentatya kinyilvánította pártfogását a száműzött család érdekében, amiért cserébe a maguk részéről felajánlották neki Ruszt hűbértartó gyanánt Jaropolk sikeres trónöröklése esetén. Úgy látszik, a saját visszatérésükben már nem bíztak. A pápa levelének hitelességét a szakirodalom nem vonta kétségbe. További források híján a polémia arról folyik, vajon teljesültek-e a vállalt ígérek. Izjaszlav ismételt hatalomra kerülését követően nincs nyoma annak, hogy akár ő, akár Jaropolk kapcsolatban állt volna Rómával. Témánk szempontjából az a fontos, hogy dokumentumértékű

⁴⁹ A Régmúlt idők krónikája az Ipatyij-évkönyv szerint i. m. 220.

⁵⁰ Alekszandr Nazarenko német krónikák alapján föltárta, hogy Szvjatoszlav a germán földről érkezett követek közvetítésével „tűlfizette” a bátyját, és ezzel megvásárolta IV. Henrik semlegességét (*Alekszandr V. Nazarenko: Drevnyaja Rusz v szvetye zarubezsnih isztocsnikov. Moszkva 1999. 361–362.*). E német követségnek maradtak nyomai a Régmúlt idők krónikájában is, l. A Régmúlt idők krónikája az Ipatyij-évkönyv szerint i. m. 234–236.

⁵¹ Das Register Gregors VII. I. (Buch I–IV.) Berlin 1920. 235. II. 73. (MGH Epistolae selectae. T. II. Fasc. 1.)

⁵² *Gertruda*: II. Mieszko lengyel király (1025–1034) leánya, II. Bolesław lengyel fejedelem (1058–1076), majd király (1076–1079) unokatestvére, Izjaszlav fejedelem egyetlen törvényes hitvese.

⁵³ Das Register Gregors VII. i. m. 236–237.

⁵⁴ Uo. 236–237. II. 74.

forrás támasztja alá a pápa patrónusi szerepvállalását, és azt, hogy Izjaszlav valószínűleg elfogadta VII. Gergely oltalmát, amit Jaropolk személyében maga kért.

1076 decemberében Szvjatoszlav váratlanul meghalt. A következő esztendő késő tavaszán lengyel csapatok kíséretében Izjaszlav átlépte a határt. Miután Volhíniában paktumot kötött az elébe siető Vszevoloddal, 1077 júliusában ismét elfoglalta a kijevi trónt. Röviddel később, 1078. október 3-án elesett a Vszevolod által vagyonukból kiforgatott unokaöccseivel megívott csatában, Csernyigov közelében.

Izjaszlavnak a közel három és fél éves számkivetettségének ideje alatt is szüksége volt pecsétre, ám nem tudjuk melyet használt.⁵⁵ Kisebbik fiának római látogatását követően még valamivel több mint másfél évig távol élt a hazájától. Feltételezésem szerint ekkor készítette a harmadik típusú bullájának pecsétnyomóját.

Az Izjaszlavnak tulajdonított harmadik típusú bulla előlapja egy — leginkább rózsának látszó — sokszirmú rozettát ábrázol, melynek szirmai két koncentrikus körben fogják körül a virág porzóit. A pecsét 1970-ben kiadott fotói és rajzolatai között látható, 6. sorszámú jelzett variáns⁵⁶ esetében mindkét koncentrikus kört 8–8 szírom alkotja. Nem véletlenül!

A keresztény számmisztikában a 8-as szám a feltámadás és a világ ezt követő új korszakának szimbóluma.⁵⁷ Szent Ambrus így írt erről a XLVII. számú zoltárhoz fűzött magyarázatában: „Feltámadásával ő megszentelte a nyolcadik napot, mely az első kezdett lenni, az, amelyik a nyolcadik volt, mert a számok rendjéből előnye lett, és szentsége lett az Úr feltámadásából.”⁵⁸ A keresztelőmedencék épületeit az 5. századtól gyakran nyolcszögletű alapra helyezték. Egy milánói templomban található felirat szerint azért, mert: „E számban illett létrejönnie a kereszttség csarnokának. A győztesen feltámadó Krisztus fényében itt valóban visszatér az üdvösség a népeknek, mert Ő a halál zárait megoldja és feltámasztja a holtakat a sírból. A bűnöket bánó vétkeket a bűn szennyétől megtisztítja, a tisztán csörgedező forrás vizével megszabadítja [...]. A szen-

⁵⁵ A beazonosíthatatlan tulajdonosú bullák csoportjából azokról a pecségekről, amelyek hátlapja az Istenanya Oranta-típusú mellképét, előlapja pedig hol Szent Demeter, hol Szent Péter ábrázolását tartalmazza, Janyin azt feltételezi, hogy Izjaszlav Jaroszlavics és Jaropolk nevű fia bullái lehettek, melyeket az emigrációjuk éveiben használtak (*Janyin, V. L.: Aktovie pecsátyi i. m. I. 150.; 276. No. 315. No. 316.*). A hipotézis alapja a védőszentek attributálása, és a pecsétek mérete. (A 11. századi fejedelmi bullákkal azonos, a 12. századi főpapi pecséteknél nagyobb átmérőjű leletekről van szó.) Janyin azonban nem adott magyarázatot arra, miért került volna olyan Istenanya-kép a fejedelmi bullákra, amilyent a keleti szláv ortodox egyház emblémájaként használtak a 12. század elejétől a metropolitai és a püspöki pecséteken, különösen akkor, ha — miként ezt a tudós vélelmezi — Jaropolk katolizált a számkivetettségének ideje alatt!

⁵⁶ A 6. számú ábra és fotó valószínűleg a típus elsőként használatba vett pecsétnyomójától származik, amelyen 8–8 szírom látszik. A 7. számú pecsétlenyomaton a szírmok száma 7–7, a 8. számún 8–9, a 9. számún 7–7. A szírmok száma alapján úgy vélem, hogy a 8. számú bulla nyomójának elkészítése időben megelőzte a 7. számúét, l. *Janyin, V. L.: Aktovie pecsátyi i. m. I. 249. (rajzolatok), 281–282. (fotók); Janyin, V. L. – Gajdukov, P. G.: Aktovie pecsátyi i. m. III. 259. (rajzolatok), 307–308. (fotók).*

⁵⁷ *Hans Biedermann: Szimbólumlexikon. Bp. 1996. 349.*

⁵⁸ *Ványó László: Az ókeresztény művészet szimbólumai. Bp. 1997. 136.*

tek is ide siessenek, senki sem lehet szent e víz nélkül, ebben a vízben van Isten országa és tanácsa, az igazságosság dicsősége.”⁵⁹ Mivel a keresztség egyben a Paradicsom ígérete, a vértanúságot jelképező rózsákat és margarétákat általában 8 szirmúnak ábrázolták. „Itt az egész földkerekséget lemosó élet forrása, melynek eredése Krisztus sebében van” — állítja a Lateráni bazilika baptisztériumának 5. századi felirata.⁶⁰

Az Izjaszlav pecsétjén látható szirmok közül elötűnő, és valószínűleg a termőlevelek csúcsait megidéző domborulatok, valamint a bulla peremén körbefutó szegély pontszerű, háromsoros díszítése gyöngyberakást imitál. A hátlapon Szent Demeter mellképét helyezték el, aki az ikonográfiai szabályoknak megfelelően a jobb kezében lándzsát, a balban pajzsot tart. A fejét nimbusz övezi.

A legfontosabb szfragisztikai változás a második típusú bullához képest az, hogy Izjaszlav ismét a védőszentjét vésette a pecsétnyomó hátoldalára önnön koronás portréja helyett. 1068. évi trónfosztása csupán kellemetlen intermezzo maradt számára, mely alig tartott hét hónapnál tovább. Egy pecsétnyomó kifaragása aprólékos munkát követelt, és hosszú időt vett igénybe. A bulláján használt jelképrendszer átalakítását ezért az 1073 és 1077 közötti időszak hanyattatásával magyarázom.

De miért változtatott Izjaszlav a rozetta formáján? Janyin mindkét rozettát (a négy- és a sokszirmút is) ornamensnek tekintette, amely „többet seholy sem fordul elő” a keleti szláv pecséteken.⁶¹ Tegyük hozzá, hogy az Izjaszlav bulláján látható, két koncentrikus körbe rendezett, sokszirmú alakban más „órosz” képzőművészeti és építészeti emlékeken sem!⁶²

A 10–11. századi bizánci minatúráknak⁶³ valóban kedvelt eleme a különféle színösszetételű és formájú (például lépcsős⁶⁴) rozetta, de elsősorban görög és András-kereszt alakban,⁶⁵ és kevésbé gyakori mintázatként, mint a népszerűbb palmetta-, illetve szív-motívum. Ráadásul a körökbe zárt, sokszirmú rozetták többsége Bizáncban lótosz-, mandula- és margarétavirágot utánoz, gyakran gö-

⁵⁹ Uo. 135.

⁶⁰ „Fons hic est vitae, qui totum diluit orbem, sumens de Christi vulnere principium” — uo. 137.

⁶¹ *Janyin, V. L.*: Aktovie peccaty i. m. I. 35.

⁶² A Novgorod melletti Lipenszkij-monostor Szent Miklós-templomából származó, névadó ikonon (1294) a szent fejét körülvevő nimbuszban, görög kereszt alakú, arany színű, kis rozettákban a paradicsomra utaló, sokszirmú rózsavirágok fekete festékkel megrajzolt kontúrjai látszanak. A szirmok vonalai egyetlen, szabálytalan alakú kört alkotnak a középpont körül (*Viktor Ny. Lazarev*: Russzkaja ikonopisz ot isztokov do nacsala XVI veka. Moszkva 1983. 39–40.). Illusztrációja a kötet részeként megjelentetett mellékletben: Ikoni XI–XIII vekov. No. 17. A pszkovi Szent Borbála-templom számára készült, Szent Demetert ábrázoló ikonon (15. század második negyede) a vértanú körpajzsát vörös színű, sokszirmú rozetta formájában alkotta meg a festője, l. uo. 78., illusztráció: Pszkovszkaja skola. No. 78.

⁶³ Hivatkozom az oxfordi Bodleian Library bizánci kéziratanyagát feldolgozó Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften. Bd. 1. Stuttgart 1977., Bd. 3.1. (Text), Bd. 3.2. (Tafeln) Stuttgart 1982. alapján.

⁶⁴ 10. század vége: Roe 24. f. 122v. In: Bd. 3.1. 40., 42. (leírás); Bd. 3.2. 30. (kép); 11. század vége: Canon. Gr. 92. f. 432v. In: Bd. 3.1. 101., 103. (leírás); Bd. 3.2. (kép).

⁶⁵ 11. század 4. negyede: E. D. Clarke 10. f. 8., 8v., 10, 10v. In: Bd. 1. 56–57. (leírás), 181. (kép).

rög keresztel vagy görög kereszt formában elhelyezett szirmokkal a közepében.⁶⁶ Az Izjaszlav bulláján megformált rózsza alakjához legközelebb álló bizánci rozetta-ornamenssel egy 10. század végi konstantinápolyi kódexben találkozhatunk. Ebben kétszer 8 szirm veszi körül a virág magját. Ott azonban a belső kör szirmai hosszúkás, keskeny alakúak, ezért inkább a porzók ábrázolásának tűnnek.⁶⁷ Izjaszlav pecsétjére emlékeztető, hatszirmú rozetták díszítik Máté evangéliumának kezdetét egy 12. század elejére datált konstantinápolyi Újtestamentumban.⁶⁸ Tízszirmú rozettát rekonstruáltak a kijevi Szent Szófia-székesegyház kereszthajójának északi részén álló oszlopokra festett díszítmények között.⁶⁹

Eltérően a bizánci miniatúrák rozettáitól, amelyek mindig stilizált motívumok, Izjaszlav bullájának rózsája plasztikusan megformált ábrázolás. A vésnök célja — úgy tűnik — az lehetett, hogy a rozetta „rózsasága” felismerhető legyen.

A Paradicsomkertben ábrázolt virágok vértanúkat megidéző funkcióját az ortodox vallási művészetben is felhasználták. Az Esedező Istenanya (Hagiaszoritissza) new yorki Metropolitan múzeumban őrzött, 1050 körülre datált, bizánci aranyérmén elhelyezett zománcképe meglepő módon ábrázolja az Örökshűz nimbuszát: a megszokott aranyszínezés helyett zöld mezőt láthatunk, amelyben indák között gyöngyöket imitáló fehér pontok (margaréták? százsorszépék? liliomok? kamillák?), vörös (rózsák? liliomok?) és mélykék (viola? írisz? izsóp?) görög keresztet, azaz négyszirmú virágok tűnnek föl.⁷⁰ A fehérek a női és a vértelen áldozatot hozó szentek, a vörösek a vértanúk jelképei.⁷¹ Zöld színű a szentek fejét övező dicsfény mezője a magyar Szent Korona alsó, görög részének 1070-es évekhez köthető zománcképein.⁷² A Novgorodban készült Msztyiszlav-evangélium (1103–1117) miniatúráin az evangelisták fejét körülvevő nimbuszban virág nélküli, stilizált indák dús szövevénye utal a paradicsomra.⁷³ Andrej Bogoljubszkijnak († 1174) a vlagyimiri Istenszülő elszenderülése-székesegyházban álló szarkofágjából előkerült selyemszövet-foszlányon görög kereszt alakzatban elhelyezett nyolcszirmú rozetták láthatóak.⁷⁴ Bár a fejedelmet csak a 18. században kanonizálták, a halála után helyi szentként

⁶⁶ 10. század közepe: Barocci 181. f. 4. In: Bd. 3.1. 6–7. (leírás); Bd. 3.2. 4. (kép); 10. század közepe: Auct. T. 3.2. In: Bd. 3.1. 8–9. (leírás); Bd. 3.2. 4. (kép); 10. század 3. negyede: Arch. Selden B. 21. f. 20v. In: Bd. 3.1. 13–14. (leírás); Bd. 3.2. 7. (kép); 11. század 4. negyede: E. D. Clarke 10. f. 11. In: Bd. 1. Bd. 1. 56–57. (leírás); 182. (kép). 11. század: Cromwell 26. p. 176. In: Bd. 1. 35–36. (leírás); 257. (kép).

⁶⁷ Canon gr. 85. f. 171. In: Bd. 1. 37–38. (leírás), 159. (kép).

⁶⁸ Auct. T. inf. 1.10. f. 24. In: Bd. 1. 59., 62. (leírás); 194. (kép).

⁶⁹ Viktor Ny. Lazarev: Freszki Szofii Kijevszkoj. In: *Uő: Vizantijiszkoje i drevnyerusszkoje iszkussztvo*. Moszkva 1978. 72.

⁷⁰ Szilárdfy Zoltán: Ikonográfia – kultusztörténet. Képes tanulmányok. Bp. 2003. A 11. számú illusztráció: X. (kép); 330. (leírás).

⁷¹ Géczy J.: A rózsza és jelképei. A keresztény középkor i. m. 15., 20–23., 25., 31.

⁷² Kovács É. – Lovag Zs.: A magyar koronázási jelvények i. m. 28–34., 36., 40–41.

⁷³ Lásd a miniatúrák felnagyított részleteit: Viktor Ny. Lazarev: O rospiszi Szofii Novgorodszkoj. In: *Uő: Vizantijiszkoje i drevnyerusszkoje iszkussztvo* i. m. 168–169.

⁷⁴ Uo. 254–255.

tisztelték. A meggyilkolásáról szóló egykorú elbeszélésben⁷⁵ több olyan szófordulat olvasható, amelyek a mártíromságát hangsúlyozzák.⁷⁶ A Hippolytus római pápa beszéde Krisztusról és az Antikrisztusról című eszkatologikus mű szláv fordításai a 12. századból ismetek. Az egyik — Ruszban készült — másolatát Moszkvában őrzik (Goszudarsztvennij Isztoricieszkij Muzej, Csud. No. 12.). A kéziratot díszítő képek között van egy rossz állapotban fennmaradt, azonosíthatatlan fejedelmi portré. A 12–13. század fordulója táján festett miniatúra álló alakot ábrázol fejedelmi sapkában, nimbuszal a feje körül, vértanúkeresztrel a jobb kezében, templom makettjével a bal tenyerén (f. 1v.). A ruhájának mintázatát négyzetekbe foglalt, nyolcszirmú rozetták alkotják, amelyek körszegélye gyöngyberakást imitál.⁷⁷ A rozetták vértanúságra utaló szimbolikus tartalmával tehát a keleti szláv metropolia területén is tisztában voltak.

Az első vértanúhoz, Krisztushoz fűződő bensőséges kapcsolata folytán az Istenszülő ikonográfiai attribútumai közé korán bekerült a rózsza. A 8–9. századi itáliai freskókon és mozaikképeken rózsaszálak környezetében ábrázolták Máriát.⁷⁸ Sokszirmú és csillagszerű virágfejek (százsorszépek?) veszik körül az álló Szűz alakját a hildesheimi Bernward-Evangélium 1015 körül készült hátsó borítóján.⁷⁹ A kijevi Szent Szófia-székesegyházban látható, bizánci mesterek által 1043 és 1046 között készített mozaikképeken négyszirmú rozettaként is felfogható görög kereszték ékítik az Istenanya fejkendőjét és ruháját.⁸⁰ A szimbólum stilizált formában átkerült a keleti szláv földön festett ikonokra.⁸¹

Több érv szól amellett, hogy az Izjaszlav bullájának előlapján megjelenített rozetta nem díszítőelem, hanem jelentéshordozó funkcióval rendelkező szimbólum: 1) a korábbi és a későbbi időszakokból ismert, illetve a vele egykorú valamennyi ókeletiszláv pecsét közös jellemzője, hogy az elő- és hátlapjuk fontos információt közöl a bulla tulajdonosáról képi és szöveges formában; 2) ha a rozetta pusztán ornemens lenne, a kibocsátó lemondott volna arról, hogy a pecsét egyik oldalát — az üzenet átadását szolgáló felület felét — kihasználja; 3) mindkét (a négy- és a sokszirmú) rozettának is van a bulla tulajdonosához köthető tartalma a keresztény szimbólumok körében; 4) a sokszirmú rozetta Izjaszlav harmadik

⁷⁵ Magyar fordításban: A középkori orosz történelem forrásai. Szerk. Szili Sándor. Bp. 2005. 50–54.

⁷⁶ *Igor Ny. Danyilevszkij*: Russzkije zemli glazami szovremennyikov i potomkov (XII–XIV vv.). Moszkva 2001. 75., 90.

⁷⁷ A miniatúra rajzolt rekonstrukcióját l. Isztorija kulturni Drevnej Ruszi. Domongolszkij period. T. I. Matyerialnaja kultura. Moszkva–Leningrád 1948. 250.

⁷⁸ *Géczy J.*: A rózsza és jelképei. A keresztény középkor i. m. 31.

⁷⁹ Bernward von Hildesheim und das Zeitalter der Ottonen. Bd. 2. 572. Abbildung VIII–30. <http://www.mcah.columbia.edu/dbcourses/item.cgi?template=submagnify&id=16577&table=items> (a letöltés dátuma: 2009. ápr. 17.)

⁸⁰ Színes illusztrációit l. *Dmitrij Sz. Lihacsov*: Russzkoje iszkussztvo ot drevnosztyi do avangarda. Moszkva 1992. 96–97., 101., 103.

⁸¹ Például az „Istenanya Oranta — Nagy Panagia” ikon (1224 körül). In: *Lazarev, V. Ny.* Ikonai XI–XIII vekov i. m. No. 21., l. még az „Istenanya — a Jel” ikon hátoldalára festett „Uljana vértanú” képet (13. század). In: Uo. No. 14. Nyugat-európai és barokk hatást mutat az a „Vlagyimiri Istenanya”-típusú ikon, melyet Szimon Usakov festett 1668-ban, az orosz középkor végén. A művész egy kibomlott virágaitól vöröslő rózsabokor kellős közepén elhelyezett mandorlában ábrázolta Máriát a kis Jézussal. In: *Lihacsov, D. Sz.*: Russzkoje iszkussztvo ot drevnosztyi do avangarda i. m. 209.

típusú bulláján a szirmok számában és alakjában jelentősen különbözik a második típusú pecsétjén látható keresztábrázolástól. Amennyiben elfogadjuk, hogy a korábbi bulla előlapja jelképet hordoz, ugyanezt kell feltételeznünk az utóbbiról is.

A Kijevi Ruszban használt ókeletiszláv fejedelmi pecsétek⁸² előlapja általában feltüntette a bulla tulajdonásának pogány nevét, míg hátlapja identifikálta a védőszentjét, s ez által tudatta a keresztnevét.⁸³ Ebbe a rendszerbe illeszkedett Izjaszlav első bullája, azzal a különbséggel, hogy az előlapon is a fejedelem keresztneve olvasható (görögül): Démitriósz. A hátlapon (szintén görögül): [Szent] Demetr[iósz]. Izjaszlav második és harmadik típusú bullája rendhagyó. Az előlapon egyáltalán nincs inszkripció. A második típus hátlapján ábrázolt koronás alak maga az uralkodó, s mivel mellette a (görög) Dimit[re]ósz felirat áll, főlölegesnek tűnhetett a név megkettőzése. A görög kereszt alakú, négy-szirmú rozetta megfelelően helyettesítette az első pecsétjének görög körfeliratát („Uram, segítsd meg szolgálodat, Démitriósz”), hiszen látványosan kifejezte a tulajdonos keresztény elkötelezettségét. Izjaszlav harmadik típusú bullájának hátlapjára ismét a „Szent Demeter” felirat került, feltételezésem szerint azt követően, hogy az 1073. évi trónfosztásakor kiűzték az országból. A harmadik típusú bulla előlapján sokszirmú virág váltotta fel a görög kereszt formájú rozettát.

Először Elisza Gorgyijenko,⁸⁴ majd nyomában Valentyin Janyin⁸⁵ is felfigyelt arra, hogy Izjaszlav harmadik típusú bullájának 7. sorszám alatt közölt, és ugyanattól a pecsétnyomótól származó példányain⁸⁶ látható rozetta a bulla mindkét oldalán szerepel. A hátlapon Szent Demeter pajzsán, az előlapon önmagában. Ha azonban tüzetesebben szemügyre vesszük a hivatkozott illusztrációkat, könnyen megállapíthatjuk, hogy két különböző rozetta-ábrázolással van dolgunk! Különösen jól kivehető az eltérés a III. kötetben közölt fényképen: Szent Demeter pajzsának köldökét egy szokványosan megjelenített margaréta díszíti, amely egyetlen körívben elhelyezett, nyolc darab,⁸⁷ tojásidom alakú szirmból áll, míg a bulla előlapján lévő rozettát két körívben fűlsorakoztatott, hét-hét, kerekded szirm alkotja. Nehéz elképzelni, hogy az egyébként jó kezű vésnök ne tudta volna pontosan megformálni ugyanazt! Ebből következően tényként állíthatjuk, hogy a szirmok számának a bulla előlapján nem tulajdonítottak jelentőséget. Az előlap szimbolikus üzenetének átadásakor más volt a fontos! Mivel a Szent Demeter pajzsát Izjaszlav pecsétjein díszítő nyolcszirmú rozetták kinézetükben csaknem teljesen azonosak a már említett Péter és Pál apostolok ikon 11. századi ezüstborításán látható, ugyanolyan ikonográfiai

⁸² A megtalált pecsétek közül azok, amelyek nem rongálódtak meg oly mértékben, hogy a feliratok rajtuk olvashatalanná váltak.

⁸³ Jaroszlav – Szent György; ? (Svzjatopolk) – Szent Péter; ? (Gleb) – David; Svzjatoszlav – Szent Miklós; Svzlad (Vszevolod) – Szent András; stb.

⁸⁴ *Gorgyijenko, E. A.*: Rozetka na pecsatyah knyazja Izjaszlava Jaroszlavicsa i. m. 237.

⁸⁵ *Janyin, V. L. – Gajdukov, P. G.*: Aktovie pecsaty i. m. III. 19.

⁸⁶ *Janyin, V. L.*: Aktovie pecsaty i. m. I. 249. (rajzolat), 281. (fotó); *Janyin, V. L. – Gajdukov, P. G.*: Aktovie pecsaty i. m. III. 259. (rajzolat), 307. (fotó).

⁸⁷ A szirmok számát csak a szimmetria szabályait követve és a hasonló ábrázolások alapján lehet megállapítani, mert a pajzsot mintegy félbe vágja a pecsét széle.

funkciót betöltő, nyolcszirmú rozettákkal, kizárom annak lehetőségét, hogy Izjaszlav harmadik típusú bullájának előlapja a vértanúságra utalt volna. Ez már csak azért is lehetetlen, mert az ott közölt információnak a pecsét tulajdonosának státusára kellett vonatkoznia azok után, hogy a hátoldalra visszakerült a védőszent-ábrázolás. Izjaszlav első és második típusú bullájának előlapja sem hordozott ilyen üzenetet!

A korban ismert és a rózsához mint keresztény jelképhez kötődő tartalmak közül Izjaszlav pecsétjének esetében kizárhatjuk a Paradicsomkertre és az Istenszülőre utalást is. A második típusú bulláján használt, görög kereszt alakú, négyszirmú rozetta a patrónusának, Szent Demeternek egyik ikonográfiai attribútuma. A Krisztus-hit iránti elkötelezettség jelzésén keresztül e rozetta szimbolikája jól harmonizált a pecsét elő- és hátlapján közölt információ tartalmával. Ha a trónjának elvesztése utáni időszakban, amire a harmadik típusú bulláján Szent Demeter korona nélküli, nimbuszos megjelenítése utal, Izjaszlav szükségét érezte annak, hogy az alázattal viselt szenvedéssel kapcsolatos képzelettársítást erőteljesebben megjelenítse, úgy elegendő lett volna pusztán annyit tennie, hogy a második típusú bullája hátlapján álló alak fejéről eltüntetni a koronát és visszahelyezi rá a nimbuszt, amitől a fejedelem portréja ismét a patrónus ábrázolásává transzformálódott. Izjaszlav azonban továbbment ennél.

A harmadik típusú bulláját — a régészeti feltárások lelőhelyeiből ítélve (Kijev, Novgorod, Csernyigov, Minszk) — használta az aktív kijevi uralkodása idején, valószínűleg a kurta, 1077-től 1078 októberéig tartó, utolsó periódusban. A halálát megelőzően Izjaszlav emígyen fordult a lázadók ellen segítséget kérő öccséhez, Vszevolodhoz: „Ha léssen nekünk osztályrészünk Rusz földjéből, akkor mindkettőnknek. Ha meg fognak fosztani tőle, akkor mindkettőnknek.”⁸⁸ Ezek nem a fejedelmi dinasztia tagjai fölött domináló egyeduralkodói szavai! A korona levétele a pecsétnyomóra véselt ábrázolásáról azt is kifejezte, hogy a számkivetettségéből hazaérkezett Izjaszlav lemondott az egyeduralkodói ambícióiról, és a megbékélés kedvéért egyenrangúnak ismerte el a testvérét.

Izjaszlav harmadik típusú bullájának rozettája meggyőződésem szerint rózsza, és ebben a minőségében nem lehet más mint Krisztus jelképe. Rózsának nem csak azért tartom, mert a reálisan létező virágok közül erre hasonlít leginkább, hanem azért is, mert a keresztény virágszimbólumok sorában (lilium, rózsza, izsóp, margaréta, százszorszép, kamilla, viola, nárcisz, írisz, peónia) a margarétán, valamint a családjába tartozó százszorszépen és kamillán kívül nincs más olyan növény, amely bibliai kontextusában értelmezhető lenne, míg a rózsaszemantika szervesen illeszkedik az Izjaszlav pecsétjein következetesen használt vértanú-ábrázoláshoz, miközben világosan eltér a Szent Demeter pajzsán ismétlődő nyolcszirmú margaréta-motívumtól!

A sokszirmú rozetta abban a formájában, ahogyan Izjaszlav bullájának előlapján megjelenik, és azzal a jelképes tartalommal, amely Krisztusra utal, egyedülálló az ókeletiszláv kultúrában. Ezért gondolom, hogy az eredeti pecsétnyomó külföldön készült, és akkor került be az országba, amikor Izjaszlav előtt

⁸⁸ A Régmúlt idők krónikája az Ipatyij-évkönyv szerint i. m. 236.

megnyílt a lehetőség, hogy Szvjatoszlav 1076 decemberében bekövetkezett halála után visszaszerezze az uralmat Kijevben. Izjaszlav ez idő tájt Lengyelországban tartózkodott. Bár lengyel csapatok kíséretében lépte át a határt, a krónikák nem tudósítanak harcokról. Az öccse, Vszevolod elébe sietett, önként átadta neki a hatalmat, majd hazatért a családi birtokaira. Úgy tűnik, megegyezés született közöttük arról, hogy Izjaszlav nem fog bosszút állni, és a fivérével egyetértésben kormányozza majd az országot. Nem világos, hogy tárgyaltak-e az utódlásról.⁸⁹ Ehhez a megbékélő és megbocsájtó, az atyai végrendelet szellemében fogant, testvéri szeretettől (értsd: szövetségtől) áthatott politikához kifejezetten illett a krisztusi jelkép.

De miért választott Izjaszlav olyan szimbólumot, amely Ruszban előzmény nélkül állt, és ebben a formájában ismeretlen volt?

Nem maradt fenn olyan forrás, amely alapján egyértelműen állást lehetne foglalni azzal kapcsolatban, vajon megvalósult-e a pápa Jaropolknak és Izjaszlavnak tett ígérete, miszerint támogatni fogja őket minden jogos kérdésükben. Janyin leszögezte: sem VII. Gergely, sem Bolesław nem nyújtottak érdemi segítséget Izjaszlavnak. Az utóbbi éppen a trónfosztott fejedelem ellenfeivel, Szvjatoszlavval és Vszevoloddal állt szövetségben, akiktől 1076-ban csapatok érkeztek a csehek ellen harcoló lengyel fejedelem haderejének megerősítésére.⁹⁰ 1076. december 25-én Bolesławot királlyá koronázták,⁹¹ a hagyományos álláspont szerint a pápa hozzájárulásával. Tadeusz Grudziński azonban meggyőző érveket sorakoztat föl amellet, hogy az aktusra VII. Gergelytől függetlenül került sor, és Izjaszlav ezt követő trónra emelése a lengyel uralkodó önálló kezdeményezése volt, amit a saját érdekei diktáltak.⁹² Az újdonsült király pálfordulását nyilván megkönnyítette, hogy Szvjatoszlav 1076. december 27-én elhunyt. Mindenesetre 1077 késő tavaszán Izjaszlav lengyel fegyveresek élén jelent meg Volhíniában.⁹³ Mi másnak köszönhette az egzisztenciális és politikai túlélést a hazájából elűzött, Lengyelországban kirabolt, a német udvarban hitegetett, menekült státusú fejedelmi család az emigrációs évek alatt, ha nem a Szentszék pártfogásának, a sikeres hazatérést pedig Bolesław intervenciójának?

Az aranyrózsa (rosa aurea) a 11. században lett az egyház javára végzett kiemelkedő szolgálatok pápai elismerésének szimbóluma. Az erről tanúskodó legkorábbi feljegyzés az 1049. esztendőhöz kapcsolódik, amikor IX. Leó ősi szokásként említette a nemesfémből készült virág megszentelését.⁹⁴ Az aranyró-

⁸⁹ A Vszevolod és Svjatopolk (Izjaszlav idősebb fia) között — Izjaszlav váratlan halála után — a trónutódlásról született megállapodás hipotéziséről l. *Vlagyimir A. Kucskin*: „Szú toja zse Kajali Svjatoplúkú...” In: *Russia Mediaevalis VIII.* 1. München 1995. 111–113.

⁹⁰ *Valentyin L. Janyin*: Russzkaja knyaginya Oliszava – Gertruda i jejo szin Jaropolk. In: *Numizmatyika i epigrafika. T. IV. Moszkva 1963.* 157–158., 162.

⁹¹ *Wielka Historia Polski. T. I. Cz. II. Dzieje Polski piastowskiej (VIII wiek–1370).* Kraków 2003. 487.

⁹² *Tadeusz Grudziński*: Boleslaus the Bold, called also the Bountiful, and Bishop Stanislaus: The Story of a Conflict. Warsaw 1985. 58–65.

⁹³ A katonai segítségnyújtásért cserébe Izjaszlav átadta a határszéli Cservenföld erődítéseit Bolesławnak, amelyeket 46 évvel korábban csatoltak Ruszhoz, l. Grudziński, T.: Boleslaus the Bold i. m. 61.

⁹⁴ *The Oxford Dictionary of the Christian Church.* London–New York–Toronto 1974. 579.

zsával megajándékozott első ismert személy IV. Foulques, Anjou grófja (ur.: 1067–1109), akinek a keresztes hadjáratok megindulásakor, 1096-ban nyújtotta át a kitüntetést II. Orbán Angersben. A pápai érdemrend a 11. században még csak egyetlen szál, vörösre festett szirmú aranyvirág volt,⁹⁵ melyet később drágakővel díszítettek, a 15. század közepétől azonban levelekkel, bimbós és kibomlott rózsavirágokkal megkoronázott, bokros aranyág formáját öltötte. A szimbólum jelentését III. Sándor pápa 1163-ban így magyarázta el VII. Lajos számára: „A virág Krisztusnak mint Királynak, az arany az országának, a vörös a kinszenvedésének jelképe”.⁹⁶ A pápák mindmáig évente egy alkalommal ajándékoznak aranyrózsát, melyet előzetesen megáldottak a Rómában álló Jeruzsálemi Szent Kereszt-bazilikában, a nagyböjt negyedik vasárnapján (Laetare) rendezett ünnepi szentmisén.

Semmilyen közvetlen forrás nem áll rendelkezésünkre, amely bizonyítaná, hogy VII. Gergely aranyrózsát küldött Izjaszlavnak. Amint azonban látható, a legkorábbi adományozások közül más esetekben sem maradtak fenn írásos vagy tárgyi emlékek. Izjaszlav fia, Jaropolk 1075 márciusában–áprilisában járt Rómában, és a pápa leveléből következően a Szentszék követeivel együtt tért vissza az atyjához. Épp az aranyrózsa-szentelés szertartásának idejében, vagy azt közvetlenül megelőzően tartózkodott a Vatikánban. Látogatása azt célozta, hogy Szent Péter oltalmába ajánlva hazáját, segítséget kérjen a kijevi fejedelmi hatalom visszaszerzéséhez. VII. Gergely örömmel nyugtázta, hogy a fiú cselekedete atyai jóváhagyással történt, ezért támogatást ígért Izjaszlavnak, és további tárgyalásokat kezdeményezett. A pápa leveléből az is iderül, hogy egy jól „ismert és megbízható barát”-on (notus est et fidus amicus) keresztül a kapcsolattartásuk már bejáratott volt.⁹⁷

A VII. Gergely által kiadott *Dictatus papae* elnevezésű, a pápai autoritásra vonatkozó határozatok gyűjteményét 1075-re datálják. Ennek 12. pontja kimondta: a katolikus egyház fejének „jogában áll császárokat letenni”. A teljes oldó és kötő hatalom birtokában a pápa világi uralkodókat is megfoszthat a hatalmuktól, vagy nekik újból hatalmat adhat.⁹⁸ E frissen meghirdetett alapelv kiváló precedensének kínálkozott, hogy, Rusz függő státusának elismeréséért cserébe, VII. Gergely odaajándékozta a kijevi koronát Jaropolknak. Ráadásul a gesztus nem ütközhetett a pápa legfelsőbb tekintélyét csorbító olyan egyházi és világi ellenállásba, mint az invesztitúra körül 1075 végén kirobbant konfliktus. Konstantinápoly meggyengült a szeldzsuk törökök és a szicíliai normannok csapásai alatt. (Az utóbbiak 1059 óta a Vatikán vazallusai, a katolikus befolyás terjesztői voltak a Bizánctól elfoglalt dél-itáliai területeken.) A feltételezésem szerint Izjaszlavnak küldött aranyrózsa az atyai hozzájárulást honorálta, amiért Izjaszlav beleegyezett, hogy Rusz (Aragóniához, Horvátországhoz és a szici-

⁹⁵ *Encyclopedic Dictionary of Religion*. Vol. F–N. Philadelphia 1979. 1518.

⁹⁶ *Golden Rose*. In: *New Catholic Encyclopedia*. Vol. VI. New York–London 1967. 599–600.

⁹⁷ *Das Register Gregors VII.* i. m. 237.; *Drevnyaja Rusz v szvetye zarubezsnih isztocnyikov* i. m. 364. II, 74.

⁹⁸ *Gergely Jenő: A pápaság története*. Bp. 1982. 93., 94.

liai normann hercegséghez hasonlatosan⁹⁹) Szent Péter patrimoniumává, az Apostolfejedelem hűbértartóvá váljon.

Az Izjaszlav bulláján látható rozetta archetípusa a VII. Gergelytől kapott aranyrózsa lehetett. Ezért egyedülálló a keleti szláv kultúrkörben, és emiatt oly díszes a pecsétnyomó megformálása. Nagyon valószínű azonban, hogy nem a nevezetes kisplasztika vagy egy természetben előforduló rózsakehely szolgált közvetlen mintaként a vésnök számára, hanem valamilyen korábbi műalkotás. Hasonló ábrázolással találkozhatunk például a fidenzai templom (Emilia-Romagna tartomány) 12. század végén faragott homlokzati domborművei között.¹⁰⁰

Janyin szerint a mindkét oldalukon védőszent képét tartalmazó ókeletiszláv bullák a 12. század első felében a tulajdonosuk kereszt- és apai nevét árulták el, míg a megelőző periódusban azt a hierarchikus alárendeltségi viszonyt fejezték ki, amely a bulla tulajdonosát a pecsét hátlapján ábrázolt védőszent nevét viselő személyhez fűzte.¹⁰¹ VII. Gergely volt az első pápa, aki a bullájának előlapján Szent Péter és Szent Pál armását használta (köztük egy latin keresztrel), míg a hátlapon a nevéen és a címén kívül feltüntette a sorszámát is.¹⁰² Hildebrand bíboros névválasztását I. (Nagy) Gergely pápa¹⁰³ eszméinek követése határozta meg.¹⁰⁴ Izjaszlavnak a függő viszony érzékeltetésére I. Gergely ábrázolását kellett volna a pecsétjén elhelyeznie, akit az ortodox kereszténységben is szentként tisztelnek. Csakhogy Izjaszlav nem tett hűségesküt Szent Péter előtt miként a fia, Jaropolk, így nem számított VII. Gergely vazallusának, csak a pártfogoltjának. Izjaszlav bullája azt közli a pecsét tulajdonosáról, hogy a kereszttségben a Dmitrij nevet kapta, és személyében Krisztus földi helytartójának patronátusa alatt áll.

Geórgiosz kijevi metropolita, aki 1072-ben sikertelenül próbálkozott Borisz és Gleb keleti szláv szentté avatásának megakadályozásával, 1073-ban Konstantinápolyba távozott.¹⁰⁵ Talán a törvényes uralkodó elűzése elleni tiltakozásul, bár Izjaszlavval is konfliktusban állt. Rusz egyháza akkoriban három metropóliára oszlott a triumvirátus tagjainak székhelye szerinti központokkal.¹⁰⁶ Bár a kijevi Barlangmonostor apátja, Feodoszj, a száműzött fejedelmet

⁹⁹ *Domet Oljančin: Zur Regierung des Großfürsten Izjaslav-Demeter von Kiev (1054–1078).* In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* Bd. 8. Heft 4. München 1960. S. 405–406.; *Gergely J.: A pápaság* i. m. 95.

¹⁰⁰ Színes fényképét l. *Géczi J.: A rózsa és jelképei.* A keresztény középkor i. m. 64. — A fidenzai templom homlokzatának rózsadomborművein két körívben kifaragott hat-hat, felül bevágással osztott szírom veszi körül a virág közepét. Az itáliai szobrászmesterek a Római Birodalom és Bizánc díszítőművészetét tekintették mintának. Antonius Pius római császár (138–161) oszlopának reliefsjein látható testőrkatónák pajzsán ábrázolt négyszirmú rózsákat az alakjuk miatt akár a fidenzai domborművek előképének is tekinthetjük. *Fényképét l. Géczi J.: A rózsa és jelképei.* Az antik Mediterránium i. m. 286.

¹⁰¹ *Janyin, V. L.: Russzkaja knyaginya Oliszava – Gertruda i jejo szin Jaropolk* i. m. 159.

¹⁰² *de Lasala, F.: Typology of the papal seals* i. m. 3.

¹⁰³ I. (Nagy, Szent) Gergely pontifikátusa: 590–604.

¹⁰⁴ *Gergely J.: A pápaság* i. m. 92.

¹⁰⁵ A Régmúlt idők krónikája az Ipatyij-évkönyv szerint i. m. 222.

¹⁰⁶ *Andzsej V. Poppe: Russzkije mitropolii Konsztantynopolszkoj patriarhii v XI sztoletyii.* In: *Vizantijjszkij vremennyik.* [Cs. 1.] T. XXVIII. 1968. 97–108.; [Cs. 2.] T. XXIX. 1968. 101.; *Nazarenko, A. V.: Nyeszosztojavsijszja „triumvirat”* i. m. 545.

támogatta,¹⁰⁷ Izjaszlav Jaroszlavics csak a pápa segítségével reménykedhetett, ha a csernyigovi (Szvjatoszlav Jaroszlavics) és a perejaszlavli (Vszevolod Jaroszlavics) székhelyű két görög metropolita tekintélyének ellensúlyozására az egyház támogatását is latba akarta vetni a visszatérésének előkészítése érdekében. A kijevi katedra Geórgiosz távozása után néhány éven keresztül üresen állt. Svjatoszlav valószínűleg a csernyigovi Neophütoz metropolitával végeztette el az egyházfői teendőket. A következő ismert kijevi metropolita, II. Ioanész első említése az 1077. esztendőhöz kötődik.¹⁰⁸ Nem tudjuk mikor foglalta el a katedráját. A pápa védnökségének nyílt vállalásával Izjaszlav azt kockáztatta, hogy a restaurációs kísérlete a Ruszban tevékenykedő klérus ellenállásába ütközik. A világi uralkodókat azonban nem egyházpolitikai megfontolások vezérelték cselekedeteikben. VII. (Dukasz) Mikhaél bizánci császár (1071–1078) és VII. Gergely pápa, tárgyalásokat folytattak egymással a megbékélés lehetőségéről és a szeldzsuk törökökkel szembeni potenciális együttműködésről. Az óvatos közeledésnek a császár elleni palotaforradalom vetett véget.¹⁰⁹ Mihail Priszjolkov szerint Izjaszlav megszakította kapcsolatait katolikus támogatóival a hazaérkezése után.¹¹⁰

A múltban fölvetődött, hogy Izjaszlav esetleg katolizált az emigrációs években. E feltételezést azonban egyetlen, 15. századi másolatban fennmaradt, latin nyelvű feliratra alapozták. 1076-ban szentelték fel újra a gnieznói székesegyházat, és benne Szent Adalbert koporsóját, akinek ereklyéit nem sokkal korábban hozták vissza Csehországból, ahová egy rajtaütés után trófea gyanánt került. Az eseményen valószínűleg részt vett Izjaszlav is.¹¹¹ Egy palliumot adományozott a templomnak,¹¹² melyen a következő szöveg állt: „Szent Demetriusz imái által adj sok évet, Mindenható, a te szolgádnak, Izjaszlavnak, a ruszok fejedelmének, a vétkek elengedése és a Mennyország feletti uralom miatt. Ámen. Legyen Uram, a Te nevedben!”¹¹³ Alekszandr Nazarenko úgy véli, hogy az eredeti felirat egyházi szláv nyelven készült.¹¹⁴ Izjaszlav a megszokott „knyaz russzkij” (*dux Russiae*) titulust használta, s nem címezte magát *rex*nek, ahogyan VII. Gergely fordult hozzá a levelében. Az eltérést lehet úgy értelmezni, hogy Izjaszlav a pápa tekintélye nélkül is legitimnek tartotta a kijevi trónigényét (vagy a visszanyert hatalmát), és nem akart tőle közvetlen függésbe ke-

¹⁰⁷ Feodoszj, a kijevi Barlangmonostor apátja Káinnak bélyegezte Svjatoszlávot a törvénytelen hatalomátvétele miatt, és a rendház falai között elhangzó ekténiákban továbbra is az emigrációba kényszerült Izjaszlavot nevezte kijevi fejedelemnek (Zsityije Feodoszija Pecserszkovo i. m. 420., 424.).

¹⁰⁸ Mihail D. Priszjolkov: Ocserki po cerkovno-polityicseszkij isztorii Kijevszkoj Ruszi. X–XII vv. Szankt-Petyerburg 1913. 139–140.

¹⁰⁹ *Aristeides Papadakis – John Meyendorff: A keresztény kelet és a pápaság felemelkedése.* Bp. 2002. 113.

¹¹⁰ Uo. 149.

¹¹¹ *Janyin, V. L.: Russzkaja knyaginya Oliszava – Gertruda i jejo szin Jaropolk i. m. 160.*

¹¹² Az adományt később, kijevi fejedelemként is eljuttathatta Gnieznóba.

¹¹³ „Orationibus Sancti Demetrii concedas omnipotens multos annos servo tuo Izaslaw duci Russiae ob remissionem peccaminum et Regni celestis Imperium, Amen. Fiat Domine in nomine Tuo” — *Anatol Lewicki: Napis na paliuszu z XI wieku.* Kwartalnik Historyczny. Rocznik VII. Lwow 1893. 447.

¹¹⁴ *Drevnyaja Rusz v szvetye zarubezsnih isztocsnyikov i. m. 364.*

rülni. Ugyanakkor a nyugat-európai források általában rexnek nevezték Rusz fejedelmét.¹¹⁵ Pusztán a szóhasználatból tehát nem következik, hogy Izjaszlav elutasította volna a Szentszék gyámságát. A pápa áldásával végrehajtott koronázás önmagában egyébként sem jelentette, hogy az újdonsült király automatikusan a Vatikán vazallusává vált. Szent Péter földi helytartója és a világi uralkodók közötti szubordináció jellegét a mindenkori erőviszonyok határozták meg. I. István magyar király fejére a pápa áldásával helyeztek koronát, Magyarország mégsem lett Róma vazallusa.

Más volt a helyzet Jaropolkkal, aki Izjaszlav egyetlen törvényesnek ismert házasságából, a lengyel Gertrudától született, de csak a második helyen állt a családon belüli öröklési rangsorban.¹¹⁶ Megelőzte őt Szvjatopolk nevű mostoha bátyja (utóbb kijevi fejedelem), akinek az anyját Oliszavának hívták.¹¹⁷ Rómába csak a katolikus vallású, lengyel és német felmenőkkel rendelkező Gertruda fia utazott el. A kilátástalannak látszó helyzetbe került familiából neki lehetett egyedül esélye arra, hogy elnyerje VII. Gergely támogatását, és a pápától kapott felhatalmazás erejével hátulról előre ugorjon a trónkövetelők listáján.

Vajon Jaropolk katolizált-e? Janyin és az érvrendszerét elfogadók szerint igen.¹¹⁸ Ezt a következtetést arra alapozzák, hogy Jaropolk pecsétjének hátlapjára Szent Péter ábrázolása került, ami Ruszban ritkaság számba menő névválasztás. Janyin Szent Oliszavában látja Jaropolk anyjának, Gertrudának ortodox patrónusát, és a fejedelmi bullák közül azokat, amelyek az egyik oldalukon Szent Erzsébet vértanú (Oliszava), a másikon Gabriel arkangyal (Gavriil) képmását tartalmazzák, Gertruda Ruszban használt pecsétjének gondolja. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy Izjaszlav özvegye a bullát olyan időszakban készítette, amikor a fia védőszárnyai alatt élt Volhíniában. Jaropolk ortodox keresztnéve tehát Gavriil volt.¹¹⁹ Janyin utal rá, hogy a fejedelemszöny többször „egyetlen fiam”-nak (unicus filius meus) nevezte a Codex Gertrudianusban Jaropolkot, holott — az akadémikus meggyőződése szerint — Szvjatopolk és a korán elhunyt Msztyiszlav egyaránt a lengyel asszonytól születtek. Erre a szóhasználatra csak akkor lehet elfogadható magyarázatot találni, ha az imák lejegyzésének idején Jaropolk és Gertruda a katolikus felekezethez tartoztak, míg Szvjatopolk megőrizte ortodox hitét. (Janyin feltételezi, hogy a Codex Gertrudianus illusztrációi 1075 és 1077 között készültek Regensburgban, Izjaszlav családjának emigrációja alatt.¹²⁰) Jaropolk katolizálására a római útján került sor,

¹¹⁵ Uo. 333–334.

¹¹⁶ *Kucskin, V. A.*: „Szú toja zse Kajali Szvjatoplúkú...” i. m. 108.

¹¹⁷ Nazarenko feltételezése szerint Oliszava a fejedelem egyik ágyasa lehetett, l. *Alekszandr V. Nazarenko*: „Unicus filius meus”: proiszhozgyenyije Szvjatopolka Izjaszlavicsa i problema blizkorodsztvennih gynyasztyicseszkih brakov kak insztrument genyealogicseszskovo isszledovanyija. In: *Uő: Drevnyaja Rusz na mezsdunarodnih putyah*. Moszkva 2001. 570.

¹¹⁸ *Natalija I. Scsaveleva*: Knyaz Jaropolk Izjaszlavics i hrisztyianszkaja cerkov XI v. In: *Vosztocsnaja Jevropa v drevnosztyi i szrednyevyekovje. X cstyenyija k 80-letyiju cslena-korreszpondyenta AN SzSzsZr Vlagyimira Tyerentyevicsa Pasuto. Matyeriali k konferencii*. Moszkva 1998. 132–136.

¹¹⁹ *Janyin, V. L.*: Russzkaja knyaginya Oliszava – Gertruda i jejo szin Jaropolk i. m. 158–160.; *Uő. Aktovie pecsatyi* i. m. I. 130.

¹²⁰ *Janyin, V. L.*: Russzkaja knyaginya Oliszava – Gertruda i jejo szin Jaropolk i. m. 157.

hogy elősegítse az apja törekvéseinek pápai támogatását. A repatriálás után azonban visszatért az ortodox hitre.¹²¹

A markáns ellenvéleményt Alekszandr Nazarenko fogalmazta meg: az ókeleti-szláv Kormányos Könyvben¹²² nincs külön szertartásrend a katolikusok megkezesztelésére, akik az eretnekek fogalmi kategóriája alá estek, és a visszafogadásukhoz elegendőnek bizonyult megkenni őket krizmával.¹²³ (Konstantinápolyban ennél is engedékenyebbek voltak. Theodórosz Balszamón szerint a latinoknak csak hitvallást kell tenniük az áttérésükkor.¹²⁴) A katolikus egyház a nikaii–konstantinápolyi konfesszióban megfogalmazott „egy keresztséget vallók” (*confiteor unum baptismum*) elvéhez ragaszkodva ebben az időben megengedhetetlennek tartotta az újrakereszteletést. A Codex Gertrudianusban fennmaradt imák között egy sincs, amely Szent Erzsébet vértanúhoz (Oliszavához) szól. Ezt a nevet a forrás egyáltalán nem említi, miközben több fohász címzettje Konstantin császár anyja, Ilona (*Elene, matris Constantini imperatoris*), akinek emléknapiját — az egyébként katolikus imakönyv — az ortodox ünnepe szerint (május 21.) adja meg. A fejedelemszöveg néhányszor Szent Helena „famula”-jának nevezi magát. Gertruda pravoszlav keresztségben kapott neve emiatt valószínűleg Jelena. Így tehát Gertruda és Oliszava két különböző személy. Szvjatopolk törvényes házasságon kívül született Oliszavától, ami a trónöröklés szempontjából nem jelentett problémát a szokásjog uralta Ruszban, amelyben a szeniorátus intézménye még erősen tartotta magát. A Janyin által Gertrudának tulajdonított bulla nem lehetett Izjaszlav lengyel származású özvegyéé. Gertruda latin nyelvű imái sem azt bizonyítják, hogy Jaropolk katolizált volna, hanem azt, amit a szövegük egyébként is állít: a keletkezésük idején Gertrudának nem volt más élő fia Jaropolkon kívül, amit megerősíti a Régmúlt idők krónikája.¹²⁵

Jaropolknak és Izjaszlavnak nem kellett áttérnie a katolikus felekezetre, hogy elnyerje VII. Gergely támogatását. Ilyen rövid idővel a skizma bekövetkezte (1054) után sem Rómában, sem Konstantinápolyban nem gondolták véglegesnek a szakítást, amely egyelőre megmaradt a két keresztény centrum klerikusai között zajló teológiai és diszciplináris viták keretein belül. Az első keresztes háború meghirdetése (1095) előtt Nyugaton és Keleten egyaránt az oszthatatlan kereszténységben hittek.¹²⁶ A Szíriát (Antiokheiát) és Palesztinát (Jeruzsálemet) elfoglaló nyugat-európai keresztesek a 11–12. század folyamán megelégedtek a helyi egyházak kánonjogi alárendelésével Rómának.¹²⁷ Az orto-

¹²¹ Uo. 164.

¹²² A bizánci Nomokanon egyházi szláv nyelvű, a helyi szokásokat tükröző, egyházi jogi és valászerkölcsei magyarázatokkal kiegészített fordítása, amelyet a 13. század végén készítettek Észak-Ruszban.

¹²³ *Nazarenko, A. V.*: „Unicus filius meus” i. m. 566–570.

¹²⁴ *Papadakis, A. – Meyendorff, J.*: A keresztény kelet és a pápaság i. m. 464. (25. sz. jegyz.).

¹²⁵ A krónikás az 1085. év eseményei között „Jaropolk anyja”-ként aposztrofálja Gertrudát, holott ekkor Izjaszlav másik fia, Szvjatopolk is élt, l. A Régmúlt idők krónikája Ipatyij-évkönyv szerint i. m. 242.

¹²⁶ *Papadakis, A. – Meyendorff, J.*: A keresztény kelet és a pápaság i. m. 154–155.

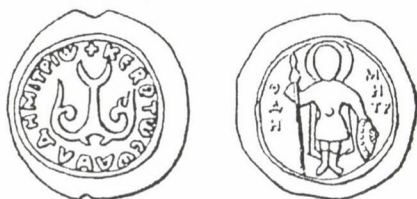
¹²⁷ Ezzel a pentarchiát alkotó öt patriarkátus közül már csak a konstantinápolyi és az alexandriai őrizte meg a függetlenségét Rómától. Igaz, Bizáncban nem ismerték el az antiokheiai és a

dox főpapokat latin rítusú prelátusokra cserélték.¹²⁸ A második kereszties hadjárat részeként a poroszok elleni német–lengyel–cseh–rusz összefogás kapcsán a magdeburgi évkönyv krónikása feljegyezte az 1147-es esztendő eseményei között: „habár a ruthének kevésbé katolikusok, éppúgy a keresztény név lenyomatát viselik”¹²⁹ Az áttértek újrakeresztelése és újra felszentelése Konstantinápoly elfoglalását (1205) követően vált bevett gyakorlattá a latin uralom alá került, egykor bizánci területeken.¹³⁰

Izjaszlav jelkép-választásának a harmadik típusú bullájával kapcsolatban nem volt konfesszionális talajú kizáró oka. A rózsaszimbólum továbbélését a Ruszban használt fejedelmi pecséteken elsősorban nem a megformálásukban bekövetkezett paradigmaváltás akadályozta meg, hanem az individuális jelleg, amely a pápától kapott aranyrózsa szfragisztikai ábrázolását egyetlen személy attribútumává tette.

MELLÉKLETEK

Izjaszlav Jaroszlavics fejedelem ólombullájának lenyomata
I. típus (a novgorodi korszakból)

Forrás: Janyin V. L. Aktovie pecsatyi Drevnyej Ruszi X-XV vv. T. I. Moszkva, 1970. Tab. I. 249. (Rajzmásolat)

Izjaszlav Jaroszlavics fejedelem ólombullájának lenyomata
II. típus (a kijevi korszakból)

Forrás: Janyin V. L. Aktovie pecsatyi Drevnyej Ruszi X-XV vv. T. I. Moszkva, 1970. Tab. I. 249. (Rajzmásolat)

jeruzsálemi, latin rítusú egyházi vezetőket, és ellenpátriárkákat választottak, akik emigrációban éltek, l. Papadakis, A. – Meyendorff, J.: A keresztény kelet és a pápaság i. m. 142.

¹²⁸ Uo. 134–137., 140–144.

¹²⁹ Annales Magdeburgenses. In: Monumenta Germaniae Historia. Scriptores. T. XVI. Hannover 1859. 188.

¹³⁰ Papadakis, A. – Meyendorff, J.: A keresztény kelet és a pápaság i. m. 289–290.

Izjaszlav Jaroszlavics fejedelem ólombullájának lenyomata
III. típus (a kijevi korszakból)

Forrás: Janyin V. L. Aktovie pecsatyi Drevnyej Ruszi X-XV vv. T. I.
Moszkva, 1970. Tab. I. 249. (Rajzmásolat)

F. Romhányi Beatrix

DOMONKOS KOLOSTOROK BIRTOKAI A KÉSŐKÖZÉPKORBAN

A domonkos rendet hagyományosan — és egyébként helyesen — a koldulórendek között szokás számon tartani. A késő középkorban azonban a rend arculata jelentősen megváltozott. A változások először és elsősorban a nyugat- és dél-európai rendházakat érintették, de fokozatosan átterjedtek Közép-Európára is. A késő középkorban nemcsak a rendi reformok és a domonkos obszervancia megjelenése figyelhető meg, hanem a rendi gazdálkodás átalakulása is: a korábbi időszakban a domonkos kolostorok, ha kaptak is ingatlant adományba, azt kötelesek voltak eladni és az árát fordíthatták saját céljaikra. 1425-től azonban egyes kolostorok V. Márton pápától engedélyt szereztek arra, hogy ingatlan birtokaik lehessenek, 1475-ben pedig IV. Sixtus pápa ezt az engedélyt az egész rendre kiterjesztette, egyúttal megszüntetve a rend kolduló jellegét.¹

A döntés hátterében a gazdaság átalakulása állt. A rendalapító Szent Domonkos szándéka egy mozgékony, a lelkipásztorkodásban és a misszióban hatékony közösség létrehozása volt. Ezzel a célkitűzéssel a 13. századi — Európa nagy részén alapvetően még természetes — gazdálkodás nem volt összeegyeztethető. Emellett persze más szempontok, mint például a szegénység közösségi értelmezése, is fontos szerepet játszottak. A 15. századra azonban a viszonyok gyökeresen megváltoztak. Európa nyugati felén a fekete halál és a százéves háború pusztításai jelentős népességsökkenést és a földbirtokokon komoly munkaerőhiányt okoztak. A birtokok újfajta hasznosítása, a bérbeadás elterjedése egyben azt is jelentette, hogy a földbirtokos már nem foglalkozott feltétlenül a birtokigazgatás napi teendőivel. Ehelyett a bérlőtől a szerződésben kikötött napon megkapta a kialakult összeget, vagyis stabil, kiszámítható, a termés ingadozásától független jövedelemhez jutott. Ez a birtokhasznosítás a domonkos rend számára is új lehetőségeket kínált. Ennek következménye az 1475. évi pápai engedély. A lehetőség ugyanakkor nem feltétlenül jelenti azt, hogy minden rendtartományban és minden rendházban egyformán éltek is vele, az azonban, hogy hol és milyen mértékben, milyen összetételben tűntek fel birtokok a domonkosok kezén, nemcsak Magyarországon igényel további kutatást.²

---

¹ A pápai bulla 1475. június 1-jén kelt, l. P. Daniel Antonin Mortier OP: *Histoire des maîtres généraux de l'Ordre des Frères Prêcheurs* IV. 1400–1486. Paris 1909. 495.

² Bár az általános rendtörténetekben természetesen megemlítik az ingatlanok birtoklását engedélyező pápai bullákat, a szakirodalom azonban ezzel a kérdéssel részleteiben nemigen foglalkozott eddig. Adatok a kolostorok birtokait illetően az egyes házak történetében találhatóak, ezek összefoglaló értékelése azonban még nem készült el. A koldulórendeknek a gazdaságról vallott középkori nézeteit foglalta össze Marcin Bukala: *Mendicant Friars and the Development of Medieval Notions*

A domonkosok magyar rendtartománya a középkor végén mintegy 40 kolostort számlált. Elszórt, főleg az erdélyi vikáriára vonatkozó adatokból arra lehet következtetni, hogy a kolostorok többsége a reformáció hajnalán nem küzdött létszámihiánnyal, és az utánpótlás is meglehetősen egyenletesen biztosítva volt.³

Mielőtt a magyarországi helyzetre térnénk, meg kell jegyeznünk, hogy az egyébként is elég hiányos magyarországi forrásanyag ezen a téren még sokkal szűkszávuabb. A rendtartomány iratai — úgy tűnik — jóval nagyobb arányban pusztultak el, mint más rendek levéltárai. A 15–16. század fordulóján létezett kolostorok között viszonylag kevés olyan van, amelyről a pusztta létezésénél többet tudnánk, s alig néhány tucat oklevélben találunk a domonkosok birtokaira vonatkozó adatokat, ráadásul ezek döntő többsége is egyszerű említés. Olykor a szöveg megfogalmazásából ugyan kitűnik, hogy egy hosszabb ügy egyetlen részletével van dolgunk, ebből azonban birtoklástörténetet bajosan írhatnánk. Mégis, a rendelkezésre álló töredékekből felsejlik annyi, hogy legalább egy vázlatos kép összeálljon belőle. Ami a forrásokat illeti, a mintegy 35–40 — nem kis részben a kolozsmonostori konvent hiteleshelyi anyagában fennmaradt — oklevél mellett a segesvári domonkos kolostor fennmaradt jegyzéke⁴ és az 1494–1495. évi számadáskönyv néhány adata,⁵ valamint a Harsányi András által közölt, különféle, főleg pápai oklevelekből származó adatok⁶ használhatók fel. Amint az a felsorolásból is látszik, az adatok között túlsúlyban vannak az erdélyiek, ez azonban biztosan nem a valós helyzetet, csupán a forrásadottságok egyenetlenségét tükrözi.

---

and Ideas of Economic Life. „Oeconomica Dominicana” and „Franciscana”, and Particularities of Central Europe. In: Bettelorden in Mitteleuropa: Geschichte, Kunst, Spiritualität. Hrsg. Heidemarie Specht, Ralph Andraschek-Holzer. Sankt Pölten 2008. 35–49. — Ingatlanokkal kapcsolatos konfliktusok Nyugat-Európában már a 14. század közepén feltűnnek. Példaként csupán két, németországi kolostort emelünk ki. Kölnben például számos polgár hagyta a házat vagy a telkét a városban lévő koldulórendi kolostorokra, ami által ezek a házak kikerültek a városi joghatóság alól, s így adót sem fizettek. 1343 és 1351 között a város megpróbálta a kolostori immunitásokat korlátozni. A tárgyalások nyomán a ferencesek, az ágostonrendiek és a karmeliták végül engedtek, a domonkosok azonban továbbra is ellenálltak a városi tanácsnak. Ezért 1347-ben Köln elhagyására kényszerültek. Házaikat konfiskálták és visszaadták a korábbi tulajdonosoknak vagy azok örökösének. A domonkosok csak 1351 után térhettek vissza. 1351-ben ugyanis kompromisszum született a tanács és a rend között, melynek alapja egy ítélet volt. Eszerint a tanács jogosan járt el az ingatlanok eladásánál, ami ingatlant pedig a domonkosok a jövőben kapnak, kötelesek világiaknak eladni, például a szerzetesek rokonnak. Minderre l. *Gabriel Maria Löhr*: Beiträge zur Geschichte des Kölner Dominikanerklosters im Mittelalter I. Leipzig 1920. 123–126. A mainzi domonkos kolostor mortuáriumának adatai szerint a 15. század vége felé — amikor a kolostor a rendi reformhoz csatlakozott — a bejegyzésekben megszaporodnak az alapítványokra vonatkozó bejegyzések, ami arra utal, hogy a szerzetesek igyekeztek növelni a konvent anyagi biztonságát, l. *Isnard W. Frank*: Das Totenbuch des Mainzer Dominikanerklosters. Kommentar und Edition. (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Dominikanerordens NF). Berlin 1993. 64–65. (további szakirodalommal). Mindazonáltal a mainzi liber obitumban szereplő adományok elsöprő többsége pénz volt.

³ Erről l. *F. Romhányi Beatrix*: Egy régi-új forrás az erdélyi domonkosok történetéhez. (Eine alt-neue Quelle zur Geschichte der Siebenbürger Dominikaner). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2004. 235–247.

⁴ *Karl Fabritius*: Zwei Funde in der ehemaligen Dominikanerkirche zu Schässburg. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* V/1. (1861) 1–40.; *Ipolyi Arnold*: Adalékok a magyar domonkosok történetéhez. *Magyar Sion* 5. (1867) 481–497., 590–609., 662–673., 769–776.

⁵ *Johann Christian Engel*: Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. Halle 1797.

⁶ *Harsányi András*: A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen 1938. (reprint: Bp. 1999.).

A legkorábbi adat, amely domonkos kolostornak adományozott birtokról szól, 1382-ből való. Ekkor az esztergomi káptalan bizonyítja, hogy kirvai Gergely fia János esztergomi hospes azt a két eke földet az Esztergom megyei Kirva földön (Kerva terra), melyet atyai nagybátyja, Miklós fia Mihály végrendeletében az esztergomi domonkosoknak adott, ő is nekik adja, és a rá vonatkozó okleveleket Gergely perjelnek átadta.⁷ Minthogy az oklevelet negyven évvel később a nádor átírta, feltételezhető, hogy az — egyébként kis — birtok huzamosabb ideig volt a kolostor kezelésében. A birtok hasznosítását illetően semmilyen adatunk sincs, és az sem kizárt, hogy a több évtizedes birtoklás ellenére valójában mégis átmeneti helyzettel van dolgunk, a szerzetesek valamilyen oknál fogva nem tudtak gyorsan túladni az adományon.

A következő adat már jóval jelentősebb birtokról szól, és valószínűleg tartós birtoklás áll a háttérben. 1421-ben ugyanis a vasvári domonkos kolostor perjele, Chep-i Péter tíz egész telket, az Egres nevű deserta platea-t és további birtokrészeket a Vas vármegyei Olaszka, Mihályfa, Gerse, Mizlaka és Katafa birtokokon az ottani jobbagytelkekkel a visszaváltásig elzálogosította 1000 forintért Gersei Pető Jánosnak.⁸ Az ügy folytatásaként a rend magyarországi provinciális a egy évvel később a fenti birtokokon felül a rend Makva és Hodász birtokokon birtokolt részeit további 600 forintért elzálogosította.⁹ 1427-ben azután a provinciális a vasvári káptalantól kikérte az 1421. évi elzálogosításról szóló oklevél másolatát, a birtokok 1364. évi határjárásával együtt,¹⁰ vagyis az ügylet akkor még aktuális volt. Feltűnő, hogy az ügyben szereplő birtokok egy része részben vagy egészben eleve a Gersei Pető családé volt.¹¹

Néhány évvel később arról értesülünk, hogy Mátyás domonkos provinciális engedélyt adott a kassai kolostornak, hogy egy malmát eladja, és árát a szőlői megjavítására fordítsa.¹² Ebben az esetben, a szőlők tekintetében egyértelműen tartós birtoklásról van szó. A szöveg megfogalmazásából sejthető ugyanakkor, hogy a kolostornak nem ez volt az egyetlen malma. Mind a szőlő, mind a malom biztosan pénzbevételt biztosított a szerzetesek számára.¹³

Ezen szórványos kezdetek után a 15. század második felében, nagyjából Mátyás uralkodásának kezdetétől megsaporodnak az adatok. 1461-ben arról értesülünk, hogy a zágrábi káptalan előtt az ottani domonkos kolostor részéről megjelent Antal perjel, Ágoston vikárius, valamint Keleti Mihály és, miután felmutatták a provinciális felhatalmazását, lemondtak a szintén zágrábi pálos ko-

⁷ 1382: Magyar Országos Levéltár; Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 24 887. és 24 888. Átírva: 1424. VI. 24., Garai Miklós nádor. Megjegyzendő, hogy a „hospes” szó előfordulása ilyen szövegkörnyezetben kissé archaikusnak tűnik.

⁸ 1421: DL 92 583. és 92 714.

⁹ 1422: DL 92 596.

¹⁰ 1427: DL 92 714. Mind ez, mind a két előző oklevél egyszerű 18. századi másolat.

¹¹ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II. Bp. 1894. (Itt és a továbbiakban is a Csánki-féle történelmi földrajz CD-ROM változatát idézzük, ezért oldalszámok értelemszerűen nem szerepelnek. A félreértések elkerülése végett a hivatkozásoknál a kötetszám ennek ellenére szerepel.)

¹² 1430: DL 25 190.

¹³ Ehhez l. *F. Romhányi Beatrix*: Pálos gazdálkodás a 15–16. században. Századok 141. (2007) 299–351.

lostor javára Blyzna faluról, amely miatt régóta (az oklevelek alapján egészen pontosan 1445 óta) per folyt a két rendház között.¹⁴

Hasonló célok vezették az 1460-as évek végén a segesvári domonkosokat is, amikor Fehéregyháza birtokáért küzdöttek. 1465-ben ugyanis idősebb Vízaknai Miklós erdélyi alvajda végrendeletében a birtok felét az ottani kúria nélkül, de a malommal együtt a segesvári kolostorra hagyta.¹⁵ Az alvajda azonban 1467-ben Szentgyörgyi és Bazini János vajdával együtt hűtlenségbe esett, és ezért Mátyás a birtokait Ernuszt Jánosnak és fiainak adományozta. A kolozsmonostori konvent még az év decemberében jelentette is a birtokba iktatás megtörténtét, Fehéregyháza esetében azonban a segesvári domonkosok tiltakoztak.¹⁶ Magának a birtoknak a hányattatott sorsa minket itt most kevésbé érdekel (végül a Vízaknai család mégis visszaszerezte, hogy azután a családtagok vitassák a birtokjogot egymás között), a domonkosok viszont megérdemelnek néhány szót. A kolostor ugyanis még 1467-ben az alvajda örökösével, Vízaknai Ferencsel megegyezett, hogy a fehéregyházai birtokot 350 forintért visszavásárolja, és abban az évben ki is fizetett a vételárból 100 forintot.¹⁷ A birtok körüli bonyodalmak tehát a domonkosokat nagyon is közelről érintették, hiszen egy esetleges új birtokossal újra kellett volna kezdeni a tárgyalásokat, ha egyáltalán hajlandó lett volna erre. Mivel a szerződés szerint, ha Vízaknai Ferenc nem fizeti ki időben a kialakult összeget, elveszti a már kifizetett 100 forintot és a birtok visszazár a kolostorra, a következő években további 200 forintot letett, amiből a szerzetesek a templom és a sekrestye számára vásároltak különféle felszereléseket. A maradék 50 forinttal azonban a Vízaknai család sokáig adós maradt. Közben, 1480-ban, már az ifjabb Vízaknai Miklóssal került összetűzésbe a kolostor fehéregyházai birtoka miatt. A kolozsmonostori konvent előtt bejelentett tiltakozáshoz a segesvári domonkosok mintegy mellékesen hozzáfűzték a királynak szóló tiltakozásukat is, hogy tudniillik Mátyás a hűtlenné lett ifjabb Vízaknai Miklós birtokaival együtt nehogy az ő birtokukat

¹⁴ 1461: DL 34 482., vö. *Mályusz Elemér*: A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. Második közlemény. Levéltári Közlemények 5. (1927) 136–209. (169., 87. sz.). A falut egyébként 1445-ben a pálosok kapták Cillei Ulrikától (DL 34 720., vö. *Mályusz E.*: Pálos kolostorok i. m. 157., 45. sz.) György zágrábi domonkos perjel az iktatáskor tiltakozott, de azután azt mégis visszavonta (1446: uo. 48. sz.). Az ügy azonban ezzel mégsem zárult le, ugyanis 1460-ban Megyesi Péter domonkos provinciális felhatalmazta Ágoston vikáriust és Keleti Mihály szerzetest, hogy kiegyezzenek a pálosokkal Blyzna ügyében (DL 34 482., vö. *Mályusz E.*: Pálos kolostorok i. m. 169., 86. sz.), s a következő évben valóban megkötö az egyezséget a domonkosok nevében Antal perjel, Ágoston vikárius és Keleti Mihály szerzetes a pálosokat képviselő Antal vikáriussal és Demeter perjellel. Egy fél évvel későbből fennmaradt Lesták domonkos perjel nyugtája a falu ügyében kialakult 100 forintról (1462: DL 34 486., vö. *Mályusz E.*: Pálos kolostorok i. m. 170., 90. sz.). Az ügy háttere nem teljesen világos, mindenesetre úgy tűnik, a domonkosok számára inkább a birtok megváltása fejében kapott 100 forint volt fontos. Talán a domonkosokkal folytatott vita miatt keletkezett az az oklevél is, melyben Mátyás pálos vikárius több, 60–100 év közötti tanúval igazolta, hogy Blyzna Mária királynő szlavóniai és horvátországi látogatása óta Medvevárhoz tartozott és a pálosok kapták alamizsnaként (1459: DL 34 479., vö. *Mályusz E.*: Pálos kolostorok i. m. 168., 82. sz.).

¹⁵ 1465: DL 36 393.

¹⁶ 1467: DL 26 409.

¹⁷ *Ipolyi A.*: Adalékok i. m. 598.

is Henzeres budai polgárnak adományozza.¹⁸ Ezután, hosszú hallgatást követően, 1521-ben az akkori kolostori előljáró, Szebeni Péter felszólította Vízaknai Ferenc örökösét, Miklóst, hogy rendezze az adósságot. Miklós meg is ígérte, hogy két héten belül fizet, ez azonban mégsem történt meg. Végül az ügy lezárására csaknem 60 évvel a végrendelet kelte után, 1524 nyarán került sor.¹⁹

Ugyancsak a pénzbeli megváltás miatt jelentett be tiltakozást a pesti kolostor 1478-ban Soroksár praedium ügyében, mely a monostort Besenyei Mihály végrendelete alapján illette. Mivel azonban az új birtokos, Haraszti Ferenc a kolostort kifizette, a tiltakozást visszavonták.²⁰ Minden bizonnyal közvetett pénzadománynak tekinthető a néhai Stephan Weymer özvegyének, Erzsébetnek végrendelete, melyben minden ingó és ingatlan vagyonát — a házsongárdi szőlője kivételével — fele-fele részben a kolozsvári domonkosok és a külvárosban élő domonkos apácák kolostorára hagyta,²¹ vagy Túri Benedek 1521-ben tett adománya is, melyben a kolozsvári domonkosokra hagyta a Torda megyei Túrcsánban lévő birtokrészét minden tartozékával együtt, kikötve, hogy, ha rokonai azt vissza akarnák váltani, akkor azt csak 600 forint megfizetése ellenében tehetik meg.²² A kolostor azonban már korábban is birtokos volt a településen, hiszen 1505-ben, majd 1508-ban az ellentmondások miatt sikertelenül, 1514-ben viszont sikeresen beiktatták a szerzeteseket egy itteni halastó és a rajta álló kétkerekű malom birtokába.²³

A besztercei kolostorra hagyott egyik birtok esetében véletlenül azt is tudjuk, hogy miként adtak túl rajta. 1502-ben ugyanis Mara Albert deák úgy végrendekezett, hogy a Torda vármegyei, 300 aranyforintot érő szentmártoni birtokát a besztercei Szent Kereszt kolostorban élő domonkos barátokra hagyja.²⁴ II. Ulászló király két évvel később utasította is a kolozsmonostori konventet, hogy küldje ki hiteles emberét a szerzetesek birtokba iktatásához.²⁵ A birtokba iktatásnál ugyan volt ellentmondás, de a domonkosok végül a birtok tulajdonosai lettek. 1509-ben viszont már arról értesülünk, hogy a domonkos konvent nevében Gergely és Antal barát úgy nyilatkozott, hogy a szentmártoni birtokot eladják Szentgyörgyi és Bazini Péter országbírónak és erdélyi vajdának részben jótéteményeiért, részben 150 arany forintért.²⁶ Az sajnos nem derül ki az oklevélből, hogy miben álltak az erdélyi vajda jótéteményei, az azonban világos, hogy a szerzetesek a birtok becsült értékének éppen a felét kapták meg készpénzben. Az adatokból arra következtethetünk, hogy a szerzetesek a hagyaték átvételének pillanatában tudták, hogy a birtokra vevőt akarnak találni, és talán éppen a becsérték és a végül ténylegesen megkapott összeg különbsége volt az oka, hogy az eladás ügye mégis öt évig húzódott.

¹⁸ 1480: DL 29 009. – A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei I–II. 1289–1556. Kivonatokban közlése és a bevezető tanulmányt írta *Jakó Zsigmond*. Bp. 1990. (a továbbiakban: KmJkv) 2304. sz.

¹⁹ *Ipolyi A.*: Adalékok i. m. 599.

²⁰ 1478: DL 59 651.

²¹ 1503: DL 36 399., vö. KmJkv 3295. sz.

²² 1521: DL 36 872.

²³ 1514: DL 28 489.

²⁴ 1502: DL 22 550.

²⁵ 1504: DL 65 192.

²⁶ 1509: DL 21 900. — Az ügyet közli: *Csánki D.*: Történeti földrajz i. m. V.

A végrendeleti hagyatékok nemcsak azért okozhattak fejfájást a szerzeteseknek, mert esetleg a remélt összegnél kevesebbet kaptak a birtokért. Az adományokkal együtt olykor pereket is örökölhettek a kedvezményezettek. Ez történt például a veszprémi kolostorral 1519-ben, amikor alperesként szerepeltek egy olyan perben, melybe a néhai örökhagyó, Fajsi Ányos Miklós halálával csöppentek.²⁷ Tíz évvel korábban, 1509-ben, a lábatlani kolostor hasonlóan kellemetlen helyzetben találta magát, amikor Bajnai Bot András dalmát, horvát, szalvón bán Esztergom megyei Sárísáp nevű birtokába akarták magukat bevezettetni. A nádor szeptemberben el is rendelte a birtokba iktatásukat, ám egy hónappal később arról értesülünk, hogy amikor a szerzeteseket zálogjogon beiktatták Bot András részébe, a nyulak-szigeti apácák официálisa ellentmondott.²⁸ Két évvel később a szerzetesek ismét konfliktusba kerültek Bajnai Bot András miatt, mégpedig elég érdekes társaságban. 1511-ben ugyanis a Bot-rokonság — beleértve magának Andrásnak a lányát is — nevében Bajnai Bot Ferenc négy nap különbséggel, két oklevélben eltiltotta Andrást Siklós vár, Lábatlan mezőváros és az ottani castellum, valamint Bajna birtok és az ottani nemesi kúria elidegenítésétől, Bakócz Tamás érseket, Perényi Imre nádort, a győri káptalant és a lábatlani domonkos kolostort pedig ezek megszerzésétől.²⁹ Nyilvánvaló, hogy a szerzetesek nem akartak Siklós urai lenni, de biztosan nem akarták magát Lábatlant sem megszerezni. Ami azonban talán érdekesebb: mind az előző, mind ennek az ügynek az előzménye minden bizonnyal egy 1506. és egy 1507. évi oklevél. Ezekből kiderül, hogy Bajnai Bot András 1506-ban a domonkosoktól felvett 200 aranyforint kölcsönt, amelyért lekötötte Sárísáp birtokot,³⁰ majd 1507-ben a rokonok nevében is felvett ugyancsak a lábatlani szerzetesektől 1000 forint kölcsönt in auro puro, amely összeget a következő Pünkösödöt követő harmadik vasárnapig ha nem tud törleszteni, akkor Sárísáp birtokot kell lekösse zálogul.³¹ Vagyis a szerzetesek az adományba kapott pénzt kezdték el forgatni, zálogkölcsönt nyújtva egy magyar főúrnak. Az már részben a magyar

²⁷ 1519: DL 68 043.

²⁸ 1509: DL 75 753.

²⁹ 1511: DL 75 759. és 75 760.

³⁰ 1506: DL 75 731.

³¹ 1507: DL 75 740. Az összeget különben a kolostort alapító Lábatlani Gergely hagyta a szerzetesekre. Az örök alamizsnaként kapott pénzt nem is ekkor adták először kölcsön a domonkosok, ugyanis 1492-ben Kassa városával kötöttek szerződést 2000 aranyforint kölcsönzéséről, mely összeget a város évi 90 forintoként, két egyenlő részletben, Szent Miklós napkor és Pünkösödkor kívánt kamatostól törleszteni (DF 270 734.). Az első törlesztő részletről a nyugtát ki is állította Domonkos fia Lukács perjel az év december 8-án (DF 270 733.). Ezt követően 1506-ig bezárólag még 14 további nyugta maradt fenn Kassa város levéltárában (DF 270 746., 270 745., 270 753., 270 778., 270 772., 270 783., 270 799., 270 771., 270 811., 270 838., 270 861., 270 890., 270 832., 270 881. – köszönöm Neumann Tibornak, hogy felhívta figyelmemet a kassai adatokra). A pálos kolostoroknál hasonló zálogügyletekre számos példát ismerünk (l. *F. Romhányi B.*: Pálos gazdálkodás i. m.), de kölcsönszerződések más koldulórendi kolostorok esetében is előfordulnak. Talán ilyen kölcsön állhatott annak az 1391-ben kelt oklevélnek a hátterében, melyben Ispán Péter domonkos rendi szerzetes bizonyította, hogy Tokus Miklós fia Mihály özvegye, most Igaz János jobbágy felesége és fia Mihály neki 100 forint tartozásukat kifizették (DL 87 614.). A szécsényi ferencesek 1454-ben Szécsényi Lászlónak adtak kölcsönt, egyébként nem pénzben, hanem nemesfém tárgyakban (*Belitzky János*: Szécsény földesurai. [Kiegészítések és kiigazítások Szécsény középkori történetéhez]. In: *Tanulmányok Szécsény múltjából IV. Szécsény 1984.* 47.). A sági konvent kiadványának fényképét közli: *König Kelemen*: Hatszáz éves ferences élet Szécsényben. 1332–1932. Vác 1931. (oldalszám nélkül).

helyzet sajátossága, hogy a zálogként lekötött birtok végül, úgymond, a nyakukon maradt, mivel sem Bajnai Bot Andrásnak, sem a rokonságának, a jelek szerint, nem volt készpénze, hogy a kölcsönt törleszthesse.

Feltehetően nem akarták tartósan birtokolni a kolozsvári domonkosok azokat a nagydobai és más Közép-Szolnok megyei birtokokat sem, melyet Nagydobai Lőrinc fráter adott saját szerzetének, és amelyeknek védelmét 1522-ben Olasz Lukács perjel és az adományozó 1522-ben nagydobai Cheby Balázusra és fiaira bízta.³²

A fenti esetek többsége a kolostorok átmeneti birtoklását példázza, még ha ez az átmenet olykor évtizedekig is tartott. A kolozsvári domonkos kolostor 1477-ben viszont in perpetuum kapott végrendeleti hagyatékként a Doboka megyében lévő Szentgotthárdon egy halastavat az ottani nemes Was Jánostól, amiről fivérei, István, Pál és Zsigmond nyilatkoztak a kolozsmonostori konvent előtt.³³ 1479-ben egy újabb halastó tűnik fel a kolozsvári kolostor kezén, ezúttal Szék mezőváros határában, amelyen malom is állt.³⁴ 1491-ben somkeréki Erdélyi János és felesége alapítványt tett a kolozsvári domonkosoknak,³⁵ 1494-ben Suk (más néven Zsuk) birtok területén egy Hegeththo nevű halastót adományoztak lélekváltságként nekik,³⁶ majd 1496-ben ugyancsak Erdélyi Jánostól a kolozsvári és — mint utóbb kiderül — a beszercei szerzetesek közösen kaptak egy halastót a Kolozs vármegyei Kötelen határában végrendeleti hagyatékként.³⁷ Az adományozó fivére, Erdélyi Márton, 1509-ben adta beleegyezését a végrendelethez, ugyanakkor kikötötte, hogy a tizedet a tó után a suki plébános kapja, malmot pedig a domonkosok nem építhetnek a tóra.³⁸ Vagyis ügyelt a plébános érdekeire csakúgy, mint a környékbeli malomtulajdonosokéra. Ugyancsak egy halastó volt a tárgy annak az adománynak, melyről Kethel Pál nyilatkozott 1524-ben. A Kolozsvár határában lévő Harmadvölgyben található halastó felét már korábban megkapták a szerzetesek egy végrendelet értelmében, ekkor pedig a másik felének is a birtokába jutottak. A történet külön érdekessége, hogy az örökhagyó már korábban a domonkosokra akarta hagyni a nevezett fél halastavat, de a néhai Markos György kolozsvári bíró emiatt fő- és jószágvesztéssel fenyegette meg és nem fogadta el a bevallását, melyet két kolozsvári polgár előtt tett.³⁹ A konfliktus jól beleillik a 16. század elejének légkörébe, amikor a

³² 1522: DL 36 400., vö. KmJkv 3853. sz.

³³ 1477: DL 28 633.

³⁴ 1479: DL 36 359., vö. KmJkv 2283. sz. — A birtok miatt a kolostornak pere támadt Kodori Pape fiaival, melyben sikerült egyezséget kötniük.

³⁵ 1491: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény 255 404. — 1498-ban II. Ulászló király a kolozsvári domonkosok kérésére átírja és megerősíti a kolozsmonostori konvent oklevelét, mellyel somkeréki Erdélyi János és felesége, Jusztina alapítványt tettek a kolostor részére (DL 30 478.).

³⁶ 1494: DL 74 249.

³⁷ 1496: DL 36 833.

³⁸ 1509: DL 74 335. és 74 336. — Három héttel korábban, június 23-án, a beszercei domonkos konvent Erdélyi János fivére, Márton kérésére kijelenti, hogy a János által a beszercei és a kolozsvári domonkosoknak végrendeletileg hagyott halastóra nem fognak malmot építeni (DL 74 333.). Feltehetően erre a halastóra utal Fabri jegyzékének egyik adata is, mely szerint az egyik szebeni konverzus testvér Zsukban tartózkodott (l. alább).

³⁹ 1524: DL 36 400.

városi vezetőréteg már egyre inkább konkurenciát látott a koldulórendi kolostorokban.⁴⁰

A beszercei kolostor más halastavakat is birtokolt. A Doboka megyei Erkeden 1492. augusztus 24-én kaptak halastavakat Szobi Mihálytól, és ugyanazon nap harinnai Farkas Tamástól és Miklóstól két halastavat kaptak a Kolozs megyei Nagyidán is, annyi földdel, amennyi e halastavak őrzésére szolgáló két ház építésére szükséges.⁴¹ A halastavakat illetően feltűnő, hogy az említett két kolostornak összességében elég sok került a birtokába az idők folyamán, ami esetleg felvetheti a halak egy részének eladását is.

Ugyancsak tartósan birtokolhatták a domonkosok azt a majort is, melyről 1465-ben szerzünk tudomást, amikor Debreceni Márk domonkos provinciális a rend konfráterévé fogadta Kenderesi Balázst és családját. Az oklevélből kitűnik, hogy Balázs a pesti kolostornak adott 100 forintot, allodium számára földet, rétet és halastavat, továbbá minden évben egy lovat.⁴² Utóbbit nyilván eladták a szerzetesek, tehát valójában ugyanúgy pénzadománynak tekinthető, mint a felsorolás elején említett 100 forint. A majorság viszont a kolostor élelmiszerrel való ellátását szolgálhatta. A történetnek külön érdekessége, hogy Kenderesi Balázs jól ismert egy másik rend, a pálosok okleveleiből is, az ő kapcsolatuk azonban korántsem volt ilyen baráti. Balázs ugyanis a pálosok kenderesi és ecsegi birtokának szomszédja volt, és mint ilyen rendszeresen került összetűzésbe a remetékkel, egy alkalommal például 1000 kalangya szénájukat vitte el hatalmaskodva.⁴³

1492-ben a kolozsvári szerzetesek a Kolozs megyei Papfalván egy szőlőt és egy erdő, illetve erdőrésszel használati jogát kapták Papfalvi Lászlótól végrendeleti hagyatékként.⁴⁴ Mindössze két bódi (Belső-Szolnok m.) jobbágytelket kapott a kolostor 1498-ban Hathczak-i Istvántól lélekváltság gyanánt.⁴⁵ Az adomány további sorsát nem ismerjük, lehet, hogy a rokonok — ha voltak — idővel visszaváltották, esetleg a szerzetesek eladták, de az sem kizárt, hogy ugyanúgy a szerzetesek ellátását szolgálta, mint a kenderesi major. A Csánki által említett keszi birtok, mely 1499-ben volt a kolozsvári domonkosok kezén, viszont feltehetően nem adományként, hanem zálogban volt náluk.⁴⁶

⁴⁰ Erről bővebben l. *F. Romhányi Beatrix: A koldulóbarátok szerepe a XV–XVI. századi vallási megújulásban.* In: Szentírás – hagyomány – reformáció. Szerk. F. Romhányi Beatrix, Kendeffy Gábor. Bp. 2009. 144–155.

⁴¹ *Csánki D.: Történeti földrajz i. m. V.*

⁴² 1465: DL 16 159.

⁴³ 1470: DL 17 062. — A kolostor és Kenderesi Balázs viszonya ekkor már évek óta nem volt felhőtlen. 1465-ben a szerzetesek egy kenderesi jobbágyát familiárisával megverette, a rákövetkező évben elfoglalta több mint 100 hold kenderesi szántóföldjüket, amikor pedig ugyanabban az évben a király Kenderesen szállt meg, és a szerzetesek a többi kenderesi nemességekkel együtt közös költségen élelmet adtak a királynak, Balázs a ráeső 20 arany forintot nem fizette meg a remetéknek. Végül 1469 őszén a pálosok a környező kunoknak bizonyos földek visszaszerzéséért 70 forintot fizettek, ám Kenderesi Balázs a ráeső részt ebből nem fizette ki, a földeket viszont jobbágyaival együtt használta, vö. *F. Romhányi B.: Pálos gazdálkodás im. 335.*

⁴⁴ *Csánki D.: Történeti földrajz i. m. V.* — A Csánki által hivatkozott DL 36 398 sz. oklevél nem található.

⁴⁵ 1498: DL 36 403., vö. KmJkv 3065. sz.

⁴⁶ *Csánki D.: Történeti földrajz i. m. V.*

Igen rövid idő, mindössze két hónap leforgása alatt jutottak a zágrábi domonkosok Zthopnyk birtokába. A szomszédvári uradalomhoz tartozó birtokot Szomszédvári Henning özvegye, Dorottya (az adomány keltekor Frangepán Bertalan felesége) adta lelke üdvéért a kolostornak és a Gréc-hegyen lévő Szent Katalin ispotálynak. Az oklevél 1472. május 8-án kelt, Újlaki Miklós bosnyák király egy hét múlva adott utasítást a birtokba iktatásra, ami június 4-én meg is történt. Ezután egy hónappal, július 6-án a domonkosok már át is írárták és meg is erősítették Mátyás királlyal az adományt.⁴⁷ A birtok további sorsát sajnos ezúttal sem ismerjük, de nem kizárt, hogy tartósan a kolostoré maradt.

Egyetlen olyan domonkos kolostor van, amelynek birtokairól több adatunk van, ez pedig a segesvári. Köszönhető ez az Anton Fabri perjel által összeállított jegyzéknek, melyben a kolostor jötevőinek az adományait és a szerzetesek által vállalt kötelezettségeket írta le. A jegyzék összesen 25 adományt tartalmaz, ezek közül tíz tartalmaz kisebb-nagyobb ingatlanokat. A már tárgyalt fehéregyházi birtokon kívül 1465 körül Lorenz Miossen segesvári polgármester hagyott rokonsága egyetértésével egy halastót Rewssentol-ban⁴⁸ és egy rétet a Kreuzberg (mons S. Crucis) lábánál.⁴⁹ 1488-ban Christoph Gyger a Galgenberg (Gelgeberg) alatt a felső halastavat adta a kolostornak, amit azonban a szerzetesek nem szívesen fogadtak el, mivel a jövedelme nagyon kicsi volt.⁵⁰ Nagyjából ugyanebben az időben kapott a kolostor összesen nyolc hold földet is összesen hat dűlőben Franz Kolmistól és feleségétől.⁵¹ Ezek a földek Fabri összeírásának időpontjában is a kolostor kezelésében voltak, mivel jegyzéküket Stefan Kalmwsz segesvári plébános (az örökhatyó rokona) állította össze 1526-ban.

1498-ban Bethlen Miklós végrendelkezett a kolostor javára. A szerzetesek ekkor jutottak három hétúri (két lakott és egy lakatlan) jobbágytelek, három halastó és egy állattartásra alkalmas major birtokába, valamint kaptak jószágot (ökrök, tehének, juhok és sertések) és bort is. Bethlen ezen felül a tized háromnegyedét is a domonkosoknak adta olyan feltétellel, hogy ha az örökösök a tizedeket nem váltanák meg, akkor Hétúr birtok zálogként kerüljön a szerzetesek kezére. Végül adott néhány hold földet majorság létesítése céljából is.⁵²

1501-ben Johann Bessel, aki hosszú évekig a kolostor vitricus-a, vagyis egyházgondnoka (ném. Kirchvater) volt, a Küküllő hídjá közelében (in dem Vyncksg) egy rétet hagyott a kolostorra, melyet Besselsch ham-nak neveztek.⁵³

⁴⁷ DL 17 319.

⁴⁸ A Fabri-féle jegyzék kéziratát sajnos nem láttam, csupán a két kiadást használtam (közülük a Magyarországon valamivel könnyebben elérhető Ipolyi-féle közlést idézem). A helynevek írásánál több esetben kétes az olvasat helyessége, ez azonban csak a kézirrattal való összevetés révén volna ellenőrizhető. Tudomásom szerint a kézirat új kiadását Lupescu-Makó Mária készíti elő.

⁴⁹ Ipolyi A.: Adalékok i. m. 599–600.

⁵⁰ Uo. 601.

⁵¹ Item duo Jugera wlgo Vor den haszlen / Item unum Juger Czwijschen den Meren / Item duo Jugera czwijschen den hecken Yn dem Rissentayl / Item 1 Juger yn dem grundt vor des Junckherren perg langsz dij hag / Item Vnum Juger An Scharpatager Stijg / Item Vnum Juger transpiscinam Vasszerbuch — uo. 601.

⁵² Ipolyi A.: Adalékok i. m. 602. — A végrendelet megtalálható a kolozsmonostori konvent protokollumában is, l. 1499. jún. 20.: DL 36 403., vö. KmJkv 3094. sz.

⁵³ Ipolyi A.: Adalékok i. m. 604.

1509-ben Christian Zawr segesvári esküdt különféle ingóságok mellett egy újabb majort adott a domonkosoknak a Küküllő hídján túl.⁵⁴

1520-ban ismét jelentősebben gyarapodtak a kolostor ingatlanai, köszönhetően Andreas de Ewlysz plébános végrendeletének. Ekkor kaptak egy halasztavat halakkal a Böződi-patakon, néhány hold kaszálót Dános falu mellett és egy másik kaszálót a kolostor hétúri alsó halastava mellett, továbbá egy jó rétet Dánoson a plébános halastava mellett. Ezen kívül jószágot és bort is kaptak a szerzetesek.⁵⁵

Elképzelhető, hogy nem minden, a jegyzékben említett ingatlant tartott meg a kolostor. 1503-ban a néhai Szentlászlói Mihály özvegye minden ingó és ingatlan vagyonát, köztük házat, valamint leánya holmiját adta a szerzeteseknek. Nem kizárt, hogy ez esetben a házat, akárcsak az ingóságokat, a domonkosok eladták, és az árát használták fel. Erre utalhat legalábbis, hogy Fabri a ház fekvéséről hallgat. Ugyancsak minden ingó és ingatlan vagyonáról rendelkezett Stephanus Pistor özvegye is, és a hagyaték sorsa is hasonló lehetett, mint az előzőé.⁵⁶

Összességében, a segesvári domonkosok birtokában halastavak, majorságok (melyek részben állattartásra szolgáltak), kaszálók, egy malom és jobbágytelkek voltak, utóbbiak Fehéregyházán és Hétúron. A fehéregyházi birtok a malommal együtt 1524-re visszakerült a Vízaknai családhoz, a többi azonban a kolostor megszűnéséig a kolostor kezén maradt.

Fabri jegyzéke ugyan csak a segesvári kolostor birtokairól tartalmaz adatokat, de a birtokok kezelésére vonatkozó utalásokat más kolostoroknál is találunk, tudniillik a konventnévsorokban. A kolostori birtokok meglétére utal a kolozsvári⁵⁷ és a segesvári⁵⁸ kolostorokban a procuratorok jelenléte, illetve a besztercei kolostorban a konverzusok között egy magister piscine.⁵⁹ Rajtuk kívül a birtokigazgatással hozható talán összefüggésbe a szebeni frater Quintinus Hispanus konverzus, akiről a jegyzék megjegyzi, hogy Zsukban van,⁶⁰ valamint a brassói Balázs barát, akinek foglalkozása molnár volt.⁶¹

Ami a többi kolostort illeti, rájuk vonatkozóan valóban csak szórványos adataink vannak. A veszprémi domonkos kolostorról tudjuk, hogy Veszprém és Zala vármegyében is birtokolt. 1488-ban cinikási birtokaik után 5 forint adót fizettek,⁶² 1489-ben pedig arról értesülünk, hogy Nagypécsely tőlük vásárolt ré-

⁵⁴ Uo. 608.

⁵⁵ Uo. 663.

⁵⁶ Uo. 608–609.

⁵⁷ Uo. 770.

⁵⁸ Uo. 669–670.

⁵⁹ Uo. 774.

⁶⁰ Uo. 770. — Ez a megjegyzés felvet néhány kérdést. Zsuk (vagy Suk) ugyanis Kötelen határosa, ahol a kolozsvári és a besztercei domonkosoknak egy halastavuk volt a két falu határán. A szebeni konverzus ottani — feltehetően huzamosabb — tartózkodása arra utalhat, hogy a halasztavat valójában nem is csak a két tulajdonosként említett kolostor használta, hanem az egész erdélyi vikária, ami a rend központosított szervezetét figyelembe véve nem is volna meglepő. Persze, azt sem zárhatjuk ki, hogy a nevezett konverzus testvér valamilyen, az ő szakértelmét igénylő munka miatt volt a birtokon.

⁶¹ *Ipolyi A.*: Adalékok i. m. 772.

⁶² *Csánki D.*: Történeti földrajz i. m. III. (DL 28 340.).

szeit Ráskai Balázs budai udvarbíró a veszprémi káptalannak adta.⁶³ Talán a veszprémi domonkosok birtoka volt Veszprém vármegyében Kereki is, mely után 1494-ben 16 forint adót nem fizettek meg.⁶⁴

A sárospataki kolostornak a mezővárosban voltak birtokai, melyek után 1494-ben 28, 1495-ben pedig 47 forint adót nem fizettek meg.⁶⁵ Ezekon kívül a számadáskönyvben még a vértesszentkereszti birtokot említik, mint amely után 88 forint adót nem fizettek meg. A tétel érdekessége, hogy bár ekkor az egykori bencés apátság és birtokai biztosan a domonkosok kezén voltak és a monostor a fehérvári kolostor locusaként működött, a számadáskönyvben a többi domonkos birtoktól eltérően nem bona fratrum, hanem bona monachorum szerepel (erről még alább esik szó).⁶⁶ Végül még egy adat tűnik fel a számadáskönyvben, ezúttal a kiadások között: fratibus Sancti Nicolai in Conventu Budensi ad emendam possessionem Gubach dati sunt 100.⁶⁷ Vagyis a budai kolostor 1494-ben a Duna bal partján, Pesttől délre fekvő gubacsi birtok megvásárlására kapott támogatást a királyi kincstártól. A vétel feltehetően majorság létesítését célozta, hasonlóan a pesti kolostor Kenderesi Balázstól kapott majorjához.

Habár az eddig idézett adományokból a malmok szinte teljesen hiányoznak, sőt, amint láttuk, a besztercei kolostornak kifejezetten tiltották malom építését, egy 16. századi adat azért mégis akad malom adományozására. 1512-ben Georg Engelweit a nagyszombati kolostornak adta vöröskői (Pozsony m.) malmát azzal a feltétellel, hogy évenként, amíg életben van, a szerzetesek két őrlet gabonát tartoznak neki adni.⁶⁸ Ez az eset ráadásul rávilágít egy olyan szempont-ra is, ami a középkorban igen gyakori volt: az örökhagyó járadékkal megterhelten adta át a birtokot, és a jövedelem az ő öregkori, vagy özvegye, árvái későbbi ellátását volt hivatva szolgálni.

A garai domonkos kolostornak szintén volt néhány jobbágytelke Garán, nyilván a kegyúr Garai család adományaként, de hogy pontosan mikor, milyen körülmények között jutottak hozzá, arról nem maradt fenn forrás.⁶⁹

Az 1479-ben alapított coborszentmihályi kolostor alapításakor Cobor Mihálytól és testvéreitől, Imrétől és Mártontól 1481-ben a Bodrog megyei Ivánfalván, Cseretyésen és Szentandrás pusztán kapott földeket, a hetesi határban pedig egy halastavat.⁷⁰ A coborszentmihályi konvent is obszerváns volt.

⁶³ Veszprémi kápt. házi lt. Cap. 17. A kolostor zalai birtokait említik 1486-ban is, l. uo.

⁶⁴ Engel, J. C.: Geschichte des Ungarischen Reichs i. m. 132.

⁶⁵ Uo. 22. és 137.

⁶⁶ Uo. 136.

⁶⁷ Uo. 40. — A kincstártól a rend még egy alkalommal kapott pénzt: 1495-ben 10 forintot fizettek ki két vég fehér vászon megvásárlására (uo. 155.).

⁶⁸ Dedek Crescens Lajos: Pozsony vármegye története. Budapest 1904. [http://hu.wikisource.org/wiki/Pozsony_vármegye_története]

⁶⁹ 1478: DL 24 567. — Magáról a birtokfelosztásról egyébként l. Kubinyi András: A nagybirtok és jobbágynai a középkor végén az 1478-as Garai-Szécsi birtokfelosztás alapján. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18. (1986) 197–226.

⁷⁰ Csánki D.: Történeti földrajz i. m. II.; Czaich Á. Gilbert: Regesták a római Dataria-levéltárnak Magyarországra vonatkozó bulláiból II. Pál és IV. Sixtus pápák idejéből. Történelmi Tár 1899. 243–244.; Harsányi A.: Domonkos rend i. m. 87.

Végül a simontornyai, ugyancsak obszerváns kolostor, melyet gergellaki Buzlai Mózes alapított 1516 körül, az alapítótól szintén jelentős birtokokat kapott: a Tolna megyei Igart halastóval, Temerként két halastóval, Miszlát, továbbá Simontornyán szőlőket és a malom vasárnapi bevételét, valamint 1000 juhot, 100 lovat, 25 ökröt és ugyanannyi tehenet.⁷¹ Az igari birtok adómentességét 1537-ben még I. Ferdinánd is megerősítette.⁷²

A fenti birtokok közül ki kell emelni a vértesszentkereszti birtokot. Egyrészt ez volt a be nem fizetett adó alapján a legnagyobb és legértékesebb, másrészt megszerzésének körülményei és későbbi története is figyelmet érdemel. A bencések ugyanis 1475-ben már el akarták hagyni a rossz állapotban lévő épületeket, és 1478-ban Mátyás király az apátságot birtokaival együtt a székesfehérvári obszerváns domonkosoknak adta.⁷³ A királyt döntésekor nyilván befolyásolta az 1475. évi pápai bulla, érdekes azonban, hogy — ellentétben a ferencesekkel — a domonkosoknál a reguláris obszervancia éppenséggel nem járt a birtokok elutasításával. 1478 és 1505 között csupán a birtokokat hasznosították, 1505-től viszont szerzetesek is laktak az épületben, a kolostor a székesfehérvári konvent locusa lett. 1511-ben a két kolostor egymás között el is cserélt bizonyos szőlőket, amiből persze az is következik, hogy a székesfehérvári konventnek is voltak szőlői.⁷⁴ A bencések azonban, úgy tűnik, nem mondtak le az apátságról, 1538-ban ugyanis a pannonhalmi főapát tiltakozott, amiért a domonkosok el akarták adni az apátság bizonyos birtokait, nevezetesen egy tatai malmot.⁷⁵

Ugyanakkor nemcsak a birtokok adományozása jelentett újdonságot ebben az időszakban. Az 1476-ban alapított mesztegyői kolostor (szintén az obszervánsoké) a helyi plébániatemplomot kapta meg jövedelmeivel együtt, és a plébánosi teendőket a továbbiakban a kolostor egyik szerzetese látta el.⁷⁶ Szintén plébániai jövedelmeket kaptak a segesvári domonkosok is, amikor Nicasius volkányi plébános végrendeletében plébániájának öt illető tizedeit a kolostorra hagyta,⁷⁷ arról azonban nincs adat, hogy a volkányi plébániát a továbbiakban a segesvári domonkosok adminisztrálták volna.

⁷¹ Uo. 91–93.

⁷² Simontornya: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Főszerk. F. Romhányi Beatrix. Budapest: Arcanum 2008. CD-ROM (a továbbiakban: Kolostorok és társaskáptalanok).

⁷³ Keresztúr 1.: uo. — A monostor birtokairól egyébként is csak nagyon keveset tudunk, azt pedig egyáltalán nem tudjuk, hogy a domonkosok milyen birtokokkal vették át az apátságot. Az biztos, hogy nem tartozott a nagy birtokokkal rendelkező apátságok közé; hiszen a pápai tizedjegyzék tanúsága szerint 1333-ban mindössze 1 márkát fizetett. Egy 1419. évi oklevél adata szerint I. Lajos király az apátságnak adta a tatai vám felét, ami miatt a tatai apát tiltakozott. 1424-ben az apátot említik Kás birtok rendezése kapcsán. 1475-re az apátságnak nemcsak az épületei, hanem a birtokai is igen rossz állapotban lehettek, mivel az apát, saját bevallása szerint, két szerzetest is alig tudott jövedelméből tartani. A domonkosok idejéből származó két adat szerint a monostornak 1511-ben voltak szőlői, 1538-ban pedig egy malma Tatán. (*Mezősiné Kozák Éva*: A vértesszentkereszti apátság. Bp. 1993. 94–96.)

⁷⁴ *Mezősiné Kozák É.*: A vértesszentkereszti i. m. 96.

⁷⁵ *Harsányi A.*: Domonkos rend i. m. 94., vö. *Mezősiné Kozák É.*: A vértesszentkereszti i. m. 96.

⁷⁶ *Harsányi A.*: Domonkos rend i. m. 86.

⁷⁷ *Ipolyi A.*: Adalékok i. m. 607–608.

Egy másik megoldást jelentett Szabó Benedek budai polgár 1514-ben kelt végrendelete, melyben budai házáat 25 évre lekötötte a budai domonkos kolostornak azzal, hogy özvegye és örökösei évente 12 forintot fizessenek a kolostornak (összesen tehát 300 forintot), ha pedig ezt elmulasztanák, akkor a ház szálljon a szerzetesekre. A 25 év leteltével viszont a fizetési kötelezettség megszűnik.⁷⁸ Ez a határozott idejű járadék önmagában is kuriózum. Bár házakhoz kapcsolódó jövedelmei más kolostoroknak is voltak Budán, ilyen típusú nincs több a fennmaradt anyagban.

Összességében a középkor végi domonkos kolostorok csaknem feléről (19) vannak adataink.⁷⁹ Ezek alapján úgy tűnik, a rend kolostorai a 14–15. század fordulójától alkalmanként, a 15. század közepétől viszonylag rendszeresen kaptak adományként különféle birtokokat. Ezeknek döntő többségétől előbb vagy utóbb megváltak: vagy az adományozó rokonsága váltotta vissza a birtokot, vagy idővel eladták őket. Voltak azonban a 15. század végén már olyan birtokai is, melyek tartósan a szerzetesek kezén maradtak. Ezek túlnyomó többsége halastó, illetve majorság. Viszonylag jelentősnek tűnik az állatállomány (példaként említhető a simontornyai adomány), ami messze túlmutat a szerzetesek saját szükségletének kielégítésén, de egyes esetekben a halastavak nagy száma is felveti a kereskedelem lehetőségét. Igaz, a kolostori élelmezésben a halnak kiemelt szerepe volt, és a halastavak méretének, hozamának ismerete nélkül ez a kérdés nem válaszolható meg egyértelműen. A többi szerzetesrend birtokaihoz képest feltűnő viszont a szőlők és a malmok kis száma. Sőt, a malmokat illetően az is érdekes, hogy az egyes kolostorok kezén feltűnő malmok között van olyan, amely csak átmenetileg volt a birtokukban (Fehéregyháza), volt, amelyiket eladták (Kassa), és még arra is akad példa, hogy az adományozók kifejezetten megígértették a szerzetesekkel, hogy az adományba kapott halastóra malmot nem építenek. Van még példa jobbágytelkek birtoklására, de ezek száma is igen csekély. Más birtoktípus szinte nincs is, leszámítva egy erdőhasználati jogot és egy piacvám részesedésre formált igényt Komáromban, ami miatt a bakonybéli apátsággal keveredtek vitába az ottani szerzetesek.⁸⁰ Ugyancsak feltűnő a városi házak hiánya, az egyetlen budai említés is csupán egy házhoz kapcsolódó járadékról szól.

Az egy vértesszentkereszti apátsági birtokot leszámítva, melyet királyi adományként nyertek, a domonkosok birtokai kicsik voltak, többségük legalább részben közvetlenül szolgálta a szerzetesek ellátását. A birtokok rendszerint vagy az adott település határán belül, vagy ahhoz nagyon közel voltak. Az adományba kapott távolabbi birtokoktól mielőbb igyekeztek megválni. A fennmaradt források alapján — bár ez alkalommal erre csak érintőlegesen utaltunk — a bevételeik nagyobb hányada továbbra is pénzjövedelemből⁸¹ vagy olyan, ado-

⁷⁸ Vég *András*: Buda város középkori helyrajza I-II. Bp. 2009. 565. sz.

⁷⁹ Huszadik kolostorként felmerülhet Brassó, ahol a 16. században egy molnárt találunk a konvent konverzusai között (l. feljebb), és saját locusa volt Haralyon, l. Kolostorok és társaskáptalanok i. m.

⁸⁰ Csánki *D.*: Történeti földrajz i. m. III.

⁸¹ Lábatlani Gergely 1000 forintos vagy Kenderesi Balázs 100 forintos adománya, illetve az 1494–1495. évi számadáskönyvben szereplő összegek mellett a segesvári kolostor jegyzékében például 20–100 forint közötti összegek tűnnek fel, Polnar Gábor boszniai püspök pedig végrendeletében 4000 forintot hagyott a kolostorra, l. Ipolyi A.: Adalékok i. m. passim.

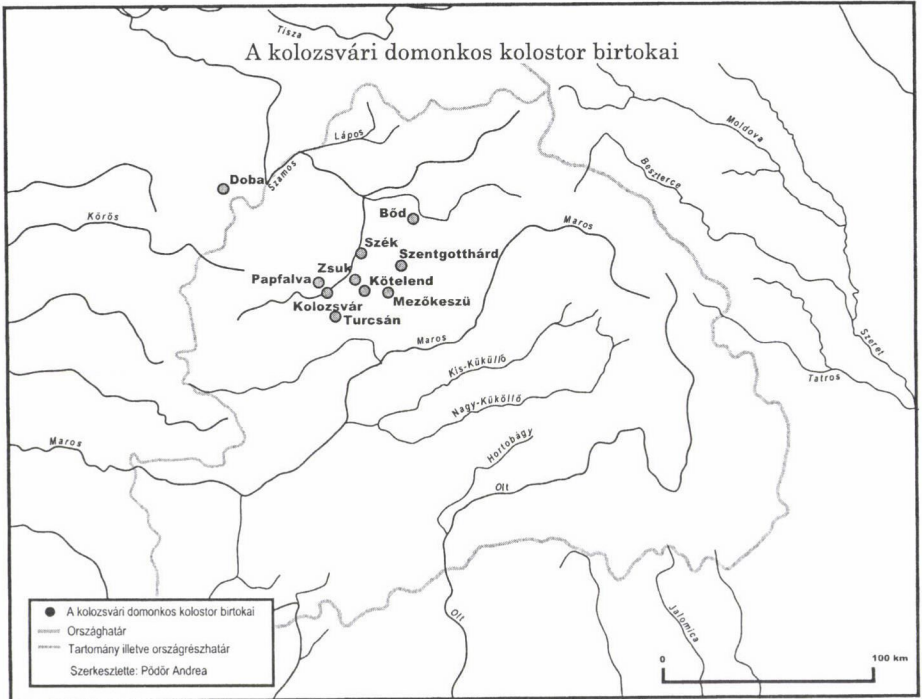
mányként kapott ingóságából származott, melyet könnyen pénzzé tehettek. Az adományként kapott pénzt viszont gyakran fektették be, s ezen ügyletek következményeként szintén jutottak hosszabb-rövidebb időre bizonyos birtokokhoz. Mindent egybevetve azonban a rend magyarországi kolostorai nem váltak valódi birtokosokká, bár erre az elméleti lehetőségük meg lett volna. Az egyes kolostorok — már amelyikről persze egyáltalán adataink vannak — igyekeztek olyan birtokokat szerezni, melyek a kolostor szerzeteseinek ellátását szolgálták, illetve amelyeknek munka- és munkaerőigénye viszonylag kicsi volt. A számukra túl nagy terhet jelentő birtokokon előbb vagy utóbb túladtak, más kérdés, hogy a megfelelő vevő megtalálása nem mindig volt egyszerű. Vagyis a domonkos kolostorok birtokossága igen sajátos volt, és jelentősebb birtokai egyetlen kolostornak sem gyűltek össze. A rendalapító Domonkos szelleme a kor változásai ellenére tovább élt.

DOMONKOS KOLOSTOROK KEZÉN FELTÚNÓ BIRTOKOK

Kolostor	Birtok
Beszterce	1492: Erked, halastavak Nagyida, két halastó, annyi földdel, ami az őrzéshez szükséges két ház építésére elég 1502: Szentmárton (300 forint a becsértéke, 1509-ben 150 forintért — és jótéteményekért — adták el)
Buda	1494: Gubacs praedium (vásárlására a kincstártól kaptak 100 forintot) 1514: Buda, házhoz kötött, 25 évre szőlő járadék, évi 12 forint
Coborszentmihály	1481: Ivánfalva, Cseretyés, Szentandrás puszta — földek, Hetes, halastó
Esztergom	1382: Kerva, két eke föld
Gara	1478: Gara, jobbágytelkek
Kassa	1430: malom, szőlők
Kolozsvár	1477: Szentgotthárd, halastó 1479: Szék, halastó, malommal 1492: Papfalva, szőlő és egy erdő, illetve erdőrészt használati joga 1494: Zsuk, halastó 1496: Kötelen, halastó (a besztercei kolostorral közös, malmot nem építhetnek rá a szerzetesek) 1498: Bód, két jobbágytelek 1499: Keszi részei (valószínűleg zálog) 1503: Stephan Weymeer özvegyének minden ingó és ingatlan vagyona a házsongárdi szőlő kivételével (feltehetően eladták) 1505: Túrcsán, halastó és kétkerekű malom (a kolostort csak 1514-ben iktatták a birtokba) 1521: Túrcsán, birtokrész tartozékaival (a rokonok visszaválthaták 600 forintért) 1522: Nagydoba részei (egy onnan származó rendtag adománya) 1524: Kolozsvár, Harmadvölgy, halastó fele (a másik felét már korábban megkapták)
Komárom	15. század vége: Komárom, vásárvám (igény, a bakonybéli apát a tényleges birtokos)
Lábatlan	1509: Sárísáp (zálogbirtok)
Mesztegyő	1476: a domonkosok a plébániát kapták meg jövedelmeivel együtt
Nagyszombat	1512: Vöröskő, malom
Pest	1465: Kenderes, majorság, rét, halastó 1478: Soroksár praedium (pénz ellenében lemondtak róla még abban az évben)
Sárospatak	1494, 1495: Sárospatak

Kolostor	Birtok
Segesvár	1465–1524: Fehéregyháza fele, a kúria nélkül, malommal (ifj. Vizaknai Miklós végül visszaváltotta összesen 350 forintért) 1465 k.: Segesvár, Rewssentol, halastó, rét a Kreuzberg alatt 1488: Segesvár, Galgenberg alatti felső halastó 1488 k.: Segesvár, nyolc hold föld hat dűlőben (az egyik rész a Rissentayl-ban; 1526-ban is a kolostor kezelésében) 1498: Hétúr, három jobbágytelek, három halastó, egy állattartásra alkalmas major, föld majorság céljára 1501: Segesvár, rét a Küküllő hídja közelében 1503: Segesvár, Szentlászlói Mihály özvegye minden ingó és ingatlan vagyona, köztük háza (valószínűleg eladták) 1503k: Segesvár, Stephanus Pistor özvegye minden ingó és ingatlan vagyona, köztük háza (valószínűleg eladták) 1509: Segesvár, major a Küküllő hídján túl 1520: Segesvár, halastó a peszendorff-i patakon, kaszáló Dános mellett, kaszáló a kolostor hétúri alsó halastava mellett, rét Dánoson a plébános halastava mellett
Simontornya	1516–1519: Igar halastóval, Temerkén két halastóval, Mízla, Simontornyán szőlők és a malom vasárnap bevétele (az igari birtok adómentességét 1537-ben I. Ferdinánd is megerősítette)
Székesfehérvár	1478, 1495, 1538: Vértesszentkereszt, apátsági birtok 1511: szőlő 1538: Tata, malom (a vértesszentkereszt-i locus birtoka)
Vasvár	1421: Vasvár (tíz telek, Egres deserta platea), Olaszka, Mihályfa, Gerse, Mizlaka, Katafa részei 1422: Makva, Hodász részei
Veszprém	1488: Cinikás részei 1489: Nagypécsely részei (Ráskai Balázs vette meg) 1494: Kereki (?) 1519: Fajszt részei
Zágráb	1445–1461: Blyzna (a domonkosok bizonyos összeg fejében lemondtak a zágráb-remetei pálosok javára a birtokról) 1472: Zthopnyk (közös a gréc-hegyi Szent Katalin ispotállal)

TÉRKÉPEK

Lakatos Bálint

KÁLNAI IMRE FŐESPERESI ÉS KIRÁLYI TITKÁRI KINEVEZÉSE (1523–1525)

Adalékok a pápaság magyar személyi politikájához Mohács előtt

A Nándorfehérvár esztét (1521) követő években a Magyar Királyság külpolitikai mozgástere fokozatosan szűkült. Az ország a török fenyegetettség árnyékában egyre inkább kényszerpályára került, és külföldi katonai segítségre az osztrák örökös tartományokat kivéve alig számíthatott.¹ Az európai hatalmakat ezidőtájt főleg egymás közötti konfliktusaik kötötték le. Pénzsegélyeket a korábbi években Magyarország Velencétől és a Pápai Államtól kapott. Velence azonban, ahogy a törökkel egyre inkább a megegyezést kereste (saját pozícióinak részleges átmentése érdekében), egyre jobban óvakodott attól, hogy nyíltan támogassa Magyarországot. Ezt, éppen Nándorfehérvár esztetkor, a magyar politikusok már megtapasztalhatták. Ráadásul a Signoria 1523-ban visszahívta követét Budáról, helyette csak ügyvivőt küldött Vincenzo Guidoto személyében. Végző soron tehát a pápaság maradt a Habsburg-monarchia mellett az egyetlen olyan európai hatalom, amely a mohácsi katasztrófát megelőző években is — lehetőségeihez mérten — érdemben hozzájárult a török elleni védekezéshez.² Ennek egyes részletei, főként a pápai nuncius, Giovanni Antonio Burgio jelentései révén, ismertek.³ Az Apostoli Szentszék persze, a saját szemszögéből teljesen érthető módon, nem csupán a folyósított segélyösszegek felhasználását próbálta meg ellenőrizni, hanem igyekezett a számára kedvező politikai irányvonalat is a magyar királyi udvarban — és ezáltal a magyar belpolitikai életben — erősíteni. Diplomáciai téren a pápai követ állandó jelenlétén túl időnként konkrét beavatkozásra is sor került: példa erre Nicolaus von Schönberg bíboros kevésbé ismert

---

¹ A horvát végek védelmében 1522-től hosszabb-rövidebb időre közreműködtek I. Ferdinánd által küldött osztrák segélycsapatok (A horvát véghelyek oklevéltára I. 1490–1527. Szerk. Thallóczy Lajos, Hodinka Antal. [Codex diplomaticus partium Regno Hungariae adnexarum I.] Bp. 1903.), ez azonban nem jelentette a horvát végvárok védelmének átvételét, l. *Kubinyi András*: Magyarország hatalmasai és a török veszély a Jagelló-korban (1490–1526). In: *Új: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete*. Bp. 2007. 258. és *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezésének története a kezdetektől a 18. század elejéig. Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz. *Történelmi Szemle* 38. (1996) 172–173.

² *Balogh István*: Velencei diplomaták Magyarországról (1500–1526). Szeged 1929. 16., l. még *Artner Edgár*: Magyarország és az Apostoli Szentszék viszonya a mohácsi vést megelőző években (1521–1526). In: Mohácsi emlékkönyv 1526. Szerk. Lukinich Imre. Bp. 1926. 63–123., *Kubinyi András*: Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között (1490–1526). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk. Zombori István. Bp. 1996. 119–134.

³ Kiadásukat l. *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. Vatikáni Magyar okirattár II/1. Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526. Kiad. Fraknoi Vilmos. Bp. 1884. (a továbbiakban: *Mon. Vat. II/1.*), *Artner E.*: Magyarország i. m. 79.

főkapitányi tervezete 1518-ban, illetve Brodarics István kancelláriai kinevezésének kieszközölése Mohács előtt. Az előbbi azt célozta, hogy a törökellenes harcot egy, a pápa által kinevezett főkapitány irányítsa és hangolja össze; a másik pedig 1525–1526 fordulóján arra volt jó, hogy a belpolitikában fontos kancellári tisztség a pápa szemében politikailag megbízható ember kezében legyen.⁴

A befolyásolás másik lehetséges módja a pápasághoz kötődő vagy a pápának lekötelezett emberek támogatása volt. Közöttük voltak olyanok, akik már a magyar politikai élet fontos szereplői voltak, és sikerült őket megnyerni vagy rokonszenvüket biztosítani. Az egyik legismertebb példa az ebben az időszakban (1516 és 1525 között) a személynöki méltóságot viselő Werbőczy István esete, aki már tekintélyes politikusként vezetett 1519-ben követséget Rómába, és aki ténylegesen barátságba került a későbbi VII. Kelemen pápával.⁵

Lehettek azonban a Szentszéknek más „beépített” emberei is. Ezt Kálnai Imre esetén keresztül szeretném bemutatni. Kálnai nem volt a korszak fontos politikai szereplője, csupán egyes eseményeinek részese. Pályáját eddig főleg irodalomtörténeti vonatkozásai (a budai titkár-humanisták közötti szereplése, Oláh Miklóssal 1526 után folytatott levelezése) miatt tartották számon.⁶ A Kálnai-ügyben első pillantásra nincs is semmi különös, hiszen a magyar egyházi középrétegből — amelynek ő is tagja volt — számos más példát tudnánk felhozni arra, hogy valaki hogyan szerez javadalmat, illetve hogyan áll királyi szolgálatba. Az esetnek azonban a nemzetközi diplomáciai vetülete érdekes: hősünk ugyanis a telegdi főesperességet Rómában VI. Adorján pápától eszközölte ki a magyar király és az erdélyi püspök ellenében, majd magyar királyi titkár is római „hátszéllel” lett.

A Kálnai-ügy

A Kálnai vagy Nagykálnai-család, előkelő nemes (egregius) família Bars, Hont és Nyitra megyében bírt különböző birtokokkal. Kálnai Imre apja Miklós fia László volt.⁷ Lászlónak családnév szerint nem ismert feleségétől, Ilonától négy fia (Ferenc, István, János, Imre) és két lánya, Borbála és Anna született.⁸ Valószínűleg az 1490 körül született Imre volt négyük közül a legfiatalabb. Iskoláztatásáról a korábbi szakirodalom alapján V. Kovács Sándor úgy vélekedett, hogy Kálnai 1505

⁴ Kubinyi A.: Diplomáciai i. m. 126–127., 129.

⁵ Kubinyi A.: Diplomáciai i. m. 128., *Kubinyi András: Werbőczy Mohács (1526) előtti politikai pályafutása*. In: Tanulmányok Werbőczy Istvánról. Szerk. Hamza Gábor, Boóc Ádám, Buzády Csongor. Bp. 2001. 79.

⁶ V. Kovács Sándor: Egy magyar humanista a mohácsi vész korában (Kálnai Imre). Irodalomtörténeti Közlemények 74. (1970) 661–667., vö. *Uő*: A humanista Lászlai János. Filológiai Közöny 17. (1971) 360.

⁷ A családfát l. *Engel Pál: Középkori magyar genealógia*. In: *Uő: Magyar középkori adattár*. CD-ROM. Bp. 2001. (Kálnai) több pontatlansággal. Lászlót egy 1506-ban átírt 1500. évi nádori parancslevél nádori embereként említik utoljára (*Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár* — a továbbiakban: DL — DL 22 535.), 1508-ban már néhai, ekkor négy fia szerepel (*Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény* — a továbbiakban: DF — DF 205 194.). Az adatot Neumann Tibornak köszönöm.

⁸ László felesége valószínűleg a Forgách-család tagja volt, mert a négy Kálnai-fiverről tudjuk, hogy „ex linea et ex iure materno” kapcsolatban állnak a Forgáchokkal, l. 1525. dec. 6.: DL 57 181. Borbála 1518-ban Majthényi Rafael özvegye (DF 205 088.). Az adatokat ugyancsak Neumann Tibornak köszönöm. Ilonára és Anna lányára l. DL 73 240.

és 1510 között a váradi káptalani iskolában tanult Oláh Miklóssal együtt, majd hozzávetőleg 1515 és 1520 között többek között Nádasdy Tamással együtt járt Bolognában egyetemre.⁹ Az előbbire Oláh Miklós egy 1530. évi levelének egyik mondata, az utóbbira a sziléziai származású híres bécsi humanistának, Caspar Ursinus Veliusnak egy Kálnaihoz írt, Nádasdyról szóló verse szolgáltatott „bizonyítékot”.¹⁰ Oláh vonatkozó levelének fordulata azonban csak kettejük képzettségének, műveltségének hasonlóságára céloz; a költemény pedig valójában a budai sodalításról, humanista körről szól, és Ursinus Velius 1525–1526 fordulóján Budán töltött vendégeskedése kapcsán keletkezhetett.¹¹ (Kálnai bolognai egyetemjárásának feltételezése egyébként Fögel József egy lábjegyzetében bukkan fel először, amely aztán Veress Endre 1941-ben megjelent munkája révén került be a tudományos köztudatba.)¹²

Annyi mindenesetre valószínű, hogy Imrét családja kezdettől fogva papi pályára szánhatta, így ha alapfokú tanulmányait nem is végezhette az ország másik végén, Váradon, egyetemre mindenesetre rokonával, Forgách Ferencsel együtt, feltehetőleg annak tanulótársaként iratkozott be Bécsben az 1504. év tavaszi félévére.¹³ Valószínűleg családi-rokoni kapcsolatai révén kerülhetett azután Szatmári György pécsi püspök és kancellár körébe, és kapott valamikor később, az 1510-es évek második felében, egyházi javadalmat, az aszúági (eszéki) főesperességet.¹⁴ Mivel Szatmári pártfogoltjai általában a bolognai egyetemen tanultak, ráadásul zömmel az 1510-es évek fordulóján, elképzelhető, hogy Kálnai Imre is megfordult Bolognában.¹⁵ 1520-ban ugyanis csak három testvére szerepel egy oklevélben felperesként, azaz Kálnai nincs otthon.¹⁶

⁹ V. Kovács S.: Egy magyar humanista i. m. 662–663.

¹⁰ 1530. dec. 10.: tum aetate pari, tum similibus studiis comparatam — Oláh Miklós esztergomi érsek-prímás és kir. helytartó levelezése. Közli Ipolyi Arnold. Bp. 1875 (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria XXV), 117., l. még: studiorum nostrorum aequalitas — uo. 121.; Caspar Ursinus Velius Ad optimum virum D. Emericum Calnai regium secretarium c. hendecasyllabus: Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia. Ex scriptis ab Eugenio Abel relictis ed. Stephanus Hegedüs. Bp. 1903. (a továbbiakban: Analecta nova) 473–474.

¹¹ Michael Denis: Wiens Buchdruckersgeschichte[e] bis MDLX. Wien 1782. 256.

¹² Fögel József: II. Lajos udvartartása 1516–1526. Bp. 1917. 44. (2. sz. jegyz.), Veress Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864. Bp. 1941. (Olaszországi magyar emlékek III.) 584–585.

¹³ Die Matrikel der Universität Wien. II. Bd. 1451–1518. 1. Text. Bearb. von Willy Szaivert, Franz Gall. Graz–Wien–Köln 1967. 321., Tüshés Anna: Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365–1526. Bp. 2008. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 1.) 297. (6124. sz.: „Emericus Kaluay de Kalua”), uo. 298. (6127. sz.: „Franciscus Forgatz de Gyemes”).

¹⁴ L. a 46. sz. jegyz.-et. — Szatmári 1508 és 1522 között volt pécsi püspök. A pécsi székeskáptalanról készült adattár az 1503 utáni aszúági főespereseket nem tünteti fel (*Fedeles Tamás*: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban [1354–1526]. Pécs 2005. 237.). Kálnait természetesen a Szatmári mecénási tevékenységéről írt legújabb összefoglaló sem említi (*Farbaky Péter*: Szatmári György, a mecénás. Egy főpap műpártoló tevékenysége a Jagelló-kori Magyarországon. [Művészettörténeti füzetek 27.] Bp. 2002. 21–30.). Esetleges korábbi kanonoki javadalma lehetséges, bár a Fedeles által csak Imre keresztnévvel felsorolt kanonokok (i. m. 379–380., 144–149. sz.) egyike sem azonosítható Kálnaival. (Kálnai Péccsett ismerkedhetett meg Oláh Miklóssal, aki 1516 és 1521 között volt itt kanonok, l. *Fedeles T.*: A pécsi székeskáptalan i. m. 420.)

¹⁵ Magyi Sebestyén Szatmárihoz írt ajánlólevelét, amiben a bolognai pártfogoltak egy részét név szerint is felsorolja, l. Analecta nova 212–214., vö. *Farbaky P.*: Szatmári György i. m. 21–30.

¹⁶ 1520. szept. 25.: DL 62 652. (Nyitra megyei birtokper). Az adatért Neumann Tibornak tartozom köszönettel.

Sőt, a humanista műveltség elemeinek elsajátítása mellett (ami korszerű, a kormányzati vagy diplomáciai munkára is „képesítő” műveltségnek számított), olasz nyelvismeretre is szert tehetett. Ez magyarázhatja, miért kerülhetett be Brodarics István 1522. évi követségének kíséretébe. Brodariccsal egyébként ugyancsak Pécssett ismerkedett össze, hiszen a követ úr 1517 óta pécsi kanonok, 1522-től pedig prépost volt.¹⁷ A köztük lévő korkülönbség (Brodarics 1470 körül született) pedig érthetővé teszi azt is, hogy Brodarics pártfogásába fogadta a tehetséges ifjút.

Kálnai családi és patrónusi háttérének ismeretében vissza kell még tekintenünk a hivatali elődje, Lászlai János telegdi főesperes személyéhez és római tevékenységéhez kapcsolódó eseményekre is.

Előzmények: Lászlai János Rómában (1517–1523)

Lászlai János telegdi főesperes 1517-ben költözött Gyulafehérvárról Rómába. Döntését legalább annyira motiválhatta az Erdélyből való távozás vágya, mint Itália csábítása. Püspökének, Várdai Ferencnek ugyanis már 1514 óta (amikor váci püspökként átvállalta és kifizette elődje, az ifjú Perényi Ferenc adósságait, és ezzel a szó szoros értelmében megvásárolta az erdélyi főpapi széket)¹⁸ állandóak voltak súrlódásai káptalanja tagjaival, így Lászlaival is. A bárói családból származó, korábban (1509 és 1511 között) kincstartóként is működő, anyagias és gyakorlatias Várdai ellentmondást nem tűrő személyiség lévén nem szerette maga körül a túlzottan öntörvényű egyéniségeket.¹⁹ A Szentföldet megjárta, a gyulafehérvári székesegyházban gyönyörű reneszánsz kápolnát építtető Lászlai pedig teljesen más felfogású ember volt, mint ő (sőt, elképzelhető, hogy maga Lászlai is püspöki ambíciókat dédelgetett),²⁰ ezért könnyen lehetett szálka Várdai szemében. Valószínűleg nem véletlen, hogy Lászlai János az 1480-as évektől mindvégig telegdi főesperes maradt,²¹ és talán az sem, hogy a püspök éppen a

¹⁷ *Fedeles T.*: A pécsi székeskáptalan i. m. 335.

¹⁸ *Balogh I.*: Velencei i. m. 318., *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 318.

¹⁹ Személyiségéről egyrészt ismerjük egyik kanonokja, Pelei Tamás ózdi főesperes becsméről megjegyzéseit, l. *Kelényi B[éla] Ottó*: Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagia-jához. A Fővárosi Könyvtár Évkönyve 9. (1939) 103–106. és *Lakatos Bálint*: Tamás Pelei's Glosses About the Personalities of the Transylvanian Chapter and Episcopal Court (1515–c. 1535). In: Matthias and his legacy. Cultural and Political Encounters between East and West. Eds. Bárány, Attila, Györkös, Attila. Debrecen 2009. 339–361. Másrészt l. a Marino Sanuto Diarii című munkájában megőrzött velencei követjelentések jellemzését: Várdai kövér, borissza, fősvény, bizalmatlan ember, aki beosztottjával, alárendeltjeivel sokszor elégedetlenkedik — *Balogh I.*: Velencei i. m. XXXI. (Alvise Bon jelentése, 1519.) és uo. LXI. (Francesco Massaro jelentése, 1523.). Idézi még *Főgel J.*: II. Lajos i. m. 29–30., *Borsa Gedeon*: Bornemisza Pál megemlékezése Várdai Ferencről és a többi, Mohács előtti bolognai, magyar vonatkozású nyomtatvány. Irodalomtörténeti Közlemények 87. (1983) 48–58., a másodközlést használtam: in: *Uő*: Könyvtörténeti írások II. Bp. 1997. 341.

²⁰ *Érszegi Géza*: Romana urna tegier... In „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendősk Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc, Szabados György. Szeged 2000. 143. A püspökséget 1524/1525 fordulóján megszerezni kívánó Pelei Tamás egy bejegyzése — „Vicinus vicino aemulus ut mihi Ioannes Lazo.” — alapján következett erre, l. *Kelényi B. O.*: Egy magyar humanista i. m. 110.

²¹ 1483 óta mutatható ki telegdi főesperesként, l. *Károly Vekov*: Locul de adevire din Alba-Iulia (secolele XIII–XVI). Cluj-Napoca 2003. Anexa 7.

Lászlai-féle Hívó lelkek kápolna mellett kezdte el építtetni saját Szent Anna-kápolnáját.²² Lászlainak tehát kapóra jöhetett, amikor 1517 nyarán arról értesült, hogy a római Szent Péter-székesegyház magyar gyóntatója, Vitéz Mihály állásáról lemondva hazatért. A hír valószínűleg erdélyi kanonoktársának, a feliratgyűjtő Megyericsei János kolozsi főesperesnek a révén juthatott el Lászlaihoz, mivel Vitéz Mihály földije, sőt távoli rokona volt Megyericseinek.²³ Lászlai tehát elfoglalta a megüresedett apostoli penitenciáriusi helyet: káptalanját és egyházmegyéjét hátrahagyva Rómába távozott.

Apostoli gyóntatóként nem csupán a Rómába zarándokló magyaroknak, hanem a pápai udvarban betöltött előkelő helye miatt — az Apostoli Szentszék gyóntatói rangban a püspökök és a generális apátok után következtek és közvetlenül a pápa, illetve az általa kinevezett bíborosi rangú nagy penitenciárius alá tartoztak²⁴ — esetenként a magyar egyházi és politikai elitnek is segítségére lehetett.²⁵ 1519-ben például a Werbőczy István által vezetett magyar küldöttséget is ő kalauzolhatta az Örök Városban.²⁶

Annai bizonyos, hogy Lászlai Rómába való távozása püspökével való ellentéteit nem oldotta meg. Sőt, Lászlai mint a gyulafehérvári Hívó lelkek kápolná-

²² *Vekov Károly*: Egy erdélyi reneszánsz püspök és a gyulafehérvári székesegyház kincstára. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár 1996. 535. Ezt a halála után fejezték be, l. *Pattantyús Manga*: Adalékok a gyulafehérvári székesegyház úgynevezett Várdai-kápolnájának építéstörténetéhez. In: Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára. Szerk. Rostás Tibor, Simon Anna. Bp. 2000. 175–184., vö. *Entz Géza*: A gyulafehérvári székesegyház. Bp. 1958. 118., 158.

²³ *Monay Ferenc*: A római magyar gyóntatók. Róma 1956. 54–55., V. *Kovács S.*: A humanista i. m. 358., *Köblös József*: Az egyházi közéletrege Mátyas és a Jagellók korában (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával). Bp. 1994 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.) 376. — Tévednek abban, hogy Vitéz Mihály Vitéz János rokona lenne, mert valójában a Kamarcai Vitéz család tagja volt. Rokonságuk nyoma, hogy Megyericsei Katalin Kamarcai Vitéz Péter felesége volt, l. XV. századi pápák oklevelei II. IV. Jenő pápa (1431–1447) és V. Miklós pápa (1447–1455). Kiad. Lukács Pál. Bp. 1938. (Olaszországi magyar oklevéltár II.) 179. sz.

²⁴ *Fraknói Vilmos*: A római magyar gyóntatók. Katholikus Szemle 15. (1901) 385–394., 385–386., *Monay F.*: A római i. m. 2–3., 23., vö. *Kubinyi András*: Magyarok a késő-középkori Rómában. In: Történelmi tanulmányok. Szerk. Bessenyei József et al. Miskolc 1999. (Studia Miskolcinsensia 3.) 83.

²⁵ Működésének legismertebb adata: 1522-ben felold egy Cser Ferenc nevű szalánkeméni ágostonos szerzetest fogadalmá alól, l. Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából I. 1520–1529. Szerk. Bunyitay Vince, Rapaics Rajmond, Karácsonyi János. Bp. 1902. (a továbbiakban: ETE I.) 52–53. (53. sz.) és *Kóta Péter*: Regeszták a vasvári káptalan levéltárának okleveleiről, (1130) 1212–1526. Szombathely 1997. 224. (688–689. sz.). 1519-ben viszont az erdélyi egyházmegyébe eső Bayerdorff/Németi plébániatemploma loretói Szűz Mária-oltárának és konfraternitásának a római Szentlélek Társulatba való felvételéről jár közben, l. Archivio di Stato di Roma (a továbbiakban: ASR), Archivio dell'Archiospedale di S. Spirito, busta 223. (Instrumenti, Atti del Notaio, reg. 32. [évköre: 1516–1520]), 155^r–158^r. Köszönöm E. Kovács Péternek, hogy az utóbbi adatra felhívta a figyelmet. A település a Beszterce melletti Királynémetivel (ma Crainimăt, Románia) azonosítható, l. *Borsa Gedeon*: A Szentlélekről elnevezett ispotályosrend búcsúlevele Esztergomban. In: *Üb*: Könyvtörténeti írások III. Bp. 2000. 403–404. 1518 szeptemberében Tasnádi Tamás a Salonensis tituláris püspökségre való kánoni vizsgálása során hallgatják meg tanúként, l. Consistorialia Hungarica. Pápai konzisztóriumok aktái a magyar Szent Korona országairól. Szerk. Tusor Péter, Nemes Gábor. Bp.–Róma 2009. (Collectanea Vaticana Hungariae I/6.). 20. sz. [megjelenés alatt]. Köszönöm a szerkesztőknek, hogy a kéziratba beletekinthettem. Lászlai nem csak magyar ügyekben volt illetékes, l. *Érszegi G.*: Romana urna i. m. 144. (23. sz. jegyz.).

²⁶ *Monay F.*: A római i. m. 57.

jának alapítója 1520 tavaszán kérvényezte kápolnájának a római Szentlélek Társulat és ispotály tagjai közé való felvételét.²⁷ Alessandro Neroni, a konfraternitás magister generalisa ezt 1520. április 1-jén kelt oklevelében jóvá is hagyta. Azzal, hogy a gyulafehérvári kápolna a közvetlenül a pápától függő Szentlélek Társulat tagjává vált, oltárjavadalmával együtt kikerült az illetékes megyéspüspök joghatósága alól. De Lászlai nem elégedett meg ennyivel. Mivel Várdai többeknek, így neki is tartozott különféle célokra kölcsönként kisebb-nagyobb összegekkel, Lászlai a pápai bíróság, a Sacra Roma Rota általános ügyhallgatója, auditor generalisa előtt beperelte a neki járó 228 forint, illetve elhunyt kanonoktársa, Jakab főesperes kegyes célokra fordítandó 110 forintja miatt.²⁸ Az idézőlevél a gyulafehérvári püspöki provisor számadáskönyve szerint 1520 május végén meg is érkezett Rómából Erdélybe.²⁹

Lászlainak azonban volt egy sebezhető pontja, ugyanis Rómába költözésekor nem mondott le főesperesi javadalmáról. Így Rómában bekövetkező halála esetén a megüresedett javadalom betöltéséről a pápa dönthet, vagyis az afeletti rendelkezés kikerül a magyar király mint főkegyúr hatásköréből. Ilyen módon ülhettek be külföldiek is magyarországi javadalmakba, amit a 15. század közeptől kezdve több hazai törvénycikk is igyekezett megakadályozni.³⁰ Nem véletlenül kötelezte például az 1514. évi LXV. tc. a Rómába utazó főpapokat, hogy eszközöljenek ki bullát arról, hogy haláluk esetén a pápa lemond utódjuk kine-

²⁷ *Bunyitay Vince*: A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei s egy magyar humanista. Bp. 1893. 21., 25. (5. sz. jegyz.) szerint a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának oklevélgyűjteményében, tévedésből az 1528. évi anyagban. Az eredetit Rómában újból sikerült megtalálnom: ASR Archivio dell'Archiospedale di S. Spirito, busta 223. (Instrumenti, Atti del Notaio, reg. 32. [évköre: 1516–1520]), 230^v–232^v.

²⁸ A részleteket Várdai válaszából ismerjük, l. alább, valamint *V. Kovács S.*: A humanista i. m. 358–359. és *Uő*: Egy epigrammaköltő a Jagelló-korban (Lászlai János latin versei). In: *Uő*: Eszmetörténet és régi magyar irodalom. Tanulmányok. Bp. 1987. (Elvek és utak) 417. Ez persze ütközött azokkal a magyar törvényekkel, hogy pert előbb a hazai bíróságon kell kezdeni, l. *Fraknói Vilmos*: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Bp. 1895. 229–230. *Jacobus de Viena* krasznai főesperes és orvosdoktor (1483, 1491, 1496), l. A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára II. 1438–1526. Szerk. Barabás Samu. Bp. 1895. 160. (CVI. sz.), *Vehov, K.*: Locul i. m. Anexa 7. A székesegyház 1531. évi leltárában egy miseruhája szerepel, l. *Entz G.*: A gyulafehérvári i. m. 219. Feltehetőleg azonos Jakab kolozsvári plébánossal, mert Lászlai 1521-ben többedmagával ennek végrendeleti végrehajtójaként tűnik fel, l. *Beke Antal*: A kolosmonostori konvent levéltára. 6. közl., *Történelmi Tár* 1898. 155. (394. sz.: Leó pápa bullája Kolozsvár városhoz, 1521. márc. 29.).

²⁹ A zichy és vásonekeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára XII. Kiad. Lukcsics Pál. Bp. 1931. (A továbbiakban: Zichy XII.) 398., 402., 403. A levelet Gyulafehérvárról tovább kellett küldeni Várdai után.

³⁰ Áttekintésül l. *Fraknói V.*: *Kegyúri* i. m. 209. Az említett törvények: 1439: 5. tc. 1. § (Corpus juris Hungarici. Magyar törvénytar I. 1000–1526. évi törvénycikkek. Ford. Nagy Gyula, Kolozsvári Sándor, Óvári Kelemen, szerk. Márkus Dezső. Bp. 1899. — a továbbiakban: CJH I. — 280–281. és *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns*. Tom. I. 1301–1457. Coll. Franciscus Döry, edd. Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp. 1976. [Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II/11.] — a továbbiakban: DRH I. — 288.); 1445: 14. tc. (DRH I. 345., *Fraknói V.*: *Kegyúri* i. m. 141.); 1447: 6. tc. (DRH I. 362.); 1447: 33. tc. (DRH I. 369., *Codex juris decretalis ecclesiae Hungaricae, quem ad sua capita revocatum et in ordinem systematicum reductum* [...] fontes rite citavit [...] Martinus Georgius Kovachich. Tom. I. Pestini 1815. — a továbbiakban: CJD I. — 210–211. [itt 50. tc.]); 1495: 31. tc. (CJH 580–581., *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium*. Coll. Ignatius comes de Batthyán. Tom. I. Albae Carolinae 1785. — a továbbiakban: LE I. — 541. [itt 6. tc.], *Fraknói V.*: *Kegyúri* i. m. 212.).

vezéséről. Egy korábbi rendelkezés, az 1498. évi LXVIII. törvénycikk ugyanakkor kizárta a javadalmakból a pápai udvar papjait. Lászai pedig apostoli gyónatóként kétségkívül annak számított.³¹

Ezt próbálta Várdai kihasználni. Így nem volt meglepő, hogy II. Lajos király 1520. június 25-én Budáról dorgáló hangú levelet küldött Lászainak. (Pontosabban: valójában nem tudjuk, elküldte-e, mert a levél érdekes módon éppen a Zichy család zsélyi levéltárában maradt fenn, ahová nyilvánvalóan Várdai Ferenc hagyatékából került.)³² A király az ország törvényeire hivatkozva felszólította a telegdi főesperest, hogy a levél kézhezvételétől számított három hónapon belül tegyen eleget kötelezettségének, máskülönben megfosztatja javadalmától. Ezen a napon kelt Várdai Ferencnek a pápához írott levele is, amelyet ugyanebből a levéltárból két fogalmazati példányban ismerünk.³³ (Erről sem tudjuk egyelőre, hogy tényleg eljutott-e Rómába, mivel az ottani levéltári anyagban még nem sikerült nyomára akadni.) Várdai ebben a levélben a felperes Lászai követelését csak mellékesen említi és a kisebb összeget emeli ki: megyéspüspöki joghatóságára hivatkozva kijelenti, hogy szabályosan járt el, hiszen az elhunyt Jakab hagyatéka az egyházat illeti, márpedig ő az utóbbi években az 1514. évi események miatt megrongálódott székesegyházat próbálja helyreállítani, így a pénzt is erre fordította. Ezért kéri a pápát, hogy vizsgálta ki a vádban foglaltakat.³⁴

Bár a per további részleteit egyelőre nem ismerjük, elképzelhető, hogy kettejük ellentétéhez kapcsolódott Várdai azon lépése is, hogy 1521 márciusában ő is felvétette magát a Szentlélek-ispotály tagjai közé. (Erről egy nevére kitöltött, 1521. március 4-ére keltezett nyomtatott búcsúengedély tanúskodik.)³⁵ Nem tudjuk, mekkora szerepet játszott ebben az elnyerhető búcsúk mellett az a törekvése, hogy a Hívő lelkek kápolna feletti püspöki joghatóságát visszaszeresse, mindenesetre ez a helyzeten érdemben aligha változtatott. (Lászai utódát egyelőre csak 1525-ből, egyetlen adatból ismerjük, de említéséből nem derül ki, hogy az oltárjavadalomba a Szentlélek-ispotály nevezte-e ki vagy sem.)³⁶

³¹ 1514: 65. tc. (*Fraknoi V: Kegyúri i. m. 212.*, CJD I. 211–212., CJH I. 736–737.); 1498: 68. tc. (*Fraknoi V: Kegyúri i. m. 209.*, szövege LE I. 553. [itt 25. tc.], CJH I. 632–635. [itt 67. tc.]).

³² 1520. jún. 25., Buda: DL 82 557., l. még Lukcsics Pál ismertetését a levéltári anyagról: Zichy XII. x–xxi., xxvii.

³³ DL 82 556., kiadását l. Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Coll. Antonius Fekete Nagy, edd. Victor Kenéz, Ladislaus Solymosi, Geisa Érszegi. Bp. 1979. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II/12.) 503–505. (382. sz.), fényképét uo. 46–47. sz. képek. Az aláírt példány rongált állapotú, szövege a fogalmazati másodpéldányból egészíthető ki.

³⁴ Az aláírt példányban bizonyos magyarországi bírákra, míg a másik példányban a váradi és a csanádi püspökre, azaz a neki lekötözött Perényi Ferencre, illetve Csaoholyi Ferencre bízna a vizsgálatot. A püspökökre l. *Conradus Eubel: Hierarchia catholica medii aevi*. Vol. III. 1503–1600. ed. 2., incoh. Guilelmus van Gulik, ed. curavit Ludovicus Schmitz-Kallenberg, Monasterii 1923. 161., 326.

³⁵ DL 82 567.; *Borsa Gedeon: Újabb adatok a Szentlélekről nevezett ispotályosrenddel kapcsolatos nyomtatványokról*. In: *Uő: Könyvtörténeti írások III*. Bp. 2000. 410–412., vö. Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531. Kiállítási katalógus. Szerk. Réthelyi Orsolya et al. Bp. 2005. 196–197. (kat. IV–12.)

³⁶ DL 30 566.: „magister Iohannes rector capelle fidelium animarum”; *Entz G.: A gyulafehérvári i. m. 205.*

A telegdi főesperesség megszerzése (1523–1525)

A Lászlai-Várdai-per még akkor is javában folyt, amikor Brodarics István magyar királyi követ és kíséretében Kálnai Imre 1522 nyarán Velence és Padova érintésével megérkeztek Rómába.³⁷ Brodarics fő feladata a törökellenes segítségkérés volt (Velencét is ezért ejtették útba), de neki kellett kieszközölnie Tomori Pál kalocsai érseki kinevezésének pápai megerősítését is.³⁸ Mivel az új pápa, VI. Adorján koronázására augusztus végéig várni kellett, csak szeptember 4-én fogadták őket pápai audiencián, Brodarics ekkor kezdte meg hivatalosan diplomáciai szolgálatát.³⁹ Hogy Kálnai Brodarics missziójában milyen szerepet játszott, nem tudjuk. Az mindenesetre valószínű, hogy ezalatt szerzett helyismeretet Rómában, és ismerkedett össze például az 1517 óta kint tartózkodó magyar ügyvivővel, a firenzei származású, korábban Bakócz Tamás titkáráként is működő Francesco Marsupinivel, illetve Giulio Medici bíborossal is, aki a bíborosi kollégiumban Anglia, Franciaország és Írország mellett Magyarország protektora is volt.⁴⁰ A később történtek fényében azt is feltételezhetjük, hogy a római tartózkodás alatt Brodarics nem csak kapcsolatba lépett, de össze is barátkozott Lászlai Jánossal, sőt a fiatalabb Kálnai Imre is ott volt társaságukban.

1523 nyarán az Örök Városban nagy pestisjárvány pusztított. Ennek az öreg Lászlai is áldozatául esett.⁴¹ Halála előtt végrendeletet tett. Ennek tartal-

³⁷ *Sörös Pongrác*: Jerosini Brodarics István (1471–1539). Bp. 1907. (A Szent István Társulat Tudományos és Irodalmi Osztályának felolvasó üléseiből 62.) 12–13. Kíséretében testvére, Mátyás és pártfogoltja, Szerencsés Máté (Mattheus Fortunatus) is ott voltak. Utóbbit Padovában hagyta tanulni, vö. *Veress E.*: *Olasz i. m.* 467.

³⁸ *Fraknói Vilmos*: Tomori Pál élete és levelei. Bp. 1881. 25. (2. sz. jegyz.) és 73–74.

³⁹ *Sörös P.*: Jerosini Brodarics i. m. 13–15., vö. Brodarics ekkor elmondott beszédével, melynek kiadását l. *Stephanus Brodericus*: De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcorum imperatore ad Mohach historia verissima. Ed. Petrus Kulcsár, Oratio ad Adrianum VI. pontificem maximum. Ed. Csaba Csapodi. Bp. 1985. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, ser. nova VI.). L. még *Fraknói Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkel I–III. Bp. 1902. II. 331., 461. (1049. sz. jegyz.). A konzisztoriális akta eredetijét Nemes Gábornak köszönöm, l. *Consistorialia Hungarica i. m.* 28. sz.

⁴⁰ Kálnai és Marsupini rokona, Giovanni kapcsolatára l. Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái VI. Vegyes levelek 1538–1549. Közli Szalay László. Pest 1860. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum IX.) 39. idézi: *V. Kovács S.*: Egy magyar humanista i. m. 665. Giulio Medici protektorságára és a protektori intézményre l. *Josef Wodka*: Zur Geschichte der nationalen Protektorate der Kardinäle an der römischen Kurie. Innsbruck–Leipzig 1938. (Publikationen des ehemaligen Österreichischen Historischen Instituts in Rom IV/1.) 21., 62., 98–99., 118., 120., ill. *Tusor Péter*: A magyar koronabíborosi és bíborosprotektori „intézmény” kialakulása és elhalása a XV–XVI. században. In: *Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk. Neumann Tibor. Bp.–Piliscsaba 2004. (Analecta mediaevalia II.) 308.

⁴¹ A pestisjárványra l. Monumenta Vaticana historiarum regni Hungariae illustrantia. Vatikáni Magyar okirattár. I/5. köt. A római Szentlélek-Társulat anyakönyve 1446–1523. Kiad. Bunyitay Vince. Bp. 1889. (A továbbiakban: *Mon. Vat. I/5.*) xxvi–xxvii. A penitenciáriusok háza a mai Szent Péter tér helyén állt; az apostoli gyóntatóknak IV. Jenő pápa 1435. évi szabályzata szerint itt kellett lakniuk, l. *Monay F.*: A római i. m. 36., *V. Kovács S.*: A humanista i. m. 358. (108. sz. jegyz.). Florio Banfi egy cikke (*Florio Banfi*: La chiesa di San Stefano Rotondo a Monte Celio a Roma. *Annuario* 1947. 3–21.) úgy tartja, hogy Lászlai a magyar pálosoknál lakott. Valójában Lászlainak saját 450 dukát értékű római bérháza volt a Santa Maria Rotunda (a Pantheon) és a Monto-ispotály mellett, amit szintén a pálosokra hagyott, l. *Hungarici monasterii ordinis Sancti Pauli primi heremitae de Urbe Roma*

ma a későbbiekből kikövetkeztethető: Várdai adósságát részben a római magyar pálosokra hagyta, részben pedig a Szent Péter-templom templompénztárára. Ezzel a pálosokat és a pápát is érdekeltté tette. A végrendelet végrehajtását pedig többek között a magyar követre, Brodarics Istvánra bízta. Lászai 1523. augusztus 17-én hunyt el. Rögtön másnap el is temették, mégpedig a Monte Celión álló, a magyar pálosok által bírt San Stefano Rotondóba, amelyet minden valószínűség szerint már jó előre kiszemelt. Híres feliratos síremléke ma is ott látható.⁴²

A temetés napján, augusztus 18-án Brodarics levelet írt Várdai Ferencnek.⁴³ A levél a szállongó politikai hírek (törökellenes koalíció terve) mellett két dologról tájékoztatta a püspököt: egyrészt Lászai haláláról, másrészt Kálnai Imre telegdi főesperességének pápai kieszközléséről. Brodarics nyilván jól tudta, hogy Várdai tetszésével ez aligha találkozhat, mert joggal fogja Kálnai Imrét Lászai kreatúrájának, kinevezését pedig Lászai utolsó fricskájának tekinteni. A magyar követ ennek ellenére kísérletet tett az erdélyi püspök támogatásának vagy legalább jóindulatának elnyerésére, és a levél élet is ennek megfelelően igyekezett tompítani. Ecsetelte, hogy milyen jó, hogy nem külföldi nyerte el a javadalmat, emellett biztosította Várdait arról, hogy Kálnai és testvérei a püspök legjobb szervitorai lesznek.

A gyors kivitelezés valóban arra utal, hogy a terv már készen állott, és Brodarics és Lászai közös ötlete lehetett. Kálnai Imre ugyanis azonnal kérvényezte a pápánál a megüresedett javadalmat. Az irat Lászai halála napjára van keltezve.⁴⁴ Az ügy kivételességét mutatja, hogy a korban még viszonylag rendhagyónak számító módon a kancelláriai utat kikerülve közvetlenül a pápánál kérték a jóváhagyást. Kálnai ugyanis nem szokásos formájú kérvényt (supplicatio) nyújtott be, hanem már a pápa nevében megírt, az egyházfő „saját elhatározásából” kelt, motu proprio formájú szöveget. Ezt ő maga fogalmazta, mert a szöveg a pápai gyakorlattól teljesen idegen módon a magyar király főkegyúri jogát is hangsúlyozza. A motu proprio mint forma egyébként gyors ügyintézését feltételez: pápai jóváhagyása után az intézkedés rögtön érvényessé vált.⁴⁵ Az

---

instrumenta et priorum registra. Transcriptis et ed. Lorenz Weinrich. Roma–Bp. 1999. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, fontes 2.) 163–164.

⁴² Halálának időpontját sírkövérol ismerjük. Sírkövén (*Csergheő Géza: Lazó János sírköve Rómában. [Egy sírkő rajzával]. Turul 8. [1890] 129–131.; rajzát l. Mon. Vat. I/5. XV, ill. Balogh Jolán: Az erdélyi renaissance I. 1460–1541. Kolozsvár 1943. 190–191., fényképe uo.: 81. sz. kép) ARCHIDI[aconus] TRANSSIL[vanensis] szerepel; az okleveles adatok címét tekintve pontosabbak. Ez is arra utal, amit Érszegi Géza kimutat, hogy a sírverse nem saját alkotása, hanem helyi munka (*Érszegi G.: Romana urna i. m. 144–147.*). Temetésének időpontja Brodarics leveléből derül ki. Elképzelhető, hogy a pestis áldozatait közös sírba temették, így Lászai síremléke csak kenotáfium (Érszegi Géza szíves közlése).*

⁴³ 1523. aug. 18., Róma: DL 82 611., kiadását l. *Lukcsics Pál: XVI. századi magyar irodalomtörténeti vonatkozású újabb levelek a zseléi levéltárból. Irodalomtörténeti Közlemények 40. (1930) 222–223. (több hibával, ezért az eredetit használtam), fordítását l. Kapitánffy Istvántól in: Magyar humanisták levelei XV–XVI. század. Közreadja V. Kovács Sándor. Bp. 1971. (Nemzeti könyvtár. Művelődéstörténet) 559. (266. sz.).*

⁴⁴ Archivio Segreto Vaticano, Registra Supplicationum (a továbbiakban: ASV, Reg. Suppl.) 1792. fol. 201^r.

⁴⁵ *Thomas Frenz: I documenti pontifici nel Medioevo e nell'età moderna. Traduzione di Verio Santoro, Sergio Pagano. 2. ed. Città del Vaticano 1998. 71–72., 90. A „kérvény”-t a gyakorlat szerint*

egész ügymenet tehát feltételezi a protekciót, jelen esetben Brodarics István közbenjárását. Ő magyar követi minőségében egyszersmind királya nevében is kérhetett Kálnai számára a pápánál kihallgatást, bár nyilván a magyar udvart csak utólag értesítette. Talán a szövegben a magyar királyi főkegyúri jog említése éppen eljárásukra szolgálhatott szépségtapaszként. Kálnai egyébként az alkalmat megragadva jellemző módon még azt is jóváhagyatta a pápával, hogy a telegdi mellett az aszúági főesperességét is megtarthassa.⁴⁶

Brodarics és Kálnai az ügy érdekében otthoni kapcsolataikat is mozgósították. Erre szükség is volt, mert a magyar udvar másként lépett, amikor Lászlai halálhíre Rómából körülbelül 2–3 hét elteltével, valamikor augusztus legvégén vagy szeptember legelején, megérkezett az éppen Visegrádon tartózkodó királyhoz.⁴⁷ II. Lajos, figyelmen kívül hagyva a pápai collatiót, saját főkegyúri joga alapján a megüresedő javadalomra Gerendi Miklóst nevezte ki.⁴⁸ Az éppen Csehországban követségben lévő Gerendi egyébként ekkortájt, 1523 nyarán lett királyi titkár, és még nem volt javadalma.⁴⁹

II. Lajosnak az volt az érdeke, hogy a pápai emberrel szemben saját jelöltjét ültesse a javadalomba. Ehhez azonban szüksége volt Várdai támogatására is. Nem véletlen, hogy a Várdai-hagyatékban ezekből a napokból összesen öt protekciókérő levél maradt fenn:⁵⁰

sz.	dátum	kelethely	feladó	kinek az érdekében?
1	1523. szept. 10.	Visegrád	II. Lajos magyar király	Gerendi
2	1523. szept. 10.	Visegrád	Forgách Ferenc királyi kamarás	Kálnai
3	1523. szept. 11.	Visegrád	Guthi Országh János váci püspök	Gerendi
4	1523. szept. 15.	Esztergom	Szatmári György esztergomi érsek	Kálnai
5	1523. szept. 16.	Visegrád	Forgách Ferenc kamarás és a Kálnai-testvérek	Kálnai

egy esetleges bullakiadási paranccsal együtt regisztrálták, a Kálnaira vonatkozót azonban a VI. Adorján alatti foghíjas vatikáni regisztrumokban (Reg. Vat.) nem találtam. (Tusor Péter szíves közlése szerint a motu proprio formájú oklevélkiállítási bürokratikus út a kora újkorban lesz nagyobb jelentőségű.)

⁴⁶ „... archidiaconatum Tilegdiensem in ecclesia Transilvanensi qui de iure patronatus regis Hungarie illustrissimi ut accepimus existunt ... – ... illum recipere et unacum archidiaconatu de Azwugh in dicta ecclesia Quinqueecclesiensi... quo dumtaxat retinere, cum clausula permutandi ... libere et licite valeat ...” — ASV, Reg. Suppl. 1792. fol. 201^r.

⁴⁷ A Róma–Pozsony távolság 1523 őszén átlagosan kb. 16 nap volt, ahogy azt a pápaválasztás hírének megérkezete jelzi, l. Krysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból. S. a. r. Zombori István. Ford. Boronkainé Bellus Ibolya. Bp. 2004. 93., 195.

⁴⁸ Szeptember 10-e előtt, l. DL 82 613.

⁴⁹ *Köblös J.*: Az egyházi i. m. 293. Királyi titkárként kimutatható 1523. október 30-ától, l. DL 66 439. (*Bónis Gy.*: A jogtudó i. m. 324.), a Kálnai-ügyben kelt levelek annak bizonyítékai, hogy már 1523 nyarán titkár lett. Prágában van: *Fógel J.*: II. Lajos i. m. 43.; *Kubinyi András*: A királyi titkárok II. Lajos király uralkodása idejében. Gesta 6. (2006: 1.) 13.

⁵⁰ A jelzetek a lista számsorrendjében: 1.: DL 82 614. 2.: DL 82 613. 3.: DL 82 615. 4.: DL 82 616. 5.: DL 82 617.

Az érvelés a szereplők méltóságának, társadalmi helyzetének és Várdaihoz való viszonyának megfelelően változatos. Annyi mindenesetre közös bennük, hogy a Gerendit támogatók a király főkegyúri jogának elsőbbségét, a Kálnai mellett kardoskodók a pápai kinevezés szerencsés voltát hangsúlyozzák (hogy tudniillik nem külföldit nevezett ki), és biztosítják a főpapot lekötelezettségükről, ha az ő támogatottjuk mellett dönt.

Így II. Lajos levelében (1. sz.), bár említette azt, hogy a megüresedett javadalomról a pápa is döntést fog hozni, joggal hivatkozik saját főkegyúri jogára és arra, hogy szem előtt tartja az erdélyi egyház szabadságát a külföldi klerikusok javadalomszerzési törekvéseivel szemben. A püspök ezért ne támasszon akadályt Gerendivel kapcsolatban, mert mást a király nem is látna szívesen. Ugyanerről igyekezett más eszközökkel meggyőzni Várdait a váci püspök Guthi Országh János által egy nappal később írt levél is (3. sz.).⁵¹ Hivatkozik a király levelére, valójában annak kiegészítése. Biztosítja Várdait, hogy noha a pápa másnak adományozta a javadalmat, ez nem befolyásolja a király döntését. A Kálnai érdekében író rokon és volt iskolatárs, Forgách Ferenc királyi kamarás⁵² érvelése (2. sz.) viszont kísértetiesen hasonlít Brodarics augusztus 18-i levelére. Nem hallgatja el, hogy a király Gerendit nevezte ki, mindazonáltal Kálnait, akit atyafiának nevez és érdemeit élénken ecseteli, a püspök jóindulatába ajánlja.⁵³ A későbbi, a Kálnai-testvérekkel közösen írt levélben újból szolgálatkészségükről biztosítja a püspököt (5. sz.). A Szatmári György esztergomi érsek, Kálnai volt püspöke és patrónusa viszont megint csak gyakorlatiasabb módon érvelt (4. sz.). Várdai szája ízének megfelelően, finoman úgy fogalmazott, hogy noha a pápa az ügyben még nem hozott végleges döntést, és noha a király Gerendinek adta a javadalmat, ő mégis Kálnait támogatására kéri a püspököt, mivel jobb lesz az neki is, mintha egy külföldit kellene beengedni a javadalomba.

Az ügy azonban egyelőre nem oldódott meg. Kálnai pápai kinevezése érvényes volt, de kinn tartózkodott Rómában. Gerendi kinevezéséhez pápai megerősítés kellett volna, de közben szeptember 14-én meghalt VI. Adorján pápa, így utódját kellett volna a döntés megváltoztatására bírni. A magyar királyi udvarban pedig az azévi augusztusi szávaszentdemeteri–nagyolaszi törökellenes magyar győzelem után a fő kérdés az október közepére összehozott bécsújhelyi diplomáciai konferencia megszervezése volt, így a kérdés kikerült az érdeklődés homlokteréből. Várdai egyébként sem Bécsújhelyen, sem az október végétől decemberig a folytatás helyszínéül szolgáló Pozsonyban nem jelent meg.⁵⁴

⁵¹ A levél aláírása név nélkül „servitor Vacien.” *Eubel, C.*: Hierarchia i. m. III. 325. Országh János csak a váci egyházmegye vicarius, mivel nem volt pápai megerősítése. Elődjének, Szalkai Lászlónak ugyanis gondja támadt az egri püspöki szék elfoglalásával, ezért egy ideig nem hagyta el a váci püspökséget, l. *Szarka Gyula*: A váci egyházmegye és püspökei a török hódítás korában. Vác 1947. (Vácegyházmegye múltjából IV.) 2. (2. sz. jegyz.).

⁵² Forgách 1517 óta királyi kamarás, unokaöccsével, Zsigmonddal együtt, l. *Fógel J.*: II. Lajos i. m. 25–26.

⁵³ Még apja, az 1519-ben elhunyt Forgách Péter barsi főispán emlékére is hivatkozik, l. *Bártfai Szabó László*: A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története. Esztergom 1910. 196–197., *Fógel J.*: II. Lajos i. m. 25–26. (11. sz. jegyz.). Forgách apja és Várdai kapcsolatát nem ismerjük.

⁵⁴ Krzysztof Szydłowiecki i. m. naplójában sehol sem említi. A diplomáciai találkozó 1523. október 17. és 22. között Bécsújhelyen zajlott, majd október 26. és december 16. között Pozsonyban folytatódott.

Kálnai helyzetét valójában három dolog nehezítette. Az egyik Gerendi Miklós ellenjelölt volta, ami a magyar királyi udvart tette ellenérdekeltté. A másik Lászlai János hagyatéki pere, ami miatt Várdai Ferenc sem őt támogatta. Harmadrészt nem lehetett tudni, ki lesz az új pápa. Szerencsére ez oldódott meg a leghamarább: 1523. november 19-én megválasztották, 26-án pedig megkoronázták az új egyházfőt, aki a Brodaricsot és Kálnait ismerő, a magyar ügyek iránt elkötelezett Giulio Medici bíboros lett, VII. Kelemen néven.⁵⁵

Gerendi szempontjából is szerencsésen alakult az ügy, hiszen közben sikerült az erdélyi káptalanban más javadalmat kapnia Budai Udalrik őrkanonok 1523. novemberében bekövetkezett halála révén.⁵⁶ II. Lajos december 23-án már ahhoz kéri Várdai utólagos jóváhagyását, hogy a még mindig javadalom nélküli Gerendit tette őrkanonokká.⁵⁷ A püspök valószínűleg nem is támasztott akadályokat, így Gerendi bekerült a káptalanba. Igaz, végül nem őrkanonokként, hanem ugocsai főesperesként. (Udalrik őrkanonok hagyatékával ugyanis közben gondok támadtak, mert az elhunyt unokaöccse és örököse, Budai István pert indított a végrendelet elcsalása miatt.)⁵⁸ Maga Gerendi 1524 februárjában a még mindig Pozsonyban tartózkodó királyi udvarból írt lojálisan Várdainak, hogy megköszönje a főesperesi javadalmat. Arról is biztosította püspökét, hogy korábbi kérésének megfelelően ha valami nagyobb javadalmat nyerne, kész lemondani az ugocsai főesperességről.⁵⁹ Ez hamarosan be is következett. Gerendi 1525-ben már budai prépost és fehérvári őrkanonok lett; nem említik többé ugocsai főesperesként.⁶⁰

Visszatérve Kálnaihoz, a hagyatéki per vált végül a legfogósabb kérdéssé. Ennek intézésében továbbra is Brodarics Istvánnak volt kulcsszerepe. Brodarics legelső, 1523. augusztus 18-i levelében még egy szót sem szólt a hagyatékról. Ezt követően kezdett egyezkedni Várdaival, majd 1523. november 16-án (a pápaválasztó konklávé idején) lényegében arról értesítette a püspököt, hogy Medici bíboros segítségével megegyezett a többi végrendeleti végrehajtóval, hogy felfüggesztik a Várdai ellen folyó pert. Ennek fejében az erdélyi püspöknek 1524. március végéig 60 aranyforintot kell küldenie a Monte Celión lakó magyar pálosoknak, az elhunyt lelki üdvéért, valamint meg kell fizetnie a szintén

⁵⁵ Eubel, C.: Hierarchia i. m. III. 14., 18.

⁵⁶ ETE I. 102–103. (104. sz.), ill. *Bernád Rita*: A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus levéltára. 2. köt. Oklevél- és iratjegyzék – canonica visitatiók mutatója. Gyulafehérvár-Bp. 2006. 43. sz. Budai Udalrik Lászlai barátja volt, 1504-től őrkanonok, l. *Balogh J.*: Az erdélyi i. m. 201–202.

⁵⁷ DL 82 626.: „hic enim fuerat unicus e secretariis nostris, in quem nullum adhuc nostrum extabat beneficium, quum alioqui fide, labore, industria nemini cederet.” — Néhány nappal később már azt tudatja a püspökkel, hogy Gerendi mellett a valószínűleg ugyanekkor megüresedett kükkülei főesperességet másik titkárának, Jacobus Pisónak adta (DL 82 627.). A kükkülei főesperességet Erdődi János, egyben a Szt. László oltár igazgatója, 1511-ben királyi titkár bírta. Vekov Károly szerint 1501 és 1525(!) között adatolt, l. *Vekov, K.*: Locul i. m. Anexa 7.

⁵⁸ Gerendi elődje Tóth Mátyás volt, l. *Vekov K.*: Egy erdélyi i. m. 533. (Várdai végrendeletében: *Bunyitay V.*: A gyulafehérvári i. m. 31.). A Budai-hagyaték ügyét l. 1524. máj. 19.: DL 82 654. és 1524. máj. 22.: DL 82 656. (II. Lajos, ill. Mária királyné levelei Várdai Ferenchez, hogy a végrendelet végrehajtását segítse elő), vö. ETE I. 102–103. (104. sz.)

⁵⁹ 1524. febr. 11., Pozsony: DL 82 634.

⁶⁰ *Köblös J.*: Az egyházi i. m. 293.

kegyes célra fordítandó (valójában a Szent Péter-székesegyház templompénztárába fizetendő) 200 forintot Lászlai végrendelete szerint.⁶¹

A levélből kitűnik, hogy Lászlainak a per kezdetén, 1520-ban említett 228 forintnyi követelése időközben már 260 forintra nőtt. Hogy végül Várdai ebből pontosan hogyan és mennyit törlesztett, nem tudjuk. 1524 februárjából való Brodaricsnak egy nyugtája, amelyben beleegyezett abba, hogy a végrendelet másik két végrehajtója, Philippus de Senis és Vincentius Baldus kánonjogi doktor akaratának megfelelően a pápai hivatalnok Theodericus Vafer Lászlai 147 dukátját az Altoviti-bankházba tegye be.⁶² (A két olasz végrehajtót a magyar egyházszervezet tagjaként is ismerjük; mindketten Pietro Isvalies bíboros, pápai legátus kíséretében kerültek egy időre Magyarországra. Baldus a veszprémi püspökséget elnyerő bíboros veszprémi vikáriusaként szerepelt még 1508-ban.⁶³ Senis 1501 és 1503 között a bíboros ügyhallgatója volt, azután Rómába visszatérve szerzett pécsi, majd győri kánonoki javadalmakat. 1513-tól az esztergomi Nagyboldogasszony-kápolna igazgatóságának javadalmát élvezte, amiért 1529-ig tartó pereskedésben állt a helyi székeskáptalannal.⁶⁴) Vafer és Senis egyébként kollégák voltak; előbbi ekkor a Camera Apostolica ügyhallgatójának jegyzője, utóbbi pedig emellett még a pápai kancellárián is dolgozott.⁶⁵ Az ügylet negyedik szereplője, az Altoviti-bankház pedig a jelentősebb római bankok közé tartozott az 1520-as években. 1507 óta az ambiciózus Bindo Altoviti vezette, aki a Camera Apostolicával is sokrétű kapcsolatban állt: különböző vám- és adóbérleti ügyek mellett 1529-től adószedő biztossá neveztek ki, sőt emellett éveken keresztül a Szent Péter templompénztára számára is kezelt letéteket.⁶⁶ Így tehát a nyugtában említett 147 dukát (bár nem derül ki pontosan, milyen pénznemről van szó), valószínűleg a Szent Péter-székesegyház templompénztárába fizetendő összegnek felel meg, és nem a pálosoknak járó 60 aranyforintnak, bár ez sem zárható ki teljesen. Philippus de Senisről ugyanis azt szintén tudjuk, hogy kapcsolatban állt a római magyar pálosokkal is.⁶⁷

⁶¹ DL 82 621. Kivonatosan és hibákkal közli *Lukcsics P.*: XVI. századi i. m. 222–223. (vö. uo. 221: „Több levélnek irodalmi szempontból érdektelen részeit elhagytam.”)

⁶² DL 47 545. Nem derül ki, hogy Várdainak küldött nyugta-e vagy sem. Közli *Sörös P.*: Jerosini Brodarics i. m. 17. (2. sz. jegyz.).

⁶³ *Gutheil Jenő*: Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárból (1002–1523). S. a. r. Kredics László. Veszprém 2007. 317–319. (206. sz.).

⁶⁴ *Köblös J.*: Az egyházi i. m. 438–439., *Fedeles T.*: A pécsi i. m. 442. (Sienai Zergardis Fülöp néven), *Solymosi László*: Bevezetés. In: Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve (1500–1502, 1507–1527). Kiad. Uő. Bp. 2002. 22., a perben például: ETE I. 208–209., 211–212.

⁶⁵ Vafer a nyugta címzettje. Senisre l. *Thomas Frenz*: Die Kanzlei der Päpste der Hochrenaissance (1471–1527). Tübingen 1986. (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom 63.) 435. (1984. sz.). Senis ebben az időben secretarius, magister registri cancellariae, ill. clericus camerae is. Baldus is kötődhetett a pápai udvarhoz: 1522-ben a pápától egy plébániai javadalmat kapott Ferrucciában (ma Quarratta része, Toszkána), l. ASV, Registra Lateranensia 1423. fol. 176^{r-v}.

⁶⁶ *Richard Ehrenberg*: Das Zeitalter der Fugger. Geldkapital und Creditverkehr im 16. Jahrhundert. Bd. I. Die Geldmächte des 16. Jahrhunderts. Jena 1896. 274., *Coriolano Belloni*: Un banchiere del rinascimento: Bindo Altoviti. Roma 1935. 13., 16–20., *Dizionario biografico degli italiani*. 2. Albicante–Ammannati. Roma s. a. 573–574. (A szócikk szerzője Marcello Del Pazzo).

⁶⁷ 1517-ben egy pálos birtokeladás közjegyzői írásbafoglalása az ő boltjában („apotheca magistri Philippi de Senis”) történt. 1536-ban halálakor a Camera Apostolica dékánjaként egy szőlőt is hagyott rájuk, l. *Hungarici monasterii* i. m. 121., 348.

Várdainak egyébként ugyanaz maradt az álláspontja, mint 1520-ban. Hogy végül mégis engedett, az pápai nyomásnak tulajdonítható. A történetnek ezt a szálát VII. Kelemen 1524. május 18-án kelt Várdaihoz intézett brevéje varrta el. Egyrészt nyugtatta a püspököt a templompénztárnak járó 200 forintból 65 forint befizetéséről, másrészt hátralékát elengedte és a törökellenes harc céljaira rendelte, megváltoztatva ezzel Lászlai végakarátát.⁶⁸

1524 májusára tehát elvben minden akadály elhárult az elől, hogy Kálnai elfoglalhassa javadalmát. Ez azonban nem történt meg. Brodarics István ugyanis 1524 júniusában hazatért Rómából és Kálnait hagyta maga helyett ideiglenes ügyvivőnek. Azaz Kálnai „hivatalos” személylé lépett elő. (Mai szemmel különösen furcsának tűnhet, hogy miközben Kálnai a magyar királyi udvarban korábban tudomásunk szerint semmilyen hivatalos funkciót nem töltött be, Rómában „magánemberből” pusztán a követ megbízásából hirtelen az akkori magyar külügy egyik legfontosabb diplomáciai képviselőjének kulcsfigurájává vált.⁶⁹) Szeropének fontosságát, és a pápai–magyar kapcsolatok kiemelt jelentőségét jól jelzi, hogy VII. Kelemen Kálnait ugyanez idő tájt pápai kamarássá és familiáriszá is kinevezte.⁷⁰ Úgyhogy a magyar királynak már semmi kifogása sem lehetett Kálnai telegdi főesperesi javadalma ellen; éppen ellenkezőleg, maga vált érdekeltté abban, hogy diplomatája kint Rómában megfelelő anyagi háttérrel rendelkezzen. A nehézséget természetesen az jelentette, hogy, bár Kálnai a javadalmat a Szentszék jóvoltából de iure már bírta, kanonoki beiktatására nem látogatott haza Erdélybe, viszont a stallumhoz jutása csak azzal lett volna teljes.⁷¹ Várdai pedig a pápai kinevezést formálisan elfogadta ugyan, de a javadalmat nem folyósította. Így állt elő az a furcsa helyzet, hogy 1524 tavaszán és nyarán a pápa Rómából és a magyar király Budáról egyszerre győzködtek a vonakodó erdélyi püspököt saját főesperesével kapcsolatban, ráadásul kifejezetten pénzügyi okokból. A pápa a kérdést ügyesen a Lászlai-hagyaték rendezésével kapcsolta össze — Várdaihoz intézett brevéje két nappal a Lászlai-hagyaték kérdését lezáró intézkedése után kelt —, azaz a per végleges lezárásának nagyvonalú gesztusáért hasonlóan nagyvonalú viszonzást várt el az erdélyi püspöktől.⁷²

Várdai viszont továbbra is makacsul ellenállt, úgyhogy a király — akit a Rómából hazatért Brodarics már pontosan tájékoztathatott mindenről — július 12-én Budáról szokatlanul éles hangú levélben gorbított le. Nem Kálnai Imre hibája — írta az uralkodó —, hogy nem jelent meg beiktatásán, mivel az

⁶⁸ DL 82 653. A pénz befizetését Ioannes de Salvatis bíboros tanúsítja (vö. *Eubel, C.*: Hierarchia i. m. III. 17.).

⁶⁹ Brodarics VII. Kelemen pápának 1524. nov. 22-én Budáról írt levelében teljesen természetesen említi, hogy nevében „dominus Emericus archidiaconus frater meus” fog nyilatkozni (ASV Segretaria di Stato, Principi, vol. 2. 345^v). Valószínűleg ez a helyettesítés korban nem volt szokatlan gyakorlat: a szintén Brodarics kíséretében tartózkodó Brodarics Mátyásnak mint magyar követnek (!) még 1524. jan. 24-én kiállítottak a pápai udvarban egy *salvus conductus*t, l. *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia*. Coll. Augustinus Theiner. Tom II. 1352–1526. Romae 1860. 631–632. (823. sz.). Mindkét adatra Nemes Gábor hívta fel figyelmemet, amit hálásan köszönök.

⁷⁰ DL 82 655. — Kinevezésének időpontját egyelőre nem ismerjük.

⁷¹ *Köblös J.*: Az egyházi i. m. 22. — Nem számítva a Camera Apostolicába az installatio után befizetendő díjat. A főesperesnek mint a káptalan tagjának elvileg helybenlakási kötelezettsége is van.

⁷² 1524. máj. 20.: DL 82 655.

ország érdekében tartózkodik Rómában, ezért méltánytalan továbbra is megfosztani javadalma élvezetétől. Megparancsolta tehát a püspöknek, hogy Kálnait a levél kézhezvétele után — nem várva meg hazatértét — azonnal iktassa be, a főesperesi javadalmát pedig a pápai kinevezéstől számítva visszamenőlegesen folyósítsa.⁷³

Annai bizonyos, hogy Várdai továbbra sem engedett. A patthelyzetet végül a püspök halála oldotta fel 1524. október végén.⁷⁴ Halálhírét november 8-án már Budán is tudták.⁷⁵ Végrendeletének teljes végrehajtását egyébként a király megakadályozta; a székesegyház renoválására, valamint a Várdai által alapított Szent Anna-kápolna befejezésére szánt pénzeket „az ország javára” lefoglalta.⁷⁶ Utódáról a kor viszonyaihoz képest villámgyorsan döntöttek Budán. Jelölt (és önjelölt) ugyanis több is akadt: az elhunyt püspök testvérét, Várdai Mihályt Ferdinánd osztrák főherceg (és neje, Jagelló Anna) támogatta,⁷⁷ Brodarics Istvánt Burgión keresztül VII. Kelemen,⁷⁸ egy helyi ember, Pelei Tamás ózdi főesperes pedig Várdai volt titkárának, Sirjei Imrének a Rómába küldésével a maga számára próbálta a püspökséget kieszközölni, természetesen sikertelenül.⁷⁹ Kálnai Imre szempontjából természetesen az lett volna a legjobb, ha Brodarics kapta volna meg a püspökséget, de a nyertes a budai udvar kiszemeltje, Gosztonyi János győri püspök, királynéi kancellár lett.⁸⁰ Ő a királyné bizalmasának számított, és Mária, miután nem sikerült Szatmári György halála után 1524 tavaszán esztergomi érsekké tételnie (mivel azt a méltóságot Szalkai László szerezte meg), most sikerrel lépett fel az érdekében.⁸¹ Erdélyi püspökként december 11-éről ismerjük

⁷³ DL 82 662. — Egy utalásából az is kiderül, hogy az ügyben II. Lajos több levelet is írt már.

⁷⁴ Halálának időpontját nem ismerjük. Borsa Gedeon ismerteti Bornemissza Pál Várdairól írott megemlékezését, amely szerint még résztvett egy gyűlésen Marosvásárhelyt, innen tért haza Gyulafehérvárra, ahol meghalt (*Borsa G.*: Bornemissza i. m. 338.). Ezt a végrendeletek nem támasztják alá. Várdainak két végrendelete van: 1) hely nélkül, 1524. okt. 22., kiad. *Bunyitay V.*: A gyulafehérvári i. m. függeléke, 27–32. Az eredeti irat ma lappang, egykorú másolata (a tanulóalíráásokat kivéve egyező) okt. 20-ra keltezve: DL 56 440. 2) Gyalu, 1524. okt. 25. rövid végrendeleti rendelkezés különböző összegekről, sajátkezű aláírással, idézi *Pattantyús M.*: Adalékok i. m. 175. (1. sz. jegyz.), de összekeveri a Bunyitay által közölttel. Itt köszönöm C. Tóth Norbertnek a kérdés tisztázásához nyújtott értékes segítségét.

⁷⁵ *Vekov K.*: Egy erdélyi i. m. 536–538. (Burgio két követjelentése: okt. 31-én még nem tud róla, nov. 8-án már igen, l. Mon. Vat. II/1. 67.).

⁷⁶ *Vekov K.*: Egy erdélyi i. m. 539–543. A kápolna befejezése körüli nehézségekről l. *Pattantyús M.*: Adalékok i. m. 177–182.

⁷⁷ *Vekov K.*: Egy erdélyi i. m. 538. Fennmaradt három november közepén kelt protekciókérő levelük (ebből kettő Mária királynéhoz). Ferdinánd: DL 82 678. (franciául); Anna: DL 82 679. (két példány, egyike német, másik magyar nyelvű, utóbbi aláírás nélküli). A levélíró azonosítja és a szöveget közli *Jakubovich Emil*: Magyar felségfolyamodvány II. Lajos királyhoz 1524-ből. Magyar Nyelv 19. (1923) 127. Magyar nyelvűségének oka, hogy testvéréhez, Lajoshoz írt magánlevél.

⁷⁸ Mon. Vat. II/1. 67. — Burgio már eleve szkeptikus: lehet sejteni a végeredményt, l. *Sörös P.*: Jerosini Brodarics i. m. 19., 21–22.

⁷⁹ Sirjei Várdai végrendeletének egyik végrehajtója (*Bunyitay V.*: A gyulafehérvári i. m. 32.), Peleit becsapta (*Kelényi B. O.*: Egy humanista i. m. 107–108.).

⁸⁰ Életére l. *Köblös J.*: Az egyházi i. m. 293–295., *Bónis Gy.*: A jogtudó i. m. 317–318.

⁸¹ *Kubinyi András*: Habsburg Mária királyné udvartartása és a politika 1521–1526. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye i. m. 14. Brodarics fájdalomdíjul kapja meg Szalkai érsektől az esztergomi éneklőkanonokságot, l. *Sörös P.*: Jerosini Brodarics i. m. 22.

egy levelét, de egy királyi oklevél alapján szinte bizonyos, hogy már december 10-én is az volt.⁸²

Kálnai javadalmát azonban ő sem kezdte el folyósítani. Így 1525. január 2-án VII. Kelemen pápa Gosztonyihoz intézett brevéjében a pápai kamarába fizetendő servitium ürügyén az új püspököt megint csak arra kéri, hogy Kálnainak a javadalmából származó bevételeit küldje ki Rómába.⁸³ Gosztonyinak valószínűleg ugyanaz lehetett a hivatalos kifogása mint elődjének. Persze azt nem tudjuk, hogy Kálnai végül — Rómából való hazatérte után — elment-e Erdélybe és beiktatta-e magát. A források hallgatása azt támasztja alá, hogy a kérdés valahogyan megoldást nyert: főesperesi javadalmát sikerült ténylegesen is birtokba vennie.⁸⁴

Kálnai Imre királyi titkár (1525–1526)

Kálnai, egy szűk évnyi diplomáciai szolgálat után, az 1525 közepén újból kiküldött Brodaricsal együtt tért haza Rómából 1525 augusztusában.⁸⁵ Ekkor már javában zajlott az a kötélhúzás Szalkai László esztergomi érsek és Burgio pápai követ között, aminek a célja az volt, hogy Szalkai helyett Brodarics legyen a kancellár. Ez persze alapvetően befolyásolta Kálnai helyzetét, hivatalos udvari szolgálatba kerülését is, amire persze, nem feltétlenül érdemei elismeréseként, hanem sokkal inkább mint Brodarics, illetve a pápa embere számíthatott.

A pápai nyomásgyakorlás, illetve a Szalkai és a király részéről tapasztalható időhúzás olyan helyzetet teremtett, hogy Brodarics kancellárrá való kinevezésének ügye végül egészen 1526 március közepéig elhúzódott. Mindkét félnek, Burgióéknak, illetve az ellenérdekelteknek, Szalkainak és Mária királynénak ezért kapóra jöhetett Kálnai, hiszen az ő megjutalmazása mindkét fél szemében kedvező lépésnek — politikai jelentőséggel nem bíró részsikernek, illetve részengedménynek — tűnhetett. (Ha a Kálnai főesperesi javadalma körüli huzavona még mindig tartott volna, akkor felhasználható lehetett volna Mária királyné külön kancellárjelöltjének, Gosztonyi Jánosnak a megszorogatására is, de aztán úgy alakult, hogy az erdélyi püspököt sikerült kikapcsolni a játszámából, mert Burgio rávette, maga kérje a királynét, hogy álljon el tervétől.)⁸⁶ Miközben tehát Brodaricsot tovább várták és hitegették, II. Lajos király „a Szentatya közbenjárására” 1525. november 16-án Kálnai Imrét királyi titkárrá nevezte ki, amit Burgio örömmel jelentett Rómába.⁸⁷ (Kálnai egyébként az egyetlen királyi titkár, akinek a pontos kinevezési dátumát ismerjük.)⁸⁸ Persze azt nem tudjuk, hogy VII. Kelemen támogatása magának Kálnainak, vagy pártfogójának, Brodaricsnak szólt-e inkább, de Kálnai egyéni pályája szempontjából

⁸² *Vekov K.*: Egy erdélyi i. m. 539., *Köblös J.*: Az egyházi i. m. 294–295.

⁸³ ASV, Arm. XL., vol. 10, fol. 3^{r-v}, n. 1. Köszönöm Nemes Gábor barátomnak, hogy az adatot rendelkezésemre bocsátotta.

⁸⁴ Későbbi oklevelekben használja címét, ill. így titulálják, l. pl. DL 73 240., DL 24 290.

⁸⁵ *Sörös P.*: Jerosini Brodarics i. m. 23–24.

⁸⁶ *Sörös P.*: Jerosini Brodarics i. m. 31. (a királyné arra hivatkozott, hogy korábban ígéretet tett Gosztonyinak).

⁸⁷ Mon. Vat. II/1. 285.

⁸⁸ *Kubinyi A.*: A királyi titkárok i. m. 6.

ez talán nem is olyan fontos. Ő mindenestre 1525. december 21-én Budáról a kor szokása szerint áradozó levélben köszöni meg a pápának a közbenjárást, biztosítva az egyházfőt örök hálájáról és szolgálatkészségéről.⁸⁹ (Ez párhuzamba állítható a hasonló tárgyú, Werbőczy által szeptemberben írott levelekkel, amikben az újdonsült nádor szintén a pápai közbenjárást, illetve gratulációt köszöni meg.)⁹⁰

Kálnai titkári működésére összesen hat adatot ismerünk, valamennyit már az 1526. évből.⁹¹ Ez biztosan nincs összefüggésben Brodarics kancellárságának kezdetével, mert az első, Kálnai által referált ügyet tartalmazó fennmaradt oklevél még Brodarics március 11-i kinevezése előtt kelt.

dátum	munka	jelzet
(1526.) február 15.	relatio	DF 244 307.
április 20.	–	DL 73 240.
május 23.	relatio	DL 24 290.
június 13.	relatio	DL 82 725.
június 17.	kiküldetés	Engel 1809. 217.
június 25.	kiküldetés	Engel 1809. 230.

A Szalkai kancellársága alatti gyakorlatnak megfelelően Kálnai kezdő titkárként elsősorban nem diplomáciai, hanem referensi tevékenységet folytatott, ahogy ezt a különböző ügyekben kiállított oklevelekre rávezetett ügynevezett relációs jegyzetekből és az oklevélen szereplő titkári aláírásából megállapítható.⁹² Februárban egy pozsegai birtokátruházás királyi jóváhagyását, májusban egy somogyi birtokokat átruházó királyi adományozást intézett. Június 13-án viszont az ország másik végébe eső ugocsai és szatmári birtokrészekre vonatkozó megegyezés királyi jóváhagyását referálta. A három adat — összhangban az úgymenetre vonatkozó általános ismereteinkkel — területi specializációt nem mutat. (A táblázatban szerepel egy családi adat is: áprilisban a Kálnai-fivérek — közöttük a titkárként és telegdi főesperesként említett Imre — kiegyeztek volt sógorokkal, Majtényi Mártonnal a néhai Majtényiné Kálnai Anna tekintélyes, 3500 forint értékű hozományáról évek óta folyó perben.)

⁸⁹ Kiadását l. *Lettere di Principi. Litterae principum ad papam (1518–1578). Fejedelmi levelek a pápának.* Kiad. Bessenyei József, ford. Kulcsár Péter, Nagy Gábor. Roma–Bp. 2002. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, fontes 3.) — a továbbiakban: *Lettere* — 119–120. (XVII/1. sz.). A levél jan. 17-én érkezett meg Rómába. A forrás szövegét a 19. században Tárkány Béla már lemásolta, ma is hagyatékában található, l. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár Ms. 5000/I. „Magyarországi főpapok levelezése a Szentszékkal 1518–1591”. A Tárkányi-hagyatékra l. *Tusor Péter: Magyar történelmi kutatások a Vatikánban.* Bp–Roma 2004. CXVII.

⁹⁰ *Lettere* 110–115. (XV/1–2. sz.), vö. *Fraknói V: Szentszék i. m. II. 375–376.* — Werbőczy nádorságára l. *Kubinyi A.: Werbőczy i. m. 82–84.*

⁹¹ Néhai mesteremnek, Kubinyi Andrásnak tartozom hálával, hogy gyűjtéséből ezeket az adatokat velem megosztotta. A táblázatban található szigla (Engel 1809): *Johannes Christianus Engel: Monumenta Ungrica. Viennae 1809.* munkára utal.

⁹² *Kubinyi A.: A királyi titkárok i. m. 12.* A három relatiós adatból két oklevélen látható (a DL 82 725. fényképén nem) az autográf aláírás: „Emericus Kalnai secretarius”.

A kancelláriai rutinmunkán túl Kálnai a többi királyi titkárhoz hasonlóan belkormányzati ügykörben is szerepelt, mégpedig királyi kiküldöttként. Az 1526. évi királyi számadáskönyv szerint két alkalommal kapott útiköltséget. Először június közepén Budáról az esztergomi érsekhez, Szalkai Lászlóhoz vitt levelet a királytól. Néhány nappal később már a hadi készülődéssel összefüggésben a kalocsa–bácsi egyházmegye ezüstneműinek összegyűjtésére küldték ki. A kocsiútra és egyéb kiadásaira 12 és fél, második alkalommal 25 forintot utaltak ki neki értékálló, új pénzben.⁹³

A hivatali tevékenység mellett Kálnai udvari jelenlétének más nyoma is van. Titkári munkája mellett ugyanis részt vett a budai humanisták baráti összejövetelein. Ennek tagjai zömmel Kálnai kollégái és munkatársai közül kerültek ki és legtöbbször Iacobus Piso királyi titkár budai házában találkoztak. Brodarics Istvánon kívül például Nádasdy Tamás, Gerendi Miklós, Oláh Miklós és Szalaházy Tamás királyi titkárokat említhetjük,⁹⁴ de 1525 telén például a két sziléziai származású humanista, Caspar Ursinus Velius és Georg von Logau is Pisónál vendégeskedett.⁹⁵ Kálnai a társaságból különösen Oláh Miklóssal, Nádasdyval, a királyi tanácsosként is szereplő Macedóniai Lászlóval és volt vetélytársával, Gerendivel ápolt baráti kapcsolatot, bár minderre valójában már Kálnai pályájának Mohács utáni egyes — itt most nem tárgyalt — mozzanataiból következtethetünk.⁹⁶ A kört Ursinus Veliusnak egy Kálnai Imréhez inté-

⁹³ Engel, J. Ch.: Monumenta i. m. 217. és 230. (Itt a kiadásban hibásan „2 fl. 5” forma szerepel.)

⁹⁴ Főgel J.: II. Lajos i. m. 74–76., Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Bp. 1935. 242., vö. Kubinyi A.: A királyi titkárok i. m. 17.

⁹⁵ Főgel J.: II. Lajos i. m. 71., 75. (3. sz. jegyz.), Horváth J.: Az irodalmi i. m. 242.

⁹⁶ Kálnai Mohács utáni pályájára l. V. Kovács S.: Egy humanista i. m. 664–667. Kapcsolataira l. Oláh lev. i. m. 1–2. (Kálnai Imre levele Oláh Miklóshoz, 1527. nov. 13., Rendve). Kálnai 1526 augusztusában valószínűleg Budán maradt, de két testvére, István és János is elesett a csatamezőn (*Brodericus, St.*: De conflictu i. m. 166. [Kallay alakban] és 232. mondat). Kálnai Brodaricsot követve János király oldalára állt, aztán Ferdinánd király támadásakor visszahúzódott Bars megyei birtokára, innen írta fenti levelét. Ebben a Ferdinánd pártján álló Oláhtól kér segítséget, hogy a Ferdinándnak leteendő hűségeskü alól szerezzen számára felmentést, és ha szükséges, kérje meg Nádasdyt és Gerendit is az érte való közbenjárásra, illetve közli vele, hogy Macedóniainak külön már írt levelet az ügyben. Egy esztergomi egyházi javadalommal kapcsolatos nehézséget is említ. Szándéka szerint Czestohovába készül zarándokolni. (Elképzelhető, hogy János királyhoz kívánt kiszökni Lengyelországba.) Oláh választát nem ismerjük, de Kálnaihoz 1529 és 1533 között írt 17 levelét (1529. máj. 29., Znaim: Oláh lev. i. m. 6–7.; máj. 31., Znaim: uo. 10–11.; 1530. febr. 18., Linz: uo. 44–45.; jún. 10., Innsbruck: uo. 68.; okt. 14., Augusta: uo. 91–92.; okt. 16., Augusta: uo. 92–93.; okt. 29., Augusta: uo. 97–98.; dec. 10., Krems: uo. 117–118.; dec. 16., Krems: uo. 121.; 1531. febr. 2., Krems: uo. 123–124.; febr. 5., Krems: uo. 124.; dec. 30., Brüsszel: uo. 183–184.; 1532. szept. 10., Brüsszel: uo. 241–242.; szept. 27., Brüsszel: uo. 250.; okt. 3., Brüsszel: uo. 252–253. (2 levél); 1533. nov. 29., Brüsszel: uo. 430.) és 1536 és 1541 körül írt verseit igen, l. *Nicolaus Olahus*: Carmina. Edd. Iosephus Főgel et Ladislaus Juhász. Lipsiae 1934. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, saec. XVI.) 19–20., 54., 60., 63. sz., valamint Iani Pannonii opusculorum pars altera. (Ed. Samuel Teleki). Traiecti ad Rhenum 1784. (facsimile Bp. 2002.) 330. (téves 1568. évi dátummal). Oláh leveleiben látszólag sikertelenül próbálja Ferdinánd király pártjára állítani. 1530 januárjában Eger elfoglalása után Nádasdy Tamás, ekkor János-párti kincstartó a Ferdinánd-párti egri püspök, Szalaházy Tamás birtokaira kincstartói vagyongazdálkodóként Kálnait ülteti, l. *Pataki Vidor*: Az egri vár élete. Eger 1934. 13.). Kálnai lemond javadalmáról, az egyházi rendből 1533-ban kilép, majd 1536-ban megnősül. (Ebben szerepet játszhatott, hogy ő maradt családja egyetlen férfitagja.) Felesége Apponyi Dorottya, l. *Neumann Tibor*: A Korlátköviék. Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15–16. században. Győr 2007. (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai – források, feldolgozások 5.) 102. (636. sz.

zett, elegáns hendecasyllabusokban írt alkalmi verséből tudjuk elképzelni. Ebben Ursinus Velius Nádasdy Tamás hogylétéről érdeklődik, és ennek ürügyén felidéri az együtt töltött időt, az asztal mellett szellemesen csevegő Nádasdy alakját, valamint üdvözlét küldi neki és Brodaricsnak.⁹⁷ Maga a költemény valamikor 1526 közepén keletkezhetett, mert néhány hónap múlva az egész budai udvart, és vele együtt a humanista kör tagjait is szétszórta a mohácsi vész.

További, a pápaság által támogatott királyi titkárok

Kálnai pályának ezt a szakaszát feltárva fel kell tennünk a kérdést: vajon voltak-e kollégái között mások is, akiknek udvari karrierjében a pápai hatalom támogatása hasonló szerepet játszott. A válaszadást megkönnyíti, hogy Kubinyi András egyik utolsó tanulmányában összeállította a II. Lajos uralkodása alatt működő, jelenleg ismert 25 titkár jegyzékét referensi tevékenységük alapján.⁹⁸ Azt kell tehát ezeknél a személyeknél megvizsgálni, hogy ismerünk-e bármilyen mozzanatot, amely a Rómával való kapcsolatra mutat. Természetesen nem elsődlegesen az egyházi pálya (a titkári munka „bére” általában valamilyen egyházi javadalom volt), hanem a politikai karrier szempontjából. Itt két lehetőség jöhet szóba:

- 1) ha az illető már a magyar udvar tagjaként vagy már egyenesen királyi titkárként Rómában végez diplomáciai munkát,
- 2) ha a Curia Romana szolgálatában álló (magyarországi) személy maga vagy esetleg támogatottja bekerül a magyar udvarba.

Az első esetre csak egyetlen személy, Brodarics István a példa. (Statileo János esetét, aki 1515-ben nagybátyja, Beriszló Péter veszprémi püspök és horvát-szlavón bán révén került be az udvarba, illetve 1516-ban járt egyszer magyar követként Rómában, itt most nem veszem figyelembe.)⁹⁹ Brodarics padovai tanulmányai és Szatmári György pécsi püspök és kancellár melletti személyi titkárkodása után, 1516 körül lett királyi titkár. Az ő esetében a pápai támogatás kancellárrá tételében elsősorban római diplomáciai útjainak (1522. április–1524 nyara; 1525. március–augusztus) köszönhető.¹⁰⁰ Bár 1521-től kezdve, amióta követként is igénybe vették szolgálatait, Lengyelországban, illetve 1524 végén Csehországban is járt, ő számított Magyarország „római »specialistájának«”.

---

jegyz.). Két fia is születik. Ezek közül az 1536-ban született Kálnai Gábornak (†1541) éppen Oláh Miklós a keresztapja (*Oláh, N.*: *Carmina* i. m. 20., 60. sz.) Hősünk 1538-ban viszont már Ferdinánd király törvényszékének esküdt ülnökeként szerepel (Magyar Országos Levéltár P 1339 2. csomó, nr. 224., 1538. nov. 27.). Felesége révén 1547. júl. 10-én még említik, l. *Neumann T.*: *A Korlátköviek* i. m. i. h., tehát valamikor ezután halt meg. Az utóbbi adatokért Neumann Tibornak tartozom hálás köszönettel.

⁹⁷ l. a 10. sz. jegyz-et.

⁹⁸ *Kubinyi A.*: *A királyi titkárok* i. m. 10. — Természetesen voltak olyanok is, akik főállású diplomataként nem végeztek kancelláriai rutinmunkát vagy ilyen tevékenységükről nem maradt fenn oklevél, l. uo. 9.

⁹⁹ *Köblös J.*: *Az egyházi* i. m. 315–316., *Kubinyi A.*: *A királyi titkárok* i. m. 18–19., vö. *Kubinyi A.*: *Diplomáciai* i. m. 125.

¹⁰⁰ *Sörös P.*: *Jerosini Brodarics* i. m. 8–12. (nem volt egyszerre püspöki és királyi titkár), 12–26., *Bónis Gy.*: *A jogtudó* i. m. 314., *Kubinyi A.*: *A királyi titkárok* i. m. 7.

Mivel hosszú ideig volt távol, itthoni egyházi karrierje és politikai csillaga sem emelkedett számottevően, de a római egyházi körökben való ismertsége és a pápa, VII. Kelemen személyes rokonszenve Mohács előtt főszerephez juttatta. Az más kérdés, hogy kancellárrá tétele nem volt szerencsés lépés, mert politikai súlytalansága egyáltalán nem segített a válság megoldásában.¹⁰¹

A második lehetőségre már több személy életpályája illik. Két olyan, a pápa által Magyarországra (is) delegált diplomatát ismerünk (Iacobus Pisót és Albisi Bernátot), akik később magyar királyi titkárok lettek. Az erdélyi szász Piso bécsi, bolognai és római tanulóévei után mint kánonjogi doktor lett a már említett Isvalies Péter bíboros, reggiói érsek és veszprémi püspök familiárisa.¹⁰² Érdekes párhuzam Kálnai esetével, hogy Piso 1509-ben Bodrogi Fülöp apostoli magyar gyóntató halálakor annak esztergomi kánonoki javadalmát szerezte meg.¹⁰³ Ezekben az években Piso mint apostoli prothonotarius többször szerepelt pápai diplomataként II. Gyula és X. Leó szolgálatában. 1509–1510-ben Lengyel- és Oroszországban járt, ekkor megfordult itthon is.¹⁰⁴ 1514-ben újból Lengyelországban járt, hogy Zsigmond király és a moszkvai nagyfejedelem közötti békekötést előmozdítsa. A lengyel királyra humanista műveltségével nagy hatást tett, aki bátyjának, II. Ulászlónak a figyelmébe ajánlotta. 1515-ben a bécsi királytalálkozó után tért haza és lett Lajos királyfi nevelője és királyi (illetve királynéi) titkár. Különböző egyházi javadalmakat is szerzett.¹⁰⁵

Albisi Bernát egri éneklőkanonokról kevesebbet tudunk, ő 1514-ben mint Magyarországra akkreditált pápai nuncius bukkan fel.¹⁰⁶ (Neve hangzása ellenére nem olasz, a Bihar megyei Albisról származott.)¹⁰⁷ 1515-ban ismét nuncius: ekkor 20 ezer dukátos pápai segélyt hozott az ország védelmére.¹⁰⁸ 1516 tavaszán internunciusi címmel jár Magyarországon: áprilisban ő nyilvánította X. Leó pápa részvétét apja halálakor II. Lajosnak. Feladata ekkor a magyar urakat egyetértésre és törökellenes összefogásra buzdítani.¹⁰⁹ Ezután visszatért Rómába, mert 1518. szeptember 5-én egy kánoni kivizsgálás során ott tanúskodott.¹¹⁰ 1519-ben

¹⁰¹ *Kubinyi A.*: A királyi titkárok i. m. 129., vö. *Sörös P.*: Jerosini Brodarics i. m. 27–37.

¹⁰² *Eubel, C.*: Hierarchia i. m. III. 7., *Kubinyi A.*: Diplomáciai i. m. 122–123. — Ó Magyarország (és Lengyelország) első ismert bíboros-protectora is (*Wodha, J.*: Protectorate i. m. 20., 62., *Tusor P.*: Koronabíborosi i. m. 308.). 1511-ben halt meg.

¹⁰³ *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára* IV. 1492–1526 és pótlék. Kiad. Lukcsics József. Bp. 1907. 179. (CLV. sz.)

¹⁰⁴ *Fraknói V.*: Szentszék i. m. II. 460–461. (910. sz. jegyz.), *Kubinyi A.*: Diplomáciai i. m. 124., *Fedeles T.*: A pécsi i. m. 430.

¹⁰⁵ *Fögel József*: II. Ulászló udvartartása (1490–1516). Bp. 1913. 42., *Fögel J.*: II. Lajos i. m. 19., *Fedeles T.*: A pécsi i. m. 431.

¹⁰⁶ *Monumenta rusticorum ...* i. m. 146. (107. sz. A Temesvárbán ostromlott Báthori István nádorhoz küldik.)

¹⁰⁷ *Kubinyi A.*: A királyi titkárok i. m. 19.

¹⁰⁸ 1515. máj. 13.: *Epistolae procerum regni Hungarie. Coll. Georgius Pray. Pars I. 1490–1531. Posonii 1806. 101., 49. sz.* (VII. Kelemen Báthori István temesi ispánnak), vö. *Kubinyi A.*: Magyarország i. m. 85.

¹⁰⁹ *Stephanus Katona*: *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae. Tomulus XII., ordine XIX. 1516–1526. Budae 1793. 13., 15., Kubinyi A.*: A királyi titkárok i. m. 18.

¹¹⁰ Tasnádi Tamás kánoni kivizsgálása a Salonensis tituláris püspökségre. Szept. 5-én tanúskodik Albisi, egri éneklőkanonok, pápai cubicularius, kb. 35 éves (három nappal korábban ugyanabban az ügyben az öreg, 70 évesnek mondott Lászlai is szerepel tanúként), l. *Consistorialia Hungarica* i. m. 20. sz. (az adatot Nemes Gábor barátomnak köszönöm).

ismét Budán volt: a későbbi királyi titkár, Batthyány Orbán egyik ügyvédje, amikor az megszerzi az egyébként szintén titkár Girolamo Balbi pozsonyi préposttól annak egy másik javadalmát.¹¹¹ 1522-ben megint Rómában volt, 1523-ban viszont már magyar királyi és talán Gosztonyi János királynéi kancellár támogatása révén királynéi titkárként szerepel.¹¹² Ő lett Várdai Ferenc halála után, 1524 decemberében a király és Gosztonyi által a püspökség birtokainak és jövedelmeinek kezelésére Erdélybe küldött biztos. (1527-ben emiatt komoly nézeteltérésbe is került Gosztonyival).¹¹³ 1526 végén Mária királyné oldalán találjuk. 1535-ben viszont királyi ítélőmester János király udvarában.¹¹⁴

Ugyancsak a második csoportba sorolható Nádasdy Tamás, a későbbi híres nádor, bár ő maga nem volt pápai diplomata. Nádasdy az 1510-es évek második felének bécsi, majd bolognai egyetemi évei után 1522-ben Rómában folytatott tanulmányokat.¹¹⁵ 1523 nyarán a törökellenes hadjárat ügyében tevékenykedő Thomas Gaetanus de Vio bíboros, legatus de latere magyar tolmácsként tért haza Magyarországra. A bíboros, küldetése végeztével a tehetséges fiatalembert beajánlotta a királyi titkárok közé: 1524-ben már ilyen feladatkörben szerepel.¹¹⁶ Azt a kulcsmozzanatot persze nem ismerjük, amelynek köszönhetően Nádasdy Vio kardinális szolgálatába került. Figyelemre méltó viszont, hogy római tanulmányai éppen egybeesnek Brodarics (és Kálnai) római tartózkodásával. Könnyen elképzelhető, hogy a jó kapcsolattal rendelkező magyar követ ajánlotta be Vióhoz.

Mindez egy újabb feltevést is lehetővé tesz. Bár a 25 ismert titkár közül öt pápai támogatót személy (Kálnai, Brodarics, Piso, Albisi, Nádasdy) túl kevés ahhoz, hogy az Apostoli Szentszék részéről a magyar királyi titkárok között valamilye tudatos személyi politikára gyanakodhatnánk, mégis figyelemre méltó az a tény, hogy a Mohács előtti három évben (1523–1525) évente egyvalaki pápai támogatással kerül be a magyar udvarba titkárnak: Albisi 1523-ban, Nádasdy 1523/1524 folyamán, Kálnai pedig 1525 végén. Noha Albisi és Nádasdy királyi udvarba való bekerülésének hátteréről, a Kálnai-ügyhöz hasonló forráscsoport hiányában, többet egyelőre nem tudunk mondani, feltehető, hogy a három eset összefügg, és mindhárman — tehát Albisi Bernát, Nádasdy Tamás és Kálnai Imre egyaránt —, a magyar királyi kancellárságra váró, de azt végül csak 1526 elején elnyerő Brodarics István előőrsei voltak a magyar királyi udvarban.

¹¹¹ *Bónis György*: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon. S. a. r. Balogh Elemér. Bp. 1997. (Jogtörténeti tár 1/1.) 591. (4233. sz.). Balbi lemond Batthyány javára a szolnoki főesperességről.

¹¹² 1522: Csaoholyi Ferenc csanádi püspök vallja mások mellett ügyvédnek, *Bónis Gy.*: Szentszéki i. m. 607. (4305. sz.). 1523: *Bónis Gy.*: A jogtudó i. m. 324., 326.; *Kubinyi A.*: Magyarok i. m. 85.; *Kubinyi A.*: A királyi titkárok i. m. 16.

¹¹³ *Vekov K.*: Egy erdélyi i. m. 538–539. (DL 82 683. és 82 684.), vö. A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556) II. 1485–1556. Kivonatokban kiad., bev. Jakó Zsigmond. Bp. 1990. (A MOL kiadványai II/17.) 453. (4075. sz.). 1527: uo. 480. (4171. sz.): Gosztonyi szerint Albisi 3000 Ft kárt okozott.)

¹¹⁴ 1526: ETE I. 288–289. (278. sz.); 1535: *Jakó Zsigmond*: Az erdélyi vajdai kancellária szervezete a XVI. század elején. In: *Uő*: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bukarest 1977. 57., 318. (113–114. sz. jegyz.)

¹¹⁵ *Veress E.*: Olasz i. m. 260–261., *Bónis Gy.*: A jogtudó i. m. 325.

¹¹⁶ *Kubinyi A.*: Diplomáciai i. m. 128., *Kubinyi A.*: Magyarok i. m. 85., *Kubinyi A.*: A királyi titkárok i. m. 21., vö. *Bessenyei József*: A Nádasdyak. Bp. 2005. 17–21. A bíborosra l. *Fraknói V.*: Szentszék i. m. II. 331–332. és *Eubel C.*: Hierarchia i. m. III. 16.

Simon Zsolt

A ZÁGRÁBI PÉNZVERDE 1525. ÉVI SZÁMADÁSA

Adatok az 1521. évi pénzreform történetéhez

Az 1521. és 1525. közötti pénzreformról ezidáig már többször is írtak, a teljesség igényével megírt elemzés azonban még nem készült a pénzrontásról.¹ Jelen tanulmányunk ehhez szolgál adalékkal: dolgozatunkban a zágrábi pénzverde 1525. évi működését ismertetjük, a verde számadása és az annak információit kiegészítő oklevelek alapján, bevezetésképpen pedig összefoglaljuk a reformra vonatkozó ismereteinket.

A pénzreform

Mint ismeretes, a reform lényege az volt, hogy a dénár ezüsttartalmát megközelítőleg a felére csökkentették, de a névértékét megtartották — vagyis pénzrontásról volt szó. Az érme nemesfém tartalma csökkentésének a törvényes mértékét nem könnyű megnyugtató módon kiszámítani, mivel a reform előtti érme — ezt „régí”, illetve „rézpénz”-nek (*antiqua moneta*, *cuprea moneta*) is nevezték — tömegéről és finomságáról egymásnak ellentmondó adatok maradtak fenn (lásd az 1. táblázatot). A tisztánlátást elsősorban az nehezíti, hogy egyfelől Antonio Burgio pápai nuncius 1526. április 3-án Budán úgy tudta, hogy a reform előtti dénárokat 9 és 10 latos finomságú ezüsből verték, egy márkából 425–428 dénárt készítve. A nuncius szerint a *nova moneta* után vert dénárok 8 latos öntvényből készültek (egy márkából 428 érme), és mivel ezeket a dénárokat a régi dénárral azonos pénzlábbal tervezték verni,² ez kellett tehát legyen az *antiqua moneta* pénzlába is. Evvel egybevág a fentebb idézet szakirodalom azon megállapítása, hogy a régi dénár 8 latos volt. A kortárs lőcsei Konrad Sperfogel egy

---

¹ A pénzrontás történetére l. *Stephanus Schönvisner*: Notitia Hungaricae rei numariae ab origine ad praesens tempus. Budae 1801. 336–343., *Jeszzenszky Géza*: II. Lajos denárai. Numizmatikai Közlöny 26–27. (1927–1929) [!] 128–142., *Huszár Lajos*: A budai pénzverés története a középkorban. (Budapest várostörténeti monográfiái 20.) Bp. 1958. 105–116., *Peter Rathos*: Die Entwertung der ungarischen Kleinmünze im Jahre 1521 und ihre Folgen in der Slowakei bis 1526. Studia Historica Slovaca 1. (1963) 30–62., *Hermann Zsuzsanna*: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. (Meggjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához). Századok 109. (1975) 305., 307., 310–323., *Kubinyi András*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk. Gerevich Aladár, Kosáry Domokos. Bp. 1975.² 133–134. A reformra vonatkozó oklevelek túlnyomó részének regesztáit l. *Huszár Lajos*: A középkori magyar pénztörténet okleveles forrásai. (III. rész). Numizmatikai Közlöny 76–77. (1977–1978) 77–82.

² Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici) I. 1000–1526. évi törvénycikkek. Az 1000–1301 közt alkotott törvényeket fordította és jegyzetekkel ellátta Nagy Gyula. Az 1301–1526 közt alkotott törvényeket fordították és jegyzetekkel ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Az 1000–1526. évi törvényeket magyarázatokkal és utalásokkal kíséri Márkus Dezső. Bp. 1899. (a továbbiakban: CJH) 850. (1526: 34. tc., vö. uo. 832. [1525: 20. tc.]), és jelen tanulmány 65. sz. jegyzével.

1525. szeptember 29-i eseményhez kapcsolódóan naplójában két helyt is azt írta ellenben, hogy a *nova moneta* utáni dénárt 9 latos ezüsből kell verni.³ Mindezek alapján — és feltételezve, hogy Burgionak a tudósítása idején uralkodó állapotokról megbízhatóbb ismertei voltak, mint a majdnem öt évvel azelőttiekéről, valamint azt is, hogy ő Budán (pápai nunciusként jó udvari kapcsolatokkal rendelkezvén) tájékozottabb volt, mint Sperfogel Lőcsén — a legvalószínűbbnek azt tartjuk, hogy a *nova moneta* közvetlen elődjét 8 latos öntvényből verték, egy márkából 428 darabot, de ugyanakkor azt is elképzelhetőnek tartjuk, hogy a *pagamentum*⁴ mégis 9 latos volt.

	Ezüstfinság (lat)	Egy márkából öntvényből vert érmék száma	Tömeg (gramm)		Ezüsttartalom (gramm)		Az új dénár viszonylagos ezüsttartalma (%)	Az új dénárhoz viszonyított ezüsttartalom (%)
			Hóman	Engel	Hóman	Engel		
			márkasúlyával		márkasúlyával			
<i>Moneta nova</i> előtti dénár	8	425	0,578	0,576	0,289	0,288	47,2	211,8
	8	428	0,574	0,572	0,287	0,286	47,6	210,3
	9	425	0,578	0,576	0,325	0,324	42,0	238,3
	9	428	0,574	0,572	0,323	0,322	42,3	236,6
	10	425	0,578	0,576	0,361	0,360	37,8	264,7
	10	428	0,574	0,572	0,359	0,357	38,0	262,9
<i>Moneta nova</i>	4	450	0,546	0,544	0,136	0,136	100,0	100,0
<i>Moneta nova</i> utáni dénár	8	428	0,574	0,572	0,287	0,286	47,6	210,3

1. táblázat. A *nova moneta*, az előtte, illetve utána vert dénárak törvényes finomsága, tömege és ezüsttartalma⁵

Arról is nehéz határozott véleményt mondani, hogy az egyébként jól informált és a pénzviszonyok alakulásában egy pénzügylete következtében személyesen is érdekelt Burgio miért közölt az általunk valósnak gondolttól részben eltérő értékeket, és hogy miért adott meg a dénár finomságára és a tömegére vonatkozóan egyszerre több adatot is. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a két lat-szám a pénzreform előtti két különböző periódusra vonatkozik, de az is elképzelhető, hogy itt egy, a későközepkori

³ Rathoš, P.: Die Entwertung i. m. 55–56.

⁴ Pénzöntvény.

⁵ Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526. *Relationes oratorum pontificorum 1524–1526.* (Vatikáni magyar okirattár. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia II/1.) Bp. 1884. (reprint: Bp. 2001.) 356. Márka: budai márka, amelynek tömege Hóman Bálint szerint 245,53779 gramm volt (*Hóman Bálint: Magyar pénztörténet 1000–1325.* Bp. 1916. [reprint: Bp. 1991.] 96–97.), Engel Pál szerint viszont a párizsi márka tömegével egyenlően 244,7529 gramm (*Engel Pál: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. Századok 124.* [1990] 29.). Azon tévedés, amely szerint a párizsival azonos budai márka 245,5 gr volt (*Uő: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története.* [História Könyvtár. Monográfiák 17.] Bp. 2001. 56.), bizonyára a véletlen műve. Lat: a márka 1/16-od része, de az egy márka öntvényben található színezüst latjainak számával fejezték ki a nemesfém-tartalmat (az ezüst finomságát) is, így pl. a tíz latos *pagamentum* 62,5% ezüstöt tartalmazott, a kilenc latos 56,25%, a nyolc latos 50%, a négy latos 25% ezüstöt. A *nova moneta* négy latos finomságára l. az idézett szakirodalmat és CJH 832. (1525: 21. tc.), a 450-es darabszámra az alább ismertetendő adatokat. Hermann Zsuzsanna az alábbi, 416 dénáros pénzlábbal számolt (*Hermann Zs.: Allamháztartás i. m. 316.*), de amint látni fogjuk, ez az adat II. Ulászló korára vonatkozik.

érmék anyagvizsgálata során kiderített jelenség is szerepet játszik, amely szerint a késő középkori dénárak valós finomsága különbözött az előirttól, sőt gyakran nagyobb volt annál: így például a mérések szerint az 1526. évi dénár finomsága a törvényes 50% helyett valójában 71,7% volt.⁶ A régi dénár súlya leírásánál Burgio adatai kétféleképpen értelmezhetők: vagy 1521 előtt valamikor megváltoztatták a dénárak tömegét (is), vagy pedig inkább arról van szó, hogy a nuncius a másik két érme leírásától eltérően itt nem a törvényes pénzlábat ismertette, hanem a mindennapos gyakorlathoz közelálló leírást adott. II. Ulászló uralkodása idején ugyanis egy márkából 416 dénárt kellett verni, de négydénárnyi eltérés még elfogadott volt,⁷ és ez a szokás, esetleg eltérő hibahatárral, minden bizonnyal II. Lajos alatt is továbbélt. Ez utóbbi feltevést erősíti, hogy a leírásban nem két érték van megadva, hanem egy intervallum. (Az előbbi szokás alapján tehát a *nova moneta*nak és az azután vert dénárnak a táblázatban feltüntetett tömege közép-tömeg.)

Az új pénz veréséről az első biztos adat egy 1521. augusztus 22-i oklevélben található.⁸ Ebben II. Lajos — megemlítvén, hogy új pénz verését határozta el, továbbá hogy annak verése „most kezdődött el” (*nunc cudi cepta est*) — a körmöcbányai, selmecbányai és besztercebányai és „más bányavárosok” bányászainak elrendelte, hogy minden kitermelt ezüstöt Thurzó Elek kamarásmesternek és körmöci kamaraispának, akire az új pénz verését bízta, vagy Thurzó embereinek adjanak át.⁹ Ugyanazon nap egy másik mandátumában a király azt parancsolta meg, hogy engedjék meg Thurzó Eleknek, akire újólág (*denovo*) az új pénz verését bízta, vagy Thurzó embereinek, hogy az erdőkben az új pénz veréséhez szükséges szenet égensenek.¹⁰ Néhány

⁶ Gyöngyössy Márton: Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon. (Doktori mestermunkák) Bp. 2003. 218–220. — Az Anjou-kori aranyforintok finomsága is ingadozott, ugyanazon érme-típusnak sem volt mindig állandó a finomsága, de a szélső értékek közötti legnagyobb különbség csak 1,6% volt, ami mintegy 1/4 latnak felel meg, l. Tóth Csaba: Pénzverés és pénzügyigazgatás (1000–1387). In: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Szerk. Kubinyi András, Laszlovszky József, Szabó Péter. Bp. 2008. 175–179.

⁷ Hans Derschwan: Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló. Közredja Tardy Lajos. (Bibliotheca Historica) Bp. 1984. 130–131.

⁸ Vö. Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 312.

⁹ Ludouicus, dei gratia rex Hungarie et Bohemie, etc. Fidelibus nostris universis et singulis montanistis in Cremniciensi, Sebniciensi, Bistriciensi et aliis civitatibus nostris montanarum ubivis commorantium, presentes visuris, salutem et gratiam. Cum nos tum pro avertendis periculis, que ad hoc regnum nostrum Hungarie incubuerunt, tum etiam pro publica totius regni nostri utilitate novam monetam cudifacere constituerimus et ad ipsam cusionem continuandam copia argenti opus est, volumus et fidelitatibus vestris harum serie sub ammissione capitis omniumque bonorum vestrorum mandamus firmissime, ut omne argentum, quod in fodinis predictarum civitatum nostrarum invenitur et erunt, ad manus fidelis nostri magnifici Alexii Thurzo, magistri cubiculariorum nostrorum et comitis camere nostre Cremniciensis, cui onus et curam cusionis huiusmodi monete nove, licet invito, imposuimus, aut hominibus suis per ipsum ad id deputantibus pro illa nova moneta, que nunc cudi cepta est, fideliter dare et consignare debeatis, nam quod ad montana illa pertinet, postque deo concedente ex presenti expeditione salvi redibimus de vobisquoque qui vestris laboribus montana colitis et publicam regni utilitatem queritis, ita providebimus, ut commodius et cum maiori utilitate vestra laborare et montana ipsa reformare possitis. Reliqua huc pertinentia ex ipsomet Thurzone vel ex suis litteris aut nuntiis intelligetis, cuius in hac parte commissioni modis omnibus parere et satiafacere debeatis. Secus facere pena sub premissa non ausuri. Presentibus perlectis exhibentí restitutis. Datum ex castris nostris iuxta oppidum Tholna metatis, feria quinta proxima ante festum beati Bartholomei apostoli, anno Domini 1521. — Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 23 575., 23 577. (a jobb felső sarokban más kézzel: Commissio propria domini regis). Az okleveleket idézi: Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 312., Huszár L.: A budai pénzverés i. m. 106.

¹⁰ Ludouicus, dei gratia rex Hungarie et Bohemie, etc. Fidelibus nostris universis et singulis dominis prelatibus, baronibus, egregiis, nobilibus, castellanis ac officialibus tam nostris, quam aliorum

napra rá, szeptember 1-én II. Lajos Körmöcbánya, Selmecebánya, Besztercebánya és „más bányavárosok” eljáróit utasította: jóllehet tudja azt, hogy terhes nekik az ezüstnek új pénzért, de régi áron való beváltása, mégis legyenek elégedettek és nyugodt lélekkel a szokott árért adják ezüstjüket, mert, noha az új pénz kissé könnyebb, mint a régebbi, de értéke, amit a királyi hatalom ad annak, semmivel sem kisebb. A király ugyanakkor megígérte, hogy mihelyt visszatér az okelvél kiállítására idején zajló hadjáratról, gondoskodni fog arról, hogy a címzettek előnyére rendelkezzen, s így a bányákat szabadabban, készségesebben és kényelmesebben tudják művelni.¹¹

A pénzreform kezdetének időpontjával kapcsolatosan azonban meg kell említeni három korábbi adatot: II. Lajos 1521. július 21-én Körmöcbányát utasította, hogy kelendő számmal felszerelve megfelelő számú olvasztót és pénzverő munkást küldjenek Budára, amely egy korábbi parancsnak lehetett a megisméltése, ugyanis Thurzó Elek már július 16-án arra kérte a bányavárosokat, hogy a Budára menő körmöci pénzverőknek szükséges járműveket bocsássák azok rendelkezésére, egy július 29-én vagy augusztus 1-én kelt tudósítás szerint pedig a budai várba pénzverés céljára sok ezüstöt gyűjtöttek össze. Noha ezek a források nem tesznek utalást az új pénzre, az említett események bizonyára a *nova moneta* előállításának előkészületei közé tar-

---

quorumcunque, item civitatibus, oppidibus et villis earumque rectoribus et villicis ac quibuslibet possessionatis hominibus, presentes visuris aut earum notitiam habituris, salutem et gratiam. Sciatis ad cudendam monetam, quam denuo cudifacere incepimus, carbonibus multum esse opus et ob id nos commisisse magnifico Alexio Thurzoni etc., cui curam cudendi huiusmodi nove monete delegavimus, ut in quibusvis tam nostris, quam vestris silvis per homines suos et carbonarios ad id deputatos libere et secure carbones necessarios cremari facere possit et debeat, quare vobisquoque et uniuersis vestrum harum serie firmissime mandamus quatenus dum et quando per prefatum Alexium Thurzo aut carbonarios et homines suos requisiti fueritis aut vestris aliquis fuerit requisitus, extunc citra omnem moram et cunctationem atque impedimentum ubivis in vestris nostrisque silvis carbones ad usum cudendi monete prenotate necessarios ex lignis ad id aptis et convenientibus illis cremare permittere et permitti facere modis omnibus debeatis et teneamini. Secus sub gravissime indignationis nostre pena facere ne presumatis. Presentibus perlectis exhibenti restitutus. Datum ex castris nostris ad oppidum Tholna positus, feria quinta proxima post festum beati Stephani regis, anno Domini 1521. — DL 23 576. (a jobb felső sarokban más kézzel: Commissio propria domini regis). Az oklevelet idézi: *Hermann Zs.*: Államháztartás i. m. 312. — 1521. aug. 27-én II. Lajos király ismét írt a pénzverés ügyében, de közölnivalója az oklevél csonkasága miatt nem deríthető ki, l. DL 26 254.

¹¹ Ludouicus, dei gratia rex Hungarie et Bohemie, etc. Fidelibus nostris iudicibus, iuratis, consulibus, civibus montanistis in civitatibus nostris Cremniciensi, Sebniensi, Bistriciensi et aliis civitatibus ac oppidis montanarum commemorantium presentes visuris, salutem et gratiam. Sciatis, quod nos certis et rationabilibus ex causis maxime autem pro totius regni publica utilitate constituimus per fidelem nostrum magnificum Alexium Thurzo, magistrum cubiculariorum nostrorum, comitem camere nostre Cremniciensis novam monetam cudifacere et licet sciamus vobis onerosum fore, quod argentum eodem precio, quo antea, ex ista nova moneta redimatur, requirimus tamen vos et mandamus vobis sitis contenti et feratis equo animo solitam argenti redemptionem, nam licet moneta hac nova sit paulo levior priore, tamen valor nihilo est minor, quem illis nostra dat auctoritas. Cum primum autem deo dante a presenti expeditione salvi redibimus cogitabimus curabimusque, ut vestre quoque(?) commoditati consulatur, ut per hoc montana liberius libentiusque et commodius colere possitis, reliquaque huc pertinentia ex ipso Thurzone prefato intelligetis, cuius verbis fidem adhibeatis. Secus non facturis. Presentibus perlectis exhibenti restitutus. Datum in castris nostris ad oppidum Tholna positus, in festo beati Egedii abatis, anno Domini 1521. — DL 23 580. (a jobb felső sarokban más kézzel: Commissio propria domini regis). Kiadása, néhány szó kihagyásával: *Analecta Scepusii sacri et profani. Pars I–IV. Collegit et notis illustravit Carolus Wagner. Viena–Posonii et Cassoviae 1774–1778. Pars IV. 82–83. Az oklevelet idézi: Hermann Zs.*: Államháztartás i. m. 317.

toztak. Amennyiben ez a feltevésünk helyes, a királyi udvarban a *nova moneta* verését már legkésőbb július 16-án elhatározták. Azt, hogy pontosan mikor kezdték el Budán az új pénzt verni, az ismert források alapján nem lehet megállapítani, de bizonyosan már 1521. november 19. előtt, ugyanis az akkor megnyílt országgyűlésen már arról határoztak, hogy az uralkodó veresse tovább a legújabban kibocsátani kezdett pénzt (*monetas novissime cudi caeptas*).¹² 1521-ből már fent is maradtak a királyi székhelyen előállított *nova moneta*k, és Budáról 1525-ig minden évből ismeretes ez a típusú érme.¹³ A *nova moneta* esetében a budai kamara játszott a központi verde szerepét,¹⁴ az új érméket tehát ott kezdték el verni. Hamarosan más települések is követték a királyi székhely példáját, a leghamarabb, már 1521-ben, úgy tűnik, Körmöcbánya, ahol 1525-ig folyamatosan verték az új dénárokat.¹⁵ Itt jegyezzük meg, hogy a pénzreform előtti években ezüstpénzt csak Körmöcbányán vertek,¹⁶ de a *nova moneta* előállítására a felső-magyarországi kamaraközponton kívül még több más helységben is felállítottak pénzverő műhelyeket, nyilván azért, hogy a kincstár maximálja a pénzrontásból fakadó nyereségét, és hogy minél hamarabb hozzájusson ahhoz.

1521-ben arról is döntés született, hogy Kassán is verjenek *nova moneta*t. 1521. szeptember 6-án arról írt Szatmári György, hogy közbenjárására a király elrendelte, hogy a felvidéki városban is verjék az új dénárokat, de úgy, hogy a hasznot a királynak szolgáltatassák be; a következő nap II. Lajos már arról értesítette a várost, hogy megparancsolta Thurzó Eleknek, hogy oda a lehető leghamarabb küldjön pénzverőket. Olyan forrást egyelőre még nem ismerünk, amely minden kétséget kizáróan bizonyítaná, hogy ott 1521-ben meg is kezdték volna a pénzverést, de a következő évből már van erre adatunk. Úgy tűnik, hogy egy 1522. tavasza és 1524. tavasza közötti, pontosan meg nem határozható időszakban a verde tevékenysége szünetelt, mert 1522. március 26. még említik a kassai kamarást, de 1524. március 24-én II. Lajos már a kassai pénzverés elkezdéséről írt (*iam cusionem nouarum monetarum in ista ciuitate Cassoviensi inchoare fecimus*). Erre a célra egy bizonyos Izsák nevű zsidó személyt küldött oda, aki valamikor tavasszal vagy legkésőbb nyáron munkába is állhatott, mert július 6-án a kassai kamara prefektusai már ezüstbevéltásról intézkedtek. 1524-ből és 1525-ből fentmaradtak érmék tanúsága alapján azt gyanítjuk, hogy ezekben az években a kassai pénzverde már megszakítások nélkül működött.¹⁷

¹² 1521: 14. tc. — CJH 792.

¹³ A Budán vert *nova moneta*ra (az idézett adatok felhasználásával) l. *Huszár L.*: A budai pénzverés i. m. 105–116., 131., 189–192., XII–XIII. tábla, *Ratkoš, P.*: Die Entwertung i. m. 34., továbbá vö. még *Kelényi B. Ottó*: Budai oklevelek pénztörténeti adatai. Numizmatikai Közlöny 43. (1944) 16–19. — Budán 1521-ben és 1522-ben még garasokat, 1523-ban obulusokat, 1522-ben pedig még régi dénárokat is vertek, l. *Huszár L.*: A budai pénzverés i. m. 108., 110.

¹⁴ *Huszár L.*: A budai pénzverés i. m. 109., 110.

¹⁵ *Jeszenszky G.*: II. Lajos denárai i. m. 137., *Artur Pohl*: Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300–1540. Graz–Bp. 1982. 134., 137–139. tábla.

¹⁶ *Jeszenszky G.*: II. Lajos denárai i. m. 138., *Gyöngyössy M.*: Pénzgazdálkodás i. m. 179., 187. — II. Ulászló uralkodása alatt is még csak Nagybányán és — 1508 és 1510 között — talán Felsőbányán vertek ezüstpénzeket, de az ezüstpénz-verés súlypontja Körmöcbányán volt, l. uo. 168., 174., 197–199., 200–201., 202–204. 1511-ben a király elrendelte, hogy Kassán is verjenek pénzt, de nem tudni, hogy ezt az utasítást végrehajtották volna, l. uo. 176. és *Kemény Lajos*: A kassai pénzverőház. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 9. (1902) 250.

¹⁷ *Jeszenszky G.*: II. Lajos denárai i. m. 134., *Artur Pohl*: Die Münzstätte Kaschau im Mittelalter. Südost-Forschungen 27. (1968) 37–39., 41. *Pohl, A.*: Münzzeichen i. m. 134–135. tábla. (1522.,

Egy forrás alapján feltételezhető, hogy Veszprémben is folyt a *nova moneta* verése. 1522. december 31-én ugyanis Thurzó Elek kincstartó azt írta Bátorfi István nádornak, hogy tudomása szerint a nádor egyrészt Hans Krugot megbízta, hogy a maga és a veszprémi püspök, Várdai Pál részére pénzt verjen, másrészt beleegyezett abba, hogy a veszprémi püspök 500 márka ezüsből verjen pénzt, végül pedig a zsidóknak és mindenki másnak megtiltotta a pénzváltást, és csupán magának engedélyezte azt. E hírek ismeretében Thurzó a nádort arra kérte, hogy ne avatkozzon bele a pénzverés dolgába. Mivel a kincstartó megemlítette, hogy könyörülettel volt a püspök iránt, továbbá hogy tekintettel volt arra, Várdai és a házanépe ne szenvedjen inséget, elképzelhető, hogy Thurzó végül is nem akadályozta meg a veszprémi püspököt abban, hogy pénzt veressen.¹⁸ Annak alapján azonban, hogy Hans Krug a budai kamara pénzverőmestere volt,¹⁹ könnyen lehetséges, hogy a fentebbi adatok ugyan a veszprémi püspök részére, de Budán előállítandó ezüstpénzre vonatkoznak.

1523-ban sor került a pénzverés ügyének átfogó rendezésére. Ennek során először, az áprilisi országgyűlésen, részletesen szabályozták a *nova moneta* verésével kapcsolatos kérdéseket.²⁰ A legtöbb cikkely a pénzveréshez szükséges nyersanyag biztosításával a pénzverést (is) volt hivatva elősegíteni: a 28. tc. az arany és ezüst kivitelét és ezen fémek kamarán kívüli értékesítését tiltotta meg, 31. tc. a régi pénzek egyéni célból való beváltását (*pro se cambire*) és az ezüst hasznoszerzés végett való vásárlását, a 34. tc. az ezüst és régi pénzek kivitelét; a 39. tc-ben avégett, hogy bőven legyen arany és ezüst, megkérték a királyt, hogy biztosítsa az arany-, ezüst-, réz „és más ércbányák” szabad művelését, azok művelésére külföldről hívasson bányászokat, ezeket és a jelenlevőket is tartsa meg szabadságukban és védje is meg őket. A 33. tc. is a kamarák nyersanyagellátását szabályozta, előírván, hogy egy márka ezüstöt 6,5 forinton kell beváltani, „amint ez azelőtt volt elrendelve”. A 35. tc. a régi pénz beváltási árfolyamát szabta meg (100 régi dénárért 110 új dénárt kellett adni), a 36. tc. az áruk árának új pénzben megadott névértékét a régi pénzben kifejezett értékben rögzítette, a 38. tc. „a közönség kényelméért” (*ad communitatis commoditatem*) obulusok verését írta elő. Két cikkely a pénzverés jogi, adminisztratív vonatkozásaira tér ki: a 39. tc. azt a régi szabályt ismételte meg, amely szerint a királyon kívül senki sem verethet pénzt, a 3. tc. pedig szintén egy bizonyára általános gyakorlatot emelt törvényerőre, amikor számadásra kötelezte a királyi engedéllyel pénzt verő személyeket. Néhány artikulusz az új érme forgalmát volt hivatva biztosítani: 29. tc. szerint az összes alattvaló a *nova monetat* minden pénzügyletnél a régi dénár értékében kellett elfogadjon, a 30. tc. értelmében az összes úr és nemes a parasztjaitól az adóik fejében és vásárlásokkor is el kellett fogadja az új pénzt, végül a 37. tc. meghagyta, hogy az alattvalók az új pénzt a külföldi kereskedőktől is el kell fogadják.

1524–1525. évi veretek), *Kemény L.*: A kassai pénzverőház i. m. 250. Az általunk idézett okleveleket l. *Pohl, A.*: Die Münzstätte Kaschau i. m. 37. (47. sz. jegyz.), 46–48., *Huszár Lajos*: Kamaragrófok a középkorban. I. kiegészítés. Numizmatikai Közöny 64–65. (1965–1966) 58. (1522. márc. 26.), *Huszár L.*: A középkori magyar pénztörténet okleveles forrásai i. m. 79. (1524. júl. 6.)

¹⁸ DL 25 641., vö. *Kelényi B. Ottó*: Budai oklevelek i. m. 17–18., Magyar–zsidó Oklevéltár V/1. (pótkötet). Gyűjtötték Dercsényi Móric, Horváth Antal Tibor, Iványi Béla. Szerk. és kiadták Grünvald Fülöp és Scheiber Sándor. Bp. 1959. (a továbbiakban: MZsO V/1.) 143–145.

¹⁹ *Hermann Zs.*: Államháztartás i. m. 313–314.

²⁰ CJH 816., 818., 820.

A pénzverés rendezésének második mozzanataként és az országgyűlési tárgyalások továbbgondolásának az eredményeként értékelhetjük azt, hogy 1523. május 14-én a főpapok és főurak nagy mennyiségű ezüstöt ajánlottak fel a királynak. Az ígéret teljesítése végül meglehetősen elhúzódott, mert, úgy tűnik, arra csak egy 1524. januári királyi tanácsi határozat után került sor.²¹

Harmadik lépésnek a dénárverésnek két további településen való megindítása tekinthető. Annak alapján, hogy Nagybányáról 1523., 1524. és 1525. évszámmal ellátott *nova moneta*k maradtak fent,²² úgy tűnik, hogy ott csak 1523-tól kezdték el azokat kibocsátani. Nagyszébenből szintén 1523. évi veret a legkorábbi. Ez leghamarabb ősszel kerülhetett ki a kamarából, mivel II. Lajos szeptember 28-án értesítette a szebenieket, hogy városukban is elhatározta az új pénz verését elrendelvénekik, hogy a pénzverők munkájához biztosítsanak egy alkalmas helyet. 1523. november 14-én már az erdélyi városokat is értesítette, hogy Szebenben pénzt fog veretni a kincstartó által felhatalmazott Ártándi Pál és ennek meg nem nevezett társa által, és parancsba is adta, hogy ezüstöt, régi pénzeket és oszporákat²³ csak náluk vagy azok embereinél lehet adni, venni és cserélni.²⁴ 1524. április 7-én II. Lajos a pénzverést Szeben városára bízta, de legkésőbb 1525. február 9-án már ismét kincstári kezelésben találjuk a verdét, amelynek élére Tornallyai Jakabot, erdélyi sókamaraispánt állították.²⁵ Szebenben vert érme azonban csak 1523-as és 1524-as évszámmal maradt fent,²⁶ így elképzelhető, hogy itt a *nova moneta*t csak ezekben az években vertek és 1525-ben csupán tervezték a pénzverést, vagy pedig csak keveset vertek.

A fentebb leírt 1523. évi események úgy is értelmezhetők, hogy akkor újabb lendületet kívántak adni a dénárverésnek. Ennek a feltételezésnek két gyenge pontja van: egyrészt lehetséges, hogy Nagybányán már 1523. előtt elkezdték az ezüstérmék verését, és ha ez így volt, a *nova moneta* verésének egyetlen új helyen való megindítása nem tekinthető rendkívüli eseményként, hiszen 1521. és 1524. között minden évben legalább egy újabb településen kívántak előállítani ezüstpénzt. Másrészt a sok pénzveréssel foglalkozó határozat nemcsak a királyi udvar szándékának a lenyomataként fogható fel, hanem a nemesség (és a lakosság) részéről jövő — az alábbiakban bemutatandó — panaszokra adott válaszként is (igaz, hogy abban végül a kincstár érdekei kerekedtek felül). Összegezve tehát a fentebbieket, egyelőre még nem állapíthat-

²¹ Kubinyi András: Országgyűlési küzdelmek Magyarországon 1523–1525-ben. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. Neumann Tibor, Rácz György. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. – Analecta Mediaevalia III.) Bp.–Piliscsaba 2009. 128–129.

²² Vö. Jeszenszky G.: II. Lajos denárai i. m. 137., Pohl, A.: Münnzeichen i. m. 135., 137–138. tábla.

²³ Az Oszmán Birodalom mintegy két dénár értékű ezüstérméje.

²⁴ Gustav Seivert: Beiträge zu einer Geschichte der Hermannstädter Münzkammer. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge 6. (1864) 193., Albert Berger: Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen 1203–1570 I. Aus dem Nachlaß herausgegeben von Ernst Wagner. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 11/1.) Köln–Wien 1986. 791. sz., Jakab Elek: Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez I. Buda 1870. 358–359., Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 247 185., 246 605. (Brassó).

²⁵ Seivert, G.: Beiträge i. m. 171–173., Kubinyi András: A nagyszébeni pénzverde 1524-ben. Numizmatikai Közöny 56–57. (1957–1958) 21–24. Az idézett oklevelek kiadásait l. Seivert, G.: Beiträge i. m. 192–196., 199.

²⁶ Pohl, A.: Münnzeichen i. m. 135., 139. tábla. A szász városban vertek obolust is, de nem tudjuk, hogy pontosan mikor, mert a fentmaradt érmén szereplő évszám utolsó számjegye nem állapítható meg, l. Pohl, A.: Münnzeichen i. m. 139. tábla.

juk meg teljes bizonyossággal, hogy 1523-ban a királyi udvarban lépéseket tettek volna a pénzreform folyamatának a felgyorsítására.

Ez a következő évről inkább elmondható, hiszen akkor három újabb pénzverde felállítását határozták el, két további létrehozása pedig valószínűsíthető. Először 1524. április 19-én II. Lajos gyarmati Balassa Ferenc Nógrád megyei ispánnal — mivel az utóbbi az ország és a végek szükségletére 4000 forintot adott neki kölcsön, és vállalta, hogy a pénzveréshez ezüstöt és régi pénzeket szed össze — úgy állapodott meg, hogy a kincstartó az ispán által összegyűjtött értékeket a visegrádi királyi kamarában új pénzzé veri, abból Balassa Ferenc harmadrészt kap és a királyt illető kétharmadból visszaveheti a 4000 forintját is. Az uralkodó arról is biztosította Balassát, hogy mindaddig engedélyezni fogja neki a pénzverést, és pedig ugyanazon feltételek mellett, amíg az ispán a pénzverésre ezüstöt és régi pénzt elegendő mennyiségben, bőven tud és akar szerezni.²⁷ Elképzelhető, hogy a visegrádi pénzverés megindítása érdekében kérte 1524. április 4-én II. Lajos arra Bécs városát, hogy engedélyezzék embereinek borkő, tégelyek és más, pénzveréshez szükséges szerszámok vásárlását és azoknak vámmentes Magyarországra szállítását.²⁸ Biztosan csak az állíthatjuk, hogy Visegrádon a pénzverést legkésőbb szeptember 8-én kezdték el, mert Haller János a visegrádi pénzverdében 1524. szeptember 8. és december 25. között 600 ezüstmárkából veretett pénzt.²⁹ 1525-ös évszámmal jelzett érmék és a királyi számadáskönyv 1525. május 28-i bejegyzése tanúsága szerint Visegrádon a következő évben is működött a pénzverde.³⁰ A számadásból megtudhatjuk, hogy a királyi udvarból is küldtek pénzt a verdébe, valamint hogy annak a vezetői (*prefecti cusionis novarum monetarum*) Johannes Crap és Balthasar Mell voltak. Egy régészeti ásatás során 1982-ban a pénzverde maradványait is megtalálták.³¹

²⁷ DL 66 050. Kiadását l. *Istványi Géza*: A visegrádi pénzverő II. Lajos egyik oklevelében. Numizmatikai Közlöny 41. (1942) 59., regesztáját l. A Balassa család levéltára. 1193–1526. Fekete Nagy Antal kézirata alapján sajtó alá rendezte és szerkesztette Borsa Iván. (Az Országos Levéltár Kiadványai 2. Forráskiadványok 18.) Bp. 1990. 552. sz.

²⁸ *Thallóczy Lajos*: Érmészeti adalék. Bécs városa s a magyar pénzverés. Archaeologiai Értesítő 12. (1878) 308.

²⁹ Joannes Haller in officina sua Wyssegradiensi [...] cudere fecit marcas puri argenti 600. Ex quibus ad rationem Maiestatis regie per florenos duos denarios quinquaginta [egy hajtás melletti szakadás miatt nem látszik két betű, valószínűleg: ad] singulas marcas computando provenerunt floreni 1500. — DF 248 781. Kiadását l. *Viktorin József*: Visegrád hajdan és most. Pest 1872. 36. (* jegyz.), regesztáját l. *Bárfai Szabó László*: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Bp. 1938. 365. (1457. sz.). Lehetséges, hogy a királyi udvarral kötött valamely pénzügyi tranzakció következménye lehetett a felerésre engedett pénz ügye, l. *Huszár Lajos*: A visegrádi pénzverde a középkorban. Folia Archaeologica 18. (1966–1967) 197. Ezt Hans Hallernek az életpályája elképzelhetővé teszi, ő ugyanis a Haller család budai kereskedelmi vállalatának volt a feje, Szerencsés Imrénének, II. Lajos egyik legbefolyásosabb pénzügyi tanácsadójának és alkincstartójának a fogadott fia, aki egyszer maga alkincstartó is volt (Várdai Pál vagy Báthori András alatt), l. *András Kubinyi*, unter Mitarbeit von *Helmut Freiherr von Haller*: Die Nürnberger Haller in Ofen. Ein Beitrag zur Geschichte des Südosthandels im Spätmittelalter. In: Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg 52. (1963–1964) 97–99., 103. — Haller később is vezetett pénzverdét: a budait valamikor a mohácsi csata és 1529 között, továbbá a pozsonyit 1531-től, l. uo. 104–105., 122., 124–125.

³⁰ *Pohl, A.*: Münnzeichen i. m. 46–47., 135., 138. tábla, *Frahnói Vilmos*: Lajos király számadási könyve 1525. január 12–július 16. Magyar Történelmi Tár 22. (1877) 183.

³¹ *Tóth Csaba*: Mints of Medieval Visegrád. In: Quasi liber et pictura. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Studies in Honour of András Kubinyi on his seventieth Birthday.

Legkésőbb 1524-ben Besztercebányán is üzembe állítottak egy verdét, amely — esetleg kisebb megszakításokkal — 1526-ig, de még később is működött. Elképzelhető, hogy ez a műhelyt már 1523-ban lérehozták, az első biztos adat azonban csak 1525. július 2-ról ismeretes.³²

1524. őszén majdnem egyidőben három pénzverő létesítéséről döntöttek. Minden jel szerint október 27-én határozták el a zágrábi kamara felállítását, ezt részletebben az alábbiakban fogjuk bemutatni. Ugyanazon nap II. Lajos Keserű Mihály boszniai püspöknek és Szercesen János királyi kamarásnak engedte meg, hogy Eszéken pénzverdét (*officina cusoria*) állítsanak fel és ott az oklevél keltétől számítva egy éven keresztül új pénzt veressenek, avégett, hogy az uralkodó a Jajcára és a többi horvátországi várra költendő kiadásainak terhén valamelyest könnyítsen és hogy a püspök a maga határszéli várait megerősíthesse.³³ Az eszéki pénzverésre nem találtunk további adatokat, így lehetséges, hogy az végül is nem indult meg.

Az Eszékre vonatkozó engedély kibocsátása után néhány nappal, november 1-én II. Lajos arról értesítette Pozsony előljáróit, hogy ott új pénzt fog veretni és utasította őket, hogy a kincstartó által a pénzverő élére állított prefektusoknak (*Nicolaus Pythys* és *Iacobus Fysser*) jelöljenek ki egy pénzverésre alkalmas házat, a költségükre adjanak nekik fát az erdőkből és mindenben segítsék őket. November 11-én Werbőczy István is írt a városnak, hogy támogassák az említett személyeket, akik ott pénzt fognak veretni. 1525. január 14-én II. Lajos arra utasította már a várost, hogy az új kincstartó, Thurzó Elek embereit segítsék a pénzverőkamara elfoglalásában, 1525. február 6-án pedig már *Nicolaus Pithis de Florencia alias prefectus* által a pénzverőkamara alkalmazottainak (*Blasius Prosch magister monetarum*, *Hermannus probator*) a pénzverésre kiadott „bizonyos számú” ezüstmárkákat említik.³⁴

Konrad Sperfogel naplójában azt írta, hogy Lőcsén is vertek új érmét, de erre vonatkozóan sem egyéb forrást, sem ott vert *nova monetat* nem ismerünk.³⁵ Különle-

---

Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp. 2004. 572., *Szöke Mátyás*: Adatok a középkori Visegrád történetéhez és helyrajzához. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Szerk. Selmeczi László, Fodor István. Bp. 1985. 295–299. alapján. A középkori visegrádi pénzforgalom és pénzverés történetének megírásán Tóth Csaba dolgozik, akinek ezúton is meg szeretném köszönni, hogy az itt idézett munkákra felhívta a figyelmemet.

³² *Ratkoš, P.*: Die Entwertung i. m. 44–45., 46., 49–51.

³³ DL 24 004. (Egyszerű 18–19. századi másolata: DL 26 316. A Kaprinay-gyűjteményben is megvan az oklevél másolata: *Catalogus Manuscriptorum Bibliothecae Regiae Scientiarum Universitatis Budapestinensis*. Tom. II. Pars III. *Catalogus collectionis Kaprinavanae et supplementa*. Budapestini 1907. 217.). Kiadásait I. *Josephus Koller*: *Historia episcopatus Quinqueelesiarum*. Tomus V. Posenii et Pestini 1801. 79–80., *Schönvisner, S.*: *Notitia* i. m. 337–338., *Thallóczy Lajos*: *Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527*. Az oklevéltár szerk. Horváth Sándor. (*Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum / Magyarország melléktartományainak oklevéltára*. 4. *Banatus castrum et oppidum Jajcza*. *Monumenta Hungariae Historica*. *Diplomataria / Magyar Történelmi Emlékek*. Első osztály: *Okmánytárak* 40.) Bp. 1915. 308–309., vö. *Jeszenszky G.*: II. Lajos denárai i. m. 136.

³⁴ *Ortvay Tivadar*: *Pozsony város története II/2*. Pozsony 1898. 494–496., *Jeszenszky G.*: II. Lajos denárai i. m. 135–136., *Artur Pohl*: *Die Münzstätte Preßburg im Mittelalter*. *Südost-Forschungen* 24. (1965) 91–94., 102., *Pohl, A.*: *Münzzeichen* i. m. 137., 139. tábla. A felhasznált okleveleket I. 1524. nov. 1.: *moneta, que passim in hoc regno cudetur* — DF 241 268–241 269., *Thallóczy Lajos*: *A kamara haszna (lucrum camerae) története, kapcsolatban a magyar adó- és pénzügy fejlődésével*. Bp. 1879. 209–210. (1524. nov. 11.), 1525. feb. 6.: DF 241 276.

³⁵ *Jeszenszky G.*: II. Lajos denárai i. m. 136. A Sperfogel írását követő *Kaspar Hain* ezt így örökítette meg naplójában: „Sindt die Czinderling von König Ludovic geschlagen worden in der Leutsch” –

ges módon Magyarországon kívül is vertek *nova monetat*, éspedig Boroszlón és Schweidnitz-ben (Świdnica),³⁶ de az 1526: 35. tc. alapján, amely szerint Csehországban, Sziléziában és Morvaországban a rézpénzeket szabadon verték (*monetae cuprae libere cudebantur*), lehetséges, hogy még más külhoni településeken is.³⁷

Az említett pénzverdéken kívül még engedély nélkül is vertek érmeket. Az 1523. áprilisi országgyűlésen intézkedést hoztak azokról, akik a király tudta és engedélye nélkül verettek pénzt, és ugyanott el is tiltottak mindenkit a pénzveréstől; az utóbbi határozat nyilván csak azokra vonatkozott, akiknek erre nem volt uralkodói jóváhagyásuk.³⁸ Az 1525. májusában, illetve júniusában Rákoson, illetve Hatvanban megtartott diéta szerint — amelyeknek a végzéseit az uralkodó végül nem fogadta el — a rézpénzt nemcsak a király engedelmeiből, hanem „saját vakmerőségből” (*propria eorum temeritate*) is verettek.³⁹

Egy keltezetlen hamispénzverő-jegyzék alapján elképzelhető, hogy Szlavóniában is vertek hamis *nova monetat*. Az iratot mi 1525. és 1527. közöttre datáljuk, ugyanis a lajstrom egyfelől a Batthyány család levéltárában maradt fent, így bizonyára Batthyány Ferenc 1525-ben kezdődő bánságának ideje alatt keletkezett, másfelől említi az 1527-ben elhalálozott Frangepán Kristófot.⁴⁰ A jegyzék ugyan nem árulja el, hogy hol működött a verde, de a pénzhamisítóknak a lakó- vagy származási helye alapján ítélve — Zvecsaj, Velike, Megyericse, *Labaco* (?) és „Ivanics mellett” (*prope Iwanyecz*); egyikük korösi adminisztrátor volt (*administrator Crisii*) — aligha lehet kérdéses, hogy valahol Szlavóniában vagy attól nem messze tevékenykedett. A műhely nem volt elhanyagolható méretű, mivel 11 személy dolgozott ott, akik között volt egy vasmetszo (*excisis* [?] *ferris*), két kovács, egy ötvös és egy deák (*litteratus* – ő Frangepán Kristóf írnoke volt), a verde élén pedig a pénzverők mestere (*magister super omnes cutores*) állt.

A pénzreformra vonatkozó források összegyűjtése után megkíséreltük megtalálni az új dénár-verdékek otthont adó települések közös jellemzőit, tehát kideríteni azokat a szempontokat, amelyek ezen helységek kiválasztásánál közrejátszhattak. A települések jogi helyzetét tekintve majdnem mindig szabad királyi városba telepítették a verdéket, nyilvánvalóan abból a megfontolásból, mert így a központi hatalom jobban tudta befolyásolni — segíteni, ellenőrizni és irányítani — a verde működését. A verdék zöme az ország legjelentősebb központi helyein és — a külföldi egyetemekre

Hain Gáspár Lőcsei Krónikája. Kiadták Bal Jeromos, Förster Jenő, Kaufmann Aurél. Lőcse 1910–1913. 20. — Arra, hogy az 1537. előtti eseményekre Hain forrása Sperfogel volt, l. uo. vii. A „Czinderling” kifejezés, amelyet Sperfogel „tschinderling”-ként írt, amely utóbbi formában a 15. században az osztrák tartományokban a rossz pénzre használtak, a *nova monetat* jelöli, l. *Ratkoš, P.*: Die Entwertung i. m. 55. (80. sz. jegyz.).

³⁶ *Pohl, A.*: Münzzeichen i. m. 136–137. tábla. (1524., 1525.) *Jeszenszky G.*: II. Lajos denárai i. m. 137–138., *Pohl, A.*: Die Münzstätte Preßburg i. m. 92. (35. sz. jegyz.).

³⁷ CJH 850., *Jeszenszky G.*: II. Lajos denárai i. m. 138.

³⁸ CJH 808., 820. (3., 40. tc.)

³⁹ CJH 832. (21–22. tc.), *Vestigia comitorum apud Hungaros*. Ed. Martinus Georgius Kovachich. Budae 1790. 605. (22. tc.), *Supplementum ad Vestigia comitorum apud Hungaros*. Tomus III. Budae 1801. 38. (23. tc.)

⁴⁰ L. a 3. számú mellékletet. — A Magyar Országos Levéltár digitális adatbázisában (A középkori Magyarország digitális levéltára. Digital Archives of Mediaeval Hungary. DL-DF 4.3. Szerk. Rác György. DVD ROM. Bp. 2008.) az irat 1510 és 1526 közöttre van datálva.

járó személyek száma alapján megbecsülhető — gazdasági erő tekintetében is a legfontosabb településeken kapott elhelyezést.⁴¹ Ez több tekintetben is elősegítette a pénzverést, mivel ezekben a városokban könnyebben lehetett hozzájutni a szükséges ezüsthöz, egyéb nyersanyagokhoz és személyzethez is, de a kibocsátott érméket is egyszerűbb volt szétteríteni a lakosság körében. A kincstár ugyanakkor a királyság területén egyenletesen igyekezett elhelyezni a verdéket, mert ez a pénzreform hatékonyságát, egyben a kincstár hasznát növelte és annak gyorsabb megvalósulását eredményezte. Ideális esetben ugyanis akkor zavarták volna a legkevésbé egymás tevékenységét a kamarák, ha azonos felületű területek közepén működtek volna, mert így tudtak volna a legkönnyebben és a legnagyobb arányban kapcsolatba lépni az ezüstjüket *nova moneta*ért beszolgáltató személyekkel, így tudták volna ezüstszükségletüket a legjobban beszerezni és a kibocsátott érméket forgalomba juttatni. Ez az eset nem állt fent, hiszen Magyarország vármegyéinek különbözött a népsűrűsége, így az egyes kamarák körzetének is bizonyára eltérő volt a népsűrűsége, az ezekben a körzetekben lakóknak a tulajdonukban levő ezüstmennyiség sem lehetett azonos, és a kamara személyzetének erélyétől függően talán a nemesfém beszolgáltatásának a mértéke is különbözött. A fentebbi ismérvek egyébként általában más kincstári intézmények esetében is megfigyelhetők, főleg a huszad- és harmincad-hivataloknál, a sókamarák esetében már kevésbé, mivel ezekből sokkal több volt az országban.⁴² A pénzverdéknek helyet adó helységek történetét tanulmányozva végül észrevehető, hogy általában olyan településekre esett a választás, ahol a pénzverésnek hagyománya volt, igaz, néhány esetben e hagyomány már több mint egy évszázada megszakadt.

Természetesen egyéb, ma már nehezen kideríthető egyedi és szubjektív tényezők is közrejátszhattak a verdehelyek kiválasztásában. Így Fugger Jakab 1525. július 20-i levele szerint a király és a kincstartó sok úrnak kegyből engedte meg, hogy pénzt verjenek, más személyeknek azért, mert az uralkodó tartozott nekik.⁴³ Ezt egyébként a pénzverésről fentebb leírtak is alátámasztják. Egy ismeretlen személy 1524. január 1-én Várdai Ferenc erdélyi püspöknek címzett levele szerint csak ott volt szabad pénzt verni, ahol ezt a Fuggerek akarták.⁴⁴ Ismerve a Fuggerek gazdasági erejét és kiemelkedő szerepét az ország nemesfémhányászatában és pénzverésében, szavuk valóban döntő lehetett a pénzverés helyének kiválasztásában. Bizonyára ilyen egyedi és szubjektív tényezők is állhattak az általános tendenciába nem teljesen illő verdealapítások

⁴¹ A centralitásponatok kiszámításmódjára és értékeire l. *Kubinyi András*: Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. In: *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*. Szerk. Csukovits Enikő, Lengyel Tünde. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 35.) Bp. 2005. 19–23., 30., *Varga Szabolcs*: Zágráb szerepe a magyarországi városhálózatban a késő középkorban. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 3. (2008) 263. Az egyetemisták számára és ennek összefüggésére a település gazdasági fontosságával l. *Kubinyi András*: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtudományi Közlemények* 23. (1971) 60., 74–76.

⁴² A huszadokra és harmincadokra l. *Simon Zsolt*: A baricsi és kölpényi harmincadok a 16. század elején. *Századok* 140. (2006) 816–820., a sókamarákra l. *Kubinyi András*: Königlich Salzmanopol und die Städte des Königreichs Ungarn im Mittelalter. In: *Stadt und Salz*. Hrsg. von Wilhelm Rausch. Linz 1988. 213–232., *Draskóczy István*: A sóigazgatás 1397. esztendei reformjáról. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk. Erdei Gyöngyi, Nagy Balázs. Bp. 2004. 285–293.

⁴³ *Marczali Henrik*: Regesták a külföldi levéltárakból. *Történelmi Tár* 1878. 455.

⁴⁴ nullibi sit licitum excutere monetam, nisi ubi ipsi Fuchari volunt — *MZsO* V/1. 146.

háttérében. A legkirívóbb ilyen eset talán az eszéki verdée, ugyanis a település nem volt királyi tulajdonban, a külföldi egyetemeken tanuló eszékiek száma alapján (legfeljebb heten lehettek) a település középkori magyarországi városhálózat legalsó, hatodik hierarchikus szintjének is csak az alá sorolható be, igaz, mellette vezetett az ország egyik legfontosabb hadiútja.⁴⁵ Eszék példája azért is elgondolkodtató, mert a közelében több jóval fontosabb település volt, amelyek közül Szalánkemén ráadásul a királyé volt, de bizonyára a távolabb fekvő, de sokkal jelentősebb Temesvár is megfelelőbb választás lett volna.⁴⁶ Tudjuk azonban, hogy az eszéki pénzverde felállítására engedélyt kapó személyek közül Keserű Mihály boszniai püspöki méltósága mellett 1509. és 1519. között még királyi titkár is volt,⁴⁷ míg Szerecsen János az udvari nemesség legbefolyásosabb rétegéhez tartozott,⁴⁸ így minden bizonnyal a királyi udvar e két fontos szereplője is számottevően befolyásolta az új verde helyének a kiválasztását. Kassán hasonló eset játszódott le, ott 1521-ben Szatmári György lépett fel annak érdekében, hogy ott verjenek ezüstpénzeket.

A nova moneta verésének megszüntetése

A csökkentett ezüsttartalmú *nova moneta* bevezetését a lakosság ellenkezéssel fogadta. Több városban nem is fogadták el az új pénzt, így már 1522. január 18. előtt Pozsonyban, 1523. január 30. előtt Szebenben és Besztercén, ezért ezen városok lakóira rá kellett parancsolni, hogy a következőkben ezt ne merészeljék tenni.⁴⁹ A pénzreformot Nagyszombati Márton is kritizálta az 1522. második felében írt és 1523. őszén kinyomtatott, *Magyarország főuraihoz* című művében, igaz, csak burkoltan, amikor az eszményi állapotokat egyebek mellett úgy jellemezte, hogy „nem fogy a pénzben a fém, súlya sem lesz kevesebb”.⁵⁰ A reformmal kortárs krónikaírók is elítélőleg említik a pénzüjítást: a *Memoria rerum* című műben 1521-nél azt olvashatjuk, hogy „kezdínek valami rézpénzt verni Magyarországbán, ki az országnak igen nagy kárára

⁴⁵ Kubinyi A.: A középkori magyarországi városhálózat i. m. 62., 64. (1. ábra), Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Bp. 1994. 199. (Eszék szócikk), Glaser Lajos: A Dunántúl középkori úthálózata. Századok 63–64. (1929–1930) a 160. és 161. old-ak közötti térkép.

⁴⁶ Az Eszék környéki fontosabb települések (zárójelben az onnan külföldi egyetemre beiratkozó diákok számával): Pécs (64), Kamonc (29), Újlak (20), Szalánkemén (18), Futak (13), Bács, Apáti (11–11), Hagymás (10), Szond (9), Kő (8). Temesvárról 40 diák tanult külföldről, l. Kubinyi A.: A középkori magyarországi városhálózat i. m. 64. (1. ábra), 74–76.

⁴⁷ Magyar Katolikus Lexikon VI. Főszerk. Diós István, szerk. Viczián János. Bp. 2001. 708. (Keserű Mihály szócikk), Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 319.

⁴⁸ Kubinyi András: Ernusz Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. (A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén.) Századok 135. (2001) 350.

⁴⁹ Appendix ad catalogum numerorum Hungariae ac Transilvaniae instituti nationalis Széchenyiani. Pesthini 1810. 239–240., DF 246 151., 247 722., 247 728. (az utóbbi két oklevél regesztáját l. Berger, A.: Urkunden-Regesten i. m. I. 772., 780. sz.). — 1522. június 3-án Bátor Istvánnak ismét parancsot kellett adnia Pozsonynak, hogy az új pénzt fogadják el, mivel, mint írta, „monetas Hungaricales denuo cusu ceptas recipere nolletis et difficulateritis” — DF 241 225. (Regesztáját l. Thallóczy L.: A kamara haszna i. m. 209.).

⁵⁰ Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyz. Klaniczay Tibor munkája. (Magyar Remekírók) Bp. 1982. 321. (Majtényi Árpád fordítása.) Az írás és kiadás idejére l. Gerézdi Rabán: Nagyszombati Márton. Irodalomtörténeti Közlemények 62. (1958) 123–124., 126.

lön”, az elfogult Szerémi szerint pedig az új pénzt az országban értéktelennek tartották, és úgy vélte, hogy „a latornó” — azaz Mária királyné, akit az újítás felelősének és fő haszonélvezőjének tartott — „nagy kárt okozott a magyaroknak, s oly nagy zsákmányt szerzett, hogy ha egyszer a török felgyújtotta volna egész Magyarországot, nem lett volna akkora kár”.⁵¹ Ezt a szélsőséges véleményt meglepő módon mások is osztották: Konrad Sperfogel ugyanis — miután az 1524. évhez azt jegyezte fel, hogy ősszel voltak, akik az új pénzért nem is akarták a borukat eladni, 1525-höz pedig, hogy az igen rossz értékű *nova moneta* miatt az országot nagy kár érte, nagy drágaság és áruhiány keletkezett, s az új dénárt a külföldiek nem fogadták el —, általános véleményként fogalmazta meg: ha a törökök ellepték volna az egész országot, még akkor sem tettek volna annyi kárt, mint amennyit az új pénz okozott.⁵² 1525. júliusában már az országgyűlési végzésekben is kimondják, hogy a rézpenz verése áruhiányt és árdragulást eredményezett, amely fejlemények pedig az országot károsították (*oppressit*).⁵³ 1525. augusztus 9-én arról írt Burgio, hogy a végeken szolgáló katonák sem akartak már az új dénárért szolgálni, a kalocsai érsek embereinek a nagy része már el is ment, de az emberek sem akarták többé eltérni a *nova monetat*.⁵⁴ Az elégedetlenség néhány év alatt odáig nőtt, hogy a nemesek azt akarták, az uralkodó érvénytelenítse a pénzreformot. Az 1524. szeptember 8-ára Rákos-mezőre összehívott országgyűlésen, amelynek végzéseit egyébként nem szentesítette az uralkodó, a nemesség azt akarta, hogy az új pénzt szüntessék meg.⁵⁵ Ugyanezt határozták az 1525. májusában Rákoson megtartott diétán is, a *nova moneta* egy régi dénár értékben való forgalmát megengedvén a június 24-ére tervezett országgyűlés végéig, de II. Lajos ennek a gyűlésnek a végzéseit sem fogadta el.⁵⁶

A *nova moneta* verésének a megszűntetése a hatvani országgyűlés előkészítő tárgyalásai során is felmerülhetett,⁵⁷ II. Lajos ugyanis egy június 24-i, a körmöcbányai pénzverők ügyében kiadott levelében említette, hogy a levél kibocsátásával a rézpenz verése megszűnt és újból elrendelte az ezüstpenz verését.⁵⁸ Mindez végül mégis elhú-

⁵¹ 1504–1566 *Memoria rerum*. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics-évkönyv). Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Bessenyei József. (Bibliotheca Historica) Bp. 1981. 22., *Szerémi György*: Magyarország romlásáról. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László. Bevezetés és szövegmagyarázatok Székely György. Bp. 1979. 117.

⁵² *Ratkoš, P.*: Die Entwertung i. m. 55–57., *Analecta Scepusii* i. m. II. 144–145., l. ugyanerre még a Sperfogel írását felhasználó Hain naplóját is: Hain Gáspár Lőcsei Krónikája i. m. 26., 29–31.

⁵³ *Vestigia comitiorum apud Hungaros* i. m. 605. (22. tc.), *Supplementum ad Vestigia comitiorum* i. m. 37–38. (23. tc.)

⁵⁴ Magyarországi pápai követek jelentései i. m. 254.

⁵⁵ *Kubinyi A.*: Országgyűlési küzdelmek i. m. 134–135.

⁵⁶ CJH 832. (20. tc.), vö. *Kubinyi A.*: Országgyűlési küzdelmek i. m. 135–136. — Erre és az ezt megelőző elégedetlenségre l. még Magyarországi pápai követek jelentései i. m. 151., 152., 188., 189., 193–194. Ezen a diétán még más, pénzveréssel összefüggő határozatot is hoztak, amelyek a külföldi pénzek behozatalát tiltotta meg, valamint azok megbüntetését írta elő, akik a pénzt nem szabályszerűen verették (8., 21–23. tc., CJH 830., 832., 834.). Nem köthető szorosan a *nova moneta* verésének beszüntetéséhez a nemesfémekek kivételének a tilalma (28. tc., CJH 834.), mivel ilyen értelmű döntést már több korábbi országgyűlésen is hoztak, l. *Simon Zs.*: A baricsi és kölpényi harmincadok i. m. 829.

⁵⁷ Talán éppen 1525. jún. 23-án, amikor Dobai György kincstartói szervitorral küldött levelet a hatvani országgyűlés elnökének, Werbőczy Istvánnak. A tárgyalásokra és a levélküldésre l. *Kubinyi A.*: Országgyűlési küzdelmek i. m. 140., *Fraknói V.*: Lajos király számadási könyve i. m. 212.

⁵⁸ *Krizskó Pál*: A körmöczi régi kamara és grófjai. (Értekezések a történettudomány köréből VIII/10.) Bp. 1880. 49.

zódott egy ideig, ugyanis július 3-án csak kíváncsalmként merült fel az országgyűlésen, hogy a pénzt cseréljék le,⁵⁹ Bárány Bernát királyi kamarás is, a diétáról tudósítva, csak arról írhatott, hogy a gyűlésen még nem határoztak, de a rossz pénzt ki fogják vonni a forgalomból.⁶⁰ Ez így is történt, a július 6-án II. Lajos elé terjesztett határozatok előírták, hogy az akkori érme verése szűnjön meg, és a királyi felség veressen jó érmeiket, amilyenek Mátyás, II. Ulászló országlása alatt és II. Lajos uralkodása elején voltak. Azt is elhatározták, hogy Lőrinc-napig (augusztus 10-ig) egy *nova moneta* szó-kás szerint egy régi dénár értékében forogjon, utána két rézpénz egy jó és régi dénár értékében. Mindezeknek megfelelően a november 11-én befizetendő adót már az újonnan verendő, de az 1521. előtti érmével azonos értéke miatt réginek nevezett dénároknak vetették ki, avval a kitételrel, hogy ahol az alattvalók úgynevezett régi dénárokat nem tudnának adni, ott az adószedők fogadják el a törvény meghozatalakor forgó új dénárokat is, a két érme árfolyamát pedig 1:2 arányban szabták meg.⁶¹

II. Lajos végül ezt a törvényt sem szentesítette, de a pénzverésre vonatkozó határozatot végrehajtatta.⁶² Ez azonban időbe telt: augusztus 1-jén Dóczy János kincstartó egy kölcsön visszafizetése ügyében még csak azt írta, hogy a jó és új pénzt a közeli napokban fogják verni, de számításba vette azt a lehetőséget is, ha ezt az érmét 1526. február 2-ig mégsem kezdenék el verni.⁶³ 1525. augusztus 15-én Körmöcbányáról Nuntaller Erhard Thurzó Elek kincstartónak és tárnokmesternek azt írta: Thurzó leveléből értesült, hogy a király őt bízta meg a körmöcbányai pénzverő felügyeletével, ahol a király jó pénzt kíván veretni.⁶⁴ II. Lajos is csak augusztus 24-én közölte alattvalóival, először Sopronnal, hogy a *nova moneta* verését megszüntette és megint a régi pénz verését folytatja; ugyanakkor azt is megszabta, hogy mindennek az ára annyi legyen, mint a *nova moneta* verése előtt és hogy két *nova moneta* egy régi pénzt érjen, megjegyezvén, hogy ezeknek az ezüsttartalma azonos.⁶⁵ A következő napokban hasonló tartalmú levelet küldött több megyének és városnak: augusztus 27-én Pozsony városának,⁶⁶ szeptember 1-én a szabad királyi városoknak és a várme-

⁵⁹ da haben Si begert als Formals der Muncz vnd geweltigen ampt der hernn verwandlun — Supplementum ad Vestigia comitiorum i. m. 6., Sammlung kleiner, noch ungedruckter Stücke, in welchen gleichzeitige Schriftsteller einzelne Abschnitte der ungarischen Geschichte aufgezeichnet haben. I. Band. Zusammengetragen, herausgegeben von Martin Georg Kovachich. Ofen 1805. 97.

⁶⁰ Kubinyi A.: Országgyűlési küzdelmek i. m. 146. (122. sz. jegyz.). — Itt a levél júl. 15-ére van datálva, ami azért problematikus, mert a diéta akkorra már befejezte a munkálatait.

⁶¹ Kubinyi A.: Országgyűlési küzdelmek i. m. 143., Vestigia comitiorum apud Hungaros i. m. 604., 614. (21., 39. tc.), Supplementum ad Vestigia comitiorum i. m. 37., 47–48. (22., 34. tc.), vö. uo. 14., Sammlung kleiner, noch ungedruckter Stücke i. m. 106. — Más cikkelek a külföldi pénzek behozatalát, továbbá az arany és ezüst kivitelét tiltották, l. Vestigia comitiorum apud Hungaros i. m. 604–605., 607. (23., 27. tc.), Supplementum ad Vestigia comitiorum i. m. 38–39., 41. (24., 28. tc.).

⁶² Kubinyi A.: Országgyűlési küzdelmek i. m. 144., 147.

⁶³ Kelényi B. O.: Budai oklevelek i. m. 19. (DL 26 334.).

⁶⁴ A középkori Magyarország digitális levéltára i. m. DL 32 675. (Az írás több helyen annyira elmosódott, hogy az oklevél fényképmásolata olvashatatlan.)

⁶⁵ Nos ad evitandum in regnis nostris omnium rerum caristiam cusionem nove monete cessare fecimus et iam moneta antiqua iterum cudi cepta est et huiusmodi monete antique cusio semper continuabitur — *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története I/7. Oklevelek, levelek és iratok 1521-től 1531-ig. Sopron 1929. (a továbbiakban: Sopron város I/7.) 163.

⁶⁶ DF 241 302., Supplementum ad Vestigia comitiorum i. m. 51–52. Az oklevél egykorú egyszerű másolata megtalálható Nagyszombat város levéltárában is, l. DF 279 855.

gyéknek,⁶⁷ amelyek közül fennmaradt a Sáros megyének, továbbá Kassának címzett levél,⁶⁸ november 15-én pedig minden alattvalójának, különösen a Nyitra, Bars, Hont, Zólyom és Túróc vármegyékben lakóknak.⁶⁹ A király október 4-én már azt tudatta Sopronnal, hogy az új és régi érmék közötti 2:1 beváltási arány azontúl már nem fog változni.⁷⁰ Az előbb felsorolt adatok alapján tehát arra lehet következtetni, hogy az új pénz verését legkésőbb 1525. június 24-én határozták el, de annak verését csak valamikor augusztus 15. és 24. között, de inkább az utóbbi dátumhoz közeli napon kezdték el. (Körmöcbányáról fenn is maradt 1525-ös évszámmal ellátott jó, régi, 8 latos érme, de Budáról csak 1526-ból ismeretes ilyen pénz.⁷¹)

Az újonnan vert dénárok bevezetése azonban nem ment zökkenőmentesen, mivel a központilag megszabott átváltási árfolyam nem felelt meg a kétféle érme nemesfém tartalmának: egy 1526. január 22-én kelt királyi oklevélből arról értesülünk, hogy az alattvalók a *nova monetat* megvetették (*contemnerent*) és nem akarták azt használni, továbbá a prelátusokkal, főurakkal és országlakosokkal együtt hozott rendelettel ellentétben (*publica ordinatione* – ez talán országgyűlési határozatot jelent⁷²) egy régi dénárért két újat nem akartak elfogadni, hanem három, négy, sőt több új dénárért kértek, végül az árukat is sokkal drágábban adták, mint az új pénz verése előtt. Mindezek ellenére a királyi tanácsban jószágvesztés terhe mellett továbbra is a régi átváltási ráta mellett döntöttek, a beváltás helyéül pedig a budai kamarát jelölték ki.⁷³ A gondok evvel nem oldódtak meg, mert a pápai nuncius 1526. április 3-án azt írta Budáról, hogy senki sem akarja elfogadni a *nova monetat*.⁷⁴ Az 1526. április 24-én tartott rákosi diétán ismét intézkedtek a rézpénz beváltásának módozatáról és a régi meg az újonnan vert érme közti árfolyamról, de ekkorra már módosult a kincstár állásponjtja: a

⁶⁷ DL 47 621. — Az irat fogalmazvány lehet vagy egykorú másolat, melynek az elejére címként „Ad civitates liberatas”, illetve „Ad comitatus” van írva. A városoknak szánt levél kiadását l. Szabó Dezső: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában. Bp. 1909. 212–213.

⁶⁸ Diplomatarium comitatus Sarosiensis, quod eruit Carolus Wagner. Posonii et Cassoviae 1780. 32–33., *Stephanus Katona*: Historia critica regum Hungariae, stirpe mixtae. Tomulus XII., ordine XIX. Budae 1793. 566–567., *Vestigia comitorum apud Hungaros i. m.* 619–620., *Pohl, A.*: Die Münzstätte Kaschau i. m. 47–48.

⁶⁹ *Stephanus Schönvisner*: Catalogus numerum Hungariae ac Transilvaniae instituti nationalis Széchényiani. Pars III. Pestini 1807. 333–335. Az oklevél egy további — a szöveg végét elhagyó — kiadását l. *Krizskó P.*: A körmöczi régi kamara i. m. 49–50. (2. sz. jegyz.).

⁷⁰ Sopron város I/7. 168–169.

⁷¹ *Huszár L.*: A budai pénzverés i. m. 113., 115–116. — Hibás, illetve félreérthető tehát Sperrfogelnek egy 1526. okt. 16-i eseményhez kötődő állítása, amely szerint a jó körmöci érméket „abban az időben” kezdték verni, l. *Analecta Scepusii i. m.* II. 147.

⁷² Az „ordinatio” és „publicum” kifejezéseket (utóbbit az „edictum” főnévhez kapcsoltnak) a Jagelló-korban máskor is vonatkoztatták országgyűlési határozatra, l. *Neumann Tibor*: II. Ulászló koronázása és első rendeletei. (Egy ismeretlen országgyűlésről és koronázási dekrétumról). Századok 142. (2008) 334–336.

⁷³ DF 218 414. (Bártfa; szemelvényes kiadását l. *Georgius Pray*: Epistolae procerum regni Hungariae. Pars I. Posonii 1806. 208–209.; egykorú, egyszerű német nyelvű fordítását l. DF 218 415.), DF 281 690. (Szepes vármegye), DF 250 149. (Körmöcbánya), *Schönvisner, S.*: Catalogus numerum i. m. III. 337–339., *Krizskó P.*: A körmöczi régi kamara i. m. 50–51. (1. sz. jegyz.), DF 235 071. (Selmecbánya), DF 271 155. (Kassa), DF 241 311. (Pozsony), *Diplomatarium comitatus Sarosiensis i. m.* 197–198., *Katona, S.*: Historia critica i. m. Tomulus XII., ordine XIX. 568–570., *Supplementum ad Vestigia comitorum i. m.* 52–54. (Kisszeben), Sopron város I/7. 178–179. (Sopron), vö. *Huszár L.*: A budai pénzverés i. m. 113–114.

⁷⁴ Magyarországi pápai követek jelentései i. m. 357.

budai kamaránál három rézpénzt egy új dénárért kellett beváltani, de Szent Jakab ünnepéig (július 25.) az adásvételeknél 2:1 értékarányban mindenkinek el kellett fogadnia a régi pénzt, utána azonban azt már senkinek sem volt szabad használnia, hacsak nem beváltani akarta.⁷⁵

Kétségtelenül erre a végzésre utalt II. Lajos, amikor 1526. június 5-én Bodrog megyének, majd június 29-én Kassának és Bártfának⁷⁶ azt írta: a legutóbbi országgyűlésen elhatározták, hogy július 25-ig két rézpénzt adjanak egy jóért és hogy azután a rézpénzt nem lehet majd fizetésnél felhasználni, hanem a kamaránál kell beváltani hármat egy jó ellenében. Minthogy azonban az oklevél kelte idején a török császár ellen hadba kellett vonulnia, szól az oklevél, és mivel oly hirtelen megfelelő mennyiségben nem tudnak elegendő új pénzt verni, a hirtelen és kikerülhetetlen szükségétől kényszerítve július 25. után is, mindaddig, amíg a háború tart, vagy legalább a következő télig mindazok, akiknek nincs új pénzük, továbbra is fizethetnek az új pénzzel és három rézpénzt egy újért a kamaránál minden károsodás nélkül be kell váltani. Az oklevél végén az uralkodó még szükségesnek tartotta megmagyarázni, hogy a rossz dénároknak az országgyűlésen megállapított időpont után való forgalomban tartását csak a hadjárat végső szüksége és a jó pénz hiánya kényszerítette ki. A rézpénz forgalmának biztosítására hozott központi intézkedéseknek azonban már nem mindig volt fogantója, mert 1526. júniusában már az ország nagy részén nem fogadták el a régi pénzt, így Horvátországban, Szlavóniában, Bodrog, Bács és Valkó vármegyékben, valamint a Tiszán túli területeken,⁷⁷ a nem sokkal ezután lezajlott mohácsi csata pedig a pénzverés terén is új helyzetet teremtett.

A zágrábi pénzverde 1525-ben

A Zágrábban vert *nova moneta* vonatkozatható első forrás 1524. október 17-én kelt. Ebben II. Lajos megtiltotta Szlavónia minden rendű lakosainak, hogy ezüstöt vagy régi pénzt vegyenek vagy cseréljenek és megparancsolta nekik, hogy ezeket a zágrábi pénzverőkamarába adják be, végül elrendelte, hogyha valaki nem így tenne, az illető személynél megtalálható ezüst egyik felét adják a megtalálójának, másik felét a zágrábi kamarába szolgáltatassák be.⁷⁸ A királyi rendelet tehát a tulajdonképeni pénzverésnek csak az előkészítő fázisáról szól, de mivel szövegét három oklevél is megőrizte, véleményünk szerint ezeket a kamara felállításának elhatározásakor vagy esetleg nem sokkal ezután állították ki. Amennyiben ez valóban így volt, a pénzverés leghamarabb az oklevelek kelte után jó néhány nappal indulhatott el, de valamikor

⁷⁵ CJH 850. (34. tc.) — Ugyanakkor egyéb, pénzforgalommal kapcsolatos határozatokat is hoztak, amelyekben a rézpénz behozatalát, kivitelét és kamarán kívüli beváltását tiltották, illetve csak a „közönséges hadjárat” idejére megengedték a külföldi pénzek forgalmát (CJH 850., 852., 35–37. tc.). A gyűlés időpontjára l. uo. 836.

⁷⁶ DL 82 723., DF 271 161., *Huszár L.*: A budai pénzverés i. m. 114.

⁷⁷ *Johann Christian von Engel*: Monumenta Ungrica. Viennae 1809. (Szlavónia és Horvátország, jún. 18.), 226. (Szatmár, Bereg, Kraszna, Közép-Szolnok, Ugozca, Máramaros, Bodrog, Bács és Valkó megyék, Szlavónia, Horvátország, jún. 23.), 231. (a Tiszán túli területek, jún. 26.). *Jeszenszky G.*: II. Lajos denárai i. m. 130., uo. (20. sz. jegyz.).

⁷⁸ L. az 1. számú mellékletet.

még az év vége előtt, ugyanis ismeretes 1524. évszámot viselő zágrábi verdejegyű (L[udovicus] – Z[agrabia]) *nova moneta*.⁷⁹

Az 1525. évi zágrábi pénzverésről már jóval többet lehet tudni, mivel fentmaradt az ottani pénzverőkamara 1525. február 22. és augusztus 3. közötti számadása.⁸⁰ Az irat, miként a címe is jelzi — *Ratio cusionis pecuniarum camere Zagrabiensis tempore thesaurariatus domini Alexii Thurzo anni 1525 facte* —, Thurzó Elek (második) kincstartóságának teljes időszakát öleli fel. A kezdő dátum a verde átvételét jelentheti: véleményünk szerint erre Thurzó Elek az 1525. január 12. és július 16. közöttre datált második kincstartóságának⁸¹ egyik korai intézkedésével adhatott utasítást. Arra vonatkozóan, hogy a pénzverés miért kezdődött el Thurzó hivatalba lépése után kissé különös módon csak több mint egy hónappal, csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk: talán azért, mert az új kincstartó a zágrábi kamara átvételét hivatalba lépése után csak néhány héttel rendelte el (ennek a késésnek az oka az is lehetett, hogy csak akkor döntött az új kamarás személyéről), esetleg az átvétel nem ment zökkenőmentesen, vagy a verde tevékenységének megszervezése körül akadt még tennivaló (elképzeltető például, hogy nem volt elég ezüst vagy réz a kamarában). Augusztus 3. minden bizonnyal a zágrábi *nova moneta* előállításának, de talán az ottani középkori pénzverésnek is a záródátuma: ekkor érhetett oda a július 17-én kinevezett új kincstartó, Dóczy János⁸² utasítása, aki ezek szerint a régi pénz verését Zágrábban pár nappal hivatalba lépése után beszüntethette. (Ez a cselekedete a hatvani diétának az intézkedésével is összhangban volt, de mivel ezt a király nem szentesítette, itt bizonyára II. Lajos utasítására járt el). Lehetséges, hogy a zágrábi verde még egy darabig továbbra is működött, ugyanis elképzeltető, hogy onnan származik az 1526. évi Z – V jegyű *antiqua moneta* denár.⁸³

A számadás egy összesítő vagy kivonatos számadás, amit a benne említett szövegrészek szerint a főkönyv vagy főszámadás (*registrum capitale*) felhasználásával állíthattak össze.⁸⁴ Az irat elején azon tevékenységek elszámolása található, amelyek ki-

⁷⁹ 1525-ből is fentmaradt zágrábi verdejegyű *nova moneta*, l. Pohl, A.: Münzzeichen i. m. 135. tábla, Unger Emil: Magyar éremhatározó. Szerk. Mészáros István. Bp. 1997. 215. (675. sz.), 216. (677. sz.), Huszár, L.: Münzkatalog Ungarn i. m. 130. (846. sz.), 131. (853. sz.), Csiky Emil: A magyar pénzek verdehelyei történelmünkben. Bp. 1987. (Az utóbbi könyvnek az interneten található szövegét használtam, l. <http://www.munizmatika.hu/cikkek/Penzverdek11.htm>; a letöltés dátuma: 2010. jan. 7.).

⁸⁰ L. a 2. sz. mellékletet. — A számadás tartalmának ismertetését l. Thallóczy Lajos: Érmészeti adalék. A zágrábi pénzverde forgalma 1525-ben. Archaeologiai Értesítő 13. (1879) 114–115., Emilij Laszowski: Zagrebečka kovnica novca g. 1525. Vjesnik kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva 17. (1915) 344–345., Jeszenszky G.: II. Lajos denárai i. m. 136. Laszowski tanulmányát nem sokkal megjelenése után ismertették a Századokban, Thallóczy cikkét pedig Huszár Lajos idézi összeállításában, l. Folyóiratszemle. Századok 51. (1917) 199., Huszár L.: A középkori magyar pénztörténet okleveles forrásai i. m. 81. Az előbb felsorolt munkák alapján látható, hogy a számadás régióta ismeretes a szakirodalomban, de ezek a munkák hibás adatokat is közölnek és nem is elemzik behatóan a számadást, ezért tartottuk indokoltnak a forrást újraközölni és azt részletesebben elemezni.

⁸¹ Erdélyi Gabriella: Egy kivételes karrier Mohács előtti kezdetei: Bethlenfalvi Thurzó Elek. In: R. Várkonyi Agnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 127. (73. sz. jegyz.).

⁸² Kubinyi A.: Országgyűlési küzdelmek i. m. 147.

⁸³ Unger E.: Magyar éremhatározó i. m. 214. (673. sz.), Huszár, L.: Münzkatalog Ungarn i. m. 130. (841. sz.), Csiky E.: A magyar pénzek verdehelyei i. m.

⁸⁴ L. pl. „Pro capitali pecunia sine emptione cupri excepti, ut continet registrum capitale” vagy „Pro capitali summa pecunie deducuntur iuxta capitale registrum”. — A számadáskönyvek típusaira,

fizetése után fentmaradó összeg a király hasznát képezte (ez az első rész utolsó bejegyzésből derül ki: *Summa lucri regie maiestatis in toto facit* [...]). Ez a rész két részre oszlik, amelyek a február 20. és április 14., illetve az április 15. és augusztus 3. közötti időszakokra vonatkoznak. A két periódust minden bizonnyal azért különítették el a számadásban, mert április 15-én az alábbi bekezdésben részletezendő változás állt be a kamara vezetésében. A forrás végén, címmel elkülönítve könyvelték el a király hasznából eszközölt pénzbeli kiadásokat (*Exitus lucri regie maiestatis*).

A számadásból megállapíthatóan a zágrábi verde az első periódusban kettős vezetés alatt állt, nevezetesen a Thurzó Elek kincstartó, illetve Batthyány Ferenc megbízottainak az irányítása alatt: a cím szerint a pénzt Thurzó, illetve Batthyány emberei (*homines*) verették, az ezüstöt és rezet is az első időszakban két részről adták (*per utramque partem*). Ők azonosak lehetnek az 1524. októberi oklevélben a kamara vezetőiként feltűnő prefektusokkal (*prefecti*), de a kétféle szóhasználat fokozotabb óvatosságra int ebben a kérdésben. A második periódusban a pénzverést egyedül Batthyány embere (*homo domini Batthyany*) irányította, mert akkor már csak ő szolgáltatta a fémeket az olvasztáshoz. Úgy véljük, hogy ennek az lehetett az oka, hogy Batthyány Ferenc a 1525. március 12-én megkapott horvát–szlavón–dalmát báni tisztségek felével⁸⁵ együtt megszerezte a zágrábi kamara irányításának másik felét is, és em-

---

Mohács utáni források alapján, l. *Kenyeres István*: Uradalmak és végvárak. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. (Habsburg történeti monográfiák 2.) Bp. 2008. 33–34.

⁸⁵ DL 101 835. Kiadását l. *D. Gy.* [Dongó Gyárfás]: A báni tiszti jogfolytonossága II. Lajos és I. Ferdinánd korában. *Történelmi Tár* 1899. 317–318. (Ugyanazon nap a király megígérte, hogyha Batthyány Ferenc valamilyen oknál fogva nem foglalhatná el a bánságot, fenntartja neki a pohárnokmesteri tisztséget addig, amíg arról le nem köszön, uo. 318–319.). Batthyány 1533-ig viselte a báni tisztséget, az 1527. júl. és 1528. jan. közötti időszak kivételével, l. *Pálffy Géza*: A Batthyány család a törökellenes határvédelemben a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 122. (2009) 324. Ugyanitt megtalálható Batthyány (főleg a mohácsi csata utáni) tevékenységének bemutatása: uo. 323–326. Köszönöm a szerzőnek, hogy tanulmányát még kéziratként a rendelkezésemre bocsátotta. Batthyány Ferenc 1497. jan. 7-én tűnik fel először a forrásokban (Batthyány Boldizsár fiaként, l. DL 104 053. Felmenőire l. a családfáját: *Rác György*: A Batthyány család a középkorban. In: *A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenten 2005. október 27–29.* Szerk. Nagy Zoltán. Körmend–Szombathely 2006. 33.), a mohácsi csata előtt viselt tisztségeit az alábbiakban soroljuk fel: 1514. és 1517. között királyi kamarás (1514., 1515. márc. 6., 1517. febr. 26., ápr. 1., máj. 17., 28., l. *Nicolaus Istvanfi*: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV.* Colonia Agrippina 1622. 43. [juvenus cubiculo regio affuetus], *Középkori leveleink* [1541-ig]. Szerk. Hegedűs Attila, Papp Lajos. [Régi Magyar Levéltár 1.] Bp. 1991. 72. [1. sz. jegyz.], DL 101 480., DL 34 454. [ez utóbbi regesztáját l. *Mályusz Elemér*: A slavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. Első közlemény. *Levéltári Közlemények* 3. [1925] 179.), *Iványi Béla*: A körmendi levéltár missilis levelei. I. *Litterae missiles in tabulario principium de Batthyány reperibiles.* [Körmendi Füzetek 5.] Körmend 1944. [a továbbiakban: Körmendi missilisek] 18. [83. sz.], *Középkori leveleink* i. m. 71.). 1515-ben és 1516-ban Lajos trónörökös pohárnokmestere (1515. dec. 12., 1516. jan. 22.: Körmendi missilisek 16. [76. sz.], DL 101 490.). Valamikor nem sokkal 1517. ápr. 11. előtt II. Lajos a pohárnokmesterséget Bánffy Jánosnak adta, úgy, hogy említést sem tett Batthyányról. (Szalkai László váci püspök és kincstartó csodálkozva meg is kérdezte az eseménynél jelen levő egyik urat, hogy miért nem említette a király Batthyányt, mire az illető azt válaszolta, hogy ezt ő nem tudja, l. Jajcza [bánság, Codex város] története 1450–1527. Írta: Thallóczy Lajos. Az oklevéltárat szerk. Horváth Sándor. [Videx diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum. Magyarország melléktartományainak oklevéltára IV.] Bp. 1915. 262. Főgel szerint Bánffy János már II. Ulászló alatt is viselte e méltóságot és II. Lajos uralkodása alatt mindvégig, l. *Főgel József*: II. Lajos udvartartása 1516–1526. Bp. 1917. 55. [24. sz. jegyz.]). Hamarosan ismét pincemesterként tűnik fel, amely méltóságot, úgy tū-

bere azt, előttünk ismeretlen okokból, csak április 15-én vette át. Batthyány embere a saját fenntartására és szükségére, a lovak eltartására és a familiárisok fizetésére (*ad usum suus et equorum ac solutionem familiarium*) kapott pénzt, őt tehát familiárisai segítették, egyesek — vagy talán mindögyükük — lóval. Az nem világos, hogy Thurzó embere miért nem vett fel pénzt hasonló jellegű költségek fedezésére.) Az adminisztratív személyzethez soroljuk még az ezüst többfelől való beszerzésére kiküldött futárokat (*cursores hincinde pro acquirendo argento missi*). Foglalkoztatásuk azt bizonyítja, hogy a pénzveréshez szükséges nemesfémeket nemcsak Zágrábban vásároltak, hanem más településeken is, amivel nyilvánvalóan a verde ezüstellátását és ezáltal hatékonyságát kívánták optimalizálni.

A „kamara mestere” vagy kamaramester (*magister camere*) elvileg a verde egyik vezetője kellett legyen, de azt, hogy az irányítás miképpen oszlott meg közötté és a Thurzó, illetve Batthyány embere között és hogy mi volt a három személy közötti hivatali viszony, a rendelkezésünkre álló adatokból nem tudtuk egyértelműen kideríte-

---

nik, hogy a mohácsi csatáig viselte (1517. jún. 4., 6., 10., 1517. [hónap és nap feltüntetése nélkül], 1518. máj. 26., 1519. ápr. 13., 1520. júl. 28., szept. 19., 20., okt. 3., 1521. ápr. 27., máj. 8., 17., 26., 1522. dec. 1., 3., 1523. nov. 30., 1525. jún. 3., 1526. jan. 24., máj. 21., 25., nov. 29., l. Körmendi missilisek 20. [97–98., 100. sz.], 22. [109–110. sz.], *Iványi Béla*: A körmendi levéltár Memorabiliái. Acta Memorabilia in tabulario gentis principum de Batthyány reperibilia. [Körmendi Füzetek 2.] Körmend 1942. [a továbbiakban: Körmendi Memorabiliák] 48. [170. sz.], Körmendi missilisek 25. [127. sz.], Körmendi Memorabiliák 49. [175–176. sz.], Körmendi missilisek 27. [137. sz.], Körmendi Memorabiliák 50. [178. sz.], Körmendi missilisek 28–29. [143–145. sz.], Körmendi Memorabiliák 51. [184–185. sz.], 52. [187. sz.], Középkori leveleink i. m. 111., DL 102 340., Körmendi missilisek 33. [165. sz.], DL 47 667. [az utóbbi oklevélen csak a keresztnév olvasható, de a tisztségek alapján egyértelmű, hogy Batthyányiról van szó], Körmendi missilisek 36. [172. sz.]). 1519-ben a „tiszemélyek” egyike (1519. ápr. 13.: *Horvát István*: Fölvilágosítások II. Lajos Magyar Király 1518-dik évi Bátsi Törvényének 2-dik tikkelyéről. Tudományos Gyűjtemény 18. [1834: I. köt.] 7., Körmendi Memorabiliák 48. [170. sz.], vö. *Kubinyi András*: A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Szerk. Fügedi Erik, H. Balázs Éva, Maksay Ferenc. Bp. 1984. 267.). 1520-ben és 1521-ben az egri püspökség gubernátora (1520. dec. 20., 1521. máj. 8., 17., 26.: Körmendi Memorabiliák 49. [177. sz.], Körmendi missilisek 28–29. [143–145. sz.]), bizonyára Estei Hippolit 1520. szept. 3-i ferrarai halála hírének Budára való érkezésétől, legkésőbb 1521. szept. 4-ig, amikor már mások kezelik a püspökség jövedelmeit, l. Magyar Katolikus Lexikon i. m. II. Bp. 2001. [Estei Hippolit szócikk], *Kubinyi András*: Szalkai László esztergomi érsek politikai szereplése. In: *Uő*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp. 1999. 155–156. [73. sz. jegyz., ahol szept. 4. és DL 23 582. helyett véletlenül szept. 13. és DL 23 583. szerepel]). Batthyány Ferenc 1521-ben fejrőkői várnagyként szerepel (1521. ápr. 27.: Körmendi Memorabiliák 50. [178. sz.]), fejrőkői várnagysága, illetve birtoklása azonban problematikus: 1521. ápr. 25-én Batthyány még csak arról tudósított, hogy a király Fejrőkő és Újvár várakat nem akarja Bánffy Jánosnak adni, inkább neki, és Batthyány el is küldte familiárisát a várak elfoglalására, máj. 8-án már azt írta, hogy az uralkodó a várakat vissza akarja adni Bánffynak, úgy, hogy az a várak ügyében rövidesen törvényt élé fog állni, máj. 21-én azt, hogy II. Lajos a várakat már bizonyos feltételek mellett Bánffynak adta, máj. 26-án ellenben még csak azt, hogy adni fogja, l. Körmendi missilisek 28–30. (142–145. sz.). 1525-ben és 1526-ban Vas megye ispánja (1525. szept. 11. [kinevezése], dec. 12., 1526. jan. 24., máj. 25. DL 101 836., Körmendi missilisek 37. [174. sz.], DL 102 340., 47 667., az utóbbi oklevélen csak a keresztnév betűzhető ki.). 1525-ben főlovászmester (1525. nov. 22.: *Fraknoi Vilmos*: II. Lajos és udvara. Történelmi rajz. [Olcsó Könyvtár 46.] Bp. 1878. 47.). 1525. szept. 21-én II. Lajos megígérte neki, hogy őt teszi a pozsonyi vár prefectusává és pozsonyi ispánná, ha ezek a tisztségek Bornemisza János halálával vagy akármiképpen megüresednének, l. DL 101 838. 1517-ben FánCSI Imrével az 50 dénáros szlavóniai adó behajtója. (Az első és utolsó általam ismert adat: ápr. 4. és jún. 23. Körmendi Memorabiliák 155. [46. sz.], 48. [166. sz.]). Adatgyűjtésünk végén jutott tudomásunkra, hogy Batthyány Ferencről Fazakas István készit kisonográfiát.

ni. Abból kiindulva, hogy a kamara mestere járandóságaként az előállított *pagamentum* egy bizonyos hányadát kapta, a pénzöntvény előállításáért kellett feleljen, és talán ennek előkészítését is ő irányította. (Előkészítés alatt itt az ezüstről és rezen kívüli nyersanyagok megvásárlását és az öntéssel kapcsolatos munkákat értjük, a fémeket ugyanis, amint fentebb leírtuk, Batthyány és Thurzó emberei adták, így azoknak beszerzése vélhetőleg az ő hatáskörükbe tartozott.) Úgy látszik tehát, hogy a kamara mestere a verde technikai vezetője volt, ennek alapján pedig azt feltételezzük, hogy Batthyány és Thurzó emberei a felettei voltak. A verdét irányító személyek kilétéről csak azt tudtuk kideríteni, hogy egyikük minden bizonnyal az a Vitális deák volt, aki egy 1525. április 21-én keltezett levél szerint Batthyány Ferenc közvetítésével Thurzó Eleknek küldött néhány érmét, ugyanis Thurzó a deákat tartotta felelősnek a küldött pénzek minőségéért.⁸⁶

A technikai személyzetet több munkáskategória alkotta: a pénzverők (*cusores*), a kémlő (*probandor*), az ércöntő (*magister fusoris*), az éremmetsző vagy éremvéső (*sculptor*), a kovácsok (*fabri*) és az olvasztómunkások (*liquefactores*). Nem egészen világos előttünk a *sculptor* és a *fabri* által végzett munka természete: Paulinyi Oszkár szerint ugyanis az éremvéső (*Eisenschneider*; *Eisengraber*; *sculptor*; *ferricisor*) a verővasakat véste, de legkétszesebb a 15–16. század fordulóján a bélyegvasmetsző (*Eisensenker*; *faber*) az úgynevezett bélyeg- vagy verővasmetsző vasakat állította elő, amelyekkel a maguk során a verővasak negatív rajzát verték át.⁸⁷ Evvel szemben a 15–16. század fordulója után keletkezett zágrábi számadásban mégis szerepel a *sculptor*; így úgy gondoljuk, hogy a *fabri* kovácsok voltak, akik a verdeben felmerülő mindenféle kovácsmunkát végezték, a *sculptor* pedig a verővasakat, vagy akár a verővasmetsző vasakat (is) állította elő. Tovább bonyolítja a kérdést, hogy Hans Dernschwam 16. század közepi visszaemlékezése szerint a Jagelló-korban Körmöcbányán az érmék széleit az éremvéső vágta le (*Eisenschneider*; egy következő mondat szerint a dénárokat a pénzverők darabolták), akit megkülönböztetett a vasmetszőtől (*Eisensenker*), Dernschwam azonban nem részletezte, hogy ez utóbbinak mi volt a feladata.⁸⁸

Az alkalmazottak fizetését csak két esetben lehet megállapítani. A kamara mestere az olvasztás után megmaradt minden száz márka öntvényből három márkát kapott, nyilván fizetségként (*Ex quibus deducte pro magisterio magistris camere de singulis centum marcis tres marcas computando; pro labore magisterii*). Ezt a mennyiséget nem nyers formában, hanem pénzzé verve kapta meg, hiszen a pénzverők a kamaramesternek járó ötvözet után is kaptak fizetést. A pénzverők száz márka *pagamentum* után 18 forintot kaptak, amit 3,6 márkából vertek ki, egy márka után tehát 1,73 *pisetum*⁸⁹ súlyú dénár járt nekik. Fizetésük tehát alacsonyabb volt, mint a körmöcbányai pénzverőké, akiknek egy márka után 1514-ben 2 *pisetumot*, 1525-ben

⁸⁶ Az ügy további részleteire alább térünk ki.

⁸⁷ Paulinyi Oszkár: Adatok a körmöci éremvésők és emlékérmek kérdéséhez a XVI. század első feléből. Numizmatikai Közöny 48–49. (1949–1950) 36.

⁸⁸ Johann Christian Engel: Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. I. Theil. Halle 1797. 207. — A leírás magyar nyelvű fordítása az „Eisenschneider”-t ’vasmetsző’, az „Eisensenker”-t ’képmetsző’ kifejezéssel adta vissza, l. Dernschwam, H.: Erdély i. m. 131.

⁸⁹ A márka 1/48-ad része.

2,35 *pisetumot* juttattak.⁹⁰ A többi munkás fizetését (*solutio*) összesen sem lehet megállapítani, mert azt az érmék előállításához szükséges anyagi kiadásokkal összevonva tüntették fel.

A zágrábi pénzverdében összesen 2176,5626 márka ezüstöt és zetet dolgoztak fel (lásd a 2. táblázatot). A két fémet ki nem deríthető arányban fazakakban összeolvasztották, amelynek során a súlybeli veszteség az első időszakban 2,8% volt, a másodikban 3,0%, az egész időszakra számolva pedig 2,9% (*date sunt ad cudendam per utramque partem in argento et cupro marce [...], ex quibus in igne propter fractiones ollarum perierunt [...]*). Ez az arány majdnem pontosan megegyezik avval a 3,1%-os értékkel, amellyel az ezüstpénz verésekor 1514-ben a körmöcbányai kamarában mint tűzbeli veszteséggel számoltak, ellenben kétszerese az utóbbi kamaránál 1434–1435-ben tapasztalt csökkenésnek (1,4%).⁹¹ Az olvasztás után maradt ötvözetből kiadták a kamara-mesternek járó 3%-nyi részt, és az ezután maradt mennyiségből verték ki a királynak járó pénzt, éspedig egy márkából öt, nyilván számítási forint értékű dénárt, azaz 500 dénárt (*Et sic ad rationem regie maiestatis remanserunt marce [...], que faciunt per quinque florenos [...]*). Ez az összeg jelentette a kamara pénzbeli bevételét.

		Bevétel	Kiadás	Maradt olvasztás, illetve fizetés után	A számadásban hibásan számolva
Febr. 22– ápr. 14.	Ezüst- és rézbevétel	1054,843800			
	Olvasztáskor veszteség		29,843800		
	Maradt az olvasztás után			1025,000000	
	Fizetés a kamaramesternek		30,750000		30,781300
	Maradt a kifizetés után			994,250000	994,218800
Ápr. 15– aug. 3.	Ezüst- és rézbevétel	1121,718800			
	Olvasztáskor veszteség		33,156300		
	Maradt az olvasztás után			1088,562500	
	Fizetés a kamaramesternek		32,656875		32,750000
	Maradt a kifizetés után			1055,905625	1055,812500
Febr. 22– aug. 3.	Ezüst- és rézbevétel	2176,562600			
	Olvasztáskor veszteség		63,000100		
	Maradt az olvasztás után			2113,562500	
	Fizetés a kamaramesternek		63,406875		63,531300
	Maradt a kifizetés után			2050,155625	2050,031300

2. táblázat. A pénzveréshez használt ötvény számadása (márkában)

⁹⁰ Gyöngyössy Márton: A körmöci kamara 1514-es számadása. In: In memoriam Ludovici Huszár. Szerk. Biró Sey Katalin, Buza János, Csoma Mária, Gedai István. Bp. 2005. 169., 175., *Krizskó P.*: A körmöczi régi kamara i. m. 49.

⁹¹ Gyöngyössy M.: A körmöci kamara i. m. 175., *Paulinyi Oszkár*: A körmöcbányai kamara 1434–35. évi számadása. (Műhelybeszámoló). In: *Uő: Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából.* Szerk. Buza János, Draskóczy István. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 3.) Bp. 2005. 177.

A kiadások között elsőként az ezüst felvásárlási árát kell említeni. Ezt eléggé szokatlan megfogalmazással a pénzverők fizetése utáni rovatban könyvelték el (*Pro capitali pecunia sine emptione cupri excepti, ut continet registrum capitale; Pro capitali summa pecunie deducuntur iuxta capitale registrum*). Összesen 7855,82 forintot költöttek nemesfém beszerzésére (lásd a 3. táblázatot). Hogy ez mennyi tiszta ezüstöt jelentett, azt csak megbecsülni tudjuk, de azt is csak tág határok között, ugyanis egyrészt nem tudjuk, hogy a zágrábi kamara mennyit fizetett egy márka ezüstért, az általunk ismert árak pedig egymásnak ellentmondóak és ráadásul bizonytalanok is: a selmecebányaiak 1521. augusztusa után 8 forintos árat szerettek volna elérni, 1522. első felében a körmöci kamara 7 forintért vásárolta az ezüstöt, az 1523. évi országgyűlés pedig 6,5 forintban szabta meg a beváltási árat, de ez utóbbi Hermann Zsuzsanna szerint a gyakorlatban csak minimális ár volt, amelyet csak erős fenntatásokkal lehet elfogadni átlagos árnak és ebből kifolyólag úgy vélte, hogy még mindig nagyon óvatosak vagyunk, ha 7,5 forintos árral számolunk; végül azt sem lehet teljes bizonyossággal megmondani, hogy mindezek az adatok 16 vagy pedig 15 latos ezüstre vonatkoznak-e (Hermann Zsuzsanna szerint az utóbbira).⁹² Ezekkel az árakkal számolva Zágrábban legkevesebb 920,60391, de nem több mint 1133,05096 márka tiszta ezüstöt szerezhettek be. Másrészt a tiszta ezüst mennyisége azért sem deríthető ki, mert ehhez dénárok beváltása révén is hozzá lehetett jutni, és az érmék, illetve az egyéb formában beszerzett ezüst arányát a számadásunk nem mondja meg; az 1523. évi diétán megszabott árfolyamon elvileg 714165,5 régi dénárt lehetett vásárolni, de a beváltási ár 1525-ban valószínűleg már magasabb volt, mint két évvel korábban.

A *nova moneta* másik alapanyagára, a rézre 36 forintot áldoztak, amiért — az 1525. évi brassói árral számolva⁹³ — 1194,02985 márka rezet lehetett vásárolni. Mivel a vásárolt ezüst mennyisége nem állapítható meg, nyilvánvaló, hogy a fentebbi adatokból a Zágrábban vert érmék pénzlábát nem lehet kiszámítani, de további bizonytalansági tényező, hogy arról sem lehetünk meggyőződve, hogy a vásárolt fémeket mind felhasználták.

A kamarának még egyéb anyagi kiadásai is voltak: fát, szenet, vasat, acélt és sőt vásároltak, továbbá „egyéb különféle dolgokra” (*ad alia diversa facta*) adtak ki pénzt, amelyeknek az összegét azonban nem tudjuk meghatározni, mert egyéb, személyi költségekkel összevonva szerepelnek a számadásban; ezekre összesen 220,835 forintot áldoztak.

⁹² Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 317–319. — A *nova moneta* után vert pénzből 1526 utolsó hónapjaiban egy mázsa 15 latos ezüstért 6 forintot fizettek, a 16 latos nemesfémért 6,8 és 7,65 forint közötti összegeket, l. uo. 319.

⁹³ Májusban és júliusban két részletben két font híján három negyed-mázsa (*quartal*) rézért 4,4 forintot fizettek, egy mázsa réz ára tehát 6,03 forint volt, l. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt. I. Band. (Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen 1.) Kronstadt 1888. 603., 608.

	Bevétel	Kiadás	Maradt	A számadásban tévesen
	A kamarában vert pénz	5279,530		5279,030
	<i>A pénzverőknek a fizetéséből a királyra eső rész</i>		97,970	197,910
Febr. 22- ápr. 14.	A pénzverőknek a fizetéséből a Batthyányra eső rész		97,970	98,955
	Az ezüst ára	3694,605		
	<u>Maradt a király részére</u>		1486,953	1485,470
	Ennek a fele Batthyáynak adva	743,475		
	<u>Ezt a felet levonva végül maradt a királynak</u>		743,475	792,210
	A kamarában vert pénz	4971,250		4971,085
Ápr. 15- aug. 3.	A pénzverőknek a fizetése		178,965	186,360
	Az ezüst ára		4161,215	
	<u>Maradt a király részére</u>		625,535	623,510
	A kamarában vert pénz	10250,780		
	<u>A pénzverőknek a fizetéséből a királyra eső rész</u>		97,970	
	A pénzverőknek a fizetéséből a Batthyányra eső rész		97,970	
	A pénzverőknek a fizetése		178,965	
	Az ezüst ára		7855,820	
	A réz ára		36,000	
Febr. 22- aug. 3.	A szén, só, vas, acél és fa ára, a kémilő-mester, ércöntő, éremmet-sző, kovácsok, olvasztók és az ezüst beszerzésére küldött személyek fizetésére, valamint "egyéb különféle dolgokra" fordított összeg		220,835	
	Batthyány Ferenc emberének a saját fenntartására, szükségére, a lovakra és a familiárisok fizetésére költött összeg		240,000	
	Batthyány Ferencnek a fizetése fejében adott összeg		918,885	
	<i>Batthyáynak adva</i>		743,475	
	Összesen	10250,780	10389,920	

3. táblázat. A pénzbevételek és -kiadások (forintban). Dólt betűvel a számadásban külön kiadási tételként fel nem jegyzett kiadásokat emeltük ki, aláhúzva a megmaradtként feltüntetett összegeket.

A személyi költségek közül már említettük a kamaramesternek a díját: ő összesen 63,406875 márkából kivert pénzt kapott, aminek 317,035 forint volt az értéke. Egy másik ilyen jellegű kiadási tétel a pénzverőknek a díja volt. Előttünk ismeretlen okból azonban a Batthyáynak szánt résszel ellentétben a királynak járó felerész verésének a díját nem tüntették fel a kiadások között és nem is számoltak evvel mint kiadási tétellel, noha a számadásban arról mint kifizetett összegről emlékeztek meg (*De quibus cursoribus soluti floreni 197/91, [...] ad partem domini Bathyany cedunt*

tantummodo fl. 98 d. 95,5). Véleményünk szerint csak tévedés állhat az egyébként megmagyarázhatatlan könyvelési mulasztás mögött.

Batthyány Ferencnek két esetben utalványoztak pénzt, amiben talán a Thurzó Elekhez fűződő barátsága is szerepet játszott:⁹⁴ az első időszakban a haszon felét kapta meg, 792,21 forintot, majd fizetése fejében az uralkodó akaratából a királynak járó haszonból a kamarai kiadások kifizetése után fentmaradó összeg egészét, 918,885 forintot, összesen tehát 1711,095 forintot. Az ezekhez hasonló jellegű kifizetések eléggé elterjedtek voltak Magyarországon, hiszen a kincstár bevételeiből sokszor utalványoztak kisebb-nagyobb összegeket különféle célokra,⁹⁵ és ez nem volt másképp a *nova moneta*t előállító kamarák esetében sem. Szebenben például 1524-ben az új pénz verésének a hasznából Szörényi várának és Szeben falainak a megerősítésére, valamint a kincstár Pemflinger Márkkal szemben fennálló tartozásának a törlesztésére is kellett juttatni.⁹⁶ Eszéken 1524-ban a pénzverde bevételeit nemcsak királyi várak védelmére kívánták fordítani, hanem a boszniai püspök határszéli várainak a megerősítésére is. A visegrádi pénzverde nyereségéből 1524 végén a királyon kívül másvalaki(k) is részesült(ek), éspedig jelentős mértékben. Ezt onnan lehet tudni, hogy ott a király egy márka tiszta ezüst után 2,5 forintot kapott, a budai kamarában azonban a király haszna 1523-ban egy márka (tisza) ezüst után 8,25 forint volt, 1522-ben és talán 1523-ban is egy márka színezüstről vert *nova moneta* után a kincstár nyeresége a verdeköltséggel együtt 10,5 forint volt.⁹⁷

A zágrábi kiadások szerkezetét tekintve tehát az elköltött pénz túlnyomó többségét (75,9%) az érmék alapanyagainak: az ezüstnek (75,6%) és a réznek (0,3%) a vásárlására fordították. Egyetlen tételben összevont egyéb anyagi költségekre és bizonyos munkadíjak kifizetésére 2,1%-ot költöttek. A pénzverők fizetése 3,5%-os, Batthyány Ferenc emberének és annak familiárisainak adott összegek 2,3%-os részesedést jelentettek, míg utalványozás formájában Batthyány a kiadások 16%-át kapta meg. Az anyagi költségek így a kiadásoknak legkevesebb 75,9%-át, de legfeljebb 78,0%-át emésztették fel, a személyi költségek azoknak 5,8-7,9%-át, az utalványozások a 16%-át.

A zágrábi kamara jövedelmezőségének a vizsgálatokor a szlavóniai pénzverde profitrátáját (a profitnak és az összkiadásoknak az arányát) a dénár előállításának csak a pénzreform előtti profitrátájával tudjuk összehasonlítani, mivel az 1521. és 1525. közötti időszakból ez az érték csak a zágrábi ezüstpénzverésre számítható ki. Abban az esetben, ha Zágrábban a pénzveréshez közvetlenül köthető kiadásokat (8727,56 forintot) mind felhasználták az érmék előállítására, vagyis egyrészt a beszer-

⁹⁴ 1525 júniusában kelt végrendeletében Batthyány barátjának mondta Thurzót, neki ezer forinttal tartozott, két török lova közül a fiatalabbikat ráhagyta és testamentumának egyik végrehajtójának is öt szemelte ki, l. Középkori leveleink i. m. 111., 115., 117. — 1525 novemberében Thurzó arra kérte Batthyányt, hogy a szlavón tartománygyűlésen kölcsönként szerezzen neki 6000 aranyforintot vagy 8000 forintot régi pénzben, l. Körömdi missilisek 36. (172. sz.)

⁹⁵ Néhány példát erre l. *Simon Zs.*: A baricsi és kölpényi harmincadok i. m. 868–870. és *Uő*: Die finanziellen Verpflichtungen der Siebenbürger Sachsen zwischen den Herrschaften von Sigismund von Luxemburg und Matthias Corvinus (1438–1458). In: *Extincta est lucerna orbis*. John Hunyadi and his Time. Ed. Ana Dumitran, Loránd Mádly, Alexandru Simon. (Mélanges d'Histoire Générale. Nouvelle Série I. 2.) Cluj-Napoca 2009. 259–262.

⁹⁶ *Seivert, G.*: Beiträge i. m. 194–198., *Kubinyi A.*: A nagyszebeni pénzverde i. m. 21., 22–23., 24.

⁹⁷ *Hermann Zs.*: Államháztartás i. m. 321–322.

zett nyersanyagot mind feldolgozták, másrészt Batthyány embere és annak familiárisai munkadíjként és nem utalványozásként kapták a nekik kifizetett összeget, a profitráta 17,5% volt. (100 dénár előállítási költsége tehát 85 dénárt tett ki). Feltételezésünk szerint ez csak kismértékben térhetett el a valós értéktől, hiszen vélhetőleg alig maradhatott raktáron nyersanyag, mivel a kamarának érdekében állt a legnagyobb értéket képviselő ezüst minél hamarabbi feldolgozása, a többi nyersanyag pedig összesen is jóval kevesebbet ért, mint a beszerzett nemesfém. Egyetlen esetben bizonyulna tévesnek előbbi feltételezésünk: ha a *nova moneta* beszüntetését elrendelő utasítás váratlanul érte volna a kamarát és annak kézhezvétele előtt nem sokkal nagyobb mennyiségű ezüstöt vásároltak volna fel, aminek feldolgozására már nem maradt volna idő. Ebben az esetben a profitráta természetesen nagyobb volt.

A pénzrontás előtti időkből a körmöcbányai kamaránál 1486 és 1492 között egy márka ezüst pénzzé veréséből átlagban 83 dénár, 1514-ben a 4,5 forintért vett 15 latos ezüst után 103 dénár haszon származott,⁹⁸ a profitráta így 19,5%,⁹⁹ illetve 25,4% volt. Úgy tűnik azonban, hogy ezek az értékek nem teljesen pontosak, mert az ezüstpénzverés kiadásai közé az aranyforintok gyártási költségeinek egy részét is beszámolták, ugyanis a kettőt néhányszor együtt könyvelték el.¹⁰⁰ Ez a tény azonban a fentebb kiszámolt értékeket bizonyára nem növeli nagymértékben, mivel a pénzzé vert arany mennyisége az ezüstének csak a töredékét tette ki, így az arany- és ezüstmérek gyártási költségeinek az aránya is kicsi kellett hogy legyen.

A zágrábi verde profitrátája tehát még a reform előtti körmöcbányai ezüstpénzverésre kiszámolt százaléknál is valamivel kisebb volt. A közeli értékek azzal magyarázhatók, hogy az érmék előállításakor az ezüst arányát elvileg mindkét helyen egyjából ugyanolyan mértékben csökkentették, míg a különbséget — legalábbis részben — az indokolhatja, hogy Körmöcbányán a jóval nagyobb termelés miatt a működési költségek aránya nyilvánvalóan kisebb volt, mint Zágrábban.

Mint említettük, a zágrábi kamarán kívül a *nova moneta* verését tekintve a profitráta nem számítható ki, ezért ennek hiányában a jövedelmezőség vizsgálatára csak egy közelítő értéket, az egységnyi súlyú ezüsből elvileg verhető pénz értéke és az abban található ezüst felvásárlási ára közötti különbségnek, valamint az ezüst árának az arányát használjuk fel, ami tulajdonképpen az olvasztási veszteségek és a működési költségek mellőzésével kiszámított profitráta. Ez az érték a 15 latos (más értelmezés szerint: tiszta) ezüst felhasználásakor 140% volt, a régi dénárok esetében az 1523.

⁹⁸ Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 322–323., Gyöngyössy M.: Pénzgazdálkodás i. m. 61., Uő: A körmöci kamara i. m. 170.

⁹⁹ A selmecebányai 4,25 forintos kamarai beváltási árral számoltunk, de meg kell jegyeznünk, hogy 1460-as években Selmecebányán 4, illetve 4,5 forintért váltották be az ezüst márkáját, és mint láttuk, Körmöcbányán 1514-ben 4,5 forintért, l. Paulinyi Oszkár: Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán. In: Uő: Gazdag föld i. m. 69.

¹⁰⁰ A számadások kiadását l. Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból (1441–1652). Összeszedte s lemásolta Hatvani Mihály II. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria / Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytárak 2.) Pest 1858. 48–55., Berzeviczy Albert: Aragoniai Beatrix, magyar királyné életére vonatkozó okiratok. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria / Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytárak 39.) Bp. 1914. 254–263., 301–304., elemzését l. Gyöngyössy M.: Pénzgazdálkodás i. m. 96–102., 349–352., Hóman Bálint: A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921. (Reprint: Bp. 2003., Draskóczy István utószavával) 284–285. (2. sz. jegyz.).

évi beváltási árral számolva 81,8%.¹⁰¹ A zágrábi kamarában ez az arány jóval kisebb, 38,5% volt.

Ennek a jelentős eltérésnek a legvalószínűbb magyarázata az lehet, hogy az előző évekhez képest 1525-re mind a tiszta ezüst, mind a régi dénárok kamarai ára már jelentős mértékben megnőtt, de az is előfordulhatott, hogy mindezek mellett Zágrábban a vásárolt ezüst egy jó része *nova moneta*ból származott, mert mindkét fejlemény jelentős mértékben csökkentette a profitrátát. Akármilyen is volt a kiváltó ok, a végeredmény azt mutatja, hogy a pénzrontásból származó többletelőnyök 1525-ben Zágrábban már jóval kisebbek voltak, mint a pénzreform elején. Adatok híján nem tudjuk megmondani, hogy vajon ugyanez volt-e a helyzet azon pénzverőkamaráknál is, amelyek a zágrábihoz hasonlóan szintén nem voltak összekapcsolva ezüstabányákkal, így ezüstforrásuk sem volt automatikusan biztosítva. Amennyiben igen, ezen verdéknek 1525-ben való felszámolása nemcsak Magyarország hosszabb távú és általános hasznát, tehát közvetett előnyeit tekintve, amelyeket itt most nincs terünk elemezni, szolgálta, hanem még a kincstárnak a *nova moneta* veréséből származó pillanatnyi nyereségét sem csökkentette jelentős mértékben, vagyis az ország közvetlen és rövid távú gazdasági érdekeit sem sértette számottevően.

A zágrábi kamara jövedelmezőségével szorosan összefügg, hogy ott három esetben is eltértek az előírásoktól. Egyrészt nem szerepel a kiadások között az esztergomi érseket régi kiváltságai alapján megillető *pisetum*, amely járandóságot a körmöci kamarában 1506. és 1518. között, 1522-ben és 1523-ban,¹⁰² a szebeni pénzverőkamará-

¹⁰¹ Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 321., Kubinyi A.: A nagyszzebeni pénzverde i. m. 22. — Az utóbbi tanulmány szerint az 1523: 32. tc. az ezüst beváltási árfolyamát régi dénárban adták meg (uo.), ennek alapján a szóbanforgó arány 53,9% lenne. Ez az érték azonban lényegesen kisebb, mint a pénzreform előtt 84,9% (Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 316–317. alapján), ami azonban szerintünk nem fordulhatott elő. Az alábbi érvek is amellett szólnak, hogy a szóban forgó határozatban említett érme az új dénár volt, mint ahogy ezt Hermann Szuszsanna is vélte. A törvénycikk szövege ugyan nem részletezi, hogy régi vagy pedig új dénarról van szó, csak dénárokat említ, mint ahogy a kivetett adó esetén is (CJH 816., 2. tc., CJH 808.). A pénzverésről szóló határozatok értelem szerűen már különbséget tesznek a régi és új dénár között: „antiqua”, „nova”, „melior moneta”, „novus denarius” (CJH 808., 816., 818., 3., 29–31., 34–36. tc.), de a 30., 36. és 37. tc-ek már világosan kimondják, hogy az összes urak és nemesek a saját parasztjaiktól az adókért és élelemért el kell fogadják az új pénzt, mint ahogy a magyarországi lakosok egymástól és a külföldiektől is (CJH 816., 818.). A kincstár tehát igyekezett a *nova moneta* forgalmát serkenteni, és ugyanezt kell feltételezni az ezüst beváltásának a szabályozásánál is, ellentétes esetben, vagyis az ezüst ellenértékének régi dénárban való kifizetésével, és így a forgalomba való visszajuttatásával a kincstár a saját maga által kezdeményezett reformot, azaz önnön tevékenységét gáncsolta volna. Ez az ellentmondás feloldható lenne, ha a 32. tc.-ben a régi dénár csupán számítási pénzként gondoltak volna, de ez fölösleges, sőt zavart okozó cselekedetnek minősült volna, 1:2 értékarányban való használata pedig egyenesen károsnak, amikor a 29. tc. a két érmét egyenértékűnek mondta ki, a 35. tc. pedig a beváltási arányt 100:110 arányban szabta meg (CJH 816., 818.).

¹⁰² Ratkó, P.: Die Entwertung i. m. 36., 45., DF 248 134., 278 988. Egy további 1514. évi adatot l. Gyöngyössy M.: A körmöci kamara i. m. 168–170., 175., 177. A *pisetum* történetére l. Kollányi Ferencz: Az esztergomi érsekség *pisetum*-joga. Katholikus Szemle 3. (1889) 521–576., 679–776., Kahler Frigyes: A középkori pénzügyi igazgatás kérdéséhez – a *pisetum*-jog. In: Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István 65. születésnapjára. Szerk. Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Bp. 1999. 275–295., Gyöngyössy Márton: Kiszorult-e az „érsek embere” a pénzverésből a 15. században? Adalék a *pisetum*-jog „hanyatlásához”. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 76. (2002–2003) 109–116., vö. még Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 321–322.

ban 1524-ben, Kassán 1524-ben és 1525-ben bizonyíthatóan kifizettek.¹⁰³ E hiánynak nem ismerjük az okát, de a *pisetum*-nak aránylag csekély, elvileg 42,71 forintnyi értékét is figyelembe véve arra gyanakszunk, hogy a zágrábiak azt egyszerűen nem adták át az érseknek. Másrészt a Szlavóniában vert dénárok súlya 10%-al kisebb volt a *nova moneta* más forrásokból megállapítható súlyánál, hiszen míg egy márka *pagamentum* Zágrábban 500 dénárnak szolgált alapanyagául, máshol csak 450-nek.¹⁰⁴ Harmadsorban a zágrábi dénárok az előírtnál jóval kevesebb ezüstöt tartalmaztak, Thurzó Elek 1525. április 21-én Batthyány Ferencnek írt levele szerint a már említett Vitális deák által neki küldött pénzek két latosak voltak. Szóhasználatából ítélhetően Thurzót nagyon kellemetlenül érintette a hír, hiszen úgy fogalmazott, hogy nyomott kedéllyel szenvedni el az igen rossz pénzverést, mert tudja, hogy ez az ő becsületének az aláásására lesz felhasználva, és fogadkozott, hogy, ha a pénzverésért felelős személy hibásnak bizonyul, az illetőt vagy ő maga, vagy Batthyány által megbünteti és semmiképpen sem tűri el.¹⁰⁵

Minden jel szerint mindhárom zágrábi megoldás mögött önkényes döntések álltak, de az összképhez hozzátartozik, hogy az új dénárok verésénél máshol sem mindig tartották be a törvényes előírásokat.¹⁰⁶ Egyes esetekben a szabályosnál kisebb finomságú ezüstötvözetből verték az érméket: az 1525. májusi rákosi, illetve a júniusi hatvani diétán azokról is határoztak, akik nem az igaz súllyal, négy latos ezüstből verettek pénzeket, hanem három vagy még kevesebb latos, illetve három vagy „négynél egyéb módon kevesebb” latos *pagamentum*-ból; Sperfogel 1525-höz feljegyezte, hogy „abban az időben” egy márka nem tartalmazott négy lat ezüstöt; a pápai nuncius 1526. április 3-én arról írt, hogy a pénzt sok helyt hamisították, három vagy két latos ezüstből vervén a dénárokat;¹⁰⁷ az 1526. áprilisában tartott rákosi diétán olyan pénzek beváltásáról is intézkedtek, amelyeket látszólag nem az igazi öntvényből állítottak elő.¹⁰⁸ Máskor az érmék súlyát csökkentették: a nuncius az előbb idézett levelében egy olyan esetről írt, amikor egy márkából még hatszáznál is több dénárt vertek; végül az

¹⁰³ Kubinyi A.: A nagyszebeni pénzverde i. m. 23., 24., DF 278 984. — Az előbb idézett középkori *pisetum*-számadásokat egy következő tanulmányunkban kívánjuk közzétenni és elemezni.

¹⁰⁴ 1525. augusztusában és 1526. áprilisában Budáról arról számolt be a pápai nuncius, hogy egy márka ötvözetből 450 nova monetat kellett verni. Ezzel az adattal egybevág a szász választófedelem tanácsosának az 1521. novemberében Magyarországon járt kereskedőktől kapott értesülése, de tulajdonképpen az az információ is, hogy a Kassán beváltott nova monetakból kb. 440 tett ki egy márkát, hiszen a mintegy 10 dénárnyi, vagyis 2,2%-os eltérés a pénz kopásából, a számlálás vagy mérés pontatlanságából is eredhetett. Magyarországi pápai követek jelentései i. m. 254., 356., Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 321.

¹⁰⁵ Ad Vitalem literatum scripsimus super tam depravata cusione monetarum, cuius monetas per magnificentiam vestram ad nos missas vidimus et fecimus probare et non plus quam duos lothones argenti admixtos habet. Alia erat, nostra sibi data informatio, profecto, nos quoque gravi animo toleramus, hanc pessimam cusionem monetarum, scimus enim, quod in nostro honore diminuendo versetur, expectavimus saltem, quam excusationem superinde nobis dabit, qui si in culpa fuerit, credat dominatio vestra, quod vel per nos, vel per dominationem vestram eum puniemus, vel punire faciemus et nullomodo hoc obaudiemus — DL 104 437., regesztáját l. Körmendi missilisek 33. (162. sz.)

¹⁰⁶ Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 320.

¹⁰⁷ CJH 832. (21. tc.), Vestigia comitorum apud Hungaros i. m. 605. (22. tc.), Supplementum ad Vestigia comitorum i. m. 38. (23. tc.), Ratkoš, P.: Die Entwertung i. m. 56., Magyarországi pápai követek jelentései i. m. 357.

¹⁰⁸ pecuniae, quae extra veram ligam cusae viderentur — CJH 850. (34. tc.).

is előfordulhatott, hogy mindkét módszert alkalmazták. Néhány forrás nem vet fényt az alkalmazott módszerre, csak a végeredményre, vagyis arra, hogy a dénár nem tartalmazta a törvényes ezüstmennyiséget. Erre abból lehet következtetni, hogy a régi dénárhoz viszonyítva a *nova moneta* alacsonyabbra értékelték, mintha a két érme hivatalos ezüstartalma alapján kiszámítható megközelítőleg 2:1 arányt betartották volna. Velence budai követének a titkára, Francesco Massaro 1523. október 5-én kelt levele szerint egy régi dénár 15 új dénárral volt egyenértékű.¹⁰⁹ A titkár itt biztosan túlzott vagy tévedett, de adata azt mindenképpen tükrözi, hogy az új dénár a szabályszerűen jóval kevesebb nemesfémeket tartalmazott. Egy 1524. február 28-i kölcsönügylet alkalmából három új dénárban számoltak egy régi dénárt.¹¹⁰ 1525. októberében egy régi dénár értékében öt vagy hat újat kellett adni, Sperfogelnek egy 1525. november 14. utáni bejegyzése szerint 3–4 dénárt,¹¹¹ egy 1526. áprilisi beszámoló alapján 100 régi dénár 330, illetve 333 újat ért, az aranyforint ugyanott feltüntetett értéke alapján 317–333 *nova moneta*.¹¹² 1526. június 15-én a király szekereinek lovászai és szállítói egy régi dénár fejében két rézpénzt már nem akartak elfogadni, hanem hármat kértek, amit végül meg is kaptak.¹¹³ 1526-ban a kivetett adó új, illetve régi dénárban kifejezett összegének a hányadosa Bártfán és Kiszsebenben 3 volt, Lőcsén 3,36, Eperjesen 4,2.¹¹⁴ A régi és új dénárok értékviszonyából kiindulva megbecsülhető a szóban forgó *nova moneta* minimális finomsága, illetve tömege (lásd a 4. táblázatot. Értelemszerűen ha egy bizonyos esetben a finomság a táblázatban megadottnál nagyobb volt, a súly a feltüntetett értéknél kisebb kellett legyen, és fordítva. Valószínűleg a tömeget csak kismértékben csökkentették, hiszen ezt hamarabb észre lehetett venni, mint a finomság megváltoztatását.).

	A régi és az új dénár értékaránya	Finomság (lat)	Db./márka	Tömeg (gramm)
Törvényes pénzlábú nova moneta		4,0	450	0,544
1523. október, Buda	15,00	0,6	3210	0,073
1525. október	5,00	1,7	1070	0,218
	6,00	1,4	1284	0,181
1525. novembere után, Lőcse	3,00	2,8	642	0,363
	4,00	2,1	856	0,272
	3,17	2,7	678	0,343
1526. április, Buda	3,30	2,5	706	0,330
	3,33	2,5	713	0,327
1526. június, Buda	3,00	2,8	642	0,363
1526, Lőcse	3,36	2,5	719	0,324

¹⁰⁹ *Wenzel Gusztáv*: Marino Sanuto világrónikájának Magyarországot illető tudósításai III. Magyar Történelmi Tár 25. (1878) 288., *Balogh István*: Velencei diplomaták Magyarországról (1500–1526). Szeged 1929. lix.

¹¹⁰ A Frangepán család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus. II. 1454–1527. Szerk. Thallóczy Lajos, Barabás Samu. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria / Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytárak 38.) Bp. 1913. 388. Itt az oklevelet 1527-ra datálták, mi ezt A középkori Magyarország digitális levéltára i. m. DL 23 895. alapján javítottuk.

¹¹¹ *Hermann Zs.*: Államháztartás i. m. 320. (51. sz. jegyz.), *Ratkoš, P.*: Die Entwertung i. m. 56.

¹¹² Magyarországi pápai követek jelentései i. m. 356–357.

¹¹³ *Engel, J. C.*: Monumenta Ungarica i. m. 214.

¹¹⁴ *Analecta Scepusii* i. m. II. 145. alapján.

	A régi és az új dé- nár értékaránya	Finomság (lat)	Db./márka	Tömeg (gramm)
1526, Bártfa	3,00	2,8	642	0,363
1526, Eperjes	4,20	2,0	899	0,259
1526, Kiszteben	3,00	2,8	642	0,363

4. táblázat. A nova moneta pénzlába és tömege (becsült értékek)¹¹⁵

A zágrábi példák és az analógiák mind arra mutatnak rá, hogy több pénzverde jövedelme a szükségletekhez képest annyira csekély volt, hogy bevételezni kívánt jövedelmekhez csak törvénytelen eszközök alkalmazásával tudtak hozzájutni.

Tanulmányunk végén a zágrábi kamara termelését a többi magyarországi verde dénár-kibocsátásával hasonlítjuk össze. A szlavóniai városban összesen 10567,815 forintnyi dénárt vertek, napi átlagban 64,83 forint értékű érmét (itt a kamaramesternek a fizetését is figyelembe vettük). Kassán nagyjából ebben a periódusban, 1525. március 1. és június 17. között az esztergomi érseknek adott *pisetum* alapján 31703,04 forint, naponta 290,85 forint értékben vertek dénárokat. 1524-ben 74088,72 forintnak, egy másik bejegyzés szerint ellenben csak 51576 forintnak megfelelő dénárt bocsátottak ki, naponta 202,43 vagy 140,92 forintot.¹¹⁶ A visegrádi verde 1524. szeptember 8. és december 25. között 600 márka színezüstöt használt fel, így ott 9450 forint értékű dénár lehetett a termelés, azaz napi átlagban 86,695 forint értékű érme. Szebenben 1524-ben egy április 7. és 26. közötti dátum és december 4. között a 958,875 márka ezüsből és 5943 forint értékű régi pénzből és oszporából elvileg 25502,53 forintnyi új dénárt kellett verni, naponta 105,38 és 115,395 forint közötti ezüstpénzt.¹¹⁷ A budai kamarában pénzverésből 1522-ben 87347,54 forint jövedelem származott, naponta tehát 239,31 forint, 1523. első három hónapjára 2081,791666 márka (tisza) ezüst jutott — ezt egyébként kevesellték —, amiből 37472,25 forintot lehetett verni, vagyis napi 416,36 forintot, ellenben az egész évre 1523. áprilisában Hans Alber, a körmöci kamarát vezető budai Fugger-faktor alig várt többet, mint 50000 forintot, napi 136,99 fo-

¹¹⁵ A dénárok tömege, illetve finomsága kiszámításánál feltételeztük, hogy a másik paraméter, vagyis az érme finomsága, illetve tömege mindig a törvényes volt, továbbá hogy a régi és új dénárok értékaránya megegyezett a két érme ezüsttartalmával. A két utóbbi hányad azonban valószínűleg nem mindig egyezett pontosan egymással, főleg az egész értékarányok esetében, amelyek vélhetőleg több esetben — mint például a törvényesen meghatározott 2:1 esetében — kerekített összegek voltak; ebből a megfontolásból beszélhetünk csak becslésről. A régi dénárok törvényes finomságát itt nyolc latosnak, tömegét 1 márka/428-nak vettük, és az Engel Pál által megadott márka-súllyal számoltunk.

¹¹⁶ DF 278 984. — 1525-ben összesen 57 669,60 forint után adtak *pisetumot*, de ennek az összegnek egy meg nem állapítható részét már nem nova moneta tették ki.

¹¹⁷ *Kubinyi A.*: A nagyszebeni pénzverde i. m. 21–22. — A visegrádi és szebeni adatokat úgy kaptuk, hogy azt feltételeztük, hogy a pagamentum 4 latos volt és annak márkájából 450 új dénárt vertek, egy régi dénárból két új dénárt, a két régi dénárral egyenértékű oszporából pedig négy nova moneta, és az olvasztáskor fellépő veszteségnél a Körmöcbányán és Zágrábban mért értékek középarányosával (2,5%) számoltunk. Amennyiben egy márkából 500 dénárt vertek, a következő eredményeket kapjuk: Visegrád: összesen 10 500 forint értékű dénár, naponta 96,33 forint; Szeben: összesen 27 180,56 forint, naponta 112,32–122,99 forint.

rintot.¹¹⁸ Mivel az országban egyedülállóan ott *nova moneta*n kívül még régi dénárokat is vertek,¹¹⁹ amelyeknek sem az összértékét, sem az össztermeléshez viszonyított arányát nem ismerjük, az új dénárok összértékét sem lehet megállapítani, de bizonyosnak véljük, hogy a budai veretek nagyrésze új típusú érme volt.

A hiányos adatok alapján tehát arra gondolhatunk, hogy az említett pénzverdék közül a zágrábiban verték a legkevesebb *nova moneta*t. A legtöbb új dénárt Budán, Körmöcbányán és Kassán állították elő, a szebeni verde e tekintetben közepes nagyságúnak látszik, a visegrádi és a zágrábi pedig, nem nagy eltéréssel, a legkisebbek közé. Utolsó volt a zágrábi verde az intenzitás tekintetében is, de az ott naponta előállított dénárok száma már jóval kisebb volt a visegrádi kamaránál vertekétől.

MELLÉKLETEK

1. Buda, 1524. október 17. II. Lajos megparancsolja Szlavónia lakosainak, hogy az ezüstjüket vagy régi pénzeiket a zágrábi pénzverőkamaránál váltsák be.

DL 47 570., 104 433–104 434. A jobb felső sarokban más kézzel: *Commissio propria domini regis*. Jelen közlés alapjául a DL 104 434. jelzetű oklevél szolgált, az eltéréseket lábjegyzetekben tüntettük fel.

Ludouicus, dei gratia rex Hungarie et Bohemie, etc. Fidelibus nostris universis et singulis dominis prelatibus, baronibus, nobilibus ipsorumque officialibus,¹²⁰ civitatibus, oppidis et villis, cunctis etiam aliis cuiusvis status et conditionis hominibus ubivis et in quibuscunque comitatibus regni nostri Sclavonie existentibus, salutem et gratiam. Mandamus fidelitatibus vestris ac cuilibet vestrum harum serie firmissime, qautenus a modo deinceps nullus vestrum argentum vel¹²¹ monetas antiquas ad cameram cusionis nostre Zagrabiensem, prefectis scilicet eiusdem camere aut hominibus eorum per ipsos ad id deputandos dare debeatis et teneamini, nam alioquin commisimus auctoritatemque¹²² dedimus prout committimus et damus per presentes omnibus et singulis, quandocunque¹²³ huiusmodi argentum et pecunias¹²⁴ antiquas, que ut prefertur, alio, quam ad predictam cameram nostram dictis scilicet prefectis aut eorum hominibus venderentur aut cambirentur, reperire poterunt, auferre medietatemque pro se ipsis retinere, alteram vero medietatem prefatis cusionis prefectis ad dictam cameram nostam dare et administrare debeant. Secus igitur nulla ratione facere presumatis, hec autem volumus ubique in locis publicis

¹¹⁸ Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 305., 322., 328. — Hans Alberre l. uo. 304., 314. A körmői kamara királynak járó bevétele 1522-ben 90 777,25 forint volt, de mivel ott aranyforintokat is vertek, az ott gyártott *nova moneta*k számát nem lehet kiszámítani, l. uo. 305.

¹¹⁹ Huszár L.: A budai pénzverés i. m. 108.

¹²⁰ officialibus — DL 47 570.

¹²¹ aut — DL 47 570., 104 433.

¹²² auctoritatemque — DL 104 433.

¹²³ quandocunque — DL 104 433.

¹²⁴ peccunias — DL 104 433.

palam facere proclamari. Presentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum Bude, feria secunda proxima ante festum beati Luce ewangeliste,¹²⁵ anno Domini 1524.

2. 1525. február 20 – augusztus 3. A zágrábi pénzverőkamara számadása DL 24 243. Hibás kiadását l. Laszowski: i. m. 345–346. (a fél egységet jelölő jelek figyelembe nem vételével). Néhány sorának kiadását és a többi rész magyar nyelvű fordítását vagy regesztáját l. Thallóczy: Érmészeti adalék i. m. 114–115.

Ratio cusionis pecuniarum camere Zagradiensis tempore thesaurariatus domini Alexii Thurzo anni 1525 facte per homines eiusdem thesaurarii et domini Francisci Bathiany

Item a feria secunda ante festum Cathedre beati Petri apostoli ¹²⁶ anni prescripti usque Magnam feriam sextam ¹²⁷ date sunt ad cudendam per utramque partem in argento et cupro marce 1121 lottones 11,5, ex quibus in igne propter fractiones ollarum perierunt marce 33 lottones 2,5 et sic remanserunt tantummodo	marce 1088,5	lot 1
Ex quibus deducte pro magisterio magistri camere de singulis centum marcis tres marcas computando	marce 32,5	lotones 4
Et sic ad rationem regie maiestatis remanserunt marce 1055 lotones 13, que faciunt per quinque florenos	5279 fl.	/ 3
De quibus cusoribus soluti floreni 197/91, ¹²⁸ de prescriptis ¹²⁹ 1088,5 lot 1 de singulis centum marcis per florenos 18 ¹³⁰ computando, ad partem domini Bathiany cedunt tantummodo	98 fl.	95,5 d.
Pro capitali pecunia sine emptione cupri excepti, ut continet registrum capitale	3694 fl.	60,5 d.
Et sic demptis omnibus prescriptis cedunt ad rationem regiam intra tempus prescriptum pro lucro	1485 fl.	47 d.
[Fol. 1v] Ex qua summa lucri pro medietate ad rationem regie maiestatis, quam medietatem habuit dominus Bathiany, cedunt	792 fl.	21 d.
Item tandem a Sabatto(!) sancto ¹³¹ usque feriam quintam post festum Ad vincula beati Petri apostoli ¹³² homo domini Bathiany dedit ad cudendum argenti et cupri marcas 1054,5 lotones 5,5, ex quibus in igne propter fractiones ollarum perierunt marce 29,5 lottones 5,5 et sic tantummodo remanent	marce 1025	
Pro labore magisterii date marce 30 lotones 12,5 et sic ad rationem regie maiestatis remanebunt pure marce 994 lotones 3,5, qui per florenos quinque computandis faciunt	4971 fl.	8,5 d.
Cusoribus pro prescriptis marcis 1025 soluti sunt	186 fl.	36 d.
Pro capitali summa pecunie deducuntur iuxta capitale registrum	4161 fl.	21,5 d.
Et sic remanent ad rationem regie maiestatis	623 fl.	51 d.
Summa lucri regie maiestatis in toto facit	1415 fl.	72 d.
Exitus lucri regie maiestatis		
Ad emptionem cupri expositi	36 fl.	
[Fol. 2r] Ad emptiones carbonum, salium, ferri, calibum, lignorum ac ad solutionem probatoris, magistris fusoris, sculptoris, fabrorum, liquefactorum, cursorum hincinde pro acquirendo argento missorum ac ad alia diversa facta exposite	220 fl.	83,5 d.

¹²⁵ euangeliste — DL 104 433.

¹²⁶ Február 20.

¹²⁷ Április 14.

¹²⁸ Azaz 197,91 forint.

¹²⁹ Marce tollban maradt.

¹³⁰ Római számmal írva.

¹³¹ Április 15.

¹³² Augusztus 3.

Idem homo domini Batthyany a predicto festo Cathedre beati Petri apostoli usque feriam quintam post festum Ad vincula beati Petri ad usum suum et equorum ac solutionem familiarium habuit	240 fl.	
Et sic ex lucro prescripto regie maiestatis supersunt floreni 918 d. 88,5, quos idem dominus Bathyany ad rationem salarii sui de voluntate maiestatis sue percepit	918 fl.	88,5 d.

3. [16. század első évtizedei, valószínűleg 1525. és 1527. között (?). Szlavóniai] hamispénzverők jegyzéke.
DL 104 683.

Michael Chech Boemus et Jan ac Nicolaus de Madrusa(!) fassi sunt infrascriptos monete adularane(!) vel false magistros conflatores et artifices

Marcus Antonius, magister super omnes cutores

Marcus, frater suus

Ioannes Persycz de Zwechyay

Sebastianus, excisis(?)¹³³ ferri

Georgius Kranecz.¹³⁴ Hii duo sunt in Labaco(?).

Mathias Twrk

Ioannes faber cum quadam parvo Maly kowacz in Welyke

Antonius, puer suus

Paulus literatus de prope Iwanycz, alias scribe magnifici comitis Christophori.¹³⁵ Iste est administrator Crisii.

Quadam aurifaber in Megywrechye Italicus, noviter expositor dicte monete

Ioannes faber

et Maly kowacz habent domus in Welyka(!) ex opposito ecclesie parochialis.

[Fol. 1v] Spectabilis et magnificus dominatio vestra non tradat oblivioni comittere capitulo ecclesie Zagrabiensis pro campana.

¹³³ Helyesebb lenne: *excisor*. Ezúton is meg szeretném köszönni Tringli Istvánnak a lajstrom átírásához nyújtott segítségét.

¹³⁴ A felette levő sorban levő névvel egy kapcsos zárójellel összefogva.

¹³⁵ Minden bizonnyal Frangepán Kristóf. Utána *ad* kihúzva.

Veszprémy László

EGY KÉSŐ KÖZÉPKORI VILÁGKRÓNKA A MÁTYÁS-KORI HISTORIOGRÁFIÁBAN

*Johannes de Utino latin nyelvű krónikájának hazai recepciója*¹

A Magyarországon megfordult itáliai humanisták, elsősorban Antonio Bonfini és Pietro Ransano nagyban hozzájárultak a világkrónikák hazai ismeretének terjedéséhez. Persze, a népszerű világkrónikák már a 15. század második fele előtt sem voltak ismertetlenek a hazai olvasók és történétírók előtt, elég ha Viterbói Gottfried, Troppai Márton vagy a nagy enciklopédista, Beauvais-i Vince műveit említjük. Annál érdekesebb, hogy az első szerkesztésében 1344 és 1349 között létrejött, Johannes de Utino szerzőségével ismertté vált világkrónika teljesen más művelődési viszonyok között a 15. század ötvenes éveinek végén újjászülett. Udinei János műve eredeti formájában inkább a *Historienbibel* műfajához sorolható, hiszen nála a történeti események Krisztus születéséig a bibliai történetek kommentált, leginkább Petrus Comestor *Historia Scolasticáján*, vagy Petrus Pictaviensis művéin alapuló parafrázisaként jelennek meg. Ezt kronologikus rendben követi a pápák és császárok rövid, néhány oldalas listája. 1459/1460 körül éppen ezt, értelemszerűen eredetileg csak 1340-es évek elejéig követett kronológiai vázat bővítették ki az egyes pápák és császárok életrajzával, ismét jól ismert kézikönyvek, többek között Troppai Márton (*Martinus Polonus*) alapján.² A műhöz járult egyes kéziratokban a magyar királyok jegyzéke, rövid életrajzokkal 1000 és 1459 között. A magyarországi kutatás éppen erre a függelékre figyelt fel, amelyet már a 19. században nyomtatásban megjelentetett.³

¹ A kutatást támogatta a Radek Tündével közös OTKA K 68 394., a kézirat korábbi változatai a readingi Medieval Chronicle konferencia, ill. a kolozsvári Matthias Corvinus konferencia számára készült el. Itt köszönöm meg Radek Tünde segítségét, aki jelen írást is számos ponton pontosította.

² *Veszprémy László*: Troppai Márton a középkori magyar historiográfiában. Századok 130. (1996) 978–985. és *László Veszprémy*: Martin von Troppau in der ungarischen Historiographie des Mittelalters. In: Die Anfänge des Schrifttums in Oberschleisens bis zum Frühhumanismus. Ed. Gerhard Kosellek. Frankfurt am Main–Berlin–Bern. 1997. 225–237. — A 15. század közepi átdolgozó már terjedelmi okokból sem kizárólag a sokkal részletesebb és hosszabb, s ugyanakkor kronológiai okokból már a 13. század elején véget érő Martinus-kéziratokat követte csak, noha az közvetlen vagy közvetett forrásai között ott lehetett. Valószínűleg egy, vagy éppen több készen talált „pápa-császár történet”-et alakított át, és egészített ki osztrák, magyar és hun-magyar elemekkel a közép-európai elvárásoknak megfelelően.

³ A világkrónika „pápa-császár” része még kiadatlan. A magyar királyokkal foglalkozó függelék kiadásait l. *Analecta monumentorum Hungariae historica*. Ed. Toldy Ferenc. Pest 1860. 75–86., *Historiae Hungariae fontes domesticus III*. Ed. Flórián Mátyás. Pécs 1884. 266–275. Mindkét kiadás a Wolfenbütteli kéziratot követte. A német változatot a budapesti és a berlini kéziratok alapján kiadásra előkészítette Radek Tünde, l. *Tünde Radek*: Johannes de Utino, Weltchronik in deutscher Übersetzung. Anhang über die ungarischen Könige. Debrecen 1994. (kézirat), ill. *Uő*: Johannes de

Túl nagy figyelmet persze nem keltett, hiszen semmi új vagy unikális történeti adattal nem gazdagította az addigi ismereteket. Az újabb nemzetközi szakirodalomba Norbert Ott és Vizkelety András, a hazaiba Vizkelety András vezette be a világkrónikát, annak legátfogóbb elemzését nyújtva.⁴ Vizkelety Andrásnak köszönhető, hogy az Országos Széchényi Könyvtár a magyar függelékkel ellátott kézirat néhány példányát megvásárolta az utóbbi években. Magyar fordítása „Rövid elbeszélés Magyarország királyairól, 1459/63” címmel Kulcsár Péternek köszönhetően 2006-ban jelent meg.⁵ A kéziratok érdekessége, bár a korban egyáltalán nem szokatlan, hogy kétnyelvű, latin és német változatukat is elkészítették. A jelenleg ismert kéziratok alapján megállapítható, hogy a német kéziratok a latint követik, s — kisebb kihagyásoktól és betoldásoktól eltekintve — a latin kéziratok szövege rendkívül közel áll egymáshoz. A magyar függelék tartalmazó és azt elhagyó kéziratok krónikás része között sem lehet különbséget találni. Ez alapján feltételezett Gert Melville, az Utino kéziratok első modern kori értékelője, egy „*rezeptionelle zentrale Fortsetzung*”-ot, ami a különböző nyelvű és szerkezetű kéziratok közös alapjául szolgálhatott.⁶

A krónikával foglalkozó szakirodalomban a mai napig, sokszor félrevezetően, „Johannes de Utino világkrónikája” néven emlegetik az egész művet, noha ez a megjelölés szorosabb értelemben véve csak a Krisztus születéséig terjedő szövegrészre igaz. Hasonlóképpen bizonytalan „Drági-féle kompendium”-ról beszélni, hiszen nem tisztázott, s valószínűleg nem is lesz tisztázható, hogy Drági pontosan milyen szerepet játszott a Mátyás-kori kompendium megszületésében. Az ő személyes tulajdonában lévő vatikáni példány kétségkívül a legbővebb a „pápa-császár rész” tekintetében a latin változatok közül, így a szerzői/szerkesztői példányhoz igen közel állhat, bár éppen a „magyar királyok-rész”-ből néhány mondat, sőt egy egész bekezdés hiányzik. Ugyanakkor néhány magyar vonatkozású rész — mint az Anjouk leszármazása és magyar királlyá koronázása — csak a vatikáni kéziratban olvasható.

Maga a kibővített világkrónika kétségbevonhatatlanul közép-európai közönség számára készült, amit a kétnyelvű változat, a magyar királyok listája, a fennmaradt példányok provenienciája, a pótlólagosan elhelyezett bejegyzések

---

Utino: Weltchronik in deutscher Übersetzung. Anhang über die ungarischen Könige. Bearbeitete und ergänzte Diplomarbeit als digitalisierte Fassung. Bp. 2008. (CD-ROM).

⁴ Norbert H. Ott: Typen der Weltchronik-Ikonographie. Bemerkungen zu Illustration, Anspruch und Gebrauchssituation volkssprachlicher Chronistik aus überlieferungsgeschichtlicher Sicht. Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein Gesellschaft 1. (1981) 29–55., *Uő*: Johann von Utino. In: Verfasserlexikon. Die Deutsche Literatur des Mittelalters. Vol. 4. Ed. Kurt Ruh. Berlin–New York. 1983. 785–788.; Vizkelety András: Johannes de Utino világkrónikájának szöveg-hagyományozása. Magyar Könyvszemle 101. (1985) 195–209., András Vizkelety: Zur Überlieferung der Weltchronik des Johannes de Utino. In: De captu lectoris. Wirkungen des Buches im 15. und 16. Jh. Ed. Wolfgang Milde, Werner Schuder. Berlin–New York. 1988. 289–309.

⁵ Johannes de Utino: Rövid elbeszélés Magyarország királyairól (1459/63). In: Krónikáink magyarul III/1. Válogatta és fordította Kulcsár Péter. Bp. 2006. 85–92. — A Magyarország történeti kronológiája (Mályusz Elemér nyomán, I. Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967.) egyszerűen mint Drági-féle kompendium emlegeti, I. Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig négy kötetben I–IV. (Főszerk. Benda Kálmán). I. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. Solymosi László. Bp. 1981. I. 277. (a vonatkozó rész Teke Zsuzsa munkája).

⁶ Gert Melville: Geschichte in graphischer Gestalt. Beobachtungen zu einer spätmittelalterlichen Darstellungsweise. In: Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein. (Vorträge und Forschungen Vol. 31.). Ed. Hans Patze. Sigmaringen 1987. 78.

tartalma is valószínűsíti. A magyar királyok jegyzékének feltűnését jól indokolja, hogy a 15. századra Magyarország iránt a környező országokban komoly érdeklődés mutatkozott jórészt a perszonalunióknak, a magyar–Habsburg, valamint a magyar–török viszony fordulatainak, a magyar királyok török, morva, lengyel és osztrák területek ellen indított hadjáratainak köszönhetően. Mindez fokozottan igaz Ausztriára és Lengyelországra, az előbbi esetben nyugodtan utalhatunk Jakob Unrest „Magyar króniká”-jára, vagy éppen „Karintiai króniká”-jára,⁷ ami szintén rendkívül gazdag magyar vonatkozásokban,⁸ az utóbbi esetben Jan Długosz nagy terjedelmű történelmi munkájára gondolhatunk leginkább e vonatkozásban.⁹ Joggal lehet egy közel egykorú német és latin nyelvű változat kiadását feltételezni.¹⁰ Ezt látszik igazolni, hogy az önálló magyar történelmi függelék, s az alább tárgyalandó magyarországi vonatkozású betoldások, egyaránt részét képezik a német és latin változatnak, s — legalábbis a rendelkezésre álló kéziratok alapján ítélve — szó szerint megegyeznek. Maga a krónika egyébként közvetlen politikai-történelmi utalásokban igen szegény. Talán csak a legújabb időkben tesz néhány kivételt, mint például V. László uralkodása idején dicsérően említi Hunyadi János kormányzóságát (a latinban: *decenter et magnifice*, a németben: *loblich und ersamlich*), vagy amikor Szilágyi Mihály változatos sorsát minden kommentár nélkül közli (a latin változatban még Mátyás nevét sem említi elfogatásával kapcsolatban, a németben ezt már megteszi: *ex instinctu quorundam in captivitate regiam receptus*; illetve: *gefangen durch Mathiam*). Datáló értékű lehet, hogy tud Szilágyi szabadon bocsátásáról (1459. június), de nem tud 1460–1461. évi török fogságáról, majd haláláról.

Összességében annyi előjáróban is megállapítható, hogy a kibővített világkrónika hagyományos szerkezeti tagolása, konzervatív, több évszázados forrásai révén a Mátyás-kori történetírás konzervatív, hagyománytisztelő ágához tartozik.¹¹ Ahhoz, amit maga Hess András és Thuróczy János is képviseltek, s amiért az utóbbi később a humanistáktól komoly kritikát kapott. Fennmaradt példányai a bibliai elbeszélések, a pápák története miatt, a jelek szerint, elsősorban az egyházi intézmények körében örvendtek népszerűségnek, legalábbis a kéziratok provenienciája erről tanúskodik.

A latin és német nyelvű krónika törzsrésze Johannes de Utino (†1363) ferenccs szerzetes, a teológia doktora Bertrand aquileiai pátriárkának ajánlott világkrónikája, ami az ajánlás alapján 1344 januárjára keltezhető, legkorábbi

⁷ Jakob Unrestre l. *Alphons Lhotsky*: Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs. (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband 19). Graz–Köln 1963. 405–408., legújabban *Tringli István*: A magyar történetírás átalakulása Hunyadi Mátyás korában. In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Szerk. Farbak Péter, Spekner Enikő, Szende Katalin, Végh András. Bp. 2008. 503–511.

⁸ A német történelmi irodalom magyar vonatkozásaira l. *Radek T.*: Das Ungarnbild in der deutschsprachigen Historiographie des Mittelalters. (Budapester Studien zur Literaturwissenschaft, Band 12.) Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien 2008.

⁹ *Krzysztof Baczkowski*: Hunyadi Mátyás a régi lengyel történetírásban. In: *Rex invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon*. Szerk. Veszprémy László. Bp. 2008. 203–212.

¹⁰ A 15. századi megélenkülő német és latin nyelvű krónikairodalomra összefoglalóan l. *Rolf Sprandel*: Chronisten als Zeitzeugen. Forschungen zur spätmittelalterlichen Geschichtschreibung in Deutschland. Köln–Weimar–Wien 1994. 5–24.

¹¹ Összefoglalóan l. *Tringli I.*: A magyar történetírás átalakulása i. m.

kéziratai pedig 1344 és 1349 között készülhettek.¹² Amikor Bertrand a magyar–velencei háborúk idején megjelent a magyar haditáborban, nem gondolta, hogy az eredetileg neki ajánlott krónika egy évszázaddal később jelentőségre fog jutni a térség történetírásában. Nem tudjuk pontosan, hogy a korabeli közönség mit talált annyira érdekesnek a műben, de nagy érdeklődéssel fordultak a kéziratához. Ekkor a kézirat tekerecs (*rotulus*) formában készült, s közülük nyolc ma is olvasható a világ különböző könyvtáraiban. *Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France*¹³ A kéziratok közel öt méter hosszú tekerceit Udinében másolhatták, s közülük, Renate Frohne megállapítása szerint, hatot azonos kéz készített. A kéziratok egy csoportja Ádámtól Krisztusig halad a krónikarészben, majd a pápák és császárok rövid, egy-két lapos kronológiáját adja meg.¹⁴ A mi szempontunkból a harmadik csoport az érdekes, mivel ez már a magyar királyokról is tartalmaz egy kéthasábos, szinoptikus arcképekkel ellátott, szerkezetileg a „pápa–császár krónika”-t követő részt. A magyar rész 1459-ig, a pápáké 1458-ig, a császároké 1452-ig jut el.¹⁵

A legérdekesebb, hogy a mű iránti igény a 15. században sem csökkent. Az ekkorra már kódex formájú kéziratok legteljesebb listáját Frohne könyve tartalmazza. A leírások alapján egyébként nehéz megállapítani, hogy a „Világkrónika” elnevezés mögött Johannes de Udine eredeti „bibliai történetét” (*Historienbibel*), vagy a 15. századi, már kibővített szöveget kell-e értenünk. A kései, de még nem a kibővített szöveget tartalmazó kéziratok között említhetjük a 14. századi, ma Melkben lévő változatot, s további, 15. századi kéziratokat: kettőt New Yorkban, továbbiakat Prágában, Schläglben, és Stuttgartban.

¹² A szerzőről ismereteinket legutóbb összefoglalta, s a svájci kézirat (Sankt Gallen, Kantonsbibliothek Vadiana, 14. század közepe, pergamentekercs) alapján egyes részeit kiadta Renate Frohne, aki a kézirat elkészültét 1344-re valószínűsíti, l. *Renate Frohne: Die Historienbibel des Johannes von Udine*. Ms 1000 Vad. Berlin–Bern 1992.

¹³ Maga a tekerecsforma rendkívül népszerű volt a világhírnépek körében is. Fossier számításai szerint (*François Fossier: Chroniques universelles en forme de rouleau à la fin du Moyen Age*. *Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France* 1980/81. 163–183.; Utinóra l. uo. 172–173.) a 13. század és a 16. század között 130-ra tehető számuk, beleszámítva a 14 nyomtatott, valamint 21, csak említésből ismert kéziratot. Ebből 76 latin krónika, 50 francia, 4 angol és 1 latin. Nagy többségük ma Angliában és Franciaországban található. Hosszúságuk változó, 32 métertől néhány méterig terjed. Ezt a formát az elsők között éppen Petrus Pictaviensis „Compendium in historia genealogie Christi” művéhez választották a 13. század legelején. 33 tekercsen maradt fenn, s tudjuk, hogy elsősorban oktatási céllal készült. A 14. század közepén maga Johannes de Utino is ebbe a sorba került történeti művével, s ehhez igazodott a megjelenési forma is. Fossier felteszi, hogy az angliai krónikák egy része is hasznosította Utino művét, amit az újonnan előtűnő, de nem azonosított angliai kéziratok megerősíteni látszanak. A 14. század végén egy jól elkülöníthető csoport, negyven kézirattal francia fordításban hozza Petrus művét, amihez a napjainkig tartó részt a „Grandes chroniques de France” adja, s elrendezésében a pápák és császárok mellett kibővül a francia és angol királyok hasábjával. Angliában Petrus szövegéhez Geoffrey of Monmouth „Historia regum Britannie” című műve járult modernebb, kiegészítő munkaként. A tekerecsformára további irodalommal lásd *Stanisław Sroka: A locsei rotulus 1332-ből*. *AETAS* 22. (2007) 3. sz. 149.

¹⁴ A korábbi bibliográfiai leírásokat ellenőriztük, s valóban: a pápák 1341-ig, a császárok pedig 1311-ig vannak feltüntetve. Az általunk eredetiben, vagy mikrofilmen megnézett példányok: London, British Library, Egerton 1518.; New York, Morgan Library M. 158. (15. század második fele); Prága, Statny Knižnica (Narodni Knihovna) I A 41. (15. század második fele).

¹⁵ *Ott, N. H.: Typen der Weltchronik-Ikonographie* i. m. 29–55., *Melville, G.: Geschichte in graphischer Gestalt* i. m. 76–79.

A jelen kutatás során megvizsgált kéziratok közül először azokat említjük, amelyek tartalmazzák a magyar királyok függelékét: 1) Róma, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Ottob. 479. (rövidítve: *Vat*), magyarországi kézirat, Drágyi Tamás nevének a bejegyzésével; 2) Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 1.6.5 Aug 2o. (rövidítve: *W*); Budapest, OSzK Cod. Lat. 544. (rövidítve: *Bu1*). A kutatás szempontjából fontos a ma Augsburgban található példány, amely nem tartalmazza ugyan a magyar királyok függelékét, mégis a „pápa–császár rész” kibővített szövege megegyezik a teljesebb, a magyar függelék is magában foglaló kéziratokkal, s így megbízható kontroll-példányként használható (ma Augsburg, Universitätsbibliothek Cod. II.1. 2o 191.; rövidítve: *A*). A Morgan Könyvtár egyik, 1417-tel záruló kéziratának összeállítója (M 192, rövidítve: *N2*) valószínűleg olyan, cseh vonatkozásokban gazdag pápa–császár történetet (36^v–61^v.) helyezett el Johannes de Utino munkája után, aminek semmi köze sincsen az 1459/1460 körüli kéziratok „pápa–császár rész”-éhez.¹⁶ A Morgan Könyvtár példányával kapcsolatban korábbi sejtésünket a kézirat kézbevétele teljes mértékben igazolta. A bibliai rész valóban Johannes de Utino műve, de ahhoz a 14–15. századi Gobelinus Persona „Cosmodromium” („Cosmodromius”) című művének egy rövidített változatát csatolták, s ennek köszönhetően a kézirat már a szerző, 1421-re tett, halála előtti években véget ér. A másoló maga is megjegyzi, hogy „eddig tartott a Cosmodromium-féle krónika”.¹⁷ Figyelemreméltó, hogy ebben az esetben is Johannes de Utino krónikájához csatoltak egy modern krónikát, de bizonyos, hogy a magyar vonatkozások esetében Gobelinus Persona műve nem szolgált mintául, a magyar történelmet nem érintő vonatkozásokban azonban kínálhatott mintát. Gobelinus Persona említi ugyan az erdélyi szászokat, de leírásában őket a magyarok hozták magukkal a kalandozások során.¹⁸

A 15. századi német nyelvű példányok közül a következők tartalmazzák a magyar királyok függelékét: Berlin (Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Ms. Germ. fol. 947., rövidítve: *Be*); Turócszentmárton (Martin, Slovenská Národná Knížnica, J 324., rövidítve: *Ma*, amely eredetileg, de 1740-ben bizonyosan a pozsonyi kapucinusok birtokában volt, amint arról független forrásunk is fennmaradt);¹⁹ Budapest (OSzK Cod. Germ. 53, korábban Heiligenkreuzban, rövidítve:

¹⁶ *Vizkelety A.*: Johannes de Utino világkrónikájának szövegagyományozása i. m. 197.

¹⁷ Krónikáján harminc éven át dolgozott, s 1418-ig jutott el a szövegben. A hat világkorszakot feldolgozó művének csak utolsó részére szoktak hivatkozni, kiadásai: a teljes művet Henricus Meibomius adta ki (Frankfurt 1599., teljes szövege az interneten is olvasható), a legújabb részének kiadását pedig I. Cosmidromius Gobelini Person und als Anhang desselben Verfassers Processus translacionis et reformacionis Budencensis. Hrsg. von Max Jansen. Münster 1900.

¹⁸ Magyar vonatkozású részeire I. *Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI I–III. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini 1937–1938. II. 1064–1069. (2556. sz.)*

¹⁹ A pozsonyi kézirat 1864-ben tűnt fel, majd hosszú időre a kutatók szem elől tévesztették, legutóbb Kerny Terézia lett rá figyelmes (*Kerny Terézia*: Johannes de Utino világkrónikájának egy ismeretlen változata. Pávilon 4. [1990] 15.), noha leírta már Július Sopko, I. *Július Sopko*: Codices ac fragmenta codicum bibliothecarum Slovaciae. Codices, qui in bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservabantur. Vol. 3. Martin 1986. 142–144. (nr. 585.), vö. *Radek Tünde*: Johannes de Utino világkrónikája. In: Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon. Kiállítási katalógus. Szerk. Földes Ferenc et al. Bp. 2008. 76.

Bu2).²⁰ A pápa–császár történetéhez úgy tűnik, hogy nem csatlakozott magyar függelék az újabban Frankfurt am Mainban megtalált német nyelvű töredékben (Museum für Angewandte Kunst. Abteilung Buchkunst und Graphik, LM 219, 220, 221, rövidítve: Fr2), és biztosan nem tartozott e függelék egy szintén frankfurt am maini, de teljes kéziratához ([Stadt-] und Universitätsbibliothek Ms. Germ fol. 12., 1460 körülről, rövidítve: Fr1).²¹

Megjegyzések Utino magyar királylistájához

Lényeges szempont lehet annak vizsgálata, hogy a kódexek másolói hagyta-e el, illetve tettek a szöveghez valamit hozzá, illetve maguk a használók miként viszonyultak a szöveghez. A magyar királyok listája Szent Istvántól Mátyásig teljes mértékben illeszkedik a hazai historiográfiában oly gyakori rövid krónikák műfaji hagyományaihoz. A tagolásnak vázat és keretet a királyok uralkodási évei, koronázásuk, haláluk és temetésük ad, lehetőleg pontos idő- és hely-meghatározással. Ebben persze semmi új sem volt, az egyetemes történeti áttekintéseknek is hasonló volt a szerkezetük. Az sem meglepő, hogy a Képes Krónikában összegződő történeti ismeretekből válogat, úgy tűnik, messzemenő önállósággal. Sok olyan epizódot is beleszó rövid leírásaiba, amelyek a többi rövid krónikából hiányoznak. A Képes Krónika és a rokon szerkesztések lezárása után valószínűleg olyan forrásokat használhatott, mint amilyen a Knauz-krónikában (Zágrábi krónika) megőrződött, noha pontos egyezések nem mutathatók ki közöttük. Kis Károly meggyilkolása kapcsán mindkét krónikaszöveg tud Forgách Balázs nevééről, de a tettéért elnyert Gimes várát csak a magyar függelék említi, hogy aztán ez az információ legközelebb Thuróczyánál tűnjön fel.

Néhány esetben a szerző saját megjegyzését és véleményét is olvashatjuk. Ezeket elsőként Radek Tünde gyűjtötte össze a függelék kiadásra előkészített német nyelvű változatához írt kísérő tanulmányában.²² A szerző állásfoglalásai leginkább az V. László- és Mátyás-kori részben fordulnak elő, amikor például V. László megválasztása kapcsán arról ír, hogy „Ó, bár ez a kívánság sose jutott volna eszükbe!” (*O es wolt got, das sy dise eruordnung nie erdacht hetten!*).²³ Talán az író és kortársai véleménye lehetett, hogy Hunyadi János „tisztességesen és nagyszerűen” kormányozta az országot. Nyilván az író és közreadó óvatossága nyilvánulhatott meg abban, hogy Szilágyi Mihály fogságba vetését a latin változat „némelyek ösztönzésének” tulajdonítja, míg a német kendőzetlenül arról ír, hogy Mátyás fogságba vetette rokonát.

²⁰ A budapesti kódexet (Bu2) legutóbb Radek Tünde írta le, l. *Radek T.: Johannes de Utino világkrónikája 76–77.* Korábban lásd Vizkelety András leírását in Uo (szerk.): *Kódexek a középkori Magyarországon.* Bp. 1985, 144, lxxiii. képpoldal.

²¹ Ezekről a német kéziratokról, a possessor-kérdésekkel együtt legutóbb Radek Tünde adott elő a „Mitteleuropäischer Kulturraum. Tagung über die deutsch-ungarischen literarischen und kulturgeschichtlichen Beziehungen in der Frühen Neuzeit” című konferencián az Országos Széchényi Könyvtárban 2009-ben „Zu den deutschen Übersetzungen der Weltchronik von Johannes de Utino (15. Jahrhundert)” címmel (az előadás szövegének szerkesztett változata megjelenés alatt).

²² *Radek, T.: Johannes de Utino, Weltchronik in deutscher Übersetzung i. m. (1994.), ill. Uő: Johannes de Utino: Weltchronik in deutscher Übersetzung (2008) i. m., tanulmányomban ez utóbbit veszem alapul.*

²³ *Radek, T.: Johannes de Utino: Weltchronik (2008) i. m. 38.*

A latin változat korabeli használatára nem sok nyom utal. Szerencsére, az új budapesti latin változat (*Bu1*) margójára a korabeli használó írt néhány megjegyzést (például: „Joh. de Capistrano”), s a szöveget aláhúzással tagolta, ami igazolja, hogy a magyar függelék teljes joggal megfelelt a rövidebb krónikák iránt támasztott igényeknek. Ebből persze egyáltalán nem következik, hogy a budapesti kézirat magyarországi használatú lett volna, erre semmilyen további nyom nem látszik utalni. A magyar korona sorsát illetően szerencsétlenségnek tartja, hogy az Frigyes kezére jutott, de fontos korjelző momentum, hogy visszaszerzéséről a kéziratok nem tudnak. Az utolsó mondatban ugyanis az olvasható, hogy III. Frigyes a Szent koronát még mindig a tulajdonába tartja (*et adhuc tenet*), amit talán csak a római Drági-féle példányból (*Vat*) vakartak (?) ki (így téve naprakésszé annak szövegét?), mindenesetre ott ma nem olvasható. A korabeli olvasóktól sokkal nagyobb aktivitást várnánk el a szöveg kiegészítésében, de sajnos mind a német, mind a latin példányok esetében csalatkozunk kell. Később, a Hess-, majd Thuróczy-kiadások után persze a magyar történelem már sokkal nagyobb kínálatban állt az érdeklődő olvasók rendelkezésére, de addig még használhatták volna, miként a Világkrónika augsburgi példányát is folytatták az 1520-as évekig.

A latin és német változat viszonya az eddig ismert példányok alapján meghatározható, s bizonyosnak tekinthető, hogy a német esetében egy, a Képes Krónikát felhasználó latin szöveg alapján készült fordítással van dolgunk. Az időmeghatározásban annyi eltérés van, hogy a német *Be* kézirat Szent Istvánnak 46 helyett 47 uralkodási évet tulajdonít, míg Péter uralkodásához a német *Be*, *Bu2* és *Ma* 6 helyett 6 ½-et ír. Ismét csak a német kéziratokban található meg III. Bélánál az a többlet, mely megjelöli az eltemetés idejét és helyét, valamint azt is közli, hogy a királynak egy Béla nevű fia volt (ami a Képes Krónikából egyébként jól ismert). Ez utóbbi persze nem mondható el minden részletre. Így a szerkesztő szakít a magyar történetírás hagyományos felfogásával, amely Szár László — és nem Vazul — fiainak tekintette Andrást, Bélát és Leventét, ami olvasható egyébként a Gellért-legendában és a Zágrábi krónikában. Ezekből az eltérésekből több mindenre gondolhatunk: esetleg a ránk nem maradt latin mintapéldányban még benne volt, vagy ami valószínűbb, a német fordítás készítésekor a fordító kiegészítette annak szövegét.

Sajátos, nem hazai forrásra mehet vissza a Szent Henrik leányához fűzött megjegyzése, ami egy középkori, nyilván nem magyarországi, dilemmára utalhat, arra tudniillik, hogy a szűzies életet élő császárnak lehetett-e gyermeke. A krónikás latin forrását ritkán érti félre, kivétel, amikor a László segítségére siető cseh herceg az ő szövegében elesik, nyilván azért, mert emlékezett arra, hogy a krónika egy másik helyén egyszer egy cseh herceg életét veszti. Ilyen típusú a tévedés még, hogy (I.) László és (I.) Béla testvérek voltak.

Az egyes kézirati változatok között előfordul, hogy egy-egy mondat vagy bekezdés olykor elmarad valamelyikből, de rendszert ebben nem lehet felfedezni. Mind a németben mind a latinban olykor előfordul, hogy már a *rubrum* bekerül az eltemetés helye. Az esetleges hiányokra is nehéz értelmező magyarázatot találni: például Szt. Istvánnál az egyházmegyék „*decem*” száma, I. Bélánál az „*ecclesias destruere*” szókapcsolat, „Dömös” említése a német kézirat-

ból hiányzik, a római kéziratból hiányzó mondat a Szent László fejezetben („*Postea vero tempore Colomanni*”) viszont megvan a többi latinban és a németekben. Hasonló a helyzet ugyanitt az „*Uxor eius autem*” kezdetű bekezdéssel, ami hiányzik a rómaiból, de az összes többiben olvasható. Ugyanakkor a II. Bélánál olvasható utolsó szavak — *implere non potuit* — ismét a rómaiból hiányzik, de a németekben sem olvasható. Mindezeket a véletlen művének tekintenénk. A Salamon fejezetben a német fordító egyszerűen összecserélte Salamon és Géza nevét, így küzd — félreérthetően — Géza és László egymással. Ez ismét a latin szöveg elsőségét látszik igazolni.

A megjegyzések alapján úgy tűnik, hogy egyik meglévő kézirat sem tekinthető az ős mintapéldányok egyikének. Így a római példány megjegyzi, hogy Abáról írottakat „lásd feljebb”, de az ennek megfelelő elrendezést csak a német példányokban találjuk meg, ami indokolná a beszúrást. A római és budapesti latin példány hasonlóképpen figyelmezteti az olvasót, hogy Ottót nem fogják lefesteni, de képe, illetve a képnek kihagyott hely végül mindegyik, német és latin nyelvű példányban egyaránt ott szerepel. Végül a példányok közötti szoros kapcsolatra utal a tulajdonnevek írása közötti hasonlóság, ami ismét egy latin mintapéldány egykori meglétét valószínűsíti (például: mindkét nyelven *Erdel* névalak szerepel Erdély esetében, a *cuni* és ragozott alakjainak a német nyelvi környezetben való használata — igaz, a német kéziratokban előfordul a *Cunay* (*Be*) és a *Cumani* (*Bu2, Ma*) megnevezés is —, vagy éppen a „*Belam*” latin tárgyeset német szövegekörnyezetben alanyesetben való felbukkanása stb.).

Az uralkodási időtartamokban is a Képes Krónikát követi a magyar függelék. II. Andrástól Nagy Lajosig további királylistákat követhetett, amelyek közül állnak a Knauz-, müncheni és párizsi változatokban előforduló variánsokhoz, majd pedig — V. László kivételével — megszűnnek az ilyen típusú adatok.²⁴

Megjegyzések a fősöveg világkrónika bővítéséről

Az augsburgi/müncheni latin kézirat tartós használata rendkívül érdekes, hiszen még akkor is vezették és bővítették, amikor már nyomtatott kiadványok sora állt az olvasók rendelkezésére. Ebben a kéziratban a pápák sorát VI. Adriánig vezették, majd VII. Kelemennek már csak a nevét írták a képe alá (1523–). A császárokat V. Károlyig vezették (1519), noha az arcképeket hosszú évekre előre megrajzolták. Az egyedi betoldásokat illetően pedig a berlini kézirat (*Be*) érdemel figyelmet. E bejegyzésekre már Vizkelety András felhívta a figyelmet,²⁵ utalva arra, hogy ismét sajátosan közép-európai vonatkozású bejegyzésekkel bővült a szöveg: így például Oroszlánszívű Richárd bécsi elfogására történő utalással, Gertrúd magyar királyné meggyilkolásával (1213), Zsigmond császár prágai látogatásával, vagy a prágai egyetemről tett bejegyzéssel, sőt a kéziratot a Habsburg és bajor hercegek családfája zárta.

²⁴ Ezekről a Kristó Gyula-émlékkonferencián Pécsen adtam elő, nyomtatott változata a konferenciakötetben fog megjelenni 2010-ben.

²⁵ *Vizkelety, A.*: Zur Überlieferung der Weltchronik des Johannes de Utino i. m. 307.

A legutóbbi évek kutatása azonban jelentős változásokat hozott. Gert Mellville-nek sikerült tisztáznia, hogy Utino a Krisztus koráig terjedő részben Petrus Pictaviensis (†1205) kompendiumát dolgozta át, majd, már a római császárok korszakában, német világkrónikákat is hasznosított. A kézirattal, különösen annak magyar vonatkozású részeivel kapcsolatban, azonban még mindig számos probléma vár tisztázásra.

Nem kevésbé nehéz a kéziratok teljes körének összehasonlítása nélkül választ adni a szerzőség kérdésében. A hazai krónikakutatás klasszikusának, Mályusz Elemérnek az a sejtése, hogy egy szerkesztő műve lenne a „pápa–császár krónika” és a magyar királyok krónikája, nem tűnik megalapozottnak. A „pápa–császár rész” és a „magyar királyok-függelék” között még azonos személyek vagy események leírásában sem fedezhető fel hasonlóság, egymástól teljes mértékben független alkotásoknak tűnnek. Ugyanakkor egyáltalán nem valószínű, hogy a krónikák folytatására, illetve kiegészítésére Magyarország területén, az ország vonzáskörzetében, vagy egy, az országhoz kötődő személy részéről egy időben került sor, valamikor a 15. század közepén. Úgy tűnik, hogy a „magyar királyok-függelék”-et nem tartalmazó kéziratok is megőrizték a „pápa–császár krónika” magyar, hun–magyar vonatkozású részeit.²⁶ Véleményünk szerint a magyar királyok függelékét elkészítő, felhasználó szerkesztő egy olyan világkrónikát keresett és talált, amelyet könnyen, néhány kiegészítéssel, például az 1455-ös kiegészítéssel,²⁷ naprakésszé lehetett tenni.

A „pápa–császár krónika” szerkesztője ezzel szemben bizonyos magyar, bajor, dél-német érdeklődést árul el: amikor a német krónikákból, *Martinus Polonusszal* egyezően átvette a Gizella királynéira vonatkozó bejegyzést, neki tulajdonítja a magyarok keresztény hitre térítését,²⁸ vagy éppen *Martinusszal* (?) szemben a 976. évhez fontosnak véli megjegyezni az inkább helyi tiszteletnek örvendő regensburgi Szent Wolfgang nevét, miként érdekes, hogy 926-nál jórészt *Martinusszal* egyezően meséli el Szent Vencel történetét. A császároknál 976-ban meg éppen arról tud, hogy Szent Adalbert kereszteli meg Istvánt. Ennek tudható be az is, hogy a magyarok honfoglalásakor a *Martinusnál* (?) szereplő avarokat a bajorok nevével helyettesíti, valamint a hun történetben Tulln és Zieselmauern helységneveket használja.²⁹

Fontosnak tartja, hogy beleszöje a történetbe a magyarországi németek Nagy Károlynak tulajdonított betelepítését.³⁰ A tudomásunk szerint először a

²⁶ Mályusz E.: A Thuróczy-krónika és forrásai i. m. 76–77.

²⁷ Anno 1455, Callixtus III.: „Huius tempore multi cruce signati contra Turcos pro recuperatione civitatis Constantinopolitane per Hungariam cum illustrissimo rege Ladislao regni eiusdem ac illustri comite Ulrico Cilie descenderunt et nullus principum ad hoc passagium se movit, licet artesani et pauperes permoti sunt [...]”.

²⁸ Anno 1014, Hainricus II.: „Hic [...] sororem suam Gisela[m] sancto Steffano, regi Hungarie tradidit in uxorem et ad fidem vocavit.”

²⁹ Anno 376, Valens: „Huni de paludibus exiverunt, Hungariam intrantes et devicto exercitu Romanorum iuxta civitatem Tulnam in Austria in quadam villa vocata Czeisselmuere, quo exercitu praefuit Theodoricus de Verona, et dux Maternus de Sabaria oriundus.”

³⁰ Anno 802, Carolus Magnus: „Huius tempore comites, palatini, Rolandus et ceteri Sarraceni in Hispania superatis prodicione Ganelonis comitis occiduntur, prius transierunt per Hungariam, hic habita victoria 10000 Saxonum ad Septem castro et ad terram Sepusiensem locavit.”

Johannes de Utino-féle krónikában feltűnő eredetmonda kortárs voltát néhány évtizeddel később Antonio Bonfini igazolja, aki egyébként számtalanszor megemlíti a frank császár nevét.³¹ Művében a magyarok honfoglalását Nagy Károly idejébe helyezi. Abból az egyszerű meggondolásból, hogy az avarokat a magyarokkal azonosítja, s a frank–avar háborúk sokkal méltóbb keretet kölcsönöztek a honfoglalás harcaihoz, mint a magyar hagyományban olvashatók. Sőt, ezzel elárulja olvasottságát, hiszen e vonatkozásban a Károly-életrajzok leghitelesebbjét, Einhardot forgatta. Einhard ugyanis az, aki a pannóniai hadjárat leírása során azonosítja az avarokat és a hunokat (*Vita Caroli*, c. 13.). Einhard szövegét pedig használhatta Bonfini a mű 1521. évi *editio princeps*e előtt is, hiszen legfontosabb kéziratai közül több is megvolt Bécsben.³² Meglepő, hogy a magyar világkrónika variánssal nagyjából egykorú, már említett Gobelinus Persona (1358–1421) az erdélyi szászok hagyományáról még csak annyit tud, hogy őket a kalandozásokból hazatérő magyarok hurcolták magukkal.³³ Ezt a megállapítást szóról-szóra átvette a kortárs Dietrich Engelhus (circa 1362–1434) is Világkrónikájában.³⁴ A szászok Nagy Károlyra visszavezetett telepítési hagyományára a 16. századból azonban már számos példa idézhető, amelyeket azonban a szakirodalom már jórészt összegyűjtött.³⁵ A példa kedvéért csupán Oláh Miklós *Hungáriájára* (c. 14.) utalunk, ahol az erdélyi szászok eredete kapcsán, jól észrevehetően Bonfini nyomán, utal a Nagy Károly döntéséhez kapcsolódó eredetükre.

A magyar vonatkozású részletek; az Attila- és hun-történet elemei

A magyar vonatkozású kiegészítések közé tartozik az is, amikor a pápák krónikájában a *Martinus*nál (XX. Jánosnál) szereplő Imre herceg nevéhez hozzátesszi, hogy szerémi herceg, a *Martinus*nál (IX. Gergelynél) szintén szereplő Szent Gellért megemlégett mártírhalálához hozzáfűzi, hogy az Buda mellett

³¹ Bonfini magyar fordítását Kulcsár Péter készítette el, l. *Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei*. Fordította Kulcsár Péter. Bp. 1995.

³² *Kulcsár Péter: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*. Bp. 1973. 51., 180.

³³ „quos in finibus eorum versus Traciam prospicientibus collocabant. Unde usque ad hiernum diem habitantes in illis locis lingua Teutonica utuntur vulgari idiomate et ab Ungaris Saxones Transsylvani nominantur, quoniam sylva magna secernit eos ab Ungaris” — *Gobelinus Persona: Cosmidromius, hoc est Chronicon universale complectens re ecclesiae et reipublicae*. Ed. Max Jansen. Münster 1900. Aetas 6, Kap. 48., idézi *Anette Baumann: Weltchronik im ausgehenden Mittelalter*. Heinrich von Herford, Gobelinus Person, Dietrich Engelhus. Frankfurt–Berlin 1995. (Europäische Hochschulschriften, Reihe III. 653.) 13–15., 68–69.

³⁴ *Adolf Armbruster: Eine unbekannte mittelalterliche Ansicht über den Ursprung der Siebenbürger Sachsen*. Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde III. Folge 2. 1972. Heft 3. 65–67.

³⁵ *Karl Kurt Klein: Transylvania* (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Bd. 12.) München 1963. 98–113. — Armbruster is hangsúlyozza, hogy az eredettörténet megfogalmazása a 15. századi humanista művelődésre vezethető vissza (*Armbruster, A.: Eine unbekannte mittelalterliche Ansicht i. m.*). Maga Gobelinus Person is tett itáliai utazást 1409–1410-ben, illetve a konstanzi zsinaton is szerezhetett a magyarországi németek eredetére vonatkozó információkat. Összefoglalóan l. még *Harald Zimmermann: Die deutsch-ungarischen Beziehungen in der Mitte des 12. Jahrhunderts und die Berufung der Siebenbürger Sachsen*. In: *Siebenbürgen und seine hospites Theutonici*. Ed. Harald Zimmermann. Köln–Weimar–Wien 1996. 83.

történt, jóllehet ezek az apró részletek Martinusnál hiányoznak. Különösen érdekesek az Attila-történethez fűzött megjegyzései, annál is inkább, mivel a hun–magyar azonosságot nem szövi be a történetbe, attól eltekintve, hogy egyszer *Ungari* helyett *Hunust* ír, illetve Attilát egy helyütt magyar királynak mondja (pápák, 444. év). Ez azonban, mint látni fogjuk, a német krónikás hagyományból származó szóhasználat eredménye, ahol a hunok országát már a 13. században *Ungeren*-nek fordították, miként a *Kaiserchronik* is magától értetődően használja az Unger – Hüne fogalom párt.³⁶

A hun-történettel kapcsolatba hozható példák közé tartozik, hogy 410-nél Honoriusról tudni véli, hogy lányát Attila vette el, ami pedig csak a magyar krónikás kitalálása, és a nyugati forrásokban Attila felesége sohasem fordul elő a császár leányaként.³⁷ Történetileg tudjuk, hogy Honoria Constantius leánya volt. 424-ben arról ír, hogy Attila testvérének, Budának fejét vette. Itt a „Buda” névforma vonhatja magára figyelmünket, mivel a név magyar változatát, a „Budá”-t használja az egyébként szokásos „Bleda” vagy „Bela” helyett. 442-ben pedig tudni véli, hogy Attilát ezüst és arany (koporsóban) a Szerémségben alámerítve temették el, s beleszövi Attila városának a — Nibelungen-anyaggal bővült — magyar–német hagyományban ismert Etilburg nevét is, a mellette lefolyt ütközetet „Krimhild csatájá”-nak nevezi. Megfogalmazása nyugodtan tekinthető a 14. századi krónikaszerkesztés egyik mondata parafrázisának: „*Sicambriae [...] est praelium Crumhelt*”.

Magyarázatot igényel, hogy *Martinusszal*, és a mérvadó történetírókkal szemben, a Lech-mezei csatát miért teszi Konrád uralkodásának idejére, 912-höz? Ez látszólag egyezni látszik a magyarországi hagyománnyal, hiszen Anonymus és Kézai is Konrád névvel kapcsolják össze a magyarok vereségét. Ugyanakkor emlékeznünk kell arra, hogy magában a német történeti hagyományban is múltja van a csata és Konrád neve összekapcsolásának, ami aztán a magyar forrásokkal dolgozó Paolino da Venezia világkrónikájába is bekerül. Frohne egyébként valószínűsíti,³⁸ hogy Johannes de Utino hasznosította Paolino kortárs művét, ám mivel a „pápa–császár történet” egy évszázaddal későbbi, magyarázatunkból e lehetőséget nyugodtan kihagyhatjuk.

Érdemes megemlíteni, hogy a pápákról szóló részben 1281-ben Károly Róbert leszármazását világítja meg, majd 1294-ben Magyarországra küldéséről, 1390-ben Kis Károly koronázásáról tesz említést. Szent Erzsébet rövid említése 1226-nál azért nem izgalmas, mert az *Martinusnál* is előfordul. Ide sorolható

³⁶ Deutsche Kaiserchronik. Ed. Edward Schröder. Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken. Vol. 1.1 Hannover: 1892. (reprint: 1984.) 15544–15546., 15599–15603., 16330–16335. sorok (Radek Tündének köszönöm az adatokat).

³⁷ Anno 410, Honorius: „[...] Honorius, cuius filiam Athila rex Hunorum duxit in uxorem”, l. még *Jennifer Williams*: Etzel der rîche. (Europäische Hochschulschriften R. 1. vol. 364.). Bern–Frankfurt–Las Vegas 1981. 259. — Heinrich von München Martianus lánytestvéréről tud, akit szerinte valóban el is vett (84. fejezet): „auch sagt mir daz mæer, / daz Ezel einiez tages sant / gen Rom in daz lant / und enpot dem kayser [Martian] also, / daz er im gæb aldo / sein swester zu einem weib / oder er næm im den leib / und zufu^ert im sein reich. / ditz under stu^ond vil pilleich / got, wan er ez rach” — Die Weltchronik Heinrichs von München. Neue Ee. Eds. Frank Shaw, Johannes Fournier, Kurt Gärtner. (Deutsche Texte des Mittelalters, Bd. 88.) Berlin 2008. 20–29. sorok.

³⁸ *Frohne, R.*: Die Historienbibel des Johannes von Udine i. m. 46–47.

Esztergom (*Strigonium*) említése is a pápáknál 365-ben, ami *Martinus*nál is megvan. Miként *Martinus* (illetve folytatói) is tudnak az első tatárjárásnál Béla király mellett Kálmán herceg nevééről, valamint a második tatárjárás tényéről.

Attila sírja

A Világkrónika magyar, illetve bajor vonatkozásainak vizsgálatakor a német irodalmi párhuzamok bevonását, a korábbi hazai kutatók példáját követve, kezdetben elmulasztottam.³⁹ Az összehasonlításból minden ok nélkül kihagyott német nyelvű világkrónikák fontosságára Johannes de Utino vonatkozásában Gisela Kornrumpf hívta fel a figyelmet.⁴⁰ A német kutatónő a csak újabban kiadott, 1370/1380 körül megszületett *Heinrich von München* krónikájának kézirataira utalt⁴¹ mint a Johannes de Utino világkrónikája kibővítésének egyik lehetséges forrására. A 14. századi rímes világkrónika nagy terjedelemben, eltérő hosszúságú — 30–100 ezer sorra terjedő — szövegvariánsokban, nagyszámú kéziratban maradt ránk.⁴² A magyar vonatkozásokat illetően a megfigyelés gyümölcsözőnek bizonyult, hiszen számos ilyen fordulat Heinrichnél is előfordul. Rögtön a 364. évnél Jovianus császárnál, akit már Heinrich is Magyarországról származónak tud, nyilván a Pannónia megjelölést cserélve fel a Magyarországgal. Még érdekesebb, hogy Attila folyóba temetéséről is tud, noha Johannes számos részletét nem látszik ismerni, t.i. készítettek egy erős koporsót aranyból és ezüstből amelybe belehelyezték és vízbe engedték, s mindmáig a világon senki sem tudja, hogy Attila király hova került. (*und machten im von golt einen sarch und von silber, der waz starch. dar ein legten si in und santen in in ein wasser hin. do von noch niemant waiz wber all der werlt chraiz, wo ku'nick Ezel ie hin chom*; 84: 47–53.).⁴³

Az eltéréseknek jelen felfogásunk szerint döntő jelentősége lehet a Johannes de Utino-féle 15. századi átdolgozás azonosításában. A jelen eredmények szerint ugyanis Johannes átszerkesztője számos ponton olyan többlet információkat helyezett el, amelyek nagy valószínűséggel a hazai hun-hagyomány, illetve a hazai németiség humanista eredetmítoszának ismeretével magyarázhatóak.⁴⁴

³⁹ *Veszprémy, L.*: Martin von Troppau in der ungarischen Historiographie des Mittelalters i. m. 225–237., bővebben magyarul l. *Veszprémy L.*: Troppai Márton i. m. 978–985.

⁴⁰ *Gisela Kornrumpf*: Die „Weltchronik“ Heinrichs von Mügelin. Zu Überlieferung und Wirkung. In: *Festschrift für Ingo Reiffenstein*. Eds. Peter K. Stein, Andreas Weiss, Gerold Hayer. Göppingen 1988. 507–508.

⁴¹ Die Weltchronik Heinrichs von München i. m. — A Krisztus születése előtti időszak szövege megjelent már 1998-ban. A Krisztus születése utáni rész II. Frigyes császár koráig terjed, s 18 ezer versorrból áll.

⁴² Vö. *Paul Gichtel*: Die Weltchronik Heinrich von München in der Runkelsteiner Handschrift des Heinz Sentlinger. München 1937.

⁴³ Áttekinti a változatokat Massmann, l. *Der keiser und der kunige buoch oder die sogenannte Kaiserchronik*. Ed. Hans Ferdinand Massmann. Quedlinburg–Leipzig 1854. 956. — Heinrich von München bécsi kéziratában olvasható változat: ÖNB Cod. lat. 9470 412rb–417va, (415^r), itt csak a kiadást idéztük: Heinrich von München (84: 47–53.) i. m. 395.

⁴⁴ Erre l. Simonis de Kéza, *Gesta Hungarorum*. Ed. L. Veszprémy. Transl. by Frank Schaer, with a study by Jenő Szűcs. (Central European Medieval Texts). Bp.–New York 1999. jegyzetei és *Róna-Tas András*: A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Bp. 1996. 423–427.

Attila temetése egyébként alaposan megmozgatta a középkori krónikások fantáziáját. A középkor számára is alapvető forrás, Jordanes részletesen leírja Priscos nyomán, hogy a nagy királyt háromféle ércből, aranyból, ezüsből és vasból készült koporsóba elhelyezve a földbe temették (*cadaver terra reconditum*), a szolgákat utána megölték, megadva egyúttal azt is, hogy a vas, arany és ezüst pontosan mit is szimbolizál.⁴⁵ A történetről az Utino-féle változat lényegesen többet tud: eszerint ugyanis Attilát folyóba temették, Magyarországon, mégpedig a Szerémségben.⁴⁶ A folyóba temetésnek is megvan a maga kora középkori történeti előképe. Ez ugyanúgy Jordanesnél olvasható: Alarik vizigót királyt 410-ben a medréből elterelt Busentus-folyóba temették el Dél-Itáliában. Igen könnyen lehet, hogy a két elbeszélés valamikor kontaminálódott, s a Tisza szabályozások idején Magyarországon egy hosszabb-rövidebb lappangást követően váratlanul virágba szökött. A mai régész ugyan már jól tudja, hogy a Jordanesnél használt szó, a *coperculum* 'koporsófedő', 'fémmel kivert szemfedő' jelentésben állhatott, de a félreértés az egész közép- és újkorban fennmaradt.

A hazai közvélekedés mind a mai napig úgy gondolja, hogy Attilának egy magyar folyóba, jelesül a Tiszába való eltemetésének hagyománya legújabb kori, valószínűleg 19. századi.⁴⁷ Maga a neves régész, Bóna István idézte Petőfi Sándornak egy 1848-ban, még Ipolyi Arnold klasszikus „Magyar mithológia” (Pest 1854.) című művét megelőzően írott egyik versét. Ez alapján úgy tűnik, hogy valóban a költő a magyar hagyomány első irodalmi megfogalmazója. Már Heinrich von München párhuzama alapján sejthető,⁴⁸ hogy a szerkesztő a hagyományt (gyakorlatilag Jordanes két idézett helyének) a kombinációját német forrásaiban olvashatta. Tekintettel arra, hogy azok hangsúlyozzák: bizony senki sem tudja az eltemetés helyét, egyes változatok mégis Budát jelölik meg, kézen fekvő lehetett a szerkesztő számára, hogy a magyar–hun hagyomány ismeretében a helyet Magyarországon találja meg. Amennyiben ismerte a Budához kötődő német hagyományt, annál érdekesebb, hogy azzal szakítva, a temetkezés helyét délre, a Szerémségbe lokalizálja, ami a krónikaváltozat keletkezési helyének a hozzávetőleges lokalizálásban segíthet.

Heinrich von Münchennél azonban még korábbi előzménye is olvasható a folyó medrébe történő eltemetésnek, mégpedig a „*Szász világkrónikában*”.⁴⁹ A valószínűleg a 13. század elején (1230 körül) keletkezett világkrónika már tudja, hogy Attilát folyómederbe temették el, majd a szolgákat megölték, hogy senki se tudja, hol is nyugszik a hun király (*Do de Hunen eren herren des morgenes dot vunden, se clageden ene sere unde makeden enen sarek van silvere unde van golde, darin legeden se den doden unde sencten an en water den sarek, unde dodeden alle de darmide waren, darvan ne wet noch neman, war de koning*

⁴⁵ Összefoglalóan l. Bóna István: A hunok és nagykirályaik. Bp. 1993. 187–190., 210–211.

⁴⁶ Anno 452, Martianus: „et post in Pannoniam reversus ibique tumultentus de nocte suffocatus est et per suos in Sirmio argento et deaurato positus et dimersus, post cuius Athile mortem in Etzelburgk [!] fuit bellum Crimhelonium [!] omnium praeteritorum bellorum maximum.”

⁴⁷ Bóna I.: A hunok és nagykirályaik i. m.

⁴⁸ A szövegkiadás megjelenése előtt Wien, ÖNB Cod. lat. 9470 412rb–417va. kéziratát használtam.

⁴⁹ Michael Menzel: Die Sächsische Weltchronik. Quellen, Stoffauswahl. (Vorträge und Forschungen, Sonderband). Sigmariningen 1985.

Ezzele hinen quam).⁵⁰ A szintén német „Császárkronika” (Kaiserchronik) is megemlíti az eseményeket. Eszerint Budán temetik el Attilát (14 198. sor), de ennél többet nem tud.⁵¹ Az Attila-történet általunk keresett kibővítésének — a Nibelungen-énekekkel és néphagyományokkal való kiegészítésének — a *Kaiserchronik* keletkezése (1140–1150), illetve a 13. századi „*Sächsische Weltchronik*” megszületése között kellett megtörténnie.

A történeti ismeretek meglepő terjedésére szolgálnak példákkal az úgynevezett *historizáló bibliák* (Historienbibel). Ilyenre éppen maga Gisela Kornrumpf hoz példát egy 15. század elejei berlini kéziratból (SBPK, Mgj 1108 v.j. 1472, 257 rab, Historienbibel IIIb).⁵² Az ott megőrzött változatba beleszőtték — egyebek mellett — Marcianus történetét, s Attila (*Heczal von Vnngernn*) történetét, Buda „Öfen” nevét, valamint azt, hogy Attila a császár testvérét akarta nőül venni. Attila halálát és temetését illetően érdekes, hogy a krónikákban megszokott változatot olvashatjuk.⁵³ Azon persze nem kell csodálkoznunk, hogy Attila is megtalálta helyét a bibliai történetekben. Legyen elég a Gurki püspökség híres, 1458-ból származó nagybőjti tekercsére (*Gurker Fastentuch*) utalni, ahol a 99 kép között láthatóak Nagy Sándor és Julius Caesar is.⁵⁴ Sőt, ebben a vonatkozásban érdemes utalni egy német nyelvű *Historienbibel*re, amely a történeti Magyarországhoz kapcsolható. Ez is ahhoz az úgynevezett IIIb csoport-hoz kapcsolható, amely a 15. században a legelterjedtebbnek számított osztrák területeken. A csoportra jellemző, hogy időben kiegészítették őket Nagy Károly koráig, s éppen Heinrich von München krónikájából merítették a történeti adatokat.⁵⁵ A szóban forgó példányt Monyorókeréken (ma Eberau, Ausztria) másolták 1464-ben a bejegyzés szerint, s a kézirat ma Berlinben található, töredékei pedig New Yorkban és Mainzban.⁵⁶

A magyar középkori historiográfiában nehéz Szent Imre szerémségi kapcsolataihoz nyomokat találni. Ehhez talán „szerémi herceg-i” címe vezet közelebb.⁵⁷ A vitatott (és egyébként csekély) hitelességű, a 13. század elejéről, első

⁵⁰ *Sächsische Weltchronik*. Ed. Ludwig Weiland. Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken. Vol. 2. Hannover 1877. (reprint: 1980). 133.

⁵¹ Áttekinti a különféle változatokat Massmann, I. Der keiser und der kunige buoch oder die sogenante Kaiserchronik i. m. 956.

⁵² *Gisela Kornrumpf*: Heldenepik und Historie im 14. Jahrhundert. Dietrich und Etzel in der Weltchronik Heinrich von München. In: Geschichtsbewusstsein in der deutschen Literatur des Mittelalters. Tübinger Colloquium 1983. Eds. Christoph Gerhardt, Nigel F. Palmer, Burghardt Wachinger. Tübingen 1985. 89. — A műfajra alapvető *Hans Vollmer*: Materialien zu Bibelgeschichte I–III. Berlin 1912. I. 23–28., 142–162.

⁵³ „Do kchlagten in die seinen vnd machten im von Gold vnd von silber ainen sarich vnd senkchten in in ain wasser. Davon ways noch nyemand wo künig Heczal hyn sey kchönnen”.

⁵⁴ *Othmar Stary – Wim Van der Kallen*: Das Fastentuch im Dom zu Gurk. Bilder aus der Geschichte Gottes mit dem Menschen. Klagenfurt 1994.

⁵⁵ *Gisela Kornrumpf*: Die österreichischen Historienbibel IIIa und IIIb. In: Deutsche Bibelübersetzungen des Mittelalters. Ed. Heimo Reinitzer. Bern–Berlin 1991. nr. 58. — Első említését I. *Hans Vollmer*: Ein deutsches Adambuch. Hamburg 1908. 49. (1. sz. jegyz).

⁵⁶ A kézirat Berlin, SBPK Mgj 567a-b-c. A töredékek: New York, Public Library, Spencer Collection MS 52 ff. 159–168 (korábban Cheltenham, Philipps Ms 7192) és Mainz, Gutenberg Museum GM Hs. 1.

⁵⁷ 1024, Johannes XIX: „Sanctus Emericus, dux Sirmiensis”.

felől származó Lengyel–magyar krónika egész Magyarországra használja a „*Sclavonia*” elnevezést, 9. fejeztében pedig Imréről mint „*dux Slavonie*”-ről szól.⁵⁸ Tekintettel arra, hogy a krónika feltételezett létrejöttében Kálmán szlavóniai herceg nagy szerepet játszhatott, bizonyos, hogy ekkora, a 13. század első felére a képzet kialakult, vagy éppen formálódóban volt. Kálmán herceg csapatával együtt vitézül harcolt a tatárok ellen a muhi csatában, s a csatát követően halt bele sérüléseibe. Innen valószínűsíthető, hogy lengyel felesége magával vitte a krónika egy példányát, s vált az népszerűvé Lengyelországban, ahol a szöveg másolati példányai fennmaradtak.⁵⁹ Maga a krónika, úgy tűnik, Magyarországon ismeretlen maradt, s így itt hatást nem fejthetett ki. A szlavóniai Imre-hagyomány azonban élő maradt, mert Imrét a zágrábi liturgikus kéziratokban, s csakis ott, a 14. századtól így emlegetik,⁶⁰ nyomtatásban pedig 1511-ből származik erről az első emlékünknél.⁶¹ Igaz, hogy a Szerémség (*Sirmium*) közigazgatásilag nem tartozott Szlavóniához, ami a Dráva és Száva folyók közötti területre terjedt ki, a hagyomány azonban valószínűleg egy töről fakadhatott.

A német krónikáknak az összehasonlításba való bevonása azzal az előnnyel jár, hogy még világosabban látjuk, mi az, amit a Johannes de Utino-féle krónikánk a német forrásokból vett át, s mi az, ami attól eltérő, önálló, helyi kiegészítésnek tekinthető. Korábban úgy véltük, hogy a római császárok melletti *Ungaria* megjelölés szerkesztőnk sajátja. Kiderült azonban, hogy ezek már a „Szász világkrónikában” előfordultak (*Antonius starf to Ungeren; Julianus Salvius, keiser gekoren unde to Ungeren; Maximianus geboren von Ungeren; Jovianus von Ungeren geboren*).

Német és latin világtörténetek a 15. században: egy műfaj mindent elsöprő népszerűsége

A középkori olvasó és az írott szöveg viszonya alapvetően átalakulta 14. századra. Az írásbeliség — a világi és egyházi hivatalszervezet, a kereskedelem, az egyetemek és iskolák írásbelisége — ezernyi szállal járta át a társadalom egyre szélesedő középső és felső rétegeit. Az írni és olvasni tudás ugyan még mindig igen alacsony fokon állt, de mégis többszöröse volt az évszázadokkal korábbinak. A 15. század végére éreztette hatását a könyvnyomtatás feltalálása,

⁵⁸ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I-II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini 1937-1938. II. 314-315.*

⁵⁹ Erre l. összefoglalónkat (*Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I-II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél és Veszprémy László. Bp. 1999. II. 766-768.*), jórészt Ryszard Grzesik (Poznań) eredményei és munkái alapján, legújabbán l. *Ryszard Grzesik: Die Ungarisch-Polnische Chronik – ein Blick des ungarischen Hofes auf die eigene Vergangenheit. In: Die Hofgeschichtsschreibung im mittelalterlichen Europa. Ed. Rudolf Schieffer, Jaroslaw Wentz. Toruń 2006. 119-128.*

⁶⁰ *Dragutin [Károly] Kniewald: Zagrebaki liturgijski kodeksi, XI-XV. Zagreb 1940.*

⁶¹ Nyomtatott Missale, Venezia, 1511, Petrus Liechtenstein pro Johanne Muer. Értékelését l. *Történelem – kép. Szemelvények a múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Szerk. Mikó Árpád, Sinkó Katalin. Bp. 2000. 152.*

ami többek között a nemzeti történelmek nyomtatott formáinak az elterjedését eredményezte. Ha Magyarországon is példa nélküli történetírói aktivitást hozott a 15. század második fele, akkor még inkább így volt ez a fejlettebb íráskultúrájú nyugati országokban. Németországban például 1347 és 1517 között mintegy 250 történeti alkotás keletkezett.⁶² A növekedés motorja a történetírói műhelyek decentralizációja volt, több mint 110 helyszínnel. Már kisebb városi közösségek is megalkották saját történelmüket, igaz, jórészt ismert nemzeti és világkrónikákat követtek, hozzátevé azokhoz a helyi családi és egyházi hagyományok sokszor fiktív és anakronisztikus, mindenesetre a helyben élőket rendkívül izgató és érdeklő fejezeteit.

A nagyobb városokban párhuzamosan írtak város- és püspökség-történeteket (például Konstanzban, Brémában és másutt), miközben a világi és egyházi források használata is nagy változatosságot mutat. Így például Freisingben egy egyházi szerző, Veit Arnpeck nyugodtan használ olyan világi szerzőket, mint Ebran von Wildenberg vagy Fuetrer.

A távoli vagy kevésbé távoli országok történetei, az arra való hivatkozások bevonulnak a krónikák lapjaira. A már említett Arnpeck „Bajor króniká”-jában,⁶³ mégpedig annak latin változatában megjegyzi, hogy ha valaki Detricusról vagy Attiláról többet akar olvasni, forduljon a „*Chronica Hungarorum*”-hoz (Lib. I. 20.). Megtudjuk azt is, hogy a nyomtatott „*Chronica Hungarorum*”-ra gondol, hiszen Thuróczy művét pontosan azonosíthatóan megemlíti. Műve írása során ugyanis ő is szembetalálkozott a dél-német területen élő scheyerni hagyománnyal, miszerint a bajor hercegi sarjak, Arnulf és Werner magyar királyleányokat, Ágnest és Beatrixot veszik nőül, akiket Szent Ulrik augsburgi püspök keresztel meg.⁶⁴ Mind ez azonban csacskaság — jegyzi meg Arnpeck, hiszen Arnulfnak nem volt több fia, a magyaroknak pedig csak kapitányai voltak, amint az történetükben olvasható.

Egy másik példa sem kevésbé tanulságos. A salzburgi Egyetemi Könyvtárban fennmaradt a Thuróczy-krónika egy példánya,⁶⁵ amelyet a kortárs olvasó egyfelől hiányosnak, másfelől részrehajlónak talált. A korai magyar történelemre, a kalandozásokra vagy éppen Zsigmondra vonatkozóan joggal tartotta igen rövidnek a magyar krónikás fejezeteit. Ezeket éppen Arnpeck krónikájából pótolta, oly módon, hogy a nyomtatott könyvhöz hozzákötötte a kiegészítést (fols. 173r–204r.). A Mátyás-kori részek hiányait pedig úgy egészítette ki, hogy korabeli leveleket és békeszerződéseket másolt be, amelyek így szinte naprakésszé tették a krónikát.⁶⁶ Ebben az eljárásban már a korabeli krónika- és röpirat-irodalomban otthonosan mozgó értelmiségi magatartása érhető tetten, aki

⁶² Öszefoglalóan l. *Sprandel, R.*: Chronisten als Zeitzeugen i. m. 5–24.

⁶³ *Veit Arnpeck*: Sämtliche Chroniken. Ed. Georg Ledinger. (Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte, (N. F.) Vol. 3. München 1915. (reprint: Aalen 1969.), *Lhotsky, A.*: Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs i. m. 408–410.

⁶⁴ Erre l. *Veszprémy László*: A scheyerni középkori forráscsoport. Századok 141. (2007) 991–1010.

⁶⁵ Salzburg, Universitätsbibliothek, M I 451 (Augsburg, 1488). Említi Mályusz Elemér, l. *Mályusz Elemér*: Történeti feljegyzések Thuróczy krónikájának egyik budapesti példányán. Erdélyi Múzeum (ú. f.) 17. (1946) 115–118.; mikrofilmje az MTA Könyvtárában.

⁶⁶ Ezt a részt kiadta *Franz Martin Meyer*: Analecten zur österreichischen Geschichte in XV Jahrhundert. Zeitschrift für die österreichische Gymnasien 31. (1880) 16–20.

az olvasottakat csak alapanyagoknak tekinti, s azt tetszése szerint egészíti ki a rendelkezésére álló további anyagokkal. Végeredményében éppen úgy egyszeri, saját, egyedi használatra szolgáló írásművet tudtak előállítani, mint a világhálóról dokumentumokat letöltögető „modern” ember. A földrajzi távolságok és a nyelvi korlátok emelte akadályok, jórészt a könyvnyomtatásnak is köszönhetően, Európa nyugati és középső részén a 15. századra, ha nem is tűntek el, a korábbiakhoz képest összezsugorodtak. Az olvasó a könyvkiadók kínálatában éppúgy talált osztrák és lengyel, mint cseh vagy magyar történetet. A nemzeti nyelvű nyomtatott történetírás térfoglalásával persze a nemzeti izoláció és elkülönülés új formái jelenek meg.

A nyelvi határok is átjárhatókká váltak: elég, ha arra gondolunk, hogy 14. századi kezdemények után, amikor Henrich von Mügeln németül s latinul kivo-natolja a magyar krónikaszerkesztést („Képes Krónika”), illetve lefordítják az Európa számára legérdekesebb magyar hagiografikus forrást, Hartvik Szent István-legendáját,⁶⁷ további értékes német nyelvű magyar krónikaszerkesztés születik, a karintiai plébános, Jakob Unrest tollából (*Ungarische Chronik*). A hirtelen támadt igényre jellemző, hogy Thuróczy krónikájának néhány évtizeden belül három különálló fordítása készült el, amelyek közül később az egyik nyomtatásban is megjelent.⁶⁸

A műfajok sokszínűsége jellemző a korszakra: a világi-egyházi közösség által meghatározott püspökség-, kolostor-, dinasztia- és várostörténet mellett megjelent az ezeknél semlegesebb, nagyobb léptékű és szélesebb kitekintésű világ- és tartománytörténetek, évkönyvek. Nem meglepő, hogy legnagyobb és közel azonos számban (60 tétel felett) a világtörténetek, püspökség-, és kolostor-történetek, valamint várostörténetek látnak napvilágot, legalábbis Németországban. Azt is rögtön megjegyezhetjük, hogy az említettek közül a műfaji határok átjárhatósága a világtörténetben a legnagyobb, ugyanis viszonylag könnyen integrál más műfaji elemeket (így például a várostörténetet).

A 250 történeti alkotás közül 20 kétnyelvű, a maradéknak pedig közel fele-fele német (115) és latin. A szerzők személyét, azok társadalmi állását tekintve semmi meglepőt nem tapasztalunk: a Sprandel által vizsgált 226 szerző túlnyomó többsége a korszak elején még egyházi, míg az egyháziak előnye a korszak végére 2/3-ra csökken. E tendenciától egyáltalán nem függetlenül a nemzeti nyelv, jelen esetben a német, aránya is egyre növekszik: a kezdeti 5 német és 15 latin aránya kiegyenlítettebb lesz, s 70 latin nyelvűvel 65 német áll szemben, vagy helyesebben mondva egészíti ki azok kínálatát. Műfajokra lebontva egyértelmű, hogy a világtörténeteknél (20: 8 az arány – 6 kétnyelvű), de különösen a püspökség és kolostor történeteknél a latin dominál (54: 4 – 1 kétnyelvű), míg hasonló arányeltolódást tapasztalunk a német javára a várostörténeteknél (51: 5 – 4 kétnyelvű) és a dinasztia történeteknél (17:5 – 7 kétnyelvű). A többi műfaj (tartománytörténet, valamint évkönyvek) esetében kiegyenlített az

⁶⁷ *András Vizkelety*: Eine deutsche Fassung der Stephanslegende aus dem Jahre 1471. Magyar Könyvszemle 84. (1968) 129–145.

⁶⁸ *Ulrike Bodemann*: Johann von Thurocz. In: Verfasserlexikon. Die Deutsche Literatur des Mittelalters. Vol. 11. Ed. Burghart Wachinger. Berlin–New York 2002. 799.

arány. Sajátos jelenség, hogy növekszik az ugyanazon szerzők által kiadott, szerkesztett művek száma, vagyis az egyes szerzők ugyanazt az adatgyűjtést variálva, kibővítve újabb, főleg történeti munkákat adtak ki. Aeneas Silvius megírta a maga osztrák és cseh történetét, Jakob Unrest karintiai plébános osztrák és magyar történetét, Albert Krantz mecklenburgi és szász, Wimpfeling a strassburgi és mainzi egyházmegyéek történetét. Kisebb-nagyobb eltérésekkel kétnyelvű kiadások látnak napvilágot, mint például Andreas von Regensburg világtörténete esetében látjuk, vagy úgy, hogy Arnpeck a Wittelsbachok családi történetét németül és latinul, Peter Eschenloer breslauer várostörténetét németül és latinul is (igaz, némileg más-más tartalommal) megjelentette.

A latin és német nyelvű történetek közel azonos fokú népszerűségét éppen Andreas von Regensburg krónikáinak recepciója mutatja: 1600-ig 15 kézirat a latin, 13 a német krónikaváltozatból maradt fenn.⁶⁹ Az 1425-ben keletkezett latin nyelvű mű (*Chronica de principibus terrae Bavarorum*) német változata (*Bayerische Chronik*) inkább városi publikum, a hercegi udvar számára volt vonzóbb, a klerikális-szerzetesi közönség ellenben még jobban kedvelte a latint. A regensburgi humanista, Hieronymus Streitl ágostonos remete (aktív 1494 és 1532 között), 1494-ben, noha mindkét nyelvű változat a rendelkezésére állt, a latint használta, s a maga folytatásához is a latint választotta. Ugyanakkor például egy Oberaltaichból származó kódex (CIm 9711, München) vegyesen, latin és német nyelvű történeti munkákat kötött egybe. Andreas von Regensburg világtörténeti műve is roppant népszerűvé vált. Annak latin változata nagyobb sikert aratott, mint a német, előbbi 26 kéziratban maradt fenn. Az arányok ebben az esetben is hasonlóak: a 16 klerikus megrendelővel-tulajdonossal 9 laikus áll szemben. Csehországban Königshofen-i Jakob Twinger német nyelvű strassburgi világkrónikájának ócseh változata is megszületik.⁷⁰

Egy másik tipikus korabeli életmű, Veit Arnpecké.⁷¹ Német nyelvű Bajor krónikájának 12 kézírata maradt fenn, (ebből nyolc 16. századi), amelyek sajnos csak nagyon bizonytalanul köthetők egyházi vagy laikus olvasókhöz. Azonban ő is tudatában volt annak, hogy latin nyelven inkább az egyházi környezetből akadnak majd olvasói, s a kéziratok tartalmi összehasonlítása szerint bizonyos, csak az egyháziak számára érdekes bekezdések csak a latin változatban kaptak helyet. Ennek megfelelően a történeti fejezetekben, ahol a hercegi hatalommal szemben a freisingi püspök érdeke kerül szóba, az utóbbi pártját fogja. Más helyzetekben bőbeszédűbb a latin változat, mint például Zsigmond király

⁶⁹ Összefoglalóan Joachim Schneider: Neue Aspekte zu Auftrag, Strategie und Erfolg einer zweisprachigen Dynastiegeschichte des 15. Jhs: Die „Bayerische Chronik“ des Andreas von Regensburg lateinisch und deutsch. In: Zweisprachige Geschichtsschreibung im spätmittelalterlichen Deutschland. (Wissensliteratur im Mittelalter, Bd. 14.). Ed. Rolf Sprandel. Wiesbaden 1993. 129-173.

⁷⁰ Václav Bok: Zur Rezeption der Weltchronik Jakob Twingers von Königshofen in Böhmen. In: Deutsche Literatur des Mittelalters in Böhmen und über Böhmen. Eds. Dominique Fliegler, Václav Blok. Wien 2001. 269-270. — Twinger munkája három szerkesztésben hihetetlen népszerű lett, 80-nál is több kézírata maradt fenn, s négy ösnyomtatvány-kiadás népszerűsítette.

⁷¹ Dieter Rödel: Veit Arnpeck: Publikumsbezogene Zweisprachigkeit bei „Chronica Baioariorum“ und „Bayerischer Chronik“. In: Zweisprachige Geschichtsschreibung im spätmittelalterlichen Deutschland. (Wissensliteratur im Mittelalter, Bd. 14.). Ed. Rolf Sprandel. Wiesbaden 1993. 227-270.

1396. évi keresztes hadjáratának a leírásában, a vereség okainak kutatásában és felsorolásában.

Műfajában sokkal konzervatívabb a császár- és pápa-történet műfajának a variálása, amelyet a középkori történetírásba *Martinus Polonus* vezetett be. Érthető okokból különösen a Német Birodalomban, az azt övező területeken és a ghibellin Itáliában örvendett nagy népszerűségnek, a 13. századtól egészen a 15. század végéig, III. Frigyes császár idejéig. *Martinus* művének számos folytatása született, mint például az időben 1290-ig haladó „*Flores temporum*”, majd az azt 1473-ig továbbfolytató Müncheni világkrónika. A folytatásnak nagyon sokféle motivációja lehetett. Ez utóbbi esetében a cél az lehetett, hogy a az egyházi pasztorálás céljait szolgáló magyarázatokkal ellátva nyújtsa át az olvasónak a világtörténeti kronológiát. Amint Johannes De Utino példája is mutatja, a *Historienbibel* a bibliai történet felől, sajátos módon közelítette meg tárgyát, és állt meg a világi történeti műfaj határán. Népszerűsége a korban hatalmas lehetett, amit mutat, hogy a 15. század végéig német nyelven másolt kéziratokból a töredékekkel együtt több mint száz példány maradt fenn.⁷²

Drági Tamás, a vatikáni kézirat lehetséges megrendelője

A kutatás Drági Tamás személyében véli azonosítani a magyar függelék, illetve a „császár–pápa krónika” bővítésének szerzőjét, átszerkesztőjét, esetleg a más által szerkesztett szöveg felfedezőjét vagy megbízóját. A *possessor*-bejegyzés tanúsága szerint ugyanis a krónika vatikáni kéziratának példánya (*Vat*) az ő birtokában volt, amit a hazai történet iránti érdeklődése, diplomáciai utazásainak köszönhető tájékozottsága egyébként jól megmagyaráz. Thuróczy János nyomtatásban 1488-ban megjelent krónikáját neki ajánlotta.⁷³ A Magyarország déli határai menti Szerémség nevének kétszeri betoldása, Cillei Ulrik említése, a Szilágyi Mihályra tett utalások valószínűsítik az azonosítás helyes voltát, hiszen Drági maga is az ország déli területein állt hivatali szolgálatban. 1456-ban tűnt fel a királyi kúriában jogászként, majd 1461 és 1486 között a macsói bánóságban Szilágyi Mihály, ezt követően Bács megyében a kalocsai érsekek familiárisaként működött. Az 1470-es években újra jogi pályára lépett, 1486-tól Mátyás király bizalmi embereként személynök, azaz az ország egyik főbírája lett, a királyi *personalis praesentia* bíróságának feje, a királyi bírói pecsét kezelője,⁷⁴ 1489-től pedig szentszéki követként szolgálta uralkodóját.

Drági kéziratának példánya a feltételezések szerint Budán maradhatott. Korábban felmerült, hogy azt Drági római követjárása alkalmával vihette magával és ajándékozhatta a pápai kúriának, de Vizkelety András bebizonyította,

⁷² *Ute Bloh*: Die illustrierten Historienbibel. Text, Prolog und Schöpfungsgeschichte der deutschsprachigen Historienbibeln des Spätmittelalters. Vestigia Bibliae 13–14. (1991–1992) Bern–Berlin 1993. 1–19.

⁷³ *Johannes de Thurocz*: Chronica Hungarorum I. Textus. Ediderunt Elisabeth Galántai, Julius Kristó. Bp. 1985. 15–16.

⁷⁴ *Vizkelety András*: Drági Tamás. In: Új magyar irodalmi lexikon. Szerk. Péter László. Bp. 2000.² 505. (CD ROM-on is), *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 254–259., *Mályusz E.*: A Thuróczy-krónika és forrásai i. m. 76–77.

hogy a svéd királynő könyvgyűjteményének 1650. évi jegyzékében azonosítható.⁷⁵ Így joggal tehető fel, hogy a magyar királyi könyvtár többi kötetével együtt menekíthették a törökök elől, majd Csehországból a harmincéves háború alatt kerülhetett Krisztina svéd királynő birtokába, majd 1668 után Rómába.

---

⁷⁵ *Vizkelety A.*: Johannes de Utino világkrónikájának szöveghagyományozása i. m. 206–207. — Korábban Karácsonyi János gondolta úgy, hogy a kéziratot Drági vihette magával, l. *Karácsonyi János*: Adalékok krónikáink történetéhez. Magyar Könyvszemle 1894. 226.

Elter István

IBN HAYYĀN A KALANDOZÓ MAGYAROKRÓL

(Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 24. kötet)
Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2009. 144 o.

Elter István évtizedek óta az arab nyelv és kultúra egyik legavatottabb hazai ismerője. Edigi munkásságának történész szemszögből legfontosabb eredménye a középkori muszlim műveltség hatalmas örökségének, az arab földrajzi irodalom, ezen belül is a magyar vonatkozások kutatása és közzététele. Az arab, valamint a spanyol és francia nyelvek tökéletes ismeretében olyan munkára vállalkozhatott, amely egy arab nyelvű mű nyelvészeti és tartalmi elemzésén túl a tárgyra vonatkozó nyugati források és szakirodalom ismeretét is megkívánja. Az *Ibn Hayyān a kalandozó magyarokról* címmel megjelent könyve teljes körű, egykötetes összefoglalója mindannak, amit a szakember és a laikus eddig tőle a muszlim Nyugat, a Magreb legjelentősebb történetírójának, a córdobai illetőségű Ibn Hayyān (987/989–1076) tudósításának a korai magyar történelemmel kapcsolatos fejezeteiről kézbe vehetett.

Elter István erről a témáról első ízben közel harminc esztendeje publikált, magyar nyelven megjelent idevágó munkái az alábbiak: *Néhány megjegyzés Ibn Hayyānnak a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról szóló tudósításához*, Magyar Nyelv 77. (1981) 413–419., *A magyar kalandozások arab forrásai*. In: A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk. Kovács László, Veszprémy László. Bp. 1996. 173–180., *Újabban fellelt arab források a honfoglaláskori Magyarország viszonyairól*. Életünk 25. (1997: 1.) 84–93., *A magyarok elnevezései arab forrásokban*. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. Kovács László, Veszprémy László. Bp. 1997. 99–103. Munkáival tágabb értelemben azzal a — hozzánk térben nem kifejezetten közeli — földrajzi területtel ismertette meg az olvasót, amely a középkori históriában játszott szerepéhez képest továbbra is alulreprezentált a magyar szakirodalomban. Elter tehát hiánypótló tevékenységet végez, amikor az Ibér-félsziget középkorába viszi vissza az olvasót, egy, a későbbi események szempontjából nagy jelentőségű korszak végére.

A hispániai muszlim (mór) uralom 10. századi politikai zenitje a következő század elején véget ért. Az addigi politikai egység, az európai kontinens egyik legfontosabb katonai és kulturális nagyhatalma, a Córdobai Kalifátus 1030-ig tizennégy, egymással és az északi keresztényekkel egyaránt háborúzó rész-emírségnek — az arab *mulūk al-tawā'if* kifejezésből született műszóval: *taiif*ának — adta át a helyét. A másik arab kifejezés ugyanezen politikai egységekre az Elter által is használt *duwal al-tawā'if*, azaz 'széttagolt államok' kitétel (35.). Ekkor kezdődik a mór Hispánia hosszú, de megállíthatatlan hanyatlása, melyen az 1091-ben bekövetkező almoravida hódítás, később pedig az ugyancsak berber almohád beavatkozás sem változtatott érdemben, noha látszólag újrarendezte a muszlimok megtépázott sorait. Ám a politikai téren fokozatosan romló helyzet eleinte alig tükröződött a félszigeti iszlám kulturális teljesítményén. Jóllehet a keleti arab földrajzi irodalom a 9. századtól a hanyatlás korszakába lép, a Magreb hispániai és szicíliai területén éppen a 11–13. század tekinthető az aranykornak, amelyet olyan kiemelkedő földrajzi írók tevékenysége jellemez, mint Ibn Hazm, valamint a magyarokról ugyancsak nagy fontosságú információkat közlő al-'Uđzri és al-Bakri. Az a tény, hogy részben a 10. századi fénykort kívánták műveikben megőrizni, mit sem kicsinyíti eredményeiket.

Ez igaz az új korszak első felében tevékenykedő Ibn Hayyānra is, akinek gyermek- és ifjúkora még az egységes muszlim Hispánia idejére esett. Különös jelentősége abban áll, hogy jelenlegi ismereteink szerint a térség muszlim kútfőinek sorában ő szolgáltatja a legtöbb információt a 10. századi magyarságról. Így pillanatok alatt más megvilágításba helyezte a nyugati arab világ jelentőségét őstörténetünk kutatásának szempontjából, hiszen egyrészt igazolta, másrészt pontosította és kitöltötte más keleti és nyugati arab, illetve keresztény források utalásait, önmagukban csekély értékű szórványadatait a magyarok hispániai felbukkanásáról. Úgy is fogalmazhatunk,

hogy Maqdisi, Mas'ūdi és Liutprand korábban ismert közlései, továbbá a 942. évi magyar akció keresztény szórványforrásai Ibn Hayyān által kerültek térben és időben is pontosan elhelyezhető közegbe.

A történelmi szakma általában — így Elter István is — a mára idejétmúlt, de továbbra is közkeletű „kalandozások” elnevezéssel illeti eleink 10. századi katonai vállalkozásait. Ezek sorában mai tudásunk szerint a legnagyobb távoltságot bejáró akció volt a 942. évi, az Ibér-félsziget északi keresztény, illetve a Córdobai Kalifátus felső végeit, azaz a mór védelmi rendszer, Zaragoza központtal megszervezett, a Pireneusokat vigyázó legészakabbi katonai körzetét érintő hispániai támadás. Az erről szóló helyi muszlim tudósítást, Ibn Hayyān nagyszabású kompiliatív történetírói munkája, az al-Muqtabis V. kötetének néhány lapja őrít meg számunkra.

Elter könyve egyrészt az eddigi magyarországi kutatás áttekintését adja, a fejezetek terjedelmi megoszlásában is mérhetően nagy hangsúlyt helyezve a nyelvi, nyelvészeti vonatkozásokra. A 10. fejezetben (65–79.) taglalja a tudósítás magrebi-hispániai arab nyelvi-hangtani elemeit. Ez korántsem csak az arab, hanem a pireneusi újlatin nyelvek művelői számára is érdekes információkkal szolgálhat, például a még a középkor folyamán kihalt, ám a modern pireneusi nyelvekre hatást gyakorló mozarab nyelvről, illetve a korabeli mór Hispánia nyelvi viszonyairól. Ugyancsak fontos a szöveg strukturális sajátosságainak elemzése (80–89.) melyet rendkívüli alaposággal és szemléletesen, különböző színű háttérrel szedett formában bocsát közre, a tudósítás stilisztikai részeinek, illetve annak bemutatására, hogy Ibn Hayyān többféle forrásból szerkesztette össze művét. Ezek között a korabeli levéltári anyagok éppúgy szerepelhettek, mint a córdobai udvar napi krónikái, illetve más, korábbi beszámolók.

Ám Elter ennél lényegesen többet nyújt az Ibn Hayyān-hagyaték iránt érdeklődőknek. Munkája első négy fejezetében összefoglalót ad a teljes arab földrajzi irodalom nagy korszakairól és legjelentősebb személyiségeiről (9–25.), ide értve a muszlim térképészet történetét, ahol a szintén hispániai származású Idrisi jelenti a csúcspontot, az arab kartográfia 9–13. századra datálható legjelentősebb korszakában. Az 5–6. fejezetben végigtekinti az arab nyelvű források magyar őstörténet kutatásában játszott szerepét, a kört szűkítve a téma szempontjából legfontosabb, Ibér-félszigeti arab kútfőkre. (26–33.) Rámutat arra az érdekes tényre, miszerint az iszlám kultúra két jelentős földrajzi területének eddig ismert forrásai mintegy kiegészítik egymást abban a tekintetben, hogy amíg a honfoglalás előtti eseményekről a keleti arab kútfők tájékoztatnak, addig a Kárpát-medencében megtelepülő, nyugatra érkező magyarság életéről elsősorban már a Magreb forrásai informálnak. Nem feledkezünk meg arról sem, hogy a nyugati arab világ magyar vonatkozású forrásai túlnyúlnak a 10. századon, s a keresztény magyar államszervezet kiépülése utáni időszakról is rendkívüli jelentőségű információkat őriztek meg. Itt Idrisīn kívül a 12. század közepén Magyarországon járt Abū Hāmid al-Garnāti nevét kell említenünk. Ibn Hayyān életművével és az abból egyedül fennmaradt munkával, annak kézírataival kapcsolatos tudásunkkal a 7–8. fejezetben (34–50.) foglalkozik a szerző, ugyancsak megfelelő részletességgel.

Ibn Hayyān tudósításának tartalmával, az általa leírtak hátterével a Muqtabis ismertté válása óta idehaza többféle megközelítésben foglalkoztak. A szövegben található magyar vezérnévsor nyelvészeti vonatkozásaival és annak történelmi következményeivel kapcsolatban a korábbi magyar kutatók közül Czeglédy Károly és Györffy György közölte meglátásait (*Czeglédy Károly*: Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. *Magyar Nyelv* 75. [1979] 273–282., *Uő*: Még egyszer a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. *Magyar Nyelv* 87. [1981] 419–423., *Györffy György*: A 942. évi vezérnévsor kérdéshez. *Magyar Nyelv* 76. [1980] 308–317., *Uő*: Honfoglaló fejedelmeink és a vezérek. *Keletkutatás* 1992 ősz 51–70. old., *Uő*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Bp. 1993. 225–230.). Elter a 10. fejezet további részében (70–77.) nyelvészeti alaposággal tekinti át a korábbi nézeteket a tudósítás legnehezebben olvasható részének, a vezérnévsornak az értelmezési lehetőségeiről és annak korlátairól. Bővebben kitér a *ša'n* szó vezérnévként való Györffy-féle téves azonosításának kritikájára, továbbá az e téves olvasatból felépített „Csaba-koncepció” tarthatatlanságára.

A magyar támadók útvonalát és a 942. évi események kronológiai vonatkozásait Szántó Richárd és Makk Ferenc tárgyalta, kifejezetten a spanyolországi források alapján (*Makk Ferenc*: Kronológiai megjegyzések a magyarok 942. évi hispániai kalandozásához. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. Tomus CXXVII. Szeged* 2007. 3–10., *Szántó Richárd*: Spanyolországi források a kalandozó magyarok 942. évi hadjáratáról. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. Tomus CIII. Szeged* 1996. 43–47.). Arra a tényre, hogy a harci alakulat az Ebro folyót legfeljebb csak megközelíteni tudta, de átlépni nem, Bóna István mutatott rá (*Bóna István*: A ma-

gyarok és Európa a 9–10. században. Bp. 2000. 50.). Elter a 13. fejezetben a Benet i Clarà 1982-ben megjelent cikkében leírtak pontosítására is vállalkozott (*Benet i Clarà: La incursió d'hongaresos a Catalunya l'any 942. Quaderns d'estudis medievals III/9. Barcelona 1982.*). A katalán munka állításával szemben, miszerint a támadók 22 egyházi építményt dúltak fel 942-ben, az arab és latin nyelvű források alapján mindössze 6 templomban esett kártétel bizonyítható. Ezzel a pontosítással sem lehet (és nem is kell) eleink tetteit szépíteni. De egy ilyen távolságba vezetett, figyelemre méltó katonai vállalkozás — a források alapján csakugyan igazolható — korlátaira érdemes felhívni a figyelmet. Elter a 14. fejezetben ehhez térképet is közöl, az első olyat, amely világosan jelzi: a muszlim Hispánia (*al-Andalus*) északi határvidéke, nem keverendő össze a mai Spanyolország legdélebbi, Andalúzia tartományával. A 924. után talán több ízben is a Pireneusok előterébe jutó magyar katonai akciók kapcsán fontosnak érzi a minden időkből komoly akadályt jelentő hegység átkelőinek ismertetését, illetve a 942-ben a hegyláncokon átjutó támadók lehetséges érkezési és távozási útvonalának rekonstrukcióját. Ha nem is szolgál különösebb tanulsággal, de mindenképpen érdekes a 10. századi események és a pireneusi átkelések ókori iskolapéldája, Hannibál Kr. e. 218. évi útja egymás mellé tétele. Sajnos a szövegben a 118. oldalon jelzett, 1. sorszámú térkép a mellékletek között a második helyre került.

A muszlim területeken megtépázott, harcokat veszítő, ám döntő vereséget — éppen az Ibn Hayyān-féle szöveg epilógusa által bizonyítottan — végül csak a hazaúton szenvedő „látogatók” akciója komolyan elképesztette III. ‘Abd al-Rahmān (912–961) Córdoba-i Kalifátusát. A virágzó hispániai iszlám állam, az északi szomszédokkal akkor éppen békében élő lakói ugyanis mindenre számíthattak, csak az országukat sújtó szárazföldi — méghozzá a keresztény ellenség területein túlról érkező — támadásra nem. Arra a további Ibn Hayyān-i szöveghelyekre, amelyekben a magyar támadás hatása tükröződik a törékeny muszlim–keresztény békére, Anderle Ádám hívta fel a figyelmet. (*Anderle Ádám: Córdoba és a magyar kalandozások. In: Kalandozók és zarándokok. Szeged 1992. 7–16.*). Felvethető a kérdés, hogy a két szöveghelyből Elter miért csak az egyiket látta kapcsolatba hozhatónak a magyar akcióval? (Ennek fordítását közli munkájában, a 64. oldalon.)

Könyve utolsó, 15. fejezetében végül összefoglalja a korai magyar történet hispániai források alapján jelenleg vizsgálható, illetve a továbbiakban vizsgálendő vonatkozásait, saját véleményét is hozzátéve a kutatás mostani állásához. A Duna-menti országból érkező „kalandozó csapat” parancsnokaként értelmezi a hét vezért, s itt nem foglalkozik bővebben azzal a kérdéssel, hogy a magyar nevek mögött a Hispániáig jutó harcosok közvetlen felettesei kell látnunk, vagy a 10. századi magyarság politikai vezetőit. A 90. oldalon írottak szerint inkább az előbbi jelentésben, ’seregparancsnok’-ként értendő a hét vezér. A magyar vezetők kilétének kérdésével azzal zárja le, hogy a névlista három biztosan megnevezett személynevéhez (Gyula, Ecser, Bulcsú) csak újabb forrás előkerülése tehet hozzá további, az eddigieknél biztosabban értelmezhető neveket.

A 12. fejezetben külön is közölt, az Ibn Hayyān-féle tudósítást kiegészítő Tarsī’ al-ahbār című, al-‘Uđzri-től való munka azon részével, amely Ibn Hayyān kiegészítő, párhuzamos forrása, ismét felhívja a figyelmet a magyarok — korábban a kutatók szerint csak a skandináv tengeri támadókra alkalmazott — elnevezésére, a *mağūs* szóra. A magyarok másik, jobban ismert külső elnevezésére, az arab források által is gyakran használt „türk” (arabul: *turk*, tsz. *atrāk*) névre is kitér, Németh Gyula és Szűcs Jenő alapján és egy mértéktartó képet is vázol a magyar katonai akciók társadalmi hátteréről, az azokban résztvevő harcos rétegről (123–126.). A Hispániáig jutó magyarok megjelenéséről megtartja Szűcs két példáját, az aquileai székesegyház altéplomából ismert, tévesen „honfoglaló lovasíjász”-ként emlegetett ábrázolást, és a nagyszentmiklósi kincslelet győztes fejedelmét, melyek egymástól alapvetően különböző felszereléssel és fegyverzettel ábrázolnak steppei harcosokat, ám korántsem bizonyosan magyarokat. Ez a kizárólag „könnyű fegyverzetű” és „könnyűlovas” magyar íjászok magát makacsul tartó, egyoldalú képe miatt érdemel figyelmet, akik, úgymond, alkalmatlanok a közelharcra, ugyanakkor Lériáig erődített városát ostromolják, Barbastro kormányzóját pedig elfogják, és 33 napig képesek fogságban is tartani!

A magyarokra vonatkozó korabeli népnévhasználat ismeretében helyénvaló a katonai akciókban részt vevő magyar harcosokat „török eredetű”-nek aposztrofálni, de arról nem lehet fogalmunk, hogy ők miként definiálták magukat a kalifa színe előtt. A szintén parázs történelmi vitát kiváltó „*ők maguk pedig nomádok, mint a beduinok*” kitétel azzal juttatja nyugvópontra, hogy a magyarok életmódjáról, a saját magára alkalmazott megjelöléssel „mástól kivonatoló” Ibn Hayyān megőrizte forrás éppen a magyarság török(ös) rétegének az életmódjára vonatkozó, akik az arabok szemében az általuk leginkább a beduinokkal összehasonlítható nomádnak számítot-

tak. Ebből azonban nem lehet a 10. századi magyarság egészének életmódjára messzemenő következtetéseket levonni. (Erről lásd *Kristó Gyula: A X. század közepi magyarság „nomadizmusának” kérdéséhez.* Ethnographia 93. [1982] 463–474.).

Elter gazdag irodalomjegyzékkel és francia nyelvű rezümével zárja könyvét. Fontosnak érezzük a témában született újabb hazai eredményeket a francia mellett a pireneusi nyelveken is publikálni, annál is inkább, mert a félszigetről újabban az eddigieknél komolyabb érdeklődés mutatkozik a történelmi múlt közös pontjai iránt. (Ennek szép példája a Museu d’Historia de Catalunya és a Magyar Nemzeti Múzeum *Királylányok messzi földről* címmel, 2009. szeptember 5. és november 29. között megrendezett közös kiállítása és a kiállításról magyarul és katalánul megjelent katalógus: *Királylányok messzi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban.* Katalógus. Szerk. Ramon Sarobe, Tóth Csaba. Bp. 2009.).

Elter István joggal ad hangot annak a reményének, hogy az arab szöveg újabb, fotómásolatban és arab nyomtatásban a magyar fordítással együtt történő, kritikai közzététele (51–64.) ösztönzőleg hathat a magyar vonatkozású arab források utóbbi évtizedekben megtorpanni látszó hazai kutatására. Ez azért is lenne fontos, mert az Ibn Hayyán-féle szöveg után valószínű, hogy a jövőben további források kerülnek elő, amelyek feltételezhetően újabb értékes adatokkal szolgálnak legkorábbi történelmünkről. A szerző emellett a jelen munkában — néhol átdolgozott formában közzétett — szöveg további elemzését is kívánatosnak tartja, új eredményeket várva. Történeusként csak helyeselni lehet ezt az álláspontot. A jövőbeli kutatás számára Elter István könyve alapmű. Minden, a magyarság korai múltjával foglalkozó szakember és szakmán kívüli érdeklődő könyvtárában egyaránt megérdemelt helye van.

Igaz Levente

KIRÁLYLÁNYOK MESSZI FÖLDRŐL

Magyarország és Katalónia a középkorban.

Szerk. Ramon Sarobe, Tóth Csaba.

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2009. 483 o.

A magyar nyelven írt munkák nehezen hozzáférhetők a külföld számára, ezért fontos, hogy kultúránkat, történelmünket idegen nyelven írt művek és szemléletes kiállítások útján ismerje meg a nagyvilág közönsége. Az utóbbi években több olyan kiállítás és azokhoz kapcsolódó tanulmánykötet látott napvilágot, melyek a külföld számára közelebb hozhatják a magyar történelmet. Ilyen volt az „*Őseinket felhozád ...*” *A honfoglaló magyarság* (Bp. 1996.) című kötet és kiállítás, melyet magyarországi helyszínek után több európai nagyvárosban is bemutattak. Nemzetközi összefogás eredményeként jött létre a Luxemburg Zsigmond korabeli művészetét és kultúráját bemutató kötet és kiállítás, melyet 2006-ban Budapesten és Luxemburgban tekinthetett meg a közönség (*Sigismundus rex et imperator: Művészet és kultúra Luxemburg Zsigmond korában 1387–1437.* Bp. 2006.). Megemlítenéd az *Európa közepe 1000 körül* kiállítás és kötet (Stuttgart 2000.) melyben cseh, lengyel, szlovák, német és magyar kutatók mutatták be a térség első ezredforduló korabeli történetét. 2009-ben újabb nemzetközi kiállításnak lehettek tanúi az érdeklődők: májustól Barcelonában, szeptembertől pedig Budapesten csodálhatták meg a „*Királylányok messzi földről. Katalónia és Magyarország a középkorban*” című tárlatot a Magyar Nemzeti Múzeum és a Museu d’Historia de Catalunya együttműködésének eredményeként. Akinek nem áll módjában eljutni a Magyar Nemzeti Múzeumba, vagy szeretné otthon is megcsodálni a kiállított kincsek fényképeit, és alaposabban el akar mélyedni a témában, annak érdemes megismernie a kiállításához kapcsolódó tanulmánygyűjteményt. A kötet katalán és magyar nyelven egyaránt megjelent, így mindkét nép számára közelebb hozza a másik kultúráját.

Katalónia és Magyarország földrajzilag távol esnek ugyan egymástól, történelmükben mégis sok a közös vonás. Mindkét népből él saját régi dicső múltjának emléke. Az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés után a katalánok példaként tekintettek Magyarországra: ők is hasonló kiváltságokat szerettek volna a Spanyol Királyságon belül, mint amilyet Magyarország élvezett az Osztrák–Magyar Monarchiában. Katalónia ma a Spanyol Királyság autonóm tartománya, így az egyik szerző megfogalmazása szerint „a Katalán Autonóm Tartomány a majd egy évszázada határain kívül rekedt magyarok sorsáért aggódó Magyarország példaképe lehet”. Lássunk néhány

adatot a katalán nyelvvel kapcsolatban a kötet bevezetője alapján. A katalán újlatin nyelv, amelyet 68 ezer négyzetkilométeres területen beszélnek: Katalónián kívül a nyelvterülethez tartozik még Aragónia nyugati pereme, Valencia, a Baleári-szigetek, Andorra, Franciaország Katalóniával határos vidéke, valamint Szardínia szigetén Alguer környéke. Ezen a térségen 13,5 millió ember él, 9 milliónyian beszélnek, 11 milliónyian értik a katalán nyelvet. Andorrában hivatalos nyelv a katalán.

A kötet elején álló tanulmányok általánosságban mutatják be a katalán és a magyar történelmet, nyelvet, és a két nép kapcsolatát (*Gulyás András, Mikes Tünde*). Ezt követően szaktanulmányokat olvashatunk a katalán és magyar történelem egyes fejezeteiről. A jelen ismertetés nem terjed ki valamennyi tanulmány bemutatására, néhány kiválasztott írás alapján kívánok képet adni arról, hogyan mutatja be a kötet a középkori és kora újkori katalán-magyar kapcsolatokat. A magyarok talán már 924-ben is érintették Katalónia földjét egy hadjáratuk során. 942-ben Hugó itáliai király a hispániai arabok ellen hangolta az Itália földjén megjelenő magyarokat. A hadjárat részletei felől *Makk Ferenc* tanulmányából tájékozódhat az olvasó. A kötetben egy fényképfelvételt is megtekinthetünk Ibn Hajján művének kéziratából: ő az az arab szerző, aki hitelt érdemlően számolt be a magyarok 942-ben Hispániába vezetett hadjáratairól. Az elődeink által elpusztított monostorokat később újjáépítették. A kötetben is megcsodálhatjuk egy újjáépített templom felszenteléséről szóló oklevél részletét.

Gerber, a későbbi II. Szilveszter pápa, aki a hagyomány szerint koronát küldött Szent István királynak, katalán földön, valószínűleg a ripolli monostorban tanult. Később is kapcsolatot tartott Katalóniával: amikor Reimsban iskolamester volt, könyveket kért onnan, pápáként küldöttségeket fogadott Katalóniából. Minderről *Antoni Pladevall* tanulmányából értesülhetünk. Gerber tudósi munkásságára emlékeztet a kötetben egy csillagászatról szóló 11. századi kódexből és más tudományos kódexekből való felvételek.

Josep M. Salrach és Mercè Aventín írásaiból megismerhetjük Katalónia és az Aragóniai Királyság megszületésének történetét. A katalán grófságok eleinte a Karoling frank uralkodók fennhatósága alá tartoztak, a Karolingok bukása után azonban függetlenségre tettek szert. A legtekintélyesebb katalán grófság Barcelona volt. IV. Rajmund Berengár, Barcelona grófja 1137-ben feleségül vette Petronellát, az aragóniai királyi család leánysarját, így megörökölte az aragóniai királyi trónt. Ettől kezdve gróf-királynak nevezték a Barcelonai Grófság és az Aragóniai Királyság közös urát. A kötetben megcsodálhatjuk a 15. század elejéről való genealógia-könyvet, mely Petronillát és Rajmund Berengárt ábrázoló képeket is tartalmaz.

Az Árpád-kori magyar-katalán kapcsolatok házasságkötések útján fűződtek szorosabbra. II. (Tiszta) Alfonz lánya, Konstancia Imre magyar király felesége lett 1196-ban. Konstancia kíséretében érkezett Magyarországra egy Tota nevű hölgy, akiről Katona József Bánk Bán című drámájában Melindát mintázhatta. Konstanciáról és Totáról *Szabados György* cikkéből tájékozódhatunk. A kötetben láthatjuk annak a kiváltságlevelének a fényképét, melyet Imre király adott Tota asszonynak, és láthatjuk II. András kiváltságlevelét, mellyel Imre oklevelét megerősítette. Konstancia megözvegyülvén Frigyes szicíliai király, a későbbi II. Frigyes császár felesége lett (1209-ben kötöttek házasságot). 1222-ben halt meg Konstancia, Palermóban temették el. Díszes halotti koronáját fényképen csodálhatjuk meg a kötetben. Peire Vidal és Gaucelm Faidit, a kor neves trubadúrjai verseikben megemlékeznek Magyarországról, egyes vélemények szerint jártak is hazánkban, bár ezzel nem mindenki ért egyet. A spanyol-magyar kulturális kapcsolatokat Veszprémy László írásából ismerheti meg az olvasó. Ezekben az évtizedekben került Magyarországra Simon és Bertalan, akiktől a Nagymartoni család származott. A család történetéről *Zsoldos Attila* írt tanulmányt. II. András király lánya, Jolánta I. (Hóditó) Jakab (1213–1276) aragóniai király felesége lett. Jakab volt az, aki visszafoglalta a móroktól Valenciát és a Baleári-szigeteket, és harcairól könyvet is írt az utókornak. Életéről, uralkodásáról részletes tanulmányt talál az olvasó a kötetben, *Jaume Sobrequés* írását. Jolántával magyar lovagok kerültek az Ibériai-félszigetre, akik részt vettek Jakab király harcaiban. A Spanyolországba szakadt magyarok felől *Vajay Szabolcs* írásából tájékozódhatunk. *José Erique Ruiz-Domènec* cikkéből megismerhetjük az Árpád-ház és az Aragóniai uralkodócsalád szövevényes házassági kapcsolatait, Jolánta felmenőit, valamint a Jakab és Jolánta közt fennálló rokoni kapcsolatot. A kötetben láthatunk egy felvételt Jakab önéletrajzi műéből, a Tények könyvéből (*Libre dels Feyts*), melyben a király leszögezi azon döntését, hogy a magyar király lányát veszi feleségül.

Bertényi Iván az Árpád-házi uralkodók sávos címerének aragóniai kapcsolatait mutatja be. A címertani és jogi párhuzamok taglalása után arra az álláspontra helyezkedik, hogy ezek a pár-

huzamok az Európa-szerte meglévő szokások eredményeképp jöttek létre, benne voltak a korabeli értelmiség eszmévilágában.

A Hispániába került Árpád-házi Jolántától szent életű emberek is származtak. Jolánta „lelki gyermekei”-ről tanulmányt olvashatunk a kötetben (*Nikolas Jaspers*). Ezen szent életű emberek közé tartozik Sancha, I. (Hódító) Jakab és Jolánta lánya, aki a Szentföldön gondozta a rá-szorulókat, és talán idősebb rokonának, Árpád-házi Szent Erzsébetnek példáját követte. Portugáliai Szent Erzsébet, Jakab és Jolánta unokája pedig a nevében is örzi a Thüringiába került nagy magyar szent tiszteletét. Jolánta egy másik unokájának, Fülöp hercegnek vallásossága más irányba vezetett: a Szentszék szerint Fülöp átlépte azt a határt, ami az ortodox vallásosságot az eretnekségtől elválasztja. Portugáliai Szent Erzsébet adományait külön tanulmány mutatja be (*Joan Domenge, Anna Milina*). Fényképet láthatunk Erzsébet coimbrai sírhelyéről is.

Zsigmond király uralmáról *Sebők Ferenc* tanulmánya ad tájékoztatást. A király legnagyobb diplomáciai sikerét az 1378 óta tartó egyházszakadás megszüntetése jelentette. 1378 óta kettő, 1409/1410 óta pedig három pápa is hivatalban volt. Zsigmond ígykezett elérni, hogy a három pápa lemondjon, illetve a konstanzi zsinat lemondásra bírja őket. XXIII. Jánost és XII. Gergelyt sikerült is lemondásra bírni, XIII. Benedek lemondatása azonban nehezebb feladatnak bizonyult: a Skót Királyságon és a francia püspöki karon túl az ibériai királyok is őt támogatták. Lemondatása ügyében Zsigmond Perpignan-ba (ma Franciaország) utazott, hogy tárgyaljon I. Ferdinánd aragóniai királlyal. Ferdinánd gazdagon megajándékozta vendégeit. A Hettyey és a Bátéi család hét tagjának címert is adományozott (a beteg király helyett fia, a későbbi IV. Alfonz írta alá a címeres levelet). A kötetben megtekinthető az oklevél képe. XIII. Benedektől végül is elpártoltak támogatói, és a konstanzi zsinat 1417-ben megválasztotta V. Márton pápát, akit az egész nyugati kereszténység elismert.

Katalóniában figyelemmel kísérték a török terjeszkedését. Konstantinápoly elfoglalása (1453) fölötti fájdalom egy korabeli katalán versben is kifejeződött. Ennek kéziratát is láthatjuk a kötetben. A katalán–magyar kapcsolatok következő korszakát jelenti a Hunyadiak kora. Martorell 1490-ben megjelent *Tirant la Blanc* című katalán nyelvű regényének szintén van magyar vonatkozása: a címszereplőt jelentős részben Hunyadi Jánosról mintázhatta a szerző. A Blanc (‘fehér’) szó Hunyadi vlach származására célozhat. Más vélemény szerint a Blanc megjelölés a Jankó olasz ejtéséből, a Bianco-ból származhat. Martorell regényhőse, a Fehér Tirant hollót visel a zászlaján. Ezt a katalán regényt Cervantes is megemlíti *Don Quijote* című alkotásában. 1456-ban színi előadásban is dicsőítették a „Fehér Lovagot” és Kapisztránt. Mátyás király idejében folytatódott a Hunyadiak és a katalánok közti kapcsolat: Mátyás felesége, Beatrix ugyan Nápolyból érkezett Magyarországra, ám ő is az aragóniai királyi család sarja volt. Házasságukról, Beatrix sorsáról *E. Kovács Péter* tanulmánya tájékoztat. A kötetben látható Beatrix hajadonkori szobra, mely a leendő vőlegény számára mutatta be majdani hitvesét. *Camma Colesanti* tanulmányából megismerhetjük az V. Alfonz és I. Ferdinánd korabeli Nápolyi Aragóniai Királyságot, az ottani udvari életet, és kultúrát, azt a világot, ahonnan Beatrix Magyarországra érkezett.

1532-ben, amikor a török Bécs ellen vonult, katalánok is részt vettek a város védelmében V. Károly császár oldalán. A magyar területeket török uralom alól felszabadító hadjáratokban ismét szép számban találunk katalán harcosokat. 1683-ban és 1686-ban röplapok jelentek Barcelonában a török ellenes harcokról. A spanyol örökösödési háború során Magyarországra is költöztek Habsburg-párti katalánok: a Habsburg udvar a Temesi Bánságban, Nagybecskerekén telepítette le őket, megalapítva Új-Barcelonát. A telepítés azonban nem járt sikerrel: a telepések nagy részét az idősebb korosztály tette ki, sokan voltak köztük a betegek, rokkantak, a vidék mocsaras volt, ráadásul a Bánság hamarosan újabb török ellenes háború (1737–1739) színhelyévé vált. A spanyolországi betelepülők így hamarosan elhagyták a Bánság területét. Minderről *Augustí Alcoberro* írásából tájékozódhat az olvasó.

A kapcsolattörténeten kívül olyan tanulmányokat is tartalmaz a kötet, melyek a magyar és a katalán múlt egyes fejezeteit dolgozzák föl. A magyarság korai történetét *Makk Ferenc* mutatja be, hazánk 12–13. századi történetével *Zsoldos Attila*, a 14–15. századi Magyarországgal pedig *Cshukovits Enikő* írásából ismerkedhet meg az olvasó. Fentebb már volt szó Josep M. Salrach és Mercè Aventín írásairól, akik Katalónia és az Aragóniai Királyság korai történetét mutatják be. *Maria Teresa Ferrer i Mallol* tanulmányából megtudhatjuk, hogyan terjeszkedett az Aragónián a Földközi-tenger medencéjében, hogyan került uralmuk alá Szicília, Dél-Itália és Szardínia. Magyar és katalán vitézek egyaránt megküzdöttek a törökkel. Az Oszmán Birodalom felemelkedéséről *Tóth Sándor László*tól olvashatunk a kötetben rövidebb tárgyleírások adnak tájé-

koztatást a kódexekről, oklevelekről, épületekről és műkincsekről, valamint a magyar koronázási jelvényekről.

A zömmel történelmi témák után lássunk egy zenei érdekességet, hisz erre is találunk példát a kötetben *Gulyás András* írása révén. Barcelona védőszentjének, a Fogolykiváltó Szűzanyának ünnepén, szeptember 24-én felvonuláson viszik Hódító Jakab és felesége, Violant d’Hongria (Magyarországi Jolánta) szobrát, miközben a zenészek ezt a dallamot játsszák: „*Tres í tres í tres fan nou, nou í tres fan dotze*”. A dallam magyar fülnek is ismerős, csak nálunk más a szövege: „*Még azt mondják nem illik, a tánc a magyarnak...*”. Elmondhatjuk tehát, hogy a földrajzi távolság és a nyelvi különbözőség ellenére egy dal is összekötő kapocs lehet a két nép között, és hozzásegít ahhoz, hogy otthon érezzük magunk a katalán kultúrában. (A katalán dal az interneten is meghallgatható.)

A színes képekkel bőségesen illusztrált kötet gazdag tárháza az ismereteknek. Történelmi témákon túl az irodalom, a képzőművészet, sőt a zene területén is művelheti magát az olvasó. A magyar közönség nemcsak a katalán történelmet és a katalán–magyar kapcsolatokat ismerheti meg belőle, hanem a hazai történelemről való tudását is elmélyítheti. Bízhatunk benne, hogy a katalán olvasók is jobban megismerik belőle a magyar kultúrát. Talán nem hiú remény abban bizakodni, hogy a katalán és magyar nyelvű megjelenés után valamely világnyelven (például angolul) is napvilágot lát majd a kötet: akkor a szélesebb olvasóközönség is megismerhetné a katalán–magyar közös történelmet.

Halmágyi Miklós

KÉT KÖTET A KÖZÉPKORI ERDÉLY IRATHAGYATÉKÁRÓL

A WASS CSALÁD CEGEI LEVÉLTÁRA

(Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3.)

Valentiny Antal oklevélkivonatait felhasználva bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel
közléteszi W. Kovács András
Kolozsvár 2006. 601 o.

W. Kovács András

MAGYAR VONATKOZÁSÚ OKLEVÉLKÖZLÉSEK ROMÁNIÁBAN

(Erdélyi Tudományos Füzetek 261.)

Kolozsvár 2009. 147 o.

Aki bármily csekély mértékben ismeri a magyar középkorkutatás forráskiadványokkal és kézikönyvekkel való ellátottságát — pontosabban: el nem látottságát —, aligha száll vitába a kijelentéssel: a fent nevezett két kötet kiemelt jelentőséggel bír a korszak kutatása számára. E jelentőség két elemből adódik. Egyrészt a Jakó Zsigmond közelmúltbéli halála felelti fájdalommal részlegen enyhítheti az a körülmény, hogy a neves professzor mellett képzett utódok nevelődtek ki, így az erdélyi magyar középkorkutatás utánpótlás problémái, legalább is néhány évtizedig, elodázódni látszanak. Ami azonban még ennél is fontosabb, az a tény, amire maga Jakó professzor is utal a Wass-kötethez írott, egyik utolsó munkájának számító historiográfiai bevezetőjében (10.). A kortárs romániai román nyelvű középkorkutatást tudniillik a Románia területén őrzött latin, magyar (s persze német) nyelvű, a havasalföldit vagy épp moldvait számarányában nagyságrendekkel meghaladó irathagyaték az utóbbi időben meglehetősen kevésbé foglalkoztatja. Emögött részben nyelvi, ám, sajnos, néha nehezen értelmezhető aktuálpolitikai, olykor pedig egyenesen nacionalista megfontolások állhatnak. Ennélfogva világosan kell látnunk a helyzetet, hogy e hatalmas iratmennység feldolgozása, valamint a magyar és román nyelvű, alkalmasint pedig a nemzetközi középkorkutatásba való bekapcsolása jelentős részben a romániai magyar tudományosságra hárul, már csak kettős nyelvtudásából eredően is. Ennek fényében kell tehát külön örömmel kézbe vennünk a két fenti kötetet: minden indokoltnak tűnő pesszimizmusunk ellenére ugyanis a feladat nem tűnik reménytelennek.

Időrendben haladva a 2007-ben megjelent Wass-kötetről kell először szólni. Jelen sorok írójának őszintén be kell vallania, forráskiadvány ismertetésekor nehéz helyzetben van. Mert lehet

és néha kell is módszertani fejtegetésekbe bocsátkozni, lehet és kell azon fanyalogni, hogy mennyire indokolt manapság az anyanyelven készült regeszta mint forráskiadási forma, lehet és kell az esetleges szövegébéli avagy regesztákban előforduló apróbb hiányosságokon fennakadni, ám mindezek kiemelése csak kivételes esetben indokolt. Legtöbbször — ha jó a kötet — mindez értelmetlen szócséplés, papírpazarlás, hisz az efféle megjegyzések jelentősége vajmi kevés. A mostani esetben pedig különösen is annak látszik az efféle szörszálhasogatás, hiszen a forráskiadvány remek. S nem csupán a bevezető sorokban írottak felett érzett öröm mondatja mindezt, hanem a munka használatából fakadó tapasztalat is hozzájárul a kijelentés magabiztos voltához. Mivel a kötet megjelenése óta lassan három esztendő is eltelt, már számos publikáció jegyzetanyagában bukkanhatunk a Wass-regeszták sorszámaira.

Először is le kell szögezni, hogy nem egyszerű regeszta-forráskiadvánnyal van dolgunk. Az erdélyi középkori és kora újkori családi levéltárak közül eddig talán az egyik legkevésbé ismert Wass levéltár anyagát közre adó kötet ugyanis ennél lényegesen több. A hagyatékban lévő 1541 előtt kelt 667 irat regesztáján (213–420.) túl a család klasszikus genealógiai szempontú, kismonográfia méretű történetét (27–100.), birtokszerzéseik áttekintését (101–134.) és a levéltár hányattatott sorsának summázatát (135–157.) éppúgy megtalálhatjuk benne, mint a teljes levéltár középszintű (néhol már-már darabszintig kiterjedő) repertóriumát (159–210.), fiatal segítőtársak munkájával kiegészítve. A műfaj jellegéből adódóan persze találkozunk ismétlődéssel. A szűkebb szakma előtt ismert lehet, hogy a családtörténet, illetőleg Huszti András néhai levéltárrendező tevékenységét ismertető dolgozat már megjelent az Erdélyi Múzeum folyóirat, illetőleg a Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára kiadott kötet hasábjain, ám az újraközlés e helyütt korántsem öncélú. Voltaképpen egy teljességre törekvő levéltárismertető kézikönyvvel van dolgunk, ahol e dolgozatoknak mindenképpen — és főleg: teljes terjedelemben — helye van. El kell persze mondani, hogy a munka tanulmányokat tartalmazó részei egyáltalán nem számítanak könnyű olvashánynak, ám talán nem is a szórakoztatás, netalán „sztorik” előadása vagy ahogyan korunkban divatos gondolni: narratívák fölillantása a feladata. Ennél alighanem lényegesebb a cél: a megbízhatóság és az ebből következő sok évtizedes maradandóság, aminek viszont maradóképpen megfelel, hiszen a tudományos igények kielégítésén kívül a kötet túl nem becsülhető érték-átmentő és megőrző funkcióval is bír. Ez sem kis feladat, ha napjaink valóságát figyelembe vesszük.

Természetesen a középkor iránt érdeklődő recenzenst különösképpen a közölt oklevélregeszták hozzák lázba. Hamarjában, noha bizonyosan szubjektív megfontolás alapján, érdemes előrebocsátani, hogy ez a szakasz a kötet legkiválóbb része. E kivonatok közlésmódja a lehető legjobb, mivel a Borsa Iván és Jakó Zsigmond által tökélyre fejlesztett regesztakészítési hagyományok messzemenő tiszteletén alapszik. W. Kovács — voltaképpen az Erdélyi Okmánytár metódusához igazodó — regesztái e tradíció jegyében lényegre törőek, pontosak, a nevek és a helyek a megszokott betűhív formában szerepelnek, a határjárások teljes latin szövegükkel olvashatóak, így a felhasználók számára a legtöbb esetben pótolni képesek az eredeti irat vagy az arról készült fénykép kézbevétele. Különösen is fontos lehet ez a család- vagy helytörténet művelői számára, akik már ritkán bírják a latin nyelvet, jóllehet a középkori oklevelek nyújtotta információkra számos alkalommal van szükségük munkájuk során.

A feldolgozás kiterjedt és alapos voltához sok kétség nem férhet. Remek példája ennek, hogy W. Kovács nem csupán az eredetiben és a közel- vagy későbbi korú másolatokban fennmaradt oklevélszövegeket regesztázza, hanem felvette ezek sorába a csupán lényegesen későbbi levéltárrendezéskor felvett *elenchus*ban korunkra hagyományozódott tételeket is, természetesen azokban az esetekben, amikor az iratok szövege másképp már nem volt rekonstruálható (273., 316., 317., 507. sz., illetőleg a bevezető tanulmányban a 155–156.). A recenziens véleménye szerint e szélesebb körben máig el nem terjedt eljárás a középkori magyar forrásanyag számára még jelentős — mégha erősen korlátozott információtartalmú — többletet adhat, különös tekintettel az iratpusztulás elmúlt száz esztendőbéli méreteire és a határainkon kívüli levéltári kutatások helyzetére.

A regeszták időhatára az erdélyi tudományosságban már megszokottak tekinthető (s az Erdélyi Okmánytárnál is végcélként kitűzött) 1541. év. Indoka Jakó professzor több idevágó dolgozata alapján közismert és beváltan tekinthető. W. Kovács tehát ebben is az elődök által kijelölt úton haladt. A hagyományos, 1526. évi korszakhatár kitolása — azon túl, hogy kétségtelen nyeresége a kutatásnak, lévén Erdély történetében ez a másfél évtized különösképp kiemelkedő volt — még csak nagyobb terhet sem rótt a kötetre. Az 1526 és 1541 közötti esztendőkből ugyanis mind-

össze húsz irat származik, míg az 1526-ot megelőző másfél évtizedből közel száz darabot ismerhetünk. Ez alapján talán nem okatlan följegyezni, hogy ehelyütt is a királyság nyugati feléből már regisztrált (vö. például *Neumann Tibor – Vajk Adám: A Guary-levéltár oklevelei 1490–1541.* Fons 10. [2003] 119–167.) jelentős mértékű iratszám-visszaesést áll módunkban megfigyelni, ami még további kutatások kiindulópontja lehet.

Ha forráskiadványról esik szó, nem lehet nem beszélni a mutatóról. Most ez különösen is indokolt, mert minden igényt kielégítő név- és tárgymutató áll a kutató rendelkezésére. A kiadvány többnyelvű érdeklődői körére és az iratokban latin, magyar és román változatban is olvasható helynevekre való tekintettel természetesen román–magyar keresztutalásokkal találkozhatunk.

Zárásképpen csupán annak, a nyitó sorokban már megemlített gondolatnak adhatunk ismét hangot, hogy a mai magyar államhatárokon kívül őrzött iratokról e határokon kívül napvilágot látott regeszták bizonyosan szélesebb körben hódíthatnának maguknak felhasználókat, ha latinul, netalán angolul és/vagy románul is elérhetőek lennének. A legjobb megoldás persze az *in extenso* szövegközlés, de e néhány bekezdés nem lehet efféle módszertani fejtegetések tere, továbbá az is mérsékeltre int, hogy a szerző-szerkesztő kezét a sorozat hagyományainak képzeletbeli bilincsei is szoríthatják. W. Kovács András Wass-kötete az Erdélyi Múzeum Egyesület korábbi, a Thorotzkay levéltárat (*Jakó Zsigmond – Valentiny Antal: A torockószentgyörgyi Thorotzkay család levéltára.* Kolozsvár 1944.) és a Wesselényi-féle iratokat (*Venczel József: Ifjabb Wesselényi Miklós személyi levéltára.* Kolozsvár 2002.) bemutató kötetekből álló sorozatának remekbeszabott folytatása. Minden, a Magyar Királyság középkori történelmének után érdeklődő magyar és román szakembernek csak ajánlható beszerzése vagy legalább internetes elérhetőségének (<http://mek.oszk.hu/05000/05051>) ismerete.

* * *

Ha a Wass levéltárat bemutató kötetnél arról esett szó, hogy a recenzió írójának nincs könnyű dolga, akkor egy történeti szakbibliográfia esetében ez különösképpen igaz. No, persze ennél csak az összeállító volt nagyobb gondban. Mert általános igazság, hogy a bibliográfiákat mindenki használja, olykor egészen természetesnek véve létezésüket, ám készítők neve többnyire csak akkor kerül a szakfolyóiratok hasábjaira, ha valaki esetleges hiányosságaikat kéri számon. E „hagyomány” megtörése nem titkolt célja az alábbiaknak.

A magyar középkorkutatás, dacára a forrásanyag tisztaságának, illetőleg a kutatás lassan két évszázada intézményesült létének, a mai napig alapvető kézikönyvek hiányaival (is) küszködik. Ezek sorában az első helyek egyikére a magyar medievisztikai szakbibliográfia vagy legalább egy, másutt *Quellenkunde* név alatt közismert, forrástani bevezető hiánya bátran odahelyezhető. Naivitás lenne persze részéről azt gondolni, hogy ez egyhamar megszülethet, azonban a legfőbb forráskiadások részletes áttekintése lassan nyomasztó teherként nehezedik a kutatásra, még az internet általánossá válásának korában is.

Természetesen előzmények és részfeldolgozások már eleddig is napvilágot láttak. Széles körben ismert Bartoniek Emma nagyszabású áttekintése a magyar történeti forráskiadványokról, amely kötet 1929-ben hagyta el a sajtót. Nagyszerűségén túl azonban bizonyos szempontból még e kötet is hiányos. Gondolok itt elsősorban a 19. századi intézményesülő történetírás megszületése után oly nagy számban napvilágot látott alkalmi iratközlésekre, korabeli nevükön „kalászatok”-ra. Ezeket közismerten nehéz fellelni és összegyűjteni, noha kiadásukat sokszor épp a közölt iratok jelentősége indokolta. Persze nem elégedhetünk meg egyfajta retrospektív bibliográfiai feltárással, mivel e közlési mód napjainkban reneszánszát éli külföldön (elég csupán példaként az egyik legpatinásabb folyóirat, a *Deutsches Archiv* utóbbi években megjelent kötetekre utalni, ahol számos effélével találkozhatunk) és idehaza egyaránt. Anélkül, hogy elítélőleg nyilatkoznék az ilyen kiadásokról — ami nem is áll szándékomban — elmondható róluk, hogy a kutatók „rémei,” pontosan szórtságuk miatt.

Ha valamiért, hát éppen emiatt hasznosak azok a bibliográfiák, amelyek a jólismert kötetekben megjelent forráspublikációk számbavétele mellett az ilyen szórványközlések teljes körű feltáráására is vállalkoznak. Ha pedig arra gondolunk, hogy a 20. század folyamán az egykor volt Magyar Királyság korunkra maradt középkori iratainak jelentős része a mai országhatárokon kívülre került, akkor ez a munka hallatlan fontosságúnak ítélnélhető. Az osztrák, szlovák, román, szerb és a horvát történetkutatók is használták és használják ezeket az okleveleiket saját országuk múltjának megírásakor. Ebből eredően szisztematikus és még inkább egyedi forrásközléseket

e nyelveken is találhatunk igencsak szép számmal, amik a magyarországi és/vagy magyar nyelvű középkortörténeti kutatások számára — ha az egész egykori királyságot érintő történeti kérdésekkel foglalkoznak — mellőzhetetlenek. Csakhogy a legtöbb esetben szinte áthághatatlan akadályként tornyosul az ilyen feltárások elé e közlések rendkívül nehézkes elérhetősége — egyáltalában a pusztá létükről való tudomásszerzés — és persze nem utolsósorban a tagadhatatlanul meglévő nyelvi nehézségek.

W. Kovács András vállalkozása, amely során az 1920 után Romániában megjelent, ám magyar vonatkozással bíró (erdélyi értelemben vett, azaz 1541-ig kibocsátott) középkori oklevélközléseket vette számba, e hatalmas akadályok egyik legnagyobbikát gördítette el a kutatás útjából. A magyarországi teljes és szórványos oklevélközlések bibliográfiái 1945–2004 évköréből már megjelentek, ám a határon túli területről — ami a legszerényebb számítások szerint is a Magyar Királyság okleveles anyagának bő harmadát, felét teszi ki — eleddig semmiféle áttekintéssel sem rendelkezünk. Támaszkodhattunk természetesen ezen országok nemzeti történeti bibliográfiáira, azonban, ahogyan erre W. Kovács is utal munkája bevezető soráiban (8.), ezek nem tekintették feladatuknak a legtöbbször kis közleményekben vagy tanulmányok függelékeként közreadott oklevelek számbavételét. Tegyük hozzá, ez nem is a nemzeti bibliográfia feladata.

Talán nem kell tovább magyarázni e kis kiadvány kutatástechnikai hasznosságát. W. Kovács könyvével olyan segédlet került kutatás kezébe, ami nagyban segíti a további részletkutatásokat épp úgy, mint a szisztematikus forrásfeltárást és kiadást. Azt pedig külön is érdemes kiemelnünk, hogy a magyar kiadással egyidejűleg, igaz, ma még csak kéziratban létezően, de a kötet teljes román nyelvű változatban is elkészült. Utóbbi, s reményeink szerint belátható időn belül megjelenő, verzió értékét növeli, hogy épp a jelen kiadvány bizonyítéka annak, hogy még a romániai román nyelvű történetírásán belül sincsen sokszor információja a kutatóknak egyik-másik pályatársuk forráskiadó tevékenységéről. Gyakran találkozhatunk a bibliográfiában háromszor, de akár négyszer vagy ötször kiadott és lefordított oklevelekkel is, olykor csupán néhány éves eltéréssel.

A Bevezetés (5–12.) röviden, ám annál adatgazdagabban áttekinti a téma romániai és magyarországi előzményeit. Ebben minden fontos technikai tudnivalót is megtalálhat az érdeklődő, egyetlen évszám kivételével. E sorokból az ugyanis világosan kiderül, hogy a bibliográfia kezdő esztendeje 1920, ám a záró évre nincs utalás. Csupán sejtethetjük, hogy maga a kiadás évét megelőző 2008 lehetett, lévén ez esztendőből származó publikáció előfordul az adattárban. Ezt követően találhatjuk meg a 451 tétel alá besorolt bibliográfiát, a bennük közölt legkorábbi oklevelek dátuma szerinti időrendben.

A rendkívül precíz (sajtóhibára minden igyekezetem ellenére is csak a Bevezetés 5. jegyzetében bukkantam, ezen túl csupán az érdemel említést, hogy a 18. és a 20. tétel teljesen azonos) és bőséges leírásokon túl W. Kovács a magyarországi bibliográfiáknál többet nyújt. A nagyobb közlések esetében utalásszerűen, míg a kisebb terjedelműeknél egyenként közli az adott oklevél esetlegesen tudomására jutott más (főleg magyarországi) kiadását, illetőleg a Magyar Országos Levéltárban kapott úgynevezett DL és DF számát. Utóbbi megoldás hasznossága a későbbi felhasználók munkájának gyorsításán túl további haszonnal is járt. A figyelmes szemlélő ugyanis nem egyszer bukkanhat olyan oklevelekre, de akár egész levéltári fondokra, amelyek bizony a DL és a DF gyűjteményekből, következőképpen az ezekre épülő magyar kutatásból kimaradtak, mindezidáig ismeretlenek voltak. Ízelítőtül legyen elég csupán a 302. tétel alatt található munkára (*Klara Gușeth: Matia Corvin. Documente din arhive Maramureșene. Baia Mare 2008.*) utalni, melyben harmincnél is több, kiemelt jelentőséggel bíró Mátyás-kori oklevél hasonmásával találkozhatunk, s ezek mindegyike eddig ismeretlen volt a szélesebb hazai kutatótársadalom előtt. Ugyancsak e mű kapcsán emelhető ki a hasonmások összegyűjtésének fontossága: sokszor bizony ezek a jó vagy kevésbé jó minőségű fényképek jelentik egynemely oklevélszövegekhez való hozzáférés egyetlen útját.

Zárásképpen mindkét kézikönyvről elmondható, hogy elkészültük és megjelenésük marandó haszonnal járt a magyarországi és a határon túli középkorkutatást művelők számára. Csak remélni lehet, hogy a romániai oklevél-bibliográfia mellé könyvespolcunkra tehetjük a szlovákiai, ausztriai, szerbiai, horvátországi és nem utolsósorban a legkevésbé feltárt ukránjai köteteket is. Az alapot W. Kovács András megvetette, erre bátran építezhetünk.

700 ÉVES A KÖZJEGYZŐSÉG MAGYARORSZÁGON

A 2008. november 27-én megtartott Jubileumi Konferencián elhangzott előadások

Szerk. dr. Rokolya Gábor

Magyar Országos Közjegyzői Kamara, Budapest 2008. 103 o.

A magyar viszonyokat tekintve igazán különleges könyvet tart kezében az olvasó, hiszen manapság annak is örülni szoktunk, ha egy-egy konferencia anyaga néhány év múltán megjelenik. Ez a százoldalas kötet viszont már magára a konferenciára megjelent. Ráadásul a kiadó sem szokványos, hiszen az maga a közjegyzők szakmai testülete, a Magyar Országos Közjegyzői Kamara.

A közjegyzőség magyarországi fennállásának évfordulóját a kamara reprezentatív konferenciával ünnepelte meg, a szerzők kivétel nélkül szakterületük elismert kutatói, tanulmányaik együttesen jó képet adnak a közhitelű iratok kiadásának magyarországi történetéről, körülményeiről, az ezzel foglalkozó hiteles helyek, majd a közjegyzőség kialakulásáról és fejlődéséről.

A kötet összesen hat tanulmányt tartalmaz élükön a Károly Róbert királlyá választását rögzítő, 1308. november 27-én kelt közjegyzői oklevéllel (fordította *Dreska Gábor*) — lévén, hogy ez az oklevél tekinthető az első Magyarországon kiállított közjegyzői oklevélnek és kiadásának dátuma volt az évforduló megünneplésének alapja. A tanulmányok fele a hiteleshelyek, fele a közjegyzőség történetének kérdéseit tárgyalja.

Kőfalvi Tamás tanulmánya (A hiteleshelyek mint a magyarországi közjegyzőség előzményei) főleg a hiteleshelyek működésének középkori időszakára koncentrál, még ha olykor ki is tekint újkori történetükre. A korábbi kutatások világos összefoglalásán túl a szerző két kérdéssel behatóbban is foglalkozik. Egyrészt a hiteleshelyi oklevélkiadásban résztvevő intézmények — káptalanok és konventek — közötti arányok változásával, másrészt a kiadott oklevelek történeti értékével. Ami a káptalanok és a konventek közötti arányok megváltozását illeti, a szerzőnek nyilvánvalóan igaza van, amikor úgy véli, hogy a 15. században azért emelkedik meg a konventek által kiadott oklevelek száma, és haladja meg a káptalanokban kiállítottakét, mert a szerzeteseknek nagyobb szükségük volt a tevékenységükből származó jövedelmekre. A képet ugyanakkor árnyalhatja, hogy egyes esetekben kimutatható, hogy a szerzetesek olykor „ingyen” dolgoztak — pontosabban munkájukat a megrendelők nem pénzben, hanem kisebb birtokok átengedésével fizették ki. (L. erről *Szabó Noémi Gyöngyvér*: Monasztikus férfikolostorok társadalmi kapcsolatai a 15–16. században a végrendeletek tükrében. Századok 143 (2009), 451–466, kül. 458.) Ami a hiteleshelyi oklevelek történeti értékét illeti, *Kőfalvi* elsősorban az egyháztörténeti szempontból, illetve kisebb részben a mindennapi élet kutatásában értékelhető adatokat emeli ki, maga is megjegyzi azonban — bár ki nem fejtí —, hogy az oklevelek a jogtörténet, a helytörténet, a gazdaságtörténet, a nyelvtörténet és az anyagi kultúra története számára is értékes adatokat tartalmazhatnak. Egy recenziónak nyilván nem feladata a szerző rövid megállapításának kifejtése, de az kijelenthető, hogy az oklevelek tematikája miatt a legnagyobb számban éppen birtoktörténeti, és így helytörténeti, valamint közvetve gazdaságtörténeti adatokat tartalmaznak, melyek sok szempontból beszédesebbek a szerző által említett, a hiteleshelyek személyzetére vonatkozó adatoknál.

Dreska Gábor a hiteleshelyi oklevelek, elsősorban a pannonhalmi konvent által kiállított és fennmaradt oklevelek alapján ismerteti a hiteleshelyek mint intézmények történetét érintő kutatások eddigi eredményeit (Egyházi intézményeink közhitelű iratkadásának középkori emlékei). A szerző részletesen ismerteti a különféle ügyfajtákat és irattípusokat, azok keletkezésének jogi körülményeivel és a középkori magánjogban betöltött szerepükkel együtt. Külön bekezdésben tér ki az oklevelek kiállításának költségeire, illetve az árak központi szabályozására, bár itt csak az erre vonatkozó törvényeket és a vonatkozó szakirodalmat sorolja fel; akit a kérdés jobban érdekel, ez alapján maga járhat utána. Egyetlen konkrét adatot idéz: a pátens és a privilegialis típusú felvallások árai között a különbség több, mint négyszeres volt. A továbbiakban a hiteleshelyek másik, hasonlóan fontos tevékenységét, a peres ügyekben bírói parancsra történt eljárásokról szóló jelentéseket, a hiteleshelyi *testimonium* — a források szűkszavúsága miatt kevésbé ismert — szerepét és az ilyen ügyekben szokásos eljárásokat ismerteti a szerző.

Bogdándi Zsolt tanulmánya címe szerint az erdélyi hiteleshelyek történetét tárgyalja a szekularizációt, vagyis a 16. század közepét követően (Az erdélyi hiteles helyek működése a szekularizációt követően). A két nagy erdélyi hiteleshely, a kolozsmonostori apátság és a gyulafehérvári székeskáptalan, valamint a *Partiumban* lévő váradi székeskáptalan középkori történetének

rövid összefoglalása után a szerző a kialakuló erdélyi fejedelemség területén működő hiteleshelyek helyzetének 1557. évi rendezését ismerteti, kiemelve, hogy a tordai országgyűlés által létrehozott *requisitori* (levélkeresői) szolgálat feladata elsősorban a hiteleshelyi oklevelek előkeresése és a hiteles másolatok kiállítása volt. A hiteleshelyek által korábban végzett feladatkörök nagyobb részét a királyi, illetve vajdai emberek vették át. A mind anyagilag, mind tekintélyüket illetően meggyengült hiteleshelyek a későbbiekben részben leváltáráként működtek tovább. A szerző a továbbiakban több, requisitorként működő személy életpályáját vázolja fel. Kijelenti, hogy az 1550-es évek legvégétől a forrásokban feltűnő levélkeresők korábban kivétel nélkül a káptalan tagjai voltak és ott tettek szert azokra a jogi ismeretekre, ami későbbi szolgálataikra alkalmassá tette őket. Nemcsak a kolozsmonostori konvent oklevélanyagának sorsa szempontjából lehet tanulságos Pálfi István konventi levélkereső 1655 körül kelt folyamodványa, melyet a szerző részletesen ismertet.

Az egyezések ellenére a három hiteleshely helyzetét három különböző módon rendezték: míg a gyulafehérvári levéltár idővel a fejedelmi kancellária segédhivatalává vált, a kolozsmonostori konvent levéltára Kolozsvár város felügyelete alá került, Váradon pedig a szerző szerint a hiteleshelyet összevonták a vármegyei jegyzőséggel. A hiteleshelyek középkori története azonban végleg csak 1575-ben zárult le, amikor megtörtént világi alapon való újjászervezésük. Ekkor a káptalani és konventi requisitorokat részletes instrukciókkal látták el, s tevékenységük ismét felölelte a külső hiteleshelyi tevékenységet is. Az újjászervezés háttérében Sulyok Imre ítélőmester sejthető. A szerző azonban felhívja a figyelmet, hogy az ekkor rögzített eljárást nem mindig tartották be, erre utal egy 1650-ben kelt forrás, mely a gyulafehérvári káptalani levéltár siralmas állapotáról szól. Végül röviden szó esik a hiteleshelyi levéltárak 16. század végi alkalmazottainak származásáról és társadalmi kapcsolatairól.

Csukovits Enikő tanulmányának címe is árulkodó, hiszen a középkori Magyarországon a közjegyzőség jóval kevésbé volt elterjedt, mint például Itáliában (Közjegyzők a középkori Magyarországon). Ráadásul az első Magyarországon kiállított közjegyzői okleveleket valójában a pápai legátusok, Bocassini és Gentilis kíséretében érkező itáliai közjegyzők állították ki, jórészt egyházi ügyekben. A Gentilis mellett működő Pontecuruumi János közjegyző azonban világi ügyeket is írásba foglalt, köztük a Csák Mátéval kötött megállapodást az ország békéjének helyreállításáról, vagy éppen a jelen kötet élén álló és a magyarországi közjegyzőség „születésnapján” kelt oklevelet, mely Károly Róbert királyt választását rögzítette. Ugyanakkor éppen a legátus egyik ügyhallgatója előtt 1309 elején folytatott per anyagából derül ki, hogy Magyarországon ekkor még más közjegyző nem működött, a közhitelesség kritériumai között a közjegyző általi hitelesítés ekkor még nem szerepelt. Igaz, alig néhány év múlva már vannak Magyarországon működő közjegyzők, és a 14. század közepére az ország minden részéből vannak adatok működésükre, s a 15. században számuk többé-kevésbé állandósult. A szerző a továbbiakban röviden összefoglalja a közjegyzői kinevezés feltételeit és gyakorlatát, ismerteti a közjegyzői eskü szövegét, a közjegyzők tevékenységét, a közjegyzői oklevelek formai jegyeit, végül kitér a közjegyzői életpályára. Ebből kiderül, hogy Magyarországon a közjegyzők többsége sem segédekkel, sem a megélhetéshez elegendő munkával nem rendelkezett, így más jövedelemre is szükségük volt. Egy részük papi pályán működött (többnyire plébánosként), mások valamelyik hiteleshely vagy város jegyzőjeként keresték a kenyerüket. Cikke végén a szerző Dorogházi László és Liszkai Ádám királyi kúriai ítélőmesterek példáján villantja fel a közjegyzői karrier csúcsát, hangsúlyozva, hogy a 15. század végén már a kúriai írásbeliség eljutott arra a szintre, ahol a szokásjogot ismerő jegyzők mellett kánonjogi jártassággal rendelkező személyekre is szükség volt.

Homoki Nagy Mária cikkében (A magyar királyi közjegyzőség a polgári korban) először röviden áttekinti az 1848-as törvényektől a Magyar Királyi Közjegyzőség 1875. évi felállításáig a magyar magánjogi rendszernek a polgári viszonyoknak megfelelő átalakítására tett kísérleteket, majd ismerteti a közjegyzőség felállítását megelőző vitákat, a francia és a német közjegyzői rendszer közötti különbségeket, valamint a közjegyzői kényszer elvetésének korabeli, ma kissé különösen hangzó indokait. A továbbiakban a létrejövő közjegyzőségek hatásköreit elemzi, kiemelve, hogy a törvény a közjegyzőség szervezetét a kor színvonalának megfelelően igyekezett szabályozni, bár a hatáskör tekintetében érződik a magyar magánjogi törvénykönyv hiánya. Ezek után a szerző a közjegyzők különféle hatásköreinek alakulását (például a telekkönyvi ügyek intézését) és a közjegyzőségről szóló törvény módosítását és a polgári törvénykönyv megalkotását célzó törekvéseket ismerteti.

A legújabb kori történeti kutatás szempontjából értékeli a közjegyzői iratokat *Sarusi Kis Béla* tanulmánya (A közjegyzői iratok jelentősége a tudomány számára). A cikk elején a szerző külön kiemeli, hogy, bár Franciaországban és Németországban a társadalomtörténészek nagymértékben támaszkodnak a közjegyzői iratokra, Magyarországon ezt a forráscsoportot csupán az elmúlt évtizedben „fedezték fel”. A történeti kutatás számára az sem érdektelen, hogy míg például a hagyatéki ügyek a közjegyzők tevékenységének jelentős részét tették ki, ezek iratai alig maradtak fenn, mivel azokat az ügy lezárása után az illetékes járásbíróságokra küldték meg, ahol viszont az 1915 előttiakat teljesen kiselejtezték, az 1915 utáni iratok pedig erősen megselejtezve maradtak fenn. A középkor kutatója számára ez a megállapítás különösen fontosnak tűnhet, hiszen az iratpusztuláshoz nem kell feltétlenül tatárdúlás vagy török hódítás. Sarusi Kis részletes statisztikai adatokkal alátámasztott értékeléséből kiderül, hogy a közjegyzők által készített okiratok igen tekintélyes hányadát a házassági vagyoni jogi szerződések teszik ki. Ha számszerűen nem is volt jelentős, ugyancsak fontos volt a vakok közjegyzői okiratainak kiállítása. Ezekon kívül voltak még halálesetre szóló intézkedések, tanúsítványok és hagyatéki ügyek. Az egyéb ügyek, mint például a közokirattá minősített magánokiratok, letétek, továbbá bírói és hatósági megbízások, száma csekély volt. A továbbiakban a szerző kitér a budapesti közjegyzői kamara illetékességi területének változásaira 1875 és 1941 között, majd a Budapesti Közjegyzői Kamara területén működő közjegyzők ügyforgalmát elemzi, külön kiemelve három budai közjegyző fennmaradt iratanyagát. A cikk számba veszi a közjegyzői iratok fennmaradását, illetve selejtezését meghatározó szabályokat, melyek az állami közjegyzőség létrehozása után is megmaradtak. Ugyanakkor jellemző, hogy az 1950-es években a földhivatali okiratok mellett éppen a közjegyzői okiratokat tekintették feleslegesnek, és mint ilyent megsemmisítendőnek. Végül a szerző röviden ismerteti az egyes közjegyzői iratanyagok levéltári besorolásának rendjét és felvet néhány témát a történeti kutatás számára, melyekhez a közjegyzői okiratokban megfelelő forrás található. Ilyenek lehetnek az egyes közjegyzők ügyfélkörének társadalmi vizsgálatától kezdve, az általuk felvett vagy náluk letett okiratok típusának és mennyiségének vizsgálatán át akár az egyes okiratok (így a hagyatéki leltárak) tartalmának elemzése vagy éppen egyes családok történetének kutatása. A tanulmányt a budapesti közjegyzők pályájának rövid értékelése zárja, melynek időhatára az állami közjegyzői intézmény 1949. évi felállítása.

A recenszensnek csupán egyetlen kritikai megjegyzése van: a lábjegyzetek szerkesztése itt-ott következetlen, és a kelet-európai mellékjeles betűk olykor megtréfálták a szerkesztőt. Ezek a hibák azonban semmit nem vonnak le a kötet értékéből. A mérleg másik serpenyőjében ott van a tanulmányok magas színvonala mellett a megjelenés gyorsasága és a közjegyzők szakmai testületének kijáró megbecsülés: ezek együtt pedig nyilvánvalóan jóval nagyobb súllyal esnek a latba.

F. Romhányi Beatrix

C. Tóth Norbert

SZABOLCS MEGYE MŰKÖDÉSE A ZSIGMOND-KORBAN

Nyíregyháza 2008. 238 o.

C. Tóth Norbert immár jó egy évtizede foglalkozik a Zsigmond-kor kutatásával: előbb a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Országos Levéltár Zsigmondkori Oklevéltár Kutatócsoportjának tudományos segédmunkatársaként, majd munkatársaként, 2007. január 1-je óta a Magyar Tudományos Akadémia, a Szegedi Tudományegyetem és a Magyar Országos Levéltár Magyar Medievisztikai Kutatócsoportjának tudományos munkatársaként vesz részt a Zsigmondkori Oklevéltár köteteinek megjelentetésében. E mellett számos egyéb forráskiadvány (*Szabolcs megye hatóságának oklevelei II. (1387–1526)*. Bp.–Nyíregyháza 2002., *Ugocsa megye hatóságának oklevelei (1290–1526)*. Bp. 2006., a Zsigmondkori Oklevéltár I–II. köteteinek pótlásaként megjelent *A leleszi konvent Statutoriae sorozatának 1387–1410 közötti oklevelei*. Nyíregyháza 2006. és *A leleszi konvent országos levéltárában levő Acta anni sorozatának oklevelei (1387–1399; 1400–1410)*. In: A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 47. Nyíregyháza 2005. 235–343. és uo. 48. Nyíregyháza 2006. 323–442.), itineráriumok (*Zsigmond király tisztségviselőinek itineráriuma, Itineraria regum et reginarum (1382–1438)*. Bp. 2005.), valamint a Zsigmond-kor

intézmény- és társadalomtörténetének problémáit tárgyaló cikkek, tanulmányok publikálása fűződik a nevéhez.

Jelen monográfia a szerző „Szabolcs megye hatósága a Zsigmond-korban (1387–1440)” című, 2005. június 17-én az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán *summa cum laude* minősítéssel megvédett doktori értekezésének átszerkesztett, kibővített változata. A cím alapján az olvasó valószínűleg egy bíróság- és közigazgatástörténeti áttekintésre számít, a munka azonban messze túlmutat az intézménytörténet keretein. Ezt C. Tóth a bevezetőben maga is hangsúlyozza: „a munka korántsem jelenti a célt ..., hanem maga az eszköz egy másik kérdés kidolgozásához” (8.), tudniillik a Zsigmond-kor nemesi társadalmának vizsgálatához.

A könyv bevezetőjében kapott helyet a megyékre vonatkozó korábbi kutatások rövid áttekintése, melyet az első fejezetben a megye természet- és politikaföldrajzi jellemzőinek bemutatása követ. A vizsgált középkori megye két, Szent István korában egyidejűleg megszervezett (17.) Árpád-kori vármegyéből jött létre, miután a tatárjárást követően a szinte teljesen elpusztult Borsova nyugati részét Szabolcshoz csatolták. A Zsigmond-korban 1411 és 1417 között birtokát-helyezések következtében a megye területe négy alkalommal is gyarapodott, tudniillik a Békés megyétől átszatolt Bajom, illetve a Szatmártól áthelyezett Petneháza és Vaja birtokokkal. (19–21.) A megye járásainak rekonstrukciója a száraz téma ellenére érdekfeszítő olvasmány, C. Tóth meggyőzően mutatja ki, hogy „a IV. és III. járások nyugati határa szinte egybeesik az elpusztult [Borsova] megye nyugati határával”. (23.) E gondolatmenet mentén haladva jut néhány sorral lejjebb arra a következtetésre, hogy a középkori megye másik két járása (I. és II.) megfeleltethető a 13. század végéig Szabolcsban működő két királybíró illetékességi területének (25.), illetve hogy a borsovai királybírák közül az egyik körzete a Tisza balparti részén Szabolcshoz került terület, míg a másiké a jobb parton Bereg megyének juttatott rész volt. (26.) A fejezet végén a szerző a szolgabírák lakhelyének vizsgálata kapcsán megállapítja, hogy „nem mutatható ki szoros összefüggés a szolgabírák és a járások között”, azaz a középkor folyamán Szabolcs megyében — a szakirodalomban általában hangzottatott nézettel szemben — „nem érvényesült az az elv, hogy minden járás egy szolgabírárt delegál”. (26.)

„A megyei hatóság leírása” című fejezet az ispánokról, alispánokról, szolgabírákról és megyei emberekről ad mintegy 50 oldalban részletes, helyenként — például Baktai Gergely alispán esetében (44–49.) — prozopográfiai jellegű áttekintést. Mivel a vizsgált korszakban a Szabolcs megye élére kinevezett ispánok — Dobi Péter kivételével — a központi kormányzatban is funkciókat töltöttek be (Lackfi István és Garai Miklós nádorként, Kusalyi Jakcs György tárnokmesterként, Pálóci Máté titkoskancellárként, majd országbíróként), C. Tóth nem kerülhette el, hogy időről-időre az országos jelentőségű politikai események és kormányzati történések alakulására is kitérjen, így például „A polgárháború időszaka (1401–1404)” című részben (34–37.) A munka nagy erénye, hogy a szerző a megye működését nem önmagában és elszigetelten, hanem — ahol lehetséges — más megyékkel összehasonlítva, illetve az országos közigazgatás és bírósági szervezet részeként tárgyalja. A szolgabírák tevékenységének elemzése kapcsán megállapítja például, hogy a szabolcsi adatok alátámasztják Szakály Ferenc Tolna megye vizsgálata alapján levont azon következtetését, miszerint a középkorban szolgabírói kar összetételén csak lassan, fokozatosan változtattak (65.), viszont némileg ellentmondani látszanak Engel Pál Ung megye vonatkozásában megfogalmazott azon feltételezésének, hogy szolgabírává általában a legszegényebb nemeseket választották (67.). A megyei nemesség vagyon szerinti tagolódása és a familiárisi szolgálat minősége közötti összefüggés ellenben Szabolcsban is ugyanúgy kimutatható volt, mint Ungban (136–137. old.). Ilyen „országos” kitekintésre egyébként a C. Tóth a fennmaradt dica-jegyzékek számbavétele (8–9.) vagy a már említett Zsigmond-kori birtokát-helyezések (19.) kapcsán is sort kerített. A sedria helyégen elemzéséből kiderül, hogy bár a „megye székhelye (?)” (75.) a vizsgált fél évszázad alatt igen gyakran változott, mindig annak az egyfalu nemesek által lakott északkeleti részében volt.

A hatóság mindennapjait bemutató harmadik fejezet a megyei törvényszék „színpadának” rekonstruálásával kezdődik (83–84.), majd egy perindítás (88–90.) képei bontakoznak ki az olvasó előtt. A fejezet már említett részeihez hasonlóan C. Tóth „A megye által parancsra végzett feladatok” című részben is hatóság gyakorlati működésének módjára keresi a választ: a sedriához irányított panaszos mikor és kinek adta át a megyének szóló parancsot, mikor állították ki a vizsgálatokról a jelentéseket, hogyan került sor a vizsgálatot végző személy kiválasztására, miként történt a *congregatio proclamata* összehívása, hol és miként folytatták azt le, hogyan és mikor végezték az oklevelek megpecsételését. Míg ügyvédekről szóló alfejezet (99–105.) — az 1399. és az

1435. évi esküdt ülnöki lista elemzéséhez (126–134.) vagy a kötet végén függelékben szereplő 42 családfához hasonlóan — a munka társadalomtörténeti jellegét erősíti, a megye által kiállított oklevéltípusok felsorolása és diplomatikai jellemzőik számbavétele (107–113.) oklevéltani kérdések tisztázásához szolgálhatnak értékes információkkal.

A szerző nagy hangsúlyt fektet a megyei közgyűlések kérdésének tisztázására: a *congregatio generalis* – *congregatio proclamata* problémájának felvázolása után (96–98.) külön fejezetben foglalkozik a megyei nemesség részére összehívott közgyűlésekkel. Szabolcs megye példáján az újabb jogtörténeti kutatással (*Béli Gábor: Magyar jogtörténet. Pécs 2000. 233–238.*) egyező eredményre jut, hogy tudniillik a nádor, illetve az ispán által tartott bírói közgyűlések a 15. század elejétől, a kikiáltott közgyűlések megjelenésével, fokozatosan veszítették el jelentőségüket, illetve szűntek meg.

A megye egyéb feladatainak — úgymint a katonáskodás megszervezése, központi rendeletek kihirdetése, adóbehajtás — áttekintése után C. Tóth az „Összegzés”-ben emeli ki kutatásainak legfontosabb eredményeit, hívja fel a figyelmet a későbbiekben vizsgálandó kérdésekre és fogalmazza meg végkövetkeztetését, miszerint az „Anjou- és Zsigmond-kor nemcsak az uralkodóház-váltás miatt, hanem a megyei intézménytörténet szempontjából is *cezura*” (145.).

Amint az a mű végén található terjedelmes irodalomjegyzékből is kitűnik, a szerző a téma régebbi és legújabb szakirodalmát egyaránt kiválóan ismeri, így a korábbi kutatás korrekcióra szoruló megállapításait meggyőzően helyesbíti. Például hogy az alispán *nem* volt feltétlenül az ispán familiárisa (39.) vagy hogy Kállói Lőkös Miklós — Mályusz Elemér elméletével ellentétben — *Zsigmond oldalán* vett részt az 1403. évi eseményekben (128.). C. Tóth a Zsigmond-kori anyagon túl a megyére vonatkozó Anjou-kori oklevelek és koraiújkorai források beható ismeretéről tesz tanúságot, a feldolgozott hatalmas adatmennyiséget térképek és táblázatok beiktatásával teszi az olvasó számára is áttekinthetővé, az 1435. évi nádori közgyűlés problémáját érintő okleveleket a függelékben teljes szöveggel közli. A kötet tagolása logikus, az érdeklődőt jól megválasztott címek és az alcímek, illetve a könyv végén található hely- és névmutató segítik az eligazodásban.

Kondor Márta

IN MEMORIAM KRISTÓ GYULA (1939 – 2004)

Beszámoló Kristó Gyula emlékére rendezett pécsi konferenciáról

2009. december 4–5-én a Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézetének Középkori és Koraújkori Történeti Tanszéke és a MTA Pécsi Területi Bizottságának Egyháztörténeti és Kelet Európa Munkabizottságai konferenciát szerveztek Kristó Gyula, a PTE díszdoktora születésének 70. évfordulója alkalmából. A tudományos rendezvényt a PTE rektora, az OTKA 49775 „Közép Európa és a Balkán strukturális vizsgálata” kutatási program, a PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola Középkor és Koraújkori Történeti Program, valamint a MTA Pécsi Területi Bizottsága támogatta. Utóbbi a konferencia helyszínének biztosításával.

A konferencia tematikáját a magyar középkorkutatás egyik legkiemelkedőbb alakjára, a Szegedi Tudományegyetem tanárára és több történészgeneráció felnevelőjére való emlékezés határozta meg. A szekcióülések témája egy-egy terület volt, amely Kristó Gyula kutatásainak középpontjában állt.

A konferenciát 2009. december 4-én *Font Márta*, a Pécsi Tudományegyetem rektor helyettese, a Középkori és Koraújkori Történeti Tanszékének tanszékvezetője nyitotta meg, aki maga is a Kristó tanítványok sorába tartozik. Beszédében felidézte Kristó Gyula történészi munkásságának jelentőségét, és a megemlékezés fontosságát. A nyitóbeszédet két köszöntő követte. Az első köszöntőt *Mayer Mihály*, a Pécsi Egyházmegye püspöke tartotta, aki kiemelte a történeti kutatás fontosságát a múlt emlékeinek megőrzésében, illetve a konferencia témáját összekapcsolta a pécsi egyházmegye millenniumával és a kulturális főváros cím betöltésével. A második köszöntőt *Fischer Ferenc*, a PTE Bölcsészettudományi Karának dékánja mondta, felelevenítve személyes élményeit Kristó professzor úrral kapcsolatban. Arról beszélt, hogy az általa Szegeden nevelt történészgenerációk a mai napig a hazai történettudomány élvonalában szerepelnek.

A szekció ülések kezdete előtt két könyv bemutatására került sor. Mindkét kiadvány tanulmánykötet, a Pécsi Egyházmegye történetét feldolgozó sorozat negyedik és az ötödik kötete. A negyedik kötet témája a hiteles helyek története és jelentősége a középkori Magyarországon, amely egy korábbi pécsi konferencia anyagát tartalmazza. A kötetet *Csukovits Enikő* mutatta be (MTA Történettudományi Intézet), kiemelte, hogy a hiteles helyek kutatása az elmúlt évtizedekben nagyon prosperált, kiváló eredményeket produkálva. A következő kötetet *Kovács Zoltán* (Pécsi Egyházmegye, Püspöki Levéltár) ismertette, amelyben az egyházmegye ezeréves történetének kiemelkedő személyiségeiről szóló tanulmányok szerepelnek, és a kötet megjelenése szintén a jubileumhoz köthető.

Az első szekció *Zsoldos Attila* (MTA Történettudományi Intézet) elnökleltével kezdődött, melynek témája a magyar történetírás kezdetei volt. Az első előadó *Veszprémy László* volt (Hadtörténeti Intézet), aki a középkori magyar évkönyvírás problémáiról beszélt, a pozsonyi évkönyv és a német területeken

keletkezett korabeli évkönyvek kapcsolatát elemezte. A második előadást *Thoroczka Gyula* (ELTE Bölcsészettudományi Kar) tartotta a magyar krónikairódalom kezdeteiről. Prezentációjának középpontjában a krónikakompozíció 80. fejezetének tárgyalása állt, kitérve arra a szakmai vitára, amelyet ezzel kapcsolatban Kristó Gyula és Gericcs József folytatott. *Rácz György* (Pázmány Péter Katolikus Egyetem) ugyancsak a magyar krónikával foglalkozott, azonban ő a visegrádi királytalálkozóról készült leírást elemezte, ennek keretén belül kitért az elbeszélő szemléletmódjára, és a visegrádi királytalálkozóról a mai napig élő toposzokra. Részletesen taglalta az uralkodók kíséretében érkezők létszámának meghatározási lehetőségeit.

A második szekció ülés témáját az újraértelmezések és párhuzamok szolgáltatták. *Font Márta* elnökletével három előadást hallgathatott meg a közönség. Elsőként *Kiss Gergely* (PTE BTK Történettudományi Intézet) mutatta be a lengyel egyházszervezet kialakulását és a német egyházszervezettől való kezdeti függését. Őt követte *Rokay Péter* (Újvidék, Szerbia) előadása Salamon király életének utolsó szakaszát eltérően fenntartó toposzokról, melyek közül elsősorban a horvát területen megtalált sírfelirat és az ehhez kapcsolható ereklye problémáját járta körbe – mintegy válaszként Kristó Gyula lektori véleményére. A szekció utolsó előadója *Blazovich László* volt (Csongrád megyei Levéltár), aki a Sváb tükörben található, a büntetőjogi intézkedésekről beszélt, kiemelve azokat a szempontokat, amelyek a középkori jogalkotás maitól eltérő megközelítési módját jellemzik. Röviden kitért a Sváb tükör magyar joggyakorlatra tett hatására is.

A kormányzattörténet kérdéseivel foglalkozó egységben a középkori vármegyéink problémái kerültek a középpontba. Elsőként *Zsoldos Attila* szólt az Árpád-kori örökös ispánságok intézményéről, amely a megyékkel kapcsolatos újabb kutatási eredményeit mutatta be: a megszokottnál elterjedtebb jelenségként értelmezve az örökös ispánságot. Őt követte *Csukovits Enikő* előadása, amely azt a kérdést vetette fel, vajon ismerték-e a későközépkori magyar királyi udvarban az összes vármegyét.

Az első nap zárásaként az ország irányításának egy-egy fontos részlete került terítékre *Kosza László* (SZTE Történettudományi Intézet) elnökletével. *Szeberényi Gábor* (PTE BTK Történettudományi Intézet) a Száva-vidéki tartományurak – a Baboníc dinasztia tagjainak – felemelkedését és helyi működését tárgyalta. *Weisz Boglárka* (MTA Történettudományi Intézet) a szlavóniai adószedési rendszerről és a helyi adóként szedett királyi jövedelmek konkretizálásának problematikájáról értekezett; a „nyest-adó” (marturina) és „submarturina” kettősét helyezte a középpontba. Az utolsó előadó *C. Tóth Norbert* (MTA-SZTE kutatócsoport) volt, aki Perényi Imre nádor három alkalommal betöltött helytartói megbízatásáról, az ezt megelőző uralkodói döntésekről, és az ez idő alatt tartott rendi országgyűlésekről beszélt.

A konferencia második napján az első szekció a honfoglalás és államalapítás bonyolult problematikáját elemezte. A szekció elnökletét *Makk Ferenc* (Szegei Tudományegyetem) látta el. Elsőként *Pintér Beáta* (Nyitra, Szlovákia) előadását hallgathatta meg a közönség. Historiográfiai problematikát tárgyalt, elemezve a magyar törzsszövetség honfoglalásával kapcsolatos események bemutatását és megítélését a szlovák történetírásban. *Tóth Sándor László* (Sze-

gedi Tudományegyetem) a magyarság kalandozásának utolsó korszakáról illetve a magyar honfoglalás eseményeiről folytatott kutatás új eredményeivel foglalkozott. *Szabados György* (MTA-SZTE kutatócsoport) az első magyar nagyfejedelemről, Álmosról szóló több száz éves historiográfiai vita eredményeit foglalta össze, felhasználva a régióban keletkezett korabeli forrásokat is.

A második szekció témája az epigráfia és az oklevéltan volt, *Rokay Péter* elnökletével. *Várady Zoltán* (PTE Illyés Gyula Főiskolai Kar) az Árpád-kori epigráfiai emlékeit mutatta be. A régészeti leleteken fennmaradt írástörödékek alapján jól nyomon követhetők az Árpád-kori írásmód változásai. *Várady Zoltán* kiemelte, hogy az egyes betűtípusok nem vegytisztán, hanem egymással keveredve fordulnak elő az régészeti emlékeken. *Almási Tibor* (Szegedi Tudományegyetem) *Kristó Gyula* által életre hívott Anjou kori oklevéltár feldolgozási elveit és gyakorlatát tárgyalta archeográfiai szempontból. Kiemelte a betűhív átírás fontosságát, és jövővénnyel való alapos foglalkozást a hiteles forráskiadás érdekében. Ehhez a témakörhöz kapcsolódott *Piti Ferenc* (MTA-SZTE kutatócsoport) szakmai beszámolója egy I. Károly idejéhez köthető oklevél datálási problémáiról.

A harmadik szekció elnökségét *Bagi Dániel* (PTE BTK Történettudományi Intézet) látta el *Olajos Terézia* távollétében, a szekció fókuszában a hadtörténet eseményei álltak. *Sebők Ferenc* (Szegedi Tudományegyetem) I. Lajos nápolyi hadjáratának előkészületeit mutatta be az 1347. évi oklevelek alapján, kiemelve az erdélyi vajda (Lackfi család) által kiállított iratokat. *Petrovics István* (Szegedi Tudományegyetem) tárgyalta a temesi bánóság földrajzi elhelyezkedését, a területi struktúra kialakulását és a Temesköz szerepét a 15. század végi és a 16. század eleji déli határvédelemben, elemezve a Hunyadi család működését a térségben. *Fedeles Tamás* (PTE BTK Történettudományi Intézet) II. Ulászló király Újlaki Lőrinc ellen folytatott 1494/1495-ös büntetőhadjáratának indítékait elemezte. Ennek során felvázolta a főúr nyugati kapcsolatait, tárgyalásait a Habsburg dinasztiával és szoros kapcsolatát *Ernusz Zsigmond pécsi püspökkel*.

Az utolsó szekcióban a középkori krónikakutatás „pécsi műhelye” mutatkozott be *Veszprémy László* elnökletével, az OTKA kutatás keretében született egy részeredményt prezentálva. *Bagi Dániel* (PTE BTK Történettudományi Intézet) a 14. századi magyar krónikakompozíció 79. fejezetében található, több problémát felvető párbjáról, Béla és a pomerán harcáról értekezett, megpróbálva meghatározni a történelmi kontextus segítségével a történet valós elemeit. A konferencia utolsó előadója *Font Márta* volt. A „Povest’ vremennyh let” (PVL) krónika szerkezetéről és hitelességéről beszélt. Vitába szállt azzal a topossal, hogy a krónika megszerkesztése legnagyobb részben Nestorhoz, a Barlangkolostorban működő szerzeteshez köthető. Véleménye szerint Szilveszter apát játszotta a kulcs szerepet, és alapozta meg *Vlagyimir Monomach* dinasztiájának legitimitációját.

A kétnapos konferencia színes és színvonalas szakmai programja felvultatta a magyar medievisztika kutatóinak nagy részét, méltó módon tisztelt *Kristó Gyula* professzor emléke előtt. Reméljük, az elhangzott előadások hamarosan írott formában a szélesebb szakmai közönség számára is hozzáférhetőek lesznek.

Rausch Petra

CONTENTS

STUDIES – *Enikő Csukovits*: The ways of geographical knowledge in Europe (From Ancient Times until the Great Discoveries) – *Katalin Prajda*: Letter-writing businessmen. Florentines in the Age of Sigismund – *Tibor Neumann*: Peace Treaty at Pressburg – General Assembly at Buda. A Chapter of the History of Habsburg–Jagello Relations (1490–1492) (First Part) – ARTICLES – *Sándor Szili*: The Symbolism of the Bullas of Izjaszlav Jaroszlavics, Prince of Kiev. The Rose as a Christian Symbol in the History of the Eastern Slavs in the 11th Century – *Beatrix Romhányi*: The possessions of Dominican monasteries in the Late Middle Ages Domonkos – *Bálint Lakatos*: The Appointment of Imre Kálnai, Archdeacon and Royal Secretary (1523–1525). Remarks on the Personal Policies of the Papacy in Hungary before 1526 – *Zsolt Simon*: The Accounts of the Mint at Zágráb from 1525. Remarks on the History of the 1521 Monetary Reform – *László Veszprémy*: A Late Medieval World Chronicle in the Historiography of the Age of Matthias Corvinus. The Hungarian Reception of the Latin Chronicle of Johannes de Utino – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

Hernády Zsolt: „Akkor megtudom azon nagy titkot, melyet levélben közölni nem lehet”. Deák Ferenc levelei a Batthyány családnak

Jakab Réka: „Kóser-e a rabbi?” Egy rabbiválasztás margójára

Miklós Péter: A csanádi egyházmegye alsópapsága 1848/49-ben

Sasfi Csaba: Felekezetiiség és a középiskolai szocializáció színterei. A magyarországi középiskolai diákság felekezeti viszonyai a 19. században

Urbán Aladár: Batthyány Lajos és a bécsi magyar külügyminisztérium

Soós László: A filoxéravész elleni küzdelem első kormányzati intézkedései

E számunk munkatársai

Csukovits Enikő PhD, tudományos főmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete (Bp.) – *Halmágyi Miklós* tudományos segédmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia–Szege­di Tudományegyetem–Magyar Országos Levéltár Magyar Medievisztikai Kutatócsoport (Szege­d) – *Horváth Richárd* PhD, tudományos munkatárs, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete (Bp.) – *Igaz Levente* PhD-ösztöndíjas, Szege­di Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar (Szege­d) – *Kondor Márta* tudományos munkatárs, Österreichische Akademie der Wissenschaften Institut für Mittelalterforschung (Bécs) – *Lakatos Bálint* PhD-ösztöndíjas, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar (Bp.) – *Neumann Tibor* PhD, tudományos munkatárs, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete (Bp.) – *Prajda Katalin* PhD-ösztöndíjas, European University Institute, Department of History and Civilization (Firenze, Olaszország) – *Rausch Petra* PhD-ösztöndíjas, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar (Pécs) – *F. Romhányi Beatrix* kandidátus, tanszékvezető docens, Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar (Bp.) – *Simon Zsolt* PhD, tudományos munkatárs, Román Akadémia „Gheorghe Șincai” Társadalomtudományi Kutatóintézete (Marosvásárhely) – *Szili Sándor* PhD, tudományos munkatárs, Magyar Tudományos Akadémia – Eötvös Loránd Tudományegyetem Történeti Ruszisztikai Kutatócsoport (Bp.) – *Veszprémy László* a Magyar Tudományos Akadémia doktora, igazgató, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum (Bp.)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége

írásaikat — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes

adatbázisában megjelentesse

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg (www.szazadok.hu).

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: 06-80/444-444. – **Példányonként megvásárolható:** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Könyv és Jegyzetbolt 1088 Budapest, Múzeum krt 6-8. Tel.: 411-6500/5281; Verano Könyvesbolt, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Telefon: 06-20-257-94-98 – **Külföldön terjeszti** a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,-Ft) 3900,-Ft

Példányonkénti ára: 1000,-Ft

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg

nka

Nemzeti Kulturális Alap

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Hermann Róbert: Az „Ellenőr” – egy ellenzéki zsebkönyv születése
Urbán Aladár: Batthyány Lajos és a bécsi magyar külügyminisztérium

Sasfi Csaba: Felekezetiég és a középiskolai szocializáció színterei.
A magyarországi középiskolai diákság felekezeti viszonyai a 19. században

Jakab Réka: „Kóser-e a rabbi?” Ortodoxok és újítók a pápai zsidó községben az 1840-es években

Hernády Zsolt: „Akkor megtudom azon nagy titkot, melyet levélben közölni nem lehet” Deák Ferenc levelei a Batthyány családnak (1845–1865)

Miklós Péter: Fejezetek a csanádi egyházmegye 1848/49-es történetéből

Fenyő István: Magyar szónokok és statusférfiak

Soós László: A filoxéravész elleni küzdelem első kormányzati intézkedései

Hermann Róbert: Széchenyi István leveleiből (1836–1857)

Urbán Aladár: Széchenyi István és Pest városának municipális joga

Velkey Ferenc: „Szívemből szólok.” Széchenyi állásfoglalása a fordulóponton, 1848. március 14-én

Következő számunk tervezett tartalmából

- Oborni Teréz:* Bethlen Gábor politikai kapcsolatai a Magyar Királysággal (1613–1619)
Sudár Balázs: Bethlen Gábor török kapcsolataihoz: Iszkender pasa
Papp Sándor: Deák Mehmed pasa és Bethlen Gábor fejedelem
Dominkovits Péter–Pálffy Géza: Küzdelem az országos és regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században
Varga Szabolcs: Nádasdy Tamás szlavón bán és birtokos
Bariska István: Nádasdy II. Tamás és a Bocskai-felkelés
Toma Katalin: Gróf Nádasdy III. Ferenc országbíró (1623–1671) pályaképe
Viskolcz Noémi: Nádasdy III. Ferenc gyűjteményei
Kiss Erika: Nádasdy III. Ferenc kincstára
Buzási Enikő: Műfaji hangsúlyok Nádasdy III. Ferenc mecenatúrájában rezidenciáifestészeti berendezésének tükrében
Király Péter: Nádasdy III. Ferenc udvari zenéje
G. Etényi Nóra: A Nádasdyak III. Ferenc és a propaganda
Lakatos Bálint: Kálnai Imre főesperesi és királyi titkári kinevezése, 1523–1525 (Adalékok a pápaság magyar személyi politikájához Mohács előtt)
Szabó András Péter: A besztercei levéltár 16. századi menyegzői meghívói – egy forráskiadvány tanulmány
Vybíral, Zdeněk: Cseh források a mohácsi csatáról

E számunk munkatársai

Deák Ágnes PhD, egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar) – *Fenyő István* az irodalomtudomány doktora, nyugalmazott egyetemi tanár (Budapest) – *Hermann Róbert* a történelemtudomány doktora, főtanácsos, szerkesztőségi igazgató (Hadtörténelmi Közlemények, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest) – *Hernády Zsolt* középiskolai tanár (Budapest) – *Horváth Pál* az állam- és jogtudományok doktora, professzor emeritus (Budapest) – *Jakab Réka* levéltáros, kutatószolgálati csoportvezető (Veszprém Megyei Levéltár) – *Kemény Krisztián* levéltáros, (Hadtörténelmi Levéltár, Budapest) – *Miklós Péter* történész-múzeológus (Móra Ferenc Múzeum, Történelmi Osztály, Szeged) – *Niederhauser Emil* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézet kutatóprofesszora – *Petrás Éva* PhD tudományos titkár (Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest) – *Sasfi Csaba* PhD, levéltáros (Budapest Főváros Levéltára) – *Soós László* fősztályvezető (Magyar Országos Levéltár, Budapest) – *Urbán Aladár* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Budapest) – *Vélkey Ferenc* kandidátus, egyetemi docens (Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásait — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
144. ÉVFOLYAM 2010. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

VOJTECH DANGL, FEITL ISTVÁN, FODOR PÁL, FONT MÁRTA, GECSÉNYI LAJOS, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR, † KOSÁRY DOMOKOS, † KUBINYI ANDRÁS, † NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA (a szerkesztőbizottság elnöke), OROSZ ISTVÁN, PAJKOSSY GÁBOR, PÓK ATTILA, ROMSICS IGNÁC, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:

HERMANN RÓBERT, PÁL LAJOS (felelős szerkesztő) PÁLFFY GÉZA,
VONYÓ JÓZSEF, ZSOLDOS ATTILA

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Hermann Róbert</i> : Az „Ellenőr” – egy ellenzéki zsebkönyv születése	505
<i>Urbán Aladár</i> : Batthyány Lajos és a bécsi magyar külügyminisztérium	531
<i>Sasfi Csaba</i> : Felekezetiiség és a középiskolai szocializáció színterei. A magyarországi középiskolai diákság felekezeti viszonyai a 19. században	563

KÖZLEMÉNYEK

<i>Jakab Réka</i> : „Kóser-e a rabbi?” Ortodoxok és újítók a pápai zsidó községben az 1840-es években	595
<i>Hernády Zsolt</i> : „Akkor megtudom azon nagy titkot, melyet levélben közölni nem lehet”. Deák Ferenc levelei a Batthyány családnak (1845–1865)	617
<i>Miklós Péter</i> : Fejezetek a csanádi egyházmegye 1848/49-es történetéből.	639
<i>Fenyő István</i> : Magyar szónokok és statusférfiak	651

KISEBB CIKKEK

<i>Soós László</i> : A filoxeravész elleni küzdelem első kormányzati intézkedései.	669
--	-----

SZÉCHENYI ISTVÁN HALÁLÁNAK 150. ÉVFORDULÓJÁN

<i>Hermann Róbert</i> : Széchenyi István leveleiből (1836–1857)	673
<i>Urbán Aladár</i> : Széchenyi István és Pest városának municipális joga	689

<i>Velkey Ferenc</i> : „Szívemből szólok.” Széchenyi állásfoglalása a fordulóponton, 1848. március 14-én.	695
--	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Hudi József</i> : A veszprémi színjátszás kezdetei (1723–1879) (Ism.: <i>Petrás Éva</i>).	755
<i>Urbán Aladár</i> : Batthyánytól Kossuthig. Hadsereg és politika 1848 nyarán és őszén (Ism.: <i>Kemény Krisztián</i>).	757
<i>Hermann Róbert</i> : I. Ferenc József és a megtorlás (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>).	760
Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Abteilung IV: Das Ministerium Rechberg. Band 3. 21. Oktober 1860–2. Februar 1861. (Ism.: <i>Deák Ágnes</i>)	761
<i>Yeshayahu A. Jelinck</i> : The Carpathian Diaspora. The Jews of Subcarpatian Rus’ and Mukachevo, 1848–1948. (Ism.: † <i>Niederhauser Emil</i>).	764
<i>Kondorosi F., Maros K., Visegrády A.</i> : A világ jogi kultúrái – a jogi kultúrák világa (Ism.: <i>Horváth Pál</i>)	765

A Magyar Tudományos Akadémia az 1989.
évi egyesületi törvény hatálybalépése óta is
támogatta és támogatja a Magyar Történelmi
Társulatot és annak központi közlönyét,
a Századokat

TANULMÁNYOK

Hermann Róbert

AZ „ELLENŐR” – EGY ELLENZÉKI ZSEBKÖNYV SZÜLETÉSE

Amikor 1846. november 12-én Keglevich Gábor tárnokmester szállásán megalakult a Konzervatív Párt, Desseffy Emil gróf, akit 1846. júniusában a párt megalakulásának előkészítésére kiküldött választmány elnökségével megbíztak, ismertette a párt programját. Az elfogadott programot Desseffy aláírásával, nyomtatott körlevélben küldték szét 1846. november 14-én.¹

1847. február végén (az 1845-ben a Helytartótanácsnál kormányhivatalt vállaló) Széchenyi István gróf „Politikai programm töredékek (vagy Politikai program. Töredékek)” címmel maga is programadó írással rukkolt elő – amelynek jelentős része nem volt más, mint a vélelmezett ellenzéki program, s e programmal leginkább azonosított Kossuth Lajos bírálata. (A kézirat kisebbik része egyébként már 1846. szeptemberében, tehát a konzervatív pártprogram megszületése előtt készen volt; második feléhez Széchenyi viszont nagyjából egy hónappal ez utóbbi elfogadása után — és annak ismeretében —, december 15-én látott hozzá.) Azaz, a liberális reformellenzék két irányból is nyomás alá került, hogy végre írásos programmal álljon elő – még ha e kétirányú nyomás néha egy irányból jövőnek is látszott.²

Az ellenpárt, illetve Széchenyi programjának közzététele után nagy várakozások előzték meg az ellenzéki program megalkotását is. Deák Ferenc 1847. február végén az öt meglátogató Telei Lászlónak és Kossuthnak amellet érvelt, hogy ne végleges programot alkossanak, csak az alapelvekben állapodjanak meg. „Szerinte ezen nyilatkozatnak vissza kellene utasítani némely, az ellenfél által ellenünk támasztott vádakat, de anélkül, hogy nyilatkozatunk a pecsovics program taglalatává vagy cáfolatává váljék – mert elvkijelentéseinket kellene úgy szerkesztve lenni, hogy a cáfolatot magukba foglalják.” Deák azt is tanácsolta, hogy a márciusi ellenzéki konferencián még ne készítsenek programot, hanem csak annak alapelveit állapítsák meg.³ Az ellenzék többsége azonban

---

¹ Közli *Andics Erzsébet*: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. I. k. Bp., 1981. 206–216. Elemzését ld. *Dénes Iván Zoltán*: Liberális kihívásra adott konzervatív válasz. *Eszmetörténeti Könyvtár* 11. Bp., 2008. 179–191. és 206–210. V. ö. még *Velkey Ferenc*: „Párt! Szólj, ki vagy!” Politikai önmeghatározások 1846–47 pártprogramjaiban. In: *Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak*. Szerk. *Molnár András*. Zalaegerszeg, 1998. 49–72.

² *Viszota Gyula*: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. *Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai*. Gróf Széchenyi István összes munkái. Bp., 1930. II. k. CLXXI–CLXXXV, 683–832. Ld. még *Varga János*: Hallgatásra kárhóztatva. Gyurmán Adolf kiadatlan röpirata. *Nemzet és Emlékezet*. Bp., 1985. 5–40.

³ Teleki László – Wesselényi Miklós, Pest, 1847. március vége. (Wesselényi április 3-án kapta meg.) Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. (továbbiakban OSZK Kt.) Levelestár. (Fényképmá-

nem értett egyet e javaslattal, s így az 1847. márciusi értekezlet előtt több programvázlat is készült. Kossuth, Eötvös József és Szemere Bertalan egyaránt készítettek egyet. A március 14-én Klauzál Gábornál tartott ellenzéki értekezlet úgy döntött, hogy Kossuth és Szemere verzióját kell egybeönteni.

E végső szövegben az ellenzék tagjai kimondták, hogy feladatuknak a kormányzat ellenőrzését tekintik, s egyben kifejtették, hogy e kormányzat irányát veszélyesnek tekintik. Ez azt jelentette, hogy az ellenzék tagjai ekkor még csak nem is álmodtak a kormányra kerülésről. A párt céljául az érdekegyesítés megvalósítását szabták meg, a más nyelvűek érdekeinek „óvatos kíméletével”. A konkrét célok között szerepelt az unió Erdéllyel, a közteherviselés, a nem-nemesek törvényhozási és helyhatósági jogokban való részesítése, a törvény előtti egyenlőség, s az úrbériség eltörlése örökváltság útján. A párt közjogilag a Pragmatica Sanctio és az 1790. évi X. törvénycikk alapján áll. E határozatokat aztán a március 15-i ellenzéki gyűlés el is fogadta.⁴

E határozatok alapján egy bizottmányt küldtek ki, amelynek feladata az volt, hogy véglegesítse a szöveget. E bizottmány tagja volt Kossuthon kívül Deák, Eötvös, Pulszky Ferenc, Teleki László és Szemere. Az alapszöveg Kossuthtól származott, s ennek felhasználásával, de alapos átdolgozásával öntötte végleges formába Deák az 1847. június 7-i ellenzéki gyűlésen elfogadott Ellenzéki Nyilatkozatot. A szöveg igen élesen bírálta az osztrák kormányzat abszolutisztikus politikáját, s állást foglalt amellett, hogy az örökös tartományokat is alkotmányhoz kell juttatni.⁵

Az Ellenzéki Nyilatkozat *tartalmi* válasz volt mind a Konzervatív Párt programjára, mind Széchenyi programtöredékére; de nem tartalmazta egyik program *közvetlen* bírálatát sem. Hazai terjesztése elé komoly akadályok tornyosultak: Batthyány a Vietorisz-féle pesti nyomdában 500 példányban litografáltatta a nyilatkozatot, azonban miután azt „boldog-boldogtalannak osztogatják, pecsovicsoknak is, s fölébredvén a figyelmezők”, a cenzori hivatal 1847. június 11-én felfedezte és bezáratta nyomdát. Így Batthyány Lajos gróf, az Ellenzéki Párt elnöke csak augusztus végén tudta annak példányait szétküldeni.⁶

solat.) Idézi *Horváth Zoltán*: Teleki László 1810–1861. Bp., 1964. I. k. 152. (téves dátummal) és *Molnár András*: Deák Ferenc és az Ellenzéki Nyilatkozat. In: *Az Ellenzéki Nyilatkozat* i. m. 20.

⁴ Kossuth Lajos összes munkái. XI. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. S. a. r. *Barta István*. Bp., 1951. (továbbiakban KLÖM XI.) 116–130.

⁵ Közléseit ld. Ellenőr. Politikai Zsebkönyv. Szerk. *Bajza József*. Németország, 1847. 577–587.; Deák Ferenc beszédei. S. a. r. *Kónyi Manó*. 2. kiadás. Bp., 1903. II. k. 163–169.; KLÖM XI. 152–157.; Deák Ferenc: Válogatott politikai írások és beszédek. I. 1825–1849. S. a. r. *Molnár András*. Millenniumi Magyar Történelem. Politikai Gondolkodók. Bp., 2001. 481–486. Keletkezésére legutóbb ld. *Molnár A.*: Deák Ferenc és az Ellenzéki Nyilatkozat. In: *Az Ellenzéki Nyilatkozat* i. m. 15–24.; *Molnár András*: Deák Ferenc a forradalom előtt. In: *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*. Szerk. *Molnár András*. Zalai Gyűjtemény 43. Zalaegerszeg, 1998. 11–14.

⁶ A kinyomtatott példányok számára és szétosztására ld. Ferenczy László 1847. szept. 9-i levelét Wesselényi Miklóshoz. Kivonat. Magyar Országos Levéltár (MOL) P 626. Széchenyi István gyűjtemény. 1847. évi iratok. 408. f. Lukács Móríc úgy tudta, hogy 200 példányt nyomattak, de azokat „az idegeneknek küldték, mert a pestiek úgyis kaphatnak.” Lukács – Wesselényi, Pest, 1847. okt. 25. Kivonat. uo. 473. f. A nyomda bezárására ld. KLÖM XI. 165–167. A lefoglalásra és a nyomda működési engedélyének felfüggesztésére ld. MOL A 45. Magyar Kancellária. Acta praesidalia 1848:182. Itt található a Nyilatkozat egy teljes, nyolcdoldalas litográf példánya, valamint a lefoglalt kövek próbanyomatainak egy-egy példánya is. Batthyány 1847. augusztus 28-i (kőr)levelét közli KLÖM XI. 167–168. és *Molnár András*: „Viam meam persequor.” Batthyány Lajos gróf útja a miniszterelnökségig (1807–1848). Bp., 2007. 685–686. – *Varga János*: Batthyány és a jobbágyfelszabadítás. Századok, 126 (1982)

A programalkotással egy időben az ellenzék szilárdabb szervezeti kereteket is kapott. 1847. január 17–20. között, két közgyűlésen Pesten a Nemzeti és a Pesti Kör egyesülésével létrejött az Ellenzéki Kör.⁷ A két Kör egyesülésének folyamata még hónapokig elhúzódott, a Nemzeti Kör egyes, az ellenzéki megnevezéstől ódzkodó tagjai ismét kiléptek (vagy be sem léptek), s újraalakították a Nemzeti Kört.⁸

A köri album és az ellenzéki zsebkönyv terve

A Pesti Körben még az egyesülés előtt, 1846 októberében vetődött fel az a gondolat, hogy ki kellene adni egy „kör-albumot”, amelynek célja többek között a Kör anyagi forrásainak bővítése lett volna. Az albumba „a körnek legjelesebb írótagjai” írtak volna. Október 19-én az album kiadásáról határozat született, s a jelenvolt írók többsége felajánlotta, hogy ingyen adja kéziratát „a vállalat elősegülésére, minek hasznában ugyancsak a körtagok fognak ismét részesülni.” Néhányan ugyanakkor kijelentették, hogy ingyen nem adnak kéziratot, hiszen „az írótól, ki tollából él, nem lehet kívánni”, hogy ingyen dolgozzon akkor, amikor egy félíves beszélyért 10–15 pengőforintot kaphat.⁹

Az album szerkesztésével a Pesti Kör Bajza Józsefet, a neves kritikust, szerkesztőt és költőt bízta meg. A koncepció időközben módosult: a szépirodalmi jellegű albumból szépirodalmi betéteket is tartalmazó politikai zsebkönyv lett azzal a kikötéssel, a kötet „ellenzéki szellemben legyen szerkesztve.” A két Kör egyesülése után „az Ellenzéki Kör is magáévá fogadta annak ügyét”, s elfogadta Bajza szerkesztői megbízatását is.¹⁰

Bajzának a kötethez írt előszava alapján nem egyértelmű, hogy a kötet politikai zsebkönyvvé alakításáról az Ellenzéki Kör megalakítása előtt, még a Pesti Körben döntöttek, vagy az Ellenzéki Kör szabta feltételként a terv pártolása fejében a munka ellenzéki szellemű szerkesztését. E kérdést eldönti Bajza 1847. január 23-án Kovács Pálhoz, a Magyar Tudományos Akadémia tagjához, a győri „Hazánk” szerkesztőjéhez írott levele. Bajza ebben azzal hárította el Kovács felkérését, hogy legyen a lap szerzője, miszerint egyéb dolga mellett „*pár héttel ez előtt* [kiemelés tőlem – H. R.] egy politikai zsebkönyv szerkesztése erőszakolta-

1209. szerint a Cenzúra-Kollégium a Kancellária június 14-i parancsa után kiadott június 16-i utasítása dacára „a Nyilatkozat megjelenését és szétküldését már nem tudta meggátolni”; holott a KLÖM XI. kötetében kiadott iratokból egyértelműen kiderül hogy a kinyomtatott példányok lefoglalása júniusban sikeres volt, s Batthyány csak augusztus végén tudta szétküldeni a Nyilatkozatot, és az ahhoz mellékelte kísérőlevelet. Ezt egyébként megerősíti Bezerédj István 1847. augusztus 29-én Wesselényihez intézett, az augusztusi ellenzéki tanácskozásokról szóló levele is. Közli *Kardos Samu*: Báró Wesselényi Miklós élete és munkái. Bp., 1905. II. kötet 488–491., kivonatolva közli *Bártfai Szabó László*: Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez. 1808–1860. Bp., 1943. II. k. 600–601.

⁷ Az Ellenzéki Kör története lényegében máig feldolgozatlan, ami azért is érthetetlen, mert a rá vonatkozó források száma nem jelentéktelen. A szakirodalomban két önálló tanulmány foglalkozik vele. *Takáts Sándor*: A Kör és a Gyűde. In: *Hangok a múltból*. Bp., é. n. 251–267. (titkos jelentések alapján); *Dezsényi Béla*: A Nemzeti Kör a negyvenes évek irodalmi és hírlapi mozgalmaiban. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 57. (1953) 185–194. Nagyjórészt az Információs-Protokolle tudósításai alapján foglalkozik az Ellenzéki Kör forradalom előtti történetével *Bártfai Szabó László*: Széchenyi, Petőfi és az Ellenzéki Kör 1848-ban. Bp., 1930. 7–10.

⁸ KLÖM XI. 277–278. és *Dezsényi B.*: A Nemzeti Kör i. m. 186–187.

⁹ Az Életképek 1846. okt. 24-i számának 538. alapján *Dezsényi B.*: A Nemzeti Kör i. m. 190.

¹⁰ Bajza előszava. *Ellenőr* i. m. I.

tott rám, mire, miután elvállaltam, szinte a legnagyobb gondot kell fordítanom.”¹¹ Ha ezt komolyan vehetjük, akkor a megjelentetendő munka politikai zsebkönyv-jellegéről már 1846–1847. fordulóján megszületett a döntés.¹²

Az ellenzék minden megnyilvánulását árgus szemel figyelő titkosrendőrség ezt ekkor még nem érzékelte. 1847. február 22-én kelt az a jelentés, amely szerint az ellenzéknek az a szándéka, hogy az Ellenzéki Kör jegyzőkönyvét (Protokoll), amely az ellenzéki reform alapelveit és törekvéseit (Prinzipien und Tendenzen) tartalmazza, külföldön kinyomtatják, s igen olcsó áron árusítják.¹³ Elképzelhető, hogy a tudósító ekkor hallott valamit a „kör-album” tervezett jellegének megváltozásáról.

Egy titkosrendőri jelentés szerint 1847. április 12-én vetődött fel az a terv, hogy az Ellenzéki Kör adósságainak rendezésér 5000 forintnyi kölcsönt kellene felvenni, s ebből kellene kiadni azt a művészeti, tudományos és politikai almanachot, amelyet Bajza József szerkeszt.¹⁴ Április közepére már alakulni kezdett a szerzők és a témák listája. Az erről tudósító április 16-i titkos jelentés szerint „Kossuth már három cikket Adó (Steuer), Örök-Váltság (ewige Ablösung) és Képviselési rendszer (Repräsentativ Sistem) írt ennek számára, valamint a borsodi 2. alispán, Szemere egy cikket a honosításról, és Nagy Károly, valamint Perczel Mór, Pulszky Ferenc, Hunfalvy, Vörösmarty, Petőfi Sándor etc. közleményeket ígértek; valamint ezen egyleti könyvbe Kisfaludynak egy, »Az 1809. évi insurrekció« című, eddig nyomtatásban meg nem jelenített cikke is be fog iktattatni.”¹⁵

Ha ezt a névsort összevetjük a megjelent kötet szerzőinek névsorával, látjuk, hogy a későbbi szerzői gárdából szerepel benne Kossuth, Szemere, Hunfalvy Pál, Vörösmarty Mihály és Petőfi Sándor; illetve a korábban elhunyt Kisfaludy Sándor. A titkos ügynök pontosan megadta Szemere és Kisfaludy írásainak tárgyát. Sőt, részben Kossuthét is, aki a jelentés szerint három tanulmányt is adott volna a „zsebkönyv” számára.

A titkosügynöki jelentésben szerepel három olyan név is, Nagy Károlyé, Perczel Mór és Pulszky Ferencé, akik végül nem írtak a kötetbe. Hogy miért nem, csak találgatni tudjuk. Perczel nem volt különösebben „grafomán” alkat, de korábban ő maga is írt a Pesti Hírlap hasábjain. S ha éppen nem lett volna kedve írni, nyilván az ő valamelyik, az 1843–1844. évi országgyűlésen elmondott beszédét be lehetett volna válogatni a kötetbe – mint ahogy ez pld. Szemere Bertalan, Szalay László vagy maga Bajza esetében történt.¹⁶ Pulszkyknak

¹¹ Közli *Pitroff Pál*: Bajza József levelei Kovács Pálhoz. Irodalomtörténeti Közlemények, 24. (1914) 482.

¹² Az Ellenőr keletkezéstörténetére ld. *Dezsényi B.*: A Nemzeti Kör i. m. 190–194.; A magyar sajtó története I. 1705–1848. Szerk. *Kókay György*. Bp., 1979. (A vonatkozó részt írta *Kosáry Domokos*). 799–801.

¹³ KLÖM XI. 273.

¹⁴ KLÖM XI. 277.

¹⁵ KLÖM XI. 279.; Petőfi-adattár. III. Petőfi-okmányok, függelék (családi adatok), pótlások az I. és II. kötethez. Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta *Kiss József*. A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai 15. Bp., 1992. 80. Tévesen máj. 5-i tudósításként hivatkozik rá *Dezsényi B.*: A Nemzeti Kör i. m. 191.

¹⁶ Perczel cikkeit ld. Gróf Széchenyi István nyilatkozatára. Pesti Hírlap, 1841. december 29. No. 104.; A hatóságokban jelenleg divatozó utcsinálás rendszeréről. Uo. 1844. január 4. No. 314. (A

nyilván nem esett volna neheze az írás, hiszen már az 1830-as évektől rendszeresen jelentek meg publikációi. Igaz, az ő tollára inkább a német nyelvű publikációknál volt szükség, s ekkortájt ő fordította németre a Védegyelet munkásságát bemutató legfontosabb dokumentumokat.¹⁷

A csillagász-matematikus és publicista Nagy Károlytól másfél évtizeddel ezelőtt került elő egy Széchenyit, mint nyilvános személyiséget bíráló, 1845–1846 körül írott, eléggé vitriolos tanulmány, amely a nemes gróf kormánypártiságának ellentmondásait és következetlenségeit elemezve, keményen kritizálta a Magyarországgal szemben követett osztrák politikát is.¹⁸ De Varga János neki tulajdonítja az „Anti-Úrbérváltás” című, 1846-ban Lipcsében megjelent, az úrbéres szolgáltatások azonnali és kárpótlás nélküli eltörlését propagáló röpirat szerzőségét is.¹⁹

A történész Horváth Mihály már 1847. február elején megkérdezte Bajzát, hogy az általa javasolt témák közül melyiket választja?²⁰ Tudjuk, hogy Bajza Jókait is felkérte, aki 1847 márciusában még szándékozott is írni a Kör kötetébe, noha végül — nem tudni miért — nem került bele egyetlen írása sem.²¹

Két, Kossuth révén bekerült kézirat

A kéziratok beszerzésébe Kossuth is besegített. Így Beniczky Lajos — aki egyébként eredetileg nem „az ellenzéki album” részére írta a tanulmányát — Kossuth révén került be a szerzők közé, s az ő útján küldte meg a kéziratát Bajzának. Beniczky Kossuthtól értesült erről, de még 1847. augusztusában sem tudta, hogy Bajza a kéziratot elfogadta-e vagy sem. Augusztus 14-én levélben kérte Bajzát, tudassa ezt vele; ha a kéziratot nem fogadta volna el, Radvánszky Antal zólyomi alispán küldje vissza neki.²² Bajza egy későbbi leveléből tudjuk,

cikk I. részként jelent meg, de a II. részt nem leltük a lapban.) *Dobos Gyula*: A Perczelek. Szekszárd, 2001. 94. idéz Perczel egy, a Pesti Hirlap valamelyik 1842. szeptemberi számában megjelent cikkéből; ez azonban nem újságcikk, hanem az 1842. szeptember 5–6-i szekszárdi megyegyűlésről szóló beszámoló, amely idézi Perczel ott elhangzott beszédét. „Tolnából. Szekszárd, sept. 7.” Pesti Hirlap, 1842. szeptember 15. No. 178. – Perczel 1843–1844. évi országgyűlési tevékenységére ld. *Csapó Mária*: Tolna megye a reformkori politikai küzdelmekben. Értekezések a történeti tudományok köréből 111. Bp., 1989. 148–165. Beszédeit ld. Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. Szerkesztette és kiadta *Kovács Ferencz*. Bp., 1894. I–VI. k. passim.

¹⁷ Aktenstücke zur Geschichte des ungarischen Schutzvereins. Leipzig, 1847. Munkásságára ld. *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. XI. k. 1906. 230–232. és 243. hasáb.

¹⁸ *Cserna Anna*: Bevezetés Nagy Károly kiadatlan Széchenyi István – tanulmányához. – Nagy Károlytól: Gróf Széchenyi István mint nyilvános személy (Public Character). Tolna Megyei Levéltári Füzetek 3. Tanulmányok. Szerk. *Dobos Gyula*. Szekszárd, 1992. 149–156. és 157–181. Nagy Károly életére ld. *Bakos József*: Nagy Károly 1797–1868 reformkori természettudós élete és munkássága. Bp., 1994.; reformkori politikai tevékenységére ld. uo. 45–54., 67–72., 87–98.

¹⁹ *Varga J.*: Batthyány és a jobbágyfelszabadítás. Századok, 126 (1982) 1196. A Szerző lábjegyzetben megjegyezte, hogy Nagy „szerzőségének bizonyítása másik tanulmányba kívánkozik.”

²⁰ Bécs, 1847. február 3. Horváth Mihály levelei Bajza Józsefhez. Irodalomtörténeti Közlemények, 16. (1906) 229–230. V. ö. *Márki Sándor*: Horváth Mihály. Magyar Történeti Életrajzok. Bp., 1917. 74–75.

²¹ Jókai Mór – Jókai Károly, Pest, 1847. március 16. Közli Jókai Mór levelezése (1833–1859). Összegejtötte és sajtó alá rendezte *Kulcsár Adorján*. Jókai Mór összes művei. Levelezés I. Bp., 1971. 45.

²² Beniczky Lajos – Bajza József, Besztercebánya, 1847. aug. 14. OSZK Kt. Leveléstár. A Beniczky-család levéltárában Bajza esetleges válasza nem található.

hogy Beniczky lemondott a tanulmányáért járó honoráriumról, ugyanakkor a megjelenő munkából két példányt kért.²³

Beniczky már az 1840-es évek elején felhívta magára a rendőri hatóságok figyelmét, s már 1842-ben azt jelentették róla, hogy testestül-lelkestül ellenzéki és a klérus ellensége. 1840–1845 között Zólyom megye másodalispánja volt, de anyagi problémái miatt kénytelen volt lemondani. 1846 nyarán együtt tartózkodott Kossuthtal Szliácsfürdön, s a későbbiekben is leveleztek.²⁴ A titkosrendőri jelentések összesítőiben rendszeresen találkozunk a nevével. A Radvánszky Antal zólyomi első alispánnál 1847. január 24-én tartott gyűlésen Beniczky élesen bírálta a konzervatív programot a konzervatívok pártalakítását (Konsolidierung der Konservativen) alkotmányellenesnek nyilvánította, s kifejtette, hogy azok célja a szabadság elnyomása.²⁵ Amikor a megye június 8-i közgyűlésén kihirdették, hogy őfelsége 6500 forint segélypénzt adott az éhség enyhítésére, amiből a rendeknek 4000 forintot vissza kell fizetniük a kincstárnak, 2500 forintot pedig a hadipénztárnak, Beniczky megjegyezte, hogy a birtokosok 100.000 forintot adtak, a kormány csak 6500 forintot, amit a szolgabírók útján tudatni kellene az adózókkal.²⁶ Az augusztus 3-i közgyűlésen Beniczky a Helytartótanács által az éhínség megelőzésére teendő intézkedésekről írott utasítás felolvasása után kijelentette, hogy Magyarországon soha nem fordult volna elő ilyen szükség, ha a kormány nem túl későn, s akkor tett volna intézkedéseket, amikor a szükség már a legmagasabb fokú. Nem elég papírra írogatni, mit akarunk tenni, anélkül, hogy valóban azt tennénk.²⁷

Szintén Kossuth révén került be a kötetbe Kisfaludy Sándor két írása, „Az 1809. insurrectiót illető levelek” címmel.²⁸ Kossuth még a Pesti Hírlap 1843. augusztus 3-i 270. számában írt egy cikket a Ludoviceum politechnikummá történő átalakításáról, s ebben, mintegy mellesleg, tett néhány gyengédtelen célzást az 1809. évi magyar nemes felkelés katonai teljesítményére, a győri „szégyennapra”. A cikk e kitételeire Kisfaludy Sándor Kossuthhoz intézett nyílt levélben reagált. Kisfaludy 1809-ben a nádor segédtisztje volt, majd — több más vezérkari (táborkari) tiszttel együtt — megírta a nemesi felkelés történetét; munkáját azonban elsüllyesztették a levéltár mélyére. Kisfaludy nyílt levélét Kossuth megszerkesztette és észrevételekkel látta el, de a cenzúra nem engedte át. Erre Kossuth a Pesti Hírlap 1843. december 31-i számában a követke-

²³ Bajza – Kossuth, Pest, 1848. jan. 15. Közli *Dezsényi Béla – Salacz Gábor*: Két ismeretlen Bajza-levél Kossuth Lajoshoz. Irodalomtörténeti Közlemények, 58. (1954) 94–95.

²⁴ *Steier Lajos*: Steier Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédeztetes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és tót mozgalomról. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Emlékiratok. Bp., 1924. 10–16. A 14. jz. hivatkozik Kossuth egy 1847. októberében Beniczkyhez intézett, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött Beniczky-levéltárban található levelére. A levél ma a Beniczky-család levéltárában (MOL P 46.) sem a 17., az 1828–1852 közötti iratokat, sem a 19., a datálatlan iratokat tartalmazó csomóban nem található.

²⁵ MOL A 105. Informations-Protokolle, 1847. No. 110. (Besztercebánya, 1847. jan. 29.)

²⁶ MOL Informations-Protokolle, 1847. No. 399. (Besztercebánya, 1847. jún. 14.)

²⁷ MOL Informations-Protokolle, 1847. No. 520. (Besztercebánya, 1847. aug. 4.)

²⁸ A továbbiakra ld. *Miskolczy Ambrus*: Elmaradt nyílt vita az utolsó magyar nemesi felkelésről. Kossuth Lajos ismeretlen magánlevele Kisfaludy Sándor nyílt levelének ügyében. Hadtörténelmi Közlemények, 119. (2006) 1. szám. 109–119. V. ö. még *Csabay Tibor*: Kossuth Lajos és az irodalom. Bp., 1961. 160–161.

ző szerkesztői jegyzetet helyezte el: „Kisfaludy Sándornak, Ludovicea és Polytechnicum cím alatt lapjaink 270-ik számában foglalt cikkekre írt hosszabb értekezését, melyet mai számunkra kiszedeténk, közbejött akadályok miatt nem adhatván, más cikket pedig helyébe szedetnünk lehetetlen lévén, bocsánatot kell kérnünk, hogy egyúttal két egész ívvel nem szolgálhatunk.”

Kisfaludy erre előbb 1844. január 23-án, majd február 13-án Döbrentei Gáborhoz fordult, s kérte, hogy szerezze vissza Kossuthtól a kéziratot, s juttassa el hozzá. Döbrentei meg is sürgethette ezt Kossuthnál, aki március 13-án küldte vissza Kisfaludynak a kéziratot olyan állapotban, „mikint az a szedők romboló kezeiből visszakerült, – bele vannak tehát iktatva mindazon jegyzetek is, melyekkel részint magam igazolására tartoztam, részint Kisfaludy úr kijelentett célját akartam előmozdítani. – Némelyeket tanácsosnak véltem magam, kitörülni, részint mert nem véltem hogy vesztene miattok a kézirat, részint mert ismervén a cenzúra szellemét, keresztül ereszhetővé tenni gondolám.” Közölte, hogy a cenzor azzal dobta vissza a kéziratot, hogy „Kisfaludy úrnak hivatalos esküje nem engedheti, hogy hivatalos titkokat fedezzen fel.”

Kisfaludy időközben, 1844. február 25-én hosszú levelet intézett Batthyány Fülöp herceghez, amelyben anyagi segítségét kérte annak érdekében, hogy megírhasssa az utolsó nemesi felkelés hiteles történetét, többek között azért, hogy „kitanulhasssa a nemzet, mi legyen jövődre a honvédelem ügyében teendője.”²⁹ Batthyány Fülöp azonban Sényi Gábor jószágigazgató útján március 26-án közölte Kisfaludyval, hogy a készülő munkát ugyan igen érdekesnek tartja, de megjelenésében „semmiképp, mint segédeszköz, nem léphet föl.”³⁰ Kisfaludy erre május 20-án Kossuthhoz fordult, s azt ajánlotta, hogy munkája megírásának és kiadásának támogatására alakuljon „egy tehetősebb hazafiakból összeálló, részvényes társaság”, amely a támogatás fejében tulajdonába kapná a kéziratot, sőt, Kisfaludy más, eleddig ki nem adott munkáit is. Ugyanakkor Kisfaludy azt ajánlotta, hogy a kéziratot a nádor életében semmi esetre se nyomtassák ki. A levélhez mellékelte Batthyány Fülöp herceghez írott levelét, valamint a hercegi jószágigazgató válaszát is.³¹ Kossuth válaszát nem ismerjük, s a tervezett munka aligha készült el, hiszen Kisfaludy 1844. október 28-án meghalt.

Egy 1846. február 26-i titkosrendőri jelentés már jelezte, hogy Kossuth egy olyan röpiraton dolgozik, amelynek tárgya többek között „az elhunyt költő, Kisfaludy Sándor végrendelete.” Láthatólag tehát továbbra foglalkoztatta is az ügy.³²

Kossuth 1847. május. 10-én Vörös Antalt kérte arra, hogy küldje el neki egykori cikkét és Kisfaludy említett válaszát, miután úgy tudta, hogy Vörösnél vannak a Pesti Hírlap cenzúra-példányai. „Az ellenzéki kör egy politikai albumot ad ki — írta, — abban lesz közrebocsátva némi rövid történetje az 1809-ki insurrecciónnak Kisfaludytól, melyet ő, miután cikke a Hírlapban meg nem je-

²⁹ Ellenőr i. m. 293–318.

³⁰ Ellenőr i. m. 318–319.

³¹ Ellenőr i. m. 319–335.

³² KLÖM XI. 254., magyar kivonatban *Bártfai Szabó L.*: Adatok i. m. II. 528.

lenhetett, nekem mintegy testamentomul hagyott – boldogabb időkre. Ehhez tartoznék integráns részül ama kitörlött cikk – Bajza, az album szerkesztője nagyon sürget eziránt. Kérem szívesen, legyen szíves azt nekem elküldeni a legelső postával.”³³ Ez a két írás nem került be az „Ellenőr”-be, a Batthyány Fülöphöz, illetve Kossuthhoz intézett 1844. évi levelek, valamint Batthyány jószágigazgatójának válasza viszont igen.³⁴

Az ügy érdekessége, hogy ez volt az az írás, amely a nemesi felkelés történetének kapcsán egyrészt bírálta a cs. kir. hadsereg szellemét és német nyelvű adminisztrációját és vezényletét, s a honvédelmi rendszer átalakításának szükségességét fejtegette; másrészt — nem is annyira indirekt módon — az uralkodóházat, annak egyes tagjait, így (az akkor már halott) Ferenc császárt és királyt, József nádort és János főherceget is kritizálta.³⁵

Kossuth tanulmányai és a „Magyar Szózatok”

Maga Kossuth két tanulmányt írt a kötet számára. Saját neve alatt tette közzé az „Adó” című írást, amelyben amellet érvelt, hogy a következő országgyűlésen hozzanak törvényt a közteherviselésről; emellet itt válaszolt Széchenyi „Politikai program töredékek” című munkájára.³⁶ Ennél sokkal fontosabb volt a „Deregynei” álnéven közzétett, „A magyar politikai pártok értelmezése” című tanulmánya, amelyben a konzervatív programmal kapcsolatban kifejtette, hogy míg az ellenzék kiindulópontja az 1790. évi X. törvénycikk Magyarország önállóságáról, addig a magukat konzervatívoknak, fontolva haladóknak nevező ellenfelek a birodalmi egységet tekintik elsődlegesnek. Az ellenzék reformot akar – a konzervatívok legfeljebb zsiros kormányhivatalaikat akarják konzerválni. A nemzetnek tehát e két párt között kell választania. Kossuth szerint a konzervatívok győzelme oda vezetne, hogy Magyarország is az osztrák örökös tartományok sorsára jutna, amelyekben az abszolutisztikus kormányzati modell érvényesül. A közel 70 nyomtatott oldalt kitevő (s az eredeti kéziratban ennél hosszabb, de Bajza által megszelídített) munka immáron valódi válasz volt a Konzervatív Párt programjára; pontosabban, azt bizonyította be, hogy a konzervatívoknak nincs használható programjuk az ország előtt álló feladatok megoldására.³⁷ (Nem zárható ki, hogy Kossuth az álnévválasztással az

³³ Kossuth – Vörös Antal, Pest, 1847. máj. 10. MOL R 123. Vörös Antal iratai. No. 32.

³⁴ Ellenőr i. m. 293–335.

³⁵ Sőt, név nélkül, de kijutott a bírálatból János főherceg „ügyetlen tábornesterének”, az ekkor, 1844-ben, sőt, 1847-ben is még aktív Laval Nugent tábornagynak, akiről Kisfaludy egyenesen azt állította, hogy a franciák 1809-ben megvesztegették. Ellenőr i. m. 314.

³⁶ Ellenőr i. m. 448–572.. újraközli *Viszota Gy.*: Széchenyi írói és hírlapi vitája i. m. II. 876–945. V. ö. KLÖM XI. 87.

³⁷ Ellenőr i. m. 224–290., újraközli *Viszota Gy.*: Széchenyi írói és hírlapi vitája i. m. II. 835–875. (Bajza kihagyásainak és szövegváltoztatásainak jelzésével); *Deregyei (Kossuth Lajos): A magyar politikai pártok értelmezése.* S. a. r. *Szigethy Gábor.* Gondolkodó magyarok. Bp., 1989. – Megjegyzendő, hogy a konzervatívok önmeghatározásainak ellentmondásaira egy 1846. évi cikkében már Gorove István felhívta a figyelmet, s Kossuth szövegében néhány helyen ennek az írásnak a hatása is kimutatható, vagy legalább is érdekes, hogy mindketten hasonló érvelést használnak. Elleneink és mi. In: Gattajai Gorove István emlékezete. Gyűjtemény irodalmi s szónoklati hagyatékából. Bp., 1882. 174–181.

ellenzék egyik jeles tagjára, Lónyay Gáborra próbálta terelni a szerzőség gyanúját, hiszen Deregnye az ő birtoka volt.)

Ugyanakkor érdekes, hogy az 1847. április 16-i, többször idézett titkos jelentés szerint Kossuth „Örök-Váltság” és „Képviselési rendszer” címmel is szándékozott cikket írni az évkönyvbe, pontosabban, már meg is írta volna ezeket.³⁸ A szakirodalom ezek közül az „Örökváltság”-ot azonosította azzal a fogalmazvánnyal, amelynek kézírata fennmaradt Kossuth hagyatékában. Ebben Kossuth — rávilágítva arra, hogy csak a nép viseli az adózás terheit, ugyanakkor nem rendelkezik politikai jogokkal — azzal érvelt az örökváltság mellett, hogy minél később történik meg az örökváltság, a földesúr annál kevesebbet kaphat a jobbagyszolgáltatások megváltása fejében.³⁹

A másik írást a szakirodalom meg nem születettnek vagy elveszettnek tekintette. Jóllehet, „Népképviselés” címmel a Hamburgban 1847-ben megjelent „Magyar szózatok” hasábjain olvasható egy több mint 150 oldalas értekezés; ez azonban Barta István szerint „aligha Kossuth műve.”⁴⁰ Miután Barta így vélekedett, a szakirodalom azóta nem is igen bibelődött azzal, hogy kiderítse a szerző személyét. Egyedül Pándi Pál kísérletezett a szerző beazonosításával. Ő feltételelesen Gyurmán Adolfra vagy Irinyi Józsefre gondolt; illetve hivatkozik arra, hogy Gorove Istvánnak is jelent meg 1846-ban egy „Képviselés” című írása, ennek álláspontja azonban kevésbé radikális, mint a névtelen értekezése.⁴¹

Gorovét alighanem valóban kizárhatjuk a lehetséges szerzők közül. Gyurmán esetében az szól a szerzősége ellen, hogy ugyanebben az időben fogalmazta meg a maga vitairatát, válaszul Széchenyi „Politikai program tizedek” című munkájára, s nem tudunk arról, hogy ezzel egy időben másik munkát is írt volna. A jól tájékozott titkos ügynökök jelentéseiben sem utal erre semmi.⁴²

Irinyi valóban szóba jöhetne, azonban éppen az írás névtelensége szól az ő szerzősége ellen. Irinyi 1846-ban Halléban névvel publikálta külföldi úti jegyzeteit, mert a hazai cenzúra olyannyira megcsönkította a művet, hogy az már az érthetőség rovására ment. De ennyivel nem elégedett meg, hanem a kötet elején nyílt levelet intézett Apponyi György grófhhoz, a magyar kancellárhoz, amelyben büszkén vállalta az ellenzékhez tartozását, s élesen kikelt a hazai cenzúra

³⁸ KLÖM XI. 279.

³⁹ Közli *Viszota Gy.*: Széchenyi írói és hírlapi vitája i. m. II. k. 998–1004.

⁴⁰ Népképviselés. In: *Magyar szózatok*. Szerk. *Gyurmán Adolf*. Hamburg, 1847. 265–410. Barta István megjegyzését ld. KLÖM XI. 279. 79. jz. A kötet megjelenéséről Ferenczy László 1847. nov. 24-én Pestről írott levelében tudósította Wesselényit. Kivonat. MOL P 626. Széchenyi István gyűjtemény. 1847. 555. f.

⁴¹ *Gorove István*: A képviseléről. [1846. március 9.] In: *Gattajai Gorove István emlékezete* i. m. 166–173. V. ö. *Pándi Pál*: „Kisértéjtárás” Magyarországon. Az utópista szocialista és kommunista eszmék jelentkezése a reformkorban. Bp., 1972. 496–497.

⁴² *Varga János*: Hallgatásra kárhoztatva i. m. Széchenyi már 1847. márc. 9-én tudott Gyurmán vállalkozásáról, ld. erre Tasner Antalhoz írott levét. Közli Gróf Széchenyi István levelei. Összegyűjtötte, előszóval és jegyzetekkel ellátta Majláth Béla. III. k. Gróf Széchenyi István Munkái. V. k. Bp., 1891. 50–507. Megjegyzendő, hogy egy rendőri jelentés tudósítása már egyértelműen Gyurmánt nevezte meg a készülő munka szerzőjeként; magáról a munkáról hosszú tartalmi ismertetést is adott. Kolozsvár, 1847. június 15. MOL Informations-Protokolle. No. 426. Kivonat. MOL P 626. Széchenyi István gyűjtemény. 1847. 300. f. – A szakirodalom szerint Gyurmán volt a szerkesztője a „Magyar szózatok” című, 1847-ben Hamburgban megjelent gyűjteménynek.

ellen. Egy ilyen ember aligha írt volna álnéven egy külföldön megjelenő kiadványba.⁴³ Ezt bizonyítja az „Ellenőr” is, ahol Irinyi névvel fejtegette nézeteit a sajtószabadságról és a meghozandó sajtótörvényről. Ezzel egy időben itthon is közzétett egy kötetet az országgyűlés átalakításáról.⁴⁴

Jómagam nem zárnám ki Kossuth szerzőségét. Részint azért, mert a többször idézett titkosügynöki jelentés minden más, az „Ellenőr”-ben megjelent konkrét cikkekre vonatkozó adata pontos; részint pedig azért, mert Ferenczy László, aki a kötet megjelenéséről tájékoztatta Wesselényit, a kötetből két írást tulajdonít Kossuthnak: a Kossuth neve alatt megjelent „vámszabályzati értekezést” és a népképviselétről szóló munkát.⁴⁵ S némileg ezt erősíti meg, hogy egy titkosrendőri jelentés már 1846. február végén jelezte, Kossuth „Levelek Wesselényi Miklós báróhoz” címmel egy röpiraton dolgozik, amelynek tárgya a kormány, a közelgő országgyűlés, a különféle sérelmek, a horvát kérdés, az adózás, a népképviselő, Széchenyi István kinevezése, Magyarország vámviszonyai, a társadalmi élet, a Védegyelet, és Kisfaludy Sándor végrendelete.⁴⁶ A spektrum talán túl szélesnek tűnik, de tény, hogy Kossuth a felsorolt témát közül többről is hosszabb és részletesebb írást tett közzé 1846–1847-ben, s pld. Kisfaludy Sándornak az 1809. évi nemesi felkelés történetének megírásával kapcsolatos levelei is az ő révén kerültek be az „Ellenőr”-be.

De vannak tartalmi érvek is Kossuth szerzősége mellett. Egyrészt, Kossuth a városok szavazatjoga kapcsán maga is többször írt a képviselő kérdéséről. Másrészt, Kossuth már 1846. augusztus 19-én úgy nyilatkozott az ellenzék konferenciáján, hogy hosszú távon elképzelhetőnek tartja a nép tökéletes részvételét „az alkotmányban minden census nélkül.”⁴⁷ Márpedig a névtelenül megjelent értekezés egyik mondatában erre rímelő gondolatot találunk: „Én a tiszta népképviselőt célnak tekintem, melyre törekednünk kell, melyet azonban az emberi dolgok természetes folyamata szerint csak fokozatos kifejlődés által érendünk el.”⁴⁸ 1848. február 18-i beszédében szintén úgy nyilatkozott, hogy ha a szabad királyi városokban közvetlenül választanák a tisztviselőket és a köveket, lehetségesnek tartaná azokban a census nélküli választójog bevezetését.

⁴³ Irinyi József: Német-, francia- és angolországi úti jegyzetek. S. a. r. Fenyő István. Bp., 1998. 7–9. Irinyire ld. még Lukácsy Sándor: Pest – Párizs – Pozsony. In: A hazudni büszke író. Válogatott tanulmányok. Bp., 1995. 244–251.; Aczél Eszter: Irinyi József. In: A márciusi ifjak nemzedéke. „Nem küzdünk mi sem dicsőség, sem díjért”. Szerk. Körmöczi Katalin. Bp., 2000. 241–244.

⁴⁴ Irinyi József: Az országgyűlés rendezéséről. Pest, 1847.

⁴⁵ Ferenczy László – Wesselényi, Pest, 1847. nov. 24. Kivonat. MOL P 626. Széchenyi István gyűjtemény. 1847. 555. f. Az előbbi Kossuthnak a Védegyelet 1846. aug. 20-i közgyűlésén előadott értekezése az „Adatok az országos Védegyelethez” alcímű fejezetben jelent meg, Magyar Szózatok 65–217., német fordításban kiadta Aktenstücker zur Geschichte des ungarischen Schutzvereins. [Szerk. Pulszky Ferenc.] Leipzig, 1847. 89–234. (E kötet anyaga a két névtelen értekezést leszámítva azonos a „Magyar szózatok” hasábjain megjelentekkel.)

⁴⁶ KLÓM XI. 253–254., magyar kivonatban *Bárfai Szabó L.*: Adatok i. m. II. 528.

⁴⁷ Kemény Zsigmond naplója. S. a. r. *Benkő Samu*. Bp., 1974. 152. Erre a szakirodalomban Szabad György hívta fel a figyelmet. *Szabad György*: Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Bp., 1977. 120.; *Szabad György*: Kossuth irányadása. Bp., 2002. 102.

⁴⁸ Népképviselő. In: Magyar szózatok i. m. 405. – Az értekezésnek az örökvaltsággal, Magyarország és Ausztria igazságtalan közjogi kapcsolatával, a jogkiterjesztéssel, Magyarország és Ausztria kölcsönös egymásra utaltságával kapcsolatos álláspontja is megfelel Kossuth korabeli nézeteinek.

sét.⁴⁹ S tudjuk, hogy Kossuth 1848 tavaszán — igaz, csak a megyei önkormányzatok kebelén belül — de lehetségesnek tartotta az általános választójog életbe-léptetését.⁵⁰

Kossuth szerzősége ellen szólhatna az, hogy a munka kézírata ismeretlen; ám ugyanez a helyzet a „Magyar szózatok” másik, Bábolnai Mihály álnéven megjelent darabjával, amelynél viszont a korszak szakértői egyaránt biztosra veszik Kossuth szerzőségét, noha ennek az értekezésnek a kézírata sincs meg.⁵¹

Az Ellenőr szerkezete

Nem tudni, hogy az „Ellenőr” szerkezete mikorra vált véglegessé. Az egyes írások többsége mellett nem található ott a megírásuk dátuma. A közölt versek közül pld. Vörösmarty három költeményét a kritikai kiadás is csupán az Ellenőrben történt megjelenés alapján datálja 1847-re.⁵² A kötetben szerepelt az

⁴⁹ „S ha erre nézve tisztába vagyunk, nem vitatom azon elvet, hogy census nélkül adassék választói jog, mert az általános szavazatot jelen körülmények közt nem látom kivihetőnek. Szép ugyan a teória, mely felé lelkem ohajtása is lebeg [kiemelés tőlem – H. R.], de annak alkalmazása lehetetlen. Azt mondom, mihelyt az alapkérdésre [ti a parlamentáris kormányzásra] nézve biztosítva látom az országot, census tekintetében alkuszom; csak egyet nem fogadok el, t. i. a választásnak semmi olyan formáját, mely a kifejlődésnek útjában áll, és megköti a további jogterjesztésnek minél többekre kiadását.” KLÖM XI. 547.

⁵⁰ *Gergely András*: Általános választójog 1848-ban? (A megyei törvény vitája az utolsó rendi országgyűlésen). Századok, 139. (2005) 3. 585–610.

⁵¹ Magyar szózatok i. m. 219–263. – Kosáry a Kossuth reformkori pályáját bemutató monográfiája első kiadásában még nem foglalkozott vele, ahogy a „Magyar szózatok” többi darabjával sem. *Kosáry Domokos*: Kossuth Lajos a reformkorban. Bp., 1946. Barta István sem tulajdonította Kossuthnak ezt az írást a KLÖM XI. kötetében. A „Magyar szózatok”-ban megjelent szövegekből csak Kossuth 1846. aug. 20-i védegleleti közgyűlési előadását említette Kossuth szövegeként. KLÖM XI. 86. Kosáry a Kossuth-émlékkönyvben már Kossuth álnéven kiadott cikkeként idézi. *Kosáry Domokos*: Kossuth Lajos harca a feudális és gyarmati elnyomás ellen. In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. Szerk. *I. Tóth Zoltán*. I. k. Bp., 1952. 60. Ugyanígy tett az 1949 utáni évek történész „diktátornője” is, aki tanulmányában igen hosszan idézett az írásból. *Andics Erzsébet*: Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején. In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének i. m. II. k. Bp., 1952. 39–46. E tanulmány önálló kiadásának függetlenségében pedig az egész szöveget újraközölte. *Andics Erzsébet*: Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején. Bp., 1955. 229–251. A későbbiekre ld. még. *Szabad Gy.*: Kossuth politikai pályája i. m. 99–100.; *Szabad Gy.*: Kossuth irányadása i. m. 90–91.; *Kosáry Domokos*: Kossuth Lajos a reformkorban. 2., bővített és átdolgozott kiadás. Millenniumi Magyar Történelem. Bp., 2002. 357. és 380. 24. jz.; *Dénes Iván Zoltán*: A konzervatív nemzetiségi tolerancia látszata és lényege. In: Az örendelkezés érvényessége. Nemzet és Emlékezet. Bp., 1988. 160–162.; *Dénes I. Z.*: Liberális kihívásra adott i. m. 176–178. („valószínűleg”, ill. „minden valószínűség szerint” Kossuthot nevezi meg szerzőként.) A szöveg eszmetörténeti elemzését ld. *Závodszy Géza*: „Az eszmék jobbik része”. Kossuth Lajos eszmerendszeréhez (1848-ig). In: Szerk. *Orosz István, Pölöskei Ferenc és Dobszay Tamás*. Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Emlékkönyv Szabad György 70. születésnapjára. Bp., 1995. 206–209.; *Závodszy Géza*: Nép, nemzet, nemzetiség, állam. Kossuth terminológiája A magyar conservatív párt és nemzetiség című, álnéven írott munkában. In: Kossuth és az egyházak. Tanulmányok. Szerk. *Kertész Botond*. Budapest, 2004. 157–167.

⁵² Vörösmarty Mihály összes művei 3. Kisebb költemények III. (1840–1855). S. a. r. *Tóth Dezső*. Bp., 1962. 157–163. és 525–530. Thomas Moore „Forget not the field...” című versének kézírata időközben előkerült, de dátum ezen sincs. Közli *Kerényi Ferenc*: Ismeretlen Vörösmarty-kéziratok. Irodalomtörténeti Közlemények, 102. (1998.) 5–6. sz. 785–786.

1846-ban elhunyt Vajda Péter egy költeménye is. (Vegyes házasság)⁵³, de pld. Erdélyi Jánostól is egy 1842-es költemény került be a gyűjteménybe (Ellendal a Davoriára). Garay két költeménye (Kelet népéhez, Zrínyi Ilona) 1848-ban megjelentek a költő 1843–1847 közötti költeményei tartalmazó kötetben, de egyiknél sem jelzi a megírás dátumát.⁵⁴ Életműkiadása szerint 1846-ban írta őket.⁵⁵ Garay egyébként 1847 októberében azt kérte Bajzától, „hogy ha a 'Köri könyv' számára elfogadott két költeményemért járó tiszteletdíj felvehető, legyen oly szíves nekem azt kieszközölni s szívesen elküldeni.”⁵⁶ Nincs dátum Vachott Sándor költeménye (Derűben és borúban) alatt sem. A Petőfitől közölt versek keletkezési ideje ismert, közülük a legkésőbbi „A [ajtény]i síkon” című költemény, amelyet a költő 1847. május 30-án Majtényban írt.⁵⁷

Szalay Lászlótól két 1843-ban az állam és az egyház elválasztásáról, illetve a vegyes házasságokról, Szemere Bertalantól szintén két, 1843-ban a honosításról, illetve 1844-ben a halálbüntetés eltörlése érdekében mondott országgyűlési beszéd került be a kötetbe. Hunfalvy Pál cikkének egyik utalásából egyértelmű, hogy tanulmányát 1847 januárja után írta.⁵⁸ Hunfalvy ugyan nem tartozott a reformellenzék belső köreihez, de 1839 óta rendszeresen publikált az Athenaeumban és más lapokban, s legkésőbb 1838 óta ismerték egymást Bajzával; 1841-től pedig a Magyar Tudós Társaság levelező tagja, 1842-től a Kisfaludy Társaság tagja volt.⁵⁹

Beniczky Lajos tanulmányában az 1846. október 7-én közzétett osztrák pénzügyi adatokra hivatkozik; ő tehát nyilván ezt követően írta meg a munkáját.⁶⁰ Fáy András és Irinyi József cikkeiben nincs olyan támpont, amelyek alap-

⁵³ Vajdának a reformellenzékhez fűződő kapcsolatára ld. *Zsoldos Jenő*: Vajda Péter. In: Ipari öntudatunk ébresztői. Az előszót írta *Kenéz Béla*. Bp., 1943. 75–79.

⁵⁴ Garay János újabb versei 1843–1847. Pest, 1848. 12–16. és 228–233.

⁵⁵ Garay János összes munkái. Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel és életrajzzal kísérte *Ferenczy József*. Bp., 1886–1887.

⁵⁶ Garay János – Bajza József, Pest, 1847. október 15. OSZK Kt. Levelestár. Garay a kérést körülményeivel és hosszas betegeskedésével indokolta.

⁵⁷ Petőfi Sándor összes költeményei (1847). Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte *Kerényi Ferenc*. Petőfi Sándor összes művei. Szerkeszti *Kerényi Ferenc*. 5. k. Bp., 2008. 72., 42–415. A kötetben közölt „Dalaim” keletkezési ideje az újabb kritikai kiadás szerint feltételelesen 1846. július második fele. Petőfi Sándor összes költeményei (1845. augusztus – 1846). Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte *Kerényi Ferenc*. Petőfi Sándor összes művei. Szerkeszti *Kerényi Ferenc*. 4. k. Bp., 2003. 179–180., 545–550. Ezt a verset a cenzor meg akarta csonkítani, Petőfi ezért nem tette közzé összes költeményei kiadásában. *Kovács Magda*: Petőfi versei és a cenzúra. Irodalomtörténeti Közlemények, 72. (1968.) 200–203.; *Kovács Magda*: „Csattogjatok, csattogjatok, gondolatink szárnyai...” (Petőfi küzdelme a cenzúrával). In: Petőfi tüze. Tanulmányok Petőfi Sándorról. Szerk. *Tamás Anna* és *Wéber Antal*. Bp., 1972. 252. A „Palota és kunyhó” című vers keletkezése 1847. január. Petőfi Sándor összes költeményei (1847). i. m. 5. k. 14., 312–315.

⁵⁸ *Hunfalvy Pál*: Országgazdászati tájékozás. In: *Ellenőr* i. m. 186.

⁵⁹ *Urbán Aladár*: Hunfalvy Pál 1848–1849-ben. In: *Hunfalvy Pál*: Napló 1848–1849. S. a. r. *Urbán Aladár*. Magyar Ritkaságok. Bp., 1986. 8–11.

⁶⁰ *Beniczky Lajos*: Magyarország pénzvviszonyai, bányászata és kamarai rendszere. In: *Ellenőr* i. m. 376–377. – Zólyom megye 1847. márc. 9-i megyegyűlésén Beniczky javasolta, hogy Magyarország és Ausztria között viszonyossági alapon kellene felállítani a vámrendszert. Kifejtette, hogy a jelenlegi rendszer miatt Magyarországot 1790 óta 400 millió forintnyi kár érte; s hogy a magyar ipart védővámval kellene védeni. MOL Informations-Protokolle 1847. No. 214. (Besztercebánya, 1847. márc. 12.)

ján a megírás időpontja meghatározható lenne; ugyanakkor figyelemreméltó, hogy a tervezett kötetről tudósító titkosrendőri jelentésben sem Fáy, sem Irányi nem szerepel a szerzők között.⁶¹

Fáyról viszont tudjuk, hogy az ellenzék feladatáról és szerepéről már 1846-ban vitát folytatott a Jelenkor hasábjain Dessewffy Emil gróffal, s az „Ellenőr”-ben is erről írt tanulmányt.⁶² Egyik életrajzírója szerint az írás lényegében válasz Dessewffy vitacikkeire.⁶³ Fáy szereplése azért is figyelemre méltó, mert ő is azok között volt, akiket a Jelenkorban 1847. január 3-án megjelent program (amely a nemzet és a monarchia kormánya közötti békés együttműködést javasolta, s amely kijelentette: „Nyomaték nélküli ujjhúzásban nem keresünk hazafiságot”) a lap leendő szerzői között sorolt fel.⁶⁴ Ugyanakkor egy Wesselényihez írott levelében elhatárolódott a [Széchenyi-féle] „progresszistáktól”, akik „noha programjokat nem is láttam, nevemet is dolgozó társaik közé sorolták.” Holott, folytatja Fáy, ő csak annyiban ért velük egyet, hogy ő maga is sikert óhajt, „és a kivihető legjobbal à Conto megeleégsem, addig, míg a többit kivívni több erő és alkalom nyílik. De ezen à Conto kivívást csak úgy fogadom el, ha az, alkotmányos garanciákkal kellőleg ellátva létesülhet; holmi oktroyrozott engedmények nekem nem kellene, sem testemnek, sem lelkemnek.”⁶⁵

Bajza tanulmánya az 1847. április 12-én „Az idegen nyelveknek a közéletben használása s a nemzeti erkölcsökre befolyása” címmel az Akadémián tartott felolvasásának szerkesztett változata volt.⁶⁶ Nem tudni, hogy Bajza eleve

⁶¹ KLÖM XI. 279.

⁶² Fáy András: Az ellenzék, különösen a magyar. In: Ellenőr i. m. 1–24. – Fáy két cikke a Jelenkor 1846. február 22-i 15., illetve március 29-i 25. számában, Dessewffyé a Budapesti Híradó 1846. évfolyamában a 342., 348–349. és 352. számaiban jelent meg. Ld. *Badics Ferenc*: Fáy András életrajza. Bp., 1890. 473–475.;

⁶³ Erdélyi Pál: Fáy András élete és művei. Bp., 1890. 293–295.

⁶⁴ Viszota Gy.: Széchenyi írói és hírlapi vitája i. m. II. 1158–1161. Fáy a program aláírójaként tünteti fel A magyar sajtó története I. 1705–1848. i. m. 784–785. (A vonatkozó részt írta *Kosáry Domokos*).

⁶⁵ Fáy András – Wesselényi Miklós, Pest, 1847. március 14. Közl. *Pap Károly*: Br. Wesselényi Miklós levelezése íróbarátaival. Irodalomtörténeti Közlemények, 1906. (16.) 360–361. Fáy a levélhez mellékelte a Dessewffy Emil ellen írott két cikkét. A levél további részében örömet fejezte ki afelett, hogy „a magyar ellenzék koncentrációja és irányadása iránt, úgy látszik, egyetértenek velem a többiek is”, és éppen evégre hívták össze másnapra az ellenzék gyűlését *Erdélyi P.*: Fáy András i. m. 293–295. tartalmilag idézi e levelet. Erdélyi, alaposan félreértve a szöveget, úgy vélte, hogy Fáy ellen-szenvét a „fiatal politikusok radikálizmusa és heve” vívta ki. Wesselényi szintén ott idézett válaszából azonban úgy tűnik, hogy a progresszistákon nem általában az ellenzéki liberálisokat, hanem Széchenyit és követőit értette: „Azon is megvallom, nagyon örvendek, hogy megnyugtatól az iránt, miképp nem vagy dolgozó társa, s tehát cimborája sem azon pártnak, melynek emberei elvbarátjaikat megtagadván, ellenünk fordultak, s most rágalmakkal halmoznak minket, kikkel egy volt hitők, egy vallomásuk, s kikkel egybelvadottnak lehetett s kellett még néhány évek előtt politikai életüket gondolni.” Az eredetit ld. OSZK Kt. Levelestár. Wesselényi – Fáy, 1847. márc. 29. Ezt egyértelművé teszi az, hogy maga Széchenyi nevezte önmagát „becsületes progresszistának” a „Politikai programm töredékek” hasábjain. V. ö. *Velkey F.*: „Párt! Szólj, ki vagy!” i. m. In: Az Ellenzéki Nyilatkozat i. m. 61–66.; *Velkey Ferenc*: Egy párt nélküli pártcímke. Széchenyi István progresszista politikai önmeghatározásának hátteréhez. In: Széchenyi Magyarországa és Európa. Tudományos konferencia Magyar Tudományos Akadémia és Budakeszi. 2000. szept. 21–23. Szerk. *Pelyach István, Kőrösiné Merkl Hilda, Simon V. Péter és Buday Miklós*. H. n. [Bp.], 2004. 32–53.; 131. és 153–154.

⁶⁶ Bajza József összegyűjtött munkái. S. a. r. *Badics Ferenc*. Harmadik, bővített kiadás. Bp., 1900. Negyedik kötet. 210–233. és 573. A közlő szerint „A cikk mind eszméi gazdagságánál, mind

nem szándékozott a felolvasás szövegét leadni az Akadémia évkönyvébe, vagy attól tartott, hogy az — az idegen, főleg német nyelvnek a nevelésben és a „társalgásban” való visszaszorításával kapcsolatos radikális nézetei miatt — úgysem menne át a cenzúrán. De visszatarthatta a hazai közléstől az is, hogy e nézetei kaptak némi kritikát Fogarassy Jánostól és Toldy Ferencről is.⁶⁷

Lukács Móric levél formában írott cikke elején a leadási határidő közeli lejártára utal, ő tehát nyilván 1847-ben írta meg a tanulmányát.⁶⁸ Ugyanígy új alkotásnak tűnik Irinyi József tanulmánya is a tervezett sajtótörvényről.⁶⁹

Horváth Mihály történeti tanulmányáról a Bajzával folytatott levelezése alapján egyértelmű, hogy a felkérést már 1847. februárja előtt megkapta, és Bajza rábízta, hogy milyen témát dolgoz fel. Horváth két témát javasolt, a Martinovics-összeesküvés, illetve az 1802. évi országgyűlés történetét. Ugyanakkor közölte, hogy Bajza bármelyiket is választja, „a dolgozat olyan lesz, hogy az alá most, midőn éppen hivatalt kérek, alig írhatom nevémet.”⁷⁰ Végül a második témát választotta. A leadási határidő az ő esetében 1847 márciusa volt, s Horváth március 4-én meg is küldte a kéziratot a „Zsebkönyvbe”.⁷¹ Miután Horváth ekkor abban reménykedett, hogy a pesti egyetem magyar nyelvi és irodalmi tanzékán állást kap, közölte Bajzával, hogy kivételesen álnéven szeretné közreadni dolgozatát; így aztán az a neves 16. századi históriás énekmondó és költő nevét idézve, Tinódy álnévvel jelent meg.⁷²

---

gondos kidolgozásánál fogva egyike Bajza legjobb dolgozatainak; egészben oly szabad szellem nyilatkozása, melyet a censura törlés nélkül aligha engedett volna kinyomatni.” Bajza ezért adta ki az „Ellenőr”-ben. *Szücsi József*: Bajza József. Bp., 1914. 400. szerint „Ez Bajzának nyelvilag a legszebb prózái dolgozata s tartalmilag is nevezetes.”

⁶⁷ *Szücsi J.*: Bajza József i. m. 399–400.

⁶⁸ *Lukács Móric*: Néhány eszme az egyesületi jog körül. In: *Ellenőr* i. m. 117–118. Lukács emellett utal *Szalay László* „Tájékozás az egyesületi jog mezején” című cikksorozatára, amely a *Pesti Hírlap* 1847. január 10–28. közötti számaiban jelent meg. Újraeközölése: Publicistai dolgozatok Szalay László által. Második kötet. 1844–1847. Pest, 1847. 245–266. Ld. még *Gyulai Pál*: Lukács Móricz. Budapesti Szemle, 1894. 77. k. 24–25.; *Lukács Móric*: Emlékezéseim. Töredék. In: Lukács Móricz munkái. Összegyűjtötte *Gyulai Pál*. Bp., 1894. II. 450–451.

⁶⁹ *Vörös Károly* mind Lukács, mind Irinyi írását korábban megjelent cikként aposztrofálja. *Vörös Károly*: A magyar reformellenzék harca a polgári átalakulásért (1840–1847). In: Magyarország története 1790–1848. Főszerk. *Mérei Gyula*. Szerk. *Vörös Károly*. Magyarország története tíz kötetben. 5/2. k. Bp., 1980. 963.

⁷⁰ Horváth Mihály – Bajza József, Bécs, 1847. febr. 3.; uo., 1847. márc. 4. Horváth Mihály levelei Bajza Józsefhez. Irodalomtörténeti Közlemények, 16. (1906.) 229–230. Horváth már 1846 nyara óta foglalkozott azzal a gondolattal, hogy I. Ferenc korát (tehát a „legújabb kort”) dolgozza fel. *Márki S.*: Horváth Mihály i. m. 74–75. V. ö. *R. Várkonyi Ágnes*: A pozitivisták történetiszemlélete a magyar történetírásban. Tudománytörténeti Tanulmányok 6. Bp., 1973. II. k. 161. – Márki egyébként egy lábjegyzetben megjegyzi, hogy Horváth e tanulmányát sajnálatos módon nem vette fel kisebb történelmi munkái négykötetes gyűjteményébe. Valóban nem, viszont szinte változtatás nélkül átemelte nagy magyar történeti összefoglalójába, s egy lábjegyzetben hozzá is fűzte: „Ennek történelmét már az 1847-ben Bajza szerkesztése alatt közzé tett 'Ellenőr' számára megírtam Tinódy álnév alatt; s nincs okom eltérni akkori nézeteimtől.” *Horváth Mihály*: Magyarország történelme. Az új dolgozat második, bővített kiadása. Bp., 1873. Nyolcadik kötet. 226–248. (néhol bővebb, néhol kissé finomabb megfogalmazásban.) A jegyzet a 226. oldalon.

⁷¹ Horváth Mihály levelei Bajza Józsefhez i. m. 229–230. Horváth 1847. február 3-án és március 4-én írott levelei. Ennek alapján ld. *Márki S.*: Horváth Mihály i. m. 74–75.

⁷² *Tinódy*: Az 1802-ki országgyűlés történeti vázlata. In: *Ellenőr* i. m. 52–85.

Bajza előszava szerint a kötet 1847 júniusában került nyomdába, s ezt igazolja az is, hogy a mű utolsó darabja az Ellenzéki Nyilatkozat szövege.⁷³ A szerkesztő nyilván ezt tartotta a legfontosabbnak — ugyanakkor a külföldi megjelenés miatt igencsak kétséges volt, hogy a mű — s benne az Ellenzéki Nyilatkozat — milyen széles körben és mikor fog hatni Magyarországon.⁷⁴ A Nyilatkozatot az 1847. júniusi gyűlés résztvevő ismerték. Batthyány a Vietórisz-nyomdában kinyomott példányok lefoglalása után is gondoskodott a Nyilatkozat sokszorosításáról, de a sokszorosított példányok szétküldésére csak 1847. augusztus végén került sor.⁷⁵ A sokszorosítás sikeres lehetett; erre mutat, hogy az Országos Széchényi Könyvtár kötetes kéziratai között négy, a Magyar Országos Levéltár Széchényi-gyűjteményében pld. három kéziratot másolata is megtalálható.⁷⁶ Az

⁷³ Az előszót újraközli Bajza József összegyűjtött munkái i. m. IV. k. 574–575. – Petőfi „A majtényi síkon” című verse is csak június elején érkezhettek meg a szerkesztőhöz.

⁷⁴ A Nyilatkozat egyébként még 1847-ben németül is megjelent: Programm der Opposition. Nachtrag zu der ersten Auflage der Schrift: „Ungarische Zustände.” Leipzig, 1847. 1848 elején jutott el az olvasókhöz egy másik német és egy francia fordítás. *Auguste de Gerando*: Ueber den öffentlichen Geist in Ungarn seit dem Jahre 1790. Leipzig, 1848. 261–272.; *Auguste de Gerando*: De l'esprit public en Hongrie depuis la révolution française. Paris, 1848. 292–305. Megjelenésének pontos ideje nem ismert; a mű előszava 1847. november 4-én Pozsonyban kelt. A magyar fordítás egy hónappal később készült el, s december végén már Hamburgban volt. *Rubin Péter*: Francia barátunk, Auguste de Gerando. (1819–1849). Irodalomtörténeti Füzetek 105. Bp., 1982. 86. Gerando felesége, Teleki Anna 1848. március 20-án levélben fordult Vasvári Pához hogy a magyar kiadás terjesztésével megbízott Emich Gusztáv útján a hamburgi Hoffmann und Campe kiadónál sűrűsége meg a kötet megjelentetését. Közli *Bene János – Takács Péter*: Források Vasvári Pál életéhez. A Vasvári Pál Társaság Füzetek I. Tiszavasvári, 1989. 31–33. (A szöveghez fűzött jegyzet tévesen Gerando „La Transylvanie et ses habitants” című, 1845-ben megjelent munkájával azonosítja azt.) Fekete Sándor – Teleki Blanka peranyaga alapján – feltételezi, hogy a munka fordítója maga Vasvári volt. *Fekete Sándor*: Vasvári és Gerando. In: *Vasvári Pál*: A szerelmes bajnok. S. a. r. *Simor András*. – *Fekete Sándor*: Adatok Vasvárihoz. Bp., 1996. 73–75. A Kossuth Hírlapja az 1848. július 1-jei, 1. számában közölte a francia kiadásról ismertetőt. Ld. még „Magyarország, veled az Isten”. Brunsvik Teréz naplófeljegyzései 1848–1849. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Hornyák Mária*. Fordította *Rákóczi Katalin* és *Soós István*. Bp., 1999. 119–120. A magyar kiadás megjelenések időpontja nem ismert, a Pesti Hírlap 1848. november 23-i, 125. száma közölte róla a hirdetést; de miután Pest a megjelenés helye, feltételezhető, hogy Emich révén valahogy visszaszerezték a kéziratot a hamburgi kiadótól, s így az (pontosabban, a könyv I. része) csak az ősz folyamán jelent meg. Mindezek alapján tévesnek kell tartanunk azt a megállapítást, hogy Gerando „a forradalom előestéjén jelentette meg” ezt a munkáját „Párizsban, Lipcsében és Pesten.” *Kovács Endre*: Szabadságharcunk és a francia közvélemény. Bp., 1976. 90. Lukács Móric emlékbeszéde szerint a munka „1848 elején Párizsban, utóbb német és magyar fordításban is megjelent.” *Lukács Móric*: [Emlékbeszéd] De Gerando Ágost, Magyar Tud. Akadémiai tag fölött. In: Lukács Móricz munkái i. m. II. 399.

⁷⁵ Batthyány levele Huszár Zsigmond esztergomi alispánhoz az ellenzék szervezkedéséről, Pest, 1847. augusztus 28. Közli KLÖM XI. 167–168. és *Molnár A.*: „Viam meam persequor” i. m. 685–686. Az Ellenzéki Nyilatkozat kinyomtatásának megakadályozásáról egy titkosügynöki jelentés szerint Batthyány az ellenzék 1847. augusztus 22-i gyűlésén számolt be. Közli KLÖM XI. 285–286. és *Horváth Z.*: Teleki László i. m. II. 137–138. – Ezzel szemben a „tízkiöttes” vonatkozó fejezete szerint a nyomda bezárása és a kinyomott példányok lefoglalása után „a további példányok közzététele elmaradt”, s a Nyilatkozat először csak az Ellenőr hasábjain jelent volna meg. *Vörös K.*: A magyar reformellenzék harca i. m. In: Magyarország története i. m. 5/2. k. 962.

⁷⁶ OSZK Kt. Fol. Hung. 1126., 1785.; Quart. Hung. 3106.; Oct. Hung. 586., ill. MOL P 626. Széchényi István gyűjtemény. 1847. évi iratok. 276–277., 282–285. (négy különböző kézírással), 286–297. f. (Molnár András barátom szíves közlése.) Egy másolati példányát ld. még MOL P 90. Dessewffy család levéltára. Acta publica. 2. csomó. No. 5/A. Dessewffy Emil politikai iratai, 1845–1862. 3–14. f.

év végén a program elemzését Joseph Andrew Blackwell, a bécsi angol nagykövetség ügynöke már el is juttatta azt Lord Ponsonby nagykövetnek.⁷⁷

A munka méltatásától — miután ezt a korábbi szerzők már többször és kellő mélységben megtették — eltekintek.⁷⁸ Talán arra érdemes felhívni a figyelmet, hogy a kötetben a magyar reformellenzék munkásságának szinte teljes műfaji palettája megjelent; s hogy a szerzők között életkoruk és politikai pártállásuk szerint az „öregektől” az ifjakig, a mérsékeltektől az ifjú radikálisokig minden árnyalat megtalálható. (Az írásban is jeleskedő „nagy nevek” közül talán csak Eötvös és az ekkorra már a napi politikai csatáktól visszavonult Wesselényi hiányzott.)

Sőt, Bajzának olyan, egymással nem feltétlenül rokonszenvező személyeket is sikerült egyszerre megnyerni a kötet szerzőjeként, mint Kossuth és Petőfi. S talán nem véletlen, hogy a szerkesztő Petőfi egyik versét (A m[ajtény]i síkon) éppen Kossuth írása mellé (Adó) szerkesztette. Petőfi — Szemere Miklós egy levelének tanúsága szerint — meg is jegyezte volna, hogy Kossuth tartsa szerencséjének, „ha neve az övével egy lapon állhat.”⁷⁹

⁷⁷ Blackwell – Ponsonby, Pozsony, 1847. dec. 22. Közli Correspondence Relative to the Affairs of Hungary 1847–49; presented to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty, 15 August 1850. London, 1851. 4–6. Az Ellenzéki Nyilatkozat ismertetését ld. uo. 15–16. A jelentést magyar fordításban közli Joseph Andrew Blackwell magyarországi küldetése 1843–1851. Szerk. Haraszti-Taylor Éva és Urbán Aladár. Fordította Katona Agnes. Bibliotheca Historica. Bp., 1989. 92–98., a vonatkozó részt ld. a 95. és 97. oldalon.

⁷⁸ Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. 2., javított s bővített kiadás. Pest, 1868. III. k. 221.; Dezsényi B.: A Nemzeti Kör i. m. 192–193.; A magyar sajtó története I. 1705–1848. i. m. 799–801. (A vonatkozó részt írta Kosáry Domokos. Kossuth két írását és Irinyi cikkét méltatja.); Vörös K.: A magyar reformellenzék harca i. m. In: Magyarország története i. m. 5/2. k. 962–963.; Kosáry D.: Kossuth Lajos a reformkorban i. m. 363–35., 367–368.; 1848–1849. A forradalom és szabadságharc képes története. Szerkesztette, az előszót és a kronológiát írta Hermann Róbert. Írták: Bona Gábor, Csikány Tamás, Dobszay Tamás, Estók János, Fónagy Zoltán, Hermann Róbert, Kedves Gyula, Pelyach István, Urbán Aladár, Zakar Péter. Hely és év nélkül [Debrecen, 2009.]. 11–13.

⁷⁹ Szemere Miklós – Erdélyi János, Lasztóc, 1847. második fele. A vonatkozó részletet közli Petőfi-adattár: II. Petőfi a kortársak leveleiben és naplóiban. Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Oltványi Ambrus. Szerkesztette Kiss József. A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai 12. Bp., 1987. 53. Ugyanígy nyilatkozott Tompa Mihály és ismerősei előtt is 1847. július 3–8. közötti, Tompánál látogatása alkalmával. Tompa – Arany János, Beje, 1848. febr. 7. Közlését ld. uo. 64. – A megjegyzés eredete az, hogy az Életképek c. lap 1846. december 12-én megjelent előfizetési felhívása Eötvös, Jókai, Kossuth, Nagy Ignác és Petőfi írásainak megjelentetését ígérte az olvasóknak, mire Kossuth állítólag visszavonta kéziratát azzal, hogy nem akar „egy 'poeta' mellett figurálni”, s Petőfi ezen megbántódott és kijelentette: „Vagyok én is olyan ember, mint ő, s még örülni fog, ha az én nevemmel együtt fogják említeni az övét is.” Hatvány Lajos: Így élt Petőfi. 2. kiadás. Sajtó alá rendezte stb. Kiss József. Bp., 1967. II. k. 40–41. (Megjegyzendő, hogy Frankenburg a történetet először 1883-ban írta meg, 1868-as emlékiratában még nem említi.) Szemere Miklós levele viszont valószínűsíti, hogy a költő valamiért meg volt sértődve Kossuthra. A konfliktus elemzésére, Kossuth és Petőfi együttes szerepléseire s politikai nézeteik részleges azonosságára ld. Szabad György: Petőfi és Kossuth viszonyának néhány mozzanata. In: Petőfi-mozaik. Szerk. Paál Rózsa és Weber Antal. Bp., é. n. [1974.] 14–31. V. ö. még Csabai T.: Kossuth Lajos és az irodalom i. m. 185–186.; Fekete Sándor: Petőfi és Kossuth – ma. In: Meztőláb a szentegyházban. Cikkpek Petőfiről és kortársairól. Bp., 1972. 189–214.; Pándi Pál: Petőfi és Kossuth. In: Első aranykorunk. Bp., 1976. 461–473. és 615–617.; Dávid Gyula: Kossuth és Petőfi. In: Dávid Gyula – Egyed Ákos – Költő József: Kossuth Lajos és Erdély. Erdélyi Tudományos Füzetek 250. Kolozsvár, 2004. 50–52. ; Petőfi Sándor levelezése. Sajtó alá rendezte Kiss József, V. Nyilassy Vilma és H. Törő Györgyi. Petőfi Sándor összes művei VII. k. Bp., 1964. 459–460.

Fontos megjegyezni azt is, hogy a kötetbe — Erdélyi János költeményén kívül — nem kerültek be olyan írások, amelyek tárgya a nemzetiségi kérdés lett volna. Egyébként Erdélyi költeménye sem konfrontatív jellegű volt, sokkal inkább arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyarellenes pánszláv agitáció a horvátok szabadságát is veszélyezteti, hiszen az orosz önkényuralom szolgálivá teheti őket. Az akkor már évek óta komoly problémát jelentő horvát–magyar viszonyral a magyar nyelv terjesztése kapcsán csak Kossuth álnéven megjelent írása foglalkozott, ám ebben is a kormányzatot hibáztatta amiatt, hogy nem tett meg mindent annak érdekében, hogy a magyar nyelvet a horvát és szlavón megyékben terjessze akkor, amikor a horvát közvélemény még nem volt ellenséges.⁸⁰

A megjelentetés anyagi fedezete

Az Ellenzéki Kör a kezdet kezdetétől anyagi problémákkal küzdött, hiszen a Pesti és a Nemzeti Körtől 4000 forintnyi adósságot örökölt. Ennek kiegyenlítésére különböző tervek születtek, így pld. 1847. február 21-én felvetődött 30 örökös tag megválasztása, akik ennek fejében 200 forintot lettek volna kötelesek lefizetni; míg a Kör többi tagjának éves tagdíja 10 forint lett volna.⁸¹

Miután az örökös tagok nem jelentkeztek, április 11-én a Kör úgy döntött, hogy 5000 forintnyi kölcsönt vesz fel, s ebből finanszírozza a Bajza szerkesztette kötet kiadását is.⁸² Április 16-án már arról jelentett a titkosrendőrség, hogy a Kör kötete csak nehezen és lassan fog megvalósulni, ugyanis az írók nem hajlandók honorárium nélkül írni bele. E probléma áthidalására — az előremene-külés tipikus példajaként — Fényes Elek egy könyvkiadó egyesület létrehozását javasolta, amelynek 24.000 forintnyi költségét 24 darab 1000 forintos részvényből kellett volna fedezni. Ennek feladata főképp ellenzéki szerzők kész munkáinak megvásárlása és kiadása, majd árusítása lenne; s ennek révén meg lehetne törni a könyvkereskedők monopóliumát is. (A terjesztői jutalék mértékével már akkor is voltak problémák...) ⁸³

A titkosrendőri jelentések szerint Teleki László 1847. április-május fordulóján 1000 forintot adott át Bajzának, „az Ellenzéki Kör irodalmi termékei szerkesztőjének” az írók honorálására. Szintén e tudósítás szerint a „hívők” azaz Batthyány Lajos és Kázmér, Teleki László és Sámuel, valamint Ráday Ge-deon gróf korábban 14.000 forintot gyűjtöttek össze, hogy ez által megkönnyít-sék ellenzéki írások kiadását és terjesztését.⁸⁴

Az Ellenzéki Kör június 1-jei választmányi ülésjegyzőkönyve szerint Bajza beszámolt arról, hogy „miután a Körnek nem sikerült annyi kölcsönt kapnia, hogy belőle a tervezett album kiállítási költségei is kiteljenek s a Kör nem lévén azon állapotban, hogy a könyvet saját költségén kiadhassa, ügyekezett annak

⁸⁰ *Deregnyei*: A magyar politicalai pártok értelmezése i. m. 252–255.

⁸¹ KLÖM XI. 273., *Dezsényi B.*: A Nemzeti Kör i. m. 191.

⁸² KLÖM XI. 277., *Dezsényi B.*: A Nemzeti Kör i. m. 191.

⁸³ KLÖM XI. 279.; *Dezsényi B.*: A Nemzeti Kör i. m. 191., téves, május 5-i dátummal.

⁸⁴ Pest, 1847. máj. 6. MOL Informations-Protokolle. 1847. No. 335. Teleki emellett 4000 forintot adott a Kör adósságainak kifizetésére is. „Die Eingangs erwähnten 1000 Fl. Und 4000 fl. C soll Samuel Wodianer nur bis Juni d. J. vorgestreckt haben.”

kiadását más úton eszközölni, és sikerült neki kiadót találni.” E kiadó a következő feltételekkel vállalta a kiadást:

- 1.) Kifizetvén a szerkesztői és írói díjakat, átveszi a könyvet kárra-hasznonra, azaz, ha nyeresége lenne belőle, ahhoz a Kör semmi igényt ne tartson, ha kára lesz, az a Kört nem fogja terhelni.
- 2.) Azon feltétel alatt, ha azon 500 s néhány példány elkeltét biztosító aláírási ív szerint az aláírt példányok árát az Ellenzéki Kör, amennyiben behajthatja, behajtandja.
- 3.) Ha a Kör segédkezet nyújtand a kiadónak előfizetők gyűjtésében és a kész példányok eladásában ...”

Bajza szerint ha a Kör elfogadja a kiadó feltételeit, az a kötet címlapjára nyomtatja „a Kör firmáját”, s megmenti azt „háromszoros kompromissziótól, mely a könyv ki nem adásából rá háromlani fogna.” Szerinte a Kör kompromittálnék „az írók előtt, kik felszólítottak díj melletti írásra, s a könyv ki nem adatása esetében munkájuk kárba veszne; kompromittálnék a közönség előtt, hogy a Kör e vállalathoz hévvel nyúlt, s midőn a hév elmúlt, abban hagyta, s végre kompromittálná, hogy olyasmit hagyott abba és nem pártolt, mi ellenzéki nézeteket és elveket fogott volna a hazában terjesztetni, következőleg oly elveket és nézeteket, melyeket az Ellenzéki Körnek bevallott nevével fogva a sajátjai gyanánt kell tekinteni.” A Bajza által előterjesztett feltételeket a Kör válaszmánya „egész kiterjedésükben” elfogadta.⁸⁵

Nyilván ezzel a határozattal függ össze az az 1847. június 16-án kelt rendőri jelentés, amely szerint az Ellenzéki Kör kötete igen érdekes írásokat tartalmaz, és Geibel pesti könyvkereskedő gondoskodik arról, hogy ez év novemberében külföldön kinyomtassák. Ugyanakkor a szerkesztéssel megbízott Bajza panaszkodik amiatt, hogy e célra kevés pénz áll rendelkezésére.⁸⁶

Bajza előterjesztéséből először is kiderül, hogy már a szervezés során több mint 500 előfizető gyűlt össze. Másodszor, az is kiderül, hogy a — jelenleg sem ismert — kiadó a kötetet üzleti vállalkozásnak tekintette, s hajlandó volt némi befektetést is eszközölni a megjelentetés érdekében, azaz kifizetni a szerkesztő és a szerzők tiszteletdíját. Harmadszor, rendeződni látszott a honorárium kérdése, azaz eldőlt, hogy lesz honorárium. Ez utóbbi megállapodástól azonban utóbb a kiadó mégis visszatáncolt, s tiszteletpéldányokban akarta kifizetni a szerzőket, azaz a terjesztés legolcsóbb módját választotta, amelyben a szerzőket tette érdekeltté a kötet minél gyorsabb eladásában.⁸⁷

A forrásokból nem derül tehát ki, hogy magyarországi vagy külföldi kiadó intézte-e a megjelentetést. A Helytartótanács könyvvizsgálati osztálya 1848 elején

⁸⁵ Idézi *Dezsényi B.*: A Nemzeti Kör i. m. 191–192.

⁸⁶ Pest, 1847. jún. 16. MOL Informations-Protokolle. 1847. No. 406. V. ö. *Dezsényi B.*: A Nemzeti Kör i. m. 192. – Geibelnél 1846 elején 50 példányt foglaltak le az Anti-Úrbérváltság című röpiratból. *Hermann Éva*: Az Anti-úrbérváltság megjelenésének története. In: Petőfi és kora. Szerk. *Lukácsy Sándor és Varga János*. Bp., 1970. 301. Ugyanakkor Széchenyi először Geibelnél akarta megjelentetni a „Politikai program töredékek” c. munkáját. Ld. erre 1847. máj. 1-jén Tasner Antalhoz írott levelét, közli Gróf Széchenyi István levelei i. m. III. k. 519–520.

⁸⁷ Bajza – Kossuth, Pest, 1848. jan. 15. Közli *Dezsényi B.* – *Salacz G.*: Két ismeretlen Bajza-levele i. m. 94–95.

ugyan nyomoztatott ebben az ügyben, de nem jutott semmire.⁸⁸ Aztán pedig beköszöntött a sajtószabadság, s az ügy — mint annyi más, hasonló ügy is — aktualitását veszítette.

A megjelenés

1847. júniusa után az „Ellenőr”-re vonatkozó forrásaink hónapokig hiányoznak. Bajza levelezésében nincs a kötettel kapcsolatos adat, de a többi szerző általunk ismert levelezéseiben sem találtunk ilyeneket. A Vörösmarty kritikai kiadás szerint „a kötet az év végén jelent meg, s a novemberben megnyílt utolsó rendi országgyűlésen az ellenzék kedvelt olvasmánya volt.”⁸⁹ Ugyanakkor a történeti szakirodalomban előfordul olyan állítás is, hogy a mű „még idejében bejutott az országba ahhoz, hogy befolyásolja az immár új országgyűlésre és új követválasztásokra készülődő nemesi közvéleményt.”⁹⁰

A megjelenés időpontját illetőleg is nagy a bizonytalanság. Kéry Gyula — nem tudni, milyen forrás alapján — 1848. január 25-ére teszi azt.⁹¹ Ez az adat került be a „tízkötetes” összefoglaló vonatkozó kötetének kronológiájába⁹², a négykötetes magyar történelmi kronológiába⁹³, s egy azóta megjelent, immáron két kiadást megért népszerű összefoglalóba is.⁹⁴

Ferenczy László 1847. december 6-án Pestről írott levelében tájékoztatta Wesselényit, hogy „az ellenzéki eljárás, program stb. mind meglesz az ellenzéki Kör albumban, nagyszerű, érdekes, Lipcsében nyomatik, e hó végén megjelen.”⁹⁵ Miután a kötetben a megjelenés helye nem szerepelt, Ferenczy levele fontos adatot tartalmaz e tekintetben is.

A reformellenzék már korábban is több munkát jelentetett meg a lipcsei kiadóknál, de Metternich kormányzata éppen 1847-ben tett — nem egészen hatástalan — kísérletet e művek megjelenésének megakadályozására a szász kormánynál.⁹⁶ Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy szintén Lipcsében, az Otto Wiganddal (az ellenzéki szellemű munkák kiadójával) rokoni kapcsolatban álló Jurany kiadásában jelent meg Széchenyi „Politikai program töredékek” című munkájának egy ellenzéki politikus által csípős kommentárokkal kísért német fordítása, az illető 1847. április 4-én, Pesten kelt előszavával. (Ennek alapján nem tűnik alaptalannak az a következtetés, hogy Jurany lehetett az „Ellenőr”

⁸⁸ Urbán Aladár szíves közlése.

⁸⁹ Vörösmarty Mihály összes művei 3. Kisebb költemények i. m. III. k. 525. Nem foglal állást a megjelenés időpontja tekintetében *Tóth Dezső*: Vörösmarty Mihály. 2., módosított kiadás. Bp., 1974. 479.

⁹⁰ *Vörös K.*: A magyar reformellenzék harca i. m. In: Magyarország története i. m. 5/2. k. 963.

⁹¹ *Kéry Gyula*: A magyar szabadságharc története napi-kronikákban (1848). Bp., 1899. 69.

⁹² Magyarország története 1790–1848. i. m. 5/2. k. 1297. (*Várady Géza* munkája).

⁹³ Magyarország történeti kronológiája. A kezdetektől 1970-ig. Főszerk. Benda Kálmán. II. k. 1526–1848. Bp., 1982. 667. (*Várady Géza* munkája)

⁹⁴ 1848–1849. A szabadságharc és forradalom története. Szerkesztette, az előszót és a kronológiát írta *Hermann Róbert*. Írták: *Bona Gábor, Csikány Tamás, Dobszay Tamás, Estók János, Fónagy Zoltán, Hermann Róbert, Kedves Gyula, Pelyach István, Urbán Aladár, Zakar Péter*. Bp., 1996. 10–11.; 1848–1849. A forradalom és szabadságharc képes története i. m. 11–13.

⁹⁵ Kivonat. MOL P 626. Széchenyi István gyűjtemény. 1847. évi iratok. 602. f.

⁹⁶ KLÖM XI. 92–94.; *Hermann É.*: Az Anti-úrbérváltság i. m. In: Petőfi és kora i. m. 289–307.

kiadója is.)⁹⁷ Sőt, a Széchenyi-kötet tartalmazta a Konzervatív Párt 1846. november 14-i programnyilatkozatának, illetve az ellenzék 1847. márciusi 15-i konferencián elfogadott „elő-programnyilatkozatnak” a fordítását is.⁹⁸

Szóba jöhet még a Brockhaus-kiadó, amellyel 1846 végi vagy 1847 eleji németországi útja során Batthyány Kázmér gróf tárgyalta „radikális szerzők iratainak” kinyomtatásáról és Magyarországra csempészéséről. Az erről tudósító rendőri jelentés szerint a magyar ellenzék nem szívesen nyomtatja munkáit Franciaországban, Belgiumban, Svájcban vagy Hamburgban, mert onnan kettős vámvonalon át kell becsempészniük a könyveket.⁹⁹ Az Ellenzéki Nyilatkozat német fordítása is ennél a kiadónál jelent meg.¹⁰⁰ Bajza előszava is hangsúlyozta, hogy „a nyomtatást külföldön kelle eszközölnem”, mert „a szabad magyar hazában jelen politika viszonyainkról felette nehéz vagy éppen nem is lehet őszinte és igaz szót írni.”¹⁰¹

A megjelenés időpontjával kapcsolatos bizonytalanságot nyilván az is okozta, hogy Bajza igyekezett a legnagyobb titoktartással eljárni az ügyben. „Ilyesmit óriási küzdelmekkel és csak a legnagyobb ügyességgel lehet keresztül vinni. Mindenhol szaglálódnak utána” – írta a kötetről a megjelenés után Kossuthnak. Ebből a levélből tudjuk, hogy a kiadó nem volt hajlandó honoráriumot fizetni, hanem példányokat küldött, s Bajza ezek eladásából akarta kifizetni a szerzőket, akiknek fejenként egy tiszteletpéldány járt.¹⁰²

Ugyanakkor Bajza kiadott levelei alapján viszonylag pontos ismeretünk van a megjelenés időpontjáról. Bajza 1848. január 15-én értesítette Kossuthot a

⁹⁷ Politische Programm-Fragmente vom Grafen Stepan Széchenyi [!]. Aus dem ungarischen mit Anmerkungen eines Oppositionellen. Leipzig, 1847. Megjegyzendő, hogy a Helytartótanács megtiltotta a „Politikai program töredékek” németre fordítását, holott a magyar kiadás a cs. kir. Censur-Hofstelle által kiadott jegyzékben az engedélyezett munkák között szerepelt. Erre az ellentmondásra a Helytartótanács könyvvizsgáló bizottsága 1847. ápr. 14-én hívta fel a Helytartótanács figyelmét; tehát akkor, amikor a Lipcsében megjelent német fordítás már készen volt. Közli *Bártfai Szabó L.*: Adatok i. m. II. 583. Ld. még *Viszota Gy.*: Széchenyi írói és hírlapi vitája i. m. II. 1040. – *Viszota Gy.*: Széchenyi írói és hírlapi vitája i. m. II. CCIII. feltételezi, hogy az eltiltott német fordítás kéziratát juthatott ki Lipcsébe. Ennek némileg ellene mond, hogy a német fordítás előszava 1847. ápr. 4., ugyanakkor Széchenyi máj. 1-jén Tasner Antalhoz írott levele tanúsága szerint az általa ismert német fordítás máj. 1-jén még letisztázásra várt. Gróf Széchenyi István levelei i. m. III. k. 519–520. Máj. 5-én viszont a lipcsei kiadás már Széchenyi kezében volt, s amikor máj. 31-én befejezte az olvasást, nem jelezte, hogy a szöveg azonos lenne az általa korábban ismert német fordítással. Gróf Széchenyi István naplói. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta *Viszota Gyula*. Hatodik. kötet. (1844–1848). Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Gróf Széchenyi István összes munkái 15. k. Bp., 1939. 562. és 573.

⁹⁸ Hauptgrundzüge des Programms der ungarischen Opposition. Uo. 169–176.; Hauptpunkte des Programms der Conservativen. In: Politische Programm-Fragmente 177–183. – *Szentkirályi Elemér*: Kalauz Széchenyi István megismeréséhez. Bp., 1987. 43. tévesen „az ellenzékiek Deák Ferenc által fogalmazott programját” említi.

⁹⁹ Pest, 1847. márc. 10. MOL Informations-Protokolle. 1847. No. 237. Batthyány Kázmér külföldi útjának időpontja a szakirodalom alapján nem állapítható meg.

¹⁰⁰ Programm der Opposition. Nachtrag zu der ersten Auflage der Schrift: „Ungarische Zustände.” Leipzig, 1847. A címben hivatkozott művet, Hugó Albert munkáját (Ungarische Zustände) szintén a Brockhaus jelentette meg 1847-ben „Mannheim, Ende Juni” datálású előszóval.

¹⁰¹ Ellenőr i. m. II.

¹⁰² Bajza – Kossuth, Pest, 1848. jan. 15. Közli *Dezsényi B.* – *Salacz G.*: Két ismeretlen Bajza-level i. m. 94–95.

kötet megjelenéséről azzal, hogy sajnálja, hogy csak most, „kivált Kegyed Adóról írt gyönyörű cikkjére nézve, hogy nem sokkal korábban.” A Kossuthnak szóló levélből tudjuk, hogy 100 példány eladását Ráday Gedeon gróf vállalta magára, másik 100 példányt pedig szintén az ő pozsonyi szállásán tettek le. Bajza arra kérte Kossuthot, hogy ha ismerősei között van valaki, akit alkalmasnak tart a kötet terjesztésére, közölje azt vele, s evégből egy kisebb köteget küldött külön is Kossuthnak. Ő maga Ivánka Zsigmondra, a Hont megyei ellenzék egyik jeles tagjára gondolt, magát Kossuthot azonban nem akarta ezzel terhelni. Az ő és Szemere tiszteletpéldányát a Rádaynak küldött egyik csomagból kérte kivenni. Arra kérte Kossuthot, hogy a Beniczkynek járó két példányt próbálja meg a Zólyom megyei követek útján kézbesíttetni.¹⁰³

Bajza 1848. január 19-én küldött 50 példányt a kötetből eladás végett Fábíán Gábornak azzal, hogy vigyázzon, el ne kobozzák; s hogy a befolyó összeget azonnal küldje meg, mert „nagy szükségünk van a pénzre”, mivel „roppant költségbe került a külföldöni nyomtatás.”¹⁰⁴ Nyilván ekkortájt küldhette meg Fáy Andrásnak is a tiszteletpéldányt azzal, hogy a kötet kiállítása „tömérdek bajaimba került”. A terjesztéssel kapcsolatban nem voltak illúziói: „Igen határozott hang uralkodik benne, de azt hiszem, semmi törvényellenes nem. Meglehet, hogy el fog tiltatni már csak azért is, mivel cenzúra nélkül nyomtatott.”¹⁰⁵

A példányszámot nem ismerjük, de Bajza 1847. június 1-jei beszámolója alapján a kötetnek több mint 500 előfizetője volt, s a kiadó további példányokat is szándékozott nyomtatni és azt az ellenzék révén is terjeszteni.¹⁰⁶ A Kossuthhoz és Fábíán Gáborhoz írott levelek alapján a szerzői tiszteletpéldányokon felül legalább 250 példánnyal számolhatunk, de tudjuk, hogy Bajza más ismerőseinek is küldött eladásra példányokat.¹⁰⁷ Mindenesetre sokat elárul a birodalmi rendőri és vámhatóságok „hatékonyságáról”, hogy a kötet több száz példányát sikerült akadálytalanul becsempészni az országba.¹⁰⁸

A Morgenröthe január 29-én, a Honderú című konzervatív szellemű szépirodalmi lap 1848. február 5-én adott hírt a kötet megjelenéséről.¹⁰⁹ (A Pesti

¹⁰³ Bajza – Kossuth, Pest, 1848. jan. 15. *Dezsényi B. – Salacz G.*: Két ismeretlen Bajza-levél i. m. 94–95.

¹⁰⁴ Bajza József összegyűjtött munkái i. m. VI. k. [Levelezés] 441.

¹⁰⁵ Bajza József összegyűjtött munkái i. m. VI. k. 435.

¹⁰⁶ *Dezsényi B.*: A Nemzeti Kör i. m. 192.

¹⁰⁷ Így eladásra küldött a kötetből a Gömör megye Gortvakisfaludon élő Adorján Boldizsárnak, mert 1850. jan. 20-án kérte tőle az eladott példányok árát, mondván, hogy „a forradalom által, vagy igazabban mondva, a magyar bankjegyek megsemmisítése által vagyoniilag egészen tönkre téve” van. *Wallentiny Dezsóné*: Levelek Adorján Boldizsár levelesládájából. Irodalomtörténeti Közlemények. 27. (1917) 103.

¹⁰⁸ A szintén külföldön kinyomatott, jóval kisebb, valóban zsebkönyv formátumú Anti-Úrbérváltság c. röpiratból 1846 tavaszán 550 példányt foglaltak le Pesten és Budán, azaz legalább ennyi bejutott az országba. *Hermann É.*: Az Anti-úrbérváltság i. m. In: Petőfi és kora i. m. 301.

¹⁰⁹ A Morgenröthe tudósítását közli Petőfi-adattár. I. Petőfi az egykorú sajtóban és egyéb nyomtatott forrásokban. (Kiegészítés *Endrődi Sándor* „Petőfi napjai a magyar irodalomban” c., 1911-ben kiadott gyűjtéséhez. Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta *Kiss József*. A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai 11. Bp., 1987. 164. 1847. február 5-ére teszi a kötet megjelenését *Endrődi Sándor*: Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849. Az 1911-ben megjelent kötet bővített és javított kiadása. Sajtó alá rendezte *Berjámín László, Kiss József és Pataki Ferenc*. Bp., 1972. 383. Forrásként a Honderún kívül a Pesti Hírlap 3. számának 336. oldalára hivatkozik; ez

Hirlapban, az ellenzék lapjában nem jelent meg ilyen hír.) Teleki László gróf, az Ellenzéki Kör elnöke 1848. február 12-én Pozsonyból Vörösmartyhoz írott leveleiben a következőképpen lelkesedett: „Az Ellenőr gyönyörű könyv! mindenki elragadtatással olvassa! Verseid isteniek! naponta szavalja az ellenzéki casino!”¹¹⁰ A konzervatív Budapesti Híradó február 15-én közölte, hogy „A 'Kör' zsebkönyve 'Ellenőr' cím alatt már megjelent.”¹¹¹ Február 17-én Kossuth „az Ellenzéki Kör most megjelent Ellenőrért” (és a „Magyar szövatok”-at) ajánlotta Wesselényi Miklós figyelmébe azzal, hogy „Furcsa dolgokat firkáltunk össze belé.”¹¹² 1848. február 19-én az Ábrázolt Folyóiratban jelent meg egy tudósítás a kiadvány megjelenéséről.¹¹³

1848. február 21-én Gyulay Lajos Kolozsvárott jegyezte fel naplójába, hogy Hernyei Gergely kolozsvári református paptól megkapta az Ellenőrt, „az ellenzék most kijött zsebkönyvét”, amelyet Gyulay már két nappal korábban, tehát február 19-én látott a kaszinóban. „... úgy látszik, megfelel nevének, mert pártdühvel van írva” – kommentálta Gyulay, aki különösen Petőfi „Palota és kunyhó” című, „valóságos destrukciót lehelő” költeményén háborodott fel.¹¹⁴ Gyulay még hetek múltán is háborgott a vers miatt, ugyanakkor Petőfi egy másik, „Dalaim” című verséről őszinte elragadtatással írt: „Annál valami szebbet én nem olvastam.”¹¹⁵

Tudjuk, hogy a kötet Széchenyi könyvtárában is megvolt, s ő maga írta bele a nevét.¹¹⁶ Ugyanakkor sem naplójában, sem kiadott levelezésében nincs nyoma annak, hogy a munka különösebb hatást gyakorolt volna rá. Pontosabban, egy 1848. március 5–6-án Tasner Antalhoz, titkárához írott levelében az Akadémia szelleme miatt elégedetlenkedett: „az Akademia, Vörösmarty, Bajza etc. etc. úgysem egyéb, mint egy revolutionarius Club”, s azon gondolkodott, hogy az Akadémia valamennyi alapítóját ráveszi, vonják meg támogatásukat az intézménytől.¹¹⁷

Mindezek alapján talán nem alaptalan az a következtetés, hogy a kötet megjelenése nem keltett túlzottan nagy feltűnést. Bajza — mint láttuk — a

azonban a lap 1848. március 18-i [valójában 19-i] száma, amelyben a lap valóban először közölt tudósítást a kötet megjelenéséről. A kiadvány 390. oldalán a Pesti Hirlap március 18-i [19-i] 2. számának 230. oldalára hivatkozva idéz a hirdetésből. A Pesti Hirlap híradását közli Petőfi-adattár i. m. I. 193.

¹¹⁰ Közli Vörösmarty emlékkönyve. A költő születésének százados évfordulójára rendezett országos ünnep alkalmából kiadta a székesfejérvári Vörösmarty-Kör. Szerk. *Czapáry László*. Székesfejérvár, 1900. 132–133.; Vörösmarty Mihály összes művei 18. Levelezés II. Vörösmarty Mihály levelezése S. a. r. *Brisits Frigyes*. Bp., 1965. 296–297.; *Horváth Z.*: Teleki László i. m. II. 139–140.

¹¹¹ Budapesti Hirharang. Budapesti Híradó, 1848. február 15. No. 761. 155.

¹¹² Kossuth – Wesselényi Miklóshoz, uo., 1848. febr. 17. Közli KLÖM XI. 560–562.

¹¹³ *Endrődi S.*: „Petőfi napjai i. m. 386.

¹¹⁴ A naplóbejegyzést idézi *Pándi Pál*: Tallózás erdélyi levéltárakban. In: Első aranykorunk i. m. 310.; ennek nyomán Petőfi-adattár i. m. II. 124.

¹¹⁵ Gyulay Lajos naplója a forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5. – 1849. június 22. S. a. r. *V. András János – Csetri Elek – Miskolczy Ambrus*. Transylvanica Varietas. Bp., 2003. II. k. 10–11. Idézi még *Pándi P.*: Tallózás erdélyi levéltárakban i. m. 311. és ennek nyomán Petőfi-adattár i. m. II. 124.

¹¹⁶ *Bártfai Szabó László*: Gróf Széchenyi István könyvtára. A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke. VIII. Bp., 1923. 34. No. 273.

¹¹⁷ Széchenyi István – Tasner Antal, Pozsony, 1848. március 5–6. Közli Gróf Széchenyi István levelei i. m. III. k. 598–601., az idézet a 600. oldalon. – A levelet Bajzának az „Ellenőr” szerkesztésében játszott szerepével hozta összefüggésbe *Szücsi J.*: Bajza József i. m. 420. Széchenyi már egy

Kossuthnak szóló levelében már jelezte, hogy a kötet kissé késve jelent meg, bár abban reménykedett, hogy „még most is tehet hasznot.”¹¹⁸ A hírlapi tudósításokon kívül az általunk ismert forrásokban csak olyan személyek leveleiben esik róla szó, akik maguk is szerzői voltak a kötetnek, vagy a kötet valamelyik szerzőjéhez írták levelüket. A többi kiadott (és általunk ismert kiadatlan) levelében a munkát meg sem említik; de a kevés számú fennmaradt naplóban (Széchenyi, Lónyay Menyhért) sem találunk róla semmit.

Ennek több oka is lehetett. Egyrészt, a terjesztés kétségkívül csak az ellenzék nem hivatalos csatornáin történhetett – bár ezek a csatornák viszonylag jól működtek. Másrészt, a kötet megjelenése kétségkívül elkésett. Az „Ellenzéki Nyilatkozat” tartalma ekkor már ismert volt a politikáló közvélemény előtt, s nemigen gyakorolhatott hatást a politikai erőviszonyok alakulására – amire az 1847 őszi követválasztások előtt még alkalmas lett volna. Kossuthnak a Konzervatív Párt programját ízekre szedő értekezése is hasonló okokból késett el. A többi írás nagyrészt az ellenzék által korábban és az 1847–1848-as országgyűlésen is felvetett témákat taglalta – ám döntően új érveket egyikben sem hozott.

Végül volt még két tényező. Az egyik, amely a kötetet némileg visszhangtalanná tette, szintén az országgyűlés eseményeihez köthető. 1848. január-február fordulóján az ellenzéki egységen repedések keletkeztek. Az ellenzék egyes vezetői unták azt, hogy az alsótáblán elért sikerek ellenére a törvényhozás munkája egy helyben topog. Ebben a helyzetben az ellenzék egyes mérsékelt képviselői — Széchenyi intencióinak megfelelően — érintkezésbe léptek Apponyi György kancellárral. Az alku lényege az lett volna, hogy a kormány hozzájárul a városi kérdés (a városok belső demokratizálása, s ennek révén több országgyűlési szavazathoz juttatása) rendezéséhez és még néhány reformköveteléshez, ha az országgyűlés kedvezően fogad egy, az adminisztrátori rendszer fokozatos megszüntetését ígérő királyi leiratot. A cél Kossuth háttérbe szorítása volt, s erre sikerült megnyerni ifj. Pázmándy Dénest, Szentkirályi Móricot, Lónyay Menyhértet és Gábort, de tudott a tervről a Kossuth arroganciájáról panaszkodó Szemere Bertalan is. A február 1-jén megérkező leirat azonban olyan általános és semmitmondó megfogalmazásokat tartalmazott, hogy kétséges volt annak kedvező fogadtatása. A február 5-i kerületi ülésen Szent-Iványi Károly azt javasolta, hogy mondjanak köszönetet az uralkodónak a leiratban kifejtett jó szándékáért, de ragaszkodjanak ahhoz, hogy az adminisztrátori rendszert még az országgyűlés időtartama alatt számolják fel. Ezzel szemben Lónyay Menyhért indítványában úgy vélte, hogy a királyi leirat következtében megszűnt a rendek aggodalma az adminisztrátori sérelem ügyében. A szavazás során Lónyay indítványa jutott többséghez. Kossuth ezek után kijelentette, hogy „e szavazat következtében az országgyűlésen többé béke nem lehet, hanem harc lesz az utolsó percig”, de aztán zseniális taktikai érzékkel kijelentette, hogy a rendek a szavazással arról nem döntöttek, hogy elállnak-e az adminisztrá-

1848. dec. 30-án Tasnerhez intézett levelében elégedetlenkedett Vörösmarty, Fáy és Horváth Mihály (Széchenyi távollétében) kifejtett akadémiai ténykedése miatt. Közli *Bártfai Szabó L.*: Adatok i. m. II. 619–620.

¹¹⁸ Bajza – Kossuth, Pest, 1848. jan. 15. Közli *Dezsényi B. – Salacz G.*: Két ismeretlen Bajza-levél i. m. 94–95.

rátóri rendszer által okozott egyes sérelmek tárgyalásától is. Az elkövetkező napok vitáiban végül is ez a kossuthi álláspont győzedelmeskedett.¹¹⁹

A másik tényező, amely az „Ellenőr”-t „kiszorította” a közbeszédből (vagy „be sem engedte” oda): csaknem egy időben az „Ellenőr”-rel, 1848. február 1-jén egy másik munka is megjelent: Széchenyi István gróf neve alatt, de jórészt Kovács Lajos munkájaként a „Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről” szóló könyv. Ebben Széchenyi az ország Budapest központú vasúti hálózatának kiépítése mellett foglalt állást, ellentétben a Kossuth által pártolt vukovár–fiumei vasútvonallal. A művet Széchenyi tucatnyi követnek elküldte, eljuttatta a megyékhez, s kiosztatta az országgyűlési ifjúság körében is. Egyértelműen kijelenthető, hogy az elkövetkező hetekben ez a munka foglalkoztatta az országgyűlési közvéleményt, s részben ez határozta meg a közbeszédet. Széchenyi és a vele szövetkező centralisták célja ugyanis az volt, hogy ebben az — eddig mellékesnek látszó kérdésben — visszaszorítsák, s ha lehet, megbuktassák Kossuthot. A vukovár–fiumei illetve a pest–fiumei vasútvonal körüli vitákban szinte biztosnak látszott Kossuth veresége. Némi időhúzás árán azonban Kossuthnak ezt sikerült elhárítania.¹²⁰

Március 1-jén aztán megérkezett a párizsi forradalom híre, s ezzel a reformellenzék előtt is új távlatok nyíltak. Azaz, visszatérve az „Ellenőr”-re, előbb a január 30-i királyi leirat körüli izgalom, aztán Széchenyi könyve és a hozzá kapcsolódó politikai vita, majd a nemzetközi politikai fejlemények tették idejét múlttá az ellenzéki zsebkönyvet. A szerkesztőnek és a szerzőknek ugyanakkor vigaszul szolgálhatott, hogy 1848. március 15. után a kötetet immáron nyíltan lehetett hirdetni a hírlapokban, s meg lehetett vásárolni Pesten a Kilián és társa könyvkereskedésében.¹²¹ A kötet tehát paradox módon éppen azért nem lett könyvsiker, mert a benne foglalt írások által képviselt eszmék győzelmet arattak.

¹¹⁹ Az akcióra ld. Lónyay Menyhértnek 1847–8-diki naplója. In: *Szószerék és csatatér. Politikusi visszaemlékezések és naplók 1848–49-ből*. S. a. r. Hermann Róbert. Bp., 2000. 44–58.; *Kemény Zsigmond: Forradalom után*. In: *uő.: Változatok a történelemre*. S. a. r. Tóth Gyula. Bp., 1982. (1850.) 287–289.; *Wirkner Lajos: Élményeim*. Néhány lap 1825-től 1852-ig terjedő nyilvános pályám naplójegyzeteiből, Pozsony, 1879. 191–194.; *Idősb Szögyény Marich László országbíró emlékiratai*. Kiadóják fiai. I. k. Bp., 1903. 47–48.; *Somssich Pál visszaemlékezése, közli Deák Ferencz beszédei* i. m. II. k. 185–186.; *Vukovics Sebő emlékiratai Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből*. S. a. r. Bessenyei Ferenc. Bp., 1894. 45–48.; *Horváth Mihály: Huszonöt év* i. m. III. 307–313.; *Viszota Gy.: Széchenyi írói és hírlapi vitája* i. m. II. CCLXXII–CCLXXXII. és 1134–1135. (jz.); *KLÖM XI. 44–50.*; *Kosáry D.: Kossuth Lajos a reformkorban* i. m. 428–431.; *Molnár A.: „Viam meam persequor”* i. m. 267–272.

¹²⁰ Az egész ügyre ld. *Viszota Gy.: Széchenyi írói és hírlapi vitája* i. m. II. CCXC–CCCIII.; *Gergely András: Kísérlet a magyar politikai erőviszonyok átrendezésére az 1848-as forradalom előtt (A fiumei vasút vitája az utolsó rendi országgyűlésen)*. In: *Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról*. Bp., 1987. 323–379.; *uő.: Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban. A fiumei vasút. Értekezések a történeti tudományok köréből* 98. Bp., 1982. 121–152.; *Kosáry D.: Kossuth Lajos a reformkorban* i. m. 437–446.

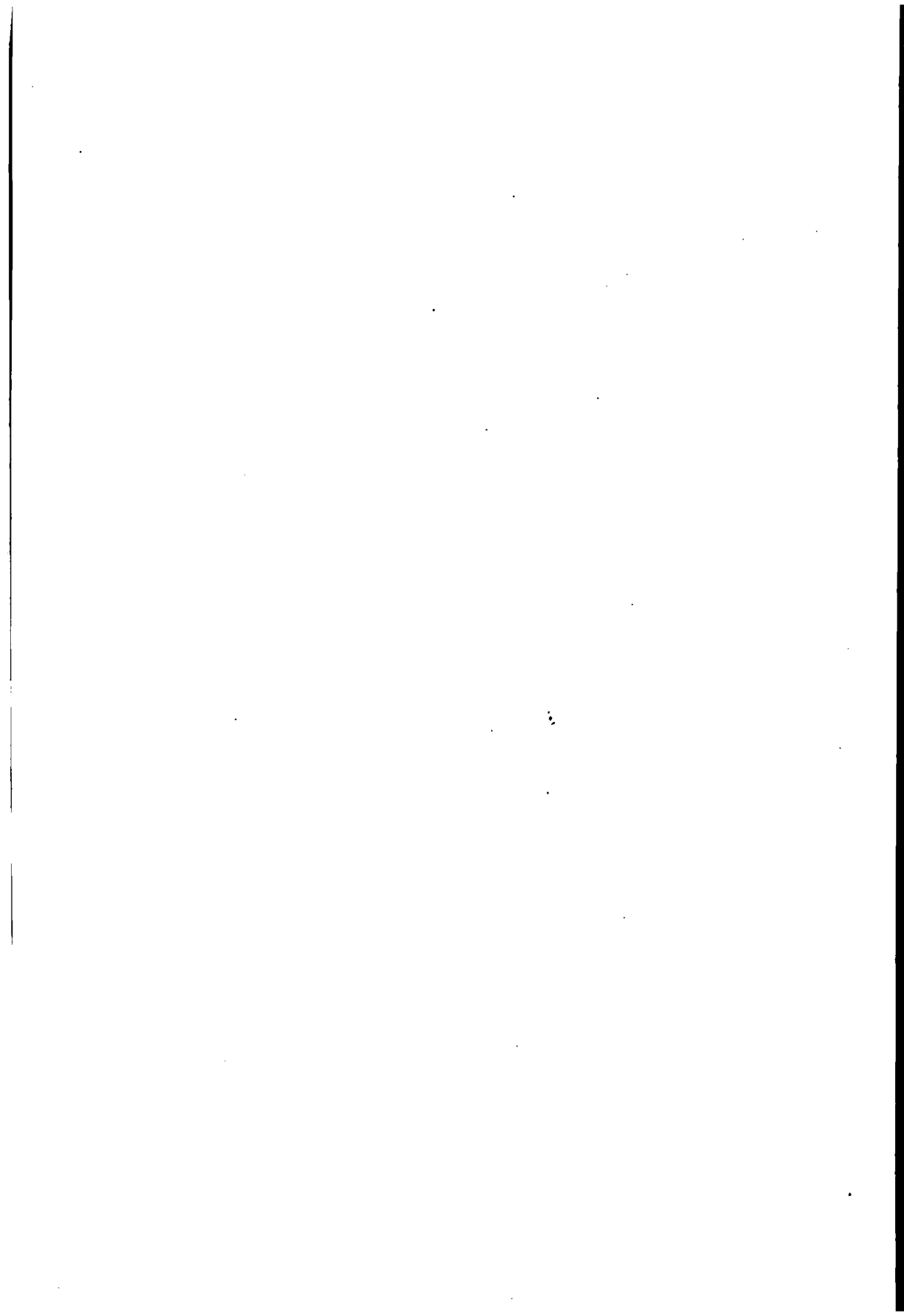
¹²¹ Ld. erre a Pesti Hírlap 1848. márc. 18-i [helyesen: 19-i] 3. számában megjelent hirdetést, újraközlí Petőfi-adattár i. m. I. 193. A szöveg szerint a kötet „megjelent és kapható” a Kilián és társánál. Mindezek, valamint *Dezsényi B.: A Nemzeti Kör* i. m. 191–192. alapján Kiss József úgy vélte, hogy a kéziratot 1847. június 1-je előtt eladták a Kilián és társa könyvkereskedésnek, s ez saját kockázatára nyomatta ki; így a szerzők megkapták honoráriumukat. Petőfi-adattár i. m. III. 236. Mint Bajza fentebb idézett 1848. jan. 15-i leveléből kiderül, Beniczky Lajos példányt kért a honorárium helyett, de úgy tűnik, a többi szerzőnek is példányban fizettek.

THE „ELLENŐR” – THE BIRTH OF AN OPPOSITION POCKET BOOK

by *Róbert Hermann*
(Summary)

The study overviews the information concerning the origins and publication of an oppositional pocket book, which was edited by József Bajza and published early in 1848. Among its immediate antecedents the author examines the birth of political programs in 1846 and 1847; the formation of the Conservative Party and the launch of its program, followed by the publication of count István Széchenyi's work entitled „*Politikai program töredékek*” (Fragments of a political program), inspired directly the emergence of the Oppositional Party and its Oppositional Declaration. Since the latter was prevented from publication in Hungary by censorship, an obvious solution was to publish the Opposition's program, as it had been done in similar cases before, abroad.

A good occasion for this was offered by the so-called „Circle Album”, initiated by the Pest Circle (Pesti Kör) late in 1846, which originally was destined to be a pocket book of literature. At the turn of 1846/1847 the leaders of the Pest Circle, and later of its successor, the Oppositional Circle, decided to shift for a political manual. The editor-in-chief, József Bajza, had already gathered the first manuscripts by that time. The contributors to the finally published volume represented all the wings within the Hungarian liberal opposition. Some of the writings were former parliamentary or academic speeches, but some of the authors, such as András Fáy, Kossuth, János Irinyi, Lajos Beniczky and Pál Hunfalvy, prepared their works for this specific occasion. The leading role in recruiting authors was played, alongside Bajza, by Kossuth himself. In the literary part we can find poems by Petöfi, Vörösmarty, Sándor Vachott, Péter Vajda, János Garay and János Erdélyi, some of which were also composed for the book. Bajza conspired with such perfection that the identity of the German publisher has remained a mystery until now. The first copies arrived around the middle of January 1848, and by the middle of February the whole country had been covered. Yet it was soon partially outdated by the appearance of Széchenyi's proposal on traffic, then by the parliamentary debates, and, finally, by the revolutionary events which ensued in March.

Urbán Aladár

BATTHYÁNY LAJOS ÉS A BÉCSI MAGYAR KÜLÜGYMINISZTERIUM

A nemesség és a főnemesség koalíciójából formálódott Batthyány-kormányának a társadalmi ranglétra legmagasabb fokán álló és legidősebb tagja volt az 1786-ban született herceg Esterházy Pál. Miként Széchenyi István, ő sem a reformkor politikai elitjének sorából került ki. Miután 1842-ben Metternich határozott kívánságára leköszönt londoni nagyköveti állásáról,¹ ahol közel három évtizedet töltött, visszavonult a politikától. Bár az 1843/44. évi és az 1847/48-as országgyűlésen megjelent a felsőtablán. A konzervatívok a saját táborukhoz tartozónak tekintették a herceget. Így Apponyi György 1847 szeptemberében, az országgyűlési választások előtt két ízben is megkereste Esterházyt, hogy a jó ügy érdekében segítse a követválasztásokat, illetve a követutasítások elkészítését.² Októberben Dessewffy Emil kérte a herceget, hogy a Pest megyei követválasztásokon erkölcsileg és anyagilag is támogassa a konzervatívokat.³ 1848. január 31-én Rohonczy Ignác, a későbbi császári biztos kérte Esterházytól a támogatást.⁴

Az 1848-as tavaszi események során Esterházyt Széchenyi vonta be az országos politikába. Március 13-án, amikor István nádornak az volt a Lajos főhercegtől kapott feladata, hogy akadályozza meg a március 3-iki felirat felterjesztését, a gróf azt ajánlotta a főhercegnek, hogy konferenciát hívjon össze, s arra hívja meg Esterházyt is. A konferencia másnap megtörtént, a herceg is részt vett azon, de a feladat megváltozott, mert megjött a híre Metternich lemondásának.⁵ Március 15-én Esterházy is Bécsbe utazott a küldöttség mágnás tagjaival. Széchenyi feljegyzéseiből tudjuk, hogy március 16-án délben a küldöttség átadta a királynak a kiegészített feliratot, majd Lajos főherceg vezetésével az Államtanács vitatta meg a helyzetet. A főherceg nem akart engedni, de — a Napló szerint — Esterházy „megpuhította, megnyugtatta a lelkiismeretét”.⁶

---

¹ *Hajnal István*, Metternich és Esterházy. Századok 1927/28. 21–44.

² Esterházy Pál Apponyi Györgynek, 1847. szept. 30. Arról számol be, hogy megfelelően utasította uradalmi tisztviselőit. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. S.a.r. Barta István. 1951. 202–203.

³ Dessewffy Emil Esterházy Pálnak, 1847. okt. 1. *Andics Erzsébet*, A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848/49-ben. (A továbbiakban: *Andics*, Arisztokrácia) I. 1981. 189–290.

⁴ Uo. 324–325. Rohonczy rosszalóan megjegyezte, hogy az ellenzék azt a hamis hírt terjeszti, hogy a herceg egyetért vele.

⁵ Széchenyi István Napló. S.a.r. Oltványi Ambrus. (A továbbiakban: Széchenyi Napló) 1978. 1206. A továbbiakban, ha a szövegben szerepel a bejegyzés dátuma, nem használunk lábjegyzetet.

⁶ Witzthum von Eckstädt szász diplomata szerint Esterházy azzal győzte meg Lajos főherceget, hogy tudomására hozta: a jurátusok, akik az országgyűlés küldöttségét Bécsbe kísérték, a Burg

Széchenyi arról is beszámol, hogy a Burgból visszatérve megkeresték Kossuthot, amikor is a két politikus összeölelkezett.⁷

Esterházy „pálfordulása” meglepte ugyan a küldöttség tagjait (a jurátusok örömben vállukra emelték a herceget), de visszatérve Pozsonyba az azt követő napokban csak Batthyány, Kossuth, Széchenyi és Deák szerepelt, mint leendő miniszter. A fővárosban összeállított miniszteri listákon a herceg neve nem található. A Pesten hetente kétszer megjelenő *Hetilap* március 24-én közölt egy Pozsonyban március 19-én (?) keltezett levelet, amely szerint a külügyek irányítására Esterházy Pált nevezték ki, aki Bécsben fog lakni, – de nem tudni, hogy elfogadja-e a megbízást. Mire erről a főváros értesült, március 23-án délben Batthyány a kormányalakítást követelő hírek hatására bejelentette leendő kabinetjének névsorát, tagjai között Esterházyt, mint az „Ausztriávali viszonyok” miniszterét. Ez a névsor az előző este tartott értekezleten született, amelyen a herceg nem vett részt.⁸

Március 23-án Batthyányt nyolc leendő minisztert jelentett be — közölve, hogy ő nem vállal tárcát — mert a felelős minisztérium törvénytervezetében az előző este a rendek jóváhagyták ezt a létszámot, s bíztak abban, hogy azt várhatóan a főrendek sem fogják megváltoztatni. A tervezet aznap délután került a főrendek elé, ahol az Esterházy tárcáját érintő törvényszövegen változtatást javasoltak. A rendek által jóváhagyott szöveg szerint „a király személye körüli miniszter”, aki a király mellett fog tartózkodni, „minden külviszonyokba, melyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érdeklík befolyván, azokban az országot felelősség mellett képviseli”. A konzervatív gróf Babarczy János javaslatára a kül szócskát kiiktatták, amit Batthyány nem ellenzett, s a rendek is elfogadták. Ezzel a külügyminiszternek szánt miniszter feladatköréből szövegszerűen kiiktatták a külügyeket.⁹ Ez a módosítás, illetve Esterházy szerepének körülírása megmaradt a továbbiakban is. Április 2-án, amikor Batthyány felterjesztette miniszterei névsorát az uralkodónak, a leendő minisztert „az ausztriávali érintkezés” miniszterének nevezte. Szögyény alkancellár április 5-én „zum Minister für die internationalen Angelegenheiten Ungarns und der österreichischen Erbstaaten” körülírást használta. Az április 7-én kelt magyar nyelvű királyi kinevező okirat „a kapcsolt birodalmam többi részéveli érintke-

megtámadását tervezik. Id. Varga János, A jobbagyfelszabadítás kivívása 1848-ban. (A továbbiakban: Varga, Jobbagyfelszabadítás) 1971. 127. A tervről *Paskay Gyula*, A jurátusélet 1848/49-ben. 1885. 63.

⁷ Márc. 18-án ismeretlen számban be erről br. Vécsey Pálnak. A tudósító szerint a hercegről senki sem tételezett fel ekkora elszántságot és hazafiasságot, amit Lajos főhercegnél tanúsított. Kossuthal ezt követően találkozott, átölelte, s kijelentette, hogy rendelkezzenek vele. Hazánk. IX. (1888) 148. Az emigrációban kibontakozott vita során Pulszky Ferenc sajtó levélben közölte, hogy Esterházy nyílt utca során ölelkezett össze Kossuthal. *Jánosy Dénes*, A Kossuth emigráció Angliában és Amerikában, 1851–1852. 1944. II/1. 422.

⁸ Erről az értekezletről Kossuth 1881-ben megjelent emlékezése alapján rendelkezünk bizonyos ismeretekkel. Attekintését ld. *Urbán Aladár*, Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöksége, fogsága és halála. 2007. 59–61.

⁹ Batthyány a módosítást valószínűleg nem tekintette olyannak, ami a király személye körüli miniszter várható tevékenységét korlátozná. De szerepet játszhatott az a megfontolás is, hogy a külügyekbe való beleszólás igénye ellenállást válthat ki az udvarból. Másnap, március 24-én azzal indokolta a rendeknek a már elkészült, a hadseregről szóló törvényjavaslat visszavonását, hogy a külföldön lévő magyar ezredek hazaszállításának igényével „az örökös tartományok bizalmatlanságát költené fel”. Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzeti iratai. (A továbbiakban: B. iratai) S.a.r. Urbán Aladár. 1999. 165–166.

zések” minisztériumáról beszélt.¹⁰ Mint látható, egyik meghatározás sem definitív.

Herceg Esterházy a jelek szerint komolyan mérlegelte, hogy csatlakozik a liberális ellenzék vezetőiből alakuló kormányhoz. Március 20-án Széchenyi azt jegyezte fel naplójába, hogy megkereste őt Esterházy titkára, Mayer abbé a herceg kérdésével, hogy miként festenek a dolgok? Széchenyi válasza: ne csináljon semmit. (A Napló szerint Széchenyi ezen a napon sokáig Batthyánynál volt. Nyilván szóba került Esterházy személye is.) Említettük, hogy Esterházy nem vett részt a március 22-én este tartott, a miniszteri tárcák elosztásával foglalkozó értekezleten. Március 28-án Széchenyi megemlíti naplójában — kérdőjellel —, hogy a herceg nem fogadja el a tárcát. (Nyilván a Bécsből érkező rossz hírek miatt.) Március 31-én Széchenyi Batthyány és Deák társaságában Bécsben volt. Naplója szerint az ekkor ugyancsak Bécsben tartózkodó herceget győzködtte, hogy fogadja el a miniszterséget, neki a „magyar bárkában”-ban a helye. (A Napló meglepetéssel rögzítette, hogy Esterházynál ott találta a lemondott kancellárt, Apponyi Györgyöt!) Április 2-án a Napló örömmel rögzítette, hogy a herceg elfogadta a megbízást. Nyilván ennek ismeretében tehetette meg Batthyány az előterjesztést ezen a napon kabinetje tagjaira.

Április 4-én Esterházy levélben jelezte Batthyánynak, hogy a kialakult helyzetben kötelességének tartja a tárca elfogadását, de két feltételt támasztott. Egyrészt azt a jogát kívánta biztosítani, hogy ha „kényes állásában” a király és az ország között „valamely alig gondolható eset előfordulna”, mely a *pragmatica sanctio* teljes épségben történő fenntartása, vagy az ország függetlenségének biztosítása szempontjából számára elfogadhatatlan lenne, hivataláról minden felelősségre vonás nélkül lemondhasson. A másik feltétel szerint, mivel folytonosan a király személye körül kell tartózkodnia, s korábbi tartós távolléte miatt az országgyűlés munkájában nem rendelkezik kellő tapasztalattal, ezért ha hivatalával kapcsolatban az országgyűlés kérdést intézne hozzá, erre vagy a miniszterelnök, vagy más miniszter adjon választ.¹¹ Batthyány azonnal válaszolt. Április 5-én kelt levelében mindkét feltételt elfogadta, s kijelentette, hogy a herceg távolléte miatt a szükséges válaszokat ő fogja az országgyűlésnek megadni.¹² Vagyis különleges helyzet állott elő. A kabinet egy tagja hivatali munkahelyé tartózkodva nem vesz részt a minisztertanácsokon, nem felelős az országgyűlésnek, – miközben a felelős minisztérium tagja.¹³ Esterházy egyébként nemcsak az országnak ajánlotta fel szolgálatát. Április 5-én Széchenyi azt jegyezte fel naplójában, hogy Batthyánynál találta a herceget, aki tolmácsolta az udvar kérését, hogy az országgyűlés szavazzon meg újoncokat.

---

¹⁰ Az elnevezés említett változataira B. iratai 226–227, 261. Blackvell, hivatalos angol ügynök a pozsonyi országgyűlésen, Batthyány március 23-án bejelentett miniszteri listájáról beszámolva Esterházyt mint külügyminisztert említette. J. A. Blackwell Magyarországi küldetései 1843–1851. S.a.r. Haraszti-Taylor Éva. 1989. 136. Pozsonyi tudósítás alapján a Wiener Zeitung március 25-iki számában így írt a leendő miniszterről: „in Wien für äussere Angelegenheiten Fürst Esterházy”.

¹¹ B. iratai 240.

¹² B. iratai 245.

¹³ F. Kiss *Erzsébet*, Az 1848–49-es magyar minisztériumok. (A továbbiakban: F. Kiss, Minisztériumok) 1987. 180. Szabad György, A kormány parlamenti felelősségének kérdései. In: A magyar országgyűlés 1848/49-ben. Szerk. Szabad György. 1998. 97. (jegyzet)

Közvetítése nem járt eredménnyel. (Ez a küldetés, annak vállalása igazolja Esterházy állítását, hogy a miniszterséget egyes magas állású személyek biztatására vállalta el.)¹⁴

Miért tartotta szükségesnek Batthyány, hogy a herceg tagja legyen kormányának? Váratlan bécsi megnyilatkozása, egy tekintélyes és konzervatívnak tekintett arisztokrata csatlakozását jelentette, akit diplomáciai tapasztalata, tartós angliai szolgálata és kialakult kapcsolatai miatt a neki szánt feladatkörben hasznosnak ígérkezett. Jelölésében nyilván szerepet játszott Széchenyi ajánlása is, aki a hercegen belül politikai eszmetársat remélt. Horváth Mihály szerint Esterházy csatlakozása az arisztokrácia egyetértésének szimbóluma volt, s biztosíték, hogy soraiban „nem ébrednek fel reakcionárius ösztönök az átalakulás ellen”.¹⁵ Marczali Henrik szerint „Esterházy belépése a minisztériumba nem csak az udvar előtt volt annak biztosítása, hogy Magyarország kormánya nem forradalmi, hanem bizonyos fényt adott annak a minisztériumnak, amelybe belépett”, hiszen ismert diplomata volt.¹⁶

*

1848. április 11-én a Pozsonyban tartózkodó miniszterek, köztük „a kapcsolt birodalom többi részvételi érintkezés minisztere” letették az esküt. Ezt követően a király ünnepélyesen berekesztette az utolsó rendi országgyűlést. Másnap, április 12-én Pozsonyban a nádor elnökletével megtartották az első minisztertanácsi ülést. A jegyzőkönyv nem rögzít magyarázatot, csak egyszerűen külügyminiszternek nevezi a herceget, s arra utasítja, hogy tájékoztassa Nagy-Britannia bécsi követét a Duna torkolatánál jelentkező mozgalmakról, amelyek Magyarország és a monarchia érdekeire károsak lehetnek, s az angol kormány képviselőjének különleges figyelmét érdemlik.¹⁷ A minisztérium elnevezése tehát szakít a körülírással, s használata feltételezi az előzetes megállapodást, hiszen ezek szerint sem a jelenlévő nádor, sem Esterházy nem tiltakozott ellene.¹⁸ A modern történeti irodalomban a király személye körüli minisztérium magyar rész-

¹⁴ Blackwell jelentős szerepet tulajdonított magának és Szalay Lászlónak (a későbbi frankfurti küldöttnek), hogy Esterházy elvállalta a miniszterséget. Ld. Szalay Gábor, Szalay László levelezése. 1913. 170–172. (jegyzetben Blackwell emlékezése.)

¹⁵ Horváth Mihály, Huszonöt év Magyarország történetéből 1823-tól 1848-ig. 1865. II. 636. Mindkét oldal hiedelmére utalva Szécheny Antal úgy számolt be Metternichnek 1848. máj. 13-án, hogy a király személye körüli minisztert Pesten álcázott nagykövetnek, Bécsben álcázott kancellárnak tekintik. *Andics, Arisztokrácia II.* (1952). 94.

¹⁶ Marczali Henrik, A legújabb kor története, 1825–1880. 1892. 614. Varga János kortársi véleményét idéz, miszerint Esterházy azt bizonyította, hogy a kormány az egész nemzetet képviseli. Varga, *Jobbágyfelszabadítás* 225. (jegyzet)

¹⁷ Ezt a megbízást kiegészíti az az utasítás, hogy Esterházy tegyen lépéseket Galicia nyugalmának biztosítására. Az 1848/49. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek. (A továbbiakban: Min.tan. jkvek) S.a.r. F. Kiss Erzsébet. 1989.18. Utasítás Esterházynak, hogy támogassa a galíciai jobbágyfelszabadítást. B. iratai 340, 343–344.

¹⁸ A szóhasználatlaltal a jelenlévő miniszterek többsége nyilván egyetértett, de Deák Ferenc minisztériuma az Esterházyval való levelezésben sokáig az „öfelsege személye körüli miniszter” elnevezést használta, s csak júl. 18-án nevezte a külügyek miniszterének. MOL H 67. Igazságügyi Minisztérium. Államtitkári iratok 1848 – 7 – 2. (De Batthyány helyettesítve Deák levele május 1-én Esterházyt külügyminiszternek szólította.)

ről használatos elnevezésével foglalkozva Hajnal István megállapította, hogy ezt az igényt az osztrák fél is méltányolta, mert május 4-én Ficquelmont osztrák külügyminiszter „*königlich ungarische Minister des Äussern*”-nek címezte a levelet.¹⁹ Ez a gyakorlat következetes volt, de véleményünk szerint nem tekinthető úgy, miszerint az osztrák fél elfogadta volna a magyar kormány igényét, hogy önálló külpolitikát akar folytatni. Inkább a bécsi tanácsalanság, bizonytalanság játszott szerepet, hiszen a frankfurti küldetés ellen is csak szeptemberben léptek fel. Amellett Esterházy személye garanciát jelenthetett, hogy a herceg nem lépi túl a törvény szerint meghatározott szerepét. (Nyilván Bécsben is tudták, hogy milyen feltételek mellett fogadta el hivatalát.) Amellett az is biztosíték volt, hogy Ausztria 1848 márciusa után is megőrizte a monarchiának Metternich alatt kialakult bízható, konzervatív diplomáciai testületét. Ilyen körülmények között fogadhatta el az udvar és az osztrák minisztérium a magyar külügyminisztérium létezését. A kép teljességéhez tartozik, hogy az osztrák külügyminisztérium vezetője a birodalmi hagyományok szerint egyben a császári ház külügyminisztere is volt. „*Ministerium des kaiserlichen Hauses und des Äussern*”. Ezt az ellentmondást Szabad György úgy oldja fel, hogy Batthyányék természetesnek tekintették, hogy „az uralkodó mellé rendelt miniszter mindkét funkciót ellássa, intézve egyrészt az államfővel és az államfő közössége folytán az örökös tartományokkal fenntartandó kapcsolatból fakadó ügyeket, másrészt Magyarországnak a birodalmon kívüli nemzetközi kapcsolataiból származókat.”²⁰

Esterházy április 14-én utazott Pozsonyból Bécsbe, hogy Szögyény László lelépő alkancellár segítségével a volt magyar udvari kancellária épületében megkezdje hivatalának kialakítását, személyzetének összeállítását.²¹ Szögyény tanácsai alapján születhetett az a datálatlan és aláíratlan *Jegyzék*, amelyben a herceg feladatkörének pontosítását igényelte. Így a felségjogok értelmében az uralkodóhoz felterjesztett kegyelmezési vagy örökösödési ügyekben az igazságügyminiszter előzetes állásfoglalását igényelte. Ami a III. tc. 8. paragrafusát, a magyar hadseregnek az ország határaink kívüli alkalmazását, valamint a katonai hivatalokra történő kinevezéseket illeti, ezek ellenjegyzését — érvelt a *Jegyzék* — a magyar hadügyminiszter befolyása alatt teheti (vagyis véleményét követve), így ebben a kérdésben őt felelősség nem terheli. Az előterjesztés legérdekesebb része az említett törvény 13. paragrafusára hivatkozott, miszerint a király körül tartózkodva feladata, hogy mindazon viszonyokba, melyek a hazát és az örökös tartományokat közösen érdeklik, azokban az országot felelősége mellett képviselje. Erre hivatkozva azzal érvelt, hogy a kormányzás legfontosabb ágai, mint a kereskedelem, a pénz- és hadügyek Magyarországot és az örö-

¹⁹ Hajnal István, Volt-e 1848-ban magyar külügyminisztérium? In: *Hajnal István, A Batthyány kormány külpolitikája*. (A továbbiakban: *Hajnal, Külpolitika*) 1987. 39–47.

²⁰ Szabad György, Batthyány és Magyarország alkotmányos önkormányzatának kérdése 1848 tavaszán. *Századok* 1982/6. 1187. Hajnal szerint a helyzet ellentmondásos volt, ami abból eredt, hogy az osztrák külügyminiszter a parlamentnek felelt, de kifelé képviselte Magyarországot is. *Hajnal, Külpolitika* 44.

²¹ Szögyény-Marich László emlékirata. (A továbbiakban: Szögyény emlékirata) 1903. I. 83–85. A minisztertanács intézkedése ápr. 12-én, Min.tan jvk. 15.

kös tartományokat esetenként közösen érdekelhetik. Ezekben az ügyekben tehát egyeztetni és határozni — különösen a még ki nem alakult gyakorlat miatt — az összes magyar minisztériumok, illetve a különböző minisztereknek kell állást foglalniuk. Ez tehát csak úgy lehetséges, ha az illetékes miniszterek az örökös tartományok megfelelő minisztereivel közvetlenül értekeznek.²² Esterházy memorandumával az április 22-iki minisztertanács foglalkozott. Ennek döntését Batthyány április 24-én közölte a herceggel. Ebben tisztázta a kegyelmezési jog, a nemességi perek és az örökösödési ügyekben a miniszter eljárását. A 8. paragrafus esetében úgy foglalt állást, hogy a külügyminiszter csak azért felelős, hogy az ellenjegyzett királyi rendelet azonos legyen a felterjesztéssel. A 13. paragrafussal kapcsolatban a minisztertanács úgy határozott, hogy a magyar és az ausztriai miniszterek között minden kölcsönös érintkezés kizárólag a külügyminisztérium útján történhet. A külügyminiszter felelőssége csak az „eszközlés”.²³ A magyar minisztertanács tehát nem méltányolta, hogy a két fél minisztériumai a „közös ügyeket” közvetlen levelezés útján bonyolítsák. Az elképzelés szerint tehát az Esterházy által vezetett minisztérium kimaradt volna ezekből a folyamatokból.²⁴

*

Az április 12-ei minisztertanácsnak nem Esterházy diplomáciai megbízása volt az első pontja, hanem a felvidéki pánszláv agitáció által okozott gondok. A külügyminiszterhez intézet megbízatás pedig a fenti térség nyugtalan-sága és az országban lévő katonaság kis létszáma miatt arra utasította Esterházyt, hogy egy pár magyar ajkú ezrednek beszállítását eszközölje.²⁵ A feladat fontossága miatt Esterházy már április 15-én jelentette Batthyánynak, hogy az ügyben szóbeli tájékozódására csak aznap kerül sor, de a kérdésben a felségnek megtette a szükséges előterjesztést.²⁶ Batthyány első levelét április 16-án intézte külügyminiszteréhez arra utasítva, tiltakozzon az osztrák kormányzati szerveknél, hogy a bécsi hadügyminisztérium az új törvények ellenére változatlanul rendelkezik az országban, illetve a kapcsolt részekben lévő katonai parancsnokságokkal. Egyben mellékelte azoknak a rendeleteknek a másolatát, amelyekben a magyar kormány az említett parancsnokságoknak meghagyta, hogy a törvény értelmében parancsaikat kizárólag a magyar kormánytól vehetik.²⁷ A minisztérium tehát hivatalba lépésének negyedik napján megtette az első lépéseket hadügyi önállósága érdekében. A magyar ezredek hazahozatalát illetően Esterházy április 18-án azt jelentette, hogy érdemi választ még nem kapott.²⁸

²² Dátum és aláírás nélküli Jegyzék. MOL H 2 Miniszterelnök elnöki iratok 1848:35. Esterházy eljárását értékeli *Szabad György* id. mű 1187–1189.

²³ Min.tan.jkvek 34–35. B. iratai 384–385.

²⁴ A külügyminisztérium ill. Esterházy feladatkörére, valamint a minisztérium szervezetére és ügyrendjére *F. Kiss*, Minisztériumok 188–194.

²⁵ Min.tan.jkvek 18.

²⁶ B. iratai 327. Ápr. 20-iki jelentés Zanini osztrák hadügyminiszter tétova ígérteréről uo. 358.

²⁷ B. iratai 333–334.

²⁸ B. iratai 343.

Valószínűleg erre a jelentésre reagált az április 20-iki minisztertanács, amelynek döntése alapján István nádor fordult sürgetőleg a külügyminiszterhez.²⁹ Esterházy postafordultával válaszolt a nádornak, jelentve: a királytól előterjesztésére azt a választ kapta, hogy Galiciából egyelőre 4 század lovas katonaság hazatéréséről intézkedtek.³⁰ Az engedmény elégtelensége miatt Batthyány április 24-én a paraszti és nemzetiségi mozgalmakra hivatkozva ismételten kérte a megfelelő katonai erő hazahozatalát, hozzátéve (az adott helyzetben egyébként erőtlen érvelést), hogy a III. tc. 8. paragrafus értelmében az ország határain kívüli alkalmazása csak a külügyminiszter ellenjegyzése mellett lehetséges.³¹ Esterházy április 28-án erre a levélre eddigi tevékenységét tételesen igazoló jelentést küldött. A III. tc. 8. paragrafusára történt utalást szemrehányásként fogta fel, s önérvényesen utasította vissza, mintha hivatalba lépése óta katonaságot vittek volna ki az országból.³² Ugyanezen a napon született meg az a nádorhoz intézett kabinetirat, amelyben a király István nádor április 24-iki felterjesztésére, s az osztrák minisztertanács április 19-iki állásfoglalására hivatkozva elutasította a magyar kormány igényét, hogy rendelkezék az országban állomásozó katonasággal.³³

Április 12-én kapott egyik megbízását illetően Esterházy április 18-án közölte Batthyányval, hogy Galícia ügyében többekkel, így Ficquelmont külügyminiszterrel is értekezett, amennyiben az hatáskörével összefér, igyekezett odahatni, hogy a legrövidebb idő alatt megszülessenek a nyugalmat biztosító rendelkezések.³⁴ Ami herceg Esterháznak Viscount Ponsonbyval, Nagy-Britannia bécsi követével való kapcsolatfelvételét illeti, ez április 17-én bizalmas beszélgetés formájában történt. Másnap Ponsonby levélben köszönte meg Esterháznak a tájékoztatást, biztosította a herceget, hogy kormánya érdeklődik Magyarország jóléte iránt, s időről-időre elvárja a tájékoztatást. Egyben örömmel üdvözölte az újonnan létrejött kapcsolatot a birodalom és a magyar kormány között.³⁵ Esterházy április 20-án számolt be a Ponsonbyval történt találkozásáról, annak kedvező reagálásáról, s különösen kiemelte a követ által hangsúlyozott figyelmet, amelyet kormánya a cs.kir. kormány és a Magyarország közötti viszonynak tulajdonít.³⁶ A kapcsolatfelvétel befejező eseménye Palmerstonnak április 28-án Ponsonbyhoz intézett, eljárását és nyilatkozatát helyeslő levele, il-

---

²⁹ B. iratai 359–360. Meg kell jegyezni, hogy a magyar kormány csak a Galiciában állomásozó ezredek szerette volna megkapni

³⁰ B. iratai 372. A nádor megküldi a levelet Batthyánynak uo. 378.

³¹ B. iratai 385–386. Ennek az iratnak a befejezése tartalmazza azt a megjegyzést, hogy ha az ismételt kérelem nem talál meghallgatásra, a minisztérium „oly lépés megtételét látja elkerülhetetlennek, minőkre felelősségének érzete kényteleníti”. Ez már az akkor eltervezett önkéntesek (honvédek) toborzására utal.

³² B. iratai 407–408.

³³ B. iratai 406–407. Az érvelés szerint a magyar kormány csak a magyar udvari kancellária, a helytartótanács és a magyar kamara ügykörét vette át, s a király hadsereget illető joga, így a főparancsnoksága is érintetlen maradt.

³⁴ B. iratai 343–344. Esterházy ápr. 20-án kelt részletes jelentése a galíciai helyzetről uo. 357–358.

³⁵ *Haraszi Éva*, Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen. (A továbbiakban: *Haraszi*, Külpolitika) 1951. 115. Esterházy ápr. 20-án Ponsonbyhoz intézett válaszelevele uo. 117. Ponsonbynak az Esterházyval folytatott bizalmas beszélgetéséről Palmestonhoz intézett jelentése uo. 116.

³⁶ B. iratai 359. Esterházy közölte, hogy a Ponsonbyval történt találkozója előtt tájékoztatta Ficquelmont osztrák külügyminisztert. *Hajnal*, Külpolitika 52.

letve az, hogy ennek a levélnek a másolatát május 13-án a külügyminiszter eljuttatta Batthyányhoz.³⁷

Időközben feszültség alakult ki Batthyány és a minisztertanács valamint Esterházy között. A herceg nyilván lojális érzelmektől vezetve (és követve Szőgyény tanácsait) minisztériuma vezető állásaiba nagy számban kívánta alkalmazni a megszűnt magyar udvari kancellária tanácsosait, vezető munkatársait. Az április 24-én tartott minisztertanács — amely foglalkozott a herceg Jegyzékével is — leszögezte, hogy a külügyminiszter mellett a törvény értelmében csak két tanácsos lehet.³⁸ A jegyzőkönyv rövid megjegyzésére Batthyáynak még aznap kelt levele ad magyarázatot. Ez mindenekelőtt azt hangsúlyozza, hogy az egyes miniszterek esetében az államtitkárok választását megelőzni nem akarja ugyan, de nem óhajtja azt, hogy olyan egyénekre essék a választás, „kiket a közvélemény ellenszenve sújt”. Ezért a hercegnek a minisztériuma személyzetére tett javaslatát inkább kiválasztásnak, mintsem megerősítésre felterjesztett névsornak tekinti. A levél értésére igyekszik adni Esterházynak, hogy az államtitkárának kijelölt egyén által összeállított személyzeti listával a minisztérium egyet fog érteni. Batthyány figyelmeztet, hogy a törvény értelmében biztosított két tanácsos helyén Bartal Györgyöt és Platthy Mihályt szívesen látnák.³⁹ Szőgyény úgy emlékezett, hogy Esterházyt arra figyelmeztették, hogy „új erőkkkel” vegye magát körül, amit a herceg nem szívesen vállalt.⁴⁰ A levél nem említi az államtitkárnak, Pulszky Ferencnek a nevét, de Szőgyény feljegyezte, hogy Pulszkyt a herceg csak Batthyány felszólítására vette maga mellé.⁴¹ Május 3-án megtörtént Pulszky és a minisztérium személyzetének a kinevezése,⁴² amit a *Pesti Hírlap*, ideiglenesen a kormány hivatalos lapja, május 5-én közölt. Pulszky május 15-én még Pesten volt, de 17-én már Bécsből fordult Kossuthhoz a volt kancelláriai szolgálat alkalmazása ügyében.⁴³ Kossuth május 20-án arról tájékoztatta Esterházyt, hogy a magyar és az osztrák kormány közötti függő ügyek tárgyalásának vezetésével a pénzügyminisztérium részéről Pulszky Ferencet kívánja megbízni.⁴⁴

Az osztrák kormány álláspontja, hogy a hadsereg ügyében a király jogai változatlanok maradtak, valamint, hogy Jellačić horvát bán megtagadta az együttműködést a magyar kormánnyal, Batthyányt arra készítette, hogy a helyzet tisztázására személyesen utazzon Bécsbe. Május 6-án elérte, hogy az uralkodó engedelmességre utasította a horvát bánt, s 7-én aláírta azt a rendeletet, amely az országban állomásozó katonaságot a magyar kormány alá rendelte. Ez utóbbi, vagyis a korábbi királyi nyilatkozat visszavonása nem ment nehézség nélkül. Az osztrák lapok szerint Batthyány lemondással fenyegetett. A tárgya-

³⁷ B. iratai 482–483. Palmerston erőteljesen hangsúlyozta, hogy kormánya részt vesz mindenben, „ami az osztrák birodalom gyarapodását, jólétét s hatalmát előmozdítja”.

³⁸ Min.tan.jkvek 35.

³⁹ B. iratai 384.

⁴⁰ Szőgyény emlékirata 82.

⁴¹ Szőgyény emlékiratai 82–84. Pulszky emlékiratai szerint az öreg herceg szívesen fogadta őt. *Pulszky Ferenc, Életem és korom.* (A továbbiakban: *Pulszky, Életem*) 1958. I. 358–359.

⁴² MOL H 7 Külügyminisztérium általános iratok 1848:54.

⁴³ MOL H 20 Pénzügyminisztérium elnöki iratok 1848:582.

⁴⁴ Kossuth Lajos összes Művei (a továbbiakban: KLÖM) XII. S.a.r. Sinkovics István. 1957. 160. *F. Kiss, Minisztériumok* 195–196.

lásokon jelen kellett lennie Esterháznak, akit a jelek szerint aggasztottak a fejlemények. Így született valamikor május közepén emlékirata, amelyben a két kormány közötti kölcsönös és őszinte jóviszonyt igényelte Aggályosnak tartotta, hogy egy háború esetén a magyar hadügyminiszter beleszólhat a csapatok alkalmazásába, amit az örökös tartományok a *pragmatica sanctio* megsértésének vagy kijátszásának tekintetnek. Tanácsa: tanúsítson Magyarország a császárral szemben nagyvonalú és nyilvános bölcsességet, mondja ki, hogy *Magyarország és Ausztria között csak egy császári hadsereg létezhet*. Helyezze a haderő szervezetét, vezényletét és a magyar csapatok felhasználását feltétel nélkül a császár kezébe, valamint a császár rendelkezék a hadüzenet és a békekötés jogával.⁴⁵ Esterházy tehát a történetek alapján aggodalommal látta, hogy az önálló magyar hadügyek igénylése a kezdeti siker után számos akadályba ütközhet, s visszalépést javasolt. Aggályainak megfogalmazását feltehetően segítette a május 10-iki budavári katonai vérengzés, amely igen határozottan jelezte a hadsereg nem magyar származású tisztjeinek hangulatát, s ellenállását.⁴⁶

Batthyányi Bécsből történt hazatérése után fontos külpolitikai lépésre került sor: a kormány május 14-én megbízottakat küldött a Frankfurtban május 18-án megnyíló össznémet alkotmányozó parlamenthez. A minisztertanács határozata értelmében Pázmándy Dénest és Szalay Lászlót mint kormány megbízottakat delegálták azzal a megbízással, hogy jelentsék ki Magyarország rokonszenvét a „német elem” iránt, s hogy „egy erős magyar nemzetiségben találják meg a lehető legjobb és legbiztosabb szövetséget”.⁴⁷ A megbízólevelet a nádor írta alá, s Batthyány ellenjegyezte. A döntés tehát a *külügyminiszter nélkül született, de a megbízólevél meghagyta*, hogy Bécsben a külügyminiszterrel és „általában az ausztriai minisztériummal is” értekezzenek a fennálló (aktuális) kérdésekről, s úgy menjenek tovább Frankfurtba. Mint a küldöttek május 27-iki jelentéséből tudjuk, Esterházyval találkoztak ugyan, de mert a királyi udvar a bécsi zavargások miatt aznap (17-én) elmenekült, a bekövetkezett zavar miatt nem tudtak az osztrák minisztériummal tárgyalni. Amellett az a veszély fenyegetett, hogy lezárják a városkapukat (t. a külvárosok lakóinak távoltartása miatt), ezért sietve elhagyták a császárvárost.⁴⁸ Esterházy május 19-én levélben tájékoztatta Pillersdorf belügyminisztert, aki másnap egyetértett a küldetéssel, s nem kívánt további utasítást adni.⁴⁹ A frankfurti megbízottak küldetéséről Esterházy csak azok tájékoztatásából értesült, s akik a továbbiakban nem tartották a kapcsolatot a külügyminiszterrel.⁵⁰ Vagyis ebben a kérdésben a Bat-

⁴⁵ *Andics*, Arisztokrácia II. 86–91. A fogalmazvány a herceg Esterházy család levéltárában maradt fenn. Címzés, dátum nincs rajta. Az eredetinek címzettje valószínűleg Batthyány volt, aki a memorandumot nem adta irattárba.

⁴⁶ A történetekről szóló jelentés B. iratai 476.

⁴⁷ A megbízólevél, a kinevezés és a bizalmas utasítás B. iratai 490–494.

⁴⁸ B. iratai 613.

⁴⁹ Pillersdorf válasza B. iratai 491. Pulszky május 23-i jelentése a válaszról, u.o. 591–592. A küldetés részleteire *Hajnal*, Külpolitika 70–91. *Gergely András*, A Frankfurt–Budapest szövetség kialakulása 1848 tavaszán. In: *Gergely András*, 1848-ban hogy is volt? 2001. 346–353.

⁵⁰ A küldöttek közös jelentésén túl Pázmándy máj. 27-én külön levélben tájékoztatta Batthyányt, elsősorban tervezett hazatéréséről. B. iratai 616–617. Mind a közös levél, mind Pázmándy azt javasolta a kormánynak, küldjön valakit Párizsba, hogy tájékoztassa a francia kormányt, ill. derítse fel,

thyány-kormány nem tartott igényt külügyminisztere részvételére, esetleges észrevételeire. A megbízólevél meghagyta a küldötteknek, hogy szorosán tartásuk magukat a *minisztertanács* utasításaihoz.

Az udvar május 17-én elhagyta Bécsset és titokban Innsbruckba távozott. Az eset hírére a nádor elnökletével, május 19-én minisztertanácsot tartottak. Elhatározták, hogy hat hét múlva összehívják az országgyűlést, utasították Esterházyt, hogy kövesse a királyt, s igyekezzék rávenni, hogy az uralkodó családjával együtt költözzön Magyarországra.⁵¹ Esterházy távozásával a minisztérium vezetése Pulszkyra maradt, aki május 25-től rendszeresen tájékoztatta a herceget a bécsi fejleményekről, a pesti hírekről.⁵² Esterházy május 26-án jelentette, hogy aznap kihallgatáson fogadta őt a király. A beszámoló szerint a főség „forrón óhajtván a pillanatot”, hogy hű magyarjai közé érkezék, de ennek időpontját még nem lehet meghatározni. A király egyben tudomásul vette, hogy a nádor július 2-ára összehívta az országgyűlést.⁵³

Új szolgálati helyén a herceg rövidesen fontos események résztvevője lett. A király ugyanis május 29-én az udvarhoz rendelte Batthyányt és Jellačićot. Batthyány a rendelet vételével másnap megindult, de Jellačić szándékosan késlekedett. A tárgyalások június 7-10. között Ferenc Károly főherceg elnökletével Batthyány és Esterházy részvételével folytak. A tárgyalásokat befejezve, mivel a bán nem érkezett meg, Batthyány elérte, hogy Jellačićot minden polgári és katonai hivatalától függessze fel a király. Batthyány azt is elérte, hogy ha Jellačić megérkezik, az uralkodó Esterházy jelenlétében a tárgyalások során elfogadott szöveg felolvasásával marasztalja el.⁵⁴ Batthyány június 12-én utazott el Innsbruckból. 13-án Esterházy arról tájékoztatta, hogy „a fő személyek” véleménye szerint a felség rövid időn belül Bécsbe indul, s — úgy véli — ha további utazást határozna el, a Dunán könnyen folytathatja útját Budára.⁵⁵ A herceg június 15-én kelt jelentése beszámolt arról hogy a király megbetegedett, felgyógyulása heteket, sőt hónapokat is igényelhet. Kérdezi, hogy a közelgő pesti országgyűlést Ferenc Károly vagy István főherceg nyissa-e meg? (Szerinte a horvátok lehetséges megnyugtatója miatt az előbbi volna jobb.) Végül közölte, hogy János főherceg a minisztérium június 10-én kelt felterjesztése érelmében vállalja a közvetítést, ha a horvátok és a magyarok Innsbruckba jönnek.⁵⁶

A szándékosan késlekedő Jellačić június 16-án érkezett meg Innsbruckba. Másnap Esterházy arról tudósított, hogy amikor Jellačić tisztelegni kívánt

---

hogy mi a franciák szándéka közös jelentését május 31-én Szalay megküldte Pulszkyknak, hogy hátha talál benne olyat, ami érdekelni fogja. *Kemény Krisztián*, Adalékok az 1848-ban a frankfurti német nemzetgyűléshez küldött magyar küldöttség történetéhez. In: A források bővületében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára. 2007. 253. (Esterházy ekkor már Innsbruckban volt.)

⁵¹ Széchenyi a minisztertanácsról Napló 1251. Az Esterházyhoz intézett utasítás B. iratai 564.

⁵² Pulszky levelei Esterházyhoz, 1848. máj. 25-jún.30. között. MOL P 136 Esterházy család hercegi levéltár, II. Pál herceg iratai 5. csomó.

⁵³ B. iratai 602. A király máj. 29-én a nádorhoz intézett levelében megígérte, hogy személyesen nyitja meg az országgyűlést. Uo. 630.

⁵⁴ B. iratai 673–685. Az Erdély unióját biztosító tárgyalások jegyzőkönyve uo. 702–705.

⁵⁵ B. iratai 723–724.

⁵⁶ B. iratai 735–737. Batthyány távollétében a nádor elnökletével tartott minisztertanács olyan feliratot intézett a királyhoz, hogy János főherceget bízta meg a közvetítéssel. B. iratai 705–708.

Ferenc Károlynál, s véleményét kérték, ő azt tartotta kívánatosnak, hogy ez az ő jelenlétében történjék. Ugyanis a horvát lapok azt terjesztik, hogy a főherceg Jellačić pártfogója. A bán tiltakozására ellátott ettől, hiszen azt csak a főherceg érdekében tartotta volna kívánatosnak. Visszalépett többek között azért, hogy a minisztérium által igényelt kiegyenlítést (kibékülést) ne akadályozza. Mind ezt azonban azzal a feltétellel tette, hogy a fogadás nem a bánnak, hanem *bárá Jellačićnak* szól. A levél azt is közölte, hogy betegsége idejére a király az örökös tartományokra vonatkozó hatáskörrel alterego-jának János főherceget nevezte ki, így a magyar országgyűlés megnyitására Ferenc Károly főherceget, mint királyi biztost fogják kiküldeni.⁵⁷ Június 19-én terjedelmes levélben számolt be Jellačić audienciájáról, ahol a király az előre meghatározott szöveget olvasva marasztalta el az engedetlent. Aznap Ferenc Károly főherceg fogadta a horvát küldöttséget, de csak mint „magánosokat”. Az audiencia után Esterházy tárgyalta Jellačićcsal, aki — szavai szerint — a horvát-magyar ellentéteket a kölcsönös félreértésből eredendő ingerültségnek tulajdonította. Egyben kifejezte készségét a János főherceg közbenjárásával megvalósítható kiegyenlítésre, amelynek érdekében minden ellenséges magatartást fel kellene függeszteni. Jellačić feltételeket is soroló szándékát méltányolva a herceg azt javasolta a kormánynak, hogy ne hozzák nyilvánosságra a király által felolvasott elmarasztaló szöveget, hiszen az csak az ő jelenlétében hangzott el.⁵⁸ Esterházy június 20-án azt közölte, hogy megvárja még június 15-ei levelére a választ (ti. hogy ki nyissa meg az országgyűlést), majd más fontos feladata nem lévén, június 24-én Zsedényi tanácsos kíséretében elhagyja Innsbruckot. Teszi ezt azért, hogy jelen lehessen a pesti országgyűlés megnyitásán, illetve, hogy lépéseket tehessen a horvát kiegyenlítés érdekében. Ha olyan tárgyak adódnának — ami nem várható — Pulszky államtitkár ide sietne, akinek Bécsben tartózkodása egyébként szükséges.⁵⁹

Herceg Esterházy június 21-én neheztelő levelet intézett Batthyányhoz, mert — mint Pulszkytól értesült — a kormány közzétette a Jellačićot minden hivatalától felfüggesztő manifesztumokat, — miközben június 10-én János főherceg közbenjárását kérte.⁶⁰ Ez a két dolog merőben ellentétes, amellet felingerli Jellačićot, aki a manifesztumok végrehajtásának fegyveresen fog ellenállni, „sőt hazánk határain is átléphet”. Ezt a hibát egy magához Jellačićhoz intézett nyilatkozattal lehetne korrigálni, közölve, hogy az eddigi ellene folytatott

⁵⁷ B. iratai 748–749.

⁵⁸ B. iratai 758–760. Esterházy javaslatához, hogy ti. ne fokozzák a horvátok ingerültségét, érdekes a herceg máj. közepén készült memoranduma (ld. A 45. jegyzetet), amely arról is szól, hogy szerinte a horvátok mozgalmát nem az udvar szítja, a magyar kormánynak a határőrvidekkel kapcsolatos politikájának a következménye.

⁵⁹ B. iratai 764–765. Ponsonby kissé megkésve, június 29-én jelentette Palmerstonnak, hogy Esterházy Pestre készül, hogy megakadályozza azokat az intézkedéseket, amelyek a horvátokkal háborúhoz vezetnek. Haraszi, Külpolitika 126.

⁶⁰ A jún. 10-i dátummal ellátott manifesztumok *Pap Dénes*, Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez 1848–1849. 1868. I. 186–191. Batthyány jún. 15-én adott utasítást azok megjelentetésére B. iratai 798. Az ellenjegyzés nélküli manifesztumokat a Közlöny június 18-án közölte.

eljárást felfüggesztik, mindkét fél megőrzi a statusquot és megvárják János főherceg közbenjárásának sikerét.⁶¹

Június 23-án a herceg jelentette, hogy Széchenyi István és Eötvös József megérkeztek, s a nádor követte őket.⁶² A nádor nagy beadványba gyözködte az udvart, hogy a királynak meg kellene jelennie az országgyűlés megnyitására, mert személyes jelenléte lenne a garancia, hogy az országgyűlés az államadósághoz részösszegét elfogadja és az újoncokat megajánlja. Ha a király nem jöhet, Ferenc Károly vagy Ferenc József főhercegeket bízta meg az országgyűlés megnyitásával.⁶³ A kérdés június 26-án megoldódott. Esterházy ezen a napon jelentette: Ferenc Károlyra a felség oldalán szükség van, fiát, Ferenc Józsefet ajánlotta az országgyűlés királyi biztosának. A fiatal főherceg azonban hideglelést kapott (!), így 8-10 napon belül az ágyat nem hagyhatja el. (Az országgyűlés tervezett megnyitásáig hat nap volt.) Így a feladatot a király a teljhatalommal felruházott és jelenlévő István főhercegre bízta. Mivel a király a nádort teljhatalommal ruházta fel, s a törvény értelmében minden ügy megkívánja a felelős miniszter ellenjegyzését, így a feliratokat az államtitkár is bemutathatja a felségnek. Ezért megbízatását (ti. innsbrucki küldetését) befejezettnek tekintti, s holnap elhagyja Innsbruckot. Mivel egészségi állapota nem engedi meg, hogy Pestre menjen, a miniszterelnök egyetértésével hivatalát Pulszky államtitkárra bízta. Egyben kijelenti, hogy ha az uralkodó visszatér Bécsbe, egészségi állapotától függően fenntartja magának a jogot, hogy megtartja-e vagy sem hivatalát.⁶⁴ Ezzel a levéllel Esterházy megelőlegezte lemondását, mivel úgy érezte, hogy Batthyány június 10-iki innsbrucki eredménye (és annak nyilvánosságra hozatala) Jellačić felfüggesztése, s a pesti minisztertanács június 10-iki felterjesztése (János főherceg közvetítéséről) lehetetlen helyzetbe hozta.

Esterházy az iratok tanúsága szerint nem vonult teljesen vissza, s nem fürdőhelyen, egy ideig Innsbruckban, majd Bécsben tartózkodott. Július 10-én tájékoztatásul megküldte Batthyáynak az Innsbruckban járt szerb küldöttségnek a királyhoz felterjesztett kérelmét, hogy megkülönböztető jelvényt hordhassanak.⁶⁵ 14-én a Bécsben élő kereskedők kérelmét továbbította, hogy áruikat a hajózási tilalom ellenére tovább szállíthassék Zimonyba.⁶⁶ Szalay László frankfurti küldött új megbízólevelet kért, hogy azt János főhercegnek, akit a frankfurti parlament ideiglenes államfőnek megválasztott, bemutatassa. A július 19-iki kelettel elkészült utasítást — Szalay kérésére — a nádor és Batthyány mellett Esterházy

⁶¹ B. iratai 771–772. Esterházy még azt javasolta, hogy a nyilatkozathoz tegyék hozzá, miszerint a manifesztumok publikálását akkor rendelték el, amikor nem tudták, hogy a közvetítést elfogadják-e. (Valójában a pesti minisztertanács keresztezte Batthyány szándékát, aki el akarta érni Jellačić felfüggesztését.)

⁶² B. iratai 784–785.

⁶³ B. iratai 787–788. A nádor előterjesztése nem történhetett a kormány tudta nélkül. Ez azt jelenti, ha a király lejön, a kormány tervezi, hogy a két kérdésben törvényjavaslatot nyújt be az országgyűlésnek.

⁶⁴ B. iratai 800–802. A miniszterelnök egyetértésére tett utalás valószínűleg Batthyány ápr. 5-iki beleegyező nyilatkozatára utal.

⁶⁵ B. iratai 902. A megkülönböztető jelvény viselésének jogát a király fogadásának emlékére kérvényezték.

⁶⁶ B. iratai 916.

is aláírta.⁶⁷ Július 20-án Esterházy megküldte az osztrák kormány válaszejgyezékét a magyar kormány július 4-iki jegyzékére.⁶⁸ Mivel útlevél kiállítására a bécsi magyar külügyminisztérium is jogosult volt, így Milos Obrenovics volt szerb fejedelem is ide fordult, hogy Magyarországra utazhasson. Az útlevelet Esterházy saját hatáskörében nem akarta megadni, ezért július 21-én Batthyány véleményét kérdezte.⁶⁹ Augusztus 3-án Batthyány arra kérte a külügyminisztert, hogy a bukovinai magyarok ügyében járjon közbe azok terheinek csökkentése és sérelmeik orvoslása érdekében, mivel azok osztrák alattvalók.⁷⁰ Tapasztalva a külügyminiszter — bár visszafogott — működését, a hadügyminisztert helyettesítve Batthyány augusztus 11-én arra kérte, hogy sűrösse a Galíciában állomásozó s már többször megígért Porosz herceg gyalogezred hazaszállítását, s egyben ajánlatot tett a Koburg huszárezred és egy az országban állomásozó vértesezred cseréjére.⁷¹ A miniszterelnök augusztus 12-én arra utasította Esterházyt, hogy diplomáciai úton tiltakozzon a szerbiai fegyveres önkéntesek beözönlése ellen, mivel az a szerb kormány tudtával történik.⁷²

Batthyány annak tudatában fordulhatott külügyminiszteréhez, hogy az Bécsben tartózkodik, s figyelemmel kíséri a minisztérium munkáját. Mikor az uralkodó augusztus 14-én visszatért Bécsbe és visszavonta a nádornak adott teljhatalmat, a herceg kijelentette, hogy nem érzi magát képesnek, hogy olyan célokat támogasson, amelynek ügyeiben nem kíván részt venni.⁷³ Azonban ez a nyilatkozat sem jelentett határozott lemondást. Így amikor egy interpellációt követően Batthyány felszólította Esterházyt, adjon számot, miként sikerült biztosítania befolyását az Olaszországgal folyó béketárgyalásokban,⁷⁴ a herceg válaszolt. Augusztus 24-én rövid jelentésében közölte, hogy a tárgyalások során az alkotmányos elvet érvényesíteni kívánják, de ennek módja még nincs elhatározva.⁷⁵ Végül az augusztus 26-iki minisztertanácsi döntés értelmében Batthyány arra utasította Esterházyt, kérjen az osztrák külügyminisztériumtól tájékoztatást, hogy mit tett, s mit szándékozik tenni diplomáciai úton a szerbiai fegyveres önkéntesen beszivárgása ellen.⁷⁶ Batthyány másnap Deák kíséretében Bécsbe utazott, s ott érte meg szeptember elején külügyminisztere lemondását.

*

---

⁶⁷ A megbízólevél B. iratai 940–941. Esterházy aláírásáról Gergely A. id. mű (ld. A 49. jegyzetet) 377–378. Esterházy ennek az okmányoknak a megfogalmazásában sem vett részt.

⁶⁸ B. iratai. 946–947. A júl. 4-iki jegyzék uo. 865–867.

⁶⁹ B. iratai 949–949. Batthyány nem járult hozzá, hogy a kérést teljesítsék. Uo. 995.

⁷⁰ B. iratai. 996–997.

⁷¹ B. iratai 1038.

⁷² B. iratai 1047–1048. A kormány korábbi hasonló felterjesztésére uo. 618–619, 809.

⁷³ B. iratai 1078.

⁷⁴ B. iratai 1091–1092.

⁷⁵ B. iratai 1170. A jelentés nem tartalmaz utalást Esterházy szerepére.

⁷⁶ B. iratai 1132–1133. Batthyány arra is felszólította Esterházyt, hogy ezekről az ellenséges be-törésekről tegyen jelentést a felségnek. Esterházy ez ügyben aug. 29-én megtette az előterjesztést.

Visszatérve a külügyminisztérium május közepétől folytatott tevékenységére, elsőként a hadügyeket és a biztonság kérdéseit kívánjuk áttekinteni. Azokat a kérdéseket, amelyek a két birodalomfél között a hadsereget érintették. Esterházy május 13-án közölte Batthyányval, hogy a május 7-én Bécsben nyert ígéret értelmében a király aláírta a rendeletet a Miklós és a Nádor huszárok, valamint egy magyar gyalogezred hazarendeléséről.⁷⁷ Május 16-án Batthyány a prágai szláv választmányának a kongresszus összehívásáról szóló értesítése kapcsán közölte Esterházyval a kormány álláspontját, miszerint az elkerülhetetlenül adandó engedmények biztosíthatják azt, hogy a galíciaiak a prágai szláv kongresszuson ne jelenjenek meg.⁷⁸ Május 15-éről 16-ára virradó éjjel a minisztertanács Hrabovszky péterváradai főparancsnoknak a szerb mozgalom erősödéséről szóló jelentése kapcsán fontos döntéseket hozott. Így elrendelték a déli várak háborús készletét, Szeged táján egy katonai tábor felállítását és az önkéntesek (a honvédek) toborzását. Batthyány tájékoztatta a külügyminisztert a kialakult veszélyes helyzetről, az intézkedésekről. Egyben sürgette a megígért ezredek hazahozatalát, s kérte: tájékozdják, hogy az osztrák hadügyminiszter kit ajánlana a tervezett tábor parancsnokának. Ugyanekkor azt javasolta, hogy tegyen lépéseket az angol követségnél — s ha célszerűnek látja, az osztrák külügyminisztérium útján is — hogy a jelen helyzetben az angol kormány nagyobb mennyiségű fegyvert engedjen át Magyarországnak.⁷⁹ Ugyanezen a napon továbbította Esterházy Latour válaszát, aki a Partiumba küldendő katonaság ügyét Puchner erdélyi (szebeni) főhadparancsnok döntésére bízta.⁸⁰ Május 17-én Batthyány közvetlenül válaszolt Latour levelére, amelyben az a Zalaegerszegegen feltartóztatott fegyverek továbbszállításának engedélyezését kérte. Ezt, mivel attól lehetett tartani, hogy azok a felkelők kezére kerülnek, Batthyány nem engedélyezte.⁸¹ Május 22-én Batthyány saját kezdeményezésére fordult közvetlenül Latourhoz, tájékoztatva a minisztert, hogy a szerb fenyegetés miatt egy tábor felállítását rendelte el, s a gyors siker érdekében segítségül hívta a székelyeket, s erről az erdélyi főparancsnokot is értesítette.⁸² A székelyek segítségül hívásáról Latourhoz intézett levelére Batthyány azt a választ kapta — Esterházy közvetítésével — hogy nem ismeri az erdélyi helyzetet, így nem intézkedhet.⁸³ Batthyány augusztus 11-én levélben fordult a Bécsben visszatérő uralkodó üdvözlésére a császárvárosba utazott nádorhoz, hogy sürgesse a megígért Porosz herceg gyalogezred hazabocsájtását.⁸⁴

⁷⁷ B. iratai 404.

⁷⁸ B. iratai 525–526.

⁷⁹ B. iratai 523–524. Palmerston semmitmondó válasza ezek szerint nem kedvetlenítette el Batthyányt.

⁸⁰ B. iratai 532–533. A máj. 23-iki elutasításra uo. 592.

⁸¹ B. iratai 538–539.

⁸² B. iratai 588–689. Batthyány tehát túltette magát az ápr. 22-iki minisztertanácsi döntésen, hogy az osztrák minisztériumokkal csak a magyar külügyminisztérium útján lehet levelezni

⁸³ B. iratai 630–631. A székelyek segítségül hívására uo. 564–567.

⁸⁴ B. iratai 1035–1036. Láttuk, hogy ezen a napon a gyakorlatilag visszavonult Esterházyhoz fordult Batthyány, hogy a herceg sürgesse a Porosz herceg gyalogezred hazaszállítását. (Ld. 71. jegyzetet)

Április 12-én a minisztertanács — mint láttuk — két megbízást adott a külügyminiszternek: sürgesse a Galíciában állomásozó magyar katonaság hazahozatalát és tájékoztassa a bécsi angol követet a bekövetkezett változásokról. Ez utóbbi kapcsán Esterháznak nyilatkoznia kellett a magyar kormánynak az aldunai tartományok (Havasalföld, Moldva) mozgalmával kapcsolatos aggodalmairól. Ez a nyilatkozat kifejezte a kormány határozott érdeklődését, s aggodalmát a lehetséges orosz beavatkozás miatt. Ezt a lehetőséget először a délvidéki szerb mozgalmaknál feltételezték. Széchenyi a május 22-én tartott miniszteri konferenciáról feljegyezte, hogy Kossuth így fakadt ki: „Menjen Pulszky az orosz követhoz, kérdezze meg kategorice, benn van-e a muszka keze a szerb mozgalmakban.”⁸⁵ Az orosz politikával kapcsolatban az első ismert fejlemény az erdélyi határszélen megjelent „bujtatók” (moldvai menekültek) ügye, amely esetleg feszültség forrása lehetett. Szemere egy Bukarestből érkezett jelentés alapján június 19-én figyelmeztette erre Esterházyt.⁸⁶ Ismereteink szerint Batthyány első lépésére akkor került sor, amikor a külügyminisztérium útján kívánt hivatalos információkat szerezni azokról a hírekről, miszerint az oroszok Moldva határán csapatokat vontak össze. Arra utasította a herceget, hogy „akár a török, akár az orosz követség közbejöttével” igyekezzék az orosz terveket megakadályozni.⁸⁷ Másnap, június 24-én arra szólította fel a herceget, hogy diplomáciai úton gondoskodjék a Moldvába letelepült magyarok védelméről.⁸⁸ Június 26-án Pulszky megbízásából Bartal György tanácsos juttatta el az osztrák külügyminisztérium átiratát, amelynek záradéka szerint moldvai szökevény bojárok azért vonultak volna Brassóba és környékére, hogy önkénteseket toborozzanak és betörjenek a fejedelemségbe. A hírről már értesítették az erdélyi főparancsnokot (másolat mellékelve), s várják Batthyány megfelelő intézkedéseit.⁸⁹ Batthyány június 23-án kelt utasítására Esterházy július 3-án reagált Egyrészt az angol követ tájékoztatására hivatkozott, aki alaptalannak tartotta Batthyány információit. Alkalma volt Medem orosz követtel is tárgyalni, aki szerint Duhammel őrnagyot Bibesco fejedelem biztonsága érdekében küldték Bukarestbe. Ami pedig az oroszoknak Moldvába történő bevonulását illeti, amíg ott a rendet meg nem zavarják (aminek fenntartása az orosz kormány szerződéses kötelezettsége), s mindaddig „míg a magyar föld nem nyújt helyet oly seregeknek, mely a szomszéd fejedelemségben fennálló rend ellen törjön”, mindaddig „az ilyen megindulás” nem következik be.⁹⁰

Az orosz fenyegetéssel *Kossuth Hírlapja* „Magyar–orosz és oláh ügy” címmel július 6-án terjedelmes és jól tájékozott vezércikkben foglalkozott. A fejedelemségekben folyó diplomáciai folyamatok megismerésének és befolyásolásá-

⁸⁵ Széchenyi Napló 1253.

⁸⁶ MOL H 9 Belügyminisztérium elnöki iratok 1848:365, Szemerét erre a jelenségre Kossuth egy Bécsből kapott értesítés alapján már jún. 18-án figyelmeztette. KLÖM XII. 288.

⁸⁷ B. iratai 785–786. Batthyány a rendelkezést a brassói főbíró jelentése alapján tette. Egyben utasította Teleki József erdélyi kormányzót, hogy tiltsa el a fegyverkivitt Erdélyből. Uo. 786.

⁸⁸ B. iratai 791.

⁸⁹ B. iratai 802.

⁹⁰ B. iratai 849–850. Esterházy tehát Innsbruckban tartózkodott, mert csak ott találkozhatott Medem követtel.

nak megoldását Kossuth a Konstantinápolyban lévő magyar követségben látta (ahová az osztrák kormány nevezné ki a magyar jelöltet), továbbá hogy Jassyba és Bukarestbe az osztrák konzul mellé magyar konzult nevezzenek ki.⁹¹ A Bartal György által megküldött figyelmeztetéssel, az oláh menekültek kérdésével a minisztertanács július 9-én foglalkozott. Álláspontja az volt, hogy az oláh menekülteket be kell fogadni, azt rendelkezni kell, de a határvidékről el kell őket távolítani, hogy a menekültek jelenléte nem vezethessen ellenséges lépésekhez.⁹² Az oroszok nem ok nélkül vontak össze csapatokat Moldva határán, mert július 6-án 24.000 főnyi orosz haderő vonult be a fejedelemségbe. Erről a Kolozsvárról frissen érkezett jelentés alapján István nádor július 14-én értesítette Batthyányt.⁹³ A hír vételével másnap, július 15-én határozott hangú levélben fordult Batthyány a külügyminiszterhez, felszólítva, hogy Medem orosz követ-től választ kérjen arra, hogy ennek az orosz seregnek mi a rendeltetése, „s ez által Magyarországot is megtámadás nem fenyegeti-e?” Kérjen írásos nyilatkozatot, s azt haladéktalanul továbbítsa.⁹⁴ Esterházy mielőtt az orosz követhoz fordult volna, július 17-én az osztrák külügyminisztériumnak jelezte, hogy kormányától milyen utasítást kapott, s érdeklődött, hogy az orosz udvar adott-e valamiféle választ a katonai mozdulatok céljáról. Lebzeltert osztrák külügyi tanácsos aláírásával a július 22-én kelt válasz közölte, hogy az orosz sereg bevonulásáról hivatalos nyilatkozat nem érkezett. Erre a lépésre az oroszoknak a drinápolyi szerződés (1829) értelmében joguk van. A határok megtámadásától azonban nem kell tartani, mert a cár több ízben kijelentette, nem akar beavatkozni az osztrák belügyekbe, csak az ellen védekezze, ha az orosz birodalom nyugalomát és biztonságát megzavarnák.⁹⁵

Hajnal István nem találta a magyar külügyminisztérium iratai között a Medem orosz követhoz küldött levél fogalmazványát. Mivel Medem válaszolt, ennek az lehet a magyarázata, hogy a herceg az orosz követhoz magánlevélben fordult. Ez magyarázza, hogy Medem Innsbruckból július 26-án „Konfidenciális” jelzésű levelet küldött, amelynek hangvétele nem hivatalos, hanem csevegő. Kijelentette, hogy nem áll módjában írásos nyilatkozatot tenni kormánya szándékáról. Az oroszok csak szerződéses kötelezettségüket teljesítették, amikor a rend fenntartására bevonultak a fejedelemségekbe. Magyarországnak örvendeznie kellene, hogy a rend és nyugalom van a szomszédságában, amelynek lakói rokonfajúak azzal a népeccsccggel, amely saját országában lakik. Oroszország nem akar más országok belügyeibe avatkozni, vagy befolyást szerezni.⁹⁶

Július 31-én Medemnek ezt a levelét másolatban, valamint az osztrák hadügyminisztériumnak az oroszoknak az aldunai fejedelemségekbe történt

⁹¹ Kossuth Hírlapja 1848. júl. 6. KLÖM XII. 392–395. Hermann Róbert szerint Kossuth tájékozottságát Jablonczy (Jablánczy) Ignác jelentésének köszönhetta. (A jelentés Kossuth ún. Miniszteri iratai között.)

⁹² Min.tan. jkvek 62. B. iratai 907. Egyidejű utasítás Vay Miklósnak uo. 908.

⁹³ B. iratai 914. Júl. 8-án a jászvárosi osztrák ügyvivőség értesítette a Guberniumot, s az júl. 11-én továbbította a jelentést

⁹⁴ B. iratai 918. A levél befejező sorait id. *Hajnal*, Külpolitika 101–102.

⁹⁵ *Hajnal*, Külpolitika 102.

⁹⁶ *Hajnal*, Külpolitika 103–104. Idézi a levél egy részét. Medem francia nyelvű levele Waldapfel Eszter, A forradalom és szabadságharc levelestára. 1950. I. 348–350.

bevonulásával foglalkozó közleményét Pulszky megküldte Batthyáynak.⁹⁷ Időközben nyilvánvalóvá vált, hogy az a bécsi eredetű hír, miszerint az Erdélybe menekült bojárok csapatokat toboroznak, hogy betörjenek Moldvába, nem felel meg a valóságnak. Vay Miklós királyi biztosnak ezt bizonyító jelentését a Bécsbe utazott Batthyányt helyettesítő Eötvös József július 27-én küldte meg Esterháznak.⁹⁸ Moldváról augusztus 11-én Kossuth juttatott el információt Batthyányhoz, beszámolva a Szemere Bertalan által Bukarestbe küldött Szöllösi Nagy Ferenc jelentéséről. Eszerint az oroszok kivonultak Moldvából (ami nem felelt meg a valóságnak!), s egyben a maga számára megbízólevelet sürgett, hogy a török biztost a magyar kormány nevében üdvözölhesse. A beszámolót összegezve Kossuth a levél végén a jelentés alapján Batthyányt a Brassóban tartózkodó reakciós moldvaiak elleni azonnali fellépésre és hathatós intézkedésre szólította fel.⁹⁹ Batthyány feltehetően Kossuth javaslatától függetlenül, augusztus 12-én a megérkezett jelentés alapján mind Puchner erdélyi főparancsnoknak, mind Vay Miklós királyi biztosnak meghagyta, hogy Bibesco havasalföldi fejedelmet, a kíséretében lévő bojárokat és egyéb menekülteket szólítsák fel, hogy Brassót és általában Erdélyt hagyják el, s Magyarország belsőbb vagy felsőbb vidékeire költözzenek.¹⁰⁰ Moldváról a Batthyány-iratok sorozatában az utolsó adat a miniszterelnöknek augusztus 15-én a kabinet tagjaihoz körlevél formájában közreadott tudósítása volt, amely a galaci cs. kir. ügyvivőségtől származott, illetve mellette volt Vay Miklós augusztus 8-án kelt beszámoló jelentése.¹⁰¹

*

Az első felelős magyar miniszterium külügyi aktivitása, mint láttuk, a bécsi magyar külügyminiszterium tevékenysége során részben kapcsolatok kialakításával, részben biztonságpolitikai kérdésekkel (szerb felkelés, orosz veszély), a hadsereg korábbi egységéből fakadó ügyekkel, továbbá a pénzügyi vagy kereskedelmi viszonyok önállóságának biztosításával vagy azok megvédésével foglalkozott. (A pénzügyekre Kossuth kiadott iratai erre bőséges információt szolgáltatnak.) Önálló politikai lépés, mint megbízottak küldése Frankfurtba, azok a pesti miniszterium kezdeményezésére jött létre, dokumentumait itt fogalmazták meg, s Esterháznak a küldöttek csak élőszóval tudatták megbízatásukat. Szalay László július 19-én elkészült új megbízólevelét Esterházyval is aláírták ugyan, de a dokumentumhoz egyéb köze nem volt. Amikor szeptember elején Teleki László megindult Párizsba, küldetéséről is a minisztertanács döntött, s a formálisan még hivatalban lévő Esterháznak semmi szerepe nem volt a misszióban. A bécsi francia ügyvivővel Batthyány tárgyalta a küldetésről.¹⁰²

⁹⁷ B. iratai 982–983. A levél mellett júl. 18-án Pétervárról Medemhez intézett utasítás másolata.

⁹⁸ B. iratai 969–970. Mellette Vay miklós júl. 22-iki jelentése.

⁹⁹ B. iratai 1040–1041.

¹⁰⁰ B. iratai 1048–1049. A Vaynak szóló utasítás szerint a menekülteknek harminc nap alatt el kell hagyniuk Brassót.

¹⁰¹ B. iratai 1075–1076.

¹⁰² A valóságos külügyi témák — a legegyszerűbbek is — a minisztertanácstól vagy az egyes miniszterektől indultak el." *F. Kiss, Miniszteriumok* 190.

Nem tudjuk, hogy a Batthyány-kormányának az első minisztertanácson Anglia irányában történt kezdeményezésén, valamint a Frankfurttal való kapcsolatfelvételén túl (amit Perczel Mór által szervezett népgyűlésen Pesten már április elején követeltek) volt-e további elképzelése a külpolitikai feladatokról. (Kossuth külpolitikai elképzeléseit hónapokkal később fejtette ki.) A következők azonban rövidesen önálló lépésekre készítették a kormányt. Így követelte a szerb kormánytól az április 24-iki kikindai vérengzésekért felelős Radák György kiadását. Erről értesülve az osztrák külügyminisztérium kifogásolta azt és kérte, hogy a magyar kormány ezentúl ne közvetlenül, hanem a belgrádi osztrák konzul útján forduljon a szerb hatóságokhoz. Batthyány május 28-án arra utasította Esterházyt, hogy a figyelmeztető jegyzéket visszaküldve, kérje fel az osztrák külügyminisztériumot, hogy az szólítsa fel a török kormányt (tehát a szerb kormány hűbérurát), hogy akadályozza meg a néplázítók behatolását Szerbiából. Egyben figyelmeztessen, hogy ha a politikai néplázító szökevények kiadátását Szerbia akadályozza, ezen néplázítók ellen a magyar kormány olyan eszközökhöz kellene nyúlnia, amely nem volna összhangban a török kormánnyal való jószomszédi viszonytal.¹⁰³

Pulszky május 31-én másolatban továbbította a török fővárosban élő magyaroknak a nádorhoz, de az osztrák külügyminisztérium útján benyújtott folyamodását, kérelmezve, hogy Konstantinápolyban önálló magyar követséget, vagy legalább a jelenlegi osztrák követségen egy magyar osztályt alakítsanak ki.¹⁰⁴ A kérelemmel a június 6-iki minisztertanács foglalkozott, s megbízta Klauzál Gábor kereskedelmi minisztert, hogy Szerbiában, Moldvában, Oláhországban (Havasalföldön) és Konstantinápolyban „Magyarország részéről konzulokat nevezzen”.¹⁰⁵ A kormány terveiről a nyilvánosságot június 18-án a jól értesült *Pesti Hírlap* tájékoztatta. A lap szerkesztői természetesen tartották, hogy Magyarország és az örökös tartományok politikai képviselője közös, de feltétlenül szükségesnek vélték konzulátusok felállítását, egyrészt az ipari és kereskedelmi érdekek támogatására, másrészt a külföldön tartózkodó magyarok védelmében. A cikk sorolja a kormány által tervezett konzuli helyeket, de kiegészíti azokat Triesttől és Livornón át Marseillesig és Liverpoolig. A konzuli állások létesítésével megbízott Klauzál Gábor június 24-én fordult Esterházyhoz és kért felvilágosítást, hogy az osztrák konzuloknak milyen fizetés jár és milyen segédszemélyzetet

¹⁰³ B. iratai 618–619. *Hajnal*, Külpolitikai 123–124. Az eset mutatja, hogy az osztrák kormány az ilyen külkapcsolatot a kialakult gyakorlat szerint kívánta kezelni. Pulszky aug. 28-án jelentette, hogy az osztrák kormány eddig semmiféle diplomáciai lépést nem tett a beszivárgó fegyveres csapatok ügyében.

¹⁰⁴ B. iratai 645–646.

¹⁰⁵ Min.tan. jkvek 54. A jegyzőkönyv említi Pázmány Dénes és Szalay László máj. 27-én Batthyányhoz intézett levelét, de nem foglalkozik azok javaslatával, hogy küldjenek Angliába és Franciaországba „diplomáciai missziót”, illetve valakit, aki Franciaországnak Olaszországgal (az itáliai háborúval) kapcsolat álláspontját kipuhatolja Nincs nyoma a hivatalos megbízásnak, de Pázmány hazatérése után Szalay nyilván a kormány utasítására utazott Párizsra. *Hajnal*, Külpolitika 139–142. A jún. 6-iki minisztertanács másnapján, jún. 7-én Kossuth Pázmányhoz intézett nagy levélben vázolta politikai elképzeléseit (a német szövetségről, az Angliával és Franciaországgal kapcsolatos politikáról), a király Budára hívásáról, s hogy a birodalom súlypontját át kell helyezni. Közli a tervezett konzuli állásokat és kéri, érjék el, hogy a németek is küldjenek hozzánk követet. KLÖM XII. 236–238.

kell számukra biztosítani.¹⁰⁶ A június 26-iki minisztertanács újból foglalkozott a kérdéssel és úgy határozott, hogy a külügyminisztert felszólítják: a tervezett négy szolgálati helyen az illető tartományok részéről diplomáciai úton biztosítsák a kijelölt személyek elfogadását.¹⁰⁷ Batthyány június 27-én a fentiek értelmében sürgős intézkedést kért és várta az eredmény jelentését.¹⁰⁸

Klauzál június 24-iki megkeresésére Pulszky július 2-án megküldte a kimutatást az osztrák konzulok szolgálati helyéről és fizetéséről.¹⁰⁹ A kérdéssel Kossuth már július 6-iki, idézett vezércikkében foglalkozott, aki Konstantinápolyban magyar követséget, de legalább olyan konzult igényelt volna, akinek hozzájárulása nélkül ott törvény vagy rendszabály nem léphetne életbe.¹¹⁰ Kossuth a maga továbbfejlesztett álláspontját a frankfurti megbízott, Szalay Lászlónak adandó kiegészítő utasítás (megbízólevél) vitájára reagálva¹¹¹ fogalmazta meg. Július 20-án a *Kossuth Hírlapja* „Külügyeink” címmel terjedelmes vezércikket közölt, amelynek mottója lehetne: „külügyünk van, de külügyminiszterünk nincs”. A törvény szerint nincsen. Esterházy nem cselekszik, csak „befoly”, s a tevékenységét meghatározó törvény hiányos és rossz. Szerinte a megoldás az volna, ha a honvédelem érdekei alapján meghatározott állomás helyeken tartózkodnak a külügyminisztérium „külügyészei”, „folyvást akik öfelisége követének személye körül lesznek, s mindazon viszonyokba, melyek a hazát az örökös tartományokkal közösen, vagy különösen érdeklik, befolyván, azokban az ország független minisztériumát felelősség mellett képviselik.¹¹² A javaslat az osztrák-magyar viszony adott állása mellett nyilván irreális. Kossuth szándéka — a felirati vita kezdetén — nem lehetett más, mint tudatni a közvéleménnyel, hogy kevesli a tervezett, Jassytól Belgrádig terjedő konzuli hálózatot.

A konzulok ügyében Pulszky július 31-én küldte meg a minisztériumnak (a Bécsbe utazott Batthyányt helyettesítő Eötvös Józsefnek) rövid levéllel „az osztrák külügyminisztériumnak az aldunai tartományokban felállítandó ügynökségek iránti válaszát”, amelyet használat után visszakér. Egyben kérte azon elvek meghatározását, „melyekre az ez iránt adandó választ építhessük”.¹¹³ Ennek a levélnek (tisztázatának) nincsen nyoma a miniszterelnöki iratok között. Elküldésére utal Pulszky egy augusztus 19-én Kossuthhoz intézett levelében. Azt említi, hogy már egy hete megküldte Batthyáynak az osztrák minisztérium jegyzékét, de eddig semmi utasítást nem kapott.¹¹⁴ A konzuli kérdés nem került le

¹⁰⁶ MOL H 44 Földművelés, ipar- és kereskedelmi minisztérium, elnöki iratok 1848–157.

¹⁰⁷ Min.tan. jkvek 58–59.

¹⁰⁸ B. iratai 809.

¹⁰⁹ MOL H 50 Földművelés, ipar és kereskedelmi minisztérium, kereskedelmi szakosztály 1848 – 5–2.

¹¹⁰ Ld. A 91. jegyzetet

¹¹¹ A megbízólevél dátum a júl. 19. Ld. B. iratai 940–942.), de annak végleges szövegét a nádor fenntartásai miatt csak a júl. 21-iki minisztertanács hagyta jóvá. Gergely A. id. mű (Ld. A 49. jegyzetet) 376–378.

¹¹² KLÖM XX. 599–602. A kérdésre Kossuth júl. 29-én visszatért kiegészítve azzal, hogy a király adja nekünk Ferenc Józsefet ifjabb királynak. Uo. 640–644.

¹¹³ B. irata 982.

¹¹⁴ KLÖM XII. 749.

napirendről, legalábbis ami az egyedi megoldást illeti. Kossuth augusztus 11-én a már említett Szöllösi Nagy Ferenc megbízólevéllel való ellátását javasolta, majd 17-én sürgette azt.¹¹⁵ Batthyány ezzel egyetértett, s augusztus 23-án kijelentette, hogy az oláhországi (havasalföldi) osztrák ügyvivő mellé egy kancellárt (titkárt) kell kinevezni, s utasította Pulszkyt „igyekezetét oda fordítsa”, hogy erre az állásra Szöllösy (!) Nagy Ferencet nevezzék ki.¹¹⁶ Pulszky augusztus 28-án reagált, s mindenekelőtt azt észrevételezte, hogy az aldunai konzulátusok ügyében az osztrák minisztérium jegyzékét már régen leküldte (olyan sítve, hogy magának nem készített másolatot), s arra semmiféle választ nem kapott. Így Wessenberg azt hiheti, hogy „elveit tökéletesen elfogadjuk”. Megkapta viszont a megbízást Szöllösi ügyében, amelyben megteszi a szükséges lépéseket, de a választást nem tartja szerencsésnek a jelölt tudatlansága és tapasztalatlansága miatt.¹¹⁷ A levélváltásból egyértelmű, hogy Szöllösi az osztrák külügyminisztériumtól függött volna, – ha Pulszky azt előterjeszti. Batthyány azonban ezekben a napokban Bécsben volt, s a kialakult helyzetben elállhatott a kinevezés ígérteréről. (Szöllösi valamikor ősszel tért haza, s december 10-én kinevezték Kossuth egyik titkárának.)

Közben augusztus 24-én Pulszky ismét megsürgette a választ az osztrák külügyminisztérium jegyzékére.¹¹⁸ A levél másnap még valószínűleg nem volt Pesten. Az azonban az augusztus 25-én tartott minisztertanács jegyzékéből világos: a kormánynak le kellett mondania arról a tervről, hogy Belgrádba konzult küldjön. A határozott hangvételű jegyzőkönyv leszögezte, hogy a szerb kormány nem üzent hadat nekünk, de a szerviánusok (a szerbiai önkéntesek) saját földünkön folytatnak háborút ellenünk. Mivel „az idegen hatalmakkal közvetlen kapcsolatban nem vagyunk”, ezért az ausztriai kormány külügyi képviselőinek kell a szerb rablók ellen lépést tenniük, amely feladat „a *pragmatica sancti*óból következik.”¹¹⁹ A határozatnak megfelelően Batthyány másnap azzal bízta meg Pulszkyt: erélyesen szólítsa fel az osztrák kormányt, adjon számot, mit tett és mit kíván tenni a szerbiai kormánynál a több ezer főnyi fegyveres csapatok betörése ellen. Egyben jelentse a királynak, hogy Magyarország területiális épségének megtartására az osztrák minisztérium semmit sem tett.¹²⁰ Ez az intézkedés szomorú bizonyítéka annak, hogy a Batthyány-kormány nem bírt a délvidéki, Szerbiából erőteljesen támogatott felkeléssel. Nem kétséges, hogy a jegyzéktől a kormány nem várt eredményt. Azt azonban le kívánta szögezni, hogy a külső támadás ellen a *pragmatica sanctio* értelmében számíthatott volna a segítő beavatkozásra.

¹¹⁵ B. iratai 1040–1041, 1087. Szöllösi máj. 28-án Szemere Bertalan küldte ki Bukarestbe.

¹¹⁶ B. iratai 1125–1126. Érdemes megemlíteni, hogy Kossuth az országgyűlésnek benyújtott törvényjavaslatban a külügyi szolgálatnak nem tervezett költséget, a felállítandó konzulátusok költségei a földművelés, ipar- és kereskedelmi minisztériumnál szerepeltek. KLÖM XII. 498, 502. *F. Kiss, Minisztériumok* 190.

¹¹⁷ B. iratai 1148–1149. Szöllösi küldetéséről *Hajnal, Külpolitika* 124–125.

¹¹⁸ B. iratai 1128.

¹¹⁹ Min.tan. jkvek 64–65.

¹²⁰ B. iratai 1132–1133.

Nem tudjuk, mi volt az osztrák külügyminisztérium július 31-iki jegyzékében. Batthyány és Jellačić a napokban zajlott sikertelen bécsi találkozója, Batthyáynak Doblhoff belügyminiszterrel folytatott feszült hangulatú értekezése után lojális javaslatra nem gondolhatunk. Az bizonyos, hogy a magyar kormány a konzulok ügyében nem léphetett önállóan, mint a frankfurti megbízottak küldetésekor. Ebben az esetben nemcsak nem lehetett kikerülni Esterházy miniszteriumát, hanem — mint Szöllösi esete mutatja — az osztrák féllal együttműködve képzelték a megoldást. Így a konzulok ügye lekerült a napirendről akár Wessenberg jegyzékének feltételei miatt (mert nem feltételezhetjük, hogy az nem került Batthyány kezébe), akár azért, mert Béccsel való együttműködés úgy megromlott, hogy a június 6-iki határozatokat nem lehetett végrehajtani.

A Batthyány-kormányának volt másik, kezdetben reménnyel biztató kezdeményezése, amely egy új törvény megvalósítását kísérelte meg. Az 1848: XXVII. tc.-ről volt szó, amely Dalmáciából a magyar kormányhoz tartozó Fiume és Buccari (a magyar tengerpart) szabad kereskedelmi kerületek jogállását szabályozta, igazgatását modernizálta, s biztosította Fiume követének helyét az országgyűlésen. A térség problémájával már a Miniszteri Bizottmány is foglalkozott, így március 31-én Fiume helyettes kormányozójának adott válaszában helyeselte, hogy nyilvánossá tették a kapitányi üléseket. Azt azonban, hogy a kapitányi tanácsban növeljék a polgárok számát, ezt a törvényhozás várható intézkedésétől tette függővé.¹²¹ A kormány első, április 12-én tartott ülésén foglalkozott a magyar tengerpart, pontosabban a magyar hajózás kérdésével. Kosuth előterjesztésére határozták, hogy herceg Esterházy szólítsa fel hivatalosan az osztrák külügyminisztert, hogy a magyar színek iránt az országgyűlésen alkotott törvény értelmében biztosítsa, hogy a magyar lobogót minden külföldi kikötőben elismerjék.¹²² Osztrák zászló alatt hajózva ugyanis kiteszik magukat „az olasz forradalom” (a velencei flotta) támadásának.

A Batthyány-kormányt nemcsak a hatósága alá tartozó két kerület, hanem egész Dalmácia jövője foglalkoztatta. Batthyány egy dalmáciai származású hadnagyot, bizonyos Natáli Mátét küldte április 26-án hivatalos megbízással Fiuméba. A küldetés célját nem ismerjük, nincs nyoma a megbízólevélnek. A rövid utasítás csak annyit tartalmaz, hogy feladatának elvégzése után a hadnagy két hónap szabadságot kap.¹²³ Ugyancsak április 26-án megtörtént Fiume kormányozójának kinevezése.¹²⁴ Rövidesen napirendre került a dalmáciai tengerpart védelmének megszervezése a szárdinai (piemonti) és nápolyi hajóhad támadásai ellen. Az osztrák hadügyminisztérium május 4-én felszólította magyar megfelelőjét, hogy Pestről (az Újépületben szállásoló 5. Berwaldo tüzérezred állományából) küldjenek két század tüzért Fiume védelmére. Május 8-án Batthyány távollétében a Deák Ferenc elnökletével ülésezett minisztertanács

¹²¹ B. iratai 217.

¹²² Min.tan.jkvek 20. Esterházy háromszori sürgetésére az osztrák külügyminisztérium júl. 31-én közölte, hogy eleget tett a kérésnek. *Hajnal*, Külpolitika 177. (jegyzet)

¹²³ B. iratai 401. Natáli Máté jelentését nem ismerjük. Kiküldetése napján fordult Jellačić Ferenc Károly főherceghez, s követelte a Dalmácia feletti rendelkezés jogát. *Károlyi Árpád*, Német-újvári gróf Batthyány Lajos főbenjáró pöre. (a továbbiakban: *Károlyi*, Batthyány) 1932. I. 141.

¹²⁴ *Hajnal*, Külpolitika 119.

úgy döntött, hogy a tüzekek Zágráb kikerülésével vonuljanak Fiuméba. Erről Deák még aznap értesítette Esterházyt.¹²⁵ Fiume rövidesen és váratlanul helyőrségre számíthatott. Ugyanis a Parma hercegségben fegyverét letett egy század huszárt és négy század magyar gyalogost az olasz kormány rendeletére Buccariba szállították. A hír vételére Deák — aki ekkor Batthyányt hadügyminiszterként is helyettesítette —, úgy rendelkezett, hogy az alakulatok számára a budai fegyvertárból gyalogsági fegyvereket kell erős őrizet alatt Fiuméba szállítani.¹²⁶ Ezt a katonaságot azonban Fiuméből Olaszországba vezényelték. Erről értesülve Batthyány május 11-én arról kért Esterházytól tájékoztatást, hogy a katonaság elszállítására a felség parancsára került-e sor, s hogy azt ellenjegyezte-e?¹²⁷

Időközben a kormány számára nyilvánvalóvá vált, hogy Jellačić nem csak az István nádor és helytartónak tartozó engedelmességet mondta fel, de igyekszik hatalmát Horvátország határain túl is kiterjeszteni. A nádor május 15-én a Ferenc Károly főherceghez intézett levelében sorolva a bán visszaéléseit, közölte, hogy az olyan rendeletet adott ki a Magyarországhoz tartozó Szlavonia és Fiume hatóságainak, hogy ne engedelmeskedjenek a helytartónak és a magyar kormánynak.¹²⁸ Nyilván ennek az értesülésnek is szerepe volt abban, hogy Szemere Bertalan Esterházy útján azt kérte az osztrák kormánytól, hogy „csatolják vissza” Dalmáciát. Természetesen elutasító választ kapott.¹²⁹ A kormány a maga részéről a dalmát közvélemény megnyerését tartotta kívánatosnak. Ezért június 2-án Szemere a minisztertanács határozatából Grubisichot, egy Bécsben élő olaszt (egy egyházi egyesület igazgatóját) bízta meg hogy a helyszínen megfelelő tevékenységet folytasson.¹³⁰ Június 10-én, Batthyány innsbrucki útja idején királyi kézirat született (dátum szerint egyidejűleg a Jellačić felfüggesztéséről szóló manifesztumokkal!), amely Mészáros Lázár hadügyminisztert arra utasította, hogy Dalmáciát az odarendelt erőkkel védje meg az olasz szabadcsapatok ellen. Egyben kellően világosítsa fel a bánt, hogy a Dráva mentén felállított őrvonal felesleges, s ha Magyarország irányában nem foglalnak el ellenséges állást, őket semmilyen veszély nem fenyegeti.¹³¹

A publikált miniszterelnöki iratok között júliusban nincsen Fiumét vagy Dalmáciát érintő okmány. Augusztus 8-án Batthyány — a visszahúzódott Esterházy helyett — Pulszkyhoz fordult: tudomása szerint Bécsbe érkeztek a dalmát követek, ezért keresse meg azokat, akik a Magyarországgal való egyesüléssel rokonszenveznek.¹³² Fiume megvédésének lehetőségéről Batthyány augusztus 8-án még nem mondott le, mert egy Csány Lászlóhoz, a Dráva vonal kormánybiztosához intézett levelében azt a meglepő megjegyzést tette, hogy a

¹²⁵ Min.tan. jkvek 44. B. iratai 456. A főhadparancsnokság által ajánlott kerülőútra uo. 463-464. Az esetről a Pesti Hírlapban megjelent tudósítás szövegét ld. B. iratai 937.

¹²⁶ B. iratai 446.

¹²⁷ B. iratai 480.

¹²⁸ B. iratai 503-504.

¹²⁹ MOL H 6 Külügyminisztérium elnöki iratok 1848:24, *Hajnal*, Külpolitika 119.

¹³⁰ *Hajnal*, Külpolitika 111-120. Az ügynök költségeiről KLÖM XII.- 297.

¹³¹ B. iratai 711-712.

¹³² B. iratai 1016. Pulszky aug. 10-én jelentette, hogy a küldötteket még nem kereste fel, de a címüket már tudja.

Nagykanizsán állomásozó 1. honvédszászlóaljat Fiuméba szánják.¹³³ Ennek természetesen nem sok esélye volt, inkább csak jelezte a város megvédésének gondját. Batthyány augusztus 11-én tett egy kísérletet, amikor a Bécsben tartózkodó nádort arra kérte (a magyar ezredek hazaküldésének sürgetése mellett), hogy járjon közbe annak érdekében, hogy a Bécsből Itáliába indított magyar gránátos zászlóaljat Laibachból Fiuméba küldjék, mert azt a horvátok elfoglalással fenyegetik.¹³⁴

Batthyány igyekezett a dalmáciai ügyeket is kézben tartani. Augusztus 11-én Erdődy János fiuimeai kormányzónak írott levelében tudomásul vette, hogy az egyik ügynök (Bratich János) még Raguzában van, s gondoskodik ellátmányáról. Egyben közli: Pulszkyt utasította, hogy vegye fel a kapcsolatot a dalmát követekkel, s kéri a kormányzót, hogy jelentéseit közvetlenül hozzá küldje.¹³⁵ A látszólag nyugodt intézkedés mögött feszült napok húzódnak. Előző napon rendelte el a miniszterelnök, hogy a horvát fenyegetés miatt a dunántúli megyék sietve állítsák ki az önkéntes szolgálatot vállaló nemzetőreiket.¹³⁶ A megvalósítható rendkívüli intézkedések sorában meg kell említenünk egy a szorongató helyzetből kiutat kereső, de a realitást nélkülöző intézkedést. Augusztus 16-án Batthyány utasította a hadügyminisztert (aki pár napja tért vissza a déli táborból), hogy intézkedjék, Fiume ideiglenesen ne a zágrábi, hanem a budai főhadparancsnoksághoz tartozzon. A meghökkentő rendelkezés magyarázata, hogy a magyar gránátosokat Bécsből valóban Fiuméba küldték, s Batthyány joggal aggódott, hogy a gránátosokat a zágrábi főparancsnokság ellenünk fogja felhasználni.¹³⁷ Batthyány ismerte a monarchia kialakult főhadparancsnoksági rendszerét, nem gondolhatta, hogy ebben a merev rendszerben — amelytől a magyarokat igyekeztek távol tartani — Mészáros kezdeményezésére megvalósulhat egy ideiglenes megoldás. Magyarázatát nem igen találjuk ennek a lépésnek, hacsak nem a kétségbeesett elszántság igazolására szolgált. (Emlékeztetőül: augusztus 18-án kelt Batthyány levele Szalay Lászlóhoz, amelyben azt közölte, hogy a horvát támadásig legfeljebb három hét van.)

A magyar területektől Horvátország által elszigetelt Fiume a magyar kormány által nem volt megvédhető. Igényét azonban ezekre a területekre nem adta fel. Amikor az augusztus 27-iki minisztertanács Deák előterjesztésére a horvátoknak adandó nagy engedményekről határozott, kimondta, hogy az esetleges teljes ekválás esetén a magyar kormány fenntartja Fiume birtokát, s a magyar tengerparttal való szabad közlekedést.¹³⁸ Batthyány és Deák Bécsben tartózkodtak, amikor szeptember elején arról értesültek, hogy a horvátok augusztus 30-án elfoglalták Fiumét.¹³⁹

*

¹³³ B. iratai 1017.

¹³⁴ B. iratai 1035–1036. Kossuth ugyanezen a napon ajánlotta Batthyánynak, hogy a Bécsben állomásozó gránátosokat küldjék Fiuméba. Uo. 1041.

¹³⁵ B. iratai 1042.

¹³⁶ B. iratai 1070–1071

¹³⁷ B. iratai 1083. (A rendelet — ha elküldték — nem került elő a hadügyminisztérium irattárából.)

¹³⁸ *Károlyi*, Batthyány II. 626–629.

¹³⁹ Batthyány és Deák jelentése szept. 5-én a nádorhoz, B. iratai 1217–1218.

A bécsi magyar külügyminisztérium irányítását Pulszky Ferenc végezte. Emlékezése szerint, amikor május közepén Bécsbe érkezett, az öreg (ekkor 62 éves) herceg szívesen fogadta. Ismerve Pulszky kinevezésének előzményeit, ez inkább kifogástalan udvariasság lehetett. A herceg belátta, hogy a hazai politikai életben tájékozott, a vezető politikusokat személyesen ismerő államtitkár hasznos, sőt nélkülözhetetlen munkatárs lesz. Mint Pulszky írja emlékezéseiben, tájékozottsága lehetővé tette a miniszternek, hogy nem kellett minden nap bejönnie hüttendorfi villájából, s ott tölthette a tavaszt. „Ha valamely nevezetes ügyben szüksége lesz reám — mondotta a herceg —, kijön hozzám, vagy tudósít, hogy bejőjjenek, szombatoként minden esetre itt leszek, s aláírom az aláírandókat. Megértettük egymást — folytatja Pulszky — minden csiklandós ügyben magam írta alá az okmányt „a miniszter távollétében”, s csak közönyös aktákra kívántam meg a herceg aláírását”.¹⁴⁰ Pulszky szerepéről Frankenburg Adolf, aki nem tartozott a külügyminisztérium hivatalos személyzetéhez, így fogalmazott: „Pulszky, nem sokára háttérbe szorította a gyöngetehetségű, s tehetetlen akarató külügyminisztert, annak csak „figuráns” szerepet hagyván, teljhatalommal átvette a minisztérium vezetését.”¹⁴¹ A király szökése után, a minisztertanács május 19-iki döntése értelmében a herceg Innsbruckba távozott. Így Bécsbe érkezését követően néhány nap múlva valóban Pulszkyra várt a minisztérium vezetése.

Említettük, hogy május 25 – június 30. között Pulszky rendszeresen tájékoztatta a távollévő herceget a minisztérium feladatairól, a bécsi és esetleg a pesti fejleményekről. Pulszky magánlevelekben Batthyányt is rendszeresen informálta. Emlékirataiban azt állítja, hogy ezeket a miniszterelnök rendre a papírkosárba dobta, ahonnan Jászay Pál, a miniszterelnök elnöki titkára kiszedte, de azok elvesztek.¹⁴² Ez a valótlan állítás nem egyedülálló Pulszky helyenként pontatlan, vagy könnyű tollal írott emlékezései sorában. Így ezt az állítást cáfolja a Batthyány pesti lakásán 1849. januárjában lefoglalt iratok jegyzéke, amelynek tételei között található „1 versiegeltes Paket an Franz Pulszky”.¹⁴³

A külügyi államtitkár és a miniszterelnök hivatalos levelezésének első ismert darabja május 21-én kelt, vagyis azt követően, hogy Esterházy elhagyta Bécset. Ebben Pulszky megküldte Pest megye kérelmét, amelyben a börtönben lévő pálcabüntetésre ítélt rabok hátralévő testi büntetését kérték kegyelmi úton megváltoztatni, vagy amnesztia révén elengedni, hiszen a hadseregben eltörölték a testi büntetést. Pulszky általános megoldást, törvénymódosítást javasolt.¹⁴⁴ Május 23-án arról tájékoztatta a miniszterelnököt, hogy Latour hadügyminiszter a Részekbe küldendő katonaság ügyében kitért a válasz elől, 27-én pedig közölte, hogy az erdélyi főurak kérelme elkésett, mert a felség már ki-nevezte az erdélyi országgyűlés királyi biztosát, majd 29-én arról tudósított,

¹⁴⁰ Pulszky, Életem I. 358–359. (Ld. a 41. jegyzetet) Nem világos az emlékezés folytatása, hogy Pulszky miért nem akarta kompromitálni a herceget.

¹⁴¹ Frankenburg Adolf, Bécsi élményeim. 1890. I. 97. Jósika Miklós szerint Esterházy szeretetreméltó személyiség volt, de „igen közepes koponya”. Ld. F. Kiss, Minisztériumok 188. (jegyzet)

¹⁴² Pulszky, Életem I. 364.

¹⁴³ Károlyi, Batthyány II. 123.

¹⁴⁴ B. iratai 583–584. Aláírása: a külügyminiszter helyett.

hogyan az osztrák hadügyminisztérium a székelyek segítségül hívása ügyében ugyancsak kitérő választ adott.¹⁴⁵ Pulszky május 30-án arról értesítette Batthyányt, hogy a Modvába és Havasalföldre a kolerajárvány tanulmányozására küldött magyar orvosok támogatása érdekében mind az osztrák kancellária, mind ő maga is értesítette a Bukarestben és Jassyban állomásozó konzulokat.¹⁴⁶

Június elején Batthyány Innsbruckban volt, így Pulszky csak a miniszterelnök hazatérése után jelentkezett. Június 18-án magánlevélben javasolta, hogy az országgyűlés alatt használt Bécs-Pozsony közötti távirót hosszabbítsák meg Pestig.¹⁴⁷ Június 22-én arról tájékoztattott, hogy Ljudovit Gaj nem királyi, hanem császári tanácsosi címet kapott.¹⁴⁸ Június 26-án Batthyáynak az államtitkár megbízásából Bartal György tanácsos küldte meg az osztrák külügyminisztérium jegyzékét, amely a Moldvából beszivárgott és önkéntes csapatokat szervező bojárookra hívta fel a figyelmet.¹⁴⁹ A képviselőnek megválasztott Pulszky júliusban leutazott az országgyűlésre, így Batthyány és Jellačić találkozáját, illetve János főherceggel való kapcsolatát Zsedényi Eduárd tanácsos intézte.¹⁵⁰ A Bécsbe visszatért Pulszky július 31-én továbbította az osztrák külügyminisztérium már említett jegyzékét a tervezett konzulátusok ügyében, az osztrák hadügyminisztérium közleményét az oroszok jelenlétéről az aldunai tartományokban, továbbá Latour válaszát a Jellačićnak küldött fegyverekről.¹⁵¹

A király augusztus 14-én visszavonta a nádornak adott teljhatalmat (amelynek értelmében törvényeket is szentesíthetett volna), s ekkor Esterházy a király döntésére és saját egészségi állapotára hivatkozva bejelentette visszavonulását.¹⁵² Pulszkynak jutott a feladat, hogy augusztus 21-én továbbítsa a nádornak a király előző napi elhatározását, hogy a két hadügyminiszter egyezzen meg a szereztek cseréjében.¹⁵³ Augusztus 22-én jelentette Pulszky, hogy nem sikerült az uralkodótól határozott ígéretet kapnia, hogy az országgyűlés nyári időszakának szeptember közepére tervezett berekesztésére lejjön Budára.¹⁵⁴ Augusztus 24-én sürgette a választ az osztrák külügyminiszter jegyzékére, amit ő még július 31-én továbbított.¹⁵⁵ Augusztus 26-án Pulszky sajátkezü levélben tájékoztatta Batthyányt a szerbeknek szánt fegyverszállítmány megakadályozásáról, továbbá arról, hogy a fegyver vásárlásra kiküldött Sztankó főhadnagy egyik szállítmánya megérkezett.¹⁵⁶ Augusztus 27-én Pulszky rövid hi-

¹⁴⁵ B. iratai 592. 605. 630–631.

¹⁴⁶ B. iratai 658–659.

¹⁴⁷ B. iratai 757. A levél aláírása: alázatos szolgája

¹⁴⁸ B. iratai 780.

¹⁴⁹ B. iratai 802.

¹⁵⁰ B. iratai 908–909, 930, 943–944.

¹⁵¹ B. iratai 982–983. Pulszky július 29-én már Bécsben volt, ő kísérte el Batthyányt a Jellačićsal való találkozójára

¹⁵² B. iratai 1078

¹⁵³ B. iratai 1102

¹⁵⁴ B. iratai 1117–1118. Aláírása: a miniszter megbízásából.

¹⁵⁵ B. iratai 1128. A jegyzék sorsa ismeretlen.

¹⁵⁶ B. iratai 1153–1154. Aláírása: alázatos szolgája. Mint ez a levél is mutatja, Batthyány ha fontosnak tartotta Pulszky levelét, azt az iktatóba adta.

vatalos levél kíséretében küldte meg az osztrák igazságügyminiszter levelét, aki a szegedi várban őrzött olasz foglyok Ausztriába történő szállításának elhalasztását kérte, s egyidejűleg egy magánlevélben beszámolt a bécsi hangulatról.¹⁵⁷ Augusztus 28-án Pulszky közölte, hogy Batthyány május, június éa augusztusi utasítására és az ő háromszori megkeresésére mindezekig nem kapott választ, hogy az osztrák külügyminisztérium miként lépett fel diplomáciailag a Szerbiából érkező fegyveres csapatok ellen.¹⁵⁸ Ugyanezen a napon kelt Pulszky ismert utolsó magánlevele, amelyben az oroszok moldvai magatartásáról, Sztankó főhadnagy újabb fegyverszállítmányának megérkezéséről számolt be, s aggódva állapította meg, hogy az aldunai konzulok ügyében kelt osztrák jegyzékre nem kapott választ.¹⁵⁹ Batthyány mindkét levél tartalmáról már csak Bécsben értesülhetett.

Pulszky ez utóbbi levelének van egy kitétele, amely azt mutatja, hogy Esterházy augusztus 14-ét követő visszavonulása nem volt teljes. A vonatkozó részlet így hangzik: „A herceg nem volt a városban. Estvére kimegyek hozzá Hüsseldorfba az előterjesztés aláírása végett.” Feltehetőleg ez meg is történt. A herceg fontos kérdésben is tanújelét adta együttműködési készségének. Így Batthyány augusztus 18-iki levelére felvilágosítást adott az Olaszországgal folyó béketárgyalásokról.¹⁶⁰ Ismereteink szerint ez volt Esterházy hercegnek, mint külügyminiszternek Batthyányhoz intézett utolsó jelentése. Szeptember 5-én a Bécsben tartózkodó Batthyáynak benyújtotta lemondását, mert — mint írta — a tárcát azért vállalta el, mert remélte, hogy a korona és hazája közötti ellentétek kiegyenlítésében szerepe lesz. „Mint hogy azonban ezen reményem a mostani körülmények között minden erőm megfeszítése mellett mind inkább elenyészik, kötelességemnek tartom miniszteri tárcámról ezennel lemondani.”¹⁶¹

A herceg ideiglenes visszahúzódásának, majd augusztus 15-ike utáni határozott visszavonulásának ismeretében nem csodálkozhatunk végleges lemondásán. Ami azonban a lemondás *közvetlen* okát illeti, azt a kortársak nem egyformán értelmezték. Esterházy maga, amikor 1849. májusában írásbeli nyilatkozatot tett Batthyány pörében, lemondását azzal indokolta, hogy nem akarta benyújtani a pénz- és hadügyi törvényeket.¹⁶² Az említett kétszeri lemondás azzal magyarázható, hogy a visszavont lemondást követően, szeptember 4-én a király visszahelyezte hivatalába Jellačić-ot, aki ekkor már nyíltan készítette elő a támadást Magyarország ellen. Erre azonban a herceg nem hivatkozhatott, mi-

¹⁵⁷ B. iratai 1144–1145.

¹⁵⁸ B. iratai 1147–1148.

¹⁵⁹ B. iratai 1148–1149

¹⁶⁰ B. iratai 1226. Esterházy mentegetőzik a válasz késedelméért, de mint írja, Wessenberg távolléte miatt nem tudott vele értekezni. A válasz egyébként általános információkat tartalmaz.

¹⁶¹ B. iratai 1219–1220. A levél közli, hogy lemondását egyidejűleg benyújtotta a felségnek is. Ismerjük Esterházy egy szeptember 3-án kelt lemondólevelét is. Waldapfel, Levelestár II. 19. Az egyidejűleg a királynak benyújtott lemondás szövegét közli F. Kiss, Minisztériumok 205. (jegyzet. Egy kutató véleménye szerint Esterházy szeptember 3-án Batthyány rábeszélésére visszavonta lemondását, de két nap múlva megismételte. *Bártfai Szabó László*, A Széchenyi-család története. 1926. III. 434.

¹⁶² Gróf Batthyány Lajos főbenjáró pöre. Ford. Kurucz György. S.a.r. Urbán Aladár. 1991. 152.

vel a felség intézkedéséről volt szó.¹⁶³ Pulszky emlékezései szerint Esterházy azért mondott le, mert nem tudta elérni, hogy Doblhoff belügyminisztertől megkapja a Magyarországnak augusztus 31-én megküldött államiratot. A sikertelen kísérlet után visszatért hivatalába, egy levelet írt a felségnek, egyet Batthyáynak, s bejelentette lemondását. A levelek kézbesítését Pulszkyra bízta.¹⁶⁴

Batthyány tudomásul vette Esterházy lemondását, s nem igényelte, hogy előkészítse a szeptember 6-án megérkezett országgyűlési küldött fogadását a királynál. Az udvar azonban nem adta meg a külügyminiszternek a felmentést. A király hangsúlyozta, hogy továbbra is igényt tart a herceg „tanácsára és kipróbált szakmai ismereteire”.¹⁶⁵ Jogos az a feltételezés, hogy az udvar számolt a Batthyány-kormány közeli lemondásával, s a fel nem mentett és törvényesen kinevezett külügyminiszter majd ellenjegyzi a szükségesnek tartott királyi rendeletet. Mindenesetre a Batthyány-kormány lemondása nem érintette Esterházyt. Így vált lehetségessé, hogy amikor Batthyány szeptember 12-én újból elvállalta az elnökséget, amelynek egyik feltétele egy osztrák bankjegyekben nyújtott kölcsön volt a magyar pénzügyek stabilizálására, Esterházy a nádor felkérésére hivatalos minőségben fordulhatott az osztrák nemzeti bank elnökéhez.¹⁶⁶ Így teljesen törvényes volt, hogy Esterházy szeptember 22-én és 25-én ellenjegyezte a magyar hadügyminiszterhez intézett törzstiszti kinevezéseket.¹⁶⁷ Esterházy felmentésére István nádor szeptember 23-iki Bécsbe érkezésére és lemondása előtt került sor. A nádori iratok iktató főkönyve szerint szeptember 24-én tették át István nádorhoz herceg Esterháznak a királyhoz benyújtott kérelmét, amelyben hivatalából való felmentését kérte. A szeptember 26-iki tömör bejegyzés szerint „Fölséges urunknak herceg Esterházy Pál kérvénye azon alázatos véleménnyel mutattatik be, hogy a minisztériumbóli kilépése érdemei elismerésével fogadtatnék el.”¹⁶⁸ A lemondást hivatalosan és végérvényesen az osztrák minisztertanács október 6-án vette tudomásul.¹⁶⁹

A herceg felmentése után elhagyta Bécset és visszavonult Kismartonba. Nem tudjuk, milyen megfontolásból, október 25-én a soproni alispánhoz intézett levelében közölte, hogy a hadikiadások miatt kiürült megyei pénztárba két részletben, adóként betudandó 25.000 pftot fizet be.¹⁷⁰ Az esetnek híre ment, s Bécsben nem nézhették jó szemmel Esterházy gesztusát. Ez lehet a magyarázata (vagy az egyik ok), hogy Ponsonby, a bécsi angol követ december 14-én azt jelentette Palmerstonnak, hogy a herceg, a hercegnő, Miklós herceg és annak fe-

¹⁶³ Az országgyűlés küldöttségét vezető Pázmány Dénes szept. 6-án Esterházy előző napi lemondásáról tudósított. B. iratai 1228.

¹⁶⁴ Pulszky, Életem I. 378–379.

¹⁶⁵ F. Kiss, Minisztériumok 205.

¹⁶⁶ Waldapfel, Levelestár II. 34–35. F. Kiss, Minisztériumok 205–206.

¹⁶⁷ MOL H 75 Hadügyminisztérium általános iratok 1848:7377, 7396. Szeptember elején a Bécsbe tartózkodó Batthyány Esterházy helyett terjesztett elő katonatiszti kinevezéseket. B. iratai 1231–1232. Ezeket a királyi jóváhagyás után a táborban tartózkodó Mészáros Lázár helyett Batthyány ellenjegyezte. HM általános iratok 1848:8024.

¹⁶⁸ MOL N 31 Nádori iratok iktató főkönyve 1848:2503. (Szept.26.)

¹⁶⁹ Károlyi, Batthyány I. 193. (jegyzet)

¹⁷⁰ Sopron megye levéltára. Közgyűlési iratok 1848:2771.

lesége háziőrizetben vannak Pál herceg kastélyában, s azt egyedül nem hagyhatják el.¹⁷¹ Az őrizetet december végén feloldhatták, így a herceg Olmützbe látogathatott. Tisztelgett Zsófia főhercegnőnél is, aki hűvösen fogadta. December 29-én azt jegyezte fel naplójába, hogy a herceg zavart volt, s őt ázott pudlikutyára emlékeztette.¹⁷² Valószínűleg az olmützi fogadtatás készítette arra Esterházyt, hogy talán már 1849 januárjában terjedelmes nyilatkozatot készítsen, amelyben politikai magatartását, hivatala elvállalásának körülményeit és célkitűzéseit, azok kudarcát összegezte.¹⁷³ Az udvar végül megbocsájtott a hercegnek, mert az emigrációban Szemere az 1852-ben megjelent „jellemrajzaiban” úgy emlegeti Esterházyt, mint aki „mai napig az udvar kegyence”.¹⁷⁴

Végül egy másik minisztertárs véleménye: „Herceg Esterházy azt tette, mit Pestről mondtak és becsületesen végezte is; midőn gondolta, hogy tovább mennek, leköszönt. – Kár, hogy születésével, állásával, diplomáciai ismertségével nem volt önálló jellem, s így míg miniszter volt, hű volt hazájához, de segítségére nem volt.”¹⁷⁵ Mészáros Lázár emlékirataiban igen kritikusan ítélte meg kollégáit és kortársait. Így ezt a kritikus és mégis tárgyilagos véleményt hitelesnek tekinthetjük.

*

Visszatérve Batthyány és Pulszky kapcsolatára, ezt a miniszterelnök oldaláról is érdemes áttekinteni, jóllehet a miniszterelnök ritkán fordult közvetlenül az államtitkárhoz. Az első ilyen alkalom mindjárt Pulszky Bécsbe érkezése után volt, május 18-án. A levél melléklete az erdélyi főuraknak az unióval kapcsolatos észrevételeit tartalmazta és sürgette azok támogatását.¹⁷⁶ Július 4-én a minisztertanács nevében Batthyány aláírásával továbbították azt a levelet, amely a kabinet válaszát tartalmazta az osztrák minisztérium június 29-iki kollektív jegyzékére, amely a neutralitás felmondásával fenyegetett. A keményhangú, feltehetően Kossuth által fogalmazott választ címzés szerint a külügyminisztériumnak küldték, de Esterházy június 26-iki nyilatkozata után világos volt, hogy a válasz továbbításával Pulszkynek kell foglalkoznia. A szöveg tételesen is utasítja az államtitkár, hogy az osztrák minisztériumot a minisztertanács *szellemében* tudósítsa. Ez a kitétel tehát nem a jegyzék szó szerinti fordítását várta, hanem feljogosította a „fordítót” a szöveg átalakítására. (Mivel fon-

¹⁷¹ MTA Könyvtára, Kézirattár. Angyal Dávid másolatai 816/1.

¹⁷² *Károlyi*, Batthyány I. 194. (jegyzet)

¹⁷³ *Andics*, Arisztokrácia II. 261–265. A nyilatkozat visszatekint a herceg 1848. március 16-iki szereplésére, amikor neki döntő szerepe volt, hogy Lajos főherceget engedményekre készítették. Erőről kijelenti, hogy akkor, vagy Magyarország teljes elszakadása fenyegetett, vagy a „kicsikart concessiókat” meg kellett adni.

¹⁷⁴ *Szemere Bertalan*, Politikai Jellemrajzok a magyar szabadságharcból. Okmánytár Ford. Kurucz György. S.a.r. Hermann Róbert és Pelyach István. 1990. 131. Szemere mint volt belügyminiszter emlékezett a történetre, s felidézte, hogy Esterházy a nemzetnek ajándékozta „minden ágúját”. Ld. *Urbán Aladár*, A nemzetörség és honvédség szervezése 1848 nyarán. 1973. 117.

¹⁷⁵ Mészáros Lázár emlékiratai. MTA Könyvtára, Kézirattár. Tört. 2r- 150. I. 33v. A szöveg csonkított változata Mészáros Lázár emlékiratai. S.a.r. Szokoly Viktor. 1867. I. 47.

¹⁷⁶ B. iratai 548–549.

tos ügy volt, a levelet nyilván futár vitte, aki előszóval tájékoztatta Pulszkyt arról, hogy mit várnak tőle.) Pulszky a jegyzéket azután kihúzásokkal, illetve betoldásokkal átalakította, megszelídítette.¹⁷⁷ Batthyány augusztus 8-án — mint említettük — felhívta a figyelmet a Bécsbe érkezett dalmát követekre, s egyben kérte Pulszkyt, hogy szóljon az aktív tevékenységét felfüggesztő Esterháznak, hogy az angol kormánynál „eszközölje” egy röppentyű üteg és egy szakértő angol tiszt küldetését.¹⁷⁸ Esterházy visszavonulása miatt Batthyány augusztus 15-én ugyancsak Pulszkyhoz fordult, hogy értesítse az osztrák igazságügyminisztériumot a minisztertanács határozatáról, miszerint rendelkezék a Szege-den őrzött olasz státusfogyók elszállításáról.¹⁷⁹

Augusztus végéig, mielőtt Bécsbe indult volna, Batthyány már nem intézett levelet Pulszkyhoz. Azután pedig szeptember 9-ig, ha szükséges volt, személyesen értekezhetek. Így bízta Batthyány Pulszkyra, hogy tudassa neheztelését, Kossuthal hogy miközben az általa fegyvervásárlásra küldött személynek Londonba a pénzügyminiszter csak három hét késéssel biztosította a szükséges összeget, aközben a fegyverszerzéssel megbízott Batthyány tudta nélkül, saját fegyvervásárlására utalt Londonba 80.000 ftot.¹⁸⁰

A Batthyány-kormány szeptember 11-én lemondott, a táborban lévő Mézáros Lázár kivételével. Szeptember 12-én Batthyány — a már említett feltételekkel — elfogadta a nádor felkérését, hogy alakítson új kormányt. Még aznap este tájékoztatta az államtitkárokat és utasította őket a napi teendők ellátására, meghagyva, hogy a rájuk bízott minisztérium feladatairól délelőttönként értekezzenek vele.¹⁸¹ Pulszky szélesebbkörű felhatalmazást kapott. Eszerint mindaddig, amíg az új minisztérium megalakul, „minden folyó (kurrens) ügyeket önállóan intézzen el, azok iránt, melyeket önfelelősségére el nem intézhet, velem előzetes értekezésbe tegye magát”.¹⁸² Ezekben a mozgalmas, de a jelek szerint az ügyintézés terén lecsökkent aktivitású napokban ismereteink szerint Pulszky csak három állásfoglalást továbbított Pestre. (Természetesen tudjuk, hogy ezekben a mozgalmas napokban levelek kallódhattak el, ha azokat azonnal nem iktatták.) Az egyikben szeptember 23-án az osztrák bel- és külügyminiszterek kérelmét küldte meg a Szerbiába irányuló fegyverszállításokról, valamint arról, az osztrák belügyminiszter kéri, hogy a bekövetkezett zavarok miatt halasszák el az olasz foglyok Ausztriába szállítását, míg másnap arról a királyi határozatról értesített, amely szerint a felség nem járult hozzá, hogy Rajasics József érseket felfüggeszék.¹⁸³ Szeptember 27-én Pulszky megküldte a Bécsben Magyarország számára toborzott önkéntesek költségének elszámolását, míg szeptember 29-én azt jelentette, hogy megkapta a Jellačić elfogott

¹⁷⁷ B. iratai 865–867. Ez tehát egy „csiklandós” ügy volt, amit Pulszky diplomatikusan oldott meg.

¹⁷⁸ B. iratai 1016.

¹⁷⁹ B. iratai 1071–1072.

¹⁸⁰ KLÓM XII. 866–867.

¹⁸¹ B. iratai 1284–1285

¹⁸² B. iratai 1284. A minisztertanács határozata értelmében miniszter helyett csak miniszter írhatott alá, de a külügyminisztérium kivétel volt. Így hagyhatta Esterházy az ügyintézését Pulszkyra.

¹⁸³ B. iratai 1565, 1590.

fontosabb leveleinek eredeti nyelven kinyomtatott 600 röpívét, s azt a képviselőkhöz és újságírókhoz eljuttatta.¹⁸⁴ Ez utóbbiról Batthyány személyesen értesülhetett.

Pulszky rövid értesítéseivel szemben ezekben a napokban az egyedül kormányzó Batthyáynak több terjedelmes levélben kellett államtitkárát tájékoztatnia. Szeptember 17-én megküldte tájékoztatásul a nádornak aznap benyújtott új miniszteri névsort. Egyben felhatalmazta az államtitkárt, hogy a magyar nemzet iránti szimpátia megnyerésére néhány ezer forintot Wodianertől (a kormány bankárjától) felvegyen.¹⁸⁵ Szeptember 18-án utasította Pulszkyt, hogy amint a levelet megkapta, azonnal menjen Latourhoz, s ha igaz az a hír, hogy Olaszországból 18 határőrzászlóaljat hazarendeltek, követelje az ottan állomásozó magyar katonaság azonnali hazabocsájtását, mert „különben más utakhoz leszünk kénytelenek nyúlni”. Sürgesse a Coburg és Nádor huszárok hazarendelését. Végül — most vett híradás nyomán — a Hardegg vasasok Jellačić parancsára ellenünk fordultak. Követelje Latourtól, adjon ki ellenparancsot, hogy a vasasok folytassák útjukat Lengyelország felé.¹⁸⁶ Szeptember 19-én Batthyány arról tájékoztatott, hogy az alsóház szeptember 11-iki határozata értelmében a sorkatonaságból és a Budán állomásozó gránátosokból sokan a honvédekhez, illetve a szabadcsapatokhoz álltak. A Porosz herceg Galíciából hazatért zászlóaljából mintegy 400 fő a Zrínyi csapathoz, illetve a Pest városa által szervezett csatárokhoz állt. A zászlóalj tisztikara három kivétellel megtagadta, hogy Jellačić ellen harcoljon. Ezeknek szabad távozást biztosított, pótlásukra altisztekből tiszteket nevezett ki. Ezeket terjesztette fel jóváhagyásra a királyhoz.¹⁸⁷ Szeptember 22-én a zászlóalj ügyében újabb terjedelmes levél keletkezett. Batthyány azt közölte, hogy amikor a zászlóalj maradéka a szolgálatot vállaló százados parancsnoksága alatt eskütételre felsorakozott, kiderült, hogy Koudelka őrnagy lefűrésztette a zászlót nyeléről, s azzal megszökött. Így kénytelen volt a legénységet magyar zászlóra felesketni.¹⁸⁸ Szeptember 23-án Batthyány futárt küldött Pulszkyhoz, hogy azonnal kérjen az uralkodótól audienciát és választ a felterjesztett miniszteri névsor megerősítésére, és a megbízatás elfogadásakor támasztott feltételekre (Jellačić visszarendelése, kölcsön). Mivel az idő drága, a levelet vivő futárral azonnal küldje meg a választ, ha kell, külön bérelt gőzhajóval.¹⁸⁹ Batthyány két utolsó Pulszkyhoz intézett levele szeptember 25-én kelt. Az egyikben arra

¹⁸⁴ B. iratai 1637. 1650. Jellačić elfogott leveleiből a fontosabbakat az országgyűlés szeptember 27-iki ülésén ismertették. Ezeket eredeti nyelven a Közlöny szept. 28-iki számához mellékeltek. Ezeket a röpíveket futár vitte Pulszkyknak Bécsbe.

¹⁸⁵ B. iratai 1396. A Pulszkyknak adott felhatalmazást Batthyány perében arra használták, hogy öt vádolják az okt. 6-iki bécsi felkelés anyagi előkészítésével.

¹⁸⁶ B. iratai 1435. Az adott helyzetben nyilvánvaló volt, hogy Pulszky fellépésének — ha megtörténik — nem lesz eredménye.

¹⁸⁷ B. iratai 1456–1457. A tisztázat mellett nyoma van, hogy Pulszky szept. 22-én tájékoztatta az osztrák hadügyminisztert a történetekről.

¹⁸⁸ B. iratai 1536–1537. Batthyány azt kérte Pulszkytól, hogy a történetekről, mint kényszerű megoldásról, tájékoztassa a királyt. Ennek nincs nyoma a tisztázat mellett.

¹⁸⁹ B. iratai 1563–1564. A választ a futár szept. 24-én hozta. Eszerint Ferenc Károly főherceg csak azt válaszolta, hogy a csend és a rend fenntartása mellett az ügyet legális úton oldják meg. Uo. 1576–1577.

utasította az államtitkárt, hogy akadályozza a Belgrádnak szánt és Bécsben feltartóztatott fegyverek továbbszállítását, s igyekezzék azt a magyar kormány számára készpénzfizetés ellenébe biztosítani.¹⁹⁰ A másik levél közölte, hogy tárgytalan a bukaresti kormány Bécsbe eljuttatott tiltakozása, mert Erdélyben elfogott megbízottját már régen szabadon bocsátották.¹⁹¹

Batthyány szeptember 29-én Bécsbe utazott, október 2-án beadta lemondását. Pulszkyt a király október 4-én felmentette, anélkül, hogy azt kérte volna.¹⁹² Október 6-án délután elhagyta Bécset és 7-én Sopronban találkozott Batthyánnal. Pulszky ezt jelentette a honvédelmi bizottnánynak, de ekkor Kossuth utasította, hogy térjen vissza Bécsbe.¹⁹³ Pulszky október 18-án hagyta el a császárvárost, de a külügyminisztérium Bartal György vezetésével tovább működött, míg azt november 13-án Windisch-Grätz parancsa megszüntette.¹⁹⁴

*

A fentiek elsősorban Batthyány publikált miniszterelnöki iratai alapján ábrázolták a miniszterelnök és a bécsi magyar külügyminisztérium kapcsolatát. Ez a kép a külügyminisztérium működését illetően egyoldalú, mert nem mutatja be a pénzügyminisztériummal, a hadügy- és a kereskedelmi minisztériummal való kapcsolatát, ügyintézését. Ennek volumenét a Kossuth Összes Művei XII. kötetében kiadott, Esterházyhoz vagy Pulszkyhoz intézett iratai érzékeltethetik. Csak ennek az említett három szakminisztériumnak a levelezése mutathatja majd be a bécsi magyar külügyminisztérium tevékenységének sokoldalúságát és volumenét.

LAJOS BATTYÁNYI AND THE HUNGARIAN MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS AT VIENNA

by Aladár Urbán
(Summary)

The oldest and socially most prominent member of the Hungarian government which was formed in April 1848 was duke Pál Esterházy. For almost thirty years, until 1842, he had represented the Austrian Monarchy at London. In that year he had to resign upon the demand of chancellor Metternich. He was present at the parliament at Pressburg in 1847/1848, and was member of the deputation which put forward the demands of the estates (the appointment of archduke Stephen as an alterego and the commission of Lajos Batthyány as prime minister). In the minutes of the first session of the government, held on 12 April, the duke figured as minister of foreign affairs. This title, although diverged from the text of the law, was finally accepted by the government of Vienna. Esterházy entered the office upon the condition that as a minister responsible to the parliament he would not be obliged to speak before it, partly because he was staying in Vienna, and partly because he was unexperienced in the Hungarian parliamentary practice.

¹⁹⁰ B. iratai 1596.

¹⁹¹ B. iratai 1596–1596.

¹⁹² F. Kiss, Minisztériumok 205.

¹⁹³ Kossuth Lajos Összes Munkái XIII. S.a.r. Barta István. 1952. 120., 136.

¹⁹⁴ F. Kiss, Minisztériumok 205.

The first session of government commissioned Esterházy with the task of informing the English ambassador at Vienna about the formation and intentions of the new administration. Such a task in fact belonged to the responsibilities of a foreign minister. Yet as he was staying in Vienna, he could not participate to the sessions of the government at Pest. Thus he played no role in the dispatch by the government in the middle of May of an embassy to the future assembly of Frankfurt. Nor did the envoys themselves report to him but to the government in session at Pest. When the king fled to Innsbruck before the new revolution at Vienna, the duke followed him. During his stay there he worked in order to loosen the ever growing tension between the Hungarians and the Croats. Since his efforts yielded no result, he left Innsbruck in the second half of June under the pretext of a „bath-cure”. During his sojourn there the current affairs of the Ministry were handled by the secretary of state, Ferenc Pulszky, whom the duke had assumed in April upon the demand of Batthyány himself.

When the king returned to Vienna in the middle of August, he again took some of the affairs, requested by Batthyány. Yet when the Austrian government put forward its memorandum on 31 August 1848, which contested the king's right to sanction the laws of April, he resigned. The affairs of the Ministry were assumed by Ferenc Pulszky, who, after the resignation of the government, maintained contact on behalf of Battyányi with the court of Vienna. After Batthyány left his office on 2 October, Pulszky informed the National Defence Committee about the events at Vienna. In the middle of August he also left the imperial capital, and the Ministry, which continued to function with the remaining personnel, was suppressed altogether upon the order of Windisch-Graetz on 3 November.

Sasfi Csaba

FELEKEZETISÉG ÉS A KÖZÉPISKOLAI SZOCIALIZÁCIÓ SZÍNTEREI*

A magyarországi középiskolai diákság felekezeti viszonyai a 19. században

A magyarországi „felsőbb”, vagyis a tankötelezettséggel elvileg általános körűvé tett alapfokú oktatáson felüli, eredeti szerepkörét tekintve a felsőfokú tanulmányokra előkészítő iskolák hálózata a reformáció-ellenreformáció okán eleve külön felekezeti rendszerekként fejlődtek ki. A katolikus, a református és az evangélikus gimnáziumok, kollégiumok és líceumok történetileg létrejött három organikus rendszerének különállása a 18. század végétől, a türelmi rendeletről az 1894–95-ös egyházpolitikai törvényekig tartó több mint száz éves folyamat során — ha nem is egyenletes tempóban, de — mindinkább oldódott. Legalábbis az általunk a következőkben vizsgálni kívánt szempont, a diákok felekezeti összetétele tekintetében. Mivel a középiskolai, de főként a gimnáziumi képzést előszeretettel nevezi történeti irodalmunk elitképzésnek, első megközelítésben e témakör kifejezetten alkalmasnak ígérkezik az „elitek kialakulása, szocializációjuk felekezeti dimenzióinak vizsgálatára”. A 10–18 éves középiskolás korosztályokban zajló közös iskolai szocializáció lehetőségének és színtereinek, helyeinek felderítése, e jelenség konkrét kutatási terepeinek és kontextusainak kijelölése tehát az alábbi tanulmány célja. Munkánkat elsősorban módszertani jellegűnek szánjuk: kiindulópontnak a részletesebb, „körülmenyesebb” vizsgálatokhoz, intézmény- és esettanulmányokhoz.

A fenti célból két alapkérdést fogalmaztunk meg:

- 1) Felekezeti hol és mennyire heterogén illetve homogén a középiskolai diákok összetétele és ennek mi a valószínű oka: a szekularizációs, azaz belső, mentális tényezőkből eredő motívumok vagy strukturális-egzisztenciális kényszer (nincs megfelelő felekezeti középiskola a közelben, alacsonyabb tandíj, ellátás stb.) A kettő persze nyilván nem független egymástól, de elkülönítésük fontos az érdemi magyarázatok szempontjából.
- 2) Elit jellegű-e az a tanulónépeség, és ha igen miként, amit a középiskolai diákság felekezeti egyneműsége vagy kevertsége alapján vizsgálunk? Ezt a második kérdést az alábbiakban még pontosítani fogjuk, most csak annyit bocsátanánk előre, hogy az általános műveltség legmagasabb szintű garanciáját, egyben a felsőfokú továbbtanulás lehetőségét

---

* A Felekezeti és modern nemzet a 19. századi Magyarországon című budapesti konferencián 2007 decemberében elhangzott előadás írott változata.

jelentő érettségi vizsgálat a középosztályi értelmiségi státus alapkövetelménye volt. Következésképpen „magasabb értelmiségünk” vagy „vezető intelligenciánk” intézményes nevelésének útja az érettségit adó hosszú középiskolai tanulmányokon át vezetett.

A diákok felekezeti arányai a nagy egyházak középiskoláiban

A kérdéskör taglalását az átfogó keret, a makroszintű adatok bemutatásával kezdjük. A 19. század első feléből a magyarországi katolikus középiskolák többségéről vannak átfogó adataink: egy-egy mintaév anyakönyvi bejegyzései az 1810–15., az 1826–33. közötti évek időszakából és az 1843/44-es tanévből. Ezek szerint a középiskolák felekezeti intézményi szektorai a rendi korszak végéig meglehetősen zártak voltak: a királyi — azaz katolikus — gimnáziumok diákjai túlnyomóan saját felekezetükből kerültek ki. Ez az állítás konkrétan azt jelenti, hogy a római és görög szertartású katolikus diákok együttesen az összes tanuló több mint 90 százalékát tették ki. Ez az átlagos arányszám időben, a polgári forradalom felé haladva igen kis mértékben, néhány százalékkal csökkent. Területileg pedig a Nyugat-Felvidék és az ország középső részének gimnáziumait magában foglaló pozsonyi tankerület tanulói esetében volt alacsonyabb ez az arány a Dunántúl és az észak-kelet-magyarországi középiskolák értékeinél. A nagyjából egy huszadot kitevő nem katolikus diákok lényegében egyforma arányban kerültek ki a protestáns, a görögkeleti és a zsidó felekezetűek közül, a részarányuk időben való növekedését egyértelműen csak a saját iskolahálózat tal nem rendelkező zsidóság esetében érzékeltetik az adatok: míg a '10-es évek első felében gyakorlatilag még nincsenek jelen, az utolsó metszetben már a legnagyobb, 3%-os arányt képviselik. A saját fenntartású iskolákkal rendelkező protestáns felekezetek diákjai, ha valamivel kisebb számban is, de rendre előfordultak a katolikus iskolákban az egész vizsgált időszakban.

Az iskolahálózat másik, protestáns szegmensének iskoláiból nem állnak rendelkezésünkre a fentiekhez hasonlóan átfogó adatok, csak egy-két iskola anyakönyvi bejegyzéseire hagyatkozhatunk, ezek is főként a két későbbi időmetszetből valók. A dunántúli nagyobb protestáns iskolák¹ tanulói között 1828-ban és 1844-ben egyetlen katolikus diákot sem találtunk, de nem tanult ilyen diák a pozsonyi evangélikus líceumban sem.² Egyes református tanintézetek publikált anyakönyvi bejegyzéseit folyamatában is vizsgálhatjuk, de így sem kapunk más képet: a Sárospataki Református Kollégium akadémiai tagozatán az 1820-as évek közepéig, a Pápai Református Kollégiumban pedig egészen 1848-ig nem tanultak katolikus ifjak.³ A Debreceni Református Kollégi-

¹ A soproni evangélikus líceum, a pápai református kollégium középfokú osztályainak és a komáromi református gimnázium, továbbá a csurgói református gimnázium adatairól van szó: Sasfi Csaba: A gimnáziumi diákság társadalmi összetétele a Dunántúlon a 19. század első felében. Intézménytörténeti és történeti statisztikai elemzés. PhD disszertáció. Bp. 2004.

² Tóth Árpád: A középiskoláztatás stratégiái. A pozsonyi középiskolák társadalomtörténete a 19. század első felében. Korall 3–4. sz. (2001. tavasz–nyár) 70–103., 85. és 97.

³ Ugrai János: Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium 1793–1830. Bp. 2007. 113. és 232. (9.10. táblázat) és A Pápai Református Kollégium diákjai 1585–1861. Szerk. Köbölös József, Pápa, 2006.

umban görögkeleti és katolikus diákok jártak ugyan, de csak a reformkorral kezdődően, alig 4 százalékot kitevő mértékben.⁴ Erdélyből a Marosvásárhelyi Református Kollégium diákjairól vannak ismereteink: az 1800–1848 közötti matrikula bejegyzései szerint mindössze négy katolikus fiú „írt alá a Főtanoda törvényeinek”, vagyis tanult az akadémiai tagozaton 1845–1848 között.⁵ A fenti adatok alapján határozottan megállapítható, hogy a 19. század első felében több protestáns felekezetű diák tanult katolikus középiskolában, mint fordítva. Mindez nem annyira meglepő, ha tudjuk, hogy a 18. század végén és a következő század elején is újra és újra kibocsátja a király azon rendeletét, amelyben a katolikus ifjakkal megtiltja a protestáns iskolák látogatását.⁶ A korábbi ellenreformációs elszántság így hitvédelemmé szelídült. Ezt támogatta az a további körülmény is, hogy míg a katolikus iskolákban folytatott tanulmányok lényegében ingyenesek voltak, addig a többnyire közvetlenül az egyes hitközségek által fenntartott protestáns iskolákban a más felekezetű diákoknak jelentős tandíjat kellett fizetniük.

A két protestáns felekezet, az evangélikusok és reformátusok között azonban jóval gyakoribb volt az „áttanulás”, sőt a diákcseré intézményesítetten is folyt, aminek során a német nyelvű evangélikusok magyarul, a magyar nyelvű reformátusok németül tanultak egymás iskoláit látogatva.⁷

Az 1848-as polgári forradalom után a felekezetiség elkezdett háttérbe szorulni az állampolgáriság mögött. Már a '40-es évek második feléből származó felekezeti összetétel adatai is jelzik ennek a folyamatnak a kezdetét, de az '50-es évek végén már számszerűen is egyértelművé vált a felekezeti elzárkózás oldódásának megindulása. Hunfalvi János adatai alapján az 1858/59-es tanévben a magyarországi evangélikus középiskolákban a saját felekezetű diákok aránya már csak alig haladta meg a háromnegyedet, a katolikus intézetekben a 80 százalékot és a reformátusoknál a 90 percentet.⁸ Lényeges momentum, hogy 1851–1895 között — több-kevesebb rendszerességgel — nyilvánosságra kerültek az egyes középiskolák alapvető és idővel egyre szélesebb körűen felvett adatai, mint erre alább még részletesebben is kitérünk. Ezek között kezdettől szerepeltek a diákok felekezeti megoszlására vonatkozó adatok. Ezek az iskolasoros statisztikák kitűnő alapját képezik az e témakörben végzett társadalomtörténeti vagy történeti-szociológiai vizsgálódásnak. Ilyen elemzést végzett elsőként Karády Viktor, aki felekezeti szinten aggregált idősoros adatokat vizsgált a kiegyezéstől a II. világháborúig *Vallási szegregáció és iskolai piac* címmel.⁹ Ez

⁴ *Rácz István*: Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai. Debrecen, 1995. 37–38.

⁵ A Marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848. Bevezetéssel közzéteszi Tonk Sándor, Szeged, 1994. 171–176.

⁶ *Fényes Elek*: Magyarország statisztikája 3. kötet. Pesten, 1843. 96., Blásky 1844. 47. és 69. §§, *Kármán Mór*: Közoktatásügyi tanulmányok II. Közoktatásunk múltja. Bp. 1911. 128., *Kornis Gyula*: Az 1826/27-ik évi országgyűlés és a magyar közoktatásügy. Magyar Paedagogia 1925. 81–95. 93., *Rácz* 1995.

⁷ *Ugrai* 2007. 113. és 165–169.

⁸ *Hunfalvi János*: Gimnasiunaink állása 1852/3-tól 1858/9-ig. Statisztikai Közlemények 1861. 1. kötet 22–48. 37. oldali táblázat

⁹ *Karády Viktor*: Vallási szegregáció és iskolai piac: más vallású diákok a felekezeti gimnáziumokban (1867–1944) In: *Karády Viktor*: Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Bp., 2000. 169–192.

a munka — bár más időszakot más történelemszemlélettel vizsgált — fontos fogalmi és módszertani alapokat rakott le és kérdéseket vetett fel. Mi tanulmányunknak ebben a részében a történetileg kialakult felekezeti középiskola-hálózatok szegmentációjának¹⁰ 19. századi változását, a beiskolázás nyitottabbá válását vizsgáljuk. E célból a hangsúlyt a nevelés szekularizálódásának folyamatára helyezzük, pontosabban arra, hogy észlelhető-e felekezeti közeledés a középosztály és az elit szocializációs szinterein. Ehhez Karádyhoz hasonlóan nekünk is meg kell először néznünk miként alakult a középiskolai felekezeti *önrekrutáció* a 19. század második felében a tradicionális iskolafenntartó szektorokban.

1. táblázat: A saját felekezetű diákok száma és aránya a nagy egyházak iskoláiban

Fenntartó	1854	1863	1872	1882	1891	1895
tágan katolikus*	6771	12024	10289	10412	10567	11892
	74,2%	73,7%	69,6%	64,2%	67,9%	66,5%
szűken katolikus**	n.a.	7848	6923	6478	6900	7400
		73,4%	71,9%	65,4%	71,4%	70,1%
evangélikus	2205	2532	2898	2986	2943	3143
	76,1%	75,7%	60,3%	53,3%	54,2%	52,4%
református	2339	3326	4691	3852	3893	4581
	87,5%	79,2%	69,7%	61,5%	60,3%	60,3%

* „kir. katolikus”, szerzetesrendi, közvetlen egyházi fenntartású (pl. „érseki”) és többségében egyházi finanszírozású középiskolák

** szerzetesrendi, közvetlen egyházi fenntartású középiskolák

A fenti táblázat országosan összesített adatai alapján két tendencia határozottan felismerhető:

Egyrészt megfigyelhető a felekezeti szegmentáció oldódása, vagyis a század első felében még csaknem zárt felekezeti középiskolák a század végére egyre jobban megnyíltak, legjelentősebben az evangélikusokéi, aztán a református felekezet iskolái. De a középiskolai törvény elfogadását megelőző évben már a katolikus iskolákban is meghaladta az egyharmadot a más felekezetű diákok aránya.

A másik tendencia abban észlelhető, hogy míg a protestáns iskolákban a más felekezetűek aránya folyamatosan nőtt a fél évszázad folyamán, addig mind a tág, mind a szűk — azaz teljes mértékben egyházi fenntartású — értelemben vett katolikus iskolák esetében ez a tendencia a század utolsó évtizedében megállt, illetve némileg vissza is fordult.

¹⁰ Karády Fritz Ringer szegmentáció fogalmát (*Ringer: Education and Society in Modern Europe*. Bloomington-London 1981. 29–30.) alkalmazta a felekezeti dimenzióra (*Karády* 171.) Ezt a fogalomhasználatot alkalmazzuk a továbbiakban mi is, hangsúlyozva azonban azt, hogy a korábbi rendi időszak intézményi keretei között és szellemiségében a diákok felekezeti elkülönülése tekinthető a normális állapotnak.

A most nem közölt részletes adatok alapján a felekezeti rekrutáció következő jellemzőit is felvázolhatjuk. A nagyobb kapacitású katolikus szektorban a nem saját felekezetű diákok között a protestáns tanulóknál átlagosan 2,5–3,5-szer többen voltak a saját iskolákkal nem rendelkező zsidó középiskolások. A protestáns középiskolák nem saját felekezetű tanulói között viszont nagyjából egyenlő számban tanultak katolikus és zsidó vallású fiúk. Számszerűen nézve általában a széles értelemben vett katolikus iskolákban valamivel több zsidó középiskolás járt, mint a protestánsokhoz. (Ha szűken értelmezzük a katolikus iskolák körét ez a szám valamivel kevesebb a protestánsoknál tanulóknál.)

A hagyományos nagy iskolafenntartók nem saját felekezetű tanulóit nézve, azt állapíthatjuk meg, hogy az 1872-es metszettől a katolikus iskolákban a protestáns diákok számszerűen mindig kevesebben voltak, mint fordítva: protestáns iskolákban a katolikusok.¹¹ A széles értelemben vett katolikus iskolákban kb. feleannyian, a szűken értelmezettekben kb. negyed annyian.¹² Ez a fejlemény mindenképpen figyelemre méltó a század első felében megfigyelt katolikus–protestáns tanulóviszonyokhoz képest. A két felekezet között sem volt teljes kölcsönösség: az 1863-as metszetbeli arányokat kivéve az evangélikus iskolákba mindig több református diák járt, mint ahány evangélikus református tanintézetbe.

A továbbiakban a saját iskolákkal csak igen szerény számban rendelkező két keleti keresztény felekezet tanulóit kell még említenünk. A görög katolikus felekezet két főgimnáziumot tartott fent, a balázsfalvit és a belényesit. Mindkettő az „állam vezetése és rendelkezése alatt állt”, betagozódva a kolozsvári és a nagyváradi tankerületbe, vagyis a szűken értelmezett katolikus szektorhoz tartozónak vettük. E két középiskolába a felekezet gimnazistáinak 39 százaléka tanult 1895-ben, a vizsgált időszakunk végén. (A belényesi gimnáziumban az ortodox diákok enyhe többségben voltak a '90-es évek első felének két mintáévében.) A görög katolikus diákok nagyobbik része így a többi, (római) katolikus iskolát látogatta: eleinte a legnagyobb nem saját felekezetű részarányt képezve ebben a szektorban, majd az 1872-es metszettől a zsidó diákok arányszáma mögött és a protestánsoké előtt a második helyet foglalták el.

A görög katolikusok létszámát az 1872-es metszettől rendre maghaladó ortodox felekezetnek három gimnáziuma (brassói és újvidéki főgimnázium és brádi algimnázium) és egy reáliskolája (brassói alreál) volt, az egyház főhatósága alatt, vagyis tanügyeit a kormányzattól függetlenül, autonóm módon intézve. A három gimnáziumban az összes ortodox diák 30, a reáliskolában az összes reáliskolás 33 százaléka tanult 1895-ben. A görögkeleti felekezethez tartozó

¹¹ Ezt állapította meg *Karády* is: 172.

¹² A szűk értelemben vett katolikus iskolák közé csak a szerzetesrendi és a közvetlen egyházi fenntartású iskolákat vettük. A széles értelemben vett katolikus szektorba az előbbieken túl beszámítottuk a „királyi katolikus” gimnáziumokat, amelyeket az egykori jezsuita vagy államotthonosítással létrehozott Tanulmányi Alapból finanszírozott az állam, aminek „közvetlen rendelkezése” alatt is álltak, akárcsak az állami iskolák. Katolikus jellegük az előbbieken túl abban állt, hogy tanáraik csak római katolikus vallásúak lehettek (vö. A közoktatásügy Magyarországon. Bp. 1908. 117.). A széles értelmű katolikus iskolák közé soroltuk továbbá a többségében egyházi vagy egyházi célú állami forrásokból működő gimnáziumokat is.

fiúk szám szerint mindig többen jártak a széles értelemben vett katolikus szektor iskoláiba, mint a protestáns iskolákba.

Meg kell végül említenünk az unitáriusokat: nekik két saját középiskolájuk volt, a kolozsvári főgimnázium és a székelykeresztúri gimnázium. Ezekben az unitárius gimnazisták 86 százaléka tanult, a többiek leginkább (10%) az erdélyi református gimnáziumokat látogatták 1895-ben.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy az összesített adatok alapján a legnagyobb felekezeti keveredés a diákok között, vagyis a legkiegyensúlyozottabb arányok az evangélikusok iskoláiban voltak a vizsgált közel fél évszázad során. Őket követték a református iskolák, azzal a különbséggel, hogy itt az ortodoxok kevesebben voltak és az evangélikusok is kisebb számban tanultak, mint viszont: a reformátusok az evangélikusoknál. A katolikus iskolákban 1872 után a zsidóság képviselte a legnagyobb nem saját felekezetet, megelőzve így a vallásilag közeli görög katolikusokat, és a protestánsok csak a harmadik részarányt jelentették, végül a sort az ortodoxok zárták. A protestáns középiskolákban viszont az 1872-es időmetszettől a zsidó és a római katolikus diákok lényegében hasonló arányban voltak jelen.

Intézményi elemzés: az egyes középiskolák diákságának felekezeti összetétele

Az összesített adatok alapján megjelenő csökkenő felekezeti szegmentáció mögött különféle okok munkálhattak. Ezek közül Karády többet is megnevez említett tanulmányában. Az okok egyik részét strukturálisnak nevezhetjük, amelyek a cselekvéseket szükségszerűen meghatározzák, többé-kevésbé determinálják: ilyen például a saját felekezeti iskolák elérhetősége.¹³ De ilyen a saját felekezeti iskolai keresletet meghaladó tanulókapacitás bővülése is.¹⁴ Az ilyen jellegű okok esetében nem ragadható meg a felekezeti homogenitásra (vagy éppen heterogenitásra) törő közvetlen szándék, hanem ezek más irányú cselekvések nem szándékolt következményeiként jelenhetnek meg. Az okok másik fajtája éppen a szándékos, célirányos cselekvésekben jelenhet meg: ilyen a fenntartóknak vagy az iskolák vezetésének adminisztratív lépései a nem saját vallású diákok távoltartására, illetve — mint a katolikusoknál 1848 előtt láthattuk — a más felekezeti iskolák látogatásnak megtiltása. Végül az okok harmadik csoportját jelenthetik a szülők iskolaválasztási döntései, amelyek vagy a felekezeti nevelésre helyezik a hangsúlyt, avagy ennél fontosabbnak tekintik a műveltség világi elemeinek mélyebb elsajátítását és a nevelés — mint személyiségfejlesztés — magasabb színvonalát. Az e téren eredményes egyes iskolák felekezeti hovatartozása ezek mellett kisebb jelentőségű számukra, amikor iskolát választanak fiaik számára. Ez utóbbi irányba hatott az állami szerepvállalás is: a klasszikus tanulmányok terén, a gimnáziumi oktatásban is mind jobban teret nyertek az állami tantervek, aminek következtében a középszintű oktatás egé-

¹³ Karády 172–173. „A diákság felekezeti elkülönülése elsősorban az iskolai piac szerkezetét, tehát az intézmények objektív elérhetőségének esélyeit (s nem kizrészt fizikai távolságát) képezte le.” 173.

¹⁴ Karády 178.

szében a felekezeti jelleg, mint tartalom is egyre inkább visszaszorult az állami képzési-oktatási célok, szándékok mellett. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a szekularizációs paradigma az oktatás terén oly módon jutott érvényre, hogy a különálló felekezeti magas műveltségek helyébe fokozatosan az állam felekezetek feletti általános nemzeti műveltség-eszménye került. Ez a folyamat az 1879-es gimnáziumi tantervvel vette kezdetét.

Ezek, a különböző szinten működő tényezők nyilvánvalóan bonyolult hatásrendszert alkottak, amelyek makroszintű vizsgálatára alkalmas adatbázissal jelenleg nem rendelkezünk, és bár lehetségesnek tartjuk létrehozását, ez mindenképpen alapos mintavételi előmunkálatokat és tetemes adatgyűjtési és rögzítési feladatokat igényelne. Ezért a kérdés vizsgálatának egy olyan módját választottuk, amelyre a jelenlegi adottságok is lehetőséget nyújtanak: az egyes iskolák intézményi és kontextuális elemzésével kísérreljük meg a válaszadást. Az ily módon kapható válaszok természetesen inkább feltáró jellegűek lesznek, és csak kiindulópontként szolgálhatnak az általánosabb magyarázatokra is alkalmas adatbázis kialakításához és átfogó kérdések, hipotézisek megfogalmazásához. Az intézményre és környezetére koncentrált megközelítés érdeklődése először az egyes iskolák „közönségére”, a diákokra és azok szüleire irányul, ezt követheti az oktatás személyi-tárgyi feltételeinek számbavétele. A diákság összetétele szempontjából alapvető kérdés, hogy a diákok döntően helybeliek-e avagy az iskola szűkebb-tágabb vidékéről érkeztek. Ha dominánsan helybeli egy iskola diáksága, akkor egy szűkebb társadalmi térben, nagyobb koncentrációjú és lényegében azonos feltételek mellett létező népességet kell szemügyre vennünk, azaz maga az iskolaszékhely társadalma a további elemzés tárgya. A vidéki diákok többsége esetén pedig tágabb, ritkább szövetű és összetettebb a társadalmi kontextus. Az iskola intézményhálózati pozíciója sem kevésbé fontos dimenziója ennek a megközelítésnek. Vagyis annak megállapítása, milyen más középszintű iskolák működnek az adott településen. Szempontunkból a felekezeti jelleg a legfontosabb, de korántsem érdektelen a helyben választható iskolák típusa sem. Ahol ugyanis nincs csak egy iskola, gyakorlatilag nincs választási lehetőség, pontosabban nem egyenlő lehetőségek között van csak mód a választásra.

A fenti megközelítésű és logikájú elemzésre az ad lehetőséget, ha a statisztikai adatok széles köre iskolánként is rendelkezésünkre áll. A teljes körű iskolasoros adat-összeállítás forma meglehetősen régi eredetű, az 1780-as évektől kezdődő és folyamatosan alakuló adatkezelési gyakorlat. Kezdetre a Helytartótanács által iskolai félévenként készített és a kancelláriához felterjesztett tanulólétszám-kimutatás volt.¹⁵ Ezekben a királyi felsőbb, vagyis közép és felső iskolák tankerületenként sorban szerepelnek minden osztályuk létszámadataival. 1850 után az adatok köre kibővült és bizonyos időszakonként rendszeres

---

¹⁵ *Deductio Numerum Studiosae Juventutis cum Exordio/Fine Scholaris Anni ... Litteraria Instituta in Regno Hungariae frequentantis exhibent, 1842-től már magyar nyelven: Ószes kimutatása az ... tanév végével a Magyar-Országba és hozzákapcsolt részekben köz-tudományi intézetekbe járt ifjúságnak számára.* MOL C 67

publikálásra került.¹⁶ Majd a parlamentáris kormányzati rendszer kiépülésével, illetve az 1883-as középiskolai törvénnyel¹⁷ sajátos oktatásügyi statisztikai műfaj lépett színre: „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elő terjesztett ... jelentése” címmel. A röviden csak VKM-jelentésnek nevezett kiadvány minden tanév összefoglaló statisztikai adatait szöveges értékelésükkel együtt közölte, háromévente pedig részletesen, vagyis az összes felvett adatot iskolánként teljes körűen közreadta 1871 és 1895 között.¹⁸ A 25., utolsó részletes jelentésben a 184 középiskola adatai például több mint 120 oldalon, hat iskolasoros táblázattípusban kerültek nyomtatásra.¹⁹ További szerencsés adottság, hogy 1893-ban Csáky Albin miniszter rendeletben felszólította az összes középiskolát, hogy a millenniumra készítse el saját történetét.²⁰ Ily módon a teljes körű és részletes statisztika ebben az időpontban kiegészült a történeti dimenzióval, amely alkalmasnak mutatkozott arra, hogy a kezdetben idegenkedve fogadott statisztikával szemben megjelenítse az egyes iskolák „individualitását”.²¹

*A leginkább vegyes, illetve egynemű felekezeti összetételű középiskolák
1854–1895 között*

Eredeti célunkat követve tehát a kedvező forrásadottságokat hasznosítva egy több mint 40 éves időszakban, 1854–1895 között hat évből teljes körű mintát véve ki tudjuk választani az ország felekezeti legegységesebb és legkülönbözőbb összetételű középiskoláit. Ezeknek az iskoláknak az esetében jó eséllyel azonosítani tudjuk azokat a hatótényezőket, amelyek a homogenitáshoz vagy

¹⁶ Először a Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistikban, majd a Statistisches Jahrbuch der Oestereichische Monarchie éves kötetiben.

¹⁷ 1868: 38. tc. 148.§ és 1883: 30. tc. 73.§

¹⁸ Ezeket az iskolasoros adatokat nagyobb részükben a Központi Statisztikai Hivatal is publikálta a Magyar statisztikai évkönyv 1872–1889 közötti kötetiben (1870/71–1888/89. tanévek).

¹⁹ A hat típus összesen 25 rovatfőcímet tartalmaz: a tanulókról (12), a tantárgyakról és az érdemjegyekről (2), az érettségiről, annak eredményeiről és a pályaválasztási szándékról (3), a tanárokról (2), az iskolák helységeiről, ingatlanairól, a tanszerekről és a könyvtárakról (3) végül az iskolák vagyonáról, jövedelmeiről és kiadásairól (3). A későbbiekben iskolasorosan már csak az iskolák adatait közölte évről-évre a statisztikai évkönyv.

²⁰ „Az 1896. évi országos kiállítás közművelődési állapotainkat nemcsak a jelenben, hanem a múlt fejlődés folyamatában is hivatva lesz feltüntetni. Ennek következtében gondoskodnunk kell, hogy középiskoláinkat is, melyeknek az múlt századok culturájában oly nagy részök volt, a rendelkezésre álló források szakszerű és lehetőleg rendszeres feldolgozás alapján elmúlt munkásságukban bemutassuk.” 31.805/1893. sz. VKM rend. A feldolgozás szempontjaira nézve: Waldapfel János: A millenniumi értesítők. Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny 27. évf. 1893/94. 635–637. Ld. továbbá: *Mészáros István*: A millenniumra kiadott középiskola-történetek válogatott bibliográfiája. In: Magyar neveléstörténeti irodalom 1800–1944. Bp. 1985. 90–108.

²¹ „A középiskolai oktatás terén a statisztikai formalizmus még nagyobb tévedésekre adhat alkalmat. A középiskola sokkal kényesebb, fejlettebb, egyénibb organizmus, mint a népiskola; az egynemű viszonyok száma itt sokkal csekélyebb s azért a tanulságos tények megállapítása is ritkábban meg nehezen sikerül.” *Alexander Bernát*: Középiskoláink statisztikája. Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny 18. évf. 1884/85. 261–271. 262. A jelentésekkel szembeni kortárs szakmai kritikának a történeti feldolgozás szempontjából legfontosabb megállapítása véleményünk szerint a következő: „a jelentés ne csak száraz adatokat adjon, hanem összehasonlítások meg fejtegetések segítségével az adatokban rejlő tanulságot is kifejtse”. Uo. 271–272.

éppen a heterogenitáshoz vezethettek. Ezt követően pedig megnézzük, valamilyen értelemben elitnek tekinthetjük-e ezen iskolákat vagy bizonyos képviselőiket.

A tanulók felekezeti „kevertségét” egy arányskálán pontosan tudtuk mérni: a hat fő felekezet szerinti megoszlás értékei közül minden iskolánál a maximumot vettük, és e szerint rangsoroltuk az iskolákat a hat mintavételi időpontban. Ennek eredményeként a ranglista tetejére azok az iskolák kerültek, ahol a diákok kizárólagosan (100%-ig) valamelyik felekezet képviselői voltak. A lista aljára pedig azok a tanintézetek, ahol nagy volt a „keveredés”, több vallás hívei is jelen voltak: ezekben az esetekben a legnagyobb súllyal képviselt felekezet csak minimális relatív többségi értéke révén mutatkozott meg.²² Az így létrehozott hat rangsorból végül kiválogattuk azokat az iskolákat, amelyek legalább háromszor, vagyis az esetek felében az első vagy az utolsó tíz helyezett között voltak. Ilyen módon kaptuk hét olyan középiskolát, amely legalább három időmetszetben a tíz legheterogénebb iskola között volt, és hat olyat, amely ugyanígy a leghomogénebbek között. (Az egyes iskolák részletes adatait lásd a *Függelékben*.)

E 13 iskola mindegyike gimnázium volt. Az új középiskola-típus, a túlnyomóan állami vagy községi fenntartású, vagyis leginkább felekezet-semlegesként tételezhető reáliskola tehát nem került a két legszűkebb értéket mutató felekezeti megoszlású csoportba. Ez a felekezet-semlegesség ugyanis azt eredményezte, hogy egy duális felekezeti megoszlási minta alakult ki a '90-es évekre: a római katolikus és az izraelita diákok közel egyenlő részarányban tanultak a reáliskolákban (1895: 40–38%). Azok a reáliskolák pedig, ahol 70–80 százalékos izraelita többség alakult ki az 1880–90-es években,²³ az általunk alkalmazott eljárással nem jelenhettek meg a leghomogénebb diákságú iskolák között. Ez azonban nem jelent problémát, hiszen — mint korábban említettük — feltáró szándékunk elsősorban a két „történeti” felekezet iskoláiban végbemenő felekezeti keveredésre irányul, vagyis a heterogén összetétel fontosabb számunkra a homogénnél. Mindenképpen meg kell még azt is említenünk a kiválasztott iskolaállománnyal kapcsolatban, hogy nincs közöttük egyetlen budapesti gimnázium sem, de Sopront leszámítva *nagyvárosi* sincs. Csak a pesti piarista gimnázium emelkedik a homogének másodvonalába, a 11–20. ranghely közé a '90-es évekre.²⁴ A tanulók felekezeti összetételének szélső jellege alapján kiválasztott

²² Ha a legnépesebb hat egyház hívei teljesen egyenlő arányban fordulnának elő egy iskola tanulói között, akkor mindegyik érték 16,666...% lenne – és nem lenne maximum érték. Am ha egyik felekezet közülük elérné a 17%-ot, az lenne a maximum, a többi egyenlő arányban csak 16,6%-ot képviselhetne. Így e skála legkisebb értékének a 17-et, a legnagyobbak a 100-at vehetjük.

²³ Elsősorban a vágújhelyi izraelita fenntartású iskolát kell említenünk, itt a vizsgált időmetszetekben mindig 80% felett volt a saját felekezetű diákok aránya. Utána a budapesti VI. kerületi és a nagyvárad-i reáliskola következett a '80-as évek elején 70% feletti, majd némileg csökkenő aránnyal. A nagyvárad-i reál hasonló induló értékeket képviselt, de itt erőteljesebb időbeli csökkenés történt. A '90-es években pedig a budapesti V. kerületi főreál került a második helyre 70% feletti zsidó tanulói aránnyal. A gimnáziumok esetében a fővárosi VII. kerületi gimnáziumban volt a legmagasabb a zsidó diákok részvétele: a '80-as évek elején még majdnem 70%, a '90-es években már csak valamivel 50% felett.

²⁴ 1891-ben 15. hely 89%-os és 1895-ben 13. hely 88%-os r. katolikus többséggel. Korábban: 1882-ben 24. hely és 1872-ben 38. hely egyaránt 85%-os r. katolikus részesedéssel. Persze a 85–89% közötti felekezeti többség is igencsak markáns, azonban a fenti eljárással a legszűkebb eseteket kívántuk kiválasztani.

iskolák két csoportjával kapcsolatban a következő észrevételeket fogalmazhatjuk meg.

A hét felekezeti *heterogén* diákságú gimnázium közül:

- 1 iskola 5-ször (rimaszombati egyesült protestáns), 6 iskola pedig 3-szor (újverbászi, szilágysomlyói katolikus, iglói evangélikus, szászvárosi református, ungvári királyi katolikus és lugosi katolikus) szerepel a hat rangsor tíz legkevertebb diákságú középiskolája között;

- 2 katolikus jellegű és egy királyi katolikus gimnáziummal szemben 3 volt protestáns és egy világi;

- 2 algimnázium, 3 főgimnázium, 2 algimnáziumból főgimnáziummá fejlődött a megfigyelt időszak alatt;

- az ungvári kifejezetten nagy létszámú, az iglói is 1872-től, a rimaszombati kevéssel átlag feletti – a többi 4 kis létszámú volt;

- mind egyedüli középiskola volt városában.

A hat felekezeti *homogén összetételű* gimnázium közül:

- 1 iskola 6-szor (csíksomlyói római katolikus), 3 iskola 5-ször (soproni bencés, selmecbányai királyi katolikus, kőszegi bencés) és 2 iskola 4-szer (rozsnyói premontrei és kalocsai jezsuita) szerepel a rangsor első tíz legegyneműbb tanuló-összetételű helyzetettjei között, ezek az iskolák tehát időben valamelyest állandóbb jelleggel bírtak, mint a kevert diákságúak;

- 2 volt királyi katolikus, 4 szerzetesrendi, vagyis erős katolikus egyházi dominanciát mutatnak;

- 2 algimnázium, 3 főgimnázium, 1 pedig algimnáziumból főgimnáziummá fejlődött a megfigyelt időszak alatt;

- a kalocsai gimnázium kifejezetten nagy létszámú, a soproni mindig valamivel átlag feletti, a többi 4 inkább kis létszámú, átlag alatti volt;

- 3 közülük „egyközépiskolás” városban működött, a másik 3 városában, Sopronban, Selmecbányán és Rozsnyón azonban működött evangélikus középiskola is, Sopronban pedig még reáliskola és egy kis létszámú magángimnázium is.

Az iskolák két együttesét az előbbi módon összehasonlítva tehát, nem találunk igazán éles kontrasztokat. Talán csak annyiban, hogy a homogének némileg időben stabilabban jelennek meg, szinte kizárólag katolikus jellegűek voltak, mind a fenntartókat, mind a diákokat illetően. A heterogének egyenlő arányban katolikusok illetve protestánsok, egy pedig világi fenntartású volt. Mindegyikük „egyközépiskolás” városban és nem a mai Magyarország területén működött. Mielőtt azonban egyenként is részletesebben szemügyre vennénk a egyes tanuló-összetételű iskolákat, a tanulmányunk elején felvetett második kérdést vizsgáljuk meg: azt a felvetést, hogy vajon a felekezeti heterogenitás együttjárt-e valamilyen társas-társadalmi konzekvenciával is, sajátos társadalmi alakzat felvételeivel. Egyszerűbben fogalmazva: a diákok illetve szüleik társadalmi összetétele miként alakult a kétfajta felekezeti megoszlású iskolákban.

Felekezeti heterogenitás és társadalmi exkluzivitás?

A kérdés tágabb — egyúttal a konkrét tudományos eszmecseréhez kapcsolódó — történeti relevanciája abban áll, hogy feltételezhető-e a vizsgált időszak-

ban a különböző felekezeti elitiek egyre inkább közös iskolai szocializációja, amely valamiféle felekezeti közeledést szolgálhatott volna az életpályák későbbi szakaszában. A középszintű oktatással kapcsolatban több értelemben is beszélhetünk elit jellegéről, mint a legkiválóbb, mintaadó jelleggel/minőséggel bíró részről:

- 1– Beszélhetünk *elitképzésről*, mint az oktatási rendszer egészének olyan szegmenséről, amely a legnagyobb iskolázottsági előnyöket nyújtja. Ebben az értelemben a középszintű oktatáson belül a gimnáziumi érettségi jelentette a legteljesebb felsőfokú továbbtanulási jogosultságot és ilyenformán a legértékesebb középszintű iskolai végzettséget.²⁵ A főgimnáziumok és a főreáliskolák felső tagozata a felsőfokú tanulmányokra való előkészítő jellegükönél fogva tekinthetők az elitképzés intézményi keretének, amely a „felsőbb” tanulmányok és a diplomaszerezés lehetőségét biztosították.
- 2– Ebben az előbbi fogalmi keretben beszélhetünk — de köznapi értelemben is — a *középkisiskolák elitjéről* is: a középkisiskolák legjobbairól, mint elitgimnáziumról vagy elit reáliskoláról, amelyek leginkább részesei az elitképzésnek. Ezek meghatározása ma viszonylag bevett és egyre kifinomultabb kvalifikációs gyakorlatot jelent: a felsőfokú tanulmányokra legtöbb diákot sikeresen előkészítő iskolákról van szó.²⁶ Ez az értékelési szempont az általunk most vizsgált időszakban is maradéktalanul relevánsnak tekinthető, de kérdéses, hogy a rendelkezésre álló adatok révén érdemben elvégezhető-e egy ilyenfajta kvalifikáció. Mindez nem jelenti azt, hogy alábecsülhetnénk az érettségit adni nem tudó „alsó” (al-, „nem teljes”, „csonka” stb.) középkisiskolák jelentőségét az elitképzésben. Hiszen az alsóbb osztályokban is folyhatott kiemelkedő színvonalú pedagógiai munka: tehetséggondozás, -kiválasztás és előkészítés a felsőbb osztályokra. Azonban az alsó tagozatos középkisiskolai tanulók döntő többsége nem jutott el az érettségiig: az 1890-es évek első felében az 1. osztályos gimnazisták alig egyharmada, a reáliskolások egyötöde végezte el a 8. osztályt.²⁷ Ezeket az arányokat figyelembe véve tehát a nem teljes szervezetű középkisiskolák elitképző szerepe *esetleges* lehetett. És az ilyen „eseteknek” a feltárása és elemzése más módszert is igényel: a középkisiskolai pályafutás egyéni nyomon követését, hiszen itt a tanulmányaikat több helyen, több iskolában végző diákokról van szó.
- 3– Beszélhetünk továbbá az *elit középkisiskoláiról* abban az értelemben, ahol fiait leginkább iskolázta, és amely gyakorlat akár több generáción átnyúló tradícióvá is alakulhatott. Ez az elit jelleg a felsőbb társadalmi rétegekből és csoportokból származó diákok kimutatása révén állapítható meg legegyszerűbben. A történeti köztudat is számos ilyen iskolát tart számon: a budai előbb jezsuita, majd egyetemi gimnáziumot mint a

²⁵ Sasfi Csaba: Iskolák és diákok középszinten az I. világháború előtti Magyarországon. In: Párasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Szerk: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter, Bp. 2008. 508–527.

²⁶ Lásd pl. *Neuwirth Gábor*: Középkisiskolai eredménymutatók. Iskolakultúra 2003. 1. sz. 51–54.

²⁷ VKM 25. jelentése: „A középkisiskolai tanulók fölébbonulása”. Bp. 1896. 322–323.

régi hatalmi és származási elit iskoláját, a hasonlóan régi pesti piarista gimnáziumot és az új alapítású gyakorlóiskolát, a „mintagimnázium”-ot, mint inkább talán az értelmiségi elit iskoláját, továbbá megemlíthetjük az új, a vagyoni elit, a „Lipótváros” két középiskoláját is, a Markó utcai főgimnáziumot és főreált (hogy csak a fővárosiakról essék most szó).

- 4- Végül beszélhetünk azokról az iskolákról, ahol valamelyik elitcsoport tagjai közül *fiatalon* a legtöbben folytatták tanulmányaikat. Ebben a megközelítésben egy leendő elit középiskoláiról van szó. Ezekben az esetekben az intézményi eredményességet az egykori tanítványok teljesítménye retrospektíve igazolja, és ily módon jelöli ki az e tekintetben kiemelkedő iskolákat.²⁸

Elég nyilvánvaló, hogy az előbbi elitkategóriák elvileg szorosan összefüggnek, bonyolult kölcsönhatásban állnak egymással: a fent elkülönített minősítő mechanizmusok a valóságban jórészt egybeeshettek, egy-egy intézményben sajátosan kombinálódhattak. Az ilyenfajta átfedéseket, tipikus kombinációkat kiterjedt és alapos intézményi elemzéssel lesz lehetséges megállapítani a későbbi kutatásoknak.

A felekezeti összetétel szélső jellege alapján kiválasztott iskoláinkkal kapcsolatban az előbbi szempontok közül a 2-es pontban említett elit jelleget a rendelkezésre álló adatok csak részben tudjuk vizsgálni. A VKM-jelentés tartalmazza az egyes iskolák érettségi eredményeinek mutatóit és vannak az érettségi utáni továbbtanulásra vonatkozó adatok is. Az érettségi utáni továbbtanulási adatok bizonytalanságaira azonban már maga a jelentés figyelmeztetett.²⁹ Így csak az érettségi adatokat tudtuk hasznosítani. Az viszont mindenesetre már eddig is kiderült, hogy a hét heterogén középiskola közül kettő algimnázium volt, kettő pedig a vizsgált időszak alatt alakult csak főgimnáziummá. Ez már eleve jelzi, hogy a 2-es pontban megfogalmazott elitfunkció a felekezeti heterogén iskolák körében nem volt teljes körűen jelen. A felekezeti összetétel szempontjából homogén iskoláknál szinte teljesen hasonló volt a helyzet: a hatból kettő volt algimnázium, egy pedig főgimnáziummá alakuló.

A kiválasztott középiskolák elit jellegét a továbbiakban tehát csak annyiban tudjuk vizsgálni, hogy az 1895-ös mintánkban megnézzük, mennyire tér-

²⁸ Erre kitűnő példa: *Kovács I. Gábor – Kende Gábor*: A tudáselit középiskolái. A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása. Korall 2001. 3–4. sz. 170–187.

²⁹ „Megemlítem, hogy ez adatok csak hozzávetőlegesek, egyrészt, mert sokan csak az érettségi vizsgálat után határozzák el magukat, másrészt pedig, mert egyik intézetben a jelentkezőket, a másikon pedig ez érettségit tett ifjakat kérdezték meg.” VKM 20. jelentése 2. kötet (1891) 67. Ám a kormányzati szervek nem mondtak le erről a fontos információról. Ezt mutatja, hogy az oktatásügyi statisztikát a VKM-től 1908–1909-ben átvevő Központi Statisztikai Hivatal új adatfelvételi módszerrel gyűjtötte az érettségi utáni továbbtanulás adatait: a sikeresen érettségizőktől nem „előzetes bevallásból származó, hanem utólagos és a valóságnak megfelelő adatokat” kellett az iskoláknak október 1-ig jelenteniük. A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága 1871–1911. Bp. 1911. /MSK 36./ 372. Nem tudjuk mennyivel javult ezután ezeknek az adatoknak a megbízhatósága, minden esetre a Magyar statisztikai évkönyv „sikeres érettségi vizsgát tett tanulók pályaválasztása” című adattáblája alól 1909-ben már eltűnt az 1904–1908 között még olvasható figyelmeztetés: „E táblázat adatai a VIII. osztályt végzett ifjak előzetes bemondásán alapulván, a tényleg bekövetkezett pályaválasztásnak csak részben felelnek meg.”

tek el az átlagtól a felekezetiileg leghomogénebb és a legheterogénebb iskolák felső tizedei (decilisei) a diákság társadalmi összetételét tekintve. Majd a későbbiekben az egyes iskolák esetében a lehetőségek szerint a diákok társadalmi háttérére is kitérünk, továbbá kísérletet teszünk egy elitszegmens, a tudáselit középiskoláira vonatkozó kutatási eredmények³⁰ hasznosítására is.

A fenti 3-as pontban vázolt elit jelleg megállapítására a diákok szüleinek „társadalmi állása” — korábban „polgári állása” — elnevezésű rovat nyújt lehetőséget. Ezt az adattípust az 1881/82. tanévtől közölték a jelentések teljes körűen, azaz minden középiskolára vonatkozóan. Eleinte egy hat kategóriát tartalmazó rovatban közölték az adatokat, majd az 1888/89-es tanévtől egy jóval részletesebb, 15 kategóriás rendszerre tértek át a jelentések, amelyet aztán hosszú ideig, egészen az 1907/08-as tanévig használt a közoktatási statisztika. Ennek a statisztikai kategorizációnak az interpretálása és tudományos hasznosítása nem egyszerű feladat. E besorolási gyakorlatnak a pontos hivatalos szabályozásáról egyelőre keveset tudunk,³¹ így tudományos felhasználásokor esetről-esetre mérlegelnünk kell az egyes kategóriák lehetséges tartalmát illetve jelentését. Alighanem csak egy megfelelő mintán végzett empirikus ellenőrzéssel, az iskolai anyakönyvi adatokkal, illetve az ezekhez kapcsolt további forrásokból nyert információkkal összevetve lehetséges csak pontos értelmezésük.³² Jelen esetben ezeket az egyes középiskolák összehasonlításánál alkalmazzuk, és a szülők társadalmi állását jelző adatok elégséges homogenitását feltételezve e célra alkalmasnak tartjuk őket. Az alábbiakban tehát a vizsgált időszakunk utolsó mintaévének, az 1895-ös tanévnek e kategóriák szerinti százalékos megoszlásait mutatjuk be.

2. táblázat: A legheterogénebb és leghomogénebb felekezeti összetételű iskolák felső tizedeinek társadalmi háttére a szülők foglalkozása (társadalmi állása) szerint az 1894/95-ös tanévben (százalék)

a szülők társadalmi állása	felekezetiileg heterogén iskolák felső tizedének átlaga	felekezetiileg homogén iskolák felső tizedének átlaga	az összes	
			gimnázium	középiskola
			átlaga	
önálló nagybirtokos és bérlő	3,1	3,0	3,2	3,0
önálló kisbirtokos és bérlő	15,0	21,1	15,9	14,5
őstermelésnél alkalmazott	1,2	1,7	1,7	1,8

³⁰ Kovács–Kende 2001.

³¹ A társadalmi kategóriák definitív meghatározására — eddig ismereteink szerint — csak az oktatásügyi statisztikának a KSH ügykörébe való átkerülésekor, 1908-ban került sor: „Az adatgyűjtés módjáról, mintáiról és részleteiről a ministeri jelentések nem szólnak.” A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága... 400. A továbbiakban tehát az egyes szóba jövő kategóriák meghatározásánál ezeket a KSH-s meghatározásokat fogjuk idézni, feltételezve, hogy ezek lényegében követték a korábbi gyakorlatot is, illetve eleve ebből származtak.

³² Budapestre vonatkozóan tervezünk egy ilyen kutatást, amelynek adatbázisát a Budapest Főváros Levéltárában általunk tervezett és épített „Budapesten érettségizettek számítógépes névtára” képezi, amely a levéltár és az NKA Levéltári Kollégiuma anyagi támogatását élvezve 1892-től tartalmazza az érettségi vizsgát tettek érettségi- és 8. osztályos anyakönyvi adatait (jelenleg 1911-ig).

a szülők társadalmi állása	felekezetileg heterogén iskolák felső tizedének átlaga	felekezetileg homogén iskolák felső tizedének átlaga	az összes	
			gimnázium	középiskola
			átlaga	
önálló nagyiparos és gyáros	1,0	0,8	1,1	1,4
önálló kisiparos	15,2	13,0	14,0	14,8
iparnál alkalmazott	0,3	1,2	1,0	1,3
önálló nagykereskedő és vállalkozó	1,3	1,6	1,7	2,0
önálló kiskereskedő, szatócs stb.	12,5	6,6	10,3	11,6
kereskedésnél alkalmazott	0,3	1,0	0,8	1,1
köztisztviselő (állami, hatósági)	15,5	15,0	15,2	14,2
magán és társulati tisztviselő	5,4	5,1	5,1	5,6
katona	0,5	0,6	0,9	1,0
más értelmiségi (orvos, ügyvéd, lelkész, tanár, tanító, mérnök, író, művész stb.)	21,2	19,6	19,4	17,5
személyes szolgálatból élő (munkás, napszámos, szolga stb.)	4,3	5,4	4,4	4,6
magánzó (nyugdíjas v. tőkénének jövedelméből stb. élő)	3,8	5,0	5,3	5,6
vizsgát tett nyilvános és magántanulók összesen	100	100	100	100
(szám szerint)	(4279)	(4786)	(40.483)	(49.382)

Megjegyzés: Mindkét decilis 18 iskolát tartalmaz a 184-ből, a heterogének között 4, a homogének között mindössze 1 reáliskola van. A helybeliek aránya a heterogén csoportban 43,4%, a homogénben 33,4% – a teljes diáknépességben 46,3%.

A felekezetileg kiemelkedően vegyes, illetve egynemű diákságú iskolák tizedeinek társadalmi összetétele a legtöbb kategória esetében alig-alig — 2 százalékot nem meghaladóan — tér el egymástól és akár az összes gimnázium, akár az összes középiskola átlagértékeitől. (A kétféle átlagot a pontosabb összehasonlíthatóság végett adtuk meg: heterogén iskolák a közöttük levő négy reáliskola miatt inkább az összes középiskolával vethetők össze, míg a homogének inkább a gimnáziumok átlagával, mivel soraik közt mindössze egyetlen kisebb létszámú reál volt.) A legnagyobb eltérés 5–6 százalék körüli: ezt a homogén iskolák csoportjában az *önálló kisbirtokos és bérlő*³³ kategóriájánál láthatjuk, ennyivel voltak itt többen mindkét átlagnál. A második legnagyobb eltérés 4–5 százalék körüli: ezt is a homogén iskoláknál, az *önálló kiskereskedő, szatócs* kategóriájánál találjuk. A kiskereskedők ennyivel kevesebben voltak az iskolák leginkább homogén tizedében, és ez csak alig valamivel több mint fele a heterogén iskolai részarányának. A heterogén iskolák értékei viszont rendre egyeznek az összes iskola átlagaival,³⁴ a legnagyobb eltérést az *értelmiségnél* találjuk, azonban ez is alig 4 százalék.

Ha az 1890/91. tanév hasonló megoszlásait nézzük meg (*Függelék 1. táblázat*), az előbbi észrevételek ezekre is érvényesek: lényegében nem térnek el az 1895. éveiktől. A legnagyobb eltérések is ugyanazok: a kisbirtokos kategória

³³ Az 1908-as KSH meghatározás szerint: „Kisbirtokos, kisbérlő (100 kat. holdon alul)”.

³⁴ A két mintaév átlaga egyébként meglehetősen stabilitást mutat a társadalmi állás megoszlását illetően: az 1889–1897 közötti 9 éves átlagtól való legnagyobb eltérés egyik kategóriánál sem nagyobb 1%-nál (Függelék 2. tábla).

azonban ekkor 10 százalékkal nagyobb a homogén diákságú iskolák között, mint a felekezeti vegyes iskolák tanulói között és közel 8 százalékkal nagyobb ez az arány, mint a teljes gimnáziumi diákságban. A kiskereskedők megint csak fele akkora arányt képviseltek a homogén, mint a heterogén iskolákban. (A második legnagyobb, 4 százalék körüli eltérés ekkor azonban nem az értelmiség, hanem a köztisztviselő kategóriánál volt a heterogén tized iskoláiban.) Ez egyértelmű statisztikai jelzés: a kisbirtokos szülők fiai markánsan jelen voltak a felekezeti leghomogénebb diákságú gimnáziumokban. Ezzel kapcsolatos lehet ezeknek az iskoláknak az a másik jellemzője, hogy mindkét itt vizsgált metszetben közel 13 százalékkal többen voltak a nem helybeli diákok, míg a heterogén iskoláknál ez az érték a teljes diáknépességben mért átlagtól alig tért el egy-két százalékkal.

A részletes, iskolánkénti adatok alapján azonosíthatjuk a leginkább kisbirtokos közönségű középiskolákat. Hat olyan iskola van a homogén decilis 18 iskolája között, ahol egyharmad felett volt a kisbirtokos szülők aránya, azaz csaknem két és félszerese az átlagénak. Ezek a következők:

– A görögkeleti felekezet román tannyelvű *brádi* algimnáziuma (73,5%) és *brassói* főgimnáziuma (41,5%), illetve *brassói* alreáliskolája (37,9%). Mindhárom iskolában igen alacsony volt a helybeliek aránya, magyar anyanyelvű diák egyetlen akadt a három iskolában összesen. A két alsóközép-iskolával szemben az átlag feletti diáklétszámú brassói gimnázium a teljes gimnáziumi átlagnál kiegyensúlyozottabb osztályszerkezetű, a felső tagozat osztályai viszonylag népesek, ami utalhat erős felsőfokú továbbtanulási aspirációra, bár az érettségi-eredményesség adatai ellentmondásosak (1891-ben átlag felettiéek voltak, viszont 1895-ben jóval alatta maradtak).

– A székelyföldi *csíksomlyói* (48%) és *székelyudvarhelyi* (45,7%) katolikus többségű főgimnáziumok. A csíki valamivel átlag feletti, az udvarhelyi átlag alatti létszámmal, előbbiben igen csekély, utóbbiban is jóval átlag alatti helybeli diákkal. A diákok mindkét iskolában szinte kizárólag magyar anyanyelvűek voltak és csak magyarul beszéltek. Csíksomlyón 107, Udvarhelyen 43 diák nyert internátusi elhelyezést (ami az összes diák 38, illetve 21 százalékát jelentette). Mindkét iskola utolsó két osztályába viszonylag kevesen jártak 1895-ben, az érettségi-eredményesség mutatói mindkét iskolánál lényegében átlagosak voltak a '90-es évek első felében.

– *Hajdúnánás* református 6 osztályos kis létszámú gimnáziuma (34,1%), ahol a diákok ugyancsak teljes körűen magyar anyanyelvűek voltak és csak anyanyelvükön beszéltek. Visszont a helybeliek aránya itt igen magas (70%) volt.

Ilyen markáns, egyharmad feletti arányban kisbirtokos karakterű iskola a heterogén összetételű decilisben csak egy található, az *újverbácsi* gimnázium (33%), amelyről alább részletesebben is szólunk, mint az egyik konstans heterogén felekezeti összetételű iskoláról. Ha az 1891-es adatokat nézzük, a hatból öt gimnáziumot megtalálunk a négy évvel korábbi homogén decilisben is: csak a hajdúnánási gimnázium nincs benne. (Ekkor itt található még a sepsiszentgyörgyi és a sárospataki református, továbbá a balázsfalvi román tannyelvű görög katolikus gimnázium is egyharmad feletti kisbirtokos aránnyal. A heterogének között azonban ekkor nincs még 30% feletti kisbirtokos arány sem: a legmagasab-

ban ez az érték Felsőlövő evangélikus gimnáziumában volt, 27,3%.) A korábbi metszetben tehát még határozottabban jelentkezett a kisbirtokos-felekezeti homogenitás szoros kapcsolata. Ez az összefüggés a későbbiekben alaposabban is megvizsgálható, jóllehet számszerűen nem nagy diáknépeiséget jelentett. Az erdélyi katolikus iskolák esetében felmerül, hogy nem az egyházi utánpótlás hagyományos intézményi csatornáiról van-e szó. Az ortodoxok esetében pedig vajon nem az egyoldalú társadalomszerkezetük áll a jelenség mögött? De — a két brasói iskolát leszámítva — jellemzően agrárterületek kisvárosainak gimnáziumi típusaként jelennek meg. Összességében megállapíthatjuk, hogy a keresztáblelemzés alapján a felekezeti leginkább vegyes iskolák diákságának társadalmi összetétele gyakorlatilag nem tért el a teljes diákságtól. E módszerrel vizsgálva eredeti kérdésünket megállapíthatjuk, hogy ezeknek az iskoláknak a diáksága egyáltalán nem mutat elit jelleget az „elit középiskolája” értelmében a '90-es évek két mintaévének adatai alapján.

A „jómódúak” középiskolái 1895-ben

De fordíthatunk is az eddigi módszeren: megnézhetjük azt is, hogy a „legelitebb” diákságú illetve szülői háttérű iskolákban milyen volt a felekezeti összetétel. Ehhez az oktatásügyi kormányzat által használt 15 társadalmi kategória közül ki kell választanunk azokat, amelyek leginkább jelezhetik az elites csoportokat. Ezt megítélésünk szerint legjobban az *önálló nagybirtokos és bérlő + nagyiparos és gyáros + nagykereskedő és vállalkozó*³⁵ összevont kategória fejezheti ki: ez az összesen 6,2 százalékot kitevő népesség feleltethető meg leginkább a vagyoni elitnek – de legalábbis a vagyoni felső rétegnek. Természetesen a „*magánzó (nyugdíjas v. tőkéjének jövedelméből stb. élő)*” kategóriájában is lehetnek vagyonosak, ám azt feltételezzük — ezt a későbbiekben majd empirikusan is kell igazolnunk —, hogy e kategória nagyobb részét a nyugdíjasok és járadékosok tették ki, és nem a tőkepénzesek és háztulajdonosok. És persze a vagyonosak egy kis részét a hivatalnok-értelmiségi kategóriákba is besorolhatták a „tulajdonképeni kereső” foglalkozásuk alapján. Így ha nyilván nem is a teljes és szűkebb értelemben vett vagyoni elit ragadható meg ezzel a kategória-összevonással, az ebbe tartozók egyértelműen a nagy, vagy nagyobb vagyonú és jövedelmű népességet jelentik. A továbbiakban ezeket a jómódú társadalmi csoportokat értjük a *vagyoni elit* kifejezésen. Az elit olyan további szegmensei, mint például a politikai vagy tudáselit, már ennyire sem ragadható meg az adott oktatásstatisztikai kategóriák alapján: a köztisztviselő és a „más értelmiségi” mind a jövedelmi, mind a dön-

³⁵ Az 1908-as KSH meghatározás szerinti „Nagybirtokos, nagybérlő (1000 kat. holdon felül)” és „Középbirtokos és bérlő (100–1000 kat. holddal)” együtt jelenthette 1889–1908 között a *nagybirtokos és bérlő* kategóriát. Az *önálló nagyiparos és gyáros*nak a „Nagyiparos, bányanagyvállalkozó”, az *önálló nagykereskedő és vállalkozó*nak pedig a „Nagykereskedő, nagyvállalkozó” feleltethető meg, amely megnevezésekhez a következő rövid magyarázatot fűzték a nyomtatott adatlap hátoldalán olvasható „Tudnivalók”-ban: „Nagyiparos az, a kinek ipari vállalatában legalább 20 alkalmazottja van, nagykereskedő pedig az, a ki nem csupán közvetlenül a közönségnek, hanem továbbelárúsítóknak is, is vagy csak ilyeneknek adja el áruját.” De az már nem egyértelmű, hogy a bankárokat a „Nagykereskedő, nagyvállalkozó” vagy a „Kereskedelmi vagy közlekedési (vasúti, posta- stb.) tisztviselő” kategóriába kellett besorolni. A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága... 376., 387.

téshozói potenciál szempontjából túl tágas (a díjnoktól a miniszterig és a falusi tanítótól az egyetemi tanárig vagy református püspökig). Az eddigi vizsgálódásaink alapján egyértelmű, hogy VKM-jelentés társadalmi kategóriarendszere alapvetően középosztályi dimenzióban konstruálódott, és ezáltal a társadalmi elitcsoportok megragadására csak részlegesen illetve kiindulópontként alkalmas.

Nézzük tehát, milyen összefüggés van a diákok nagyobb mértékű vagyoni elithez tartozása és felekezeti vegyülése között!

3. táblázat: A „jómódúak” középiskolái az 1894/95-ös tanévben: a vagyonos önállók összevont aránya szerinti felső tized a legnagyobb arányú felekezet feltüntetésével

iskola	összes diák száma	önálló nagybirtokos és bérlő	önálló nagyiparos és gyáros	önálló nagykereskedő és vállalkozó	„vagyoni elit” együtt	felekezeti maximum
Bp-i Röser-féle magán algimnázium	46	0	19,6%	30,0%	50,0%	r.kat. 43%
Késmárki evangélikus főgimnázium	284	14,1%	33,1%	0,4%	47,5%	evang. 44%
Felsőötvösi evangélikus reáliskola	78	14,1%	9,0%	24,0%	47,4%	evang. 45%
Bp-i László-féle főgimnázium	50	32,0%	6,0%	6,0%	44,0%	r.kat. 54%
Soproni Laehne-féle magán gimnázium	41	29,3%	0	15,0%	43,9%	r.kat. 59%
Felsőötvösi evang. gimnázium	155	12,3%	5,8%	6,5%	24,5%	evang. 53%
Bp-i Fekete-féle magán gimnázium	19	15,8%	5,3%	0	21,1%	r.kat. 74%
Bp-i tanárképző („minta”) főgimnázium	123	7,3%	0	8,9%	16,3%	r.kat. 44%
Bp-i evangélikus főgimnázium	421	5,7%	4,3%	6,2%	16,2%	izrael. 46%
Soproni állami főreáliskola	262	4,2%	3,4%	8,4%	16,0%	r.kat. 45%
Miskolci állami főgimnázium	216	4,6%	2,8%	7,9%	15,3%	izrael. 55%
Szilágysomlyói püsp. katolikus algimnázium	92	8,7%	1,1%	5,4%	15,2%	r.kat. 30%
Aradi állami főgimnázium	359	6,4%	2,0%	6,4%	14,8%	r.kat. 42%
Bp-i V. ker. állami főreáliskola	743	2,3%	5,1%	7,3%	14,7%	izrael. 74%
Temesvári állami főreáliskola	316	2,9%	4,1%	7,3%	14,2%	r.kat. 45%
Verseci állami főreáliskola	224	2,7%	4,0%	7,1%	13,8%	r.kat. 49%
Szarvasi evangélikus főgimnázium	386	7,8%	3,9%	2,1%	13,7%	evang. 57%
Bp-i V. ker. kir. kat. főgimnázium	657	4,1%	2,9%	6,5%	13,5%	izrael. 51%
átlag	248	9,7%	6,2%	8,7%	24,6%	51%

A vagyoni elit összevont mutatója alapján nyert iskolasorrend felső tizedébe a maximális 50 és (a mutató 6,2 százalékos átlagának több mint kétszeresét

kitevő) 13,5 százalék közé eső értéket szerzett 18 középiskola került. Ezek közül 5 volt reáliskola. 7 (ebből 1 reál) középiskola a fővárosban működött. A felekezeti maximum-mutató átlaga ebben a tizedben 51 százalék volt, szemben az összes iskola 62 százalékos átlagával. Vagyis az átlagosnál némiképpen heterogénebb iskolák alkották ezt a csoportot (szélső értékek: 30–74%). A négy nagy egyház hívei közül az izraeliták és evangélikusok felül, a római katolikusok és reformátusok alul voltak képviselve a diákok között az összes iskola diákságának megoszlásához képest (részletes adatok: *Függelék 3. táblázat*).

Ha a 10 „legelitebb” középiskolára szűkítjük vizsgálódásunkat, azt láthatjuk, hogy ezek fele a fővárosban működött és 2 közülük reáliskola volt. Az első 10-be 4 kis létszámú, a félszáz diákot nem meghaladó magángimnázium volt, ezek közül is három algimnáziumként négy osztállyal működött. Ebben az élmezőnyben továbbá 4 evangélikus fenntartású és 2 állami középiskola került. A legnagyobb létszámú ezek között a budapesti evangélikus, a „fasori” főgimnázium volt, 400 diák feletti létszámával, a késmárki evangélikus főgimnázium és a soproni főreáliskola diákjainak száma az átlag (268) körül volt.

E nagyobb iskolák közül a — kétség kívül legnagyobb hírnevet szerzett — fasori evangélikus gimnázium mellett a késmárki tűnik a legérdekesebbnek, mivel itt a nagy és középbirtokos és a nagyiparos kategória kiemelkedően magas volt (14 és 33%), majdnem a tanulók felét tette ki. A kicsi magán algimnáziumok mellett — ahol, bizonyos adatokból gyaníthatóan inkább a gyengébb képességű „elitifjak” iskolázása folyhatott — ez az iskola látszik a statisztikai kategóriák alapján a legelitebbnek, a szülők vagyoni besorolása alapján. Itt a diákok kis része volt helybeli, az evangélikus relatív többség (44%) mellett nagyjából egyenlő arányban voltak reformátusok (22%) és katolikusok (18%), és náluk valamivel kevesebben a zsidó (12%) diákok. A tanulók fele volt magyar, több mint harmada német anyanyelvű volt, de — a statisztika szerint — csaknem mindenki tudott magyarul (6 diák csak németül, 8 csak szlovákul beszélt). Az osztálylétszámok meglepően kiegyenlítettek — vagyis a felsőbb osztályokban is sokan tanultak —, tehát nagyarányú továbbtanulást is feltételezhetünk az iskola diákjairól, amit a '95-ös évek átlag feletti érettségi-sikeresség adatai is alátámasztanak. 1891-ben ugyan nem tanult egyetlen nagyiparos-fiú sem itt, de a másik vagyoni kategória, a nagy- és középbirtokosé 20 százalékot ért el, ami 75 gimnazistát jelentett. Az iskola egyébként 1854-től főgimnázium, 1861-től az 1–2. osztályban németül, a 3–4. osztályban németül és magyarul, a felső tagozaton magyarul folyt az oktatás. 1891-től már magyar a tannyelv és csak az 1. osztályban volt német kiegészítőnyelv. (A tandíj: keresztények számára 20 frt., az izraeliták számára 30 frt., a felvételi díj 6 frt. volt.)

E statisztikai eredmények alapján tehát kijelenthetjük, hogy nem voltak exkluzív elit-középiskolák (az elitek iskolája értelmében), amelyekben a tanulók túlnyomó többsége származott volna az elitből.³⁶ A módos szülők fiai csak

³⁶ Az újabb kutatások szerint azonban ilyen Nagy Britanniában is csak néhány működött: *Rubinstein, William D.*: A brit elit iskoláztatása és társadalmi eredete 1880–1970. In: *Túlélők. Elitiek és társadalmi változások az újkori Európában*. Válogatta: Kontler László, Bp. 1993. 117–189. különösen: 125–127.

egy iskolában érték el az 50 százalékot, és további négy középiskolában volt részarányuk 40 százalék fölött, és képeztek így a diákságon belül relatív többséget. Továbbá az is lényeges, hogy az öt iskola közül csak kettő volt 8 osztályos teljes szervezetű, érettségit adó középiskola. Megállapíthattuk továbbá azt is, hogy ahol a fentiek szerint nagyobb arányú volt a vagyoni elit, ott a felekezeti összetétel is vegyes volt ugyan, de az átlagot csak alig meghaladóan.

Eredmények és következtetések

- A 19. század során az évszázad első felében még szinte teljesen zárt nagy felekezeti iskolai szektorok fokozatosan megnyílnak: a protestánsok jobban, a katolikusok egy kicsit kevésbé. A '90-es évek elején a katolikus szektor iskolái nem nyílnak tovább, sőt kissé visszazáródnak is látszanak. A felekezeti nyitás háttérében mindkét keresztény egyház esetében a zsidó felekezetű tanulók növekvő száma állt: a szélesen értelmezett katolikus szektor azonban nagyobb számmal és részarányal vette ki ebből a részét, mint a két protestáns felekezet iskolái. A katolikus-protestáns tanulók vegyülése pedig aszimmetrikus volt: míg az első két időpontban több protestáns diák látogatta a katolikus iskolákat, mint viszont, addig 1872-től számszerűen nagyjából kétszer annyi katolikus diák járt protestáns középiskolába, mint fordítva.
- A közel ötven évet átfogó időszakban hat időmetszetben végzett iskolánkénti vizsgálat alapján meghatározott hét leginkább vegyes felekezetű középiskola nem mutat egyértelmű képet: benyomásunk szerint a diákoknak ezekben az iskolákban való felekezeti keveredése inkább a körülmények meghatározó erejét mutatja, mintsem szándékok és tudatos törekvések következményét. (A felekezeti heterogenitás a gimnazisták között inkább az alsó tagozaton, inkább kisebb létszámú iskolákban és inkább kisvárosban jelentkezett, és minden esetben olyan helyen, ahol más középiskola nem volt.) Ezt a megállapításunkat majd további kutatások során bizonyítani is igyekszünk a mostani elemzésünk során kitéve egyes gimnáziumok részletesebb intézményi és kontextuális elemzésével.
- Elemzésünk másik fő kérdését is megválaszolhatjuk: a diákok felekezeti keveredése nem járt együtt a társadalmi háttérük exkluzivitásával. A vagyonosabb közönségű iskolák felekezeti összetétele csak valamivel kevertebb az átlagosnál. De hozzá kell tennünk, hogy eleve nem volt erre a középiskolai oktatási rendszerre jellemző az exkluzív elitiskola: nagyrészt társadalmilag vegyes diákságú iskolákban nevelődött az elit, és megkockáztatható talán az a kijelentés is, hogy a középiskolák társadalmilag heterogénebbek tünnek, mint felekezetiileg. Ez a heterogenitás alapvetően egyfajta középosztályi dimenzióban értendő, amely legfeljebb a kisbirtokos-kispolgári világ felé tágult. A kisbirtokos közönség azonban nem egy esetben éppen felekezetiileg homogén kisebb gimnáziumokban kezdte (és végezte) tanulmányait. Végző soron az eredeti kérdéssel felvetésünkre sommásan azt válaszolhatjuk, hogy a felekezeti összetétel

társadalomszerkezeti relációját inkább a középosztály, mint az elitek jelentik.

FÜGGELÉK

A)

A hét leginkább vegyes felekezeti összetételű középiskola 1854–1895 között

Az alábbiakban a legmarkánsabban vegyes felekezeti diáksággal rendelkező középiskolákat egyenként is szemügyre vehetjük: egyrészt az eddigi statisztikai keretben, a már eddig is elemzett, másrészt újabb paramétereik alapján is. Ezeknek az adatoknak is a VKM-jelentés a forrása. Ezzel intézményi elemzések, egyfajta történeti hatástanulmányok elvégzésének lehetőségét akarjuk megalapozni. Ehhez most, első lépésben az egységes intézménytörténeti alapadatokat csatoltuk középiskoláink alapvető történeti kézikönyvéből.³⁷ Egy második, későbbi kutatási szakaszban — a millenniumi iskolatörténeteket is hasznosítva — a diákság tüzetesebb elemzését szeretnénk elvégezni (társadalmi összetétel, az egyes iskolák beiskolázási köre stb.), magyarázatokat keresve a diákok felekezeti összetételének sajátos alakulására.

Az alábbi táblázatokban a kurzívan szedett sorok azokat az éveket jelöli, amelyekben az iskola nem került be az első 10 ranghelyre.

1. Rimaszombati egyesült protestáns al- majd főgimnázium

A felvidék közepén 1785-ben alapított, majd 1885-től főgimnáziumként működő iskola a legstabilabban szerepel az első tízben: 6 időmetszetből 5-ben, 7,8-as átlagos ranghellyel. A többnyire átlag feletti létszámú iskola felekezeti karakterét kezdetben a protestáns (evangélikus 49%, református 42%) túlnyomó többség adja – ami érthető „egyesült protestáns” jellegéből. Ez a többség lassan az evangélikusoknál egyharmad, a reformátusoknál egynegyed körülire csökkent a '90-es évekre, a katolikus és izraelita elem folyamatos növekedésével párhuzamosan (24% és 18%).

év	rang-hely	összes diák	r.kat.	g.kat.	orth.	evang.	ref.	unit.	izr.	max.
1854	15	151	1%	0%	0%	62%	36%	0%	1%	62%
1863	5	169	6%	0%	0%	49%	42%	4%	0%	49%
1872	6	192	15%	0%	0%	39%	38%	0%	9%	39%
1882	10	187	18%	1%	0%	33%	36%	0%	12%	36%
1891	9	255	22%	0%	0%	36%	25%	0%	17%	36%
1895	9	308	24%	0%	0%	33%	25%	0%	18%	33%

A 1895. év további adatai szerint: a helybeliek aránya az átlagnál lényegesen alacsonyabb (24%), a magyar anyanyelvűek aránya viszont magas (87% a

³⁷ Mészáros István: Középiskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948. Bp. 1988.

75%-os átlaghoz képest) volt és ezek közel kétharmada csak anyanyelvén beszélt. A szülők társadalmi állásának megoszlása csak egy kategóriánál, az egyéb értelmiség esetében tért el jelentősebben a gimnáziumok átlagától: mintegy 9 százalékponttal volt magasabb 1891-ben és 1895-ben is. Fontos megjegyezni, hogy a városban más közép- vagy középszintű iskola nem működött. Tandíj: 24 frt.

A középiskolai tanulmányait túlnyomó többségben a dualizmus idején folytatató két világháború közötti *tudáselit* 4 tagjának volt első, további 2-nek második iskolája. Ez az elittranszsor középmezőnyének legalsó részét jelentette.

2. Újverbászi algimázium

A bácskai gimnázium 3-szor szerepel a 6 időmetszetben, a vizsgált időszak 1872–95 közötti részében, 1,3-as átlag ranghellyel. Az 1809-től fennálló, eleinte német alapítványi iskola 1873-tól lett algimnázium. Az előbb községi, később államilag is segélyezett fenntartású iskola létszámát tekintve mindvégig lényegesen elmarad az átlagtól, amit alsó-középiskola jellege is magyaráz. A kezdeti arányos protestáns többség (evangélikus: 32%, református: 30%) az utolsó időpontban 50%-ra süllyed, a római katolikusok a felekezetek között egészen minimális relatív többségre tesznek szert (28%) az e tekintetben addig mindig vezető evangélikusokkal (27%) és a reformátusokkal (23%) szemben, míg az ortodoxok és a zsidóság is határozott kisebbségként van jelen (12 és 10%-kal).

év	rang-hely	összes diák	r.kat.	g.kat.	orth.	evang.	ref.	unit.	izr.	max.
1854	14	56	5%	2%	57%	20%	13%	0%	4%	57%
1863	-									
1872	1	105	23%	0%	11%	32%	30%	0%	4%	32%
1882	2	102	25%	2%	15%	28%	22%	0%	9%	28%
1891	16	128	23%	1%	5%	39%	23%	0%	9%	39%
1895	1	145	28%	1%	12%	27%	23%	0%	10%	28%

Az 1895-ös adatok szerint a helybeliek aránya kissé, a magyar anyanyelvű diákok aránya jelentősen elmarad az átlagtól: csak a diákok felének magyar az anyanyelve és ezeknek is a fele csak az anyanyelvén beszélt. A diákok harmada német anyanyelvű volt és minden tanuló beszélt magyarul. A szülők társadalmi állásának kategóriái a kisegzisztenciák kiemelkedő arányait mutatják a '90-es években: a kisbirtokosok 1891-ben és 1895-ben is, a kisiparosok 1891-ben a gimnáziumi átlag több mint kétszeresét jelentették, de a kiskereskedők is átlagosan vagy átlag felett voltak jelen a szülők közt. Az osztályszerkezete átlagos, a városban más közép- vagy középszintű iskola nem működött.

Tandíj: 24 frt., 2 frt. felvételi díj.

3. Szilágysomlyói katolikus püspöki algimnázium

Az 1828-ban világi paptanárokkal alapított, 1850–54 és 1866–79 között nem működő, majd 1879-től a minorita rend által fenntartott szilágysági iskola a 6 időmetszetből a 3 későbbiben, azaz 1882–1895 között szerepel az első tíz he-

lyezett között, 3,7-es átlagos ranghellyel. Diákjainak összlétszámát tekintve a legkisebb befogadóképességű (átlag 85 diák) középiskola a heterogének között, amit algimnázium volta némileg indokol, egyben jelentéktelenségét mutatja. Az iskola felekezeti karakterét a katolikusok által alkotott (57–67%-os) többség jellemzi — kiegyenlítően a római és a görög rítusúak között —, jelentékeny súllyal izraelita és református kisebbséggel.

év	rang-hely	összes diák	r.kat.	g.kat.	orth.	evang.	ref.	unit.	izr.	max.
1882	2	85	32%	28%	0%	1%	12%	1%	26%	32%
1891	6	79	33%	34%	1%	0%	18%	0%	14%	34%
1895	3	92	30%	27%	2%	0%	20%	0%	21%	30%

Az 1895-ös adatok szerint: a helybeliek aránya átlagos, a magyar anyanyelvűek aránya valamivel elmarad az átlagtól. Több mint kétharmadának magyar az anyanyelve és ők csak ezen a nyelven beszéltek. A többi diák román anyanyelvű volt. A diákok társadalmi összetételére a '90-es években a nagy- és középbirtokosok magas, a kisbirtokosok alacsony aránya a jellemző, 1891-ben az értelmiség tanított kiugróan nagy arányban (52%) fiait az iskolában. Az algimnázium négy osztályának létszámviszonyai az átlagosnál kiegyenlítőbbek voltak ekkor. A városban más közép- vagy középszintű iskola nem volt.

Tandíj: 12 frt., 2 frt. felvételi díj.

4. Iglói evangélikus főgimnázium

Az 1784-től működő, 1865-től főgimnáziummá alakult szepességi középiskola az előbbihez hasonlóan a 6 időmetszetből a 3 későbbiben, azaz 1882–1895 között szerepel az első tizben, 4,3-as átlagos ranghellyel. A vizsgált időszak nagyobbik részében, 1872-től nagy létszámú, jelentősen átlag feletti létszámot befogadó gimnázium. A kezdeti időszakban túlnyomó, majd egyre csökkenő és relatívvá alakuló evangélikus tanulói többséget a '90-es évek első felében már — ha minimális különbséggel is, de — átveszik a római katolikusok. Így egy kiegyensúlyozott római katolikus–evangélikus–református triális szerkezet mellett egytizednyi zsidóság képviseltette magát a diákok között. Ami a leginkább figyelemre méltó: egy evangélikus iskolában katolikus többség alakult ki a '90-es évekre!

év	rang-hely	összes diák	r.kat.	g.kat.	orth.	evang.	ref.	unit.	izr.	max.
1854	89	57	0%	0%	0%	93%	7%	0%	0%	93%
1863	65	106	15%	0%	0%	80%	5%	0%	0%	80%
1872	15	328	12%	1%	0%	46%	38%	0%	3%	46%
1882	4	477	26%	3%	0%	34%	26%	0%	11%	34%
1891	2	409	32%	2%	1%	30%	23%	0%	12%	32%
1895	7	406	32%	2%	0%	29%	25%	0%	12%	32%

Az 1895-ös év adatai alapján azt látjuk, hogy a helybeli diákok aránya jelentősen elmarad az átlagtól (29%, 1891-ben is 31%). A városban egyébként kétharmad feletti többségben voltak a római katolikusok és számuk növekedett a dualizmus évtizedeiben, míg az evangélikusok lélekszáma csökkent. A magyar anyanyelvűek részaránya nem volt magas (57%), az évtized elején pedig kifejezetten alacsony (11,5%). Ez kevésbé meglepő, ha tudjuk, hogy a tanítás nyelve 1868-tól az első két osztályban a német volt, a 3–4. osztályokban már a magyart is használták és az 5. osztálytól már csak magyarul oktattak. 1891-től már csak az első osztályban volt német is a tannyelv – a VKM-jelentés szerint. A tanulók több mint felének magyar volt az anyanyelve és ők több mint 40 százalékban csak ezen a nyelven beszéltek. Német anyanyelvű volt a tanulók 40 százaléka és az összes tanuló kétharmada tudott magyarul – legalábbis a statisztikai kimutatások szerint. A diákok szüleinek társadalmi megoszlásában a nagy- és középbirtokos, a köztisztviselő, a magántisztviselő és az értelmiség kategóriái átlag feletti (a köz- és magántisztviselők 1891-ben is jóval átlag feletti részaránytal szerepeltek). Az érettségi-eredményesség átlag feletti (1891-ben szintén) így itt feltételezhető az érettségi és továbbtanulás célja, azzal együtt, hogy a városban volt egy állami tanítóképző is, ami a 4. osztály utáni pályaváltoztatás lehetőségét kínálta. Tandíj: helybeliek 14,5 frt., vidékiek 22,5 frt.

A két világháború közötti *tudáselit* vonatkozásában ez a gimnázium volt a legfrekvenciáltabb középiskola a heterogén csoportban: 9 elittagnak első, 2-nek második és egynek harmadik iskolája volt. Ezzel ennek a fajta elit rangsornak a középmezőnyében foglalt helyett. (Élmezőnynek az első tíz iskolát tekinthetjük, amelyek 20 vagy annál több elittagnak volt első középiskolája. A legtöbbnek, 67-nek a pesti piarista főgimnázium, illetve a következő legtöbbnek, 54-nek a budai kir. egyetemi főgimnázium.)³⁸

5. Szászvárosi református főgimnázium

Az ugyancsak nagy múltú, 1669-től különböző szervezeti formában folyamatosan működő Hunyad megyei nagygimnázium szintén 6-ból 3-szor került az első tízbe — akárcsak az előző kettő —, a vizsgált időszak második felében (1882–1895 között). A ranghelyének átlaga azonos az előbbi, iglói iskoláéval (4,3). Tanulólétszáma átlag alatti. Diákságának összetételében a sajátos református-görögkeleti kétharmados közös többség figyelemre méltó, ami a '90-es évekre a minimumra (51%) csökkent, a zsidó diákok részarányának egyenletes növekedése mellett, ami végül csaknem elérte az egyötödöt.

év	rang-hely	összes diák	r.kat.	g.kat.	orth.	evang.	ref.	unit.	izr.	max.
1854	16	43	26%	0%	2%	0%	65%	0%	0%	65%
1857*		16	19%	0%	0%	0%	75%	0%	0%	75%
1872	20	89	22%	3%	22%	1%	48%	1%	1%	48%
1882	8	182	15%	8%	32%	3%	35%	0%	7%	35%

³⁸ Kovács–Kende 2001. 177–178.

év	rang-hely	összes diák	r.kat.	g.kat.	orth.	evang.	ref.	unit.	izr.	max.
1891	1	179	20%	6%	26%	7%	31%	0%	10%	31%
1895	4	178	16%	6%	20%	9%	31%	1%	18%	31%

* Mivel 1863-ból nem rendelkezünk az iskola statisztikai jelszószámaival, az ehhez legközelebbi év adatait tájékoztató jelleggel közöljük.

1895-ös adatai alapján: a helybeli tanulók aránya egyharmad, vagyis határozottan átlag alatti volt, viszont a diákok több mint fele nyert internátusi elhelyezést. A magyar anyanyelvű tanulók több mint kétharmadot jelentettek, ezek negyede csak magyarul tudott. Közel egynegyed volt a román anyanyelvűek aránya és mindenki beszélt a diákok közül magyarul. A diákok társadalmi összetételében a köztisztviselő és kisbirtokos apák mutatnak jelentősebb túlképviselést, 1895-ben még a kiskereskedők is az átlagnál másfélszer többen voltak. Osztályszerkezete népes alsó tagozati osztályokat, és csekély létszámú felső tagozatot mutat, azonban az érettségi-eredményesség 1895-ben 100 százalék, 1891-ben is átlag feletti volt. Más közép- vagy középszintű iskola nem működött a városban, 1877-től azonban elemi iskola is kapcsolódott a gimnáziumhoz.

Tandíj: 12 frt.

6. Ungvári királyi katolikus főgimnázium

Az előzőhöz hasonlóan a 17. századi alapítású, 1640 óta Ungváron működő jezsuita gimnázium 3-szor szerepel a 6 időmetszetben, inkább a vizsgált periódus elején, 5-ös átlagos ranghellyel. A létszám jelentősen meghaladta mindig az átlagot, sőt kifejezetten nagy létszámú iskoláról van szó. A felekezeti összetételt tekintve eleinte a görög katolikusok adták a többséget, majd a '80-as évek elején a zsidó diákok egyharmados aránya jelentette a relatív többséget. De alapjában egy kiegyensúlyozott, közel harmados, triális összetétel alakult ki ekkor zsidó, görög és római katolikusok között, ahol leginkább azért a görög katolikusok voltak a legtöbben. A kisebbséget az utolsó időpontban már 6%-ot elérő református diákság alkotta.

év	rang-hely	összes diák	r.kat.	g.kat.	orth.	evang.	ref.	unit.	izr.	max.
1854	2	298	41%	49%	0%	1%	2%	0%	7%	49%
1863	10	443	33%	55%	0%	2%	2%	8%	0%	55%
1872	32	334	25%	51%	0%	1%	5%	0%	17%	51%
1882	3	427	28%	31%	0%	2%	6%	0%	33%	33%
1891	13	476	26%	37%	0%	1%	6%	0%	29%	37%
1895	12	562	25%	36%	0%	2%	6%	0%	31%	36%

Az 1890-es években ugyan éppen nem került az első 10 közé rangsorunkban (13–12. helyen volt), mégis ismertetjük további adatait. A helyiek aránya átlagos volt 1895-ben (91-ben egyharmad), a magyar anyanyelvűeké azonban igen magas, 90 és 96 százalék a '90-es évek első felében. A magyar anyanyelvűek fele csak anyanyelvén tudott, viszont minden tanuló beszélt magyarul. A

szülők társadalmi helyzetének megoszlásánál az értelmiség magas aránya fel-tűnő a '90-es évek első felében. A kiskereskedők aránya az évtized közepén átlag feletti. A gimnázium osztályszerkezete átlagos, az érettségi-eredményesség kevéssel átlag feletti. A városban görög katolikus tanítóképző működött a gimnáziumon kívül. A tandíjra nincs adat.

A *tudáselit* tagjai közül 5-en végezték itt középiskolai tanulmányaikat első iskolájukként, egynek pedig harmadik iskolája volt. Ez az eredmény — a rimaszombati gimnázium 4 diákjával lényegében egyezően — az elitrangsor középmezőnyének alsó részét jelentette.

7. Lugosi katolikus al- és főgimnázium

Akárcsak az előző öt, ez az iskola is 3-szor szerepel a 6 időmetszetben, de mondhatni lazán: az első időpontból nincs adata, de azután, 1863-ban, majd 1882-ben és a végén 1895-ben van, mégpedig 6-os átlagos ranghellyel. A dél-erdélyi (Krassó-Szörény m.), 1834-es vármegyei alapítású, kezdetben minorita fenntartású iskola 1876-tól főgimnázium. Az addig katolikus jellegű középiskola 1893-tól állami fenntartású lett. Tanulólétszámát tekintve átlag alatti iskola. A kezdeti római katolikusokkal szembeni ortodox előny az időszak végén kiegyenlítődik, e két felekezet egyharmad-egyharmados aránnyal szerepel, a zsidóság pedig egytödöt meghaladó részarányal. A görög katolikusok képviseltek még 7-8%-os markáns kisebbséget.

év	rang-hely	összes diák	r.kat.	g.kat.	orth.	evang.	ref.	unit.	izr.	max.
1863	3	126	39%	8%	47%	2%	0%	4%	0%	47%
1872	55	103	26%	10%	58%	0%	1%	0%	5%	58%
1882	5	198	29%	8%	34%	2%	4%	1%	23%	34%
1891	20	190	29%	5%	41%	3%	2%	0%	19%	41%
1895	10	228	34%	7%	33%	3%	2%	0%	21%	34%

1895-ös adatai szerint: a helybeli diákok aránya valamivel átlag feletti, a magyar anyanyelvűeké viszont igen alacsony, alig valamivel egynegyed feletti volt. Legtöbben román anyanyelvűek voltak (40%), aztán a német anyanyelvűek következtek (33%), azonban — a statisztika szerint — minden diák beszélt magyarul. A tanítási nyelv 1868-tól magyar ugyan, a segédnyelv azonban német és román, és ez nem változott a '90-es évek elejére sem, csak annyiban, hogy az alsóbb osztályokban használták — a VKM-jelentés szerint. A diákok szüleinek társadalmi pozíciói polgári jellegűek: viszonylag sok a nagyiparos, a nagykereskedő, a magántisztviselő, értelmiség és a magánzó. (1891-ben azonban a köztisztviselő, a személyes szolgálatot tevők és a magánzó kategóriái átlag feletti.) Osztályszerkezetét nézve népes alsóbb és csekély létszámú felsős osztályok voltak, az érettségi-eredményesség átlag alatti volt a '90-es évek első felében. Egyéb közép- vagy középszintű iskola nem volt a városban.

A tandíjra nincs adat.

B)

*A hat leghomogénebb felekezeti összetételű diáksággal rendelkező középiskola
1854–1895 között*

1. Csíksomlyói római katolikus státus al- és főgimnáziuma – 6-szor szerepel a 6 időmetszetben,

ranghely átlaga: 4,5

Alapítva: 1669, 1866-tól az erdélyi római katolikus státusé, 1874-től főgimnázium

év	ranghely	összes diák	felekezet	
1854	7	133	r.katolikus	100%
1863	6	180	r.katolikus	99%
1872	6	125	r.katolikus	98%
1882	2	169	r.katolikus	97%
1891	5	173	r.katolikus	96%
1895	1	279	r.katolikus	98%

A két világháború közötti tudáselit-rangsor 65–89. helyén szerepel.

2. Soproni bencés főgimnázium – 5-ször szerepel a 6 időmetszetben,

ranghely átlaga: 3,2

Alapítva: 1636, jezsuita, majd 1802-től bencés

év	ranghely	összes diák	felekezet	
1854	12	135	r.katolikus	98%
1863	2	234	r.katolikus	100%
1872	3	234	r.katolikus	100%
1882	4	302	r.katolikus	97%
1891	3	260	r.katolikus	97%
1895	4	321	r.katolikus	97%

A két világháború közötti tudáselit-rangsor 49–64. helyén szerepel.

3. Selmecebányai királyi katolikus algimnázium – 5-ször szerepel a 6 időmetszetben,

ranghely átlaga: 5,8

Alapítva: 1649, 1859-től algimnázium, 1861-től királyi katolikus, 1909-től főgimnázium

év	ranghely	összes diák	felekezet	
1854	8	128	r.katolikus	100%
1863	3	156	r.katolikus	100%
1872	7	100	r.katolikus	97%
1882	5	179	r.katolikus	97%
1891	11	158	r.katolikus	91%
1895	6	110	r.katolikus	96%

A két világháború közötti tudáselit-rangsor 42–48. helyén szerepel.

4. Kőszegi bencés algimnázium – 5-ször szerepel a 6 időmetszetben,

ranghely átlaga: 6

Alapítva: 1677, jezsuita, 1777-től piarista, majd 1815-től bencés, 1910-től főgimnázium

év	ranghely	összes diák	felekezet	
1854	17	71	r.katolikus	97%
1863	10	116	r.katolikus	97%
1872	1	108	r.katolikus	100%
1882	6	162	r.katolikus	96%
1891	4	180	r.katolikus	96%
1895	9	144	r.katolikus	94%

A két világháború közötti tudáselit-rangsor 34–38. helyén szerepel.

5. Rozsnyói premontrei főgimnázium – 4-szer szerepel a 6 időmetszetben,

ranghely átlaga: 4

Alapítva: 1656, jezsuita, 1786-tól premontrei

év	ranghely	összes diák	felekezet	
1854	18	163	r.katolikus	97%
1863	4	235	r.katolikus	99%
1872	11	177	r.katolikus	96%
1882	1	186	r.katolikus	100%
1891	8	182	r.katolikus	93%
1895	3	171	r.katolikus	97%

A két világháború közötti tudáselit-rangsorban nem szerepel.

6. Kalocsai jezsuita főgimnázium – 4-szer szerepel a 6 időmetszetben,

ranghely átlaga: 9

Alapítva: 1765, piarista, 1860-tól jezsuita, 1865-től főgimnázium

év	ranghely	összes diák	felekezet	
1854	47	78	r.katolikus	88%
1863	8	263	r.katolikus	97%
1872	13	392	r.katolikus	94%
1882	10	412	r.katolikus	93%
1891	10	455	r.katolikus	92%
1895	8	488	r.katolikus	94%

A két világháború közötti tudáselit-rangsor 29–33. helyén szerepel.

1. táblázat: A legheterogénebb és leghomogénebb felekezeti összetételű iskolák felső tizedeinek társadalmi háttere a szülők foglalkozása (társ. állása) szerint az 1890/91-es tanévben (százalék)

felekezetiileg heterogén iskolák decilisének átlaga	a szülők társadalmi állása	felekezetiileg homogén iskolák decilisének átlaga	az összes	
			gimnázium	középiskola
			átlaga	
önálló nagybirtokos és bérlő	2,6	3,6	3,3	3,0
önálló kisbirtokos és bérlő	13,6	23,6	15,7	14,3
őstermelésnél alkalmazott	1,4	1,2	1,5	1,6
önálló nagyiparos és gyáros	1,3	0,7	0,8	1,1
önálló kisiparos	16,2	13,0	14,6	15,4
iparnál alkalmazott	0,2	1,0	0,8	1,1
önálló nagykereskedő és vállalkozó	1,8	1,6	1,7	1,9
önálló kiskereskedő, szatócs stb.	11,5	5,0	9,5	11,2
kereskedésnél alkalmazott	0,2	0,8	0,6	0,9
köztisztviselő (állami, hatósági)	18,7	14,4	16,0	14,9
magán és társulati tisztviselő	6,6	4,2	5,3	5,7
katona	0,8	0,6	0,9	1,1
más értelmiségi (orvos, ügyvéd, lelkész, tanár, tanító, mérnök, író, művész stb.)	16,3	21,1	20,1	18,3
személyes szolgálatból élő (munkás, napszámos, szolga stb.)	4,3	5,0	4,4	4,6
magánzó (nyugdíjas v. tőkéjének jövedelméből stb. élő)	4,3	4,4	4,7	4,8
vizsgát tett nyilvános és magántanulók összesen (szám szerint)	100 (3750)	100 (4499)	100 (34.803)	100 (42.119)

Megjegyzés: Mindkét decilis 18 iskolát tartalmaz a 185-ből, a heterogének között 3, a homogének között 1 reálisiskola van. Helybeliek aránya a heterogén csoportban 46,8%, a homogénben 31,7% – a teljes diáknépességben 45,1%.

2. táblázat: A középiskolai és gimnáziumi diákok szüleinek társadalmi állása az 1890/91-es, az 1894/95-ös tanévekben és az 1888/89–1896/97 tanévek átlagában

a szülők társadalmi állása	középiskolák			gimnáziumok	
	1891	1895	1889–1897	1891	1895
önálló nagybirtokos és bérlő	3,0	3,0	3,0	3,3	3,2
önálló kisbirtokos és bérlő	14,3	14,5	14,6	15,7	15,9
őstermelésnél alkalmazott	1,6	1,8	1,5	1,5	1,7
önálló nagyiparos és gyáros	1,1	1,4	1,3	0,8	1,1
önálló kisiparos	15,4	14,8	15,3	14,6	14,0
iparnál alkalmazott	1,1	1,3	1,2	0,8	1,0
önálló nagykereskedő és vállalkozó	1,9	2,0	1,9	1,7	1,7
önálló kiskereskedő, szatócs stb.	11,2	11,6	11,5	9,5	10,3
kereskedésnél alkalmazott	0,9	1,1	1,4	0,6	0,8

a szülők társadalmi állása	középiskolák			gimnáziumok	
	1891	1895	1889-1897	1891	1895
köztisztviselő (állami, hatósági)	14,9	14,2	14,6	16,0	15,2
magán és társulati tisztviselő	5,7	5,6	5,9	5,3	5,1
katona	1,1	1,0	1,0	0,9	0,9
más értelmiségi (orvos, ügyvéd, lelkész, tanár, tanító, mérnök, író, művész stb.)	18,3	17,5	17,3	20,1	19,4
személyes szolgálatból élő (munkás, nap-számos, szolga stb.)	4,6	4,6	4,7	4,4	4,4
magánzó (nyugdíjas v. tőkéjének jövedelméből stb. élő)	4,8	5,6	4,7	4,7	5,3
vizsgát tett nyilvános és magántanulók összesen (szám szerint)	100 (42.119)	100 (49.382)	100	100 (34.803)	100 (40.483)

3. táblázat: A „jómódúak” középiskoláinak felekezeti összetétele az 1894/95-ös tanévben

iskola	összes diák	r.kat.	g.kat.	g.keleti	evang.	reform.	unit.	izrael.	max.
Bp-i Röser-féle magán algimnázium	46	43%	2%	2%	9%	2%	0%	41%	43%
Késmárki evangélikus főgimnázium	284	18%	4%	0%	44%	22%	0%	12%	44%
Felsőlvői evangélikus reáliskola	78	33%	0%	0%	45%	4%	0%	18%	45%
Bp-i László-féle főgimnázium	50	54%	0%	4%	16%	2%	2%	22%	54%
Soproni Laehne-féle magán gimnázium	41	59%	0%	0%	10%	10%	7%	15%	59%
Felsőlvői evangélikus gimnázium	155	23%	0%	2%	53%	10%	0%	12%	53%
Bp-i Fekete-féle magán gimnázium	19	74%	0%	5%	0%	11%	0%	11%	74%
Bp-i tanárképző („minta”) főgimnázium	123	44%	0%	0%	9%	11%	2%	33%	44%
Bp-i evangélikus főgimnázium	421	5%	0%	1%	43%	4%	0%	46%	46%
Soproni állami főreáliskola	262	45%	0%	0%	18%	1%	0%	35%	45%
Miskolci állami főgimnázium	216	39%	3%	0%	1%	2%	0%	55%	55%
Szilágysomlyói püsp. katolikus algimnázium	92	30%	27%	2%	0%	20%	0%	21%	30%
Aradi állami főgimnázium	359	42%	1%	11%	6%	7%	0%	33%	42%
Bp-i V. ker. állami főreáliskola	743	20%	0%	0%	5%	1%	0%	74%	74%

iskola	összes diák	r.kat.	g.kat.	g.keleti	evang.	reform.	unit.	izrael.	max.
Temesvári állami főreáliskola	316	45%	2%	4%	4%	4%	0%	41%	45%
Verseci állami főreáliskola	224	49%	0%	32%	2%	3%	0%	13%	49%
Szarvasi evangélikus főgimnázium	386	19%	0%	2%	57%	8%	0%	14%	57%
Bp-i V. ker. királyi katolikus főgimnázium	657	41%	1%	0%	3%	4%	0%	51%	51%
<i>átlag</i>	<i>248</i>	<i>38%</i>	<i>2%</i>	<i>4%</i>	<i>18%</i>	<i>7%</i>	<i>1%</i>	<i>30%</i>	<i>51%</i>

*CONFSSIONALISM AND THE SCENES OF SOCIALISATION IN SECONDARY SCHOOLS.
Confessional Distribution of Hungarian Secondary School Students in the 19th Century*

*by Csaba Sasfi
(Summary)*

The network of secondary schools emerged in Hungary after the introduction of compulsory elementary education in 1868, and was originally destined to serve as preparation for higher education. As a result of the Reformation-Counter-Reformation dichotomy, they have developed as parts of separate confessional networks, and this separation survived until as late as the law on secondary schools of 1883. With regard to this phenomenon, we have aimed at exploring the possibilities and scenes of school socialisation among the pupils aged 10 to 18, and at establishing the areas and contexts where this problem can be researched at all. The present work is envisaged as basically methodological: as a starting point for more thoroughgoing, „circumstantial” analyses, as well as case studies. Consequently, we have formulated two basic questions:

1. How heterogeneous or homogeneous in terms of confession was the schooled population in various regions of Hungary in the second half of the 19th century?
2. Can the students who attended the confessionally most mixed or unisexed secondary schools be regarded, in whatever sense, as a kind of elite?

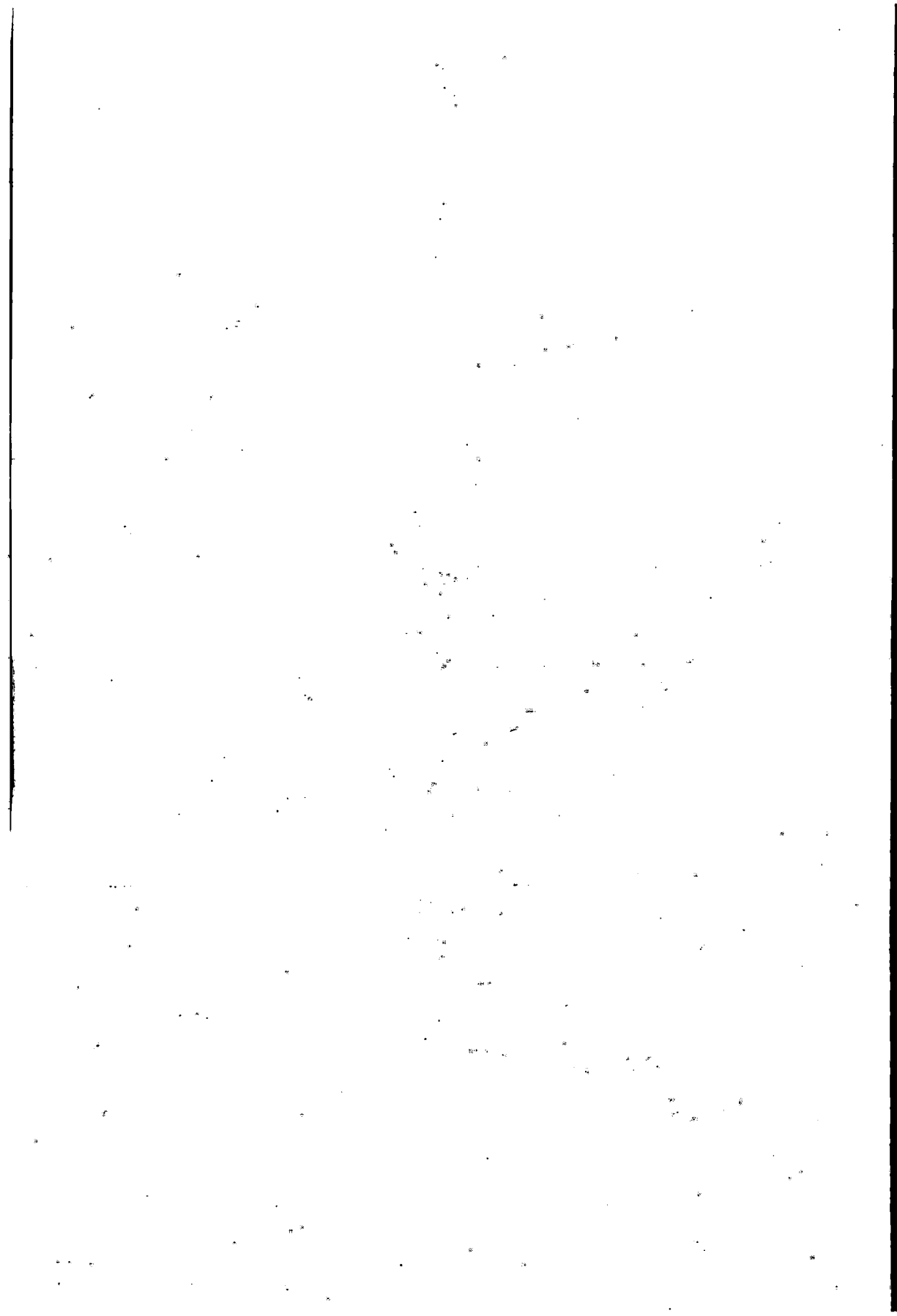
In the first step we have examined the student population of the various confessional school networks upon the basis of macro data. One of the main results is the apparent dissolution of confessional segmentation: the confessional secondary schools, still almost entirely closed in the beginning of the century, became more open by the end of it, mostly those of the Lutherans, followed by the Calvinist schools. Yet in the year preceding the enactment of the law on secondary schools even in the Catholic institutions the percentage of non-Catholics was more than one third, although in this sector the increasing tendency came to a halt in the last decade of the century and was even slightly reversed. The greatest confessional amalgamation among the students, that is, the most balanced proportions, characterised the Lutheran schools in the second half of the 19th century.

Secondly, we have carried out an institutional analysis with the aim of finding the most confessionally heterogeneous and most homogeneous schools between 1854 and 1895. We have managed to establish seven mixed (heterogeneous) and six uniform (homogeneous) secondary schools. In comparing the two groups thus identified, we can find no marked contrasts between them. The only one is perhaps that the homogeneous ones show more stability in time, they were almost exclusively Catholic as regards both their owners and students. As for the heterogeneous ones, they were equally divided between the Catholics and the Protestants, one being secular. All the mixed secondary schools were situated in towns with but one such institution, and outside present-day Hungary.

In the third step, the previous data has been submitted to a cross-table analysis in order to find out whether confessional heterogeneity or homogeneity involved social exclusivity. It can be stated that the social structure of both the confessionally most heterogeneous and of the most homogeneous secondary schools fit well into that of the student population of Hungary in general. The response to our original question is that even in case of the secondary schools which represent the two extremes as regards the confessional composition of their student population, the social

background of the parents do not show any sign of an elite character, in the sense of an „elite secondary school”, upon the data of the 1890s.

We have subjected this result to a control analysis by examining the confessional structure of the secondary schools attended by the economic elite, upon the same set of data. As a result, it can safely be stated that in the period envisaged there existed no elite secondary schools, in which the majority of the students would have come from the economic elite. Such children represented more than 50 percent in only one school, whereas in four their proportion was more than 40 percent. It should be remarked, moreover, that only two among these five schools were full eight-class institutions closing with maturity. To sum up, we can say that in those schools the wealthy elite was overrepresented among the parents, the confessional structure was equally mixed, but only slightly above the average.

Jakab Réka

„KÓSER-E A RABBI?”

Ortodoxok és újítók a pápai zsidó községben az 1840-es években

A magyarországi zsidóság körében már az 1869-es nyilvános szakadást megelőzően a reformkorra visszanyúlóan kialakultak a későbbi neológia és ortodoxia irányzatai. A felvilágosodás és a nyomába lépő modernizáció kikezdte a hagyományos zsidó társadalom szabályait. Emellett a többségi társadalomba való betagozódás igénye egy lassú kulturális beolvadási folyamatot is elindított. A zsidó vallásjog, a *halakha* megtartása és a modern társadalmi létforma közt fennálló feszültség óhatatlanul maga után vonta a vallási reformok szükségességét. A gazdasági életben nagyobb szabadságra szert tevő zsidóság számára a modernizáció meghozta a vallásszabadságot is. A társadalomban való jobb érvényesüléshez, a felemelkedéshez szükségessé vált a vallási hagyományok terhé-
től kisebb-nagyobb mértékben való megszabadulás, az elkülönülést igénylő vallási előírások lazítása, megváltoztatása. A hagyományokhoz betű szerint ragaszkodó konzervatív állásponthoz képest az újítók (később elterjedt megnevezéssel: neológok) a zsidóság társadalmi beilleszkedése érdekében nyitottak kívántak lenni a kor új eszméi előtt és elfogadták a polgári szabadság eszméjét is. A kor szellemét a halakha megsértése nélkül kívánták kifejezésre juttatni a zsinagóga épületben és a liturgiában egyaránt. Mivel a vallási törvényeket a Tóra,¹ a Talmud² és a Sulhán Áru³ együtt tartalmazza, azok, akik a hitközségekben újításokat akartak bevezetni, az ezekben található előírások összhangban maradására kellett ügyeljenek. A fő törésvonalat egy-egy vallási előírás halakhikus voltának megítélése jelentette. Egyszerűen szólva, a reformerek kevesebb tiltást láttak halakhikusan megalapozottnak, mint az ortodoxok, ezért jóval több előírás betartását ítélték szükségtelennek, vagyis elhagyhatónak.

A 19. század első felében az ortodoxia fellegetvárának tekintett Pozsony nagy hatású rabbija, Chátám Szófér együtt igyekezett érvényesíteni a rabbinikus, a tórai és a talmudi alapon hozott tiltásokat, így kívánta megakadályozni a vallási hagyományok lazulását. Azaz a rabbinikus döntést egyenrangúnak tekintette a tórai előírással. A német nyelv használatát nem tartotta halakhikusnak. A német nyelvű prédikáció ellen azért tiltakozott, mert a nyelvtudást világi irodalom olvasá-

---

¹ (héb.) A. m. a tan. Mózes öt könyve.

² (héb.) A. m. szóbeli tan. Az i. sz. 5. században lezárt szabály- és magyarázatgyűjtemény, a zsidóság jogi és vallási alapvetése, szokásjogi és bibliaértelmezési gyűjteménye, amely mintegy háromezer zsidó tudós magyarázatát tartalmazza.

³ (héb.) A. m. terített asztal. A 16. században létrejött zsidó szabály- és törvénygyűjtemény.

sával lehetett megszerezni, amit viszont tilosnak ítélt. Végrendeletében meghagyta, hogy a rabbi ne prédikáljon népnyelven. Arra intette híveit, óvakodjanak a Németországból elterjedő és egyre több helyen meghonosodó „Prediger”-nek nevezett szónoklatoktól. Ennek ellenére a negyvenes években Magyarországon az oberlandi hitközségekben⁴ a rabbik — mintegy a hazafiság kifejezéseként — egyre több helyen tartottak rendszeresen magyar nyelvű zsinagógai prédikációkat, így Szombathelyen, Nagykanizsán, Kőszegen, Pápán és Veszprémben. Több rabbi is azt vallotta, hogy az általuk bevezetett és megengedett újítások bár eltérnek a hitközségben korábban élő szokásoktól, nem mondtak ellent a halakha alapelveinek.⁵

A reformkorban a magyarországi zsidóság előtt is megnyílt lehetőségek új vallási-halakhikus kérdéseket vetettek fel, ugyanis a társadalmi érintkezés új szinterei, az ezekből fakadó új életkörülmények a vallási parancsolatok betartását nehezebbé tették. Olyan szakmákat is úzni kezdtek, melyek gyakorlásához sok esetben meg kellett szegniük a szombat megtartására és a kőserságra vonatkozó halakhikus szabályokat. A vallási hagyomány lazulását elősegítette az is, hogy az 1830-as években a városokban megalakuló kaszinók egyre több helyen zsidókat is felvettek tagjaik közé, akikkel egyébként nem érintkeztek a társadalmi nyilvánosság más színterein.⁶ Ebből következően a társadalmi életben való részvétel óhatatlanul magával hozta az étkezési, italfogyasztási és más vallási előírások megszegését. Az ortodoxok a zsidó közösséghez való tartozás feltételének tekintették a vallási parancsolatok megtartását. Az ehhez alkalmazkodni nem tudók azonban kitérés nélkül nem léphettek ki a vallási közösségből (tekintve, hogy felekezetenküliség ekkor még nem létezett), így azt kellett elérni, hogy a közösséghez való tartozásnak ne legyen feltétele a parancsolatok aprólékos, teljes körű betartása.

A magyarországi hitközségekben általában azok váltak a neológia követőivé, akiknek gazdasági érdeke és társadalmi helyzete szükségessé tette a vallási előírások lazítását. Sokkal inkább ők szorgalmazták a változásokat, mintsem a közösség értelmiségi vezetői.

⁴ Az újkori zsidóság két irányból történt magyarországi bevándorlása és letelepedése folytán a létrejött közösségek magukat megkülönböztetendő a nyugati határszélen, Észak-Nyugat Magyarországon, a Dunántúl nyugati részén letelepedetteket oberlandianak, az ország keleti megyéiben (Sáros, Ung, Bereg, Zemplén, Máramaros, Ugocsa és Szatmár) létrejötteket pedig unterlandiaknak nevezték.

⁵ A témához lásd *Jakov Katz*: Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban. Bp., 1999. *Uő*: Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada, 1770–1870. Bp., 1995. *Uő*: Hagyomány és válság. Bp., 2005., *Uő*: Chátám Szófér életrajzához. In: Századok 126. (1992). 80–112. *Silber, Michael K.*: Magyar „Rapsody in Blue”. In: Múlt és Jövő 2001/3. 36–49., *Uő*: A német zsidóság történelmi tapasztalata és hatása a magyarországi zsidó felvilágosodásra és vallásreformra. In: Múlt és Jövő 2006/4. sz. 14–44., *Uő*: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban: a „kaszinók”. Századok 126. (1992) 113–141., *Uő*: Az ultraortodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitalálása. In: Magyar zsidó történelem – másképp. Szerk. Michael K. Silber. Bp.-Jeruzsálem, 2008. 211–282. *Pietsch, Walter*: A magyar vidéki zsidóság fejlődésirányzatai. In: Múlt és Jövő 2003/3. 75–82. *Ben David, Jozsef*: A modern zsidó társadalom kezdetei Magyarországon a 19. század elején. In: Magyar zsidó történelem – másképp. Szerk. Michael K. Silber. Bp.-Jeruzsálem, 2008. 83–134.

⁶ Az ország első vidéki ilyen intézményeként 1834-ben alapított pápai kaszinó történetét megírta *Kövy Zsolt*: A 150 éve alapított Pápai Kaszinó története. In: Pápa város és környéke helytörténeti kutatása. Hazafias Népfront Veszprém Megyei Bizottsága, Veszprém, 1986. 53–73.; *Silber*: Kaszinók i. m. 126–128.

A Pápa városi hitközség az 1840-es években német hatásra Magyarországon is kibontakozó zsidó vallási reformmozgalom következtében létrejött konzervatív-neológ ellentét egyik fontos terepévé vált. Az Esterházyaktól 1748-ban kapott oltalomlevél birtokában, mely jogokat biztosított a néhány betelepülő családból megalakuló hitközségnek, az egy évszázad múlva már közel 3000 főt számláló közösség meghatározó szerepet vitt a város gazdasági életében és egyre jobban beilleszkedett társadalmi életébe is.⁷ Paul Horowitz⁸ rabbi 1845-ben bekövetkezett halálával és új előljárók megválasztásával a hitközségben a bezárkózást elutasítók, a héderen kívüli, azaz a polgári iskolai oktatás bevezetését és a külső társadalomhoz való hasonulást szorgalmazók jutottak vezető szerephez. Ezek a változások tették lehetővé egy olyan környezet kialakulását, melyben a mérsékelt reformokat elfogadó és az akkulturációt új iskolai tanrend kialakításával is szorgalmazó Löw Lipótot a közösség rabbijává választhatták.

A pápai hitközségben kibontakozott ortodox–neológ konfliktusban két egymásból következő ügy keveredett és erősítette az elégedetlenkedők tiltakozását: a zsinagógaépítés ügye és az új zsinagógai székek birtoklásából következő szavazati jog alapján megválasztott rabbi személye, illetve az általa képviselt eszmék. A sérelmeiket hangoztató ortodoxok az uralkodóhoz folyamodtak segítségért, aki a vármegyét bízta meg az ügy kivizsgálásával. A vizsgálatot vármegyei kiküldött tisztek folytatták le.⁹

Pápan a hitközség létrejötte és a ma is fennálló zsinagóga 1846-os felszentelése közt eltelt csaknem 100 év alatt két kisebb zsinagóga is épült földesúri engedéllyel, melyek közül az egyik az 1840-es évek elejére már használhatatlanná vált, a másik pedig a 3000 főt kitevő közösséget¹⁰ már nem tudta befogadni. Ezért a hitközség elhatározta, hogy egy új, nagyobb zsinagógát épít, melyről az előljárók és a közösség képviselői 1841. július 14-én szerződésben egyeztek meg. A szerződést akkor 250 hitközségi tag írta alá.¹¹ Esterházy Károly földesúrként engedélyt adott a zsinagógaépítésre, a szükséges követ ingyen, a téglát pedig 6 évi hitelre adta a közösségnek.¹² A hitközség vezetői a zsinagóga épület tervét a hitközség elé terjesztették, melyet csaknem a teljes közösség elfoga-

⁷ A pápai zsidóság demográfiai, társadalmi és jogi helyzetére lásd: *Jakab Réka*: Pápa város zsidó társadalmi a XIX. század első felében. *Acta Papensia* VI. (2006: 1–4. sz.) 95–122. *Uő*: Egy zsidó órák a református Ókollégium udvarán. *Budapesti Negyed* 17. (2009: 2. sz.) 17–41. A hitközségi önkormányzat működéséről: *Hudi József*: A pápai zsidó község és önkormányzata 1748–1848. In: „...és hol a vidék zsidósága?...” Szerk. Deáky Zita – Csoma Zsigmond – Vörös Éva. Bp., 1994. 39–58.

⁸ A magyar nyelv közigazgatásba történt bevezetése után az idegen (elsősorban német) neveket is egyre inkább magyaros formában írták, ami egy-egy név többféle írásmódjához vezetett, akár egyazon iraton belül is. Mivel korszakunkban a pápai zsidóság beszélt nyelve a német volt, a nevek egységesítésére a német változatot használjuk abban az esetben is, ha esetleg az iratot fogalmazó azt magyarosan írta. Kivételt csupán Löw Lipót esetében teszünk, kinek neve magyaros formában rögzült a köztudatban és a szakirodalomban is.

⁹ A hét éven át elhúzódó ügy aktáit a vármegyei iratok őrizték meg: Veszprém Megyei Levéltár (továbbiakban VeML): IV. 1. t: A pápai zsidóságra vonatkozó iratok.

¹⁰ A zsinagógaépítés ügyében keletkezett iratokban több helyen is 4000 fős közösséget említettek, ezzel szemben az 1848-ban készült név szerinti összeírás 2961 főt tartalmaz. L. *Jakab R.*: Pápa város i. m. 97.

¹¹ VeML: IV. 1. t: A pápai zsidóságra vonatkozó iratok: 1841. júl. 14., 1846. júl. 29., 1846. szept. 29. Ez 250 családfőt jelent. Hét év múlva 601 zsidó háztartást írtak össze a városban. L. *Jakab R.*: Pápa város i. m. uo.

¹² VeML: IV. 1. t: A hitközségi előljárók nyilatkozata a vármegyei vizsgálat során. é. n. [1846]

dott.¹³ Az építkezést közös akaratból határozta el a közösség és lebonyolítására egy választmányt nevezett ki.¹⁴ A zsinagógaépítésen felbuzduló lelkes aláírók egyben vállalták az építési költségek egy részének megfizetését. Az építkezés folyamán a hitközségen belül vita támadt az *almemor*¹⁵ elhelyezéséről, emiatt a közösség két pártra szakadt. A haladó párt¹⁶ a rabbi által is jóváhagyott korábbi terveknek megfelelően az *almemor* a frigyszekrény előtt kívánta elhelyezni, míg az ortodoxok hagyományosan a zsinagóga közepén, körüljárható helyen. A korábbi helyzetre hivatkozva az új tervet a vallással ellenkező újításnak tekintették, holott azt Paul Horowitz rabbi és az akkor még konzervatív előljárók is elfogadták. A tervet támogató párt szerint az *almemor* oldalra való helyezésében nincsen semmi megbotránkoztató újítás, hiszen a veszprémi, győri, zalaegerszegi, nagykanizsai, csáktornyai, bajai és lipótszentmiklósi zsinagógában, de számos külföldi zsinagógában is a frigyszekrény előtt áll az *almemor*.¹⁷ 1845-ben Mayer Zipser székesfehérvári rabbi véleményét is kikérték, vajon esztétikai újításait tiltják-e a vallási törvények. A köztudottan haladó felfogású rabbi, aki maga is úgy gondolta, hogy jogában áll újításokat bevezetni, jóváhagyta a pápaiak legtöbb változtatását.¹⁸

A két felet Horowitz rabbi sem tudta megegyezésre bírni, ezért a földesúr a védelmi szerződésben foglalt jogainál fogva, az eredeti építési terv betartására kötelezte a hitközséget.¹⁹ Az *almemor* elhelyezésével kapcsolatban megfogalmazott újítási vád a vita során még többször előbukkant, azonban az építkezés

¹³ A zsinagóga feltételezett tervezője Steiner Antal pápai építész, aki a magyar zsinagógaépítéssel egy olyan sajátos emléket alkotott meg, amely nemzetközi viszonylatban is figyelemreméltó. Az épület a korszak modern alkotásai közé tartozik, tervezője a legújabb építészeti irányzatok ismeretében dolgozott. Ugyanakkor a kivitelezés arra utal, hogy a helyi mesterek még nem rendelkeztek a nagyívű tervek megvalósításához szükséges elegendő mesterségbeli tudással. Közeli párhuzamának a drezdai zsinagóga épületét tekintik, amely 1840-es felszentelése idején modernségével feltűnést keltetett a magyarországi zsidóság körében is. *Walter Krause: Zur Synagoge von Pápa*. In: *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*. Szerk. Vadas Ferenc. Bp., 2004. 201–207. Krause összehasonlító műelemzése által művészettörténeti szempontból is megerősítést nyer az a modern felfogás, mely szinte törvénytörővé tette az alább bemutatandó konfliktus kibontakozását. A zsinagógára vonatkozóan lásd még: *Gazda Anikó: Pápa*. In: *Magyarországi zsinagógák*. Szerk. Gerő László. Bp., 1989. 199–204.

¹⁴ VeML: IV. 1. t: A hitközségi előljárók nyilatkozata a vármegyei vizsgálat során. é. n. [1846]

¹⁵ héberül: bimó/bimá: centrálisán elhelyezett, körülkerített és néhol kupolás baldachinnal fedett emelvény a zsinagógában, amely eredetileg kizárólag a Tóra felolvasására szolgált. Rendelgetése a liturgia fejlődése során kibővült. Centrális elhelyezése askenázi tradíció; a szefárdok ugyanis a keleti oldalon helyezték el, szorosan a fal előtt. A haladó hitközségek az ősi szokástól eltérően a frigyszekrény tövében helyezték el. *Magyar Zsidó Lexikon*. Szerk. Újvári Péter Bp., 1929. 29–30. A pápai az ország egyetlen ortodox zsinagógája volt, ahol a bimá nem középen volt, ahogyan a Sulchán Aruch előírta. A Chátám Szófér rabbi családjából származó Simon Szofer, később krakkói főrabbi, 1856-ban ezért nem fogadta el a neki felajánlott rabbi állást: „Nincs módomban elfogadni a felajánlott rabbi széket, mert nem tettek eleget kívánalmamnak, hogy a bimát középre helyezték.” *Láng Jehuda Gyula: A pápai zsidóság emlékkönyve*. H. és é. n. 41.

¹⁶ A forrásokban többnyire „kisebbik” (ti. az ortodox párthoz képest kisebb) vagy „felvilágosult” jelzőkkel illetik.

¹⁷ VeML: IV. 1. t: Az új előljáróság jelentése a hitközség vallási viszonyairól a cs. kir. megyefőnököknek, 1850. febr. 22.

¹⁸ *Katz: Végzetes szakadás* i. m. 73–74.

¹⁹ VeML: IV. 1. t: Esterházy Károly rendelkezése, 1844. júl. 22.

körül anyagi vita ennél sokkal komolyabb ellentéteket szült. Ezekben jól megragadható, ahogyan a megoldhatatlannak látszó anyagi helyzetben a felelősséget maguktól elhárítók a vallásgyakorlatot érintő vádakkal igyekeztek megtartani a hitközség vallási életére gyakorolt befolyásukat. Az történt ugyanis, hogy az eltervezett zsinagóga felépítése jóval meghaladta a közösség anyagi erejét és az építkezés során nagy összegű adósságok keletkeztek, miközben az épület befejezéséhez sem volt meg a szükséges pénz. Az építkezés költségeinek egy részét az új zsinagógai székek használatának pénzbeli megváltásából kívánták fedezni. Azonban a székek többségét még négy év múlva sem sikerült értékesíteni, mivel a közösség egy része nem volt hajlandó fizetni értük. Az új zsinagóga-épület ellen hangolók őket, *„kivált a túlbuzgókat a székek vásárlásától, oly szín alatt ijesztgetve tartóztatták vissza, mintha itt Isten tudja, minő újítások szándékoltatnának béhozatni.”*²⁰ Ők voltak azok, akik az almemor elhelyezése miatt is tiltakoztak. A későbbi fogalmak szerint ortodoxnak tekinthető előjárók, beismerve tehetetlenségüket az adott helyzetben, 1845-ben lemondtak. Rafael Sies bíró és Marcus Fischer másodbíró az uradalomtól azt kérték, hogy őket többé ne jelölje a tisztségre, illetve az új hitközségi vezetőséget a gazdagabbakat képviselő másik párt tagjai közül válasszák, hogy a zsinagóga és az iskola felépítését be tudják fejezni.²¹ A haladó párt köréből megválasztott új előjárók az építkezés befejezését 20 ezer ezüstforint hitelből kívánták fedezni, melynek biztosítékeként a hitközség vagyonát kívánták lekötni. Esterházy Károly földesúr azonban megtiltotta a hitközségnek a kölcsön felvételét. Erre a hitközség vezetői azt kérték tőle, jogaival élve rendelje el, hogy a bírák, a rabbi és más hitközségi szolgálók megválasztásakor csak azok rendelkezzenek szavazati joggal, akiknek van zsinagógai székük. Azaz csak azok szólhassanak bele a hitközség életébe, akik az építkezéshez pénzzel is hozzájárultak. Kérésükre a földesúr olyan átmeneti rendelkezést hozott, melynek értelmében egy 500 forint értékű zsinagógai szék egy teljes szavazatot biztosított tulajdonosának, de a kevesebb pénzért vett székek után is arányos töredékszavazat illetve meg a tulajdonosokat.²² A döntés hatására rövid időn belül további székeket értékesítettek 12 ezer ezüstforint értékben, melyből az építkezést tovább tudták folytatni.²³ Később, amikor az ortodox párt a földesurat megkerülve közvetlenül az uralkodóhoz fordult a bevezetett új választási eljárás miatt, Esterházy döntését a következőképpen indokolta: *„azt akartam, hogy ez aljas része a pápai izraelitáknak, kik sem portiót, sem tolerantiát nem fizetnek, sem a közmunkákba részt nem vesznek, a synagóga felépítéséhez egy krajcárral sem járultak, és kik mint durva műveletlen osztálya a népnek az imaházukat botránkoztató lármájukkal, sőt néha valóságos verekedésekkel is megszenstelteleníteni szokták és mind a mel-*

²⁰ VeML: IV. 1. t: Esterházy Károly földesúr jelentése a megyéhez, 1846. júl. 29.

²¹ Uo.

²² VeML: IV. 1. t: Esterházy Károly rendelete, 1846. jan. 15.

²³ VeML: IV. 1. t: A hitközségi előjárók 1850. évi jelentése szerint a neológ párt „*lelkes embe-
rei*”, Samuel Schlesinger, a Neuman és Herzfeld testvérek, valamint Samuel Spitzer és fia 12 ezer ezüstforintnak megfelelő 30 ezer váltóforint értékben vásároltak székeket. Megjegyezzük, hogy a vásárlók közül többen is a hitközség vezetői közé tartoztak. A vásárlással segítették az építkezés folytatását, azonban később minden bizonnyal tovább értékesítették a székeket.

lett a választásoknál is durvaságaik és szemtelenkedéseik által legnagyobb befolyást akarnak kivívni, ezen rendelet által sajtáságosan őket illető állapotra juttassanak.”²⁴ Tehát azok, akik a közterhekhez és a hitközség jövedelmeihez nem járulnak hozzá, ne élhessenek semmilyen joggal, mellyel a hitközség életére befolyással lehetnek.

A zsinagógai ülésrend a keresztyény, különösen a protestáns templomokban fennálló szokáshoz hasonlóan a székbirtokosok közösségen belüli presztízst fejezte ki. A zsinagógai székeknek ára volt, tehát a közösségen belüli rang az illető anyagi erejével függött össze. Azzal, hogy a földesúr a szavazati jogot egy bizonyos árú szék birtoklásához kötötte, egyértelműen a gazdagok hitközségen belüli pozícióját erősítette, akik így arra is hatással lehettek, hogy a hitközség élére reformer vagy ortodox rabbi kerül-e. Ilyen helyzetben teljesen érthető, hogy a hagyományhoz ragaszkodó párt vallási befolyását látta veszélyeztetve azáltal, hogy a reformer Löw Lipót került a rabbiszékbe.

A szavazati jog feltételeként szabott székbirtoklás a várakozások ellenére nem növelte a remélt mértékben a zsinagógai széket váltók számát. A konzervatív hangadók annak hangoztatásával beszélték le társaikat a székvásárlásról, hogy az új zsinagógában elfogadhatatlan újítások lesznek. Így a közösség egy része továbbra sem volt hajlandó széket vásárolni, ehelyett a régi zsinagóga használatának engedélyezését kérték az uralkodótól. A haladó párt szerint az ortodoxok zug-zsinagógákat működtettek annak ellenére, hogy a község statútuma 100–330 forintig terjedő büntetés mellett tiltotta a *minjan*²⁵ zsinagógán kívüli megtartását.

1846-ban az új rabbi választására már az új földesúri rendeletben megállapított szavazati jog szerint került sor. Löw Lipót rabbivá választásának ortodoxok általi elutasítása a zsinagógaépítéssel kapcsolatos eseményekben, ill. azok hátterében gyökerezik.

Az előjárók a választást megelőzően több héttel kihirdették a zsinagógában, hogy szavazati jogot csak a székekkel rendelkezők kapnak majd, ezért felszólították a hitközség tagjait, hogy vásároljanak székeket. 1846. május 27-én a földesúr elrendelte, hogy írják össze a szavazati joggal rendelkező családfőket. Az el nem adott székekhez kapcsolódó szavazatok 18 népképviselőt illetnek majd, tehát közvetve a mögöttük álló nép dönthet. A rabbijelölés így az előjárókat és a 18 hitközségi népképviselőt illeti. A rabbijelöltség feltételeit a földesúr fogalmazta meg. Eszerint a pályázó tudjon jól magyarul,²⁶ tehetségéről országosan ismert legyen és igazolja, hogy korábban egy legalább közepes hitközségben már szolgált. Emellett ajánlatosnak tartotta, hogy a jelölt rendelkezzen bölcséleti képzettséggel is. Nem nehéz észrevenni, hogy — bár a magyarországi hala-

²⁴ VeML: IV. 1. t. Esterházy Károly jelentése a vármegyének a pápai zsidók ügyében. 1846. júl. 29.

²⁵ héb. A. m. szám. Az istentisztelet megtartásához tíz felnőtt férfi jelenlétére van szükség. Itt az istentisztelet céljából történt összejövetelt jelenti.

²⁶ Hivatkozott az 1840: 6. tc. 7-8 paragrafusára, mely szerint azokon a helyeken is, ahol a gyülekezetekben a prédikáció nem magyar nyelven hangzik el, az országgyűlés berekesztésétől számított három év múlva az anyakönyveket magyar nyelven vezessék; illetve felekezetre való tekintet nélkül plébánosoknak, egyházi szónokoknak, káplánoknak és segédeknek olyan személyeket alkalmazzanak, akik tudnak magyarul.

dóbb közösségekben a rabbikkal szemben egyre inkább hasonló feltételeket támasztottak — Esterházy ezekkel a feltételekkel már eleve Löw Lipót rabbivá választását kívánta elérni Pápán, ezért a nyelvtudásáról és publikációiról országosan ismert és népszerű kanizsai rabbira szabta a feltételeket.

1846. június 2-án a két imaházban székekkel bíró és az új zsinagógában előjegyzett összesen 206 szék tulajdonost névre szólóan meghívták a hitközségi házba a rabbiválasztás lebonyolítására és az új rabbi járandóságának megállapítására.²⁷ Az ülésen a rabbi jövedelmét heti 20 pengőforintban állapították meg, azaz több mint évi 1000 pengőforintban, amely jelentős jövedelemnek tekinthető. Ezenfelül megszavazták számára az addig szokásos mellékjövedelmeket is. Előjárókból, népképviselőkből, kórházi és lelkesi segédekből álló szavazatszámoló bizottságot neveztek ki, majd a szavazati joggal bírók a három jelöltre (Jacob Steinhardt, Mayer Zipser, Löw Lipót) egyenként titkosan szavaztak. Löwöt elsősorú szavazattöbbséggel, mindössze egy ellenszavazattal választották rabbivá.²⁸ Ezután a hitközség vezetői és a népképviselők megfogalmazták a rabbinak átadandó választási oklevelet, aláírták és lepecsételték a hitközség, valamint az uradalom pecsétjével.

Az oklevélben megfogalmazták a rabbiállás mellett az iskolaigazgatói tisztséget is betöltő Löw kötelelességeit. Ezek közül kiemelést érdemel: a pályázati feltételeknek megfelelően az új rabbtól elvárták, hogy havonta legalább egy szombaton, felváltva magyarul, illetve németül prédikáljon a zsinagógában. Továbbá, hogy az uralkodó és a földesúr születésnapján magyar nyelvű szentbeszédet tartson.

A pápai zsidók a rabbiválasztás alkalmából kiállított oklevéllel Nagykanizsán felkeresték Löwöt és ünnepélyesen meghívták Pápara. Ő, bár tudott a pápaiak megosztottságáról, átvette a megválasztásáról szóló oklevelet. A kanizsainál nagyobb közösség mindenképpen jobb megélhetést tudott biztosítani neki és családjának. Pápara jövedele szándékában az is motiválta, hogy ott új zsinagóga építése és iskolaalapítás volt napirenden, ahol remélhette, hogy a korábban kidolgozott iskolai tanrendjét be tudja vezetni. A kanizsaiak marasztalni kívánták Löwöt. Festetics Leó főispán helyettes is sajnálkozását fejezte ki a rabbi távozása miatt, akiről azt írta a pápai előjáróknak, hogy *„ezen kitűnő egyénben minden tekintetre nézve csak tiszteletre méltó férfiút tapasztaltam, kinek egyéniségéről szemmel látható tettei szólnanak. [...] A pápai közönségnek szerencsésjét eleve jósolom, melyet ha ezen kitűnő férfiút illetőleg megbecsülni tudja, annak megnyerés által örökre alapítva látom.”*²⁹

Hogy Löw megválasztását a pápaiak egy része nem tekintette szerencsésjének, azt jól kifejezi, hogy a választási eredménnyel elégedetlen párt hangadói magukat a többség képviselőinek nevezve, az uralkodóhoz folyamodtak sérelmeik orvoslásáért, mellyel a hitközségen belül négy évig tartó vizsályt indítottak el. Még a választás lebonyolítása előtt az uralkodóhoz címzett keltezetlen és

²⁷ VeML: IV. 1. t: Az 1846. évi hitközségi jegyzőkönyv kivonata, 113. pont. Egy későbbi, keltezés nélküli irat szerint a választást 1846. május 29-én tartották az uradalmi biztos jelenlétében.

²⁸ Uo.

²⁹ VeML: IV. 1. t: Festetics Leó levele Adolf Spitzer bíróhoz. Dáka, 1846. aug. 1.

aláírások nélkül elküldött folyamodványukban azt panaszolták, hogy a kisebbik párt a zsidó vallással ellentétes újításokat kíván bevezetni az istentiszteleti rendben és a zsinagógában. Ezért a földesúr segítségével olyan státútumot léptetett életbe, mely a zsinagógai székek birtoklásához köti a szavazati jogot, így a gazdagoknak több szavazat jut, őket pedig kizárják a hitüket érintő döntésekből.³⁰ Következő folyamodványukat már 250 családfő képviselőjében küldték az uralkodónak, melyben azt panaszolták, hogy az új választási rend bevezetése révén a kisebbik párt az ő kizárásukkal választotta meg Löw Lipótot rabbinak.

A Löw megválasztását ellenző konzervatív csoport a magának hagyományosan ortodox rabbit választó pozsonyi hitközséggel ápolt kapcsolatot, az ott fennálló szokásokat kívánta követni, az újítókkal való szembenállásában pedig tőlük várt támogatást. A pozsonyi hitközségben érvényben lévő választási eljárást országos gyakorlatként beállítva kérték, hogy minden családfőnek legyen szavazati joga, aki a hitközségnek megfizeti az ún. kóser-krajcárokat, a kóser hús- és borfogyasztás adóját. Annál is inkább, mivel szerintük a vallási előírásokat szigorúan betartó szegények nagyobb arányban járulnak hozzá a hitközségi terhekhez, mint az „*ún. szabad szellemű, Mózes szabályait elavultnak tartó, vagy a kóser italt a saját pincéjükben tartó*” gazdagok tekintve, hogy a hitközség jövedelmeinek nagyobb részét a kóser hús- és borfogyasztás után szedett adók teszik ki.³¹ Érvelésükkel egyrészt azt a látszatot kívánták kelteni, hogy a közösség anyagi terheihez ők a gazdagoknál nagyobb arányban járulnak hozzá, másrészt ha a választási jogosultságot ehhez a típusú adóhoz és nem a zsinagógai székekhez kötnék, a többségben lévő ortodoxok elérhetnék, hogy ne Löwöt válasszák rabbinak. A rabbiválasztást tehát jogszerűtlennek ítélték, ezért arra kérték a vármegyét, hogy az uralkodói döntésig tiltsa meg Löw Lipót beiktatását.³² Végül a helytartótanács a főispán útján meg is tiltotta, de Löw pár nap múlva, augusztus 6-án már Pápára érkezett, és szerződést kötve az előljárókkal, megállapodott velük, hogy holtáig a hitközség rabbijává fogadják. Egy új lakást is kibéreltek számára évi 700 váltóforintért, melyet be is bútoroztak. A kanizsaiak pedig ekkor már elbocsátották Löwöt.³³

Az ortodoxok uralkodóhoz küldött folyamodványa ügyében 1848 elején született döntés. V. Ferdinánd a rabbiválasztás földesúri szabályozását az adott helyzetben szükségszerűnek ítélte, tehát jogszerűnek nyilvánította. A szavazati jog szabályozását a későbbiekre nézve azonban nem tekintette érvényesnek, ezért elrendelte a hitközségi szabályzat vármegyei felülvizsgálatát.³⁴ Egy 1850-ben készült hitközségi jelentésből kiderül, hogy 1848. március 13-án a vármegyei közgyűlésen kihirdették Löw rabbivá választásának uralkodói jóváhagyását, de — ahogyan az előljárók fogalmaztak — „*a közbejött viharos esemé-*

³⁰ Uo.

³¹ VeML: IV. 1. t: Második folyamodvány, é. n. Az aláírók nevében: Josef Berger, Aron König, Rudolf Toch és Josef Sauer.

³² VeML: IV. 1. t: A földesúr 1846. július 29-i jelentése.

³³ VeML: IV. 1. t: A hitközség előljáróinak és népképviselőinek jelentése a vármegyének az őket ért vádakra. 1846. aug. 2.

³⁴ VeML: IV. 1. a: Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyve, 1848. márc. 13. 544. pont.

nyek miatt gyülekezetünkben nem tétetett közre, mely körülményt némely bujtogatók arra használnak fel, hogy a tudatlan tömeggel azt hitetnék, miképp a rabbiválasztás legfelsőbb helyen eddig még meg nem erősítettetett volna.”³⁵

A tiltakozó ortodoxok tulajdonképpen elszámították magukat, hiszen az uralkodó helyben hagyta a földesúr választási rendelkezését. Azon túl, hogy egy magánjogi viszonyt érintő döntést nem kívánt felülírni, nem állott szándékában csorbítani a földesúr tekintélyét sem.

A rabbiválasztásból való kiszoruláruk miatt tett panaszuk mellett az ortodox párt tagjai további vádak is megfogalmaztak a hitközség haladó pártjával szemben. Az előjárókat az istentiszteleti rendben bevezetett újításokkal és a kóser-krajcárok önkényes kezelésével vádolták. Továbbá azt panaszolták, hogy az előjárók elnyomják a többséget képviselő ortodoxokat és a hitközséget érintő ügyekben önkényesen döntenek, így kívánnak kántort alkalmazni. Sérelmeztek, hogy a hitközség vezetői az ellenük felszólalókat megfélemlítették, ezért többen azok közül, akik a folyamodványokat aláírták, a retorzióktól tartva visszaléptek. Vádjaik szerint a reformokat elutasítókat az előjárók csendzavaró kisebbségként állították be a vármegye előtt, többeket közülük vasra verve az úriszék elé idéztettek. Holott szerintük éppen a vezetők akarják a régi rendet és szokásokat felforgatni. Mivel a haladó párt a zsinagóga építése miatt kialakult tarthatatlan anyagi helyzetre hivatkozva érte el a szavazati jog zsinagógai szék megváltásával való összekötését, kézenfekvő volt, hogy az ortodoxok az építkezéshez szükséges pénz felelőtlen kezelésével vádolják meg őket. Eszerint az atyáik által összegyűjtött pénzt a hitközség vezetői elherdálták, és a hitközséget nagy adósságba verték. A szóhasználatuk szerint pénztözsérisz-tokráciaként viselkedő vezetők egymással rokoni kapcsolatban állva, mint egy családi vállalkozást viszik a hitközségi ügyeket.

A konzervatív párt az uralkodóhoz küldött folyamodványt 250 család fő nevében írta. Az abban megfogalmazott vádak tisztázása miatt a vármegye 1846. augusztusában egy külön választmányt küldött ki Pápára, hogy kiderítse, az aláírókon kívül kik állnak a folyamodvány mögött. A vármegye ezen döntésében a helytartótanácsi utasítás mellett minden bizonnyal sokat nyomott a latba, hogy Esterházy Károly földesúr a panaszon felháborodva szintén kérte a vármegyei vizsgálatot. Ő védúri mivoltában érezte sértve magát amiatt, hogy személyét megkerülve, egyenesen az uralkodóhoz folyamodtak a pápai zsidók. Méltatlannak érezte, hogy az elődei által mintegy 100 éve befogadott és jogokhoz juttatott zsidók ügyében a helytartótanács előtt magyarázkodásra kényszerüljön. *„Ha a panaszt tevők előadásait csak egy oklevéllel is támogatták volna, vagy ha már előbb hozzáam, földesurukhoz, mint törvényszerinti első bírájukhoz folyamodtak, s itt ügyök tárgyalva, s így feljebb terjesztve lett volna, valóban sajnosan nem venném, a [...] Helytartótanácsnak azon kegyes rendeletét, miszerint földesúri hatóságom elmellőzésével egy pusztza, ferde, valótlan és a pápai zsidó népnek legaljasabb, s nagy részben megbélyegzett egyénei koholmányos előadásokra hatósági tekintetem csorbulásával és nemzetségei százados jogai-*

³⁵ VeML: IV. 1. t. A hitközség előjáróinak jelentése Pap Jánoshoz, Veszprém megye cs. kir. főnökéhez a gyülekezet vallási, pénzügyi viszonyairól. Pápa, 1850. febr. 22.

nak sértésével a statusquo megtartása parancsoltatik. [...] Az egész N[emes] Veszprém vármegyei ügyvédi karban, ami méltó dicséretekre legyen mondva, nem találkozott egy is, ki ezen a gazságokban legtöbbszörre elmerült, s rész szerint büntető per alatt álló, rész szerint csalásokért a piarcon elvert büntetéssel megbillegzett, istentelen uzsoráskodással sok családot vég pusztulásra juttatott aljas népnek igazságtalan ügyét pártfogásába venni, s felvállalni akadtott volna.”³⁶

Amint az 1846. augusztus végén lefolytatott vizsgálat kiderítette, az elégedetlenkedők David Lamberger pápai gyapjúkereskedő házánál egy este összegyűltek, és Stettner Lajos soproni ügyvéd jelenlétében maguk közül 10 férfit választottak, akiket a választási joguk visszaszerzésének ügyével bíztak meg. Mivel az ortodoxok azt állították, hogy a hitközség többsége mögöttük áll, a vármegyei választmány össze kívánta írni őket, valójában mennyien vannak és egyúttal jogi helyzetüket is meg kívánta vizsgálni. Egy szombatn a zsinagógában kihirdették, hogy a tíz ügyvivőt megválasztó férfiak jelentkezzenek összeírásra. 108 családfő ismerte el, hogy egyetértett a folyamodvánnyal. Őket egyenként kikérdezték, irataikat és adókönyveiket is megvizsgálták. Azokból kiderült, hogy közülük 43-an nem fizettek cenzust, 39-en türelmi adót, 71-en pedig egyáltalán nem járultak hozzá a zsinagógaépítés költségeihez. A 108 személy közül 72-nek nem volt letelepedési engedélye Pápára. Az elégedetlenkedők közti agitálás hatására a szeptember elején megismételt vizsgálat idejére a választási jogot igénylők száma 172 főre növekedett. Közülük nem fizetett cenzust 89 fő, türelmi adót 86-an, 130-an pedig a templomépítésre nem fizettek egyáltalán; 124-nek pedig nem volt lakhatási engedélye. A vizsgálatot lefolytató vármegyei hivatalnokok megjegyezték, hogy a lakhatási engedéllyel nem rendelkezők közül sokan Pápán születtek, és bár többen már megöszültek, mégsem tudnak magyarul.³⁷ Az adóelkerülés ilyen nagy aránya mindenképpen gyengítette az ortodoxok pozícióit, tiltakozásuknak így egyre kevesebb jogalapja maradt mind az előljárók, mind a vármegyei hatóságok, illetve a földesúr előtt.

A vizsgálat során a tíz megválasztott ügyvivő lemondott „mandátumáról” és nem kívánt tovább az ügyben részt venni.³⁸ Nem tudjuk, a visszalépésben volt-e szerepe bármilyen fenyegetésnek. Mindenesetre a hangadók egy kitartó része újra folyamodványt intézett az uralkodóhoz, melyben azzal vádolta a hitközség vezetőit, hogy azért íratják össze név szerint őket, hogy majd meg is büntethessék. Néhányat közülük az uradalmi hajdú elfogott és bezárt. Ezért az uralkodótól útlevelet kértek, hogy elhagyhassák Pápát.³⁹

Az uralkodóhoz küldött folyamodványban szereplő vádakra Esterházy Károly földesúr és a hitközség előljárói is több ízben megfogalmazták cáfolatukat. A földesúr elsősorban a rabbiválasztásban bevezetett új szavazati jog ügyében reagált, hiszen az ehhez kapcsolódó vádak megkérdőjelezték földesúri szuverenitását. Hangsúlyozta, hogy a hitközséggel kötött földesúri szerződés értelmé-

³⁶ VeML: IV. 1. t: Esterházy Károly jelentése a vármegyére. Pápa, 1846. júl. 29.

³⁷ VeML: IV. 1. t: A vármegyei főbíró és esküdt jelentése a választmány által lefolytatott vizsgálatról. Veszprém, 1846. nov. 3.

³⁸ Az ügyvivők közül 8 fő nevét ismerjük: David Kraus, Rudolf Toch, Josef Kraus., Abraham Lövenstein, Michael Grünfeld, Simon Stern, David Schwarz. VeML: IV. 1. t

³⁹ VeML: IV. 1. t: Az ortodoxok folyamodványa az uralkodóhoz. Pozsony, 1846. okt. 1.

ben joga van őket érintő döntéseket hozni. A székbirtokláshoz kötött szavazati jog bevezetése saját döntése volt, amit azonban nem tekint örökérvényűnek.⁴⁰

A hitközség vezetői az őket ért újra és újra megfogalmazott vádak mindegyikére kimerítő cáfolatot írtak és kemény szavakkal illették saját hitsorsosait. Ők voltak abban a helyzetben, hogy a mintegy száz éve fennálló védelmi viszonyban kialakult kényes egyensúly fennmaradását elérjék. Tagadták a vádat, miszerint az előjárók közt vérségi kapcsolat állna fenn, ugyanis a szabályzat csak az első három tisztséget betöltő személy közti rokonságot tiltotta, márpedig Adolf Spitzer, Hermann Neumann és Hermann Fromm között ilyen kapcsolat nem állt fenn. A pozsonyi hitközségben bevett szokásokra való hivatkozás a szavazati jog ügyében (hogy ti. mindenki, aki hozzájárul a hitközség jövedelméhez, szavazati joggal bír), szerintük nem fogadható el, ugyanis nincs országosan egységes jogszokás a hitközségi előjárók választásában. Hivatkoztak a pesti hitközségre, ahol a tagok képviselőik útján gyakorolják a választójogukat, nem személyenként. Pápán a szavazás szabályozása földesúri jog, tehát aki támadja, egyszersmind a földesurat támadja. Márpedig Esterházy Károly az ő érdekében változtatott a szavazati jog feltételein, hogy a hitközség anyagi gondjainak megoldását elősegítse. Azok maradtak ki a választásból, akik nem engedelmessékedtek a földesúri döntésnek és nem vásároltak széket. Pedig a székek ára nem volt magas és a töredékszavazatokat is figyelembe vették. A folyamodványt aláírók közül többeknek is van széke a zsinagógában és így szavazati joguk is.

A haladó pártot ért vádakot a folyamodványt aláírók kikérdezésével a vármegyei kiküldöttek megvizsgálták és valótlannak találták. A többször elhangzó panaszt, miszerint az új zsinagógában számos, a hitelvekkel és a szokásokkal ellenkező újítást vezettek be, nem találták megalapozottnak. Az almemort körüljárhatónak ítélték, azt pedig nem tudták előttük bebizonyítani, hogy a Tórárt a régi zsinagógából nem az előírásoknak megfelelően vitték volna át az újba. A zsidó juristák elismerték, hogy a szombati imádságot egy ideig a körülmények miatt nem tudták elmondani, de azóta rendben folyt az istentisztelet. Az újításra vonatkozó vádat a neológok azzal cáfolták, hogy több buzgó ortodox is jár a zsinagógába, részt vesz a szertartásokon. Eskü alatt kikérdezett idős zsidók vallomásaival igazolták, hogy a zsinagógában mondott imádságok és a szertartások sem változtak.⁴¹ A vármegyei vizsgálat ebben a vádpontban azt állapítot-

⁴⁰ „Az előjáróság semmit magától, hanem igen is mindent az én földesúri jóváhagyásomból s rendeletemből tett és cselekedett, alávaló koholmány tehát az mintha a pápai izraelitáknak valami különös joga, ami csak a holdba' létezhet, csonkítottatott volna meg, azt tették ők, amit a józan ész, amit a legfelsőbb királyi parancsolatok és pápai izraelita alattvalóimnak javai követelnek, idétlen újításokról, vagy a zsidó vallásnak magrongálásáról szó sincs, szándék se volt, és én kezeskedem, hogy míg ezen uradalmak bírásomban s kormányozásom alatt leendnek, minden efféle zavargó, s idétlen újítások behozatalát megengedni nem is fogom. A szavazásra kiadott földes úri rendeletem nem örökké tartandó, hanem csak addig, ameddig a kitűzött cél el fog éretni. Ha a panaszkodók annyira buzgók, amint állítják vallásuk mellett, előttük áll, vásároljanak székeket, még több száz van eladó, s iparkodjanak ez által maguknak többséget szerezni, ők sajátot, tulajdont vesznek, mely annál becsebb, minél több jog köttetett hozzá.” VeML: IV. 1. t: Esterházy Károly jelentése a vármegyére. Pápa, 1846. júl. 29.

⁴¹ Több idősebb zsidó tanúsította, hogy a zsidó újévet szeptember 21-22-én az új zsinagógában ugyanúgy tartották meg, mint emberemlékezet óta mindig, a szokott szertartásokkal, énekekkel és kellő buzgalommal. Aláírók: Abraham Stern, Josef Baron, Leopold Rapok, Salamon Beck, Elias

ta meg, hogy inkább a folyamodók tévelyegnek. Kihallgatták az előljárókat és a rabbi is, és azt tapasztalták, hogy ők csupán művelődést akarnak, a rabbi pedig a népet kívánja oktatni, lelki és testi tisztaságot akar elérni, az istentisztelethez nem tartozó babonákat akarja csupán kiirtani, és szorgalmazza a zsidók magyarosodását. A panaszosok viszont minden ilyen törekvést elleneznek. A két fél közti vitának ebben a részében a halakha tartalmának eltérő megítélése húzódik meg. A polgári életformában feleslegesnek ítélt szokások („babonák”) adott esetben az ortodoxok számára halálosan komolyan veendő előírások voltak, melyek eltörlése számukra a vallás és a hit alapjait kérdőjelezték volna meg. A Löw mellett érvelő vármegyei jelentésből mindenesetre kiderül, hogy a rabbi az addigi szokásokon minden bizonnyal változtatott, nyilvánvalóan azzal a meggyőződéssel, hogy azok már nem képezik a halakha részét.

A vezetőség a kóser-krajcárok kezelése miatt őt ért vádakra adott válaszában is a neológia néhány fontos alapgondolatát fogalmazta meg: *„Mi szent vallásunk elveihez szorosan és hően ragaszkodunk, mi Mózesnek igaz követői akarunk maradni, de nem kizárólag külső ceremóniákban, hanem mint az Úr parancsolta, lélekben és igazságban kívánjuk Istenünket imádni, s ehhez képest az Isten házát nem tőzsér teremnek, alacsony viták, sőt civakodások színpadának kívánjuk tekinteni. Mi fajunknak fáradhatatlan szorgossága és vállalkozó tevékenysége mellé kor igényelte műveltséget, s a köz élet minden körülményeiben megkívántató értelmességet kívánunk szerezni.”*⁴² Ennek érdekében „népművelő intézetet” kívánnak létrehozni, melyből *„az állodalom jó lelkiismeretű, becsületes, értelmes és munkás tagokat nyerhessen”* ne csak a kereskedelemnek (amit csak kevesen úznek kellő szakértelemmel, a többség csak nyereszkeedésből), hanem az iparnak, a földművelésnek, a tudománynak és a haza védelmének. Csak ennek érdekében munkálkodnak – mondják, és arra törekednek, hogy az őket védelmező földesúrnak ne okozzanak nyugtalanságot. Arra a vádra, hogy a kóserbor után a tehetősök nem fizetnek (azaz a saját pincéjükben tartják a bort, nem a hitközségtől veszik), mellékelik a kimutatást, miszerint a saját bort tartó tagok a kóserbort bérlő személynek évi általányt fizetnek és így a szegényeknél éppenséggel nagyobb arányban járulnak hozzá a közösségi jövedelmekhez. Megjegyzik, hogy egyébként az élelmi adót mindig magánvállalkozó bérelte, így mindegy volt, hogy egyénenként ki mennyit fogyaszt. Semmi sem igaz a jövedelmek önkényes kezeléséről, ezt jól mutatják az uradalom által jóváhagyott számadások. A haladó párt, mint látjuk, minden őt ért vádat meg tudott cáfolni, vagy magyarázni, magabiztosan állíthatta, hogy világi törvényt nem sértett, ehhez szerződések, számadások álltak rendelkezésére. Az ortodoxokat azonban a haladó vezetők tetteinek és a maguk sérelmeinek vallási vonatkozása érdekelte.

A vádak és cáfolatok mögött jól érzékelhető mindkét fél saját motivációja. Az ortodoxok nagy valószínűséggel nem annyira a székek pénzzé tételét sérelmezték, mint inkább a hozzájárulásuk nélkül megválasztott új rabbi személyé-

Guthard, Josef Breyer, Gaspar S[...]pa, Leopold Gold, Marcus Eizler, David Bichler, Lipmann Beck. VeML: IV. 1. t. 1846. szeptember 23.

⁴² VeML: IV. 1. t: A pápai hitközség előljárói a vármegyéhez. Pápa, 1846. aug. 2.

ből következő változásokat, melyek minden áron való megakadályozására törekedtek. A haladó párt tagjai bár tudták, hogy nincsenek többségben, mégis nagyon magabiztosak voltak. Egy felvilágosult, reform szellemiségű rabbi az 1840-es években mind politikailag, mind a földesúr szempontjából jobban megfelelt. Szerintük „a zsidóság egy csekély, de álnok szándékú és szegény része, akiket a pozsonyi hitközség bujtogatott és pénzelt, és akik az új zsinagóga költségeihez nem járultak hozzá, sem az adót, a türelmi adót nem fizették, most el kezdtek panaszkodni és alaptalan vádakkal illették a többieket. A megszüntetett zsinagógákat ismét meg akarták nyitattatni, a tudós és köztisztelőben álló Löw Lipótot félre akarták állíttatni és a szerintük állítólag megszüntetett régi szertartásokat vissza akarták állíttatni.” Az újítások bevezetése elleni tiltakozás ürügyén az ortodoxok tulajdonképpen Löw ellen fordultak. A hitközségi vezetők véleménye szerint ellenfelei azért támadták a rabbit, mert „az uzsoráskodás, csalfaság, álnokság hibái és az elavult előítéletek ellen tiszta erkölcsű tant szónokol és magyarul is tart egyházi beszédet.” Véleményük szerint a megválasztott rabbi „ritka tulajdonú, olvasott, tudós erényteljes, tiszta erkölcsi tan felfogásával bíró, a magyar hírlapokban is befolytatott értelmes cikkei által ismeretes, előítéleteken túl látó és köztisztelőre méltó egy férfiú.”⁴³

Éppen ezek azok a kiváló és a társadalom által elismert tulajdonságok, melyek miatt az őt gyűlölő ortodoxok bármilyen eszközt elfogadhatónak tartottak volna Löw Pápán való maradásának megakadályozására. Nem sokkal Pápra érkezése után, szeptember 11-én ünnepélyesen felavatta az új zsinagógát, mely alkalomból magyar nyelvű beszédet mondott.⁴⁴ A zsidó újévet megelőző szombati zsinagógai istentisztelet után az ellentáborból néhányan a hazafelé tartó Löw mellé szegődtek és káromkodva szidalmazták, csúnya szavakkal gyalázták, majd leköpdösték. Ellenük az úriszék vizsgálatot indított és a zsinagógában zsidó eskü alatt valló tanúkat hallgatott ki. Az elfogott tíz férfi⁴⁵ közül öt ellen pert indítottak, négy főt felmentettek, de Hermann Toch-ot 5 pálcaütésre ítélték, amiért a bíróságot és a tanúkat is becstelen szavakkal illette.⁴⁶

A kezdeti megaláztatások nyilván sok keserűséget okoztak a rabbi számára, de céltudatossága, mellyel a hitközséget az új iskolai oktatás és a rendszeres prédikációk által kora kihívásai iránt nyitottá kívánta tenni, minden bizonnal segítettek ezeken felülkerekedni.⁴⁷ Emellett maga mögött tudhatta a hozzá ha-

⁴³ VeML: IV. 1. t: Adolf Spitzer bíró folyamodványa az uralkodóhoz. Pozsony, 1846. szept. 29.

⁴⁴ A zsinagóga felszentelésekor mondott beszédét Löw később az 1847-ben indított és mindössze egy számot megért egyszemélyes lapjában, a Magyar Zsinagógában megjelentette. Kiadta: *Hidvégi Máté*: Löw Lipót beszédei. Bp., 1999. 25–41.

⁴⁵ Salamon Lövenstein és Abraham Lövenstein lisztkereskedők, Rudolf Toch és Hermann Toch dohánykereskedők, Aron Glück ruhakereskedő, Michael Schwarz vendéglős, Wolf Kohn (foglalkozása ismeretlen), Michael Grünfeld (foglalkozása ismeretlen), David Klein hajhász, Moses Klein kávé. VeML: IV. 1. t: A pápai uradalmi úriszéki jegyzőkönyv kivonata: 1846. okt. 5–6. ülés, 4. pont. Foglalkozásuk beazonosításához az 1848-as Pápa városi név szerinti zsidó összeírást használtuk. VeML: IV. 1. h.

⁴⁶ VeML: IV. 1. t: A pápai uradalmi úriszéki jegyzőkönyv kivonata: 1846. okt. 5–6. ülés, 4. pont.

⁴⁷ Elhivatottságára jellemző egy másik válságos időszakban tanúsított magatartása, melyet felesége örökölt meg naplójában: „Most aztán igazán bámulnom kell az uramat, aki bármennyire is teljes lélekkel részt vesz az eseményekben [ti. az 1848/49-es szabadságharc eseményeiben – J. R.], nem igen hagyja magát tanulmányiban s munkáiban zavaratni és olyan buzgón folytatja zsidó történelmi kutatásait, mintha nyugalom és béke uralkodna odakinn.” Budapest Főváros Levéltára (további-

sonlóan elkötelezett hitközségi vezetőseg támogatását is. Azonban ellenfelei is igen elszántnak bizonyultak. Minden lépését figyelték, hogy hol találnak a hagyományt szerintük sértő mozzanatokot. Mivel ilyen irányú vádjaik Pápán könnyen lelepleződhetnek volna, inkább Löw korábbi életére vonatkozó adatok gyűjtésébe kezdtek, hogy burkoltan vádolva befeketíthessék és így elérjék távozását.

Bár a későbbi vizsgálat nem tudta bizonyítani, hogy az ortodoxok maguk közt pénzt gyűjtöttek volna, mégis egyértelmű, hogy pénzért kívántak Löw ellen valló tanúkat toborozni. A pápaiak gazdasági és rokoni szálak révén kapcsolatban álltak a kanizsai hitközséggel. Ismert volt előttük, hogy Nagykanizsán Löw nagy megbecsülésnek örvendett, az iskolában bevezetett reform miatt a hatóságok, a földesúr és a hitközség is jelentősnek értékelte ottani működését. Mégis azt gondolták, hogy pénzért találnak olyanokat, akik hajlandók lesznek Löw alkalmatlanságát bizonyító vallomást tenni. 1846. decemberében két pápai férfi, David Klein és Rudolf Toch Zalába mentek és ott több olyan embert felkerestek, akikkel korábban Löw kapcsolatba került. Először Tallián Imre hahóti plébánoshoz mentek, akiről úgy tudták, hogy Löw barátja. A plébánosnak a zsidók nem mutatkoztak be, ezért később a vizsgálat során a pap csak egy öszes kövér emberről és egy sovány fekete képű társáról beszélt, akik azt hazudták neki, hogy Löw küldte őket bort vásárolni. Amíg nála voltak, folyton Löwről kérdezősködtek és a plébános háziasszonyát is faggatták, nem evett-e valaha náluk a rabbi. Mivel mindketten nemmel válaszoltak, a két zsidó borvásárlás nélkül távozott. Később jutott a plébános tudomására, hogy a két férfi tulajdonképpen adatokat gyűjtött volna Löw ellen és tőle Kanizsára távoztak.⁴⁸ Ott Klein és Toch több embert felkeresett, hogy vallomásra bírja őket. A pápai Max Hirschler⁴⁹ kérésére a nyomukban lefolytatott vizsgálat során felkeresett személyeket tanúként hallgatták ki. Elsőként Rozalia Hoffenzollern 62 éves kanizsai lakost hallgatták ki. Vallomása szerint felkereste őt „egy barnaképzű pápai férfi”, Rudolf Toch azzal, hogy mivel ő bejáratos volt a rabbiékhoz, tudhatja, hogy Löwék nem a zsidó vallási előírásoknak megfelelően éltek. Ugyanis szombaton is főztek, a rabbi pedig késsel borotváltatta magát és több más előírást is megszegett. Toch azt kérte az asszonytól, hogy adjon ezekről neki írásos bizonyítványt. Ő azonban ezt megtagadta, mert elmondása szerint inkább azt tapasztalta, hogy Löwék a főzésben és a főzetésben is betartották a kóserságra vonatkozó előírásokat. Erre a bizonyítékokat gyűjtő Toch azzal biztatta a nőt, hogy tegyen hamis vallomást, mert jutalmat kap érte. Mivel ő erre nem volt hajlandó, Toch nevetve gúnyosan mondta neki: „*ha magának nincs esze, majd találunk mi okosabb embert.*”⁵⁰ Pár nappal később három tanút kérdeztek arról, hogy kik jártak Pápáról Kanizsán és mit akartak, milyen ígérettel akarták őket

akban: BFL) XIII. 44. A Löw-Baracs-Keller-Kecskeméti családok iratai. Schwab Leontin naplója, 1849. január 13-i bejegyzés.

⁴⁸ VeML: IV. 1. t: A pápai zsidóságra vonatkozó iratok, 1846. dec. 17.

⁴⁹ Az 1848-as Pápa városi zsidó összeírásban egyetlen ilyen nevű személy található. Ő ekkor 31 éves boltos kereskedő. VeML: IV. 1. h. Veszprém megyei zsidóság összeírása. Hirschler ezekben az években a hitközség vezetőségének tagja, az eljárók mellett álló 18 népképviselő egyike.

⁵⁰ VeML: IV. 1. t: Tanúvallomás, Kanizsa, 1846. dec. 18.

vallomásra bírni. Elsőként a 24 éves kanizsai Josefa Webert eskették fel zsidó esküforma szerint és hallgatták ki. Vallomása szerint 1846. december 8-án két ismeretlen pápai zsidó férfi a vele egy házban lakó Emilie Bühn asszonyt keresték, de nem találták otthon. Míg valaki érte ment, a lányt kérdezték, hogy nem járt-e már valaki itt Pápáról az ő nevükben. A lány nem tudott róla, viszont az időközben megérkezett Bühnné elmondta, hogy Löbl Hirschler kanizsai szabó járt már nála és beszélt is vele. Josefa Weber vallomása szerint a pápai Klein arra biztatta Bühn asszonyt, hogy tegyen Löw elleni vallomást, mert segítségéért akkora jutalmat kap, hogy abból 50 ludat vehet. Ő azonban nem volt hajlandó a rabbi ellen hamis vallomást tenni. A 23 éves Emilie Bühn asszony saját vallomásából kiderül, hogy Hirschler azért ment hozzá, hogy beajánlja a két pápai férfit, akik Löw elleni vallomást szeretnének kérni tőle. Ő ezt megtagadta, a két férfi mégis megjelent nála és miután nem vallott, azzal próbálták meggyőzni, hogy már több tanút sikerült találniuk, akik a rabbit elmarasztaló vallomást tettek.

A harmadikként kihallgatott 30 éves katolikus Kis Juditot először szintén Löbl Hirschler kereste fel. Arra számított, hogy mivel a lány a rabbi családjánál száraz dajkaként szolgált, tudni fogja, hogy a rabbi házában szombatoként főztek, a sütőben rétest sütöttek. Próbálta rávenni, hogy a lány jutalom fejében tegyen vallomást Kleinéknek. Ezután Rudolf Toch kereste fel a lányt és mindenféle ígéretet tett, de ő nem állt kötélnék.⁵¹ Hasonlóan elhárította a hamis vallomástételt a 25 éves katolikus Kis Györgyné Kovács Anna is, aki korábban szintén dajkaként szolgált Löwéknél. Vallomásában ő is cáfolta, hogy a rabbi a szombatra vonatkozó és más vallási előírásokat megszegte volna.⁵²

A Löw Lipótot ért vádak tisztázása végett a vizsgálatot folytatók a kanizsai szerb borbélyt, Vukovics Györgyöt is kikérdezték. Löwöt ugyanis az a vád érte, hogy borotválkozni járt Vukovicshoz. A borbély azt vallotta, hogy soha nem borotválta meg a rabbit, a borotvakést csupán Löw tyúkszemének levágására használta. A rabbit szükség esetén pióccával kezelte, feltehetően magas vérnyomás, vagy valamilyen gyulladásoos betegség miatt.⁵³

A pápaiakkal kapcsolatban álló és nekik tanúkat felhajtó Löbl Hirschler sem kerülhette el a vallomástételt. Ő elmondta, hogy 1846. december 4-én a pápai David Klein, akivel már korábban is ismerték egymást, felkereste őt egy bizalmas ügyben. Arra kérte, hogy mivel bejáratos volt Löw otthonába, beszéljen a rabbi vallási szokásairól, fegyelméről. Másnap már Rudolf Toch is eljött hozzá és azt kérte tőle, hogy szerezzen zsidó és keresztény tanúkat, mely segítségért 100 forintot ígért neki. Miután a pápaiak céljuknak megfelelő tanúkat nem tudtak felhajtani, másnap ismét felkeresték Hirschlert, kiharancsolták az ágyból és elvitték Egerszegre, hogy a főszolgabíró előtt mondja el, amit Löwről tud. Arra a kérdésre, hogy látta-e a rabbit borotválkozni, azt válaszolta, hogy látta Vukovics Györgyöt használni a borotvakést, de azt nem, hogy Löwöt borotválta volna. Azt hallotta, hogy a késsel csak a rabbi tyúkszemét vágta le. Arról is fag-

⁵¹ VeML: IV. 1. t: Tanúvallomás, Kanizsa, 1846. dec. 21.

⁵² VeML: IV. 1. t: Tanúvallomás, Kanizsa, 1846. dec. 20.

⁵³ VeML: IV. 1. t: Vukovics György borbély tanúvallomása. Kanizsa, 1846. dec. 21.

gatták, hogy vajon a rabbi a ruháit béléssel hordta-e, amit a vallási előírások tiltanak.⁵⁴ Hirschler elmondta, hogy volt a kezében egy nadrág, melynek bélése volt. Fel is hívta rá Löw figyelmét, aki megvizsgálta a nadrágot és azt válaszolta, hogy az még legénykorából való, majd megköszönve a figyelmeztetést, túladott rajta. Végül azt kérdezték tőle, hogy Löw elmulasztott-e, illetve kiiktatott-e néhány imát az istentiszteleti liturgiából. Hirschler szerint Löw mindent úgy végzett, ahogyan elődei alatt szokásban volt. Hirschlert — miután nem tett a kedvükre való vallomást — Kleinék elvitték az egerszegi rabbihoz is és ott szemrehányást tettek neki, amiért nem azt mondta Löwről, amit ők hallani akartak, azaz nem tett rá terhelő vallomást. Még egyszer elvitték a főszolgabíróhoz, ahol ő azt mondta, hogy soha nem látta még a rabbi arcát szappannal bekenve. A ruhára vonatkozó kérdésre pedig már úgy válaszolt, hogy Löw arcán gúnyos mosollyal azt felelte, hogy 1846-ban ilyen butaságok már nem voltak előírva. Mivel Hirschler kitartott a korábban mondottak mellett, nem adták neki oda a beígért 100 forintot.⁵⁵

A vizsgálat eredményeként Klein és Toch ellen Pápán eljárás indult. A zsidó községi bíró szavai szerint a két férfi „*helytelenül felfogott vallási buzgalmat ürügyül használva*” a törvényesen megválasztott rabbi ellen hamis vádakot gyűjtött. A hitközség elöljárói tanúk jelenlétében kihallgatták a két férfit, és miután bűnjelként lefoglalt 12 aranyat is bemutatnak, vesztegetés és lélekvásárlás vádjával letartóztatták őket. Pártjuk panaszt tett a kancelláriánál a pápai úriszékre amiatt, hogy vasra verte őket. Az uradalmi ügyész letartóztatásukat és az ellenük hozott ítéletet jogosnak nevezte annál is inkább, mert jelentést kapott Kanizsáról, hogy újabb két „*elfajult izraelita*” hamis vádakot gyűjt Löw Lipót ellen.⁵⁶

A rabbit hamisan rágalmozók megbüntetésével az ellenlábás párt hangadói egy időre elcsendesedtek. A vármegyei iratok nem tartalmazzák azokat a konfliktusos eseményeket, melyek a közösségen belül továbbra is előfordultak ugyan, de a hatóságok látókörébe már nem kerültek, így nem is vizsgálták azokat. Ezek ugyanakkor továbbra is fenntartották a feszültséget a közösségen belül. Moritz Feitel pápai orvos, a zsidó község elöljárója 1885-ben hosszú visszaemlékezést jelentetett meg Löw Lipóttal kapcsolatos emlékeiről, melyben részletesen írt a rabbi személye körüli korabeli küzdelmekről is. Az iratokból hiányzó események a visszaemlékezésből rekonstruálhatók.⁵⁷ Ő a Nagykanizsán

⁵⁴ A vallási előírások tiltották a gyapjú és a len (t.i. állati és növényi rost) együttes használatát. Itt valószínűleg lenvászonnal bélelt gyapjú ruhaneműről van szó.

⁵⁵ VeML: IV. 1. t: Löbl Hirschler vallomása. Kanizsa, 1846. dec. 21.

⁵⁶ VeML: IV. 1. t: Pápay Miklós uradalmi ügyész előterjesztése a megyei kiküldött bizottsághoz. Pápa, 1847. jan. 12.

⁵⁷ *Moritz Feitel: Reminiscenzen aus meinem Umgange mit Leopold Löw vom Jahre 1829 bis zu seinem Lebensende (1875). Ein Beitrag zur Culturgeschichte. In Commission: S. Schoßberger's Buchhandlung, Pápa, 1885.* A visszaemlékezés műfajából adódóan igen szubjektív, néhol pontatlan. Feitel egyértelműen a német zsidó közösségekből kiinduló *haszkala* híve volt. Morvaországban, a kollini rabbinál ismerkedett meg Löw Lipóttal. A rabbi környezete meghatározóvá vált mindkettejük szellemiségére és későbbi szoros barátságukra. Feitel Kőszegen kezdett orvosi praxist, majd pápai származású felesége által került a városba. Itt a gazdagabb zsidó családok körében lett orvos. Barátságukra támaszkodva ő kezdeményezte a modern zsinagóga felépítését, majd pedig Löw pápai rabbi-

gyűjtött tanúk helyett egy Hollmayer nevezetű volt piaristáról írja, hogy a pápaiak megkeresték, hogy mint Löw egykori magyar tanára, tanúskodjék Löw ellen. A rendet elhagyó Hollmayer, aki Csendhelyi néven Egerszegen ügyvédként működött, az őt megvesztegetni szándékozó pápaiakat törbe csalta és leleplezte.⁵⁸

A zsinagógaépítéssel együtt elhatározott iskolaalapítás és építkezés ügyében Feitel Bécsben felkereste Esterházy Károly pápai földesurat. A gróf elmesélte Feitelnek, hogy találkozott a Rotschild ház Goldschmid nevű jogászával, aki elmondta neki, hogy 11 magyar rabbi panaszt tett a bankárnál őrá a rabbi-választás miatt és segítségét kérték a rabbiválasztás érvénytelenítésének elérésében. A folyamodók közt volt a kismartoni Esterházy-uradalom hét hitközsége közül a nagymartoni, lakompaki, németkeresztúri és kaboldi hitközség rabbija. Esterházy Feitelt kérte egy írásos állásfoglalás elkészítésére. A hitközségi előjáró véleménye — visszaemlékezése szerint — meggyőzte Rotschildot, így elállt a pápai ortodoxok támogatásától.⁵⁹ 1847 folyamán a Pester Zeitung és a Preßburger Zeitung hasábjain Löw rabbit gyalázó írások jelentek meg *M. F.* aláírással. Feitel a gyalázkodás legdurvább megnyilvánulásának azt a Pápán több másolati példányban keringő levelet tekintette, melyet minden bizonyonnal Pozsonyban írtak rossz németességgel, és melyben arról adtak hírt, hogy 100 rabbi ünnepélyes gyűlésen hozott határozatban kiátkozta a pápai haladó pártot, amelyet véleményük szerint vallástalanok alkotnak, akik aláássák a hit oszlopait. Feitel az általa nemes egyszerűséggel Fekete Gárdának titulált pozsonyi ortodoxiáról a levél olvastán lakonikusan megállapítja, hogy világlátása mit sem változott az idők során.⁶⁰

A Löw elleni támadások ezután sem szűntek meg. Felesége, Schwab Leontin 1849–1850 folyamán vezetett naplójából tudjuk, hogy a forradalom és szabadságharc mellé állt Löwöt ellenségei a Pápára bevonuló császári sereg élén álló tisztnél császárelenességgel és Kossuth-pártisággal vádolva, feljelentették.⁶¹ A rabbit ekkor még szabadon engedték, de a szabadságharc bukása után mint politikai ellenséget, őt is letartóztatták. Pápai hitközségi ellenfelei kihasználva az alkalmat, Budán vallomást tettek ellene.

állásba való meghívását. Írása egyértelmű elköteleződés a zsidó modernizáció eszméje és Löw mellett, egyben a végül kudarcot vallott küzdelemben saját álláspontjának apologetikus védelme. Minden Löwöt ért vád a mögötte álló Feitelre is ráhullott, így Löw mellett állást foglalva, a maga álláspontját is védte. Mivel a közösségen belüli vitában a haladó párt vezető egyéniségeként részt vállalt, az ellenféllel szemben megfogalmazott súlyos véleményét megfelelő kritikával kell kezelnünk. Megjegyezzük, hogy a Löw beszédeit kiadó Hidvégi Máté a könyvhöz írt Löw-életrajzhoz autentikus forrásként, jegyzetek nélkül használja Feitel művét. *Hidvégi M.*: Löw i. m. 215–235.

⁵⁸ *Feitel, M.*: Reminiscenzen i. m. 40–41.

⁵⁹ Uo. 41–42.

⁶⁰ Uo. 43–44.

⁶¹ „Én is újabb oldalról ismerhettem meg Löw ellenfeleit. Szombat este [...] hirtelen három katonára lépett a szobába azzal a paranccsal, hogy a rabbi kövesse őket. [...] Feljelentették őt egy századosnál, hogy Kossuth[us] mellett és a császár ellen prédikált. Löw biztosította a kapitányt, hogy sohasem prédikált lázadást, s az az úr kegyesen elengedte őt. [...] A nap folyamán megtudtuk azt, hogy a zsidók megismételték a panaszukat az ezredesnél és csak a prefektus védelmének köszönhető, hogy Löwöt nem állították újra elő.” BFL XIII. 44. A Löw-Baracs-Keller-Kecskeméti családok iratai. Schwab Leontin naplója, 1849. január 1-i bejegyzés.

A rabbi személyét aljas módszerekkel támadók minden bizonnyal csak egy részét tették ki az ortodox pártnak. Köztük is voltak olyan vallási tekintetben képzett tagok, akik vitaképes partnerei voltak a reformer párt hangadóinak. A személyeskedő vádak mellett az iratok megőrizték mindkét párt nézeteit a válásról és az azt érintő változásokról. A halakhikus hagyományokhoz és a rájuk rakódott, talmudi alapokat nélkülöző, de az idők során előírassá merevedett szokásokhoz szörszálhasogató módon ragaszkodó ortodoxok számára a ruházatra vonatkozó előírás sohasem válhatott „nevetséges butasággá”. A zárt közösségekben abszolút normát jelentő aprólékos előírásokkal szemben Löw (és valószínűleg a hozzá hasonló többi haladó rabbi is), aki az ilyen vallási előírásokat a külvilág felé való nyitás érdekében levethetőnek ítélte, egy más gondolati dimenziót képviselt. A hitközség két fele közti kölcsönös vádaskodásban a neológok a képzettség, a műveltség és a magyar hazafias érzelmek fontosságát hangsúlyozták és ezen értékek képviselőinek tekintették magukat. A hagyományokhoz ragaszkodó pártot mint ezeket a tulajdonságokat teljesen nélkülözők közösségét állították be.

A haladó párt tagjai kitartóan tagadták, hogy a zsinagógai istentiszteletben bármilyen újítást bevezettek volna. Egyben megragadták az alkalmat, hogy hangsúlyozzák a közösség szellemi és erkölcsi megújulásának szükségességét. Erre indokként azt hozták fel, hogy Magyarországon sok rabbi nem tud írni-olvasni sem németül, sem magyarul, és a magyar nyelv zsinagógai használatát botránynak tartja. Ezek a rabbik jó, ha évente legföljebb kétszer prédikálnak, de akkor is „*csak az iskolaalapítás és a bajuszviselés ellen*”. A fennálló helyzet oka szerintük az, hogy szemben az örökös tartományokban bevezetett szabályokkal, Magyarországon nem kötelező a rabbinak bölcséleti képzettséget szerezni. Érvelésükben szembeállították a rabbik hagyományos közösségi szerepét egy a keresztény, különösen is a protestáns lelkészek szerepéhez hasonló és megvalósítandó rabbieszménnyel, mely a morva és cseh hitközségekben a haszkala hatására már kialakult. A zsidó közösségekben ugyanis a rabbinak elsősorban nem — mai fogalmaink szerinti — lelkészi feladatai voltak, hanem inkább döntnöki szerepet töltött be személyi vitákban és a vallási előírások értelmezésében. A hagyományos közösségekben a rabbinak az istentiszteleti szertartásokban nem volt különösebb szerepe. A pápai hitközségi előjárók szerint a ritkán mégis előforduló zsinagógai prédikációk is általában egy-egy vitás eset értelmezésében merültek ki, semmilyen közéleti vagy erkölcsi kérdést nem feszegettek. Ők viszont a rabbi szerepének megváltozását és a prédikáció jelentőségének növekedését tartották volna kívánatosnak. Ehhez azonban olyan rabbiszemélyiségekre lett volna szükség, akik egyben jól képzett bölcsészek és hitszónokok is. Löw Lipót éppen ezt az eszményt testesítette meg.⁶²

A hagyományokhoz ragaszkodó párt vallásosságáról a község vezetői igen sommás véleményt fogalmaztak meg. Eszerint „*egynehány megrögzött talmu-*

⁶² A zsinagógaavatás alkalmából elmondott beszédében Löw éppen a zsinagógai prédikáció jelentőségét hangsúlyozta mondván, a zsinagóga nem csak a Tóra, az imádság helye, hanem iskola is, ahol az isteni törvényeket hirdetik és értelmezik. „... a zsinagóga csak akkor lehet lakhelye az Isten törvényének, midőn e törvény érthetőséggel s világossággal, élő nyelven s élő szóval fejtegetetik”. *Hidvégi*: Löw i. m. 35.

*disták, kik a tömeget tévútra vezetik, a vallást a tudatlansággal, káros babonával, antiszociális separatizmussal ugyan azonosítják, népünk azon előítéleteit s balvéleményeit meg akarván tartani, melyeknél fogva a magyarországi zsidó papok a casuisticán kívül semmit sem tudnak.*⁶³ Azok a rabbik azonban, akik arra törekedtek, hogy közösségeikben a világi műveltséget is meghonosítsák, nagy ellenállásba ütköztek. Pedig a társadalmi integráció egyik feltétele volt a hagyományokba való bezárkózás enyhítése, hiszen — mint írták — *„népünk szerencséjére az újabb korban a kormányok a jobb érzésű s a civilizatio után törekvő izaelitákat pártolják, minek következtében hitfelekezetünk emberi s polgári művelődése jó sikerrel előre halad.*”⁶⁴ A hitközség vezetői 1848-ban saját áldozatukból, továbbá „bécsi ember barátok” és a földesúr segítségével új iskolaépületet építettek.

Az ortodoxok a rabbi személyének megválasztásából kimaradva, a neológok által pártolt Löwöt nem csupán jogsérelmük miatt, hanem vallási nézetei miatt sem tudták elfogadni, az ő *„papi rendeltetése irányába sem vonzalmuk, sem bizodalomuk”* nem volt.⁶⁵ Nem nyugtatta meg őket a hitközség vezetőinek azon érvelése sem, miszerint Löw országszerte ismert és tiszteletben álló személyiség. Szerintük senki sem állíthatja, hogy a régi választási rend szerint lebonyolított választással is ne találtak volna dicséretre méltó más rabbijelöltet.⁶⁶ A hírlapi cikkei miatt szerintük Löw nem dicséretet, hanem inkább megrovást érdemelne.

Érdekes, hogyan látta ezt a közösségen belüli küzdelmet Pápa korabeli plébánosa, aki rokonszenvezett Löwvel a szabadságharc idején vállalt szerepe miatt, de a hit igazi képviselőinek az ortodoxokat tekintette. *„Ő ti. az újabb korok embere és újabb philosophia műveivel ismerős lévén, nem viselheté el a Thalmudismus képtelenségeit. Állásánál fogva zsidónak lenni kellvén, a zsidó név alatt az ész vallását akará hallgatóiba csepegtetni. A gazdagabbak, kik a vallást csak névnek akarták, készséggel hódoltak e tartalmatlanságnak, de a szegényebb rész, mely nem csak nevet akart, hanem vallást is egész kiterjedésben, utálattal fordult el ezen közvetítési modortól, s ezért rábbija ellen eget-földet megmozgatott. A gyönyörű új templomba el nem ment, hanem zugházakat vá-*

⁶³ VeML: IV. 1. t: A pápai hitközség vezetőinek jelentése Veszprém vármegye cs. kir. főnökének. Pápa, 1850. febr. 22.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ „Atyáink után öröklött vallásainkba semminémű újítási viszketegség után ingadozni még jelenleg nem vágyunk.” VeML: IV. 1. t: Az ortodoxok válasza a vezetőség vármegyéhez küldött véleményére. Pápa, 1847. jan. 14.

⁶⁶ „Birtokában vagyunk ugyan mostanság is az 1844. évi június 2-án kelt 357-dik számú Pesti Hírlapnak, ahol cikkjében az emancipatio áhitatos óhajtásával hittanainkba vagdalkozó elveit fejtegetvén, magát igenis ismeretessé, minket pedig figyelmetessé reform szelleméről tőn, melynek bégyőzetésére elegendő felhozni csak ezen szavait: a zsidóknak nincs különös politikai életük és ön állásuk és szándékuk sincs ezt valaha elérni – mely szavaihoz alkalmazván a zsidónak ezen szavakból álló imádságát »nach Jerusalem füre uns mit erbarmen und Trohn Davids begründe baldigst mégis – auf einem andern Orte bringe uns mit frieden zusammen von alle Ecken der Welt, und füre uns gerade in unsern Land.« – nem egyéb a tanúság, mint az, hogy amelyért a zsidó minden nap az Istenhez fohászkodik, azt másfelül maga sem akarja, azt t. i., hogy eljövend még valaki, aki a zsidókat egy boldogabb hazában vezetőndő politikai életük és ön állásosságokat elérendik, melynek hittanilag egy zsidó ellene sem mondhatna.” Uo.

lasztott imahelyül. A szinte gyönyörűen épített iskolába gyermekeit nem küldé. S habár a hatóságok erőszakot is használnak, szegénysége mindent elszenvedett, de a rabbi elleni gyűlöletben állhatatos maradt. A forradalom kitörtkor a Pápán működő kormányférjfiaknak a zsidóság panaszaival bajlódni kellett. Ha magyar volt, a magyarnak adták fel rabbijukat, ha német volt, bizonyosan nála a zsidók voltak az első panaszosok, mintha tudták volna Krisztus ama mondását: kérjeteek, s megadatik.”⁶⁷

A hitközségen belüli szembenállás a vármegyei hatóságoknak is fejtörést okozott. Ahogy Pap János megyefőnök 1850-ben az ügyet összefoglaló hosszú jelentésében fogalmazott, a négy éve folyó ügy úgyszólván kifárasztotta őket. A megyefőnök 1850. május 6-án Pápán a mindkét párt által küldött 5-5 képviselőt kihallgatta. A panaszosok részéről Jacob Salzer, Rafael Sies, Steiner Mandl, Abraham Lövenstein és Gustav Reiniz, a másik fél részéről Albert Neumann, Moritz Rechnizer, Marcus Fischer, Moritz Feitel és Franz Steiner jelent meg. Azon volt, hogy rávegye őket a megbékélésre, de nem járt sikerrel. Megállapítása szerint a két fél közti viszály fő oka Löw személye, aki úgy nyilatkozott neki, hogy a békesség érdekében kész lemondani a rabbihivatalról és megelégedni a szónoki (*Prediger*) címmel, továbbá az évi 1000 pengő forintos fizetéséből 200 forintról lemondani. A másik fél úgy tűnt rááll erre, de azzal a kikötéssel, hogy Löw ezen kötelezettsége három vagy négy évig tartson csupán, utána pedig az is szűnjön meg. Ezt viszont Löw nem volt hajlandó elfogadni, a saját és családjá jövőjét nem akarta bizonytalan helyzetbe hozni. A község pedig azt nem tudta volna vállalni, hogy a férfiereje teljében lévő rabbit haláláig eltartsa és még egy új rabbit is fizessen. Így a megegyezés elmaradt. Pap a kerületi főispánnak írt véleményében Löw személyiségére is kitért és a megoldásra is javaslatot tett. A császári hatalmat képviselő vármegyei tisztségviselő Löwöt szabadelvű gondolkodásúnak tartotta, melynek alátámasztására a forradalom alatt, különösen a felségsértő függetlenségi határozat megünneplésekor a veszprémi zsinagógában tartott szónoklatát hozta példaként. Szerinte akkor a rabbi „*beszéde csípősségével és fellengzősségével minden szónoklatot felülmúlt*”. Löwöt vallási szabadelvűséggel, sőt, vallástalansággal is vádolta az ellentábor, de erre bizonyítékot nem tudtak felmutatni. Pap meg volt győződve, hogy Löwöt nem igazán a politikai vagy vallási szabadelvűsége miatt támadja a zsidók többsége, amit ha akart volna, sem tudott volna lecsillapítani, hanem oka „*azon választási modorban gyökerezik, mely mellett a kisebbség által Löw Lipót nagykanizsai rabbi a pápai zsidó községre mintegy erővel feltolatott*”, azaz az újonnan bevezetett választási rend miatt a többség a szavazásból kimaradt. Emiatt egyre többen gyűlölik és amióta a földesúri védelem megszűnt, egyre többen átálltak az elégedetlen ortodox párt oldalára. A pártok aránya 256 : 94 (ortodoxok : Löw-pártiak). A régi választási szokás alapján 461 fő jogosult a választásra. A többi 111 családfő meggyőződését a megyefőnök titkos szavazással kívánta kideríteni, de a neológok lebeszélék róla mondván, elismerik, hogy a hitközségben kisebbségben vannak. Azt is kijelentették, hogy az értelmiség és a tehetős zsidók

⁶⁷ *Hermann István*: Plosszer Ferenc káplán feljegyzései 1848–1849-ről a pápai Szent István Római Katolikus Plébánia historia domusában. Pápa, 1998. 105–106.

az ő pártjukban vannak. Ezzel kapcsolatban Pap megjegyezte, hogy bár a vagyonos zsidók nagyobbik része Löw mellett van, azt nem lehet állítani, hogy minden Löw-párti gazdag, a másik pártba tartozók pedig mindannyian „proletarius”-ok lennének. Ennek viszont a zsidók belső szabályai szerint azért sincs jelentősége, mert a rabbit nem az adó, vagy a türelmi adókulcs szerint kivetett pénzből, hanem a kóser- és sakterdíjakból fizetik. Mivel pedig az fogyasztási adó jellegű, könnyen előfordulhat, hogy egy népesebb család, vagy több legénnyel dolgoztató szegény mester nagyobb arányban járul a rabbi fizetéséhez, mint egy vagyonos, de család nélküli, vagy mesterség nélküli uzsorás, vagy akár háztulajdonos.⁶⁸ Véleménye szerint a közösségen belüli ellentétekre nem lenne megoldás az sem, ha elszakadnának egymástól és két önálló közösség jönne létre, mert két rabbit nem tudnának fizetni és az óriási zsinagóga adósságait sem tudná kifizetni a haladó párt. A vallási előírások pedig nem teszik lehetővé, hogy a zsinagógát felváltva használják, mert a különböző imák és szertartások a nap meghatározott szakához, illetve órájához vannak kötve.⁶⁹

Pap két lehetséges megoldást javasolt főnökének. Egyik megoldás lehet, ha a rabbiválasztást jogszerűnek ítélik és megtiltják a külön pap, imaház fenntartását és fizetését. Továbbá az adósságot mindenki fizesse, de ne a kijátszható fogyasztási adó arányában, hanem a türelmi adókulcs szerint. Aki a döntésnek ellenszegül, vagy háborgat, azt büntessék meg. Másik megoldás, ha Löwöt ismét titkos szavazásnak vetik alá, s ha nem nyerne — amit szinte biztosra vesz — mellőzzék. Így a többség újra járna templomba és a székeket el tudnák adni, ezáltal az építkezés költségeire is meglenne a fedezet.

„Nem titkolhatom el ugyan sajnálkozásomat, hogy ez utolsó esetben Löw Lipót, ki Nagykanizsáról, jó állomásáról, ahol amint hallom, köz kedvességben állott, Pápára meghívatott, számos családjával együtt szomorú jövődők néz eleibe, mert ha rabbi hivataljából akarata ellen lesz kénytelen kilépni, a divatban lévő nézetek szerint máshol nehezen kap alkalmazást.” Arra az esetre, ha így történne, a kormány kegyelmébe ajánlja Löwöt, hogy a birodalom valamelyik városában szerezzen neki állást. „Csak az igazságnak és méltányosságnak fizetem le tartozó adómat, midőn Löw Lipótot mint éles elmetehetséggel, szép ismeretekkel, jeles előadással, s több nyelvekbeni jártassággal bíró, s minden tekintetben akárhol jó sikerrel alkalmazható egyént Méltóságodnak is tisztelettel ajánlani bátorkodok, political szabadelvűségére nézve megjegyezve, hogy ezen szabadelvűsége éppen nem viseli a rögeszméken alapult fanatizmus bélyegét, és bármely körülményekhez könnyen simulhatónak mutatkozik.”⁷⁰

A dilemmát végül Löw oldotta fel azzal, hogy 1850 végén elfogadta a szegedi hitközség meghívását és lemondott a pápai rabbiállásról.

Kétségtelen, hogy a zsidóság társadalmi fejlődése szempontjából szükséges utat a magyarországi reformer rabbik jelölték ki. A vallást érintő döntéseik segítették elérni ezt a célt. A „kis zsidók” számára, akik identitásuk elsődleges

⁶⁸ VeML: IV. 1. t. Pap János cs. kir. megyefőnök jelentése Döry Gábor cs. kir. kerületi főispának. Veszprém, 1850.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Uo.

meghatározójának a vallásukat tekintették, a vallási előírásokon nyugvó hagyományos vallási kötelek megőrzése kulcskérdés volt. Az ortodoxok úgy vélték, hogy az új életlehetőségek közepette a zsidóknak éppen hogy ragaszkodniuk kell a vallási előírásokhoz, mivel az idegen világban élve csak így maradhatnak hűek hitükhöz. A dilemma feloldhatatlannak bizonyult és a zsidó közösségen belül 1868/69-ben — Jakov Katz szavaival élve — végzetes szakadáshoz vezetett. Végül a neológia kiszakadását az ortodoxiából elősegítette az a tény is, hogy ebben a szembenállásban a magyar társadalom azon része, mely a zsidók integrációját sürgette és emancipációját elfogadta, a neológok pártjára állt.

MELLÉKLET

Lőw Lipót pápai rabbivá választásának oklevele:

„Az idevaló izraelita község alulírt elöljárói és népképviselői erősítik ezenel, hogy nagytiszteletű tudós Lőw Leopold úr jelenlévő N. kanizsai főrabbi és iskola igazgató mind a magok, mind pedig a szavazati joggal bíró egyéb tagtársai részéről a községi jegyzőkönyvnek 113. száma szerint, az ebben elősorolt általános és az itt következő különös feltételek mellett, az idevaló izraelita község fő-rabbijának és iskola igazgatójának választatott meg élte hosszáig.

A. Nagy tiszteletű Lőw Leopold úr mint itteni főrabbi és iskola igazgató a község pénztárából hivatalba lépésétől fogva egy 20 pengőforintból álló heti fizetést huzand. Ezen kívül az egyéb szokásban lévő mellék jövedelmek számára is feltartottván, valamint szabad lakás is.

B. Említett F. Lőw Lipót úrnak mint itteni főrabbi és iskola igazgatójának kötelességévé tétetik, hogy a körébe tartozó működései s az iskolák elrendezése és az ezerei felügyelése mellett legalább havonként szombaton fölváltva magyar és német nyelven hirdesse az isten igéjét, és egyéb nagyobb ünnepeken valamint fölségesen uralkodó fejedelmünk és kegyelmes földesurunk születésök napján egy vallásos beszédet magyar nyelven tartson.

C. Erős bizalommal lévén abban, hogy N. tiszteletű Lőw Leopold úr mint itteni főrabbi és iskola igazgató ösztörü (sic!) erkölcsi buzgalmát és nevezetes tudományát az idevaló izraelita község javára fordítandja, mi is kötelezzük magunkat éránta az állásához illő tisztelettel és hódolattal viseltetni — és minden jó — és hasznosban ami község javára lenne, hathatós segédjül lenni. Adatott az elöljáróság és népképviselőség üléséből Pápán június 2-án 1846. Spitzer Adolf bíró, Herzfeld Adolf népszószólló, Neumann Hermann előljáró, Steiner Ferenc pénztárnok, Schlesinger Leopold, Kohn Leopold, Berger Móric, Hirschler Miksa, Neumann Salmaon, Schlesinger Sámuel, Spitzer Sámuel, Neumann Albert, Hirschler Sámuel, Kohn Mózes, Schlesinger Áron, Eisler Sámuel, Sauer Miksa, Rechniz Jakab, Schwarz Márk, Feitel Móric.”⁷¹

⁷¹ VeML: IV. 1. t: Kivonat a hitközség jegyzőkönyvéből: 90. lap 113. szám. A választási bizottmány tagjai közül a következők írták alá: Izrael Epsetin, Lipmann Schosberger segédlelkészek, Leopold Gold és Bernard Baron kórházi intézeti előljárók, Pápay Miklós uradalmi prefektus, Polák Ferenc uradalmi kasznár, választási biztosok. Lepecsételték a hitközség és az uradalom pecsétjével.

Hernády Zsolt

„AKKOR MEGTUDOM AZON NAGY TITKOT, MELYET LEVÉLBEN KÖZÖLNI NEM LEHET”

Deák Ferenc levelei a Batthyány családnak (1845–1865)

A magyar polgári átalakulás két vezéralakja első találkozásának időpontjáról nincs pontos adatunk. Deák Ferenc és gróf Batthyány Lajos valószínűleg már ifjúkoruk óta ismerték egymást, hiszen tanulóéveik alatt egy házban laktak, és egy épületben tanultak.¹ Ráadásul már gyermekkorukban rokonságba is kerültek egymással. Batthyány édesanyjának, Skerlecz Borbálának ugyanis elsőfokú unokatestvére volt Nemeskéri Kiss József, aki Deák egyik nővérét, Jozefát vette feleségül.² Ha korábban nem is, de az 1839-ben kezdődő országgyűlésen, Pozsonyban újra találkoztak, és bizonyos, hogy ellenzéki terveiket, stratégiájukat egyeztették. Az elkövetkező években kapcsolatuk őszinte tiszteletté és mély barátsággá alakult.

Deák valószínűleg ugyanezen a diétán ismerkedett meg Batthyány feleségével, gróf Zichy Antóniával. Ettől kezdve Batthyányné rendszeresen kitüntetett figyelmével az alsótábla ellenzéki vezéregyéniségét, és ez nem csupán a közös céloknak, hanem a személyes szimpátiának is köszönhető volt. 1839. december 9-én Batthyány fényes ebédet adott, amelyen Deák Ferenc, Klauzál Gábor, Zarka János, Bertha Sándor, gróf Széchenyi István, báró Eötvös József és Odescalchi Ágoston herceg, Batthyány sógora is részt vett. Nem volt véletlen, hogy Batthyány grófné Deákot és Klauzált ültette maga mellé.³ Ennél is látványosabb volt megjelenésük az 1842. január 19-i juristabálon Pesten, amely fontos nemzeti eseménynek bizonyult. Batthyányné Deák karján lépett be a terembe, a tömeg szétvált előttük, hódolattal utat engedett, pedig mások a hatalmas tolongásban alig tudtak bejutni. Deák egész este a hölgyekkel beszélgetett, a főrangú dámák körülrajongták. Feltűnő volt Deák és Batthyányné egymás iránti tisztelete, hiszen Deák ilyen nyilvános rendezvényeken igen ritkán vett részt.⁴

Gróf Zichy Antónia családi kötelességei ellátása mellett férje politikai segítőtársa is lett, méltó képviselője Batthyány gróf ellenzéki programnyilatkoza-

¹ Molnár András: A fiatal Deák Ferenc. Bp. 2003. 41–54.

² A családfára lásd: Kempelen Béla: Magyar nemes családok. VI. Bp. 1913. 44–46. Deák Jozefa 1829-ben megözvegyült, hét félárva gyermekének Deák igen sokat segített egész élete folyamán.

³ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL). A 105 Magyar kancelláriai levéltár. Informationsprotokolle der Ungarisch-Siebenbürgischen Sektion (továbbiakban: Inf. prot.). 1839. december 24-i ülés 29.

⁴ MOL A 105 Inf. prot. 1842. február 4-i ülés 7–8. Vö.: Friedreich Endre: Gróf Batthyány Lajosné. Vigilia 1998. 10. 755.

tának.⁵ Látványosan tüntetett férje politikai nézetei mellett, akár az országgyűlésen, akár a pesti színházban vagy bálókban. Támogatta a honi gazdasági kezdeményezéseket, rendszeresen adakozott jótékony célokra, a negyvenes években szalonja a társadalmi élet központja lett. Batthyány gróf kivégzése után emigrációba kényszerült, majd 1856 elején költözött újra haza.⁶

A következőkben hét Deák-levelet közlünk, eredeti forrásból. Mindegyik levél gróf Batthyány Lajosné hagyatékából származik, amely az idők folyamán szétszóródott vagy megsemmisült. Az itt olvashatók közül egyet az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őriz, hat pedig Friedreich Endre piarista szerzetes hagyatékában a Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárában található. Friedreich atya egy megírandó Batthyányné monográfiához kapta kölcsön a leveleket, amely végül nem készült el.⁷

A leveleket időrendben közöljük, átírva mai helyesírás szerint. Elhagytuk az aposztrófokat, cz helyett c-t írtunk. A nyilvánvaló elírásokat kijavítottuk, a mondatokat tagoltuk, ha kellett. Az egyértelmű rövidítéseket szögletes zárójelben feloldottuk. Érintetlenül hagytuk a latin kifejezéseket, és a levélíró által sajátosan használt szavakat.⁸

Köszönöm Koltai András és Molnár András nélkülözhetetlen segítségét.

1.

Kehida, 1845. november 29.

Deák Ferenc levele gróf Batthyány Lajoshoz

1845. november 18-án Pesten találkozott a magyar ellenzék 28 vezető egyénisége. Nyilatkozatot írtak alá, amelyben szükségesnek nyilvánították, hogy a liberálisok „álljanak össze”, és „az alattvalói hűség, törvény és alkotmány korlátai közt” igyekezzenek kieszközölni mindazt, „mit a haza érdeke kíván”. Megállapodtak, hogy megbízzák gróf Batthyány Lajost, Szentkirályi Móricot és Deák Ferencet egy kidolgozandó egységes ellenzéki programalkotás előkészítésével.⁹

Deák azonban ekkor nem volt Pesten, hanem Kehidán betegeskedett, igen depressziós hangulatban. Batthyány, Ráday és Szentkirályi is írt neki levelet, melyeket Csányi László vitt el Zalába. Kossuth is csatlakozott a levélírókhoz. Mindannyian arra kérték, hogy jöjjön Pestre és segítsen a közös ellenzéki célok

⁵ Ennek egyik pontja kimondta: „A hazaszeretet felgerjesztésére minden veszélyeztetett nemzetnél hathatós eszköznek tapasztaltatott a nőnem ösztönzése; hogy ez nálunk is mennél előbb fogja fel e dicső szerepet, iparkodni fogunk.” Batthyány Lajos gróf programnyilatkozata 1839. december első felében keletkezhetett. A kézirat eddig ismeretlen helyen volt. Lelőhelye: Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára (továbbiakban: MPRKL). Friedreich-gyűjtemény. Közli elsőként: *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. Pest, 1868. II. 127–130.

⁶ *Friedreich Endre*: Gróf Batthyány Lajosné i. m. 753–763., Molnár András: *Viam meam persequor*. Batthyány Lajos gróf útja a miniszterelnökséig. Bp. 2007. 90–91.

⁷ Erre lásd: *Friedreich Endre* levelét Károlyi Árpádhoz. Budapest, 1932. szeptember 21. MOL P 881. Károlyi Árpád iratai.

⁸ A forráskiadás alapelveire lásd: *Hermann Róbert*: Gondolatok a XIX. század közepi források kiadási módjáról. Fons 1998. 1. 153–155., *Hermann Róbert*: Az 1848–49-es források kiadása. Fons 2000. 1. 151–170.

⁹ *Varga János*: Batthyány és a jobbágyszabadság. Századok. 1982. 6. 1193. Lásd még: *Ferenczi Zoltán*: Deák élete I–III. Bp. 1904. II. 19–24.

kialakításában. Deák november 30-án válaszolt Kossuthnak. „A reménytelenség egyik bizonyos jele a távolból várni segédet olyantól, kinek ereje és tehetsége is kisebb, mint magunké. Egyébiránt a reménytelenség az én keblemet már rég elfoglalta...” – írta. Ennek ellenére megígérte, hogy januárban Pestre megy, azonban nem tartotta még időszerűnek a közös ellenzéki programot: „Batthyáynak tegnap írtam, s néki megírtam, hogy a programot lehetőknek nem tartom; kérésed tehát, hogy néki csak eljöttömről írjak, és egyebet ne, már későn jött, mert leveledet csak e pillanatban vettem.”¹⁰ Kossuth levelét tehát nem Csányi vitte el Deáknak, postán érkeztetett Kehidára. Ugyanaznap, 30-án írt Deák Szentkirályinak is, hasonló tartalommal, utalva a Kossuthnak küldött részletesebb írásra.¹¹ Eddig ismeretlen, illetve csak részben vagy másolatban volt ismert az előbb említett Batthyányhoz írt levél, amely tehát november 29-én íródott. Életrajzírója, Ferenczi Zoltán szerint véleményét ebben Deák, a Kossuthhoz írt válaszhoz képest „sokkal erőteljesebben, némileg indulattól remegve írja meg. Így ez a levél jobb és mélyebb bepillantást ad Deák ekkori lelki életébe.”¹² Deák véleményét az ellenzék feladatáról lényegében már a november 10-i zala megyegyűlésen, az adminisztrátori rendszerrel kapcsolatosan elmondott beszédében megfogalmazta. Türelemre és figyelemre intett, a kormány lépéséhez igazítva az ellenzék válaszait: „Kísérje az ellenzék figyelemmel a kormány minden lépeteit. Örködjék szigorúan a törvények sértetlen fenntartása felett. Minden hibát, minden törvénysértést rójon meg személyes tekintet nélkül. Törvény, igazság és lelkiismeretes meggyőződés szerint, félelmet, csüggedést, önhason keresést ne ismerjen, s védje mindenkor az alkotmányos szabadságnak és törvényes rendnek egyesült érdekeit. Ez az ellenzék nemes feladata, ez legszentebb kötelessége. ... Örködjünk, tőrjünk, és ami jót lehet, cselekedjünk.” – mondta egyebek között.¹³ Batthyányhoz írt levelében elhamarkodottnak véli az ellenzék egységes fellépését. Általános programot feleslegesnek tart megfogalmazni, részletesezt pedig, a különböző érdekek miatt, kivitelezhetetlennek.

Deák levelének politikai mondanivalóján túl személyes tartalmi részei is érdekesek. A két férfi azonos politikai elveiken és hasonló céljaikon túlnyúló

¹⁰ Deák Ferenc levele Kossuth Lajosnak. Kehida, 1845. november 30. MOL R 90. Kossuth Lajos iratainak időrendi sorozata. I. 208. Közli: Deák Ferenc emlékezete II. Levelek. 1822–1875. Össze- gyűjt.: Váczy János. Bp. 1890. 163–171. (Váczy a levelet november végére datálta.), valamint: Deák Ferenc. Válogatott politikai írások és beszédek. I–II. Vál., sajtó a. r. és jegyz.: Deák Ágnes és Molnár András. Bp. 2001. I. 463–468.

¹¹ Deák Ferenc levele Szentkirályi Mórchoz. Kehida, 1845. november 30. MOL R 22. Deák Ferencel kapcsolatos iratok. 1. cs. 7. t. Deák Ferenc levelei különböző személyekhez. Közli: *Molnár András*: Deák Ferenc reformkori leveleiből (1832–1848). In: A források bővületében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára. Szerk.: Hermann Róbert, Zakar Péter. Szeged, 2007. 325.

¹² *Ferenczi Zoltán*: Deák élete i.m. 23. Röviden ismerteti a levelet, de 24-ére teszi keltezésének idejét.

¹³ Meggyegyűlési beszéd az adminisztrátori rendszerről. Zalaegerszeg, 1845. november 10. Leg- utóbb, legkörültekintőbben közli: Deák Ferenc. Válogatott politikai írások és beszédek i. m. I. 455–463. Vö.: *Molnár András*: Deák Ferenc és az Ellenzéki Nyilatkozat. In: Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak. Szerk.: Molnár András. Zalaegerszeg, 1998. 15–24.

őszinte baráti kapcsolatát eddig is feltételezte a szakirodalom, de ennek valódi mélységéről e levél hangvétele tanúskodik.¹⁴

Batthyány néhány barátjával 1845 márciusától augusztus elejéig keleti utazáson vett részt, járt Athénben, Szmirnában, Damaszkuszban, Jeruzsálemben, Kairóban és Alexandriában is. Úti kalandjairól eddig csak Podmaniczky Frigyes báró naplójából ismerhettünk epizódokat, melyeknek megtörténte kétségesnek tűnt.¹⁵ Úgy látszik azonban Podmaniczky naplója megbízható forrás. Batthyány feketehimlő betegségét Széchenyi igazolja¹⁶, fogságba esését pedig e levélben Deák.

Deák köszönetet mond a levélben az általa ajánlott új nyögéri plébános, Königmayer Károly kinevezéséért is. Königmayer hazafias gondolkodású ember volt, Deák barátja. Három évvel később majd ő lesz, aki papírra veti Batthyány válaszát Bezerédj Istvánnak, a „hegyfalvi levelet”.¹⁷ Mikor pedig 1849. január elején felforgatják a császári csapatok az ikervári kastélyt, ő az egyetlen ember, akiben Batthyányné megbízhat és Pestre küldhet férjéhez.¹⁸

Batthyány elküldte a Königmayert jelölő kegyúri ajánlását Deáknak, aki 1845. október 8-án ezt továbbította is a plébánosnak.¹⁹ Egyébként ismerjük Deáknak egy 1873-as levelét, amelyben szintén ajánlja a „derék, tudományos, jellemes egyházi férfiút”, akkor már a szombathelyi káptalannál megürült kánonoki állásra, és Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszternek.²⁰

Deák alábbi levele végén gratulál Batthyánynak: „Házi életednek örömei megsaporodtak; fiad van, s én ezen hidd el oly igen örülök, mint Te magad.” Batthyánynak október 25-én, délelőtt fél tizenegy órakor született meg Ákos fia,²¹ kit zalai barátja Ádámnak keresztelt volna szíve szerint. Nem tudhatjuk,

¹⁴ Erre lásd: *Molnár András*: „... a honért elvázott barátom” (Batthyány Lajos és Deák Ferenc). In: *Pártvezér, miniszterelnök, vértanú*. Szerk.: Molnár András. Bp.-Zalaegerszeg. 2008. 25–62., valamint *Molnár András*: Deák és Batthyány barátsága. Zalai Hírlap 2007. október 17. 7.

¹⁵ *Báró Podmaniczky Frigyes*: Naplótöredékek 1824–1886. I–IV. Bp. 1887. II. 62–63.

¹⁶ 1845. augusztus 8-i bejegyzés: „Louis B. — kreutz wohlauf — nachdem er die Blattern hatte.” (B. Lajos — teljesen egészséges — miután himlője volt.) Gróf Széchenyi István naplói. VI. Szerk. és bev.: Viszota Gyula. Bp. 1939. 241.

¹⁷ Batthyány Lajos levele Bezerédj Istvánhoz. Hegyfalva, 1848. október 14. MPRKL, Friedreich-gyűjtemény. (Valószínűleg Batthyány részére írt másolat.) Közli: Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. I–II. Vál., jegyz., előszó: Urbán Aladár. Hely n., 1999. II. 1658–1661. (A korabeli sajtóközlésekre: ugyanitt.) Részben közli: *Károlyi Árpád*: Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. I–II. Bp. 1932. II. 75–78. A levelet, tévesen, Deáknak címezve közli: *S. Horváth*: Graf Ludwig Batthyány, ein politischer Märtyrer aus Ungarns Revolutionsgeschichte und der 6. October 1849 in Ungarn. Hamburg. 1850. 43–47.

¹⁸ *Urbán Aladár*: Batthyány Lajosné visszaemlékezései férje fogságára és halálára. Századok. 1981. 3. 594–595. (továbbiakban: Batthyány Lajosné visszaemlékezései).

¹⁹ Deák Ferenc levele Königmayer Károlynak. Kehida, 1845. október 8. Közli: *Molnár András*: Deák Ferenc reformkori leveleiből i. m. 324.

²⁰ Ahogy levelében fogalmaz: „Melegen, igen melegen ajánlom Őtet Néked, mert kevés papot ismerek, kiről oly határozott dicsérettel szólhatnék saját tapasztalásom után, mint őrla.” Deák Ferenc levele Trefort Ágostonhoz. Rátót, 1873. szeptember 30. Országos Széchényi Könyvtár. Kéziratár (továbbiakban: OSzKK). Levelestár. Közli: Száz levél Deák Ferentől, 1850–1875. Vál., jegyz.: Katona Csaba. Bp., 2004. 150.

²¹ Batthyány Lajos levele gróf Zichy Károlynak, apósának. Pest, 1845. október 25. MPRKL, Friedreich-gyűjtemény.

hogy Deák melyik Batthyány Ádám grófra gondolt, I. Batthyány Ádámmra (1610–1659), Zrínyi Miklós barátjára, vagy II. Batthyány Ádámmra (1664–1703), Kanizsa felszabadítójára. Valószínűbb, hogy az utóbbira utalhatott, mert Deák a nagykanizsai piaristáknál tanult, és II. Adámmnak nagy helyi kultusza volt.

Ekkor még egyikük sem sejtette, hogy két hónap múlva meghal Batthyány első fiú utódja.²²

Kehidán, nov[ember] 29-én 1845.

Kedves barátom!

Csány²³ sokat és részletesen szólott a pesti dolgokról, s én komolyan gondolkodtam szíves megbízástok felett. De bármi oldalról vizsgálom a dolgot, mindinkább meggyőződöm, hogy oly programot, mely az ellenzéknek vezérfonálul szolgálva, elvrokoninkat a cselekvés mezején egyesítse, készíteni nem volna célszerű, sőt nem is lehető. Mert ha ezen program csak általános leendő, és azt foglalja magában, hogy a kormánynak minden alkotmány²⁴ és törvény elleni lépéseit ellenezni, a korszerű haladást pedig tehetségünk szerint előmozdítani törekszünk, ezt mindenki a maga elvének fogja vallani, és mégis az egyes esetekben elszakad tőlünk, s azzal menti magát, hogy a kormánynak kérdésben forgó lépését nem tartja törvényelleninek, vagy a haladásnak általunk vitatott kérdését nem tartja célszerűnek. – Az ily program célravezető nem volna. Ha pedig részletekbe ereszkedünk, lehetetlenségekkel küzdünk, és ezen felül sok kárt is okozhatunk, mert ki tudja előre minő lépéseket teendő a kormány, mik talán törvényt, s alkotmányt sértenek. Ki tudja előre, minő irányt fog adni egyes részletekben azon haladási kérdéseknek, miket ő maga megindít, s mikben a részletek gyakran oly lényegesek, hogy éppen azoktól függ az alkotandó törvénynek üdvös vagy káros eredménye. De még azon kérdéseknél is, miket már eddig is vitattunk, nem fognak-e a lényegesebb részletek gyakran a körülményektől, különösen a kivihetőségtől függni? – S általában ezeket ki képes előre meghatározva programunkba foglalni? – Néhány fő tárgyat pedig kitűzni, s a többit mellőzni azért lehetetlen, mert a számos teendőik között egyik elvárásunknak ez, másoknak amaz a kedvenc eszméje, s ki-kí mást tekint fő tárgynak, és ha a maga eszméjét a programban nem találja, ellene lesz annak, vagy legalább elégtelen leendő, s kész az újabb szakadás. Egyébaránt is, mivel a sok fő tárgy közül alig van ami felette hasznos, sőt multhatatlanul szükséges nem volna, melyik legyen különösen kiemelendő, azt ismét a kivihetőség határozná meg, ezt pedig előre alig lehet meghatározni. Egyszóval minél mélyebben ereszkedünk a tárgyba, annál több az ok, mi az efféle programnak készítésétől eltar-

²² Ákos három hónappal később, 1845. december 28-án halt meg. Batthyány nagyon nehezen viselte fia elvesztését. Erre lásd: *Molnár András*: *Viam meam persecutor* i. m. 226–227. A holttestet Ikervárott temették el a kastély kertjében. *Friedreich Endre*: *Beszélgetés Batthyány Lajos gróf egy élő kortársával*. Magyarország 1927. március 20. 36.

²³ Csányi László (1790–1849), a zalai ellenzék vezéralakja, 1848-ban kormánybiztos, majd a Szemere-kormány minisztere, kivégzik Pesten október 10-én.

²⁴ alkotmány

tóztat. Kivált, ha meggondoljuk: hogy éppen most állásunk a kormánypártnak naponként növekedő ereje, s a magyarnak gyáva jellemtelensége miatt – inkább csak védelmi leendő. A védelmi eszközöket és módokat pedig csak a megtámadás körülményei határozzák meg mindenkor. És ha eszembe jut az: hogy követeléseket utasítások kötik, s ezen utasítások készítésénél a legjobb ellenzéki tag is gyakran kénytelen az egyik fő tárgyat, mely azon megyében visszhangra nem igen talál, mellőzni, hogy a többi kérdést is meg ne rontsa, az országgyűlésen pedig utasítása által részletekben is kötve lévén, magát sem elvbaráti többségének, sem más efféle nézetnek alá nem vetheti, semmit sem kételkedem: hogy a magyarnak véle született irigykedő fondor, és büszke természeténél fogva, a Pesten készítenél program sok keserűséget okozna, sokaknak okul, még többeknek ürügyül szolgálna az elszakadásra, s ellökné tőlünk mindazokat, kik nem mindenben ugyan, de mégis sok kérdésben velünk tartanak, s a jó ügynek nem gyenge támaszai. – De mindezek csak vázlatai azon okoknak, mikén véleményem alapul, – ha körülményeim lehetetlenné nem teszik Vízkereszt²⁵ után lerándulok Pestre, akkor majd szólunk erről is, sok másról is bővebben. Úgyis oly régen nem láttalak. Te azóta vad népeket látogattál, fogoly is voltál; és most itthon is küzdened kell, nem ugyan vad népekkel, de néha nem sokkal jobb nézetekkel.

Házi életednek örömei meg szaporodtak; fiad van, s én ezen hidd el, oly igen örülök mint Te magad. Óhajtom s hiszem: hogy fiad Atyjának s Anyjának nemes lelkét öröklendi, pedig ily ivadékra van szüksége szegény honunknak: hogy el ne süllyedjen, – vagy ha írva van a sors könyvében: hogy e honnak; e nemzetnek évezeredig nyomorultan keresztül tengett élete megszakadjon, ne süllyedjen a gyávaságnak gyalázatos bélyegével.²⁶

Szíves köszönetet mondok még azon barátságos figyelmedért, hogy Königmayer²⁷ az én ajánlásomra nyögéri papnak kinevezted.²⁸ – Hiszem, nem lesz okod e kinevezést megbánni. A praesentát²⁹ megkaptam, nékem címezve ugyan, de minden kísérő sorok nélkül, s azért nem írtam annak, ki azt nékem küldötte, mert nem tudtam kinek írjak egyenesen, – néked pedig ily csekélységgel alkalmatlankodni nem akartam.

²⁵ Vízkereszt január 6-án van.

²⁶ Gróf Batthyány Ákos 1845. október 25-én született.

²⁷ Königmayer Károly (1818–1892), teológiai tanulmányait Pesten végezte, majd a kőszegi árvaházba került mint segédgondnok. Ezután a Skublics családnál volt nevelő Zalabesnyőn. 1841-ben szentelték fel. 1845-től nyögéri, 1863-tól zalaegerszegi plébános, alesperes és tanfelügyelő. 1868-ban madocsai apát lett, öt évvel később székesegyházi kanonok, majd pápóci perjel, tribunici püspök, ör-, éneklő-, végül olvasókanonok. 1847-ben Zala vármegye táblabírája, 1861-ben és 1881-ben országgyűlési képviselő volt. Életére lásd: *Géfin Gyula: A Szombathelyi Egyházmegye története. Szombathely, I-II. 1929. III. 1935. III. 220–221., Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái. VII. Bp., 1900. 51–52.*

²⁸ Batthyány ikervári uradalmához tartozott ekkoriban Ikervár mezőváros, három falu (Nyögér, Rábakovácsi, Sótöny), két allodiális pusztá (Csomaháza, Péterfa), és egy szomszédos megyesi birtokrész. Részletesebben lásd: *Tülcsik György: Adatok Batthyány Lajos ikervári uradalmának történetéhez. In: A Dunántúl településtörténete. Falvak, várak és puszták a Dunántúlon (XI–XIX. század). Szerk.: Somfai Balázs. Veszprém, 1987. 255–264.*

²⁹ Kegyúri ajánlás, jelölő irat.

Isten áldjon kedves barátom! Nődnek jelentsd szíves tiszteletemet, és mondd meg néki, hogy kár volt kisfiát Ádámnak nem kereszteltetni, – Ádám ugyan nem szép név, de Battyány Ádám³⁰ szép és kedves emlékezet a magyarnak, és a Battyány családnak. – Isten veled!

hű barátod

Deák Ferenc

S. k. eredeti. MPRKL, Friedreich-gyűjtemény. Másolat alapján közli: Kecskeméti Károly: Magyar liberalizmus 1790–1848. Hely n., 2008. 208–210.

2.

Pest, 1849. február 24.

Deák Ferenc levele gróf Batthyány Lajosnéhoz

A magyar országgyűlés öttagú küldöttsége 1849. január 8-án, hétfő este 7 óra-
kor érkezett vissza Pestre. A békítési kísérlet sikertelenül végződött, Windisch-
Grätz herceg „feltétlen alávetést” akart, gróf Batthyány Lajossal pedig tárgyal-
ni sem volt hajlandó. A magyar küldöttség tagjait néhány napig visszatartatta
Bicskén, ahol a parlamenterek, az első kényelmetlen éjszaka után, Hofman
Ágoston bicskei uradalmi felügyelő vendégszeretetét élvezhették.³¹ Batthyány
ekkor komolyan eltűnődött azon, hogy élete veszélyben foroghat, de Deák taná-
csára sem volt hajlandó menekülni.³² Így történhetett meg, hogy még aznap,
mikor a fővárosba érkezett, este 11-kor sógora, gróf Károlyi György palotájá-
ban az osztrák főparancsnok elfogatta.³³ Magyarország első miniszterelnöke et-
től kezdve — különböző városokban — fogoly volt. Április 23-ig, a honvéd csa-
patok megérkezéséig Budán raboskodott, a Consilium házban.³⁴

Deák Pesten maradt és megpróbált segíteni barátjának. Batthyány elfoga-
tása után már másnap gróf Majláth György országbíróval elment Windisch-
Grätzhez, „kérni mellette”.³⁵ Batthyány január 24-én kérvényezte, hogy becsü-
letszó és óvadék ellenében helyezték szabadlábra, és Deák Ferenc lehessen a
védőügyvédje. Az osztrák főparancsnok azonban megtagadta a kérelmet, azzal
indokolva, hogy a katonai törvény, melynek Batthyánynak „jelenlegi kihallga-
tása során alá kell vetnie magát”, erre nem ad lehetőséget. Egyúttal a vizsgáló-

³⁰ II. Batthyány Ádám (1664–1703)

³¹ MOL P 879. Batthyány család grófi ága. Emlék irat. f. 4–5. Az Emlékiratból — melyet Dömötör Gábor bicskei földbirtokos, gróf Batthyány Kázmér jószágigazgatója írt — kiderül, hogy a küldöttség tagjai később Hofmannak halálából egy ezüst billikomot, kelyhet készíttettek, Pro memoria felirattal.

³² Deák békekövetsége Windisch-Graetznél. In: Csengery Antal összegyűjtött munkái I–III. Bp. 1884. III. 127–142. = Budapesti Szemle 1878. 386–395. (Gyulai Pál igazoló megjegyzésével.) Batthyány tulajdonképpen már Bicskén fogoly volt, csak becsületszavára engedték el Pesten rövid időre. Batthyány Lajosné visszaemlékezései i. m. 595.

³³ Az osztrákok Pesten 1849 elején. (Jászay Pál naplója 1849 január 1-től május hó 7-ig.) In: Hentaller Lajos: Vérrózsák. I–II. Bp. 1906. I. 107. (továbbiakban: Jászay Pál naplója).

³⁴ Batthyány Lajosné visszaemlékezései i. m. 595.

³⁵ Jászay január 9-én találkozott Deákkal a Szervita téren. „Szomorú sors vár ránk, édes barátom!” – jósolta Deák. Jászay Pál naplója i. m. 107.

bíró kötelességévé tette a védelem szerepét.³⁶ Látogatási tilalmat is elrendelt. Deákot sem engedték be hozzá, aki ennek ellenére Pesten maradt.³⁷ Ez derül ki a következő levélből is, amelyet Deák Batthyány feleségének írt. Batthyánné nem értesült rögtön férje elfogatásáról. Január 2-án Ikerváron tartózkodott gyermekeivel, mikor császári katonák átkutatták a kastélyt és lepecsételték a szobákat. Batthyánné csak Königmayerben bízhatott, aki vállalkozott rá, hogy úti okmányok nélkül felmegy a fővárosba, és értesíti Batthyányt a veszélyről. Kalandos úton, katonai alakulatokat kerülgetve érkezett Pestre január 7-én, de végül nem tudott találkozni a gróffal. 17-én érkezett vissza Ikervárra azzal a hírrel, hogy Batthyány talán már Olmützben van a császárnál, valamint hogy pesti szállásukban és a Károlyi-palotában is császári katonák vannak elszállásolva.³⁸ Batthyánné csak 20-án értesült férje elfogatásáról Pesten tartózkodó húga leveléből, amelyben Deák elküldette férje két levelét is.³⁹ Carolina szerint úgysem engednék be a börtönbe, ezért nem tanácsolta az utazást, amely valóban rendkívül veszélyes volt. De Batthyánné már 22-én Budán volt, a börtönhöz közeli fogadóban szobát bérelt, és kérvényezte a látogatást Emilia leányával együtt. Január 24-én találkozhatott végre férjével, bár csak őr jelenlétében. Két hetet töltött a városban, majd hazautazott a másik két gyermekért. Ezen kívül, valószínűleg férje útmutatása alapján, Batthyánné az örökség és a birtokok ügyeit intézte, számítván a vagyonek Kobzásra.⁴⁰ A visszatérés a fővárosba nem ment olyan gyorsan, mint tervezték, mert a katonaság lepecsételte pesti lakásukat a Cziráky-palotában, a fogadók pedig kaszárnyák lettek. Végül március 10-e táján érkezhetett újra Pestre.⁴¹ Ezt megelőzően, február 24-én íródott Deák levele, kérve a grófnőt a visszatérésre. Ez valószínűleg válasz volt Batthyánné egy levelére, amelyben aggódott a per, a vagyonek Kobzás és a lefoglalások miatt.⁴²

³⁶ *Károlyi Árpád* i. m. II. 128–131., 133–134., 137–139., magyarul: Batthyány Lajos gróf főbenjáró pöre. Vál., bev.: Urbán Aladár. Bp. 1991. 52., 53–54., 225–227. Az osztrák hadi törvények valóban nem engedték ezt meg. Lásd: Barna Attila: Gróf Batthyány Lajos miniszterelnök felségárulási pere a magyar és az osztrák jogszabályok tükrében. In: *Pártvezér, miniszterelnök, vértanú* i. m. 187–211.

³⁷ Erre az időszakra: *Hermann Róbert*: Deák Ferenc tevékenysége 1848 októberétől a szabadságharc végéig. In: *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*. Szerk.: Molnár András. Zalaegerszeg. 1998. 185–222.

³⁸ Ez valóban így volt. Gróf Károlyi György palotájába Jellačić szállásolt be, de nem volt szívesen látott vendég, hamarosan el is költözött. Batthyányék pesti szállásán a grófnő szobáit végül is nem pecsételték le. Jászay Pál naplója i. m. 102., 131.

³⁹ Batthyány Lajosné visszaemlékezései i. m. 595., valamint Batthyánné jegyzetei. MPRKL Friedrich-gyűjtemény.

⁴⁰ Ahogyan Batthyánné fogalmazott: „...azt végeztük, hogy visszamegyek Ikervárra a két kisebb gyermekért, ott is mindenfélét rendbe hozni...”. Batthyány Lajosné visszaemlékezései i. m. 596. Erre utal az 1834-ben kelt, gróf Batthyány Lajos és gróf Zichy Antónia házassági szerződésén lévő 1849. február 8-i feljegyzés is, mely szerint Fejér megye törvényszéke előtt „ezen házassági szerződés felolvasatván – törvényes elsőség végett betábláztatott.” MOL P 879. Batthyány család grófi ága. Házassági szerződés. f. 5.a.-5.b. Lásd még a hátlapra írt, erre vonatkozó német feljegyzést. A szerződést, ezen feljegyzéseket nélkül közli: *Tilcsik György*: Zichy Antónia és Batthyány Lajos házassági szerződése. Vasi Honismereti Közlemények 1989. 2. 65–68.

⁴¹ Batthyány Lajosné visszaemlékezései i. m. 594–597.

⁴² Ezt a levelet említi: *Ferenczy Zoltán*: Deák élete i. m. II. 218.

Deák nyugtatja, melyet a grófnő emlékirataiban is megemlít.⁴³ Sajnos Deáknak azonban nem lett igaza.

Deák valószínűleg csak március elején ment haza Kehidára, 10-én már feltetelezhetően nem volt Pesten, mert Batthyáyné nem említi, hogy férje megbízásából találkozott volna vele.⁴⁴ Február 26-án még a városban lehetett, aznap jegyezte fel ugyanis Jászay Pál naplójába Deák pesszimista szavait az állítólagos osztrák vereségek kapcsán.⁴⁵ Mikor legközelebb a fővárosba jött, június elején, honvéd csapatok voltak a városban, de Batthyány már Laibachban (Ljubljana) raboskodott.⁴⁶ Személyesen tehát többet nem találkozhattak.⁴⁷

A levél értékét növeli, hogy ezen kívül csak egyetlen levelét ismerjük Deáknak 1849-ből, amely gróf Majláth Györgynek szól, az újra megírandó bicskei jelentésről az országgyűlésnek Debrecenbe.⁴⁸

Pesth 24/2 1849.

Liebe Gräfin! L's⁴⁹ Angelegenheiten ziehen sich wirklich in die Länge, doch will ich diese Verzögerung nicht als ungünstiges Zeichen ansehen. Ich hoffe noch immer das Beste, denn es ist kaum möglich, daß Ihm etwas wichtiges zur Last gelegt werden könnte.– Also nur Geduld, und Vertrauen auf Gott, der den Unschuldigen beschützen wird.

Ihr Eigenthum liebe Gräfin kann nicht sequestrirt werden. Dies ist nicht wahrscheinlich, und juridisch sogar unmöglich. Ihr Bruder wird hoffe ich alles im Bezug Ihrer Wohnung bald geordnet haben, und dann wäre kein Hinderniß da, welcher Ihrer Abreise entgegen treten könnte, denn wer immer in Ihren Namen und von Ihnen beauftragt einer vielleicht irrigen Weise attentirten Confisoation Ihres in Inkervár befindlichen Eigenthums mit einem Einspruch entgegen tritt, wird dieser Einspruch hoffe ich respectirt.

⁴³ Sokan bíztatták Batthyáynét, hogy „Lajosnak nem történhetik semmi [baja] se, csak azért fogták el, hogy a többiek ijedjenek meg. Deák is írt nekem ily értelemben, de azok, kik így szóltak, elfelejtették, hogy az ausztriai és kivált habsburgi szótárból azon szó: „Igazság” ki van törölve.” Batthyány Lajosné visszaemlékezései i. m. 595.

⁴⁴ Batthyány Lajosné visszaemlékezései i. m. 597.

⁴⁵ Deák a Gömör megyei és a szolnoki magyar győzelmek hírért „mesének, s az egész magyar küzdelmet hasztalan törekvésnek állította”. *Jászay Pál* naplója i. m. 153–154.

⁴⁶ Sinkay János Kossuth bevonulásának másnapján, június 6-án találkozott Deákkal az Úri utcában Budán. *Sinkay János*: Deák Ferencről, egy tanuló és 1848–49. évi képviselő társa. Torontál 1876. 24. sz. június 15. Vö.: *Ferenczi Zoltán*: Deák élete i. m. 219–220. (Kossuth nem 4-én érkezett a városba, ahogy Ferenczi írja, hanem 5-én. Erre: MOL H 75 Hadügyminisztérium. Általános iratok. 1849: 17818.) Batthyány fogságára lásd: *Friedreich Endre*: Gróf Batthyány Lajos laibachi fogsága. Bp. 1930.

⁴⁷ Ezért valószínűleg még Bicskén adhatta Batthyány aranyóráját Deáknak „örök barátsága emlékéül”. Az aranyóra történetére lásd: *Nagy Ildikó*: Deák Ferenc és a betyárok. *História* 1994. 5–6. 18–20.

⁴⁸ Deák január 14-én tévesen úgy értesült, hogy bicskei jelentésük nem érkezett meg az országgyűléshez. Ezért újat fogalmazott, melyet átküldött Majláth grófnak, de a jelentés valószínűleg már nem jutott el Debrecenbe. Deák Ferenc levele gróf Majláth Györgynek. Pest, 1849. január 14. Közli: Váczy János i. m. 210–211. A jelentéseket közli: Deák Ferencz beszédei. II. Összegyűjt.: Kónyi Manó. Bp. 1903. 375–380.

⁴⁹ Louis, azaz gróf Batthyány Lajos.

Also kommen Sie, sobald es thunlich ist. Sie sind die Einzige die L.⁵⁰ in seiner Haft besuchen darf, und es muß Ihm Trost und Erheiterun gewähren Sie, und seine Kinder wenn auch nur zuweihlen sehen zu können. Auch Sie liebe Gräfin werden die schwere Last des Kammers in Seiner Nähe viel leichter ertragen, als gänzlich getrennt von Ihm, durch Tausend falsche Gerüchte geängstigt. – Also kommen Sie. – Gott segne und tröbte Sie. – Ihr ergebenster

Deák

Címzés a levélen:

Madame la Comtesse Antoinette de Batthyány neé Comtesse a Zichy Ikervár

Magyarul:

Pest, 24/II. 1849.

Kedves Grófnő! Lajos ügyei valóban hosszan elhúzódnak, azonban ezt a huzavonát nem tudom rossz jelnek látni. Még mindig a legjobbat remélem, mert aligha lehetséges, hogy valami fontos a terhére róható lenne. Tehát, csak türelem és bizalom Istenben, aki a vétleneket megvédi.

Az Ön tulajdona, kedves Grófnő, nem zárolható. Ez nem is valószínű, s jogilag lehetetlen. Az Ön testvére, remélem, rövidesen mindent elrendez az Ön lakásával kapcsolatban, s akkor már nem lesz olyan akadály, amely elutazása útjában állhatna, s ha valakit megbízna azzal, hogy az ön Ikervárott található vagyonának esetleg tévesen megkísérelt elkobzásával kapcsolatban ellenvetést tegyen, ez az ellenvetés bizonyára respektáltatnék.

Tehát jöjjön, amint csak lehet. Ön az egyetlen, aki Lajost fogságában meglátogathatja, s vigaszt és felderülést szerez neki, ha Önt és gyermekeit, ha csak néha is láthatja. Ön is, kedves grófnő, az aggodalom nehéz terhét sokkal könnyebben viseli el az ő közelében, mint ha tőle teljesen elszakítva, ezer hamis hír által tartana aggodalomban. Tehát jöjjön Ön, s az Isten áldja és vigasztalja Önt. Az Ön legodaadóbb

Deákja

(Hermann Róbert fordítása)

Német nyelvű, s. k. eredeti. MPRKL, Friedreich-gyűjtemény. Másolatban: MOL P 626. Széchenyi-gyűjtemény. Bártfai Szabó László gyűjteménye. Dátum szerint. Közli németül: Ein deutscher Brief Franz Deák's. Neues Pester Journal. 1903. október 17. 7. Magyarul: A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere. Szerk.: Molnár András. Zalaegerszeg, 1998. 313.

Tartalmát ismertette: Ferenczi Zoltán i. m. II. 218., Hermann Róbert: Deák Ferenc tevékenysége 1848 októberétől a szabadságharc végéig. In: A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere i. m. 210.

⁵⁰ Louis.

3.

Pest, 1855. december 25.

Deák Ferenc levele gróf Batthyány Lajosnéhoz

1855. november 19-én „agyszélhűdésben” meghalt Vörösmarty Mihály. A hír nemcsak barátait, az egész nemzetet megrendítette. Két nappal később, temetésén húszezres tömeg búcsúzott a költőtől.⁵¹ A szabadságharc leverése óta ez volt az első tömegmegmozdulás, több volt, mint átlagos búcsúszertartás. Az osztrák önkényuralom elleni hatalmas összefogás bontakozott ki a gyászolók soraiban. Vörösmarty özvegye és három gyermeke, Béla, Ilona és Erzsébet javára rövidesen gyűjtést kezdeményeztek. A közös cél, az összetartozás érzése, a Szózat szerzője családjának támogatása, óriási lelkesítő erőt adott mindenkinek. Bárány Eötvös József írta ekkor Gyulai Pálnak egyik levelében a nemzetről: „A részvét, melyet Vörösmarty sírjánál mutatott és mutat árvái iránt, lelkemben több reményt támasztott ismét, mint egy idő óta éreztem.”⁵² Ezt érzékelték a hatóságok is, ezért mind a nyilvános, mind pedig az Akadémia által vezetett gyűjtést megtiltották.⁵³ Ekkor Deák, akit Vörösmarty még halálos ágyán kért fel gyermekei támogatására, és rövidesen hivatalosan is segédgyám lett, magánakcióba kezdett. Egy hónap alatt mintegy 800 levelet írt vagy diktált és küldött szét magánúton.⁵⁴ Egy hatalmas országos hálózatot alakított ki, melynek ő volt a központja. A vagyontalan költő árváinak megsegítésére szánt gyűjtés alapkoncepcióját kilenc évvel később, egy másik ügygel kapcsolatosan báró Eötvös Józsefhez írt levelében fejti ki. A legfontosabb, hogy nem koldulásról van szó,⁵⁵ hanem a nemzet erkölcsi kötelessége a „tartozás lerovása”, „visszapótlása annak, mit az elhunyt önmagától elvonva, Hazájának áldozott”. „Aki a Nemzetet erre felszólítja, ki elmondja, hogy a boldogultnak családja a támaszától megfosztva szűk helyzetbe jutott, itt az ideje, hogy eleget tegyen, legalább részben, erkölcsi tartozásunknak, – az nem kunyerál.” Deák jól tudta, hogy bár sokan segíthetnek, „a gyűjtés mégis Egynek felszólítására” fog megtörténni, és

⁵¹ A temetésről: *Jókai Mór*: Vörösmarty sírjánál. Vasárnapi Ujság 1855. november 23. 373. A magyar emigráció is gyászolt: *Rónay Jácint*: Napló (Válogatás). Sajtó a. r. és utószó: Hólvényi György. Bp.-Pannonthalma. 1996. 210–211.

⁵² Báró Eötvös József levele Gyulai Pálhoz. Pest, 1855. november 23. OSzKK Levelestár. Közli: *Gesztesi Gyula*: Báró Eötvös József. Kiadatlan levelek alapján. Magyar Figyelő. 1913. szept. 16. 462–469. A néma nemzeti tiltakozásra és a lelkesedésre lásd: *Berzeviczy Albert*: Az abszolutizmus kora Magyarországon. 1849–1865. I–III. Bp. 1925. II. 104., 413., 440–441., *Lukács Lajos*: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867. Bp. 1955. 162–163.

⁵³ Az Akadémiának írt tiltó határozatot lásd: August Antal a Tudományos Akadémia elnökségének. Buda, 1855. december 7. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (továbbiakban: MTAKK) RAL 97/1855. Röviden összefoglalja a levelet: *Angyal Dávid*: Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elközbött levelezése. Bp. 1926. 310.

⁵⁴ A gyűjtésre — a teljesség igénye nélkül — lásd: *Eötvös Károly*: Deák Ferenc és családja. I–II. Bp. 1905. I. 304–305., II. 114–115., *Ferenczi Zoltán*: Deák élete i. m. II. 234–235., Áldor Imre: Deák Ferenc élete. Bp. Évsz. n. 191–192., *Gyulai Pál*: Vörösmarty életrajza. Bp. 1985. 266., *Körmöczy Katalin*: „...a mi megmarad, fordítsa jó czélokra”. Deák Ferenc hagyatéka. Bp. 1992. 96., *László József*: Iratok a Vörösmarty halálával kapcsolatos események történetéhez. ItK 1955. 4. 466–473.

⁵⁵ Ezt már az első hírlapi cikkek is hangsúlyozták: „Vörösmartynál nem lehet áldozatról szó, csak régi adósság lerovásáról.” Magyar Sajtó 1855. november 23. 118.

így övé a felelősség is.⁵⁶ Minden jelentős személyiséget megkeresett levelével, és figyelt arra is, hogy az óhatatlan azonosságok mellett, mindegyik levél legalább egy kicsit személyre szóló legyen. Volt, akit csak adakozásra szólított, volt akitől a helyi pénzgyűjtésben való segítséget is kért.⁵⁷ Arisztokraták, püspökök, gazdag nemesek adományaira ugyanúgy számított, mint régi barátok, egyszerű polgárok néhány forintjára. Erdélybe is írt, Ujfalvy Sándor, gróf Mikó Imre, báró Kemény Zsigmond és a helyi egyházak segítségét kérve.⁵⁸ 1855. december végére talán fáradhatatlan szervezőmunkájának lehetett következménye, hogy megbetegedett.⁵⁹ Addigra azonban leveleit szétküldte és várta.

Ezen levelek közül való a következő is, amelyet gróf Batthyány Lajosnéhoz írt. A grófnő ekkor még külföldön élt, a levelet valószínűleg testvére, gróf Zichy Pál kézbesítette. A címzett iránt érzett tiszteletet mutatja, hogy a levelet Deák saját maga írta, nem csak diktálta és szignálta. Ebben is hangsúlyozta, hogy ez az adakozás a nemzet „szent tartozása”. „Pirulni kellene a magyaroknak”, ha nem teljesítené. Miközben kéri az özvegy Batthyáyné támogatását, nem hiú kérkedésből idézi saját és elhunyt barátja érzelmeit: „nem volt e honban hölgy, kit Ő mélyebben tisztelt volna mint Méltóságodat”. És hozzáteszi: „Tudom azt is: hogy az ő költői szellemének nagyságát, érzelmeinek mélységét senki jobban fel nem fogta, mint méltóságod.” Vörösmarty valóban nagy tisztelettel volt a grófnő és családja irányában, ennek egyik bizonyítéka az 1851-ben megjelent Három rege, melyet gróf Batthyány Emmának ajánlott.⁶⁰

Deáknak ugyanezen célból Batthyáynénak írt másik levelét is ismerjük, a kettő azonban nem tévesztendő össze, ennek címzettje ugyanis gróf Batthyány József György felesége, született Tarnóczy Antónia grófnő.⁶¹

⁵⁶ Deák Ferenc levele báró Eötvös Józsefnek. Pusztaszentlászló, 1864. július 31. OSzKK Levelestár. Közli: Deák Ferenc kiadatlan leveleiből i. m. 109–115.

⁵⁷ Példa erre Csiky Sándor gyűjtése Egerben: Csiky Sándor vegyes iratai. Aláírási ív néhai Vörösmarty Mihály nagy magyar költőnek szükségét szenvedő árva családja felsegíllésére. Egerben, 1856. január 19. OSzKK Fol. Hung. 1126. f. 142–143. A hevesi városban 39 forint 40 krajcár gyűlt össze, melyből 2 forint az ekkor még elkobzott vagyonú, Kufsteinből nemrég szabadult Csiky adománya volt. Vö.: *Sebestyén Sándor*: Csiky Sándor életpályája (1805–1892). Eger. 1981. 63–72.

⁵⁸ Deák Ferenc levele gróf Mikó Imréhez. Pest, 1855. december 17. OSzKK Levelestár. Közli: Egy levél Deák Ferencztől. Magyar Polgár 1882. június 21. 4., valamint *Kristóf György*: Deák Ferenc két levele gróf Mikó Imréhez a Vörösmarty-árvák segélyezése érdekében. ItK 1932. 184–186. A levélből részletet közölt: Deák Ferenc a Vörösmarty-árvák ügyében. A Hon 1882. június 21. 2. Mikó gróf továbbküldte Deák levelét Miklós Miklós tordai lelkésznek, aki segített a gyűjtésben. Az Ujfalvyhoz írt levelet lásd: Deák Ferenc levele Ujfalvy Sándorhoz. Pest, 1855. december 17. Közli: Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai. Sajtó a. r.: Gyulai Farkas. Kolozsvár. 1941. 404–405.

⁵⁹ Deák Ferenc levele Dánielik Jánosnak. Pest, 1855. december 30. MTA KK Ms. 4746/50.

⁶⁰ Erre lásd: *Hernády Zsolt*: „Az ő költői szellemének nagyságát, érzelmeinek mélységét senki jobban fel nem fogta mint méltóságod.” Adalékok Vörösmarty Mihály és a Batthyány család kapcsolatahoz. In: *Magistrae discipuli. Tanulmányok Madas Edit tiszteletére*. Szerk.: Nemerikényi Előd. Bp. 2009. 127–139.

⁶¹ Deák Ferenc levele gróf Batthyáyné Tarnóczy Antóniának. Pest, 1855. december 16. Közli: *Csiffáry Gergely*: „Méltóságodnak alázatos szolgálja...”. Új Hevesi Napló 1999. 10. 38–41.

Pest, dec[ember] 25-én 1855.

Mélyen tisztelt Méltóságos grófné!

Lángszellemű költőnk, Vörösmarty Mihály sírba szállt, s özvegyét és három kiskorú gyermekét⁶² vagyontalan állapotban hagyta. A lelkes férfiú, ki fénye volt irodalmunknak, dicsősége Nemzetünknek, nem vala képes vagyont is szerezni, mert egyedül honának szentelte munkás életét. – Kívívta nevének a halhatatlanságot, s ez az egyetlen örökség, mit gyermekeinek hagyhatott.

De nem lesz meddő ezen szép örökség az atyátlan árvákra nézve. – Biztos tőke az, mely a Nemzetnél van letéve, s a Nemzet le fogja róni a hála szent tartozását, mellyel az árváknak adós, atyjuknak halhatatlan érdemeiért. – Pirulni kellene a magyarnak az egész művelt világ előtt, félhetne önkeblének szigorú vádjától; s a jövő kornak kárhóztató megrovását retteghetné, ha képes volna megfelejtkezni azon férfiúnak árváiról, ki a hon magasabb szellemi műveltségének oly hatalmas előmozdítója volt.

Lelkes hölgyek kebelében minden nemes érzés tisztább és magasztosabb. Kegyelet és hála, s a szelíd szájalom a női kebelnek legszebb gyöngyei. E három szent érzelemre hivatkozva járulok én, mint boldogult barátom elhagyott árváinak gyámja, honunk lelkes hölgyeinek dicső koszorújában méltóságodhoz is, részvétet, vigasztalást, segélyezést kérve, és remény[e]lve. –

Harminc évi szoros barátság kötött engem a boldogulthoz.⁶³ Ismertem keblének legbensőbb érzelmeit, s tudom, hogy nem volt e honban hölgy, kit Ő mélyebben tisztelt volna, mint méltóságodat, – és én örültem kimondhatatlanul: hogy érzelmei e részben is testvérileg találkoztak az enyimekkel. Tudom azt is: hogy az ő költői szellemének nagyságát, érzelmeinek mélységét senki jobban fel nem fogta, mint méltóságod. Midőn tehát az elhunytnak számos tisztelői, honunk, nemzetiségünk hű baráti vetélkedve törekesznek letörlni dicsőült barátunk árváinak könnyeit, s leróni a Nemzet hálatartozását, szent kötelességemnek tartom erről méltóságodat a távolban is tudósítani, s keble nemes ösztönének követhetésére módot s alkalmat nyújtani.

Fogadja méltóságod e felszólításmat mint legőszintébb jelét azon mély tiszteletnek, mellyel vagyok

Méltóságodnak alázatos szolgája

Deák Ferenc

⁶² Vörösmarty Béla, Ilona és Erzsébet.

⁶³ Első találkozásuk 1824-ben vagy 1825 elején lehetett, mikor Zádor György elvitte Deákot Vörösmartyhoz. Erre lásd: Deák Ferenc levele Gyulai Pálhoz. Pusztaszentlászló, 1864. augusztus 9. OSzKK Levelestár. Közli: Váczy János i. m. 316–317., lásd még: Gyulai Pál i. m. 82., Ferenczi Zoltán i. m. I. 62–63. (Itt 1822 olvasható.), Vörösmarty Mihály levelezése. I–II. Sajtó a. r.: Brisits Frigyes. Bp. 1965. I. 103–105., 386. Legkörültekintőbben: Molnár András: A fiatal Deák Ferenc i. m. 68–69.

Legszívesebb tiszteletemet Emmi s Ilona grófnőknek, s a kis Elemérnek.⁶⁴ – Horváth barátomat⁶⁵ melegen üdvözlöm.

S. k. eredeti. MPRKL, Friedreich-gyűjtemény. A levél hátoldalán ceruzával Batthyányné kézírása: „Deák levele”.

4.

Pest, 1856. február 21.

Deák Ferenc levele gróf Zichy Pálnak

Deák szavára megmozdult az egész nemzet, hatalmas gyűjtés indult. Ahogy Deák fogalmazott egyik levelében, „felfogták azt jobbaink”, hogy „ezen szent ügynek erkölcsi oldala sokkal fontosabb az anyaginál”. Szerinte „az eredmény méltó lesz a nemzethez”, mert az adományozott összegén túl az igazán lélekemelő, hogy azt „szívesen s meleg lelkesedéssel” adják.⁶⁶

Sokan egyszeri pénzösszeget adományoztak, közülük báró Sina Simon adta a legtöbbet, 3000 forintot. A világi főrendek mintegy 57 000, a római katolikus főpapság 3700, a megyék (a katolikus alsópapsággal és a protestáns lelkészekkel együtt) 41 500 forintot küldtek, összesen 1856. december 10-ig 102 637 forint és 27 krajcár gyűlt össze.⁶⁷ Deák minden segélyről elismervényt küldött. Az adakozók között természetesen ott találjuk Königmayer Károlyt is, ki másoktól is gyűjtött összesen 27 forintot.⁶⁸ A készpénzt adományozók mellett voltak, akik magánkötelezvényt adtak, és annak éves kamatait fizették. Gyűltek a földtehermentesítési kötelezvények, a nemzeti kölcsön kötelezvények, a részvények, az államkölcsönök sorsjegyekben. Deák 1858. január 1-jétől hivatalos segédgyám lett, így a kezéhez „befolyt jövedelmekről rendes gyámi számadást” adott minden évben a gyámhatóságnak. Rengeteg munkát jelentett az árvák pénzügyeinek kezelése. Intézte a bevételeket és a kiadásokat, hatalmas levelezést folytatott az Árvabizottmánytól kezdve magánszemélyeken át, a nagybányai királyi bányakapitányságig bezárólag.⁶⁹ Az évek alatt Deák érzelmileg is igen közel került Vörösmarty gyermekeihez. Mindennapos vendég volt Vörösmartyné Csajághy Laura lakásában, sokat játszott a gyerekekkel, tanította őket, sétált velük.⁷⁰ 1868-ban Béla nagykorúvá vált, Ilona már egy éve férjnél volt,

⁶⁴ Batthyány Lajosné gyermekei: Emília (1837–1922), Ilona (1842–1929), Elemér (1847–1932).

⁶⁵ Horváth Mihály (1809–1878) bölcséleti doktor, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, csanádi püspök, a Szemere-kormány minisztere. A szabadságharc után emigrációba menekül, a Batthyány-gyermekek nevelője lesz. 1866-ban térhet haza, a Kísfaludy Társaság elnöke lesz, országgyűlési képviselő, vaskai apát, majd tribunici püspök. *Márki Sándor*: Horváth Mihály. Bp., 1917., *Pam-lényi Ervin*: Horváth Mihály. Bp., 1954., *Szinnyei József* i. m. IV. 1278–1287.

⁶⁶ Deák Ferenc levele Ujfalvy Sándorhoz. Pest, 1856. január 6. Közli: Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai i. m. 406–407. Ujfalvy 303 forint 20 krajcárt gyűjtött Erdélyben.

⁶⁷ „Névsora a segélyezésre és segélyezés gyűjtésére felszólítottaknak.” OSzKK Fol. Hung. 967.

⁶⁸ Közli: *Tar Ferenc*: „Elhunyt Vörösmartynk vagyontalan családjának ügyében...” Deák Ferenc levelei Königmayer Károlyhoz. Nótárius. A Zala Honismereti Mozgalom folyóirata. 1988. 2–3. 26–27., lásd még: OSzKK Fol. Hung. 1367. f. 341–354.

⁶⁹ OSzKK Fol. Hung. 1367.

⁷⁰ Erre lásd: *Szell Kálmánné Vörösmarty Ilona*: Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből. Bp., év n. [1926.]

Erzsébet is ifjú hölgy lett. Deák munkája eredményesen befejeződhetett. Ezért ajánlotta Batthyányné évekkel később Vachottnéhoz írt egyik levelében a haza bölcsének segítségét: „Deák Vörösmarty családja számára oly szép sikert aratott – talán ő valamit kigondolhatna ön számára is!”⁷¹

A következő levél egy elismervény Batthyányné 400 forintos adományáról. A címzett gróf Zichy Pál volt, aki önmaga is segített.⁷² A genealógiák két Pált említenek a korszakban, egyikük ekkor már nem élt. Másikuk, gróf Zichy Pál (1802–1873) a libényszentmiklósi ágból származott, Batthyányné távoli rokona volt. A Vörösmarty-árvák javára adakozók névsorában azonban egy idősebb és egy ifjabb Pál is szerepel. E levél címzettje Batthyányné Zichy Antónia testvére, annak ellenére, hogy a szakirodalom családfáiban nem ismert. Pesten élt, ezért ő vitte el, ha volt valamilyen küldemény vagy fontos levél a családtagok számára. Az 1850-es évek elején nősült meg. Valószínűleg tehát ő lehet a segélyezők közül az ifjabb Pál.⁷³

Pest, febr[uár] 21. 1856.

M[éltóság] gróf Zichy Pál úrnak

Pesten.

A Vörösmarty-árvák részére m[éltóság] özvegy gróf Batthyány Lajosné nevében hozzám küldött 400 forintot megkaptam.⁷⁴ Legyen Ön szíves az árvák háláját, s az én őszinte köszönetemet a m[éltóság] grófnénak nyilvánítani.

Deák Ferenc

S. k. eredeti. MPRKL, Friedreich-gyűjtemény. A levél hátoldalán ceruzával Batthyányné kézírása: „Gf. Zichy Pál.”

5.

Pusztaszentlászló, 1859. augusztus 17.

Deák Ferenc levele gróf Batthyány Lajosnéhoz

„Házamban egy lánnyal kevesebb, – szívemben, újra egy hiúsult reménnyel több, és talán egy új szikrának első villanása.” – írta Batthyányné Horváth Mi-

⁷¹ Gróf Batthyány Lajosné levele Vachott Sándornéhoz. Dáka, év n. november 12. OSzKK.

⁷² Az adakozók listája alapján idősebb gróf Zichy Pál 100 forintot adományozott, ifjabb gróf Zichy Pál pedig 400 forintot adományozott és 39 forint 57 krajcárt gyűjtött. OSzKK Fol. Hung. 1367. f. 341–354.

⁷³ Batthyányné testvéreire, gróf Zichy Pálra lásd: Gróf Zichy Pál levelei Bártfay Lászlóhoz (Pest, hely és idő n.) és gróf Zichy János levele Bártfay Lászlóhoz (Könighwarth, év n. július 10.). MOL P 414 Károlyi György iratai. 13. d. Lad. 7. No. 6., valamint Honderü 1845. Nyárutó 5. 97., továbbá *Adolf Neustadt: Aufzeichnungen eines Honvéd. Beiträge zur ungarischen Revolutionsgeschichte 1848 und 1849. I–II. Leipzig. 1850. I. 38.*

⁷⁴ Batthyányné adománya a 61. sorszámu: OSzKK Fol. Hung. 967.

hálnak 1859 novemberében.⁷⁵ Két és fél hónappal előbb ugyanis férjhez ment idősebbik lánya a 22 esztendőös Emília, vagy ahogyan a családban becézték, Em-mi. Élete párjául távoli rokonát, gróf Batthyány Gézát választotta.⁷⁶

Batthyányné így nyilatkozott a vőlegény familiájáról Horváthnak: „Egyéb-iránt atyja igen jó becsületes magyar ember –”, de ironikusan megjegyezte: „a család fél — voilà bar véritable politique — és nézeteikben is fél századdal hátra vannak.”⁷⁷

Az esküvőt szeptember 4-én tartották a Dákától néhány kilométerre lévő nyáradi római katolikus templomban, a lakodalmat pedig Dákán ülték meg.⁷⁸ Batthyányné Deákot kérte fel Emília egyik tanújának, amit Deák el is vállalt, erről a következő levél is tanúskodik. Deák 1854-től, Kehida eladásától kezdve a nyarakat rendszeresen Klára nővérénél töltötte Pusztaszentlászlón. Sógora, Oszterhueber József kúriája és a környező természet igazi nyugalmat jelentett Deáknak, aki csak ősszel tért vissza Pestre, szállodai szobájába.⁷⁹ Pusztaszentlászlóról indult az esküvőre is. A korabeli lapok már előre jelezték a nagy eseményt.⁸⁰ Az abszolutizmus időszakában már maga a tény, hogy „az üdvözült Batthyány Lajos gróf és neje Zichy Antónia első szülött lánya” férjhez megy, nemzeti eseménynek számított. A jelenlévők ráadásul gondoskodtak is róla, hogy valóban több legyen egy átlagos esküvőnél. „E jelenet hatása meglepő volt. A sudáros tollú kucsmák és kalapok a barna, fekete, viola s sötét bíbor szín, magyar díszöltönyök, aransarkantyús csizmák, feszes nadrágok, atillák és fölvetők — ha jól tartom Mátyás korabeli szabással — felejtették velünk a többi öltözeteket, őseink képét idézve föl, a kedélyes vigalmak, s nemzeti ünnepeleken.” Mindenki magyarul beszélt, Farkas Miska győri bandája palotást, víg csárdást, magyar indulókat és toborzókat játszott, a cselédség is kiöltözött. Fél 12-kor indult a nászmenet a templomba: „A ki a díszmenet élén legkeletiesb fényvel öltözve délcegen lépdel, Gróf Zichy Manó, őt követik: Deák Ferenc, Batthyány, Zichy s Károlyi stb. grófok.” A menyasszony szőke haján gyémántokkal tűzdelt virágfüzér volt, fehérsejtem ruháján egy gyémánt túvel kitűzött bokréta volt. Ruhája alsó felét fehér és zöld virágfüzér díszítette és az egész ruhát fátyol lengte be. Vőlegénye „öltönye sarkantyús csizma, magyarszín nadrág, fehér szín atilla s

⁷⁵ Gróf Batthyány Lajosné levele Horváth Mihályhoz. Hely n., 1859. november 27. MTAKK Ms. 364/16.

⁷⁶ Gróf Batthyány Géza (1838–1894). Az esküvőre: *Tóth Dezső: A Batthyány-család és emlékei Dákán.* Veszprém. 2007. 4., a családi eseményekre: *Tóth Dezső: A Batthyány-család Dákán.* Veszprém. 1989.

⁷⁷ Gróf Batthyány Lajosné levele Horváth Mihályhoz. Hely n., 1859. november 27. MTAKK Ms. 364/16.

⁷⁸ Veszprém Megyei Levéltár. Egyházi anyakönyvi másodpéldányok gyűjteménye. A nyáradi r. k. plébánia házassági anyakönyve, 1859. szeptember 4. Köszönöm Molnár Andrásnak az adatot. Nyomatott eredeti értesítő az esküvőről: MTAKK Ms. 364/32.

⁷⁹ Pusztaszentlászlóra lásd: Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona i. m. 15., 31–37., 111–120., *Halász Imre: Látogatás Deák Ferencznél Pusztaszent-Lászlón.* In: Deák-Album. Emlékkönyv. Bp. 1876. 19–23., *Kónyi Manó* i. m. V. 202–204., 225–229. (*Lónyay Menyhért és Halász Imre emlékezései*), *Eöt-vös Károly* i. m. II. 1–180., *Ferenczi Zoltán* i. m. II. 382–395., „Zalának büszkesége”. Helyszínek, arcok, események Deák Ferenc életéből. Szerk.: Molnár András. 115–119. Zalaegerszeg. 2003.

⁸⁰ Pesti Napló 1859. augusztus 27., Hölgyfutár 1859. augusztus 30. 847.

sötét bíbor fölvető” volt.⁸¹ A fiatalokat Méhes Péter pozsonyi kanonok adta össze, aki a Zichy-család egykori nevelője volt.⁸²

Tíz hónap múlva már az egész Batthyány család az első unoka jövetelének örülhetett, akit Lajosnak kereszteltek.⁸³

Pusztasz[en]tlászlón, aug[usztus] 17-én 1859.

Különösen tisztelt Méltóságos Grófné!

A legnagyobb örömmel fogadom el Méltóságod szíves meghívását, s megtisztelve érzem azáltal magamat.

Sokkal szentebb előttem a Honért elvérzett barátom emléke, sokkal mélyebb a tisztelet s kegyelet, mellyel egész családja iránt viseltetem, sem hogy kedves kötelességemnek ne tartanám a nékem szánt ünnepélyes tisztet⁸⁴ elfogadni s teljesíteni.

A kitűzött napra⁸⁵ tehát pontosan megjelenendek, csak súlyos betegség, vagy más ilyenmű legyőzhetlen akadály gátolhatja megjelenésemet.

Bocsánat késő válaszóért. Oka nem vagyok, a levelet csak e percben vettem.

Isten áldja Méltóságodat s gyermekeit. – Emmi s Ilonka grófnőknek és a kis Elemérnek szíves tiszteletemet.

Kegyibe ajánlott őszinte szíves tisztelettel vagyok

Méltóságodnak
alázatos szolgája

Deák Ferenc

S. k. eredeti. OSzKK Levelestár. Deák Ferenc Batthyány Lajosnéhoz. Pusztaszentlászló, 1859. augusztus 17. A levélen kívül Batthyányné kézírása ceruzával: „feleltem.”

⁸¹ Csörgei Gyula: Egy érdekes menyegző (Dáka, sep. 4.). Hölgyfutár 1859. szept. 8. 880. Ezt idézve tudósít: Magyar Sajtó 1859. szeptember 10. 687–688. Az esküvőre lásd még: Nefelejts 1859. szeptember 11. 285–286. Ennek tudósítója szerint „a mostani frakkos és krinolinok században” jól esett látni a magyaros ruhákat. Ezt vette át: Pesti Napló 1859. szeptember 14. Két héttel később jelent meg Remellay Gusztáv: A tús. Episod a Batthyányi család történetéből című írása, melyet „nászajándokul a törzs egy szép virágának Batthyányi Emma grófnőnek” dedikált. A török korban játszódó történet igen áthallásos Batthyány Lajos mártíromságával. Nefelejts 1859. szeptember 25. 299–303.

⁸² Méhesről és kanonoki kinevezéséről: Gróf Zichy Károly levele Bártfay Lászlóhoz. Ciffer, 1848. szeptember 16. MOL P 414. Gróf Károlyi György iratai. 13. d. Lad. 7. No. 6.

⁸³ Erre lásd: Gróf Batthyány Lajosné levele Horváth Mihályhoz. Dáka, 1860. július 4. MTAKK Ms. 364/17.

⁸⁴ Deákot kérték fel Emília egyik tanújának.

⁸⁵ 1859. szeptember 4., vasárnap.

6.

Pusztaszentlászló, 1860. augusztus 9.
Deák Ferenc levele gróf Keglevich Bélához

Egy év sem telt bele, és gróf Batthyány Lajos második lányát, a 18 esztendőös Ilonát is oltárhoz kísérte választottja, gróf Keglevich Béla.

Az esküvőre természetesen Deákot is meghívták, ő azonban — amint ez alább olvasható — betegsége miatt nem vehetett részt rajta. Az 1840-es évek közepén kezdődő betegeskedésért kezdetben „a megbomlott idegrendszer” okolták orvosai. Kora előre haladtával testi bajai is megszapordtak.⁸⁶ Az itt említett „rendkívül erős, és lázzal párosult rheumaticus bajtól” valóban szenvedett, és nem kifogást keresett. Erről már 1847-ben így írt Wesselényinek: „Fájdalmasan hat rám azon gondolat is, hogy sokan betegeskedésemet csak ürügynek tekintik, s azt hiszik, hogy menni nem akarok s betegeskedéssel mentegetem magamat, pedig Isten tudja, hogy mennék, ha lehetne, s ily alakoskodás nem volt sajátom soha.”⁸⁷ Testi fájdalmait jellemzi, hogy „boldogult” barátja iránti tisztelete is kevésnek bizonyult az utazáshoz. A nyarat ugyanis megint csak Pusztaszentlászlón töltötte, Ilona esküvője azonban Pesten volt. Nem véletlen Ilona választása: a ferencesek templomában akarta kimondani esküjét, ahová édesapja tetemét elrejtették 1849. október 7-én éjjélkor.⁸⁸ A vértanú miniszterelnök sírjának helye az 1850-es évek végére már nyílt titok volt, bár a ferencesek egy időben azt terjesztették, hogy a holttest már nincs ott.⁸⁹ 1859. október 6-án a pesti ifjúság misét mondatott a pesti ferencesek templomában „Magyar Lajos” lelki üdvéért.⁹⁰

A lapok megint előre beharangozták a menyegzőt, így hatalmas tömeg várta éljenezve a Károlyi palotából felvonuló mátkapárt és kíséretét 1860. augusztus 15-én, egy szerdai napon.⁹¹ „A lelkesedés, az öröm és tisztelet hangos kifejezése azonban akkor érte tetőpontját, midőn a bájos menyasszony s az örömanya özvegy gróf Batthyányi Lajosné kocsijából kiszállván a templomba lépett.”⁹² A szertartást itt is „az ősz Méhes kanonok” vezette, és „a délceg vőle-

⁸⁶ Betegségeire lásd: *Ferencki Zoltán* i. m. II. 55–70., III. 394–411., *Horánszky Nándor*: Deák Ferenc lelki alkatának és betegségeinek befolyása pályájára. Orvostörténeti Közlemények. 1972. 64–65. 13–32. = Deák Ferenc lelki alkata és befolyása politikai pályájára: 1803. okt. 17.–18076. jan. 28. Sajtó a. r.: ifj. Horánszky Nándor. Győr: 2003., *Szell Kálmánné Vörösmarty Ilona* i. m. 15–16., 24–25., 121–125., *Eötvös Károly* i. m. II. 111–113.

⁸⁷ Deák Ferenc levele báró Wesselényi Miklósnak. Kehida, 1847. szeptember 8. Közli: *Váczy János* i. m. 189–191.

⁸⁸ Ezt bizonyítja az a Temetkezési Oklevél, amelyet október 11-én írt meg Dank Agáp ferences és Szántófy Antal józsefvárosi plébános. MPRKL, Friedreich-gyűjtemény. Közli: Reform 1870. június 10. A bátor ferences atyára: *Tóth József*: Aki gróf Batthyány Lajos hamvait megőrizte. Dank Mihály Agáp emlékezete. Vasi Szemle 1998. 6. 709–712.

⁸⁹ Gróf Batthyány Lajos holtteste. Vasárnapi Ujság 1870. április 3. 171. Vö.: *Stéfan Ildikó*: Gróf Batthyány Lajos halála és temetése. In: *Közel a múlt. Tanulmányok a XIX. és XX. század történelméből*. Sic itur ad astra 1993. 2–4. 6–17., M. Lovas Krisztina: Batthyány Lajos gróf és a Kilencek újratemetése 1870-ben. Honismeret 2007. 6. 26–33.

⁹⁰ *Berzeviczy Albert* i. m. II. 417.

⁹¹ Pesti Napló 1860. augusztus 14. 2., Magyar Sajtó 1860. augusztus 14.

⁹² Nefejejts 1860. augusztus 19. 249. Ugyanez a szám tudósít arról, hogy gróf Batthyány Emma „anyai örömeiket ért”. Uo. 250.

gény valamint a bájos menyasszony gyönyörű, pazar fényű magyar öltönyben lépett az oltár zsámolyához”, délután 4 órakor. „A szertartáson jelenlévők oly ünnepélyes csoportozatot képeztek, melyet egy századokkal ez előtti magyar esküvő nyújthatott”.⁹³ Gróf Keglevich Béla násznagyai — egy tudósítás szerint — Almásy Pál és Batthyány Lajos egyik igen jó barátja, Almásy György voltak.⁹⁴ Valójában azonban ők a menyasszony tanúi voltak, míg a vőlegényé gróf Zichy Edmund és gróf Zichy Ferenc.⁹⁵ Ez az esküvő is nemzeti eseménnyé, már-már az önkényuralom elleni tiltakozássá vált. A tömeg a szertartás végén ünnepelve kísérté vissza az ifjú párt gróf Károlyi György, Batthyány másik barátjának, sógorának palotájába.

Az ifjú pár még az esti vonattal elutazott Svájcba nászútra. Házasságukból később két gyermek született.

Útjaik azonban idővel szétváltak, gróf Batthyány Ilona 1879-ben újra férjhez ment, Beniczky Gáborhoz.⁹⁶

Batthyányné rövidesen találkozott Deákkal Pesten. A Magyar Tudományos Akadémia október 13-án emlékünnepelet rendezett a Nemzeti Múzeum dísztermében gróf Széchenyi István tiszteletére, melyen mindketten részt vettek. A hazafias hangulatú összejövetel végén az emlékezők elénekelték a Szózatot és megéjlezték a mártír miniszterelnök özvegyét is.⁹⁷

Pusztasz[en]tlászlón, aug[usztus] 9-én 1860.

*Tisztelt barátom!*⁹⁸

E pillanatban veszem szíves leveledet, betegen, lázas forróság közepette. Pár hét óta rendkívül erős, és lázzal párosult rheumaticus baj leveend lábamról, s orvosnak még eddig nem sikerül gyógyulást vagy csak enyhülést is eszközölni.

Kimondhatatlanul fájlalom, hogy e baj éppen most ért, s lehetetlenné teszi: hogy azon tiszteletteljes kötelességet, mivel boldogult Batthyány Lajos emlékének is tartozom, szíves meghívástokra Ilona grófnőnél is nem teljesíthetem. – Az ég áldása szálljon reátok, s kísérjen a szent szövetségben, melyet kötni fogtok.

Légy szíves mind Napodnál,⁹⁹ mind kedves Mátkádnál kimenteni engemet azon mulasztásért, melyet csak a lehetetlenség okozott, s jelentsd nekik legszívesebb tiszteletemet.

⁹³ Hölgyfutár 1860. augusztus 16. 782.

⁹⁴ Magyar Sajtó 1860. augusztus 16. Két leírás is olvasható az esküvőről. Ezek alapján tudósít: Pesti Napló 1860. augusztus 17. 2.

⁹⁵ Esztergomi Primási Levéltár. Belvárosi Főplébánia anyakönyvei, 1860. augusztus 15.

⁹⁶ *Gudenus János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája.* II. Bp., 1983. 49.

⁹⁷ Pesti Napló 1860. október 14. 3.

⁹⁸ A levelet a vőlegénynek, gróf Keglevich Bélának (1833–1896) írta Deák.

⁹⁹ Azaz anyósánál, gróf Batthyány Lajosnénál.

Emma grófnő szerencsés születésének¹⁰⁰ szívemből örvendek; adja Isten, hogy mindazon óhajtságok s remények, mik a kis csecsemőt kísérik, valósuljanak.

Leveled rendkívül hosszú ideig utazott, mert a postahivatal, nem tudom mi okból, Somogyra utasította azt. – Én e választ Sopronnak, Bécsnek küldöm, úgy hiszem, hamarébb megkapod. –

Isten veled!
tiszteelő barátod

Deák Ferenc

S. k. eredeti. MPRKL, Friedreich-gyűjtemény. A levél hátoldalán ceruzával Batthyányné kézírása: „Deák levele K. B-hoz hogy nem jelenhet meg Ilona menyegzőjénél.” Valamint: „Keglevichez szóló”.

7.

Balatonederics, 1865. július 26.

Deák Ferenc levele gróf Batthyány Lajosnéhoz

Gróf Batthyány Lajosné 1858-ban költözött Dákára, gróf Festetich Leótól vásárolta meg az 1835-ben Nádasdy Tamás gróf által építtetett kastélyt.¹⁰¹ „A főváros nagyon is fájdalmas emlékeket újított föl szívében, magányt keresett, hogy azt a sok mindenfélét — mint mondani szokta — mi szívét sebzé, ne lássa, hogy egyedül kedves családjá körében zavartalanul élhessen hazája föltámadása reményének.” – indokolta a vidékre költözést a korabeli sajtó.¹⁰² Dákán nemcsak rokonok látogatták meg „a legtiszteltebb honleányt”, hanem a politikai élet vezető személyiségei is tiszteletüket tették. Deák következő levele egy sikertelen találkozásról tanúskodik. Ő ekkor Balatonedericsen vendégeskedett Nedeczkyéknél. Nedeczky Lajos régi jóbarátja volt, ráadásul elvette Nemeskéri Kiss Emmát, Deák nővérének, Jozefának a lányát. Emma egyébként másodunokatestvére volt gróf Batthyány Lajosnak. Nedeczky Lajos fiatalon meghalt 1841-ben, és Deák gondoskodott sokáig unokahúgáról és az öt árváról.¹⁰³ Pusztaszentlászlón töltve a nyarakat gyakran átutazott egy időre Edericsre. 1865 áprilisában írta Nedeczky Jenőnek: „Sógorom¹⁰⁴ a múlt héten oly levelet írt, melynek folytán lehetetlen volt a történeteket nem felejtennem, s oly szívesen kért, hogy a nyárra ismét hozzá menjek: hogy kérését, régi barátságunkért, s boldogult nénémnek¹⁰⁵ előttem mindég szent emlékéért meg nem tagadhattam. Ő el fog jöni ide a gazdasági kiállításra, s vele együtt június közepe táján Szentlászlóra megyek. De Szentlászlóról, ha Isten engedi, Téged is, Idát is meglátogatlak.”¹⁰⁶ A következő levél tanúsága szerint így is tett júliusban, de beteg lett.

¹⁰⁰ Gróf Batthyány Emília 1860. július 27-én fiút szült, ki a keresztségben a Lajos nevet kapta (1860–1951).

¹⁰¹ Batthyányné levele Justh Zsigmondnak. Dáka, év n. szeptember 19. OSzKK Levelestár.

¹⁰² Gróf Batthyány Lajosné kastélya Dákán. Vasárnapi Ujság. 1861. március 17. 124–125.

¹⁰³ „Zalának büszkesége” i. m. 72.

¹⁰⁴ Oszterhueber (Tarányi) József (1792–1869) Zala vármegyei földbirtokos, alispán, táblabíró. Deák sógora és jóbarátja.

¹⁰⁵ Deák nővére, Klára 1859-ben halt meg.

¹⁰⁶ Deák Ferenc levele Nedeczky Jenőhöz. Pest, 1865. április 30. OSzKK Levelestár. Közli: Száz levél Deák Ferentől i. m. 110.

Eötvös Károly írta Deákról: „Nem ivott se bort, se sört, se pálinkafélét, se teát, se kávé. Még ásványvizet is ritkán. Közönséges ivóvíz volt minden itala.”¹⁰⁷ A levél szerint azonban éppen egy öthetes ásványvízkúrát kellett félbeszakítania hurut miatt, és ezért nem juthatott el Dákára sem. Helyette Deák egy őszi pesti találkozót ígért Batthyánynénak, és a grófnő egyik Horváth Mihályhoz írt leveléből tudjuk, hogy szavát meg is tartotta, októberben járt Batthyány Lajos özvegyénél.¹⁰⁸

Balatonedericsen, júl[ius] 26-án 1865.

Különösen tisztelt méltóságos Grófné!

Föltett szándékom volt: hogy még e nyáron, s éppen augusztusban Dákára is elmegyek. De a sors, mely annyi számítást, annyi örömet megghiúsít, másképp akarta.

Június végén hagytam el Pestet, s pár nap múlva el akartam kezdeni az ásványvíz ivást, mit orvosom rendelt, s mi legalább négy-öt hetet igénybe vesz.

Azonban alig érkeztem Zalába, megbetegedtem, s egy erős hurut hetekig kínozott. – Ettől alig szabadulva újra beteg lettem, s jelenleg is orvossággal élek. Bajom ugyan nem súlyos, de az ásványvíz ivást gátolja, s a legjobb esetben sincs reményem, hogy pár hét lefolyta előtt az ivást elkezdhessem, s így majd csak szeptember közepe felé végzem azt el.

Szeptemberben, ha az ország gyűlését októberre öszvehívják, Pestre óhajtok menni, s ott lesz szerencsém a m[éltóságos] Grófnét tisztelhetni, és akkor megtudom azon nagy titkot, melyet levélben közölni nem lehet.¹⁰⁹

Az ilyféle titkoknál gyakran igen jó, ha későbbre marad azok közlése, mert idő múltával vagy elvesztik érdeküket, vagy néha meg is szűnnek titkok lenni, – kivált korunkban midőn az események bámulatos gyorsasággal kergetik egymást.

Föltötte sajnálom: hogy ezúttal ígéretemnek, s a m[éltóságos] grófné szíves meghívásának meg nem felelhetek; de mint írtam, a sors másképp akarta.

Fogadja kegyesen legszívesebb tiszteletem kijelentését, mellyel vagyok alázatos szolgája

Deák Ferenc

S. k. eredeti. MPRKL, Friedreich-gyűjtemény. A levél hátlapján ceruzával Batthyányné kézírása: „Deák levele”. Majd vonallal elválasztva alatta: „1 Lajoshoz a többiek hozzám szólnak” Ez a megjegyzés az összes Deák-levélre vonatkozik.

¹⁰⁷ Eötvös Károly i.m. I. 187.

¹⁰⁸ Gróf Batthyány Lajosné levele Horváth Mihályhoz. Dáka, 1865. november 18. MTAKK Ms. 364/25.

¹⁰⁹ Egyelőre nem tudjuk, hogy milyen titokról volt szó.

Miklós Péter

FEJEZETEK A CSANÁDI EGYHÁZMEGYE 1848/49-ES TÖRTÉNETÉBŐL

Az alsópapság

A csanádi egyházmegye és plébániáinak történetét, valamint a papok életének 1848/49-es eseményeit Szentkláray Jenő¹, Kováts Sándor², Juhász Kálmán³ és Varsányi Péter István⁴ írásai vizsgálták. A csanádi püspöki címet 1848/49-ben két, a liberális politikai elithez és a reformer csoportokhoz kötődő, nagyhatású közéleti aktivitást folytató főpap viselte: Lonovics József és Horváth Mihály. Lonovics Józsefet 1848. június 25-én V. Ferdinánd császár és király egri érsekké nevezte ki, s helyébe Horváth Mihály prépostnak adományozta a csanádi püspöki méltóságot, aki később — már Magyarország függetlenségének kimondása és a Habsburg dinasztia trónfosztása után — 1849 májusától a Szemere-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere lett. IX. (Boldog) Pius pápa azonban egyik kinevezést sem erősítette meg.⁵ Mindkét főpásztor sokat volt távol egyházmegyéjétől, ezért püspöki helynököket neveztek ki. Fábry Ignác címzetes püspök 1831 januárja és 1848 augusztusa között, Róka József kanonok 1848. augusztus 27-től látta el a vikáriusi teendőket. A csanádi egyházmegye azonban 1848 októberének végén, novemberének elején — Temesvár osztrák bevetele miatt — kettészakadt.

A császáriak által megszállt területet Fábry Ignác irányította Temesvárról, a magyar kormány ellenőrizte részt pedig Róka József kormányozta Makóról, a püspök nyári rezidenciájáról. Róka megszervezte a székeskáptalant is: a környékbeli plébánosokból és teológiai tanárokból. Utóbbiaknak nem sok dolguk akadt, ugyanis a papnövendékek nagy része honvédnek állt. A szabadságharc bukása után a püspökség területi egysége helyreállt. A helynök Fábry Ignác — későbbi kassai püspök — lett, Róka Józsefet pedig a máriaradnai ferences rendházban tartották házi őrizetben.⁶

¹ *Szentkláray Jenő*: A csanád-egyházmegyei plébániák története. Temesvár, 1898. 92–100.

² *Kováts Sándor*: A csanádi papnevelde története. Temesvár, 1908. 357–361.

³ *Juhász Kálmán*: A csanádi egyházmegye 1848/49-ben. Sajtó alá rendezte Lotz Antal. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. 21. köt. Szeged, 1994. 63–77.

⁴ *Varsányi Péter István*: „Szívük legtisztább sugallata szerint.” Fejezetek a csanádi egyházmegye 1848/49-es történetéből. In: *Szeged*, 1998. 3. sz. 38–43.

⁵ *Hermann Egyed*: Lonovics József római küldetésének (1840–41) belpolitikai és diplomáciai előkészítése. Budapest, 1934.; *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Veszprém, 1929.; *Márki Sándor*: Horváth Mihály. Budapest, 1917.

⁶ *Miklós Péter*: Város, egyház, társadalom. Tanulmányok a szegedi katolicizmus történetéről. Szeged, 2004. 79–135.; *Miklós Péter*: Vallás, politika, művelődés. Egyháztörténeti tanulmányok. Szeged, 2006. 69–96.; „A jelen kor vészes napjaiban” Dokumentumok a csanádi püspökség 1848/49-es történetéhez. Szerkesztette Miklós Péter. Szeged, 2006. 8–86.

Horváth Mihály⁷ (1789–1865) apátfalvi plébános 1849. január 28-án kelt levelét a Makón székelő püspöki helynöknek, Róka Józsefnek írta. A jelentésből megtudjuk, hogy Apátfalvát a forradalom és szabadságharc napjaiban elkerülték a hadműveletek. A falu népe mégis részt vett a magyar szabadságharcban, Apátfalván ugyanis hatezer délvidéki, a szerb felkelők elől menekülő magyar nemzetiségű lakos talált menedéket és ideiglenes otthont 1849 januárjában.⁸

Kreminger Antal (1804–1885) 1849. június 7-én és Követs Endre (1800–1863) szőregi lelkész 1849. június 20-án írt a püspöki hivatal tájékoztatására írt levele beszámolt a szőregi plébánia és filiái állapotáról 1849 nyarán, a délvidéki szerb mozgalom elleni harc után, de még a szabadságharc történetében jelentős szőregi csata (1849. augusztus 5.) előtt. A dokumentumokból kiderül, hogy a legtöbb Szeged és Szőreg környéki falu leégett a harcok során, a lakosság nagy része pedig elmenekült. Megtudjuk, hogy Szőregen 1849 februárja és májusa között nem működött a katolikus plébánia. A templomot nagy kár érte (a tűz és a szerb felkelők fosztogatásának eredményeként), s az újjáépítéshez anyagi támogatást az egyházközség — Osztróvszky József szegedi kormánybiztos közreműködésére — a magyar kormánytól várt.⁹

Szőreg jellegzetes pont a szabadságharc történetében. A szeptemberi fordulat után kiéleződő nemzeti ellentétek fegyveres villongáshoz vezettek a faluban, a magyarországi politikai folyamatok, és a minden oldalon megjelenő nacionalista ideológiák felborították az ortodox szerbek és katolikus magyarok békés együttélését. A település jelentős állomása volt Perczel Mór bácskai hadjáratának, valamint a szabadságharc utolsó napjaiban egy döntő ütközet színhelye. Szőreg plébánosa, Követs Endre is részt vett a szabadságharcban. Lelkészként szolgált Szegeden és környékén a honvédek és nemzetőrök között, amiért néhány évre szolgálaton kívül helyezték.¹⁰

Szűcs Antal (1803–1863) kisteleki plébános ellen 1848 áprilisában törtek ki az indulatok. Az erőszakos, összeférhetetlen természetű papot régóta nem kedvelték hívei, de amikor a szószéken a forradalom és a szabadság eszméje, vívmányai ellen beszélt végleg meggyűlölték. 1848. április 9-én, feketevasárnapon (két héttel húsvét előtt) elítélte a liberális eszméket és az átalakulást. A felbőszült hívek kivonultak a templomból, egy héttel később, virágvasárnap pedig nem engedték be a misét tartani akaró papot. Ezen megsértődve Szűcs lemondott plébánosi állásáról és Szegedre költözött. Kreminger Antal prépost, kerületi esperes Szegedről — Bartucz Antal bíró vezetésével — küldöttséget mentesztett Kistelekre, hogy megismerje a konfliktus okát. A szakirodalomban elterjedt vélemény — Juhász Kálmánnak Lotz Antal közreadta tanulmánya alapján —, hogy Szűcsöt a forradalmat pártoló magatartásáért bebörtönözték.¹¹ Az

⁷ Nem azonos és nem is állt rokonságban a főpap és politikus Horváth Mihállyal (1809–1878). Utóbbi váci egyházmegyei pap volt, majd a szabadságharc idején választott csanádi püspök, kultusz-miniszter.

⁸ Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Egyházközségekre vonatkozó régi iratok. (a továbbiakban: SZCSPL EVRI) Apátfalva, 188.

⁹ SZCSPL EVRI Szőreg, 30–31.

¹⁰ Zakar Péter: A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848/49-ben. Budapest, 1999. 83–115.

¹¹ Juhász Kálmán: i. m. 75.

1848. év nagyhatét lelkész nélkül töltötték a kistelekiek, s húsvétra a szeged-al-sóvárosi ferences kolostorból hívtak papot.

Kreminger esperes 1848. április 21-én Oltványi Pált (1823–1909), Lonovics József püspök egykori titkárát bízta meg a kisteleki plébánia adminisztrálásával, ideiglenes vezetésével.¹² A fiatal Oltványit a kistelekiek annyira megkedvelték, hogy szerették volna, ha állandó plébánosként ott marad. Ezért levélben fordultak báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, illetve Lonovics József csanádi püspökhöz.

Oltványi Pál üres pénztárat talált, Szűcs Antal ugyanis — a korabeli gyakorlatnak megfelelően — a fölösleges pénzt kamatra kiadta a módosabb gazdáknak. Kreminger prépost 1848 júniusában fölszólította a helyettes plébánost, hogy kérje vissza az elődje által kiadott összeget, vagy — ha az adós nem tud fizetni — terheltesse ingatlanára az adósságot.¹³ Rác Józsefet (1813–1894) 1849. augusztus 1-jei hatállyal nevezte ki a püspöki hatóság Kistelekre helyettes plébánosnak. Miután Oltványi Pál átadta a plébániát és távozott a községből, Kreminger esperes panaszt tett a püspöki hivatalnál. Azzal vádolta Oltványit, hogy saját belátása szerint az esperes és a püspök megkérdezése nélkül döntött a plébánia pénzéről, amit ráadásul azoknak a helybéli gazdáknak adott ki, akik az előző plébánost elüldözték.¹⁴ Oltványi Pál augusztus 3-án írt a csanádi egyházmegye vikáriusának. Tétélesen, szellemes hangnemben, határozottan igyekezett cáfolni az ellene fölhozott vádakat.¹⁵

A kisteleki plébános megválasztását 1849. július 3-ra írta ki a szegedi városi tanács, de végül csak augusztus 7-én került rá sor. A javadalomra nyolcan pályáztak: Bíró János, Vajda Mihály, Nyáry György, Oltványi Pál, Szabados József, Kovács János, Kaszta István és Bezdán Ferenc. Az új plébános végül a művelt és hívei körében népszerű Bezdán Ferenc (1817–1864) lett, akinek tevékenysége már a szabadságharc bukása és a Habsburg neoabszolutizmus idejére esett.

Nyáry Ferenc (1799–1849) lelkesedett a forradalmi és nemzeti függetlenségi eszmékért. Az egyházi előírások ellenére bajuszt, szakállt növesztett, részt vett a nemzetőrség gyakorlatain, s Kossuth nevét minden nap a mise után nyilvános imába foglalta. Szeged város közgyűlése jegyzőkönyvében olvashatjuk: A konzervatív gondolkodású, népszerűtlen Kreminger Antal prépost, szeged-belvárosi plébános eltávolítására 1848 decembere és 1849 áprilisa között többször kísérletet tettek, végül 1849 májusában a plébániáját megürültnek nyilvánította a város liberális vezetése. Ekkor elhagyta Szegedet, de 1849 őszén az osztrákok bevonulása után visszatért.¹⁶ Kreminger az őt ért támadásokra Nyílt Válasz címmel reagált, felsorolva a magyar kormány és szabadság szolgálatában szerzett érdemeit. Erre azonban Nyáry Ferenc a Nyílt Felvilágosítás című röpirattal válaszolt, amelyben élesen bírálta és sértően támadta Kreminger prépos-

¹² SZCSPL EVRI Kistelek, 26. B.

¹³ SZCSPL EVRI Kistelek, 28. A.

¹⁴ SZCSPL EVRI Kistelek, 26. A.

¹⁵ SZCSPL EVRI Kistelek, 26. B.

¹⁶ *Reizner János*: Szeged története. 2. köt. Szeged, 1899. 153–155.

tot. 1849 augusztusának első napjaiban — a magyar kormánnyal együtt — Nyáry és káplánja, Szűcs János is elhagyta Szegedet. Makón Róka József helynöknek jelentette, hogy állomáshelyéről kénytelen volt távozni, s a szeged-rókususi hívek lelki ellátásával Magyar Ferenc egri főegyházmegyes papot bízta meg. Magyar Ferencnek a püspöki hivatal megadta a joghatóságot, s ezzel a plébániát ideiglenes betöltötte.¹⁷ Nyáry néhány nappal később, 1849. augusztus 18-án kolerában meghalt.

1849. augusztus 2-án délután megjelent Szegeden gróf Cziráky János, a IV. császári hadtest hadbiztososa, egy nappal később pedig báró Julius Jakob von Haynau tábornok, a magyarországi osztrák hadsereg parancsnoka. Cziráky a város polgármesterévé Wöber Györgyöt, Csanád és Csongrád megyék királyi biztosává pedig Temesváry István volt csongrádi első alispánt nevezte ki. 1849. augusztus 5-én vívták a szőregi csatát, amelyben a magyar főerő döntő vereséget szenvedett a császáriaktól. Cziráky a hadsereggel együtt távozott a városból, s helyébe Haynau 1849. augusztus 13-án — a világosi fegyverletétel napján — Gyulai Gaál Eduárdot nevezte ki a szegedi polgári kerület főbiztosává. A kerület Csanád, Csongrád és Békés vármegyékből, valamint Szeged városából állt.

Cziráky János 1849. augusztus 5-én Temesváry István javaslatára — a Kistelekről elűzött konzervatív papot — Szűcs Antalt rókususi plébánossá nevezte ki.¹⁸ A gond az volt, hogy Nyáry törvényesen megbízta maga helyett Magyar Ferencet a lelkészi szolgálat elvégzésével. Magyarról azonban nincs adatunk, valószínűleg elhagyta Szegedet, legkésőbb 1849 augusztusa közepén. Szűcsöt kinevezték ugyan — Szeged város patrónusi jogainál fogva —, de az egyházmegyei hatóság a rendeletet nem erősítette meg.¹⁹ Ezért Szűcs Antal augusztus 19-én, a városi tanács pedig augusztus 22-én kérte Fábry Ignác püspöki helynököt a hivatalos megbízás kiadására. Fábry már 1849. augusztus 18-án, 133. számú rendeletével megadta Szűcsnek a joghatóságot és az ideiglenes kinevezést, valamint megbízta a szegedi esperesi teendők ellátásával, Kreminger Antal távollétében Nyáry Ferenc halálával azonban a szeged-rókususi plébánia — törvényesen is — megüresedett, s Fábry Ignác szeptember 6-án pályázatot hirdetett a lelkészi állás betöltésére, október 10-i határidővel. Pályázatot nyújtott be Szűcsön kívül Hubert József világosi, Holczman Ignác nagylaki, Nyáry György mollyfalvi plébános, valamint Szűcs János pécskai segédlelkész.

Szeged város újjáalakult, az osztrákok nyomása alatt álló tanácsa és Temesváry István biztos Szűcs Antalt támogatta. A püspöki helynök 1849. október 31-én értesítette Szegedet, hogy Szűcsöt szeged-rókususi plébánossá nevezte ki és számára a juriszdikciót megadta. 1849. december 2-án iktatta be ünnepélyesen hivatalába Kreminger Antal esperes. A szakirodalomban, Juhász Kálmán és Varsányi Péter István²⁰ tanulmányaiban olvashatjuk, hogy Szűcs Antal

¹⁷ *Jászai Géza*: A szegedi Szent Rókusához címzett r. kath. plébánia 100 éves története. Szeged, 1905. 94.

¹⁸ SZCSPL EVRI Szeged-Rókus, 13. Ezen jelzet alatt olyan levelek és jelentések találhatók, amelyek Szűcs Antal plébánosi kinevezésével kapcsolatosak (1849 augusztusa és szeptembere).

¹⁹ *Jászai Géza*: i. m. 97–98.

²⁰ *Varsányi Péter István*: i. m. 43.; *Juhász Kálmán*: i. m. 75.

ellen 1849-ben, a forradalom és szabadságharc alatti tevékenysége miatt eljárás indult, sőt be is börtönözték. Ez azonban nem igaz, s támogatói épp királyhűségéért jeltölték a rókusai plébániára.²¹

A márciusi forradalom eredményeként megalakult Batthyány-kormány 1848 májusában tízezer fős önkéntes reguláris hadsereg fölállítását határozta el. A korhatár tizennyolc év volt, s vagyoni helyzettől függetlenül mindenki beléphetett. Szeged a Bihar, Békés, Csanád, Csongrád, Krassó, Temes, Torontál vármegyei, valamint az aradi, gyulai és nagyváradai újoncok gyülekezési helye volt. A toborzást Osztróvszky József és Rengyey Ferdinánd országgyűlési követek vezették. Mészáros Lázár miniszter 1848. június 5-én értesítette a város vezetését, hogy az összeírást ezer fő összegyűltéig folytassák. A 3. zászlóalj 1018 — a Nagyváradról késve érkezőkkel együtt 1146 — főből állt, akik közül 150 fő volt szegedi.

Az összeírás után mindenki saját lakóhelyén maradt, de a gyülekezés idején a nagyszámú honvéd Szegedre érkezett. A város biztosította a honvédek fölszerelését, fölkészítését: élelmet, szállást, orvosokat, valamint ruházatot (ing, gaty, kalap, csizma), fegyvert (puska, kasza) és kiképzést. Az elhelyezés és az ellátás nagy anyagi megterhelést jelentett: a szeged-alsóvárosi ferences kolostorban, a szeged-felsővárosi minorita rendházban és magánlakásoknál szállásolták el őket. Az önkéntesek azonban hangoskodtak, dorbézoltak, viselkedésükkel zavarták a szerzeteseket.²²

Ezért Gaál Damascen házfőnök, a szeged-felsővárosi „minorita atyák elnöke” 1848. június 6-án megírta a városi tanácsnak: rendje ugyan támogatja a kormányt és a haza érdekében hajlandó is áldozatot hozni, de a honvédek állandó borivásukkal és hangoskodásukkal zavarják kolostorának lakóit, ezért javasolta, hogy a honvédek egy részét az alsóvárosi rendházban helyezték el. Így a zsúfoltság is megszűnne, és a másik szerzetesi közösség is kivenné részét a honvédség szervezésének háttér munkájából: A katonák egy része át is költözött Alsóvárosra, a ferencesek kolostorába.

Győrffy Eduárd (Ede) alsóvárosi gárdián 1848. június 26-én írt levelet Fábry Ignác címzetes püspöknek, a csanádi püspök általános helynökének. A szerzetesi előljáró — aki 1847 és 1853 között töltötte be tisztségét — arra kérte a helynököt, hogy a pappá szentelt, kápláni éveiket töltő ferencesek maradhassanak továbbra is segédlelkészi állomáshelyükön, a kolostor nagyobb része ugyanis a honvédek számára (szálláshelyként, illetve kórház gyanánt) van fönntartva. A Bébán, Pádén és Csanádpalotán szolgáló ferenceseket a rendházban nem lehetne elhelyezni. Az iratból megtudjuk, hogy a szerzetesek számára nyolc szoba áll rendelkezésre.²³ Az épület többi része ugyan üres — a honvédek már a délvidéki táborban voltak —, de a városi tanács a használat jogát fönntartja. A szegedi vezetőség előrelátó volt, mert később a sebesültek jelentős részét — csaknem felét — a ferencesek kolostorában helyezték el.

²¹ SZCSPL EVRI Szeged-Rókus, 13.

²² Csongrád Megyei Levéltár. Szeged város tanácsának iratai. (a továbbiakban: CSML SZVTI) 2546/1848. június 6.

²³ SZCSPL EVRI Szeged-Alsóváros, 15.

Az Óbecsére, a szerb fölkelők ellen induló katonák számára fontos volt az egészségügyi ellátás biztosítása. Ezért honvédorvosokat neveztek ki a 3. zászlóalj mellé. A délvidéki harcok azonban áldozatokat követeltek, így a sebesültek és járványtól szenvedők elhelyezéséről is gondoskodni kellett. Az alsóvárosi kolostor 290 beteget tudott fogadni. 1848. június végére szegedi városi kórház, a minorita és a ferences zárda szűknek bizonyult, ezért a piaristák rendházát és iskoláját is kórházzá kellett alakítani.²⁴

A Csanád megyei Földeákon a falu és a templom védőszentje Szent László volt, akinek június 27-i ünnepét a faluban mindig nagy ünnepléssel tartották. Teljes búcsú engedélyt a templom 1768. március 28-án kapott XIII. Kelemen pápától. A pápai dokumentum szerint minden hívő búcsúban részesülhetett, aki a templomban Szent László ünnepén meggyónt. Ezt a rendelkezést Engl Antal püspök 1768. június 29-i egyházlátogatása alkalmával hirdette ki.

Az ünnepre a környező falvakból is érkeztek búcsúsok, s a szórakozás egészen késő estig tartott. Az átmulatott éjszaka után nehezebben ment a munka is. Így a búcsú alkalmából két nap telt el dolog, robotmunka nélkül – a legnagyobb nyári munka, az aratás idején. Ezért a fölesúr Návay család „a hívek nevében” kérte a Szentszéket, hogy az ünnepet helyezze át a következő vasárnapra. XVI. Gergely pápa 1842. január 28-án kiadott brévéjében helyt adott a kérelemnek, és engedélyezte, hogy Szent László ünnepét a búcsúval ne a napján, hanem az azt követő vasárnapon ünnepeljék. A pápai rendelkezést Lonovics József csanádi püspök 1842. március 22-én írta alá, és küldte meg Földeákra.

1848-ban a jobbágyi állapotból megszabaduló földeákiak levélben kérték plébánosukat, hogy az új faluban az ünnepet ne a következő vasárnap tartsák, hanem annak napján. Az 1848. június 5-én kelt levélből — amelyet többek között Fodor János bíró, Kocsis Antal adószedő, Bakos István esküdtbíró, valamint Buggy András és Szalma István esküdtek írtak alá — kiderül, hogy a június 1-jei „számos lakos Polgár Társaink egybejöttevel” tartott népgyűlésen határoztak így a hívek.²⁵

A levelet Major János plébános 1848. június 10-én — saját pártfogó, kísérő soraival — továbbította Lonovics József csanádi püspöknek. A lelkész levelében kiemelte, hogy a hívek a paplak építésével bizonyítják vallásos érzelmüket, s törvényes kérésüket megtagadni értelmetlen.²⁶ Lonovics József püspök 1848. június 20-i leiratában — néhány nappal egri érsekké váló kinevezése előtt — engedélyezte a földeáki búcsú június 27-i megünneplését.

Az új falu kialakítása, a templom építése és a búcsú napjának kijelölése mellett az 1848/49-es forradalom és szabadságharc is érezte hatását Földeákon. A község életében nem hozott jelentős változást a polgári forradalom, az áprilisi törvények, csak szentesítette azokat az állapotokat, amit a liberális eszméket követő Návay család teremtett meg. 1848. március 26-án népgyűlést tartottak, amelyen határoztak az új vezetők megválasztásáról és a nemzetőrök összeírásáról. A választást június 1-jén tartották, s szinte változatlan összeté-

²⁴ CSML SZVTI 2717/1848. június 23.

²⁵ SZCSPL EVRI Földeák, 52.

²⁶ SZCSPL EVRI Földeák, 51.

telben szavazták meg a faluvezetést. Érdekes és jellemző, hogy a szabadságharc bukása után, amikor a falu elöljáróit már nem választották, hanem kinevezték, a makói főszolgabíró is ugyanazokat bízta meg — bíró, adóösszeíró, esküdtbíró és esküdt funkcióba (1849. szeptember 11-én) —, akiket 1848 nyarán a lakosság választott.

Návay Mihály Csanád vármegyei másodalispán 1848. június 1-jei jelentése szerint 112 földeáki férfi került a nemzetőrség jegyzékébe. Négy nappal később jött az utasítás, hogy a szervezendő honvédségbe a falunak tíz újoncot kell kiállítania. 1849 májusában újabb nyolc újonc kiállítását kérte a hadügyminisztérium Földeáktól, de senki sem jelent meg a toborzóhelyen. Bár a főszolgabíró minden tizennyolc-tizenkilenc éves ifjút magához rendelt, és közülük kisorsolta az újoncokat, a szabadságharc bukása miatt bevonulásukra már nem került sor. 1848/49 legfontosabb hozadéka a földeákiaknak — és az egész magyar agrártársadalomnak — a jobbágyság és jobbággyi terhek megszűnése volt. Érdekes megfigyelni, hogy a helyi lakosok a polgári szabadságjogokat a politikai élet (új faluvezetés választása) és az egyházi élet területén is igyekeztek gyakorolni, s hogy egy ilyen kicsiny — 3000 lakossal bíró — dél-alföldi faluban is igény támadt a civil társadalomnak az egyházra gyakorolt befolyására.

Nem volt könnyű az alsópapság pénzügyi helyzete sem a forradalom és szabadságharc idején. Az alsóklérus egy része emiatt országsszerte szervezkedésbe fogott. Ennek az ún. radikális alsópapságnak a bázisát a segédlelkészek és a szerény jövedelmű vidéki — elsősorban falusi — plébánosok alkották a korabeli egyházi társadalomban.²⁷ Közéjük tartozott Balogh Antal (mező)kovácsházi plébános is. A kovácsházi katolikus pap lelkészi jövedelme — a közel kétezer hívő után járó párbér alapján — körülbelül kétszáz forintot tett ki. Ezen kívül a község elöljárósága biztosított számára egy telket a paplaknak (zöldségesnek és gazdasági udvarnak is elegendő nagyságú területtel), valamint a háttárban egy egész telek haszonélvezetét.²⁸

Balogh Antal (1812–1870?) 1848. május 15-én írt Lonovics Józsefnek, s levelében kérte a főpapot, hogy a romló állapotú vályogból épült templomot és plébániaépületet följújíttathassa, valamint liturgikus ruháit megjavíttathassa, illetve az elhasználtak helyett újakat szerezhessen be. Erre az engedélyt — támogatást is ígérve — május 25-én adta meg a csanádi püspök.²⁹ A kovácsházi plébános augusztus 23-án ismét támogatást kért — az akkor már egri érsekké kinevezett — Lonovicstól, amelyből egy szobával és kamrával kívánta bővíteni a lelkészlakot, valamint tetőjavítási munkákat végeztetett volna.³⁰ A főpap szóban ígéretet tett neki, hogy ezek megvalósítására mielőbb anyagi segítséget nyújt. Mivel az anyagi támogatás elmaradt 1848. szeptember 11-én Balogh Antal Fábry Ignác püspöki helynöktől igényelt kétszáz forint kölcsönt a halaszthatatlan munkálatok elvégzésére. Levelében rámutatott, hogy a forradalmi

²⁷ Zakar Péter: Forradalom az egyházban? A radikális alsópapság 1848/49-ben. In: Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon. 1848-1918. Szerk. Sarnyai Csaba Máté. Budapest, 2001. 53–62.

²⁸ CSML Csanád vármegye iratai. Közgyűlési iratok. 912/1839.

²⁹ A mezőkovácsházi római katolikus plébánia irattára. 997/ 1848.

³⁰ SZCSPL EVRI Mezőkovácsháza, 48.

időben a hívek nem fizetik a párbért, s ezzel nincs biztosítva megélhetése. Mint fogalmazott: „A' forrongó korban a' hívek nem igen hajlandók főkép[er] pénzbeli tartozásaikat fizetni — én mindedig csak nem abból édegeltem, mit Kovácsházára jöttöm előtt megtakaríthattam — de ez már elfogyott.”³¹

A politikai és társadalmi változások ellenére az egyházigazgatás változatlanul — bár némi zavarokkal, s „megkettőzött” struktúrában — működött a csanádi püspökség területén. 1848 őszén még templomszentelésre is sor került a Csanád vármegyei Kevermesen. A falu magyar ajkú kertész lakosságát az 1810-es években telepítették be. Plébániát 1835-ben alapított a településen Lonovics püspök, a templomát 1835. szeptember 20-án szentelte föl — püspöki engedéllyel — Róka József esperes, makói plébános. Ahogy az eseményről a korabeli sajtó beszámolt: „Ez Új Egyház a kevermesi magyar ajkú hívek nagy öröme, több ezerre menők jelenlétében s[z]eptember 20-án fel is szentelték az Isten dicsőségére s lelkek épületére méltó pompával felavattatott.”³²

A vályogfalú — valószínűleg rossz alapanyagból, rossz kivitelezéssel épült — kevermesi templom egyik fala azonban 1847. február 11-én beomlott. Ezért a község földesura, báró Sina György elhatározta, új templomot építtet a helyi híveknek. Az alapkövet 1847 nyarán tették le, a munkálatok 1848 szeptemberére fejeződtek be. Mikosevics József (1805–1876) kevermesi plébános 1848. szeptember 9-én tájékoztatta az építkezés befejezéséről a püspöki hivatalt. A lelkész a polgári forradalom hatására meginduló változásoknak a katolikus egyházra gyakorolt — általa kedvezőtlennek vélt — hatásairól alkotott véleményét is beleszötte levelébe. „E jéghideg-kor szülte bús események közt, — mellyek súlyos átokként leginkább Szent Religionk érdekeire nehezülni látszanak — jól esik lelkemnek Nagy Méltóságodat aziránt tudósítani: hogy a mult évben leomlott Kevermesi Egyházat, nagylelkű Kegyuram Méltóságos B[áró]. Sina György Úr — majd 25 000 v[áltó]forintnyi költséggel ebből munka árában 1/25 rész nehezülvén pazar díszben felépítette, 's most már e róna táj királynéjaként pompáz — bú közt is — örömhírt hirdet sz[ent]. hitünk érdekeiben.”³³ A templom végül — Fábry Ignác helynök fölhatalmazása alapján — 1848. szeptember 17-én „Mikosevics József által több ezer buzgó híveknek összesereglése mellett Isten dicsőségére s Bold[ogságos]. Szűz születése tiszteletére ünnepélyesen fel is szenteltetett.”³⁴

A következőkben négy Szegeden és környékén elmondott egyházi beszédet ismertetek, törekedve a papok politikai — elsősorban a közjogi és nemzeti-nemzetiségi kérdéshez kapcsolódó — meggyőződésének rekonstruálására. Szegeden — mint a délvidéki hadszíntér katonai centrumában — 1848/49-ben érezte hatását a nemzetiségi kérdés.³⁵ A nemzetiségek elleni (geopolitikai okok miatt érthetően szerbellenes) közhangulat a korabeli hírlapokban (Szegedi Hírlap, Tiszavidéki Újság), röpiratokban, plakátokon is tetten érhető. A korabeli egyházi beszédekben is értékelték a — helyi és országos — politikai és katonai helyzetet. A klerikusok

³¹ SZCSPL EVRI Mezőkovácsháza, 48. A.

³² Jelenkor, 1835. 80. sz. 635.

³³ SZCSPL EVRI Kevermes, 29.

³⁴ Religio, 1849. 39. sz. 336.

³⁵ Szántó Imre: Szeged az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején. Szeged, 1987.

kifejtették a magyarságról, a nemzetről, a nemzetiségről vallott nézeteiket is – természetesen vallási köntösben.

Szabó Richárd (1820–1873) dorozsmai káplán 1848. április 2-án mondott beszédet „a békés átalakulás végett”. A szónoklatot 16 oldalas füzetben jelentette meg a szegedi Grün-nyomda.³⁶ A fiatal segédlelkész — akinek hivatali elődje volt 1832 és 1834 között Horváth Mihály történetíró, későbbi csanádi püspök és politikus — beszédét az egyetemes történelem folyamatainak jellemzésével kezdte. Történelemfelfogását a ciklikusság és az organikus szemlélet hatotta át. A történelem szerinte — s benne az államok és nemzetek élete — a természet és az emberi szervezet mintájára folyamatosan fejlődik, változik, módosul, átalakul.

Ez a korszellem a 18–19. században — vagy ahogy Szabó fogalmazott „az újabb korban” — a jogért, az igazságért, a szabadságért vívott harcra szólította polgárait. A szónok üdvözölte a márciusi forradalom eredményeit, az első felelős magyar minisztérium megalakulását, ezeket a „polgári szerkezet” és a „polgári társaság” — azaz a modern polgári állam és társadalom — létrejöttének első lépéseiként, jeleiként értelmezte. A vallás megtartására és vallásosságra szólította föl a híveket, mert a katolicizmust — amely „a legszebb polgári hit” — a jogegyenlőség és az emberi méltóság biztosításának egyik szószólójaként értékelte. A vallásosság mellett arra buzdította hallgatóságát, hogy tartsák meg a rendet és „a még fennálló törvényeket”. Intő példaként — nem megnevezve ugyan — a francia forradalom túlkapására utalt.

1849. március 15-én, a forradalom évfordulóján a szeged-rókusi templom mögött, a Mars téren volt ünnepi mise, amelyen Szabados József (1818–1892) mondott szentbeszédet. A beszéd Körösi József költségén, Grün János nyomdájában jelent meg.³⁷ Szabados a magyar nemzet nagyságát, a szabadság, a keresztény vallás fontosságát részletezte. A szónok a magyarok — pontosabban a történelmi magyar nemesség — ellenállási joga (az 1222-es Aranybulla záradéka) alapján buzdította híveit a polgári vívmányok védelmére. Hangsúlyozta az áprilisi törvények jelentőségét, az egyenlő, igazságosságon és közteherviselésen alapuló magyar társadalom kiépítésének fontosságát. Hirdette a népfölség elvét, és az állami vezetők céljául a köznép boldogságának elérését jelölte meg. Felismerte a bécsi udvar nemzetiségi politikáját, amely a magyar kormány ellen uszította az ország területén élő nemzetiségeket. Ennek előzményeként tudta be a Habsburgok 18. századi nemzetiségi és betelepítési intézkedéseit, amelyek privilégiumokkal bátyázták körül a szerb és román — a török elleni védekezést biztosító és katonai föladatokat ellátó — csoportokat, s ezzel a magyarság pozícióit és potenciálját fokozatosan gyöngítve. A korra igencsak jellemző, hogy beszédében Szabados csak a magyart nevezi nemzetnek, a többit népfajnak. A beszéd zárása a szegedi polgárok buzdítása volt, a szerb fölkelők elleni februári — Perczel Mór vezette — győzelmes hadjárat földidézése.

³⁶ Szabó Richárd: Egyházi beszéd, melyet a békés átalakulás végett a váci egyházmegyei kormány által rendelt, s Dorosmán ápril 2-án megtartott egyházi ünnepély alkalmakor mondott. Szeged, 1848.

³⁷ Szabados József: Egyházi beszéd, melyet 1849-ik évi mártius 15-kén, midőn új alkotmányunk évünnepe tartaték, Szegeden a Marstéren mondott. Szeged, 1849.

1849. május 20-án Szabados József ismét beszédet mondott. A szeged-palánki Szent Dömötör templomban a nagysarlói ütközetben (1849. április 19.) elesett honvédek lelki üdvéért bemutatott gyászmise alkalmával hangzott el, s szövege megjelent nyomtatásban is Grün János nyomdájának termékeként.³⁸ A pap — aki ekkor a Szent Dömötör-templom helyettes plébánosa (adminisztrátora) volt — szerint a szabadságharc alatt a magyar nemzet bizonyította életképességét, életerejét. A magyar nemzet bizonyágtétele szerinte egész Európa számára példaadó. Majd kifejtette, hogy a magyar honvédek és fiatalok vérére azért volt szükség, mert a nemzet újjászületése vérkeresztséget kívánt. Ezzel párhuzamot vont a magyar nemzet és állam geneziséhez köthető — Anonymustól eredő — történeti hagyománnyal, amely szerint a honfoglaló vezérek Álmost fejedelmüké választották, s szerződésüket, szövetségüket, paktumukat vérrrel erősítették meg. A nagysallói ütközet 300 magyar honvéd áldozatára mondta, hogy az áldozatok emléke egy egész nemzet szívében fog majd élni. Az elmúlás (itt az egyén erőszakos halála) és a világrajövetel (itt a nemzet küzdelmes, áldozattal követelő születése) oppozíciója végigkíséri a szónoklatot, amelyet végül azzal a toposszal próbált meg föloldani Szabados, hogy a hősi halottak sírjaiból nő ki és táplálkozik a magyar szabadság fája.

Alig két héttel később a szeged-rókusi templomban is misét, körmenetet és könyörgést tartottak az orosz intervenció elleni harc sikeréért. Horváth Mihály választott csanádi püspök, a Szemere-kabinet frissen kinevezett vallás- és közoktatásügyi minisztere kezdeményezésére a magyar kormány és a püspöki kar keresztes háborút hirdetett ellenük. 1849. május 31-én Rókuson Korompay (Krum) Antal katolikus pap, a temesvári főgimnázium történelemtanára mondott beszédet, aki 1849 augusztusában, a fegyverletétel idején világoi plébános volt. Szövegét szintén Grün János betűivel nyomták.³⁹ Korompay kemény hangon bírálta a Habsburgokat, akiket a magyarság elnyomóinak, romlott erkölcsű zsarnokoknak nevezett. Áttekintette a magyar szabadságmozgalmak háromszáz évét. Különös a katolikus paptól, hogy az 1674-i pozsonyi vérbíróságot és Caraffa eperjesi mérsárlását is sérelemként idézi. Ezek ugyanis a protestantizmus fölszámolását (és nem utolsó sorban a protestánsok vagyonának megszerzését) célozták meg, a katolikus egyház tagadhatatlanul szolgálalkú támogatásával. A 17. századtól a magyar nemzeti — függetlenségi — mozgalom szorosan összekapcsolódott a protestáns emancipációs törekvésekkel. Elsősorban a református egyház állt ki a magyar nemzeti tudat, hagyományok mellett, mert az evangélikus hívek nagy rész német, illetve szlovák nemzetiségű volt. A katolikus felső klérus köztudottan aulikus beállítottságú volt.

Az osztrák önkényuralom elnyomásának példájaként a szónok II. Rákóczi Ferenc, Martinovics Ignác és a börtönt megjárt Kossuth Lajos sorsát említette. A dinasztia azonban a bécsi, itáliai, cseh és magyar forradalmakból, sőt a trónfosz-

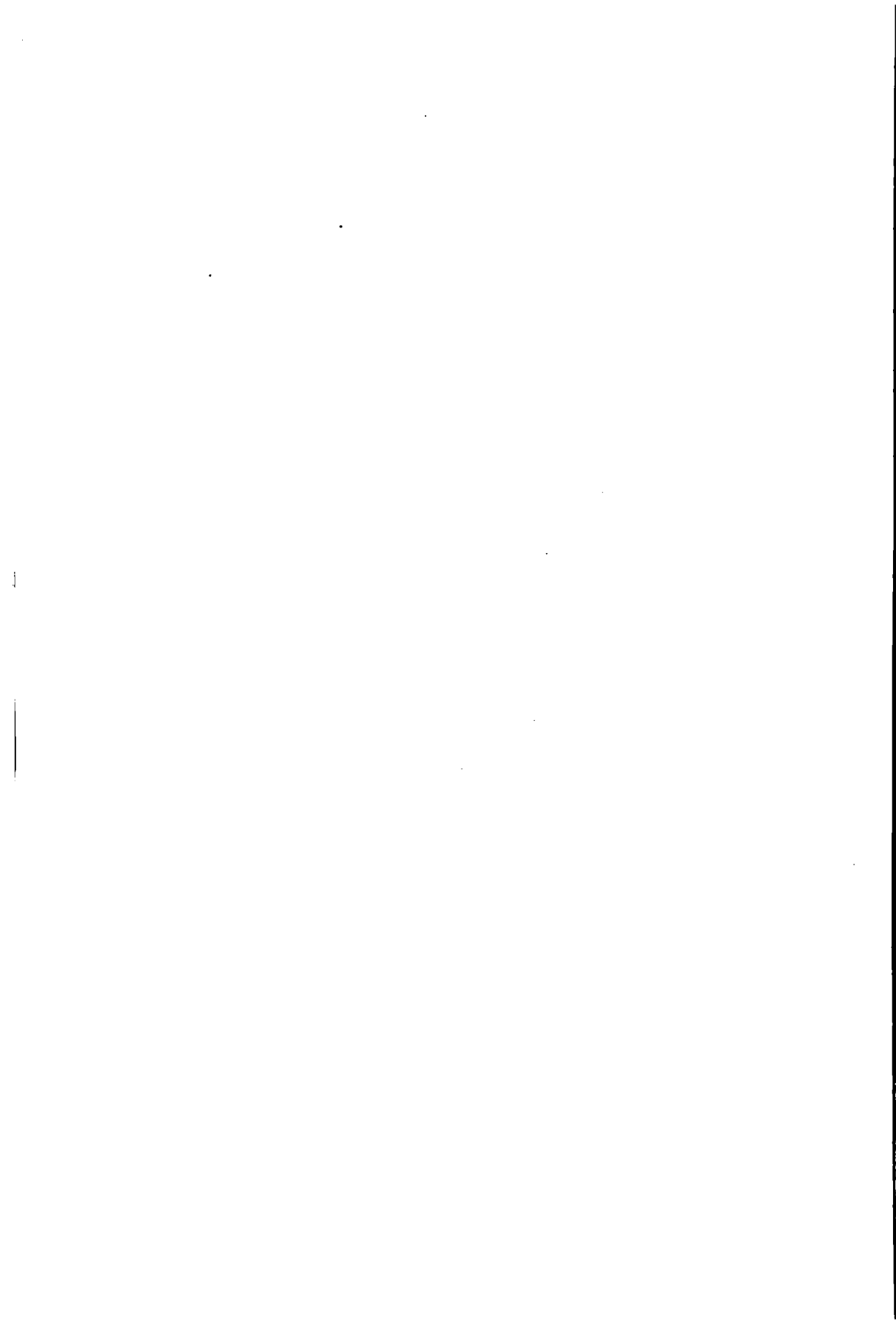
³⁸ *Szabados József*: Gyász-beszéd, melyet 1849-ik évi május 20-án a magyar nemzetnek Nagy-Sarlónál f. évi ápril hó 19-én nyert győzelemkor elesett hű fiaieért, a Szeged Szent-dömei egyházban tartott engesztelő-áldozat alkalmával mondott. Szeged, 1849.

³⁹ *Korompay (Krum) Antal*: Alkalmi beszéd, melyet a Szeged Sz.-Rókusi egyházban a muszka beavatkozásból származható veszély elhárítása végett rendelt Iső egyházi szentmenet alkalmával 1849-dik évi május 31-kén mondott. Szeged, 1849.

tásból sem tanult. Korompay a császári dinasztia teljes morális züllésének utolsó állomásaként szólt az orosz cárhoz való fordulásról. Szónoklatában hosszasan sorolta az ortodox orosz kormányzat vallási türelmetlenségének példáit: föllépésüket a lengyel római katolikusok, az ukrán és litván görög katolikusok, a balti — német — evangélikusok ellen. Az egyesült görög katolikus egyházakat ellehetetlenítették, vagyonuktól megfosztották, végül visszakényszerítették a moszkvai pátriárka juriszdikciója alá.

Az orosz beavatkozás ellen szerinte a kormány a leghathatósabb lehetőséghez nyúlt és keresztes háborút hirdetett. A cári csapatokról mint a hitszegő Habsburg család vérebeiről beszélt, amelyek a magyar nemzet, a magyar szabadság és a római katolikus vallás legyilkolására vonultak az országba. Korompay Antal is a szegediek buzdításával fejezte be beszédét. Előképként Kapisztrán Szent János és Hunyadi János csapatait említette, amelyek Szegeden gyülekeztek, mielőtt 1456-ban Nándorfehérvár védelmére vonultak volna.

Ezek az egyházi beszédek egy folyamat állomásai. Nyomon követhető, hogy a klerikusoknak — és velük együtt híveiknek, s legtöbb kortársuknak — hogyan módosult a véleménye a magyar kormány és a bécsi udvar politikájáról, a független Magyarország szerepéről és lehetőségeiről, a szabadságharc esélyeiről és a nemzetiségi kérdéstről. A szegedi egyházi szónokok 1848/49-ben a nemzet fogalma alatt mindig a politikai nemzetet értették, és nem a nyelvi, kulturális, vallási közösséget. Így egyedüli nemzetnek — a szeptemberi fordulat, de különösen a trónfosztás után — egyre harsányabban és radikálisabban az államalkotó, politikai önállósággal bíró magyart tekintették. A nemzetiségeket a magyar nemzet ellenségének, a zsarnokság támogatóinak tartották, s bennük is csalódást keltett — mint a liberális politikusok többségében —, hogy a nemzeti-ségek a polgári államért és vívmányokért, a jogegyenlőségért cserében nem akarták vállalni az asszimilációt, vagy legalább a magyar államtesthez való tartozást.

Fenyő István

MAGYAR SZÓNOKOK ÉS STATUSFÉRFLAK

1

Csengery Antal tudós szeretett volna lenni egész életében. Közelebbről történész, ki megalkotja a hazai reformkor történetét, s ki általában véve is előmozdítja a polgári történettudományi módszerek meghonosodását. A tervezett összefoglaló mű létrehozása nem sikerült. Lehet azon vitázni, hogy mi hiányzott hozzá, miért nem írta meg, de el kell mondani, hogy a témáról nemcsak Horváth Mihály alkotta meg a maga klasszikus értékű *Huszonöt évét*, hanem Csengery is produkált egy, a további kutatást megalapozó művet. Méghozzá akkor, amikor arra a hazai köztudatnak a legnagyobb szüksége volt – a világosi bukás történeti másnapján, 1849–1851-ben.

Ez a munka volt értékörző, értékmegújító hatásában Csengery legjelentősebb publicisztikai alkotása. Az 1851-ben megjelent, több mint 560 oldalas *Magyar szónokok és státusférflak* című történeti esszégyűjteményt megjelenésekor aligha olvasták valami sokan, miként Eötvös és Kemény az idő tájt közreadott műveit, az *Uralkodó Eszméket* és a *Forradalom utánt* sem. A szellemi elit azonban olvasta és elgondolkodott rajta.

A politikusi arcképsorozat összeállításában Csengery, a szerkesztő egy centralista mester mintája után dolgozott. Szalay László vállalkozását, a kétkötetes *Státusférflak és szónokok könyvét* (1846, 1850) követte.¹ Azzal a különbséggel, hogy míg Szalay a 18–19. századi európai és észak-amerikai politikusi példázatait elemezte, s egymaga írta a két kötetet, addig Csengery a 19. század első felének hazai politikusi palettáját tekintette át, s más munkatársakat is bevont gyűjteményének munkáiba. Ez utóbbi mű elkészítése feltehetőleg már Szalay első kötetének megjelenése idején felvetődött, mert Csengery Világos utáni bujdosásából Pestre hazatérve nem sokkal később, 1850. április 30-i levelében azt írja bátyjának, hogy a *Magyarország szónokai és státusférflai* első füzetének megjelenése csupán Kemény Zsigmondon múlik.² Ő késik Wesselényi portréjának megírásával. Ekkor már készen volt e levél szerint – Beöthy Ödön, Deák Ferenc, Bezerédj István és Szemere Bertalan portréja.³

Nem egészen két hónappal később, 1850. június 27-én arról értesíti apját, hogy nemsokára nem egy hat, hanem tizenkét íves füzet fog a műből megjelen-

¹ Szalay László: *Státusférflak és szónokok könyve*. Pesten, 1846., ill. 1850.

² Csengery Antal: *Hátrahagyott iratai és feljegyzései*. Közzétette dr. Csengery Lóránt. Bp., 1928. 421.

³ Uo.

ni.⁴ Ismerve az ilyen többszerzős művek készülési módját, ez a közlés is azt erősíti, hogy a tervezés alighanem már a 48-as forradalom előtt megkezdődött. A kéziratok késlekedő leadása ugyanis nemcsak Kemény Zsigmondnak volt a sajátja. Csengery egy hónappal későbbi levele szerint a vállalkozásból akkor már tizennégy ív volt kinyomva, de Heckenast, a kiadó megvárja, míg az egész (36 ív) elkészül. E levelében Csengery igen elégedetten szól a Wesselényi-arcképről, Kemény Zsigmond esszéjéről.⁵

Elégedettsége fokozódik apjának írott, 1850. szeptember 10-i levelében. Arról értesíti, hogy a mű nyomtatása nehezen halad, de Kemény Zsigmondtól a Wesselényi- és a Széchenyi-portré, továbbá Pap Endrétől Kölcsey „meglepően szépen vannak írva”.⁶ Csengery a világirodalom legjelesebb művei közé sorolja e két kéziratot.

A két esszéíró társ nevének említése bővebb felvilágosítást igényel. Keményé nem annyira, de Pap Endréé már inkább. Kemény a centralista Pesti Hírlapnak 1847. május 6-tól vezércikkírója volt, 1848. május 16-tól szerkesztője is. Csengeryvel való barátsága, eszmei közelállásuk már ekkor köztudott volt. (Lásd ennek alakulását Kemény naplójában.)⁷ Ez a barátság a forradalom idején tovább erősödött. Ezért is szeretett volna Szemere Bertalan belügyminiszter, utóbb miniszterelnök 1848. december elején velük közösen lapot indítani.⁸ Ezután, 1849 májusában együtt nevezte ki őket belügyi tanácsosokká, kért tőlük alkotmányozási javaslatokat.⁹

Pap Endre mindkettejük költőbarátja volt, s Petőfihez is közel állott. Csengery még a reformkorban, közelebbről 1847-ben közölte a vidéken élő Pap politikai cikkeit, Petőfi pedig valahányszor Szatmárban járt, az ő házában szállt meg.¹⁰ Pap Endre egyaránt tartozott a centralisták, illetve a Fialat Magyarország vonzáskörébe. Az sem volt véletlen, hogy az esszégyűjteményt követően, fiatalon elhunyt lírikus *Összegyűjtött költői és prózai munkái* (1852) gondozására épp Csengery és Kemény kettőse vállalkozott.¹¹ Hiszen a két utóbbi jórészt a Pap-típusú nemesi-polgárosuló értelmiség kezébe szánta szóban forgó művét. Kölcsey portréjának megformálását pedig a szerkesztő minden valószínűség szerint azért bízta Pap Endrére, mert tudta, hogy a fiatal költő jurátusa volt a *Hymnus* alkotójának (akárcsak régebben Szalay), s hogy őt azóta eszményképül tekinti. S hogy Pap szerkesztette Kölcsey összes műveinek első gyűjteményes kiadását.¹²

Fontos megnevezni a kötet két másik közreműködőjét is. Tóth Lőrincsel, a hajdani védegyelet titkárával, az országgyűlési napló szerkesztőjével, a centralista Pesti Hírlap munkatársával Csengery szintén már a forradalom előtt együttmű-

⁴ Csengery Antal i. m. 423.

⁵ Csengery Antal i. m. 424.

⁶ Csengery Antal i. m. 426.

⁷ Kemény Zsigmond naplója. [1846] Bev. tanulmánnyal és jegyzetekkel közlésezi Benkő Samu. Bukarest, 1966. 135–198.

⁸ *Kemény Zsigmond: Levelezése*. S. a. r. Pintér Borbála, Somogyi Gréta. Bp., 2007. 155–159.

⁹ Uo. 172.

¹⁰ *Pap Endre: Hátrahagyott munkái*. Kiadják az elhunytak barátai: Csengery Antal és Kemény Zsigmond. Pesten, 1852. III–X.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

ködött.¹³ Világos után pedig fordított szereposztásban cselekedte ugyanezt: az *Újabb kori Ismeretek Tárának* Tóth Lőrinc lett az első szerkesztője, Csengery pedig fáradhatatlan és fontos munkatársa.¹⁴ Újabb szerepcseréként pedig Csengery hívta meg Tóth Lőrincet a *Magyar szónokok és statusférfiak* dolgozótársai közé. Deák Ferenc arcképét feltehetőleg azért bízta rá, mert Tóth Lőrinc már az 1839–1840-es országgyűlésen egy távollevő követeként közvetlen szemtanúja volt a nagy politikai tevékenységének, 1848-ban pedig a Deák vezette minisztériumban dolgozott.¹⁵ S még egy: Tóth tanulságokban bővelkedő nyugat-európai útirajzát (1844) idehaza minden valamirevaló reformer politikai elolvasta.

A kötet másik közreműködőjének, ifjabb Bartal Györgynek nevét ma már szinte elfelejtették. Méltatlanul. Ifjabb Bartal György (1820–1875) a liberális ellenzék tagja volt Tolna megyében Bezerédj István mellett.¹⁶ 1848-ban országgyűlési képviselő, 1849-ben pénzügyminisztériumi osztályfőnök. Világos után két hónapon át fogságot szenvedett. Idősebb Bartal György, a nagyhírű történettudós és publicista fia volt, maga is kiváló szónok és publicista, közel állt a centralistákhoz.

2

Csengery említett, 1850. szeptember 10-i leveléből tudjuk meg azt is, hogy a kötet nem fogja tartalmazni Kossuth arcképét.¹⁷ Hogy miért nem? Ezt a portrét Csengerynek kellett megírnia, de ő tartott az esetleges félreértésektől: „...A Kossuth nevet én bálványának tartom — írja apjának —, olyannak, midőn némely szentben tiszteltetik az istenség. De nem veszik-e istenkáromlásnak a fanatikusok a bitor tekintély megdöntését, és viszont nem azok tapsolnak-e meg, kiknek religiója nem az én hitem.”¹⁸

Nem szerepelt a kötetben Kossuth portréjával, de amit róla írt (ekkor, vagy más alkalommal?) fennmaradt. Felfogása azonban családjának sem nyerte meg tetszését. Annyira nem, hogy bátyja egyenesen azt kívánta, bárcsak ne engednék meg a hatóságok a mű megjelenését. Erre utal Csengerynek apjához szóló levele 1851. március 9-én: bátyjának óhaja majdnem teljesült, a múlt héten a munkát elkobozta a rendőrség. Mégis meg fog jelenni, jelentéktelen kihagyások árán.¹⁹ Lehet, hogy e családi nézet-eltérés miatt hagyta el cikkét a kötetből?

1851. május 15-én végre arról értesítheti az otthoniakat, hogy a *Magyar szónokok és státusférfiak* megjelent, s hogy ritka könyvnek volt régóta ilyen keletje. Bécsből Jasper, Hügel és Manz kiadók felszólították őt német nyelvű kiadásra, Lipcséből pedig a Gegenwart című folyóirat fordult hozzá ezzel az aján-

¹³ Fenyő István: *Csengery Antal és az Újabb Kori Ismeretek Tára*. Századok 2009. 3. sz. 751–762.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp., 1891. I. k. 925–926.

¹⁷ *Csengery Antal* i. m. 426.

¹⁸ Uo.

¹⁹ *Csengery Antal* i. m. 437. A Kossuth-arckép szövege Csengery életműkiadásában: Adalék Kossuth jellemzéséhez. In Cs. A.: *Történeti tanulmányok és jellemrajzok*. Cs. A. összegyűjtött munkái. 2. bőv. kiadás. Budapest, 1884. II. k. 345–346.

lattal.²⁰ (A következő esztendőben meg is valósult a német változat.²¹) S Csengery örömmel újságolja családtagjainak azt is, hogy Bártfay László író, az egykori Aurora-kör tagja azt mondta: amely nemzetben a mestereket így fogják fel, az a nemzet nincs elveszve. Toldy Ferenc, Szontágh Pál, Hunfalvy (vajon melyik? Pál vagy János?) és Lukács Móric személyesen gratuláltak neki, sőt Lukács az augsburgi Allgemeine Zeitungban is megdicsérte a munkát.

3

Szalay László első gyűjteményes esszékötetének funkciójára, jelentőségére Csengery már annak megjelenésekor (1846) felfigyelt. Az a szöveg ugyanis, amely a műről akkor a Pesti Hírlapban névtelenül megjelent, utóbb az ő vállalkozásáról is szó szerint megállapíthatóvá lett.²² Eszerint: „...Nem oly életírás ez, mely elmondja története hősről: hol született és halt meg, s ennél alig mond többet ... a statusférfiút és szónokot állítja elő, mint gondolkodott, szólt és hatott kora mozgalmi között, s jellemzi a kort, ismerteti a nagyszerű mozgalmakat, mik között éltek, hatottak.” Majd így írnak a műről: „...Mit eddig elméleti síkon hirdetett, szerző most concret úton tárgyalja, föltüntetvén a képviselői rendszert, mind alakulás, mind működés közben, több alkotmányos statusférfiú képében.” Legpontosabban Csengery jelenlegi kötetében fogalmazza meg a mintakép érdemét (egyszersmind áttételesen saját írói törekvését): „...Az alkotmányos élet s vele haladó statustudomány fejlődését az utolsó 80 év alatt egyes képekben szemléljük itt; s a művészileg adott képeket, a szabad nemzetek nagy embereinek arcképeit ugyanazon eszmék fűzik egybe.”²³

Jelentős különbség viszont: Szalay produkciója a forradalom *előtti* időszak reményeit hordozza, Csengery és társai viszont a *forradalom bukása után* alkották esszéiket. Mindkét munkát telíti a haladás, az elháríthatatlan alkotmányos változások hite, de a bukás utáni esszékben sokkal több a kétely. S nemcsak a cenzúra miatt több bennük az óvatosság.

Csengery és szerzőtársai az abszolutizmus ellen írnak, de nem akarnak újabb forradalmat, s a társadalom radikális megváltoztatását sem. Harcukat tehát több fronton vívják.

4

Tizenhárom politikus-portrét ölel fel a reformkor arcképsorozata. A kötet sorrendjében: Felsőbüki Nagy Pál, Beöthy Ödön, Deák Ferenc, Bezerédj István, Szemere Bertalan, a két Wesselényi Miklós, Szentkirályi Móric, Eötvös József, Desseffy Aurél, Kölcsey Ferenc, Széchenyi István, Szalay László. E felsorolásból látható, hogy a szerkesztőt az összeállításban nem mindig vezette a történeti időrend. A szereplők pártállása pedig csupán annyiból, hogy annak íve a „premodern” és nemesi konzervatív Nagy Páltól az európai és liberális centra-

²⁰ Uo. 437.

²¹ Ungarn's Redner und Staatsmänner. Hrsg. v. Anton Csengery. Bd. 1–2. Leipzig–Wien, 1852.

²² Pesti Hírlap 1846. jan. 4. 601. sz.; 1846. jan. 6. 602. sz.

²³ Csengery Antal: Szalay László. In: Cs. A.: Magyar szónokok és statusférfiak. Pesten, 1851. 558.

lista Szalay Lászlóig terjed. Nagy ez az ív – a nemzet egységét hivatott tükrözni az elnyomás ellen.

A legkiterjedtebb írói munkára maga a szerkesztő vállalkozott. Hét portréja szerepel a kötetben, Nagy Pál alakformálása, majd Beöthyé, Dessewffyé, Szemeréé, Szentkirályié, Eötvösé és Szalayé fűződik nevéhez. Kemény Zsigmond csak kettőt írt — az apa és a fiú Wesselényiről, illetve Széchenyi Istvánról —, de ezek a kötetben a leginkább fajsúlyosak. Deák képmását Tóth Lőrinc, Bezerédj Istvánét ifjabb Bartal György, Kölcseyét Pap Endre örökítette meg. Tóth Lőrinc a kötet számára megírta a két Pázmándy Dénes portréját is. Ezt a cenzúra hagyatta ki (T.L.: A két Pázmándy. Hazánk 1884. 1. sz. Szerk. Abafi Lajos. 164–185.)

A kötetből három kimagasló reformkori politikus arcképe hiányzik: Kossuthé, Batthyány Lajosé és Teleki Lászlóé. Már utaltunk arra, hogy Kossuthét is Csengerynek kellett volna elkészítenie. Tegyük hozzá, hogy ha ilyet publikál, akkor azzal esetleg az egész kötet betiltását idézhette volna elő. Valószínűtlen az is, hogy a kivégzett miniszterelnök, illetve a forradalmi emigráns valóságghú portréit engedélyezték volna. Az is lehet, hogy a szerkesztő óvatos öncenzúrája működött – nem akart bajt se magának, se másnak. Ebből is következően a forradalomról, még inkább a szabadságharcról a kötet nemigen szólt. Előszavában Csengery mentegeti is magát ezért. Az életműkiadásban a Szemere-protré szövege bővebb, mint a *Magyar szónokok és státusférfiak* lapjain. Jele ez annak, hogy Csengery más alkalommal is tekintetbe vette a cenzúra (öncenzúra?) szempontjait. (Cs. A.: Szemere Bertalan. In Cs. A. i. m. 177–289.) Jobb is, hogy 1848–1849 megítélése ezúttal elmaradt, mivel Csengery mindig meglevő forradalomellenessége időközben felerősödött, s ha ez az esszéekben nagyobb érvényre jut, gyengítette volna a gyűjtemény egyik fő célját – a *reformkori nemzeti liberalizmus, a polgári alkotmányos parlamentarizmus átmentését*.

A vállalkozás így is — az adott körülmények közepette — feltétlenül tükrözte (tükrözhetette) és erősítette a *nemzeti összefogás és a mérsékelt haladás* eszméit.

5

A kötet előszavában a szerkesztő a munka készülési folyamatairól és informátorairól tájékoztat.²⁴ Arról szól, hogy kezdetben csupán rövid, de az akkor divatosoknál hívebb, lelkiismeretesebb rajzokat kívánt adni. Így készült el Beöthy Ödön és Szemere Bertalan jellemzése. Utóbb, munka közben azonban nagyobb terjedelmet nyert a vállalkozás, emiatt egész életírásoknak is helyet tudott adni. A szerkesztő tudja, hogy a jellemrajzok háttére többnyire hiányos. „...Mentsék e hiányokat a körülmények, – mik miatt e közel napok nem alkalmasok a forradalom előadására. Még az adatok sincsenek tisztában.” Csengery kilátásba helyezi, hogy a közönség részvételének megfelelően egy új kiadásban pótolhatják majd munkájuk hiányosságait. Attól függ e munka folytatása is. (Vagyis tervezett egy második kötetet.)²⁵

²⁴ Csengery Antal: Előszó. In: Magyar szónokok és státusférfiak. Pesten, 1851.

²⁵ Uo.

Nem lehetett folytatni, s ennek fő oka nem a közönség részvétlensége volt. Csengery „optimista” előszavát 1850-ben írta, akkor még fennállt az olmtüzi látszatalkotmány, 1851-ben viszont már eltörölték azt. Jött a Szilveszteri Pátens s vele a Bach-korszak totális abszolutizmusa.

A továbbiakban az előszó arról tudósít, hogy Nagy Pál életírásához egy igen tisztelt barátja nyújtotta az adatokat. E „jellemrajzban — némi szerkesztői igazításokon kívül — összeállítás, felfogás többnyire ezen érdemes barátomé.” Ez a barát Bezerédj István volt.

A szerkesztő azt is megvallja, hogy Dessewffy Aurél adatait részben a politikus naplótöredékeiből, részben munkája német nyelvű kiadásának bevezetéséből merítette. Szalay életrajzának helyenkénti kiegészítését pedig P. E. (vagyis Pap Endre) barátjának köszönheti. S e tájékoztatás végén a szerkesztő megjegyzi: „...csak e napokban lettem figyelmes hazánk e nagy publicistájának egy újabb művére, mely előttem, mikor jellemzését írák, még ismeretlen volt. A röpirat címe: »Lettres sur la Hongrie«”.

6

A fentebb említett egyoldalúságoktól eltekintve Csengery aggályosan vigyáz arra, hogy az egykori ellenzék minden árnyalatát bemutassa. Bármennyire meghaladta felfogásával a hajdani sérelmi politika olyan jellegzetes alakját, mint amilyen *Felsőbüki Nagy Pál* volt, helyet ad számára a magyar szónokok és státusférfiak panteonjában.²⁶ Hiszen Nagy Pál a jogkiterjesztés politikájának is képviselője volt – annyiban, hogy a kiváltságok fenntartása mellett legalább azok visszaéléseit orvosolni kívánta. S Csengery szerint Nagy Pál szónoki képességei és a magyar nemzetiség iránti buzgalma okán is méltánylást érdemel.

Elmarasztalja viszont őt, mert nem volt eléggé művelt. S nem volt „világtapasztalata”, nem ismerte fel a fejlődés igényeit. Elmarasztalja azért is, mert Nagy Pál számára a magyar alkotmány nem folyvást alakuló mű volt, hanem bevégzett tény. Mégis – fellépésével szerinte segített elindítani egy modernizációs folyamatot, amely messze túlhaladta őt. Aki pedig nem használja ki a reform kedvező alkalmait, az számoljon a forradalommal – szól Csengery (és Bezerédj) intése kora konzervatívjaihoz.

Frappáns e portréban Mirabeau és Nagy Pál összehasonlítása. Eszerint Mirabeau forradalmi szellem, Nagy Pál viszont csak konzervatív reformer: „philantrop inkább, mint philosoph országfi; egy nemesszívű lovag a középkorból, kit hajlama, sejtelmei, lánglelke olykor messze jövő felé ragadtak, valódi Götz von Berlichingen. Igazságot kért nemegyszer a népnek; igazságot a kiváltságok fenntartása mellett. Jog és igazság nem egyjelentésűnek látszott politikai szótárában. Ohajtá, hogy a nemes is viselje a közterheket, de elkülönözve az adózó nép terheitől. Óvakodott, nehogy a polgári társaság külön osztályainak kijelölt válaszvonalai összezavartassanak.”

Újabb szakasz a nemesi ellenzéki reformkori politikájában *Beöthy Ödön* portréja.²⁷ Csengery immár egy olyan szónokot mutat be, ki szembefordult a ne-

²⁶ Nagy Pál. Uo. 1–18.

²⁷ Beöthy Ödön. Uo. 19–26.

mesi alkotmány fő tételével, a „nemadózunk” elvével. S az elavult államhatalom kritikusat is megbecsüli Beöthyben. Mint szónokot nagyra tartja, államférfiként már kevésbé. Őbelőle is hiányzott ugyanis a képzettség, a mélység. Idők jele: Beöthy ifjúságában huszártiszt volt nyolc esztendőn át, s e pályáért — régebben a nemesség egyik vágyképeért — Csengery már nem lelkesedik. Hibáztatja továbbá, hogy hiányzott belőle a rendszer, s hogy hozzászokott a parancsolgatáshoz. Leginkább pedig azt kifogásolja, hogy Beöthyt a megyegyűlések nevelték: „... A kiváltságos nép tartományi ösgyűlései aligha képeztek valahol statusférfiakat. S ily gyűlések visszhangja volt a régi magyar parlament.” Ebből a parlamentből az európai nézőpontok éppúgy hiányoztak, mint az európai ügyek.

Csengery tehát már a Beöthy-arcképben kifejezi a fő centralista ideákat: a felelős kormány iránti igényt és a megyei rendszer, illetve a parlament átalakítását. Valamint azt is, hogy a politikusoktól tanultságot, felkészültséget követel.

További arcképeiben is épp az a jellemző, hogy a műveltség meglétét, a megszerzett képzettséget állítja — állíthatja — előtérbe. Mint például *Dessewffy Aurélnál*, bármennyire nem osztja is annak konzervativizmusát. Sőt, a centralisták egykori ellenfelénél mást is méltányol.²⁸ De már bevezetésében hangsúlyozza, hogy Dessewffy tíz éves korában könyv nélkül tudta az *Iliász* első könyvét, majd azt, hogy Kazinczy volt az ő iskolája, utóbb Bentham, Mme de Staël és az európai államjog legjelesebbjei.

Dessewffyben Csengery, a protestáns kollégiumok neveltje, olyan konzervatív államférfit tisztel, ki minden jogot meg akart adni a protestánsoknak, ki vallási kérdésekben képtelen dolognak tartotta a kényszerítést. Emellett a centralistákhoz, elsősorban Eötvöshöz közelítő más elveiért is nagyra tartja. Az ő Dessewffyre módszereiben épp az ellentéte egyrészt Schwarzenbergnek, Bachnak, másrészt Kossuthnak... „... A kormányférfiút halljuk itt szólni — állapítja meg —, mely latra vet minden körülményt s az eszközök óvatos megválasztása s közvetítő lépések által igyekszik összhangzást idézni elő a meghasonlott hatalmak között.”²⁹ Csengery e közvetítő jelleget mindjárt konkretizálja is — szintén nem kevés Kossuth-ellenes éllel: „Dessewffy Aurél egyike volt azon státusférfiaknak, kik a kormány és nemzet, s az alsó- és felsőház közötti feszült állás megszüntetésére minden befolyásukat fölhasználák.”³⁰

Az esszéíró tehát olyan konzervatív politikusnak látja hősét, kivel együtt lehetett volna harcolni a reformokért. Dessewffy is el szeretne volna érni a megyék „megrendszabályozását” és az országgyűlés rendezését, mint utóbb a centralisták. S Csengerynek is emlékeznie kellett arra, hogy Dessewffy már 1833 nyarán, 25 esztendőskorában *Észrevételek az országgyűlés rendezését illető újabb küldöttségi javaslatra* címmel nagyszabású munkát írt — melyet a centralisták utóbb a maguk más koncepciójába átvettek.³¹ Dessewffy ebben azt fejtegette, hogy az országgyűlés csak akkor lehet eredményes, ha benne az összes

²⁸ Dessewffy Aurél. Uo. 229–283.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ *Fenyő István: A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon.* Bp., 1997. 243–245.

társadalmi csoport képviselőjéhez jut, s a főrendi tábla többé nem a meddő ellenzés, hanem csupán a mérséklés álláspontjára helyezkedik. A rendek tábláján jócskán felemelte volna a városi követek számát, s helyet adott volna az adózó nép képviselőinek. Az a javaslata pedig úttörő jellegű volt, hogy minden helységből két választott parasztember szavazati joggal bírjon.

Csengery Desseffy konzervativizmusát „a békés kiegyenlítés, a *transactio*” követendő politikájának látja. Időszerűnek hiszi azt az elvét, hogy a pietás hiánya a múlt hagyományai iránt hamar megbosszulja magát. Kiemeli, hogy a Pesti Hírlap eljárása Desseffyben is aggodalmakat keltett, de szerinte Széchenyi is hibázott, amikor nem méltányolta kellőképp a törvényhatóságok befolyását. Kossuth hibája viszont szerinte a föderalizmus volt – nem fejtette ki a megye hatalmának korlátait a törvényhozással és a koronával szemben. Csengery már a jövőt előlegezően jegyzi meg: bölcs törvényekkel ki kell jelölni a kormány, a törvényhozás, a megyék és a községek hatáskörének kölcsönös korlátait. Desseffyt is megrója, mert homályban hagyta a kormány korlátozottságait a törvényhozással és a vármegyékkel kapcsolatosan.

A portré szerzője érzi és érezteti, hogy a konzervatívokra szükség lesz az esetleges kiegyezéshez: „...Tagadhatni-e hasznait a mozgalom okos mérséklésének? s nem lehet-e jóltevője honának a kormányférfiú, ki mindenkor megaluskuszik az idők szükségével, habár maga nem hordozza is elől a haladás zászlóját?”³² S Desseffy Aurél ellene volt Kossuthnak, kit a szerkesztő legszívesebben ki szeretne iktatni az időszerű hazai politikai gondolkodásból. Ezért jegyzi meg, hogy Desseffy azt óhajtotta volna, ha az átalakulás Deák és Széchenyi kezébe kerülne. (Az igazság ellenben az, hogy Desseffy maga akart kancellár lenni.) S abban is kételkednünk kell, hogy Desseffy, ha tovább él, valóban a konzervatív pártnak Peel-je lehetett volna...

Kossuth-ellenes rejtett oldalvágásokban a *Szemere Bertalanról* alkotott arckép sem szűkölködik.³³ Így amikor Csengery kiemeli, hogy Szemere szónoklatában az eszmék, gondolatok voltak az alapvetőek, külső eszközöket, „hízelgő szavakat” nem alkalmazott. S azt is Szemere érdemének tudja be, hogy látta a veszélyt, amikor a nemzet sorsa „egy nagy izgató, de nem államférfi” kezébe került.

A 48-as belügyminiszter 1848. március 25-én elmondott beszéde alkalmat ad a szerzőnek, hogy változatlanul azonosuljon 1848 eszméivel. Azzal, hogy Magyarország nemzeti, független magyar minisztériumot vívott ki magának; a sajtó szabad; egyenlő jogokban és egyenlő terhekben osztozik mindenki; szabad a föld és szabad a nép, amely azzal kötetlenül rendelkezhet. Béke, rend és bizalom kell, de nem a szabadság rovására. A rendet a szabadság eszközeivel kell fenntartani.

A Szemere-arckép újra lehetőséget nyújt arra, hogy Csengery a politika és tudomány összefüggését előtérbe állítsa. Megállapítja, hogy az alsó táblán Deák után elsősorban Szemere volt alkotó eleme az ellenzéknek. Ő volt annak „alapos ismeretű” szakembere. Az esküdtszékek és a magánrendszer behozatala, a

³² Csengery Antal: Desseffy Aurél. In: Magyar szónokok és statusférfiak. Pesten, 1851. 229–283.

³³ Csengery Antal: Szemere Bertalan. Uo. 59–84.

halálbüntetés eltörlése iránt tartott beszédei ennek legszebb példái. Idéz is belőlük – s e citátumok különös fényt kapnak nem sokkal a Haynau (és Ferenc József) diktálta kivégzések után: „...az élet isten ajándéka, s e parancs, 'ne ölj' nem szenved kivételt... megrémültek a fejedelmek, s tudjuk: a féltékenység a kegyetlenséghez, mint erőhöz folyamodik ... ha a nemzeteknél nem törvényes a halálbüntetés, forradalmaikban annyi drága s híres vér özöne nem vesztegetett volna el.”³⁴ Szemerének érdeméért említi továbbá, hogy ő valósította meg az alsó táblán a külföldi parlamentek szokását: előadói jelentéssel kísérrni a törvényjavaslatot.

Felrója viszont neki, hogy a pártjában nem volt eléggé közlékeny, így félreismerették és megrágalmazták. S nem volt eléggé megnyerő egyéniség. Nem rendelkezett azokkal a tulajdonságokkal, amelyek Deákot annyira alkalmassá tették a vezéri szerepre. (Ez az ítélet jele a centralisták Deákhhoz való közeledésének.)

Jóval kevesebb az elfogultság *Szentkirályi Móric* képmásában.³⁵ Ő is leginkább műveltsége, törvényhozói jártassága, az eszmék, definíciók iránti hajlama, a vitatkozás előszeretete miatt kap elismerést. Alkalmat nyújt az esszéíró számára arra, hogy megfogalmazza itt és általa a liberalizmus kánonját és krédóját: „...Az élet örök változás. Érdekek támadnak, erők fejlődnek, melyeket szabályozni kell, igények, miket szükséges kielégíteni. Okvetlenül bukik a merev rendszer, mely minden alkut, minden egyezkedést kizár. Folytonos alku, kora engedmény, egyezkedés a békés átalakulás föltétele. Hol minden ajtó csukva van, kapustól rontanak be a szenvedélyek.” Talán nem túlzás azt állítanunk, hogy a fentebbiek — a liberalizmuson is túl — a demokratikus politizálás feltételeit fogalmazzák meg. S abban is egyetérthetünk az értekezővel, hogy joggal hibáztatja Szentkirályit habozásáért, határozatlanságáért, döntésképtelenségéért. Elszántság és erő kell a politikához – vonja le az újabb következtetést Csengery.

Semmi meglepő nincs abban, hogy az esszégyűjtemény értéksúcsára Csengerynél az ő két centralista mestere, *Eötvös József* és *Szalay László* kerül. Az előbbiről apológiát ír, az utóbbiról pedig szinte apoteózist.

Eötvösnek első regényét, *A Karthausit* mind a költői nyelv, mind filozófiai-lag magasra (talán kissé túl magasra) értékeli.³⁶ Az utóbbi magyarázható azzal, hogy hőse filozófiáját már itt védeni kényszerül. Csengery szerint a fiatal író világfájdalmát az olvasók nem értették meg: „Oly fényesen lépett föl előttök a költő, hogy nem láthaták benne a *philosophot*.” Pap Endre emlékezetes versét idézi bizonyosságul: „A társadalom jajkiáltása”, „Itt van korunknak egész szenvedése” stb. S Csengery igazságot szolgáltat Eötvösnek, a politikus-publicistának is akkor, amikor tömören és pontosan ismerteti centralista elvrendszerét: „...Rendszeresebben, magasabb szempontból soha senki nem tárgyalá meg átalakulási legfőbb kérdéseinket. Megmutatá szerző, hogy a régi megerendszer mellett valódi haladás nem vala lehetséges... Bebizonyítá, hogy ha közgazgatásunkba némi

³⁴ Uo.

³⁵ Csengery Antal: Szentkirályi Móric. Uo. 187–204.

³⁶ Csengery Antal: Eötvös József. Uo. 204–228.

központosítást s vele kapcsolatban kormányi felelősséget hozunk bé, sem a szabadság nem veszélyeztetik, sem összekötetésünk a monarchiával.”

Megjelenése idején nem kevésbé időszerűek voltak Csengery következő szavai: „... A szabadság veszélye csak a kormány azon hatalmában keresendő, mely törvény által körülírva, intézetek által korlátolva nincs... a kormány valódi hatalma a közbizodalmon alapszik; ...csak akkor nyeri meg a kormány teljes hatalmát, midőn a törvényhozásra támaszkodhatik, ha t. i. annak felelős lesz.” S Csengery az esetleges kiegyezés érdekében figyelt Bécs legfőbb sérelmére is: Eötvös „tervében a had- és külügy nem volt külön választva a birodalom összes had- és külügyétől.”

Az arckép apologetikusan értékeli Eötvös további szépírói tevékenységét is. Megvédi — akárcsak 1847 elején — az irányregény műfaját. Megvédi irodalom és élet összetartozásának eszméjét. A *Falu Jegyzője* után a *Magyarország 1514-benről* szólva elmélyíti a forradalom előtt mondottakat: „...S ha A *Falu jegyzője* kiáltó szózat volt a régi intézetek visszaélései ellen; az újabb regény szinte csak egy jeles történeti iránycikkül vala tekinthető a jobbágyok fölszabadítása mellett.”

A szépíró után a szónok méltatása következik. Eötvös szintén mint a kossuthi retorika ellenpontja áll az olvasók előtt („elhányta” a szóvirágokat, szándékosan kerülte a nagy szavakat, nem volt szüksége frázisokra és metaforákra stb.). Miniszterként leginkább közoktatási reformjavaslata kapcsán méltatja: a községi befolyást, a tanszabadság és a hitfelekezetek igényeinek összeegyeztetését, az állam kötelességeinek felsorolását, a nemzetiségek igényeit. A további centralista politika rajzában pedig ismét előtérbe állítja, hogy Eötvös mindig a dolgok kiegyenlítését pártolta a birodalmi kormánnyal, hogy a forradalommal szemben mindig a reform embere volt.

Cikkének befejező részében Csengery nagy elismeréssel szól az akkortájt megjelent Eötvös-röpiratról, a *Gleichberechtigung*ról, egyetértőleg annak kiegyezési javaslatával („Központosítani akarja a politikát, s decentralisálni a közigazgatást minden egyes országra nézve a birodalomban.” Beharangozza egyszersemind a készülő művet, az *Uralkodó Eszméket*, jelezve annak várható *világirodalmi* értékét.

Ha ez az arcképsorozat — mint látjuk — többé-kevésbé a kossuthi politika ellenében született meg, úgy ezt a tendenciát leginkább a kötetet záró portré, *Szalay László*é hordozza.³⁷ S ebben fejti ki leghatározottabban azt is, hogy mit tanult a reformkor nemzedéke a centralistáktól.

Csengery Szalay Lászlója a meggondoltság, a higgadság hordozója. Nem az utca, hanem a dolgozószoba embere. Nem a tömegeké, hanem a tudományé. Az „észnek és értelemnek szentegyházában” honos. Az alkotmányos élet és a szabadság elveit fölébe emelte bárminő földi hatalomnak. Tehette ezt azért, mert a reform ügyéről európai távlatok közepette gondolkodott. A *Themis*ről Csengery megjegyzi: „A legelső szó volt ez, mely embereinket a haladási ügy európai solidaritására figyelmeztette, s intézkedéseinkben a jog magasabb szem-

³⁷ Csengery Antal: Szalay László. Uo. 513–561.

pontjaira utalt.” (Valahány mondat, annyi vágás a mind abszolutistábbá váló bécsi kormányzás felé.)

Szalay a polgári társadalom megvalósítását, azon belül pedig a polgárság osztályának kialakulását tekinti fő célnak. Csengery idézi mestere 1843. szeptember 27-én, az alsótáblán elmondott beszédéből azt a részletet, hogy az új osztály a többieket előbb-utóbb magába fogja olvasztani, s az országgyűlés a polgári nemzet egyenjogú képviseletévé alakul majd át. „... Aznap, mikor az országgyűlés valósággal fogja képviselni az összes nemzetet, az országgyűlésen nem karokat és rendeket, nem megyéket és városokat, hanem képviselőket, az egy nemzetnek képviselőit fogjuk látni.”

Ezt követően Csengery ismerteti azt az igényt, hogy az állam hatalmával szemben a polgárok egyenlőek legyenek, a hatalom mindenkivel szemben egyöntetűen járjon el. Szalay alapelve: *a jogeszme fölötte áll minden esetlegességnek*. Létesüljön nemzeti egység, jogegység, törvénykezési egység és közigazgatási egység. A reformkor évtizedeiben ezek voltak a legpolgáribb alapelvek, s ezek a gondolatok érvényesültek 1848 tavaszán, az áprilisi törvényekben. Csengery szerint Kossuth, amikor törvénykezett, csak átvette Szalaytól a centralista ideákat. (Ez túlzás – tesszük hozzá mi.)

Újabb fontos alapelve a jogfilozófus-történésznek a humanitás gondolata. Csengery hangsúlyozza, hogy Szalaynak gondja volt arra is, hogy javasolt reformjai minél kevesebb emberi érdeket és értéket sértsenek. Minden intézkedés kritériuma szerinte, hogy politikai értelmén kívül van-e még humanitárius értelme is? A társadalom átalakításánál szükséges, hogy a választott eszközök „tiszták és szentek” legyenek. Nem kétséges, hogy ez a Szalay-tézis Csengery tolmácsolásában minden időben alapvető jelentőségű.

Az esszéíró mestere addigi életműve csúcscaként értékeli a *Szónokok és státusférfiak könyvét*, mely szerinte a hazai politikai életet bekapcsolta Európába. Amit erről ír, az mindmáig helytálló értelmezése ennek a méltatlanul elfelejtett munkának. Eszerint Szalay könyve a jog és haladás összefüggését a nemzetek összetartozása alapján itéli meg: „Az alkotmányos élet s vele haladó statustudomány fejlődését egyes képekben szemléljük itt... Szalay kétségkívül általa hatott legtöbbet, mert leginkább általa értetett meg... [E műben] az újabb statusok életkönyvét bírjuk... átalakulási kérdéseinket első [sic!] tárgyalta a magasabb jogrend szempontjából. Előtte nem volt valódi jogfilosophiánk; s az összehasonlító jogtan méltánylása ott kezdődik, hol ő a haladás ügyében a nemzetek solidaritására figyelmeztetett.”

A *nemzetek szolidaritása* – ez volt és maradt a centralisták legélőbb, máig legidőszerűbb szempontja.

7

Említettük már, hogy a kötetben a legsúlyosabb esszéket Csengery barátja, Kemény Zsigmond írta. Ugyanakkor ezeket vitatta – vitatja leginkább az utókor. E sorok írója is. Tény, hogy Kemény esszéi írói remeklések, de nem igazságtartalmuk alapján. Az utóbbiról már most annyit, hogy ez arcképek — számos mély és igaz részmegállapításuk ellenére — elrajzoltak. A két Wesselényi-

ről készített esszé valamivel kevésbé, a Széchenyiről alkotott képmás viszont az elfogultságig az.

A *két Wesselényi Miklós* című portré azért keletkezett, hogy az árvízi hajóssal és apjával ellentétezve Kemény még inkább kiemelje Deák és Széchenyi politikusi nagyságát.³⁸ S mivel az ifjabbik Miklóst a gondolkodó emberek joggal tartották Kossuth mesterének, ez alkalmat adott az esszéírónak arra, hogy így — közvetve — újra megbélyegezze a kossuthi politikát. Holott ha valaki, úgy Kemény Zsigmond közvetlen közelről ismerte a fiú-Wesselényit.

Az még nem lenne nagy baj, hogy az apa alakrajza a nemesi életforma, habitus és mentalitás igen erőteljes kritikáját nyújtja. Hiszen az apa-Wesselényi magatartásában csakugyan sok volt az anarchikus elem. Kemény Zsigmondnál azonban csaknem olyan középkori nagyúrként jelenik meg, mint utóbb Mikszáthnál Pongrácz István gróf. Romantikus — némiképp túlrómantizált — írói kontraszt vési az olvasóba az idősebb Wesselényi és felesége szélsőséges különbözését: Wesselényi örülettel határos indulatosságával áll szemben Cserey Heléna angyalszelíd önfeláldozása.

Az idősebb Wesselényi Kemény minősítése szerint Erdélynek csupán kitűnő férfia, nem pedig apostola. Nála szerinte politikai rendszert, tanokat hiába keresnénk, a nemzetiségi problémát voltaképpen nem is értette. Főként sérelmi szónoknak tekinti őt, nem pedig „organizáló státusférfi”-nak.

Fiát, az „árvízi hajós”-t szintúgy túl szigorúan ítéli meg. Annyit megenged számára, hogy nemcsak szónok volt, de státusférfi is. S azt is megállapítja, hogy bár szintoly indulatos volt, mint az apja, de „ércakaratóval” haragját vissza tudta fojtani, meg tudta magát fegyelmezni. Kemény akkor torzítja el az egykori viszonyokat, amikor azt állítja, hogy Erdély Széchenyit csodálta, mert a *Hitel* szerzőjének modora egyezett a nemzeti fejedelmek gyakorolta politikai módszerekkel [?], az ifjabb Wesselényi Miklós viszont csak a heves megrohanásokat kedvelte[?]

Ez így egyoldalúság, mint ahogyan az is, hogy az ifjabb Wesselényi nem képviselt egy nagy eszmét, egy nagy törekvést [?]; szellemének nem maradt állandó nyoma a nemzetben [?], nem indított el óriási változásokat. Kemény még Wesselényi külsejét is vadnak, „tigrisszeműnek” ábrázolja.

Szónoklatában méltóságot, ugyanakkor nehézkességet és üres piperét érzékel. Keleties szódagályt, melegség nélküli pátoszt. Hiányolja nála a kecses és elegáns formákat. O’Connellel hasonlítja össze őt, s miért? Mert „Mindkettő hivatva látszik élén állani egy inkább míveletlen és rajongó, mint polgárisodott és elégiült sokaságnak.” Utóbb azonban már Wesselényi rovására végzi az összehasonlítást: szerinte az árvízi hajós nem emelkedhet fel O’Connellig, a magas piedesztálok emberéig, s míg az ír népvezér otthon volt „a költészet magas legében”, Wesselényi nem.[?]

Aki így vélekedik, az nem veszi számításba Wesselényi 1814. évi látogatását Berzsényinél, s az utóbbi versét, a *Báró Wesselényi Miklós képe* című epigrammát.³⁹ Nem volt otthon a költészet magas legében Kölcsey legközelebbi esz-

³⁸ *Kemény Zsigmond: A két Wesselényi Miklós.* Uo. 85–186.

³⁹ *Berzsényi Dániel: Báró Wesselényi Miklós népe.* 1814. In: B. D.: *Összes költői művei.* S. a. r. Merényi Oszkár. Bp., 1979. 114., 716–725.

metársa és barátja, kinek árvízi hőstetteit Vörösmarty több versben is megénekelte, 1845-ben pedig zsigó kastélyában Deák Ferencsel együtt meglátogatta? Nem volt otthon Kazinczy Gábor és Jósika Miklós támogatója, nem utolsósorban pedig annak, aki ezt a valótlanságot állítja, erdélyi sorstársa és barátja?

Mindent egybevetve, Kemény az ifjabbik Wesselényit is olyasfajta sérelmi politikusnak ábrázolja, ki szerint nem kell a kor igényeivel, a civilizáció követelményeivel törődni. Ez az állítás — enyhén szólva — teljesen megalapozatlan. Az erdélyi politikus *Szózatát* viszont megfelelően méltatja (kiváltképp föderációs tervét), bár abban ismét nincs egészen igaza, hogy az osztrák örökös tartományok alkotmányosságával nálunk nem törődtek. A negyvenes évek második felében már igen. S az sem áll teljesen, hogy utolsó éveiben Wesselényi már nem ismerte a politikai kérdéseket. Wesselényi levelei e megállapítást egyáltalán nem támasztják alá.

Nyilvánvaló: nemcsak és nem is elsősorban a mestert, Wesselényit akarta itt és máshol devalválni Kemény, hanem a tanítványt, Kossuthot. Dezavualni őt, akárcsak a *Forradalom után* című fulmináns röpiratában. S még inkább ez a törekvés vezet tollát *Széchenyi István* portréjában, amelyben a reformer, a polgárosodás hazai úttörője helyébe egysikúán a nemzetmentő kerül.⁴⁰ A gróf mint látnok, jós, vátesz és próféta jelenik meg előttünk, ki már 1841-ben előre látja azt a szerencsétlenséget, amely felé Kossuth „hajszolja” a nemzetet. Kemény szerint Kossuth csupán „érzés-politikus” volt, míg Széchenyi „esze által többnyire zsarnokoskodott szívéen”. Valójában ez az állítás Kossuthról is elmondható lenne, s finoman szólva nem ízléses Kemény Zsigmondnak az a megjegyzése, hogy az érzés-politika kevés halandót vezetett öngyilkosságra vagy örülségre. Szerinte nincs miért féltenuk az érzéspolitikusokat, jelenleg „külföldön éldegélik napjaikat aránylag egészségesen”.

Az még megfelel az igazságnak, hogy Széchenyi mindent alárendelő törekvése „Fajunk biztosítása és nemesb kifejtése” volt, az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátját megőrizni és kifejteni, végcéljához, az emberiség felcicsőtítéséhez vezetni. S az is feltétlenül igaz, hogy a jövődő fényhez egyedül a más nemzetek kifejlődésével való összehasonlítással juthatunk. Az már viszont igaztalan megállapítás, hogy Széchenyi a fajszeretetet fölébe emelte a honszeretetnek, s hogy összeütközéskor a szabadság és haladás érdekeit feláldozta a fajszeretet érdekeinek. Kemény a saját nacionalizmusát vetíti vissza Széchenyi-be, amikor állítja, hogy „Széchenyi *specífice magyar* volt, s oly kiterjedésben és részletességig, mint senki írónk, szónokaink és státusférfaik közül.” A nemzetiség, hazafiság ugyanis nem oly tulajdonság, amelyet valaminő mérőszközzel mérni lehet.

Kemény vitázik Dessewffy Aurél, illetve Wesselényi azon állításaival, hogy Széchenyi reformátori szerepe rögtönzött volt, ő maga pedig erre készületlen. E vitákban Keménynek van igaza. Szerinte a legnagyobb magyar nem a képzeletre ható szónoklattal, világszabadsági sejtelmes eszmékkal, a tömeg szenvedélyeit izgatva érte el eredményeit. Őt is bírálja különben azért, mert a *Stadiumban* csak felvetette a reformeszméket, a megvalósítás részleteiről nem

⁴⁰ Kemény Zsigmond: *Széchenyi István*. Uo. 333–512.

szólt. Ezzel pedig Kemény szerint előidézte a tervkovácsok légióját, s azok ugyanakkor egyre türelmetlenebbek és felületesebbek lettek.

Kemény Zsigmond Széchenyije meggondoltságot kíván kormány és nemzet vitájában mindkét oldaltól. Közelítést egymáshoz. Az egész kiadvány legfontosabb gondolata ez. A kiegyezés lehető megvalósítása. Azt javasolja, hogy az ellenzék hagyjon fel a sérelmi politikával, a kormány pedig az összeolvasztási törekvésekkel. Bizalmat szeretne elérni mindkét oldalról. Kemény szerint a jelentetlően „... a XIX-dik század legnagyobb forradalma után, egy ország romjai közt” felébredt „az összetartás eszméje”. „... egy meggondoltabb és józabb kezdetre van szükség.”

Egyetért Széchenyivel Dessewffy József nézeteinek bírálatában, de azzal már nem, hogy neveltségessé és gyűlöletessé is tette őt. Ezzel ugyanis egyik fő elindítója lett a szenvedélyek előretörésének. Hibáztatja azt is, hogy Széchenyi nagy reformjai összeütköztek a nemzeti élet egész történeti múltjával. (Kemény elfeledkezik arról, hogy a gyökeres reformnak valamiképpen mindig össze kell ütköznie a történetileg fennállóval.) A negyvenes évek ellenzéki harcaiban viszont Széchenyinek ad igazat – elítélve a türelmetlenséget, a kapkodást, a felszínes fogalmakat, a pártgyűlöletet, az arisztokrácia iránti haragot. Akkor viszont ismét túloz, amikor a Széchenyi–Kossuth párharcban elfogultan egészen az előbbi oldalára áll. S újra megteszi jósnak: szerinte azt, ami 1848–1849-ben bekövetkezett, Széchenyi „eleve tudta”, próféciái „betűig teljesedtek”.

Kemény Zsigmond Wesselényije, illetve Széchenyije, bár némiképp eltorzított képmások, mégis művésziek. Nagy író, sőt *remekíró* alkotta azokat, romantikus ihletettséggel, vérbeli szépprózát produkálva. A két esszé változatosságával, képalkotó erejével, szógazdagságával, szóképei megvilágító erejével egyaránt kiemelkedik a kötetben. Költészetté válik bennük a történelem.

Hol életrajzot, hol pályaképet kapunk, egyszer történeti elemzést, másszor anekdotikus fabulázást, ismét másszor polémiát, olykor pedig az alakbrázolás egyéni vallomással váltakozik. S mindez rapszodikusán, ide-oda cikázva, ugyanakkor világosan, összefüggően és karakterisztikus erővel. Kemény folyamatosan prelegál, sőt, igen gyakran „ki is beszél” a képzeletbeli olvasókhöz, nemegyszer szónokias attitűdökbe kapcsolva át. Mondatformálása a *style coupé*-tól a romantikus körmondatig, a tirádáig terjed, hatalmas lendülettel. Nagy művelődéstörténeti anyagot mozgósít, nagy ívű természeti képeivel, hasonlataival ellensúlyozva azok „tudosságát”, másrészt a népköltésztől átvett szóképekkel: gondolaritmusokkal, párhuzamosságokkal, felsorolásokkal s a gondolatmeneteket mintegy kizengető alliterációkkal. Mintha villamossággal, az ő szavával élve „delej’-jel töltené fel mondatait, időnként azok oly feszültséget árasztanak.

8

Láthattuk: Csengery és Kemény hajlanak arra, hogy szinte démonizálják Kossuthot. Ezt a célt szolgálja a kötetben ellentétességével *Deák Ferenc* arcképe, Tóth Lőrinc munkája is.⁴¹ Alakja itt valósággal ellenpólusa a néptribun sze-

⁴¹ Tóth Lőrinc: Deák Ferenc. Uo. 27–46.

mélyiségjegyeinek. Szerencsére Tóth Lőrinc nem hamisít, s amit ő (és a szerkesztő) igényel, az mindmáig reális követelmény a politikusokkal szemben: „...bölc, józan, meggondoló, a törvényt s igazságot semmi melléktekintetnek fel nem áldozó, de a körülményekkel, mennyire csak becsülettel lehet, engedékeny s előreláthatólag megalkudó politica igényeltetik. ... Deák a szükséges, a nélkülözhetlen tanácsadó.” Csengery vállalkozása tehát kijelöli azt a politikusi alkatot, amelyik képes a kiegyezés kompromisszumára.

S ez az ideál további meghatározásokat is kap. Eszerint Deák nem megy túl a kellő határokon, „magatartása nyugodt, tekintélyes, méltóságos, mozgása kevés, egyszerű, mindig illedelmes.” Szólása a békéé, a rendezett, nyugalmas állapoté. Eszméinek láncolata tiszta, könnyen folyó, világos, de nem piperés, nincs benne semmi dagály és erőltetés.

Nehéz lenne a forradalmisággal, sőt a bárminemű eszmei radikalizmussal szakító politikát lényeglátóbban megfogalmazni, mint ahogyan azt Tóth Lőrinc teszi. Szövegében a következő fél évszázad hazai politikai főáramának normáit, kategóriáit, magatartáselemeit olvashatjuk. Íme: „... Deák politikájának alapelve: a lényegyet soha fel nem adni, de apróbb engedményekre éppen azért, hogy a lényeg megmentessék, körülmények szerint hajlani; a tért lépésről lépésre ótalmazni.” Ezzel szemben Tóth Lőrincnek nem tetszik 1848 „nemes, de számitani nem tudó sasrepülése”.

Abban természetesen igazat kell neki adnunk, hogy a népet nem szabad ellöknünk magunktól, hogy a politikában óvatosnak kell lenni. Az a megállapítása viszont, hogy a törvényhozót nemcsak az okoskodás higgadt fonala, hanem az élet és annak körülményei is vezérlik, némiképp utat nyithat a belenyugvásnak, az opportunistá önfeladásnak. Akkor is helyesen érvel a szerző, amikor felemlíti, hogy Deák a kormányban Batthyányval, Klauzállal, Mészáros Lőrincsel kezét fogva ellenezte a dolgok túlhajtását, csupán arról feledkezik meg, hogy vannak történelmi helyzetek, amikor éppenséggel az utcai megmozdulások segítik a problémák megoldását.

Tóth Lőrinc „Deák-párti” túlzásaira jellemző befejező hasonlata: számára Deák „Mózes, ki száraz lábbal akarta átvezetni népét a Vörös-tengeren”. Nemes ez a szándék, de a politikusnak tudnia kell — valójában Deák is tudta! —, hogy az ilyen eshetőség a Bibliában előfordulhat, de a való életben csodák nincsenek.

A soron következő arckép, Bezerédj Istváné rejtetten tovább erősíti Deák Ferenc ideálisnak tekintett jellemjegyeit.⁴² Bezerédj is a szabadelvű haladás szellemét képviseli, ki a szegényebb sorsú néposztály jólétét kívánta előmozdítani. Igazi filantróp – az esszé szerzője, ifjabb Bartal György szerint azonban a reformok terén nem volt eléggé meggondolt. Túlságosan is lelkesedése vezérelte, türelmet nem ismert, megszólalása ezért gyakran az „elhamarkodás” érzetét keltette. Erénye volt, hogy teljes szívvel küzdött a nemzetiség ügyéért is. S minden társadalmi vállalkozásnál ott találjuk őt. Bezerédj kötötte meg az első örökvaltsági szerződést, népiskolát, kisdédovót állított, megvetette a selyemtegyésztés alapjait. Vagyis tett ott, ahol tehetett.

⁴² Ifj. Bartal György: Bezerédj István. Uo. 47–58.

Bartal György szerint azonban az államférfi hatásához több kell. Nem elég a jóakarát, ha az rendszertelenséggel párosul. Határozottság, higgadt körültekintés is szükséges. Bartal szerint Bezerédj nem ismeri az emberi természetet, s nem ismer javítási törekvéseiben korlátokat. A haladási kérdések nagy részében messze túlmént a pártja által előzőleg megállapított mértéken. Kosuth itt is kap egy rejtett vágást: a szerző szerint az érdemkoszorút a higgadt vezér mindig kész megosztani az ernyedetlen, önfeláldozó előharcosokkal.

Csengery egykori levelében méltán adózott elismeréssel Pap Endre Kölcsey-esszéjének. Ez is költői szép, szeretettel teli portré, hitelesen jeleníti meg a költő-politikust mint a nemzeti egység kifejezőjét, mint a magyarság igaz és igazi eszményképét.⁴³ Csupán abban egyoldalú, hogy Kölcseyben eltúlozza a szónoki teljesítményt a költő és a kritikus rovására. Az teljesen helytálló és méltó értékelés, hogy Kölcsey művészete az a jelenség volt irodalmunkban, ami később Széchenyi *Hitele* a politikai világban, s az is egészen pontos, hogy „lelke csak azért égett, hogy a közjóra világoljon”. Egyoldalúságot tükröz azonban az a nézete, hogy Kölcsey a művészeti mozgalmat csupán a politikai és társadalmi kifejlődés bevezetésének tekintette. A nyelvi és irodalmi mozgalom utóbb valóban azzá lett, de Kölcsey fellépésekor még nemigen volt szó a nyelvújításban és irodalmi újjászületésben rejlő politikumról. A korszak hazai művészeti fejlődésének tétje éppenséggel az irodalom, az esztétikum autonómiájának kiküzdése volt, s Kölcsey ebben a harcban kiemelkedő szerepet játszott. S az is Pap Endre túlzása, hogy „irány és szellem tisztán és egészben a státusphilosophot jelöli”, továbbá az is, hogy a költő-politikus alig meritett valamit az európai eszmékből. Ezt már Kölcsey ifjúkori olvasmánykivonatai is cáfolják.

Annál inkább igazságot mond ki Pap Endre, amikor azt állítja, hogy Kölcsey jellemében volt valami ideális, valami nem e világból való, Plutarchosz valamelyik hősének szelleme. Hasonlóan igazságot mond ki akkor, amikor a költő-politikus szónoklataiban és politikai küzdelmeiben a polgári tulajdonlás érvényesülésének eszméit állítja előtérbe. Azt a multhatatlan és ezért axiomatikus gondolatát, hogy „Birtok tartja fenn a polgárt, és sok olyan polgár, ki birtokkal bír, tartja fenn a hazát.” Az a gondolat pedig szintúgy a Kölcsey-életmű lényegét ragadja meg, hogy szerinte semmit sem kellene inkább várni, mint azt az időt, mikor a törvényen kívül senki sem uralkodjék.

Kétségtelen, hogy — mint Pap Endre állítja — Kölcsey kimagasló politikai jellem volt, s Pap méltán találja fel ebben „az istenség részét”. Éppen ezért kár, hogy nem tesz említést a *Parainesis*ről, amelynek ösztönzései nyomán is egy nemzedék nevelődött 1848–1849 hőseivé, politikai jellemeivé. S hiányzik a nagy Kölcsey-versek, a *Hymnus*, a *Vanitatum vanitas*, a *Zrínyi második éneke* említése is.

9

Az, amit Csengery a Szalay-féle *Szónokok és statusférfiak könyvéről* írt, az ő magyar tárgyú gyűjteményéről is elmondható: e műben ugyancsak az újabb statusok életkönyvét bírjuk. Mert kétségtelen: alkotása biográfiák sorozata,

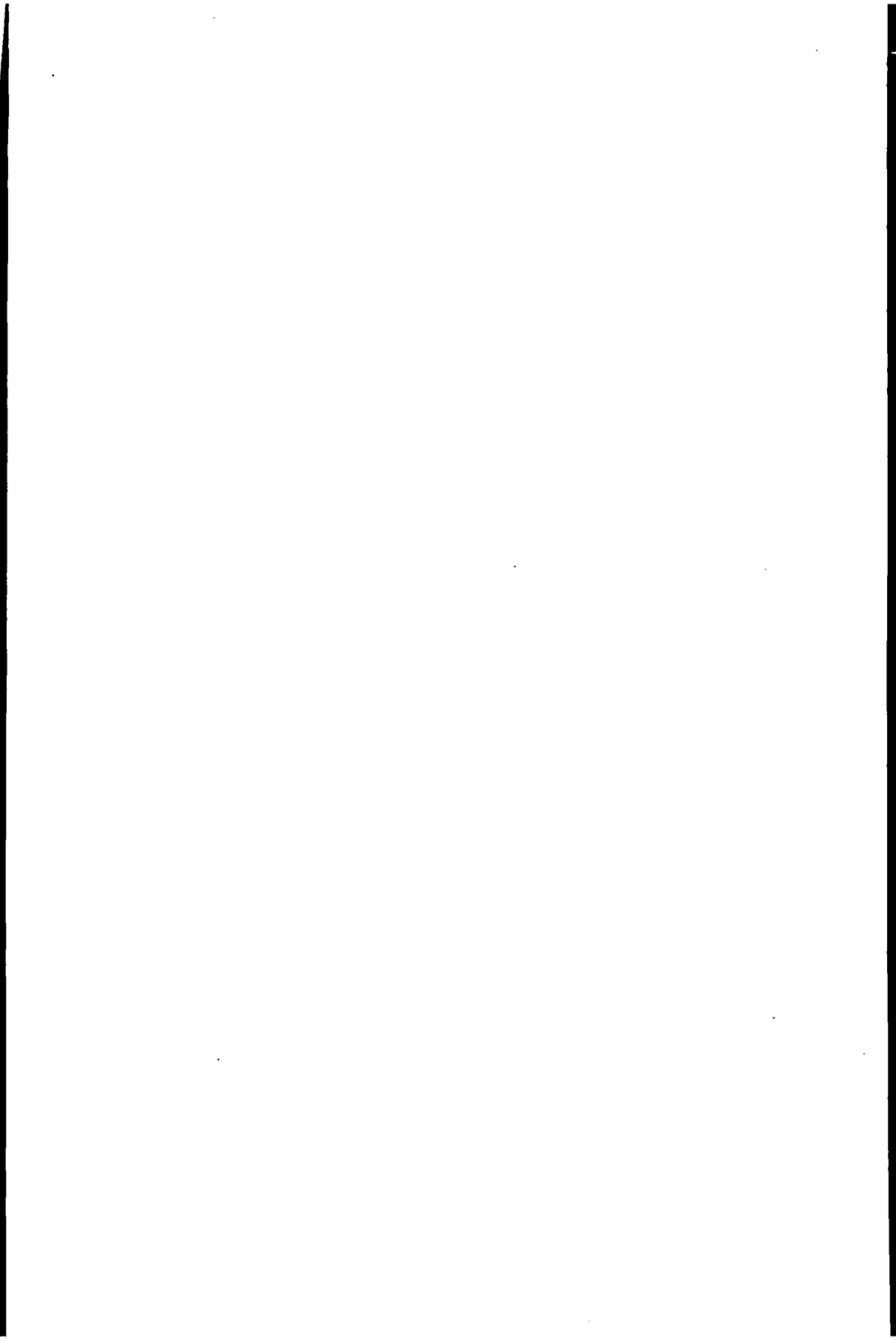
⁴³ *Pap Endre: Kölcsey Ferenc. Uo. 285–332.*

történetírói munkáké is, a legfontosabb azonban benne és általa a *programadás*. 1851-ben, a vállalkozás megjelentetésekor se önálló kormány, se országgyűlés nem működött, s Csengery ennek pótlására valósággal összeállította a liberalizmus hazai „történelmi szótárá”-t. Bemutatta az elért eredményeket, hogy ezek által ösztönözzön a folytatásra. Forгатókönyvet állított össze az alkotmányosság, a felelős kormányzat, a parlamentarizmus, az önkormányzat, a jogszerűség elveinek és intézményeinek továbbmunkálására. Folytatni kell a politikai gondolkodás modernizációját – hirdeti Csengery vállalkozása.

Ez azonban ne legyen robbanásszerű, mert a forradalmiság fenn fog akadni az abszolutizmus és az anarchia szirtjein, különben sem tanácsos az embereket egycsapásra kilendíteni évszázados életformájukból. Meggondoltságot és rendszerességet kíván az átalakulásban. Kompromisszumkészséget, az érdekek kölcsönösségeinek kimunkálását, európai helyzettudatot, türelmet, és újólág is türelmet. Rend és szabadság gondos egyeztetését. A politika legyen tudomány, felkészültség és hozzáértés dolga, ne pedig az öblös torkoké. Legyen polgárosult hivatás, szakma, ne legyen korrelációja a műveletlenségnek.

A haladás szempontjait egyeztetni kell a nemzet múltjával és az osztályok érdekeivel. A nemzetet pedig a kormányzat álláspontjaival. Nem mondja ki, de a könyv egésze a *kiegyezést*, mint ő mondja: a „kiegyenlítést” szolgálja. A *könyv megbékélést szeretne elérni a bécsi udvarral, de a 48-as törvények fenntartásával és lehető továbbfejlesztésével*. S harmóniát az osztályok között – változásokat, de mérséklettel, az érdekek érvényesítését, de kölcsönösséggel. Mindenben és mindenkin a törvény legyen az úr. Csengery vállalkozása őrzi tehát a liberalizmus és a romantika értékeit, de konzervatív áthangolással. Élesebben tagadja a forradalmiságot, mint azt a centralisták 1848–1849 előtt tették.

A *Magyar szónokok és statusférfiak* a forradalom bukása után magára találó hazai kultúra határozott életjele volt. Hasonló szerepet töltött be, mint Eötvös magisztrális műve, az *Uralkodó Eszmék* vagy Szalay László magyar történelme. Irányt adott, távlatot, öntudatot, s főleg a neoabszolutizmust átélő nemzeti összetartozás önértékelését erősítette.

Soós László

A FILOXÉRAVÉSZ ELLENI KÜZDELEM ELSŐ KORMÁNYZATI INTÉZKE- DÉSEI

Az Amerikából behurcolt filoxéra kártételeire kontinensünkön 1862-ben figyeltek fel, amikor a dél-franciaországi ültetvényekben különböző nagyságú foltokban — pár évig tartó sorvadás után — a szőlő teljesen kipusztult. A kártevő gyors terjedése ellenére a francia kormány több mint egy évtizedig az ültetvények megmentésének ügyét a termelők egyéni problémájaként kezelte, ezért az egész ország területére érvényes és központosítva irányított védekezés megszervezésére nem került sor. Amikor 1875-ben a francia földművelésügyi miniszter végre a szőlészeti termékek forgalmát korlátozó intézkedések meghozatalára szánta el magát, a filoxéra már túljutott a határokon és alig egy évtized alatt Európa szinte minden jelentősebb borvidékén megjelent.

A filoxéráról érkező franciaországi hírek hatására a kártevő megjelenésének veszélyére a magyar Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium először az 1872. április 6-án meg-

jelent alábbi körrendeletében hívta fel a gazdasági egyesületek figyelmét.¹

„A földművelés,- ipar- és kereskedelemügyi miniszter körrendelete valamennyi gazdasági egyletnek

3749/1872. április 6.

Felmerült azon kérdés, hogy a jelenleg Franciaország szőlőit pusztító phylloxera vastatrix nevű rovar létezik-e nálunk szörványosan, és lehet-e tartani attól, hogy ezen állat a mi szőlőinket is ellepje és pusztítsa? Fölhívom az egyletet, hogy amennyiben ezen rovar az egylet területén lévő szőlőkben jelentkeznék, ezen körülményt velem tudatni szíveskedjék. A phylloxera apró, mintegy $\frac{1}{3}$ vonalnyi hosszúságú rovar, mely külalakjára teljesen hasonló a közönséges rózsalevelészhez, színe azonban sárga. Tavasszal csak röptelen egyének találhatók, melyek a szőlők gyökereit rágják, ősszel azonban szárnyasok is vannak, habár nem nagy mennyiségben. Ez utóbbiak a levelekre rakják tojásaikat s ezeken gumós kinövéseket okoznak. Az esetben, ha ily rovar található, kérem annak néhány példányát nekem a szőlőgyökér egy kis részletével együtt, melyen élődnek, beküldeni.”

A magyar földművelésügyi miniszter az osztrák társmisztériummal egyetértésben a kártevő behurcolásának veszélyét a szőlővesszők forgalmának korlátozásával kívánta mérsékelni. Az 1872 nyarán elkezdett egyeztető tárgyalások 1873 augusztusáig elhúzódtak, mert az államigazgatás képviselőivel ellentétben egyik

---

¹ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) Földművelés, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium (továbbiakban FIK) Általános iratok (továbbiakban: K 168) – 1882-5-44348 Jelentés a

phylloxera ügyben 1872. évtől 1880. év végéig a FIK által tett intézkedésekről. Budapest, 1881. 3749/72. sz. FIK körrendelet valamennyi gazdasági egyesületnek. Bp. 1872. április 6.

ország szőlészei sem akarták, hogy szigorú intézkedésekkel az ültetvényeikhez szükséges szőlővesszők vásárlása elé akadályokat gördítsenek. A kompromiszumos megegyezést tükröző magyar miniszteri rendelet ezért csak 1873. augusztus 21-én látott napvilágot, amelyben a gyökeres szőlővesszők importját megtiltották ugyan, de a sima venyigék külföldről történő beszerzését továbbra is engedélyezték.²

A fenti rendelet kiadásával a magyar szakminisztérium vezetését az a cél vezérelte, hogy a kártevő terjedését a gyökeres szőlővesszők importjának megtiltásával az Osztrák–Magyar Monarchia határainál megállítsák. A rendelet előkészítői nem sejtették, hogy a területi védelmet szolgáló elképzeléseikkel alaposan elkéstek, mivel az Ausztriában fekvő klosterneuburgi szőlészeti és borászati szakiskola telepén titokban már 1872-ben felfedezték a filoxéra jelenlétét. A dr. Leonard Rössler vezette intézet munkatársai azért nem fedték fel az élősködőt, mert abban bíztak, hogy az amerikai venyigéken behurcolt rovar elpusztításának módszerét rövid idő alatt megtalálják. Az intézetben végzett kutatások nem hozták meg a várt eredményt, sőt a fertőzés tovább terjedt, és amikor 1874-ben a környék szőlői is pusztulni kezdtek, a bajt tovább palástolni már nem lehetett.

A klosterneuburgi kerteket ellepő filoxéra híre nagy riadalmat keltett hazánkban, mivel az üzleti könyvek bejegyzései szerint 1869 és 1874 között több száz magyarországi termelő vásárolt erről a telepről gyökeres illetve sima vesszőket ültetvényeik számára. Az ausztriai telepről vásárlók névsorának nyilvánosságra hozatalát követően egy-

re több termelő kérte, hogy a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium által megbízott szakemberek ültetvényeiket vizsgálják át. A fenti kérések teljesítése során utazott Pancsovára Deininger Imre tanár, aki 1875 szeptemberében megállapította, hogy a város határában közel 70 holdnyi területen a szőlők filoxérával fertőzöttek.³

A filoxéra gyors terjedését mutatja, hogy a Pancsován végrehajtott szénkénes védekezés ellenére a kártevő már 1878-ban a szomszédos Franzfeld kertjeiben is megjelent, sőt 1879-ben az ország további öt különböző területén is felfedezték kártételeit. A szőlőterületeknek 1880-ban elrendelt országos vizsgálata bebizonyította, hogy hazánk különböző borvidékein összesen 38 helyen az ültetvények filoxérával fertőzöttek.

Az élősködő széthurcolásának megakadályozása érdekében a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter 1879. október 21-én megjelent körrendeletében a szőlővesszők forgalmát az egész ország területén megtiltotta. Ezzel egyidőben a minisztérium szakemberei nyilvántartásba vették azokat a kereskedőket, akik szőlővesszők eladásával foglalkoztak, és ültetvényeikre október 24-én teljes zárlatot rendeltek el.⁴

A neves szakemberekből 1879 őszén megszervezett Országos Phylloxéra Bizottság — amely a minisztérium tanácsadói testületként működött — rövid idő alatt arra a következtetésre jutott, hogy csak tiltó rendelkezésekkel a szőlőskerteket sújtó vést legyűrni nem lehet. Ezért a védekezés módozatainak kidolgozása mellett további kormányzati lépéseket kell tenni annak érdekében,

² Uo. 42417/73. sz. FIK körrendelet valamennyi pénzügyi igazgatóságnak és vámhivatalnak. Budapest, 1873. augusztus 21.

³ Uo. A Pancsován felmerült phylloxeravész tárgyában 1875. október 2-án kezdődőleg tartott ülés jegyzőkönyve.

⁴ Uo. 26222/79. és 26692/79. sz. KIF körrendelet valamennyi törvényhatóságnak. Budapest, 1879. október 21., továbbá 27521/79. sz. FIK körrendelet valamennyi törvényhatóságnak Budapest, 1879. október 24.

hogy a magyar bortermelés a filoxéra kártételei mellett is fenntartható legyen.

A fenti célkitűzés megvalósítása érdekében kapott borászati kormánybiztosi kinevezést Miklós Gyula, és a védekezés szorosán vett kérdéseinek vizsgálatára felállították az Országos Phylloxéra Kísérleti Állomást, melynek vezetését dr. Horváth Gézára, a rovar-tan jeles kutatójára bízta.⁵

A külföldi védekezési módok megismerésére dr. Horváth Géza 1880 júliusában a kiváló nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező Emich Gusztáv társaságában tanulmányútra indult. A két küldött leírása szerint mind az osztrák, mind az olasz és francia szakemberek a vész leküzdése érdekében végzett kísérleti munkájukat nem egy-egy borvidékre koncentrálták, hanem különböző területek szakiskoláinak telepein végezték. Így lehetőségük volt arra, hogy megfigyeléseiket különböző talajviszonyok és eltérő éghajlati körülmények között folytassák. Szakembereink a tanulmányútjuk során a mentesítés sikerét garantáló új eljárással nem találkoztak, de a filoxéra pusztításának ellenálló amerikai fajtákról és a homoki szőlőtermesztésről biztató tapasztalatokat szereztek.⁶

A külföldi tapasztalatok alapján az Országos Phylloxéra Kísérleti Állomás felügyeletével, 1881-ben három kísérleti telepet hoztak létre. Nevezetesen a Gomba község határában (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye) fekvő 10 kat. holdnyi filoxérával lepett szőlőben alakították ki az ún. farkasdi kísérleti telepet, a Borsod megyei Szendrőn a 7 kat. hold nagyságú ún. szendrői telepet, valamint a Budapest melletti Rákospalota határá-

ban működő istvántelki földművesiskola kezelésében lévő 9 kat. hold futóhomokon rendezték be az ún. istvántelki telepet. Az Amerikai Egyesült Államokból megrendelt 114.000 darab, a filoxérának ellenálló szőlővessző 1881 márciusában érkezett meg Magyarországra. Az amerikai szállítmányon kívül vásároltak még vesszőket a franciaországi Armeillere-ből 23.000 és az ausztriai Marburgból 4000 darabot. Az így beérkezett 141.000 db venyigéből Farkasdon 57.000, Szendrőn 24.000 és Istvántelken 60.000 darab került elültetésre.⁷

A filoxérával szemben ellenálló amerikai szőlőfajták beérkezése után a termelők kérvényekkel árasztották el a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumot, amelyekben szaporítás céljából vesszőket kértek. Dr. Horváth Géza javaslatára miniszteri döntés született arról, hogy a külföldi szőlővesszőket kizárólag kísérleti telepeken ültethetik el, és csak az ottani szaporítás után — ezek filoxéramentességéről és ellenálló-képességéről meggyőződve — kaphatnak magánszemélyek belőle.⁸

A filoxérának ellenálló szőlőfajtákkal folytatott kísérletezés mellett az Országos Phylloxéra Kísérleti Állomás munkatársai már az első évben elkezdték a homokos talaj mentesítő hatását is vizsgálni. Első kísérletként a farkasdi telepen kiásott, az élősködővel lepett tőkét ültették el az istvántelki homokos talajba, és a megfigyelők örömmel tapasztalták, hogy az új környezetbe került kártevők 18 nap alatt elpusztultak. A talajminták vizsgálata során megállapították, hogy a homok jótékony hatását laza szerkezete okozza, és amennyiben összetételében a kvarcsemek aránya el-

⁵ Bővebben lásd: *Soós László*: Az Országos Phylloxéra Kísérleti Állomás létrehozása. In.: *Agrártörténeti Szemle*. 30. 1988. 3–4. 339–365.

⁶ MOL K 168 1880–5–39 Emich Gusztáv jelentése a FIK részére a filoxéra-ügyben szerzett külföldi tapasztalatairól. Budapest, 1880. október 25.

⁷ MOL K 168 1881–5–21700 dr. Horváth Géza jelentése az Országos Phylloxéra Bizottság részére. Budapest, 1881. április 3.

⁸ Uo.

éri a 75%-ot, a filoxéra életfeltételeit már nem biztosítja. Az Alföldön található fűtőhomok jelentős részének talajában ez az alkotóelem 80% felett található, ezért az ide telepített szőlők megmenekültek az élőködő támadásától. Az 1881-ben kezdődő kísérletek kedvező eredményei alapján döntött a szakminisztérium arról, hogy az európai szőlőfajták megőrzése, valamint a homoki szőlőtermesztés elterjesztésének érdekében Kecskemét határában állami kísérleti szőlőtelepet hoz létre.⁹

A filoxéra elleni védekezés alapjainak lerakását követő két évtized eseményei azokat a szakembereket igazolták, akik a szőlőskertek nagyarányú pusztulását előre jelezték.¹⁰ A kártevő elleni harcban egységes európai országok összefogásának és a hazai védekezési rendszernek — az ellenálló amerikai szőlőtőkék felhasználása, a homoki szőlőtelepítések végrehajtása — köszönhető, hogy a századforduló után a kontinens szőlőkultúrájának keretében a magyar borvidékekre is újabb virágkor köszöntött.

---

⁹ MOL K 168 1881-5-21704 dr. Horváth Géza jelentése az Országos Phylloxéra Bizottság részére. Budapest, 1881. április 21.

¹⁰ Az ültetvények területének fokozatos csökkenésével a mélypont 1895-ben következett be, amikor a hazai szőlőkultúra az 1880. évi 362.233 hektárról 202.865 hektárra szorult vissza.

SZÉCHENYI ISTVÁN HALÁLÁNAK 150. ÉVFORDULÓJÁN

Hermann Róbert

SZÉCHENYI ISTVÁN LEVELEIBŐL (1836–1857)

Széchenyi István leveleinek kiadása már az 1860-as években, közvetlenül a nemes gróf halála után megkezdődött, de a legnagyobb mennyiséget az 1884-ben megindult életműkiadásban publikálta Majláth Béla, illetve Zichy Antal. E négy kötetben közel 1800 levele jelent meg.¹ E kötetek — különösen a Majláth által összeállított három kötet — már a korszakban sok kritikát kapott², s az azóta eltelt időszak kutatásai is megerősítették, hogy főleg az angol nyelvű levelek vagy szövegrészek tele vannak félreolvasásokkal és kihagyásokkal; de a többi levél közlésénél is találunk súlyos szakmai hibákat. Az azóta eltelt időszakban is több száz levele jelent meg hírlapokban, folyóiratokban és kötetekben, de a teljes levelezés kiadása mindmáig elmaradt.³

Tudomásunk szerint erre — a Majláth-Zichy-féle kiadás óta — eleddig két kísérlet történt. Az első még az 1930–1940-es évek fordulóján, amikor a Magyar Történelmi Társulat megbízásából Bártfai Szabó László és Vízota Gyula láttak hozzá a munkához. Lukinich Imre a Társulat 1939. évi munkásságáról beszámolva szólt a munka megkezdéséről, 1940-ben pedig bejelentette, hogy az I. kötet sajtó alatt van, s 1941-ben, Széchenyi születésének 150. évfordulóján napvilágot lát. 1943-ban viszont az szerepelt a Társulat jelentésében, hogy nyomdai nehézségek miatt a kötet még mindig nem készült el. 1944-ben végül a Franklin Nyomdánál kinyomtatott kötetek elpusztultak. A II. kötet anyaga azonban mindmáig megvan az Akadémia Könyvtárának Kézirattárában, Vízota Gyula hagyatékában.⁴

---

¹ Gróf Széchenyi István levelei. Összegyűjtötte, előszóval és jegyzetekkel ellátta Majláth Béla. I–III. k. Gróf Széchenyi István Munkái. III–IV, VI. k. Bp., 1889–1891.

² Péterfy Jenő: Széchenyi levelei. In: Péterfy Jenő összegyűjtött munkái. III. k. Bp., 1913. 151–81.

³ Az 1987-ig megjelent levél-kiadásokat felsorolja *Szentkirályi Elemér*: Kalauz Széchenyi István megismeréséhez. Bp., 1987. 74–77. Az azóta eltelt időszakban három olyan jelentős kiadvány jelent meg, amely korábban kiadatlan Széchenyi-leveleket is közölt. „Diszharmonia és vakság”. Széchenyi István utolsó napjainak dokumentumai. Válogatta, a szöveget gondozta, a jegyzeteket írta Fenyő Ervin. Ford. Bárczi Ildikó, Fenyő Ervin, Györffy Miklós, Kajtár Mária, Kovács Ilona, Rakovszky Zsuzsa. Hely és év nélkül [Budapest, 1988.], 2. kiadás. [Bp., 2001.]; Széchenyi István válogatott művei. S. a r. Gergely András, Spira György és Sashegyi Oszkár. Bp., 1991. I–III. k.; Széchenyi választása. Széchenyi István és Seilern Crescence levelezése I. 1825–1837. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az utószót írta Fenyő Ervin. Ford. Csery-Clauser Mihály, Györffy Miklós, Jékely Zoltán, Kovács Ilona, Szeredás András és Vízota Gyula. Bp., 2001. A vidéki levéltári anyagban rejlő lehetőségekre hívja fel a figyelmet „Előre lelkesek...” Széchenyi István és Zala megye kapcsolatának dokumentumai. A bevezető tanulmányt írta Kiss Gábor. A dokumentumokat válogatta Molnár András. Zalaegerszeg, 1991.

⁴ *H. Boros Vilma*: Széchenyi István hátrahagyott iratainak története. (Az Akadémiai Könyvtár gyűjteményének ismertetésével.) A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. 54. Bp., 1967. 51.

A „meg nem jelenés” okairól némileg eltérő módon számol be Bártfai Szabó László: „Hegedüs Loránt⁵ a bankoknál és pénzügyintézeteknél gyűjtést kezdeményezett Széchenyi leveleinek kiadására. Miután ez igen szép összegre rúgott, a Történelmi Társulat elhatározta, hogy kiadja a levelezést. Viszota Gyúával 1941-ben hozzáfogtunk az anyag összeállításához. Tavasszal Domanovszky Sándor, a Társulat alelnöke váratlanul beszüntette a további szedést, s én látva, hogy a dolog tovább nem halad, szóltam Lamotte Károlynak, a Pesti M[agyar] Keresk[edelmi] Bank vezérigazgatójának, aki aztán »Adatok gr[óf] Sz[échenyi] I[stván] és kora történetéhez« címmel jegyzeteimet 2 kötetben kiadta. – A munka tehát töredék maradt, s mivel Széchenyi levelei az Orsz[ágos] L[e]v[él]t[árban] elégtek, így is kútfő éréket jelent ez a töredék is.”

A fenti sorokat Bártfai Szabó ugyanis a kiszedett anyag öt nyomdai ívnyi, 80 oldalnyi töredékének elejére írta. Ebben az 1800. augusztus 22. – 1813. szeptember 21. közötti 47 levél közlése található meg.⁶ A dátumokra nem emlékszik pontosan, ugyanakkor tény, hogy 1943-ban valóban megjelent az általa említett két kötet, s ő maga talán ekkor szállt ki végleg a vállalkozásból.⁷

Másodszor az 1980-as években került szóba a Széchenyi-levelezés kiadása. A részletekről csak szakmai örökben hallott pletykákat ismerek, de úgy tűnik, hogy az történt vele, mint több más hasonló vállalkozással is: a kezdeti nagy nekirbulást gyors lehiggadás követte, s a résztvevők szép lassan kihátráltak belőle. A kiadás alapjául a Viszota — Bártfai Szabó — féle anyag szolgált volna, ám állítólag a rendelkezésre álló kézirat (?) és az eredeti kéziratok összevetése során rengeteg olvasati probléma merült fel, s többek között ez okozta a vállalkozás „elhalását.”

Így aztán nem jelent meg a levelezés összkiadása „a legnagyobb magyarok” sem a 150., sem a 200. születési évfordulójára, s immáron ugyanezt mondhatjuk el halála 150. évfordulóján is. Ami már csak azért is szomorú, mert az 1920–1940-es évek forráskiadásának, illetve H. Boros Vilma és Sashegyi Oszkár munkásságának köszönhetően ma már valamennyi egyéb fontos Széchenyi-szöveg nyomtatásban hozzáférhető, s noha a nagy művek közül eddig csak nyolcnak (Hitel, Kelet népe, Garat, Adó és két garas, Politikai program töredékek, Pesti por és sár, Ein Blick, Nagy Magyar Szatíra) van kritikai jellegű kiadása, a többi sem kéziratban várja az olvasókat. A Széchenyi-levelezés viszont — amely az életrajznak a naplókkal egyenrangúan fontos forrása — mindmáig több tucatnyi jobb-rosszabb közlésből vadászható össze, s így sem teljesen. Pedig, ha valakivel szemben, úgy Széchenyivel szemben a magyar tudományosságnak vannak erkölcsi kötelességei, hiszen a modern magyar tudományos intézményrendszer megteremtésében mégiscsak ő játszotta a kezdeményező szerepet.

⁵ Hegedüs maga is írt könyvet Széchenyiről: Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája. Bp., é. n. [1933], 2. kiadás uo., [1941.]; Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája bizonyítékai. Bp., 1933.

⁶ Eredetije egy antikvár árverésen került birtokomba. A levelek mindegyike kiadott, az első három megjelent: Zichy Antal: Gróf Széchenyi István életrajza 1791–1860. Magyar Történelmi Életrajzok. Bp., 1897. I. k.; a többi negyvennégy megjelent a Gróf Széchenyi István levelei szülőihez. Összegyűjtötte, előszóval és jegyzetekkel ellátta Zichy Antal. Gróf Széchenyi István Munkái. IX. k. Gróf Széchenyi István levelei IV. Bp., 1890. c. kötetben.

⁷ Bártfai Szabó László: Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez. 1808–1860. Bp., 1943. I–II. k.

Az alábbi közlemény olyan, az elmúlt évek antikváriumi árverésein, illetve magángyűjteményekből előkerült Széchenyi-leveleket tartalmaz, amelyek kimaradtak az eddigi kiadásokból. Vannak köztük fontosabbak és kevésbé fontosak. Közreadásukkal az volt a célom, hogy információs értékük a jövőre megőrződjék; mindaddig, amíg a fentebb említett tartozást a magyar történettudomány le nem rója. A leveleket magyar eredetiben, vagy magyar fordításban közlöm; a magyar nyelvű levelek idegen nyelvű szövegrészeit eredeti nyelven közlöm.

1.

Pest, 1835. szeptember 9.

Széchenyi István gróf levele Dercsényi Pál báróhoz⁸: meghívja az Akadémia szeptember 10–13. közötti üléseire

Igen tisztelt Pártfogóm!

Ígéretemnek megfelelően, sietek Önnel tudatni, hogy a magyar Akadémián e hó 10-én, 11-én és 12-én reggel 10-től délután 2 óráig az Akadémia termében (Károlyi István háza, Úri utca, vis à vis Brudern báróéval), 13-án pedig ugyanezen órákban a Megyeházban szabályos ülések tartatnak, ahol is Ön — ha kívánja — Teleki József gróf, elnöktől⁹ lefelé, mindenki által szívesen láttatik.

Ajánljon engem a szeretetreméltó gödi lakosoknak¹⁰, és fogadja irántam mindig tanúsított jóakarataért legőszintébb nagyrabecsülésem érzelmeit, mint ki vagyok

Önnek legkészebb szolgálja
Széchenyi István gróf

Pest, 1835. szeptember 9-én

Eredeti sk. tisztázat. Eredetije német.

Dercsényi Pál és Széchenyi ismeretségének első nyoma Széchenyi egy 1828-ban Döbrentei Gáborhoz írott levele.¹¹ Ugyanebben az évben jelent meg Dercsényi munkája (Báró Dercsényi Pál beszéde, egy száz db cs. kir. aranyból álló jutalomtétel alkalmával a legjobb munkára, mely 1829 május első napjáig a pes-

⁸ Dercsényi Pál (1797–1843), 1839-től báró, földbirtokos, publicista.

⁹ Teleki József (1790–1855), politikus, történétíró, 1810–1824 között a Magyar Királyi Helytartótanács fogalmazója, majd titkára, cs. kir. kamarás, 1824-től kir. táblai bíró, valóságos belső titkos tanácsos, 1827–1830 között csanádi, 1830–1843 között szabolcsi főispán, 1832-től a magyar kir. Udvari Kancellária tanácsosa, 1838–1842 között koronaőr, a Magyar Tudós Társaság elnöke, az erdélyi református egyház főgondnoka, 1830–1847/48 között a pozsonyi országgyűlés és 1834–1848 között az erdélyi országgyűlések kir. hivatalosa, 1842–1848 között erdélyi kir. kormányzó, a Főkormányzék elnöke.

¹⁰ Széchenyi 1835. júl. 21-én járt John Paget és William Sandford társaságában Gödön. Gróf Széchenyi István naplói. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Viszota Gyula. Negyedik kötet. (1830–1836). Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Gróf Széchenyi István összes munkái 13. k. Bp., 1934. 581.

¹¹ Gróf Széchenyi István levelei. Összegyűjtötte, előszóval és jegyzetekkel ellátta Majláth Béla. I. k. Gróf Széchenyi István Munkái. III. k. Bp., 1889. 117.

ti casinónak e cím alatt: Tanácslatok a magyarországi mezei gazdák számára, be fog nyújtani. Pest, 1828), s Széchenyi november 10-én már azt a hírt kapta, hogy a kötet miatt az általa alapított Casinót be fogják tiltani.¹²

1831–1832-ben többször is meglátogatta őt Gödön.¹³ 1831-ből fennmaradt Dercsényi két, Széchenyiez írott levele is.¹⁴ Dercsényi 1834-ben lóversenydíjra adományozott 5 forintot.¹⁵ 1835. január 18-án az Állattenyésztő Társaság küldöttségének tagjaiként együtt keresték fel Bécsben s kérték vállalkozásuk támogatására Ferdinándot, a leendő királyt, Károly, Ferenc és Lajos főhercegeket.¹⁶ Érintkezésükről Széchenyi naplójában később is (főleg 1837-ből) több bejegyzést találunk.¹⁷ Ez év március 13-án Dercsényi is aláírta a Széchenyi által József nádorhoz intézett, a pesti kikötő kiépítését javasló előterjesztést.¹⁸ 1841-től Széchenyi többször is megkereste Dercsényit a gödi birtok-bérlemény átvétele ügyében, de — naplójegyzetei — tanúsága szerint az csak hitegette őt.¹⁹

Dercsényi 1843-ban már betegeskedett, s 1843. december 18-án meghalt. A Pozsonyban lévő Széchenyi még 1844. január 2-i levelében is arról érdeklődött Tasner Antaltól, hogy Dercsényi hogy van.²⁰ Csak január 4-én értesült a halálhírről.²¹ Egy Tasner Antalhoz február 25-én írott, illetve egy dátum nélküli leveléből pedig azt is tudjuk, hogy Dercsényinek egy cikke bekerült volna a gróf „Adó és két garas” című kötetébe is²², de Széchenyi március 10-én írott leveléből kiderül, hogy Dercsényi halála miatt úgy döntött, hogy inkább kihagyja azt.²³ Kapcsolatuk utóéletéhez tartozik, hogy Széchenyi 1844-ben ismét megpróbálta bérbe venni a Grassalkovich-hagyatékhoz tartozó gödi jószágot, de törekvése sikertelen maradt.²⁴

¹² Gróf Széchenyi István naplói. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Viszota Gyula. Harmadik kötet. (1826–1830). Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Gróf Széchenyi István összes munkái 12. k. Bp., 1932. 269–270.

¹³ Gróf Széchenyi István naplói i. m. IV. k. 175., 226., 258.

¹⁴ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára. (továbbiakban MTA Kt. Kit.) K 203/95–96.

¹⁵ Gróf Széchenyi István levelei i. m. I. k. 449.

¹⁶ Gróf Széchenyi István naplói i. m. IV. k. 516–517.

¹⁷ Gróf Széchenyi István naplói. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Viszota Gyula. Ötödik kötet. (1836–1843). Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Gróf Széchenyi István összes munkái 14. k. Bp., 1937. 48., 51., 60., 63., 68.,

¹⁸ Közli *Bártfai Szabó L.*: Adatok i. m. I. 276–278., magyar fordításban Széchenyi pesti tervei. S. a. r. Bácskai Vera és Nagy Lajos. Magyar Levelestár. Bp., 1985. 114–117.

¹⁹ Gróf Széchenyi István naplói i. m. V. k. 500., 542., 598., 602., 627.

²⁰ Gróf Széchenyi István levelei. Összegyűjtötte, előszóval és jegyzetekkel ellátta Majláth Béla. III. k. Gróf Széchenyi István Munkái. VI. k. Bp., 1891. 228.

²¹ Gróf Széchenyi István naplói. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Viszota Gyula. Hatodik kötet. (1844–1848). Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Gróf Széchenyi István összes munkái 15. k. Bp., 1939. 4.

²² Gróf Széchenyi István levelei i. m. III. k. 252., 283–285. (Az utóbbi levelet Majláth ápr. végére datálja, de a szövegösszefüggésből egyértelmű, hogy 1844. márc. 10. előtt íródott.)

²³ Gróf Széchenyi István levelei i. m. III. k. 261.

²⁴ *Nyáry Albert*: Gr. Széchenyi István levelezése a gödi árenda ügyében. Történelmi Tár, Új folyam IX. (1908) 365–378.; *Bártfai Szabó L.* Adatok i. m. II. 472–474.

2.

Pest, 1836. szeptember 13.

Széchenyi István gróf levele Dercsényi János báró, udvari tanácsoshoz²⁵:
 érdeklődik, hogy az általa a Dunagőzhajózási Társaság számára szállítandó
 antracit milyen minőségű és mennyibe kerül

*Nagyságos Udvari tanácsos Úr,
 Nagyrabecsült Úr,*

Ez év augusztus 29-én kelt legbecsesebb leveléből²⁶ nagy meglepéssel vettem tudomásul, hogy Nagyságod egy antracitlelőhellyel rendelkezik, s kész lenne arra, hogy abból a Dunagőzhajózási Társaság használatára szállításokat tegyen. – Két dolog kérdéses, nevezetesen a minőség és az ár. Hogy az elsőt pontosan kitudhassuk, szükség lenne legalább 100 mázsa kísérleti mennyiség rendelkezésre bocsátására. Az árnak olcsóbbnak kell lennie a jelenleg használt szénénél. Az oravicai szén Baziásig, a Dunáig vitele 1 forint 6 krajcár bécsi értékben²⁷, az itteni, tokodi szén Tokodtól Pestig vitele 120 fontonként 40 krajcár bécsi értékben. – Ha tehát Nagyságodnak tetszik, kérem, hogy próbaképpen 100 mázsát küldjön Pestre vagy a Tisza torkolatához, értesítse erről Pesten a gőzhajózási irodát s méltóztassék egy olcsó árat meghatározni.

Nagyságon kegyeskedik megbocsátani nekem, hogy tetemes ügyeim miatt e levelet nem saját kezűleg írtam. Midőn magamat további jóakaratóba ajánlom, van szerencsém legkitüntettebb nagyrabecsüléséről biztosítani Önt
 Pest, 1836. szeptember 13.

Legkészebb barátja és szolgálja
 Széchenyi István gróf

Eredeti tisztázat. Eredetije német.

3.

Pest, 1841. április 20.

Széchenyi levele Szlávy László királyi tanácsosnak²⁸ Nagyváradon: nem vesz részt az ottani cukorgyár megalapításában

Barátom, Szlávy, ne vedd rossz néven, de cukorgyárotokba nem állok. Pénzem még volna; de időm nincs megvizsgálni, a teremtőnek „legyen” szava elsül-e Biharban. Én pedig vállalatokat illetőleg semmiben részt, hála az Ég, eddigelé nem vettem, s ezentúl sem veszek bizonyosan, minek sikere előttem nem nyilvános. Romhoz én egy téglát sem akarok venni; csekély eszem pedig azt mondja: a bihari cukorgyár nem lesz egyéb, mint rom. Okaim ezt hinni

²⁵ Dercsényi (1814-ig Weisz) János (1755–1837) báró, udvari tanácsos, borászati szakíró, mine-ralógus, orvos

²⁶ A levél fogalmazványa a Központi Antikvárium 96., 2005. máj. 27-i aukcióján az itt közölt levéllel, s más, Dercsényire vonatkozó dokumentumokkal együtt szerepelt. Ld. a katalógusban, 32–33.

²⁷ Wiener Währung

²⁸ Szlávy László (1774–1849), cs. kir. főhadnagy, 1796–1801 között Galíciában kerületi biztos, 1828-ban összeíró biztos, később királyi tanácsos, több megye táblabírája.

számtalanok; de időm azok elősorolására nincs, minthogy úgyis annyi fekszik vállamon, — s megengedem, jobbadán söpredék — hogy már-már roskadok.

Én tehát nem állok e tekintetben közétek. Ha azonban négy évének leforgása után jó sikerrel megyen a gyár, azaz nemcsak cukrot készít, de jó és tartóságot ígérő pénznyereséget is nyújt, előre lekötelezem magamat két részvény, azaz négyszáz pengő forintnyi büntetésre, melyet minden ellenvetés nélkül leteendek, ha t. i. még élek; mert hiszen két fiam tán maga béáll a társaságba, minthogy tán nekik nem lesz annyi vállukon, s több bizalmuk lesz a cukorhoz, mint nekem.

Élj boldogul. Ments ki a társaságnál, melyet igen-igen tisztetek, sed non omnia possumus omnes!²⁹

Hű barátod
Széchenyi István

Pest, April 20. 1841.

Eredeti sk. tisztázat. Eredetije magyar.

4.

Pest, 1842. február 18.

Széchenyi István gróf levele ismeretlenhez, valószínűleg Fehr Vilmosnak³⁰

Pest, 1842. febr. 18.

Jó reggelt, ide mellékelve küldöm Önnek b[áró] Sina³¹ levelét.³² Ennek értelmében tegye meg a szükségeseket. A Sina-házat itt Derra Konstantin³³ képviseli, lakik a Kishíd utcában, Sina-féle ház, 2. emeleten.

²⁹ Nem vagyunk valamennyien képesek mindenre. – Széchenyi más leveleiben is szívesen idézte ezt a mondást.

³⁰ Fehr Vilmos (Wilhelm Fehr), a pesti Hengermalom, majd a Pesti Vasöntő- és Gépgyár igazgatója. – Széchenyi Fehrhez intézett leveleit ebből az időszakból közli *Bártfai Szabó L.*: Adatok i. m. I. k. 398–399., 401. Széchenyi Fehrhez ntézett leveleinek egy része 1958-ban vásárlás útján került a Budapesti Történelmi Múzeum Újkori Osztályának a Kiscelli Múzeumban lévő Széchenyi-gyűjteményébe. *Körmeny Kinga*: A Széchenyi-iratok sorsa. In: Gát Eszter – Körmöczy Katalin szerk.: Széchenyi. Magyar Nemzeti Múzeum Konferenciafüzetek I. Sopron, 1991. 112. 25. jz.

³¹ Sina György (1783–1856), báró, görög származású bécsi nagykereskedő, Széchenyi vállalkozásainak egyik állandó finanszírozója. Kapcsolatukra ld. *Deák Antal András – Amelie Lanier*: Széchenyi István és Sina György közös vállalkozásai. A múlt ösvényén. Bp., 2005.

³² Valószínűleg Sina 1842. febr. 16-án Bécsben kelt leveléről van szó. MTA Kt. Kit. K 208/101. Széchenyi választát közli *Viszota Gyula*: Széchenyi Istvánnak a pesti hengermalomra vonatkozó kiadatlan iratai. Történelmi Tár, Új folyam XI. k. (1910) 483–484.

³³ Derra Konstantin, pesti bankár, a Sina-bankház pesti megbízottja. – Viszota és az ő nyomán a többi szerző következetesen Derra Anasztáznak nevezi, de Sina leveleiben egyértelműen Konstantin szerepel. A Magyar Vízügyi Múzeumban őrzött Széchenyi-iratok katalógusa. Az annotációkat készítette és a katalógust összeállította Deák Antal András. A katalógust szerkesztette Marcell Ferenc Források a vízügy múltjából 7. Bp., 1990. No. 655., 692., 714.

Tegnap Óbudán voltam. Rau³⁴ nagyon, de nagyon elégedett az öntödénkel. Tierney Clark³⁵ azt írja Angliából, hogy ott a lisztünket és daránkat *nagyon jónak* találták. A levelet Adam Clark³⁶ annak idején meg fogja mutatni.

Dicsértések az Úr – s Ön átgondolhatja magát a jól megszolgált örömeinek.

Széchenyi

Mégis le fogjuk győzni ellenségeinket. – A bécsi tőzsdén, mint hallom, henger-malmunk részvényeit tíz százalék engedménnyel ajánlották!!! Azonban nem vette meg őket senki.

[A lap oldalán:] Milyen ügyesen rendezett el mindent a mi Valeronk.³⁷

Némileg később.

Éppen most kapom az Ön ma reggeli levelét.³⁸ Meg fogom tenni a szükségese-
ket.

Hadd mérgeződjön Valero – vállalkozásunk sikere legyen az ő büntetése. Egyéb-
iránt az efféle ugatások általában mit sem ártanak.

*Eredeti sk. tisztázat. Eredetije német.*³⁹

A levél utalásait meglehetősen nehéz megfejteni, ugyanis Széchenyi aznapi napló-bejegyzésében a levélben említett személyek egyikének a neve sem fordul elő, s a konkrét ügyekre sincs utalás.⁴⁰ Valero Antal tagja volt a hengeralmi rész-vénytársaság választmányának, de az 1842. január 4–8. közötti közgyűlésen — el-lenezve az alapszabályok esetleges megváltoztatását — lemondott a választmányi tagságról, majd pert indított a hengermalom ellen, követelve 10.000 forintnyi rész-vényének kifizetését. Ezt Pest város törvényszéke 1843-ban elrendelte, de a tár-nokszék, majd a hétszemélyes tábla 1845-ben elutasította a kérést. Végül Széche-nyi és Valero megegyeztek.⁴¹

³⁴ A Dunagőzhajózási Társaság (DDSG) alkalmazottja.

³⁵ William Tierney Clark (1783–1852), angol hídépítő mérnök, a Lánchíd tervezője.

³⁶ Adam Clark (1811–1866), skót mérnök, a Lánchíd építője, a budai Alagút tervezője és építője.

³⁷ Valero Antal, pesti selyemgyáros, 1831-től pesti választott polgár, a Pesti Magyar Kereskedel-mi Bank igazgatója.

³⁸ MTA Kt. Kit. K 204/76.

³⁹ A levél első oldalának fotómásolatát közli *Hermann Róbert*: A magyar polgárosodás kora – a kéziratok és nyomtatványok tükrében. (In:) Új Magyar Athenas. Válogatás az Alexandra Antikvárium kincseiből. Szerk. Gréczy Emőke és Kiss Ferenc. Alexandra Antikvárium. Bp., 2008. 218.

⁴⁰ Gróf Széchenyi István naplói i. m. V. k. 556.

⁴¹ Gróf Széchenyi István naplói i. m. V. k. LXXIX–LXXX. és 542. A Hengermalom ügyre ld. *Gaal Jenő*: Gróf Széchenyi István és a pesti hengermalom társaság. Székfoglaló értekezés az Akadé-mián. Bp. 1909. Melléklet: Adatgyűjtemény. Értekezések a társadalmi tudományok köréből. XIII. k. 10. szám. Bp., 1909.; *Viszota Gyula*: Széchenyi és a pesti hengermalom. Függelékében Szécheny ki-adatlan iratai. Bp. 1910.; *Viszota Gyula*: Széchenyi Istvánnak a pesti hengermalomra vonatkozó ki-adatlan iratai. Történelmi Tár, Új folyam XI. k. (1910) 321–353. és 481–517.

5.

[Pest,] 1842. március 28.

Széchenyi levele Fehr Vilmosnak

Kedves Fehr, az ülés tekintetében állok szolgálatára, és pedig akár *dél előtt*, akár *délután*, *nálam* vagy a *malomban*. Rendelkezzék tehát úgy, ahogy kívánja.

Nagyon boldog vagyok, hogy Ön azt mondta: „A malom áll”, mivel holnap majdnem kimentem volna oda valakivel.

Széchenyi I.

Ha valaki holnap kimenne, azt kell mondani: a kémények, a ...⁴² ki lesznek tisztítva etc. Azt kell gondolnia: mi nem akarunk semmit, és semmit⁴³

6.

*Hely és dátum nélkül. [valószínűleg: Pozsony, 1844. november 9.]*Széchenyi István gróf levele Klauzál Gáborhoz, Csongrád megye követéhez⁴⁴*Különösen tisztelt Barátom*

Szomjazom Ön után! Mein 53-ig jährige politische Seele ist in der größten Unruhe! So nahe zu Einem und Andere, und vielleicht doch ewig weit davon!⁴⁵ Igazi tantalusi kín!

Ma, mikor Ön kiment az Ország házból, igen szívesen megragadtam volna Önnek karját – de nem mertem, mert ezer köztünk az álbarát

Én felkeresem Önt – hol és mikor lehet.

Ich bleibe Ihr
ewig treue
Széchenyi István⁴⁶

[Kívül:]

Tek[intetes] Klauzál Gábornak

*Magyar és német nyelvű eredeti sk. tisztázat, sk. címmel.*⁴⁷⁴² Olvashatatlan szó⁴³ Az utolsó mondat olvasata bizonytalan. A mondat végén nincs pont, elképzelhető, hogy a szöveg folytatása hiányzik.⁴⁴ Klauzál Gábor (1804–1866), reformpolitikus, Csongrád megye követe az 1832–1836., az 1839–1840., illetve az 1843–1844. évi országgyűlésen, 1848 tavaszán a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány tagja, a Batthyány-kormány ipar- és kereskedelemügyi minisztere, képviselő.⁴⁵ Oly közel egyhez és máshoz, és talán mindörökké távol tőle.⁴⁶ Maradok Önnek örökké hű Széchenyi Istvánja⁴⁷ A levél fotómásolatát közli *Hermann R.*: A magyar polgárosodás kora i. m. In: Új Magyar Athenas i.m. 2008. 219.

A levél külön érdekessége, hogy Klauzál levelezése nagyjából lappang; a hozzá intézett misszilisekből eddig alig néhány darab került elő. Széchenyi és Klauzál az 1832–1836-os országgyűlésen ismerhették meg egymást. Széchenyi először 1835. november 11-i naplóbejegyzésében említi őt, mint aki a leghevesebben pártolta Széchenyi koronaórré való felterjesztését.⁴⁸ Ezt követően is folyamatosan kapcsolatban voltak, főleg az országgyűlések alkalmával. 1838-ban Széchenyi a Lánchíd-építés ellenzői között tartotta őt számon⁴⁹, 1839. dec. 7-én, ill. 10-én viszont arról írt Sina Györgynek, ill. Prónay Albert bárónak, hogy Klauzál is lelkesen pártolta a Duna-jobbparti (Bécs-Győr-Buda) vasút ügyét.⁵⁰ Noha Klauzál a reformellenzék tagja, majd az 1843–1844. évi országgyűlésen — Deák távolmaradása miatt — az alsótáblai reformellenzék egyik vezére volt, az ellenzékétől egyre inkább távolodó Széchenyi naplójegyzeteiben és leveleiben mindvégig nagy rokonszenvvel írt róla.

Ez a levél is ezen az országgyűlésen, egészen pontosan 1844-ban keletkezett. Erre utal Széchenyi utalása saját „53 éves politikai lelkére”, ami, figyelembe véve 1791-es születését, egyértelművé teszi a levél keletkezésének évét.

Széchenyi kiadott levelezésben 1844-ben két alkalommal említi Klauzált. Mindkét alkalommal a közteherviselés bevezetése érdekében előterjesztett „két garasos” terve kapcsán, amely „A Jelenkorban megjelent Adó és két garas” címmel 1844. áprilisában jelent meg, de az országgyűlés már az ennek alapján készült előterjesztést korábban is tárgyalta. Széchenyi azt javasolta, hogy a birtokosoknak minden hold föld után két garas telekdíjat kellene fizetniük. Az így befolyó 5–6 milliónyi összegre fel lehetne venni 100 millió forint kölcsönt, s ebből fedezni lehetne a Magyarországon szükséges legfontosabb beruházásokat, út- és vasútépítést. A fennmaradó összegből hiteleket lehetne adni a nemeseknek birtokaik korszerűsítésére.

Széchenyi 1844. január 22-én titkárához, Tasner Antalhoz intézett levelében említi, hogy „A két garas mind jobban érik”, s ezzel kapcsolatban már tárgyalta Beöthy Ödönnel és Klauzállal.⁵¹ Április 21-én szintén Tasnernek arról írt, hogy az aznapi választmányi ülésben Beöthy, Klauzál, Batthyány Lajos, Wenckheim Béla, Szombathelyi Antal és Zsedényi Eduárd a terv mellett nyilatkoztak.⁵²

A naplóbejegyzések is élénk kapcsolatról tanúskodnak. 1844. január 1-jén Széchenyi több ellenzéki követtel, köztük Klauzállal vette fel a kapcsolatot. Január 2-án Klauzál kereste fel Széchenyit és a kétgarasos tervről beszélgettek. Január 15-én Széchenyi kereste fel őt. Február 6-án szintén Klauzálnál járt a kétgarasos terv ügyében. Március 16-án Klauzál, valamint az alsótáblai konzervatívok vezérszónoka, Zsedényi Eduárd jártak Széchenyinéél, s „szövetséget” kötöttek a kétgarasos terv ügyében; azaz nyilván mindketten megígérték párt-

⁴⁸ Gróf Széchenyi István naplója i. m. IV. k. 618. o.

⁴⁹ Gróf Széchenyi István naplója i. m. V. k. 224–225.; Sz. – József nádor, Pest, 1838. dec. 14. Közli Gróf Széchenyi István levelei. Összegejtötte, előszóval és jegyzetekkel ellátta Majláth Béla. II. k. Gróf Széchenyi István Munkái. IV. k. Bp., 1890. 605–607.

⁵⁰ Gróf Széchenyi István levelei i. m. II. k. 710–714.

⁵¹ Gróf Széchenyi István levelei i. m. III. k. 239. o.

⁵² Gróf Széchenyi István levelei i. m. III. k. 279.

társaik támogatást. Március 18-án ismét Klauzál járt Széchenyinél. Április 16-án Klauzál ismét Zsedényi társaságában kereste fel Széchenyit. Május 14-én a kétgarasos tervvel kapcsolatban kiküldött választmányi ülésen vitatkoztak össze, majd 16-án ismét Széchenyinél találkoztak. Július 20-án és augusztus 20-án a pozsonyi ligetben találkoztak. Augusztus 24-én az országgyűlés vasúti választmányán fejtették ki véleményüket a kiépítendő vasutak vonalvezetéséről. Október 3-án Széchenyi rosszallóan jegyezte fel, hogy a kerületi ülésben több követ pártolta azt a Batthyány Kázmér, által előterjesztett kérést, hogy a Védegyelet alakuló ülését az országgyűlés egyik termében tartsák; a pártolók között Klauzál nem említette, holott ő is köztük volt. November 4-én Klauzállal és Beöthyvel tárgyalt, s az ugyanezen a napon tartott választmányi ülésről szólva, kettejük nevetséges frazeológiáját emlegette. November 9-én szintén megemlékezett Klauzálnak a kerületi ülésen elhangzott jeremiádjáról (siránkozásáról). A telekdíjnak az alsótábla által megszavazott összegét ugyanis a főrendek alaposan lefaragták. Erre az alsótáblán is a legrosszabb sérelmi reflexek keltek életre; inkább az egész tervet leszavazták, hogysen a főrendek módosító javaslatát elfogadják.⁵³

A fentiek alapján a levelet valamelyik országgyűlési vagy választmányi ülésre datálhatjuk. Szóba jöhet 1844. május 14., augusztus 24., október 3., november 4. és november 9. A felfokozott hangvétel alapján az utóbbi két dátum tűnik a legvalószínűbbnek. A november 9-i keltezés mellett szól az is, hogy Széchenyi ezen a napon levelet írt Szentkirályi Móricznak, Pest megye ellenzéki követének is, aki korábban többször hevesen támadta Széchenyi tervét, és arra kérte, hogy a főrendek módosításai ellenére is támogassa tervet, mert ez által megvethetik a közteherviselés alapját.⁵⁴ Mindezek alapján a levél legvalószínűbb dátuma 1844. november 9.

7.

Pest, 1845. április 19.

Széchenyi István gróf, mint a Magyar Tudományos Akadémia másodelnöke
levele Körmöcbánya város tanácsához

Tekintetes Nemes Tanács!

A magyar academia értesítettett, hogy nemes Körmöc városa levéltárában e nemes város hajdani országgyűlési követének, Kárásznak az 1681-ki soproni országgyűlésről írt naplója találtatnék.

Az academia köréhez tartozván mind a hazai történet, mind a magyar nyelv emlékeit a hazában összegyűjteni, s a közönség elébe terjeszteni: nemcsak e naplónak ohajtaná hiteles másolatát bírni, hanem a többi nemes Körmöc városa levéltárában őriztetett magyar irományokról és oklevelekről is tudomást venni.

⁵³ Gróf Széchenyi István naplói i. m. VI. k. 3-4., 10., 22., 44-45., 54., 66., 86., 93., 108., 126., 130.

⁵⁴ Gróf Széchenyi István levelei i. m. III. k. 328-329. o.; v. ő. Gróf Széchenyi István naplói i. m. VI. k. 129. o.

Evégre hazafiúi bizodalommal kérem a Tekintetes Nemes Tanácsot, méltóztatnék elrendelni, hogy az itt előadott tárgyban kimerítő tudósítást vehessek, s egyszersmind kegyesen elhatározni, hogy az említett napló, lemásolás végett hozzám küldessék. Mihelyt az academia hasznát fogta venni, szerencsém lesz hiány nélkül köszönettel visszaküldeni.

Mik után e hazai és tudományos ügyet a Tekintetes Tanács jóakaró indultataiba újra is ajánlva, vagyok illő tisztelettel

A Tekintetes Nemes Városi Tanácsnak

Pesten, április 19. 1845.

Kész köteles szolgálja
Gr. Széchenyi István

Eredeti tisztázat. Eredetije magyar.

8.

Pest, 1845. szeptember 6.

Széchenyi István gróf levele ismeretlenhez⁵⁵

Igen tisztelt Barátom!

Őfelsége, a mi legkegyelmesebb urunk a legkegyelmesebben kegyeskedett engem „k[irályi] mocsárkiszáritóvá és úteltakarítóvá” kinevezni.⁵⁶ Ennek következtében legelőször is a Tisza-vidéket akarom beutazni. Van szerencsém számodra úti rendemet mellékelni. Midőn ezt teljes alázatossággal jelentem, hogy ezennel kegyes támogatásodat kérem, és mindent el fogok követni, hogy aztán a belém helyezett bizalmadnak a lehető legjobban megfeleljek, kérem a velem szemben mindig tanúsított és számomra oly drága jóakarated fennmaradását, miután a legnagyobb tisztelettel nevezem magam a Te

Pest, 1845. szept. 6-án

Legkészségesebb barátodnak és szolgádnak
Széchenyi István gróf

Eredeti sk. tisztázat. Eredetije német.

[Melléklet:]

⁵⁵ Széchenyi ezen a napon a tiszai megyék alispánjaihoz, ill. törvényhatóságaihoz is körlevelet intézett szemleútja ügyében. MTA Kt. Kit. K 200/49.-50. Az utóbbit közli *Csatáry György: Levéltári kalászatok. Ungvár-Budapest, 1993. 93-94.* Szintén e napon írt — az itt közölttel részben megegyező szövegű — levelet Lónyay Gábornak is. Gróf Széchenyi István levelei i. m. III. k. 364. Egy, Tiszay Györgyhöz e napon írott levelének fogalmazványja is fennmaradt. MTA Kt. Kit. K 200/51.

⁵⁶ Széchenyit 1845 augusztusában nevezte ki V. Ferdinánd a m. kir. Helytartótanács mellett létrehozott új, közlekedési bizottság elnökévé, s a gróf fizetést nem, csupán költségtérítést fogadott el munkájáért.

Gróf Széchenyi István, mint országos közlekedési bizottság elnöke, folyó 1845-iki ősszel a Tisza vidékén teendő útjának rendsora. Két kocsival, egy hat lovas-, és egy négy lovassal.⁵⁷

Hó	Nap	
Szeptember	27.	Pestről Gyöngyösre
	28.	Gyöngyösről Miskolcra
	29.	Miskolcra Sátoraljaújhelyre
	30.	Sátoraljaújhelyen értekezés az illető hatóságok küldöttjeivel
Október	1.	Sátoraljaújhelyről Perbenyikre
	2.	Perbenyikről Vásárosnaményra
	3.	Vásárosnaményban értekezés az illető hatóságok küldöttjeivel
	4. és 5.	Vásárosnaményból Debrecenbe
	6. és 7.	Debrecen
	8.	Debrecenből Tiszadobra
	9.	Tiszadobon értekezés az illető hatóságok küldöttjeivel
	10. és 11.	Tiszadobról Szolnokra
	12.	Szolnokon értekezés az illető hatóságok küldöttjeivel
	13. és 14.	Szolnokról Szegedre
	15.	Szegeden értekezés az illető hatóságok küldöttjeivel

9.

[Bécs,] 1847. március 4. [?]

Széchenyi István gróf levele ismeretlenhez

Károly főh[erce]g⁵⁸ márc [?] 4. 1847

Tisztelt Hazafitársam

Vettem Kovács levelét⁵⁹ — de a borítékban az ide mellékelt is volt⁶⁰ — nem tudom: Ön tette-e belé, vagy tévedés okozatja?

Ha szükség, világosítson fel.

⁵⁷ Széchenyi okt. 16-án Kecskeméten át tért vissza Pestre. Az útra ld. Gróf Széchenyi István napló i. m. VI. k. 263–275. és Paur Iván 1845. szept. 27. – okt. 7. közötti naplójegyzeteit, közli A Storno-család Széchenyi-gyűjteményének tárgyjegyzéke. Gróf Széchenyi István kéziratának, valamint egyéb leveleknek közlésével. Kiadja Storno Miksa. Sopron, 1938. 39–41.

⁵⁸ Valószínűleg a róla elnevezett szálló.

⁵⁹ Kovács Lajos (1812–1890), politikus, bányamérnök, a Magyar Tudós Társaság levelező tagja. 1842-ben Gyulafehérvár követe az erdélyi országgyűlésen, 1845-től a Tisza-szabályozásnál Széchenyi munkatársa, 1848–49-ben Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium osztályigazgató tanácsosa, októbertől a minisztériumnak az OHB mellett dolgozó referense. 1848–49-ben a Szatmár megyei nagybányai kerület képviselője, Debrecenben a békepárt egyik vezetője. – A levél nem ismert.

⁶⁰ Nem tudjuk, milyen levélről van szó.

Ma 7-kor gr[óf] Istvánnál⁶¹ leszek.

Isten tartsa.
Látogasson meg, ha van ideje
Széchenyi Istv[án]

Eredeti sk. tisztázat. Eredetije magyar. Dobák Géza tulajdona.

10.

Döbling, 1850. április 19.

Széchenyi levele dr. Gustav Goergennek, a döblingi tébolyda orvosának⁶²

850. április 19.

Döbling

Kedves Goergen, úgy érzem, ma a mélybe zuhanok – semmi sem menthet meg.

Fogadja köszönetemet türelméért. El vagyok veszve. – Bűneim csináltak bolygónkon helyet az ördögnek.

Rettenetes idő jön. Kérem, közölje e sorokat testvéreimmal.

Gr. Sz. I.⁶³

Lieber Goergen, ich fühle, daß ich heute im Abgrund falle – Nichts kann mich retten.

Nehmen Sie mein Dank für Ihre Geduld. Ich bin verloren – Meine Lastern haben dem Teufel Platz auf unseren Planeten gemacht.

Es kommt eine furchtbare Zeit. Ich bitte Sie theilen Sie diese Zeilen meinen Brudern mit.

St. Gr. Széchenyi

Eredeti sk. tisztázat. Eredetije német.

Ezt a levelet Vízota Gyula ismerte, és — forrásmegjelölés nélkül — ismertette is,⁶⁴ de egyetlen korábbi közlésbe sem került be. Széchenyi és felesége aznap találkoztak először férjével, amióta az Döblingben volt.⁶⁵ Mint Lunkányi János néhány nappal későbbi leveléből kiderül, a gróf saját elhatározásából

⁶¹ Károlyi István, gróf (1797–1881), Károlyi György és Lajos testvére, a főrendi ellenzék tagja, 1848-ban Pest megye főispánja, a számára járó úrbéri kárpótlási összeg terhére szervezi meg a 16. huszárezredet, 1849 elején a fővárosban marad, letartóztatják, fogságot szenved. – Aznap találkozójukra ld. Gróf Széchenyi István naplói i. m. VI. k. 525.

⁶² Goergen, Gustav, Dr. (1815 k. – 1860), a döblingi tébolyda tulajdonosa és igazgatója.

⁶³ Tekintettel a levél fontosságár, ennek eredeti német szövegét is közöljük.

⁶⁴ *Vízota Gyula*: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Gróf Széchenyi István összes munkái. Bp., 1930. II. k. CDXLVII.

⁶⁵ *Bártfai Szabó L.* Adatok i. m. II. 723.

hagyta el Döblinget április 19-én, majd 20-án, kocsival utazott feleségéhez, mindkét alkalommal a családjával ebédelt, s csak este tért vissza Döblingbe.⁶⁶ Valószínűsíthető, hogy e levél a látogatás után keletkezett; a gróft a hosszú bezártság után nyilván felzaklatta a találkozás és az utazás. Különös értékét az adja, hogy néhány 1849-es levél és önvallomás után⁶⁷ a Széchenyi-levelezésben másnapról, április 20-áról származik az első ismert és kiadott levél.⁶⁸ Április 21-én és 27-én ismét Goergennek írt hosszú, önvádakkal teli leveleket.⁶⁹

11.

Döbling, 1857. október 31.

Széchenyi levele Lonovics József püspökhöz⁷⁰

Nagy Méltóságú Püspök
Mélyen tisztelt kegyes Uram!

Kérni sokan szoktak, köszönni kevesebben. Én ezek sorába állva, háladdal veszem tegnap, e [folyó] h[ó] 18-ikán írt kegyes sorait⁷¹; mit midőn alázattal jelentenek, egyúttal nagyúri kegyelmébe ajánlom magamat nőstül, családstul, és legvalódibb tisztelettel vagyok

Nagy Méltóságodnak
híve, szolgálja
Széchenyi István

Döbling No. 163. okt. 31. 1857.

Eredeti s. tisztázat. Eredetije magyar.⁷² Fogalmazványát ld. az okt. 30-án Simor Jánoshoz írott levél fogalmazványán. MTA Kt. Kit. K 198/55

Széchenyi és Lonovics kapcsolatáról egy 1836. augusztus 20-i naplóbejegyzés az első nyom.⁷³ Az 1840-es években viszonylag rendszeresen találko-

⁶⁶ *Bártfai Szabó L.* Adatok i. m. II. 723.; *Viszota Gy.*: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája i. m. II. CDLXVII.

⁶⁷ Közli *Károlyi Árpád*: Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Gróf Széchenyi István összes munkái. Hetedik kötet. Bp., 1921. I. k. 432–433. – *Viszota Gy.*: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája i. m. II. CDLXVI–CDLXVII. Utal egy 1849. nov. 22-én Goergenhez írott levelére is, ám jelenleg ez sem ismert.

⁶⁸ Tasner Antalhoz. Közli Gróf Széchenyi István levelei i. m. III. k. 628–629.

⁶⁹ Közli *Károlyi Á.*: Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka i. m. I. k. 434–439., Az ápr. 21-it magyar fordításban közli Széchenyi István válogatott művei i. m. II. k. 538–541. Ismerteti őket *Viszota Gy.*: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája i. m. II. CDLXVII.

⁷⁰ Lonovics József (1793–1867), 1832–1848 között csanádi püspök, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja, kinevezett egri érsek, 1849. január elején az országgyűlés békeküldöttségének tagja, 1849-ben letartóztatják, 1850-ben a melki kolostorba után internálják, 1853-ban szabadon engedik azzal a feltétellel, hogy nem tér haza Magyarországra. Ezt követően Bécsben él, 1860 után a hétszemélyes tábla ülnöke, 1866–1867-ben kalocsai érsek.

⁷¹ A levél nem ismert.

⁷² A levél fotómásolatát közli Alexandra Antikvárium 2. árverés. [Bp., 2007.] 89.

⁷³ Gróf Széchenyi István naplói i. m. V. k. 19.

tak. A gróf 1846. szeptemberében felszólította őt, hogy csatlakozzon a Tiszaszabályozási Társulathoz.⁷⁴ Viszonylag rendszeresen találkoztak az 1847–1848. évi országgyűlésen is. 1854-től többször is meglátogatta Széchenyit, s Falk Miksa életrajza szerint látogatása igen jótékonyan hatott a grófra.⁷⁵ Ettől kezdve rendszeresen leveleztek egymással, s Széchenyi látta el könyvekkel és folyóiratokkal a jeles egyházi férfiút.⁷⁶ 1857. augusztusában Széchenyinél találkozott Lonovics és Deák Ferenc, akivel utoljára 1849. januárjában, az országgyűlés által Windisch-Grätz táborába küldött békekövetség tagjaiként látták egymást.⁷⁷

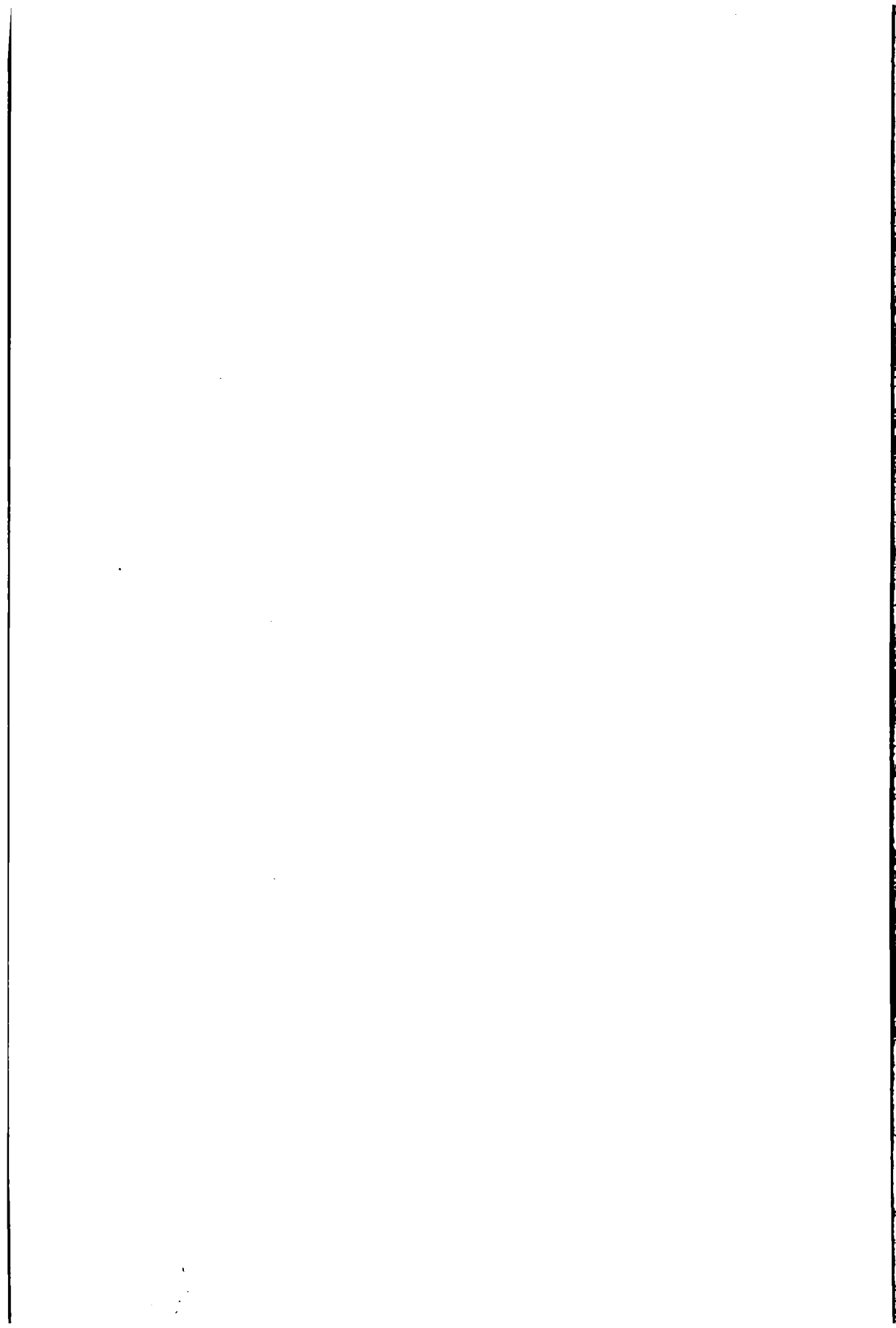
---

⁷⁴ Gróf Széchenyi István naplói i. m. VI. k. 431.

⁷⁵ *Falk Miksa*: Széchenyi István gróf és kora. Fordította A[ldor] I[mre] és V[értesi] A[rnold]. Pest, 1868. 307–310.; *Kecskeméthy Aurél*: Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála 1849–1860. A szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Gergely András. Magyar Ritkaságok. Bp., 1987. 58–61. Kapcsolatukra ld. még *Óstör József*: A döblingi Széchenyi 188–1860. Bp., 1944. 133–137.

⁷⁶ 1857. évi levélváltásuk néhány darabját közli *Bártfai Szabó L.*: Adatok i. m. II. k. 735., 740–742., 746.

⁷⁷ Ld. erre Széchenyi 1857. aug. 22-én Széchenyi Bélához írott levelét. Közli Gróf Széchenyi István intelmei Béla fiához. A kötetet összeállította, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta Fenyő Ervin. A bevezetőt írta Szigethy Gábor. Fordították Kovács Ilona, Soltész Gáspár és Váradi József. Magyar Hírmondó. Bp., 1985. 153–154.

Urbán Aladár

SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS PEST VÁROSÁNAK MUNICIPÁLIS JOGA

A Helytartótanács gyámsága alól szabadult városok örömmel fogadták az 1848:23.tc. intézkedését, amely azokat önálló köztörvényhatóságnak minősítette, amelyek közös dolgaikat felsőbb felügyelet mellett „minden más törvényhatóságtól függetlenül” a törvény szerint igazgatják. Ennek a frissen szerzett jognak alkalmazására és érvényesítésére Pest városának közgyűlése éberrel ügyelt, ennek során több miniszterrel is vitája támadt. Ismert eset, hogy szembeszegült a belügyminiszterrel, amikor az a város rendőrsége mellett egy úgynevezett Országos Rendőri Hivatalt hozott létre a fővárosban megforduló idegenek, valamint a nyugtalanító céhlegény mozgalmak ellenőrzésére. A város augusztus 3-án benyújtott tiltakozására Szemere Bertalan belügyminiszter augusztus 15-én kelt válaszában reagált. Igyekezett megnyugtatni a közgyűlést, hogy az új hivatal a városi rendőrségnek csak utasításokat kíván adni, s egyedül sürgős és rendkívüli esetekben fog közvetlenül beavatkozni az eseményekbe. Ugyanakkor határozottan kijelentette, hogyha ilyen szükséges beavatkozás esetében a városi tisztviselők és a nemzetőrség megtagadja az együttműködést az Országai Rendőri Hivattal, az engedetleneket állásukból fel fogja függeszteni.¹

Mivel a sajtó nem foglalkozott vele, kisebb hullámokat vert egy nádori rendelet. István nádor a volt Helytartótanács még megmaradt ellenőrző szerepét meg kívánta szüntetni azzal, hogy az elnöklete alatt működő szépítő bizottmányban helyetteseként eddig szereplő volt helytartótanácsi tanácsos helyére új alelnököt nevezett ki. A nádor május 18-án levélben értesítette Pest városi szépítő bizottmányát, hogy amíg a törvény másként nem rendelkezik, a bizottmányt Széchenyi István közlekedési miniszter alá rendeli, s utasítja azt, hogy a miniszterrel mint helyettes elnökével vegye fel a kapcsolatot.² Az értesítést tehát nem a város, hanem bizottsága kapta. A rendelet nyilván meglepetést okozott, de a reagálásra több, mint öt hét után került sor. Rottenbiller polgármester és munkatársai nyilván gondosan mérlegelték a teendőket, míg július 1-jén a közgyűlés elé vitték az ügyet.

A közgyűlés határozatáról július 1-jén azonnal értesítették a nádort. A királyi fenségnek kijáró tisztelettel fogalmazott levél bevezetésében az 1848:23.

---

¹ A történetekre részletesen ld. *Urbán Aladár*, *Az Országos Rendőri Hivatal megszervezése* 1848 júniusában. Századok 143. (2009) 657–668.

² Magyar Országos Levéltár N 31 István nádor levéltára. Közpolgári iratok 1848:1209. A nádor az eleje tett tisztázatot sk. kiegészítette: „Az eddigi befolyásomat fen(n)tartom a legfontosabb tárgyakra nézve.” A nádor ugyanezen a számon, mellékelve a szépítő bizottmányhoz intézett levél másolatát, Széchenyi Istvánt is értesítette a megbízatásáról.

tc.-re hivatkozott, amely szerint ezen törvényben jogot nyert, hogy közügyeit mint önálló törvényhatóság a törvény szerint igazgassa. Ennek értelmében — folytatódik a levél — a közgyűlés olyan végzést hozott, hogy a szépítő bizottmány hatáskörébe tartozó ügyeket is az említett törvény értelmében „a tanács a közgyűlés ügylete [így!] saját bizottmánya által önállólag kezeltetni elhatározta, és a bizottmány elnökletét kebelbeli tag — jelesen a polgárnagy [!] — kötelességévé tette”.³ A közgyűlésből egyidejűleg kelt levéllel a nádornak adott válasz alapján értesítették Széchenyi Istvánt „mint a bizottság eddigi helyettes elnökét”, megköszönték a bizottmány iránt tanúsított „részvételét”.⁴ (A köszönet kissé ironikus, hiszen Széchenyi alelnöksége május 18-tól július 1-jéig tartott.) Mindkét levél visszautasította a nádor beavatkozását, amely a közgyűlés értelmezése szerint megsértette a város önkormányzati jogait.

Széchenyi nagy keséssel reagált a város tiltakozására, a nádor, tudomásunk szerint, nem. Széchenyi Naplójából tudjuk, hogy István nádor és a miniszter július során több ízben találkoztak (sőt Széchenyi egyetlen miniszterként 19-én a nádornál ebédelt), feltehetően szót ejtettek a követendő eljárásról. Széchenyi egyébként az országgyűlés fejleményeivel, a Lánchíd dolgaival volt elfoglalva (18-án leszakadt az utolsó lánc), s többek között a fegyvergyár felállítása is az ő gondjait növelte. Mindezeknek szerepe lehetett abban, hogy kellő tájékozódás (esetleg a Deák Ferencsel történt konzultáció) után közölte a minisztertanáccsal álláspontját. Július 27-én jegyezte fel Naplójába, hogy beszámolt a „szépítő ügyekről”. E szerint „Pest teljesen el akar szakadni. Szemtelenségnek tartják ezt és engem fognak támogatni.”⁵ Ez a nyilatkozat tette lehetővé, hogy Széchenyi július 28-án Pest város közönségéhez intézett minisztériumának elnöki sorozatából kelt hivatalos levelében nemcsak a saját, de a minisztertársak véleményét is kifejtse a miniszteri felelősség és az önkormányzati önállóság kérdésében. A levél szövege a következő:

*A közmunka s közlekedésügyi minister
Pest város Közönségéhez.*

A tisztelt közönségnek e folyó hó 1-én tartott közgyűléséből 10.255 szám alatt kelt és hozzám intézett végzése, megvallom, nem csekély mértékben s vajmi sajnosan lepott meg. Mert e végzésből azt vagyok kénytelen tapasztalni, hogy a tisztelt közönség az 1847/8-ki 23-ik törvénycikk 1-ső valamint 28-ik §-sát félszegűleg sőt hibásan hozván fel, olly független statust in statu gondol képezhetni, minő sehol széles e világon nem létezik, és kivált felelős minisztérium szerkezetével egyáltalában meg nem fér.

Nem szándokom a tisztelt közönséggel szóvitába vagy bármilly versenygésbe bocsátkozni, mert ha valaha, most van az egyetértésnek és együttműködésnek ideje; annyit azonban felelős állásomnál fogva még sem hallgathatok el,

³ Budapest Főváros Levéltára. Pest város levéltára. Közigazgatási iratok 1848:146. a levél befejezése köszönetet mond a nádornak „a bizottság iránt tanúsított magas pártfogásáért”.

⁴ Közigazgatási iratok 1848:146.

⁵ Széchenyi Napló. Válogatta, szerkesztette, a fordítást ellenőrizte Oltványi Ambrus. 1978. 1294.

miszerint a tisztelt közönség, nézetem sőt tökéletes meggyőződése szerint, mind Nádor ő Fensége mind a felelős ministerium irányában olly törvénytelen állásba tevő magát, mellyhez képest vagy illusorius lészen a ministeri felelősség, vagy Pest városának municipalis függetlensége szenvedend csorbát, a mennyiben t. i. egészen új s még elegendőleg el nem rendelt helyzetünkben vagy a tisztelt városi közönség fejtene ki kelletinél több súlyt, avagy a nemzetnek képviseleti testülete; holott ha szerencsét és dísz akarunk háritani hazánkra, multhatatlanul szükséges, miszerint minden lehető surlódást elkerülve, tökéletes egybenhangzásban működjék a felelős ministerium az ország minden törvényhatóságival és viszont.

Azon vágás, mellyben most mozgunk, előttünk egészen új, és csak az idő fogja azt kiegyenlíteni úgy, miszerint mind a felelős ministerium mind a törvényhatóságok saját önálló körükben és szoros egybeköttetésben mozogjanak a status gépezetében.

Én azt hiszem: honunk boldogsága, melly mindnyájunk célja, csak úgy eszközölhető, ha a Fejedelemtől lefelé az utolsó napszámosig mindenki szorosan forog jogkörében, és azon túl nem vág. Ámde más részről, ha azon egybeköttetés nem bontatik önkényileg fel, mellynek minden statusban léteznie kell, ha-hogy az előbb utóbb anarchiába sulyedni nem akar.

Igy képelem én azon viszonyt is, mellynek a Pest város tisztelt közönsége és a felelős ministerium, s különösen az én ministeriumom közt léteznie kell. – Az összes ministerium valamint én, mi legtávolabbról sem kívánjuk a Pest városi közönség szabad mozgathatását kelletlen beléavatkozás által bármiben is gátolni vagy csökkenteni; ámde más részről felszólalás nélkül azt sem fogjuk tűrhetni, mert felelősek vagyunk, ha a Pest város tisztelt közönsége, a világos törvény ellenére, minden felsőbb felügyelés nélkül, úgy szólván isolált függetlenségben akarná gyakorolni hatását; mi Pest városának éppen a kérdésben forgó ügyeire nézve annyival sulyosabb következésű volna, minthogy Pest városa egyszermind az ország fővárosa, s ez által minden, mi itt alakul, nem egyedül hatósági de országos fontossággal bir, melly körülmény hitem szerint nemcsak jogokat, de az ország részéről kötelességeket is feltételez.

Én mint felelős minister ehez képest a felősség terhe alatt — melly különben nem engem, hanem a Pest városi közönséget illetné — ezennel barátságosan felszólítom a most érintett testületet: sziveskedjék idővesztés nélkül maga kebléből választmányt nevezni, melly magát velem érintkezésbe tegye, miszerint aztán szabad értekezés következtében kifejtessék, milly módon lehessen a nélkül, hogy a Pest városi közönség hatása féltékenységet érdemlő csorbát szenvedjen, vagy a felelős ministerium értelemnélküli czímmé váljék, a dolgokat úgy rendezni, hogy mindazt összevetett vállakkal s közös erővel mihamarább életbe léptetni lehessen, mi Pest városának diszét nagyobbítani, és lakosinak jólétét ma a lépcsőre emelni fogja.

Pest, julius 28. 1848.

Gr. Széchenyi István⁶

⁶ Pest város levéltára. Közigazgatási iratok 1848:146. Közli az őrzési hely megjelölése nélkül Wildner Ódön, Pest és Buda közigazgatásának története az 1848/48-i szabadságharc alatt. 1936. 96–98. a levél sk. fogalmazványa: MTA Könyvtára Kézirattár. Széchenyi gyűjtemény K. 190/56.

Széchenyi békülékeny hangvétellű levele a felelős kormányról és a municipális jogokról kifejtett véleménye után tehát a közgyűlés egy választmány kiküldését javasolta „a szabad értekezés” céljából. A Napló szerint július 31-én Rottenbiller felkereste Széchenyit, majd a megbeszélés után az ügyet az augusztus 5-i közgyűlés elé terjesztette. Bár az előterjesztő leszögezte, hogy az 1848:23. tc. 28.§ által említett „felsőbb felügyelet” fogalmával nem fér össze, hogy a felelős miniszter egy alárendelt bizottmány elnöke legyen, döntöttek a miniszter által javasolt választmány kiküldéséről. Egyben utasították, hogy az minél hamarabb vegye fel a kapcsolatot a miniszterrel. A Napló szerint Széchenyi augusztus 10-én tárgyal Rottenbillerrel és a bizottság tagjaival, majd augusztus 16-án benyújtották a közgyűlésnek a miniszterrel kimunkált kompromisszumos együttműködési javaslatot. Szövege a következő:

Pest városa közönségéhez!

Köz munka és Közlekedésis Minister Gróf Szécsenyi [!] István urnak a Szépitő Biztossági Elnökség tárgyában f. é. 280. sz. a közgyűléshez intézett levelére f. é. 11.675. sz. a. hozott s ./ alatt s vissza mellékelt határozat által az alól irtt választmány olly utasítással küldetett ki, hogy magát Minister ural mi hamarébb érintkezésbe tevéen a f.é. 10255 sz. a. hozott határozat tekintetében egy részt a Köz gyűlés nézeteit részletesen terjessze elő, más részt értesüljön arról, miként kívánja Minister úr a törvényes felügyelést értelmezni s gyakorolni, s a menyiben a választmány s Minister úr közt különbség maradna fel, a közgyűlésnek kimerítő jelentést tegyen. Ezen határozat folytában a kiküldetésünkről előlegesen értesített Minister urnál f. é. aug. hó 10-i választmányi ülést tartandók, megjelenvén a közgyűlésnek e tárgyra vonatkozó nézeteit szóval előadván, s a fentebb idézett közgyűlési határozatot felolvassván, mind ezekre tisztelt Minister úr legelőször is szives köszönetét nyilvánítá a közgyűlésnek ezen választmány kiküldéseét, s kijelenté, hogy a Szépitő Biztosságoknál elnökösködni s annak ügyeire mint hatósági közgyűlés elébe tartozókra egyenes befolyást gyakorolni nem kíván, egyébaránt valamint eddig e városnak mint Hazánk középontjának s szivének mind erkölcsi mind anyagi tekintetben fel virágzását, előmenetelét nagyá [!], diszessé leendisét tetlegesen előmozdithatni. Hogy azonban ebbeli ohajtása valósulhasson, szükségesnek vélné egy bizottmánynak kiküldését, melly bizottmány, valahány a szükség kívánandja magát tisztelt Minister ural érintkezésbe tevéen s az előfordulando tárgyak felett tanácskozáván, mi előtt bár mi is eldöntöleg határozatnék, tanácskozása tárgyaról és eredményéről a közgyűlést tudósítsa, ugy szinte ezen bizottmány a város olly teendői s tervezetéséről, mellyek a Köz munka s közlekedési Minister köréhez tartoznak s mellyek talán országos segílyt igényelnek, nevezett Minister ural közölvén, általa az illető helyen azok előfögván mozdittatni, s így a hosszadalmasabb felterjesztési út elmellőztetvén az ohajtott cél és siker illy kölcsönös érintkezés és értekezés által sokkal hamarébb és sokkal biztosabban fog be következni s elértni, a Minister úr által mi módon gyakorlandó fő felügyelés minden egyes előfordulandó esetben fogván meghatározatni.

Ezen törvényes s a hatóság municipális jogával össze nem ütköző nyilatkozat által tökéletesen meg nyugtathatván, tulajdon véleményünk is oda járul, hogy a Minister úr által érintett állandó biztosság kiküldendő volna a végre, hogy magát nevezett Minister urral valahányszor a szükség kívánandja érintkezésbe tévén s az e város kebelében elő veendő olly munkálatok felett, mellyek a közmunka s közlekedési Minister körébe tartoznak, előlegesen tanácskozáván minden egyes tárgyról határozat hozatala végett a közgyűlést tudósítsa.

Pesten 1848 Aug. 16.

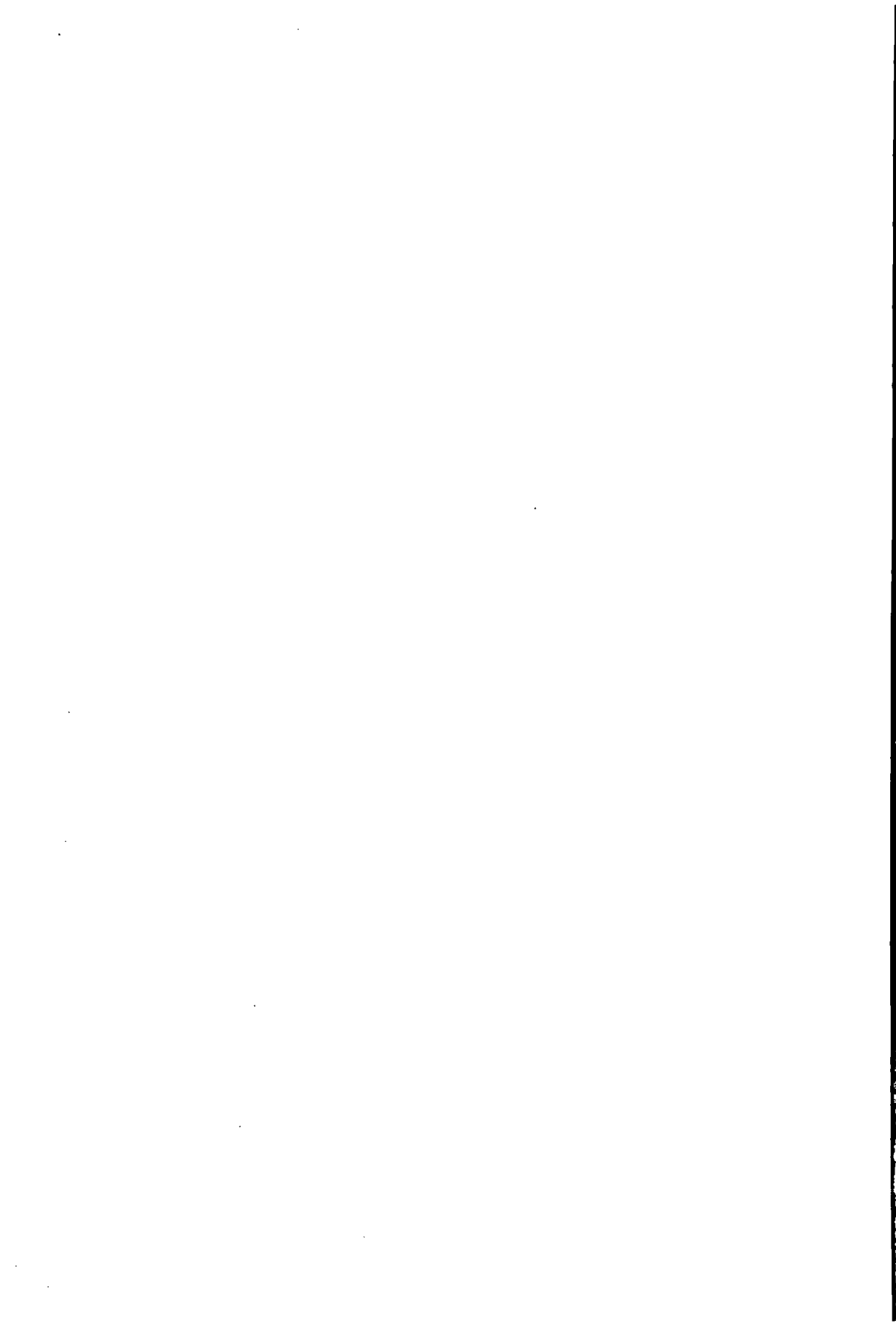
Széheri Mihály	Rottenbiller Lipót	polgármester
Jovanovics Döme főmérnök	Asztalos Károly	képviselő
	Borsodi Endre	képviselő
	Kasselik Endre	képviselő
	Károlyi István	
	Rosty Zsigmond	
	Ritter István	főügyész
	Staffenberger István	képviselő ⁷

Augusztus végén Pest város közönségének még a honvédelmi minisztériummal is támadt nézeteltérése. Ez nem municipális függetlenségét érintette, hanem az okozta a problémát, hogy egy rendeletben a minisztérium név szerint nem említette a várost. A Kossuth által szervezett szabadcsapat augusztus 28-án megjelent toborzási felhívása Pestet is toborzási helynek jelölte ki. Ugyanakkor a Szalay László toborzási biztosnak adott hadügyminiszteri felhatalmazás csak Pest megyéről szólt. Ezt a város azonnal szóvá tette, mire a hadügyminisztérium (a táborban lévő Mészáros Lázárt helyettesítő Melczer Andor ezredes államtitkár) augusztus 29-én azt felelte, hogy Pest megye alatt Pest városát is értette.⁸ A város másnap önérvényesen válaszolt, s kijelentette, hogy „a ministerium ki nem fejtett gondolatainak tolmácsa s kitalálója nem lehetne”, ezért kéri, hogy az ilyen esetekben a kibocsátandó rendeletekben a várost „mint önálló hatóságot megemlíteni szíveskedjék”.⁹

⁷ Pest város levéltára. Közgyűlési iratok 1848:146. A szöveg helyesírását érintetlenül hagytuk, kivéve a szöveg értelmezését megkönnyítő interpunkciók használatát

⁸ Pest város levéltára. Közigazgatási iratok 1848:194.

⁹ Uo. Ld. még *Urbán Aladár*, Kossuth szabadcsapata 1848 őszen. Hadtörténelmi Közlemények 35. (1988) 4. sz. 645–646.

„SZÍVEMBŐL SZÓLOK”

Széchenyi állásfoglalása a fordulóponton, 1848. március 14-én

„Én szívemből szólok. Tetszik...” – emlékezett meg Széchenyi István az-napi naplóbejegyzésében az 1848. március 14-ei kerületi ülésen elmondott beszédéről.¹ A naplóíró gróf máskor sem foglalkozott ennél hosszabban diétai szereplésével, így nem meglepő, hogy mindössze e röpke megjegyzésben utalt *pályájának egyik legfontosabb politikai megnyilatkozására*. Az természetesen magyarázatra szorul, hogy a néhány perces, „rögtönzött” kerületi állásfoglalást miért soroljuk a Széchenyi életmű kulcsdokumentumai közé, hiszen formáját tekintve ez a hozzászólás nem is volt „nagy beszéd”. A nemes gróf nem készült fel előzetesen mondandójára, és nem is beszélt hosszán (maximum 3-5 percig), úgyhogy nem egy előre felépített helyzetelemző politikai szónoklatot tartott. Sőt ekkor nem is tett olyan javaslatot, amellyel számottevően hatott volna az események menetére. Mégis, mindezek ellenére, ezt a rövid megnyilatkozást választottuk vizsgálatunk tárgyául, illetve kiindulópontjául; mivel a lényeges változást hozó március 14-i történések közepette, egy „kis” állásfoglalás is nagy jelentőségűvé válhatott, s így komoly történeti érdeklődésre tarthat számot.

Tanulmányunk e kerületi beszéd értelmező olvasatára épül.² A kísérlet talán szokatlan, hiszen a történeti megismerés logikája szerint a múltnak egy-egy

---

¹ Széchenyi István naplójának idézésekor a Magyarország újkori történetének forrásai, Gróf Széchenyi István Összes Munkái (SZÍOM) sorozat vonatkozó kötetét követjük. Az 1848. március 19-ig megszületett bejegyzéseket I. Gróf Széchenyi István Napló I–VI. (SZÍOM 10–15.) Szerk., bev. Viszota Gyula. Bp. 1925–1939. (alább: SZIN 1–6.), az 1848-as (március 19. – szeptember 4. közötti) szövegekre I. Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka I. (SZÍOM 7.) Szerk., bev. Dr. Károlyi Árpád. Bp. 1921. Már több magyar nyelvű válogatás is készült Széchenyi naplószövegeiből. Ha a vonatkozó részt közli, akkor ezek közül a legismertebb és 1848 tekintetében csaknem hiánytalan naplóválogatás fordításait követjük. Széchenyi István: Napló. Vál., szerk., jegyz.: Oltványi Ambrus. Ford.: Jékely Zoltán és Györfly Miklós. H. n. [Bp.,] 1978. (alább: SZIN). Az idézett bejegyzés helye: SZIN 1207.

² Mivel a szokatlan műfaj magyarázatot követel, ezért szükségesnek láttuk értelmezői pozícióink újbóli rögzítését. Vö. *Velkey Ferenc: Széchenyi István és az 1846-os Deák-lakoma. Kommentárok egy naplóbejegyzéshez*. In: Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon. [...] Szerk. Balogh Elemér és Sarnyai Csaba Máté. Szeged, 2005. 19–20. Eltekintünk itt is a kapcsolódó elméleti-módszertani irodalom felsorolásától, mert direkt módon nem elméleti jellegű diskurzusba kívánunk belépni, s nehezen is tudnánk leszűkíteni a közelítésmódunkra közvetlenül vagy közvetetten ható elméleti-módszertani irodalom körét. Felfogásunkat leginkább a történetírói praxis alakította, hiszen a Széchenyi-forrásanyag, -kutatás, -ismeret, adott mennyisége és egyenetlen minősége mellett csak mélyfúrások hozhattak, hozhatnak szakmailag releváns eredményeket. A Széchenyi-téma immár nem tudja egyszerű heurésztikával megajándékozni vizsgálóját. A történészek (történetírók) nagyobb hányada szerint az ilyen adottságok inkább kedvezőtlenek, hiszen az alapkutatás (vagyis amit némi leegyszerűsítéssel a közfelfogás annak tekint) eredményétől fosztják meg a kutatót, mi mégis úgy látjuk, hogy éppen az ilyen sokrétű anyag vizsgálata köz-

ténye csak a történeti téma összefüggésében lesz információhordozóvá, azaz forrássá. És mivel a forrás sosem „önmagáért való”, ezért csak ritkán válik önmagában vizsgálat tárgyává. Itt és most azonban mégis *maga a forrásszöveg kerül középpontba*. Elsősorban azért, hogy következetesebben föloldjuk azokat a műfaji dilemmákat és azokat a történész-narrátor pozícióváltásokat, amelyek a leírás-elbeszélés-magyarázat során egy-egy biográfiában keletkeznek. Nyilván egy egyszerű történeti-életrajzi elbeszélésbe természetesen illeszkedhetnek az okadatoló félmondatok („azért tette, mert...”, „mivel úgy gondolta...” stb.). Viszont a bonyolultabb élethelyzetek értelmezése sokszor szétfeszíti az elbeszélés folyamatosságát, megzavarja a problémamentességét. Adódnak olyan technikák, amelyekkel a történész-narrátor elhagyva rejtőzködő szerepét értékelő-magyarázó mivoltában előlép (vagy legalábbis közlésformát vált). Két különböző példát idézünk fel ennek érzékeltetésére a témánkhoz kötődő irodalomból. A legújabb méretes-alapos Széchenyi életrajz szerzője, Oplátka András például az 1848. márciusi történetek elbeszélése közben „szünetet tartott”, hogy három bekezdésnyi szövegben kísérletet tegyen Széchenyi 48-as „váltásának” az értelmezésére. Szerepének elmozdulását így kommentálta: „Álljunk meg röviden, hogy Széchenyi cselekvését megvizsgáljuk.” Spira György, Széchenyi 48-as pályaszakaszának monográfusa pedig közlésforma váltással lépett át a történeti rekonstrukcióból az értelmezés világába. A márciusi Széchenyi-napokat egyes szám harmadik személyű jelen idejű elbeszélés formájában idézte föl, majd ezt megszakítva mintegy kimerevítette Széchenyinek az adott „pillanathoz” kapcsolódó (?) tudatállapotát. Ezt a korábbi közlésformától eltérő imperatívusz („rá kell ébrednie”, „meg kell látnia” stb.), és a feltételes mód („veheti számba”, „veheti sorra Széchenyi” stb.) alkalmazásával érte el. Mi összességében úgy látjuk, hogy a bonyolultabb döntéshelyzetek elemzésének legautentikusabb formája, csak a szöveg (illetve szövegek) értelmezése lehet.³ Ez a megfontolás nyilván nem azon a feltételezésen alapul, hogy az elbeszélést író (s azt akár a dilemmák megmutatására meg is szakító) történészek nem végeztek (végezhetek) el „történetük” megalkotása előtt hasonló vizsgálatokat. A végeredmény azonban, egyrészt a történeti elbeszélés igazság-igénye (tudás-biztonsága) miatt, másrészt terjedelmi okokból az értelmezés dilemmáinak elsikkadásához, s így leegyszerűsítéshez vagy egyoldalúsághoz vezethet.⁴

A szövegre koncentrálnó elemzés azt is megmutathatja, hogy azok a megszokott műfajok (köztörténet, életrajz, pályaszakasz-kép), amelyek a forrásszöveget esemény-ténnyé stilizálják, átszaladhatnak a lényeges összefüggéseken. A vonatkozó — alább vizsgált — szakirodalom kapcsán az a módszertani prob-

---

ben lehet a történetírás határkérdéseire, s a reflektált szakmai-elemző pozícióhoz a legközelebb jutni. Tudniillik éppen a történetek elbeszélhetőségének, vagyis a szakmai-történeti elbeszélés normarendszerének, moráljának, s lehetséges nyelvének a kialakítására tehetünk meg-megújuló kísérletet.

³ *Oplátka András*: Széchenyi István. Osiris Kiadó, Bp. 2005. 381–382. Az idézett rész a korábbi német kiadásban is hasonlóképpen: „Halten wir kurz inne, um uns nach Széchenyis Verhalten zu fragen.” *Andreas Oplátka*: Graf Stephan Széchenyi. Der Mann, der Ungarn Schuf. Wien, Paul Zsolnay Verlag. 2004. 378.; *Spira György*: 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a. Akadémia Kiadó, Bp. 1964. 43–51.

⁴ Természetesen e tanulmány szerzője sem törekszik mereven az elbeszélő-életrajzírói technikák mellőzésére – hiszen akkor munkája könnyen elveszítené történeti dimenzióját –, és a háttéranyagok bemutatásakor (ha korlátozottan is) többször él ezen eszközökkel.

léma érdemel figyelmet, hogy a reprezentatív idézetként használt forrásszöveg-részletek ellentétes koncepciók igazolására is alkalmasak. Egy ilyen jelentős forráshely esetében ezért nélkülözhetetlen, hogy ne pusztán a már kialakított koncepcióba illesztve, annak alátámasztására idézzük, hanem mint önálló forrásszöveget tegyük vizsgálat tárgyává: önm. gában, mint szöveg-egészt, és más szövegforrások viszonyrendszerében, mint történeti forrást.

Elfogadjuk, hogy az eredményt (az olvasatot), még a tudományos jellegű vizsgálódás esetén is érdemben befolyásolja az értelmező pozíciója. Általánosan (és leegyszerűsítve): a korára jellemző episztémé, ill. a hozzá kapcsolódó egyediségek (nyelvhasználata, előismereteinek rendszere, habitusa, szakmai felkészültsége, stb.). Az ismeretelméleti problémákat hosszasan nem taglalva itt csak megjelöljük az általunk vállalt történész-olvasói nézőpont lényegét: eszerint az a történeti megismerés, amelyik értelmező jellegű mozzanatokot is tartalmaz, nem lehet végérvényesen objektív, lezárhatóan hiteles; de a kérdések korrekt felvetésével és szakszerű vizsgálatokkal lehet „hitelesebb”. Ezért törekszünk arra, hogy az egykori szövegalkotó nyelvhasználatát a lehető legteljesebben rekonstruáljuk, a situációt minél mélyebben feltárjuk, de ezért vizsgáljuk azt is, hogy az általunk elfogadott mellett, milyen más, illetve általunk is eldönthetetlenül: milyen versengő értelmezések lehetségesek. Egyesíteni törekszünk a *vizsgálat szigorát az értelmezés szabadságával*.

Bár általában a társadalomtörténet kapcsán szokás használni a mikro-történet fogalmát, itt mégis ezzel a fogalommal jelöljük meg a tanulmány alapjellegét. Egy forrásszövegre és az azzal összefüggő történeti situációra koncentrálunk, és a vizsgálatot alapvetően nem tekintjük esettanulmánynak. A mikro-történeti kiindulópont azonban nem érvényesíthető következetesen, mivel az utalások, fogalmak értelmezése során újra és újra kinyílik a szöveg. Az első olvasás automatizmusa és a második értelmező nekirugaszkodás után, az olvasás harmadik — lényegében e tanulmány keretében közzétett: — fázisában: a tudatos szövegfeltárás közben; figyelnünk kell arra, hogy az utalások által előhívott információrengetegből csak azokat idézzük föl, amelyek közvetlenül e szöveg világának, kontextusainak értelmezéséhez nyújtanak segítséget. Mivel a kinyíló szöveg *más forrásszövegek sokaságát idézi föl*, ezért egy-egy frekvenciált forrás elemzése alkalmat ad arra is, hogy kilépve a szövegvilágból történeti kérdések megválaszolására tegyünk kísérletet. Bár nem hanyagolhatók el azok a megfontolások, amelyek szerint az „újraolvasás” folyamatában a szövegnek az „újraalkotása” történik meg, mégis, mivel itt nem egy műalkotás recepciója a célunk, ezért a forrás nyilvános „újraolvasásnak” csak akkor van létjogosultsága, ha azzal érdemben be tudunk kapcsolódni a vonatkozó történeti diskurzusba. Ebben az esetben az alapkérdés az — hiszen a szöveg elsősorban Széchenyi István aktuális helyzetelemzéséről és helymegjelöléséről szól —, hogy beszédével hová állt (hová került) Széchenyi a változást hozó 1848 márciusi kiélezett pillanatban. Ekkor már az események menete nem az ő állásfoglalásán múltott, azt a történések logikája és dinamikája szabta meg; viszont az, hogy ő miképpen tartozott bele a tőle függetlenül, sőt korábbi küzdelmeivel ellentétesen alakuló sodrásba; akkor, és ott dőlt el. Mindezért tágabban, e meg-

nyilatkozás történeti forrásként való értelmezésével Széchenyi márciusi „váltásának” mibenlétét tesszük vizsgálat tárgyává.

Ennek kulcspillanata a kiindulópontnak választott március 14-i *circularis sessio*, hiszen nem véletlen, hogy Széchenyi abban a szituációban tudott újra, nem külső kényszer vagy elvárás, s nem sajátos feladatvállalása nyomása alatt — saját értékítélete szerint — „szívéből szólni”, s akkor aratott „tetszést”, amikor Pozsonyban a bécsi forradalom híre új politikai beszédhelyzetet teremtett.

A beszédhelyzet

Március 14-én a diéta hetvenötödik (éppen esedékes) kerületi ülése teremtette meg az alkalmat arra, hogy az előző este betetőző bécsi forradalom politikai konzekvenciáiról és a tennivalókról a magyar országgyűlés állást foglaljon. Közismert, hogy már 13-án délelőtt hírek keringtek Pozsonyban a feszültségteljes bécsi történésekről, s különböző csatornákon keresztül folyamatosan áramlottak a fél-információk a császárvárosból. A még biztos fogódzót nem adó halomások természetesen különböző módon hatottak, s voltak, akik a félelem bizonytalanságával lesték az újabb fejleményeket, míg mások egy éjszakába nyúló rendszer- és mágnásellenes tömeggyűlésen fejezték ki optimista lelkesültségüket. Széchenyinek az a megjegyzése, amelyet a „bécsi kravall” délutáni híreire reagálva március 13-án jegyzett naplójába, kifejezi az akkori pozsonyi közhangulatot: „Bécsben megkezdődött – nem lehet kiszámítani, most mi történik.” Az első hiteles tudósítások (Metternich lemondásáról, a rendszer bukásáról, a sajtószabadságról stb.), amelyek március 14-én a délelőtti gőzhajóval érkeztek meg Pozsonyba, megerősítették a várakozásokat.⁵ Széchenyi autentikus forrásból a nádor reggeli konferenciáján értesült a legújabb hírekről. Sőt, István főherceg gyors helyzetértékelése nyomán a döntő diétai változásra is előkészülhetett, mivel a nádor éppen az előző napon megerősített, eltökélt szándékát feladva — „Szilárdan kitart majd [a felirat ellen]... inkább távozik ígérte” (még akkor) — kinyilvánította, hogy a „Felirási Izenetnek föl kell mennie ...”⁶ A főherceg tétova gondolata („Nem kellene-e Batthyány Lajost és Kossuthot megkérni a nyugalom fenntartására”) pedig már a hatalmi-politikai pozíciók átértékelődését is jelezhetette a számára.⁷ Nem biztos, hogy mindenki ilyen jól infor-

⁵ E rövid történeti háttérelmzés kapcsán jegyezzük meg, hogy az alapvető köztörténeti eseményeket külön-külön nem jegyezzük. A pozsonyi közhangulatra a legrésztelesebb, számtalan egykorú forrásra utaló összefoglalás: Varga János: A jobbágyfelszabadtás kivívása 1848-ban. Bp. 1971. 46–49. Széchenyi élményeire: SzIN 1206. Egy hosszabb érzékletes egykorú tudósítás: Matuska János Matuska Istvánhoz, Pozsony, 1848. márc. 14. In: A forradalom és szabadságharc levelestára. I. (alább: AFÉSzL I.) Összeállította, jegyz. és bev. V. Waldapfel Eszter. Bp. 1950. 103–104.

⁶ SzIN 1206. A nádor két egymás utáni napon tartott pozsonyi „konferenciáinak” sora érzékeltesen mutatja, hogy milyen gyorsan peregtek az események. 14-i helyzetértékelésének és döntésének háttéréről: Gergely András: Áruló vagy áldozat? István, az utolsó magyar nádor rejtélye. Helikon kiadó. H. n., É. n. [1989.] 47–51.

⁷ Bár az eredeti naplóbejegyzésben nem szerepel kérdőjel („Soll man Louis B[atthyány] und Kossuth nicht bitten (!) Ruhe zu erhalten.” – SzIN G. 745.), mégis egyértelmű, hogy a nádor még bizonytalan szándékát fejezte ki eldöntendő kérdés formájában. Az alább többször idézett szerzők (Spira Gy., Urbán A., Varga J., Viszota Gy. stb.) mind egyöntetűen így értették ezt a sort, s ezért nem szerencsés, hogy a közismert naplófordításban (SzIN 1206.) nem értelemszerűen közlik a nádor szavait. Néhány tévedés (vö. *Oplatka A.*: Széchenyi i. m. 379.) innen eredeztethető. Helyesen: Széchenyi

mált volt, hiszen a követi kar időhiány miatt előzetes konferencia nélkül, de nagy várakozás közepette kezdte meg fél 11-kor az esedékes ülést.

A március 14-i kerületi ülés történései pontosan rekonstruálhatóak egy jól áttekinthető kéziratos „jegyzőkönyv” és a korabeli sajtó alapján. Legrészletesebb tudósítást a Budapesti Híradó március 15-i, a Nemzeti Ujság március 16-i, a Pesti Hírlap és a Pester Zeitung március 18-i számai közöltek. Kivonatossan számolt be az eseményekről a Preßburger Zeitung március 15-én, a Jelenkor március 19-én és a Nemzeti Ujság híradását feléig átvevő Hetilap március 17-én. Mivel az ismert és alább idézett naplók, memoárok, levelek csak a hangulat, vagy egy-egy esemény felidézésében pontosak, ellenben a hírlapok a kerületi napló funkcióját átveve a teljességre törekedtek, ezért a „jegyzőkönyv” mellett rájuk támaszkodunk.⁸

Az elnöki tisztet betöltő csanádi követ Rónay János nyitotta meg a tárgyalást átadva a szót a napirendet érintő ügyben Kossuth Lajosnak. Pest megye követe valóban „indítványt tett a napirend iránt,” de ezt nem az ilyen esetben megszokott rövid technikai jellegű hozzászólásban tette, hanem egy helyzet-elemző nagy beszéd keretében. Mivel Széchenyi felszólalása kapcsán majd több részletével foglalkozunk, ezért itt az ismert szöveg (változatainak) hosszas bemutatásától eltekintünk, s Kossuthnak csak a legfontosabb üzeneteit rögzítjük. Legelőbb az „idő szükségére” hivatkozva elnézést kért azért és — nemcsak „párthíveitől” (a „hazafi” fogalommal közösségteremtő gesztust téve) —, hogy előzetes egyeztetés nélkül teszi meg javaslatát. Ezután bejelentette „Metternich minisztériumának” bukását, majd a bécsi események felvillantása közben erőteljesen és ismételten a magyar országgyűlésre háruló történelmi felelősséget hangsúlyozta. Három kulcskérdés összefüggésében (a folyamat kézbevétele és irányítása; a sajtószabadság; a rend), amelyek motívumai átszőtték a szöveg egészét, taglalta a legsürgetőbb teendőket is. Azért, hogy az átalakulás alkotmányos (és kiszámítható) mederben maradjon javasolta a nádor közbenjárásának kérésével a felirat haladéktalan, vita nélküli elfogadtatását és fölterjesztését. Arra a hírre reagálva, hogy Bécsben „a sajtószabadság meg van adva,” a diéta sajtóügyi választmányához fordult, hogy „hosszas kodifikáció” nélkül te-

István Válogatott Művei. II. (alább: SzIVM II.) Szerk. Spira György. Vál.: Gergely András, Spira György, Sashegyi Oszkár. Bp. 1991. 401.

⁸ A „jegyzőkönyv” Takács Sándor hagyatékában található, s valószínűleg egy kancelláriai anyag másolata lehet. A beszédeknek csak rövid kivonatát tartalmazza, de a történések ebből követhetők a legpontosabban (később: Márc14Jegyz.). L. MOL N 119. Archivum Regni, Takács Sándor hagyatéka, Országgyűlési és vármegyei iratok. 1847/48. Dob.: 8. Fasc.: 15. 662–667. (Alább: e hagyaték hivatkozásakor — a dokumentum jellegének meghatározása mellett — csak a legalapvetőbb számokat közöljük, mivel a teljes állag függetlenül doboztól és csomótól folyamatosan lett végigszámozva). A következőkben a korabeli sajtótermékek idézésekor az alábbi rövidítéseket alkalmazzuk: BpH (Budapesti Híradó), H (Hetilap), J (Jelenkor), NU (Nemzeti Ujság), PH (Pesti Hírlap), PrZ (Preßburger Zeitung), PZ (Pester Zeitung). Bizonytalanság esetén összevetettük a verziókat, illetve ahol nem volt megerősítés, ott a részletesebb híradást vettük alapul. A bekezdés idézőjeles szófordulatai a közlésekből származnak. A tárgyalást hosszabban taglaló szakirodalom a sajtótudósításokat (elsősorban a Pesti Hírlapot) követte. *Kosáry Domokos*: A forradalom és szabadságharc sajtója 1848–1849. In: *A magyar sajtó története II/1. 1848–1867*. Szerk. Kosáry Domokos és Németh G. Béla. Bp. 1985. 32–34.; *Viszota Gyula*: Bevezetés. In: *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal I–II. (SzIÖM 6/I–II.) Szerk., bev. Vizsota Gyula. Bp. 1927., 1930.* (A bevezetőkre alább: *Viszota Gy.*: Bevezetés I. vagy II.). II. CCCIX–CCCXXI. és *Varja J.*: A jobbágyfelszabadítás i. m. 49–52.

gye meg „jelentését”. S végül 3-4 tag „kiküldését” javasolta, hogy minél gyorsabban készítsenek tervezetet a „belnyugalom fönntartása” érdekében.⁹

„Hosszas és harsány éljenzéssel” fogadták a rendek e beszédet, s ezt a hangulatot a zalai követ, Tolnay Károly egyetértő retorikus hozzászólásával még megerősítette.¹⁰ Az elnök az egyhangú egyetértést „végzésként” rögzítette, s így Kossuth javaslatát követve „számosan” (választás nélkül az „Rk. közül kik akartak”), a nádorhoz járultak. Amikor a „választmány” vezetésével megbízott Kossuth szónoklata valamint István nádor egyetértő és együttműködő „erőtelmes” válasza után a küldöttség jó része visszatért, néhányan ismét az eredeti napirend szerinti ill. azt érintő kérdéseket vetettek fel.¹¹ A többség igénye szerint azonban az ülés nem zökkent vissza a szokásos hétköznapi kerékvágásba, ezért az utóbb megérkező Kossuth ismertette a nádor „kinyilatkoztatását” (rögtön intézkedik a felirat felső táblai „felvételéről”, s felajánlotta „közremunkálását”), majd röviden újra megjelölte az aktuális teendőket. A sajtóügyi választmányt még gyorsabb cselekvésre ösztönözte, három személy megjelölését ajánlotta a „nyugtalanság” elkerülése érdekében, és javaslatot tett a nap üléseinek és tárgyainak logikus rendjére. Beszéde után Szentiványi Károly Gömör követe a felvetett „honvédelmi deputáció” feladataira és összetételére tett ajánlást,¹² majd Bernáth Zsigmond (Ung) arra, hogy azonnal egységes követjelentésekben tájékoztassák küldőiket, hogy „az egész nemzetben egyetértés maradjon,” s ő is a „rend” fontosságát hangoztatta. Közben a nádor üzenete és az elnök bejelentése nyomán véglegesítődött az aznapi ülések koreográfiája, tudniillik, hogy mind a felső- mind az alsótábla délután 3 órától országos ülést tart, hogy a feliratot szentesítő elegyes ülésre azonnal sor kerülhessen. Ekkor szólt fel gróf Széchenyi István, Moson követe rövid praktikus (a sajtóügyi választmány másnapi üléséről) és hosszabb helyzetelemző megjegyzésekkel.

Széchenyi beszédének közvetlen körülményeit már ismerjük, de természetesen a beszédhelyzet behatárolásakor nem tudunk elvonatkoztatni azoktól a korábban illetve később bekövetkező eseményektől, amelyek a szituációt történelmi léptékűvé emelték. Sőt nyilván azért vált a „történelmi emlékezet” számára jelentőssé mindaz, ami történt, mert fontos következményei lettek, s

⁹ Az idézőjeles szavak mind Kossuth beszédéből. Sok apró részletben különböznek a híradások (pl. a PH, és Márc14 Jegyz. 3-4 tagot, az NU 2-3-at, a BpH pedig 1-2-öt említ), de a beszéd lényege rekonstruálható, mint ahogyan a felsorolásszerűen (1-2-3.) rögzített aktuális tennivalók. Lásd még a megjelölteken kívül: Kossuth Lajos Összes Munkái XI. (alább a forrásokra: KLÖM XI.) Kossuth Lajos 1848/49-ben I. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. Sajtó alá rend., bev. Barta István. Bp. 1951. 57-58. és 650-652.

¹⁰ Kossuth beszédének lelkes fogadtatását és a meg nem szűnő egyetértő „bekiabálásokat”, helyesléseket rögzítette a BpH és az NU tudósítása. Összefoglalóan így az NU: „közmelegpetést, tomboló örömet és zajos helyeslést idézett elő”.

¹¹ Előbb az elnöklő Rónay fejezte ki kételyét, hogy szükséges-e ismételni a „nádor ő fenségének választát”, mert az „rr. többsége a küldöttségben személyesen vett részt.” Utána Bónis Samu (Szabolcs) a napirend szerinti tárgyat, a városi kérdést akarta elővenni, amelyre vonatkozó nézeteit „egy városi követ” (Bakabánya követe Domokos László) el is kezdte „declamálni”. E három felszólalásnak olyannyira nem volt sikere, hogy az általános zajban az utóbbi szóló elhallgatott és visszaült helyére (erről csak a PH és NU tudósított).

¹² Kossuth, Szentkirályi, Pázmándy és Somsich „követ urakat ajánlotta”, s azt, hogy ez a „választmány” foglalkozzon a „képviselési” rendszerrel is.

ugyanígy Széchenyi vonatkozásában is igaz: csak ezek ismeretében fogalmazhattuk meg azt az előfeltevést, hogy az életmű egy kulshelyzetéről van szó. Azaz a beszédre vonatkozó olvasási stratégiánkat elsősorban a következmények határozzák meg. Azonban nem pusztán „hermeneutikai őszinteség” már kiindulópontként a később bekövetkező események által indukált elvárás-horizontot figyelembe venni, mivel március 14-én a kortársak is tudatában voltak annak, hogy fordulóponthoz érkeztek: immár nemcsak a polgári-nemzeti átalakulás *lehetőségét* (másoknak a *veszélyét*) idézte föl az európai forradalmak sódra, hanem Bécs felkelése után a kiszámítható, de lényegi változások *kényszerét*. A beszédhelyzetet tehát — a mi közelítésünk szerint — alapvetően meghatározta a hatalmi-politikai fordulat élménye és a változások kényszere. Mivel a március 3-án beterjesztett feliratai javaslatról kellett az új helyzetben végleges döntést hozni, ezért annak összefüggésében rögzítjük a 14-i fordulat lényegét. A folyamatot Széchenyi István legapróbb részleteiben is feltárt (ezért itt csak röviden rekonstruált) március eleji napjaira koncentrálnva mutatjuk be, hiszen ő igen aktív résztvevője volt az eseményeknek, s így a kerületi üléshez vezető politikai útját is fölvezethetjük.¹³

1848 februárjának vége Széchenyit még abban a küzdelemben találta, amelyet a magyar közlekedésügy körül kezdeményezett, s amelynek politikai célja Kossuth Lajos háttérbe szorítása (megbuktatása) és egy mérsékelt reformcentrum létrehozása volt. A forradalmak —különösen a párizsi—, azonban Pozsonyban is alapvetően új helyzetet teremtettek. Széchenyi Apponyi György magyar kancellár felkérésére, de minden bizonnyal saját szándéka szerint is a „veszélyelkerülés” jegyében, — ami politikai megnyilatkozásainak az 1840-es években domináns, 1848. március elején pedig minden más szempont fölé kerülő megfontolása lett —, szembeszállt az előzetes konferenciákon a hatalmi-politikai átrendeződést katalizáló kossuthi „nyilatkozattal.” Mivel az ő lojális-általános felirat-tervezetét 2-án elvetették, s mivel a diétán nem tudott ellensúlyt teremteni, ezért a felirat kerületi majd országos alsótáblai egyöntetű elfogadása (márc. 3-4.) után Bécsbe utazott (hívták); megfogalmazott szándéka szerint: „a nagyokkal érintkezni Hunnia megmentése körül.” Ottani megbeszélésein s a konferenciákon (márc. 6-9.) azonban nem tudta elérni felvetett célját, s nem tették meg a forradalmat elkerülendő „teljhatalmú királyi biztossá”. Pozsony-

¹³ Széchenyinek erről a pályaszakaszáról bőven szólnak az életrajzok és monográfiák, ezért az utalt mozzanatokot már általános köztörténeti ismeretnek tekintve külön-külön nem jegyzeteljük, s a vonatkozó forrás- és szakirodalom-rendetéből itt csak a legalapvetőbb néhány műre utalunk. Legrészletesebben, több korábbi pontatlanságot helyreigazítva Spira György ill. Varga János rekonstruálta a történéseket. *Spira Gy.*: 1848 Széchenyije i. m. 11–96.; *Varga J.*: A jobbágyfelszabadítás i. m. 17–76. és jegyzeteik. A nagymonográfiák közül kiemelendő Viszota Gyula alapos és fontos forrás helyeket tartalmazó bevezetője: *Viszota Gy.*: Bevezetés II. i. m. CCCX–CCCLX. A Széchenyi életrajzok 5–10 oldalas rekonstrukciói anyagukban ezekkel nem vetélkednek; interpretációjukról majd alább. A február végi küzdelemre lásd még: *Gergely András*: Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban. A fiúmei vasút. Bp. 1982. 121–155. A vonatkozó források összegyűjtve is áttekinthetőek: SzIVM II. 382–431., de a szokásos háttéranyagok sem mellőzhetőek: SzIN 6. 733–751.; Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez. 1808–1860. (később: Adatok) Összeáll.: Bártfai Szabó László. II. Bp. 1943. 645–672.; Gróf Széchenyi István Levelei III. (alább: SzIL III.) – Gróf Széchenyi István Munkái VI. (MTA sorozat, később: SzIM) – Összegyűjt., jegyz.: Majláth Béla. Bp. 1891. 596–613.

ba visszatérve a nádor és a felsőtábla időhúzó politikája miatt ismét megpróbálkozhatott az „ominózus Izenet” ellensúlyozásával. Terveit előbb szűk körben a nála tartott előkészítő tanácskozásokon egyeztetette (márc. 10-11), majd sor került sor újabb nekirugaszkodására: a saját maga szervezte vegyes követi „nagy konferencián” (márc. 12.) és 13-án a felirati javaslat módosított, mérsékelt-lojális változatának (többszerzőjű) kidolgozásával. Aznap esti naplóbejegyzésének végén rezignáltan még ennek az ellenzéki elutasítását rögzítette: „Hallom: Javaslatom nem ment át. — Egyetlen szónyit sem akarnak engedni. — Passzivitásba esem.” Március 14-e reggele azonban, — amint láttuk — küzdelmét időszerütlenné tette.¹⁴

A felirat 14-én délelőtt — amint láttuk — már diétai elfogadásra volt predisztinálva, és az eredmények kora délutántól konkretizálódtak is. A Széchenyi beszéde után következő hozzászólások a felirat kiegészítése illetve újraértelmezése körül forogtak, majd a rendek javaslatba hozták, hogy azt másnap országgyűlési küldöttség vigye Bécsbe. Mivel a délután 3-kor kezdődő párhuzamos (felsőtábla: országos, alsótábla: váltakozva kerületi és országos) ülések döntéseit kölcsönös „szóvali üzenetekkel” segítették, ezért a végeredmény hamar megszületett. A felsőtábla vita nélkül, egyhangúlag fogadta el a feliratot; a nádor vállalta a deputáció vezetését, és „kinevezett” a főrendek részéről a küldöttségbe 13 tagot. Az alsótábla 57 főt választott (köztük volt Moson követe Széchenyi István is), s bécsi „szószólójaként” Kossuth Lajost nevezte meg. Végül a diéta „elegyes ülésen” a formális szokásoknak megfelelően (aláírás, pecsét) hitelesítette és véglegesítette a feliratot.¹⁵ A lényeges kérdések természetesen ekkor már tartalmi jellegűek voltak, hiszen az alsótáblán március 3-4-én elfogadott dokumentum nem fejezte ki mindenben a nemzeti-polgári átalakulás adott helyzetben kivívható szintjét. Az újabb történetírás általánosan elfogadott ítélete szerint az a kossuthi taktika, amely nem új felirat szövegezésére, hanem a régi gyors elfogadtatására és újraértelmezésére irányult sikeresnek

¹⁴ A bekezdés idézőjeles szófordulatai Széchenyi István ekkori naplóbejegyzéseiből ill. egy Tassner Antalhoz írott leveléből (március 5-6.) származnak. SzIN 1200-1208. ill. SzIL III. 599. Itt csak sematikusnak tekintettük át Széchenyinek a felirattal kapcsolatos küzdelmét, arról, hogy 14-i beszédeiben ebben a kérdésben mi volt az állásfoglalása, s az hogyan viszonyult a korábbiakhoz; majd alább szólunk.

¹⁵ A fentebb megjelölt sajtóhíradások alapján (a felsőtábla üléséről és az „elegyesről” még: PH, 1848. márc. 17.). A bekezdés idézőjeles szófordulatai a sajtóból. A névsorra BpH, PH, ill. hivatalosan: Felsőleges Első Ferdinánd Ausztriai császár, Magyar – és Csehországnak e néven ötödik apost. királya által szabad királyi Pozsony városába 1847-dik esztendei Szent-András hava 7-dik napjára összehívott Magyarországi Közgyűlésnek Naplója a tekintetes Karoknál és Rendeknél. (alább: MK Napló) Pozsony – Pest, 1848. 165-167. XL. Országos Ülés. Rendezettebben: Felsőleges [...] Magyarországi Közgyűlésnek Irományai. (alább: MK Irományok) Pozsony – Pest, 1848. 77-78. 53-ik szám alatt. Széchenyi István a KK. és RR. részéről a sorban 32.-nek van megnevezve. Bár témánk szempontjából nem lényeges mégis a szakirodalomban fellelhető eltérő adatok miatt rögzítjük, hogy az alsótábla hivatalos küldöttségének teljes létszáma 59 fő volt. Előbb megválasztottak 57 követet, utóbb a királyi tábla részéről lett kinevezve Ghyczy Kálmán nádori ítélőmester, s végül az Irományokban meg lett jelölve vezetőjük: a tábla elnöke, a királyi személynök: Zarka János. A felsőtáblán kinevezett 13 főrend mellett a küldöttséghez tartozott az azt hivatalosan vezető nádor is. A teljes létszámot az újabb irodalomban olykor 100-főben határozzák meg, ami mindenképpen téves, s valószínűsíthetően a „turini százas küldöttség” létszámának áthallása miatt olvasható néhol ez az adat. (Mivel a kérdés nem lényeges, a „pellengértől” eltekintünk).

ígérkezett, mert ezáltal nem kellett hosszabb szövegalkotási vitákba bonyolódni, és a történéseket dinamikus mozgásban lehetett tartani.¹⁶ Három ritmusban fejeződött ki és konkretizálódott az új helyzet diktálta lendületesebb program: előbb a diéta ülésein majd az esti Zöldfa-vendéglő előtti fáklyásmenet alkalmával s végül az éjszakába nyúló egyeztetéseken. Először az országgyűlés alsó táblája Kossuth délelőtti harmadik felszólalása nyomán határozatot fogadott el a „felírás kitételeinek magyarázata iránt.” Ő beszédében a „sajtószabadság, a vallás [egyenlőség], a nevelés, képviselő, évenkénti országgyűlés, felelős kormány, erdélyi unió” illetve a „nemzetőrség” megnevezésével kifejezte, hogy milyen „részletes kívánatok” érthetők bele a felirat „általános kifejezéseibe,” s ezzel konkretizálta, némileg kiegészítette, s olykor átértelmezte az eredeti szöveget.¹⁷ A később Szentkirályi által megfogalmazott „határozat” pontos funkcióját nem rögzítették, de mivel az alsótábla országos ülésén döntés született róla, ezért a hivatalos állásfoglalás rangjára emelkedett, s így mintegy kiegészítette, értelmezte a feliratot.¹⁸ Másodszor az esti fáklyászene közben szintén Kossuth fogalmazta meg azt az egyre nyilvánvalóbb politikai követelményt, hogy a küldöttség ne csak a felelős kormány lehetőségével, hanem kinevezett

¹⁶ A történéseket így interpretálja: *Urbán Aladár*: Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Bp. 1986. 17., *Varga J.*: A jobbágyszabadság i. m. 51. Ezzel ellentétesen a szöveg elégtelenségére nagyobb hangsúlyt téve: Károlyi Árpád. Az 1848-diki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt. (Magyarország újkori történetének forrásai.) (A forrásokra alább: APTAUE). Írta és okirattárral ellátta: Dr. Károlyi Árpád. Bp. 1936. 7–10.

¹⁷ A PH és BpH nyomán. Kossuth részletesebben a feliratban megnevezett „comissáriusok” és az elérendő „felelős kormány” közötti disszonanciát magyarázta (oldotta föl) a régi szöveg átértelmezésével, majd a sajtószabadság körüli kérdéseket tárgyalta. A többi ügyet lényegében csak fölsorolta.

¹⁸ Némi zavar figyelhető meg az alap-szakirodalomban e dokumentum körül. Barta István forráskiadványában a PH március 18-i számára hivatkozva ezt a döntést tévesen a 15-i reggeli kerületi ülés keretébe utalta. Minden bizonnyal őt az zavarta meg, hogy a PH-ban valóban a 15-i reggeli üléshez csapva közölték (keltezés nélkül) a határozatot, pedig a BpH márc. 15-i számának pontosabb eseményleírása, s még inkább az alsótábla naplója egyértelművé teszi a dokumentum megszületésének idejét. Mivel sokat forogtató forráskiadványról van szó ezért tévedése természetesen ismétlődött az irodalomban. (Pl. *Kosáry D.*: A forradalom i. m. 35.) Ebben a kérdésben elbizonytalanító Varga János megállapítása is. Ő azt látta igazolva egy követjelentés és beszámoló alapján, hogy „már e nap [azaz 14-én] megegyeztek a követek” a felirat konkretizálásáról, s azt hangsúlyozta, hogy ez a délutáni országos ülésen történt („újabb nagy jelentőségű megegyezés született”). Pedig már Kossuth a harmadik jelentősebb felszólalásában „határozat kimondását kérte” az átértelmezésről, s utána a délelőtti kerületi ülés záró eseményeként az elnök „Pest követének előadása értelmében” végzésként rögzítette azt. A délután folytatódó kerületi és országos ülések kezdetén Szentkirályi Móric jegyző csak fölolvasta a „magyarázatot”. Azaz Kossuth említett beszéde után már sok tennivaló nem maradt, s így nem véletlen, hogy egyáltalán nem is tárgyalták újra délután a konkrét kérdéseket, csak a formába öntött szöveget hallgatták meg (fogadták el). Az idézett „jegyzőkönyv” Kossuth beszéde után rögzítette, hogy a felirat magyarázata „táblai határozatul kimondatik”, s a délutáni ülés kapcsán már meg sem említette ezt az ügyet (Márc14Jegyz. MOL N 119. 666–667.). A dokumentum sorsa is kérdéses. Az alsótábla naplója szerint a szöveg felolvasása (közlése) után az elnök azt rögzítette, hogy a „KK. és RR. nem kívánják közölni a mélt. Főrendekkel, csak mint conclusumot kívánják tekinteni (mint határozatot).” Ezzel szemben az irományok között e tétel mögött (aminek csak a címe szerepel ott helyesen, mivel szerkesztési- vagy sajtóhiba miatt a szöveg helyett az előző dokumentumot közölték újra) 52. szám alatt ez olvasható: „Beleegyező szóbeli izenete a mélt. Főrendeknek ugyan ezen tárgyban.” Eszerint a szöveg helyett a főrendek ismerték a rendek határozatát a „felírás javaslat értelmezése iránt”, és úgy fogadták el a feliratot. Vö.: KLÓM XI. 660. (itt lásd az elfogadott Szentkirályi-féle „magyarázat” szövegét is); PH, márc. 18.; *Varga J.*: A jobbágyszabadság i. m. 55. (40. jegyz); *Károlyi Á.*: Az 1848-diki törvények i. m. 10.; MK Napló 165. és MK Irományok 76–77.

miniszterelnökkel térjen vissza; s azt is egyértelművé tette, hogy e poszt várományosa Batthyány Lajos gróf.¹⁹ Harmadszor az éjszakai tárgyalások jelentősen továbblendítették az érdekegyesítés elvére épülő politika társadalmi kívánalmait. A korábbi diétai állásfoglalásokon túllépve egyrészt immár azt rögzítették, hogy a közteherviselés követelménye „minden közteher” közös és arányos viselésére terjedjen ki, másrészt pedig azt, hogy úrbériség megszüntetése egyszerre, általánosan történjék, mégpedig úgy, hogy a „magán-birtokosok kármentesítésének kötelességét a közállomány vállalja el.” Ez a határozat szerepelt az éjszaka megszületett, 14-ére keltezett dokumentumban („Nyilatkozata a követi karnak küldőihez”), de hivatalossá csak a kora reggeli (márc. 15-i) kerületi ülésen lett, amely után 10 órakor a diéta küldöttsége hajóra szállt, hogy Bécsben szerezzék meg a jóváhagyást (garanciát) a polgári-nemzeti átalakulás döntő fordulatahoz.²⁰

Áttekintve az eseményeket megállapíthatjuk, hogy nem érdemtelenül nevezte egykorú méltatója a március 14-i ülést „Magyarország egyik legszebb országgyűlési tanácskozásának.”²¹ Az átmenet feszült politikai harcai után aznap az országgyűlés a történések „színvonalára felemelkedve” (persze azt is mondhatnánk: azok kényszerében) egységesen vállalta a nemzet önrendelkezését és a polgári átalakulást megfogalmazó reformokat, és estére a március 3-i kossuthi javaslat már diétai feliratként az alsó- és felsőtábla által is elfogadva, a kapcsolódó állásfoglalásokkal a rendszerváltás alapjait rögzítve — ahogyan Batthyány Lajos aznap kelt levelében értékelte: „hosszú küzdelmeink gazdag gyümölcsként” — várta bécsi „utazását”. A kravall félelme nyilván hatást gyakorolt az eseményekre, de arról, hogy közvetlen forradalmi nyomás alakult volna ki Pozsonyban csak igen korlátozottan, a felsőtábla összefüggésében szól néhány forrás. Hathatott a mágnások magatartására az ülőhelyükre helyezett fenyegető cédula, az ifjúság kardos-pisztolyos felvonulása és hangereje, amire néhány dokumentum és visszaemlékezés utal. Valószínű azonban, hogy a bécsi események után, illetve a nádor erélyes és egységet igénylő kiállása miatt — közvetlen nyomás nélkül is —, egyhangú határozat született volna a felirat mellett. Jellemző, hogy Hunkár Antal visszaemlékezésében, miközben az ifjúság eltökélt felsőtáblai „bevonulását” emlegette, rögtön azt rögzítette, hogy nem volt szükség beavatkozásukra. Még az aznapi összefoglaló jelentések is az ülések „nyugodt” légkörét emelték ki, úgyhogy inkább csak a forradalmi hevület élménye (illetve félelme) okozta, hogy néhány szerző (egy-két ifjú illetve konfidens) a főrendekre nehezedő nyomást emelte ki. A sajtóhíradások és a rö-

¹⁹ Az esti történésekről mindegyik idézett lap ilyen értelemben számolt be, s az egykori levélírók is a nap egyik legfontosabb eseményének értékelték az ottani beszédeket, s különösen Batthyány miniszterelnök-jelöltként való megnevezését. Példaként idézhető Matuska János és (a kérdést negatívan érintő) Bártfay József levele (AFÉSzL I. 103–104., 109–113.), a forradalom történetének egyik korai összefoglalása (*Irányi Dániel – Charles Louis Chassin: A magyar politikai forradalom története 1847–1849. A szöveget gondozta: Spira György. Bp. 1989. 137.*), Szalay István nádori titkár titkos jelentése (MOL A 96. Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta Diaetalia, (alább: MKL, AD.) 17. cs. Geheimen Berichte Briefe Szalay [...] 91–92.).

²⁰ A nyilatkozat szövege: PH, márc. 18. és BpH, márc. 16. A határozat megszületésének körülményeiről és előtörténetéről a legrészletesebben: *Varga J.: A jobbágyfelszabadítás i. m. 56–76.*

²¹ *Irányi D. – Chassin Ch. L.: A magyar politikai i. m. 136–137.*

videbb visszaemlékezések hangulata egyáltalán nem ilyesfajta feszültséget, hanem sokkal inkább a lelkesültséget és az egység élményét tükrözik. Az aznapi történések lényegét így leginkább a következményükben ragadhatjuk meg: a magyar törvényhozás egésze (azaz a rendi diéta, mint a „nemzetet” reprezentáló intézmény) ekkor lett az átalakulás egyik letéteményese, s így március 3-a pozsonyi, március 15-e pesti és március 15-17-e bécsi eseményei mellett ez a nap is az egyik kulcsdátuma lett az április 11-ével betetőződő „törvényes forradalomnak.”²²

Kossuth Lajos későbbi — éppen Széchenyi István kapcsán lejegyzett — visszaemlékezésében ilyen értelemben emlékezett meg kitüntetetten erről a dátumról: „Az 1848-ki alkotások azon kevesebb, mint egy hónapi idő munkaságának eredménye, mely március 3-kán előadott felirási javaslatomnak a főrendek által elfogadásával március 14-kén kezdődött, s az utolsó rendi országgyűlés berekesztésével április 11-kén végződött, örökre nevezetes nap a magyar nemzet történelmében.”²³ Kossuth itt hosszabb időtartamra használta a „nevezetes nap” megjelölést — alatta a „nevezetes lap a magyar nemzet évkönyveiben (történelmében, történelemkönyvében stb.)” nyelvi konstrukciót sejtjük —, de amikor „fordulópontként” konkrét dátumot jelölt meg, akkor visszatérően március 14-ére (néha együtt márc. 3-al vagy ápr. 11-el) hivatkozott.²⁴ Mi-

²² A szövegrész első idézőjeles szófordulata visszatérő formulája volt Kossuthnak március elejétől, itt a fentebb bemutatott beszédének változatát használtuk. A levélrészletre: Batthyány Lajos az Ellenzéki Kör elnökéhez. 1848. márc. 14., első kiadása már egykor (PH, 1848. márc. 18.), Batthyány Lajos reformkori beszédei, levelei, írásai. S. a. r.: Molnár András. Zalaegerszeg, 1998. 212–213. A másik idézett szófordulat („the lawful revolution”) Deák István előbb angolul (1979) majd kétszer magyarul kiadott fogalomteremtő munkájából származik. *Deák István: A törvényes forradalom: Kossuth Lajos és a magyarok 1848/49-ben.* Bp. 1994. A felsőtáblára nehezedő nyomásról: Vö.: *Hunkár Antal emlékiratai.* Közli: Lukinot Imre. Hadtörténeti Közlemények. 1926. 359.; *Podmaniczky Frigyes: Egy régi gavallér emlékei. Válogatás a naplótöredékekből 1824–1887.* Vál.: Steinert Ágota. Helikon Kiadó, H. n. [Gyomaendrőd] É. n. [1984.]. 250.; összefoglalóan a kérdésről: *Varga J.: A jobbágyfelszabadítás i. m. 51–52. és jegyzetei.* Ezeken kívül még: MOL A 96. MKL, AD, 17. cs. Geheimen Berichte Briefe Szalay [...] 91–92.; MOL N 119. Titkosrendőrség, Elnöki felterjesztések, Sedlniczky felterjesztései március 14-ről. 11233–34.

²³ *Kossuth Lajos: Visszaemlékezések. Széchenyi István.* (Alább: *Kossuth L., Visszaemlékezések: Sz. I.*) A Széchenyire vonatkozó memoár első részletei megjelentek egykor a Pesti Naplóban „Kossuth Iratainak IV-dik kötete. Visszaemlékezések. Széchenyi István” cím alatt — I–II. (PN, 1885. április 7.), III–IV. (ápr. 9.) — két függelékkel (ápr. 11., 13.) kiegészítve. Végül ezek a részletek nem kerültek be a IV. kötetbe, mint ahogyan azok a további többé-kevésbé kidolgozott szövegek sem, amelyek az 1840-es évek és főként 1848 összefüggésében „emlékeztek” Széchenyire. Mivel az Iratok IV. kötetének megjelenését hosszas vajadás előzte meg (1883–1894), s mivel közben sokat változott a koncepció (yö.: Kossuth Lajos Iratai IV. S. a. r.: Helfy Ignác. Bp. 1894. és KLI V. uo. 1895. Helfy Ignác: Előszó.), ezért kézirat töredékek sokasága keletkezett, amelyek arra utalnak, hogy Kossuth időszakosan felvette gondolatmenetének fonalát, hogy a Széchenyire vonatkozó emlékezését befejezze. A kimaradt töredékek és változatok java részét a kéziratok nyomán Viszota Gyula adta ki az egészét II. részként megnevezve (ő a PN-ben megjelent I–IV. részt összefoglalóan elsőnek jelölte). Bár az idézett szöveg hely is bekerült Viszota kiadványába, mégis itt jelöljük meg a sokkal gazdagabb, alább többször hivatkozott kézirat hagyatékot, mivel Viszota (joggal) nem emelhetett be minden töredéket, s mivel pontatlan jegyzetekkel kommentálta a memoárokat. MOL Kossuth Levéltár, Kossuth-gyűjtemény (alább: KL KGy) R/90 (KL. iratainak időrendi része) 118. cím. A kéziratok: I. 6594/a. 1–77.; a javított PN számok: I. 6594/b. (MOL Mikrofilm 7130. t.). Vö.: SzIÖM 6/I. Függelék XI. 766–786., ill. 6/II. Függelék XI. 1047–1094. Az idézett rész: SzIÖM 6/II. 1049.

²⁴ További példák: uo. 1050–52., 1065.

vel Kossuth e szövegében a pesti március 15. korfordító szerepére egyáltalán nem utalt, ezért megjegyzése azokat az értékelői dilemmákat is földézi, amelyek az átalakulás folyamatában „Pozsony és/vagy Pest” eltérő jelentőségét firatják, olykor a kettőt szembeállítva máskor csak közöttük kisebb-nagyobb hangsúlyelmozdítást téve. A 14-i pozsonyi események sodrában kétségtelenül jelen volt a „vezető szerep” megőrzésének szándéka. Kossuth reggeli nagy beszédében a felirat elfogadását kikényszerítő üzenetként ill. a „rend” megőrzésének szándékával kifejtette (e tételre háromszor is visszatérve), hogy „a mozgalom csak addig marad alkotmányos kerékvágásban,” – s ez a „jog és szabadság” garanciája –, ameddig „a törvényhozás [...] a gyeplőt kezeiből ki nem ereszti.”²⁵ Érzékletes példa a pozsonyi hangulat erejére Teleki László Vörösmartynak írott ismert levele (lényegében a „fővárosi” ellenzéknek szóló üzenete), hiszen ő, mint az Ellenzéki Kör elnöke nyilván tudott a pesti előkészületekről, s habitusát tekintve sem számított a „mérsékelt” politikusok közé, mégis 14-én este ő sem tartotta időszerűnek a külső politikai nyomást. Így érvelt: „A Rendek táblája teljesen föl tudta fogni helyzetét, s politikája növekedett az eseményekkel! Most a dolgok a legjobb vágásban vannak. Minden időelőtti és nem összpontosult működés: *demonstratio*, az ügynek könnyen árthatna. Könyörgők tehát s nem csak az én, de sok elvbarátim nevében könyörgök, Kedves Barátom! Használd hatalmas befolyásodat arra, hogy se az Ellenzéki körben, se másutt, mostan ilyes-féle demonstrációk ne történjenek; s maradjon el egyáltalán minden lépés, mire nézve az impulzus nem innen a törvényhozó testtől, különösen a rendek táblájától jönne, — mert, mint mondtam, összpontosultan kell működnünk; *az országgyűlési ellenzék szellemével megelégedhetünk*, minden helyesen indult, — s a süker bizonyos!”²⁶ Az események sodra azonban már túlnőtt a pozsonyi szándékokon, és másnap a pesti ifjúság kivívta a maga (és persze a szélesebb értelemben vett „nemzet”) forradalmát. Ezáltal március közepének sikertörténete párhuzamos folyamatok és egymással versengő politikai forgatókönyvek eredője lett.²⁷ Mivel azonban szoros kölcsönhatás alakult ki a

²⁵ A fentebb megjelölt sajtóhíradások alapján.

²⁶ Teleki László Vörösmarty Mihályhoz, Pozsony 1848. március 14-én. In: Vörösmarty emlékkönyve. A költő születésének százados évfordulójára [...]. Szerk. Czapáry László dr. Székesfejérvárott, 1900. 133–134.

²⁷ Nyilván március 15. után a „pestieknek” nem egészen ugyanaz volt a forgatókönyve a rendszerváltásról, mint a „pozsonyiaknak”, s ők a „vezető szerep” kérdését sem látták ennyire egyértelműnek. A színterek hatását kifejezte, hogy a politikai sajtóra jellemző korábbi határvonalak föloldódtak, s helyette az az egyszerűbb séma határozta meg április elejéig a sajtópozíciókat, hogy melyik lap jelent meg (és kötődött) Pozsonyhoz és melyik Pesthez. Amíg a „pozsonyi” BpH és PrZ a diéta irányvonalát közvetítette és csak igen kevés pesti hírt közölt, addig a PH, PZ, NU és a március 18-tól megjelenő Marcius Tizenötödike (alább: MT) vezető híreiben mindig Pestről szólt, az ottani eseményeknél hosszasan időzött, s Pozsonyból sematikusabban tudósított. A pestiek számára garanciát az adhatt volna befolyásuk megtartására, ha az országgyűlés, azonnal (vagy néhány alapvető törvény meghozatala után rögtön) a fővárosba teszi át székhelyét. A pesti lapok mindegyikében hangsúlyosan szerepelt ez az igény, és a PH március 18-i 2. számában már meg is fogalmazta a fentebbi felfogásra vonatkozó válaszüzenetet: „Az országgyűlésnek azonban, ha a mozgalmak vezetését kezében akarja tartani, legfőbb feladata, mielőbb Pestre tenni üléseit.” Közismert, hogy a pesti választmány hivatalos küldöttsége ugyanezt az alapcélját nem érte el Pozsonyban március 19-én, s így a fővárosi politikusoknak tudomásul kellett venniük (még ha a sajtóban nemtetszésüknek ill. siettető szándékuknak

színterek között, s hatásuk egymást erősítve — ha nem is mindenben egyetértve — ugyanabba az irányba: az önrendelkező polgári Magyarország megteremtése felé mutatott, ezért az összehasonlító dimenzió nélkül is megjelölhetjük március 14. jelentőségét. Így a „Pest és/vagy Pozsony” között mérlegelő értékelő-hagyományok feltérképezésétől itt eltekintünk.²⁸

Az aznapi pozsonyi történések lényegét tehát abban ragadhatjuk meg, hogy az országgyűlés „testületi” állásfoglalásával a nemzeti akarat legitím megjelenítője lett. S bár utóbb Pest forradalmárai csak korlátozottan és ideiglenesen fogadták el ezt a szerepét, de az átmenet idejére ők is tudomásul vették. Mivel a diéta nem direkt forradalmi nyomás alatt cselekedett (Pozsonyban nem volt, Pesten pedig másnap tört ki a forradalom), s mivel törvényalkotó tevékenysége királyi szentesítéssel zárult, ezért a legalitás letéteményese maradt, és a jogfolytonosságot biztosítva lett meghatározója a „forradalmi” folyamatnak. Praktikus politikai következménye is lett ennek, mert így azonnal, még kedvező erőviszonyok közepette lehetett az átalakulás alapteretét rögzíteni. Ezáltal a magyar „48” dinamikáját és (viszonylagos) stabilitását az országgyűlés rendszerváltó szerepével megteremtődő „nemzeti konszenzus” és az egyidejű ülésezésből következő tempóelőny biztosította. A későbbi események jellegét (s bizonyos összefüggésben lényegét) meghatározó fordulat következett be tehát március 14-én Pozsonyban.²⁹

Ha a diétán mosoni követként jelen levő és az aznapi tanácskozásokon részt vevő Széchenyi István egyetlen hang nélkül, vagy akár csak egy-két szó elmondásával fejezte volna ki egyetértését, örömteli vagy kételyes várakozását, távolságtartását, elutasítását stb., annak is különleges üzenetértéke lenne. Hiszen kivételes helyzetekben még az állásfoglalás hiánya is állásfoglalásnak minősül. Ő azonban felszólt, s a beszédhelyzet közvetlen és néhány közvetett

---

többször hangot is adtak), hogy diéta (és ezzel az új rendszer alapteretét meghatározó törvényhozás) Pozsonyban maradjon. Az eseményeket legutóbb pesti nézőpontból részletesen ismertette: *Spira György: A pestiek Petőfi és Haynau között. Enciklopédia Kiadó, H. n. 1998. Különösen: 63–68.*

²⁸ Valójában csaknem mindegyik kapcsolódó (és nemcsak elemző) történeti munka (kimondva, kimondatlanul) állást foglal a kérdésben. Érdekes módon a kronológiailag párhuzamos események egymás utáni „elbeszélése” rendszerint önmagában is kifejezi a szerzők súlyozását. Csak két jellegzetes, eltérő értékhorizontú példa a legismertebb történeti összefoglalások közül: Szekfű Gyula a „Magyar történet” vonatkozó kötetében a pozsonyi történéseket mutatta be először, részletesen, és csak az április törvények taglalása után tért ki a pesti forradalomra, s azt, mint egy szándékaiában és eszközeiben „nem reális” epizódot villantotta fel. Ezzel szemben Spira György a tízkötetes Magyarország történetében az európai forradalmi fordulat felidézése után előbb a pesti „visszhangot” értékelte s csak utána a pozsonyit, s előbb a pesti forradalmi megmozdulást írta le s csak utána tért rá a bécsi küldöttség útjára. Az ő üzenete is tételszerűen megfogalmazást nyert: „ezeken a fiatalokon múltott, [...] a pesti forradalommal csakugyan megtörtént a frontáttörés Magyarországon is.” Vö.: *Szekfű Gyula: A tizenkilencedik és a huszadik század. [Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet. VII. (Az 1. kiadásban).] Bp. É. n. Illetve: Spira György: Polgári forradalom (1848–49). In: Magyarország története 1790–1848. [Magyarország története tíz kötetben. 6/1.] Főszerk. Kovács Endre; szerk. Katus László. Bp. 1987. 61–95. A kölcsönhatások újragondolására talán a legalaposabb kísérlet: *Varga J.: A jobbágyfelszabadítás i. m.; a kérdésről összefoglalóan legutóbb: Hermann Róbert: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a magyar történetírásban. Aetas, 14. (1999. 1–2. sz.) 53–71.**

²⁹ Az országgyűlés 48-as szerepének jelentőségét nemzetközi összehasonlításban legbővebben Gergely András taglalta. Különböző időben megjelentett 48-as írásait tanulmánykötete nyomán idézzük. *Gergely András: 1848-ban hogy is volt? Tanulmányok Magyarország és Közép-Európa 1848–49-es történetéből. Bp. 2001. Főként 258–259.*

összefüggéseinek felvázolása után nyilván kellően indokolt a kérdés: vajon ő mit mondott?

A beszéd (változatokban)

Széchenyi István mint az 1847 novemberében kiküldött sajtóügyi választmány elnöke az ülésen lett megszólítva — Kossuth „hívta fel” a kerületi deputációt gyors még aznapi munkára —, ezért nem előre megírt beszédet tartott. Így felszólalásáról kéziratai között nem maradhatott fenn sem részletes szöveg, sem vázlat, sem gondolattöredék, azaz beszédének csak áttételes hírlapi közléseit ismerjük. Szerencsére a nemes gróf felszólalása kitüntetett figyelemben részesült, s így róla négy teljes (egész) és egy kivonatos (rövidített) sajtóközlés maradt fenn. A sort — időrendben haladva — a *Budapesti Híradó* március 15-i száma nyitotta meg, utána következett a *Nemzeti Ujság* 16-i, a *Pesti Hírlap* és a *Pester Zeitung* 18-i s végül a *Jelenkor* március 19-i száma. A forráslehetőségek így csak részben korlátozóztak, hiszen a bő és részletes sajtóanyag kárpótolja az eredeti kéziratot, a kerületi naplót illetve a hosszabb naplószerű titkos jelentéseket hiányoló kutatót.

Minden valószínűség szerint — mint ahogy az alábbi sajtóügyi áttekintés is mutatja — a hírlapok szabadabb diétai munkája, illetve az 1843–44-es kerületi napló sorsa, közzétételének sikertelensége okozta, hogy a rendek az 1847/48-as országgyűlésen a kerületi napló vitele ellen döntöttek. A november 16-i ülésen csak; amint a diéta eseményeit egykorúan összegezõ Pompéry János megfogalmazta: „ker. jegyzőkönyv fogadtatván el, ha erre áldozásra kész toll találkozik.” A jegyzőkönyvírásra végül is „találtatott toll” Kocsis Péter személyében, de a kerületi ülések naplószerű követése elmaradt. Kocsis anyagát eddig nem leltük meg, de vélhetően, a jegyzőkönyv kivonatos jellege miatt a beszéd rekonstrukciójához érdemben úgysem járulhatna hozzá.³⁰ Azt érzékenyebb veszteségnek tekintjük, hogy sem a Kancellária hivatalnokai által készített részletes titkos jelentések között, sem pedig az országgyűlési titkosrendőrség jelentéseiben — legalábbis a hozzáférhető állagokban — nem találtuk meg az egyébként megszokott, bő kerületi beszámolót. A Kancellária hivatalnokai ezen az országgyűlésen is titkos jelentéseket készítettek (Geheime Landtagsberichte vagy: Geheime Berichte) naplószerűen lejegyezve a kerületi ülések történéseit. Úgy tűnik azonban, hogy március 13-tól, a bécsi forradalom hatására néhány napra kizöckkent a világ. Hiszen márciusban 13-áig minden ülésről, és 18-ától (a

³⁰ *Pompéry János*: Magyar országgyűlés 1847-ben. 5. OSzK Kt. Quart. Hung. 2644. Kocsis (máshol Kocsis, Kocsits) Péter folyamodványára l. MOL Regnicolaris Levéltár, Archivum Regni Dietae, Dieta anni 1847–1848. B. cs. 44. Kocsis hosszan vitte beszámolóját, s januárban azzal a kéréssel adott munkát a nádornak és a kancellárnak, hogy engedélyezzék kinyomatását. Többszöri folyamodványa ellenére ez az ügy nem haladt előre, míg végül április közepén visszakapta „8 darabban jegyzőkönyvét”, mivel a cenzúra eltörlése miatt úgysem kellett kiadásához felsőbb engedély. Gyaníthatóan márciusig nem is jutott el a munkájával. A vonatkozó dokumentumok Takács Sándor általi kivonatát l. MOL N 119.: 1531., 1650., 1659., 1673. és 1675. A kérdés reformkori történetére áttekintően: *Dr. Siklóssy László*: Az országgyűlési beszéd útja. Bp. 1939. 130–310. A korábbi kerületi napló sorsáról: *Dobszay Tamás*: Az 1843–44. évi országgyűlés kerületi naplója. In: A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére. Főszerk. Gergely Jenő. Szerk. Csapó Csaba, Dobszay Tamás, Zeidler Miklós. Bp. 2000. 83–100.

diétai küldöttség visszaérkezésétől) szintén minden ülésről megmaradt ismétlődően ugyanazon három kancelláriai alkalmazott tollából a részletes jelentés, de a 14-i hosszú, és a 15-i reggeli ülésről nem (mint ahogyan a 14. főrendi táblai ülésről sem). A hiány minden bizonnyal az egykori adminisztráció néhány napos működési zavarából következik, de lehetséges, hogy az anyagot innen kiemelték, s valamely (még ismeretlen) állagba helyezték.³¹ A Ferstl Lipót rendőrtanácsos által megszervezett, a diétákon működő kiterjedt informátor hálózat (hivatalnokok, egy-két megyei és városi követ, joggyakornokok) anyagát áttekintve hasonló jelenséget tapasztaltunk. Általában az ülésekről, konferenciákról és Pozsonyi eseményekről részletes beszámolók születtek tőlük. Viszont Josef Sedlniczky rendőrminiszternek — a Takács-hagyatékban olvasható — „elnöki felterjesztései” csak a 71. kerületi ülésig (március 7.) tartalmazzák a teljes anyagot: Sedlniczky összefoglaló jelentését, az aktuális ülésekről szóló részletes beszámolókat, a kapcsolódó besúgójelentéseket, és egy ideiglenes, rövidebb anyagot a következő ülésről; de március 11-től fogva már csak Sedlniczkynek a korábbinál rövidebb (magyarra lefordított) felterjesztéseit tekinthetjük át (regisztrálva a jelentésekre tett számszerű utalásait).³² Mivel az ismert besúgójelentések vagy hangulatjelentés jellegűek, vagy a történéseket beszélik el, és a megnyilatkozásoknak csak a lényegét közlik, ezért nem is valószínű, hogy Széchenyi beszédének rekonstrukciójához a még ismeretlen vagy kalódó jelentésekből érdemben merithetnénk. Példaként idézhetjük Szalay István nádori titkár márc. 14-ről szóló titkos jelentését, amely a gyűlés hangulatáról, eredményeiről röviden szól, a délutáni Pozsonyi történésekről viszont részletesen. A jelentés Széchenyi nevét nem is tartalmazza, s fő témája természetesen az esti fáklyás felvonuláson Kossuth Lajos szerepe, megnyilatkozása.³³ *Alapfor-*

³¹ MOL N 119. Országgyűlési és vármegyei iratok 1847/48. Kerületi ülések, 537-től. A Takács Sándor hagyatékban található legépelet részletes titkos jelentések közül is éppen ezek hiányoznak, s helyükbe csak a már fentebb idézett talán máshonnan ideemelt „jegyzőkönyvszerű” kivonatok kerültek. Vö.: MOL A 96. MKL, AD, 17. cs. Geheimen Berichte über die Circular und Regnicolar Sitzungen [... 1848. márc.] 1–156.

³² Elképzelhető, hogy a hiányzó anyag valahol megtalálható (és itt csak Takács Sándor anyaggyűjtése volt esetleges), mint ahogy az is lehetséges, hogy valamely másik jelentés-állagban további részletes beszámolók születtek március 14-ről. A vonatkozó levéltári állagokra l. Pajkossy Gábornak a kutatáshoz iránytűül használt eredményeit: *Pajkossy Gábor: A Polizeihofstelle magyar vonatkozású iratai, a Takács Sándor gyűjtemény és a történeti kutatás. Levéltári Közlemények 77. (2006. 1. sz.) 49–72. ill. Uő magyarázó jegyzet formájában: In: Kőlcsey Ferenc Országgyűlési naponkénti jegyzések. (Kőlcsey Ferenc Minden Munkái, Országgyűlési írásk II.) S. a. r.: Pajkossy Gábor. Universitas Kiadó, Bp. 2002. 203–209. Takács Sándor alapvető közlése itt külön nem sorjazzuk, mert tanulmányai témánkhoz közvetlenül nem használhatóak fel. A titkosrendőrség ekkori megszerveződésére és működésére főként l. KLÖM XI. 202-től.; *Varga J.: A jobbágyfelszabadítás i. m. 7–76. és jegyzetei. A hivatkozott forráshelyek: MOL N 119. Titkosrendőrség, Elnöki felterjesztések, 11224–11247. főleg: 11233–34.**

³³ Varga János hivatkozott két olyan „gyanúsán” részletes jelentésre (i. m. 51–53. oldal 18., 21., 25. és 29. jegyzetek), amelyek részletesebb beszámolókat is tartalmazhattak. Ezek sajnos a bécsi levéltárakból Magyarországra került másolatok vagy mikrofilmek között nincsenek meg, s a megjelölt helyen, az Allgemeine Verwaltungsarchiv Wien vonatkozó anyagában sem találhatóak. Az anyag ellenőrzését és a kiegészítő kutatást megköszönve Fazekas Istvánnak a Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar delegátusának főlevéltárosnak és Czinege Szilvia PhD hallgatónak. Ebben az esetben tehát jelenleg még csak Varga János utalásaira hagyatkozhatunk. A hivatkozott dokumentum: MOL A 96. MKL, AD, 17. cs. Geheimen Berichte Briefe Szalay [...] 91–92.

rásként így csak a sajtóközlésekre hagyatkozhatunk. Ezért, s egy, módszertani szempontból nem elhanyagolható kérdés miatt — tudniillik, hogy milyen mélységű következtetést vonhatunk le másodlagos szöveggözlésekből —, valamint Széchenyi sajtóügyi megszólítoottsága miatt, röviden a figyelmünket az utolsó rendi országgyűlés sajtóviszonyaira fordítjuk.

A diéta előkészítő és megnyitó napjai után a 4. kerületi ülésben 1847. november 16-án kezdődött meg a „szokásos” küzdelem az országgyűlési nyilvánosság szélesítése érdekében. A „kerületi napló” és/vagy „országgyűlési újság” és/vagy a „hírlapok szabadabb mozgása, sajtótörvény” dilemmája állt a viták kereszttúzában. Már a két napos vita elején elvetették a napló-változatot, de a „külön szabad országgyűlési hírlap iránti üzenet” többséget kapott. Mindamellett azt is elhatározták, hogy a nádor közbenjárását kéri „a lapok szabadabb mozoghatása iránt”, annak érdekében, hogy a politikai sajtó formai és tartalmi korlátok nélkül számolhasson be az országgyűlés történéseiről. E „gyakorlati” lépések mellett a sajtóviszonyok törvényes és megnyugtató rendezése céljából kerületi választmányt állítottak fel. A november 18-i kerületi ülésben újabb vita után megfogalmazták az országgyűlési lap iránti és a nádori közbenjárást kérő üzeneteket, s majd a november 19-i országos ülésben mindkettőre többséget mondtak ki.³⁴

Miközben a rendek a sajtóviszonyok törvényes rendezése mellett és a nyilvánosság szélesítése érdekében érveltek, már a sajtóban jelentős előrelépés volt megfigyelhető, s még a tárgyalások, a nádori közbenjárás kérése előtt néhány kíváncsi teljesült. A Pesti Hírlap vonatkozó számait figyelve szembevetve, hogy az 1843–44-es országgyűléshez képest mennyivel „követlenebbek” a diétai beszámolók. Kemény Zsigmond november 12-én megjelent programadó cikkében (*Időjelek V.*) a következőképpen igényelt „szabadabb mozgást a hírlap-irodalomnak”: „Közölhessék hírlapjaink a nyilatkozók neveit; adhassák az országteremben elmondott szónoklatokat céljok szerint egész terjedésében vagy kivonatban; tárhassák föl a szőnyegen levő, a vitatkozás alatti kérdésekről, s azok folyamáról igénytelen nézeteiket: ezen három pontból áll *minden*, mit a sajtóügyben, a mennyiben a diétai nyilvánosságra vonatkozik, tenni szükséges.”³⁵ Ugyanabban a lapban két nappal később a Kemény által megfogalmazott elvárások lényegében teljesültek, és utóbb is ezen az országgyűlésen a politikai saj-

³⁴ A PH 1847. november 21., 23., 25. és 26. számai alapján rekonstruáltuk a vita teljes történetét. E kerületi ülésekre érdemben kitért Pompéry János is kéziratában. Utóbb a történéseket jól követhetően, röviden összefoglalta: *Kosáry D.*: A forradalom i. m. 27–28. A kerületi naplóra csak 7 megye szavazott, a külön országgyűlési hírlap terve pedig 25 igen-t kapott 24 nem ellenében. Több megye az igen szavazata ellenére pártolta a szabad sajtó kivívását is. Ezzel szemben Kossuth Lajos és Szemere Bertalan éppen azért utasította el a diétai hírlap tervét, mert az „monopólium színe” viselve akadályozná a szabad sajtó felé való továbblépést. (PH, 1847. nov. 23.) A nádornak szóló üzenet legfontosabb része: „A KK. és RR. naponként jobban érzik annak szükségét, hogy az országgyűlési tárgyalások a nyilvánosságnak, mint az alkotmányosság éltető elemének, minden megszorítás nélkül, szabadon, híven adhassanak át a hírlapok által; [... a gátak elhárítását] kieszközölni méltóztassék.” (PH, nov. 25.)

³⁵ PH, 1847. nov. 12. Egyébként Kemény is egyetértve a későbbi Kossuth – Szemere állásponttal rögzítette: „Az úgynevezett országgyűlési hírlap célra nem vezet, [...]”

tó valóban szabadabban tudósíthatott az eseményekről.³⁶ A „látványos” változás háttérében a Királyi Könyvbíráló Hivatal november 12-i új rendszabása állott, amely lazított — formai és némileg tartalmi tekintetben is — a korlátokon. Természetesen, azért a cenzorok — főként a pesti ellenzéki lapokat „vizsgáló” Engel Sándor —, a rögzített feladat szellemében az „izgató és lázító, továbbá kormányt és személyeket sértő illetlen kifejezéseket” rendre kigyomlázták. Az újabb történetírás Kossuth Lajos országgyűlési beszédei kapcsán mutatta ki, hogy milyen jellegű és mértékű törléseket tettek még február végén, március elején is.³⁷ Széchenyi március 14-i hozzászólásának vizsgálatakor azonban nem kell a beszámolót torzító cenzúrai beavatkozással számolnunk. Mivel a lapok többségének tudósítása már március 15. után a „szabad sajtó” termékeként látott napvilágot, ezért azokban a számokban nem feltételezünk törlést. Engel Sándor egyébként már 15-én Pozsonyban a korábbi bécsi és előző napi diétai események hatására felmentését kérte, ezért a vizsgált országgyűlési tudósítások cenzúrázása ott meg sem kezdődött, s valószínűleg javaslatával ellentétben már a pesti kollégáknak sem volt alkalmuk az „engedélyezésre”. A leggyorsabb — ekkoriban Pozsonyban megjelenő — Budapesti Híradó pedig korábban sem volt olyan szigorúan cenzúrázva (Drescher Frigyes engedékenyebben működött kollégájánál). S végül: Széchenyi beszéde sem tartalmában, sem utalásaiban nem indokolhatott változtatást.³⁸

³⁶ A PH következő (nov. 14-i) száma, a november 10-i kerületi ülésről már névvel ellátott részletező beszámolót közölhetett.

³⁷ A nov. 12-i utasítást közli: KLÖM XI. 296. Konkrétan csak formai engedményt hangsúlyoz a szöveg („az országgyűlési szónokok neveit is megemlíthessék”), de a következő mellékmondat első része mégis arra utal, hogy tartalmi tekintetben is lazítás történt: „kiknek közlendő beszédeiből *egyedül* az izgató és lázító [...]” A kiemelés tőlem – V. F. Ugyanez szűrhető le a Pozsonyba érkezett Engel Sándornak adott konkrét utasításból, amely azt rögzítette, hogy „ az országgyűlési tárgyalások felől az újságíróknak *mindent* szabad közölni, ami nem veszélyes és forradalmi, [...] s ami nincs az uralkodóház ellen. [...]” Az eredetiben levő kiemelés arra utal, hogy Apponyi György magyar kancellár is a hangsúlyt a nagyobb engedékenységre tette. A nádor „rendelésére” még azt is meghagyták Engelnek, hogy „amik az örökös tartományoknak adandó alkotmányról szólnak, törlendők.” (Titkos jelentés 1847. nov. 21. KLÖM XI. 310–311., Részben magyarul: MOL N 119. 11271. Arról, hogy miért Engelt rendelték Pozsonyba, lásd Zichy Ferenc és a nádor üzenetváltásait, uo. 1609. és 1613.) Barta István forráskiadványa (KLÖM XI.) mutatja a Kossuth-beszédek törléseinek jellegét, ott, ahol valamilyen kézirat is a kutató rendelkezésére állt. Két újabb tanulmány egy-egy kulcsbeszédhez kötődően pedig még pontosabb eredményekhez vezetett. L. *Molnár András*: Kossuth cenzúrázott országgyűlési beszéde (1848. február 8.). Századok 136. (2002). 909–926.; *Pajkossy Gábor*: Kossuth felirati beszédéhez (1848. márc. 3.). In: Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára. Szerk. Angi János, ifj. Barta János. Debrecen, 2005. 169–179.

³⁸ Itt azzal, az egyébként roppant fontos kérdéssel, hogy milyen „tehetetlensége” volt a rendszernek, s hogyan történt (pl.) a cenzúrahivatal leépítése, nem foglalkozunk. Engel visszalépésekor azt javasolta, hogy „az illető újságszerkesztők tudósítói közleményeiket *egyenesen*” a szerkesztőséghez küldjék le, s majd az „illető lapbírálok, kik a nyomtatásrai engedélyt megadják” döntsének. (Engel folyamodványát l. KLÖM XI. 660–661.) Mivel közben 15-én a pesti fiatalok tettelegesen megvalósították a sajtószabadságot, és a Nemzeti Újság március 16-i számában a szabad sajtó tiszteletét zengte (a többi lap pedig még később jelent meg), ezért valószínűleg ez sem történt meg. Így éppen a március 14-i lett az első cenzúrázatlan országgyűlési anyaga a „szabad sajtónak”. A cenzúra korábbi működésének egyenetlenségéről, s arról, hogy a „pozsonyi” Budapesti Híradó kevésbé lett meghúzva, a Könyvbíráló Hivatal decemberi jelentése tájékoztat (KLÖM XI. 406–407.), és utalnak rá a fentebb megjelölt tanulmányok. A cenzúra működésére és árnyalt vizsgálatára újabban lásd még: *Frank Tibor*: Liberális cenzor Metternich Magyarországon: Reseta János. Századok 137. (2003.) 1169–1178.

Az azonban természetesen a korabeli szerkesztőkön, illetve tudósítókön múltott, hogy újságjukban egy-egy beszédet milyen részletességgel és mekkora pontossággal taglaltak. Mint láttuk a 14-i ülés (és Széchenyi felszólalása) komoly érdeklődésre tartott számot. Mivel a megjelölt híradások a beszédet sok hasonló és sok csaknem szó szerinti fordulattal adták vissza (a vezető hírlapok ekkor már a diétai tudósítások pontossága érdekében gyorsírókat alkalmaztak), ezért Széchenyi felszólalásának lényege és több megfogalmazása biztonságosan rekonstruálható. Mivel azonban a gyorsírók száma nem volt elégséges ill. munkájuk színvonala nem volt tökéletes (s nem is biztos, hogy mindegyik szöveg gyorsírótól származik), ezért a különbségek is természetesek.³⁹ Az eltérések viszont azt is világossá teszik, hogy a lapok beszámolóit külön szerzők tollából származnak. Akkoriban már egy önmagára valamit adó hírlapnak saját forrás alapján kellett tudósítania, s ezért nem véletlen, hogy a *Jelenkor* szerkesztője és szerzője éppen az előző számban (március 16-án) önérzetesen cáfolta az „után nyomott beszéd” vádját, és bizonyítgatta — még ha nem is meggyőzően —, hogy az érintett lap saját tudósítójától kapja diétai beszámolóit.⁴⁰ Egyedül a *Hetilap* követett (megjelölten) másodlagos forrást, de ez természetes is, hiszen ekkor lépett ki közgazdasági tárgyköréből; a március 14-ről szóló volt az első rendszeres országgyűlési közleménye.⁴¹

Kovács Magda: Fejezetek a cenzúra reformkori történetéből. In: Petőfi és kora. Szerk. Lukácsy Sándor és Varga János. Bp. 1970. 249–287.; *Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)*. Vál., s. a. r., bev és jegyz.: Mályuszné Császár Edit. Bp. 1985.

³⁹ A diéta hivatalosan is gyorsírókra bízta a naplók vitelét és szerkesztését. A két ambiciózus jelölt közül végül Hajnik Károly lett az „irodavezető”, de a fő feladatok megoszlottak közte (felsőtábla) és Lukács János (alsó tábla országos ülések) között. A munkatársak és korrektorok közül név szerint ismert: Gyurits Antal, Árvay István, Pásztor Zsigmond és Kolmár József. Az ügy háttértörténetére: MOL N 119.: 1621., 1626. havidíjukra: 1509. Bár egyre nagyobb igény mutatkozott további gyorsírók alkalmazására, de erre — Siklóssy László elemzése szerint — nem volt elegendő alkalmas személy. Az alapfeladat mellett alkalom adódott arra is, hogy a hivatalos gyorsírók a lapoknak tudósítsanak. Lukács János főként a Pesti Hírlapnak dolgozott, míg a Nemzeti Újság országgyűlési anyaga Gyurits Antal gyorsíró segítségével született meg. Az irodalomban egyértelműen megfogalmazódott az az állítás, hogy a Budapesti Híradó is gyorsírás nyomán készítette el tudósításait, de a lejegyzők kitérére nem találtunk eddig adatot. Összefoglalóan *Kosáry Domokos*: Az új politikai sajtó. In: A magyar sajtó története I. 1705–1848. Szerk. Kókay György. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979. 801–802.; és *Siklóssy L.*: Az országgyűlési beszéd i. m. 306–310. Egyes részletek meg l. *Molnár A.*: Kossuth cenzúrázott i. m. 910–911.; *Pajkossy G.*: Kossuth felirati i. m. 171–172.

⁴⁰ J, 1848. márc. 16. A Nemzeti Újság (febr. 15.) és nyomán a *Hetilap* (febr. 29.) vádolta meg a *Jelenkört* azzal, hogy csak átveszi az NÜ tudósításait. Erre a lap szerkesztője technikai magyarázatot adott (febr. 24.), miszerint csak a nyomdászok munkájának megkönnyítése érdekében történt, hogy nem szedték újra (két változatban) — mindkét lapot „Trattner és Károlyi” adta ki — a diétai beszámolókat. A *Jelenkor* márc. 16-i „nyilatkozata” és a kapcsolódó szerkesztői megjegyzés ehhez az eseményhez kötődött, de amint a kérdés összefoglalója, Dezsényi Béla érzékeltette az érvek eléggé sántítottak, és az a tudósítói lista, amelyet a *Jelenkor* közölt sem volt meggyőző. Dezsényi csak annyit látott bizonyítottnak, hogy ekkortól már valóban voltak ennek a lapnak is külön tudósítói, s így a nyilatkozatot aláíró Golub Vilmos, ill. Funták Sándor küldte a lapnak az országgyűlési közleményeket. A korábbi névsort ő kétségesnek tartotta (1847. december 2-ig Mészáros Károly majd utána februárig Silly Gábor és Pósch Ágoston lett tudósítóként megnevezve). *Dezsényi Béla*: Két régi újság pöre egy utánnymás körül. In: Magyar Könyvszemle, 1940. Szerk. Trócsányi Zoltán. Bp. 1940. 278–282.; és *Kosáry D.*: Az új politikai i. m. 802.

⁴¹ H, 1848. márc. 17. A híradást a Nemzeti Újságtól vette át.

A híradások különbségei azért is fontosak, mert így megragadhatók Széchenyi legfontosabb hangsúlyai, illetve a közlő sajátos értelmező „olvasata”. Nyilván az egykor elhangzottak „helyreállítása”, a sajtóközlések utáni pontos rekonstrukció még a rövid, több oldalról megerősített szövegrészek esetében is esetleges eredményhez vezet. Ezért, bár ha lehet, megpróbálkozunk vele, mégsem feltétlenül és nem mindig törekszünk a Széchenyi által elmondottak szó szerinti újraalkotására; a *csak változataiban létező beszéd* értelmezésére teszünk kísérletet.⁴²

Előzetesen pontossági hierarchiát nem állíthatunk fel a közlések között, s csak a híradások hossza utal a változatok jelentőségbeli különbségére. Mind a szavak (300), mind a betűk számát (1833) tekintve leghosszabb a *Budapesti Híradó* (azaz 300; 1833). Utána a formális statisztika szerint rövidebb, de valójában Széchenyi szövegét illetően bővebb *Pesti Hirlapé* (297; 1744) következik. Azért e megkötés, mert a hallgatói reakciókat többször zárójelben közlő *Budapesti Híradó* (ellentétben az arra nem utaló *Pesti Hirlappal*) ténylegesen szűkebb terjedelemben ismertette a gróf szavait (287; 1729). A *Nemzeti Újság* (255; 1440) és a *Pester Zeitung* (235; 1306) szintén „teljes” beszámolóí viszont jelentősen rövidebbek mindkettőnél.

Viszota Gyula szerint a *Budapesti Híradó* változata fejezte ki „leghívebben” Széchenyi István beszédét.⁴³ Bár a jeles Széchenyi-kutató megállapításának érvényét gyengíti, hogy nem támasztotta alá érvekkel megjegyzését, s hogy kéziratos forrás hiányában nehéz is bizonyítani egy ilyen sommás ítéletet; mégis, ismerve a *Híradó* sikereit a diétai informálás „versenyében”, joggal várhatunk onnan jó közlést. Hiszen ez az újság 1847. novemberében Pozsonyba tette át székhelyét, a gyorsabb tudósítás érdekében külön nappali és éjszakai személyzettel dolgozott, 1848. januárjától pedig (elsőként) napilappá változott.⁴⁴ Kezdjük ezért a sort az időrendben is első *Híradó*-beli Széchenyi-beszéddel:⁴⁵

„Gr. Széchenyi Ist. Mosony köv.: Felkéri a sajtóügyben kiküldött választmány tagjait holnap tartandó ülésre. (Többen ma kívánják a választmányi ülést megtartani.) A körülmények felett következő értelemben nyilatkozik. A mostani események felett sokan örülnek, sokan busulnak. Részéről magát nem tudja elhatározni. (Zugás.) Felfogása szerint meglehet, hogy Magyarország új és szebb jövőnek indul, vagy hogy önmagával küzdve végóráját éri. Ha más nemzetek évrázejait tekinti, azok illy körülményekben vagy nagyra nőttek, vagy ki-

⁴² Természetesen a szövegváltozatok közötti tartalmi, hangsúlybeli különbségekkel érdemben foglalkozunk. Viszont az apró (stílári, nyelvi stb.) eltéréseket nem részletezzük, és csak a vonatkozó szövegrekonstrukciós részben teszünk kísérletet a változatokból következő, legmegerősítettebb verzió keresésére. Erre lehetőséget az ad, hogy a három magyar nyelvű teljes közlés szerencsésen egészíti ki egymást, és ha érdemi különbségek adódnak, akkor is valamelyik (változó) kettő szófordulatai megegyeznek.

⁴³ Viszota Gyula forráskiadványának egyik lábjegyzetében néhány szó elhagyásával, bekezdésre töréssel és nyelvi finomítással közölte a BpH verzióját: SzLÖM 6/II. 1052–1053. 1. jegyz. Értékelő megjegyzése uo. Ugyanezt kivonatolta bevezetőjében is: *Viszota Gy.: Bevezetés II. CCCXX.*

⁴⁴ Összefoglalóan erről: *Kosáry D.: Az új politikai i. m. 801–802. és Uő: A forradalom i. m. 65–67.*

⁴⁵ BpH, 1848. márc. 15. Országgyűlés. Széchenyi beszédének közlésekor eltérve a szövegidézet szokásos átírási formáitól (modern ékezetek, helyesírás stb.) az eredeti változatot betűhíven követjük. Az egykorú sajtóközlések hű visszaadása után azonban a beszédből vett szövegeket is a többi modernizált idézethez igazítjuk.

multak. Ez ellen a gyógyszer kezünkben van. Régi ohajtása, hogy Magyarország saját tengelye körül forogjon; e nélkül a progressio nem lehetséges, miután lelke szomjaz. Van azonban, mi aggasztja. A szomszédságban, hol az alkotmányos formák ismeretlenek, minden tüzre lobban s mi e tüzhez közel állunk. Vagy reform, vagy anarchia áll előttünk. Ennek elejét kell vennünk. Mikor Europa minden népe bomladozik, nekünk azon előny jutott, hogy bár hiányos, de alkotmányos basison állunk; a constitutionalis formákat megszoktuk, mikbe másoknak, értelmiségők mellett is bele kell okulniok. A magyar nemzetnek feladása volt: hajdan védfalául szolgálni Európának az ellenség ellen; most basisa lehet 's védője a dynastiának, provincialis léte megszünhetik és lesz anyaország. (Zajos tetszés.). Ennek kulcsa Pest és Ung követeinek előadásaiban rejlik. Nincs oly kicsi, ki becsületes és józan viseletével nemzetünk benefactora ne lehetne. Lelket kell tartanunk magunk közt. Politialis kötelékek nem igen diatoztak nálunk; ámde alig van nemzet, melly annyira megbecsülné magát, ha őszinte szót intéznek hozzá, mint a magyar. Pest követe szerint megszűnt köztünk minden pártszínezet; ezt állítja ő is, 's ha eddig divergált, a *modor* (halljuk) iránt nem volt egy véleményben; de a cél 's az eszközök tisztaságában nem kételkedett. 'S hogy egy testté összeforjunk, ajándékozunk meg egymást kölcsönös bizalommal, 's hogy a hazát megmentsük, fogjunk kezet egymással. (Helyeslés.) A teendők sora aggasztó, 's ha az illetők a képviselőktől megtagadják bizalmukat, ez csak divergentiára fog vezetni 's az egységet el nem érjük. Ha pártok nincsenek, casták sincsenek, 's mint magyar hazafiak szólhatunk. (Éljenzés.)"

Külön hatástörténeti elemzést igényelne, hogy miért a *Pesti Hirlapé* lett a legtöbbször közölt és legtöbbet hivatkozott beszéd-változat. Mivel egyik újra-kiadója (ill. idézője) sem jelezte, hogy ezt a verziót összevetette volna a többivel, ezért nem feltételezhetjük, hogy a maga a szöveggözlés, ill. annak különös hitelessége okozta a (csaknem) kizárólagos figyelmet. Egyrészt a szelektív történelmi emlékezetet adja meg a magyarázatot. A reformkori politikai sajtóra vonatkozó történeti diskurzusban a *Pesti Hirlap* lett viszonyítási pontként elfogadva, s ezért a többi lap másodlagos szerepbe került. A *Hirlap* — előbb Kosuth, majd a centralisták szerkesztésében — annak a reformkori nemzeti, liberális politikai orientációnak volt a letéteményese, amely a nemzeti-történeti identitás későbbi formálódásában meghatározó szerepre tett szert. Az összefoglalások, forráskiadványok ezért elsősorban a *Hirlap* cikkeire építenek, a történészek tematikus anyaggyűjtéseikben először annak anyagát tekintik át. Bonyos értelemben természetes ez a választás, hiszen a lap sajtó-, politika- és eszmetörténeti jelentősége elvitathatatlan, mégis egyoldalúságokhoz vezethet (főleg tudósítások esetében), hogy az övé autentikus közlésként jelenik meg, miközben a többi lap (változata) elfelejtődik. A 19. századi történétírók pedig amúgy is Széchenyi beszédét a *Hirlap* közlésében hagyományozták tovább, hiszen — az idősebbek — nyilván ahhoz a laphoz fordultak, amelynek egykoron olvasói voltak.⁴⁶ Erős lett e hagyomány, mivel a sort olyan nagy hatású mű kezdte meg, mint Horváth Mihály reformkor-szintézise, amely a történetírásban elsőként (1863) reagált a beszédre, s azt a *Hirlap* szerint csaknem teljes egészében közölte.⁴⁷ Folytatta a sort az első rendszeres Széchenyi életrajz (1866) Falk Miksa tollából, amelyben a szerző egyes szám első szeméjű átiratban hozta

⁴⁶ Hosszas filológiai bizonyítást nem igényel, hogy az alább felsorolt művek a PH (és csak a PH) változatát ismerték, hiszen mindegyikben a csak ott fellelhető szövegrészek, nyelvi szerkezetek olvashatóak.

⁴⁷ Itt a harmadik kiadást követve. *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. III. Bp. 1886. 368–369.

ugyanezt a változatot;⁴⁸ majd következett Kossuth visszaemlékezése, amelyben a „turini remete” szintén ebből idézett két fontos szakaszt.⁴⁹ A későbbi idők forrásválasztását természetesen az is befolyásolta, hogy Zichy Antal a Pesti Hirlap verzióját emelte be az Akadémia Széchenyi-sorozatának vonatkozó kötetébe, s majd közölte ismét monumentális Széchenyi-életrajzában.⁵⁰ A trend nem változott azóta sem — Viszota Gyula a kivétel, ki erősíti a szabályt —, s ahol föltűnik a beszéd újraközlés, kivonat, idézet vagy utalás formájában, ott mindig a Pesti Hirlap változatára ismerhetünk, legyen szó akár köz- vagy sajtótörténeti összefoglalásról, akár Széchenyi életrajzról, vagy tudományos monográfiáról, tanulmányról, cikkről.⁵¹ Következzék tehát ez a csaknem „egyeduralkodó” változat:⁵²

„Gr. Széchenyi István. A sajtóügyi választmányt holnapra magához kéri; eddig is tette volna, ha soknemű más választmányi munkával el nincs foglalva. Ezután a legközelebbi nagy eseményekre tér át. Sokan örülnek, sokan busulnak azok felett; ő nem tudja még magát elhatározni, örüljön-e vagy busuljon? Felfogása szerint épen annyi probabilitás van arra, hogy Magyarország egy szebb jövődönék indul élébe, mint arra, hogy önmagában s magával küzdve, végóráját éri. Ezt mutatja más nemzetek példája, melyek illy pillanatokban vagy nagyra nőttek, vagy kimultak az élők sorából. A gyógszer azonban kezünkben van. – Neki régi kedves ohajtása, hogy Magyarország saját tengelye körül forogjon, mert e nélkül olly progressió lehetetlen, millyen után ő sovárog. És azon hihetőség, hogy ez most megtörténhetik, örömmel tölte szívéét. De az aggasztja, hogy a szomszédtság tüzre lobbant, s mi magyarok, *szalmakörülményeink* közt, olly közel vagyunk e tüzhöz. – Vagy *reform*, vagy *anárchia*, ezek közt kell választani. Azon nagy előnnyel mégis birunk a szomszédok felett, hogy alkotmányos vágásokhoz szoktunk, míg nekik csak most kell azokba okulniok. Nemzetünk feladata, hogy az alkotmányos kifejlésnek básiisa, a dynastiának támasza legyen; most az ideje, hogy *szünjék meg provincia lenni, most lehet anyaországgá!* – S mi annak kulcsa, hogy ne anárchia, hanem reform legyen? – előadák Pest és Ung követei. Most mindenek felett *rendre* van szükség, s nincs senki, a ki jó viselete által benefactorává ne lehetne a nemzetnek, de nincs senki olly kicsiny, hogy az ellenkezővel ne árthatna. – Nincs ország a világon, mellyben olly kevés politiaális rend lenne, de nincs nemzet, mellyre jobban hasson a becsületes őszinte szó. Pest mondá, és szóló is mondja: *szünjék meg minden párt, minden casta*; ő eddig is csak modorra nézve ellenkezett, de a célra nézve nem, s annak tisztaságát mindenkor elismeré. Ajándé-

⁴⁸ Először németül (Österreichische Revue, 1866.) majd magyar fordításban: *Falk Miksa: Széchenyi István gróf és kora*. Pest, 1868. 250–251.

⁴⁹ *Kossuth L., Visszaemlékezések*: Sz. I. In: SzIÖM 6/II. 1051–1052. Kossuth nyilvánvalóan nem emlékeztetből idézte a PH egykori számait. Memoárjaihoz, s különösen az 1848 történetével összefüggőkhöz komoly anyaggyűjtést végzett, és nemcsak torinói könyvtára számára szerezte be a PH 1847. nov. 14. és 1848. dec. 31. közötti számait (L. OSZK: M. N. Múzeum Könyvtára, Kéziratári Növedéknapló, 1937/24.; Kossuth Lajos könyvtárának leltára. 1657.), hanem azokat jegyzetei tanúsága szerint érdemben és rendszeresen földolgozta. „A Pesti Hirlapot a 622-ik lapig néztem át” – jegyezte meg egyik gondolatait tartalmazó kéziratlapján. PH kivonataira és jegyzeteire pl.: MOL KL KGy, R/90. 118. I. 6594/a. 39–48.

⁵⁰ Zichy Antal mindkétszer némi pontatlansággal (néhány betoldással és elírással) tette közzé a beszédet. L. Gróf Széchenyi István Beszédei. (SzIM II., alább: SzIB) Összegyűjt. s jegyz.: Zichy Antal. Bp. 1887. 563–564. és *Zichy Antal: Gróf Széchenyi István életrajza*. 2. köt. Bp. 1897. 118.

⁵¹ A beszéd legutóbbi (1991.) teljes kiadása mai ékezetekkel és helyesírással, a központozás átalakításával és egy szó betoldásával: SzIVM II. 401–402. Itt csak összefoglalóan utalunk a fentebb és alább hivatkozott művek szerzőire, akik mind a PH-t követték, idézték: Friedrich István, Kosáry Domokos, Márki Sándor, Spira György. Kivételként Oplátka Andrászt nevezhetjük meg, aki itt Viszota nyomán haladt (i. m. 379. , 510.).

⁵² PH, 1848. márc. 18.

kozuk meg egymást tökéletes bizodalmmal, ne felejtsek, hogy pártok nincsenek, csak nincsenek többé, s szóljunk mindnyájan, mint magyarok, mint hazafiak.”

Különös érdeklődésre tarthat számot a *Nemzeti Ujság* beszámolója is. És nemcsak azért, mert ez a lap szintén nagy öntudattal hirdette, hogy milyen pontos és korrekt diétai tudósításaiban, hanem még inkább azért, mert a március 16-ai volt egy gyors jelleg- és vezetőváltás után az első száma. A kortársak közül többen „pálfordulásként” interpretálták e változást, hiszen aznap ez a reformkori konzervatív irányzathoz kötődő újság a többi lelkesedésben messze túlszárnyalva kitörő örömmel köszöntötte március idusát, Pest forradalmát.⁵³ Széchenyi beszéde így „hangzott” az ő közlésükben:⁵⁴

„Gr. Széchenyi István (Mosony.) Beleegyez szinte azon kívánatba, hogy a sajtóválasztmány holnap összeüljön. Ez eddig is megtörtént volna, de annyi mindenféle választmányba kellett részt vennie, hogy erre alig juthatott eddig idő. – Ezután hozzá szólott szónok a mai bécsi eseményekhez eképen: – A mai eseményeken sokan örülnek, sokan busulnak; ő nem tudja örülni e vagy busuljon; mivel az a probalitas forog fön: «hogy Magyarország most vagy egy szebb jövődö elébe küzd, vagy végóráját éli!» Más nemzeteket tekintve illy körülmények közt, azok vagy nagyra nőtek, vagy elvesztek! E körülmények közt tehát egy részről teljese-dése felé látja azon régtől táplált forró óhajtását, miszerint Magyarország saját tengelye körül forogjon. – De mi aggasztja? hogy a szomszédban lángra lobbant a nép, és mi szalma természetünknel fogva közel állunk e tűzhöz s így reform, vagy anarchiához állunk közel. Az utóbbtól a rend megmentendi a hont stb. stb. – Azt hiszi szóló: hogy a magyar nemzetnek most az föladata: hogy úgy ép mint valaha védfala volt a kereszténységnek a törökök ellen: úgy most basisa legyen a dynastiának. *Most szünhetik meg provincia lenni, most lehet anya-országá!* S mi ennek kulcsa? megmondá Pest követe stb. – Engedjék meg a Rendek – ugymond a szóló, – hogy Pesttől néha divergált; ha tevő is ezt, magában a Pest követe által föllállított cél tisztaságában nem kételkedék soha. – Ajándékozuk meg azért egymást tökéletes bizalommal ... E hazát csak az mentheti meg, hogy ha most kezdet adunk egymásnak! Divergentiák közbejöttével az egyességet el nem érzük. – Azért hiszi szóló, hogy a jelen körülmények közt pártok, és csak nincsenek, és csak úgy szólhatunk, mint hazafiak! (tetszés)”

Mint ahogy a *Nemzeti Ujság* szerkesztője a „tárgyérdekesség” szempont-jára hivatkozva zavarta meg a diétai közlések folytatólagos sorát, úgy a *Jelenkor* sem tartott még ennél a napnál az országgyűlés történéseinek bemutatásában.⁵⁵ A március 19-i vonatkozó lapszámban a rendszeres országgyűlési anyag csak a 69-70. (március 7-i) kerületi üléseknél járt. A nevezetes események miatt adta közre „előlegesen”, de a rendszeres anyagnál kivonatosabban, rövidebben a március 14-i országgyűlési napot. Később a március 23-i kerületi ülés bemutatása közben utalt arra a szerkesztő, hogy „az azelőtti pár ülés közlését későbbre hagyni kénytelen”, de ez utóbb sem következett be.⁵⁶ A viszonyok gyors

⁵³ A szerkesztőváltás formailag csak április 26-án következett be, de már március közepén Illucz Oláh János szerkesztő irányította a lapot, s őrá írta egy kortárs, hogy márc. 15-én „mint konzervatív fekküdt le, s 16-án mint liberális ébredt fel.” A jellegváltást elemzi, több kortárs véleményét idézi: *Kosáry D.*: A forradalom i. m. 63–64. Diétai híryanaguk jellemzésére: *Kosáry D.*: Az új politikai i. m. 802.

⁵⁴ NU, 1848. márc. 16.

⁵⁵ Uo. A szerk. megjegyzése: „Midőn tárgyérdekesség tekintetéből az országgyűlési tudósítások rendes sorát megzavarók, hisszük kellemes szolgálatot tevénk t. olvasóink irányában.”

⁵⁶ J, 1848. márc. 30. Később sem tértek vissza rá, sőt az április teljes kronológiai zavarral telt. Egy-egy szám négy-öt időugratást is tartalmazott, s a hó eleji kerületi ülések is csak a hó végi anyagba fértek bele.

változása és a sok aktuális híranyag miatt már nem volt idő és tér a megszokott utólagos naplószerű diétai közlésekre. Így a *Jelenkor* rövid „előleges” közlése maradt a végleges:⁵⁷

„[...] Széchenyi mint a sajtótörvények kidolgozására már előbb kiküldött választmány elnöke, kétségét jelenté s egyszersmind szemlét tartva a jelen viszonyok fölött, kinyilatkoztatá, hogy Pest követével egyetért, eddig is csak a modorban különbözött, kinyilatkoztatá, hogy itt a pillanat; midőn elválik tovább is provincia maradjon é Magyarország, vagy önállóságra emelkedjék? Figyelmeztetet egyttal mindenkit, hogy nálunk többé sem párt, sem kaszt nincs, hanem mindnyájan magyarok vagyunk.”

A *Jelenkor* kivonata mutatja, hogy minél szűkebb egy közlés, annál nagyobb értelmezői szerep hárul a tudósítóra (vagy szerkesztőre). Bár ez a szöveg is hosszabb, mint általában a jegyzőkönyvi összefoglalások, mégis párhuzamba csak az egyetlen ismert egykorú jegyzőkönyv-részlettel állíthatjuk:⁵⁸

„Mosony megye követe /gr. Széchenyi István/ a sajtó ügyi választmány elnöke lévén, szívesen hajol a Rendek kívánatára, Pest megye követének egyéb indítványait is pártolván. –”

Különös szint hoz a szövegváltozatok közé a *Pester Zeitung* német nyelvű híradása. A beszédfordulatok pontos rekonstrukciójához természetesen nem használható közvetlenül, hiszen a magyarul elhangzott beszéd németre fordítása és magyarra való visszafordítása közben szükségszerűen elvesznek a nyelvi árnyalatok. Viszont a tartalmi rekonstrukciót segítheti ez a közlés is, mert nem a megjelölt magyar újságok valamelyikének fordítása, hanem Széchenyi beszédének közvetlen, német nyelvű visszaadása. Valószínűleg saját tudósítótól származó autonóm változat:⁵⁹

„Gr. Széchenyi zeigt an, die Deputation über die Presse werden morgen ihre Sitzung halten. Er spricht ein Wort über die neuesten Ereignisse. Noch weiß er nicht soll er sich freuen soll er trauern. Die nächste Zukunft kann eine sehr glückliche für Ungarn werden, aber die Würfel können anders fallen. Nationen sind in solchen Augenblicken entweder groß geworden, oder untergegangen. Doch wir haben das Rettungsmittel in unseren Händen. Es flößt mir Desorgnisse ein daß absolute Staatsformen in unserer nächsten Nähe uns umgeben, wo nun alles in Flammen ausgebrochen. Vor uns sehen wir die Reform, oder Anarchie; suchen und finden wir die Kraft gegen letztere in 'uns selbst. Wir haben den Vortheil daß wir, seit Jahrhunderten an constitutionelle Formen gewöhnt, auch in unruhigen Momenten nicht leicht aus dem gewöhnten Geleise kommen; anders ist es in der Nachbarschaft: dieser ist die constitutionelle Bewegung unbekannt, und da schnappt man leicht über. Uebrigens ist jetzt für Ungarn der Augenblick gekommen wieder ein Mutterland zu werden und sich von der bevormundenden Abhängigkeit zu befreien. (Lauter Beifall) Der Redner spricht gleichfalls Worte der Mahnung für Ruhe und Ordnung. Parteien und Stände mögen jetzt aufhören. Schenken wir uns gegenseitiges Vertrauen, nur so kann Ungarn gerettet werden. Alle Patrioten Hand in Hand, raube man nicht dem legislationen Körper daß Vertrauen schon darum nicht, um die Einbelligkeit zu bewahren. Vergessen wir nicht: jetzt kann man keine Partai, keine Kaste, man kann nur Ungar sein. (Zuruf)”

⁵⁷ J, 1848. márc. 19.

⁵⁸ Keletkezési körülményei fentebb megjelölve. Márc14Jegyz. MOL N 119. 664. Mivel Takács Sándor gépelt változatában olvastuk ezt a jegyzőkönyvet, ezért az ékezeteket a mai írásképhez igazítottuk.

⁵⁹ PZ, 1848. márc. 18. Később saját fordításban idézve – VF.

A *Pester Zeitung* német változatának sajnos nincsen igazi párhuzama. Bár az országgyűlési híradások gyorsasága tekintetében helyzeti előnyben lévő *Preßburger Zeitung* már a március 15-i számában beszámolt a nevezetes napgyűléseiről, de — talán éppen a gyorsaság miatt —, hosszan nem időzött el a beszédeken.⁶⁰ Széchenyi hozzászólását sem közölte (nem is kivonatolta), hanem csak őt is semlegesen megemlítette a beszélők között.⁶¹ A másik jelentősebb újság, amelyik bár hírt adott a napi eseményekről, de mégsem tért ki Széchenyi beszédére, a *Hettilap* volt. Ott csak Bernáth megszólalásáig követhetők a történések, s a lap Széchenyi beszédére sem akkor, sem később nem tért ki.⁶² A többi hírlap viszont komoly figyelemmel illette Széchenyi felszólalását. A *Nemzeti Ujság* vele bezáróan még hosszan taglalta az eseményeket, de az utána következő felszólalásokat már hiányosan vagy kivonatosan közölte; a *Jelenkor* tudósítója pedig csak Kossuth, Tarnóczy és Széchenyi nevét említette konkrétan beszámolójában. Ezek az áttételes érvek csak erősítik, amit az egykorú sajtó viszonyulása, teljességre törekvő szövegviszAADása kapcsán már megállapíthatunk: a tudósítók, lapszerkesztők (a kortársak) fontos eseménynek tekintették a nemes gróf március 14-i beszédét.

A beszéd fogadtatása (hallgatói és olvasói)

A hallgatóság reakcióit rögzítő hírlapok igazolták Széchenyi naplóbejegyzésének ítéletét is: „Tetszik.” A *Nemzeti Ujság* a közlés végén összegezte: „tetszés”; a *Pester Zeitung* is csak egyszer szakította meg a szöveget („hangos tetszés”) és a végén rögzítette („ováció”), de a *Budapesti Hiradó* végig követve a rendek és a karzat megnyilvánulását, a Széchenyi kételyes álláspontját kísérő „zúgás” után, egyre közvetlenebbnek mutatta a közönség és a szónok viszonyát: „zajos tetszés” – „halljuk” – „helyeslés” – „éljenzés”. Az általános lelkesedésben természetesen nem volt nehéz szónoki babért aratni, de, ha Széchenyi naplószövegének másik sorára gondolunk („Én szívemből szólok”) máris valószínűvé válik, hogy a szóló és hallgatósága között nem pusztán formális találkozás történt.

A Széchenyi beszédét övező közlekedésbe azonban disszonáns hangok is vegyültek. Elsősorban azért, mert az utóbb felszólalók közül néhányan a sajtóügyi bizottság Széchenyi által bejelentett másnapi ülését hosszadalmas és fölösleges procedúrának tartották. Justh József (Túróc) „a mai izenettel” kívánta fel-

⁶⁰ Természetes, hogy diétai híryanagiban a PrZ volt a BpH mellett a leggyorsabb. Ez a helyzeti előnye a későbbi márciusi híradásaiban is megmutatkozott. Például a 15-i reggeli ülésről már 17-én, s a következő 18-iról 20-án beszámolt.

⁶¹ PrZ, 1848. márc. 15. 75. Zircularsitzung. Kossuth beszédét még hosszan (de nem teljesen) követte, utána azonban már csak a történéseket mutatta be. Később Kossuth további beszédeit és Szentkirályi megnyilatkozását idézte, de a többi fölszólaló csak megemlítettet. A Széchenyire vonatkozó rész: „Nach der Rückkehr der deputation wurden auch die andern 2 Motionen des Führers der Opposition näher besprochen. Széchenyi, Tolnay, Madarász und Justh nahmen das Wort über jene vorgeschlagen Maßregeln Einiges anzugeben. Kossuth sprach wieder, [...]” Lásd még: *Kosáry D.*: A forradalom i. m. 211.

⁶² H, 1848. márc. 17. Amint korábban jeleztük, a beszámolót a Nemzeti Ujságtól vette át. Bizonyosan folytatta volna híradását, de a következő, március 21-én megjelenő számig olyan sok minden történt, hogy már a 14-i kerületi ülés aktualitását veszítette.

terjeszteni a sajtóügyi kívánalmakat, rögzítette annak alapelveit, s így „hosszas kodifikáció” szükségét nem látta.”⁶³ Madarász László (Somogy) a sajtószabadság proklamálását javasolta, és lényegében megismételte Justh felvetését a „főelvek” kitűzéséről és a választmány „rögtöni” („cifra kodifikáció nélküli”) működéséről.⁶⁴ Pázmány Dénes (Komárom) pedig külön „izenetet kívánt” küldeni a főrendekhez, amelyben rögzítik, hogy a „sajtószabadság elve el van fogadva”, s így elérhessék, hogy az szerepeljen „nyíltan” és „világosan” a fölíratban.⁶⁵ Mindhárman Széchenyi álláspontjával szemben fogalmazták meg a magukét, s közülük Madarász túllépve a tartalmi ellenpontozáson hangsúlyozottn is polemizált a bizottság elnökével: „A sajtóra nézve, őt Mosony követének nyilatkozata ki nem elégíti.”

A konkrét tárgyszerű vitán kívül Széchenyi beszéde egy másik mozzanatával is hatott a későbbi állásfoglalásokra. A közvetlenül utána felszólaló Bónis Samu (Szabolcs) azt fejtegette, hogy bár ő „nem akar érzelmeiről beszélni”, mégis arról meg van győződve, hogy „e percek” a „haza szebb jövődjét rejtik”. Madarász pedig előbb egy oldalvágással bírálta „azon jóslókat, kik zászlóikat a szélllel ingadoztatják”, majd pedig Széchenyi történelmi távlatú bizonytalanságát piszkálta meg. Pázmány még egyértelműen Széchenyi beszédének kiindulópontját utasította el, amikor kifejtette, hogy „egy csepp kétsége sincs, örüljön-e vagy búsuljon,” hiszen megdőlt az „abszolutisztikus kormány”, s a „rendszer megszemélyesítője, hg. Metternich megbukott, ezen csak örülni lehet” Az idézett követek a Széchenyi-szöveg egyes részleteit kiemelve, azt kritizálva jelölték meg saját nézőpontjukat; rájátszva a beszéd egyes fordulatára zártak ki minden kételyt és hezitálást. Annak ellenére, hogy több közvetlen utalás nem esett Széchenyi felszólalására, mégsem állíthatjuk, hogy ezek a negatív értékítéletek fejezték ki a többség véleményét. Hiszen éppen azok a politikusok polemizáltak a nemes gróffal, akik a kerületi ülésben megmutatkozó többséggel szemben az átalakulás siettetéséért szálltak síkra, s akik miatt Kosuthnak védenie, magyaráznia kellett következő beszédében a felirati javaslatot. Nem véletlen a kritikus különbségtevés Széchenyi naplóbejegyzésében: „Kosuthon és Andrassy Gyulán már túltesznek, Madarász, Justh ... Pázmány. Ezek sajtószabadságot akarnak... s az ifjúság felfegyverzését.”⁶⁶ A helyzetre jel-

⁶³ A PH alapján, amely szerint „két főelvet” kívánt „kimondani”: az előleges vizsgálat eltörlését és a sajtóvétségekre esküdtszék felállítását (BpH-ban csak ez utóbbi olvasható). A másik megfogalmazásban (BpH) a „választmány” szükségtelenségét hangsúlyozta.

⁶⁴ Madarász beszédének ez a része az NU-ban egyáltalán nem, a BpH-ban pedig csak röviden szerepel. A PH verziójában a legnagyobb hangsúly arra került, hogy a sajtószabadság deklarációjával a németet visszaszerzi „elrablott kincsét”.

⁶⁵ A BpH Komárom megye követének azt az állítást tulajdonítja, hogy „sajtószabadságra nézve egy izenetben kijelenteni kívánja, hogy ennek elve a fölírásban benne foglaltatott”. Félreérthető mondat, és ebben az esetben nem nehéz eldönteni, hogy a PH híradása a pontosabb, hiszen Pázmány önellentmondásba keveredett volna, ha azt mondja el, amit a BpH közölt. Valójában éppen azt hangsúlyozta — egy közbeszólóval szemben —, hogy a sajtószabadság nincs benne „nyíltan és világosan” a fölírásban, és a főrendekhez küldött külön üzenettel kell elérni, hogy az „a fölíratban nyilván [azaz nyíltan] megemlíttessék” (NU). Egyébként Pázmány is elismételte a korábbi konkrét javaslatokat. Lásd még: *Kosáry D.*: A forradalom i. m. 33–34. és *Viszota Gy.*: Bevezetés II. i. m. CCCXX.

⁶⁶ SzIN 1207. Madarász valóban Pozsony védelme érdekében („kik önként ajánlkoznak” azaz:) az „ifjúság” fölfegyverzését javasolta (PH, NU).

lemző, hogy Kossuth a Széchenyi beszéde nyomán kialakuló szöveg-játékban taktikusan, de inkább mérséklően szólt. Pázmándyt ellenpontozva kifejtette, hogy ő „nem nagyon örül;” mégis megerősítette az előtte szólót mellékmondataival: Csak azért nem, mert „azon rendszernek már előbb kellett volna megbukni, míg annyi szerencsétlenséget nem árasztott a nemzetre.” Ehhez hasonlóan vitázott Madarászékkal, amikor rögzítette, hogy a sajtószabadság bele érthető a felirat általános megfogalmazásába — ekkor tett javaslatot a szövegmagyarázó „határozatra” —, azaz a leglényegesebb kérdésben (üzenet a felsőtáblának a felirat módosítása érdekében) elutasította javaslatukat. Mégis egyet is értett velük a választmány siettetésében és a sajtóügyi alapelvek rögzítésében.⁶⁷ Összességében úgy látjuk, hogy inkább Madarászék bíráló pozíciója volt egyedi, és így a hírlapok rögzített „tetszési indexei” tükrözik hívebben Széchenyi beszédének általános fogadtatását. Hallgatósága őt ekkor nem „idegen hangnak” tekintette, aki a többség véleményével szemben foglal állást, hanem beszédét a közlekedés jegyében (annak megerősítéseként) fogta fel. Ezt igazolja, hogy felszólalása után is az események fő sodrában maradt, és délután a feliratot Bécsbe vivő küldöttség tagjává választották.⁶⁸

A beszéd ilyenén hatását érzékletesen adta vissza egy gyorsan reagáló szemtanú, Bezerédj Elek, aki még aznap egy órakor (a délutáni ülés előtt) keltezett atyjához írt levelében, így mutatta be a történeteket: „[...] A szabadelvű követek egész éjjel tanácskoztak. Reggel kerületi ülés. Tárgy városok ügye. Belép Kossuth [...] Széchenyi hangos piszegés közt jön be. Igen derék a reform és anarchia közti különbséget fejtegető és minden kasztkülönbséget örökre megszüntetni kívánó beszédeivel sok tapsot aratott.”⁶⁹ A híradásból is kikövetkeztethetően ellenzéki érzelmű Bezerédj bizonyítja — megerősítve a BpH tetszési mutatóit a „zúgástól” az „éljenig” —, hogy lényegesen megváltozott Széchenyi megítélése a beszéd hatására: előtte „hangos piszegés”, utána „sok taps”. Más forrásokat, amelyek a közvetlen élmény erejével idéznék föl a nemes gróf felszólalását, nem találtunk.⁷⁰ Bár a bőséges memoáirodalomban olvasható néhány (anekdotikus) történet a 48-as Széchenyiről, de március 14-i beszédét

⁶⁷ Bónis megjegyzése a BpH és a PH alapján. Madarász szövegfordulatai csak a PH-ban olvashatók, Pázmándyé hosszabban a BpH-ban is. Kossuth beszéde elnagyoltan az NU-ban, lerövidítve a BpH-ban és hosszan a PH-ban található meg. Konkrét sajtóügyi javaslata egybeesett a Justh–Madarász–Pázmándy vonal igényével: a választmány csak „leírja” az „előleges vizsgálat eltörlésére” és az „esküdtszékre” alapozódó törvénytervezetet.

⁶⁸ Természetesen messzemenő következtetést nem lehet levonni Széchenyi megválasztásából, hiszen a fentebb hivatkozott névsorba bekerültek a Konzervatív Párt jellegadó politikusai, vezérszónokai is, mint Babarczy Antal vagy Dessewffy Emil.

⁶⁹ MOL P 626. A Széchenyi család levéltára: Széchenyi Gyűjtemény. (később: MOL SzGy). 12. cs. 119. Bártfai Szabó László másolata. Bezerédj az itt kihagyott részben bőven ismertette Kossuth beszédét, a nádorhoz menő deputáció sikerét, majd Madarász és Pázmándy — egyébként a Széchenyiénél később elhangzott — felszólalását. Kiadva: Adatok II. 655–657.

⁷⁰ Az egykori levél-beszámolókból valószínűleg azért nem olvashatunk bővebben Széchenyiről, mert — amint többen papírra is vetették — olyan sűrűn érték egymást az események, hogy a tollat ragadóknak csak a leglényegesebb mozzanatokra térhettek ki: Kossuth beszédeire, a felirat elfogadására, az esti fáklyászenére. Példaként néhány ilyen forráshely: Matuska János levele márc. 14-én; Bártfay József levele márc. 17-én; Lejtényi György naplórészlete: AFÉSzL I. 103–104 és 109–113.; Adatok II. 654–655.

csak egy-két visszaemlékező érintette, s azok is inkább értékelő-elemző módon, történelmi távlatból. Pulszky Ferenc például éppen ellentétes hangsúllyal idézte föl a jelenetet „memoárjában”, mint Bezerédj. Ő a beszéd lényegét így ragadta meg: „Széchenyi kételkedve szól az eseményekről, nem tudja, kell-e örülni nekik, nem lappang-e veszély nemzetiségünkre abban, mi most ily lelkesedést szül, s gondolkodóvá teszi a közönséget, de a hangulat nem kedvező a kételyre.”⁷¹ Azaz Pulszky szerint Széchenyi nem simult bele a közlekedésbe, idegen-hangként szólalt meg, s bár figyelmet keltett, mégis kívül maradt a hangulaton (hatása sem lehetett érdemi). Bár Pulszky nagyon plasztikusan mutatta be a bécsi, pozsonyi és pesti eseményeket, jó történetíróként földolgozta Széchenyi (még kiadatlan) 1848. márciusi naplófeljegyzéseit, de mivel egykor Szécsényben volt (az ülésnek nem volt résztvevője), ezért nem személyes élményeit rögzítette.⁷² Ő a beszéd szövegét ismerve — mások egykori élményeit, híreket, további forrásokat és történelmi munkákat fölhasználva — alkotta meg elbeszélését. „Memoárjának” ez a része a történetírás dimenziójában, annak korabeli diskurzusában mérlegelendő, és interpretációja bele is illik a századközéptől jellemző — alább érintett — értékelő hagyományba.⁷³

Témánk szempontjából még érdekesebb egy másik visszaemlékezés, mert a szerzője, az egykori eseményekben kulcsszerepet játszó kortárs: Kossuth Lajos volt. Kossuth sem élményszerűen emlékezett e napra, viszont ő memoárjával úgy próbált bekapcsolódni a korszakról szóló történelmi diskurzusba, hogy annak meghaladására tett kísérletet. Így kommentálta egykori vitapartnere megnyilatkozását: „Az én állásom az országgyűlésen március 14-ke óta egészen más volt, mint azelőtt. [...] És március 14-kével Széchenyi viszonya is megváltozott irányomban. Akkorig politikámnak Széchenyi határozott ellensége volt, akkoron álláspontomat magáévá tette, s ezt még egy nemével az apológiának is összeköti. Kijelentette ugyanis a március 14-kei ülésben, miként neki *régi kedves óhajta, hogy Magyarország saját tengelye körül forogjon* [...]. E kijelentés legtekintélyesebb politikai ellenem részéről az éveken át reám halmozott gya-

⁷¹ *Pulszky Ferenc: Életem és korom. I–II. S. a. r. ... Oltványi Ambrus. Bp. 1958. I. 325.*

⁷² Arról, hogy csak márc. 15. után utazott Szécsényből Pestre maga ír munkájának egy valódi memoár-szerű részében. (I. 332–350.). A sikeres, három színterű „forradalom-történelmi” fejezetben (I. 308–331.) többször idézte Széchenyi naplóját, sőt a márc. 2–13. közötti időszakot a naplóbejegyzések magyarra fordított közlésével mutatta be. Ez már csak azért is méltánylandó, mert Széchenyi naplója akkorra még nem volt ismert — a Zichy-féle kiadást (1884) csak néhány részkiadás előzte meg szintén tőle —, így Pulszky mint „rég”i” akadémikus valószínűleg az 1877-től az MTA birtokában lévő eredeti, kéziratos naplóköteteket tekintette át. Pulszky munkájának első részei a Budapesti Szemleben jelentek meg 1875-től, majd az első (4 kötetes) kiadása 1880-tól. Vö.: *Oltványi Ambrus* bevezetőjét és tájékoztatását. In: *Pulszky F.: Életem i. m. I. 5–33. és II. 491.*; Gróf Széchenyi István Napló. Adalék a nagy hazafi jellemrajzához. (SzIM I.) Összeáll.: Zichy Antal. Bp. 1884.; A korábbi Zichy közlések: Budapesti Szemle 23.-24.(1880.) 54–84., 88–100. és 280–323.; *Viszota Gyula: A naplók története.* In: SzIN 1. VII–XXX.

⁷³ Nemcsak a közelítések hasonlósága miatt látjuk így, hanem azért, mert Pulszky a hagyományozott kép jegyében szelektált Széchenyi naplójából. Március 1-től 13-ig mindegyik bejegyzést hosszan idézte, 14-e reggelét (a nádor konferenciája) fölhasználta, és 15-éből is jócskán merített. Olvasnia kellett tehát azt a megjegyzést is, hogy „Es gefällt.” Az ezzel ellentétes mondata azt jelzi, hogy „igazodott” a korabeli „kész” értelmezés keretéhez. (Minden valószínűség szerint Horváth Mihály lehetett a közvetítő.)

núsításokért elégtételt szolgáltatott, mert hiszen éppen az volt a lényeges eltérés közöttünk, hogy ő kizárta programjából a közjogi kérdéseket, rosszallotta oda irányzott törekvésemet, hogy «Magyarország saját tengelye körül foroghaszon» [...]. E felfogás helyes voltát március 14-én nyíltan elismerte, s beszéde folytatában még más elégtételt is szolgáltatott. [...] Ez valóban nemes nyilatkozat volt, méltó Széchenyihez. Mondhatom is, hogy e perctől kezdve egy irányban haladtunk.”⁷⁴

Kossuth interpretációja szerint Széchenyi 1848. március 14-én alapvető fordulatot vett: Korábbi véleményét föladvá elfogadta az ő álláspontját, nyíltan csatlakozott hozzá, amikor „határozottan kijelentette, miként annak kulcsa, hogy ne anarchia, hanem reform legyen, egyenesen azokban van, amiket én s velem egyetértve utánam mások is előadtunk, s ezért amint én mondtam, úgy ő is mondja: szűnjék meg minden párt, minden kaszta.” Vitájukat lényegében befejezettnek nyilvánította, amikor kimondta: „Ő eddig is csak modorra nézve elenezett, de célra nézve nem.” Sőt olyannyira erős volt e fordulat — Kossuth értékelése szerint —, hogy az egyetlen, epizódszerű megye-törvény vitát kivéve „semminemű véleménykülönbség” nem volt köztük: aznapotól (!) „az ellenfelek szövetségessékké lettek; egy úton jártunk, vállat-vállhoz vetve, egymást kölcsönösen támogatva egyetértőleg teljesítettük köteleességünket a haza iránt” – fogalmazott retorikusan. Eddig Kossuth gondolatmenete.⁷⁵

Az 1880-as években született Kossuth memoár vállaltan a „kezdet” reformkor- és Széchenyi-irodalmának vonatkozó állításait igyekezett korrigálni. Bár elhárította magától, hogy beleszóljon a történetírók vitájába, és ő rostálja meg „amit Falkok s Kemény Zsigmondok írtak, s meg azt is, amit Pócsi Zombath M[... valójában Schwarz Gyula], s vele egy irányban mások írtak,” mégis éppen e szakasznál hangsúlyozta, hogy „alkalmat vesz” „a tényállást tendenciózusan eltorzító, némely történetírási valótlanságokat [...] helyreigazítani.”⁷⁶ A kettős elhatárolódás érthető. Egyrészt a meghatározó vonala a Széchenyi értelmezéseknek (Keménytől, a kultuszteremtő Török Jánoson, Falk Miksán át – s folytathatnánk a sort – Kovács Lajosig) a 48-as Kossuth hagyománnyal szemben: a forradalomtól irtózó, a monarchikus keretet sérthetetlennek nyilvánító, a Kossuthtal vitázó 1840-es évekbeli Széchenyit idealizálták. 1848-as pályaszakasza kapcsán is a fő hangsúlyt a Kossuthtal szembeni averziókra és a korábbi félelmek (különösen a Politikai program-töredékek „jós ígéinek”) beteljesülésére tették. Ők a nemes gróf 48-as szerepvállalását nem fordulatként, hanem nehezen vállalt kényszerként értelmezték.⁷⁷ Másrészt viszont Schwarz Gyula, aki

⁷⁴ Kossuth L.: Visszaemlékezések Sz. I. SzIÖM 6/II. 1051–1053.

⁷⁵ Uo. 1052–1053., 1055. A kiemelt rész az eredetiben belső idézet.

⁷⁶ Kossuth L.: Visszaemlékezések Sz. I. Az első idézet a Pesti Naplóban megjelent I. részben: SzIÖM 6/I. 769., a második a kéziratok nyomán: SzIÖM 6/II. 1051.

⁷⁷ Kemény Zsigmond 1850–51-ben megjelent vonatkozó történeti esszéit (itt gyűjteményes kiadványokat alapul véve). *Kemény Zsigmond: Széchenyi István*. In: *Kemény Zsigmond tanulmányai*. Kiadja: Gyulai Pál. Pest, 1870. Főleg: 399–405.; Uő.: *Forradalom után; Még egy szó a forradalom után*. In: *Kemény Zsigmond: Változatok a történelemre*. Szerk. Tóth Gyula. Bp. 1982. Különösen: 300. és 321–322.; [*Török János*]: *Magyar életkérdések ószhangzásban a közbiriodalmi érdekekkel*. Írta gróf Széchenyi István egyik tanítványa és tisztelője. Pesten, 1852.; *Török János Publicistikai és nemzetgazdasági némely dolgozatai*. Pest., 1858.; *Falk M.*: Széchenyi i. m. Egy későbbi memoár teljesen

1869-ben a Széchenyi-kultusszal szemben (főként Falkot és Keményt bírálva) fellépett, azt emelte ki, hogy a 48-as átalakulás lényege (a felelős kormány, a képviselői demokrácia és a népnevelés) tökéletesen idegen volt az „arisztokratikus” és „dölyfös” Széchenyitől. Ő „sem érzelmeire, sem eszméire, sem viselt dolgaira nézve nem volt negyvennyolcas, hanem legföljebb holmi «Neuoesterreichisch» reform-programmal terhes negyvenhetes.”⁷⁸

Kossuth koncepciója tehát lényegében tért el az egymással feleselő Széchenyi kultuszt-teremtő és mítoszt-romboló közelítésektől. Ő éppen a Széchenyi-Kossuth szembeállítás általános érvényét igyekezett cáfolni, amikor ellentétüket viszonylagosnak és korhoz kötöttnek mutatta be, s a fő hangsúlyt 48-as együttműködésükre tette.⁷⁹ Ezzel nem azt állítjuk, hogy az ő visszaemlékezése az objektivitás „magasabb” mércéjének felelne meg — hiszen ebben a dokumentumban is tudatosan járult hozzá saját „kultuszának” kialakulásához —, csak annyit rögzítünk, hogy ő nem követte a Széchenyi-értelmezések adott sémáit, és a március 14-i beszéddel (mint kulcsforrással) reprezentálta azokkal ellentétes tézisét.⁸⁰

Természetesen a Torinóban memoárját író Kossuth emlékeinek „felidézéséhez” (ill.: felfogásának igazolására) csak esetlegesen használhatott forrásokat. Bár eljutott hozzá a Széchenyi napló 1884-ben (gyenge szakmai színvonalon) megjelentetett változata, de azt ő minden bizonnyal csak szövegének rögzítése után forgatta, és kommentálta néhány széljegyzettel.⁸¹ A számára hozzá-

---

ugyanezen a nyomvonalon Keményre és Falkra építve: Kovács Lajos: Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve 1846–48. I–II. Bp. 1889. Főként: II. 40–71. Összefoglalóan a Széchenyi-kultusz korai időszakának sajátosságairól: Kosáry Domokos: Széchenyi Döblingben. Bp. 1981. 5–58. ill. Deák Ágnes: Széchenyi István és a magyarországi közvélemény az 1850-es években. In: Széchenyi Magyarország és Európa. [...] Szerk. Pelyach István, Kőrösiné Merk Hilda, Simon V. Péter, Buday Miklós. Széchenyi Társaság. H. n. [Bp.] 2004. 187–198.

⁷⁸ [Schwarz Gyula.] Pócsi Zombath M.: Gróf Széchenyi István viszonya az 1848-diki törvényes átalakuláshoz. Pest, 1869. Főként 14–17. és 49–51. Az idézett rész ott kérdő mondat, de az üzenete kijelentés. A Kossuth-idézetben tévesen az „M” helyén „Mihály”; helyesen: „Márton”. Erről és Schwarz pályájáról, a tanulmány céljáról és lényegéről: Schwarz Gyula. Vál., s. a. r.: Miru György. (Magyar Panteon) Bp. 2000. (Miru Gy. bevezetőjéből): 23–24. és 113–114., 265.

⁷⁹ Szekfű Gyula helyesen állapította meg, hogy egyik fő vonala a munkának annak igazolása volt, hogy „48-ban a legjobb viszonyban voltak egymással”. Valóban ismétlődően ez volt a fő tétele a Széchenyire vonatkozó visszaemlékezéseknek. Példaként még: SzIÖM 6/I. 766. 768. és 777–778.; 6/II. 1047., 1059. és 1082. Egy kiadatlan kézirat-változatban egyszerűbben a fő tétel: „A két politikai ellenfélből két politikai szövetséges lett; de amíg a márciusi napok ezt a fordulatot elé nem idézték, nem tagadhatom, hogy Széchenyi nemcsak politikai ellenfél, hanem személyes ellenség gyanánt viselte magát irányomban.” MOL KL KGy R/90. 118. I. 6594/a 19–20. Szekfű Gyula: Az öreg Kossuth. In: Uő: Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok. Vál., szerk.: Erős Vilmos. Bp. 2002. 624–625.

⁸⁰ Anélkül, hogy az egykori forrásokat részletes vizsgálat alá vetnénk is nyilvánvaló, hogy a minisztérium „közös bérkájában” együttműködésük egyáltalán nem volt zökkenő- és súrlódásmentes. Valójában a tökéletes 48-as Széchenyi-Kossuth harmónia nem más, mint egy Kossuth által teremtett mítosz. Vö.: Vizsota Gyula jegyzeteit a visszaemlékezésekhez. SzIÖM 6/II. 1047–1094.; Szekfű Gy.: Az öreg Kossuth i. m. 624–625.

⁸¹ Kossuth memoárjának keletkezési ideje a sok változat miatt nem pontosítható egyértelműen. Vizsota Gy. 1883 és 85 közé teszi születésüket. Bár valószínűleg az Irataim az emigrációból IV. kötetének előkészítése közben (1883–94) még többször visszatért hozzájuk (van például visszatekintő utalása az 1885-ös főrendiházi törvényre), mégis kikövetkeztethető, hogy a Széchenyi-napló olvasása előtt fogalmazta meg őket. Erre utal néhány megjegyzése a memoárban (pl. „Ha bevezette e naplójába gondolatait s érzelmeinek viharát? – Kár, ha nem tette! Minő lélektani tanulmány volt volna az, s mennyit nyert volna vele a történelem!”); és az, hogy nem hivatkozott Zichyre, s nem is vitakozott

férhető anyagokban viszont jó érzékkel „találta meg” üzenetének igazolására a március 14-i beszédet.⁸² Felhívhatta rá a figyelmét Falk Széchenyi-életrajza és Pulszky „emlékirata” is, de valószínűleg vagy Horváth Mihály könyve, a „Huszonöt év Magyarország történetéből” vagy közvetlenül a Pesti Hirlap március 18-i száma adta az indítólökést.⁸³

A „kvázi-memoárok” után fordítsuk figyelmünket a már többször említett történetírói produktumokra: először, az időben is első Horváth-szintézisre (1863).⁸⁴ Ő így értelmezte (a szöveg közlése előtt) Széchenyi beszédének lényegét: „csak egy férfiú volt a rendek soraiban, ki nem tudott minden aggodalom nélkül belé vegyülni a közönségessé vált öröm kitöréseibe. Széchenyi István előrelátó, mély lelkében, amelynek a lángoló honszeretet gyakran csaknem jósihletet kölcsönzött sejtetni a jövődő titkait, a közörömben is megfejthetetlen aggodalom érzelmei támadtak a nagy események vég sikere fölött.” Horváth tehát egyrészt azt hangsúlyozta, hogy Széchenyi nem illeszkedett bele a hangulatba, másrészt pedig a jós-szerep felemlegetésével a szabadságharc utáni történelmi távlatból némileg igazolta a gróf egykori aggodalmait. A szöveggözlés végén is csak a Kossuth elleni kritika jegyében említette meg, hogy Széchenyi nyilatkozatával vitapartnerre mellé kényszerült. Az, hogy Széchenyi az eddigi „éles, sőt szenvedélyes ellenzést” elhagyta, szerinte nem a gróf szempontjaiból következett, hanem abból eredt, hogy Kossuth „már mindenhatóvá lett a közvéleményben. Valóságos diktátorává lett az országgyűlésnek.” Horváth Mihály kommentárját olvasva tendenciózusnak tűnik, hogy az ő közléséből az a két utalás is hiányzik, amelyben a „szóló” konkrét, egyetértő gesztust tett Pest követének.⁸⁵

---

vele. Zichy kiadványának vonatkozó részeihez nem fűzött kommentárt, nem húzta a vonatkozó részt alá, s mivel kétszer hivatkozott széljegyzeteiben saját, csak részleteiben, a Pesti Naplóban megjelent munkájára („Lásd Irataim IV. kötet Széchenyi fejezet”), ezért biztosra vehető, hogy a Széchenyi naplót csak később forgatta. Hogy mikor kaphatta pontosan meg, arról nincsen adatunk. SzIÖM 6/II. 1049., ill.: SzIM I. [Kossuth példánya.] 526. és 542. In: OSZK, Kossuth Lajos Könyvtára 1894. 755.

⁸² Kossuth „turini” könyvtárában a közelmúltról rendelkezésére álltak többek között Lónyay Jánosné, Wirkner, Asbóth, Bakay, Pulszky stb. visszaemlékezései, Horváth, Irányi-Chassin, Máriaassy, Szilágyi, összefoglalásai, forráskiadványok, törvénytárak (Történelmi Lapok, 1847/48. évi törvénycikkek stb.), napilapok (PH, Kossuth Hírlapja stb.) és folyóiratok (pl. a Századok több száma). L. OSZK: M. N. Múzeum Könyvtára, Kézirattári Növedéknapló, 1937/24.; Kossuth Lajos könyvtárának leltára.

⁸³ Falk művére maga hivatkozott, Pulszky munkájának első két kötete pedig meg volt könyvtárában. Horváth műve azért lehetett inkább kiindulópont, mivel azt rendszeresen földolgozta, emlékezéseiben és jegyzeteiben sokat emlegette, vitakozott vele. A legkonkrétabb forrás azonban nem igazolja közvetlenül állításunkat, mivel a művet (az 1864-es genfi kiadás volt meg neki) nem látta el széljegyzetekkel, s ezt a részt is jelöletlenül hagyta. Más szakaszoknál a neki nem tetsző, a személyére, lelki tulajdonságaira vonatkozó részeket oldalt vonallal kiemelte. (OSZK, KL Könyvtára 1894. 744. 596–597.). Az bizonyos, hogy a PH verzióját közvetlenül is ismerte, mivel olyan részt is idézett, amely Horváth közléséből kimaradt. Erről bővebben alább. Kossuth vitái Horváthtal visszaemlékezéseiben: SzIÖM 6/II. 1059–1068., 1084., 1087. és 1090. Még néhány adat. MOL KL KGy, R 90. 118. 36.

⁸⁴ A legkorábbi Széchenyiről szóló művek még nem utaltak erre a megnyilatkozásra, s mivel nem tekinthető nagy szónoki teljesítménynek, ezért joggal, Toldy István sem vette fel kiadványába. L. A magyar politikai szónoklat kézikönyve a legrégebb időkől a jelenkorig, [...] I. Kiadta: Toldy István. Pest, 1866. Föltűnő, hogy Toldy az 1847/48-as diétáról egy Széchenyi beszédet sem közölt, az egyébként bő válogatásában.

⁸⁵ Horváth M.: Huszonöt év i. m. III. 369–371. Mivel a helyzetelemző résztől kezdve („Sokan örülnek ...”) csaknem pontosan végig követte a beszédet, ezért érezzük tudatos elrajzolásnak, hogy Horváth az üzenetébe nem egészen illeszkedő gesztusokat („előadák ...”; „Pest mondá ...”) kihagyta.

Falk Miksa biográfiájában — Horváth művét alapul véve és torzítva — egyértelműen a gróf averziói jegyében tárgyalta a beszédet. Véleménye szerint Széchenyi „[...] reménytelen állapotának adott kifejezést a 14. márciusi országos ülésben.” Szavaiban pedig „még egy utolsó intés, egyúttal pedig a legnagyobb resignatio foglaltatott.” S immár az eseményekkel szemben tehetetlen reformer „a vízbe fülönak hideg nyugalmaival” „akarattal nélkül bízta magát a hullámokra.” Bár Horváthnál világosabban kitért arra, hogy Széchenyi ekkor győződött meg, „hogy az általa pártolt politika többé nem kivihető”; de magyarázatában őt követte, amikor Kossuth „minden korlátot átrontó befolyását” és az őt követő többség „vak fanatizmusát” jelölte meg okként.⁸⁶

Zichy Antal ugyanezt a sort folytatta bevezető gondolatában (Széchenyi „elmondá hattyúdálát: hazafias aggályainak adva kifejezést az általános mámor közepett”), de mivel ő az aznapi naplóbejegyzés összefüggésében tárgyalta először a beszédet, ezért magyarázatot kellett találnia a napló utalásaira is. Egyrészt Széchenyi „választásának” morális oldalára tett új hangsúlyt („szív-ből szoltam”), és azt fejtegette, hogy a gróf félelmei ellenére ekkor, mint „közvitéz” a „haza és szabadság zászlója” mellett kötelezte el magát. Másrészt viszont azt sugallta, hogy nem annyira a beszéd s nem is a szónok „jelene” „tetszett nekik” (mármint a hallgatóságnak), hanem múltja. Azaz Zichy az öröklött tézis és a naplóbejegyzés ellentmondását úgy oldotta föl, hogy ragaszkodott a régi tételhez (Széchenyi nem illeszkedett a közhangulathoz), de mégis elismerte, hogy a lelkesültség a grófra is rávetült. Így a „tetszés” szerinte nem lényegi és nem egyetértő volt, hanem csak a régi Széchenyi tisztelete: „elnézése vagy önkénytelen hódolata egy örömittas sokaságnak.” Zichy munkái arra is érzékletes példát adnak, hogy ugyanaz a dokumentum más-más műfaji keretben egészen eltérő hangsúlyt kaphat. Előbb Széchenyi naplóit gondozva-rostálva a naplószöveg felől (a bemutatott magyarázattal) közelített a felszólaláshoz (1884); majd Széchenyi beszédeit kiadva csak egy semleges mondattal felvezette a teljes szövegközlést (1887). Végül Széchenyi-életrajzában (1897) újra közölte a szöveget, de most már koncepcióját „megerősítendő” kihagyta a szövegből a Kossuthra tett egyetértő utalásokat, illetve megismételte és kiegészítette korábbi kommentárját.⁸⁷

A beszédet a 19. században tehát két alapvetően eltérő 48-as Széchenyi-kép jegyében idézték föl, de mivel Kossuth memoárjának vonatkozó része csak

⁸⁶ Falk M.: Széchenyi i. m. 250–251. Mivel a német eredetit fordítók ültették át magyarra, s mivel Falk egyes szám első személybe átírta a beszédet, ezért szövegközlésének nyelve egyedi. Bizonyosan Horváthnak a PH nyomán közölt változatát vette alapul, mert ugyanonnan indította a beszédet, ugyanoda tett betoldást és ugyanazokat a részeket hagyta ki, mint ő. Úgy tapasztaljuk, hogy kommentárja is egy eltűzött Horváth Mihály reminiscencia.

⁸⁷ Zichy Antal bonyolultan fogalmazott, de minden valószínűség szerint arra utalt, hogy Széchenyi ekkor az udvar és a nemzet közötti választásban döntött a nemzet javára: „Szavaiból kiértették, mit egész eddigi múltja is elég hangosan hirdetett, hogy szakadást nem óhajt ugyan, sőt retteg tőle, de ha választania kell, [...]” SzIM I. 548–549. (a főszöveg idézetei is ugyaninnen). Másik bevezetője csak egy kiemelt gondolat a beszédből: „felszólalt még Széchenyi, kire hivatkozás történt, a kasztok és kaszt-szellem megszüntetésére nézve ilyenformán:” SzIB 563–564. Széchenyi-életrajzában a beszéd közlése mellett csak néhány szónyit változtatott a naplóhoz írott szövegén, ill. egy jegyzetet szűrt be Kasszandról, amellyel Széchenyi jós-szeropét idézte föl. Zichy A.: Gróf Széchenyi. i. m. 118–119.

1930-ban jelent meg, ezért nem lett e kettőből két egyenértékű értelmezői hagyomány; a Horváth-Falk-Zichy (szélesebb összefüggésben a Kemény, Kovács stb.) vonulat maradt domináns. Mégsem lett azonban kizárólagos, mivel Széchenyi naplóinak és levelezésének első közzétételei (1884 ill. 1891), különösen a Tasner Antalhoz írott márciusi Széchenyi levelek és a március 18-al bezáróan rögzített naplóbejegyzések már sokkal árnyaltabb kép kialakítását tették lehetővé.⁸⁸ Ennek hatását érzékelhetjük a századforduló körüli művekben: Márki Sándor és Friedreich István írásaiban.

A „millenniumi” történeti összefoglalásban (1898) Márki Széchenyi nemzeti-reformer célképzetét kiemelve magyarázta, hogy korábbi teljhatalmú biztos felajánlkozása ellenére miért került be a 14-én megválasztott bécsi küldöttségbe. Gondolatmenetébe beépítette a vizsgált beszéd motívumait: „Köztük volt Széchenyi, a ki négy nappal ezelőtt is csak anarchiát nem akart s kész volt inkább feláldozni magát, hogy meglehessen a reform, s hazája tartományból anyaország lehessen. Kezet fogott Kossuthtal: szünjék meg minden párt, minden kaszt; ő eddig is csak a modorra nézve ellenkezett, a célra nem s annak tisztaságát mindenkor elismerte.” A szervező gondolat itt más, mint a Horváth-Falk-Zichy sémában, itt a 14-i egység és „kézfogás” természetességére került a hangsúly.⁸⁹ Hasonlóan, „a rend és az egyetértés érdekében” tett felszólalásként értékelte a beszédet Friedreich is, aki Széchenyi biográfiájában (1915) a beszéd kulcsgondolatait közölte, még az eredetinel is nagyobb hangsúlyt téve a Kossuthnak tett gesztusokra: „Rendet Kossuth tanácsát követve teremthetünk.” – rögzítette Széchenyi gondolatát átiratában. Bár Friedreich Széchenyi álláspontjának folyamatosságát érzékeltette („újra hangoztatta elvetett felirati tervének alapgondolatát”), mégis a politikus fordulatára hívta fel erőteljesebben a figyelmet. Úgy látta, hogy a 14-én Széchenyi a „nyilvánosság előtt” lerakta „már fegyvereit;” még ha „magában tanakodva” nem is tudott „megszabadulni a balsejtelmektől.”⁹⁰

Abban a tekintetben is fontos változást hoztak a vonatkozó Széchenyi-irodalomban az MTA majd a Magyar Történelmi Társulat által kezdeményezett a századfordulón és még inkább a két világháború között kiteljesedő forráskiadások, amennyiben a napvilágra került dokumentumok sokasága miatt jelentőségét veszítette a március 14-i beszéd.⁹¹ Mindaddig a Széchenyi pályán gondolkodó szerzőknek saját élményeiken kívül csak az egykorúan nyomtatott anyag állt rendelkezésére. Utóbb azonban akár Széchenyinek a reformellenzékhez és Kossuthhoz való csatlakozására, politikai fordulatára, optimizmusára; akár kétélyeire, bizalmatlanságára és jövőt fürkésző félelmeire hívebb, azt jobban rep-

⁸⁸ Az akkoriban megjelent vonatkozó források: SzIL III. 567–613. illetve SzIM I. 541–552.

⁸⁹ A szövegrész folytatása megerősíti, hogy a nemzeti egység jegyében értelmezte a beszédet: „Valóban, elérkezettnek vélte mindenki azt az időt, midőn — mint Kossuth mondta — a magyar fajt egyesíteni s Erdélyt Magyarországhoz kapcsolni kell.” *Márki Sándor*: Az 1848–49-ik évi szabadságharcz története. In: A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. X. A modern Magyarország. Bp. 1898. 31.

⁹⁰ Ez utóbbi gondolatot már a 15-i naplóbejegyzés első soraira vonatkoztatta. *Friedreich István*: Gróf Széchenyi István élete. I–II. Bp. 1914, 1915.; II. 206–207.

⁹¹ Lásd a SzIM és a SzIÖM sorozat vonatkozó köteteit és Bártfai Szabó László forráskiadványát.

rezentáló szövegidézetest találhattak.⁹² A március 14-i beszéd idézettsége a korábbi arányhoz képest visszaesett, s leginkább csak a teljességre törekvő enciklopédikus életrajzok, a nagymonográfiák ill. a témához közvetlenül kapcsolódó tanulmányok foglalkoztak vele.⁹³

Bártfai Szabó László Széchenyi-életrajzának (1926) rövid-semleges megjegyzése⁹⁴ után Viszota Gyula azért mutatta be bővebben — éppen a Kossuth memoár kapcsán — forráskiadványában (1930) a 14-i kerületi ülést, és azért közölte a Budapesti Híradó verziójában az egész beszédet, hogy cáfolja a visszaemlékező tézisét Széchenyi „fordulatáról.” Szerinte (ellenérveket nem sorakoztatott föl, a cáfolatot a tények erejére bízta) Kossuth „félremagyarázta” a szituációt. Bár Viszota Gyula került a korábbi egyoldalú leegyszerűsítéseket, s a rá jellemző módon interpretáció nélkül csak rekonstruálta Széchenyi szavait, mégis megjegyzései ill. beszédközlésének szövegkörnyezete alapján megállapítható, hogy a félelmekkel teli, forradalomtól tartó, a kedvező változásban kétkedve bízó 48-as Széchenyit ragadta meg a beszéd alapján. Jellegzetes módon mindegyik vonatkozó szövegében hosszan bemutatta a Széchenyivel vitázó Justh, Madarász és Pázmándy megjegyzéseket. Abban a tekintetben is csatlakozott a Horváth-Falk-Zichy vonalhoz, hogy csökkentette beszéd-rekonstrukciójában a Kossuthnak tett gesztusokat. Kétségtelenül manipulálta a beszédet, amikor kihagyta a „Pest és Ung” követeire tett egyetértő utalást, és alább is mellőzte azt a megjegyzést („ezt állítja ő is”), melyben a szónok egyértelművé tette, hogy csatlakozik „Pest” értékeléséhez. Azaz Széchenyi egyik gesztusát kihagyta, a másikat semlegesítette. Sőt értelmező betoldása által is — „ezután kifejtette

⁹² A Széchenyi-irodalom és a köztörténet „kedvenc” márciusi Széchenyi-forrása az optimizmust sugárzó 17-i Tasner Antalhoz írott levél lett („Barátom, csudákat élünk!”), a lelki dilemmákat naplóbemjegyzések sorával érzékeltették (1921-től már a márc. 19. utániak is közismertek lettek), a gróf nyilvános állásfoglalására pedig inkább a „Mi lesz belőlünk, magyarokból” című cikkét idézték. A példák sorjázásától itt eltekintünk. A szövegek első megjelenései: SzIL III. 602.; SzIÖM VII. 273-tól; PH. 1848. ápr. 8.

⁹³ Az ismert Széchenyi-anyag olyan hatalmasra duzzadt, hogy természetesnek tekinthetjük, hogy a Széchenyi-portrék — bizonyos méret alatt — nem tértek ki a beszédre. Annak felidézése nélkül is markáns képet tudtak adni a 48-as Széchenyiről. Nagyjából 20–25 szerzői ív körül figyelhető meg az a határ, amely fölött a biográfia-szerzők — itt a részletes könyvészeti adatoktól eltekintünk — szükségszerűen utalnak rá (*Friedreich I., Bártfai Sz. L., Viszota Gy., Oplátka A.*), de amely alatt a szakmai szempontból színvonalas életút-elemzések (*Németh László, Barta István, Csorba László, Fónagy Zoltán, stb.*); esszék, bevezetők, népszerűsítő életrajzok, pályaeértelmezések, kultusz-művek már nem említik. Az érdemi de nem monumentális pályaképekben a március 13–17. közötti Széchenyi-napokról elemző kommentárt olvashatunk, csak éppen nincsen elegendő tér a beszéd konkrét említésére. Viszont van néhány olyan munka, amelyből föltűnő módon hiányzik. Példaként említhető Gazda István Széchenyi-kronológiája, ahol 14-éről csak ennyi áll: „a felsőtábla elfogadja Kossuth felirati javaslatát.” (*Gazda István: Széchenyi napjai. Történelmi-művelődéstörténeti kronológia.* Bp. 1991. 126.). A változás irányát az is jelzi, hogy amíg a 19. században megszületett jelentősebb szintézisekben (*Horváth, Márki*) szerepelt ez a beszéd, addig a 20. század hasonló méretű összefoglalásai-ban már nem.

⁹⁴ Bártfai Bezerédy Elek idézett levelének szövegfordulatával írt a szituációról: „Széchenyit püsszegéssel fogadják, mikor a terembe belép, de a reform és anarchia közti különbséget fejtegető beszédét zajosan megtapsolják. Végül nagy küldöttség felkűldését határozzák el a királyhoz.” *Bártfai Szabó László: A sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi család története.* III. 1820–1920. Bp. 1926. 410.

azt a gondolatát, amit nem tudott Kossuth javaslata ellenében érvényre juttatni” — eltávolította Kossuthot a beszélőtől.⁹⁵

Az ötvenes évek Széchenyi-sematizmusa után historiográfiai fél-fordulatnak kellett bekövetkeznie ahhoz, hogy az 1860-as évek elején a történetírás újra felértékelje a gróf március 14-i beszédét.⁹⁶ Az értelmezés kerete a korábbiakhoz képest gyökeresen megváltozott. Sarlós Márton (1960.) például a március 14-i szituációra helyezte Széchenyi „győzelmes” „választását”, amikor is „megtagadta évtizedes eddigi politikáját, és minden aggodalmát [...] félrevetve” támogatta Kossuthékat, s így ismét csatlakozott a „polgári átalakuláshoz.” Drámai döntéshelyzetként idézte föl az akkor Széchenyi előtt álló választatot: „vagy az udvarral és a reakcióval a nemzet ellen, vagy a nemzettel az udvar ellen.” A retorikus felvetés után pedig lényegében a beszéd közlésével válaszolta meg a kérdést, azaz egyértelműnek tekintette Széchenyi választását.⁹⁷

Nagy jelentőséget tulajdonított a kerületi állásfoglalásnak az 1848-as Széchenyi pályaképet legteljesebben feldolgozó Spira György is, aki monográfiájában és több tanulmányában ezt a napot, Széchenyinek ezt a nyilatkozatát jelölte fordulópontnak, amikor a nemes gróf „győzelmet aratott önmaga felett,” vagyis korábbi „önmaga ellentétébe csapott át.”⁹⁸ Az ő értelmezését is hosszabban idézzük, hogy

⁹⁵ A Kossuth-memoárhoz kapcsolt szövegközlés: SZIÖM 6/II. 1052–53. 1. jegyzet. Vö: *Viszota Gy.*: Bevezetés II. i. m. CCCXX–CCXXI. Ezekon kívül Viszota még két helyen foglalkozott a beszéddel, mindkétszer akkor, amikor az aznapi naplőbejegyzést magyarázta egy-egy leíró jegyzettel. SZIÖM 6/II. 1142. és SZIN 6. 745–746. E második alkalommal (1939) a beszéd lényegét is rögzítette mintegy jegyzőkönyvszerűen: „Széchenyi is beszélt. Ő volt a sajtóügyi küldöttség elnöke. Kijelentette, hogy vagy reform, vagy anarchia közt kell választani. Anyaország csak akkor leszünk, ha összefogunk, és a rendre ügyelünk.”

⁹⁶ Azért nevezzük a változást „félfordulatnak”, mert bár az 1850-es évek történetírása elutasítóan kezelte Széchenyi pályáját: arisztokratizmusát, osztály-korlátjait, monarchikus (Habsburg) elkötelezettségét kifogásolta; de a köztudatba beoltott negatív Széchenyi-kép ellenére mégsem teremtette meg a maga szakmai szintű anti-Széchenyijét. A gróft az agyonhallgatták, vagy leegyszerűsítő félmondatokkal minősítették. Viszont nem került be egyértelműen az „árulók és megalkuvók” közé sem, s még a legsematikusabb összefoglalás is utalt 1848-as fordulatra. (Vö. pl. *Andics Erzsébet*: Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején. In: *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. I. Bp. 1952.; vagy *Mód Aladár*: Pártharcok és a kormány politikája 1848–49-ben. Bp. 1949. 12.). Barta István Széchenyi-portréja (*Barta István*: Széchenyi István. Bp. 1958.) és forráskiadványa (Széchenyi István válogatott írásai. Szerk. Barta István. Bp. 1959.) már a téma újrafelfedezését jelezte, de főként Széchenyi halálának centenáriuma adta meg az alkalmat arra, hogy újraértékeljék a gróf történelmi szerepét. Az akkori szakmai állásfoglalásokban még keveredtek az elutasító és méltányoló gesztusok (l. a Társadalmi Szemle, Magyar Tudomány, Soproni Szemle, Századok 1960-as emlékszámait, blokkjait), de a nyitottabb irányt már egyértelműen megjelölték Barta István alapvető tanulmányai (*Történelmi Szemle*, 1960., 1963.) Abban a tekintetben is csak „félfordulatként” minősíthetjük a történetírás változását, amennyiben az „újrértékelés” nem járt együtt paradigmátikus változással. A kérdésről még nem született rendszeres historiográfiai elemzés, de érdemben szolt róla: *Kosáry Domokos*: Széchenyi, a naplóíró és történelmi személyiség. *Irodalomtörténet* 28. (1979.) 495–502. A tárgyalt időszakban csak egy semleges mondat olvasható Széchenyi beszédéről Barta István Bevezetőjében (KLÖM XI. 58.) és megismételve a források között (654.) A kapcsolódó semleges megjegyzés: „A mozgalmas ülésen a követek — a szkeptikus Széchenyi kivételével — gyors cselekvést sürgettek és különösen a sajtótörvény, a nemzeti őrsereg és a népképviselői rendszer megvalósítását emlegették, mint a teendők legfontosabbikát.”

⁹⁷ Sarlós Márton: Széchenyi és a feudális jogrend átalakulása. Bp. 1960. 136–137. és 141. A szöveghez idézőjeles szófordulatai mind innen. ő is a SZIB nyomán a PH-verzióját közölte.

⁹⁸ L. elsősorban: *Spira György*: 1848 Széchenyije i. m. 32–51.

ellenpontul szolgáljon a korábbi interpretációkhoz. Így összegezte Spira György a váltást: Széchenyi „[...] a kossuthi politikának mindeddig legádázabb ellenzője most nyíltan elismeri, hogy ez a politika célirányosabbnak bizonyult az övénél, s határozottan és lelkesen csatlakozik a kibontakozó forradalmi mozgalomhoz. És ez a gyökeres irányváltoztatás, bármilyen hirtelen következik is el, teljesen őszinte: [...] a magatartásában végbement páratlan fordulat a meggyőződésében végbement fordulat következménye, [...]” Spira György a forradalom mellé álló, a korábbi kételyeivel, tévedéseivel leszámoló Széchenyi gondolatmenetét a március 14-i beszéd néhány fordulatával modellálta.⁹⁹

Az alapsémáktól eltérő újabb elemzések közül először Kosáry Domokos írásait említhetjük, hiszen ő egy korábban is felvetődő szempontra nagyobb hangsúlyt téve a beszédet nemzetközi politikai összefüggéseiben taglalta. Értelmezése szerint a bécsi forradalom nyomán március 13-án átalakuló külső feltételrendszer eredményezte Széchenyi szkeptikus kül- és hatalompolitikai helyzetelemzésének feloldódását. Az európai politika látószögéből az országra tekintő gróf koncepciója lényegét tekintve változatlan maradt — értékelt Kosáry —, de március forradalmi új (általa nem remélt) lehetőségeket villantottak fel előtte, s így szükségszerű politikai fordulatot vett.¹⁰⁰ Más oldalról módosított a beszéd körül szerveződő diskurzuson Urbán Aladár és Pelyach István, akik rövidebb tanulmányaikban Spira György erős hangsúlyait tették kétséggé. Egyrészt a Széchenyi előtt álló dilemma súlyát relativizálták, másrészt a tartalmát másképpen ragadták meg. Pelyach István a törvénytelen-törvényes átalakulás kettőségében értelmezte a beszédet, amely szerinte a tempó gyorsítása mellett is a törvényesség melletti kiállásnak és a stabil keretek fenntartásának jegyében fogant, hiszen még a rendszer „megroppanásakor is tekintetbe vette a gróf a „birodalmi érdekeket.” Vagyis éppen — a szó széchenyiánus értelmében — „forradalom-elkerülő” pozícióban maradt az egyébként Kossuthoz és Batthyányhoz csatlakozó Széchenyi.¹⁰¹ Oplatka András a legújabb méretes Széchenyi-biográfiában szintén e beszédet felidézve jelölte meg Széchenyinek az új helyzethez igazodó megfontolásait. A Kossuthnak „békejobbot” nyújtó, régi „kedvenc eszméit” hangoztató politikus, — szerinte — a „két évtizede” óvatosságra intő szempontjait tehette hátrébb március közepén reménykedve várva víziója beteljesülését.¹⁰²

Kétségtelen, hogy a Széchenyi hozzászólás „olvasatai” némileg benne rejlettek a március 14-i szituáció összetettségében (nemcsak tudatos elrajzolás következménye a sokféleség), mégis megállapítható, hogy az alapvető történetsszakmai normák figyelembevételével az „olvasatok” köre szűkíthető. A felidé-

⁹⁹ Uo. és Spira Gy.: Széchenyi tragikus útja. In *Uő*: Négy magyar sors. Budapest, 1983. 23–24.

¹⁰⁰ Kosáry D.: A forradalom i. m. 33.; Kosáry Domokos: Széchenyi és a nemzetközi politika. In: *Uő*: Nemzeti fejlődés, művelődés – európai politika. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 4.) Bp. 1989. 58.

¹⁰¹ Urbán Aladár: „Mi lesz belőlünk magyarokból?” Széchenyi István a Batthyány-kormányban. Forrás 23. (1991. szept.) 59–64. Pelyach István: Széchenyi és a forradalom 1848 tavaszán. In: Széchenyi Magyarország és Európa. i. m. 165–176.

¹⁰² Oplatka A.: Széchenyi i. m. 379–383.

zett szakmunkákban olyan (tudatos, vagy az előfeltevések, magyarázó sémák miatt tudattalan) szövegmanipulációk is megfigyelhetők, amelyek világossá teszik, hogy egy-egy markáns Széchenyi-értékelés alá rendelődött a beszéd interpretációja, azaz a szöveg inkább csak munióit, idézetet szolgáltatott a közéletismódhoz. A felmerülő tartalmi különbségek elsősorban Széchenyi politikai nézőpontjának megítélésében ragadhatók meg; s míg az egyik felfogás-típus őt a változástól, kravalltól félő „külön hangként” mutatta be, addig a másik, a márciusi „forradalommal” ekkor azonosuló és így e beszéddel „forduló” politikust értékelte. Az alapséma meghatározó elemei a dinasztiaéhoz, a nemzeti önrendelkezéshez, a társadalmi átalakulás dinamikájához, a rendhez stb. kapcsolódó megfontolások voltak, de az elbeszélések középpontjába a *forradalommal* kapcsolatos egykori és történetírói viszonyulások kerültek. Kétségtelen, hogy a huszadik század kapcsolódó narratíváit valamiféle revolucionista – anti-revolutionista szempont határozta meg, de ma már ennek meghaladása nem lehet feladatunk. Egyrészt azért nem, mert a kossuthi interpretációt (látszólag teljesen) követő, Széchenyi fordulatára nagy hangsúlyt tevő értékelések alapvetően eltérnek Kossuthnak éppen az átalakulás jellegére vonatkozó megjegyzéseitől. Az ő memoár-szövegei sokkal közelebb állnak az utóbbi harminc esztendő szakirodalmában erősen jelenlévő „törvényes forradalom”-interpretációhoz. Másrészt pedig a régebbi irodalomban is fellelhetünk árnyaltabb elemzéseket (Márki, Friedreich), mint ahogy a legújabb irodalomban, ha nem is „a 48-as nagy Széchenyi-elbeszélés” szintjén, de megtörtént a korrekció. Immár az árnyalás útján haladhatunk tovább.

A beszéd (egy) értelmező olvasata

A sajtóválasztmányról:

A *Jelenkor* kivonatos szövegközlésében az olvasható, hogy a nemes gróf sajtóválasztmány-elnöki minőségében nyilatkozott meg.¹⁰³ Széchenyi István első mondata valóban a kodifikációra felhívott sajtóügyi deputáció ülésének bejelentése volt, de a beszéd jelentősen eltért a közvetlen megszólítottaság tárgyától. A sajtóügy még a kiindulópontját sem jelölte meg helyzetelemzésének, hanem csak a felszólalás apropóját adta. Nem véletlen, hogy mind a négy, a szöveget hosszan közlő hírlap elválasztotta a deputációra vonatkozó sorokat a politikai-helyzetelemző résztől. S bár az átvezető mondat változatai alig-alig egyeznek, mégis egyértelmű, hogy Széchenyi maga zárta le a sajtóügyi választmányra vonatkozó mondandóját, és tért át hangsúlyozottan más tárgyra, a „nagy események” taglalására.

Annak igazolására, hogy Széchenyi maga mondta ki a témaváltást kifejező mondatot, az is elegendő bizonyíték, hogy mind a négy hírlap rögzít egy-egy ilyen értelmű megjegyzést. A *BpH* sora („A körülmények felett következő érte-

¹⁰³ A *Jelenkor* úgy kivonatolta a beszédet, hogy a helyzetelemzéshez közvetlenül nem kapcsolódó első mondatokat nem részletezte, csak Széchenyi választmány-elnöki megjelölésével utalt a szóló első soraira.

lemben nyilatkozik.”) teljesen különbözik a másik kettőtől, de a *PH* és *NU* változata sem döntően hasonló. Csak az „ezután” és az „esemény” kifejezések ismétlődnek. Biztosan, egyedül csak a mind a négy változatban (a *PZ*-ben is) szereplő „esemény” szóról állapíthatjuk meg, hogy elhangzott. A *BpH*-ban csak a következő mondatban tűnik fel, de mivel az a mondat mindegyik verzióban az „eseményre” utal vissza, ezért megmagyarázható továbbcsúsztatása. Az viszont szembetűnő, hogy az eseménynek mindegyik változatban más a jelzője: „legközelebbi nagy” (*PH*), „mai” (*NU*), „legújabb” (*PZ*) és „mostani” (*BpH*). Az eltéréseket az magyarázza, hogy nem a mondat fogalmai voltak hangsúlyosak, hanem a témaváltás maga.

A „felépített” beszéd tulajdonképpen ekkor kezdődik, s az első sorok csak szervesen kapcsolódva töltik be praktikus funkciójukat. A szöveg értelmezésekor mégsem hagyhatók figyelmen kívül, mert hiszen a szónok számára kellemtelen beszédhelyzetet teremtettek, s mert — amint láttuk — a közvetlen hallgatói magatartásokat lényegesen befolyásolták.

Kossuth Lajos mindkét beszédében a legfontosabb, azonnali teendők között a második helyen (a rend fenntartása után) jelölte meg a sajtóügy rendezését, a sajtószabadság törvény általi kivívását. A tárgyban kiküldött választmányt kérte fel arra, hogy „mielőbb”, „még ma” jelentést tegyen. Széchenyinek, mint a deputáció elnökének erre az erős hangsúlyú felszólításra reagálnia kellett. Ő beszédének első mondatában „holnap” tartandó ülésre hívta a választmány tagjait.

A szövegváltozatok az időpontot illetően egyértelműek, mindegyik újságban „holnap” szerepel, de ezen kívül csak a „sajtó-” és „választmány” szavak olvashatók visszatérően. A nyelvi konstrukciók különbözősége mellett az is föl-tűnő, hogy a megfogalmazások árnyalatai a beszélőnek más-más viszonyulására utalnak. A „felkéri” (*BpH*), „magához kéri” (*PH*) és „bejelenti” (*PZ*) változatok közül bármelyik lehetséges, de a „beleegyez szinte azon kívánságba” (*NU*) fordulat kizárható, mert a témában előtte egyedül felszólaló Kossuth Lajos más időkeretet jelölt meg.

Széchenyi egy már elhangzott elvárásnak eleget téve hívta egybe a választmányt, de azzal hogy az ülést „másnapra” tette, nem követett semmilyen megfogalmazott kívánságot.¹⁰⁴ Sőt éppen időpont-megjelölésével tért el több hallgatója siettető elvárásától, és ezzel adott okot arra, hogy Justh, Madarász és Pázmándy vele vitába szálljon. S nemcsak utóbb ők, hanem valószínűleg már Széchenyi beszéde közben többen jelezték kifogásukat a „holnapi” üléssel szemben. Erre utal a *BpH* zárójeles megjegyzése: „Többen ma kívánják a választmányi ülést megtartani.” Az nem dönthető egyértelműen el, hogy egyszerű praktikus megfontolásból vagy lassító szándékkal jelölte meg a következő napot. Mivel ezen a diétán többször (a március eleji napokban pedig különösen) a „megfontoltság” érdeké-

¹⁰⁴ Kossuth első beszédének üzenetét adták vissza az újságok a „mielőbb”, „lehető leghamarabb”, és „legrövidebb idő alatt” szófordulatokkal. Bár nem ennyire egyértelműen közölték a hírlapok Kossuth második beszédének vonatkozó szavait, de az bizonyosan megállapítható, hogy nem „holnapi” ülést javasolt. A három változat közül az egyik viszonylagosabb: „holnap a sajtó körüli intézkedésre nézve rögtönös véleményt adjon” (*NU*), de a másik kettő világos: „rögtön jelentést tegyen” (*BpH*), „még ma üljenek össze” (*PH*).

ben, és a kormánnyal való együttműködés jegyében „lassított”, ezért feltehető, hogy ekkor is a március 3-án már megfogalmazott „csak egyet aludjunk rá!” elvet követte.¹⁰⁵

A *Pesti Hirlap* és a *Nemzeti Ujság* híradásának következő sora arra utal, hogy sajtóügyi megszólítottága a nemes gróftot magyarázkodásra készítette. E lapok egybehangzó szöveggözlése szerint Széchenyi egyéb választmányi elfogultságával indokolta a deputáció korábbi munkátlanságát.

Bár a *BpH* és a *PZ* nem utalt erre a megjegyzésre, de a másik két lap tartalmilag megegyező, formájában különböző közlése egyértelművé teszi, hogy a mentegetőzés — a „választmány” és a „volna” szavakkal együtt — elhangzott. A két verzió (*PH*, *NU*) nyelvi konstrukciói egyaránt lehetségesek.

Az ismert történeti adatok szerint joggal mentegetőzött, hiszen a sajtótörvények kidolgozására kiküldött kerületi választmánynak ő volt az elnöke, s mivel a deputáció névjegyzékét a november 29-i kerületi tárgyalásban ismertették, ezért bő három hónap állt volna a választmány rendelkezésére, hogy elkészítse sajtótörvény-tervezetét.¹⁰⁶ Arról azonban nem tudunk, hogy bárminemű munkát végeztek volna.¹⁰⁷ Széchenyi ekkori naplóbejegyzéseiben egyszer sem utalt erre a deputációra, s csak Szemere Bertalanról, a választmány titkáráról ismert olyan adat, hogy — az „elnökkel” való tárgyalás nélkül — gondolkodott valaminő tervezeten.¹⁰⁸ Szemerének egyébként már januárban kételyei voltak

¹⁰⁵ A diétán többször még a reformtárgyakban is kárhoztatta a sietséget. Olykor tartalmi, de általában taktikai megfontolásból. Elsősorban azért, hogy az ügyek kikerüljenek a „hatás-ellenhatás” játékmezőjéből, és mind a kormányt, mind a diétát még a feszültségek előtt fel lehessen készíteni egy józan kompromisszumra. Egy példa a Tasner Antalhoz írt 1847 december 3-i leveléből: „Kossuth [...] az adó dolgát – ha nem tartom fel egy kissé – két óra alatt keresztül viszi. Most legalább két napig tartott. Ma az örökvalóság dolgát akarta keresztül hajtani – és holnap az aviticitás eltörlését! – E két kis tárgyacska jövő hétre marad.” (SzIL III. 564.) Hogy a kormányzattal való együttműködés összefüggésében Széchenyitől elvárták (a maga által is vállalt) moderátor szerepet, arról híven vallanak Apponyi Györggyel ekkoriban váltott levelei. Március 1-én Apponyi hangsúlyozottan fel is kérte az események visszafogására. Közli: *Viszota Gy.*: Bevezetés II. i. m. CCCX–CCCXII. és Adatok II. 645–646. Március elején mint láttuk valóban egyértelműen lassítani akart, s akkor használta az idézett szövegrészt Tasner Antalnak elküldött levelében (1848. március 2–3.): „Tegnap, hahaha! Kossuth keresztül vitte egy követi konferenciában, hogy ma a kerületiben azt fogja indítványozni etc. etc. miszerint felelős magyar minisztériumot adjon nekünk a fejedelem. Nagy bajjal nekünk csak annyi sikerült, hogy ezt ma circumscriptive fogja tenni. Én kértem: nur einmal darüber schlafen. Nem használt, tatár hévvel keresztül tört mindezen.” SzIL III. 597–598.

¹⁰⁶ A választmány összetételét november 16-án határozták meg (8 megyei és 3 városi követ), a névjegyzéket pedig 29-én hirdették ki (12 megyei, 3 városi és 1–1 a szabad kerületek ill. a káptalának részéről). Ott szerepelt a megyék részéről a dunántúli kerület nevében gr. Széchenyi István neve. *PH* 1847. november 21. és december 5.

¹⁰⁷ Feltehetően volt egy formális alakuló ülés, de a vonatkozó irodalom nem egyértelmű (források hiányában) a kérdést illetően. Both Ödön szerint a bizottság „alkalmasint csak egy formális ülést tarthatott”, de Bényei Miklós ugyanezt – újabb hivatkozás nélkül – már mint bizonyosságot állítja. *Both Ödön*: Az 1848. évi sajtótörvény létrejötte. (A sajtószabadság problémája Magyarországon a reformkorban). Szeged, 1956. 58. ill. *Bényei M.*: A reformkori i. m. 84.

¹⁰⁸ Szemere Bertalan tanúskodik saját előkészületeiről 1848 január 14-én kelt Csengery Antalhoz írott levelében: „Én most a sajtótörvényen és évenkinti országgyűlésen dolgozom. Amabban nem birtok adattal? És mit gondoltok, jury nélkül nem lehet? semmi esetre?” Közli: *AFÉSzL* I. 66–67., *Bényei Miklós*: Reformkori országgyűlések a sajtószabadságról. Debrecen, 1994. 84.; *Both Ödön*: Az 1848. évi sajtótörvény létrejötte. (A sajtószabadság problémája Magyarországon a reformkorban). Szeged, 1956. 58., és *Kosáry D.*: A forradalom i. m. 28.

Széchenyi hatékony sajtóválasztmányi munkáját illetően, s így kommentálta sikertelen kapcsolat-felvételi kísérletét: „A sajtó és évenkénti orszgy. választmányba behoztam, ha ugyan erejét és akaratát ennek meg lehetne nyerni. Ő talán a diétai dolgot úgy mellékesen akarja vinni, [...]”¹⁰⁹ Méltán tételezhetjük fel Szemere gondolatait követve, hogy a sajtóügyi előkészületek elmaradásában a nemes gróf „elnöki nemtörődomsége” fontos szerepet játszhatott.

Az okokat keresve első helyre kívánkozik saját érve, hiszen valóban erősen foglalkoztatott deputáltja volt a diétának. Azonban nem elégedhetünk meg pusztán az ő magyarázkodásával. Számba vehető még „az elnök” januári betegsége, az országgyűlés történéseinek őt jobban foglalkoztató problémái, és az is, hogy a kérdés nem volt „hétköznapi” aktualitás a számára, mivel a hírlapok immár szabadabban számolhattak be a diéta eseményeiről. Jelentősen hozzájárulhatott a sajtóügyi előkészületek elmaradásához Széchenyi viszonyulása a kérdéshez. Nem volt szerencsés, hogy egy olyan politikust választottak a deputáció elnökének, aki a sajtóügyet, adott stádiumában nem feltétlenül tekintette „szívügyének”. Mint naplóbejegyzése tanúsítja még március 14-én is kételkedett a rendezés időszerűségében és a sajtószabadság követelményének konfrontatív, elvi jellege ill. akkori politikai állásával ellentétes ellenzéki argumentációja sem azonosította az üggyel.¹¹⁰ Mindezek miatt érthető a sajtóügyben megszólított Széchenyi kellemtelen helyzete, de az is, hogy miért léptek fel kritikusan vele szemben a sajtószabadságot azonnali deklarációval követelő politikusok. Hosszas polémia azonban nem bontakozott ki a tárgyról illetve a választmányülés időpontjáról, mivel az alapelvek tekintetében nem voltak lényeges nézetkülönbségek, s ezért Kossuth a kérdést lezáró, felirat-védő beszédében joggal rögzítette, hogy „a sajtóügy annyira tisztában van, hogy a törvényt nem vitatni, hanem csak leírni kell.”¹¹¹ Valóban szükségtelenné vált a hosszás választmányi működés, s így a vita következtében, a követi kar nyilatkozatának szellemében a deputáció a lehető „legrövidebb idő alatt” eljárt, és még 14-én este megbeszélést tartott Széchenyinél.¹¹²

¹⁰⁹ AFÉSzL I. 65.

¹¹⁰ Lásd a Madarászékra vonatkozó fentebb idézett kritikuss megjegyzését: „Ezek sajtószabadságot akarnak”. (SzIN 1207.) Ezt az érvet hangsúlyozza: *Bényei M.*: A reformkori i. m. 84. és erősíti Siklóssy László hosszabb fejezetnyi („Széchenyi a sajtónyilvánossági problémák útvesztőjében”) elemzése. L. *Siklóssy L.*: Az országgyűlési i. m. 271–284. Széchenyi mentegetőzö megnyilatkozásán kívül nincs egykorú forrásszöveg a kérdés magyarázatára, ezért használtunk a lehetséges okok felsorolásakor feltételező módú igealakokat. A januári – februári történések alapján bármelyik ill. mindegyik együttesen is valószínűsíthető. Szemere fentebb idézett levele (némileg más összefüggésben) éppen a szempontok összetettségére utal: „Széchenyi most beteg; ha nem beteg jön-megy conferálgat [konferenciázik], velem többször már, de ő vele nem lehet beszélni. [...] Ő talán a diétai dolgot úgy mellékesen akarja vinni.” AFÉSzL I. 65.

¹¹¹ Kossuth elsősorban azt hangsúlyozta, hogy a sajtószabadság elve a feliratban lényegét tekintve benne van, (vagy legalábbis bele érthető), s ezért nem érdemes a fölírását vitatni, hanem helyesebb a szükséges törvényszöveget mihamarabb előkészíteni (leírni). Pest követe beszéde végén meg is fogalmazta a választmány által rögzítendő alapelveket. PH március 18. ill. NU március 21. Továbbá: KLÖM XI. 654–657. és Kosáry D.: A forradalom i. m. 34.

¹¹² A vita konklúzióját összegezte a nyilatkozat: „[...] meghagyottat a sajtótörvény kidolgozásával megbízott választmánynak, hogy azon előmunkálatok nyomán is, melyek a múlt országgyűlési irományok között feltalálhatók, a legrövidebb idő alatt járjon el.” Nyilatkozata a követi karnak küldőihez. PH. március 18. Arról nem szólnak a források, hogy pontosan mi történt a választmány

A kételyes kiindulópont és az aggodalmak:

A beszéd lényegi, helyzetelemző része a szónok hezitáló gesztusával kezdődött, mivel még el nem döntött választáshelyzetként mutatta be személyes viszonyulását az új fejleményekhez. Széchenyi — a politikai megnyilatkozásaira általában jellemző erős „én-tudattal” — felfogását sajátosnak (különösen végig gondoltnak) állította be és a *sokan* (örülnek) és *sokan* (búsulnak) majd mindenkiket megjelölő játékműzójében hangsúlyozottan egyedi helyet foglalt el: „*ő nem tudja, örüljön-e vagy búsuljon.*”

A magyar nyelvű szövegváltozatok alapján nemcsak az elhangzottak lényege, hanem a Széchenyi által kimondott szófordulatok is rekonstruálhatóak. A „tudj(t)a” szó és a „sokan örülnek, sokan búsulnak” kifejezés mindhárom közlésben, az „esemény” (a *PH*-ban az „azok felett” ráutalva helyettesíti) az „elhatározni” és a „felett” szavak ill. az ő „örüljön-e vagy búsuljon” (a csak ennyit közlő *PZ* is megerősíti) kifejezés két-két újságban szerepel. Olyan jellegzetes szófordulat pedig, amelyik csak egy változatra lenne jellemző, egyikben sem olvasható. Ebben az esetben akár – csak egy próba erejéig – érdemes eljátszani annak felidézésével, hogy hogyan is hangozhattak el ezek a mondatok a beszélő szájából. A szavak sorrendje és kapcsolatai alapján a következő verzió tehető fel: *A mostani/nagy/mai események felett sokan örülnek, sokan búsulnak. Én nem tudom (Itudtam) (részemről) magam elhatározni; örüljek-e vagy búsuljak?*

A Széchenyi-féle politikai-retorika szokásos, kettős elhatárolódásra épülő önmeghatározó alakzata (a kétféle *ők* és az *én*) itt nemcsak bevezető funkciót töltött be, hanem a beszéd struktúra teremtő motívumát is megjelölte. Az érzelmi állásfoglalás dilemmája (*örül vagy búsul*) alapozta meg a jövőt fürkésző aggodalmakat, mégpedig úgy, hogy a *vagy* kötésszóval kifejezett választói mellérendelés rendre ismétlődött a hangsúlyos mondatokban: *szebb jövőendő vagy végóra*, később: *nagyra nő vagy kimúl*; s végül: *reform vagy anarchia*. Az ismétlődő nyelvi forma egyértelművé teszi az szövegösszefüggést: mindaddig nem dőlhet el az *öröm vagy bú* alternatívája, ameddig bizonyossá nem válik a nemzet jövője; és fordítva: Magyarország még el nem döntött sorskérdése, a történelmi tét teszi lehetetlenné az egyértelmű érzelmi állásfoglalást.

A közlekedést hozó pillanathoz nyilván nem illett — mint ahogy a karzat „zúgása” is jelezte — ez a (felelősségteljes) bizonytalanság, ez a jövőt kémlelő hangos gondolkodás. A szónok nézőpontja tehát annyiban mindenképpen távolságtartó volt, hogy nem igazodott a helyzet által diktált viselkedésformákhoz, sem az azonosulás, sem az elutasítás egyértelműségét nem vállalta. Az elutasítás „megvalósítható” formája az adott történelmi pillanatban leginkább csak a hallgatás lehetett volna. Azonban az egyedi pozícióként megjelölt állásfoglalás (vagyis annak hiánya) még önmagában hordozta mindkét lehetőséget. Így csak a beszéd egésze alapján állapítható meg, hogy a Széchenyi az érvelés és

---

esti megbeszélésén. Túl sok tennivaló már nem akadt, s Széchenyi bizonyító erejű naplóbejegyzése is csak a tényt közli: „Előbb Sajtó választmányi ülés volt nálam.” Az időpont sem egyértelmű, hiszen Széchenyi naplójának bal (oldal-) lapjára jegyezte be ezt a sort, és így a „früher” szó viszonyítási pontja bizonytalan. 1848. március 14. SzIN VI. 746. és SzIN 1207.

meggyőzés útján haladva melyik verzióhoz (*öröm vagy bú*) lépett közelebb, azaz talált-e megnyugtató megoldást (választ) a nemzet sorskérdésére.

Kulcsfordulata a beszédnek a kételyes kettősségekben magasra emelt történelmi tét (*Magyarország reménytelen jövője vagy halála dől éppen el*), mert az érvek mindvégig e köré szerveződnek, és mert ez határozza meg a szónok nézőpontját. A gondolatsor egyszerre a történelmi szituáció jelentőségét kiemelő (helyzetelemző), a felszólalás feszültségét megeremtő (dramaturgiai) vonatkozása miatt, és nem kevésbé gondolati összefüggései miatt érdemel figyelmet, hiszen a „nemzethalál” motívuma Széchenyi érvrendszerének egyik visszatérő alappillére.

A tétet megjelölő megfogalmazás nem egészen egyértelmű: a valószínűség (probalitas) szó némileg ellentmond az alternatíva lehetőségének. A mondat helyes értelmezéséhez a támpontot a leginkább megerősített Pesti Hirlap közlés adja, amely szerint: most, éppen (a jelenben) még ugyanannyi a valószínűsége annak, hogy „Magyarország szebb jövőre indul”, mint hogy halála felé közeledik, „végóráját éri”. Egyszerre fejezi ki a szöveg a helyzet (a jelen) bizonytalanságát és a kétféle jövő valamelyikének biztos (harmadik nem lehet, és a jelenbeli állapot sem maradhat fenn!) eljövételét.

A német nyelvű, lényegét tekintve azonos üzenetű közlés képhasználatában teljesen különbözik a többitől, de a magyar változatok érdekesen, keresztben erősítik meg egymást. A „probalitas” (valószínűség) szó a *PH*-ban és az *NU*-ban szerepel (a *PH*-ban hibásan probabilitas-ként), a „felfogása szerint”, „a szebb jövőre indul” és az „(ön)magával küzdve végóráját éri” kifejezések pedig a *PH*-ban és a *BpH*-ban olvashatók ugyanúgy. Mindkét esetben – és nemcsak egyszerűen a többségi elv szerint – a kétszer előforduló változat a valószínűbb. Másodlagos közlésekben, ha a lejegyző nem tudja pontosan visszaadni az elhangzottakat, akkor általában nem idegen kifejezéssel pótol, hanem éppen egyszerűsít. Az idegen kifejezés kétszeri előfordulása arra utal, hogy valóban el is hangzott. A *BpH* szövegében az egyszerűsítés vezethet félreértéshez, hiszen a „meglehet” szó utalhat az egész mondatra, és akkor nem szükségszerű a két alternatíva közötti választás. A többi kifejezés esetében az *NU* változta azért zárható ki, mert rövidítése miatt tér el a másik kettőtől, és ezért is kerülhetett értelemzavaró helyre a „küzd” szó. Bár a mai köznyelv számára megszokottabb (jobban hangzik) a „végóráját éli” (*NU*) kifejezés (értsd: az agónia állapotában van), mégsem ez a változat valószínű, mert nem illeszkedik a mondat logikájához. Kétszeresen megerősített és érthetőbb is a „végóráját éri” (*PH*, *BpH*) fordulat (értsd: eléri a végóráját; ahhoz közeledik), mert a jövőre és nem a jelenbeli állapotra utal. Mindezekért a Pesti Hirlap szövegváltozata (esetleg egy-két hangsúlytalan szó betoldásával) közelíthet leginkább az elhangzottakhoz.

A szónok a nemzeti sorsfordulat szükségszerű bekövetkezését még egy általános történelmi analógiával támasztotta alá következő mondatában: „*más nemzetek [...] ily körülményekben vagy nagy nőttek vagy himúltak.*” Hivatkozása azonban csak deklaratív megerősítése az előzőeknek, hiszen semmi konkrétumot sem tartalmaz: sem „más nemzetek” példájára sem pedig a hasonló „körülményekre” vonatkozóan. Még ahhoz is túl általános a mondat, hogy a hallgatósággal közös történelmi ismeretanyagot vagy Széchenyi valamely visszatérő törté-

nelmi hivatkozását keressük mögötte. Lényegében csak a történelmi fordulópont jelentőségét emeli ki: a magyar nemzet felemelkedése (élet) vagy bukása (elmúlás) között döntő pillanat eljöttét.

Tartalmi szempontból nincs különbség a mondat lejegyzett négy változata között, de ebben az esetben nehéz a nyelvi konstrukciók összevetésével az elhangzott „eredetit” megtalálni, mert alapvető egységek figyelhetők meg a szóhasználatban és a mondat felépítésében. A „más nemzetek” és a „nagyra nőttek” kifejezések mindhárom magyar ill. a választói mellérendelés mind a négy közlésben szerepel; a „tekint” (-i, -ve), a „körülmények” (-ben), az „azok” és a „kimúltak” szavak kétszer. Az egyezések elsősorban a *BpH* verzióját támasztják alá.

Széchenyi István — amint eszméinek kutatói a gondolatok forrásvidékét feltárva rekonstruálták — a korabeli modern haladáselvet és az organikus nemzetszemléletet sajátosan ötvöző történelemszemléletet alakított ki.¹¹³ Felfogásának lényege, hogy a fiatal vagy érett korú nemzetek bekapcsolódva a történelem éppen ható fejlődési áramába tölthetik be világtörténelmi hivatásukat, utána a vénség, majd a halál következik. Az egyetemes haladás és a nemzetek életéhez kapcsolódó ciklikusság rendre ebben az életkor-analogikus modellben jelent meg naplóbejegyzéseiben és írásaiban. A magyar nemzet „halálának” lehetősége előbb (elsősorban az 1820-as években) annak a kételynek az összefüggésében tűnt fel, hogy nem „vén-e” az ország reformokra. Az 1830-as évek második felétől pedig inkább amiatt, hogy ha a túlzott kockázatvállalás kétségessé teszi a haladás sikerét, akkor a nemzet — még mielőtt hivatását betölthetné, és az emberiséget egyedi jellegével gazdagíthatná — tűnik el a világtörténelemből. A „nemzethalál” motívuma így nem elsősorban a „herderi jóslat”, és nem is külső veszélyek kapcsán kapta meg a legmélyebb helyét gondolatrendszerében, hanem a haladás, a kiszámítható fejlődés összefüggésében.¹¹⁴ A rengeteg idéz-

¹¹³ A szakirodalomban vitatott, hogy Széchenyi haladásfogalma mennyiben kapcsolódott a liberális (és felvilágosodás) szemléletéhez és mennyiben a keresztény perfektibilitás gondolatához, ill. az is értelmezések tárgya, hogy mennyiben sikerült harmonikusan összeegyeztetnie haladáselvét a romantikából átvett organikus nemzetfelfogással. Szemléletének lényegét azonban a kutatók ugyanúgy határozzák meg, és felfogásának egységességét is egyöntetűen hangsúlyozzák. *Angyal Dávid*: Gróf Széchenyi István történelmi eszméi. Bp. 1907.; *Gergely András*: Széchenyi eszmerendszerének kialakulása. Bp. 1972. elsősorban: 70–82. és 158–163.; *Iványi-Grünwald Béla*: Bevezetés. In: *Hitel a Taglatat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok.* (SzIÖM 2.) Szerk. és bev. Iványi Grünwald Béla. Bp. 1930. főként: 104–129. *Fülöp Tamás*: Gróf Széchenyi István történelemszemlélete a reformkor politikai értékvilágának összefüggéseiben. (PhD értekezés) Kézirat. Debrecen, 2005. A koncepció megéltségéről: *Uő*: A „nemzetvénség” percepciójától a „nemezi fiatalság” kinyilatkoztatásáig – A magyar nemzet életkorának meghatározása és funkciója Gróf Széchenyi István történelemszemléletében. In.: *Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica LVII. Történelmi Tanulmányok XIII. DE.* Szerk.: Velkey Ferenc. Debrecen, 2005. 51–73.

¹¹⁴ Természetesen a németek és szlávok között „rokon nélkül” élő magyar nemzet egyedül léte Széchenyit is veszélyérzettel töltötte el. Külső fenyegetéstől azonban nem tartott: a „pánszláv-veszély” (és mögötte a cárizmus hatalmi ambíciói) őt kevésbé ijesztették mint reformer kortársait, mivel a nemzetközi politika elsősorban hatalmi „realitásaival” hatott politikai felfogására. (Erről és a vonatkozó irodalomról részletesen lásd alább). A magyar nemzet jövőjére vonatkozó félelemmel teli megfogalmazásai csaknem mindig a kiszámítható haladás összefüggésében tűntek elő. Egy érdekes példa arra, hogy a „herderi” kiindulópont hogyan vett más irányt Széchenyi gondolkozásában: „Herder, ezen az emberi eseményekbe oly mélyen beható ész, sülydedésünket jövendőlé; és fognak is sülyyedni okvetlen – mert, mi tagadás benne, nemzeti és alkotmányos létünk hajszálon függ [...]” *Gróf Széchenyi István*: A kelet népe. (SzIÖM 5.) Szerk., bev. Dr. Ferenczi Zoltán. Bp. 1925. 315.

hető szöveghely közül csak egy (a *Stadium*-ból vett) példa álljon itt a végső leegyszerűsítés érzékeltetésére: „[...] előrehaladás és helyben maradás közt forog nemzeti életünk és halálunk.”¹¹⁵

Ennek az eszmei konstrukciónak a létezését fedezhetjük fel a március 14-i kételyes mondatok mögött. Akkor válik világossá, hogy a bécsi forradalom miért jelenti a magyar nemzet számára az *élet vagy halál* feszültségét, amikor a szónok néhány mondattal alább megmagyarázza félelmét: „*az aggasztja, hogy a szomszédság tűzre lobbant, s mi [...] közel vagyunk e tűzhöz.*” A tűz lehetséges terjedésének következtében pedig – amire a magyar nemzet jellemző nemzet-karakterjegye („szalmatermészet”) miatt meg is van az esély –, az alternatíva: „vagy reform vagy anarchia.”

Ennek a résznek a nyelvi szerkezete biztonsággal rekonstruálható. Valószínűleg a kétszer előforduló (*PH*, *NU*) alanyi alárendelés határozta meg a struktúrát: „*az aggasztja, hogy...*”. A következő tagmondat, amelyik a főmondatnak szintén alanyi alárendeltje és az első mellékmondatnak kapcsolatos mellérendeltje, ugyanúgy, mindegyik változatban a kötőszóval és személyes névmással kezdődik: „(é)s mi”. Az is bizonyos, hogy a tartalmilag kapcsolódó következő részt („Vagy reform...”) a szónok hangsúlya elválasztotta az előző mondattól, mert három közlésben (*BpH*, *PH*, *PZ*) külön mondatként kezelték. Megkérdőjelezhető viszont a *BpH* egyedi mellékmondata („hol az alkotmányos formák ismeretlenek”) mert a másik két magyar újságban egyáltalán nincs megerősítve. A szövegösszefüggésbe azonban beleillik, sőt a *PZ* szintén egyedi formulája „a minket közvetlen közelünkben körülvevő abszolutista államformák”-ról a minősítést más megfogalmazásban igazolja. És mivel a következő mondatok ezt a tartalmi elemet viszik tovább, ezért elképzelhető, hogy ez a tagmondat elhangzott, és csak a *BpH* tudósítója adta vissza pontosan a szövegrészt.

Az első tagmondat (vagy külön mondat) kifejezései közül az „*aggasztja*” (*BpH*, *PH*, *NU*) szó hangzott el bizonyosan, a „*de*” (*PH*, *NU*) és a „*mi*” (*BpH*, *NU*) szavak szereplése csak valószínűsíthető. A következő rész alapja nagyjából rekonstruálható, mert a „szomszéd” (-ság, -ságban, -ban), „lobban(t)”; „(é)s mi”; „közel”; és „e tűzhez”, kifejezések háromszor, ill. a „tűzre” (*BpH*, *PH*), „szalma-” (*PH*, *NU*), és az „állunk” (*BpH*, *NU*) szavak kétszer szerepelnek. Az egyediségek közül csak feltételezhető, hogy a „szalmakörülményeink” kifejezés elhangzott, mivel a *PH*-ban kurzíválva kiemelték. A választói mellérendelés fogalmi egyértelműek, sőt a *BpH* és a *PH* verziói azt támasztják alá, hogy ismétlődött a kötőszó, és toldalék nélkül következtek a főnevek: „vagy reform vagy anarchia.” A mondatot lezáró állítmányi rész négy különböző változatban fordul elő, és csak az *ál(unk)* szó (*BpH*, *NU*) ill. a T/1-es utalás (*BpH*, *NU*, *PZ*) mutat hasonlóságot. A *PH* erőteljesen felhívó változatát („ezek közt kell választani”) a másik három nem erősíti meg.

Az ismétlődő választói mellérendelés tehát ebben a beszédben egyértelművé teszi az összefüggést: az egyik oldalon a *reform* fogalma a *szébb jövő, nagyra nő* (vagyis: „élet”) kifejezésekkel azonosul, az *anarchia* fogalma pedig a *végóráját éri, kimúltak* (vagyis: „halál”) kifejezésekkel. Ez az azonosítás folya-

¹¹⁵ Széchenyi István: Stadium. Lipcse, 1833. Előszó 1.

matosan jelen volt Széchenyi István 1840-es évekbeli politikai publicisztikájában, amikor is az *anarchia* (teljes szétbomlás) sokszor a *forradalom* (revolúció) szinonimájaként vagy velejárájaként a veszélyes és elkerülendő lehetőséget jelölte.¹¹⁶ A március 14-i beszédben elhangzott gondolatpanelt már *A kelet népében* az organikus nemzetértelmezés jegyében így olvashatjuk: „[...] anarchiából pedig ránk nézve nemzetiség tekintetében soha nem forrhat ki újjászületés, de szövevényes állapotunk – vagy inkább nyavalyánknál fogva okvetlen be kell következni a halálnak;”¹¹⁷

Természetesen az egykori és mai hallgatói/olvasói magatartást érdemben befolyásolja, hogy a „nemzethalál” veszélye a reformkori politikai köznyelvnek, és különösen Széchenyi István megnyilatkozásainak is rendre ismétlődő toposzává lett. Egyáltalán nem véletlen, hogy a fiatalabb és radikálisabb reformnemzedékhez tartozó Madarász László március 14-én a sokat hallott fordulatra türelmetlen „kézlegyintéssel” reagált, és így kommentálta Széchenyi félelmes megfogalmazását: „[...] afféle jóslatok, «hogy a haza élhet, halhat» millyeket órákig lehetne mondogatni, nem segítnek a dolgon.”¹¹⁸ Madarász álláspontja is fegyelmzetteti az értelmezőt, hogy ne csak a vonatkozó mondatok gondolati összefüggésrendszerét jelölje meg, hanem azt is hangsúlyozottan vizsgálja, hogy mennyiben mélyen átélt félelem, mennyiben csak megszokott érv és mennyiben feszültségteremtő szónoki fogás a nemzethalál rémképe a március 14-i felszólalásban.

A válasz egyrészt Széchenyi fentebb vázolt történelemszemlélete alapján fogalmazható meg, hiszen az ő esetében nem egyszerűen eszme-alkotásról, a történelem jelenségeinek végiggondolásáról volt szó, hanem valami olyan mélyebbre kerülő tartalomról, olyan stabil fogalomrendszerrel, ami meghatározta a benne mozgó látásmódját. Szemléletének állandó, s így megnyilatkozásainak rendre ismétlődő elemévé vált. Másképpen fogalmazva: Széchenyi István valóban így nézte és látta a világot. Nála a nemzeti „lét” vagy „nem lét” alternatívája mélyen átélt való, nemcsak „hasonlat” vagy „szóvirág”, hanem valóságos lehetőség.¹¹⁹ Azokban a történelmi pillanatokban pedig, amikor feszültséggel vagy baljós félelemmel figyelte a nemzet jövőjét, mindig központi helyet kapott érveiben a történelmi tét. Kétségtelen azonban hogy ezek a hangsúlyos történelmi érvek erősen retorikus (dramaturgiaiilag megtervezett) szöveghelyekben tűnnek elő. Nehezen ragadható meg mögöttük a pillanatnyi érzelmi dilemma. Bár nem könnyű közel férközni a gróf hangulatváltásaihoz és érzelmeihez (még

¹¹⁶ Az anarchia szóalak önmagában is sokszor fordult elő Széchenyinek az 1840-es években keletkezett írásaiban, de nyilván ha a jelentésmezőt figyeljük, akkor számtalan adatot jelölhetnénk meg. Egy az alternatívát érzékletesen kifejező példa az Adó című cikksorozat II. darabjából: „[...] és ki jelelndi számunkra ki az anarchia és szolgaság közti polgári szabadság bájósvényét?” SziÖM 6/I. 619.

¹¹⁷ *Széchenyi I.: A kelet népe* i. m. 398.

¹¹⁸ PH 1848. március 18.

¹¹⁹ A kelet népe – vitában előbb Kossuth bírálta ezekkel a szavakkal („sántikáló” „hasonlítgatás”, „a népek vénségének, fiatalságának szóvirágmezeje”) Széchenyi életkor analogikus történelmi érveit, majd Vörösmarty is „nem egyéb, mint hasonlítás”-ként jellemezte. *Kossuth Lajos: Felelet gr Széchenyi Istvánnak*. In: SziÖM 5. 429. és Hazay Gábor [Vörösmarty Mihály] *A Kelet Népe* 1841-ben. In: SziÖM 5. 614. Abban, hogy Széchenyi István nem egyszerű hasonlatként kezelte ezt a modellt azonban egyetért a vonatkozó (fentebb megjelölt) szakirodalom.

ilyen kedvező forrásadottságok esetén sem), a pillanatok változásaiban tűnik változékonyknak, mégis próbát kell tennünk annak tisztázására, hogy 1848. március 14-én mennyire lehettek „megélték” nemzetféltő aggodalmi.

Március elseje után — ő is akkor vette hírért a francia forradalomnak — inkább „gondolkodó” veszélyérzést, és nem valami közvetlen félelem feszültségét regisztrálhatjuk naplójában. Én „most még nem aggódom” írta Apponyi Györgynek még másodikán is.¹²⁰ Ahogyan napról napra kereste a forradalom elkerülésének és a kossuthi felirat ellensúlyozásának útját, különösebb érzelmi reakció nélkül, mint egy az események felett álló és a sodrásra felülről tekintő politikai cselekedett. Próbálkozásában a vészterhes jövő („Elszabadul a világ”) megakadályozása motiválta, de nem „leste” félelemmel annak lehetséges bekövetkezését. Nem jellemző ekkori naplóbejegyzéseire a feszültséget mutató (máskor erőteljesen látszó) szaggatottság, hiányoznak az érzelmekeket rendre kifejező felkiáltások vagy rezignált félmondatok. A „nemzethalál” rémképe pedig március első felében nem jelenik meg még áttételesen sem írásaiban. Március 14. után azonban a „nemzeti lét vagy nemlét” alternatívája fő motívuma lett a jövőt kémlelő pillanatoknak. Szinte napról napra olvashatunk a kerületi beszéd fordulatához hasonló megfogalmazásokat, amelyek immár a naplóban is a történelmi tét nézőpontja mentén rögzítették feszültségét: „Magyarország tökéletes felbomlás felé halad” (márc. 15.); „Finis Hungariae” (márc. 24.); Ma eldől Magyarország sorsa! [...] Magyarország el van veszve!” (márc. 25.). Folytathatnánk a sort a „Szent Nemezist”, „fátumot” és „fúriákat” emlegető márciusi bejegyzések sokaságával.¹²¹ Új naplókötetének első lapján március 19-én végig is futtatta a gondolatsort: „Magyarország vagy inkább a magyar faj most van fordulóponton. Vagy ragyogva élni fog, vagy bukik örökre” – kezdte számvetését, majd előbb a bukás esélyeit taglalta („A halál bizonyosnak látszik mert [...]”), utóbb pedig a „gyöngécskének” minősített ellenérveket.¹²² Természetesen az új kötetet kezdő mottószerű naplóbejegyzés önmagában hordozza dramaturgiai követelményeit, és a napló amúgy sem egyszerűen „hú tükre” írója lelkiállapotának (szerepjátékok, a „történelemnek” készített kiszólások stb.), mégis az adatok sokasága és időbeli rendszeressége miatt kimondható, hogy Széchenyi István március közepétől a vázolt történelmi dimenzióban „élte meg” az eseményeket. Így a 14-i beszéd retorikus történelmi tétje már abban a feszültségben értelmezendő. Azaz a bécsi forradalom után Magyarország „közvetlen” érintettsége őt is kizökkentette addigi lelki, politikai pozíciójából. Így nemcsak a szokásos toposz sikeres retorikai elrendezéseként értékelhetjük a félelmes kiindulópontot, hanem a „szívéből szóló” Széchenyi nemzet „élet-halál” feszültségének közvetlen élményét is megragadhatjuk mögötte. Bár nem tűnik logikusnak, hogy a naplóban nem március 1-14. között, hanem inkább 14-től érzékelhető (sokkal nagyobb) belső feszültség, de az „éjszakai” Széchenyi nem a szokványos logika, s nem is a feltétlenül a külső hatások

¹²⁰ Széchenyi István levele Apponyi Györgynek 1848. március 2-án. Kiadva németül: *Viszota Gy.*: Bevezetés II. i. m. CCCXII–CCCXIII. ill. magyarul: *Deák Imre*: 1848. A szabadságharc története levelekben. Bp. É. n. [1942.] 20–21.

¹²¹ Ezekre és még további példákra l. SzIN 6. 746–751.; SzIÖM 7. 275–295. és SzIN 1207–1227.

¹²² SzIÖM 7. 275. és SzIN 1210–1211.

direkt összefüggésében mérlegelendő. Sőt a „nagy remény” élményéhez nála mindig a „még nagyobb bukás” félelme kapcsolódik, s így a nemzetsorssal önmagát azonosító romantikus hősnek közvetlen egzisztenciális, lelki-pszichikai gyötrelmet okozhat a magas hőfokon megélt történelmi tét.¹²³

A veszélytudat olyannyira átszővi a szöveget, ami eleve kizárja, hogy a beszélőnek egyértelmű, deklarációszerű pozitív válasza legyen a jövőről. A kéteyles kettősségek adják a felszólalás gondolati hálóját, azonban a helyzet bizonytalanságából kiinduló állásfoglalás mégsem a pesszimizmus irányába fordul. Elsősorban azért, mert a szónok érvelése közben nem a negatív tendenciákat sorjázza, hanem a veszélyek elkerülésének útját keresi. Az aggodalmat keltő bécsi eseményeket sem minősíti, — mint állapotot tudomásul veszi —, és nem is az új helyzet ellen szól, hanem annak helyes felhasználásáért. A szónok helyzetelemzése így hangsúlyozottan jövőbetekintő. Ha az (egykori) jelen állapotot — a nemzethalál veszélyét is önmagában rejtő állapotot — tekintjük a beszéd kiindulópontjának, és az ehhez kapcsolt tendenciákat, készségeket, mint a jövő zálogát, akkor azt látjuk, hogy a szónok sokkal inkább a pozitív válasz felé mozdul. Csak két olyan mozzanat van a beszédben, amelyik inkább a kedvezőtlen irány felé mutat. Előbb a magyarság „tulajdonságai” közül felemlgette az általa sokszor — sajátos nemzetkarakterológiája jegyében — kritizált „szalmatermészetet” („szalma körülményeink”). Utóbb pedig az ország általános közrendjét, közbiztonságát („politális rend”), talán közfegyelmét („politális kötelelékek”) bírálta. Hangsúlytalan mondatok azonban ezek a beszéd sodrában. A „szalmatűz” szó és változatai (hasonlóan sokszor „szalmaláng”, kevesebbszer „szalmatermészet”, szalmakörülmények” stb.) az első helyzetelemző művektől olvashatók Széchenyi írásaiban. A legjellemzőbb (negatív) nemzeti tulajdonságoknak tartotta, s általában arra a gyorsan eltűnő lelkesedésre vonatkoztatta, amely minden hazai vállalkozást, ötletet a kezdetekben kísér, de amikor a cselekvésre, aprómunkára (és fizetésre!) kerül a sor, akkor elszáll.¹²⁴ Ebben az esetben csak belejátszik a szövegbe a szónak alapjelentése, mert itt a „szalma körülmény” inkább valamiféle forradalmi hevületre utal, s a „tűzre lobbanás” itt valódi „tűzre”, a lázongásra, forradalomra vonatkoztatható. A másik kritikus felhangú részlet is semlegesítődik, mivel az ország általános jellemzőjeként említett „rendetlenség” egy olyan ellentétes mellérendelő összetett mondat első tagmondata, amelyben a második rész gesztusa elhalványítja (szinte elfelejteti)

¹²³ A Széchenyiről író esszéisták majd mindegyike, s az életrajzírók java része is nekifeszült annak a feladatnak, hogy a gróf lelki-pszichikai vonásait megragadja. A hatalmas anyagból itt csak a legfontosabb két szakszerű elemzésre utalhatunk. *Lachó Mihály*: Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok. Bp. 2001. 29–92., *Környey István*: Széchenyi István lelki alkata és elmebetegsége. Orvostörténeti Közlemények 1983. (102–104. sz.) 9–41.

¹²⁴ Amint már jeleztük a PH és az NU szövegváltozatában szerepelnek az idézett a fordulatok. Jellegzetes példák olvashatók a Hittelben, Világban, Hunniában és majd mindegyik társadalmi vagy gazdasági intézményt értelmező szövegében, mint például: Akadémiai beszéd, Budapesti por és sár, Néhány szó a Dunagőzhajózás körül. Csak egy tipikus példa a rengetegből: „[...] azon erő és gyönyörű lelkesedés, mely most annyi hű kedélyt melegít, nem fog-e vajmi kevés haszonnal, magyar szalmatűzként ismét elpárologni.” (A pistoly időelőtti elsütése. SzIÖM 6/II. 449.). Szekfű Gyula hívta fel a figyelmet ennek a „nemzeti véteknek” a kitüntetett helyére Széchenyi nemzetbírálataiban. *Szekfű Gyula*: Három nemzedék és ami utána következik. Bp. 1989. 19–20.

a kezdő rész kritikáját. A „nemzeti bűnöket” keményen ostromozó Széchenyitől szokatlan, hogy egy pozitív nemzeti karakterjegy („*a becsületes, őszinte szóra fogékony magyar nemzet*”) említésével ellensúlyozza bírálatát.

A vonatkozó mondatot csak a *BpH* és a *PH* közölte. A kritikus félmondatnak jelentősen különböznek a változatai, csak a „politialis” jelző szerepel mindkét helyen. Mivel azonban a mondat második felének struktúrája, szóhasználata sok egyezést mutat, és az egész mondat értelme is mindkét helyen ugyanaz, ezért bizonyosnak tekinthető, hogy a gondolatsor egykor elhangzott. Pontosabban rekonstruálható a mondat második fele. Az ellentétes mellérendelés mindkét változatban megfigyelhető, és a „nemzet,” „melly(re),” „becsül” (megbecsül ill. becsületes), „őszinte szó(t)” kifejezések is mindkétyszer szerepelnek. A különbözőségeik miatt a további pontosítás azonban lehetetlen.

Ebben a rábeszélő gesztusban a „nemzetnevelő pedagógus” szerepjátéka mellett, az együttműködés tudatos szándéka figyelhető meg. A negatív kritika azonnali ellenpontozása közvetlenül megerősíti a beszélő és hallgatósága, áttételesen a szónok és a nemzeti közösség kapcsolatát. Így ez a kritikus mondat lényegében már a beszédnek abba a vonulatába illik, amelyik a felszólalás végére a „fő szót” átvéve háttérbe szorítja a kételyeket. Még mielőtt a közösségtéremtő megnyilvánulások sorát vizsgálnánk, fordítsuk figyelmünket arra a két nagyobb szövegegységre, amelyek a történelmi alternatíva kedvező változatát jelölik meg.

Jövőkép – azonosulás:

A tét veszélydimenzióját ellenpontozza Széchenyi István beszédnek két különösen hangsúlyos gondolatsora, amelyekben a történelmi „nagy lehetőséget” villantja fel; a bécsi eseményeknek azokat a következményeit, amelyek Magyarország számára a „szebb jövőt” ígérik. Az új hatalmi-politikai feltételrendszer — a szónok szerint: — helyes politika esetén az ország valóságos önrendelkezését és új monarchiai pozícióját hozhatja el. Mivel ezek a mondatok a felszólalás hasonló szöveghelyein, ugyanabban a funkcióban következnek — mindkétyszer kételyes kiindulópontot követően (*szebb jövő – végóra, nagyra nő – kimúl; reform vagy anarchia*) egy-egy átvezető felhívó jellegű mondat után (*A gyógyszer kezünkben van.; Ennek elejét kell vennünk!*) —, ezért alapvetően meghatározzák a beszéd gondolatritmusát. E mondatok kerülnek a szónoklat centrumába (az előző sorok ismétlődően mintegy rájuk érkezők), és mivel szorosan összefügg üzenetük, ezért az elhangzottak rekonstrukciója és értelmező olvasata után együttesen vizsgáljuk jelentőségüket.

Széchenyi beszédében a „nagyra nő vagy kimúl” dilemmáját követően hangzott el az első, a helyzet távlatával azonosuló gondolat. Különösen hangsúlyos mondata lehetett a beszédnek a „*Magyarország saját tengelye körül forogjon*” kifejezés, mert mindhárom hírlap — ilyen hosszú szövegrész esetén egyedülállóan — pontosan ugyanebben a formában közölte.

Könnyen rekonstruálható ez a részlet, csak a logikai kapcsolatot kifejező szakasz okoz nehézséget. A két változat máshol helyezkedik el (az *NU*-ban az elején főmondatként, a *PH*-ban a végén külön mondatként), más nyelvi konst-

rukciót követ, és eltérő szavakat használ. Csak annyi állapítható meg, hogy elhangzott egy a lehetőséget rögzítő megjegyzés: „megtörténhetik” (/beteljesedhet). Mivel tartalmilag nem idegen e résztől a PH-ban szereplő érzelmi állásfoglalás („örömmel tölti el szívét”), ezért elképzelhető, hogy elhangzott. A lényegesebb mondat szerkezetét biztosan a BpH-ban és PH-ban szereplő alanyi alárendelés és magyarázó mellérendelés határozta meg. A háromszori („régí”, „óhajtása”) és kétszeri („hogý”, „e nélkül”, „progresszió” „lehet[...]” „mi/(lyen) után” – BpH, NU;) egyezések alapján a következő változat összesíthető: *Régi (kedves/forró) óhajtásom, hogy Magyarország saját tengelye körül forogjon, mert e nélkül oly(a) progresszió lehetetlen (nem lehetséges), mi(lyen) után én sóvárgok (la lelkem szomjaz).*

A „tengely” metafora értelmezését megkönnyíti, hogy Széchenyi éppen az 1848 előtti közelmúltban többször is használta koncepciója megjelölésére. Előbb még csak egy indulatos kifakadásában csapta oda naplójába, amikor a bécsi előszobázások közben egyre kilátástalanabbnak érezte a Monarchia kettőssége, és a bécsi-pesti a célok kereszteződése miatti „tehetetlenség” próbatételét: „Lehetetlenség, ez így nem mehet tovább. Magyarországnak külön tengelyt kell kapnia, vagy teljesen egybeolvadnia Ausztriával.”¹²⁵ Az 1847/48-as diéta válaszfelirati vitájában viszont már a képet kibontott állapotában nyújtotta hallgatónak előbb egy bonyolult, majd egy zártabb formulában. Így érvelt a két fél kölcsönös egymásrautaltsága mellett Moson követe „[...] a monarchia külön országainak egy napszisztémához kell hasonlítani, hol a külön planéták egy nap körül forogjanak ugyan, de saját tengelyeik körül is.”¹²⁶ Nem véletlen, hogy 1847. novemberében a válaszfelirati vita feszültségében használta Széchenyi háromszor is ezt a metaforát, mert éppen Pest megye követének, Kossuth Lajosnak a hatalmi politikai kérdéseket kiélező válaszfelirati-verzióját akarta ellensúlyozni. A modell igen alkalmas volt arra, hogy az önrendelkezés szép formáját adja szónok, de ezáltal a konkrét és aktuális alkotmányos kérdéseket, garanciális problémákat mellőzhette is. A kép egy olyan idealisztikus monarchikus uniót feltételez, amelyben a dinasztia a nap, s amelyben a külön országok (és tartományok?) saját tengelyük (rendszerük, érdekeik stb.) mentén élnek külön világukat. A metafora ötletes, hiszen mégiscsak a nap vonzása tartja a bolygókat saját pályájukon, akik közben önmagukban és önmagukért is léteznek. Az 1848-as márciusi üzenet lényege innen következik: az önrendelkező (és egyenrangú!)

¹²⁵ A megelőző indulatos kirohanása azzal állt összefüggésben, hogy a Hofkammer elnöke továbbra sem támogatta (inkább hátráltatta) a Helytartótanács Közlekedésügyi Bizottság elnökeként kezdeményezett terveit: „Minden elakad. Most minden szarnak Kübecken át kell mennie!” 1847. június 15-i bejegyzés. SzIN 1150. A szöveghelyre hangsúlyosan utal, mint a Széchenyi számára ekkor végtelenségé váló dilemmára: *Szabad György: Magyarország önálló államiságának kérdése a polgári átalakulás korában. Akadémiai székfoglaló 1983. március 4. Bp. É. n. 32–33.; Oplatka A.: Széchenyi i. m. 382.*

¹²⁶ 1847. november 22-i beszéd tengely-metaforájának bonyolultabb változata: Ausztria és Magyarország „egymás mellett függetlenül állanak, s mindegyik, bár a másikkal egyetértésben, saját útján jár, valamint a napszisztémában szükséges, hogy mindegyik planétának meg legyen saját tengelye, mely körül forog, bár ismét többen együtt egy napszisztémát képeznek.” A következő beszédekben november 26-án rövidebben, kibontatlanul még egyszer újra ismételte. SzIB 538. 540. és 545.

felek szövetségére épülő monarchikus kapcsolat realizálására nyílt esélye az országnak március 14-én.

A „reform vagy anarchia” dilemmája után bomlik ki a másik programszerű „lehetőség” egy hosszabb gondolatsor végén. A kiindulópont itt a veszélyelkerülés egyik záloga, a magyar „alkotmányos bázis.” A szónok a „tűz” terjedésével szembeni érvként a „szomszédsággal” való összehasonlításban hivatkozott erre az értékre. Egyszerre helyzetelemző, program- és gesztusértékű gondolat.

Ön- és közbizalom növelő gesztus, mert a beszélő – miközben a magyar alkotmányos büszkeségre apellál (mi már „a konstitucionális formákat évszázadok óta megszoktuk” – egyben a pozitív végkifejlet lehetőségét sugallja: „előnnel bírnunk.” Az összehasonlításban a „szomszédok” maradnak el, mert nekik az alkotmányos játékszabályokba „értelmiségük [értsd: civilizáltságuk, műveltségük] mellett is” „bele kell okulniuk” (szokniuk). A beszéd később kifejtett cselekvésprogramja már ennél a résznél is megjelenik a feltételes módú ragozásban: nyilván csak akkor következhet be mindez, ha az alapfeltétel, a „rend” (ebben a mondatban még „az alkotmányos forma” fogalma utal rá) megmarad.

A szövegrész helyzetelemző vonatkozása ebből a gondolatmenetből következik. A magyar alkotmányosság léte – az egyik lehetséges olvasatot továbbgondolva – azért kedvező, mert a politika szereplői már elsajátították a nyilvános közélet formáit és normáit, birtokukban van a kezdeményezés és cselekvés alkotmányos eszköze, s így az akarat-kifejezés forradalmi lehetősége (mintája) kevésbé ragadja el őket. Az „alkotmányos forma”, „megszokás”, „beleokulni” kifejezések mellett ezt az olvasatot erősíti a *Pester Zeitung* vonatkozó, a többenél jelentősen hosszabb, és a szövegrészt csak ilyen összefüggésben értelmező megfogalmazása: „Azzal az előnnyel bírnunk, hogy nekünk, [mivel] évszázadok óta hozzászoktunk az alkotmányos formákhoz, nyugtalan pillanatokban sem könnyű kizökkenni a megszokott kerékvágásból; másként van ez a szomszédságban: [ahol] az alkotmányos mozgás [/fejlődés] ismeretlen, és ott [ezért] könnyen megbolondulnak.”

A szövegrész két hosszabb változata (*BpH*, *PZ*) kölcsönösen egészíti ki egymást. Speciális tartalomként csak a *BpH*-ban olvasható a bevezető gondolat: „Mikor Europa minden népe bomladozik,” a „bár hiányos” és az „értelmiségök mellett” utalás. A *PZ* „specialitása” a magyarázó mellékmondat („nyugtalan ...), és a „szomszédságra” vonatkozó hosszabb fejtegetés. A harmadik rövidebb verzió (*PH*) főleg a *BpH* közlését erősíti. Bizonyosan T/1.-es a felütés alánya, és az „előny” szó mellett a „(meg)szokni” igét is mindhárom változat közli. Valószínűleg egyik alkalommal az „alkotmányos” („vágás”/„bázis), míg a másikban a „konstitucionális forma” (*BpH*, *PZ*) kifejezés hangzott el. A *BpH* és *PH* egyezése igazolja, hogy az („azokba”/„bele”) „kell okulniok” fordulat szerepelt.

A magyar „alkotmányos bázis” „bár hiányos”, mégis pusztá léte által záloga lehet a jövőnek – folytatta a beszélő.¹²⁷ Nyilván amiatt a korábban felvillan-

¹²⁷ A sok kínálkozó párhuzam közül egy megvilágosító példa a Hunnia szövegéből, amely szerint Magyarországnak az a helyzeti előnye, hogy „több század óta bírja e kincsnek [képviselési rendszer] fő vázlatait”, s ezáltal a Monarchia mintatartománya lehet: „a magyar nemzet [...] mint-hogy szabad szerkezetű alkotmánya van, nemcsak az ausztriai közbírodalomnak, de az egész földtér[nek] becsületes lakosát is közelebb állíthatja józan emberi törekedésének végcéljához.” L. Széchenyi I., 1858. 87., 213.

tott érv miatt, mert a rendszer törvényes keretek közötti átformálásának lehetősége, elháríthatja a forradalmi próbálkozásokat. Az alkotmányosság így amellet, hogy az átalakulás keretét teremti meg (reformtörvényeket hozhatnak), a törvényesség megőrzésével védelmet nyújt a — revolúció által veszélybe került — dinasztíának.¹²⁸ A magyar nemzet új hivatása („föladata”) — a szónok retorikus megfogalmazásában — a törökök ellenei küzdelem Európát, kereszténységet védő magasztos szerepéhez hasonlatos: „bázisa legyen” és „védője a dinasztíának.” A „trón-támasz” szerep gondolata nem volt idegen Széchenytől a március eleji küzdelmekben sem, s ez volt vezérlő elve a vegyes követi konferencia elé terjesztett március 2-i indítványának is.¹²⁹ Abban a beszédhelyzetben azonban egészen más volt az üzenete. Akkor a felirattal szemben fogalmazta meg, a veszélyelkerülés jegyében, visszafogó célzattal; március 14-én pedig Kossuthnak is egy hasonló jellegű megnyilatkozása után, a felirat mellett, a lehetőségek távlatát megjelölve.¹³⁰ Hiszen ha a feltétel teljesül — folytathatjuk a szónok gondolatmenetét —, azaz Magyarország be tudja tölteni „trón megmentője” hivatását, akkor teljesezhet be az ország előtt felvillanó új távlat: „*Most szűnhetik meg provincia lenni, most lehet anyaországgá!*”

A mind az öt változatban különös hangsúllyal (kétszer kurzíválva) szereplő szövegrész leghosszabb és legpontosabb közlése a *Nemzeti Újságban* olvasható. Egyedül a *PH* egyik utalása nem szerepel benne („az alkotmányos kifejlésnek bázisa”), de az valószínűleg itt el sem hangzott, mert a „bázis” szó inkább (*NU*, *BpH*) közvetlenül a dinasztíára vonatkozik. Kizárható még a *PZ* „provincia” kifejezést helyettesítő magyarázata is: „*hogy magát a gyámkodó függőség-től felszabadítsa.*” A történelmi analógia csak két helyen olvasható, s bár ugyanarra a történelmi szerepre vonatkozik, olyannyira különböző a két forma – csak az időre való utalás „hajdan” („valaha”) és a „védfal” szó egyezik –, hogy további pontosítása lehetetlen. Az egyezéseket szükségtelen nyomon követni, mert a többi vagy együttesen, vagy külön-külön erősíti meg az *NU* szövegét. A valószínűsíthető változat: *A magyar nemzetnek (most az) feladata, hogy [...], (úgy) most bázisa (s védője/támasza) legyen a dinasztíának. Most (itt az ideje, itt/eljött a pillanat) szűnhetik meg provincia lenni, most lehet anyaországgá!*

Nem véletlen teremben ekkor felharsanó „zajos tetszés” (*BpH*, *PZ*), hiszen a Széchenyi által megjelölt cél, nemcsak, hogy egybeesett a reformellenzék terveiben korábban csak tétován megfogalmazott („Ellenzéki Nyilatkozat”), majd március 3-án cselekvésprogrammá emelt alkotmányosító célkitűzésekkel, hanem az irányt még vonzóbbá, távlatosabbá téve a Habsburg Monarchia Magyarország-központú súlyponteltolódását („anyaország”) helyezte kilátásba. E lehetőség nyomán (összekapcsolva a korábbi metaforával) a Monarchia nap-

¹²⁸ A Pester Zeitung változatának (egyirányú olvasatának) az a gyengéje, hogy nem vezet tovább logikusan a következő gondolathoz, és a betoldott „egyébként” szóval – az új gondolatot mintegy csak mellékesnek feltüntetve – érkezik el a többi közlés által leginkább kiemelt részhez. Másol, (mindhárom hírlapban) a gondolatmenetet a szónok értékítélete teszi zökkenőmentessé.

¹²⁹ Közli: SzIL II. 383–384. Erre gondolhatott Friedreich István fentebb idézett kommentárjában. L. Friedreich I., 1915. II. 206–207.

¹³⁰ Kossuth március 14-i nagy beszédében abban az értelemben is hangsúlyozta a „trón védelmének” gondolatát, hogy a bécsi mozgalmak nem történtek volna meg, ha a felírás időben céljához ér.

rendszerében Magyarország nemcsak egy lehet a saját tengelyük körül keringő bolygók (önrendelkező országok) között, hanem a naphoz (a dinasztia?!) legközelebb állva, azzal azonosulva központtá (anyaország) válhat.

A szónok mindkét megfogalmazásban különös hangsúllyal foglalkozott az idővel. Először azt emelte ki, hogy az önrendelkezés neki „régí óhajta”, utóbb pedig azt, hogy „most” lehet anyaországgá válni. A „most” egyrészt a jelenre utalva rögzíti az időt; nyomatékosítva azt fejezi ki, hogy a jelen történelmi pillanata (Bécs forradalma) hozta el a megragadandó lehetőséget. Ismétléseivel viszont — Nemzeti Ujság vonatkozó mondatában négyszer szerepel — már inkább a múltra irányul: „most”, azaz nem korábban. Úgy is olvashatjuk a sort: Magyarország mindezidáig „provincia” volt, de „most”..., s úgy is, hogy ez a lehetőség *csak most* adódott; tehát ez a cél *csak most lett* (korábban nem volt) időszerű. Széchenyi István korábban valóban hajlott arra (ezzel is provokálva a normatív közjogias szemléletet), hogy Ausztria és Magyarország de facto kapcsolatát az anyaország-provincia kettősséggel írja le:¹³¹ „[...] tetteleg – ez bár tessék bár ne – bizony-bizony – írta egyik cikkében – csak ausztriai provincia vagyunk.”¹³² A március 14-i hangsúlyos „most” így valóban arra utalhat, hogy „most” (mármint a bécsi eseményekkel, és nem korábban) jött el annak a lehetősége, hogy Magyarország *alávetett tartományból anyaország* lehessen.

A másik üzenet egy kézenfekvő, de többjelentésű önreflexió. Ha egy egyszerű, időre vonatkozó megállapításnak olvassuk — pályájának „régí” célja valószínűleg végre meg — akkor is érzelmi töltést mutat: egy régi vágy beteljesülésének örömét. Az erős hangsúly viszont azt erősíti, hogy nem új, hanem „régí óhajta” a grófnak a „tengelye körül forgó” Magyarország. A két érték cél a múlt és jelen egységébe kerül: hiszen az egyik cél mindig is vágya volt, a másikra pedig korábban nem nyílt lehetőség.

Ezt az üzenetet még tovább erősíti a „progresszióra” vonatkozó mondatával, amely szerint az általa elképzelt haladásnak egyenesen feltétele, hogy „a saját tengelye körül forgó ország.” Bár ehhez a mondathoz Széchenyi közvetlenül nem kapcsolt időutalást, de általános érvényű megállapításként értelmezhető, azaz úgy hangzik, mintha Széchenyi mintegy az ideális nemzeti fejlődés (általa mindig is vallott) modelljét, programját nevezné meg.

¹³¹ Széchenyinek a *Wesselényi és Kossuth* című cikksorozatában például többször megfigyelhető, hogy a kéziratban szereplő „provincia” – „anyaország” kettősséget, Tasner Antal kijavítja „tartományra” („részre”) ill. „közbirodalomra”, míg végül a szöveg, az eredeti „provincia” helyén, az „ország” szóval jelenik meg. SzIÖM 6/I. 307–308. A javítások háttérében a korabeli szóhasználat normája figyelhető meg. Hiszen az 1790/91. évi 10. tck. éppen a Széchenyi által használt fogalmak ellentétében határozta meg az ország függetlenségét. A törvényszövegben a „[...] regnum liberum, et [...] independens” („szabad, és [...] független ország”) ellentétéként szerepel a hosszú mondat végén a „[...] non vero ad normam aliarum provinciarum regendum et gubernandum” („[...] nem pedig más tartományok módjára kormányzandó és igazgatandó.”) kifejezés. A reformkor közjogi gondolkodásában éppen a provincia (tartomány) kifejezés ellentétéként értelmeződött az ország szabadsága és függetlensége. Széchenyi szóhasználatá tehát olyan „közjogi érzéketlenséget” mutatott, amelyet a kéziratot átnéző Tasner Antal és a kiadó is javítandónak ítélt.

¹³² *Széchenyi István: Két garas.* XIV. SzIÖM 6/II. 98. További példák bőségesen még ugyaninnen: 94–98.

Kétségtelen, hogy eléggé megkonstruált Széchenyi üzenete, mégis az rögzíthető, hogy a beszédben hangsúlyozott célok Széchenyi 1848-as programjává váltak, hiszen a márciusi változással egyértelműen azonosságot vállaló, a Batthyány-kormány és az új rend melletti lojalitását rögzítő *Mi lesz belőlünk magyarokból?* című cikkében ugyanez az értékcél került a leghangsúlyosabb helyre: „Én azt mondom [...] ennek utána nem fog Magyarország Ausztriának többé félreismert, eléggé soha nem méltatott gyarmata lenni, de mint önálló ország, mely saját tengelye körül forog — s így álltunk szövetségbe —, úgy leszen integráns része a közbirodalomnak.”¹³³

Kossuth fentebb idézett torinói visszaemlékezésében éppen ellenkező értelemben taglalta Széchenyi megnyilatkozását, s annak időbeli vonatkozását. Az ő interpretációja szerint, Széchenyi csak március 14-től képviselte, a tőle (mármint Kossuthtól) átvett, és hozzá (mármint Széchenyihez) korábban programszerűen nem kötődő értéket.¹³⁴ Egyik közelítés sem igazolható vagy cáfolható egyszerűen a „történelmi igazság” külső mércéjével, s mindkettőnél világosan megragadhatók ideologizáló üzenetek. A Széchenyi által produkált forrásrengetegben, aminek értelmező pozíció nélküli elrendezésére amúgy sincs lehetőség, megragadható egy-egy olyan időkeret, s megjelölhető olyan nézőpont, amely alapján egyik ill. másik magyarázat is helytállónak látszik. Legalábbis abban a tekintetben, amit Kossuth sugallt, ti. hogy Széchenyi megváltoztatta programját ill. abban a tekintetben, amit Széchenyi sugallt, ti. hogy „óhajtása” (értékkrendszere) állandó maradt.

Nyilván Kossuthnak közvetlen „élménye” volt a pártalakulás időszakából az *Ellenzéki Nyilatkozat* és a *Politikai program-töredékek* nemzeti és alkotmányos programja közötti különbség. Az ellentét kézenfekvő, hiszen, miközben az ellenzék a nemzet szabadsága jegyében annak a politikai garanciának az óvatos képviselését vállalta fel, hogy a monarchia egészének kell a polgári alkotmányosság irányában átalakulnia, s miközben a felelős kormány bevezetésének elvi és gyakorlati kérdésein gondolkodott; aközben Széchenyi ezzel ellentétes tendenciát követve azt hirdette, hogy a „komplikált erőmű” a „szövevényes” „abnormis” állapot, az „indefiniált” kapcsolat, a „félbonthatatlan házassági viszony” adott szerkezetét kell tudomásul venni, mert ez a történelmileg kialakult, és ezért egyedül elfogadható támpont egy bármilyen politika alapjának.¹³⁵ És nemcsak kimondta, hogy Magyarország a közbirodalom „integráns része”, hanem hajlandónak mutatkozott arra is, hogy az egész érdekében az alkotmányos és alkotmány nélküli részek kompromisszumos összhangját egyengesse.¹³⁶

Annak alátámasztására pedig, hogy az önrendelkezés Széchenyinek „régí óhajtásai” közé tartozott, álljon itt egy példa a korai művekből: „Ha bizonyos és olcsó a pénz, a mit csak a hitel tehet, könnyű akkor segíteni bukott vagy bukan-

¹³³ Széchenyi István: *Mi lesz belőlünk, magyarokból?* A cikket Széchenyi márc. 27-e és 29-e között írta. PH és J 1848. április 8. Felhasznált kiadásai: SzIÖM 6/II. 974–979. és SzIVM II. 423–427.

¹³⁴ Kossuth L.: *Visszaemlékezések*. I. SzIÖM 1. 768–769.; II. SzIÖM 6/II. 1051–1053.

¹³⁵ KLÖM XI. 152–157. Széchenyi I., 1847. különösen 702–716. Az ellenzéknek a Széchenyi fel fogásával vitázó közjogi programjára lásd elsősorban: Hallgatásra kárhozzatva, Gyurmán Adolf kiadatlan röpirata. Szerk. bev. Varga János. Bp. 1985. különösen 87–93.

¹³⁶ Varga Jánosnak a program-töredékről írott bevezetője nyomán: uo. 37.

dó nemzetiségeinken; hamvaikból felállnak megint lazariánusink, [...] vadon-ságok, posványok pedig vízcsatornákkal vígan átszelt kertekké, Dunánk egy rendes folyammá, Budapest egy kikötőhellyé válnak s.a.t., s Magyarország végre nemcsak de jure, hanem de facto is, regnum per se et pro se existens, et independens lesz a törvény értelmében.”¹³⁷ Az a program, amit Széchenyi a *Stádium* e nagy körmondatában megfogalmazott, 1848-ban még alig érkezett el a fél-idejéhez. És ha a nemes gróf valóban az „önmagában és önmagáért” létező, s ilyen értelemben független Magyarország célképzetének jegyében „szabályozta” a Dunát, szépítette és építette Pestet, akkor valóban „régí óhaját” láthatta beteljesülése előtt 1848-ban.¹³⁸ Mivel azonban március 14-én újra a nyilvánosság előtt azonosult az alkotmányos önrendelkezés céljával, ezért a korábbi megnyilatkozásokhoz (pl. a *Politikai program-töredékekhez* viszonyítva) mindez program-korrektíóként hatott. Kossuth abban az értelemben nyilván jól „fogta föl” Széchenyi szavait, hogy azokban a gróf együttműködési készségét látta megnyilatkozni. Így beleillenek ezek a kijelentések is a beszéd közösségteremtő gesztusainak sorába.

Széchenyi felszólalásának érdekes jellegzetessége, hogy hiányzik belőle a gróf politikai megnyilatkozásokra általában jellemző polemikusság. Természetes műfaji sajátosságnak (országgyűlési beszéd) tekinthetjük, hogy a szónok nem a vitairatokra jellemző támadó „modort” követte, mégis föltűnő, hogy a szövegben nincsenek különbségtevő gesztusok. Annak ellenére, hogy Széchenyi a helyzetét sajátosnak, egyedinek jelölte meg, mégsem az ellentét kielezése felé mozdult, hanem mindvégig összefogásra utalóan érvelt. A beszéd arányait érzékletesen adta vissza a *Jelenkor* kivonatos közlése, amikor a veszélyérzés és aggodalom kifejeződését csak két szóban foglalta össze („kétségét jelenté”) és utána jóval hosszabban taglalta a szónok egységet kereső mondatait.

Közösségteremtő gesztusok:

Széchenyi István március 14-i beszéde az egyéni állásfoglalás dilemmájától emelkedik a közös (nemzeti) felelősség és cselekvés felhívásáig. Az „én-tudattól” visz az út a hangsúlyos „mi-tudatig”. A szöveg mondatainak alanyai ennek jegyében váltakoznak. A kételyeket rögzítő egyes szám első személyű nézőpontból — az újságok leírásai ezt természetesen egyes szám harmadik személyben adják vissza — éppen a feladat első optimistább megjelölésekor lép át először a szónok a többes szám első személyű nézőpontba. Utóbb is a leíró vagy magyarázó mondatok után rendre a „mi” lesz megszólítva, míg végül a beszéd egy hosszabb többes szám első személyű közösségteremtő felhívással zárul. A névmással hangsúlyozott vagy csak a ragozásban megjelenő „mi” többjelentésű. Olykor közvetlenül a nemzeti közösség nevében fogalmazódik meg („mi,

¹³⁷ Széchenyi I.: Stadium i. m. 66.

¹³⁸ Széchenyi közjogi érzéketlenségének és az alkotmányos garanciákat illetően alulírt programjának természetesen meg voltak a maguk politikai, szemléleti következményei is. Hiszen alkotmányjogi kérdésben nem lehet gyakorlati pozíciót elfoglalni, az is alkotmányjogi álláspontnak minősül. Azt az állítást azonban mindez nem cáfolja, hogy Széchenyi reformrendszerének „az önmagában és önmagáért” létező Magyarország mindvégig célképzete maradt.

magyarok”), de általában a hallgatósággal (a követi karral) vagy áttételesen az országgyűléssel vállalt közösséget fejezi ki. Természetesen ez a felhívásokban megjelenő „mi” is kiterjesztődik a teremben lévőkről a nemzet egészére, már amennyiben az országgyűlés az „egész” nemzetet reprezentálja. A politikai retorika megszokott, a hallgatósággal együvé tartozást kifejező grammatikai fordulata e felszólalásban nemcsak a kapcsolatteremtés fontos eszköze: a beszéd utolsó harmadában a szónok a megszólítottakkal több szinten is hangsúlyozottan közösséget vállalt.

Rövidsége és üzenete miatt is erős hangsúlyt kaphatott az a kijelentés, amelyik a „élet-halál” dilemma után azonnal a megoldáskeresés jegyében hangzott el: „A gyógyszer azonban kezünkben van.” Nemcsak a közös felelősségét, hanem a cselekvés lehetőségének pozitív üzenetét is hordozza. Azaz, az ország sorsa nem a fátum kénye-kedve szerint fog alakulni, hanem magának a nemzetnek a kezében van a döntés. Sőt a „gyógyszer” szó még erőteljesebben arra utal, hogy a betegség és a gyógymód ismert (legalábbis a szónok ismeri!) és ezért a hallgatóságnak (a nemzetnek) csak a megfelelő, (a majd általa megjelölt) receptet kell követnie.¹³⁹ A „gyógyszer” lényegét azonban csak később határozta meg.

Az idézett mondatot a *BpH* a *PH* és a *PZ* adta vissza csaknem teljesen megegyező formában. A lényeges szavak mindkét magyar változatban pontosan ugyanúgy szerepelnek, csak a *BpH* az ellentétet kifejező fordulatot előre tette („Ez ellen...”) a *PH* pedig a mondatba illesztette („azonban”).

A következő feszültségteremtő gondolat után („reform vagy anarchia”) — a szükségszerű ellenpontozás jegyében — ismét egy felhívás sugallja a cselekvés lehetőségét. Széchenyi azonban nem tehetett nagy hangsúlyt erre a fordulatra, mert az, a négy közlésében négy teljesen eltérő mondat (tagmondat) formájában olvasható.

A négyféle változat kétségtelenné teszi, hogy azon a helyen valóban elhangzott egy felhívó jellegű mondat, mert csak az *NU* elnagyolt, egy későbbi tartalmat előrevetítő verziója leíró („Az utóbbtól a rend megmentendi a hont stb. stb.”). A *PH* általános alanya sehol máshol nem szerepel („ezek közt kell választani”). A *BpH* mondata nem illeszkedik harmonikusan nyelvi környezetéhez: az „ennek elejét kell vennünk” fordulat egy választói mellérendelés után következik. A *PZ* pedig csak a T/1-es alanyt erősíti meg: „az utóbbi ellen a képességet saját magunkban keressük és találjuk meg.” A változatok száma egyértelműen bizonyítja, hogy ez nem volt kiemelt megjegyzése a szónoknak.

Az áttételes közösségteremtő fordulatok után, a beszéd utolsó harmadában egymást érik a közvetlen gesztusok. Önmagában is jelentős üzenetértéke

¹³⁹ Széchenyinek egyik kedvelt analógiája a reformer – nemzet – aktuális feladat modellálására a helyes diagnózist felállító orvos – beteg – gyógyszer hármasság. Különösen az 1840-es évek vitaírataiban érvelt ezzel a képpel, miután a Kossuthtal szembeni kritika jegyében A kelet népében először részletezte. Kossuth már a Feleletben bemutatta a modell gyenge pontjait (elsősorban a demokratikus társadalom-szervezéssel és a modern politika játékszabályaival való ellentétét), s különösen azt kifogásolta, hogy az orvos szerepét Széchenyi kizárólag sajátjának tekinti. SzIÖM 5. 241. és 422–423. Bár az értelmezőben e beszéd kapcsán is felmerül az a számtalan „gyógyász” kép, amely végig kísérte a vita „autobiographiai” vonulatát, mégsem érdemes azokat a 14-i beszéd szimpla „gyógyszer” metaforája mögé állítani.

van annak a gondolatsornak, amelyben a gróf egyetértve hivatkozott két előtte szóló („Pest és Ung követeinek”) előadására, hiszen két olyan politikusról volt szó (Kossuth Lajos, Bernáth Zsigmond), akikkel az előző napokban is vitázott, és akiket politikai ellenfelének tekintett.¹⁴⁰ Hivatkozása nem csak egy lényegtelen mellékmondat, mivel a pozitív jövőkép felvillantása után azt deklarálta, hogy ők (mármost Kossuth és Bernáth) jelölték meg a sikerhez vezető „kulcsot”. Azaz nagy hangsúlyt tett a véleményegyezésre. A beszéd felépítése szempontjából pedig különösen fontos ez az egyetértés, mivel a szóval ezzel a fordulattal lépett át a bizonytalan lehetőségek világából a megoldáskereső egyértelmű útjára. Ekkor érkezett el a „gyógyszer” megjelöléséhez.

Három egymást megerősítő változatban maradt fenn a mondat (a *PZ* kihagyta ezt a részt). A „kulcsa” és a „Pest” szó mindegyik közlésben szerepel; a mondat értelme és helye (az „anyaország” szó után) is mindenhol ugyanaz. A *BpH* és a *PH* egyezései bizonyossá teszik, hogy Széchenyi nemcsak Pest (*NU*), hanem „Pest és Ung követei(nek)” beszédére utalt. Az is valószínű, hogy az „előad” szó elhangzott („előadásaiban”, „előadák”). A *PH* és az *NU* megegyező kérdő fordulata („S mi annak/ennek kulcsa...?”) ugyancsak valószínűsíthető, mint ahogy az elbeszélő múlt alkalmazása („előadák”, „megmondák”) is. A *BpH* és *NU* sajátos egyezése, és a *PH* különös egyedisége azonban elgondolkodtató. A *BpH* és *NU* közelre mutató névmása („ennek kulcsa”) közvetlenül az előző gondolattal jelöl kapcsolatot. Hozzáigazítva az utalást a *PH* nyelvi változatához így értelmeződne a gondolat (a *BpH* szóhasználatát követve): *Annak kulcsa, hogy a magyar nemzet provinciális léte megszűnhetik és lesz anyaország, Pest és Ung követeinek előadásában rejlik.* Ezzel szemben a *PH* magyarázó félmondata („S mi annak kulcsa, hogy ne anarchia, hanem reform legyen?”) hangsúlyozottan egy korábbi gondolatra utal vissza. Ebben az esetben az eltérések oka a szóbeli előadás hangsúlyainak, szüneteinek stb. írásbeli visszaadhatatlanságában rejlik. A *BpH* és *NU* egyezése joggal azt erősíti, hogy a közelre mutató névmás („ennek”) hangzott el, de mégis tartalmi szempontból logikusabb a *PH* változata. Hiszen a követek által megjelölt „kulcs:” a „rend”, inkább a gondolat sor elejére, az anarchia és reform alternatívájára vonatkozik.

Bár a szólok hosszabban nem taglalta az előtte szólók érveit, a következő mondatok mégis egyértelművé tették, hogy a „rend” érdekében tett felszólalásokkal azonosította magát. Kossuth Lajos már reggeli első beszédében többször utalt a nyugalom, az „alkotmányos kerékvágás” és a kiszámítható átalakulás szükségességére. Második rövidebb felszólalásában pedig összhangban a nádor

¹⁴⁰ Bernáth Zsigmond reformellenzéki politikus 1848-ban került Széchenyi „látószögébe”, amikor is visszatérő szereplője lett a naplóbejegyzéseknek. Március 12-én, amikor a nemes gróf egy általa egybehívott értekezleten próbálta a március 3-i feliratot ellensúlyozni, ő is „ellene” szólt, Kossuthot támogatta. Utóbb Széchenyi naplójában negatív típusa lett a forradalmi hevület által megérintett, hirtelenkedő politikusnak. Lásd ezekről: SZIN 1207–1209. A későbbi adatok is azt erősítik, hogy Bernáth korántsem számított a Széchenyi szimpatizánsok közé; és megfordítva: a nemes gróf mindig negatív módon viszonyult az ő megnyilatkozásaihoz. Nem véletlen, hogy egy feszült minisztertanács után igen pesszimista pillanatában 1848. április 12-én cinikusan vele példálózgatott: „Azal a benyomással mentem haza, hogy megsemmisítenek bennünket a szlávok! Gyűlölnék bennünket... és joggal! Az olyan fajta, mint példának okáért Bernáth Zsiga, nem irtandó-e ki a föld színéről?” SZIN 1226. Lekicsinyölő, súlyos szavak – március 14-én sem lehettek „kebelbarátok”.

általa előadott kívánságával („a rend és a béke fenntartására sikeres lépések tétessenek”) a honvédelem ügyében azonnali intézkedést javasolt.¹⁴¹ Bernáth Zsigmond még hangsúlyosabban egyenesen a szabadság feltételének nevezte a rendet, és felszólított mindenkit, hogy „a rend, csend és béke fenntartására közremunkálkodjék.”¹⁴² Széchenyi tehát nemcsak formális gesztust tett, amikor Pest és Ung követeivel egyetértett, hanem tartalmi szempontból is „csatlakozott” hozzájuk, valóban megerősítette az általuk előadottakat. A „kulcsot” Kossuth és Bernáth szellemében ő így jelölte meg: „Most mindenek felett rendre van szükség.”

Csak a PH közölte ezt a félmondatot, de mégis valószínű, hogy elhangzott. Az NU ugyanis kihagyta ezt a rész (a másik két lapban szereplő két összetett mondatot csak a stb. szóval helyettesítette), a BpH pedig rövidebben közölte a mondat második felét, úgyhogy valószínűleg itt kevésbé volt pontos.

A felhívást még két, a rend megőrzésének feltételét (esélyét) taglaló megjegyzéssel egészítette ki:¹⁴³ Különös hangsúlyt kapott az egyéni felelősség abban a mondatban, amelyben honfitársait („nincs oly kicsiny”) „jó viseletre” biztatta. Ennek a gondolatsornak az alapja egy magánbeszélgetésből, Karl Grünnetől (István nádor udvarmesterétől) származik, aki két héttel korábban a forradalmi idők jellemzéseként mondta Széchenyinek: „Senki sem oly nagy, hogy megmenthetné az országot, senki sem oly kicsiny, hogy ne ölhetné meg.” A források tanúsága szerint Széchenyi annyira találónak érezte ezt a megjegyzést, hogy nemcsak egykor naplójában rögzítette, hanem március 14-én lényegét felszólalásába illesztette.

A vonatkozó rész struktúrája némileg különbözik a PH és a BpH közlésében (máshol nem szerepel), de ennek nincs tartalmi következménye. Mindkét nyelvi konstrukciót a tagadással kifejezett állítás jellemzi, mindkettőben alanyi alárendelés határozza meg a mondat szerkezetet, és mindkettőben olvasható a „nincs (senki) oly kicsi(ny)”; a „jó(zan) viselete/(ével)”; és eltérő szórendben a „nemzetünk/(nek) benefactora ne lehetne” kifejezések. Mivel a PH vonatkozó része jelentősen hosszabb – csak a „becsületes” szó a BpH többlete –, és mivel „kiirtabbnak”, érthetőbbnek hat az a verzió, ezért hajlunk arra, hogy azt a mondat-változatot tekintsük mérvadónak. „s nincs senki, a ki jó viselete által benefactorává ne lehetne a nemzetnek, de nincs senki oly kicsiny, hogy az ellenkezővel ne árthatna.” A BpH kapcsolódó mondata („Lelket kell tartanunk magunk között”) egy újabb T/1-es felhívással egészíti ki a gondolatmenetet. Mivel azonban jelentése nem egészen egyértelmű, és egyik újság sem erősíti meg (máshol nem szerepel), ezért kétséges, hogy így elhangzott.

A „kicsi(ny)” jelző itt nem életkorra, vagy testméretre utal, hanem az általános alany („nincs senki” – értsd: mindenki) valódi, még a legjelentéktelenebb emberre is kiterjedő általánosságát fejezi ki. A „legkisebbek” megszólítása és személyes felelősségük emlegetése (minden egyes ember most különösen jó-

¹⁴¹ Lásd a BpH, NU és PH megjelölt (márc. 15., 16. és 18.) számait. Legbővebben és legkövetlenebbben a BpH közölte Kossuth beszédeit. Lásd még KLÖM XI. 650–654.

¹⁴² Bernáth felszólalását is rögzítette mindhárom hírlap. A PH kivonatossan, a BpH és NU csaknem megegyezően. Az idézett rész a BpH közléséből való.

¹⁴³ A két megjegyzés közül itt csak az elsőt taglaljuk, mivel a másodikat („Politialis kötelekek [...]”) már a nemzet-karakterológia összefüggésében értelmeztük.

tevéje lehet a nemzetnek) szintén önmagában hordozza a közösségteremtés mozzanatát.

Széchenyi legközvetlenebb gesztusa korábbi vitaellenfelének, Kossuth Lajosnak szólt. A beszéd folyamán másodszer csatlakozott hozzá, amikor a nemzeti egységre vonatkozó gondolatát megerősítette: „Pest követe szerint megszűnt köztünk minden pártszínezet; ezt állítja ő is.” Sőt a szónok finoman tovább is gördítette a gondolatsort, és a pártok fölötti egység eszméjét önmagára alkalmazva újraértelmezte vitájukat. Az ellentét – természetesen az aznapi szituáció fénytörésében – szinte eltörpült, és „csak” a „modor” körüli különbségre szűkült („a modor iránt nem volt egy véleményben”). A Kossuthtal őt összekapcsoló „cél” pedig jelentős hangsúlyt kapott: „a Pest követe által fölállított cél tisztaságában nem kételkedett soha.” A kapcsolódás szándéka olyan erős volt, hogy a beszélő szinte „elfelejtette” hét esztendő egyre hevesebb polémiájukat, és értelmezését egy olyan, a múltra vonatkozó feltételes konstrukcióba illesztette („s ha eddig divergált”; „Pesttől néha divergált, ha tevé is ezt”), amelyekben magának a korábbi ellentétnek a léte kérdőjeleződött meg.

A Kossuthtal egyetértő mondat két változata közül a *BpH* idézett szövege tűnik megbízhatóbbnak. Kossuth nagy beszédének elején elnézést kért azért, mert nem tudott párthíveivel egyeztetni, majd kifejtette, hogy ez úgysem baj, hiszen „már most pártkülönbség köztünk nem leend” (*NU*). Felszólalásában egyszer sem szerepelt – a *PH* tudósításában föltűnő – és valószínűleg a beszédet lezáró mondatból előrecsúszó „kaszt” megjelölés. A két mondat üzenete azonos, de nyelvi szerkezete alapvetően eltérő. Csak az egyik állítmány („megszűnt”, „szűnjék”), ill. a „Pest” „párt” „is” és „minden” szavak ismétlődnek. A gondolatsor másik részlete összetettebb képet mutat. A *J* közlése csak egy hű összefoglalás („Pest követével egyetért, eddig is csak a modorban különbözött”). Biztosan elhangoztak a „cél” és „modor” szavak, ill. a két-két változatban szereplő „eddig”, „divergált” „tisztaságát(-ában)” és „nem kételkedék(-ett)” kifejezések. Az idézett feltételes konstrukció is valószínűsíthető (*BpH*, *NU*).

Abban a tekintetben korrekt alapja volt Széchenyi megjegyzésének, hogy valóban, kezdve *A kelet-népe* vitától minduntalan a „modor és taktika” fogalmaival jelölte ellentétüket. Ezzel a szó-párral fejezte ki azt, hogy Kossuth elveit helyesli, szándékait és törekvéseit méltányolja, de politikájának módszerével nem tud azonosulni. Egy párhuzamteremtő idézet *A kelet népéből*: „Nincs tehát nekem – mint újra meg újra kinyilatkoztatom – sem személye, sem eddigelé kiüntetett legfőbb elvei, sem irányzatai, sem általában a Pesti Hírlap ellen legkisebb kifogásom is; [...] a Pesti Hírlap szerkesztőjének egyedül modorját és taktikáját állítom helytelennek, hibásnak, okelleninek.”¹⁴⁴ A fokozatosan hevülő vitában viszont már nem tűnt hitelesnek, hogy célban és elvekben azonos úton járnak, csak a *modor* és *taktika* különböző. Az *én* és az *ő* egyre élesebben távolodott, s a polémia mind mélyebben bonyolódott személyes, politikai, társadalmi, felfogásbeli stb. elemek taglalásába. Nem szükséges itt Széchenyi „finom” üzenetének érzékeltetéséhez azt a tételt bizonyítani, hogy kritikája egykor nemcsak a „modor” körül forgott, és hogy vitájuk nemcsak a „modorról” szólt. Ele-

¹⁴⁴ SzIÖM 5. 285.

gendő csak azt rögzíteni, hogy a megfogalmazás tartalmilag nem ellenkező, de mégis más hangsúlyú ismétlése, eltérő üzenetet hordozhat. Korábban Széchenyi úgy érvelt, hogy *a célban egyeznek, de a modor...*; március 14- beszédében pedig fordítva: *a különbség csak a modor, de a célban megegyeznek*. Pedig a most neutrális „csak modor” kifejezés helyén korábban rendre a *Kossuth modora sírba dönti az országot* feszültsége szerepelt. A Kossuthnak tett vitát-elfedő gesztus tudatos megkomponáltságában az a szándék is tetten érhető, hogy a beszélő a helyzet által diktált és a maga által vállalt „fordulatát” *hitelessé tegye*.

Egy nagy lélegzetvételenyi szóáradat lehetett a retorikus befejezés, mert a hírlapok csak az elejét és a végét tudták egyöntetűen megragadni. A szónok a nemzeti-politikai egység érdekében hívta fel hallgatóit a „kölcsonös bizalom” jegyében az együttműködésre, „kézfogásra.”¹⁴⁵ Valószínűleg a Kossuth beszédében elhangzott gondolat („a törvényhozásnak a gyepelő kezében maradjon”) párhuzama az a nehezen kibogozható mondat, amelyben attól óv, hogy az „illetők” a „törvényhozó testtől” ne tagadják meg „bizalmukat”, mert az ellentétre vezetne. Elgondolkodtató, hogy az „illetők” szó (máshol: az általános alany) kire utal, lehetséges, hogy Pest erőire, a diétán kívüliekre, a politikai közvéleményre. Az utolsó sorban, a felszólalásnak az egész nemzetre kiterjesztett közösségteremtő üzenetében ismét áthallható Kossuth nagy beszédének egyik részlete: „[...] már most pártkülönbség köztünk nem leend, hanem mindnyájan hazafiak s hazafiságunk érzetében egy párt vagyunk” – így Kossuth (*NU*) Széchenyi pedig: „pártok nincsenek, kasztok nincsenek többé, s szóljunk mindnyájan mint magyar hazafiak” (*PH*) A Széchenyi féle változatban a „hazafi” szó amellet, hogy a nemzet céljával azonosuló, azért cselekvő embert jelöli meg, azt is kifejezi, hogy ez az új gyűjtőkategória, s már senki sem lehet pártja, kasztja, rendje képviselője, *csak a nemzeté*.

Az öt szövegváltozat közül a *BpH* közlése a legteljesebb. Néhány egyediséget is tartalmaz, ami máshol nem olvasható („S hogy egy testté összeforrrjunk”, a teendők sora aggasztó,”) de általában valamelyik közlés megerősíti. A szöveg eleje pontosan rekonstruálható: *Ajándékozzuk meg (azért) egymást kölcsönös/tökéletes bizalommal*. A középső részben bizonyosan szerepelt a „bizalmukat” (*BpH, PZ*), a „divergencia” szó és az „egységet el nem érjük” kifejezés. Az utolsó sor valószínűsíthető verziója: *pártok és kasztok nincsenek, s (csak úgy) szólhatunk mint magyarok, mint hazafiak..*

A szónoklat végső kicsengése így elfedi az indító és többször visszatérő képtelre épülő gondolat sor üzenetét. A történelmi tét köré rendeződő fogalmi hálótól egyre erőteljesebben veszi át a „fő szót” a közösségvállalás gesztusainak sora.

Összegzés:

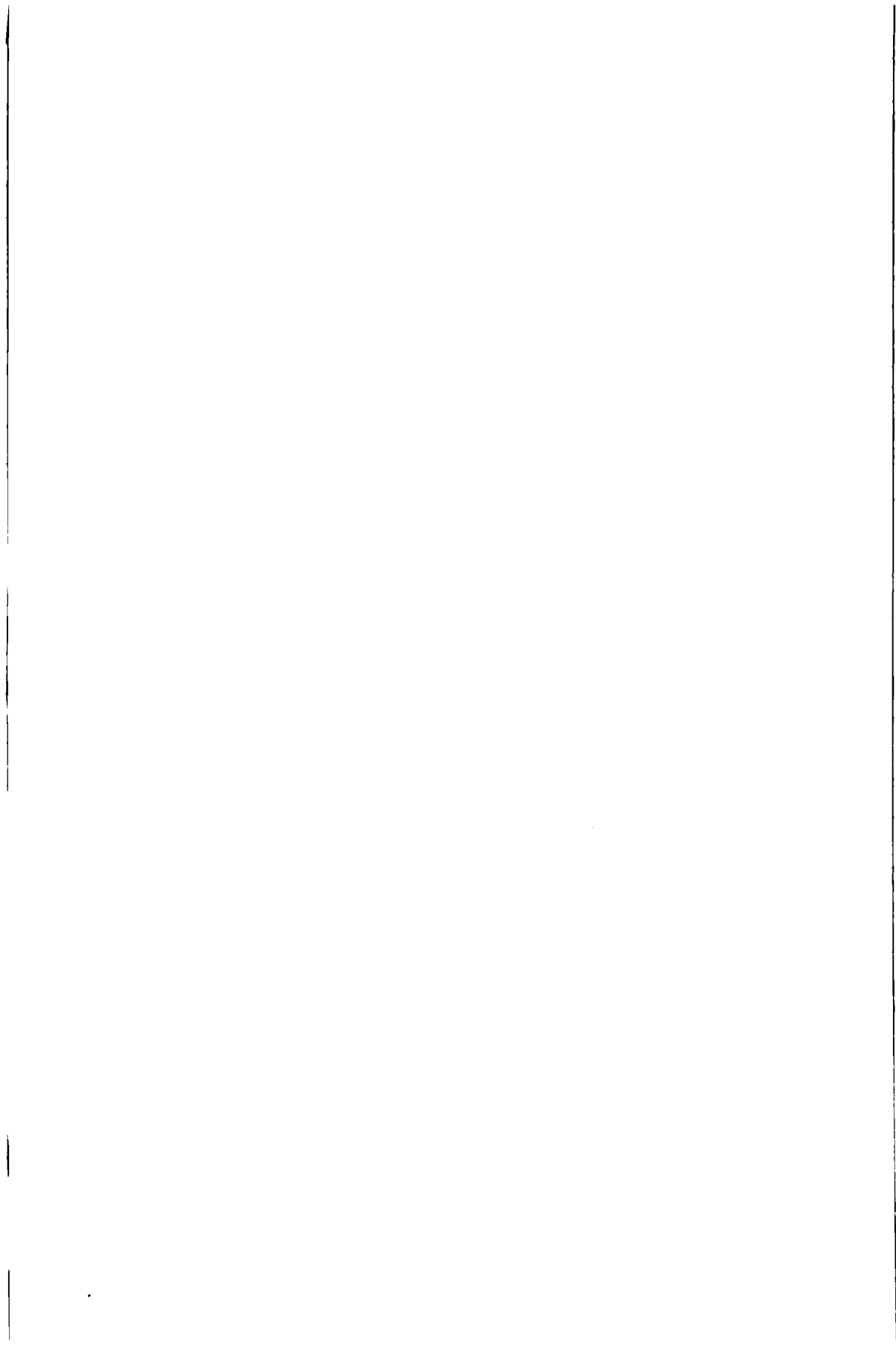
Széchenyi beszédében sokat tett azért, hogy helyzetét ne a közelmúlt, hanem a reformkor egészének idősíkja mentén értelmezzék, s a kortársak is ebből

¹⁴⁵ Nem gondolatgazdag rész, üzenetei közvetlenek, szó szerintiek, ezért csak néhány értelmező észrevétel megtételére adódik lehetőség.

a látószögből nézve tekintették (általában) természetesnek-hitelesnek váltását. Az utókor viszont szinte kizárólag csak a negyvenes évek, a Széchenyi-Kossuth vita (1841–48) idősjáéhoz viszonyította megnyilatkozását, s így vagy annak szerkesztőjeként (Kossuth-ellenes felhangok) vagy gyökeres meghaladójaként (forradalmi „fordulat”) láttatta a grófit. Összetettebb politikai képlet volt azonban Széchenyi annál, hogy az időszembesítés egyszerű képleteivel közel lehessen férködni hozzá, s ezt figyelembe véve nem meglepő, hogy hozzászólása legközvetlenebbül az 1847. november 22-i válaszfelirati beszédével rokonítható.

Március 14-én Széchenyi a nyilvánosság előtt közösséget vállalt 1848 alapvető célkitűzéseivel, világosan abba a cselekvésirányba helyezte magát, de belső vívódásai, és veszélytudata miatt nem tudott az új helyzettel (lelki-pszichikai értelemben) teljesen azonosulni. Sőt a „nagy lehetőség” éppen fokozta félelemérzetét. Aznap alapvető politikai pozicionális fordulatának első (döntő) lépését tette meg, amikor a reformellenzékkel szembeni elhatárolódás helyett az egység, a Kossuthal szembeni indulatos ellenségeskedés helyett az együttműködés felé lépett. Ez a mozgás alapvető stratégiai és szükségszerű „program-korrekcióval” (hangsúly-áthelyezésekkel) járt együtt, s az új irányt hitelesítő gesztusok sorával, de nem követelt tőle lényeges szemléleti változást: Széchenyi megmaradt azoknak a célképzeteknek a keretében, amelyhez pályája kötődött, s amelyek most a gyors megvalósulás lehetőségével kecsegtettek.

Amikor „szívéből szólt” mindebből el is mondott és el is rejtett ezt-azt.

Hudi József

A VESZPRÉMI SZÍNJÁTSZÁS KEZDETEI (1723–1879)

Veszprémi Petőfi Színház, Veszprém, 2009. 198 o. + színes melléklet

Veszprém kivételesen jó helyzetben van vidéki városaink között: két év alatt három meghatározó jelentőségű színháztörténeti munka látott napvilágot. Az, hogy egyszerre értek be az évekig tartó kutatások, összefügg azzal is, hogy a Veszprémi Petőfi Színház 2009-ben lett 100 éves, és a színház vezetése nem öncélú (ön)reprezentációval, hanem a centenáriumhoz kapcsolódó kiadványok támogatásával akarta megünnepelni az eseményt. Bujtor István színészként és színházigazgatóként is átérezte, mennyire fontos ennek a könnyen elillanó művészetnek a dokumentálása. Természetesen (bár talán ma már ez sem természetes), megjelentette a színház épületéről, az építész Medgyaszay Istvánról szóló színes, reprezentatív tanulmánykötetet (*A magyar szecesszió gyöngyszeme. A 100 éves veszprémi színház szerk. Pető Imre, Veszprém, 2008.*), de emellett támogatta a (sokszor fájdalmasan rövid) színészi életpályákat bemutató színészlexikont is (*Veszprém Megyei Színházművészeti Lexikon. Gyűjtötte, írta, szerkesztette Poór Ferenc, Veszprém, 2008.*). A színházi szakkifejezések magyarázata, az amatőr és hivatásos színtársulatok bemutatása mellett több mint 650 színházi ember (színművész, tánc- és bábművész, zeneművész, rendező, drámaíró, dramaturg, koreográfus, előadóművész) rövid életrajzát közli a kötet, vagyis „emléket állít mindenkinek, akik valaha is, akár egy múltó pillanat erejéig is megfordultak Veszprém megyében.”

Hasonlóra vállalkozik Hudi József is, aki nem a 20. század, hanem a 19. század Veszprém-ben járt színészeinek állít emléket, belehelyezve őket a város színháztörténetének monográfiájába, amelynek megjelentetéséhez szintén a Petőfi Színház adott segítséget. Hudi Józsefnek nem ez az első színháztörténeti kötete: 2008-ban jelent meg nagy sikerű, hiányt pótló monográfiája a balatonfüredi színészetről (*A balatonfüredi színházak és színészet története (1831–1861)*, Balatonfüred, 2008.) Már ebben az első kötetben is ott van mindaz, ami Hudi József anyaggyűjtését, kutatói módszerét jellemzi: a források minél szélesebb körű felkutatása és feltétlen tisztelete. A balatonfüredi munka során minduntalan veszprémi adatokra bukkant a szerző: a két város közelsége és adottságai szoros szálakkal fonták össze a művészeti életet, a polgári kultúra szokásrendszere, a helyi családok kapcsolatai is sok közös forrást (leveleket, naplókat) hoztak létre. Így kezdett el összegyűlni a veszprémi színjátszás adattára is, s az egyre szélesedő kutatás nyomán vált önálló, az 1879-ig tartó korszakot bemutató kötétté. Jól látszik belőle, hogy a szerző történész-levéltáros: a régi monográfiák csak színészportrékat, anekdotákat tartalmaztak, hiányzott belőlük a társadalmi háttér, ebben a könyvben viszont ott van a magyar társadalom rajza is, különösen a reformkoré és a kiegyezés utáni időszaké. A szerző nemcsak a konkrét színházi eseményekre koncentrált, hanem bemutatja a város társadalmi rétegződését, a műveltség színtereit, az írni-olvasni tudás arányát is, vagyis a kultúra befogadásához nélkülözhetetlen alapot is.

A 19. századi kulturális egyesületek, pl. a városi olvasóegylet vagy a kaszinók világa ma is példát adhat nekünk: a lassan kiterjeszkedő városi kultúrába ágyazódva civil kezdeményezések sokaságát látjuk Veszprém-ben is. Minden társulat tart jótékonyági előadásokat – nemcsak azért mert kötelező (a 18. században pl. minden német vándortársulatnak kellett egy előadást adni az ispotály és a templom javára), hanem mert a polgári attitűdhöz ez hozzátartozik. Adnak zeneestet a városi zenészek özvegyeinek javára, a veszprémi kisededóvoda javára, Szerdahelyi Kálmán színész szobrára, de a szegedi árvízkarosultakért is. Ez a fajta, a városért, a régióért és az országért érzett felelősség összefonódik a városi művelődés és szórakozás alkalmával, s abban a széles spektrumban, amely a hétköznapok és az ünnepek során kikapcsolódási, művelődési és szórakozási lehetőséget jelent a város polgárai számára — a színház kitüntetett helyet foglalt el.

A levéltári anyag, amelyet Hudi József feldolgoz, a Zala Megyei Levéltárból, a Veszprém Megyei Levéltárból és a Veszprémi Érseki Levéltárból való. Ez utóbbi különösen fontos: 1848-ig a színjátszási engedély kiadása a püspöki prefektus joga és kötelessége volt, s az 1840-es évekből fennmaradt prefektusi iktatókönyvek nélkül nem lehetne megírni a város színháztörténetét. Ezt

egészítette ki az Országos Színház-történeti Intézet és Múzeum, illetve az Országos Széchenyi Könyvtár Színház-történeti Tárának dokumentumaival, felkutatva a városból fennmaradt 31 színlapot és az egyetlen színházi zsebkönyvet is.

A szerző a tucatnyi folyóirat (pl. a *Regélő*, az *Életrajzok*, a *Honművész*) évfolyamai mellett természetesen a veszprémi újságokat is felhasználta: a *Veszprémi Független Hírlapot* és a *Veszprém* című hetilapot, amelynek a jelentőségét növeli, hogy az 1870-es években már külön Színi szemle rovata volt. A korabeli színházi élet struktúrájából adódóan a veszprémi színházi életről csak a győri, székesfehérvári, pápai, füredi vagy pécsi repertoárral és társulati hálójával együtt lehet érvényes képet kapni, ezért ezeket is be kellett vonni a vizsgálódásba, nem lehetett egyetlen városra koncentrálni a kutatást. A kritikák, a levéltári források, a naplók, levelek, és a többi dunántúli város anyaga alapján Hudi Józsefnek sikerült rekonstruálnia a korszak társulatainak veszprémi jelenlétét és a társulatok műsorrendjét is, s elkészítette a teljes kronológiát 1879-ig. (121–123. o.)

A színészek, igazgatók, énekesek neveinél minden egyes szereplőt azonosít és közli a lábjegyzetekben rövid életrajzukat. Sok kiegészítéssel bővülnek így az eddigi életrajzok: pl. Jánossy Gáborról eddig azt tudtuk, hogy 1857-ben lett Latabár Endre társulatának tagja, Hudi azonban már korábbi adatot is talál róla a társulatnál, de fontosak azok a kiegészítések is, amikor az illető színészek veszprémi vendégszerepléséről szólnak az adatok (pl. Török István esetében). Jónéhányan vannak olyanok is, akik eddig kimaradtak a színházi lexikonokból, s akikről most először van tudósítás, ilyen pl. az első veszprémi színész, Kállay Teréz (sz. 1826) is.

Az eddigi családtörténeti kutatásai nyomán a műkedvelő előadások szereplőit is azonosítani tudja a szerző: pl. a *Honművészen* megjelent tudósítás szerint 1834-ben a „zirci apátság ügyvédének kisasszonya adott elő egy részletet a Tell Vilmosból” egy jótékonyági előadásban. Valószínűleg nincs más kutató Hudi Józsefen kívül, aki azonosítani tudná ezt a szereplőt: nála ott van a lábjegyzetben, hogy ebben az időben az apátság ügyvédje Reguly István volt, akinek több lánya is volt, de közülük valószínűleg a 16 éves Reguly Julianna zongorázott a rendezvényen.

A színészek mellett ott találjuk a színházhoz kapcsolódó városi és egyházi értelmiségiek, kritikusok, helyi politikusok rövid portréját is.

A lábjegyzetek egyébként is nagyon informatívak, azt is megtudjuk belőlük, hogy milyen műfaj volt a dramolett, vagy hogy ki volt Moritz Gottlieb Saphir (egy magyar származású népszerű német humorista, aki Lovasberényben született).

A könyv első fejezete (Műkedvelők a színpadon) a veszprémi amatőr színjátszást mutatja be, a piarista diákok 1723-as, latin nyelvű előadásán kezdve egészen az iskolai színjátszás végpontjáig, az 1840-es évekig. Az utolsók közül különösen érdekes az az adat, amely az izraelita leánynevelő intézet jótékonyági előadásáról szól (1845-ben a Palota utca rendezésére ajánlották fel két előadásuk bevételét) – a magyarországi zsidó iskolai színjátszás kisszámú adatához és a veszprémi zsidóság emancipálódásának történetéhez is fontos ez az adalék. A városi polgárok műkedvelő előadásainak is komoly szervezeti keretei vannak már a 19. század elején. Ezt bizonyítja az a német nyelvű színlap, ami az 1814-es jótékonyági előadáshoz készült. 1790 után megsokszorozódik a magyar nyelvű színdarabok száma. Pápay Sámuel 1808-ban (Veszprém) megjelent első magyar nyelvű irodalomtörténetében azt írja, hogy ő maga több mint 250 magyar nyelvű színdarabról tud. Külön fejezetet szentel a dráma műfajának és felsorolja nemcsak a ma is ismert drámaírókat, de még a drámafordító színészeket és színésznőket is. A magyar színészet kialakulásának folyamata Veszprémben is jól látható: 1810-ben megjelenik a városban az első magyar nyelvű színdarab, s a német és zsidó polgárok is magyar nyelvű előadásokat tartanak már a reformkor idején. A források alapján 1820-ban érkezett az első vándortársulat Veszprémbe, innen számíthatjuk a hivatásos színjátszás kezdetét a városban. Az erről a korszakról (1820–1879) szóló fejezetek adják a könyv gerincét, bemutatva azokat a társulatokat, amelyek kezdetben csak Székesfehérvárról, majd az ország különböző tájairól érkeznek Veszprémbe, színpártolást és jó jövődelmet remélve, 1879-ig, amikor a színikerületi rendszer már új kereteket és új feltételrendszert ad a magyar színjátszásnak.

Veszprémben egészen 1908-ig, a színház megépüléséig nincsen állandó, épített kőszínház. Az előadásokat a Nap vendéglő nagytermében vagy a Korona (korábban Stingli) vendéglő nagytermében tartják, de nyáron szabadtéri játszóhelyeket is kialakítanak pl. a Püspöktérben, a mai színház előtti parkban. Az idelátogató szintársulatoknak tehát nincsen könnyű dolguk, alkalmazkodniuk kell a játszóhelyek (nem túl kedvező) adottságaihoz, a város polgárainak igényeihez, a helyi sajtóosságokhoz is, hogy üzletileg is sikeresen zárhassák az itteni másfél - két hónapot. Komlóssy Ferenc pl. 1824-ben *Fecske Demeter, a városlödi bakter* címmel ír darabot a veszprémi

közönségnek, ugyanekkor játszanak a *Veszprémi csata* címmel egy eredeti nemzeti vitézi játékot is. Sajnos a szövege nincs meg, de a színlapja igen, s ez is új adat, hiszen az Érseki Levéltárban megőrzött színlapot most először ismerhetik meg az olvasók. A veszprémi Petőfi-kultuszhoz kapcsolódva, 1873-as ősbemutatója után Veszprémben is bemutatják a *Petőfi* című színdarabot, amit — ahogy a lábjegyzetből kiderül —, Egervári Potemkin Ödön színész írt. Az idő előre haladtával természetesen egyre több a forrás is: az utolsó két évtized színtársulatairól már nagyon részletes képet kapunk: B. Polgár Gyula színtársulata (1876) pl. nagyrészt vígjátékokat és népszínműveket játszott a városban, emellett csak három dráma került a színpadra két hónap alatt (egy ebből csúfosan üres nézőtér előtt, amit a kritika azzal mentegetett, hogy az életben úgyszólván elég tragédia, a közönség inkább szereti a vidám darabokat). Miklósi Gyula színtársulata viszont egy differenciáltabb játékrendet alakított ki 1878 őszén: klasszikus műveket játszottak az értelmiségi közönségnek (Bánk bán, Képzelt beteg, Makrancos hölgy, Szentivánéji álom, Hamlet), vasárnaponként pedig népszínművet játszottak az iparosoknak, és az akkoriban egyre népszerűbbé váló operettet a legszélesebb közönségnek.

A jegyek is differenciáltak: megtudhatjuk a monográfiából, hogy az 1860-as, 1870-es években már van gyermek- és diákjegy, zárthely, földszint és karzatjegy, és természetesen a hosszabb ideig itt lévő társulatok bérletet is hirdettek. A jegyárak átlagosan 20–60 krajcár között mozogtak. A jegyárakat differenciálta a téma, a várható siker is: a *Blau bart, az az a kék szakállú vitéz kegyetlenkedése az 5 hetedik feleségén* című tabló belépőjegye 50, 25 és 15 krajcár volt, már csak azért is, mert a tabló vagy néma ábrázolat bemutatását drágította a görögtűz és a kísérezene is. Nagy eredménye a kötetnek, hogy a színtársulatok gazdasági működését is bemutatja: tanulságos pl. Balogh István 1821-es veszprémi vendégszerelésének (33. o.) és a 10 évvel későbbi adatsornak az összevetése (42. o.).

A szcenikáról egyébként csak az újsághírekből és a plakátok szűkszavú tudósításaiból tudunk; gyakran használtak görögtűzet, kivilágítást, egy újévi darabban gondatlanság miatt pl. sűrű füst lepte el a színpadot. Az előadásokhoz az itt állomásozó huszárezredet is igénybe vették pl. 1877-ben a *Kossuth és Batthyány harca a bécsi kamarilla ellen* című darabban. Erre korábban is sok példa volt: 1813-ban pl. Székesfehérvár mellett a *Gróf Valtron* című katonai érzékenyjátékot 300 ágyúval adta elő Balogh István színtársulata, Szilágyi Pál (katonaviselt színész) rendezésében.

Talán az idézett adatokból, érdekességekből is kiderül, milyen sokszínű, gazdag a kötet anyaga, ezért is fontos az utolsó, Tanulságok c. fejezet, amely belehelyezi a veszprémi színjátszást a magyar színjátszás egészébe, és értő, pontos módon összefoglalja mindazt, ami ebből a sok-sok adatból kiolvasható a játékrondról, a sikerdarabokról, a közönségről.

A kötet második fele szöveggyűjtemény: olyan levéltári forrásokat tartalmaz, amelyeket Hudi József kutatott fel és itt közöl először (mintaszerűen jegyzetelve), más részük pedig korabeli színikritika (az országos lapokból, a *Győri Közlönyből*, és a *Veszprém* című lapból), érdekes példatára mindannak, amit a korabeli néző és kritikus elvárt a színészi játéktól, a rendezéstől, előadástól. A szövegek között vannak veszprémi részletek Szuper Károly színész, igazgató naplójából is. Külön hangsúlyozni kell a keménytáblás kötésű, szép kiállítású kötet gazdag képanyagát is.

Hudi József könyve jelentős nyeresége a magyar színháztörténet-írásnak, s csak remélni tudjuk, hogy minél több magyar város gyarapodik majd hasonló kötetekkel, hogy megismerje és megőrizhesse saját kulturális örökségének színházi szeletét.

Pintér Márta Zsuzsanna

Urbán Aladár

BATTHYÁNYTÓL KOSSUTHIG

Hadsereg és politika 1848 nyarán és őszén
Budapest, Argumentum kiadó, 2009. 404 o.

Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc 160. évfordulója alkalmából jelent meg a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára sorozatában a korszak kiváló kutatójának, Urbán Aladárnak a legújabb tanulmánykötete. A korábban zömében a *Hadtörténelmi Közlemények* és a *Századok* hasábjain megjelent, ám most átdolgozott és kibővített tanulmányok annak az 1848 jú-

lius-október közötti időszaknak az eseményeit dolgozzák fel, amikor az első felelős magyar miniszterium, a Batthyány-kormány működése fokozatosan ellehetetlenült, és gróf Batthyány Lajos második (átmeneti) miniszterelnöksége után a Kossuth Lajos vezette Országos Honvédelmi Bizottmány vette át az irányítást. Egyszermind ekkor szélesedett ki a fegyveres küzdelem frontvonalá is: a délvidéki seregek lázadása mellett előbb a horvát invázióval, majd a magyar alkotmányosságot felszámolni akaró bécsi udvar katonai erejével is fel kellett venni a harcot. A tanulmányok ennek a vészterhes és mozgalmas korszaknak az ismert, illetve kevésbé köztudott politikai és katonai eseményeire nyújtanak rálátást a legújabb kutatások fényében.

Az első tanulmány Kossuth szabadcsapatának 1848 őszi tevékenységével foglalkozik. A szerző bemutatja, milyen politikai indokok vezették az akkori pénzügyminisztert, hogy saját szabadcsapatot állítson fel Pest-Budán (illetve Erdélyben), és hogyan kapott rá engedélyt. A továbbiakban részletezi a főváros körzetében végrehajtott toborzás nagy sikerét, az alakulat felállítását és megszervezését, majd röviden vázolja a végül „Hunyadi” név alatt működő, 1600 fős szabadcsapat harctéri tevékenységét, egészen a regularizációig. Végül megállapítja, hogy az alakulat alig egy hónapnyi idő alatt való felállítása, felszerelése, és felfegyverzése terén Kossuthnak döntő érdemei vannak, bár ő ezt a csapatot portyázónak, és nem reguláris egységnek szánta.

A következő tanulmány Perczel Mór és a Zrínyi szabadcsapat kapcsolatával foglalkozik. Urbán Aladár vázolja, milyen körülmények előzték meg a szabadcsapat felállítását, és ezen belül tisztázza a Bécsben munkálkodó magyar ágensek tevékenységét. Világossá teszi, hogy a csapat — ellentétben a Hunyadiakkal — zömmel nem magyar ajkú bécsi önkéntesekből és a fővárosban állomásozó, átálló sorkatonákból állt fel, és élére elsősorban politikai szempontok alapján nevezték ki Perczel Mórt. Ezután röviden összefoglalja a csapat megszervezését, majd harctéri tevékenységét az alakulat honvédszázlójává alakításáig.

A harmadik tanulmány a képviselőház Honvédelmi Bizottmánya megválasztásának körülményeit boncolgatja. A szerző részletesen bemutatja, hogy milyen események vezettek a bizottmány megalakulásáig. Hogyan használta ki a kormány lemondása után kialakult bizonytalan helyzetet az addig kisebbségben lévő baloldal, amely így a tagok többségét delegálta a testületbe. Bemutatja, hogy ment végbe a választás, és miért húzódott el egészen szeptember 21-ig az eredmény kihirdetése.

A „Bizottmány a Haza védelmére, a rend és béke fenntartására” című tanulmány az (Országos) Honvédelmi Bizottmány kezdeti tevékenységét dolgozza fel szeptember 30. és október 7. között. A szerző az előzményeket ismertetve bemutatja, hogy felállítását után hogyan működött együtt az OHB és gróf Batthyány miniszterelnök, majd az utóbbi távozta és lemondása miatt hogyan vette át az irányítást a bizottmány. Urbán Aladár naponkénti bontásban mutatja be az eseményeket, az OHB szervező munkáját, létszámának folyamatos bővülését. Értékeli az egyes tagok tevékenységét, és bizonyítja, hogy a közkeletű vélekedéssel szemben az OHB Kossuth távollétében is megfelelő teljesítményt nyújtott a védelem megszervezése terén.

Az következő rövid tanulmány Kossuth első kormánybiztosának, Ujházi Lászlónak a kinevezésével foglalkozik. A szerző röviden bemutatja a Sáros megyei ellenzék vezéralakjának 1848 szeptembere előtti pályafutását, majd a kinevezése körüli zavarokat, amelyek miatt ténylegesen csak október 12-től tölthette be kormánybiztosi posztját Pozsonyban.

A kötet leghosszabb tanulmánya gróf Lamberg Ferenc altábornagy, királyi biztos küldetésével és meggyilkolásával foglalkozik a korabeli beszámolók, emlékezések és tanúvallomások alapján. Urbán Aladár előljáróban röviden vázolja azokat az eseményeket, amelyek a királyi biztos kiküldéséhez vezettek, majd azt, hogyan reagált erre gróf Batthyány miniszterelnök és a Kossuth vezette képviselőház. Ezután részletesen bemutatja a Lamberg számára végzetes nap, szeptember 28-a eseményeit a napilapok, és a szemtanúk beszámolóí alapján, majd azt, hogy mindez hogy rögzült a kortársi emlékezetben és az utókorban. Ismerteti, hogy milyen erőfeszítéseket tettek a főváros nyomozhatóságai a bűnösök előkerítése érdekében, és milyen eredményeket értek el később a cs. kir. hatóságok. Végül bizonyítja, hogy a gyilkosként kivégzett Kolossy György legfeljebb bűnrészes lehetett, és a halálos sebeket okozó személyeket nem sikerült megtalálni.

A hetedik tanulmány Kossuth alföldi toborzójának történetét dolgozza fel. A szerző először röviden ismerteti, milyen előzmények vezettek Kossuth lebonnyított toborzóját egyes állomásairól, és az ott történt eseményekről. Rámutat, hogy az út kiemelkedően sikeres volt, mivel Kossuthnak néhány nap alatt sikerült kb. 22–25000 népfelkelőt mozgósítania, bár ezek jelentős része a katonai helyzet javulása miatt nem vett részt a hadműveletekben. Politikai szempontból azon-

ban bizonyította, hogy az önvédelmi harcot vállaló kormányzat mögött ott van a tömegek támogatása.

A következő tanulmány Vasvári Pálnak, illetve a „fővárosi csapatnak” a tevékenységéről szól. Urbán Aladár vázolja, hogy az OHB szeptember végén a főváros védelmére hogyan szervezte meg a pest-budai nemzetőrség és népfelkelés általános mozgósítását, és bár a horvát hadsereg visszavonulása miatt ezt végül leállították, egyes önkéntes alakulatok mégis csatlakoztak az üldöző magyar hadsereghez. Közéjük tartozott a Vasvári által szervezett önkéntes csapat is, amelynek felállítását, tevékenységét, majd hazatérésének és feloszlásának okait részletesen mutatja be a szerző.

A „Kossuth Lajos és a szegedi olasz foglyok kiszabadítása 1848 októberében” című tanulmány bevezetőjében Urbán Aladár először röviden ismerteti a Magyarországon állomásozó olasz alakulatoknak a forradalomhoz való viszonyát. Ezután azt mondja el, hogy jött létre még a reformkorban a szegedi Olasz Deportáltak Intézete, amelynek felszámolására már 1848 előtt is történtek magyar kísérletek. A szerző rámutat, hogy bár már a Batthyány-kormány meg akarta szüntetni az intézményt, a foglyok szabadon bocsátására csak Kossuth toborzójúta után, 1848 október végén került sor.

A tizedik tanulmány Kossuth és Görgei 1848 őszi kialakuló kapcsolatával foglalkozik. Urbán Aladár röviden ismerteti Görgei pályafutását 1848 májusáig, majd az ezt követő belépését a honvédségbe. Ezután részletesen leírja tevékenységét az Országos Nemzetőrségi Haditanács szolgálatában, kiemelve sikeres lökúpkbeszerző akcióját, illetve tervét egy lökúpkapgyár létrehozására, majd szerepét az önkéntes nemzetőri táborok tervének kidolgozásában és a szolnoki tábor élére való kinevezését. Rámutat arra, hogy a szeptemberi válság idején az ambiciózus őrnagy meggyőződésből állt Kossuth politikája mellé, és sokkal jobb kapcsolatokat ápolt vele és az OHB más tagjaival, mint amelyet később emlékezéseiben bevallott. Bizonyított katonai tehetsége mellett ez volt az a hajtóerő, amely a tábornoki rangig repítette.

A következő tanulmány Batthyány Lajos és a vasi fölkelőereg 1848 szeptember-októberi tevékenységével foglalkozik. Megtudhatjuk, hogyan cselekedett gróf Batthyány Lajos Lamberg halála, majd a miniszterelnökségről való lemondása után. Ismerteti, hogy bár Batthyány egy ideig foglalkozott a külföldre való távozás gondolatával, végül hazatért, és önkéntesként beállt a horvátok ellen vonuló nemzetőrök közé, de balesete megakadályozta, hogy részt vegyen a harcban. Ezzel párhuzamosan kerül bemutatásra a vasi „nemzetőri ezred” 1848 őszi tevékenysége, valamint a horvát Todorović vezérőrnagy vezetete hadoszlop elleni hadművelet is.

A tizenkettedik tanulmány Európa első gőzerejű folyami hadihajójának, a „Mészáros” hadigőzösnek a tevékenységét dolgozza fel. Urbán Aladár részletesen bemutatja a hajó történetét a tervektől a kivitelezésig, majd azokat kevésbé ismert harci cselekményeket, amelyekben a hajó részt vett, egészen az 1849 januárjáig, amikor a cs. kir. csapatok kezére került. Megállapítja, hogy bár nem megfelelő gépereje és páncélozatlansága miatt csak korlátozottan volt bevethető, a feladatai jelentős részét az adott körülmények között végül is sikerrel látta el.

Az utolsó tanulmány az Országos Nemzetőrségi Haditanácsnak a honvéd tüzérség megszervezésében játszott szerepét elemzi. A szerző részletesen bemutatja azt a folyamatot, ahogy a májusban felállítani tervezett egy ütegből, a sikeres toborzásnak, valamint a megfelelő kiképzésnek köszönhetően szeptemberre sikerült egy olyan méretű és képzettségű honvéd tüzérséget kiállítani, amely Pákozdnál döntő szerepet játszott a horvát inváziós haderő megállításában. Végül honvéd tüzérség október végi szervezeti bemutatása mellett a szerző az ekkortájt végzett, kevésbé ismert különböző röppentyű-kísérleteket is ismerteti.

A kötetet részletes bibliográfia, rövidítésjegyzék, hely- és személynévmutató zárja. Mint minden munkában, úgy ebben is előfordulnak kisebb hibák, elírások. Az Erdélyben toborzott Kossuth-lovagok későbbi elnevezése nem Máriás-, hanem Mátyás-huszárok lett (21. o.). Kérdéses, hogy hol foglaltak el a népfelkelők 7 ágyút a horvátoktól (118. o.)? A „Szász király” elnevezést 1848-ban nem egy dragonyosezred, hanem a cs. kir. 3. vértesezred viselte (157. o.). Balogh János őrnagyot 1849 júniusában valóban elvezényelték, de a 71. honvédszászlóalj Komáromban maradt (198. o.). 12 fontos lovasüteg a korban nem létezett (345., 357. o.), mint ahogy hatfontos tarack sem (346. o.).

A fenti megjegyzésektől függetlenül a recenzens csak ajánlani tudja ezt a tanulmánykötetet, nemcsak a korszakkal foglalkozó szakembereknek, hanem minden érdeklődőnek, aki jobban meg akar ismerkedni ezzel a viszonylag rövid, a nagyközönség által kevésbé ismert időszaknak az eseményeivel.

Hermann Róbert

I. FERENC JÓZSEF ÉS A MEGTORLÁS

Új Mandátum Könyvkiadó, 2009. 183 o.

A Századok olvasóinak ismerős Hermann Róbert új könyvének címe, mivel az tartalmilag a folyóirat 2007. évi 3. és 5. számában megjelent kétrészes tanulmányon alapul. Ez a tanulmány gazdag bécsi levéltári anyagok alapján vizsgálja I. Ferenc József szerepét a magyar szabadságharc résztvevői ellen alkalmazott megtorlásban. A szerző a kötethez előszót írt, amely kibővítette az eredetileg rövid bevezetést. Ez 1850-től napjainkig kritikai áttekintését adja a magyar, de mindenekelőtt a német és az angol, a témával foglalkozó szakirodalomnak. Arról, hogy kit tartanak felelősnek a magyarországi vérengzésért: a császárt, Schwarzenberget, Haynaut, esetleg Zsófia főhercegnőt. A bevezetés kiemeli, hogy 1918 után az Osztrák Köztársaság nem tekintette magát a Habsburg Birodalom utódának, így a történeti irodalomban a császár iránti tisztelet nem volt kötelező. A magyar történetírásban a fordulat 1945 után következett be, amikor I. Ferenc Józsefről nem a monarchia időszakában szocializálódott idősebb történészek fogalmazták meg véleményüket a császár szerepéről.

A szerző a jegyzetekben tájékoztat arról, hogy az eredeti tanulmány szövegét átdolgozta és kiegészítette. A tagolás azonban az eredetivel azonos, azzal a különbséggel, hogy az utolsó szakasz („Az utazó fővezér”) után beiktat még egy új részletet „A kivégzések felfüggesztése és a ’kis Amnesztia’” címmel. Ez a kiegészítés Schwarzenberg és Haynau viszonyát mutatja be az október 26-iki minisztertanácsi határozat fényében, amikor arról döntöttek, hogy ezután egyetlen halálos ítéletet se hajtsanak végre. Egyidejűleg a Bécsből Pestre visszaért Haynau október 28-án levélben azt közölte családjával, hogy a továbbiakban nem hajtát végre halálos ítéletet. A minisztertanács határozatáról Haynau Bachnak Geringerhez intézett leveléről november végén véletlenül értesült. Ezért felvilágosításért fordult Schwarzenberg miniszterelnökhöz. Kifejtette, hogy ő eddig abban a hitben állította le a halálos ítéletek végrehajtását, hogy azt saját elhatározásából teszi. Most megtudta, hogy az a legfelsőbb rendelkezéséből ered, - vagyis az ő teljhatalmát valójában felfüggesztették. Így ha mégis végrehajtatott volna egy halálos ítéletet, tudtán kívül szembe került volna a császári akarrattal. Biztos abban, hogy a fontos döntést megküldték neki, s kéri, hogy annak a másolatát továbbítsák hozzá. Ő a legszigorúbb vizsgálatot rendelte el a küldemény sorsának kiderítésére, de az nem járt eredménnyel. Schwarzenberg késve válaszolt, s akkor sem tájékoztatta Haynaut az említett minisztertanácsi döntésről. Szerinte a kérdés szóba került október 26-án, de a Bach túlbuzgóságából keletkezett levél nem jóváhagyott határozatról szólt. Megnyugtatta Haynaut, hogy továbbra is elrendelheti a halálos ítéleteket. A szerző nem találja a magyarázatát, hogy Schwarzenberg miért titkolta el az október 26-iki minisztertanácsi döntést. Következményeként Haynau megerősítette Ludwig Hauknak, 1848 őszén a bécsi Constitution c. lap szerkesztőjének, később a magyar hadsereg alezredesének halálos ítéletét, akit 1850. február 19-én Aradon felakasztottak. „Ő volt a szabadságharc utolsó, politikai vétkekért kivégzett vértanúja.”

Befejezősül az utolsó ismerteti, hogy Leuzendorf százados hadügyész 1849 novemberében érdemeire hivatkozva miként kérte az előléptetését. Haynau ezt a kérelmet pártolólág terjesztette fel mind a császárhoz, mind Schwarzenberghez. Haynau a császárhoz intézett előterjesztésében hangsúlyozta a hadügyésznek a Batthyány elleni perben tanúsított körültekintő magatartását. Schwarzenberg azonban a császárhoz intézett előterjesztésében arra utalt, hogy a fontos politikai per bevégzése (Batthyány elítélése) után az előléptetés a közvélemény számára nem kívánatos következtetésekre adna alkalmat. Majd a felség véleményére hivatkozva közölte Haynauval, hogy a hadügyész annak idején számíthat a méltánylásra. „Mert a látszatra mégis csak adni kell” - jegyzi meg a szerző.

A kötet függeléke 17 darab, a témához tartozó eredeti dokumentum magyar változatát közli (a szerző fordításában), köztük Haynaunak a császárhoz intézett hat, valamint Schwarzenberghez intézett két levelét, illetve felterjesztését. A kis könyvet a szereplőket bemutató kitűnő könyvismertető vagy más technikával készült, a szerző tulajdonában lévő ábrázolások díszítik. Így Ferenc József, Zsófia főhercegnő mellett megtaláljuk Schwarzenberg, Bach, Csorich altábornagy, Schlik altábornagy, Paszkevicz herceg, I. Miklós, Sándor orosz trónörökös, Radetzky tábornagy, Gyulai Ferenc hadügyminiszter, Jellačić, Nugent tábornagy, Kempen altábornagy, Haynau (korábról nem ismert), valamint Kossuth, Görgei, Klapka és Damjanich ábrázolását. Kár, hogy a tájképek ebben a kicsinyítésben nem érvényesülnek.

Urbán Aladár

DIE PROTOKOLLE DES ÖSTERREICHISCHEN MINISTERRATES 1848—1867

Abteilung IV: Das Ministerium Rechberg. Band 3. 21. Oktober 1860–2. Februar 1861

Bearbeitet und eingeleitet von Stefan Malfèr.

Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2009. 366 o.

A most bemutatásra kerülő kötet az 1860. októberi diploma utáni, politikai tekintetben nagyon mozgalmas hónapok bécsi kormányülései jegyzőkönyveivel ismerteti meg az olvasót. Ahogy Stefan Malfèr a kötet bevezetőjében megjegyzi, hajlamosak vagyunk a diplomát egy rövidéletű, kudarcot vallott alkotmányjogi kísérletként felfogni, holott — a magyarországi politikai konszolidációt célzó törekvések sikertelensége ellenére — inkább a hosszabb távú alkotmányjogi átalakulás kezdőpontjának kellene tekintenünk, amely messzeható változásokat indított el a politikai intézményrendszerben és a közgazgatásban a birodalom minden pontján, Magyarországon is.

1860 őszének – 1861 elejének kétségtelenül legizgalmasabb politikai kérdése az, hogy alig néhány hónap alatt hogyan jut el az uralkodó a magyar konzervatívok által kezdeményezett és kidolgozott októberi diplomának a korlátozott alkotmányosságra és a birodalom föderatív jellegű szerkezetére épülő koncepciójától az 1861. évi februári pátensig, amely az alkotmányosság kétségtelenül erősebb biztosítékait nyújtotta, s ezzel a továbbfejlődés lehetőségét ígerte, miközben a föderatív elemek háttérbe szorítását jelentette, s újra megerősítette a birodalmi centrumot. A magyar történetírás a pátentst mindenekelőtt a birodalmi centralizmus irányába történő visszalépésként értelmezi, ha immáron nem is az uralkodói abszolútizmus, hanem a korlátozott, de modern alkotmányosság eszköztárával felvértezve, s a magyar konzervatívok politikai vaksága jeleként tárgyalja, hogy kezdetben lelkesen támogatták későbbi legnagyobb politikai ellenfelük, Anton Schmerling lovag miniszteri pozícióba kerülését. A miniszteri konferencia itt közlésre került jegyzőkönyveiből azonban némileg más kép bontakozik ki, pontosabban szólva a hangsúlyok bizonyos fokig átrendeződnek. A történet eleve három s nem két politikai tábor kötérlhúzását festi elénk – ahogy arra Malfèr már a diploma születését bemutató előző kötet bevezetőjében is felhívta a figyelmet.

A magyar konzervatívok támogatták az alkotmányosság korlátozott voltát. A „történelmi jogok”-at ajánlották legfőbb mérceként, s a modern liberális elvekkel szembeni fenntartásaiknak gyakran hangot adtak. Nem csak magyar, de a birodalom nyugati tartományainak ügyeiben is elutasították az 1848–1849-ben érvénybe léptetett vagy csak kidolgozott szabályozások jogi érvényét, de használhatóságukat is. Az átalakulás legfőbb láncszemét a községi önkormányzatban és a tartománygyűléseknek az októberi diplomában biztosított jogok gyakorlása céljából történő mihamarabbi összehívásában látták. Föderatív modellben gondolkodtak, így aztán a magyar országgyűlés számára sem igényelhetek több jogot, mint a többi tartománygyűlés számára, de fordítva is igaz volt ez. Az országos ügyeknek minősített ügyekben támogatták a tartománygyűlések számára a törvényalkotásban való részvételt a birodalom nyugati tartományaiban is, s igyekeztek (volna) e tartományi szervezetek parlamentáris felépítést biztosítani. Másfelől a birodalmi közös ügyek vonatkozásában már inkább abban voltak érdekeltek, hogy a birodalmi tanács ne hasonlítson egy modern parlamentre – s minden bizonnyal nem véletlen, hogy bár Szécsen Antal gróf tárca nélküli miniszterként egyik felelőse volt a birodalmi tanács szerkezetére vonatkozó törvényjavaslat kidolgozásának, ez a javaslat soha nem készült el.

A diploma megjelenését követően a magyar konzervatívok viszonya leginkább az uralkodói abszolútizmus és centralizált birodalom lehető legtöbb elemének továbbéltetését a birodalom szempontjából előnyösnek tekintő „birodalmi” konzervatív csoporttal éleződött ki – ez magyarázza az osztrák-német liberálisokkal való időleges politikai szövetséget. A kormány élén álló Johann Bernhard Rechberg und Rothenlöwen gróf miniszterelnök és Agenor Goluchowski gróf államminiszter ugyanis igyekezett a tartománygyűlések államjogi állását minél inkább gyengíteni és felépítésükben a rendies képviselőt modernizált változatát alapul venni. Abból indultak ki — ahogy azt például Rechberg 1861. január 6-án a miniszteri konferencia ülésén kifejtette —, hogy az alkotmányosság egyelőre nem megfelelő a Habsburg Birodalom számára, a lakosságot először a helyi öngazgatás keretében éretté kell tenni a politikai szabadságra, hogy felelőtlen agitátorok ne idézhessék elő ismét 1848. forradalmi káoszát. Ezért aztán ők nem politikai testületeket, hanem érdekképviselői szervezetet láttak a tartománygyűlésekben, s ragaszkodtak például ahhoz, hogy a tartománygyűlésekbe csak olyan személyeket lehessen választani, aki az adott választókerületben helyi városi—községi önkormányzati testületi tag volt, s amellet kardoskodnak, hogy a tar-

tománygyűlések számára csak „közreműködést”, illetve javaslatvételi jogot biztosít a diploma, s nem, ahogy az alkotmányosságpártiak vallották: az uralkodóval együtt gyakorolt törvényhozói jogkört. Az ennek jegyében kidolgozott tartományi státútumok azonban hangos elégedetlenséget keltettek a ciszlajtán tartományokban, s azt a panaszt, hogy az októberi diploma a magyar korona országai számára sokkal többet biztosít, mint a birodalom nyugati felének tartományai számára. E csoport tagjai kétségbe vonták továbbá, hogy az októberi diploma megszüntette volna az 1860 tavasza óta létezett ún. megerősített birodalmi tanácsot, s következetesen arról beszéltek, hogy a diploma nyomán a tartománygyűlések által a birodalmi tanácsba delegált képviselőkkel csak tovább szélesedik, tovább „erősödik” a testület, nem gyökeresen új államjogi testületről van szó. Mindemellett ez a csoport elfogta a „történelmi jogok”-at kiindulópontként, ám csak Magyarországra korlátozva.

Kezdetől fogva jelen voltak azonban a döntéshozók között a harmadik erő, az osztrák—német liberálisok kiemelkedő személyiségei is, bár az első hónapokban csak egy-egy rész kérdésben villantak fel megkülönböztető sajátosságaik. Ekkoriban még leginkább a magyar konzervatívokkal szövetségben igyekeztek fellépni a tartománygyűlések megerősítése érdekében, bár Ignaz Plener pénzügyminiszter már november 29-én kifejtette az uralkodó elnöklete alatt az eredetileg a pénzügyi nehézségek kezelési módjáról folytatott vitában, hogy valamennyi tartomány egyenjogúsítása csak „szeparatizmus”-hoz vezetne, s ahelyett a birodalmi tanács kiterjesztett jogköre az, ami után az ausztriai lakosság vágyakozik. Anton Schmerling lovag belépése államminiszteri minőségben a kormányba 1860 decemberében azután felgyorsította a differenciálódási folyamatot, s január elejére már egyértelműen felbomlott az együttműködés a magyar konzervatívokkal. Leghatalmasabb szövetségesük az államcsőd és újabb háborús konfliktus fenyegető árnyéka volt. Világosan kiderül a jegyzőkönyvekből, hogy Plener ismételt közbevetései, miszerint újabb külföldi kölcsönhöz, de belföldi nagyobb pénzügyi tranzakcióhoz is alkotmányos hozzájárulás szükséges, mert csak az biztosíthatja a pénzügyi körök bizalmát és jóindulatát, jó néhány időpontban döntő módon hozzájárult ahhoz, hogy az események menete az alkotmányosság erősödése felé vezessen. Igaza volt, amikor többször is hangsúlyozta, az adott politikai konstellációban „az ausztriai pénzügyi kérdés mindenekelőtt politikai kérdés”, s messzemenőig tekintetbe kell venni azt fontos döntéseknél, legyen szó sajtópolitikai kérdésekről vagy az izraelita állampolgárok passzív választójogáról a tartománygyűlési választások alkalmával Csehországban, s természetesen a magyarországi politika kialakításában is. A Schmerling vezette csoport fő törekvése 1861 január elejétől kezdve az volt, hogy a diplomában benne rejlő dualista elemet felerősítsék: kiépítsék és működésképesre hozzák a magyar korona országainak közreműködése nélkül is az alkotmányos intézményrendszer minél előbb. Nem azért, mintha a birodalom két részre osztásával elvileg egyetértettek volna, hanem mert a magyarországi események alapján arra a következtetésre jutottak, hogy nem várható a magyar politikai elit együttműködése a birodalom másik felének és a birodalmi központnak a vezetésével. A ciszlajtán parlamentben erős kormányzati támaszt véltek teremteni Magyarországgal szemben. Emellett elvi alapon is fontos volt számukra a ciszlajtán centralizáció, az ún. „szűkebb birodalmi tanács” megerősítése a tartománygyűlések rovására, ami a dualista modellel szintén együtt járt. Mondhatnánk, Magyarországot illetően Schmerling már ekkor is a „mi várhatunk” álláspontját vallotta, nem bízott abban, hogy a magyar kérdés kezelésére egyelőre más lehetőség nyílna, mint az ostromállapot és az erőfölényből politizáló rendeleti kormányzás. Erejét inkább a birodalom nyugati tartományaira összpontosította, s a februári pátens centralizáló törekvései nem elsősorban a magyar politikai erők ellen irányult egyelőre, hanem a tartományi önállóságot követelő ausztriai politikai erők ellen, s ennek jegyében terjesztette ki a februári pátens a szűkebb birodalmi tanács jogkörét a tartományi országgyűlések rovására, s tette ezt ciszlajtán parlamentként a magyar országgyűléssel egyenrangú tényezővé. Ebben az értelemben — fejtegeti a bevezetőben Malfér — nem beszélhetünk koncepcionális különbségről, a föderatív eszmétől a centralizáció felé való elmozdulásról az októberi diploma és a februári pátens között. Sőt, folytatja érvelését, mivel a pátens pontosan körülírja és egyértelműen törvényhozó testületekként kezeli a tartománygyűléseket is, tulajdonképpen még a föderatív elvet is „komolyabban veszi” a birodalom nyugati felén, mint az októberi diploma, amely a tartománygyűléseknek csak szerény s nem törvényhozói jogkört biztosított. Ezen értelmezés szerint Schmerling elveinek térnyerése nem Magyarország, a birodalmi központi bürokrácia vagy a ciszlajtán tartománygyűlések rovására, hanem a Goluchowski nevével fémjelezhető rendies politika és az uralkodó hatalmi pozíciójának rovására történt. (Miközben ez utóbbi a nyugati tartományokban bekövetkező — igaz, alig néhány éven belül időlegesnek bizonyuló — politikai konszolidációval kétségtelenül nyert is

ezzel a megoldással.) Ezen felfogásban a magyar politikát illetően csupán annyi a különbség a diploma és a pátens között, hogy a diploma bizonytalan megfogalmazásai nagyobb mozgásteret ígértek további politikai egyezkedések számára, amit a pátens precíz szabályozása kizárt, ennyiben tehát kétségtelen politikai ellentét állt fenn a diploma és a pátens között, amit a magyar politikusok azonnal érzékeltek is.

A birodalmi politika színpadának eseményeinek feldolgozásán túl e jegyzőkönyvek hozzájárulhatnak a magyar konzervatívok magyarországi politikájának pontosabb körvonalazásához is: Egyrészt igyekeztek a magyar kormányzati szervek jogkörét kiterjeszteni, illetve védelmezni a továbbra is birodalminak tekintett s bécsi irányítás alatt álló pénzügy-igazgatási, rendőri, illetve csendőri szervekkel szemben (például a főispánoknak és a pénzügyi szerveknek az adóbehajtást illető együttműködésének szabályozásakor; annak követelésekor, hogy az országos pénzalapok kerüljenek újra a helytartótanács kezelésébe; kijelentetik, hogy a csendőri szervezet működését az országban ideiglenesnek tekintik). Érvényt próbáltak szerezni az oktatáspolitikai területén is az októberi diploma azon rendelkezésének, hogy az oktatásügyi országos hatáskörbe kerüljön, s ennek megfelelően a megszünt oktatásügyi minisztérium a hivatali aktákat kiszolgáltassa a magyar szerveknek. Másrészt törekedtek a területi integritás helyreállítására, s nemcsak a Muraköz, a partiumi vármegyék és a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság tekintetében, de Horvátország-Szlavóniát illetően is igyekeztek minden olyan rendelkezést megakadályozni, amely megerősítette volna a horvát államjogi különállást (s közben támogatták a Dalmáciára vonatkozó horvát államjogi igényeket). Támogatták, hogy Erdélyben szintén érvényre jusson az 1848 előtti közigazgatás helyreállítása, de ebben heves ellenállásra találtak miniszterkollégáik körében, akik egyrészt tartottak a magyarországi megyei engedetlenségi mozgalom Erdélyre való kiterjesztésétől, másrészt pedig a román lakosság érdekeinek tekintetbe vételét szem előtt tartva meg akarták várni az 1861 februárjában megrendezésre kerülő gyulafehérvári konferenciát. Mindeközben már 1860 december második felétől számoltak azzal a lehetőséggel is, hogy csak ostromállapot vagy a rendeleti kormányzás valamely más formája fog átmenetileg újra „rendet” teremteni, s kénytelenek lesznek konstatálni politikai kudarcukat.

Jól érzékelhető a politikai együttműködés és összehangolt fellépés a miniszteri konferencia két magyar tagja, Vay Miklós báró magyar kancellár és Szécsen között, de idővel mintha szaporodnának a véleménykülönbségek, s nemcsak a magyar ügy szempontjából másodlagosnak tűnő kérdésekben (például kellenek-e új tartományi státútumok az elégedetlenséget kiváltott 1860. őszi státútumok helyett a birodalom nyugati tartományaiban), de a magyar ügyek egy-egy rész-kérdésében is: a még fennálló bécsi legfelsőbb bíróság magyar ügyosztálya kizárólag magyarul adja-e ki döntéseit (ahogy Vay szerette volna), vagy magyarul vagy németül aszerint, hogy a felek az eredeti eljárásban mely nyelvet használták (amit a miniszterek többsége mellett Szécsen is elfogadhatónak tartott); fenntartsák-e az 1848. évi választójogi rendelkezések azon passzusát, amely az országgyűlési képviselőjelöltség feltételül szabta a magyar nyelv tudását (Vay és Majláth György tárnokmester ezt támogatta, Szécsen elvi alapon ellenezte); az októberi diploma már megalogezte-e a Muraköz visszacsatolását a magyarországi igazgatáshoz (Vayjal szemben Szécsen, aki a visszacsatolást magát támogatta, a diploma szövegéből ezt nem látta levezethetőnek).

Stefan Malfèr bevezetője a sorozat hagyományainak megfelelően tömör, de lényegre törő formában igazítja el az olvasót az időszak legfontosabb politikai folyamataiban, bemutatja, hogy az októberi diplomában benne rejlő különféle értelmezések és hangsúlyok hogyan vetélkedtek egymással, s hogy a kül- és belpolitikai, pénzügyi tényezők hogyan erősítették fel az osztrák-német liberálisok hangját, s miképp nyerhették el az uralkodó támogatását, aki 1860 októberében még az alkotmányosság elvének tett maximális engedményként értékelte a diplomát. A segédletek (az ülések kronológiája a napirendi pontok megjelölésével, bibliográfia, rövidítésjegyzék, régi-es kifejezések magyarázata, a miniszteri konferenciákon résztvevők névsora, név- és tárgymutató) szintén hozzájárulnak a pontos tájékozódáshoz.

A magyar történetírás ezekben a hónapokban már az 1861 őszi életbelépő újabb rendeleti kormányzat előtörténetét látja, az osztrák történész viszont a következő éveket Ausztriában jellemző „alkotmányosság és erősödő liberalizmus” születésére helyezi a hangsúlyt. A jövő történeti összefoglalói — támaszkodva e kötet forrásaira is — remélhetőleg majd mindkét nézőpont perspektívájából élénk tárják ezen időszak kapcsolódási pontjait a megelőző és a követő évekkel egyaránt.

Yeshayahu A. Jelinek

THE CARPATHIAN DIASPORA

The Jews of Subcarpatian Rus' and Mukachevo, 1848–1948(Photographic Essay and Maps by Paul Robert Magocsi) East European Monographs
Distributed by Columbia University Press, New York 2007. 412, XXI.

A szerző nemcsak az Egyesül Államokban ismert szakértője a zsidó történelemnek. Ez a könyve bizonyos lezárása, összegzése eddigi kutatásainak. Tekintélyes levéltári anyag mellett az eddigi szakirodalmat is feldolgozta. Természetesen a magyart is. Vagy maga tud magyarul, vagy volt segítőtje, a magyar címek hibátlanok. Ez a kötet eredetileg héber nyelven jelent meg, csak ebből fordították angolra, hogy szélesebb publicitást kapjon. A nagy számú fényképet és a térképeket a ruszin kérdés nálunk is jól ismert szakértője — Paul Robert Magocsi — készítette.

A szerző érdemben a felvilágosult osztrák abszolutizmus korszakától tárgyalja a témát, végig a 18. sz. második felétől, amikor a Galícia és Moldva felől érkező zsidó bevándorlás összetalálkozott a magyarul ruszinnak nevezett etnikummal; Jelinek engedelmesen kárpátukránoknak nevezi őket. Bevezetőül még részletes földrajzi leírást is ad. A kárpátjai zsidóság új jövevény volt a többi kárpátjai etnikumok közt. 1840-ben a zsidók létszáma 21641 volt, a Holocaust előtt 162.055. Jelinek részletes táblázatot is ad néhány város, település társadalmi struktúrájáról.

A nagyon informatív bevezető fejezet után az első rész a Habsburg birodalom korszakát tárgyalja. Hangsúlyozza, milyen szegény és elmaradott volt az itteni lakosság, ami persze a zsidókra is érvényes. Az első időkben a fő megélhetési forrás a fafeldolgozás volt. A lakosság zöme eredetileg az erdős területeken élt, a városokba csak később települt be. Az agrárfoglalkozásokhoz később szellemi munkavállalás is társult. (Pl. az oktatásban). A helyi arisztokrácia saját érdekében is támogatta a zsidókat. Számuk csak idővel nőtt annyira, hogy saját vallásos és kulturális szervezeteket hozhattak létre. A vallási életéről és az intézményekről a szerző külön fejezetben számol be. Ezzel kapcsolatban kerül elő a zsidók történetének egyik alapvető problémája, a konzervatív, ortodox vallásos zsidók csoportja, és a haszid, mondhatnánk modernizálódó zsidók kettősége, amely számos belső konfliktust támasztott: a valláson belül jelentkező reform igénye csak a zsidók kisebb részét érintette. Külön fejezetben tárgyalja Jelinek a köznevelést. A vallási reformmozgalom központja a pozsonyi jesíva, amely a Tórát tanulmányozó iskola volt.

Jelinek természetesen kitér az asszimiláció kérdésére is, a névmagyarosítás volt ennek szembetűnő formája. Az első világháborúból a zsidók – az általános hadkötelezettség révén erősen kivették részüket.

A második rész az első csehszlovák köztársaság korát mutatja be, kiemelve azt a mozzanatot, hogy a kárpátjai zsidók zömmel konzervatívabbak maradtak, csak a nyugati, cseh és morva tartományokban éltek a modernizálás lehetőségeivel. Külön táblázat mutatja be a zsidó társadalom rétegződését, pontos számadatokkal az egyes rétegekről; az agrárfoglalkozások voltak az uralkodók. Az 1930-as népszéleírás alapján is olvashatunk részletes adatokat a zsidók foglalkozási megoszlásáról

Az 1930-as évek első szakasza bizonyos konszolidációt hozott, amelyet persze a világgazdasági válság erősen zavart. A két háború közti időszakban a fiatalok tekintélyes számban a kommunista párthoz csatlakoztak. A fejlődés sajátos vonása volt, hogy a zsidók jelentős része magyar nemzetiségűnek vallotta magát, pedig zsidó nemzetiséget is választhatott volna. A prágai hatóságok ezt rossz néven is vették.

A cionista mozgalomról a könyvben már korábban is volt szó, jelzi, hogy sokáig nem volt erős a hatása a konzervatív álláspont dominanciája miatt. 1938–39 viharos és zsidó szempontból különösen hátrányos éveinek külön fejezetet szánt a szerző: a magyar kormányok itt és a továbbiakban is rosszul szerepelnek, de Jelinek a csehszlovák és a háború alatti szlovák kormány tevékenységét is bírálja.

Az 1939–44-es fejezet természetesen, források hiányában, nem tud pontos adatokat felsorakoztatni a zsidók veszteségeiről emberekből és értékekből, így csak megközelíti a rettenetes világságot. A német megszállásnak is külön fejezetet szentel a szerző. Ez természetesen a legrémesebb része a könyvnek. De hát ami itt történt, sajnos az is hozzátartozik a zsidó etnikum teljesebb történetéhez. Jelinek részletesen tárgyalja, milyen menekülési lehetőségeik voltak a zsidóknak. Érdemen jóformán semmi.

A negyedik rész foglalkozik a maradék zsidók szétszóródásával a háború után, az itteni szovjet uralommal és Ukrajna helyzetével a háborút követő szakaszban, de ezt már részletesen nem tárgyalja. A záró fejezet oldja bizonyos mértékig a könyv utolsó részeinek tragikus hangulatát. De érdemben, úgy tűnik, nem kívánt foglalkozni ezzel a korszakkal. Igaza van, a helyzet még csak kialakulóban van, végleges következtetéseket még nem lehet levonni.

Biztos, hogy a kárpátaljai zsidóság történetének ez a képekkel, térképekkel, mutatókkal alaposan ellátott feldolgozása igen jó szakmunka, és azon túl is érdekes, bár nagyon szomorú olvasmány.

† *Niederhauser Emil*

Kondorosi F., Maros K., Visegrády A.

A VILÁG JOGI KULTÚRÁI – A JOGI KULTÚRÁK VILÁGA Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 314 o.

A hazai tudományos igényű könyvkiadás alaposan megváltozott körülményei közt örvendően pozitív tényezőként konstatálható az a tabuktól mentesülő gyakorlat, amely gyakran a különböző ágazatokban járatos szerzők úttörő vállalkozásainak adott teret. Címében az adott mű *A világ jogi kultúrái – a jogi kultúrák világa* tárgyában ezt a jogos igényt igazolva törekedvén az elméleti, illetve a tételes jogtudományok határát is átlépve, alapjaiban a napjainkban kiteljesedő jogpolitikai (politológiai), az elméleti jogtudományok, szélesebb, értelemben az államtudományok vívmányait is felhasználva a komparatív jogtörténet területén is fellelni azokat az eszközöket, amelyek alkalmasak lehetnek a jogi kultúrák világának egy komplexitás igényét hordozó megközelítésre. Így van az, hogy a felvállalt penzumok gazdagsága főbb vonásaiban az elméleti, az ágazati és a történeti diszciplínák hármasságában jelölte meg a neves szerzők mozgástereit. Helyenként ezt a körülményt áttöri — érthető módon — a tudománytörténeti (historiográfiai) elemzés, jelesül a jogtörténet világába történő kitekintés. Ez adhatna indokot az ugyancsak kiterjedt jogtörténeti (összehasonlító jogi) feladatokat vállalóknak a felidézett mű recenzálására.

A jogtörténet világában mozogva nem kizárólag a recenziót mentve mondhatom, hogy gyakran a scillák és caribidisek közt hanyódva hozunk felszínre részben vagy egészében maradóknak mondható tudományos eredményeket. Megértéssel tudom akceptálni tehát a szerzőtársak törekvéseit, még ha azok némelyike majdan a mű második kiadásában teljesülhet ki. Nem minősíthető hálátlan feladatnak tehát még az az igyekezet sem, amikor a szerző évszázadok, sőt évezredek homályába ütközve, főként a nagy világvallások által intézményesült jogrendszerek jellegzetességeit törekszik rendszerbe foglalni. Ezek egynémelyikét még a skolasztika világában élő kánonisták is az úgynevezett patrisztikai hagyatékoknak tekintve adták át az utókornak. Ezek a próféciákban megtestesült (intézményesült) jogtételek azért válhattak évezredek átélve jogi konstans elemekké, mert még a skolasztika világát élő jogtudomány is a polémia határán túlrá pozícionálta azokat. Éppen ezért mondjuk, hogy tanulja meg végre az a nemzedék is, amelyhez szólnak tanításaink, hogy még a hét szabad művészet [a trivium (ld. gramatica, retorica, dialectica), illetve a quadrivium (ld. aritmetica, geometria, astronomia, musica)] körében sem találjuk még az intézményesült jogtételeket, lett légyen az a konkrét esetek majd mindegyikében görög-római megfogalmazásiban maradt ránk. Nem ezzel indokolnám csupán, hogy szóba kerültem a *Világ jogi kultúrái* címen megjelent alkotás egyik recenzenseként.

Nem éppen az *Összehasonlító alkotmány- és jogtörténet* című kézikönyveket, illetve az ismert (főbb) jogrendszerek kútfőit (ld. *A Bevezetés az egyetemes jogtörténet forrásai* címen több nemzedék által forgatott kiadványokat) kívánom a tiszteletre méltó szerzői közösség figyelmébe ajánlani, hanem sine ira *A világ főbb jogrendszerei* (Jogcsoportok. Szerk.: Hamza Gábor et al. Bp. 1990. 369 o.) című segédanyagainkat, amelyekben az előttünk fekvő mű sok értékes felismerését eredetiben láthatja a mai fiatal nemzedék. Főként a kontinentális jogi kultúrák, illetve a klasszikus görög-római hagyatékok világosíthatná meg az elméket. Ezt a sokat ígérő alkotást is jól szolgálhatná tehát a modern világ jogrendszereinek (jogcsoport-régióinak) az ősforrásait láttató kiadvány. Nem a jeles szerzők hibája, hogy a közéletünket a történelmileg megszentelt intézményesüléstől távol akarják tartani. De hát — mondhatja az olvasó — nem a Csernilovszkij szerkesztésében elhíresült négykötetes „általános”, illetve egyetemes jogtörténettől kell a jogi kultúrák fejlőd-

déstörténetét származtatnunk. Nem! De az állami egyetemek joghallgatói is ismerik a *Jogi kultúrák fejlődéstörténete* című kézikönyveinket, amelyek egyik újabb kötete (2001) már a modern világ kontinentális jogi kultúráinak a fejlődéstörténetét vázolja. Az eredőket, ha úgy tetszik az angol nyelvet ismerő joghallgatók kezébe is tudjuk adni. Újfént meg is tesszük, hacsak ettől a lehetőségétől is el nem térítenek bennünket. Annál is inkább remélni bátorodom ezt, mivel a megidézett jogi kultúrákat elemző alkotás már *Az európai jog ősforrásai* címmel került közhasználatba (Bp. 2003. 335 o.) legutóbb *A kontinentális jogi kultúrák fejlődéstörténetére* (ld. kieg. cím) irányítva a figyelmet, eleve elhárítani törekedvén a meghaladott téveszmék továbbélését. Nem egy jogi fakultással rendelkező egyetemeink hallgatói ismerik ezeket a törekvéseket, sőt önálló kiadványaikkal is öregbítették azt a jogi historikumok világában járatos jogtörténészeink. Az *Újabb kori jogfejlődés történetkritikai elemzése* című (több kiadást megélt) szolid terjedelmű kiadvány – miként a jogcsoportokat elemző a világ főbb jogrendszerei című kötetet is több jeles joghistorikus (Gönczi K., Horváth P., Révész T. M., Stipta I., Zlinszky J.) gazdagította (Szt. István Társulat, Bp., 2003., átdolgozott kiad. 2008.). Nem sorolom a karok publikációs jegyzeteiben idézett részlet-tanulmányokat, a forráskiadást, illetve az ún. segéd tudományok szerepét is tisztázni törekvő *Adalékok a magyar jogi kultúra fejlődéstörténetéhez* című kötetünket, amelynek egyes összetevőit történészek, mediaevisták, romanisták és persze a fiatalabb kutatói elmék eredeti forrásokat feltáró munkái gazdagították (Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 2008.). Ezek az eredmények persze a szakfolyóiratok (Századok, Történelmi Szemle, Jogtudományi Közlöny) hasábjain és az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei nyomán is a továbbgondolkodást iniciálhatják.

Talán sokat is foglalkoztam a fentiekben olvasható gondolatokkal, de a jeles szerzők nem könnyű penzumát csak gazdagíthatnánk majdan a mű újabb kiadásai nyomán. Ilyen értelemben veszem görcsö alá azokat az egyenlenségeket is, amelyek a három (szerzők szerint elkülönített) ismeretek értékeit persze nem devalválhatják.

A magyar és az európai jogi kultúrák főcím alatt a „jogállami jogi kultúra kialakulása és fejlődése Magyarországon” inkább csak a téma előkészítése, ezért sem indokolt az erőltetett jegyzetelés. De mindez Bevezetés címmel maradhatna is egy későbbi kiadásban, de az egymást átfedő citátumokból csak a konkrét vonatokat kell meghagyni (ld., vö., stb. rövidítéssel) és nem 10 és 15 oldalas szövegekkel terhelve.

Az európai jogcsaládok és jogkörök című ismeretanyag mondhatnám közismert (R. David, ill. Varga Cs.), a germán-római jogcsalád szemléltetéseit azonban a hazai romanisták munkáira lehetne alapozni. *A uniós jogrendszerek közeledésének lehetőségei és korlátai* cím alatt tűnik fel elsőként az az alkotónk (Mádl F.), akinek a tanításain nőttek fel immár nemzedékek. Sok más alapozó, publikált írása volna idézhető az előttünk fekvő kötetben, a fiatal jogász nemzedék épülését szolgálva. Ezért is ezt az egyenlenséget majdan oldani kellene. Új jelenség ezúttal a joghallgatók és a más szakot hallgatók jogtudásának (jogismeretének) numerikus eszközökkel történő felmérése. A válaszok százalékolt kiértékelése azonban nem dokumentált.

Az ún. *Angolszász jogi kultúra* című részben a common law jogcsaládra oldja ezt a meghatározást a szerző, amit a jogtörténeti kézikönyveink nyomán egy teljesebb kép formájában sajátította már el a hallgató, igaz az USA és az ausztráliai jog sajátosságai a közhasználatban ismert tankönyveinkben meghatározó, mondhatnánk komplex feldolgozásra csak a főbb összetevők (ld. a common law, az equity law, ill. a statute law) megjelenésével szemléltetnek.

Az angolszász jogi kultúra gyakorlati kérdései cím alatt viszont valóban gyakorlati jellegű ismeretek elemzésére került sor, amit a szerző úgymond empirikus vizsgálatokkal zárt le. Érdeklődéssel olvastam ezt az elemzést és feltételezem, hogy az olvasó is ezt teszi.

Az ún. *Mediterrán és a latin-amerikai jogi kultúrák* hasznos és újszerű elemzése talán a legjobb része a *Világ jogi kultúrái* című kötetnek, bár jelzem, hogy az idézett, tankönyvként használt kultúrtörténeti kézikönyveink eleve a görög-római jogi kultúrák hagyatékainak a vázlatával indítanak. A mi törekvéseink hibája persze, hogy a modern kori görög jogra, illetve a nagy kodifikációkra nem térhettünk ki. Ciprus, Velence, az oszmán és az angol uralom hatásaival tehát adósságban maradtunk. A spanyol–portugál jogi kultúra egynémely jellegzetességeire pedig csak a jogalkotás determináns elemeit felidéző történelmi kútfők megidézésével került sor (ld. *Bevezetés az egyetemes jogtörténet forrásaiba*. Szt. István Társulat, 3. füzet. Bp. 2002. Az újabb kori jogfejlődést idéző „latin-amerikai mozaikok” ld. 93–98. o.) több mint érdeklődést felkeltő ismeretek hordozóivá lehetnek. Végül a skandináv jogi kultúra megjelenésének rövid áttekintése és az adott jogcsoportregió újabb kori fejlődése (jellegzetességei) viszont hiánypótló jellegűek.

Az alig egy ív terjedelemben sűrített vázlatnak mondható a *Kinai jogi kultúra* elemzése, illetve az ennél erőteljesebb képalkotás az „ősi japán” jog átalakulása, az ún. *Meidzsi* korszak, illetve az évtizedekig zajló modernizáció eredményeinek bemutatása, ami méltán vonja magára figyelmünket. Nyilván a szerkesztés hibája, hogy az elérhető kútfők, akár az enciklopédikus forráshegyek, egyáltalán a legalapvetőbb sajátosságok, illetve a modern jogi kodifikációk jellegzetességeit hol tudja a nagyérdemű olvasó azonosítani. Itt tehát az az észrevételünk, hogy az elérhető szakirodalmi és forrásbázisokat az olvasó hol, illetve kiknek a világnyelvek valamelyikén elérhető fel dolgozásában keresse.

Az iszlám jogi kultúrát és az indián jog elemzését sorolja még a szerző a mű a második összetevőjéhez mint olyant, amihez értő kezek és elhíresült szakismeretek állnak rendelkezésünkre. Olvasva ezeket az összetevőket vélelmezhetem, hogy a szerző a hazai nagy elődök, Germanus Gyula, illetve Goldziher Ignác elhíresült alkotásait csakúgy ismeri, mint az MTA Tudományos Minősítő Bizottsága által tudományos fokozatra érdemesített Simon Róbert-féle kutatásokat (ld. a *Korán világa* című doktori értekezés ugyancsak hézagpótló eredményeit), amit a *Századok* hasábjaira is érdemesíthetünk annak idején (ld. 1994/2. sz. 418–428. o.). Jogtörténeti kézikönyveink hasábjain is feltűntek azok a legalapvetőbb ismeretek, amelyek nyilvánvalóan meghaladják a zsurnalisztikai szinteket. Az a meggyőződésem, hogy a szerző valós szakértelemmel vállalta fel a világgajok egyikeként ismert jogcsoporthéj szakszerű áttekintését és az elérhető kútfőket is lábjegyzetelheti majdan egy újabb kiadás hasábjain. Az iszlám jogtudomány ősforrásait idéző Korán-elemzései teszik érdemesű szerzőként az idevágó elismeréseinkre. Ez a pozitív állásfoglalás mondható az (amerikai) indián jogi kultúra és az ún. peyotizmus (a meszkalin fenil-etilamin, növényi eredetű) vegyületek fogyasztása által már a 16. századtól ismert és a peyote rituálék által előidézett tudatmódosításnak az őslakosságra gyakorolt pusztító következményeire figyelhetett fel az újvilág jogi tudományossága. A legújabb időkben zajló, az USA Legfelsőbb Bíróságát is állásfoglalásra bíró ún. *Smith-ügyet* tárgyalva a jogi antropológia évszázadok óta halmozódó tényfeltárásait is felhasználva csak odáig jutottunk el, hogy a peyote veszélyes kábítószer, amely visszaélésekre adhat lehetőséget (ld. 165., 178–179. o.). Jogos a szerző végkövetkeztetése tehát, hogy a jogi antropológia eredményeit is figyelembe kell vennie modern világunk jogi gyakorlatának, illetve a jogi kultúrák feltárását célzó tudományos kutatómunkának.

Az emberi jogok – értékek – kultúrák főcím alatt sorakoznak végezetül azok a kiteljesedett igénylő tudományos vívmányok, amelyek persze a legújabb kor kihívásaira kell, hogy eredményesen válaszoljanak. A recenzált mű legnagyobb hányadát méltán foglalják el ezek a vizsgálódások, amelyek témagazdagsága elsősorban a tételes jogok világában keresik az államok, sőt a kontinensek határait átlépő bűnözést, a pénzmosás és népiirtás (genocidium), illetve a terrorizmus stb. feltartóztatásának a módozatait, valamint az integrálódó jogi kultúrák adta lehetőségeket. Íme a jogi kultúrák kulcsproblémái öltenek testet tehát az „emberi jogok — értékek — (jogi)kultúrák” címszavak alatt. Bármily furcsaságnak tűnik a jogtörténetben élő ember számára, ez a téma-komplexum adja a modern politológia, illetve az ágazati jogtudományok szinte mindegyikében dolgozó elme számára az elháríthatatlan állásfoglalásokat. Példamutató elkötelezettséggel teszi ezt a közismert szerző. A kötet közreadásának értelmet adó aktualitások itt sűrűsödnek és módszertanilag is korszerű keretek között jelentkeznek. Szerkezetileg is nem egy ömlesztett, avagy akár az ősforrások pertraktálásával kielégült gondolkodás tehertételei kötik le az alkotó elemzéseit. Ez látható már a prológnak tűnő „politikai és jogi alapértékek” négy részben felvázolt generációinak az előrevetítésében (ld. 189–191. o.), amikor is az emberi jogok hierarchiájának is teret szentelve rögzítette a szerző, hogy igenis léteznek „abszolút” jogok (az élethez való jog, a halálbüntetés, a kínzás és az embertelen bánásmód tilalma stb.), amelyek a hierarchia csúcsán állva nemzetközi emberjogi egyezmények (regionális európai és amerikai, illetve ENSZ) tárgyává intézményesültek. Ebből fakad nyilván az a meggyőző állásfoglalás, hogy ha a jogok egymással ütköznenek, valamelyik — vagy mindkettő — bizonyos mértékű korlátozásával oldható fel az ellentmondás (ld. 197. o.).

Az ENSZ Emberi Jogi Tanácsának (Human Rights Council) szerepét kiemelve egyfajta paradigmaváltás szükségességét involválja ez az elemzés a globalizáció körülményei között, amelyek egyes elemei az aposztrofált világméretű folyamatok kihívásaira adott válaszoknak is tekintendők (ld. pl. a szolidaritás, a környezetvédelmi-, egészségügyi, az ún. fenntartható fejlődéshez való jogok), ily módon intézményesülhetnek. Sőt, kimutathatók azok a joglelemek is, amelyek a globalizáció által teremtett kölcsönös (egyetemes) összefüggések, kölcsönhatások kifejezőivé válnak az emberi jogok körében, pl. a piacgazdaság, illetve világkereskedelmi viszonyok, a pénzgaz-

daság (bankok) megnövekedett szerepével összefüggésben, mint az ún. „szociális klauzulák”, sőt pl. az ENSZ szakosított szervei körében, akár a Gyámügyi Tanács helyett egy Emberjogi Tanács felállítását is szükségessé tehetik (ld. 219. o.).

Az európai (jog)védelmi rendszer és az idevágó hazai jogorvoslati lehetőségek rendszerbe foglalása, illetve a „tisztesleges eljárás” konkretizált tapasztalati anyaga teszi továbbá ezt az elemzést módfelett hasznossá. Itt kerülnek bemutatásra az ún. (hazai) Bíróügyi Határozatok és az ún. „strasbourgi esetjog” példáinak a számbavétele. Közérdeklődést involválhatnak az emberi jogok Európai Bírósága elé kerülés útjai, illetve az ilyen ügyek jogorvoslati eljárásra vitele (*Az egyezmények által védett, illetve tiltott jogesetek*, ld. 225., 227. o.). Nyomatékosan hangot ad az elemzés a hazai jogorvoslati lehetőségek bizonyítható (nyilvánvaló) kimerítésének, a bírói függetlenség (és pártatlanság), valamint a „tisztesleges (nyilvános) tárgyalások” garanciái mellett. Az általános követelményeket feltárva a büntetőeljáráshoz kapcsolódó különleges garanciák jogeseti példákkal alátámasztott szemléltetése is lépten-nyomon helyet kapott a ma már nélkülözhetetlen ismeretek felhasználásához.

Az Európai Unió *Alapjogi Chartája*, a közösségek alapító szerződése által közrebocsátott okmányok idevágó felidézése (ld. 249–253. o.) is tanulságos adalék.

Végezetül hasznos kiegészítő és informatív ismereteket nyújtó a kötet az emberi jogok iszlám jogi sajátosságai, az angolszász jog, az amerikai emberi jogi rendszer, illetve a kanadai és a dél-afrikai megoldásformák rövidre fogott bemutatásával.

Horváth Pál

CONTENTS

STUDIES – *Róbert Hermann*: The „*Ellenőr*” – the Birth of an Opposition Pocket Book – *Aladár Urbán*: Lajos Batthyányi and the Hungarian Ministry of Foreign Affairs at Vienna – *Csaba Sasfi*: Confessionalism and the Scenes of Socialisation in Secondary Schools. Confessional Distribution of Hungarian Secondary School Students in the 19th Century – ARTICLES – *Réka Jakab*: „Is the Rabbi kosher?” Orthodox and Neologists in the Jewish Community of Pápa in the 1840s – *Zsolt Hernády*: „Than I will Learn the Great Secret Which Cannot be Told by Letter”. The Letters of Ferenc Deák to the Batthyány Family (1845–1865) – *Péter Miklós*: Chapters from the History of the Diocese of Csanád in 1848–1849 – *István Fenyő*: Hungarian Rhetors and Statesmen – SMALLER ARTICLES – *László Soós*: The First Governmental Measures against Phylloxera – THE 150TH ANNIVERSARY OF THE DEATH OF ISTVÁN SZÉCHENYI – *Róbert Hermann*: From the Letters of István Széchenyi (1836–1857) – *Aladár Urbán*: István Széchenyi and the Municipal Right of the City of Pest – *Ferenc Velkey*: „I am Speaking out of my Heart”. Széchenyi at the Turning Point, 14 March 1848 – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039-8098

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg (www.szazadok.hu).

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

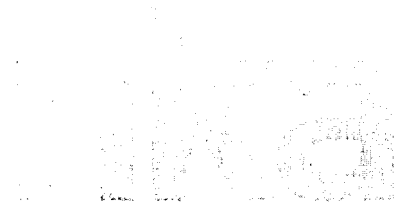
TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: 06-80/444-444. – **Példányonként megvásárolható:** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Könyv és Jegyzetbolt 1088 Budapest, Múzeum krt 6-8. Tel.: 411-6500/5281; Verano Könyvesbolt, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Telefon: 06-20-257-94-98 – **Külföldön terjeszti** a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,-Ft) 3900,-Ft

Példányonkénti ára: 1000,-Ft

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg

Nemzeti Kulturális Alap

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Dominkovits Péter – Pálffy Géza: Küzdelem az országos és regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században (1. rész)

Varga Szabolcs: Nádasdy Tamás horvát–szlavón bánsága (1537–1539)

Bariska István: Nádasdy II. Tamás és a Bocskai-felkelés

A 17. századi arisztokrata udvari kultúra formái Nádasdy Ferenc mecénatúrájának példáján (Egy interdiszciplináris kutatócsoport bemutatkozása) (Buzási Enikő)

Toma Katalin: Gróf Nádasdy III. Ferenc mecénási működésének társadalmi, anyagi és szellemi háttere

Viskolcz Noémi: Nádasdy III. Ferenc gyűjteményei

Buzási Enikő: Nádasdy Ferenc országbíró rezidenciáinak festészeti berendezéséről. Számok és következtetések

Kiss Erika: Nádasdy Ferenc tárházai és kincsei

Király Péter: Nádasdy III. Ferenc rezidenciális zenéje

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
144. ÉVFOLYAM 2010. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

VOJTECH DANGL, FEITL ISTVÁN, FODOR PÁL, FONT MÁRTA, GECSÉNYI LAJOS, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR, † KOSÁRY DOMOKOS, † KUBINYI ANDRÁS, † NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA (a szerkesztőbizottság elnöke), OROSZ ISTVÁN, PAJKOSSY GÁBOR, PÓK ATTILA, ROMSICS IGNÁC, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:

HERMANN RÓBERT, PÁL LAJOS (felelős szerkesztő) PÁLFFY GÉZA,
VONYÓ JÓZSEF, ZSOLDOS ATTILA

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Dominkovits Péter – Pálffy Géza:* Küzdelem az országos és regionális hatalomért.
A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl
nemesi társadalma a 16–17. században (1. rész) 769
- Varga Szabolcs:* Nádasdy Tamás horvát–szlavón bánésága (1537–1539) 793

KÖZLEMÉNYEK

- Bariska István:* Nádasdy II. Tamás és a Bocskai-felkelés 823
- A 17. századi arisztokráta udvari kultúra formái Nádasdy Ferenc mecenatúrájának példáján
(Egy interdiszciplináris kutatócsoport bemutatkozása) (*Buzási Enikő*) 849
- Toma Katalin:* Gróf Nádasdy III. Ferenc mecénási működésének társadalmi,
anyagi és szellemi háttere 853
- Visholcz Noémi:* Nádasdy III. Ferenc gyűjteményei 873
- Buzási Enikő:* Nádasdy Ferenc országbíró rezidenciáinak festészeti berendezéséről.
Számok és következtetések 895
- Kiss Erika:* Nádasdy Ferenc tárházai és kincsei 933
- Király Péter:* Nádasdy III. Ferenc rezidenciális zenéje 969

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Pedani, Maria Pia:* Venezia porta d'Oriente (Ism.: *Molnár Mónika*) 995

Häuser – Namen – Identitäten. Beiträge zur spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Stadtgeschichte. Szerk.: Czaja, Karin – Signori, Gabriela (Ism.: <i>Tózsá-Rigó Attila</i>)	999
Gli archivi della Santa Sede e il regno d'Ungheria (secc. 15–20). Studi in memoriam del professor Lajos Pásztor Archivista ungherese dell' Archivio Segreto Vaticano. Szerk.: Platania, Gaetano – Sanfilippo, Matteo – Tusor, Péter (Ism.: <i>Tóth Krisztina</i>)	1001
<i>Pelizaeus, Ludolf</i> : Dynamik der Macht. Städtischer Widerstand und Konfliktbewältigung im Reich Karls V. (Ism.: <i>H. Németh István</i>)	1003
<i>Almási, Gábor</i> : The Uses of Humanism. Johannes Sambucus (1534–1581), Andreas Dudith (1533–1589), and the Republic of Letters in East Central Europe (Ism.: <i>Ács Pál</i>)	1006
<i>Horn Ildikó</i> : A könnyező krokodil. Jagelló Anna és Báthory István házassága (Ism.: <i>Bagi Zoltán</i>)	1010
<i>Mezey Barna</i> : „Öszve-szövetkeztetett szövetségünknek kötele” A jogalkotás alkotmányos keretei a Rákóczi-szabadságharcban (Ism.: <i>Domaniczky Endre</i>)	1013

KRÓNIKA

† Niederhauser Emil 1923–2010 (<i>Soós István</i>)	1015
--	------

A Magyar Tudományos Akadémia az 1989.
évi egyesületi törvény hatálybalépése óta is
támogatta és támogatja a Magyar Történelmi
Társulatot és annak központi közlönyét,
a Századokat

TANULMÁNYOK

Dominkovits Péter – Pálffy Géza

KÜZDELEM AZ ORSZÁGOS ÉS REGIONÁLIS HATALOMÉRT

A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században¹ (1. rész)

Bevezetés: négy generáció a Dunántúl és a Magyar Királyság politikai elitjében

A Nádasdy család a magyar és az osztrák történeti kutatásoknak köszönhetően — a Batthyányakhoz, az Esterházyakhoz és a Zrinyiekhez hasonlóan — az alaposabban ismert és jobban kutatott magyar arisztokrata famíliák közé tartozik. Noha a magyar politikai elitnek a 16–17. században a család négy komolyabb befolyással bíró személyiséget adott (l. a mellékelt családfát), a familia történetének vizsgálata némi egyenetlenséget mutat. A 19–20. század fordulóján az érdeklődés elsősorban a család felemelkedésének megalapozójára, I. Tamás nádorra, illetve dédunokájára, az 1671. április végén Bécsben kivégzett, III. Ferenc országbíróra irányult.² Mindeközben II. Ferencet, a nevezetes Fekete Béget és még inkább fiát, Pált szinte elfeledte a kutatás. Az utóbbi családtagról sajnos napjainkban is keveset tudunk, Tamás nádor és a két Ferenc iránt viszont az elmúlt évtizedekben ismét felerősödött a figyelem. A nádorról számos értékes politika-, had- és művelődéstörténeti tanulmány és forráskiadvány, majd bő tíz esztendeje, 1999-ben Sárváron külön tanulmánykötet látott napvilágot.³ II. Ferencről 1987-ben Nagy László publikált hiánypótló, hadtörténeti indíttatású

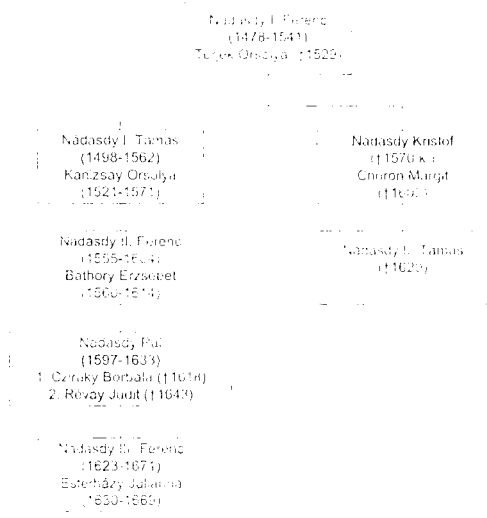
¹ A tanulmány első fele elsősorban Pálffy Géza, második része Dominkovits Péter munkája. A téma kutatását az OTKA K 060 618 ny. sz. programja támogatta.

² Ehelyütt csak az önálló köteteket (a Levéltári Közleményekben és a Történelmi Tárban számos részletben, főleg Komáromy Andrásról, Mályusz Elemértől, Schönherr Gyulától, Szilágyi Sándortól megjelent kiváló forrásközléseket sajnos nem) említhetjük: *Horváth Mihály: Gróf Nádasdy Tamás élete, némi tekintettel korára.* Buda 1838.; *Károlyi Árpád – Szalay József: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése* Bp. 1882.; *Komoróczy György: Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása.* (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 3.) Bp. 1932.; *Szilágyi Sándor: Nádasdy Tamás első követsége Erdélyben 1540.* (Értekezések a történelmi tudományok köréből V/4.) Bp. 1876.; ill. *Pauler Gyula: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeskűvése (1664–1671).* I–II. köt. Bp. 1876. stb.

³ A megjelenés időrendjében: *Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540–1550-es számadásaiból.* Fasc. I. Kézirat gyanánt. Az anyagot közli Kumorovicz [sic!] L. Bernát – M. Kállai Erzsébet. (Történeti–néprajzi Füzetek I.) Bp. 1959.; „Szerelmes Orsikám...” A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. Vál., a szöveget gond., jegyz. Vida Tivadar. (Magyar Levelestár) Bp. 1988.; *Szakály Ferenc: Egy végvári kapitány hétköznapjai* (Horváth Márk szigetvári kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556–1561). In: *Somogy megye múltjából: Levéltári évkönyv 18.* Szerk. Kanyar József. Kaposvár 1987. 45–126.; *Óze Sándor: Nádasdy Tamás és az örmenyesi pálos kolostor.* *Folia Historica* 18. (1993) 89–105.; 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562. 1–2. köt. Kiadja: Óze Sándor. Bp. 1996.; Nádasdy Tamás

életrajzot,⁴ unokájáról pedig az 1970-es évektől sorra születtek az új szemléletű, előbb főként művészet- és művelődéstörténeti vizsgálatok.⁵ 2005-ben aztán Toma Katalin már doktori disszertációt készített az országbíró politikusi pályájáról,⁶ tavalyelőtt pedig — egyéni előmunkálatokat követően — öt fős, interdiszciplináris kutatócsoport jött létre III. Ferenc mecénási tevékenységének vizsgálatára, amelynek tagjai első alkalommal ugyanezen számban mutatják be alap kutatásaik eddigi főbb eredményeit. Végül a másfél évszázados feltáró munka 2005-re már azt is lehetővé tette, hogy Bessenyei József tudományos népszerűsítő monográfiát szentelhesen a család I. világháborúig terjedő történetének.⁷

A Nádasdy család genealógiája a 16–17. században⁸

(1498–1562). Tudományos emlékülés. Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Szerk. Söptei István. (Nádasdy Ferenc Múzeum kiadványai 3.) Sárvár 1999.; *Barbaricus Zsuzsa*: A kéziratok „Neue Zeitungen” jelentősége I. Ferdinánd korában a „Nádasdy-Zeitungen” alapján. *Történelmi Szemle* 45. (2003: 1–2. sz.) 175–199.; *Bessenyei József*: Introitus et exitus... Nádasdy Tamás birtokai, vagyona, jövedelmei és kiadásai. In: *Pénztörténet – Gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára*. Szerk. Bessenyei József – Draskóczy István. Bp.–Miskolc 2009. 24–53.; *Pálffy Géza*: Nádasdy Tamás nádor a magyar királyok koronázási szertartásáról (1561). In: *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*. Szerk. Császtvay Tünde – Nyerges Judit. (Humanizmus és Gratuláció sorozat) Bp. 2009. 305–310.

⁴ *Nagy László*: Az erős fekete bég. Nádasdy Ferenc. (Korok és emberek sorozat) Bp. 1987., vö. még *Szabó Péter*: Nádasdy Ferenc és Pálffy Miklós vitézi kultusza. In: *Tata a tizenöt éves háborúban*. (Tatán 1997. május 23-án megtartott tudományos ülészakon elhangzott előadások anyaga.) Szerk. Fatuska János – Fülöp Éva Mária – Gyúzi László. (Annales Tataienses I.) Tata 1998. 139–147.

⁵ Eleinte elsősorban Rózsa György, Galavics Géza, Koppány Tibor, Felix Tobler, Borsa Gedeon, Benczédi László és R. Várkonyi Ágnes, az utóbbi esztendőkből pedig a jelen számban bemutatkozó Nádasdy-kutatócsoport tagjai (Buzási Enikő, Király Péter, Kiss Erika, Toma Katalin, Viskolcz Noémi), illetve Benda Borbála, G. Etényi Nóra, Monok István, Péter Katalin, R. Várkonyi Ágnes, Szilágyi András stb. tollából. Részletesen I. a Nádasdy Ferencre vonatkozó teljességre törekvő bibliográfiát: <http://nadasdy.barokkudvar.hu/?q=node/2> (a letöltés ideje: 2010. május 30.)

⁶ *Toma Katalin*: Gróf Nádasdy Ferenc országbíró politikusi pályaképe (1655–1666). Doktori disszertáció ELTE BTK. Kézirat. Bp. 2005.

⁷ *Bessenyei József*: A Nádasdyak. Bp. 2005.

⁸ A csak a familia legmeghatározóbb tagjaira koncentráló genealógiát — az eddigi kutatások eredményeit kiegészítve — elsősorban az alábbi források alapján állítottuk össze: Österreichisches Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban ÖStA); Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA), Hofkammerarchiv (HKA), Familienakten N 1. fol. 1–55.

Tanulmányunk mindezen alapvető eredményekre és saját újabb kutatásainkra építve úgy követi végig — első kísérletben, azaz egyfajta összegző jellegű vázlatként — a négy említett családtag pályáját, hogy mindegyikük esetében elsősorban két nagyobb kérdéskörre fókuszál. Egyrészt azt vizsgálja, hogy pályájuk adott szakaszaiban milyen helyet töltöttek be, sőt konkrétan hányadik helyen álltak a Magyar Királyság világi elitjében. Ez ugyanis a család mindenkori országos befolyásáról — ha természetesen nem is teljesen objektív, ám sok szempontból — beszédes képet nyújt. Másrészt arra vagyunk kíváncsiak, hogy a Nádasdyak mekkora hatalommal bírtak a Dunántúlon, ahol birtokaik túlnyomó része feküdt, és kik voltak itt legfőbb konkurenseik. Noha ilyen jellegű vizsgálatokat tudtunkkal a magyar történetírásban még sohasem végeztek, elemzésünk remélhetőleg érdekes adatokkal és tanulságokkal szolgálhat a Magyar Királyság arisztokráciájának alaposabb megismeréséhez és elősegítheti hasonló regionális vizsgálatok folytatását, miközben az egyes családtagok karrierjének összehasonlítását is lehetővé teszi.

Nem egyszerű feladat annak meghatározása, hogy a Magyar Királyság elitjében ki hányadik helyet foglalt el; még kevésbé, hogy ténylegesen mekkora befolyással bírt. Magyarországon ugyanis a világi elit hierarchiája nem volt annyira szabályozott, mint például a Cseh Királyságban.⁹ Pusztán az első négy országos főméltóság sorrendje volt az 1526 utáni évtizedekben vitathatatlan: a nádort (amennyiben posztját betöltötték) az országbíró, a horvát–szlavón bán és a tárnokmester követte. (A 16. század második felére az Erdélyi Fejedelemség kialakulásával a késő középkori sorrendben még előkelő helyen álló főméltóság, az erdélyi vajda tisztsége megszűnt).¹⁰ A közös Habsburg-udvar kialakulásával névlegessé vált, ám mégis komoly belpolitikai befolyással rendelkező magyar királyi udvari főméltóságok¹¹ esetében viszont már nem volt szigorú rangsor. Legfrissebb kutatásaink alapján kijelenthető,¹² hogy itt a 17. század közepéig elsőként az adott személy főnemesi rangja (mindenekelőtt a grófi cím), majd kinevezésének időpontja, illetve azonos idejű kinevezés esetén grófi/bárói címszerzése vagy életkora dönthette el a sorrendet. Végül az udvari főméltóságokat a Magyar Tanács tagjai, azután a tisztséget nem viselő arisztokraták, a „névleges” (*barones solo nomine*) követték, akiket a 16. század végétől már mágnásoknak (*magnates*) neveztek.¹³ Az utóbbiak ugyancsak főnemesi rangszerzésük rendjében sorakoztak, miként erről a magyar országgyűlések meghí-

⁹ Petr Matu: Svět české aristokracie (1500–1700). (Edice Česká historie 12.) Praha 2004. főként 328–363.

¹⁰ Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főméltóságai. Bp. 1988.

¹¹ E tisztségviselőkre újabban Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. (Historia könyvtár: Monográfiák 27.) Bp. 2010. 106–108. és 266–289.

¹² Helyhiány miatt ezek részletezésére itt nincs lehetőségünk, így a 16–17. századi világi elit hierarchiájának bemutatást Pálffy Géza a jövőben önálló tanulmányban tervezi.

¹³ Rájuk újabban I. Pálffy Géza: Utak az arisztokráciába – bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban. In: Arisztokrata életpályák és életviszonyok. Szerk. Papp Klára – Püski Levente. (Speculum Historiae Debreceniense 4.) Debrecen, 2009. 9–23.

vottainak korabeli jegyzékei,¹⁴ különféle *praecedentia*-viták és a királyi adománylevelek méltóságsorai tanúskodnak.¹⁵

A dunántúli hatalmi viszonyok egészének tekintetében három tényezőt vetünk figyelembe. Egyrészt, hogy ki, mikor és mennyi ideig töltötte be a dunántúli kerületi főkapitány (lat. *partium regni Hungariae Transdanubiarum*, ném. *Kreisgeneral in Transdanubien*) tisztét, aki 1542-től a 17. század végéig az egész régió rendi hadügyeit irányította.¹⁶ Másrészt a mindvégig magyar nagyurak vezette három nyugat-dunántúli megyében (Sopron, Vas és Zala) mely családok tagjai és milyen hosszú ideig birtokolták a főispáni tisztséget. Harmadrészt természetesen figyelembe vettük az egyes arisztokrata családok dunántúli birtokainak nagyságát is, még ha erre vonatkozóan hiányosak is az eddigi kutatások és saját eredményeink. A Nyugat-Dunántúl nemesi társadalmának, azaz az említett vármegyék vezető köznemesi rétegének a Nádasdy családdal való kapcsolata területén ugyanakkor elsősorban Sopron és részben Vas megyékre koncentráltunk, amit a jövőben — a 17. századi birtokviszonyokhoz hasonlóan — elsősorban zalai és vasi alapkatatókkal szeretnénk tovább folytatni.

*Királyi titkárból a Magyar Királyság nádora: Nádasdy Tamás felemelkedése*¹⁷

A család felkapaszkodása a magyar arisztokráciába Nádasdy Tamás nevéhez köthető, aki az 1526 utáni évtizedekben a 16. századi Magyarország egyik legmeghatározóbb politikusává vált. Ő kétféle módon is biztosította helyét az ország politikai elitjében. Egyrészt, hosszabb szolgálat után, 1536. szeptember 6-tól országos főméltóság, nevezetesen tárnokmester lett,¹⁸ és így Magyar Királyság világi elitjében — nádor már jó ideje nem lévén, a királyi helytartó és országbíró posztját együttesen betöltő Thurzó Elek, illetve a frissen távozott Keglevics Péter báni helytartó után — a 3. helyre került. Másrészt, bizonyos korábbi előzmények után, 1541. február 1-jén — Majláth Istvánnal és Szalay Jánossal együtt — I. Ferdinánd királytól végleg megkapta a Fogaras várának/földjé-

¹⁴ „A magyar arisztokrácia családi kapcsolattrendszere a 16–17. században” című kutatási projekt figyelemre méltó, új eredményei <http://archivum.piar.hu/arisztokrata/> (a letöltés ideje: 2010. május 15.) mellett l. még *Tatjana Guszarova: A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői. Levéltári Közlemények* 76. (2005: 2. sz.) 93–148.

¹⁵ Egy szemléletes példa a Magyar Tanácsban elfoglalt ülésrendvitára 1576 elejéről: ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban HHStA), Ungarische Akten (Hungarica), Comitalia (a továbbiakban Hungarica Com.) Fasc. 384. Konv. A. fol. 35–36. (1576. jan. 18.), említése: *Pálffy G.: A Magyar Királyság i. m. 277.*; A királyi adománylevelek méltóságsorait elsősorban a grófi és bárói cím-adományokból (vö. *Pálffy G.: Utak az arisztokráciába i. m.*), illetve a Királyi könyvek különféle adományleveleiből használtuk: Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban MOL); A 57. Magyar kancelláriai levéltár, Libri regii (a továbbiakban A 57 Libri regii) főként 1–15. köt. passim.

¹⁶ *Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”)* Történelmi Szemle 39. (1997: 2. sz.) 257–288., itt 269–270.

¹⁷ Nádasdy Tamás pályájának monografikus feltárásával még adós a kutatás. Az eddigi figyelemre méltó eredményeket l. a 2–3. jegyzetben. Az ott idézett munkákra az alábbiakban csak konkrét esetekben hivatkozunk.

¹⁸ *Veres Miklós: A tárnoki hatóság és a tárnoki szék 1526–1849. (A MOL kiadványai III.: Hatóság- és hivaltörténet 2.)* Bp. 1968. 103.

nek örökös grófja és szabad ura (*liber dominus et comes perpetuus castril/terrae Fogaras*) címet.¹⁹ Bár ez még nem a német mintára utóbb Magyarországon meghonosodó grófi cím (*Grafentitel*) volt — ilyet elsőként 1606-ban Thurzó György szerzett²⁰ —, hanem egy adott területhez kötődő, azaz késő középkori jellegű grófi cím,²¹ Nádasdy utódai ezt a 16–17. században mindannyian viselték. A magyar politikai elit tagjai pedig e címet mindvégig a legelőkelőbbek között tartották számon, sőt örökletes főnemesi címnek fogadták el, a 17. században pedig a magyar grófi címmel egyenrangúnak ítélték.

Miként az 1. táblázat adatai jelzik, az 1498-ban született Nádasdynak az arisztokráciába hosszabb út vezetett. Felemelkedésében több — az eddigi kutatások alapján jól összegezhető — tényező játszott elévülhetetlen szerepet. Egyrészt: 1526 előtt II. Lajos király udvarában teljesített szolgálata, amely a *homo novus*ok körében általában gyakorinak számított. Itt Nádasdy több éven át a királyi titkárok egyike volt.²² E posztja kiváló lehetőséget kínált számára az udvartartás, a kancellária és a diplomácia megismerésére, és persze a kapcsolatteremtésre, azaz hivatali és kapcsolati tőke szerzésére. Másrészt: sokszor hangsúlyozott házassága a férfiágon 1532-ben kihalt Kanizsay család tagjával, Orsolýával.²³ Ez számára a Dunántúlon 1533/35-ben óriási birtokegyüttest hozott, amelyet mindkét magyar uralkodó (I. Ferdinánd és I. János) is elismert. Ennek köszönhetően Nádasdy a kanizsai, egervári, sárvári, kapuvári és lékai uradalmak birtokosa és így a Dunántúl, sőt Magyarország egyik legnagyobb földesura lett.²⁴ Ám Velike, Sztenicsnyák és Vasmegyericse uradalmainak illetően megszerzésével komolyabb birtokokhoz jutott még Szlavóniában (elsősorban Kőrös és Zágráb megyékben) is.²⁵

Harmadrészt: sokrétű tisztségviselése és országos ismertsége. Királyi titkárként ugyanis Nádasdy többször járt diplomáciai megbízatásokban, majd 1527-től 1529-ig Ferdinánd király budai várnagya és az 1528-ban felállított Magyar Kamara tanácsosa, azaz a magyarországi pénzügyigazgatás egyre alaposabb ismerője volt.²⁶ E téren tapasztalatait a következő években — Buda 1529. évi török elfoglalása miatt — Szapolyai János király (1526–1540) pártjára kényszerülve, az ő kincstartójaként és alkormányzójaként (1530–1532) gyarapította.²⁷ Ekkor ismertsége

¹⁹ MOL E 148, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Neo-regestrata acta Fasc. 623. Nr. 1. (1541. febr. 1., Bécsújhely)

²⁰ Uo. Fasc. 828. Nr. 16. (1606. ápr. 10., Prága, eredeti); MOL A 57 Libri regii 5. köt. p. 739. (másolat); ÖStA AVA FHKA HKA Familienakten D-T 143., fol. 54. (fogalmazvány) Feldolgozására külön tanulmányban kerül sor.

²¹ Schiller Bódog: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. Bp. 1900. főként 212–256.

²² Kubinyi András: A királyi titkárok II. Lajos király uralkodása idejében. Gesta 6. (2006: 1. sz.) 3–22., itt 14., 21.

²³ Bessenyei J.: Nádasdyak i. m. 26–28. és Péter Katalin: Házasság a régi Magyarországon. 16–17. század. (Múltidéző zsebkönyvtár) Bp. 2008. 134–135.

²⁴ L. még részletesebben a regionális birtokviszonyokat elemző alfejezetben.

²⁵ Erre l. Varga Szabolcs e számbeli tanulmányának Nádasdy Tamás szlavóniai birtokai című alfejezetét.

²⁶ Gecsényi Lajos: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Győr 2008. 477–479.

²⁷ Szakály Ferenc: Vesztőhely az út porában. Gritti Magyarországon 1529–1534. (Labirintus sorozat) Bp. 1986. 64–67. stb.

és kapcsolatrendszere — különösen a köznemesség körében és Kelet-Magyarországon — tovább növekedett. Végül grazi, bécsi, bolognai és római egyetemi tanulmányai jogi képzettségét, humanista műveltségét és széles körű nyelvtudását (latin, német és olasz) alapozták meg, amire azután majd minden posztján szüksége is volt.

1. táblázat: A Nádasdy család 16–17. századi négy meghatározó tagjának hivatali karrierje²⁸

	Tamás (1498–1562)	II. Ferenc (1555–1604)	Pál (1597–1633)	III. Ferenc (1623–1671)
grófi cím	43	örökölte	örökölte	örökölte
császári kamarás	–	–	28	21
főispán	39	kb. 21/33	[7]/12	[10]/12
magyar királyi tanácsos	37 [?]	32	26	22
országos főméltóság	38	32	28	23
kerületi/végvidéki főkapitány	39	43	25	[41]
nádor	56	–	–	[királyi helytartó: 44]
titkos tanácsos	–	–	–	39 (!)
†	64	59	36	48

Mindezek együttesen játszottak döntő szerepet abban, hogy Nádasdy Tamás az 1530-as évek végétől fokozatosan I. Ferdinánd egyik legfontosabb és legbefolyásosabb, sőt nélkülözhetetlen magyarországi hívévé vált, mégpedig mind az ország belpolitikai igazgatásában, mind törökellenes védelmében, mind a Szapolyai Jánossal, majd fiával és utódjával, János Zsigmonddal folytatott diplomáciai tárgyalásokon. Emiatt főnemesi karrierje hihetetlenül felgyorsult — miként ezt a 2. táblázat érzékletesen mutatja. Horvát–szlavón bánként ugyanis 1537 decemberétől — bár még csak egy rövidebb időre, mintegy két esztendőre — már a Magyar Királyság 3. főméltósága volt, mely tiszte elsősorban a Dráva–Száva közén való ismertségét és addig csak csekélynek nevezhető katonai tapasztalatait gyarapította.²⁹ S noha 1539 végén lemondott posztjáról, 1542 decemberének végétől egyszerre lett országbíró és dunántúli főkapitány, azaz a Magyar Királyság 2. világi főméltósága és egyik legmeghatározóbb főtisztje.³⁰

²⁸ A táblázatot az eddigi kutatások eredményei mellett (l. elsősorban a 2–7. jegyzetben felsorolt munkákat) készülő főkapitányi életrajzi lexikonunk (*Pálffy Géza: A magyarországi katonai elit életrajzi lexikona* [16–17. század]) adatai alapján állítottuk össze.

²⁹ L. Varga Szabolcs e számbeli írását.

³⁰ *Pálffy Géza: Nádasdy Tamás, a Dunántúli főkapitánya (1542–1546 és 1548–1552)*. In: *Nádasdy Tamás (1498–1562) i. m. 32–33. és 41–43. Nr. 1–3.*

2. táblázat: A Nádasdy család 16–17. századi négy meghatározó tagja a Magyar Királyság országos főméltóságainak sorában³¹

Családtag	Tisztség	A világi elit hierarchiájában elfoglalt hely	A tisztségviselés ideje	
Tamás	tárnokmester	1536–1537 és 1539–1543: 3(–4).	6	
	horvát–szlavón bán	1537–1539: 3.	2	
	országbíró	1543–1554: 2.	11	
	nádor	1554–1562: 1.	8	
	országos főméltóság	összesen	–	27
II. Ferenc	magyar királyi lovászmester	1587–1604: 4.	17	
	országos főméltóság	összesen	–	17
	a tisztséget nem viselő mágnások sorában elfoglalt hely	1583, pozsonyi diéta	1.	–
	Pál	magyar királyi kamarásmester	1625 vége–1628: 5. 1628. ápr.–1633: 6.	8
		országos főméltóság	összesen	–
a tisztséget nem viselő mágnások sorában elfoglalt hely	1619, pozsonyi diéta	3.	–	
	1622, soproni diéta	3.	–	
III. Ferenc	magyar királyi udvarmester	1646: 9–10. 1647. dec.–1653: 9. 1653. nov.–1654: 8. 1654. szept.–1655: 7. 1655. márc.–jún.: 8.	9	
	országbíró	1655. jún. vége–1670: 2.	15	
	királyi helytartó	1667–1670: 1.	3,5	
	országos főméltóság	összesen	–	24
	a tisztséget nem viselő mágnások sorában elfoglalt hely	1634, soproni diéta	2.	–
	1637, pozsonyi diéta	5.	–	

Nádasdy nemcsak rendkívül tehetséges és ambiciózus, hanem remek érdekérvényesítő és alkalmazkodó képességgel is rendelkező nagyúr volt. Évtizedes tapasztalatainak köszönhetően olyan reálpolitikussá vált, aki a Magyar Királyság, a rendek, az idegenben székelő uralkodó és persze saját érdekeit eredményesen volt képes összeegyeztetni, akár a politikai olykor keményebb eszközei révén is. Ám ha kellett, a magyar politikai elit befolyásának megőrzése érdekében a bécsi udvarral is vállalta a súlyos konfliktusokat. Sőt, még a lemondásoktól sem riadt vissza, dunántúli kerületi főkapitányi posztjáról például kétszer távozott (1546, 1552).³² Emellett fáradhatatlanul írta Bécsbe a különféle beadványo-

³¹ A táblázatot forrásaira — a 2–7. jegyzetben felsorolt munkák mellett — l. mindenképp *Fallenbüchl Z.*: Magyarország főméltóságai i. m. és *Pálffy G.*: A magyarországi katonai elit i. m., ill. <http://archivum.piar.hu/arisztokrata/> (a letöltés ideje: 2010. május 15.)

³² *Pálffy G.*: Nádasdy Tamás, a Dunántúl főkapitánya i. m. 33. és 38–39.

kat, és állhatatosan kiállt a rendek szabad királyválasztási joga és mindenekelőtt a nádor tisztének mielőbbi betöltése mellett³³ – az utóbbit ugyanis főként katonai hatásköri problémák miatt 1530 óta Ferdinánd király nem töltötte be.

Mindezek ismeretében érthető igazán, hogy 1554. március végén Nádasdy Tamás a nádorválasztáson miért arathatott meggyőző győzelmet két ugyancsak befolyásos nagyúrral, Batthyány I. Ferencsel (1479–1566) és ecsedi Báthory Andrással (†1566) szemben.³⁴ Ennek ellenére a világi elit második, majd első képviselője a bécsi kapcsolatok döntő jelentőségével is tisztában volt. Ezért a Habsburg-udvar főméltóságaival jó viszonyt ápolt, Bécsben saját ágenst tartott,³⁵ sőt házat vásárolt az *Augustinergasséban*, mégpedig Károly főherceg, az udvarban oly befolyásos Salmok és az Alsó-ausztriai Kancellária (*Niederösterreichische Kanzlei*) házáinak szomszédságában.³⁶ Nagy formátumára vall emellett az is, hogy azon első magyar nagyurak közé tartozott, akik a nemzetközi viszonyokról való tájékozódás érdekében ún. kéziratot híreleveket (*handgeschriebene neue Zeitungen*) rendeltek maguknak.³⁷

Nádasdy Tamásnak élete utolsó két évtizedében a magyar arisztokráta körében így kevés riválisa akadt. Az I. Ferdinánddal kifejezetten jó viszonyban álló, öreg Batthyány Ferenc mellett még közéjük sorolható Báthory András tárnokmester (1544–1554), majd országbíró (1554–1566), Zrínyi Miklós horvát–szlávónbán (1542–1556), majd tárnokmester (1557–1566), illetve az egyházi elitből Oláh Miklós esztergomi érsek (1553–1568) és utóbb királyi helytartó (1562–1568), a nádor egyik legkeményebb belpolitikai riválisa.³⁸ A Dunántúlon viszont Nádasdynak közülük csupán Batthyányval és a Muraköz új — ugyancsak ez időben felkapaszkodott — urával (Zrínyivel), illetve Bánffy István királyi étékfogómasterrel (1554–1567) kellett a hatalmon és befolyáson osztozkodnia.

Ám Nádasdynak egyáltalán nem kellett panaszkodnia: Egyrészt 1537-től negyedszázadon át a törököktől védett hátsószágban fekvő Vas vármegye ispánja volt, mely tisztséget azután utódai is mondhatnánk „örökölték”.³⁹ Másrészt 1542-től 1562. évi haláláig a magyar rendek képviselőjében — mintegy három esztendő (1546–1548, ill. 1553–1554) kivételével — ő volt a dunántúli régió katonai parancsnoka. Nádorként ugyanis még azt is sikerült elérnie, hogy a kerületi főkapitányi posztot is ő láthassa el, miközben befolyása részben még a Du-

³³ Mindezekre újabban Pálffy G.: *A Magyar Királyság* i. m. 252–258. és 280–282.

³⁴ Bessenyei J.: *Nádasdyak* i. m. 37–38.

³⁵ Vö. Komáromy András: *Magyar levelek a XVI. századból*. VII–VIII. Sárkány Antal levelei Nádasdy Tamáshoz. *Történelmi Tár* (1910) 375–404., 517–542.

³⁶ ÖStA AVA FHKA HKA Hofquartiersbücher Nr. 1. (1563), fol. 58v. „Augustiner gassen, Herr Nadasti.” A szomszédok (uo. fol. 58v.): „Augustiner gassen, Herr Görg Welcer, Freijhaus; [ezután jön a Nádasdy-ház, majd:] Nieder Osterreichisch Canczlei; Graffen von Salm, Jecz der F. D. Erczherzog Carl Zu Osterrich behausung; Rö. Ku. Mt. etc. behausung; Augustiner Closter.”

³⁷ *Barbarics* Zs.: *A kéziratot „Neue Zeitungok”* i. m.

³⁸ Ennek számos aspektusára újabban Pálffy G.: *A Magyar Királyság* i. m. passim.

³⁹ Engedelmességre intő levél Vas vármegyéhez Nádasdy Tamás kinevezése kapcsán Pekry Lajos helyére. 1537. dec. 4., Graz: MOL E 142, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Acta publica Fasc. 15. Nr. 35.; *Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főispánjai / Die Obergespane Ungarns 1526–1848*. Bp. 1994. 107. (több pontatlansággal), vö. még *Hajnik Imre: Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben. (Értekezések a történelmi tudományok köréből XII/10.)* 14. és 90.

nától északra fekvő területekre is kiterjedt. Sőt, néhány alkalommal még a győri főkapitányok hatáskörét is megpróbálta korlátozni, akik Bécs védelmében kulcsszerepet játszottak.⁴⁰ E téren azonban a bécsi hadvezetés még a világi elit első emberének is csak kivételes esetekben engedett: például a törökök által elfoglalt Hegyesd vára elleni 1562. évi expedíció alkalmával, mely akcióban a nádor sikeres kulcsszerepet játszott.

A nádorfi karrierjének lehetőségei és korlátai:

Nádasdy II. Ferenc, egy magyar hadvezér a 16. század végi Dunántúlon

Tamás nádor fia, az 1555-ben született II. Ferenc számára atyja öröksége szinte minden tekintetben páratlan lehetőségeket kínált. Ő már születésétől fogva az arisztokrácia tagja volt, hiszen egyedüli fiúgyermekként egyszerre örökölte apja fogarasi — ugyan Erdély különválása miatt végleg virtuálissá vált — grófi címét és hatalmas birtokait. Így azok a lehetőségek, amelyek apjának csupán hosszú szolgálatok révén nyíltak meg, számára többnyire adottak voltak. Igaz volt ez mind neveltetésére, mind házasságára. A nádorfinak nem volt nehéz eljutnia a bécsi császárvárosba, ahol a Habsburg-udvartartásban 1567-től több esztendő át együtt szolgált apródként (*Edelknaube*) későbbi neves politikus- és katonatársaival, például Batthyány III. Boldizsárral és Zrínyi Györggyel,⁴¹ valamint a magyar arisztokrácia elitjébe tartozó Balassi, Bánffy, Forgách, Homonnai Drugeth, Nyáry, Thurzó és Várday családok tagjaival.⁴² Sőt, a magyar világi elit első emberének nagy reményű gyermekeként szabad bejárása volt a főhercegekhez is.⁴³

A nádor özvegye, az 1571. március 6-án elhunyt⁴⁴ Kanizsai Orsolya gondosan előkészítette fia házasságát is. Még 1570 elején ugyanis megegyezett a volt országbíró (1554–1566), a már említett ecsedi Báthory András és az akkori országbíró, Báthory Miklós (1568–1584) testvérével, Györggyel arról, hogy az utóbbi leányát, Erzsébetet majd Ferenc fiához adják feleségül – a két országbírónak ugyanis nem lettek nagykorú gyermekei, György testvérüknek viszont igen. Az eljegyzésre valamikor 1574 elején, a menyegzőre pedig 1575 májusában került sor.⁴⁵ Ez azt jelentette, hogy a Magyar Királyság világi elitjének két

⁴⁰ Pálffy Géza: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. (A győri főkapitányság története a 16–17. században 1.) Győr 1999. 109–119.

⁴¹ Batthyány és Zrínyi udvari szolgálataira újabban I. Dóra Bobory: *The Sword and the Crucible. Count Boldizsár Batthyány and Natural Philosophy in Sixteenth-Century Hungary*. Newcastle upon Tyne 2009. 16–28. és Pálffy Géza: Egy horvát–magyar főúri család a Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokráciájában. A Zrínyiek határokon átvélő kapcsolatai. In: A Zrínyiek a magyar és a horvát történelemben. Szerk. Bene Sándor – Hausner Gábor. Bp. 2007. 48., 51.

⁴² L. az 1567. és 1569. évi udvartartási jegyzékeket: Österreichische Nationalbibliothek, Wien; Cod. 14458. fol. 1–58. (1567. máj. 12., Bécs) és Archiv der Universität Wien, Wien. Codex J 17. fol. 1–93. (1569. jan. 1.), valamint ÖStA AVA FHKA HKA Hofzählamtsbücher Bd. 22–25.

⁴³ Takáts Sándor: Nádasdy Ferenc (a fekete bég ifjúsága). In: *Új: Régi idők, régi emberek*. 2. kiad. Bp., [1930.] 31–69., főként 59–65.

⁴⁴ Sopronkeresztúron bekövetkező halálát követően 1571 tavaszán Léka várában temették el. MOL P 1314, Családi levéltárak, A herceg Batthyány család levéltára (a továbbiakban P 1314), Missiles Nr. Nr. 31933.

⁴⁵ A Felső-Magyarországon tartott eljegyzésre: ÖStA HHStA Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten (a továbbiakban Hungarica AA) Fasc. 114. Konv. A. fol. 66.; a varannói menyegző-

legrangosabb családja, a nádor és az országbírók familiája házassági „szövetésre” lépett. Mindezek mellett a nádorfi ígéretes pályáját jelezték az alábbiak is: Rudolf főherceg 1572. szeptemberi pozsonyi koronázásán már ő vihette a Magyar Királyság zászlaját és volt a koronázási lakomán Ernő főherceg mellett a törülközőt átadó személy, sőt még az ad hoc étekgfók egyike is.⁴⁶ 1577 márciusában, II. Miksa császár prágai temetésén pedig Nádasdy vitte a ceremónián a magyar királyi jogart (pontosabban annak másolatát), bár erre az eseményre a nagy távolság és a tetemes költségek miatt igencsak vonakodva ment el.⁴⁷

A nádorfi lehetőségeit szemléletesen jelzik az 1. táblázat adatai is. Ezek szerint ugyanis minden jelentős magyarországi tisztséget legalább fél évtizeddel korábban szerzett meg, mint édesapja, és ezen adatokkal még a 16–17. század nádorai és kiemelkedő politikusai között is előkelő helyen állt. Vas vármegeyi főispánságát mondhatnánk „örökölte”, hiszen azt — nagykorúvá válva — 1604. január eleji haláláig közel húsz esztendőn át betöltötte.⁴⁸ 1587-ben, azaz 32 esztendősen pedig már egyszerre lett királyi lovászmester és magyar tanácsos, mely tisztségeket ugyancsak elhunytáig viselt⁴⁹ – az előbbi posztot ráadásul Batthyány Boldizsárral és Christoph Ungnaddal szemben nyerte el, akik ugyancsak pályáztak erre.⁵⁰ Önmagáért beszél, hogy a főméltósági poszt elnyerésekor apja, Tamás nádor Ferdinánd és Miksa királyoknak tett szolgálatait is figyelembe vették.⁵¹

Mivel Nádasdy Tamás 1562. évi halála után a század második felében a nádor tisztségének betöltését a Habsburg-uralkodóknak a magyar egyházi elit vezetőinek segítségével sikerült megakadályozniuk,⁵² új kutatásaink szerint Nádasdy Ferenc 1587-től haláláig a világi főméltóságok között mindvégig a 4. helyet foglalta el – miként ezt a 2. táblázat mutatja. A hierarchiában előtte csupán országbíró-rokonai (előbb Báthory Miklós, majd sógora, Báthory István 1586–1605), valamint Erdődy II. Tamás és Draskovich (Draskovics) II. János bánok (1584–1595, ill. 1595–1607), illetve Zrínyi György tárnokmester (1567–1603) álltak. Grófi címének köszönhetően ugyanakkor Nádasdy 1587-től a nála korábban főméltósággá kinevezett és idősebb Batthyány Boldizsár étekgfómestert (1567–1590) és Pálffy Mik-

re: ÖStA AVA FHKA HKA Familienakten N 1. fol. 10–15., ill. *Lengyel Tünde – Várkonyi Gábor: Báthory Erzsébet. Egy asszony élete.* Bp. 2010. 375.

⁴⁶ *Martinus Georgius Kovachich: Solennia inauguralia serenissimorum ac potentissimorum principum utriusque sexus, qui ex augusta stirpe Habspurgo-Austriaca Sacra Corona Apostolica in reges Hungarorum, reginasque periodo tertia redimiti sunt.* Pest 1790. 33. és *Hilda Lietzmann: Quellen zur ungarischen Krönung Rudolfs II. im Jahre 1572. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 42. (1992) 94–95., ill. *Pálffy Géza: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon.* Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. Századok 138. (2004: 5. sz.) 1068–1069.

⁴⁷ *Pálffy Géza: Magyar címerek, zászlók és felségjelvények a Habsburgok dinasztikus-hatalmi reprezentációjában a 16. században.* Történelmi Szemle 47. (2005: 3–4. sz.) 265–270.

⁴⁸ *Vö. Fallenbüchl Z.: Magyarország főispánjai* i. m. 107.

⁴⁹ Lovászmester: MOL A 57 Libri regii 4. köt. pp. 468–469.; ÖStA AVA FHKA HKA Familienakten N 1. fol. 16–17. és *Fallenbüchl Z.: Magyarország főméltóságai* i. m. 82.; tanácsos: ÖStA AVA FHKA HKA Familienakten N 1. fol. 16–17.

⁵⁰ ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 115. Konv. A. fol. 1–6.

⁵¹ ÖStA AVA FHKA HKA Familienakten N 1. fol. 16.

⁵² *Pálffy G.: A Magyar Királyság* i. m. 282–286.

lós kamarásmestert (1581–1600) is megelőzte. Sőt, 1583-ban, amikor még nem volt országos főméltóság, a Pozsonyban tartott diétán a tisztséget nem viselő címzetes bárók (*barones solo nomine/inofficiolati*), azaz a mágnások (*magnates*) között az ülésrendben az első helyet foglalhatta el.⁵³

Mindezek után elsőre furcsának tűnhet az állítás, hogy Nádasdy Ferenc akár még ennél is gyorsabb és eredményesebb karrierre lett volna hivatott. Ez előtt azonban különleges korlátok emelkedtek. Ezekre elsőként jól utal az 1. táblázat azon adata, miszerint a törökök elleni hadviselésbe már az 1570-es évek közepétől aktívan bekapcsolódó Nádasdy csupán 43 esztendősen, 1598 júliusában lett dunántúli kerületi főkapitány.⁵⁴ A 16–17. századi négy kiemelkedő Nádasdy-családtag közül tehát korban utolsóként. Ez különösen annak ismeretében feltűnő, hogy közülük vitathatatlanul ő értett legjobban a hadviseléshez. Neve persze többször (1576–1577-ben, 1580–1581-ben) is szóba került a tisztségre,⁵⁵ a Haditanáccsal azonban Nádasdy nem tudott egyezsége jutni. Egyrészt apja nyomdokain haladva a fiatal nagyúr mindvégig talán túlságosan is állhatatosan képviselte a rendek és saját érdekeit akkor, amikor a törökellenes védelmi rendszer szervezete — az udvar és a rendek különleges kompromisszumának köszönhetően — már megszilárdult.⁵⁶ Így a Haditanács nem tudta elfogadni Nádasdy azon feltételét, hogy a győri főkapitányság végvárainak egy része (különösen Pápa) — természetesen elsősorban saját rábaközi birtokai védelme érdekében — a kerületi főkapitány hatáskörébe kerüljön, sőt ott alakíthassa ki generálsi székhelyét és tarthassa csapatait. Mint 1576 végén maga fogalmazott, tisztét „hatalommal és nem pusztán cím gyanánt akarta viselni.”⁵⁷ Másrészt a bécsi hadvezetésnek kedvezett az is, hogy saját muraközi birtokai védelmében a tisztséget — ugyan vonakodva — két alkalommal (1574, 1582) végül Zrínyi György (1574–1576, ill. 1582–1598) vállalta el.⁵⁸ Így katonai pályá-

⁵³ Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. I–XII. köt. 1526–1606. Szerk. Fraknói Vilmos – Károlyi Árpád. (Monumenta Hungariae Historica [a továbbiakban MHH] III.: Monumenta Comititalia I–XII.) Bp. 1874–1917. VII. köt. (1583–1587) Bp. 1881. 139.: Nr. II.

⁵⁴ 1598. júl. 20., Bécs. Tudósító- és együttműködésre szólító levél Adolph von Schwarzenberg győri végvidéki főkapitányhoz: ÖStA Kriegsarchiv (a továbbiakban KA), Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Bestellungen (Best.) Nr. 671.; Engedelmességre intő levél Batthyány II. Ferenc részére, 1598. júl. 22.: MOL P 1313, A herceg Batthyány család levéltára, A Batthyány család törzslévéltára, Memorabilia Nr. 660.; Engedelmességre intő levél Zala vármegyéhez, 1598. júl. 22.: *Bilkei Irén – Turbuly Éva*: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1555–1711. I. köt. 1555–1609. (Zalai Gyűjtemény 29.) Zalaegerszeg 1989. 99.: Nr. 610. reg.; vö. még júl. 30-át jelölte ki az Udvari Haditanács beiktatása napjára Sárvarott: ÖStA AVA FHKA HKA Protokolle der Hofkammer (a továbbiakban Prot. der Hofkammer) Exp. Bd. 512. fol. 481.

⁵⁵ 1576–1577: *Pálffy G.*: A császárváros védelmében i. m. 148–150.; 1580–1581: ÖStA HHStA Hungarica Com. Fasc. 385. Konv. A. fol. 184. és uo. Konv. B. fol. 31.

⁵⁶ *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz) Történelmi Szemle 38. (1996: 2–3.) 163–217., különösen 192–203.

⁵⁷ „cum imperio non tantum titulo tenus eo officio fungi.” Nádasdy Ferenc Ernő főherceghez. 1576. december 1., Borsmonostor: MOL E 144, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Történelmi emlékek (a továbbiakban E 144, Történelmi emlékek), Belügy (Doboz 1.) fol. 141–145.

⁵⁸ *Pálffy G.*: Kerületi és végvidéki főkapitányok i. m. 269.

ja csúcsára a tehetséges katona majd csak akkor juthatott el, amikor Zrínyi 1598 tavaszán ismét lemondott tisztéről.

Az egyre jelentősebb törökellenes sikereinek⁵⁹ köszönhetően Fekete Bégnak titulált Nádasdy karrierjének az 1570–1580-as években házassága sem kedvezett, pedig ez a magyar arisztokrácián belül — mint láthattuk — még erősebbé tette pozícióit. Csakhogy Báthory István 1576. évi lengyel királykoronázásával és felső-magyarországi hatalmi törekvéseivel Nádasdy szoros kelet-magyarországi kapcsolatai a bécsi udvarban sokak szemében gyanússá tették őt (is). Így ezek miatt Batthyány Boldizsárral együtt 1585–1586-ban néhány alkalommal még lefogatása is felmerült, amire azonban végül nem került sor, pedig a magyar egyházi és világi elit bizonyos rivális csoportjaiban ennek is voltak támogatói (több főpap — köztük Radéczy István egri püspök és királyi helytartó — mellett például a későbbi személynök, Joó János).⁶⁰ Viszont amikor 1581 őszén neve felmerült egri, 1584-ben pedig érsekújvári főkapitánynak, akkor mind a Haditanács, mind Ernő főherceg Báthory Istvánnal való kapcsolatai miatt vetette el személyét.⁶¹ Ám feltehetően ezért nem lett sokáig magyar tanácsos sem, noha a tisztségre Radéczy helytartó már 1577 májusában javasolta.⁶² Sőt, véleményünk szerint magyar királyi lovászmesterré történt kinevezése is azért húzódott évekig, mert Rudolf király és politikai vezetése számára Nádasdy csak Báthory István lengyel király (1576–1586) 1586. december közepi halála után vált úgymond kétségkívül megbízhatóvá. A főméltósági posztra ugyanis ugyancsak Radéczy helytartó már 1584 januárjában ajánlotta.⁶³

1587-től Nádasdy lojalitása iránt már ritkán merült fel kétség. Így pozíciói egyre erősödtek, mind a Dunántúlon, mind országosan, aminek hamarosan a századvég hosszú török vagy tizenöt éves háborúja (1591–1606) is kedvezett, amely számára komoly lehetőségeket hozott. 1588 elején Sopron vármegye főispánságát is megszerezte,⁶⁴ amivel nyugat-dunántúli befolyása tetemesen erősödött. Egy évtizeddel később ugyanezt fokozta kerületi generálisi előléptetése, majd Kanizsa 1600. évi eleste után Sárvár és a hozzá tartozó várak főkapitányává (*Oberst der Festung Scharwar und derselben zugetanen neuen Ortflecken*) történt uralkodói kinevezése. Ő az ezekben a végházakban szolgáló magyar, német és vallon lovas és gyalogos katonaság felett is parancsnoki jogkörrel

⁵⁹ Nagy L.: Az erős fekete bég i. m. 101–149.

⁶⁰ *Katonai Imre: A Báthoryak, Batthyányak és Zrínyiek Habsburg ellenes mozgalma a XVI. század második felében. Savaria: A Vas megyei Múzeumok Értesítője 2. (1964) 159–174., ill. újabban Nagy Gábor: „Tu patriae, illa tuis vivet in historiis”. Előkészület egy új Istvánffi Miklós életrajzhoz. Századok 142. (2008. 5. sz.) 1209–1248., itt 1223–1230. és Uő: „...én nem vagyok sem Istvánffi, sem mágnás...”. Források a kortörténetíró Joó János életéhez és korához. Fons 16. (2009: 4. sz.) 471–514., itt 477–482.*

⁶¹ Eger: ÖStA HHStA Hungarica Com. Fasc. 385. Konv. B. fol. 31., fol. 37.; Érsekújvár: Nagy L.: Az erős fekete bég i. m. 280.

⁶² Mégpedig Choron János, Krusics János és Révay II. Ferenc mellett. MOL P 1314, Nr. 21029.

⁶³ ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 115. Konv. A. fol. 1–6. (1584. jan. 3.)

⁶⁴ Engedelmisségre intő levél Sopron vármegyéhez Nádasdy kinevezése kapcsán, amelyben kiemelik törökellenes szolgálatait. 1588. jan. 31.: ÖStA AVA FHKa HKA Familienakten N 1. fol. 18., Nádasdy a vármegye közgyűlésén leteszi esküjét. 1588. dec. 19.: *Tóth Péter: Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. I. 1579–1589. Sopron 1994. 235.: Nr. 1022. reg.*

rendelkezett.⁶⁵ Ráadásul Nádasdy Sopron, Vas és Zala megyékben is birtokos volt: ezek területének több mint 10 százaléka volt kezében – miként erről alább még külön is szólunk. Sőt, míg apja annak idején „csak” az első 10 magyarországi nagybirtokos közé került be, ő a 17. század elején már az első három-öt földbirtokos közé tartozott. A Dunántúlon így a századfordulón egyedül Zrínyi György tárnokmester és Zala vármegye főispánja számíthatott riválisának, a fiatal Batthyány II. Ferenc (1573–1625) még aligha, hiszen ő éppen ekkor kezdte pályáját.⁶⁶

Nádasdy országos elismertségének és befolyásának ekkortájt szintén több szemléletes bizonyítéka volt. A háború alatt sikeres haditettei mellett különféle katonai és zsoldostoborzási megbízatásai is egyre gyarapodtak,⁶⁷ miközben Győr 1594. évi eleste után meghatározó szerepet játszott a Bécs és Alsó-Ausztria védelmet garantáló új védelmi övezet, a magyaróvári–sárvári végek kiépítésében és működtetésében, amely persze saját uradalmait is oltalmazta.⁶⁸ Így 1600 nyarán már az is előfordulhatott, hogy Adolph von Schwarzenberg győri főkapitány (1598–1600) halála után a Pápán fellázadt vallon zsoldosok ellen vonult császári hadak ideiglenes főparancsnokságát is a magyar nagyúr láthassa el.⁶⁹ Emellett rendszeresen vett részt királyi bizottságok munkájában, bécsi és prágai haditanácskozásokon, majd 1599-től egyik állandó magyar szakértőként a megkezdődő Habsburg–oszmán béketárgyalásokon.⁷⁰ Udvarbeli elismertségét jól összegezték a későbbi nádor (1608–1609), Illésházy István szavai: „mert ez időben [az udvarban] csak ez két magyarnak [Pálffy Miklósnak és Nádasdy Ferencnek]... hisznek vala valamennyit.”⁷¹ Mindez összességében azt jelentette, hogy az 1580-as évek közepének válságévei ellenére Nádasdy II. Ferencnek a 17. század elejére sikerült megőriznie családjá helyét a Magyar Királyság legelőkelőbb arisztokratái sorában és vezető pozícióját a Nyugat-Dunántúl katonai-politikai irányításában.

⁶⁵ *Bestallung* Nádasdy részére tiszteről, 1600. dec. 19.: ÖStA KA Best. Nr. 671., ill. engedelmességre intő levelek a magyar, német, vallon katonasághoz. uo.

⁶⁶ *Pálffy Géza*: A Batthyány család a törökellenes határvédelemben a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 122. (2009: 2. sz) 321–356., főként 328–330.

⁶⁷ Például 1592-től Nádasdy 1000 magyar lovas és 1000 magyar gyalogos főkapitánya volt. 1592. szept. 12. Utasítás a tisztségről. Prímási Levéltár, Esztergom Ipolyi Arnold Gyűjtemény Nr. 6–7. és szept. 12. Nádasdy reverzálisa az utasításában foglaltak betartásáról. ÖStA KA Best. Nr. 435.; 1593: ÖStA KA Protokolle des Wiener Hofkriegsrates (a továbbiakban HKR Prot.) Bd. 191. Reg. fol. 49.; 1597: Nádasdy 200 huszárt tart uralkodói zsoldban. ÖStA AVA FHKA HKA Prot. der Hofkammer Exp. Bd. 512. fol. 26. és fol. 34.

⁶⁸ *Pálffy G.*: A császárváros védelmében i. m. 214–220.

⁶⁹ *Nicolaus Isthvanfi*: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Colonia Agrippina 1622.* 742.

⁷⁰ Csak két szemléletes példa: 1598-ban Szuhay István váci püspökkel Erdélybe küldendő, kijelölt királyi biztos volt, ahova azonban betegsége miatt helyette végül Istvánffy Miklós utazott. ÖStA AVA FHKA HKA Prot. der Hofkammer Exp. Bd. 512. fol. 113., fol. 179., ill. újabban vö. *Nagy Gábor*: Miksa főhercegre várva. Rudolf erdélyi biztosainak két jelentése 1598 májusából. *Századok* 141. (2007: 6. sz.) 1557–1589., itt 1557.; 1599 végén pedig Nádasdy Kutassy Jánossal, Pálffy Miklóssal és Bartholomäus Pezzennel a Szentendrei-szigeten folyó török béketárgyalásokra küldött királyi biztos volt. *Isthvanfi, N.*: *Historiarum de rebus Ungaricis* 742.

⁷¹ Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603. és Hídvégi Mikó Ferencz históriája 1594–1613. Biró Sámuel folytatásával. *Közli Kazinczy Gábor.* (MHH II.: *Scriptores VII.*) Pest 1863. 43.

Befolyásvesztés a 17. század elején: a kevéssé ismert kerületi főkapitány, Nádasdy Pál

A Nádasdy család országos és dunántúli befolyásának megőrzése Ferenc fiának, Pálnak viszont már csak részben sikerült. Pedig harmadik generációs arisztokrataként elvileg legalábbis neki adódtak az addigi legkiválóbb lehetőségek. Az 1. táblázat számadatai alapján gyorsan le is vonhatnánk ezt az elhamarkodott következtetést. Ezek szerint ugyanis atyjánál és nagyapjánál is jóval korábban nyert el minden fontos magyarországi tisztséget, a főispánságtól az országos főméltóságon át a dunántúli kerületi főkapitányságig, miközben 1618-ban még aransarkantyús lovag (*equus auratus*) is lett.⁷² S noha e számadatok megfelelnek a valóságnak, azaz Pál vitathatatlanul gyors karriert futott be, ennek ellenére a Nádasdyak a 17. század elején mégis mind a Magyar Királyságban, mind a Dunántúlon veszítettek korábbi pozícióikból.

Erről több dolog tanúskodik. Először: Pál karrierje csúcán, amelyre ugyan már 28 évesen eljutott, az ország világi elitjében „csupán” az 5. helyet foglalta el (1. 2. táblázat). Ráadásul 1628-tól a gyermek Zrínyi Miklós királyi lovászmesterré történt kinevezése miatt egy hellyel visszacsúszott,⁷³ hiszen a Zrínyiek középkori grófi címét a magyar politikai elitben általában régebbinek fogadták el, mint a Nádasdyakét. Ennek ugyan ténylegesen nem sok következménye és jelentősége volt, Pál esetében — elsősorban fiatal kora miatt — országos befolyásról mégis kevéssé beszélhetünk. A világi hierarchiában előtte álló, jóval idősebb és ambiciózusabb Thurzó Szaniszló vagy Esterházy Miklós nádorokkal (1622–1625, ill. 1625–1645), Alaghy Menyhért országbíróval (1625–1631) vagy Erdődy II. Tamás és Bánffy Kristóf tárnokmesterekkel (1615–1624, ill. 1625–1643) nem versenyezhetett, miként a Dunántúlon a nála jóval idősebb, említett Batthyány II. Ferencsel vagy Széchy Tamással sem. Másodszor: Pál nagyapja és apja Vas vármegyei főispánságát ugyan problémamentesen továbbörököltette,⁷⁴ Sopront viszont elveszítette. Bár 1604-ben úgy tűnt, hogy a főispáni tisztségnak itt is ő a legesélyesebb várományosa, hiszen a megyei nemesség túlnyomó része többször és határozottan mellette foglalt állást,⁷⁵ 1605. május 24-én Rudolf király kinevezése mégis Batthyány Ferencnek szólt,⁷⁶ aki tisztét 1625. évi haláláig betöltötte. Pedig Batthyánynak a megyében birtokai sem voltak, sőt maga is vonakodott elvállalni a tisztséget.⁷⁷ Ezt azonban Batthyány halála után sem Nádasdy Pál, hanem Esterházy Miklós szerezte meg, akinek utó-

⁷² Kovachich, M. G.: Solennia inauguralia i. m. 74., 83.

⁷³ Vö. Fallenbüchl Z.: Magyarország főméltóságai i. m. 82.

⁷⁴ Fallenbüchl Z.: Magyarország főispánjai i. m. 107., ill. Tóth Péter: Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. II. köt. 1601–1620, 1631–1641. (Vas megyei levéltári füzetek 5.) Szombathely 1992. 28.: Nr. 854. reg. (1604. máj. 30., még mint kiskorú), ill. 96–97.: Nr. 1205. reg. (1610. jún. 6., nagykorúvá válva esküt tesz)

⁷⁵ Turbulý Éva: Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. II. 1595–1608. Sopron 2002. 118.: Nr. 490. reg. (1604. jan. 10.) és 125.: Nr. 534. reg. (1604. máj. 3.)

⁷⁶ 1605. máj. 24. Kinevezés Batthyány részére. ÖStA AVA FHKA HKA Familienakten B-P 66. fol. 9., máj. 24. Engedelmességre intő és beiktatásra felszólító levél Sopron vármegyéhez. Uo.

⁷⁷ Takáts Sándor: Zrínyi Miklós nevelőanyja. Bp. 1917. 68.

dai azután szívósan kitartottak a fontos regionális pozíció megőrzése mellett.⁷⁸ Harmadszor: Nádasdy ugyan 1622-től 1633. évi haláláig viselte a dunántúli kerületi főkapitány tisztét,⁷⁹ így családja birtokai védelmében ekkor ismét hosszabb ideig Sárváron állomásozott a rendek fizette főkapitányi kontingens (150 lovas és 100 gyalogos),⁸⁰ a tisztséget azután 1633-tól a 18. század elejéig már mindvégig a Batthyány család tagjai töltötték be, sőt tették örökletessé, ami az egész törökellenes védelmi rendszerben kivételes jelenségnek számított.⁸¹

A Nádasdy család pozícióvesztésében több különleges tényező játszott együttes szerepet, amelyeket az újabb kutatások akár továbbiakkal gazdagíthatnak, hiszen Pál életét jelenleg sajnos csak felületesen ismerjük. Először is úgy fogalmazhatnánk, hogy Pál túl későn született és túl korán halt meg. Nádasdy II. Ferenc már 42 esztendő volt, amikor fia meglátta a napvilágot, legtehetségesebb és legbefolyásosabb kortársai így nála legalább egy bő évtizeddel idősebbek voltak. Apja 1604. évi halálakor pedig Pál csak hét esztendő múlt, így neki pusztán anyja, az újabban egyre reálisabban ismert Báthory Erzsébet,⁸² valamint Nádasdy II. Tamás volt és lehetett patrónusa.⁸³ Nádasdy Pál igen korai — pusztán 36 esztendősen bekövetkező — halálakor, 1633-ban pedig fia, III. Ferenc még csak 10 esztendő volt. Másodszor: Pálnak mind országosan, mind a Dunántúlon túlságosan kemény riválisokat adott a sors. Az apja kerületi főkapitányi és soproni főispáni tisztségét megszerző Batthyány Ferencsel vagy Széchy Tamás ugyancsak kerületi generálissal (1610–1618)⁸⁴ szemben ő mindvégig fiatalember maradt. S noha Pál kétségkívül igen ifjan lett országos főméltóság, Esterházy Miklós üstökösszerű felemelkedése — vasi és soproni törzsbirtokai közvetlen szomszédságában — hosszú időre új, egyre befolyásosabb riválist teremtett.⁸⁵ Ráadásul olyat, aki 1626-tól már egyszerre volt gróf és

⁷⁸ Felix Tobler: Die fürstliche Linie der Esterházy als Obergespane und Erbobergespane des Komitates Ódenburg/Sopron. Soproni Szemle 62. (2008: 2. sz.) 207–210.

⁷⁹ Utasítás a tisztségről. 1622. okt. 21.: ÖStA KA Best. Prot. Bd. 1. 1622. p. 6., vö. még ÖStA AVA FHKA HKA Prot. der Hofkammer Exp. Bd. 699. fol. 519–520., ill. Győr vármegye közgyűlésén kihirdetik az uralkodó engedelmességre intő levelét Nádasdy kinevezéséről, 1623. jan. 27.: *Gecsenyi Lajos*: Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyveinek regesztái. II. köt. 1617–1626. Győr 1995. 46–47.: Nr. 294. reg., ill. Nádasdy 1633. október 15-én, délután egy és két óra között, Sárvár várában bekövetkező halálára: MOL E 144, Történelmi emlékek, Belügy (1. d.) fol. 887–888. és MOL P 1314, Nr. 39394.: Ráttky György beszámolója Batthyány Ádámhoz Nádasdy haláláról, 1633. okt. 16., Sárvár.

⁸⁰ L. pl. 1625–1627-ből: ÖStA AVA FHKA HKA Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban HFU) r. Nr. 130. 1626 Juli fol. 54–59., Sárvár és MOL E 211, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Lymbus, Series II. Tétel 26. fol. 507–513.

⁸¹ Pálffy G.: A Batthyány család i. m. 333–335. és 338–341.: Nr. IV–VII.

⁸² Péter Katalin: A csejtei várúrnő: Báthory Erzsébet. (Labirintus sorozat) Bp. 1985.; Nagy László: A rossz hírű Báthoryak. Bp. 1984.; Szádeczky-Kardoss Irma: Báthory Erzsébet igazsága. Bp. 1993.; ill. legújabban *Tünde Lengyelová – Gábor Várkonyi*: Báthory Erzsébet. Život a smrť. Bratislava 2008., valamint frissen magyarul: *Lengyel T. – Várkonyi G.*: Báthory Erzsébet i. m.

⁸³ Bessenyei J.: Nádasdyak i. m. 63–69. L. még Bariska István tanulmányát ugyanezen számban.

⁸⁴ Pálffy G.: Kerületi és végvidéki főkapitányok i. m. 269.

⁸⁵ Felemelkedésére újabban I. J. Újváry Zsuzsanna – Zimányi Vera: Az alispánságtól a birodalmi hercegségig, a nemesi kúriától az ország legnagyobb birtokkomplexumáig. Az Esterházy család anyagi és társadalmi felemelkedése. In: Pénztörténet – gazdaságtörténet i. m. 182–200. és Pálffy Géza: Pozsony megyéből a Magyar Királyság élére. Karrierlehetőségek a magyar arisztokráciában a

az ország nádora, azaz a világi elit első embere. Ám az említett jelentős generáció-eltolódás a Batthyányoknak is kedvezett: az ugyan jóval fiatalabb Batthyány I. Ádám (1610–1659) katolizálásának (1629), bécsi udvarbeli szolgálatának és grófi címének (1630)⁸⁶ köszönhetően Nádasdy Pálnak egyre komolyabb riválisa lett, mely lehetőségekkel az utóbbi korai halálát kihasználva — katonai téren legalábbis — Batthyány kiválóan élni tudott.

Mindezeket Nádasdynak a Zrínyiekkel és a Homonnai Drugethekkel való sógorsága sem ellensúlyozhatta – egyik testvérét (Annát) ugyanis a költő és hadvezér Zrínyi VII. Miklós apja (VI. Miklós), a másikat (Katalint) pedig Homonnai Drugeth György országbíró (1618–1620) vette el. Különösen, hogy maga Pál első ízben igencsak rangon alul házasodott, amikor 1617 nyarán Sárvárrott Cziráky Borbálát vette feleségül,⁸⁷ akinek apja, a szép jogtudó hivatalnoki karriert befutó Mózes csupán 1620 áprilisában lett báró.⁸⁸ A váratlanul gyorsan (1618. július 17-én) elhunyt⁸⁹ Borbála asszony után Nádasdy Pál második hitvese is csak a magyar arisztokrácia középrétegébe tartozó Révay családból származott: Judit a neves koronaőr és királyi udvarmester, Péter leánya volt.⁹⁰ Ám stabil uralkodóhűségét jelentősen megkérdőjelezte az is, hogy 1619 őszétől — Batthyány II. Ferenchez hasonlóan — hosszabb időre ő is Bethlen Gábor erdélyi fejedelemhez (1613–1629) pártolt.⁹¹ Esterházy Miklós minősítése szerint ráadásul azok közé tartozott, „az kik Bethlent hitták vagy kedvvel vették”, azaz nem csupán kényszerűségből csatlakoztak hozzá.⁹²

Az 1621 legvégén kötött nikolsburgi béke után Nádasdy Pál azonban Bethlen újabb királysági hadjáratai során már nem pártolt ismét a fejedelemhez, sőt előbb kerületi főkapitány (1622–1633), majd 1625-től egyszerre magyar tanácsos, császári kamarás és magyar királyi kamarásmester lett.⁹³ 1627 nyaráról pedig már ő irányíthatta a Kanizsával szembeni végváratokat is.⁹⁴ Végül, bár

16–17. század fordulóján. (Az Esterházy, a Pálffy és az Illésházy család felemelkedése). Századok 143. (2009: 4. sz.) 862–866.

⁸⁶ Mindezekre l. *Koltai András*: Batthyány Ádám és udvara 1625–1659. Doktori disszertáció ELTE BTK. Kézirat. Bp. 2000.; *Uő*: Egy magyar főrend pályafutása a császári udvarban: Batthyány Ádám (Bécs 1630–1659). Korall 9. (2002. szeptember) 55–78.

⁸⁷ Esküvőjük 1617. június 19-én volt Sárvárrott. ÖStA AVA FHKA HKA Familienakten N 1. fol. 41.; uo. HFU r. Nr. 113. Konv. 1617 Juni fol. 13–16. és MOL E 104, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara számvevősége, Liber resolutionum Vol. 6. fol. 254.

⁸⁸ MOL A 57 Libri regii 7. köt. pp. 78–80. (1620. ápr. 5.)

⁸⁹ *Barabás Samu*: Geneologiai följegyzések. Történelmi Tár (1884) 782.

⁹⁰ *Payr Sándor*: Révay Judit, a hitehagyott Nádasdy Ferenc édesanyja. Protestáns Szemle (1913) 65–86., 145–160.

⁹¹ *Vő. Nagy László*: Adalékok Bethlen Gábor hadseregének dunántúli hadműveleteihez (1619–1621.). Hadtörténelmi Közlemények Új folyam 7. (1960: 2. sz.) 71–106.

⁹² *Szalay László – Salamon Ferenc*: Galantai gróf Eszterházy Miklós Magyarország nádora. I–III. köt. Pest 1863–1870. I. köt. 67–68.

⁹³ Az eddigi adatok mellett kamarásságára l. ÖStA HHStA Oberstkämmereramnt Reihe F, C 1 fol. 14.; mint kamarásmester: *Fallenbüchl Z.*: Magyarország főispánjai i. m. 83. E tisztét azonban feltelezhetően csupán 1625. december 8-án III. Ferdinánd soproni koronázási lakomáján látta el. *Pálffy G.*: Koronázási lakomák i. m. 1078.

⁹⁴ 1627. márc. 20. Zrínyi György 1626. évi halála után Nádasdyt felfogadják a tisztségre: ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 258. fol. 238., 1627. jún. 9. Utasítás Nádasdy részére a tisztségről. ÖStA KA Best. Prot. Bd. 1. 1627. p. 22. Konkrét főkapitányi tevékenysége azonban jelenleg még alig ismert.

kevésé ismert, az 1625. őszi soproni diétán az egyik protestáns — bár Esterházy Miklóssal szemben ténylegesen esélytelen — nádorjelölt volt. A gyorsan felemelkedett, katolikus nagyúr ugyanis mintegy hatszor annyi voksot kapott a választáson, mint a régi dunántúli családból származó protestáns arisztokrata.⁹⁵

Uralkodóhűsége ellenére 1622-től Nádasdy Pál haláláig kitartott evangélikus vallása mellett akkor is, amikor régióbeli legfőbb riválisai, Esterházy Miklós vagy Batthyány I. Ádám már a Habsburg-dinasztia hitét követték. Ebben feltehetően az is szerepet játszhatott, hogy személyisége jelentősen eltért elődeitől, azaz a politika terén náluk jóval kevésbé volt ambiciózus és talán tehetséges, és még náluk is jobban vonzódott hitéhez és az irodalomhoz,⁹⁶ amit egy 1631-ben Csepregen megjelent, általa írt és szerkesztett evangélikus imádságoskönyv (*Áhitatos és buzgó imádságok*) is jelez.⁹⁷ Mindeközben lehetőségeit 1616 őszen egy súlyos lovasbaleset is rontotta.⁹⁸ Összességében így családja pozíciója ugyan — ez hangsúlyozandó — nem kérdőjeleződött meg a magyar arisztokrácia legfelső rétegében, befolyása néhány évtizedre mégis tetemesen visszaesett. Az elmondottakon kívül ezt jól jelzi az is, hogy a század első negyedének öt nádorválasztásán (1608, 1609, 1618, 1622, 1625) a jelöltek között a prímet a Batthyány, az Erdődy, az Esterházy, a Forgách és a Thurzó családok vitték.⁹⁹

Nádasdy Ferenc országbíró a Dunántúlért folytatott hatalmi rivalizálásban

A 17. század közepén így Pál fiának, III. Ferencnek volt min javítania. Mivel az ő pályájáról, illetve mecénási működésének társadalmi, anyagi és szellemi hátteréről a kérdés egyik szakértője, Toma Katalin ugyanebben a számban külön tanulmányban szól,¹⁰⁰ az alábbiakban — legfőbb vizsgálati szempontjainknak megfelelően — pusztán a magyar világi elitben betöltött helyét határozzuk meg, illetve a Dunántúlért folytatott hatalmi rivalizálásban megvívott különleges küzdelmére hívjuk fel a figyelmet.

Noha III. Ferenc apja életében — mint láthattuk — a Nádasdy család befolyása főként országos szinten kétségkívül csökkent, a magyar arisztokrácia elitjének tagjaként számára is kiváló lehetőségek kínálkoztak. S ő tudott is élni ezekkel. Az 1. táblázat adatai szerint ugyanis — a főkapitányi posztot kivéve — a család 16–17. századi négy generációjából minden fontos magyarországi tiszt-

⁹⁵ Szalay L. – Salamon F.: Galantai gróf Eszterházy Miklós i. m. II. 224.

⁹⁶ Kovács József László: Esterházy Miklós és Nádasdy Pál az író. In: Tanulmányok Csatkai Endre emlékére. Szerk. Környei Attila – G. Szende Katalin. Sopron 1996. 125–133.

⁹⁷ RMK II. 1494. A kötet feldolgozásán a sárvári Nádasdy Ferenc Múzeum munkatársa, Reichardt Gabriella dolgozik.

⁹⁸ Erre l. Toma Katalin tanulmányát ugyanebben a számban.

⁹⁹ „Series candidatorum pro officio palatini regni Hungariae.” Összeállította Gyurikovits György, Pozsony, 1837. április 19.: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest; Kézirattár Fol. Lat. 3809/II. Gyurikovits gyűjtemény, fol. 233r.

¹⁰⁰ Vö. még kismonografikus jelleggel *Toma K.*: Gróf Nádasdy Ferenc i. m. A Nádasdy tisztségeire vonatkozó különféle adatok e munkából származnak, így ezekre külön az alábbiakban már nem hivatkozunk.

séget ő ért el legkorábban! Ám ezen adatokkal még a 17. század legjelentősebb magyar politikusi sorában is az első három között találjuk – csupán Esterházy Pál nádor (1681–1713) és Zrínyi Miklós horvát–szlavón bán (1647–1664) vetekedhetett vele.¹⁰¹ Sőt, 1662 elején Nádasdy lett a magyar arisztokráta közül legfiatalabb korban tagja a Habsburg Monarchia legfőbb tanácsadó testületének, a Titkos Tanácsnak (*Geheimrat*).¹⁰² Ez bécsi udvarbeli karrierje csúcspontját jelentette.

Nádasdy Ferenc a Magyar Királyságban is megküzdött a sikerért. A magyar királyi udvarmester posztját 1646-ben elnyerve a világ elit hierarchiájában még csak a 9–10. helyre került, ahonnan az 1650-as évek elején csupán keveset tudott előrelépni. Számára ezért is bírt oly nagy jelentőséggel 1655-ben az országbíró posztjának megszerzése, ezzel ugyanis igen nagyot (a 7–8. helyről a 2-ra) ugorhatott előre.¹⁰³ Esetleges nádorrá választásának fiatal kora és a belpolitikai erőviszonyok miatt kevés esélye volt,¹⁰⁴ a bán és a tárnokmester posztját pedig Zrínyi Miklós és Csáky István már hosszabb ideje (az előbbi 1647-től, az utóbbi 1644-től) betöltötte.¹⁰⁵ Az országbírói poszt megszerzésével Nádasdy tehát 32 évesen a magyar világi elit 2. embere lett, amivel családja befolyásának átmeneti csökkenését sikerült helyreállítania.

A világi elit második pozíciójának megszerzésében számos tényező játszott közös szerepet: Nádasdy tanulmányai és katolizálása (1643) mellett tehetsége és páratlan nyitottsága, kiváló Habsburg-udvari kapcsolatrendszere és hallatlan nagyravágása, de utóbb a császárvároshoz közeli rezidenciái (előbb 1650-től az alsó-ausztriai Seibersdorf, majd 1660-tól Pottendorf) és persze remek házassága.¹⁰⁶ 1644 februárjában ugyanis Esterházy Miklós nádor leányát (Juliannát) vette feleségül. Magyarországi pályája csúcspontját végül Wesselényi Ferenc nádor (1655–1667) halála után, 1667. május elejétől királyi helytartói kinevezése jelentette, amelyet 1670 őszi lefogatásáig Szelepcsényi György esztergomi érsekkel (1666–1685) együtt töltött be.¹⁰⁷ Ezzel Nádasdy a világi elit élére jutott, a Magyar Királyság vezetésében pedig majdnem elérte azt a pozíciót, amelyet egykoron dédapja, Tamás nádor. A 16–17. században ugyanis ekkor fordult első ízben elő, hogy nádor hiányában a királyi helytartó tisztét az esztergomi érsek ne egyedül, hanem egy nagyúrral együtt töltse be.

¹⁰¹ Pálffy G.: Pozsony megyéből a Magyar Királyság élére i. m. 882.: 5. táblázat.

¹⁰² ÖStA HHStA Handschriften Böhm Suppl. 383. (W 706/23.) *Johann Dümont*: Collectanea historica, necnon politica et juridica. Bd. 23. „Eidbuch österreichischer Würdenträger” fol. 15v. L. még részletesen Toma Katalin idézett dolgozatában ugyanezen számban.

¹⁰³ *Toma Katalin*: Nádasdy III. Ferenc országbírói kinevezése. Adalékok az 1655. évi országgyűlés történetéhez. In: Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. CD-ROM. Szerk. Erdélyi Gabriella – Tusor Péter. Bp. 2007. 111–125.

¹⁰⁴ *Várkonyi Gábor*: Wesselényi Ferenc nádorrá választása. In: Mindennapi választások i. m. 87–110.

¹⁰⁵ *Fallenbüchl Z.*: Magyarország főméltóságai i. m. 75. és 80.

¹⁰⁶ Mindezekre l. a Nádasdy-kutatócsoport tagjainak (Buzási Enikőnek, Király Péternek, Kiss Erikának, Toma Katalinnak és Viskolcz Noéminek) e számban közölt írásait.

¹⁰⁷ Helytartóságára l. Toma Katalin tanulmányát ugyanebben a számban. A korábbi gyakorlatra vö. Pálffy G.: A Magyar Királyság i. m. 282–286. stb.

Nádasdy befolyása 1655. évi országbírói kinevezésével a Dunántúlon is tetemesen növekedett. Ezt erősítette az is, hogy apja riválisa, az említett Bánffy Kristóf halála (1644) után 1648 tavaszán sikerült megszereznie Zala megyében — számos kisebb birtok mellett — Alsólendvát és uradalmát, sőt 1651-ben Alsólendva és Lenti főkapitányi tisztét is. Zrínyi Miklós bán 1664 végi halálát követően ez tette azután lehetővé, hogy 1666. január 15-én elnyerhesse Zala és Somogy vármegyék közös főispáni posztját is — miközben az apjától örökölt Vas vármegyei főispáni tisztséget 1635 áprilisában letett esküjétől haláláig ellátta.¹⁰⁸ A dunántúli kerületi főkapitányi posztot azonban nem szerezhette meg, hiszen azt apja halála (1633) óta, a nála jóval idősebb és általa is respektált Batthyány I. Ádám bírta, akinek ráadásul a tisztséget — különleges kompromisszumot kötve az Udvari Haditanáccsal — 1655 márciusában, azaz még Nádasdy országbírói kinevezése előtt néhány hónappal sikerült örökletessé tennie.¹⁰⁹ Ez az országbírónál 13 esztendővel idősebb Batthyány 1659. évi haláláig nem is okozott problémát. Ezt követően azonban Nádasdy egyre nehezebben viselte a nála majd másfél évtizeddel fiatalabb Batthyány III. Kristóf (1637–1687) főkapitányságát (1659–1685), aki a Kanizsa ellen vetett végházak generálisaként Nádasdynak, mint Lenti végvára főkapitányának felettese is volt. A jelentős korbéli különbség mellett ebben per sze személyes ok is szerepet játszott. Nádasdy leánya (Krisztina) és Batthyány eljegyzése ugyanis az utóbbi csapodár természete miatt bomlott elsődlegesen fel.¹¹⁰

A konfliktus az 1663. évi török háborúban pattanásig feszült. Ekkor ugyanis a nemesi felkelő csapatokat kerületi főkapitányi tisztének köszönhetően irányító Batthyány már második minőségében is Nádasdy felettese lett volna. Az országbíró azonban ezt már nem tűrte. A Dunántúl katonai vezetéséért vívott konfliktus első megoldását az jelentette, hogy 1663 szeptemberében — a magyar nagyurak kiegyezését követően — I. Lipót király a korszak legkiválóbb magyar–horvát katonáját, Zrínyi Miklós bánt és a császári hadsereg vezérőrnagyát bízta meg a beteg Wesselényi nádor ún. országos főkapitányi (*supremus capitaneus regni*) jogkörének ellátásával.¹¹¹ Így mind Batthyány, mind Nádasdy az ő alárendeltje lett. Az utóbbi viszont még arra is figyelt, hogy Zrínyi seregében saját nagyúri bandériumát és Vas vármegye lovasait ne Batthyány Kristóf alá, hanem Draskovich Miklós kontingensébe rendeljék.¹¹² Őt ugyanis az országbíró könnyen elfogadhatta, hiszen vejről volt szó, Nádasdy Krisztinát ugyanis 1661 őszén végül Draskovich vette el.¹¹³ Sőt, a nemesi felkelés novemberi szétesését és Zrínyi Muraközbe való távozását követően, 1663 decembe-

¹⁰⁸ Tóth P.: Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái i. m. II. 198.: Nr. 1627. reg.

¹⁰⁹ Pálffy G.: A Batthyány család i. m. 333. és 338–339.: Nr. IV.

¹¹⁰ Toma K.: Gróf Nádasdy Ferenc i. m. 143–144.

¹¹¹ Pálffy Géza: A Zrínyi-kutatás egyik megoldatlan kérdéséről. Zrínyi Miklós hadimustrája a Vas megyei Vat mellett 1663. szeptember 17-én. Történelmi Szemle 49. (2007: 2. sz.) 263–288., főként 268–276.

¹¹² Uo. 279–281.

¹¹³ Draskovich életére és pályájára újabban I. Szibler Gábor: Egy alig ismert országos méltóság és sárvári birtokos a 17. századból. Trakostyáni gróf Draskovich Miklós. Honismereti Híradó Sárvár 27. (2009: 1–2. sz.) 3–47.

rében az országbírónak — mind Wesselényi nádorral, mind az uralkodóval megegyezve — azt is sikerült elérnie, hogy Zrínyi posztját ő vehesse át.¹¹⁴

Így 1664-ben mindvégig Nádasdy volt a Dunántúlon a nádor országos főkapitányi jogkörének ellátója. Ezzel a katonáskodáshoz egyébként kevéssé értő országbíró a török háború második esztendejében a dunántúli kerületi főkapitány, Batthyány Kristóf felettese lett! Ráadásul Nádasdy a Dunántúl katonai irányításáért folytatott különleges küzdelmét a művészeti reprezentáció segítségével is kifejezésre juttatta. Mégpedig nem is akármilyen módon, hiszen e hatalmi rivalizálás közepette rendelte meg a győri ferences templom számára Jan Thomastól a 17. századi Magyarország barokk festészetének egyik főművét, a nevezetes *Köpenyes Madonnát* – miként ezt nemrég Buzási Enikő részletesen feltárta.¹¹⁵ Ez ugyan Nádasdy katonai szerepét, illetve ezzel kapcsolatos célkitűzéseit a valóságosnak sokszorosára nagyítva mutatta be, mégis szemléletesen fejezte ki, hogy az országbíró kit tartott a Dunántúl vezéralakjának, illetve a Magyar Királyság arisztokráciájában az országos és regionális politikai hatalom egyik, ha nem a legfőbb képviselőjének.

A Nádasdy család a 16–17. századi országos és regionális politikában

Fenti vizsgálatainkat érdemes az általunk végigkövetett eddigi két fő szempont tekintetében a 16–17. század egészére vonatkozóan is összegeznünk. Miként arról a 2. táblázat tanúskodik, Nádasdy Tamásnak a magyar politikai elitbe való bekerülése (1536) és Ferenc országbíró 1670. évi lefogatása között a Nádasdy család a világi elit hierarchiájában stabilan az első tízben foglalt helyett. Bár tisztában vagyunk azzal, hogy a statisztikai adatok természetesen nem tükrözhetik teljes pontossággal a mindenkori valós hatalmi erőviszonyokat, véleményünk szerint az mégis önmagáért beszél, hogy e 135 esztendőben csupán 59, a családtagok kiskorúságát nem számítva pedig mindössze 29 olyan év akadt, amikor az első kilenc-tíz magyar országos főméltóság között ne lett volna Nádasdy-családtag. Sőt, a 135 esztendő szinte kerekén felében (67 évben) mindig az első öt főméltóság között szerepeltek a familia tagjai – ami az igen kevés fiú-utód ismeretében még inkább kiváló teljesítménynek tartható. Az 1570–1580-as és 1610–1630-as évek — mint láthattuk, jól megmagyarázható — átmeneti pozícióvesztését mindkét esetben viszonylag gyorsan korrigálni tudták, így a család mindvégig a magyar politikai elit csúcsán maradhatott. Bár hasonló vizsgálat ez ideig más magyar arisztokrata családról sajnos nem készült, talán nem túlzás kijelentenünk, hogy a Nádasdyak ezen eredményekkel az elsők között fognak szerepelni.

Mindezek ellenére a Nádasdy famíliának még a Dunántúlon is osztozni kellett a különféle hatalmi pozíciókon. Elsőként a régió rendi hadügyeit irányító kerületi főkapitány posztját érdemes vizsgálat alá vonnunk, miként ezt a 3. táblázat jelzi. Ezek alapján egyértelmű, hogy a 16–17. században a Nádasdy

¹¹⁴ *Toma K.*: Gróf Nádasdy Ferenc i. m. 146–152.

¹¹⁵ *Buzási Enikő*: A Köpenyes Madonna Árpásról: Jan Thomas Nádasdy Ferenc számára festett műve 1663-ból (Meghatározás, datálás, attribúció). *Művészettörténeti Értesítő* 54. (2005) 245–286.

család tagjai a Batthyányakkal alig versenyezhettek, az utóbbiak ugyanis közel kétszerannyi ideig töltötték be a katonai főméltóságot, mint a Nádasdyak. Ez azonban elsősorban annak volt köszönhető, hogy Batthyány I. Ádámnak a bécsi udvar és a saját famíliája különleges érdekegybeesését kihasználva — nevezetesen a császárváros és nyugat-dunántúli határvidéke védelmének biztosítása érdekében — a 17. században sikerült örökölhetővé tennie a tisztséget.¹¹⁶ A Nádasdyak a Muraközt bíró Zrínyieket és a régió többi nagyúri famíliáját viszont messze megelőzték.

3. táblázat: A dunántúli kerületi főkapitányság betöltése (az egyes arisztokrata családok rendjében) 1542 és 1703 között¹¹⁷

Család	Családtagok száma	Tisztségviselés ideje (év)	Százalékos arány a tisztségviselés összidőtartamának rendjében
Batthyány	4	73	45
Nádasdy	3	37	23
Zrínyi	2	22	14
Széchy	1	9	6
<i>vacantia</i>	0	8	5
Török	1	5	3
Salm	1	3	2
Pethő	1	2	1
Tahy	1	2	1
Összesen	14	161	100

Ami viszont a katonai igazgatás terén regionális vonatkozásban nem sikerült, azt a Nádasdy család tagjai a polgári közigazgatás területén próbálták ellensúlyozni, mégpedig összességében igen komoly sikerrel. E tekintetben beszédesnek nevezhetők azok a számadatok, amelyek a 4. táblázatban Vas, Sopron és Zala vármegyék főispánságainak betöltését mutatják. Ezek szerint ugyanis a dunántúli régióban egyértelmű Nádasdy-dominanciáról beszélhetünk. Egyrészt: az összes dunántúli arisztokrata familia közül a Nádasdy volt az egyetlen család, amelynek tagjai korszakunkban mindhárom megyében voltak főispánok. Másrészt az összes főispánságnak több mint 30 százalékát ők töltötték be, messze megelőzve riválisaikat, a Batthyány, a Bánffy és az Esterházy családot. Harmadrészt Vas vármegye irányítása 1537-től 1671-ig töretlenül a kezükben volt, amihez hasonlóra csak az Esterházyak voltak — Miklós felkapaszkodása után — 1626-tól Sopron megyében képesek.¹¹⁸

¹¹⁶ Pálffy G.: A Batthyány család i. m. 333–335. és 338–341.: Nr. IV–VII.

¹¹⁷ A táblázat forrása: Pálffy G.: Kerületi és végvidéki főkapitányok i. m. 269–270. és Pálffy G.: A magyarországi katonai elit i. m. passim.

¹¹⁸ Hajnik I.: Az örökös főispánság i. m. 77–78. és Tobler, F.: Die fürstliche Linie der Esterházy als Obergespane i. m.

4. táblázat: Vas, Sopron és Zala vármegyék főispáni posztjainak betöltése (az egyes arisztokrata családok rendjében) 1526 és 1700 között¹¹⁹

1) Vas vármegye (1526–1700)			
Család	Családtagok száma	Tisztségviselés ideje (év)	Százalékos arány a tisztségviselés összidőtartamának rendjében
Nádasdy	5	134	75
Kéry	1	13	8
Széchy	1	13	8
Batthyány	2	12	7
Pekry	1	3	2
Összesen	10	175	100
2) Sopron vármegye (1526–1700)			
Család	Családtagok száma	Tisztségviselés ideje (év)	Százalékos arány a tisztségviselés összidőtartamának rendjében
Esterházy	3	75	43
Weisprach	1	25	14
Batthyány	1	21	12
Pethő	1	19	11
Nádasdy	1	17	10
Choron	1	13	7
<i>vacantia</i>	0	3	2
Teufel	1	2	1
Összesen	9	175	100
3) Zala vármegye (1535–1700)			
Család	Családtagok száma	Tisztségviselés ideje (év)	Százalékos arány a tisztségviselés összidőtartamának rendjében
Bánffy	5	59	35
Zrínyi	4	59	35
Esterházy	2	22	13
Fejérvögy	1	13	8
Erdődy	1	6	4
Nádasdy	1	6	4
<i>vacantia</i>	0	1	1
Összesen	14	166	100

¹¹⁹ A táblázat — saját levéltári adataink alapján több helyen tovább pontosított — forrásai: *Fallenbüchl Z.*: Magyarország főispánjai i. m. 107., 96. és Zala megye archontológiája 1138–2000. Szerk. Molnár András. (Zalai Gyűjtemény 50.) Zalaegerszeg 2000. 246–247.

A három nyugat-dunántúli vármegye együttesen (1526/35–1700)			
Család	Családtagok száma	Tisztségviselés ideje (év)	Százalékos arány a tisztségviselés összidőtartamának rendjében
Nádasdy	7	157	31
Esterházy	5	97	19
Zrínyi	4	59	11,5
Bánffy	5	59	11,5
Batthyány	3	33	7
Weisprach	1	25	5
Pethő	1	19	4
Choron	1	13	2
Fejérvöly	1	13	2
Kéry	1	13	2
Széchy	1	13	2
Erdődy	1	6	1
<i>vacantia</i>	0	4	1
Pekry	1	3	0,5
Teufel	1	2	0,5
Összesen	33	516	100,0

Mindezekkel pedig — miként a következő alfejezetekből részletesebben megismerheti az olvasó — szoros összhangban állt birtokpolitikájuk és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalmával kiépült kapcsolatrendszerük is. Szimbolikusan nevezhető ugyanis, hogy a régió arisztokrata familiái közül a 17. század végéig egyedül nekik voltak mindhárom megyében jelentősebb uradalmak, miközben a 16. század közepétől mindvégig a Dunántúl legnagyobb birtokosainak számítottak, mind váraik, mind jobbágyportáik számának tekintetében. Mindezen hatalmas országos és regionális befolyás és „alapozás” ismeretében érthető igazán, hogy még Nádasdy III. Ferenc országbíró 1671. évi kivégzése ellenére is miért sikerülhetett utódainak a 18. század elején a talpra állás és a magyar arisztokráciában (ha nem is annak első vonalában) való megmaradás.

STRUGGLE FOR NATIONAL AND REGIONAL AUTHORITY

The Nádasdy Family, the Hungarian Aristocracy and Noble Society in Western Transdanubia in the 16th and 17th Centuries (1st Part)
by Péter Dominkovits, and Géza Pálffy
(Summary)

The present study is the first attempt in Hungarian historiography to determine the place of an aristocratic family within the lay elite of the Hungarian Kingdom and within the ranks of the rich nobility of Transdanubia in the 16th and 17th centuries. Based on general works and their own basic research, the authors present a detailed picture of the careers of the four most important members of the Nádasdy family, namely palatine Tamás I (1498–1562), Ferenc II (1555–1604) and Pál (1597–1633), district captain-generals in Transdanubia, and judge royal Ferenc III (1623–1671) (see Table 1). By far the most difficult path was trodden by Tamás, who entered the aristocracy and finished on top of

the lay elite. For his descendants, on the other hand, the greatest challenge was presented by the necessity of remaining part of this elite. Although in the 1570s and 1580s and in the 1620s and 1630s the family's influence on the national level declined, for reasons outlined in the study, the lost positions were relatively quickly regained in both cases. That it was so is borne out by the fact that between the accession of Tamás to the lay elite (1536) and the captivity of judge royal Ferenc (1670) the Nádasdy family remained constantly within the top ten in the hierarchy of the lay elite (see Table 2). In the course of these 135 years there were only 59, or, not counting minorities, 29, years, when the the Nádasdy family was not represented among the first ten leading office-holders of the realm. Moreover, during half of this period the Nádasdy held one of the five top offices, which means that they successfully maintained themselves in the highest spheres of the Hungarian political elite.

Nevertheless, the Nádasdy family had to share the positions of power with others even in their homeland in Transdanubia. As regards the post of district captain-general, in charge of the military administration of the region, the Nádasdy were clearly pushed to the background by the Batthyány, who held the post in the 16th and 17th centuries for almost twice as long as the Nádasdy (see Table 3). On the other hand, they were as clearly ahead of the other aristocratic families of the region, the Zrínyi, who possessed the whole Muraköz, included. And they successfully compensated their losses in the field of military administration by their dominance on that of the civil administration. An analysis of the persons leading the counties of Vas, Sopron and Zala as *főispánok* (*supremus comes*) has revealed that these posts were characterised by the dominance of the Nádasdy family (see Table 4). On the one hand, the Nádasdy were the only Transdanubian family which furnished a *főispán* for each of the three counties. On the other hand, the three posts were filled 30 percent by members of the family, thus by far outshining their rivals from the Batthyány, Bánffy and Esterházy families. And, last but not least, the county of Vas was directed by members of the family in an unbroken series from 1537 to 1671, an achievement which was only followed by the Esterházy in Sopron after the rise of Miklós (1583–1645), that is, from 1626.

Varga Szabolcs

NÁDASDY TAMÁS HORVÁT-SZLAVÓN BÁNSÁGA (1537–1539)*

Bevezetés

A 16. század egyik legnagyobb formátumú magyar politikusának, Nádasdy Tamásnak a tevékenységével sokan foglalkoztak a modern magyar történettudomány megszületése óta.¹ A páratlan gazdagságú családi levéltár anyagaiból forráskötetek láttak napvilágot,² vizsgálták Nádasdy gazdaságpolitikáját,³ diplomáciai tevékenységét,⁴ a közelmúltban megjelent egy sokrétű elemzéseket tartalmazó tanulmánykötet,⁵ legújabban pedig a családtörténeti monográfiában foglalta össze az életéről ismert adatokat.⁶ A kétségkívül jelentős eredmények ellenére számos fehér folt maradt Nádasdy politikai pályafutásában, ezek közül jelen tanulmány 1537–1539. évi horvát-szlavón báni tevékenységét kívánja bemutatni.⁷

Nádasdy báni tevékenysége nem ismeretlen a kutatók előtt, szinte minden életrajz megemlíti hivatalviselésének tényét. A téma feldolgozásának létjogosultságát azonban jól jelzi, hogy még tisztségéről való lemondásának pontos

---

* Készült a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával.

¹ Az általam legkorábbinak ismert mű *Horváth Mihály*: Gróf Nádasdy Tamás élete, némi tekintettel korára. Buda 1838. Itt szeretnék köszönetet mondani Fazekas Istvánnak, Oborni Teréznek, Pálffy Gézáknak és Pálosfalvi Tamásnak, hogy tanácsokkal és adatokkal segítettek a tanulmány elkészítésében.

² *Szakály Ferenc*: Egy végvári kapitány hétköznapijai (Horváth Márk szigetvári kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556–1561). In: Somogy megye múltjából: Levéltári évkönyv 18. Szerk. Kanyar József. Kaposvár 1987. 45–126.; „Szerelmes Orsikám...” A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. Vál., a szöveget gond., jegyz. Vida Tivadar. (Magyar Levelestár) Bp. 1988.; 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562. 1–2. köt. Kiadja: Oze Sándor. Bp. 1996.

³ *Komoróczy György*: Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 3.) Bp. 1932.; ill. újabban *Bessenyei József*: Introitus et exitus... Nádasdy Tamás birtokai, vagyona, jövedelmei és kiadásai. In: Pénztörténet – Gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerk. Bessenyei József – Draskóczy István. Bp.–Miskolc 2009. 24–53.

⁴ *Szilágyi Sándor*: Nádasdy Tamás első követsége Erdélyben 1540. (Értekezések a történelmi tudományok köréből V/4.) Bp. 1876.

⁵ Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés. Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Szerk. Söptei István. (Nádasdy Ferenc Múzeum kiadványai 3.) Sárvár 1999.

⁶ *Bessenyei József*: A Nádasdyak. Bp. 2005. 17–39.

⁷ Pálffy Géza már 1999-ben felhívta a figyelmet, hogy Nádasdy báni tevékenysége feltáratlan. *Pálffy Géza*: Nádasdy Tamás, a Dunántúl főkapitánya (1542–1546 és 1548–1552). In: Nádasdy Tamás (1498–1562) i. m. 50.: 36. jegyz.

idejéről is több adat (1539,⁸ 1541⁹ és 1542¹⁰) szerepel a különböző munkákban, ez pedig leginkább az alap kutatások, illetve a körütekintés hiányával magyarázható. Ez önmagában ugyan még nem indokolná egy önálló tanulmány elkészítését, ám mivel sem Nádasdy szlavóniai érdekeltségeiről, sem kinevezésének hátteréről,¹¹ sem a konkrét báni tevékenységéről nem olvashatunk bővebben,¹² ezért az archontológiai adatok pontosításán túl az alábbiakban mindezeket a kérdésköröket is megpróbálom részletesebben körüljárni.

A Mohács utáni években — a késő középkori gyakorlatnak megfelelően — az uralkodó, akár Habsburg I. Ferdinánd, akár Szapolyai I. János, igyekezett olyan személyeket találni a törökellenes déli határvidék irányításában kiemelt fontosságú horvát–szlavón bán, a temesi ispán és az erdélyi vajda tisztségeire,¹³ akik az adott területen jelentős birtokállománnyal, illetve ezáltal megfelelő súllyal és motivációval rendelkeztek.¹⁴ A bánok közül ez az állítás egyaránt igaz Karlovics (Korbáviai) János (horvátul Ivan Karlović. 1521–1524 és 1527–1531),¹⁵ Tahy János (1523–1526), Erdődy Simon (1529–1534), Keglevics Péter (1537–1542) és Zrínyi Miklós (1542–1556) esetében, függetlenül attól, hogy Ferdinánd vagy Szapolyai nevezte ki őket a tisztségre.¹⁶ Az egyetlen részleges kivételnek tűnő személy Batthyány I. Ferenc (1525–1533), aki fiatal korától kezdve a budai királyi udvarban politizált, és birtokainak súlypontja is egyre inkább a Dunántúlra esett. Ám ha figyelembe vesszük, hogy apja, Boldizsár 1509 és 1517

⁸ *Vjekoslav Klaić: Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća. Knjiga 5. Zagreb 1985. 179.; ill. legújabban Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. (História könyvtár: Monográfiák 27.) Bp. 2010. 148.*

⁹ *Markó László: A magyar állam főméltóságai Szent Istvántól napjainkig. Életrajzi lexikon. Bp. 2000. 232.*

¹⁰ *Bessenyei J.: Nádasdy Tamás birtokai i. m. 33. Ez az évszám Salamon Ferenc: Az első Zrínyiek. Pest 1865. 318. alapján terjedhetett el a magyar szakirodalomban.*

¹¹ Egyedül Vjekoslav Klaić próbálta megmagyarázni Nádasdy báni kinevezését, szerinte Ákos nembeli Mikcs szlavón bán (1325–1343) leszármazottjaként került ebbe a pozícióba. *Klaić V: Povijest i. m. 163. Ez azonban erősen kérdéses. A család középkori történetére l. Sinkovics István: Nádasdy Tamás ősei. Turul 57. (1943) 45–55.*

¹² A téma legrészletesebb tárgyalásának tekinthető munka is egyben tárgyalja Nádasdy és Keglevics Péter bánságának korát, ám ezen belül nem tesz distinkciót a két bán tevékenysége között. *Klaić V: Povijest i. m. 161–180.*

¹³ A védelmi rendszer szervezetére l. *Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz) Történelmi Szemle 38. (1996: 2–3.) 163–217., különösen 169–179.*

¹⁴ Engel Pál archontológiai kutatásainak sajnos eddig nem akadt folytatója, így az állítás minden egyes személynél való bizonyítása még várat magára. A kora újkorra eddig csak szórványosan jelentek meg adattárak. *Benda Kálmán: A királyi Magyarország tiszti címtára 1607–1608. Levéltári Közlemények 43. (1972: 2. sz.) 265–325.; Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”) Történelmi Szemle 39. (1997: 2. sz.) 257–288.; *Uő: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (16–17. század). In: Veszprém a török korban. Szerk. Tóth G. Péter. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9.) Veszprém 1998. 91–188.**

¹⁵ Életére legújabban: *Varga Szabolcs: Adalékok Zrínyi család felemelkedéséhez. A Karlovics-örökség. In: Zrínyi Miklós élete és öröksége. A 2008. november 7–8-án Zrínyi Miklós születésének 500. évfordulója alkalmából Szigetváron rendezett konferencia előadásainak szerkesztett szövege. Szerk. Varga Zoltán. Szigetvár 2010. 4–28.*

¹⁶ Az 1490 és 1540 közötti horvát–szlavón bánok archontológiája: *Varga Szabolcs: Szlavónia a késő középkor és kora újkor határán (1490–1540). PhD disszertáció. Kézirat. Pécs 2008. 319–327.*

között — egyéb tisztei mellett — a szlavón vicebáni hivatalt is viselte, és a család a Grebeni Hermanfi-rokonságnak köszönhetően igen komoly szlavón birtokállománnyal bírt, egyáltalán nem tartható meglepőnek Batthyány báni megbízatása.¹⁷

Nádasdy Tamás szlavóniai szerepvállalása nagyban hasonlít Batthyányéra. Ő is udvari politikusként került a két déli tartomány élére, sőt helyzete annyiban még rosszabb is volt, hogy gyengébb családi beágyazottsággal bírt politikustársánál, és kinevezéséig nem számított a horvát–szlavón politikai játszmák résztvevőjének. Ezért mindenképpen figyelmet érdemel Ferdinánd rá eső választása, miképpen az is, hogy Nádasdy habozás nélkül fogadta el ezt, az ez idő tájt rendkívüli nehézséggel járó, terhes tisztséget. Az utóbbi egyáltalán nem tekinthető szokványosnak, hiszen általában hosszú alkudozás előzte meg a báni kinevezést — ahogy ez például Pekry Lajos esetében történt¹⁸ —, ám Nádasdy kapcsán ilyen források nem kerültek elő. Ennek oka elsősorban az uralkodóhoz fűződő lojalitása, kitűnő politikai érzéke és az ország ekkor harmadik-negyedik méltóságának¹⁹ presztízse mellett az lehetett, hogy a Kanizsay (Kanizsai) Orsolyával kötött házassága révén tekintélyes szlavóniai uradalmak kerültek a kezére, amelyek jövedelmezőségének fenntartása rendkívül fontos volt Nádasdy családja számára.

Nádasdy Tamás szlavóniai birtokai

Nádasdy Tamás a Kanizsay-birtokok megszerzésével 1535-ben egy csapásra az ország legtekintélyesebb nagybirtokosainak a sorába emelkedett. Hét vár, tíz mezőváros és több mint százötven falu alkotta a hatalmas vagyont,

¹⁷ A család történetére legújabban: A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenen 2005. október 27–29. Szerk. Nagy Zoltán. Körmen–Szombathely 2006.; Batthyány Boldizsár felemelkedésére: *Pálosfalvi Tamás*: Grebeni Hermanfi László alnádor. Egy tekintélyes szlavón köznemesi politikus pályaképe. II. közlemény. Századok 142. (2008: 2. sz.) 267–313.; Batthyány I. Ferenc pályájára: *Pálffy Géza*: A Batthyány család a törökellenes határvédelemben a XVI–XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények 122. (2009: 2. sz.) 321–356., főként 322–326., ill. 1526 előtti báni tevékenységére: *Varga Szabolcs*: Az 1527. évi horvát–szlavón kettős „királyválasztás” története. Századok 142. (2008: 5. sz.) 1111–1127.; vö. még újabban *Simon Zsolt*: A zágrábi pénzverde 1525. évi számadása. Adatok az 1521. évi pénzreform történetéhez. Századok 144. (2010: 2. sz.) 433–465.

¹⁸ Pekry sokáig Ferdinánd király első számú kizsemeltjének számított a posztra. Már 1531-től megkezdődtek a tárgyalások, ám egészen 1537 végéig nem sikerült vele megegyezni, és ekkor a kegyvesztetté váló katonagróf kinevezése lekerült a napirendről. A Ferdinánd biztosai és Pekry közötti tárgyalásokra l. Österreichisches Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban ÖStA); Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban HHStA), Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten (a továbbiakban Hungarica AA) Fasc. 30. Konv. A. 1537. I. fol. 35–38. 1537. jan. 17., kiadva: *Ferdo Šišić*: Hrvatski saborski spisi /Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae. Knjiga 2. Od godine 1537. do godine 1557. Dodatak 1526–1539. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Merdionalium [a továbbiakban MSHSM] 36.) Zagreb 1915. 4–5.; ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 30. Konv. A. 1537. I. fol. 51–54. 1537. jan. 23., kiadva: *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 5–8.; ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 30. Konv. A. 1537. I. fol. 92–97. 1537. jan. 31., kiadva: *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 9–10.; ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 30. Konv. A. 1537. II. fol. 76–82. 1537. febr. 21., kiadva: *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 14–18. stb. A Pekryvel folytatott alkudozásokra l. még *Varga Sz.*: Disszertáció i. m. 211–219.

¹⁹ Erre vö. Dominkovits Péter és Pálffy Géza közös tanulmányát ugyanebben a számban.

amelyhez Sopronban 411, Vas megyében 464, Zala megyében pedig további 217, valamint néhány Somogy megyei adózó porta tartozott.²⁰ 1549-ben Nyugat-Magyarország legnagyobb birtokosának számított, 859 adózó portája az összes jobbágytelek 7,4 százalékát tette ki.²¹ Mivel az 1549. évi országos adóösszeírásban a szlavóniai vármegyét nem találjuk,²² és a különböző munkákban inkább a dunántúli Nádasdy-birtokok urbáriumai és összeírásai szerepeltek forrásként,²³ ezért a szlavóniai Zágráb és Kőrös megyékben fekvő uradalmak csak említés szintjén kerültek bele a gazdaságtörténeti elemzésekbe, és meg sem kísérelték meghatározni ezek arányát az összes birtokállományon belül. Komoróczy György ugyan számos — Velike és Sztenicsnyák uradalmak gazdálkodása során keletkezett — szlavóniai primer forrást használt, ezek azonban inkább a báni hivatalviselés ideje után keletkeztek, így jelen tanulmányhoz jobbra csak indirekt módon, korábbi adatokkal együtt használhatók.²⁴

Nádasdy 1535-ben Velike, Sztenicsnyák és Vasmegyericse uradalmakat „örökölte meg” a Kanizsayaaktól.²⁵ Az első kettő még Egervári István halála után, a vele kötött szerződés értelmében került Kanizsai István birtokába,²⁶ míg az utóbbi valamikor 1494 és 1498 között jutott a kezére.²⁷ A Kőrös megyei 133,9 négyzetkilométernyi velikei uradalomhoz ekkor Velike *castrum*, Ó- és Újvelike *oppidum*, harminchárom *possessio*, valamint Uszilónya és Usztipeker vámok, illetve további négy *predium* tartozott. 1495-ben 325, 1507-ben már 479 adózó portát írtak össze az uradalomban.²⁸ A vele határos vasmegyericsei birtok 143,1 négyzetkilométernyi területén Megyericse *castellum*, Megyericse, Miholc és Pekerszerdahely mezővárosok, valamint ötvennég *possessio* feküdt.²⁹

²⁰ Bessenyei J.: Nádasdy Tamás birtokai i. m. 29.

²¹ Bariska István: Történeti kérdések a 16. századi Nyugat-Magyarországon. In: Nádasdy Tamás (1498–1562) i. m. 82.

²² Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I–II. köt. (A MOL kiadványai II.: Forráskiadványok 16.) Bp. 1990.

²³ Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540–1550-es számadásaiából. Fasc. I. Kézirat gyűjtemény. Az anyagot közli Kumorovicz [sic!] L. Bernát – M. Kállai Erzsébet. (Történeti-néprajzi Füzetek I.) Bp. 1959.; Bessenyei J.: Nádasdy Tamás birtokai i. m.

²⁴ Komoróczy Gy.: Nádasdi Tamás i. m. Ő többnyire a Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban MOL); E 185, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Archivum familiae Nádasdy (a továbbiakban E 185) 58. csomójának összeírásait hasznosította.

²⁵ A birtokok átvétele korábban megtörténhetett. György sztenicsnyáki provizor már 1534. április 30-án tudósította Nádasdyt a legújabb hírekről. Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 469.

²⁶ MOL Diplomatai Levéltár (a továbbiakban DL) 48987. 1512. szept. 5. Perényi Imre nádor megparancsolja a zágrábi káptalannak, hogy Kanizsai Lászlót iktassa be Egervári István Velike és Sztenicsnyák birtokaiba.

²⁷ 1494-ben még Drágfi (Drágffy) Bertalan erdélyi vajda birtokaként írták össze Megyericse és az uradalomhoz tartozó Pekerszerdahely 165 adózó portáját. Josip Adamček – Ivan Kampuš: Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću. (Izvori za hrvatsku povijest 3.) Zagreb 1976. 9. 1498-ban már Kanizsai György birtokában volt. Engel Pál: Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis. CD-ROM. Térinformatika: Kollányi László – Sallay Ágnes. Bp. 2001. Drágfi Bertalan 1497. január 17-én cserélte el Vasmegyericset a Heves megyei Debrő uradalmára Kanizsai Györggyel. MOL DL 20521.

²⁸ Adamček, J. – Kampuš, I.: Popisi i. m. 9., 29.

²⁹ MOL DL 37007 fol. 213–228. Miholc jóval jelentéktelenebb volt társainál, az urbáriumtan négy adózó telket találtak a településen.

Mindhárom *oppidum* önálló plébániával rendelkezett, Megyericsén ispotály működött,³⁰ míg Pekerszerdahelyen egy ferences kolostor 35 portáját írták össze 1495-ben.³¹ Ebből az évből még nem tudjuk, hogy a megyericsei uradalomban együttesen összeírt ötven portából ténylegesen mennyi jutott a mezővárosokra, de 1507-ben Megyericsén a plébánia két és az ispotálymester négy telke mellett összeírt negyvenhárom további portából sejthetjük, hogy az első összeírásban csak az uradalmi központ szerepelt. 1495-ben valószínűleg Pekerszerdahely 115 adójában van Miholc mezőváros lakossága is, míg a plébánia öt telkét és a ferencesek birtokait külön számolták. 1507-ben Vasmegyericse uradalmában 131 telket találtak, Szerdahelyen pedig az összesen harminc egyházi kézben levő porta mellett 155 adóegységet jegyeztek fel.³² Röviden összegezve: ha csak a királyi adójegyzékek gyakran csalóka számadatait vesszük alapul, ez alapján is 1507-ben a megyericsei uradalomban 329, a velikeiben 479, összesen 808 porta volt a Kanizsayak kezén.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy Nádasdy Tamás birtokába 1535-ben ilyen adózó képességű uradalmak kerültek, hiszen az adóösszeírás és a Nádasdy esküvője között eltelt huszonnyolc évben a pusztásodás, a török pusztítások és a polgárháború sok kárt okozott ezen a területen. Így járt 1520-ban a Bakócz Tamás kezén lévő Jasztrebarszka *oppidum*, Brebowcz és Golyak *possessio*, amelyeket Frangepán Bernát emberei gyűjtöttek föl az érsek iránti bosszúból,³³ de komoly veszteségek érték Vasmegyericse *oppidumot* is, amelyet szintén ebben az évben rohantak le Beriszló Péter bán emberei.³⁴ A pusztításokról készült beszámolókat azonban óvatosan kell kezelni, mert a későbbi források alapján úgy tűnik, hogy az események nem rendítették meg a településeket, és a keresztény kézen maradó, a közvetlen frontzónától nyugatra eső birtokok megtartották vitalitásukat még a 16. század folyamán is.³⁵ Az is a szlavóniai birtokok értékét növel-

³⁰ Csánki Dezső: Kőrösmegeye a XV. században. (Értekezések a történeti tudományok köréből XV/2.) Bp. 1893. 79.

³¹ Adamček, J. – Kampuš, I.: Popisi i. m. 9. 1520-ban ágostonos kolostort említenek egy kárbeclésben, és ezért jelenleg az tűnik logikusnak, hogy a ferencesek átadták a rendházat, bár erre nem ismerek precedenst. MOL DL 36984. Közli: Pataki János Vidor: Wasmegyericsei kárbeclés 1520. Agrártörténeti Szemle 1. (1957: 1–2. sz.) 17–26.

³² Adamček, J. – Kampuš, I.: Popisi i. m. 9., 29.

³³ E. Kovács Péter: „Összetörték, elrabolták”. Egy szlavóniai mezőváros anyagi kultúrája az 1520. évi hatalmaskodás tükrében. Történelmi Szemle 39. (1997: 3–4. sz.) 425–447.

³⁴ Pataki J. V.: Wasmegyericsei kárbeclés i. m.

³⁵ Jasztrebarszkóra l. E. Kovács P.: Egy szlavóniai mezőváros i. m. 427.: 19. jegyz. A Grebeni-, majd Batthyány-birtok Kristallócnál is ez figyelhető meg. Az 1470-es években meginduló oszmán pusztítás előtt 112, 1472-ben 85 adózó portát írtak össze. 1516-ban már ismét 105 adózó porta szerepelt a földesúr által elrendelt adóösszeírásban. Josip Adamček: Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća. (Grada za gospodarsku povijest Hrvatske 18.; Odjel za hrvatsku povijest, Centar za povijesne znanosti sveučilišta u Zagrebu, Monografije 8.) Zagreb 1980. 68.; MOL DL 104293. Némileg mást mutat a szintén Batthyány kézbe kerülő grebeni uradalom. Itt egy 1480 körül készített összeírás szerint az 537 jobbágytelek közül 272 pusztán állt, ami több mint 50 százalék. Adamček, J.: Agrarni odnosi i. m. 60. Ezt erősítette meg E. Kovács Péter mintaszerű esettanulmánya is. E. Kovács Péter: A grebeni uradalom 1522-es összeírása. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 132–133. Érdemes lenne a forrást a szintén 1522-ben készült urbáriummal összevetni. MOL DL 104411. Az alsó-sztubicei összeírás viszont azt mutatja, hogy mégsem a grebeni helyzet lehet az általános. Ide ugyanis jelentős horvát migráció irányult a 16. század első két

te, hogy a Magyar Királyság egyik kevéssé vizsgált, ám valószínűleg az egyik leg-prosperálóbb vidékén feküdtek. Kőrös megyében a 16. század elején kilencven *oppidum*ra találtam adatot, és ez kiugró érték, mert az ország egész területén körülbelül kilencszáz ilyen település volt.³⁶ Az összes magyarországi mezővárosnak tehát tíz százaléka Kőrös területén feküdt, miközben a megye csak az ország három százalékát tette ki. Összevetve a hasonló adottságú Baranya és Somogy megye adataival, előbbiben huszonhárom, utóbbiban pedig harmincnégy *oppidum* volt ebben a korban, és ez még akkor is jóval kevesebb, ha figyelembe vesszük, hogy ezen megyék területe kisebb volt Kőrösénél. Az említett kilencven *oppidum*-ban az adóösszeírások szerint a 16. század elején minimum 3500 adózó telket írtak össze, ez pedig legalább 22000 mezővárosi lakost jelent.³⁷ Mivel Kőrös megyében ekkor körülbelül 180000 ember élt, így a megye összlakosságának tizenkét százalékát tekinthetjük városlakónak, ami magas értéknek számít.³⁸

A Kanizsai-uradalmakon még ennél is magasabb, a velikeiben tizenhét, a megyericseiben harminc százalék volt a mezővárosi lakosság aránya.³⁹ Az ezeken fekvő négy *oppidum* közül Velike és Megyericse a megye legvárosiasabb települései közé tartozott, utóbbin a 15. században öt szlavón tartományi gyűlést tartottak,⁴⁰ és heti piaccal is büszkélkedhetett.⁴¹ Pekerszerdahely a területén található vám és vízimalom miatt is értékes lehetett, egy 1524 és 1526 között kelt számadás szerint ebből 40 forint 80 dénár bevétel származott, amiből jutott a Sárvárra küldött szervitorok költségeire és egy közelebről nem ismert párkány gerendáinak, valamint egy malomkő megvásárlására is.⁴² A Sárvárral ápolit kapcsolatra ezentúl is vannak adatok: 1524-ben húsz megyericsei uradalomban fekvő porta azért mentesült a földesúri census megfizetése alól, mert a Vas megyei birtokközpontban teljesítettek szolgálatot.⁴³ Ez alapján feltételezhetjük, hogy élt egy olyan mobil réteg a Kőrös megyei területeken, akiket a munkaerőhiánnyal küzdő dunántúli uradalomba irányítottak át.

A szlavóniai uradalmak valós állapotának felmérésére a legmegbízhatóbb forrásoknak az urbáriumok tekinthetők. Több fennmaradt ezek közül a Mohács előtti évekből, amelyeket a magyar történetírás eddig még nem aknázott ki.⁴⁴ Közülük a legrészletesebb az az 1519-re datált összeírás, amely több száz

évtizedében, és 1520-ban már a telkek 20 százalékán szabados jogállású telepések, „*Croatii novicii*” éltek. *Adamček, J.*: Agrarni odnosi i. m. 67.

³⁶ Az adatokat *Engel P.*: CD ROM i. m. alapján gyűjtöttem.

³⁷ *Adamček, J. – Kampuš, I.*: Popisi i. m. 7–132. A lélekszám kiszámítására Kubinyi András képletét alkalmaztam. Vö. *Kubinyi András*: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. *Történelmi Szemle* 38. (1996: 2–3. sz.) 151.

³⁸ *Varga Szabolcs*: Značenje Kri evačke upanije u gospodarstvom Kraljevine Ugarske u 15–16. stoljeću. Előadás, amely 2008. december 12-én, Kaproncán hangzott el a „Gospodarska povijest Koprivnice i Podravine” című konferencián.

³⁹ *Adamček, J.*: Agrarni odnosi i. m. 172–173.

⁴⁰ *Pálosfalvi Tamás*: Grebeni Hermanfi László alnádor. I. közlemény. *Századok* 141. (2007: 4. sz.) 875.

⁴¹ MOL DL 103933. (1487. júl. 9.)

⁴² MOL DL 26322.

⁴³ *Adamček, J.*: Agrarni odnosi i. m. 96–97.

⁴⁴ Josip Adamček azonban sokrétűen interpretálta a szlavóniai birtokokra fennmaradt urbáriumokat és összeírásokat, eredményei a magyar történettudomány számára is relevanciával bírnak. *Adamček, J.*: Agrarni odnosi i. m. passim.

oldalán tartalmazza a Kanizsai-birtokokon élők földesúri kötelezettségeit.⁴⁵ A velikei uradalom huszonhat falujában és két *villicatus*ában ekkor 561 jobbágytelket írtak össze, és ezek között csak öt-hat *deserta* szerepel. A jobbágyok közel húsz százaléka volt szabados jogállású, akik közül a legtöbben a velencei uralom alatt álló dalmát területekről költöztek be. Erre utalnak a „*villa Venecianorum vulgo Benetk*”, a „*villa Zader*”, a „*villa Sybenyk*” és „*villa Trogher*” helynevek. Az összeírás pillanatában huszonnégy új telepés („*novicii*”) élvezte ezt a státust, azaz ők ebben az évben érkezhettek. Velike *oppidum*ban ugyanekkor hatvanegy cenzust fizetőt írtak össze.⁴⁶ Vasmegyericse ötvennégy falujában 227 telket számláltak össze, amelyek négy százaléka volt pusztá, és tizenhárom százaléka szabados jogállású. További kilencvenöt portát rögzítettek a három mezővárosban. A következő néhány évben azonban csökkenés következett be: 1525-ben csupán 237, azaz nyolcvanötrel kevesebb adófizetőt regisztráltak,⁴⁷ igaz ebben közrejátszhatott az 1520. évi prédálás is, ami több ezer forint kárt okozott az itt élőknek. A megyei adóösszeírással összevetve körülbelül tíz százalékkal nagyobb volt az urbáriumban szereplők száma, ami az előbbi adatok megbízhatóságát jelzi.

Nem szóltam eddig a Zágráb megyében fekvő sztenicsnyáki uradalomról, amelynek némiképpen eltér a helyzete az előbb tárgyalt birtokokétól. A Szávától délre, a Kulpa előterében álló, legalább⁴⁸ 121,2 négyzetkilométer nagyságú uradalmat még I. Lajos zálogosította el Frangepán Istvánnak 10000 forintért 1380-ban.⁴⁹ A következő évszázadban a Cilleieknek sikerült néhány évtizedre befészkelni magukat, majd Hunyadi I. Mátyás 1461-ben odaadományozta Frangepán Mártonnak, aki itt is tartotta rezidenciáját egészen 1479-ig, amikor az uralkodó erővel visszaszerezte tőle a várat és a hozzátartozó birtoktesteket. A következő évtizedben Geréb Péter horvát bán komoly építkezéseket hajtott végre, de a vár mégsem maradt királyi kézben, 1498-ban már Egervári István birtokában találjuk.⁵⁰ Sajnos az adóösszeírásokból kimaradt a település, ám egy 1512. évi nádori parancsból kiderül, hogy a vár alatti település ekkor már mezővárosi ranggal bírt, és további harmincnyolc *possessio* tartozott hozzá.⁵¹ 1519-ben a *suburbium*mal ellátott városban 280 mezővárosi telket írtak össze,⁵² ami az összes uradalmi adózó 13,5 százalékát tette ki, tehát rurálisabb volt a körösi birtokoknál.⁵³

⁴⁵ MOL DL 37007. Vasmegyericse fol. 213–228.; Velike fol. 229–248.; Sztenicsnyák fol. 249–335. Meg kell jegyezni, hogy a kötet címlapján az 1521. évszám szerepel.

⁴⁶ MOL DL 37007. fol. 229–248.; *Adamček, J.*: Agrarni odnosi i. m. 67.

⁴⁷ MOL DL 37007. fol. 213–228.; MOL DL 26324.; *Adamček, J.*: Agrarni odnosi i. m. 67–68.

⁴⁸ Az adatot az *Engel P.*: CD ROM i. m. szolgáltatta. Ám itt nem szerepel például Trebinja sem az uradalmon belül, amely pedig bizonyosan idetartozott. Emiatt a birtoknagyságot valószínűleg felfelé kell módosítani.

⁴⁹ MOL DL 38494.

⁵⁰ *Kubinyi András*: Magyarország déli határvárai a középkor végén. In: *Castrum Bene* 2. (1990.). Szerk. Juan Cabello. Bp. 1992. 68.

⁵¹ MOL DL 48987.

⁵² Az összeírás külön kezelte az *oppidum*ban, a *suburbium*ban élőket, a földdel rendelkező és a földdel nem rendelkező, máshol tartózkodókat. Számításaim szerint 48 *deserta* és 25 *liber* telek volt ebben az évben Sztenicsnyákon.

⁵³ MOL DL 37007. fol. 249–335.; *Adamček, J.*: Agrarni odnosi i. m. 168.

Sztenicsnyák mezővárosa a tengerpart felé menő kereskedelem egyik emporiuma volt, így nem véletlen, hogy a Frangepánok a 16. század folyamán mindvégig meg akarták szerezni maguknak,⁵⁴ és utóbb Nádasdy sem volt hajlandó lemondani e távoli birtokáról,⁵⁵ házat emelt a városban, kutat fúratott, sőt újabb birtoktestekkel gyarapította az uradalmat.⁵⁶ Sajnos az 1519. évi urbáriumban nem falvanként, hanem *judicatus*onként írták össze az uradalmat, és ekkor huszónhárom kerületet jegyeztek fel. Ez részben fedheti a falvakat, ám az elgondolkodtató, hogy Sztenicsnyák *oppidum* mellett ugyanilyen névvel *judicatus* is szerepel és ugyanez igaz Kasztellice és Sztanek *villicatus*ról is.⁵⁷ Emiatt a települések számának pontos megállapítása nehezebb. Az urbáriumról hasonló tendenciák rajzolódhatnak ki a Kőrös megyében megfigyeltekkel, a pusztítások méretét — Sztenicsnyákot a század elején biztos feldúlták — a beköltözések nagyjából ellensúlyozni tudták. 1519-ben a telkek hét százaléka volt „*novicii*” birtokában. Az összeírást áttanulmányozva kiderül, hogy helyes a horvát gazdaság- és társadalomtörténész, *Josip Adamček* harminc évvel ezelőtti számítása, az uradalomban közel 2100 földesúri adóalapba számító telket vettek jegyzékbe. Ez még akkor is hatalmas szám, ha ebben szerepelnek a különböző egyházak és kisnemeselek jobbágysai, valamint a négy százalékra tehető pusztatelkek aránya. Ezenkívül közel 550 katonaparaszti életformát folytató család élt az uradalomban, akik a földesúri terhek nagy része alól mentesek voltak,⁵⁸ a hadakozó pénz mellett *munerával* és a legrégebb földesúri szolgáltatások közé sorolható, grivnával (*pecunia marcales*) tartoztak uruknak, amelyből 1519-ben 235 forint 60 dénár folyt be a helyi provizor kasszájába.⁵⁹

Sztenicsnyák uradalma a nagy kiterjedés és a tekintélyes portaszám mellett más miatt is jelentős birtoknak számított. Kiterjedt szőlőültetvényeiből jelentős borhoz jutott a tulajdonos, de gabonából is tudtak piacra szállítani. Nagy valószínűséggel allódiomot is kialakítottak a Kanizsayak, legalábbis erre utal a pásztoroknak, béreseknak és virrasztóknak fizetett járandóságra tett utalás.⁶⁰

⁵⁴ 1542-ben rövid időre Frangepán György el is foglalta a várat. *Emilij Laszowski: Monumenta Habsburgica regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae / Habsburški spomenici kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Knjiga III. 1540–1554. (MSHSM 40.)* Zagreb 1917. 122., 117–118., 1542. nov. 24., Pozsony. Tarnóci András I. Ferdinándnak.

⁵⁵ A nagyúr Sztenicsnyákról több esetben kért magának narancsot, citromot, 1555-ben például Fekete Lukács 104 narancsot és 50 citromot küldött Nádasdynak. *Komoróczy Gy.: Nádasdy gazdálkodás i. m. 85.*

⁵⁶ Uo. 25.

⁵⁷ MOL DL 37007. fol. 249–251. A *villa* és *judicatus* fogalmak megegyezését erősíti, hogy 1557-ben 23 *possesiót* soroltak fel a Nádasdynak kiállított nova *donatió*ban Sztenicsnyák tartozéka-ként, négy évvel később Giczzy Farkas provizor idején pedig közel ennyi, 21 *judicatus*t említettek. *Komoróczy Gy.: Nádasdy gazdálkodás i. m. 25.; Szamota István: Sztenicsnyák várában való instrukció vagy tanulság Giczzy Farkas uramnak. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1. (1894.) 72–76.*

⁵⁸ Így Strelce és Trebinja egész közössége katonai szolgálattal tartozott. *Adamček, J.: Agrarni odnosi i. m. 96–97.*

⁵⁹ *Adamček, J.: Agrarni odnosi i. m. 138–139.* Státusuk hasonló lehetett az erős érdekérvényesítéssel bíró fejeérköi jobbágyokéhoz, akik maguk választották meg a nekik tetsző udvarbíró, miután az előzőt elűldözték. MOL DL 104606., közli: *Kubinyi András: A fejeérköi jobbágyok megmozdulásai 1520 körül. Agrártörténeti Szemle 6. (1963: 3. sz.) 379–383.*

⁶⁰ *Komoróczy Gy.: Nádasdy gazdálkodás i. m. 66.*

Az *oppidum*nak együttesen évi négyszáz, a közeli Kosztanyaknak további száz köből bort kellett beszo­lgáltatniuk,⁶¹ és még az 1549 és 1551 között készült összeírásokban is megtisztított, gondozott és újonnan telepített szőlőkről olvas­hatunk, amelyekből további hatszáz köből hegyvám és bortized jött össze.⁶² Ek­kor 10–14000 liter⁶³ bor került évente saját használatra és eladásra a termés­ből,⁶⁴ de sokszor előfordult, hogy felvásárolták a környéken található nedűt a kereslet kielégítésére.⁶⁵ Jól tudták a Kanizsayak, majd utóbb maga Nádasdy Tamás is, hogy „itt semmiből ember inkább pénzt nem akarhat, mint az borból, mert itt a fő kereskedés az bor”.⁶⁶ Ez azonban csak feltételesen volt igaz, hiszen Sztenicsnyák a regionális gabonapiac központja is volt. A földesúri termés­adót is jellemzően ez tette ki, igaz 1519-ben még minden közösségnek zabot kel­lett beszo­lgáltatnia, ám a század közepére a köles és a búza is jelentőssé vált.⁶⁷ Mivel a gabonával folytatott kereskedelem meglehetősen jövedelmezőnek bizo­nyult, a sztenicsnyáki várnagyok, így a Nádasdy idejében szolgáló Zaberminus Boldizsár is igyekezett minél nagyobb mennyiséget felvásárolni, hogy szekere­ken a tengerpartra fuvarozza, és ott eladhassa azokat.⁶⁸

A Kőrös megyei uradalmak kevésbé váltak monokultúrává, jóval változa­tosabb szolgáltatásokkal tartoztak, és — úgy tűnik — terheik is nagyobbak vol­tak. Velike *oppidum* lakói havi egy nap, a megyericsei uradalom jobbágjai azon­ban tavasztól őszig heti két nap robottól szenvedtek.⁶⁹ Terményadóban Velikén tizennégy kötélföldenként⁷⁰ kellett öt-öt mérő búzát és zabot beszo­lgáltatni, Megyericsén ennek körülbelül a felét.⁷¹ Ajándékként tojás, csirke, kappan és két oldalas járt, Velikén pedig sajt és egy kisebb pénzösszeg társult hozzá. Hegyvám­ról azonban nincsen tudomásom, az 1520-ban készült, már fentebb említett kárjegyzékben sem szerepel bor. Bizonyosan szedtek azonban disznó­adót (*dica porcorum*), ez valószínűleg huszadot jelentett, és az adatok körülbe­lül ötezer sertés tartását valószínűsítik.⁷² Az uradalomból származó bevételek felsorolásának a végén meg kell említeni a készpénzben fizetett járandóságok­kat, mert úgy tűnik, hogy a 16. század első évtizedeiben ennek aránya nem volt elhanyagolható. Minden kötélföld után évi fél „*sabagium parvum*” vagy egy „*sabagium magnum*” forint adót kellett fizetni. A megyericsei várnagy évi öt-

⁶¹ Adamček, J.: Agrarni odnosi i. m. 187.

⁶² Uo. 206.

⁶³ Attól függ, hogy a 8,48 liter űrtartalmú budai vagy a jóval nagyobb kassai köböllel számítjuk.

⁶⁴ Komoróczy Gy.: Nádasdy gazdálkodás i. m. 89.

⁶⁵ Szamota I.: Instrukció i. m. 74–75.

⁶⁶ Komoróczy Gy.: Nádasdy gazdálkodás i. m. 89.

⁶⁷ Adamček, J.: Agrarni odnosi i. m. 102.

⁶⁸ Bessenyei J.: Nádasdy Tamás birtokai i. m. 37.; Komoróczy Gy.: Nádasdy gazdálkodás i. m. 99.

⁶⁹ MOL DL 26324.; Adamček, J.: Agrarni odnosi i. m. 96–97.

⁷⁰ „*funiculus sive ligatura terrae vulgo Kethel*”: kötélföld. Általában 1-3 *funiculus* adott ki egy portát. Az 1519. évi urbárium szerint a másfél-két *funiculus* volt egy telek átlagos nagysága. A kiterjedt területek, a viszonylagos földbőség miatt itt ekkor még nem jelentkezett látványosan a telekap­rozódás.

⁷¹ MOL DL 26324.; Adamček, J.: Agrarni odnosi i. m. 102–103.

⁷² Uo. 119. Az 1564-ben kelt instrukció szerint ekkor már Sztenicsnyákon is szedik ezt az adó­nemet, és Kanizsay Orsolya külön felhívta a provizor figyelmét a disznókereskedelem fontosságára. Szamota I.: Instrukció i. m. 74.

ven forintos salláriumát is nekik kellett két részletben befizetniük. Három-évente szedték a húshagyo pénznek is nevezett „*census carnusprivium*”-ot, amelyből egy alkalommal több mint háromszáz forint származott. Szent György és Szent Mihály napján hét-hét magyar és egy-egy bécsi dénárt is fizettek a velikei uradalom jobbágjai, így ebből az adónemből is kétszáz forint feletti bevételt könyvelhettek el.⁷³

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy az 1530-as évek közepén a Nádasdy-birtokoknak egy igen fontos komplexuma feküdt Szlavónia területén, amelynek megóvására Tamásnak nem tűnt drága árnak a horvát-szlavón báni tisztség elfogadása sem. Főleg, hogy a terjeszkedő oszmán csapatok 1536-ban elérték Velike alatt a Szávát, és immár közvetlenül fenyegették a felkapaszzkodó nagyúr Kőrös megyei birtokait.

A báni kinevezés körülményei

Szlavónia helyzete 1536-tól kezdve folyamatosan rosszabbodott, Török Bálint Szapolyai oldalára történő átállása az egész tartomány elvesztésével fenyegetett. Súlyosbította a helyzetet, hogy Keglevics Péter 1535-ben lemondott a báni helytartói tisztségről, így Szlavónia teljesen irányítás nélkül maradt.⁷⁴ Az 1533 óta betöltetlen báni hivatal miatt lehetetlen volt helyetteseket választani, és ezáltal a szlavón vármegyék ispáni-alispáni székébe sem lehetett kinevezni senkit. A szlavón közigazgatás működtetése a Ferdinánd király által ad hoc jelleggel megbízott udvari vitézekre (mint lovaskapitányokra) és a vármegyei szolgabírákra hárult, akik természetesen alig tudtak megfelelni az elvárásoknak. Ebben a helyzetben szinte sokkolta a helyi lakosságot a határ menti török bégek támadása, amely során 1536 végére egész Pozsega megye elesett, és több esetben — például Pozsega várában — a keresztény lakosság segédkezett a hódítóknak.⁷⁵ A hadjáratot vezető Mehmed bég küldöttei azzal hitegették a lakosságot, hogy ha önként Szapolyai János király uralma alá vetik magukat, akkor megmenekülnek a további szenvedéstől.⁷⁶

Szlavónia hűségét I. Ferdinánd ezért egy sikeres hadjáratral kívánta biztosítani. Az 1537 szeptemberében meginduló expedíció azonban az előkészületek ellenére teljes kudarccal ért véget. A Hans Katzianer vezette keresztény csapatok az Eszékhez közeli Gara (Gorjani) mellett katasztrofális vereséget szenvedtek. A károk elhárítására Ferdinándnak gyökeres reformokba kellett kezdenie, és rendeznie kellett a szlavón rendek legfontosabb sérelmének tar-

⁷³ Adamček, J.: Agrarni odnosi i. m. 137–138.

⁷⁴ Az új bán kinevezése szerepelt a magyar rendek 1536. évi országgyűlésének követeléseivel között is. I. Ferdinánd 1536. (II.) dekrétuma 50. tc. Magyar törvénytár. (Corpus Juris Hungarici) 1526–1608. törvénycikkek. Magy. jegyz. Márkus Dezső. Bp. 1899. 35.

⁷⁵ A hadjárat eseményeire l. Nada Klaić: „Ostaci ostataka” Hrvatske i Slavonije u XVI st. (od mohačke bitke do seljačke bune 1573. g.) Arhivski Vjesnik 16. (1973.) 255–257.; Ive Mažuran: Turska osvajanja u Slavoniji. (1526–1552.) Osječki Zbornik 6. (1958.) 97–103.

⁷⁶ „Mehmetbegum aiunt nunciasset in Sclavoniam, ut si se sponte Ioanni subiecerint, nihil eos molestie sensuros.” Emiliј Laszowski: Monumenta Habsburgica regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae / Habsburški spomenici kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Knjiga II. 1531–1540. (MSHSM 38.) Zagreb 1916. Nr. 309. 1536. szept. 30., Galgóc. Thurzó Elek I. Ferdinándnak.

tott báni kinevezés kérdését. Az uralkodó felismerte, hogy idegen származású katonai parancsnokokkal, a helyi nemesség támogatása nélkül nem tudja konszolidálni a tartományt, ezért elengedhetetlen a közigazgatás újjászervezése.

A kormányzati változás már a hadjárat ideje alatt megkezdődött, amikor Ferdinánd kinevezte Jurisics Miklóst Szlavónia és Alsó-Ausztria főhadparancsnokának (*generalis capitaneus Regie Maiestatis in Sclavonia et Inferioris Austriae*).⁷⁷ Pár nappal később a szlavóniai ügyekben rendkívül aktív Peregi Albert királyi titkárt, a Magyar Kamara elnökét és pécsi prépostot küldte az uralkodó a két legbefolyásosabb helyi főúrhoz, Erdődy Simon zágrábi püspökhöz és Pekry Lajos királyi kapitányhoz, és arra kérte őket, tartsanak gyűlést a szlavón rendek számára, ahol jelöljenek maguk közül megbízottakat, akik képviselik Szlavóniát az uralkodó által összehívott grazi gyűlésen.⁷⁸

A horvát⁷⁹ és szlavón nemesség végül 1537. november 5-én gyűlt össze a Kőrös megyei Dombrón. Az uralkodót Peregi Albert és Jurisics Miklós képviselték.⁸⁰ A szlavón birtokos Nádasdy Tamás is megjelent a helyszínen, és — amint az a beszámolókból kiderül — komoly nézeteltérésbe keveredett Pekryvel a feszült hangulatú tanácskozáson.⁸¹ Valószínűleg többen Pekryt tették felelőssé az eszéki vereségért, és az ő álláspontjukat Nádasdy képviselte a legvehemensebben. Végül azonban sikerült megegyezni, és így népes küldöttség vett részt Horvátország és Szlavónia képviselőiben a Grazban november 12. és december 4. között megrendezett gyűlésen.

A horvát–szlavón rendek által delegált követek és a velük tartó bárók (*Prelati, barones et nobiles oratores regnorum Croacie et Sclavonie*) hosszú előterjesztésben számoltak be az uralkodónak kétségbeesett helyzetükről, amelybe mintegy az ellenség által folyamatosan támadott védőpajzsként jutottak.⁸² Legelső kérésük az volt, hogy az uralkodó nevezzen ki számukra két bánt, akik kipróbált vitézek a harcban, igazságosak az ítélezésben és képesek a közigazgatás, valamint a védekezés irányítására.⁸³ Ezt a követelést az a józan számítás

⁷⁷ Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 58. 1537. okt. 18., Bécs. I. Ferdinánd Batthyány Ferencnek és másoknak. Az erről szóló *Bestallung*: uo. 58–59.

⁷⁸ Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 63–67. 1537. okt. 23., Bécs. A Pereginek adott instrukció.

⁷⁹ Frangepán Farkast — és valószínűleg a többi horvát előkelőt — felszólította az uralkodó a gyűlésen való részvételre. Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 77–79. A horvát nemesség részvétele nem tekinthető szokványosnak, korábban külön tartották gyűléseiket. Jelenlétük a két tartomány összeolvadásának egyik bizonyítéka. A két tartomány gyűlésének eltérő jellegéről Varga Sz.: Az 1527. évi horvát–szlavón kettős királyválasztás i. m. 1083., 1091. A szlavón tartományi gyűlés kora újkori fejlődésére l. Pálffy Géza: Egy fontos adalék történeti földrajzunk és közigazgatás-történetünk históriájához: az 1558. évi horvát–szlavón közös országgyűlés meghívólevele. Fons 10. (2003: 2. sz.) 233–248.

⁸⁰ Az uralkodó Batthyány Ferencet és Székely Lukácsot is a követei között említette. Utóbbi azonban ekkor Verőcén állomásozott katonáival. Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 80–81. 1537. nov. 7., Dombró. Jurisics Miklós I. Ferdinándnak.

⁸¹ „Postremo et hoc vestram regiam maiestatem celare nolimus, summa nos opera laborasse effecisseque, ut nonnullorum male mutuo affecti animi, maxime inter dominum Ludovicum Pewkry et dominum Thomam de Nadasd.” Uo.

⁸² „Quoniam vero Sclavonia ipsa iam veluti clypeus, immanissimorum hostium continuis iaculis propositus” Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 90.

⁸³ „Maiestas vestra dignetur in medium illorum creare et dare banos duos, ut habeant curam regnorum vestre sacratissime maiestatis tam in defensione regnorum praedictorum, quam etiam in

diktálta, hogy egy fő Horvátországban és Szlavóniában nem lett volna képes megfelelően ellátni a tisztséggel járó feladatokat, és úgy tűnik, hogy a középkor végén nagyobbrészt tűrhetően működő állapothoz akartak visszatérni. Arra is próbálták rávenni az uralkodót, hogy egyezzen ki Szapolyaival, mert nagy szükség lenne az ellene fegyverben tartott seregekre a szlavóniai hadszíntéren.⁸⁴ Kérték továbbá, hogy Horvátországban ezer, Szlavóniában pedig négyezer-ötszáz katonát állomásoztasson, mert ők már minden tőlük telhetőt megtettek, csupán 1537-ben másfél forintot fizettek be portánként. Beismerték, hogy Horvátország és Szlavónia nem képes élelmezni egy hadjáratot, ezért azt javasolták, hogy Zágrábban és Varasdon már a télen kezdjék meg a hadianyagok összegyűjtését a következő évre.

Ferdinánd király a rendeknek adott válaszában háromezer lovas tartását ígérte meg, a várak fenntartását viszont a jövőbeli bánok és kapitányok feladatai közé utalta. Kérte a rendeket, hogy harminchat telkenként tartsanak egy felszerelt lovas, és megszívlelendőnek ítélte a Zágrábra és Varasdra vonatkozó előterjesztéseket is.⁸⁵ A követek válaszukban megígérték a telekkatonaság intézményének újbóli felállítását, bár jelezték, hogy ez nem lesz egyszerű a tartomány állapota miatt.⁸⁶ Végül levelükhöz csatolták azon horvát és szlavón várak listáját, amelyek szűkölködtek katonában és puszkaporban. Ezek sorában Nádasdy várai közül Velike és a szerzetesek által elhagyott pekerszerdahelyi kolostor szerepelt, Sztenicsnyák talán nem állt a támadások homlokterében, Megyericse kastélyát pedig valószínűleg védhetetlennek tartották.

Ferdinánd mérlegelve a lehetőségeket, végül 1537. december 4-én kinevezte Nádasdyt Tamást,⁸⁷ öt nappal később pedig Keglevics Pétert bánnak.⁸⁸ Az uralkodó még az utolsó napokban is hezitálhatott, mert a Nádasdynak szóló utasításban nincsen szó arról, hogy meg kell osztania jogköreit, és ezt a következő napon kelt levelében sem említette hívének, akihez Jurisics Miklóst küldte a részletek megbeszélése végett.⁸⁹ Jelenleg sajnos nem tudni, hogy Nádasdy ekkor hol tartózkodott — a december folyamán megfordult Kremsben⁹⁰ —, így nem lehetetlen, hogy ő egyedül nem vállalta a tisztséget, és az uralkodó ezért emelte mellé a posztra Keglevicset is; de az sem kizárt, hogy Ferdinánd király önálló döntésével állunk szemben. Az sem visz közelebb a helyzet tisztázásá-

---

administracione iuris; tales autem banos vestra maiestas creare et dare dignetur, qui sint viri probi, militares et iusti." *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 86.

⁸⁴ „Sed ante omnia nobis videtur et supplicamus, ut maiestas vestra cum omnibus adversariis suis et presertim cum Ioanne Scepusiensi concordet, ut maiestas vestra illas copias, quas contra illum alere teneretur, posset contra Thurcas convertere et eciam Ioannes suas copias cum copiis maiestatis vestre coniungere." *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 92. Eddig nem merült fel a szakirodalomban, hogy a váradi béke megkötésének hátterében I. Ferdinánd részéről a szlavóniai események is szerepet játszhattak.

⁸⁵ *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 96–98.

⁸⁶ Uo. 98–100.

⁸⁷ Uo. 100–101.

⁸⁸ Uo. 102.

⁸⁹ Uo. 101.

⁹⁰ „Ceterum cum ego Nadasdy fuissem apud maiestatem vestram in oppido suo Crembs." *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 175. 1538. febr. 16., Usztillónya. Keglevics Péter és Nádasdy Tamás I. Ferdinándnak.

hoz, hogy tudjuk, az uralkodó kétszáz lovas tartását engedélyezte Nádasdynak, és ezt nem csökkentette a bántárs megjelenése után sem. Ám a Nádasdynak ajánlott létszám így is jóval kevesebbnek számított a korábban szokásosnál.⁹¹

December 9-én véget értek a tárgyalások, így I. Ferdinánd kinevezte Keglevicset is, és még ezen a napon értesítette a horvát és a szlavón rendeket döntéséről.⁹² Az uralkodó Nádasdynak kétszáz lovas tartását engedélyezte (lovasonként havi két forintos fizetéssel), ehhez járt kétezer forint asztalpénz és további ötszáz forint kémek tartására.⁹³ A Kegleviccsel való szerződés nem ismert, de az bizonyos, hogy ő is kétszáz lovas tarthatott báni tisztéből kifolyólag. Ezzel egy időben az uralkodó a szlavón rendeknek 1538. január 6-ra gyűlést hirdetett Kőrösre.⁹⁴ Biztosai Jurisics Miklós és Batthyány Ferenc voltak, akiken keresztül megparancsolta, hogy a gyűlésen az általa kinevezett bánokat fogadják el és hirdessék ki.⁹⁵ A követi utasításban szerepelt továbbá, hogy a rendek huszonöt telek után ajánljanak meg egy lovas vagy füstönként kétförintnyi adót. Erről Jurisics főhadparancsnok értesítette Nádasdyt, és meghagyta neki, hogy a kőrösi gyűlés után három nappal ugyanott kerüljön sor a must-ára, mert a zsold kifizetésére csak ezután van lehetőség.⁹⁶

Nádasdy elképzeléseiről egy ezekben a napokban kelt leveléből értesülhetünk, amelyben pontokba szedte legfontosabb kéréseit.⁹⁷ Az uralkodó által kíséretül rendelt negyven lovas zsoldjának azonnali kifizetését, valamint a tartományba rendelt kétezer lovas és ezer gyalogos hópénzének előteremtését. Keglevics érdekében felvetette, hogy társa eddigi szolgálataiért járó pénzét mielőbb érdemes lenne mielőbb rendezni. Maga számára azt kérte, hogy folyósítsák Velikén állomásozó kétszáz lovasának fizetségét, mert hitelből nem tudnak ellátmányt szerezni maguk és lovaik számára. Továbbá német nyelvű levelet szeretett volna kiharcolni, hogy egy bizonyos Don Pedro uralkodói istállómester a kőrösi gyűlés idejére a báni bandériumoknak járó lovakat a rendelkezésére bocsájtja. Végül Kápolnai Ferenc ügyében is parancsot várt, ő ugyanis uralkodói szolgálatban álló csapataival a fizetelenség miatt el akarta hagyni Szlavóniát. Nádasdy

⁹¹ Egy 1511-ben kelt előirányzat szerint 400 könnyűlovast és 200 gyalogost tartottak elegendőnek a bán alá rendelni. *Kubinyi András*: A szávaszentdemeter-nagyolvaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előzményéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 91. (1978: 2. sz.) 195–198. 1556-ban 300 könnyűlovas és 200 gyalogos szerepelt egy újabb tervezetben. *Pálffy G.*: A török elleni védelmi rendszer i. m. 182.

⁹² ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 33. Konv. B. fol. 25. *Litterae obedienciales per banos in Croacia et Slavonia*.

⁹³ *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 100–101.

⁹⁴ Uo. 103.

⁹⁵ „...ut tam in administratione iustitie, quam in ceteris rebus per illos ratione officii ab antiquo fieri consuetis, nec non in defensione regnorum istorum munus suum quam studiosissime integerrimeque obirent; ita scilicet, ut non minus pauperi quam diviti ius ipsum equa lance prestare debeat, prout commissariis nostris mandabimus, ut eosdem in presenti dieta istic nomine nostro insinuent et publicent.” *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 110–117. 1537. dec. 18., Krems. I. Ferdinánd utasításai biztosainak.

⁹⁶ *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 122–123. 1537. dec. 25., Kőszeg. Jurisics Miklós Nádasdy Tamásnak.

⁹⁷ *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 107–109. 1537. dec. 18. előtt. Nádasdy Tamás I. Ferdinándnak.

azt akarta elérni, hogy Ferdinánd legalább két hónapra tiltsa meg Kápolnainak az eltávozást.

Levele végére Nádasdy egy memoriálét is csatolt Ferdinánd király kérésére. Ennek pontjai a következők voltak: 1) Ferdinánd adjon pontos információkat a megüresedett birtokokról, mert korábban ezekről rosszul voltak informálva. 2) Az uralkodó rendeljen a Drávára és a Szávára hajókat az átkelések segítésére. 3) Parancsolja meg Stájerország és Karintia kapitányainak, hogy a török támadás hírére azonnal jöjjenek segítségül. 4) Rendelje el Zengg és Otcšac kapitányainak, hogy tartsanak kiváló kémeket, akik amint bármit megtudnak Krajna és Isztria megtámadásának szándékáról, azonnal jelentsék Metlikába és Ljubljánába, illetve a bánoknak. 5) Az uralkodó tartson postaállomást Radkersburgban, ahonnan a bánok leveleit azonnal továbbíthatják Grazba, illetve Kőszegen és Kismartonon keresztül Bécsbe.⁹⁸ 6) Írassa össze az uszkókok neveit és számát, valamint parancsolja meg kapitányaiknak, hogy működjenek együtt a bánokkal.⁹⁹ 7) Rendeljen katonai kiképzőket (*magister rotharum*), akik gyalogosokként kapnak fizetést, és tanítsák meg a parasztságot az alapvető katonai ismeretekre, a katonaság támogatására, és osszák szét őket a megyei kerületekbe, ahol havonta három-négy napon oktassák a népet. 8) Viseljen gondot az uralkodó a végvidék váraira, nevezzen ki mindegyikbe provizort, aki biztosítja a katonaság ellátását. 9) Végezetül mindezek mellett viseljen gondot a Dráva és a Száva védelmére, mert az ellenség ezt kihasználva pusztítja a tartományt. A felsorolt pontokból egy átfogó koncepcióval rendelkező, katonai ügyekben jártas személy képe rajzolódik ki, ami némileg meglepő, hiszen Buda 1529. évi védelmét és Sziget várának következő esztendőben történt — egyébként sikertelen — ostromát leszámítva jelenleg nem tudunk Nádasdy konkrét katonai tevékenységéről, inkább gazdasági szakértelme révén töltött be addig fontosabb pozíciókat.

A bécsi udvar számára egyértelmű volt, hogy a szlavóniai reformok sikere (is) a pénzügyigazgatás átszervezésétől függ, azaz mindenképpen meg kellett találni a védekezéshez szükséges összegeket. Erre utal, hogy Nádasdy már 1537. december 24-én azzal fenyegetőzött, hogy ha nem kapja meg Velikén szolgáló katonáinak zsoldját, akkor nem vesz részt a kőrösi gyűlésen, ami könnyen meghiúsíthatta volna az eddigi eredményeket.¹⁰⁰ Ezért a báni kinevezésekkel egy időben sor került a szlavóniai harmincadok részleges átszervezésére is, amelyek addig Pekry Lajos és Székely Lukács irányítása alatt álltak. Az biztos volt, hogy a kegyvesztetté vált Pekry részeit Székelynek kell átvennie, ám Peregi Albert kamarael-

⁹⁸ Zágrábból már 1529-től kedve volt rendszeres postaszolgálat. *Velimir Sokol*: 450 godina pošte u Zagrebu 1529–1979. Zagreb 1979.

⁹⁹ Az 1530-as évektől mind nagyobb volumenű vlach-uszkók beáramlás számos konfliktust eredményezett. A Sichelburg környéki uszkókok például 1534-ben megfutamították Erdődy I. Péter csapatait. *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 469. 1534. ápr. 30., Sztenicsnyák. György provizor Nádasdy Tamásnak. Az uszkók katonaparasztok történetére l. *Karl Kaser*: Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535–1881). (Zur Kunde Südosteuropas II/22) Wien–Köln–Weimar 1997. passim.

¹⁰⁰ *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 120–122. 1537. dec. 24., Sárvár. Nádasdy Tamás Jurisics Miklósnak. Nádasdynak ez az első általam ismert levele, amelyben bánnak címezte magát. Ez alapján hivatalviselésének kezdetét egyértelműen 1537. decemberére tehetjük, függetlenül a rendek 1538. januári határozatától, ahol elfogadták az uralkodó által kinevezett bánokat.

nők mellett kardoskodott, hogy a harmincadok irányítása a Magyar Kamara hatáskörébe kerüljön.¹⁰¹ Ferdinánd elfogadta titkára érvelését, és még december 18-án megparancsolta Pekry zágrábi és varasdi harmincadosainak, hogy a hivatalt adják át Székely Lukácsnak,¹⁰² és még ugyanezen a napon utóbbit is tájékoztatta arról, hogy a harmincadot a Magyar Kamarához fogja csatolni. Fel-szólította, hogy várja meg a kamarai prefektus, és a kamarai tanácsosok által kijelölt személy érkezését, majd azonnal készítsen számadást a Pekry által igazgatott hivatalokról.¹⁰³ A kamara szolgálatában végül Bornemissza Pál királyi titkár és Paulus Pesel (Posel) herold indultak útnak, miután december 27-én megkapták az utasításokat Ferdinándtól.¹⁰⁴ Ezek szerint feladataik közé tartozott, hogy válasszanak ki megbízható adószedőket, személyesen vizsgáljanak meg minden települést, és tudják meg az adózó népesség számát. Munkájukat segítsék a bánok és a kapitány jogkörével az ispánok és alispánok abból a célból, hogy mindenki befizesse a hadiadót.¹⁰⁵ Az adóbevételt Bornemissza Pál ellenőrizte és Blasius Spiller hadi fizetőmesternek (*magister solutionis, Feldzahlmeister*) kellett továbbküldeni, aki ebből fizette a bánok és a báni katonaság, valamint a végvidéken tartott gyalogosok és huszárok zsoldját.¹⁰⁶ A hadiadó mellett az eddig Pekry kezén levő szlavóniai harmincadok bevételeit is Bornemissza ellenőrizte, és szintén Spiller felé továbbította, aki a Szlavóniában állomásozó csapatok ellátásáért felelt.

Pesel¹⁰⁷ és Bornemissza kinevezéséről még aznap értesítették a bánokat is, és meghagyták nekik, hogy mindenben segítsék a munkájukat.¹⁰⁸ Ugyanilyen értelmű utasítás érkezett a szlavón rendekhez, és Ferdinánd király azt is

¹⁰¹ *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 105–106. 1537. dec. 17., Pozsony. Pereg Albert I. Ferdinándnak. Nádasdy azt akarta elérni, hogy a harmincadok irányításába az új bánok is beleszólást kapjanak, de Ferdinánd ezek szerint ezt elvetette. *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 173–176. 1538. febr. 16., Usztilónya. Keglevics Péter és Nádasdy Tamás I. Ferdinándnak.

¹⁰² *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 117. 1537. dec. 18., Krems. I. Ferdinánd Pekry Lajos zágrábi és varasdi harmincadosainak.

¹⁰³ *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 118. 1537. dec. 18., Krems. I. Ferdinánd Székely Lukácsnak.

¹⁰⁴ „Instructio de iis, quae egregius Paulus Bornemissa secretarius noster et Paulus Posel heraldus noster, fidelis nobis dilecti, super exactione dice, que in regno nostro Slavonie post conventum proxime in Crisio ad festum Trium Regum futurum nobis offeretur, agere debeant.” *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 123–125. 1537. dec. 27., Prága. Pesel (Posel) nem sokat töltött el ebben a hivatalban, mert 1538 májusában már Pozsonyban felügyelte az elzalogosított uralkodói javakat. *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. (A MOL kiadványai III.: Hatóság- és hivaltörténet 1.) Bp. 1946. 208.

¹⁰⁵ „Comites et vicecomites auctoritate prefati capitanei ac banorum fidei et officii admoneant solícite, ut quisque circa administrationem dice nostre fideliter gerat.” *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 124.

¹⁰⁶ „ut eiusmodi pecuniam pro intertentione salarii banorum eorumque equitum necnon pro stipendio gentium tum levis armature, quam peditum ad defensionem regnorum istorum lustratione facta conductarum et conducendarum erogare et dispensare debeat.” Uo. December 28-án az uralkodó megparancsolta Spillernek, hogy a bánoknak fizesse ki a fele járandóságukat, fejenként 1000 magyar forintot hetvenöt krajcárral számolva. *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 127–128. Nádasdy fizetésének a másik részét Vas, Komárom, Moson és Pozsony megyék adójából kellett finanszírozni. *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 130. 1537. dec. 29. I. Ferdinánd a magyarországi jövedelmek kezelőinek.

¹⁰⁷ Ő megbízatása idején két lóra kapott fizetést. *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 131–132. 1537. dec. 30. I. Ferdinánd Paulus Peselnek. Titulusa ekkor „erneheldt und verordent Einnember des Anschnitt in Windischlanden”.

¹⁰⁸ *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 124–125.

megparancsolta, hogy a kért hadiadót ajánlják meg a közelgő kőrösi gyűlésen.¹⁰⁹ Felszólította ugyanakkor a kőrösi gyűlésre delegált küldötteit, hogy tárgyaljanak a rendekkel a hadiadók eddigi hátralékairól, ezt is hajtsák be, készüljön róla számadás, és gondoskodjanak arról, hogy a pénzt valóban a tartomány védelmére fordítsák.¹¹⁰

I. Ferdinánd az esztendő végén a harmincadok kapcsán tájékoztatta a bánokat, hogy innentől Bornemissza kezeli a jövedelmeket, és kérte, segítsék a munkáját.¹¹¹ Döntéséről értesítette Muraszombat és Zágráb városokat, Pekry Lajos feleségét (Zsófiát, Konrád mazóviai herceg leányát és néhai Báthory István nádor özvegyét) pedig felszólította a harmincadok átadására.¹¹² Gondot egyedül az jelentett, hogy kit alkalmazzanak a harmincad hivatalokban, aki megfelelő nyelvismerettel bír. Ferdinánd egyik jelöltje Baranyai Imre, aki korábban Pekry tisztviselőjeként dolgozott, de az átszervezéseknek köszönhetően új emberekre is szükség volt.¹¹³ Ekkor ajánlotta Nádasdy Tamás uralkodója figyelmébe Kubinyi Lénárdot, aki a magyar és a német mellett latinul és olaszul is tudott.¹¹⁴

Mindezek fontos adalékok a magyarországi kamarai igazgatás történetéhez, hiszen a szakirodalom állítása szerint a szlavóniai harmincadok már kezdetektől fogva az Alsó-ausztriai Kamara,¹¹⁵ más vélekedések szerint a grazi stájerországi kamara alá kerültek.¹¹⁶ Bornemissza azonban a Magyar Kamara alkalmazásában állt, és Pereg szlavóniai ügyek iránti érdeklődése is ezt az állítást igazolja. A szlavóniai pénzügyigazgatás kiépítésében tehát a Magyar Kamara a kezdetekben nagy szerepet vállalt, és ez összefüggésben állt a Nádasdy és Keglevics báni kinevezéseivel kezdődő reformokkal.

I. Ferdinánd és politikai-pénzügyi vezetése az eszéki csatavesztés után tehát nagyon gyorsan reagált. Az 1537. év végére új, a szlavóniai nemesség számára is elfogadható bánokat nevezett ki. Választása az óvatos reformok része volt, hiszen míg Nádasdy eddig nem exponálta magát szlavóniai ügyekben, és új embernek volt tekinthető, addig Keglevics visszaemelésével az őt támogató köznemesség bizalmát erősítette meg. A bánok kinevezése a közigazgatás reorganizációjának első és legfontosabb lépése volt, melynek gyümölcsei a következő években érték be. Ugyanilyen fontos, hogy az uralkodó hozzá mert nyúlni a he-

¹⁰⁹ A hadiadót „pro eorundem defensione conservationeque ad petitionem nostram in communi dieta et conventu Crisiensi promissi vel promittendi” *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 125–126.

¹¹⁰ *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 127. 1537. dec. 27., Prága. I. Ferdinánd Jurisics Miklósnak és Batthyány Ferencnek.

¹¹¹ *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 88. 1537. dec. 28., Prága. I. Ferdinánd Keglevics Péternek és Nádasdy Tamásnak.

¹¹² *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 130–131. 1537. dec. 29., Prága. I. Ferdinánd Acatius Schrothnak.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ *Laszowski, E.*: Mon. Habs. i. m. II. 358. 1537. dec. 27. előtt. Nádasdy Tamás I. Ferdinándnak.

¹¹⁵ *Othmar Pichl*: Der „Dreißigist im Windischland”. Organisation und Ertrag des ungarischen Außenhandelszolls in Oberslawonien im 16. Jahrhundert. In: Im Lebensraum der Grenze. Festschrift Fritz Posch zur Vollendung des 60. Lebensjahres dargebracht. Hrsg. Franz Pichler – Ferdinand Tremel. Graz 1971. 157.

¹¹⁶ *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 219.

lyi pénzügyigazgatáshoz is. Ebben kapóra jött Pekry letartóztatása, hiszen a tőle elvett harmincadok bevételei képezték az alapját annak, hogy a tartomány védelmét újjászervezhessék. Emellett a magyar király fellépett a nagybirtokosok adó kiváltságaival szemben is, és igyekezett minél inkább racionalizálni az adószedés folyamatát, hogy az bevételeit növelni tudja. Elképzelése végrehajtásához ideális embert talált Bornemissza Pál személyében, aki az 1530-as évek végén pénzügyi újításainak egyik motorja volt. Színrelépésével tehát megkezdődött a szlavóniai pénzügyigazgatás átszervezése, és ez azt eredményezte, hogy a korábbiaknál jelentősebb jövedelmeket lehetett realizálni a tartományból, és ezt vissza lehetett forgatni a katonaság és az apparátus fenntartására. I. Ferdinánd intézkedései szűk két hónap alatt többéves problémákat kezdtek megoldani, és megteremtették az alapját a következő évek építkezéseinek.

Nádasdy Tamás és Keglevics Péter báni tevékenysége

Az 1538 elejére meghirdetett szlavón gyűlésen újabb fontos intézkedéseket hajtottak végre a Kőrösön összegyűlt rendek.¹¹⁷ Ferdinánd király parancsára elfogadták az új bánokat, akik kinevezték vicebánjaikat is.¹¹⁸ Ezzel egy hosszú üreSEDÉS végére került pont. Nádasdy Tamás helyettese Tarnóci (Tharnóczy) András, Keglevics Péteré pedig Ráttkay Pál lett. Tarnóci első vicebáni említésére február 15-i dátummal van adatunk, kollégájára egy nappal későbből. Tarnóci elsősorban katona volt, aki már 1530-ban is Nádasdy szolgálatában állt,¹¹⁹ 1531-ben nyolc lóval szolgált urának,¹²⁰ és 1538-ban Sztenicsnyák várnagyaként esett rá a bán választása. Egy évvel később már vicebáni minőségében nevezte ki Ferdinánd — állítólag — királyi ajtónállómesternek,¹²¹ és katonai szolgálataiért megkapta a Zágráb megyei Peyeth (?) várát.¹²² A Ráttkay és Keglevics közötti szorosabb viszony okát viszont nem ismerjük. Ráttkay Nagy- és Kistábor birtokosaként Varasd megye egyik legbefolyásosabb nemese volt, már 1528-ban részt vett a politikai életben, a későbbiekben pedig Ferdinánd király udvari familiárisa (azaz lovaskapitánya) lett.¹²³ Talán Keglevics szinte állandó jellegű, horvátországi távolléte miatt volt fontos a Varasdban erős pozíciókkal rendelkező Ráttkay beemelése. Ő jóval fajsú-

¹¹⁷ Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 139–148. 1538. jan. 6. A kőrösi gyűlés határozatai.

¹¹⁸ Ez annak ellenére valószínű, hogy határozatokban konkrétan nem esik róla szó, ám több helyütt szabályozták feladataikat. Vicebáni kinevezésre korábból sincsen forrásunk — Corvin János jogsértő eljárását leszámítva — így feltételezzük, hogy ez szóban történt a rendek megkérdezése nélkül, és a bán joga volt, hogy saját familiárisai közül kiválassza helyettesét. Mivel mindkét vicebán szlavóniai nemes volt, kiválasztásukat nem elleneztek a rendek, és így nem is maradt nyoma az iratokban. Corvin ügyére Varga Sz.: Az 1527. évi horvát-szlavón kettős királyválasztás i. m. 1100.

¹¹⁹ Középkori leveleink 1541-ig. Szerk. Hegedűs Attila – Papp Lajos. (Régi Magyar Levéltár 1.) Bp. 1991. 90.

¹²⁰ Simon Zsolt: Szapolyai János familiárisainak egy lajstroma 1531-ből. In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Szerk. Bessenyei József – Horváth Zita – Tóth Péter. (Studia Miskolcinsensia 5.) Miskolc 2004. 242.

¹²¹ Péter Katalin: Az örökös főrendiség létrejötte. Rubicon 5. (1994: 10. sz.) 17.

¹²² Gyárfás István: Tárca. Századok 10. (1876: 10. sz.) 858–859.

¹²³ Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 26. 1537. márc. 11., Prága. I. Ferdinánd szlavón előkelőknek. Az udvari familiárisásra újabban Pálffy G.: A Magyar Királyság i. m. 108–110.

lyosabb személynek tűnik Tarnócinál, aki korántsem rendelkezett annyira szoros kapcsolatokkal a szlavón nemességgel, mint Ráttkay.¹²⁴

A kőrösi gyűlés határozata kimondta, hogy a rendek kötelesek harminc porta után egy lovast egész évre kiállítani, akik a királyi kapitány (*capitaneus regni*) alatt a végeken szolgálnak. A katonaállítás mindenkire nézve kötelező volt, megszüntették a szlavón ítélőmester, vicebánok és a bánok e vállalás alóli felmentését. A kapitány fennhatósága alá került a török támadás idején meghirdetendő nemesi felkelés is, de ennél a pontnál újra megerősítették a kapitány felletti báni szupremáciát.¹²⁵ A mozgósítás is az ő feladata volt, amelyet a szolgabírókkal együtt kellett elvégeznie. Ugyanígy hozzá tartozott a határ menti nemesi várak felügyelete és ellenőrzése is. Hadiszerek szállítására Kőrös és Zágráb városát, valamint a lepoglavai pálosokat kötelezték, de e szolgálataikért cserébe felmentettek őket a további terhek alól.

A határozatok rendelkeztek a hadjárat számára fontos élelemellátmány beszolgáltatásáról és tárolásáról is. Verőce, Velike és Újudvar várakat jelölték ki lerakatoknak, ahová a megszabott rend szerint kellett a terményeket önerőből beszállítani. Előbbi a pozsegi veszteségek okán határvárossá vált, a Tarnóci által felügyelt Velike a veszélyeztetett Száva vonalát őrizte, a Batthyány Ferenc kezében levő Újudvar *castellum* pedig központi helyzete miatt volt ésszerű döntés. A szlavón rendek a várak ellátására is vállalták terményhuszad beadását, és ezen feladatok koordinálására alkalmas élésmestert (*magister victualium*) kértek az uralkodótól.¹²⁶ Mivel az élésmester kamarai alkalmazásban állt, a rendek ezzel a kérésükkel egy szorosabb kapcsolat kiépítésére törekedtek ezzel a központi szervvel. Valószínűleg az eddig az ő vállukat nyomó ellátás feladataiból szerettek volna valamit leosztani az élésmesteren keresztül a kamarának. Ez a tisztség nem teljesen előzmények nélkül való, az 1537. évi hadjárat során ugyanis Iodocus Silgenberg főélésmesterként (*supremus magister victualium*) már segítette a szlavóniai hadi vállalkozást.¹²⁷

A kőrösi gyűlésen ismét kimondták, hogy a jogtalanul elfoglalt birtokokat vissza kell adni, ennek rendezésére törvényszék megtartását rendelték el. Erre a káptalani és a báni embereknek tizenöt nappal a gyűlés előtt ki kellett hirdetniük az idézést, az egytelkes nemesek perbehívása a szolgabírókon keresztül történt. Az idézésért az ítélőmesternek és a káptalannak egyaránt ötven dénárt kellett fizetni. Szlavónia elrendelte húsz dénár füstpénz (*pecunia fumalis*) be-

¹²⁴ A család történetére: *Ante Gulin: Povijest obitelji Rattkay. Genealoška studija iz izvori (1400–1793)*. (Djela HAZU, Razred za društvene znanosti 72.) Zagreb 1995. Testvérével, Péterrel 1559. május 30-án szolgálataiért bárói címet kapott. *Pálffy G.: A Magyar Királyság* i. m. 169.

¹²⁵ „dominus capitaneus regni accepta informatione et commissione dominorum banorum curret ad singulum iudicem nobilium unum specialem ad idque idoneum hominem mittere. *Šišić, F.: Saborski spisi* i. m. II. 140.

¹²⁶ 1553-ig alkalmankénti biztosok végezték a feladatot. Ekkor nevezték ki Hans Gansert a három belső-ausztriai és a horvát-szlovén végvidéki tartomány élésmesterének. Felettese Hans Ungnad főhadparancsnok volt, és feladata leginkább Zágráb, Varasd és Szentgyörgy ellátása volt az osztrák tartományokból. *Kenyeres István: A végvárak és mezei hadak élelmezési szervezete a XVI. században*. Fons 9. (2002: 1–3. sz.) 193–194.

¹²⁷ ÖStA Allgemeines Verwaltungsarchiv (a továbbiakban AVA), Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA), Hofkammerarchiv (HKA), Ungarische Gedenkbücher Bd. 383. fol. 96.

szedését saját szükségleteire. Ebből akarták fizetni az esküdteket és a tartomány követeinek költségeit, valamint a hivatalban maradó szolgabírókat is. Végezetül elrendelték, hogy Bradács Imre pénztárnokként köteles a tavalyi bevételekről számadást készíteni, és azt a következő gyűlésen bemutatni. Az elszámolás ellenőrzésével megbízták Prasovci Istvánt¹²⁸ és Golec Jánost,¹²⁹ akiknek Nádasdy felé kellett jelentést tenniük. Amint látszik, a rendek itt is figyeltek az egyensúlyra, hiszen Prasovci¹³⁰ a sokáig Szapolyai-párti Erdődy Simon zágrábi püspök meghitt embere volt, Golec pedig Ferdinánd elkötelezett híveként volt ismert.

Határozataikkal a rendek befejezték az uralkodó által megkezdett konszolidációt, és az ítélmesteri hivatalt leszámítva helyreállították a tartomány igazgatását. A következő hónapok eseményeiből úgy tűnik, hogy az uralkodó a két bán kinevezésével a tisztséggel járó feladatokat akarta megosztani. Keglevics feladata a horvát végek, Nádasdyé pedig Szlavónia védelme volt, de ez inkább köztük levő szóbeli megállapodás lehetett,¹³¹ mert Keglevics Szlavónia ügyeiben is kénytelen volt eljárni Nádasdy gyakori távolléte miatt. A források szerint Nádasdy 1538 első három hónapjában tartózkodott Szlavóniában (többek között Kőrösön, Kristallócon, Usztilyán, Lepoglaván),¹³² de április 8-án már Muraszombatról hazatérve Sárvárról keltezte levelét.¹³³ Ezek után csak az év végén, 1538. december 21. és 1539. január 9. között tartózkodott bizonyosan Velikén,¹³⁴ utolsó itteni előfordulása pedig 1539. június 23. és július 7. között bizonyítható.¹³⁵ A fennmaradó hónapokban Keglevics és Tarnóci próbálta megállítani az oszmán előrenyomulást és igazgatni Szlavóniát.

A két bán tevékenysége és aktivitása alapvetően különbözött. Nádasdy inkább gazdasági szakembernek számított, a gyakorlati irányítást szinte teljesen helyettesére, Tarnócira bízta, igaz, papírra vetett katonai elképzelései tehetsé-

¹²⁸ 1517 és 1519 között, illetve 1533-ban Kőrös vármegye szolgabírája. 1518-ban a zágrábi püspökség prokurátora, 1526-ban vikárius ugyanott. 1528 áprilisában helyet kapott a szlavóniai ár-limitációt kidolgozó nemesek között. 1533-ban Itáliából hozott híreket Erdődynek. 1537-ben a kőrösi gyűlés bírótársnak választotta Erdődy Simon mellé. Életrajzi adatait l. *Varga Sz.*: Disszertáció i. m. 352.

¹²⁹ Szuteszkai Golec János. 1513-ban és 1531–1532-ben varasdi alispán. 1526-ban királyi familiáris, aki Ripacs várában szolgált. Ősszel Ferdinánd kinevezte a vár kapitányának, és 1527 őszéig viselte ezt a tisztelet. 1541. április 17. előtt hunyt el. *Varga Sz.*: Disszertáció i. m. 368.

¹³⁰ Valószínűleg nem azonos az 1531-ben Nádasdy szolgálatában álló személlyel. *Simon Zs.*: Szapolyai familiárisai i. m. 242. 1539-ből Prasovci Kristóf familiáris nevét ismerjük Nádasdy köréből. *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 278. 1539. okt. 22., Bécs. I. Ferdinánd Nádasdy Tamásnak.

¹³¹ „misique citissime pro exercitu magnifici domini Thome Nadasdi domini et college mei, quam conservat ad servitia maiestatis vestre in regno Sclavonie, ut et ipsi se transferant in Croaciam in subsidium nostri.” Tehát létezett egyfajta területi megosztás a két bán között. *Laszowski, E.*: Mon. Habs. i. m. II. 454. 1539. nov. 26., „Kryschyche”. Keglevics Péter I. Ferdinándnak.

¹³² Az alábbi idézett adatok mellett l. a bán Gévay Antal által összeállított itineráriumát: MOL I 28, Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok, Gévay Antal levéltáros irathagyatéka, Tétel 2. fol. 130.

¹³³ *Laszowski, E.*: Mon. Habs. i. m. II. 376. 1538. ápr. 8., Sárvár. Nádasdy Tamás I. Ferdinándnak.

¹³⁴ *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 474–479. 1538. dec. 21., Velike. Nádasdy Tamás I. Ferdinándnak. Uo. 479–480. 1539. jan. 20., Bécs. I. Ferdinánd Nádasdy Tamásnak.

¹³⁵ *Laszowski, E.*: Mon. Habs. i. m. II. 438–439. 1539. jún. 23., Velike. Nádasdy Tamás I. Ferdinándnak. *Šišić, F.*: 269–270. 1539. júl. 7., Dubrava. Nádasdy Tamás I. Ferdinándnak.

ges stratégiát sejtetnek. Több esetben hivatkozott Hunyadi Mátyás tetteire, szerinte a nagy uralkodó Szabács elfoglalásával védte meg Pozsegát a pusztítástól, és javasolta Ferdinándnak az elfogott török katonák túszként való tartását, hogy ezzel tartsák vissza a többi támadót.¹³⁶ Ekkor azonban családi kapcsolatai és politikai megbízatásai már inkább kötötték a Dunántúlhoz és Bécshez, a Drávától délre ritkán jutott le báni hivatala idején.

Keglevics ennek éppen az ellenkezője volt. Horvát származású katonabároként — akinek birtokai részben Szlavóniában (főleg Varasd megyében) fekvtek — családi kapcsolatai is ehhez a régióhoz fűzték.¹³⁷ Ő is igyekezett védettebb birtokokra áttenni a központját, és ezért mindent megtett a Muraköz megszerzéséért,¹³⁸ de ennél messzebbre nem kívánt elszakadni. Keglevics esetében a báni cím már elsősorban nem udvari méltóság volt, feladatai a tartományokhoz kötötték, és többnyire itt is tartózkodott. Megnövekedett terhei miatt ugyanakkor 1538 áprilisában leköszönt az 1533-tól viselt Bihács és Ripacs várak kapitányi tisztjéről,¹³⁹ és ez a védelmi rendszer újabb átszervezését hozta magával. Keglevics helyét Erasm von Thurn vette át, akit Ferdinánd Zengg, Bihács, Ripacs, Otocsác főkapitányává nevezett ki, és ezzel létrejött a régi horvát végvidékként (*alte krabatische Grenze*) említett főkapitányság.¹⁴⁰ Májusban új kapitány érkezett Zágrábba is, nevezetesen Sigismund Weichselberg személyében,¹⁴¹ és Varasd városát is kötelezték a falai közt állomásozó idegen sereg ellátására.¹⁴² Mindezen reformok hatékonyabbá tették a védekezést Szlavóniában, de ezzel a bánok jogköre is jelentősebben csorbult, hiszen a tartományban állomásozó csapatok irányításába nem volt beleszólásuk.

A báni hatalommal együtt a vicebáni tisztség is megváltozott a Mohács utáni években. Mivel a bán is a tartományban tartózkodott, így több jogkör kikerült a kezéből. Ez főleg a katonai igazgatásra állja meg a helyét, a bíraskodás-

¹³⁶ „Sic audivi anctum Mathiam regem Budae aliquot centum captivos Turcos tenuisse in terrorem aliorum. [...] Nunquam sanctus rex Mathias potuit Posegam a continuis incursionibus Turcarum liberare, quousque non expugnavit Sabacz.” *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 478–479. 1538. dec. 21., Velike. Nádasdy Tamás I. Ferdinándnak.

¹³⁷ Leveleit is gyakran glagolita betűkkel írta alá. *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 163. 1538. jan. 30.

¹³⁸ 1539-ben Anna nevű lányát hozzáadta Ernuszt Gáspárhoz, ám a házasság gyermektelen maradt, mert a férj a legkésőbb 1540-ben meghalt. A frigy révén a Hampó birtokok ezután a kezébe kerültek. *Kubinyi András*: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. (A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén). Századok 135. (2001: 2. sz.) 327.; *Rudolf Horvat*: Poviest Međimurja. Zagreb 1944. 56–61.

¹³⁹ 1533. okt. 14. I. Ferdinánd Bihács, Ripacs és Topuszkó királyi kapitányának nevezte ki Keglevicset. *Margalits Ede*: Horvát történelmi repertórium II. Bp. 1902. 470. 1534-ben egyszer már lemondott. *Laszowski, E.*: Mon. Habs. i. m. II. 196–197. 1534. ápr. 27., Prága. Ferdinánd ekkor Erasm von Thurnt nevezte ki, de a váltás ekkor nem történt meg, mert 1536. december 31-én még mindig Keglevics volt a várak kapitánya. *Laszowski, E.*: Mon. Habs. i. m. II. 316–318. 1538 februárjában Keglevics ismételtén kérte Ferdinándtól, hogy Bihács és Ripacs várakat vegye ki a kezéből. *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 183–184. 1538. febr. 28., Usztilónya. Keglevics Péter I. Ferdinándnak.

¹⁴⁰ *Pálffy G.*: A török elleni védelmi rendszer i. m. 178.

¹⁴¹ *Laszowski, E.*: Mon. Habs. i. m. II. 380–381. 1538. máj. 22., Prága. I. Ferdinánd Zágráb város tanácsának.

¹⁴² *Laszowski, E.*: Mon. Habs. i. m. II. 389–390. 1538. júl. 17., Linz. I. Ferdinánd Varasd város tanácsának.

ban a vicebánok megőrizték szerepüket.¹⁴³ Tarnóci és Ráttkay személye azonban jelzi, hogy nem a tartomány legbefolyásosabb nobilitásai jutottak erre a posztra. Előbbinek ez ugródeszka volt a magyarországi karrier felépítésében,¹⁴⁴ Ráttkay azonban viselt szolgabírói hivatalt is Varasd vármegyében a következő évtizedben, ami a vicebáni ranggal korábban teljesen összeegyeztethetetlen lett volna. 1538-ban Tarnóci és Ráttkay több esetben csupán kapcsolattartók voltak a bánok, az említett főhadparancsnok és a bécsi udvari hivatalok között. A térség általános pusztulásával együtt az itt lakó nemesség is egyre szegényedett, majd Zágráb és Kőrös helyett mindinkább Varasd megye lett a szlavóniai nemesség központja, és innen került ki a következő évtizedek vicebánjainak a többsége. Ennek a vonulatnak volt az egyik első képviselője Ráttkay, az ő személye már a korábbi tendenciák lassú megváltozását jelzi.

A jogkörök csorbulása és a reformok ekkor még alig érzékelhető hatásainak idején a bánoknak számos kihívással kellett megbirkóznia az év első felében. Hiába rögzítette a Váradi béke, hogy Horvátország és Szlavónia Ferdinánd érdekszférájába tartozik,¹⁴⁵ és tehetett volna pontot a hosszú polgárháború végére, új problémák jelentek meg a színen. Az 1536. évi oszmán hadjárat áttörte a Száva vonalát, és az átkelő megszerzése révén a határ menti csapatok állandó fenyegetést jelentettek egészen az Una torkolatáig.

Szlavónia védtelen keleti végeit Székely Lukács — aki az év elején már Verőcén állomásozott száz huszárával — tartotta, és próbálta megszüntetni a Pozsegából érkező támadásokat.¹⁴⁶ A legnagyobb veszély azonban délről, a Száva felől leselkedett, ezért a végvidékért pedig a bánok feleltek. A sikeres védekezést azonban hajók nélkül nem lehetett megoldani. A Dráván és a Száván bevethető naszádos flotta ötlete már 1537-ben felmerült, még Hans Katzianer tervezett egy ilyet felállítani, amelyhez a szlavón rendek nyújtottak anyagi segítséget.¹⁴⁷ Az építkezés hamar megkezdődött, mert Erdődy Simon egy hónappal később százötven sajkáról tett említést, júniusban pedig a belső-ausztriai rendek havi kétezer forint zsoldot irányoztak elő a naszádosok fizetésére, ami körülbelül kétszáz dereglyét feltételez.¹⁴⁸ A flotta átvészelte az eszéki hadjára-

¹⁴³ Erre példa, hogy Móré László hatalmaskodásának kivizsgálását Tarnóci intézte. „ammo-nebo nominibus et in personis dominacionis vestre magnifice et domini college eiusdem, ut in facto tantarum iniuriarum iure et iudicio revidetur, ac accepta super hoc relacione ab ipso domino Ladislao unus ex castellanis ad me venire debebit, cui relacionem factam enarrem.” *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 233–235. 1538. jún. 14., Gudóc melletti tábor. Tarnóci András Nádasdy Tamásnak.

¹⁴⁴ Az 1540-es években elhagyta a tartományt. 1549-ben már 80 adózó portával bírt a Dunántúlon és ezzel a régió 19. legnagyobb birtokosa volt. (*Bariska I.*: Történeti kérdések i. m. 82.) Utóbb naszádos főkapitány és kassai kapitány lett. *Pálffy G.*: Kerületi és végvidéki főkapitányok i. m. 284. és 272.

¹⁴⁵ Váradi béke 6. pont. *Horváth Mihály*: Utyeszenich Frater György (Martinuzzi bíbornok) élete. In: *Horváth Mihály* kisebb történeti munkái. IV. köt. Pest 1868. 79.

¹⁴⁶ ÖStA AVA FHKA HKA Ungarische Gedenkbücher Bd. 383. fol. 101–102; 102. 1537. jan. 15. Parancs Blasius Spillernek, hogy Székely verőcei katonaságának a zsoldjára 525 forintot fizessen ki. Kiadva: *Rudolf Horvat*: Prilozi za Povijest Podravine. Vjestnik kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva 15. (1913) 12.

¹⁴⁷ *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 26–27. 1537. márc. 14., Prága. I. Ferdinánd a szlavón rendeknek.

¹⁴⁸ *Franz Leskoschek*: Schiffart und Flößerei auf der Drau. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark 63. (1972.) 123.

tot, és így a novemberben Dombrón összegyűlt szlavón rendek azt kérték Ferdinándtól, nevezze ki Bánffy Boldizsárt a naszádosok kapitányának.¹⁴⁹ Ennek megtörténetére nincsen adatunk, de az bizonyos, hogy a következő években újabb hajók készültek Laibachban, amelyek felett már a bánok diszponáltak.¹⁵⁰ A hajókra nagy szükség volt az utánpótlás szállításában és megszervezésében is, amely szintén a bánok feladata volt. Nádasdy várába, az egyik fő központnak számító Velikére is így tudták eljuttatni a terményeket.¹⁵¹

A bánok fontos feladatai közé tartozott a szávai révek és gázlok védelme, a boszniai oszmán csapatok ugyanis ezeken átúsztatva pusztították a környéket. Pozsega elestével a legfontosabb átkelő a bélai apátság területén fekvő gradiskei rév volt, ahol állandó csatározások folytak. Itt keltek át a szendrői, valamint a belgrádi bég csapatai, és a hídfőállás kiszélesítésére az oszmán hadvezetés valamikor 1538 elején megszervezte az Ivánka és Kobas közötti területből a pozsegai szandzsákat, amelynek élére Mehmed szendrői bég fiát nevezték ki.¹⁵² Innen indultak az Una mentén álló Dubica és Kosztajnica, valamint a Száván túli területek, elsősorban a Szemcsey család, Nádasdy bán és az ekkor a Zrínyi-testvérek kezében levő vránai perjelségi birtokok elleni támadások. A bánok legsürgetőbb feladata tehát a Száva–Una torkolat lezárása volt, ezért elhárították egy vár felépítését Jaszenovácnál. A két folyó találkozásánál fekvő szigeten már 1537-ben felmerült a Szemcseyek részéről egy kastély felépítése, erre azonban nem került sor. Időközben az oszmán hadvezetés is felismerte a hely stratégiai jelentőségét, ezért versenyfutás kezdődött a területért. Nádasdy és Keglevics bánok a körösi gyűlésről elindultak a torkolat felé, és január 30-án arról tudósítottak, hogy szeretnék megkezdeni az építkezést, de a gradiskei révnél háromezer török szintén ezt tervezi.¹⁵³ Néhány napi tanácsalanság után lettek a tervükről, és ezért a Lónya torkolatánál kezdtek bele Usztilónya megerősítésébe. Leveleikben egyértelműen a királyi csapatok elmaradását, és az uralkodó által megígért katonaság hiányát nevezték meg a kudarc okaiként.¹⁵⁴ Az usztilónyai kastély építésében Kasztellánffy János, a Szemcseyek és Erdődy

¹⁴⁹ Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 79.

¹⁵⁰ Leskoschek, F.: Schiffart i. m. 124.

¹⁵¹ Középkori leveleink i. m. 182.

¹⁵² „Ab Iwanka vero usque ad Kobas dedisse pro novo zanchykatu filio ipsius Mehmethbeg, qui dicitur nunc in Posega congregari.” ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 34. Konv. A. fol. 91–95. 1538. jan. 30. Keglevics Péter és Nádasdy Tamás I. Ferdinándnak, kiadva: Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 156–160.; *Nenad Moaćanin: Kriegsführung und Gründung der Verwaltungseinheiten in Mittelslavonien 1536–1541.* In: Die Militärgrenzen in den Jugoslawischen Ländern der Neuzeit bis zum Frieden von Karlowitz 1699. Sammelband zur wissenschaftlichen Konferenz 24. und 25. April 1986. (Serbische Akademie der Wissenschaften und Künste, Wissenschaftliche Konferenzen XLVIII.; Klasse für Geschichtswissenschaften 12.) Hrsg. Vasa Čubrilović. Beograd 1989. 115–125.

¹⁵³ Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 156–160. 1538. jan. 30., Kristallóc mellől. Nádasdy Tamás és Keglevics Péter I. Ferdinándnak.

¹⁵⁴ „Eramus in hoc ut castellum Jazenocz erigeremus et ora fluvium Savi, On et Kupis hostibus occluderemus.” Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 171–172. 1538. febr. 15., Usztilónya. Nádasdy Tamás és Keglevics Péter I. Ferdinándnak. „Si maiestas vestra complevisset istos quadringentos equites, ad quos nobis ordinem fecit, ad duo milia equitum et addidisset nobis illos mille pedites, quos maiestas vestra se nobis daturum obtulerat et si maiestas vestra misisset architectum et carpentarios, iam pridem et castellum erectum staret.” Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 174. 1538. febr. 16., Usztilónya. Nádasdy Tamás és Keglevics Péter I. Ferdinándnak.

Simon segítették a bánokat, máshonnan azonban nem kaptak támogatást.¹⁵⁵ Hamar tovatűnt az előző év optimizmusa, mert alig másfél hónappal a bánok kinevezése után kiderült, hogy Ferdinánd király nem képes betartani ígéreteit, és a közigazgatási reformok hatása még nem érezte hatását.

A bánok a Lónya torkolatánál kezdődő építkezéssel valójában feladták az Una vonalát, és ez hamar megbosszulta magát. A magára hagyott Dubica várát 1538. április 20-án¹⁵⁶ különösebb erőfeszítés nélkül foglalták el a törökök, hatalmas rést ütve ezzel a folyóra épülő védelem falán.¹⁵⁷ Innen a Száva mentén egészen Sziszekig, a szerb despota egykori birtokain, nehéz volt újabb védelmi vonalat szervezni, és vissza kellett vonulni a Kulpa folyó mögé. Közben Murád, Malkocs, valamint egy bizonyos *Sawk* bég vezetésével újabb török támadás készült Kőrös megyében, majd egészen Kaproncáig portyáztak a bégek csapatai.¹⁵⁸ A késlekedést kihasználva megerősítették Dubicát, tovább építették Jaszénovácot,¹⁵⁹ és egyaránt fenyegették a Zágráb megyei Hrasztovicát és Kőrös megye eddig meg nem szállt területeit.¹⁶⁰ A támadókkal a helyi nemesek próbálták meg felvenni a küzdelmet, de nem sok eredménnyel.¹⁶¹ Nádasdy bán ekkor már eltávozott a tartományból, és sem a május 19-ére összehívott zágrábi gyűlésen, sem a hónap végén a Hans Ungnaddal folytatott pettaui tanácskozásra nem ment el. A bán a fizetlenség, az uralkodói ígéretek be nem tartása és a katonai kudarcok miatt már ekkor lemondását fontolgatta. Tarnóci Andrásnak bevallotta, hogy szolgálata itteni uradalmi minden jövedelmét felemészttette, bevétele semmi, miközben sztenicsnyáki javainak nagyobb részét jogtalanul tartják megszállva – ezek után báni hivatalát nem akarja megtartani.¹⁶² A tar-

¹⁵⁵ A vár októberben már állt, Keglevics saját költségén tartott benne 70 katonát, Jurisics Miklós mindössze 100 forinttal járult hozzá a kiadásokhoz. *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 243. 1538. okt. 26., Hracsice-Újvár. Keglevics Péter I. Ferdinándnak.

¹⁵⁶ *Mažuran, I.*: Turska osvajanja i. m. 109.; mások szerint április 24-én esett el. *Milan Kruhek*: Krajiške utvdre i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća. (Biblioteka Hrvatska povjesnica. Monografije i studije 1.) Zagreb 1995. 122.; Dubica elfoglalásáról először Tarnóci leveléből értesülünk: „Castrum Dwbicze periit et iam de flumine Wn fugam pauperes homines petunt.” MOL E 185, Missiles, 1538. máj. 8., Kőrös. Tarnóci András Nádasdy Tamásnak, kiadva: *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 213–215.

¹⁵⁷ Keglevics arról számolt be Nádasdynak, hogy megpróbálja visszavenni a várat, mert a hírek szerint kevés katona volt benne. MOL E 185, Missiles, 1538. máj. 10., Kosztel. Keglevics Péter Nádasdy Tamásnak. Hibás dátummal kiadva: *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 204.

¹⁵⁸ *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 173–177. 1538. febr. 16., Usztilónya. Nádasdy Tamás és Keglevics Péter I. Ferdinándnak.

¹⁵⁹ Keglevics 1540-ben már úgy emlékezett, hogy Ferdinánd parancsára ő emelte a kastélyt, amelyet később elfoglaltak tőle. *Laszowski, E.*: Mon. Habs. i. m. II. 469. 1540. márc. 24., Topuszkó. Keglevics Péter Anna királynénak: „...ad quoddam castellum, quod ex commissione regie maiestatis domini nostri clementissimi per me aedificatum est nomine castelli Icenowcz vocati, quod ante aliquod temporis per Thurcas occupatum erat...”

¹⁶⁰ „Jam Thurci ibi se bene firmaverunt, et a fluvio Wn et usque Hraztowyczam pauperes homines se fuge dederunt.” MOL E 185, Missiles, 1538. máj. 12., Kőrös. Tarnóci András Nádasdy Tamásnak, kiadva: *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 218–219.

¹⁶¹ Tahy Ferencet Pozsegaszentpéternél verték meg májusban a török csapatok. MOL E 185, Missiles, 1538. máj. 8., Kőrös. Tarnóci András Nádasdy Tamásnak, kiadva: *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 213–214.

¹⁶² *Šišić, F.*: Saborski spisi i. m. II. 230–231. 1538. jún. 7., Kanizsa. Nádasdy Tamás Tarnóci Andrásnak.

tomány óriási szerencséjére a további offenzívák elmaradtak. A Velencével kirobbant háború okán az oszmán csapatokat átvezényelték Dalmáciába és ezzel a szávai front egy időre fellélegzett.¹⁶³

Mindezek ismeretében a szlavóniai származású Istvánffy Miklós ezen eseményekről írt adatait nem tudom elhelyezni a történetek kronológiájában. A kitűnő történetíró szerint a velencei háború után foglalták el a törökök Dubicát, és e hírre menekült el Jaszenovác és a Szemcsey-vár, Szombathely katonasága. Keglevics és Nádasdy e hírre sereget gyűjtöttek, ám előbbi megbetegedése okán csak Nádasdy rohanta le Jaszenovácot, amelyet katonáinak, köztük Tamásovics Márknak a vitézsége révén elfoglalt, kifosztott, majd felgyújtott. Ezután a sikertől vérszemet kapva Dubicát is megtámadta, naszádokkal még a folyóról is lövette, de a közelgő szultáni hadjárat hírére visszavonult.¹⁶⁴ A vár elestéről azonban Tarnóci értesítette a Kanizsán tartózkodó Nádasdyt, aki az év végéig távol volt a hadszíntértől. 1539 nyarán pedig a dombrói gyűlésre érkezett, és nincsen adat arra, hogy hadakat vezetett volna. Ez alapján elvethetnénk Istvánffy állításait, ám Jaszenovácot 1540-re valóban felégették,¹⁶⁵ a Zrínyiek pedig a Dubica megszállására érkező törököket futamították meg.¹⁶⁶ Egyelőre úgy tűnik, hogy az Istvánffy által lejegyzetteknek van valóságtartalma, ám valószínűleg nem Nádasdy nevéhez köthetők ezek az események. A velencei háború miatt azonban Horvátország került még nehezebb helyzetbe, ahol Hans Katzianer egykori horvát-szlavón főhadparancsnok (1532–1537) már így is komoly gondokat okozott.

A bánoknak az állandó oszmán veszély mellett egy új problémával is szembe kellett nézniük ezekben a hónapokban, mégpedig a Ferdinánd király börtönéből megszökött Katzianer vezette politikai akcióval, amely felszínre hozta a délszláv tartományok Habsburg Ferdinánddal szembeni, lappangó elégedetlenségét. A bukott hadvezér politikai manővereiből csak a lényegesebb momentumokat emelhetjük most ki: I. Ferdinánd 1538. február 4-én értesítette a bánokat, hogy Katzianer megszökött a börtönből,¹⁶⁷ egyenesen Horvátországba sietett, és ott tárgyalásokat kezdett több horvát és szlavón nemessel.¹⁶⁸ Felbukkanása különösen Horvátországban volt veszélyes, mert az itteni nemességgel az egykori főhadparancsnok különösen jó kapcsolatokat ápolt, és a horvát rendek viszonyát Ferdinánddal már így is erősen megterhelte, hogy az uralkodó nem volt képes megvédeni őket az állandó török támadásoktól. A horvát nemesség ezért már januárban a zsa-

¹⁶³ Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 208–210. 1538. máj. 7. Kosztel. Keglevics Péter I. Ferdinándnak.

¹⁶⁴ Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/2. 13–24. könyv. Sajtó alá rend. Benits Péter. (Történelmi források II.) Bp. 2003. 27–28.

¹⁶⁵ „castellum... Iczenowcz... postea vero per nostrates igni combustum est.” Laszowski, E.: Mon. Habs. i. m. II. 469. 1540. márc. 24., Topuszkó. Keglevics Péter Anna királynénak.

¹⁶⁶ „supervenere certissimi rumores, a navalium et equestrium Thurcarum copiis castrum Dubicza fuisse obsessum” Laszowski, E.: Mon. Habs. i. m. II. 459. 1540. s. d. Zrínyi János és Miklós I. Ferdinándnak.

¹⁶⁷ Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 169–170. 1538. febr. 4., Prága. I. Ferdinánd Magyarország minden lakójának.

¹⁶⁸ Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 106. 1538. febr. 15., Usztílonya. Nádasdy Tamás és Keglevics Péter I. Ferdinándnak.

rolás fegyveréhez nyúlt, és hamarosan elterjedt a hír, hogy követek útján tárgyaltak Szapolyaival, sőt Perusics Gáspár és Ervencei László ismét János király mellé álltak.¹⁶⁹

A helyzet akkor vált kritikussá, amikor Katzianer felvette a kapcsolatot Török Bálinttal, Szemcsey Farkassal, és állítólag szülőföldje, Krajna is biztosította a támogatásáról.¹⁷⁰ Ez már komolyan destabilizálta a tartományt, ráadásul Zrínyi Miklós és Katzianer megtagadta az adó befizetését is, ami szintén komoly károkat okozott.¹⁷¹ Félő volt, hogy Török Bálint és Katzianer seregei egyesülnek, ami újabb háború kitörését vagy a behódolást jelentette volna Szlavóniának. Keglevics és Nádasdy azonban szinte tehetetlenek voltak, mert katonáikat nem fizették, és közülük többen, akik korábban Pekry alatt szolgáltak, komolyan nehezteltek Ferdinándra egykori kapitányuk kiiktatása miatt.

Ferdinánd király a helyzet megoldására végül ezer lovast küldött a tartományba, akiknek vezetését Székely Lukácsra bízta. Az ő fizetésükre hadiadó megajánlását kérte a rendektől és mustrát rendelt az ott szolgáló hadaknak Möttling mellett, illetve Pettau közelében.¹⁷² Időközben az uralkodó a szlavóniai nemesek közül is mind többet fogadott fel zsoldjába, miközben Erdődy Simon, Tahy Ferenc, Kasztellánffy János, Gyulay István és Zay Ferenc is ötven-ötven lovas tartására kaptak fizetést.¹⁷³ Ezzel Ferdinándnak sikerült megnyernie a szlavóniai nemesség elitjét, akik mindinkább tőle vártak újabb kinevezéseket és adományokat.

A helyzet tisztázására 1538. május közepén Zágrábban gyűlést tartottak, ahol a megjelent horvát nagybirtokosok kinyilvánították Habsburg Ferdinánd iránti hűségüket. Az ingadozók meggyőzésére, és az adót megtagadó nemesek megbüntetésére a vicebánok sereggel indultak a Kulpa–Száva közé.¹⁷⁴ Jelenlétükkel egyben biztosították Usztilónya térségét a lehetséges török támadásokkal szemben, és ezzel mintegy megvetették a későbbi báni határörvidék alapjait.

A Katzianer vezette mozgalom, amely Horvátország török uralom alá juttatását tűzte ki célul, nyáron kifulladt. A váradi béke nyilvánosságra kerülése után Szapolyai János és Hans Katzianer között minden kapcsolat megszakadt. Személye azonban még egy évig zavaró tényező maradt a térségben, de Zrínyi Miklós és János jól felfogott érdekeiktől hajtva Kosztajnicán pontot tettek az ügy végére. Döntésük helyesnek bizonyult, mert ezzel a család éveken át tartó vesszőfutása véget ért, és megkezdődött a Zrínyiek felfelé ívelő karrierje. Hans

¹⁶⁹ ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 34. Konv. A. fol. 91–95. 1538. jan. 30. Keglevics Péter és Nádasdy Tamás I. Ferdinándnak, kiadva: Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 159–163.

¹⁷⁰ Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 171–172. 1538. febr. 15., Usztilónya. Nádasdy Tamás és Keglevics Péter I. Ferdinándnak.

¹⁷¹ Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 185–186. 1538. febr. 27., Usztilónya. Nádasdy Tamás és Keglevics Péter I. Ferdinándnak.

¹⁷² Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 123. 1538. ápr. 29.

¹⁷³ Uo.

¹⁷⁴ „alias gencium nostrarum cum domino collega meo expeditivimus inter Zawum et Kwppam ut cogant recusantes ad exsolutionem eiusdem, ceteras vero reliquemus ex hac parte Zawi.” MOL E 185, Missiles, 1538. máj. 21., Zágráb. Tarnóci András Nádasdy Tamásnak, kiadva: Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 136.

Ungnad közbenjárására¹⁷⁵ pedig Ferdinánd király letett arról, hogy megszerezze tőlük az 1531-ben meghalt Karlovics János birtokait, majd Zrínyi Jánosnak és Miklósnak adományozta Medvevár, Lukavec és Rakonok várait.¹⁷⁶ A következő évben azután Szapolyai János is elhunyt, halálával pedig Horvátország és Szlavónia életében is lezárult egy korszak. Végleg elveszett annak a lehetősége, hogy a szlavón rendek Ferdinánd ellenében mást fogadjanak el királyuknak. A bécsi királlyal szemben már csak a szultán szövetsége maradt alternatívaként, amit azonban a horvát–szlavón elit elutasított. Így nem maradt más út, mint Ferdinánddal együtt kiépíteni azt a szisztémát, amely lehetővé tette a tartományban élők megmaradását.

Az új kormányzati rendszer kiépítése, a védelem és a pénzügyigazgatás megszervezése tehát nem ment könnyen Szlavóniában Keglevics és Nádasdy báni ideje alatt sem. Ennek a legfőbb oka az volt, hogy a törökellenes harc olyan összegeket emésztett fel, amelyeket a kivéreztetett tartományból nem lehetett kigazdálkodni. Nem véletlenül, hiszen az akkori világ legnagyobb katonai hatalmával volt határos az a végvidék, amelyet meg kellett oltalmazni. Ez pedig a több ezer kilométeres határvonal más szakaszán, sokkal jobb kormányzati és pénzügyi rendszerrel bíró államoknak sem ment könnyen.

Az 1538 és 1540 között Szlavóniát érintő intézkedések így nem voltak, de nem is lehettek látványosak, ám a sok apró lépéssel megkezdődött a középkori struktúrák reorganizációja, majd lassú továbbfejlesztése. Ez utóbbi elsősorban a kamarai és a katonai igazgatás tárgykörében született újításokra volt igaz, a közigazgatás újjászervezett hálózata statikusabbnak bizonyult. 1539-ben ismét működött a szlavón ítélőmesteri hivatal, miután Raveni Mihályt megválasztották erre a posztra.¹⁷⁷ Személyében egy kitűnő jogász került az ítélőmesteri székbe. Ő 1531-ben még Batthyány Ferenc szolgálatában állt, 1533-ban pedig Kőrös vármegye szolgabírájaként bukkant fel.¹⁷⁸ 1536-tól már királyi jogügyigazgatóként tevékenykedett, és mivel erre a posztra mindig *magistereket*, azaz egyetemi tanulmányokat végzeteket választottak, valószínűsíthető, hogy megfordult külföldön.¹⁷⁹ Ítélőmesteri kinevezését egyaránt támogathatta Keglevics bán, akivel rokoni kapcsolatban állt, és Batthyány család tagjai is, mivel ő volt Batthyány Kristóf nevelője. Ám Erdődy Simon is jól ismerhette szolgabírói hivatala idejéről, amikor szoros kapcsolatban álltak. A bánok és vicebánok után az ítélőmester kinevezésével a szlavóniai közigazgatás — túljutva az egy évtizedig húzódozó krízisen — helyreállt, és a középkori gyakorlat szerint működött tovább.

¹⁷⁵ 1539. júl. 4. Ungnad kötelezte magát, hogy a Zrínyiek számára adományt szerez Medvevár, Lukavec és Rakonok várakra, hogy utódaik is örökölhessék. *Emilij Laszowski*. Povjesni spomenici plem. Općine Turopolja nekóć „Zagrebačko polje” zvane / Monumenta historica nob. Communitatis Turopolje olim „campus Zagrabienensis” dictae. Svezak treći: 1527.–1560. s nadopunjkom k sv. I. i II. 1347–1525. Zagreb 1906. 71.

¹⁷⁶ Uo. 72. (1539. júl. 24.)

¹⁷⁷ Első említése: *Laszowski, E.*: Mon. Habs. i. m. II. 426. 1539. márc. 6., Raven. Márta Raveni Mihálynak.

¹⁷⁸ *Laszowski, E.*: Mon. Habs. i. m. II. 8. (1531. jan. 25.) és 142. (1533. máj. 10.)

¹⁷⁹ *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 146.

A közigazgatási reformok és a Katzianer vezette mozgalom felszámolása azonban nem tudta orvosolni az egyik legfontosabb problémát, a hadsereg finanszírozásának kérdését. A kamarai átszervezések ellenére a bánok továbbra is nehezen jutottak fizetésükhöz, ezért Keglevics már 1538 júniusában lemondással fenyegetőzött Pettauban.¹⁸⁰ Hiába tartott hetven gyalogost Usztilyónyában saját költségén, még kétszáz lovasára is ritkán kapott zsoldot.¹⁸¹ Az év végére már húszezer forinttal volt adósa Ferdinánd király,¹⁸² és vajmi keveset nyomott a latban, hogy az uralkodó megparancsolta Varasd vármegye alispánjainak és adószedőinek, hogy a vármegye következő adójából ezer forintot utaljanak ki a bánoknak.¹⁸³

A pénzüke mellett hatásköri viták is nehezítették Keglevics és Nádasdy munkáját. A védelmi rendszer átszervezése után egyre több uralkodói és stájer rendi zsoldban szolgáló katona állomásozott tartósan Szlavóniában, akik már nem a bánok, hanem a királyi főkapitányok és főhadparancsnokok alá tartoztak. A megkülönböztetés természetesen nem ennyire egyértelmű, mert az uralkodótól kapott fizetés egy része szlavóniai jövedelmekből származott és a sereg ellátása is a tartományra hárult. A bánok szerint háromezer katonára lett volna szükség a határok védelmére, az ő kezükben a négyszáz fős báni bandériumon kívül csak magánföldesúri és vármegyei csapatok voltak. Ezek létszámát megbecsülni sem lehet, de bizonyosan elmaradtak az optimálisnak tartottól. Az érkező katonák egy része Zágrábban állomásozott Sigismund Weichselberg parancsnoksága alatt,¹⁸⁴ másokat Varasdra helyezett az uralkodó.¹⁸⁵

A fizetlenség miatt a bánok között kezdetektől fogva fennállt némi bizalmatlanság. Ennek alapját az adta, hogy az első hónapokban Bihács és Ripacs védelme egyedül Keglevics feladata volt, és Nádasdytól semmilyen támogatást nem kapott. Nádasdy azzal védekezett, hogy a kremsi tárgyalások idején társa még nem akarta átadni ezeket a várakat, és ő csak Ferdinánd parancsára és fizetés ellenében lenne hajlandó elvállalni megoltalmazásukat.¹⁸⁶ Keglevicsnek abban mindenképpen igaza volt, hogy Nádasdy keveset tartózkodott Szlavóniában, tényleges feladatait így Tarnóci végezte el, ennek ellenére ugyanakkora salláriumot élvezett, mint ő. Ezen még az sem változtatott, hogy a báni bandérium a Nádasdy várak valamelyikén, Velikén vagy Sztenicsnyákon állomásozott, és helyette rendkívül agilisan intézte az ügyeket. Nádasdy május végén

¹⁸⁰ Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 236–237. 1538. jún. 17., Lobar. Keglevics Péter Nádasdy Tamásnak.

¹⁸¹ Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 242–243. 1538. okt. 26., Hracsice-Újvár. Keglevics Péter I. Ferdinándnak.

¹⁸² Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 250. 1539. febr. 28., Bécs. I. Ferdinánd kötelezvénye ennek kiegyenlítéséről.

¹⁸³ Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 249–250. 1539. febr. 27., Bécs. I. Ferdinánd Varasd megye alispánjainak és adószedőinek.

¹⁸⁴ Laszowski, E.: Mon. Habs. i. m. II. 380–381. 1538. máj. 22., Prága. I. Ferdinánd Zágráb városnak.

¹⁸⁵ Laszowski, E.: Mon. Habs. i. m. II. 389–390. 1538. máj. 17., Linz. I. Ferdinánd Varasd városnak.

¹⁸⁶ Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 215–217. 1538. máj. 10., Kanizsa. Nádasdy Tamás I. Ferdinándnak.

már arról panaszkodott Ungnadrak, hogy semmi sem köti a tartományhoz, Megyericse és Velike uradalmakban, Velike *oppidumot* leszámítva már sehol nincsenek jobbágyai, és mindenki átköltözik biztonságosabb vidékre a Drávától északra.¹⁸⁷ Mindeközben Keglevics általános felkelést hirdetett és seregei élén levonult Horvátországba a törökök ellen.

Éles különbség volt tehát a két bán horvátországi és szlavóniai tevékenységében, ám ez érthető, hiszen Nádasdynak egy dologban igaza volt: amíg társát minden a régióhoz kötötte, rokoni szálai, kapcsolatai és birtokai, ő igazi Drávától északi (magyarországi) politikus maradt. Amíg Keglevics Ungnadról és Jurisicsnál próbálta elérni, hogy megkapja adósságait, addig Nádasdy ezekben az ügyekben közvetlenül Ferdinándhoz fordult. Ezért ment el 1538 nyarán a pozsonyi országgyűlésre, hogy az uralkodóval személyesen beszélje meg a báni hivatalban való továbbszolgálat feltételeit.¹⁸⁸ Hiába parancsolta meg neki ugyanebben az időben Ungnad, hogy jelenjen meg katonáival Kőrösön,¹⁸⁹ Nádasdy azt válaszolta, hogy erre nincsen pénze, és vicebánját inkább saját birtokai védelmére utasította.¹⁹⁰

1539-re Keglevics a déli végeken gyakorlatilag egyedül maradt. Mivel Szlavónia továbbra sem volt abban a helyzetben, hogy megvédje magát a támadások ellen, Ferdinánd király ekkor spanyol katonákat küldött ide Kasztellánffy János¹⁹¹ parancsnoksága alatt.¹⁹² Ezért Szent György napjára gyűlést hirdetett a horvát és a szlavón rendeknek, ahová elküldte követként Batthyány Ferencet és Székely Lukácsot. Itt ismét jelentős eredményeket értek el. Kivetettek egy forint hadiadót, ennek beszédésével azonban most Raveni Mihály ítélőmestert bízták meg. A terményadó begyűjtése és elszállítása is a rendek feladata volt, Kaproncát, Kristallócot és Velikét jelölték ki lerakatoknak.¹⁹³ A tartomány szerencsére ebben az évben is elkerülte a nagyobb támadásokat. A szultáni hadvezetés a következő esztendőben akart hadjáratot indítani, ezért ebben az esztendőben Szlavónia védelmi rendszerét próbálta kipuhatolni.¹⁹⁴

¹⁸⁷ Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 226–227. 1538. máj. 28., Kanizsa. Nádasdy Tamás Hans Ungnadrak.

¹⁸⁸ Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 230–231. 1538. jún. 7., Kanizsa. Nádasdy Tamás Tarnóci Andrásnak.

¹⁸⁹ „summo studio hortandam duximus, cum toto equitatu suo se adornet et ad dictam civitatem celeriter contendat cumque collega suo constituta de conservandis nostris confiniis mature consultet...” Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 231–232. 1538. jún. 10., Pettau. Hans Ungnad Nádasdy Tamásnak.

¹⁹⁰ „Nos ista domino college nostro significabimus, licet existimamus vicebanum nostrum ita rebus nostris providisse, ut nobis iam non magna cura Slavonie erit.” Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 233–235. 1538. jún. 14., Kanizsa. Nádasdy Tamás Tarnóci Andrásnak.

¹⁹¹ 1538. okt. 25. Kasztellánffy a királyi huszárok kapitánya volt Szlavóniában: „capitaneus supremus huzaronum regie maiestatis in Sclavonia” Laszowski E.: Mon. Habs. i. m. II. 401.

¹⁹² Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 249. 1539. jan. 12., Bécs. I. Ferdinánd a szlavóniai rendeknek megparancsolja, hogy a Kasztellánffy vezetésével Szlavóniába érkező katonákat kötelesek ellátni. Vö. még újabban Pavao Maček – Ivan Jurković: Rodoslav plemića i baruna Kaštelanovića od Svetog Duha (od 14. do 17. stoljeća). (Bibliotheca Croatica: Slavonica, Sirmiensia et Baranyensia, Mala biblioteka 2.) Slavonski Brod 2009. 152., 157.

¹⁹³ ÖStA AVA FHKA HKA Hoffinanz Ungarn r. Nr. 1. Konv. 1539. fol. 8–10., kiadva: Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 263–265. 1539. máj. 8.

¹⁹⁴ Fodor Pál: Kémkedés a török korban. Keletkutatás (1995 ősz) 121–126.

A hatalmas terhek ellenére a bécsi központi kormányzat 1539-ben is tovább akarta kurtítani a bánoknak járó juttatásokat. Szeptemberben Jurisics Miklós arra akarta rávenni Keglevicset, hogy százötven lovassal is legyen hajlandó szolgálni a végvidéken. Nádasdyt Tarnóci képviselte, aki ura nevében kevesebben visszautasította az ajánlatot. Ezt hallva Keglevics is úgy nyilatkozott, hogy csak háromszáz lovassal hajlandó megvédeni a rábizott tartományt, mert kevesebbel már nincsen értelme.¹⁹⁵

Nádasdy ezt követően nem is vállalta tovább báni megbízását, és 1539 végén leköszönt posztjáról, december 29-én kelt levelében már nem használta a báni címet.¹⁹⁶ Keglevicsnek 1540. január 12-én Ferdinánd király így egyedül adott újabb báni megbízást, igaz, ebben már lecsökkentette báni bandériumát háromszáz főre.¹⁹⁷ Ez a helyzet újabb változást hozott, ugyanezen a napon ugyanis az uralkodó kinevezte Alsó-Ausztria, Horvátország és Szlavónia főhadparancsnokának Hans Ungnadot.¹⁹⁸ Ez némileg megmagyarázza Nádasdy lemondásának körülményeit: az elmúlt években a báni hatalom erodálódása mellett a főhadparancsnoki tisztség folyamatosan erősödött, így az események következtében egyszerűen feleslegessé vált az egyik bán. Ez természetesen csak az egyik ok, hiszen a kőrösi birtokok pusztulása, a báni megbízatással járó anyagi teher mind e döntés irányába befolyásolhatták a magyar nagyurat.

Nádasdy 1539. évi lemondása után sem szakadt el azonban Horvátországtól és Szlavóniától, menekülő jobbágyai folyamatosan emlékeztették itteni birtokaira. Velike ugyan 1544-ben elesett, de a Magyar Királyság elitjében hamarosan újabb magasságokba emelkedő sárvári arisztokrata Sztenicsnyákon 1562. évi haláláig rajta tartotta a szemét, és tovább fejlesztette a Zágráb megyei uradalmat. Horvát-szlavón bánként felhalmozott politikai és katonai tapasztalatait pedig remekül kamatoztatta néhány évvel később a dunántúli főkapitányság megszervezésekor.¹⁹⁹

TAMÁS NÁDASDY AS BAN OF CROATIA AND SLAVONIA (1537–1539)

by Szabolcs Varga
(Summary)

Tamás Nádasdy, an outstanding Hungarian politician of the 16th century, obtained several Slavonian estates due to his marriage to Orsolya Kanizsai. Velike, Sztenicsnyák and Vasmegegyicse prospered, and generated large profits for their owner. The defence of these estates urged Nádasdy to accept the office of the Croatian-Slavonian ban. Following Hans Katzianer's defeat at Osijek, Ferdinand I of Habsburg's positions had weakened significantly in the region, thus finding the suitable person for the leadership of Croatia and Slavonia was essential for him. Tamás Nádasdy and his

¹⁹⁵ Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 271–276. 1539. okt. 3., Sárvár. Nádasdy Tamás I. Ferdinándnak.

¹⁹⁶ Laszowski, E.: Mon. Habs. i. m. II. 457–458. 1539. dec. 29., Sárvár. Nádasdy Tamás Kasztellánffy Jánosnak.

¹⁹⁷ ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 41. Konv. A. fol. 31–33. 1540. jan. 12., kiadva: Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 286–287.

¹⁹⁸ Šišić, F.: Saborski spisi i. m. II. 285–286. 1540. jan. 12., Bécs. I. Ferdinánd Hans Ungnadnak, ill. Pálffy G.: Kerületi és végvidéki főkapitányok i. m. 281–282.

¹⁹⁹ Vö. Pálffy G.: Nádasdy Tamás, a Dunántúl főkapitánya i. m.

colleague Péter Keglevics's most important task was to stabilize the front line collapsed after the fall of Pozsega county. Therefore, they started to build up first Jaszenovác at the confluence of the Sava and the Una, and after the fall of the former, Usztilónya. Most times the deputy of Keglevics and Nádasy, András Tarnóci controlled this work as Nádasy rarely visited the territory. This fact led to bitter conflicts between the two bans, and Nádasy resigned after two years. He used his practical experience later in building up the Transdanubian defensive system.

Bariska István

NÁDASDY II. TAMÁS ÉS A BOCSKAI-FELKELÉS

Bevezetés

Az a körülmény, hogy a 16–17. század fordulóján a nyugat-magyarországi uradalmak Habsburg-koronázaloga már több mint másfélszáz évre nyúlt vissza, a birtokviszonyokban is nagyon mély következményekkel járt. Röviden összefoglalva a következőket tudjuk meggondolásra felkínálni. Az 1447. évi radkersburgi fegyverszünetet két magánjogi szerződéssel állandósították, nevezetesen az 1463. évi sopronival és az 1491. évi pozsonyival.¹ III. Frigyes visszaadta a Szent Koronát és Sopront, de a nyugat-magyarországi uradalmak és várások többsége Habsburg-zálogon maradt. Ezért nevezzük az 1647-ig a bécsi kormányzervek gyámsága alatt hagyott birtokokat koronázalognak.² Legtovább Borostyánkő, Fraknó, Kabold, Kismarton, Kőszeg, Szarvkő és Rohonc osztozott ebben a sorsban.

A Habsburg-zálogra jutott országrész kormányzati, igazgatási, törvénykezési és bírói gyakorlat szempontjából átvette a mindenkori császári, tartományfejedelmi (*landesfürstlich*), tartományi rendi, uradalmi és városi (települési) gyakorlatot. Ennek a befolyásnak az erősítésére a Habsburgok al-zálogrendszer működött a nyugat-magyarországi záloghelyeken. E gyakorlat lényege az volt, hogy a koronázalókat birtokosoknak adták tovább kezelésre, akik katonai vagy hivatalnoki szolgálataiért (nem ritkán a Habsburg uralkodókkal szembeni követeleseiért) az egész zálogbirtok jövedelmével rendelkeztek.

A rendszer megszilárdulását az jelentette, hogy az éves jövedelemért legtöbb zálogváltásot kínáló családok kerültek a birtokok élére. Közöttük találjuk a Dürr, a Fürst, a Grafeneck, a Prüschenk (Hardegg), a Jurisics (Jurišič), a Königsberg, a Mittendorfer, a Pichler von Weiteneck, a Pottendorf, a Schönaich, a Siebenhirter, a Teufel, a Reufenbach, a Vels, a Weispriach, a Westfall, a Zebinger és a Zirkendörfer famíliákat.³ Ezzel a névsorral nem állíthatjuk, hogy a koronázalókon nem lettek volna magyar birtokosok is. Elég itt mindenképp a Balassi (Balassa), a Batthyány, a Báthory, a Choron (Csoron), az Erdődy, az Esterházy, a Liszthy, a Nádasdy, a Sárkány, a Széchy és a Zichy családra utalni.

---

¹ *Otto Aull*: Friedensverträge, die das Burgenland betreffend. Burgenland (1930: Heft 3.) 50–52., ill. frissen vö. *Neumann Tibor*: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló-Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492). (Első közlemény) Századok 144. (2010: 2. sz.) 335–372.

² *Bariska István*: A Szent Koronáért elzálogosított Nyugat-Magyarország 1447–1647. (Archivum Comitatus Castriferrei 2. Kismonográfiák alsorozat). Szombathely 2007. 34–35.

³ *Elisabeth Gmoser*: Geschichte der Herrschaft Güns als kaiserliches Kammergut unter österreichischer Verwaltung 1491–1647. Eisenstadt 2002. 63–95.

Azt nyugodtan leszögezhetjük, hogy ezek közül a Nádasdy és a Choron familia jelentős szerepet játszott a nyugat-magyarországi zálogbirtokokon.⁴ A bécsi udvar és az alsó-ausztriai rendek a 16. derekától már „*Nationalhungarn*” kifejezéssel illették a magyar zálogbirtokosokat. Az Alsó-ausztriai Kamara pedig már 1546-ban állásfoglalást juttatott el I. Ferdinándhoz. Ebben arra kérte az uralkodót (mint főherceget), hogy a korona-zálogbirtokokat ne adja magyar nagyuraknak, mert ezzel csak az alsó-ausztriai rendek tiltakozását váltja ki.

A „*Nationalhungarn*” kifejezés az alsó-ausztriai tartományi gyűlésben is toposszá vált. Ezen a magyarországi országos („*National*”) rendeket értettek, azaz az ő szempontjukból nem stájer vagy éppen alsó-ausztriai.⁵ A szaporodó konfliktusokban ugyanis többnyire az örökös tartományok osztrák–stájer, illetve a nyugat-magyarországi korona-zálogbirtokok magyar rendjeinek érdekharcát juttott kifejezésre.

A magyar birtokosok a maguk magyar rendiségére és rendi-nemesi kiváltságaira hivatkozva adómentességet követeltek az alsó-ausztriai zálogbirtokokon is. Az alsó-ausztriai tartományi rendek ezért gazdasági háborút hirdettek a koronazálog magyar kivételére, nem egyszer azt is vállalva, hogy szembekeverültek a bécsi udvar vám- és harmincad-politikájával. Amikor tehát a Choron és a Nádasdy-rokonság a 16. század második felében nyugat-magyarországi Habsburg-zálogok birtokába jutott, a térség már túl volt a helyi tartományi és a magyar zálogbirtokosok első nagyobb összeütközésén, részben politikai, részben külpiaci konfliktusain. Mi sem volt jellemzőbb erre, hogy ebben az érdekharcban a Habsburg-udvar és az örökös tartományok rendjei is szembekeverültek egymással. A kérdés többek között úgy vetődött fel, volt-e törekvés arra, vajon Bécs a nyugat-magyarországi zálogokat leszakítja-e a Magyar Korona testéről. Még fontosabb ehelyütt annak a megválaszolása, hogy miért akarta az udvar kizárni a magyar birtokosokat a nyugat-magyarországi zálogbirtoklásból.

Azt tudni lehet, hogy az udvar és a kincstár többnyire távol akarta a magyarországi nemességet a nyugat-magyarországi záloguradalmaktól. Az más dolog, hogy ez nem sikerülhetett neki. Jó példa erre Batthyány I. Ferenc (1479–1566) feleségének, Svetkovits (Schwetkowitsch) Katalinnak az esete. Batthyány özvegye 1574 és 1576 között hosszú idő után először kapta meg magyar főnemes feleségként a kőszegi uradalom zálogát. II. Miksa császár 1572 tavaszán először elutasítóan reagált Batthyáyné Svetkovits Katalin folyamodványára, mondván, nem volna előnyös, ha a kőszegi uradalmat magyar birtokos asszonynak engednék át.⁶ Az udvar persze tisztában volt azzal, hogy neuhofi Nikolaus Jurišič (Jurisics Miklós) felesége, Eleonora Svetkovits legközelebbi rokona zá-

⁴ Az utóbbi családra újabban l. részletesebben *Varga Szabolcs*: A devecseri Choronok. Fons 8. (2001: 3. sz.) 259–310.

⁵ Vö. *Bariska István*: Történeti kérdések a 16. századi Nyugat-Magyarországon. In: Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés. Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Szerk. Söptei István. (Nádasdy Ferenc Múzeum kiadványai 3.) Sárvár 1999. 74–75.

⁶ Österreichisches Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban ÖStA); Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA), Hofkammerarchiv (HKA), Niederösterreichische Herrschaftsakten (NÖHA) G(üns) [Herrschaft Güns] 68/A. fol. 604–608. Bécs, 1572. ápr. 2. *Befehl Kaiser Maximilian II. an die Niederösterreichische Kammer. Abweisung Katharina Batthyány von der Herrschaft Güns betreffend.*

logörökségi jogát *de jure* nem utasíthatta vissza. Így érthető, hogy ez esetben politikai megfontolásokkal kísérletezett. A császári utasítás nem ért ugyan célt, de a „*Nationalhungarn*” kifejezés lényegében bizonyos fokú magyar nemességellenes tartalommal bővült. Igaz, hogy a nyugat-magyarországi Habsburg-zálogokra korlátozva, de a zálogbirtoklás jogából kizáró szándékkal. Pedig ez még nem a Choron–Nádasdy rokonság örökségéről szólt, ahol valóban megjelent a magyar rendi előjogok hangsúlyozása olyan jogi környezetben, ahol pedig *in praxi* a császári és az örökös tartományok rendi jogai érvényesültek.

Magyarországi rendi modell osztrák zálogbirtokokon?

Kőszeg uradalma azonban nem az első volt a térségben, amelyet magyar nemesi család szerzett meg a zálogbirtokok közül. 1555-ben ugyanis Kabold lett a Choron család egyik birtokközpontja.⁷ Érdeemes egy gondolat erejéig kitérni Choron János kaboldi státuszára. Többek között azért, mert Choron János adóügyben szembekerült az Alsó-ausztriai Kamarával. Az udvarral és a kincstárral sok tekintetben szembeforduló magatartás leányára, Choron Margitira, Nádasdy I. Tamás nádor testvérének, Nádasdy Kristófnak (†1554) az özvegyére is jellemző volt. Ez az alapállás jellemezte utóbb fiukat, Nádasdy II. Tamást is. A bécsi kamarai igazgatás 1546-ban tehát némileg jogosan tartott attól, hogy a magyar zálogbirtokosok saját érdekeket fognak érvényesíteni a koronazálogokon. Ez azt jelentette, hogy a magyar birtokosok ebben a koronazálog-térségben a rendi *usus* megvalósításában voltak érdekeltek. Bécs tehát saját intézményei sérelmét, valamint a török háborúk alatti megosztottság veszélyét vélelmezte abban, hogy magyar fő- és közrendek tagjai kerülnek a zálogok élére.

A Choron János életpályáját elemző egyik kitűnő kutató arra hívta fel a figyelmet, hogy Choron Kabold uradalmát Svetkovits Ádámtól (németesen Adam Schwetkowitsch) vette meg.⁸ Ehhez illik a pontosság kedvéért hozzáfűzni, hogy Kabold 1463 és 1626 között mindvégig Habsburg-koronazálog volt, két nemes közötti vásárlásáról tehát itt nem lehetett szó.⁹ A zálogstátusból ki lehetett ugyan vásárolni vagy váltani, oda is lehetett adományozni egy birtokot vagy nagyobb birtoktesteket (ahogy ezt 1626-ban az Esterházy család például Fraknóval tette). Az bécsi udvar és az Alsó-ausztriai Kamara tudta nélkül azonban ez elképzelhetetlen volt. Ráadásul azt is tisztázni kell, vajon valóban Svetkovits Ádámmal került-e a kaboldi uradalom. Az idézett családtörténeti elemzés ugyanis ezt valószínűsíti.

Az Udvari Kamara és az Alsó-ausztriai Kamara 1570. januárjában folytatott levelezéséből kiderül, hogy az éppen Kőszegen ülésező kamarai bizottságra ruházták a kaboldi uradalom helyzetének tisztázását.¹⁰ A Bécsbe felküldött biz-

⁷ Varga Sz.: A devecseri Choronok i. m. 292.

⁸ Uo. Varga Szabolcs a Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban: MOL); P 1313, A herceg Batthyány család levéltára, A Batthyány család törzslévéltára, Lad. 18. Fasc. 2. Nr. 1–4. jelzetű forrásaira hivatkozva írja, hogy Choron vásárlással jutott Kabold birtokába.

⁹ Vö. Harald Prickler: Burgen und Schlösser im Burgenland. Wien 1971. 79.

¹⁰ ÖStA AVA FHKÁ HKA NÖHA r. Nr. 114/1. Kobersdorf. 1568–1640. K 5/A/1. Fasc. 42. fol. 86–89. Bécs, 1570. jan. 23.

tosi jelentésben ugyan valóban az állt, hogy Kabold „nem zálog, hanem Choron úr szabadon vásárolt birtoka”.¹¹ Hozzá kell azonban nyomban tennünk, hogy ez csak Choron János érvelése volt, lényegében azért, hogy kivonja az uradalmat az elszámoltatás alól. A biztosok végül nem tehettek mást, mint megerősítették az udvart és a kincstárt abban, hogy Kaboldot a 15. századi szerződések alapján vonták be az osztrák koronazálog-birtokok körébe. Choron János ugyanakkor elvileg nem tagadta meg a zálogbirtokot terhelő adók fizetését. Arról viszont a magyar nagyrú írást kért, hogy Kabold valóban Habsburg-zálogbirtok volt.

A bécsi kamarai adminisztráció nem is késlekedett. Elrendelte a kaboldi uradalom elszámoltatását és a szokásos adók befizetését. Ám nemcsak az évi aktuális adó illetékével terhelte meg a kaboldi uradalom zálogbirtokosát, hanem „a jövőben kivetendő adóra a többletet és felárat” is rátette.¹² A mi értelmezésünk szerint ez azt jelentette, hogy a két kamara bizonyítani tudta a kaboldi uradalom Habsburg-koronazálog voltát. Ennek megvolt a maga — részben még hosszabb távra is ható — jelentősége. A Choron-Nádasdy család és a Habsburg-udvar között egyre erősödő politikai konfliktusnak itt volt ugyanis a gyökere. Choron János elismerte ugyan az apósától, Hans von Weispriachtól átvett uradalom zálogstátuszát („*Kobersdorf sei zwar dem Hause Österreich inkorporiert*”), ugyanakkor azt állította, hogy már száz éve mentes volt minden szolgáltatás fizetése alól.¹³ Az alsó-ausztriai és a magyar nemesi-rendi felfogás közti áthidalhatatlan szakadék világos jele volt ez. A magyar nemesi szabadságjogok elidegeníthetlensége bűvöletében élő Choron János mondta fel itt az engedelmességet az udvarnak. Choron egyszerűen „blöffölt” a kaboldi uradalommal kapcsolatban, és az alsó-ausztriai hatóságokat arra kényszerítette, hogy ők bizonyítsanak. Ugyanezt a kőszegi uradalommal is el akarta játszani, hiszen tudott arról, hogy az Alsó-ausztriai Kamara nyilvántartásai olykor kívánni valókat hagynak maguk után.¹⁴

Volt még egy szempont, amit itt nem elég hangsúlyozni, nevezetesen a hatalomgyakorlás egységének kérdése. A török háborúk idején ennek rendkívüli súlya volt. Az egység egyszerre jelentett katonai és végrehajtói egységet. Érdeemes erre egy konkrét példát is mondanunk: az oszmán-törökök 1532. évi támadása idején Jurisics Miklós földesúrként és kapitányként mind a kőszegi uradalmat, mind pedig Kőszeg várost ellenőrzése alatt tartotta. 1575-től azonban Kőszeg önálló városkapitányi hivatalt kapott.¹⁵ Ennek következményei beláthatatlanok lettek.

¹¹ Uo. Kobersdorf „[...] kein Pfandschilling, sonder(n) des Hern Tschuram frei eigen erkaufft Guet ist.”

¹² Uo. „[...] sonder(n) als ein Me(h)rung vnd Überschuß darauf auch der Anschlag künfftig gemacht.”

¹³ August Ernst: Geschichte des Burgenlandes. Wien 1987. 103.

¹⁴ 1529-ben a krajnai Adelsberg (ma Posztajna), valamint Neuhaus (ma Dobrna) birtokainak zálogát tévedésből utalták ki Jurisics Miklósnak. Azok akkor már báró Bernhard Menesiusé voltak, és csak ezután jelölték ki Kőszeget. ÖStA AVA FHKA HKA Niederösterreichische Gedenkbücher Bd. 32. fol. 187. Krems, 1529. nov. 9.: *Jurischitz Abtreibrief über Günß*.

¹⁵ Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltára (a továbbiakban: VaML KFL); Kőszeg város Adóhivatalának iratai, Kő(szeg) 510–512. Musterregister 1575., fol. 4.

Amikor Choron János 1576-ban a kőszegi uradalom élére került, már ezzel a stratégiai megosztottsággal szembesült. Pedig a védelem osztatlansága a siker egyik pillére volt. A zálogbirtokos hatalomgyakorlásának másik pillére a bírói végrehajtó hatalomban testesült meg. Az Alsó-ausztriai Kormányshék (a továbbiakban röviden kormányshék) ragaszkodott ahhoz, hogy a korona-zálogbirtokokon a császári jog szerint („*laut kaiserlichen Rechten*”) ítélkezzenek.¹⁶ Choron azonban a koronazálogon lévő kőszegi uradalom élén is élni akart a magyarországi szabad ispánság jogával. 1580 végén azonban II. Rudolf a kormányshék útján megakadályozta, hogy Choron felborítsa Kőszegen a büntetőeljárás addigi gyakorlatát, az V. Károly császár által kiadott büntetőjogi kódex, a *Constitutio Criminalis Carolina* alapján követett praxist.¹⁷ A bécsi udvar ragaszkodott Kőszeg városa pallosjogához is az uradalom területén. Mégpedig két okból: egyfelől azért, mert a mindenkori kőszegi bíró csak a „*Bann- und Achtbrief*” birtokában gyakorolhatta a pallosjogot, másfelől pedig azért, mert a kormányshék az uradalom magyar zálogbirtokosának ilyen felhatalmazást nem adott.¹⁸

1605 májusában Nádasdy II. Tamás Bocskai István hajdúcsapatainak támadása elől családjával és édesanyjával, Choron Margittal Sümegre menekült.¹⁹ A bécsi Udvari Haditanács erre Wolfgang Dornt, a Salm-ezred kapitányát küldte Sopronból Kőszegre, aki rendteremtés címén kőszegi polgárokat végeztetett ki.²⁰ Azzal, hogy Nádasdy Tamás úgymond cserbenhagyta Kőszeget, lényegében a kőszegi vár és a város stratégiai egységét mondta fel. Dorn kapitány pedig a kőszegi polgárok felett ítélkezett önkényesen, így az Alsó-ausztriai Kormányshék és Kamara hatáskörét is megsértette. Minderről ugyan még az alábbiakban lesz szó, de ezzel kapcsolatban már most is nyomatékkal szeretnénk utalni annak hátterére, hogy miért ódzkodott Bécs attól, hogy magyar zálogbirtokosoknak, az említett *Nationalhungarok*nak adja Kőszeg zálogát. 1589–1592-ben ugyanis Nádasdy Choron Margit is megpróbálkozott azzal, hogy a bírói hatalom gyakorlásában szembemenjen a császári jogrenddel. A kormányshék azonban ezt a kísérletet is elhárította.²¹ 1576-tól, a Choron család kőszegi jelenlététől mégis egyre nyilvánvalóbb lett, hogy kifejezetten a magyar rendi felfogás ütközött össze a térségben az alsó-ausztriai gyakorlattal. Úgy látszik, a magyar rendek e téren nem tanultak a múltból. Abból a kettéosztottságból, amely a 15. század derekán megkönnyítette a Habsburgok térnyerését Nyugat-Magyarországon.²² Ráadásul a tizenöt éves háború (1591–1606) idején ennek kifejezetten

¹⁶ VaML KFL Kőszeg város választott polgárság iratai, Acta Miscellanea (a továbbiakban: Act. Misc.) 1571. március után. I–II.

¹⁷ VaML KFL Act. Misc. Bécs, 1580. dec. 7. II. Rudolf tiltása Choron Jánosnak.

¹⁸ *István Bariska*: Zur Frage der Rechtsgeschichte von Lutzmannsburg im 15./16. Jahrhundert. In: Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes. Festschrift für Harald Prickler zum 60. Geburtstag. (Burgenländische Forschungen [a továbbiakban: BF] Sonderbd. XIII.) Eisenstadt 1994. 25.

¹⁹ *Katona Imre*: Bocskay csapatai Vas megyében. Vasi Szemle (1973: 2. sz.) 275.

²⁰ VaML KFL Act. Misc. Kőszeg, 1606. febr. 28. *Gegen Wolfgang Dorn*, továbbá: *Dominkovits Péter*: „Egy nemzet lévén...”. A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején. Bp. 2006. 79–80.

²¹ VaM KFL Act. Misc. Kőszeg, 1588. jan. 29. *Protest*, Kőszeg, 1589. máj. 13. *Reskript. etc.*

²² *Bariska István*: A soproni városkapitányság III. Frigyes korában. Soproni Szemle 63. (2009: 3. sz.) 272–273.

rossz üzenete volt. Csakhogy a koronázaloggal kettéosztott Nyugat-Magyarország megosztásáról is volt szó, amely a törökök elleni védekezést gyengítette. A térség problémái tehát még összetettebbek lettek, mint valaha. Nyilvánvaló volt, hogy a Nádasdyknak sem volt mindegy, hogy a nyugat-magyarországi koronázalokokon mit választanak, mi mellett döntenek.

Az osztrák örökös tartományok és Nyugat-Magyarország között

A „németek torkában” élő nyugat-dunántúli országrész különös konfliktus része lett a Bocskai-felkelés (1604–1606) alatt. A Habsburg-koronázalagon lévő Kőszeg ezt sem politikai, sem pedig stratégiai szempontból nem kerülhette el, hiszen egyszerre volt a bécsi udvarnak, továbbá Nyugat-Magyarországnak is kiszolgáltatva. Másfelől a védelmet is tőlük várhatták. Érthető, hogy sem a nyugat-dunántúli, sem pedig a koronázalog fő- és köznemességének magatartása nem lehetett közömbös a térség sorsára. Az is egyértelmű volt ugyanakkor, hogy a nyugat-magyarországi országrész kölcsönös függésben élt Szlavónia–Horvátország, valamint az osztrák örökös tartományokkal.

Elemzésünk természetesen elsősorban a hosszú török háború utolsó szakaszára koncentrál, hiszen annak a Bocskai-felkelés is része.²³ Kanizsa török bevételét 1600-ban nemcsak a magyar fél érezte rendkívüli veszteségnek, hiszen a török hódoltság határa ezzel jelentősebben nyugatra tolódott. Az osztrák örökös tartományok is érzékelték a megnövekedett veszélyt. Nyugat-Magyarország nemessége még inkább tudatában volt annak, hogy hatásos védelmet csak Habsburg segítséggel remélhet. A koronázalog-területek pedig már intézményesen is betagozódtak Bécs és Alsó-Ausztria közvetlen kontrollja alá.

Ebbe a körbe tartozott a kőszegi uradalom is. Ezt a térséget szeretnék tehát esettanulmány jelleggel górcső alá venni, mégpedig 1588 és 1616 között mindenekelőtt a koronázalog- és a nyugat-magyarországi területek szempontjából. Nádasdy Kristóf özvegye Choron Margit, Kabold bárónője és fia Nádasdy II. Tamás 1588 és 1616 között örökölte meg az uradalmat.²⁴ A zálog birtokbavételét persze hosszú alku előzte meg Choron Annával és férjével, Balassi István-nal.²⁵ A zálogtárság két legjelentősebb városának, Kismartonnak és Kőszegnek addigra már sikerült megszabadulni az uradalmak gyámkodásától. Ez a körülmény jótékony hatással volt e városok önkormányzata szerkezeti és hatásköri (igazgatási, jogszolgáltatási, statútum-alkotási) fejlődésére, de az osztrák tartománybeli „országrendiség” jogát nem kapták meg. Nem küldhettek tehát követekeket a tartományi gyűlésbe. Minthogy Kőszeg városa egyfajta enklávét képezett az uradalmon belül, stratégiai harapófogóba került a vár- és városkapi-

²³ Harald Prichler: Verlauf und Folgen des Bocskay-Rebellion im österreichisch-ungarischen Grenzraum. In: Österreich und die Türken. (Internationales Kulturhistorisches Symposium in Mengersdorf Bd. 1. 1969.) Eisenstadt 1972. 157–174., itt 158.; Pálffy Géza: Győztes szabadságharc vagy egy sokféle sikert hozó felkelés? A magyar királysági rendek és Bocskai István mozgalma (1604–1608). (Századok füzetek 3.) Bp. 2009. 67.

²⁴ Gmoser, E.: Geschichte der Herrschaft Güns i. m. 288.

²⁵ ÖStA AVA FHKA HKA NÖHA G(üns) 68/A. Abschrift der Pfandbeschreibungsurkunde über Herrschaft Günß für Margaretha Nádasdy, fol. 1446/2. és fol. 1446/5.

tányság 1575-ben történt szétválasztásával. A kérdés az volt, hogy a hadiigazgatás korabeli központi és tartományi hierarchiájába hogyan illeszkedhetett bele az alsó szinten bekövetkezett megosztottság, a földesúri és városi hatalomgyakorlás szétválása, és egyáltalán a rendes és rendkívüli hadiadók bécsi behajtása, az *Aufbot* (felkelés) és a városok hadiszemle-besorozásai.

A 16–17. század fordulójára Nyugat-Magyarországon Szarvok (ma Hornstein, Ausztria), Kismarton (ma Eisenstadt), Fraknó (ma Forchtenstein), Kabold (ma Kobersdorf), Léka (ma Lockenhaus) és Kőszeg várai és uradalmi maradtak a Habsburg-koronázalog keretein belül.²⁶ Amikor tehát a felkelők 1605-ben a Dunántúlra támadtak, akkor ez a koronázalog-sáv egyfajta ütköző zónát képezett Nyugat-Dunántúl megyéi és az osztrák tartományok között. Nem érdektelen megjegyezni, hogy ezek közül ekkor Fraknón, Kaboldon és Kőszegen magyar zálogbirtokosok ültek.²⁷

A Bocskai-felkelés mibenlétéről és fogadtatásáról

A Bocskai István 1605. évi dunántúli hadjáratát vizsgáló egyik legfrissebb munka behatóan elemezte a nyugat-dunántúli nemesség magatartását. A szerző egyértelműen állapítja meg, hogy e nyugat-magyarországi térség nemességének reakciója többnyire Batthyány II. Ferenc (1573–1625) nagybirtokostól és dunántúli főkapitánytól függött.²⁸ Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy Batthyány mozgásterét leginkább a stájer és a horvát–szlavónországi rendek határolták be. Ebben mindenképp Batthyány főkapitány, illetve a dunai védvonal és Sopron védelmére kirendelt Adam von Trauttmansdorff császári ezredes, valamint a Dráva vonalért felelős Draskovich János horvát–szlavón bán (1595–1607), továbbá Siegmund Friedrich von Trauttmansdorff szlavón végvidéki generális (1603–1630) akcióira kell gondolnunk.²⁹ A Bocskai hajdúi elleni ellentámadás ugyanis azt eredményezte, hogy a korábban a fejedelemhez csatlakozott nyugat-magyarországi nemesség lavinaszerűen tért vissza a királyhűsége.³⁰

Bocskai felkelésének alapjaiban történt újraértelmezése is legfrissebben vált a történeti irodalom részévé.³¹ A 16–17. század fordulóján történtek valóban megkívánták az erdélyi, az alsó- és felső-magyarországi politikai-hatalmi viszonyok újraértékelését. Nem különben annak az okát, hogy miként sodródott Bocskai István törökpárti politikába, hogyan találkozott a hajdúság vallási és szociális követeléseivel, és miért csatlakoztak a felső-magyarországi protestáns rendek a Habsburg-ellenes felkeléshez. A szerző külön elemzi azt a körül-

²⁶ *Otto Aull*: Die politischen Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn in ihrer Auswirkung auf das Burgenland (bis 1918). Burgenland (1930: Heft 4–5.) 97–117.

²⁷ *Bariska I.*: A Szent Koronáért i. m. 47–50.

²⁸ *Dominkovits P.*: „Egy nemzet lévén” i. m. 48.

²⁹ *Günter Cerwinka*: Abwehrkampf und Kriegswirtschaft. Der „Lange Türkenkrieg” und die Haiduckeneinfälle (1593–1606). In: Die Steiermark. Brücke und Bollwerk. Katalog der Landesausstellung. Schloß Herberstein bei Stubenberg, 3. Mai bis 26. Oktober 1986. Hrsg. Gerhard Pferschy – Peter Krenn. (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives 16.) Graz 1986. 313–315.

³⁰ *Dominkovits P.*: „Egy nemzet lévén” i. m. 48–55.

³¹ *Pálffy G.*: Győztes szabadságharc? i. m. 70

ményt, hogy miként használta ki a török Porta Bocskai és a hajdúk mozgalmát, miként vált Erdély és Kelet-Magyarország török vazallussá. Következésképpen hogyan veszítette el a mozgalom azt a jellegét, hogy szabadságharcnak lehessen minősíteni.³²

Nyugat-Magyarország rendjei sem reagálhattak ugyanakkor másként minderre, mint ahogy a magyarországi rendek döntő többsége. Egyfelől a reformáció és az ellenreformáció, másfelől a törökkérdés alapvető módon határozta meg, és tette egyben bonyolulttá a nyugat-magyarországi nemesség, vármegyék, városok és mezővárosok reakcióját. Nem kétséges, hogy valósággal sokkolta a régiót, hogy a Dunántúlra átcsapó hajdúfelkelés török–tatár támogatásban részesült. Nem csoda, hogy a dolgozat arra a következtetésre jutott, hogy a magyarországi főnemesség kétharmada, a katolikus egyházi elit egésze, az országos és rendi méltóságviselők teljessége, továbbá csaknem a teljes Magyar Tanács, a megyésispánok több mint kétharmada, végül a horvát–szlavón nemesség és Nyugat-Dunántúl nemességének túlnyomó része királpárti, azaz Habsburg-hű maradt.³³

Ezzel a kutatási eredménnyel egyezik a nyugat-dunántúli elemzés is, mindekenélőtt Sopron és Vas vármegye világi és egyházi nemessége, a vármegyék tisztség- és méltóságviselői, nemkülönben a familiárisok és a köznemesség tekintetében.³⁴ Felettébb érdemes tehát utána nézni annak, hogy ebben a lényegében Habsburg orientációjú többségben mi váltotta ki azt, hogy példának okáért Nádasdy II. Tamás a törökös utat választotta. Vajon hasonló indokok miatt történt-e, hogy a Sopron megyei nemesség is részt vette Sopron város első ostromában?³⁵

Vas megye legnagyobb birtokosa Batthyány Ferenc volt. 1605 és 1609 között kerületi főkapitányként a török által meg nem szállt Dunántúlért volt felelős, 1605-től pedig a Sopron vármegye főispáni hivataláért is.³⁶ Nem csoda, ha mindenki őt tekintette e térség kulcsszereplőjének, aki 1605-ben tényleges és hatékony szövetségese lett a nyugat-magyarországi, a horvát–szlavón és az osztrák örökös tartományok erőinek. Nyugat-Magyarország rendjeinek másik alakja Báthory Erzsébet, Nádasdy II. Ferenc (1555–1604) özvegye volt, de mindenképpen említést kell tenni még rimaszécsi Széchy Tamásról (Felsőlendva), alsólendvai Bánffy Kristófról (Alsólendva), a Kőszeg hátságában, de Felső-Magyarországon is birtokos szerdahelyi Dersffy Ferencről és Nádasdy II. Tamásról mint a történeti Vas megye akkor meghatározó földbirtokosairól.³⁷ A felsoroltak közül Dersffy és Nádasdy állt át Bocskai pártjára.³⁸

A Kőszegen is birtokos Nádasdy Tamás volt azonban az egyetlen a nyugat-dunántúli főrendek közül, aki mindvégig következetesen Bocskai pártján

³² Uo. 22–25.

³³ Uo. 26–34.

³⁴ *Dominkovits P.*: „Egy nemzet lévén” i. m. 48–57.

³⁵ Uo. 65–71.

³⁶ *Balogh Gyula – ifj. Reiszig Ede*: Vasvármegye története. In: Magyarország vármegyei és városai. Bp. 1898. 198–201.

³⁷ *Lelkes György*: Magyar helységnév-azonosító szótár. Bp. 1992. Alsólendva 51., Felsőlendva 136.

³⁸ *Dominkovits P.*: „Egy nemzet lévén” i. m. 54., valamint ugyanitt a „Források” között közös levelük 117–119.

maradt. Nádasdy anyja (Choron Margit) révén a Kabold bárója (*Freiherr von Kobersdorf*) címet is viselte. Ekként jutott a szentgotthárdi Lobkowitz-Poppel-féle *castellum*hoz, amelyet Némethy Gergely, Bocskai dunántúli kapitánya 1605. július 4-én (más adatok szerint július 27-én) Sárváron kiadott oklevelében Nádasdynak és utódainak adományozott.³⁹ Kőszegen kívül ezekben az években Borostyánkő is Habsburg-koronázalagon volt. Itt Ludwig von Königsberg volt az úr, akinek nagyon kemény összeütközése volt a Kőszeg hátországára támadt hajdú-török hadakkal, és aki többek között Sopron felmentésében is részt vett.⁴⁰ Zrínyi VI. Miklós Zala vármegye főispánja, a neves költő és hadvezér édesapja, sem szimpatizált a felkelőkkel, aki a Muraköz mellett Monyorókerék (ma Eberau, Ausztria) és Vörösvár (ma Rotenturm, ugyanott) ura volt.⁴¹ Tény ugyanakkor, hogy a Lándzsért (ma Landsee) és Lakompakot (Lackenbach) ekkortájt birtokló Dersffy magatartásával szintén valamelyest meggyengítette a nyugat-magyarországi Bocskai-ellenes tömböt.⁴² Ő azonban csak rövid időre pártolt át Bocskaihoz, állítólag felső-magyarországi birtokait féltve.⁴³

Ez a felsorolás is inkább azt igazolja, hogy Dersffy Ferenc, de kiváltképpen Nádasdy Tamás Bocskaihoz való pártolásával ritka kivételnek számított a nyugat-dunántúli és a koronázalog-területeken. E térség nemességének magatartása tehát a magyarországi rendekről készült legutóbbi elemzést igazolja. Szemben példának okáért a Bethlen Gábor első hadjáratának időszakával, amikor a mérvadó Batthyány Ferencet is a fejedelem oldalán találjuk.

Nádasdy Tamás családi indíttatása és a törökös út

Mind az elhúzó nagy török háború, mind pedig a Bocskai-felkelés fejleményei igazolták, hogy a zálogbirtokosok megkapják annak a várnak a kapitányságát, ahonnan a földesúri udvartartást irányították. Így volt ez Kőszegen Nádasdy Tamás esetében is. Kőszeg 1575-ben létrehozott városkapitányi hivatala 1611-ig állt fenn. Az Inckhofer családról az alábbiakban még bőven lesz szó. Ennek egyik tagja Hans Inckhofer azt kívánta, hogy a mindenkor uralkodó nevezze ki, azaz közhatalmi funkcióvá szerette volna alakítani azt a katonai-védelmi tisztséget, amely Kőszegen városi magánjogi, ennél fogva választott

³⁹ MOL E 148, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archívuma, Neo-regestrata acta Fasc. 1607. Nr. 21., Sárvár, 1605. júl. 4., továbbá *Barta Gábor*: A társadalmi és gazdasági fejlődés főbb vonásai 1526–1734 között. In: Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok. Szombathely 1981. 89. Az utóbbi elemzés szerint az adományozásra 1605. július 27-én került sor.

⁴⁰ ÖStA AVA FHKA HKA NÖHA B(ernstein). 8/B. h. n., 1606. jún. 8. Erasmus von Königsberg legkisebb fia, Ludwig Mátyás főherceggel levelezett a Bocskai-felkelésről: *Prickler, H.*: Bocskay-Rebellion i. m. 164.

⁴¹ *Prickler, H.*: Burgen und Schlösser i. m. 35.; *Dominkovits P.*: „Egy nemzet lévén” i. m. 48.; *Joseph Homma*: Eberau. In: Donauländer und Burgenland. (Handbuch der historischen Stätten, Österreich Bd. 1.) Stuttgart 1970. 720.

⁴² *Ernst August*: Anteile der Herrschaft Landsee-Lackenbach. In: Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes (a továbbiakban: ALTdB). Bd. 3. Der Verwaltungsbezirk Mattersburg (a továbbiakban: VB Mattersburg). 1. Teilband. Allgemeiner Teil. Eisenstadt 1981. 339–340.; *Ernö Deák*: Burg und Siedlung Landsee / Lánzsér vára és Lánzsér mezőváros. Oberwart 2008. 115–116.

⁴³ *Dominkovits P.*: „Egy nemzet lévén” i. m. 54.

hivatal volt.⁴⁴ Lényegében a soproni városkapitányság mintáját követte volna. Míg Philipp Inckhofer császári élelmezési biztos volt az 1605. évi hadjárat idején is, addig unokatestvére, a fent említett Hans Inckhofer nemcsak apja (Erhard Inckhofer) örökébe lépett a városkapitányi tisztségben, hanem át is állt Bocskai oldalára.⁴⁵

Adva volt tehát Nádasdy Tamás személyében a kőszegi várkapitány, továbbá Hans Inckhofer, aki 1605-ben Kőszeg városkapitánya volt.⁴⁶ A fentiek szerint tehát nemcsak vár és város megosztottságáról kell beszélnünk, hanem a kőszegi legfőbb magánjogi hatalomgyakorlók ellentétéről, hovatovább az Inckhofer családon belüli pártszakadásról is. Ehhez — mondhatnánk — semmi más nem hiányzott már csak, mint Nádasdy kőszegi meghasonlása, továbbá a bécsi és a grazi hadvezetés kompetencia-zavara, amely miatt éppen ebben a térségben keletkezett különleges védelmi vákuum.

Érdeemes azonban először számba venni a részben már érintett családi indítást. Nádasdy Kristóf fia, II. Tamás nyilván nagybátyja (Nádasdy I. Tamás nádor) után kapta keresztnévét. Birtokai három nyugat-magyarországi megyében, nevezetesen Sopron (Kabold), Veszprém (Ugod, Somló) és Vas megyében (Egervár, Jánosháza, Kőszeg) feküdtek.⁴⁷ Ebből kettő, Kabold és Kőszeg Habsburg-zálogon volt, amelyekhez anyja, Choron Margit révén jutott. Újra hangsúlyoznunk szükséges, hogy a bécsi udvar számára ők „*Nationalhungarn*”-nak, azaz a Habsburg-zálogtérségben is magyar rendi álláspontot képviselőknak számítottak. Annak idején már Nádasdy Kristófnak és feleségének, Choron Margitnak is az volt a szándéka, hogy „a kőszegi uradalmat és annak tartozékát csellemel a legfenségesebb Ausztriai Háztól elvonják, és a Magyar Koronához betagolják”.⁴⁸ Nádasdy Tamás tehát ebben a felfogásban és ebben a különleges helyzetben nőtt fel, későbbi konfliktusainak egy része is innen gyökerezik.

A magyar rendi érdekek védelme a család részéről egyértelműen érthető, sőt méltányolható, hiszen ebből az alapállásból vállalták a szinte állandósult összeütközéseket a bécsi udvarral és az Alsó-ausztriai Kamarával. Nádasdy Tamás házassága, és főleg a körülötte felcsapó indulatok még egyértelműbbé tették, hogy szembekerüljön az uralkodóval.

A Nádasdyak életrajzírója említi a Nádasdy Tamás házassága körüli országos bonyodalmat. Az esemény azért tarthat számot erre a minősítésre, mert még a bécsi béke artikulussai közé is bekerült az eset magánjogi következménye: „Nádasdy Tamást — mondja az 1606. évi 12. cikkely — a szentséges császári felség sem házasságára, sem fekvő jószágaira nézve törvényesen háborogni nem fogja.”⁴⁹ Az előzmény ismert. Draskovich János horvát-szlavón bán

⁴⁴ VaML KFL Kőszeg város választott polgárság iratai, Tanácsülési jegyzőkönyvek, Protocolla (a továbbiakban: Protocolla) 1603–1612. Kőszeg, 1611. máj. 1. 290–294.

⁴⁵ Bariska I.: A Szent Koronáért i. m. 123.; Dominkovits P.: „Egy nemzet lévén” i. m. 45.

⁴⁶ VaML KFL Act. Misc. 1610 körül, Memorial.

⁴⁷ Bessenyei József: A Nádasdyak. Bp. 2005. 168.

⁴⁸ ÖStA AVA FHK HKA NÖHA G(üns) 68/A. fol. 1165/2–4. Bécs, 1588. nov. 24. „mit listen die Herrschaft Güns und derselben Zugehörung von dem hochlöblichsten hauß Österreich entziehen und in die Cron Hungern incorpori(eren)”.
⁴⁹ „Thoman Nádasdy sacra caesarea regia majestas, ratione matrimonii, nec ratione bonorum, jure non impedit” Magyar törvénytár. (Corpus Juris Hungarici) 1526–1608. törvénycikkék.

azon meggyőződéssel akasztott pert Nádasdy Tamás nyakába, hogy szerinte gersei Pethő Zsuzsannával kötött házassága vérfertőzés, hiszen Pethő Zsuzsanna újdonsült jegyese édesanyjának, Choron Margitnak az unokahúga. Emiatt birtokelkobzás is fenyegette a völegényt.⁵⁰ Szűk évtizedes huzavona után Nádasdy Tamás 1599-ben Radkersburgban mégis nőül vehette mennyasszonyát, de az őt ért méltánytalanságot nem feledte. Bocskai mellett tett kitérőjét Rudolf király végül megbocsátotta, többek között a bécsi béke említett pontjában „engesztelte ki” utólag a „tékozló fiút”. Majd Nádasdy atyai nagybátyja, Nádasdy II. Ferenc özvegye (Báthory Erzsébet) lesz kénytelen évek múltán megtapasztalni a *justo titulo*, a törvényesség jogcímén indított klasszikus birtokszerezési kísérletet.⁵¹ Nádasdy Tamás őhöz képest meglepően jól járt. Ezt azonban elsősorban a Bocskai-felkelést lezáró, ellentmondásoktól sem mentes, különleges békealku erejének köszönhetette.⁵²

Érthető tehát, ha fel kell tennünk a kérdést, vajon Nádasdy Tamás valóban a törökös utat választotta-e? Nádasdy 1605. szeptember 22-én, Jánosházáról kelt levelében ezt írta Hans Walter kőszegi német lelkésznek: „Most nem tudok mást írni, minthogy mikor fog a három ország a pápától, a jezsuitáktól és az evangéliumot üldöző fejedelmektől megszabadulni, s értünk, magyarokért, hazánk szabadságáért, hitünkért harcra szállni; akkor készek leszünk meghalni értük, s akkor sem a török, sem a tatár nem emészti őket és vagyonukat. Máskülönb elpusztulunk, [...] soha nagyobb hatalom nem volt a földön, mint aminők mi lennénk, ha egyszer az Ausztriai Háztól megszabadulnánk.”⁵³

A levél e részlete rövidegsége ellenére is sokatmondó. Benne egyértelmű, hogy Nádasdy Tamás Habsburg-ellenes volt, és nagyon bánta az ország három részre szakadását. Világos, hogy kiktől féltette a magyar rendi kiváltságokat és a vallási szabadságot. Érvelésébe bevonta a török és a tatár jelenlétet, annak okát egyben össze is kötötte a katolikus hatalmakkal, az „oltár és a trón szövettségével”. Egyértelműen láttatja a magyarországi megosztottság következményeit, és ki is mondja a rendi szabadság és a protestáns vallásszabadság egymásrautaltságát. Arra figyelmeztet azonban, hogy a Habsburg-alávetettség az akadály annak, hogy a magyar — úgymond — a legnagyobb legyen. A törökök magyarországi hódoltságát is a Habsburg-hatalommal indokolja. A magyar rendek védelmét el is várja tőlük, és a Habsburg–magyar érdekegyesítés esetére készen állnának a rendek a legnagyobb áldozatvállalásra is. A részlet Nádasdy Tamás politikai krédója egyben, amely megmagyarázza török orientációját, ha nem is zárja ki a Habsburgot. Ehhez kísértetiesen hasonló gondolatokat fejtett ki, amikor Dersffy Ferencsel közösen levelet írt Adam von Trauttmansdorff ezredesnek: „Az urak azonban nagyon jól tudják — írták —, hogy mi is keresztények vagyunk, és nem semmirekellő emberek, akik az urak romlását kívánják,

Magyarázó jegyz. Márkus Dezső. Bp. 1899. 968–969.: *Pacificatio Viennensis anno. Ad duodecim. 1606.*

⁵⁰ Bessenyei J.: Nádasdyak i. m. 64.

⁵¹ Nagy László: A rossz hírű Báthoryak. Bp. 1984. 26–67., ill. újabban Lengyel Tünde – Várkonyi Gábor: Báthory Erzsébet. Egy asszony élete. Bp. 2010. főként 213–343.

⁵² Újabban Pálffy G.: Győztes szabadságharc? i. m. 48–66.

⁵³ VaMl KFL Act. Misc. Jánosháza, 1605. szept. 22.

hanem, ha mód lenne rá, vérünkkel szolgálnák titeket [...]. Az urak úgy tekintenek erre, és úgy cselekedjenek, hogy azt se az urak, se mi ne bánjuk meg [...]. Istenünkre, bár ne látogattak volna meg az urak, bár ne lettek volna eme rablások és égetések, s akkor a török és tatár sem látogatott volna erre [...].”⁵⁴

Van, aki az első és egyetlen Habsburg-ellenes Nádasdyt látja II. Tamásban.⁵⁵ Ez utóbbi megállapítással az 1671-ben kivégzett országbíró, III. Ferenc sorsának tudatában aligha érthetünk egyet. Inkább az a feltűnő, hogy Nádasdy Tamás mennyire megengedő volt a törökökkel szemben. Úgy is mondhatnánk, következetes volt. Azzal, hogy Bocskai mellé állt, egyben a török–tatár szövetséget is vállalta. Nádasdy tehát arra az útra lépett, amelyen Bocskai járt 1604 első fele óta.⁵⁶ Törökös volta tehát nem kérdéses, hiszen családját a felkelés idején a kanizsai török helyőrség védelme alá helyezte.⁵⁷

A fedezetlen maradt Rába és Gyöngyös völgye

Amikor Bocskait 1605 áprilisában a felső-magyarországi rendek Szerencsen fejedelemmé választották, Giorgio Basta generális Pozsony alá vonult vissza, hogy elzárja előlük az Alsó-Ausztriába vezető utat.⁵⁸ A Dunántúlon a nyugat-magyarországi térség várainak és erődített városainak így hamarosan az a feladat jutott, hogy feltartsák és meg is akadályozzák, hogy az ellenség Alsó-Ausztriába vagy Stájerországba törjön. Ezek felett többnyire a dunántúli főkapitány (Baththyány Ferenc), valamint a bécsi Udvari és a grazi Belső-ausztriai Haditanács gyámkodott. Kismartont és Fraknót közvetlen az Alsó-ausztriai Kamara alá rendelték, sőt a hasonló nevű két uradalmat 1587-ben főhercegi apanázsirtokká minősítették át.⁵⁹ Magyaróvárt pénzügyi szempontból a bécsi Udvari Kamara kormányozta. A többi erődítmény és város (Szarvkö, Sopron, Borostyánkő) jobbra Habsburg-hű nemesség kezén volt, más helyek (Németújvár, Rohonc, Szalónak, Körmend, Monyorókerék) biztonságát Habsburg-hű magyar mágnások őrizték.⁶⁰ Kőszeg és Szentgotthárd azonban kivételt képezett.

Bocskai Felső- és Alsó-Magyarország érdekében a Dunántúlt is hódoltatni akarta. A tapasztalat azonban azt mutatta, hogy a hajdúereg még a török–tatár segédcsapatokkal kiegészítve sem tudja a meghódított helyeket tartósan megtartani. Ez volt a magyarázata annak, hogy mindenekelőtt fosztogatással, rablással, rabszedéssel és pusztítással kellett ennek az országrésznek is szembenéznie.⁶¹ Ha ehhez hozzávesszük, hogy a török–tatár segédcsapatok legtöbbször a hajdúereg két-háromszorosát tették ki, úgy a magyar, valamint a török–tatár hadak járásának célja jól igazolható. Bocskai azonban kezdetben in-

⁵⁴ Győr–Moson–Sopron Megyei Levéltár, Sopron; Sopron Város Levéltára. Lad. VI. et F. Fasc. IV. Nr. 186. Lakompak, 1605. június 17., közli még *Dominkovits P.*: „Egy nemzet lévén” i. m. Okmánytár 117–119.

⁵⁵ *Bessenyei J.*: Nádasdyak i. m. 65.

⁵⁶ *Pálffy G.*: Győztes szabadságharc? i. m. 21–22.

⁵⁷ *Balogh Gy.* – *ifj. Reiszig E.*: Vasvármegye i. m. 200.

⁵⁸ *Prickler, H.*: Bocskay-Rebellion i. m. 158.

⁵⁹ *Ernst, A.*: Die Grafschaft Forchtenstein. ALTdB. VB Mattersburg i. m. 265.

⁶⁰ *Prickler, H.*: Bocskay-Rebellion i. m. 159.

⁶¹ *Nagy László*: Bocskai István a hadak élén. Bp. 1981. 170–183.

kább a nyugat-dunántúli térség ellenőrzését tűzte ki céljául, hogy a számban jelentős horvát–szlávónországi, stájer és alsó-ausztriai haderőt ellenőrzése alatt tartsa. A sárvári hídfő kiépítése, megtartása is ezt szolgálta. Természetesen azzal, hogy itt, a Nádasdy birtokokon egyesülhessenek a magyar és török–tatár seregrészek.

Bocskai dunántúli hajdúkapitányának, Némethy Gergelynek csak egy összehangolt bécsi és grazi hadvezetés lett volna képes gyorsan és hatékonyan ellenállni.⁶² Bocskai seregzérei azonban megtudták, hogy a Sárvár, Szombathely és Kőszeg alkotta térség harcászatiilag jelentős mértékben ellenőrizetlen maradt, és ezt használták ki arra, hogy Stájerországba és Alsó-Ausztriába törjenek. Ezen múlt többek között Németújvár, Kőszeg és Szombathely sorsa is. Az elvileg Magyaróvártól Németújvárig, valamint Kőrmendtől Borostyánkőig politikailag szilárd Habsburg-hű bázist és védvonalat tehát nemcsak Nádasdy Tamás átállása törte át. Bécs és Graz ugyanis nem ismerte fel a fedezetlen maradt Rába és a Gyöngyös völgye mentére leselkedő veszélyt. Így egyfelől a Németújvár, Fürstenfeld, Fehring felé, másfelől a Szombathely, Kőszeg, Borostyánkő, Krumbach felé vezető utak és elágazások védtelenné váltak.

Bécs és Graz illetékességi vitája

Némethy Gergelyt és seregét többnyire fenntartással fogadták Nyugat-Magyarországon. Nyilván azért is, mert a hajdúsereg felső-magyarországi mozdulatait a törökök jóváhagyásával, dunántúli hadműveleteit pedig szintén csak török–tatár segédhadak aktív közreműködésével hajthatta végre. Többek között Pécs, Szigetvár, Koppány és Kanizsa török helyőrsége csatlakozott hozzá.⁶³ Tudnivaló, hogy erről Bocskai fejedelem és a székesfehérvári szandzsákbég kötött egyezséget. Némethy 1605. május 18-án építtette ki a sárvári hídfőállást, hogy itt várja be a szigetvári és a kanizsai török kontingenseket.

Nádasdy Tamás ekkor még nem döntött átállásáról, sőt a bécsi Udvari Haditanács segítségével bízott. Abban reménykedett, hogy katonai oltalma a Rábán túli területre is kiterjed. Ez arra utal, hogy végleges menekülése előtt nagyon fontos híreket kaphatott arról, hogy a Habsburg-zálogon lévő Kőszeg sem észak, sem dél felől nem bízhat a császári, illetve az örökös tartományok segítségével. Még azt is megtette, hogy üzenetet küldött Bécsbe, hogy „*a rebellisek*” [sic!], azaz Bocskai felkelői 4000 foglyot ejtettek és számos állatot zsákmányoltak.⁶⁴ Joggal merülnek fel a kérdések: mi történhetett, hogy a Habsburg-ellenes Nádasdy, a zálogon lévő Kőszeg kapitánya informálta a császári hadvezetést és oltalmat is kért? S mi történhetett, hogy ugyanez a Nádasdy nem sokkal ezután családostul és vagyontárgyastul elhagyta kőszegi posztját, és ténylegesen a törökös útra lépett.

⁶² Prickler, H.: Bocskay-Rebellion: i. m. 162.

⁶³ Chernel Kálmán: Kőszeg sz[abad] kir[ályi] város története. 1–2. köt. Szombathely 1877–1878. 2. köt. 59.

⁶⁴ ÖStA Kriegsarchiv, Akten des Wiener Hofkriegsrates Exp. 1605. Mai Nr. 59.

Tudnivaló, hogy az 1605. május 20-án újra a Dunántúlra törő hajdúsereget Siegfried (Seifried) von Kollonitsch alsó-magyarországi (dunáninneri) főkapitány (1604–1611) és Adam von Trauttmansdorff császári ezredes egészen Sárvárig üldözte, de onnan kénytelenek voltak visszafordulni.⁶⁵ Ezzel a manőverrel annyit mégis elértek, hogy a hajdúcsapatok ne fosztogassák végig a Fertő és Sárvár között húzódó területet. Trauttmansdorff végül is követlen ezután, 1605. május 22-én kvártélyozott be 1000 emberével Sopronba, hogy biztosítsa a város védelmét.⁶⁶ Némethy Gergely pedig 1605. május 26. és 28. között egyesítette seregét a török–tatár csapatokkal.

Batthyány Ferenc dunántúli főkapitány átlátta és jól is elemezte a kialakult hadi helyzetet. Tudott már arról, hogy a Duna és a Dráva vonalára összpontosító bécsi és belső-ausztriai hadvezetés a két folyó közötti térséget nem képes oltalma alatt tartani. Felismerte ugyanakkor, hogy a sárvári seregegyesítés milyen kockázatot jelent Stájerország számára (is). Figyelmeztetéseket küldött ezért Grazba, mert világossá vált számára, hogy a hajdúsereg és szövetségesei előtt nyitva maradt az út stájer határok felé. A Belső-ausztriai Haditanácsnak az volt a véleménye, hogy — a végvidéki főkapitányságok rendszerének megfelelően — a Balaton és a Mura közötti országrész, azaz a kanizsai generalátus védelme Bécs illetékességi körébe tartozik.⁶⁷ A Mura, a Dráva és a Száva menti országrész és határvidék katonai pozícióinak oltalma pedig a grazi Belső-ausztriai Haditanácsé. Mindkettő a másikkra hárította a köztes vagy átmenetinek nevezhető területekért viselt felelősséget.

Így eshetett meg, hogy Kelet-Stájerország előterében — ennél fogva Batthyány főkapitány nyugat-dunántúli birtokain is — veszedelmes védelmi rés nyílt. A hajdúk és szövetségeseik 1605. május végén bekövetkezett támadása tehát Stájerországnak szólt. A veszélyeztetett területek népeinek és lakosságának persze fogalma sem volt a két haditanács kompetencia-vitájáról, ezért Némethy hadainak betörése teljességgel váratlanul érte őket.⁶⁸ Batthyány Ferenc birtokai is ennél a támadásnál szenvedték el a legnagyobb veszteségeket.⁶⁹ Értethető tehát, hogy Batthyány mindent megtett, hogy 1605 júliusában — alsó-ausztriai és stájer szövetségesei ellenére is — békét kínáljon hajdúknak a Rába menti térségben. Mégpedig akkor, amikor éppen fölényben volt ellenfeleivel szemben. Mintha ugyanazt a szerepet játszotta volna Nyugat-Dunántúlon, mint Bocskai az országos nagypolitikában. „Ő az első — írta Szekfű Gyula Bocskairól —, akinek fejében a török és német egyensúlyozásának gondolata megszületik. Jegyezzük meg: a két hatalmas szomszédot egyensúlyba akarja hozni, hogy ne feküdhessek többé rá ormótan erejével a megmaradt kis magyarságra.”⁷⁰ Ér-

⁶⁵ Nagy László: A Bocskai-szabadságharc katonai története. Bp. 1961. 273–274.

⁶⁶ Prickler, H.: Bocskay-Rebellion i. m. 162.

⁶⁷ Uo. Vö. Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). Történelmi Szemle 38. (1996) különösen 192–203.

⁶⁸ Cerwinka, G.: Abwehrkampf i. m.; Die Haiduckeneinfälle in der Steiermark, 1605. i. m. 322.

⁶⁹ Balogh Gy. – ifj. Reiszig E.: Vasvármegye i. m. 198.

⁷⁰ Szekfű Gyula: Bocskay koncepciója. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet. 3. köt. Bp. 1943. 380.

dékes, hogy a fejedelemhez pártolt Nádasdy Tamás megértette Batthyányit, Némethy Gergely viszont nem. Nádasdy visszavonult Egervárra, Némethy nem.⁷¹ A hajdúkapitány kitért a békekötés elől, és átkelt a Rábán.⁷² Ebből egyszerre világos lett, hogy sem a Habsburg-, sem a török félnek nem állt érdekében, hogy demilitarizálják a Rába mentét. Annak, hogy Batthyány Ferenc jelentős szerepet kapott 1606 júniusában a bécsi béke előkészítésében, annak gyökerei részben itt kereshetők.

Kőszeg kényszerhelyzetben

Szombathely, Kőszeg, Léka, Borostyánkő és a közvetlen mögöttes terület éppen ebbe a fedezetlen, átmenetileg védelem nélkül maradt sávba esett. A város kiszolgáltatottsága több volt, mint nyilvánvaló. Így az udvarhoz való viszonyában is kétértelmű maradt. Még húsz évvel később, 1627-ben is arra hivatkozott, hogy a várost oktalanság a rebellesekkel összekeverni.⁷³ Határozott ellenállást tanúsítottak minden protestánsellenes kísérlettel szemben. Még 1627-ben is sűrű emlegették a Bocskai- és Bethlen-felkelés idején történeteket, és a város kényes helyzetét.⁷⁴ Egyszerre kellett ugyanis egyensúlyt találni Bocskai hadainak követelése, valamint intézményesen az alsó-ausztriai zálogon lévő Kőszeggel szemben támasztott bécsi kívánságok között.

Ez azonban lehetetlen volt. Kőszeg elhatárolódása a felkelőktől érthetően taktikai megfontolásokon alapult. A kérdés összetett, sőt ellenmondásos voltára utal az, hogy a protestáns Kőszeg vallásszabadságát attól várta, hogy lojális marad a Habsburg uralkodóhoz. A város ugyanígy érvelt utóbb, Bethlen mozgalmának idején is.⁷⁵ Az ellentmondás feloldhatatlan maradt. Kőszeg ennél fogva nemcsak hadászati, hanem politikailag is két tűz közé került. A rá nehezedő nyomás miatt választani kellett a protestáns vallásszabadság és a királyhűség, továbbá a magyar rendi szabadság vagy a török-tatár „fegyverbarátság” között. A belső etnikai megosztottság pedig végleg morális válságba sodorta a várost.

Nem tudjuk, hogy Nádasdy Tamás végül miért mondta fel a kőszegi várkapitányt terhelő felelősséget. Nem tudjuk, hogy Habsburg-ellenessége mellett mennyire játszott közre az a hozzá eljutott hír, hogy Bécs még a soproni császári erőkkal sem segíti meg Kőszeget. Hozzáteve egyben, hogy a kettő egyszerre nem is volt kivitelezhető. Ezért utasították el az ügyben Bécsbe utazó kőszegi deputációt, miközben a „rebellesekkel” szemben ellenállásra kötelezték.⁷⁶ Nádasdy Tamás ekkor mondta fel véglegesen királyhűségét: „Ha jönnek, akkor jöj-

⁷¹ Balogh Gy. – ifj. Reiszig E.: Vasvármegye i. m. 199.

⁷² Tótl. István György: Körment a kora újkorban (1526–1809). In: Körment története. Szerk. Tótl. István György. Szombathely 1994. 101.

⁷³ VaML KFL Act. Misc. Bécs, 1627. szept. 14. *Generalmandat – Ferdinand II.*

⁷⁴ VaML KFL Act. Misc. Kőszeg, 1627. szept. 26. *Supplikation der Stadt Güns.*

⁷⁵ Bariska István: A protestáns Kőszeg II. Ferdinánd korában. In: Vas megye múltjából (Levéltári évkönyv) 2. Szombathely 1982. 58.

⁷⁶ Bariska István: Kőszeg hadikronikája. Kézirat a VaML KFL tulajdonában. Kőszeg 1988. Kézirattár 162. sz. 137. lev.

jenek azok, akik bocskort viselnek” – válaszolta a közös védelemért könyörgő városi deputációnak.⁷⁷ Mondhatta, mert a bécsi visszautasítás után azzal indokolta, hogy cserbenhagyja Kőszeget, „mert a német számára egy katonát sem tud kapni, míg Bocskaynak kétezer fegyverest is könnyen szerezhet”.⁷⁸ Bizony azt nem tette hozzá, hogy köztük török és tatár katonákat is. Az azonban nyilvánvaló, hogy távozását a bécsi döntés is siettette. A vár és város így bekövetkező szakadására ugyanakkor a lehető legrosszabbkor került sor. Kőszeg kényszerhelyzete így voltaképpen a város többszörös kiszolgáltatottságaként írható le. Sopronban nem jött létre hasonló kényszerhelyzet, noha Adam von Trauttmansdorff ott sem bízott semmit sem a véletlenre, és a városkapuk kulcsainak átadására szorította a polgárokat.⁷⁹ Oda azonban a bécsi hadvezetés a maga jól felfogott érdekében császári erőket vezényelt, így Sopront nem hagyták magára fedezetlenül.⁸⁰

Mindezek után — úgy szólván — előre látható volt, hogy a stájerországi pusztításokból megtérő hajdúereg Kőszeg ellen fordul. Némethy Gergely hajdúvezér táborában már tudtak arról, hogy Kőszeg 1605. május 29-én Hagymássy Kristóf, a Bocskaihoz pártolt szentgróti kapitány (egyúttal a fejedelem rokona) kezére került.⁸¹ A bécsi Udvari Haditanács tehát későn intézkedett, Nádasdy Tamás pedig sorsára hagyta a várost. Nemcsak Bécs és Graz hatásköri vitája mutatható ki ebben, hanem az is, hogy Kőszeg és alsó-ausztriai hátszárnya nem számított stratégiai szempontból döntő fontosságúnak.

Nádasdy Tamás ezután továbbra is aktív maradt Bocskai ügyének oldalán. Működéséről 1605. június 30. és december 30. között azonban csupán mozaikszerű képünk van. Ismerjük Dersffy Ferencsel együtt írt levelét, amelyben arra kérte Adam von Trauttmansdorffot, hogy adja fel Sopron városát.⁸² Tudunk arról, hogy ott volt a Hollós (ma Egyházashollós) és Körmend között készülő összecsapásnál. Itt 1605 júliusa végén éppúgy hajlott arra, hogy béke kötéssék, mint szeptemberben, amikor az Óvár elleni támadást ellenezte.⁸³ Egyértelmű ugyanakkor, hogy Némethytől csak úgy kaphatta meg — mint már utaltunk rá — Szentgotthárd *castellum*át, hogy végig intenzív szerepet játszott a felkelők Rábán inneni hadműveletiben. Ott volt akkor is, amikor Johann Tilly 1605 decemberében véglegesen legyőzte a Rábahidvégnél egyesült hajdú és török-tatár hadakat.⁸⁴

A meghódolás

Mindenekelőtt előre meg kell jegyezni, hogy a többszörös megosztottság miatt Kőszeg nem ostromolták meg Némethy hajdú és török-tatár szövetség-

⁷⁷ VaML KFL Act. Misc. Kőszeg, 1610 körül, *Memorial*.

⁷⁸ Balogh Gy. – ifj. Reiszig E.: Vasvármegye i. m. 199.

⁷⁹ Prickler, H.: Bocskay-Rebellion i. m. 163.

⁸⁰ Dominkovits P.: „Egy nemzet lévén” i. m. 71–74.

⁸¹ Chernel K.: Kőszeg i. m. 59.

⁸² Dominkovits P.: „Egy nemzet lévén” i. m. Okmánytár. 117–119.

⁸³ Balogh Gy. – ifj. Reiszig E.: Vasvármegye i. m. 199.; Dominkovits P.: „Egy nemzet lévén” i. m. 61.

⁸⁴ Balogh Gy. – ifj. Reiszig E.: Vasvármegye i. m. 200.; Cerwinka, G.: Abwehrkampf i. m. 315.

gesei. A védelem előbb omlott össze, mintsem maga a hajdúsereg erre kényszerítette volna. Némethy Gergely persze „mindenben oltalmas” támogatást ígért Kőszegnek.⁸⁵ Jegyzőkönyvi adatok, utólagos tanúvallomások, törvényszéki tárgyalások, jelentések és memoriálék tanúskodnak arról, hogy miként játszotta ki a vár ura a várost, város az uradalmat, városkapitány a városbíró, polgár a polgárt, rokon a rokont, magyar- a németajkút és viszont, és így tovább.⁸⁶ Az sem tanulság nélküli, ahogy a távollévő Nádasdy Tamás és rokonai a vész elmúltával az őket illető szolgáltatásokat követelték vagy pörölték.⁸⁷ Itt mindenki mindenki ellen fordult, felelősök után kiáltott, így a bűnbakkeresést szolgálták az igazoló jelentések és perek is. A maguk kicsinyes és tragikus formájában is.

Hogy mi történt Kőszegen 1605. május–júniusban, annak részleteit még ma is nehezen lehet feltárni. „[...] az városbeli magyarok is el akartnak menni, de az Németek betették az Kapukat és el nem ere(s)ztették”.⁸⁸ 1605. június végén írta ezt Radok Mátyás, Batthyány Ferenc rohonci tisztartója urának. Az üzenetből világosan kitetszik, hogy Kőszegen sikerült a német- és magyarajkúak összeugrasztása. A külvárosok, a céhek, a felekezetek, az iskolák, a templomok, a szőlőhegyek illetén kettéválása közismert dolog volt másutt is. A reformáció anyanyelvű közbeszéde és kultúrája is felerősítette ezt a jelenséget. A német és magyar fél között Kőszegen is voltak összeütközések, de csak annyi, mint mindenhol másutt. Kőszegen azonban a népesség fele-fele arányban oszlott meg, noha a németiség felülreprezentáltsága némileg nagyobb volt a városi hivatalokban és tisztségekben.⁸⁹

Azonos arányok esetén mindig nagyobb volt az esély arra, hogy az egyik felülkerekedjen a másikon. Uradalom és város között akkor nem etnikai alapon folyt a harc, amikor magyar birtokos családok kerültek a zálogbirtok élére. Nádasdy Tamás azonban Habsburg-ellenes volt, és ezt most ki tudta és ki is akarta használni, amikor 1605 pünkösdvasárnapján, május 29-én a hajdúsereg megjelent Kőszeg alatt.⁹⁰ Jellemző erre a szándékra, hogy Nádasdy a kőszegi uradalom tisztartójával, Hans Winterrel összeíratta a kőszegi polgárok vagyonát. Házról házra járva feltárta a kőszegi polgárok bécsi kereskedőknél hagyott kinnlevőségeit, hogy tovább növelje a polgárok indulatait bécsi hitelezőkkel szemben.⁹¹ Az etnikai szembenállás indokaival is csínján kell azonban bánni, hiszen aligha tudnánk a német ajkú Hans Inckhofer cselekedeteit megma-

⁸⁵ VaML KFL Titkos Levéltár (a továbbiakban: Tk. Lvt.) II. Pótsorozat. 86. sz. Körmend, 1605. máj. 30. Némethy Gergely generális kapitány levele Kőszegnek.

⁸⁶ VaML KFL Protocolla 1603–1612 (1614). 1605. jún. 16., Act. Misc. *Fragstück*. 1605. szept. 24., Protocolla 1605–1612 (1614). 1606. jan. 10. fol. 68–69., Act. Misc. 1606. aug. 16. *Fragstück*, Act. Misc. 1607. szept. 10., *Staat Günß contra H(ernn) Philipp Inckhofer*.

⁸⁷ VaM KFL Protocolla 1603–1612 (1614). 1608. dec. 14. fol. 126–127.

⁸⁸ *Katona I.*: Bocskay i. m. 275. A szerző a Magyar Országos Levéltár Batthyány-levéltára missilis-anyagából (MOL P 1314, Családi levéltárak, A herceg Batthyány család levéltára, Missiles) idézi a Nr. 39082. levelet.

⁸⁹ *Bariska István*: Kőszeg etnikai képe a 13–16. században. In: *Előadások Vas megye történetéről IV.* (Archivum Comitatus Castriferrei 1.). Szombathely 2004. 121–122.

⁹⁰ *Chernel K.*: Kőszeg i. m. 62.

⁹¹ VaML KFL Act. Misc. 1610 körül, *Memorial*.

gyarázni, aki bizony a felkelők és Némethy Gergely oldalán kereste ekkor tisztségei megtartását, hiszen ők a kirchschlagi portya után neki ajánlották fel a város kapitányságát.⁹²

Ma már el sem képzelhető, hogy a hírek korabeli lassú és bizonytalan (olykor kifejezetten félrevezető) terjedése a döntéshozók számára mennyire nehezítette a mindenkori helyzet értékelését. Ráadásul ekkor minden szinte napokon múltott. A mindennapi ember számára még inkább. Jól szemléltetik ezt az eddig nyilvánosságot kapott misszilisek is.⁹³

Feltehetőbb érzékletes az a mód is, ahogy egy-egy város a falak alá érkezett ellenség követelésére reagált. Ismerjük a Rábán innen Sopron, Sárvár, Szombathely és Körmend esetét. Ezek közül csak Sopron tudta tartani magát, de csak az odavezényelt császári haderő oltalma alatt. Tudunk továbbá azokról az üzenetváltásokról és alkukról, amelyek az ostromra készülő hajdúk és a védelem között zajlottak. A Kőszegi-hegység lábánál, a Gyöngyös völgye déli kijáratánál fekvő Kőszeg is ilyen alkupozíciót akart kiharcolni. Napra pontosan ismert Kőszeg feladása 1605 pünkösdvásárnapján, de csak egyetlen adat utal arra, hogy a város megszállása nyolc hétig tartott.⁹⁴ Nagyjából tehát addig, míg 1605. július második felében Körmend és Hollós között megfordult Némethy Gergely hadiszerecséje.⁹⁵ Méghozzá arra föl, hogy Ferdinánd és Mátyás főhercegek utasítására a bécsi és a grazi hadvezetés Batthyány Ferenc dunántúli főkapitánnyal közös akciót hajtottak végre Némethy Gergely hadai ellen.⁹⁶ Ilyen és hasonló ütközetektől és hadmozdulatoktól függött Kőszeg sorsa is.

Jellemző, hogy milyen pánik vett erőt az egész városon, amikor a pápai zsoldon fogadott firenzei Alessandro Rudolfi (Ridolfi) lovasai és a vallonokat felvonultató Ludwig von Königsberg 1605 szeptemberében Szombathelyen csúfos kudarcot vallott.⁹⁷ Benedikt Engelmann kőszegi polgár még 1606 januárjában is ezt emlegette Mátyás főherceghez írt kérelmében. Úgy tudta, hogy a Szombathelyen egyesült császári seregrészeket török és tatár segítséggel verték szét.⁹⁸ Horváth Györgyöt, aki pedig magát csak kőszegi lakosnak nevezi a főherceghez küldött „alázatos supplikációjában”, valósággal sokkolta, hogy akkor éjszaka Kőszeghez egészen közel ért a vert hadakat üldözők portyája.⁹⁹ Hó-

⁹² Uo.

⁹³ *Katona I.*: Bocskay i. m. 274–276. Feltűnő ugyanakkor, hogy Nádasdy Ferenc özvegye, Báthory Erzsébet milyen jól tájékozott volt, hol Lékáról, hol Monyorókerékről írta leveleit Batthyáynak várai, uradalmi és mezővárosai pusztulásáról. Hasonlóan jól informáltak tűnt Batthyány említett tisztartója Radok Mátyás is. Csak azt nem tudni, mennyire voltak hatékonyak ezek a hírek, mire a címzettek kézbe vették. Lenyűgöző a Batthyányhoz írt levelek sokasága, köztük Ányos Kristóf, Bakó Farkas, Babócsay Tamás, Bánffy Kristóf és György, Bellavich Mátyás, Egerváry Ferenc, Horváth Bálint, Kuprisicz Markó, Perneszy György, Pethe Márton és Ráttky Menyhért levelei. L. *Dominkovits P.*: „Egy nemzet lévén” i. m. 99–101., 103., 105.

⁹⁴ VaML KFL Act. Misc. 1610 körül, *Memorial*.

⁹⁵ *Balogh Gy.* – *íjf. Reiszig E.*: Vasvármegye i. m. 199.

⁹⁶ *Cerwinka, G.*: Abwehrkampf i. m. 314.

⁹⁷ *Prickler, H.*: Bocskay-Rebellion i. m. 165.

⁹⁸ VaML KFL Act. Misc. Kőszeg, 1606. jan. 9. Benedikt Engelmann levele Mátyás főhercegnek.

⁹⁹ VaML KFL Act. Misc. Kőszeg, 1606. júl. 3. *Untertänigistes Supplicatiern. Georgen Horvath Inwohner zu Gynß*: „Dann herovolgens sie bey Tag und Nacht, gar nahet zu der Statt Gynß und dem Schloß ohne Aufhören gestraiff.”

napokkal később, már a békekötés tudatában is sokkolta a levélíró, hogy a város újra a felkelők kezére kerülhetett volna. Kiváltképpen, hogy a levélíró azt is tudta, hogy a Rudolfi 1000 lovasát verték tönkre Szombathelyen.

Nincs mit csodálkozni ezen. A háború, a megadás, a kiszolgáltatottság, a bosszú jelenetei között nem volt különbség sem itt, sem másutt. A viszonylag gyorsan egymást váltó ellenfelek között nem is érezték a különbséget. Amikor a kivonuló felkelőket a császáriak váltották fel, legfeljebb a fosztogatás és öldöklés leleményében különböztek. A különbség mégis az volt, hogy a kőszegiek Némethy Gergely hadainak viselt dolgait senkin, Wolfgang Dorn kapitányét legalább a bécsi hadvezetésen kérhették számon. Nem adódik itt elég hely, hogy a részletekbe bocsátkozhatnánk. Néhány dologra azonban érdemes kitérni.

A felkelés első szakasza Kőszeg számára 1605. június 30-án ért véget. Akkor, amikor Nádasdy Tamás családjával együtt elmenekült Kőszegről: „Ím, Kőszegre is elküldöttem két embert is, hogy híreket tudakozának — írta Radok Mátyás ekkor Batthyány Ferencnek —, az egyik most jövő meg, azt beszéli bizonyosan, hogy Nádasdy Tamás Uram mind anyjával, feleségével elment. Sümegbe mondják, hogy ment, hitvan [sic!] szekérbeli terhet vitt vele, és két zászlóalj is ment el vele.”¹⁰⁰ Egészen bizonyos, hogy ebben az első szakaszban Nádasdy Tamás közvetve és közvetlenül is meghatározta az alkufolyamatot, de a hajdúsereg városbéli elhelyezését is. Azokat az akciókat is persze, amelyeket a rákövetkező napokban a koronazálogon lévő Borostyánkő ellen, továbbá az alsó-ausztriai Kirchschiag, Krumbach és Edlitz felé vezettek.¹⁰¹ A vegyes, hajdú-török-tatár had azonban nem bírt a Ludwig von Königsberg kezén lévő Borostyánkővel. Kirchschiag viszont összeomlott a túlerő alatt. Az 1610 körülkeletkezett, sokat idézett, elhíresült kőszegi *Memorial* szerzője beismerte, hogy a portyázó hadak Nádasdy családi címerével ékeskedő, illetve török zászlókkal törtek a Gyöngyös völgyébe, noha Nádasdy személyesen nem kért a kalandból. „[...] tudja ke(n)d, hogy Léka, Klastrom és Keresztúr tartományban nekem semmi jobbágyom nincs, az felső vidékeknek jobb része is odavagyon” — írta 1605. szeptember 4-én Monyorókerékről Nádasdy Ferenc özvegye Batthyány Ferencnek. Szimbolikus és egyben lehangoló lehetett látni a Nádasdy-zászlók alatt betörőket, amint útközben — nem tévedés — a lékai uradalomra, a Nádasdy család neves „tartományára” törnek.¹⁰² Lékát és Klastromot (Borsmonostor, ma Klostermarienbergről, Ausztria) ekkor fosztották ki a felkelők. Mondhatni, hogy a Nádasdy család környező uradalmainak pusztulása ekkor részben Nádasdy Tamás lelkén száradt.

Ebben a portyában tűnt fel Hörmann Mihály neve is. Egy kőszegi nemesemberé, aki a kőszegi városkapitánnyal személyesen is elkísérte a hadakat Kőszeg hátországaiba. Az utóbbi bizalmasa lehetett Hörmann, aki két másik polgárral (Kántor Benedekkel és Horváth Miklóssal) együtt a felkelők céljaival azonosult.¹⁰³ Neve utóbb Bethlen Gábor hadjárata idején híresült el. Akkor az

¹⁰⁰ Katona I.: Bocskay i. m. 275.

¹⁰¹ VaML KFL Act. Misc. 1601 körül, *Memorial*.

¹⁰² Katona I.: Bocskay i. m. 276.

¹⁰³ Chernel K.: Kőszeg i. m. 63.

új zálogbirtokos, Széchy Tamás özvegyének, Forgách Margitnak a kőszegi várnagya volt. A bécsi hadbíróóság halálra ítélte, mert a várkerten keresztül engedte be Bethlen katonáit, akikhez akkor egyébként már Batthyány Ferenc is csatlakozott.¹⁰⁴ Ebben Hörmann következetes volt. 1605 májusában is tervezte, hogy „trójai cselhez” folyamodik. Kőszeg német külvárosában, a Szigetben rejtette volna el a császári öltözetbe bújtatott hajdúkat. A dolog kitudódott, Hörmann Mihályt pedig Bécsben börtönre és vagyyonelkobzásra ítélték.¹⁰⁵

A legnagyobb meglepetéssel azonban Hans Inckhofer városkapitány szolgált, aki különben Hörmann Mihály sógora volt. A városkapitány ugyanis megadta magát Némethy hadainak, a város kulcsait pedig a kőszegi várba vitette, jöllehet először Hörmann is és ő is az ellenállást választotta.¹⁰⁶ 1611-ben ezt az „árulást” olvasták Inckhofer fejére, és ezzel indokolták, hogy megszüntetik a városkapitány hivatalát.¹⁰⁷ A városkulcs a mindenkori városi hatalomgyakorlás egyik szimbóluma és tényleges eszköze volt – például Sopronban is. Mátyás főherceg ezért rendelte el, hogy a város kulcsait át kell adni Adam von Trauttmansdorffnak, nehogy eszükbe jusson a soproniaknak a nagyszombati példa.¹⁰⁸ Erről, valamint a kassai esetről Faut Márk soproni krónikája is említést tett.¹⁰⁹ Ha egy fallal kerített város átadta kulcsait, azzal elismerte alávetettségét vagy meghódolását. 1568 és 1572 között éppen ezt a függetlenséget vívta ki Kőszeg a mindenkori uradalommal, illetve a várkapitánnyal szemben.¹¹⁰ Hans Inckhofer városkapitány ezt a megállapodást rúgta fel, amikor Michael Freisinger városbírótól erőszakkal elvette, majd Nádasdy Tamáshoz vitette azokat.¹¹¹

Mondhatnánk, hogy újra egyesítette az 1575-ben szétszakadt védelmi egységet a vár és a város között? A válasz egyértelmű nem, hiszen tette nem a közös védelmet szolgálta (miként az Sopronban történt az odavezényelt császári hadtesttel), sőt Nádasdy Tamást a kassai és nagyszombati példára ösztönözte. Az utóbbi pedig könnyű szívvel hivatkozhatott a polgárságot képviselő városkapitányra, noha tudta, hogy mindez az egyetemleges felelősséget viselő városbíró akarata ellenére történt. Így eshetett, hogy a tárgyalásokra a hajdúkhöz kiküldött Valentin Herbst szenátor elvesztette alkupozícióját.¹¹² S így fordulhatott elő, hogy Hans Inckhofer Nádasdy Tamással egyetértésben kaput nyitott a felkelők, s többek között a törökös rimaszécsi Széchy Mihály, Sibrik Osvát, Horváth Bálint és egy bizonyos Ambah aga előtt.¹¹³ Horváth Bálint személyé-

¹⁰⁴ *Lelkes István*: Kőszeg. Bp. 1960. 20–21.

¹⁰⁵ VaML KFL Act. Misc. 1610 körül, *Memorial*; *Chernel K.*: Kőszeg i. m. 63.

¹⁰⁶ *Bariska I.*: A Szent Koronáért i. m. 123.

¹⁰⁷ VaML KFL Act. Misc. Kőszeg, 1610 körül, *Memorial*.

¹⁰⁸ *Prickler, H.*: Bocskay-Rebellion i. m. 163.

¹⁰⁹ Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein / Faut Márk és Klein Menyhért krónikája. 1526–1616. Kiad. Kovács József László. (Sopron Város Történeti Forrásai / Quellen zur Geschichte der Stadt Ödenburg, Reihe C/ Band 1. – C/Sorozat 1. köt., BF Sonderbd. 17.) Sopron-Eisenstadt 1995. 71. és 135.

¹¹⁰ VaML KFL Tk. Lvt. 71. sz. Bécs, 1568. aug. 5. *Transactio*, továbbá VaML KFL Tk. Lvt. Pótsorozat II./3. Bécs, 1571. jún. 1. *Accorda*.

¹¹¹ VaML KFL Act. Misc. 1610 körül, *Memorial*.

¹¹² Uo.

¹¹³ *Chernel K.*: Kőszeg i. m. 61.

ben a szentgróti alkapitányt sejtik, de jelenleg bizonytalan, hogy valójában ki volt ő.¹¹⁴

Ahogy Kőszeg meghódolt, az nem a szokásos, fenyegető és teljes pusztulást ígérő üzenet következménye volt.¹¹⁵ Hans Inckhofer városkapitány ugyanis azonnal érzékelte, hogy a felkelők segítségével megtarthatja pozícióját. Az adott helyzetben követett egyéni stratégiák képe bontakozik tehát itt ki, akár rokoni konfliktusok árán is. Az unokatestvér Philipp Inckhofer, a Habsburg-udvar kőszegi hadiszállítója, 1606 júliusában keserű és indulatos levélben pereli vissza az Alsó-ausztriai Kormányzástól Hans Inckhofer számára Kőszegen bevezetett ingatlanait.¹¹⁶ A kormányzék a koronázálon lévő város főhatósága volt, Pihilipp Inckhofer tehát hivatali úton akarta visszakapni azt, amit a hajdúkapitány Némethy Gergely 1605. június 12-én a soproni táborból Hans Inckhofernek adományozott, és Nádasdy Tamás révén a várossal végrehajtatott.¹¹⁷ Ezért kell óvatosan bánni a magyar–német ellentétek túlhangsúlyozásával – az Inckhofer-rokonság konfliktusa egyértelműen erre int.

A következmények

A Kőszeg mögötti és a szomszédos alsó-ausztriai országrész emberveszteségeit a szokásos török rabszedés mértéktelenül megnövelte. Ez volt a török–tatár szövetség egyik kockázata. Nem volt elég, hogy a török hódoltság a Rába vonaláig tolódott, Bocskaiéknak köszönhetően az országrésznek szemtől szembe kellett nézni a török hadviseléssel és következményeivel. Kőszeg maga is megtapasztalta a török emberszedés gyakorlatát. Megszaporodtak a kiváltás esetei itt is. Hovatovább a törökkel fenyegetések is. Még Nádasdy Tamás felesége, Pethő Zsuzsanna is azzal riogatott, hogy átküldi Stephan Stampf kereskedőt, a belső tanács tagját a törökökhöz, ha nem veti alá magát annak a Nádasdy Tamásnak, aki Stampf soproni és bécsi kereskedőútján már amúgy is nagy kárt okozott neki.¹¹⁸

Nádasdy Tamás 1605. június utolsó napján elhagyta Kőszeget. Közvetlenül azután, hogy Mátyás főherceg Sopron felmentésére utasította hadvezéreit.¹¹⁹ Kőszeg még jó három hétig tartotta el a megszálló hajdúkat, amikor Wolfgang Dorn kapitányt a város ellen küldték.¹²⁰ Ekkora már két dolog világossá vált. Egyfelől, hogy a császári katonai jelenlét sem volt jobb, mint a hajdúké. Másfelől, hogy a városon belül is érzékelhető volt a polgárháborús hangulat. A Bocskai-felkeléssel reveláció erejével ható legutóbbi tanulmány szerint Bocskai felkelése 1605 nyarára „országossá vált polgárháborút, sőt magyar rendi belháborút” hozott az országra.¹²¹

¹¹⁴ Farkas Sándor: Csepreg mezőváros története. Bp. 1887. 83.; Dominkovits P.: „Egy nemzet lévén” i. m. 78–79.

¹¹⁵ Chernel K.: Kőszeg i. m. 61.

¹¹⁶ VaML KFL Act. Misc 1606. júl. 8. *Philipp Inckhofers Röm[isch] Kais[erlicher] Mai[estät] Proviantverwalters zu Günß ganz gehorsamlich Anlangen und Bitten.*

¹¹⁷ Dominkovits P.: „Egy nemzet lévén” i. m. 45.

¹¹⁸ VaML KFL Kőszeg, 1611. jan. 21. *Rosina Stampfin Armen Bürgersfrauen [...] Anlagen.*

¹¹⁹ Prickler, H.: Bocskay-Rebellion i. m. 164.

¹²⁰ Dominkovits P.: „Egy nemzet lévén”. i. m. 79–80.

¹²¹ Pálffy G.: Győztes szabadságharc? i. m. 36–37.

Nádasdy Tamás maga is látta ezt, ha nem is ismerte be, hogy a város ketészakadásában főszerepet játszott: „[...] az fejedelem ereje — írta Nádasdy —, török, tatár és magyar nemzetek reánk jöve, az város magában meghasonlék még annak előtte az magyar kö(z)ség magyar pártra, az német német pártra, egyik az másikat fenyegette.”¹²² Nádasdy Tamás maga mentése azonban teljes-séggel hiteltelen. Ezt ő is érezte, és még ugyanezen írásban elhárította, hogy áru-
ló lenne, majd így folytatta: „[...] az, kinek rajtam Isten hatalmat adott, kénytelen annak fejet hajtanom, engedelmes lettem.”¹²³ Abban nyilván igaza volt, hogy a bécsi udvar sem elegendő emberrel, sem munícióval nem segítette. Arról azonban elfeledkezett, hogy miként készítette elő Kőszeg meghódolását, hogyan járult hozzá családi címeres zászlaja alatt a hátsorszá-
g pusztulásához. Ám arról is, hogy Hans Inckhoferrel és Hörmann Mihállal valójában ő idézte elő, hogy a város önmagában meghasonlott. Végül arról sem ír, hogy miként forgatta ki a bécsi hitelektől függő kőszegi polgárokat vagyonkiből. Arról nem is beszélve, hogy Némethy Gergely 1605. május 30-án Nádasdynak adta Kőszeg kapitányságát, amiről ő a maga mentésében ugyancsak hallgatott: „[...] aka-
rom kegyelmek tudására adni, hogy az ott való kapitányságot az én kegyel-
mes fejedelmem jó akaratjából adtam Nádasdy Tamás Uramnak, [...] kegyel-
mek ahhoz tartsa magát.”¹²⁴ Menekülésével tehát Kőszegen az őt kinevező Némethyt is cserbenhagyta. Vannak hírek arról, hogy Sümegre, mások szerint Somlyóra, majd Egervárra, végül Kanizsára menekítette családját.¹²⁵

Wolfgang Dorn kapitány brutálisan nyers, erőszakos intézkedései azután tovább mélyítették a polgárháborús válságot a városon belül. Ő ugyanakkor olyan károkat okozott Kőszeg önkormányzati és önvédelmi működésében, hogy az még a németiséget is magára haragította. „Kölönich (sic!, értsd: Kollonitsch) Uram azt izente a Városnak, — folytatódik Radok Mátyás június végén írt levele Batthyány Ferenchez —, hogy az, kik az Városnak megadásába nem voltak ré(s)zesek, azoknak semmi dolga nem történik, minden nap várják Kőszegre az Német hadat, de most még Soprony alatt vannak.”¹²⁶ Rossz üzenet ez, hiszen azt sejtetette, hogy a németajkú lakosság valamiféle elégtételt várt. Amit ehe-lyett kapott, az felőrölte őt magát is. A muskétás kapitányt már régen vissza-
hívták Kőszegről, már az első bécsi szerződést is aláírták, amikor 1606 február-
jában a kőszegiek feljelentették Dornt a bécsi hatóságoknál, nevezetesen az Ud-
vari Haditanácsnál.¹²⁷ Ebben egységesen panaszolták, hogy Dorn kapitány falat bontatott a várhoz közel álló Felső-kapun, elzáratta a vár és a Felső-kapu kö-
zötti bejáratot, az itt tárolt puskaport a várba vitette, azután eladta, az ágyukat leszereltette a falakról, a fegyverraktárból elvitette a lándzsákat, a bárdokat,

¹²² Dominkovits P.: „Egy nemzet lévén” i. m. 79.

¹²³ Uo.

¹²⁴ VaML KFL Tk. Lvt. Pótsorozat II. 84. sz. Körmend, 1605. máj. 30. Némethy Gerely levele Kőszegnek.

¹²⁵ Balogh Gy. – *ifj. Reiszig E.*: Vasvármegye i. m. 199–200.; Katona I.: Bocskay i. m. 275.; Dominkovits P.: „Egy nemzet lévén” i. m. 89–90.

¹²⁶ Katona I.: Bocskay i. m. 275.

¹²⁷ VaML KFL Act. Misc. Kőszeg, 1606. febr. 28. [?]. A fogalmazvány készítése napjára vonatkozó adat nehezen olvasható.

muskétákat, gyújtózsínórokat és az ólmot. Aki panaszt emelt ellene, lefogadta, a lovakat pedig elvezettette. Egyszóval a teljes várost fegyvertelenné és védetlenné tette.¹²⁸ Egy olyan Habsburg-koronazálog város esetében, amely 1575 óta módszeresen, a bécsi hatóságok kifejezett parancsára és segítségével építette ki önvédelmi szervezetét, készletezését, ott ezek az intézkedések még a béke idején is az önrendelkezés semmibevételét jelentették. Az udvar úrbéri adót és harmincadvámot engedett el évtizedeken keresztül, hogy a város kiépítse a külsőbástya- és falrendszerét. Ehhez muníciót a bécsi hadszertárból (*Zeughaus*) kapott. A császári muskétások kapitánya Kőszegen ezt a Bécs által működtetett rendszert tette tönkre.¹²⁹ Érthetetlenül, hiszen egy újabb Bécs ellenes fordulattal teljesen kiszolgáltatottá vált volna Kőszeg, és egy külváros szintjére züllesztette a kerített belváros védelmi kapacitását. Alessandro Rudolfi szombathelyi kudarca tehát ezért sokkolta olyannyira Kőszeget.¹³⁰

Érdekes módon nemcsak ezért rendelték el Wolfgang Dorn bécsi kihallgatását, hanem azért is, mert kőszegi polgárokat végeztetett ki.¹³¹ Mindezt a németajkú Michael Freisinger városbíró és Christoph Gelharius jegyző segédelmével foganatosította. Az összesküvéssel vádolt Marton Márton és Thornis Mihály kőszegi, valamint Wald György sárvári polgárokat kínzással vették rá arra a vallomásra, hogy ők készítették elő a „trójai csel” fondorlatos kivitelezését.¹³² A tortúra a korszak elfogadott eszköze volt. Nem is emiatt indult a vizsgálat, hanem a katonai és a polgári bírások hatáskörének megállapításáért. Kőszeg ugyanis ragaszkodott ahhoz, hogy kőszegi polgár felett csak a város joghatósága illetékes dönten. Legfeljebb a pártatlan bíróság intézménye, amelynek azonban a végrehajtást át kellett engedni Kőszegnek.¹³³ Az ügyben elrendelt tanúkihallgatások alapján készülöben van az eset rekonstrukciója.¹³⁴ Ami eddig kibontakozni látszik, az röviden az alábbiakban foglalható össze.

Siegmund Freidrich von Trauttmansdorff, a szlavóniai végek főkapitánya, továbbá az alsó-ausztriai és dunántúli Habsburg-hű erők július végi akciói a Kőszegen állomásozó hajdúkat is végleg kimozdították. Michael Freisinger így jutott végre a város kulcsaihoz, hogy azután a Pester nevű kapitány gyalogos zászlóaljával, majd az őt felváltó Wolfgang Dornnal hozzáfogjon a rendteremtéshez. Ebbe a sorba illeszkedett az a kivégzés, amellyel kapcsolatban egy esztendővel később, 1606. augusztus 4-én a bécsi hadbíróóság elrendelte a vizsgálatot. Dorn kapitány joggal hivatkozott arra, hogy a végrehajtás a kőszegi bíróval,

¹²⁸ VaML KFL Acta hostilia de A(nn)o 1610 jan. 28. *Hans Heinrichen Reuter Relation ad Consilium Bellicum ex consilio deputatorum.*

¹²⁹ *Bariska István: A 16. század végi kőszegi adóügy az osztrák pénzügyi szervek irányítása alatt.* Vasi Szemle (1992: 2. sz.) 255–263.

¹³⁰ VaML KFL Act. Misc. Kőszeg, 1606. jan. 9. Benedikt Englmann levele Mátyás főhercegnek.

¹³¹ VaML KFL Act. Misc. Kőszeg, 1606. aug. 14. *Beschwerden.*

¹³² VaML KFL Act. Misc. Kőszeg, 1606. szept. 24. *Ersuchung und Anlangen der Thornis Michalin wittig. Fragstück.*

¹³³ *Bariska István: A végrehajtás egy különös intézménye a 16–17. századi Vas megyében. In: Előadások Vas megye történetéről. Szombathely 1993. (Vas megyei levéltári füzetek 6.) 287–297.*

¹³⁴ VaML KFL Kőszeg, 1606. aug. 16. *Zwischen Hauptmann Dohrn vnnd seiner Gegenteil in dem unparteiischen Rechten,* továbbá Kőszeg, 1606. aug. 16. *Fragstück [...] Magdalena Hörmann, die Frau Hannß Inckhoferin.*

továbbá Valentin Herbst szenátorral és Christoph Gelharius jegyzővel egyetértésben történt.¹³⁵ A városbíró tagadta ezt. Annál is inkább, mert Dorn a megkínzott foglyokat a kőszegi várban őrzött török foglyokkal végeztette ki, testüket pedig elrettentésül a kutyák elé dobatta.¹³⁶ Ebben az ügyben Kőszeg deputációját Bécsben le is tartóztatták, így Cristoph Diemb ezredsoltésznál külön kériük kellett a felmentésüket.¹³⁷ Diemb ezredsoltész pártatlan császári törvénykezést ígért, amelybe a császári hadiszabályzat szerint senki nem avatkozhat bele.¹³⁸ Kőszeg ugyanakkor arra hivatkozott, hogy koronazálogként a kamara birtoka, és ügyeikben csak szabadalmaik szerint ítélezhetnek: „Nem a pártatlan hadbírószági jog, hanem kizárólag a polgárokat illető jog szerint.”¹³⁹

Várható volt, hogy a bécsi hadbírószág felmenti Wolfgang Dorn kapitányt viselt dolgai miatt, mondván, a hadfelszerelésnek a császári kézre került kőszegi várban jobb helyük volt. Így lehetett biztosítani, hogy nem kerültek a rebellesek kezére. Kőszeg németajkú polgársága, „a német náció” is leckét kapott abból, hogy a protestáns város hiába keres méltánylást királyhűségéért. Ez az elmentmondás ugyanis éppen a polgárháború lényegéből fakadt. A feltűzelt etnikai indulatokért sem Nádasdy Tamás, sem Mátyás főherceg nem vállalt felelősséget. A királyhűség pedig nem volt mentség arra, hogy a polgárok lelki szabadságát hol protestáns Bocskai, hol a katolikus Habsburg-dinasztia oltalmába ajánlották.¹⁴⁰ Amikor II. Ferdinánd 1631-ben súlyos adóterhekkel fenyegette meg a protestáns várost, ha nem teljesítik a protestáns tanítók és lelkészek eltávolítására vonatkozó parancsát, Kőszeg mérleget készített: ekkor nem kevesebb, mint 600 arany rajnai aranyforintra becsültek a Bocskai-felkelés alatt keletkezett károk helyrehozatalát.¹⁴¹

Utószó

Mindezek után érthető, hogy az Alsó-ausztriai Kamara rebellis birtokoknak minősítette Nádasdy II. Tamást, és megfosztotta Kőszeg uradalmától és városától.¹⁴² A Habsburg-koronazálog uradalmat 1606 és 1609 között pedig — nem más, mint — Philipp Inckhofer császári élelmezési biztos kezelésére bízta. II. Rudolf ezt a döntését Nádasdy Tamásnak és anyjának, Choron Margitnak a „Bocskai-rebellió” alatt tanúsított hűtlenségével indokolta. Az alsó-ausztriai uradalmi forrásokból kiderül, hogy a kőszegi uradalmat a győri végvidék katonaságának ellátására kötelezték.¹⁴³ Philipp Inckhofer a korábbi adó-kinnlevő-

¹³⁵ VaML KFL Act. Misc. Kőszeg, 1606. aug. 4. *An die N(ieder) Ö(sterreichische) Regierung.*

¹³⁶ *Bariska I.*: Kőszeg hadikrónikája i. m. 142. lev.

¹³⁷ VaML KFL Act. Misc. H. n. 1606. aug. 17. *Christoph Diembs Regiments Schulteißn [...] Bericht.*

¹³⁸ Uo.

¹³⁹ Uo. „[...] nit auf das unparteiische Kriegs Recht angesehen, sondern auf die politihscen Rechten gemeint und verstanden.”

¹⁴⁰ VaML KFL Act. Misc. 1606. febr. 28. [?], valamint Act. Misc. 1606. aug. 4.

¹⁴¹ VaML KFL Tk. Lvt. Pótsorozat II. 97. sz. *Memorial* 1631 után.

¹⁴² *Gmoser, E.*: *Geschichte der Herrschaft Güns* i. m. 311–313.

¹⁴³ ÖStA AVA FHKH HKA NÖHA G(üns) 68/A. fol. 1233. Bécs, 1606. okt. 14. *Gehorsamsbrief Kaisers Rudolf II. an die Herrschaftstuntertanen zu Güns.*

ségek (bor- és gabonated, hegyvám, malomjáradékok) behajtását is elrendelte, noha tudta, hogy az elmúlt esztendőkből milyen hatalmas károkat szenvedett az uradalom népe.¹⁴⁴ A kőszegi várban 200 vödör borra való üres hordót tároltak, ez mind Nádasdy Tamás tulajdonát képezte, de az élelmezési hivatal ezt is lefoglaltatta.¹⁴⁵

Nádasdy Tamás 1607. augusztus 18-án arra figyelmeztette a kőszegieket, hogy a bor- és gabonated őt illeti.¹⁴⁶ Az egész ügyet még ellentmondásosabbá tette az, hogy Nádasdy öccsének (Lászlónak) az özvegye, gróf Zrínyi Zsuzsanna is igényt tartott az uradalom szolgáltatásaira, és a már említett Valentin Herbst szenátort bízta meg az uradalom intézői feladataival, és jogosnak vélt követeléseit behajtásával.¹⁴⁷

Nádasdy Tamás követelését arra alapozta, hogy II. Rudolf az 1606. júniusi bécsi békében „fekvő jószágaira nézve” is visszafogadta kegyeibe. Mátyás főherceg éppen erre hivatkozva utasította vissza Zrínyi VI. Miklós — testvérének, Zsuzsannának a nevében benyújtott — követelését.¹⁴⁸ A bécsi udvar ugyanis ezzel a gesztussal kívánta biztosítani azt, hogy a Nádasdy család renitens tagja végleg az uralkodó hűségére tér. A koronázalóba történő visszahelyezésre hivatalosan csak 1609 áprilisában kerülhetett sor.¹⁴⁹ Egészen bizonyos, hogy a Wolfgang Dorn körül zajló eseményeket, a hadbíróság döntését is befolyásolta ez a tény. Voltaképpen a kőszegi polgárháborús hangulatot is ez csendesítette el, ha sokak szenvedését és helyrehozhatatlan áldozatát nem is tette-tehette meg nem történtté. A perek jövőbeli részletes feltárása azonban bizonyosan jelentősen árnyalja majd az egész képet.

Nádasdy Kristóf özvegye, Choron Margit 1609-ben halt meg. Így ezután fia, Nádasdy II. Tamás maradt az elzálogosított kőszegi Habsburg-koronázaló-birtok egyetlen örököse. A zálogot 1616-ban váltotta meg rimaszécsi Széchy Tamás, aki az érték kétszeresénél is többet ígért az Alsó-ausztriai Kamarának.¹⁵⁰ Széchy Tamás egyébként ekkor — lemondott Batthyány Ferenc utódként — már dunántúli kerületi generális (1609–1618) volt.¹⁵¹ Ebben azonban semmi különös nem volt, hiszen ezekben a zálogcsomagokban mindenféle kötelezettségeket is beleszámították, így a Nádasdy Tamás azon költségeit is, amelyeket a kőszegi vár rendbehozatalára és építésére fordított.

¹⁴⁴ ÖStA AVA FHK HKA NÖHA G(üns) 68/A. fol. 1252–1253. Locsmánd (ma Lutzmannsburg, Ausztria). 1607. febr. 5. *Lutzmannsburg an die hochlöbliche N(ieder) Ö(sterreichische) Regierung und Camer.* A bor- és gabonatedet évtizedek óta bérelte a város a győri püspökségtől.

¹⁴⁵ *Gmoser, E.*: Geschichte der Herrschaft Güns i. m. 314.

¹⁴⁶ VaML KFL Act. Misc. Jánosháza, 1607. aug. 18. Nádasdy Tamás levele a kőszegiekhez.

¹⁴⁷ VaML KFL Tk. Lvt. Bécs, 1606. márc. 31. Valentin Herbst nyilatkozata.

¹⁴⁸ *Gmoser, E.*: Die Geschichte der Herrschaft Güns i. m. 319.

¹⁴⁹ ÖStA AVA FHK HKA Ungarische Gedenkbücher Bd. 413. fol. 43. Bécs, 1609. ápr. 1. *Intimatum der Hofkammer [...] wegen der Restitution der Herrschaft Güns an Margaretha Nádasdy und ihren Sohn Thomas.*

¹⁵⁰ *Bessenyei J.*: A Nádasdyak i. m. 64.

¹⁵¹ Vö. újabban *Pálffy Géza*: A Batthyány család a törökellenes határvédelemben a XVI–XVII. században. *Had történelmi Közlemények* 122. (2009: 2. sz) 321–356., itt 330.

Ez idő tájt Nádasdy II. Tamás számított a neves dunántúli család legidősebb férfitagjának. Ezért fontos szerepet kapott Báthory Erzsébet fia, Nádasdy Pál nevelésében. Így ott volt akkor is, amikor 1610-ben beiktatták a tizenhárom éves Pált Vas vármegye főispáni hivatalába. Ő gondoskodott arról is, hogy olyan képzett prédikátorok és hittudósok vegyék körül unokaöccsét, mint amilyen Zvonarics Imre és Sármelléki Nagy Benedek volt. Nádasdy Tamás szerepe tehát továbbra is meghatározó volt. A Habsburg-udvar pedig a bécsi békében rendezte a maga politikai felelősségét. Jószerével ennek köszönhette Nádasdy Tamás is, hogy némileg feledtetni tudta ellentmondásos cselekedeteit és álláspontját az 1605. évi felkelés idején. Családi indíttatása, Habsburg-ellenes magatartása bizonyosan benne volt a Bocskai-felkelés során hozott valamennyi döntésében.

A 17. SZÁZADI ARISZTOKRATA UDVARI KULTÚRA FORMÁI NÁDASDY FERENC MECENATÚRÁJÁNAK PÉLDÁJÁN

Egy interdiszciplináris kutatócsoport bemutatkozása

2008-ban indult az a projekt (K 71982 ny. sz. OTKA-támogatással), amely gróf Nádasdy III. Ferenc (1623–1671) udvarának, udvartartásának szervezeti és működési áttekintését, valamint az országbíró szerteágazó, a kultúra több területét is érintő mecenatúrájának vizsgálatát tűzte ki céljául. A kutatás tárgyaként megjelölt *udvari kultúra* lényegében a kor irodalmi, képzőművészeti és zenei életének koncentrációja, ennek megfelelően a Nádasdy-udvar kulturális centrum-szerepét is a mecenatúra különböző megnyilatkozásaiban vizsgáljuk: Nádasdy Ferencben egy olyan arisztokrata példáját mutatva fel, aki rezidenciáiban korszerű, nyugat-európai mérce szerint is élenjáró kulturális és reprezentációs közeget teremtett. A több tudományra kiterjedő műhelymunkában e komplex célnak megfelelően történész (*Toma Katalin*), irodalmár, illetve művelődéstörténész (*Viskolcz Noémi*), művészettörténész (*Kiss Erika, Buzási Enikő* témavezető), valamint zenetörténész (*Király Péter*) vesz részt. A kutatás egyik fő célja a teljes vagyonekhozásra ítélt országbíró javairól készült különféle leltárak és hivatalos összeírások, illetve az ahhoz kapcsolódó dokumentumok számbavétele, ebből a projekt végén egy tanulmányokkal kísért forráskiadvány összeállítását tervezzük. Célunk emellett Nádasdy politikai-közéleti szerepének, udvartartása struktúrájának és intézményesült rendszerének vizsgálata, összefüggésben az országbíró évekig tartó rezidencia-alakítási törekvéseivel, ahogy minél szélesebb spektrumban törekszünk tisztázni mecénási tevékenységét, annak tudott, illetve fennmaradt eredményeit is. A téma kutatási előzményeiről és a vállalt feladatokról részletesen szólunk azon a honlapon (www.barokkudvar.hu/ vagy <http://nadasdy.barokkudvar.hu/>), amelyen megtalálható az idevágó korábbi feldolgozások és tanulmányok bibliográfiája, továbbá adatok és információk Nádasdy pályájára, családjára, rezidenciáira, valamint mecenatúrájának emlékeire vonatkozóan. A négy éves futamidő végén a honlap egy addig is folyamatosan bővülő, már most több mint félezer bejegyzést tartalmazó Nádasdy-itineráriummal is ki fog egészülni.

A projekt tagjai 2009 szeptemberében a *Burgenländische Landesregierung* és a *Landesmuseum Burgenland* (Eisenstadt) által szervezett „Schlaininger Gespräche” előadás-sorozat keretében adtak először számot addigi kutatásaikról. Most, a munka félidejében, a következőkben közzétett tanulmányokkal eredményeinket a magyarországi szakmai közönség számára részletesebb formában ismertetjük, illetve általuk a kutatás irányába adunk betekintést. A témába tartozó források minél szélesebb körű feltárása és kutatási irányok szerinti feldolgozása mellett munkánk egyik elsődleges hozadéka és egyben fontos „nyersanyaga” is az a különböző helyszínekre és különböző gyűjteményi, valamint tulajdoni egységekre vonatkozó 46 — a budapesti Magyar Országos Levéltárban, illetve a bécsi *Österreichisches Staatsarchiv* különböző taglevéltáraiban őrzött, 1633 és 1682 között készült — leltár és összeírás, amely a

forrástípus korlátai mellett is a dokumentumok kritikai összevetésével a korábbiaknál pontosabban engedni látni és megítélni az országbíró egykori vagyonát, illetve gyűjteményi tulajdonát, és egyben lehetőséget ad arra is, hogy Nádasdy gyűjtői preferenciáit, gyűjteményszervező elképzeléseit, valamint reprezentációs törekvéseit illetően következtetéseket vonjunk le belőlük.

A szakterületekre osztott műhelymunka alapját *Toma Katalinnak* Nádasdy személyére, családjára, politikai pályájának alakulására és birtokszervező tevékenységére irányuló kutatásai adják. Az országbíró politikai-társadalmi kapcsolatrendszerének vizsgálatában legújabban olyan eredményekre jutott, amelyek azt jelzik, hogy Nádasdy kifejezett hangsúlyt helyezett a vallási reprezentáció formáira, azokra, amelyekkel főúri kortársai előtt nyilvánvalóvá tette a katolikus egyházhoz való tartozásának fontosságát. E törekvésében az áttértek buzgalma, de új hitéhez való ragaszkodásának folytonos megerősítése is egyaránt szerepet játszhatott. Azok a reprezentációs gesztusok, amelyekkel társadalmi pozícióját, főúri kortársai között elfoglalt helyét jelezni kívánta, állandó változásban és fejlődésben voltak, majd az 1660-as évek második felében teljesedtek ki: a műgyűjtemények egyre nagyobb anyagi megterheléssel járó, de ezzel együtt fontosnak tartott gyarapításával, a különböző reprezentációs helyzetek megteremtésével (mint I. Lipót pottendorfi fogadása, Nádasdy leányainak a bécsi udvarban való elhelyezése, István fia nagyszabású európai útjának megtervezése stb.), amelyeknek nyomát látjuk a szaporodó kölcsönügyletekben és birtokainak inskripcióba adásában is. Reprezentációs gesztusaiban „nemzetközi” mintákat követett, ami ugyancsak az udvarhoz való új kapcsolódási pontok keresését, a bécsi udvari arisztokrácia soraiba való „betagozódás” vágyát és szándékát mutatja. Ezzel együtt az udvari politikusi gárdához kifejezetten szoros kapcsolat nem fűzte őt, a velük való érintkezés — úgy tűnik, befolyásos — közvetítőn vagy közvetítőkön keresztül történt.

Nádasdy Ferenc könyvtáráról korábban csak kiadott rész-katalógusok alapján alkothattunk fogalmat, újabban viszont a könyvtár-rekonstrukció jelentős előrelépéseként egykori állományából *Visholcz Noéminek* eddig mintegy 430 kötetet sikerült osztrák és magyar könyvtárakban azonosítania. (Összehasonlításként: ennél több kötet világi főúri könyvtárból csak a költő és hadvezér Zrínyi Miklós egykori tulajdonából maradt meg.) Az újonnan előkerült források arra utalnak, hogy az országbíró könyvtára mind mennyiségi tekintetben (becslés alapján 8-10000 kötetet tehetett ki), mind tartalmi szempontból kiemelkedő volt a korban. A teológiától a csillagászatig, az orvoslástól a helyes súlymérésig terjedő számos téma Nádasdy széles körű érdeklődését tanúsítja, amiben a teológia (főként a jezsuita teológia) jelentős szerepet kapott. Könyveit a nemzetközi piacon, bécsi és nyugat-európai könyvkereskedőktől szerezte be, ennek is köszönhető könyvtárának egyik legfontosabb vonása, hogy folyamatosan gyarapodó, kortárs és szellemében modern volt. Hozzájárult mindehhez, hogy tulajdonosa jó viszonyt ápolt egyes szerzőkkel és nyomdák-
kal, akiktől láthatólag minden újdonságot megvásárolt vagy megkapott. 1646 és 1670 között több mint 30 kiadványt támogatott vagy maga adott ki, köztük magyar és jelentős külföldi írók munkáit. Új kutatási eredmény az országbíró birtokain létesített nyomdák számának, működésük pontos időtartamának, valamint a mecénás halála utáni későbbi sorsuknak a tisztázása is.

Valamennyi terület között a korábbi ismeretekhez mérten leginkább hiánypótlóak *Király Péter*nek a Nádasdy-udvar zeneéletére vonatkozó kutatásai. Erre nézve újabb forrásadatok kerültek elő a zenészek szociális helyzetére, az udvari alkalmazottak között elfoglalt helyükre, megbecsülésükre és egymáshoz való rangsorrendjükre vonatkozóan. Tisztábban látjuk a Nádasdy-udvar zenei életének messzebbre — köztük elsősorban Bécsbe — vivő kapcsolódási pontjait, a Nádasdy-zenészegyüttes felépítését, valamint rendelkezünk egy terjedelmes zenésznévsorral, sőt bizonyos esetekben életutak is tisztázódtak. Kiderült, hogy Nádasdy 1640-től 1663-ig rendszeresen foglalkoztatott külföldi zenészeket, és nem is keveset: a bécsi udvarral tartott szoros kapcsolat, az egykorú osztrák–cseh–morva főúri/főpapi udvarok zenei életével való szintbeli azonosság a Nádasdy-mecenatúra többi területéhez hasonló képet mutat.

Kiss Erika eddigi munkája a korábban csak tárgyleírásokból körvonalazható Nádasdy-kincstár pontosabb ismeretére nézve jelentett komoly előrelépést: gyűjteményi jellegét, összetételét, a tulajdonos igényeit, gyűjtői koncepcióját a források e gyűjtemény-típusra vonatkozó kritikai vizsgálata alapján ma már nem csak pontosabban, de egészen másképp ítéelhetjük meg. A források értékelése korábban elérhetetlen információkkal is szolgált a kutatás számára Nádasdy és általában a Magyar Királyság főurainak luxusmechanizmusára vonatkozóan, valamint arra a nálunk újfajta, Európában korszerűnek minősülő „intézményesülési” folyamatra nézve, ami a Nádasdy-kincstár személyzetének megismerése és összetétele révén bontakozott ki. Emellett az egykorú dokumentumok alapján bizonyos folyamatok eddig nem látott „távolságig” követhetőek, sőt beláthatók lettek: a megrendeléstől, majd kifizetéstől egészen a felhasználásig – amik a tárgyak hiányában azok anyagára és kivitelezésére nézve is fontos ismereteket továbbítanak. Mindez kiegészülve az ötvösművek szállítóinak nevével és hovatarozásukkal, tudottabbá tette egyes mesterek és szállítók hazai forgalmát, tevékenységét, ezáltal jobban lehatárolva azt a szűk megrendelői kört, amelybe az országbíró is tartozott. Mindezek az ismeretek együttesen pontos rálátást adnak arra, hogy „újító megrendelőként” mi volt Nádasdy szerepe az ekkor meginduló folyamatokban.

A Nádasdy-leltárak talán a különböző rezidenciák képzőművészeti anyagára nézve tartalmazzák a legkevesebb információt – legalábbis az értékeléshez szükséges konkrét jellemzőket. Dokumentált festészeti berendezésüket egységben szemlélve azonban jobban ráláthatunk az egyes helyszínek rezidenciális funkciójára és használatuk mértékére, de legfőképpen arra, hogy milyen — egymástól eltérő — reprezentációs szerepet szánt Nádasdy két legfontosabb várának, a *Stammburg*-ként berendezett és fenntartott (de általa már nem, illetve alig lakott) Sárvárnak, valamint az utolsó tíz évben lakhelyét jelentő Pottendorfnak. *Buzási Enikő* a festmények berendezésként való „használata”, illetve gyűjteményi jellege alapján vont le többirányú konklúziót. Kiderült, miként tette Nádasdy képzőművészeti gyűjteményeit reprezentációja részévé, ahogy az is, hogy két legfontosabb várának reprezentációs karaktere koncepció-alapon különbözött egymástól, minthogy annak más-más területét képviselte. Megállapítható lett, hogy Sárvár, de különösen Pottendorf festészeti anyaga (elsősorban portréi) révén Nádasdy saját közéleti helyét „kétirányú” személyi és politikai reprezentációval határozta meg, és általa

két elit tagjaként kívánt egyidejűleg fellépni: egyrészt Habsburg-udvarhoz közelálló arisztokrataként, másrészt vezető magyar országos főméltóságként. Különösen az alsó-ausztriai Pottendorfon megjelenő, programszerű birodalmi ikonográfiában válik egyértelművé Nádasdy célja: az, hogy lakóhelyének kialakítása a császári udvari arisztokrácia rezidenciáinak reprezentációs karakteréhez hasonlóvá, azokkal egyenértékűvé váljék.

Buzási Enikő

FRANCESCO NADASTI CONTE PERPETVO DELLA
TERRA DI FOGARAZ, DELLI CONTADI DI CASTEL FERRATO,
SINEG, E SALAD. SVPREMO CONTE & CONSIGLIERO DI
STATO DI S. M. CES* E SVO CAMARIERO SVPREMO GIUDICE
DELLA REALCORTE DI VNGHERIA.

*Jan Thomasnak tulajdonított előkép után ismeretlen metsző:
Nádasdy III. Ferenc országbíró képmása, 1670.*

Megjelent: *Galeazzo conte Gualdo Priorato: Historia di Leopoldo Cesare. Vol. II. Vienna 1670., p. 31. után.*

GRÓF NÁDASDY III. FERENC MECÉNÁSI MŰKÖDÉSÉNEK TÁRSADALMI, ANYAGI ÉS SZELLEMI HÁTTERE¹

A Wesselényi Ferenc nádor nevével fémjelzett szervezkedésben való részvételért elítélt és kivégzett gróf Nádasdy III. Ferenc országbíró (1623–1671) pályafutásának megítélése az utóbbi évtizedek történeti kutatásainak köszönhetően a 19. század sematikus historiográfiai örökségéhez képest sokkal árnyaltabbá, összetettebbé vált. Bár a 19–20. század fordulóján több kisebb, a főúrra vonatkozó forrásközlés látott napvilágot, és — mindenekelőtt Alfred Sitte tollából² — történetek próbálkozások műgyűjtői és mecénási tevékenységének bemutatására, e kutatások végül abbamaradtak, mégpedig anélkül, hogy számottevő eredményt hoztak volna. Az érdektelenség oka — a történeti érdeklődés eltérő irányultsága mellett — többek között azzal is magyarázható, hogy hiányzott az a kutatási háttér, amely alapján a rendelkezésre álló források elhelyezhetőek és értelmezhetőek lettek volna.

Az 1970-es években megindult nemzetközi udvarkutatások, az uralkodói és főúri reprezentáció szerepének újraértékelése jelentették elsősorban azokat az új impulzusokat, amelyek — nem véletlen, hogy először a művészettörténetesek körében — ismét felkeltették az érdeklődést Nádasdy Ferenc személye és tevékenysége iránt.³ A mecénási és műgyűjtői tevékenységét elemző tanulmányok kimondva vagy kimondatlanul felhívták a figyelmet arra is, hogy az elmélyültebb vizsgálatokat — főúri kortársaihoz hasonlóan — nagyban gátolja egy róla készült modern biográfia hiánya. Az utóbbi évtized történeti kutatásainak

---

¹ A tanulmány az OTKA K 71982 sz. kutatási támogatásával készült. Az alább hivatkozott leltárak feltárása „A 17. századi arisztokrata udvari kultúra formái Nádasdy Ferenc mecénatúrájának példáján” című kutatási program öt résztvevőjének (Buzási Enikő, művészettörténet, festészet; Király Péter, udvari zene; Kiss Erika, ötvösség, *Kunstammer*; Toma Katalin, a Nádasdy-udvar működése, struktúrája; Viskolcz Noémi, Nádasdy irodalmi és könyvészeti mecénatúrája) közös munkája. A leltárak folyamatban lévő feldolgozása a kutatási terv része, ezért némelyik pontos és részletesebb levéltári adatát a program befejeztével tervezett forráskiadványban, teljes terjedelmű szöveggözlésükhöz kapcsolódóan adjuk meg.

² *Alfred Sitte: Die Schatzkammer Nádasdy's. Berichte und Mittheilungen des Altertums-Vereines zu Wien* 34. (1899) 87–96., 35. (1900) 66–75.; *Uő: Aus den Inventarien des Schloßes zu Pottendorf. Berichte und Mittheilungen des Altertums-Vereines zu Wien* 40. (1906–1907) 47–81., 117–137. és 41. (1908) 31–52.; *Sitte Alfred: Gróf Nádasdy Ferencz művei és könyvtára. Magyar Könyvszemle* 10. (1902) 146–158. A Nádasdy Ferencre vonatkozó teljességre törekvő bibliográfia: <http://nadasdy.barokk-udvar.hu/?q=node/2> (a letöltés ideje: 2010. május 25.)

³ *Rózsa György: A Nádasdy-Mausoleum és Nicolaus Avancini. Irodalomtörténeti Közlemények* 74. (1970) 466–478.; *Uő: Magyar történetábrázolás a 17. században. Bp. 1973.*; *Galavics Géza: Hagyomány és aktualitás a magyarországi barokk művészetben – XVII. század. (A barokk képzőművészeti tematika helyi elemei).* In: *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok.* Szerk. Galavics Géza. Bp. 1975. 231–278.; *Uő: A török elleni harc és egykorú világi képzőművészetünk (Attribúció és műfaj történet). Művészettörténeti Értesítő* 25. (1976) 1–29.

köszönhetően e téren is születtek hiánypótló munkák. A teljesség igénye nélkül elegendő a Wesselényi Ferenc nádorról, Lippay György esztergomi érsekről vagy Batthyány I. Ádám dunántúli főkapitányról szóló munkákra gondolni.⁴ Ezek sorában az országbíró személyéről és pályafutásának egyes szakaszairól is számos részeredménnyel gazdagodtak ismereteink.⁵ Ezekhez kapcsolódva jelen tanulmány elsősorban azt a családi, anyagi, szellemi és társadalmi hátteret vizsgálja fel, amely Nádasdy Ferenc mecénási tevékenységének keretét adta.

*A nagy elődök öröksége*⁶

Nádasdy Ferenc országbíró dicső ősökkel büszkélkedhetett. Dédapja, Nádasdy Tamás (1498–1562) a 16. század egyik legnagyobb karrierjét futotta be. A királyi titkárból előbb budai várnagy, azután horvát–szlavón bán (1538–1539) lett, majd dunántúli főkapitányként (1542–1546, 1548–1552) Buda eleste után részt vett a maradék ország védelmének megszervezésében. Politikai karrierjének alapos lökést adott azzal, hogy a hatalmas Kanizsay-birtokok fiúsított örökösőjével, Orsolyával 1535-ben házasságra lépett. Ezzel a házassággal Nádasdy a magyar főnemesség tagjává vált. Az ekkor megszerzett uradalmak (Kapuvár, Léka, Sárvár, illetve utóbb a Kanizsáért cserélt Borsmonostor) a következő két évszázadban a Nádasdy családi vagyon magját képezték. Pályája csúcán 1554-től 1562-ben bekövetkezett haláláig Magyarország nádora volt.⁷ Nádasdy Tamás politikai súlyát és országos tekintélyét bizonyítja, hogy 1590-ben Tiroli Ferdinánd főherceg, a nevezetes ambrasi műgyűjtemény létrehozója azzal a kéréssel fordult fiához, Nádasdy II. Ferenchez, hogy apja képmását, címerét, személyes fegyvereit és velük tettei leírását küldje meg gyűjteménye számára.⁸

Az országbíró nagyapja, Nádasdy II. Ferenc (1555–1604) elsősorban a katonai pályán tűntette ki magát. Apja halála után annak tisztségei közül azonnal sikerült biztosítani a Vas megyei főispánságot (1562. szeptember 26.), amelyet egészen haláláig betöltött, illetve 1588-ban megszerezte hozzá a szomszé-

⁴ *Várkonyi Gábor*: Wesselényi Ferenc és a 17. századi politikai elit fejlődése. Bölcsészdoktori disszertáció. ELTE BTK. Kézirat. Bp. 1992.; *Tusor Péter*: Egyház és közélet a XVII. századi Magyarországon. Zombori Lippay György levelei királtságbeli főurakhoz. Szakdolgozat. ELTE BTK. Kézirat. I–II. köt. Bp. 1994.; *Koltai András*: Batthyány Ádám és udvara 1625–1659. Doktori disszertáció ELTE BTK. Kézirat. Bp. 2000.; *Uő*: Egy magyar főrend pályafutása a császári udvarban: Batthyány Ádám (Bécs 1630–1659). Korall 9. (2002. szeptember) 55–78.

⁵ A legújabb munkák felsorolását l. <http://nadasdybarokkkudvar.hu/?q=node/2> (a letöltés ideje: 2010. május 25.)

⁶ Az alábbiakra — az általunk idézett források és szakirodalom mellett — frissen l. még Dominkovits Péter és Pálffy Géza közös tanulmányát, valamint Varga Szabolcs írását ugyanebben a számban.

⁷ Nádasdy Tamásnak nincs modern életrajza, így még mindig haszonnal forgatható: *Horváth Mihály*: Gróf Nádasdy Tamás élete, némi tekintettel korára. Buda 1838., ill. egy újabb tanulmánykötet: Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés. Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Szerk. Söptei István. (Nádasdy Ferenc Múzeum kiadványai 3.) Sárvár 1999., továbbá *Bessenyei József*: A Nádasdyak. Bp. 2005. 17–39.

⁸ Tiroli Ferdinánd főherceg levele Nádasdy II. Ferenchez, 1590. június 17., Innsbruck: Österreichisches Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban ÖStA); Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA), Hofkammerarchiv (HKA), Familienakten N 1. fol. 19–20., kiadása: *Hugyecz Antal*: Ferdinánd főherceg Nádasdy Tamás fiát fölkéri, hogy atyjának fegyverzetét küldje meg neki, hogy ő azt az utókor dicsőségére hadi szertárában közszemlére állíthassa. 1590. június 17-én. Hadtörténelmi Közlemények 7. (1894) 124–125.

dos Sopron vármegye főispánságát is.⁹ Az országos főméltóságok közé 1587-ben királyi lovászmesteri kinevezéssel került be, ezzel egy időben tagja lett a Magyar Tanácsnak is.¹⁰ 1598-tól halálig dunántúli kerületi főkapitány.¹¹ 1577-től rendszeres résztvevője volt a törökellenes határ menti összecsapásoknak.¹² A tizenöt éves háború (1591–1606) során — különféle katonai rangokban és megbízatásokban — számos ütközetben és várostromban vett részt: ott volt a sziszeki ütközetben (1593), Székesfehérvár ostrománál (1593), Esztergom ostromaiban (1594, 1595), Tata visszafoglalásában (1597), Buda ostromainál (1598, 1602), a pápai vallon lázadás leverésében (1600), Székesfehérvár és Kanizsa ostromában (1601).¹³ A hosszú török háború nevezetes ütközeteit majd az unoka, Nádasdy III. Ferenc festeti meg a sárvári vár mennyezetének freskóin,¹⁴ és állít ezzel örök emléket a család hírnevét hadi téren gyarapító nagyapja dicsőségének.

Tamás nádor és felesége, Kanizsay Orsolya fiúknak, II. Ferencnek az ország egyik legelőkelőbb familiájából, a Báthory család ecsedi ágából választottak feleséget, Erzsébet személyében. Az ő alakja ez ideig messze nagyobb érdeklődést váltott ki férjénél, ám személyiségéről mind a mai napig nem tudtak egységes véleményt kialakítani a történészek.¹⁵ 1610-ben Thurzó György nádor (1609–1616) vizsgálatot rendelt el ellene, amelynek végén „internálták” Báthory Erzsébetet. Az asszony és a család familiárisai a Fekete Bég 1604. évi halála utáni kényes helyzetet azonban összességében kiválóan oldották meg. A hétéves Nádasdy Pál (1597–1633) Vas vármegye főispánságát apja halála után azonnal (1604. március 9.) megkapta.¹⁶ Közben pedig Pál két leánytestvére számára is sikerült megfelelő házastársat találni. Nádasdy Anna 1605-ben gróf Zrínyi VI. Miklóssal (a költő és hadvezér édesapjával) lépett házasságra (†1625), ezzel a Nádasdyak Nyugat-Magyarországon, illetve Horvátországban szereztek maguknak igen előkelő rokonoikat. A fiatalabb Katalin számára pedig Kelet-Magyarországon kerestek férjet Homonnai Drugeth György (†1620 u.) személyében, aki nem sokkal korábban egye-

⁹ *Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főispánjai / Die Obergespane Ungarns 1526–1848.* Bp. 1994. 107. és 96.

¹⁰ Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban MOL); A 57, Magyar kancelláriai levéltár, Libri regii (a továbbiakban A 57 Libri regii) 4. köt. pp. 468–469. A tanácsosi eskü letételére 1587. április 23-án, Prágában került sor. *Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főméltóságai 1526–1848.* Bp. 1988. i. m. 82. és újabban *Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* (História könyvtár: Monográfiák 27.) Bp. 2010. 271.: 22. táblázat.

¹¹ *Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században.* (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”) Történelmi Szemle 39. (1997: 2. sz.) 257–288., itt 269.

¹² Élete ezen szakaszáról: *Nagy László: Az erős fekete bég. Nádasdy Ferenc.* (Korok és emberek sorozat) Bp. 1987. 124–149.

¹³ Uo. 166–202.

¹⁴ *Galavics G.: A török elleni harc i. m. és Uő: A sárvári vár török-magyar csataképei 1653-ból.* In: *Sárvár története.* Szerk. Söptei István. Sárvár 2000. 451–469.

¹⁵ *Péter Katalin: A csejteji várúrnök: Báthory Erzsébet.* (Labirintus sorozat) Bp. 1985.; *Nagy László: A rossz hírű Báthoryak.* Bp. 1984.; *Szádeczky-Kardoss Irma: Báthory Erzsébet igazsága.* Bp. 1993.; ill. legújabban *Tünde Lengyelová – Gábor Várkonyi: Báthory. Život a smrt.* Bratislava 2008., valamint frissen magyarul: *Lengyel Tünde – Várkonyi Gábor: Báthory Erzsébet. Egy asszony élete.* Bp. 2010.

¹⁶ *Fallenbüchl Z.: Magyarország főispánjai i. m. 107.*

sította a térségben évszázadok óta nagy befolyással rendelkező család teljes vagyonát.

A Nádasdy Pál feletti gyámságot apja familiárisa, Megyery Imre látta el, tanítói a vidék kiváló evangélikus prédikátorai, a soproni Mock Jakab és a sárvári Zvonarics Mihály (a postillaszerző) voltak.¹⁷ Nádasdy Pál apjához, illetve fiához, III. Ferenchez hasonlóan nyilvános iskolát nem látogatott. Házasságot legalább kétszer kötött. A genealógiai szakirodalom Forgách Juditot jelöli meg első feleségként, de több dokumentum szerint is előtte vagy még inkább helyette már 1617-ben házasságra lépett Cziráky Borbálával.¹⁸ Második feleségével, Révay Judittal 1620. augusztus 3-án tartották kézfogójukat.¹⁹

Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629) első királysági támadása idején, annak 1619. november 30-ai soproni bevonulása után, Nádasdy Pál a fejedelem oldalára állt, így mellette tartózkodott például a keresztúri táborban. Esterházy Miklóst, akivel Révay Judittal (†1643) való házassága révén Nádasdy rokonságba került — Esterházy nővére (Zsófia) ugyanis Révay Mártonnak, Judit testvérének volt a felesége — az uralkodó 1621 januárjában Nádasdyhoz küldte, hogy tárgyaljon vele a király iránti hűségbe való visszatérésről. Kényszerítő eszközként állítólag Esterházy parancsára felgyújtották Csepreget, továbbá Keresztúr, Peresztég és Lövé is pusztulásokat szenvedett. A tárgyalások eredményeként Nádasdy visszatért az uralkodó hűségébe, és a nikolsburgi békét követően, 1622. október 17-én már ott találjuk Esterházy Miklóssal az új nádor, Thurzó Szaniszló mellett.²⁰ Rövid idő múlva, 1623-ban magyar királyi tanácsosi címet kapott, majd 1625-ben kamarásmesterré nevezték ki, ám igazán komoly politikai szerepet nem játszott, talán azért sem, mert viszonylag fiatalon halt meg.²¹ Egyszer 1616 őszén már elterjedt várható halálának híre, amikor súlyos lovasbalesetet szenvedett és az Udvari Kamara már a halála esetén teendő lépéseket mérlegelte.²² Bár 1622–1633 között ellátta a dunántúli főkapitányi tisztséget is,²³ ez idejű katonai tevékenységét még nem tárta fel a kutatás.

Pál fia, az ifjú Nádasdy III. Ferenc pályájának felfelé íveléséhez a katolikus hitre való áttérése mellett — az elődökhöz hasonlóan — az előnyös házasság is hozzájárult. Az ifjú gróf mellett a költő és hadvezér Zrínyi VII. Miklós is pályáztott Esterházy Miklós nádor (1625–1645) híresen szép leánya (Julianna) kezére, a palatinus végül Nádasdy mellett döntött. Esterházy választásában a meglévő rokoni kapcsolatok mellett a Nádasdy birtokok közelsége is valószínűleg fontos

¹⁷ Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. köt. Sopron 1924. 651–652.

¹⁸ Nádasdy Pál lakodalmi meghívólevele II. Mátyáshoz, 1617. május 22., Sárvár: ÖStA AVA FHKA HKA Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban HFU) r. Nr. 113. Konv. 1617. Juni fol. 13–16.

¹⁹ A kézfogó időpontjára l. Komáromy András: Adatok Csejte történetéhez. Történelmi Tár (1899) 722–724., itt 723., ill. vö. még Payr Sándor: Révay Judit, a hitehagyott Nádasdy Ferenc édesanyja. Protestáns Szemle (1913) 65–86., 145–160.

²⁰ Payr S.: Révay Judit i. m. 70.

²¹ Királyi tanácsosi kinevezése, 1623. november 15., Bécs: MOL A 57 Libri regii 7. köt. p. 266.; kamarásmesteri kinevezése, 1625. szeptember 23., Bécsújhely: uo. 7. köt. pp. 417–418., valamint vö. még Fallenbüchl Z.: Magyarország föméltségei i. m. 83.

²² ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 112. Konv. 1616. Okt. fol. 39–46.

²³ Pálffy G.: Kerületi és végvidéki főkapitányok i. m. 269.

szerepet játszott. Érdeemes már ehelyütt is megjegyezni, hogy utóbb ugyanilyen tudatos volt — főúri kortársaihoz hasonlóan — Nádasdy országbíró házassági stratégiája gyermekei esetében. Három legidősebb lányát tudta kiházásítani: Krisztina és Magdolna a Draskovich testvérekkel (Miklós és János) házasodott össze, Terézia pedig Pálffy János felesége lett. Ha csak egy pillantást vetünk a korabeli Magyar Királyság térképére, jól látható, hogy Nádasdy a Dunántúl nyugati részén olyan birtokhálózatot épített ki, amelynek tulajdonosai rokonai, azaz az Esterházy, a Draskovich és a Pálffy családok voltak.

A családi háttér és a dicsőséges múlt, azaz elsősorban dédapja meredeken felfelé ívelő pályája a legmagasabb rendi főméltóságig (a nádorságig), nagyapja elismerésre méltó katonai karrierje, valamint nagyanyai részről a fejedelmi rokonság (a Báthoryak), majd saját maga és gyermekei házassága elegendő alapot szolgáltatott az öntudatos főúr, Nádasdy III. Ferenc számára ahhoz, hogy nagyra törő célokat tűzzön ki maga elé – közöttük akár még a legfőbb országos méltóság, a nádorság elérését is. Am számára ehhez a rendi társadalomban elfoglalt vezető szerep egyik legfontosabb feltétele, a birtokok sem hiányoztak: Nádasdy ugyanis kora egyik leggazdagabb arisztokratájának számított. A gondos gazda hírében álló főúr örökölt családi vagyonát ráadásul újabb birtokokkal gyarapította.

Az örökölt birtokok és azok jelentős gyarapítása

A Nádasdy család vagyonának alapját a 16. században megszerzett Kanizsay örökség jelentette. A 16. század közepén (1549) készült portális összeírások szerint Nádasdy Tamás Somogy megyében 22,5 portát birtokolt (Berény, Csicsó, Iharos, Miháld stb), Sopron megyében 411 porta (Kapuvár), Vas megyében 230,5 porta (felsőlendvai, vörösvári, lékai uradalom), Zala megyében 217 porta (egervári uradalom, Jakabjánosfalva, Szentgyörgy, Szepetnek stb., továbbá kommandátorként a zalavári apátság) volt a kezén. Összesen tehát mintegy 880 porta képezte Nádasdy Tamás birtokát.²⁴

A fél évszázaddal későbbi 1598. évi házösszeírás szerint a Nádasdyak vagyona tovább gyarapodott. A dunántúli birtokokhoz további felső-magyarországi birtokok járultak. Közülük a Bánffyakkal és Dersffyekkel közösen birtokolt becsői uradalom (Trencsén megye, 906 ház) emelkedik ki, illetve a Nyitra megyében a nagy csejteji uradalom az új szerzemény (1419 ház). A birtokok súlypontja azonban továbbra is a Dunántúlra összpontosult, Sopron megyében (1406 ház), Vas megyében (489 ház), illetve Zalában (341 ház). Hiába voltak hasonló nagyságúak a Somogy megyei birtokok, ezekről a török uralom miatt kevés bevétel volt várható (összesen 425 ház, Barcs, Csoknya, Kőröshegy, Marcali stb.).²⁵

A fiatal Nádasdy III. Ferenc első birtokszerzési akcióját Esterházy Miklós halála után a nádor családja által birtokolt Kismarton megszerzéséért indította. Nem sokkal a palatinus elhunytá után, 1645 novemberében már beadványt

²⁴ *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I-II. köt. (A MOL kiadványai II.: Forráskiadványok 16.) Bp. 1990. II. köt. 658., 677., 910., 1002.

²⁵ *Dávid Zoltán*: Az 1598. évi házösszeírás. Bp. 2001. 242., 357., 358., 373., 374., 485., 552., 593., 594.

intézett az Udvari Kamarához, amelyben ajánlatot tett a sógoránál lévő uradalom magához váltására.²⁶ 1645. december 15-én kötelezvényt adott arról, hogy 314000 forintot kész letenni a birtokért.²⁷ Minden jel azt mutatja, hogy az ügyben együttműködött vele korai éveinek bizalmasa, Megyery Zsigmond, aki kérte a kamarától, hogy a korábbi szolgálataiért járó összegeket számítsák be a kismartoni ügyletbe.²⁸ 1646 februárjában Nádasdy már egy második részletet tett le Kismartonért (15296 forintot).²⁹ 1646 nyarán még mindig küzdött a régióban kulcsfontosságúnak tartható birtokért, hiszen ekkor újabb levelet intézett az ügyben Ulrich Kolowrathoz, az Udvari Kamara elnökéhez.³⁰ Bár a felek papíron már ekkor, 1646 nyarán meg egyeztek, az ügyre csak 1648-ban került végső pont, amikor is az uralkodó végül az Esterházyak javára állította ki az adománylevelet.³¹

A következő évtizedekben Nádasdy Ferenc komoly harcot folytatott a kamaránál letett összeg visszaszerzéséért. Azt tervezte, hogy ebből a pénzből letelepíti Magyarországon az ágostonos rendet.³² A terv először még 1658 áprilisában bukkant fel, ám hosszú időn keresztül nem került nyugvópontra.³³ Nádasdy 1660. február 17-én az ügyben levelet írt még a későbbi császári főudvarmesternek, Johann Ferdinand von Portiának is, de nem sok eredménnyel járt,³⁴ hiszen az ügyben még 1662-ben sem született döntés.³⁵

A Kanizsai-vagyon, vagyis a családi örökség részét képezte a szarvkői (Sopron megye) uradalom, amelynek visszaszerzéséért azonban szívos küzdelmet kellett folytatnia Nádasdynak.³⁶ 1647 szeptemberében a már nagykorú Nádasdy — újabb — intő (*admonitionalis*) levelet nyújtott be Hans Rudolf von Stotzing ellen.³⁷ Nádasdy igényeit a Kanizsai jogokra alapozta, törekvései viszont csak 1650 tavaszán vezettek eredményre, amikor Szarvkőt és vele az alsó-ausztriai Seibersdorft megvásárolta Hans Rudolf von Stotzingtől, anyósa Elisabeth Memin és felesége Elisabeth Losy egyetértésével 160000 forintért.³⁸ Az ura-

²⁶ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 173. Konv. 1645. Nov. fol. 79–106., Konv. 1645. Dez. fol. 1–11., fol. 13–63., ill. uo. r. Nr. 174. Konv. 1646. Jan. fol. 103–293.

²⁷ A kötelezvény másolata: ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 173. Konv. 1645. Dez. fol. 25–26., fol. 41–42., ill. másik másolata: ÖStA AVA FHKA HKA Kontrakte und Reverse Reihe A. Nr. 317.

²⁸ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 174. Konv. 1646. Jan. fol. 47–50.

²⁹ Uo. Konv. 1646. Febr. fol. 113–133.

³⁰ Uo. Konv. 1646. Juni fol. 64–65.

³¹ *Féjes Judit*: Az Esterházyak házassági politikája 1645 után. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. „adott Isten hozzánk való szeretetéből ... egy kis fraucimmerecs két nekünk” (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 19.) Bp. 1996. 115–166., itt 132–133.

³² ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 182. Konv. 1650. März fol. 101–175.

³³ Uo. r. Nr. 202. 1658. Apr. fol. 93–94.

³⁴ Uo. r. Nr. 207. 1660. Febr. fol. 67–69.

³⁵ Uo. r. Nr. 213. 1662. Aug. fol. 46–49., fol. 74–77. I. Lipót döntése 1662. augusztus 16-án a szóban forgó 20000 forintra 8–10 éven belüli kifizetést mond ki. Vö. még uo. r. Nr. 215. Konv. 1663. Apr. fol. 196–221. minden supplikáció ellenére érvényes marad Lipót 1662. augusztus 16-ai dekrétuma.

³⁶ Már 1637-ből maradt fenn az uradalmat bíró Adolf von Stotzing ellen beadott tiltakozó levél. ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 156. Konv. 1637. Juli fol. 137–139.

³⁷ Több dokumentum erre vonatkozólag: ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 177. Konv. 1647. Sept. fol. 13–20., fol. 23–25., fol. 85–97., Konv. 1647. Okt. fol. 1–3.

³⁸ Eredeti oklevél: ÖStA AVA FHKA HKA r. Nr. 182. Konv. 1650. Apr. fol. 236–245., vasvári káptalan oklevele az ügyletről: ÖStA AVA FHKA HKA Urkunden Nr. 784. (1650. június 23.); vö. még *Mohl Adolf*: Adatok Nádasdy Ferenc országbíró életéhez. *Századok* 34. (1900) 616–627., itt 618.

dalmi terület kikerekítése végett a következő esztendőkből még néhány kisebb birtokossal is egyezséget kötött, 1651-ben például ennek érdekében Ferdinand Daniel Perman örökösével egyezett meg.³⁹ Az el nem fogyó problémákat 1655-ben az alsó-ausztriai tartományi marsalli hivatal elé is vezették.⁴⁰ Az ügy teljes lezárására végül 1655. február 18-án került sor, amikor Nádasdy kifizette a teljes megváltási összeget, Hans Rudolf von Stotzing örökösei pedig jóváhagyták az uradalom eladását.⁴¹

Ezzel az akcióval párhuzamosan, 1648-ban Nádasdy Ferenc a Bánffy-birtokok megszerzéséért is harcba indult, mint a leányágak felhatalmazottja (a Homonnai Drugeth, Horeczky, Szunyogh, Pongrácz, Ráttkay, Czikulin és Széchy családok is érdekeltek voltak még az ügyben).⁴² A birtokokért végül 60000 forintot ígért a kamarának.⁴³ Törekvései részben eredménnyel is jártak, 1648. május 15-én ugyanis uralkodói beleegyezést kapott a Zala megyei belatinci uradalom birtoklására.⁴⁴ A következő napon, május 16-án pedig Belatinc mellett további Bánffy-birtokokra szerzett adományt, nevezetesen Alsólendvára, Lentire, Belatincra, Resznekre és Jakabjánosfalvára.⁴⁵ Két héttel később, 1648. július 1-jén pedig Nádasdy a Trencsén megyei beckói uradalomra harcolt ki *nova donációt*.⁴⁶ Sőt 1651-ben a nagyrúr Alsólendva és Lenti (régies magyarsággal Nempti) várak főkapitányi címét is megszerezte.⁴⁷ A Bánffy-örökségből még később is jutott Nádasdynak. 1665-ben Verőce várra és tartozékaira kapott adományt több Kőrös megyei birtokkal együtt, amelyek korábban Bánffy István tulajdonában voltak.⁴⁸

A nagyszabású birtokvásárlási akciók mellett a kisebb szerzeményeket sem vetette meg Nádasdy. III. Ferdinánd király 1649. szeptember 13-án, Ebersdorfbán a Melith Vid halála után a kincstárra háramlott Alsóredméről (másként Alsóregmec, Abaúj megye) állított ki adománylevelet.⁴⁹ A gyarapodások dacára időnként el is adott birtokokat, így 1653-ban az éleskői várban és uradalomban, illetve a Győr megyei rárói jószágokban lévő részeit Révay Kata Szidóniának adta el.⁵⁰ 1659-ben I. Lipót adott adományt Nádasdynak a Zala megyei Pölöskére és tartozékaira (Zala megye), amelynek előző tulajdonosa Eördögh István volt. Nádasdy már az adományt megelőzően viselte a pölöskei kapitányi címet, sőt azt már 1658. október 30-án fiának adatta tovább.⁵¹ 1661 áprilisában a

³⁹ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 185. Konv. 1651. März fol. 10–25.

⁴⁰ Uo. r. Nr. 194. Konv. 1654. Dez. fol. 248–253.

⁴¹ *Johann Seedorf*: Die Reambulation der Herrschaft Hornstein im Jahr 1656. In: Zur Landeskunde des Burgenlandes. Festschrift Hanns Schmid. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 100.) Eisenstadt 1998. 167–175., itt 167.

⁴² ÖStA AVA FHKA HKA r. Nr. 178. Konv. 1648. Mai fol. 53–81.

⁴³ Uo. r. Nr. 179. Konv. 1649. Juli fol. 8–13.

⁴⁴ MOL A 57 Libri regii 10. köt. pp. 124–126.

⁴⁵ Uo. pp. 122–124.

⁴⁶ Uo. pp. 132–133.

⁴⁷ Az Udvari Haditanács emlékeztetője az Udvari Kamarához, 1651. április 4.: ÖStA AVA FHKA HKA HFU Konv. r. Nr. 185. 1651. Juli fol. 59–60.

⁴⁸ I. Lipót adománylevele, 1665. augusztus 8., Bécs: MOL A 57 Libri regii 13. köt. pp. 227–228.

⁴⁹ Uo. 10. köt. pp. 477–478.

⁵⁰ MOL P 507, Családi levéltárak, Nádasdy család nádasladányi levéltára (a továbbiakban P 507), Okiratok II. 16.

⁵¹ MOL A 57 Libri regii 12. köt. pp. 265–267.; ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 204. Konv. 1659. März fol. 43–44.

Récheý György és János halála után a kincstárra háramlott Gálosháza birtok után folyamodott.⁵² 1664 decemberében sikerrel járt a szintén magvaszakadt Zimber Ferenc birtokainak megszerzésében. Egy faluhoz (*Booz*, Vas megye), egy kúriához (Pereszteg, Vas m.) és négy pusztatelekhez (Nemeskér, Sopron m.), valamint egy malomhelyhez (Család, Vas m.) jutott ilyen módon.⁵³ 1667-ben egy peresznyei kúriát szerzett, amely korábban Niczky Ferenc tulajdonát képezte.⁵⁴

Az 1660-as évek legnagyobb birtokszerzési vállalkozása Nádasdy számára az alsó-ausztriai Pottendorf uradalmának megszerzése volt, amelyet 1660-ban előbb zálogba vett, majd 1665-ben a tulajdonjogát is megszerezte. A kastély és uradalom megvételének lehetősége több éven át foglalkoztatta, a tekintélyes vételár összegyűjtése azonban nem bizonyult egyszerű feladatnak.⁵⁵ Valószínűleg az ehhez szükséges pénzszerzéssel áll összefüggésben, hogy 1660–1661-ben több kisebb birtokot is eladott, így például 1660-ban Trencsén megyében egy részjószágot Szelepcsényi Györgynek 18000 forintért.⁵⁶ 1661-ben három — a füzéri várhoz tartozó — falut 10000 tallérért Semsey Györgynek adott zálogba, sőt ugyanezen a napon ugyancsak a füzéri jószágból adott zálogba részeket Hartván Andrásnak ugyancsak 10000 tallérért.⁵⁷ Pottendorf zálogba vétele után Seibersdorf várát minden tartozékával együtt eladta. A vásárló ifjabb petróci Nagymihályi Ferenc özvegye, Kissennyei Anna és gyermekei (Ádám, Petronka és Éva) voltak. A vételár 31866 forintot tett ki. Mivel alsó-ausztriai birtokról volt szó, Nádasdy ígéretet tett, hogy az alsó-ausztriai indigenátussal nem rendelkező vásárló számára megszerzi az osztrák rendek beleegyezését a birtokszerzéshez.⁵⁸ Mindezek után Nádasdy végül 1665. február 7-én fizette ki a 129000 rajnai forintnyi vételárat a pottendorfi uradalom korábbi tulajdonosának, Matthias Ernst Berchtoldt von und zu Ungarschütznek.⁵⁹ A zálogba vételtől kezdve idejének nagyobb részét új birtokán töltötte.

⁵² Uo. r. Nr. 210. 1661. Apr. fol. 45–46. A Titkos Tanács Udvari Kamarai tagokkal bővített kamarai ügyeket vizsgáló ülésének referendája, 1661. augusztus 11.: uo. Konv. 1661. Aug. fol. 18–20.; Gálosházára l. *Harald Prickler*: Gálosháza. Burgenländische Heimatblätter 45. (1983) 155–185.

⁵³ I. Lipót adománya 1664. december 6-án, Bécsben kelt: MOL A 57 Libri regii 13. köt. pp. 93–94.

⁵⁴ Az adománylevél kelte 1667. október 5.: MOL A 57 Libri regii 14. köt. pp. 62–63.

⁵⁵ „Nehan olli alkatosságot offerálnak az Lajta mellett ki erős helyes is, gyönyörűséges is, 100 ezer forintot köll legalább érte adnom, inkább az erejéért mint másért kapván rajta. Mivel pedig [titkosírással írt, számomra feloldhatatlan név] annyi pénzi nincsen, nyilván pedig kölcsönözni sem akar, Kegyelmed mit meg tapasztalt régi jó akaró uramit híván az öreg fejedelemasszonytól bárcsak 25 vagy 30 ezer tallért szerezne.” Nádasdy Ferenc levele Mednyánszky Jónáshoz, 1660. március 9., Seibersdorf: ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban HHStA), Ungarische Akten (Hungarica), Specialia (a továbbiakban UA Spec.) Fasc. 309. Konv. C. fol. 37–38.

⁵⁶ Az eladási szerződés másolata, 1660. január 13.: MOL E 185, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Archivum familiae Nádasdy (a továbbiakban E 185), Inscriptiós kötetek vol. 1. fol. 169. (Mikrofilm: 31987. d.)

⁵⁷ A zálogszerződés másolata, 1661. május 17.: MOL E 185 Inscriptiós kötetek vol. 1. fol. 57–58. (Mikrofilm: 31987. d.)

⁵⁸ A szerződés kelte: 1661. június 18., Pottendorf: MOL E 185 Inscriptiós kötetek vol. 1. fol. 61. (Mikrofilm: 31987. d.)

⁵⁹ *Sitte, A.*: Die Schatzkammer Nádasdy's i. m. (1899) 87.

Az utolsó nagyobb tulajdon, amely Nádasdy birtokába került, egy Wesselényi Ferenc nádor által egy tokaji szőlőhegyen ráhagyott szőlő és ház volt. A végrendeleti úton hagyományozott ingatlanban való megerősítésért Nádasdy 1670 áprilisában folyamodott az uralkodóhoz.⁶⁰ Hogy milyen komoly házról volt szó, azt egy 1676. évi összeírás is mutatja, amely szerint az emeletes ház az akkori ottani királyi provizor székhelyeül szolgált.⁶¹

A nagy uradalmak mellett az országbíró több városban rendelkezett háztulajdonnal. 1653 augusztusában Nádasdy Sopronban vásárolt egy házat, az egyik külvárosban, amelybe azonban a város nem engedte beiktatni.⁶² A Magyar Királyság fővárosában, Pozsonyban két háza is volt, közülük az egyik szerepelt egy 1660-ban készített nemesi házakat, illetve azok taxarészét tartalmazó listán.⁶³ Sőt Nádasdy azon kevés magyar arisztokrata közé tartozott, aki saját lakóházzal rendelkezett a Habsburg Monarchia fővárosában, Bécsben is. A Nádasdy-ház a *Hofburg* közelében, az *Augustinerstrasse* sarkán állt, szemben a mezítlábas ágostonos remeték kolostorával, a mai *Augustinerkirche*vel. 1673-ban értékét 18000 forintra becsülték, ekkorra azonban az országbíró halála után már jelentősebb károsodást szenvedett, az ajtó-ablak nélkül álló ház helyreállításához ugyanis 3008 forintra lett volna szükség.⁶⁴ A ház végül Nikolaus Prevost tulajdonába került, akinek édesapja, Ludwig Prevost ezredes 12000 forintot adott kölcsön egykor Nádasdynak, aki a kölcsön fejében bécsi házát kötötte le.⁶⁵

A fentiekben részletezett birtokok összértékét — a szokásos 5 százalékos kulcs alkalmazásával — mintegy másfélmillió forintra lehet becsülni. Ezt kiegészíti a városi házak értéke, illetve további mintegy félmillió forintnyi inscripcióba adott birtok.⁶⁶ Az inscripciók birtokok kapcsán viszont érdemes megjegyezni, hogy Nádasdy több nagyszabású tranzakciót hajtott végre, közöttük utolsónak a pottendorfi birtok megvásárlását. A teljes Nádasdy-ingatlanvagyon így kétfélmillió forint körül mozoghatott.

A Nádasdy-jövedelmek nagyságát egy, az elkobzások után készített és egyes uradalmak jövedelmét egyenként taglaló becslés alapján évi 189553 forintban szokták megadni.⁶⁷ Az osztrák kutató, Felix Tobler a *Hofkammerarchiv*ban őrzött forrásanyag adatai alapján azonban meggyőzően bizonyította e becslés tartathatatlanságát, utalva a kamara egykorú véleményére (is), hogy ilyen csekély

⁶⁰ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 229. Konv. 1670. Apr. fol. 120–121. A tokaji ház megvásárlásának állásáról Nádasdy egy 1669. október 4-én, Lorettón kelt levelében tudósítja Bálintffy Jánost. MOL E 185 Missiles (Mikrofilm: 6896. d.)

⁶¹ MOL E 156, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et Conscriptioes Fasc. 58. Nr. 9.

⁶² ÖStA AVA FHKA HKA r. Nr. 192. Konv. 1653. Sept. fol. 297–303.

⁶³ Uo. r. Nr. 207. Konv. 1660. Mázr fol. 16–17. Az Udvari Kamara átirata a Magyar Kamarához. Egy tokaji ház megtartásáért később Nádasdy István is folyamodott, amelyet a meghalt Wesselényi Ferenc nádor özvegyétől vett; ám hogy ez a fentebb említett házzal azonos lett volna, nem tudjuk, de valószínűnek tűnik. Uo. r. Nr. 230. Konv. 1670. Juli fol. 438–443. és r. Nr. 231. Konv. 1670. Nov. fol. 67–68.

⁶⁴ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 243. Konv. 1673. Apr. fol. 233–241.

⁶⁵ A ház sorsára l. *Felix Tobler*: Die Konfiskation der Nadasdyschen Güter. Prüfungsarbeit der Ausbildung am Institut für Österreichische Geschichtsforschung. Wien 1974. 36.

⁶⁶ Uo. 37–38.

⁶⁷ ÖStA HHStA UA Spec. Fasc. 315. Konv. B. fol. 59.

szintű bevétel esetén a Nádasdyak parasztjai már régen szétfutottak volna a földesúri terhek miatt.⁶⁸ Tobler becslései a tényleges éves jövedelmet nagyjából ennek felére teszik. Ha becslését elfogadjuk, Nádasdy bevételei ugyan lényegesen csökkennek, ám a korban még ezt az összeget is igen komoly jövedelemnek tekinthetjük.

A birtoktörténet segítségével nyomon követhető Nádasdy rezidencia-alakítási stratégiája is. Ifjúkora javarészét Sopronkeresztúron töltötte. A Nádasdyak hagyományos rezidenciája, Sárvár számára lakóhelyként alig játszott szerepet. Seibersdorf megszerzésétől Pottendorf zálogba vételéig (1650–1660) javarészt Seibersdorfban élt, amint azonban átvette a Bécstől 30 kilométerre fekvő Pottendorft, oda tette át székhelyét, és egészen 1671. évi letartóztatásáig ott élt. Rezidencia-választásában megfigyelhető, hogy igyekezett minél közelebb kerülni a Habsburg Monarchia irányítását végző bécsi udvarhoz és a császári rezidencia-városához. Ez azonban nem egyedi jelenség, hiszen más magyar főurak és főpapok is szereztek olykor-olykor birtokokat Alsó-Ausztriában. Mégis bizonyos, hogy a birtokok nyugalmasabb területekre való „mentése” és a bécsi udvar könnyebb elérhetősége is közrejátszott rezidencia-váltásában. E folyamat okainak részletesebb feltárása ugyanakkor még a további kutatások feladata.

Szellemi háttér – áttérés a katolikus hitre

A 17. század negyvenes éveire a dunántúli arisztokrácia katolizálása jórészt már lezajlott, Nádasdy Ferenc tehát az utolsók között ragaszkodott protestáns hitéhez. Áttérése nem ment egyik napról a másikra, az evangélikus prédikátorok körében felnőtt, okos fiatalembert nem volt könnyű meggyőzni a katolikus hit igazáról. Az anyjával bekövetkezett szakadáshoz — a Forgách Ádámmal 1638-ban kötött házasság mellett — az is hozzájárult, hogy Révay Judit a frigyet megelőzően katolikus hitre tért. A házassághoz pápai diszpenzációt kellett szerezni a felek között fennálló harmadfokú rokonság miatt. Forgách 1638. március 25-én kelt levelében kérte az uralkodót, III. Ferdinándot, járjon közbe érdekében a pápai engedély megszerzésében. Kérését azzal támasztotta alá, hogy Révay Judit már nagy hajlandóságot mutat az áttérésre, és az engedély is segíteni fog ebben, megtérésével pedig sokat nyerhet a katolikus hit a Dunántúlon is.⁶⁹

A házasság megkötése elhúzódott, számos bonyodalom előzte meg, talán a két félnek sem volt igazán kedve hozzá. Erről tanúskodnak Esterházy Miklós nádornak feleségéhez, Nyáry Krisztinához írt levelei is: az özvegy, Révay Judit csak többszöri rábeszéléssel adta beleegyezését a kézfogóhoz, de a vőlegény, Forgách Ádám sem mutatkozott nagyon készségesnek, mert még gyűrűt is elfelejtett magával hozni.⁷⁰ A kiskorú Ferenc — talán evangélikus környezete által irányítva — pedig hallani sem akart anyja újabb házasságról. A kiskorú Nádasdy Ferenc és húga (Anna Mária) érdekeit biztosítva az uralkodó 1638. május

⁶⁸ Tobler, F.: Die Konfiskation i. m. 29–30.

⁶⁹ ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Rom, Varia Kart. 8. (alt 7.) 1636–1644, fol. nélkül. Az uralkodó levele az ügyben Gonzaga herceghez: uo. Rom, Korrespondenz Kart. 53. Konv. „Kaiser Ferdinand an Gonzaga 1638” fol. 7.

⁷⁰ Merényi Lajos: Esterházy Miklós levelei Nyáry Krisztinához 1624–1639. Történelmi Tár (1900) 16–60., 264–295. és (1901) 354–386., 481–512., itt 289–290.

9-én megerősítette Révay Juditot gyermekei feletti gyámságában, de azzal a feltétellel, hogy birtokaikból semmit sem idegeníthetett el. Az ifjú Nádasdy azonban továbbra sem nyugodott meg, csupán akkor, amikor az uralkodó 1638. október 16-án a nádorhoz intézett levelében azzal fenyegette meg, hogy másnak adják a Vas vármegyei főispánságot.⁷¹ Révay Judit katolizálására⁷² és Forgách Ádámmal való házasságára végül 1638 végén került sor. Nádasdy Ferenc ekkor Sárváron maradt, és maga látta el az itteni birtokok igazgatását, anyja pedig Forgách Ádámmal Galgócra költözött.

Esterházy Miklós nádornak ezután öt évre volt szüksége az ifjú gróf meggyőzésére az áttéréshez. Esterházy már Nádasdy itáliai körútja előtt elkezdte az ifjú megtérítését, de akkor az ifjú főúr részéről még protestáns vitairat volt a válasz a nádor próbálkozásaira.⁷³ Itáliából való visszaérkezése után tovább folytatódott meggyőzése. Esterházy titokban készítette elő a megtérést. Hajnal Mátyáson keresztül jezsuitákat hívatott Sopronból, Bécsből pedig a jezsuiták kollégiumából Guillaume (Wilhelm) Lamormain provinciális és császári gyóntató is részt vett az előkészítésben. Több — főleg ágostonos rendi szerzőtől származó — munka hangsúlyozza, hogy a később Nádasdy életében olyan nagy szerepet játszó Nicolaus Donellan ágostonos szerzetessel való kapcsolata is megtérése idejéből eredeztethető. Donellan 1642-ben érkezett Bécsbe, így csak az áttérés utolsó fázisában vehetett tevőlegesen részt, ám e lehetőség nem zárható ki.⁷⁴

Az áttérésre végül Szent Katalin napján, 1643. november 25-én került sor Csepregen, az evangélikus lelkészek és világiak őszi zsinatán, ahol Nádasdy jezsuitákkal jelent meg. Esterházy Miklós 1643. november 30-án levélben értesítette a Csepregen történekről Lamormaint.⁷⁵ Nádasdy karácsony ünnepén Sárvárott az evangélikusoktól elvett templomban tette le a tridenti hitvallást Sennyey István veszprémi püspök előtt. Megtérése után nem sokkal X. Ince pápa (1644–1655) külön brévében üdvözölte a magyarországi főurat, buzgóságáért megdicsérte és további működésre biztatta.⁷⁶

Katolizálása következményeként Nádasdy egy új világgal került kapcsolatba. A következő évtizedekben új felekezetének buzgó, megbecsült tagja lett.

⁷¹ A gyámság megerősítése: MOL A 35, Magyar kancelláriai levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Conceptus expeditionum (a továbbiakban A 35) 1638: Nr. 181. A főispánság elvételével való fenyegetés: uo. 1638: Nr. 325.

⁷² Dobronoki György soproni *superior* jelentése a nádornak arról, hogy Révay Judit katolizált, és letette nála az életgyónást. *Josef Rittsteuer*: Palatinus Nikolaus Esterházy und die Jesuiten. In: Forscher – Gestalter – Vermittler. Festschrift Gerald Schlag. Hrsg. Wolfgang Gürtler – Gerhard J. Winkler. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 105.) Eisenstadt 2011. 363–368., itt 366.

⁷³ „Értekező levél G. Nádasdy Ferenchez”. Kiadása: *Toldy Ferenc*: Galantai Esterházy Miklós munkái. Pest 1852. 190.

⁷⁴ Nádasdy és Donellan kapcsolatáról: *Toma Katalin*: Egy ír szerzetes közvetítő szerepe a bécsi udvarban. Donellan és Nádasdy. In: *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2008. 163–170.

⁷⁵ Az áttérésről: *Payr S.*: Révay Judit i. m. 149–155. Esterházy Miklós Lamormainnak szóló, 1643. november 30-ai levele: ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest; Kézirattár, Levélgyűjtemény, Collectio Hevenessiana Tom. XXXIV. p. 190., kiadása: *Payr Sándor*: Nádasdy Ferenc levelei az áttérése előtt és után való időkből (1636–1668). In: *Egyháztörténeti Emlékek. Forrásgyűjtemény a dunántúli ág. Hitv. Evang. Egyházkerület történetéhez*. I. köt. Sopron 1910. 211–223., itt 215–216.

⁷⁶ A bréve 1645. július 30-án kelt: MOL E 150, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Acta ecclesiastica (a továbbiakban E 150) Reg. Fasc. 72. Nr. 41.

A sokszínű katolikus egyházon belül létező különböző csoportok közül azonban nem mindegyikkel létesített egyformán erős kapcsolatot. A Habsburg Monarchiában működő szerzetesrendek közül értelemszerűen a jezsuita rend volt az egyik, amellyel szorosabb kapcsolatot alakított ki, jóllehet élete végén tett megjegyzései arra mutatnak, hogy nem tartozott a rend feltétel nélküli hívei közé, és különösen kifogásolta annak politikai ambícióit. A többi rend közül a Magyarországon kolostorral nem rendelkező ágostonos remeterendhez, a magyar alapítású pálos rendhez és Loretta révén a szervitákhoz kötődött.

Nádasdy megtérésében — úgy tűnik — nagy szerepet játszott a jezsuita rend. A megtért főúr birtokain a kegyúri jog alapján nemsokára megindult a protestáns lekipásztorok elűzése, a katolikus papok behelyezése. A jezsuiták 1645 és 1663 között külön missziót üzemeltettek a felső-magyarországi Nádasdy-birtokokon és a csejtei uradalomban. A renddel való szorosabb kötelékre utal az is, hogy megtérése után nem sokkal, 1648-ban Vinzenzio Caraffa generális a rendi érdek részesévé tette Nádasdyt.⁷⁷ A későbbiekben Nádasdy a soproni jezsuitákkal alakított ki szorosabb kapcsolatot. 1651-ben az egyik generális levélfogalmazványban egy különösebben nem részletezett ügy kapcsán *confundator*ként a gróf szerepel.⁷⁸ Hasonló kérés későbbi időszakból is maradt.⁷⁹ Úgy tűnik, 1660-ban Nádasdy nagyobb szabású alapításra készült, római ágense (akinek személyéről jelenleg nincs több információnk, így lehetett éppúgy a magyar püspökök római ágense, mint egy kispap a *Collegium Germanicum-Hungaricum*ból) egy közelebbről nem részletezett dokumentumot mutatott be, illetve egy szakolcai alapításról esett szó, továbbá neheztelésről, amelyet a misszióba küldött páterek elmaradása váltott ki.⁸⁰ A szűkszavú fogalmazványból sajnos nem derül ki, hogy mit szándékozott a gróf alapítani. Talán már a *tertia* probációs ház fundációja állhat a háttérben, amely majd 1663 júliusában íródott végrendeletében bukkan fel, ahol Nádasdy külön rendelkezett a *tertia* probatiós ház számára szánt összegről. A szöveg soraiból némi feszültség érezhető ki, a rend és a gróf szándékai igazából nem találkoztak. Az alapításra szánt pénzüsszeg, 50000 forint nehezen futott be, a rend pedig a *fundator* tittelussal takarékoskodni kívánt.⁸¹ Hat évvel később keletkezett néhány fogalmazvány, amely egy *tertia* probációs ház alapításáról szól, és egy korábban Nádasdy által adott pénzüsszegről beszél.⁸²

Nincs rá közvetlen bizonyíték, de kézenfekvőnek tűnik az elképzelés, hogy az ekkor éppen napirenden lévő osztrák–magyar rendtartomány szétválasztá-

⁷⁷ Uo. Nr. 43. A szép kiállítású oklevél 1648. október 1-jén kelt. A generális 1648. október 3-án értesítette az osztrák provinciálist, Turkovich Györgyöt az oklevél elkészültéről. Lukács László SJ másolatai a generális levelezésének osztrák másolati kötetéről: Archivum Romanum Societatis Jesu, Roma (továbbiakban ARSI); Austria vol. 6 fol. 11^{r-v}. (A másolatokat Fazekas István bocsátotta rendelkezésemre.)

⁷⁸ ARSI Austria vol. 6. fol. 86^{r-v}.

⁷⁹ Uo. fol. 180^v.

⁸⁰ Uo. vol. 7. fol. 196^r.

⁸¹ *Schönherr Gyula*: Nádasdy Ferenc országbíró végrendelete. Történelmi Tár (1888) 176–187., 369–382., 580–591., itt 185.

⁸² Oliva generális két levele P. Michael Sicuten osztrák provinciálishoz, 1666. február 20. (Lukács László másolataiban): ARSI Austria vol. 8. pp. 238–239., 240.

sához kapcsolódik a Nádasdy-féle alapítás. A Lippay György esztergomi érsek által Trencsénben alapított noviciátus után, a *tertia* probáció s házzal a magyar rendtartomány még egy lépéssel közelebb kerülhetett volna az önállósághoz.⁸³ 1665. évi római tartózkodása alkalmával Nádasdy felkereste Oliva jezsuita generálist is. Erről tanúskodik az a levélfogalmazvány, amelyet a rendfőnök intézett Philipp Millerhez, Lipót császár gyóntatójához 1667. április 23-án. Eszerint Nádasdy ágense arra kérte őt, hogy levélben ajánlja a nádori méltóságra pályázó megbízóját a császári gyóntató figyelmébe. A generális ettől elzárkózott, bár személyes találkozásuk alkalmával úgy ismerte meg őt, mint aki alkalmas erre a tisztségre.⁸⁴ 1669-ben még egy alkalommal felbukkan a rendi levelezésekben Nádasdy neve egy soproni misealapítvány kapcsán.⁸⁵

Nádasdyt az egyes rendtagokhoz személyes kapcsolat is fűzte. A jezsuita rendi hagyomány például úgy őrizte meg, hogy Nádasdy megtérítésében nagy szerepet játszott Gosztonyi István (1605–1660) rendtárs.⁸⁶ A *Mausoleum* születéséről Rózsa György kutatásai nyomán elmondható, hogy részben Lanczmar (Lanzmar) Ferencnek (1623–1658) köszönhető, akinek a szövegét azután Caspar Jongelinus ciszterci apát formálta tovább, és véglegesen Nicolaus Avancinus (1611–1686), híres osztrák jezsuita költő és író öntötte végleges alakjába.⁸⁷ Avancinus már korábban is kapcsolatban állt Nádasdyval, első drámakötetét is a magyar grófnak ajánlotta.⁸⁸ Kora ismert írója volt Jodocus Kedd (1597–1657), aki 1653-ban Angelius Silesius (1624–1677) egyik munkájának latin fordítását ajánlotta Nádasdynak.⁸⁹ Nádasdy egy másik Lanczmarral, nevezetesen Lanczmar Mártonnal (1628–1677) is kapcsolatban állt, akit a gróf „*pro scribenda historia*” kért ki, és akit a jezsuita generális át is helyezett Sopronba azzal a kikötéssel, hogy a kollégiumban kell laktania, és csak társsal látogathatja meg birtokán a magyar arisztokrátiát.⁹⁰ Sajnos jelenleg további információnk nincs az ügyről. 1665. évi római útja alkalmával pedig Nádasdy találkozott Athanasius Kircherrel, a híres jezsuita természettudóssal, akivel később több levelet is váltott, és akinek a segítségével két kiváló távcsőhöz is jutott.⁹¹

A sarvkői uradalom megszerzésével Nádasdyhoz került Hans Rudolf von Stotzing alapítása, Lorettó, amelyet 1644-ben egy itáliai zarándokútról magával hozott, az eredeti lorettói kegyszoborhoz készült másolat számára kezdett el épí-

⁸³ Lukács László: A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649–1773). (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 25.) Szeged 1989. 14–16.

⁸⁴ ARSI Austria vol. 8. p. 351.

⁸⁵ Uo. p. 486. és p. 512.

⁸⁶ Johann Andritsch: Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz (1586–1782). Ein personengeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der Karl-Franzens-Universität in der Jesuitenperiode. (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark XXII.) Graz 1965. 56.

⁸⁷ Rózsa Gy.: A Nádasdy-Mausoleum i. m. 466–478.

⁸⁸ Angyal Endre: Nicolaus Avancinus és Nádasdy Ferenc. Egyetemes Filológiai Közönlöny 64. (1940) 93–95.

⁸⁹ Rózsa Gy.: Magyar történetábrázolás i. m. 125.

⁹⁰ ARSI Austria vol. 8. p. 151.

⁹¹ Kiss Farkas Gábor: „Difficiles nugae” – Athanasius Kircher magyar kapcsolatai. Irodalomtörténeti Közlemények 109. (2005) 436–469., itt 446–449.

teni.⁹² Nádasdy a Stotzing által épített kápolna mellett 1651-ben nagyszabású templom és kolostor építésébe fogott, amelynek munkálatai kilenc évig tartottak, sőt a Szeplőtelen Fogantatás számára emelt főoltár csupán Nádasdy kivégzése után készült el. Szándékát egy súlyos betegségből való csodás felgyógyulás ösztönözte. A templom és kolostor terveit a bécsi Carlo Martino Carlone udvari építész készítette.⁹³ A templom ünnepélyes felszentelésére 1659. július 2-án került sor. Az esemény remek lehetőséget kínált úgy a katolicizmus erejének, mint a Nádasdy család rangjának prezentálására. Az ünnepségen számos világi és még több egyházi méltóság jelent meg, akik közül a legelőkelőbb Carlo Carraffa pápai nuncius volt, de eljött a firenzei nagyherceg bécsi rezidense, egy bizonyos Marchetti apát is.⁹⁴ A mellékoltárok közül külön említést érdemel a Szent István tiszteletére emelt mellékoltár, amelyet Nádasdy felesége, Esterházy Julianna alapított, és amelynek oltárképén Szent István látható fiával, Imre herceggel. Nem véletlen, hogy a *Servitus Mariana* (1667) című könyv magyarországi Lorettóról készült illusztrációján a férj és feleség mint *fundator* együtt látható. A kegyhely felügyeletét még Hans Rudolf von Stotzing a szervita rendre bízta, amely ezzel első alapítását tudhatta magáénak Magyarországon.⁹⁵

Nádasdy 1663. évi végrendeletében külön megemlékezett lorettói alapításáról, és kérte utódait, hogy az alapítvány befejezésére szánt összegeket rendszeresen folyósítsák.⁹⁶ Nádasdy végakarata teljesült, Magdolna leánya ugyanis gondoskodott az apja által építtetett lorettói templom oltárairól: Szent Antal oltárát ő csináltatta meg, és utasította Tamás öccsét, hogy Simon Júdásét az ő költségén készítsék el.⁹⁷ A Habsburg uralkodók által is kedvelt Lorettó-kultusz bécsi megjelenése a mezítlábas ágostonos remeték templomában volt látható (mai *Augustinerkirche*), amely Nádasdyak bécsi házával szemközt feküdt.

A konvertita gróf másik alapítása már teljesen egyéni kezdeményezésre megy vissza. 1655-ben saját birtokán Lékán letelepítette az ágostonos remetét, akiknek a középkor idején virágzó rendtartománya a reformáció idején teljesen elpusztult. Az alapítás anyagi alapját az egykor a kismartoni uradalomra az Udvari Kamaránál letett 20000 forint képezte volna, amelynek visszaszerzése azonban — mint már utaltunk ár — csak nagyon lassan ment. Nádasdy már 1650-ben arról levelezett a kamarával, hogy a pénzt az ágostonosok behozatalára

⁹² MOL E 151, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Acta ecclesiastica ordinum et monialium (a továbbiakban E 151), „Elenchus actorum Servitarum Claustrii Laurethani” Nr. 3. Originalis fundatio Stoczingiana pro conventu Laureano in Hungaria 1648. Az alapítás már a következő esztendőben, 1649-ben megkapta az uralkodói megerősítést. Uo. Nr. 3.

⁹³ Mohl A.: Adatok i. m. 618–619.; *Rózsa Gy.*: Magyar történetábrázolás i. m. 127.

⁹⁴ Mohl A.: Adatok i. m. 619.

⁹⁵ *Adolf Mohl*: Die Gnadenort von Loreto in Ungarn. Eisenstadt 1894.; Nádasdy 1656-ban megújította Stotzing alapítványát: MOL E 151 Fasc. D. Nr. 1–3. A szerviták működéséről rövid összefoglaló: *Karl Suso Frank OFM*: Die Serviten. In: Orden in Klöster im Zeitalter von Reformation und katholischer Reform 1500–1700. Bd. 1. Hrsg. Friedhelm Jürgenmeier – Regina Elisabeth Schwerdtfeger. (Katholisches Leben und Kirchereform im Zeitalter der Glaubensspaltung 65.) Münster 2005. 161–172.

⁹⁶ *Schönherr Gy.*: Nádasdy Ferenc végrendelete i. m. 185.

⁹⁷ Nádasdy Magdolna öccsének, Tamásnak. 1689. november 23., Klenovnik: MOL P 507, B. I. Nr. 39.

szánná, de még 1663. évi végrendeletében is arról panaszkodott, hogy szándékát nem sikerült keresztülvinnie.⁹⁸ A renddel való szoros kapcsolatát mutatja, hogy 1655-ben országbíróvá választását egy ismeretlen ágostonos — talán a hozzá közel álló Donellan — kis latin verseskötetben ünnepelte.⁹⁹ Az ágostonosok számára Nádasdy nem egyszerűen kolostort alapított birtokán, hanem ide helyezte át családjá kriptáját, ahova magát is temettetni szándékozott. A templom alapkövetételére 1656-ban került sor, a kolostor együttese viszont csak 1669-re készült el.¹⁰⁰ Az épületek terveit valószínűleg a bécsi Carlo Canevale készítette, magát az építkezést a Pietro Orsolini irányította. A templom felszentelésére Sennyey István veszprémi püspök közreműködésével 1669-ben került sor.¹⁰¹ 1660-ban Nádasdy mint kegyúr négy plébánia (Kőhalom, Felsőlászló, Pergelén/Pörgölény és Rőt) lelkipásztori ellátását adta át a lékai monostornak. Az intézkedés 1661-ben a megyéspüspök jóváhagyását is elnyerte.¹⁰²

A magyar alapítású és a magyar nemesség tagjai között igen népszerű pálos rend felé Nádasdy egyetlen nagyobb alapítványt tett. A Sopron melletti sopronbátfalvi (Bondorf/Wandorf) kolostor javára 3000 forintos misealapítványt tett 1669-ben.¹⁰³ Szorosabb kapcsolat a renddel csak a gróf halála után alakult ki, amikor egyik fia — a magyar arisztokrata gyermekek közül nem elsőként és nem is egyedül — László a rend tagja lett.

Az 1663. évi végrendeletben Nádasdy megemlékezik még arról is, hogy szándékában áll a ferencesek letelepítése a Zala megyei Belatincon, amely azonban a számára oly végzetes események miatt utóbb már nem valósult meg.¹⁰⁴ Végül a Nádasdy által tett alapítások közül utolsóként érdemes megemlíteni a mariazelli kegyhelyen a Szent István tiszteletére 1662-ben alapított kápolnát, amely a birodalmi zarándokhelyé emelkedő templomban a magyar nemesség integrációs vágyát is jól szimbolizálja.¹⁰⁵ Az alapítás befejezésére azonban csak Nádasdy halála után került már sor.

A szerzetesrendeken kívül meg kell még emlékezni a Nádasdy közvetlen környezetében működő világi papokról is. Sajnos a töredékesen fennmaradt levéltári anyag nem sok lehetőséget ad a személyes kapcsolatok alaposabb feltérképezésére. Úgy tűnik, hogy Nádasdy kezdetektől fogva kötődött Vitnyédy Ferenchez (a neves Vitnyédy István testvéréhez), az egykori Nádasdy-familiáris

⁹⁸ ÖStA AVA FHKa HKA HFU r. Nr. 182. Konv. 1650. März fol. 100–175. és r. Nr. 199. Konv. 1656. Nov. fol. 52–72.; ill. *Schönherr Gy.*: Nádasdy Ferenc végrendelete i. m. 184.

⁹⁹ Anas Symbolica, Gentilicia Ales Nadasdiana A Sacrae Eremitis Ord. S. P. Augustini ad Lyram revocata. Viennae... RMK III. 1926.

¹⁰⁰ *Kárfy Ödön*: Gróf Nádasdy Ferencz meghívója a Lékán építendő családi sírbolt és templom alapkövetételére 1656. Történelmi Tár (1910) 608.

¹⁰¹ *Rózsa Gy.*: Magyar történetábrázolás i. m. 127.

¹⁰² MOL P 108, Családi levéltárak, Esterházy család hercegi ágának levéltára, Repositorium 80. Fasc. K. Nr. 140 et A/a. és A/b.

¹⁰³ Documenta artis Paulinorum. I–III. köt. Gyűjtötte Gyéressy Béla. Bp. 1978. III. köt. 241.

¹⁰⁴ *Schönherr Gy.*: Nádasdy Ferenc végrendelete i. m. 186.

¹⁰⁵ *Fazekas István*: Mariazell és a magyar nemesség a barokk korban. In: Mariazell és Magyarország. 650 év vallási kapcsolatai. Szerk. Walter Brunner et al. (Strigonium Antiquum VI.) Esztergom–Graz 2003. 102–114.; *Galavics Géza*: Magyar főurak és a mariazelli bazilika magyar kápolnája. In: Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete. Szerk. Farbak Péter – Serfőző Szabolcs. Bp. 2004. 93–113., különösen 101–103.

Vitnyédy Pál másik fiához, aki teológiai tanulmányait 1642-től 1646-ig a római *Collegium Germanicum et Hungaricum*-ban végezte. Hazatérését követően szinte azonnal esztergomi kanonok (1646–1649), illetve azzal egy időben kapuvári plébános lett, majd 1649-től sárvári plébánosként működött. 1647-ben Nádasdy külön kérte, hogy bár az esztergomi kanonokoknak be kell menniük Szent Adalbert napra a káptalanba, Vitnyédy Ferencet hagyják nála.¹⁰⁶ Sajnos a későbbi udvari papokról jelenleg nem állnak rendelkezésre adatok. Nádasdy 1654-ben Lippay Györgyhöz szóló egyik levelében Szakonyi János veszprémi kanonokot (†1684) ajánlja a soproni nemesi konviktus éléről távozni szándékozó Lóssy Mihály helyére.¹⁰⁷ Szakonyi a bécsi *Pazmaneum* növendéke volt, aki bár már 1652-ben veszprémi kanonok volt, de továbbra is a Nádasdy kegyuraság alá tartozó Peresztegen, Sárváron (1655-ben három hónapon át), illetve Csepregen szolgált plébánosként (1655–1660).¹⁰⁸ Irodalmi működése miatt érdemel említést Caspar Jongelinus ciszterci apát, akit a harmincéves háború sodort a rajnai Eußerthalból Magyarországra. Az 1650 és 1659 között kismartoni plébánosként, illetve 1658 és 1660 között győri kanonokként működő¹⁰⁹ Jongelinus Nádasdy megbízásából a nagyúr anyai nagyapja, Révay Péter nevezetes művének (*Dè Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae*. Frankfurt 1659) függelékében *Catalogus palatinorum et iudicum regni Hungariae* címmel összeállította a magyar nádorok és országbírák jegyzékét.¹¹⁰ A kézirat elkészítése érdekében Nádasdy kijárta, hogy az uralkodó utasította a győri püspököt, hogy átmenetileg mentse fel rezidencia kötelezettsége alól Jongelinust, és engedje meg, hogy a grófhoz költözzön.¹¹¹

Nádasdynak a katolikus egyházhoz kötődő, kitüntetett helyét bizonyítják azok a brévék is, amelyek jórészt különféle lelki igények kielégítését célozták, illetve a pápának fenntartott esetekben intézkedtek. Sógorával, Esterházy Pállal tett 1652. évi németországi útja alkalmával engedélyt kapott hordozható oltár használatára, amelyet 1659-ben ismét igényelt és meg is kapott.¹¹² 1660-ban VII. Sándor (1655–1667), majd 1668-ban IX. Kelemen (1667) a betegeskedő Nádasdynak börtön alól adott felmentést.¹¹³

Nádasdy megbecsültségét még jobban kiemelik azok a brévék, amelyek nunciussváltások alkalmával készültek. 1658-ban Carlo Caraffa nuncius érkezé-

¹⁰⁶ Prímási Levéltár, Esztergom (a továbbiakban PL); Archivum saeculare (AS), Acta radicalia Classis X. Nr. 196. 1645–1647. cs. fol. 352–353. (MOL Mikrofilm: 2650. d.); Vitnyédi Ferencre l. *Kollányi Ferenc: Esztergomi kanonokok. Esztergom 1900. 263.*

¹⁰⁷ 1654. március 10., Seibersdorf: PL AS Acta radicalia Classis X. Nr. 196. 1654. I–IV. csomó fol. 293–294. (MOL Mikrofilm: 2652. d.)

¹⁰⁸ *Pfeiffer János: A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950). (Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae VIII.) München 1987. 204–205.*

¹⁰⁹ *Bedy Vince: A győri székeskáptalan története. Győr 1938. 4.*

¹¹⁰ *Rózsa Gy.: A Nádasdy Mausoleum i. m. 471–472.*

¹¹¹ I. Lipót mandátuma Széchényi György győri püspökhöz, 1659. március 13., Bécs: MOL A 35, 1659: Nr. 68.

¹¹² Az engedély kelte 1652. október 12.: MOL E 150 Reg. Fasc. 72. Nr. 47.; ill. az 1659. augusztus 18-ai engedély: uo. Nr. 60., vö. *Galla Ferenc: Magyar tárgyú pápai felhatalmazások, felmentések és kiváltságok a katolikus megújulás korából. I. (Regnum-könyvek I. Egyháztörténeti források 1.) Bp. 1947. 25.*

¹¹³ 1660. augusztus 20.: MOL E 150 Reg. Fasc. 72. Nr. 63.; 1668. március 16.: uo. Nr. 79.

sekor VII. Sándor pápa az új nunciust a magyar gróf figyelmébe ajánlotta.¹¹⁴ Hasonló értelmű brevét kapott Nádasdy akkor is, amikor Giulio Spinola után Antonio Pignatelli, a későbbi XII. Ince pápa (1691–1700), indult a császári udvarba.¹¹⁵ Arra, hogy a pápai nunciások szemében Nádasdy igen jelentős politikai személyiségnek számított, utal az a tény, hogy több alkalommal is elismerő, dicsérő brevét intéztek hozzá. 1658-ban a visszatérő Scipione Pannochieschi d’Elci nuncius szóbeli beszámolója nyomán kapott brevét Nádasdy, egyúttal a pápa megadta a kért búcsúkat is.¹¹⁶ 1662 őszén, a pozsonyi országgyűlésen és a császári udvarban a katolikus vallás védelmében nyújtott érdemei miatt kapott újabb elismerő brevét VII. Sándortól.¹¹⁷

Végül gróf Nádasdy Ferenc kiemelt helyzetét bizonyítja az is, hogy lefogását követően sem hagyta cserben a pápa, hanem közbenjárók által figyelmeztetve — Pauler Gyula gyanúja szerint talán Donellan lehetett az, aki a magyar rendek nevében X. Kelemen pápához (1670–1676) fordult — 1671. március 7-én brevét intézett I. Lipóthoz, amelyben kegyelmet kért a magyar főúr számára. Lipót a kérésnek nem tett eleget, és ezzel kellemetlen helyzetbe került. Dúhe azután a vélt folyamodókra zúdult, így a magyar főurak és főpapok külön nyilatkozatban voltak kénytelenek tisztázni magukat.¹¹⁸

Nádasdy Ferenc tisztségei és hivatalai

Az ifjú gróf — a családban szinte már „öröklődő” — Vas vármegye főispáni tisztségét apja halála után egy hónappal már meg is kapta. A főispáni feladatok ellátásáról III. Ferdinánd király úgy rendelkezett, hogy azt az ifjú gróf fiatal korára való tekintettel Lippay Gáspár asszisztenciájával lássa el.¹¹⁹

A gróf 1643 végi áttérése megnyitotta előtte a Habsburg-udvari hierarchiába való bekerülés lehetőségét is. Röviddel házasságkötése után császári kamarási kinevezést kapott, amely — noha e korszakban már veszített presztízséből — mégsem volt teljesen jelentéktelen dolog, mert lehetővé tette az uralkodóval való közvetlen érintkezést. Nem sokkal kinevezése után, 1644. február 23-án már le is tette Nádasdy a szokásos kamarási esküt.¹²⁰ 1645. október 22-én azután az akkor éppen Linzben tartózkodó III. Ferdinánd Nádasdyt magyar királyi tanácsossá nevezte ki.¹²¹ A magyar főméltóságok sorába 1646. február 2-án lépett, amikor Pálffy Pál utódjaként királyi udvarmesteri kinevezést kapott.¹²²

¹¹⁴ 1658. augusztus 24.: MOL E 150 Reg. Fasc. 72. Nr. 57.

¹¹⁵ 1668. március 9.: MOL E 150 Reg. Fasc. 72. Nr. 77.

¹¹⁶ 1658. augusztus 24.: MOL E 150 Reg. Fasc. 72. Nr. 57.

¹¹⁷ 1662. november 25.: MOL E 150 Reg. Fasc. 72. Nr. 69.

¹¹⁸ *Pauler Gyula*: Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeskűvése (1664–1671). I–II. köt. Bp. 1876. II. köt. 282–283. és 358–361.

¹¹⁹ Főispáni kinevezése, 1633. november 16.: MOL A 57 Libri regii 8. köt. p. 23.

¹²⁰ ÖStA HHStA Obersthofmeisteramt (a továbbiakban OMeA), Sonderreihe Karton 19. Eidbücher Bd. 1. p. 193. Bejegyzés Nádasdy eskütételéről 1644. február 23-ai keltezéssel.

¹²¹ Az esküt Linzben Wilhelm von Slavata (1572–1652), Franz Christoph Khevenhüller (1588–1650), Maximilian Martinitz (1621–1680) titkos tanácsosok, Ferdinand Sigismund Kurz (1592–1659) birodalmi alkancellár, Johann Christoph von Puchheim (1605–1657) titkos tanácsos és Pricklmann alkancellár előtt tette le. MOL A 57 Libri regii 9. köt. pp. 657–658., ill. az eskütétel: uo. p. 658.

¹²² Uo. pp. 688–689. Nádasdynak a magyar világi elitben betöltött helyére l. még Dominkovits Péter és Pálffy Géza már említett közös tanulmányát ugyanebben a számban.

IV. Ferdinánd 1647. június 16-ai koronázása alkalmával — harminchárom társával együtt — a pozsonyi ferences templomban aransarkantyús lovaggá ütötték. A fiatal gróf társadalmi súlyát jól mutatja, hogy az új lovagok sorában a hetedik helyet foglalta el, csupán Batthyány I. Ádám, Forgách Ádám, Zrínyi VII. Miklós, Erdődy György és Erdődy Gábor előzték meg.¹²³ Mint királyi udvarmesternek egyébként is fontos szerepe volt a koronázási szertartás megszervezésében és lebonyolításában.¹²⁴

Bár katonai erényekkel — apjával és nagyapjával ellentétben — Nádasdy nem nagyon dicsekedhetett, 1651-ben mint a területek örökös földesura (miként már említettük) megkapta Alsólendva és Lenti főkapitányi tisztségét. Kinevezése érdekében Nádasdy kérésére valószínűleg Batthyány I. Ádám, a Kanizsával szembeni végvárok főkapitánya (1633–1659) is bevetette befolyását Wenzel Eusebius von Lobkowitz hercegnél, az Udvari Haditanács akkori elnökénél.¹²⁵

Nádasdy Ferenc 1653-ban sógorával, Esterházy Pállal a regensburgi német királykoronázásra utazott, ahol a koronázás napján birodalmi lovagokká ütötték őket: Nádasdy 14 lovag között a kilencedik helyet foglalta el a lovagok sorában, sógora pedig a tizenegyediket.¹²⁶

Az 1655. évi pozsonyi országgyűlésen Nádasdy elnyerte a második helyen álló rendi/országos főméltóságot, az országbírói tisztséget.¹²⁷ Hamarosan pedig Habsburg-udvari karrierjében is előlépett. Ennek újabb lépcsőfokát jelentette ugyanis 1662 eleji titkos tanácsosi kinevezése.¹²⁸ Bár a titkos tanácsosság korábbi jelentőségéből már ugyancsak vesztett, de még mindig a legmagasabb rangú tanácsadó testület tagságát és ezzel együtt komoly befolyást jelentett. A magyarok közül különösen kevesen dicsekedhettek ez idő tájt ezzel a tisztséggel, hiszen a lista meglehetősen rövid: Lippay György esztergomi érsek, továbbá Pálffy Pál, Wesselényi Ferenc és Zrínyi Miklós.¹²⁹

¹²³ Außführliche Beschreibung der ungerischen koeniglichen Croenung Iherer Mayestät Ferdinandi Quarti, Koenigs in Hungern vnd Boehaimb, Erzherzogen Oesterreich. Wien, Bey Matthaeo Cosmerovio. B2v. ÖStA HHStA OMeA Ältere Zeremonialakten Kart. 3. 1647 Juni 16.

¹²⁴ „Comes Franciscus de Nadazd, Curiae Magister, mit dem Staab in der Handt die königl. Procession in Ordnung gestellt.” Az előző jegyzetben idézett nyomtatványból B1.

¹²⁵ Levelei Batthyány I. Ádámmal, 1651. január 2., Seibersdorf: MOL P 1314, Családi levéltárak, A herceg Batthyány család levéltára, Missiles Nr. 32213., valamint 1651. január 23., Keresztúr: Uo. Nr. 32216.

¹²⁶ *Horn Ildikó*: Esterházy Pál: Itinerarium in Germaniam 1653. Sic itur ad astra 2–3. (1989: 4–5. sz.) 21–48., itt 29.; vö. még Feste in Regensburg. Von der Reformation bis in die Gegenwart. Hrsg. Karl Möseneder. Regensburg: Regensburg 1986. 224.

¹²⁷ Országbíróvá választásának körülményeiről: *Toma Katalin*: Nádasdy III. Ferenc országbírói kinevezése. Adalékok az 1655. évi országgyűlés történetéhez. In: Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. CD-ROM. Szerk. Erdélyi Gabriella – Tusor Péter. Bp. 2007. 111–125.

¹²⁸ ÖStA HHStA Handschriften Böhm Suppl. 383. (W 706/23.) *Johann Dümont*: Collectanea historica, necnon politica et juridica. Bd. 23. „Eidbuch österreichischer Würdenträger” fol. 15v. A Titkos Tanács működéséről: *Henry Frederik Schwarz*: The Imperial Privy Council in the Seventeenth Century, with a Supplement: The Social Structure of the Imperial Privy Council, 1600–1674 by Henry F. Schwarz and John I. Coddington. (Harvard Historical Studies LIII.) Cambridge 1943. Nádasdy mellett még Lippay György és Zrínyi Miklós szerepel magyar részről a Schwarz által felsorolt titkos tanácsosok névsorában.

¹²⁹ Wesselényi 1659. november 28-án Pozsonyban, Zrínyi Miklós december 15-én Bécsben tette le a titkos tanácsosi esküt. ÖStA HHStA Handschriften Böhm Suppl. 383. (W 706/23.) *Johann*

Nem sok nyom mutat Nádasdy tényleges titkos tanácsi működésére. 1662. július 9-én a pozsonyi országgyűlés idején a Titkos Tanács kamarai ügyekben tartott ülésén vett részt Zrínyi Miklós társaságában. Az ülés tárgya a hadsereg élelmezése volt.¹³⁰ 1663. október 16–17-én egy svájci ügyben tartott ülésen vesz részt, egyedüli magyarként, amikor éppen a császárvárosban tartózkodott.¹³¹ 1666. február 4-én újra egy kamarai tárgyú titkos tanácsi ülésen volt jelen, amely a Lippay György érsek által a végek élelmezésére hagyott 1000 hordó bor sorsát tárgyalta.¹³² Udvari befolyásának növekedését jelezte, hogy 1663 decemberében az országbíró I. Lipót a regensburgi birodalmi gyűlésbe való indulása előtt a kormányzásra hátrahagyott 12 tagú direktórium tagjává választotta.¹³³ A direktórium kijelölésével az uralkodó nem a nádort bízta meg személyes helyettesítésével, ami egyet jelentett a palatinus rendi jogainak bizonyos csorbitásával, noha az ideiglenes „kormány szerv” feladata nem kizárólagosan a magyarországi ügyek intézése volt.

A vasvári béke megkötése után az országbíró az Aranygyapjas rend tagjai közé való felvétellel is javasolták. Az előterjesztésben az 1663–1664. évi török háborúban tett szolgálataira hivatkoztak. Nádasdy azonban — ez ideig sajnos még ismeretlen okok miatt — végül a rendet nem kapta meg.¹³⁴ Vas vármegyei főispánja mellé azonban nem sokkal később újabb főispánságokat szerzett, 1666. január 15-én Zala és Somogy vármegyék közös főispáni posztját kapta meg.¹³⁵

Wesselényi Ferenc nádor 1667-ben bekövetkezett halála után lázas találgatások indultak meg, hogy I. Lipót kiket fog jelölni nádorként az összehívandó országgyűlésen. Esterházy Pál egyik embere szerint az országbíró és veje, Draskovich Miklós Bécsben a császárné kegyeit igyekeztek megszerezni annak érdekében, hogy Nádasdy a nádori, veje pedig az országbírói méltóságot nyerje el. Nádasdy ugyanakkor sógorának is ígéretet tett, hogy ha őt jelölnék palatinusnak, Esterházy Pált támogatná a *judex curiae* cím elnyerésében. Vásárhelyi Nagy Gábor, a levél írója azonban figyelmeztette Esterházyt, hogy ne bizzon se sógorában, se nővérében, hanem maga menjen fel Bécsbe, hogy támogatókat szerezzen maga mellé a főméltósági poszt elnyeréséhez.¹³⁶ Nem tudni, hogy Nádasdy sógorával szembeni csalárd magatartását illetően igaza volt-e a levélírónak, hiszen újabb magyar diéta összehívására az országbíró életében már nem került sor.

Dumont: Collectanea historica, necnon politica et juridica. Bd. 23. „Eidbuch österreichischer Würdenträger” fol. 15. Vö. még újabban *Anna Fundárková*: Tajný radca Pavol Pálfi. In: Pálfióvci v novoveku. Vzostup vyznamného uhorského šľachtického rodu. Zborník z vedeckej konferencie Bratislava 20. mája 2003. Ed. Anna Fundárková – Géza Pálffy. Bratislava–Bp. 2003. 47–62. és *Pálffy Géza*: Mellőzött magyarok? Hadikonferenciák ülésrendjei 1660–1662-ből és 1681-ből. Levéltári Közlemények 75. (2004: 1. sz.) 47–63.

¹³⁰ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 213. Konv. 1662. Juli fol. 91.

¹³¹ ÖStA HHStA Staatskanzlei, Vorträge an den Kaiser Kart. 3.

¹³² ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 221. 1666. Febr. fol. 83., fol. 93.

¹³³ Nádasdy 1663. december 1-jén írt levelében tudósítja Bálintffy Jánost direktóriummi kinevezéséről. MOL E 185, Missiles (Mikrofilm: 6896. d.). Vö. Kászonyi Márton esztergomi kanonok levele Teleki Mihálynak. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. XIII. köt. 1661–1664. Szerk. Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica III/B. XIII.) Bp. 1888. 274–275.

¹³⁴ Az előterjesztés: ÖStA HHStA Staatskanzlei, Adelsakten Kart. 7. „Nádasdy”

¹³⁵ MOL A 57 13. köt. pp. 260–261.

¹³⁶ Vásárhelyi Nagy Gábor levele Esterházy Pálhoz: MOL P 125, Családi levéltárak, Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy Pál nádor Nr. 3348.

I. Lipót király 1667. április végére Nádasdy Ferencet és Szelepcsényi György esztergomi érseket (1666–1685) Bécsbe hívatta, hogy — miként az országbíró maga fogalmazott — „az gyűlésig kettőnkre bízva ú Felsege az szegény haza dolgait”.¹³⁷ A szituáció hasonló volt a Pálffy Pál nádor (1649–1653) halála után kialakult helyzettel, megoldása viszont abban a lényeges dologban tért el az 1653. esztendőől, hogy ez esetben nem egyedül az esztergomi érsek lett királyi helytartó, hanem az országbíró is mellé rendelték, azaz ketten látták el a *locumtenens regius* feladatait.¹³⁸ Nádasdy helytartói kinevezéséhez maga IX. Kelemen pápa is gratulált, nevezetesen 1667. szeptember 1-jén kelt brevéjében.¹³⁹ Gróf Nádasdy III. Ferenc ezzel politikai pályafutásának csúcsára ért, hamarosan bekövetkezett különleges bukása miatt a hön áhított nádori tisztség elnyerésére már nem maradhatott lehetősége.

Kitekintés

Jelen tanulmánynak nem feladata annak eldöntése, hogy milyen okok vezettek e fényes és nagy ívű pályafutás tragikus megtöréséhez. Kiindulópontja mindenekelőtt az a feltevés, hogy Nádasdy Ferenc mecénási működésében, rezidenciái kiépítésében és gyermekei neveltetésében¹⁴⁰ nemzetközi példákat igyekezett követni. Birtokainak a bécsi császárvároshoz való közelsége lehetővé tette számára, hogy a Habsburg-udvar sokszínű arisztokráciájának életébe gyakrabban és közelebbről betekintsen, mint kortársainak többsége. A politikai, hatalmi és művészeti reprezentáció alapjait ugyanakkor előkelő származása, családjának ősi múltja, hatalmas birtokainak jövedelme, valamint a magyar rendi társadalomban elfoglalt pozíciója biztosította. A frissen áttért főúr buzgó vallásossága és egyéni indíttatása, hogy új hitét kortársai előtt megjelenítse, magyar világi főúri társaihoz képest különleges erősséggel nyilvánult meg, majd talált elismerésre a katolikus egyházon belül. Jelen munka ezt az eddig kevésbé ismert, sokrétű hátteret igyekezett felvázolni, amelynek egyes aspektusai a keretét ad(hat)ják mecénási tevékenységnek.¹⁴¹

¹³⁷ Nádasdy levele Szente Bálinthoz, 1667. április 24., Pottendorf: ÖStA HHStA UA Spec. Fasc. 311. Konv. A fol. 88–89.

¹³⁸ „Tegnap declarálá ő felsége esztergami érsek úr [ti. Szelepcsényi György] s mi személyünk-re pro interim a locumteneniát.” Nádasdy levele Nagy Ferencnek, 1667. május 5., Pottendorf: MOL E 185, Missiles (6897. d.)

¹³⁹ 1667. szeptember 1.: MOL E 150 Reg. Fasc. 72. Nr. 77.

¹⁴⁰ Vö. *Toma Katalin*: Nádasdy István európai tanulmányútja. A Kavalierstour alkalmazása a magyar főúri nevelési gyakorlatban. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2005. 192–214.

¹⁴¹ Az utóbbi terület részleges bemutatására kutatási programunk többi résztvevőjének ugyan ezen számban megjelenő tanulmányaiban kerül sor.

Viskolcz Noémi

NÁDASDY III. FERENC GYŰJTEMÉNYEI¹

Egy kiemelkedő gyűjtésmélet a 16. századból

Az elmúlt két-három évtizedben rendkívüli módon megnövekedett a kora újkori műgyűjtéssel és a gyűjteményekkel foglalkozó szakirodalom.² Nem csupán az egyes gyűjtemények történetét és intézményesülését, hanem a korabeli gyűjtésméleteket is vizsgálják a kutatók. A „hogyan és mit gyűjtsünk” kérdésre az egyik legfontosabb, rendszerező jellegű tudományos választ a belga Samuel Quiccheberg (1529–1567) írta a 16. században. Quiccheberg a bázeli és ingolstadti egyetemeken folytatott tanulmányai után a Fugger családnál került Augsburgba, ahol könyvtárosként működött. 1559-ben V. Albrecht bajor herceg szolgálatába állt, ahol elsősorban a képtár gondozása volt a feladata, miközben már dolgozott elméleti művén, a herceg segítségével kiadott *Inscriptiones vel tituli theatri amplissimi* (München 1565) című értekezésén. Úgy tűnik, egyfajta művészeti tanácsadói szerepet töltött be Münchenben, ismertek az V. Albrecht megbízásából Itáliában tett utazásai az 1560-as évekből. Mély benyomást tett rá Ulisse Aldrovandi bolognai múzeuma, illetve a firenzei nagyherceg, Francesco de Medici gyűjteménye.³ Említett művében nem csupán azt vázolja fel, hogy milyen egy ideális múzeum, hanem praktikus tanácsokat is ad a gyűjtőknek.⁴ Hatott rá természetesen V. Albrecht lenyűgöző gyűjteménye, illetve maga is hatással volt a gyűjtemény alakítására, hiszen éppen ekkor kezdtek nagyszabású építkezést Münchenben, hogy a herceg képei, szobrai és egyéb műkincsei számára megfelelő környezetet biztosítsanak.⁵

---

¹ A tanulmány megírását az OTKA K 71982 sz. kutatási programjának támogatása tette lehetővé. Itt köszönöm meg Király Péter, Kiss Erika és Pálffy Géza tanácsait és észrevételeit, amelyeket a tanulmány készítése során nyújtottak.

² Csak néhány példa az elmúlt évekből (a teljesség igénye nélkül): *Horst Bredekamp*: Antikensehnsucht und Maschinenglauben. Die Geschichte der Kammer und die Zukunft der Kunstgeschichte. Berlin 1993.; *Paula Findlen*: Possessing Nature: Museums, Collecting, and Scientific Culture in Early Modern Italy. Los Angeles 1994.; *Macrocosmos in Microcosmo. Die Welt in der Stube. Zur Geschichte des Sammelns 1450 bis 1800.* Hrsg. Andreas Grote. Berlin 1994.; *Geza von Habsburg*: Fürstliche Kunstkammern in Europa. Stuttgart–Berlin–Köln 1997.; *Origins of Museums: the Cabinet of Curiosities in 16. and 17. Century Europe.* Ed. Oliver Impey – Arthur MacGregor. London 2001.; hasznos link még: www.kunstkammer.at; a magyar műgyűjtésről összefoglalóan *Sinkó Katalin – Viskolcz Noémi*: Műgyűjtemény. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. 7. köt. Szerk. Kőszeghy Péter. Bp. 2007. 480–490.

³ *Harriet Roth*: Der Anfang der Museumslehre in Deutschland: das Traktat „Inscriptiones vel Tituli Theatri Amplissimi” von Samuel Quiccheberg. Berlin 2000. 3–11.

⁴ Uo. 2.

⁵ *Dorothea und Peter Diemer*: Das Antiquarium Herzog Albrechts V von Bayern Schicksale einer fürstlichen Antikensammlung der Spätrenaissance. Zeitschrift für Kunstgeschichte 58. (1995) 55–104.

Quiccheberg minden gyűjthető tárgyat osztályozott és rendbe állított. Öt osztályt állapított meg, illetve mindegyiknek további 10–11 alosztályát:

1. Szakrális tárgyak és festmények, ősgaléria, genealógiák, portrék, látképek, város- és épületmodellek.
2. *Artificilia*: mesterségesen készítette, azaz műtárgyak, arany- és ezüstművek, szerszámok, órák, játékok, apró tárgyak.
3. *Naturalia*: növények, állatok, ásványok és természeti kincsek.
4. *Scientifica*: hangszerek, matematikai és csillagászati, valamint egyéb tudományos eszközök, automaták.
5. Művészeti gyűjtemény: olajfestmények, rézmetszetek, bútorok.⁶

Két közép-európai gyűjtemény

Ahhoz, hogy megértsük, mekkora és milyen volt Nádasdy III. Ferenc 17. századi műgyűjteménye a korabeli gyűjtemények között, érdemes egy pillantás vetni két olyan igen jól dokumentált közép-európai példára, amelyeket Nádasdy is jól ismert. Elsőként éppen az említett Wittelsbach bajor hercegekére, akik közül tehát V. Albrecht-höz köthető a *Kunsthammer* létrehozása a 16. században. 2008-ban jelent meg három forrást tartalmazó kötet, amelyek a 16. századi bajor hercegi kincstárát teljes egészében rekonstruálják.⁷ A helyreállítás alapja az ún. Fickler-katalógus volt: Johann Baptist Fickler, a müncheni udvar egyik alkalmazottja, a kincstár 60 szekrényének és asztalának tartalmát írta össze 1598-ban, 3407 tételben közel 6000 tárgyat.⁸ A tárgyakat több nagyobb csoportba lehet sorolni — a modern katalógusban a szakemberek ugyancsak a Quiccheberg-féle kategóriákat használták a leírásra —, melyek a következők:

1. *Bavarica és Wittelsbacensia*: saját, személyes illetve dinasztikus darabok, ország vagy régiós térképek (például Bajorország 30 m² nagyságú térképe), városmodellek, régészeti ásatások darabjai, ásványok, fémek.
2. *Exotica*: ruhák, fegyverek és más egzotikus eredetű tárgyak Amerikából, Ázsiából, Afrikából, esetleg Európa távol eső vidékeiről, a leírásban általában indiainak vagy töröknek nevezik őket. Többnyire diplomáciai ajándékokként érkeztek, a müncheni gyűjteményben ilyen volt például egy kitömött elefánt, kínai porcelánedények vagy egy kajak Grönlandról.
3. *Naturalia*: ásványok, növények, állatok, mint például egy narvalagyar, kagylók és csigák, korallak, illetve az ezekből készített műtárgyak.
4. *Artificialia*: iparművészeti tárgyak, ezek vannak a legnagyobb terjedelemben a *Kunsthammer*ben. A legkülönbözőbb anyagokból készülhetnek: fa, viasz, elefántcsont, drágakövek, ezüst, arany, réz, szövetek. A tárgyak csoportosíthatók funkciók szerint is: étkezészetek, fegyverek, játékok, ruházat.

⁶ Roth, H.: Der Anfang der Museumslehre i. m. 232–246.

⁷ Die Münchner Kunsthammer. Bd. 1–2. Katalog., Bd. 3. Aufsätze und Anhänge. Vorgelegt: Willibald Sauerländer. (Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Abhandlungen, Neue Folge, Heft 129.) München 2008.

⁸ Lorenz Seelig: Die Münchner Kunsthammer. In: Die Münchner Kunsthammer i. m. Bd. 3. 19. A katalógust külön is kiadták: Johann Baptist Fickler: Das Inventar der Münchner herzogischen Kunsthammer von 1598. Editionsband. Vorgelegt: Willibald Sauerländer. München 2004.

5. *Scientifica*: matematikai és asztronómiai, valamint mérésre szolgáló tudományos műszerek.
6. Aprócska tárgyak, amelyeket általában aranyművesek alkotnak.
7. *Memorabilia*: olyan emlékezetes tárgyak (fegyverek, ruhadarabok), amelyek korábban híres emberek tulajdonában voltak, illetve valamilyen történeti eseményhez, például híres csatához kapcsolódnak, de ide tartozik például olyan bizarr tárgy is, mint Ernő herceg húgyköve.
8. Képek, metszetek, kárpitok, faliszőnyegek.
9. Szobrok.
10. Antikvitás: antik márvány- és rézszobrok.

A bajor herceg szinte a Quiccheberg-féle tökéletes és ideális múzeumot hozta létre a tárgyak sokfélesége tekintetében, ám a Fickler-katalógus alapján kijelenthető, hogy nem pontosan úgy és abban a sorrendben prezentálták őket, mint ahogy azok Quiccheberg rendszerében szerepeltek.

A másik analóg példa felső-ausztriai, és olyan főúri környezetből származik, amely rangban, jövedelemben megfelel Nádasdy Ferenc pozíciójának: Joachim Enzmillner (1600–1678) az ausztriai ellenreformáció végrehajtásában jogi tanácsadóként vett részt, és a menekültek hátrahagyott birtokait, így a gyűjteményének nevet adó Windhaagot is, valamint ingóságait — mondhatni — fillérekért megszerezve gazdagodott meg. Ezzel párhuzamosan politikai karrierje is felívelt, császári tanácsos lett, majd I. Lipóttól 1669-ben a grófi címet is elnyerte. Személyének különleges magyar vonatkozása, hogy a Wesselényi-mozgalom pereire is kötődött egyfajta tanácsosként.⁹ Enzmillner gyönyörű rezidenciákat építtetett, hatalmas gyűjteményt állított össze műkincsekből, képekből és könyvekből. Könyvtára 16 ezer kötetből állt, miután hozzájutott Jörger von Steyregg ismert gyűjteményéhez.¹⁰ Kastélyait, kincseit a kortársaknak és az utókornak is megörökíttette: Caspar Meriannál kiadatta birtokai topográfiáját, mégpedig rézmetszetekkel illusztrálva 1656-ban Frankfurt am Mainban.¹¹ E munkát Nádasdy Ferenc is olvashatta, hiszen könyvtárában megvolt Merian *Topographia*-sorozata, amelynek Ausztria kötetéhez ezt a *Topographia Windhagianát* is mellékeltek.¹² 1673-ban önállóan is megjelent e mű bővített kiadása Bécsben, még több képpel (összesen 62 rézmetszettel), amelyeket Clemens Beuttler készített.¹³

Joachim Enzmillner központi rezidenciája a felső-ausztriai windhaagi kastély volt (ma már nincs meg az épület, a gróf halála után ugyanis leánya lerombol-

⁹ *Georg Grüll*: Geschichte des Schlosses und der Herrschaft Windhag bei Perg. Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines 87. (1937) 216–225.; *Irene Vorderwinkel*: Die Kunstkammer des Grafen Joachim von Windhag. Univ. Diss. Wien 1957. 6–15.

¹⁰ *Grüll, G.*: Geschichte i. m. 235–244.; *Eric Gaberson*: Bibliotheca Windhagiana. A Seventeenth-Century Austrian Library and Its Decoration. Journal of the History of Collections 5. (1993: Nr. 2.) 109–128.

¹¹ *Topographia Windhagiana, Das ist: Aygentliche Delineation, oder Contrafaitur, Perspectiv, Auffzug, Grund und Abriß auff unterschiedliche Prospecten und Formen, mit beygesetzter kurtzer historischer Beschreibung bey der Herrschafften, Windhaag und Reichenau.* Frankfurt am Main: Caspar Merian 1656.

¹² Nádasdy Ferenc könyvtárának részskatológusa, Pottendorf, 1672: Magyarországi magánkönyvtárak. II. 1588–1721. S. a. r. Farkas Gábor et al. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2.) Szeged 1992. 78.

¹³ *Hyachint Marian*: Topographia Windhagiana aucta. Wien: Leopod Voigt 1673.

tatta), amelynek termei, szobái és ezek funkciói rendkívül jól jellemezték a felkapaszkodott főúr kedvteléseit és a kor divatját. Volt itt osztrák terem, ahol Ausztria történetének jeles eseményeit örökítették meg freskók formájában a falakon és a mennyezetén,¹⁴ volt római terem, házikápolna, kincstár, könyvtár, könyvkötészet réznyomó műszerekkel, gyógyszertár és laboratórium, festőszoba, játékszoba, madárház, narancskert, pihenőkert szökőkutakkal, labirintus. A windhaagi kastély egyes részéről készült metszetek alapján Nádasdy országbíró pottendorfi rezidenciája is könnyebben elképzelhető, hiszen a leltárak a windhaaghoz hasonló elrendezést és funkciókat írnak le.

A Nádasdy-gyűjtemények forrásai

Nádasdy III. Ferenc (1623–1671) a 17. századi Magyarország egyik legjelentősebb politikusa, mecénása és gyűjtője volt.¹⁵ Gyűjteményei nagy részét Sárváron és Pottendorfban tárolta. A forrásadottságok lehetővé teszik e gyűjtemények részletes és beható vizsgálatát, Nádasdy Ferenc vagyonáról ugyanis három nagy összeírás-csoport maradt fent.¹⁶

1. Az első sorozat 1669-ből származik, amikor felesége (Esterházy Anna Júlia) halála után Nádasdy teljes vagyonszerzését végzett birtokain. A magyar nyelvű összeírások Sárváron és Pottendorfban az országbíró részvételével zajlottak, személyes megjegyzései különösen értékessé teszik ezeket a leltárakat.¹⁷ 1669 szeptemberében Nádasdy átrendezte kincstárát, a pottendorfi tárházból számos értéktárgyat átvitetett Sárvárra,¹⁸

¹⁴ Rainer Valenta: Schloss Windhaag und die Topographia Windhagiana (aucta). Zur Darstellung der Pietas Austriaca Eucharistica in einem adeligen Landsitz. Acta Historiae Artium 47. (2006) 175–189.

¹⁵ Nádasdy III. Ferencről összefoglaló jellegű tanulmányok (mindegyiknél részletes szakirodalommal): Rózsa György: Nádasdy Ferenc és a művészet. Művészettörténeti Értesítő 19. (1970) 185–202.; *Uő*: Magyar történetábrázolás a 17. században. Bp. 1973. 121–141.; Toma Katalin: Gróf Nádasdy Ferenc országbíró politikusi pályaképe (1655–1666). Doktori disszertáció ELTE BTK. Kézirat. Bp. 2005. (Köszönöm a szerzőnek, hogy használhattam kéziratát.); Bessenyei József: A Nádasdyak. Bp. 2005. 69–100.; Viskolcz Noémi: Nádasdy Ferenc. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. 8. köt. Szerk. Kószegehy Péter. Bp. 2008. 64–70. L. még Toma Katalin írását ugyanezen számban.

¹⁶ A forrásokból többet közzétettek már, ezek a közlések azonban sokszor pontatlanok, lelőhelyeiket pedig nem vagy nem pontosan tüntették fel. L. Alfred Sitte: Die Schatzkammer Nádasdy's. Berichte und Mittheilungen des Altertums-Vereines zu Wien 34. (1899) 87–96., 35. (1900) 66–75.; *Uő*: Aus den Inventarien des Schloßes zu Pottendorf. Berichte und Mittheilungen des Altertums-Vereines zu Wien 40. (1907) 47–81., 117–137. és 41. (1908) 31–52.; Sitte Alfred: Gróf Nádasdy Ferencz művei és könyvtára. Magyar Könyvszemle 10. (1902) 146–158.; Takáts Sándor: Magyar műkincsek pusztulása a Wesselényi-féle összeesküvés idejében. Archaeológiai Értesítő 20. (1900) 147–150.; *Uő*: Nádasdy Ferencz gróf sárvári kincstára. Uo. 22. (1902) 122–127.; Schoen Arnold: Nádasdy sárvári kincsei. I–II. A Műbarát 1. (1921: 15. sz.) 268–273. és 1. (1921: 16. sz.) 281–285.; *Uő*: Nádasdy Ferenc pottendorfi képtára. Ars Una I. (1923) 53–58.; Urbaria et Conscriptioes 7. füzet (7/2. Nagyjenő-Zs). (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai XIX.) Bp. 1984. 386–397.; Pottendorfi Várban levő hazának Inventarjuma. In: Urbaria et Conscriptioes 8. füzet (Arnótfalva-Zsukó). (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai XX.) Bp. 1990. 106–118.

¹⁷ Ennek a forráscsoportnak a lelőhelye: Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban MOL); E 185, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Archivum familiae Nádasdy (a továbbiakban E 185); részletesebben ezekről a forrásokról l. Buzási Enikő tanulmányát ugyanebben a számban.

¹⁸ Nádasdy átszállítással kapcsolatos sajátkezű bejegyzései a leltár lapjain olvashatók.

többek között elhunyt felesége komplett ékszersorozatait, de saját ruhái és ruhaékszerei közül is sokat – mintha egyfajta visszavonulásra szánta volna el magát.¹⁹

2. A második forráscsoport közvetlenül Nádasdy elfogatása után, 1670 szeptember–novemberében keletkezett. A vagyont zár alá vették Georg Ludwig von Sinzendorf (1656 óta az Udvari Kamara elnöke)²⁰ személyes irányításával, aki e feladatra egy tisztségviselőt rendelt ki a kamara személyzetéből, név szerint Johann Maximilian Freiherr von Seeau kamarai tanácsost. Ő a pozsonyi Magyar Kamara két tagjával, Mednyánszky Pállal²¹ és Tallián Péterrel,²² együtt mérte fel a dunántúli birtokokon található vagyont. A Dunától északra fekvő birtokok (Beckó, Csejte, Berencs) felmérése a Magyar Kamarához „tartozott”, ott szeptember 15. és 18. között Ghillányi György kamarai tanácsos²³ vezetésével tekintették át a Nádasdy-vagyont. Az Udvari Kamara célja a gyors állapot rögzítés volt, illetve elsősorban az, hogy a lopásokat megakadályozzák. Az ekkor keletkezett leltárak latin nyelvűek,²⁴ és az első elemzések alapján úgy tűnik, hogy a megbízottak a korábbi magyar nyelvű inventáriumokat felhasználva haladtak a kastélyok termein keresztül. Sárváron már szeptember 12-én munkához fogtak, majd Kapuvár, Szarvkő (Hornstein) és Lorettó, Daruvár (Drassburg), Németkeresztúr (Deutschkreuz), Léka (Lockenhaus), végül Bozsok következett. A bizottság október 3-án fejezte be munkáját.²⁵ Nádasdy Ferenc mindeközben Bécsben raboskodott, a családtagok, főleg felnőttkorú leányai és férjeik azonban igyekeztek a vagyon érdekében fellépni.
3. Végül további összeírások készültek a Nádasdy-vagyonról 1672 folyamán, német és latin nyelven,²⁶ valamint külön sorozatot képeznek az alsó-ausztriai Pottendorf és Szarvkő/Hornstein uradalommal kapcsolatos leltárak.

¹⁹ „Az Vr eő Nagha maga színjes keönteösei; ugy mint külobm-külobmfele niarij es Téeli Mentek, Dolmanyok, Süvegek, Eövek, es egieb fénjes Ruhak, azokhoz valo draga Eöltözetekkel együt, Sáarvárj Taárhazban vitettek; es bizonyos szamban, mindenik illendöképpen specificalua, az Inventárium szerint, ott talaltatnak.” MOL E 185, *Pottendorffij Varnak, es abban valo Holvalonak Inventariuma*.

²⁰ Az Udvari Kamarára és Sinzendorfra legújabbán: *Hansdieter Körbl*: Die Hofkammer und ihr ungetreuer Präsident. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 54.) Wien 2009. A kötet részletesen bemutatja, hogy 1680-ban egy hasonló — bár közel sem olyan súlyos következménnyel járó — per folyt Sinzendorf ellen is, mint a magyar arisztokraták ellen 1670–1671-ben.

²¹ Mednyánszky Pál kamarai titkárra l. *Fallenbüchl Zoltán*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. (Nemzeti téka) Bp. 2002. 194.

²² Tallián Péter soproni harmincadosra l. uo. 319.

²³ Ghillányi Györgyre l. uo. 110.

²⁴ Ennek a forráscsoportnak a lelőhelye: Österreichisches Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban ÖStA); Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA), Hofkammerarchiv (HKA), Kontrakte und Reverse.

²⁵ A Nádasdy-birtokok elfoglalásáról és felmérésének folyamatáról kiváló áttekintést ad *Felix Tobler*: Die Konfiskation der Nadasdyschen Güter. Prüfungsarbeit der Ausbildung am Institut für Österreichische Geschichtsforschung. Wien 1974. 20–24.

²⁶ Ennek a forráscsoportnak a lelőhelyei: ÖStA AVA FHKA HKA Kontrakte und Reverse; ÖStA AVA FHKA HKA Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban HFU); ÖStA AVA FHKA HKA Hoffinanz Österreich (a továbbiakban HFÖ); MOL E 156, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et Conscriptiones.

Ide az Udvari Kamara 1670. szeptember 7-én alsó-ausztriai kamarai tisztviselőket küldött Johann Greimb és Christoph Lucas Seiwicz személyében, akik el is végezték a vagyonszázeirást. Októberben az Udvari Kamara önálló adminisztrátort nevezett ki a két uradalom élére, az említett Seiwiczet, akinek az volt a feladata, hogy az ítélehozzatalig felügyelje a gazdálkodást.²⁷ Miután 1671 áprilisában Nádasdy grófot halálra ítélték, majd kivégezték, és teljes vagyonát elkobozták, nyár folyamán egy újabb bizottságot állítottak fel (Gottfried Heister, Johann Sebastian Graf von Pötting, Matthias Preiner és mások személyében), amelynek mindent újra fel kellett mérnie. 1672. március 16-án lezárt vizsgálatuk iratai német nyelvűek és értékbecsléseket is tartalmaznak.²⁸ Hozzá kell fűzni azonban, hogy a vagyonnal kapcsolatos rendelkezések, újabb és újabb inventáriumok, leltárak, hitelezői kielégítések és eladások, tehát a vagyonszázeirás időben egészen az 1680-as évek végéig elhúzódott.

Mindez összességében azt jelenti, hogy viszonylag rövid időintervallumból, 1669 és 1672 közöttől, a Nádasdy-féle ingatlanokról és ingóságokról akár három nyelven is rendelkezésre állnak források, gazdag kincsesbányát kínálva a korszak kutatói, művelődés- és művészettörténészei számára. A forrásokban laikus megjegyzésekkel és szakszerű megfogalmazásokkal (súly- és értékbecslésekkel, minősítésekkel) egyaránt találkozunk, ezzel pedig a kor anyagi kultúráját jellemző terminológiába is betekintést nyerünk. Erre két példát szeretnék mutatni a sárvári kincstár anyagából:

Magyar összeírás, 1669	Latin összeírás, 1670	Német összeírás, 1671
Almarium N 12. Egy cöregh ezüst spanyol soó Tarto füstölővel együtt, sok korszakkal, Giertia Tartokkal, fellyül vagyon az Samson képe, mindene megh vagyon, de teöredezett, nyom 35 gyragt. ²⁹	In Armario 12. Salinum hispanicum cum Candelabris argenteum ad maiores Tabulas poni solitum cum alijs Vasculis tam acetj quam olej et sacarj reliquorumque ad mensam requisitorum in cuius superficie Effigies Samsonis diversaeque etiam aliae Figurae. ³⁰	Armarium 12. Ain groß hoch spänisches Silbernes Salzvaß, sambt desien zugehör, w[iegt] 59. M[ark] 2. l[ot] zu 14 fl. - 827,45 fl. ³¹
Almarium N 6. Egy Triumphalis szeker forma Innya valo Edény araniban foglalua, es io draga keövekkel, s giöngiökkel rakot, fellyül az Tetein Elephant csontbul csinált Ember képek, meli köveknek, es Giöngiöknek semmi héia ninczen. ³²	In Armario 6. Currus aureus Rubinis, Granatis, Smaragdīs occidentalibus et Gemmis exornatus. N 1. super qua Vasculum ad formam Dolij, in superficie eiusdem Effigies Bachij et aliae quatuor, antrorsum et retrorsum ex Ebore confectj. ³³	Armarium 6. Ain Wagen mit ainen Väßl, v[on] Silber vnd vergolt auch mit allerhandt stainen vnd Perlein versezt vnd Geschmeltzt, darauf Bachuß neben noch andern Vier helffenbainen Figuren p. 300 fl. ³⁴

²⁷ Tobler, F.: Die Konfiskation i. m. 24.

²⁸ Uo. 26. Ennek a forráscsoportnak a lelőhelye: ÖStA AVA FHKA HKA Niederösterreichische Herrschaftsakten (a továbbiakban NÖHA).

²⁹ Schoen A.: Nádasdy sárvári kincsei i. m. 281.

³⁰ MOL E 185.

³¹ ÖStA AVA FHKA HKA Kontrakte und Reverse; Sitte, A.: Die Schatzkammer Nádasdy's i. m. (1899) 93.

³² Schoen A.: Nádasdy sárvári kincsei i. m. 272–273.

³³ MOL E 185.

³⁴ ÖStA AVA FHKA HKA Kontrakte und Reverse; Sitte, A.: Die Schatzkammer Nádasdy's. i. m. (1899) 91.

Ez utóbbi asztaldísz (vagy egy ahhoz rendkívül hasonlatos) „Bacchus diadala” néven ma a budapesti Iparművészeti Múzeum tulajdona, tárgyszerű leírása Szilágyi Andrástól származik: „aranyozott ezüst, trébelt, öntött, cizellált, faragott elefántcsont figurákkal, ékkövekkel, gyöngyökkel és beágyazott zománkokkal díszített.”³⁵ Szilágyi András szerint az elkobzott Nádasdy-vagyonból ajándékozta I. Lipót Esterházy Pálnak.³⁶ A műtárgy készítője az augsburgi Abraham I. Drentwett ötvös, akit az 1650–1660-as években több magyar főúri család is foglalkoztatott.

A Nádasdy-kincsek további sorsa ismert: 1671. február 6-án Sárvárról Bécsbe szállították a kincstárat, ami keveset ott hagytak, azt a császári katonaság őrizte a várban. Pottendorfból június 25-én vitték el az értékeket. A Sárvárról származó kincseknek 89251 forintra, a pottendorfiaknak csupán 8066 forintra becsülték az értékét.³⁷ Minden vagyontárgyat, így a Zrínyi- és Frangepán-féléket is az Alsó-ausztriai Kamara épületében (a forrásokban „Huebhaus”, „Schazgewölbe des Vizedomantes”), amely Bécsben a *Petersplatzon* volt³⁸ raktározták el. Itt 1672. június 20-án Lipót császár is megtekintette a nyolc tárlószekrényben kiállított kincseket, majd kiválasztott egy arany szőlőtőkét („*ein goldene Weinröben, so Natürlicher weiß auß der Erden gewachßen sein solle*”) és gyémántokat 14000 forint értékben, hogy abból születésnap ajándékot készítsenek felesége számára. Egy nagy méretű, különösen értékes, ezüst Szent Antal-képet pedig a mariazeelli kegyhelynek adományozott,³⁹ igaz, ezt eredetileg is oda szánta Nádasdy, mint a mariazeelli Szent István-kápolna alapítója.⁴⁰ A többi vagyontárgyat fokozatosan értékesítették, emellett kielégítették a hitelezőket, így különösen nagy részt hasított ki a Pálffy család,⁴¹ a birtokok nagy részét pedig eladták, legtöbbjükét az Esterházy família szerezte meg.⁴²

A Nádasdy-gyűjtemények megnevezései és megosztásuk

Sárváron a *tárházban* 32 almáriumban, 36 fiókban, 9 rúdon és 16 ládában helyezték el a javakat.⁴³ Pottendorfban az ún. *új házban* 9 díszes szekrény és asztalok szolgáltak a tárolásra, ezen kívül az *alsó* és a *felső tárházban*, valamint a *hálózásban* is számos holmit írtak össze, utóbbiban főként ruhákat.

³⁵ Esterházy-kincsek. Öt évszázad műalkotásai a hercegi gyűjteményekből. Az Iparművészeti Múzeum és a kismartoni Esterházy Magánalapítvány közös kiállítása a budapesti Iparművészeti Múzeumban. Szerk., bev. Szilágyi András. Bp. 2006–2007. 175.

³⁶ Uo. 176. L. még *Sitte, A.*: Aus den Inventarien i. m. (1907) 124.

³⁷ *Sitte, A.*: Die Schatzkammer Nádasdy's i. m. (1900) 76.; *Tobler, F.*: Die Konfiskation i. m. 48.

³⁸ *Felix Czeike*: Historisches Lexikon Wien. Wien 1994. Bd. 3. 280. (*Hubhaus*); Uo. Bd. 5. 547. (*Vizedom*)

³⁹ ÖStA AVA FHKA HKA HFU; *Takáts S.*: Magyar műkincsek i. m. 148.; *Tobler, F.*: Die Konfiskation i. m. 48.

⁴⁰ *Galavics Géza*: Magyar főurak és a mariazeelli bazilika magyar kápolnái. In: Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete. Szerk. Farbak Péter – Serfőző Szabolcs. Bp. 2004. 101–103.

⁴¹ A Pálffyak 32120 forint értékben részesültek a Nádasdy-vagyonból. *Tobler, F.*: Die Konfiskation i. m. 50.

⁴² Uo. 69–71.

⁴³ Erről l. *Kiss Erika*: „... so nicht zu aestimirn”. Nádasdy Ferenc sárvári tárházának rekonstrukciója (megjelenés alatt), illetve Kiss Erika jelen számban olvasható tanulmányát.

A Nádasdy család gyűjteményei tehát — mint már szóba került — nem egyetlen rezidencián összpontosultak, hanem megosztották őket Sárvár és Pottendorf között, illetve egy kisebb rész Keresztúron is volt (itt azonban csupán némi ruhanemű, textiliák és fegyverek szerepelnek az 1669. évi inventáriumban).⁴⁴ Figyelemreméltó a kincseket tároló helyiségek megnevezése a forrásokban. Magyar nyelven ekkorra a *tárház* elnevezés már széles körben elterjedt, a 17. század második felében ugyanakkor a nyugat-dunántúli főnemesi családok forrásiban fel-felbukkan a *Kunstkammer*, a *galéria* és a *kabinet* kifejezés – igaz, semmiféle következetesség nem mutatkozik ezek használatban.⁴⁵ Esterházy Pál is hol az egyik, hol a másik szóval nevezi meg a gyűjteményeit.⁴⁶ A Nádasdy-forrásokban Sárvár esetében egyértelműen a *tárház* („az ingó marhát, melyet kívánok, hogy soha az én gyermekim föl ne oszthassanak, hanem az sárvári tárházban az öregbik atyafi kezénél tartassék”),⁴⁷ Pottendorf esetében viszont több alkalommal is a *Kunstkammer* megnevezés szerepel (például „egy kis irottas kerek asztal, mely az Kunstkammerben vagyon”),⁴⁸ amelynek színtere az ún. *új ház*. De a *Kunstkammer* mellett itt is találkozni a leltárakban *tárház* címszóval, sőt a források megkülönböztetnek egy *alsó* és egy *felső tárházat*, ám ezekben nyoma sincs értékes tárgyakkal, sokkal inkább mindenféle „dibdáb”, használaton kívüli dolgoknak. Mindezek alapján elképzelhetőnek tartom, hogy valamikor az 1660-as években kialakítottak egy reprezentatív új teret a kincseket rejtő *Kunstkammer*nek, innen ered az *új ház* elnevezés, míg a régi *alsó* és *felső tárház* mondhatnánk félreeső tárolóként működött tovább.

Joggal merül fel azonnal a kérdés, mi lehetett az oka a gyűjtemények megosztásnak, a sárvári tárház és a pottendorfi *Kunstkammer* szétválasztásának? Nádasdy készül itineráriuma⁴⁹ szerint az országbíró és családja 1665 és 1670 között többnyire Pottendorfban tartózkodott, de időnként persze Sárvárra is ellátogattak. A kincsek nagyobbik és értékesebbik része mégis Sárváron volt, ahol Kiss Erika kutatásai szerint egy nagy boltozatos teremben méretes tárolószekrényekben helyezték el őket, a nyilvánosság elől hermetikusan elzárva. Feltevésem szerint a sárvári vár erődített jellege, jobb védetősége indokolta ezt az elkülönítést. Emellett Nádasdy végrendeletében megjelenik még egy fon-

⁴⁴ MOL E 185, A keresztúri tárháznak inventáriuma, 1669. május 16.

⁴⁵ Kiss Erika: Udvari ötvösség a 17. századi királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben. Doktori disszertáció ELTE BTK. Kézirat. Bp. 2003. 21–29. (Köszönöm a szerzőnek, hogy használhattam kéziratát.); Sinkó K. – Viskolcz N.: Műgyűjtemény i. m. 482.

⁴⁶ „A tegzekeket oszszák a négy fiú közzé ..., s a *tárházban* lévő kárpitokat, de a kárpitokhoz Miklóska ne szóljon, mivel ő neki a fraknai és kismartoni várakban lévő kárpitokat hagyom, úgy hogy ottan maradjanak a váraknál, a minthogy a képek is, és a Kismartonban lévő *Kunstkammer*.” Merényi Lajos: Gróf Eszterházy Pál 1664. évi végrendelete. Történelmi Tár (1911) 153.; „a fraknai *tárház*, s levelek, azaz archivium, ugyan ottan maradjanak, a kismartoni *galéria* is, s *biblioteca* maradjon ugyan Kismartonban.” Merényi Lajos: Gróf Eszterházy Pál 1678. évi végrendelete. Történelmi Tár (1911) 609–610.

⁴⁷ *Schönherr Gyula*: Nádasdy Ferenc országbíró végrendelete. Történelmi Tár 11. (1888) 580.

⁴⁸ *Pottendorfi Várban levő hazaknak Inventarjumja*, 1669. február 4.: *Urbaria et concriptiones* i. m. 106.

⁴⁹ Kutatócsoportunk összeállít egy Nádasdy Ferenc itineráriumot, amely a projekt lezárultával elérhető lesz a honlapunkon (www.barokkudvar.hu), illetve részben már megtalálható Toma Katalin disszertációjában is. Toma K.: Gróf Nádasdy Ferenc i. m. 157–240.

tos indok: az itteni tárházban lévő értékeket elidegeníthetlenné tette, fiainak azt rendelte, hogy „egyik az másik nélkül hozzá ne nyúlhasson, el ne veszteghessék, kivéven egyedül (kit az jó Isten eltávoztasson kegyelmesen), ha országokból el kellene bujdosni avagy rabságra esnének”.⁵⁰ A különösen nagy értékű, reprezentatív ötvöstarjak mellett szinte az összes családi és történelmi vonatkozású darabot is itt, Sárvárrott őrizték, gondosan feltüntetve az inventáriumban a tárgy vélt vagy valós provenienciáját. Csak egy-két példát emelnék ki Nádasdy Ferenc megfogalmazásában: „Nadasdi Pal Boldogh emlekezeteő Atiam Uram eő Nga aranjas Kulcza, mellyet Ferdinandus 2dus adot eőNganak”⁵¹ vagy „Egy eőregh Nászgierta, mellyet Romaban Alexander Papa Septimus adot, mikor Sz. Franciscus de Sales Francust Romában Canonizaltak,”⁵² illetve egy történelmi tárgy „Egy hay színi barsonnal buritot arany kard, Giemantokkal rakott, nincs heia az keöveknek, az ki Betlehem Gabor fejedelem kardjia volt”.⁵³

A gyűjtemények egy másik része Pottendorfban, ebben a Bécs közelében fekvő alsó-ausztriai kastélyban volt. Toma Katalin doktori disszertációjában részletesen ismertette a kastély 1660-ban történő megvásárlását.⁵⁴ Minden bizonnyal az 1650-től 1661-ig birtokolt seibersdorfi kastély berendezését költöztették át Pottendorfba, ahol Nádasdy rangjának megfelelő rezidenciát alakított ki. A források tanúsága szerint képtár, *Kunstammer*, *Silberkammer*, fegyvertár, könyvtár, nyomda, kert képezte az itteni gyűjtemények egyes részeit.

*A pottendorfi képtár*⁵⁵

Ez utóbbi állítást, hogy Nádasdy rangjának megfelelő rezidenciát alakított ki, alátámasztja a pottendorfi kastély képgyűjteménye is: az a két terem a pottendorfi kastélyban, ahol a magyar urak (kortárs galéria) és családtagok (ős-galéria) képeit függesztették fel, mindegyik reprezentációs célokat — vendégfogadásokra, társalgásra — is szolgált, tehát a látogatók is megszemlélhették. Az ún. „öreg felső palotában” 38 kisebb-nagyobb, az innen nyíló „első ház”-ban 15 további kép lógott. Maga a képgaléria élő gyűjtemény volt, állandóan változott és gyarapodott. Rákóczi László számolt be naplójában arról, hogy egyik seibersdorfi otlétekor hogyan „íratta le” [értsd: festetette le] őt a házigazda.⁵⁶

⁵⁰ *Schönherr Gy.*: Nádasdy Ferenc végrendelete i. m. 580.

⁵¹ MOL E 185, *Sárvári Várnak Inuentáriumja*. Feltehetően a Nádasdy Pál által 1625-ben elnyert császári kamarási tisztséggel együtt járó aranyozott kulcsról lehet szó. Kamarási kulcsok képi ábrázolásának példáival együtt újabban l. *Mark Hengerer*: Kaiserhof und Adel in der Mitte des 17. Jahrhunderts. Eine Kommunikationsgeschichte der Mach in der Vormoderne. (Historische Kulturwissenschaft 3.) Konstanz 2004. főként 168–171. (Nr. 1–3. kép) és 491–493.

⁵² MOL E 185, *Sárvári Várnak Inuentáriumja*. Ez Nádasdy 1665. évi utazásán történt, nevezetesen április 19-én. Erre l. *Komáromy András*: Nádasdy Ferencz római zarándoklása. Történelmi Tár (1899) 722.; *Marczali Henrik*: Bezerédj Zsigmond utazási naplója. Történelmi Tár (1883) 356.

⁵³ MOL E 185, *Sárvári Várnak Inuentáriumja*.

⁵⁴ *Toma K.*: Gróf Nádasdy Ferenc i. m. 51–52., l. még összefoglaló jelleggel jelen számban szereplő írásában is.

⁵⁵ Erről részletesen l. Buzási Enikő tanulmányát ugyanebben a számban.

⁵⁶ *Buzási Enikő*: Nádasdy Ferenc pottendorfi galériájának fennmaradt arcképei és a Widemann-portréorozatok. Művészettörténeti Értesítő 50. (2001) 22–23.; ill. Rákóczi László naplója. Közzéteszi: Horn Ildikó. Utószó: R. Várkonyi Ágnes. (Magyar Hírmondó sorozat) Bp. 1990. 124.

A kastély többi termében is számos kép függött a falakon (összesen 288), ezeket az örökölteken túl részben Bécsben, részben Itáliában és Németalföldön vásárolhatta a gróf, illetve udvari festőjét bízta meg ezek elkészítésével. A hollandiai vásárlást említi az a forrás, amely szerint Nádasdy arra utasította ügynökét, hogy 100 tallér értékben hozzon neki valamit a „fenséges festészetből” („*köstliche Mallerey*”), és amennyiben lehetséges, egy tehetséges festőt is Hollandiából.⁵⁷ Egy valóban elismert festő nem sokkal később fel is bukkant az országbíró udvarában, az antwerpeni tanultságú, Bécsben élő Jan Thomas. Nádasdy megbízásából festett képeit nemrégiben Galavics Géza azonosította.⁵⁸

A pottendorfi Kunstkammer

A *Kunstkammer*ként funkcionáló pottendorfi „új ház”-at a korabeli forrás szerint olyan ablakos helyiségnek kell elképzelni, amelyben egy ún. grotta is volt. Ezt nem írja le pontosan az inventárium, de talán — a korban Itáliából elterjedő divat alapján — egy olyan, mesterségesen a falban kialakított kis barlangot kell elképzelni, amilyen a vöröskői Pálffy-kastélyban mind a mai napig látható. A kagylókkal, csigákkal díszített üregbe szobrot helyeztek, amely gyakran szökőkútként a hűsítést is szolgálta.⁵⁹ A grotta ebben a teremben nem lehetett túlságosan nagy, fölötte ugyanis két tükröt, és hozzátámasztva még két „öreg” tükröt inventáltak. A *Kunstkammer*ben 9 *Schreibtisch*ben és 2 asztalkán helyezték el a tárgyakat.⁶⁰ A *Schreibtischek* általában olyan nemesfából faragott fiókos-rekeszes, tárolásra szolgáló reprezentatív bútordarabok voltak, amelyeket ezüsttel, arannyal, drágakövekkel és különféle béraakásokkal ékesítettek. A 16–17. században nagy művészeti központokban, például Firenzében, Augsburgban és Antwerpenben állították elő e szekrények különböző válfajait, ezek közül a legismertebbek a Philipp Hainhofer augsburgi műkereskedő által készítettetett ún. *Kunstschrankok*.⁶¹

Nádasdy az 1669. évi leltárban maga is használja a német nyelvterületen elterjedt *Schreibtisch* kifejezést, ami arra mutat, hogy a szónak ekkor még nem volt magyar megfelelője. A 9 *Schreibtisch* többségét Augsburgból hozathatta az országbíró, jellemzőjük, hogy fekete színűek, fiókosak és képekkel, márvánnyal, elefántcsonttal, teknősbéka-páncéllal, tükrökkel és drágakövekből készült berakásos képekkel (összesen 60 ilyen képről tudunk) díszítettek voltak. Összesen mintegy

⁵⁷ Gróf Nádasdy Ferencz utasítása hollandi vásárlásai felől 1665-ben. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 5. (1898) 460.

⁵⁸ Galavics Géza: Jan Thomas, az utolsó Rubens-tanítvány és magyar mecénásai. Művészettörténeti Értesítő 54. (2005.) 28–35.

⁵⁹ Kustán Magdolna: Az arisztokrácia kertjei a 16–17. századi Magyarországon. In: Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2005. 482–483.

⁶⁰ A pottendorfi kastély inventáriumait részben már kiadták: Sitte, A.: Aus den Inventarien i. m.; Inventarium super rebus ... comitis domini Francisci de Nadasd in thesauro Pottendorfiensi. In: Urbaria et Conscriptioes 7. füzet i. m. 386–397.; *Pottendorfi Várban levő hazaknak Inventarjumja*. In: Urbaria et Conscriptioes 8. füzet i. m. 106–118.

⁶¹ Hans-Olof Boström: Philipp Hainhofer: Seine Kunstkammer und seine Kunstschrank. In: *Macrococosmos in Microcosmo* i. m. 555–580.

2000 darab tárgyat⁶² rejtettek ezek a fiókok, polcok és rekeszek, amelyek típusait és funkcióikat tekintve a legnagyobb változatosságot tükrözik.

Az első szekrény az ötvöstárgyaké és ékszereké (gyűrűk, keresztek, egy aranykutyácska, poharak, csészék, sótartók), ezek mellett feltűnnek a naturáliakkal ötvözött (korall, kagyló, csiga) darabok is, például „Egy klaris kigyó, melinek az nielvében egy Giemant” van vagy „Ket tengeri Czigabul ualo kalan, klaris az Njerek 2.” (*artificialia*). A különlegességekhez sorolható a kis bezoár, a három darab termésarany, a szekrény tetején lévő három lúdcsontváz és az unikornis szarv (*naturalia*). A második *Schreibtisch*ben „mesterséges üvegeket” állítottak ki, fiókjaiban pedig anyag és funkció szerint különítették el a tárgyakat: ládácskákat, skatulyákat, szalmából készített aprócska virágokat, kártyákat, viaszképeket és rézmetszeteket. A tetején a hat szagos vízzel töltött korsó és egy fából faragott, gyöngyökkel díszített kálváriahegy állt. A harmadik szekrény a legnagyobb és leglátványosabb: a 123 elefántcsont-, 24 ébenfa- és 4 gyöngyberakásos képpel ékesített bútorban tárolta Nádasdy érem- és pénzgyűjteményét,⁶³ számos olvasóját (összesen 87 köves, közönséges, üveg, fa, sőt vizsgálóanyagból készültet), továbbá üvegeket, evőeszközöket, sütőformákat. A negyedik-ötödik *Schreibtisch*ben apró eszközök, viaszképek, a hatodikban szent tetemek (az összeírók a három tetemből csak egynek tudták a nevét, Szent Feliciának),⁶⁴ *agnus Dei*k, feszületek és szentképek feküdtek a fiókokban. A hetedik szekrényben porcelánok, kupák, korsók és poharak, a nyolcadikban többnyire könyvek és levelek voltak, de itt őrizte Nádasdy elhunyt feleségének papírba csavart haját is. A kilencedik tároló üresen állt, talán a gyűjteménybe kerülő újabb tárgyakra várt. A *Schreibtische*k között két szőnyeggel borított tárolóasztalt is leírtak, amelyekre ládákat, ezüst gyertyatartókat, képeket, egy öreg hal fogát és egy hajó fából ácsolt modelljét helyezték. A szekrények fölött a falakon mindenhol tükrök és ezüst gyertyatartók függtek.

A *Kunstkammer*ben felállított pompás tárolókon túl ugyanitt még 96 képet és szobrot is összeírtak.⁶⁵ Ennek nem csupán azért van jelentősége, mert ezek helyigénye megnöveli az amúgy is különleges teret, hanem tartalmuk is sokatmondó: mintegy kétharmaduk Jézust, Máriát és különféle szenteket (Szent Ferenc, Szent Rozália, Szent Jeromos, Szent Pál és Mária Magdaléna stb.) ábrázolja, ami nagyon is tudatos gyűjtői, illetve kiállítói koncepcióra vall.

Ha a pottendorfi *Kunstkammer* felépítését összevetjük a fentiekben bemutatott münchenivel, akkor megállapítható, hogy voltaképpen minden kategória valamilyen mértékben jelen volt Pottendorfban is – igaz, eltérő súllyal: igen jelentős például a szakrális és az *artificialiá*ba sorolható tárgyak mennyisége, kevesebb a *naturalia* és az egzotikus darab, míg a személyes és családi kö-

⁶² A darabszámot pontosan nem lehet megmondani, mert ebben eltérnek a források, a nagyságrend azonban mindegyikben ennyi.

⁶³ Ennek leltárát kiadta: Takáts S.: Magyar műkincsek i. m. 147–150.

⁶⁴ Nádasdy ereklyéiről külön tanulmányom van előkészületben. Az értékes gyűjteményt, amelynek egy részét az 1660-as évek második felében vásárolta Nádasdy Rómában, 1678-ban az említett Georg Ludwig von Sinzendorf, az Udvari Kamara elnöke szerezte meg.

⁶⁵ A magyar nyelvű összeírásból hiányzik a képek felsorolása, csupán a latin és német nyelvűben található meg.

tődésű tárgyak, valamint tudományos műszerek jórészt Sárváron helyezték el. Csupán egyetlen kategória jelent kivételt: Nádasdynak nem volt olyan antik szobrokból álló gyűjteménye, mint a bajor hercegeknek, viszont rendelkezett egy kisebb pénz- és éremkollekcióval.⁶⁶

A pottendorfi ezüstkamra

Az ezüstkamra (*Silberkammer*), mint a kincstár önálló része, a 16. század első harmadában alakult ki a Habsburgok bécsi udvarában. Az étkezésnél használt ezüstitárgyakat emelték ki a kincstárból, és az ebédlő közelében helyezték el, egy külön tisztviselő, a (*Oberst*)*Silberkammerer* vagy *Silberdiener* gondjaira bízva őket.⁶⁷ E minta nyomán terjedt el az arisztokrata udvarokban is az ezüstkamra. Ezért figyelemre méltó, hogy Pottendorfban is elkülönítetten kezelték az ezüstöt, bár a *Silberkammer* megnevezés nem fordult elő a forrásokban. Az asztali ezüstről (*Tafelsilber*: tálak, tányérok, kannák, kancsók, poharak, evőeszközök, gyertyatartók, fűszertartók) külön inventárium készült, ebben a pohárnok kezéhez egyesével leszámolt ezüstitárgyakat sorolják fel.⁶⁸ Ezek tisztán tartására külön alkalmazott ügyelt: a fizetési listán egy volt ezüstitál-mosó (*Silberschiffwascher*), majd egy bizonyos Margaretha szerepel, mint *Silberwäscherin*.⁶⁹

Az asztali ezüst mellett azonban a *Kunstkammer*ben is írták össze ezüstöt, nevezetesen 1669-ben a következő címmel: „Azon Tárházban léveő Apro Ezüst Műnek Specificatioja”.⁷⁰ Összesen 234 tárgyat rögzítettek, de az inventáló nem adja meg, hogy miként és hol tárolták őket a teremben. Tartalmi szempontból lényeges vonása ennek a kis gyűjteménynek, hogy olyan miniatűr ezüst dísz tárgyakat tartalmazott, amelyekhez különleges szenvedély köthette a tulajdonos Nádasdyt. Csak egy-két példa az apróságok közül: ezüst hintó, ezüst históriás szekér, ezüst pörgő rokka, ezüst postakürt, ezüst korbács.⁷¹

A pottendorfi fegyvertár

A magyar forrásokban *Czaigh Háznak*, a német nyelvűekben *Zeug-* vagy *Rüsthausnak/Rüstkammernek* nevezett szobában a fegyvereket tárolták. Míg a nagyon értékes, díszes és történelmi vonatkozású fegyverek és lószerszámok a

⁶⁶ Takáts S.: Nádasdy Ferencz gróf sárvári kincstára i. m.

⁶⁷ Herbert Haupt: Bemerkungen zur Charakteristik von Schatz-, Silber- und Kunstkammer in der frühen Neuzeit am Beispiel der habsburgischen Sammlungen. In: Silber und Gold. Bd. I. Augsburger Goldschmiedkunst für die Höfe Europas. Hrsg. Reinhold Baumstark – Reinhold Selig – Helmut Seelig. München 1994. 127–134.; Kiss E.: Udvari ötvösség i. m. 3.; Michaela Völkel: Die Silberkammer. In: Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich. Bilder und Begriffe. Hrsg. Werner Paravicini. Bearb. Jan Hirschbiegel – Jörg Wettlaufer. (Residenzenforschung 15. II.) Ostfildern 2005.

⁶⁸ MOL E 185, *Inventarium des Silber geschmiedt, vnnd weiß Zeug, so dem Hannß Jareschütz Taffeldeckher Ao. [1]669. den 7. Januarij ist eingehendtiaget worden wie volgt.*

⁶⁹ MOL E 185.

⁷⁰ MOL E 185.

⁷¹ Az apró ezüstitárgyak Kiss Erika feltételezése szerint a 4. *Schreibtischben* lévő *Dockenhaus*hoz, azaz babaházhoz tartoztak. L. erre Kiss Erika e számban megjelent tanulmányát.

sárvári tárházban a 18–22., valamint a 25., 30. és 32. almáriumokban sorakoztak, Pottendorfban a használatban lévő darabok voltak, ezeket két helyiségben írják le: volt egy külön — mondhatnánk valóságos — *Czaigh Ház*, valamint egy Nádasdy szobájából felnyíló — speciális, elsősorban díszfegyvereket őrző — fegyverkamra. Az előbbiben tarackok (13), mozsarak (2), szakállaspuskák (201), muskéták (39), hosszú puskák (28), pisztolyok (32), nyergek (56) és kopják (200) sorakoztak.⁷² A Nádasdy szobájából nyíló kamra a gróf saját, díszes fegyverei („Kék Tokban igen cziffra madarasz Puska N. 1” „Aranyas Tessénj Puska N. 5”, „Bőr tokban ezüstös puska N. 1”, „Aranias francia Pisztolj par N. 2”, „Florentiai Herczegh atta kard, puska, Njeregh minden szerszamiual Aczélbul”) mellett különféle puskákat és egyéb tartozékokat rejtett.

A leltár semmilyen szekrényt vagy asztalt nem tüntet fel, így elképzelhető, hogy hasonló módon tárolták ezeket a tárgyakat, mint a windhaagi kastélyban, tehát a falra függesztve, illetve a földön. Sárváron a díszfegyvereken túl az ottani kapu fölötti toronyban lévő *Zeughaus*ban is felsorol az inventárium különféle hadi szerszámokat, ráadásul jóval többet, mint Pottendorfban. Emellett a bástyákra kitett tarackokat és ágyúkat is összeírták, mindez arra mutat, hogy Sárvárt viszonylag jól megerősítették, és alaposan berendezkedtek a vár esetleges védelmére.⁷³

Nádasdy kivégzése után, 1672 elején sógora, Esterházy Pál jelentkezett a pottendorfi fegyvertár — általa bizonyosan ismert — jó néhány darabjáért: kérte az összes kopját, 75 német pisztolyt és azt a 8 gyöngyház berakású és aranyozott ún. teschinkent (kisebb vadak, madarak lelövésére használatos hosszú „tescheni” puskát),⁷⁴ amelyeket az előbbieken Nádasdy személyes fegyverei között, a díszfegyvereket őrző helyiségben láttunk. Christoph Lucas Seiwitz intéző szerint Esterházy túlságosan alacsony árat ajánlott értük, és ráadásul azt is borban akarta megfizetni.⁷⁵ Így végül Esterházy 1676-ban csak a kopjakat vihette el Pottendorfról az uralkodó engedélyével.⁷⁶

A pottendorfi könyvtár⁷⁷

Nádasdy könyvtára szintén Pottendorfban, egy előtérrel is rendelkező külön teremben volt. A vagyonelefoglaláskor felvett értékbérlés szerint a könyvtár értéke 9–10 ezer forintra rúgott.⁷⁸ Ez az összeg még úgyis jelentős, ha az országbíró sárvári kincstárának értékéhez hasonlítjuk, amelyet 89000 forintra

⁷² MOL E 185, *Pottendorffij Varnak, es abban valo Holvalonak Inventariuma*; a német nyelvű leltár *Sitte*, A.: *Aus den Inventarien* i. m. (1907) 135–137.

⁷³ MOL E 185, *Sárvári Várnak Inuentáriumja*.

⁷⁴ *Kalmár János*: *Régi magyar fegyverek*. Bp. 1971. 207–208.

⁷⁵ *Sitte*, A.: *Aus den Inventarien* i. m. (1906–1907) 124.; ÖStA AVA FHKA HKA NÖHA

⁷⁶ Uo. fol. 632.

⁷⁷ Nádasdy Ferenc mecénatúrájáról és könyvtáráról előkészületben van monográfiám. A könyvtárról szóló eddigi tanulmányok: *Sitte* A.: *Gróf Nádasdy Ferencz művei* i. m. 146–158.; *Monok István*: *A Nádasdy család sárvári és pottendorfi udvara és könyves műveltsége*. In: *Kék vér, fekete tinta. Aristokrata könyvgyűjtemények 1500–1700. Nemzetközi vándorkiállítás. Szerk. Monok István*. Bp. 2006. 69–85.

⁷⁸ *Sitte* A.: *Gróf Nádasdy Ferencz művei* i. m. 149.

becsültek. Ezenkívül még egy kézenfekvő összehasonlítás adódik: Zrínyi Péter ugyanekkoriban konfiskált könyvtára 95 tételt foglalt magába, és értékét csupán 69 forint 8 krajcárra tartották.⁷⁹

Bár tudunk arról, hogy a könyvtárnak 1669-ben létezett egy teljes katalógusa, ez egyelőre még nem került elő. Nádasdy elfogatása után az értékes albumokat és sorozatokat kiválogatta a császári könyvtáros, Peter Lambeck,⁸⁰ a teológiai szakokat a lorettói szerviták szerezték meg, ezekről fennmaradtak a katalógusok is (229 és 272 tétel).⁸¹ A jogi, politikai és történeti műveket Johann Paul Hoher, az udvari főkancellár, egyben a magyar főurak ellen folytatott per fő mozgatója igényelte magának,⁸² ennek a résznek sajnos nincsen meg a katalógusa.

A tizenegy szakba osztott könyvtár egyes részeinek megnevezését Peter Lambeck jegyzékéből ismerjük: I. Scripturistae, II. Sancti Patres, III. Concionatores, IV. Controversistae, V. Humanistae, VI. Theologi Speculatives, VII. Juristae, VIII. Medici, IX. Philosophi, Politici, Mathematici, X. Historici profani, XI. Historici ecclesiastici.⁸³ Ez a felosztás jelentősen, sőt szokatlanul különbözik a kor világi könyvtáraiétól (például Ágost wolfenbütteli hercegeétől), de a kor ismert magyar főnemesi gyűjteményeitől is, Zrínyi Miklósétól⁸⁴ vagy Batthyány I. Ádámétól egyaránt,⁸⁵ róluk ugyanis nem állítható, hogy teológiai olvasmányokkal zsúfolták tele polcaikat. Ezzel szemben a pottendorfi könyvtár tizenegy szakja közül hat kapcsolódik valamiképpen a teológiához, mely könyvtárrend leginkább a korabeli jezsuita könyvtárakkal mutat rokonságot.

A könyvtár egyik különlegessége a nagy, reprezentatív, modern sorozatok megléte: például a Mattheus Merian-féle krónika, a *Theatrum Europaeum* 1671-ig megjelent nyolc kötete, valamint ugyancsak tőle az 1642 és 1654 között 18 kötetben kiadott *Topographia*-sorozat Európa országairól. Hasonlóan nagyszabású a *Bibliotheca Veterum Patrum*, vagyis az ókeresztény írók műveit tartalmazó 13 kötet (Párizs 1654), valamint a kor egyik leghíresebb bibliája, az ún. *Biblia Regia* 10 kötetben (Párizs 1645). Egyes szerzőktől — így például a kor neves jezsuita tudósától, Athanasius Kirchertől — minden művet megszerzett Nádasdy, és az is említésre méltó, hogy a Bécsben kiadott könyvek igen széles skálájával rendelkezett. Ami újra és újra kitűnik a forrásadatokból, hogy Nádasdy nem sajnálta a pénzt könyvekre, vásárlásai — ismerve a korabeli magyarországi viszonyokat — néha egyenesen meghökkentőek: a családi levéltárban fenn-

⁷⁹ *Orlowszky Géza*: Zrínyi Péter könyvei. In: A Bibliotheca Zriniana története és állománya. Összeáll. Hausner Gábor et al. (Zrínyi-könyvtár IV.) Bp. 1991. 53., 573–579.

⁸⁰ *Sitte A.*: Gróf Nádasdy Ferencz művei i. m. 152–158.; Magyarországi magánkönyvtárak. II. 1588–1721. S. a. r. Farkas Gábor et al. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2.) Szeged 1992. 73–80.

⁸¹ Magyarországi magánkönyvtárak. IV. 1552–1740. S. a. r. Bajáki Rita et al. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/4.) Bp. 2009. 114–123.

⁸² ÖStA AVA FHK HKA NÖHA

⁸³ Magyarországi magánkönyvtárak. II. i. m. 73–80.

⁸⁴ A Bibliotheca Zriniana története. i. m.

⁸⁵ *Koltai András*: Batthyány Ádám és könyvtára. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai IV.) Bp.–Szeged 2002.

maradt Nádasdynak az antwerpeni ügynökével való levelezése,⁸⁶ amely alapján tudjuk, hogy az országbíró kapcsolatban állt Európa egyik legismertebb nyomdászcsaládjával, a Moretusokkal. Az ő 1657. évi antwerpeni üzleti könyvében egy rövid francia nyelvű feljegyzés azt bizonyítja, hogy az 1656-ban megjelent összes kiadványukból megküldtek egy példányt a grófnak 840 arany értékben, ezeket Pierro Binnart ágens vette át, majd továbbította Nádasdynak.⁸⁷ A korabeli ár- és értékviszonyok ismeretében akár 150–200 könyv érkezhettek e kiemelkedő megrendelés révén a főúrhoz!

A fennmaradt példányok sajnos semmit nem árulnak el Nádasdy olvasási szokásairól, többnyire ugyanis nincs bejegyzés bennük. A könyvek kötése egyszerű: fehér pergamen, két zöld szalaggal. Levéltári források szerint nem sokkal az országbíró halála előtt fejeződött be az egységes arculat kialakítása, mégpedig egy bécsújhelyi könyvkötő, Jacob Kobiz révén.⁸⁸ Nádasdy Ferenc könyvei egy részét kéziratos *possessor* bejegyzéssel és/vagy nyomtatott *ex libris*-szel látta el. Barna tintás kézjegyét többnyire a címlapon, annak is az alján olvashatjuk. Általában a következőket írta: „*Ex libris C[omit]is Franc[isci] de Nadasd*”. Kivételes esetekben még a beírás évét is odakanyarította. Nem minden könyvében hagyott azonban tulajdonjegyet, ezek a kötetek a lorettói szerviták beírása, valamint a katalógustételek és a kötés alapján azonosíthatók.

Eddig Bécsben és Magyarország különböző könyvtáraiban mintegy 400 kötetet sikerült fellelnem az egykori Nádasdy-könyvtárból, ebből közel 90 kötet tartalmazza Nádasdy Ferenc *possessor*-bejegyzését vagy *ex libris*-ét, a többi pedig a lorettói szervitákét. A legtöbb kötet ma az ELTE Egyetemi Könyvtárban található, ahová a szerzetesrendi abolíciót követően kerültek a 18. század végén.⁸⁹ Mindezek alapján úgy gondolom, hogy Nádasdy könyvtára több ezer kötetet tartalmazhatott, és kétségkívül az egyik legnagyobb (ha nem a legnagyobb) világi magángyűjtemény volt a Magyar Királyságban a 17. század második felében.

A pottendorfi nyomda

Nádasdy birtokain több nyomda is működött, éppen abban az időszakban, amikor a főúri nyomdai tevékenység mindenhol abba maradt Magyarországon. Az országbíró 1665-ben tipográfusi felszerelést vásároltatott Hollandiában, amelynek működtetésével az Antwerpenből származó Johann Baptista Hacque-ot bízta meg.⁹⁰ Kezdetben Nádasdy bécsi házában állították fel a nyomdát, ahol az első kiadványok 1666-ban jelentek meg. A nyomdásznak és Nádasdynak gondot oko-

⁸⁶ MOL E 185, Missiles.

⁸⁷ Plantin Archives, Antwerpen; Arch. 299., Copie de lettres 1650–1659. p. 431.; Arch. 319., Grand livre D 1655–1671, fol. 66. és Arch. 407., Journal 1657, fol. 40r. A dokumentumok megszerzésében Monok István segítségét köszönöm.

⁸⁸ ÖStA AVA FHKA HKA HFU

⁸⁹ *Velladics Márta*: Szerzetesrendi abolíció Magyarországon (1782–1790). Levéltári Közlemények 71. (2000: 1–2. sz.) 33–52.

⁹⁰ Gróf Nádasdy Ferenc utasítása i. m. 459. Hacque meghívása és Bécsbe érkezése teljes egészében rekonstruálható Nádasdy Ferenc és antwerpeni ügynöke levelezéséből. L. erre előkészületben lévő monográfiámat, amelyben részletesen tárgyalom Nádasdy Ferenc nyomdait és kiadványait is.

zott, hogy megfelelő szöveget találjanak kiadásra. A magyar nagyúr több ismerősének is ajánlotta nyomdai kapacitását, így például Athanasius Kirchnernek már 1665-ben megemlítette a lehetőséget, és rajta keresztül Nádasdi Jánosnak, az akkor Rómában tartózkodó magyar jezsuitának is, ám egyikük sem használta ki a felkínált lehetőséget.⁹¹

1667-ben egy másik nyomdászt is alkalmaztak Hacque mellett, a szintén antwerpeni Hieronymus Verdussent. Első közös művük azoknak a szervitáknak a rézmetszetekkel díszített rendtörténete lett, akiket éppen Nádasdy telepített le Lorettóban.⁹² 1668-ban — eddig ismeretlen okokból — a nyomda kettévált, egyik fele Bécsben maradt Hacque vezetésével, a másik Pottendorfba került Verdussennel. Feltehetőleg a Hacque és Nádasdy közötti személyi ellentétek vezettek odáig, hogy 1668 végén az országbíró úgy döntött, megszabadul a bécsi nyomdájától, és eladta azt a császár kedvenc történészének, Gualdo Galeozzo Prioratónak.⁹³ Verdussen Pottendorfban folytatta a nyomdászatot, 1669-ben azonban a műhely megszűnt, tevékenységéről jelenleg nincs több adatunk.⁹⁴ A vagyonelekből összeállított hitelezői lista szerint Nádasdy még 50 forinttal tartozott Verdussennek,⁹⁵ és Haque is követelte a bérét és az eladott könyvek árát, majdnem 700 forintot.⁹⁶

1670-ben Lorettóban, Nádasdy magyar birtokán egy újabb nyomda jelent meg, ahol David Krauss irányításával adtak ki jogi és teológiai műveket magyar és német nyelven, de ennek a műhelynek is rövid volt az élete: 1672-t követően nincs több kiadványa.⁹⁷ A Nádasdy-vagyon összeírása során a pottendorfi kastély termeiben számos nyomdához való tartozékot is találtak: papírkötegeket, betűkészletet, ráadásul az egyik szobában egy rézmetszet-nyomtató prést („*Kupferpress*”) is.⁹⁸ Összefoglalva: hat év alatt (1666 és 1672 között) három nyomdahelyen (Bécsben, Pottendorfon és Lorettóban) három nyomdász dolgozott Nádasdynak, ám úgy tűnik, a nagy anyagi áldozatok ellenére sem volt jövedelmező a vállalkozás. A kudarc hátterében elsősorban az állhatott, hogy nem tudtak érdekes és eladható témájú kéziratokat szerezni.

A pottendorfi kert

A 17. századi magyar kastélyok kertjeiben a téma egyik kutatója, Fatsar Kristóf szerint még nem igen érhető tetten az új francia kertművészet, hanem

⁹¹ Kiss Farkas Gábor: „Difficiles nugae” – Athanasius Kircher magyar kapcsolatai. Irodalomtörténeti Közlemények 109. (2005) 446.

⁹² V. Ecsedy Judit: Bécs: 17. századi nyomdafelszerelésünk egyik forrása. Magyar Könyvszemle 121. (2005) 33.

⁹³ MOL E 185; Prioratóra l. Bene Sándor: „Ő Császári Felségének kedve telik benne ...” (Egy birodalmi história és társszerzői). Filológiai Közöny 39. (1993) 49–56.

⁹⁴ Borsa Gedeon: Nádasdy Ferenc pottendorfi és lorettomi nyomdái (1666–1673). Magyar Könyvszemle 91. (1975) 202–207.; V. Ecsedy Judit: A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800. Bp. 1999. 137–138.

⁹⁵ Sitte, A.: Aus den Inventarien i. m. (1906–1907) 70.

⁹⁶ Uo. 72.

⁹⁷ Borsa G.: Nádasdy Ferenc i. m. 204.; V. Ecsedy J.: A könyvnyomtatás i. m. 138.

⁹⁸ Rózsa Gy.: A magyar történetábrázolás i. m. 139.; Borsa G.: Nádasdy Ferenc i. m. 203.

az itáliai reneszánsz hatás volt érzékelhető. A díszkertben a geometrikus formájú hímzéses parterekben puszpángból alakítottak ki motívumokat, ezeket az ágyásokat virágok vagy sövények szegélyezték. De emellett haszonkert, vadas- és fácános kert is kiegészítette a díszkertet, harmonikus egységet képezve a kastéllyal.⁹⁹

Már a seibersdorfi kerttel és kertészettel kapcsolatban is maradtak fenn feljegyzések. Lippay György esztergomi érseknek például szegfűket küldött Nádasdy gróf 1654-ben: „Az igert szegfűeket Keg(yelmedne)k alazatossan praesentalom tiz fazekben. Kivanom legyenek Keg(yelm)ed nagy contentatioiara viragzasiban.”¹⁰⁰ Ugyancsak a seibersdorfi kertről írt naplójában Rákóczi László: 1655 májusában a Nádasdy család meglátogatásakor a kertben ebédeltek és vacsoráztak, azután felbocsátottak „sokféle tüzes szerszámokat”.¹⁰¹ Amikor Nádasdy nyomdafelszerelést hozatott Hollandiából 1665-ben, ugyanakkor virághagymák vásárlására is adott utasítást ügynökének, nevezetesen tulipánt — ekkorra a nagy hollandiai „tulipánörület” már lecsengett —, szegfűt és egyéb ritka, kiváló növényeket kért 20–25 tallér értékben, ráadásul egy jó kertészt is szeretett volna megszerezni ügynökén keresztül.¹⁰² az 1670. évi fizetési listán különben szerepel egy Adam Jagenbrein nevű *Kränzlgartner*,¹⁰³ aki a díszkertet gondolhatta.

A pottendorfi kastélyhoz csatlakozó kert több részből állt. Nádasdy egy 1668. évi levelében, I. Lipót pottendorfi látogatásáról beszámolva, egy kis kertről és egy „öreg” (vagyis nagy) kertről írt. A kis kert közvetlenül kapcsolódhatott a kastélyhoz, így az uralkodó és a kíséretében lévők „elsőben a kiskertbe mentek, az én gyaloghidamon, és a haltartóban szigonyokkal pisztrángokat és másféle halakat ökleltek: igen rendesen fölékesítettem volt a császárok képei-vel a kertet, melyeket a vén olasz csinált volt, mind réz statuak(na)k hitték”.¹⁰⁴ A kiskertben tehát szigonyos halászatra nyílt alkalom, a kis gyaloghíd éppen a halastó vagy -árok fölött ivelt át. Ez a kert feltehetőleg dísznövényekkel volt beültetve, így nem hatottak idegenül az antik császárszobrokat imitáló ékességek. Az „öreg” kertben szintén halászattal szórakoztatták a látogatókat, de itt már méretesebb vizákat fogták ki merítőhálával¹⁰⁵ — ezeket valószínűleg a Dunából vitette oda Nádasdy —, így a tónak is nagyobbnak kellett lennie: „Azután az öreg kertbe menvén az öregebbik vizát fogták ki, melyet elevenen Újhelybe küldtem az őf(elsé)ge árokjában.”¹⁰⁶

Matthias Greischer 1672. évi, a pottendorfi kastélyt ábrázoló metszetén a kastély mögött jobb kéz felől egy díszkert látszik, így elképzelhető, hogy ezt ne-

⁹⁹ *Fatsar Kristóf*: Magyarországi barokk kertművészet. Bp. 2008. 40–41., 61.

¹⁰⁰ Nádasdy Ferenc Lippay Györgynek, Seibersdorf, 1654. november 13.: Primási Levéltár, Esztergom; Archivum saeculare, Acta radicalia Classis X. Nr. 196. 1654. XI–XII. cs. fol. 79.

¹⁰¹ Rákóczi László naplója i. m. 124.

¹⁰² Gróf Nádasdy Ferencz utasítása i. m. 459.; vö. még *Stirling János*: A nyugat-magyarországi humanista kör és hatása díszkertkulturánkra. In: *Uő*: Magyar reneszánsz kertművészet a XVI–XVII. században. Bp. 1996. 30.

¹⁰³ MOL E 185.

¹⁰⁴ *Toma Katalin*: Egy császári látogatás utóélete. I. Lipót Pottendorfbán 1668. Fons 9. (2002: 1–3 sz.) 345–358., itt 357.

¹⁰⁵ *Sitte, A.*: Aus den Inventarien i. m. (1906–1907) 59.

¹⁰⁶ *Toma K.*: Egy császári látogatás i. m. 357.

vezik a német források *Kranzlgarten*nek. Az egyformára nyírt bokrok mellett pedig egy kerti házikót ábrázoltak, amely talán a filagória vagy mulatóház (*Lusthaus*) funkcióját töltötte be. A későbbi intézői iratokból az derül ki, hogy egy szökőkúttal ékesített grotta is volt ebben a kertben (sőt a vízvezeték innen bevezetett a kastélyba is), amelynek állapota utóbb folyamatosan romlott, meg kellett javítani a főcsövet benne, és ezért egy stukkátort hívtak, aki el is végezte a felújítást.¹⁰⁷ Nádasdy lefogatása után a díszkertből a ritka növényeket és virágokat szintén Bécsbe szállították.¹⁰⁸

Nádasdy Ferenc mintái

Nádasdy Ferenc amellett, hogy rendszeresen megfordult a rezidenciáihoz közeli bécsi Habsburg-udvarban, 1642 és 1666 között három olyan nagyobb (több hetes vagy hónapos) külföldi utazást tett, amelyek gyűjtési koncepcióját és gyűjteményeit jelentősebben befolyásolhatták.

1. 1642 tavasz–ősz: tanulmányi körút Itáliában (Pádua, Siena, Róma)
Forrás: ezen útjáról nem maradtak fenn beszámolók.¹⁰⁹
2. 1653 június 5– július 9.: délnémet körút, amelynek célja, hogy részt vegyenek IV. Ferdinánd regensburgi német királykoronázásán sógorával, Esterházy Pállal, ahol az új uralkodó a koronázási ceremónia részeként mindkettőjüket birodalmi lovaggá ütötte. A koronázásra való várakozás idejét igyekeztek hasznosan tölteni, és meglátogatták Nürnberg városát, majd a koronázást követően Freising, München, Augsburg, Günzburg és Ulm megtekintése után visszatértek Regensburgba. Hazafelé kikötöttek Straubingban, Passauban és Melkben. Münchenben a templomok mellett a bajor választófejedelem nyári rezidenciájában időztek, megszemléltek a kertet és a képtárat, majd másnap a müncheni palota került sorra. A fiatal Esterházy fogékonyságát jelzi, hogy naplójában nagyon is számon tartotta a látnivalókat, és figyelt a környezet esztétikumára, akár még egy lakomáról is feljegyezte: „olyan ezüst tálakból étkezünk, melyeknek a közepén különféle szobrok voltak ezüstműből.”¹¹⁰
Forrás: Esterházy Pál útinaplója,¹¹¹ illetve Nádasdy Ferenc levelei.¹¹²
3. 1665. február 20–május 18.: zarándokút Rómába, nevezetesen a Velence, Pádua, Ferrara, Bologna, Loretto, Assisi, Róma, Firenze, Mantova, Verona, Passau és Bécs útvonalon. A fennmaradt források szerint minden nagy gyűjteményt és érdekességet felkerestek, többek között Velencében az *Arsenalt* és a Szent Márk-székesegyház kincstárát, Rómában a hét nagy zarándoktemplomot, misét hallgattak a Sixtus-kápolnában és a Szent Péter-székesegyházban, és fogadta Nádasdyt VII. Sándor pápa

¹⁰⁷ ÖStA AVA FHKA HKA HFU; Uo. Niederösterreichische Kammer

¹⁰⁸ *Sitte, A.*: Aus den Inventarien i. m. (1908) 36.

¹⁰⁹ Vö. *Toma K.*: Gróf Nádasdy Ferenc i. m. 36–37.

¹¹⁰ *Horn Ildikó*: Esterházy Pál: Itinerarium in Germaniam 1653. Sic itur ad astra 2–3. (1989: 4–5. sz.) 21–48., itt 45.

¹¹¹ Uo. 21–48. A naplóból csak rövid részletek jelentek meg, mind a mai napig kiadatlan.

¹¹² Uo. 39., 45.

(1655–1667) is, aki személyesen marasztalta őt Szalézi Ferenc szentté avatására. A gróf az utazás során számos ajándékot kapott, például a Velencei Köztársaságtól, római bíborosoktól,¹¹³ a pápától, a mantovai és a firenzei nagyhercegektől.¹¹⁴ A bűnbocsánat elnyerésén túl azonban világi célok is mozgatták Nádasdyt és kíséretét, végiglátogatták ugyanis Róma híres és nagyszerű kertjeit, a *Belvederét*, a *Palazzo del Quirinale* parkját, a *Villa Montaltót* és *Villa Ludovisit*, valamint a Rómától délre fekvő mediterrán nyaralóhelyet, Frascatit.¹¹⁵

Forrás: Bezerédi Zsigmond útinaplója, illetve Nádasdy Ferenc levelei.¹¹⁶

Ezeken az utakon tehát Nádasdy Ferenc számos nagy és különböző gyűjteményt látott, és tudjuk, hogy mindezt kíváncsisággal és érzékenységgel tette. A könyvtárban lévő művészeti és útikönyvek is mélyebb érdeklődésről tanúskodnak. Batthyány III. Kristóf, illetve saját legidősebb fia, István *Kavalliers-tourját* is ő szervezte meg a lehető legnagyobb igényességgel,¹¹⁷ kijelölve a fiatal emberek számára a megtekintendő városokat és érdekességeket. Kristófit azután személyesen vezette körbe római múzeumában a már említett Athanasius Kircher, aki kimondottan jó kapcsolatot ápolt Nádasdyval, és több könyvét is neki ajánlotta.¹¹⁸ Hogy Nádasdy ismert-e bármilyen elméletet, amely szerint gyűjtötte a tárgyakat, egyelőre ugyan nem bizonyítható, de eddigi kutatásaink alapján biztosan állítható, hogy mintákat másolt és követett.

Nádasdy célja a gyűjteményeivel

Bár az uralkodói-fejedelmi gyűjtemények és az itáliai múzeumok a 17. században az előkelő közönségnek részben már nyilvánosak és látogathatók voltak, jelenleg még nagyon kevés az adat arról, hogy Nádasdy fent bemutatott pottendorfi gyűjteményeit mennyire ismerték a kortársak. A kastélyban lévő *Kunstkammer* a reprezentatív elhelyezés, az ékes tárolóbútorokban művészien elhelyezett tárgyak, a grotta és a teremben függő képek, az ezüsttárgyak és fegyverek gyűjteménye, a könyvtár, a nyomda és a kert a nagyobb család, valamint az arisztokrata vendégek lenyűgözésére is szolgált – természetesen amellett, hogy Nádasdy tudatosan akart méltóságának és rangjának megfelelő reprezentatív környezetet teremteni.

A sárvári tárház ezzel szemben elsősorban teauráló, értékképző funkciót töltött be, erre legerőteljesebben végrendeletében utalt Nádasdy Ferenc. Ebben arra kérte örököseit, hogy semmiképpen ne vesztegessék el hiába a szerzett vagyont, mert „látván változó állapotját országunknak, történhetik, jóságok füs-

¹¹³ Nádasdy Ferencz római zarándoklása i. m. 720–722.

¹¹⁴ Uo. Az utóbbiak ajándékait a sárvári kincstárban helyezte el Nádasdy.

¹¹⁵ Nádasdy római útjáról I. megjelenés alatt álló tanulmányomat Nádasdy Ferenc és Róma címmel.

¹¹⁶ Nádasdy Ferencz római zarándoklása i. m. 720–722.; Bezerédj Zsigmond utazási naplója i. m. 348–358.

¹¹⁷ Batthyány Kristóf európai utazása 1657–1658. Kiad. Szelestei N. László. (Peregrinatio Hungarorum 2.) Szeged 1988. 52.; *Toma Katalin*: Nádasdy István európai tanulmányútja. A Kavalierstour alkalmazása a magyar főúri nevelési gyakorlatban. In: *Idővel paloták...* i. m. 192–214.

¹¹⁸ *Kiss Farkas G.*: „Difficiles nugae” i. m. 443–446.

töt vehetnek, olyankor jó lészen az készhez nyúlni”.¹¹⁹ Pálffy Pál nádor után Nádasdy országbíró volt az, aki 1663-ban bevezette a kötött öröklési rendet, a vagyon fő elemeinek egybentartását és részbeni elidegeníthetlenségét deklaráló családi hitbizomány (*fideicommissum*) intézményét,¹²⁰ és ezzel igyekezett elejét venni a családi vagyon elaprózódásának.

Konklúziók

Nádasdy Ferenc saját bevallása szerint nagyon kevés tárgyat örökölt szüleitől, ahogy írta: „az Nádasdi tárházat igen pusztán s[...] átalom megírnia, mely keveset találtam benne”;¹²¹ a Kanizsay-ágról pedig úgy fogalmazott, hogy „az mi pedig az őstől maradt ingó marhát illeti, jó lélekösmerettel írom, abban is az egy keresztnél és igen megtépett gyöngyös kárpitnál több az én kezemben nem jutott”.¹²² A Nádasdy-javak 1669. évi felmérését egyfajta „életmű” összegzésnek is lehet tekinteni az országbíró részéről: majdnem harminc éven keresztül tudatos és széles látókörű gyarapítással olyan reprezentatív és nagyszabású gyűjtemény-együttest hozott létre, amilyenre a Magyar Királyságban jelenleg nem igen lehet más példát megnevezni.¹²³ Nádasdy gyűjteményeinek nem csupán komplexitása, hanem rendkívüli korszerűsége is figyelemreméltó: az egyre szaporodó kutatási eredmények az újdonságok iránt szenvedélyesen érdeklődő és a lehetőségei szerint a mindenből a legjobbat akaró gyűjtő képét mutatják. Néhány szemléletes példa erre vonatkozóan: Nádasdy az említett jezsuita Athanasius Kircheren keresztül olyan távcsövet rendelt meg Rómából 1665 táján, amelyet a kor leghíresebb lencsecsiszolója, Giuseppe Campani készített. Pedig a másik neves gyártótól, Eustachio Divinitől is voltak már távcsövei, de úgy hallotta, hogy Campanié jobbak.¹²⁴ Családi orvosként pedig annak a Paul Sorbait-nek a szolgálatait vette igénybe, aki a bécsi orvosi kar dékánjaként a császári özvegyet, Eleonórárt is kúrálta.¹²⁵ Végül Benda Borbála a korabeli főúri étkezési szokások összehasonlító vizsgálatakor megállapította, hogy a Nádasdyak azzal tűntek ki a többi főnemesi család közül, hogy korabeli bécsi mintákat vet-

¹¹⁹ *Schönherr Gy.*: Nádasdy Ferenc végrendelete i. m. 580.

¹²⁰ Újabban egy jogi disszertáció készült a sajnos kevésbé kutatott témáról: *Peres Zsuzsanna*: A magyar „hitbizományi” jog kezdetei. Doktori disszertáció tézisei. Pécs 2009. http://doktori-iskola.law.pte.hu/files/tiny_mce/File/Vedes/Peres_Zsuzsanna_tezisek.pdf (a letöltés dátuma: 2010. március 19.) Ebben a szerző a 16. századra teszi a magyar hitbizomány szokásjogi előzményeit, mégpedig a Thurzókhöz kötődően, a 17. századra nézve azonban Nádasdy Ferenc végrendeletét nem vizsgálta.

¹²¹ *Schönherr Gy.*: Nádasdy Ferenc végrendelete i. m. 580., ill. I. még *Reichardt Gabriella*: Nádasdy Pál javai Sárváron 1633-ban. Honismereti Híradó Sárvár 27. (2009: 1–2. sz.) 49–60.

¹²² *Schönherr Gy.*: Nádasdy Ferenc végrendelete i. m. 582.

¹²³ Ehhez hiányoznak a mi kutatásainkhoz hasonló, a főúri udvarokat részleteikben bemutató esettanulmányok. Egyetlen kivétel a kortárs Batthyány I. Ádám udvarára vonatkozó széleskörű kutatás Koltai Andrásról „Batthyány Ádám földesúri famíliája” címmel: <http://archivum.piar.hu/batthyany/0;;;0;0;vö.még.Uő:BatthyányÁdám.i.m.>

¹²⁴ *Kiss Farkas G.*: „Difficiles nugae” i. m. 446–449.

¹²⁵ A hitelezői lista szerint 1013 forinttal tartozott neki Nádasdy. *Sitte, A.*: Aus den Inventarien i. m. (1906–1907) 70., I. még *Robert J. W. Evans*: Das Werden der Habsburger Monarchie 1550–1700. Gesellschaft, Kultur, Institutionen. Wien–Köln 1989. 92.

tek át mind az étkezések időpontjaiban (korábban ettek), mind pedig a terítésben (például külön *Tafeldeckert*, azaz terítőt alkalmaztak).¹²⁶

Az országbíró gyűjteményeinek még egy érdekes és különleges vonására szeretném felhívni a figyelmet: mind a képek között, mind a *Kunsthammer*ben, mind a könyvtárban feltűnően sok a katolikus vallással, az egyházi élettel és a szakralitással kapcsolatos ábrázolás, tárgy vagy mű. Sőt, jóval több, mint egy korabeli világi főúri udvarban szokásos, ráadásul jól ismertek Nádasdy egyházi adományai, alapításai, építkezései, a szerzetesrendek pártfogása és letelepítése.¹²⁷ Ennek a rendkívül fontos és a gróf gyűjteményeinek megismeréséhez is alapvető jelenségnek az elemzése így további kutatásaink egyik legfőbb feladata lesz.

Gróf Nádasdy III. Ferenc gyűjteménye ugyan a 17. századi neves uralkodói gyűjteményekkel (Habsburgok, Wittelsbachok, itáliai fejedelemségek) — azok nagyságát és sokféleségét tekintve — nem hozható közös nevezőre, ám komplexitásában, felépítésében és elrendezésében látványosan érzékelhető a főúr mintakövetése, esztétikai érzékenysége és műértése. De talán nem is a nagy gyűjteményekhez való mérés, hanem sokkal inkább az olyan ausztriai vagy cseh–morva központokhoz való összehasonlítás lenne érdemes és érdeklő, mint Petronell (Abensberg und Traun család), Marchegg (Pálffy), Kirchschlag (Puchheim), Walpersdorf (Sinzenhof) vagy a kissé távolabbi Mährisch Kromau/Moravský Krumlov (Liechtenstein). Eredményeinknek az újabb cseh és osztrák kutatásokkal való összevetése még előttünk áll, de jelenlegi ismereteink alapján már most megállapítható: Nádasdy Ferenc nagy mértékben hasonult a császári udvarhoz közel álló arisztokrácia stratégiáihoz, életviteléhez, udvartartásához és szokásaihoz.¹²⁸

---

¹²⁶ *Benda Borbála*: Étkezési szokások a 17. századi magyar főúri udvarokban. In: *Idővel paloták...* i. m. 503.

¹²⁷ L. ezekre Toma Katalin tanulmányát ugyanezen számban.

¹²⁸ Ebből a szempontból nagyon fontos számunkra *Thomas Winkelbauer* kiváló monográfiája: *Fürst und Fürstendiener. Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters*. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Erg.-Bd. 34.) Wien–München 1999.

Buzási Enikő

NÁDASDY FERENC ORSZÁGBÍRÓ REZIDENCIÁINAK FESTÉSZETI BERENDEZÉSÉRŐL

*Számok és következtetések*¹

Voltaképp az osztrák kutató, Alfred Sitte 1899 és 1908 között publikált tanulmány-, illetve forrásközlés-sorozata² döböntette rá a magyar történeti kutatást arra, hogy Nádasdy III. Ferenc javainak elkobzásával a 17. század egyik legjelentősebb (ha nem a legjelentősebb) hazai műgyűjteménye tűnt el szinte nyomtalanul. Ráadásul a tárgyakkal és a művekkel együtt sajnos az értékelhető ismeretek egy jelentős része is odaveszett. A következő évtizedekben Takáts Sándortól³ és Schoen Arnoldtól⁴ megjelent, forrásokra építő közlemények az adatok szemléletes összesítésével megpróbálták ugyan az „eszmei kár” nagyságát érzékeltetni, arra azonban nem vállalkoztak, hogy akárcsak részleteiben körülírják a magyarországi műkincsállományt ért veszteség mibenlétét. Mindkét szerző inkább a sárvári (kisebb részben a pottendorfi) tárház egykori arany és ezüst dísz tárgyait, ötvösműveit és ékszereit, továbbá éremgyűjteményét, fegyvereit és textilneműit ismertette, s összességében kevesebb figyelmet szánt a Nádasdy tulajdonában tudott egyéb műtárgyaknak. A festmények közül Takáts még csak azokat a magyar vonatkozású portrékat említette, amelyeket — mint Esterházy Pálhoz került darabokat — Sitte is részletesen tárgyalt,⁵ Schoen Arnold viszont már egy egész cikket szentelt Nádasdy pottendorfi képtárának.⁶ Meglehetősen indulatos

¹ A tanulmány az OTKA K 71982 sz. kutatási támogatásával készült. Az alább hivatkozott leltárak feltárása „A 17. századi arisztokrata udvari kultúra formái Nádasdy Ferenc mecenatúrájának példáján” című kutatási program öt résztvevőjének (Buzási Enikő, művészettörténet, festészet; Király Péter, udvari zene; Kiss Erika, ötvösség, *Kunsthammer*; Toma Katalin, a Nádasdy-udvar működése, struktúrája; Viskolcz Noémi, Nádasdy irodalmi és könyvészeti mecenatúrája) közös munkája. A leltárak folyamatban lévő feldolgozása a kutatási terv része, ezért némelyik pontos és részletesebb leltári adatát a program befejeztével tervezett forráskiadványban, teljes terjedelmű szövegközlésükhöz kapcsolódóan adjuk meg. Itt szeretném megköszönni Viskolcz Noéminek és Király Péternek, hogy munkám átolvasásával és észrevételeikkel segítségemre voltak.

² *Alfred Sitte*: Die Schatzkammer Nádasdy's. Berichte und Mittheilungen des Altertums-Vereines zu Wien 34. (1899) 87–96., 35. (1900) 66–75.; *Uő*: Aus den Inventarien des Schloßes zu Pottendorf. Berichte und Mittheilungen des Altertums-Vereines zu Wien 40. (1907) 47–81., 117–137. és 41. (1908) 31–52.

³ *Takáts Sándor*: Magyar műkincsek pusztulása a Wesselényi-féle összeesküvés idejében. *Archaeológiai Értesítő* 20. (1900) 147–150.; *Uő*: Nádasdy Ferencz gróf sárvári kincstára. *Uo.* 22. (1902) 122–127. Takáts kutatásaira és közlésére támaszkodva ad összefoglalást *Siklóssy László*: *Műkincseink vándorútja Bécsbe*. Bp. 1919. 166–171.

⁴ *Schoen Arnold*: Nádasdy sárvári kincsei. I–II. *A Műbarát* 1. (1921: 15. sz.) 268–273. és 1. (1921: 16. sz.) 281–285.

⁵ *Sitte, A.*: Aus den Inventarien i. m. (1907) 123–124.; *Takáts S.*: Magyar műkincsek i. m. 127.

⁶ *Schoen Arnold*: Nádasdy Ferenc pottendorfi képtára. *Ars Una* 1. (1923) 53–58.

hangvételő írása a magyar előkelők arcképeinek újbóli felsorolásán túl mindazonáltal inkább megalapozatlan és módszerében vitatható próbálkozás arra, hogy a Nádasdy-leltárakban szereplő festmények némelyikét a bécsi császári gyűjtemény egyes — főként itáliai — darabjaival azonosítsa.⁷ Egyértelműnek látszik, hogy a két kutató szempontjait a századforduló idejének jellemzően tárgyközpontú értékszemlélete irányította (ami alatt a történeti vonatkozású és iparművészeti tárgyak elsőbbsége értendő), ám egyoldalú érdeklődésükben szerepe lehetett annak is, hogy a Sitte által feltárt és feldolgozott összeírások (melyeknek számát Takáts tovább bővítette) a részletesen adatolt ötvösművekhez képest a képzőművészeti anyagra nézve túl kevés információt tartalmaztak ahhoz, hogy az akkori kutatási preferenciáknak megfelelő értékelésre, következtetésre jussanak belőlük.

Mi tagadás, ez utóbbi téren ma sem vagyunk könnyebb helyzetben, annak ellenére, hogy a Nádasdy Ferenc tulajdonában volt művekre és tárgyakra vonatkozóan jelenleg 46 olyan leltárt ismerünk, amelyek 12 helyszínt, illetve gyűjteményi egységet teljes vagy valamilyen szempont szerint készült összeírását tartalmazza. Az alább hivatkozott inventáriumok az 1646 és 1682 közötti évekből valók, közülük több egyazon anyagrészre vonatkozik, az összeírás alkalmának és céljának megfelelő, változó információ-mennyiséggel. Az abból leszűrhető értékelésével most arra törekszünk, hogy lehetőség szerint rekonstruáljuk Nádasdy környezetének képzőművészeti „jellegét”, egyúttal körvonalazva annak szerepét az országbíró közéleti pályáját kísérő „imázs-építésben” is.

Az 1669. évi leltársorozat létrejöttéről és összefüggéseiről

Az áttekintés és összegzés alapját — a célszerű egyidejűség érdekében — az 1669-ben készült összeírások adják. Felvételükre egy olyan leltározási folyamatban került sor, amit maga Nádasdy rendelt el, illetve ami a leltárszövegek megjegyzései alapján néhol az ő személyes felügyeletével és részvételével zajlott. Információtartalmuk többretegű: egyfelől mert az egyes helyszíneken az országbíró idejére jellemző állapotot tükrözik, másfelől mert azokban az esetekben, ahol kimutatható Nádasdy közreműködése, a megadott adatokból következtetéseket vonhatunk le arra nézve, hogy ő maga mit tartott fontosnak a tárgyról rögzíteni. Ilyenkor nemcsak a közlés, de éppenséggel annak hiánya is bizonyos esetben információnak minősül.

Az 1669-ben történt inventálás egy olyan számvetés része, amelynek valószínűleg még nem ismerjük minden dokumentumát, de amelyből fennmaradt egy vaskos folió-kötet, több helyszínt, illetve ingóság-állomány összeírásával.⁸ Pottendorf berendezésének, valamint alsó és felső tárházainak számbavételével kezdő-

⁷ Nádasdy mecénás-tevékenységével utóljára Rózsa György foglalkozott átfogóan és alapvetően, aki felhívta a figyelmet (egy-egy erőltetett azonosítás helyreigazításával) arra, hogy a Nádasdy-gyűjtemény egykori mű- és ötvöstárgyainak meghatározása csak az egyes művek provenienciájának végigkövetésével, adataik lehetőség szerinti minél pontosabb feltárásával és figyelembe vételével lehetséges. *Rózsa György: Magyar történetábrázolás a 17. században.* Bp. 1973. 13–80., 107–141., itt különösen 140.

⁸ Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban MOL); E 185 (Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Archivum familiae Nádasdy).

dik,⁹ a *Kunsthammer* tárgyainak részletes leírásával folytatódik,¹⁰ majd olyan ékszerek, ruhák, viseleti darabok és használati tárgyak különféle jegyzékei következnek, amelyek a vár készletéhez tartozóan valamilyen alkalmazott kezelésébe vagy éppenséggel valaki révén elvitelre kerültek. Ilyen mindjárt a sorban következő, 1669. január 29-re datált jegyzék ékszerekről, ezüstnemeűkekről és öltözeti darabokról, olyan tárgyakról, amelyeket az országbíró leánya, Nádasdy Julianna (később apáca a pozsonyi orsolyitáknál) vitt magával Pottendorfról.¹¹ Juliannát idősebb nővére, Draskovich Miklósné Nádasdy Krisztina vette magához *Frauzimmer*ével együtt, a leltár dátuma szerint egy héttel anyjuk, Esterházy Anna Júlia január 22-én bekövetkezett halála után. Ezután jönnek sorra azok az „*Inventariumok, Kinek Kinek Vram eő Nag(ysag)ha ezközében mi assignaltatot kezekhez*”,¹² amelyek közül néhány — csakúgy, mint az előbbi — a leltár címét és tartalomismertetését leszámítva német nyelven íródott, az ott lévő többlettől eltérő kézírással. Némelyik datált, a kötetbe írás sorrendjében 1665. október 1-re,¹³ 1668. november 27-re,¹⁴ illetve 1669. február 6-ra keltezve.¹⁵ A többféle jegyzéket tartalmazó pottendorfi összeírást további helyszínek leltárai követik: Nádasdynak a mezítlábas ágostonos remeték kolostorával, a mai *Augustinerkirche*vel szemben álló, még Nádasdy Tamás vásárlásaként szerzett¹⁶ bécsi palotájáé,¹⁷ majd azoknak a „házi eszközöknek a consignatiója”, amelyek Pozsonyban a palatinusnénál, azaz Pálffy Pál nádor (1649–1653) özvegyénél, Maria Franziska Khuen grófnőnél, Nádasdy Anna Terézia anyósánál maradtak.¹⁸ Sajnos Nádasdy két pozsonyi házának összeírása — egyelőre ismeretlen okból — nem került ebbe a leltársorba. Pedig a helye itt lenne, mivel az inventálás hozzávetőleges topográfiai rend szerint halad: Drassburg (Darufalva) berendezésének jegyzéke¹⁹ következik, majd a sopronkeresztúri

⁹ Uo. *Pottendorffy Varnak, es abb(an) valo Holvalonak Inventariuma*.

¹⁰ Uo. *Az Uy Házban leueő Sráibitissehb(en) az szerint az Asztálokon, á minemeő Partékak, s ezközök vannak*.

¹¹ Uo. *Az Kiss Aszonjoknak ádatot holmi Partékakrul valo Inventariumok. Anno 1669. dje 29. Januar(ii)*.

¹² Uo.

¹³ Uo. *1665 1 8bris. Koniha Saffar Christoph Ebedler, az Pottendorffi Konyha Ezközérül Inventarium*.

¹⁴ Uo. *Talnok Zuonarits Mihali Kezéhez valo Inventariu(m). 1668. 27. Nouembr(is)*.

¹⁵ Uo. *Anno 1669. dje 6. Februar(ii). Pataki Ferencz Innia ado, vagi feő bor teőltő kezéhez*.

¹⁶ Vö. *Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. (História könyvtár: Monográfiák 27.) Bp. 2010. 114–115. és l. még Dominkovits Péter és Pálffy Géza közös tanulmányát ugyanebben a számban. A hely megnevezésével említve Nádasdy Ferenc országbíró egy dátum nélküli elismervényében: Österreichisches Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban ÖStA); Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA), Hofkammerarchiv (HKA), Kontrakte und Reverse Reihe D. Nr. 77., Litteralien den Grafen Franz v. Nádasd betreffend, Nr. 87.

¹⁷ MOL E 185, *Az Béczy Hazokban leueő Partekarul és Ejsközrül valo Inuentarium*. L. még Toma Katalin e számbeli írását.

¹⁸ Uo. *Posoniban Palatinusné Aszonjom eő N(a)g(ysag)ha hazanal maradot holmi Hazi Eszközök Consignatiója*. Nádasdy Anna Terézia mielőtt 1666-ban a császárné, Margaretha Theresia udvarhölgyei közé került, egy ideig az özvegy nádorné bécsi házában tartózkodott. A nádorné fiával, Pálffy Jánossal kétéves udvari szolgálatát követően, 1668. június 8-án kötött házasságot Bécsben. L. *Toma Katalin: Gróf Nádasdy Ferenc országbíró politikusi pályaképe (1655–1666)*. Doktori disszertáció ELTE BTK. Kézirat. Bp. 2005. 42. (Köszönöm a szerzőnek, hogy munkáját rendelkezésemre csátotta.)

¹⁹ MOL E 185, *Draszpurghy Kastélynak Inventariuma*.

(Deutschkreuz) váré²⁰ és tárházé,²¹ mely utóbbiak ismét datáltak, mégpedig 1669. május 7-re. Sárváron 1669. május 12-én kezdődött a leltározás, előbb a vár egyes részeinek berendezése,²² majd a tárház került összeírásra.²³ Az inventárium-sor Kapuvár március 20-án készült leltárával folytatódik,²⁴ és — 1669. december 7-i keltezéssel — a Nyitra megyei berencsi vár²⁵ ingóságainak számbavételével zárul.

A kötetes példányból a leltározási folyamat kezdetének ideje nem állapítható meg, Pottendorfról szóló első része ugyanis nincs dátummal ellátva, két egyező tartalmú, február 4-re keltezett, külön fennmaradt leltárváltozat alapján azonban az összeírás kezdete meghatározható.²⁶ Közülük az első egy betoldásokkal, áthúzásokkal javított példány, amelyben a tárgyleírásoknál — színre, darabszámmra, anyagra, illetve kinézetre vonatkozóan — gyakran fordulnak elő fogalmazással összefüggő szövegmodosítások, pontosítások.²⁷ Munkapéldánynak, „piszkozatnak” látszik, amit alátámaszt az is, hogy ezen a változaton nem található a következő oldal első sorát hivatkozó *custosok*, szemben az ugyanakkorra datált másik, küllemére nézve rendezettebb jegyzékkel – ami ez utóbbit inkább másodpéldánynak tünteti fel.²⁸ S ebben az összefüggésben van szerepe annak is, hogy a „piszkozatnak” tekinthető, vélhetően első változat lett Nádasdy hitelesítő kézjeggyel ellátva. A kötetben fennmaradt leltársorozat tehát egy tisztázat, amelynek Pottendorf berendezésére vonatkozó első része a február 4-én kelt leltárak alapján íródott, azok egymástól való apró szövegeltérései szerint a két leltárra egyaránt támaszkodva. Hogy a kötetbe írt leltársor másolatként készült, kitűnik abból is, hogy a topográfiai-kronológiai rend egy helyen megtörik: előbb került be (feltehetően jelentősége okán) Sárvár teljes anyagának május folyamán rögzített jegyzéke, és csak azt követi Kapuvaré márciusi keltezéssel. De a kötetes példány másolat-volta a leltár-előzményekkel összevetve is szembetűnő: amíg a leltározáshoz közvetlenül kapcsolódó, február-ra datált pottendorfi jegyzékek gyakran több tárgyat tüntetnek fel egy sorban, és a szövegbe foglalják a darabszámot is, addig a kötetben (nemcsak Pot-

²⁰ Uo. *Inuentarium Arcis Keresztur.*

²¹ Uo. *Keresztúry Tarháznak Inventariuma.*

²² Uo. *Saruari Varnak Inuentariumja (Dömölki Andras fő Porkolab Uramnak kezéhez adatott dolgoknak Conscriptioia)*; valamint *Eedelly Laszlo Saruari Vice Porkolab Kezehez assignaltatot.*

²³ Uo. *Sáaruarij Tarháznak Inventariuma.* Csaknem teljes terjedelmű közlését adja, ám nem betűhű átírásban Schoen A.: Nádasdy sárvári kincsei i. m.

²⁴ MOL E 185, *Inuentarium Arcis Kapu aliarumque Pertinentiarum ad Eandem spectantium á Manibus Egregy Michaelis Czuppon Prouisoris ad manus Egregy Samuelis Dongo oidem Rationistæ prædictæ Arcis et Bonorum Kapu recenter Installato assignatum. Anno 1669 Die 20 Martý.*

²⁵ Uo. *Inuentarium Arcis Berenc. Ad manus Egregy Eliæ Gaborffy assignatum. Anno 1669 In Decembris. Berench Varanak Inventariuma.*

²⁶ Mindkét példány MOL E 156, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et Conscriptioes (a továbbiakban E 156 UetC) Fasc. 78. Nr. 45.

²⁷ Uo. fol. 1r–8r: *Pottondorfi Varban Levő hazaknak Inventarjumja Anno 1669 4 die Mensis February. Vendegh Hazokban levő hunvalloknak Inventariumja mi Vagyon megh annak rendel valo föl jedzese.*

²⁸ Uo. fol. 23r–29v: *Pottendorffy Varnak Inuentariomianak Parja. Anno 1669. 4 die mensis February. Vendegh Hazokban leuő hunvalloknak Inuentariumia, mi vagyon megh, annak rendel valo fol jedeze(se).*

tendorf esetében, de másutt is) minden tárgy tételszámmal ellátva, külön sorba, a mennyiség pedig a tételek végére, numerus-oszlopokba került. Emellett a fogalmazás is összefogottabb, néhol tárgyyszerűbb, kalligrafáltabb összképpel és a lap alján ismét *custosokkal*. S amint Pottendorf helyiségeinek összeírásához, úgy *Kunsthammeré*nek leltárához is tartozik egy munkapéldány,²⁹ amely ugyan dátum nélküli, de a sűrű javításokból, valamint lapszéli és lapalji betoldásokból ítélve a leltárfelvétel alkalmával készült, és a hiányzó utolsó „*Schraib Tisch*”, valamint az „*Apro Ezüst Művek*” anyagát leszámítva megegyezik a kötetben lévő másolattal. Mindezek alapján úgy gondolom, hogy a leltározási folyamat a pottendorfi vár és *Kunsthammer* összeírásával 1669. február 4-én (amúgy egy hétfői napon) kezdődött, az a néhány korábbi dátumú, jobbára készlet-leltár³⁰ amely ugyanott található, szintén másolatként került a pottendorfi egység végére, dátumuk így nem tekinthető az addig beírtak *ante quem*jének.

Nádasdy országbíró tehát a felesége halálát követő második héten már hozzáfogott ingóságai számbavételéhez; több hónappal azelőtt, hogy Anna Júliát a lékai ágostonosoknál végső nyugalomba helyezték volna.³¹ Az ingóságok ilyen gyorsan megkezdett, szisztematikus összeírásának magyarázata Nádasdy 1663. július 10-én kelt végrendeletéből tudható meg.³² Ebben osztrák mintára („*austriai törvény szerint*”) hitbizományként, az elsőszülöttség (*primogenitura*) alapján történő öröklési rendben hagyta utódaira legjelentősebb ingatlanait: a család ősi várát, Sárvárt, Alsó és Felső Vidékkel, valamint legfőbb rezidenciáját és akkori lakhelyét, Pottendorft, továbbá Szarvkőt és Drassburgot, illetve városi házait „*intra et extra regnum Hungariae*”.³³ A 17. században azonban nem szokásos módon és törvényileg ekkor még nem szabályozott formában³⁴ ingóságairól is hasonlóképpen rendelkezett, nevezetesen oly módon, hogy „ingó marháit” soha „*föl ne oszthassanak, hanem az sárvári tárházban az öregbik atyafi kezénél tartassék*.”³⁵ Hogy mely darabok kerülnének a kissé odébb „köztárház”-nak mondott és szándéka szerint testamentumával hitbizományi kincstárrá tett tárházba, azt fiainak „*itt meg nem nevezhetem, hanem magam keze írása alatt hagyom ... pecsétjek alatt, lajstroma lévén mindeniknél*.”³⁶ Vagyis Nádasdy végrendeletének írásakor egy hitbizományi ingóság-leltár összeállítását tervezte, amely 1663-ban valószínűleg nem készült el.

²⁹ MOL E 156 UetC Fasc. 79. Nr. 50. fol. 1r–7r: Az Kunszt Kammerben Leuö Scraibtschecken (!) az minemő Eszközök vannak azokb(an) számok az szerént az asztalokon leuö Eszközök(en) is.

³⁰ L. a 11., 13., 14. és 15. jegyzetekben.

³¹ Esterházy Anna Júlia temetésére a lékai családi kriptában 1669. október 7-én került sor. A gyászbeszédet Sennyey István veszprémi püspök tartotta. RMK I. 1080.: *Keserves Dichérete az Néhai Méltóságos Groff Esterhas Anna Julia Aszonnak Méltóságos Groff Nadasdi Ferencz Ország Bíráiának kedves Házastársának. Melliet Teste Feőleött Az Tekéntetes es Nagijságos Sennyei Istvan Wespzremi Püspök, Lekan Szent Miklos Szentegyhazaban Méltó örök emlekezetre Prédicallot. Ezer hat Száz Hatvan Kilencz Estendőben October Havanak Hetedik napian. .... Beczben 1669. esztendőben.*

³² *Schönherr Gyula*: Nádasdy Ferencz országbíró végrendelete. Történelmi Tár (1888) 176–187., 369–382., 580–591.

³³ Uo. 372., 378–379.

³⁴ *Kállay István*: A családi hitbizományok Magyarországon. Levéltári Közlemények 50. (1979: 1. sz.) 71.

³⁵ *Schönherr Gy.*: Nádasdy Ferenc végrendelete i. m. 580.

³⁶ Uo. 580–581.

Feltehetően az akkor be nem váltott szándék megvalósításához fogott hozzá a felesége halála utáni hetekben, mivel testamentumát úgy alkotta meg, hogy azon egyébként változtatni már nem akart.³⁷ Ennek ellenére 1669. április 20-án egy újabb végrendeletet írt, amelyben vagyónára nézve lényegében megerősítette korábbi végakarátát, egyértelmű utasítást adva, miként járjanak el a hitbizományként örökül hagyott javakkal.³⁸ Hogy a kötetbe gyűjtött leltársor ennek a folyamatnak a részeként készült, arra az is utal, hogy legnagyobb és legjelentősebb egységeit maga Nádasdy jegyezte le — ahogy végrendeletében is ígérte —, a gyűjtemények inventálásában eleget téve olyan formai kritériumoknak is, amelyekkel a tulajdonosi, illetve vagyonleltárak jogi kategóriájának is megfelelt.³⁹ Saját kezűleg másolta be Pottendorf berendezésének, tárházainak és *Kunstammer*ének anyagát, a sárvári tárház, a bécsi ház, a keresztúri vár és tárház leltárát, Kapuvár összeírását, valamint azt a jegyzéket, amely a palatinusnénál Pozsonyban maradt tárgyakat rögzíti.⁴⁰ Mi több, amíg a pottendorfi berendezés február 4-i leltárváltozatait egyik alkalmazottjával íratta le, addig a *Kunstammer* valamennyi „*Schreibtisch*”-ének anyagát személyesen vette jegyzékbe: vagyis nemcsak a tisztazat, de két oldal kivételével a javításokban bővelkedő munkapéldány is tőle magától származik. Ezzel együtt a leltármásolatokat tartalmazó kötet nem tartható azonosnak a végrendelet utólagos „mellékleteként” — valószínűleg valóban — elkészült és véglegesnek szánt hitbizományi jegyzékkel, mivel egyfelől nincs hitelesítve Nádasdy aláírásával, illetve a végrendeletében nyomatékkal említett pecsétjével, továbbá mert olyan saját kezű megjegyzések találhatók benne, amelyek a pottendorfi *Kunstammer* egyes tételeinél utólag tüntetik fel azt, hogy a tárgy időközben (szeptember 4-én) „a sárvári tárházba vitetett” – esetleg éppen a hitbizományi kincstár állományának összeállítására, véglegesítése kapcsán. Biztosak lehetünk azonban abban, hogy ennek a számbavételi folyamatnak nem ismerjük még minden iratát, így például azt a jegyzéket, amelyet — úgy tudni — elfogásakor Nádasdy végrendelete egyik végrehajtójának, Esterházy Mihálynak adott át megőrzésre,⁴¹ amely jegyzék (a jelentőségét sejtető eljárásból ítélve) talán a hitbizományi anyag leltárának kész, hitelesített példánya volt.

³⁷ Uo. 585.

³⁸ MOL E 185, 45. d. (Mikrofilm: 31986. d.) fol. 231r–233r. A hivatkozott rész: „....Az ingo marhát az Inventariumok szerint reinventaltassák. Az Tárházbélit helyben hagyván, az többit intézzék el, mindeneket Testamentumom szerint...”

³⁹ A különböző leltártípusokat, köztük a tulajdonosi leltárakat és formai megkötéseiket (tétel-számozás, számmal azonosított, illetve más módon pontosított elhelyezés) 16–17. századi példák alapján, a leltárak forrásértéke szempontjából tárgyalja: *Heinrich Klapsia*: Von Kunstammer-Inventaren. Versuch einer quellenkritischen Grundlegung. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 49. (1935: Heft 1–2.) 444–455., különösen 447., 450.

⁴⁰ A kötet leltárainak bemásolását Nádasdyn kívül még egyvalaki végezte, akitől a sárvári vár berendezésének jegyzéke, a sárvári viceporkolábnak átadott tárgyak leltára, továbbá a drassburgi és a berencsi vár összeírása származik. Az összességében magyar nyelvű leltársorozatban található négy német nyelvű, részben készlet-jegyzék feltehetően további két kéz munkája.

⁴¹ *Pauler Gyula*: Wesselényi Ferencz nádor és társainak összesküvése (1664–1671). I–II. köt. Bp. 1876. II. köt. 141., ill. ennek alapján: *Schoen A.*: Nádasdy pottendorfi képtára i. m. 57.

Az elmondottak az 1669. évi leltársorozat dokumentáló értékét a szokásosnál kissé magasabbra helyezik. Nemcsak Nádasdy személyes közreműködése miatt, hanem azért is, mert a hitbizomány alá utalt gyűjteményi egységek, illetve művek rögzítése ezúttal többet jelentett, mint szokásos tárgyszerű leírásukat. A jegyzékekben — túl a jelzett vagyoni értéken (az ékszereknél és ötvösműveknél) — benne foglaltatik mindaz az örökül hagyni akart személyes tudás is, amellyel Nádasdy a tárgyakról rendelkezett – különösen a tárházak leltáraiban. A berendezés egyéb részeire vonatkozóan viszont az bír jelentőséggel és tanulsággal, ami hiányzik a leírásokból, illetve a művek számbavételének és leltári rögzítésének mikéntje. Még akkor is, ha Nádasdy az összeírás-sorozatnak esetleg nem minden egységét szánta hitbizományához tartozó dokumentumnak.

A festményekre nézve mindenesetre ez utóbbi szempont és értékelésmód érvényes: Pottendorf, Sárvár, Sopronkeresztúr, Bécs és Drassburg festészeti anyagáról ugyanis a leltárakban írottak alapján jószerével csak mennyiségi alapon tudunk véleményt formálni. Ami biztos, az az, hogy összességében ezeken a helyszíneken az ismert leltárakból ítélve 595 kép volt található: a legtöbb Pottendorfon, ahol a lakóterek falait díszítő 196 festmény mellett a *Kunsthammer* leltára további 92, igen különböző méretű képet említ, majd Keresztúr következik 164-gyel, Sárvár pedig 102-vel. Bécsben 33 kép volt, Drassburgban 8. Mint arról már szó esett, Pozsony nem szerepel az 1669-es évre tehető leltárak között, Nádasdynak a Gabona-piacon, valamint az Ispotály utcában álló két házáról már kincstári tulajdonba kerülésük után, 1670 szeptemberét követően készült az a keltezetlen, latin nyelvű összeírás, amelyben feltűnően szerény és csupán a legszükségesebb bútorokból álló berendezés található. A két házban ekkor már nem volt sem kárpit, sem szőnyeg, festmény is mindössze egy Mária-kép, a Gabona-piacon álló épületben.⁴² Az ismert leltárak a jelentősebb várak és kastélyok közül sem Csejtén,⁴³ sem Kapuváron,⁴⁴ sem Berencsen⁴⁵ nem említenek festményt, műtárgyat, Füzéren viszont egy 1665-ben készült összeírás szerint az „ebéldő palotán” az egyik Báthory fejedelem portréja függött.⁴⁶ További következtetésekre az egyes rezidenciákban őrzött képek mennyiségi aránya alapján és műfaji összetételének kibontásával juthatunk.

⁴² MOL E 185, *Inventarium. Rerum Vniuersarum in Duabus Domibus Nadasdianis Poseniensibus pro Fisco Regio occupatis, Vnā quidem intra Mœnia Ciuitatis in Foro frumentario, alterā uero in Suburbio, et Platea Ispitaly Vcza dicta, Situatis, repertar(um), et per nos infrascriptos conscriptar(um)*

⁴³ MOL E 156 UetC Fasc. 87. Nr. 7. 1661. július 16.; uo. Fasc. 98. Nr. 2. 1662–1672. A két leltár részleteiben közölve: A MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai XVIII. U et C. 6. füzet. Bp. 1981. 46–48.

⁴⁴ L. a 24. jegyzetet.

⁴⁵ L. a 25. jegyzetet.

⁴⁶ MOL E 156 UetC Fasc. 15. Nr. 8. fol. 3r. 1665. szeptember 18.: *Inventarium Rer(um) mobili(um), et Immobili(um) ad Arcem Füzér pertinenti(um) ad Rationem Illustrissimi Comitis Domini Domini FRANCISCI De NADASD perpetui Terræ Fogaras etc. et per totam Hungariam Judicis Curiae Regiæ etc. Quod Incipit Die 18 Septembris Anno 1665. E manibus Egregy Domini Andreæ Antocz ad manus Egregy Domini Georgy Szilágyi Transmissos, ex Commissione Generosi Domini Joannis Balintfi tanquam Plenipotentiario Suar(um) Illustrissimarum etc.* A leltár részleteiben közölve: A MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai IV. U et C. 1. füzet. Bp. 1967. 232–234. A lelőhely megjelölése nélkül teljes terjedelmében közli Komáromi András: A tolcsvai Bónis-család levéltárából. I. Történelmi Tár (1886) 172–181. Báthory fejedelem képe említve: uo. 173. A közlésre Kiss Erika hívta fel a figyelmemet.

Drassburg, Bécs, Sopronkeresztúr

A 16 helyiségből álló drassburgi kastély nyolc képéről pusztá létezésükön túl a leltárból annyit tudunk meg, hogy négy közülük az ajtó fölött volt, vagyis feltehetően kisebb darab lehetett, kettő közülük pedig az „ebédlő házban” függött.⁴⁷ Ugyanitt volt a kastély kilenc kárpitjából két „aranyos viselt”, bőrből való, míg két „niderlandi” kárpit (két másik egyszerűbbel) a Nádasdy szobájából nyíló hálólhelyiséget díszítette. A kápolnában egy képet és egy feszületet említenek. A csupán legszükségesebb berendezéssel ellátott kastély több szobáját nemigen használhatták. Erre utal, hogy az „ebédlő házon” kívül a leltár csak egyetlen, Nádasdy által bizonyára alkalmilag lakott helyiséget említ funkciója nevével („Az Ur be nylo hazaban”), valamint hogy több szobában volt sérült vagy hiányos a bútor, továbbá a képek és kárpitok előfordulása is mindössze öt — használatban volt — helyiségre korlátozódik.

Nádasdy kiemelt szerepű rezidenciájának, bécsi palotájának leltára feltűnően kevés, mindössze hét szobát, illetve termet nevez meg, viszont ezek mindegyike gazdagon volt díszítve: falaikat 33 kép és 39 kárpit borította.⁴⁸ A nagyteremben, azaz „az Palotában” és az „utanna Valo hazban” öt-öt festmény volt, olyan berendezéssel kísérve, amely szerint ez utóbbi lehetett Nádasdy fogadószobája: asztalkán álló „Schraibtisch”-órával, hosszú asztallal és 26 különböző székkal. Az utána következő, „Jobb kéz felől való Pitvar”, ahol kilenc kép lógott a falakon, talán a dolgozószoba volt, *studiolo*, íróasztallal, ülő-vánkosokkal, valamint „egy feier deszka Tokban Lakat alatt Levő valami Mesterség”-gel. A „sötét Kamara” hálóként szolgált, itt két kép volt és egy „virginas Lada”, míg a „szegény asszony házában”, azaz Nádasdy né szobájában ágy, spanyolfal és többfajta, díszesen kárpitozott szék állt. Itt a leltár a falon 11 különféle képet, az asztalon pedig egy feltehetően kisméretű, arany ráámában álló Jézus-ábrázolást említ. A leggazdagabb kiképzésű az ezt követő *hálólház* volt: az összes kárpit — 13 „Niderlandi”, 26 kisebb és nagyobb aranyas, illetve festett — mind itt kapott helyet, egy nagy kép és egy falra akasztott feszület mellett. Ez volt a legotthonosabban berendezve: a baldachinos-függönyös ágy körül selyemmel varrott és divány szőnyegek, ablakra való posztók, vánkosok alkották a textilneműt, de itt is volt íróasztal, asztali levéltartó-szekrény, tükkör, vendégfal, sőt ágyemelegítő és borhűtő is. A „leányok háza” ehhez képest szerényebb, kép nem, csak ágyak, székek, asztalok és egy üres almárium volt benne. Az igényes díszítés és felszerelés ellenére a leltár alapján a ház nem úgy tűnik fel, mint ami egy magyar arisztokrata bécsi reprezentációjára lett volna kialakítva. A legelőkelőbb berendezéssel a hálószoza volt ellátva, amely még a kor magánszférát kevésbé ismerő életmódja mellett is a társasági érintkezésre, reprezentációra kisebb hangsúlyt fektető bécsi életvitelre utal.⁴⁹ Különösen, hogy hiányzanak mellő-

⁴⁷ L. a 19. jegyzet.

⁴⁸ L. a 17. jegyzet.

⁴⁹ A magyar főrendek bécsi kapcsolattartására és társasági érintkezésére ad ez időből áttekintést *Koltai András*: Egy magyar főrend pályafutása a császári udvarban: Batthyány Ádám (Bécs 1630–1659). *Korall* 9. (2002. szeptember) 55–78., valamint *Pálffy Géza*: A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16–17. században. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.) Bp. 2002. 307–331.

le azok, a ház urának lakrészét még a városi paloták esetében is kiegészítő helyiségek, mint az *Audienz-Zimmer* vagy a háló előterét adó *Paraderaum*.⁵⁰ A különbség még inkább kitűnik olyan kortárs összehasonlításban, mint a Liechtensteinek reprezentációs terekkel megfelelően tagolt bécsi palotája.⁵¹ Mivel a falakat díszítő képek témája a Nádasdy-ház esetében sehol nincs megadva, nem tudni, hogy a festmények miként illeszkedtek az egyes szobák funkciójához vagy használójuk igényeihez.

A bécsi házhoz képest Sopronkeresztúron nagyságrendekkel nagyobb mennyiségben halmoztak fel képeket: szám szerint 164-et. Ez több ugyan, mint az alább következő Sárváron, de az itteni képek mennyiségének megtétele a berendezés szempontjából másképp esik latba. Keresztúron ugyanis részben tényleges felhalmozásról és nem díszítésről beszélhetünk. A 38 várbeli helyiség berendezését összesítő leltár 94 képről tesz említést,⁵² az ezen felül összeírt tárházé pedig 70 festményről és 34 kárpitról.⁵³ Ezt a tárházbeli képmennyiséget a „*Belseő Kis kamorában*” öt „*kötésben*” raktározták, és csak 16-ról tudjuk, hogy kerete is volt, tárgyuokról viszont az összeírás semmit nem közöl. A 34 kárpit ládában, illetve egy almárium fiókjában feküdt, a leltár 13-at közülük „*niederlandinak*”, 20-at bőrből készültnek mond. Használatban ezzel szemben csak 12 aranyozott bőrkárpit volt, ezek az egyik audienciás házban, valamint az egyik hálólhelyiségben voltak felakasztva. A várleltár a szerényen bútorozott, mintegy 20 lakóhelyiségből mindössze kilencben említ festményeket, és több esetben műfajukról is információt ad. A „*Porkolab haz*” egyetlen képe magát Nádasdyt ábrázolta, a kicsit odébb lévő, már említett „audienciás ház” 17 festményéről a leltár csak annyit mond, hogy az egyik egy asztalra helyezett Mária-kép volt. A hálósobát díszítő 18 festményből egy teljes hónapábrázolás-sorozatról tudunk, „*Francia Aszonyok*” allegorikus alakjaival megjelenítve. A „*Szenyes* [értsd: zenés] *Hazban*” elhelyezett nyolc képből az egyik Szent Antalt ábrázolta, öt viszont ismét világi témájú volt, az öt érzék allegóriájával.⁵⁴ Az „*Istalok felé valo Bastiaban*” a leltár nyolc pogány bölcs ábrázolását említi, és itt található az egyik szöveghely a kettő közül, amikor Nádasdy-leltárban festő-név is szerepel, miszerint itt őrizték „*Albert feő kep iro képe*”-t, azaz Albrecht Dürer egy önarcképét.⁵⁵ A maradék 41, téma- és műfajmegjelölés nélkül említett festményt négy helyiségbe elosztva tünteti fel a leltár, közte egy további hálósobában és audienciás házban, valamint az ebédlőteremben. A berendezés jellege és

⁵⁰ Vö. *Thomas Winkelbauer*: Fürst und Fürstendiener. Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Erg.-Bd. 34.) Wien-München 1999. 411.

⁵¹ Uo. 413.

⁵² L. a 20. jegyzetet.

⁵³ L. a 21. jegyzetet.

⁵⁴ Keresztúr azonos dátummal felvett német nyelvű leltárában ezen a tételen a négy elem allegorikus ábrázolása szerepel: „*Auf der Maur, der Elementen Bilder ... 4*”: *Inventur Vonn dem Schloß Creütz, demnach, daß eingehendigt, ist word(en), vonn, dem Herren Sigmundt Gandel dem Herren Joannes Veöchey beschehen, durch dem Herren Joannem Batzmegey, alß dem Herrs, Burkhgrafen. ÖStA AVA FHKA HKA Hoffinanz Ungarn. A leltár szövegét Király Péter olvasata alapján ismerem.*

⁵⁵ A magyar nyelvű leltár nem fogalmaz egyértelműen a kép ábrázoltját illetően, a német nyelvű változat (l. az előbbi jegyzetben) viszont igen, ott (fol. 469v.) a képről ez áll: „*Albert: Mahler sein Pildtnuß*”.

sok esetben nem túl jó állapota alapján a kastélyt csak alkalmilag használhatták. Nem találunk benne mindennapi élethez és minimális kényelemhez szükséges tárgyakat, illetve textilt (*superlatot*) is csak a második „háló házban”, ott, ahol a falak bőrkárpittal voltak borítva. Ehhez képest feltűnő a képek viszonylag magas száma, még akkor is, ha közel fele csupán raktáron volt. Az pedig végképp nem állapítható meg, hogy az itt lévő festményanyag még Keresztúr tényleges rezidenciális használata idejéből származik, és maradt itt azt követően is, hogy Nádasdy 1650-ben előbb Seibersdorfba, majd 1660-ban Pottendorfba tette át lakhelyét, vagy részben ezekről a helyszínekről — tárolásra — idekerült festményekről van esetleg szó. Abból ítélve, hogy itt volt — nem éppen a legméltóbb elhelyezésben — Dürer önarcképe, az előbbi feltevés látszik valószínűnek, ami ha igaz, a Dürer-kép megszerzésének idejét is egy felső időhatárhoz köti.

A leltárak mégoly szűkszavú adatai ellenére is némileg több információ szűrhető le a két legjelentősebb rezidencián, Sárváron és Pottendorfon gyűjteményként, illetve berendezésként összeírt műtárgyakra nézve, és szerepüket is pontosabban tudjuk megítélni. Az mindenképpen kitűnik, hogy a két legfontosabb helyszín reprezentációs karaktere koncepció-alapon különbözött egymástól, mivel a képzőművészeti és személyi reprezentáció más-más területeit voltak hivatva képviselni. Sárvár „ősi várként”, *Stammburg*ként a családi múltat reprezentálta, a „nagy elődök”⁵⁶ és a család dicsőségét őrizte és dokumentálta — Nádasdy szándéka szerint a kései utódok számára is —, Pottendorf pedig a jelent képviselte, és túl azon, hogy a család lakhelye volt, egyértelmű és tudatos választásként magáról Nádasdyról szól: közéletben elfoglalt helyéről és szerepéről, társadalmi kapcsolatairól, egyéni érdeklődéséről és gyűjtői elképzeléseiről. Sárvár és Pottendorf képzőművészeti berendezésének összetétele és gyűjteményei — azonos elképzelés szerint — együttesen alakították és határozták meg e várak reprezentációs szerepkörét. Éppen ezért a reprezentációs cél megvalósításában a különbségek mellett párhuzamok is megfigyelhetők bennük.

Sárvár: az újraértelmezett „ősi vár” és tárház

Sárváron a leltárban megnevezett helyiségek közül csak egyetlen azonosítható, napjainkban is meglévő terem van, a Hans Rudolf Miller 1653-ban készült mennyezetfreskóival dekorált díszterem. Az 1669. évi leltár „*Öregh Palotá*”-nak mondja, freskóiról nem szól — ahogy effajta díszítésről egyetlen Nádasdy-leltár sem —, arról viszont igen, hogy falait 10 „*niderlandi*” kárpit borította. Ez mindenesetre azt jelzi, hogy a terem családi hőskultuszt formáló festészeti reprezentációja, amely a tizenöt éves háború (1591–1606) hadieseményeit ábrázolva a Fekete Bég, Nádasdy Ferenc részvételével lezajlott sziszeki csatát (1593) állította középpontjába, az oldalfalakra nem terjedt ki. A leltár ezenfelül öt képet említ meg itt, amelyekről többet csak egy későbbi, Nádasdy 1670. szeptemberi letartóztatását követő német nyelvű jegyzékből tudhatunk meg, ahol mellképként vannak fel-

⁵⁶ Rájuk l. Toma Katalin írását, illetve Dominkovits Péter és Pálffy Géza közös tanulmányát ugyanebben a számban.

tüntetve.⁵⁷ Ebben a keltezés nélküli leltárban eladás céljából vették sorra a berendezést, így a tételek nemcsak becsértékkal („*taxiert*”), de gyakran tárgyszerűbb adatokkal szerepelnek, többlet-információval egészítve ki az 1669-ben összeállított inventáriumot; az alábbiakban ezért több helyütt is támaszkodunk rá.

Az 1669. évi kötetben szereplő, májusra datált várleltár helyiségmegnevezései követhetővé teszik a lakóterek egymás utáni rendjét és nagyjából rekonstruálhatóvá az elhelyezkedésüket is.⁵⁸ A északi szárnyon, a díszteremből közvetlenül nyíló első helyiség az „*Inasok háza*” volt, amelyet négy „*Vendigh Haz*” követett. Közülük három képekkel volt ellátva, összesen 17 festménnyel, az elsőben — az 1670 szeptembere után készült leltár alapján — nyolc mellképpel és két életnagyságú portréval, mely utóbbiakra alább még visszatérünk. A vendégházakkal szomszédos, keletre eső következő szárny lényegében két helyiségnek adott helyet: a nagyméretű „*Regj Tarhaz*”-nak és a mellette elhelyezkedő „*régi Porkoláb Haz*”-nak. Egy-egy ajtajuk feltehetően az ezen a szárnyon végigfutó árkád feletti folyosóról nyílt. Kályha egyik helyiségben sem volt. Festményt itt egyedül a régi tárházban őriztek, az 1669-ben felvett leltár szerint nyolc „*Ramaban foghlalt Oregh Kép*”-et; ezekről ismét csak a német nyelvű összeírás közli, hogy egészalakos portrék voltak. Meghatározásukra egyelőre csupán feltételezésünk van, mindenesetre az 1669 májusára kiürített régi tárházban⁵⁹ az ottmaradt, kevésbé értékes tárgyakkal és limlomokkal együtt tárolt festményeket — úgy tűnik — inkább raktározták itt, díszítő funkciót ezen a helyen nem kaptak. Az épületszárny az 1669-ben még építés alatt álló és végül be nem fejezett kápolnával zárult.⁶⁰ Ezt a „*Kiss Kápolná*”-t a leltározó is megemlíti, és mellette továbbhaladva — már a délkeleti szárnyon — két kevésbé előkelő (kemencével, s nem kályhával fűtött) helyiséget és egy fűtés nélküli kisebbet jelez, mindenfajta díszítés és tényleges használatra utaló berendezés nélkül, majd azok a szobák következnek, amelyek már a „leányasszonyok” dél-nyugati szárnyon lévő lakosztályával érintkeztek. Itt három helyiségben (a harmadik, a negyedik és a leányasszonyok „háza” mellett) 17 kép függött, köztük három mellkép, míg a „*Leány Asszonyok Hazaban*” 12 „*apro*” festmény volt, az egyik egy „*Boldogasszony Képe*”. Még ugyancsak a női lakrészbe tartozott az a következő helyiség is, amely három aranyozott kárpittal és hét „*apro*” képpel volt díszítve, s noha fűtés nélküli volt, két ágygal, asztallal és székekkel volt

⁵⁷ MOL E 185, *Specification. Der Mobilien, so in dem Schloß Saruar zum Verkhauffen taxiert worden*. Itt említem meg, hogy a fennmaradt és általunk ismert Nádasdy-leltárak, illetve leltárcsoportok rendszerezését, a különböző célú, több évre tehető leltározási alkalmak áttekintését Viskolcz Noémi e számban megjelent írása tartalmazza.

⁵⁸ Ennek során Tóth Melinda Sárvár építéstörténetét a vár műemléki helyreállítása kapcsán feltáró tanulmányára támaszkodtam, az egyes építési periódusokat feltüntető váralaprajzok, valamint a falkutatás eredményeit összegző következtetései figyelembevételével: Tóth Melinda: A sárvári vár építéstörténete. Savaria: A Vas megyei Múzeumok Értesítője 4. (1973) 193–286. A szerző tanulmánya írásakor még csak a vár 1646. és 1650. évi leltárait ismerte, így a későbbi leltárak azoktól lényegesen különböző helységbeosztását és funkció-megnevezéseit nem tudta tekintetbe venni. Itt szeretném megköszönni Kiss Erikának a sárvári vár beosztásának tisztázásával kapcsolatos folyamatos konzultációt.

⁵⁹ A sárvári tárház anyagával, újjászervezésének és új épületben való felállításának történetével Kiss Erika e számban közölt tanulmánya foglalkozik részletesen.

⁶⁰ Tóth M.: A sárvári vár építéstörténete i. m. 253.

bebútorozva. Rendeltetését nem ismerjük, de azzal a ma is meglévő szobával azonos, amely a nyugati és délnyugati szárny találkozásánál fekszik, és amelynek mennyezetén fennmaradt a díszterem stukkátorának, Andrea Bertinallinak medaillonképeket közrefogó stukkódekorációja.⁶¹

Az országbíró építkezéseinek falkutatáson alapuló korábbi rekonstrukciója⁶² és az 1669-ben készült leltár részletező szobabeosztása megerősítik egymást, ám az eddig ismert rekonstrukciós alaprajzot a leltárszöveg némileg módosítja, illetve az egyes helyiségeket funkcióval értelmezi. A szobák megnevezéséből és berendezésük leírásából mindenesetre megállapítható, hogy a család által ténylegesen használt két szárny a fentebb tárgyalt, „női szárnynak” nevezhető délnyugati, valamint a hozzá kapcsolódó, újonnan megépült nyugati volt – ez utóbbi a várkapu aljából nyíló, ugyancsak az országbíró idején elkészült toronyalji lépcsőhöz kapcsolódva zárta az ötszögletű vár tömbjét. A lakrészeket adó épületszárnyak között az udvarról egy hátsó fölépcső biztosított feljárást, kapujának késő reneszánsz faragott kőkerete ma is megvan.

Az újonnan épült nyugati szárny hátsó lépcsőházból nyíló emeleti szobáit Nádasdy Ferenc lakosztálya foglalta el. A lakrész egy számunkra ismeretlen rendeltetésű helyiséggel kezdődött, a „*Harmadik Haz*”-zal, amelyben egy ágy, spanyolfal, asztalra helyezett irattartó szekrény, szőnyeggel borított asztal és többféle szék alkotta a berendezést. A falon a „*Csaszár és Csaszarné nagy Képe*” függött, valamint további három, ezeket az 1670 utáni német nyelvű leltár mellképeknek mondja. Sem a szoba portrédíszje, sem berendezésének összetétele nem segít eldönteni a helyiség funkcióját: hogy Nádasdy hálószobája avagy *studiója* volt-e. Mindenesre lépcsőre nyíló ajtaját „*viragos firhang*” fedte. A következő, amely a szöveg szerint „*uram eő N(agy)s(a)gha Hazának hiuataitik*”, berendezésében alig tért el az előbbitől: szuperlátos ágy, „*Schraib-tisch*” és kárpittal borított hosszú asztal volt benne székekkel, a falon óra, öt vörös-ezüst kárpit, továbbá három kép, közte — ezt ismét a német nyelvű leltárból tudjuk — két nagyméretű, az egyik Lót, a másik Vénusz ábrázolásával. Az innen nyíló „*Eötödik Haz*”-ként egy teknőboltozatos⁶³ nagytermet kell elképzelnünk, amely túlsó végén a díszteremmel is határos, a toronyaljából felvezető lépcső felől is megközelíthető volt.⁶⁴ Funkcióját egyetlen leltár sem említi, és az irodalom sem nevezi meg, mindenesre díszítésének ikonográfiája a legkülönösebb a vár összes terme között. Itt is csak az 1670 utáni jegyzékből tudjuk meg, hogy a korábbi összeírásban lakonikusan „*Öregh Kép*”-ként szereplő 20 festmény egy hadvezér-ábrázolásokból, „*Generals Bildter*”-ből álló egészala-

⁶¹ A szoba stukkódíszét említi *Kászonyi Andrásné*: Andrea Bertinalli stukkátor és köre. Az Iparművészeti Múzeum Évkönyve 7. (1964) 57. A festett, medaillonos, stukkókkal díszített szoba mérete: 6,20 x 4,87 m. Méretét és az elhelyezkedésére vonatkozó információkat Szibler Gábornak (Nádasdy Ferenc Múzeum, Sárvár) köszönöm.

⁶² *Tóth M.*: A sárvári vár építéstörténete i. m. 203.: 9. ábra, VII. periódus

⁶³ Uo. 249.

⁶⁴ Uo. 203. A Nádasdy Ferenc országbíró VII. periódussal jelölt építkezéseit feltüntető (tájékozás nélküli) váralaprajzon (a leltár topográfiai rendje alapján) ezt a helyiséget, valamint Nádasdy előbbiekben említett szobáját az ábrán a kaputorony mögötti díszteremtől „felé” eső, hosszú terem foglalta magába.

kos portrészorozat volt, s hogy ugyanitt két kardinális mellképe is függött, négy — hosszában osztott — kétszínű kárpit mellett. A hadvezér-portrékból odébb a leltárban két további is szerepel, ezek (nyolc másik mellkép között) a díszteremtől másik irányba indulva, az inasok háza melletti „*Első Vendigh Haz*”-nak nevezett helyiségben voltak elhelyezve – vagyis az egészalakos sorozat lényegében közrefogta a 16–17. századforduló nagy török háborújának győztes várost-romaival díszített reprezentatív nagytermet.

Egy 22 darabból álló egészalakos portrészorozat megléte a 17. század hatvanas éveiből olyan adat, ami mellett nem mehet el szó nélkül a művészettörténeti kutatás. A sorozat témájára viszont egyedül a darabszám, főként pedig a leltári megnevezés a támpont, ami kiindulópontnak mindenestre elegendő. A képek tárgyának egyértelmű megadása mellett már a mennyiség alapján sem gondolhatjuk azt, ami pedig Nádasdy esetében nagyon is kézenfekvő lenne, hogy a sorozat a *Mausoleum* hun (6) és magyar (7) vezér-ábrázolásainak festett változata volt. Egy, a Batthyány család levéltárából ismert adat viszont megfelelő analógiás támpontot ad a következtetésre. Johann Ledentu Batthyány I. Ádámnak 1642. március 20-án 50-nél több festményét, köztük portrékat ajánlott fel megvételre,⁶⁵ és a mellékelt listában a tizenöt-, illetve a harmincéves háborúk legjelentősebb, részben magyarországi hadszíntereken is harcoló császári generálisairól, Johann Tserclaes Graf von Tillyről, Karl Bonaventura Buquoyról, Henri Du Val comte de Dampierre-ről, Gottfried Heinrich Pappenheimről, valamint Siegfried (Seifried) és Ferdinand von Kollonitschról készült képek is szerepeltek. Még ha nem is tudunk arról, hogy Batthyány vásárolt volna belőlük, a példa az mutatja, hogy magas rangú császári tisztek portréi a 17. század közepén akár sorozatként is előfordulhattak a bécsi udvarral lojális arisztokraták nyugat-magyarországi váraiban. A császári tisztek ábrázolását jelentő „*Generals Bild*” megnevezés alapján a sorozat ikonográfiája egyértelmű, és a típus meglétét — bár nem hazai közegben — olyan további kortárs sorozat is igazolja, mint az a császári főtisztekről készült, nyolc életnagyságú lovas-portré, amelyet a Traun grófok bécsi nyári rezidenciáján egy útibeszámoló ír le 1660-ban.⁶⁶

Ha Nádasdy Ferenc országbíró sárvári kastélyának két termét is császári generálisok egészalakos portrészorosa díszítette, akkor az azt jelenti, hogy a ma-

⁶⁵ Magyar Tudományos Akadémia, Művészettörténeti Kutatóintézet, Budapest; Levéltári Regesztagyűjtemény A-I-24/325–326. cédula, Iványi Béla gyűjtése. Eredetije: MOL P 1314, Családi levéltárak, A herceg Batthyány család levéltára, Missiles 28592., kiadása: A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. S. a. r. Herner János – Monok István. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.) Szeged 1983. 560–562., a generális-portrék: uo. 561. (A közlésre Viskolcz Noémi hívta fel a figyelmemet.) A forrást hivatkozva még: *Koppány Tibor*: Művészek és mesterek a Batthyány család 16–17. századi építkezésein. Magyar Műemlékvédelem 11. (1991–2001) 185.

⁶⁶ Einmal Weimar-Wien und retour. Johann Sebastian Müller und sein Wienbericht aus dem Jahr 1660. Hrsg. Katrin Keller – Martin Scheutz – Harald Tersch. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 42.) Wien–München 2005. 63., 141. Az irodalmat Viskolcz Noémi jóvoltából ismerem. A szöveg Tilly, Ottavio Piccolomini, Ludwig Raduit de Souches és Peter zu Holzapfel császári főtisztek lovas portréiról tesz említést. Az útleírást korábbi feldolgozása: *Hans Tietze*: Ein Besuch in Wien beim Regierungsantritt Kaiser Leopold I. Nach einem Reisediarium aus dem Jahre 1660. Berichte und Mitteilungen des Altertums-Vereines zu Wien 50. (1918) 23–57.

gyarországi törökellenes képzőművészeti reprezentációban — a jelentősebb katonai vezetők révén — alkalmasint kiemelten helyet kapott a Habsburg Monarchia haderejének katonai szerepvállalása is. Sárvár esetében ez ráadásul a díszterem törökellenes harcokat családtörténeti összefüggésbe helyező festészeti programjának párhuzamaként történt. Hogy Nádasdy tudatosan és egy egységes reprezentációs elképzelés szerint fűzte össze a díszterem és a — főlépcső közbeiktatásával — lényegében vele érintkező, illetve saját lakosztályához csatlakozó, a 20 egészalakos „Generals Bild”-nek helyet adó nagyterem díszítő-programját, azt az utóbbi terem kiképzéséről tudott további adatok is igazolják. Nádasdy 1657-ben ugyanis megbízást adott Andrea Bertinallinak a díszterem melletti központi lépcső, valamint a család lakrészeit magukba foglaló épület-szárnyak emeleti termeinek stukkóval való díszítésére.⁶⁷ A feladatot részletező február 22-én kelt megrendelői utasításból megtudhatjuk,⁶⁸ hogy stukkót szánt a délnyugati szárny, azaz a „leányasszonyok” három szobájának boltozatára, továbbá a mellettük elhelyezkedő negyedik helyiségbe, és stukkóval kívánta díszíttetni a saját lakrészének helyet adó új nyugati szárny terem sorát is. Lakosztálya hátsó lépcső felől nyíló, ismeretlen rendeltetésű kisebb szobájába „szabad kézzel” formált stukkaturát kért, és ugyanitt a kandalló fölé saját és felesége stukkó-címereit rendelte meg, a lakrész további helyiségeibe pedig, így a generális-képek sorát tartalmazó nagyterembe, sablonnal nyomott, négyzetes keretbe foglalt kartusokat („*Quadratur Charteln*”)⁶⁹ kívánt kialakítani,⁷⁰ a sarko-

⁶⁷ Tóth M.: A sárvári vár építéstörténete i. m. 249., 252. Az 1657. évi megbízást Rózsa György a csatakép-freskókkal díszített nagyterem stukkódekorációjára szóló megrendelésnek értette meg (*Rózsa Gy.: Magyar történetábrázolás* i. m. 108.). Később a díszterem-freskók mesterének meghatározása kapcsán Galavics Géza érintette a stukkók kérdését, de datálásuk nélkül: *Galavics Géza: A török elleni harc és egykorú világi képzőművészetünk* (Attribúció és műfajtétnet). Művészettörténeti Értesítő 25. (1976) 2.

⁶⁸ MOL E 554, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Városi és kamarai iratok, Jankovics-gyűjtemény, 85. d. 1662. sz., 3538. Neve a forrásban: „Andrea Berdinalli Stokator”. Nagyon köszönöm Király Péternek a forrás pontos fordítását, illetve az értelmezésében nyújtott segítségét. Bertinallira legújabbban: Allgemeines Künstler-Lexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Hrsg. K. G. Saur. Bd. 10. München–Leipzig 1995. 95–96.

⁶⁹ Vö. a sárvári díszterem mennyezetén, a sziszeki csata-ábrázolás két végén látható, stukkónégyzetbe foglalt kartusokkal. L. reprodukálva *Galavics G.: A török elleni harc* i. m. 32., 33. kép.

⁷⁰ Itt szeretnék kitérni arra, hogy a stukkátornak szóló megbízás egy helyen a feladatot, illetve a mennyezetek számát tekintve nem egyezik meg az 1669. évi leltárban leírt helyiség-beosztással, és az ott megadott helyiség számmal. Minthogy a leltár egyébként még az olyan „kisebb rekesztéseket” is feltünteti, amelyekben nemhogy műtárgy, de gyakorlatilag berendezés sem volt, az inventálást ilyen tekintetben korrektnak kell tartanunk. Az eltérést Nádasdy lakrészében találjuk, a hátsó lépcsőhöz legközelebb eső, kandallós szoba („*Harmadik ház*”) és a császári generálisok portréit tartalmazó nagyterem („*Eötödik Haz*”) között, ahol a leltár csupán a „*Negyedik ház*”-nak, Nádasdy szobájának mondott helyiséget tünteti fel. A megbízás szerint a két szélső tér között négy kisebb is volt („*die darzwischen[en] gelegene vier Kleine Gewölben*”), amelyeket mind négyzetes keretbe foglalt kartusokkal kellett díszíteni. Az ellentmondás egyféleképpen oldható fel, amit egyébként a szobák leltárbeli leírása más módon alá is támaszt, hogy Nádasdy lakrészét és a mellette fekvő nagytermet egy — esetleg ugyancsak tagolt — folyosó kísérte. Ezt a leltárban megadott ajtó-számok is igazolják: a hátsó lépcső felé eső kandallós szobában és Nádasdy szobájában két-két ajtó volt, míg a nagyteremben csak egy, márpedig a Bertinallinak szóló megbízás a toronyaljából induló és az emeletre felérő lépcsővel kezd a feladatok sorolását, vagyis a nagyteremmel kezdődő nyugati szárny a lépcső felől teljes egészében megközelíthető volt. Ez egy ajtó mellett csak úgy képzelhető el, ha a nagyterem nem közvetlenül a lépcsőre nyílt, hanem egy, a lépcsővel érintkező folyosóra. Ha ez a szobák számát követve

kon szabad kézzel formált alakokkal. Jellegét és formai rendszerét tekintve ez a megoldás megegyezik a díszterem csatakép-freskóit körülvevő stukkaturával, vagyis a Nádasdy lakószobájába, valamint a kapcsolódó reprezentatív nagyterem mennyezetére készült stukkó-dekoráció karakterében folytatása volt a díszterem kialakításának. Igaz, nem egyedülként, mivel a női szárny végében elhelyezkedő negyedik terem mennyezete is *quadraturákkal* készült, de az előbbihez képest „*Andere furmb vnd Manier*” szerint kivitelezve.

Az újonnan épült, illetve átalakított szárnyak és lakóterek falainak 1650-es évek végén tervezett és feltehetően megvalósult egységes dekorációja egy nagyobb-szabású megrendelői elképzelést jelez, s nyilván az új lakóterek kialakításával és felszerelésével függ össze a képek megnövekedett száma is. A sárvári vár 1669. évi leltárában összesen említett 95 festmény ugyanis igen komoly mennyiségi gyarapodást jelent ahhoz képest, hogy az 1646-ban készült összeírásban öt, és még 1650-ben is mindössze 10 kép szerepel.⁷¹ Ez a számbeli különbség azt valószínűsíti, hogy a lakosztályi szárnyak festménydekorációja — figyelembe véve a stukkók megrendelésének idejét is — az utolsó tíz évben, 1658 és 1669 között alakult ki. A megelőző állapotról a korábbi leltárak számolnak be, ismét igen szófukar módon. A legkorábbi darabok közül csak hétről tudjuk meg, hogy portré volt, 1669-ben azonban csak kettő azonosítható belőlük: a császár és a császárné képmása, amelyeket már az 1646-ban rögzített leltár is feltüntet, fiaik Ferdinánd és Lipót, valamint Lipót Vilmos főhercegek portréival együtt. Vagyis, a később Nádasdy lakrészének első szobájában elhelyezett uralkodó-portré III. Ferdinándról készült, a császárné képmása pedig Mária Anna infánsnőről, aki 1646-ban halt meg. A többi — egy bizonyos Tar Mihály, valamint Miskolczi és Trombitás Mátyás (a bejegyzés szerint közös) ábrázolása — talán később is a berendezéshez tartozott, leltárilag azonban nem mutathatók ki, ahogyan a megfogalmazás alapján azt is csak feltételezni tudjuk, hogy a korábbi összeírásokban két „Török kép”-nek mondott tétel szultánok vagy török főemberek arcképeit jelentheti, a későbbi inventáriumokban a művek ugyanis nem bukkannak fel.

Mint az eddigiek alapján látható, a sárvári vár közel 100 darabos festészeti berendezésének 1669-ben történt leltári rögzítése csak abban mondható következetesnek, hogy — egyetlen Boldogasszony-kép, valamint a császári pár portréinak tárgyszerű megadását leszámítva — sehol nem közli a művek témáját, sőt műfajukat sem. Annál feltűnőbb viszont, hogy az új tárház anyagának — igaz, alapvetően részletesebb — leírásakor⁷² az ott őrzött hét festmény mindegyikét megnevezi. Az országbíró a tárház bejáratához közel a dédapa (Nádasdy Tamás nádor) és felesége (Kanizsay Orsolya), valamint fiúk (II. Ferenc, a későbbi Fekete Bég) portréit he-

---

ugyancsak hármas osztású volt, akkor Nádasdynak az épületszárny közepén elhelyezkedő szobájával együtt ez az elképzelés kiadja a négyzetes stukkóval díszíteni kívánt négy *Gewölbét*.

⁷¹ MOL E 185, 1646: *Sarvarot á Varba*; valamint MOL E 185, *Anno 1650 die 1 Januar(ii), Inventariu(m) Arcis et Bonor(um) Sarvar e manibus Egr(egr)j Andreae Gerebenicz uti Rationistæ, ad manus Egr(egr)j Francisci Rosa itidem Racionistæ per Generosos Dominos Georgium Bezeregy, et Martinum Kapoczi conservistu(m) An(n)o et dje ut supra*.

⁷² L. a 23. jegyzetben, fol. 278r. A sárvári tárház komplex kérdéskörének feldolgozását, az anyag összetételének vizsgálatát és jellemzését l. Kiss Erika e számban közölt tanulmányában. A leltár csaknem teljes közlését nem betűhív átirásban hozza: *Schoen A.: A sárvári vár kincsei i. m.*

lyezte el, amely gesztusban a vár *Stamburg*-szerepéhez igazodó reprezentációról és az ősöknek adott tiszteletről van szó. A képekről három forrás áll rendelkezésre, számukat viszont egyik sem adja meg. Az 1669-ben készült leltár csak ennyit mond róluk: „*Item Nadasdi Thamas, es Kanisay Orsola, es Giermek Nadasdi Ferencz Képek*”; s a két 1670-ben készült, latin nyelvű inventárium sem fogalmaz pontosabban, amikor leírja őket: „*Effigies Thomæ quondam Nadasdy Palatini et Consortis eiusdem Ursulæ Kanisay cum filiolo depictorum*”.⁷³ Az utóbbi megjegyzésből egyértelmű, hogy az egyik portré a későbbi Fekete Bég gyermekkori ábrázolása, ennél fogva 1555 (II. Ferenc születése) és 1562 (Nádasdy Tamás halála) között készült képekről van szó. Ami egyúttal további következtetést tesz lehetővé, nevezetesen azt, hogy a leltárban említett két felnőtt portré lehetett a nádor és felesége 16. századi karakterű és a család nádasdladányi kastélyából múzeumba került egészalakos ábrázolásainak előképe.⁷⁴

Az 1669. évi leltár a tárházbeli képeket nem mondja „öregnek”, pedig legalábbis a méretre vonatkozóan másutt pontosan fogalmaz; vagyis az ősök 16. századi portréi nem voltak nagyméretűek. Ahogyan valószínűleg egészalakosak sem voltak, legfeljebb háromnegyed-alakban készülhettek, amire Kanizsai Orsolya két példányban fennmaradt portréjának egymástól való eltéréseiből következtethetünk. A Magyar Nemzeti Múzeum Nádasdladányból származó Kanizsai-portréja, valamint az a másik, amelyet ma Fraknón őriznek, és Nádasdy pottendorfi képei közül juthatott az Esterházyakhoz,⁷⁵ a képek alsó harmadában nem egyezik meg egymással: más a ruha alsó részének befejezése, valamint a padozat kialakítása. Vagyis a két 17. századi másolat készítői a 16. századból származó eredeti kép kompozícióját másfajta kiegészítésekkel fejlesztették egészalakossá. Azt viszont, hogy a 16. századi előképek háromnegyed-alakosak voltak ugyancsak Kanizsai Orsolya ábrázolásának két másolata valószínűsíti, mivel addig a formátumig teljességgel és részleteikben is megegyeznek. S jóllehet a magyar és latin nyelvű leltárak nem fogalmazznak egyértelműen, ugyancsak a két példányban fennmaradt Kanizsai-portré a bizonyíték arra, hogy a 16. századi eredetiek esetében három portréval számolhatunk: a kép egyik 17. századi másolatán sem szerepel a gyermek Ferenc alakja, vagyis őt egy harmadik kép örökölte meg. Végül felmerül a kérdés, hogy a nádor és családja 16. századi

⁷³ MOL E 156 UetC Fasc. 78. Nr. 16., *Inuentarium seu Conscriptio Clenodiorum, Aurearum-que & argentearum, at aliarum rerum mobilium in Ærario Saruariensi repertorum*, fol. 26v. Egyező szöveggel: ÖSTA AVA FHKÁ HKA Kontrakte und Reverse. (A leltár címét l. a 80. jegyzetben 1670. szeptember 18-ai dátummal.) Közli, de a képek számát és elhelyezését tekintve tévesen értelmezve az adatot: Takáts S.: Magyar műkincsek i. m. 124.

⁷⁴ Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest; Történelmi Képcsarnok, Nádasdy Tamás: ltsz. 53.8, olaj, vászon 226 x 131 cm; Nádasdyné Kanizsai Orsolya: ltsz. 53.2, olaj, vászon 227 x 131 cm.

⁷⁵ Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein; olaj, vászon 227 x 129,4 cm, felirata: „Vrsvla de Kanisa Tomae Nadasdi | R(egni) H(ungariæ) Palat(ini) conivnx: A: MDLV” A kép pottendorfi eredetére l. *Buzási Enikő*: Portrék, festők, mecénások. A portré 16–17. századi történetéhez a Magyar Királyság régióiban. In: Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2008. március 28–2008. július 27. I–II. köt. [Katalógus.] Szerk. Mikó Árpád – Verő Mária. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2008/3–4.) Bp. 2008. II. köt. 45. A kép tényleges korát figyelmen kívül hagyva legújabbán Jakob Seisenegger körébe utalva, 1555-re datálva közli: *Stefan Körner*: Führer durch die Esterházy-Ahnengalerie. Eisenstadt 2006. 26.: Nr. 26.

ábrázolásairól miért nem szólnak az 1669-et megelőzően készült leltárak, nem találjuk ugyanis nyomukat sem az 1646., sem az 1650. évi összeírásokban. Egyetlen magyarázat adódik: a tárház anyagához tartoztak már akkor is, amely anyagrésze a két korábbi leltározás nem terjedt ki.⁷⁶

A tárházbeli művek összeírója — mint említettük — maga Nádasdy volt, vagyis a leltárban szereplő minden adat és bejegyzés az országbíró gyűjtői, gyűjtemény-alakítói tevékenységére vonatkozó információként értékelhető. Így az a leltárkészítés során másutt kevésbé előforduló körülmény is, hogy a tárházban elhelyezett valamennyi kép témáját feltüntette. Leírása szerint a bejárással szemközti falon, „in Fronte”, két „Schraib Tisch” között és fölött „egy igen Szép Kép”, egy Utolsó Ítélet függött, „Azon Kép előtt, Egy fekete fabul ualo Feszeölet Kristus Urunk Képe merő ezüstbül rajta, es az Halal fei alatta...”, vele szemben, a bejárati falon, az ajtó fölött pedig két jelenet volt felakasztva, a „Pokol, es Menjorszagh Képe”.⁷⁷ Az ábrázolások ilyenén részletezése az adott körülmények mellett egyértelműen koncepciót jelöl, és programot fogalmaz meg, amiből az derül ki, hogy a kiemelten elhelyezett műtárgygyűjteménnyel a tárházhoz, mint gyűjteményhez — tényleges funkcióját gondolati síkon kiegészítve — Nádasdy eszkatologikus tartalmat és értelmezést kapcsolt. A szándék egyértelmű, mivel a képtémáknak ebben az összetételében a ’négy végső dolog’ megjelenítésére és jelentőséggel való felmutatására ismerhetünk; közülük három, az Ítélet, a Menny és a Pokol festményeken, míg a Halál a feszületen, Krisztus kereszthalála által jelent meg. Ez a koncepciózus módon érvényre juttatott eszkatológiai dimenzió ugyanakkor viszonylagossá is tette, illetve egy hozzáadott értelemmel egészítette ki a tárház, a kincstár lényegét, amennyiben, mint egyfajta tárgyiasult *Vanitas*-ábrázolás, a valóságosan felhalmozott ötvöstárgyakkal (a *Vanitas*-csendéletek, *Klenodienschrankok* gyakori szereplőivel) az élet elmúlására, az evilági gazdagság hiábavalóságára figyelmeztetett.⁷⁸ A tárházban összegyűjtött hatalmas vagyon mellé Nádasdy ezen a módon — kortársainak és utódainak — egy morális intést, útmutatást is mellékel, amikor a műalkotások sa-

⁷⁶ Itt szeretném megjegyezni, hogy Sárvár egygel korábbi, 1633. október 20-án, Nádasdy Pál halálát követően felvett tárház-leltára (MOL E 156 UetC Fasc. 89. Nr. 9, *Anno 1633 die 20 octobris Az Sarvari Tarhazban levő ezüst arany minek, ruhazatnak, és szinden egyeb feleben levő marhanak Invenalasa, az szegeny Ur halala utan, ielen leven Aszonyom eo Na(gyssa)ga akarattyabul. Torók Janos Ur, Horvatt Balint, Kaldi Ferencz, Ratki Gyorgy [...] Berthalan Zvonaricz Istvan és Potyondi Ferencz Uramek*) a hátrahagyott értéktárgyakra, illetve — főként — az értékesebb ruhaneműekre vonatkozóan íródott, így az ott őrzött festmények összeírása az inventálás szempontjába feltehetően nem tartozott bele. Erre a körülményre Kiss Erika hívta fel figyelmemet. A leltár eddigi közlései: A MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai XVIII. U et C. 6. füzet. Bp. 1981. 191–192. (részleges közlés); ill. *Reichardt Gabriella*: Nádasdy Pál javai Sárváron 1633-ban. Honismereti Híradó Sárvár 27. (2009: 1–2. sz.) 49–60.

⁷⁷ Schoen A.: A sárvári vár kincsei I. m. 269., 284.

⁷⁸ Ugyan másfajta ikonográfiai utalások alapján, de a *Kunstammer*-tárgyak, valamint a *Vanitas*-tartalom és a végső dolgokra való figyelem közötti összefüggést mutatja ki Christoph Heinrich is Georg Hinz egy 1666-ban festett *Kunstammer*-kompozíciójának (Hamburg, Kunsthalle; további változatai: Potsdam; Koppenhága; amerikai magántulajdon) elemzésében: *Christoph Heinrich*: Zum Lob der Kunst, der Dänen und der göttlichen Verheißung. In: *Das Kunstammerregal von Georg Hinz*. Hamburg 1996. 21–22. (Die letzten Dinge című fejezet). Érinti az összefüggést Hinz fenti képe, valamint annak egy további változata kapcsán: *Christian Theuerhauff*: Zum Bild der „Kunst und Wunderkammer” des Barock. *Alte und Moderne Kunst* 11. (1966) 14.

ját nyelvének segítségével az élet értelmén való meditációra szólította fel az oda belépőt. E szándék és gondolat kivételes és egyedülálló, mivel a tárgyi összefüggések általi közlésmód kifinomult ismeretét és használatát mutatja; a kincstárnak önnön lényegén és funkcióján ilyen gondolati jelleggel túlmutató szerepére, ikonológiailag értelmezhető mögöttes tartalmára nem tudunk más példát a 17. századi Magyarországon.

Ennek fényében annál meglepőbb az, ami Nádasdynak a képzőművészeti alkotásokhoz, mint műtárgyakhoz való viszonyára nézve a leltárakból egyébként leszűrhető. Korábban szó volt róla, hogy mindössze két olyan szöveghely van a különböző helyszínekről, gyűjteményekről ismert inventáriumokban, ahol az összeíró — több esetben maga az országbíró — a műtárgyhoz művésznevet is megad. A korábban említett műhöz, a Keresztúron őrzött Önarcképhez hasonlóan, a sárvári tárház 1669-re datált jegyzékében is egy Dürer-alkotás leírását találjuk: „15. Egy igen Szép mesterséges Kép Christus Urunk feie töuis Koronaual. Tekenyős béka Heiabul csinalt Ramab(an) ezüstel czifralt Albrecht Dürerer hires Kép jro munkaiá.”⁷⁹ A szerzősége vonatkozó értékes tudás később sajnos nem öröklődött együtt a képpel: név nélkül említik már az 1670. szeptember 18-án, a közvetlenül Nádasdy leltartóztatását követően készült összeírásban is, ahol pusztán az elhelyezés alapján azonosítható, mint ahogy az eredeti helyét jelölő almárium sorszáma a támpont egy későbbi leltári előfordulásakor is.⁸⁰ Egyedül a tárházi anyag 1671. június 25-én, a császári *Huebhausba*⁸¹ történt beszállítása után készült jegyzék részletezi a jellemzőit annyira, hogy annak alapján magára a műre is ráismerhetünk⁸² – alkotójának neve nélkül sorsa ezt követően azonban követhetlenné vált.

Foglalata, technóc-keretének önmagában is értékes, feltehetően művészi volta a bizonyára kis méretű képet Nádasdy számára a művész személyétől függetlenül is kincstári darabbá tette. A leltárbeli megjegyzés, hogy ebben a tárgyban a „híres képíró”, Albrecht Dürer munkájáról van szó, csupán a tárgy fontosságát növelő adalék, amely — a „szép kép” kitétel ellenére — nem feltétlenül a művészi értéket, jelentőséget vette alapul. A kép műalkotásként való megítélésére nézve ugyanis sokatmondó párhuzamként ott van az, amit a másik, nem tárházi darabnak, hanem „csupán” festménynek számító Dürer-Önarckép sorsáról tudunk: hogy Ná-

⁷⁹ Említi Schoen A.: A sárvári vár kincsei i. m. 272.; *Garas Klára*: Magyarországi festészet a XVII. században. Bp. 1953. 110.

⁸⁰ ÖStA AVA FHKA HKA Kontrakte und Reverse, felvéve Sárváron, 1670. szeptember 18-án: *Inventarium, seu Conscripctio Clenodiorum Aurearumq(ue) et Argentearum, ac aliarum reru(m) mobiliu(m) in Ærario Sárváriensj repertarum*, fol. 6r: „In Armario 3mo, Sub No. 15. Imago Capitis Xti.”; valamint ÖStA AVA FHKA HKA Kontrakte und Reverse, felvéve Bécsben, 1671. február 12-én: *Specificatio Rerum ex Ærario Saruariensi acceptarum, et Vienam deuectarum in quibus nam Cistis, et Ligaturis habeantur* (számozatlan lapon), „Ex Armario 3 Sub No. 15. Imago Capitis Christi.”

⁸¹ A Nádasdy-javak sorsában kiemelten fontos helyszínt, illetve hivatalt alább bővebb adatokkal említjük, irodalmát pedig a 172. jegyzetben adjuk meg.

⁸² ÖStA AVA FHKA HKA Kontrakte und Reverse, felvéve Bécsben, 1671. június 25. után: *Schätzung. Über die Franz Nädästischen von Schärwär und Pottendorff alhero überbracht(en): vnd im Kay(serlichen) huebhausß alhier der Zeit depositirten Clainodien, Golt, Silber vnnnd andern sachen, so in beysein der hierzeu verordneten Kay: Commissarj, ... von den zu endtvnderscribnen schätzleuthen, vorgenomben worden* (számozatlan lapon), „3. Armarium: No. 15. Ain Ecce Homo mit schilt khrotten pein leisten vnd Silberm Rämbln P. 24” A festőnév ismerete nélkül közli: *Sitte, A.*: Die Schatzkammer Nádasdy's i. m. (1899) 90.

dasdy nem gyűjteményeivel együtt, Sárváron vagy Pottendorfon őrizte, hanem Keresztúron tartotta egy olyan használaton kívüli, bútorral alig ellátott helyiségben, amelynek ráadásul hat ablaka közül az egyik rossz („romladozott”) volt.⁸³ Pedig akár a „műgyűjtői presztízs” oldaláról is tisztában lehetett a német festő nevének és munkáinak jelentőségével, egyrészt műkereskedői közvetítés révén,⁸⁴ másrészt személyes tapasztalatok alapján is. Jól ismert az Esterházy Pállal 1653-ban, Regensburgba tett közös utazásuk, amelynek programjában a felkeresett városok és gyűjtemények között a bajor választófejedelem müncheni rezidenciája is szerepelt.⁸⁵ Képtárát is megnézték, ahol a kortárs, Joachim von Sandrart leírása szerint Dürertől számos kép volt látható.⁸⁶ De a festőtől a bécsi *Hofburgban* berendezett *Schatzkammerben* és *Kunsthammerben* is több, különböző technikában készült művet őriztek,⁸⁷ s minthogy a császári gyűjtemények nem voltak elérhetetlenek az érdeklődő számára, vezető kíséretében megszabott összegért megtekinthetők voltak,⁸⁸ biztosra vehető, hogy mind maguk a gyűjtemények, mind anyaguk nem voltak ismeretlenek Nádasdy előtt.

Ennek ellenére valószínűleg nem annyira a személyesen látottakkal, sokkal inkább a gyűjtői presztízs-szemponatokkal függ össze az, hogy a leltárakban egyetlen festőnevet ad meg, Dürerét, a német művészet akkorra már ikonikus alakját.⁸⁹ S éppen ezért tűnik megmagyarázhatatlan ambivalenciának a két alkotással való különböző „bánásmód”, habár lehet rá valamiféle magyarázat. Talán nem a jelenség túlértékelése, ha a levonható tanulságot — *pars pro toto* — az országbíró gyűjtemény-alakító szempontjaira, képzőművészeti érték-fogalmára nézve is jellemzőnek tartjuk. Ha párhuzamosságot látunk abban, hogy a tulajdonában lévő művek legnagyobb számát kitevő és főként rezidenciái la-

⁸³ L. a 20. jegyzetben, fol. 260r.

⁸⁴ 1669-ben Esterházy Pálnak bécsi műkereskedők által vételre kínált művek igen gazdag jegyzékében Dürernek egy Mária Magdolna-képe is szerepel. MTA Művészettörténeti Intézet levéltári gyűjteménye, A-1-22/717/1. Valkó Arisztid gyűjtése; valamint *Klára Garas: Die Geschichte der Gemäldegalerie Esterházy. In: Von Bildern und anderen Schätzen. Die Sammlungen der Fürsten Esterházy.* Hrsg. Gerda Mraz – Géza Galavics. (Esterházy-Studien 2.) Wien 1999. 103.

⁸⁵ *Horn Ildikó: Esterházy Pál: Itinerarium in Germaniam 1653. Sic itur ad astra 2-3.* (1989: 4-5. sz.) 21-48., itt 31., l. még Viskolcz Noémi e számban megjelent írását.

⁸⁶ „...die Gallerie mit alten vortrefflichen auserwählten raren Gemähl-Tafeln von den besten alten Teutschen Meistern darunter eine Menge von Albrecht Dürer...” *Joachim von Sandrart: Teutsche Akademie der Bau-, Bild- und Mahlerey-Künste.* Bd. 2. Nürnberg 1679. 72.

⁸⁷ Einmal Weimar-Wien und retour i. m. 121-124. („*Kayserliche Schatz-Cammer*”); *Adolf Berger: Inventar der Kunstsammlung des Erzherzogs Leopold Wilhelm von Österreich: Inventarium aller undt jeder Ihrer Hochfürstlich. Durchleucht. Herrn Herrn Leopoldt Wilhelmen [...] zue Wienn vorhandenen Mahlereyen, Zeichnungen Handt Riesz; Item der stainen, undt metallenen Statuen unndt andern Figuren [...]* 14 Juli 1659. *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses 1.* (1883: Theil 2.) CLXXI.: Nr. 172., 183., CLXXII.: Nr. 219., CLXXIII.: Nr. 260., 265., 269., CLXXIV.: Nr. 274., 276.

⁸⁸ Mindkét gyűjtemény 1663 elején állt fel a *Neue Burg*, illetve a *Stallburg* termeiben: *Franz Mareš: Beiträge zur Kenntniss der Kunstbestrebungen des Erzherzogs Leopold Wilhelm.* *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses 5.* (1887) 361-362. Noha nem voltak nyilvánosak, kísérővel látogathatók voltak, a *Schatzkammer 25*, a *Kunsthammer 12* forint boravaló ellenében. L. *Elisabeth Scheicher: Die Kunst- und Wunderkammer der Habsburger.* Wien-München-Zürich 1979. 184.

⁸⁹ L. ehhez adalékként II. Rudolf kitarató gyűjtői törekvését arra nézve, hogy Dürer saját kezű festményeit megszerelje: *Scheicher, E.: Die Kunst- und Wunderkammer i. m. 108., 142-143., 145.*

kótereiben elhelyezett festmények Nádasdy számára nem gyűjteményi darabok, képzőművészeti alkotásként megbecsülendő tárgyak voltak. Minőségtől és alkotótól függetlenül — akkori szóhasználatával élve — „házöltözetet” látott bennük, a leltározás során gyakran annyi figyelmet sem szentelve nekik, mint a kárpitoknak, amelyeknek anyagát és kiképzését sok esetben pontosabban körülírva adta meg. Az elmondottak összefüggésében annyi előjáróban is megállapítható, hogy Nádasdy gyűjtőként nem arra törekedett, hogy rezidenciáiban „galéria-minőségű” darabokból álló képtárat hozzon létre. A festmény nem önmagáért, hanem egyfelől mint műfajilag igen változatos *Kunstkammer*ének tartozéka, másfelől pedig — a lakóterek festészeti berendezéseként — mint reprezentatív funkciót betöltő díszítmény kapott helyet. Jól mutatja ezt a műtár-
gyakkal legjobban felszerelt kastély, Pottendorf példája.

A pottendorfi rezidencia és a kétirányú reprezentáció formái

Nádasdy Ferenc rezidenciája Sopronkeresztúr után 1650 nyaratól a frissen megvásárolt alsó-ausztriai Seibersdorf lett⁹⁰ egészen 1660 elejéig, amikor is az akkor még zálogként bírt Pottendorfba tette át lakhelyét; ennek tényleges megvétele 1665 elejére esett.⁹¹ Mindkét rezidencia helyszínének kiválasztásában jelentősége volt Bécs közelségének — ami nem egyedülálló törekvés a Habsburg-udvarral szorosabb kapcsolatot tartó magyar főrangúak körében⁹² —, de Pottendorf berendezéséből ítélve szerepe lehetett benne annak a szándéknak is, hogy reprezentációs helyszíneként kialakítva minél jobban megfeleljen a kor jelentősebb ausztriai rezidenciáinak. Alsó-Ausztriában fekvő kastélyával (a császárváros közelségével és lakhelye gazdag felszereltségével) az országbíró, a Magyar Királyság második főméltósága, a birodalmi arisztokrácia tagjaként is reprezentálni kívánt.⁹³ Pottendorf képzőművészeti, festészeti berendezésének összetétele — különösen Sárvárhoz mérve — legalábbis erről szól.

Valamennyi rezidencia közül képeket legnagyobb számban és legnagyobb változatosságban Pottendorfon találunk. De nemcsak festményből és általában mindennemű képzőművészeti tárgyból volt itt a legtöbb, hanem kárpitokból és

⁹⁰ Az alsó-ausztriai Seibersdorft és vele Szarvkőt 1650 tavaszán vette meg Hans Rudolf von Stotzingtől. L. erre Toma Katalin már idézett disszertációját: *Toma K.: Gróf Nádasdy Ferenc i. m. 50., ill. e számbeli írását. Seibersdorfról keltezett ismert levelei közül a legkorábbi 1650. június 12-éről való. Seibersdorfra nézve eddig egyetlen leltár sem került elő, Nádasdy ottani rezidenciájának kialakítását így jelenleg sajnos nem ismerjük.*

⁹¹ *Toma K.: Gróf Nádasdy Ferenc i. m. 51–52. Az eladó Matthias Ernst Berchtoldt von und zu Ungarschütz volt. Nádasdy legkorábbi ismert, pottendorfi keltezésű levele 1660 augusztusáról datált.*

⁹² *Toma K.: Gróf Nádasdy Ferenc i. m. 55.*

⁹³ Az itt tett megállapítást az országbíró politikai-közéleti pályájának legújabb történeti feldolgozása is megerősíti, olyan konklúziókkal, amelyek párhuzamosak a pottendorfi rezidencia elemzéséből leszűrhetőekkel: „Rezidenciáinak Bécshez való közelsége lehetővé tette számára, hogy az uralkodói udvar nemzetközi arisztokráciájának életébe gyakrabban és közelebről betekintszen, mint a magyar főurak nagyobbik része, akik a távolság miatt ritkábban vállalták a felutazást a császárvárosba. Ha óvatosan is, de eddigi kutatásaim alapján ki merem mondani, hogy megvolt benne az igény az udvari arisztokráciába való integrálódáshoz, de legalább is az ott látott minták recepciójára hajlandónak mutatkozott. Kortársai között is általánosan elterjedt nézet volt, hogy Nádasdy kiváló kapcsolatokkal rendelkezik az udvarban.” *Toma K.: Gróf Nádasdy Ferenc i. m. 27.*

szőnyegekből is. Az 1669. évi leltár által megnevezett 33 helyiségben díszítésként, illetve a *Kunstkammer*-ben elhelyezve, 253 festményről, valamint 121 kárpitról tudunk, de emellett nemesfém-, alabástrom-, gipsz-, és viasz-domborművekről, valamint szobrokról is.⁹⁴ A lakóterekben elhelyezett festmények között 1669-ben 91 portré, 28 vallási tárgyú ábrázolás, 10 tájkép és egy családfa volt (a „*Thurzok Genealogiaia*”), továbbá 31 olyan kép, amelynek témáját az összeírás nem nevezi meg – azaz mindent összevetve 161 festmény. A képek összmenyisége egy későbbi — 1673. július 5–10. között felvett — leltárban⁹⁵ már 196-ot tett ki, ebben a portrék száma az utóbbi összeírás által lehetővé tett műfaji pontosításokkal, illetve egy sorozatra nézve valószínűleg későbbi (1669 februárja és 1670 szeptembere közötti) szerzeményezéssel 121-re bővült.

A terek és berendezésük számbavételét 1669-ben Nádasdy egy kizárólag Pottendorfon előforduló helyiségtípussal, a „*Chászár Házá*”-val kezdte, amelyről a rendelkezésre álló adatok alapján nem derül ki, minek okán kapta ezt az elnevezést.⁹⁶ A Habsburg Monarchia területén fekvő világi és egyházi rezidenciák *Kaisersaal*jait, *Kaiserzimmer*eit többnyire meghatározott kritériumoknak megfelelő dekoráció, főként birodalmi ikonográfia jellemezte, heraldikai utalásokkal, uralkodói erényeket és tetteket dicsőítő allegóriákkal, alkalmasint portrékkal.⁹⁷ Elnevezésüket kaphatták a terem díszítésének témája alapján is, de az újabb ikonológiai értelmezés szerint nevük többnyire inkább funkcionális szerepükhöz kapcsolódott, ahhoz hogy az effajta terek a császári látogatások, az alkalmi ott tartózkodások reprezentatív helyszíneként szolgáltak.⁹⁸ Pottendorf esetében egyetlen ilyen alkalomról tudunk,⁹⁹ amikor Nádasdy 1668. április 23-án, az átmenetileg Bécsűjhelyen időző császári családot udvartartásával együtt kastélyában vendégül látta.¹⁰⁰ Az országbíró a titká-

⁹⁴ Itt említem meg, hogy Pottendorf legfontosabb gyűjteményi egységét, a *Kunstkammert*, Viskolcz Noémi dolgozta fel e számban megjelent tanulmányában.

⁹⁵ ÖStA AVA FHKA HKA Niederösterreichische Herrschaftsakten (a továbbiakban NÖHA), Pottendorf, 1673. július 5–10.: *Inuentarium, Vber alles bey der Kay(serlichen) Herrschaft Pottendorff vnndt Horrenstain Verhandene baare geldt, weinn, gedraidt Vieh vnndt all andern Vorrath vnndt mobilien, so sich den 5. 6. 7. 8. Vnndt 9. Julij Endt stehenden Jahrs befunden, vnndt auf der Kay(serlichen) Hoffkammer Sub dato 3. Julij ergangenen g(nädigen) befehl Alles Vleises beschrieben worden.*

⁹⁶ A *Kaiserzimmer*t Pottendorfon Alfred Sitte is említi az általa feldolgozott német nyelvű leltárak alapján: Sitte, A.: Aus den Inventarien i. m. (1907) 121., vö. továbbá Friedrich B. Polleross: Imperiale Repräsentation in Klosterresidenzen und Kaisersälen. Alte und Moderne Kunst 203. (1985) 26. (A tanulmány ismeretéért Kiss Erikának tartozom köszönettel.) Ugyancsak Sitte alapján: Ingeborg Schemper-Scharholz: Höfische Dekorationen des 17. Jahrhunderts im burgenländisch-westungarischen Raum. In: Türkenkriege und Kleinlandschaft II. Sozialer und Kultureller Wandel einer Region zur Zeit der Türkenkriege. Hrsg. Rudolf Kropf. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 73.) Eisenstadt 1986. 222.

⁹⁷ Polleross, F. B.: Imperiale Repräsentation i. m. 20–21., 24–26.; Friedrich B. Polleross: Zur Repräsentation der Habsburger in der bildenden Kunst. In: Welt des Barock. Hrsg. Rupert Feuchtmüller – Elisabeth Kovács. Wien–Freiburg–Basel 1986. 91–92.

⁹⁸ Johannes Erichsen: Kaisersäle, Kaiserzimmer: Eine Kritische Nachsicht. In: Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation 962–1806. Altes Reich und neue Staaten 1495 bis 1806. Hrsg. Hans Ottomeyer – Jutta Götzmann. Dresden 2006. 273–274. A tanulmányra Kiss Erika hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök neki.

⁹⁹ Köszönöm Toma Katalinnak a kérdésben nyújtott tájékoztatását.

¹⁰⁰ Toma Katalin: Egy császári látogatás utóélete. I. Lipót Pottendorfbán 1668. Fons 9. (2002: 1–3 sz.) 345–358.

rának (Szente Bálintnak) írott egyik levelében számol be I. Lipót látogatásáról, és ebben mindarról szó van, ami esetleg tisztázhatná a terem nevének eredetét: a vendéglátás helyszíneiről és a programokról. A „*Chászár Háza*” azonban egyikben sem érintett: Lipótnak és kíséretének Nádasdy lakrészében szolgálták fel az ebédet, az uralkodócsalád hölgytagjainak pedig az „öreg palotán” terítették, majd délután kerti szórakozásokkal mulatták az időt, egészen indulásig. A terem elnevezése tehát nem kapcsolódik ehhez az alkalomhoz, a vendéglátás helyszínei a leltárból kikövetkeztethető kastély-topográfia szerint távolabb estek tőle.¹⁰¹

Megoldást a kérdésre a szoba akkori díszítéséről tudottak sem adnak, a falakon három ezüstös bőr kárpit volt széles virágokkal, valamint három kép: „*Kettei Chr(ist)us Vrunck kín szenuedése, Harmadika Kis Jesus gjözödölme*”. Ezen felül szuperlátos ágy, továbbá néhány szék és asztal, illetve matracok, vánkosok, párnák – vagyis a berendezés nem tűnik reprezentációs helyhez illőnek. Mindezek után egyetlen – később igazolandó – feltevés merülhet fel, hogy a terem a mennyezet díszéről, annak ikonográfiájáról kapta elnevezését, ahogy erre is van példa.¹⁰² A gondolat egyelőre csak logikailag állja meg a helyét, a pottendorfi kastély belsejének kiképzésére vonatkozóan ugyanis semmilyen forrással nem rendelkezünk, és erről a leltárak is végig hallgatnak – lévén valamennyi ingóság-leltár, amelyek a falak díszítőelemeire sehol nem térnek ki. De ha arra gondolunk, hogy Nádasdy a csak alkalmilag használt¹⁰³ Sárvár lakótereinek mennyezetét stukkóval rendelte borítani, akkor okkal hihetjük, hogy az egyébként komoly reprezentációs igényeknek megfelelően kiképzett, pottendorfi állandó rezidenciában sem volt díszítetlen a mennyezet.

A császári látogatásról szóló forrás egy további adalékkal is hozzájárul a *Kaiserzimmer* kérdéséhez, pontosabban a kastélyban egyéb módon is képviselt birodalmi ikonográfiához. A délutáni kerti szórakozások kapcsán így ír Nádasdy: „...Igen rendesen fölékesíttetem volt a császárok képeivel a kertet, melyeket a vén olasz csinált volt, mind réz statuak(na)k hitték...”¹⁰⁴ Nagyon valószínű, hogy ebben a közlésben olyan efemer anyagú, alkalmi dekorációt jelentő ábrázolásokról van szó, amelyek az itáliai eredetű kulisszaszínpadok díszleteihez, díszlet-elemeihez hasonló megoldású, falapból körvonaluk mentén kivágott¹⁰⁵ figurák voltak, rézszobrot imitáló, monokróm festéssel. Ezt jelentheti az, hogy a

¹⁰¹ Köszönöm az ebben való megerősítést Viskolcz Noéminek, aki Pottendorf feldolgozása kapcsán foglalkozott a kastély helyiségeinek elhelyezkedésével is.

¹⁰² Példaként említhető a zwetli apátság *Kaiserzimmer*ének 16. századi kazettás famennyezeete (ma Laxenburg, Franzensburg, Thronsaal) amelyen a faragott címerekből álló birodalmi heraldika adja a terem ikonográfiájának megfelelő díszítést. *Polleross, F. B.*: Imperiale Repräsentation i. m. 26. és 5. kép.

¹⁰³ Nádasdy maga írta 1655. január 13-án sárvári számtartójának szóló utasításában, hogy „Mint hogy penigh magunk ritkan residealunk ot Sárvarot”. *MOL E 185, 66. d. 34. t. Utasítások, I. köt. fol. 193.*: „Instructio pro Petro Fekete Rationista Arcis n(ost)rae Sárvár etc.” Az adatot Király Péternek köszönöm.

¹⁰⁴ *Toma K.*: Egy császári látogatás i. m. 357.

¹⁰⁵ Ilyen megoldású és anyagú, részben mechanikára montírozott színpadi díszletelemek rézmetszetű ábrázolását találjuk Johann Schultestől 1663-ból. Ferdinand Karl. Ein Sonnenkönig in Tirol. Hrsg. Sabine Haag. Ausstellungskatalog, Schloss Ambras, Innsbruck 2009. 198.: Kat. Nr. 3. 17. (*Veronika Sandbichler* katalógus-szócikke.)

vendégek „*statuaknak hitték*” őket, noha nem voltak azok. Mindenesetre alkotójuk, „*a vén olasz*” (akinek kiléte még további kutatást igényel) az udvari ünnepek látvány-elemeinek, az operaszínpadok díszleteinek tervezésével és kivitelezésével foglalkozó — valóban többnyire itáliai származású — mesterek közül kerülhetett ki. Ikonográfiáját tekintve a megoldás hasonló lehetett ahhoz, amit pár hónappal később, az 1668 júliusában bemutatott *Pommo d'oro* díszopera bécsi színpadán Lodovico Burnacini valósított meg, római és Habsburg császárok lovasszobor-sorozatának felállításával.¹⁰⁶ Nádasdy tehát egyfajta *Huldigungsfest*be illő dekorációval tisztelgett I. Lipót előtt ottjárta alkalmával, ám azt, hogy a kert „felékesítése” vajon antik vagy újkori uralkodók portrészorából állt-e, jelenleg nem tudjuk, a kastély festészeti díszítésében viszont mindkét kor császárait képviselte festménysorozat – mégpedig összesen három.

Az 1669-ben készült leltár a Nádasdy szobájából nyíló új házban 15 darab „*Czaszarok fénjes Képei*”-t említi, de pontosan csak a Pottendorfon maradt berendezést egy bő évtizeddel később, 1682. augusztus 20-án számbavevő Johann Adam Xaver Schad *Kayserlicher Verwalter* adja meg, hogy miről is van szó, egyúttal tájékoztatva a képek akkori állapotáról is: „*Vünff Zehen Ruinirte Kleine Contrafe Der Röm(ischen) Kayser von Hauß Österreich.*”¹⁰⁷ A festmények akkor az ebédlő melletti egyik szobában függtek, ugyanott, ahol egy korábbi, 1673 júliusában kelt leltár is említi őket, amely viszont egy további, ugyancsak Habsburg császárokat ábrázoló, 10 darabos sorozatot is összeír a *Grosser Saal* melletti folyosón: „*10 alte Contrafet d(er) Rom(ischen) Kayser Vom Hauß Östereich.*”¹⁰⁸ Ez utóbbi sorozatról a magyar inventárium nem tesz említést, így nem kizárt, hogy Nádasdy 1669 februárja és 1670 szeptembere közötti, késői szerzeményéről van szó. Az mindenesetre tény, hogy a tizenöt Habsburg-házbeli császár portréjára vonatkozó adat nem felel meg a történeti valóságnak, így ez a szám árulkodóan utal az ábrázolások forrására. Arra következtethetünk belőle, hogy a képek egy részéhez Francesco Terzio 1558 és 1569 között, Ferdinánd tiroli főherceg megrendelésére készült *Imagines Gentis Austriae* című ötkötetes metszet-kiadványának lapjai adták az előképet. Ebben ugyanis az uralkodóház I. Rudolf német-római császárig visszanyúló és a család genealógiai fővonalaiba tartozó tagjai közül tiznek az ábrázolása alatt szerepel az „*Imperator/Imperatrix*” megnevezés, amit valószínűleg a festett változat is átvett, minthogy a leltárak császárok portréinak mondják valamennyit, azt is, ahol ez a cím nem indokolt.¹⁰⁹ Az innen származó

¹⁰⁶ L. Frans Geffels metszetében: Utak és találkozások. A barokk művészet Közép-Európában. Kiállítás katalógus. Szerk. Galavics Géza. Bp. 1993. Kat. Nr. 16. (*Belitska-Scholtz Hedvig* katalógus-szócikke.)

¹⁰⁷ ÖStA AVA FHKA HKA NÖHA, Pottendorf, 1682. augusztus 20.: *Inuentarium der noch Verhadenen Mobilien in Kay(serlichem) Schloß Pottendorff*, fol. 245^v.; *Sitte, A.*: Aus den Inventarien i. m. (1907) 127–128. A leltár szövegét Király Péter olvasata alapján ismerem.

¹⁰⁸ L. a 95. jegyzetben hivatkozott forrás, fol. 220^v. A két császár-sorozatot említi: *Schemper-Schparholz, I.*: Höfische Dekorationen i. m. 222.

¹⁰⁹ Az ötkötetes metszetkiadvány részletes művészettörténeti feldolgozása és katalógus-szerű leírása: *Elisabeth Scheicher*: Die *Imagines Gentis Austriae* des Francesco Terzio. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien* 79. (1983) 43–92. Császárportrék, illetve akként ábrázolva, a kötetbeli sorrendben: „*Maximilianus II. Imp.*” (1527–1576), „*Ferdinandus I. Imp.*” (1503–1564), „*Carolus V. Imp.*” (1500–1558), „*Maximilianus I. Imp.*” (1459–1519), „*Fridericus III. Imp.*”

„császár”-portrékat egészíthette ki a Terzio-féle metszetek megjelenése utáni öt Habsburg uralkodó, nevezetesen II. Rudolf, I. Mátyás, II. és III. Ferdinánd, valamint I. Lipót — egyelőre ismeretlen előképeket követő — ábrázolása. Mivel az 1682-ben készült leltár szerint a sorozat kis képekből állt, lehet, hogy alig haladta meg a metszettelőképek méretét. Az 1673-ra datált leltárban rögzített tíz darabos másik sorozatot illetően ennél lényegesen kevesebbre tudunk következtetni. Ezek ugyanúgy lehetnek Terzio tíz metszetének festmény-átvételei, mint III. Frigyesről I. Lipótig az újabb Habsburg-császárok ábrázolásai. Az, hogy a leltár régi képeknek mondja őket, inkább az előbbi lehetőség mellett szól.

Az összeírásokból tudott harmadik császárportré-sorozat római cézárokról készült és az 1669. évi leltárban „*Tizen Ket Pogany Csasarok Kepe*”-ként szerepel. A mennyiség ismét támpont, és annak a nagyon igényes kivitelezésű rézmetszet-sorozatnak a felhasználására utal, amelyet Aegidius Sadeler készített Tiziano egyik arcképsorozata után. Az „első 12 római császárt” ábrázoló, Julius Cesartól Domitianusig terjedő portrészort Federico Gonzaga rendelte meg mantovai palotájának egyik lakosztályába, s a 17. század ötvenes éveiben elveszett festmények kompozíciói az 1600 körüli évektől Sadeler sokszorosítása révén igen népszerűvé váltak.¹¹⁰ Magyarországi összefüggésben sem a Nádasy-leltárakban bukkan fel először a sorozat: Johann Ledentu Batthyány Ádámnak 1642-ben vételre ajánlott (már említett) képei között¹¹¹ felsorolt „*Alle 12 heidenische Keiser sambt dero gemacheln*” szintén a Sadeler-metszetek festett változataira vonatkozik — a teljes metszetsorozatba ugyanis a császárok feleségeinek portréi is beletartoznak. A képek a Batthyányak tulajdonában később — csakúgy, mint a szintén említett generális-portrék — nem mutathatók ki.

Egy további, feltehetően hasonló sorozat meglétére monyorókeréki Erdődy II. Annának, Alaghy Menyhért országbíró (1587/88–1631) özvegyének, illetve Erdődy Tamás és Anna Maria Ungnad leányának 1636-ban felvett hagyatéki jegyzéke egyik adatából következtethetünk.¹¹² A grófnő tállyai kastélyában pontosabb megnevezés nélkül összeírt 23 császár-portréban („*Imperatorum Imagines Viginti tres*”) valószínűleg ismét a 12 antik uralkodó ábrázolásáról és mellette talán a Terzio-kötet kilenc „császár-portréjáról”, illetve az őket időben követő I. Mátyás és II. Ferdinánd képmásairól van szó. Mindenesetre úgy vélem, hogy ez a sorozat Erdődy Anna családjából, pontosabban az udvari arisztokráciába tartozó Ungnad

(1415–1493), „Albertus II. Imp.” (1397–1439), „Fridericus III. Pulcher Imperator” (1286?–1330, „Szép” Frigyes, I. Albert fia, Ausztria hercege, ellenkirály), „Albertus I. Triumph. Imp.” (1253?–1308, osztrák herceg, német király), „Rudolphus I. Imp.” (1218–1291), valamint Mária infánsnő, II. Miksa császár felesége, akinek az ötödik kötet szentelve van: „*Maria Romanorum Imperatrix*” (1528–1603). Adataikra: *Gonda Imre – Niederhauser Emil: A Habsburgok. Egy európai jelenség.* Bp. 1998⁶. passim.

¹¹⁰ *Rodolfo Pallucchini: Tiziano.* Firenze 1969. I. 341–342.: Nr. 607–618. és kép. A lapok jelzése: „Aegidius Sadeler S. C. M. sculp” – „Titianus inventor” – „Marcus Sadeler excudit”. A sorozat portréi: Julius Caesar, Augustus (Octavianus), Tiberius, Gaius (Caligula), Claudius, Nero, Galba, Otho, Vitellius, Vespasianus, Titus, Domitianus.

¹¹¹ MTA Művészettörténeti Intézet levéltári gyűjteménye, A–I–24/326. cédula, Iványi Béla gyűjtése. L. A magyar könyvkultúra múltjából, Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése i. m. 560.

¹¹² A forrásra: *Bubryák Orsolya: Családtörténet és reprezentáció.* Erdődy György (1680–1759) programja a galgóczi várkastély kialakításában. Doktori disszertáció ELTE BTK. Kézirat. Bp. 2009. 201.

von Sonnegg familiából származhatott. Az „első 12 római császár portréja”, mint ikonográfiai egység, ugyanis amellett, hogy alapvetően a Habsburg-uralkodók hivatalos reprezentációjának része volt — és kapott helyet többféle technikában is¹¹³ —, elsősorban és jellemzően az udvarhoz közelálló, illetve császári szolgálatban lévő udvari emberek és magas rangú hivatalnokok megrendelésében fordult elő.¹¹⁴ A 12 antik császár és feleségeik — feltehetően félalakos vagy mellkép formátumú — ábrázolásait írja le az Albrecht Wenzel Eusebius von Waldstein konfiskált javairól 1634. március elején készült inventárium is, a prágai Waldstein-palota reprezentációs szárnyának két termében.¹¹⁵ A palota dísztermének Baccio del Bianco által 1629-ben festett, Waldstein diadalát ábrázoló mennyezetképe, pontosabban a teljes mennyezet kialakítása és stukkórendszere, valamint a sárvári díszterem kiképzése között megfigyelhető rokonság alapján a kutatás már korábban is feltételezte, hogy Nádasdy — 1648-ban ott járva¹¹⁶ — személyesen is ismerte a palota belsejét. Ezért nem tartjuk kizártnak, hogy a terem egyéb festészeti berendezésének, így az antik császárportrék sorozatának példáját is innen merítette.¹¹⁷ De találunk antik császárportré Johann Baptist von Verdenberg udvari kancellár, II. Ferdinánd titkos tanácsosának szerzeményeként is, aki 1638-ban grafeneggi kastélya számára Bécsben a 12 római császár lovas ábrázolását vásárolta meg Girolamo Pozzótól.¹¹⁸ A sorozat-típus mindazonáltal a század közepétől kezdve már inkább a Habsburg-ciklusokkal együtt tűnik fel. Így a Linz melletti Windhaagban is, az 1669-ben grófi rangra emelt Joachim Enzmilner (1600–1678) kastélyában, ahol a *Römer Saal*, illetve az *Österreicher Saal* az ott programszerűen elhelyezett 12 antik császár, illetve Habsburg-házbeli uralkodó ábrázolásával együtt alkotott egy-egy — a *Kaisersaal*-tematikával összefüggő — ikonográfiailag is értelmezhető egységet.¹¹⁹

Míndezek ismeretében talán kimondhatjuk, hogy Pottendorfon az 1660-as évek végére egy magyarországi viszonylatban példa nélküli, erőteljes és program-

¹¹³ Csak kiragadott példaként: Ambrasban a *Kaiserzimmer*ben egy 1572-ben készült, stukkó-büszttökből álló sorozat: Alfred Auer et al.: Schloss Ambras. Mailand 1996. 64., 70.; fémdomborművek a 12 „pogány császár” ábrázolásával Daniel Neuberger császári szobrász műhelyében Bécsben, 1660-ban: Einmal Weimar–Wien und retour i. m. 89.; ezüst domborművek a 12 császár portréjával I. Lipót gyűjteményében: Friedrich Polleross: „Pro decore Majestatis” Zur Repräsentation Kaiser Leopolds I. in Architektur, bildender und angewandter Kunst. Jahrbuch des Kunsthistorischen Museums Wien 4–5. (2002–2003) 240. A tanulmányt Kiss Erika jóvoltából ismerem.

¹¹⁴ Polleross, F. B.: Imperiale Repräsentation i. m. 24–25.

¹¹⁵ Ivan Muchka: Sammlung und Ausstattung des Wallensteinpalais in Prag. In: 1648: Krieg und Frieden in Europa. 26. Europaausstellung, Textband 2. Hrsg. Klaus Bußmann. Münster–Osnabrück 1998. 289–296. www.westfaelische-geschichte.de/tex485 (a letöltés ideje: 2010. május 25.)

¹¹⁶ Toma K.: Gróf Nádasdy Ferenc i. m. 169–170.

¹¹⁷ Galavics G.: Török elleni harc i. m. 28.

¹¹⁸ Hans Tietze: Die Sammlungen des Schlosses Grafenegg. Österreichische Kunsttopographie. Beiheft zum Bd. I. Wien 1908. 3.

¹¹⁹ Polleross, F. B.: Imperiale Repräsentation i. m. 25–26., emellett Windhaagra l. Welt des Barock. Landesaussstellung Augustiner Chorherrenstift St. Florian, 1986. 64.: Kat. Nr. 1. 14. (Friedrich B. Polleross katalógus-szócikke.). Windhaag római császár-portréi ovális ezüst (dombormű?) ábrázolások voltak. Eric Garberson: Bibliotheca Windhagiana. A Seventeenth-Century Austrian Library and Its Decoration. Journal of the History of Collections 5. (1993. Nr. 2.) 127. A tanulmányt Kiss Erika jóvoltából ismerem.

szerűnek tűnő birodalmi ikonográfiával találkozunk, olyannal, ami a Nádasdy-udvar reprezentációját az udvari arisztokrácia rezidenciáinak reprezentációs karakteréhez teszi hasonlóvá. A jelenség egyedülálló volta abban is megmutatkozik, hogy ez a reprezentáció mellőzi a magyar királyok portréit és az uralkodó-ábrázolások terén kizárólag császári ikonográfiára épül. A Pottendorf várára és gyűjteményeire nézve jelenleg ismert tizenkét (1669-ben, illetve azt követően készült) jegyzék egyikében sincs nyoma ugyanis magyar királyokról — és vezérekről, akár feltételezhetően a *Mausoleum* nyomán — készült ábrázolás-sorozatnak. Miközben a 17. századi magyarországi nemesség magyar államiságot és szuverenitást hangsúlyozó képzőművészeti reprezentációjának pillére már a század első felében is, de a *Mausoleum* 1664. évi megjelenését követően igen hamar — és szinte kánonszerűen — a magyar királyok portréinak a legkülönbözőbb műfajokban történő felhasználása volt.¹²⁰

Van azonban a pottendorfi képanyagnak egy másik sajátossága, ami ikonográfiai jelenségként bizonyos mértékig párhuzamos az előzővel, illetve a reprezentáció szándékát tekintve sajátosan egészíti ki azt: nevezetesen, hogy a fent említett 121 portré közül (amely mennyiségbe az eddig tárgyalt, 37 darabot kitevő császár-sorozatok is beletartoznak) 39 kép Nádasdy kortársait ábrázolta,¹²¹ további hat képmás¹²² pedig a 16–17. század fordulója körüli évek Magyar Királyságbeli és erdélyi politikusait és főméltóságviselőit. A 45 magyar tárgyú portréval (amelyből 39 egészalakos volt) pottendorfi kastélyában Nádasdy Ferenc a 17. századi magyarországi főnemesség és politikai vezető réteg egy igen reprezentatív körét képviseltette. E portréknak — mint azt már korábban kimutattuk — egy jelentős része utólag az Esterházyak fraknoi gyűjteményébe került, és ott a Pál nádor által kialakított ősgaléria darabjai közé sorolva maradt fenn.¹²³ A képeket — több más, főként Nádasdy- és Esterházy-családtagokat ábrázoló, ugyancsak pottendorfi eredetű portréval kiegészítve¹²⁴ — I. Lipót a Nádasdyakkal való rokonság okán ajánlotta fel Esterházy Pálnak, aki a kínálatból 56 arcképre, vala-

¹²⁰ A példák áttekintésére l. *Galavics Géza*: Hagyomány és aktualitás a magyarországi barokk művészetben – XVII. század (A barokk képzőművészeti tematika helyi elemei) In: Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. Galavics Géza. Bp. 1975. 240–244. A példák a 17. század elejétől, még a *Mausoleum*tól független alkotásoktól (pl. Gács, Forgách-kastély) kezdve a kismartoni díszterem 1690 körül, már a *Mausoleum* nyomán készült királybüszt-sorozatáig tartanak. A *Mauseoleum* alapján készült művek áttekintésére alapvetően: *Rózsa Gy.*: Magyar történetábrázolás i. m. 60–80.

¹²¹ Nevüket a későbbiekben, viselt méltóságaikkal együtt adjuk meg. A róluk készült 33 egészalakos képen kívül ide tartozik további 6 félalakos férfiarckép is, amely név nélkül szerepel mind a leltárakban, mind az alább (126. jegyzet) hivatkozott jegyzékekben.

¹²² Báthory Zsigmond, Báthory Gábor és Bethlen Gábor erdélyi fejedelmek, Nádasdy Tamás és Illésházy István nádorok, Zrínyi György horvát-szlávon bán egészalakos portréiról van szó.

¹²³ *Buzási Enikő*: Nádasdy Ferenc pottendorfi galériájának fennmaradt arcképei és a Wideman-portrészorozatok. Művészettörténeti Értesítő 50. (2001) 15–30. A cikk részletesen szól a Fraknon lévő képekről, eddigi irodalmukról és a Wideman-metszetekkel való összefüggésükről, erre az alábbi említések során külön nem térek ki.

¹²⁴ Az Esterházyakhoz került az említetteken kívül 6 női és 6 férfiportré, valamennyi az Esterházy és Nádasdy család tagjairól, Draskovichnének, azaz Nádasdy egyik lányának egészalakos portréja, egy mellkép azok közül, amelyek Nádasdyt és feleségét, valamint gyermekeiket ábrázolták, továbbá két törpe arcképe, összesen 16 kép.

mint a Thurzó-családfára tartott igényt.¹²⁵ Az átvett festményeket egy 1676. március 8-án Kismartonban kelt, viszonylag részletes elismervény sorolja fel, benne 35 egészalakos képpel,¹²⁶ amelyekből 24 meglévőt sikerült a fraknoi gyűjteményben azonosítani. Közülük 14-ről megállapítható volt, hogy előképként szolgált Elias Wideman 1646-ban, illetve 1652-ben megjelent metszetsorozatahoz.¹²⁷ Nemcsak a festmények és a metszetek látható összefüggése igazolja ezt, de a mód is, ahogy Wideman a lapokat szignálta: csupán metszőként és nem delineátorként tüntette fel magát rajtuk. Az ábrázolások egymással való összefüggése alapján emellett okunk van feltételezni azt is, hogy a metszetek köriratában megadott évszámok a képek megfestésének (Wideman által nyilván ismert) évét rögzítik. Ennek alapján úgy vehetjük, hogy az 1646-ban kiadott sorozathoz mintául vett öt kép 1645-ben, illetve 1646-ban, míg az a kilenc festmény, amelynek alapján a metsző az 1652-ben megjelent kötet megfelelő lapjait kivitelezte, 1649-ben, illetve 1650-ben készült.

A nagy számú kortárs-arckép egy tudatos és folyamatos fejlesztés eredménye, méghozzá az 1640-es évek közepétől kezdődően, tekintve, hogy a legkorábbi képek az 1646-ban kiadott Wideman-sorozat megjelenése előtti évekre tehetőek. A fennmaradt korai darabok azonos festőkézre vallanak, ami megengedi, hogy azt feltételezzük: udvarában Nádasdy arcképkészítésben is járatos festőt alkalmazott. Már ezekből az évekből tudunk Keresztúron foglalkoztatott konvenciós festőjéről — akinek német szabó varrta a ruhát, vagyis német ajkú lehetett¹²⁸ — méghozzá olyanról, aki olajban dolgozott: egy 1644. augusztusi kifizetési jegyzék említi őt, alább pedig ott az adat a neki vásárolt egy fontnyi krétáról, ami egyedül vászon-, illetve táblaképek alapozásához használatos, freskóhoz nem.¹²⁹ A későbbi évekből ugyan, de állandó alkalmazású portréfestőt sejtet Rákóczi László egy 1655-ből való — már a seibersdorfi évekhez köthető — nap-

¹²⁵ A kortársak alább felsorolt portréi közül nem került Esterházyhoz Wesselényi Ferenc, Zrínyi Miklós, Zrínyi Péter és Frangepán György ábrázolása.

¹²⁶ ÖStA AVA FHKA HKA Kontrakte und Reverse, *Specification der Jenigen Hung(arischen) Contrafait, so sich in Kay(ser)lichen Schloß Pottendorff befunden*. Deszpot Simon kismartoni várnagy aláírásával ellátott elismervény 56 festmény átvételéről 1676. március 8-áról, kismartoni keltezéssel. A jegyzék annak a hasonló című, 71 művet tartalmazó másik összeírásnak a melléklete, amelyet Bécsben, 1675. szeptember 9-én Peter Bonaventura von Crollolanza udvari tanácsos hitelesített és Christoph Lucas Seiwiz császári adminisztrátor látott el aláírásával — *Specification aller der ienigen Ungr(ischen) Contrafait, so sich im Kay(serlichen) Schloss Pottendorff befunden*. —, és amely az akkor Pottendorfon őrzött portrék jelenleg legrészletesebb és legtöbb információt tartalmazó összeírása. A jegyzéket közli (nem betűhű átírásban) Sitte, A.: Aus den Inventarien i. m. (1907) 123., míg az 1676. évi kismartoni elismervényt kivonatolja, az átvett képek számát tekintve nem pontos adatokkal.

¹²⁷ *Comitium Gloriam centum Qua Sanguine Qua Virtute Illustrum Heroum Iconibus Instrutum...*, [Wien] 1646.; RMK II. 669., App. H. 841.; Modern címmel: *Clarissimorum Hungariae Heroum Icones*, Wien 1652.; RMK III. 1797., App. H. 848. Legújabb feldolgozásuk *Rózsa György: Elias Wideman rézmetszet-sorozata és a vesztfáliai béke. Adatok a 17. századi magyar portréfestészet történetéhez. Művészettörténeti Értesítő* 55. (2006) 259–274.

¹²⁸ MOL E 185, 64. d. (Mikrofilm: 31999. d.), Sopronkeresztúr, 1644. február 7-ei dátummal induló kiadási jegyzék, számozatlan lapon: „1644. August. 14. dem Maler alhier geb(en) [...] in seiner convention fl. 1”. Uo. „1644. Nov. 29. dem teutsch(en) Schneid(er) in marck weg(en) [...] des Malers Kleid [...]”.

¹²⁹ Uo.: „Ein Lb. [Libra] kreiden zukauffen den (!) Maler zu geb(en) 25 gr”.

lóbejegyzése is, arról szóló utalással, hogy Nádasdy időről-időre megörökíttette a nála alkalmilag vendégeskedőket.¹³⁰ A leírt eset egyúttal a kortárs-galéria „fejlesztésének” folyamatába, mikéntjébe is betekintést ad.

Az, hogy a kortárs-sorozat legkorábbi darabjai az 1640-es évek első feléből valók, a Nádasdy-mecenatúra vizsgálatában külön hangsúlyt érdemel, mivel a jelenség magyarországi viszonylatban nemcsak egyedülálló, de különösen korai is: kezdete olyan időszakra esik, amikor a magyar arisztokraták megrendeléseiben legfeljebb családi arcképekkel, uralkodó-ábrázolásokkal, esetleg egy-egy történelmi személy portréjával találkozunk. Mi több, a későbbi évtizedekből is csak a Wideman-sorozat nyomán készült kisméretű ábrázolások ismertek – legalábbis sorozatszerűen. Adódik a kérdés, hogy a fiatal Nádasdy valamilyen mintát követett-e a kortárs-galéria létrehozásában és folyamatos bővítésében, vagy csupán a portrék iránti érdeklődés vezette. Mindenesetre életnagyságú, egészalakban készült kortárs-ábrázolásokból egyelőre nem ismerünk hasonló sorozatot, legalábbis olyat, amelyről feltételezhető, hogy tudomása volt róla. Az ikonográfia legközelebbi párhuzam az a nemesek portréiból álló berendezés, amely Joachim Enzmilner windhaagi kastélyát díszítette, kevésbé későbbi (1648 körüli) felállítás miatt azonban ez nem tekinthető példának Nádasdy számára,¹³¹ ahogy a mintegy évtizeddel megkésített és inkább a birodalmi ikonográfia és reprezentáció körébe tartozó másik sem, amely Grafeneggben állt. Ezt a háromnegyed-alakos *Kurfürsten*-sorozatot a már hivatkozott Verdenberg gróf fia, a császári kamarás Ferdinand von Verdenberg az 1650-es években — Frans Luyx III. Ferdinánd számára készült *Hofburg*beli *Kurfürsten*-sorozatának másolataként — rendelte meg a festőtől.¹³²

Az említett példák közül tehát egyik sem tekinthető előzménynek Nádasdy kortárs-galériájához, habár annak kialakításában talán nem is kell feltétlenül ihletadó példát keresnünk. Elég, ha megnézzük a legkorábbi portrék készítésének idejét, valamint az ábrázoltak akkor viselt méltóságait, és kiderül, hogy ebben a portrészorban Nádasdy a virtuális magyar királyi udvar hivatalban lévő országos főméltóságainak teljes sorát jelenítette meg,¹³³ az 1645/46 és 1655 közötti időszakra nézve. A kezdeti dátumból az indíték is kissejlik: az udvarral addig császári kamarásként (1644), valamint magyar királyi tanácsosként (1645) érintkező Nádasdy az 1646. február 2-án kapott királyi udvarmesteri kinevezéssel a magyar országos főméltóságok sorába lépett.¹³⁴ Talán ezzel összefüggésben látott hozzá ahhoz, hogy otthonában (még Keresztúron) felál-

¹³⁰ Rákóczi László naplója. Közjegyzés: Horn Ildikó. Utószó: R. Várkonyi Ágnes. (Magyar Híromdó sorozat) Bp. 1990. 124.: [1655. május] „16. Íratta ki Nádasdy uram az én képetem is az palotában [ti. Seibersdorfon – B. E.] több magyarországi urak képeihez...”

¹³¹ Vö. Welt des Barock. Landesausstellung i. m. 64.: Kat. Nr. 1. 14.; Garberson, E.: Bibliotheca Windhagiana i. m. 110.

¹³² Tietze, H.: Die Sammlungen des Schlosses Grafenegg i. m. 7. A Grafenegg számára festett képek közül Karl Ludwig von der Pfalz, Friedrich Wilhelm von Brandenburg, Johann Philipp von Schönborn mainzi választófejedelem, Maximilian Heinrich kölni hercegelemek, Karl Caspar trieri hercegelemek portréja azonosítható biztosan a sorozat darabjaként. L. még uo. 48–50.

¹³³ E tisztségviselőkre és a virtuális magyar udvarra újabban Pálffy G.: A Magyar Királyság i. m. passim.

¹³⁴ Vö. Toma K.: Gróf Nádasdy Ferenc i. m. 46.

lítsa az akkori hivatalviselő főrangúak galériáját, kiegészítve a magyar királyi tanácsosok, valamint országos és kerületi katonai vezetők portréival, amely folyamat — részben Wideman 1652-ben megjelent sorozatának egyes lapjairól készült képek alapján is datálva — az 1650-es évek közepéig tartott. Ezzel a személyessé tett és egyedülálló megoldással Nádasdy lényegében saját helyét jelölte ki elődei és kortársai rangos sorában, feltehetően nem függetlenül attól a szándékától, hogy családjá 17. század eleji pozícióvesztését — a reprezentáció lehetőségeivel is élve — mielőbb helyreállítsa.¹³⁵

Noha a portréknak csak pottendorfi elhelyezését ismerjük (megnevezésükkel együtt), már abból is kiderül, hogy a termek reprezentatív funkciója szerint történő elosztásban a méltóságok rangsorrendje számított. Az 1675. szeptember 9-én kelt jegyzék¹³⁶ alapján a „*Grosser Saal*”-ban — a már említett hat „történelmi” személynek¹³⁷ tekinthető méltóságviselő mellett — két nádor,¹³⁸ két országbíró,¹³⁹ Zrínyi Miklós horvát–szlavón bán és egyben királyi lovászmester,¹⁴⁰ az erdélyi fejedelem,¹⁴¹ a tárnokmester,¹⁴² a kamarásmester,¹⁴³ a Nádasdyt hivatalában követő udvarmester (Frangepán György),¹⁴⁴ továbbá Batthyány Ádám mint étékfogómester és egyben dunántúli kerületi főkapitány,¹⁴⁵ az ajtónállómester,¹⁴⁶ Forgách Ádám mint pohárnokmester és egyben dunán-inneni kerületi főkapitány,¹⁴⁷ két koronaőr,¹⁴⁸ a királyi személynök,¹⁴⁹ valamint a Magyar Kamara-elnök¹⁵⁰ portréja függött, kiegészülve néhány magyar királyi tanácsos (illetve császári kamarás),¹⁵¹ valamint országos és kerületi főkapitány

¹³⁵ Erre nézve is vö. Dominkovits Péter és Pálffy Géza már említett közös tanulmányát ugyan-
ebben a számban.

¹³⁶ L. a 126. jegyzetben.

¹³⁷ L. a 122. jegyzetben.

¹³⁸ Draskovich János, nádor 1646 és 1648 között – Pálffy Pál, nádor 1649 és 1653 között.

¹³⁹ Homonnai Drugeth János, országbíró 1636 és 1645 között – Csáky László, 1649 és 1654 kö-
zött, a kép valószínűleg 1650-ből.

¹⁴⁰ Horvát–szlavón bán 1647/48-tól, magyar királyi lovászmester 1628-tól, mindkettőt 1664.
évi haláláig viselte. Itt kapott helyet Zrínyi Péter, 1665-től horvát–szlavón bán és Kulpa menti vég-
vidéki főkapitány képe is, nem tudni, hogy Zrínyi Miklóssal való rokonsága okán, vagy 1665-től vi-
selt tiszte miatt, mindenesetre ez utóbbi esetben egykori portréja a többinél mintegy másfél évti-
zeddel későbbre tehető.

¹⁴¹ I. Rákóczi György, erdélyi fejedelem 1630 és 1648 között, a kép 1647-re datált.

¹⁴² Csáky István, tárnokmester 1644 és 1662 között, a kép valószínűleg 1650-ből.

¹⁴³ Erdődy György, kamarásmester 1646 és 1662 között, a kép 1646-ból.

¹⁴⁴ A Nádasdyt e méltóságban követő Frangepán György 1655 és 1660 között volt magyar kirá-
lyi udvarmester.

¹⁴⁵ Étékfogómester 1640-től, dunántúli kerületi főkapitány 1637-től, a kép 1646-ból.

¹⁴⁶ Erdődy Gábor, ajtónállómester 1649 és 1650 között, a kép valószínűleg 1650-ből.

¹⁴⁷ Pohárnokmester 1641-től, dunáninnyi kerületi főkapitány 1644-től.

¹⁴⁸ Kéry János, koronaőr 1646-tól, a kép 1646-ból való – Ostrosich Miklós, koronaőr 1646-tól, a
kép valószínűleg 1649-ből.

¹⁴⁹ Mikulich Tamás, királyi személynök 1631 és 1649 között, a kép 1646-ból.

¹⁵⁰ Lippay Gáspár, a pozsonyi Magyar Kamara elnöke 1646-tól haláláig, 1652-ig, a kép e pár év-
ből való.

¹⁵¹ Révay László, 1645-ben magyar tanácsos, a magyar hadsereg főbiztosa, a kép 1645-ből –
Törös János, 1635-től a Magyar Kamara tanácsosa, a kép 1649-ből – Esterházy László 1649-ben
magyar tanácsos, császári kamarás, a kép valószínűleg 1649 és 1652 közötti volt – Esterházy Dáni-
el, magyar tanácsos, 1650–1651-ben, a kép 1650-ből – Széchy Dénes, 1650-ben császári kamarás, a

tány¹⁵² ábrázolásával, akiknek képe nagyobb részt inkább az onnan nyíló másik helyiségben, azaz „*im Zimer nechst daran gegen dem Hoff hinaus*” kapott helyet. Olyan személyek ábrázolásai között, akik feltehetően baráti vagy rokoni kapcsolat okán jelentek meg e reprezentatív sorban, ugyanis nincs tudomásunk ez időre eső hivatalukról.¹⁵³ Ugyanide került hat félalakos vagy mellkép-kivágatú férfiarkép is, az 1669-ben felvett leltár szerint „*Uraknak aprob Képei*”, közöttük talán Rákóczi László ábrázolása is, amely készítése idejét tekintve az egyetlen adatolt a sorban.¹⁵⁴ „*Dann im Eckh Zimer, von großen Saal hinein, Linkher handt Zwey Manns: und Zwey frawen Contrafait in völliger Statur, geweste fürsten in Moltau*” találjuk a jegyzékben, amelyek közül Constantin Şerban havasalföldi vajda 1658-ra datált portréja, valamint feleségéé ma is megvan Fraknón, a másik portré-pár pedig feltehetően II. Rákóczi György másik szövetségéséről, Gheorghe Ştefan moldvai vajdáról és annak feleségéről készülhetett, feltehetően az előbbivel egy időben, azaz Erdélybe menekülésük évében.

Am a portrék vizsgálata nemcsak az eddig elmondottak tanulságával szolgál, de egy továbbival is: azzal, hogy Pottendorfon a Nádasdy letartóztatásáig összegyűlt 121 portréból az 1673-ra datált leltár, valamint az Esterházyaknak 1676-ban átadott festmények jegyzéke szerint mindössze 12 kép készült magáról az országbíróról, feleségéről és gyermekeikről – ezek közül ráadásul csak Nádasdy két lányának, Pálffy Jánosnének és az egyik Draskovichnének a portréja volt egészalakos, a többi csupán mellkép. A különösen szokatlan ikonográfiai arány arra utal (és ez szűrhető le a kortárs-galériából is), hogy Nádasdy számára a portré, mint műfaj — a magyarországi arisztokraták megrendelői szokásaival ellentétben — nem a családi reprezentáció része volt. Az ilyen tárgyú ábrázolások Pottendorfon tapasztalható visszafogott mennyiségéből és a családi reprezentáció háttérben tartásából következik az is, hogy a leltárakból tudottak alapján nem az ő kezdeményezésével indult el — a fentiekből következően nem véletlenül —, ami a magyarországi arisztokraták megrendeléseiben az 1670-es években már megfigyelhető: nevezetesen az, hogy a családi arcképsorok időben visszafelé haladva kiegészültek az 1664-ben megjelent *Mausoleum* vezér-, illetve királyábrázolásaival, valamint a metszetek nyomán festett korai ősök portréival.

---

kép 1650-ből – Szunyogh Gáspár, 1635–1659 között császári és magyar tanácsos, 1640-től szendrői kapitány, a kép 1650-ből.

¹⁵² Wesselényi Ferenc, 1648 és 1658 között felső-magyarországi főkapitány, a forrás a kép kapcsán nem nádorként említi, így valószínűleg 1648 és 1655 közötti portréjáról van szó – Serényi Pál, 1645?–1656 között a dunáninnyi kerület és bánavidéki végvidék vicegenerálisa, a kép 1649-ből – Barkóczy László, 1646-ban a magyar és lengyel lovasság ezredese, a kép valószínűleg 1652 utáni. A fent hivatkozott adatokra: *Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főméltóságai*. Bp. 1988.; *Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században*. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”) *Történelmi Szemle* 39. (1997: 2. sz.) 257–288.; *Fallenbüchl Zoltán: Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon*. Adattár. (Nemzeti téka) Bp. 2002.; *Rózsa Gy.: Elias Wideman rézmetszet-sorozata* i. m.

¹⁵³ Forgách László, Ostrosich Mátyás, valamint Ostrosich Pál Liptó megyei köznemesek, mindkettejük portréja 1649-ből való. Itt jegyezném meg, hogy a fentiekben felsorolt Ostrosich Miklós koronőr velük egy sorozatba tartozó ábrázolása — feltehetően a rokonság okán — az országos főméltóságviselők portréi közül egyedülként, ugyanebben a teremben volt kifüggesztve.

¹⁵⁴ L. a 130. jegyzetben.

Pottendorfon tehát Nádasdy nem a családi múlttal vette körül magát; a nagyszámú portrét jelentő sorozatok ikonográfiai összetételében és üzenetében saját társadalmi körein belüli elhelyezkedésének valós vagy vágyott képe tükröződött. A kastély festészeti programjának az 1670-es évek elejére kialakult végső formája azt jelzi, hogy egyidejűleg két elit tagjaként kívánt reprezentálni: egyrészt Habsburg-udvarhoz közelálló arisztokrataként, másrészt vezető szerepet játszó magyar országos főméltóságként – mely utóbbira különösen 1655. évi országbírói, valamint 1667-ben történt királyi helytartói kinevezése adhatott indokot. Mindenesetre megrendelői gesztusa, amivel a magyar országelső hierarchiájában tett első lépését követően, az 1640-es évek közepétől a legfőbb hivatalviselők portrészorát létrehozta, csak a kezdete annak, ami mecénatúrájában olykor később is tapasztalható. Máskor is tanúi lehetünk ugyanis annak, hogy a közéleti téren számára fontos események műtárggyal való megtisztelését nem az akkor szokásos megoldással vitte végbe (mondjuk egy Mária-oszlop állításával, mint Esterházy Pál), hanem olyan formában, ami a látvány üzenetével (ma úgy mondjuk: ikonográfiailag) is megfelelt az alkalomnak. Legszebb és legkifejezőbb példája ennek az az 1663-ra tehető Köpenyes Madonna-kép, amelynek megrendelésével Nádasdy az I. Lipót által összehívott 1663. júniusi laxenburgi *consilium*on viselt, számára igen megtisztelő *directori* szerepét tette emlékeztetéssé egy Mária alakja alatt megjelenő összejövétel ábrázolásával, olyannal, amelyen ismét saját kortársai — és alkalmasint ellenfelei — vették körbe őt.¹⁵⁵

Okkal mondhatjuk tehát, hogy az országbíró a korban nem megszokott módon érdeklődött a portré iránt, s hogy jól ismerte és alkalmazta a műfaj kifejezési lehetőségeit. Ennek az érdeklődésének egyébiránt könyvtárában is megtaláljuk a nyomát, abban, hogy kedvelte és gyűjtötte a humanista gyökerű *uomini famosi*-grafikai köteteket, amelyekből magyarországi viszonylatban egyedülálló készlettel rendelkezett. E gyűjtőszemély és a fent elmondottak között talán némi összefüggés is felsejlik, azzal a feltételezéssel kiegészítve, hogy Nádasdy ezt a portréikonográfiai toposzt saját szélesebb, kortársi környezetére értette. Könyvtárának fennmaradt jegyzékeiből¹⁵⁶ tudjuk, hogy birtokában volt a „híres ember”-metszetsorozatok őstípusa, Paolo Giovióának Tobias Stimmer fametszeteivel illusztrált „*Elogia virorum*”-a,¹⁵⁷ csakúgy, mint a másik népszerű

¹⁵⁵ A kép újabb ikonográfiai feldolgozása, datálása és Nádasdy megrendeléseként való meghatározása a festő azonosításával együtt *Buzási Enikő*: A Köpenyes Madonna Árpásról: Jan Thomas Nádasdy Ferenc számára festett műve 1663-ból (Meghatározás, datálás, attribúció). Művészettörténeti Értesítő 54. (2005) 245–286. Az egykor Árpáson álló főoltárkép ma a Győri Főszékesegyházi Gyűjteményben található.

¹⁵⁶ A *Hofbibliothek*nek átadott könyvek jegyzékét közli: *Sitte Alfréd*: Gróf Nádasdy Ferencz művei és könyvtára. Magyar Könyvszemle 10. (1902) 146–158.; ill. újabb közlésként I. Magyarországi magánkönyvtárak. II. 1588–1721. S. a. r. Farkas Gábor et al. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2.) Szeged 1992. 73–80.; a lorettói szervitáknak jutott könyvek jegyzéke: Nádasdy Ferenc könyveinek összeírása, Pottendorf, 1672–1673. In: Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1552–1740. Kiad. Bajáki Rita et al. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/4.) Bp. 2009. 114–128. A közlést Viskolcz Noémi jóvoltából ismerem.

¹⁵⁷ „*Jovj Elogia Illustrium Virorum graeco-latina in fol*”, *Sitte A.*: Gróf Nádasdy Ferencz művei és könyvtára i. m. 154., 155.; Magyarországi magánkönyvtárak II. i. m. 75. Az 1575. évi kiadás címe: „*Pauli Jovii ... Elogia virorum bellica virtute illustrium, septem libris jam olim... comprehensa, et nunc... imaginibus exornata. Basileae ... 1575.*” A kiadvány az előbbi címen szerepel a

portré-példatár, az ugyancsak Stimmer fametszeteit tartalmazó „*Icones virorum illustrium*” Nicolaus Reusnertől, 1590. évi kiadásban.¹⁵⁸ Minthogy e művek esetenként ott voltak a könyvgyűjtő kortársak könyvespolcán is, jellemzőbb képet kapunk Nádasdy ilyen irányú érdeklődéséről, ha azokra a portrémetszetes kötetekre figyelünk, amelyek nem kerültek a magyarországi arisztokraták látókörébe, így előfordulásuk az országbíró könyvtárában kivételesnek mondható. Közéjük tartozik a könyvjegyzékben „*Tirolensium Principum Comitum effigies*” címen feltüntetett mű, amely alatt a Dominicus Custos metszeteivel illusztrált, 1599-ben, Augsburgban megjelent munka vagy valamelyik kiadása értendő,¹⁵⁹ ahogyan mindenképp a kevéssé forgatottak közé számít a Giano Nicio Eritreo pszeudonéven publikáló Giovanni Vittorio Rossi római humanista 1643-ban, Kölnben megjelent „*Pinacotheca imaginum illustrium*”-a, ebből két kötet volt meg a birtokában.¹⁶⁰ De ritkaság számba mehetett itthon az a könyv is, amelyik „*Vitae et Effigies Pictorum Illustrissimum*”-ként van feltüntetve könyvtárának egyik jegyzékében, és feltehetően az idősebb Hondius kiadásában 1610 körül, Hágában megjelent, csaknem 70 portrémetszetet tartalmazó művel azonosítható.¹⁶¹ S ha ehhez még hozzávesszük Wideman portrészorozatát, amelyet könyvtárának egyik jegyzéke ugyancsak megemlít,¹⁶² akkor elmondhatjuk, hogy Nádasdy tulajdonában hatféle portrémetszetes kiadvány volt, ami magyarországi viszonylatban önmagában is egyedülállónak mondhá-

---

loreтті szervitáknak jutott könyvek között is, a következő megnevezéssel: „268. *Jouij Elogia Bellica Virtute Virorum Illustrium Tomi 3.*” Vö. Nádasdy Ferenc könyveinek összeírása i. m. 121. A megadott kötetszám arra utal, hogy könyvtárában további három (esetleg más évből való) kiadás is megvolt.

¹⁵⁸ „*Reusner Icones Illustrium Virorum in 8vo*”, Sitte, A.: Gróf Nádasdy Ferenc művei és könyvtára i. m. 156.; Magyarországi magánkönyvtárak II. i. m. 77. Az oktáv méretű 1590. évi kiadás címe: „*Icones, sive Imagines virorum litteris illustrium... additis eorundem ealogiis diversorum auctorum, ex secunda recognitione Nicolai Reusneri... Argentorati [Strassburg] ... 1590.*” A forrásban szereplő kiadásnál túl Nádasdynak megvolt a könyv egy 1589. évi bázeli, tizenkettédret kiadása is; ezt a bécsi Österreichische Nationalbibliothek gyűjteményében Viskolcz Noémi azonosította. Köszönöm neki ezt a közlést.

¹⁵⁹ „*Tirolensium Principum et Comitum effigies in fol*”, Sitte A.: Gróf Nádasdy Ferenc művei és könyvtára i. m. 156.; Magyarországi magánkönyvtárak II. i. m. 77. Az 1599. évi kiadás címe: „*Tirolensium Principum Comitum ab anno 1229 usque ad annum 1599 genuinæ eicones... Augustæ Vindelicorum 1599.*” Folio. A kötet metszeteinek, valamint az ambrasi *Spanischer Saal* portréinak összefüggését l. *Elisabeth Scheicher: Der Spanische Saal von Schloß Ambras. Die malerische Ausgestaltung. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien 71.(1975) 39–94.*

¹⁶⁰ „*Jani Nicij Erithraei Pinacotheca illustrium virorum duobus Tomis in 8vo*”, Sitte, A.: Gróf Nádasdy Ferenc művei és könyvtára i. m. 157.; Magyarországi magánkönyvtárak II. i. m. 77. A kötet címe: „*Jani Nicij Erithraei Pinacotheca imaginum illustrium, doctrinae vel ingenii laude, virorum, qui, auctore superstitie, diem suum obierunt. Coloniae Agrippinae 1645–1648.*” Nyolcadret. Bibliothèque nationale de France, Párizs; FB-34945–34947. A háromkötetes mű Nádasdy tulajdonából származó példányát (az egyik kötetben *possesor*-bejegyzéssel) az Österreichische Nationalbibliothek gyűjteményében azonosította Viskolcz Noémi. Köszönöm, hogy hozzájárult kutatási eredménye közléséhez.

¹⁶¹ „*Vitae et Effigies Pictorum Illustrissimum in 4to*”, Sitte, A.: Gróf Nádasdy Ferenc művei és könyvtára i. m. 157.; Magyarországi magánkönyvtárak II. i. m. 78. A kötet címe: „*Pictorum aliquot celebrium praecipue Germaniae Inferioris, effigies, Hagae [1610 k.]*”. Negyedret. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel; M: Uo. 4° 29.

¹⁶² „*Videmanni Effigies Magnatum Hungariae in fol*”, Sitte A.: Gróf Nádasdy Ferenc művei és könyvtára i. m. 157.; Magyarországi magánkönyvtárak II. i. m. 78.

tó. Emellett — hogy még néhány szóval jelezzük képzőművészeti tájékozódásának szélesebb spektrumát — több olyan kiadvány is volt a birtokában, amely az antik Róma művészetével foglalkozott.¹⁶³ Közülük csak Paolo Aringhi ókeresztény emlékeket tárgyaló munkáját¹⁶⁴ és egy gazdagon illusztrált másikat sikerült (kérdőjellel) azonosítanom,¹⁶⁵ míg két további, a Paulus Fürst kiadásában megjelent és részben általa metszett „*Theoria artis pictoriae*”,¹⁶⁶ illetve egy folio méretű kötet, „*Ars pingendi figuris illustrata*” című,¹⁶⁷ hozzávéve Vitruvius híres építésetelméleti munkáját is,¹⁶⁸ már a művészet iránti általánosabb érdeklődéséről tanúskodik.

A pottendorfi vár képzőművészeti berendezését tehát meghatározó számban arcképek tették ki, amelyek között a fent tárgyalt császár- és kortárs-sorozatokon, illetve családi képeken túl az ebédlő melletti egyik szobában két 1655 utáni pápa-portré is megtalálható volt (VII. Sándoré és IX. Kelemené), ugyanott egy másikban függött III. Ferdinánd ábrázolása, özvegyének, Eleonora Gonzagának képe pedig a grófnő hálószobájában kapott helyet.¹⁶⁹ I. Lipót és felesége, Margaretha Theresia infánsnő portréival a *Kaiserzimmer* körüli szobák egyikében találkozunk. Az 1673-ban készült leltár szerint a kastély termeit emellett 10 további, ismeretlen tárgyú portré díszítette. Egyéb tárgyú képből a pottendorfi lakóterekben 75 volt, ezeknek műfaji összetételéről ugyancsak az 1673. évi leltárból tudunk tájékozódni. A 37 vallásos témájú festmény közül legtöbbit az ebédlőteremben és a környező szobákban említ az összeírás, eszerint egy teljes Apostol-sorozat, egy fára festett Három királyok-jelenet, két Czestochovai Mária-kép, egy Szent József függött itt, de volt még egy Ecce Homo, egy Krisztus ostromozása, egy Pietá, valamint Krisztus és Mária, továbbá Júdás Thaddeus, Mária Magdolna és Szent Borbála egy-egy ábrázolása. Ná-

¹⁶³ „106 *Vitae et effigies omnium Romanorum Imperatorum, Liber 1*”, Magyarországi magánkönyvtárak IV. i. m. 117.; „188. *Delle Antiquita e piture di Roma, Liber 1*”, Magyarországi magánkönyvtárak IV. i. m. 118.; „241. *Neo depicta Roma*”, Magyarországi magánkönyvtárak IV. i. m. 121.

¹⁶⁴ „110. *Aringi Roma Subterranea in duobus libris, Tomi 2*”, Magyarországi magánkönyvtárak IV. i. m. 117.; A kötet címe: „*Roma Subterranea Novissima In Qua Post Antonium Bosium Antesignanum, Io: Severanum Congreg. Oratorii Presbyterum, Et celebres alios Scriptores Antiqua Christianorum Et praecipue Martyrum Coemeteria, Tituli, Monimenta, Epitaphia, Inscriptiones, Ac Nobiliora Sanctorum Sepulchra Sex Libris Distincta Illustrantur... Opera Et Studio Pauli Aringhi. Cum duplici Indice, Capitem & Rerum locupletissimo.*” Roma [1651.] Vol. 1–2. Negyedrészt. Bibliotheca Hertziana – Max-Planck-Institut für Kunstgeschichte, Róma; 4° HT-Ro 1586/24 (1–2R).

¹⁶⁵ „*Statuae antiquae urbis Romae in fol*”, *Sitte A.*: Gróf Nádasdy Ferenc művei és könyvtára i. m. 156.; Magyarországi magánkönyvtárak II. i. m. 77. E mű kapcsán feltehetően Giovanni Battista de Cavalieri Rómában működött rézmetsző „*Antiquarium statuarum urbis Romae*” című művéről, illetve annak valamelyik kötetéről van szó. (H. és é. n. I–II. köt. 1. kiad. 1584 előtt, III–IV köt. Róma 1594., valamennyi 100 rézmetszettel illusztrálva.) *Allgemeines Künstler-Lexikon* i. m. Bd. 17. (1997) 362.

¹⁶⁶ „195. *Artis pictoriae pars prima*”, Magyarországi magánkönyvtárak IV. i. m. 119. A kötet címe: „*Theoria artis pictoriae: Das ist: Reiß-Buch bestehend in kunstrichtiger, leichter und der naturgemässer Anweisung zu der Mahlerey: vermittelt der grundverständigen Abbildung, Aufreissung oder Verzeichniß aller Gliedmatten der Menschen und Thiere... Bey Paulus Fürsten Kunsthändler in Nürnberg...* MDCLVI” A kiadványt Viskolcz Noémi azonosította, ezúton is köszönöm neki.

¹⁶⁷ „*Ars pingendi figuris illustrata in fol*”, *Sitte A.*: Gróf Nádasdy Ferenc művei és könyvtára i. m. 155.; Magyarországi magánkönyvtárak i. m. 76.

¹⁶⁸ „227. *Vitruuij Architectura*” Magyarországi magánkönyvtárak IV. i. m. 120.

¹⁶⁹ A vár berendezését illetően itt és a következőkben a sokat hivatkozott 1669. évi pottendorfi leltáron kívül (l. a 9. jegyzetet) az 1673 júliusában készült összeírásra (l. a 95. jegyzetet) támaszkodtunk. Ez utóbbi leltár nem teljes közlése (a művek lelőhelyére vonatkozóan sok pontatlansággal): *Sitte, A.*: *Aus den Inventarien* (1907) i. m. 134–137.; *Sitte, A.*: *Aus den Inventarien* i. m. (1908) 35–51.

dasdyné hálósobájában egy Padovai Szent Antal és egy Mária rózsakoszorúban-kép, a *Großer Saal* mellettiben egy Mária gyermekével és egy Immaculata, a *Kaiserzimmer* körüli helyiségekben ismét egy Ecce Homo, egy Keresztelő Szent János-fej, valamint egy-egy Szent Ferenc és Szent Antal, továbbá életnagyságban Szent Ignác, illetve Szent Ferenc képei voltak a falakon, két ismeretlen apostol-ábrázolással együtt. A lakóterek festészeti díszét néhány, a leltárban akkori szóhasználatlalt „*Historie*”-nak mondott mitológiai, illetve allegorikus jelenet is kiegészítette, összesen tíz, amelyekből kettő a trójai háború történetéből vette tárgyát, egy másik puttókat ábrázolt (helyük az ebédlő melletti szobában volt), egy lakoma-jelenetet, „*Ein bildt Phantasej apothecen*”-nek mondott ábrázolást, továbbá ugyanebből a műfajból két ismeretlen tárgyú „*Historie*”-t, illetve egy akkoriban terjedő, népszerű műfajba tartozó képet, egy *Nachtstücköt* pedig a *Großer Saal*-környéki szobákban sorol fel a leltár. Ezek mellett két újabb allegória — az egyik papagáj-kalitkával és pucér gyermekalakkal, a másik koponyával, feltehetően *Vanitas*-ábrázolásként —, valamint négy tájkép és egy csendélet alkotja az „ismert” témájú művek sorát, amelyekhez hozzászámíthatunk négy, a „kancellárián” őrzött, és a leltárszöveg alapján nem értelmezhető „*Emblemata*”-t, valamint 22 ismeretlen tárgyú képet is. A tudott teljes képmennyiség (196 darab) a vár berendezés szempontjából figyelembe vehető 36 helyisége közül 23-ban volt elhelyezve; vagyis a lakóterek mintegy kétharmadában a kárpitok mellett — és igen nagy számban — festményekkel borították a falakat.

Az eddig felsorolt képek egyike sem található meg abban a 128 műtárgyat tartalmazó, becsértékekkel is ellátott leltárban,¹⁷⁰ amelyet Alfred Sitte Pottendorfról szóló közleményében adott ki.¹⁷¹ Az ugyanis csak a pottendorfi *Kunstammer* anyagát tünteti fel (azt sem teljes egészében), amelyet a tárházi darabokkal 1671. június 25-én szállítottak be a bécsi, egykor a Petersplatzon álló *Huebhaus* (*Vizedomamt*) épületébe,¹⁷² ahol ezt követően (valamikor az év hátralévő részében) a teljes műtárgyállományt a sárvári kincstár anyagával együtt jegyzékbe vették.¹⁷³ Hogy Sitte közlésében a képek és egyéb képzőművészeti tárgyak összeírása a *Kunstammer*beli anyagot rögzíti, az a Pottendorfon 1671. február 11–14-én fölvelt, latin nyelvű leltár¹⁷⁴ „új tárházra”, azaz a *Kunstammer*re vonatkozó, megfelelő részéből derül ki, amellyel megegyezik.¹⁷⁵

¹⁷⁰ L. a 82. jegyzetben hivatkozott forrást.

¹⁷¹ Sitte, A.: Die Schatzkammer Nádasdy's i. m. (1900) 74–75.

¹⁷² L. Csendes, Peter–Oppl, Ferdinand: Wien. Geschichte einer Stadt. Von der Anfängen bis zur ersten Wiener Türkenbelagerung (1529). Wien 2001. 219.

¹⁷³ L. a 82. jegyzetben hivatkozott forrást. Teljességében, de nem betűhív közléssel l. Sitte, A.: Die Schatzkammer Nádasdy's i. m. (1899) 87–96.; Sitte, A.: Die Schatzkammer Nádasdy's i. m. (1900) 66–75.

¹⁷⁴ MOL E 156 UetC Fasc. 160. Nr. 4., 1671. február 11–14., pp. 24–32.: *Inuentarium. Super rebus Ill(ust)r(issi)mi Comitis D(omi)nj Franciscj de Nadasd in Thésauro Pottendorff(en)si noviter erecto repertis, ac per nos infrascriptos ad id delegatos Commisarios Diebus 11. 12. 13 et 14 Febr(uarii) Annj 1671 Conscriptis, factum*. Közölve: A MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai XIX. U et C. 7/2. füzet. Bp. 1984. 393–397. A közlés több tévedést is tartalmaz: márciusi dátum van megadva és az U et C-jelzet hibásan, Fasc. 160. Nr. 5-ként szerepel.

¹⁷⁵ Sitte közlésének képekre vonatkozó része egy helyen tér el lényegesen a Pottendorfon felvett, 1671. februári keltezésű leltártól, abban, hogy a 75. oldalon „Bilder” címszó alatt és azt köve-

A *Kunstammer* képzőművészeti tárgyainak jellegéről és gyűjteményi egységként megfogalmazható jellemzőiről az 1671-ben készült két leltár összevetésével alkothatunk fogalmat. A februári latin összeírás alapvetően szófukarabb, de néhol megad olyan információkat, amelyek kiegészítik a *Huebhaus*beli elhelyezést követő és a művek témáját is rögzítő német nyelvű összeírást. A két leltárból együttesen az derül ki, hogy az 1671 februárjában lajstromba vett 158 műtárgyból csak 92 volt ténylegesen festmény, a többi dombormű, szobor, viasz-munka, pergamenre vagy kőre festett kép, tengeri csigákból és kagylókból formált, illetve nemesfémről polion-technikával készült kompozíció, vagy éppen apáca-munka, mely utóbbiból az inventárium meglehetősen sokat említ. Az összeírók ezeket mind képeknek („*Imagines*”, „*Bilder*”) nevezik, a fogalom akkori használatába ez a műfaji sokféleség mind beletartozott. A festmények harmada (31 kép) elsősorban anyaga alapján (rézre voltak festve) nagy valószínűséggel kicsi vagy kisebb méretű volt, míg azt, ha nagy volt, mindössze kilenc esetben közli a német nyelvű leltár. Több képről kiderül, hogy igényesen kiképzett kerettel, befoglalással volt ellátva, ami a művek *Prachtstück*-jellegét valószínűsíti. A gyűjtemény egészének karakterére vonatkozóan azonban inkább a festmények témamegjelölése árulja el a legtöbbet.

Itt is találunk három portrét: egy kisméretű kép a februári összeírás szerint magáról Nádasdyról készült,¹⁷⁶ másik kettő a *Huebhaus*ban felvett leltár bejegyzése alapján Hunyadi János és Szilágyi Erzsébet ábrázolása lehetett, legalábbis a pontatlanul megfogalmazott bejegyzés („*Der Khönig Joannes in Hungarn mit seiner Frau Gemahlin Elisabeth*”) másképp nem értelmezhető. Ezen felül a túlsúlyban lévő hagyományos témák, az újtestamentumi jelenetek, szenteket ábrázoló művek és ájtatos képek mellett 37 festménynél olyan témamegjelöléssel találkozunk, ami festői megformálásként ekkoriban vagy néhány évtizeddel korábban vált önálló műfajjá, és lett hamar, elsősorban kabinetváltozatokban divatos, éppen a gyűjtői érdeklődésnek köszönhetően. A legkülönbözőbb tárgyakkal alakított csendéletekről, a „történekekkel” vegyített tájképekről, antik istenek és mitológiai jelenetek, valamint „történelmi” ábrázolásként előadható ótestamentumi események megformálásairól — „*Historie*-kről” — van szó, de szó van allegóriákról (mint a leltárban *Charitas* vagy a Négy elem), holland festői leleményű „perspektíva-képekről”, illetve az így megfestett építészeti terekről (ezekből a leltár 15-öt említ, egyike egy templombelsőt ábrázolt), valamint — nálunk teljesen újszerű igényként — *trompe-l'oeil*-ről, amiből Nádasdy gyűjteményében egy fésűtartó tok ábrázolása szerepel. Kabinet-műfajba tartozó téma valamennyi, amelyeknek példái a magángyűjtemények, gyűjtői kabinetek darabjaiként voltak általánosak a 17. században.

Hiába azonban az ígéretesnek tűnő műtárgysor, nincs rá remény, hogy valaha akár egyet is azonosítani tudjunk e képek közül: festőnév ugyanis itt sincs

tően további 21 olyan képet is feltüntet (a *Huebhaus*ba beszállított anyag általa közzétett jegyzéknek megfelelően), ami februárban, a még *in situ* felvett leltárban nem szerepel. Mivel nem lehetünk biztosak abban, hogy e képekben Pottendorfról származó művekről van szó, az alábbiakban nem vesszük őket figyelembe.

¹⁷⁶ L. a 174. jegyzetben hivatkozott forrás, p. 31., valamint A MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai XIX. i. m. 397.

sehol említve. Amivel kapcsolatban szívesen mondanám Nádasdy „mentségére”, hogy a *Kunstkammer*-jegyzékek nem tőle magától valók, ha az általa 1669-ben összeállított leltár idevonatkozó része erre okot adna. Ha képeinek fent körvonalazott gyűjteménye vagy annak jelentősebb része nem így szerepelne benne: „*Az falokon vagion Ittem Külömbkülömbféle Vaszon Kéépek, eöregh No. 23, Ittem Mas képek ugian á Falokon, melliek megh nem szamlaltattak.*”¹⁷⁷ Sokatmondó bejegyzés, aminek értékelése több irányba is vihet. Az egyik, hogy a festmények (vagy nagyobb részük) kópia volt, ami oka lehetett annak, hogy Nádasdy nem fordított különösebb figyelmet rájuk. Ha a kor másolatokat illető megengedőbb szemléletére gondolunk, így például arra, hogy Gundaker von Liechtenstein herceg az 1640–1650-es években foglalkoztatott (udvari) festőitől a gyűjteménye számára többnyire általa meghatározott művek másolatait rendelte meg, és az erről fennmaradt levelezés arról szól, hogy az elkészült kép mennyire volt pontos és hű az eredetihez képest,¹⁷⁸ akkor ez a lehetőség az udvari festőt alkalmazó Nádasdy esetében sem zárható ki. Mi több, beleillik a *Kunstkammer*ének képeivel kapcsolatos másik feltevésbe is. Már korábban szó volt arról, hogy a pottendorfi termekben és szobákban elhelyezett művekről tudottak nem éppen arra utalnak, hogy Nádasdy a festményekből „galéria-minőséget” rendelt, illetve gyűjtött volna; lehetséges, hogy *Kunstkammer*ének képeivel kapcsolatban is hasonló elképzelés vezette, és magasabb igényről itt sem beszélhetünk. Egy *Kunstkammer* gyűjteményi teljességéhez a festmények nagyon is hozzátartoztak — ezt a *Kunst- und Raritätenkabinete*k ismert ábrázolásai mellett¹⁷⁹ a topográfiailag és korban is legközelebbi példa, Lipót Vilmos főhercegnek a bécsi *Stallburgban* felállított *Kunstkammer*e is jól példázza¹⁸⁰ —, az ily módon létrehozott gyűjteményi összképet, mint végeredményt pedig a képek minőség-szintje vagy festőjük személye nem befolyásolta. Hogy Nádasdy *Kunstkammer*ének darabjai esetleg csak a gyűjtemény karakterének kialakításában, a típusának megfelelő összkép megalkotásában játszottak szerepet és művészi értékük másodlagos volt, azt a *Huebhaus*beli összeírásban feltüntetett becsértékek is igazolni látszanak; már ha hihetünk — ismerve az ötvösművek ugyanitt erősen visszaszorított árait¹⁸¹ — a hivatalos értékelők több szempontból is befolyásolt objektivitásának. Mindenesetre annak, a csaknem egykorú, 1669-ből való képjegyzéknek az árai, amelyek bécsi műkereskedők kínálatában

¹⁷⁷ L. a 10. jegyzetben hivatkozott forrást, fol. 223r.

¹⁷⁸ *Winkelbauer, T.*: Fürst und Fürstendiener i. m. 428–430., 435–436.

¹⁷⁹ L. új. Frans Francken II., *Kunstkammer*, 1618/19, (Das Flämische Stilleben 1550–1680. Hrsg. Wilfried Seipel. Ausstellungskatalog, KHM Wien 2002. Kat. Nr. 25., *Stephan Brakensiek* katalógus-szócikke.); Ifj. Frans Francken II., *Kunst- und Raritätenkabinett* (Abraham Ortelius *Kunstkabinettje?*), 1620/25 körül (uo. Kat. Nr. 24., *Karl Schütz* katalógus-szócikke, a képen ábrázolt festmények meghatározásával); Michael Herr, *Die Kunstkammer des Johann Septimus Jörger in Nürnberg*; Joseph Arnold, *Die Kunstkammer der Regensburger Großseisenhändler- und Gewerken-Familie Dimpfel*, 1668 (*Thomas Ketelsen*: „Zwei Körper können nicht zugleich an demselben Ort sein”. Zur ästhetischen Erkundung der Dinge im 17. Jahrhundert. In: *Das Kunstkammerregal von Georg Hinz* i. m. 42., 43.)

¹⁸⁰ Felállítására, kinézetére és terembeosztására l. az 1660. évi leírást: Einmal Weimar–Wien und retour i. m. 83., továbbá *Mareš, F.*: Beiträge zur Kenntniss der Kunstbestrebungen des Erzherzogs Leopold Wilhelm i. m. 359.

¹⁸¹ Kiss Erika szíves tájékoztatásából.

Esterházy Pálnak vételre ajánlott és többnyire művésznévvel kísért festmények mellett szerepelnek,¹⁸² általában legalább öt-, de több helyütt tízszeresét teszik ki a Nádasdy-féle képek becsértékének.¹⁸³

Egységben látva a gyűjteményi szempontból mérvadó két rezidencia (Sárvár és Pottendorf) képzőművészeti felszereltségét, úgy tűnik, hogy Nádasdy Ferenc gyűjtőként nem elsősorban műalkotásokban, műtárgyakban, hanem inkább gyűjteményi egységekben és típusokban (*Schatzkammer*, *Kunsthammer*) gondolkodott – e gyűjtemények tárgyi összetételének karakterét, akkorra már kialakult rendszerét véve tekintetbe.¹⁸⁴ Ahogyan — mondhatnánk — szinte „ikonográfusként” alakította ki, elsősorban a portrészorozatok által, két legfontosabb rezidenciája festészeti jellegét és reprezentációját, ugyanúgy e programösszefüggések részeként formálta, „alkotta meg” az egyes várak gyűjteményi profilját is. Ezek pedig a rezidenciák saját „ikonográfiai képéhez” igazodtak: a törökökkel szembeni helytállást birodalmi összefüggésben felmutató, *Stammburg*ként reprezentáló Sárvár a családi kincstárral, míg az egyéni karriert, a közéletben elért sikereket és eredményeket választékosan láttató Pottendorf a gyűjtői szokásokban nyugati mintának megfelelő *Kunsthammer*rel vallott arról, hogy tulajdonosa hol jelöli ki saját helyét kora politikai, társadalmi és kulturális közegében.

¹⁸² MTA Művészettörténeti Intézet levéltári gyűjteménye A-I-22/717/1–13. Valkó Arisztid gyűjtése.

¹⁸³ A Nádasdy-leltár Alfred Sitte által is közölt (tévesen schillingként megnevezett) árai két helyen 30, illetve 37 forint 30 krajcárt tesznek ki, emellett 23 esetben érik el a 10, 12, 15, illetve 18 forintos árat, a többi műtárgy egyszámjegyű összegre, többnyire 9, 6, 4, 3, 1 forintokra, olykor krajcárokra értékelt. Az Esterháznak kínált 209 mű bécsi jegyzékében a legolcsóbb kép 10 tallérra van értékelve, ami mindössze nyolcszor szerepel, a festmények zöme 20 és 60 tallér közé árazott, de 60 esetben az összeg háromszámjegyű és nem ritka a 200, 400, sőt 600 talléros ár sem. A forint-tallér akkori árfolyamon 1 tallér = 1,50 forinttal számolható. Köszönöm Király Péternek az átszámításban nyújtott segítségét.

¹⁸⁴ Vö. többek között *Scheicher, E.*: Die Kunst- und Wunderkammer i. m.; *Margot Rauch*: Gesammelte Wunder: die Naturobjekte in den Kunstkammern und Naturalienkabinetten des 16. und 17. Jahrhunderts. In: Die Entdeckung der Natur. Naturalien in den Kunstkammern des 16. und 17. Jahrhunderts. Hrsg. Wilfried Seipel. Wien 2006. 11–15.

Kiss Erika

NÁDASDY FERENC TÁRHÁZAI ÉS KINCSEI¹

A Nádasdy III. Ferenc javait összeíró közel félszáz inventárium alapján az országbíró udvarainak tárgyi környezete rendkívül gazdag lehetett. A számos kastély, a bécsi és pozsonyi házak berendezése rengeteg bútort, kárpitot és szőnyeget, a népes család, a főúri életmód pedig gazdag viseletet és viselet-kiegészítőket kívánt. Fennmaradt emlékekkel viszont sajnos alig, vagy olyan kevés-
szel számolhatunk, amely nem enged meg messzemenő következtetéseket a tárgyak minőségére, kézműves kvalitásukra, anyaguk finomságára vonatkozóan. Az egykor birtokolt tárgyak között mégis megjelölhetünk egy olyan kört, amelyek alapján — mint egyes tárgyak és mint csoport is — kirajzolódik a tulajdonos „szellemi képe”.

Jelen tanulmányban a pottendorfi és a sárvári tárházra összpontosítva próbáljuk meg új vonásokkal gazdagítani az országbíró egyre karakteresebbé váló gyűjtői, mecénási portréját. E választásnak több oka is van. Elsőként a nagyon kedvező forrásadottságot kell említeni. Az ingó javokról, így a rezidenciák felszereléséről és a tárházakról több leltár is rendelkezésünkre áll.² Ezek ráadásul három nyelven (magyarul, németül és latinul) készültek, tehát további fon-

---

¹ A tanulmány az OTKA K 71982 sz. kutatási támogatásával készült. Az alább hivatkozott leltárak feltárása „A 17. századi arisztokráta udvari kultúra formái Nádasdy Ferenc mecenatúrájának példáján” című kutatási program öt résztvevőjének (Buzási Enikő, művészettörténet, festészet; Király Péter, udvari zene; Kiss Erika, ötvösség, *Kunsthammer*; Toma Katalin, a Nádasdy-udvar működése, struktúrája; Viskolcz Noémi, Nádasdy irodalmi és könyvészeti mecenatúrája) közös munkája. A leltárak folyamatban lévő feldolgozása a kutatási terv része, ezért némelyiknek a pontos levéltári adatát a program befejeztével tervezett forráskiadványban, teljes terjedelmű szöveggözlésükhöz kapcsolódóan adjuk meg. Szeretném megköszönni Buzási Enikőnek és Viskolcz Noéminak a munkámhoz nyújtott segítséget.

² *Sááruarij Tarhaznak Inventariuma*. 1669. szeptember 4.: Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban MOL); E 185, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Archivum familiae Nádasdy (a továbbiakban E 185), közlése: *Schoen Arnold: Nádasdy sárvári kincsei*. I–II. A Műbarát 1. (1921: 15. sz.) 268–273. és 1. (1921: 16. sz.) 281–285. (csaknem teljes közlés, de nem betűhű átirás); *Inventarium, seu Conscripctio Clenodiorum Aurearum(ue) et Argentearum, ac aliarum reru(m) mobiliu(m) in Crario Sárváriensj repertarum*. 1670. szeptember 18.: Österreichisches Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban ÖStA); Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA), Hofkammerarchiv (HKA), Kontrakte und Reverse, *Inventarium seu Conscripctio clenodiorum.*; 1670. szeptember 18.: MOL E 156, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et Conscripctiones (a továbbiakban E 156 UetC) Fasc. 78. Nr. 16.; *Schätzung Über die Franz Nädästischen von Schärwär und Pottendorff alhero überbracht[en]: vnd im Kay. huebhausß alhier der Zeit depositirten Clainodien, Golt, Silber vnnnd andern sachen, so in beysein der hiezuer verordneten Kay: Commissarij, alß ... von den zu endtunderschribnen schätzleuthen, vorgeuomben worden.*; 1671. június 25. utáni (1672. jan. 10.?): ÖStA AVA FHKA HKA Kontrakte und Reverse, kiadása: *Alfred Sitte: Die Schatzkammer Nádasdy's. Berichte und Mittheilungen des Altertums-Vereines zu Wien* 34. (1899) 87–96., 35. (1900) 66–75.; *Pottendorffy Varnak, es abb(an) valo Holvalonak Inventariuma*. 1669. február és szeptember között: MOL E 185.

tos információkkal szolgálnak a terminológia és rajtuk keresztül maguknak a tárgyaknak a meghatározásában. S minthogy a források kis időbeli eltéréssel születtek, általuk a tárházakról és a tárgyakról közel azonos állapotukban rögzített pillanatfelvételeket kapunk. Ehhez járul, hogy az iparművészeti jellegű tárgyak esetében szerencsére igen nagy a fennmaradt kortárs analógiák száma. Közülük elsősorban az ékszerekre és ötvösművekre koncentrálunk. E tárgyak azok közé a „kincsek”, tezauráló eszközök közé tartoztak, amelyek jellemzésére és leírására a 17. század közepére már széles körben használt, viszonylag egységesnek mondható terminológia gyökeresedett meg – a magyarországi forrásokban is. Így bár közülük szinte semmit nem tudunk kézbe venni, csak az írás (a leírás) maradt fenn róluk, a szavakon keresztül mégis sok minden megtudható e művekről. Gyűjtőhelyük, a tárház pedig olyan koncentrált, szervezett egységnek tekinthető — Nádasdy Ferenc esetében különösen —, amelynek leírásából (az elrendezés rekonstruálása révén) a tulajdonos koncepciójára, az önreprezentáció jellegére és céljaira is következtethetünk.

1. Nádasdy Ferenc tárházai

Nádasdy Ferenc tárházaival kapcsolatban korábban a kutatás elsősorban azt vizsgálta, ami nem áll rendelkezésünkre: a tárgyakat. Valamiféle fantomfájdalmat enyhítendő foglalkozott az egykori „mesés kincsekkel”, nem pedig azzal, ami fennmaradt: a forrásokkal. Ez utóbbiak ugyan nem bírnak azokkal — feltételezhető — esztétikai, technikai kvalitásokkal, mint maguk a tárgyak, kínálnak helyettük viszont éppen eleget. A többféle időben és céllal keletkezett iratokból egyszer csak felsejlik a rendszer: a tárgyak mozgása, megszerzésük körülményei, bemutatásuk, ahogy ma mondják, installálásuk módja. A Nádasdy Ferenc tárházairól készült összeírásokból az látszik: gyűjtőjük, tulajdonosuk nem egyszerűen biztonságos raktárakat hozott létre, kincsei elrendezésében a kortárs európai gyűjteményekből ismert koncepció mutatható ki. Bár több *tárház*-nak nevezett helyiséget is említenek a források,³ Nádasdy gyűjteményeinek elhelyezésére két „valódi” tárház, kincstár szolgált: Sárváron, illetve Pottendorfon. A *Stammburgban*, Sárváron elhelyezett értékek az országbíró szándékai szerint egy jövőendő hitbizomány alapján maradtak volna egy kézben.⁴ Nádasdy letartóztatását követően mindkét tárház felbomlott: tárgyaikat — Pottendorf esetében csak részlegesen — Bécsbe szállították. Az eredeti elrendezés és vélhetően a tárgyak legtöbbször ma már nem létezik, de a források alapján rekonstruálható a két tárház felépítése és állománya is.

Sárvár: egy ambiciózus magyar főúr különleges „képmása”

A családnak a Kanizsay-örökségből származó *Stammburgjában* nem az 1670-ben szétbontott tárház volt az első ilyen intézmény. Sárvári tárház említé-

³ *Keresztúry Tarháznak Inventariuma*. 1669. május 7.: MOL E 185. A keresztúri tárházban ruházatot, asztal- és ágyneműt, fegyvereket tároltak. A „tárházak” másik része gazdasági jellegű volt: élelmiszerek, magtár, eszközök tárolására szolgáló helyiséget is nevezhettek így.

⁴ Vö. Buzási Enikő és Viskolcz Noémi e számbeli tanulmányaival.

sére a legkorábbi példa 1633-ból ismert, de valószínű, hogy ezt megelőzően is létezett itt egy értékek tárolására szolgáló, kincstárként értelmezhető helyiség. Az 1633. október 20-án felvett leltár Nádasdy Pál halálát (1633. október 15.) követően az özvegy, Révay Judit utasítására készült.⁵ A lista alapján igazolódni látszanak a fiú, Ferenc végrendeletében megfogalmazottak: „Ingó marhámat nekem az mi illeti, noha az Nádasdi tárházat igen pusztán s[...] átalom megírnia, mely keveset találtam benne, mindazonáltal Istennek kegyelmes áldásából szerzettem viszont alkalmasint.”⁶ A főként ruházatot, fegyvereket és lófelszerelést felsoroló inventáriumban csak néhány, igaz valószínűleg jelentősebb ötvösművet találunk. Teljesen hiányzik az asztali ezüstök említése, meglehet azért, mert ezek nem a tárházban, hanem a pohárnok, tálnok kezelésében voltak. Megtalálható azonban a később Nádasdy Ferenc tárházában, a 2. almáriumban szereplő egyik családi régiség, egy nagyméretű, drágakövekkel díszített arany kereszt, amely valószínűleg Pál édesanyja, Báthory Erzsébet révén került a Nádasdyak birtokába, miként ezt az egykori inventáriumok az alábbi leírásokkal említik:

1633*	1669**
Az eörög arany kereft köves, gyöngyes tokban, azon tokban mas egy kis köves arany keresztis azis fekete kis tokban vagion.	1. Egy eörgeh arany kereszt, à ki az Batoriakrul maradot, az Talpa aranjouzot Ezüst. Boldogh Aszon, es Szent Janos ket felöl, negiegy [?] Angiala Kereszt alatt, az keresten Giemant 26. Rubintok es mas fele keüek 88 Saphir 9. eörgeh egjes Giöngy rosa keözöt 46. Kerek aprobb Giöngri 220.

* l. 5. jgyz. ** l. 2. jgyz.

1630-ból, 1640-ből és 1650-ből is ismerünk sárvári várleltárakat, amelyeket a források első kutatója, Jankovich Miklós vetett össze.⁷ Ezek alapján a felső tárház 1630 és 1669 között a palota fő helyiségeit magában foglaló, az északi és a keleti bástya között húzódó épületszárny emeletén helyezkedett el, az „*öreg Ebedlő Palota*” után következő „*Zöld Palota*” mellett, esetleg abból nyílvá.⁸

⁵ *Az Sarvari Tarhazban levő ezüst arany minek, ruhazatnak, és szinden egyeb feleben levő marhanak Inventalasa...* MOL E 156 UetC. Fasc 89. Nr. 9. A leltár eddigi közlései: A MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai XVIII. U et C. 6. füzet. Bp. 1981. 191–192. (részleges közlés); ill. *Reichardt Gabriella*: Nádasdy Pál javai Sárváron 1633-ban. Honismereti Híradó Sárvár 27. (2009: 1–2. sz.) 49–60.

⁶ *Schönherr Gyula*: Nádasdy Ferenc országbíró végrendelete. Történelmi Tár (1888) 176–187., 369–382., 580–591., itt 580.

⁷ *Anno 1650 die 1. Januar(ii), Inventariu(m) Arcis et Bonor(um) Sarvar e manibus Egr(eg)y Andrae Gerebenenicz uti Rationistæ, ad manus Egr(eg)y Francisci Rosa itidem Racionistæ per Generosus Dominos Georgium Bezerey, et Martinum Kapoczi inscriptum An(n)o et dje ut supra.* MOL E 185, B 1565, fol. 275.; 1650 január 1.: uo. fol. 340–341. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest (a továbbiakban KÖH); Regesztagyűjtemény, Jankovich Miklós gyűjtése, Nr. 5928.; *Inuentarium Arcis et bonorum Sarvar...* MOL E 185, B 1565, fol. 340–341. Magyar Tudományos Akadémia, Művészettörténeti Kutatóintézet, Budapest (a továbbiakban MTA MKI); Levéltári Regesztagyűjtemény Nr. 1421. Jankovich Miklós gyűjtése. Az 1646-ban és az 1650-ben készült leltárak csaknem teljesen egyeznek. Egyes helyiségek azonban időközben új funkciót és/vagy nevet kaptak. Jankovich táblázatát közli: *Tóth Melinda*: A sárvári vár építéstörténete. Savaria: A Vas megyei Múzeumok Értesítője 4. (1973) 193–286., itt 275–279. (Köszönöm Buzási Enikőnek a vár helyiségeinek meghatározásában nyújtott segítségét.)

⁸ A tárház pitvarának ugyanis mindig csak egy, „*pléhes*”, vasalt ajtaját említik. Ez azonban nem lehetett külső ajtó, hanem a tárházba vezető nyílás; az inventálók ugyanis beléptek a pitvarba, említik az ott elhelyezett tárgyakat.

1650-ben ez utóbbi helyiség már nem szerepel, a tárház pitvara viszont ugyanolyan, mint a két korábbi inventáriumban; az 1650 után meginduló nagyarányú építkezések valószínűleg nem érintették ezt a helyiséget. Ez utóbbi során jött létre a várkastély zárt, ötszög alakú tömbje, a régi és új szárnyak szintjeinek egységesítése, a keleti torony és a kastély építészeti összekapcsolása, a díszterem kialakítása és ekkor készülhetett el a tárháznak helyet adó új épület is.⁹ 1669-ben, a Nádasdy Ferenc jelenlétében és felügyeletével végbement nagy inventáláskor újra számba vették a vár részeit. A palota épülettömbjében már csak egy „*Regj tarhaz*”-at említenek, amely a „*Kiss Kapolna*” közelében helyezkedett el. Mivel ez volt az elhagyott, kiürített tárház, valószínűleg megegyezik a közel húsz évvel korábbi inventárium *felső* (tudniillik emeleti) tárházával.

Az 1669. évi várinventáriumban a korábbi felső tárház már mint „*Régj Tarhaz*” szerepel, immár „tartalmát” is összeírják, hiszen ez a helyiség már csak egy raktár volt, nem pedig az úr személyes felügyelete alá tartozó kincstár.¹⁰ Ez alkalommal a „*regi porkolab Hazaban*” — ekkor a fegyvertárban — talált holmik után, az „*Uj Epületnel Kiss Kapolna Mellett Léveő elseő Haz*”-at megelőzően szerepel.¹¹ Ebből a forrásból tudhatjuk meg, hogy két — vasas táblákkal ellátott — ablaka és egy vasalt ajtaja volta helyiségnek. Töredék holmik mellett egy levelekkel teli kis ládát és egy „*falban leueő Almariumban*” 11 ón tálat említ az összeírás. Figyelemreméltó azonban, hogy volt itt nyolc „*Ramaban foghlalt Öregh kép*”. Ezek valószínűleg a tárház eredeti berendezéséhez tartoztak, és nem ide berakott lomként tárolták itt őket.

Nádasdy Ferenc 1669-ben vagy 1669-re ezt az örökölt, régi tárházat egy újjal váltotta föl. Ennek tartalmát a várbeli berendezés teljes leltári felvételével összefüggésben írták össze és a várkastély helyiségeinek felsorolása után tüntették fel.¹² Az ötszögű épületen kívül elhelyezkedő tárház pontos „hollétéről” egy, a konfiskálással kapcsolatos forrásból értesülhetünk.¹³ Az 1670 szeptemberében keletkezett iratban olvashatók alapján a sárvári új tárház a lakóépület falain kívül, a keleti és déli bástyák között álló „*hosszú*” épület emeletén helyezkedett el, amelynek földszintjén élelmiszerraktár, magtár volt, a közelében pedig a barmok vontatta szárazmalom állt. Ugyanebben a forrásban említik a Nádasdy által felépíttetni tervezett új kápolnát és az ehhez felhalmozott építési anyagokat is. Nádasdy Ferenc tehát egy különálló épületet emeltetett tárháza számára: egészen különleges elképzelés és lépés, amely a tárházról, mint intézményről való gondolkodás nagyon kimunkált, tudatos voltát mutatja. Magyarországi párhuzamát a 17. századból egyelőre nem ismerjük. Az épület látható

⁹ Tóth M.: A sárvári vár építéstörténete i. m. 193–281.

¹⁰ Eedelly Laszlo Saruari Vice Porkolab Kezehez assignallatot. 1669. május 12.: MOL E 185.

¹¹ Tóth M.: A sárvári vár építéstörténete i. m. 203.: 9/VII. periódus: A poligonális szentélyű kápolna mellett álló, az egész épületszárny mélységét átfogó helyiség, amelyet egykor fal osztott ketté.

¹² Saruari Várnak Inuentariumya (Dömölki Andras fő Porkolab Uramnak kezéhez adatott dolgoknak Conscriptioia). 1669. május 12.: MOL E 185.

¹³ MOL E 156 UetC Fasc. 68. Nr. 45. A forrásból idéz: Sinkovics István: Sárvár társadalmi, politikai és hadtörténete. In: Sárvár monográfiája. Szerk. Horváth Ferenc. Szombathely 1978. 341–419., itt 351.; Kiss Erika: „...so nicht zu aestimirn”. Nádasdy Ferenc sárvári tárházának rekonstrukciója. Kézirat. Bp. 2010. (Megjelenés alatt)

Matthias Greischernek az 1680-as években készített két metszetén, amelyek két különböző nézetből: kelet és nyugat felől ábrázolják a sárvári várat.¹⁴ Mindkét nézeten jól kivehető a várkastély mögött elhelyezkedő két épület: egy emeletes, nyeregtetős „hosszú” és egy négyzet alapú, centrális építmény, utóbbi a szárazmalom tömbje. Az épületnek a keleti és a déli bástya közötti elhelyezkedése is megegyezik az 1670. évi forrásban olvashatóval.¹⁵

A szerencsés forrásadottságok révén még közelebb juthatunk a tárház rekonstrukciójához. Az 1669. évi magyar nyelvű összeírást szűk egy éven belül két latin nyelvű inventárium követte, amelyek a vagy 1670. szeptemberi lefoglalásakor készültek.¹⁶ A két utóbbi irat egy időben keletkezett, két különböző kéz munkája, eltérő ortográfiával, rövidítésekkel. Az összeírók minden bizonnyal ismerték a korábbi, magyar nyelvű leltárt is: megtartották a szekrények és a bennük lévő holmik sorrendjét és sorszámozását is. Csak a terem leírásában tértek el a korábbi, Nádasdy személyes jelenlétében felvett inventáriumtól. További fontos adaléka a latin forrásoknak, hogy több helyen is közölnék irányt a termen belül elhelyezkedő tárgyakkal kapcsolatosan, illetve több esetben is feltüntetik az egyes berendezési tárgyak méretét.

A sárvári tárház az 1670-ben „új”-nak nevezett hosszú épület emeletén, egyetlen helyiségből állt. Bejárata valószínűleg az egyik rövidebb oldalon nyílt, ablakai csak a hosszanti fal(ak)on voltak. Nem említik fűtését, mert valószínűleg nem is volt, az általános gyakorlatnak megfelelően.¹⁷ A hosszú terem falai előtt 32 *almárium*, szekrény állt, bennük Nádasdy Ferenc kincsei. Az almáriumok alsó részében fiók(ok), fölül pedig ajtós, polcos rakodótér volt. Azt nem tudjuk, hogy vajon ezek a szekrények önálló korpuszok vagy a falba épített bútorok voltak, mint ahogyan arról sem szólnak a források, hogy egységes kialakításúak voltak-e.¹⁸ A terem közepén 1669-ben még több láda volt, később ezek közül már csak egyben említettek holmikat. Valószínűleg a tárház „költöztetéséhez” használták őket, de nem egyszerűen (mai szóhasználattal) „göngyölegyek” voltak, ugyanis később is a tárházban maradtak. Kérdés, vajon ugyanazok a ládák voltak-e, amelyekben egykor a „régí” tárházban tárolták a holmikat? Ott ugyanis csak két almáriumot jegyeztek fel, az egyiket a 11 ón tállal, a másikat, egy négyfiókos „*oregh*” darabot üresen, hiányosan. Valószínűbb azonban,

¹⁴ Papír, rézmetszet: Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest (a továbbiakban MNM); Történelmi Képcsarnok I. sz. T. 4622, 55.1276.

¹⁵ A bástyák irányának megjelölésének alapja ugyanaz a MOL E 156 UetC Fasc. 68. Nr. 45 jelzetű összeírásban, mint az 1669-ben készült várleltárban. Vö. *Sarvari Varnak Inuentariumja (Dömölki Andras fő Porkolab Uramnak kezéhez adatott dolgoknak conscriptioia.)* 1669. május 12.: MOL E 185.

¹⁶ *Inventarium, seu Conscripio Clenodiorum Aurearum(ue) et Argentearum, ac aliarum reru(m) mobiliu(m) in Crario Sárváriensj repertarum.* 1670. szeptember 18.: ÖStA AVA FHK HKA Kontrakte und Reverse; *Inventarium seu Conscripio clenodiorum.* 1670. szeptember 18.: MOL UetC Fasc. 78. Nr. 16.

¹⁷ Greischer metszetén kéményt is látunk a tárházi épületen. A tűzveszély miatt azonban nem valószínű, hogy fűtötték a tárházat.

¹⁸ Hasonlóan Esterházy Pál 1690-ben létrehozott, ma is álló fraknoi kincstárához. Fraknón a falhoz épített, egységes frontú, de eltérő mélységű, belső kialakítású számozott szekrényekben őrzik a tárgyakat.

hogy egy olyan nagyszabású vállalkozás, mint egy új, reprezentatív ám mégis védhető tárház építése, új berendezés készíttetésével is együtt járt.

Az új tárház meghatározó látvány-eleme lehetett az a két „*belgici operis*”, azaz dél-németalföldi, kőintarziával díszített, tükrös *Schreibtisch*, amely a hosszúkás terem végében, a bejárattal szemben helyezkedett el. E szekrények, amelyek egyenként 10 láb (3 méter) szélesek voltak, a terem egyik rövidebb fala előtt álltak, itt tehát valószínűleg nem voltak ablakok. Közöttük és fölöttük egy Utolsó ítéletet ábrázoló „szép” kép függött, előtte a földön egy fekete fakeresztben ezüst corpus, oldalán két gyertyatartóval. Ezzel az „oltárral” szemben függött, a bejárat oldalán és fölött három festmény: Nádasdy Tamás nádor, Kanizsay Orsolya és a gyermek Nádasdy II. Ferenc, a későbbi Fekete bég portréja. Ugyancsak itt helyezték el az Utolsó ítélethez tartozó, a Mennyet és a Poklot ábrázoló képeket.¹⁹ A terem mennyezetére 9 rúd volt erősítve, amelyekre „házőltözeteket” (fali kárpitokat), szőnyeget, 12 kornétát, trombitákra való rojtokat, zászlókat, libériát akasztottak. A tárház állományáról már Bécsben készült az az összeírás, amelyben számos méretet is feltüntettek az értékbecslők.²⁰ Ezek alapján következtethetünk a szekrények, így a tárház méreteire is:²¹ legalább 7 méter széles és 16 méter hosszú terem volt.²² Körben, a falak mentén álltak az almáriumok, a terem egyetlen ajtaja az egyik rövidebb falon vagy ahhoz közel nyílhatott. Bár különálló épületről van szó, az a vár erődítményein belül, jól védhető helyen állt.

Az új tárház kiépítése legkésőbb 1669 telének végére be kellett, hogy fejeződjön. A májusi várleltárban ugyanis nemcsak meglétéről szólnak, hanem valószínűleg többé-kevésbé át is költöztették oda a kincseket: a régi tárházban ekkor már csak a „maradék” volt. Márpedig egy ehhez hasonló művelet (ezt akár tapasztalatból is tudjuk) bizony nem megy egyik napról a másikra. 1669 szeptemberében pedig a nagy, több száz tárgyat tartalmazó tárház nemcsak hogy készen állt, de a tárgyak is pontosan a helyükön voltak: akárcsak egy nagy kiállítás. 1669 és 1670 ősze között ugyanis már csak nagyon kevés változtatás történt: négy vértet és sisakot, valamint egy nagy unikornis szarvat (narválagyart) szereltek fel a falra és kiürítettek két ládát, melyeknek tartalmát (textíliákat) a szekrények alatti fiókokban helyezték el.²³

A sárvári tárháznak nemcsak mérete volt impozáns. Ide helyezte el Nádasdy Ferenc a gyűjtemény általa legértékesebbnek tartott részét is. Tárgytípusok szerint rendezték el a kincseket: külön az ékszereket, a világi illetve liturgikus rendezetetésű ötvösműveket. Nyersanyaguk szerint csoportosítva, külön

¹⁹ E képekre l. részletesen Buzási Enikő tanulmányát ugyanebben a számban.

²⁰ *Schätzung. Über die Franz Nüdstischen von Schärwâr und Pottendorff alhero überbrach[en]: und im Kay. huebhauf alhier der Zeit depositirten Clainodien, Golt, Silber vnnnd andern sachen, so in beysein der hierzue verordneten Kay: Commissarij, alß ... von den zu endtunderschribnen schätzleuthen, vngenomben worden.* 1671. június 25. utáni (1672. jan. 10. ?): ÖStA AVA FHKA HKA Kontrakte und Reverse, kiadása: *Sitte, A.: Die Schatzkammer Nádasdy's i. m.* (1899 és 1900)

²¹ *Kiss E.: „...so nicht zu aestimirn” i. m.*

²² A terem hosszához azonban valószínűleg hozzá kell számolni az ablakok szélességét is, ezek az adatok viszont sajnos nem ismertek.

²³ Ebből is adódhat a magyar és a latin nyelvű inventáriumokban szereplő, a fiókok számát megadó adatok különbsége. 1669-ben 36, 1670-ben 43 fiók volt használatban.

szekrényeket töltötték meg a tipikus *Kunsthammerstück*ök: arany edények, drágakőből, hegyi kristályból, jáspisból, *lapis lazuliból* (azaz lazúrkőből) csiszolt, nemesfémbe foglalt edények vagy a díszes, reprezentatív célt szolgáló *po-hárszéki* ötvösművek, amelyek mellett nagy számban voltak itt drága szőnyegek és kárpitok, liturgikus öltözékek és lóra való felszerelések. Utóbbiak a viszonylag kevés fegyverrel együtt valószínűleg csak az országbíró legértékesebb díszfegyverei (18. almárium) és lófelszerelései (19–25. almáriumok) voltak.

A tárháznak nem csupán a tartalma fontos, hanem — szinte egyetlen fennmaradt emlékeként — az inventáriuma is. Ezt — szóhasználatából bizonyosan megállapítható — Nádasdy jelenlétében készítették, a fennmaradt példányt pedig maga az országbíró másolta.²⁴ Nem hagyományos kincstár-leltárról van szó: hiányoznak belőle ugyanis olyan adatok, amelyek szinte kötelezőek voltak a drágaságok összeírásánál.²⁵ Így csupán elvétve találkozunk az ötvösművek súlyának említésével, akkor is csak tipikusan a nagyméretű asztali edények esetében. Az ékszereknél viszont következetesen összesíti a leltár a felhasznált drágaköveket, igen sok tárgynál pedig megemlíti azok provenienciáját is. Néhány ötvösműben a Nádasdy család, valamint a rokon familiák (például a Báthory) tagjainak Nádasdy Ferenc számára fontos, ereklye-értékkel bíró tárgyaira ismerhetünk. Az országbíró az említett három portréval, az itt raktározott, legfontosabbnak mondott iratokkal és a családi ereklyékkel olyan tárházat épített, amely egyszerre volt gazdagságának és családja múltjának, jelenének reprezentánsa. Az, hogy végrendeletében — még az új épületbe való átszállítás előtt — a tárházat hitbizománnyá kívánta tenni, azt mutatja: ez a tárgye gyűttes fontosabb volt számára, mint egyszerűen „sok, értékes kincs”. Együtt, mint kompozíció jelentette mindazt, amit az építészeti környezet ilyen különleges kialakításával is felerősített: *Schauraum*, amely a nádorságra áhító, ambíciózus főúr „képmása”. A gondosan komponált szcena pontosan tükrözte ennek sokszínűségét. Az oltárszerű főfal a kegyes, katolikus nagyúr, a címeres asztali edények a gondosan gazdálkodó nagybirtokos, a 12 kornéta (az 1. rúdon, a mennyezetre akasztva), azaz hadi zászló, amelyen „*Boldogh Aßony képe es Czimerem*” volt látható, a jelentős magánhadsereggel bíró és katonai sikerekre vágó főúr vonásaival gazdagították ezt az önarcképet.

Így válik értelmezhetővé az, ami hiányzik az inventáriumból és magából a tárházból is. A kortárs arisztokraták tárházaival ellentétben itt nem voltak hiányos, *töredezett* művek, nem tároltak itt pénzt és feldolgozásra váró nyersanyagot (drágakövet, aranyat, gyöngyöt). Nem találunk továbbá ereklyéket sem, bár feltűnően nagy számban helyeztek el liturgikus ötvösműveket és szentek ezüst képeit, szobraikat. Nem volt továbbá a sárvári tárházban mások „holmija”, ami pedig szinte általános volt a Nádasdyval gazdagságban, befolyásban egyenlő rangú magyar főurak tárházai esetében.

²⁴ Például több alkalommal is szerepel a „*magam czimere raita*” kifejezés. Az inventáriumok keletkezésének folyamatáról l. Buzási Enikő tanulmányát ugyanezen számban.

²⁵ *Lorenz Seelig: Historische Inventare. Sammlungsdokumentation – Geschichte, Wege, Beispiele.* Hrsg. Walter Fuger – Kilian Kreiling. München 2001. 20–35

Pottendorf: az országbíró személyes Kunstkammere

A magyar nyelvű inventáriumokban a pottendorfi tárház különböző megnevezéseivel találkozunk. Az 1669 első felében készült „piszkozat”-ban²⁶ „*Kunst Kammer*”, a későbbi, az épület egészéről készült inventáriumban²⁷ azonban már „*Uy Ház*”, ugyanennek a leltárnak a végén, az „*Apro Ezüst Művnek*” összeírásakor pedig „*Tárház*”-nak nevezik ezt a helyiséget. Az 1671. évi konfiskáláskor és 1682-ben is ugyanez a neve: „*Thesaurus*”,²⁸ illetve „*Neue Schatzkammer*”. 1660-tól mintegy egy évtizeden át Pottendorf volt Nádasdy Ferenc lakhelye, így joggal feltételezhetjük, hogy a tárház kialakítása az ő elképzeléseit tükrözi.

A pottendorfi *Kunstkammer* mintha a sárvári *tárház* ellenpólusa lenne. Sárvárral kapcsolatosan olyan jelzőket sorakoztathatunk fel mint „nyilvános”, reprezentatív”, „hivatalos”, Pottendorf ezzel szemben „informális”, magánvilág. Ezt a *Kunstkammer* elhelyezkedése is tükrözi.²⁹ Pottendorfon a kastély emeleti helyiségeiben két csomópont rajzolódik ki. Az egyik az „*Ur Haza*”, a belőle nyíló helyiségek: egy „*kamara*” és egy — kisebb — fegyvertár.³⁰ A berendezések alapján ezek afféle „dolgozószobák”, „irodák” lehetnek: sokfiókos leveles szekrények, tele magyar és német nyelvű levelekkel, iratokkal, asztalok, óra, naptár, iratprés volt bútorzatuk között.³¹ A „*kamara*”-t követően találkozunk egy másik, szintén az „*Ur Haza*”-nak nevezett helyiséggel, amelynek berendezése egy fogadószobát idéz: 12 darab kárpitozott ülőalkalmatosság (karos- és támlás székek) és két asztal állt benne.³²

A *Kunstkammer* azonban nem itt, a „nyilvános” területen helyezkedett el, hanem a „*Halo Haz*”-ból nyílt. A hálójáz nem csupán hálószoba, hanem tároló hely is volt. Hét ládában őriztek itt ruhákat — közöttük az úrfiak egyenként

²⁶ Az *Kunst-Kammerban lévő Schreibtischekben az minémő eszközök vannak, azoknak számok, az szerént az asztalokban lévő eszközökben*. 1669. eleje: MOL E 156 UetC Fasc. 79. Nr. 50. A forrásokról, illetve azok keletkezésének körülményeiről lásd Buzási Enikő és Viskolcz Noémi tanulmányait ugyanezen számban.

²⁷ Az *Uy Házban leueő Sráibtissekb(en) az szerint az Asztálokon, á minemeő Partékek, s ezkezők vannak*. 1669. február és szeptember között: MOL E 185.

²⁸ *Inventarium Super rebus Ill. Comitis Domini Francisci de Nadasd in Thesauro Pottendorffensi noviter erecto repertis ac per nos infrascriptos delegatos commissarios ... conscriptis, factum*. 1671. február 11–14.: MOL UetC Fasc. 160. Nr. 4. A MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai XIX. U et C. 7/2 füzet. Bp. 1984. 386–397.; *Verzeichnus derienigen von unß underschribenen alß hierzu von der hoch... Käys. Hoff Cam(m)er Verordnieten Commen auß der Nädästischen Schaz Cam(m)er zu Pottendorff genohmen und den 25 Juny ao 1671 hieher gebrachten, und in dem Käy. Vicedombamt angelegten Sachen*. 1671. június 25.: ÖStA AVA FHKA HKA Kontrakte und Reverse.

²⁹ *Pottendorffy Varnak, es abb(an) valo Holvalonak Inventariuma*. 1669. február és szeptember között: MOL E 185.

³⁰ Ezt egyenesen „*az úr fegyvertára*”-nak nevezik. A leírások alapján értékes, talán díszfegyvereket őriztek. Így például a „*Floentiai Herczegh attá*” díszfegyverzetet, acélból. *Pottendorffy Varnak, es abb(an) valo Holvalonak Inventariuma*. 1669. február és szeptember között: MOL E 185.

³¹ 1682-ben „*Canzley*”-nek nevezték. L. *Inuentarium der noch Vorhadenen Mobilien in Kay Schloß Pottendorff*. 1682. augusztus 20.: ÖStA AVA FHKA HKA Niederösterreichische Herrschaftsakten (a továbbiakban NÖHA).

³² Meglehet, véletlen, de a leltár készítésének idején mindegyik fekete posztóval volt borítva Vajon a feleség, Esterházy Julianna halálát követően rögzített állapot egyfajta „gyászba borult” elrendezés, efemer állapotot tükröz a leltár?

leltározott dolmányait és mentéit —, illetve leveleket, arany pénzt és egy bőrrel borított vasalt ládában „*Laistrom berint valo Arany Művek*”-et, arany ékszereket.³³ Ebből a viszonylag nagyobb helyiségből nyílt a *Kunsthammer*.

A *Kunsthammer* helyiségéről alig tudható valami. Az inventáriumok alig tartalmaznak a bútorok elhelyezkedésére, méretére vonatkozó információkat, mindössze néhány esetben utalnak az irányra. A helyiség nagyságára nincs a forrásokban semmilyen közvetlen utalás, hacsak nem tekintjük annak a ház kifejezést, amely ablakos, legalább „nagyobbacska” szobára utal. Az elkobzáskor készített latin³⁴ és az ugyanakkor készített német nyelvű összeírásokból többet tudhatunk meg a bútorzatról, mint az 1669. évi magyar inventáriumból. A magyar leltár „körbejárva” írja össze a bútorzatot és a bennük, illetve a földön fekvő, a falakon függő tárgyakat, a latin először a szekrényeket, majd az asztalokat veszi számba. 1669 és 1671 késő tele között egy lényeges ponton változott a *Kunsthammer* elrendezése, látványa: a terem/szoba közepén egy „*Horologium magnum*”, nagy óra állott. A tárház bútorait és állományát vizsgálva azonban néhány feltevést is rögzíthetünk. Abból, hogy a falakon 23 „*eöregh*”, vászonra festett kép, és hét tükör függött — utóbbiak közül legalább egy *magna* —, arra következtethetünk, hogy nem volt nagyon kicsi a helyiség. A tárgyakat 9 „*Srajb-tisch*”-nek/„*almarium*”-nak nevezett szekrényben és két asztalon tárolták. A szekrények között nagyobbak is lehettek, a bennük tárolt holmi mennyisége és mérete alapján.³⁵ A szekrények megnevezése a magyar nyelvű inventáriumban nem következetes, akár ugyanarra a bútorra is alkalmazza a „*Schreibtisch*” és az „*almarium*” kifejezést.³⁶ A német forrás következetesen „*Casten*”-nek, a latin pedig „*armarium*”-nak nevezi a testbútorokat. Az első kivétellel mind fekete, méghozzá pácolt („*schwarz bayzt*”)³⁷ és nem furnéros szekrények voltak, amelyek a fal előtt álltak, a teremben körben. A terem egyik hosszabb, ablakatlan fala előtt hat szekrény állt, ezután következett — a rövidebb falon — az ún. grotta, majd az „ablak felőlinek” mondott másik hosszabb fal. A helyiségnek legalább egy ablaka volt, ennek a környezetében említenek két, „*kiss*”-nek mondott asztalt is. Az asztalok azonban biztosan a fal és nem az ablak(ok?) előtt álltak, mert fölöttük tükrök függtek. A helyiség látványában meghatározó lehetett a — talán a bejárattal szemben lévő — rövidebb végfal előtt vagy a falban

³³ Valószínűleg ez utóbbiak azonosak voltak az 1669. szeptember 4-én a sárvári tárházba átvitt „*SzegényAszonny megh maradot Ezüst Műve*”-vel. A pottendorfi várban lévő „*Holvalok*” felsorolásakor, a háló ház után illesztettek be egy kis passzutz, mely szerint az elhunyt úrnő ruháit, ékszereit és ezüstműveit átvitték Sárvárra, mint ahogyan — a még életben lévő — úr „*fényes*” ruháit is. Ezeket a sárvári tárház leltárába később be is vezették. L. *Sáaruarij Tarhaznak Inventariuma*. 1669. május 12., ill. után: MOL E 185, a 23. és 29. számú almáriumokban.

³⁴ *Inventarium Super rebus Ill. Comitum Domini Francisci de Nadasd in Thesauro Pottendorffensi noviter erecto repertis ac per nos infrascriptos delegatos commissarios ... conscriptis, factum*. 1671. február 11–14.: MOL E 156 UetC Fasc. 160. Nr. 4., ill. A MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai XIX. i. m. 386–397.

³⁵ Például a 32 fiókos 1. és a 20 fiókos 8. *Schreibtisch*.

³⁶ Az *Uy Házban leueő Sráibtissekb(en) az szerint az Asztálokon, á minemeő Partékek, s ezkeözök vannak*. 1669. február és szeptember között: MOL E 185.

³⁷ *Alfred Sitte*: Aus den Inventarien des Schloßes zu Pottendorf. *Berichte und Mittheilungen des Altertums-Vereines zu Wien* 40. (1907) 47–81., 117–137. és 41. (1908) 31–52., itt 125–129., főként 125–126.

fülkeszerűen kialakított „*Krotta*”, grotta, egy csigákkal, kagylókkal díszített fülke, mesterséges, stilizált sziklaüreg.³⁸

A sárvári tárházzal ellentétben a pottendorfi *Kunstammer* tárgyai, elrendezése informalitást, személyes jelleget sugallnak. Néha szinte az az olvasó érzése, hogy magántitkot sért: a „*Szegény Afony haja*” kis papirosba takarva, a sok hímzéshez, varráshoz való eszköz, egy „*keresztelő Imegh*” olyan tárgyak, amelyek bármely háztartásban lehetnének. A helyiségbe valószínűleg csak egy nagyon szűk kör volt bejáratos, hiszen már a bejutás is csak az úr „*Halo haz*”-án keresztül volt lehetséges. A szekrények tartalmának leírása viszont arra utal, hogy sok „használati” tárgyat tároltak itt. A már említett varrőeszközök mellett például — pontosan meghatározott — öltözékek nemesfém gombjait, könyveket, hímzéshez, szabáshoz, „*recze*” csipkéhez való „*formá*”-t, mintalapot, szabásmintát, szagos vizeket, sáfrányt, pástétomokhoz való formákat. Ezen túl azonban jól kirajzolódik a „valódi” gyűjtemény is: igen sok *majolika* és üveg tárgy, utóbbiak között sok a „*meczet*”, csiszolt. Az anyag szerint csoportosított gyűjteményben szép számmal voltak elefántcsontból, különféle drágakövekből készült edények, *Kunstammerstückök* is. Ha ez utóbbiakat tekintjük, jól felismerhetők a hagyományos *Kunst- und Wunderkammer* fő egységei: *artificialia*, *naturalia* és *exotica*. Utóbbit képviseli például egy madártollból készített kép, valószínűleg közép-amerikai alkotás.³⁹

Excursus: a pottendorfi babaház

A pottendorfi *Kunstammer*ben volt egy különleges, figyelemre méltó tárgy. A negyedik *Schreibtischt* a magyar nyelvű összeírás „*Token Kostn*”-nak nevezi.⁴⁰ Az 1670. februári, német nyelvű, a császári biztosok készítette inventáriumban kicsit bővebb a meghatározás: „*Ain Nürenbergischer schwartz gebaytzer Dockhen Casten*”,⁴¹ azaz babaház. A magyar nyelvű, Nádasdy jelenlétében készített inventárium annyira szűkszavú a tárggyal kapcsolatban, hogy az már szinte feltűnő: csak a megnevezést adja, azt is ezzel a szinte felismerhetetlenségig torzított német megjelöléssel. A későbbi német forrásból tudjuk, hogy a babaház 17 helyiségből, részben „*gespaliert*”, falain kárpitokkal díszített szobákból állt. Ez azért is lényeges, mert ez alapján feltételezhetjük, hogy az egyes kis helyiségek be is voltak rendezve. A német nyelvű inventárium állítása („*Better, öfen vndt alles was zu einrichtung einer wirdtschaft gehört*”) szerint azt is feltételezhetjük, hogy a lakószobákon kívül gazdasági helyiségek is voltak a szekrényben. Az 1669. évi leltárban említenek „*Mindenfele hazban ualo apro ezkeözök melljek közt Elephant es mas czontbul valo ezköz. Darab 52.*” Ez a szám nem tűnik nagyon magasnak 17 helyiség berendezéséhez. De az 5. szekrényben 50 darab viasz-mű is szerepelt, a német forrásban: „*Figuren und bildt-nußen*”-ként említik őket.⁴² Ezek alapján elképzelhető, hogy közöttük feltéte-

³⁸ Vö. mindezekre még Viskolcz Noémi e számbeli tanulmányát.

³⁹ L.: *Ferdinand Anders*: Der Federskasten der Ambraser Kunstammer. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien 61. (1965) 119–132.

⁴⁰ *Pottendorffy Varnak, es abb(an) valo Holvalonak Inventariuma*. 1669. február és szeptember között: MOL E 185.

⁴¹ *Sitte, A.*: Aus den Inventarien i. m. (1907) 126.

⁴² Uo.

lezhajthjuk a babaház „lakóit”, amelyek ekkoriban szintén viaszból, esetleg faherevitéssel, tartó-szerkezettel készültek. A berendezéshez hozzászámíthatjuk azon tárgyak többségét is, amelyeket a *Kunstammer* teljes berendezésének leírása után vettek számba. Ez az egység az „Azon Tárházban léveő Apro Ezüst Múvenk Specificatioia”.⁴³ Ez a fejezet összesen 107 tételt sorol fel, de nem derül ki, vajon hol, miben őrizték mindezeket. E 107 tétel közül 76 leírásánál szerepel az „apro, kiczin” jelző. A 76 tétel úgy egyharmada asztali ezüstedény és liturgikus eszköz (kehely, ereklyetartó), illetve bútorok (kis „selljes szekeczke”, ezüst asztal). A fennmaradó tárgyak szinte fele-fele arányban rendeződnek két csoportba: az egyikbe kifejezetten fiús dolgok, kis fegyver, szekér és hintó lovacskával, a másikba pedig kislányoknak való apró tárgyak (kis motolla, kis bölcső) sorolhatók. Az apró ezüstök listájának 36 tétele olyan tárgyakat tüntet fel, amelyek szintén kisméretűek voltak, de inkább felnőttek használatában képzelhetők el. Tubákoláshoz való „tabak pixl” és olvasók mellett töredékekkel is találkozunk: cipő orrára való virág vagy ezüst, címeres veret. Ezenkívül még egy fontos, *Kunstammer*ben nem meglepő tárgykör rajzolódik ki az apró ezüstök között. Ezek arany méréséhez való kis mérleg és drágakövek, gyöngyök nagyságát mérő eszközök. Hasonlókkal más főúri tárházban is találkozunk.⁴⁴

A pottendorfi babaház tehát szekrényyszerű, belül kis helyiségekre, szobácskákra osztott bútor volt. Ugyanitt szerepel az a meghatározás is, hogy a szekrény maga feketére pácolt bútor. A leírás sommás, több hasonló is volt a pottendorfi *Kunstammer*ben. Az 5. kabinetszekrényről ráadásul tudjuk, hogy oldalára három „öregh” képet akasztottak. A babaház rekonstrukciójához további fontos adalék az, amely szintén csak a német leltárban szerepel. E szerint az 5. *Schreibtisch* ugyanolyan, volt, mint a 4., „undt beede, wie ain Casten zusamben gefuegt”.⁴⁵ A babaházat tehát úgy képzelhetjük el, mint két, homlokoldalán nyitott szekrényt, amelyek egymásnak fordítva alkotnak egy „épületet”. Csukott állapotában ezek a házak mint épület-modellek jelentek meg: fal-imitációval, ablak- és ajtókeretekkel, fedett (cserepes?) tetővel, kémények-

⁴³ Pottendorff Varnak, es abb(an) valo Holvalonak Inventariuma. 1669. február és szeptember között: MOL E 185.

⁴⁴ A Thököly-javak egyik 1685. július 6-án kelt leltárában olvasható ruhaneműk, *kéneső* [higany] és egy Lorántffy Zsuzsanna címerével ellátott ezüst tál társaságában egy *gyöngy-rosta*. Anno 1684. die 23. Aprilis. regécz várában maradtott ládáknak és portékáknak conscriptioja ez szerint következik. in: Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai. Közli Thaly Kálmán. Monumenta Hungariae Historica. XXIV. Budapest, 1873. 158–173. 168.; A Rákóczi-árvák 1688-ban Munkácsról Patak várába vitt *portékái* között is szerepel „egy bádog gyöngyrostáló, mely nyolcz darabból áll.” 1688. Thaly Kálmán: Lajstrom az Méltóságos Rákóczi-Árvák Munkácsban megmaradtott és ide Patakra hozatott köntös és más portékáikról, kik is így következnek... Történelmi Tár (1886) 777–789., itt 781.; Magyar főurak tulajdonában máshol is találkozunk ilyesféle, a gyöngy értékeléséhez használt eszközzel: „7. Láda: fekete színű bécsi állványba betéve: a/ hisded mérleg gyöngy mérésre; b/ nagyobb mérleg arany és gyöngymérésre; c/ kisebb arany mérésre; d/10 db súlymérték aranymérésre.” *Jakab Elek*: II. Apafi Mihályné Bethlen Kata hagyatéka. Századok 17. (1883) 800.; A *Kunstschränk*nek nevezett „tömörített” *Kunst und Wunderkammern*ek tárgyai között is vannak hasonló mérőeszközök. L.: *Barbara Mundt*: Der Pommersche Kunstschränk des Augsburger Unternehmers Philipp Hainhofer für den gelehrten Herzog Philipp II. von Pommern. München, Hirmer 2009.

⁴⁵ *Sitte*, A.: Aus den Inventarien i. m. (1907) 126.

kel. Ez a modell-, makett-jelleg volt az egyik oka *Kunstkammer*be kerülésüknek is: a babaház a világ *en miniature*. Berendezésével, amely nemes anyagokból készült, sokban hasonlít a korszak „felnőtt játékához”, a műszerekkel, szerszámokkal, étkészlettel, de kőzet-, ásvány- és kagylógyűjteményekkel is felszerelt *Kunstschrank*hoz.⁴⁶

A kora újkori közép-európai udvarok közül München volt a babaház-kultúra fellelője. A *Kunst- und Wunderkammer*ben elhelyezett, 1598-ban említett ilyen mű messze nem az első volt a Wittelsbachok udvarában. A *Kunst- und Wunderkammert* alapító V. Albert anyja, Jacobäa von Bayern tulajdonában volt valószínűleg a legkorábbi hasonló házikó a 16. század közepén. A müncheni babaházakat valószínűleg egy ideig a Wittelsbach család gyermekei is használták, később azonban bekerültek a *Kunst- und Wunderkammer*be.⁴⁷ A pottendorfi babaház esetében egyelőre nem tudjuk, mikor és hogyan került Nádasdy tulajdonába és hogy használták-e „rendeltetésszerűen”. A *Kunstkammer* helyiségének leírásából arra következtethetünk, hogy a babaházat alkotó két szekrénynek megvolt a maga helye, egy sorozat részeként értelmezték őket. Nádasdy idősebb leányai a leltár felvételekor már felnőttek, a kisebbek azonban még potenciális babaház-használók lehettek. Emlékeztetünk: a *Kunstkammer* a rezidencia privát-szférájához közel helyezkedett el, tehát nem kizárt, hogy akár a helyszínen is lehetett vele „játszani”. Mielőtt azonban túl nagyra építenénk a feltételezések légvárát, annyit még megjegyzünk: a *Kunstkammer* padlója kék posztóval volt beborítva, a helyiségben pedig 6 „aranjas Vankossok”, két „paraft Teőrök vankos”, „ülőbútor” is volt, borjúbőrrel leterítve. Ezek nem kifejezetten a *Kunstkammer* berendezéséhez tartozó művek, amelyeknek semmilyen padját, székét, emelvényét nem említik. De ha a babaház „felől” nézzük, akár a Nádasdy-kislányok „játszósarkát” is megláthatjuk bennük.

A Nádasdy-tárházak programja

A sárvári tárház — Nádasdy koncepciója alapján — valószínűleg tudatos gyűjtés és minden bizonnyal tudatos építkezés betetőzéseként jött létre. Az országbíró jóval a sárvári tárház épületének létrejötte előtt, első (1663. évi) végrendeletében már ekként szól a jövőendő hitbizományról, a tárház kincseinek felosztásáról, kincsei felhasználásáról: „...kivéven egyedől (kit az jó Isten eltávoztasson kegyelmesen), ha országokból el kellene bujdosni avagy rabságra esnének, az olyan esetekben (minthogy az ily szükségekre szokott az tárházbéli ingó marha főképpen gyűjtetni)... Nem leszen ezzel mindazonáltal tilos, hogy azzal [ti. a tárház javaival] aközben is ne élhessenek, mert ha vagy egyiknek, vagy másíknak tisztességeknek idein kívántatni fog, arra való, éljenek véle,

⁴⁶ Detlef Heikamp: Zur Geschichte der Uffizien-Tribuna und der Kunstschrank in Florenz und Deutschland. Zeitschrift für Kunstgeschichte 26. (1963) 193–268.; ill. legújabban Barbara Mundt: Der Pommersche Kunstschrank des Augsburger Unternehmers Philipp Hainhofer für den gelehrten Herzog Philipp II. von Pommern. München 2009.

⁴⁷ Brigitte Volk-Knüttel: Das Puppenhaus der Herzogin Anna von Bayern von 1558. In: Die Münchner Kunstkammer / Bayerische Akademie der Wissenschaften, München. Bearb. Dorothea Diemer – Peter Diemer. München 2008. 285–292.

csak szintén azt kívánom, semmiképpen el ne vesztegessék, sőt intem őket, szerezzenek és gyűjtsenek többet hozzá.”⁴⁸

Nádasdy szavaiból már ekkor, 1663-ban kihallik a tudatos kincs-gyűjtő, aki nemcsak a kincsek pénzben kifejezhető, hanem reprezentatív értékével, a tárgyak jelentésével is tisztában van. Tárházai kialakításához — elsősorban a sárvári kincstár — programjához több forrásból is meríthetett. A Joachim Enzmillner (1600–1678) nevezetes windhaagi gyűjteményeit bemutató műben — amely Nádasdy könyvtárában is megvolt — a sárvári tárház egykori elrendezéséhez nagyon hasonlító megoldást látunk:⁴⁹ a hosszú teremben körben, a fal előtt álló ajtós szekrények, alsó részükben fiókokkal, a terem végében pedig liturgikus eszközökből, ereklyékből kialakított, oltárszerűen elhelyezett együtttest.⁵⁰ A felső-ausztriai Enzmillner egyik fontos inspirációja volt a III. Ferdinánd császár által 1640 és 1642 között létrehozott bécsi *Schatzkammer*.⁵¹ Nádasdy Ferenc sárvári tárháza programjának legfontosabb forrását is itt kell keresnünk.

I. Lipót uralkodása idején zárult le az a hosszú, évtizedekig tartó folyamat, amelynek során Tiroli Ferdinánd főherceg ambrasi és II. Rudolf császár egykori prágai gyűjteményeinek „maradéka” a bécsi császárvárosba került.⁵² Lipót Vilmos főherceg (†1662), majd örököse, Károly József főherceg (†1664) és a tiroli ág utolsó férfitagja, Zsigmond Ferenc főherceg halálával (1665) két további jelentős gyűjtemény jutott a császár birtokába. Mindezzel párhuzamosan pedig véglegesen megszilárdult az a struktúra, amelyben a Habsburg-udvar használati (luxus)tárgyainak őrzése, kezelése elkülönült a gyűjteményektől. Utóbbiak, a képzőművészeti és kincs-gyűjtemények állománya elsődlegesen mint esztétikai, történeti értékkel bíró tárgyak váltak a reprezentáció eszközévé; a hozzájuk való esztétikai, gyakran akár érzelmi viszony mellett azonban nem vesztették el „materiális” jellegüket, pénzben is kifejezhető értéküket.⁵³ Az

⁴⁸ *Schönherr Gy.*: Nádasdy Ferenc végrendelete i. m. 580–581. (1663. július 10.)

⁴⁹ *Topographia Windhagiana, Das ist: Aeygentliche Delineation, oder Contrafaitur, Perspectiv, Auffzug, Grund und Abriß auff unterschiedliche Prospecten und Formen, mit beygesetzter kurtzer historischer Beschreibung bey der Herrschafftten, Windhaag und Reichenau. Frankfurt am Main: Caspar Merian 1656.* Enzmillner gyűjteményeiről l. Viskolcz Noémi tanulmányát jelen számban.

⁵⁰ *Eric Garberson*: *Bibliotheca Windhagiana. A Seventeenth-Century Austrian Library and Its Decoration.* *Journal of the History of Collections* 5. (1993: Nr. 2.) 109–128., itt 117.

⁵¹ A gyűjtemény helyiségeit 1640 és 1642 között már így nevezték, a kifejezés magára a gyűjteményre III. Ferdinánd idején, az 1650-es évek közepén honosodik meg. Ekkortól a művészeti jellegű gyűjtemény-egységekkel kapcsolatosan, például II. Rudolf gyűjteményeiről szólva találkozunk a *Kunst-kammer* megjelöléssel, például a svéd szolgálatban álló Hans Christoph von Königsmak által 1648-ban elrabolt tárgyak visszaszerzése ügyében. *Herbert Haupt*: *Archivalien zur Kulturgeschichte des Wiener Hofes. Kaiser Leopold I.: die Jahre 1657–1660. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien* 40. (1980) Reg. 1501.; *Jürgen Hein*: *Learning versus status? Kunst-kammer or Schatzkammer?* *Journal of the History of Collections* 14. (2002: Nr. 2.) 177–192., itt 179.

⁵² *Alfons Lhotsky*: *Die Geschichte der Sammlungen.* (Festschrift des Kunsthistorischen Museums zur Feier des Fünfzigjährigen Bestehens 2.) Bd. 1. Wien 1941–1945. 300., 363.

⁵³ E tulajdonságuk miatt nem mentesültek a napóleoni háborúk alatt elrendelt hadiadó alól. A bécsi császári *Schatzkammer* tárgyait ugyanúgy meg kellett váltani a napóleoni háborúk kiadásait fedezendő, mint a bécsi polgárnak a maga kávéskannáját; ellenkező esetben könyörtelenül beolvasztották a művet. Ez a gyakorlatban a tárgy súlya után kivetett adót jelentett, melynek megfizetésekor a tárgyra újabb fémjelet ütöttek be hitelesítésként. *Karl Knies*: *Die Punzierung in Oesterreich.* Wien 1896.

1666-ot követően átalakuló *Schatzkammer* — I. Lipót intencióinak megfelelően — a Habsburg Monarchia, még inkább a Habsburg-ház politikai ambícióinak és hatalmának kifejezője volt. Fontos hangsúlyozni, hogy Lipót esetében ez a gyűjtemény, a tárgyak iránti személyes kapcsolatot, esztétikai viszonyt is jelentett egyben.⁵⁴ A *Hofburgban* elhelyezett *Schatzkammer* — mai szemmel nézve korlátozott — nyilvánossága is ennek a reprezentációs gépezetnek volt a része.

A Lipót-féle *Schatzkammer* elrendezése, a látvány — a sárvárihoz hasonlóan — megkomponált szcena volt: az Ambrasból Bécsbe vitt ősgaléria képei között a császár meghökkentően valóságos viasz-képmása, a Paradicsomból való kiűzetést ábrázoló, óraszerkezet működtette kis szoborcsoport mellett 13 szekrényben és az asztalokon a Habsburg Monarchia földrajzi kiterjedtségét és egységét szimbolizáló emlékek is jelen voltak.⁵⁵ Ennek a törekvésnek a jegyében kerülhettek ide a II. Rudolf-féle ún. „házi” (ti. Habsburg-házi) korona (*Hauskrone*) és a Nürnbergben őrzött császári korona (*Kaiserkrone*) másolata.⁵⁶

I. Lipót császár 1672 nyarán a bécsi *Petersplatzon* lévő *Huebhausban* rakározott, elkobzott Nádasdy-kincsekből magának és kincstárának is kiválasztott darabokat. Mindenek előtt drágaköveket, nevezetesen nyolc nagy gyémántot és több ezer kisebb gyémánt és smaragd követ, valamint nyolc arany rózsát,⁵⁷ hogy a császárnénak ezekből új ékszert készíttessen. Kiválasztott továbbá a sárvári tárházból egy Padovai Szent Antalt ábrázoló nagyméretű ezüst képet azzal a céllal emelt ki, hogy azt a mariazeili kegyhelynek adományozza – Nádasdy országbíró ugyanis eredetileg ide rendelte az ötvösművet. Harmadrészt a császár egy látszólag értéktelen „tárgyat” is kiválasztott: „*Negi aranjszeöľo vešű*”-t, amelyet a pottendorfi *Kunstammer*ből vitetett át Nádasdy Sárvárra. A négy vessző nem ötvösmű, hanem a *naturalia* körébe sorolható tárgy lehetett: valójában szőlő gyökér, ráfonódott arany tellérrel. A legendák szerint a tokaji bor a talajból a gyökerek által felszívott aranytól válik különlegessé; valószínűleg ilyen különleges „arany vesszőről” történt itt is említés. I. Lipót három választása emblematisztikus volt: a nagy drágakőrajongó és kegyes uralkodó

⁵⁴ Friedrich Polleross: „Pro decore Majestatis”. Zur Repräsentation Kaiser Leopolds I. in Architektur, bildender und angewandter Kunst. Jahrbuch des Kunsthistorischen Museums Wien 4–5. (2002–2003) 191–296., itt 238.

⁵⁵ Uo. 240.

⁵⁶ Egyes források a *Schatzkammer* tárgyai között említik a cseh Vencel Koronát és az úgynevezett „Bocskai-koronát is. Mindezekről — egykorú leltár híján — úti beszámolókból értesülhetünk. Az 1659 és 1677 között keletkezett művek között némi ellentmondás lelhető fel. A modernai herceg követe nem említi a Vencel- és a Bocskai-koronát. *Marko Deisiger*: Die Galerie Erzherzog Leopold Wilhelms und die Schatzkammer Kaiser Leopolds I. im Jahre 1659. Jahrbuch des Kunsthistorischen Museums Wien 10. (2008) 400–409., itt 405.; A szász választófejedelem követe 1660-ban a 13. szekrényben látta a Bocskai-koronát. Einmal Weimar–Wien und retour. Johann Sebastian Müller und sein Wienbericht aus dem Jahr 1660. Hrsg. Katrin Keller – Martin Scheutz – Harald Tersch. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 42.) Wien–München 2005. 119–120.; Egy ismeretlen szerzőjű, 1677. évi tudósítás szintén a 13. szekrényben említi az insigniát joggal és országalommal (!), a császári, a „házi” és a cseh koronázásai jelvények, illetve másolataik társaságában. *Arnold Luschin von Ebengreuth*: Die ältesten Beschreibungen der kaiserlichen Schatzkammer zu Wien. Jahrbücher der kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses 20. (1899) CXC–CXVI. Reg. 18307.

⁵⁷ Boglárt, stilizált virág formában komponált ékszert, ékszer-tagot.

közép-európai birodalma (benne a Magyar Királysággal) gazdagságának egyik különleges reprezentánsát választotta ki a magyar arisztokrata gyűjteményéből, valószínűleg a császári *Schatzkammer* számára.

A két tárház kiürítése

Nádasdy Ferenc lefogatását, majd kivégzését követően a pottendorfi és a sárvári tárház felszámolása nem volt egyforma. Ha a helyszínen felvett, illetve a későbbi, bécsi értébecslési jegyzékeket összevetjük, az derül ki, hogy míg Sárvárról minden tárgyat elszállítottak, addig Pottendorf esetében más volt a helyzet. Úgy tűnik, a sárvári tárházat teljesen „kipucolták”: csak a képeket, azaz Nádasdy Tamás, Kanizsay Orsolya és a gyermek Nádasdy Ferenc többször említett portréit, illetve az Utolsó ítéletet, a Mennysországot és a Poklot ábrázoló festményeket hagyták a helyszínen. A tárgyak közül a levéltárat tartalmazó szekrény fölé akasztott négy vért is ottmaradt a sárvári tárházban, de a nagyméretű „unikornis-szarvat” — méghozzá saját tokjában — elszállították.⁵⁸ Adódik a magyarázat: Sárváron többségében nemes anyagból készült tárgyak (öt-vösművek és ékszerek) voltak. Ennek ellenére néhány tételt a szakember becsüsök — a „*nicht zu aestimirn*” kifejezéssel élve — az értéktelen ócskaságok közé soroltak. Elsősorban rézből készült tárgyak (különbféle kamarási kulcsok, gyertyatartók), illetve viseleti darabok, amelyekről annyit azért megjegyeztek a császári becsüsök, hogy *altväterische* tárgyak voltak, azaz legalább a régiségek kategóriájába sorolták őket. Sárvárról tehát elvitték a nagy értékű ezüstműveket, de elvitték a trombitarojtokat is, Pottendorfról viszont csupán szemezgettek a tárgyak között, és csak a jelentősebb, válogatott darabokat szállítottak el. Lefoglalták az asztali ezüstöket is, pedig ezeket nem a *Kunsthammer*ben tárolták, hanem a pohárnok és a tálnok kezelésében voltak.⁵⁹ A későbbi becsérték megállapításakor ezek a tárgyak minősültek a legértékesebbeknek. A „*Kunst Cammer*”-ből azonban már nem vittek el minden ingóságot. Nem szállították el a bútorzatot (ezt Sárváron sem tették), de a nyolc kabinetszekrényben (*Schreibtisch*) tárolt holmiból is válogattak: a 4., 6., 7. szekrények teljes tartalma Pottendorfon maradt és az 1., 2., 3. és 5. szekrényekből is csak bizonyos fiókok és rekeszek tartalmát szállították el.⁶⁰ A *Kunsthammer*-ből elvitt értékek között feltűnően sok a néhány forintra vagy éppen az alá becsült tárgy; csak igen keveset tartottak közülük 15 forintnál többre.⁶¹

⁵⁸ Sitte, A.: Die Schatzkammer Nádasdy's i. m. (1899 és 1900) 71.

⁵⁹ *Inventariumok, Kinek Kinek Vram eő Na(gysa)gha ezközében mi assignaltatot kezekhez Inventarium. Des Silber geschmiedt, vnd weiß zeug, so dem Hanß Jaroschütz Taffeldechker Ao. 1669 den 7. Januarij eingehendiget worden wie volgt.* 1669. február és szeptember között: MOL E 185; *Tálnok Zuonaris Mihali Kezéhez valo Inventariu(m).* 1669. február és szeptember között: MOL E 185.

⁶⁰ *Inuentarium der noch Verhadenen Mobilien in Kay Schloß Pottendorff.* 1682. augusztus 20., Pottendorf: ÖStA AVA FHKA HKA NÖHA.

⁶¹ A 15 forintos értékhatár egy márka ezüst fazonárának a korban szokásos középpértéke. Ezért a pénzürt már lehetett kapni egy olyan méretű, súlyú poharat, amely a 17. században Magyarországon a leggyakoribb tezauráló eszköz volt.

A Bécsbe került javakat áttekintve egyértelmű, hogy az értékes, nemes anyagokból készült és/vagy pénzzé tehető tárgyakat szállították rögtön a császári rezidenciavárosba.⁶² Ezek között értékes textíliák (kárpitok, szőnyegek), tükrök és órák, valamint ezüstművek és ékszerek, feldolgozatlan drágakövek és gyöngyök voltak. Mi lehetett az oka az eltérő eljárásnak a két tárház kiürítése során? Elsősorban az, hogy Sárváron eleve válogatott, „minőségi” anyag volt, ott nem tároltak maradék, sérült vagy hiányos, illetve — ahogy a leltárak fogalmaznak — „töredezett” vagy „*dīb dāb*” holmit.⁶³ A döntés, miszerint a sárvári kincstár anyagát lényegében „egy az egyben” Bécsbe kell szállítani, ezen kívül a hely, a helyiség státuszának is szólhatott. A Nádasdy család ősi várában őrzött sárvári tárház, a *Schatzkammer*, az országbíró „hivatalos” imázsához tartozott, aminek felszámolása és „megsemmisítése” a nagyúr letartóztatását követően gesztusként is fontos lehetett a bécsi udvar számára.

Felmerül ezek után a kérdés: mi volt a hozadéka Nádasdy Ferenc teljes vagyoneklobzásának? Természetesen magunk nem a politikai, hatalmi törekvések szempontjából, hanem a műtárgyakban és ingóságokban megtestesülő nyereségre gondolunk.⁶⁴ Volt egyrészt közvetlen anyagi haszna, hiszen például a Pálffyknak az uralkodóval szemben fennálló, régóta esedékes követeléseit ebből a kincs-állományból egyenlítették ki.⁶⁵ Mindenesetre egyelőre nem látszik pontosan, milyen tárgymennyiség „vándorolt” konkrétan a császári *Schatzkammerbe*.⁶⁶ Az alapján, hogy a leglátványosabb, de használati ezüstműveket továbbadta a kincstár, arra gondolhatunk, hogy a díszedények (drágakőből készült ötvösművek, hegyikristály-edények) közül kerülhettek tárgyak más gyűjteményekbe is. Ez utóbbi műtípusoknak ugyanis általában nem volt túl nagy a nemesfém-tartalma. A rendelkezésre álló források alapján azonban nehéz lenne azonosítani az egykori Nádasdy-műveket.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a régi toposz, miszerint I. Lipót a magyar *Krózus* Nádasdy Ferenc kincseire akarta rátenni a kezét, csak féligazság. Nagy volt ugyan az elkobzott ingóságok, még nagyobb a birtokok és ingatlanok értéke, ám az elkobzott kincseket nem tekintették gyűjteménynek. Sokkal inkább volt zsákmány (*Beute*). Ez természetesen nem Nádasdy országbíró tárgyainak kvalitására vet rossz fényt: a korszak gyűjtői magatartásában is jelen volt ez a különleges gesztus, még magában a bécsi *Schatzkammer* 17. századi állományában is kitapintható. Szó szerint zsákmányként került például a bécsi kincstárba „Észak Oroszlánjának”, Gusztáv Adolfnak a lützeni csatában viselt

⁶² Több mint egy évtized múltán is megtalálhatóak voltak például az első *Schreibtschben* a Révay Péter művéhez, valamint a *Mausoleum*hoz készült vagy éppen az I. Lipót pozsonyi koronázási menetéről készült metszetek dűcai. *Inuentarium der noch Verhadenen Mobilien in Kay Schloß Pottendorff*. 1682. augusztus 20., Pottendorf: ÖStA AVA FHKA HKA NÖHA

⁶³ A pottendorfi összeírás több helyen „*schlechte sachen*”-t, molyette, szakadt vagy éppen „*mit falschen silber zierten*” tárgyakat emleget. L. az előző jegyzetet.

⁶⁴ A tárgyak további sorsáról. *Sitte*, A.: Aus den Inventarien i. m. (1907) 79–80.

⁶⁵ ÖStA AVA FHKA HKA Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban HFU). Viskolcz Noémi olvasata, neki köszönöm a forrást is.

⁶⁶ A „bécsi kincstárba jutott Nádasdy-kincsek” régi keletű toposza mind a mai napig él, egyelőre ezt igazoló források nélkül. L. a www.kunstkammer.at (a letöltés ideje: 2010. május 25.) Nádasdy Ferenc gyűjteményeire vonatkozó, egyébként korrekt fejezetét.

köpenye. Az 1632. november közepi ütközetben elesett svéd király holttestét még a csatatéren kifosztották, ezt követően jutott — az előzményeket ismerve nem túlságosan dicső módon — a bécsi császári gyűjteménybe vérnymos öltö-zéke,⁶⁷ nevezetesen a *Weltliche Schatzkammer* harmadik termébe, többek kö-zött a tiroli Ambrasból Bécsbe hozott nevezetes páncélok és fegyverek közé.⁶⁸

2. A Nádasdy-kincsek: ezüst művek és ékszerek

Nádasdy Ferenc egykori gyűjteményei közül az ötvösművek azok, ame-lyekről az írott szó alapján is messzebbre vivő következtetéseket vonhatunk le. A képzőművészeti alkotásokkal ellentétben a nemesfém tárgyak (ezüstművek és ékszerek) esetében a fizikai tulajdonságok (nagyság, súly, felhasznált nyers-anyag) és a használatra utaló megjegyzések sok esetben elegendő információt szolgáltatnak ahhoz, hogy a szerencsésen fennmaradt kortárs párhuzamok alap-ján elképzelhessük az országbíró kincseit – természetesen az egyes tárgyak technikai és esztétikai kvalitásai és jellemzői nélkül. E tárgyakat vizsgálva Nádasdy gyűjtési koncepciójának egyes vonásait is megragadhatjuk.

A lefoglalt Nádasdy-féle ingóságokat 1671-ben a császári megbízottak „*Sum-[m]a Summaru[m]: 97317 fl. 44 kr*”-ra értékelték.⁶⁹ Joggal kérdezhetjük: sok volt ez vagy kevés? A tárgylistá alapján első látásra is inkább az utóbbi. A ne-mesfém művek esetében feltüntették a „fazonárat”, tehát azt az egységárat, amelyet a tárgy súlyával beszoroztak, és úgy határozták meg a mű tényleges árát. Az eljárás egész Európában szokásban volt, ez volt a módszere a rendszeres limitációknak is. Az egyes tárgytípusok elkészítéséhez szükséges munka idejét, technikai nehézségét figyelembe véve számították ki az egy súlyegységre (általában márkára vagy girára, körülbelül 240 grammra) számított árat. Ez tartalmazta a nyersanyag árát és a munkadíjat, a *Macherlohnt* is.

A Nádasdy kincsek értékelésének megítéléshez adódik egy remek „ellen-próba”. 1673. február 23-án az országbíró elkobzott kincseiből tartozások fejé-ben 32120 gulden értékű ékszert, ezüstművet és textílneműt adott át a kincstár a Pálffyoknak.⁷⁰ A tárgyak között volt például a sárvári kincstár ékszerkészlete-inek nagyobbik része, és a korábbi leltárakból jól azonosítható, látványos ötvös-művek is. A tárgyak értéke alig másfél év alatt jelentősen „nőtt”: a Pálffy család ugyanazt a tárgyat átlagosan 20–30 százalékkal magasabb áron beszámítva kapta meg, mint amennyit korábban a Nádasdy-kincstár becűsei megállapítot-tak. Igaz, 1673-ban a kincstárnak éppen az volt az érdeke, hogy a tartozásért cserébe kínált tárgyakat minél magasabb értéken számítsa be, a korszak fris-

⁶⁷ *Lena Rangström*: A Pair of Rediscovered Breeches which „His Late Majesty the King had on him at his Death in 1632”. In: *Modelejon–Manligt Mode 1500-tal 1600-tal 1700-tal*. Livrustkamma-ren. Ed. Uő. Stockholm 2002. 325–328., itt 326.

⁶⁸ *Luschin von Ebengreuth*, A.: Die ältesten Beschreibungen i. m. Reg. 18307. CXCIV.

⁶⁹ *Schätzung. Über die Franz Nädästischen von Schärwär und Pottendorff alhero überbracht[en]: und im Kay. huebhauß alhier der Zeit depositirten Clainodien, Golt, Silber vnnnd andern sachen, so in beysein der hierzue verordneten Kay: Commissarij, alß ... von den zu endtvnderschrribnen schätzleuthen, vorgenomben worden*. 1671. június 25. utáni (1672. jan. 10.): ÖStA AVA FHKA HKA Kontrakte und Reverse, kiadása: *Sitte*, A.: Die Schatzkammer Nádasdy's i. m. (1899 és 1900)

⁷⁰ ÖStA AVA FHKA HKA HFU. Viskolecz Noéminak köszönöm a forrást.

sen készült ötvösműveinek árával összevetve azonban azt mondhatjuk: e magasabb árak sokkal közelebb jártak a valósághoz, az 1671. évi becslések pedig jócskán alulértékelték a Nádasdy-kincseket.

Az ékszerek esetében az összegek még érdekesebbek. Az 1660-as évek utolsó éveiből származó elszámolásokból tudjuk, hogy több, korábban Pottendorfon, Esterházy Julianna tulajdonában,⁷¹ később a sárvári tárházban volt, majd a bécsi *Huebhaus*ba, végül pedig a Pálffyakhhoz jutott ékszer Nádasdy országbíró az évtized utolsó esztendeiben készítettett Bécsben. Így tehát ugyanarra a műre vonatkozóan több forrással is rendelkezünk. Ez pedig újabb — kevésszer előforduló, ám kiváló — lehetőséget kínál, hogy segítségükkel meghatározzuk, hogyan néztek ki, milyen divatot követtek a Nádasdy Ferenc birtokában volt ékszerek.

Az alább idézett, német nyelvű számlában például az Esterházy Julianna halálát követően Pottendorfról Sárvárra vitt ékszerek egyikére ismerhetünk. Az 1669. évi inventárium szerint az 1. almárium 6. számmal jelölt vörös bőrborítású tokjában volt az a rubinnal, gyémántokkal és gyöngyökkel díszített „*eöltözet*”, azaz ékszerkészlet, amelyet 1668-ban készítettett Nádasdy Ferenc az ismert Matthiaß Pränzl (Pranckl) „*Hoffbefreudten golt arbeüdter*”-rel, azaz arany műveket készítő ötvössel (†1689).⁷²

„Ao. 1668. den 24. Martij⁷³

Hab ich geliefert einen Geschmukh mit Diamanten undt mit Rubinen: eine Maschen 2 Armschluß, 2 ohrgehenck, 2 haarnadel ein halßbandt, wiegt in golt zusahmen 85 gran, iede pr. 18 schl. – 191 fl. 15 kr.

Mehr darzu gegeben 3 ½ g..at Diamandt iedes grat 15 Rthl – 78 fl. 45 kr.

Macherlohn darfür – 275 fl.

Mehr gemacht ein grosßes Creütz mit Amatisten undt mit Diamant rauten wiegt an Goldt 22 ¼ Gran; iede pr. 18 Schl. – 51 fl. 11 kr.

Macherlohn darfür – 75 fl.

Mehr gemacht ein Halßbändel mit Rubynn undt Diamant wigt an golt 22 gr. daß goldt ist richtig gemacht worden

Macherlohn darfür – 45 fl.

Mehr zwey Rieng gemacht mit Diamanten wiegen an Goldt 4 ¼ gran pr. 18 Schl. – 9 fl. 33 kr.

Macherlohn darfür – 6 fl.

Mehr gemacht ein Creüz mit Schmaragd undt Diamanten wigt an golt 18 gr. – 40 fl. 30 kr.

Darzu gegeben 1 grat Diamant pr. 15 Rthl – 22 fl. 30 kr.

⁷¹ Az *mi Pottondorffon Szegeny Aszony megh maradot Arany mire talalkozot annak föl jedzese*. 1669. február után: MOL E 156 UetC Fasc. 78. Nr. 45b.

⁷² A számlát 1669 márciusában állította ki az ötvös 1666. december és 1669 márciusa között szállított munkáért. Személyére l. újabban *Herbert Haupt*: Das Hof- und hofbefreite Handwerk im barocken Wien 1620 bis 1770. Ein Handbuch. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 46.) Innsbruck–Wien–Bozen 2007. 265.: Nr. 572. Az irodalom ismeretét Pálffy Gézának köszönöm.

⁷³ *Specification...* MOL E 185, Viskolcz Noémi olvasata.

Macherlohn dafür –45 fl⁷⁴
Summa 839 fl. 44 kr”

Ugyanez a készlet az 1669. évi sárvári inventáriumban magyar nyelven a következőképpen szerepel:⁷⁵

Harmadik Négi Szeglető veőrös Karmasin Tokban Sub Nr. 6. Rubintal es Giemantal ualo Eöltözett

1. Egy Nasfa forma Masly, egi igen eőregh meczet termes rubintal az közé-pib[en], egi kisseb közep Berő Termes Rubint az futiőgoib[en] (értsd: függőjében). Kilencz aprob Termés rubint. 108 aprob es egieueleges Tablas Rubintok. 23 meczet Giemantok, es 17 aprob Tablas Giemant.
2. Egi Tol forma reβketheő Teő, ket eőregh meczet Termés Rubintal egi folium nélkül ualo Rubintal, Eöt kiseb Termés Rubintok, apro meczet Rubint 80, meczet Giemant 17.
3. Egi Niakra ualo 2 eőregh Termes Rubintal futjogouel egiüt, 22 apro Termés Rubint, 22 eőregh Tabla Rubint, 55 apro Rubintal, es 42 meczet Giemantokkal.
4. Egi par fülben ualo 3 eőregh Termes Rubint mindenikben, 22 Tabla Rubint, 2 termes kiczin Rubint es 12 Giemant.
5. Egi par Percz, mindenikben három három Termes Rubint, aprob Rubint 74, Giemant 12.
6. Egy Tol gianant ualo Nasfa 22 Giemantal, 29 Rubintokkal, kiknek egy réβe Termés Tubint. Kerék Giöngi 11 Őamu.
7. Egi Parta 78 giemantal, 75 Rubintal, 50 Rosuaua.
8. Egi Lancz 24 Rubintos Rosaua, mindenik Rosaban het het Rubint 25. giemantos Rosaua, mindenik Rosab[an] három három giemant, es kett véseő Rosaban négi négi Giemant.
9. Keett Giürü, edgyikében egi egi eőregh termes Rubint, es 15 aprob Rubint. Az masikab[an] Egi Rubint es egi hegies giemant melljet nekem Őegénj aŕonj Iegi Giüröül adot.

Az 1668. évi számlában említett gyémántos gyűrűk és a smaragddal díszített kereszt tehát nem tartozott a rubinos „eöltözet”-hez. Ezek árát levonva tehát megállapítható, hogy Nádasdy a rubinnal és gyémánttal díszített ékszerkészlet készíttetéséért 761 forint 11 krajcárt fizetett.⁷⁶ Bár később ehhez a készlethez helyeztek — mint a magyar forrásból láthatjuk — egy köves pártát és két, a többihez hasonlóan rubinnal és gyémánttal díszített gyűrűt is, az

⁷⁴ Ez utóbbi két tétel, a smaragddal díszített kereszt és a két gyűrű nem volt a rubinos-gyémántos készlet része.

⁷⁵ *Sááruarij Tarhaznak Inventariuma*. 1669. május 12., ill. után: MOL E 185, 1. almárium, 6. tok.

⁷⁶ Helyesebben: ennyivel tartozott Pränglnak. Az Udvari Kamara ugyanis 1676. május 21-én arra utasította a pozsonyi Magyar Kamarát, hogy az ötvösnek a Nádasdy Ferencnek 18 (!) esztendőn keresztül végzett, de ki nem fizetett közel 4000 forintnyi járandóságát fizesse ki az elkobzott Nádasdy-javakból. *Badál Ede*: Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból és rendeletekből. *Ars Hungarica* 4. (1976: 1. sz.) 123–136., itt 124.

1671. évi becslési jegyzékben az eredeti árnál lényegesen magasabbra értékelték a becsüsök (*Schatzmeister*) – miként arról az alábbi adatok tájékoztatnak.

A rubinos-gyémántos ékszerkészlet becsértékének változása

		1671 ⁷⁷	1673 ⁷⁸
Egy Nasfa forma Masly,	Ain Máschen von Rubinen vnd Diemantl	400 fl.	
Egi Tol forma reßketheß Teß	Ain federstreißl von Rubin vnd Dieinantl	200 fl.	
Egi Niakra ualo	Ain Halßbandt von Rubin vnnd Diemant	400 fl.	
Egi par fülben ualo	Ain paar Ohrgeheng von Rubin vnd Diemant	460 fl.	
Egi par Percz	Ain paar Armschloß von Rubin vnd Diemant	200 fl.	
Egy Tol gianant ualo Nasfa	Ain Streißl von Rubin, Diemant vnd Perlein	130 fl.	
Egi Parta	Ain Hung[arischer] Porten von Rubin vnd Diemanten	150 fl.	
Egi Lancz 24 Rubintos Rosaua	Ain Hung[arischer] leib Girtl v[on] Rubin vnd Diemantl	370 fl.	
Keett Gyűrű	Zwey Ring, alß ainer v[on] Rubin Khorn	30 fl.	
	Dann ain Zwayfacher Gemahel ring von ain Diemant vnnd ain Rubin	45 fl.	
	S[umm]a des 6ten Geschmukhts.	2385, -	2820 f.

Az 1671. évi 2385 forintos árnál még magasabb az 1673. évi becsérték. Ha ebből levonjuk a pártá és a gyűrű árát, az eredeti árnál (mintegy 760 forint) még akkor is jóval magasabb, 2190 forintos értéket kapunk. Mi lehet a két összeg jelentősebb eltéréseinek oka?

Az ötvös számlájából kiolvasható, hogy a nyersanyagot — aranyat és drágaköveket — részben megkapta a megrendelőtől, azaz Nádasdytól. Így ezek ára nincs benne a végösszegben, amelynek így a munkadíj (*Macherlohn*) körülbelül a felét tette ki. A kész mű(vek) árához tehát ezt az összeget is hozzá kell számolnunk. Mivel a számla alapján látható, hogy az ötvös elsősorban drágakövet kapott, arra következtethetünk, hogy a gyémánt, a rubin kövek és a gyöngyök jelentették a kész mű pénzben kifejezhető értékének nagyobbik részét. Ebből, továbbá a felhasznált arany nagyon kis mennyiségéből — bár ez esetben a színfém mennyiségét számolták az ötvöző anyag nélkül — arra következtethetünk, hogy a Nádasdy Ferenc által 1668 tavaszán készítettett ékszerkészlet a korszak legújabb, legdivatosabb ékszerstílusát követte. A 17. század közepétől az ékszereken korábban fontos szerepet játszó zománctechnika, az öntött, figurális dí-

⁷⁷ *Schätzung. Über die Franz Nädästischen von Schärwär vnd Pottendorff alhero überbracht[en]: vnd im Kay. huebhauß alhier der Zeit depositirten Clainodien, Golt, Silber vnnd andern sachen, so in beysein der hierzue verordneten Kay: Commissary, alß ... von den zu endtunderschribnen schätzleuthen, vgenommen worden.* 1671. június 25. utáni (1672. jan. 10.): ÖStA AVA FHKa HKA Kontrakte und Reverse, kiadása: *Sitte, A.: Die Schatzkammer Nádasdy's i. m.* (1899) 89.

⁷⁸ A Pálffyaknak átadott értékek, 1673, Bécs: ÖStA AVA FHKa HKA HFU.

szítmények háttérbe szorulnak. A század első harmadától a sokszögű lapokkal határolt, formára csiszolt, ún. *fazettált* drágakövek lesznek a legfinomabb ékszerek fő díszítő elemei.⁷⁹ Esterházy Julianna ékszerkészletei is ilyen drágaköves *parure*-ök, vagy ahogyan a kortársak nevezték: *öltözetek*, *smukok* lehettek.⁸⁰

A készletek fő elemei a többtagú, nagyméretű, drágaköves függők voltak, amelyek a dekoltázs vonalát követő, szintén drágaköves nyakékról csüngtek le. Általában a nyakékkal egyező stílusú, elrendezésű fülbevalót és karkötő-párat is viseltek hozzá. A kor ékszerveletének megfelelően ezeken az ékszereken már a mindent elborító, fazettált drágakövek a főszereplők. Az *öltözet*hez a nyakéken kívül fülbevaló- és karkötő-pár, „láncz”, „hajban való” ékszer („masli, reszkető tő, toll”, boglárok), portréminiatúr tartalmazó „kontrafe cakli”, óra és gyűrű tartozott.⁸¹ Az, hogy Nádasdy Ferenc feleségének ebből a fajtából hat teljes készlete (1 gyémántos-smaragdos, 1 gyémántos-gyöngyös, 1 tiszta rubinos, 1 zafiros, 1 gyémántos és 1 rubinos-gyémántos) volt, egyedülálló a korban.⁸² Ráadásul e készletek nagyon sok tételből álltak, változatos típusokkal. Talán nem véletlen, hogy éppen ezeket az ékszereket vitette Nádasdy a sárvári tárházba, több, szintén értékes darabot Pottendorfon hagyva.

Excursus: a rubinos-gyémántos gyűrű

A fent tárgyalt ékszerkészlet dobozában volt két, eredetileg nem oda tartozó gyűrű is. Ezek egyike *termés* rubinnal („*Rubin Khorn*”), a másik viszont rubinnal és egy *hegyes* gyémánttal volt díszítve.⁸³ A Nádasdy által lejegyzett inventárium szerint ez utóbbi volt az Esterházy Juliannától kapott jegygyűrűje. A későbbi, német nyelvű inventáriumból az is kiderül, hogy ez a gyűrű „*Gemahel*”, azaz *gemelli*, ún. ikergyűrű volt. A gyűrű tehát két, egymásba kapcsolódó, de szét nem szedhető sínből állt, a gyűrűfejekbe foglalt drágakövekkel.

A gyémánt, mint az ismert legkeményebb drágakő, Európában a középkor vége óta gyakran volt az eljegyzéskor, házasságkötéskor használt gyűrűk díszítő eleme. Keménysége a házasság erejét, megbonthatatlanságát szimbolizálta. Magyarországon különösen kedvelt volt a gyémántos-rubinos jegygyűrű, ame-

⁷⁹ *Erich Steingräber*. *Alter Schmuck. Die Kunst des europäischen Schmuckes*. München 1956. 137. skk; *Joan Evans*: *A History of Jewellery 1100–1870*. London 1970². 130–131.

⁸⁰ Thököly Éva — már Esterházy Pál feleségeként készült — képmásán ilyen drágaköves ékszerkészletet visel 1690-ben. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest; *Ltsz. 97.2 M. Ékszereinek 1670. december 21-én készült összeírásában* azonban még nem találkozni ilyen darabokkal. A leírások alapján a két Thököly lány, Mária és Éva ékszerkincse bár kiemelkedően gazdag volt, tárgyai inkább egy korábbi stílusperiódushoz, ékszer-divathoz igazodtak. L. *Consignatio rerum mobilium avarum et argentearum Domicellar[um] Mariae et Euae Thököly in Arce Arua habitat[um]...* Árva vára, 1670. december 21.: MOL E 185.

⁸¹ Illésházy Ilona 1661-ben hozományul „*diamantos egész öltözte*” a következőkből állt: „*nyak-ravaló, egy pár fölbevaló föggő, egy pár [kar]perec, hajba való tő.*” *Szerémi [Odescalchi Artúr]*: Gróf Illésházy Ilona menyasszonyi hozománya. Történelmi Tár (1880) 195–201.

⁸² Kemény János erdélyi fejedelem Nádasdy Ferencével egykorú, „*arany művek*”-ben igen gazdag kincstárában egyetlen ékszerkészletet sem említenek. L.: *Egy magyar fejedelmi kincstár*. Közli: P.Szathmáry Károly. Történelmi Tár IV. (1881) 763–781.

⁸³ A gyémánt természetes előfordulása a két, egymásba fordított piramishoz hasonló alak, amelyet kettéhasítva nyerték a *hegyes* gyémántot

lyet nemcsak nők, hanem férfiak is viseltek. Ezek sokszor öröklődtek, a hagyatéki jegyzékekben külön is megemlítik őket.⁸⁴ A két vagy több, szétválaszthatatlanul egybekapcsolt sínből álló, ún. *ikergyűrűk* a 16. századtól voltak népszerűek, mint jegygyűrűk, elsősorban német nyelvterületen találkozunk velük. A sín belső oldalát gyakran díszítették az esketéskor is elhangzó, Máté evangéliumából vett idézettel: „Amit Isten egybekötött, ember azt szét nem választhatja.”⁸⁵

Nádasdy Ferenc jegygyűrűje a sárvári tárházban azonban már a feleség egykori ékszerei között szerepel. Ez akkor különösen érdekes, ha mindezt összevetjük azzal a listával, amely Esterházy Julianna 1669. februári halálát követően készült.⁸⁶ Ebben rögtön az első a rubinos-gyémántos készlet, de csak egy gyűrűvel, amely valószínűleg a *termés*, azaz csiszolatlan rubinnal díszített gyűrűvel azonos, hiszen nem említik gyémántkövét. A második, azaz Nádasdy Ferenc gyűrűje csak Sárváron került az együtteshez; minden bizonnyal az országbíró helyezte oda. Alig hallható, finom hangú emlékezés a korán elhunyt feleségre.

Az asztali ezüstök

Nádasdy Ferenc asztali ezüstjeit 1669-ben, a nagy birtok-inventáláskor és az 1670. évi lefoglaláskor is két helyen tárolták. A reprezentatív, az asztal díszítésére szolgáló művek, a különösen súlyos ezüstök a sárvári tárház darabjai voltak; ezeket az országbíró a jövődő hitbizomány részeként kezelte. A napi szükségletekre szolgáló, ún. *kinnjáró* művek Pottendorfon, a pohárnok és a tálnok kezelésében voltak, tárolásukat is ők felügyelték.⁸⁷ A korban szokásosnak megfelelően valószínűleg Nádasdy Ferenc *kinnjáró* ezüstjeit is a főporkoláb szállásán őrizték. Az, hogy nem elsősorban „kincs”-nek, hanem használati daraboknak tekintették őket, mutatja, hogy nem találjuk őket az úr szobájában, a „*Halo Házban valo Partékák*” között, bár ott voltak az iratok, levelek,⁸⁸ illetve az arany és ezüst pénz is.⁸⁹ Nádasdy minden bizonnyal fontosnak tartotta asztala reprezentációs erejét. Ezt bizonyítja, hogy az I. Lipót 1668. áprilisi pottendorfi látogatásáról szóló levelében is büszkén emlékezik meg arról, hogy képes volt az előkelő vendégeknek saját ezüstjével teríteni, az uralkodó kíséretében érkezett asztali edények a szekereken maradtak: „Az fő *hohmester* asszony csak maga evett egyedül az atyám-

⁸⁴ Illésházy Ilona 1661. évi hozományjegyzékében szerepel egy „*öreg gyémánt gyűrű, melyet jegygyűrűül adtak*”. Gróf Illésházy Ilona menyasszonyi hozománya. Közli: Szerémi. TT 1880. 195–201.

⁸⁵ A magyarországi emléanyagban fennmaradt hasonló gyűrű: MNM ltsz.: Ann. Jank. 283.; 1913.40.3.

⁸⁶ *Az mi Pottondorffon Szegeny Aszony megh maradot Arany mire találkozot annak föl jedzese*. 1669. január vége, február?: MOL E 156 UetC Facs. 78. Nr. 45b. fol. 1^r.

⁸⁷ *Inventariumok, Kinek Kinek Vram eö Na(gysa)gha ezközében mi assignaltot kezekhez Inventarium. Des Silber geschmiedt, und weiß zeug, so dem Hanß Jaroschüz Taffeldechker Ao. 1669 den 7. Januarij eingehendiget worden wie volgt*. 1669. február és szeptember között: MOL E 185; *Talnok Zuonariits Mihali Kezéhez valo Inventariu(m)*. 1669. február és szeptember között: MOL E 185.

⁸⁸ A privilégiumok és a családi levéltár a sárvári tárházban, külön szekrényben volt elhelyezve.

⁸⁹ *Pottendorffj Varnak, es abb(an) valo Holvalonak Inventariuma*. 1669. február és szeptember között: MOL E 185.

fiával. Az öreg palotában a dámák. Az én szokott palotá[m]ban a hercegek és urak[na]k elei, ahol Draskovicz János ú[r] szokott szállani az *secretaria* végében és hálózám ellenében, ott a komornik urak ettek. Ezeket mind ezüst mívből *tractaltuk*, semmit a császár ezüstmíviből hozni nem engedtem, egyedül a maga *usualis argenteriajan* kívül.”⁹⁰

Ez egyrészt arra utal, hogy a felszerelés minősége és funkciója egyenrangú volt a császári udvarban megszokottal, másrészt elegendő számú teríték állt rendelkezésre. Nádasdy asztali ezüstjeinek leltáraiban ott is van ennek a lakomának a tárgyi „fedezete”; talán csak evőeszközökből van bennük kevesebb a vártnál. A hasonlóan fontos lakomákra egy-egy tulajdonos minden birtokáról összehordták az alkalmas eszközöket, ezüstöt, kerámiát, üveget, ónt egyaránt. Lipót látogatásakor Pottendorfon bizonyára együtt voltak a később a sárvári tárházba elhelyezett asztali ezüst művek, a pohárnok, tálnok kezelésére bízott tárgyak és talán a többi Nádasdy-birtokról — akár családtagoktól — elhozott, elkért tálaló- és evőeszközök.⁹¹

Nádasdy Ferenc birtokában nemcsak a magyarországi, hanem a kortárs birodalmi arisztokrátiák készleteivel összehasonlítva is rendkívüli asztali ezüstenemű lehetett; nagyon gazdag volt a típusokat és a mennyiséget tekintve is.⁹² Az összehasonlításban azonban feltűnő, hogy viszonylag „szegényes” volt ivőeszközökben. A 17. századi Magyar Királyságban, illetve még inkább az Erdélyi Fejedelemségben keletkezett iratokban a poharak jelentették az egyik legfontosabb tételt. Ezzel szemben a sárvári tárház 12. és 13. almáriumában 31 tételben felsorolt kupái, kannái mellett kevés ezüst poharat találunk a leltárokból. A bortöltőnek adott utasításban az „*üvegünket*” és poharakat, pincetokokat, abban való palackokat említi a főúr;⁹³ ebben rejlik valószínűleg a magyarázat. A 17. század végére az ezüst fokozatosan háttérbe szorult az ételek elfogyasztásához használt asztali edények között, a tálalásra szolgáló tárgyaknak azonban változatlanul egyik legfontosabb alapanyaga maradt. A tányérok, tálak kerámiából, az ivásra szolgáló poharak, serlegek üvegből készültek. Az ezüst poharak viszonylag alacsony számából arra következtethetünk, hogy Nádasdy Ferenc háztartásában jobbára üvegből készült poharakat használhattak ivásra.⁹⁴ Hasonló folyamat azonban más családok esetében is megfigyelhető; a Nádasdy rangjá-

⁹⁰ *Toma Katalin*: Egy császári látogatás utóélete. I. Lipót Pottendorfbán 1668. Fons 9. (2002: 1–3 sz.) 345–358., itt 357.

⁹¹ Hasonló tárgymozgások esküvők és temetések alkalmával szinte megszokottak voltak: Rákóczi Zsigmond pataki esküvőjére Gyulafehérvárról szállítottak 800 (!) óntálat: Arhivele Naționale; Direcția Județeană Cluj, Primaria Cluj, Socoteli XXVI/b. II. 67. / Kolozs Megyei Állami Levéltár, Kolozsvár; Kolozsvár város tanácsának iratai, Számadások (a továbbiakban Kolozsvár Szdkv.), 1651. június 10.; Batthyány I. Ádám leánya, Eleonóra és Esterházy László lakodalmára ezüst edényeket, többségében csészét, tányért és tálalt kért — és kapott — kölcsön Csáky Lászlótól. Az ügyletet Csáky pohárnoka bonyolította. 1650. március 19-én Rohoncon kelt elismervénye a tárgyak visszaszolgáltatásáról: MTA MKI Levéltári Regesztagyűjtemény A–I– 24.

⁹² Az elkobzásakor felvett leltárok összesítését lásd a tanulmány végén.

⁹³ Nádasdy Ferenc országbíró utasítása bortöltői, Kopcsányi János és Farkas Ádám, illetve Bezerédi István számára. Sopronkeresztúr, 1655. március 1.: Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708. Sajtó alá rend. Koltai András. Bp. 2001. 100–101.

⁹⁴ A pottendorfi *Kunsthammer* szekrényeiben számos üvegpoharat említenek, ezekről azonban nem tudjuk, használatban is voltak, vagy csak mives, gyűjtői darabok lehettek. Az inventárium alap-

val ugyan kevésbé összemérhető Balassi család terítékében az ezüst ivóalkalmasságok háttérbe szorulása ugyanígy végbement, bár néhány évtizeddel később, mint az országbírónál.⁹⁵

Nádasdy ezüstművei között feltűnően nagy számban szerepeltek olyan nagy értékű, nagy súlyú művek is, amelyek elsősorban a reprezentációt szolgálták, nem a célszerűséget. Ezek közé tartoztak a nagy fűszertartó állványok, ahogyan a magyar és a német források nevezik: „sótartók, Salz Vaß”-ok és az ezüst mosdókészletek. Mosdókészletből (nagy méretű tál és kiöntős, füles kancsó együttese), azaz *lavabó*ból általában egy-két készlet volt még a rangosabb magyarországi főúri háztartásokban is, átlagos súlyuk 10 márka körül mozgott a források szerint. A 17. században Thurzó György nádor és Bethlen Gábor erdélyi fejedelem készletei között található nagyszámú *lavabo*. A nádor ezüstművei között 19 különböző nagyságú aranyozott ezüst mosdókészlet volt, súlyuk nyolctól huszontól giráig terjedt.⁹⁶ Thurzó György gyermekei viszont már csak egy-egy „mosdó”-t kaptak hozományul.⁹⁷ Bethlen Gábornak a gyulafehérvári palotában összeírt 17 mosdókészlete között volt egy 58 márka 43 pisetum és számos, harminc márka fölötti súlyú ezüst *lavabo* is.⁹⁸

Az országbíró mosdókészleteit vizsgálva tehát azt látjuk, hogy 6+1 készlet,⁹⁹ jellemzően a nagyobbak és díszesebbek a sárvári tárházban, míg két kisebb a mindennapi használatra való edények között volt a pottendorfi *tálnok* gondjaira bízva.¹⁰⁰ A sárvári darabok összsúlya több, mint 158 gira/márka volt, azaz több, mint 38 kg. Ezzel szemben a használati két készlet együtt nyomott 22 girát/márkát. Az ezüst művek esetében a súly és a nagyság szorosan összefügg: a fennmaradt példák¹⁰¹ alapján azt mondhatjuk, hogy a kisebb készletek tájai is legalább 60 cm átmérőjűek lehettek, a sárvári 54 vagy 41 márkás *lavabók medencéi* tehát valószínűleg ezt jóval meghaladták. A méret mellett a sárvári darabok egy másik tulajdonságára is fel kell figyelniünk, ez pedig díszítésük. A hat közül ötnek említik a források ószövetségi vagy mitológiai tárgyú

---

ján azt is tudjuk, hogy Pottendorfon Nádasdy idejében üvegműves asszony is tevékenykedett: *Masfele Úvegh mesterségessebb melljeket itt Pottendorfon egy Asszony ember csinált ...20. Az Uy Házban leueő Sráibtitsebb(en) az szerint az Asztálokon, á minemeő Partékek, s ezkeözök vannak.* 1669. február és szeptember között: MOL E 185.

⁹⁵ *Füeder Balázs*: A Balassa család étkezőasztalain használt eszközök a XVII. században *Lymbus*: Magyarságtudományi Forrásközlemények (2007) 127–144., itt 130–131.

⁹⁶ Kb. 5,3 kg. *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I–III. köt. Bp. 1986². II. köt. 170–171. L. MOL P 1341 Családi levéltárak, A herceg Batthyány család levéltára, Illésházy család Lad. 27. 62. cs. Fasc. 4.

⁹⁷ *Radvánszky B.*: Magyar családélet i. m. II. köt. 150., 171., 188., 189., 212., 221.

⁹⁸ MOL E 156 UetC Fasc. 118. Nr. 2., közlése: *Baranyai Béláné*: Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának összeírása 1629. augusztus 16-án. In: Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve (1959–1960) 229–258., itt 238–239.

⁹⁹ Egy készlet nem az asztali ezüst, hanem a *Kunsthammerstückök* közé sorolható drágaköből csiszolt díszedények között volt.

¹⁰⁰ Sárváron a 11. almáriumban helyezték el a 6 mosdókészletet. *Sarvari Varnak Inuentariumja (Dömölki Andras fő Porkolab Uramnak kezéhez adatott dolgoknak conscriptioia)* 1669. május 12.: MOL E 185.

¹⁰¹ Haskó Jakab vágújhelyi prépost címerét viselő készlet, CA jegyű ismeretlen mester, Nagyszombat (?) műve, 1672-es évszámmal: MNM ltsz.: 29/18. 6.; Augsburgi *lavabo*-készlet, Tobias Kramer, Augsburg, 17. sz. első harmada: MNM ltsz.: 1950.157.a,b.

figurális díszeit. Ilyen nagy súlyú, nagy méretű, figurális díszű mosdókészletek a 17. század második feléből ismertek nagyobb számban. Nádasdy Ferenc tárházán kívül kicsit később, Esterházy Pál fraknói kincstárában voltak hasonló darabok.¹⁰² Összehasonlításképp: Bethlen Gábor fejedelem gyulafehérvári tárházának 17 készlete közül csak az egyik esetében említik, hogy valamilyen figurális díszítése volt.¹⁰³

A nagyméretű mosdókészletek azt a folyamatot tükrözik, amikor a tárgyak funkciójukat veszítve és a használatból kiszorulva dísz tárggyá, *Zierstück*-ké válnak. A tálak felülete „kép”-pé, a kancsók pedig kisplasztikává alakulnak.¹⁰⁴ A 17. század végén nemcsak a mosdókészletek tűntek el, hanem a „használati” pohárszékek is. Helyükbe az épített, sokszor a terem, ebédlő architektúrájának fontos részletét alkotó, hatalmas *Schaubuffet*-k léptek.¹⁰⁵ Ezeknek legfontosabb díszei a hatalmas tálak voltak, az alsó zónában kancsókkal kiegészítve.¹⁰⁶ Nádasdy Ferenc ezüstjei között ennek a folyamatnak további „tanúi” is voltak. Ugyancsak a sárvári tárházban, a 8. almárium 1. és 3. tétele egy-egy nagy „*borhűtő*”-nek nevezett edény volt, egyenként közel 15, illetve 13 kilogramm súlyúak.¹⁰⁷ Hasonló edények említése is igen ritka a 17. század utolsó harmadáig. A legkorábbi példák az angol és a francia királyi udvar környezetéből ismertek, a forrásokban és a fennmaradt emlékek között egyaránt. Nem tudni, vajon használták-e ezeket a nagy kádakat a Nádasdy-udvarban. A bortöltőnek adott utasításban ugyanis nem említenek hűtőket.¹⁰⁸ Az, hogy Nádasdy asztalánál *palackból* és nem kannából töltötték a bort, arra utal, hogy esetleg a hűtők is használatban voltak.¹⁰⁹

¹⁰² *Katona Imre*: A fraknói kincstár 1685. évi leltára. Savaria 17–18. (1983–1984) 486.

¹⁰³ *Baranyai B.*: Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának összeírása i. m. 238–239.

¹⁰⁴ Erre példa az Esterházy család ún. „vezekényi tál”-ja, az egykor hozzá tartozó *korsóval*, amely a vezekényi csatában elesett Esterházy Lászlót ábrázolja Zöldfikár (Zülfikár) nevű lován. A különlegesen nagyméretű tál és a szobor egykor egy dísz-mosdókészletet alkotott. A tál Philipp Jakob Drentwett, augsburgi mester műve 1654-ből. Sz.: 105 cm. Iparművészeti Múzeum, Budapest (IM), ltsz.: E. 603.; *A korsó* Abraham Drentwett, augsburgi mester műve, 1654. m.: 66cm. Ismeretlen külföldi magánygyűjteményben.

¹⁰⁵ A brandenburgi őrgrof, III. Frigyes épített pohárszéke a 17. század utolsó évtizedéből (1698 körül) ennek a típusnak egyik első képviselője. L. *Christiane Keisch*: Das Grosse Silberbuffet aus dem Rittersaal des Berliner Schlosses. Bestandskatalog XXI des Kunstgewerbemuseums Staatlichen Museen zu Berlin. Berlin 1997.

¹⁰⁶ Pottendorfon az 1673. és az 1682. évi leltárakban is említenek „*in der Tafelstuben*” egy mosdókészletnek szolgáló állványt. Talán ez lenne a *Schaubuffet* első magyarországi példája? L. „*Ein geschnitzte gies[peckh?] gestel*”. In: *Verzeichnus deren mobilien, so der Herr RaithRath Greimb zu ainer recompens auß dem Pottendorfferischen Inventari verlangt*. 1673. július 5–10.: ÖStA AVA FHKa HKA NÖHA; *Ein geschnitzte Geispöck stollen*. In: *Inuentarium der noch Vorhadenen Mobilien in Kay Schloß Pottendorff*. 1682. augusztus 20.. ÖStA AVA FHKa HKA NÖHA.

¹⁰⁷ A lábakon álló, öblös edényben, a jeges vízbe helyezett palackokban hűtötték, tartották hűvösen a lakoma alatt a felszolgált bort. *Carl Hernmarck*: Die Kunst der europäischen Gold- und Silberschmiede 1450–1830. München 1978. 131–133.

¹⁰⁸ Nádasdy Ferenc országbíró utasítása bortöltői számára. Sopronkeresztúr, 1655. március 1.: Magyar udvari rendtartás i. m. 100–101.

¹⁰⁹ Az ezüst kannákat nem volt szokás hűtőkádba állítani, erre az ezüsből készült daraboknál jóval nagyobb űrtartalmú ónművek szolgáltak.

A sárvári tárházból és Pottendrofról Bécsbe szállított értékek felbecslésénél számos tárgy mellé feljegyezték annak súlyát is. A Nádasdy Ferenc végezte leltározás egyik fontos hiánya éppen ezen adatoknak csak szórványos feltüntetése. Általában az igen nagy, súlyos tárgyak, mint például a borhűtő-medencék és a mosdókészletek súlyát adták meg 1669-ben. Elképzelhető, hogy Nádasdy ismerte a tárgyak súlyát, többek között azért, mert ő készítette, rendelte meg őket (néhányra saját és felesége címe is rá volt vésve). De lehet, hogy azért, mert — napjainkig élő szokásként — a tárgyak fenekére bekarcolták azok súlyát. 1671-ben, a *Huebhaus*ban raktározott, elkobzott holmik hivatalos összeírásakor azonban már gondosabban jártak el. Elsősorban az asztali edények és pohárszéki díszedények esetében következetes a súlyok megadása, ami viszont szinte teljesen hiányzik a *capella* és a szentek szobrainak összeírásából. Utóbbiak leírásakor viszont sokszor szerepel a tárgyak nagysága, mint jellemző adat. A kétféle mű-típushoz való viszonyt is jelzi ez az eljárás, de jele annak is, hogy a szobrok és oltárok esetében sokszor volt fából készült kerete, talapzata a műnek, amit nem akartak a súlyhoz számolni.

Az inventáriumok alapján a lefoglalt Nádasdy-asztali ezüstök súlya 1328 girát/márkát tett ki,¹¹⁰ ami megközelítőleg 318,7 kg. Ha az összes olyan tárgyat figyelembe vesszük, amelynek súlyáról valamelyik forrásban adatot találunk, akkor megállapíthatjuk, hogy 1857 márkányi, azaz körülbelül 445 kg ezüstmű volt letartóztatásakor Nádasdy Ferenc országbíró birtokában.¹¹¹ Ezen felül voltak a súllyal nem jelzett, ám sokszor igen méretes szobrok, más anyagot, például nautilus-házat is tartalmazó díszedények, ezüst képek és oltárok.

...és a kortársak

A Magyar Királyság főúri és főpapi udvarainak luxusmechanizmusa a Habsburg Monarchia rendszerébe kapcsolódott be.¹¹² Beszerzéseiket a 17. század elején gyakran Prágában, később elsősorban Bécsben bonyolították, de jelentős volt a távolabbi (közép- és nyugat-európai) kézműves-központokból származó tárgyak mennyisége is. A magyar főúri udvarok importművei között elsősorban bécsi és augsburgi mesterek munkái voltak a meghatározók. A császári rezidenciavárosban — amely a 16. században Magyar Királyság új igazgatási központjává vált¹¹³ — az ott hivatali és magánügyeikben gyakrabban megforduló főurak személyesen vagy ügynökük, megbízottjukon keresztül szerezték be (gyakran feleségük részére) az ékszereket, ezüstműveket és egyéb luxuscikke-

¹¹⁰ 1 márka= 240 gramm átváltással. Vö. *Bogdán István*: Magyarországi úr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. (A MOL kiadványai IV.: Levéltartani és történeti forrástudományok 7.) Bp. 1991. Magyarországon a márkával azonos súlyt jelölő *gira* volt használatban. Természetesen csak azon tárgyakat számoltuk, amelyekről valahol, valamelyik inventáriumban szerepelt súlyadat.

¹¹¹ Ebben az adatban nem szerepelnek a valószínűleg igen nehéz — mert öntött részekkel is készült — szobrok, liturgikus ötvösművek.

¹¹² *Kiss Erika*: Udvari ötvösség a 17. századi királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben. Doktori disszertáció ELTE BTK. Kézirat. Bp. 2002.

¹¹³ *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. (História könyvtár: Monográfiák 27.) Bp. 2010. 77–101.

ket.¹¹⁴ De a Magyar Királyság főúri családjai mint közvetlen műveltetők is megjelentek Bécsben és Augsburgban. A nagy asztali készleteket, a középkortól az Enciklopédiáig *grosserienek* nevezett ezüstműveket Augsburgban szerezték be, de ismert az együttműködésnek személyesebb formája is, a valódi mecénatúra körébe sorolható tárgyak készíttetése.¹¹⁵

Személyes vásárlásra kiváló alkalmak voltak például az országgyűlések és koronázások, amikor a magyar főrangúak a magyarországi helyszínre érkező kereskedők portékájából válogathattak.¹¹⁶ De ugyanilyen fontos volt a közvetlőn keresztül vagy az utazó kereskedőktől való vásárlás is.¹¹⁷ A források nem említenek ezüst asztali vagy liturgikus edényeket a főurak alkalmazásában álló „saját”, várbeli ötvösök munkái között. Ezeket — úgy tűnik — teljes egészében kereskedőktől, a magyarul *jubilernek* nevezett kereskedőktől, vagy bécsi, augsburgi ötvösöktől szerezték be. A valószínűleg a német *Juwelier* (ékszerész) szóból torzított *jubilér* kifejezés a királysági és az erdélyi forrásokban egyaránt előfordul. Ők az ötvösművekre, ékszerekre, órákra és *Kunsthammerstückökre* specializálódott kereskedők voltak, akik a Német-római Birodalom vásárain, illetve az illusztris ügyfeleket személyesen felkeresve végezték munkájukat.¹¹⁸ Nevükkel ellentétben nem *művelő*, alkotó kézműves mesterek, hanem a kész művek, valamint drágakövek, gyöngyök közvetítői, árusítói voltak.¹¹⁹ A nagy

¹¹⁴ Batthyány I. Ádám számadásaiból jól követhető, hogy ezek viszonylag rendszeres, kisebb-nagyobb összegű vásárlások voltak. MTA MKI Levéltári Regesztagyűjtemény A–I–24., Iványi Béla regesztái.

¹¹⁵ Az augsburgi Drentwett ötvösdinasztia több tagjai is dolgozott magyar főuraknak. Elias (I.) Drentwett készítette az Erdődy II. Anna nevével és címerével díszített hétdarabos fedeles serleg-sorozatot. A különösen nagyméretű művek *cuppáin* az ószövetségi József történetét ábrázolta az ötvös. Az aranyozott ezüst díszedények a 20. század első harmadáig az Erdődyek tulajdonában maradtak. MNM ltsz.: 1930. 90–96.; Az ún. „vezekényi tál” Philipp Jakob Drentwett műve, 1654. IM ltsz.: E. 60.3. A tálhoz tartozó figurális kancsó Abraham Drentwett műve, 1654. Ismeretlen külföldi magánygyűjtemény; A Esterházy kincstár „Bacchus szekere” ugyancsak Abraham Drentwett 1660–1665 közötti jegyét viseli. IM ltsz.: E. 60. 13.

¹¹⁶ Sopronból, az 1625. évi országgyűlés színhelyéről írva Esterházy Miklós megjegyzi, hogy még semmit nem tudott vásárolni, mert „még bécsi áros emberek itt nincsenek”. *Merényi Lajos: Eszterházy Miklós újabb levelei Nyári Krisztinához. I. Történelmi Tár (1901) 354–386., itt 356. (1625. október 11.)*

¹¹⁷ Az ötvösműveken kívül textíliát, illetve a ruházathoz szükséges kiegészítőket is ilyen, „házaló” kereskedőtől vásárolták. Példát adnak erre Esterházy Pál nádor udvarának állandó ruhakelék-szállító, Augustin Cleer és Caspar Pázl bécsi mesterek. *Tompos Lilla: Az Esterházyak számadásai és textilszámlái a XVII. századból.* (Biblioteca Humanitatis Historica XVI.) Bp. 2000. 14.

¹¹⁸ *Ralf Schürer: „ein erbar hanrwerckh von goldschmiden”.* In: Silber und Gold. Bd. I. Augsburger Goldschmiedkunst für die Höfe Europas. Hrsg. Reinhold Baumstark — Reinhold Seling — Helmut Seelig. München 1994. 57–65., itt 61.

¹¹⁹ A róluk szóló források alapján a 14–15. század fordulójának Valois-udvartartásában fontos szerepet játszó *marchand-mercier*ekkel állíthatók párhuzamba. Vö. *Kovács Éva: Herman Rousseau ötvösmester (1360 körül–1423 után) és a Valois udvartartások luxusmechanizmusa.* Doktori értekezés. Bp. 1993. 8–10. Erre utal az is, hogy a 17. század végére több ezüstkereskedő vállalkozása az egész kontinenst behálózó nagy kereskedőházzá nőtte ki magát. A *Juwelier* feladata volt a különböző mesteremberek koordinálása is: az ötvöstől a vésnőknön, a zománcozón és a drágakövecsiszolón át a tokokat készítő asztalosig és könyvkötőig bezárólag. De a megrendelések felvétele, a nyersanyag beszerzésének finanszírozása, a munka elosztása és szállítása ugyanúgy feladatuk közé tartozott, mint — az udvarok esetében különösen gyakori — késedelmes kifizetések megelőlegezése és a háborgó művesek megnyugtatójának kényes munkája.

európai ötvösközpontban, Augsburgban a 16. század második felében jelennek meg az első ilyen ezüstkereskedők (*Silberhändler*), akiket már akkor *Juwelier*-nek neveznek. De nemcsak velük, hanem frankfurti, berlini és lengyel ezüstkereskedőkkel is találkozunk a 17. századi magyarországi forrásokban. A fejedelemségben és a királysági országrészen egyaránt szállítottak az udvarokba a *jubilerek*,¹²⁰ ám míg Erdélyben inkább ékszerekkel, addig a Magyar Királyság területén többnyire ezüst edényekkel kapcsolatos ügyekben találkozunk említésükkel. Az üzletet megköthették külföldön is — többnyire Bécsben —, Erdélyben viszont gyakrabban ment helybe a kereskedő.¹²¹

Nádasdy Ferenc környezetében munkát végző külföldi mesterrel is találkozunk. 1654. június 27-én írt levelében egyértelműen aktív, ahogyan mondták *művelő* ötvösről tesz említést, nem pedig kereskedőről.¹²² Nádasdy „*az en Eötvesem*”-ről beszél, aki kész árut is hozott Batthyány Ádámnak, de aki poharakat is készítene, kedvezőbb áron, mint „*itt alatt az magyar Eötvesek*”. Az „*itt alatt*” kifejezés arra utal, hogy az ajánlattevő ötvös úgymond „felülről”, Nádasdy ekkori lakhelye (Seibersdorf) esetében legalábbis Bécsből érkezhettek. Később azonban az ötvös megbetegedett, ezért „*házájában siet menni*” – írja utóbb Nádasdy. Ez viszont Bécsnél távolabb lévő (talán német birodalmi) lakóhelyt feltételez.¹²³ Ugyancsak ebből a levélből következtethetünk arra is, hogy az „*onnan fentről*” jövő ötvös a munkához a nyersanyagot is megkapta a magyar főuraktól. Nádasdy ugyanis azt javasolta Batthyánynak, hogy a poharak készíttetésére küldjön úgy ötven „*tallérig*” az ötvösnek, ő — tudniillik Nádasdy — átveteti vele, és olyan gondosan fog eljárni, mintha csak magáért tenné. A szóhasználat alapján pénzürmére, de ötven tallért érő nemesfémre is gondolhatunk. Ami biztosnak látszik: nem előlegről van szó. A fizetés ugyanis majd mindig utólag történt, sokszor nagyon későn, akár részletekben.¹²⁴ A levelekben olyan mesterről tesznek említést, aki „házhoz menve” is dolgozik kisebb munkákon, javít, rendelést vesz fel, majd leszállítja a kész műveket. Ez(ek) az „*Augsburgi*” ötvös(ök) valószínűleg nem azonosak azokkal a mesterekkel, akik a magyar főurak megrendelésére a nagy asztali készleteket, reprezentatív, kincstári műveket készítették. Előbbiekhez igen nagy mennyiségű nyersanyagra volt szükség, ennek mozgatása fizikailag sem volt egyszerű. Az ilyen nagy megrendelésekhez szállított ezüst, majd a visszahozott kész művek vámmentes mozgatására szolgált az

¹²⁰ Erdélyben elsősorban Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idején találkozunk többször egy berlini *jubilérral* egy bizonyos „Melkau Fulöp/Philippus Milko/Philippus Mikó” említésével. Általában nagy értékű, drágaköves ékszereket szállított az udvarba, nemcsak a fejedelemnek, hanem a fejedelmi család tagjainak is. *Radvánszky Béla*: Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. (Házi történelmünk emlékei I/1.) Bp. 1888. 272–273.; Kolozsvár Szdkv. 18/a. II. 47., 1626. május 20.; Kolozsvár Szdkv. 26. VI. 225. 1649. április 9.

¹²¹ Bethlen Gábor vásárlási könyveiben (*Radvánszky B.*: Bethlen Gábor fejedelem udvartartása i. m. 134.) kassai *jubilér* is szerepel. Reinprecht Pál *jubilért* többször is említik, egyszer egy Fogarasban lebonolyított üzlettel kapcsolatban (uo. 134., 152.). Érdemes megjegyezni, hogy Bethlen legtöbbször kifejezetten nagy értékű, sok drágakövel díszített ékszert vásárolt a *jubilerektől*.

¹²² MOL P1314, Családi levéltárak, A herceg Batthyány család levéltára, Missiles (a továbbiakban P 1314) Nr. 32360., ill. MTA MKI Levéltári Regesztagyűjtemény A–I–24.

¹²³ MOL P1314, Nr. 32365. MTA MKI Levéltári Regesztagyűjtemény A–I–24.

¹²⁴ Lásd erről Matthias Prängel ötvös esetét fent (73. jegyzet).

uralkodótól alkalmanként kapott *Paßbrief*. A Habsburg Monarchia világi és egyházi elitjének tagjai gyakran folyamodtak a költség-optimalizálás e kedvelt eszközhöz. Az osztrák és cseh főurak mellett az esztergomi érsek Lippay György, Pálffy Pál és Wesselényi Ferenc nádorok vagy éppen II. Rákóczi György erdélyi fejedelem is igénybe vette. Az ismert adatok alapján Nádasdy Ferenc is élt ezzel a lehetőséggel, az 1650-es évektől folyamatosan találkozni az ő említésével is – miként minderről az alábbi táblázat adatai érzékletesen tanúskodnak:

A vámentességet kérő személy ¹²⁵		ezüst súlya (márka)
Pálffy Pál	1649	400 ¹²⁶
		200 ¹²⁷
	1651	260 ¹²⁸
II. Rákóczi György erdélyi fejedelem	1651	800 ¹²⁹
	1655	800 ¹³⁰
		406
Rákóczi László	1655	575 ¹³¹
Nádasdy Ferenc	1654	600 ¹³²
	1654	250 ¹³³
	1654	500 ¹³⁴
Homonnay ¹³⁵	1655	400 ¹³⁶
Batthyány I. Ádám	1655	500 ¹³⁷
Wesselényi Ferenc	1655	1000 ¹³⁸
	1657	300 ¹³⁹
Kéry János ¹⁴⁰	1656	400 ¹⁴¹
Lippay György	1657	10 (?)

¹²⁵ Archivalien zur Kulturgeschichte des Wiener Hofes. I. Teil: Kaiser Ferdinand III.: Die Jahre 1646-1656. Herausgegeben und kommentiert von Herbert Haupt. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien Bd.75 (1979), I-CIX.

¹²⁶ Uo. Reg. 160.

¹²⁷ Uo. Reg. 394.

¹²⁸ Uo. Reg. 398.

¹²⁹ Uo. Reg. 376.

¹³⁰ Uo. Reg. 804-805.

¹³¹ Uo. Reg. 817-818.

¹³² Uo. Reg. 691.

¹³³ Egy előző évi szállítmány része: uo. Reg. 721.

¹³⁴ Uo. Reg. 722.

¹³⁵ Homonnai Drugeth IV. György (1633-1661), Esterházy Mária férje, Esterházy Pál sógora.

¹³⁶ Archivalien zur Kulturgeschichte i.m. Reg. 809.

¹³⁷ Uo. Reg. 822.

¹³⁸ Uo. Reg. 828-829.

¹³⁹ Uo. Reg. 1049.

¹⁴⁰ Kéry I. János koronaőr. 1629-ben Esterházy Miklós követeként járt Bethlennél; 1642-ben bárói rangra emelték.

¹⁴¹ Archivalien zur Kulturgeschichte i.m. Reg. 955.

Ahogy a szigorúan saját szükségletre kiszállított ezüstmennyiségek is mutatják, Nádasdy Ferenc kortársai között is akadtak jelentős kincsek birtokosai. A tulajdonukban lévő tárgyak mennyiségben — és valószínűleg minőségben is — összemérhetőek lehettek az országbíró kincseivel. Batthyány I. Ádám számadásaiban az 1640-es évektől folyamatosan találkozunk bécsi mestereknek adott, néha tekintélyes megrendelésekkel, illetve a róluk szóló számlákkal.¹⁴² Batthyány Ádám udvara foglalkoztatta a korszak egyik legjelentősebb udvari szállítóját, Hans Jacob Wahrbergert is. A kereskedő valószínűleg azonos az augsburgi Hans Jakob Wahrenberger/Wahrnbergerrel, aki mint „*silberhandler zu Augspurg*” az 1650-es évektől számos alkalommal szállított nemcsak magyar, hanem osztrák és cseh arisztokratáknak is, elsősorban asztali ezüstműveket.¹⁴³ A sárvári tárházban őrzött asztaldíszekhez hasonló feltűnik egy Batthyány I. Ádámnak címzett „üzleti ajánlatában” is. Két füstölőt, azaz asztalra való dísz ajánlott Batthyány figyelmébe Wahrenberger, márkáját 20 forintért számítva. Kínálatához a tárgy „életnagyságú” rajzát is mellékelte.¹⁴⁴ Nincsenek ismereteink arról, hogy az üzlet létrejött-e, de a forrás azt mutatja, hogy a Nádasdy Ferencéhez hasonló művekkel más magyarországi főurak környezetében is számolhatunk. Az eddigiek alapján azonban a kortársak udvarában e tárgyakat csupán „rendeltetészerűen” használták. Nem ismert a kincsek, a tárgyak, gyűjtemények olyan egységes koncepció szerinti bemutatása, ha úgy tetszik, mai szóval „installálása”, mint amellyel Nádasdy udvarában találkozunk. Erre mutat egy másfajta forrástípusban található további adat is.

Nádasdy Ferenc javainak összeírásaiban nem csak az ezüstművek gazdasága figyelemreméltó. A magyarul pohárnoknak nevezett alkalmazottat a *kinnjáró* művek specifikációjában¹⁴⁵ és az udvari alkalmazottak fizetési listáján¹⁴⁶ is „*Taffeldechker*”-nek nevezik. Az ezüstművek mellett ő kezelte az asztalterítőket és a szalvétákat is. Volt továbbá Pottendorfon az ezüstművek tisztítására rendelt „*Silberschiffel wascher*”, illetve „*Silberwescherin*” is.¹⁴⁷ Nádasdy bortöltői számára adott, 1655. évi utasítása szerint a bortöltő „*vicéje gondja legyen üvegünket, pohárokat, pincetokokat és abban való palackokat tisztán tartani*”.¹⁴⁸ Az asztal terítésére is felügyelő *terítő* megjelenése az ezüstművek elkülönítésének, legalábbis a specializálódási folyamat megindulásának jele: Nádasdy —1669-ben már biztosan— nem egyik familiárisára, hanem fizetett „szakszemélyzet”-re bízta asztala felügyeletét és a

¹⁴² Pl. Stephan Ludwig Roschman és Hans Georg Entzensperger bécsi aranyművesek számlái 1650-ből. MTA MKI Levéltári Regesztagyűjtemény A–I–24. Az utóbbira l. *Haupt, H.*: Das Hof- und hofbefreite Handwerk i. m. 391.: Nr. 1508.

¹⁴³ L. Archivalien zur Kulturgeschichte i. m. (1980) és Archivalien zur Kulturgeschichte des Wiener Hofes. Kaiser Ferdinand III.: die Jahre 1646–1656. Hrsg. Herbert Haupt. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien, Sonderheft 257. Wien 1979. passim.

¹⁴⁴ A forrás ismeretét Koltai Andrásnak köszönöm. Közölve: Batthyányak évszázadai. Kiállítási katalógus. Szerk. Zsámbéky Monika. Szombathely 2005. Kat. III. 76–78. (Zsámbéky Monika katalógus-szócikkei.)

¹⁴⁵ *Inventariumok, Kinek Kinek Vram eö Na(gy)sa)zha ezközében mi assignaltatot kezekhez Inventarium. Des Silber geschmiedt, und weiß zeug, so dem Hanß Jaroschüz Taffeldechker Ao. 1669 den 7. Januarij eingehendiget worden wie volgt.* 1669. február és szeptember között: MOL E 185.

¹⁴⁶ *Extract Waß bey der Neüdüstischen(!) Herrschafft Pottendorff an vnderschiedlichen auszüglen vndt außstendig besoldung in disenm 670isten Jahr bezahlt wordten.* MOL E 185.

¹⁴⁷ Bérjegyzék Pottendorf: uo.

¹⁴⁸ Nádasdy Ferenc országbíró utasítása bortöltői számára. Sopronkeresztúr, 1655. március 1.: Magyar udvari rendtartás i. m. 100–101.

tárgyak gondozását. Nem ismerjük a *kinnjáró* ezüstök tárolásának pontos helyét,¹⁴⁹ és eddig nem bukkant fel a *Silberhammer* kifejezés sem a forrásokban. Éppen ezért nem állíthatjuk, hogy a *Taffeldecker* azonos lett volna 15. századtól létező *argentier*, *Silberkammerer*, *Silberdiener* tisztségekkel. Ám megléte kétségkívül a Nádasdy udvar újabb, magyarországi kortárs-viszonylatban egyedülálló jelensége.¹⁵⁰

Miben volt más az országbíró gyűjteménye, mint a vele politikai és társadalmi szempontból egyenrangú főúri családok kincsei? Voltak más, az övéhez hasonlóan jelentős ezüst-készletek, különösen a 17. század utolsó harmadában, úgy a Magyar Királyságban, mint az Erdélyi Fejedelemségben. Bár számolnunk kell a források hiánya okozta „hóvaksággal”, az mégis bizonyosnak látszik, hogy a Nádasdy-féle forrásokban feltűnő típusgazdagság és a különösen nagy súlyú művek sokasága egyedülálló volt kortársai között. Az asztali típusok legfelső kategóriája is jelen volt: a legigényesebb, a legnehezebb és a legdrágább műfajú darabok egyaránt megtalálhatók voltak. Nádasdy nem csupán nagy „fogyasztó” volt: gyűjtésében kitapintható a koncepció, a tárgy-együttes tudatos formálása; a különböző „gyűjtemények”, a kincs-egységek artikulálódása a magyarországi főúri udvarok közül az 1660-as évek végén — úgy tűnik — elsőként Nádasdy Ferenc környezetében indult el.

Nádasdy Ferencről szerencsére több képmás is fennmaradt. Ezekről egy korán testesedő, szomorú kutya-tekintetű, kissé határozatlan vonású férfiú néz ránk. Javainak különleges és beszédes „híradói”, az inventáriumok alapján személységével, gyűjteményeivel és mecénatúrájával azonban egyre határozottabban emelkedik ki kortársai közül, hogy a rendkívüli egyéniségekben amúgy sem szűkölködő 17. századi Magyarország meghatározó alakjává váljon.

FÜGGELEK

*Nádasdy Ferenc asztali ezüstjei (becslés)*¹⁵¹

Schätzung[...], 1671	
Pottendorfról	
Vier Leüchter – 4 [2 db]	Sechs Silberne Wandelichter Augsp[urgen] pr[obe] w[iegen] 11 M[ark] a 14 fl. Zwey Silberne tafl leuchter mit ihren pfifferlingen Augsp[urgen] prob 5. M[ark] 15 fl[ot] 1 q[uentchen] zu 13 fl. Ein Silber vnd vergolder becher Fueß ohne prob, w[iegt] 2 M[ark] 1 fl[ot] a 12 fl.

¹⁴⁹ Csak a tálnok kezelésében lévő tárgyaknak szolgáló „*Ezüst miues Lada*”-t említik. L. *Talnok Zuonarits Mihali kezéhez valo Inventariu[m]*. 1669. február és szeptember között: MOL E 185.

¹⁵⁰ Vö. még Viskolcz Noémi e számbeli írásával.

¹⁵¹ A táblázatban az 1669-es birtok-összeírás és az 1671-es konfiskálást követően készített leltárakban szereplő asztali ezüstneműt összesítettük. A bal oszlop adatainak forrása: *Talnok Zuonarits Mihali Kezéhez valo Inventariu[m]*. 1669. február és szeptember között: MOL E 185. A német nyelvűek: *Inventariumok, Kinek Kinek Vram eö Na(gysa)gha ezközében mi assignalltatot kezekhez*. 1669. február és szeptember között: MOL E 185. A jobb oldali hasáb adatai: *Schätzung Über die Franz Nädästischen von Schärwär und Pottendorff alhero überbracht. vnd im Kay. huebhauß alhier der Zeit depositirten Clainodien, Golt, Silber vnnd andern sachen*. Bécs, dátum nélkül, de 1671. június 25. után: ÖStA AVA FHKA HKA Kontrakte und Reverse. Király Péter és Viskolcz Noémi olvasata. Közli: Sitte, A.: *Die Schatzkammer Nádasdy's i. m.* (1899 és 1900)

Schätzung[...], 1671	
Egy ezüst Tacza 1 Egy ezüst Tacza ¹⁵²	Zwey Silberne schallen, so (beszúrva: „auf“) dem Kasten Nr. 2 vnd 3 gestanden, w[iegen] nur 3 M[ark] 12 lot 2 q[uentchen] zu 14 fl.
Ein Zukcher Pixl sambt ein dechl – 1	Ein Silberne Sträpixon 12, lot 1. q[uentchen]
Egy kalan Tok minden ezkeőzeuel, edi mint ezüst Pohar, Czebe, Soo tarti, Egi kalan s-mas kis kalanis Ludmonyhoz, kés véllastul ¹⁵³	Ein Silber vergolder Böcher sambt einem Silber vergolten schällerl wie auch Mesßer hefft vnd Gabl, 1 M[ark] 4 l[ot] 3 q[uentchen] zu 15 fl.
Egy Pincze Tokban ket ezüst palaczk feőt viznek valo, egyk spongiás, másik spongia nélkül ¹⁵⁴	
Neun zehen Obst schallen – 19	19. Silberne Obstschallen, augsp[urger] prob 42. M[ark] a 13 fl.
Täller Neun und Zwainzig – 29 [2 hiány]	Siben vnd zwainzig Silberne Täller, 48. M[ark] a 13 fl.
Fünff tischbächer – 5	Fünff Silberne Zir vergolde trinkh becher W[iener] prob, 9. M[ark] 12 l[ot] a. 14 fl
Vier durchbrochene Blech ¹⁵⁵ – 4	Vier Silberne durchbrochne plech, augsp[urger] prob 10 M[ark] 10. l[ot] a 13 fl.
Zwey grose güeßbeckh sambt der Kandl – 2	Zwei Silberne Handtpökh, sambt Gießhänden, augsp[urger] prob. W[iegt] 22. M[ark] a. 13 fl.
Fünff Silberne Leffl – 5 (?) Item ain vergoldten Leffl von Ihr Exl. – 1? (?)	drey Eyrlofflerl ohne prob, drey löfl W[iener] prob,
Zwey Schällerl zum Esßig – 2	Zwey Silberne Ößig schällerl Augspurger prob
Ain kleine Gluetpfändl zum Rauchen – 1 Ain große Gluetpfann – 1	ein Silbernes Gluetpfändl augsp[urger] prob ein Silberne tisch gluet pfan
Ain Sechs Eckhetes Salz Väßl – 1	ein Silbernes Sechs ekhetes Salz Vaß ohne prob
Zwey Ayr Schällerl – 2	zwey Eyrschallerl Wiener prob
Fünff Spieß drey kleine zwey große – 5	drey khurze vnd 2 lange Pratspißl augsp[urger] prob
Ain kleines Pfeffer Pixl – 1	ein Zier vergolde Pfeffer pixen Augsp[urger] prob
Drey kleine Schißl – 3	3. Össig schüsßerl Augsb[urger] prob
	welche stuckh zusammen wögen 10. M[ark] 8. lot (welche im andern Inventario vor 12. M[ark] 4. lot beschreib[en] word[en]) a. 13 fl.
	Drey Silberne Leichter, welche nur 2 pffierling
Zwey Salz Vaß mit 3 fresßen – 2	zwei Salz Väßl mit drey füesßen W[iener] pr[obe] ain Silberne Rein Augsp[urger] pr[obe] wegent 13 M[ark] 4. l[ot] zu 14 fl.

¹⁵² Ezek eredetileg a *Kunstammer*ben voltak, a második és a harmadik *Schreibtisch* tetején: „Vagion ezen Sraibtisch feőlöt.“

¹⁵³ Anno 1669. dje 6. Februar[ii] Pataki Ferencz Innia ado, vagi feő bor teőltő kezéhez, Pottendorf 1669. MOL E 185.

¹⁵⁴ Uo.

¹⁵⁵ Pástétomok vagy sülték — elsősorban fehér húsok — alá való áttört lemez a tálaláshoz.

Schätzung[...], 1671	
Zwey Tāz ein rundte ein Lange - 2	Zwey Silberne tāzen eine rundt Augsp[ur]ger prob, die andere langlet vnbe-khander prob 3. M[ark] 7. l[ot]
	Ein Spānisch Salz Vaß mit 4. Leichtern vnd 4. Büxen Augsp[ur]ger prob w[iegt] 14. M[ark] 9 Z l[ot] zu 13 fl.
Keőzépűereő ezüst Talak 10	Dreyzehn Mittlere Silberne schüßl darunder 9. W[iener] p[ob] wegent 39. M[ark] 11 lot zu 14. fl.
Kiczin ezüst Talak 4	Die andern Vir dergleichen schüßl, augsp[ur]ger prob, w[iegt] 16. M[ark] 6. lot zu 13 fl.
Eőregh ezüst Talak 12	Ailf große schüßl, augsp[ur]ger prob, w[iegt] 72. M[ark] 1. lot zu 13 fl. Ein Silberne Sechsekhete tribne schallen, augsp[ur]ger prob 3. M[ark] 2. q[uentchen] zu 13 fl. Ein khleine dergleichen[,] darinen zwey Khinder, w[iegt] 11. lot, zu 13 fl.
Vier Leuchter - 4 {2 db}	Zwey Silberne, Leichter, Augspurg[er] prob. 3. M[ark] 13. l[ot] zu 13 fl.
Sárvárról ¹⁵⁶	
5. almárium	
1. Egy eőregh ki vert munkabul hoßas begletes Giu/mőlczhöz ualo Ezüst Czéße	Ain Ekhene Silberne Confect schallen, mit 4. Muschn, w[iegt] 6. M[ark] 1. l[ot] a 15 fl.
2. Tizen ket ahoz ualo egy forman ki vert munkabukl fehér ezüst czéße	Zwölff Sechs Ekhete Confect schallen von Silber mit getribner arbeit, w[iegt] 21. M[ark] 5 l[ot] a. 15 fl.
3. Egy nagy ezüst kanna ki vert munkabul.	Ain Groß. Silberne Bauchete khandl, von getribner arbeit, w[iegt] 12. M[ark] Zu 14. fl
4. Ket fejár ezüst viraghnak valo edénj ki vert munkaual	Zwey Silberne Blumen Khrieg von getribner arbeit, w[iegt] 4. M[ark] 15. l[ot] Zu 14. fl
5. Teőrők forma egiben jaro hat ezüst kalan	Sechs Türkhische löfl, so drey vnd drey in einander gestekht, w[iegt] 10 1/2. lot zu 14. fl.
6. Egy nagy fejar kupa fedelestül, melljet Leonardnak hinak	Ain Grosßer Silberner Becher, sambt den töckhl, ¹⁵⁷ worauf ain Hungar w[iegt] 15. M[ark] 6. l[ot] Zu 12 fl
7. Egy ezüst Giertia Tarto vert munkaual, meljnek arnyk tartoja uagion	Ain Leichter mit den Liechtscherb[en] von Silber vnd Getribner arbeit w[iegt] 2. M[ark] 11. l[ot] zu 14 fl.
8. Egy tißta fejár ezüst altal ligatot Lampas, meljnek kiußl Giertia tartojaais uagion	Ain khlein Silberne Latern, w[iegt] 1. M[ark] 8. l[ot] Zu 14. fl.
9. Egy tißta ezüst Hamvavövöhöz tartozando füst czapo, meljel az Giertia füstet boktak elútnj, midón hamvat veßik	Ain Silbernes Liechtpuzen pläch, mit ainer Handtheb w[iegt] 1. M[ark] 14. lot zu 13 fl.
	Sechs Silberne ausster Muschn w[iegt] 2. M[ark] 5 1/2 lot Zu 13 fl ¹⁵⁸
10. Négy tißta ezüst fehér kis njarss	Vier Lerchenspißl von Silber, w[iegt] 1. M[ark] 6. l[ot] 2/q[uentchen] Zu 13 fl.

¹⁵⁶ *Sáaruarij Tarhaznak Inventariuma*. 1669. szeptember 4.: MOL E 185.

¹⁵⁷ Deckel, fedél.

¹⁵⁸ Az 1669. évi sárvári leltárban nem szereplő, osztrigához való tálkák.

Schätzung[...], 1671	
8. almárium	
1. Egy eőregh ezüst bor hűtő ki vert munkauai, es ezüst fogatokkal. Njom 53 Gyath ¹⁵⁹	Ain Silberner Kielkheßl, wigt 62. M[ark] 14 l[ot] zu 14 fl.
2. Egy eőregh feődeles ezüst kosar uert munkauai, njom 54 Gyath	Ain Silberner Korb mit ain dekh, w[iegt] 54. M[ark] 14. l[ot] Zu 14 fl.
3. Egy Sima ezüst Bor hűtő Aőonkép fogatokkal, njom 53 gyat	Ain Glat Sielberner Kiel Keßl wigt 53 M[ark] 15. l[ot] Zu 13 fl.
4. Ket nagy ezüst kanna ki uert munkauai Ember képekel es fedelin felljűlis Ember uagion raita, belől aranjos, kiűül ezüst vert munka[...] njomnak 35 Gyat.	Zwo gleich Silberne Kandl, mit weiß getribnen plech, w[iegt] 33. M[ark] 1. lot in wendig vergult zu 14 fl.
5. Mas ket kiűül s- belől ezüst aranjas feődeles kanna, sima koczka formara ¹⁶⁰ kiuert. Njomnak 20 Gyat	Zway ganz vergolte Silberne Kandln, w[iegt] 20. M[ark] 5. lot. Zu 14 fl.
6. Egy nagy eőregh ezüst kiűül belől aranjos feődeles kupa, melljen Fűlek varos vagion ki verue, ki uert munkauai, mely Bathory Istuan Judex Curiaje uolt. Njom 22 Gyat.	Ain ganz vergolt Silberner Pecher, ausßer zweyer figur, wigt 22. M[ark] 2. lot zu 15 fl.
7. Ket eőrg h falra ualo ezüst aranjos Giertia tarto [...], melljek[ne]k Rez az alljok	Zwey Kupferne Wandleichter mit Silbern Ziraten, so im Inventario vor ganz Silber gesezt worden
8. Hat Tekenős Béka forma aranjas ezust Czeőeczke.	Sechs Silberne Muschln vergolt, wegen 2. M[ark] 6. lot zu 13 fl.
10. almárium	
Vagion ebben az Almariumban in Toto 24 ki vert munkauai fehér ezüst Giűmőlcznek valo Medencze, mind egy forma	Vier vnd Zweinzig Silberne confect schallen, langlet, von getribner arbeit W[iegt] 77. M[ark] 12. l[ot] Zu 13 fl.
11. almárium	
1. Egy igen eőregh ezüst Mosdo Medencze korsostul, tiőta aranjos Samson Historiaia uagion raita, Njom 56 Gyatt	Ain groß Silber Zir vergoltes Gießbeckh, Hystorj Sambsonj, wider die Philisteer sambt der Khandl, dem Hercule vnd Prudentia repraesentierent, w[iegt] 54, M[ark] 6. l[ot] die p[ro] 14 fl.
2. Mássik ezüst eőregh Mosdo Medencze korsostul aranjos, Daid es Abigail Historiaiaual.	Ain Zir vergult Silbernes Gießbeckh mit der biltnuß des Daut vnd Abigal [...] w[iegt] 41. M[ark] 9 lot zu 14 fl.
3. Ezüst mosdo Medencze korsostul aranjos Vadaőo figura ki verue benne ¹⁶¹	Ain Zirvergult Silbernes Gießbeckh, mit ainer Hirsch Jagt, die Kandl von ainer Sirena getragen, W[iegt] 19. M[ark] 3. l[ot] Zu 14 fl.

¹⁵⁹ Ez alkalommal Nádasdy tévedett: a borhűtőt 1671-ben és 1673-ban is 62 márka súlyúnak mondják. Vő. a Pálffyknak átadott tárgyak: ÖStA AVA FHKA HKA HFU.

¹⁶⁰ Sakkozott mintával. Általában nem kalapálással (itt: *vert*), hanem véséssel, poncolással alakították ki a mintát.

¹⁶¹ Ti. a mosdó tál öblében.

Schätzung[...], 1671	
4. Ezüst Mosdo Medenceze fehérosakal, k] verue aranjos, korsostul, Salamon király Historiaia [...]	Ain Silber vergoltes Gießbekh, mit außgeschlagenen Roßen von vnderschiedtlichen Königl]ichen] figur[en] gezirt [...] w]iegt] 15. M[ark] Zu 14 fl.
5. Kesseb ezüst mosdo Medenceze korsostul kiüül s- belöl aranjos	Ain Silber ganz vergultes Gießbekh, mit seiner khandl worauf ain Silbernes khindt, w]iegt] 16. M[ark] 7. lot zu 14. fl.
6. Hassonlo kisseb ezüst Mosdo Medenceze korsostul, kiüül belöl aranjos, Argus képe raita	Item ain dergleichen Silber vnd vergoltes Gießbekh, mit der Biltnuß des Mercurj[...] Wigt 14. M[ark] 1. l]ot] Zu 14 fl.
12. almárium	
1. Egy eöregh ezüst Spanjol Sóo Tarto füsteölöuel egüt, sok korsokkal, Giortia Tartokkal, felljül uagjon az Samson Képe, minden megh vagjon, de Teöredezet, njom 35 Gyrratt [...]	13. Ain spánische. Silbernes Salz Vaß in form aines Pergs. worauf der Samson, W.36M. 14.l. zu 15sh
	Vier Silberne Leichter v[on] getribner arbeit, worunder Zwey, die in der mitten Salz Vaß haben, w]iegt] 12. M[ark] 6 l]ot] zut 13 fl. 30 Cr. ¹⁶²
14. almárium	
1. Tizenket eöregh ezüst Tall, njom 120 Gyrratt.	Zwölf große Silberne schißl, mit den Nadastischen vnd dero frauen wappen, w]iegt] 120. M[ark] 2. l]ot] zu 13 fl.
2. Tizenket keözep Berü ezüst Taál, magam es ßegénj Berelmes Atuamfia cimere rajta	Item zwölf Silber mittere schißl, 53. M[ark] 8. l]ot] zu 13 fl.
3. Ket eöregh ezüst Rostélyos Tanyér Pastatom ala ualo, magal]m] es ßegénj Aßoni Czimere rajtok	Zwey Silberne Fischbletter, durch gebrochen, w]iegt] 6. M[ark] 5. l]ot] a. 13 fl. ¹⁶³
4. Hußon négi ki uert Viragokal aranjozott ezüst Giümölcs Talak njomnak 62 Gyrratt	Vier vnd Zwainzig Confect schallen, von Silber mit Zirvergolten Blumen,
5. Hat ezüst beleöl aranjozott kalan, Njom egi Gyrratt es 7 latott. ¹⁶⁴	neben noch 6. Silber inwendig vergolten Lefln, w]iegt] 70. M[ark] Zu 13 fl.
6. Hußon négi ezüst Tanyer magam es ßegénj Atiamfia cimere rajtok, egi forma	
7. Egy öregh ezüst füstelö, njom 4 Gyrratt 12 latot	Ain Silberne alte Gluet pfan, w]iegt] 4. M[ark] 12. l]ot] 1/2 Zu 13 fl.
8. Három ezüst njelö firsnejder kess. ¹⁶⁵ Szegénj Nadasdi Thamas Palatinusse uolt.	Drey Tranchir Mesßer, mit Silbernen Hefften, sambt 12. Silbernen Gabl v[n]d Mesßerhefften
9. Egy Ezüst agy melegétö	Ain alt Silberne Pedt wermb pfan, w]iegt] 3. M[ark] 6. l]ot] Zu 13 fl.

¹⁶² Nem szerepel az 1669. évi leltárban.

¹⁶³ A *Huebhaus*ban 1671-ben a 12. almáriumnál tüntették fel.

¹⁶⁴ A két inventárium eltérő súlyokat ad meg.

¹⁶⁵ A *fürsnájder* (helyes németiséggel *Fürschneider*), a sültet felszeletelő által használt széles, hosszú pengéjű kés.

Schätzung[...], 1671	
10. Egy kiss ezüst soo tartoczka	Ain silbernes Salz Väßl, w[iegt] 10. lot 1/2 Zu 13 fl.
11. [...]12 ezüst njeleő kessek 12 vellastul, njomnak 3 Gyrat 14 latot , az vellak penigh njomnak 1 Gyrat ő latott	
15. almárium	
2. Egi igen eőregh magas Soó tarto, felljül füstőleő rajta az alab 4 ezüst korso, s-annnat alab 4 Giertia terto, vizi mestersegre vannak czinalua	Ain groß hoch spänisches Silbernes Salzvaß, sambt desßen zugehör, w[iegt] 59. M[ark] 2. l[ot] zu 14 fl. ¹⁶⁶

¹⁶⁶ A magyar nyelvű inventáriumban a 15. almáriumban, az 1671. évi német nyelvűben a 12. almáriumban szerepel a tárgy.

Király Péter

NÁDASDY III. FERENC REZIDENCIÁLIS ZENÉJE¹

Előzmények

Napjainkra — részben a megelőző kutatógenerációk szorgos adatgyűjtésének köszönhetően, de jelentős mértékben az újabb kutatások eredményeként is — egyre világosabbá válik a magyarországi főúri rezidenciák zenei életének számos jellemzője.² Ezekhez az ismeretekhez jól illeszkedik mindaz, ami időközben Nádasdy III. Ferenc udvarának zenéjéről körvonalazható.

A Nádasdyak ugyan a 16–17. századi magyarországi főúri famíliák egyik legjelentősebbjének számítanak, rezidenciális zenéjük azonban — Bárdos Kornél rövid áttekintését kivéve³ — egészében mégsem képezte önálló feldolgozás tárgyát. Rájuk ez ideig nem irányult akkora figyelem mint az Esterházyakra, akik egyrészt magasra ívelő karrierjük, társadalmi és politikai jelentőségük miatt, másrészt viszont nem csekély mértékben az egyetemes zenetörténet egyik óriásának, Joseph Haydnnak hosszan tartó alkalmazása miatt kerültek az érdeklődés középpontjába. A Nádasdyaknál ilyesmiről nem beszélhetünk. Nyil-

---

¹ Jelen írás az OTKA K 71982 sz. kutatási program keretében készülő terjedelmes tanulmány legfontosabb ismereteit prezentálja mintegy „menetközben”. Az összes forrásadat részletes tárgyalására ebben a munkában kerül majd sor. A Nádasdy udvartartás zeneéletével kapcsolatos források, miként az azokból levonható következtetések is, a magyarországi főnemesei zeneélet általános kontextusába helyezve részben már szóba kerültek a 2. jegyzetben hivatkozott, a magyarországi arisztokrácia 17. századi zeneéletét elsősorban néhány jobban dokumentált család forrásai alapján vizsgáló tanulmányban. Emiatt bizonyos átfedések elkerülhetetlenek.

² A témára vonatkozóan l. *Szabolcsi Bence: A XVII. század magyar főúri zenéje*. In: *Uő: A magyar zene évszázadai*. I. Közr. Bónis Ferenc. Bp. 1959. 211–280.; *Bárdos Kornél: Főúri zeneélet*. In: *Magyarország zenetörténete*. II. (1541–1686). Szerk. Bárdos Kornél. Bp. 1990. 115–124.; *Király Péter: A magyarországi főnemesség 17. századi zeneélete*. Vázlatos áttekintés néhány főúri család forrásai alapján. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2005. 433–467.; *Uő: 16–17. századi udvari zenék kutatásának problematikájáról*. *Magyar Zene* 41. (2003: 1. sz.) 75–85.; *Uő: A 17. századi Habsburg udvar zenés látványosságai és a magyar főnemesség*, ill. *Uő: A muzsikásoknak való állás — 17. századi rezidenciális zeneéletünk egy néma emlékééről*. Mindkét írás megjelent *Király Péter: Magyarország és Európa. Zenetörténeti írások*. Bp. 2003. 96–124.; *Uő: Udvari trombitások a 16–17. századi Magyarországon*. *Magyar Zene* 42. (2004: 2. sz.) 121–148.; *Uő: A Batthyányak 17. századi rezidenciális zenéje*. In: *A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Kőrmenden 2005. október 27–29.* Szerk. Nagy Zoltán. Kőrmend–Szombathely 2006. 223–230.

³ *Bárdos K.: Főúri zeneélet* i. m. 118–119.; Megjegyzendő, Bárdos és munkatársainak a Zene-tudományi Intézetben található idevonatkozó anyaggyűjtése lényegesen gazdagabb annál, mint amit rövid összefoglalása tükröz. Miért nem aknázza ki Bárdos a kijegyzetelt, illetve részben fénymásolt iratok fontos adalékait a Nádasdyak zeneéletének bemutatásához, miért maradt áttekintése ennyire torzó, ma már megállapíthatatlan. Tény viszont, hogy ez a forrásgyűjtés volt, ami jelen tanulmány szerzőjének jelentős indíttatást adott ahhoz, hogy foglalkozzon a Nádasdyak 17. századi zenetörténetével.

ván az alapos kutatás és az ebből kiinduló megbízható feldolgozások hiánya magyarázza, hogy a Nádasdyak zenéjére vonatkozóan megalapozott nézetek helyett inkább téves feltevésekre bukkanunk a zenetörténeti és művelődéstörténeti munkákban.

Főként a família jelentőségét és hírnevét megalapozó, fontos országos tiszteket betöltő, közel tíz éven keresztül nádorként működő, mindezen túl több területen figyelemre méltó mecénási aktivitást kifejtő Nádasdy Tamással kapcsolatosak bizonyos alaptalan — és napjainkra sajnos már szinte axiómának vett — elképzelések. Noha a ránk maradt 16. századi Nádasdy-számadások egészében szép számmal szolgálnak zenészekre vonatkozó adatokkal, ezek azonban főleg nem a Nádasdyak saját alkalmazottaira vonatkoznak, hanem külső muzikusokra. Javarészt Nádasdy Tamás nádornak, valamint fiának, Nádasdy II. Ferencnek, bécsi és pozsonyi tartózkodásai alatt, illetve az országban tett utazásai során asztali zenét szolgáltató lantosokra, hegedűsökre, trombitásokra, énekesekre, illetve rekordáló diákokra vonatkozóan szolgálnak ismereteket.⁴ Habár felvetődött, hogy Bornemisza Péter *Elektrájának* zenés jelenetei a Nádasdy-udvar zeneéletét tükrözhetik,⁵ e tetszetős elképzelés azonban dokumentumokkal nem igazolható. A ma ismert forrásokban sem Nádasdy Tamás idejében, sem pedig közvetlen utódainál nem mutatható ki rezidenciális együttes. Ez csakis egy időszakban adatolt: a 17. század közepén, Nádasdy III. Ferenc korában. Az ő udvartartásának zeneélete és együttese viszont elég érdekes és figyelemreméltó ahhoz, hogy külön tanulmány foglalkozzon vele.

Nádasdy III. Ferenc zenésze együttese

Nádasdy III. Ferenc idejéből már az 1640-es évek legelejétől fogva akadnak zenészekre vonatkozó szórványadatok, majd pedig az 1644-től egészen 1663-ig tartó, mintegy húszévnnyi időszakból rendelkezünk viszonylag jónak értékelhető áttekintéssel. Az utolsó évek megítélése forráshiány miatt sajnos jelenleg lehetetlen.⁶

⁴ Vö. *Király Péter: A lantjáték Magyarországon a XV. századtól a XVII. század közepéig.* (Humanizmus és reformáció 22.) Bp. 1995. 129–130., valamint uo. 98–99.: 27. jegyzet; Ebben a munkában nem említett, 1569-ből származó további adatok Nádasdynak zenélő olasz hegedűsökre: Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban (MOL); E 185, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Archivum familiae Nádasdy (a továbbiakban E 185) 30. t. Számadások és vegyes anyag (1550–1570).

⁵ *Békefi Antal: Vasi várak zenei élete a török megszállás idején.* Vasi Szemle 19. (1965: 4. sz.) 518–520.; *Zolnay László: A magyar muzsika régi századaiból.* Bp. 1977. 354.

⁶ A Nádasdy Ferenc udvartartásával kapcsolatos közvetlen források feltárása lényegében lezártnak tekinthető. Javarészt ugyanez vonatkozik a Batthyányak és Esterházyak Nádasdyval való levelezésére és számadásaira. Valószínű ugyanakkor, hogy a történeti Magyarország családi levéltárai, továbbá az osztrák és cseh arisztokrácia archívumai még bőven tartalmazhatnak Nádasdy alkalmazottakra (köztük zenészekre) vonatkozó fontos adalékokat. De ugyanígy lehetséges, hogy a Habsburg-udvar, valamint Bécs város zenetörténetének hatalmas és szinte kimeríthetetlen forrásanyaga idővel még jobban kiegészíti a tanulmányban már így is határozottan körvonalazódó bécsi kapcsolatokat. — A Magyar Országos Levéltár Nádasdy archívumában (MOL E 185) található forrásanyag összetétele és hiányosságai alapján nyilvánvaló, hogy az, amivel napjainkban rendelkezünk az egykori udvartartással kapcsolatos dokumentációnak csak töredéke. A mindennapi kiadásokról bizonyos időszakokból megmaradt, láthatóan szisztematikusan és naprakészen vezetett különféle iratok (pl. fizetési elszámolások, napi étkezési listák, Nádasdy kifizetési utasításai) alapján kétségtelen, hogy ezek egy rendszeresen adminisztráció szórványemlékei. Nyilvánvaló, hogy ilyenféle doku-

A Nádasdy-udvartartás részben fennmaradt, 1644-ből való elszámolásai⁷ azt mutatják, hogy az akkor frissiben nősült 21 éves főúr már valamiféle állandó zenészegyüttessel rendelkezett.

1644. augusztus 9.: „dem Stortisten Johannes Heimbürg[er] an Seiner besoldung geb[en] fl. 10, –”;
október 1.: „Dem Stortisten Johan Heimbürger an Seiner convention fl. 6,–”
1644. augusztus 9.: „dem Muntzio an seiner besoldung –,75”
október 15.: „H[err] Muntzio Capellen meister an seiner besoldung geb[en] 1,50”;
1644. október 7.: „Dem Organisten an Seiner besoldung fl. 3,–”;
„Dem Altisten an Seiner besoldung fl. 5, –”;
„H[errn] Hans Christoph Musico an Seiner besoldung geb[en] fl. 8,–”
1644. december 1.: „Dem Neuen Capellen Meister Nicolao Victori auf seine convention auß befelch Ijr G[ndal]d[en] geb[en] fl. 50, – Eod[em] alß Er auf Wien geschickt worden ihme Zehrung geb[en] fl. 5, – ”

A fenti számadásrészletek terminológiája, a *Besoldung*, illetve *Convention* kifejezések kétségtelenné teszik, hogy ezek a zenészek nem tekinthetők holmi alkalmilag muzsikáló vándorzenészeknek — noha korábbi zene- és művelődéstörténet-írásunk szívesen látott a főúri zenészekben ilyeneket —, hanem e kifejezések szerint Nádasdy egyértelműen határozott időre fogadta fel őket. A korabeli gyakorlat ismeretében feltehető, hogy legalább egy esztendőre. Ráadásul a forrásban említett Muntzio *Capellen meister* titulusa mindenképpen valamiféle szervezett együttesre utal, az pedig, hogy 1644 végén Nicolaus Victori/Victoriót a számadások „új” *Capellen meister*-nek nevezik,⁸ tisztázza: a *Capellen meister* a Nádasdy-udvarban akkortájt betöltött tényleges együttes-irányítói feladatkört jelölt. A „Capel master”-re 1645 elején a Sopron vármegyei nemes és

---

mentumok máskor is rendszeresen készültek. Csak egynéhány udvari alkalmazott (köztük zenészek) konvenciójával rendelkezünk, a konfiskált Nádasdy-levéltárról készült feljegyzésekből ugyanakkor tudjuk, hogy akkor a levéltárban egy csoportba elkülönítve őrizték a konvenciókat (konvenciók könyveket?), vagyis ezekből ugyancsak lényegesen több létezett valaha. Mindezek a szórványos ismeretek együttesen a korabeli szokásoknak megfelelő – sőt talán azt meg is haladó – rendszeres és alapos könyvviteli gyakorlatot tanúsítanak Nádasdynál. Tudott, hogy Batthyány I. Ádám 1650 őszén a családi levéltár rendezésére Litomericz László ferences szerzetest kérte föl, aki akkoriban Nádasdy Ferencnél is hasonló munkát végzett. *Koltai András*: Batthyány Ádám és udvara 1625–1659. Doktori disszertáció ELTE BTK. Kézirat. Bp. 1999. 88.

⁷ MOL E 185, 30 t. Számadások és vegyes anyag.

⁸ L. a 7. jegyzetet. A zenész nevét *Király P.*: A magyarországi főnemesség 17. századi zeneélete i. m. hibás „Vitori” alakban adja meg; Nicolaus Victori feltehetőleg azonos az 1632 áprilisában a bécsi *St. Michael* templom orgonistájaként adatolt Nicolao Victorióval. L. *Karl Schütz*: Musikpflege an Sankt Michael in Wien, (Osterreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte 369.; Veröffentlichungen der Kommission für Musikforschung 20.) Wien 1980. 25., 111., 136. Amennyiben a Nádasdy-muzsikus azonosítása a bécsi zenészel helytálló, úgy téves Schütz következtetése (uo. 111.), mi szerint Victorio 1632-ben meghalt volna. A 136. oldalon idézett, a *St. Michael* rendes orgonistájának halálával kapcsolatos név nélküli bejegyzés ilyenképpen másvalakire vonatkozhat.

Nádasdy familiáris, Megyery Zsigmond, egy később még tárgyalandó levelében név nélkül ugyancsak utalt.

A források alapján tudunk tehát az együttes vezetőjéről, továbbá egy ismeretlen nevű orgonistáról, valamint egy bizonyos Gabrieli,⁹ illetve Hans Christoph személyében két *musicus*nak tituláltról, tovább Heimburger stortistáról (vagyis fagottosról) és nem utolsósorban Reichard Pffeil viola da gamba játékosról,¹⁰ aki 1628-ban még Nádasdy apósánál, Esterházy Miklós nádornál szolgált.¹¹ A rendelkezésre álló forrásokban egy énekes, (férfi) altista is szerepel, ismét csak névtelenül.¹² 1644–1645 táján tehát összesen hét zenészből szólnak dokumentumaink, akikhez talán még hozzászámítható a következő őszőn Pffeil társaságában név nélkül említett másik *fiolista*, vagyis viola da gamba játékos. Mindezeket túl — az ekkor éppen hiányzó forrásadatok ellenére is — kétségtelen, hogy Nádasdy Ferenc ez idő tájt éppúgy, mint a későbbi években, folyamatosan rendelkezett egynéhány trombitással, hiszen a korabeli főúri udvartartás nem lehetett meg nélkülük. A trombitások számát későbbi adatok alapján legkevesebb 2-3 főre tehetjük. Ismerjük-e Nádasdy minden zenészét, vagyis 1644-ben hét-nyolc hangszeres/vokális zenészből és egynéhány (talán két-három) trombitásból állt-e a rendelkezésre álló zenészegegyüttes, vagy pedig voltak-e még olyanok, akikről ma nem tudunk, mindez jelenleg kérdéses.

A kétely pedig már csak azért is megalapozott, mert nyilvánvaló, Nádasdy udvarában is lehettek olyanok, akiknek egyéb feladataik mellett zenészként is szolgálniuk kellett. Számos korabeli külföldi és magyarországi dokumentum tanúsítja, hogy egy főúri vagy fejedelmi udvartartás tagjai közül nem csak azok zenéltek, akiket a számadások és hasonló források zenészként megneveznek. A kettős vagy többszörös munkakörben való alkalmazás a jelek szerint Európa-szerte általános volt – elsősorban a kisebb és közepes nagyságú udvartartásokat jellemezte, de még nagyobb fejedelmi vagy uralkodói udvarok esetében is előfordult. A kettős foglalkoztatottság a magyarországi főúrnál is nyomon követhető.¹³ Nyilvánvaló, hogy egykor jóval több *lakáj-muzsikus* létezett nálunk is, mint az a néhány, akikről jelenleg tudomásunk van, hiszen jószerivel csak a véletlen segít abban, hogy rábukkanjunk az udvari zeneélet ezen szá-

⁹ MOL E 185, Számadások és vegyes anyag: 1644. október 1.: „Dem Gabrieli Musico fl. 6,-”

¹⁰ Uo., 1644. október 1.: „dem Reichard geb[en] 19,50”; Reichardot Megyery Zsigmond is említi Nádasdy Ferenchez írott egyik levelében, 1645. szeptember 9-én, Draspurk (= Darufalva, ma Drassburg Ausztria): „Az musicasoknak keteit io uala nam [jönak vélném?], az Fiolistat es Raichardot der maßgeben[d], ha iglenekis [igénylennék is?] chak, N[agysá]god eleiben menek ket ora taiban.” MOL E 185, Missiles.

¹¹ MOL P 108, Családi levéltárak, Esterházy család hercegi ágának levéltára, Repositorium 63. Fasc. D. Conventiók Nr. 428.: „Reihard Pffeil Violista” konvenciója. A nádori udvarban való alkalmazás ténye már régóta ismert. *Hárich János*: Esterházy Miklós nádor udvari zenekara. Muzsika 1. (1929: 8–9. sz.) 55. Hárich azonban tévesen „brácsás”-nak nevezi a muzsikust. A hibás meghatározás későbbi munkákba is átkerült.

¹² MOL E 185, 30 t. Számadások és vegyes anyag.

¹³ A külföldi és magyarországi szórványadatok révén jól követhető kettős foglalkoztatottság gyakorlatát, amelynek alaposabb vizsgálata még várat magára, röviden érinti: *Király P.*: A magyarországi főnemesség 17. századi zeneélete i. m. 438., vö. még: *Rennerné Várhidi Klára*: Az Esterházy grófok pozsonyi udvarának zenei élete a 18. században. Kapcsolat Vivaldival. Magyar Zene 40. (2002: 4. sz.) 461.

munkra látens résztvevőire. Nádasdynál eddig mindössze egyetlen kettős feladatkorú alkalmazotról tudunk. Az 1658–1663 táján egy személyben német titkárként és hegedűsként foglalkoztatott Johann Heinrich Schrenk *Kammerdiener*¹⁴ azonban aligha lehetett különleges kivétel. Bizonyára nem csak ő látott el ilyenféle kettős funkciót. Feltehető, hogy az udvari személyzetben, a belső szolgák között mások is akadhattak, akik legalább is alkalmilag csatlakoztak a zenészekhez.

A konyhamester részére 1648. november 10-én Sopronkeresztúron kiadott utasítás, amelyben Nádasdy előírja az étkezéseknél követendő asztalrendet, a négy évvel korábbihoz hasonló együttest körvonalaz. A második asztalnál — amely a „Secretarius asztala” — volt a „Capel Maister” helye, a hatodik volt a „Musicasok asztala”, a kilencedik pedig a „Konyha Mester Asztala”, ahol „kett Német Trombitas” kapott helyet. A tizedik asztalnál „Aß magyar Feő Trombitasok” ültek. A tizenharmadik asztal a „Csatlosok Asztala”, ide kerültek a „Trombitáslegények”. Az utasítást követi még egy külön megjegyzés, miszerint együtt étkezzen a két „hetes inas” és a „három discantista”, akik alighanem fiataloknak tekintetők, a korabeli elterjedt szóhasznált szerint *énekes inasnak*.¹⁵

Az utasításban olvasható „*muzsikások asztala*” meghatározás alapján ugyan azt vélhetnénk, mintha erre a helyre csakis zenészeket ültettek volna,¹⁶ de a forrás más részletei miatt, ám még inkább az 1656 és 1659 közötti évek sopronkeresztúri napi konyhaszámadásaiban¹⁷ visszatükröződő igen vegyes ültetési gyakorlat ismeretében nyilvánvaló: a *muzsikások asztala* elnevezés az 1648. évi utasításban in-

¹⁴ Schrenkről csak későbbi beadványok alapján tudjuk, hogy hegedűs volt. Nyilván éppen kettős feladatköre miatt nem bukkan fel a megmaradt számadásokban zenészként: a sáfár *titkárként*, illetve *német titkárként* vagy hasonlóként tartotta őt számon, anélkül hogy néven nevezte volna. Schrenk özvegyének 1674 decemberében kelt beadványa „gewester hof Musico [...] auch als Camer diener” adja meg férje tevékenységét. Österreichisches Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban ÖStA); Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA), Hofkammerarchiv (HKA), Hoffinanz Österreich rote Nr. 416. 1674. Dez. – Az adatot Viskolcz Noéminek köszönhetem.

¹⁵ *Instructio pro Generoso domino Andrae Leben culinae nostrae magistro*. MOL E 185, 34. t. Utasítások I. köt. fol. 70^v–71^r. Az iratot modernizált ortográfiával kiadta: Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708. Sajtó alá rend. Koltai András. Bp. 2001. 194–198.; Az utasítást említi már: *Takáts Sándor*: Török–magyar énekesek és muzsikások. In: *Uő*: Rajzok a török világból. I. Bp. 1915. 434., valamint *Takáts Sándor*: A régi magyar trombitások. In: *Uő*: A régi Magyarország jökedve. Bp. 1921. 152. Takáts azonban mindkét helyen tévesen tizenegy magyar főtrombitásról ír. A 11-es szám azonban az iratban asztalszám lenne, aminek semmi köze nincs az ahhoz ültetett trombitások létszámához. Rádásul ez még csak nem is a trombitások asztalának sorszáma, hanem a következő. A trombitások asztalszáma valójában 10. Ez viszont utólagos beszúrás, és mivel a 11-es szám nagyon közel van a trombitásokhoz, ezért Takátsnak – vagy annak, aki a levéltárban a keze alá dolgozott – úgy tűnhetett, hogy az utóbbi sorszám a trombitásokra vonatkozik. A tévedés (Nádasdy állítólagos tizenegy trombitása) időközben átkerült számos későbbi tanulmányba. Nem ez az egyetlen hiba, amely ezzel a sokszor említett – ám eredetiben láthatóan csak kevesek által tanulmányozott – dokumentummal kapcsolatosan közkézen forog. *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar történet. Bp. 1935. III. köt. 174. lapján az olvasható, hogy a 14. asztalnál „a kocsisok, lovászok és énekesek étkeztek”. *Varga J. János*: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat 94.) Bp. 1981. 178. oldalán viszont a fenti említés alapján már az szerepel, hogy annál az asztalnál „lovászok, kocsisok, udvari zenészek és énekesek foglaltak helyet”.

¹⁶ Így értékeli *Varga J. J.*: Szervitorok katonai szolgálata i. m. 138.

¹⁷ MOL E 185, 10. t. A gazdasági ügyvitel iratai, Keresztúr.

kább csak általános jelzőként fogható fel. Nevezetesen olyan meghatározás-ként, amely nemcsak arról nem informál, hogy esetenként kik étkeztek ott, hanem arról sem, hogy hányan. Miközben a négy évvel korábban adatolt hét-nyolc zenész alapján még elképzelhető lenne, hogy a megnevezett asztal csakis a zenészek számára szolgált, a későbbi dokumentumok tükrében azonban már inkább csak néhány muzsikusra gondolhatunk. Így végül is az 1648-ban működő együttes valós nagysága ugyancsak kérdéses. A jelek szerint ekkoriban három-négy (vagy esetleg valamivel több?) hangszeres mellett három diszkantista, valamint két „német” és ismeretlen számú magyar trombitás szolgált Nadasdyt.¹⁸

1648 után egy ideig csak szórványadatokkal rendelkezünk, amelyekből sajnos nem alakul ki határozott kép. 1656–1657 táján azonban ismét csak körvonalazódik valamiféle zenészegyüttes – igaz, igencsak furcsa felállású. Egy alább még külön tárgyalandó olasz kasztrált énekes (Angelo Maria Marchesini) mellett egy hegedűs (Hegedűs György), valamint egy sípos (Sípos István) és egy dudás (Dudás István), továbbá két „német” trombitás dokumentált.¹⁹

Ezt követően az 1660-as évek elejéről ismert a Nadasdy-udvarból újra több zenész: 1661 táján egy bizonyos Gregor Sima,²⁰ majd 1663 körül a már említett titkár-muzsikus, Johann Heinrich Schrenk és két társa Adam Paumaister/Baumeister és Hegedűs György személyében három hegedűs, valamint a hozzájuk társuló Cyriacus Marsfeldt/Marßfeldt basszista (valószínűleg csellista²¹) és Bartholomäus Pyrtaller orgonista/billentyűs.²² Rajtuk kívül tudni még öt trombitásról, akik közül — miként korábbi és későbbi források mutatják — legalább kettő „német” (egyikük alighanem a későbbi iratokban is előforduló Hans Wellingner lehetett), míg a többiek „magyarok” voltak. Ezek szerint Nadasdyt akkortájt egyszerre legkevesebb öt-hat hangszeres muzsikus, valamint öt udvari trombitás szolgált.

¹⁸ A „német” és „magyar” kategorizálás – miként a szórványosan rendelkezésre álló nevek alapján megállapítható – valóban a származást tükrözheti.

¹⁹ MOL E 185, 10. t. A gazdasági ügyvitel iratai, Keresztúr.

²⁰ Róla jelenleg mindössze 1661 májusában elhunyt két ikergyermekének pottendorfi sírfelirata alapján tudunk. A síremlék feliratát említi: *Rudolf Hertzka*: Die Chronik der Großgemeinde Pottendorf. Pottendorf–Wien 1990. 118. A szöveget idézi: <http://www.rotherhof.at/nadasdyinfo.htm> (a letöltés ideje: 2010. május) – Az internetoldalra Viskolcz Noémi hívta fel a figyelmemet. A sírkő fotóját Gernot Schäfer révén ismerem.

²¹ Minden valószínűség szerint vonós basszus. Az adott felállásban önmagában basszus énekesnek sok értelme nincs.

²² Ezekről zenészekről csak a Nadasdy halála után keletkezett iratokból tudunk, amelyek Johann Heinrich Schrenk, Adam Paumaister (Baumeister), Bartholomäus Pyrtaller és Cyriacus Marsfeldt (Marßfeldt) hátralékos fizetéskövetelésével kapcsolatosak. A dokumentumok több példányban megtalálhatók: MOL E 185, 31. t., Az elkobzás végrehajtásával és a birtokok kincstári kezelésével kapcsolatos iratok; ill. ÖStA Haus- Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban HHStA), Ungarische Akten (Hungarica), Specialia (a továbbiakban UA Spec.), Nadasdysche Akten Fasc. 315. 1671. V–XII. és ÖStA AVA FHKa HKA Hoffinanz Österreich rote Nr. 433. fol. passim. Az előbbire hivatkozik: *Alfred Sitte*: Aus den Inventarien des Schloßes zu Pottendorf. Berichte und Mitteilungen des Altertums-Vereines zu Wien 40. (1906–1907) 47–81., 117–137., itt 72.; A zenészeknek való fizetéstartozást sommásan említi Nadasdy tartozásjegyzéke is: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest (a továbbiakban OSzK); Kézirattár Fol. Lat. 773. fol. 40^r. Nr. 108.

Az 1663 utáni évekre vonatkozó tudásunk — mint már szó esett róla — bizonytalan. Mivel a pottendorfi időszakban Nádasdy nagy udvart tartott (ez időre esett a nevezetes uralkodói látogatás is 1668 tavaszán, amelyen számos magyar főúr is tiszteletét tette²³), ezért kézenfekvőnek tűnne, hogy a korábbiakhoz alapján hasonló, egynéhány hangszeresből és énekesből álló zenészgárdát feltételezzünk. Későbbi iratokból azonban az derül ki, hogy Nádasdy 1663 táján, a nagy török támadás veszélye miatt elbocsátotta a muzsikusait. Mindez azonban nem egy csapásra történt, némelyikük még ősszel is szolgált.²⁴ Források híján csak találgathatjuk, hogy az országbíró utóbb felfogadott-e újra zenészeket vagy sem. Biztosan jelenleg mindössze csak az 1669-ben említett három „német” trombitásáról tudunk (egyikük valószínűleg az 1663-ban elbocsátott muzsikusok ügyében tanúskodó Hans Wellinger, a másik feltehetően Thomas Wisinger).

Ezenkívül az utolsó évekből dokumentált, hogy 1666 decemberében I. Lipót császár felesége, Margaretha Theresia spanyol infánsnő ünnepélyes bécsi fogadásakor két-két töröksípos, valamint hat magyar trombitás és ezekkel együtt két üstdobos, továbbá hat „német” trombitás vonult fel Nádasdy Ferenc kompániájával.²⁵ A nagyfontosságú propagandisztikus eseményre²⁶ Nádasdy díszöltözetet is készíttetett trombitásainak. A sárvári tárház későbbi inventáriumában szerepel hét trombitásnak való vörös angol posztó dolmány, kék bársonycsíkokkal és sárga függelékkel (= zsinórzat/sujtás?), valamint ezekhez tartozó vörös nadrágok.²⁷ Mivel az 1666. évi parádét leíró korabeli beszámoló hétnél több trombitást sorol fel Nádasdy kompániájában, ezért kérdés, hogy mind az ő alkalmazottja volt-e. Mi-

²³ *Toma Katalin*: Egy császári látogatás utóélete. I. Lipót Pottendorfban 1668. Fons 9. (2002: 1–3 sz.) 345–358.

²⁴ Az elmaradt fizetésüket kérő – és végül 1675–1676-ban meg is kapó – zenészek beadványukban azt írták, hogy a törökök közeledtére bocsátották el őket. Mivel a benyújtott (és más korábbi Nádasdy-alkalmazottakkal által igazolt) iratokban 23 heti szolgálatról van szó, úgy – amennyiben ezt január 1-jétől számították – elbocsátásukra június 10. után kerülhetett sor. Hans Wellinger „*Graf Nádásdi Trompeter*” viszont 1671. július 20-án Bécsben arról tanúskodott, hogy Schrenk német titkárként még egy fél évig maradt Nádasdynál. Az érintettek közül egyedüli Pyrtaler organista konvenciója ismert, ennek tanúsága szerint 1661. szeptember 30-án még féléves fizetést kapott. (A forrásokra l. a 22. jegyzetet.)

²⁵ *Theatrum Europaeum*, Frankfurt 1703. X. köt. 189–190. (Ezt az adatot Toma Katalinnak köszönhetem.) Az eseményre l. *Viskolcz Noémi*: Magyar arisztokraták I. Lipót esküvőjén 1666-ban. Egy metszet Esterházy Pál bécsi bevonulásáról. Kézirat. Bp. 2010. (Köszönöm a szerzőnek, hogy megjelenés alatt lévő tanulmányát rendelkezésemre bocsátotta.)

²⁶ Nádasdy sógora, Esterházy Pál még egy metszeten is közreadta a saját felvonulásának látványképét. *Viskolcz N.*: Magyar arisztokraták i. m.

²⁷ A magyar nyelvű sárvári inventárium (1669) szerint a régi *porkolábházban* (= porkoláb szobában) volt „négy Trombitásnak valo veörös angliai poftobul csinált dolmany, Sarga Cartizsal bellet, es négy vaszonnal bellet Bugiogho, fehér es fekete prem[m]el premezet [...] Harom Trombitásnak valo Veörös Dolmanj es Bugiogho hasonló az elebeniekhez”. MOL E 185, 29. t. (Korábban MOL E 156, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et Conscriptioes Fasc. 1. Nr. 38.); A Nádasdy-javak felfedezésével kapcsolatos (1671-ből származó?) német nyelvű irat szerint: „Sieben Trompeter Rökh vnd Hoßen von Rotten tuech [?], plau Samet strichen vnd gelben Pametln.” Idézi: *Alfred Sitte*: Die Schatzkammer Nádasdy's. Berichte und Mittheilungen des Altertums-Vereines zu Wien 34. (1899) 87–96., 35. (1900) 66–75., itt 70. Ez utóbbi leírásban megadott színek megfelelnek annak, amiről a *Theatrum Europaeum* is beszámol: „Sechs Teutsche Trompeter in gelb-roth und blau mit Goldschammaristen Röcken” l. a 25. jegyzetet.

vel ekkora trombitáslétszámról a magyarországi arisztokraták körében a 17. század közepe táján nincs adatunk, ezért nagy valószínűséggel számolnunk kell kiegészítővel is. Egyrészt arra gondolhatnánk, hogy az említettek egy része nem az állandóan a dominusz mellett tartózkodó *continuus* udvarnéphez, vagyis a közvetlen udvartartásba tartozó udvari zenész volt, hanem csak katonáskodva időlegesen szolgáló, *házkönnél lakó* szervitor. Másrészt azt is számításba kell venni, hogy a trombitások és síposok némelyike a Nádasdyval és fiaival együtt felvonuló vejeinek, Draskovich Miklós és Jánosnak az embere volt vagy legalábbis lehetett.

Nádasdy együttesének nagyságát és összetételét vizsgálgatva megkerülhetetlen kérdés, vajon az udvariakon kívül közreműködött-e még valaki alkalmissal vagy rendszeresen a zenélésben a nemesi familiárisok, illetve a családtagok vagy a közelebbi-távolabbi rokonok közül, illetve a rezidencián megforduló vendégek sorából. Ez alighanem joggal feltételezhető például a Nádasdy egyik vejének kinézett, előbb 1657-ben, majd egy éves külföldi körút után 1658 és 1659 között időlegesen a Nádasdy-udvarban tartózkodó, és még a tervezett házasság meghiúsulása után is be-betérő Batthyány III. Kristóf (1637–1687) esetében. Az ő zenéléséről több korabeli forrás is megemlékszik: virginálon és hegedűn játszott, úgy tűnik, igencsak kedvét lelta a muzsikálásban.²⁸

Valami fajta alkalmi zenélés talán elképzelhető még Nádasdy elsőszülött fia, István (Istók, 1653–1685) esetében is, hiszen tudjuk, hogy ő 17 éves korában a külföldi *Kavalierstour*-ja során hangszeres leckét is vett. 1670 augusztusában Párizsban gitáron tanult.²⁹ Ez a hangszerválasztás az ottani körülmények között aligha volt véletlen: a „barokk” gitár akkortájt a franciáknál különösen divatos hangszernek számított. Kérdés viszont, hogy Nádasdy István külföldön vett-e először pengetőshangszert a kezébe, vagy esetleg már nagyszombati diákoskodása idején is muzsikált. Zrínyi Péter néhány évtizeddel korábbi levele alapján azonban — amelyben szemléletesen leírja, mennyire aktívak voltak zeneileg a Nagyszombatban 1633-ban tanuló nemesifjak³⁰ — úgy gondolhatjuk, hogy ez később sem lehetett másként.³¹

De nem csak az udvartartás némely tagjában, valamint a familiárisok és a családtagok között gyaníthatók alkalmi közreműködők. A Nádasdy-rezidenciákat felkereső urakkal (például az Esterházy vagy a Draskovich família tagja-

²⁸ Király P.: A Batthyányak 17. századi rezidenciális zenéje i. m. 226.

²⁹ Toma Katalin: Nádasdy István európai tanulmányútja. A Kavalierstour alkalmazása a magyar főúri nevelési gyakorlatban. In: *Idővel paloták...* i. m. 205.

³⁰ Iványi Béla: A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. Bp. 1943. 58.: „Töbet irnék, de Bátyám uram [= Zrínyi VII. Miklós] kobzolásal impediál, Baronyai uram [= feltehetően ifj. Baranyay Tamás] is nem szünik az szaroz fanak hasat vakarni” ... „ha egyebet nem, megh ma egy davorit elszörgetek a Homonai uram [= Homonnai Drugeth X. János] tamburásával”.

³¹ A korabeli egyetemisták zeneéletére l. Király Péter: A XVI–XVII. században külföldi egyetemeken járt magyarországi diákok és a zene. In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. Bp.–Szeged, 1993. 589–596. (Újrakiadása: Király P.: *Magyarország és Európa* i. m. 81–95.); *Uő*: Studentisches Lautenspiel im 16. und 17. Jahrhundert – Eine Betrachtung mit Hinblick auf Leipzig. In: *600 Jahre Musik an der Universität Leipzig*. Hrg. Eszter Fontana. Leipzig 2010. 131–141.

ival) is érkeztek időnként trombitások, valamint néha másféle muzsikuskok is.³² Noha a dokumentumokban szó szerint nem említik, hogy ők bármikor csatlakoztak volna a házigazda zenészeihez, aligha kétséges, hogy ha már egyszer ott voltak, akkor bizonyára nem tétlenkedtek.

Az alkalmilag közreműködőket illetően külön kérdés, vajon szükség esetén Nádasdy milyen professzionális külső erőket vett igénybe. Például olyan családi ünnepségek fényének emelésére, mint amikor leányai, Krisztina és Magdolna férjhez mentek a Draskovich család már említett két tagjához (1661, 1663), vagy amikor Anna Teréziát feleségül vette Pálffy János (1668. június).³³ Avagy olyan jeles alkalomkor, mint 1658 nyarán, amikor — mint maga Nádasdy írta Seibersdorfból Batthyány I. Ádámnak — „az Csásárné eó Feseghe hozám égerkezet itt valo kertemet látnny edgyk napia”.³⁴ Ugyanígy tíz évvel később, 1668. április 23-án, amikor a zenekedvelő uralkodó és felesége, valamint édesanya (a nagy zenepártoló özvegy császárné, Eleonóra) röviden betért hozzá Pottendorfbba. Ekkor magyar urak — például Esterházy Pál, Csáky Ferenc és Draskovich Miklós — is tiszteletüket tették.³⁵ Nem tudjuk, kért-e Nádasdy az ilyen és hasonló eseményekre segítséget a szomszédos főnemesektől (pl. az Esterházyaktól) vagy a régió városaitól, elsősorban a Keresztúrhoz közeli Soprontól és Kismartontól, vagy a Seibersdorftól és Pottendorftól nem messze található Bécsújhelytől, esetleg a távolabbi Pozsonytól. Feltehető azonban, hogy amikor a rendelkezésre álló erők már nem voltak elegendők, ő is igénybe vette a szomszédos arisztokrata családoknál, illetve a birtokaihoz közel eső városokban adódó muzsikuspotenciált, ugyanúgy, ahogy más magyarországi arisztokratafamíliák ezt hasonló esetekben tették.³⁶

Nádasdy esetében ugyan eddig nem ismert ilyesmiről szóló adat, a zenészkölcsönzés másik aspektusa, a zenészek kölcsönadása viszont nála jól dokumentálható. Még konvertálása előtt, a soproni evangélikusok rendelkezésére bocsátotta zenészeit.³⁷ 1643 után — immár katolikusként — viszont az ottani jezsuiták Szent Ignác ünnepségének pompáját (július 31.) emelték több alka-

³² A megmaradt számadások (MOL E 185, 10. t. A gazdasági ügyvitel iratai, Keresztúr) révén a következőkről tudunk: 1641. június 16-án a nádor, Esterházy Miklós trombitása „Siga”; 1657. augusztus 7-én Esterházy Pál ottlétekor a számadásban szerepel két olyan trombitás és két sípos, akiknek máskor nincs nyomuk, vagyis feltehető, hogy Esterházy zenészei voltak; 1662. április 20-án Esterházy Pál négy trombitása; 1658. július 27–28-án „Draskovits Ur eó Na[gy]sá[gy]a” két hegedűse valamint dudása és síposa; 1661. augusztus 12-én „Speidl uralm] trombitasa”.

³³ Krisztina esküvője Pozsonyban, Anna Teréziáé pedig Bécsben volt. *Toma Katalin*: Gróf Nádasdy Ferenc országbíró politikusi pályaképe (1655–1666). Doktori disszertáció ELTE BTK. Kézirat. Bp. 2005. (Köszönöm a szerzőnek, hogy kéziratoss disszertációját rendelkezésemre bocsátotta.)

³⁴ MOL P 1314, Családi levéltárak, A herceg Batthyány család levéltára (a továbbiakban P 1314), Missiles Nr. 32626. (1658. július 24.)

³⁵ *Sitte, A.*: Aus den Inventarien i. m. (1906–1907) 58–59.; újabban: *Toma K.*: Egy császári látogatás i. m. – A szerző személyes közlése szerint Nádasdy ugyan részletesen leírja, hogyan zajlott le az egész nap, de zenélésről nem tesz említést.

³⁶ A főuraktól számos adalék ismert ilyenféle zenészkölcsönzésre. Az erdélyi források azt tanúsítják, ha a szükség úgy kívánta, a fejedelem is udvarába rendelt városi zenészeket. *Péter Király*: Musikalische Beziehungen zwischen dem siebenbürgischen Fürstenhof und den siebenbürgischen Städten. In: Siebenbürgen und das Banat. Zentren deutschen Musiklebens im Südosten Europas. Hrsg. Karl Teutsch. Sankt Augustin 1997. 159–172.

³⁷ *André [Endre] Csathai*: Beiträge zur Geschichte der Musikkultur in Eisenstadt. Mitteilungen des Burgenländischen Heimat- und Naturschutzvereins [Eisenstadt] 5. (1931: 2. sz.) 22.

lommal is a zenészei (1646, 1647, 1658).³⁸ 1647. június 16-án a soproni tanács kérésére Nádasdy két zenészt küldött IV. Ferdinánd koronázásának helyi megünneplésére.³⁹

A kettős funkciójú udvariak és az egyéb alkalmi kíségetők a mai kutatásnak komoly gondot okoznak, és nem csak Nádasdynál, hanem bármely más magyarországi főúri famíliánál. Emiatt ugyanis végeredményben megállapíthatatlan a ténylegesen muzsikáló zenészlétszám – úgy a mindennapok esetében, mint jeles alkalmakkor. Ugyanakkor, noha a Nádasdy rendelkezésére álló zenészegyüttes összetétele, illetve alkalmankénti nagysága kérdéses, komoly tévedés lenne azt hinnünk, hogy bármikor működött volna rezidenciáin olyasféle „zenekar”, mint amit a későbbi korszakok gyakorlata megkívánt. A 17. század derekának európai praxisa még nem igényelt nagy apparátust. Miként számos német, osztrák vagy cseh korabeli dokumentum, valamint képi ábrázolás tanúsítja, a kor felfogása szerint néhány hangszeres – kiegészítve egy-két énekessel (mai klasszifikáció szerint: egy kisebb-nagyobb kamaraegyüttes) – már elégnek számított magán-szórakozáshoz, vagy akár nagyobb társaság táncmulatságának kíséréséhez, sőt még jelentősebb ünnepekhez is.⁴⁰ A Nádasdynál 1662–1663 táján – az egy magyar hegedűs és a trombitások mellett – adatolt egyéb hangszeresek: három hegedűs, egy billentyűs és egy vonós basszus – akik a jelek szerint mind bécsiek voltak – önmagukban kiadták a 17. század egyik tipikus apparátusát, a két diszkant-hangszert és *basso continuo*-t alkalmazó felállást.

Külföldi zenészek az országbíró udvarában

Az országbíró együttesének összetételét illetően külön figyelmet érdemel az a tény, hogy a helyiek⁴¹ mellett jelentős számban kimutathatók nála külföldiek is. Idevonatkozó ismereteink ráadásul nem is egyetlen időszakból származnak: mindazokból az években (1644–1645, 1656–1657, 1661–1663), amikor több forrásadatunk van a zenészekről, akadnak közöttük külföldiek is. Mi több, még a gyengén dokumentált években is felbukkannak ilyen jellegű szórványadatok. Ezek alapján tehát arra következtethetünk, hogy Nádasdy – legalábbis 1663-ig – lényegében folyamatosan alkalmazott máshonnan jött muzsikusokat.

A jelek szerint a külföldiek legtöbbször (talán mindet) Bécsben fogadta/fogadtatta fel. Ennek ellenére természetesen nem mindegyik zenész volt ottani

³⁸ Bárδος Kornél: Sopron zenéje a 16–18. században. Bp. 1984. 225., 230., 325.

³⁹ Uo. 323.

⁴⁰ Az udvari együttesek nagyságának kérdésével részletesebben foglalkozik: Király P.: A magyarországi főnemesség 17. századi zeneélete i. m. 436–439.

⁴¹ Az előszeretettel csak magyar keresztnéveket, valamint foglalkozás-megjelölést alkalmazó forrásaink keveset segítenek annak eldöntésében, hogy valójában ki volt helyi, illetve külföldi. A dokumentumok a muzsikusok származását illetően könnyen félrevezetőek lehetnek. (L. erre pl. Király P.: A magyarországi főnemesség 17. századi zeneélete i. m. 439–440.) A gyakori félreértésben azonban közrejátszik a megelőző kutatógenerációk magyarosító névhasználatára is, amelynek következtében némely tanulmány – akarva-akaratlanul – olyan benyomás kelt, mintha csakis magyar zenészek lettek volna az országban. Takáts Sándornak még a 19. század végének felfogásában gyökeredző elképzelése szerint – amellyel rokon állítások későbbi munkákban is felbukkannak – a csak keresztnévvel említett muzsikusok mind cigányok vagy török rabok voltak. Takáts: Török-magyar énekesek és muzsikások i. m. 434.

vagy akár csak ausztriai: a pezsgő zeneéletű császárvárosban számtalan náció művészei és mesteremberei kerestek és találtak állást, miként ez a Nádasdy által alkalmazottaknál is láthatjuk.

A Nádasdy-zenészek között más régiókból (pl. a Lengyel Királyságból, Itáliából vagy a távolabbi német területekről) közvetlenül felfogadott zenészek ez ideig nincs nyoma.⁴² Erre a magyarországi főnemesség forrásaiból nyert eddigi ismeretek alapján nem is nagyon számíthatunk. E téren ugyanis jelentős az eltérés az intenzív politikai és gazdasági külkapcsolatokat fenntartó erdélyi fejedelmekhez képest, akik nagyjából a 17. század közepéig rendszeresen hoztak úgy Itáliából, mint Lengyelországból vagy a német vidékekről zenészeket.⁴³

Jelenlegi ismereteink alapján a Nádasdynál szolgált külföldiek sorában a legjelentősebbnek az egykori császári udvari zenész, kasztrált énekes, Angelo Maria Marchesini tartható. Ő 1657 nyaratól feltehetően legalább egy évig, de lehet hogy kevéssel tovább is szolgálta Nádasdyt. Marchesini másolatban fennmaradt, 1659-ben keletkezett, beadványából — amelynek révén megpróbált visszakerülni I. Lipót udvarába⁴⁴ — megtudjuk, hogy a császári együttes átalakítása miatti elbocsátását követően a magyar főúrhoz szegődött. A beadványa szerint négy évig szolgálta III. Ferdinándot.⁴⁵ Egy 1654. március 22-én keletkezett számadás alapján úgy tűnik, hogy Anconából származhatott.⁴⁶ Noha a császári udvar iratai általában csak „Musicus”-nak nevezik őt, egyéb források révén megállapítható, hogy kasztrált énekes volt.⁴⁷ A III. Ferdinánd halála után, 1657. április 2-án trónra került I. Lipót által hamarosan megreformált *Hofkapelléből* való elbocsátására 1657 júliusában kerülhetett sor.⁴⁸

⁴² Arra, hogy lengyelek is eljutottak a nyugat-magyarországi régióba l. *Koltai*: Batthyány Ádám és udvara i. m. 177.; *Benda Borbála – Koltai András*: A Batthyányak udvari zenészei (1627–1664). Adattár. In: A Batthyányak évszázadai i. m. 237.; *János Hárigh*: Inventare der Esterházy-Hofmusik-kapelle in Eisenstadt, In: Haydn Jahrbuch IX. Wien 1975. 9. nyomán idézi *Ulrich Tank*: Studien zur Esterházy-schen Hofmusik. Regensburg 1981. 75. A lengyel–magyar zenei kapcsolatokra l. még *Petneki Anna*: Lengyel–magyar zenei kapcsolatok a XVI–XVIII. századból. Kandidátusi értekezés. Bp. 1977. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest; Kézirattár D 7687.), valamint újabban *Király Péter*: A 16–17. századi magyar–lengyel zenei kapcsolatok két aspektusa: zenészmigráció és hangszerkereskedelem. In: Barokk. Történelem-irodalom–művészet. Warszawa 2010. 47–68.

⁴³ Vö. *Király Péter*: Külföldi zenészek a XVII. századi erdélyi fejedelmi udvarban és hatásuk. Erdélyi Múzeum [Kolozsvár] (1994: 1–2. sz.) 1–16.

⁴⁴ *Herwig Knaus*: Die Musiker im Archivbestand des Kaiserlichen Oberhofmeisteramtes. I. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte 254.) Wien 1967. 23–24. Knaus ugyan a beadványt 1659/1660 tájára keltezi, mivel azonban Marchesini 1659-ben már a drezdai udvarban működött, így világos, hogy a kérvény még Drezdába kerülése előtt keletkezett, vagyis 1659 folyamán íródott. (Marchesini életútjára l. az 4. jegyzetet.)

⁴⁵ Közlése pontos lehet: 1654. február 1. és 1657. június 31. között adatolt császári zenészként. Vö. *Ludwig Ritter von Köchel*: Die Kaiserliche Hof-Musikkapelle in Wien von 1543 bis 1867. Wien 1869. Reprint: Wiesbaden 1976. 60.: Nr. 480.

⁴⁶ *Paul Nettl*: Zur Geschichte der Kaiserlichen Hofmusik-kapelle von 1636–1680. II–III. Studien zur Musikwissenschaft 17. (1930) 104. és 18. (1931) 23.

⁴⁷ *Knaus, H.*: Die Musiker im Archivbestand i. m. 24., 117., 128.; *Köchel, L.*: Die Kaiserliche Hof-Musikkapelle i. m. 60.: Nr. 480.: „Sopranist”.

⁴⁸ A beadványa szerint: „habe er nach E: Mtt: abraiß[en] sich zu H. Graf Nadasti in Hungarn begeben.” *Knaus, H.*: Die Musiker im Archivbestand i. m. 24. I. Lipót 1657 júliusában utazott Németországba a császárválasztásra és koronázásra. Marchesini bizonyára erre az útra utalt. Az elbocsátott zenészekre l.: *Paul Nettl*: Die Wiener Tanzkomposition in der zweiten Hälfte des siebzehnten Jahrhunderts. Studien zur Musikwissenschaft 8. (1921) 102.; Marchesinire l. *Knaus, H.*: Die Musiker im

Nádasdy sopronkeresztúri konyhaszámadásaiban 1657. augusztus 7-én bukkan fel első alkalommal név nélkül egy „musikas”, aki ettől fogva az év folyamán rendszeresen szerepel az étkezési listákon.⁴⁹ Az 1658. évi feljegyzések sajnos hiányoznak, az 1659. február–áprilisi konyhaszámadásokban pedig már nincs nyoma a zenésznek. A konyhaszámadások mellett még egy forrás vonatkozhat erre a *musikásra*: 1657. december 11-én, Seibersdorfban Nádasdy írásos utasítást adott kulcsárjának, amelyben előírta, hogy „szorgalmattossan vigyázzon arra, hogy az musikasoknak roß bort ne találjon adny, seõt ugyan azon legyen, hogy soha ne is adjon roßat nekiek. Megh engettük azt is, ha az kappan ugy kíványa, egy s két Akoként, ki adhatya az eõ Praebendáját; vißont ha az teõbb musikasokis az berént kívánnák ki venny Praebendáiokat, egy általan fogva ne cselekedgie”.⁵⁰ A többi zenészhez képest kiemelten kezelt kasztrált („kappan”),⁵¹ illetve a konyhaszámadásokban „musikas”-nak titulált személy minden bizonnyal a korábbi császári zenész Marchesini lehetett. Ezen adatok szerint ő — rögtön azt követően, hogy más zenészekkel együtt elbocsátották Bécsben — már 1657 augusztusában Nádasdyhoz szegődött.⁵² Feltehetően szokásos módon legalább egy évre leszerződött. Ezek szerint 1658. augusztusa után, de még 1659. februárja előtt távozott az országbírótól.⁵³

A keresztúri rezidenciát elhagyó Marchesini további életútja változatosra sikeredett. Mivel a Habsburg-udvarhoz intézett — már említett — kérvénye eredménytelen maradt, ezért még 1659-ben elhelyezkedett Drezdában a szász választófejedelem akkortájt olasz zenészek (Giovanni Andrea Angelini Bontempi⁵⁴ és mások) által dominált udvari együttesében. 1662–1663 táján Marchesini már kurpfalzi szolgálatban adatható a Duna menti Neuburgban, majd ismét Drezdában működött 1667-ig. Végül 1670 Szent Márton napjától 1671 Szent György napjáig a württembergi hercegek alkalmazták Stuttgartban.⁵⁵ További életútja jelenleg még tisztázatlan.

Archivbestand i. m. 23–24.; Az ügyet gyorsan lebonyolították. Szeptember 22-én már az elbocsátott muzsikások hátralékos járandóságáról intézkedtek. *Nettl, P.*: Zur Geschichte der Kaiserlichen Hofmusikkapelle i. m. (III. rész, 1931) 33.

⁴⁹ MOL E 185, 10. t. A gazdasági ügyvitel iratai, Keresztúr.

⁵⁰ MOL E 185, 34. t. Vegyes (1657); *Bárdos K.*: Főúri zeneélet i. m. 119. sajnos félreértette tartalmát.

⁵¹ A olasz eredetű *kappan* kifejezés, ma ugyan már nem használatos énekesre, akkoriban azonban általános volt. Orlando di Lasso leveleiben például többször is felbukkan a „capon” kasztrált énekesfiúkra vonatkozóan. *L. Horst Leuchtman*: Orlando di Lasso. II. Briefe. Wiesbaden 1977. 89., 91–92.

⁵² Marchesini felmondásában szerepet játszhatott nagyhangú fizetéskövetelése, de felmerülhetett vele kapcsolatban valamiféle szakmai elégedetlenség is.

⁵³ Arra, hogy augusztusnál néhány hónappal, esetleg akár fél évvel is tovább szolgált azért gondolhatunk, mert nem 1658-ban, hanem csak 1659-ben kérvényezte visszavételét az uralkodói együttesbe.

⁵⁴ A zenének később egy ideig hátat fordító Angelini Bontempi közismert magyar vonatkozású kortörténeti munkája: *Historia delle ribellione d’Ungheria*. Dresden 1672. (ill. későbbi kiadásai)

⁵⁵ Vö. *Mary E. Frandsen*: *Crossing Confessional Boundaries: the Patronage of Italian Sacred Music in Seventeenth-Century Dresden*. Oxford 2006. 37.: 20. jegyzet, ill. 50–51.; Marchesini drezdai tartózkodását korábban már röviden regisztrálta *Robert Eitner*: *Biographisch-bibliographisches Quellenlexikon der Musiker*. Leipzig 1900–1904. *Marchesini* címszó; *Alfred Einstein*: *Italienische Musiker am Hofe der Neuburger Wittelsbacher, 1614–1716*. *Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft* 9. (1907–1908) 364–365.; *Walther Pfeilsticker*: *Neues Württembergisches Dienerbuch*. Bd. I. Stuttgart 1957. § 903. – Ezeket az adatokat javarészt Herbert Seifertnek köszönhetem.

Nádasdy tartozásainak 1671-ből és 1674-ből ismert jegyzékeiben szerepel egy más források révén ez ideig még nem adatolt, talán ugyancsak itáliai zenész, Alfonso Selvatici (más dokumentum szerint: Selvafici). Ő 1671-ben már a lengyel királynénak – Michał Wiśniowiecki feleségének, Eleonore Maria Habsburg főhercegnőnek (1653–1697) – volt a muzsikusa. Selvaticinek Nádasdy jelentős összeggel, 300 forintnyi fizetéssel maradt adósa.⁵⁶ Mivel a főhercegnő 1670-ben lett lengyel királyné és már az év februárjában elhagyta a bécsi udvart, ebből logikusan következik, hogy Selvatici még 1669 vége előtt szolgálta a magyar főurat. Az alkalmazás pontosabb időpontja azonban kérdéses. A tartozásjegyzékben ugyanis Nádasdynak több mint tíz éves adósága is szerepel, és a többi zenész követelése 1662–1663-ból eredt.⁵⁷ Ez arra mutat, hogy Selvatici pottendorfi alkalmazásának nem kellett feltétlenül közvetlenül megelőznie az Eleonora Maria főhercegnő, illetve lengyel királyné szolgálatába való szegődést.⁵⁸

Selvatici korábbi és későbbi működését eddig még nem sikerült kinyomozni.⁵⁹ Nem tudjuk, hogy követte-e a hamarosan megövezgyült és már 1674-ben Ausztriába visszatért királynét, és később is szolgálta-e őt Bécsújhelyen, majd Innsbruckban.

Nádasdy és a Habsburg-udvar zenei összeköttetését illetően figyelemre méltó még az 1644. december 7-én Johann Samsoninak küldött borajándék (vagy fizetség).⁶⁰ Samsonit (Sansoni) grazi udvari szolgálatot, majd rövid velencei kitérőt (San Marco) követően, 1619-től a császári udvarban alkalmazták *cornetto* (*Zink*), harsona és fagott hangszerekre. Ezenkívül ellátta a *Kapellknaben* gondviselőjének feladatát is.⁶¹ Lehet, hogy ez utóbbi tevékenysége adja a magyarázatot a borajándéokra: elképzelhető ugyanis, hogy Nádasdy 1644. december 1-jén Bécsbe küldött együttesvezetője, Nicolaus Victori/Victorio éppen Samsoni révén szerzett Nádas-

⁵⁶ ÖStA HHStA UA Spec. Nádasdysche Akten Fasc. 315. 1671. V–XII.: „Alfonso Selvafici Musicus bey der Königin in Pohlen, wegen rückständigen Salary 300 fl”. Erre az iratra hivatkozik Sitte, A.: Aus den Inventarien i. m. (1906–1907) 72.; ill. OSzK Kézirattár Fol. Lat. 773. 40°: „...Alphonso Selvatici Sub N. 109 circa salarium 300 fl. ipsi debitum”.

⁵⁷ L. a 22. jegyzetet.

⁵⁸ Az 1670. február 15-én Karl Liechtenstein-Castelcorn püspöknél megszálló királyi menyasszony kíséretében a zenészek sorában nincs nyoma Selvaticinek. A források azonban nem említik név szerint az összes muzsikust. Vö. *Jiří Sehnal*: Die Musikkapelle des Olmützer Bischofs Karl Liechtenstein-Castelcorn in Kremsier. Kirchenmusikalisches Jahrbuch 51. (1967) 111–112.

⁵⁹ A pompakedvelő tiroli fejedelem, Habsburg Ferdinánd Károly innsbrucki udvarának aktáiban szerepel 1656. szeptember 23-ai dátummal egy hasonló nevű zenész, akit az együttesvezető révén 75 forint értékű ezüstművel jutalmaztak: „fünffvndsibenzig gulden Silber gschür für dem P. Saluatij auch Musici”. Az adatot közlő Walter Senn a *P*-rövidítést Peter-ként próbálta feloldani, és felvetette, hogy a muzsikust talán azonos Peter Salvetti firenzei zenésszel, aki 1662 tavaszán adatolható rövid ideig Innsbruckban. (Walter Senn: Musik und Theater am Hof zu Innsbruck. Innsbruck 1954. 267–268.) Kérdés azonban, hogy a *P*-betű valóban keresztnévként értendő-e vagy esetleg a *pater* szó rövidítése. Az Innsbruckban adatolt zenész és Nádasdy muzsikusának azonosíthatósága még tisztázásra vár.

⁶⁰ MOL E 185, 30 t., Számadások és vegyes anyag: „Alß ich auf Jhr G[naden] befehl 6 ½ Eymer Wein dem Samson Ceýserl[ichen] Musico nach Wien zur Verehrung geschickt dem trabanten zehring mitgebe[n] –,50”.

⁶¹ Köchel, L.: Die Kaiserliche Hof-Musikkapelle i. m. 57.: Nr. 410. és 60.: Nr. 487., valamint 130.; Nettl, P.: Zur Geschichte der kaiserlichen Hofkapelle i. m. (I. rész, 1929) passim; Herbert Seifert: „Die Kaiserlichen Hofkapellen”, Italienisches Barock in Wien. In: Musica imperialis. 500 Jahre Hofmusikkapelle in Wien, 1498–1998. Tutzing 1998. 48.

dynak diszkantistákat. Ezekről Megyery Zsigmond 1645. január 1-jén írt — az alábbiakban még idézendő — leveléből értesülünk.

Nádasdy zenészeinek másik — és mai tudásunk szerint fontosabb, mert úgy látszik, kiadósabb — „beszerzési forrását” a bécsi templomok egyházzenei, illetve a császárvárosban élő-tartózkodó zenészek jelentették. A rendelkezésünkre álló forrásokból nyerhető ismeretek azonban feltehetőleg csak a jéghegy csúcsát mutatják az intenzív bécsi kapcsolatokat ápoló Nádasdy és az ottani zenészvilág összeköttetésében.

A *Hofburg* közvetlen szomszédságában álló *St. Michael* templom két korábbi zenésze mutatható ki utóbb Nádasdynál: Nicolaus Victori/Victorio,⁶² illetve Adam Paumaister.⁶³ Bartholomaeus Pyrtaler viszont a Nádasdy halála utáni években már a jezsuiták *am Hof* téren lévő rendházához tartozó templom orgonistájaként működött.⁶⁴ Noha eddig még hiányoznak a megerősítő források, ám feltehető, hogy Pyrtaler éppúgy, mint 1662–1663 körüli zenészkollegái (az említett Schrenk, Marsfeldt és Wellinger) Bécsből kerülhettek Nádasdyhoz, hiszen utóbb 1671-ben mindannyian ott tartózkodtak.⁶⁵

Nádasdy minden bizonnyal nem maga keresett udvarába alkalmas zenészeket. Más magyarországi főurakhoz hasonlóan erre neki is lehettek megfelelő emberei a rezidenciavárosban. Batthyány Ádám esetében például tudjuk, hogy Wolfgang Ebner császári orgonista és zeneszerző, valamint Leonhadt Sutter von Rosenfeld császári szobafűtő ügynökösködött neki több-kevesebb rendszerességgel.⁶⁶ Nádasdyt illetően viszont részben nincs mód ilyen tájékozódásra. Bécsi zeneügynökeként működő udvari személyről, illetve ilyenféle más bécsi megbízottjáról vagy ágenséről eddig még nem tudunk. Egyéb közvetítőkről azonban igen. Miként a már említett 1644. évi számadásokból, valamint a Nádasdy-bizalmas Megyery Zsigmond⁶⁷ — már többször szóba került — levelének alábbi részletéből kiderül, 1644–1545 fordulóján többen is eljárak a nagyúr számára zenészek ügyében:

„hoſza Tomedl az N[agy]sagod leveleit, [...] Tomedl auisaiban talalnek tőb uisagokatis, [...] hanem hogi az Discantistak nem köllőnek, mivel eleget latot hogi az Capel master uit alla, akaromis, mert olianal kik azok, nem bistathatnam N[agysá]godat, hanem az kikkől (talan) lehet-

⁶² L. a 8. jegyzetet.

⁶³ Paumaister (Baumeister) kimutatható 1655. augusztusa és 1656. májusa között a bécsi *St. Michael* zenészeinek sorában, itteni funkciója azonban ismeretlen. *Schütz, K.*: Musikpflege an Sankt Michael i. m. 27.

⁶⁴ Pyrtaler a kollégáival közösen írt (keltezetlen, egykorú másolatban fennmaradt) kérvényen mint „*olim Nadasdianus, nunc Caesareae Domus Professae Organista*”. MOL E 185, 31. t., Az elkobzás végrehajtásával és a birtokok kincstári kezelésével kapcsolatos iratok, itt a zenészekre vonatkozó dokumentumok közül az „N” jelzetű.

⁶⁵ L. a 22. jegyzetet.

⁶⁶ *Király Péter*: Wolfgang Ebner levelei Batthyány Ádámnak (1643–1650). *Magyar Zene* 39. (2001: 1. sz.) 85–99.

⁶⁷ Toma Katalin disszertációjában (*Toma K.*: Gróf Nádasdy Ferenc i. m.) Nádasdy „korai éveinek bizalmasa”-ként jellemzi Megyeryt. Megyery zenetörténeti szempontból azért érdekes, mert több zenével kapcsolatos levél is fennmaradt tőle, amelyek alapján felsejlik egy további vizsgálatot érdemlő zenekedvelő és zeneértő köznemesi személyiség képe.

nenek, de temerdek fonalbol züttek[.] Aztis ugian ezen autor zette föl az Musicasok betemen, mintha az en Recheim Gratiaia apadoban uolna N[agy]sagod körül, meliheß kepest ritkabanis level vduarlo foglalatos-sagiban, kit csodalnek ha el hinek [...] az Spinet Felől, akarom hogi az Bißodalom az mi reßünkrol giößedelmes, holot Zabo Janos kerdesben nem vette azt, kiben az en Vram ketes volt.”⁶⁸

Megyery — ugyan első olvasásra nehezen értelmezhető, de zenetörténeti szempontból fontos — levele jól tükrözi, hogy hányan szorgoskodtak a magyar gróf számára Bécsben megfelelő zenészek beszerezésén. Mint látjuk, a Bécsből diszkantistákat hozó együttesvezető Victori/Victorio mellett a Nádasdy levelét Megyerynek megvívó személy (egy bizonyos Tomedl) is megpróbált énekeseket szerezni (igaz Megyery ítélete szerint ezek „temérdek fonalból szöttek” voltak, vagyis faragatlanok, rosszul képzetek). A Nádasdynál idősebb — a főúr által nem sokkal később egy levélben „Édes Bátyám”-ként megszólított — Megyery némiképpen megrovólag kérdi is, vajon mi szükség volt erre, hiszen nem hinné, hogy „Réchei” (nyilván Réchey György, 1641-ben Nádasdy „főember szolgálja”, majd később birtokigazgatója)⁶⁹ ne igyekezne változatlanul teljesíteni a főúr kívánságait. Eszerint tehát korábban már a Nádasdy-familiáris, Réchey is eljárhatott zenészek ügyében.

Megyery Zsigmond levele nyomán világos, hogy a zenészek bécsi toborzása az ifjú gróf környezetében több szálon folyt. Így viszont alighanem azt is jogos feltételezni, hogy nem csak a korábbi bécsi egyházzenesz Victori/Victorio (és talán Samsoni is), hanem a császárváros más muzikusai is közbenjártak esetenként, hogy Nádasdy alkalmas zenészekhez jusson. Lehet, hogy emiatt bukkan fel egy 1644. évi Nádasdy-számadásban egy bizonyos „Ebner”, aki talán a már említett császári orgonista-zeneszerzővel, az 1650 táján Batthyány Ádám bécsi zeneügynökeként is aktív, de Lippay György esztergomi érsekkel és Esterházy Lászlóval is kapcsolatot tartó Wolfgang Ebnerrel azonosítható.⁷⁰

Tudjuk, hogy a külföldiek közül többen — és mint szörványadatok mutatják: nem csak a zenészek — általában valamilyen kényszer miatt szegődtek magyarországi szolgálatba. Legjobban a protestáns exulánsok dokumentáltak, akiknek sorában olyan európai jelentőségű zeneszerző is kimutatható, mint a gyer-

⁶⁸ MOL E 185, Missiles, 1645. január 1., Krama (= Krumau, Alsó-Ausztria, Kamptal); A spinet kapcsán utal a levélre: *Bárdos K.*: Főúri zeneélet i. m. 119.; A „Krama” helységnév meghatározását Toma Katalinnak köszönhetem.

⁶⁹ Gálosházi *Réchey/Récsy* György (–1661) Sopron megyei nemes, *Réchey* Bálint (1629 és 1637 között Sopron vármegyei alispán) fia. Réchey György életútja részletekben jelenleg nem ismert. Annyit tudni, hogy 1641-ben Nádasdy „főember szolgálja”, majd legkésőbb 1647-től egészen 1661-ben bekövetkezett haláláig birtokigazgatója (*universorum bonorum praefectus*) volt. Röviden említi *Dominkovits Péter*: Főúri familiárisok. Sopron vármegye alispánjai a 17. században. In: *Idővel paloták...* i. m. 517., 519., 527. (Köszönettel tartozom Dominkovits Péternek a *Récheyre* vonatkozó kiegészítő információkért.)

⁷⁰ MOL E 185, 30 t. Számadások és vegyes anyag, 1644. szeptember 23.: „dem Koller Vnd Ebner laut außzugs fl. 38,50”. Ebner és a magyar főurak kapcsolatára l. *Király P.*: Wolfgang Ebner levelei Batthyány Ádámnak i. m. 85–99., valamint *Király Péter*: Wolfgang Ebner és Wendelin Hueber levele Esterházy Lászlónak. Adalékok az Esterházy-zenetörténet egy kevésbé ismert időszakához. *Magyar Zene* 39. (2001: 4. sz.) 375–381.

mekkorában Pozsonyba került Samuel Capricornus vagy a már ismert zenészként Sopronban megtelepedő, regionális jelentőségű és hatású Andreas Rauch, ám a forrásokban nyomára bukkanhatunk bűnügyekbe keveredésük miatt menekülőknek is.⁷¹ A katolizált Nádasdynál exulánsok nem várhatók, és udvarában másféle ügyeik miatt menekülőknek sincs eddig még nyoma. A kasztrált énekes-zenész Marchesini alkalmazása ugyanakkor jó példát mutat arra az — aligha egyedi — esetre, hogy egy a Habsburg-udvarból elbocsátott muzsikus a bécsi udvar közelében maradva próbálja kivárni a visszatérés lehetőségét. Feltehetőleg nem Marchesini volt az egyetlen ilyen Nádasdynál „parkoló” zenész, aki egyfajta áthidaló megoldásnak tekintette a Magyarország és Ausztria határvidékén való, a császárvárosban is ismert, műpártoló magyar főúrnál való munkavállalást. Az is valószínű, hogy ilyenféle „jobb híján” elszegődők a Bécshez közeli nyugat-magyarországi régió más rezidenciáján is akadtak – talán nem is kis számban.

Noha hasonló indíttatás alighanem jó néhány más Magyarországra jött külföldi zenész döntésében is szerepet játszott, ennek ellenére nincs okunk olyasmin keseregni, hogy akár Nádasdyhoz, akár pedig más magyar főúri családhoz csak a zenészek leggyengébbjei szegődtek – Megyery Zsigmond frappáns megfogalmazásával élve: *temérdek fonalból szöttek*,⁷² akikre az *musicasok szemetén* akadtak. A Nádasdynál kimutatható külföldiek — amennyire napjainkban ezt megítélhetjük — a bécsi zenészvilág másod- vagy harmadvonalába tartozhattak. Ez azonban még így is figyelemre méltó színvonalat jelentett, hiszen ami a 17. század közepétől zenei szempontból egyre pompázatosabb császári udvar környezetében másod- vagy harmadrangúnak számított, az abszolút értékben még nagyon is jó volt. Ráadásul a Nádasdy-zenészek között akadtak olyanok is, mint Marchesini vagy Selvatici/Selvacici, akik bejutottak a legjobbak, az uralkodói udvari zenészek közé. De mások sem lehettek *temérdek fonalból szöttek*: az együttest 1644–1645 táján vezető Victori/Victorio korábban a császárváros egyik főtemploma, a *Hofburg* melletti *St. Michael* orgonistájaként működött, ahol évekkel később Paumaister is egyházzenei zenész volt. Pyrthaler viszont a jezsuiták bécsi főtemplomában talált állást. Nyilvánvaló, az ő esetükben sem beszélhetnénk a *musicasok szemetéről*. Mindez arra mutat, hogy az ilyenféle külföldiek személyében jól képzett muzsikusként álltak a Magyar Királyság ország-bírájának rendelkezésére. Talán nem is túlzott nagyon Marchesini, amikor beadványában referenciaként hivatkozott Nádasdy udvarára, ahol állítása szerint tudását tökéletesíthette („alda sich also perfectionirt”).⁷³

Végző soron nincs okunk tehát pesszimizmusra: gróf Nádasdy III. Ferencnek a korabeli nemzetközi elvárásoknak megfelelő és a 17. század derekán általános nemzetközi gyakorlathoz mérten „jó” együttese volt. Elsősorban azokhoz az együttesekhez hasonlítható, amelyeket akkoriban az osztrák, cseh és mor-

⁷¹ L. Király Péter: Vallási üldözés vagy egyéb kényszer miatt Magyarországra került 16–17. századi zenészek. *Magyar Zene* 43. (2005: 2. sz.) 179–192.

⁷² L. a 68. jegyzetet. A *temérdek* jelentése: 'vastag', 'tömör', 'tömött': pl. „temérdek vászon”, „temérdek keszkenő”, és ismertek olyanféle korabeli szidalmak is, mint: „temérdek pofád bőre”. Megyery tehát – nyilvánvalóan durván – nem eléggé képzetten éneklő muzsikuskokra utal.

⁷³ *Knaus, H.*: Die Musiker im Archivbestand i. m. 24.

va főnemesség legelőkelőbb tagjai, illetve némely kisebb német fejedelem alkalmazott.⁷⁴

Mindezek után joggal merül fel e kérdés, vajon Nádasdy ezt az udvari együttest saját és családtagjainak zeneszeretete miatt alakította-e ki, vagy inkább azért, mert különféle tisztségeit, társadalmi rangját és presztízsét illető vélt vagy valódi elvárásoknak akart-e megfelelni? Része volt vajon a zene valamiféle tudatos hatalmi-művészeti reprezentációnak? Minderre nincs ugyan biztos támpontunk,⁷⁵ ám az országbíró politikusi és mecénási aktivitásának egészét figyelembe véve konstatálnunk kell, hogy ő korának egyik nagyon tudatos résztvevője volt, aki hovatarozását, társadalmi helyzetét és szerepét számos konkrét és szimbolikus eszközzel demonstrálta. Lehetséges, hogy az udvari zene terén is erre törekedett, és ezért igyekezett azt — mintegy kifele is tekintve — európai mércével mérhetővé tenni. Alapjában a zenére is érvényesnek tűnik, amit Buzási Enikő a pottendorfi kastély képei kapcsán megállapít: Nádasdy „két elit tagjaként kívánt reprezentálni: egyrészt Habsburg-udvarhoz közelálló arisztokrataként, másrészt vezető szerepet játszó magyar országos főméltóságként”.⁷⁶

Mennyire történt időről-időre tervszerűen és szisztematikusan a Nádasdy-együttes összeállítása? Erről nem szólnak a források. Korabeli magyarországi szórványadatok, a zenészkereséssel kapcsolatos megbízólevelekben nagyrítván felbukkanó rövid megjegyzések mindenestre arra mutatnak, hogy a királysági főurak és az erdélyi fejedelmek ugyan megfogalmaztak bizonyos általános igényeket, de ezek — a kevés idevonatkozó forrásunk tanúsága szerint — leginkább a muzikusok tudását és minőségét illették. Ha valaki ebből a szempontból megfelelt, akkor — úgy látszik — lényegében bárkit felfogadtak.⁷⁷ Ennek a hozzáállásnak egyik magyarázata nyilván Magyarország — állandó háborús állapotok miatt kialakult — periférikus helyzetében kereshető. Így — mondhatni — bárki jó volt, aki elért egy bizonyos szintet. Nem hagyható figyelmen kívül ugyanakkor, hogy a zenészek univerzalitása alapján minimalizálta a kívánalmakat, hiszen szinte mindegyikük értett többféle hangszerhez, és így számos feladatot el tudott látni — ami a modernkor gyakorlatának szemszögéből nézve természetesen furcsának tűnik. A 17. századi muzikusok azonban többnyire nemcsak egyetlen egy zeneszerszámra specializálódtak (ilyen csak kevés volt közöttük, főként a

⁷⁴ Ez a megfigyelés alapján egybevág azzal, amit ma Nádasdy műgyűjtéséről és műpártolásáról megállapítható. Vö. a Buzási Enikő, Kiss Erika és Viskolcz Noémi tanulmányaiban olvashatókkal ugyanebben a számban.

⁷⁵ A főnemességgel szemben nem voltak olyanféle reprezentációs elvárások, amelyek kötelezővé tették volna egy udvari együttes fenntartását. Vö. *Király P.: A magyarországi főnemesség 17. századi zeneélete* i. m. 434.

⁷⁶ L. Buzási Enikő tanulmányát ugyanebben a számban.

⁷⁷ Alighanem jellemző ebből a szempontból Bethlen Gábor fejedelem és Thurzó Imre levélváltása: A fejedelem 1620. március 21-én azzal bízta meg a Prágába, Pfalzi Frigyes cseh királyhoz, az ún. Winterkönighez induló Thurzót, hogy „Fő muzsika hegedüst, lantost, ki theorbat is verjen, cornétistát szerezni kegyelmed ne feledkezzék dolgai közt”. Thurzó május 5-ei válaszában megírta, hogy: „Musikást F[el]s[er]gednek nem szerezhettem többet, hanem egy jó mesterséges öreg hegedőn musikáló musikást möly musika fiola gambának hivattatik”. *Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei*. Bp. 1879. 186. és *Uő: Gróf Batthyány József köpcsényi levéltárából. Történelmi Tár* (1888) 434.

nagy udvarok hangszeres kiválóságai), hanem — miként szórványadatokból megtudható — a többség sok mindenhez értő és ily módon a szükségletnek megfelelően a legkülönbébb feladatköröket ellátni képes univerzális zenész volt. Az olyan szűk létszámú rezidenciális együttesek, mint amilyen Nádasdy is volt, eleve az efféle sokoldalú, különféle hangszeren játszó zenészeket igényelték. Éppen amiatt ugyanakkor csakis a tudás és a minőség lehetett a kiválasztás egyik legfőbb kritériuma.

Talán éppen a sokrétűség magyarázza a Nádasdy-együttes összetételét illetően tanulságos kérdéseket felvető 1657. évi adatokat. Ebben az esztendőben ugyanis — mint láttuk — a keresztúri rezidencián a *Hofkapelle* egykori kaszt-rált énekese, a nyilván jól képzett Marchesini mellett hegedűs, dudás és sípos (vagyis fafúvós) muzsikus dokumentálható, valamint rajtuk kívül két-három trombitás, mint egy időben ténylegesen jelenlévő — és nyilván valamilyen módon együtt is zenélő —, de igencsak meglepő összeállítású udvari zenészegyüttes. Az eleve feltehető, hogy Marchesini nem kizárólag csak énekes volt, hanem játszott valamilyen zeneszerszámon is. Esetleg billentyűs hangszeren? Ez könnyen lehet, hiszen nehéz elképzelni, hogy miközben a többiek hegedűvel, dudával, valamint fa- és rézfúvós hangszerekkel kísérték. ő csakis férfiszopránként énekelt. Alighanem nemcsak Marchesini, hanem a többi akkori Nádasdy-zenész is érthetett másféle hangszer(ek)hez, miként esetenként feltehetően más zenészek is énekelhettek.

Érdemleges kérdésként tehető fel az is, hogy vajon Nádasdy udvari trombitásai, és ezek között is elsősorban „német” trombitásai, ugyanúgy több hangszeren játszottak-e, mint a magyarországi szabad királyi városok toronyzenészei? Ez utóbbiak ugyanis — mint számos adat bizonyítja — nemcsak fúvósokhoz értettek, hanem vonósokhoz is, miként legalább egy részük esetében kétségtelen a kotta-, illetve (orgona-)tabulatúra-ismeret.⁷⁸ Nehéz elképzelni, hogy ez Nádasdy trombitásainál másként lett volna. Az ő udvari irataiban ugyanakkor a „német” és „magyar” trombitások megkülönböztetésén kívül — ami elsősorban származást meghatározó, nem pedig zenei-tudásbeli különbségtételként értendő⁷⁹ — nincs olyasminek nyoma, mint amit sógora, Esterházy Pál udvartartásának későbbi, már az 1680-as évek legelejéről származó dokumentumai mutatnak. Ezek — nyilván a Habsburg-udvari, illetve általában a korabeli ausztriai gyakorlatot követve — különbséget tesznek az udvari muzsikus-trombitások („*musicalischer Hofftrompeter*”, „*hofmusikalischer Trompeter*”), illetve a tábori vagy mezei trombitások („*Feld-Trompeter*”) között.⁸⁰ Volt-e ennek terminológiai különbségtételnek zenei háttere, másfélék voltak-e szakmai szempontból Esterházy „zenész” trombitásai? Sajnos jelenleg nem tudjuk biztosan. Figyelembe véve azonban, hogy Nádasdy — akárcsak más főurak — aligha áldozott volna sok pénzt és fáradságot olyan trombitások saját udvarába hozata-

⁷⁸ Az udvari trombitásokat illetően l. *Király P.*: Udvari trombitások i. m.

⁷⁹ Némi bizonytalanságra ad alapot, hogy a „német” jelző esetenként bizonyos „nyugati” trombitajátékmódot is jelezhetett. Vö. *Király P.*: Udvari trombitások i. m. 123–124. és passim.

⁸⁰ *Tank, U.*: Studien zur Esterházyischen Hofmusik i. m. 43–44., 50.; A Habsburg-udvar korabeli iratai szintén többször említenek „*musikalischer Trompeter*”-t. L. pl. *Knaus, H.*: Die Musiker im Archivbestand i. m. (I. és II. közlemény 1967, 1968) passim, valamint *Hellmut Federhofer*: Die landschaftlichen Trompeter und Heerpauker in Steiermark. In: *Uő*: Musik und Geschichte. Aufsätze aus nichtmusikalischen Zeitschriften. Hildesheim 1996. 31–32., valamint passim.

lára, akik nem lettek volna többre képesek, mint egyszerű szignálok elfűvésére. Ezért legalábbis a „német” trombitásaiban sokoldalú zenészeket kell látnunk, akik virtuóz — improvizált vagy megkomponált — *clarino* fanfárokaként éppúgy játszottak, mint egyházi és világi kompozíciók koncertáló *clarino* szólamait.⁸¹ Mindezen túl valószínűleg más rokon fűvőshangszerhez (zink/kornettó, harsóna) is értettek, valamint alighanem az akkoriban általános egyéb zeneszerszámokhoz is.

A Nádasdy udvarával kapcsolatosan jelenleg ismert források az alábbi zenészeket, illetve hangszertípusokat említik:

Énekes	— kasztrált énekes („kappan”), altista, diszkantisták
Billentős hangszer	— „orgonás”, regál, spinét, virgína, „ <i>Instrument Flügl</i> ” (= csembaló), „ <i>aufrechtstehendes Instrument</i> ” (= <i>klaviciterium?</i>)
Vonós hangszer	— „fíolista” (= viola da gamba játékos), hegedűs, „öreg” (= nagy) hegedű (= viola da gamba, eselló vagy violone), „bassist”
Egyéb húros hangszer	— cimbalom, hárfa
Fafűvős hangszer	— „stortista” (fagottos), dudás, „vastag fafurulya”, sípos
Rézfűvős hangszer	— trombitás
Ütős hangszer	— rézdob pár, „kis tatár dob”

Miközben adataink körvonalazzák az instrumentáriumot, és lehetővé teszik azt a — kétségkívül banális — megállapítást, hogy ének mellett billentyűs, vonós, valamint fa- és rézfűvős hangszerek, továbbá az utóbbiakkal együtt bizonyos esetekben alighanem dobfélék is megszólaltak a Nádasdy-udvarban, részleteiben és lényegében azonban nem tudjuk, konkrétan mikor milyen felállásban és miféle hangszerekkel zenéltek. Ez pedig már csak azért is kérdéses, mert a fent összeszedett fogalmak némelyikének korabeli tartalma többértű. Míg egyesek konkrét jelentésűek, másokat viszont — ellentétben napjaink gyakorlatával — egykor általánosabb gyűjtőfogalomként használtak. Jó példa erre a ’hegedű’, amely méretre és építésmódra való tekintet nélkül bármiféle vonóshangszert jelenthetett.⁸²

Habár a különféle inventáriumok és a konfiskálás idején keletkezett iratok azt mutatják, hogy Nádasdy is rendelkezett bizonyos zeneszerszámokkal, ennek ellenére a leltárakban említett, különböző helyiségekben található hangszerek — legalább is részben — inkább a családtagok személyes használatára szolgálhattak. Valószínű, hogy a zenészek hangszereikről maguk gondoskod-

⁸¹ A trombitajáték gyakorlata a 15. század végétől a 19. századig Európa-szerte kétfajta játékmódot különböztetett meg. Az egyszerű szignálokra szorító hangszerfűvést és a magas fekvések 8. felhang feletti hangjait is megszólaltató igényes, nehéz és gyakran virtuóz dallamjátékot. Ez utóbbira leginkább a *clarino* (*Clarín/Clarete*) elnevezést használták. A *clarino*-játékos tudott kottát olvasni. Azt, hogy az efféle trombitások az egykori Magyarországon sem lehettek ritkák, számos adat bizonyítja, közöttük a viszonylag gyakran felbukkanó *Clarete/Clarino* avagy *Clarino*-fűvőka említése magyarországi latin és német nyelvű dokumentumokban. Vö. *Király P.*: Udvari trombitások i. m.

⁸² L. pl. a 77. jegyzetben hivatkozott levelezés szóhasználatát. Vö. még *Király Péter*: Adalékok XV–XVII. századi hangszer-terminológiánk kérdéseivel. In: *Zenetudományi Dolgozatok* 1987. Bp. 1987. 29–51.

tak. Ugyanígy lehetett a kottákkal és tabulatúrákkal, amelyeknek egykori megletét és használatát — már csak a Nádasdy-rezidenciákon adatolt külföldiek miatt is — feltételeznünk kell, annak ellenére is, hogy az iratokban ilyesminek eddig még nem akadtunk semmiféle nyomára.

A felhangzó zene

A vegyes nemzetközi összetételű zenészegegyüttes mindenestre kétségtelenné teszi a Nádasdy rezidenciákon felhangzott zene heterogén jellegét, ez nyilvánvalóan javarészt a korabeli internacionális repertoárba tartozó darabokból állt. A viszonylag kis zenészlétszámból ugyanis eleve következik, hogy a magyarországiak és az idegenek együtt játszottak. Nem gondolhatjuk, hogy a németek/osztrákok és olaszok (illetve más egyéb, jelenleg nem adatolt esetleges külföldiek) a helyiektől elkülönülő csoportokban muzsikáltak volna. Abból kell tehát kiindulnunk, hogy a zenészek származástól függetlenül egy egységet, egy együttest alkottak. Így Nádasdy udvara esetében sem tartható fenn Szabolcsi Bence elképzelése a 17. századi főúri rezidenciákon *magyar zenekarok* által művelt *magyar* rezidenciális zenéről, illetve ezek *magyar zenei hagyományairól*.⁸³

Noha alapjában világos a felhangzó zene vegyessége, ám fennmaradt kották és kottatjegyzékek, illetve egyéb bármi egyéb utalás híján nem tudjuk, hogy ez Nádasdynál milyen felállásban előadott és miféle műfajú művekből állt. Sajnos ezúttal is éppúgy csak a sötétben tapogatózunk, mint a legtöbb magyarországi főúri udvartartásnál.⁸⁴ A külföldiek jelenléte miatt azonban aligha kétséges, hogy főként a korabeli nemzetközi darabokból válogattak. Elképzelhetően olyasféle szerzeményeket, mint amilyenek a közép-európai régió német, osztrák vagy cseh udvaraiban dívott. Ennek kapcsán persze természetesen nem a sokrétű és mások által elérhetetlen csúcscsínvonalú zenei példákkal szolgáló császári udvarra kell gondolnunk, hanem más Habsburg családtagok (például a főhercegek) részben jóval szerényebb udvari zenéjére, valamint még inkább az egyéb kisebb-nagyobb fejedelmi, főúri és főpapi udvartartásokra.

A zeneművek kapcsán nem maradhat rövid említés nélkül, hogy Nádasdy Ferenc 1655. június 27-ei országbíróvá való kinevezését egy ágostonrendi szerzetes tizenegy órában köszöntötte, amelyet — nyilván az új országos főméltóság költségén — még az évben meg is jelentetett Bécsben *Anas Symbolica...* címmel. A kiadvány tartalmazott egy *prolusiót*, valamint tíz *ritornellt* három hegedűre és orgonára.⁸⁵ Noha feltételezhető, hogy a mű — talán még Pozsony-

⁸³ Szabolcsi B.: A XVII. század magyar főúri zenéje i. m. 217., 247–248., 250–251.

⁸⁴ A főúri források nagyfokú hiányára, valamint az elhangzó zene kérdésére, a magyarországi 17. forrásanyagból kikerekedő vegyes repertoárra l. Király P.: A magyarországi főnemesség 17. századi zeneélete i. m. 450–455.

⁸⁵ Rózsa György: Magyar történetábrázolás a 17. században. Bp. 1973. 124.; „Anas Symbolica, Gentilitia Ales Nadasdiana A Sacrae Eremitis Ordinis S. P. Augustini Ad Lyram revocata. Et Excell: Ac Illvstrissimo Domino, Domino Francisco de Nadasd [...] Honoris & Gratitudeinis ergo Dedicata Anno qVo IVDeX CVrIae regiae per HVngariaM eXpositVs fVerat.” Wien [1655]. A RMK III. 1926. szerint a kiadvány egy példányát valaha a kassai jogakadémia könyvtárában őrizték. – Ezeket az adatokat Viskolcz Noéminak köszönhetem.

ban — Nádasdy jelenlétében is elhangzott, ám erre vonatkozóan jelenleg nincsenek konkrét forrásaink.

Tartósan együttmaradó zenészegettes, a zenészek helyzete

Még ha nincs is arról fogalmunk, mi és hogyan szólhatott Nádasdy rezidenciáin, de világos, hogy az éves zenészszerződések folyamatosan működő együttest eredményeztek, vagyis a hosszabb ideig együtt lévő zenészeknek lehetőségük volt valamiféle összeszokásra, egy bizonyos játéktípus — tudatos vagy ösztönös — kialakítására, miként valamiféle repertoár összeállítására is. A zenészek egy részének évekre nyúló folyamatos szolgálata nyomán nem kétséges, hogy a Nádasdy-rezidenciák együttese nem egy-egy alkalomra összeállt ad hoc csoportosulás volt.⁸⁶ Az együttes tehát megfelel az „állandó apparátus” Szabolcsi által egykor megfogalmazott és teljes joggal hangsúlyozott alapkövetelményének.⁸⁷ Az alkalmoszerűségről csakis a kiegészítők kapcsán beszélhetünk.

Mai ismereteink alapján úgy tűnik, hogy a helyiek javarészt hosszasan szolgáltak, a külföldiek viszont inkább csak rövidebb időre szerződtek. Ez ugyan megfelelne annak, ami más főúri családok forrásadataiból kiszemezgethető, az általánosítás azonban a konkrét esetekkel való megmértést nem mindig állja ki.⁸⁸ Nyilván így lehetett ez Nádasdynál is. Miközben Marchesini ugyan csak egy (vagy legfeljebb másfél) évig tartozott az udvartartásához, és úgy tűnik, Pyrtaler is hasonlóan röviden működött a pottendorfi rezidencián, miként rajtuk kívül alighanem szép számmal akadhettek még mások is, akik csak rövid ideig szolgáltak, de bőven találunk több éves alkalmazásról szóló ellenpéldát is. Sípos Istvánt ma öt éven keresztül adatoljuk (1652–1656), Johann Heinrich Schrenk esetében hat évről tudunk (1658–1663), Hegedűs Györgyöt pedig már nyolc évig követhetjük (1655–1662). A fentiek mellett akadnak bizonytalanabb adataink is: ha az 1657-ben említett Trombitás János és az 1661-ben adatolt hetési Trombitás János egyazon személy volt, úgy ez esetben szintén legkevesebb öt éves szolgálattal számolhatunk. A Schrenknek tanúsvány kiállító Hans Wellinger (illetve a vele azonosítható Ballnigér/Ballingér János) trombitás ugyan csak 1669–1670-ben dokumentált, ám az 1663-ban elbocsátott zenészek ügyében tett vallomásából világos, hogy már akkor is Nádasdyt szolgált. A jelek szerint tehát legkevesebb hét évig volt a főúr trombitása. Amennyiben helytálló a Trombitás Jakabot említő, időben egymástól távol eső adatok (1645, 1648 és 1663) egyetlen személyre

⁸⁶ A tartós udvari együttesnek – a néhány megmaradt konvención, a hosszabb szolgálati viszonyra utaló terminológián (*Convention*, ill. *Besoldung*), továbbá a némelyek tartósabb alkalmazását bizonyító számadásokon kívül – fellelhető még olyanféle tanúsága is, mint az 1661-ben két ikergyermekét Pottendorfból elvesztő zenész, Sima esete (l. a 20. jegyzetet). E muzsikusi nyilvánvalóan családostul volt a Nádasdy-udvarban, és ebből következik, hogy hosszabb időre való letelepedési szándékkal ment Nádasdyhoz.

⁸⁷ Szabolcsi B.: A XVII. század magyar főúri zenéje i. m. 215.: „a rendszeresség legfőbb követelménye az állandó apparátus”.

⁸⁸ Vö. Király P.: A magyarországi főnemesség 17. századi zeneélete i. m. 435. és 15. jegyzet.

vonatkoztatása, akkor e trombitás tizennyolc évig vagy esetleg még tovább volt Nádasdy alkalmazottja.

Végeredményben tehát csakis nagyon óvatosan ítélnünk úgy a helyiek, mint a külföldről jöttek esetében. Elszórt forrásadataink egy-két kivételtől eltekintve nem teszik lehetővé, hogy a zenészek alkalmazásának időtartamát biztosan behatároljuk. Az, hogy valakiről esetleg csak egy-két adatunk van, könnyen lehet a forrásinség eredménye; így első látásra sokszor úgy tűnhet, hogy az illető csak rövid ideig volt Keresztúron, Seibersdorban vagy Pottendorfban, valójában azonban akár esetleg évekig is szolgálhatott.

A konvenciók és utasítások szórványadataiból kikerekedik, hogy a zenészek Nádasdynál is az udvartartás tagjainak középmezőnyébe tartoztak, sőt némelyek egyenesen a személyzet kiemelten megbecsült tagjai közé sorolhatók. Megállapítható, hogy Nádasdy más kortárs arisztokratákhoz képest (pl. Batthyány Ádámmal viszonyítva) többet tudott vagy volt hajlandó áldozni zenészekre.⁸⁹

A Nádasdyak személyes kapcsolata a zenével

A ma ismert dokumentumok hallgatnak a Nádasdy-családtagok esetleges zenejártékáról. Zenei érdeklődésükről és affinitásukról lényegében nem tudunk semmit. Noha feltételezhetnénk, hogy a főként otthon tartózkodó Esterházy Anna Júlia zenélt is, és elképzelhető, hogy játszott az ingóságleltárakban említett hangszerek némelyikén — ezek részben legalább is a családtagok személyes használatára szolgálhattak —, leginkább talán valamelyik billentyűshangszerre gondolhatnánk (a korabeli szóhasználatban a *virginára*), ám férjével ellentétben Esterházy Anna Júlia számunkra szinte csak árnyékalakként jelentkezik. Így a fenti gondolat sor nem több, mint spekuláció. A családtagok közül pillanatnyilag egyedül Nádasdy István zenélése adatolt, a párizsi tartózkodása alatti gitár tanulás.

Függetlenül attól, hogy nem tudjuk, milyen személyes hatással volt Nádasdy Ferencre a muzsika, nem kétséges: Nádasdy sokfelé megfordulva sok mindent halott. Számos zenei benyomás érte és érhetette úgy Pozsonyban vagy Sopronban, mint Bécsben vagy másutt külföldön. Mint országos főméltóságnak ott kellett lennie az országgyűléseken és folyamatosan kapcsolatban állt az uralkodói udvarral is, ahová 1645-től fogva rendszeresen, évente akár többször is felutazott különféle hivatali teendők és egyéb feladatok miatt.⁹⁰ Tisztségeiből fakadóan jelen volt bizonyos kiemelkedő országos eseményeken: például a pozsonyi diétákon, valamint az 1647-ben és 1655-ben lezajlott koronázásokon,⁹¹ illetve az ezeket követő koronázá-

⁸⁹ Az udvari zenészek szociális helyzetére, rangsorára általánosságban, valamint konkrétan Nádasdy zenészeire l. *Király P.: A magyarországi főnemesség 17. századi zeneélete* i. m. 443–445.

⁹⁰ Nádasdy gyakori, de általában rövid bécsi tartózkodásai jól követhetők az OTKA-projekt keretében készülő Nádasdy-itinerárium segítségével. Ez a projekt lezárultával elérhető lesz honlapunkon (www.barokkudvar.hu), illetve részben már megtalálható Toma Katalin disszertációjában is. *Toma K.: Gróf Nádasdy Ferenc* i. m. 157–240.

⁹¹ Nádasdy részvételére l. *Pálffy Géza: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon*. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. *Századok* 138. (2004: 5. sz.) 1082., 1085.; IV. Ferdinánd pozsonyi koronázásán (1647. június 16.) Samuel Capricornus visszaemlékezése szerint megszólalt az akkori Habsburg *Kapellmeister*, Giovanni Valentini *Cantate gentes* című tizenöt szólamú (hét énekszólamra

si bankettekén.⁹² A magyar koronázási ünnepségsorozatnak természetes és elengedhetetlen elemét jelentette a devocionális-reprezentációs zene, amelynek keretében olyan császári udvari kiválóságok, mint Antonio Bertali/Bertalli, Antonio Draghi, Giovanni Felice Sances vagy Giovanni Valentini művei szólaltak meg.⁹³ Nádasdy fültanúja lehetett számos kisebb-nagyobb jelentőségű egyéb zenés udvari eseménynek is, miként bizonyára részese volt — legalább is passzív szemlélőként és hallgatóként — a világi szórakozásoknak is. Sógorától, Esterházy Páltól eltérően az ő esetében nincs ugyan tudomásunk bécsi operalátogatásáról,⁹⁴ ez azonban eredhet egyszerű forráshiányból is.

Nádasdy 1642 tavasza és ősze között néhány hónapot Itáliában töltött, majd 1648 tavaszán (március 31. és május második fele között) Prágában járt,⁹⁵ 1653 nyarán pedig sógorával, az ifjú Esterházy Pállal jelen volt a regensburgi császárkoronázáson.⁹⁶ 1665-ben ismét visszatért az *örök város*ba, és ekkori hús-

és nyolc hangszerre írt) motettája. *Josef Sittard*: Samuel Capricornus contra Philipp Friedrich Bodecker. In: *Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft* 3. (1901–1902) 101., valamint *Richard Rybarič*: Viedenská cisárska kapella v Bratislave. In: *Bratislavský hudobný barok*. Bratislava [1987.] 32.; Egy kortárs jelentés szerint a ceremónia végén „in der Kirchen aber mit Trompeten und Heerpauken das Te Deum laudamus gesungen”. A koronázási *Te Deum* hagyományosan az együttesvezető megzenésítésében hangzott fel, vagyis ezúttal nyilván Valentini műveken. L. *Richard Rybarič*: Hudba bratislavských korunovácií. In: *Musicologica Slovaca*. Bratislava 1990. 18.; I. Lipót király koronázásán (1655. június 27.) a ceremóniát az 1649 óta *Kapellmeister*ként működő Antonio Bertalinak erre az alkalomra komponált, nyolc énekszólamot és hangszereket foglalkoztató *Te Deum* zárta. *Rybarič, R.*: Viedenská cisárska kapella v Bratislave i. m. 32.; *Friedrich W. Riedel*: Krönungszereemoniell und Krönungsmusik im Barockzeitalter. In: *Mitteleuropäische Kontexte der Barockmusik*. Bericht über die Internationale musikwissenschaftliche Konferenz, Bratislava 23.–25. März 1994. Hrsg. Pavol Polák. Bratislava 1997. 123. Egy korabeli forrás úgy tudósít erről, hogy „bey Endigung dieses Actus war das Te Deum laudamus unter einer herrlichen Music [...] gesungen”. *Rybarič, R.*: Hudba bratislavských korunovácií i. m. 18. Újabban felferült, hogy Lipót koronázásakor Bertali *Missa novi Regis* című miséje is elhangzott volna. L. *Ladislav Kačič*: Zene a pozsonyi királyi koronázási ünnepségek idejében (1563–1830). *Magyar Zene* 43. (2005: 4. sz.) 452.

⁹² Az udvari muzikusok az ilyen nagy ünnepségre – beleértve a királynéi koronázásokat is – természetesen követték az uralkodót Pozsonyba. A uralkodói együttes itteni aktivitásának a téma jelentőségéhez méltó vizsgálata és feldolgozása még sajnos hiányzik, a szórványadatok azonban igazolják a Habsburg-udvari muzikusok rendszeres ottlétét. Nádasdy korára l. *Knaus, H.*: Die Musiker im Archivbestand i. m. (I. közlemény, 1967) 36. (1638/1639), 92. (1638), 93. (1638), 113. (1646), 114–116. (1647), 124. (1655), 57. (1656), 141. (1659), 144. (1662), 75. (1666); *Nettl, P.*: Zur Geschichte der Kaiserlichen Hofmusikkapelle (III. rész, 1931) 26., 34. (az uralkodó feleségének zenészei, 1659); A témát érintő legújabb munka: *Kačič, L.*: Zene a pozsonyi királyi koronázási ünnepségek idejében i. m.; Arra, hogy az ünnepségeken magyar zenészek is közreműködtek l. *Nettl, P.*: Zur Geschichte der Kaiserlichen Hofmusikkapelle (III. rész, 1931) i. m. 25.: „Den Hungarischen Musicanten welche bey der Khönig[lichen] Hungarischen Crönnungs Mallzeit musicirt.”

⁹³ Egy Nádasdy korát némileg megelőző koronázási ünnepség zenei gazdagságába jó bepillantást ad *Otto G. Schindler*: „Commedia in musica” 1622-ben Sopronban. A Habsburg Birodalom első operaelőadása? *Magyar Zene* 41. (2003: 3. sz.) 337–372.; l. még: *Király P.*: A 17. századi Habsburg udvar zenés látványosságai i. m. 96–109.

⁹⁴ *Király P.*: A 17. századi Habsburg udvar zenés látványosságai i. m. 100–101.

⁹⁵ Prágában Nádasdy például a május 3-án előadott, Nápoly spanyol kézre kerülését megünneplő udvari balettel láthatta/hallhatta, amelyben az uralkodó és különféle urak vettek részt. Vö. *Herbert Seifert*: Die Oper am Wiener Kaiserhof im 17. Jahrhundert. Tutzing 1985. 39–40., 440., 632.

⁹⁶ A regensburgi események során a dómban a császári *Kapellmeister*, Antonio Bertali *Te Deum*, valamint a koronázási ceremónia egyéb zenéje hangzott fel. A koronázási bankett alatt udvari zenészek szolgáltattak asztali zenét. A városban is mindenfelé szólt a muzika. Vö. *Horn Ildikó*: Esterházy Pál: Itinerarium in Germaniam 1653. Sic itur ad astra 2–3. (1989: 4–5. sz.) 21–48.

véti zarándokútját jelentős zenei események kísérték. Mint az utazásról naplót vezető Nádasdy-familiáris, Bezerédi Zsigmond feljegyezte, a húsvét utáni első vasárnap (április 2.) délutánján voltak „az Appolinare templomban, a hol oly *muzsikát* tartanak, egész Rómában nincsen más, ekkor svéciai királyné is jelen volt”.⁹⁷ Ismert, hogy a *Collegium Germanicum-Hungaricum*mal egybetartozó *St. Apollinaris* templom zeneéletét 1629 decemberétől egészen 1674 januárjában bekövetkezett haláláig a korszak egyik kiválósága, a híres Giacomo Carissimi irányította.⁹⁸ Mivel az akkori gyakorlat és kívánalmak szerint a jeles ünnepeket általában a *magister capellae* szerzeményei köszöntötték, valamint Carissimi 1656 nyaratól a római emigrációban élő Krisztina svéd királynőt (1626–1689) is szolgálta „*Maestro di Cappella del concerto di camera*”-ként,⁹⁹ így valószínű, hogy a Bezerédi által említett *muzsika* részben vagy egészében Carissimi-alkotásból állhatott. Feltehetőleg oratórium vagy más hasonló nagyszabású kompozíció hangzott fel.

A magyar zarándokok Rómában alighanem másutt is hallottak világi és főleg egyházi zenét. Bezerédi naplójának tanúsága szerint ugyanis a zarándoklat során több templomban voltak misén, és húsvét hétfőjén (április 6.) jelen voltak a Szent Péter-bazilikában a pápai misén, valamint a következő napon a Sixtus-kápolnában tartott misén is.¹⁰⁰ Ez utóbbi két istentiszteleten kétségkívül közreműködtek a pápai énekesek is, akik gyakorlatuknak megfelelően hangszer nélkül csak *a capella* énekeltek. Részben improvizált többszólamú ellenpontok, valamint esetleges új alkotások mellett — miként későbbi forrásadatok alapján bizonyosra vehető — 1665 húsvétján is felhangozhattak a késő reneszánsz polifónia nagy alkotásai, Pierluigi Palestrina, Tomás Luis de Victoria, Cristobál de Morales, Gregorio Allegri vagy mások szerzeményei.¹⁰¹

Nádasdy 1647. március 5-én némileg kedvetlenül számolt be Batthyány Ádámnak egy pozsonyi farsangi táncmulatságról, ami alapján elsőre ugyan úgy vélhetnénk, hogy nem tellett öröme a látványos társasági eseményeken való részvételben¹⁰² – ámbár lehet, hogy csak rossz táncosként vagy más okból érezte magát kellemetlenül. Tény ugyanakkor, hogy az európai *Kavalierstouron* lévő István fiának előírta, tanuljon táncolni, sőt a fia kíséretében lévő ifj. Zichy

⁹⁷ *Marczali Henrik*: Bezerédj Zsigmond utazási naplója. Történelmi Tár (1883) 354.

⁹⁸ Vö. *Thomas D. Culley*: Jesuits and Music. A Study of the Musicians connected with the German College in Rome during the 17th Century. Roma 1970. 173–179.; *Lino Bianchi*: Giacomo Carissimi. Nuovi documenti nell’archivio del Collegio Germanico Ungarico di Roma. Nuova rivista musicale Italiana 8. (1974) 107–124.; *Graham Dixon*: Carissimi. Oxford 1986.; *Günther Massenkeil*: Carissimi. In: Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Personenteil. Bd. IV. Kassel 2000. 204–205. hasáb.

⁹⁹ A svéd trónról 1654-ben lemondott Krisztina királynő 1655 decemberében érkezett Rómába. 1656 börtöntől fogva rendszeresen a *St. Apollinaris* templomot látogatta. *Culley, Th. D.*: Jesuits and Music i. m. 178–179.; *Bianchi, L.*: Giacomo Carissimi i. m. 114.

¹⁰⁰ *Marczali H.*: Bezerédj Zsigmond utazási naplója i. m. 355.

¹⁰¹ Vö. *Jean Lionnet*: Performance Practice in the Papal Chapel during the 17th Century. Early Music 15. (1987: Nr. 1.) 3–15.; *Giancarlo Rostirolla*: Alcune note storico-istituzionali sulla Capella Pontificia... In: Studien zur Geschichte der Päpstlichen Kapelle. (Tagungsbericht Heidelberg 1989.). Hrsg. Bernhardt Janz. Città del Vaticano 1994. 687., 692–694.

¹⁰² MOL P 1314, Nr. 32105., idézte már *Király P.*: A magyarországi főnemesség 17. századi zenelete i. m. 465.: 112. jegyz.

Istvánt is noszogatta, hogy ő se vonja ki magát a táncból, mert akkor ehhez az ifjú Nádasdy is nagyobb kedvet kaphat.¹⁰³

Egy Nádasdy kisasszony — valószínűleg Anna Terézia — részt vett az 1667. február 17-én a császári udvarban rendezett farsangi táncmulatságon, mégpedig török nőnek („*Türckhin*”) öltözve. Egy „*Freyle[in] Nadastin*” — nyilván ugyanő — szerepel mint „*Dame*” a bécsi *Obersthofmarschall* párjaként a következő esztendőben, feltehetőleg ugyancsak farsangkor, egy „*Wütschaft*” résztvevői között is.¹⁰⁴ Noha tisztázatlan, miben működött közre, de farsangkor szokás szerint többé-kevésbé szcenikusan megrendezett baletteket adtak elő a császári udvar részvételével. A táncok zenéje udvari komponistáktól származott, 1667–1668 táján elsősorban a napjainkban is nagyra becsült Johann Heinrich Schmelzertől.¹⁰⁵

Nádasdy és Esterházy

Nádasdy rezidenciális együttesének vizsgálatához hozzátartozik az a kérdés is, vajon zenei téren hatott-e ő tizenhárom évvel fiatalabb sógorára, Esterházy Pálra, a későbbi nádorra? A művészettörténészek ma úgy értékelik, hogy Nádasdy a képző- és iparművészetet illetően határozott befolyást gyakorolt Esterházyra. Az utóbbi ugyanis nem kis részben olyan művészeknek és mestereknek adott jelentős megbízásokat, akik Nádasdynak is dolgoztak (pl. Benjamin von Block, Carlo Martino Carlone, Filiberto Luchese, Philipp Jakob Drentwett). Kérdés, hasonlóan volt-e ez a zenével is? A választ erre sajnos nem tudjuk. Noha a jelenleg rendelkezésre álló források azt tanúsítják, hogy Nádasdy már jóval Esterházyt megelőzően figyelemre méltó együttessel rendelkezett, mégis úgy sejlik, mintha Esterházy — aki részben I. Lipót ajándékként, részben más úton idővel sok mindenhez hozzájutott a nagy Nádasdy-vagyonból — zenészeket nem vett volna át sógorától. Mi több, Esterházy Pál rezidenciális zenéjének kibontakozása — amely majd a századforduló után a *Harmonia caelestis* (1711) létrehozásában és közreadásában teljesedik ki — úgy tűnik csak az 1680–1690-es években, vagyis a Nádasdy kivégzése utáni évtizedben kezdődött.

Valóban független folyamat eredményezte-e az Esterházy-együttes fejlesztését és felvirágzását, vagy pedig a korábbi időszak forrásai lényegesen hiányosabbak, mint az gondolnánk (vagy esetleg még nem eléggé feltártak), és a két rokon nagyúr rezidenciális zeneélete valójában jobban összefüggött, mint azt pillanatnyilag dokumentálhatjuk, mindez igencsak kérdéses.¹⁰⁶ Az egymással szoros

¹⁰³ Toma K.: Nádasdy István európai tanulmányútja i. m. 213.: 83 jegyz., 1670. május 31. Kezserút: „Jót cselekeszi kegyelmed, hogy az ő kedvéért maga is tanulja a táncolást, mellyel mind a gyermeket nagyobb szorgalmatosságra ébreszti, mind pedig maga is excollálja az polonicában, ki jövendőben kegyelmednek sem fog ártani”.

¹⁰⁴ ÖStA HHStA Obersthofmeisteramt, Ältere Zeremonialakten Kart. 7. fol. 47–54., ill. Kart. 8. fol. 72^v. (Az utóbbinál hiányzik a pontos keltezés.) Az adatokat Fazekas István bécsi magyar levéltári delegátusnak köszönhetem.

¹⁰⁵ Az 1667. február 17-én, illetve 1668 farsangján előadottakkal kapcsolatban l. Seifert, H.: Die Oper am Wiener Kaiserhof i. m. 459., 707., ill. 462–463., 715–719.

¹⁰⁶ Esterházy Pál korára és udvari együttesére l. Tank, U.: Studien zur Esterházyischen Hofmusik i. m. 21–105. Tank munkáját kiegészíti Hárich kézírata alapján Sas Ágnes. *Esterházy Pál*:

kapcsolatot tartó két főúr rezidenciális zenéjének vizsgálata, az esetleges kapcsolatok feltárása kétségekívül további kutatást kíván.

Mindettől függetlenül annyi azonban már most is világos: az Esterházyaknak a 17. század végétől rohamosan kibontakozó és egyre igényesebbé váló zeneéletét, valamint magát az Esterházy-együttest — a korábbi nézetektől eltérően — napjainkban már semmiképpen nem tekinthetjük a korszakban egyedülálló jelenségnek. Nyilvánvaló, hogy a Magyar Királyság nyugati peremén élő főnemesi családok közül nem csak ők igyekeztek a zene terén kapcsolatban maradni, sőt lehetőségeik szerint lépést tartani Európa fejlettebb nyugatabbi régióival.¹⁰⁷ Ez különösen érvényes Nádasdy III. Ferencre, akinek együttese létszámában — mai ismereteink alapján úgy tűnik — némileg elmaradt ugyan sógorától, de amit napjainkban az Esterházy-, illetve a Nádasdy-zenészekről tudunk, az azt sejteti, hogy az országbíró időlegesen legalább olyan jó — ha nem jobb — muzsikussal rendelkezett, mint korábban apósa, Esterházy Miklós, illetve utóbb sógora, Esterházy Pál.

Úgy tűnik tehát, hogy az Esterházy Pál életének utolsó évtizedeiben kibontakozó színvonalas rezidenciális zene a nyugat-magyarországi főnemesség körében a 17. században megfigyelhető, általános tendencia részét képezte. Éppen ezért ma már nyugodtan kijelenthető: az Esterházyak e téren nem az egyedüli képviselők voltak, hanem azok, akik ügyes és szerencsés politikájuk révén a magyarországi arisztokrácia sorából egyre inkább kiemelkedve végül is a legnagyobb sikerrel jártak. Olyan szintre jutottak, hogy rezidenciális zenéjük utóbb Gregor Joseph Werner, majd pedig az egyetemes zenetörténet egyik óriása, Joseph Haydn hosszan tartó működésében érhetette el a csúcspontját. Az idevezető útnak egyik — sajnos tragikusan megszakadt — ágát jelentette Nádasdy III. Ferenc rezidenciális zenéje.

Harmonia caelestis (1711). Közr. Sas Ágnes. (Musicalia Danubiana 10.) Bp. 1989. 13–15., 22., valamint Bárdos K.: Főúri zeneélet i. m. 121–122. A tisztánlátást azonban megnehezíti, hogy éppen Esterházy Pál „uralkodásának” korai korszakát illetően a különböző tanulmányok ellentmondásos állításokkal szolgálnak. A jelek szerint további forráskutatás szükséges.

Maria Pia Pedani

VENEZIA PORTA D'ORIENTE

Mulino, Bologna 2010. 334 o.

VELENCE A KELET KAPUJA

Maria Pia Pedani hosszú ideig a Velencei Állami Levéltárban dolgozott, ma a velencei Università Ca'Foscari történelem tanszékének docense. Az Iszlám országok története programon belül az Oszmán Birodalom történetét tanítja, valamint számos nemzetközi szervezet tagja. A szerző Olaszországban azon kevesek közé tartozik, aki kiválóan ismeri nemcsak Velence történelmét és annak forrásait, de az oszmán és arab nyelvet is. Az 1990-es évek elejétől kezdve számos tanulmánya jelent meg rangos szakfolyóiratokban és gyűjteményes kötetekben elsősorban az oszmán és velencei diplomácia témakörében. Miután 1994-ben napvilágot látott a Velencében megfordult oszmán küldöttekről írott munkája (*In nome del Gran Signore. Inviati ottomani a Venezia dalla caduta di Costantinopoli alla guerra di Candia* címmel), 1996-ban szintén Velencében jelentette meg a keresztény Európa és a muszlimok közötti kereskedelmi és békeszerződésekről szóló könyvét (*La dimora della pace. Considerazioni sulle capitolazioni tra i paesi islamici e l'Europa* címmel). A 20. század első felében komoly iskolával és hagyományokkal rendelkező olaszországi iszlamisztika és az olasz–török kapcsolatok kutatása — amelyet olyan nevek fémjelznek, mint Carlo Alfonso Nallino, Luigi Bonelli, Ettore Rossi, Alessio Bombaci, Alessandro Bausani, Aldo Gallotta vagy Paolo Preto — ma Giacomo E. Carretto és Carla Coco mellett leginkább Maria Pia Pedaniban találta meg a korábbi példaképekhez mindenben méltó folytatását.

Jelen recenzió tárgyát képező új könyvében Velencének a muszlim világgal való kapcsolatát mutatja be a kezdetektől (gyakorlatilag a 8. század közepétől) egészen a 18. század végéig (a Velencei Köztársaság Napóleon által történt 1797. évi elfoglalásáig). A szerző kilenc fejezetre osztotta könyvét, amelyek közül az első három, bevezető jellegű fejezet időrendben ismerteti Velence és a Kelet legfőbb kapcsolódási pontjait (azonban ezeknél is csak a feltétlenül szükséges mértékben tárgyalja a politikai eseményeket), a szerző érdeklődésének középpontjában ugyanis mindvégig a két kultúra találkozási pontjait megjelenítő egyes személyek és csoportok állnak. A további fejezetek egyenként veszik végig (az egyes fejezeteken és alfejezeteken belül fenntartott nem nagyon szoros, de azért követhető időrendben) a kapcsolatokat alakító szervezeteket, csoportokat, egyéni sorsokat és az ezeket formáló nézeteket, egymásról szerzett ismereteket.

A kötet egy bevezető jellegű fejezettel (*Un leone che venne di lontano* – Egy messziről érkezett oroszlán) kezdődik. Ez Velence korai történetét — amelyben még mint a Kelet-római Birodalom egyik tartománya — protektoráthoz és az önálló állammá válás során kiválasztott Szent Márkhoz és szimbólumához, az oroszlánhoz fűződő viszonyát, valamint e korai történet során dokumentálható, elsősorban Egyiptomhoz (tudniillik onnan hozta el a szent testét 828-ban két velencei kereskedő) kötődő korai, főként kereskedelmi kapcsolatokat mutatja be. A szent testének Alexandriából történt megszerzése ugyanis Velence szimbolikus önállósodásának jele volt, és ezután Bizánc, a távoli „főváros” mindinkább lehetséges szövetségessé kezdett válni, hiszen nem volt immár az az erős nagyhatalom, amelynek a velenceieknek alá kellett vetni magukat.

Ezután Pedani az 1000. év előtti eseményeket mutatja be (*I primi contatti* – Az első kapcsolatok), elsősorban az itáliai félsziget, valamint Szicília felé terjeszkedő arab/muszlim világ szemszögéből. Amikor a 9. században a muszlimok erőteljesen a mediterrán világ felé fordultak, a keletre gabonával, rabszolgákkal és a hadi célokra alkalmas faanyaggal kereskedő Velence is veszélybe került. A megnyugvást az ezredforduló időszakának dóziséja, II. Pietro Orseolo (991–1008) hozta meg, aki legyőzve a „szaracénokat”, és közel négy évszázadra biztosította a velencei hajók uralmát az Adriai-tengeren, diplomáciai tevékenységével pedig megerősítette a levantei és észak-afrikai kereskedelmi kapcsolatokat.

A velencei rabszolga-kereskedelem, amely — az itáliai tengeri kereskedővárosokkal (Amalfival, Genovával és Pisával) versengve — főleg a Fekete-tenger melléki mór, szaracén, tatár és szláv nők és férfiak elhurcolását és eladását jelentette, élénk maradt az egész középkor folyamán. A 15. századtól kezdve az oszmánokkal kötött megegyezések erőteljesebben szabályozták ezt a fajta tevékenységet, hiszen a kora újkorra — a rabszolgák számának drasztikus csökkenésével — ez a fajta „árucikk” igen felértékelődött.

A Szentföldre induló, illetve Szent Márk relikviáit megpillantani szándékozó zarándokok a 15. század közepéig szintén jelentős csoportot képeztek a Velencei Köztársaságban. Az Európából mindenfelől érkező zarándokok számára a 10. századtól kezdődően különféle szálláshelyeket létesítettek a városban. A zarándokok monoton úti beszámolóí évről évre a velenceiek által szervezett Szentföld felé irányuló, biztonságos (mindig ugyanúgy) zarándokútról szólnak. A keresztések — vagy ahogyan akkoriban tekintették magukat, a „fegyveres zarándokok” — a 12–13. században kezdtek el tömegesen megjelenni Szent Márk városában, amely sohasem tudott teljes mértékben azonosulni a kereszties hadjáratok pápai gondolatával.

A harmadik fejezet (*Tra guerra e pace* – Háború és béke közt) az utolsó azok sorában, amelyek szintén inkább a „hagyományos” történelmet, a politikátörténetet ismertetik, ezúttal — mint ahogy a fejezet címe is tökéletesen kifejezi — a háború és az azt követő békék sorára koncentrálnak. Így elsőként az Oszmán Birodalom előtti időszakban, majd az oszmánok első évszázadaiban, végül a 16–17. századra összpontosítva egészen a 20. század elejéig eljutva röviden végigveszi a Velencei Köztársaság és az Oszmán Birodalom fegyveres konfliktusainak és békekötéseinek történetét. A muszlimoknál jogi szempontból kétféle hitetlenekkel köthető megállapodás létezett: a *hudna*, amelyet az uralkodók írtak alá és az ellenségeskedés felfüggesztésére szolgált, illetve az *amân*, amely egy muszlim fél által egyszemélyesen kiállított menlevelet jelentett. A kereskedőcsoportokat alakító és saját magukat, valamint érdekeiket erősen védő velenceiek a muszlim uralkodókkal *kapitulációnak* nevezett szerződéseket, illetve megállapodásokat kötöttek.

A két állam közötti kapcsolatok egyes emberi tényezőinek ismertetését a szerző a velencei diplomáciai és konzuli rendszer (*Il sistema diplomatico e consolare veneziano*), mint a kereskedelem mellett a Velencei Köztársaság és a keleti/muszlim államalakulatok között fennálló kapcsolatok egyik legfőbb intézményes mozzanatának bemutatásával kezdi. A korán kialakult és igen összetett velencei diplomáciában 1453-ig csupán alkalmi követségek indultak az Oszmán Birodalomba. Ezek lehettek nagykövetségek, és tárgyalásokat folytathattak a dózse nevében, vagy egyszerű követek, akik átadtak egy levelet vagy egy üzenetet, illetve ágensok, akik szintén tárgyalhattak ugyan az uralkodó nevében, de — vagy nemesi származás hiányában vagy az adott nemzetközi politikai helyzetben ajánlatos volt egy kevésbé hivatalos és így kevésbé feltűnő küldött jelenléte — nem kapták meg a hivatalos nagykövetségi címet. Már a középkorban léteztek továbbá a politikai hatalmat képviselő funkcionáriusok, az úgynevezett *bailók*, akik Velence birtokain, illetve néhány levantei államban képviselték a köztársaságot.

A 15. század végére a *bailók* többségéből konzul lett, egyedül a konstantinápolyi *bailo* tartotta meg ezt a címet, aki állandó követté vált, és 1670-től az egész Oszmán Birodalomban az ő joghatósága alá tartoztak a velencei konzulok és ezzel együtt a birodalomban élő összes velencei alattvaló. Az ő feladata volt továbbá a köztársaság és az oszmán udvar közötti kapcsolattartás, valamint a városállam zászlaja alatt működő kereskedők érdekeinek védelme. A *bailók* Velencébe küldött jelentései rendkívül értékes korabeli forrásaink az Oszmán Birodalomról. A kora újkorban emellett továbbra is érkeztek a lagúnák városából Isztambulba különböző alkalmi követségek, amelyek gyakran békekötésekről tárgyaltak, illetve egyes oszmán ünnepek (pl. új szultán trónra lépése, hercegnők esküvője vagy hercegek körülmetélése) fényét emelték.

A Velencei Köztársaság az állandó és egyes feladatokra küldött követek mellett egy szintén a középkorra visszanyúló rendszert, a kereskedők érdekképviselését Keleten ellátó konzuli hálózatot is működtetett. A konzuli hálózat az idők folyamán sokat változott és fejlődött, ám a konzulok hatásköre és fő feladata a mindenkor velencei kolónia kereskedelmi érdekeinek és kereskedőinek védelme volt. A konzuloknak emellett, hogy az egész közösség nevében ők tartották a kapcsolatot a helyi autoritásokkal, be kellett szedniük az adót, valamint szükség esetén bírói funkciót is elláttak. A nagyobb központok konzuli helyei a velencei arisztokrácia tagjainak voltak fenntartva, a többire velencei polgárok és alattvalók pályázhattak.

A keletre küldött követek azonban gyakran nem voltak tisztában az adott civilizációnak a keresztény Európától teljesen eltérő ceremóniális terével (*spazio cerimoniale*), amely nem csupán és nem is elsősorban a vallási különbségekből eredt, hanem a tér, az idő, az értékek és mindenek-

előtt a szimbólumok teljesen másfajta értelmezéséből fakadt. Pedani kiválóan ismeri és ismerteti az oszmán szultánok udvarában szokásos rendet, valamint részletesen bemutatja a követek fogadásának merev szabályokat követő, még az oszmánok felemelkedésének idején kialakult és az évszázadok során csak nagyon lassan változó szertartásrendjét. A diplomáciai érintkezések során adott ajándékokról szóló részben nemcsak azt tudhatjuk meg, hogy a legkeresettebb áruk és így a legértékesebb ajándékok a szultáni udvarban a velencei kelmék voltak, hanem az ajándékozás mögött álló szándékokról és szimbólumokról is képet alkothatunk. Az oszmán etikettnek ugyanis elengedhetetlen részét képezték a kötelező jellegű ajándékok, amelyek mindig származási helyük szépségeit és művészetét voltak hivatva illusztrálni. Az oszmánok világában az ajándékozás a tiszteletadás és a megbecsülés jele volt, ezt azonban az európai diplomaták nem minden esetben értették meg teljességgel. Mindeközben a szultán a saját világában egzotikusnak számító tárgyak használatával saját univerzális uralkodó jellegét akarta kiemelni.

A keleti diplomatakról és küldöttekről szóló részben (*Diplomatici e inviati orientali*) Pedani cáfolja azt a bevett nézetet, miszerint muszlim országok küldöttei nemigen jutottak el európai országokba, hiszen Velencében már a 14. századi források beszámolnak magrebi követekről, de később is érkeztek perzsák (akikkel a kereskedelmi kapcsolatokon túl többször is megpróbálták oszmánellenes szövetséget létrehozni), mamelukok, tatárok és török követek is. A kora újkorban természetesen az oszmánok voltak a legaktívabb követjárók a Velencei Köztársaságban. Első követeik 1384-ben tűntek fel, és ezt követően a 16. század végéig szinte évente érkeztek „törökök” Velencébe. Ezek lehettek a szultán, illetve a nagyvezír küldöttei, és feladatuk államügyek, a béke és háború kérdéseinek megtárgyalása volt, illetve helyi autoritások emberei, akik leginkább kereskedelmi, illetve a határok kérdését illető ügyekkel foglalkoztak. Ez utóbbiak gyakran a Balkánról, illetve Magyarország területéről érkeztek. A szerző kutatásai nyomán képet kaphatunk a muszlim követeknek a *Serenissima* területén eltöltött mindennapjairól, miként az előző részben a konstantinápolyi keresztény követek mindennapi életéről is.

A keleten működő velencei csoportosulások (*Veneziani in Levante*) közül kiemelkedtek a kereskedők, akik számára karavánserájokat vagy — ahogyan a velenceiek nevezték — *fondacókat* létesítettek. Ez az összefüggő hálózat jól működött mind a velenceiekkel kapcsolatban álló muszlim országokban, mind pedig a Velencei Köztársaságban, ahol szintén létesítettek a külföldiek számára hasonló szállás-, illetve telephelyeket. A nagyobb kereskedelmi központokban (például Trabzon, Konstantinápoly vagy Tana) egész kis önálló velencei kerületek alakultak ki a vendégfogadón és a raktárakon kívül saját templommal, temetővel, boltokkal, pékséggel, fogadóval, sőt iskolával vagy kúttal felszerelve. A konstantinápolyi *bailók* nagy udvartartással rendelkeztek, akik ismét a keleti keleti kiemeli a velencei jogban járatos és gyakran diplomáciai gyakorlattal rendelkező titkárok. A keleti állást ellátó orvosok és szakácsok jelentőségét. Ugyanilyen fontos szerepet töltöttek be a keleti tartásban a tolmácsok, a postaszolgálatot ellátó személyek (akik a *bailo* és a központi kormányzat közötti élénk levelezést bonyolították) és a hírszolgáltatók, vagyis a kémek. Ez utóbbiak megszerzésében Velence az élen járt, olyannyira, hogy a kora újkorban a főként külföldön szolgálatot teljesítő titkárokat, kereskedőket és tengerészeket bevonó, a velencei Tizek Tanácsa által irányított nemzetközi kémhálózat az egyik legeredményesebben működő hírszerzés volt egész Európában. A fent említett csoportosulások már a középkor folyamán felvásárolták, majd nyugaton továbbadták a drága levantei fűszereket, gabonát, kelméket, hadifegyvereket és faanyagot, ám emellett élénk volt a műtárgyak adás-vétele és zsákmányolása is. Erdemes még szólni az Oszmán Birodalomba érkező velencei művészekről, akik elsőként II. Mehmed szultán (1451–1481) meghívására érkeztek a török fővárosba (pl. Gentile Bellini), többek közt az uralkodó gazdagságának és hatalmának reprezentálása céljából.

A Velencébe eljutó muszlimok és a muzulmán országokban élő, illetve tevékenykedő velencei alattvalók ismertetése után Pedani Velence keleti kapcsolatainak egy újabb érdekes aspektusát vizsgálja, vagyis a kivándorlók és áttértek sorsát ismerteti (*Tra due entità*). Ebben a témakörben is mindkét oldalt bemutatja: úgy a velenceiek sorsát az Oszmán Birodalomban, mint a köztársaság területére érkezett muzulmánok életútját. Ez utóbbiak, amennyiben át kívántak térni, a katekumeneknél kaptak keresztény képzést. A neofiták nagy ünneplésben részesültek, és számukra valamely mesterség elsajátítását és elhelyezését is mindig igyekeztek biztosítani, de egyértelmű volt, hogy ezek az emberek mindig csak a társadalmi ranglétra legalján helyezkedhettek el. Ezzel ellentétben az Oszmán Birodalomban a külföldiek, így a velencei alattvalók is, keresztényként is komoly politikai sikereket érthettek el. Ennek egyik legjellemzőbb példája a Magyarországon is jól ismert Alvise Gritti esete. A 16. század második felétől kezdve azonban már

csak konvertiták arathattak babérokat, közülük érdemes kiemelni Gazanfer ada nevét. A hárem-be bekerülve az itáliai származású nők is fontos politikai szerephez juthattak, erre példa II. Szelim szultán (1566–1574) feleségének és egyben III. Murád szultán (1574–1595) édesanyjának, Nur Banunak (1525–1583) és menyének, Szafijének az esete, akiknek a nevéhez az úgynevezett „nőuralom” kezdete fűződik az Oszmán Birodalomban.

A Keleten élő velenceiek és a mindkét oldalon való áttértek sorsának ismertetése után a szerző a Velencei Köztársaságba eljutott muszlimok helyzetét ismerteti (*Musulmani a Venezia*). Az oszmán vallási és etnikai sokszínűségnek megfelelően ortodox görög, zsidó, örmény keresztény és muzulmán arab, valamint török kereskedők és tengerészek bukkantak fel a *Serenissima* területén. Mindegyik csoportosulásnak a város más pontján volt kereskedőháza, telephelye. Kalmáraik csak államilag kirendelt közvetítők és tolmácsok segítségével bonyolíthatták ügyleteiket. 1588-tól törvénybe iktatták, hogy a kereskedelmi tranzakcióikat be kellett iktatni a közvetítő hivatalos nyilvántartásába. A muzulmánok jelenléte egészen az ellenreformáció időszakáig egyáltalán nem zavarta a velenceieket, kisebb fennakadást csak egyre növekvő számuk és elhelyezésük, illetve az okozott, ha egy muszlim Velencében halálozott el. Jelentős mértékben akadályozták azonban mind a keresztény, mind a muszlim kereskedők tevékenységét az adriai tengeren garázdálkodó kalózok.

Végezetül a könyv záró fejezetéről (*La conoscenza dell'altro* – A másik megismerése) ejtenék szót. Ez a velencei–keleti kapcsolatok újabb szegmensét tárja elénk: nevezetesen az egész könyv belső szerkezeti felépítésének megfelelően elsőként azt részletezi, hogyan látták Velencét az arab/keleti világban, majd az oszmán források, elsősorban krónikák alapján a törökök Velencei Köztársaságról alkotott képét, végül a velenceieknek a „törökökről” szerzett ismereteit és annak változását mutatja be részletesen. Pedani szemléletes példákkal illusztrálja, hogy a két kultúra mennyire, milyen csatornákon keresztül ismerte, ismerhette egymást, mennyire sikerült leszámolni a mindkét oldalt jellemző, és főleg az egymásról szerzett ismeretek hiányát tükröző előítéletekkel és sztereotípiákkal.

A kötetet számos színes, illetve fekete-fehér kép illusztrálja, a könyv végén található jegyzet-apparátuson és fejezetekre lebontott részletes bibliográfián kívül az olvasó tájékozódását segíti egy kronológia és egy névjegyzék is. Noha a könyv problémafelvetése és szerkezete inkább hagyományosnak mondható, a téma feldolgozása egyrészt egyedülállóan átfogó és széleskörű, mind időben, mind pedig térben és témakörben, másrészt megközelítése az események megértéséhez szükséges hagyományos politikatörténet mellett igen modern. Közelről megismerhetjük a muszlim–keresztény kapcsolatoknak elsősorban isztambuli és velencei helyszíneit, a résztvevők mindennapjait és nem utolsósorban a két civilizáció különbözőségeinek jelentését és jelentőségét. Különösen értékesé teszi a könyvet továbbá, hogy szerzője nem csupán a nagypolitikai eseményeket (amelyeknek fénykorában a *Serenissima* még egyik irányítója és — ahogy a kötet címe is mutatja — Európa kapuja volt Kelet felé) és azok szereplőit (akikről értelemszerűen több forrás is fennmaradt) mutatja be, hanem igyekszik a társadalom alsóbb rétegeinek sorsát is feltárni. Ehhez nyújtanak segítséget, a Velencei Állami Levéltárban fennmaradt török levelek, amelyekről szintén a szerző szerkesztésében 2010-ben a neves Brill kiadónál jelent meg igen hasznos inventárium (*Inventory of the 'Lettere e Scritture Turchesche' in the Venetian State Archives*). A gazdag forrásanyag és az említett példák sokaságának felhozatala mellett egy kis kritikai megjegyzést is meg kell azonban említeni. Előfordul, hogy a szerző illusztrációként ismertet egy-egy igen érdekes életutat vagy eseményt, de sajnos forrását a jegyzetekben sem tünteti fel.

Összességében mégis elmondhatjuk, hogy a frissen megjelent kötet — amelyben Maria Pia Pedani korábbi levéltári feltárómunkájának, kutatásainak és tanulmányainak témái jelennek meg rendezett, egymásra szervesen épülő és egymást kiegészítő formában — fontos alapkönyv mind Oszmán Birodalom, mind a Velencei Köztársaság diplomáciájának működéséhez és egymás közötti kapcsolataik megértéséhez. S mivel mindkét államalakulat évszázadokon keresztül szomszédunk volt, alaposabb megismerésük fontos szempontokat és adatokat szolgáltathat a késő középkori és kora újkori magyar történelem tanulmányozásához is.

HÄUSER – NAMEN – IDENTITÄTEN*Beiträge zur Spätmittelalterlichen und Frühneuzeitlichen Stadtgeschichte*

Szerk. Karin Czaja – Gabriela Signori

(Spätmittelalterstudien Bd. 1.)

UVK [Universitätsverlag Konstanz] Verlagsgesellschaft mbH. Konstanz 2009. 174 o.

HÁZAK – NEVEK – IDENTITÁSOK*Adalékok a késő középkori- és kora újkori várostörténethez*

A Karin Czaja és Gabriela Signori szerkesztésében megjelent kötet a késő középkori és kora újkori várostörténet eddig nem kellő mélységben vizsgált területét érintő tanulmányokat tartalmaz. Az ún. névjog csak a 19. századtól nyert pontosan körülhatárolható formákat Európában. Ettől az időszaktól datálható a késő középkorra és a kora újkorra jellemző többnevűségnek a fokozatos eltűnése is. A folyamat hátterét vizsgálva a házak késő középkori névhasználatát kell ismernünk. Az egzakt névjogi meghatározások eleinte nem személyekhez, hanem tulajdonhoz, leginkább ingatlanhoz kötődtek. A nagy társadalmi mobilitást mutató késő középkori városokban az ingatlanforgalomnak igazgatástechnikai ellenőrzése egyre inkább megkívánta a jól követhető névhasználatot. A háznevek jobb támpontnak mutatkoztak, mint a folyamatosan cserélődő tulajdonosok nevei. A kötet három nagy tartalmi egységre oszlik, három-három tanulmánnyal: 1) *Ház és identitás*; 2) *A ház, mint az emlékezet hordozója*; 3) *Ház és uralom*.

H. J. Gilomen tanulmánya — egyfajta második bevezetőként — egyik nagyobb egységbe sincs besorolva, témáját tekintve is elkülönül azoktól. A társadalmi mobilitás és a családi identitás kapcsolatát elemzi. A délnémet térségben az európai városokra általánosan jellemző demográfiai viszonyokat mutat ki: kicsaládi forma, alacsony gyermekszám. Emellett hangsúlyozza a városokra jellemző magas fluktuációt. Bazel polgárcsaládjai például a késő középkorban száz év leforgása alatt szinte teljesen kicserélődtek. A diszkontinuitás eredményezte népességvesztést a városba irányuló migráció pótolta. A Gilomen által vizsgált másik témakör a városban belüli mobilitás. Némileg meglepő, hogy Zürich lakosságának fele az adólisták szerint igen rövid, kétéves időintervallumon belül lakóhelyet váltott. Kizárólag a vagyoni elitre volt jellemző, hogy egyetlen házhoz kötődtek a családok. A legnagyobb mobilitás az alsó- és a középosztály körében mutatható ki. Végül a tanulmány harmadik egysége az ingatlanviszonyokat elemzi. Többek között közepes nagyságú városokban vizsgálja, hogy egy házra hány háztartás jutott. Figyelembe véve a további tanulmányok tartalmi „összetartozását”, megkérdőjelezhető Gilomen tanulmányának a kötet elejére történt illesztése.

A *Ház és identitás* blokk első tanulmányában Kathrin Stutz a házjegyek jelenségét tárgyalja. Cáfolja C. G. Homeyer elméletét, miszerint a házjegyek ténylegesen az ingatlanhoz kötődtek volna. Stutz — északnémet és skandináv területeken végzett kutatásaira támaszkodva — hangsúlyozza, hogy minden újonnan beköltöző család saját jelzésével látta el a birtokába jutott ingatlant. A házjegyek jelentősége tehát az ekkoriban kialakuló családi címerhasználat analógiájaként értelmezhető. Formaviláguk ugyanakkor nagy változatosságot mutat. Egy családon belül az egyes tagoknak sem volt kötelező ugyanazt a jegyet használni. A címerhasználatához hasonlóan tehát itt is egyre fontosabb tényezőként jelenik meg az individualizáció.

Wolfgang Schmid írásában a kölni Hermann Weinsberg családi krónikájában szereplő házjegyeket és címereket vizsgálja. A krónika átfogó képet nyújt a 16. századi Köln politikai és családi viszonyairól. A forrás alapján a szociális felemelkedés és lesüllyedés kérdése is jól vizsgálható. A krónika számára a ház és a család kapcsolata ugyancsak kiemelt jelentőséggel bír. A házjegyeknek több funkciója mutatható ki. Jelölhették többek között magát az ingatlant és annak határait, de értelmezhetők öröklődő családjegyekként is. Schmid az áru(véd)jegyeket hozza fel analógiaként, amelyek amellet, hogy magát az árut jelölték, az egyes (kereskedő)család tulajdonjelölő funkciójának is eleget tettek. A szerző bemutatja azt a folyamatot, melynek során a házjegyek családi címerre alakultak át. Az ingóságok esetében a tulajdonjelölő funkcióban a házjegyet a családi címer váltotta tehát fel. Schmid olyan különleges esetet is említ, amikor egy lakóház ablakába illesztett üvegcserepeken ábrázolt címerek nemcsak tulajdonjelölő funkciót láttak el, hanem azt is jelezték, hogy ki ajándékozta a ház lakójának az ingatlant. A polgári reprezentáció az egyházi szférában is megtalálható, nevezetesen a templomok számára adományokat tett családok címerei templomi üveglakokon vagy sírköveken jelennek meg.

Christof Rolker tanulmánya elején hangsúlyozza, hogy a ház a német nyelvben nemcsak ingatlant jelent, hanem egyben a család szó tágabb értelmű szinonimájaként is megjelenik. Az a polgár, akinek neve háznévként is átment a köztudatba, bekerült a város kollektív tudatába. Kevéssé kutatott az a kérdés, hogy maga a ház milyen szerepet játszott az egyéni és a családi identitás szerkezetében. A szerző a késő középkori Konstanz társadalmán belül a névváltozások jelentőségét kutatja: a kétnevűséget, illetve a ragadványneveket elemzi. A ragadványnevek idővel a polgárcsaládok egyes ágainak megkülönböztetésére is szolgálhattak. Minden nagyobb konstanzi háznak saját megnevezése volt. A háznevek esetében Rolker szerint azonban nem beszélhetünk stabil, következetes névhasználatról. Sok ingatlan neve változott az idők során, illetve egyazon nevet több ház jelölésére is használtak. Hosszú időn át fennálló, stabil névhasználatról leginkább nagy presztízsű házaknál beszélhetünk. Főként a középosztályból felemelkedő családoknál volt jellemző, hogy ilyen házak nevét átvették.

A második tartalmi blokk első tanulmányát Signori azzal a gondolattal vezeti fel, hogy az életben számos lehetőség adódik arra, hogy valaki gondoskodjon neve fennmaradásáról a következő nemzedékek számára. Az egyik ilyen a kegyes célra adományozott épületek névválasztása. A legismertebb példa a 16. századból az elképesztő vagyonnal bíró Jakob Fugger által építtetett *Fuggerei*. A gazdag polgárok gyakran ajánlották fel saját házukat is szegényház létesítésére. Signori a bázei Kilchmann család részéről tett hasonló jellegű posztmortális alapítványról szóló forrásrészletet közli. Ezt követően pedig a család felemelkedésének 15. századi történetét vázolja, majd tanulmánya utolsó részében egyéb kegyes célokra rendelt ingatlanokat említ, többek között Strassburgból és Konstanzból.

Olivier Richard munkája elején hangsúlyozza, hogy a ház és a család összekapcsolódása egyfajta fizikai értelemben megtestesülő metaforaként értelmezhető, amennyiben számos nyelvben a ház szó nemcsak épületet, hanem egyben családot, nemzetséget is jelent (példaként hozható az olasz *casa* vagy a német *Haus* kifejezés). Ebben a kontextusban egy háznak a családon belül történő továbbörökítése egyben a családi emlékezet életben tartásaként is értelmezhető. A ház tehát kiemelkedik a többi ingó és ingatlan vagyonrész közül. Richard a 14–15. századból fennmaradt mintegy kétszáz regensburgi végrendeleten keresztül azt vizsgálja, hogy a családok önmeghatározási metódusai milyen módon tükröződnek a házhagyatékokban. Martin Hoernesszel összhangban megállapítja, hogy a regensburgi patricius családok önidentifikációs rendszerének központjában a házi kápolnával és toronnyal ellátott lakóház állt.

Karin Czaja a nemzetségek könyvekként elnevezett, heterogén összetételű dokumentumcsoportok elemzési lehetőségeit foglalja össze. Ezen állományok leginkább ún. családi ügyeket tartalmaznak. A különböző városok levéltári anyagaiban elszórva találhatók meg a téma szempontjából használható információk. Ezek felkutatása rendkívül idő- és energiaigényes kutatómunkát igényel. Czaja többek között Nürnberg, Frankfurt, Köln, Bazel, Lüneburg és Stralsund idevonatkozó késő középkori dokumentumaiból nyújt rövid áttekintést.

Az utolsó tartalmi egység első tanulmányában Kartsen Igel az északnémet városok építési szabályozását vizsgálja. Lübeckben és Stralsundban a városképet pregnánsan meghatározza a szorosan egymás mellé épített oromzatos polgárházak utcafrontja. A házak mérete és az oromzatok formája csak bizonyos mértékig volt variálható, így a házak a polgárcsaládok egyfajta egyenrangúságát sugallták. Az északnémet polgári építkezést két alapvető tényező befolyásolta. Egyrészt a városi hatóságok nemcsak a túlzott reprezentációt szabályozták, hanem nagy hangsúlyt fektettek a tűzvédelmi rendszabályokra is. Emellett a házak kiképzését — hasonlóan az Európa más területein jellemző polgári építészethez — a többfunkciós alkalmazhatóság is meghatározta. Nevezetesen az épületek nemcsak lakóhelyiségeknek, hanem egyben kézműves-műhelynek, illetve kereskedő-lerakatnak vagy boltnak is helyet adtak. A városok környékén nagy mennyiségben feltalálható építőanyag ugyancsak nagymértékben hozzájárult a házak hasonló megjelenéséhez. Igel tanulmánya utolsó szakaszában Lübeck, Stralsund és Greifswald példáján keresztül arra tér ki, hogy a fenti tényezők nivelláló hatása mellett milyen lehetőségek álltak rendelkezésre a családi reprezentáció kifejezésére.

Helmut Maurer a kötet borítóján szereplő konstanzi magas ház (*Hohes Haus*) történetével foglalkozik. Az épület meghatározó jelentőségű volt a késő középkori konstanziai számára, hiszen az oromzatosan tetővel ellátott, öt emeletes ház tájékozódási pontként szolgált a mindennapokban. A rövid tanulmány valójában csak az építés dátumát igyekszik pontosítani, illetve betekintést nyújt az épület korai történetébe. Maurer szerint a ház valamikor 1295 és 1344 között épült. Végül Patrick Oelze a svábföldi falusi építkezésnek a paraszti identitáson belüli helyét vizs-

gálja, döntően 17–18. századi információk alapján. Ez az írás nemcsak témáját, de a feldolgozott korszakot tekintve is nehezen illeszthető az eddig ismertetett munkák sorába.

Bár az utolsó tanulmány-blokk tartalmi egysége némileg megkérdőjelezhető, a kötet nagy többségében színvonalas, a magyarországi várostörténet-írás számára is fontos témákat feldolgozó és hasznos információkat közlő tanulmányokat tartalmaz.

Tózsza-Rigó Attila

AZ APOSTOLI SZENTSZÉK LEVÉLTÁRAI ÉS MAGYARORSZÁG (15–20. század)

Tanulmányok Pásztor Lajos, a Vatikáni Titkos Levéltár magyar levéltárosának emlékére

GLI ARCHIVI DELLA SANTA SEDE E IL REGNO D'UNGHERIA (SECC. 15–20)

Studi in memoriam del professor Lajos Pásztor Archivista ungherese dell' Archivio Segreto Vaticano

Szerk. Gaetano Platania – Matteo Sanfilippo – Péter Tusor.

(Collectanea Vaticana Hungariae I/4.)

Budapest–Roma 2008. 322 o. + 14 képtábla

2008-ban jelent meg a *Collectanea Vaticana Hungariae* sorozat legújabb tagja, amely a Magyar Korona, illetve a magyarok és a Szentszék kapcsolatát vizsgálja a 15–20. században az Apostoli Szentszék levéltárainak anyaga alapján. A kötet nagyrészt a 2007. június 12-én, a Római Magyar Akadémián rendezett konferencia anyagából áll össze, a tanulmányok szerzői között mind a magyar, mind az olasz, mind a német, mind a horvát egyháztörténet-írás jeles képviselőit megtaláljuk. Ez azért különösen jelentős, mivel a magyarok mellett a külföldi kutatók szemével láttatja az eseményeket, új szempontokat hozva a magyar–szentszéki kapcsolatok kutatásába.

A tanulmánykötetet — akárcsak az alapjául szolgáló konferenciát — a 20. század második felének kiváló magyar történész egyénisége, *Dr. Pásztor Lajos* (1913–1997) emlékének ajánlották, aki az első és mind a mai napig az egyetlen olyan magyar volt, aki — 1949-től — a vatikáni Titkos Levéltár munkatársaként tevékenykedhetett. Sokrétű és széleskörű munkássága előtt tisztelegve a könyvben a tanulmányokat követően megtaláljuk művei jegyzékét, amely minden új- és legújabb kori történelemmel foglalkozó történész számára hasznos segítségül szolgálhat.

A kötetben 16 tanulmány kapott helyet, amelyek közül 13 olaszul, 2 angolul, 1 pedig németül íródott. Ezek elején az adott szerző legtöbbször megnevezi azokat a forrásokat, amelyek műve megírásának alappilléreit jelentették, majd több esetben a tanulmány mellékleteként eredeti nyelven, szó szerint közli is azokat. Emellett a kötetben arányosan elosztott, nagyméretű fekete-fehér reprodukciókkal is találkozunk, amelyek térképekkel, korabeli metszetekkel, festményekkel, illetve fényképekkel illusztrálják a leírtakat.

A tanulmányok általában kronológiai sorrendben követik egymást, részleteikben ugyanakkor átfedést, tartalmi kapcsolatot is találunk. Nagy részük a római Kúria és a magyar egyház viszonyát, illetve a magyar történelem jelentős eseményeit vizsgálja a nunciosok, bíboros-protectorok, püspökkari ágensek és császári követek jelentésein és levelezésein keresztül, míg kisebb részük a különböző okokból (tanulás, zárandoklat, munka, kutatás stb.) Rómát felkereső magyarsággal, illetve a szülőföldjüktől távolra szakadt magyarokkal foglalkozik. A továbbiakban e felosztást követve szeretném kiemelni az egyes tanulmányok főbb csomópontjait és irányvonalait, amelyek reményeim szerint segítenek áttekinteni a kötet tartalmát és rámutatnak vitathatatlan értékeire.

A Szentszék és Magyarország között fennálló kapcsolatokat közvetlenül vizsgáló csoportba tartozik *Alexander Koller* tanulmánya, aki a 16. századi magyar viszonyokat vizsgálja a nunciosok nézőpontjából. Tanulmánya elején rövid áttekintést ad I. Ferdinánd, II. Miksa és II. Rudolf valláspolitikájáról, majd Rudolf uralkodása első szakasza két alapelvének: a török elleni védekezésnek és a trienti zsinat programjának a megvalósulását vizsgálja. Míg *Koller* vizsgálódásainak középpontjában a Magyar Királyság áll, addig *Elisabeth Zingerle* írásában az Erdélyi Fejedelemség történetének egy epizódjával foglalkozik: nevezetesen Rudolf kortársának, Báthory Zsigmond

fejedelemnek Mária Krisztierna Habsburg főhercegnővel kötött, csupán négy évig tartó házasságával. A tanulmány eddig feldolgozatlan vatikáni forrásokra és a Habsburg család tagjainak levelezésére támaszkodva a házasság megkötésének, megromlásának, illetve szentszéki érvénytelenítésének folyamatát tárja fel.

A következő tanulmány, amely *Tusor Péter* munkája, Magyarország és az Apostoli Szék 17. századi érintkezésével foglalkozik, mellékletben rendkívül gazdag forrásanyagot felvonultatva a magyar püspökök, érsekek római levelezéseiből és jelentéseiből. Tanulmányában először a kapcsolatok középpontjában álló megyésfőpásztorok kinevezése körül kialakult vitákat ismerteti, majd a Szentszékkal való érintkezés egyházjog által előírt kereteit veszi sorra, amelyek jó betekintést kínálnak a magyar egyházi viszonyok alakulására. Ezt követően a Kúriával közvetlen kapcsolatot tartó tisztségviselők, nunciosok, császári követek, bíboros-protektorok, püspökkari ágensek és alkalmi küldöttek feladatait, illetve ezen keresztül a magyar érdekek képviselésében betöltött szerepüket ismerteti. Tanulmányát Magyarország és a Szentszék viszonyának rövid áttekintésével zárja. A *Tusor* által tárgyalt korszak egy kis szeletét, az 1606. évi bécsi béke következményeit írja le *Silvano Giordano*. Cikkében részletesen elemzi a magyar trónon egymást váltó Rudolf és II. Mátyás viszonyát, a köztük közvetítő szerepet vállaló Giovanni Garzia Millini küldetését, a bécsi béke becikkelyezésének körülményeit és következményét, ismertetve a katolikus egyházat ért sérelmeket, valamint a törvények aláírása miatt II. Mátyás kiközösítését és feloldozását.

Egy 17. századi problémával foglalkozik írásában *Baán István* is, aki a korábban a munkácsi ortodox püspökséghez tartozó rutének uniójának történetéhez szolgál adalékokkal, Parthenius Péter görög szertartású munkácsi püspök diszpenzációja kapcsán, aki görög-keleti püspökök általi felszentelése miatt fordult felmentésért a pápához. *Baán* feltárja az ügy elhúzódsághoz vezető körülményeket: a munkácsi görög-katolikus egyházmegye tisztázatlan jogi helyzetét, valamint az élére a püspök kinevezésének és ellenőrzésének joga körül felmerülő kételyeket. A 17. század végének történetéhez kapcsolódik *Gaetano Platania* tanulmánya, aki Magyarország török alóli felszabadításának előzményeit és csúcspontját, Buda ostromát tárgyalja Francesco Buonvisi bécsi nuncius jelentései alapján. Az előzmények ismertetésekor kitér az 1684. évi törökellenes Szent Liga megalkotásában betöltött szerepére, Buda első (1684. nyári-őszi) ostroma sikertelenségének magyarázatára, majd az 1686. évi ostrom részleteit ismerteti, számos adalékkal gazdagítva a róla alkotott ismereteinket.

A következő tanulmány írója, *Antal Beatrix* egy jelentős személyiségen, gróf Eszterházy Károly egri püspökön keresztül vizsgálja a római Kúria és az egri püspökség kapcsolatát, ezáltal olyan területet tárgyalva, amely eddig kívül esett a kutatás látószögén. Tanulmányában kitér Eszterházy fő összekötő, az ágensek szerepére, az egyházjog által előírt kapcsolatok módozataira, a római *Collegium Germanicum Hungaricum*-ban tanuló egri papnövendékekre, a *Baán Péter* által részletesen is tárgyalt munkácsi görög-katolikus püspökség helyzetére és a Rómából érkező információk jelentőségére.

A következő három tanulmány egymást időrendi sorrendben követve, illetve kiegészítve foglalkozik a Magyar Korona és a Szentszék kapcsolatával. *Marko Trogrlič* az 1815. évi bécsi kongresszustól a konkordátumig követi végig a magyar egyházpolitika alakulását külön vizsgálva az 1848 előtti és utáni időszakot, megemlítve az 1816. évi mozgalmat az egyházi törvények felülvizsgálatára, a Szentszékkal esetlegesen megkötendő konkordátum lehetőségét, ennek akadályait, végül a megvalósulásához vezető utat. *Andreas Gottsmann* az 1867. évi kiegyezéstől az I. világháborúig tekinti át a Szentszék és az Osztrák–Magyar Monarchia viszonyát. Tanulmányában kitér a csalhatatlanság dogmájának következményeire, a Monarchia és Itália közötti szövetség hatására, a kapcsolatok alakulására, a szláv liturgiában az ószláv, a latin, illetve a nemzeti nyelv használata körül kialakult vitákra, valamint a katolikus pártok, szervezetek támogatásának jelentőségére az egyház céljainak elérése érdekében. A harmadik szerző, akinek a tanulmánya nagyrészt a 19. századhoz kötődik, *Rupert Klieber*. Ő 1802-től 1919-ig a bécsi nunciosokat veszi sorra, három különböző fázist elkülönítve a Szentszék és Osztrák–Magyar Monarchia viszonyában, majd ezt követően a nunciosoknak az ultramontánizmus előmozdításában betöltött szerepét vizsgálja diplomáciai, spirituális és pénzügyi téren.

Végül a Szentszék és Magyarország viszonyát közvetlenül tárgyaló tanulmányok sorába illeszkedik *Tomislav Mrkonjić* tanulmánya, amely azért különleges, mivel ő rendezte a budapesti nunciaturára 2007-ben megnyitott anyagát, így elsőként ő dolgozta fel e nunciaturára és iratanyagára történetét. Tanulmányában megtaláljuk a fennmaradt dokumentumtípusok jegyzékét és a nunciosok, valamint közeli munkatársaik életrajzának és tevékenységének ismertetését is. *Mrkonjić* arra is rámutat, hogy sajnos az 1939 utáni dokumentumok nagy valószínűséggel megsemmisültek.

Mint recenzióm elején jeleztem, a kötetben a Kúria és a Magyar Korona kapcsolatát közvetlenül tárgyaló írások mellett olyanokkal is találkozhatunk, amelyek a Rómát különböző okokból felkereső magyarokkal foglalkoznak. Ezek közül az első *Csukoviits Enikőé*, aki a 15. században török fogságba esett, hosszabb-rövidebb ideig rabságban sínylődő, szabadulásukért fogadalmat tevő magyarokról ír, akik később ezt beváltva, elzarándokoltak Rómába, valamely szent sírházhoz, vagy valamely ereklye őrzési helyére. Szintén ebbe a csoportba sorolható *Szovák Kornél* tanulmánya, aki a Vatikáni Levéltár *supplicatioi* alapján Kosztolány György-Polikárp, egy 15. századi humanista életútját mutatja be, a ferrarai iskolaévektől a Mátyás király követeként eltöltött időszakon át a Rómában elnyert és haláláig betöltött apostoli írnoki pozícióig, feltárva a korszak jeles képviselőivel ápolat kapcsolatát és ezek hatását pályája alakulására. *Véghseő Tamás* tanulmányának központjában a *Collegium Germanicum Hungaricum*ba felvehető pálos növendékek száma körüli vita áll a kollégiumot fenntartó jezsuiták és a kollégium létrehozásához ingatlanjaikat átadó pálosok között. *Véghseő* a kollégium alapításának rövid ismertetése után kifejti, hogy a pálosok három növendék számára szerettek volna az átadott ingatlanokért cserébe helyet kapni, mivel viszont sem az alapító okirat, sem a *Collegium Hungaricum* és a *Collegium Germanicum* egyesítésének okirata nem tartalmazta e kiváltságot, így mindig a rektorok kegyétől függött, hogy hány pálos növendéknek biztosítottak helyet az intézmény falai között.

Szintén közvetlenül Rómához kapcsolódik *Christine Maria Grafinger* tanulmánya, aki *Fraknoi Vilmos* vatikáni kutatásáról szolgál új adalékokkal. Rámutat a kutatás kezdetén felmerülő nehézségekre, valamint *Fraknoi* közvetítő szerepére a magyar püspökségek ügyei és a római Kúria között. Végül *Matteo Sanfilippo* az észak-amerikai magyar emigráció történetét ismerteti az első nagyobb, 1848. évi hullámtól napjainkig, mégpedig az ottani nunciások jelentéseinek és levelezéseinek keresztül, kiemelve egy-egy jelentős személyiségnek a katolikus egyház érdekében, illetve ellen kifejtett erőfeszítéseit.

Attekintve a tanulmányokat összességében arra a megállapításra juthatunk, hogy e kötettel hasznos könyvet vesz kezébe az olvasó, amely amellelt, hogy nagyrészt külföldi kutatók szemével láttatja a Szentszék és a Magyar Korona, illetve a magyarság kapcsolatát, számos új és fontos adalékkal is gazdagítja eddigi ismereteinket.

Tóth Krisztina

Ludolf Pelizaeus

DYNAMIK DER MACHT

Städtischer Widerstand und Konfliktbewältigung im Reich Karls V.

(Geschichte in der Epoche Karls V. Bd. 9).

Aschendorff, Münster 2007. XVIII, 455 o.

A HATALOM DINAMIKÁJA

V. Károly császár 1519. évi trónra lépése ma már a korszak egyik legkiemelkedőbb történeti eseményeként értékelhető. Az adott pillanatban azonban számos olyan tényező játszott szerepet, amely korántsem előlegezte meg azt a hosszabb, egész Európa történetére meghatározónak tekinthető korszakot, amelyet a Habsburg herceg fémjelzett. A Burgundiából megérkezett herceg hatalmas örökséget vehetett át, amelynek alapját ősei kiváló házassági politikája tette le. Az örökség útján megszerzett tartományok szinte egész Európát átölelték. Jelentőségüket tovább erősítették olyan események, mint Amerika felfedezése és az ezzel járó hatalmas, új erőforrások bekebelezése, újabb óriási bevételek megszerzése, valamint az Oszmán Birodalom hódításai, illetve az így magukra maradt országokban a Habsburg jelenlét megnövekedése. Ez utóbbi ugyan rövid távon inkább kiadásokkal és folyamatos, kilátástalannak tűnő háborúskodásokkal járt, hosszabb távon azonban a politikai erőter további növelését szolgálta. A fiatal herceg Spanyolországba érkezése idején ugyanakkor sorra törtek ki az ellene irányuló felkelések, amelyeknek fontos szereplői voltak a kisebb-nagyobb városok. Ugyanezen időben hasonló jelenségeknek lehetünk tanúi a német és az osztrák tartományokban is: az egyes tartományok nemesi rendjei mellett sorra álltak a lázadás mellé vagy lázadtak fel önállóan is német és osztrák városok, ám ekkor tört ki a német parasztháború is. Ez az érdekes egybeesés, valamint az V. Károlyra jellemző célok és a *monarchia composita* létrehozásának kérdésköre készítette arra a szerzőt, hogy a mainzi Johannes Gutenberg egyetemen megvédett habilitációs értekezésében ezt a kérdéskört vizsgálja.

Ludolf Pelizaeus műve alapvetően eddig feltáratlan levéltári forrásokra épül, olyanokra, amelyek alapján arra kereshető válasz, miként folyt a harc a hatalomért akár az uralkodó ellenében is. Hogyan törnek felszínre azok a törekvések, amelyek a városok vezetésében már régen érettek, de csak ez a pillanat adott arra lehetőséget, hogy meg is valósítsák őket. Milyen intézkedések nyomán keletkeztek ezek az ellentétek a királyi hatalom és a városi érdekek között, mely jelenségek járultak hozzá ahhoz, hogy ezt a korszakot a sorozatosan kitört felkelések és városi lázadások korszakaként jellemezhesük. Nem utolsósorban arra keresi a szerző választ, hogy a hatalmas területű birodalmon belül mely intézkedések mutatnak arra vagy mutathatnak abba az irányba, amelyek egy kibontakozó egységes várospolitikai törekvés létrejöttét sejtetik.

A vizsgált korszak az 1468 és 1540 közé eső évekre esik, miközben a csúcspontja az említett felkeléseknek 1517–1519, illetve a német parasztháború időszak, vagyis V. Károly trónralépésének kezdeti évei voltak. A kiválasztott városok a birodalom két különböző részébe esnek. Egyrészt a Pireneusi-félszigeten fekvő tartományok (Kasztília és Andalúzia) kiemelkedő és kisebb jelentőségű településeiről van szó (Salamanca, Zamora, Jaén, Baeza és Úbeda), illetve az osztrák-német tartományok perifériális területein fekvő városok, mint Belfort, Freiburg, Villingen, Waldshut, Rheinfelden, Laufenburg és Hall in Tirol. A szerző e városokat elsősorban abból a célból választotta ki, hogy a három régióból különféle igazgatási típusokat hasonlíthasson össze, amelyek egyben társadalmi és gazdasági jellemzőiket és szerepüket tekintve is igen különfélék. A városok kiválasztását befolyásolta még az is, hogy ne legyenek túl egyneműek, vagyis a szokásos hatásokon kívül más, régiókon túli befolyások is jellemezzék őket. Ez főként a Svájc közelében fekvő városok esetében jellemző, mivel ezek számára a városi tanács döntéseit, esetleges céljait egy, az egykorú Európa berendezkedését jellemző mintáktól jelentősen eltérő fejlődési vonal is befolyásolhatta.

Az első fejezet a tárgyalt konfliktusok definícióival foglalkozik, így részletesen tárgyalja, mit érthetünk felkelésen, forradalmon és ellenálláson. A szerző a definíciókat alaposan, pontokba szedve jellemzi. Pelizaeus az itt bemutatott fogalmakat valójában csak a következő fejezetben érvényesíti, mivel ebben tér rá az események bemutatására. E fejezetben a szerző a városok és a városok belső ellenzékének lehetőségeit, a különféle városokban kialakult politikai helyzetből fakadó ellentétek gyökereire világít rá. Minden egyes eseménytörténeti leírásban egyben arra is találunk példákat, hogy a németországi és a spanyol városok közötti különbségek milyen jellemzőkben mutatkoznak meg. Amíg ugyanis a német városokban a céhmesterek elégedetlensége volt a gyűpontja a városokban kialakult lázadásoknak, addig a spanyol városokban (főként a nagy, tengerentúli kereskedelemben is részt vevő településeknél) a városokon belül már régóta létezett belső pártok közötti ellentétek kiújulásáról, valamint akár a hatalomnak fegyveres erővel történő átvételéről beszélhetünk. Az egyes városokban zajló események során a szerző nem csupán a szakirodalom megállapításait használja, hanem aprólékos elemzése során az egyes városi levéltárak eddig feltáratlan forrásait is kiemelten hasznosítja. Az események összehasonlításánál nem csupán az egyes régiók közötti hasonlóságokat (célok, az elit mozgátere és jellemzői, a megegyezést követő megoldások, illetve az igazgatás változásai), hanem az I. Miksa és V. Károly trónralépésekor kitört elégedetlenségek közötti egyezésekre is fény derül. A hasonlóságok esetében a szerző megállapítja, hogy az alapvető egyezések oka az interregnum, vagyis a hatalom átvételével járó politikai bizonytalanság volt. A megoldások is éppen ezért hasonlatosak, hiszen a királyi hatalom megerősödését követően az uralkodó általában a régi igazgatási alapelveket helyezte vissza. A szerző e megállapítása véleményünk szerint helytálló az állam és a rendek közötti viszony esetében, kivéve például az osztrák tartományokbeli városokat, hiszen a Ferdinánd főherceg által Bécs részére kibocsátott városi rendtartás egy a korábnál jóval központosítottabb állam/uralkodó-város viszony alapjául szolgált.

A konfliktusok bemutatását azok a jellemzők követik, amelyek az egyes városokban az állam/uralkodó és a városok közötti, illetve a városokon belüli ellentétek létrejöttét okozhatták, vagyis a városok igazgatásának, valamint az állam esetleges ellenőrző funkcióinak elemzése. A fejezet kiváló összefoglalója annak, hogy az egyes tartományok milyen várospolitikát folytattak, illetve a különféle városok belső igazgatása, a városvezető elit kiválasztódása és a hatalom megőrzése milyen módszerekkel, milyen igazgatási rendszerekkel történt. A vizsgálat kimutatta, hogy mindegyik vizsgált városban a 15–16. század idején a városi vezető rétegen belül erős az érdekellentét, és éppen ezért a városi tanácsok létszáma a városok többségében megnőtt. A városi vezetőknek így sikerült egymással megegyezve a teljes hatalmat megszereznie, miután a városi tanács szinte teljhatalommal bírt az egyes városokban. Ez alól egyedül a kasztíliai városok voltak kivételek, ahol az uralkodó megbízottjaként egy helytartó (*Corregidor*) ellenőrizte a városokat. A megnövelt

létszámú városi tanácsok további kiszélesítése így egyik hatalmi csoportnak sem volt érdeke, a bejutás lehetőségeit mind a német, mind pedig a spanyol városokban erősen korlátozták. A korszak másik jellemzője, hogy a külső tanács vagy község gyűléseinek összehívása immáron formalitássá vált. Mindegyik tartományban jellemzővé vált az állami centralizáció erősödése, igaz, jelentős időeltolódásokkal: amíg Kasztíliában erre már a 15. század végén sor került, addig a német tartományokban jó két évszázaddal később vált jellemzővé. A lázadások nyomán azonban megfigyelhető, hogy a német tartományok mindegyikében a központi hatalom a városokkal szemben erősebbé vált, és a *Schultheißamt* szélesebb jogkörrel felruházva mintegy az állam helyi letéteményesévé vált a városokban.

A szerző a következő fejezetben a lázadások/felkelések lefolyásának és csúcspontjainak elemzésével nem a már ismertett politikatörténeti leírást nyújtja, hanem a városok belső hatalmi struktúrájának és az egyes városok belső hatalmi mozgásainak elemzésével szolgál. A spanyol és a német-osztrák városok közötti különbségek itt még szembetűnőbbek, és igazán e területen látszik a különbség egy mediterrán és egy német város működése között! A spanyol városok mindegyikében ugyanis — miután ezek nagy többsége jelentős nagyságú és lakosságszámú volt — az itáliai városokhoz hasonló belső klánok, családok hatalmi harca tűnik ki. Ez alól egyedüli kivétel az igen kicsiny Zamora. Ugyanígy az összes spanyol városra jellemző volt az is, hogy az egyház tevékenyen részt vett a felkelésben, sok esetben (Zamora, Salamanca) éppen a szegények lelki-gondozásával foglalkozó plébánosok vagy a koldulórendek soraiból érkező vezetőkkel. A társadalom és a hatalom változásai, az elégedetlenség szellemi hátterével kapcsolatban a Magyar Királyságban ugyanebben az időszakban szintén megfigyelhető volt ez, és jöllehet nem érdemes hosszú távú következtetéseket levonni e hasonlóságból, de a jelenség vizsgálata mindenesetre ajánlható. A német területeken fekvő városok esetében a céhek ellenzéki szerepe emelendő ki, amely a német várostörténet-írásban már-már toposznak tekinthető. Ennél sokkal izgalmasabb kérdés a város és vidéke, a városlakók és a parasztság közötti kapcsolat, amely ezen eseményekben jóval nagyobb szerepet játszhatna, hiszen a városok felkelése egybeesett a parasztháborúval. E városok nagy többségében megállapítható, hogy a parasztság céljaival nem azonosultak, és a kicsiny Belfort kivételével a felkelések célja és lefolyása nem egyezett a parasztháborúval. A szerző az új, protestáns tanok hatásait is vizsgálta, és megállapította, hogy a városokban a lutheránus irányzat már a parasztháborút megelőző években megjelent. A városok felkelésének azonban egyedül Waldshut volt olyan tagja, amelyik teológiai alapokra helyezte az uralkodóval történő szembenállását. Számukra ugyanis az új tanok egyben a Habsburg tartományoktól történő elszakadást és a svájci közösséghez való csatlakozást is elősegítették. Hasonló, külső hatalom által biztosított támogatásról egyedül Kasztília esetében lett volna lehetőség, nevezetesen a Portugáliával már korábban ápolit szoros kapcsolat folytán, és a szerző kutatásai rá is mutattak arra, hogy ilyen törekvésekre, illetve Manuel portugál király támogatására valóban sor került. Ugyanígy önálló hatalmi tényezőként egyedül a Santa Junta kívánt fellépni, ugyanakkor a német-osztrák városok egyike sem kívánt mintegy egyetlen hatalmi tényezőként mutatkozni, mindössze a tiroli városok esetében tudunk arról, hogy önálló rendként kívántak együttesen fellépni.

A kötet leghosszabban kifejtett része a felkelések hátterét és motivációit feltáró, minden egyes városra speciális levéltári kutatásokat és különleges vizsgálati szempontokat feltételező fejezete. Ludolf Pelizaeus a forrásokból megismert folyamatokat immáron biztos szempontok alapján vizsgálhatta meg és hasonlíthatta össze, még akkor is, ha tudjuk, az általa vizsgált területek jellegük és fejlődésük tekintetében is erősen különböznek egymástól. Az egymást követő alfejezetek egyben a felkelések főbb okait, társadalmi és gazdasági mozgatórugóit is megmutatják, ám egyúttal a szerző által már előre is predestinált ok, az állami/uralkodói hatalom növekedése is kibontakozik az olvasó előtt. A gazdasági változások, a megváltozott piaci helyzet, a kialakuló világgpiac kezdeti hatásai mellett az állami adók és építkezések költségeinek, az adózó népességre háruló hatásait ismerhetjük meg elsőként. A háború okozta éhínség, az uralkodói hatalom helyi potenciáljai, valamint a belső társadalmi feszültségek mellett az egyes városok és az állam közötti viszony, a városok igazgatási és alkotmányos helyzete is nagy szerepet játszik az ezekben megfigyelhető forrongások kialakulásában és kirobbanásában. Az elégedetlenség és az eszkáláló felkelések intellektuális háttereként, a kialakult ellentétek megfogalmazóiként az egyházzal is szembenálló különféle szellemi irányzatok igen fontos tényezőként jelentek meg egész Európában. A katolikusnak maradt mediterrán területeken a főként koldulórendekből kiinduló egyház- és társadalomkritika, a kiliasztikus mozgalmak, míg a németországi területeken a lutheri ta-

nítások nyomán egyre szaporodó újabb és újabb irányzatok jelentették az elégedetlenkedők számára az okok megfogalmazóit.

A szerző részletes kutatásai kimutatták, hogy a különféle régiókban és várostípusokban kialakult lázadások és felkelések — okaikat vizsgálva — nagy hasonlóságokat mutatnak. A legtöbb esetben a túlzott adóprés és a háború okozta éhínség okozott elégedetlenséget, amit az is növelt, hogy a vidéken elszegényedettek jelentős része áramlott a közeli városokba. A városok szinte mindegyére jellemzőnek véli a szerző az állami/uralkodói igazgatási szervek és a városok közötti hatásköri vitákat, valamint a városok felé egyre jobban kiterjesztett uralkodói felügyelet okozta sérelmek növekedését, a városok akár többszöri felkeléseinek kirobbantó okaként. A kora újkori állam ezekben az években kezdett kialakulni. A korszak ekkoriban kezdődő folyamata okozta egyrészt a kormányzat helyi hatalomgyakorlóinak adott felhatalmazások kiterjesztését, másrészt pedig az állam egyre növekvő finansziális igényeit. Az Ibériai-félszigeten ez a városok és hivatalok áruba bocsátásával, a Német-római Birodalom területén pedig a tartós zálogba adott birtokoknál a zálog feloldásával, így azoknak ismételt az uralkodóhoz történt visszajutásával próbálták első alkalommal az állami kiadásokat finanszírozni, vagyis középkori eszközökkel igyekeztek ekkor még kora újkori (kora modern) célokat megvalósítani. A városi felkelések mindegyikére jellemző volt emellett, hogy — az igen kicsiny Belfort kivételével — semmilyen kapcsolat nem volt a lázadó parasztok, a vidék és a városok között.

A szerző az utolsó fejezetben ismételt visszakanyarodik az eseménytörténethez, de egyben összegez is: a felkeléseket és lázadásokat általában véresen leverték, a lázadó spanyolországi városi pártok megszűntek, de a városi belső hatalmi felépítés alapvetően nem változott. A németországi városokban még ekkora sem volt a leszámolás, mivel elsősorban a parasztháború leverésére gondoltak a hatalom birtokosai, a városokban a kialakult hatalmi elit megmaradt. A kötet tehát éppen annak a korszaknak a leírását és elemzését nyújtja, amely a késő középkori és a kora újkori változások átmeneti időszaka volt. A városok számára ez volt az utolsó olyan lehetőség, amikor még középkori értelemben vett államban régies rendi jogaik védelmében, a korábban bevett módszereket alkalmazva léphettek fel. A korszak a várospolitiká számára ugyanis éppen azt jelentette, hogy önálló rendként egyre kevesebb beleszólási lehetőségük volt a politikába, és saját érdekvédelmük sem volt már alkalmas arra, hogy megfelelő módon képviseljék magukat a kialakuló, új típusú államokban. Végül is a *Städtetag* intézményében találták meg azt a fórumot, amely a megváltozott körülményekhez igazodva hathatós védelmet kínált számukra. A birodalmi gyűlések rendjének kialakulása 1521-et követően gyorsult fel, ahol a *Städtecorpus* egyike volt a részt vevő többi rendnek. A városok rendi helyzete azonban meglehetősen gyenge volt: 1524-ben a magasabb rangú rendek a városi követeknek azt ajánlották, hogy csupán két képviselővel vegyenek részt a gyűléseken. Ehhez képest helyzetük a következő évtizedekben sem változott lényegesen. A német városok hasonlóan alárendelt helyzetével találkozunk a császári legfontosabb törvényszékeken (*Regiment- und Kammergericht*) is. Nagy előrelépést jelentett e téren, hogy 1500-ban a városok közvetlen részvételi jogot kaptak ezekben a testületekben, amit a birodalmi gyűléseken való szélesebb felhatalmazások kivívása során igyekeztek állandóan kihasználni.

Ludolf Pelizaeus kutatásai e korszak legfontosabb eseményeinek, a hatalomgyakorlás módszereinek és működésének mélyfűrásszerű vizsgálatát nyújtják. Összességében igen értékesnek tartható kötete — hatalmas levéltári forrásbázisra építve — kiemelkedően sokrétű vizsgálati módszerrel és területen mutatja be e fentiekben részletezett, várostörténeti probléma- és kérdésköröket.

H. Németh István

Gábor Almási

THE USES OF HUMANISM

Johannes Sambucus (1531–1584), Andreas Dudith (1533–1589), and the Republic of Letters in East Central Europe

(Brill's Studies in Intellectual History 184.)

Brill, Leiden 2009. 387 o.

A HUMANIZMUS HASZNA ÉS HASZONTALANSÁGA

A kötet címe egy nehezen lefordítható szójátékot tartalmaz: egyszerre utal a késő reneszánsz kori humanizmus működésének módozataira, valamint arra a körülményre, hogy a huma-

nisták kézzelfogható, anyagi hasznot húztak saját gondolati tőkájükből. A Közép-európai Egyetemen doktorált Almási Gábor nemcsak bemutatja és modellezi a 16. század közép-kelet-európai értelmiségének játékterét, hanem véleményt is formál az ott zajló szellemi erőpróbákról. A kettős jelentésű kötet cím szójátéka tehát azt fejezi ki, hogy a kor — mégoly öncélúnak és haszontalannak tetsző — intellektuális játszmáit legtöbbször a pénz és a hatalom megszerzése érdekében folytatták.

A szerző bevallottan kultúrszociológiai, társadalomtörténeti nézőpontból szemléli a kora újkori irodalom- és művelődéstörténet jelenségeit. A kötet alaptétele szerint az irodalom fiktív köztársaságának törvényei — amelyekhez a humanisták tartották magukat — nemcsak az ismeretek és az alkotások áramlását szabályozták, hanem alakították, formálták a *respublica litteraria* polgárainak személyiségét és sorsát is. Ez a hangsúlyozottan szociális töltetű kultúraszemlélet — amely elsősorban az értelmiségi szerepjátékok funkcionáliszmusára koncentrálna — alighanem visszatzetszést kelt majd a manapság divatos posztmodern és újkonzervatív irodalomtörténeti iskolák híveiben, akik a szociológiai alapú racionalizmust elméletileg idejétmúlnak vagy éppen marxistának szokták bélyegezni. Azt is sokan nehezményezik majd alkalmasint, hogy bizarr beszédmódoktól mentes, emberi fogyasztásra alkalmas, értelmes szöveget kénytelenek olvasni. Almási Gábor könyve arról győzi meg az olvasót, hogy lehet más a történetírás, mint az 1950–1960-as években — anélkül, hogy lemondana a műveltség társadalmi beágyazottságának vizsgálatáról. Világos példáját adja annak, hogy a történelmi múlt dekonstruálása nem előfeltétele a reneszánsz kori kultúra újszerű értelmezésének.

A mű két európai hírű, magyarországi humanista, Zsámboky János és Dudith András pályafutását állítja a középpontba. A terjedelmes előszóval és bevezetéssel, valamint epilógussal ellátott, hét fejezetből álló kötetnek csupán a második és harmadik része (nagyjából a könyv fele) szól kifejezetten a két főszereplőről. Ezek az esettanulmányok különválasztva tartalmazzák Zsámboky és Dudith „párhuzamos életrajzait”. Ez a módszer nagy előnyre válik a könyvnek, szemben a Századok folyóiratban korábban megjelent magyar nyelvű dolgozattal, ahol még — térben és időben ide-oda ugrálva — egymásba ömlesztve kaptuk a két humanistára vonatkozó adatokat és meglátásokat. (*Almási Gábor*: Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában. Dudith András [1533–1589] és Zsámboky János [1531–1598]. Századok 139 (2005: 4–5. sz.), 889–922., 1131–1167.) A most megjelent kötetben a két magyar humanistát összehasonlító eszmefuttatások a bevezető részekben és az epilógusban kaptak helyet.

Mind a külföldi, mind a magyar olvasó számára érdekfeszítő, sőt izgalmas lehet ez a könyv — már persze csak azoknak, akik szellemi izgalomra vágyanak. A nagy tekintélyű, holland Brill Kiadónál megjelent angol nyelvű munka szerkezete logikus, áttekinthető, anyagkezelése ökonomikus. Óriási, lenyűgöző szakirodalmat, kiadott és kiadatlan levéltári forrásanyagot mozgat anélkül, hogy ezzel megakasztaná a befogadást. Az első — három fejezetből álló —, hosszú rész tárgyalja azt az általános európai — és konkrét, kelet-közép-európai — kontextust, amely a két magyar humanista szellemi környezetét alkotta. A szerző itt fejt ki és argumentálja részletesen fő tézisét, amely szerint a 14–15. századi Itáliában, Petrarca nyomán kikristályosult humanista életvezetési modellek és stratégiák a 16. században új értelmet nyertek a régió intellektuális köreiben. A klasszikus stúdiumok és az ezeknek megfeleltetett antikizáló énformalás hozzásegítette a térség alapvetően *humano novus* (javarészt nem nemes) értelmiségét az anyagi boldoguláshoz, és közelebb vitte őket a hatalom és a politikai döntéshozás centrumaihoz. Ez sok tekintetben a felsőoktatásban lezajlott forradalmi változásoknak volt köszönhető.

A tudás árfolyama növekvőben volt. A versenyfutást azok nyerték, akik jó propagandával meg tudták győzni az uralkodókat arról, hogy európai tanulmányútjaikon (főként Padovában és Wittenbergben) megszerzett tudásuk és a *respublica litteraria* nemzetközi köreiből már kivívott pozíciójuk hasznos lehet az udvar számára. Eppen ezért előnyt élveztek a humanista polihisztorok, akik nemcsak az antik irodalmi stúdiumokban jeleskedtek íróként, költőként, hanem egyúttal orvosok, diplomata, teológusok, jogászok, botanikusok, kertépítők, műértők, műgyűjtők, kéziratgyűjtők, éremszakértők, térképészek is voltak egy személyben. Bécsben, Prágában és a tiroli Ambrasban ekkor élték virágkorukat a *Kunst- und Wunderkammer*nek nevezett nagy, univerzális múzeumok, amelyek a múlt és a jelen élő és élettelen „csodáinak” teljességét igyekeztek magukba foglalni. Az udvari könyvtár is fejlődésben volt, versenyben a francia király híres bibliotékájával. Következésképp különösen az antikváriusok és muzeológusok, az ókori műtárgyak gyűjtői, a nagy könyvkiadók jó kapcsolatot ápoló irodalmárok, valamint a diplomáciai érzékkel megáldott humanista kozmopoliták számíthattak komoly elismerésre. Tudnivaló, hogy a Habsburg

uralkodók maguk is magasan képzett értelmiségieknek számítottak, akik mindehhez meglehetősen jól értettek, vagy legalábbis sokoldalú érdeklődést mutattak a kultúra iránt. A régi magyar irodalom kutatói számára sem érdektelen, hogy Habsburg Rudolf (még főherceggként), 1566-ban hosszú értekezést fogalmazott a szigeti Zrínyi Miklós hőstetteiről és a „szigeti veszedelemről” (Österreichische Nationalbibliothek, Wien; Handschriftensammlung Cod. 9103.).

Számos jellegzetes karriertörténetet ismerhetünk meg Almási Gábor könyvében. Jóllehet a siker mindig jobban dokumentált, mint a bukás, mégis beszédek azok az adatok, amelyek a kor értelmiségének javadalmazására vonatkoznak. Egy egyetemi tanár átlagosan 200 forintot keresett évente. Az alacsonyabb rangú udvari humanisták és tudósok ennek dupláját kapták, és a felső határ innen még nagyon messze volt: Tycho Brache csillagász kezdő fizetését évi 2000 aranyban állapították meg. Nem véletlen, hogy nagy volt a tülekedés az állásokért. Zsámboky János például egy spanyol történész kollégáját úgy ütötte el az udvari historikusi megbízatástól, hogy kigyűjtötte egyik publikációjának hibáit, és prezentálta azt az uralkodónak. Napjainkig ható érvénnyel jellemezte az előrejutás mikéntjét Hugo Blotius udvari könyvtáros egyik levelezőtársa: „Így történnek a dolgok az udvarnál. Semmit sem lehet elérni vesződség nélkül. Minden a barátokon és a fontos emberek ajánlásán múlik.”

Ez a megállapítás szellemes és sommás, de csak részgazság. Almási Gábor példák sokaságával bizonyítja, hogy a 16. század közepén kiugróan nagy lehetőségek nyíltak meg a jól képzett, sokoldalú tudósok előtt. A nagy humanista konjunktúra I. Ferdinánd uralkodása (1526–1564) idején volt. „Sose firtasd, hogy a jó ember és a jó bor honnan való” (*Boni viri et boni vini non est quaerenda origo*) – mondta egyszer a császár. Ezt követően, II. Miksa uralkodása (1564–1576) idején ugyan némi stagnálás következett be, ám az értelmiség — a fokozódó nehézségek ellenére — még II. Rudolf császár (1576–1612) korában is megőrizte vezető pozícióit; a hanyatlás csak ezután következett be. Talán meglepő, de ez a kronológia pontosan megfelel annak a periodizációnak, amelyet Klaniczay Tibor dolgozott ki egykor a reneszánsz kor irodalomtörténete számára. Klaniczay az utolsó magyar humanista főpap, Naprágyi Demeter bukásával jellemezte a korszakváltást. 1615-ben rangidős egyháznagyként a liberális humanista hírében álló Naprágyi pályázott a megüresedett prímási székre. Nem kapta meg. Egy év múlva az új idők új embere, Pázmány Péter lett az esztergomi érsek (*Klaniczay Tibor: Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961. 374.).

Almási Gábor könyvének humanista-életrajzokat elemző részéből kitűnik, hogy a nagyszombati születésű (anyai részről szlovák–horvát származású), határozott magyar identitástudattal bíró Zsámboky Jánosnak komoly kihívásokkal kellett szembenéznie. Hosszú európai tanulmányútján elsőrangú kéziratgyűjtővé, színvonalas filológussá és elfogadható költővé képezte ki magát. Többször kiadott és folyamatosan kibővített emblémás könyvével (amelyről nemrégiben Hollandiában, ugyancsak a Brill Kiadónál kitűnő angol monográfia jelent meg: *Arnoud Visser: Joannes Sambucus and the Learned Image. The Use of the Emblem in Late-Renaissance Humanism*. Leiden 2005.) felküzdötte magát az irodalom köztársaságának legfelsőbb köreibé. Almási lebilincselően építi föl a magyar humanista ellentmondásos udvari pályafutását. Különösen érdekes az, hogy Zsámboky fizetését orvosként, címzetes tanácsosként és végül udvari historikusként kereste, de valójában sohasem praktizált, és mindezekkel a hivatalos kötelmekkel nagyon keveset törődött. Igazából valódi szenvedélyének és kedvtelésének: páratlan kéziratgyűjteménye gondozásának szentelte életét, irodalmi munkássága is ehhez a gazdag műgyűjteményhez kapcsolódik. És noha Bonfini- és Janus Pannonius-kiadásaival komoly szolgálatot tett a magyar történetírásnak és irodalomnak, historikusként voltaképpen nem alkotott semmit. Halála után riválisával, Hugo Blotius könyvtárossal keresztették Zsámboky történetírói hagyatékát, aki azonban hiába forgatott fel mindent, semmit sem talált. Maliciózan meg is jegyezte: „De hát azért fizették, hogy történetíró legyen!”

A humanista értelmiségi stratégiák mintapéldája az eset, amikor megkérték Zsámbokyt, hogy fordítson le németből egy erdőgazdálkodási rendeletet. A feladattal nem tudott és nem is akart megbirkózni. Arra hivatkozott, hogy nem ért rendesen németül, nem ismeri a szükséges terminológiát, és nem képes eldönteni, hogy Cicero vagy Varro latinságát válassza-e. Nem is csinált semmit. Zsámboky egész életén át sikerrel alkalmazta a színlelés, az *ars dissimulandi* életvezetési modelljét. Protestáns vallása ellenére jól érvényesült katolikus környezetében, és sohasem bocsátkozott hitvitákba. Almási Gábor Zsámboky-portréjának figyelemreméltó tanulsága, hogy a hivatal kényelmetlenségétől ózdkodó udvari historikus finom értelmiségi háttér munkák eredményeképpen el tudta érni, hogy csak azzal kelljen foglalkoznia, amit igazán szeret.

Irgyelte ezért humanista barátja, a horvát–olasz származású, de magát a magyar politikai nemzethez tartozónak valló Dudith András. Egy levelében Dudith kifejtette, hogy Zsámboky —

noha a tanácsosi címet viselte — sohasem adott valódi útmutatásokat az uralkodónak, és ha több energiát fordított volna a közügyekre, mint a tudományra, többre is vihette volna. Ezzel a fanyar megjegyzéssel voltaképpen saját karrierjének alakulását jellemezte Dudith. Ő is európai akadémiai turnéval kezdte intellektuális pályafutását, mint Zsámboky, de — talán itáliai gyökereinek köszönhetően — rögvést a legmagasabb régiókba emelkedett. Reginald Pole angol bíboros környezetében megjárta az egyházi és politikai elit csúcsait. Noha kevés irodalmi művet alkotott, levelei révén vitán felül a kor egyik legkiválóbb stilsztájának számított. (Dudith roppant terjedelmű levelezésének kritikai kiadása egy kötet híján elkészült és meg is jelent az MTA Irodalomtudományi Intézetének neolatin könyvsorozatában: *Andreas Dudithius: Epistulae*. Kiad. Lech Szczucki – Szepessy Tibor. 1–6. Bp. 1992–2002.) Sokan — köztük a humanisták fejedelme, Justus Lipsius is — többre tartották őt Zsámbokynál. Azt a legendát terjesztette magáról Dudith, hogy ifjúkorában többször lemásolta Cicero összes munkáját. Hazatérve szinte csodaszámba menő gyorsasággal nyerte el a pécsi püspökséget, és csakhamar II. Miksa császár képviseletében Trentóba utazott, a nevezetes zsinatra, ahol világszenzációnak számító, liberális szellemű beszédek tartottak a reformkatholicizmus védelmében. Tudjuk, hogy ez az irányzat elbukott, és Dudith megindult a vallási radikalizmus útján.

Érdekes megfigyelése Almási Gábornak, hogy míg Zsámboky vallási és egyéb kérdésekben gyakran disszimulált, addig a nálánál sokkal végtetesebben gondolkodó Dudith csak ritkán, alkalm szerűen leplezte nézeteit. Mi több, Dudith nevéhez fűződik a század egyik legnevezetesebb *coming-out*-ja. Miközben diplomáciai megbízatással Lengyelországban tartózkodott — annak ellenére, hogy püspök volt —, feleségül vette a lengyel királyné egyik udvarhölgyét. Tettének következményeit nyíltan vállalta uralkodója és a világ előtt. Róma természetesen kiközösítette. Érdekes dolog, hogy a világraszóló botrány ellenére sikerült megőriznie patrónusának, II. Miksának a bizalmát. Igaz, hogy nem ingyen. Komoly feladatot kapott. A császár titkos ágenseként és informátoraként a Habsburg trónutódlást kellett előmozdítania Lengyelországban. És noha diplomáciai fáradozásai nem jártak eredménnyel, még az eretnekeket gyűlölő II. Rudolf is komolyan számon tartotta őt. Ezt a többi közt annak köszönhetette, hogy jelentős kölcsönrel segítette ki az örök pénzzavarral küszködő prágai uralkodót. Mindenesetre jellemző, hogy míg élete végén Zsámboky saját kéziratgyűjteményét igyekezett áruba bocsátani az udvarnál, addig Dudith az uralkodó hitelezőjének előkelő pozíciójában tudhatta magát.

Dudith jól össze tudta egyeztetni autonóm humanista személyiségét a politikai lojalitással. A sokarcú humanista identitás egy Zsámbokyétól eltérő formáját vállalta fel leginkább: ő nem az *otium*, hanem a *negotium*, nem a magánszféra, hanem a *res publica*, a közügyek embere volt. Informátori munkája nagy körültekintést és óvatosságot igényelt. Mindeközben mégis lázasan kereste a hitellentétek kiegyenlítésének lehetőségeit. Szellemi fejlődésének utolsó előtti állomásain eljutott az antitrinitarizmus közelébe, de végül semelyik új vallási irányzathoz sem csatlakozott, féltve megőrizte belső függetlenségét.

Élete végén leginkább természet tudományos kérdések foglalkoztatták. Az 1577–1578-ban felbukkant üstökösről szóló szkeptikus értekezése méltán jelölte ki Dudith helyét a szabad szellemű, kora újkori természetmagyarázók legnagyobbjainak körében. Almási arra hívja fel a figyelmet, hogy Dudith nem szaktudósként, hanem valójában amatőr természetbúvárként jutott el korát megelőző meglátásokhoz. Ez a „dilettáns” sokoldalúság azonban a reneszánsz humanizmus elidegeníthetetlen része volt. Ebből a — mai szemmel nézve szokatlan — eklektikusan kavargó, rendszertelen tudásból kiindulva, humanistaként is el tudott jutni Dudith addig, hogy — ahogyan századok múltán David Hume — kétségbe vonta az Újtestamentum csodáit, valamint addig, hogy — miként majd a Descartes-tal vitatkozó John Locke is — kijelentette: *Omnis nostra notitia, omnis cognitio a sensibus est* – vagyis: „Minden fogalmunk és ismeretünk az érzékelésből származik”. Noha jól tudjuk, hogy Descartes és Locke okfejtéseinek alapmondai már az ókori görög filozófusoknál is olvashatók, Dudith András gondolkodásának modernségét aligha vonhatja kétségbe senki.

De nem is tette ezt a 16. századi értelmiség java része, legalábbis nem kívánták berekeszteni a szabad vizsgálódás és véleménynyilvánítás csatornáit – egészen addig, amíg a konfesszionalizáció következményeként általánosság nem vált az igény a szabad véleményformálás elfojtására, a vallási és tudományos nézetek uniformizálására. Ekkorra azonban, a „reneszánsz alkonyán” — amint a könyvben az oxfordi Robert Evans humoros megfogalmazásában olvashatjuk — már „a humanizmus maga, úgy is mint a közömbösség nyílt megvállása, eretnekségszámba ment”. A konfesszionalizálódás negatív szellemi hatásait nehéz lenne lebecsülni. Némely új keletű vallás- és irodalomtörténeti koncepcióban mégis kirajzolódni látszik egy olyan irányzat, amely nemcsak védelmébe ve-

szi a konfesszionizációt, hanem egyenesen rehabilitálni igyekszik mindazokat, akikről Friedrich Nietzsche mondta egykor: „Két vagy három évszázaddal késleltették a felvilágosodás és a tudomány uralmát. Végképp lehetetlenné tették az antik gondolatvilág egybeolvadását a modern gondolkodással.” (*Nietzsche, Friedrich*: Emberi, nagyon is emberi. Bp. 2008. 237. aforizma)

A reneszánsz kori történelem és irodalom kutatója számára Almási Gábor könyve nagyon sok tanulsággal szolgál. Ezek közül most csak egyet szeretnék kiemelni. A szerző markánsan elhatárolódik azoktól, akik a humanizmusban nem érznek többet középkori mechanizmusok továbbélésénél, magát a reneszánszt pedig mindenestül a középkor részének tekintik. A szerző őszintén hangoztatja, hogy történetiszociológiai alapú szemléletét sok tekintetben Alfred von Martin (1882–1979) *Soziologie der Renaissance* című munkájából merítette. Von Martin — Hans Baron mellett — a 20. század első felének legjelentősebb német kultúrszociológusa volt. Csakhogy, míg Baronnak származása miatt el kellett hagynia Németországot, és Amerikában alapított iskolát, addig von Martin otthon maradt. A náci korszakban is megőrizte szellemi függetlenségét, sőt közel került a politikai ellenállás mozgalmához is. A von Martin-féle *kulturtragende Intelligenz* (kultúrahordozó értelmiség), illetve *Bildungsbürgertum* (művelt polgárság) kategóriáiban gyökerezik az amerikai humanizmus kutatás nagy hatású *civic humanism* terminusa. Amikor Almási von Martinhoz nyúl vissza, ezzel implicit módon azt is kimondja, hogy Hans Baronnak a „polgári humanizmus”-ról megfogalmazott régi téziseit (nevezetesen azt, hogy a reneszánsz humanizmus markáns változást hozott a megelőző középkorhoz képest) még nem kellene teljesen a tudomány szemétdombjára vetni, miként azt a Baronnal sok kérdésben ellenkező Paul Oskar Kristeller tanítványai manapság teszik (Pl. *John Monfasani*: A reneszánsz mint a középkor betetőző szakasza. Ford. Dobozy Nóra. Helikon 55. [2009] 183–200). És teszik ugyanezt mások idehaza, Kristellerre és Monfasanira hivatkozva és hirdetve, hogy „a középkor utolsó fázisa a reneszánsz, a modernitás első nagy korszaka a felvilágosodás” volt (*Bene Sándor–Kecskeméti Gábor*: Javaslatok egy új irodalomtörténet elvi alapvetéséhez és régi magyar irodalomtörténeti részének felépítéséhez. Helikon 55. [2009] 213.).

Az efféle spekulatív vélekedéseket csak úgy lehet megcáfolni, ha sikerül más szempontok szerint, hitelesen újraértelmezni a humanista kultúra jelenségeit. A modernitás kora újkori eredetét kétségbe vonó nézetekkel szembeállítható Almási Gábor egész könyve, de különösen az az okos kérdés, amelyet a Kristeller-iskola reneszánsztagadó okfejtése ellenében megfogalmaz: Ha a humanizmus olyan elenyészően kevés újdonsággal szolgál a középkorhoz képest — miként mondják —, akkor minek köszönhette elsöprő sikerét? A kérdésfeltevés akár költői is lehetne, ha a könyv különböző pontjain, Zsámboky és Dudith életpályájának és identitáskeresésének állomásaiban, nem találnánk rá tudományosan kielégítő választ.

Ezt a választ azonban sokan nem hajlandók megérteni, még kevésbé elfogadni. „A Föld ne mozogjon, hanem álljon” – így gondolják. Ez utóbbi mondat Jókai Mór regényében még riasztó, negatív példázat volt, de „a mai kor bizonyítá”, hogy nem az. Többen szívük szerint ma is megégetnék Dudith Andrást, ha tehetnék, miként komoly tudományos fórumokon bizonygatják azt is, hogy Galileivel szemben mégis csak a katolikus egyháznak volt igaza. Almási Gábor könyvének olvasójaként abban a felemelő érzésben volt részem, hogy a közgondolkodás változó trendjei, divatjai az igazságot mégsem törölhetik el véglegesen.

Ács Pál

Horn Ildikó

A KÖNNYEZŐ KROKODIL

Jagelló Anna és Báthory István házassága

(Múltidéző-zsebkönyvtár sorozat)

L' Harmattan Kiadó, Bp. 2007. 187 o.

A történelmet mesészerű legendák és anekdoták egész sora veszi körül sűrűn szövött hálójával. A megtörténeteket színesebbé és élvezetesebbé, a sikereket vagy traumákat pedig magyarázhatóbbá, némelykor talán elfogadhatóbbá teszi az olvasó számára. Nem véletlen, hogy Horn Ildikó könyvében Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király életpályáját a magyar népmesék kedvelt alakjához, a harmadik, a legkisebb fiú vagy királyfi történetéhez hasonlítja. Valóban, családjában ő volt a legkisebb gyermek, és nagykort megélt testvéreit figyelembe véve, a harmadik fiú. Megküzdött számtalan kihívással, úrrá lett mások számára megoldhatatlan bajokon és prob-

lémákon. Ügyességéért, bátorságáért, kitartásáért és rátermettségéért végül elnyerte méltó jutalmát: a gyönyörű királylány kezét, és nem is csak a fele, hanem a teljes királyságot. A mese azonban mese, míg a valóság nemcsak egészen más, hanem némelykor izgalmasabb, érdekesebb is a kiagyalt fikciónál.

Horn Ildikó, a magyarországi Báthory-kutatás kiemelkedő képviselője 2007-ben, a *Múltidéző-zsebkönyvtár* sorozatban megjelent munkájában igen érdekes feladatra vállalkozott: Jagelló Anna életén, személyiségén, tragikus sorsán és családjának történetén keresztül vezeti be az olvasót a 16. század történetébe, úgy hogy csodálatos háttért fest fölakja mögé, hiszen az egész század megelevenedik előttünk: színes egyéniségek, dinasztiák, a kor intrikái, szerelmek, szeretők, gyűlölet és méregkeverés. Mindaz, amitől a történelem még hitelesebbé, érthetőbbé és a mai kor embere számára is kézzelfoghatóvá válhat.

Báthory Istvánnak 1575-ben a lengyel nemesek egy csoportja azzal a feltétellel ajánlotta fel a királyi koronát, ha elveszi feleségül a férfiágon kihalt uralkodó-család, a Jagellók utolsó, még a királyságban élő tagját. Ezt az eseménysort a magyar történetírás — egyebek között a Szerző is — többször feldolgozta az erdélyi fejedelem szemszögéből. De ki is volt a leendő ara? Anna 1523-ban látta meg a napvilágot, a már a kortársai által is Öregnek nevezett Jagelló I. Zsigmond és Bona Sforza negyedik gyermekeként. Mivel Báthory későbbi feleségének életét és személyiségét édesanyja erőteljes személyisége, és megkérdőjelezhetetlen akarata döntően befolyásolta, ezért Horn Ildikó rövid áttekintést ad a Sforza család felemelkedéséről és bukásáról. A familia hírnevét Bona úkapja, Giacomuzzo Attendolo alapozta meg, aki a romagnai földművesek dolgos mindennapjait felváltotta a veszélyesebb, de egyben kalandosabb zsoldos-életre. Erejének, bátorságának, rátermettségének és nem utolsó sorban rátartóságának, valamint erőszakosságának köszönhetette gyors felemelkedését és a később családnévvé váló ragadványnevét, a Sforzát. Fia, Francesco is követte őt a *condittierik* kalandos mesterségében, és túl is szárnyalta atyját. A kiváló stratégia hírében álló zsoldosvezért Filippo Maria Visconti milánói herceg eljegyezte törvénytelen leányával, Bianca Mariával. A herceg halála után Sforza kezébe vette Milánó kormányzását, immáron mint uralkodója és dinasztiaalapítója. A család tündöklése azonban nem tartott sokáig. Valois XII. Lajos francia király itáliai hadjáratának első, jelentősebb áldozatául a lombardiai nagyváros esett. Ez arra kényszerítette Gian Galeazzo Sforza özvegyét, Aragóniai Izabellát és két életben maradt gyermekét, Francescót és Bonát, hogy a Bari Hercegségbe meneküljenek. Mindketten gondos nevelésben részesültek, és fia váratlan halála után a bari hercegnő figyelme egyetlen gyermekére összpontosult, aki számára méltó férjet igyekezett keresni. Végül sógorához, Habsburg I. Miksa császárhoz fordult tanácsért, aki Bona számára a nemrégiben megözvegyült Jagelló I. Zsigmond lengyel királyt ajánlotta.

A frigy létrejött, és az ifjú ara összesen hat gyermeket (négy leányt és két fiút) szült a már akkor is öregnek számító uralkodónak. Anna születésénél kisfiú jövetelét várták, így a kicsi és gyöngécske kislány inkább csalódást, mintsem örömet váltott ki szüleiből. Majd a hatodikként, idejekorán világra jött Albert halála fölött érzett mélységes gyász okozhatta — idézi a közkeletű vélekedést a Szerző —, hogy a királyné három, Zsigmond Ágost után született lányával (Zsófiával, Annával és Katalinnal) szemben igen ridegen viselkedett. Bár neveletésükről és az őket megillető fényűzésről gondoskodott a királyi pár, de a trónörökösré és az elsőszülött leányra (Izabellára, Szapolyai János későbbi hitvesére) fordított figyelem és szeretet töredékét kapták. A három nővért szinte ikerként kezelték, holott mind külsejük, mind pedig jellemük igen eltérő volt. Közülük a legszebbnek és a legjobb kapcsolatteremtőnek a legkisebb, Katalin számított. Zsófia örökölte anyjuk tehetségét, intelligenciáját, műveltségét és tájékozottságát. Anna azonban nem tűnt ki semmivel. Csak később derült ki, hogy Bona Sforza pénzügyi tehetségét örökölte. Alapvető jellemvonása közé tartozott azonban a hipochondria. Élete megpróbáltatásaira egyetlen választ ismert: ágynak dőlt, panaszkodott, nyögdécselt és sóhajtozott. Atyja halálát követően hosszúra nyúlt gyermekkora (ekkor már majd 26 esztendő) véget ért, ám ezután a megpróbáltatásai is csak szaporodtak.

Az elsőt ezek közül a trónörökös, az 1548-tól uralkodó Zsigmond Ágost feleségválasztása körül kitört családi viszály jelentette. Az anyakirályné ugyanis ellenezte fia kapcsolatát Barbara Radziwiłł-val, akinek váratlan halála (állítólagos megmérgezése) végleg megbontotta kettejük addig harmonikus viszonyát. A családi konfliktus kellős közepén pedig visszatért Erdélyből legidősebb nővére, Izabella királyné és fia, az ifjú János Zsigmond választott magyar király. Mivel Bona Sforza szervezni kezdte Bariba való visszatérését, hirtelen fontossá vált számára harmincas évei

elején járó leányai kiházásítása. Ezzel megindult Anna körül — ahogy Horn Ildikó találóan megfogalmazta — a „kérők keringője+.

Krakkóba 1555-ben Henrik braunschweig-wohlfenbütteli herceg küldte el követét, hogy számára megkérje Zsófia kezét. Ám éppen ekkor Anna nővére egy rövid, ám annál súlyosabb betegségben esett át. Az anyakirályné azonban nem akarta veszni hagyni a lehetőséget, és negyedik gyermekét ajánlotta a házasulni kívánó uralkodónak. Az elhúzódó tárgyalások; a szokásjog, miszerint a leányokat születésük sorrendjében adják férjhez; valamint az, hogy Anna sem kívánta szeretetből és szolidaritásból elvenni nővérétől a lehetőséget, végül azt eredményezték, hogy a felépült Zsófia frigyre lépett a herceggel. Ezt követően Jagelló Annának még tizenhat kérője akadt, de valójában egyik sem jellemét, vagy szépségét, hanem a házasságból adódó politikai-hatalmi előnyöket tartotta a legfontosabbnak. A Szerző által felsorolt lehetséges jelöltek közül kettőt emelnék ki. 1561 őszén Finnország hercege, a későbbi Vasa III. János feleségül kérte Katalint. Ez a Jagelló házassági szokásjog felrúgása lett volna, így ezt egy kettős Vasa–Jagelló házassággal kívánták megoldani, amely tervezetben Anna kérőjeként Magnus herceg szerepelt. A svéd király, XIV. Erik azonban féltékenyen figyelte testvérei ambícióit, és megakadályozta kisebbik öccse lengyelországi útját. Így a házassági terv zátonyra futott. Anna pedig 1562 tavaszán lemondott húga javára, így Vasa János Katalint vehette nőül.

1572-ben meghalt Zsigmond Ágost lengyel király, és ezzel kihalt Jagelló-dinasztia férfi ága. Anna, immáron infánsnő (latinul *Infans Regni Poloniae*) leendő házassága immáron végérvényesen összefonódott a következő lengyel király személyével. Az uralkodóvá választott Anjou hercege, Valois Henrik viselkedéséből hamarosan kiderült, hogy csak a siker érdekében kecsgettette a korosodó hercegnőt házassággal. Valójában még mielőtt elindult királyságába már tudta, hogy sem uralkodása nem lesz hosszú életű, sem Annát nem vezeti oltár elé. Testvérbátyja, IX. Károly francia király halálát követően, 1574. június 18-ának éjjelén megszökött a Wawelből a „Közársaság völegénye”, hogy III. Henrik néven francia királlyá koronáztassa magát. A lengyel nemesség pedig egy majd másfél éves interregnumot követően rövid időn belül immáron másodjára választhatott királyt.

Jelöltekben ezúttal sem volt hiány. A Varsó melletti Wola mezőn összegyűlt 56 szenátorból 36 a Habsburg-házra adta le voksát. Báthoryra egy fél szavazatot Andrzej Zborowski adott le. A nemesi rend tagjai azonban elsőprő többséggel az úgynevezett Piast pártra, azaz egy leendő „nemzeti” királlyra adták le voksukat. A kialakult helyzet már fegyveres összecsapással fenyegetett. A Habsburg-párti szenátorok Varsó falai közé menekültek, ahol a gnieznói érsek ki is hirdette királynak 1575. december 12-én II. Miksa császárt. A választómézőn maradt nemesi rend ezt nem fogadta el, és uralkodót akart választani. A tárgyalásokon Habsburg-ellenessége, katonai sikere (kerelőszentpáli csata, 1575) és a Portához fűződő jó kapcsolatai miatt Báthory István, valamint a Piast párt részéről Jagelló Anna uralkodónak jelölése merült fel. A nemesek hamar rájöttek, hogy nem kettőjük közül kell választani, hanem egyesíteni erőnyeiket. A Báthoryval kötendő frigy Annát is nagy lehetőségekkel kecsgettette: egyrészt végre férjhez mehetett, másrészt az esküvői ceremóniát követően immáron férjével együtt a kujawi püspök megkoronázta. A várva várt esemény mégsem hozhatta meg a boldogságot számára. Báthory szinte menekült előle, kerülte a társaságát, annak ellenére, hogy az infánsnő leendő férje Lengyel Királyságba való utazásának előkészületeit is jelentős pénzüsszeggel támogatta. A trónutódlás kérdése azonban megpecsételte közös sorsuk alakulását, hiszen Báthory — felesége minden igyekezete ellenére — válni akart, és ki is szemelte új jövendőbelijét Habsburg Erzsébet személyében. Nem meglepő tehát, hogy a házastársak hűvös viszonya, valamint Jagelló Anna csalódottsága (amelynek többször is nyíltan hangot adott) mind házasságában, mind az uralkodásról szőtt terveiben intrikáknak nyújtott újabb és újabb táptalajt az udvaroncok körében.

Egy-egy, a múltban vagy a történelemben jelentős szerepet játszott személy életpályájának megrajzolása a történések legizgalmasabb és legsokoldalúbb kihívásai közé tartozott és tartozik napjainkban is. A kutató egy idő elteltével már szinte személyes ismerősének tekinti az általa kiválasztottat, és akarva-akaratlanul is valamiféle értékítéletet mond róla. Horn Ildikó könyve azonban nem csupán egy emberi sorsot, hanem egy egész korszakot rajzol meg pontosan, mégis élvezetesen. Teszi mindezt úgy, hogy a történet sodrása önkéntelenül is magával ragadja az olvasót. Hogy mit jelent a könyv címeént megadott könnyező krokodil? Nos — véleményem szerint — a mű elolvasása után mindenki vérmérséklete és empátiája alapján eldöntheti, hogy e szimbólumnak a Szerző által megadott és a korszakban ismert három magyarázata közül melyik is illik Jagelló Annára.

Mezey Barna

„ÖSZVE-SZÖVETKEZTETETT SZÖVETSÉGÜNKNEK KÖTELE”

A jogalkotás alkotmányos keretei a Rákóczi-szabadságharcban
Gondolat, Budapest, 2009. 356 c.

Mezey Barna több évtizede folytatott jogtörténeti kutatásainak eredményei gyorsan hasznosultak és hasznosulnak a magyar történetírásban. Itt nem csupán a közismert, az ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszékének szerzői munkaközössége által készített, több kiadást megért Magyar alkotmánytörténetről van szó, amelyet sok esetben a jogtörténeti háttér megrajzolása során, ha valamely jogintézmény működéséről, rendek jogállásáról vagy közjogi kérdések háttéréről esik szó, forgatnak a kutatók.

Nem, Mezey Barna kutatási területei kronologikusan a középkortól a jelenkorig, tematikusan pedig a közjogtól a büntetőjogig számos témát ölelnek fel. Évtizedek óta folytatott vizsgálódásai elsősorban a büntetések formái, illetve a büntetés-végrehajtás területén szolgáltak számos adalékkal vagy éppen kedvelt hőse: a méltatlanul elfeledett Horvát Boldizsár nehezen rekonstruálható életútját, jogtudósi és államférfiúi portréját rajzolták meg – számos esetben tovább árnyalva a magyar újkortörténet eredményeit.

Még a jogtörténetírás berkeiben is kevéssé ismertek azonban első választott témájával: a Rákóczi-szabadságharc alkotmány- és jogtörténeti szempontú elemzésével foglalkozó írásai. Ezek összegzéseként készült el a jelen — hiánypótló — monográfia, amely egyszerre épít a magyar történetírás több évtizedes eredményeire, s ugyanakkor biztos kézzel rajzolja meg a szabadságharc mindaddig hiányzó alkotmány- és jogtörténeti háttérét, amelyen keresztül láthatóvá válnak magának a fejedelemlnek az államról alkotott nézetei, államszervezési elvei is. Annál is inkább hiánypótló munkáról van szó, hiszen eme szűk évtized jogalkotási eredményei hivatalosan is feledésre ítéltettek, amikor a 19. század végén a Corpus Juris Hungarici szerkesztői anyagukat kihagyták a törvénytárból. Tegyük hozzá: ha a felvétel mellett döntöttek volna, ugyancsak nehéz munkát vállaltak volna magukra, hiszen — mint a szerző elemzéséből kiderül — a szabadságharc államának jogi normái több szempontból, többféleképpen is csoportosíthatóak, s ennek során különös figyelemmel érdemes vizsgálni a kibocsájtót és a címzetti kört, és ügyelni kell a szóhasználatra, a norma elnevezésére is. Mindezek tudatában, az elméleti rendszerezésre figyelemmel érdemes lenne egy a szabadságharc jogforrásait tartalmazó pótlék-kötetet összeállítania a kései utóknak a Magyar Törvénytárhoz, amely mind a történések, mind a jogászok számára segítséget jelenthetne az eligazodásban a későbbi kutatások során.

Ez a jogforrási rendszerezés, amely az egész művön végigvonul, bemutatva jogszabály-tervezeteket, vitákat, ideiglenes szabályokat, s az ezekhez használt formákat, talán ez a munka egyik legizgalmasabb része, amely a történet- és jogtudomány számára egyaránt a leggyorsabban hasznosítható eredményeket fogja meghozni.

Érdemes azonban utalni a könyv különösen impozáns bibliográfiájára is. Az itt szereplő munkákat a szerző nem csupán használta, hanem a Rákóczi-kutatás mintegy másfél évszázada alatt felmerült nézeteket, szempontokat ütköztette, értékelte, s több esetben saját levéltári kutatásaival, a forrásokig lenyúlva, újraértékelte. A fentebbi jogforráselemzés pont ezen aprólékos vizsgálódásnak köszönhetően válik teljessé és megkerülhetetlenné a későbbi kutatások szempontjából.

Visszatérve a monográfia szerkezetére: a forrásokra épülő munka középpontjában a Rákóczi-szabadságharc alkotmányos képletei és a szabadságharc jogpolitikája állnak, melyeket a történelmi háttérrel vázoló bevezetés és a fejedelem újrateremtésének politikai csatározásait felelevenítő és elemző utóhang foglal keretbe.

Alkotmányos képletek alatt a szerző igen részletesen szól a konföderáció jelentéséről, korabeli értelmezési lehetőségeiről, s mindezt beágyazza a korszak két fő politikai aktorának: az uralkodónak és a rendeknek az abszolutizmusról és a rendi jogfolytonosságról alkotott nézetei közé. A konföderáció tárgyalása szükségszerűen maga után vonja a szerveződő állam szerkezetének vizsgálatát, így a törvényhozás és az igazságszolgáltatás felépítésének, működésének bemutatását, s ennek szabadságharc alatti változásait. A szerző minden esetben kitér a korábban megszokotthoz képest új megoldások elemzésére, ezen belül külön kiemelendők az Ország Törvényes Táblájának létrehozásával és működésével kapcsolatos fejtegetései. Egy teljességre törekvő államszervezeti elemzésből nem maradhat ki azon igen bonyolult helyzet értékelése, hogy a szabadságharc állama két korábbi formáció: ti. a Magyar Királyság egy része és az Erdélyi Fejedelemség területén szervező-

dött meg, amelyeknek évszázados különállása és részben eltérő szokásrendszerei az új állam működésében is éreztették hatásukat – ezt a problémát a szerző részletesen körbejárja.

Meg kell említeni, hogy Mezey Barna több évtizedes büntetőjog-történeti munkássága érezteti hatását e monográfián is, hiszen a hadbírószági szervezet, a katonai büntetőjog kodifikációjának állomái és általában a büntetőjogi jogalkotás egyéb munkákban sokszor háttérbe szorult problematikája az egész munkában külön vizsgálat tárgyát képezi, mintegy feloldva a magyar jogtörténet eddigi hallgatását (A történettudományban e területet a jogtörténet számára is újszerűen vizsgálta több munkájában Pálffy Géza).

A szabadságharc jogpolitikájának elemzése igen összetett terület, vizsgálata kiegészíti az alkotmánytörténeti fejtegetéseket. A szerző — Bónis György magyar jogtudó értelmiségről írott monográfiájának szép hagyományait folytatván — külön fejezetben elemzi a Rákóczi-kor jogi műveltségét. Az általános elemzést meg-megtörve a szabadságharc néhány jogpolitikusanak (így például: Ráday Pálnak és Kajali Pálnak) jogászai pályaképét is megrajzolja a szerző, ezzel is közelebb hozva az olvasóhoz e korszak méltatlanul elfeledett jogi szakembereit.

A szerző a téma különös nehézségével is megbirkózva, elsősorban forrásokra és azon belül is a visszaemlékezésekre építve próbálja rekonstruálni a korszak jogalkalmazási és jogkövetési gyakorlatát. Ez utóbbi területen tett megállapításai bizonyos értelemben a jogi kultúrtörténet legújabbán többek között éppen a szerző által megindított kutatásaihoz kapcsolódnak, ám ez a megállapítás akár az egész munkára is vonatkoztatható, hiszen Mezey Barna jó érzékkel kiválasztott és megszólaltatott forrásai általában nem csak az adott jogintézményről beszélnek, de annak mindennapi működéséhez az átlagember szemszögéből (is) szolgáltatnak adalékokat.

A történettudomány szempontjából különösen érdekes a szatmári béke jogi szempontú vizsgálata, amely egyszerre elemzi a békekötés közjogi, magánjogi és büntetőjogi vonatkozásait, s szól a szabadságharc jogi vívmányainak, egyáltalán a szabadságharc joganyagának további érvényességéről is.

Bánkúti Imre monográfiája után sokszor úgy tűnik, mintha ilyen elemzésekre már nem lenne szükség. Mezey Barna vizsgálódásai azonban pont a mindeddig hiányzó jogtörténeti szempontot érvényesítik. A régi kérdést például: vajon közjogi szempontból érvényes volt-e a békekötés, az államszervezet működését ismerő jogászként — talán hosszú időre — így zárja le: „...az egész közjogi érvelés egyszerű okoskodásnak tűnik. S valóban így is van. A szatmári békekötés remekbe szabott példája annak, hogy a jog, a törvény addig és ott hatályosul, amíg betartják és betartatják. Ez pedig a mindenkori erőviszonyok, a hatalmi realitások függvénye. Így tehetek esküt a halott királynak, így bélyegezheték Szatmáron potenciális árulónak... az általuk választott fejedelmet és környezetét, így lehetett Károlynak is joga az egyezmény aláírására.” (291. o.). Jó példája ez a rész általában a joghatékonyságnak, s általában mind a jog-, mind a történettudomány viszonylagosságának. Éppen ezen tanulságai miatt e munkát nem csak a kutatók, hanem a magyar múlt iránt érdeklődő nagyközönség is élvezettel forgathatja, melyben — mint múltunk tükrében — megláthatjuk saját magunkat is.

História és joghistoria kéz a kézben jár, mint ez a monográfia jól példázza. Az új generációk más szemléletmódja más-más szempontokra hívja fel a figyelmet. Ez a Katus László által sokszor említett sokszólamúság teszi a történettudományt igazán izgalmassá. Mezey Barna könyve, amely jelentős részben épít a magyar történetírás eredményeire, s ahhoz — mint nóvumot — a jogi szempontú látásmódot és vizsgálati módszert adja hozzá, talán hasonlóan új színben teszi láthatóvá és értelmezhetővé a Rákóczi-féle mozgalmat, mint a történetírásban a Pálffy Géza a Bocskai-felkelést.

Domaniczky Endre

† NIEDERHAUSER EMIL

(Pozsony, 1923. november 16. – Budapest, 2010. március 25.)

2010. április 19-én mély részvétellel kísérték utolsó útjára kollégái, barátai és tisztelőinek százai a magyar és nemzetközi történettudomány egyik kiemelkedő egyéniségét, Niederhauser Emil akadémikust. Súlyos betegen március elején kórházba került. Hozzá közel álló barátai és tanítványai közül néhányan a halála előtti hetekben naponta egymást váltva látogatták kórházi ágyánál, hogy segítséget nyújtsanak neki, egyszersmind vigasztaló szavakkal biztassák őt, táplálják benne a felgyógyulás reményét. Ő maga is rendületlenül hitt és reménykedett abban, hogy miként az elmúlt közel másfél évtized során sokszor, midőn súlyos betegségeit sikerült rendre legyűrnie, ezúttal is győztesen vívja meg küzdelmét betegségével. Sajnos, orvosainak, barátainak és rokonainak minden törődése s áldozatkészsége ellenére az utolsó csatát elveszítette.

Pozsonyban látta meg a napvilágot, ahogy maga állította, kispolgári családban. Felmenői — a családi hagyomány szerint — valamikor a 17. században származtak el valószínűleg a németországi Hessen tartomány Niederhaus nevű helységéből és telepedtek el előbb Morvaországban, majd Pozsonyban. Édesapja, Niederhauser Károly, egy részvénytársasági nyomdának volt az igazgatója. Nagyszülei és szülei még az Osztrák–Magyar Monarchia lakosai voltak, és német származásuk ellenére magyarnak vallották magukat. Nemzeti hovatartozásukat a történelmi Magyarorszag szétesése után sem tagadták meg: büszkén kitartottak magyarságuk mellett. A családban a németet felváltva használták a magyar nyelvvel, de néhány rokonnal csak németül tudtak érintkezni. Az új politikai helyzetben a szlovákokat is meg kellett tanulni. Niederhauser Emil nagyon fontosnak tartotta katolicizmusát, de más felekezetek tiszteletét is, miközben anyai ágon és a távoli rokonok között evangélikus vallásúak is voltak, ami azonban a családon belül sohasem okozott konfliktusokat.

A gyermek Niederhauser tehát egy magyar–német és katolikus–evangélikus környezetbe, s ezzel együtt egy régi/új világba született bele, ahol egyszerre volt jelen még a Monarchia szelleme-szemléletisége, és érezte hatását a mindennapokban a kisebbségi lét, ezzel együtt a jövő bizonytalansága. A kisebbségi helyzetet gyermekéveiben azonban kevésbé érezte. Alsófokú tanulmányait magyar tannyelvű iskolában végezte. A gimnáziumban szintén magyarul folyt az oktatás, szlovák tanítók is kivétel nélkül magyarul tanítottak. Egyik idegen nyelvként a szlovákokat is tanulni kellett. Niederhauser Emil számára, kivételes nyelvérzékének köszönhetően, nem okozott gondot az általa csak „hódítók nyelvének” nevezett szlovák nyelv elsajátítása, és mindig hálával emlékezett vissza gimnáziumi éveire, amikor ezt is megtanulta. Könnyen és nagy kedvvel foglalkozott a másik kötelező nyelvvel, a latinnal. Latintudását olyan magas szintre fejlesztette, hogy mind fiatalabb, mind idősebb korában még verseket is írt ked-

velt ókori római írói, Cicero, Vergilius és Seneca nyelvén. Az ötödik osztálytól kezdve az 1938–39-es tanévig még franciául is tanult. Ekkor viszont a német lett a kötelező idegen nyelv a szlovákiai középfokú oktatásban, amelynek tanulása persze a szülői házból magával hozott német nyelvismeretének (is) köszönhetően egyáltalában nem jelentett problémát számára. Mikor 1941-ben érettségi vizsgát tett, már négy idegen nyelven írt, beszélt és olvasott. Közben 1940-től önállóan elkezdett tanulni angolul. Nem abból a megfontolásból, hogy a világháborúból az angolszászok kerülnek ki győztesen (bár mint maga később vallotta: volt ilyen gyanúja), inkább a megismerés igénye ösztönözte erre. Feltehetően családi indíttatásra, de talán maga is kedvet érzett hozzá, gimnáziumi tanulmányainak befejezése után a papi pályát választotta. A premontreiek rendjébe akart belépni és szüleivel Jászóra utazott. Itt azonban saját vallomása szerint megrettenve a rideg körülményektől, mindössze egyetlen napot töltött és másnap már vissza is utazott Pozsonyba. Ezt követően sikeresen felvételizett a pozsonyi egyetem teológiai karára. Az első félév elvégzése után ezt is otthagya és 1942-től az univerzitás bölcsészettudományi karán folytatta stúdiumait magyar-történelem szakon.

Az egyetemen három évet végzett el, amikor is 1945-ben úgy döntött, hogy Magyarországra menekül. Ugyanis egész későbbi életét meghatározó dilemma elé került: vajon a pozsonyi egyetem befejezése után középiskolai tanárként (erre a pályára szeretett volna kerülni), kisebbségi magyar értelmiségiként a szülőhelyen maradjon-e, vállalva a kisebbségi léttel járó nehézségeket, vagy új hazát választva, új lehetőségeket és utakat keresve más jövő elé nézzen. Ismert, hogy az utóbbi mellett döntött. Elhatározásában a fentiekén kívül közrejátszhattak a csehszlovák hatóságoknak az édesapja ellen indított vizsgálatai (később le is tartóztatták, és egy rövid időre börtönbe került), német származása, a magyarokkal szemben egyre erősebben jelentkező türelmetlenség. A szülői házat hátrahagyva, tanulmányait megszakítva kalandos úton (egy csónakon átkelve a Dunán) sikerült Magyarországra szöknie. Élete végéig foglalkoztatta a gondolat, helyesen cselekedett-e. Azzal vigasztalta magát, hogy az adott esetben nem volt más megoldás számára. Az a nagy ívű és töretlen pálya, amelyet a következő hat és fél évtizedben befutott, egyértelműen pozitív válasz arra, hogy döntése, vagy ahogy ő maga gyakran emlegette, „megfutamodása”, mind önmaga, mind családja, később pedig a magyar tudományos élet és felsőoktatás számára igen nagy nyereségnek bizonyult.

Budapesten jelentkezett a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára, ahová felvételt is nyert. A lakás, biztos megélhetési és családi háttér nélküli fiatalembernek (szülei Pozsonyban maradtak, csak később telepedtek át Magyarországra) 1945 őszén sikerült bekerülnie az Eötvös Kollégiumba is. Az akkori új igazgató, Keresztúry Dezső azzal a feltétellel volt hajlandó felvenni őt, ha harmadik szakként az orosz nyelvet is felveszi. Ő inkább a latin szakot választotta volna, mert idegenkedett az orosz tanulásától. Szerencséjére a budapesti egyetem két kitűnő tanára, Hadrovics László és Balczyk Emil hamar megkedveltette vele az oroszot, és azt az 1940-es évek végére, az 1950-es évek elejére olyan magas szinten elsajátította, hogy a Magyar Tudományos Akadémiára és a Történettudományi Intézetbe látogató orosz delegációk mel-

lett és különböző konferenciákon már tolmácsként is dolgozott. Sőt, az orosz történeti munkák magyarra átültetésében is aktívan közreműködött részint, mint fordító, részint pedig mint kontrollszerkesztő. Nem beszélve arról, hogy ezzel a tevékenységével némi mellékkeresetre is szert tehetett. Visszaemlékezve ezekre az időkre úgy látta, hogy az orosz nyelv elsajátítása egyúttal történet-szi „pályája kulcsá”-nak is tekintendő, mivel az akkori káderpolitikából „kilógva” részben azért maradhatott meg az intézetben, mert orosz nyelvtudása miatt fokozottan szükség volt rá.

Az Eötvös Kollégiumban eltöltött két évre nagy szeretettel emlékezett vissza. Élete egyik meghatározó élménye volt a még „rég” kollégium légköre, az ott tanító tanárok magas szakmai és oktatói felkészültsége. Gyorsan alkalmazkodott a kollégiumi szokásokhoz, tanulmányi előmenetelével, határtalan szorgalmával és kiváló zenei képzettségével (kitűnően zongorázott és énekelt) a kollégium életének egyik igen színes egyéniségévé vált. Kollégiumi társainak memoárjaiban gyakran tűnik fel „Emilke” a diákság egyik kedvenceként.

Az orosz és a szlovák nyelv birtokában még az Eötvös Kollégiumban megfogalmazódott benne a gondolat, hogy Kelet-Európa történetével fog foglalkozni. Egyik tanára, Kosáry Domokos a 19. század kutatása felé irányította. Ennek később nagy hasznát vette. Ugyanis egyetemi tanulmányainak befejezése után, egyévi középiskolai tanárság után, 1949-ben a Történettudományi Intézetbe került, ahol az említett korszak kutatását jelölték ki számára. Már intézeti munkatársként határozta el, hogy megtanul románul. 1951-ben pedig, miután három hónapos bulgáriai ösztöndíjban részesült, Szófiában a bolgár tanulásába fogott, melyet későbbi stúdiumainak köszönhetően magas szinten el is sajátított. Az 1950-es években azután a többi szláv nyelv is „sorra került”. Előbb a lengyel, majd a szerb-horvát és a szlovén nyelvvel „birkózott meg”. Az ukránt az orosz, a beloruszt pedig a lengyel és az orosz segítségével sikerült megtanulnia. E nyelvek tanulásával egyidejűleg merült el az olasz és a spanyol rejtelmében és néhány év alatt már mindkettőn írt és olvasott. Összesen 16 nyelven értett. A nyelvek elsajátítását és ismeretét nemcsak kitűnő nyelvérzékének köszönhette, hanem annak is, hogy éveken át kitartóan minden áldott nap fél, vagy egy órát foglalkozott az éppen tanult nyelvvel, és állandóan olvasott, főleg szakmai szövegeket.

Orosz nyelvtudásának köszönhetően eleinte tolmácsolási és fordítási munkákkal bízták meg, de a budapesti egyetemen óraadóként már 1949 őszén a szláv államok kialakulásáról tartott előadásokat (előadásait első könyvében összegezte), majd két féléven át szemináriumokat vezetett a 19. századi Európa történetéről. 1951 őszétől pedig már a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen dolgozhatott szintén óraadóként, a 19. századi történelemtől adva elő. 1953-ban felmerült annak a gondolata, hogy a szegedi egyetemre kerül. Végül mégis Debrecenben maradt, ahol 30 éves korában kinevezték másodállású docensnek. Ettől kezdve megszakítás nélkül 32 és fél éven át oktatott a civis városban. Egyik fő feladata az egyetemes történelem tanításán kívül a Szovjetunió és a népi demokratikus országok történetének az előadása volt. Debrecenben, ahol heti két napon tanított, szerették volna, ha főállású egyetemi docensként, majd tanárként oktat és a városba költözik, feladva állását az MTA Törté-

nettudományi Intézetében. Ezt azonban sem szülei miatt, sem pedig intézeti elfoglaltságai, az intézet iránti elkötelezettsége miatt nem akarta. Inkább vállalta a hetenkénti fárasztó utazásokat, a kényelmetlen éjszakázásokat tanári szobájában.

Debrecenben nagy népszerűségnek örvendett: nemcsak a kitűnő előadót, felkészült és művelt tanárt szerették és tisztelték benne tanártársai s diákjai, hanem a szerény, csendes, mindig segítőkész, mások problémái iránt is igen érzékeny, figyelmes embert is. Az egyetemen ma is oktató jeles kutató történészek egy része az ő tanítványai közé tartozott. Tehetséges hallgatói közül hatan korán eltávoztak az élők sorából, köztük a fiává fogadott Menyhárt Lajos. Az univerzitás 1995-ben díszdoktorainak sorába fogadta őt.

Amikor a sok utazás már nagyon fárasztotta, 1983 végén fájdalommal, de megvált Debrecentől. Az oktatást azonban nem hagyta abba: 1984 januárjától másodállásban az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Kelet-Európa Története Tanszéke kérte fel középkori és kora újkori egyetemes történeti előadások és szemináriumok tartására. Idővel itt is felvetődött, hogy főállású egyetemi tanárként végezze oktatói tevékenységét, de ekkor is ragaszkodott első munkahelyéhez, a Történettudományi Intézethez. Az ELTE-n szintén több száz diák került vele kapcsolatba. 1997-től mint professor emeritus oktatott egészen 2002-ig. Haláláig az egyetem professor emeritusa maradt.

Tanítványai közül azokat, akikben felfedezte a tehetség szikráját, a tőle telhető módon támogatta, sokak tudományos pályáját ő indította el. Sőt, élete végéig igyekezett nyomon követni életútjukat és segíteni őket kutatásaikban. Egyetemi és intézeti dolgozószobája mindig nyitva állt az őt tudományos kérdésekkel felkereső vagy egy-egy jótanácsért hozzá forduló idősebb és ifjabb kollégái, hallgatói előtt.

Ahogy arra egy 70. születésnapja alkalmából vele készült interjúban, valamint több cikkében és kéziratban lévő „Emlékiratai”-ban többször is hangsúlyozottan utalt, egész életpályáját, különös tekintettel Kelet-Európa-kutatásaira, pozsonyi származására, „alapvetően kisebbségi indulása” határozta meg. A Trianon után létrejött Csehszlovákiában töltötte életének csaknem negyedét, de a kisebbségi lét minden nehézsége ellenére, saját bevallása szerint, számos pozitívumot jelentett számára: mindenekelőtt a többnyelvűséget, a nagyobb megértést és türelmet embertársainak mindennapi igényei és problémái iránt.

Niederhauser Emil mind Magyarországon, mind külföldön, Európától Japánig, az USA-tól Új-Zélandig a hazai és a nemzetközi Kelet-Európa-történet-kutatás világhírű szaktekintélyeként tartotta és tartja ma is számon. Kutatásainak középpontjában elsősorban a kelet-közép-európai társadalmak múltjának, e térség nemzeti születésének, sajátos állami-társadalmi és kulturális fejlődésének feltárása és megismertetése állt. Elméleteivel és tudományos vizsgálati módszereivel több területen megelőzte a legújabb nyugati nemzeteitörténeteket, új lendületet adva a Kelet-Európa történeti vizsgálatoknak. A magyar történettudományban ő tekinthető az összehasonlító Kelet-Európa-kutatás megalapozójának, mondhatni „atyjá”-nak. Írásai Magyarországon kívül számos országban láttak napvilágot. Úttörő jelentőségű kritikai művet készített az egymással sokszor ütköző, szem-

benálló, de egyszersmind a kelet-közép-európai térség múltjának, közelmúltjának és jelenének a történetét is alakító, az itt élő népek tudatát formáló kelet-európai történetírások históriájáról. Történetírásában nagy szerepet szánt a többnemzetiségű birodalmak (így a Habsburg Monarchia, a Porosz Királyság, Franciaország és az Orosz Birodalom) históriája feltárásának.

Egyetemi oktatói tevékenysége szoros összefüggésben állt intézeti munkásságával. Orosz tanulmányai meghatározták Oroszország története iránti érdeklődését, bulgáriai tanulmányútja pedig a Balkán-régió históriájához vitte közelebb. Amikor Bulgáriából hazatért, az intézetben azt a feladatot kapta, hogy készítsen összefoglaló munkát a kelet-európai ún. második jobbágyságról. Alap kutatások hiányában a téma feldolgozása elmaradt, de a néhai intézeti igazgató, Pach Zsigmond Pál javaslatára a kelet-európai jobbágyszabadtítás történetét kezdte kutatni. Egykori osztályvezetője, I. Tóth Zoltán is felkarolta az ötletet, és 1958-ban már tanulmányt jelentetett meg a tárgyról a Történelmi Szemle és németül a *Studia Slavica* hasábjain. Kandidátusi disszertációját szintén a jobbágyszabadtításról írta, amely 1962-ben került kiadásra.

Az egész kelet-európai régiót összehasonlító módszerekkel vizsgálta. Eleinte értetlenkedés fogadta újszerű kezdeményezéseit — legalábbis ő így érezte —, és kénytelen volt inkább kapcsolattörténettel (pl. orosz–magyar) foglalkozni. Az 1960-as évektől kezdve azonban mind idehaza, mind külföldön, elsősorban a szocialista országok történetírásában kezdtek felfigyelni az összehasonlító vizsgálati metódusokra. Az új helyzet tágabb és biztosabb lehetőségeket teremtett számára, hogy kelet-európai kutatásait új alapokra helyezze és stúdiumaiban a régió nemzeti megújulási mozgalmaira koncentráljon. Munkáival, illetve a bennük alkalmazott módszerekkel végül sikerült meggyőznie a kételkedőket mind idehaza, mind külföldön.

Egész munkássága során mindig Kelet-Európában gondolkodott. Saját Kelet-Európa-fogalmához következetesen ragaszkodott akkor is, amikor mások a Kelet-Közép-Európa-, vagy Közép-Kelet-Európa-fogalmat tartották fontosnak emlegetni, főleg az elmúlt két évtizedben. Különösen a Közép-Kelet-Európa-fogalommal nem volt kibékülve, körmönfontnak, és igen bizonytalanak érezte. Idegen volt tőle a német történetírás és politika által már a 20. század elején meghonosított és mindmáig oly előszeretettel használt Közép-Európa meghatározás is. Határozottan vallotta, hogy amit sok évtizeddel ezelőtt és napjainkban ismét Közép-Európának neveznek, vagy illik nevezni, az továbbra is Kelet-Európa.

A kelet-európai régiót számos sajátos fejlődésbeli hasonlóságai miatt önálló történelmi egységnek tartotta. Ennek három alrégióját különböztette meg, nevezetesen: egy ún. Nyugat-Kelet-Európát, amelyhez azokat a nemzeteket, illetve országokat sorolta, amelyek a nyugati kereszténységet vették fel, és ahová a különböző szellemi áramlatok — a gótikától kezdve a humanizmuson, a reformáción, a barokkon át a felvilágosodásig — eljutottak és hatottak, de az egyes országok-nemzetek keleti határainál megtorpantak. Ebben a régióban kaptak helyet az ő felfogásában a magyarok, a csehek, a szlovákok, a lengyelek, a horvátok, a szlovének. A második alrégió alatt Délkelet-Európát értette, azaz a Balkán-félsziget előbb bizánci, majd oszmán uralom, illetve fennhatósága alatt élt kis népeit. A harmadikba nézete szerint a szó szerinti értelemben vett Ke-

let-Európa, azaz Ukrajna, Fehéroroszország és Oroszország tartoztak. Fontosnak vélte hangsúlyozni, hogy az első két régiót az egyház (katolikus, illetve ortodox) különbözteti meg, különös tekintettel az előbbi intellektuálisabb, dinamikusabb, az utóbbi kontemplatív jellegére.

Kelet-Európa fogalmába beleértette Oroszországot és Poroszországot ugyanúgy, mint a Habsburg Monarchiát. Már a jobbágyfelszabadítást tárgyaló kandidátusi disszertációjában határozottan megfogalmazta a maga saját Kelet-Európa-konceptióját, amikor az ún. „második jobbágyország” területének országait, birodalmait együtt tárgyalta, azaz azokat a térségeket, ahol a jobbágyfelszabadítást állami reformok útján valósították meg. Később, a kelet-európai nemzetek születéséről írott kismonográfiájában, valamint akadémiai doktori disszertációjában, amelyben a nemzeti megújulási mozgalmakról értekezett, s amelyben az összes kelet-európai nemzet 18–19. századi történetét tárgyalta, kiterjesztette a Kelet-Európa-fogalmat, amennyiben a balti népeket, az ukránokat és a balkániakat is bevonta vizsgálódásaiba. Művében feltárta a hazai és nemzetközi történetírásban is nemzeti megújulásnak vagy újjászületésnek nevezett mozgalmak anatómiáját, struktúráját, fejlődési sajátosságait. Nem elsősorban az egyes nemzeti mozgalmak részletes tárgyalására törekedett, hanem problémakörök szerint mutatta be e mozgalmak politikai és kulturális törekvéseit, igényeit. Az orosz, lengyel, cseh, magyar, horvát, szlovák, szlovén, szerb, román, bolgár, görög, ukrán, észt, lett, litván, valamint az albán nemzeti fejlődés fázisainak összehasonlításával mutatta ki a mozgalmak fő indítókait, alakulását és eredményeit. Az összehasonlító módszer alkalmazásával sikerült rávilágítania a nemzeti sajátosságoknak vélt vonások közös jellegére, a nemzeti-nacionalista gondolkodás gyökereire is.

Élete utolsó évtizedében Kelet-Európáról írott monográfiájában ismét megfogalmazta és megvédte a maga Kelet-Európa-fogalmát. Erre mintegy a korunkban kialakított legkülönbözőbb posztmodern narratívák és elképzelések is ösztönözték. Kelet-Európát olyan történeti fogalomként értelmezte, amelyet nem lehet teljesen elvonatkoztatni a földrajzi tényezőktől. Hangsúlyozottan felhívta a figyelmet arra, hogy „Kelet-Európa története valahol a földrajzi Kelet-Európa határain belül zajlott le”, és ezt az alapvető ténytet a térség vizsgálatakor a kutatónak mindenkor szem előtt kell tartania.

Egyik nagy munkáját a kelet-európai történetírás történetéről készítette, amely valójában több évtizedes kutatómunka nyomán született meg. A könyv a kelet-közép-európai régióban jelenleg az egyetlen ilyen jellegű összefoglalás. A monográfia megírásához már 1975-ben hozzáfogott. Ebben a szóban forgó népek-nemzetek (lengyel, cseh, orosz, szlovák, román, szerb, horvát, szlovén, bolgár) történetírásainak fejlődését az európai historiográfiában elfoglalt helyét kijelölve vázolta fel fejlődésüket az előzményektől, azaz a középkori krónikáktól kezdve egészen 1945-ig, az oroszok esetében pedig 1917-ig. Több ízben sajnálkozott azon, hogy „nem bírván” az albán, a bizánci görög és az újjörög nyelvet, valamint a balti népeket, az albán, a görög és a balti történetírás ismertetése kimaradt a műből. Az egyes történetírásokat nemzetenként tárgyalta, abból kiindulva, hogy a mindenkori politika-politikai helyzet, az ún. nemzeti mozzanat jelentős hatást gyakorolt a történetírásra, a történetírói gondolkodásra. Az egyes nemzetek historiográfiáját kronológiailag építette fel. Könyvében a jelen-

tősebb történetírók munkásságának tárgyalása mellett fontos teret szánt a történettudomány infrastruktúrája (egyetemek, intézetek, társulatok, folyóiratok) tárgyalásának is. Monográfiájával, saját bevallása szerint, egyfajta segédeszközt kívánt nyújtani mindazok számára, akik a kelet-európai régió nemzeteinek nyelvét nem ismerik. Abban a tekintetben azonban szkeptikus volt, hogy műve valaha is szerepelni fog a történelem szakos egyetemi hallgatók kötelező olvasmányainak jegyzékén. Legfeljebb talán fejezetek, jegyezte meg szerényen egyik volt hallgatójának adott interjúban, az „egész könyv kötelező olvasmánynak túlságosan vastag”. Tervezte a szintézis német és angol nyelvű megjelentetését is, de sajnálatos módon, erre már nem kerülhetett sor. Japán barátainak köszönhetően azonban a távol-keleti szigetország nyelvén igen. A japán kiadás számára elkészített egy külön fejezetet a magyar historiográfiáról is. A monográfia japán nyelvű változatának bekötött kefelevonatát egyik leghűségesebb történész barátja, Ieda Oszamu alig egy héttel halála előtt személyesen adhatta kórházi ágyán a kezébe.

Munkásságában fontos helyet foglalnak el Habsburg-kutatásai. Ő ugyan szerényen nem tartotta magát valóságos Habsburg-szakértőnek. Azt azonban maga sem tagadhatta: könyveivel, tanulmányaival mind idehaza, mind pedig külföldön ebben a kutatási témában is szaktekintélynek számított, és jelentős érdemeket szerzett abban, hogy a Habsburg-családról, a dinasztia egyes tagjairól, magyarországi uralkodásukról és politikájukról a magyar történeti tudatban, de a köznapi gondolkodásban is makacsul meggyökeresedett, olykor-olykor differenciálatlanul negatív értékítéletek és sztereotípiák, ha nem is tűntek el véglegesen, de legalább részben módosultak, árnyaltabbak lettek.

Szívügyének tartotta, hogy a Habsburgok európai és magyarországi históriáját, történelmi szerepét kiegyensúlyozottan, elfogultság és a régi beidegződések nélkül mutassa be. A Habsburg–magyar viszonyt mindig összbirodalmi szempontból vizsgálta és ítélte meg. Elismerte ugyan, hogy a magyarság, illetve Magyarország a Habsburg Monarchián belül a politikai vezetőréteg szempontjából alárendelt helyzetben volt, és hogy az ország egy birodalom részét képezte. Továbbá, hogy a dinasztia abszolutisztikus kísérletei, a magyar rendi és szabadságküzdelmekre adott válaszai, „visszavágásai” (különösen 1848–49-ben) joggal keltettek a magyarságban olyan ellenérzéseket, melyek évszázadokra meghatározták a Habsburgokról és négy évszázados uralkodásukról vallott nézeteket. Mindazonáltal két pozitívumot tartott fontosnak kiemelni. Részint azt, hogy ha nincsenek a Habsburgok, illetve ha a Magyar Királyság nyugati és északi peremvidéke nem tartozik az uralmuk alá, és nem marad fenn, akkor az országnak a közeledésre a nyugat-európai fejlődéshez, illetve a felzárkózásra nem lett volna lehetősége. Számos ellenkezés dacára határozottan képviselte azt a nézetet, hogy Magyarország a Habsburgok révén tartozott Európához. Részint pedig azt hangsúlyozta, hogy az ország az 1867. évi kiegyezéssel, mint reális kompromisszummal, a dualista monarchiában nagy lehetőséget kapott a gazdasági, kulturális fejlődésre, a polgári társadalom megteremtésére.

Amikor 1973-ban, az első, a Habsburg-családból származó német-római király, I. Rudolf trónra lépésének 700. évfordulója alkalmából felkérték arra, hogy Gonda Imrével együtt a Habsburg-dinasztia történetéről a nagyközönség-

get is érdeklő összefoglaló művet írjon, örömmel vállalta a feladatot. Őt a kezdetektől az 1848–49. évi forradalomig és szabadságharcig eső fejezetek elkészítésével bízták meg. Ő volt a kötet szerkesztője is, és szerzőtársa által írott részeket alaposan átdolgozta. A könyv alcímét („Egy európai jelenség”) szintén ő „találta ki”. Az igen választékos stílusban, de ugyanakkor olvasmányosan és közérthetően megírt, az iróniát sem nélkülöző, 1977-ben kiadott műnek mind a szakmai berkekben, mind a széles nagyközönség köreiből óriási sikere volt. Nem véletlen, hogy a következő évben, majd 1987-ben, 1998-ban és 2001-ben ismételen napvilágot látott, 1983-ban pedig németül is megjelent. Egyik jó barátja szerint ez a könyv volt nálunk az első „Habsburg-barát” munka 1945 után.

A rendkívül pozitív visszhangot kiváltott mű sikerének is köszönhető, hogy további, a Habsburg Monarchia és Európa leghosszabban uralkodó dinasztiájának, illetve tagjainak a történetét tárgyaló újabb könyvek és tanulmányok megírására kapott felkéréseket. Így egy népszerűsítő munka elkészítésére, amelyben a Habsburg Monarchia-beli 1848. évi forradalmakról értekezett, amely sajnálatos módon csak németül jelent meg 1990-ben. Ebben az addigi feldolgozásoktól eltérően a monarchia egyes országaiban és tartományaiban kitört összes nemzeti forradalmi mozgalmat nem kizárólag nemzeti vagy összbirodalmi szemszögből, inkább egyidejűleg mindkét szempontból, s európai mércével vizsgálta, valamint az általuk megfogalmazott célkitűzéseket, azok megvalósítását, eredményeit, illetve következményeit összehasonlítva mutatta be.

Több könyvben és tanulmányban dolgozta fel a fentiekén kívül a Habsburg-dinasztia 18. és 19. századi történetét, az uralkodóház és Magyarország évszázados kapcsolatait, valamint, de nem utolsósorban a császári és királyi család egyes tagjainak élettörténetét. „Kedvelt” Habsburgjai között tartotta nyilván Mária Teréziát és a messze nem idealizált I. Ferenc Józsefet. Mária Teréziáról két könyvet is készített. Ezekben a királynőt olyan uralkodóként tüntette fel, aki fő céljának és feladatának a soknemzetiségű birodalom lakói életkörülményeinek fokozatos jobbítását tekintette. „Fő kedvenc”-nek azonban a tragikus sorsú bajor hercegnő, osztrák császárné és magyar királyné, Erzsébet (Sissi) számított. Különösen sokat foglalkoztatta az a mítosz, amelyet részben tudatosan maga Erzsébet alakított ki személye körül, részben pedig körülötte szövődött. Életét egy népszerűsítő könyvben és több könyvrészletben, cikkben tárta az olvasóközönség elé. Bár a több kiadásban és németül is napvilágot látott könyvének középpontjában Sissi meggyilkolása történetének tárgyalása áll, lehetősége volt arra, hogy a császár- és királyné rendkívül színes, de tragédiákkal terhes életét is megismertesse az olvasóval. Habsburg-kutatásait mindazonáltal érdekes módon (ez szintén szerénységét mutatja) „csak részleges és időleges kitérő”-nek tartotta, hangsúlyozva többször is azt, hogy „igazi szerelme” mindig is Kelet-Európa történetének vizsgálata volt és maradt.

Niederhauser Emil egész, több mint másfélezer tételt számláló tudományos életművét annak a klasszikus történetírói célkitűzésnek a szolgálatába állította, mely szerint a történész feladata a történeti valóság megismertetése. Továbbá az, hogy a múlt megértése elősegítheti a jelenben való könnyebben történő eligazodást. Gyakran emlegette, hogy az a kutató, „aki bezárkózik egy

szűkebb korba”, részint nem képes kitekinteni sem más korokba, sem pedig a jelenbe, részint pedig nem tudja megérteni, illetve megértetni a történelem komplex folyamatait, és aligha tudhat történelmi összefüggésekben gondolkodni. Ő nem évtizedekben, nem egy-egy korszeletben vizsgálta a történelmi múltat, hanem századokat átívelő korszakokban.

Elmélyült magas színvonalú tudományos munkássága mellett nagy szerepet szánt annak, hogy saját történelmi kutatásainak, illetve a korábbi- és a jelenkori történetírás eredményeit a szélesebb olvasóközönsséggel is megismertesse. Meggyőződéssel vallotta, hogy a historikusnak nemcsak szűkebb szakmai körei számára kell munkálkodnia: „a történelmi munka nem akkor jó, ha csak a szakma érti”. Élvezetes, lebilincselően, szép és könnyed stílusban megírt munkáit a nagyközönség örömmel fogadta (így pl. a Habsburgokról készített fent említett műveit, Németország és Oroszország történetének társszerzőként írott nagyszabású szintéziseit, Bulgária történetét, a 18. századi orosz felvilágosodásról és több nagy jelentőségű történelmi személyiségről — I. Nagy Péter cárról, II. Katalin cárnőről, II. Frigyes porosz királyról, Dzerzsinszkijről — szóló biográfiáit, Talleyrand-ról és Metternichről publikált párhuzamos életrajzát, a Balkán 19–20. századi históriájáról készített „Forongó félsziget” c. művét, társszerzőként Oroszország 18–19. századi kultúrájáról írott monográfiáját, vagy I. Napóleon császár borogyinói ütközetéről a fiatalok számára kiadott könyvecskéjét, számos, az Inter-Press-Magazin, majd a História és a Rubicon számára készített cikket).

Fontosnak tartotta a hazai és a külföldi tudományos élet legújabb eredményeit a történész társadalommal megismertetni: óriási munkabírásának és lenyűgöző nyelvtudásának is köszönhetőn magyarul és a legkülönbözőbb idegen nyelveken publikált munkák százait recenzálta. Ha megkérdezték tőle, mivel foglalkozik, a fontosabb témák-témakörök elősorolása mellett sohasem felejtette el megemlíteni: „könyvismertetések írók”. Ezek száma meghaladja az ezret. A Századok, a Világtörténet, a Kisebbségkutatás, a Regio, a Magyar Tudomány és számos más (részben külföldi) folyóirat hasábjain jelentette meg recenzióit. Rendszeresen ún. olvasónaplókat készített továbbá a Magyar Tudomány, könyv-és folyóiratcikk-ismertetések a Klió számára.

Munkahelyén, az MTA Történettudományi Intézetében többször töltött be osztályvezetői tisztséget. Előbb, az 1970-es években a Dokumentációs és Bibliográfiai Osztályt irányította. Több bibliográfiát készített és szerkesztett, szakkatalógusokat állított össze az intézeti könyvtár számára, intézeti és egyetemi konferencia-és kongresszusi kötet szerkesztésében vett aktívan részt. Egyetemi segédkönyveket, tankönyveket írt, illetve fordított, Európa és a Közel-Kelet középkori, Kelet-Európa közép- és kora újkori egyetemes történetéről szöveggyűjteményt adott ki. 1986–1990 között az intézet igazgatóhelyettesi tisztségét töltötte be, majd tudományos tanácsadóként tevékenykedett. 34 évesen, 1957-ben szerezte a történelemtudományok kandidátusa, 1973-ban pedig a történelemtudományok doktora tudományos fokozatot. Már 1978 végén, 1979 elején felmerült annak gondolata, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé válasszák. Erre azonban — háromszori újabb ajánlás ellenére — még közel egy évtizedet várnia kellett. Csak negyedszerre, 1987-ben a Történettudományi Intézet akkori igazgatójának, Ránki Györgynek a hathatós támogatásával lett az Akadémia levelező tagja. Rendes taggá választá-

sára 1992-ben került sor, immáron minden nehézség nélkül. Arra mindig büszke volt, hogy sohasem „tülekedett” az akadémikusi tagság elnyeréséért.

Az Akadémia nemcsak tagjai közé választásával ismerte el rendkívül gazdag tudományos munkásságát. Már 1963-ban és 1978-ban Akadémiai Díjjal jutalmazták meg. Kimagasló oktatói, tudományos és tudományszervezői tevékenységét 1995-ben Pázmány Péter-díjjal, 2003-ban Széchenyi-díjjal, 2007-ben pedig Lukács György-díjjal ismerte el a hazai, Gindely-díjjal pedig az osztrák tudományosság. A Habsburgok törtérijának tudományos kutatásáért és népszerűsítéséért a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány és Habsburg Történeti Intézet 2004-ben életműdíjban részesítette. Barátai, kollégái három emlékkönyvet is kiadtak tiszteletére (1983-ban a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1993-ban az MTA Történettudományi Intézete, 2003-ban pedig az ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszéke és Történeti Ruszisztikai Tanszéke). 85. születésnapját mind intézete, mind egykori debreceni kollégái, mind pedig a budapesti egyetem Kelet-Európa Története Tanszékének és Történeti Ruszisztikai Tanszékének munkatársai, valamint közeli barátai nagy szeretettel ünnepelték meg.

Haláláig betöltötte a História Alapítvány elnöki tisztségét. Több szakfolyóirat (Századok, Történelmi Szemle, História, Acta Historica, Magyar Tudomány, Világtörténet, Revue Historique de Sud-Est-Européen, Danubian Historical Studies, Kisebbségkutatás, Regio, Klió) szerkesztőbizottságának elnöke vagy tagja volt. Szintén tagként, egészen idős koráig, amíg azt egészségi állapota lehetővé tette számára, aktív szerepet vállalt a különböző nemzetközi történetész vegyesbizottságok és a Magyar Akkreditációs Bizottság munkájában.

Élete utolsó éveit Ürömön, egy idősök otthonában töltötte. Hozzá legközelebb álló kollégái, barátai és az 1990-es években az előadásait hallgató és szemináriumait látogató tanítványok, vagy ahogy ő nevezte őket, a „legifjabb nemzedék” képviselői közül többen hetenként felkeresték, hogy magányát enyhítsék, kedélyét felvidítsák, vagy hogy csak elbeszélgessenek vele a világ dolgairól, olvasmányokkal lepjék meg, vagy pusztán híreket vigyenek neki a tudományos élet és a hétköznapi történéseiről. Az őt felkeresők örömmel töltötték egy-egy órát, néha többet a társaságában, hallgatták színes történeteit, vagy éppen segítettek neki napi dolgai intézésében. Nagyon szerette, ha vannak körülötte. Türelmetlenül várta a látogatókat, a telefonhívásokat. Valósággal felélénkült, amikor egyik vagy másik ismerőse, vagy akár egy kisebb társaság megjelent nála. Magányos óráit állandó olvasással töltötte ki. „Mindenevő” volt: azaz minden érdekelte korszaktól, témától függetlenül. A neki ajándékozott vagy dedikált munkákról ismertetéseket készített (mintegy kötelességének érezte, hogy ha már könyvet kapott ajándékba, arról illik is írni).

Kellemes személyisége, választékos stílusa, kiváló előadóképessége mit sem változott az évtizedek folyamán. Bár az utóbbi időkben gyakran panaszkodott arról, hogy sok mindent elfelejt, nehezen megy az írás és az olvasás, de a vele folytatott gyakori beszélgetések, találkozások alkalmával mindebből nem sokat lehetett észrevenni. Betegen is megőrizte remek humorérzékét és öniróniáját.

A vele folytatott beszélgetések során többször hangot adott azon óhajának, hogy jó lenne a múltbéli történéseket papírra vetni. Úgy érezte, nem merülhet-

nek feledésbe az általa megélt és megtapasztalt, s persze megismételhetetlen események. Az írásra azonban nagyon nehezen szánta el magát. Végül, barátainak hosszú unszolására az elmúlt két évben magnóra mondta memoárját. Élvezettel idézte fel gyermek- és ifjúkorát, tudományos pályájának alakulását, utazásait, tanári működését, az intézetben eltöltött évtizedek számára utólag legizgalmasabbnak tűnő jelenségeit, könyveinek születését. Nagy szeretettel emlékezett meg leghűségesebb és legkedvesebb tanítványairól, barátairól. A közel tíz ív terjedelmű kézirat bepillantást nyújt addig ismeretlen belső világába, tudós életének mindennapjaiba, sőt olykor-olykor személyes szféráiba is. Csak remélhető, hogy ez az utolsó írása, amelyről halálos ágyán sem feledkezett meg, mihamarább napvilágot lát.

A történetírás műzsjának, Kliónak szolgálatába szegődve megadatott neki a lehetőség, hogy egész életét szinte halála napjáig annak szentelhette, amit nagyon szeretett: a történettudomány alázatos szolgálatának, magas szintű művelésének és oktatásának. Munkái, tanulmányai, népszerűsítő művei, amelyekkel már életében ezreket tanított meg a történelem szeretetére, a jövő nemzedékek számára is hasznos és megkerülhetetlen tudományos alkotásokként, kézikönyvekként, egyúttal kellemes és élvezetes olvasmányokként fognak szolgálni.

Életpályáján végigtekintve, aligha akad valaki, aki ne ismerné el, hogy Niederhauser Emil kimagasló szellemi teljesítményekkel írta be nevét a magyar és a nemzetközi történetírás aranykönyvébe. Pótolhatatlan úrt hagyott maga után mind emberként, mind pedig tudósként. Választott tudománya iránti elkötelezettségét, széles körű tudományos, irodalmi és zenei műveltségét, fantasztikus nyelvtudását, kivételes tehetségét, óriási munkabírását, emberségét, humánus gondolkodását, segítőkészségét, lebilincselő, szeretetre méltó személyiségét lekötöztetett tisztelettel, soha el nem múló szeretettel idézik fel kollégái, barátai és tanítványai. Remélhető, hogy a késő maradék ugyanilyen tisztelettel és megbecsüléssel adózik majd eredményeinek, szellemének, nevének és emlékének. Azon kevesek közé tartozott, akikre méltón és joggal illenek M. T. Cicerónak halhatatlan szavai: „Mors terribilis est iis, quorum cum vita omnia exiguntur; non autem iis, quorum laus emori non potest.” („A halál azoknak szörnyű, akiknek életével minden elenyészik, de nem azoknak, akiknek a hírneve nem múlhat el.”)

Soós István

CONTENTS

STUDIES – *Péter Dominkovits* – *Géza Pálffy*: Struggle for National and Regional Authority. The Nádasdy Family, the Hungarian Aristocracy and Noble Society in Western Transdanubia in the 16th and 17th Centuries (1st Part) – *Szabolcs Varga*: Tamás Nádasdy as Ban of Croatia and Slavonia (1537–1539) – ARTICLES – *István Bariska*: Tamás II Nádasdy and the Bocskai Uprising – Forms of Aristocratic Courtly Culture in the 17th Century on the Example of the Art Patronage of Ferenc Nádasdy (The Self-Introduction of an Interdisciplinary Research Group) (*Enikő Buzási*) – *Katalin Toma*: The Social, Material and Intellectual Background of the Mecenatory Activity of Count Ferenc III Nádasdy – *Noémi Viskolcz*: The Collections of Ferenc III Nádasdy – *Enikő Buzási*: On the Artistic Setting of the Residences of Judge Royal Ferenc Nádasdy. Numbers and Conclusions – *Erika Kiss*: The Warehouses and Treasures of Ferenc Nádasdy – *Péter Király*: The Residential Music of Ferenc III Nádasdy – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

- Dominkovits Péter – Pálffy Géza:* Küzdelem az országos és regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században (2. rész)
- Szabó András Péter:* Menyegzőtől mennyegzőig – gondolatok a házasságkötési szokásrend magyarországi fejlődéséről
- Kriza Ágnes:* Az ortodox polemikus irodalom kezdetei a Habsburg Birodalomban. Szapolyai János levelezése az áthoszi szerzetesekkel (1533–1534)
- Tusor Péter:* A prágai nunciatúra tervezetei a trienti katolicizmus magyarországi terjesztésére a 16–17. század fordulóján
- Serfőző Szabolcs:* A záránokhelyek szerepe a Habsburg-dinasztia reprezentációjában a 17–18. században
- Cserpes Tünde – Szijártó István:* Nyitott elit? A 18. századi elit változásairól

E számunk munkatársai

Ács Pál irodalomtudományok doktora, tudományos tanácsadó (MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest) – *Bagi Zoltán* PhD főlevéltáros (Csongrád Megyei Levéltár, Szeged) – *Bariska István* PhD ny. főlevéltáros (Kőszeg) – *Buzási Enikő* kandidátus, főmuzeológus, művészettörténész (Magyar Nemzeti Galéria, Budapest) – *Domaniczky Endre* PhD jogtörténész (Lőrinci) – *Dominkovits Péter* PhD főlevéltáros (Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron) – *F. Molnár Mónika* PhD tudományos segédmunkatárs (MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest) – *H. Németh István* PhD főlevéltáros, fősztályvezető (Magyar Országos Levéltár, Budapest) – *Király Péter* kandidátus, független kutató (Kaiserslautern, Németország) – *Kiss Erika* PhD főmuzeológus, művészettörténész (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest) – *Pálffy Géza* PhD tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Soós István* kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Toma Katalin* PhD levéltáros (Magyar Országos Levéltár, Budapest) – *Tóth Krisztina* PhD-hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba) – *Tózsá-Rigó Attila* PhD egyetemi tanársegéd (Miskolci Egyetem, Miskolc) – *Varga Szabolcs* PhD főiskolai docens (Pécsi Hittudományi Főiskola, Pécs) – *Viskolcz Noémi* PhD főiskolai tanár (Szegedi Tudományegyetem, Szeged)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásait — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg (www.szazadok.hu).

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

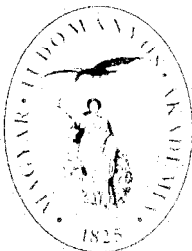
TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: 06-80/444-444. – **Példányonként megvásárolható:** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Könyv- és Jegyzetbolt 1088 Budapest, Múzeum krt 6-8. Tel.: 411-6500/ 5281; Verano Könyvesbolt, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Telefon: 06-20-257-94-98 – **Külföldön terjeszti** a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,-Ft) 3900,-Ft

Példányonkénti ára: 1000,-Ft

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg

Nemzeti Kulturális Alap

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Szabó András Péter: Menyegzőtől mennyegzőig. Gondolatok a házasságkötési szokásrend magyarországi fejlődéséről

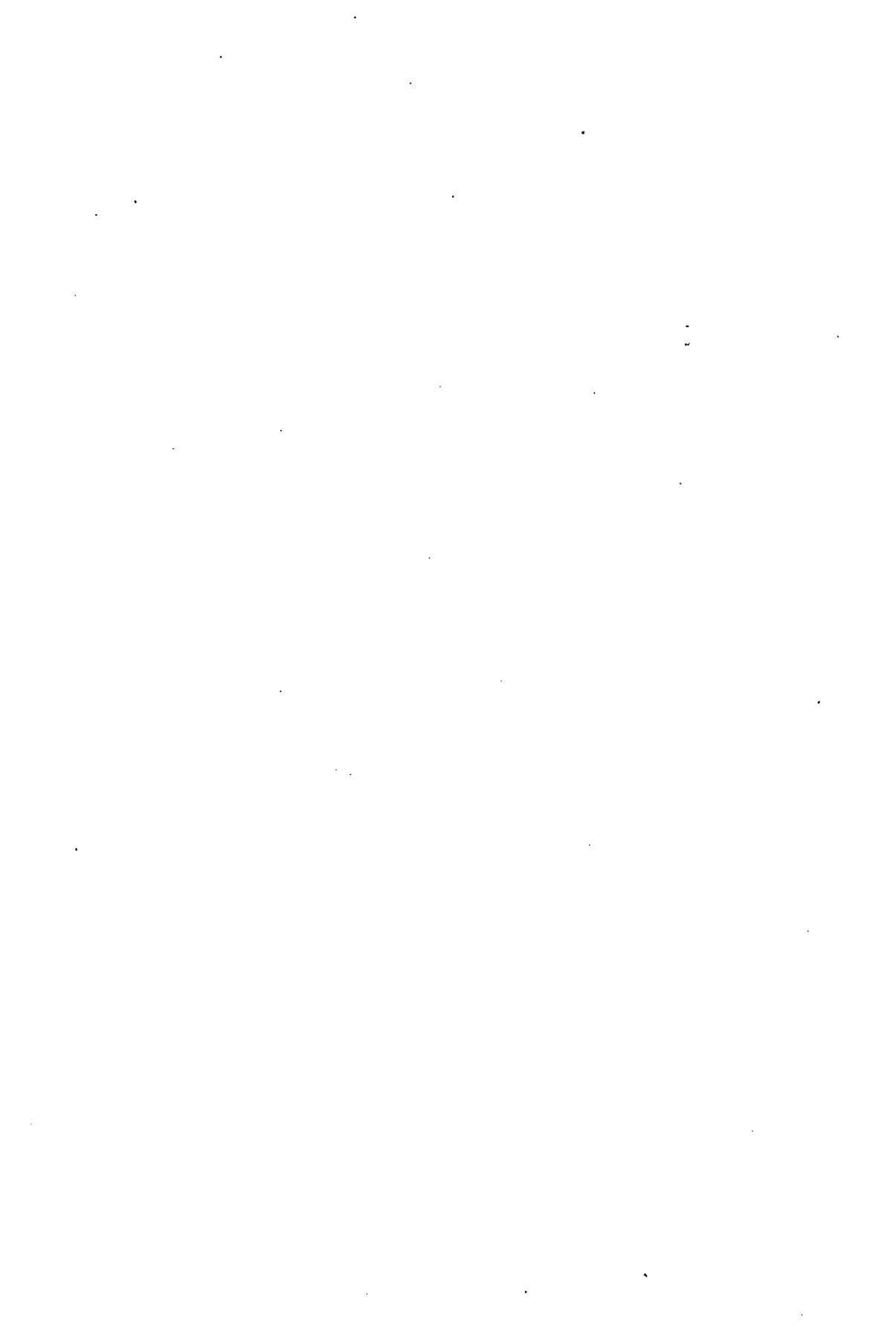
Dominkovits Péter – Pálffy Géza: Küzdelem az országos és regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században (2. rész)

Kriza Ágnes: Az ortodox polemikus irodalom kezdetei a Habsburg Monarchiában. Szapolyai János levelezése az áthoszi szerzetesekkel (1533–1534)

Tusor Péter: A prágai nunciatúra tervezetei a trienti katolicizmus magyarországi terjesztésére a 16–17. század fordulóján

Serfőző Szabolcs: A zarándokhelyek szerepe a Habsburg-dinasztia reprezentációjában a 17–18. században

Cserpes Tünde – Szijártó M. István: Nyitott elit? A 18. századi elit változásairól

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
144. ÉVFOLYAM 2010. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

VOJTECH DANGL, FEITL ISTVÁN, FODOR PÁL, FONT MÁRTA, GECSÉNYI LAJOS, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR, † KOSÁRY DOMOKOS, † KUBINYI ANDRÁS, † NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA (a szerkesztőbizottság elnöke), OROSZ ISTVÁN, PAJKOSSY GÁBOR, PÓK ATTILA, ROMSICS IGNÁC, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:

HERMANN RÓBERT, PÁL LAJOS (felelős szerkesztő) PÁLFFY GÉZA,
VONYÓ JÓZSEF, ZSOLDOS ATTILA

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Szabó András Péter*: Menyegzőtől mennyegzőig. Gondolatok a házasságkötési szokásrend magyarországi fejlődéséről. 1027
- Dominkovits Péter – Pálffy Géza*: Küzdelem az országos és regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században (2. rész) 1085

KÖZLEMÉNYEK

- Kriza Ágnes*: Az ortodox polemikus irodalom kezdetei a Habsburg Monarchiában. Szapolyai János levelezése az áthoszi szerzetesekkel (1533–1534) 1121
- Tusor Péter*: A prágai nunciatúra tervezetei a trienti katolicizmus magyarországi terjesztésére a 16–17. század fordulóján 1165
- Serfőző Szabolcs*: A zarándokhelyek szerepe a Habsburg-dinasztia reprezentációjában a 17–18. században. 1183

MŰHELY

- Cserpes Tünde – Szijártó M. István*: Nyitott elit? A 18. századi elit változásairól 1225
- Helyreigazítás. 1261

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Múcska, Vincent – Daniš, Miroslav – Ševčíková, Zuzana*: Dejiny európskeho stredoveku. I. Raný stredovek. Od 5. storočia do polovice 11. storočia (Ism.: *Horbulák Zsolt*) . . . 1263

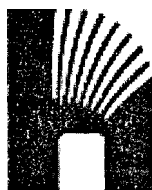
<i>Gecsényi Lajos</i> : Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből (Ism.: <i>Molnár Antal</i>)	1264
<i>Bobory, Dóra</i> : The Sword and the Crucible. Count Boldizsár Batthyány and Natural Philosophy in Sixteenth-Century Hungary (Ism.: <i>Klaniczay Gábor</i>)	1269
<i>Michiel de Ruyter</i> és Magyarország (Ism.: <i>Csorba Dávid</i>)	1272
<i>Tilcsik György</i> : Szombathely kereskedelme és kereskedelmi jelentősége a 19. század első felében (Ism.: <i>Ö. Kovács József</i>)	1274

KRÓNIKA

† KÖPECZI BÉLA (1921–2010) (R. <i>Várkonyi Ágnes</i>)	1279
--	------

A Magyar Tudományos Akadémia az 1989. évi egyesületi törvény hatálybalépése óta is támogatja és támogatja a Magyar Történelmi Társulatot és annak központi közlönyét, a Századokat

E számunkat a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány támogatta

Habsburg-kori
Kutatások Közalapítvány
Habsburg
Történelmi Intézet

Szabó András Péter

MENYEGZŐTŐL MENNYEGZŐIG

Gondolatok a házasságkötési szokásrend magyarországi fejlődéséről

I. A tanulmány tárgya

Ha egy internetes keresőprogramba beírjuk ma a helyesírás szabályainak megfelelő „menyegző” és a hibás „mennyező” szóalakokat, csaknem ugyanannyi találatot kapunk eredményként. A gyakori tévedés hátterében nem a helyesírás rohamos hanyatlása vagy valamilyen hangtani szabály áll, hanem az a széles körben elterjedt népetimológia, amely a régies ízű „menyegző” kifejezésben helytelenül a „menny” szót véli felfedezni, ahelyett hogy a „meny” vagy „menyasszony” szavakkal hozná összefüggésbe. A köztudatban tehát a menyegző nem olyan alkalom, amelynek során a leányból meny lesz, hanem olyan esemény, amelynek a mennyországához, közvetlenül pedig az egyházi házasságkötési szertartáshoz, a pár esketéséhez van köze.

Jelen tanulmányban mindenekelőtt arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk a besztecei levéltár menyegzői meghívóit, és ezekre alapozva röviden felvázoljuk a házasságkötési szokásrend egyházi és világi elemeinek viszonyát a 16–17. századi Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben.¹ Nem tagadjuk, hogy kérdésfeltevésünkben egy állítás is rejlik, miszerint a kora újkorban (és a középkorban) a házasságkötés rendje mind a néprajzi anyagból ismert, mind pedig a modern gyakorlattól gyökeresen eltért. Vizsgálódásunk vé-

---

¹ Tanulmányom hosszú folyamat eredményeként, a szöveg többszöri átírása és bővítése révén jött létre. Végleges formáját a 2010 februárjában az MTA Irodalomtudományi Intézetében megtartott előadásom után nyerte el. Itt szeretném köszönetemet kifejezni egykori témavezetőmnek Horn Ildikónak, aki nélkül nem kerültem volna a menyegzők közelébe, illetve a lakodalomkutatás ismert szakértőjének, Györgyi Erzsébetnek az értékes tanácsokért és azért, hogy megengedte használni gazdag könyvtárát, valamint Halász Ágostonnak a gyümölcsöző szakmai beszélgetésekért. Szeretnék továbbá köszönetet mondani Dominkovits Péternek, hogy összehasonlító anyagként rendelkezésemre bocsátotta azokat a 17. századi menyegzői meghívókat, amelyeket Sopron vármegye anyagából gyűjtött, és amelyeket a közeljövőben készül közzétenni az Arrabona hasábjain. Hálás vagyok Jankovics Józsefnek, az Irodalomtudományi Intézet igazgatóhelyettesének is, aki a fent említett előadás megtartására, és ezáltal a tanulmány tökéletesítésére ösztönzött. Végül köszönet illeti előadásom vitájának minden hozzászólóját, hiszen megjegyzéseik számos új szempontra hívták fel figyelmemet. – A 16–17. századi magyarországi házasságairól nemrég jelent meg Péter Katalin kitűnően megírt, antropológiai szemléletet alkalmazó kismonográfiája. Ez azonban a házasságkötés technikai részét csak érintőlegesen tárgyalja, az adatgyűjtést pedig a Magyar Királyságra szűkíti. *Péter Katalin: Házasság a régi Magyarországon 16–17. század (Múltidéző-zsebkönyvtár).* Bp. 2008.

gén talán arra is meggyőző választ tudunk majd adni, miért válhatott a népyelvben a menyegzőből menyegző.

Már kezdetben tisztáznunk kell azonban néhány alapfogalmat. A házasságkötés modern gyakorlata alatt azt a rendet értjük, amelyben az első lépést a jövőbeni házasságkötésre vonatkozó jogilag nem kötelező ígéret, a szabadon felbontható jegyesi viszonyt megteremtő eljegyzés képviseli, a második lépést pedig a házasságot létrehozó jogügylet: az egyházi esketés, illetve a világi házasság bevezetésétől kezdve a polgári házasságkötés. Általában az utóbbiakkal egy napon történik meg a pusztán társadalmi integrációs funkcióval bíró lakodalom, amelyet akár teljesen el is lehet hagyni. A klasszikus néprajzi gyűjtések szokásrendje ettől annyiban eltér, hogy az eljegyzés szorosabb és ennek megfelelően nehezebben felbontható, a lakodalom keretként teljesen körül fogja az egyházi (és világi) házasságkötési szertartást (az ünnepség tehát már az „esküvő” előtt elkezdődik), maga a lakodalom pedig nem tekinthető egyszerűen egy, az új társadalmi pozíció kinyilvánítására, a rokoni kapcsolatok megerősítésére irányuló eszem-iszomak, hanem jogi jelentőséggel is bír. Jogi népszokások gazdag tárháza,² és ezek egy része a népi felfogás szerint a házasság megkötéséhez szükséges világi szertartás. Hogy egy jellemző példát hozzunk: a 19. századi palóc lakodalomban az ifjú párt az egyházi esküvő után sem tekintették házasnak, hanem csak azután, hogy a menyasszonyt sikeresen kikérték, elbúcsúztatták és a vőlegény házába átvezették.³ Valójában pedig az egyház sem tarthatta a lakodalmat egyszerű mulatságnak, mivel döntő mozzanatként magában foglalta a házasság elhálását is, amelynek volt kánonjogi, illetve protestáns egyházjogi jelentősége. Le kell azonban szögeznünk, hogy a kánonjogot/egyházi jogot — meghatározó szerepe ellenére — nem tekintjük a középkori–kora újkori házasságkötés egyetlen lehetséges interpretációs keretének. Amikor tehát tanulmányunkban a szűkebb értelemben vett lakodalmat a házasságkötés világi részének (nem világi házasságkötésnek!) nevezzük, vagy a házasságkötés világi elemeiről beszélünk, az részünkről nem pusztán segédfogalom.⁴

² A jogi népszokásokkal kapcsolatban l. *Tárkányi Szűcs Ernő*: Magyar jogi népszokások. (Társadalomtudományi Könyvtár) Bp. 1981.

³ „Esküvő után a lakodalom szokásrendjében a népi eredetű és nagy múltú házasságkötési szertartások következnek. Ezek jelentőségét olyan szokások is hangsúlyozzák, mint például a menyasszony különmaradása, aki a búcsúztatás végéig soha sincs együtt a vőlegénnyel, mert a hagyományos népi felfogás még az egyházi esketés után sem tartja őket házasoknak. Ha délelőtt volt az esküvő, és az ebéd a vőlegényes háznál van, ez még nem az igazi ünnepélyes étkezés, hanem előbb ki kell kérni, el kell búcsúztatni, és új otthonába el kell vezetni a menyasszonyt.” *Bakó Ferenc*: Palócföldi lakodalom. Bp. 1987. 135–136. – A német területeken hasonló szerepű házasságkötési szertartás a párnak a nászgyúba való rituális befektetése (*Beilager*), ahogy azt Richard von Dülmen írja: „Das eheliche Versprechen und Trauung gelten erst als besiegelt durch das eheliche Beilager, es gehörte konstitutiv zur Eheschließung.” *Richard von Dülmen*: Kultur und Alltag in der frühen Neuzeit 1. Das Haus und seine Menschen. München 1990. 155.

⁴ A házasságkötés történetére vonatkozó német kutatásban szintén találkozunk hasonló fogalmakkal: „weltlicher Abschnitt der Hochzeit”: *Hans Deltmer*: Die Figur des Hochzeitsbitters. Untersuchungen zum hochzeitlichen Einladungsvorgang und zu den Erscheinungsformen. Geschichte und Verbreitung einer Brauchgestalt. (Artes Populares. Studia ethnographica et folkloristica 1.) Frankfurt am Main 1976. 39.; „weltlicher Teil der Eheschließung”: *Jörg Wettlaufer*: Beilager und Bettleute im Ostseeraum (13–19. Jahrhundert). Eine vergleichende Studie zum Wandel von Recht und Brauchtum der Eheschließung. In: Tisch und Bett. Die Hochzeit im Ostseeraum seit dem 13. Jahrhundert. Hrsg. Thomas Riis. (Kielner Werkstücke. Reihe A: Beiträge zur schleswig-holsteinischen und skandinavischen Geschichte 19.) Frankfurt am Main 1998. 91. (Az interneten is megtalálható:

Kutatásunk kiindulópontja az a 2005-ben megjelent forrásmunka, amelyben Horn Ildikóval és Kreutzer Andreával közösen kiadtuk a beszercei városi levéltár magyar nemesektől származó 16. századi menyegzői meghívóit.⁵ A levelek összegyűjtését, a kötet összeállítását Horn Ildikó kezdeményezte, mégpedig azzal az elsődleges céllal, hogy a meghívó mint speciális forrástípus segítségével jobban megismerje az erdélyi magyar nemesség genealógiáját és házassági stratégiáit. Nagyon lényeges ugyanakkor, hogy ez volt Magyarországon az első olyan könyv, amely kifejezetten kora újkori meghívókat közölt. (Addig csak a 19–20. századi pozitivisták forráskiadás „okmányi kalászatai” álltak rendelkezésünkre.)⁶ A mi szerepünk a munkában a szövegek átírására és a fejregeszték elkészítésére korlátozódott, a regesztázás során azonban számos olyan, a korabeli házasságkötéssel kapcsolatos értelmezési nehézségbe ütköztünk, amelyek további kutatásokra sarkalltak.⁷

A 2005-ben napvilágot látott forráskötet megjelenése óta eltelt időszakban azt tűztük ki célul, hogy a 16. századi beszercei meghívók tanulságait a jogtörténet, az irodalomtörténet, a történettudomány és a néprajz vonatkozó eredményeinek felhasználásával kiegészítsük. Korlátozott mértékben a vizsgálat földrajzi és társadalmi kereteit is kiterjesztettük. A kútfők tekintetében szintén igyekeztünk látókörünket bővíteni, elsősorban az egyházi szabályozás forrásaival: a szertartáskönyvekkel és egyházi törvénykönyvekkel.⁸ A magyarországi adatokat, amennyire lehetséges volt, megpróbáltuk mindig nagyobb, európai kontextusban is elhelyezni. El kell ismernünk azonban, hogy számos fon-

http://www.fibri.de/texte/Wettlauser_1998_Beilager.pdf – A letöltés időpontja: 2010. jún. 10.) – Nagy köszönettel tartozom Péter Katalinnak, aki előadásom vitájában felhívta a figyelmemet a terminológiai problémára, és kritikájával, markánsan eltérő véleményével álláspontom világos megfogalmazására készítetett.

⁵ Politika és házasság. Menyegzőre hívogató levelek a 16. századi Erdélyből, Kiad. Horn Ildikó – Kreutzer Andrea – Szabó András Péter. Bp. 2005. A száz polgároktól érkezett, nagyon hasonló jellegű, latin és német nyelvű meghívók közlésétől az említett elsődleges kutatási cél folytán tekintettünk el (A közeljövőben e források közlését is tervezzük.) Anyaggyűjtésünk támaszát, legalább is az 1585 előtti időszakot illetően, a beszercei levéltár anyagáról megjelent háromkötetes regesztagyűjtemény képezte: *Albert Berger*: Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen 1203–1570. I–II. Köln–Wien 1986.; *Ernst Wagner et al.*: Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen. III. 1570–1585. Köln–Weimar–Wien 1995.

⁶ Ezek leginkább két forrásközlő periodika: a Történelmi Tár és a Genealógiai Füzetek hasábjain jelentek meg. Érdemes megemlíteni még Döbrentei Gábor korai forrásközlését is, amely számos családi eseményre szóló meghívót tartalmaz, többek között Sopron városának irottakat is: Régi magyar nyelvemlékek. 2/II. köt. (Vegyes tárgyú régi magyar iratok 1342–1599.) Szerk. Döbrentei Gábor. Buda 1840. Nr. 102., 178., 201., 240., 245., 252., 283., 300., 307. – A legfrissebb magyar vonatkozású közlésekből kiemelendők még a Pálffy család Pozsonyban őrzött levéltárából kivonatolt meghívók: *Federik Federmayer*: Svadobné a úmrtné oznámenia z pálfiovskej korešpondencie (zo 16.–17. storočia). Genealogicko-heraldický hlas 13. (2003: 2. sz.) 34–47. (Ismereteink szerint ugyanő jelentős gyűjtéssel rendelkezik Pozsony város és a pozsonyi káptalan levéltárából is. Ezek elsősorban genealógiai jellegű hasznosítására l. *Úő*: Rody starého Prešporka. Genealogický rozbor obyvatelstva a topografia mesta podľa súpisu z roku 1624. Bratislava–Pressburg–Pozsony 2003. passim); vő. még számos menyegzői meghívó regesztája az Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Familienakten menyegzői és temetési meghívókban ugyancsak igen gazdag anyagából: *Josef Kallbrunner – Julius Neukirch*: Aus den Familienakten des Hofkammerarchivs in Wien. Senftenegger Monatsblatt für Genealogie und Heraldik 1–3. (1951–1956) passim. E munkákra Pálffy Géza hívta fel figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

⁷ Értelmezési nehézségeink a megjelent kötet olykor pontatlan fejregesztáiban is tükröződnek.

⁸ Utóbbi törekvésünkben nagy segítségünkre volt Bárh Dániel nemrég megjelent értékes monográfiája: *Bárh Dániel*: Esküvő, keresztelés, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon. (Szövegek és elemzések 1.) Bp. 2005. főként 51–54.

tos problémát kutatásunk végére érve sem tudtunk kielégítően megoldani: tanulmányunkban ezeket a bizonytalanságokat mindig jelezzük majd. Mivel vizsgálódásunk elsődleges alapját a beszercei meghívók képezik, ezért fő kérdésünk — a házasságkötés rendje — mellett érintünk majd minden olyan a menyegzőkkel kapcsolatos témát, amelyben ezek a levelek eligazíthatnak. A lakodalmaknak a néprajzi és történeti szakirodalmat domináló külsőségeire azonban ebben a tanulmányban csak annyi figyelmet fordítunk, amennyit a levelek szövege indokol.

II. A beszercei forrásanyag

Régóta ismert, hogy az erdélyi nemesség tagjai, illetve maguk a fejedelmek is, a fontosabb családi és egyben társasági eseményekre levélben meghívták a szász városok képviselőit. Ugyanígy történt ez a Magyar Királyságban is, például Felső-Magyarországon, ahol a Kassa vezette városszövetség tagjai rendszeresen részt vettek a nemesi lakodalmakon, és az általános szokást követve hívta meg a költő Balassi Bálint is 1582-ben az alsó-magyarországi bányavárost, Beszercebányát húgai menyegzőjére.⁹ A városok pedig — néhány főúri családhoz hasonlóan¹⁰ — szinte minden hozzájuk érkezett levelet sokáig gondosan megőriztek, így archívumaik a családtörténet pótolhatatlan kincsestárai. Az erdélyi Beszerce (németül Bistritz/Nösen, ma Bistrița Romániában) levéltára még a többi erdélyi szász város anyagához képest is különösen gazdag a családi eseményekre szóló 16–17. századi meghívókban.¹¹ A jelenség hátterében

⁹ H. Németh István: Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon (A felső-magyarországi városszövetség) 1–2. köt. (Doktori mester munkák) Bp. 2004. 1. köt. 204–205. Egy Lőcse városának küldött kiadatlan meghívó (egyben a latin nyelvű meghívószövegek példájaként): 1553. szept. 28., Krasznahorka. Pelsőci Bebek György meghívja a lőcsei tanácsot Kun Gothárd leányának, Annának a menyegzőjére. „Prudentes ac circumspecti domini et amici nobis honorandi, post salutem et nostram commendationem voluimus autem nos hic ea vestris dominationibus notum facere, ut generosam ac magnificam dominam Annam, filiam condam magnifici domini Kwn Gotharth, sororem nostram ritu et consuetudine sacrae matris ecclesiae in coniugium matrimoniale desponsavimus, cuius nuptiae celebrabuntur dominico die proximo post Lucae evangelistae videlicet 22. die mensis octobris hic in domo nostra Kraznahorka. Rogamus itaque dominationes vestras tanquam dominos et amicos nobis honorandos, ut praescripto ipso die, videlicet nuptiarum celebrationis, digneantur [!] interesse, ut inter ceteros aliosque dominos fratresque et amicos simus cum dominationibus vestris honesti. In reliquum est, ut dominationes vestrae felicissime valere optamus. Ex arce nostra Kraznahorka, feria quinta ante festum Michaelis 1553. Georgius Bebek de Pelsevz [Címzés:] Prudentibus ac circumspectis dominis, iudici, juratisque civibus civitatis Leöchewiensis etc. nobis amicis tanquam honorandis. Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban: MOL); R 314, 1526 utáni gyűjtemény, Városi iratok 12. d. 4. t. (Lőcse) fol. 18. – 1582. márc. 26., Liptóújvár. Balassi Bálint latin nyelvű meghívója a beszercebányai tanácshoz két húga, Mária és Anna Vágbesztercén tartandó menyegzőjére. Balassi Bálint összes művei. 1. Szerk. Eckhardt Sándor. Bp. 1951. 327–328.

¹⁰ Vö. a Pálffyak említett példáján: *Federmayer, F.*: Svadobné a úmrtné oznámenia i. m.; vagy a Csákyak kapcsán: MOL P 72, Családi levéltárak, Csáky család levéltára, Kassai levéltár Fasc. 526. Nr. passim. Igen sok meghívó maradt fenn a Batthyány és a Zichy család levelezésgyűjteményében is: MOL P 1314, Családi levéltárak, A herceg Batthyány család levéltára, Missiles és MOL P 707, Zichy család levéltára, Fasc. 81. NB. Missiles, passim.

¹¹ Nem véletlen, hogy az Erdélyi magyar szótörténeti tár vonatkozó címszavai is jelentősen támaszkodnak a beszercei meghívókra. A szótár számos olyan levélből közöl idézeteket, amely forráskiadványunkban utóbb teljes szöveggel megjelent: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. I–XII. Szerk. Szabó T. Attila – Kósa Ferenc. Bukarest–Bp.–Kolozsvár 1975–2005. (a továbbiakban: EMSzT) „házastárs”

valószínűleg az áll, hogy a Besztercei kerület az észak-erdélyi németiség központjaként a Szászföld többi részétől földrajzilag különálló szigetet alkotott, magyar vármegyék vették körül, és így rákényszerült arra, hogy lényegesen erősebb kapcsolatokat tartson fenn a magyar nemességgel, mint az erdélyi szászság többi része.

A levelek összegyűjtése kapcsán vált először világossá, hogy az itt fennmaradt keresztelői, menyegzői és temetési meghívók száma között markáns eltérés mutatkozik. A besztercei levéltár 16. századból származó 127 meghívója közül mindössze kettő szólt keresztelőre és kettő temetésre, az összes többi menyegzőkre. Ráadásul a keresztelőre hívogató levelek nem egyszerű invitálások: a besztercei bírót keresztapaságra kérték fel, a két temetési meghívó pedig fejedelmi temetésekhez kapcsolódott: János Zsigmond és Báthory Kristóf végtisztességéhez. Gyors magyarázatot jelenthet az az evidencia, hogy a menyegzővel ellentétben sem a születés, sem a halál nem tervezhető, és az örvendetes vagy gyászos esemény bekövetkezte után a szükséges szertartást nem lehetett a végtelenségig halasztani. Talán valóban megelődözhetjük, hogy az erdélyi nemesi keresztelők emiatt sem váltak akkora mérvűvé, mint a menyegzők — a városok képviselőit rendszeresen nem hívták meg ezekre.¹² A helyzet a temetések esetében biztosan bonyolultabb, hiszen a haláleset után — különösen a holttest tárolása szempontjából kedvezőbb téli időszakban, illetve a szertartás előkészületei miatt – gyakran hónapokig is elhúzódott a végtisztesség megadása.¹³ Apor Péter leírásában pedig olyan társadalmi eseményként szerepelnek a temetések, amelyeken a lakodalmakhoz hasonlóan nagy vendégsereg jelent meg.¹⁴ Mivel a város 17. századi levelezésében már bőven találkozunk főnemesi/nemesi temetési meghívókkal is, ezért arra kell gondolnunk, hogy időközben megváltozott a temetési szokásrend, és az ünnepélyesebbé vált esemény meghívottjai közé a városok is bekerültek. Mindez egyelőre természetesen csak hipotézis, ám jól illeszkedik Apornak a 17. századi halotti pompát megörökítő jellemzéséhez.

---

címszó IV. 1272–1274.; „hitlés” (=esküvő) címszó V. 177.; „kézfogás” címszó VI. 624–625.; „lakodalmom” címszó VII. 788–789.; „menyegző” címszó IX. 114–115. – A besztercei levelezésanyagra l. Szabó András Péter: Beszterce város levéltárának történetéhez. Levéltári Közlemények 78. (2007: 1. sz.) 99–127.

¹² A keresztelőkről bővebben: Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században 1–3. köt. Bp. 1986. 1. köt. 153.

¹³ Előfordul azonban más évszakokban is a temetés hosszú halogatása: Széchy György az 1625. augusztus 31-éről szeptember 1-jére virradó éjjelen halt meg (igaz nem otthon, hanem a Zemplén megyei Barkóváralján, és feltehetően gyilkosság áldozataként), özvegye, Homonnai Drugeth Mária pedig 1625. november 20-án küldte el a meghívót Kassa városának a december 14-én a murányi vár kápolnájában esedékes temetésre. Művelődéstörténeti adatok – Kassa város levéltárából. Kiad. Pettő Béla. Történelmi Tár (1885) 176–177. További példák (akár egy esztendeig tartó temetési előkészületekre): Géza Pálffy: Die adelige Funeralkultur und Typen von Grabdenkmälern im Königreich Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert. In: Macht und Memoria. Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit. Hrsg. Mark Hengerer. Köln–Weimar–Wien 2005. 483–513.

¹⁴ Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae, azaz Erdélynek változása [1736]. Szerk. Tóth Gyula. Bp. 1972. 67–73.; magyar szakirodalom: Weichhart Gabriella: Keresztelő, házasság és temetés Magyarországon 1600–1630. (Művelődéstörténeti értekezések 48.) Bp. 1911. 66–99.; Szabó Péter: A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány. (Mikrotörténelem) Bp. 1989. és frissen, új szemléletben: Visholcz Noémi: Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században. Művészettörténeti Értesítő 58. (2009: 2. sz.) 245–269.

A besztercei városi levéltárban — a kutatás jelenlegi állása szerint — 124 menyegzőről maradtak ránk a 16. századból adatok, és 111 esetben a meghívó is rendelkezésünkre áll. Nem ritkán egy és ugyanazon lakodalomra a vőlegény és a menyasszony családjától, vagy mindkét házasulandó féltől érkezett meghívó, így összesen 123 ilyen formális levelünk van, ami már elegendő egy komolyabb elemzéshez. Az említett anyagot 35 — lakodalmi előkészületekkel kapcsolatos — segítségkérő levél is kiegészíti. Kisebb számban a szász városi elit menyegzőire is maradtak fenn meghívók. Bár ezek 2005. évi kiadásunkba nem kerültek be, ám adataikat igyekszünk tanulmányunkban ugyancsak hasznosítani. Végül érdemes megjegyezni, hogy az arisztokrácia és a fejedelmi udvar menyegzőire vagy legalább is ezek egy részére a városon kívül az erdélyi szász evangélikus egyház területi igazgatási egysége, a Besztercei Káptalan, illetve annak dékánja is meghívót kapott.¹⁵ A káptalan töredékes anyagából előkerült hét 16. századi meghívót szintén bevontuk vizsgálódásunkba. (Maguk a menyegzők már a városi levelezésből is ismertek voltak, az átfedés teljes.)

III. A menyegzői meghívások és társadalmi hátterük

A menyegzői invitálásokat az esetek többségében a vőlegény, illetve a menyasszony felett atyai vagy gyámi (özvegy anya, testvér, férfirokon) hatalommal bíró személy küldte ki, az erdélyi udvari familiárisok esetében pedig a fejedelmi udvar feje. A meghívók kézbesítésének körülményeit nem ismerjük, talán egy vagy több külön futár kézbesítette ezeket.¹⁶ Azt is csak feltételezni tudjuk, hogy az írásos meghívást szóbeli közlés is kiegészítette. Valószínű, hogy a nemesi menyegzők esetében sem minden család kapott meghívólevelet, hanem csak a távolabb élők vagy a magas státuszúak, a többieket pedig talán az erre rendelt lakodalmi tisztviselő szóban, a levelek megfogalmazásához hasonló kötött beszéddel hívta meg, ahogy az a szász polgárok városon belüli házasságai esetében is történhetett.¹⁷ A városok mint testületek a kora újkorban véleményünk szerint szinte mindig írásos meghívást kaptak.

¹⁵ Jelenlegi ismereteink szerint összesen hét 16. századi menyegzői meghívó maradt fenn a Besztercei Káptalan anyagában. Arhivele Naționale Direcția Județeană Sibiu (a továbbiakban: ANDJS); Capitlul evanghelic C. A. Bistrița (1202–1737) [A Román Állami Levéltár Szeben megyei Igazgatósága, Nagyszében; A Besztercei Evangélikus Káptalan] Nr. 45a–b., 78., 125., 143., 145., 161., 165. Ezek hat menyegzőre vonatkoznak. Adataikat feltüntettük a tanulmányunkhoz kapcsolódó egyik táblázatban (1. függelék), l. a Századok honlapján: www.szazadok.hu. Kivételt képez Simon Miles szebeni polgármester fiának (Christophnak) Katharinával, Joachim Koch medgyesi szenátor leányával 1574. január 3-án, Szebenben tartott lakodalma (Nr. 143.), amelynek pontos adatait az erdélyi szász menyegzőket feldolgozó tervezett tanulmányunkban tüntetjük majd fel. Itt szeretnénk kifejezni köszönetünket Derzsi Júliának, aki a káptalani levéltár raktári jegyzékét és a felsorolt tételeket készségen lefotózta számunkra.

¹⁶ Egy dél-német párhuzam: 1547-ben Hans Ölhafen nürnbergi patricius külön követ útján hívja meg vendégeit, ám a forrásból sajnos itt sem derül ki, hogy írásban-e. *Deltmer, H.*: Hochzeitsbitter i. m. 46.

¹⁷ Johann Rudolf Sattler bázeli jegyző és történétíró 17. század eleji, a későbbi vőfélykönyvek előzményének tekinthető művében (*Werbungs-Büchlein*) olyan meghívási beszédet közöl, amely a német nyelvű írott meghívók formuláiból építkezik. *Deltmer, H.*: Hochzeitsbitter i. m. 247–248. A leánykérésre és lakodalomra szánt szövegeket tartalmazó *Werbungsbüchlein* műfajáról: *Dülmen, R.*: Kultur und Alltag i. m. 139–140.

Tudjuk, hogy a korszak legnagyobb nemesi és polgári lakodalmain, a kora újkor hajnalán megjelent, a nemzetközi szakirodalomban nagy menyegzőnek (*die große Hochzeit/big wedding*) nevezett eseményeken akár több száz fő is részt vehetett.¹⁸ A kiküldött meghívólevelek számát illetően csak külföldi összehasonlító adatokkal rendelkezünk: 1620-ban egy schaffhauseni (Svájc) menyegző kapcsán 66 családnak küldtek meghívólevelet. Inkább a maximumot jelezheti egy másik adat: 1666-ban a dániai Odense egyik polgári családja 186 személynek küldött lakodalmi meghívót.¹⁹ A kora újkor átlagos magyarországi és erdélyi nemesi menyegzői esetében, az írásos meghívás anyagi vonzatát is figyelembe véve aligha számolhatunk 10–50 (főnemesek esetében esetleg 100–120) levélnél többen. Bizonyosságot természetesen csak az jelenthetne, ha nálunk is nagyobb számban kerülnének elő az idézett európai példákhoz hasonló meghívólisták.²⁰ A két házaspár családja láthatóan külön-külön küldte ki meghívóit, ám a Bethlen Gábor és Károlyi Zsuzsanna 1605. évi tervezett lakodalmát megelőző levelezés rávilágít arra, hogy a külön invitálás ellenére előzetesen egyeztetettek a meghívotti körről.²¹

Az általunk kiadott levelek címzettje és meghívottja formálisan általában Besztercei város belső tanácsa, néha pedig a főbíró. A meghívó fél azonban természetesen nem számított arra, hogy a teljes, a bíróval együtt tizenhárom tagú testület megjelenik a menyegzőn.²² A számadáskönyvekből kiderül, hogy a kialakult szokásrend szerint a fontosabb lakodalmakon a főbíró és egy szenátor (esetleg feleségestül), a kispapok menyegzőin pedig egy szenátor és a város

¹⁸ John R. Gillis: For better, for worse. British marriages 1600 to the present. New York–London 1985. 55–83.; Deltmer, H.: Hochzeitsbitter i. m. 16–42.

¹⁹ Uo. 46–47.

²⁰ Németországban már egészen korai példákat is ismerünk ilyen meghívólistára. Egy 15. század közepi forrás mintegy harminc nevet sorol fel, mégpedig társadalmi állás szerint csoportosítva a személyeket, minden kategória elé beírva egy és ugyanazon menyegzői meghívó rájuk szabott változatát. Wilhelm Crecelius: Einladeschreiben zu einer Hochzeit in Ulm 1459 und Bittschreiben um Übersendung von Wildpret dazu. Alemannia: Zeitschrift für Sprache, Litteratur und Volkskunde der Elsaßes, Oberheins und Schwabens 10. (1882) 259–261. (Az interneten is: http://commons.wikimedia.org/wiki/Alemannia_Zeitschrift A letöltés időpontja: 2010. jún. 10.) – Magyar anyagból egyelőre csak olyan listát ismerünk, amely a menyegzőn megjelent vendégeket sorolja fel. Thurzó Borbála és Erdődy Kristóf 1612 szeptemberében tartott lakodalmának vendégei (köztük szinte minden magyarországi város követei): Radvánszky B.: Magyar családélet i. m. 3. köt. 11–14.: Nr. 14., ill. Oláhcsászár Miklós és szlunji Frangepán Anna menyegzőjének (1560. jan. 22., Sopron) 1559 végi vendéglistája: „Szerelmes Orsikám...” A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. Vál., a szöveget gond., jegyz. Vida Tivadar. (Magyar Levelestár) Bp. 1988. 245–246.: Nr. 188.

²¹ A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Szerk. Géresi Kálmán. 4. köt. (Oklevelek és levelezések 1600–1700.) Bp. 1887. 5–15.: Nr. 5–13. Különösen Dengelegi Miklós Károlyi Mihálynak 1605. április 13-án Szatmárról írt levele, amelyben tanácsokat ad Károlyi Zsuzsanna kiházásításának módjáról: „Az menyegzőben való hivatalról úgy kell kegyelmednek végezni, hogy Becs György [a távollévő Bethlen szervezési megbízottja] és Bethlen Gábor hivataljával egyezzen, kegyelmed peng én tetszéséből arra sokat nem hívat, hiszem hívat Becs György uram, kegyelmed értsen egyet Becs Györggyel, és írja meg kiket hívat ökegyelme, azért talám én is hozzá érkezem.” uo. 10. Nr. 9. – Az iménti ulmi meghívó jelzi, hogy bár ritkán, de előfordul a két család által közösen írt meghívólevél is. Crecelius, W.: Einladeschreiben i. m. 259–261.

²² A besztercei városkormányzat szerkezetéről: Szabó András Péter: Beszterce város fejedelemség-kori kormányzata és politikai elitje. Egy archontológia forrásai és hasznosítási lehetőségei. Urbs: Magyar Várostörténeti Évkönyv 3. (2008) 145–159.

egyik famulusa képviselte Besztercét. Bár nem elképzelhetetlen, de nincs nyoma annak, hogy a település írásban reagált volna a meghívásokra, és úgy tűnik, hogy a tanács vagy a főbíró azonnali szóbeli válaszáda sem jelent meg elvárásaként.²³ Elvértve ugyanakkor megemlítik a meghívók szövegében, hogy „jó választ várnak”, ám a formula a válaszadás módjáról nem ad felvilágosítást.

A meghívók nagy része a közeli Mezőség kisebb-nagyobb birtokosaitól, illetve a fejedelmi udvar tagjaitól származik, de érkezett levél néhány olyan arisztokrata családtól is, amelyeknek törzsbirtokai távolabb feküdtek a Besztercei kerülettől, például a Kalotaszeg legnagyobb birtokosaitól: a Bánffyaktól vagy a Bihar megyét uraló Csákyaktól. Ecsedi Báthory István és Homonnai Drugeth Zsuzsanna 1579. évi, Varannóra (Zemplén megyébe) szóló menyegzői meghívása azonban ritka kivételnek tekinthető. Természetesen ahogy közeledünk Besztercéhez, úgy nő az invitálások száma, és szélesedik a meghívó személyek társadalmi skálája is. A városhoz közeli észak-mezőszégi falvakból már egészen jelentéktelen nemesi családoktól is érkeztek meghívók. A leveleket átlagosan egy hónappal az esemény előtt írták meg, de a földrajzi távolság függvényében az időköz lehetett lényegesen rövidebb és sokkal hosszabb is.²⁴

Sajnos nem tudjuk, hogy időben milyen messze nyúlnak a szokás gyökerei. A Német-római Birodalomban, ahol az írásbeliség előrébb járt, a városok már a 15. században is tekintélyes számú írásos meghívást kaptak menyegzőkre,²⁵ az erdélyi és magyarországi viszonyok mellett hasonló gyakoriságot nem tételezhetünk fel. (Az is egyértelmű, hogy itthon egészen a 19. század nagy társadalmi változásáig csak a nemesség és a városi elit intézte a meghívást részint írásban.²⁶) A besztercei levéltárban mindössze két középkori (Mohács előtti) meghívó maradt fenn. Az egyik Hunyadi Mátyástól származik, aki Aragóniai Beatrixszal 1476. október 18-án, Budán tartott lakodalmán az erdélyi város képviselőit is vendégül látta.²⁷ 1526 elején pedig Szapolyai János erdélyi vajda hívta

²³ Az invitálásra adott visszajelzésről egyelőre csak néprajzi párhuzamokat tudunk említeni: Bakó F.: Palócföldi lakodalom i. m. 45.

²⁴ Azt előre is le kell szögezzük, hogy az átlagos egy hónap nem a tervezett egyházi szertartás háromszori kihirdetésével függ össze.

²⁵ Egy példa: 1490. dec. 14. Kynast. Christoph Schoff meghívja a sziléziai Boroszló tanácsát unokahúga menyegzőjére. „Meinn fruntlichen dinst zuvor. Erbernn, wolweisenn, besunder guttenn gonner. Ich fuge euch wissenn, daß ich meiner swester tochter zu der ee außgebenn werde dem nesten sonntag noch der heiligen drei konige tag zu Hirsperg etc. ist meine fruntliche bete an euch, wolt mir zu ern off sulche zeit bey mir sein unnd neben andern heren und frunden frolich zu seine; wil ich umbe euch fruntlich vordinnen. Womete ich euch wider zu ern unnd fruntschaftt werden sal, synt ir mich allezeit willig.” Deutsche Privatbriefe des Mittelalters. 1. Bd. Fürsten und Magnaten, Edle und Ritter. (Denkmäler der deutschen Kulturgeschichte. Erste Abteilung: Briefe 1.) Hrsg. Georg Steinhausen. Berlin 1899. 396–397.: Nr. 583.

²⁶ A németországi parasztok körében még a 19. század első felében sem volt jellemző az írásos meghívás, sőt sok helyen a szóbeli meghívás elmaradását a tekintély csorbításának tekintették. A német városi polgárság krémje pedig a 18. században kezdett városon belül is írásos meghívókat küldeni: Deltmer, H.: Hochzeitsbitter i. m. 47–48.

²⁷ 1476. szept. 17. (f. III. p. Exalt. Crucis), Buda. Mátyás király a besztercei bírónak és esküdt polgároknak. MOL Diplomataikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 247865. Regesztaközlése: Berger, A.: Urkunden-Regesten I. i. m. 88.: Nr. 293. Teljes szövegű közlése: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen VII. köt. (1474–1486). Hrsg. Gustav Gündich et al. Bukarest 1991. 111.: Nr. 4144.

meg Besztercét pártfoglaltjának, Radu de la Afumați havasalföldi vajdának január 14-én esedékes szebeni menyegzőjére.²⁸ Bár 1540 előtt egyetlen más invitálást sem találunk a fennmaradt levelezésben, a város Jagelló-kori számadásai bőven szolgáltatnak erre vonatkozó adatokat. Az első példát 1512-ből ismerjük, amikor a Patócsi család egyik tagja hívta meg Besztercét menyegzőre.²⁹ (Nem tudjuk, hogy a meghívás szóban vagy írásban történt-e.)

A menyegzői meghívások hátterében egyrészt a kapcsolatrendszer ápolása rejlett, hiszen a lakodalom társadalmi szerepének ellátásához és ünnepélyességéhez szükség volt megfelelő létszámú és rangú közönségre, másrészt jól átgondolt számítás, mert a meghívó fél a várostól (és más vendégektől is) értékes nászajándékot és a lakodalomra való felkészülésben támogatást remélt. Bár a hagyományos erdélyi szász történetírás hajlamos volt csak az utóbbi indokot hangsúlyozni, és az invitálásokat a sarcolás egy nemének tekintette, ez erős leegyszerűsítés.³⁰ Jól illusztrálja a társadalmi funkció fontosságát az a levél, amelyet Sibrik Osvát írt 1526 novemberében egy ismeretlen főnemesnek, egyúttal jóakarójának, azt panaszolva hogy meghívása ellenére nem küldte el követét leánya menyegzőjébe, és ezzel szégyenbe hozta: „Ha megtéríthetném ezbéli bánatomat, az mi ezen vagyon, higgye meg kegyelmed szómat, hogy hitem szerént mondom, hogy az mi ajándokot az menyegzőre mind urok, mind nemesek hoztak és küldtek, mind kész volnák odaadnom, csak tekegyelmed ne kisebbít volna engem evvel, maga száz forintnál sokkal többet téssen.”³¹

²⁸ 1526. jan. 2. (*in crastino Circumcis. Dom.*), Szeben. Szapolyai János erdélyi vajda a besztercei bírónak és esküdt polgároknak. MOL DF 247793. Regeszta közlése: *Berger, A.*: Urkunden-Regesten I. i. m. 229–230.: Nr. 856. Teljes szövegű közlése: Documente privitoare la istoria Românilor XV/1. Ed. Nicolae Iorga. Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelenne (Bistrița, Brașov, Sibiu) 1358–1600. București 1911. 286–287.: Nr. 521.

²⁹ A menyegzőre vonatkozó adatok a városi számadásokból származnak 1512. dec. 12. (*in ipsa d. Luciae*): „Item misso /domino Gabriele/ domino Patoschj vina passa misimus intuitu honoris ad nupcias f. 0 d. 66 Eidem pro panibus albis f. 0 d. 64.” 1512. dec. 10. (*f. VI. p. Concept. virg.*) „Item misso domino Gabriele ad nupcias domini Patochy expensae f. 0 d. 23.” MOL X 1248, Beszterce – Számadások. IV. a. Nr. 13. Städtische Rechnungen 1511–1513. 160., ill. 162. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy korábban nem érkeztek hasonló meghívások a városhoz. Talán csak azért tűnik fel 1512-ben a szokás, mert ez az első nagyobb terjedelmű besztercei számadáskönyv.

³⁰ A szokásra Beszterce vonatkozásában először Friedrich Kramer hívta fel a figyelmet, aki ezt — és általában a tiszteleti ajándékok (*Ehrung*) küldésének gyakorlatát — meglehetősen egyoldalúan és elítélően értékelte: *Friedrich Kramer*: Beiträge zur Geschichte der Stadt Bistritz in den Jahren 1600–1603. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 12. (1875: 3. sz.) 433–435., ill. *Uő*: Bistritz um die Mitte des 16. Jahrhunderts. Uo. 21. (1887: 1. sz.) 46–50.

³¹ Érdemes a fenti utóirat mellette a levél szövegtörzsét is idézni, mivel páratlan egyértelműséggel fejezik ki a meghívás társadalmi funkcióját. 1526. nov. 30., Szarvaskend. Sibrik Osvát levele. „Nagyságos uram, szolgálatom után ezt írhatom kegyelmednek, az én öremembe, az leányom menyegzőjében, ilyen nyomoréta engemet annyi sok jámbor előtt, hogy kegyelmed senkit ide nem küldte. Engem kegyelmed egy jámbor szolgálója ideküldésével megtisztosíthat vala. Ha kegyelmed kárlotta hat vagy hét forintjára tafotát küldeni, az Isten tudja, hogy száz forinttal szolgáltam volna meg kegyelmednek. Senki előtt ugyan nem szégyellem, hogy kegyelmednek itt követi nem volt, mint az én uram előtt és asszonyom előtt, mert azok azt értették, hogy én kegyelmednél feljebb beszéltem, hogy amint immár megértik. Az egyéb uraknál, kik ide küldték követeket, Isten bizonságom benne, hogy mindeniknél nagyobb bizodalمام volt kegyelmedben, hogy engem az én erőmemben kegyelmed az sok jámbor előtt megtisztosít.” [általunk modernizált szöveg] Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504–1560). Szerk. Szalay Ágoston. (Magyar Leveles Tár 1.) Pest 1861. 3. (Az interneten

Természetesen azt sem kívánjuk vitatni, hogy a társadalmi vonzat mellett az anyagi is nagy fontossággal bírt, hiszen a legtöbb magyarországi és erdélyi menyegző — a mai lakodalmakhoz hasonlóan — a német tudományos terminológia szerinti *Gebehochzeit* volt, azaz a rendezvény költségeit a vendégek nászajándékainak anyagi értéke kompenzálta, esetenként komoly nyereséghez is juttatva az ifjú párt.³² A menyegzőn való részvétel sokszor valóban terhes volt Beszterce számára, és előfordult, hogy kibújt a meghívás alól. Ebben a szebeni tanács sietett segítségére, amely ilyenkor az egész Szász Egyetem nevében adta át ajándékait – igaz, minden bizonnyal az *Universitas* közös forrásait felhasználva. A felső-magyarországi városszövetség köreiből egyébként egészen hasonló egyeztetések előzték meg a fontosabb és ezért anyagilag megterhelő menyegzőket.³³ Ám arra is van adatunk, hogy még az erdélyi szász evangélikus egyházon belül is alkudozás zajlott a részvételt és a nászajándékot illetően.³⁴

Egy közelgő menyegző azonban nem csak a nászajándék miatt jelenthetett terhet a város számára. A lakodalmak komoly szervezési, logisztikai kihívásokkal szembesülő rendezői igen gyakran fordultak Besztercéhez különböző kívánságokkal. Legtöbbször asztali (ón-) és konyhai (vas-) edényeket kértek kölcsön, akár több százat is, mivel ritkán volt egy nemesi háztartásban a lako-

---

is: <http://books.google.com> – A letöltés időpontja: 2010. jún. 10.) A levél újabb, facsimilével is ellátott kiadása: Középkori leveleink 1541-ig. Szerk. Hegedűs Attila – Papp Lajos. (Régi magyar levéltár 1.) Bp. 1991. 138–141.: Nr. 63. (Eredetije: MOL Diplomatikai Levéltár 47699.)

³² A kora újkori menyegzők fajtáiról: *Dettmer, H.*: Hochzeitsbitter i. m. 31–35. Nagyszerű példa a menyegzői részvétel anyagi terhére az a levél, amelyet 1539-ben Batthyány I. Ferenc írt Batthyány Kristófnak, arról értesítve, hogy nem tud elmenni Hampo (Ernuszt) Gáspár menyegzőjére, és egyelőre a nászajándékba sem tud beszállni. 1539. aug. 27., Németújvár. „Írod azt, hogy Hampo uram menyegzőre hítt, kemmi ellenem benne, ha elmígy, vagy ha ezer forint ára ajándokot küldesz neki, csak legyen miből. Engemet is elhítt, de én most az Szalónak dolgát egy tánc kedvéért el nem hagyom. [...] Az kupa árába nem mondom hogy nem adatok valamit idővel az harmincadossal, de most nem lehet, mert az kétezer rénes forintot kell megszerzeni, kit kell fizetnem. Anékül is Szent Mihály napjára ötezer forintot kell fizetnem, valahol teszem szerit. Azért higgyed, hogy most nincs mit adnom, de idővel vagy pénz szerezhet vagy marhát ott Potalba [egykor Pettau – ma Ptuj Szlovéniában] a harmincados. Meghagyom, hogy érte legyen, csak írd meg, hány gira volt a kupa, mert más pohár is volt mellette, nem tudom, hány gira volt.” [általunk modernizált szöveg] Középkori leveleink i. m. 442–447.: Nr. 186.

³³ A gyakorlat egyik korai forrása az a levél, amelyet Eperjes város tanácsa írt 1523. január 18-án (*am tage der hayligen Prisce ionckfrawen*) a bártfaiaknak ecsedi Báthory István nádor közelgő menyegzője kapcsán, felvetve a közös részvétel szükségességét. MOL DF 218118. A forrást idézi: *H. Németh I.*: Várospolitikai és gazdaságpolitika i. m. 1. köt. 204. – Itt szeretnénk jelezni, hogy Báthory István menyegzőjéről hamarosan megjelenik C. Tóth Norbert tanulmánya, a vonatkozó források közlésével.

³⁴ „Non dubito, quin litterae illustrissimi principis nostri, item spectabilis et magnifici domini Hagymasy iam dudum ad vos pervenerint, quibus ad suas nuptias, quae ad dominicam sequentem festum Circumcisionis Domini, videlicet octavam diem ianuarii Enyedini celebrabuntur, perhumaniter invitamini. Etsi vero illas nondum accepistis, tamen litterae suae celsitudinis ad nos datae non obscure ostendunt totam universitatem nostri ordinis eo vocari. Unde satis colligimus, quod facto opus sit. Quocirca mentem tuae dominationis ac reverendorum dominorum vestri capituli nobis aperiri cupimus, utrum privatum aliquod munus vestri solius capituli nomine offerre velitis, aut publicum communi totius [universi]tatis nostrae dandum censeatis. Iterum an [...]ser principis seorsim, et magnifico domin[o...] similiter seorsim, et quanti utriusque [...]ex]istimatis.” [1575. dec.] Egy erdélyi szász egyházi méltóság (vsz. a Berethalomban székelő szuperintendens) a Besztercei Káptalan dékánjának, Valentinusnak, csonka levél. ANDJS Capitlul evanghelic C. A. Bistrița Nr. 45a.

dalmi ebéd megfőzéséhez és tálalásához elegendő edény.³⁵ (A szokásnak jól ismerjük néprajzi párhuzamait. Ezekből és a korabeli forrásokból világos, hogy az evőeszközöket viszont a vendégeknek kellett magukkal hozni.³⁶) Az edényeken kívül kértek gyertyatartókat, viszonylag gyakran igényeltek szállítást, építőanyagot, kézműveseket, és olykor még a város zenészeit is kölcsönvették. Wesselényi Gáspár 1577 őszén tartott lakodalmának előkészületeihez öt segítségkérő levél is megmaradt, ebben az esetben a lakodalmas ház építéséről is egészen pontos képet kapunk. A Wesselényi család erőfeszítéseinek 17. századi párhuzamaként említhetjük Teleki Mihály leányának (Annának) és Apafi Mihály fejedelem unokaöccsének (Miklósnak) szintén a besztercei levelezésből ismert, 1675–1676. évi menyegzői készülődését, amelyhez a Kolozs megyei uzdi-szentpéteri udvarház egy teljes építési fázisa kapcsolódott. A fejedelem és Teleki Mihály kérései alapján képet alkothatunk a kevésbé ismert 16. századi lakodalmak szervezéséről is.³⁷ Erdélyi Gergely és Gyulai Anna 1584. évi menyegzője egy néprajzi adalékkal is szolgál: a rendezők ekkor fenyőágakat kértek Besztercétől a lakodalmas ház díszítéséhez. (A termékenység szimbólumként is szolgáló fenyőágak a hegyvidéki területeken a közelmúltban is előszeretettel használták lakodalmi kellékként.³⁸)

A várost a menyegzők miatt terhelő költségek azonban igazán csak a számadáskönyvekből rajzolódhatnak ki. Ezekben számos olyan menyegző bukkan fel, közöttük főnemeseké is, amelyeknek az iratanyag „rostálódása” miatt a levelezésben nem maradt nyoma (meglepően szerény a kettő metszete), másrészt pedig kiderül, hogy Beszterce — általában ajándékként és valószínűleg szóbeli kérésre — igen komoly mennyiségű húst, halat, bort, finom pékárut és fűszert (sáfrány, bors) küldött a menyegzőkre.³⁹ A város kasszáját terheltek a kiküldött-

³⁵ A nemesi háztartások is kölcsönöztek egymástól a menyegzőre edényeket és egyéb tárgyakat: 1540. szept. 28., Németújvár. Batthyány I. Ferenc Batthyány Kristófnak. „Továbbá ha Rátkai Pál ott vagyon valahol, tehát menj hozzá, talám ott vagyon Jurketincsen. Kérjed én szómmal, hogy valami ezüstmívet adjon az menyegzőre, valami kárpitot is. Ím kredence levelet [*Credentzbriefflitterae credentionales* = küldött kiletét igazoló megbízólevél] írtam neki reád. Ha kívánja, én kötél levelet [*litterae obligatoriae* = kötelezés] adok neki a marhárol, hogy épen megviszik neki.” Középkori leveleink i. m. 549–551.: Nr. 216.

³⁶ Bakó F.: Palócföldi lakodalom i. m. 46.; Apor P.: Metamorphosis i. m. 55.; Radvánszky B.: Magyar családélet i. m. 1. köt. 237.

³⁷ Kovács Zsolt: Teleki Mihály építkezéseiről. In: Erdély XVII–XVIII. századi építészetének forrásaiból. Szerk. Uő. (Sapientia könyvek 4.) Kolozsvár 2004. 115–167. (a vonatkozó levelek kiadásával) A nevezetes menyegzőt 1676. szeptember 9-én tartották: Radvánszky Béla. Nyomtatott házassági jelentés 1676. évből. Turul 7. (1889) 168–170.

³⁸ A szokás szászöldi elterjedtségéről: Misch Orend: Brauchtum der Siebenbürger Sachsen. Die Hochzeit. 4. Teil. Forschungen zur Volks- und Landeskunde 46–47. (2003–2004) 279.

³⁹ Előzetes jelleggel az 1540 és 1570 közötti időszak számadáskönyveit néztük át lakodalmak után kutatva. Egy meghívó alapján ismert menyegző költségei (Bekes Gáspár és Harinnai Farkas Anna 1567. nov. 27–30. között tartott lakodalmá): 1567. nov. 27. „Die eiusdem [!] in nuptiis Stephani Czerenj domini consumserunt d. 43. Item pro vectura eodem d. 25. Item pro vectura d. 40. Item pro scypho deaurato ir nuptias domini Wolfgangi Harinnai f. 25. d. 50. Summa f. 26. d. 58.” 1567. dec. 4. „Item pro similibus vario tempore acceptis in istas etiam praecipue nuptias Harinenses Czereni, domini Bekes f. 12. ... pro vectura Heut Gheorg in causa Bekes et pro panibus etc. d. 92.” – MOL X 1248. IV. a. Nr. 26. Städtische Rechnungen 1556–1569. [A Kolozsvárott őrzött eredeti a hiányzó kötetek miatt jelenleg a IV. a. Nr. 24. jelzet alatt] (297. tekercs) 567–568. Még az sem világos, hogy Cserényi István itt milyen szerepben tűnik fel. – Egy ismeretlen menyegző Kendi Ferenc családjából:

tek költségei, illetve az élelmiszerek fuvarozására fordított összegek is. A legnagyobb kiadási tételt az igazán fontos emberek menyegzőin átnyújtott nemesfém (ezüst, illetve aranyozott ezüst) kupák, poharak és ritkábban szőnyegek jelentették. Ezek nem csak nászajándékként tűnnek fel, hanem általános tiszteleti ajándékként is gyakoriak, nem kizárólag városi közegben, és nem pusztán Erdélyben, hanem Európa-szerte, így természetesen a Magyar Királyságban és a bécsi Habsburg-udvarban is. Hogy csak néhány hazai példát említsünk: Albert Huet szebeni királybíró 1575. évi menyegzőjére szintén kupát küldött ajándékba Báthory István lengyel király, és 1579-ben Sebastian Ambrosius Lahm, az ismert szépeességi humanista ezüstserleget kapott a késmárki tanácstól lakodalma alkalmából.⁴⁰ A poharakat és kupákat Beszterce általában nem külön a menyegzőkre készítette, erre gyakran az eseményig hátralévő idő sem lett volna elegendő, hanem ajándékozási céllal felhalmozott állandó készletéből választott ki egy megfelelő, a meghívó személy társadalmi súlyához méltó súlyú darabot. (A raktáron lévő nemesfém dísz tárgyak az év végi zárszámadásokban is mindig szerepelnek.)

Sajnos genealógiai célú felhasználásra a számadáskönyvek csak korlátozottan alkalmasak, mert egyrészt a *honoris intuitu* fordulattal jelzett tiszteleti ajándékok tömegéből csak akkor lehet egyértelműen kiszűrni a menyegzőkkel kapcsolatosakat, ha szerepel az *in/ ad nuptias* kifejezés is; másrészt az *ad nuptias* szókapcsolat után birtokos esetben álló személynév nem a házasulóra utal, hanem a lakodalom rendezőjére, a meghívó küldőjére. Nagyon ritka az, amikor legalább a vőlegényt vagy a menyasszonyt feltüntetik. Harmadrészt a menyegző időpontját is sokszor csak hozzávetőlegesen lehet meghatározni, mert a költségek a kifizetés, és nem az esemény időpontjánál szerepelnek a számadáskönyvben.

IV. A menyegzői meghívók nyelve és felépítése

A meghívók kezdetben mind a 16. századi Erdélyben, mind a Magyar Királyságban egyöntetűen latinul íródtak. A besztercei anyagban 1560-ból szár-

1549. dec. 4. (f. II. p. Blasii) „Eodem die pro panibus, semellis ad nuptias domini Francisci de Kendt dono missis d. 64.” 1549. dec. 4. (f. II. p. Blasii) „Eodem die pro apro silvestri dicto domino Francisco ad nuptias misso f. 1. d. 50.” 1549. febr. 6. (f. II. d. Dorothee virg.) „Eodem die missis dominis Petro Regheny et Michaeli Wrischer ad nuptias domini Francisci de Kendt expensae d. 75.” MOL X 1248. IV. a. Nr. 24. Städtische Rechnungen 1547–1553 [A Kolozsvárott őrzött eredeti a hiányzó kötetek miatt jelenleg a IV. a. Nr. 22. jelzet alatt] (296. tekercs) 87–88. – A besztercei számadáskönyvek családi ünnepekkel kapcsolatos 16. századi bejegyzéseit a közeljövőben külön közleményben szeretnénk megjelentetni, mégpedig mind a nemességre, mind a szász polgárságra vonatkozókat. Utóbbi csoportból leggyakrabban a besztercei tisztségviselők és városi alkalmazottak szerepelnek, de bőven találunk adatokat a szebeni, brassói stb. városi vezetőrétegre is.

⁴⁰ Albert Huet (Süveg Albert) menyegzőjéhez: *Misch Orend: Brauchtum der Siebenbürger Sachsen. Die Hochzeit.* 1. Teil. Forschungen zur Volks- und Landeskunde 40. (1997: 1–2. sz.) 223. – Lahm nászajándékához, számos más hasonló szépeességi adatot is felsorolva: *Sebők Marcell: Humanista a határon. A késmárki Sebastian Ambrosius története (1554–1600).* (Mikrotörténelem 1.) Bp. 2007. 73., vö. még számos fejedelemségi és királysági példa: *Kiss Erika: Udvari ötvösség a 17. században a királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben. Doktori disszertáció ELTE BTK.* Bp. 2001. passim, főként 8–17.: Ötvösművek mint ajándékok című fejezet.

mazik az első magyar nyelvű darab, a más levéltárakból kiadott levelek között azonban már 1531-ből ismerünk egy hasonlót.⁴¹ Erdélyben csak az 1580-as évektől kerülnek többségbe a magyar nyelvű meghívólevelek. Az anyanyelvi írásbeliség erdélyi megerősödésnek keretében a szász elit is ekkortájt térhetett át a német nyelvű írásos meghívásra, invitációiknak az 1590-es évekből származó nagyobb sorozata kizárólag német levelekből áll. A Német-római Birodalomban ezzel szemben a 15. században is az anyanyelvű invitálás volt a jellemző, 1446-ból már ismerünk német nyelvű menyegzői meghívót.⁴² Itt csak a humanista értelmiségiek, a *respublica litteraria* tagjai részesítették előnyben a latin invitálást.⁴³

A menyegzői meghívók felépítése — a levél nyelvétől csaknem függetlenül — az egész késő középkorban és kora újkorban egységes képet mutat, ami arra enged következtetni, hogy általánosan elterjedt minta nyomán íródtak.⁴⁴ Az invitáló levelek felépítésének és kifejezéseinek ősforrását talán valamely latin nyelvű humanista levélgyűjteményben kell keresnünk.

⁴¹ 1531. okt. 21., Zajk. Zichy Rafael Nádasdy Tamásnak. „Nagyságos és kegyelmes uram, szolgálatomat írom tekegyelmednek mint kegyelmes uramnak, adom megtudni tekegyelmednek mint kegyelmes uramnak, hogy Szent Márton nap után való vasárnap [nov. 12-én] hozom meg házamhoz Zajkra az én mátkámat, Erzsébet asszont, az Szele Balázs leányát, és az tekegyelmed hűgát [unokahűgát]. Azért kérem tekegyelmedet mint kegyelmes uramat, hogy az nap legyen az én vendégem tekegyelmed Zajkon az én tisztességembe és örömembe. Ha az Úristen éltet ez világba engemet, örökké meg akarom tekegyelmednek szolgálnom, mint kegyelmes uramnak. Továbbá kérem tekegyelmedet mint kegyelmes uramat, hogy tekegyelmed megbocsássa énnekem, hogy én magam személye szerént nem mehettem tekegyelmedhez ez dologért. Tudja tekegyelmed, hogy érteném, hogy úgy kellene lenni, de sok futóságom és gondom volt és vagyon ez mastani tisztességemre...” [általunk modernizált szöveg] Az utolsó mondatból az is kiderül, hogy az adott esetben a vőlegény által végzett személyes meghívása lett volna az elvárás. Középkori leveleink i. m. 239–241.: Nr. 105. – Egy másik, kiforrottabb szerkezetű korai menyegzői meghívó: 1555. jan. 25., Szepeskáptalan. Szöllősy János ismételt meghívja Kassa városát menyegzőjére. *Döbrentei, G.*: Régi magyar i. m. 102–103.: Nr. 84. – Valószínűnek tartjuk, hogy a családi és városi levéltárak módszeres átnézésével sem vagy csak kivételesen találánk 1531-nél korábbi magyar nyelvű meghívót, és talán még az 1530–1540-es évekből is pusztán néhány kerülne elő.

⁴² 1446. febr. 23., Coburg. Vilmos szász herceg meghívja bátyját, Frigyes szász választófejedelemet Ausztriai Annával tartandó menyegzőjére, és az azt kísérő lovagi tornára. *Steinhausen, G.*: Deutsche Privatbriefe i. m. 44–45.: Nr. 58.

⁴³ Latin nyelvű meghívót küld például Hermann Schedel (1410–1485) nürnbergi orvos unokaöccsének, a neves Hartmann Schedelnek (1440–1514) unokatestvére (Barbara) menyegzőjére. 1475. okt. 17. előtt, Nürnberg. „Salutem plurimam dicit. Aliquot refluxis diebus, doctor egregie et patre carissime, Barbaram virginem filiam sororis mee felicis recordacionis cuidam vicino domino nomine Joanni Grunwaldyr consensu patris, meo ac ceterorum consanguineorum desponsavi, uti scriptis Georgii intellexisse vos plenarie haud dubito, die lune XVII. Octobris ipso die divi Galli proxime [nuptias] celebraturus. Cum autem in huiusmodi nuptiarum sollempniis presencia amicissime persone vestre honoris plurimum et decoris nobis omnibus allatura sit, non est, qui nesciat, eapropter maiorem in modum iterum atque iterum rogo, quatenus pro vestra in me benevolentia, pro meo item in vos amore, studio et observancia hunc ipsum nupciarum diem iocundissima vestra presencia decorare non recusetis una cum conthorali...” Hermann Schedels Briefwechsel (1462–1478). (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart 196.) Hrsg. Paul Joachimsohn. Tübingen 1893. 202–203.: Nr. 98. (Az interneten is: <http://www.archive.org/details/texts> – A letöltés időpontja: 2010. jún. 10.)

⁴⁴ A kérdésre Bartók István hívta fel a figyelmemet előadásom vitájában, segítségét ezúton is köszönöm.

Magyarországon a 15. század elejéről ismerjük az első olyan (természetesen latin nyelvű) levelet, amely már a műfaj számos kötelező elemét mutatja.⁴⁵ Egy, a 16. század közepéről származó bilingvis levélminta pedig kitűnően jelzi, hogy az ekkor feltűnő magyar nyelvű meghívókat a latin nyelvű invitálások szabad fordításainak kell tekintenünk.⁴⁶ A műfaj szabályait Magyarországon kezdetben valószínűleg az ilyen feljegyzések terjesztették, és nem a klasszikus formuláskönyvek, mivel az ismert hazai formulariumok láthatóan csak a 17. századtól „hígnak fel”, ettől kezdve tartalmazznak a jogbiztosító iratok mellett komolyabb misszilis jellegű anyagot is. A 17. század különböző (kancelláriai, ítélőmesteri, szolgabírói stb.) vegyes formuláskönyveiben azonban már nagyon gyakran fordulnak elő menyegzői, temetési és keresztelési meghívók, néha több változatban is, attól függően, hogy ki a levél küldője.⁴⁷ Forrásainkban az irattípus egykorú latin nevét is megtaláljuk: *invitatio/invitatoriae* [litterae] *ad nuptias*.

A meghívók szövege — függetlenül attól, hogy nemesnek, városnak vagy más testületnek küldték — szinte minden esetben a következő egységekre tagolódik.

- 1) Megszólítás, köszöntés. Általában latinul, a megfelelő magyar és német nyelvű formulák csak a 16. század végétől kezdenek elterjedni. A városoknak írt levelek esetében a megszólított vagy csak a főbíró (*Prudens et circumspecta dominatio*) vagy vele együtt az egész belső tanács is (*Prudentes et circumspectae dominationes*).
- 2) *Arenga*, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy az embernek Isten rendelése értelmében házasságban kell élnie. A terjengősebb megfogalmazásokban Éva teremtésének ígéje kerül elő: „Nem jó az embernek egyedül lenni”/ „Non est homini esse bonum” (1 Mózes 2:18.) – Az első emberpár története egyébként a katolikus és protestáns esketési prédikációk vezető témája. Sokszor csak a „divina ordinatione”/ „Isten rendelése szerint”/ „durch Gottes Ordnung und Fürsorgung” kifejezés marad a kötelező teológiai indoklásból. Néha kiegészíti ezt egy arra utaló megjegyzés is, hogy az elhatározás a rokonság „tetszéséből” történt.
- 3) A menyegzőt megelőző házasságkötési cselekmény és a közelgő menyegző bejelentése a házasságkötés, azok apja, illetve özvegy menyasszony ese-

⁴⁵ 1402 után. (szept. 20 körül), Kőrösszegi Csáky Miklós és György az Egerszegieket az ő és nővérük lakodalmára meghívják: Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I–II. Szerk. Bártfai Szabó László. Bp. 1919. I. 227.

⁴⁶ A Tomori Egyed és Patócsi Margit menyegzőjére hívogató, keltezetlen, kényelvű meghívószöveg az Egyetemi Könyvtár egy 1549-ben megjelent nyomtatványában maradt fenn. A magyar változat csak a menyegző helyének és időpontjának megjelölésében tér el a latin változattól. A forrás közlése: Régi Magyar Költők Tára (a továbbiakban: RMKT). XVI. sz./4. (1540–1575). Szerk. Szilády Áron. Bp. 1883. 299.

⁴⁷ Kovachich Márton György klasszikus forráskiadványában több ilyen 17. századi vegyes formuláskönyv tartalomjegyzékét is közölte. *Kovachich Márton György: Formulae solennes styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus ac locis credibilibus, authenticisque regni Hungariae olim usitati*. Pest 1799. 108–121.: Nr. 10. (a gyulafehérvári *Batthyaneumból*), 121–135.: Nr. 11. (a budapesti Egyetemi Könyvtárból) Az utóbbiban a következő változatok találjuk menyegzői meghívóra: „No. 145. Invitatoriae ad nuptias per patrem sponsae exaratae No. 146. Aliae Sponsi No. 147. Aliae Vidui No. 148. Aliae Parentis Sponsae.” uo. 132.

tén az előző férj megnevezésével. A közlést sok esetben az a feltételezés vezeti be, hogy a meghívottak más forrásból már bizonyosan értesültek az eseményről.

- 4) A menyegző helyének és idejének megadása.
- 5) A tulajdonképpeni meghívás. Ahogyan azt említettük, a városoknak szóló meghívókban gyakran nem írják le, hogy pontosan hány személyt is várnak.
- 6) A meghívás indoklása, amely mindig az, hogy a címzett jelenléte emelni fogja az ünnepség fényét. A latin levelekben a használt ige jellemzően: *ornare/condecorare*, a német nyelvűekben pedig a fordításnak tekinthető *preisen/zieren* kifejezéseket alkalmazzák. A magyar meghívók ugyanezt a másik oldalról fogalmazzák meg: a házigazda avagy házasfél a többi meghívott előtt *dicsekedhet* és *tisztelkedhet* a vendég jelenlétével.
- 7) A meghívó küldője a szívességért, a címzett jelenlétéért cserébe jövőbeni szolgálatait ígéri.
- 8) A missziliseknél szokásos záró jókívánságok, dátum, aláírás.

Végül a levelek egy részénél a hatodik egység után vagy az utóiratban a lakodalmi előkészületekkel kapcsolatos, már említett kérések sorakoznak, ezeket azonban általában külön levelekben fogalmazták meg.⁴⁸ Hangsúlyozandó azon-

⁴⁸ Álljon itt példaként két magyar nyelvű meghívó. Az egyszerűbb változatot öv. Patócsi Ferencné Szerecsen Krisztinának a besztercei levelezésben fennmaradt 1567. évi invitálása képviseli: „Szolgálatomat ajánlom kegyelmeteknek, mint bízott uraimnak. Továbbá hiszem, hogy kegyelmeteknél nyilván vagyok, hogy én az Úristennek rendelése szerint az én leányomat Patócsi Annát, az néhai Dienesi Lászlónét adtam az vitézlő férfiúnak, Csáky Pálnak, kinek menyegzője napja leszen Keresztelő Szent János napján, azért kegyelmeteket kérem, mint tisztelendő uraimat, hogy az felül megmondott Keresztelő Szent János napján jelen kegyelmetek az bonyhai házunknál, hogy én az kegyelmetek jelenlétével tisztelkedjem az több uraim és atyámfiak között, kit én kegyelmeteknek mind az én gyermekimmel egyetemben jövődöre megszolgálók. Az Úristen tartsa meg kegyelmeteket minden javaitokkal. Ez levél költ Bonyhán, Pünkösöd havának huszonnegyedik napján, 1567. Szerecsen Krisztina, néhai kecskeméti Patócsi Ferencné” *Politika és házasság i. m. 47–48.: Nr. 22.* – A második példa egy gazdag nógrádi birtokos nemesnek, Nógrád vármegye későbbi alispánjának (1658–1665), az evangélikus Libercey Mihálynak 1638-ban kelt, a műfaj átlagához képest igen cirkalmas menyegzői meghívója: „Generose domine mihi confidentissime! Az lévén az mindenható Istennek ez világ teremtésétől fogva bölcs tanácsa, hogy az emberi nemzetnek megmaradásáért az szent házasságbeli társaságot rendelje, azt mind attúl fogva az Istennek akármely időbeli hívei és anyaszentegyháza is ő szent felségének tartozó engedelmessége szerént való szép törvénnyel és rendtartással követte. Mely ő szent felségének szent szerzése és az mai időbeli anyaszentegyházának is dicséretes jó rendtartása szerint, az én jóakaró uraim és atyámfiak tetszésekből és akaratjokból jegyzetem el magamnak gyűrűnkváltással jüvendőbeli házas társaságra az néhai nemzetes és vitézlő Istenben elnyugodt Földváry György uram hajadon leányát, úgy mint nemzetes Földváry Zsófiát, mely dolognak teljességét, közöttünk leendő kézfogást és szent házasságnak menyegzei lakodalom solennitását azon felől megírt jóakaró uraimmal és atyámfiaival egy akaratall rendeltük ez 1638. esztendőbeli októbernek 18. napján szécsényi praesidiumban celebráltatni. Kegyelmedet azért nagy bizodalmasan és szeretettel kérem, méltóztassék kegyelmed 17. napján októbernek parócai házamnál asszonyommal őkegyelmével együtt vacsorán jelen lenni, hogy az felül megírt nap hagyott helyre, kézfogásunk és szent házasságunk lakodalom solennitására kegyelmeddel együtt mehessek, és az kegyelmed jelenlétével tisztelkedhessem. Mely kegyelmed hozzám mutatandó jóakaróját teljes életemben meg igyekezem szolgálni. Jó választ várok kegyelmedtől. In reliquo generosam dominationem vestram quam diutissime foeliciter valere cupio. Datum Parotsae die 9. Octobris, anno domini 1638. /Generosae dominationis vestrae servitor paratissimus: Michael Libertchey manu propria” *Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat; XIV. 3. Nagy Iván akadémikus–történész iratai D/1. fol. 1810.*

ban, hogy a meghívószöveg egyes alkotóelemei olykor összecúsznak, egy mondatba kerülnek, ám ez a szerkezet lényegén nem változtat. (A beszercei meghívók adatait az áttekinthetőség kedvéért egy táblázatban dolgoztuk fel, ez szolgál majd a további vizsgálódás legfontosabb alapjául.⁴⁹)

Anélkül, hogy rátérnénk tanulmányunk fő kérdésére, érdemes megjegyeznünk, hogy a fenti levelek egy nagyon lényeges dologban különböznek a jelenkor meghívóitól, nevezetesen abban, hogy csak a legkritkább esetben említenek egyházi szertartást. Ha a középkori és kora újkori menyegzői meghívók közvetlen műfaji utódját tekintjük, szintén erős a kontraszt. A 18. század második felében tűntek fel Magyarországon, kezdetben csak a főnemesség körében és az első időszakban főleg német nyelven, a nyomtatott házassági értesítők, amelyek a 19. századra teljesen kiszorították a hagyományos meghívókat.⁵⁰ (Igaz az értesítő típusnak létezett kézírásos változata is.) Ezek az egészen egyszerű szerkezetű levelek mindössze két részből álltak: az első mondatban bejelentették a tervezett házasságot (a pár, illetve a szülők nevét és címeit pontosan feltüntetve), majd a második bekezdésben közölték az egyházi esküvő (*Traung, kirchliche Traung, priesterliche Traung, priesterliche Einsegnung/ esketés, egyházi áldás, egyházi szertartás*) helyét és idejét.⁵¹ A teljesen semleges megfogalmazást csak a 19. század közepétől kezdi néha felváltani a szó szoros értelmében vett meghívás, és ekkor tűnik fel az a később népszerűvé vált szokás, hogy az esküvő bejelentése mellett a lakodalom vagy a vacsora paramétereit is

⁴⁹ Terjedelmi és technikai okokból tanulmányunk táblázat-mellékletei — így az 1. függelék is — a *Századok* honlapján lát napvilágot: www.szazadok.hu

⁵⁰ A forrástípus tekintetében átfogó vizsgálatra nem volt módunk. Tájékozódásként a budapesti Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban OSzK) Plakát- és Kisnyomtatványtárának három doboznyi rendezetlen anyagát néztük át. (Házassági, eljegyzési meghívók XIX–XX. sz. eleje, 1945 előtt – jelzet nélkül). Ebben az anyagban Illésházy János és Batthyány Szidónia 1796. évi esküvőnek értesítője a legkorábbi, álljon itt példaként: „Johann Graf Illyésházy von Illyésháza K. K. Kämmerer, wirklicher geheimer Rath, erblicher Obergespann deren Trenchin- und Liptauer Comitatern, und dessen Frau Gemahlin Sidonia geborne Gräfin von Batthyány, geben die geziemende Parte von der bevorstehenden Vermählung ihrer Fräule Tochter Josepha Gräfin von Illyésházy, mit dem hochgebohrnen Grafen Franz von Windischgrätz K. K. Kämmerer. / Die priesterliche Einsegnung wird den 8ten february 1796 auf der Graf Illyésházyschen Herrschaft Dubnicz in Trenchiner Comitatz vollzogen” 2. doboz. I betű – A nyomtatott meghívók a Német-római Birodalomban városi közegben terjedtek el, először a 18. század első felében, de már 1666-ból is ismerünk ilyeneket. Az ottani jómódú parasztkörökben pedig 1850-től kezdve váltak népszerűvé a meghívókártyák, fokozatosan kiszorítva a meghívás szóbeli formáit. *Deltmer, H.*: Hochzeitsbitter i. m. 49–50. – A műfaj magyarországi kezdetei kapcsán meg kell említenünk, hogy Radvánszky Béla „nyomtatott házassági jelentésnek” nevez egy kolozsvári alkalmi nyomtatványt (RMK I. 2088.), amely 1676-ban készült Apafi Miklós és Teleki Anna már említett nagy menyegzőjére, ám ez a nagyméretű (39*69cm) illusztrált kiadvány a meghívásban semmilyen szerepet nem játszott, azaz nem meghívó. *Radvánszky B.*: Nyomtatott házassági jelentés i. m. 168–170.

⁵¹ Említésre érdemes, hogy nagyon sok korai értesítőben csak a tervezett házasságkötés napját adják meg, az órát nem. Mindez a lakodalomra vonatkozó adatok hiányával együtt arra utal, hogy az értesítőben foglalt közlést szóban vagy kötetlen kísérőlevél segítségével kiegészítették. Létezett az értesítőknél egy olyan, a kevésbé közeli ismerősök számára elküldött típusa is, amely utólag közölte a házasságkötés tényét. „Cziráki és dienesfalvai gróf Cziráky Antal cs. kir. kamarás tisztelettel tudatja házasságra lépését buzini Keglevich Rózsa grófnővel, néhai buzini gróf Keglevich Gyula és nejének született orczy báró Orczy Georgina csillagkeresztos hölgynek leányával.” OSzK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Házassági, eljegyzési meghívók I. doboz C betű.

megadják. Világos, hogy az értesítőknak és a modern meghívóknak a közép-pontjában az esküvő áll, ám a fenti 16–17. századi (menyegzői) meghívókra ez egyáltalán nem igaz.

V. A menyegző térben és időben

Ahogy az fentebb kiderült, meghívóink ugyan meglehetősen szűkszavúak, az adataiból összeállított listát pedig erős megszorításokkal sem tekinthetjük reprezentatívnak, ennek ellenére számos tendencia egyértelműen kirajzolódik belőlük. (A levelek jelentőségét növeli, hogy a korszakból Apor Péter nélkülözhetetlen munkáján⁵² kívül rendszeres hazai szokásleírás nincsen vagy ez ideig nem került elő, és anyakönyvek is csak ritkán állnak rendelkezésünkre) Először is adataink alapján biztosnak tűnik, hogy az erdélyi nemesség körében egy- és többnapos menyegzők egyaránt előfordultak. Mivel az ünnepélyesebb lakodalmak az általános szokás szerint a menyasszony családjánál kezdődtek, és a fontos szerepet betöltő „hazavitel” után a vőlegényes házban folytatódtak, ezért az esemény időtartama a két ház (település) térbeni távolságától is függött. A nemesi házasságok általában exogámok voltak, így akár igen hosszú is lehetett a lakodalmat két részre vágó vonulás. (A néprajzi párhuzamok alapján viszont elképzelhető az a megoldás is, hogy az utazást kiiktatva a menyasszony családjának lakhelyén második helyszíneként kijelöltek egy jelképes „vőlegényes házat.”) Találunk példát arra az Apor Péternél megörökített szokásra is, miszerint a násznép harmadnapon vonul át a menyasszony családjától a vőlegény házához. A többnapos menyegzők esetén a menyasszony családjának meghívói általában az első helyszínre szoltak, a másik fél pedig a vőlegényes házhoz hívatott. Mindezt azért tudjuk, mert Beszterce városát olykor mindkét részről invitálták. Világos azonban, hogy a vendégek egy tekintélyes hányada csak az egyik vagy csak a másik helyszínre volt hivatalos.

Előfordul a besztercei levelek között olyan is, amelyben a vőlegény a menyasszonyos házhoz hívatgat, utalhat ez esetleg egyetlen helyszínre és rövid menyegzőre is, máskor viszont valószínűleg csak annyit jelent, hogy a meghívott a vőlegény mozgó násznépének tagjaként az elejétől a végéig részt vett a két helyszínen zajló lakodalmon. E meghívók szövegében rendszerint az áll, hogy a vendég már a menyegző előtti napon jelenjen meg egy szomszédos településen, hogy másnap reggel a vőlegény násznépével együtt vonulhasson a lányos házhoz, a lakodalom helyszínére.⁵³ Ha a menyegző előtti gyülekezési helyszín a vőlegény családjának egy szomszédos településen fekvő háza, a menyegző folyamán ide térnek majd vissza. Az egynapos lakodalom csak azokban a ritka esetekben tűnik igazolhatónak, amikor mind a vőlegény, mind a menyasszony családja ugyanarra a napra, de két különböző, egymáshoz közeli helyszínre hívta meg a címzettet, vagy pedig egyikük kifejezetten leírta, hogy még aznap átvo-

⁵² Apor P.: *Metamorphosis* i. m. 51–66.

⁵³ Ez a meghívókban szereplő kérés egyébként teljesen egybecseng Apor leírásával: Apor P.: *Metamorphosis* i. m. 53.

nulnak a második helyszínre. Az esemény azonban természetesen ekkor is átülíthatott a következő napra.

Egy másik társadalmi réteg, a (német) városi polgárság lakodalmi szokásai tekintetében egy, a magyar kutatásban elhanyagolt normatív forrástípus, a menyegzői rendtartás (*Hochzeitsordnung*) igazíthatna el, ám még ezek összegyűjtése sem történt meg.⁵⁴ Annyi bizonyos, hogy a városok már a 16. században felvették a harcot a többnapos menyegzők ellen – a rendelkezések többszöri megisméltése viszont azt mutatja, hogy mérsékelt sikerrel.

A történeti irodalomban ritkán taglalt, de a szokásrend szempontjából szintén nagyon fontos kérdés az, hogy a hét mely napján és az év mely szakában történtek a házasságkötések. A vizsgálatunkban szereplő 16. századi lakodalmak túlnyomó többségét, szombati előkészületek után, vasárnap tartották, vagy többnapos menyegző esetén vasárnap kezdték, és valószínűleg azokban az esetekben is vasárnapmal induló háromnapos menyegzőkkel állunk szemben, amikor a vőlegény családjának meghívója keddi napra szól. Még érdekesebb, hogy felekezeti különbségeket sem lehet felfedezni. Az erdélyi protestáns nemességre a 16. században láthatóan egyáltalán nem hatott az, hogy a formálódó protestáns egyházak rendszeresen tiltották a vasárnapi menyegzőket, sőt a vasárnap megszentelése érdekében gyakran a szombati és hétfői lakodalmakat is.⁵⁵ Erdemes idézni az 1578. évi hercegszőlősi református kánonokat: „Az menyegző lakodalmat avagy az kézfogást nem hagyjok lenni sem vasárnap, mert azt a napot Isten magának választotta, és az ő igéjének hallgatására és tanulására rendölte, nem az testnek ételben és italban való bujálkodására. Sem szombaton, sem hétfőn, mert az emberek az ő mértéktelen ételökkel, italokkal az Úr napjának megszentelésére magokat így alkalmatlanná tennék.”⁵⁶

A vasárnapnak a besztercei meghívókban feltűnő erős dominanciáját valószínűleg általános középkori örökségként kell értékelnünk. A szakirodalom és a

⁵⁴ A régebbi történeti irodalomban Demkó Kálmán mutatott be magyarországi menyegzői rendtartásokat, de nem rendszeres jelleggel: *Demkó Kálmán: A felső-magyarországi városok életéről a XV–XVII. században*. Bp. 1890. 166–170., 203–210. (Könyvében idézi az 1550. évi besztercebányai, az 1580. évi selmecbányai, és az 1606., illetve 1698. évi lőcsei lakodalmi szabályokat.); *Uő: Lőcse története* 1. (Jog-, mű- és művelődéstörténeti rész) Lőcse 1897. 441–445. – A németországi menyegzői szabályozásokból már a 19. században jelentős számban adtak ki. Néhány könnyen elérhető és fontos kötet: *Nürnbergi Polizeiordnungen aus dem XIII. bis XV. Jahrhundert*. (Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart 63.) Hrsg. Joseph Baader. Stuttgart 1861. (Az interneten is: <http://books.google.hu> A letöltés időpontja: 2010. jún. 10.); *Urkundenbuch der Stadt Braunschweig I. Statute und Rechtebriefe 1222–1671*. Hrsg. Ludwig Hänselmann. Braunschweig 1862. 435–450. (1573), 480–495. (1579), 569–577. (1608), 588–595. (1624) (Az interneten is: <http://www.archive.org> A letöltés időpontja: 2010. jún. 10.) – A nürnbergi *Hochzeitsordnung*okat bemutatja: *Bernward Deneke: Hochzeit*. (Bibliothek des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg zur deutschen Kunst- und Kulturgeschichte 31.) München 1971. 17–21. (Az egész könyv elsődleges forrásbázisát ezek a rendelkezések képezik.) A menyegzők nürnbergi szabályozásáról részletesebben l. *August Jegel: Altnürnbergischer Hochzeitsbrauch und Eherecht, besonders bis zum Ausgang des 16. Jahrhunderts*. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg 44. (1953) 238–274. (Az interneten is: <http://periodika.digitale-sammlungen.de/mvgn> – A letöltés időpontja: 2010. jún. 10.)

⁵⁵ A katolikusoknál hasonló tilalmakkal csak elvétve találkozunk. A kérdéskörrel: *Bárh D.: Esküvő, keresztelő* i. m. 51–54.

⁵⁶ A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Szerk. Kiss Áron. (Protestáns theologiai könyvtár 15.) Bp. 1881. 883.

kiadott források ugyanis arra engednek következtetni, hogy a középkori Európában vasárnapi napon tartották a menyegzők/házasságkötési cselekmények többségét. Igaz, egyes területeken már a 15. században megindult az eltolódás a hétköznapok irányába. 1511-ben a régi római lakodalmakról könyvet író római nemes: Marco Antonio Altieri letűnt szokásként említi fiatalok vasárnapi menyegzőit, és Nürnbergből is van hasonló változásra utaló adatunk.⁵⁷ Természetesen felmerül a kérdés, hogy miért választották olyan sokan éppen a vasárnapot az eseményre. Csaknem bizonyos, hogy nem a nap egyházi kontextusa vezette őket erre, hanem egyszerűen és logikusan az ünnepi, „munkaszüneti” jelleg.⁵⁸

Úgy tűnik, hogy a menyegzők napja tekintetében a protestáns egyházak sok helyen csak a 17. század elején tudták elérni a céljukat, mégpedig a helyi előljárásságok hathatós támogatásával. Bernben 1600-ban tiltják be az addig uralkodó vasárnapi lakodalmakat, Zürichben 1620-ban.⁵⁹ Hazai párhuzamként az 1606. évi lőcsei szabályozást lehet említeni, amely rövid időn belül valóban elérte, hogy a házasságkötések a keddi napra kerüljenek át.⁶⁰ A tiltások a 17. században a magyar protestáns törvénykönyvekben (kánonokban) is erősen megszaporodnak.⁶¹ A 17. század erdélyi házassági szokásrendje után kutatva

⁵⁷ Christiane Klapisch-Zubernek a firenzei naplók alapján végzett kutatásaiból az derül ki, hogy a gazdag urbánus centrumban a 15. század folyamán vasárnapi és csütörtöki napokon került sor a legtöbb házasságkötési cselekményre. *Christiane Klapisch-Zuber: Woman, Family and Ritual in Renaissance Italy*. Chicago–London 1987. 188. Marco Antonio Altieri művéről: uo. 247–260.; ill. a nürnbergi adat: *Arnd Reitemeier: Pfarrkirchen in der Stadt des späten Mittelalters. Politik, Wirtschaft und Verwaltung*. Wiesbaden 2005. 325.

⁵⁸ *Klapisch-Zuber, C.: Woman, Family* i. m. 188.

⁵⁹ A zürichi szabályozáshoz: *Ruth Ledermann-Weibel: Zürcher Hochzeitsgedichte im 17. Jahrhundert. Untersuchungen zur barocken Gelegenheitsdichtung. (Zürcher Beiträge zur deutschen Literatur- und Geistesgeschichte 58.)* Zürich–München 1984. 34., ill. a berni fejleményekre: *Christian Rubi: Hochzeit im Bernerland*. Wabern 1971. 40–41. Az 1600. évi szabályozást számos módon próbálták meg kijátszani. Még 1668-ban is arra érkezett panasz, hogy a lakodalomról megmaradt bort vasárnap utólakodalom keretében fogyasztják el, meggyalázva ezzel a vasárnapot. A vasárnap felé való törekvés tehát megmaradt a háttérben.

⁶⁰ „So Sind auch dieses Jahr Nachfolgende Ordnungen Vnd Procesz der Hochzeiten Promulgiret worden / 1. Erstlich weil die Hochzeiten biszhero am heiligen Sonntag nicht ohne grosse hindernusz der verrichtung Gottes dinstesz vnd bey wohnung Gehör Göttlichen Worts gehalten; Als wollen wier dieselbigen hinführo auff den dinstag verlegt und bestellt haben.” *Hain Gáspár: Lőcsei krónikája*. Szerk. Bal Jeromos – Förster Jenő – Kaufmann Aurél. Lőcse 1913. 269–271.; az 1606. évi lőcsei szabályozás hatásáról: *Demkő K.: A felső-magyarországi i. m. 206.; Demkő K.: Lőcse története* i. m. 442.

⁶¹ „Vasárnapokon nem szabad menyegzői lakodalmot tenni: Az vasárnapokon nem kell megenyedni az lakodalmokat, mert azok az napok nem vendégségre, dözslésre, hanem Isten igéjének hallására és az templomban való járásra szenteltettek. Az kik ezt elmúlatják, méltók az ítéletre.” [*Czeglédi Szabó Pál*]: Az Edgyházi jó rend-tartásoknak írot törvényi, mellyek öt részekben foglaltattak. Magyar nyelven pedig az edgyügyü praedikátorokért és azokért-is, kik e nyomorult földön a külső, vagy polgári rendben patronusi az ecclesiáknak: hogy értsék ök-is jó rend-tartásunkat és törvényinket. Várad 1642. (RMK I. 731./ RMK II. 612. = RMNy 1975. Kétnyelvű református kiadvány az 1623. évi első kiadás után. Az OSZK példányát használtuk.) 65. 157. (III/59. kánon) – Egy másik jellemző példáját adja a hétvégü menyegzőkre vonatkozó tiltásnak a Geleji Katona István által 1649-ben kiadott erdélyi református törvénykönyv 67. cikkelye, amely a tiltás okát nagy részletességgel taglalja. „Copulatio novorum conjugum usu jam antiquitus apud nos recepto eoque in scripturis sacris fundato, solenni ac corporali (ut vocant) juramento mediante fieri debet, et quidem in templo, aut si id desit,

felületes gyűjtést végeztünk az időszak erdélyi meghívóiból.⁶² A kis, huszonegy darabos minta alapján is megkockáztathatjuk talán az állítást, hogy Erdélyben valamikor az 1620–1630-as évek táján gyökeres fordulat következett be, és a nemesi menyegzők az addig uralkodó vasárnapról — az idézett egyházi előírásoknak megfelelően — a hét közepére, keddre, szerdára és csütörtökre helyeződtek át. Talán ezt az általános változást tükrözi a Szászsebes széki Kelnek (ném. Kelling, ma Câlnic Romániában) község 1680-ban induló evangélikus házassági anyakönyve is, amelyben a 17. századi esketések mintegy hetven százaléka szerdai napra esik, és a hétfői házasságkötések száma egészen elenyésző.⁶³

A történeti demográfia által feltárt 18–19. századi, főleg a szűkebb Magyarországról származó anyakönyvi adatok pedig a következő képet rajzolják meg: a protestáns népesség nagy része egyértelműen előnyben részesíti a hét közepi (keddi, szerdai) menyegzőket, szemben a katolikusokkal, akik között továbbra is népszerű a vasárnap.⁶⁴ Végül meg kell jegyeznünk, hogy a házasság-

quovis alio publici cultus loco, a concione vel precibus matutinis, ordinarie quidem diebus Martis vel Mercurii, at casibus extraordinariis ita expositibus reliquis quoque (Sabbatis ac Dominicis exceptis) septimanaeque diebus, ita tamen conditione, ne vel sponsalia vel nuptiae diebus Dominicis celebrentur, quod serio publica etiam regni constitutione prohibetur, ne nimirum dies Domino nostro Jesu Christo sacer ebrietate, luxuria, saltationibus, aliisque nequitias in conviviis nuptialibus exerceri solitis, summa cum Dei indignatione profanetur, sicque dies Christi in diem Bacchi et Veneris sacrilege convertatur.” *Geleji Katona István: Canones ecclesiastici. Ex veteribus quam Hungariensibus, quam Transilvaniensibus in unum collecti, plerisque tamen aliis etiam, pro temporis ratione aucti, ac in paulo meliorem ordinem redacti. Gyulafehérvár 1649. (RMK II. 700. = RMNy 2260. Az OSzK mikrofilmjét használtuk: OSzK FM2/1278.)* 33. – Egy evangélikus példa a Dunántúlról: „Noha az kerösztvényeket tisztességes lakodalmokban való mértékletes vígasságtúl és örömtül nem tiltjok meg, mint az anabaptisták, jezsuiták, barátok cselekesznek, az kik az mi nem bűn, azt tartják halálos bűnnek, az mi halálos bűn pedig, azt idvösségesnek tartják, mindazáltal kiváltképpen menyegzői lakodalmat avagy kézfogást nem engedünk lenni sem vasárnap, mert azt az Úristen magának választotta, és az ő szent igéjének hallgatására és tanulására rendelte, és nem az testnek ételben és italban való bujálkodására. Szombaton és hétfőn sem engedünk ilyen lakodalmakat lenni, mert az emberek az mértékletlen étellekkel és italokkal az Isten napjának megszentelésére magokat alkalmatlanokká tennék. Az ki különben cselekeszik, megbüntettetik.” *Agenda Az Az Szent Egyházi Cselekedeteknek Avagy Szentségeknél, és egyéb Egyházi szolgálatok kiszolgáltatásának modgya. Egyházi Canoninkal egygüt. Samarja 1650. (RMK I 837–838. = RMNy Nr. 2431. A könyv idézett második felének, a törvénykönyvnek az első kiadása 1630-ban jelent meg Csepregen. Az OSzK példányát használtuk.)* E3v–E4r. (52. kánon)

⁶² Az ezekről készült táblázatot (2. függelék) l. ugyancsak a *Századok* honlapján: www.szazadok.hu

⁶³ Arhivele Naționale Direcția Județeană Alba (a továbbiakban: ANDJA); Parohia evanghelică C. A. Cilnic [A Román Állami Levéltár Fehér megyei Igazgatósága, Gyulafehérvár; Kelneki evangélikus egyházközség] nr. fond. 499. Nr. 28. Registru matricol de stare civilă „Kellenger Kirchenbuch.” 1654–1868. (A kelneki evangélikus egyházközség vegyes anyakönyve) 17. századi esketések: fol. 130r–131r. A nyilvánvalóan hiányos anyagban összesen negyvenkilenc 17. századi esketésre maradtak fenn adatok, ezért az eredményt kellő óvatossággal kell kezelnünk. (A forrást a Klebelsberg Kunó ösztöndíj segítségével tártam fel.)

⁶⁴ *Faragó Tamás: A házasságkötés kalendáriuma a 18. században. Adalékok a magyar társadalom időszemléletének változásához. In: Város és társadalom a XVI–XVIII. században. Szerk. Uő. (Studia Miskolcensisia 1.) Miskolc 1994. 72., ill. 82.: 4. táblázat. – Három példa: 1) A 1719 és 1780 között a kunszentmártoni katolikus párok 76,25%-a választja a vasárnapot. *Kakuk Mátyás: A házasságkötés időpontja Kunszentmártonban a XVIII–XIX. században. In: Lakodalom. (Folklór és etnográfia 9.) Szerk. Novák László – Ujváry László. Debrecen 1983. 59–61.; 2) Az egyöntetűen katolikus nógrádi Herencsényben 1751 és 1800 között 326 esküvőből 105 hétfőn és 102 vasárnap. (A vasárnap**

kötés napjának kiválasztásában az egyházi és a szervezési tényezőkön kívül a helyi szokások is szerepet játszhattak. A 17. században például Bern vidékén balszerencsés, lakodalomra alkalmatlan napnak tartották a szerdát, amelyet a korabeli magyar protestáns egyházak viszont előnyben részesítettek, a 19–20. századi református Mezőköbölküton (Mezőség) pedig a pénteki napot kerülték.⁶⁵ (Valószínű azonban, hogy az iménti, látszólag irracionális nézetek hátterében is meghúzódtak anyagi tényezők vagy korábbi szabályozások.)

A régi szokásrend hosszú továbbélését tükrözi a beszteceri menyegzői meghívókból kirajzolódó szezonális is. Adataink helyes értékeléséhez feltétlenül szükséges az egyházi szabályozás előzetes ismerete. A középkori magyar egyház a menyegzők tekintetében három, a legfontosabb keresztény ünnepek és böjti időszakok méltóságát védelmező tilalmi időszakot ismert: ezek 1) advent első vasárnapjától vízkereszt nyolcadáig, 2) hetvenedvasárnaptól húsvét nyolcadáig, végül 3) az áldozócsüdtörtök előtti vasárnaptól pünkösdi nyolcadáig terjedtek.⁶⁶ Ennek ellenére az a benyomásunk, hogy a gyakorlatban az első két időszak a középkor végén nem volt ilyen hosszú: vízkereszt nyolcada helyett vízkeresztet (jan. 6.) tekintették a határnapnak, hetvenedvasárnap helyett pedig a nagyböjt kezdeteként számon tartott hamvazószerdát.

A házassági jogot megújító tridenti zsinat 1563-ban azután ezekkel a tényleges határokkal rögzítette az iménti két időszakot, és teljesen eltörölte a harmadikat. Annak ellenére, hogy a protestánsok kezdetben a nagy ünnepek kivételével elméletileg egyáltalán nem ismertek tilalmi időszakokat,⁶⁷ a meghívókból kiderül, hogy az erdélyi nemesség a 16. században egyöntetűen, azaz a felekezeti kötődéstől függetlenül, nem ült a nagyböjtben menyegzőt. Aligha véletlen, hogy az egyetlen kivétel éppen a radikális antitrinitárius kápolnai Bornemisza

dominanciája itt tehát már nem olyan erős.) *Zólyomi József*: Herencsény története. (Nagy Iván könyvek 2.) Balassagyarmat 1998. 194.; 3) A baranyai reformátusok között 1827-ben a lakodalom napja mindig a szerda. *Hoffmann Tamás*: A Köz-nép házasságának módja Baranyában. *Ethnographia* 65. (1954) 523. – Egy, a németországi adat: 1700 és 1798 között Oppenheimban a református házasságok 77,5%-a, az evangélikus házasságok 64,2%-a, és a katolikus házasságok 54,9%-a esik keddi napra. A vasárnap itt már a katolikusok esetében sem olyan erős: 10,8% választja a vasárnapot, és 17% a szomszédos hétfőt. *Dülmen, R.*: Kultur und Alltag i. m. 149–150.

⁶⁵ *Rubi, C.*: Hochzeit im Bernerland i. m. 40.; *Kós Károly*: Munka, életmód és hagyomány egy rítuselem változása tükrében. In: *Uő*: Eszköz, munka, néphagyomány. Dolgozatok a munka néprajza köréből. Bukarest 1979. 472.

⁶⁶ A menyegzők szempontjából tilalom alá eső időszakokról, illetve ezek felekezetenként eltérő megjelenéséről: *Bárth D.*: Esküvő, keresztelő i. m. 49–54. – Még a hivatalos középkori tilalmi időszakokkal találkozunk Oláh Miklós esztergomi érsek 1561-ben megjelent könyvében is. „Ab adventu usque ad octavam Epiphaniae, a Septuagesima usque ad octavas Paschatis, a dominica Rogationum usque ad dominicam post Pentecosten non admittantur solennitates nuptiarum” *Nicolaus Oláh*: *Catholicae ac christianae religionis praecipua quaedam capita de sacramentis*. 1561 Bécs. (RMK III. 484. Az O SZK példányát használtuk.) fol. 107v.

⁶⁷ A 17. századi hazai református szabályozások némelyikében a gyakorlat folytonosságáról árulkodó módon újra felbukkannak a tilalmi időszakok, mégpedig a középkori három, de jóval rövidebb formában, az első időszakot vízkeresztig számolva, a másodikat pedig a húsvét előtti harmadik vasárnaptól (*dominica Laetare*), amely nagyböjt közepébe esik. *Bárth D.*: Esküvő, keresztelő i. m. 52–53. A nagyböjt (*Quadragesima*) és az Advent a nógrádi evangélikusok 1610. évi artikulusaiban is feltűnik tilalmi időszakként. *Okolicsányi József*: A Nógrádi Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházmegye monográfiája. (METEM Könyvek 67.) Szerk. Galcsik Zsolt. Bp. 2009. 36.

Boldizsár leányának 1599-ben rendezett lakodalma, és jellemző, hogy a meghívást intéző apa itt is mentegetőzni kényszerül.⁶⁸ Arra kéri vendégeit, hogy ne tekintsenek a nagybójt alkalmatlan voltára (*non obstante huius temporis quadragesimalis incommoditate*).⁶⁹ A *Quadragesima* szigorú tiszteletben tartását pedig valószínűleg az (is) magyarázza, hogy az erdélyi nemesség a reformáció után is egy közös házassági piacot alkotott, így a társasági élet résztvevőinek már csak a praktikum miatt is meg kellett őriznie a középkori hagyományokat.

A 16. századi protestáns nemesség a másik két tilalmi időszakot láthatóan korántsem tartotta ennyire tiszteletben. Mind adventben, mind pünkösd körül találunk lakodalmakat. Ha a viszonylag kis minta alapján nyert benyomásaink helyesek, akkor legkevésbé az előbbi tilalmi időszak bírt érvénnyel, a vízkereszt nyolcada helyett pedig a protestánsok is a vízkeresztet tekintették határnapnak. Az egyházi szabályozáson kívül természetesen számításba kell vennünk egy másik jelentős korlátozó tényezőt is: a nagy mezőgazdasági munkákat, amelyek miatt a paraszti népesség egészen a legújabb időkig ritkán ült nyáron (különösen nyár végén) és szeptemberben lakodalmat.⁷⁰ (Az alábbi adatok arra utalnak majd, hogy ezek a gazdálkodási jellegű tényezők a kora újkori erdélyi nemességet talán kevésbé befolyásolták.)

A beszercei meghívókból ismert összes lakodalom mintegy egyharmadát januárban vagy februárban tartották, és csaknem negyedét júniusban (lásd az 1. táblázat adatait). A nagybójtot leszámítva az év többi részében nagyjából egyenletesen oszlottak el a menyegzők, talán valamelyest május és szeptember ugranak még ki az átlagból, de ennek megállapításához sorozatunk nem elég nagy. A hagyományos év nyelvére lefordítva ez azt jelenti, hogy a lakodalmi szezon a farsangi időszak, illetve a Szent János napja (jún. 24.) körüli hetek jelentették. Különösen gyakran választották lakodalmak rendezésére a farsang végét, húshagyó vasárnapot, ha pedig háromnapos menyegzőről volt szó, az ünnepség az utolsó lehetséges időpontban, húshagyó kedden ért véget.⁷¹

⁶⁸ Kápolnai Bornemisza Boldizsárról bővebben: *Horn Ildikó*: Bocskai István erdélyi fejedelem politikuskai. In: *Uő: Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történetéhez*. Bp. 2005. 130–134.

⁶⁹ Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár; XV-5. „Vathy József letétje” (a továbbiakban: FML Vathy let.) 2. dob. 63. tétel pp. 1–2. A letét valójában a beszercei levéltár egyik, a II. világháborús menekítés alatt hátramaradt töredéke. *Szabó A. P.*: Beszerce város i. m.

⁷⁰ A hazai házasságkötések újkori szezonálisáról összefoglaló jelleggel: *Faragó Tamás*: Házassági szezonális Magyarország a 18–20. században. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 32. (1994) 239–256. Elemzésében arra a végkövetkeztetésre jut, hogy még a 19. század végén is jelentéktelen a korreláció a házassági szezonális mintázata és az adott terület gazdasági fejlettsége között, sokkal inkább meghatározó a felekezeti hovatartozás, valamint az urbanizáltság és a tradicionalizmus mértéke. Vö. még *Kós K.*: *Eszköz*, munka i. m. 476.

⁷¹ A menyegzők tehát a farsang vége felé sűrűsödnek, ami azzal függhet össze, hogy a közvetlenül a bójt előtti napok jelentették a tulajdonképpeni farsangot. Ennek a rövidebb ünnepnek, illetve a húshagyókedden volt a neve a bajor és osztrák területeken elterjedt *Vaschang* szóalak (eredeti: *Fastnacht*), amelyből a magyar farsang szó is ered. *Dömötör Tekla*: Naptári ünnepek – népi színjátás. Bp. 1964. 80.

1. táblázat: A vizsgált menyegzők szezonalitása havonkénti bontásban
(123 ismert vagy valószerűsíthető időpontú menyegző alapján)

hó	jan.	febr.	márc.	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug.	szept.	okt.	nov.	dec.
szám	18	23	3	5	8	28	7	6	9	4	6	6
%	14,63	18,69	2,43	4,06	6,50	22,76	5,69	4,87	7,31	3,25	4,87	4,87

A házasságkötések januári–februári fő szezonja aligha érhet minket meglepetésként. Mind a nemzetközi szakirodalomból, mind a magyarországi demográfiai feldolgozásokból és néprajzi gyűjtésekből ismert kiemelkedő szerepe. Nem véletlen, hogy a középkori egyház is a farsangba, a vízkereszt utáni második vasárnapra helyezte annak a kánai menyegzőnek az ünneplését, amely János evangéliuma szerint kevéssel a zsidó húsvét előtt, tehát inkább a mi nagyböjtünknek megfelelő időszakban történt.⁷² A fentiek ismeretében természetes, hogy a kánai menyegző tematikája központi szerepet játszik a hazai házasságénekekben és egyéb lakodalmi dalokban, és érthetővé válik a februárnak a menyegzői versekben való emlegetése is.⁷³ A farsang időszakára eső vasárnapokat éppen azért nevezték gyakran „menyegzős vasárnapoknak”, mert ez volt a házasságkötések fő időszaka. A néphagyomány is egészen tudatosan helyezi a vénlánycsúfoló szokásokat (pl. tuskóhúzás) februárba – a legkedveltebb szezonban el nem kelt lányok ugyanis szegyenben maradtak.⁷⁴ Ahogy azt egy németországi példa is mutatja, a farsangban igen szorosan követték egymást a lakodalmak: Nürnberg egyik plébániatemploma, a *Lorenzkirche* 1505-ben egyetlen napon, a húshagyókedd előtti szerdán 23 esketésnek szolgált helyszínéül.⁷⁵

A meghívókban feltűnő másik jelentős házasságkötési időszak, a júniusi, azonban meglepetés: a magyar néprajzi gyűjtésekben és a 18. század anyakönyveiben ezzel már nemigen találkozunk. A Szent János napja (jún. 24.) körüli hetek hasonló karneváli jellegű időszakot alkottak, mint a farsang,⁷⁶ tehát kife-

⁷² János evangéliuma II. rész. 1–11. (A 12–13. versben: „Azután lement Kapernaumba, ő és az ő anyja és a testvérei és tanítványai: és ott maradának néhány napig. Mert közel vala a zsidók húsvéja és felméne Jézus Jeruzsálembe” – Károli Gáspár fordításának modernizált változata.)

⁷³ Néhány adat a kánai menyegző alkalmi versekben (énekekben) való feldolgozására: *Ismeretlen szerző*: Menyegzői vers (1560 előtt). RMKT XVI. sz./6. (1545–1559). Szerk. Szilády Áron. Bp. 1896. 264. (4–5. versszak); *Bessenyei Jakab*: Az házasságról való szép ének (1562). RMKT XVI. sz./7. (1560–1566). Szerk. Szilády Áron. Bp. 1912. 183–200. (1–2. versszak); *Ismeretlen szerző*: „A kánai menyegző” (1660-as évek). RMKT XVII. sz./10. Az 1660-as évek költészete (1661–1671). Szerk. Varga Imre. Bp. 1981. 578–584.: Nr. 128. (Az egész ének a témához kapcsolódik.) – A farsang említése egy lakodalmon előadott erősen trágár asszonycsúfolóban: *Ismeretlen szerző*: Cantio alia de muliebris (1666 után) „Az ezerhatszázban és hatvanhatban / Az kedves fársángnak közepi tájban / Az keserves asszon iszik buvában / Kétféle hurotot kezdte magában.” RMKT XVII. sz./3. Szerelmi és lakodalmi versek. Szerk. Stoll Béla. Bp. 1961. 147–149.: Nr. 101. (záróstrófa) – A menyegzői költészet értékeléséhez: *Küllös Imola*: Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűzsé- és motívumtörténeti vizsgálata. (Szóhagyomány sorozat) Bp. 2004. 65–84., 259–304.

⁷⁴ A farsang történeti-néprajzi jellemzőiről: *Dömötör T.*: Naptári ünnepek i. m. 79–95.

⁷⁵ *Reitemeier, A.*: Pfarrkirchen i. m. 325.

⁷⁶ A Szent Iván ünnepéről: *Dömötör T.*: Naptári ünnepek i. m. 139–152.

jezetten alkalmasnak tűnhettek a nagy vigalommal járó menyegzők megtartására, később mégsem találjuk nyomukat. A gazdálkodási tényezőket figyelembe véve könnyen elképzelhető, hogy a júniusi lakodalmazás a korszakban is nemesi sajátosság volt, de ugyanígy lehetséges az is, hogy a tridenti zsinatnak a tavaszi tilalmi időszakot megszüntető határozata nyomán egyszerűen eltolódott, mégpedig májusba. Talán ezzel az egykori házasságkötési szezonnal magyarázhatjuk azt, hogy Istvánffy (Istvánfi) Pál nevezetes széphistóriájában (*Historia regis Volter*) Volter királyfi és Grizeldisz lakodalmán szent iváni tüzek égnek.⁷⁷

A középkori Nyugat-Európában a január–februári mellett két házassodási csúcsidezőszakot ismer a szakirodalom: egy májustól júliusig tartót, illetve október–novemberit, ami azután az egyházi és gazdasági tényezők hatására a 16–18. században sokhelyütt megváltozott, néhol a gyors és divergáló fejlődés miatt már nem is beszélhetünk egységes szezonális görbéről.⁷⁸ Ha a 17. század Franciaországát tekintjük, csak két kiemelt időszakot találunk: a legerősebb a január–február, a rangsorrendben második pedig a november.⁷⁹ A korszak hazai fejleményeiről az anyakönyvek ritkasága és gyér feldolgozottsága miatt keveset tudunk. A már említett 17. század végi kelneki evangélikus anyakönyvben például a novemberi házasságkötések teljes dominanciáját (63%) figyelhetjük meg, a farsangi szezon (január + február: 26,5%) csak másodlagos jelentőséggel bír.⁸⁰ Ez azonban bizonyosan nem valamely általános változás eredménye, hanem az erdélyi szászok körében későbből is ismert szokást jelzi, nevezetesen a Szent Katalin napjának (nov. 25.) hetében való házassodást.⁸¹

⁷⁷ „Az Szent Iván tüzét el-felrakták vala, / Mesterséggel azt mind csináltatták vala, / Udvarló vitéz nép azt ostromolja vala, / Az nap vígasságban el-aláment vala...” RMKT XVI. sz./2. (1527–1546). Szerk. Szilády Áron. Bp. 1880. 35. (249–250. sor) Bár Istvánffy egy Petrarcatól átvett, 11 századi gyökerű olasz regét dolgoz fel művében, de a jegyzetekben közölt Petrarca-féle alapszövegből világos, hogy a lakodalom-leírás részletei magától Istvánffytól származnak. – Dömötör Tekla szerint komolyan felmerül annak lehetősége is, hogy a „Szent Iván tüze” kifejezés a 16. században egyszerűen örömtüzet jelentett, és nem kapcsolódott feltétlenül a névadó időszakhoz. *Dömötör T.: Naptári ünnepek i. m. 144.*

⁷⁸ *Faragó T.: Házassági szezonális i. m. 239.* A házassági szezonális sokfélesége figyelhető meg Magyarországon azon részein is, ahol erősebb volt az urbanizáció, például az 1793 és 1795 közötti Budán, ahol a katolikusok között is városrészenként változott a görbe. A Várban például egészen modern gyakorlat divott, augusztusi házasságkötésekkel, és a tilalmi időszakok figyelmen kívül hagyásával. *Faragó Tamás: Házasságkötés és társadalom – Buda város a 18–19. század fordulóján.* In: *Új: A múlt és a számok. Pest-Buda környéke népessége és társadalma a 18–20. században.* Bp. 2008. 171–194. – A hagyományörzőbb területeken azonban sokáig fennmaradhatott a régi minta, Oppenheimban például 1700 és 1798 között három szont találunk: minden felekezet esetében erős a farsang és a május, a harmadik őszi szezon pedig az evangélikusoknál október–novemberre, a reformátusoknál pedig szeptemberre (városi közeg!) esik. *Dülmen, R.: Kultur und Alltag i. m. 149.*

⁷⁹ *Etienne Helin: Les saisons du mariage.* In: *Actes du colloque international „Amour et Mariage en Europa”.* Liège 1975. 160–166.

⁸⁰ ANDJA Parohia evanghelică C. A. Cilnic. Nr. 28. Registru matricol de stare civilă „Kellenger Kirchenbuch.” 1654–1868. 17. századi esketések: fol. 130r–131r. Érdemes megjegyezni, hogy a vizsgált időszakban (1680–1700) március és április, illetve augusztus és szeptember hónapokban egyetlen esketés sem történt. Az is említésre méltó, hogy három esetben a már a nagybőjt részét képező hamvazószerdát választották a házasságkötésre.

⁸¹ *Kós K.: Munka, életmód i. m. 475.*

A történeti demográfiai kutatások azt mutatják, hogy a 18–19 században a népesség egészére továbbra is jellemző maradt a farsangi szezon, mellette azonban két új kiugrás mutatkozik, az egyik májusban („zöldfarsang”), a másik pedig az újbor kiforrása után novemberben. Az adventben és nagyböjtben (tehát a tridenti zsinat által meghagyott tilalmi időszakokban) tartott menyegzők továbbra sem váltak jellemzővé, bár úgy tűnik, hogy a reformátusok egyes területeken nem tartották ezeket tiszteletben, és körükben különösen jellemző volt a novemberi lakodalom.⁸² Az átrendeződés kezdete még nem világos, ám annyit mindenképpen elmondhatunk, hogy meghívóink hűen tükrözik a házassági szezonálisban bekövetkezett változások nagy mértékét.

VI. Az ismeretlen menyegző

A fenti oldalakon kétszer is beleütköztünk már tanulmányunk fő témájába, a korabeli házasságkötés elemeinek viszonyába, először a meghívólevelek szövegezése, másodszer pedig a tiltott napok kapcsán, ám mindkét alkalommal az látszott célszerűnek, ha nem bocsátkozunk bele a probléma taglalásába. Most jött el az ideje annak, hogy feltegyük a legfontosabb, kezdetben talán különösnek tetsző kérdést: tulajdonképpen milyen eseményre is szólnak a menyegzői meghívók? Mit is jelentett a korban az a szó, hogy *menyegző*? A válaszadást rendkívül megnehezíti az, hogy a házasságkötésre jelenleg használt szavaink és a mögöttük meghúzódó modern szokásrend látens módon befolyásolnak minden értelmezési kísérletet. Ez magyarázza meg azt a sajnálatos helyzetet is, hogy a szakirodalomban mind az egykorú latin kifejezések fordítása, mind a házasságkötési cselekmények magyar megnevezése kapcsán erős zavar uralkodik. Érdemes tehát először a szavak jelentését megvizsgálunk, hiszen így talán egy lépéssel közelebb juthatunk a házasságkötés egykori rendszeréhez.

1. A szavak jelentése

16. századi magyar nyelvű leveleink általában a *menyegző* szóval illetik azt az eseményt, amelyre a meghívás szól. A *menyegző* kifejezés a 14. században tűnik fel, a középkori *menyez* (*nubo*) magyar igéből képzett főnév, korai alakja

⁸² Faragó T.: A házasságkötés i. m. 70–71., ill. 80–81.: 1–3. táblázat. Mindazonáltal fel kell arra hívunk a figyelmet, hogy Faragó Tamás nem erdélyi, hanem magyarországi adatokkal dolgozott, és az általa használt adatsorokban nem szerepel a házasulók társadalmi helyzete, azaz nem derül ki a nemesi és nem nemesi menyegzők közötti esetleges különbség. – Különösen tanulságos a hagyományörző katolikus közösségek esete, amelyekben egészen erős és sokáig megmarad a farsangi szezon kiemelt szerepe. Kunszentmártonban 1719 és 1780 között 52–53% a farsangi esküvők aránya. Kakuk M.: A házasságkötés i. m. 59. Még markánsabbak a palóc területek: 1693 és 1720 között Pásztón (katolikus anyakönyv) az esküvők 43,4%-a januárban, 41%-a februárban volt, a többi hónap mindössze néhány százalékot képvisel. Faragó T.: Házassági szezonális 243. A szintén katolikus Herencsényben 1751 és 1800 között az esküvők 65,7%-a esik januárra és 17,5%-a februárra. Itt csak a 19. század első felében jelenik meg egy október–novemberi szezon, amely a század második felében válik dominánssá. Zólyomi J.: Herencsény i. m. 193. – Az erdélyi Mezőköbölküton csak a 20. század első felében gyengül meg a farsangi házassági szezon, és átveszi a helyét a májusi lakodalmazás. Kós K.: Munka, életmód i. m. 473–474.

az eredetről hűen tanúskodó *menyekező*.⁸³ Szenci Molnár Albert latin–magyar szótárában (1604) és a már említett 16. századi kétnyelvű meghívószövegben a *menyegző* a latin *nuptiae* szó pontos fordításaként szerepel.⁸⁴ E két terminussal teljesen azonos jelentéskörűnek tekinthetjük a régebbi *Brautlauf* kifejezést a 15–16. században felváltó német *Hochzeitot*, amely eredetileg egyszerűen nagy ünnepet jelentett.⁸⁵ A legelfogadhatóbb nézet szerint a kora újkorban mindhárom szó a mai értelemben vett lakodalomra, mint a házasságkötés világi részére vonatkozott, de sok esetben beleértették az egyház által megáldott házasságkötési szertartást is, tehát utóbbi jelentésükben tulajdonképpen a mai tágabb értelemben vett „esküvő” (összetett házasságkötési esemény: esküvő + lakodalom) megfelelői.⁸⁶ Míg a német *Hochzeit* napjainkban is a házasságkötés első számú főneve, addig a *menyegző* szót a 16. század második végétől a magyar nyelvterület nagy részén (mind Erdélyben, mind a királyságban) elkezdte kiszorítani a *lakodalom* kifejezés. A változás eredménye Pápai Páriz Ferenc szótárában (1708) is tetten érhető, amely a latin *nuptiaet* már *lakodalom*nak fordítja, és nem *menyegző*nek.⁸⁷

A *lakodalom* szó használatát a 16. század elejétől tudjuk igazolni.⁸⁸ Benne az az evésre utaló *lakik* kifejezés rejlik, amelyet a mai *jóllakik* vagy *lakmározik*

⁸³ Az 1380 körül keletkezett königsbergi szójegyzékben (a *menyegző* szó első ismert előfordulása) *nuptiae* = *menyegző*. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–II. Szerk. Benkő Loránd. Bp. 1967–1976. (a továbbiakban: MNYTESZ) II. 893. – A „menyez” ige befejezett igenévi alakja feltűnik például az 1430 és 1450 között keletkezett, 1466-ban másolt müncheni kódexben, a négy evangélium első magyar fordításában: „Felmenének Galileából József, Názáret nevű városból Judeába, Dávidnak városába, aki hivatik Betlehemnek, azért mert Dávidnak volna házából és neméből, hogy megadná adóját Máriával, ő neki *menyezett* nehézkes feleségével.” Régi magyar nyelvemlékek 3/1. Szerk. Döbrentei Gábor. Buda 1842. 126.

⁸⁴ *Szenci Molnár Albert*: Dictionarium Latinoungaricum. Nürnberg 1604. (Facsimile kiadását használtuk.) oldalszám nélkül.

⁸⁵ A *Brautlauf* kifejezésben a *laufen* ige nem futásra, hanem egy másik régies jelentése nyomán táncra utal. Egyes német területeken, például Svájcban, olykor még a 17. században is használták. *Rubi, C.* Hochzeit im Bernerland i. m. 42–43. A házasságkötés német szavairól: *Deneke, B.*: Hochzeit i. m. 7.; *Ruth Schmidt-Wiegand*: Vertragsehe und Ehevertrag in Mitteleuropa. In: Die Braut. Geliebt, verkauft, getauscht, geraubt. Zur Rolle der Frau im Kulturvergleich. Bd. 1. Hrsg. Gisela Vögler – Karin von Welck. Köln 1985. 266.; Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte. I–V. Hrsg. Adalbert Erlar – Ekkehard Kaufmann. Berlin 1964–1998. (a továbbiakban: HRG) I. Bd. 186–198. (*Hochzeitsbräuche* címszó)

⁸⁶ Ezt a véleményünk szerint helytálló definíciót a szinonimaszótárban találjuk meg: Magyar szinonimaszótár. Szerk. O. Nagy Gábor – Ruzsiczky Éva. Bp. 1978. 231. – Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár szerint a „menyegző” szó a magyar „esküvő” és a német „Hochzeit” pontos megfelelője. Az esküvő szó szerepeltetése természetesen erősen félrevezető. A szótár szerkesztői a most közölt meghívókból idézve sajnos elsiklottak azok értelmezési problémái fölött. EMSzT IX. 114–115. A történeti-etimológiai szótár a menyegzőre két jelentést ad: esküvő (valószínűleg szűkebb értelemben), illetve esküvői lakoma (azaz mai szóhasználattal: lakodalom). Itt tehát tévesen az áll, hogy a szó mind a házasságkötés egyházi, mind pedig világi részét jelölheti, de arról nincs szó, hogy a kettő együttesére vonatkozna. A német *Hochzeit* szót ráadásul tévesen esküvőként fordítják. MNYTESZ II. 893.

⁸⁷ Meg kell azonban jegyezni, hogy az azonos tővű szavak (*nuptialis, nuptialiter* stb.) többségénél még a menyegző szó származékai szerepelnek. *Pápai Páriz Ferenc*: Dictionarium Latino-Hungaricum. Pozsony–Szeben 1801. oldalszám nélkül.

⁸⁸ A szó első ismert előfordulása az 1506. évi Winkler-kódexben. A történeti-etimológiai szótár Mikes törökországi leveleiben véli először felfedezni a lakodalom kettős (a házasságkötés világi részén túl az egész házasságkötésre is vonatkozó) jelentését. MNYTESZ II. 711. Az Erdélyi Magyar

igében is megtalálunk. Eredetileg a *lakodalom* terminust minden nagy, ünnepélyes étkezésre használták, ahogyan azt több 16. századi magyar vers is igazolja.⁸⁹ Az ünnepi étkezésnek a menyegzőben játszott szerepe magyarázhatja azt, hogy *lakodalom* ilyen könnyen átvehette a *menyegző* szó korábbi jelentését, előbb talán a szűkebbet, majd a 17. században az egész házasságkötést felölelő tágabbat is.

Az ugyanerre a századra jellemző *menyegzői lakodalom* kifejezés magyarázata már nehezebb feladat elé állít minket. Az forrásaink alapján egyértelműnek tűnik, hogy ez a latin *nuptiarum sollemnitas* kifejezés magyar megfelelője, annak ellenére, hogy a *sollemnitas* a *lakodalommal* inkább csak rokonértelmű. Viszonylag gyakran használják a *nuptiae* fordításaként, a *lakodalom* szó szinonimájaként is.⁹⁰ A 17. századi erdélyi és királysági meghívókban pedig igen gyakran *menyegzői lakodalomnak* nevezik azt az eseményt, amelyre a meghívás szól. Vajon a *menyegzői lakodalom* ugyanúgy bírt a *menyegző* tágabb jelentésével, mint a *lakodalom*? A jelek arra utalnak, hogy általában, a többség nyelvhasználatában nem,⁹¹ inkább csak a világi ünnepélyre használták, vala-

---

Szótörténeti Tár a *lakodalom* szót kizárólag a menyegzői lakomával, tehát a házasságkötés világi részével azonosítja. EMSzT VII. 788–789. Véleményünk szerint a fenti nézetek egyike sem helytálló, mert a *lakodalom* már a 17. század során átveszi a menyegző tágabb jelentését is. Ez természetesen, nem változtatott azon, hogy a szót, ahogy korábban a menyegzőt, használhatták tisztán a házasságkötés világi részére is.

⁸⁹ *Tatár Benedek*: Házasságról való dicséret (1541). A szerző a következőket írja a nyalka, mihaszna ifjakról: „Ha reggel felkeltők / íkessen öltöztők/ Szép öltözetekben igen dicsekedtek / Gyakran ti egymás közt lakodalmat teszték/ Nagy bűvön költötök, de semmit nem lelték.” RMKT XVI. sz./2. (1527–1546). Szerk. Szilády Áron. Bp. 1880. 153–155. (12. versszak) – *Tolnai Fabricius Bálint*: Historia de moribus in convivio (1579.) A hosszú, tréfás vers tárgya a vendégségben való helyes viselkedés. A költő a „lakodalom” szót sűrűn használja, és egyértelműen a „vendégeskedés” szinonimájaként. „Erőszakkal gyakorta lakodalom leszön./ Bíráság gyanánt gyakorta mestőraszalt leszön./ Ilyetén vendégségnek kevés kedve leszön./ Mert vendégség jó kedvből dicséretes leszön.” RMKT XVI. sz./11. (1579–1588). Szerk. Ács Pál. Bp. 1999. 108–125.: Nr. 5. Az idézett strofa: 114. (47. versszak). A forrásra kollégánk, Ács Pál hívta fel figyelmünket, segítségét ezúton is köszönjük.

⁹⁰ A Czeglédi Szabó Pál-féle 1625. évi református egyházi törvénykönyv 1642. évi váradi két-nyelvű kiadása igazít el bennünket: „Denunciatio novarum nuptiarum /Ut scandala evitari possint (ne quo modo per errorem personae inconvinientes aut illiberae conjungantur) ante *nuptiarum solemnitatem* et juramentum ipsum, in frequenti ecclesiae coetu praecedere debet, earum personarum, quae in matrimonio copulari debent, cum seria auditorum admonitione, ut si quid inconvinientes inter eas sciverint, pastorem id mature edoceant.” = „Az új házások kihirdettesenek. Hogy az botránkozások eltávoztassanak (hogy valamiként tudatlanságból és véletlen kötélbéli személyek öszve ne kötessenek) az *menyegzei lakodalom* és esküvés előtt az egész keresztyénség előtt kihirdettesenek afféle személyek, az kik az házasságban öszve akarnak köttetni, még pedig erős fenyték alatt, hogy ha ki valami illetlen dolgot tud, idején megmondja azt az prédikátornak.” *Czeglédi Szabó P.*: Az Edgházi jó i. m. 65. 157. (III/58. kánon) A következő rendelkezésben már a *nuptiae* szót fordítja menyegzői lakodalomként: „Diebus dominicis nuptiae non permittantur” = „Vasárnapokon nem szabad menyegzői lakodalmat tenni.” Uo. 65. 157. (III/59. kánon) – A *nuptiarum sollemnitas* és a *menyegzői lakodalom* kifejezések megfeleléséről Szenci Molnár Albert szótárában is találunk egy érdekes adalékot. „Solennitas g. f. = Pompáság, friss ceremóniás dolog, mint egy menyegzői lakodalom.” Aligha véletlen, hogy éppen ezt a példát hozta fel. *Szenci Molnár A.*: i. m. oldalszám nélkül. – Bárh Dániel könyvében a *nuptiarum sollemnitas* kifejezést „ünnepélyes menyegző”-ként fordítja, ami véleményünk szerint nyelvtanilag sem állja meg a helyét. *Bárh D.*: Esküvő, keresztelő i. m. 50.

⁹¹ Samarjai János dunántúli református püspök rendtartásában az esketés leírása után szerepel a következő mondat: „Elmegyünk vélek a' menyegzei lakodalomban és örülünk az örvendezőkkel atyafiúi szeretetből.” Egyértelmű, hogy itt kizárólag a házasságkötés világi részéről van szó.

hogy úgy, mint a szerkezetileg hasonló modern angol *wedding party*, vagy német *Hochzeitsfeier* kifejezéseket.⁹² A *menyegzői* jelző azt fejezi ki, hogy egy olyan lakodalomról van szó, amely más lakodalmakkal ellentétben egy menyegző keretében zajlik. Az is logikus feltételezés lehetne tehát, hogy a *lakodalom* terminus a hosszabb, nehezkesebb *menyegzői lakodalom* kifejezésből rövidült, azaz, hogy viszonyuk genetikusan, ám forrásaink ezt nem igazolják. A *lakodalom* szót ugyanis elvétve már a 16. század második felében is használják a házasságkötés világi felének jelölésére, a *menyegzői lakodalom* azonban a latin megfelelő — *a sollemnitas nuptiarum* — régisége ellenére csak a 17. században tűnik fel.

Mind a *menyegző*, mind pedig a *lakodalom* helyett nagyon gyakran alkalmazták a meghívókban azokat a szavakat, amelyek eredetileg az esemény egyetlen, de döntő fontossággal bíró momentumára, a menyasszonynak szülei házából való kiadására, és a vőlegény házába való átvezetésére vonatkoztak, ám később a házasságkötés teljes világi részét lefedték. Ezek a kifejezések magyarul a *megadás és hazaadás* (a menyasszony családja részéről), illetve az *elhozás és a hazavitel* (a vőlegény családja részéről), a megfelelő, hasonló jelentésbővülésen átment latin műszó pedig egyértelműen a latin *elocatio*. Bár a fogalom német főnévi alakjával még nem találkoztunk, de az bizonyos, hogy a cselekményre a korabeli német az *ausgeben* igét használja. A *menyegző* és *lakodalom* szavak viszonylag ritka szinonimáiként a vőlegények részéről mindkét évszázadban fel-tűnik az *örömem napja* vagy *tisztességem napja* kifejezés, amelyek a néprajzi gyűjtésekben is előfordulnak. Az előbbinek német nyelvű változata is ismert: a *hochzeitlicher Freudentag*.

A fentiekhez mérhető súlyú problémát jelent a házasságkötés egyházi részének megnevezése, mivel a megfelelő szavak egy része a mai értelemben vett eljegyzést is éppúgy jelölheti. Ilyen többértelmű szavak a magyar *kézfogás/kézfogó* és a latin *desponsatio* vagy *sponsalia*.⁹³ (Az utóbbi átfedés okára később

Samarjai János: Az helvetiai vallason levő ecclesiáknak egyhazi ceremoniakjokrol és rendtartásokrol való könyvetske Lócse 1636. (RMK I. 662. = RMNy Nr. 1654. Az OSzK példányát használtuk.) 120. (XVI. fejezet/XVIII. paragrafus) Bárh Dániel is idézi művében a Pázmány Péter-fele esztergomi szertartáskönyv egyik passzusát, amelyben az áll, hogy menyegzői lakodalmakat nem szabad a tilalmas időszakban tartani, de házasságot akkor is lehet kötni. Már a *Tridentinum* előtti katolikus egyházra is jellemző a tilalmi időszakoknak szűkebb, csak a világi ünnepélyekre kiterjedő értelmezése: „Postremo meminerint parochi a dominica prima Adventus usque ad diem Epiphaniae et a feria quarta cinerum usque ad octavam Paschae inclusive *sollemnitates nuptiarum* prohibitas esse: ut nuptias benedicere, sponsam traducere, nuptialia celebrare convivia. Matrimonium autem omni tempore contrahi potest.” *Petrus Pázmány*: Rituale Strigoniense seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesiae publicis functionibus. Pozsony 1625. (RMK II. 439. = RMNy Nr. 1346. Az OSzK példányát használtuk.) 149. Bárh Dániel szerint a szöveg arra utal, hogy a *sollemnitas nuptiarum* fogalomba Pázmány beleérti a házasság megáldását is. *Bárh D.*: Esküvő, keresztelő i. m. 50. Kérdés, hogy az értelmező tagmondat (ut = úgy mint) nem lép-e túl a szó fogalmi keretén az áldás említésével. Azon is érdemes lenne elgondolkodni, hogy ez az áldás vajon a templomi nászáldás helyett nem inkább a menyegzői asztalnál elmondott áldása-e? (Igaz, a latin *nuptiae* szó valóban előfordul az elvontabb: házasság jelentésben is.)

⁹² A kora újkorban is használt német *Hochzeitsmahl* szintén hasonló összetétel, ám azt általában csak a lakodalmi főétkezésre értették, és nem az egész világi eseménysorra, tehát nem foglalta magában a táncot (*Hochzeitstanz*) sem.

⁹³ A „kézfogást” a modern fogalomnak megfelelő eljegyzésre használja Samarjai János dunántúli református püspök 1636-ban: „A házasuló személyek első ígéretnek jelenségére és erősségére

még kitérünk.) Léteznek azonban olyan szavak is, amelyek minden kétséget kizáróan csak az egyházi szertartást jelölik. Mind a 16. századi *hitlés/hitelő*, mind pedig a 17. századtól használt *esketés/esküvő* és variánsai arra az esküre utalnak, amellyel a felek kölcsönösen kinyilvánított házasságkötési szándékukat (*consensus*) a szertartás során megerősítik.⁹⁴ 17. századi forrásainkból az is kiderül, hogy a két szöbökör latin megfelelőjének egy teljesen más házasságkötési elemre vonatkozó *pars pro toto* kifejezést tekintettek: a *copulatio* szót, amely szűkebb értelemben az esketési szertartás azon eleme, amikor a pap — a katolikusoknál a felek esküje előtt, a protestánsoknál pedig azt követően — kijelenti a házasság létrejöttét.⁹⁵ Nagyon fontos viszont hangsúlyozni, hogy a házasságkötés egyházi részének terminusai csak a legkritkább esetben fordulnak elő a 16–17. század menyegzői meghívóiban.

Fogalmi tisztázásunk eredményét az áttekinthetőség kedvéért érdemes egy táblázatban is összefoglalnunk:

2. táblázat

Mai elnevezés	16. századi magyar elnevezés	17. századi magyar elnevezés	16–17. századi német elnevezés	16–17. századi latin elnevezés
Lakodalom (a házasságkötés világi része, ill. az egész cselekménysor együttesen)	Menyegző Menyegző Örömem napja Tiszteességem napja	Menyegzői lakodalom Lakodalom Örömem napja	Hochzeit Hochzeitliche Freude/ ~r Freudentag	Nuptiae Nuptiarum sollemnitas/ Celebratio
Lakodalom (pars pro toto megnevezések, az egyházi részre utalóak nem)	Megadás Hazaadás Elhozás Hazavitel	Megadás Hazaadás Eladás (gyakran „tiszteesség”)	(modern alak:) (Übergabe) (igei:) ausgeben	Elocatio Elocationis sollemnitas

szokták kezeket kiadni, és arról a cselekedetről nevezzük a' házasságnak eleit *kézfogásnak*: néha gyűrőt váltanak, avagy egyébféle ajándékot zálagul adnak egymásnak, mellyel egymáshoz kötelezik magokat és eljeddik, azért szoktuk nevezni az olyatén elígért leánzót jegybélinek és a' jegyesek nevezik egymást mátkának.” *Samarjai J.*: Az helvetiai vallason i. m. 118. (XVI. fejezet/IX. paragrafus) Egy evangélikus példa ugyanerre a jelentésre 1630-ból, szintén a Dunántúlról: „Az mely személyek öszveszerezettvén *kezet fognak*, ha azután egyik az másikat megutálnája, addig senki öszve ne esküttesse őket, míg meg nem békélnek. Ha penig meg nem akarnak egyesülni, hanem egymástul el akarnak szakadni, az ecclesia ítéleti legyen rajta, ha vagyon-e igaz és elegendő oka az ű elválásának. Ha ki efféléket öszvead, büntesse az ecclesia.” Agenda Az Az Szent i. m. E4v. (54. kánon) A néprajzi anyagban egyébként egyöntetűen az eljegyzést nevezik kézfogónak. – Egy példa a másik jelentésre („esküvő”) a Dominkovits Péter által készségesen rendelkezésemre bocsátott Sopron vármegyei anyagból: 1638. aug. 30., Pusztacsalád. Ákosházi Sárkony Miklós menyegzői meghívója Bezerédi Györgynek: „Mivel Istennek törvénye, és az körösztvény anyaszentegyháznak régi jó szokása szerint az én jámbor szolgám, Hegedűs János, jegyzette el magának örök házastársul Madarász Mihály hajadon leányát, Zsuzsannát, az melynek *kézfogásának* napját rendöltem és végeztem ez jövendő szeptembernek első napját...” – Thurzó Judit 1607. november 25-ei kézfogása is egyértelműen „esküvő” volt és nem eljegyzés, mivel a lakodalommal egy napon történt. *Radvánszky B.*: Magyar családélet i. m. 3. köt. 6–8.: Nr. 12. – Prónai Györgynek az 1690-es évek elején írott köszöntőversében is házasságkötés értelemben szerepel a „kézfogás.” RMK17 XVII. sz/14. (Énekek és versek) Szerk. Jankovics József. Bp. 1991. 182–183.: Nr. 53.

⁹⁴ A „hitlés/hitelő” kifejezésben az esküt jelentő régi magyar „hit” szó (pl. hites feleség) rejlik. A „hit” származékait a 17. században váltották fel az „eskü” szóból képzett alakok.

⁹⁵ *Bárth D.*: Esküvő, keresztelő i. m. 99., 107–110., 119–124.

Mai elnevezés	16. századi magyar elnevezés	17. századi magyar elnevezés	16–17. századi német elnevezés	16–17. századi latin elnevezés
Esküvő (a házasságkötés egyházi része)	Hitelő Hitlés Kézfogás	Hitlés (ritkán) Esketés/Esküttetés Őszveesketés Esküvő Derék házasság Kézfogás	Traung	Sponsalia Desponsatio Copulatio
Eljegyzés/Eljegyezz (a házasságkötést előkészítő ígéret)	Kézfogó/Kézfogás Vettem/ választottam magamnak házastársul	Kézfogó/Kézfogás/ eljegyezz	Verlobung/verloben Zu einen zukünftigen Ehgemal vermählen Zu ehgemal vertrauen (jemandem)	Sponsalia Subarrhatio Desponsatio/ desponso elego in coniugem

A házasságkötést jelentő főnevek többértelműsége önmagában nem okozna nagy gondot, ha az invitálásokban a meghívást megelőző cselekményt az ige világosan meghatározná. Sajnos nem ez a helyzet. Míg a latin nyelvű levelek nagy részében rendszerint a *desponsavi/desponsaverim in coniugem/uxorem* fordulattal élnek, tehát szó szerinti fordításban eljegyzésről beszél a meghívó fél, addig a magyar nyelvű levelekben általában azt olvashatjuk, hogy *vettem magamnak feleségül*.⁹⁶ Ha pedig a menyasszony apja vagy gyámja írja a meghívót, az esetek többségében az *adtam feleségül* kifejezést, illetve latin megfelelőjét (*elocavi/elocaverim in coniugem/uxorem*) használja. Ezek a megfogalmazások pedig mai nyelvérzékünk szerint nem eljegyzést, hanem házasságkötést jelentenek. Már a 17. századi erdélyi naplóíró, Haller Gábor is ugyanígy értette volna azokat, hiszen ő lakodalmak, és nem eljegyzések kapcsán használja a *vette* kifejezést.⁹⁷ A 17. századi meghívók már sokkal inkább a *jegyzette(m) el*, vagy a menyasszony apja esetében az *ígértem házastársul* fordulatokkal vezetik fel a menyegző bejelentését.⁹⁸

A levelekből ismert rejtélyes *vettem* szóalak a legkorábbi magyar nyelvű házassági esküben (15–16. század fordulója), és a 16. század számos protestáns szertartáskönyvében is feltűnik.⁹⁹ Az általunk átnézett normatív források kö-

⁹⁶ A múlt idejű „adtam” és „vettem” kifejezések a Döbrentei Gábor által közölt 16. századi soproni menyegzői meghívókban is feltűnnek: *Döbrentei G.*: Régi magyar i. m. 283–284.: Nr. 238. (1577), 300.: Nr. 249. (1582), 307.: Nr. 254. (1585) – A megfelelő német fordulat a latin verzió pontos megfelelője: (jemandem) *zum Ehegemahl vertrauen*. A rövidebb megfogalmazásban is a *vertrauen/verloben* ígéket használják.

⁹⁷ Haller Gábor naplója 1630–1644. In: Erdélyi Történelmi Adatok IV. Szerk. Szabó Károly. Kolozsvár 1862. 1–103. Számos lakodalom említésével pl. 70.; A „feleségül venni/adni” kifejezéshez példák: EMSzT IV. 1272–1274.

⁹⁸ L. a 2. függelék a *Századok* honlapján: www.szazadok.hu. Megerősítik ezt a Dominkovits Péter által rendelkezésemre bocsátott Sopron megyei meghívók is. Ezek között azonban egyszer előfordul a „vettem magamnak örök házastársul” fordulat is, amelyet láthatóan a „jegyeztem magamnak örök házastársul” szinonimájaként használnak. – A „vettem” formula egy másik kései példája a Gyürky-család naplójából: „Anno 1639 vette el feleségül Atyám uram [Gyürky Miklós] nemzetes Beretky Susanna asszonyomat, volt lakodalmok farsang három napján Rimaszombatban.” *Csoma József*: A losonczy Gyürky család családi naplója. Történelmi Tár (1903) 447.

⁹⁹ *Bárh D.*: Esküvő, keresztelő i. m. 105. – 16. századi példánk: Házassági eskü a református Méliusz Juhász Péter agendájában (1563) „No mondjad, Gál bíró! Isten téged úgy segéljen, aki egy állatjába, személyébe három, Atya, Fiú, Szentlélek egy bizony Isten, mindennek teremtője és éltetője, az híveknek Christusba idvözítője, kegyelmes, igaz, hatalmas, minden jószág kútfeje, hogy te ez Kati asszont szereted, Istennek szörzése szerint *vötted el* igaz házastársul, és arra kötöd magadat, hogy ötet el nem akarod hanni...” [*Méliusz Juhász Péter*.] Valogatot praedikatioc a prophetac es

zül utoljára Milotai Nyilas István 1621. évi kolozsvári agendájának hirdetésí mintaszövegében fordul elő. „Házasulandó személyek vadnak: N. N. *vötte* N. N.-t, ha valaki az keresztyének közül ezek között oly dolgot tudna, mely miatt az szent házasság megbontatnék, és az keresztyének megbotránkozhatnának, tartozik jó idején lelke ismeretinek kötelessége alatt hírré tenni.”¹⁰⁰ Az ellentmondás feloldását az jelenthetné, ha a *feleségül venni* kifejezést a 16. századi meghívók egy részében alkalmazott *választottam feleségül* (latinul: *elegerim (et petiverim) in coniugem*) szófordulattal vélnénk egyenértékűnek, tehát egyszerű eljegyzésre vonatkoztatnánk.¹⁰¹ Bárth Dánielnek e kérdést is tárgyaló kitűnő munkája szerint pedig a furcsa múlt idejű kifejezés az invitálást megelőző esküvel megerősített kézfogóra (a mainál erősebb eljegyzésre) enged következtetni.¹⁰² A problémára később még visszatérünk.

A fentieknél is nagyobb meglepetéssel szolgált, hogy a 16. századi latin nyelvű besztercei meghívók egy részében a *desponso* helyett egyenesen *iungo* vagy *copulo* szerepel, amelyek egyértelműen az egyházi házasságkötés igéi. Mindez azt jelentené, hogy az esketés már jóval a lakodalom, sőt a levelek kiküldése előtt megtörtént. Másrészt gyakran a *desponso* igéhez is csatlakozik egy nehezen értelmezhető kitétel, nevezetesen, hogy *iure/ritu matrimonii* — vagy nem ritkán *ritu sanctae catholicae ecclesiae* formában — azaz a házasság vagy az egyetemes egyház szokásának/rendtartásának megfelelően.¹⁰³ (Létezik

apostoloc irassabol mind egész esztendő által valo fő innepekre es minden felé szükseges dolgokrol es artikulusokrol a regi es mastani doctoroknac magyarazasoc szerint. Vgian ezen praedikatioc vegebe a keresztelesnec, Vr vaczoraia osztogatasnac, eskütesnec es egyeb egy hazi rend tartasnac igaz moggya praediatrico szerint. Debrecen 1563. 409–410. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzött példányt használtuk: RMK I. 220. 4°) Házasságkötés előzetes meghirdetése az evangélikus Bejthe István agendájában (1582) „Ez az embör *vötte* házasul ezt e’ szömélyt, ha valaki hallott vagy tud oly dolgot felöle, kivel az szent házasság ellenzetnék, megjelöntse.” *Bejthe István*: Míképpen a koroztyéni gyeuleközözetben az köröztséögöt vr vachorayat, hazasok, esköttétését, oldozatot, gyontást etc. zolgáltassanak az egy házi tanijtok. Németújvár. 1582. (RMK I. 200.= RMNy Nr. 517 Az OSzK-nak a Teleki Téka példányáról készített fénymásolatát használtuk.) E 4v. (IV. fejezet)

¹⁰⁰ *Milotai Nyilas István*: Agenda, azaz az anyaszentegyhazbeli szolgálat szerént valo czelekedet, melyben az Vy Testamentomnak ket sacramentomának: az szent keresztségnec es az Vr vaczorájának ki szolgáltatásának es az házasulandokknac egbe(n) adattatásoknak moggya meg iratik. Kolozsvár 1621. (RMK I. 515. = RMNy Nr. 1251. Az OSzK mikrofilmjét használtuk: FMK/1220.) 280–281. (III/1.) A hirdetésekben fennmaradt adatok azért is nagyon fontosak, mert kizárják annak lehetőségét, hogy az esküből ismert múltidő az egyházi szertartás keretében korábban kimondott *consensus*-ra vonatkozna, tehát nem igazi múlt lenne.

¹⁰¹ A párhuzamos „adtam feleségül” kifejezés esetében valóban rendelkezünk arra utaló forrással, hogy eljegyzésre vonatkozik. Erdélyi Miklós 1599. január 19-én kelt, leánya menyegzőjére szóló meghívójában az „adtam” terminust használja az invitálás előtti cselekményre, az előttük álló eseményt pedig kézfogásnak (= „esküvő”) nevezi. A szövegből tehát kiderül, hogy az ige itt egyszerűen eljegyzésre utal. (I. 1. függelék: www.szazadok.hu – A levél egyébként egyike azon ritka kora újkori meghívóknak, amelyek a házasságkötés egyházi elemét emeli ki.) Alább magyarázatot fogunk arra adni, hogy ez miért nem utal feltétlenül az „adtam” kifejezés „ígértem” értelmére. – A házassági eskűk az ellen szólnak, hogy a „vettem/adtam” múlt idejű igealakok esetében csak speciális szóhasználatról lenne szó, hiszen ugyanezek az igék más eskűkben jelenidőben, és egyértelműen a mai jelentésüknek megfelelően szerepelnek.

¹⁰² *Bárth D.*: Esküvő, keresztlő i. m. 106–107.

¹⁰³ Szenci Molnár Albert szótára (1604) jól mutatja, hogy a latin „ritus” szót nem helyes egyszerűen szertartásnak fordítanunk, mert a korszakban tágabb jelentésű. A munka a következő je-

ennek egy hosszabb és világosabb változata is: *iuxta ritum et (antiquam) consuetudinem sanctae catholicae ecclesiae/matris ecclesiae* egykorú magyar fordításban pedig: *az anyaszentegyháznak régi szokása és rendelése szerint.*) Kérdés, hogy a házassági jog és a *matrimonium* emlegetése a fenti igékhez hasonlóan utalhat-e a lakodalom előtti cselekmény-egyházi jellegére. A választ egyelőre nem ismerjük.

A házasságkötés kora újkori szókincsét körüljáró elemzésünk során reményeink szerint sikerült érzékeltetnünk azokat a nehézségeket, amelyekkel forrásaink majd minden alkalommal szembesítenek. Ezzel együtt talán az is világossá válhatott, hogy pusztán a szavak és a terminusok segítségével nem lehet megfejtetni a régi magyar házasságkötés rendszerét – saját korunk befolyásától a szövegen kívüli fogódzók segítségével tudunk csak megszabadulni. Tovább kell lépnünk, meg kell vizsgálnunk azt az egyházjogi hátteret, fogalmi hálót, amely a fenti kifejezések tartalmát és egymáshoz való viszonyát meghatározta.

2. A keresztény házasságjog fejlődése

A kereszténység kezdetben nem írt elő semmilyen formális házasságkötési szertartást hívei számára, a 4. század közepétől azonban elterjedt a házasságok utólagos papi vagy püspöki megáldásának a gyakorlata.¹⁰⁴ Bár az áldás egyáltalán nem volt szükséges a házasság érvényességéhez, később mégis körülötte kristályosodott ki fokozatosan egy nászmise, és a folyamat utolsó állomásként az egyház házasságkötési szertartása.¹⁰⁵ Döntő jelentőséggel bírt a fejlődés során a 12. század, amikor a házasság — elsősorban Szent Ágoston tanításai

---

lentéseket adja meg: „Szokás, mód, törvény.” A „ritualis” melléknevet pedig „szokási, rendtartási” formában fordítja. *Szenci Molnár A.*: Dictionarium i. m. oldalszám nélkül. – Külön kiemelendő, hogy a „catholica ecclesia” terminussal is nagyon óvatosan kell eljárni, mivel a 16. században gyakran „egyetemes egyház” értelemben használják, természetesen mindenki a maga felekezetére: ekkor még nem a *Tridentinum* utáni katolikus egyház kizárólagos jelzője. Dragonus Gáspár soproni evangélikus lelkész 1576. október 12-én Hegyfaluban kelt, a soproni tanácsnak szóló menyegzői meghívójában azt mondja: „ritu et juxta antiquam et approbatam consuetudinem sanctissimae catholicae ecclesiae” jegyezte el jövendőbeli házastársául Dévén Katalint. A Dunántúli Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházkerület Történetéhez. 1. Szerk. Payr Sándor. Sopron 1910. 32–33.: Nr. 21. (Az interneten is: <http://mek.oszk.hu> – A letöltés időpontja: 2010. jún. 10.) Ugyanerre egy igen kései református (1623/25) példa „Ne puellae fideles infidelibus conjungantur. Notum est ex sacris literis, olim divinitus vetita hujusmodi conjugia imparia, ne scilicet alterutra persona in vera religione corrumperetur et ad impietatem vel infidelitatem seduceretur, ideoque neque Haereticis damnatis, neque Judaeis, neque ethnicis catholicas dandas puellas statuimus, ne jugum cum infidelibus ducamus. Si vero contra interdictum hoc fecerint parentes scientes et volentes, censurae canonicae obnoxii sumus.” *Czeglédi Szabó P.*: Az Edgyházi jó i. m. 57–58. (III/40. kánon) A szöveg magyar fordításából is kitetszik, hogy a „catholica puella” keresztény, azaz református leányt jelent. A köztudottan református felekezeti kötődésű csesdi Báthory István 1579. évi menyegzői meghívójában szereplő fordulatot (*ritu sanctae catholicae ecclesiae*) is ennek megfelelően kell értelmeznünk.

¹⁰⁴ A keresztény házassági jog fejlődéséről általában: *Jack Goody*: The Development of the Family and Marriage in Europe. Cambridge 1983.; *Jean Claude Bologne*: Histoire du mariage en Occident. Paris 1995. Az alábbi új tanulmánykötethez sajnos nem tudunk hozzáférni: To Have and to Hold: Marrying and Its Documentation in Western Christendom 400–1600. Ed. Philip L. Reynolds – John Witter. New York 2007.

nyomán — végleg elnyerte helyét a szentségek között. A szentségi jelleg elfogadásának evilági következménye a házassági jog, és rajta keresztül a társadalom valóságos „reformációja” lett.¹⁰⁶ Az egyház ezután egyre inkább igényt formált a házasságkötések felügyeletére, és magának követelte a felettük való bírászkodás jogát is, a házasságot pedig mint sákramentumot felbonthatatlannak tekintette. A cölibátussal egyenrangú új eszmény született,¹⁰⁷ amelynek intézményes szabályozását jelentős római jogi elemek beemelésével alkották meg. A legfontosabb átvétel kétségkívül az az alapelv volt, hogy a házasságokat csak két személy szabad, minden külső kényszer nélküli egyetértése (*consensus*) hozhatja létre, ami radikálisan eltért a germán jognak a nagycsalád kizárólagos döntési jogát hangsúlyozó szemléletétől.

A reform részleteinek alakításában két nagy 12. századi kánonjogi irányzatnak jutott döntő szerep, a gallikán egyházat képviselő párizsi iskolának, illetve az itáliai egyházhoz (*ecclesia cisalpina*) szorosan kapcsolódó bolognai iskolának. A Petrus Lombardus (†1159) vezette párizsiak, illetve a Gratianus (†1164) névelvel fémjelzett bolognaiak a *consensus* elsődlegességében, a házasság felbonthatatlanságában egyetértettek, de eltért a véleményük azt illetően, hogy melyik cselekményben rejlik a házastársi viszonyt végleg megpecsételő szentség.¹⁰⁸ Gratianus szerint ez az elem a házasság elhálása (*copula carnalis*), tehát a nem elhált házasság (*conjugium initiatum*) felbontható, és két *consensus* nyilvánítás közül a sorrendtől függetlenül mindig az elhált (*conjugium ratum/perfectum*) az érvényes.¹⁰⁹ A párizsi iskola azonban a szentséget magában a házassági akaratnyilvánításban vélte felfedezni, és egy további római jogi fogalom, a mai értelemben vett eljegyzés meghonosításával kívánta elérni a házasság intézményének megszilárdítását. Yves de Chartres (†1116) kánonjogi munkáiban jelenik meg először az a szemlélet, amely megkülönbözteti egymástól a jövő idejű ígéretet tartalmazó, felbontható eljegyzést (*sponsalia de futuro*)

¹⁰⁵ Erdő Péter: Egyházjog a középkori Magyarországon. Bp. 2001. 220–226. A középkori házasságkötésre gyakorolt növekvő egyházi befolyást jellemzi.

¹⁰⁶ Bologne, J. C.: Histoire du mariage i. m. 134–142. – A találó „reformáció”, illetve „reneszánsz” kifejezéseket Joel Francis Harrington használja a 12. századi egyháznak a házassági jogot érintő döntő változtatásaira. Joel Francis Harrington: Reordering Marriage and Society in Reformation Germany. Cambridge–New York 1995. 50–59.; Erdő P.: Egyházjog i. m. 229–231.; HRG I. Bd. c. 818–820. A szentségi jellegről: uo. c. 833.

¹⁰⁷ Főleg a reformátorok polemikus megnyilatkozásai nyomán a tudományban is sokáig tartotta magát a nézet, hogy a középkori egyház mindvégig kevesebbre becsülte a házasságot a cölibátusnál. A 12. század reformja után ez ebben a formában már biztosan nem igaz. Franz Falk már a 20. század elején monográfiát szentelt a kérdésnek: Franz Falk: Die Ehe am Ausgang des Mittelalters. Eine kirchen- und kulturhistorische Studie. (Erläuterungen und Ergänzungen zu Janssens Geschichte des deutschen Volkes VI. Bd. 4. Heft.) Freiburg 1908. A könyv a katolikus szerző erős felekezeti elfogultsága ellenére ma is haszonnal forgatható.

¹⁰⁸ A bolognai és párizsi iskola között a 12. században lezajlott, III. Sándor pápa (1159–1181) tevékenységével lezáruló nagy kánonjogi vitáról magyarul a legrészletesebben, de az értékelésben számos vitatható elemmel: Hanuy Ferenc: A jegyesség és házasságkötési forma kifejlődése a „Ne temere” decretumig [1907-ig]. Bp. 1912. 69–93. – A vita tömör bemutatása: Steven Ozment: When Fathers Ruled. Family Life in Reformation Europe. Cambridge, Massachusetts–London 1983. 26–27.

¹⁰⁹ Gratianus tanításairól napjainkig az egyik legjobb tömör összefoglalás: Emil Friedberg: Verlobung und Trauung. Zugleich als Kritik von Sohm das Recht der Eheschliessung. Leipzig 1876. 27–30.

a teljesen felbonthatatlannak tekintett, jelen idejű ígéretet megfogalmazó házasságkötéstől (*sponsalia de praesenti*).¹¹⁰ A párizsi iskola ezzel — legalább is elméleti síkon — megalkotta a keresztény házasságkötések ma is ismert rendjét, amelynek első, előkészületi fázisát a római jogi eredetű eljegyzés képezte, a második fázist pedig a valószínűleg a germán jogból megörökölt házasságkötés. Nézetük szerint egy személy két egymást követő „eljegyzése” (*sponsalia*) közül mindig az az érvényes, amelyben a házassági szándékot jelen idejű szavakkal (*de praesenti*) fejezik ki, és nem az a döntő, hogy melyiket hálták el. A két irányzat vitáját a kánonjogászként is elismert III. Sándor pápa (1159–1181) zárta le, lényegében inkább a párizsi iskolának adva igazat. Gratianusnak az elhálás jelentős jogi szerepéről vallott nézetei mindössze két részletben érvényesültek: a nem elhált házasság esetén az egyház engedélyezte a házasfelek valamely szerzetbe való belépését, pápai diszpenzáció révén pedig akár a válást is, illetve elismerte, hogy a jövő idejű szavakkal kifejezett házasságkötési szándékot is érvényes házassággá változtatja az elhálás (*sponsalia de futuro carnali copula subsecuta*).

Bár a változtatások a házasság feletti egyházi befolyás növelésére irányultak, a *consensus* kizárólagos hangsúlyozása folytán átmenetileg mégis a jogintézmény társadalmi kontrolljának gyengülésével jártak. Az egyház ugyanis saját kánonjogi elvei miatt kénytelen volt azokat a házasságokat is érvényesnek elismerni, amelyek nyilvánosság és formális szertartások nélkül, a szülők beleegyezését sem kérve kötöttek meg (*matrimonium clandestinum*).¹¹¹ Érthető tehát, hogy hamarosan a klandesztin házasságok elleni küzdelem vált a házassági jog fejlődésének fő motorjává. A házasság az egyház szemében továbbra is olyan szentség maradt, amelyet a felek egymásnak szolgáltattak ki, de ehhez egyre inkább megkívánták a nyilvánosságot, a pap hitelesítő szerepét.¹¹² A negyedik lateráni zsinat (1215) ennek megfelelően előírta a házasságkötések papi megáldását, ráadásul az esemény háromszori előzetes hirdetését, illetve tanúk jelenlétét is szükségesnek tartotta. Igaz, a klandesztin házasságok érvényességét ez a szabályozás sem vonta kétségbe.¹¹³

A késő középkori fejlődés végső soron mégis az egyház szerepének lassú, de folyamatos erősödését hozta. Az egyházi szertartás sok helyen a megkötött házasság utólagos megáldására szorítkozott, de máshol már a kétfázisú házasságkötés sorrendben második fontos cselekményéhez, a menyasszony átadásának rítusához (*traditio/Traung*) kapcsolódott. A pap itt kiemelt helyzetű tanúból ceremóniamesterré lépett el: a menyasszony rokona vagy egy megbízott harmadik személy (*orator/Fürsprecher*) helyett már ő bocsátotta a lányt a vőlegény kezébe, a szertartás pedig a magánházakból és közteterekről egyre inkább a templomokba költözött.¹¹⁴ Még a középkor végén is jellemző volt azonban, hogy

¹¹⁰ Georges Duby: A lovag, a nő és a pap. A házasság a középkori Franciaországban. Bp. 2006. 203–204.

¹¹¹ Gillis, J. R.: For better i. m. 20.

¹¹² Ozment, S.: When Fathers Ruled i. m. 25–26.

¹¹³ Harrington, J. F.: Reordering Marriage i. m. 57.

¹¹⁴ Hans Bächtold: Die Gebräuche bei Verlobung und Hochzeit mit besonderer Berücksichtigung der Schweiz. Eine vergleichend volkskundliche Studie. (Schriften der Schweizerischen Gesell-

a *consensus* kinyilvánítása, illetve a menyasszony átadásából (*traditio*) egyre inkább a két fél összeadásává (*copulatio*) váló cselekmény a templom kapujában történt meg, és csak ezután vonult be a násznép Isten házába, hogy ott meghallgassák a nászmisét, és a pár elnyerje a nászáldást.¹¹⁵

Kezdetben úgy tűnt, hogy a reformáció a középkortól gyökeresen eltérő új házassági jogot teremt. Luther rövid ingadozás után elvetette a házasság szentségi jellegét. Ennek megfelelően nem tekintette azt többé felbonthatatlannak sem, sőt, világi dolognak nevezte,¹¹⁶ azt értve ez alatt, hogy a teremtett világnak a bűnbeesés után létrejött intézményeihez tartozik, és világi szabályozás tárgya. A gondolatmenet gyakorlati következményként megjelent a válás lehetősége, a házassági akadályok közül pedig eltűnt a „lelki rokonság.”¹¹⁷ Bár a reformáció a házasságot kivette a szentségek sorából, ám jelentőségét a káros-

---

schaft für Volkskunde 11.) Strassburg 1914. 200–208., 213–214.; *Duby, G.*: A lovag i. m. 173–175.; HRG I. Bd. c. 820. A *Trauung* szó csak a kora újkorra válik az egyházi szertartás német megnevezésévé, eredetileg ugyanis a germán jogból örökölt fenti átadási cselekményt jelentette.

¹¹⁵ *Goody, J.*: The Development i. m. 147.; *Gillis, J. R.*: For better i. m. 18–19.; *Duby, G.*: A lovag i. m. 174–175. – Még Luther 1529-ban napvilágot látott *Traubüchlein*-jában is ez a középkori szertartásrend jelenik meg. *Wettlaufer, J.*: Beilager i. m. 91. A reformáció korában Augsburgban csak a prédikáció és a nászáldás történt a templomban, az eljegyzéskor kinyilvánított *consensus* megerősítése a kapuban történt. *Lyndal Roper*: „Going to Church and Street”: Weddings in Reformation Augsburg. Past and Present 106. (1985: Febr.) 99. – A nagy városi plébániatemplomokban a késő középkorban egy külön csarnokszerű bejárat (*Brauttür/ Brautpforte* = menyasszonykapu) is megjelent a szertartás első felének (kérdések, összeadás) lebonyolítására. *Falk, F.*: Die Ehe am Ausgang i. m. 3–4.; *Reitemeier, A.*: Pfarrkirchen in der Stadt i. m. 325.

¹¹⁶ A legjobb összefoglalás Luthernek a házassághoz kapcsolódó nézeteiről: *Hartwig Dieterich*: Das protestantische Eherecht in Deutschland bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts. (Jus ecclesiasticum 10.) München 1970. 24–74., ill. röviden: *Deneke, B.*: Hochzeit i. m. 14.; *Roper, L.*: Going to Church i. m. 64–65. A reformáció helvét iránya is elfogadta a házasság világi jellegét. Kálvin János egyenesen a hajvágáshoz hasonlította a házasságkötést. *Goody, J.*: The Development i. m. 167. – Lutheréhez mérhetően radikális álláspontot a hazai protestantizmus jelentős alakjai között csak Méliusz Juhász Péternél találunk: „De mast megeskütjük az keresztyének végezése szerint, hogy mint Istennél az házasság hit nélkül is válhatatlan egyezség, így emberek előtt is legyen bomolhatatlan. Eskütjük szabad akaratból, szabadságból, nem rabi kötélből, mintha anélkül meg nem lehetne, mert Ádámot, az szent atyákat, prófétákat, királyokat, apostolokat noha pápa öszve nem bővölte, öszve nem esküdtek, azért ugyan válhatatlanul éltek az házasságba mint szent jámborok. Pápa, Soter és Euaristus pápa világ kezdeti után négyezer százharminckilenc esztendőbe, Christus születése után százhetvenhét esztendőbe tojták. Ezt helyén hadták az keresztyének az emberek állhatatlansága megerősítéséért, de ezt vélni, hogy az házasság nem házasság az pápa eskütése kívül, vagy hogy az hit legyen oka az házasságnak, pápai babonás hazugság. Avagy így csak pap uram esküthesse, egyéb esküdt jámbor nem eskütheti, hamisság. Avagy hogy az kiket jámborok Isten szerint, igaz confessus szerint öszveszörzötték, házasság nem volna, avagy hogy el nem hálhatná véle, mert hogy pap uram öszve nem bővölte pápai módra az stózával, az templomba nem illette. Avagy hogy elválhatnának, akiket Isten szerint Isten öszveköttött, átkozott babonás ember legyen. Aki személyhez, csak paphoz, helyhez csak az templomhoz, oltárhoz, időhöz köti, hogy soha nem házasság, míg meg nem esküsznek, átkozott legyen, mert így hát Isten nem szörzött volna Ádám és Éva közt házasságot. Így Ábrahám, az pátriárkák házások nem voltak volna, mert őket senki öszve nem eskütte, Iuramentum, copulatio coniugum iuramento facta non est de substantia matrimonii, nem az esküvésből áll az házasság, hanem Istennek szörzéséből és az igaz consensusból.” *Méliusz Juhász P.*: Valogatot praedikatioc i. m. 398–399. A *consensus* hangsúlyozása egyúttal a kánonjog erős hatására is utal.

¹¹⁷ A középkori egyházban meglévő házassági akadályokról: *Goody, J.*: The Development i. m. 110–145.

nak tartott cölibátussal szemben megemelte,¹¹⁸ és ez hosszú távon megvetette a házasság kiemelt, már-már a szentségekre emlékeztető egyházi felfogásának alapját.¹¹⁹

Luther a kétféle eljegyzés (*sponsalia de praesenti/de futuro*) megkülönböztetését is erőszakoltnak, a szavakkal való játéknak tartotta („*ein lauter Narrenspiel*”), egyetlen, házasságkötő erejű eljegyzést (*Eheverlöbniß*) ismert el. Csak azt az eljegyzést nem tekintette konstitutív hatályúnak, amelynek érvényességét konkrét feltételhez kötötték. (Formális feltétel nélkül is ilyennek minősült a kiskorúak házasságkötése, amely csak nagykorúságuk elérésével emelkedett jogerőre.) A házasságot tehát szerinte az eljegyzés teremti meg, az egyházi szertartás keretében csak a már megkötött házasság nyilvános megerősítése történik. Erősen emlékeztet véleménye a bolognai iskola mesterének, Gratianusnak tanításaira, ám el is tér tőle annyiban, hogy a házassághoz szükségesnek tartja a szülői beleegyezést, és Philipp Melanchthonnal vagy éppen Théodore de Béze-ell ellentétben nem tulajdonít az elhálásnak elsőrendű jogi jelentőséget. Luthernek a házasság „világi” jellegéről alkotott nézetét a helvét reformáció nagy alakjai is osztották, ám a hitújítás végül mégsem hozott forradalmi változást a házassági jog terén, sőt, egyes történészek szerint a család felfogásában sem.¹²⁰ A házasság feletti egyházi kontroll alakulását sokkal inkább a 12. században elkezdődött hosszú távú folyamat szabta meg. Az új felekezetek középkori öröksége teszi azt érthetővé, hogy Luthernek a kánonjogászok elleni heves kirohanásai ellenére a protestáns egyházjog középkori kánonjogi alapokon jött létre,¹²¹ és végül mégsem szakított teljesen a kétféle eljegyzés megkülönböztetésével: a nézetek a kérdést illetően szemmel láthatóan erősen megoszlottak.¹²² Az mindenképpen kimondható, hogy a házastársi jogviszony kezdetét Lutherhez hasonlóan az evangélikusok jelentős része a nyilvános eljegyzésben látta, az azt követő egyházi szertartást pedig csak egyfajta megerősítésnek tekintette.¹²³ A középkori gyökerek magyarázzák azt is, hogy egészen a 17–18. századig a protestáns egyházak a házasság érvényességét nem kötötték feltétlenül az egyházi

¹¹⁸ A cölibátusnak a házassággal való jellegzetes reformátori szembeállításáról: *Ozment, S.* When Fathers Ruled i. m. 1–8.

¹¹⁹ A házasságkötés hazai protestáns felfogásáról értékes adalékokkal szolgál a Milotai-féle agenda, amely igyekszik magyarázatot adni arra, hogy miért a két szentséggel (kereszttség, úrvacsora) együtt tárgyalja az összeadás módját. *Milotai Nyilas I.*: Agenda i. m. 311–317.

¹²⁰ Ez a nézet Joel Francis Harrington nevéhez fűződik. *Harrington, J. F.*: Reordering Marriage i. m. 16–17., 273–278. Harrington szerint a házasságjognak a 12. század óta zajló egyházi „reformációja” a 15. századtól a világi hatóságok hasonló törekvéseivel is társult.

¹²¹ *Dieterich, H.*: Das protestantische Eherecht i. m. 18–19.

¹²² Uo. 153–154., 185–187.

¹²³ *Dülmen, R.*: Kultur und Alltag i. m. 141–144.; *Jegel, A.*: Altnürnberger Hochzeitsbrauch i. m. 247. Ulrich Zwingli 1525. évi szabályozása nyomán svájci reformátusok is az eljegyzést tekintették a házasság létesítőjének, majd a 17. századtól egyre inkább az egyházi szertartást. *Ledermann-Weibel, R.*: Zürcher Hochzeitsgedichte i. m. 42–44.; *Bächtold, H.*: Die Gebräuche i. m. 208–210. Bächtold azt a német nyelvterületen elterjedt közmondást is idézi, miszerint „a jegyesek Isten előtt házastársnak számítanak” („Brautleute sind vor Gott Eheleute”). Az elterjedt szemlélet gyakorlati következményeként a közvélemény sok helyen elfogadta a jegyesek szexuális kapcsolatát is. A jegyesek házaspárként való felfogásához még: *Roper, L.*: Going to Church i. m. 67.

szertartáshoz. A házasságkötések ellenőrzésére való törekvés azonban esetükben is egyre erősebbé vált, ami a házassági bíráskodásban is tükröződött.

A tridenti zsinat vitáiban megszülető új katolikus egyház ellenben már egészen korán a házassági jog átfogó rendezésére szánta el magát, elsősorban azért, hogy leszámoljon a minden felekezet számára nagy gondot jelentő klandesztin házasságokkal. A tridenti (trentói) zsinat 1563. november 11-én kiadott ún. *Tametsi* dekrétumával a házasságkötés terén új korszak vette kezdetét.¹²⁴ Itt általános rendszerbe foglalták a már a középkorban is hangoztatott, de nem következetesen érvényesített kívánalmakat: a házasságokat templomban pap előtt kell kötni, két vagy három tanú jelenlétében, és az esetleges házassági akadályok miatt az esküvőt megelőzően háromszori kihirdetés szükséges. Mindazon házasságok, amelyek e kritériumoknak nem tesznek eleget, érvénytelennek minősülnek. A katolikus egyház tehát a korábbi kánonjogi fenntartásokon átlépve szakított a *consensus* egyeduralmával, és saját közreműködését nélkülözhetetlennek nyilvánította. (Ettől kezdve jelenik meg az a közkeletű, egyházi jogi értelemben természetesen téves nézet, hogy a lényegi [konstitutív hatályú] cselekmény a párnak a pap általi összedása.)

A házasságkötés katolikus rendezése az ugyanakkor hasonló szabályok bevezetésével próbálkozó protestáns felekezetekre is jelentős hatást gyakorolt.¹²⁵ Hosszú folyamat végeredményeként a 18. századra a római jogi felfogás átvételével ők is a katolikus szabályozáshoz hasonló eredményre jutottak, a házasságok érvényességéhez előírva az egyházi szertartást.

Ha a hazai helyzetet tekintjük, a kora újkor végére kialakult kötelező egyházi házasságkötési szertartás minden magyarországi és erdélyi felekezetnél hat részre tagolódott.¹²⁶

- 1) Kérdések a házasulandókhöz. a) Az esetleges házassági akadályokról (a reformátusoknál csak a 17. századtól), ill. b) A házasulandók közötti szeretetről és házassági szándékról (*consensus*). – A következő elem, a prédikáció olykor bekerült a kétféle kérdés közé.
- 2) Prédikáció. Magvát minden felekezet esetében a szent ágostoni *triplex bonum*-elmélet képezte, amely szerint a házasság három haszna és célja: az emberi nem szaporítása, a paráznaság eltávolítása, végül pedig az, hogy Krisztus és az Egyház frigyének leképezése legyen.¹²⁷ A protestán-

¹²⁴ Legújabbban *Erdő P.*: Egyházi jog i. m. 233–234. A zsinati döntéshozatalt részletesen ismerteti, és a dekrétumot közli: *Kováts Gy.*: A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint. Bp. 1883. 34–46.

¹²⁵ Több magyarországi protestáns szabályozás már a *Tametsi* dekrétumot megelőzően megpróbálta rendezni a házasságkötések formai követelményeit, gondolunk itt Johannes Honterus 1547-ben megjelent erdélyi szász egyházi törvénykönyvére, vagy éppen az 1555-ben tartott II. erdödi zsinat végzéseire. *Pokoly József*: A magyar protestáns házassági jog rövid története 1786-ig. *Protestáns Szemle* 6. (1894) 102–110. – A házasságokra vonatkozó egyházi szabályozás kora újkori angliai erősödéséről és annak korlátairól: *Goody, J.*: The Development i. m. 148–149.

¹²⁶ A házasságkötési szertartás elemei tekintetében Bárh Dániel friss monográfiájára támaszkodtunk: *Bárh D.*: Esküvő, keresztelő i. m. 96–138.

¹²⁷ A *triplex bonum* elmületről: *Harrington, J. F.*: Reordering marriage i. m. 50–51.; *Dieterich, H.*: Das protestantische Eherecht i. m. 22.; *Bologne, J. C.*: Histoire du mariage i. m. 84–88.

- sok ezt gyakran egy negyedik elemmel, a bűnbeesés miatt szenvedő emberpár egymásnak nyújtott segítségével is kiegészítik.
- 3) Eskü. A reformátusoknál a papi kijelentés előtt, a katolikusoknál a papi kijelentés után.¹²⁸
  - 4) Gyűrűváltás (inkább csak a katolikus és az evangélikus liturgiában).
  - 5) A házasság létrejöttének papi kijelentése (*copulatio*), az „összszedés”, amely alatt a pár egymás kezét fogja.
  - 6) Nászáldás.

3. Egy régi vita és magyar leágazása

A keresztény házasságkötés fent vázolt fejlődése természetesen napjainkban is számos vita tárgya, mind a cselekmények formáját, mind pedig jogi tartalmukat illetően. Jelen kérdésfelvetésünk (a házasságkötés egyházi és világi elemeinek viszonya) szempontjából egy ma is számon tartott 19. századi német jogtörténeti vita, és ritkábban emlegetett magyarországi folytatása lesz a legfontosabb számunkra. A Bismarck-féle németországi *Kulturkampf* idején zajlott két rendkívüli felkészültségű evangélikus jogtörténész, a kancellárt támogató nemzeti liberális Emil Friedberg (1837–1910) és a konzervatív Rudolph Sohm (1841–1917) polémiája a házasságkötés történetéről.¹²⁹ Állásfoglalásaik igen erős aktualitással is bírtak, hiszen éppen a vita alatt (1875. február 6-án) vezették be a Német Birodalomban a kötelező polgári házasságot, és ennek előkészületeire, illetve megvalósulására a két jogász egészen tudatosan reflektált is. Munkáikban a régi kánonjogászok véleményét nem csupán külső szemlélőként elemezték, hanem maguk is bekapcsolódtak ugyanabba a diskurzusba. A vita leginkább az egyes jogi mozzanatok tartalma és eredete körül zajlott. A lényegét egyszerűen megfogalmazva: megpróbálták feltárni a germán jog, a kánonjog és a római jog szerepét, illetve egymáshoz való viszonyát a nyugat-európai házasságkötés történeti alakulásában.

Bár a vita Friedberg 1865-ben megjelent monográfiájával indult, praktikus okokból érdemes először Sohm nagyon sarkos nézeteit kifejteni. A kánonjogász nem kevesebbet állít, mint hogy a germán házassági jog látenszen, a sko-

¹²⁸ A házassági esküről Bárh Dániel kimutatta, hogy nem magyar sajátosság. Európa számos részén a házassági liturgia része, csak a német és olasz területeken hiányzik, amelyek szertartásaira meghatározó befolyást gyakorolt a *Rituale Romanum*. Bárh D.: Esküvő, keresztelő i. m. 111–116.

¹²⁹ A két alpmű: *Emil Friedberg*: Das Recht der Eheschließung in seiner geschichtlichen Entwicklung. Leipzig 1865. (Az interneten is: <http://books.google.hu> – A letöltés időpontja: 2010. jún. 10.); *Rudolph Sohm*: Das Recht der Eheschließung aus dem deutschen und canonischen Recht geschichtlich entwickelt. Eine Antwort auf die Frage nach dem Verhältnis der kirchlichen Trauung zur Civilehe. Weimar 1875. (Az interneten is: <http://num-scd-ulp.u-strasbg.fr> – A letöltés időpontja: 2010. jún. 10.) Majd a két kismonográfia terjedelmű vitairat: *Emil Friedberg*: Verlobung und Trauung. Zugleich als Kritik von Sohm das Recht der Eheschließung. Leipzig 1876. (A ritka kiadvány Magyarországon az OSZK-ban elérhető); *Rudolph Sohm*: Trauung und Verlobung: Eine Entgegnung auf Friedberg: Verlobung und Trauung. Weimar 1876. (Az interneten is: <http://dlib-pr.mpij.mpg.de> – A letöltés időpontja: 2010. jún. 10.); A vitához kapcsolódó, Magyarországon jórészt elérhetetlen egyéb szakirodalmi tételek felsorolása: *Harrington, J. F.*: Reordering marriage i. m. 4–5.: 7. jegyzet. – Itt kel megjegyeznünk, hogy a vita résztvevői a helvét irányzat házassági jogát nem vizsgálták.

lasztika köpenyébe burkolva továbbélt a középkori kánonjogban, és onnan az alapszerkezet érintetlenül átkerült az evangélikus egyházjogba is. A házasságkötés két fázisából mindvégig az első marad a házasságkötő erejű. A legáltalánosabb germán házasságkötési formában (*Muntehe*)¹³⁰ ez az első fázis az eljegyzés (*Verlobung*), amely a két nagycsalád szóbeli szerződés formájában köt meg egymással (később a vőlegény is cselekvő szerephez jut), a második fázis pedig a menyasszony, illetve a felette gyakorolt gyámi jogkör szertartásos átadása a vőlegény számára (*Trauung*). A házasságot Sohm elmélete szerint a *Verlobung* hozza létre,¹³¹ ám pusztán negatív hatással, meghatározva azt, hogy más személlyel nem léphetnek hasonló viszonyra, majd a *Trauung* mint végrehajtási cselekmény során jelenik meg a pozitív hatás: nevezetesen a házastársi életközösség (*Ehegemeinschaft*). A Gratianus-féle kánonjogi *conjugium initiatum* nem lenne más, mint a germán *Verlobung*, a *conjugium perfectum* pedig lényegileg megfelelne a germán *Trauung*nak.¹³² A különbséget mindössze az jelenti, hogy a kánonjogban a *Trauung* jogi funkcióját az elhalás (*matrimonii consummatio*) veszi át. Sohm azt is határozottan állította, hogy a párizsi iskolának a 12. században hivatalos állásponttá emelkedett distinkciója írott malaszt maradt: a római jogi *eredetű sponsalia de futuro* (a mainak megfelelő eljegyzés) a gyakorlatban nem honosodott meg, és a középkor folyamán csak egyetlen, házasságkötő erejű eljegyzés létezett¹³³ – ezt tanúsítanak azok a számos germán és újlatin nyelvben felbukkanó szavak is, amelyek egyaránt jelölhetnek házastársat és jegvest, illetve eljegyzést és házasságkötést. Sohm arra is talál magyarázatot, hogy a 12. század nagy reformja után elterjedő egyházi szertartás mint kiegészítő elem miért a végrehajtási cselekménynek minősülő második fázishoz kapcsolódik a házasságot valójában létrehozó eljegyzés helyett: szerinte már régóta a *Trauung* napján tartották a házasságkötés világi jellegű ünnepélyét, azaz a szűkebb értelemben vett lakodalmat (*Hochzeitsfeier*), és logikusnak tűnt, hogy az egyház ünnepi alkalma is ehhez kapcsolódjon.¹³⁴ A végrehajtási elem és az egyházi szertartás összekapcsolódásával azonban éppen a házasságkötő cselekmény, a jogi szempontból döntő eljegyzés maradt kívül a szabályozáson, és ez az egyház teljes eszköztelenségét eredményezte. A tanulságot a katolikus egyház a tridenti zsinaton vonta le: elvégezte a kánonjogi házasság első lényeges módosí-

¹³⁰ A germán házasságkötés különböző válfajairól: HRG I. Bd. 810–818.; *Duby, G.*: A lovag i. m. 48–53.

¹³¹ Sohmnak a *Verlobung* házasságkötő hatására vonatkozó elméletét Hans Bächtold is elfogadta svájci forrásanyagra épülő, kitűnő munkájában: *Bächtold, H.*: Die Gebräuche i. m. 210–211. – Sohmnak a germán házasságkötési cselekmények jogi tartalmáról adott értékelése egyébként nagyon hasonlít a zsidó házasságkötés elemeinek hagyományos értékelésére. A zsidóknál is az eljegyzés (*aras*) teremtette meg a házasságot. *Tamar Somogyi*: Die Braut im Alten Testament. In: Die Braut. Geliebt, verkauft, getauscht, geraubt i. m. Bd. 1. 141–142.

¹³² *Sohm, R.* Trauung und Verlobung i. m. 61–62.

¹³³ Uo. 74–108.

¹³⁴ „Auch darin hatte sie [die Kirche] sich wesentlich an weltliche Sitte angeschlossen, dass sie, wie soeben gezeigt, nicht den Tag der Verlobung, das heißt den Tag der Eheschließung, sondern den Tag der Trauung zur kirchlichen Feier erwählte. Der Trauungstag war schon seit alter Zeit der „Hochzeitstag“, daß heißt der Festtag weltlicher Sitte, und wie der weltliche, so sollte er auch der kirchliche Feiertag sein.” *Sohm, R.*: Das Recht der Eheschließung i. m. 187.

tását. Az eljegyzés házassággkötő erejét felismerve az egyházi szertartást eljegyzési szertartássá változtatták, a második fázis, a *Trauung* tulajdonképpen megszűnt, és csökevényei mint összeadási formulák a házassággkötő eljegyzéshez kapcsolódtak. Az új templomi szertartás lényegét azonban nem ezek, az összeadás szavai (*copulatio*) képezték, hanem a pap mint tanú jelenlétében ünnepélyesen kinyilvánított *consensus*. (A germán jogi *Verlobung* funkcionális utódját tehát a tridentinai zsinat utáni katolikus templomi szertartásnak az egyetértésre irányuló kérdéseiben és az arra adott válaszokban véli felfedezni.) Ekkor vált valósággá a 12. században megalkotott distinkció: az egyház közreműködésével ünnepélyessé tett *sponsalia de praesenti* mint házassággkötés előtt a katolikus házassággkötési rendben megjelent a valódi, elhálással házassággá már nem változtatható *sponsalia de futuro*, a modern, római jogi eredetű eljegyzés.¹³⁵

Az evangélikusok más utat jártak be. Az elmélet szerint Luther egyáltalán nem ment szembe a kánonjogi tanítások lényegével, amikor a *sponsalia de futuro* és *sponsalia de praesenti* közötti merőben elméleti megkülönböztetést szavakkal való játéknak minősítette, hanem pusztán az addig is általános felfogást rögzítette.¹³⁶ Sohm úgy látta, hogy az evangélikus egyházjog a 16. században teljesen megőrizte a középkori kánonjog házassággkötési rendszerét, a jogviszonyt megteremtő eljegyzéssel, és a szerződés végrehajtásával, az elhálással. A 17. század folyamán pedig ez annyiban módosult, hogy előbb az elhálás mellett, majd annak szerepét teljesen átvéve a germán jogi átadási ügylet körül kialakult egyházi szertartás (*Trauung*) jelentette a második, végrehajtási cselekményt. Ezzel helyreállt volna az eredeti germán házassági rend, amelyet csak a római házassági jognak a 18. században lezajlott recepciója törölt el. Az evangélikus területeken tehát csak ekkor jött volna létre a házassággkötés modern menete, amelyben az első lépés csupán jogi jelentőség nélküli előkészítés, és a második lépés, az egyházi szertartás hozza létre a házasságot.¹³⁷

Friedberg hasonló erudícióval kifejtett nézetei a fenti gondolatokkal homlokegyenest ellenkezőek. Nála már a germán jog korában is a második fázis, a *Trauung* létesíti a házasságot, és ez így marad szerinte a kánonjogban is. Friedberg úgy véli, hogy a germán jogi *Verlobung* a középkor folyamán beleolvad a *Trauungba*, egyetlen házassággkötési cselekményt képezve, és ennek előkészítéseként jelenik meg a 12. században a római jogi eredetű eljegyzés (*sponsalia de futuro*). A kánonjog tanítása szerint a házasságot létesítő, szintén a római jogból átvett *sponsalia de praesenti* pedig az új összetett *Trauung* egyik elemeként tűnik fel. A kánonjogász éppen ebben véli felfedezni annak bizonyítékát, hogy korábban is a *Trauung* volt a házasság kezdete. (A két germán jogi cselekmény középkori összeolvadásáról vallott nézet feltűnően emlékeztet arra, amit Sohm a tridentinai zsinatról állított. A két elmélet azonban jelentősen különbözik is egy-

¹³⁵ Uo. 187–196. Az utóbbi feltételezés értékelésekor feltétlenül tudatában kell lennünk annak, hogy a *Tametsi* dekrétum egyáltalán nem szabályozza az eljegyzést.

¹³⁶ Sohm, R. *Trauung und Verlobung* i. m. 110–123.

¹³⁷ Richard von Dülmen 1990-ben megjelent monográfiájában Sohm nézeteivel egybehangzó módon mutatja be az evangélikus házassággkötés kora újkori hangsúlyeltolódását. *Dülmen, R.: Kultur und Alltag* i. m. 144–145., 148.

mástól, hiszen a folyamat irányát ellentétesen állapítják meg: ebben a tézisben a kevésbé jelentős *Verlobung* olvad bele a házassághoz köthető *Trauung*ba.)

Friedberg szerint tehát a párizsi iskola distinkciója igenis meghonosodott, sőt általánosan elfogadottá vált a kánonjogban. Gratianus tanításainak jelentőségét megkérdőjelezi, és kifejti, hogy a bolognai kánonjogász lényegében nem is kettő, hanem három egymást követő házassághoz kötési cselekményt különböztet meg, a differenciálatlan eljegyzést (*desponsatio* = *Verlobung*), a menyasszony átadását (*traditio* = *Trauung*) és az elhálást, a házasság létrejöttét pedig valójában nem az átadás szertartásához, hanem az elháláshoz köti.¹³⁸ Véleménye szerint a tridenti reform jelentősége nem abban rejlik, hogy az egyház szertartását a házasságot létesítő cselekményhez csatolja, hiszen addig is ahhoz kapcsolódott, hanem abban, hogy a *Trauung* jogi jelentőségének teljes elhalványulásával az utolsó germán jogi elemek is eltűntek a 12. században római jogi alapon megalkotott házassághoz kötési rendből.¹³⁹

Friedberg természetesen Lutherről is másként gondolkodik.¹⁴⁰ Úgy értékeli, hogy a reformátor nem a gyűlölt középkori kánonjogból vette át a házassághoz kötő eljegyzést, hanem az egyházatyáktól. (Annak tehát a germán joghoz sem lehet köze.) Bár a Luther-féle „*sponsalia* elmélet” elfogadást nyert az evangélikus egyházjogban — és az eljegyzéseket Sohm nézetével ellentétben teljes jogerővel bíró házassághoz kötéseknek tekintették (a jegyesek gyermekei így lehettek teljesen törvényesek) —, a gyakorlatba a társadalom és a világi hatóságok ellenállása miatt csak kevésbé ment át. Már a 17. században is megjelennek az evangélikus egyházjogászok között kritikus hangok, majd a 18. században a természetjogi befolyás kiszorítja a Luther által meghonosított archaikus, a középkori gyakorlattól is teljesen eltérő felfogást.¹⁴¹

Végül a modern polgári házasság Friedberg szerint a germán házassághoz újratertemzése, hiszen ahhoz hasonlóan a *Trauung*ot (átadás/összeadás) tekinti házassághoz kötő cselekménynek, bizonyos mértékig ellentmondva a tridenti szabályozásnak is, amely ugyanazon szertartás egy másik elemének: a *sponsalia de praesentine*nek (azaz a *consensus* kölcsönös kinyilvánításának) tulajdonított házassághoz kötő erőt.¹⁴²

A fentiekből talán világos, hogy mindkét elmélet számos spekulatív elemet hordoz, és ugyanaz az erényük, ami a gyengéjük: egységes, átfogó magyarázatot akarnak adni a nyugat-európai házassághoz kötés fejlődésére. Értékelésükkel nem csak a gyanúsán tiszta levezetés miatt kell vigyázni, hanem azért is, mert tudományos munkáikat egyben a *Kulturkampf* fegyveréül is szánták. Az Otto von Bismarck kancellárt tanácsadóként és ideológusként segítő Emil Friedberg azért állítja, hogy mindig a házassághoz kötés második fázisa hozta létre a há-

¹³⁸ Friedberg szerint Gratianus rendszerében még a szertartásosan átadott, de el nem hált menyasszony is *desponsata*. A három cselekmény pedig két fázist alkot, tehát *conjugium initiatum* = *desponsatio* + *traditio* és *conjugium ratum/perfectum* = *consummatio*. L. Friedberg, E.: *Verlobung und Trauung* i. m. 32–34.

¹³⁹ Uo. 57–58.

¹⁴⁰ Friedberg, E.: *Das Recht der Eheschließung* i. m. 153–175., 203–210.

¹⁴¹ Uo. 240–262.

¹⁴² Friedberg, E.: *Verlobung und Trauung* i. m. 70–78.

zasságot, mert így akarja igazolni, hogy az 1875-ben bevezetett német polgári házasság nem szervesen újítás, hanem a germán jogi *Trauung* újjáélesztése. Az evangélikus felekezetet a *Kulturkampf* mellékhatásaitól féltő Rudolf Sohm pedig azért kardoskodik az eljegyzés hosszú ideig fennálló házasságkötő ereje mellett, mivel így akarja legalább a polgári házasságkötés jelképes kiegészítő elemeként megmenteni az evangélikus szertartást.¹⁴³ Mivel a polgári rítust természetesen a germán *Verlobung* újjáélesztésének tekinti, így a két cselekmény nézete szerint nem ütheti egymást.

A németországi vita magva egy évtizeddel később Magyarországon szökkenet szárba. Nem véletlenül: a kötelező polgári házasság bevezetése (1894. évi 21. tc.) előtti évtizedekben ugyanis nálunk is erősen megnőtt a házasságkötési szokások története iránti érdeklődés. 1883-ban jelent meg Kováts Gyula (1849–1935) „A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint” című munkája, amelyet 1887-ben követett báró Roszner Ervin (1852–1928) erősen polemikus monográfiája. A két kánonjogász között heves publicisztikai vita tört ki, amelyet — tekintettel a téma aktualitására — a tágabb közvélemény is élénk figyelemmel kísért.¹⁴⁴ A protestáns Kováts Sohm követőjeként lépett fel, míg a katolikus Roszner Friedberg tanai mellett tört lándzsát. Munkáikat elolvasva egyértelmű, hogy a vita színvonala a németországi előzményét nem érte el, ám értéket ad neki az, hogy a két kánonjogász magyarországi forrásanyag segítségével próbálta igazolni a készen átvett elméletek helyességét. Alighanem az is hozzájárul írásaik kuszaságához, hogy a kiindulópontból, a kánonjogi házasság elterjedése előtti időszakról semmilyen biztos információval nem rendelkeztek, így a germán jog analógiájára kényszerültek megalkotni egy fiktív alapzatot.

Bár a kor nem egy neves jogtörténésze elismeréssel adózott Roszner teljesítményének, ám visszatekintve mégis egyértelmű, hogy számos fontos kérdésben a sokkal felkészültebb és német mestere téziseit önállóan adaptáló Kovátsnak kell igazat adnunk.¹⁴⁵ (Értékelésükben ez a nyilvánvaló tény azóta sem je-

¹⁴³ Rudolph Sohm nem járt sikerrel, a polgári házasság bevezetése után a hivatalos német evangélikus szertartás egy *consensus*-csere és összeadás nélküli áldáskérő istentiszteletre redukálódott. *Rudolf Schulz*: Die kirchliche Trauung aus evangelischer Sicht. In: Die Braut. Geliebt, verkauft, getauscht, geraubt i. m. Bd. 1. 150–155.

¹⁴⁴ A vita legfontosabb tételei: A két alapmű: *Kováts Gyula*: A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint. Bp. 1883.; *Roszner Ervin*: Régi magyar házassági jog. Bp. 1887. A polémia hevességét jelzi, hogy a két szerzőnek a Jogtudományi Közleményekben megjelent egyre durvább és egyre személyeskedőbb hangvételű vitacikkei külön kötetekként is megjelentek: *Kováts Gyula*: Felelet báró Roszner Ervin régi magyar házassági jog című munkájára. Bp. 1887.; *Roszner Ervin*: Néhány szó „Régi magyar házassági jog” című munkám védelméül. Bp. 1888.; *Kováts Gyula*: Báró Roszner Ervin válaszára. Bp. 1888. – Néhány egykorú értékelés a vitáról: Károlyi Árpád ismertetése Roszner könyvéről, inkább neki adva igazat: *Századok* 21. (1887) 840–845. Révész Kálmán összefoglalása a vitáról, fordított előjellel: *Uo.* 22. (1888) 570–572. A vitába felekezeti indítatásból később Pokoly József is bekapcsolódott, cáfolni próbálva Kovátsnak azon állításait, hogy a protestáns házassági jog kánonjogi eredetű és hogy a kora újkorban gyenge. *Pokoly József*: A magyar protestáns i. m. – A vita hátterében egy elvinek nem nevezhető konfliktus is állt. Timon Ákos, Kováts Gyula és Roszner Ervin is el szeretete volna nyerni a pesti egyetem kánonjogi tanszékét. 1888-ban végül Kovátsot nevezték ki rendes tanárnak, Roszner pedig később politikai pályát futott be. A versengést Mikszáth Kálmán egy álnéven megjelentetett humoros karcolatban is megörökítette: „Páris almája”. *Pesti Hírlap* 9. (1887. okt. 12.) 280. sz.

¹⁴⁵ Mindkettejük részéről előkerültek a vitában nehezen tartható tételek is. A legkomikusabban talán Rosznernek a szülői engedélyes Árpád-kori nőrablásról, illetve a 14. századi polgári há-

lentkezik.) A polémia számunkra legérdekesebb eleme ugyanaz a kérdés, amely korábban Németországban is a legnagyobb port verte fel, az eljegyzés feltételezett házasságkötő jellege. Rosznernek a vita során sikerült igazolnia, hogy a *sponsalia de praesenti/de futuro* distinkció a 13. században feltűnt a magyarországi joganyagban (később, szórványosan az oklevelekben is), és ennek alapján feltételezte, hogy már a középkorban megjelent nálunk a mai szokásrend, a jegyesi viszonyt megteremtő eljegyzéssel, és az azt követő házasságkötéssel.¹⁴⁶ Kováts ezzel szemben amellett érvelt, hogy bár a megkülönböztetést elméletileg ismerték, de a gyakorlatban nagyon sokáig csak egyetlen, latinul *desponsation*nak vagy *desponsatio per verba de praesentibus* nevezett házasságkötő erejű eljegyzés létezett, amelyet bizonyos időközrel egy világi jellegű, az elhálást mint lényegi momentumot magában foglaló végrehajtási cselekmény: a lakodalom követett. (A magyar kánonjogász elméletében ugyanis ez foglalja el Sohm germán jogi eredetű, idővel az egyházi szertartás részévé váló *Trauung*jának helyét.)¹⁴⁷ Írásából erősen úgy tűnik, hogy maga sem tudta teljes bizonyossággal eldönteni: a jogi értelemben ekkor még súlytalan egyházi szertartás jellemzően a házasságkötésnek melyik fázisához kapcsolódott – az elsőhöz: a házasságkötő eljegyzéshez, a másodikhoz: a lakodalomhoz vagy esetleg harmadik elemként időben az eljegyzés és a lakodalom között történt meg.¹⁴⁸ Amennyire homályos megfogalmazásaiból ki lehet venni, talán az első verziót tartja a legelterjedtebbnek, ám egyáltalán nem reflektál arra, hogy ebben a vonatkozásban milyen erősen eltér Sohm felfogásától.

Kováts úgy gondolta, hogy e szokásrend — olykor a házasságkötésként szolgáló kézfogó (eljegyzés) és az egyházi összeadás időbeli különválásával — a hazai katolikusoknál a tridenti zsinat recepciójáig, a protestánsoknál pedig egé-

---

zasságról való fejtegetései, Kováts részéről pedig ilyen a *Tametsi* dekrétumnak a magyarországi protestánsokra vonatkozó érvénye, egy merőben elméleti felépítmény. Kovátsnak abban kétségtelenül igaza volt, hogy Roszner a latin forrásokat — feltehetően közepes nyelvtudása miatt — rendszeresen félreértelmezte, és a téves fordítások súlyos tartalmi hibákhoz vezettek.

¹⁴⁶ *Roszner E.*: Régi magyar i. m. 70–78. – Ennek a kérdésnek az eldöntéséhez döntően járulhatnak hozzá a közeljövőben Erdélyi Gabriella kutatásai, aki egy vatikáni hivatal, a *Sacra Poenitentiaría Apostolica* regisztrumaiban fennmaradt „magyar” kérvényeket feldolgozva az 1410 és 1559 közötti időszakból 146 házassági tárgyú kérelmet talált. A forrásanyagról: *Erdélyi Gabriella*: A Sacra Poenitentiaría Apostolica hivatala és magyar kérvényei a 15–16. században. Levéltári Közlemények 74. (2003: 1–2. sz.) 33–57. és 76. (2005: 1. sz.) 63–103., különösen 67. A házassági tartalmú kérvények tartalmáról már egy rövid ízelítőt is megjelentetett: *Erdélyi Gabriella*: „Szerettem egyszer egy nőt” Házasságkötés és házasságtörés 1500 körül. Történelmi Szemle 49. (2007) 165–178. A források feldolgozása természetesen sok problémát is felvet majd, hiszen a jogesetek, és rajtuk keresztül a magyarországi házasságkötési gyakorlat csak a római szerv kánonjogi szűrőjén keresztül jelennek meg.

¹⁴⁷ *Kováts Gy.*: Felelet báró Roszner i. m. 42–43. A kánonjogász a legbővebben 1885-ben megjelent akadémiai székfoglalójában fejtette ki elméletét: *Kováts Gyula*: Szilágyi Márton tanítása az eljegyzésről 1690. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből VII. köt. 10. sz.) Bp. 1885.

¹⁴⁸ Egy helyen például úgy nyilatkozik Kováts, hogy a házasságkötő eljegyzéskor a párok nem járultak az egyház színe elé, az összeadás (*copulatio*) később következett. A tridenti zsinat ezt megváltoztatta, mert a házasságkötő eljegyzés során az egyház jelenlétét követele meg, és ezért „a nép csinált magának” egy, a római jogi eljegyzésnek megfelelő előkészítő cselekményt. Azt hogy, az összeadás hogyan viszonyult a zsinat előtt és után a lakodalomhoz nem taglalja. Az iménti fejtegetésnek azonban Kováts legtöbb gondolatmenete ellentmond. *Kováts Gy.*: Szilágyi Márton i. m. 62–63.

szen a 18. század közepéig uralkodó volt.¹⁴⁹ Elmélete igazolására a történeti források minden neméből hozott fel példákat. Gondolatmenetének nagy erénye nemcsak Roszner, de Sohm eszmefuttatásához képest is, hogy figyelme a lakodalomnak a házasságkötésben játszott szerepére is kiterjedt. (Sohmnál a lakodalom csupán a *Trauungot* kísérő, azzal mindig egy napon tartott világi ünnepély, amelynek annak ellenére sem tulajdonít nagy jelentőséget, hogy az elhálás keretétül szolgál – lényegében a második fázis egyfajta függelékének tartja.) Bár Kováts részben Sohm nyomán, részben saját kutatásaira alapozva megfogalmazott állításai erősen általánosítanak, és az egyes mozzanatok jogi tartalmát illetően vitathatóak,¹⁵⁰ ám elmélete, mint leírási kísérlet mégis komoly támpontot nyújthat az elemzéshez. Érdeemes lesz az alábbiakban felsorolni azokat az érveket, amelyeket Kováts Gyula a magyarországi házasságkötő eljegyzés mellett felhozott. A kánonjogász bizonyítékait saját forrásainkkal is kiegészítjük majd, végül felsoroljuk azokat az ellenérveket is, amelyekről Kováts nem vett tudomást.

4. Házasságkötési gyakorlat a középkori és kora újkori Magyarországon

A magyar kánonjogász egyik legfontosabb vezérfonala az eljegyzés kérdésében az erdélyi emlékirodalom volt. Kováts Gyula figyelt fel arra először, hogy Apor Péternek a házasságkötésről adott nélkülözhetetlen és igen sokszor idézett leírásában a lakodalmi asztal megáldásán kívül csak egyetlen egyházi szertartással találkozunk, mégpedig a „kézfogó” kapcsán. A *Metamorphosis* szerzője szerint az erdélyi nemesség körében az volt a szokás, hogy közvetlenül a gyűrűváltás után: „...az legény újólág béküldötte két atyafiait, és az leányt hütre kikérette; akkor megint az apja s az anyja s az atyafiai az leányt kihozták, rendet állottak. Az asztalon tisztességes szőnyeg volt, az asztal eleiben is az földre szőnyeget terítettek, az pap elállott, háttal az asztal felé, arccal a nép felé; elément az ifiú legény, az szőnyegre állott, az leányt is elévezette valamelyik asszony atyafia, és az pap ott megesketé őket. Vége lévén az hütlésnek, az leányt megint bévítették.”¹⁵¹ A szövegből az is egyértelműen kiderül, hogy erre a szertartásra ugyan számosan hivatalosak voltak, de nem annyian, mint a lakodalomra. Apor leírásának hitelességét Bethlen Miklós önéletírása is alátámasztja. Két há-

¹⁴⁹ Uo. 61–68. – Kováts véleményét hevesen vitatja Roszner mellett Pokoly József is. Az általa idézett források azonban ironikus módon inkább Kováts Gyula álláspontját támasztják alá. *Pokoly J.:* A magyar protestáns i. m. 307–312.

¹⁵⁰ Kísérlet Kováts Gyula munkásságának tisztán jogi (nem történettudományi) szempontú értékelésére: *Hanuy F.:* A jegyesség i. m. 62–63. Mi azonban Hanuy állításával ellentétben úgy gondoljuk, hogy Kováts nem az elhálásban látta a házasság megteremtőjét (*copula*-tan), hanem az eljegyzésben, tehát véleményünk szerint Hanuy a kánonjogi iskolák rendszerében rossz helyre sorolja be Kovátsot.

¹⁵¹ *Apor P.:* *Metamorphosis* i. m. 52. A magyar művelődéstörténet fáradhatatlan kutatója, Radvánszky Béla Aport értelmezve a szokást „előzetes esküvő”-nek nevezte. Bár ezt bővebben nem fejtette ki, úgy tűnik, hogy tévesen inkább a rendes esküvőt megelőző előzetes esküvésnek tekintette, mint teljes értékű házasságkötési szertartásnak. *Radvánszky B.:* *Magyar családélet* i. m. 1. köt. 144–145., ill. *Radvánszky Béla:* *Lakodalmak a XVI. és XVII. században. Századok* 17. (1883) 217–242.

zasságkötéséről adott beszámolóját figyelmesen olvasva feltűnik, hogy esküvésre (egyházi szertartásra) mindkét alkalommal csak az eljegyzés keretében került sor, a meglehetősen nagyszabású eseményt követő lakodalom pedig pusztán lakodalom volt, és semmi több.¹⁵² Érdekes, hogy a házasságkötő eljegyzés után is mátkájának, azaz mai kifejezéssel élve jegyesének nevezi első feleségét, osdolai Kun Ilonát, egészen a lakodalomig, és szóhasználata nem egyedi.¹⁵³ (Talán azért jár el így, mert a házastársi életközösség ebben a szokásrendben is csak a lakodalommal kezdődött el.)

Kováts rendkívül szellemesen és meggyőzően a *Tripartitum* egyik passzusát is elmélete szolgálatába állítja.¹⁵⁴ Werbőczy István munkája első részében azt írja, hogy a fiúk a birtokosztály révén, a leányok pedig a *desponsatio* és a *nuptiarum sollemnitas* által szabadulnak az atyai hatalom alól. Mivel egy római jogi jellegű *de futuro* eljegyzés ilyen jogi következménnyel nem járhatott volna, ezért szerinte egyértelmű, hogy az előbbi kifejezést házasságkötő eljegyzésnek kell fordítani, az utóbbit pedig menyegzőnek. A *nuptiarum sollemnitas* azonosítását ráadásul az is megkönnyíti, hogy Werbőczy a „vagyis” jelentésű latin *sive* kötőszó révén megfelelteti az elhálással.

Bár Kováts látóköréből a szertartáskönyvek sajnos kiestek, és ennek munkája kárát is látta, ám egy — az eljegyzés és házasságkötés megkülönböztetését elvető — református egyházi forrást mégis felsorol elmélete fő bizonyítékai között. Ez pedig a tiszántúli Szilágyi Márton 1690-ben megjelent egyházjogi munkája: a *Triga divortialis*, amely szemléletében valóban egészem közel áll Gratianus régi tanításaihoz.¹⁵⁵ A könyv gyakorlati hatását Pokoly József később

¹⁵² Az „úri és főrendek jelenlétében” 1686. február 1-én tartott „hitlés”-t a rendkívüli körülményekre tekintettel egy héttel később követte a furcsa lakodalom. (Egy viszonylag egyszerű vacsora után február 8-án vitte haza Rhédey Juliát Bethlen Miklós és február 10-én vendégelte meg otthonában „jóakaróit.”) Bethlen Miklós élete leírása magától. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Szerk. V. Windisch Éva. Bp. 1980. 752–753. Bethlen első házasságkötéséről (osdolai Kun Ilonával) nem ír ennyire részletesen, de az azért kiderül, hogy az egyházi szertartás itt is az eljegyzés keretében történt: „...Osdolára menénk, és megesküvénk a mátkámmal; de mivel igen gyenge és kicsiny üdejű volt, esztendeig kellett várnom mátkaságban, és in anno 1668. 11. júniusban volt lakodalmunk ugyan Osdolán.” Uo. 626. – Kováts Gyula Bethlen Miklós két házasságkötése közül csak a részletesen leírt elsőt hozza fel példaként: Kováts Gy.: Szilágyi Márton i. m. 52–53.

¹⁵³ Apor Péter is ugyanígy jár el: Apor P.: Metamorphosis i. m. 52.

¹⁵⁴ Hármaskönyv I. rész 51. cikkely 1. paragrafus: „...omnes filii et filiae parentum, legitimae et illegitimae aetatis, non emancipati, hoc est, a patria servitute non liberati, infra tempus emancipationis, seu liberationis (quae juxta consuetudinem patriae nostrae ex parte filiorum per solum bonorum et jurium possessionariorum cum patre divisionem, ex parte vero filiarum per earum desponsationem et nuptiarum sollemnitatem seu matrimonii consummationem fieri consuevit) in patria potestate consistent.” Werbőczy István: *Tripartitum*. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve. (Latin–magyar kétnyelvű kiadás) Szerk. Bónis György. Bp. 1990. 149. Az itt szereplő magyar fordítás nagyon pontatlan, ráadásul álszeméremből még az elhálást szót is csak körülírja. Kováts Gy.: Szilágyi Márton i. m. 39. – Roszner természetesen másként értelmezi ezt a forrást, nála a *desponsatio* egy római jogi eljegyzés, a *nuptiarum sollemnitas* pedig „ünnepélyes házasságkötés”, azaz az egyházi szertartás. Végül a *sive* kötőszót választó és nem értelmező jelentésű kötőszóként fordítja („az ünnepélyes házasságkötés vagy az elhálás által”), és arra a középkori kánonjogi elvről vonatkoztatja, hogy a *de futuro* eljegyzésekből is házasság lehet az elhálás révén. Rosznernek ezt a magyarázatát Kováts-hoz hasonlóan magunk is teljesen elhibázottnak tartjuk. Roszner E.: Régi magyar i. m. 74–75.

¹⁵⁵ Kováts Gy.: Szilágyi Márton i. m. 19–38.

megkérdőjelezte, ám éppen ő hívta fel a figyelmet két hasonló forrásra: az 1562. évi Méliusz Juhász Péter-féle debrecen–egervölgyi hitvallás, illetve Pathai István dunántúli szuperintendens Kanizsai Pálfi Jánoshoz intézett 1614. évi levele szintén tagadják a párizsi kánonjogi iskola által bevezetett distinkció értelmét.¹⁵⁶

Milyen forrásokkal tudjuk mi alátámasztani Kovátsnak a házasságkötés formájáról tett megfigyeléseit? A sokat idézett menyegzői meghívókon kívül elsősorban narratív forrásokkal: a szokások menetrendjét szemléletesen rögzítő nemesi naplókkkal. Az Ung megyében birtokos Pálóczi Horváth György diáriumában például a következő bejegyzést olvashatjuk: „Anno domini 1623. die 1. mensis octobris jegyzettem el az mostani feleségemet, nemzetes Gálffy Anát, Gálffy János kisebbik leányát, azon napon esküdtem meg vele, háltam el vele die 15. eiusdem mensis.”¹⁵⁷ Az elhálás nyilvánvalóan a lakodalom keretében történt meg. Valószínűleg ugyanerre a szokásrendre utal a Bars megyei katolikus Hügyei Farkas Pál naplóbejegyzése is: „Anno 1640. die 29. Januarii jegyzettem el házastársol magamnak Istennek kegyelmes jóvoltából és rendeléséből mostani második feleségemet, palánki főkapitán nemzetes és vitézlő Szombathelyi János uram hajadon leányát; és ugyanezen napon volt kézfogásom vele Léván, lévai vicekapitánságomban. Az kérők ezek voltanak: úgymint: nógrádi főkapitány Miskei István és lévai seregbíró Sury Benedek uramék. Anno 1640. die 19. februarii vittem haza feleségemet, Szombathelyi Annát itt Léván az Úristennek kegyelmes gondjaviseléséből és rendeléséből...”¹⁵⁸ Még egyértelműbben fogalmaz a losonci (Nógrád megyei) református nemes, Gyürky István: „Anno 1676. die 17. aprilis indult meg Gyürky Pál fiam Kassára. Ugyanazon útjában jedzette és vette el feleségül magának néhai nemzetes és vitézlő Hatvani András uram hajadon leányát, Máriát, az mint hogy ugyanakkor meg is esküttek. [...] Anno 1676. die 24. junii volt lakodalma Gyürky Pál fiamnak Kassán néhai nemzetes vitézlő Hatvani András uram hajadon leányával, Máriával. [...] 2. julii érkezett házához Füleken az fiam Gyürky Pál feleségével.”¹⁵⁹ A fenti három forrás közös jellegzetessége, hogy az egyházi szertartás (kézfogás, esküvés) nem a lakodalomhoz csatlakozik, hanem ez eljegyzéshez. A két elemet azonban világosan megkülönböztetik egymástól, ezeket tehát annak ellenére sem tekintik egyetlen cselekménynek, hogy egy napra csúsznak össze.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Pokoly J.: A magyar protestáns i. m. 307., 311–312.

¹⁵⁷ A Pálóczi Horvát család naplója 1622–1790. Kiad. Szopori Nagy Imre. In: Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVII. századokból. (Monumenta Hungariae historica 2.: Scriptorum XXXI.) Bp. 1881. 193.

¹⁵⁸ Szily Kálmán: Farkas Pál és Farkas Ádám följegyzései 1638-tól 1694-ig. Történelmi Tár (1884) 91.

¹⁵⁹ Csoma József: A losonci Gyürky i. m. 449–450.

¹⁶⁰ Az „esküvő” és a lakodalom gyakori időbeli elkülönítésére korábban már Sárdi Margit is felhívta a figyelmet az erdélyi emlékirók adataira támaszkodó, ezért elsősorban az erdélyi szokásokat bemutató tanulmányában. (Kováts munkásságának ismerete nélkül jutott erre a felismerésre.) S. Sárdi Margit: Leánykérés, házasság, szerelem. In: Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Bp. 2002. 49–65.

Az egyházi irányítás forrásai között is találunk olyanokat, amelyek arról tanúskodnak, hogy az egyházi szertartás nem, vagy pontosabban nem mindig a lakodalom keretében zajlott le. Miskolci Csulyak István zempléni református esperes egyházlátogatási jegyzőkönyvében (1629–1645) szerepel a következő, a gyakorlat sokféleségét tükröző kíváncsi kérdés: hogy „Reggel esküdjének meg, még pedig az templomban, az kik kézfogáskor meg nem esküsznek.”¹⁶¹ Geleji Katona István 1649. évi erdélyi református törvénykönyve pedig előírja, hogy ne teljen el sok idő az összeadás (*copulatio*) és a lakodalom (*nuptiae*) között, nehogy a pár idejekorán összeemeledjen vagy éppen összevesszen.¹⁶² Az sem lehet véletlen, hogy a katolikus egyház a feljebb tárgyalt tilalmi időszakokban is megengedi a lakodalom nélküli esküvőket: véleményünk szerint ez is arra utal, hogy a két cselekmény viszonya nem rögzült, sőt gyakran történtek két külön időpontban.

A házasságkötés egyházi és világi elemeinek viszonyát vizsgálva a néprajzi kutatások is a segítségünkre sietnek. Tárkány Szűcs Ernő figyelte meg, hogy néhány hagyományörző szlavóniai és baranyai református faluban, illetve bizonyos református lakosságú alföldi településeken a kézfogót (eljegyzést) régen a templomban, pap előtt tartották meg.¹⁶³ A szlavóniai magyarságnál ez a szertartás arra is jogot biztosított a legénynek, hogy jegyesével háljon. Maga Tárkány Szűcs is úgy gondolta, hogy a jelenség egy archaikus szokásrend maradványa, amelyben a házasságkötés mindössze két elemből állt: az egyház jelenlétében végzett eljegyzésből, illetve az elhálásból. Mindez — legalább is formai tekintetben — kitűnő érv Kovátsnak a házasságkötő eljegyzésről alkotott elmélete mellett. Újabban pedig a történeti néprajz egyik jeles művelője, Kiss Réka mutatott rá tekintélyes kiadott és kiadatlan forrásanyag alapján arra, hogy a 16–17. századi Magyar Királyságban és Erdélyben az egyházi szertartás („esküvő”) gyakran összekapcsolódott az eljegyzéssel, és ilyen esetben megelőzte a teljesen világi jellegű lakodalmat. A Küküllői Református Egyházmegye általa feldolgozott jegyzőkönyveiben egyébként az eljegyzés esküvel való megerősítését nem ritkán „nemesi szokásként” értékelték. (A kutató ugyanakkor azt is leírja, hogy az adott egyházmegyében láthatóan nem ez számított a legelterjedtebb szokásrendnek.)¹⁶⁴

¹⁶¹ Miskolci Csulyak István zempléni református esperes (1629–1645) egyházlátogatási jegyzőkönyvei. Szerk. Zoványi Jenő. Történelmi Tár (1906) 64.

¹⁶² „Vitandum studiosissime quoque est, ne longe ante tempus nuptiarum copulatio fiat, periculum namque est, ne interea temporis jam copulati vel consuescant, vel vero dissidium ac animorum abalienatio inter illos oboriatur, ob quam libenti postea, si liceret, animo dissociarentur, ac proinde Ecclesiae grave admodum negotium facessant.” *Geleji Katona I.*: *Canones ecclesiastici* i. m. 33–34.: 67. cikkely. A szabályozás arra enged következtetni, hogy az összeadott pár gyakran már a menyegzőt megelőzően megkezdte az együttélést/házaséletet, ahogyan az még az újkori népi kultúrában is előfordult.

¹⁶³ *Tárkány Szűcs E.*: Magyar jogi i. m. 336–338.; ill. a baranyai reformátusok 19. század eleji házassági szokásrendének leírása: *Hoffmann T.*: *A Köz-nép* i. m. 517–529.

¹⁶⁴ *Kiss Réka*: *Matrimonialis causák a Küküllői Református Egyházmegye jegyzőkönyveiben. Házasság, válás egy 17. századi erdélyi egyházmegyében.* In: *Fiatal egyháztörténészek kollokviuma* (1998. november 3.). Tanulmányok. Szerk. Kósa László. Bp. 1999. 46.; *Űő*: „Házastárs nélkül szükkölködvn.” Adatok a házasság megkötésének és felbontásának 17. századi gyakorlatához a Küküllői Református Egyházmegye iratainak tükrében In: *Ethno-lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve* 22. (2005) 303–344., különösen 310–314.

Bőven rendelkezünk azonban olyan forrásokkal is, amelyek a jelenlegi szokásrend középkori és kora újkori meglétét igazolják: a lakodalomba integrált egyházi szertartást, és az azt megelőző eljegyzést. Mátyás király 1462-ben levélben közölte Töttös Lászlóval, hogy Hédervári Imre udvari kötelezettsége miatt gyermekeiket 1462. augusztus 1-jén Budán fogják összeadni, és akkor ülik meg a menyegzőt.¹⁶⁵ Az erdélyi Besztercének a németországi *Hochzeitsordnungok* rendelkezéseit felidéző 1538. évi speciális statútuma pedig egyértelműen a menyegző kapcsán írja elő azt, hogy a menyasszonyt csak annyi nyoszolyólány kíséрге a templomba, ahány egy asztalnál helyet tud foglalni.¹⁶⁶

Máshol szintén találkozunk esküvővel egybekötött lakodalommal (és az azt feltehetően megelőző, funkcióját tekintve a mainak megfelelő eljegyzéssel vagy gyűrűváltással). Ilyen a későbbi nádor, Thurzó György leányának, Juditnak 1607. évi kézfogóval kombinált menyegzője (kézfogó alatt itt nem eljegyzést, hanem esküvőt kell érteni),¹⁶⁷ ilyen Csáky István és Mindszenti Krisztina lakodalma 1643-ban,¹⁶⁸ és ilyen II. Rákóczi Györgynek és Báthory Zsófiának ugyanabban az esztendőben tartott menyegzője is.¹⁶⁹ Ráadásul a fentebb idézett Miskolci Csulyak István-féle 17. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvekben is a többséget képviselik az esküvős lakodalomra utaló adatok.¹⁷⁰ Gyöngyö-

¹⁶⁵ 1462. júl. 11., Buda. Hunyadi Mátyás bátmonostori Töttös Lászlónak. Hédervári Imre (udvari kötelezettsége miatt) „annotatam denique sororem suam prefato filio vestro in hac civitate nostra Budensi, die dominico proximo post dictum festum beati Jacobi apostoli [aug. 1.] copulabit, et nupcias celebrari faciet”. A zichi és vásonkői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I–XII. Szerk. Nagy Iván et al. Bp. 1871–1931. X. 229–230.

¹⁶⁶ A menyegzők rendjét szigorúan szabályozó statútumot 1538 decemberében (*sabb in. vig. Thom. ap.*) hozta a centumvirekkel és a beszercei került képviselőivel kiegészített városi tanács: „Senatus decretum super celebrandis nupciis ac solemnitatibus ac ceremoniis earundem: [...] Aliud in eodem statutum est, quod puella sponsam ad ecclesiam comitantes non plures assumantur, quam in una mensa conedendo comprehendere possunt. Quicumque ergo plures assumpserunt, uno floreno punientur.” Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj, Primăria orașului Bistrița (A Román Állami Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Beszterce város levéltára) III. a. 2. Magist-ratsprotokoll 1525–1541. 46–47. Az első két beszercei tanácsülési jegyzőkönyv átírását a Habsburg Történelmi Intézet támogatásával végeztük el, kiadásukat a közeljövőben tervezzük.

¹⁶⁷ Weichhart Gabriella ezt kismonográfiájában úgy értelmezte, hogy az ilyen esetekben az eljegyzést tartották a menyegzővel együtt, ami teljes képtelenség. *Weichhart G.: Keresztelő, házasság* i. m. 11–13. A kézfogó itt nyilvánvalóan „pars pro toto” szerepel, tehát valószínűleg egy olyan szertartásra utal, amelynek részét képezte a kézfogó, az eskü és a pap általi összeadás (*copulatio*) is (a gyűrűváltás azonban valószínűleg nem). A szót még tágabb értelemben ritkán használták az egész, a lakodalmat is magába foglaló házasságkötésre. Még egy példa az utóbbi szóhasználatra: EMSzT VI. 624–625.

¹⁶⁸ A házasságkötés menete Csáky István és Mindszenti Krisztina levelezéséből ismert. *Deák Farkas: Egy magyar főúr a 17. században. Gróf Csáky István életrajza*. Bp. 1888. 308–321. (a függelékben)

¹⁶⁹ Jerzy Ballaban lengyel követ részletes leírása: II. Rákóczy György esküvője. Szerk. Várkonyi Gábor. (Régi Magyar Történelmi Források II.) Bp. 1990. 27–28.

¹⁷⁰ A Zoványi által közölt zempléni jegyzőkönyvekből: [1639. febr. 21. Zétény] „Auditores de pastore ... Az menyegzősöket ha reggel meg nem esküsznek, ebéd után meg ne esküttesse.” [1639. febr. 21. Szerdahely] „Auditores de pastore ... Az menyegzősök ebéd után esküsznek.” Miskolci Csulyak István i. m. 304–305. A lakodalommal kombinált esküvő esetén rendszerint reggeli esketést írnak elő, félve attól, hogy egy későbbi időpontban már ittas lenne a násznép. Miskolci Csulyak István újabb kiadott jegyzőkönyveiből: Sztára (Ungi egyházmegye) 1619–1621. „Esketéstől vőle-gény, vőfély, násznagy, nyoszolyóasszony két-két pénzt, násznépe egy-egy pénzt. Ez csak a Prédiká-

si István pedig a „Márssal társalkodó Murányi Vénus” című híres költeményében következőképpen írja le a murányi várat megszerző Wesselényi Ferenc és Széchy Mária lakodalmat: „Vasárnapi napra azonban kelének/ Elérkezvén az pap, meg is esküvének/ Kedves lakadalmot, gazdagon tevének/ Trombita-, s dob-szó közt víg kedvvel levének.”¹⁷¹ Nem szabad azt sem elfelejtenünk, hogy a Kováts Gyula által nem forgatott kora újkori protestáns szertartáskönyvek jelentős része a mai szokásrendet rögzíti. (Különösen jellemző ebből a szempontból a fent idézett Samarjai János-féle 1636. évi református agenda vagy az 1598-ban megjelent evangélikus keresztúri agenda.) A Bornemisza Péter által írott, 1577-ben megjelentetett evangélikus agenda pedig egyenesen a „menyegzős népek” formulával szólítja meg az egyházi szertartás résztvevőit.¹⁷² Végül azt is meg kell említenünk, hogy néhány 16. századi besztercei meghívónkban a küszöbön álló eseményt a szokásos *menyegző* helyett *hitelésnek* nevezik, ami minden bizonnyal arra utal, hogy az egyházi szertartást a lakodalom keretében ülték meg.

A házasságkötésnek az ismertetett két formai alaptípusán kívül további változatai is feltűnnek a kora újkori Magyarországon: Zrínyi Péter 1641. évi menyegzőjének előkészítéseként például csak a gyűrűváltás és a két fél esküje történt meg, az egyházi áldás pedig a lakodalom idejére maradt.¹⁷³ Nagyon valószínű, hogy az egyházi házasságkötés különböző elemeinek (*copulatio*, eskü, gyűrűváltás, nászaldás) szétválása és összekapcsolódása — illetve változatos kapcsolatuk a lakodalommal — számos variációt hozott létre. Tovább bonyolítják a helyzetet a középkori és kora újkori magyar főrendek körében elterjedt szerződéses, mint például a Báthori Anna és alsólendvai Bánffy István közötti házasságról 1535-ben megkötött.¹⁷⁴ Ezeket gyakran még az érintett felek kiskorúsága alatt hozták tető alá, és leginkább egyfajta — különlegesen erős házassági ígéretet hordozó — modern eljegyzésként értelmezhetőek, de a létrehozott jogviszony nem mindig teljesen világos.

Tanulságos felidézni annak az evangélikus Libercsey Mihálynak az esetét is, akinek 1638. évi menyegzői meghívóját a fentiekben már példaként szerepeltettük. Ahogy az a levél szövegéből is kiderül, a későbbi nógrádi alispánnak ez

toré.” és Füzérkajata 1657 (?) „Esketéstől egy-egy pénz, minden vendég férfitól, akik asztalhoz ülnek, ha tízen lesznek egy háztól is, ha leányt hoznak a legénynek.” A forráshelyekből (menyegzői tisztségek, nagy étkezés) világos, hogy a fenti falvakban az esketést és a lakodalmat egy napon tartották. Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek 16–17. század. Szerk. Dienes Dénes. Bp. 2001. 248., ill. 294–295.

¹⁷¹ Gyöngyösi István összes költeményei. 1. köt. Szerk. Badics Ferenc. (RMKT 17. század) Bp. 1914. 245. (386. strófa)

¹⁷² „De minekelőtte másra való gondotok lenne, azelőtt ti magatokat építsetek mind ezekbe. Azonképpen ti is mindnyájan menyegzős népek, jól eszetekbe vegyétek ti magatokért mindezeket.” *Bornemisza Péter*: Negy könyvetske a keresztényi hitnek tvdomanyarol. 1577 Sempte. (RMK I. 138. = RMNy 396. Az MTA Könyvtárának példányát használtuk: RM I. 8° 19.) fol. 21r.

¹⁷³ *Báth D.*: Esküvő, keresztelés i. m. 106.

¹⁷⁴ A valószínűleg soha nem érvényesített kötelezvény kommentált kiadása. *Péter Katalin*: Báthori Anna és alsólendvai Bánffy István eljegyzése 1535-ben. In: *Miscellanea fontium historiae Europaeae*. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. Szerk. Kalmár János. Bp. 1997. 67–69.; a középkori magyar főrendek házassági szerződéseiről I. *Fügedi Erik*: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp. 1970. 82–83. és *Erdő P.*: Egyházzog i. m. 244.

az első, fiatalkori házasságkötése teljesen a modern rend szerint zajlott: gyűrű-váltással jegyezte el a lányt, majd a kézfogással (=esküvő) egy napon ülték meg a lakodalmat. Megözvegyülése után öreg korában újraházasodik, de ekkor már teljesen más menetrendet követ. 1667. április 3-án Lestinán (Árva megye) jegyzi el Zmeskál György özvegyét, Aranyadi Annát, másnap „feleségül veszi”, lakodalmukat pedig május 1-jén tartják Gács várában (Nógrád megye).¹⁷⁵ Az eljegyzés és a feltehetően egyházi szertartást is magában foglaló kézfogó itt szinte egybeesnek (megkülönböztetésük ugyanakkor világos), a lakodalom pedig időben és térben is elkülönül.

VII. Konklúziók

Kutatásaink alapján a házasságkötési szokásrendről olyan egységes, tiszta kép, amelyet a 19. században Kováts Gyula vagy Roszner Ervin látni véltek, biztosan nem rajzolható meg. Minden jel arra utal, hogy a középkori és kora újkori Magyarországon és Erdélyben többféle házasságkötési forma is létezett. A házasságkötés tridentini megreformálása és a protestáns zsinatok hasonló határozatai azután lassan a modern eljegyzést, és a lakodalomba integrált esküvőt tették általánossá, mert megnövelték az egyház ellenőrzését ezen a területen, és így a szabályozásban nem szereplő egyházjogi elvek is könnyebben érvényre juthattak, előbb a katolikusoknál, később a protestánsoknál is. A beszercei menyegzői meghívókból és más forrásokból is kiderül azonban, hogy a *Tametsi* dekrétum recepciója¹⁷⁶ és a protestáns házasságjog teljes megszilárdulása előtt az egyházi szertartással szorosan összekapcsolódó eljegyzés, és a tisztán világi lakodalom volt az egyik alaptípus, amelyet — Weichhart Gabriella és Pokoly József hajdani nézetének ellentmondva — korántsem értékelhetünk ritka kivételként.¹⁷⁷ Erre utal az is, hogy Apor Péter a 17. századi erdélyi nemesség jellegzetes lakodalmát leírva ezt a szokásrendet mutatta be, és nem a mait. Nagyon fontos emellett leszögeznünk, hogy az eljegyzéssel társuló esketés megnevezésére semmiképpen nem szabad használnunk a Radvánszky Béla által bevezetett „előzetes esküvés” kifejezést.¹⁷⁸ A jeles művelődéstörténész megfogalmazása ugyanis félrevezető, mivel azt sugallja, hogy az első esküt később, az egyházi szertartás keretében majd egy másik követi. Könnyen belátható, hogy ez az értelmezés az újkori szokásrend visszavetítéséből ered, és teljesen téves. A párok bizonyosan nem tettek kétszer egymás után esküt, vagy az eljegyzés keretében esküdtek, vagy a lakodalomhoz kapcsolódó szertartás folyamán.¹⁷⁹ Érdemes

¹⁷⁵ Az adat a Libercsey família magyar nyelvű családkönyvében: MOL P 481, Családi levéltárak, Madách család levéltára, 3. cs. Fasc. IV. Nr. 14. fol. 13–38. (1792. évi másolat, az eredeti lappang)

¹⁷⁶ A katolikus egyház nehéz helyzete miatt a magyarországi recepció erősen késett, valószínűleg az 1611. évi nagyszombati zsinat határozatát tekinthetjük mérföldkönek. *Pázmány, P.*: Rituale Strigoniense i. m. 317–318. (III/IX. paragrafus); *Kováts Gy.*: A házasságkötés i. m. 48–49.

¹⁷⁷ *Weichhart G.*: Keresztelés, házasság i. m. 10–11. és 13.; *Pokoly J.*: Magyar protestáns i. m. 308.

¹⁷⁸ *Radvánszky B.*: Magyar családélet i. m. 1. köt. 144–145., ill. *Radvánszky B.*: Lakodalmak i. m. 217–242.

¹⁷⁹ Az „előzetes esküvés” kifejezés még Bárbth Dániel egyébként kitűnő monográfiájában is feltűnik. Az eljegyzéskor tett eskü szerinte történhet a későbbi rendes eskü előkészítéseként vagy azt

még egyszer nyomatékosan idéznünk Miskolci Csulyak István egyházlátogatási jegyzőkönyvét: „Reggel esküdjének meg, még penig az templomban, az kik kézfogáskor meg nem esküsznek.”¹⁸⁰

Joggal feltételezhető az is, hogy a közrendűek körében a tiltások ellenére számos esetben az egyház közreműködése is hiányzott, hiszen még 1757-ben is előfordul, hogy egy násznagy szabályosan összeadja a házasefeleket.¹⁸¹ Az európai párhuzamok szintén a klandesztin házasságok és a sokféleség hosszú továbbélését mutatják.¹⁸² A 17. század protestáns és katolikus szertartáskönyveiből kiderül, hogy az egyház a templomhoz, mint az esketés helyszínéhez sem ragaszkodott minden esetben szigorúan.¹⁸³ A hazai házasságkötés egységes menetrendje, formája nagyon hosszú folyamat végeredményeként, az egyházi irányítás fokozatos térnyerése révén alakult ki. Elismerjük, hogy számos kérdésre még nem tudjuk a választ, nem látjuk világosan a házasságkötés tekintetében — a tekintélyes méretű és sokszínű magyarországi és erdélyi régiókban — fennálló területi, felekezeti és társadalmi különbségeket, és azt az időpontot, sem amikor az egységesülés az egyes országrészekben lezajlott. Gyanítjuk, hogy ez sok vidéken csak a 18. században következett be,¹⁸⁴ sőt még egyik korai szokásleírásunkban, Nemesnépi Zakál Györgynek az Őrség néprajzáról írott 1818. évi dolgozatában is az esküvőtől időben elkülönülő eseményként szerepel a lakodalom. (Igaz, az egyházi szertartást már megelőzi egy „modern” eljegyzés.)¹⁸⁵

---

helyettesítve is. Álláspontjának igazolására *de futuro* jellegű eljegyzésekhez kapcsolódó középkori esküket sorol fel, ám hazai példái mind uralkodói házasságok tartozékai. Márpedig a királyok házasságkötései a nagy tét miatt mindig teljesen speciális jellegzetességekkel és formával bírtak. *Bárh D.*: Esküvő, keresztelő i. m. 104–107.

¹⁸⁰ Miskolci Csulyak i. m. 64.

¹⁸¹ A klandesztin házasságokról a középkori Magyarországon: *Erdő P.*: Egyházjog i. m. 242–243. – Mint láthattuk, a kora újkorban nőtt az egyházi közreműködés jelentősége, de a közösségek esetenként tolerálták a „vadházasságokat.” A felek ezekben az esetekben csak utólag, vagy egyáltalán nem kérték az egyház áldását az együttélésre. Az erdélyi reformátusoknál: *Kiss R.*: Matrimonialis i. m. 55–56. A karánsebesi katolikusoknál is szokásban volt — részben a paphiány miatt —, hogy a pár csak a házasság megkötése után hosszú idővel fordult a paphoz. *Molnár Antal*: Jezsuita misszió Karánsebesen (1625–1642). *Történelmi Szemle* 41. (1999: 1–2. sz.) 69. – A násznagy által „kézbeadással” végzett, a kiskunhalasi tanács által természetesen szankcionált világi szertartást Bakó Ferenc említi monográfiájában: *Bakó F.*: Palóc lakodalom i. m. 31.

¹⁸² *Lawrence Stone*: *Road to Divorce*. England 1530–1987. Oxford–New York 1992. 51–66. A szerző a késő középkori Angliában az elit által gyakorolt, az egyház közreműködését is előíró szokásrend mellett egy tisztán világi gyakorlatot is felfedezni vél, amely egy szóbeli házasságkötő eljegyzésből és az azt követő népi rítusokból áll. – Nagyon tanulságos a firenzei elitnek a 15–16. század fordulójáig fennmaradt teljesen világi jellegű szokásrendje is. A házasságkötés itt három részből áll, egyik sem feleltethető meg pontosan a kánonjog kategóriának, ráadásul a központi cselekmény (*spozalicio* = összeadás) szertartásmestere nem pap volt, hanem egy közjegyző. *Klapisch-Zuber, C.*: *Woman, Family* i. m. 181–212. – Hans Stockart, a svájci Schaffhausen polgárát házastársával 1525-ben a város polgármestere adta össze. *Bächtold, B.*: *Die Gebräuche* i. m. 111.

¹⁸³ *Pl. Samarjai J.*: *Az helvetiai vallason* i. m. 119–120. (XVI. fejezet/XVI. paragrafus); *Pázmány, P.*: *Rituale Strigoniense* i. m. 149. – Feltételezhető, hogy a szertartáskönyvek megengedő kitételei leginkább a nemesi házasságkötésekre vonatkozhattak.

¹⁸⁴ Hans Deltmer például Németország vonatkozásában a 17–18. századra teszi a házasságkötési szokások egységesülését. *Deltmer, H.*: *Hochzeitsbitter* i. m. 18.

¹⁸⁵ A Nemesnépi Zakál György (1762–1822) által általánosként bemutatott menetrend: 1) eljegyzés, 2) esküvő, 3) lakodalom. „A háromszori kihirdetés után az egyházi szokások szerint az összekelendő személyek a szentegyházban megesküdnék, és meghatározatják a tartandó menyegző-

Az imént nem véletlenül beszéltünk a házasságkötés formájáról. Rudolph Sohm és Kováts Gyula érdeklődésének homlokterében ugyanis — jogtörténések lévén — nem ez, hanem a házasságkötési cselekmények jogi tartalma állt. Kováts nemcsak azokban az esetekben tartotta házasságkötő erejűnek az eljegyzéseket, amikor esketéssel társultak, hanem alaki tényezőktől függetlenül minden eljegyzést házasságot létesítőnek tekintett. Mégpedig azért, mert tagadta a 12. században megjelent, eljegyzést és házasságkötést egymástól elválasztó kánonjogi megkülönböztetés érvényét. (A jellemző formát illetően tulajdonképpen homlokegyenest ellentmondott Sohm-nak: a német kánonjogász szerint a sokáig súlytalan egyházi cselekmény mindig a házasságkötés második lépéséhez kapcsolódott.) Kováts munkáiban nagyon félrevezető módon összemósódnak a jogi tartalom és a forma kérdései. Azok a magyarországi történeti források, amelyeket a házasságkötő eljegyzés igazolására felhoz, valójában csak az összeadás és a lakodalom időbeli különállását, az eljegyzés és az egyházi szertartás gyakori egybeesését, tehát a cselekmények fizikai sorrendjét bizonyítják. Ma már a Sohm zsinórmértékéül szolgáló germán jogi házasságot is máshogy látja a kutatás: *Verlobung* és *Trauung* mellett a házaseletet bevezető önálló, időben is elkülönülő harmadik fázisaként fogják fel a leány „hazaadását” (*Heimführung*), illetve a párnak a nászagyba való, vagyoni jogi szempontból jelentős rituális befektetését (*Beilager*).¹⁸⁶ A szemléleti változás révén tulajdonképpen a lakodalom cselekményei nyertek önálló jogi jelentést.

A kutatás hasonló fejleményei pedig nyilvánvalóan megbontják a 19. századi elméleti rendszerek tökéletes szimmetriáját. Teljesen el kell vetnünk tehát a német kánonjogásznak és magyar követőjének a házasságkötő eljegyzésre vonatkozó nézeteit? Mi úgy gondoljuk, hogy nem, mert a 12. század nagy vitájában győztes vélemény mellett változó intenzitással újra és újra megjelent a Gratianus-féle álláspont is, amely nem fogadta el a római jogi (*de futuro*) eljegyzés létjogosultságát. Erős a gyanúnk, hogy a hazai házassági eskükből és a kihir-

---

nek ideje.” *Nemesnépi Zakál György: Őrségnek leírása*. In: Magyar tájak néprajzi felfedezői. Szerk. Paládi-Kovács Attila. (A magyar néprajz klasszikusai) Bp. 1985. 31–55., az idézett rész: uo. 45. – A menyegzői költészetnek a 18. század második feléből származó darabjai már arról tanúskodnak, hogy az esküvőnek a lakodalomba integrálása lezajlott. RMKT XVII. sz./8. (Közköltészet 2. Társasági és lakodalmi költészet). Szerk. Csörsz Rumen István – Küllös Imola. Bp. 2006. pl. Nr. 203., Nr. 211., Nr. 254. – Az egyházi irányítás erősödése kapcsán érdemes idézni Bárh Dánielnek a kora újkori lakodalomról írott lexikon-szócikkét, egy nagyon találó, ugyanakkor nagyon óvatos szöveget: „A kora újkorban alakult ki a házasságkötés illetve szűkebben a lakodalom rendje. Az utóbbin belül a templomi esküvő szerepének helyenként és koronként eltérő megítélése változatos formákhoz vezetett. A 16–17. századból — igaz, jobbra főúri körökből — a házasságkötés szokáskomplexumának széttagozottságáról kapunk hírt. Az egymással szinte megegyező jelentőségű, papi jelenlét által is megerősített eljegyzés és esküvő egyaránt együtt járhatott valamiféle áldomással, amelynek időpontja azonban nem feltétlenül kapcsolódott össze a hivatalos szertartásokéval. Pontosan nem állapítható meg, hogy Magyarországon mikor vált általánossá a lakodalomnak az a viszonylag feszes rendje, amelyben a templomi esküvő már elfoglalta a néprajzi szokásleírásokból ismert helyét.” Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. 6. Szerk. Kőszeghy Péter. Bp. 2006. 364.

¹⁸⁶ A germán házassági jog modernebb szemléletű bemutatása: HRG I. Bd. 810–818. A *Beilager* szokásáról és továbbéléséről: *Wettlaufer, J.*: *Beilager* i. m. A kutatás jelenlegi állása szerint a szokás nem másodlagos, kánonjogi eredetű, a germán *Trauung* egy részét kiváltó házasságkötési cselekmény — ahogy azt még Sohm is gondolta —, hanem germán jogi eredetű intézmény. uo. 88–89.; *Sohm, R.*: *Trauung und Verlobung* i. m. 62.

detési szövegekben, illetve a 16. század menyegzői meghívóiban feltűnő múltidejű alakok végső soron erre, a reformáció után újra megerősödő jogi szemléletre vezethetők vissza, és nem arra az alaki momentumra, hogy az eljegyzés éppen esketéssel egybekötve zajlott. További érvet jelent a házasságkötő eljegyzés fogalmának megléte mellett, valamint az eljegyzés és a házasságkötés általános és teljesen világos megkülönböztetése ellen az a feltűnő tény, hogy a kora újkorban mind a latin, mind a magyar nyelv ismert egy-egy olyan nagyon elterjedt megnevezést, amelyet — mint azt láthattuk — mindkét cselekményre egyaránt alkalmaztak (*desponsatio/kézfogás*). A szavak egyezése pedig arra enged következtetni, hogy a fenti kánonjogi álláspont a házasságkötések gyakorlatában is megjelent. Talán az egyházi szertartásnak az eljegyzéssel való összekapcsolódása (egy formai jellegzetesség) is ezzel függ össze, ám lehet, hogy máshol kell keresnünk magyarázatát.

A kánonjogi elvek ingoványos terepéről visszahúzódva az empiria birodalmába, érdemes tételesen felsorolnunk vizsgálódásunk legegyszerűbb, legkézzelfoghatóbb eredményeit. A történettudomány szempontjából az egyik komoly tanulság az, hogy középkori és kora újkori forrásainkat elemezve nagyon elővigyázatosan kell eljárni, hiszen a latin *nuptiae*, a magyar *menyegző* és később a *lakodalom* szavak jelölhetnek mind tisztán világi ünnepet, mind olyan alkalmat, amely az egyházi szertartást is magában foglalja. A latin *desponsatio* és igei alakja nemcsak egyszerű eljegyzést (*sponsalia de futuro*) jelenthet, de házasságkötő eljegyzést, azaz „esküvőt” (*sponsalia de praesenti*) is,¹⁸⁷ a *sponsus* szó pedig — ahogy azt már Érszegi Géza tanulmányából is tudjuk — logikusan éppúgy jelölhet férjet is, ahogy vőlegényt (és természetesen a *sponsa* is a feleséget).¹⁸⁸ Továbbá, ha jegyesi viszony megsértése körüli perrel találkozunk, el kell azon gondolkoznunk, valójában milyen eljegyzésről is van szó.¹⁸⁹ Ami pedig a fentebb ismertetett formális meghívóleveleket illeti, azokat nem helyes „esküvői meghívónak” nevezni, hiszen nem esküvőre szólnak, hanem menyegzőre (*nuptiae*), egy olyan eseményre, amelyben akár benne lehet az egyházi szertar-

¹⁸⁷ Egy kitűnő példa a *desponso* ige utóbbi jelentésben való használatára Magyi János formuláskönyvéből: *Kovachich M. Gy.*: *Formulae solennes styli* i. m. 341–342.: Nr. 437.

¹⁸⁸ *Érszegi Géza*: *Sponsus*. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok) Bp. 1984. 97–106. *Érszegi* azt is kimutatja, hogy a *sponsus* jelenthet még vőt és sógort is. Elmélete szerint „...a középkori ember *sponsus* (=vőlegény), ha a leánnyal, *sponsus* (=vő), ha az apával, vagy az özvegy anyával, és végül *sponsus* (=sógor), ha a leány testvéreivel kötötte meg a házassági szerződést.” – Oláh Miklós esztergomi érsek szertartáskönyvében az újasszony avatás leírását a következő alcímmel vezeti be: „*Introductio sponse nove post nuptias.*” Teljesen egyértelmű, hogy a *sponsa nova* itt a friss feleségre (az új asszonyra) utal. *Nicolaus Oláh*: *Ordo et ritus sanctae metropolitanae ecclesiae Strigoniensis, quibus parochi et alii animarum pastores in ecclesiis suis uti debent.* Bécs 1560. (RMK III. 474. AZ OSzK példányát használtuk.) fol. 5r.

¹⁸⁹ Az eljegyzések felbontásának különös súlyával a magyar középkor kutatói közül Fügedi Erik foglalkozott a legtöbbet. Véleményünk szerint számos megállapítása vitatható, mert — bár ismerte Kovács Gyula műveit — láthatóan nem ismerte fel egy házasságkötő eljegyzési forma létezését. Az pedig, hogy a *trado* (= a kora újkori magyarban „hazaadni”) igét a *de futuro* eljegyzéshez, nem pedig a lakodalomhoz köti, és a pusztán eljegyzett leánynak a vőlegény családjához való költözését általánosnak tekinti, minden bizonnyal téves. *Fügedi E.*: *A magyar arisztokrácia* i. m. 81–83.

tás is, de a levelek ebben az esetben sem az egyházi elemet hangsúlyozzák, hanem a társadalmi integráció szempontjából fontosabb világi részt.

Az irodalomtörténet szemszögéből a legfontosabb tanulság az, hogy a menyegző jellegének átértékelése miatt a hozzá kapcsolódó kora újkori műfajok, különösen a 16. század vonatkozásában, más hangsúlyt nyernek. A Horváth János által „komolynak” titulált, gyülekezeti énekeskönyvekbe felvett házasesénekek például¹⁹⁰ — mint Batizi András 1546-ban írott „A házasságról való ének”-e vagy éppen „Nyilas névtelenjének” 1548. évi verse¹⁹¹ — így sok esetben az egyházi befolyás közvetítői, hírnökei egy esküvő nélküli lakodalomban. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy gyakran az esküvői prédikációk tanító szerepét látják el egy tisztán világi jellegű eseményen. Talán ez is magyarázza a két műfaj feltűnő tartalmi hasonlóságát.

A néprajzi kutatások számára pedig nagyon érdekes lehet az, hogy a házasságkötő eljegyzési forma (eljegyzés + esketés) és a különálló lakodalom esetén mindazok az eltávolító vagy más néven határhelyzeti rítusok,¹⁹² amelyek egy, az újkori népi kultúrából ismert, lakodalomba integrált esküvőnél közvet-

¹⁹⁰ Horváth János: Hír három virágénekről. In: Horváth János irodalomtörténeti munkái. II. Szerk. Korompay H. János – Korompay Klára. Bp. 2006. 517–527. A „komoly” házasesénekek gyülekezeti használatára a figyelmet felhívja: H. Hubert Gabriella: A 16. századi gyülekezeti énekeskönyvek házasesénei – előtanulmány egy műfaj történetéhez. Palimpszeszt 10. (1998. ápr.) (Internetes folyóirat: <http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt>. A letöltés időpontja: 2010. jún. 10.)

¹⁹¹ Egy rövid idézet Batizi András házasesékéből, a műfaj illusztrálására: „[1.] Jámbor házások meghallgassatok/ Tü rendeket megtanuljátok/ És az okait meggondoljátok/ Hogy tisztetekben ti eljáratok. [4.] Minden állatnak már társa vala/ Csakhogy még Ádám fél nélkül vala/ Hozzá hasonló társa nem vala/ Akkor az Isten ezt mondja vala: [5.] Nem jó embernek egyedül lenni/ De szükség neki feléne lenni/ Hozzá hasonló társának lenni/ Azért teremtsünk segítőt neki.” RMKT XVI. sz./2. i. m. 120–124.; „Nyilas névtelenjének” házaseséneke: RMKT XVI. sz./4. i. m. 75–77.

¹⁹² A kultúranthropológus Arnold van Gennep (1873–1957) 1909-ben megalkotott rítusmodelléről van szó, amely preliminális (elválasztó), liminális (eltávolító/határhelyzeti) és posztliminális (befogadó/beépítő) rítusokat különböztet meg a legkülönbözőbb népek körében, különösen az emberélet nagy fordulóihoz (születés, házasság, halál) kapcsolódó szokásokban. A rítuskutatást keretét ma is meghatározó munka csak az 1960. évi angol nyelvű kiadás után vált a tudományág alapművévé. Magyar kiadása: *Arnold van Gennep: Átmeneti rítusok*. Szerk. Vargyas Gábor. Bp. 2007. Vargyas Gábornak a munkához írt tartalmas előszava: uo. 7–38.; a mű magyar nyelvű recepciójához: *Fejős Zoltán: Az átmeneti rítusok*. Arnold van Gennep elméletének vázlatja. *Ethnographia* 90. (1979) 406–414.; *Niedermüller Péter: Az akció mítosza*. Szempontok az átmenet rítusainak szemiotikai értelmezéséhez. In: *Lakodalom Folklor és etnográfia* 9. i. m. 409–417. – A nemzetközi szakirodalomban előfordul az is, hogy az egész házasságkötést („esküvőt”) beépítő rítusnak tekintik, amely azonban más jellegű rítusokat is tartalmaz. *Matthijs Kalmijn: Marriage Rituals as Reinforcers of Role Transitions: An Analysis of Weddings in the Netherlands*. *Journal of Marriage and the Family* 66. (2004) 582–594. Mi a menyegzői szokásesemények jellegének megállapításakor nem Niedermüller értelmezését követtük, hanem Balázs Lajosét, aki a preliminális, liminális és posztliminális rítusokat szigorú sorrendben helyezi el. A liminális rítusok szakasza nála a házasságra éréstől és a háztűznézőtől a nászmenet templomba éréséig húzódó időköz. (Természetesen itt a modern szokásrendről van szó.) Az erdélyi kutató Gennep elmélete nyomán külön monográfiában dolgozta fel a csíkszentdomokosi lakodalmat: *Balázs Lajos: Az én első tisztességes napom. Párválasztás és lakodalom Csíkszentdomokoson*. Bukarest 1994. A csíkszentdomokosi átmeneti rítusokról tett megállapításait újabb elméleti igénnyel, Gennep nézeteit is átértelmezve foglalta össze: *Üő: A vágy rítusai – Rítusstratégiák*. A születés, házasság, halál szokásvilágának lelki hátteréről. (Sapientia Könyvek 46.) Kolozsvár 2006. Különösen érdekes a könyv módszertani, elméleti bevezetése: uo. 12–59. – John R. Gillis a kora újkori angliai házasságkötéseket vizsgálva az eljegyzéstől számítja a liminális szakaszt. *Gillis, J. R.: For better* i. m. 43.

lenül megelőzik a templomi szertartást,¹⁹³ itt később történnek: a hazavitel vagy éppen az elhálás előkészítői,¹⁹⁴ mégpedig egy világi menyegző keretében. Teljesen máshova esik a hangsúly, nem az egyházi szertartás a rítus nagy fordulópontja. A tridenti feltételek kötelezővé tétele mellett ez lehet az egyik döntő momentum, amelyben az egyházi döntő befolyást gyakorolt a népi kultúrára.¹⁹⁵ Hogy az esküvőnek a lakodalomba integrálása alapvetően változtatta meg a házasságkötés világi rítusait, azt világosan mutatják a 19. század néprajzi gyűjtések is. A magyar nyelvterület minden részéről vannak arra adataink, hogy az esküvő után a pár és a két násznép, mintha mi sem történt volna, külön vonulnak ki a templomból, és külön házba mennek ebédelni.¹⁹⁶ Csak délután, az étkezés elfogyasztása után kerekedik fel a vőlegény násznépe a menyasszonyos házhoz, hogy a jól ismert dramatikus formában megtörténjen a menyasszony (egyházi szempontból már feleség) végleges kikérése és ünnepélyes kiadása, amelyet a menyasszonynak a családtagoktól, lánypajtásaitól való szomorú búcsúja és a vőlegényes házba történő átvezetése követ.¹⁹⁷ (A felsorolt eltávo-

¹⁹³ A 19–20. századi paraszti lakodalmak menetének legjobb leírásai: Magyar néprajzi lexikon. I–V. Szerk. Ortutay Gyula. Bp. 1977–1982. II. 501. („A házasságkötés szokásköre” címszó) III. 389–412. (a lakodalommal kapcsolatos címszavak); Magyar néprajz. I–VIII. Szerk. Dömötör Tekla. Bp. 1980–2001. III. 45–66.; A Magyar Népzene Tára I–VI. Szerk. Kodály Zoltán et al. III/A. Lakodalom. 17–43. – A két legfontosabb vonatkozó tanulmánykötet: Lakodalom. (Folklor és etnográfia 9.) i. m., ill. Lakodalmi szokások. Mátkaság, menyegző. Szerk. Györgyi Erzsébet. Bp. 2001. – A deskriptív jellegű hazai szokásleírások tömegéből pedig szubjektív véleményünk szerint a következő munkák emelkednek ki rendszerességük révén: Györgyi Erzsébet: A házasságkötés szokásköre a bukovinai székelyeknél. Néprajzi Közlemények 7. (1962: 3–4. sz.) 3–91.; Jung Károly: Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások. Szabadka 1978. 61–118.; Bakó F.: Palócföldi lakodalom i. m.; Balázs L.: Az én első i. m.

¹⁹⁴ Apor Péter leírásában az áll, hogy a menyasszony kikérése és búcsúja vagy a harmadnapos hazavitel előtti momentum, vagy pedig az első napon esedékes elhálás közvetlen előkészítője. Apor P.: Metamorphosis i. m. 58. A korai néprajzi gyűjtések anyagában ezek már mindig a hazavitel előtt állnak.

¹⁹⁵ Bárh Dániel monográfiájának célja éppen az, hogy meghatározza a keresztelés, a házasságkötés és az újasszony-avatás szokásrendjében a „magaskultúra”, konkrétan az egyház hatására bekövetkezett kora újkori változásokat. A vallási néprajz szokásos forrásbázisa mellett a katolikus és protestáns szertartáskönyvek anyagára is alapozva azt mutatta ki, hogy a beavatkozás nálunk Nyugat-Európához képest jelentős csúszással, csak a 18. században fejtette ki igazi hatását. Bárh D.: Esküvő, keresztes i. m. 5–18., ill. a konklúzió: 221–223. Ugyanezt a viszonyt vizsgálja a 17. századi erdélyi reformátusság vonatkozásában: Kiss Réka: Egyház és közösség a 17. században a Küüllői Református Egyházmegye irata alapján. In: Múlt és jelen. Tudományos konferencia a Pécsi Tudományegyetem Néprajz Tanszékének 10 éves jubileumán 2001. szeptember 17–18-án. Szerk. Pócs Éva. Bp. 2004. 83–101., ill. Uő: Házastárs nélkül i. m.

¹⁹⁶ 1827–1828, Vajszló – Baranya megye (ma: Vajszló, Horvátország): Hoffmann T.: A Köznép i. m. 525.; 1837, Bussa – Nógrád megye (ma: Bušince, Szlovákia): Bakó F.: Palócföldi lakodalom i. m. 57–60.; Az archaikus szokásrend 20. század eleji továbbélését bizonyító adatközlések: Seemayer Vilmos: A régi lakodalom Nemespátrón. Ethnographia 47. (1936) 72–90. (Nemespátró – Somogy megyei evangélikus kurialista község); Wichmanné Hermann Júlia: Moldvai csángó menyegző Szabófalván. uo. 57–65.

¹⁹⁷ A néprajzi szakmunkák egybehangzó véleményének, és Apor Péter leírásának is ellentmond Küllös Imola, amikor a következőket írja: „Menyasszonybúcsúztató, melyre a kora újkorban a „hitre való kikérés”-kor, tehát még az egyházi szertartás előtt került sor. A XIX–XX. századi lakodalmakban ez a mozzanat el is maradhatott, illetve átkerült a lányos háznál elkötött ebéd utánra, amikor a menyasszonyt hozományával és kelengyével együtt átvitték a vőlegényes házhoz.” RMKT XVIII. sz./8. i. m. 657. Ez a sajátos nézet a kötetben szereplő „menyasszony búcsúja” versek osz-

lító rítusok világosan jelzik, hogy az adott rendben az átvezetés/hazavitel a házasságkötés legfontosabb világi eleme.) Ez az itthon elterjedt, az általunk ismert nyugat-európai szokásleírásokban¹⁹⁸ már nem felbukkanó furcsa lakodalmi cselekménysor véleményünk szerint annak a tükrre, hogy az alapállapotában tisztán világi jellegű lakodalom (menyegző) merev szerkezete csak fokozatosan, időbeli késéssel alkalmazkodott az egyházi szertartás beillesztéséhez. Ha a néprajzi gyűjtések kései horizontját tekintjük, már azt látjuk, hogy a fenti eltávolító rítusok, mint a kulcsfontosságú esemény indikátorai korábbra tolódtak: közvetlenül megelőzik az egyházi esküvőt.¹⁹⁹

A fenti következtetések fényében talán tanulmányunk első — címét is idéző — kérdésére is választ tudunk adni. A menyegző szó annak a kornak a tanúja, amikor a lakodalom még világi súlypontú esemény volt. Nem véletlen, hogy az egész házasságkötés megnevezésére ekkor még inkább a világi rész címkéjét: a *menyegző*, majd a *lakodalom* szót használták, és nem a ma használatos *esküvőt*. Az egyháznak a szokásrend átformálására irányuló törekvései azonban végül sikerrel jártak. Nemcsak a házasságkötés napját vagy hónapját sikerült megszabniuk, nem csupán az összeadás formáját, de az egyes elemek egymáshoz való viszonyát is.²⁰⁰ A legfontosabb lépést talán mégis a házassági jog sokféleségének megszüntetése jelentette, hiszen ez volt minden formai változtatás előfeltétele. Az egyház szertartása végül a lakodalmon belül nyerte el helyét, és a köznyelvben annak régies megnevezését is átalakította: megtoldotta egy — a mennyországra utaló — „n”-nel, így lett a menyegzőből menyegző. Erős a gyanúnk, hogy ezzel megszületett a magyar nyelvtörténet egyik legtanulságosabb félreértése, minden idők talán legbölcsebb, hosszú tanulmányokkal is felérő helyesírási hibája.

---

tályzásának is megjelenik, az egyik búcsúszöveget (Nr. 252.) — véleményünk szerint indokolatlanul — az egyházi szertartás elé helyezi. Igaz a kötetbe összegyűjtött hasonló 18. századi szövegek többségéről ő is azt tartja, hogy a lakodalom során hangzottak el, ami persze már önmagában és elletmond annak, hogy a fenti versek csak a 19. században kerültek volna a lakodalomba.

¹⁹⁸ Anglia: *Gillis, J. R.*: For better i. m. 55–83.; Németország: *Rudolf Reichhardt*: Geburt, Hochzeit und Tod im deutschen Volksbrauch und Volksglauben. Jena 1913. – Hans Deltmer monográfiájában tökéletesen írja le az egyházi szertartásnak a lakodalomba való integrációját, ám olyan szokásrendről nem tud, amelyben a menyasszony hazavitele (*Heimführung*) csak az esküvő után történik meg. *Deltmer, H.*: Hochzeitsbitter i. m. 39.

¹⁹⁹ A lakodalmi menetrendnek ezt a nagyon lényeges változását Bakó Ferenc mutatja be a legjobban, piktogrammok sorozatával szemléltetve az egyes menyegzőtípusok szerkezetét: *Bakó F.*: Pálócfoldi lakodalom i. m. 53–70. A monográfia adataiból úgy tűnik, hogy a 20. század elején létezett egy köztes fázis is, amikor a menyasszony sikeres kikérése és kiadása még az ebéd előtt, közvetlenül a templomi esküvő után történt. – A változás a néprajzi kutatás szerint párhuzamosan zajlott a lakodalmak egy esetleg két napra való rövidülésével: Magyar néprajz i. m. III. 46., 61–63.

²⁰⁰ További kutatások tárgya lehetne az, hogy a protestáns esketési szertartások milyen gyakran kapcsolódtak a korai újkori Magyarországon és Erdélyben a hétközi istentiszteleti alkalmakhoz. Az egyik 17. századi református szertartáskönyvünk kifejezetten utal arra, hogy az esketésre közvetlenül a szokásos reggeli „könyörgés” után került sor. *Pl. Milotai Nyilas I.*: Agenda i. m. 282–283. Ezt megerősítő adat az 1606. évi lőcsei menyegzői rendtartásból: „Vnd zwar vor das Ander also: damit Braut und Brautigam selbigen Tages [am Dienstag] vmb 9 vhr zur hochmász zur trew der strasse geführet...” *Hain G.*: Lőcsei krónika i. m. 269.

FROM NUPTIALS TO NUPTIALS

*Reflections on the Development
of traditional marriage ritual in Hungary*

by András Péter Szabó
(Summary)

The present study aims at presenting the nuptial invitations preserved in the municipal archives of Beszterce (Ger. Bistritz, today Bistrița, Romania), and at analysing upon their basis and with the help of other sources and of scientific literature the relationship between the ecclesiastical and secular elements of marriage ritual in the Kingdom of Hungary and the Principality of Transylvania in the 16th and 17th centuries. The Latin and Hungarian nuptial invitations, which were addressed by Transylvanian noble families to the town of Beszterce, belong in terms of form to a widespread genre, the all-European patterns of which had been available since the early 15th century. While shedding light upon several tiny details of the nuptials, the letters show that in the 16th century most of the wedding ceremonies in Transylvania were held on Sunday, the main season being the carnival period and June, and the ban on the period of Lent was strictly observed. Differences between the confessions only become visible parallel to the increase in the influence of the Church in the 17th century.

The biggest problem presented by the invitations is the identification of the event they concern. The Hungarian word '*menyegző*' (Lat. *nuptiae*, Ger. *Hochzeit*), which is general in the 16th-century letters, and its counterpart in the 17th-century documents, that is, '*lakodalom*', basically denoted a secular feast, which, however, was sometimes meant to comprise the church ceremony as well. The common denomination of betrothal and church marriage (Hung. *kézfogás*, Lat. *desponsatio*) seems to show that the two rituals had not been entirely separated. Terminological uncertainties are accounted for by the slow development of canonical marriage, in which betrothal, of Roman legal origins and adopted in the 12th century, had only gradually found its place. Reformation gave additional impetus to doctrines which proclaimed the binding force of betrothal. The long survival in both Transylvania and Hungary of a separate nuptial-betrothal ritual was perhaps also related to it. In this case, betrothal, connected to the church ceremony, was followed in the second phase by a purely secular marriage feast. It was only after the nuptials had definitively been embedded in the *lakodalom* that the church ritual became the central element of the whole process.

Dominkovits Péter – Pálffy Géza

KÜZDELEM AZ ORSZÁGOS ÉS REGIONÁLIS HATALOMÉRT

A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században (2. rész)*

A regionális birtoklás, a vármegyei és hadügyigazgatás kapcsolatrendszeréről

Egy régió, esetünkben a történeti Nyugat-Dunántúl egyik meghatározó főnemesi családjának és szervitori–familiárisi körének,¹²⁰ továbbá a régióban fekvő történeti megyék birtokos nemesi társadalmának egymással összefüggő vizsgálata a társadalom-, kormányzat-, köz- és hadügyigazgatás-történet, valamint a főúri udvar- és birtokigazgatás párhuzamos kutatásainak összetett feladata. Egy ilyen cél elérését fölöttébb nehezíti, hogy az adott térség társadalom- és birtoklástörténetére vonatkozóan ez ideig csupán egy-egy időmetszetből (főként a 16. századból) készültek el birtoklástörténeti adattárak.¹²¹ Egy törvényhatóságot, Zala vármegyét kivéve¹²² a korszakra vonatkozó vármegyei archontológiák — miképpen a teljes régióban a megyetörténetek is — még elkészítésre várnak. Emellett fölöttébb fontos lenne, hogy Batthyány I. Ádám familiárisi körének mintaadó adattára¹²³ nyomán a térség kevésbé jó forrásadottságokkal rendelkező főúri familiái vagy jelentősebb családtagjai (például az Erdődy család, vagy Miklós nádor idejéből az Esterházy, illetve az archívuma töredékessége ellenére is impozáns Nádasdy család) familiárisi körének adatbázisba rendezése is megkezdődjön.

Már a családjának az arisztokráciába való felemelkedését biztosító, a fentiekben bemutatott Nádasdy I. Tamás — miképpen később Nádasdy II. Ferenc és III. Ferenc országbíró — esete is jelzi: az adatgyűjtésnek a familiárisi körök több csoportjára ki kell terjednie. A főúri udvarnak, a birtokigazgatás struktú-

* A tanulmány 1. része megjelent a Századok 2010. évi 4. számában.

¹²⁰ A téma kutatástörténetére és a fogalomhasználatra: Varga J. János: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Bp. 1981. (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat 94.) 7–19.; Uő: A familiárisi-szervitori intézmény átalakulása a 15–16. században. In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. Lengvári István. Pécs 1996. 177–182.

¹²¹ Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I–II. köt. (A MOL kiadványai II.: Forráskiadványok 16.) Bp. 1990.; Dávid Zoltán: Az 1598. évi házösszeírás. Bp. 2001.

¹²² Zala megye archontológiája i. m. Az 1541-ig terjedő rész Bilkei Irén, a 17. századi Turbuly Éva munkája. Uo. 9–21., 23–46., ill. 241–501.: passim.

¹²³ Koltai András – Benda Borbála: Batthyány Ádám földesúri famíliája. <http://archivum.piar.hu/batthyany/> (letöltés ideje: 2010. május 30.)

rájának és személyi körének feltárása mellett nem csak az előbbiekkal összefonódható magánhadseregre, de az adott nagyr kormányzati és bíraskodási tevékenységét segítő hivatalviselőkre — így például a nádori kancellária személyzetére — is ki kell e munkálatoknak terjednie.¹²⁴ Esterházy Pál nádor (1681–1713) analógiája e kutatások fontosságát kihangsúlyozza,¹²⁵ egy konkrét példa pedig a hadügyigazgatás terén is aktuálissá teszi ezt. Az említett Nádasdy Pál dunántúli kerületi főkapitány (1622–1633) 1631-ben helyettesének azt a Ráttky Györgyöt nevezte ki, aki az 1620-as évek első felében birtokigazgatásában is legfőbb bizalmasai közé tartozott.¹²⁶ Ez az eset azonban cseppet sem egyedi: a dominus és a legbensőbbek közül kikerülő familiárisok viszonya figyelhető meg a főkapitány-utód, Batthyány I. Ádám dunántúli kerületi generális (1633–1659) és helyettese, felsőkáldi Káldy Ferenc (1637–1648) között is.¹²⁷ E két példa tágabb összefüggésrendszerben egyrészt a — fentiekben több ízben részletezett — regionális hadügyigazgatás szervezetében is felveti a dominus–familiáris (patronus–kliens) viszony kiterjedtebb vizsgálatának szükségességét, másrészt a Nádasdy család példáján is érzékelteti a familiárisi kör, a katonai kíséret és a magánhadereg fontosságát a kerületi (sőt akár a végvidéki) főkapitányok haderejének összetételében. A későbbi, analitikus kutatások tisztázhatják majd, hogy az egyes kerületi és végvidéki generálisok a vezényeltük alatt álló haderőben mikor és milyen arányban támaszkodhattak familiárisi magánhadsegeikre.¹²⁸

Mindezekre tekintettel az alábbiakban a Nádasdy-familiárisok — közülük is döntően a katonai kíséretet alkotók — és a vármegyei nemesi társadalom, és ezzel összefüggésben a vármegyék működése fölötti ellenőrzés és a helyi hatalomgyakorlás vizsgálatához szeretnénk adatokkal és szempontokkal járulni, tudván, hogy a fent jelzett adatbázisok elkészülte adhat majd biztos és végső alapot a teljes körű elemzéshez.

A Nádasdy család a Nyugat-Dunántúl nagybirtokosai között

Nádasdy Tamás familiárisi körének vizsgálatát valószínűsíthetően tovább árnyalja majd a Jagelló-kori Kanizsay-birtokok és familiárisok elemzése, amelyhez Kanizsay László kiadás alatt álló 1520 és 1522 közötti számadáskönyve is

¹²⁴ A Jagelló kor végén a Szapolyaiak esetében fogalmazza meg a familiárisi fogalom újragondolását: *Kubinyi András*: Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Szerk. Bessenyei József et al. (Studia Miskolcinsensia 5.) Miskolc 2004. 176–178.

¹²⁵ Más forrásadottságokra építve: *Papp László*: Herceg Esterházy Pál nádor kancelláriájának működése (1681–1713). Levéltári Közlemények 20–23. (1942–1945) 310–344.; *Iványi Emma*: Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713). (A MOL kiadványai III.: Hatóság- és hivaltörténet 10.) Bp. 1991. passim.

¹²⁶ *Sebestyén József*: Ráttky György kinevezése dunántúli vicegenerálissá (1631). Hadtörténelmi Közlemények 23–24. (1922–1923) 166–167.

¹²⁷ *Dominkovits Péter*: Egy 17. századi Vas vármegyei alispán: felsőkáldi Káldy Péter. In: Egy emberöltő Közseg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szerk. Mayer László – Tilcsik György. Szombathely 2003. 185–189.

¹²⁸ Az eddigi eredményekre: *Czigány István*: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom hadseregébe 1600–1700. (A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum millenniumi könyvtára 4.) Bp. 2004. 85–95.

minden bizonnyal sok információval fog szolgálni.¹²⁹ A familiárisi kör kontinuitásának, illetve diszkontinuitásának problematikáját is felvető vizsgálati kérdés jelzésekor cseppet sem szabad feledni, hogy e birtokok és egyetlen örökösük, a fiúsított Kanizsai Orsolyával kötött házassága révén került Nádasdy Tamás nem csak egy megye, de egy teljes régió főnemesi elitjébe.¹³⁰ Az eddigi kutatási eredmények alapján — a birtoknagyságra összpontosítva — az alábbiakban összegezhető a Nádasdy család pozíciója a nyugat-dunántúli régió (Sopron, Vas és Zala megyék) legrangosabb birtokos-társadalmában.

Az 1549. évi portaösszeírás szerint Nádasdy Tamás országbíró a nyugat-dunántúli térség egyik legjelentősebb birtokosa volt. Az itteni arisztokráciából csak ő rendelkezett mindhárom megyében fekvő birtokokkal, amelyek súlypontját — nagyságrendjük alapján — már ekkor is Sopron megye jelentette. Ebben a megyében Nádasdy 34 településén 411 adózó portát birtokolt, ami a teljes megyei portaállomány 32%-át tette ki. Vas és Zala megyékben pedig 200-200-at meghaladó adózó portával rendelkezett — így Vasban az adózó porták 6, Zalában pedig 4,1%-át bírta. Míg az előbbi törvényhatóság legnagyobb birtokosa az a Batthyány I. Ferenc volt, aki 1525. évi törekvését követően 1537–1538 során a rohoncszalónaki, illetve a németújvári váruradalmakat megszerezve a családi birtokok központját a szlavóniai Kőrös vármegyéből végleg a védettebb Vasba helyezte át,¹³¹ addig az utóbbi Zrínyi Miklós horvát-szlavón bán. Nádasdyval szemben ugyanakkor mindkettőjük birtokállománya „csupán” egy-egy megyére koncentráldott.¹³² Velük ellentétben tehát Nádasdy Tamás nemcsak egy megye, de a Sopron, Vas és Zala megyéket felölelő nyugat-dunántúli régió legnagyobb birtokosa volt, miképpen ezt az alábbi táblázat adatai is érzékeltetik.

---

¹²⁹ Megjelentetésén *Nógrády Árpád*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa dolgozik.

¹³⁰ Házasságukról: *Horváth M.*: Gróf Nádasdy Tamás i. m. 59–65.; *Kiss Gábor – Zágorhidi Czigány Balázs*: A megyetörténetírás lehetőségei és a középkorkutatás helyzete Vas megyében. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* (2003: 3–4. sz.) 77–79.

¹³¹ *Zimányi Vera*: A rohoncszalónaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században. Bp. 1968. 15.

¹³² A Zrínyi család a 16. század második felében az Erdődyektől átmenetileg megszerzett bizonyos Vas megyei uradalmakat, így a 16–17. század fordulóján immáron mind Zala, mind Vas megye birtokosi elitjébe került. A Zrínyi családra újabban I. *Pálffy Géza*: Egy horvát–magyar főúri család i. m.; Az Erdődy familiára, ill. az 1617. évi újlagos birtokbeiktatása: *Benda Borbála*: Az Erdődy család 17. századi genealógiája. *Turul* 80. (2007: 4. sz.) 109–125.; Erdődy III. Péter és II. Tamás vasi birtokokba történő újlagos beiktatása: Pannonhalmi Főapátság Levéltára (a továbbiakban PFL); Erdődy család vépi levéltára Fasc. Nr. 17. Nr. 887.

5. táblázat: A Nyugat-Dunántúl (Sopron, Vas és Zala megyék) legnagyobb birtokosai 1549-ben¹³³

Főnemes(i család) ¹³⁴	Sopron m. (1296 p.; [ö.a.: 3067,5]) ¹³⁵	Vas m. (3687 p., [ö.a.: 9105]) ¹³⁶	Zala m. (5157 p., [ö.a.: 11993]) ¹³⁷	Regionális arány (10140 p. [ö.a.: 24165,5])
Bánffy István	-	-	493 p. [ö.a.: 1277] (128 településen) A megyei p. 9,5%-a [ö.a.: 10,6%-a]	A régiós p. 4,86%-a [ö.a.: 5,3%-a]
Bánffy László	-	-	578,5 p. [ö.a.: 1311] (126 településen) A megyei p. 11,2%-a [ö.a.: 10,9%-a]	A régiós p. 5,7%-a [ö.a.: 5,4%-a]
Batthyány I. Ferenc	-	611,5 p. [ö.a.: 1478,75] (84 településen) A megyei p. 16,6%-a, [ö.a. 16,2%-a]	-	A régiós p 6%-a [ö.a.:6,1%-a]
Choron András ¹³⁸	-	302 p. [ö.a.: 892] (59 településen) A megyei p. 8,2%-a [ö.a. 9,8%-a.]	55 p. [ö.a.: 166] (21 településen) A megyei p. 1,1%-a [ö.a. 1,4%-a]	A régiós p. 3,5%-a [ö.a. 4,4%-a]

¹³³ A táblázat forrása: *Maksay F.*: Magyarország birtokviszonyai i. m. 676–679., 903–917., 990–1010. A táblázatban — a kézikönyvben is következetesen számlált portaszám mellett — a Szabolcs megyei birtokos társadalom kontinuitását vizsgáló tanulmány módszertani alapvetését követve, szögletes zárójelben megadásra kerültek a népes jobbágyporták, szegények, pusztá telkek, újonnan benépesítettek, szolgáltatók és egyéb kategóriába foglaltak adatai is, „...mert a teljes adózó népesség megoszlása feltehetően sokkal hívebb képet ad a birtokviszonyokról, mint ha csupán a (...) portákat vesszük tekintetbe.” *Engel Pál*: Szabolcs megye birtokviszonyai a 14–16. században. In: *Uő*: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Vál., szerk., jegyz. Csukovits Enikő. Bp. 2003. 600–601. A szerző az egyszerűség kedvéért a számolás során ezeket is portának vette.

¹³⁴ Országos összehasonlításban a 300-nál több portával rendelkezőket tekintette Maksay „igazi” nagybirtokosoknak. *Maksay F.*: Magyarország birtokviszonyai i. m. 4.

¹³⁵ Az 1296 portán kívül a dikátorok 205 szegénysége miatt adókedvezményben részesült jobbágyot, 744 zsellért, 47 pusztá jobbágytelket, 418 újonnan benépesített jobbágytelket, 30 allodiális telket, urasági majort, 150 urasági szolgálatban álló személyt, 10 iparost és 197,5 [!] adófizetés alól mentességet élvezőt írtak össze.

¹³⁶ Ezen kívül 2899 zsellért, 447 pusztá jobbágyhelyet, 1128 újonnan benépesült jobbágyhelyet írtak össze a megyében.

¹³⁷ Ezen kívül 3640 zsellér helyet, 417 pusztá jobbágytelket, 1723 újonnan benépesített jobbágytelket írtak össze a megyében.

¹³⁸ A régió kívüli birtoklást jelezve: Devecseri Choron András még Veszprém megyében (19 településen) 75,5 adózó portát bírt. *Maksay F.*: Magyarország birtokviszonyai i. m. 926. Részletebben, a birtokszerzések dinamikájával: *Varga Szabolcs*: A devecseri Choronok. Fons 8. (2001: 3. sz.) 259–310., itt 266–269.

Nádasdy Tamás ¹³⁹	411 p. [ö.a.: 999,5] (34 településen) A megyei p. 31,7%-a [ö.a. 32,6%-a]	230,5 p. [ö.a.: 602] (47 településen) A megyei p. 6,25%-a [ö.a.: 6,6%-a]	217 p. [ö.a.: 613] (41 településen) A megyei p. 4,2%-a [ö.a.: 5,1%-a]	A régiós p. 8,46%-a [ö.a. 9,16%-a]
II. Niklas Graf zu Salm ¹⁴⁰	-	542,5 p. [ö.a.: 1200] (128 településen) A megyei p. 14,7%-a [ö.a. 13,2%-a]	135 p. [ö.a.: 322] (17 településen) Megyei p. 2,6%-a [ö.a.: 2,7%-a]	A régiós p. 6,7%-a [ö.a.: 6,3%-a]
Székely Magdolna	-	260,5 p. [ö.a.: 540,5] (104 településen) A megyei p. 7%-a [ö.a. 5,9%-a]	83,5 p. [ö.a.: 230] (12 településen) A megyei p. 1,6%-a [ö.a. 1,9%-a]	A régiós p. 0,8%-a [ö.a. 3,2%-a]
Zrínyi Miklós	-	-	743 porta [ö.a.: 1554] (93 településen) A megyei p. 14,4%-a [ö.a. 13%-a]	A régiós p. 7,3%-a [ö.a. 6,4%-a]

A táblázatban alkalmazott rövidítések: p. = adózó porta; ö.a.: = összes adóegység (a majorok kivételével)

A Nádasdyak, Batthyányak és Zrínyiek mellett a régió legjelentősebb arisztokrata családjából a többször e térségben két megyére is kiterjedő birtokokkal rendelkező, alábbi familiákat kell kiemelni: az alsólendvai Bánffy család a térség Mohács előtti, nagy befolyású arisztokráciájának tagja volt; az 1644-ben Bánffy Kristóffal fiágon kihalt család kutatása azonban sajnos történetírásunk nagy adósságai közé tartozik.¹⁴¹ Az 1535-ben fiágon kihalt felsőlendvai Széchy családhoz fűződik e régióban két, itt regisztrált nagybirtokos familia: kevendi Székely Lukács Ormosd bárója, szlavóniai főhadparancsnok-helyettes (1551–1553), horvát–szlavón végvidéki főkapitány (1567–1568)¹⁴² és rokona, Székely Magdolna (†1556), akinek első férje felsőlendvai Széchy Tamás, Vas vármegye mohácsi csatában elesett ispánja volt. Második házasságát (1528) az I. Ferdinánd-párti Thurzó Elek (1490–1543) országbíróval kötötte; az 1549. évi adóösszeírásba azonban már arisz-

¹³⁹ A régió kívüli birtoklást jelezve: Somogy megye 11 településén 22,5 portát bírt. *Maksay F.*: Magyarország birtokviszonyai i. m. 658.

¹⁴⁰ A régió kívüli birtoklást jelezve: Veszprém megyében 3 településen 18 portát bírt. *Maksay F.*: Magyarország birtokviszonyai i. m. 927.

¹⁴¹ Ezt a hiátust jelzi: *Péter Katalin*: Báthori Anna és alsólendvai Bánffy István eljegyzése 1535-ben. In: *Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára.* Szerk. Kalmár János. Bp. 1997. 67–69.

¹⁴² A magyar történelemben alig ismert Székely Lukácsra (a korábbi irodalommal): *Szakály Ferenc*: A magyar nyelvű bibliafordítás terjedéséhez. In: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére / Kulturelle Bestrebungen in der frühen Neuzeit.* Festschrift für Bálint Keserű. Szerk. Balázs Mihály et al. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmak történetéhez 35.) Szeged 1997. 551–554.; *Pálffy G.*: Kerületi és végvidéki főkapitányok i. m. 281–282. és újabban *Andrej Hozjan*: Vojak na krajini. Prispevek k biografije Luke Kövendi Székelyja /Zekela, barona ormoškega (1500–1574). In: *Ormož skozi stoletja.* V. Ured. Marija Hernja Masten. Ormož 2005. 226–245.

tokrata özvegyként került.¹⁴³ A volt magyarországi főhadparancsnok fia, I. Ferdinánd főkamarása, Pozsony vármegye ispánja és Pozsony város kapitánya, a diplomáciai feladatokat is ellátó magyar-, horvát- és szlavónországi, valamint alsó-ausztriai főhadparancsnok, II. Niklas Graf zu Salm und Neuburg (1500 k.–1550) felsőlendvai Széchy Margittal kötött házassága (1540) révén lépett egyértelműen a régió arisztokráciájába.¹⁴⁴ Az indigena-birtokosok között birtokállománya jelentősebb volt, mint Sopron megyében az Erasmus Teufel vagy a Weispriacher család kezén lévő domíniumok.¹⁴⁵ Rajtuk kívül a Várday Pál, majd Szalaházy Tamás veszprémi püspökök vezető familiárisai sorából — I. Ferdinánd hatalmának stabilizálását segítve, a polgárháborús viszonyok közötti vagyonszerzési és mobilizációs lehetőségeket jól kihasználva — az 1540-es évekre egyértelműen a térség arisztokráciájába emelkedett még az 1534-től Zala vármegye ispáni tisztét is ellátó devecseri Choron András (†1551). A következő generációban családja nemcsak megerősítette, de bővítette is pozícióját: Choron Jánossal egy generációra még a nemzetek fölötti Habsburg-udvari elithez is kötődött.¹⁴⁶

A 100 adózó portánál nagyobb földesurakat tekintve Nádasdy regionális birtokostársai között találjuk Sopron megyében Erasmus Teufel (150 adózó portás lánzséri uradalom), valamint Sopron város (114 adózó portás) uradalmát, ám ilyennek számított Vasban Erdődy I. Péter vépi és monyorókeréki domíniumaival (121 adózó porta), aki emellett a vizsgált térségben Zala megyében is 55 adózó portát bírt. Zalában pedig egy egyházi nagybirtokos, a veszprémi püspök rendelkezett 100 fölötti adózó portaszámmal (155 adózó porta).¹⁴⁷ (Sajnos az ő familiárisaikról jelenleg nem sok információ áll a kutatás rendelkezésére.)

A Nádasdy-birtokok már 1549-ben is érzékelt Sopron megyei koncentrációja a század második felében tovább nőtt: a fiatal Nádasdy II. Ferenc Szigetvár elvesztését követően, 1568-ban, a fenyegetett Kanizsa átadásával a borsmonostori ciszterci apátság birtokait szerezte meg a Magyar Kamarától.¹⁴⁸ Sopron

¹⁴³ Vö. *Erdélyi Gabriella*: Bethlenfalvi Thurzó Elek levelezése (Források a Habsburg–magyar kapcsolatok történetéhez). I. 1526–1532. (Lymbus kötetek 1.) Bp. 2005. 57., 163–165., 185–186.

¹⁴⁴ Életútjára: *Pálffy Géza – Perger, Richard*: A magyarországi török háborúk résztvevőinek síremlékei Bécsben (XVI–XVII. század). Fons 5. (1998: 2. sz.) 241–242.

¹⁴⁵ *Maksay F.*: Magyarország birtokviszonyai i. m. 678–679. A két személyre újabban l. *Bariska István*: A Szent Koronáért elzalogosított Nyugat-Magyarország 1447–1647. (Archivum Comitatus Castriferrei 2. Kismonográfiák al sorozat). Szombathely 2007. 35–50., 55–60., 78–80.

¹⁴⁶ Pályáivére és birtokszerzésére részletesen l. *Varga Sz.*: Devecseri Choronok i. m. 261–271. A nemzetek feletti arisztokráciára vö. újabban *Pálffy G.*: A Magyar Királyság i. m. 129–133.

¹⁴⁷ Nádasdy Tamás birtokainak jelentőségét az uradalom- és gazdaságtörténet egy speciális nézőpontjából emeli ki az a tény, hogy a térség világi nagybirtokain található allódiумok többsége családja birtokain koncentráldott. Pl. Sopron megye 30 allódiумából 11 Nádasdy Tamás birtokában volt, miképpen Vasban 13, Zalában 6 allódiумot jegyeztek fel. Ekkor Bánffy István zalai birtokain 4, Lászlóén 1, míg Batthyány Ferenc vasi uradalmában szintén 1, Choron András vasi birtokain 2, zalai birtokain 1 allódiум volt, Zrínyi birtokokon pedig nem írtak ilyeneket össze. Az allódiумokra Nádasdy Tamás példáján: *Maksay Ferenc*: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1958. (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat 7.) 22–29. Nádasdy Tamás gazdálkodására újabban l. *Bessenyei J.*: Nádasdy Tamás birtokai i. m.

¹⁴⁸ *Kovács Ignác*: A borsmonostori apátság története. Sopron 1910. 162–166., 300–306.; *Harald Prickler*: Die Zisterzienser als Grundherren im burgenländisch-pannonischen Raum. In: 800 Jahre

megye 1574. évi portaösszeírása szerint Nádasdy a megye adózó portáinak 37,5%-át bírta (400 porta 46 településen). Csupán a nagyságrendek érzékeltetésére: a következő legtekintélyesebb birtokos, a lánzsér–lakompaki váruradalmat birtokló Oláhcsászár család a megyei adózó porták 17%-ával (181,5 porta 20 településen) rendelkezett. A fiági kihalást követően, 1591–1592 során — házassága révén — szerdahelyi Dersffy Ferenc, Sáros vármegye főispánja (1596–1609), szerezte meg ezeket a birtokokat.¹⁴⁹

Nádasdy II. Ferenc tehát apja birtokosi pozícióit Sopron megyében gyarapította, ám az Erdődyektől a vasi birtokokat időlegesen megszerző Zrínyi család tetemes birtokerősödése miatt regionálisan kis mértékben visszaszorult. Báthory Erzsébettel 1575-ben kötött, említett házassága ugyanakkor a kortársakban a magyar arisztokrácia jelentős átrendeződésének gondolatát is felvetette.¹⁵⁰ Az 1598. évi házadó-összeírás szerint — amely a győri erődváros oszmánok általi elfoglalása (1594) után elpusztított, a kamarai adóösszeírásokba egy évtizedig fel nem vett Rábaköz települései miatt „csonka” Sopron megyére készült el — Nádasdy II. Ferenc, ekkor Vas és Sopron vármegyék főispánja, 35 településen 1405 adózó jobbágyházzal bírt. Ez az összeírt megyei „adóerő” 28%-át jelentette.¹⁵¹ Az egy generációval korábbihoz hasonló arányokat mutat a másik két törvényhatóság adatsora: Vas megye 25 településén 489 adózó házzal — ami a megyei adózó házak 5,2%-a —, Zala megyében pedig 86 településen 341 adózó házzal — ez a megye adózó erejének 4,7%-a — rendelkezett a neves Fekete Bég. Az adózó házak alapján a régió legvagyonosabb arisztokratái között elfoglalt helyét az alábbi táblázat illusztrálja.

6. táblázat: A Nyugat-Dunántúl (Sopron, Vas és Zala megyék) legnagyobb birtokosai 1598-ban¹⁵²

Főnemes(i család)	Sopron m. (4974 adózó ház)	Vas m. (9454 adózó ház)	Zala m. (7197 adózó ház)	Regionális arány (21625 adózó ház)
Alsólendvai Bánffy család (Gáspár, György, Kristóf)	-	-	1429 ház, (78 településen) megyei arány: 19,8%	(1429 ház) 6,6%

Zisterzienser in pannonischen Raum. Red. Jakob Perschy. (Burgenländische Forschungen Sonderbd. 18.) Klostermarienberg 1996. 72–73.

¹⁴⁹ Dominkovits Péter: Sopron vármegye XVI. század végi birtokos társadalma. Soproni Szemle 53. (1999: 2. sz.) 102–107.; Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes. Bd. 3. Das Verwaltungsbezirk Mattersburg 1. Teilband. Allgemeiner Teil. Eisenstadt 1981. 337–339.

¹⁵⁰ Báthory Erzsébet birtokainak jelentőségére, illetve az örökségként rá háramló uradalmakra utalásokat tartalmaz: Vadász Veronika: Ecsedi Báthory István végrendelete 1603. (Fiatalkor Filológusok Füzetek, Korai Újkor 1.) Szeged 2002. A Báthory Erzsébetet illető, a vármegyei hivatali apparátus mellett jelentős számú Nádasdy-familiárist is érintő perbefogásra és vizsgálatokra: Péter K.: A csejtei várúrnő i. m.; Szádeczky-Kardoss I.: Báthory Erzsébet igazsága i. m. és frissen Lengyel T. – Várkonyi G.: Báthory Erzsébet i. m.

¹⁵¹ Az 1596 és 1598 közötti portaösszeírásokban is 31–28,4% közötti a Nádasdy család birtokaránya. Dominkovits P.: Sopron vármegye birtokos társadalma i. m. 110.

¹⁵² A táblázat forrása: Dávid Z.: Az 1598. évi házösszeírás i. m. 362–376., 524–561., 564–600.

Főnemes(i család)	Sopron m. (4974 adózó ház)	Vas m. (9454 adózó ház)	Zala m. (7197 adózó ház)	Regionális arány (21625 adózó ház)
Batthyány II. Ferenc	–	1876 ház (81 településen) megyei arány: 19,6%	98 ház (4 településen) megyei arány: 1,4%	(1974 adózó ház) 9,1%
Szerdahelyi Dersffy Ferenc	808 ház (21 településen) megyei arány: 16,2%	–	163 ház (73 településen) megyei arány: 2,3%	(971 adózó ház) 4,5%
Lobkowitz-Poppel László	–	–	786 ház (70 településen) megyei arány: 8,2%	3,6%
Nádasdy II. Ferenc	1406 ház (35 településen) megyei arány: 28,3%	489 ház (23 településen) megyei arány: 5,1%	341 ház (87 településen) megyei arány: 4,7%	(2236 adózó ház) 10,3%
Széchy Tamás	–	800 ház (13 településen) megyei arány: 8,4%	262 ház 13 településen	(1062 adózó ház) 4,9%
Zrínyi György	–	637 ház (31 településen) megyei arány: 6,6%	1985 ház (33 településen) megyei arány: 27,6%	(2622 adózó ház) 12,1%

Csupán egy kitérő megjegyzést kell a fenti adatokkal kapcsolatban a Nádasdy familiát érintően tennünk. Nádasdy II. Ferenc unokatestvére, II. Tamás az 1598. évi házadó-összeírásban rögzített birtokai nyomán a jómódú középnemesség (*bene possessionati*) legfelsőbb csoportjába sorolható.¹⁵³ Vas megyében 13 településen 128 adózó házat (a megyei arány 1,3%-át), Zalában pedig 10 településen 63 házat (a megyei arány 1,8%-át) birtokolt.

A 17. századi adózástörténeti források hasonló szisztematikus feltárása még a jövőbeli kutatások feladata.¹⁵⁴ E dolgozat így sajnos még nem vállalkozhat a régió arisztokráciájának birtokállományában végbement változások legfontosabb tendenciáinak bemutatására. Ám a Nádasdy-birtokkoncentráció szempontjából a 16. században kiemelkedő arányokat mutató Sopron megye esetében néhány nagyon fontos dolgot már most is jelezni tudunk. Nevezetesen a Nádasdy család helyi hatalmi pozíciója Nádasdy II. Ferenc 1604. évi halálát, valamint vármegye főispáni hivatalának — a megyében ugyan birtokkal nem rendelkező — Batthyány II. Ferenc részére történő, 1605 tavaszi, említett adományozását követően megváltozott. A 17. század első harmadában az Esterházy család felemelkedésével pedig nemcsak a lokális hatalom első számú tisztjéből történő kiszorulás állandósult (mint erre már utaltunk), de e tendenciával összefüggésben és időben párhuzamosan a Nádasdy familia Sopron megyén belüli birtokosi

¹⁵³ Életére I. Bariska István írását a Századok 2010. évi 4. számában.

¹⁵⁴ A forrásközlések terén mintaadó: *Szakály Ferenc: Pest-Pilis-Solt megye XVI-XVII. századi dica- és dézsmajegyzékei.* (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 1.) Bp. 1995.

pozíciói is fokozatosan, majd a következő generációra már radikálisan megváltoztak.

Esterházy Miklós már első házassága révén, a Felső-Magyarországon birtokokkal rendelkező Mágóchy Ferenc özvegyének, szerdahelyi Dersffy Orsolyának kezével (1612) a lánzsér–lakompaki uradalmat megszerezve Sopron megye birtokosi elitjébe (nagyságrendben Nádasdy Pált követve) került. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 1619–1621. évi királysági hadjárata idején — több meghatározó dunántúli főúrral (pl. Batthyány Ferencel és Nádasdy Pállal) szemben — a következően Habsburg-hű Esterházy szolgálatai révén birtokosi pozícióját tovább erősítette, birtokainak centrumát pedig a Bécshez közeli Sopron megyében számottevően gyarapította. A gyorsan felkapaszkodott Esterházy 1622-ben a nikolsburgi békeszerződés értelmében a Bethlen számára átadott munkácsi uradalom helyett ekkor az ún. nyugat-magyarországi koronázalog-uradalmak közül zálogjogon Kismartont, és az 1626-ban az ország „testébe” visszavett fraknói grófságot kapta meg az uralkodótól.¹⁵⁵ Esterházy birtokgyarapodásával párhuzamosan országos és helyi politikai jelentősége is nőtt, így az 1625. évi soproni országgyűlésen az ország első rendi méltóságává, nádorrá választották, 1626. január 1-jétől Sopron vármegye főispánja lett. Így a helyi hatalmi pozíciók már Nádasdy Pál életében alapvetően megváltoztak.¹⁵⁶

A birtokosi helyzet megváltozását, a Nádasdy család Sopron megyei pozícióinak romlását — amely teljesen összhangban áll, sőt egyfajta tükörképe a familia 17. század eleji, fentiekben részletezett országos és regionális hatalmi pozícióvesztésének — kitűnően érzékelteti az 1648. évi porta-összeírás is. Ezt az elcsatolt Habsburg-záloguradalmaknak az 1647. évi 71. törvénycikk értelmében végbevitt reinkorporációját (a borostyánkői, kőszegi, kismartoni és szarvközi uradalmak visszacsatolását) követően hajtották végre. A Vitnyédy István dikátor által elkészített forrás alapján Nádasdy III. Ferenc királyi udvarmester és Vas vármegye főispánja 153,25 adózó portával a Sopron megyei megadóztatott porták 20,7%-át bírta, míg a vármegye fiatal főispánja (1645–1652), Esterházy Miklós nádor fia (László) birtokában, illetve gyámság révén kezelésében összesen 245,75 porta, azaz a megyei portaszám 33%-a volt.¹⁵⁷ Ezt az arányt

¹⁵⁵ Péter Katalin: Esterházy Miklós. (Magyar História sorozat) Bp. 1985. 33–52., A nyugat-dunántúli Esterházy birtokok kiépítésére és településállományára: Fülöp, Éva: Angaben zur Besitzgeschichte des fürstlichen Zweiges der Familie Esterházy in der Feudalzeit. In: Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten & Mäzene. Red. Jakob Perschy – Harald Prickler. (Burgenländische Forschungen Sonderbd. 16.) Eisenstadt 1995. 84–97.; Felix Tobler: Die Fürst Esterházyischen Herrschaften des burgenländisch-westungarischen Raumes und ihre Zugehörungen vom 17. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. (Supplement zu den Burgenländischen Heimatblättern) Eisenstadt 2005. 10–12., 15.

¹⁵⁶ Vö. Hiller István: Magyar nádorválasztás és európai politika. Az 1625. évi soproni országgyűlés nemzetközi diplomáciai vonatkozásai. Soproni Szemle 43. (1989: 1. sz.) 59–70. Az Esterházy család 17. században rögzült örökös soproni főispánságára: Tobler, F.: Die fürstliche Linie der Esterházy als Obergespane i. m., valamint vö. még újabban J. Újváry Zs. – Zimányi V.: Az alispánságtól a birodalmi hercegségig i. m. és Pálffy G.: Pozsony megyéből a Magyar Királyság élére i. m.

¹⁵⁷ MOL E 158, Magyar Kamara Archivuma, Connumeraciones Portarum, Comitatus Soproniensis 1648: 1589–1596.; Dominkovits Péter: Gróf Esterházy László, Sopron vármegye főispánja. Századok 143. (2009: 4. sz.) 901–902.; Draskovich János nádor (1646–1649) Sopron vármegye rendjeihez írott levelében külön felhívta a figyelmet az országhoz visszakérülő uradalmak portaszámai-

szerényen módosítja az uralkodó által Nádasdy Ferencnek adományozott, de az összeírás felvételekor még a korábbi birtokos (Hans Rudolf von Stotzing) nevén regisztrált — és véglegesen csak az 1650. évi egyezséggel Nádasdy által birtokba vett — kicsi, de a Bécs felé menő út miatt közlekedésföldrajzi szempontból fontos szarvkői uradalom. A három települést felölelő uradalom nyomán 165-re, a megyei portaszámok 22,3%-ára növekedett Nádasdy család megyebeli birtokállománya.

Az 1640-es évekre koncentráció kutatás nyomán ismertté váltak összegző megyei adatok (1648),¹⁵⁸ valamint megtörtént a leggazdagabb világi arisztokraták várainak, uradalmainak és az ezekhez tartozó településeknek a beazonosítása.¹⁵⁹ A vizsgált régió arisztokratáira vonatkozó adatokat az alábbi táblázatban foglalhatjuk össze.

7. táblázat: Sopron és Vas megyék legnagyobb birtokosai 1648-ban¹⁶⁰

Arisztokrata család	Megye	Vár	Uradalom	Települések száma
Batthyány I. Ádám	Vas m.	Borostyánkő	borostyánkői uradalom	24 település
	Vas m.	Dobra	dobrai uradalom	23 település
	Vas m.	Körmend	körmendi uradalom	5 település
	Vas m.	Németújvár	németújvári uradalom	41 település
	Vas m.	–	Órség	18 település
	Vas m.	Rakicsány (<i>castellum</i>)	rakicsányi uradalom	20 település
	Vas m.	Rohonc	rohongi uradalom	8 település
	Vas m.	Szalónak	szalónaki uradalom	31 település
	Vas m.	–	Győrvar	1 település
Erdődy család (Gábor és Bálint özvegye)	Vas m.	Monyorókerék	monyorókeréki uradalom	13 település
	Vas m.	Vörösvár	vörösvári uradalom	12 település
	Vas m.	Vép (<i>castellum</i>)	vépi uradalom	4 település
Esterházy család ¹⁶¹	Sopron m.	Fraknó	fraknói uradalom	20 település

nak gondos számbavételére. Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltára (a továbbiakban SL); Sopron Vármegye Levéltára, IV. A. 1. b., Sopron vármegye nemesi közgyűlésének iratai, 1. doboz, 1647. szept. 27., Klenovnik.

¹⁵⁸ Szilágyi Sándor: Adalék Magyarország kapuszám szerinti adózása ismeretéhez a török uralom idejében. Magyar Történelmi Tár 13. (1867) 223–226.

¹⁵⁹ Nagy Erzsébet: Magyarázatok a „Legnagyobb földbirtokosok a Habsburg-királyi Magyarországon 1630–40-es években” c. térképhez. Agrártörténelmi Szemle 29. (1987: 1–2. sz.) 190–213.

¹⁶⁰ A táblázat forrása: Nagy E.: Magyarázatok i. m. 197–213.

¹⁶¹ A jegyzék az Esterházy család birtokaként vette fel a 8 településre kiterjedő, a kaboldi vár centrumával kiépült kaboldi uradalmat. Az uradalom, amely a 17. század során a Liszthy, majd az ipolykéri Kéry család birtokába került — és ez utóbbiak valószínűsíthetően a birtokos feltüntetése

	Sopron m.	Kismarton	kismartoni uradalom	15 település
	Sopron m.	Lánzsér és Lakompak	lánzsér-lakompaki uradalom	20 település
	Sopron m.	–	[Rábaköz]	3 település
Nádasdy III. Ferenc	Sopron m.	Kapu (Kapuvár)	kapui uradalom	20 település
	Sopron m.	Keresztúr	keresztúri uradalom	4 település
	Sopron m.	Szarvkő ¹⁶²	szarvkői uradalom	3 település
	Sopron m.	–	borsmonostori apátsághoz tartozó javak	6 település
	Sopron és Vas m.	Léka	lékai uradalom	13 település
	Sopron és Vas m.	Sárvár	Sárvár és „felsővidéki” uradalom	25 település
	Vas m.	Egervár	egervári uradalom	3 település
Széchy (Dénes és Tamás)	Vas m.	Felsőlendva	felsőlendvai uradalom	44 település
	Vas m.	Kőszeg	kőszegi uradalom	4 település
	Vas m.	Muraszombat	muraszombati uradalom	29 település
	Vas m.	–	[egyéb]	1 településen

A 16. század derekához viszonyítva tehát a fenti adatok a térségben jelentős változásokat érzékeltetnek. Ilyen például a birtokok gyarapítása és koncentrációja (a Batthyány család esetében), a regionális arisztokrácia házassággal és migrációval történt változása, új főúri család megjelenése (Esterházyak). Ugyanakkor nem feledhető, hogy éppen az 1648. évi adóösszeírás keletkezése idején a teljes nyugat-dunántúli régiót, így Zala megyét is tekintve, Nádasdy III. Ferenc jelentős birtokszerzést hajtott végre a Bánffy Kristóf halálával (1644) megürült Bánffy-javakból. A birtokszerzés részletes körülményei, jogi háttere, az ott zálog- és részbirtokos nemesek, illetve a Bánffy-familiárisok birtokainak megszerzése, a kiváltására használt technikák (készpénz kifizetések, zálogbirtokok), valamint a megszerzett várak és domíniumok Nádasdy-birtok-

nélkül készült 1648. évi adóösszeírás idején is bírták — csak 1704-ben került az Esterházy család birtokába. *Tobler, F.*: Die Fürst Esterházy'schen Herrschaften i. m. 21.; *Harald Prichler*: Burgen und Schlösser im Burgenland. 2. erw. Aufl. Wien 1972. 79.

¹⁶² Az 1648. évi dikális összeírás Hans Rudolf von Stotzingot adja meg birtokosként. Az adattár összeállítójának kutatásai alapján III. Ferdinánd 1647-ben — Stotzingot birtoklásra alkalmatlannak találva — a váruadalmat Nádasdy Ferencnek adományozta, de az eddigi birtoklástörténeti feldolgozások 1650-ben (ill. 1651-ben), a két fél (Stotzing és Nádasdy) megegyezésével adják meg az uradalom — és az alsó-ausztriai Seibersdorf — Nádasdy III. Ferenc kezébe kerülését. *Nagy E.*: Magyarázatok i. m. 192.; *Prichler, H.*: Burgen und Schlösser i. m. 68.; legújabban *Toma K.*: Gróf Nádasdy Ferenc i. m. 47.

rendszerben betöltött katonai és gazdasági jelentőségének feltárása az elkövetkező kutatások feladata.¹⁶³

Az eddigi kutatások a familiárisi kör vizsgálata szempontjából

A Nádasdyak vitathatatlanul igen jelentős regionális birtokhálózatának a nyugat-dunántúli térségben betöltött pozicionális és gazdasági súlyát megsokszorozta a kiterjedt, többnyire generációkon keresztül gondosan összetartott és továbbörökített familiárisok köre is. Azáltal, hogy a Nádasdy család töredékeségében is impozáns levéltára közel másfél száz éve egyaránt meghatározó forrásbázisát adja a kora újkori világi nagybirtok gazdálkodása, a köz- és hadtörténet, a 16. századi magyar nyelvű írásbeliség, a főúri udvari kultúra, továbbá a hétköznapi élet vizsgálatának, e kutatások révén óhatatlanul sok információ halmozódott fel a Nádasdy család — elsősorban Tamás nádor, illetve dédunokája, III. Ferenc — familiárisairól. A döntően forrásközlésekben és adattárakban található információk jelentős része ugyanakkor a familiárisi hálózat vizsgálata szempontjából jelentős részben mind a mai napig kevésbé hasznosított, ami miatt ezekről érdemes egy — teljességre ugyan nem törekedhető — szemlélést adnunk.

A 16. század középső harmadára koncentrálódó, napjainkig sem kimerített gazdag levelezés feltárásával egymást követő történész generációk foglalkoztak. 1861-ben Szalay Ágoston a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából publikált 400 db, 1560-ig terjedő, közülük jelentős számban Nádasdy Tamás szervitoraitól származó (pl. Csányi Ákos, Szentgyörgyi Gábor) magyar nyelvű levelet.¹⁶⁴ A Nádasdyak családi levelezéséből publikáló Károlyi Árpád és Szalay József forráskötete is sok információt nyújt Nádasdy Tamás, továbbá a főúr húga, Majláth István felesége, Nádasdy Anna, illetve a nádor felesége, Kanizsay Orsolya körül tevékenykedő szervitorokról.¹⁶⁵ Maróthy Dezső eseti forrásközlését követően¹⁶⁶ a szisztematikus forrásközlések sorát Komáromy András nyitotta meg. Ő 1904 és 1911 között a Történelmi Tár hasábjain kisebb részben Nádasdy Tamásnak a végvárrendszer működtetésében is szerepet játszó főrendekkel (pl. Báthory András, enyingi Török Ferenc, kevéndi Székely Lukács), nagyobb részben a kiterjedt familiárisi hálózattal, szolgálatot teljesítő nemesekkel és végvári tisztekkel folytatott levelezéséből publikált. Az eltérő alapú, összetett kapcsolatrendszert már ez a levelezés is érzékelteti. Kányaföldi Kerecsényi László szigetvári (1554–1556), Takaró Mihály tihanyi vagy Gyulaffy László pápai (1554), tihanyi (1560), Perneszy Farkas babócsai (1559–1562) ka-

¹⁶³ Pl. 1648–1649 során Sibrik István Bánffy-javakban bírt, 23000 forintra becsült birtokainak részben készpénzért, részben Sopron megyei zálogbirtokokért történő megszerzése: MOL E 185, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archívuma, Archivum familiae Nádasdy (a továbbiakban E 185), Inscriptiós könyvek (Inscr. kv.) 2. köt. 12., 83–86. (Mikrofilm: 31987. d.) A Bánffy-birtokok megszerzésére l. röviden Toma Katalin írását a 2010. évi 4. számban.

¹⁶⁴ *Szalay Ágoston: Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504–1560.* (Magyar Leveles Tár 1.) Pest 1861.

¹⁶⁵ *Károlyi Á. – Szalay J.: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése i. m. passim.*

¹⁶⁶ *Maróthy Dezső: Nádasdy Tamáshoz írt levelek, 1534–1542.* Történelmi Tár (1902) 109–130. és *Uő: Frangepán Ferencz levelei Nádasdy Tamáshoz.* Történelmi Tár (1905) 535–539.

pitányok mellett napvilágot láttak a birtokigazgatás több fontos szereplőjének, így Somogyi Benedek és Farnasy László segesdi officiálisoknak, Sombori Gergely lékai és sopronkeresztúri udvarbírónak a levelei is. E sorban jelent meg a Sopron megyei birtokai mellett (pl. Nagycenk, Páli), Sopron szabad királyi városban a legnagyobb adót fizető, belvárosi (Fő-téri) házzal és városi majorról rendelkező, 1546–1549 során pedig Bécsben Nádasdy számára ágensi szolgálatakat teljesítő, vezető familiáris ákosházi Sárkány Antal levelezése és végakarata is, miképpen a kiterjedt ágensi kör érzékeltetésére publikálásra kerültek Udvardy György ugyancsak a császárvárosban kelt levelei is.¹⁶⁷

Míg Komáromy a levélírók, Mályusz Elemér 1923–1929 során, a Levéltári Közlemények hasábjain 8 részben időrend és nyelv alapján, az 1531 és 1549 közötti magyar nyelvű leveleket publikálta.¹⁶⁸ Alapos tárgyi jegyzetekkel ellátott, mintaszerű forrásközlésében mind a katonai kíséret, mind a birtokigazgatás számos képviselője feltűnik, mint például az udvarbírói tisztet is viselt süttői birtokos, Pelérdi Ádám (1533) vagy Sennyey Ferenc kapuvári udvarbíró (1543–1546) – az utóbbinak a Nádasdy-birtokok gazdálkodásáról és a térség agrárviszonyairól szóló, kiemelkedően nagyszámú misszilise önálló feldolgozást és forráskiadást érdemelne. Míg a kapuvári várnagyi tisztet elérő, szlavóniai származású Paladin Márk példája az oszmán veszély okozta nemesi migrációra, a veszprémi Fánccsy János, a zalai Páhy Pál, a pozsonyi (csallóközi) Zeke György esete immár nemcsak a Nádasdy-familiárisok széles földrajzi körből történő verbuválódására, hanem a szolgálatba állás eltérő körülményeire is felhívja a figyelmet. Ők mindnyájan az I. Ferdinánd párti Szalay János pozsonyi ispánt szolgálták — aki (mint a fentiekben láthattuk) 1541-ben Nádasdyval együtt lett Fogaras földjének örökös grófja —, és 1543-ban valószínűsíthetően együtt lettek Nádasdy familiárisai. Az említett Sennyey már eddig publikált levelei pedig a familiárisi hálózat következő lépcsőfokait jelzik: 1546-ben, az udvarbíró távollétében, két szervitora, Dombay Pál és Bakony Jakab deák számoltak be a birtokokról.

E kutatási irány utóbbi reprezentáns munkáját a Zala megyei törzsbirtokokkal, de mindkét másik megyében (is) eltérő nagyságú részirtokokkal rendelkező *primarius familiaris*, Csányi Ákos Nádasdy Tamáshoz írott leveleinek Őze Sándor általi közzététele jelentette (500 db).¹⁶⁹ A szolgálattevők speciális körére irányuló forráskutatások egyik lehetséges irányát ugyanakkor a főúri

¹⁶⁷ Komáromy András: Gersei Pethő János levelei Nádasdy Tamáshoz 1550–1562. Történelmi Tár 5. (1904) 266–291., 400–291., 400–433., Somlyai Báthory András levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1559. Uo. (1905) 88–111., 223–232., Kerecsényi László levelei Nádasdy Tamáshoz. Uo. (1906) 103–138., 246–265., Magyar levelek a XVI. századból. Uo. (1907) 121–160., 387–436., 521–567., Magyar levelek a XVI. századból. Uo. (1908) 196–227., 431–459., Magyar levelek a XVI. századból. Uo. (1909) 211–239., Magyar levelek a XVI. századból. Sárkány Antal levelei. Uo. (1910) 375–404., 517–542., Magyar levelek a XVI. századból. Uo. (1911) 89–113., 443–477., 537–564.

¹⁶⁸ Mályusz Elemér: Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar nyelvű levelei, 1531–49. Levéltári Közlemények I. közl. 1. (1923: 1–2. sz.) 126–149., II. közl. 1. (1923: 3–4. sz.) 287–309., III. közl. 2. (1924: 1–2. sz.) 55–69., IV. közl. 3. (1925: 1–4. sz.) 68–85., V. közl. 4. (1926: 1–2. sz.) 94–129., VI. közl. 5. (1927: 1–2. sz.) 83–103., VII. közl. 6. (1928: 1–2. sz.) 66–86., VIII. közl. 7. (1929: 3–4. sz.) 231–277.

¹⁶⁹ 500 magyar levél a XVI. századból i. m.

párra (Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya), illetve a velük kapcsolatos orvostörténeti vonatkozásokra — így Fraxinus Körös Gáspár személyére és tevékenységére — fókuszáló kutatás illusztrálhatja.¹⁷⁰ Végül nem feledhető, hogy a jelentős számú missilis-közreadás mellett, azt szervesen kiegészítve, mind a magyar nyelvű írásbeliség, mind a gazdaság- és kultúrtörténet kutatásának segítésére 1959-ben Kumorovitz Lajos Bernát és M. Kállai Erzsébet az 1544 és 1554 közötti Nádasdy-számadásokból publikált meghatározó forrásokat. E fontos adatállományok a szervitorokra vonatkozóan azonban mind a mai napig alig kerültek kiaknázásra.¹⁷¹

A 20. század első felében a nevezetes Domanovszky-iskola a 16–17. századi Nádasdy-uradalmak gazdálkodásának napjainkig meghatározó kismonográfiáit alkotta meg.¹⁷² Az uradalom- és településtörténeti iniciatívájú vizsgálatok számos urbárium,¹⁷³ uradalmi számadás, illetve számadás-felülvizsgálattal kapcsolatos forrás- és adatközlést, valamint feldolgozást eredményeztek.¹⁷⁴ Sajnos a birtokigazgatás, az abban részt vevő familiárisok körének vizsgálata — egy speciális irányú, Sennyey Ferencre vonatkozó elemzésen kívül — sajnos nem került az érdeklődés középpontjába.¹⁷⁵ Hasonló mondható el a Nádasdy-udvartartás struktúráit élővé és működővé tevő személyi kör vizsgálata kapcsán.¹⁷⁶ A Nádasdy-udvarok kulturális és társadalomszervező funkciórendszerének vizsgálata mellett az utóbbi évtizedben karakteresen jelentek meg a Nádasdy-familiárisok ellátását és éttrendjét bemutató táplálkozástörténeti feldolgozások;¹⁷⁷ miközben a tisztán familiárisi kört vizsgáló munkák közül a Nádasdy-familiárisok jelenléte Szapolyai János király (1526–1540) familiárisi hálózatának keretében került hangsúlyozásra.¹⁷⁸

¹⁷⁰ „Szerelmes Orsikám...” i. m.; *Grynaeus Tamás*: Szegedi Körös Gáspár (Casperus Fraxinus Zegedinus). Orvostörténeti Közlemények 141–144. (1993) 27–52.; *Grynaeus Tamás – Vida Tivadar*: Fraxinus Gáspár kiadatlan levelezése és magyarországi működésével kapcsolatos iratai. Uo. 127–158.

¹⁷¹ Kultúrtörténeti szemelvények i. m.

¹⁷² Eltérő metodika és forrásbázis alapján, a missilisekre építve: *Komoróczy Gy.*: Nádasdi Tamás i. m. Az urbáriumok és számadások adatsorai alapján: *Tholt Judit*: A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. Bp. 1934.

¹⁷³ A urbárium publikációk közül egyet emelnék ki a léka-borsmonostori és csejtei urbáriumokból közül: Urbáriumok a XVI–XVII. századból. Szerk., bev. Maksay Ferenc. (A MOL kiadványai II.: Forráskiadványok 7.) Bp. 1959. 90–130., 241–247. A digitálisan elérhető Nádasdy urbáriumokra: <http://molarcanum.hu/urbarium/> (a letöltés ideje: 2010. május 30.)

¹⁷⁴ Pl. Csepreghy Pál sárvár-felsővidéki számtartó: *Hetyéssy István*: A Nádasdy-uradalom gazdaszjtjeinek termelési és elszámolási vitája 1623/24-ben. Agrártörténeti Szemle 9. (1967: 3–4. sz.) 457–480.; Vasváry Imre kapui udvarbíró kapcsán: *Horváth László*: A kapuvári uradalom az 1580-as évek végén. Soproni Szemle 58. (2004: 4. sz.) 353–385.

¹⁷⁵ *Boros Zoltán*: Sennyey Ferenc magyar nyelvű leveleinek kutatási tapasztalatai. Fons 10. (2003: 2. sz.) 249–276.

¹⁷⁶ Az uradalmi utasítások, illetve az ún. Nádasdy-kódex ismertetése is segíti e kutatást: Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708. Sajtó alá rend. Koltai András. Bp. 2001. 100–112., 194–198., 217–218., 269–281.

¹⁷⁷ *Benda Borbála*: Uradalmi éttrend Csejtéről 1623–1625-ből. Történelmi Szemle 38. (1996: 2–3. sz.) 277–314. és *Uő*: Nádasdy alkalmazottak éttrendje a 17. század közepéről. Századok 138. (2004: 4. sz.) 931–956.

¹⁷⁸ *Simon Zsolt*: Szapolyai János familiárisainak egy lajstroma 1531-ből. In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról i. m. 231–243.

Törvényhatóságokként eltérő, ám a számbavett forráskiadásoknál jóval szerényebb mértékű az egyes vármegyei nemesi társadalmakra kivetített vizsgálatok köre. Vas vármegye esetében a Nádasdy-familiárisok lokális társadalmi beágyazottságának és kapcsolatrendszerének vizsgálata — a Batthyány-familiárisi körrel összehasonlítva¹⁷⁹ — mind a mai napig kutatási hiátus, a Nádasdyak és a törvényhatóság kapcsolatának elemzése döntően a sárvári udvarra, annak kultúrtörténeti jelentőségére fókuszált.¹⁸⁰ Az újabb Zala megyei kutatások Nádasdy Tamás és a helyi nemesi társadalom kapcsolatrendszerére, a helyi familiárisi háló feltérképezésére irányultak, miközben felhívták a figyelmet a nádor mellett tevékenykedő, iskolázott familiárisok országos karrierjére (Rajky István alországbíró, Hosszútothy György kancelláriai jegyző, Oláh Miklós érsek titkára, 1557-től Magyar Kamara tanácsosa stb.).¹⁸¹

A legtöbb kutatási eredmény Sopron vármegyéhez fűződik. Már 1937-ben Soós Imre vármegyei levéltáros a helyi középbirtokot vizsgáló tanulmányában rámutatott a 16. századi nemesi társadalom nagymértékű átalakulására. A 15. századi jelentős nemesi nemzetségekből (pl. Csák, Osl, Vezekény, Pok, Ják nemzetségből) magukat leszármaztató családok egy része (pl. Csornai, Pinneyi) fiágon kihalt, ám még így is sok középkori eredetű, jelentős família (pl. Ostffy, Viczay, Cziráky, Ládonyi, Kisfaludy, Poky) csökkent birtokállománnyal fennmaradt. A helyi társadalom nagymérvű átalakulása mégsem csupán ennek a folyamatnak köszönhető, hanem a Kanizsay-vagyon megszerzése révén a megye legnagyobb birtokosának, Nádasdy Tamásnak, és az oszmán veszély miatt a védettebb Sopron megyében birtokot szerző, itt megtelepedő familiárisainak. Közülük azonban a 16. század középső harmadában többen (pl. Zolthay család) olykor csak egy-egy generáció erejéig tudtak itt megkapaszkodni.¹⁸² E migrációs je-

¹⁷⁹ További szakirodalmakat is megadó összegző munkák: *Varga J. J.*: Szervitorok katonai szolgálata i. m.; *Tóth István György*: Jobbágyok, hajdúk, deákok. A körmendi uradalom társadalmi a 17. században. (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat 115.) Bp. 1992. 79–104.; *Koltai A.*: Batthyány Ádám és udvara i. m. 106–210.; A Batthyány-uradalmak kutatásából — Zimányi Vera életművének egyik meghatározó vonulatából — itt csak egy szervitori pályát emel-nénk ki. *Zimányi Vera*: Jobbágy Dániel rohonc-szalonaki provizor tiszttartói működése 1634–1653. Agrártörténeti Szemle 2. (1959: 1. sz.) 91–113. A Zimányi-életműre I. *J. Újváry Zsuzsanna*: Zimányi Vera tudományos munkássága. In: Ezredforduló — századforduló — hetvenedik évforduló. Ün-nepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba 2001. 651–658., ill. egy a Batthyányak szolgálatában álló családra: *Vissi Zsuzsanna*: A jobbágyi Jobbágyi család története. Vasi Szemle 62. (2008: 5. sz.) 586–594.

¹⁸⁰ A kisebb bibliográfiát kitevő irodalomból: *Szakály Ferenc*: A sárvári „provinciális humanis-ta kör” és a reformáció kezdetei (András deák sárvári iskolamester levele 1545-ből.). In: A tudomá-ny szolgálataiban. Emlékkönyv Benda Kálmán 70. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 75–88.; *Uő*: Sárvár mint helyi kulturális központ. In: Nádasdy Tamás (1498–1562) i. m. 87–103.

¹⁸¹ A korábbi irodalmakat is összegezve: *Bilkei Irén*: Okleveles adatok az ákosházi Sárkány család XVI. századi történetéhez. In: Zalai történeti tanulmányok. Szerk. Bilkei Irén. (Zalai Gyűjtemény 35.) Zalaegerszeg 1994. 3–15.; *Uő*: Zala megye nemessége a Mohács utáni két évtizedben. In: Zalai történeti tanulmányok. Szerk. Káli Csaba. Zalaegerszeg 1997. 21–60.; *Uő*: A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi tevékenysége és ügyletei, a megyei nemesség a Mohács utáni év-tizedekben. Doktori disszertáció ELTE BTK. Kézirat. Bp. 2007. 43–57. A központi pénzügyigazga-tás oldaláról: *Gecsényi L.*: Gazdaság, társadalom i. m. 107–108.

¹⁸² *Soós Imre*: Adatok a sopronmegyei középbirtokok 16. századi történetéhez. Soproni Szemle 1. (1937: 3–4. sz.) 259–266.

lenségnek és a familiárisi szolgálatban álló nemességnek a szlavóniai, a dél-dunántúli megyékből és a szomszédos Vasból az oszmán veszély miatt védettebb északnyugati megyékbe (pl. Sopron és Moson), illetve városokba és mezővárosokba (pl. Sopronba, Szombathelyre stb.) költözése, új egzisztencia alapítása bár középtávon még az adott törvényhatóság vezetésére is kihatott, periódusai-
ban, részleteiben és az egyes családok szintjén napjainkig sem kellően ismert. Az egyes családok esetében is megfigyelhető eltérő utakat, stratégiákat, a migrációt, illetve a helyben maradással — adott esetben a mindenkori horvát-szlavón bán szolgálatával — történő dominus-váltást kitűnően példázza a Nádasy Tamás szolgálatában is állt szlavóniai budróci Budorok esete.¹⁸³

A korábbi megyekutatás szerves folytatásaként, egy nemzedékkel később (1979-ben), a Sopron megye 16. század közepi birtokszerkezetét és birtokos társadalmát elemző Maksay Ferenc — a világi nagybirtok dominanciájával jellemzett törvényhatóság esetében nominális vizsgálat alapján — a Nádasy-familiárisok birtokszerzésének jelentőségét (pl. Jósa, gunyafalvi Seged, Szalay családok) ismételten hangsúlyozta: 50–52%-osnak tartotta a birtokos nemesi társadalom megyebeli kicserélődését.¹⁸⁴ A lokális és regionális nemesi társadalom átalakulásának további elemzését utóbb újabb kitűnő adattárak, a már általunk is hasznosított 1549. évi porta-, és az 1598. évi házadó-összeírás segítik.¹⁸⁵ Bár az adóalap változása miatt a két adózástörténeti forrás adatfelvétele eltér egymástól, a birtokosok név szerinti összehasonlítása még e durva vizsgálati szinten sem érdektelen. Miként azt Sopron megyére tekintettel már a gyors áttekintés is mutatja: a 16. század közepére jelzett migrációs folyamatok a század második felében nemcsak folytatódtak, de minden bizonnyal nagyobb mértékben fel is gyorsulhattak. Az 1549. évi portaösszeírásban szereplő birtokos családoknak ugyanis csak 23%-a található meg az 1598. évi házadó-összeírásban. Természetesen a tradicionális — régi terminussal „törzsökös” — Sopron vármegyei nemesség kontinuitása ennél jóval nagyobb arányú lehetett, hiszen e források alapján nem számolhattunk a döntően a Rábaközben és a Répce-völgyben fekvő nemesi falvak taxált (azaz megadóztatott) kisnemességével, miképpen az ebből a körből a 16. század végén kilépőkkel sem.¹⁸⁶ Így a közzétett adattárak alapján a 16. század derekán adózó jobbágyportákat nem bíró, a század utolsó harmadában alsóbb vármegyei tisztségeket (szolgabírák és esküdtek) viselő Damonyay és Mesterházy családok tagjai kerültek a század végére a vármegye birtokos társadalmába.¹⁸⁷

A döntően Nádasy-familiárisok sorából kikerült birtokosok, valamint a birtokok kisebb részben örökjogú, nagyobb részben zálogjogú folyamatos válto-

¹⁸³ Pálffy Géza: Egy szlavóniai köznemesi familia két ország szolgálatában. A budróci Budor család a XV–XVIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 115. (2002: 4. sz.) 923–1007.

¹⁸⁴ Maksay Ferenc: Sopron vármegye birtokos társadalmá a XVI. század közepén. *Soproni Szemle* 33. (1979: 2. sz.) 157–170.

¹⁸⁵ Maksay F.: Magyarország birtokviszonyai i. m.; Dávid Z.: Az 1598. évi házösszeírás i. m.

¹⁸⁶ A kevésbé ismert taxált nemesség jogviszonyára és társadalmára: Soós Imre: A sopronmegyei kurialisták taksája. *Történetírás* 1. (1937: 4. sz.) 376–397.

¹⁸⁷ Az utóbbi családról: Mesterházy Sándor: A mesterházi Mesterházy család története. *Nagykanizsa* 1937.

zása, ezáltal a helyi nemesi társadalom átalakulása és a birtokviszonyok átstrukturálódása Nádasdy Tamás és fia, II. Ferenc időszakát úgyszintén általánosan jellemezte. Az új birtokosok megnövekedett súlyát mutatja az 1574. évi Sopron megyei portaösszeírás is. E forrásban az alispáni hivatalokat még viselő régi középbirtokosok (pl. Ostffy és Viczay családok tagjai) mellett a Nádasdyak szolgálatában álló, jelentős részben Zala és Vas megyékből származó, új nemesi birtokosi elit jelenik meg. A szerény számú, helyi léptékű középbirtokosok sorában ilyen Bejczy Gergely (Alsórámóc, Felsőrámóc, Alsólászló), a Hathalmy család (Borbolya), Récsy István (Füles), Sennyey Ferenc (Udvard, Alsópulya) vagy a nemesapáti Szalay család (Pinnye, Szécsény). Országos összehasonlításban is a jómódú középbirtokosok sorába került Megyery Imre (széplaki uradalom, Kertes, Darufalva), a térség tekintélyes köznemesi politikusa, aki vagyoni és pozícionális emelkedését egyértelműen a Nádasdy család szolgálatának köszönhetette.¹⁸⁸ Az 1580-as évektől már egyre gyakrabban e nemességéből kerültek ki Sopron vármegye vezető tisztségviselői.

A Nádasdy-familiárisokról

A majdani Nádasdy-familiárisi adattár létrehozásánál figyelembe kell venni az e kör létrejöttében meghatározó szerepet játszott Nádasdy Tamásnak a fentiekben részletesen bemutatott hivatali tisztségeit, így karrierjére és birtokszerzésére tekintettel az adatgyűjtésnek jelentősebb országos kitekintéssel kell megtörténnie. A hivatali pálya lépcsői (l. az 1–2. táblázatot) szerint összetételében is változó familiárisi körre a horvát–szlavón bánt szolgáló Budor Vid is felhívja a figyelmet.¹⁸⁹ Jelenleg így csak valószínűsíthető, hogy a Kanizsaj-javak megszerzésével a fiágon kihalt főúri család familiárisi köréből is sokan Nádasdy szolgálatába szegődtek. Így a Bucsai, Nádasdi Darabos, Gosztonyi, Polányi, Sibrik és Sitkey családok több tagja például Kanizsaj László vasi ispán (megyei tisztséget is viselő) familiárisai közé tartozhatott,¹⁹⁰ miképpen (1522-ben) vele állhatott familiárisi kapcsolatban Chernel Ambrus is, akinek országos karrierje mögött (pl. 1546: királyi bíróság ülnöke) már a felkapaszkodó Nádasdy állhatott.¹⁹¹

A familiárisi kör bővülésére és módosulására (úgy mint „rétegeire”), valamint a dominust váltó familiáris migrációra az 1543 körül Szalay János pozsonyi ispántól Nádasdyhoz szegődött nemesek (pl. a Zekék) esete is felhívja a figyelmet. A már említett szlavóniai Budor család (az egyik fivér, Sixtus, 1546-ban a kapui uradalomban telepedett le),¹⁹² illetve a Sopron megyei adatok az oszmán fenyegetettség miatti

¹⁸⁸ *Dominkovits P.*: Sopron vármegye birtokos társadalma i. m. 107–109.

¹⁸⁹ *Pálffy G.*: Egy szlavóniai köznemesi család i. m. 932.

¹⁹⁰ *Horváth Richárd*: Vas megye tisztségviselői a későközépkorban (1458–1526). Kézirat. Bp. 2010. Ezúton köszönjük a szerzőnek, hogy kéziratát használhattuk.

¹⁹¹ *Horváth Richárd – Neumann Tibor*: Ismeretlen középkori oklevelek a Chernel család levéltárából. *Vasi Szemle* 54. (2000: 1. sz.) 124.; *Horváth Richárd*: A Chernelházi Chernelék a középkorban. *Soproni Szemle* 55. (2001: 4. sz.) 376–377.; *Bilkei I.*: A zalavári és a kapornaki konventek i. m. 56.

¹⁹² *Pálffy G.*: Egy szlavóniai köznemesi i. m. 935. A horvát kisnemesi migrációra: *Felix Tobler*: Die Migrationen des kroatischen Mittel- und Kleinadels in den österreichisch-ungarischen Grenzraum im 16./17. Jahrhundert und das „familiers“-Problem. *Burgenländische Heimatblätter* 40. (1978: 1.) 16–37.

nemesi migráció jelentőségét emelik ki, elsősorban a szlavóniai (Kőrös, Varasd és Zágráb), illetve a dél-dunántúli megyékből (Baranya, Tolna, Somogy és Zala). A dominusok között (alsólendvai Bánffy, Batthyány, Nádasdy) és földrajzi térben (Zala–Vas–Sopron megyei rezidencia változásokkal) történő, több nemzedék familiárisi szolgálatát érintő migrációt a vasi törzsbirtokokkal rendelkező katafalvi Falussyak esete példázza.¹⁹³ A spontán migráció mellett a tömeges, a térséget (is) érintő menekülések kiemelkedő határpontjai közül jelenleg Pécs török elfoglalása (1543),¹⁹⁴ majd a menekült dél-dunántúli nemesség gyűjtőhelyének is számító Szigetvár mezővárosának (1556) és várának (1566) elvesztése emelhető ki.¹⁹⁵ A tizenöt éves háború okozta menekülthullámok térséget érintő hatása is további kutatásokat kíván. Az új egzisztenciát kialakított, a Nádasdy família szolgálatába állt, a hódoltságból menekült nemesek egy része régi családi javainak igényét is fenntartotta, ott lehetőség szerint földesúri hatalmát is jelezte (pl. Beleznayak Somogy vármegyében).¹⁹⁶ E kör ugyanakkor az új birtokok szerzése és rokonsági kapcsolatok kialakítása révén — dominusához hasonlóan — több megyében fekvő, többnyire szétszórt birtokállománnyal rendelkezett.¹⁹⁷

A familiárisok eddig feltárt jegyzékei elsősorban a magánhadsereget alkotó nemesekről szolgáltatnak információkat, kevesebb az olyan forrás, amely egy-egy váruradalom teljes körű bemutatását tartalmazná. (Ilyen kivétel például Nádasdy Pál sárvári várhoz és uradalomhoz tartozó familiárisainak, még említésre kerülő 1614. évi összeírása.) 1529-ben, majd Buda 1530. évi ostromakor Nádasdy Tamás budai várnagy szervitorai között Zala és Vas vármegyék nemesi társadalma oly nagy múltú családjainak tagjait találjuk, mint Bezerédy Gábor, Csányi Ákos, Eölbey István, Rajky István és Gábor, Rummy Gáspár, Sennyey Gáspár, Sibrik Benedek, míg Skublics György vagy Zichy Farkas a Somogy–Zala vármegyei elitet illusztrálják, de ugyanebből az elitből származik Perneszy György is. E névjegyzékekben már feltűnik Usai János, illetve a Sop-

¹⁹³ *Gecsényi Lajos*: Egy köznemesi család a XVII. században. (A Falussyak.) In: Házi Jenő Emlékkönyv. Szerk. Dominkovits Péter – Turbuly Éva. Sopron 1993. 237–253.

¹⁹⁴ *Varga Szabolcs*: Irem kertje. Pécs története a hódoltság korában 1526–1686. Pécs 2009. 125–126.

¹⁹⁵ Sopron térségét több hullámban szervezett betelepítés is érinthette. I. Ferdinánd 1556-ban a szigeti polgárok külvárosban történő letelepítését hagyta meg, 1569-ben pedig a város szomszédságában, Bánfalván kerestek a menekültek számára helyet (pl. az elhagyott pálos kolostornál). SL Sopron Város Levéltára (a továbbiakban SVL), Collectio Oerteliana, Lad. II. et B. Fasc. 3. Nr. 114., uo. Lad. VI. et F. Fasc. 3. Nr. 100. Egy 1598. évi, a Fertő menti településeket érintő tanúkihallgatásban többen Szigetvár veszésétől datálták beköltözésüket. SL XII. 22. Petőházi Zeke család levéltára (a továbbiakban Petőházi Zeke cs. lt.), 3. d. Fasc. 4. Nr. 22., közölve: *Dominkovits Péter*: XVI. századi magyar nyelvű iratok Sopron vármegye levéltárából. Sopron 1996. 75–79.

¹⁹⁶ *Beleznayak*: Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg; IV. A. 1. a. Zala vármegye nemesi közigyűlésének jegyzőkönyvei 1634–1678. 1671. nov. 23. Szentgrót: Taxati pro antelatis quatuor mensibus semper quolibet eorundem mense duplam taxam solvere erunt obligati..., közli: *Okányi Pál*: Somogyvári közgazgatása a török uralom alatt és után a megye visszaállításáig. In: Kaposvári M. Kir. Allami Főgimnázium Értesítője az 1891–92. isk. évről. Szerk. Danilovics János. Kaposvár 1892. 14–15.; vö. még *Szluha Márton*: A Beleznayak ősei. Turul 71. (1998: 3–4. sz.) 75–77.

¹⁹⁷ A vagyoniilag differenciált familiárisok fekvőbirtokaira: *Dominkovits Péter*: A kora újkori nyugat-dunántúli nemesi társadalom regionális vizsgálatáról. In: Közgyűjtéményi tudományos napok I. Sopron. Szerk. Ekler Péter. Bp. 2005. 14–24.

ron vármegyéhez is kötődő családok sorából Damonyay Péter és Viczay Mihály neve is.¹⁹⁸ Csak valószínűsíthető, hogy többek között Bácsy és Koppányi Ferenc, Párnásy György, Szekszárdi Székely János egy, még inkább a Dél-Dunántúlhoz kötődő kör képviselői.¹⁹⁹ A következő esztendőben (1531), Nádasdy Szapolyai János melletti kincstartói időszakában, a 231 lovas kiállításáról felvett szervitori jegyzéken, a familiárisi kör nagy részének politikai pártállásváltozás mellett kontinuitását is jelezve, az előző nevek többek között a Bácsmegyei, Szentiványi és Thassy családok képviselőivel egészültek ki.²⁰⁰

A jelenleg hiányzó familiárisi adattár szükségességét hangsúlyozza az 1542. évi (Szent Kereszt nap utáni vasárnapról származó)²⁰¹ szervitor-jegyzék. Az összesen 195 lovassal megjelent 47 familiáris sorában — a familiárisok vagyoni és pozicionális súlyát is érzékeltetve — hadba szállva ott találhatjuk a már jól ismert nevek közül Zolthay Miklóst (Somogy-Zala megye, 14-ed magával), Csányi Ákost (Zala, 12-ed magával), Bornemissza Sebestyént, Deső Mihályt, Fánccs Jánost (az utóbbi Veszprém megyéből), Komlósy Mihályt, a vasi Söptey Istvánt (8–8-ad magukkal), a szlavóniai Paladin Márkot a zalai Hahóti Jánost (7–7-ed magukkal), Jajcay Andrást és Török Györgyöt (6–6-od), míg mások mellett a Sopron megyei Damonyay Pétert (5-öd), a soproni–vasi térséghez kötődő Kisfaludy Benedeket (4-ed magával), a Somogyból származó Beleznay Farkast, valamint Pribék Mátyást, a vasi Sibrik Pált és a valószínűsíthetően származási helyre utaló vezetéknevvel bíró Tolnay Arnoldot (2-od), végül ugyancsak a vas–zalai térségben birtokos Ebergényi és Hollósy család tagjait (maguk személyében).²⁰²

A familiárisi kör bővülését, egyben minőségi változását jelzi az újabb szervitorok 1555. évi jegyzéke. Az e forrásban felvett 35 személyből nagyon sok Vas és Sopron vármegyék birtokos nemesi elitjének a tagja. A Vas vármegyei közelet oly fontos családait képviselők, mint Guary Miklós, Kurdács István,

¹⁹⁸ E családok vagyoni helyzete és helyi identitása között is jelentős különbségek lehetnek. Ezt például az Árpád-kori vasi gyökerekkel rendelkező Rummy, és a 15. században betelepített Sibrik is illusztrálhatja. (A 16. század során mindkettő a tágabb régió vármegyei elitjével tartott rokoni kapcsolatok.) *Mosonyi Tamás*: Adalékok Rum község és a Rummy család történetéhez. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* (1996: 1. sz.) 41–53.

¹⁹⁹ A familiárisi jegyzékek részletesebb elemzése szétfeszítené az adott munka kereteit, így itt csak részeket emelünk ki. MOL E 185, 1529 *regstrum novum super sallariis et nummis mensualibus familiar[ium] meor[um] post expugnation[em] castr[um] Buden[sem] postq[ue] factum...* (Mikrofilm: 31997. d.), ill. *uo. Regstrum pro servitior[um] castr[um] Walpo [con]fectum. 1530: Budae in festo Sanctae Lucae Evangelistae facta est solutio (...)* (Mikrofilm: 31986. d.) és *uo. Numerus equorum familiar[ium] d[omi]ni Nadasy in obsidione Buden[si]. amisso.* (Mikrofilm: 31998. d.)

²⁰⁰ MOL E 185, Nádasdy Tamás budai várnagy, kincstartó iratai, *S[er]vitores domini gubernator[is]* (Mikrofilm: 31986. d.); *Simon Zs.*: Szapolyai János familiárisainak i. m. 242–243. A rövid időszak eseményekben gazdag politikatörténetére: *Barta Gábor*: Ludovicus Gritti magyar kormányzósa (1531–1534). *Történelmi Szemle* 14. (1971: 3–4. sz.) 288–317.; *Szakály F.*: Veszthely az út porában i. m. 41–106.; *Pálffy G.*: A Magyar Királyság i. m. 59–69.

²⁰¹ Ez a részletek ismerete hiányában egyaránt lehet a Szent Kereszt feltalálása (május 3.) és felmagasztalása (szeptember 14.) ünnepét követő vasárnap, azaz május 7. és szeptember 17.

²⁰² MOL E 185, Nádasdy Tamás horvát bán, tárnokmester, országbíró, főkapitány iratai (Mikrofilm: 31986. d.), *uo.* Ezt az ho pentz attam Zent Kerezst nap utan valo vasarnap. (Mikrofilm: 31997. d.), Egy rövidebb, a Sopron megyei Szilban keletkezett fizetési jegyzék: *uo.* (Mikrofilm: 31997. d.)

Sittkey Gothárd, Szecsődy Mátyás, Szelestey Ferenc és Sebestyén, illetve Szép Gáspár, de mellettük ott találjuk a Sopron vármegyei jómódú birtokos pulyai Bük Benedek deákot is.²⁰³ A tárgyidőszak „törzsökös” regionális nemesi elitjét példázzák az Árpád-kori múltra magát visszavezető régi nemzetségek tagjai: így a magát Ják nemzetségből eredeztető Niczky Boldizsár és Gáspár, vagy a le származását az Osl nemzetségre visszavezető asszonyfalvi Ostffy családból Jakab és Tamás. A tágabb térség (Győr, Moson és Veszprém megyék) fontos familiái közül Nádasdy mellett ekkor találkozhatunk a Marczaltóy családdal is, míg az újabb, „törzsökös”, kiterjedt kisnemesi családokat például Ajkay Ferenc, Acsády György, Polányi Farkas és Szecsődy Mátyás jelzik.²⁰⁴

A Nádasdy család szervitorainak több jegyzéke ismert 1556–1558-ból. E források az oszmán veszély miatt Nádasdy Kristóf parancsnoksága alatt a Rábaközben állomásozó lovashadat regisztrálták. (Például az 1558. áprilisi fizetési jegyzék 31 familiárist 162-ed magával.) E forrásokban is megjelenik az a Zala megyéből származó bencercesei Récsy István, aki a Nádasdy-familiárisi körön belül házasodott (a lékai *castellanus* Hirnik György Brigitta nevű leányát vette el), majd dominusának és családjának köszönhetően Gálosháza központtal, nemzedékekre szólóan új egzisztenciát épített Sopron megyében. (E jegyzékekben az Ányos, Cseszneky, Dad, Giczy, Karcsy, Szokoly és Szemcsey családok tagjaival is találkozhatunk, és egy Bornemissza János nevű, heted magával szolgáló familiáris is feltűnik, aki nem kizárt, hogy a későbbi Sopron vármegyei perceptorral rokon vagy akár vele azonosítható.)²⁰⁵ Valószínű ugyanebben az esztendőben (csak negyedévvvel korábban) keletkezhetett egy — minden bizonnyal a pápai végvárváros lovasságára is vonatkoztatható — szervitor-összeírás, amely 36, részben az említett rábaközi sergessel egyező nádori familiárist vesz fel: pl. Ányos Boldizsár, Essegvári Farkas, Giczy János, Maróthy Pál, Nyáry Bernát, Poky Tamás és István, valamint Zichy Bálint személyében.²⁰⁶

Az eddig hangsúlyozott irányok mellett szerényebb mértékű, más irányú migráció létre hívja fel a figyelmet a Pozsony megyei Csallóközből származó Zeke György esete. Nevével már az 1548. évi fizetési jegyzékekben találkozhatunk; 1553-ban a lékai lovasok között tűnik fel. Még az év januárjában Kanizsai Orsolya és Nádasdy Anna jelenlétében — valószínűleg a Nádasdy család közvetítése révén —

²⁰³ MOL E 185, Nomina servitor[um] noviter conductor[um] 20 die [Decem]br[is]. (Mikrofilm: 31986. d.) E családok csekély fekvőbirtokaik ellenére is a nevezett vármegyék életében jelentős szerepet játszottak, mint például az Eölbey, Megyery, Meszlényi, Szelestey stb. családokkal rokonságban álló Guary. *Sörös Pongrác: A Guaryak családi viszonyai a XVI. században.* Turul 30. (1912: 2. sz.) 78–80.; *Ort János: Úrészék és majorgazdálkodás a Vas megyei Alsószelesten 1555–1580.* Agrártörténeti Szemle 3. (1961: 2. sz.) 429–456.

²⁰⁴ Pl.: 1556: Secunda solutio d[omi]nor[um] eq[itu]m sub capitaneatu d[omi]ni Christophori Nádasdi 8 die Decem[is] in Szyl[ia]ta. MOL E 185 (Mikrofilm: 31986. d.) Ebben a jegyzékben Maróthy Pál személyében már megtalálható a jeles katonacsalád egy tagja, de itt szolgált Zichy Pál és Bálint is.

²⁰⁵ MOL E 185, 1558. Eq[itu]m sub do[mi]no Christophoro Nádasdi existen[tium]. 25 die April[is]. (Mikrofilm: 31998. d.)

²⁰⁶ MOL E 185, Solutio servitor[um] (...) Papae, 28 die Octobris facta. (Mikrofilm: 31986. d.), vö. Solutio equit[um] familiarium d[omi]ni Palatini in Rabakewz (...) sub capitaneatu d[omi]ni Christophori Nádasdy (...) 8. Septembris Anno D[omi]ni 1558.: uo. (Mikrofilm: 31998. d.)

feleségül vette Petőháza birtokosát, a megözvegyült Pető Piroskát. Ettől kezdve, miképpen a gálosházi Récey, úgy a petőházi Zeke családot is a több generációs Nádasdy-familiárisi szolgálat jellemzi, *primarius familiaris*okként a vármegyei elitbe kerültek, ottani hivatalokat viselve egyes családtagok az alispáni tisztig jutottak. Társadalomtörténeti szempontból azért is érdekes esetük, mert a Nádasdy-familiárisok egymás közötti házasodása nem egyedi jelenség. Ez jellemzi például az ugyancsak Nádasdy-familiárisként Sopron megyében birtokot szerző, e törvényhatóságban megkapaszkodó Bezerédy családot is.²⁰⁷ Az már csak a Nádasdy család társadalomszervező jelentőségét érzékelteti, hogy az újonnan egzisztenciát alapító Zeke Györgynek frissen szerzett birtokjogai érvényesítésében legnagyobb riválisa az az Aghy Miklós volt, aki kapui tiszttartóként ugyancsak Nádasdy Tamást, majd fiát szolgálta. Őt is ott találjuk abban az 1574. évi szövetkiadási jegyzékben, amely a Győr megye Mohács előtti elitjéből származó mérgesi és tėti Poky Boldizsárt és a hasonlóképpen jeles ősökkel bíró Sopron megyei Viczay Györgyöt (mindketten a *bene possessionatus* nemesség képviselői) is feltünteti.²⁰⁸

A korábbi szervitor családok megtartása, valamint a familiáris kör bővülése figyelhető meg a hosszú török háború (1591–1606) során, nevezetesen Nádasdy II. Ferenc, a későbbi dunántúli főkapitány (1598–1604) 1594 és 1596 között regisztrált hópénzes katonáinak jegyzékeiben. Az 1593 novembere és 1594 februárja közötti jegyzékben a családok kontinuitását és egyben az összetétel bővülését is jelezve, Nádasdy lovaskapitánya, a később pápai (1598) és párhuzamosan ideiglenesen megbízott veszprémi főkapitányi tisztelet is betöltő Maróthy Mihály volt.²⁰⁹ Mellette például Agha Mátyás, Barocz Bálint, Bicsérdy Benedek, Csányi István, Csics Gotthárd, Darabos János, Gadóczy Imre, Hetey Miklós, Kerecsényi Bálint, Köcski Tamás, Kurdács (Gurdacz) Gáspár, Niczky Benedek, Ormándy Gergely, Poky Boldizsár, Révay Miklós, Stancsics Ferenc, Szelestey Ádám, Sittkey György, Szentgyörgyi János és Zeke János nevei tűnnek fel. Döntő többségükkel találkozhatunk a „sarvarj vrain”-ról, azaz a familiárisi lovasokról valószínűsíthetően 1595 decemberében felvett jegyzékben is. A Győr elfoglalása, illetve a Magyaróvár–Sárvár

²⁰⁷ Kultúrtörténeti szemelvények i. m. 306–309.; MOL E 185, 1553. 1. Mensis Januarii. Equi numerati in Lewka.... (Mikrofilm: 31994. d.) Többek között Bosnyák István, Nádasdy Jakab, Török Pál, Giczy család egy tagja mellett találjuk ott Zekét. A Zekékre: *Dominkovits Péter*: Közigazgatástörténet – családtörténet. Egy 16–18. századi Sopron vármegyei hivatalviselő család, a petőházi Zekék. In: Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyék közigazgatásának történetéből. Szerk. Horváth József. Győr 2000. 39–48.; A Bezerédy család egy, Sopron vármegyei alispáni hivatalát is betöltött tagjára fókuszálva: *Dominkovits Péter*: Földesúri familiáris, vagy megyei hivatalviselő? Bezerédy György soproni alispánja (1655–1662). Fons 12. (2005: 2. sz.) 127–161.

²⁰⁸ MOL E 185, 1574. Primo Januarij Petho Ambrus uramnak attak ... (Mikrofilm: 31998. d.) Hasonló, 1572–1573. évi szövetkiadási jegyzékek (pl. Pethő Pál, Szentgyörgyi Gábor, Viczay György szervitori státusára vonatkozóan) uo.: Ratio solutionis dominor[um] familiar[um] per me Andream Valy factas ab Anno 1572 Die 6 Decembris (Mikrofilm: 31998. d.) Egy más típusú forrás Nádasdy II. Ferenc familiárisainak, a [sopron]keresztúri várban összeírt lovasoknak, a tárgyidőszakban történő vizsgálatára: uo. 1572. 7. [Septem]bris Az uráymnak zamok kyknek en ys Kerezurat hu penzt attam (...) (Mikrofilm: 31998. d.)

²⁰⁹ Maróthy életútjára: *Pálffy Géza*: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (16–17. század). In: Veszprém a török korban. Szerk. Tóth G. Péter: (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9.) Veszprém 1998. 117., 152.

centrummal létrehozott, új határvédelmi övezet kialakítása után készült jegyzék még határozottabban mutat rá a főúri familiáris-hadak határvédelemben betöltött jelentőségére. E katonai szolgálatot ellátó familiárisok közül többen dominusuk kegye révén Sopron megye birtokos társadalmába kerültek. Így az 1598. évi házadóösszeírás például Barocz Bálint (Gyalóka, Horpács, Kövesd, Nemesvis, Szarkafölde), Csics (Czicz) Gotthárd (Széplak), Gadóczy Imre (Alsólászló, [Sopron]Keresztúr) helyi nemesi társadalomba kerülését jelzi, valamint egy generációra jelentős birtokszerzőként tűnik fel a pápai vár alkapitánya, a Viczay családdal rokonságba került Maróthy Mihály is (Ebergőc, Göbös, Horpács, Iván, Lózs, Széplak).²¹⁰ Bár e nemesek birtokszerzésben egyaránt szerepet játszhatott a házasság, a rokonsági kapcsolat, de talán még ennél is nagyobb jelentőséggel bírt a dominus és a familiáris között létrejött, szolgálaton és kölcsönösségen alapuló, pénzforgalommal járó jogügylet: kölcsönfolyósítás révén zálogbirtokok szerzése. Ezen — modern fogalomhasználattal — patrónus–kliensi viszony keretében a sárvári lovaskapitányi tisztet viselő Maróthy Mihály 1590. július 2-án, 1000 forintért a kapui várhoz tartozó Göbös falut kapta meg zálogjogon.²¹¹ A Sárváron lovasokkal szolgáló familiárisokhoz visszatérve: folyamatosságukat jelzi az is, hogy sokuk nevével már az 1593. februári posztófizetési jegyzékben is találkozhatunk (pl. Bezeredy Gergely, Bicsérdy Benedek, Bük Balázs, Csics Gotthárd, Gadóczy Imre, Hetey Miklós, Maróthy Mihály, Sittkey György, Sennyey Sándor, Szentgyörgyi János, Tolnay Fábrián, Tulok Tamás, Zichy György).²¹²

A Nádasdy-szervitorok körét tehát egyaránt jól jellemezte két csoport, illetve folyamat: egyrészt egy — a nyugat-dunántúli térségből származó és egymással gyakran rokonsági kapcsolatban álló — kiterjedt, több generációs, stabil mag, másrészt újabb szolgálók — részben ugyanebből a földrajzi körből, részben az alsó-magyarországi és szlavóniai megyékből történő — belépése, valamint egyes családok Nádasdy szolgálatban álló fiágának kihalásával (ilyen pl. Ostffy Jakab ága) e kör összetételének módosulása. Nádasdy Pál vasi főispán 1614. évi familiárisi jegyzékének elemzése tovább finomíthatja ezt a képet (pl. a Gellénházy, Lőrinczfalvy, Szepsy, Szegedy, Vasdinnyey és Vidos családokkal történő bővülés révén). Nádasdy III. Ferenc országbíró időszakának minél teljesebb regisztrálása viszont még az elkövetkező kutatások feladata.²¹³

²¹⁰ Pl. MOL E 185, Az saruarý ho penzes vra[i]lmmal ualo zamuetesek regestuma, a octaua die Nouemb[ris] Anni 1593. usq[ue] 8 diem Februarii Anni [15]94 (...) (Mikrofilm: 31990. d.), 1594. március 16-ai jegyzék (Az wraymnak advan fel ho pénzt): uo. (Uitt további, 1594. évi hópénzjegyzékek is találhatóak.) 1595: uo. Az sarvarý uraimnak. (Az 1596. január és december közötti, havi hópénzes elszámolások: uo. (Mikrofilm: 31998. d.) A birtokokra: *Dávid Z.*: Az 1598. évi házösszeírás i. m.; ill. az új védelmi övezetre és Nádasdy II. Ferenc szerepére: *Pálffy G.*: A császárváros védelmében i. m. 214–220.

²¹¹ MOL P 108, Családi levéltárak, Esterházy család hercegi ágának levéltára, Repositorium (a továbbiakban P 108, Rep.) 16. Fasc. B. Nr. 67.

²¹² MOL E 185, Poztho oztasarol valo regesrum Anno 1593 3 Februarii distributum. (Mikrofilm: 31990. d.)

²¹³ MOL E 185, Nádasdy Pál familiárisainak 1614. évi jegyzéke (Mikrofilm: 31992. d.), Közülük egy, völcséji taxalista kisnemesből a Szepesi Kamara tanácsosává eljutott ügyvéd politikai karrierjére l. *Dominkovits Péter*: Egy kora újkori ügyvéd pályaképe – Szepsy (Zepsy) János. *Aetas* (2002: 2–3. sz.) 5–34.

A felekezetképződések és konfesszió-váltások időszaka a Nádasdy-familiáris kör felekezeti összetételének vizsgálatát is megkívánja, amelyről jelenleg még csak sporadikus adatok állnak a kutatás rendelkezésére.²¹⁴ Soraikban a 16. századi felbukkanástól kezdve egyaránt találhatunk mindvégig katolikus hitben megmaradó családokat (pl. a mariánus ferencesek soproni belvárosi Boldogasszony-templomába, az ún. Kecsketemplomba temetkező petőházi Zekék tagjait),²¹⁵ miképpen Nádasdy II. Ferenc és fia, Pál időszakában sok evangélikus felekezeti familiárist is (pl. Szepsy Jánost). Feltűnő ugyanakkor, hogy az evangélikus rendek támaszakként ismert és nádornak is protestánsként jelölt Nádasdy Pál földesurasága idején, azaz még III. Ferenc konfesszió-váltását (1643) megelőzően, már több intergenerációs Nádasdy-familiáris a katolikus hitet választotta.

Míg Récsey Bálint Sopron vármegyei alispánt és feleségét a törvényhatóság rendjei az evangélikus státusok támogatóiként tartották számon, István és György fiúk már a katolikus felekezethez tartozott. István egyházi szolgálatba állt, a bécsi *Pazmaneumban*, majd a római *Collegium Germanico-Hungaricum*-ban tanult, és számára apja többször folyamodott beneficiumért a város kegyúri joggyakorlásában nagy befolyással rendelkező, evangélikus felekezeti soproni városvezető elit oly képviselőihez, mint Lackner Kristóf, majd Artner Erhard polgármesterekhez. A Nádasdy-birtokigazgatás vezetéséig (az *universorum bonorum praefectus* státusáig) eljutó Récsey György pedig — immár III. Ferenc idejében — a jobbágyfalvak konfliktusoktól sem mentes felekezeti váltásában játszott szerepet.²¹⁶ Valószínű, hogy az ugyancsak több generációs Nádasdy-familiáris Bezerédy családban is még Nádasdy Pál életében, nevezetesen 1627-ben történt meg a felekezeti váltás.²¹⁷

A Nádasdy-familiáris kör bemutatásakor — a főúri udvar lelki szolgálatát ellátó egyházi személyek felemlítésétől most eltekintve — nem szabad megfeledkeznünk a Nádasdyak kegyúri funkciórendszeréből fakadó társadalomszervezésről. Elsősorban nem is a kiterjedt uradalmak mezővárosi, falusi egyházi intézményhálózatának evangélikus vagy katolikus alsópapságára, hanem a világi társadalom *bene possessionatus* nemességének megfelelő katolikus egyházi közép rétegre kell itt gondolni, amelynek tagjai gyakran a legszorosabb rokonsági kapcsolat-

²¹⁴ A témára további irodalommal: *Wolfgang Neugebauer*: Konfessionelle Klientelpolitik im 17. Jahrhundert. Das Beispiel der Reichsgrafen von Sayn-Wittgenstein. *Zeiteinblicke*. Online Journal für die Geschichtswissenschaften 4. (2005: 3.) (<http://zeiteinblicke.de> letöltés: 2010. április 30.)

²¹⁵ A család 16–17. századi történetéről: *Dominkovits P.*: Közigazgatástörténet – családtörténet i. m. 39–48.; ill. a temetkezési helyről: *Bán János*: Sopron újkori egyháztörténete. (Győregyház-megye múltjából 4/2.) Sopron 1939. 411–412.

²¹⁶ A családra: *Harald Prickler*: Galoshaza. *Burgenländisches Heimatblätter* 45. (1983: 3.) 155–185.; *Dominkovits Péter*: Familiárisi szolgálat – vármegyei hivatalviselés. Egy 17. századi Sopron vármegyei alispán gálósházi Récsey (Rechey) Bálint. *Korall* 9. (2002. szeptember) 32–53.; *Réchet Bálint* 1630., 1635–1636. évi folyamodásai fia számára beneficiumért: *SL SVL Collectio Oerteliana*, Lad. L. Fasc. 1. Nr. 68., Fasc. 9. Nr. 373/42., Fasc. 11. Nr. 375/105., Fasc. 12. Nr. 376/72., Lad. LI. Fasc. 3. Nr. 44/1. *Réchet István* életútjáról: *Pfeiffer János*: A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950) püspökei, kanonokjai, papjai. (Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae 8.) München 1987. 181. A regionális „birtoképítő”, Zala megyei javakat is szerző György említett birtokigazgatói tisztségére I. MOL E 185, Inscr. kv. 2. köt. 13., 93–94. (1648)

²¹⁷ MOL P 57, Családi levéltárak, Bezerédy család (kámi) levéltára (a továbbiakban P 57), 9. cs., VII. Nr. 1., Nádasdy Pál Bezerédy Györgyhöz, 1627. dec. 7., Hegykő.

ban álltak meghatározó Nádasdy-familiárisokkal.²¹⁸ A világi pályafutásokkal párhuzamos egyházi karriereket jelzi Szentgyörgyi II. István borsmonostori apát esete, aki Nádasdy Tamás titkárának, Szentgyörgyi Gábornak volt a fivére. A család a csornai premontrei prépostság kegyuraságát is megszerezve meghatározó szereppel bírt a préposti stallum adományozása terén; így például a bécsi egyetemen tanult, a hiteleshely működését helyreállító Galamboky Máté (1573–1593) egyértelműen a Nádasdy II. Ferenc számára kedves egyházi személyek egyike volt, préposti stallumát neki köszönhetette.²¹⁹

Ugyanezen térségben maradvá: a Nádasdy család a pápóci perjelséget az alapító Gelsey Margithoz (1371) füződő rokoni száakra hivatkozva szerezte meg a 16. század derekán. Az ágostonos kolostort és a javakat nem szekularizálta, hanem mint kegyúr egyházi javadalomként azokat egyházi személyeknek adományozta. A perjelek között többször találkozhatunk vezető familiárisok rokonaival: Sennyey Ferenc udvarbíró Pongrác nevű fia (1570–1571), illetve Viczay Tamás (1585–1601) egyértelműen e körbe tartozott. A kapcsolatháló építése és szilárdítása céljából Viczay lemondása után e stallumot a kitűnő magyarországi és udvari kapcsolatokkal rendelkező Tiburtius Himelreich magyar királyi titkár fia, Georg Himelreich pannonhalmi kormányzóapát kapta, aki ezt 1615-ig viselte. Hasonló figyelhető meg az ő lemondása után is: Nádasdy Pál Náprághy Demeter győri püspöknek (1606–1619) és kalocsai érseknek (1608–1619) juttatta a pápóci perjelséget (1615–1619).²²⁰

A hű familiárisok 16. század utolsó harmadában megszokott illetén jutalmazása az 1643-ban katolizált Nádasdy III. Ferenc alatt is megfigyelhető. Így a Nádasdyakhoz több generáción keresztül, sok szállal kötődő Vitnyédy család egyik tagja, az evangélikus rendek vezéralakjaként ismert Vitnyédy István ügyvéd római *Collegium Germanico-Hungaricum*-ban tanult, Nádasdy uradalmi centrumokban (Kapuvár, Sárvár) plébánosi szolgálatot ellátó Ferenc fivére is megkapta ezt a perjelséget (1649–1666).²²¹

Hatalomgyakorlás és érdekérvényesítés középszinten: a vármegyék

A főúri érdekek sikeres védelme és érvényesítése érdekében a Nádasdyak számára is elkerülhetetlen volt a birtokállományt közigazgatásilag magában foglaló vármegyékben a birtokosi érdekek rendszeres képviselője és a vármegye működésének egyfajta kontrollja. A hatalmi és hivatali pozíció révén — részben a személyes jelenlét tekintélyével, ám többnyire familiárisok által — ugyanakkor többször találkozhatunk a vezető családtagoknak a törvényhatóságok működését, döntéseit, helyi és országos politikában megjelenő állásfoglalásait meghatározó törekvéseivel. Mindehhez az egyes vármegyékhez a főispáni tiszttal alapvető

²¹⁸ Vö. Molnár Antal: A bátai apátság és népei a török korban. (METEM Könyvek 56.) Bp. 2006. 13–24.

²¹⁹ Horváth Antal: A csornai premontrei prépostság commendatorai a XVI–XVII. században. [Keszthely é. n.] 3–10.

²²⁰ Bedy Vince: A pápóci prépostság és perjelség története. (Győregyházmegye múltjából 6.) Győr 1939. 59–61.

²²¹ Vitnyédy Ferenc soproni városplébánosi időszakára (1650–1666) l. Bán J.: Sopron újkori egyháztörténete i. m. 197–214., ill. Kollányi Ferenc: Esztergomi kanonokok. Esztergom 1900. 263.

hivatali keretet nyújtott. Ezekre vonatkozóan a vármegyműködés tanulmányozásához kedvezőbb 17. századból Nádasdy III. Ferencnek több, Sopron és Zala vármegye működését és tisztikarának összetételét befolyásoló instrukciója, őt az adott megyegyűlésen képviselő bizalmas familiárisához írott levele maradt fenn.²²²

Az eddigi jelentősebb kutatások ellenére a 16. századi nyugat-dunántúli vármegyék működéséről jelenleg csak részinformációkkal rendelkezünk.²²³ Pedig a térség folyamatos vármegyei jegyzőkönyvezését (döntően) megelőző időszak további vizsgálata mind a vármegyei feladatrendszerek differenciálódása (a bíraskodás mellett a köz- és adóigazgatási, hadellátási és védelmi feladatok előtérbe kerülésével), mind a régió törvényhatóságainak együttműködése szempontjából fontos lenne. A 16–17. század fordulóján megszokott közös közgyűlések egyik előzményeként Nádasdy II. Ferenc vasi főispán Vas és Sopron vármegyék számára 1575. október 18-ára az előbbi törvényhatóságban található [Rába]Híd-végre hirdetett közös közgyűlést.²²⁴

A Nádasdy család érdekérvényesítése minden bizonnyal a — fentiekben bemutatott — folyamatos főispánsága alatt álló Vas vármegyében lehetett a legszilárdabb, bár nem kizárt, hogy Nádasdy Pál kiskorúsága (1604–1610), illetve Thurzó György nádori hivatalviselése (1609–1616) idején Batthyány II. Ferenc számára nagyobb befolyás jutott.²²⁵ A fiatal Nádasdy III. Ferenc főispánsága időszakában a nála idősebb, a törvényhatóságban a legnagyobb birtokkal rendelkező Batthyány I. Ádámmal jó viszonyra törekedett. A közgyűlésektől távol lévő Batthyányt nemcsak a neki szolgálatot teljesítő világi és egyházi személyek informálták a tisztújításokról, a vármegyei tisztviselőkről,²²⁶ de miként azt a főispán 1646. januári 15-én, familiárisi köréhez tartozó telekesi Török család szécsényi rezidenciájából datált levele is mutatja, maga Nádasdy is a Batthyány

²²² Pl. 1646. április 6-án Vitnyédy János számára, a soproni megyegyűlésbe állítottak ki a vármegyei tisztújításra, a tisztikar összetételére vonatkozó instrukciót, 1649. jan. 17-én Nádasdy érdekeinek védelmére felszólítva Bezeredy György kapott Sopron vármegye közelgő közgyűlésére egy részletes utasítást, 1657. jan. 30-án ugyancsak ő és Körbey György Zala vármegye Körmenden megtartandó közgyűlésére kaptak részletes instrukciókat (amely a fórumok rendezettebb kihirdetésétől a gyakoribb sedriáig a tisztviselői kar összetételébe is beleszólt), az év végén pedig *primarius familiárisát*, a vármegye későbbi alispánját, a Lajta vízének alsó-ausztriai szabályozása (ebenfurti uradalom) kapcsán, általános megyei állásfoglalás elérésére utasította. MOL P 57, 9. cs. VII. Nr. 9–10., 13., 15., ill. *Nagy Imre*: Gróf Nádasdy Ferenc két utasítása (1646, 1651). Századok 5. (1871: 1. sz.) 269–271.

²²³ A forráskutatási eredmények összegzése: 16–18. századi vármegyei jegyzőkönyvek regesztái. Szerk. Á. Varga László – Kenyeres István – Tóth Péter. Arcanum DVD. Bp. 2009.

²²⁴ MOL P 1314, Nr. 31968.: Nádasdy Ferenc Batthyány Boldizsárnak. 1575. okt. 12., Sárvár.

²²⁵ Feltűnő ugyanis, hogy Thurzó György nádor (1609–1616) Vas vármegye főispánjához és rendjeihez írott levelei Batthyány II. Ferenc egyik archívumában maradtak fenn. Burgenländisches Landesarchiv, Eisenstadt; A/II–2. Gräflich Batthyansches Herrschaftsarchiv Pinkafeld, A.1.b. Historia – Politica, Fasz. 2. Nr. 1–44. A tárgyidőszak Vas vármegyéjére: *Tóth P.*: Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái i. m. II. Nr. 864–1434. reg. Nádasdy II. Ferenc özevegének, Báthory Erzsébetnek a nyugat-magyarországi térség hatalmi harcaiba helyezett ügyére: *Lengyel T.* – *Várkonyi G.*: Báthory Erzsébet i. m. passim.

²²⁶ Pl. az egyházi tizedek bérleti díjának behajtása terén püspöke, Draskovich György érdekeit képviselő Batthyány-bizalmas Lónyi Mihály az 1639. októberi tisztújítás esetében az alispáni hivatalra jelölteket jellemezte, de ahogy egy 1643. augusztusi leveléből is kitűnik, maga is bejáratos volt a gyűlések idején Szombathelyen tartózkodó Nádasdy III. Ferenc főispánhoz: MOL P 1314, Nr. 29828. (1639. okt. 22., Szombathely) és Nr. 29848. (1643. aug. 29., Szombathely)

számára megfelelő Vas vármegyei tisztikar kialakítására törekedett („...be mentem vala az gyűlésbe, s azon igyekeztem, hogy az minemű birakatt valaß-tattaki, azok Kegelmanekis kedve szerint valók lettek volna...”).²²⁷ Az együttműködést jelzi az is, hogy midőn 1649-ben Nádasdy „fő ember szolgálát” (Bezerédy Györgyöt és Hollósy Gáspárt) részletes utasítással a vármegyei közgyűlésbe küldte, ügyei támogatására megkérte Batthyányt.²²⁸ A jó viszony megtartása azért is fontos lehetett számára, mert Batthyány Vas és Sopron vármegyék hivatali életének egymásra építését minden korábbinál összehangoltabbá tette azáltal, hogy a szomszédos törvényhatóság fiatal főispánjával és egyúttal vejével (Esterházy Lászlóval) a két törvényhatóság közgyűléseinek és törvénykezéseinek összehangolására törekedett.²²⁹ (A Bánffy család fiági kihalását követően a Zrínyi, a Batthyány és a Nádasdy család által „uralt” Zala vármegye hatalmi viszonyai viszont további kutatásokat kívánnak.²³⁰)

A megyekormányzat fölötti ellenőrzés fontosságát és a hatalomgyakorlás technikáit egy rövid vázlat keretében Sopron vármegye példázhatja.²³¹ Sopron esete nemcsak az egyes vármegyék eltérő működésére, de az alispánok személyén keresztül a Nádasdy család vezető familiárisainak (*primarii familiares aulæ nostræ*) megyekormányzatban betöltött szerepére is felhívja a figyelmet.²³² Az alispán hivatalának betöltése során már a 16. században jelentős változások történtek. Az 1550 és 1581 között az e hivatalt viselő Kisfaludy Pál (1550–1560), asszonyfalvi Ostffy Jakab (1562–1580) és Viczay György (1580–1581) még a vármegye Mohács előtti nemesi társadalmából származott. Mindhárman a vármegye és a tágabb térség jómódú középbirtokos családjai sorába tartoztak. Kisfaludy familiárisi kötődése jelenleg nem ismert,²³³ Ostffy Jakab neve 1555-ben szerepel Nádasdy Tamás nádor familiárisai névjegyzékében. Feltételezhető, hogy a Nádasdy családhoz fűződő viszonya korábbi, és az (még Jakab életében) a nádor halála után sem szakadt meg. Viczay Györggyel az 1574. évi szövetkiadási jegyzéken találkozhatunk Nádasdy II. Ferenc szervitoraként.

Viczayt az alispáni hivatalban egy *homo novus*, a Vas megyei kisnemesi családból származó Megyery Imre követte,²³⁴ aki hivatali ideje alatti (1581–1595) zá-

²²⁷ Uo. Nr. 32098. (1646. jan. 15., Szécsény)

²²⁸ Uo. Nr. 32188. (1649. dec. 24., Keresztúr)

²²⁹ Dominkovits P.: Gróf Esterházy László i. m. 898–899.

²³⁰ A vizsgálatok fontos adataira: *Turbuly Éva*: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1611–1655. (Zalai Gyűjtemény 39.) Zalaegerszeg 1996.

²³¹ A korlátozott térbeliséget azért is hangsúlyozni kell, mert Nádasdy Tamás megyevezetések fölötti befolyása a közvetlenül vizsgált régiónál is nagyobb lehetett, amire az alábbi adatok is felhívják a figyelmet: pl. 1552-ben Somogy vármegye alispánja osztópáni Perneszy Ferenc volt, a segedi sedrián összeülők között egy másik Perneszy (András) is helyet foglalt. MOL P 532, Családi levéltárak, Ostffy család levéltára, 1. cs. Fasc. T. Nr. 32. 1553-ban is Perneszy Ferenc viselte az alispáni hivatalt. Uo. 1. cs. Vegyes iratok, in oppido Segesd, 1553.

²³² A kérdéskörre: *Dominkovits Péter*: Főúri familiárisok. Sopron vármegye alispánjai a 17. században. In: *Idővel paloták...* Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2005. 515–529.

²³³ Batthyány szervitoraként jelzi: *Maksay F.*: Sopron vármegye i. m. 162. és *Kisfaludy László*: A kisfaludi Kisfaludy család története. (Régi magyar családok 2.) Debrecen 2004. 62–64.

²³⁴ A család vasi kisnemesi ágát továbbra is képviselő Gáspár fivérére: PFL Guary család levéltára (a továbbiakban Guary cs. lt.), *Időrendi sorozat* Nr. 211.

log- és örökjogú birtokszerzései révén került Sopron megye szerény számú középirtokosi elitjébe. Nádasdy II. Ferenc hű familiárisa alispáni hivataláról lemondva is a vármegye és a térség nemességének egyik meghatározó személye maradt. 1580-tól 1588-ig biztos, hogy ő töltötte be a vármegye egyik országgyűlési követének a tisztét, és alispáni hivatalát követően, 1597-ben és 1599-ben, valamint a meghatározó 1608. évi diétákon is betöltötte ezt.²³⁵ Személyét országos politikai ismertség övezte.

Megyery lemondását követően a Nádasdy-birtokigazgatás egyik vezető személye, az 1590-ben a kapui uradalom provizori tisztét betöltő nemesapáti Szalay Gábor került az alispáni hivatalba (1595–1601). Ő az előző személyeknél jóval szerényebb Sopron megyei birtokállománnyal rendelkezett. Halálát követően, az 1601. május 2-án Lózson tartott közgyűlésben a vármegye rendjei a Rábaközben szerény birtokokkal rendelkező, a megye Mohács előtti elitcsaládjaiba tartozó nagyvági Vághy Györgyöt választották meg alispánnak (1601–1617). Semmiképpen sem meglepő, hogy Vághy György is Nádasdy-familiáris volt. Nevével már találkozhatunk a kapui uradalom provizora, Vasváry Ferenc számadás-vizsgálati anyagában. Ő minden bizonnyal patrónusának köszönhetően a sok munkával járó vármegyei esküdti tisztről került rögtön az alispáni hivatalba. Nemcsak az alispán, de fivére, Vághy János is a Nádasdy család szolgálatában állt, miképpen István fiát is szoros szálak fűzték az arisztokrata famíliához. (Ezt jelzi a katonáskodó nemes egyik birtoknyerése: 1617. január elején Vághy István és felesége, dávodai Bakó Judit Nádasdy Páltól Hegykőn 3 jobbágytelek nagyságú udvarházat és ezen felül még jobbágyhelyet, továbbá Homokon és Hidegségen szőlőbirtokot kapott.)²³⁶

Nádasdy II. Ferenc 1604 eleji halálát követően az új főispán, a Sopron megyében birtokkal és kiterjedt familiárisi hálózattal nem rendelkező Batthyány II. Ferenc egészen Vághy György 1617-ben bekövetkezett, említett haláláig nem „bolygatta meg” az alispáni tiszt betöltését. Hű szervitora, a büki birtokos mankóbüki Horváth Bálint ugyanakkor — sűrű levelezéssel, mintegy informális „hírcsatornán” — a vármegye belügyeiről folyamatosan informálta a vasi nagyurat. Nem csoda, hogy Vághy halála után Horváth lett Sopron vármegye alispánja, aki e hivatalt dominusa halálát (1625) követően, egészen 1629. október 4-én történt lemondásáig viselte. Bár 1626 januárjában II. Ferdinánd Esterházy Miklóst nevezte ki Sopron vármegye főispánjává, az 1629 őszi tisztújítás haszonélvezője mégis Nádasdy Pál lett. Az alispáni székbe egy több generációs Nádasdy-szervitori család tagja, gálosházi Récsey Bálint (1629–1637) került. Jelenleg nem tudható, hogy e váltás háttérében pontosan mi húzódott; kevéssé ismert ugyanis az 1620-as évek végének Esterházy familiárisi köre, illetve annak Sopron vármegyei beágyazottsága.²³⁷

²³⁵ 1606-ból országos politikára vonatkozó levelei: *Takács Gedeon*: Három levél Megyery Imréhez. *Történelmi Tár* (1905) 307–309.; *Sümeghy Dezső – Dominkovits Péter*: Sopron vármegye követei a rendi országgyűléseken (1580–1848). In: Arrabona: Múzeumi Közlemények 45/2. Szerk. Székely Zoltán. Győr 2007. 11–14.

²³⁶ MOL E 185, Inscr. kv. 7. köt. 479. (Mikrofilm: 31989. d.)

²³⁷ A nádori kancellária működésének tükréből sok adatot közöl: *Csizi István*: Egy nagyívű hivatali karrier kezdetei a XVII. századi királyi Magyarországon. Aszalay István naplója (1624–

Nádasdy Pál 1633. október közepi halálát követően Récsey még 1637 tavaszán bekövetkezett haláláig viselte az alispáni hivatalt.²³⁸ Az 1637. április 28-án megtartott tisztújítás viszont szinte a teljes hivatalviselői kart megújította: az alispáni székbe Esterházy Miklós egyik erős embere, a nádor számára diplomáciai szolgálatokat is teljesítő — a zsitvatoroki béke megerősítését hozó, majd az I. Rákóczy György erdélyi fejedelemmel folytatott tárgyalásokban is résztvevő — Eörsy Zsigmond került (1637–1643). Eörsynek utóbb erdélyi követsége miatt kellett lemondani vármegyei hivataláról, ám Esterházy Miklós 1645 szeptemberében bekövetkezett haláláig továbbra is a nádor környezetében élt,²³⁹ majd ezt követően a fiatal főispán, Esterházy László (1645–1652) tanácsadói körébe tartozott.

A Sopron megyében ura jóvoltából csupán zálogbirtokkal rendelkező, a törvényhatóság nemességébe nem tartozó Eörsyt követően ismét egy „törzsökös” nemesi család tagja, Cziráky Ádám (1643–1651) töltötte be az alispáni hivatalt. A már Esterházy Miklóst is szolgáló, de Nádasdy III. Ferencsel is jó kapcsolatban lévő, látszólag mindkét arisztokratának megfelelő Cziráky 1646. április 4-ei újraválasztását azonban immár a két főúri család kiéleződő konfliktusa jellemezte. A vármegye két legnagyobb birtokosa között, az alispán személyében testet öltő, de a szolgabírói kar összetételéig lemenő, megyekormányzat fölötti konfliktus kiéleződése később odáig vezetett, hogy a fiatal főispán, Esterházy László — több rokona (Esterházy Dániel és Farkas) és vezető familiárisa (Eörsy Zsigmond) tanácsára — lemondásra kényszerítette az Esterházy-érdekeket szerinte kevésbé képviselő, kitűnően iskolázott alispánt. Az 1651. október 10-ei tisztújításon apósa, Batthyány I. Ádám javaslatát is figyelembe véve — az evangélikus rendek voksaira támaszkodva — a kevésbé tekintélyes, csekély fekvőbirtokkal rendelkező mankóbüki Horváth Györgyöt választotta meg e tisztre, aki ezt 1651 és 1655 között viselte.²⁴⁰

A Nádasdy és az Esterházy család között a Sopron vármegye fölötti hatalomgyakorlás miatt a 17. század középső harmadától kialakult hatalmi harc, illetve ezáltal a vármegye fölötti bipoláris hatalom kialakulása Esterházy László főispánsága (1645–1652) alatt érte el csúcspontját. Esetük a régebbi és újabb arisztokrácia szembenállásaként is magyarázható egy olyan közigazgatási terület fölött, amely korábban egyértelműen az egyik család, a birtokállománya nagyon jelentős részét e vármegyében tudó Nádasdyak érdekszférájába tartozott. Mankóbüki Horváth azonban csak néhány évvel viselte tovább az alispáni hivatalt a vezekényi csatában (1652. aug. 26.) elesett fiatal főispán halálát követően. Lemondása után, az 1655. január 13-ai tisztújító közgyűlésen Sopron vármegye rendjei ismét egy Nádasdy-familiárist, Bezeredy Györgyöt választották meg e hivatalra (1655–1662). Nádasdy a hatalmi pozícióit visszaszorító Esterházy László halálát és Pál ifjúságát kihasználva a megyevezetésbe tehát meg-

1631). Fons 12. (2005: 2. sz.) 163–255. Esterházy Miklós familiáris körét és ennek Thurzó Imre kö-revel történő kapcsolódásait *Diana Duchonová* (Bratislava) kutatja.

²³⁸ MOL P 1314, Nr. 32863.: Révay Judit Draskovich Györgynek. 1634. máj. 10., Keresztúr.

²³⁹ *Hiller István*: Politikai környezetváltás és alkalmazkodóképesség. Eörsy Zsigmond különös alispánsága Sopron vármegyében. *Soproni Szemle* 54. (2000: 1. sz.) 5–18.

²⁴⁰ Részletesebben: *Dominkovits P.*: Gróf Esterházy László i. m. 888–893.

bízható főemberét juttatta be.²⁴¹ Úgy tűnik, a vármegye vezetése fölötti befolyását ezután egészen 1670. évi lefogatásáig megőrizte: Bezerédy halála után a nagyszombati egyetemen tanult, több dunántúli vármegye jegyzői hivatalát párhuzamosan viselő, a személynöki ítélőmesteri hivatalt is elért Rabby István töltötte be az alispáni széket (1662–1669). Bár az ő familiárisi kapcsolatai további kutatást kívánnak, hivatali utódjáról, salamonfalvi Ráttky II. Györgyről (1669–1672) egyértelműen ismert az intergenerációs Nádasdy-familiárisi viszony.

Hitelezők, zálogbirtokosok, kapcsolatok: a patrónus–kliens viszony Sopron megyében

Már többször hangsúlyozásra került Sopron vármegye birtokos társadalmának 16. századi jelentős átalakulása, mely tendencia mögött Nádasdy Tamás, majd II. Ferenc döntően Vas és Zala, kisebb részben Somogy megyei törzs-birtokokkal rendelkező familiárisainak a helyi birtokos társadalomba való bekerülése állt. Ők ugyanis szolgálatuk és pénzük fejében, uruk, beházasodásuk, illetve rokonsági kapcsolatok kialakítása révén jelentős birtokokat szereztek az oszmán hódítástól védettebb Sopron megyében. A birtokszerzések jelentős részét a patrónus–kliens viszony egy fontos eleme, főúri kegy folytán különböző kondíciók között (pl. örökítés, építés, mentességek szabályozása), döntően újabb pénzfizetés ellenében adományozott zálogbirtokok jelentették.²⁴² A fennmaradt in-scriptiós könyvek szisztematikus feldolgozása egyaránt segíti a familiárisi kör pontosságát és a Nádasdy-birtokrendszer működésének megismerését. Az alábbiakban — Sopron megyére koncentrálnak — a zálogbirtoklások, illetve azok társadalomtörténeti hatásának és kapcsolatrendszer-építésében játszott szerepének néhány jellegzetességére utalunk.

Az első adományozottak egyike ákosházi Sárkány Antal udvarmester lehetett, aki 1541 tavaszán Nádasdy Tamás tárnokmestertől és hitvesétől, Kanizsai Orsolyától különféle szolgálatai nyomán, 1000 magyar forintnyi zálogösszeg letételével, Cenk és Pereszteg falvak felét kapta meg.²⁴³ Ugyancsak a főúri kegynek köszönhetően nyert birtokot a Sopron megyei Dörfel községben Szentgyörgyi Gábor, aki 1559-ben Nádasdy Tamás nádor titkára volt. (Örököse, Szentgyörgyi János az 1598. évi házadó-összeírás szerint a középbirtokosok sorába került: 3 településen 57 adózó házat bírt.²⁴⁴) 1559 őszen Belcsics János deák, a nádor bécsi házának provizora — Nádasdy több uradalmi tisztviselője, így Sennyey Ferenc, a sárvári, a kapui és a lékai domíniumok *praefectura*, vala-

²⁴¹ Dominkovits P.: Földesúri familiáris, vagy megyei hivatalviselő? Bezerédy György i. m. 127–161.

²⁴² A fogalomhasználatra: Hans Heinrich Nolte: Patronage und Klientel: das Konzept in der Forschung. In: Patronage und Klientel. Ergebnisse einer polnisch-deutschen Konferenz. Hrsg. Hans Heinrich Nolte. Köln–Wien 1989. 1–17.; Jerzy Topolski: Patronage und Klientel. Methodologische Überlegungen. In: Uo. 18–25.

²⁴³ Neumann Tibor – Vajk Ádám: A Guary-levéltár oklevelei 1490–1541. Fons 10. (2003: 1. sz.) 165–166.: Nr. 37.

²⁴⁴ Vas Megyei Levéltár, Szombathely; XII.12.a. Vasvári Káptalan Hiteleshelyi Levéltára, Fellváltási jegyzőkönyvek 3. köt. 77.; Dávid Z.: Az 1598. évi házösszeírás i. m.

mint Ajkay Mihály kapui provizor jelenlétében — szolgálataiért a Fertő melletti Szentmiklós mezőváros ún. „Agh”-hegyén kapott egy szőlőbirtokot urától.²⁴⁵

A vármegyei birtokos társadalom összetételét megváltoztató zálogbirtokosokat még hosszan lehetne sorolni,²⁴⁶ ám mindezek mellett a 16. század utolsó évtizedének egyik legnagyobb Sopron megyei birtokszerzője Megyery Imre lehetett. Ő az 1580 és 1591 közötti évtizedben Nádasdy Ferencnek teljesített familiárisi szolgálatai, de még inkább kölcsönei és az így szerzett zálogbirtokai révén Sopron megye csekély számú — országos mértékkel mérve is — középbirtokosa lett. A birtoképítés során például 1591-ben 6000 forintnyi zálogon megszerezte Darufalvát (Drassburg). A Megyery család birtokos társadalmon belül betöltött pozícióját azután a 17. század második feléig (Megyery Zsigmond haláláig) sikeresen megőrizte. A família esete egyaránt felhívja a figyelmet a főúri birtok- és kölcsönügyletek vizsgálatának fontosságára, ám plasztikusan jelzi a familiárisi viszony révén kialakult, zálogjogra épült birtokok — adott esetben középbirtok — Sopron megyei jelentőségét. A dominusnak történő folyamatos pénzkölcsönzés és ezzel párhuzamos birtok- és pozícióépítés a 17. század első felében Megyery Zsigmond esetében is megfigyelhető. E folyamatban valószínű az első az a datálatlan egyezség volt, amelyben Nádasdy Pál és Megyery Zsigmond — feltehetően az esetleges építkezések miatt — 8000 forintnyi zálogként rögzítette a darufalvi birtokot. Az ezt követő, szintén datálatlan zálogszerződésben — a dominus 1614-ből származó familiáris-jegyzéke szerint mellette tartózkodó bizalmas urak legfontosabbikai között számon tartott — Megyery Zsigmond Nádasdytól 12000 forintért zálogjogon Bécsben házat szerzett. Nádasdy halálát (1633) követően özvegye, Révay Judit a széplaki birtok elővásárlási jogáról, a drassburgi és bécsi ingatlanok visszaváltásáról kötött szerződést Megyeryvel, aki Nádasdy III. Ferencnek is többször hitelezett. Így 1639. április 2-ára datáltan két, egymást kiegészítő záloglevelet állítottak ki. Nádasdy Ferenc 1000 forintot vett fel tőle, amiért a kapui várhoz tartozó, Fertő menti Endréd falut zálogolta számára. A második szerződés pedig pontosította az előzőt: a szerződő felek a zálogolás idejét öt esztendőben, évi összegét 500 forintban állapították meg.²⁴⁷ A részleteiben nem ismert, folyamatos kölcsönök egy újabb állomása az lehetett, amikor 1646-ban Nádasdy 876 ezüst tallért (1314 magyar forintot) vett fel Megyerytől. Ezzel a közelmúlt adóssága 3000 forintra nőtt, amiért a kapui uradalomhoz tartozó, rábaközi Kecel falut kötötte le a nagybirtokos. Az adósságállomány azután rövid időn belül még minimum 25%-kal nőtt; Nádasdy 1649 februárjában ugyanis Megyery 4000 forintnyi kölcsönéből csak 2000 forintot fizetett ki. A további kölcsönök egyike lehetett 1653-ban az a 700 forint, amely után Megyery Zsigmond és felesége (Gregoróczy Anna) a széplaki és drassburgi uradalmakról, valamint a bécsi házról urával, Nádasdy Ferencsel új szerződést kötött.²⁴⁸

²⁴⁵ MOL P 108, Rep. 16. Fasc. C. Nr. 102.

²⁴⁶ Pl. 1588-ban Nádasdy Ferenc megújította Bezerédy Gergely birtoklását a szüleitől kapott javakban (a vasi Vámoscsaládon, a soproni Szerdahelyen, Szentmiklóson). MOL P 108, Rep. 16. Fasc. C. Nr. 103.

²⁴⁷ MOL E 185, Inscr. kv. 3. köt. 3–5. (Mikrofilm: 31987. d.)

²⁴⁸ MOL E 185, Inscr. kv. 2. köt. 88. (Mikrofilm: 31987. d.), uo. 3. köt. 252–254. (Mikrofilm: 31988. d.), uo. 6. köt. 305., 307–311.

A több generáción keresztül a dominusnak folyósított kölcsönök, illetve ennek ellentételezéseként zálogbirtokok rendszerének kiépítése nemcsak a jelentős politikai szerepet játszó Megyery családot jellemezte. A dominus–familiáris viszonyban a Megyery család ismertetett esete tipikusnak tartható. Hasonló figyelhető meg az egykor Zala megyéből származó, 1594-ben a Sopron megyei Und faluban jelentős birtokkal rendelkező, a 17–18. században pedig egyértelműen a vármegyei elit tagjának tartott salamonfalvi Ráttky család esetében is. Ráttky Menyhárt birtoképítését követően az utódok (Ráttky [I.] és [II.] György) a pénzázdozatokkal is megújított zálogszerződések révén folyamatosan óvták megszerzett javaikat, illetve újabb kölcsönökkel gyarapították azokat. A többgenerációs szolgálatnak tekintélye volt, e viszony a záloglevelekben is hangsúlyosan került kifejezésre. Ez történt például 1623. szeptember 28-án abban a záloglevélben is, amelyben Nádasdy Pál a családja által birtokolt (többek között: 4 házas jobbágy, egy-egy fél és negyed helyes zsellér, egy pusztas jobbágyhely) borsmonostori uradalomhoz tartozó azon peresznyei javakban, amelyeket még Nádasdy Ferenc zálogolt Ráttky Menyhártnak, ekkor az utóbbi fiát (Ráttky I. Györgyöt) 100 magyar forint lefizetése fejében megerősítette.²⁴⁹ E viszony fenntartását mind Nádasdy Pál özvegye, Révay Judit (pl. 1636: 600 ezüst tallér fejében a csepregi Végh-malom zálogolása), mind a fiatal Nádasdy III. Ferenc fontosnak tartotta a sárvári, illetve udvari kapitánynak titulát Ráttky György esetében is. A következő generáció, Ráttky II. György e tradíciókon épülve gyarapította birtokait, így 1662 áprilisában a lékai várhoz tartozó Alsópulyán 1000 forintért, minimum 3 éves lekötéssel, 6 darab fél helyes, benépesített jobbágytelket és 2 zsellérhelyet szerzett zálogjogon, továbbá Micskén ugyancsak 1000 forintért egy malmot.²⁵⁰

A dominus és familiáris kölcsön–zálogügylet viszonyrendszer nemcsak a vármegyei elitbe tartozó ún. *primarius familiaris*ok körét jellemezte, hanem teljességgel áthatotta az egész rendszert. Bizton állítható, hogy a Nádasdy család in-scriptiók könyveiben gazdagon adatolt zálogviszony-szisztéma feldolgozása az egykori formális és informális hatalmi viszonyok kutatásának, a modern patrónus–kliens kapcsolatok leírásának egy meghatározó elemét alkothatja majd. A zálogszisztéma kiterjedtségét és változatosságát ugyanis már az alábbi esetek is szépen érzékeltetik.

Az uradalomigazgatásban tevékenykedő tisztviselők ritkábban jelentkeztek nagyobb összegekkel, státusuknak megfelelően kisebb birtoképítéseket hajtottak végre. Dvojchich János, aki 1626 és 1632 között folyamatosan a lékai, klastromi és keresztúri uradalmak tisztartói hivatalát töltötte be, feleségével, Jobaházi Margittal 1630-ban a klastromi uradalomhoz tartozó Zsidányban háromgenerációnyi időre két szomszédos egészhelyet és egy zsellérházat szerzett 700 forintért. Két évvel később (1632-ben) a Vas megyéhez tartozó Léka mezővárosban azt a negyedtelket kapták meg, amelyet korábban Martonfalvi István

²⁴⁹ MOL E 185, Inscr. kv. 7. köt. 3–5. (Mikrofilm: 31987. d.), uo. 7. köt. 52–55. (Mikrofilm: 31988. d.), Ráttky György özvegyének, telekesi Török Katának 1657. évi csepregi házbecsűje: uo. 6. köt. 525–526.

²⁵⁰ MOL E 185, Inscr. kv. 1. köt. fol. 71^v–72^r, 94^v–95^r, 122^r–124^r. (Mikrofilm: 31987. d.)

lékai *supremus castellanus* bírt. Ez utóbbi eset az adott birtok mobilizálhatóságára, familiáris rendszerben betöltött szerepére is felhívja a figyelmet. A Nádasdy család két egymást követő generációjának a szolgálatában álló két ügyvéd, a Pált szolgáló Szepsy János és a III. Ferenc familiárisaként ismert Tolnay János egy generáció különbséggel szinte ugyanazokat a zálogokat kapta dominusától (pl. Kövesdet). E szituáció a familiáris oldal vizsgálata mellett tehát a földesúri birtokpolitika szempontjából is kutatásra érdemes.

A vármegye nagyszámú taxalista nemességébe tartozó, a Nádasdy-birtokigazgatásban tevékenykedő (sárvár–felsővidéki uradalom, ill. kapui váruradalom) Szily család számára a viszonylag nagy összegű kölcsön a társadalmi és vagyoni emelkedést szolgálta, de végül nem a várt eredményt hozta. Szily Gáspár, aki ifjúkorától hűséggel szolgálta Nádasdy III. Ferencet, 1645-ben a sárvári számtartói tisztelet töltötte be. Ez évben hű szolgálataiért ő és felesége (Sennyey Anna) Csepreg mezővárosban egy teljes jobbágytelket kapott a „Gango” utcában. 1657 őszén 2000 magyar forintot adott 3 évre, 6%-os kamatra Nádasdynak kölcsön azzal a feltétellel, ha a lefizetés nem történne meg, úgy a hitelező a keresztúri uradalomhoz tartozó Nagycenk falut a fenti összeg erejéig elfoglalhatja. A visszafizetés folyamatosan halasztásra került; annak időpontját a földesúr még 1662-ben is egy évvel kitolta.²⁵¹

Az uradalomigazgatásból a vármegyei tisztikarba lépett több generációs familiáris esetét a Somogy megyéből származó, az adóösszeírások szerint a hódolt Somogyban fekvő javakra folyamatosan igényt tartó Beleznay család példázza. A 17. század derekán élt, „főember szolgának” nevezett Beleznay Ferenc a lékai, klastromi és keresztúri uradalmak tiszttartójaként 1641 decemberében más — meg nem nevezett — főember szolgák támogatásával 200 forintnyi zálogon Alsópulyán 3 darab fél jobbágyhelyet kapott háromgenerációnyi időre. Ekkor még egy szőlőbirtokot és 32 hold irtást is vett, amelyekről földesúri szolgáltatással nem tartozott. Valószínűsíthetően 1643-ban kapott két parlagon maradt hegyvám- és dézsmaköteles szőlőt Keresztúron, a „*Siglos Gutt*”-on és az Aranyhegyben, amelyeket — a megelőző birtokos adósságait is magára vállalva — 210 forintért vásárolt. Az 1646 tavaszán uradalmi tisztről lemondó és a vármegyei szolgabírói hivatalra magát eredménnyel jelölő Beleznay minden jel szerint e lépése miatt átmenetileg összeveszhetett urával. De a kapcsolat helyreállítását érzékelteti, hogy 1657-ben Nádasdy — újra csak „főember szolgá”-nak nevezve őt — azon keresztúri 6 hold földet, amelyet korábban is feleségével, Stancsics Ilonával birtokolt, most szabad birtokként nekik átengedte.²⁵²

Az előző eset joggal felveti a Nádasdy családtagok viszonyát a familiárisi körbe nem tartozó hivatalviselőkkel. Nádasdy Pál sárvári váruradalmi familiárisainak jegyzékéből ismert, hogy Szántóházy Ferenc, Vas és Sopron vármegyék jegyzője, a jó kapcsolat fenntartása céljából adományként bort kapott. 1622 novemberében segítségét honorálva Nádasdy 100 magyar forint értékben Nagycen-

²⁵¹ MOL E 185, Inscr. kv. 2. köt. 114–115. (Mikrofilm: 31897. d.), uo. 3. köt. 201–203. (Mikrofilm: 31988. d.), uo. 6. köt. 526–528. (Mikrofilm: 31987. d.)

²⁵² MOL E 185, Inscr. 3. köt. 131–132., 266., (Mikrofilm: 31987. d.), uo. 6. köt. 39–41., 56–57., 220., 520. (Mikrofilm: 31988. d.)

ken életfogytig zsellérházat adott néki.²⁵³ Ez utóbbihoz részben hasonló viszony dokumentálható udvarnoki Kürthy Ferenc, Sopron és Vas vármegyék jegyzője, személynöki ítélőmester esetében. Nádasdy Pál 1632 szeptemberében a sárvári várhoz tartozó Újkéren (Sopron m.) adott 40 forintért 4 benépesítet negyedtelket és egy pusztahelyet, amelyen korábban az ugyancsak Nádasdy-szervitor, Madarász Miklós kúriát épített.²⁵⁴ (A vármegyei elit egy századdal korábbi hasonló kapcsolódását Ivánczy Péter, Vas vármegye egyik alispánja jelzi, aki 1550-ben a Sárkány Antal által lebonyolított szövetkiosztás élén szerepel.²⁵⁵)

A főnemesi család tagjai nemcsak a vármegye szervitori körükön kívül eső fontos tisztségviselőivel szemben ügyeltek jó kapcsolat és egyfajta, az előzőnél lazább patrónus–kliensi viszony létrehozására és fenntartására. 1641 szeptemberében Nádasdy Ferenc a dörfl *castellumot*, valamint a borsmonostori apátságához tartozó Dörfl, Kethely és Alsólászló falvakat zombori Lippay Gáspár nádori ítélőmester (és felesége, kaszaházi Joó Rozina) számára zálogolta, aki mindezekért 11100 forintot fizetett, fele részben arany dukátban.²⁵⁶

A zálogbirtokok köréből kitekintve, a főúri familiárisok mind más főurakkal, mind azok familiárisaival kiépített kapcsolathálójának vizsgálata további kutatások feladata. A familiárisok (gyakran dominusok fiaival közös) iskoláztatása, a peregrináció egy speciális formája, más főúri udvarokban eltöltött átmeneti szolgálat adatolása egyaránt sok információval kecsegtet. Így Nádasdy Pál familiárisa, Zeke György, 1613 júliusát megelőzve közel 4 év 7 hónapot töltött Erdődy II. Tamás, horvát–szlavón bán (1608–1615) monyorókeréki udvarában.²⁵⁷ Nádasdy Pál és özvegye, Révay Judit, majd fiúk, III. Ferenc familiárisa, a pályáivét Sopron vármegyei alispáni hivatalával lezáró Bezerédy György, az 1629. esztendő pedig biztosan Thurzó Ádám semptei udvarában szolgált le.²⁵⁸

Az 1656 és 1661 közötti évekből fennmaradt napra datált, [sopron]keresztúri konyhaszámadások nemcsak a táplálkozástörténet, hanem Nádasdy III. Ferenc udvartartásának, vendégei mozgásának és kapcsolathálója rekonstruálásának kitűnő dokumentumai. A Nádasdy-familiárisok, vármegyei tisztségviselők egy csoportja „egy asztalhoz ülve” találkozhatott Batthyány II. Kristóf, Draskovich Miklós, ipolykéri Kéry János és Széchényi György győri püspök familiárisaival. Az Esterházy család több tagja, illetve vezető familiárisa (pl. Tar Mihály) is megjelent a közös étkezéseken.²⁵⁹ A dominusok és a familiáris körök közötti eltérő mélységű és intenzitású kapcsolat meglétét jól érzékelteti Tar Mihály esete, aki felesége (Bezerédy Margit) révén kötődött a Nádasdy-familiárisi kör egy részéhez is. Neki, Esterházy Miklós hú familiárisának, Nádasdy III. Ferenc még

²⁵³ MOL E 185, Inscr. kv. 4. köt. 10–11. (Mikrofilm: 31987. d.), uo. 7. köt. 60–61. (Mikrofilm: 31988. d.)

²⁵⁴ MOL E 185, Inscr. kv. 4. köt. 226–228. (Mikrofilm: 31987. d.)

²⁵⁵ Kultúrtörténeti szemelvények i. m. 2. köt. 160. 1548–1550 között Ivánczy Péter lukafalvi Zarka Jánossal együtt töltötte be Vas vármegye alispáni hivatalát. PFL Guary cs. lt., Időrendi sorozat, Nr. 162., 164., 166.

²⁵⁶ MOL E 185, Inscr. kv. 3. köt. 117–122. (Mikrofilm: 31987. d.)

²⁵⁷ SL Petőházi Zeke cs. lt., 20. d. Fasc. 25. Nr. 32., 1613. júl. 6., Monyorókerék.

²⁵⁸ MOL P 57, 8. cs. V Nr. 11. 1629. jún. 21., Sempte, vö. még uo. Nr. 1–2. Bezerédy György levele apjához, Bezerédy Lászlóhoz és anyjához, Poky Katalinhoz. 1629. aug. 20., Sempte.

²⁵⁹ MOL E 185 (Mikrofilm: 31994. d.)

1644 júniusában Keresztúron, az „*Altsatz*” (Altzac) nevű szőlőhegyen egy olyan szőlőt adott, amelyet korábban a soproni ferencesek birtokolhattak.²⁶⁰ Tar 1658-ban keletkezett végakaratóban gyermekei gyámjaként nemcsak az Esterházy család tagjait nevezte meg (az általa is nevelt fiatal Pált, valamint feleségét, Orsolyát és Esterházy Ferencet), hanem Mihály fiát Nádasdy Ferenc, Zsófia leányát pedig az országbíró felesége (Esterházy Julianna) pártfogásába ajánlotta.²⁶¹

A kölcsönösséget, sőt több nagyúrhoz való különleges tartozást az intergenerációs Nádasdy-familiáris petőházi Zeke család esete is példázhatja. Zeke György 1637. évi végakaratóban felesége halála után gyermekei gyámjául Esterházy Miklós nádort, valamint fiatal dominusát, Nádasdy Ferencet és édesanyját, Révay Juditot, továbbá a Nádasdy család befolyásos ügyvédjét, Megyery Zsigmondot nevezte meg.²⁶² A különböző familiárisi körökkel kiépített kapcsolat bizonyos szintű fenntartásának a szükségességét egy 1669. évi zálogügylet jelzi: a Nádasdy országbíró által a Sopron vármegye alispáni székhelyben semmiképpen sem kívánt Esterházy-szervitor, Eörsy Zsigmond is bírt a főúr jóvoltából Peresznyén — zálogjogon — egy udvarházat.²⁶³ Mindezek után cseppet sem csodálható, ha a tágabb Nádasdy-körben feltűnik a leginkább Batthyány Ádám familiárisaként ismert Turós Miklós kiskomáromi vajda (később alkapitány) vagy a korszak híres köznemesi politikusa, Borsod vármegye többszöri országgyűlési követe, Szemere Pál is.

Kitekintés: a Nádasdyaktól az Esterházyakhoz

Az olvasóban mindezek után rögtön felvetődhet a kérdés: mi történt a Nádasdy-familiárisokkal Nádasdy III. Ferenc 1671. évi kivégzése után. A meglévő csekély számú esettanulmány azt bizonyítja, hogy a vezető vármegyei és uradalmi tisztségviselők — javaikat és egzisztenciájukat megmentve — integrálódtak az új hatalmi viszonyokba. Így például a Sopron vármegye alispáni hivatalát 1669 szeptemberétől viselő Ráttky II. György az 1672. januári tisztújításon ugyan tisztségéről lemondott, vele később Esterházy Pál fraknói domíniumának vezetői között találkozhatunk, miközben alispán-utóda Cziráky II. Mózes lett (1672–1689). Kövér Gábor, Nádasdy III. Ferenc birtokigazgatója (*universorum bonorum praefectus*) pedig a kamarai kezelésbe került Nádasdy-uradalmak élén tovább is ellátta egykori hivatalát.

Az uruk sorsában nem osztozó Nádasdy *primarius familiaris*ok sorsa tipikus: a Zeke és a felsőbüki Nagy család mellett például ez jellemezte Falussy Miklós vasi alispánt (1669–1673) is. Esetük a dominus sorsától függetlenedő familiáris mellett az új hatalmi viszonyokba, az egy hatalmi pólusú Sopron vármegye uralmi viszonyaiba történő betagozódást is mutatja. Miközben Ráttky II. György Esterházy Pál szolgálatába állt, úgy a Falussy, illetve Zeke család kö-

²⁶⁰ MOL E 185, Inscr. kv. 3. köt. 179. (Mikrofilm: 31987. d.)

²⁶¹ SL XIII. 20. Tar család levéltára, 1. doboz; uo. IV. A. 1. p. Acta Iuridica, Tom. 3. 162. d., Tharr Nr. 1., közölve: *Horváth József – Dominkovits Péter: 17. századi Sopron vármegyei végrendeletek*. Sopron 2001. 48–52.

²⁶² SL Petőházi Zeke cs. lt., 1. d., Fasc. 2. Nr. 38., közölve: *Horváth J. – Dominkovits P.: 17. századi Sopron vármegyei végrendeletek* i. m. 16–17.

²⁶³ MOL E 185, Inscr. kv. 5. köt. fol. 89^v–90^f. (Mikrofilm: 31988. d.)

vetkező generációját képviselő ifjak (László és II. István) Esterházy Pál földesúri és nádori kancelláriájára kerültek, miképpen Felsőbüki Nagy István alnádori tisztig futó karrierjét is Esterházy támogatásának köszönhetette. Sopron vármegye főispánja és 1681-től az ország nádora, Esterházy Pál az egykori Nádasdy-familiárisok egy nagyon jelentős, a vármegyei életben is meghatározó csoportját tehát sikerrel integrálta saját familiárisi hálózatába.²⁶⁴

Mindezek jól jelezték, hogy az 1680-as évektől mind az országos, mind a regionális politikában — Nádasdy Ferenc országbíró különleges bukását kihasználva és politikai-hatalmai, sőt még művészeti örökségét is részben megszerezve — a Nádasdy család helyére számottevő mértékben Esterházy Pál familiája lépett. A 16–17. században a Magyar Királyság politikai és katonai elitjében, valamint arisztokráciájában eltöltött négy — összességében sikeresnek nevezhető — generáció után a Nádasdy-család kiesése így egy az ország elitjébe pusztán bő félévszázada (1613-ban) felkapaszkodott familiának kínált páratlan lehetőséget a Miklós és Pál nádorok teremtette pozíciók továbbzilárdítására és gyarapítására. S noha a Nádasdyak története III. Ferenc bécsi kivégzésével nem ért véget, az 1536 és 1670 között — kisebb hullámzások dacára — szinte folyamatos, igen tekintélyes országos és dunántúli befolyást a familia tagjai a következő évszázadokban már sohasem tudták visszaszerezni. Nádasdy Tamás 16. századi szívós felkapaszkodását és III. Ferenc 17. század közepi mesterinek nevezhető talpra állását, illetve a Magyar Királyság élére emelkedésüket már nem sikerült megismételni.

STRUGGLE FOR NATIONAL AND REGIONAL AUTHORITY

The Nádasdy Family, the Hungarian Aristocracy and the Noble Society in Western Transdanubia in the 16th and 17th Centuries (2nd Part)

by Péter Dominkovits, and Géza Pálffy
(Summary)

In the 16th and 17th centuries the Nádasdy family belonged for four generations to the politico-military elite of the Hungarian Kingdom, and to the tiny group of its richest aristocratic families. The founder of the family's power was Tamás Nádasdy, who rose to become the greatest landowner of Western Transdanubia by marrying Orsolya Kanizsay (1534), the only heir of an aristocratic family which died out on the male line. According to the tax register of 1549 in the counties of Sopron, Vas and Zala he possessed 8,46 percent of all the taxable tenant sessions. The importance of this figure is well reflected by the respective proportions of other dominant aristocratic families such as the Batthyány (6 %) and the Zrínyi (7,3 %). In the next generation, Ferenc II Nádasdy not only preserved what he had inherited but also managed to further increase it; the register of 1598 shows his proportion to have augmented to 10,3 percent of all the sessions. Yet an indication of the rapid transformation in the estate structure of the region is the fact that by then the greatest landowner of Transdanubia had become György IV Zrínyi with 12,1 percent.

²⁶⁴ A fenti esetekre: Papp L.: Herceg Esterházy Pál nádor kancelláriájának i. m. 319–21.; Iványi E.: Esterházy Pál nádor i. m. 366–378.; Gecsényi L.: Egy köznemesi család i. m. 241.; Dominkovits Péter: Egy egy-generációs középbirtok és birtokosa: Kövér Gábor széplaki uradalma. Adalék Sopron vármegye XVII. századi birtokos társadalmához. In: Fons 9. (2002: 1–3. sz.) 273–303.; Uő: A Kürtössy család a 17. századi Sopron vármegyében. Adalék a megyei nemesség összetételéhez, változásaihoz. In: Memoria rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére. Szerk. Oborni Teréz – A. Varga László. Eger 2008. 143–155.

The positions of the Nádasdy family in the region in terms of power and land ownership underwent important modifications in the first third of the 17th century. The setback suffered was most serious in the county of Sopron, which was most sheltered from the Ottoman menace. In the second half of the 16th century the richest landowner of the county was still the Nádasdy family with almost 30 percent of all tenant sessions. Yet local noble society was profoundly transformed from the middle of the century in the wake of noble migration caused by the Ottoman expansion. Although the majority of the nobility continued to serve Tamás Nádasdy, some of them had fled from either Slavonia or the Southern Transdanubian counties, whereas another group, the members of which held important posts in the county (eg. the Bezerédy, Megyery, Ráttky, Récey families), had come from Zala and Vas. When Ferenc II Nádasdy was appointed as *főispán* of Sopron county in 1588, the family took over the control over the county. Thus, around the turn of the 16th and 17th centuries, the local leaders of the county, that is, the *alispánok*, were generally elected from among the Nádasdy *familiars*. This very favourable situation changed in the first third of the 17th century. Although with the death of Ferenc II (1604) the office of *főispán* was lost for the family, it managed to maintain its influence over the government of the county through its network of *familiars*. Indeed, after the death of the new *főispán*, Ferenc II Batthyány (1625), at the turn of the 1620s and 1630s, Pál Nádasdy was even able to strengthen his position. Yet his success proved ephemeral in the face of a new rival, Miklós Esterházy, who had just risen to the ranks of both the Kingdom's narrow political elite and the greatest landowners of the region.

The middle section of the 17th century was dominated by the struggle of these two families for local power, that is, for the dominance over the county. This struggle involved as a matter of fact the participation of their followers as well. Whereas the late 1630s and the early 1640s, that is, the second half of the officeholding of Miklós Esterházy as *főispán* of Sopron (1626–1645), was a predominantly peaceful period, the officeholding of his son, László Esterházy (1645–1652) was more loaded with conflicts. Thereafter Ferenc III Nádasdy, who had remained in the background so far, managed to regain control over the leadership of the county against the young *főispán*, Pál Esterházy (1652–1713). The direction of the county, and before all the office of *alispán*, was again taken by Nádasdy *familiars*. Yet, as a result of the conscious and systematic estate building efforts of the Esterházy family, by the middle of the century the estate structure of the county had been profoundly transformed. According to the register of 1648, 20,7 percent of the taxable tenant sessions were owned by Ferenc III Nádasdy, whereas the greatest landowner of the county had become the Esterházy family with 33 percent.

Yet the present study does not limit itself to the struggle for local dominance; it also analyses the changing positions of the Nádasdy family in terms of the composition and numbers of their noble *familiars*. It lays special emphasis on the ranks of military *familiars*, on their role in the defence of the region and in the maintenance of the border castles, and on the relationship between military administration and *familiaritas*. The research focussing on the county of Sopron devotes great attention to the transformations of local noble society and to the role of aristocratic *familiars* within them. This makes possible the analysis of the role of the Nádasdy family in the organisation of local society in a regional context. The relationship between *dominus* and *familiaris*, or, according to modern terminology, between patron and client, is examined from a special point of view, that of the role of pledge within the local estate structure. Estates given in pledge meant for the lord an easy means of getting cash, whereas for their noble *familiars* they could pave the way for social rise. Moreover, from the lord's point of view the system of estates in pledge was also a multi-level extension of their social influence – partly towards noblemen who were not in their service but held important local or higher offices, partly towards the *familiars* of other aristocratic families of the region. That it was so is well reflected by the fact that, despite the conflicts indicated above, even leading *familiars* of the Esterházy family (eg. Zsigmond Eörsy, Mihály Tar, etc.) frequently received estates in pledge from Ferenc III Nádasdy.

The bipolar power structure which had characterised the county of Sopron and the whole of Northwestern Transdanubia changed definitively after the fall of judge royal Ferenc III Nádasdy in 1671. Profiting from this, the Esterházy family, led by palatine Pál, managed in the last third of the 17th century to take over most of the former functions of the Nádasdy in the region, and also to integrate into their own service the major part of the Nádasdy *familiars*. And, although the history of the Nádasdy family did not end with the execution of Ferenc III in Vienna, they were never able to regain the dominance on national and regional level which they had enjoyed, despite minor setbacks, during the whole period between 1536 and 1671.

Kriza Ágnes

AZ ORTODOX POLEMIKUS IRODALOM KEZDETEI A HABSBERG MONARCHIÁBAN

*Szapolyai János levelezése az áthoszi szerzetesekkel (1533–1534)*¹

A 16–18. század hitvitáinak vizsgálata hagyományosan a magyar és nemzetközi egyház- és irodalomtörténeti kutatások homlokterében áll. A magyarországi szakirodalomban ugyanakkor mind ez ideig lényegében fel sem merült az a kérdés, hogy a katolikusok és protestánsok között oly hevesen dúló polémiának vajon nem voltak-e további szereplői.² A történeti Magyarországon, illetve a kelet felé fokozatosan terjeszkedő közép-európai Habsburg Monarchiában jelentős számban élő ortodoxok vajon teljesen kívül maradtak-e a reformáció és az ellenreformáció előretörésével párhuzamosan kibontakozó hitvitákon? Maguk a történelmi tények alapvetően ismertek: a török hódítás (amely a balkáni ortodox államok bukását vagy függetlenségének elvesztését hozta), az ortodox és katolikus egyház egyesülését kimondó, ámde az ortodoxok által később mégis elutasított firenzei unió (1439), majd a reformáció és a válaszul életre kelt ellenreformáció, a jezsuita rendnek (1540), ezt követően a római *Hitterjesztés Kongregációjának*, a *Congregatio de Propaganda Fidének* a megalakulása (1622), illetve a kelet-európai katolikus államokban, a lengyel–litván nemesi köztársaságban (a Rzeczpospolitában) és a Habsburg Monarchiában kibontakozó katalizációs törekvések az ortodoxok katolikusokkal történő unióját évszázadokra Kelet-Európa meghatározó egyházpolitikai kérdésévé emelték. A lengyel–litván nemesi köztársaság, vagyis a kijevei metropólia területén élő ortodoxokat érintő breszti uniót (1596) a Habsburg Monarchiában élő ortodoxok uniói követték: a keleti szlávok ungvári (1646), majd Erdély 17. század végi megszerzésével a románok gyulafehérvári (1698) uniója, illetve a délszlávok részleges és lokális, rövidéletű uniói.³ Mindezek az események, valamint az azokat körölve-

---

¹ A tanulmány az MTA-ELTE Történeti Ruszisztikai Kutatócsoportjában (2006TKI194), a Habsburg Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² A magyarországi hitvita-kutatás aktuális helyzetéről: *Heltai János*: A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete. In: „Tenger az igaz hitrül való egyenletlenségek vitatásának eláradott özöne...”. Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról. Szerk. Heltai János – Tasi Réka. Miskolc 2005. 251–258.

³ Az unió magyar és idegennyelvű szakirodalmához: *Roman Myz*: Keleti egyházak. Rövid történelmi áttekintés. Novi Sad 1999. 181–201.; *Molnár Antal*: A szerb ortodox egyház és az uniók kíséreltek. In: Rómából Hungáriába. A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Szerk. Végsheő Tamás. Nyíregyháza 2008. 43–54. Magáról a breszti unióról — szemléletében is — új monográfia, átfogó historiográfiai elemzéssel: *M. V. Dmitrijev*: Mezdsu Rimom i Cargradom. Genyezisz Bresztszkoj cerkovnoj unyii 1595–1596 gg.

vő vallási, politikai és gyakorta fegyveres konfliktusok világosan jelzik, hogy az ortodox–katolikus ellentét végigkísérte az évek során fokozatosan a Habsburg Monarchia részévé váló északkelet- és dél-magyarországi, valamint utóbb erdélyi régiók történelmét is.

Az ortodoxoknak az uniós törekvésekre, illetve a protestantizmusra érkező — logikusan feltételezhető — irodalmi válaszána kutatása a 19. századi fellendülés, majd több évtizedes szünet után a nemzetközi szlavisztikában ismét egyre nagyobb hangsúlyt kap, ám ennek eredményei a magyarországi tudományos közvéleményt egyelőre teljesen érintetlenül hagyták. Az alábbiakban bemutatandó, a magyar kutatás számára mostanáig ismeretlen polemikus szöveg vizsgálata ugyanakkor számomra is meglepő módon azt az eredményt hozta, hogy nemcsak a nagy ortodox egyházi központokban, Moszkvában, Kijevben vagy az Áthoszon, hanem a történeti Magyarország területén is mélyen gyökeröző ortodox hitvédő irodalmi hagyománnyal kell számolnunk. Ennek jelentőségét igazából csak akkor lehet felmérni, ha a kiadott és kiadatlan, a magyarországi és a szomszédos országok könyvtáraiban, illetve egyházi levéltáraiban rejtőző, mind ez ideig feltáratlan szövegek tudományos kutatások tárgyaivá válnak.

1. Szapolyai János és az áthoszi szerzetesek

A magyar kutatás annak ellenére nem tud Szapolyai I. János királynak (1526–1540) az áthoszi szerzetesekkel folytatott különös levelezéséről,⁴ hogy magát a levelezést a 19. század második felének és 20. század első felének szlavistái meglehetősen alaposan, több tanulmányban is feldolgozták. Először ruszin, ukrán és orosz kutatók fedezték fel, hiszen a szöveg legtöbb másolata dél-nyugat-orosz (kijevi, galíciai és a Kárpátok vidékéről származó) kéziratokban maradt fenn.⁵ A szerb kutatás csak később, a 20. század első felében figyelt fel a

---

Moszkva 2003. – Az ortodox és a katolikus egyház közti leglényegesebb doktrinális különbségeknek (*Filioque*, pápai primátus, kovászos kenyér az Eucharisziában, purgatórium stb.), valamint a két egyház konfliktusainak rövid összefoglalása a firenzei unióig (1439): *John Meyendorff: A bizánci teológia. Történelmi irányzatok és tantételek.* Bp. 2006. 139–173.

⁴ Egyetlen általam ismert hazai említése a levelezésnek: *Kiss Etele: A magyar korona kettős arcúlat.* Napút 3. (2001: 6. sz.) http://www.napkut.hu/naput_2001/2001_06/049.htm – a letöltés ideje: 2010. február 12.). Vö. még *Ágnes Kriza: Pjotr Gugnyivij i Papessza. Antyilatjinszkaja cerkovnoszlavjanszkaja polemicszkaja lityeratura v Centralnoj Jevrope.* *Studia Slavica* 53. (2008: 2. sz.) 397–405.

⁵ Jelenleg négy keleti szláv eredetű kézirat ismeretes: 1) A Zsirovickij-kolostor 1546-ra datált kézírata, amely eredetileg valószínűleg a Szupraszlszkij-kolostorban keletkezett: *Biblioteka Rosszjszkoj Akagyemii Nauk, Szankt Petyerburg; Szobr. Dobrohotova, N° 107.; V. E. Zema: Polemiko-dogmaticnyi zbirki XVI – pocsatku XVII sztt. Ukrainszkij isztoricsnij zszurnal* (2001: 5. sz.) 51–52.; *F. I. Pokrovszkij: Poszlanije Vaszilija, preszsvityera Nyikolszkogo iz Dolnej Ruszi ob iszhozsgyenyiji Szv. Duha. Izvesztyija Otygelenyija russzkogo jazika i szlovesznosztyi Rosszjszkoj Akagyemiji nauk* 13. (1908: 3. sz.) 86.; 2) A kijevi Zlatoverh-Mihajlovskij-kolostor 16. század végi gyűjteménye, amely egy 1578–1580-ban, a Szupraszlszkij-kolostorban keletkezett kézíratra vezethető vissza: *Nacionalna biblioteka Ukrajini imenyi V. I. Vernadszkogo, N° 475.; Zema, V. E.: Polemiko-dogmaticnyi zbirki i. m. 52, 58–59., I. Daskevics: Ogyin iz pamjatnyikov religioznoj polemiki XVI v. (Poszlanije prota Afonszkoj gori 1534 g.). Cstyenyija v isztoricseszkom obseszttve Nyesztora-letopszca* 15. (1901: 4. sz.) 179–201.; *N. I. Petrov: Opiszanyije rukopisznih szobranij, nahogyjascsihszja v gorogye Kijeve. I–III.* Moszkva 1891–1904. II. [1897.] 150–155.; *Uő: Zapadnorusszkije polemicszskije szocsinenyija XVI v.*

szerb eredetű kéziratokra.⁶ Djordje Radojičić ugyanakkor nem tudott a keleti szláv kéziratokról, mint ahogy a ruszin–ukrán–belorusz kutatás sem számol a szerb szöveggyománnyal, a szöveg ugyanis jellemzően a nemzeti szemléletű irodalomtörténeti kutatások részeként vált vizsgálat tárgyává.

A levelezésből két levél maradt fenn: Szapolyai János írásos megkeresésére az áthoszi szerzetesek nevében a szerzetesi közösség elöljárója, Gavriil válaszolt. A dokumentumokból kiderül, hogy Szapolyai és az áthoszi szerzetesek között zajló levelezésnek volt előzménye. A fennmaradt második levélváltás a Szapolyai-féle levél bizánci időszámítás szerinti 7042. évi keltezése alapján 1533–1534-re tehető.⁷

A levél, amelyet János király nevében magát „*Lacko ot Mocesti*”-nek nevező *logofet* — vagyis kancellár, magas rangú tisztviselő, esetleg írnok — írt, rövid bevezetés után rátér azokra a teológiai kérdésekre, amelyekre választ vár a szerző. Elsőként és kiemelten a lélek halál utáni, de az utolsó ítélet előtti sorsa felől érdeklődik. Ezután leírja, hogy „a római pápa alá tartozó keresztények körében számos eretnokség ütötte fel a fejét és álpróféták jelentek meg”, az egyik ilyen prófétát „Luftornak” [értsd: Luthernek] hívják, aki „mind a gyónás, mind a bűnt, mind pedig a liturgia szükségességét tagadja”, és úgy véli „egyedül Istenhez kell imádkozni”. Luther — írja a levél szerzője — Németországot már meghódította, és Magyarországon is igen sok követője akadt. Arra kéri Lacko az áthoszi vezetőt, hogy a reformáció által felvetett kérdésekre is adjon teológiai választ.

A levélnek azonban jámbor teológiai érdeklődésnél konkrétabb egyházpolitikai célja is van, ami hangot is kap a szövegben: „Most pedig, fontolja meg Szentséged — kéri Lacko Gavriilt —, lehetne-e azon fáradozni, hogyha Isten megadja, egyesüljünk, hogy egy hit legyen, egy nyáj, egyetlen pásztor – Krisztus, ahogy kezdetben volt. Mert maga a király [János] mondta, hogy ha kibékül a német királlyal [Habsburg I. Ferdinánddal], szeretne egy zsinatot szervezni, és a mi patriarcháinkat [ti. a keleti patriarchákat] szeretné arra a [török] császártól kikérni, hogy legyenek ott a mi földünkön összehívandó zsinaton.” Va-

Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemiji (1894: 2. sz.) 155–183.; 3) Andrej Petruszevics, 19. századi ruszin tudós 17. századi kézírata: Nacionalna biblioteka Ukrajini imenyi V. I. Vernadzkogo, N° 8. 54/25.; Zema, V. E.: *Polemiko-dogmaticsnyj zbirki i. m.* 52., 60., 73.; *Dashevics, I.*: Ogyin iz pamjatyikov i. m. 179–201.; A. Petruszevics: *Perepiszka Ioanna Zapolszko ugorzszko korolja sz protom Afonszkijh monasztyirej Gavriilom sz 1534 goda.* Szlovo (1873: 21–23. sz.); 4) Petruszevics másik kézírata, amelyet Pavel Szvidzinszki pap 1740-ben másolt: Lvivszja naukova biblioteka imenyi Vaszilja Sztefanika, f. 77, N° 105.; M. *Voznyak*: *Kilka zamitok do poszlanyija Lacka z 1534 r. i vidpovigyi na nyogo afonszko prota Gavriila.* Zapiszki Naukovogo Tovariszstva im. Sevcsenka 128. (1919) 1–19. A levelezés keleti szláv redakciójának újabb átfogó vizsgálata: V. E. Zema: *Vizija rozkolu Cerkvi v rannij pravislavnyj polemici.* Kovcesg. Naukovij zbirnik iz isztiriji Cerkov 3. (2001) 189–196.

⁶ Két szerb eredetű kéziratot ismerünk: 1) Sintagma Matije Vlastara Cetinjskog manastira, br. 56. 10–11. (1558, csupán a levelezés egy részletét tartalmazza); *Djordje Sp. Radojičić*: *Drugo „Poslanie” svetogorskog prote Gavriila ugorskomu kralju Jovanu Zapolji (iz 1534 god).* Juznoslovenski Filolog 22. (1958) 167–175.; *Djordje Sp. Radojičić*: *Luther im altserbischen Schrifttum seiner Zeit.* Südost-Forschungen 15. (1956) 278–290.; 2) Narodna biblioteka, Beograd; br. 404/480 (17. század, 1941-ben elégett). *Svetozar Matić*: *Pismo Gavrilovo o Luteru (petstogodisnjica Gavrilovog pisma).* Bogoslovje 9. (1934) 5–17.; *Uő*: *Opis rukopisa Narodne biblioteke, Beograd 1952.* 262–263.; *L. Stojanović*: *Katalog narodne biblioteke u Beogradu.* Beograd 1903. 340–342.

⁷ *Radojičić, Dj. Sp.*: *Luther im altserbischen Schrifttum i. m.* 289.

gyis a szerző egy uniós zsinat tervét vázolja fel az áthoszi szerzetesek előtt, ami nyilvánvalóan túlmutatott a protestantizmus elleni teológiai polémiaán.

Az áthoszi szerzetesek előljárójának, Gavriil protosznak a válasza két részre oszlik. Az első részben tételesen sorra veszi a felvetett kérdéseket, amelyekre jól látható koncepció szerint reagál, miközben Luthert „hitét tekintve zsidónak vagy töröknek” nevezi, akinek tanításai „távol állnak az ortodox hittől”. Gavriil protestáns-ellenes érvelése az első ismert és fennmaradt, még Luther életében keletkezett ortodox reakció a protestantizmusra, amely önmagában jelentős, ugyanakkor az ortodox–protestáns viszonyt kutató nemzetközi szakirodalom által többnyire figyelmen kívül hagyott tény.⁸ Nem kevésbé érdekes a válasz második része, amely ahelyett, hogy a zsinat tervére válaszolna, egy hosszadalmas Róma-ellenes polémiaát tartalmaz, a pápai primátus kérdését állítva középpontba.

A szöveg kutatói egységesen hitelesnek ismerik el a levelezést. Legfőbb érvet a szöveg nagyon korai kéziratai szolgáltatják. A Zsirovickij-kolostor kéziratát 1546-ra, tehát a levelezésnél alig tizenkét esztendővel későbbre datálják,⁹ de a szöveg másik, 16. századi, áthoszi eredetű, a szerb Hilandari-kolostorból származó kézirata is mindössze negyed évszázaddal a levelezés után, 1558-ban keletkezett.

A levelezés továbbá jól beilleszthető Szapolyai Jánosnak Habsburg Ferdinánddal a magyar trónért folytatott küzdelmének eseményeibe. A levelezés történelmi hátterével legbehatóbban Daskevics foglalkozott, aki kiemelte Szapolyai 1529. évi, VII. Kelemen pápa (1523–1534) általi kiátkozását, mint legfőbb indítékot a levél megírására.¹⁰ VII. Kelemen a Ferdinánddal folytatott vizsály folyományaként, Szapolyainak a törökökkel kötött szövetségére (1528) hivatkozva átkozta ki a magyar királyt.¹¹ Daskevics szerint Szapolyainak az ortodoxiához fordulása azt jelzi, hogy egyrészt országa nagyszámú ortodox vallású lakosságára támaszkodva a magyar király a reformáció okozta belső vallási meg-

⁸ Néhány közülük (további hivatkozásokkal): The Reformation in Eastern and Central Europe. Ed. Karin Maag. Aldershot 1997.; *Antanas Musteikis*: The reformation in Lithuania: religious fluctuations in the sixteenth century. Boulder 1988.; *Dorothea Wendenbourg*: Reformation and Orthodoxy (Der ökumenische Briefwechsel zwischen der Leitung der Württembergischen Kirche und Patriarch Jeremias II von Konstantinopel 1573–1581). Göttingen 1986.; *Oskar Wagner*: Reformation und Orthodoxy in Ostmitteleuropa im 16. Jahrhundert. Zeitschrift für Ostforschung 35. (1986) 18–61.; *L. Müller*: Die Kritik des Protestantismus in der russischen Theologie vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Wiesbaden 1951. Részletesebb ismertetés nélkül hivatkoznak a levelezésre: *V. I. Ljubaszcsenko*: Isztorija protsztantizmu v Ukrainyi: Kursz lekcij. Lviv 1995.; *M. V. Dmitrijev*: Pravoszlavije i reformacija. Reformacionnija dvizsenija v vosztocnoszlavjanszkij zemljah Recsi Poszpolitoy vo vtoroj polovinye XVI v. Moszkva 1990. 44., 61.

⁹ Bár a kéziratban szereplő 1546. évi dátum szerintem egyelőre csupán *terminus post quem*-ként kezelendő, az évszám ugyanis csupán egy konkrét szöveg vonatkozásában, egy az áthoszi Xeropotamu-kolostorról szóló elbeszélés címében szerepel. Eszerint a mű 1546-ban került a Szupraszlszkij-kolostorba, ahol azt „még ugyanabban az évben belemásolták ebbe a könyvbe”. (*Pokrovskij, F. I.*: Poszlanijje Vaszilija i. m. 86.). Tisztázandó kérdés, hogy vonatkoztatható-e ez a dátum a fennmaradt gyűjtemény egészére.

¹⁰ *Daskevics, I.*: Ogyin iz pamjatnyikov i. m. 182.

¹¹ A történelmi háttérhez: *Szakály Ferenc*: Veszthely az út porában: Gritti Magyarországon 1529–1534. Bp. 1986.; *Sinkovics István*: Útkeresés Mohács után. Az ország három részre szakadása (1526–1541). In: Magyarország története tíz kötetben III/1. Magyarország története 1526–1686. Bp. 1985. 182–208.; *Barta Gábor*: Az Erdélyi Fejedelemség születése. Bp. 1984².; *Fraknoi Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Szentszékekkel. I–III. Bp. 1901–1903. III. 26–42. és *Új*: János király és a római Szentszék. Századok 36. (1902) 696–715., 793–809., 895–911.

osztottságra kívánt megoldást találni, másrészt pedig az unió, illetve az uniós zsinat ötletének felvetésekor egy törökellenes keresztény összefogás terve lebeghetett a szeme előtt.¹²

Ugyancsak a levelezés hitelességét támasztja alá Brodarics István, a Szapolyai-párti szerémi püspök 1533. augusztus 1-én, tehát a fenti levelezéssel gyakorlatilag egyidőben keltezett, VII. Kelemen pápához írt levele, amely ráadásul a kiátkozása miatt, majd az 1532. évi török hadjáratot követően végérvényesen elszigetelődött Szapolyai motivációit is pontosabban láttatni engedi. A püspök e levélben aggodalmát fejezi ki a lutheri tanok magyarországi terjedése miatt, és egyetemes zsinat összehívását sürgeti. Kérésének azzal ad nyomatékot, hogy a „méltatlanul” kiközösített János királyra utal, aki kiközösítése ellenére a hitújítással szembeni fellépésen munkálkodik, és maga is zsinat összehívását kéri. Brodarics arra figyelmezteti Rómát, hogy a Szentszék késlekedése miatt előfordulhat, hogy „a fejedelmek külön-külön vagy együtt, vagy kiki a saját országában zsinatot fog majd összehívni.”¹³ Brodarics levelében — amint Fraknoi Vilmos fogalmaz — „a schizma rémképének” emlegetése az elszigetelődött Szapolyai ügyének előmozdítását szolgálta.¹⁴ Szapolyainak az ortodoxia felé tett közeledését tehát minden bizonnyal egyfajta kitérés kísérletként kell értékelnünk, amely ezen felül valószínűleg egyszerre kívánta szolgálni — amint Daskevics is feltételezte — az ország másik két legsúlyosabb válságának, a hitbéli szakadás felszámolásának és a török előretörés visszaszorításának ügyét.

Fennmaradt azonban egy további, szűkszavú szláv nyelvű forrás is, amely talán szintén a levelezésben foglaltak megértését segíti. Radu Paisie havasalföldi vajdának (1534, 1535–1545) az 1536-ig Szapolyai seregeinek sikeresen ellenálló, Ferdinánd-párti nagyszebeniekhez írt levelét a szöveg publikálója, Stoica Nicolaescu 1535 és 1537 körülre datálja. A németországi reformációhoz több szálon kötődő szász városnak írt levelében a havasalföldi vajda Szapolyaival kötött szövetségéről beszél, illetve arról, hogy mindkét uralkodó a keresztények hitbéli egységét tekinti a sikeres törökellenes fellépés alapjának: „... a következőt adjuk kegyelmetek tudtára: minthogy a hitetlen törökök gonoszán azért támadtak ránk, keresztényekre, hogy a drága szent keresztet és a keresztény hitet elveszejtsék, ezért szükséges, hogy mi, keresztények mindannyian egy gondolatban és egy hitben egyesüljünk. Ahogyan emellett János királlyal is hitet tettünk és erről szóban egyezséget kötöttünk. [kiemelés tőlem – K. Á.]¹⁵ Éppen ezért tanácsunkból kiválasztottuk egy hű emberünket, tanácsosaink közül Nan zsu-

¹² Daskevics, I.: Ogyin iz pamjatnyikov i. m. 182.

¹³ „Az, hogy Magyarország még nem fogadta be teljesen a lutheri tanokat, sajnos nem Szentsége-den és az Apostoli Széken múlik, sokkal inkább Nagyságos Fejedelmünk és az ő alázata és jósága érdeme. Hiszen ő, bár a Szentszék őt elvetette és méltatlanul bánt vele, mégis azon fáradozik, hogy országában ne vessen meg lábát a reformáció, sőt ő maga is zsinat összehívását kéri. Tartok is tőle, hogy a Szentszék esetleges késlekedése miatt a fejedelmek külön-külön, együtt vagy ki-ki a saját országában zsinatot fog majd összehívni.” Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia / Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I–V. Szerk. Bunyitay Vince — Rapaics Rajmund — Karácsonyi János. Bp. 1902–1912. II. 273. (Tóth Péter fordítása)

¹⁴ Fraknoi V.: Magyarország egyházi összeköttetései i. m. III. 39–40.

¹⁵ „... tako ubo trebe nam hrisztianom szjedinitisze vszi v jedino miszleno i v uverenije, jere i sz goszpodina ni loanos kral szvezali jeszmo veru, i szjedili sze jeszmo v recsi.”

pán logofetet. Ezért amit mond kegyelmeteknek, azt higgyék el neki, hogy az mind a mi igaz beszédünk...”¹⁶

Bár a levél nem tér ki konkrétan arra, illetve a szöveg alapján nem rekonstruálható pontosan, hogy mit is értenek a felek a keresztények „egy gondolatban és egy hitben” való „egyesülése” alatt, egyszerűen politikai összefogást, vagy a vallási egység konkrét gondolata is megfogalmazódik, mindazonáltal kézenfekvőnek tűnik a párhuzam a Lacko által leírtakkal („hogyha Isten megadja, egyesüljünk, hogy egy hit legyen, egy nyáj, egyetlen pásztor – Krisztus, ahogy kezdetben volt”. Hozzá kell tenni persze, hogy Lacko megfogalmazása is inkább homályos szándékot, mintsem valamiféle kikristályosodott uniós tervet takar). Az mindenesetre tény, hogy az ortodox vajda beavatkozik a Szapolyai és a szebeniek között fennálló konfliktusba (Ferdinánddal szemben és Szapolyai javára), az erdélyi protestanizmus egyik bölcsőjének számító városnak írt levelében pedig hitbéli egységről és összefogásról beszél, és teszi mindezt a török veszedelemre hivatkozva. Pontosán ezek a legalapvetőbb motívumai Szapolyai levelének is.¹⁷ Mielőtt azonban a kérdést tovább elemeznénk, szükséges a levélzés két szerzőjének, Gavriil protosznak és „*Lacko ot Mocesti*”-nek az azonosítása.

Előbbi nem nehéz feladat, Gavriil protosz ismert alakja az ortodox egyháztörténetnek, mindenekelelt az irodalomtörténetnek.¹⁸ A minden bizonnyal szerb Gavriil többször is volt a szerzetesi köztársaság előjárója, *protosza*,¹⁹ valamint ismert író és fordító. Fő műve Szt. Nifon konstantinápolyi patriarcha,²⁰ a havasalföldi egyház 15–16. század fordulóján élt szervezőjének életrajza, amelyet Neagoe Basarab (1512–1521) fejedelem megrendelésére készített, megírására Áthosról Havasalföldre, Curtea de Argeșbe utazott.²¹ Ezenkívül több görögölből készült szláv nyelvű fordítása is fennmaradt, többségében liturgikus szövegek.²²

¹⁶ *Stoica Nicolaescu*: Documente slavo-române cu privire la relațiile Tarii Românești și Moldavei cu Ardealul în sec XV și XVI. București 1905. 65–67. Vö. *Elekes Lajos*: A magyar–román viszony a Hunyadiak korában. In: Mátyás király emlékkönyv. I–II. Szerk. Lukinich Imre. Bp. 1940. I. 204.

¹⁷ A havasalföldi vajda levele alapján egyébként az is elképzelhető, hogy Szapolyai áthosziakhoz írt levele nem elszigetelt próbálkozás volt, hanem egy nagyobb ívű diplomáciai vállalkozás része. Tekintetbe véve, hogy 1534-ben Radu már egy idője hatalomra került, illetve, hogy levelében múlt időben beszél a János királlyal való szóbeli egyeztetésről, akár az sem kizárt, hogy az áthosziakhoz írt levél a havasalföldi vajdával való egyeztetések nyomán fogalmazódott meg.

¹⁸ *Radojičić, Dj. Sp.*: Drugo „Poslanie” i. m. 167–169.; *Uő*: Luther im altserbischen Schrifttum i. m. 280.; *Uő*: Dva primera Ruvarčeve tačnosti. In: Spomenica Ilarionu Ruvarcu. Novi Sad 1955. 125–126.; *Vladimir Mošin*: Svetogorski protat. Starine 43. (1954) 94–95.; *M. N. Tyihomirov*: Isztoricseskije szvjazi russzkogo naroda sz juzsnimi szlavjanami sz drevnyejsih vremjon do polovini XVII veka. In: Szlavjanszkij szbornyik. Moszkva 1947. 193.; *N. M. Popescu*: Nifon II, Patriarhul Constantinopolului. Analele Academiei Române. Memoriile Sectiunii Istorice 26. (1914) 748–754.; *P. A. Szirku*: Ocserki iz isztorii lityeraturnih sznosenyij bolgar i serbov v XV–XVI vv. Szankt-Petyerburg 1901. CCLI–CCLII.

¹⁹ A fennmaradt források szerint háromszor, 1515/16 – kb. 1520 között, 1525 – kb. 1528 között és 1533/34 körül. Nevét mint a Keresztelő Szt. János kápolna falfestményeinek és ikonoknak megrendelőjét Karie Protaton főtemplomának több feliratata is megőrizte. *Gabriel Millet – Jules Pargoire – Louis Petit*: Recueil des inscriptions chrétiennes de l’Athos. Paris 1904. 3., 11.

²⁰ II. Nifon konstantinápolyi patriarcha (1486–1488, 1497–1498, 1502).

²¹ *Popescu, N. M.*: Nifon II. i. m. 748–754.; *Szirku, P. A.*: Ocserki iz isztorii i. m. CCLI–CCLII.

²² *Radojičić, Dj. Sp.*: Drugo „Poslanie” i. m. 167–169. (további irodalommal)

Ezzel szemben sokkal kérdésesebb „*Lacko ot Mocesti*”-nek, Szapolyai János *logofet*-jének azonosítása. A szakirodalomban ezzel kapcsolatban kétféle vélemény létezik, ami lényegében a *logofet* szó többértelműségére vezethető vissza. A *logofet* leggyakoribb jelentésében kancellárt, vezető tisztségviselőt jelent. Ha ebből indulunk ki, „*Lacko*” vagy ehhez hasonló nevet viselő magasrangú személyt kell keresnünk Szapolyai környezetében. Ez alapján kézenfekvőnek tűnik az 1530 és 1534 között erdélyi vajdai címmel is rendelkező diplomata, a lengyel származású Hieronymus Łaskival (1496–1541) történő azonosítás, amit már a szöveg első publikálója, Petrussevic is megtett,²³ de mindenekelőtt Daskevics érvel emellett a lehetőség mellett.²⁴ Ebben az esetben azonban két kérdés is nyitva marad: mit jelent a *Lacko* mellett szereplő „*ot Mocesti*”, azaz „*Mocestiből*” megnevezés, ami minden bizonnyal származási vagy lakhelyet jelöl, illetve megválaszolatlan marad az is, miért beszél a levél írója többes szám első személyben, amikor a papok nősüléséről tesz említést: „*azt is mondják a papjaik [ti. a lutheránusoké], hogy házasodjanak, mint a mieink*”. Az ortodox papok ugyanis — a protestánsokhoz hasonlóan, ám ellentétben a katolikusokkal — házasodhatnak, amiből következik, hogy a levél írója maga ortodox vallású volt, amit egyébként a levélnek azok a részletei is megerősítenek, ahol többes szám első személyt használ a szerző (ezekről lásd még alább).

A délszlávok körében, valamint a románoknál azonban ismert és viszonylag elterjedt a *logofet* szó írnok, írástudó, hivatalnok jelentése is, ami még tágabb lehetőséget teremt a levél szerzőjének azonosítására. Ebben az esetben egy ortodox vallású, az egyházi szláv nyelvet ismerő személyt kell keresni — amint ezt Petrussevic,²⁵ Petrov²⁶ és Voznyak²⁷ meg is teszi —, aki *Lacko* nevet viselt és egy *Mocesti* nevű helységből származott (illetve a kéziratok többféle névalakot hoznak: *Mocești*, *Macești*, *M'cești*).²⁸ A Vladislav (László) név *Lacko* változata a Kárpát-medencében mind a délszlávok, mind a keleti szlávok, mind pedig a románok körében elterjedt volt. Bár a helynév cirill betűs átírása a pontos azonosítást nem teszi lehetővé, a történeti helységnévtárak számos *Mocesti*hez hasonló helységnevet említenek az egykori Bihar, Hunyad, Fehér és Krassó-Szörény megyékben.²⁹ Mindezek alapján feltételezhető, hogy egy erdélyi, esetleg a valamelyik román fejedelemségből származó román világi írástudóval vagy magas világi tisztséget betöltő személlyel van dolgunk, aki tudott egyházi szlávul, a románok körében ugyanis ebben az időben még túlnyomórészt az egyházi szláv volt az írásbeliség nyelve.

²³ Petrussevic, A.: Perepiszka i. m. 23.

²⁴ Daskevics, I.: Ogyin iz pamjatnyikov i. m. 183.

²⁵ Petrussevic, A.: Perepiszka i. m. 23.

²⁶ Petrov, N. I.: Zapadnorusszkije i. m. 173.

²⁷ Voznyak, M.: Kilka zamitok i. m. 18–19.

²⁸ Radojičić, Dj. Sp.: Luther im altserbischen Schrifttum i. m. 281.

²⁹ Moțești (Mocsest – Bihar m.), Mățești (Zsilymacesdparoseny, Macesd – Hunyad m.), Măcești (Mátyásmező, Mácsevic – Krassó-Szörény m.), Mătești (Csurulyásza/Ciuruleasa település része – Fehér m.), Mocesti (Prahov m.). Petrussevic Mocestit a Kolozs megyebéli Móccsal azonosítja (Voznyak, M.: Kilka zamitok i. m. 1–19.), Coriolan Suciú történeti helységnévszótára, illetve a Szabó M. Attila-féle szótár szerint azonban Mócs román neve Mociu. Szabó M. Attila – Szabó M. Erzsébet: Erdélyi helységnévszótár. Bukarest 1992.; Coriolan Suciú: Dicționar istoric al localităților din Transilvania. I–II. București 1967–1968.

Összegzőképpen elmondható, hogy a levelezés Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János viszályának, illetve Szapolyai 1529. évi pápai kiátkozásának kontextusába illeszkedik. A pápa által kiközösített János király a reformáció sodrában, illetve a török fenyegetés árnyékában fordult az ortodoxokhoz. Pontosabban az ebben az időben a függetlensége miatt politikai szempontból is egyre nagyobb súllyal bíró, egyszersmind szláv kolostorai révén szláv kulturális és egyházi központnak is számító áthoszi szerzetesi köztársaság vezetőjéhez, Gavriil protoszhoz. Megkeresése azonban éles elutasításba ütközött. Szapolyai közeledése az ortodoxiához így csupán egy sikertelen és következmények nélküli epizód maradt.

Meg kell azonban jegyezni, hogy Szapolyai lépése a korban közel sem volt elszigetelt, példa és párhuzam nélküli vállalkozás. Maga az unió gondolata nagyon aktuális és sokakat foglalkoztató kérdés volt a 16. század első felében, amit mindenekelőtt a török fenyegetés motivált, illetve az a tény, hogy az ortodox államok sorra veszítették el a függetlenségüket. Nagyon érdekes, hogy a dinamikusan fejlődő, egyszersmind csakhamar egyetlen független ortodox államban, a távoli Orosz Birodalom fővárosában, Moszkvában is rendkívül élesen vetődött föl az unió problémája. Az 1510–1520-as években a német Nicolaus Bülow unió érveivel a moszkvai világiakat igyekezett meggyőzni, és asztrológiai jóslataival támasztotta alá az unió szükségességét, amely szerinte előfeltétele a törökök kiűzésének. A csillagok állásából azt jövendölte, hogy még I. Miksa német-római császár (1493–1519) vagy utóda alatt „a törököket mindenütt kiírtják... a Szent Sophia egyháza pedig visszanyeri hatalmát... és új átalakulás lesz, új törvény, új királyság és tiszta együttélés lesz miként a papok, úgy a nép között is... és akkor az Egyház felnő az örök szeretetben, s mindez az Úr 1576. esztendejéig be fog következni”.³⁰

A Szent Sophia, vagyis a konstantinápolyi Hagia Sophia-templom hatalmának visszanyeréséről szóló jóslat — amint erre az orosz kutató, Szinyicina is rámutatott — egyszerre vonatkozik Bizánc felszabadítására, de egyszerre jelenti az „új” egyházi „átalakulást” is, az 1439-ben az ortodoxok és a katolikusok között megkötött és a Hagia Sophiában 1452-ben kihirdetett firenzei unió megvalósulását. Bár az oroszok és latinok uniójának Bülow önálló értekezést is szentelt,³¹ munkája nem maradt fenn, nézeteit így csupán ellenfeleinek töredékes és nyilván torz elmondásai alapján ismerjük: „egy az egyházunk a tiétekkel — idézi Bülowt egy ismeretlen szerző —, egy test vagyunk Krisztusban, egy lélek és egy szellem, egy a reménységünk, ugyanazt az Urat imádjuk, ugyanazt a hitet valljuk, ugyanabban a keresztségben részesültünk, ugyanazt az egyházat tiszteljük, az egy Urat és Istent egyformán mindenek kezdetének és végének nevezzük.”³²

³⁰ Bülow jóslatát Makszim Grek idézi. *Pervoje poszlanyije F. I. Karpovu protyiv predszkazatyelnoj asztrologii. (Első Karpovhoz intézett beszéd a csillagjósolás ellen). Prepodobnij Makszim Grek: Szocsinyenyija. I. Red. N. V. Szinyicina. Moszkva 2008. 268–269.; N. V. Szinyicina: Tretyij Rim. Isztoki i evolucija russzkaj szrednyevokovoj koncepcii (XV–XVI vv.). Moszkva 1998. 178.*

³¹ Ezt Makszim Greknek erre az értekezésre válaszul írt művéből ismerjük: *Vitázó beszéd Nyikolaj Bülow műve: «Az oroszok és a latinok egyesüléséről» ellen (Polemicseszkoje szlovo protyiv szocsinyenyija Nyikolaja Buleva o «szojegyinyenyii ruszom i latynom») Makszim Grek: Szocsinyenyija i. m.*

³² Bülow szavait egy ismeretlen szerző Vasszian, rosztovi érsekhez 1515 körül írt terjedelmes katolikus-ellenes polémiai tartalmazó, mind ez ideig kiadatlan levele idézi. A szöveg a megtévesztő

Ha Bülownak sikerült is Moszkvában néhány világit meggyőznie, az ortodox papság részéről ugyanolyan határozott elutasításba ütközött, mint bő egy évtizeddel később Lacko és Szapolyai is. Ténykedésére válaszul egy sor, nagy jelentőségű polemikus szöveg született, többek között a humanista műveltséggel felvértezett, Itáliát is megjárt, egykori áthoszi görög szerzetes, Makszim Grek tollából,³³ illetve a pszkovi szerzetes, Filofej is ugyanebben a polémiában fogalmazta meg híres *Moszkva – harmadik Róma* elméletét.³⁴

Mіндеzek alapján nyilván az sem meglepő, hogy az erdélyi ortodox világiak körében éppen a törökök elleni küzdelemmel összefüggésben ugyancsak valós alternatívát jelentett az unió gondolata. Lacko levele ugyanis nem titkoltan egy ortodox ember levele, amelyben a szerző saját ortodox, és nem uralkodója katolikus álláspontját képviseli. És ő az, aki ortodoxként az unió lehetőségét felveti (talán ezzel is függ össze, hogy a kulcskérdésről, a pápa egy esetleges unióban játszott szerepéről felvetésében nem is ejt szót). A szerző saját ortodox vallását hangsúlyozandó három további helyen használ többes szám első személyt: 1. a lélek halál utáni sorsával kapcsolatban, amelyet a „mi papjaink” különféleképpen magyaráznak; 2. a papok nősülése kapcsán; 3. végül akkor, amikor „a mi patriarcháinkról” beszél. Ezek közül a Lacko által elsőként említett és részletesen leírt kérdés egy aprócska információt ad a Kárpát-medence ortodoxiájának 16. századi belső és egyébként számunkra teljesen ismeretlen viszonyairól. Lacko ugyanis „papjaink” egymásnak ellentmondó tanításáról beszél: „egyesek azt mondják: amikor meghal az igaz ember, abban az órában lelke a mennyországba tér; míg mások azt mondják: az ítéletig nincs jutalom Istentől. Hogy mindez miképpen lehet, és miért nevezik ezt vámszedésnek,³⁵ nem értjük”. A kérdés arról tanúskodik, hogy a helyi ortodox papok körében is élesen felvetődött a katolikus tisztítóűz-tan ortodox megítélésének kérdése. A katolikus purgatórium-elmélet, amely szerint a menny és a pokol között létezik egy köztes hely, ahol a lélek megtisztul a meg nem gyónt, vagy le nem vezekelt bűneitől, a 13. század óta viták tárgya volt a katolikusok és az ortodoxok között, így a ferrara–firenzei unió zsinaton (1438–1439) is az egyik legtöbbet vitatott kérdést jelentette.³⁶ Az ortodox egyház azonban nem rendelkezik a katolikushoz hasonló, szabatos tanítással a lélek halál utáni és az utolsó ítélet előtti sorsára vonatkozóan, azt egy sokkal kevésbé definiálható, várakozással teli, átmeneti állapotként képzei el, amikor is az emberi lélek földi cselekedeteinek meg-

---

Nyikolaj, a német földről származó bizonyos doktor és nagy rétor levele Vasszian, rosztovi érsekhez címet viseli (Poszlanyije ot nyekojego doktora i velikogo ritora imenyem Nyikolaja ot Nyemeczkija oblasztyi, piset zse Vasszianu, aprhiepiszkopu Rosztovszkomu). V Zsmakin: Pamjatnyik ruzszkoj protivokatoliceszkoj polemiki XVI veka. Zsurnal Mínyisztyersztva Narodnogo Proszvescsenyija 211. (1880: 10. sz.) 311–332.; vö. Szinyicina, N. V.: Tretyij Rim i. m. 182.

³³ Ezen szövegek (vagyis a három latin-ellenes és a két csillagjólás ellen írt levél, valamint további két, Makszim Grek neve alatt fennmaradt katolikus-ellenes írás) kritikai kiadása: *Makszim Grek: Szocsinyenyija* i. m.

³⁴ *Szinyicina, N. V.: Tretyij Rim i. m. 174–182.; Filippov Szergej: „Támaszt az eget Istene birodalmat, mely soha örökké meg nem romol”. Történelembölcséleti elképzelések a 15–17. századi Oroszországban. Aetas (1995: 3. sz.) 5–31.; Filofej szerzetes: Levél a rossz napokról és órákról. Ford. Sisák Gábor, jegyz. Filippov Szergej – Sisák Gábor. Uo. 127–136.*

³⁵ A vámszedés (szlávul: *mitarsztvo*) jellemzően az ortodox tradícióban létező elképzelés arról, hogy a halál után a bűnös lelken a démonok számon kérik meg nem gyónt bűneit. A vámszedésről l. még a Függelékben található szöveggözlés kommentárját.

³⁶ Vö. *Aristeides Papadakis – John Meyendorff: A keresztény Kelet és a pápaság felemelkedése. Bp. 2002. 561–565.*

felelően kerül vagy a szentek pihenőhelyére vagy a gyöttelemben, ám amelyre egyszerűen hatással van az élők halottakért mondott imája.³⁷ Így tehát a katolikusokkal szembeni öndefinícióra kényszerülő helyi ortodox klerikusok számára a lélek halál utáni sorsának kérdése okozhatta a legtöbb fejtörést, aminek megválaszolásához azonban megfelelő teológiai felkészültséggel nem rendelkeztek. A Szapolyai nevében megírt levél következképpen a protestantizmus hírül adásán, aktuális politikai problémákon túl a helyi, a keleti és nyugati vallási tradíció határán élő ortodoxok sajátos kérdéseit fogalmazza meg. Hogy a válasz is elsősorban nekik szólt, bizonyítja a levelezés közép-európai népszerűsége, s hogy Gavriil protosz válaszáat még évszázadokkal később is kódexről kódexre másolták

2. Gavriil áthoszi protosz válasza

A válasz tematikusan és stílusban is elkülönülő első része Lacko teológiai kérdéseit veszi sorra. Teológiai érvelésében Gavriil nem tárgyalja külön Lackónak a lélek halál utáni sorsára vonatkozó saját kérdését, hanem erre vonatkozó válaszáat protestáns-ellenes érvelésébe illeszti bele. A válasz második fele egy történeti és satirikus elemekből építkező éles hangú polemikus pamfletté válik.

Protestáns-ellenes érvek

Első megközelítésben a levél Luther-ellenes teológiai érvei tűnhetnek különösen fontosnak, hiszen egy nagyon korai, még Luther életében keletkezett ortodox reakcióval van dolgunk,³⁸ amely mintegy három-négy évtizeddel megelőzi az ortodox protestáns-ellenes irodalom első hullámát. Úgy tűnik azonban, hogy ami egyik oldalon különlegessége a szövegnek, az a másik oldalon a gyengéje is – vagyis a még egyébként sem kikristályosodott protestáns teológiai tételekre Gavriil sem teljesen adekvát módon válaszol.

Hogy maga a teológiai diskurzus a reformáció korai fázisában jött létre, Lacko szűkszavú, túlságosan leegyszerűsített kérdései is világosan tükrözik. Ezek négy problémát érintenek: a szentek tiszteletét, a bűnt, a gyónást és a liturgia kérdését. A század közepe után kibontakozó ortodox protestáns-ellenes polémianak már mások voltak a hangsúlyai is, amely részben olyan kérdésekre koncentrált, melyek a reformáció előrehaladtával kerültek csak előtérbe, például a kiemelkedően fontos, ám ebben a levelezésben fel sem merülő képteológiára,³⁹ de a 17. század első felében igen nagy vihart kavart az Eucharisztia átlényegülésének (a *transsubstantiation*nak) kérdése is.⁴⁰

³⁷ A lélek halál utáni sorsára vonatkozó ortodox koncepciók történeti áttekintése: *Nicholas Conzas*: „To Sleep, Perchance to Dream”: The Middle State of Souls in Patristic and Byzantine Literature. *Dumbarton Oaks Papers* 55. (2001) 91–124.; magyarul l. még: *Perczel István*: Egy könyörgés a Gulagról. *Pannonhalmi Szemle* (1997: 3. sz.) 106–119.

³⁸ Miként ezt Radojičić is kiemelte: *Radojičić, Dj. Sp.*: Luther im altserbischen Schrifttum i. m. 289.

³⁹ Az ortodox–protestáns polémia kérdéséhez a szláv irodalomban: *Dmitrijev, M. V.*: Pravoszlavije i reformacija i. m.; *Müller, L.*: Die Kritik des Protestantismus i. m.; *D. V. Cvetajev*: Lityeratur-naja borba sz protjesztantsztvom v Moszkovszkom goszudarsztve. Moszkva 1887.

⁴⁰ Ez a kérdés a Kürillosz Lukarisz (1570–1638) konstantinápolyi patriarcha neve alatt Genfben megjelent, protestáns tanokat tartalmazó *Ortodox hitvallás (Confessio fidei reverendissimi domini Cyrilli patriarchae Constantinopolitani, Genf 1629.)* körüli, Oroszországig is elhatoló, nagyszá-

Gavriil válaszában értékeléséhez mindenképpen figyelembe kell venni azt a több, mint évezredes teológiai hagyományt, amelybe az áthoszi szerző válasza szervesen illeszkedik. A keresztény apológia számára a Lacko által felvetett legtöbb kérdés jól ismert volt, így a szlávra fordított, illetve a szlávul íródott hitvéddő munkákban is, mégha eltérő kontextusban is, többségük gyakorta előfordult. Itt a különféle eretnek-, zsidó-, majd pedig latin-ellenes szövegekre kell gondolnunk, amelyeknek szláv fordításai azonban csupán töredékesen vannak feltárva – ami a szlavisztika nagy adóssága.⁴¹ A bogumilok, a katolikusok, majd pedig az orosz zsidózó eretnekségek ellen a szlávok már nemcsak fordított irodalommal, hanem saját, szlávul írt művekkel is polemizáltak, így Gavriil egy kiforrott, évszázados polemikus teológiai tradícióval felvértezve reagált elsőként a protestantizmusra.

Gavriil válaszában átgondoltságát jelzi, hogy a felvetett kérdéseket egymással összekapcsolva, súlypontozva fejtette ki, egyik oldalon a lélek halál utáni sorsát a szentkultusszal és a gyónással kapcsolta össze, a másik oldalon pedig a szentek tiszteletének problematikáját az aszkézis kérdésével tárgyalta együtt, amikor arról beszélt, hogy a szentség forrása „a böjt és az imádság”. Gavriil azonban csak részben adott választ Lacko kérdéseire. Ez leginkább a középkori szerző „mozaikszerű” szövegszerkesztéséből következik. Az áthoszi előjáró láthatóan a rendelkezésére álló, készen kapott érvekből építkezett. Ez a böjt kérdése kapcsán a legszembetűnőbb, amikor a böjti napokra vonatkozó egyházi kánonokra, illetve a kánonok meghozatalakor jelen lévő római pápára utal.⁴² A latin-ellenes ortodox polémia hagyományos eleme ugyanis a szombati böjt és egyéb eltérő nyugati böjtölési szokások kipellengérezése. A böjt kérdésének felmerülésekor Gavriil ezt a szokásos katolikus-ellenes érvet annak ellenére említi meg, hogy a feltett kérdésből világosan kiderült, a protestánsok a böjt egészét elutasították. Persze ebben azért tudatosság is van: a szláv latin-ellenes irodalomban általánosan megfigyelhető jelenség, hogy az ortodox hitvitázó a

---

bású protestáns-ellenes polémiaiban került előtérbe. *Gerhard Podskalsky*: Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453–1821). Die Orthodoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens. München 1988. 195–200., 281–328., 392–396. stb.

⁴¹ A bizánci dogmatikai és polemikus irodalom ma is legjobban használható áttekintő bemutatása: *Karl Krumbacher*: Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Mittelalters. München 1891. 46–122. – A szlávra fordított patrisztikus irodalom kérdéséhez: *T. V. Čertorickaja*: Vorläufiger Katalog Kirchenslavischer Homilien des beweglichen Jahreszyklus. Aus Handschriften des 11.–16. Jahrhunderts vorwiegend ostslavischer Provenienz. (Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften 91. Patristica Slavica 1.) Opladen 1994. 3–24.; *F. J. Thomson*: The corpus of Slavonic translations available in Muscovy: the cause of Old Russia's intellectual silence and a contributory factor to Muscovite cultural autarky. In: Christianity and the Eastern Slaves. Slavic cultures in the Middle Ages. Ed. B. Gasparov. (California Slavic studies 16.) Berkeley 1993. 179–214.; *A. I. Szobolevszkij*: Perevodnaja literatura Moszkovszkoj Ruszi XIV–XVII vv. Szankt-Petyerburg 1903.; *A. Sz. Arhangelszkij*: Tvorenija otcov cerkvi v drevnyerusszkoj pismennosztyi. (Obozrenyje rukopisznogo materiala). Zsurnal Minyisztyersztva Narodnogo Proszvescsenyija 257. (1888) 1–49. és 258. (1888) 203–295. – A szláv nyelvű, túlnyomórészt bizánci eredetű latin-ellenes irodalom monografikus feldolgozásai: *V. E. Zema*: Pravoszlavnyj polemicsnyj tvorij u Kijivszkoj mitropoliji szeregyinyi xvi – pocsatku xvii szt.: zmiszt ta igyeologija. Kijiv 2004. (doktori disszertáció); *A. Pavlov*: Kritycseszskije opiti po isztoriji drevnyejsej greko-russzkoj polemiki protyiv latynyan. Szankt-Petyerburg 1878.; *A. Popov*: Isztorikoliteraturnij obzor drevnye-russzkih polemicseszskih szocsinyenij protyiv latynyan. (XI–XV vv.). Moszkva 1875.

⁴² Az ortodox böjt-polémiához: *Hans Peter Niess*: Kirche in Russland zwischen Tradition und Glaube? Eine Untersuchung der Kirillova kniga u. der Kniga o vere aus der 1. Hälfte des 17. Jahrhunderts. Göttingen 1977. 136–137.

katolicizmust és a protestantizmust egyazon nyugati eretnekségnek tartva szándékosan egybemossa.

Lacko ezen felül azt is leírta Gavriilnak, hogy a protestánsok nem csak a bűnt, a gyónást, hanem a liturgiát magát is elutasították. Bár a logofet szűkszavú leírásából nem derül ki, hogy Luther követői milyen megfontolások alapján tették ezt, és a liturgia elutasítása konkrétan mit is jelentett, mégis érdekes, hogy ezt a kiemelkedő jelentőségű kérdést az áthoszi előljáró szó nélkül hagyta. Különösen azért furcsa ez, mert a korábbi eretnekségek nyomán erre az időre mind az Eucharisztia, mind a templomi imádság elutasítására átfogó ortodox válasz született, amely Gavriil számára az Áthoszon nyilvánvalóan rendelkezésre is állt. Ez a momentum talán a legvilágosabb jele a Gavriiltól érkező ortodox reakció kiforrottságának, annak, hogy az Áthoszon ekkor valószínűleg még nem mérték fel sem a protestantizmus lényegét, sem annak súlyát.⁴³

Katolikus-ellenes polémia: a lélek halál utáni sorsa

Gavriil leveléből egyértelműen kiderül, hogy ő Szapolyai megkeresésében nem a protestantizmus hírül adását, hanem a magyar király uniós tervét tartja a legfontosabbnak. A levél egésze az uniós szándék elutasítása köré épül. A mű ezért torkollik egy első pillantásra talán meglepőnek tűnő, hosszas Róma-ellenes polémiaiba. A már idézett kutató, Voznyak éppen azért, mivel a levélnek ez a második fele hangnemében és stílusában ennyire eltér, egyenesen úgy gondolja, hogy a Róma-ellenes rész eredetileg nem is volt része a levélnek, hanem későbbi hozzátoldás.⁴⁴ Azzal érvel, hogy ez a szövegrészlet egy 1578–1580-ban, a mai Lengyelország területén található Szupraszlszkij-kolostorban keletkezett, Jevsztafij szerzetes által másolt, több szempontból is nagyon jelentős polemikus gyűjteményben önálló műként is fennmaradt, *Történet egy római pápáról (Isztorija o jegyinom pape rimszkom)* címmel.⁴⁵ Míg Petrov korábban azt feltételezte,

⁴³ Alaposabb kutatás híján nehéz megítélni, hogy Gavriil protestáns-ellenes érvei mennyire hatottak a később igen terebélyesre duzzadó protestáns-ellenes egyházi szláv irodalmra. Az mindenestre bizonyos, hogy a Gavriil levelezésének hagyományozásában is nagy szerepet játszó Szupraszlszkij-kolostor 1578–1580. évi kéziratában található egy nagyszabású, már sokkal kiérleltebb ortodox protestáns-ellenes polémia tartalmazó szöveg, amely a későbbi teológiai munkákra is komoly befolyást gyakorolt, és amelyet feltételezések szerint éppen ebben a kolostorban írtak meg. *Az Írás a lutheránusok ellen (Szpiszanyije protyiv ljutorov)* című műben azonban, amelynek csaknem a felét a képtéológiai érvek teszik ki, csupán a holtakért folytatott imádságról szóló fejezetben fedezhető fel párhuzam Gavriil válaszával (A. Popov: *Oblicityelnoje szpiszanyije protyiv protyesztantov. Cstyeinyja v Obscsesztve isztorii i drevnosztyej rosszjiszkih* (1879: 2. sz.) 1–66., Szpiszanyije protyiv ljutorov. In: *Russzkaja isztoriczeszkaja biblioteka*. 19. (Pamjatnyiki polemicseszkoj lityeraturi v zapadnoj Ruszi III) Szankt-Petyerburg 1903. 47–182). Ugyanakkor maga az ortodox protestáns-ellenes polémia a következő évtizedekben egyre nagyobb méreteket öltött, nemcsak a kijevi metropólia fennhatósága alá tartozó lengyel-litván területeken, hanem mindenekelőtt Kürilloz Lukarisz konstantinápolyi patriarcha vitatott tevékenysége nyomán a Balkánon is (*Podskalsky, G.: Griechische Theologie* i. m. 162–181. és másutt), majd pedig a 17. század harmincas éveinek Moszkvájában egy dinasztikus házasság terve kapcsán (*T. A. Oparina: Ivan Naszedka i polemicseszkoje bogoszlovije kijevszkoj mitropolii. Novoszibirszk* 1998. 219–221.). Mindezen polémiaik során számos nagyhatású mű jött létre, amelyeket egyre inkább kezdenek újra felfedezni, szisztematikus feldolgozásuk és egymáshoz – így Gavriil válaszához – való viszonyuk feltárása azonban egylőre a jövőbeli kutatások feladata.

⁴⁴ *Voznyak, M.:* *Kilka zamitok* i. m. 16–17.

⁴⁵ *Popov, A.:* *Oblicityelnije szpiszanyija* i. m. 38–39., újabb kiadása: *Ukrajinszka literatura XIV—XVI szt.* Red. V. L. Mikitasz. Kijiv 1988. 192–193., 546. A szöveg egy későbbi variánsának ki-

hogy a kérdéses *Történet* Gavriil levelének egy később önállósult része,⁴⁶ addig Voznyak ezt vitatja, és úgy véli, a dolog fordítva áll, Gavriil leveléhez a későbbi másolók illesztették hozzá a *Történetet*, és alkottak a két szövegből egyet. Voznyak azonban nem ismerte az 1558. évi áthoszi szerb kéziratot, amelynek már szerves része volt a Róma-ellenes rész, ám a Zsirovickij-kolostor igen korai, 1546-ra datált kéziratának létezése sem Voznyak álláspontját erősíti. A lényeg azonban az, hogy maga a levél logikája is ellentmond Voznyak vélekedésének, a levélnek ugyanis éppen Róma elutasítása a legfontosabb eleme.

Fontos ezzel összefüggésben az is, hogy Gavriilnak a lélek halál utáni sorsára vonatkozó érvelése, amely a levél teológiai részének vezérfonalát jelenti, ugyancsak jól érzékelhető katolikus-ellenes polémiát tartalmaz, anélkül azonban, hogy a szerző konkrétan utalna a katolikus tisztítótűz (purgatórium)-tanra. Kimutatható ez például a hitetlen (megkereszteletlen pogány) halottakért mondandó imádság hangsúlyozásában, amelynek megítélésében eltér az ortodox és a katolikus teológiai álláspont. Míg a katolikusok szerint a purgatóriumban a holt lelkek csupán a bocsánatos bűneiktől tisztulhatnak meg, így a megkereszteletlenek számára nincs út a mennyországba, addig az ortodoxok ilyenféle megkötéseket nem ismernek. Sőt, azok a legendák, amelyek arról tudósítanak, hogy a szentek imáikkal halott pogányokat mentettek meg a kárhózzattól, a firenze–ferrari zsinaton az ortodoxok purgatórium-ellenes érvelésének egyik alapját jelentették. Az ortodox álláspontot képviselő Markosz Eugenikosz (Efezusi Márk) ezért hivatkozik a Trajanus császárt imáival megmentő Dialógus (Nagy) Szent Gergely pápa legendájára, illetve a halott pogány leányt (Phalkonillát) a kárhózzattól imáival megszabadító Teklára.⁴⁷ Bár pont ebben az esetben Gavriil megnevezi a forrásait (Nyikon Csernogorec [Fekete-hegyi Nikon], 11. századi bizánci jogtudós gyűjteményes művének szláv változatát, a *Pandektit*, valamint a 14. századtól kezdve elsősorban az orosz irodalomban elterjedt gyűjteményt, a *Zlataja Cepet* említi⁴⁸), aligha lehet kérdés, hogy Gavriil miért tartja fontosnak kiemelni ugyanezt a két történetet.

Ami Gavriil Róma-ellenes traktátusát illeti, a levélnek ez a fele négy részből áll: 1) *Jeruzsálem, az egyházak anyja*-elmélet védelme; 2) történeti elbeszélés a latinok elszakadásáról; 3) elbeszélés Dadogó Péter pápáról; 4) elbeszélés a nőpáparól. Az alábbiakban ezeket követjük nyomon.

Jeruzsálem, az egyházak anyja

Gavriil katolikusokkal szembeni polémiáját a pápai primátus tagadásával kezdi. Elvontabb ekkleziológiai érvek helyett azonban a *Róma, az egyházak anyja*-elmélet jogosságát vitatja. Bár a téma nem feldolgozott, úgy tűnik, hogy az elmélet az ókeresztény teológia *Mater Ecclesia/Egyház Anya* elképzelésében

adása: *M. Voznyak: Ukrajinszkij protipapszkij pamflet XVI v. «Isztorija o jegynom pape Rimszkom»*. In: *Zapiszki Naukovogo tovarisztva im. Sevcsenka* 1913. 251–268.

⁴⁶ *Petrov, N. I.: Zapadnorusszkije i. m.* 182.

⁴⁷ *Oratio prima de igne purgatorio*, 3. L. *Petit: Documents relatifs au concile de Florence. Patrologia Orientalis* 15. (1920) 39–60., itt 43.; *Jeffrey A. Trumbower: Rescue for the Dead: The Posthumous Salvation of Non-Christians in Early Christianity. Oxford* 2001. 141–153.

⁴⁸ Ezekről a gyűjteményekről l. a levelezés fordításához írt magyarázatokat.

gyökerezik, amelynek bibliai alapját mindenekelőtt Pál apostol Galatákhöz írt levele képezi: „Mert meg van írva, hogy Ábrahámnak két fia volt: az egyik a rabszolganőtől, a másik a szabadtól. De a rabszolganőtől való csak test szerint született, a szabadtól való viszont az ígéret által. Ezeket átvitt értelemben kell venni; mert ezek az asszonyok két szövetséget jelentenek. Az egyik a Sínai hegyi szövetség, amely szolgásra szül: ez Hágár. Mert Sínai-hegy Arábiában – megfelel a mostani Jeruzsálemnek, amely szolgaságban van fiaival együtt. De a mennyei Jeruzsálem szabad: ez a mi anyánk.” (Gal 4,22–26)

A keresztény egyház (*Ecclesia*), a mennyei Jeruzsálem lép *Zsinagóga*, a Krisztust elutasító zsidóság, a régi Jeruzsálem helyébe, és ő az, aki gyermekeit felkészíti az Úr második eljövételére. Már a legkorábbi szerzők, Tertullianus, Iraeneus és mások a Pál apostol által említett „mennyei Jeruzsálemet”, „a mi anyánkat” a Jelenések Könyvének „új Jeruzsálemével” (Jel 21,2)⁴⁹ azonosítják.⁵⁰ Jean Daniélou találóan emeli ki a *Mater Ecclesia* elmélet ekkleziológiai kettősségét, miszerint az egyszerre rendelkezik történeti és eszkatologikus aspektussal.⁵¹

Erre a teóriára épülhetett rá az *egyházak anyja* elgondolás, amely azonban kidolgozott formában valószínűleg nem keleten jött létre,⁵² hanem római teológusok dolgozták ki a többi egyház feletti fennhatóságra támasztott pápai igény alátámasztására. A karoling eredetű *mater ecclesiarum* titulust⁵³ többek között Canterbury Anzelm is védelmébe veszi,⁵⁴ a pápai teljhatalom, a *plenitudo potestatis* nagy védelmezője, III. Ince (1198–1216) pedig immár kiérlelt érvekkel védelmezi *Róma, az egyházak anyja* elméletét: „Anya a Sion — mondják az emberek —, mert ember született benne, és maga a Magasságos alapozta meg,⁵⁵ merthogy Krisztus arra méltatta, hogy ott éljen, prédikáljon és tanítson, és ott vigye végbe üdvösségünk művét, és ott vesse meg hitünk alapját. Amiért azután méltán kell anyának neveznünk, hiszen belőle száramzik az Üdvözítő tanítása. De miért mondjuk a római egyházat minden egyházak anyjának, mikor az az ortodox hit szentségeit a jeruzsálemi egyháztól kapta? Hiszen az apostol is megmondta, hogy Illíriáig jutott az evangélium hirdetésében, amelyről azonban kinyilvánítja, hogy Jeruzsálemből kezdte.⁵⁶ Az elmondottakból pedig érthető, és a kérdésre választ is ad, hogy mikor

⁴⁹ „És a szent várost, az új Jeruzsálemet is láttam, amint alászáll a mennyből az Istentől, felkészítve, mint egy menyasszony, aki a férje számára van felékesítve.” Jel 21,2.

⁵⁰ Joseph C. Plumpe: *Mater Ecclesia: An Inquiry into the Concept of the Church as Mother in Early Christianity*. Washington 1943.

⁵¹ Jean Daniélou: *Les origines du christianisme latin*. (Histoire des doctrines chrétiennes avant Nicée 3.) Paris 1978. 32.

⁵² Átfogó tanulmány híján erre csak következtetni lehet, például abból, hogy a 4–5. század ekkleziológiai vitái során, amikor éppen a jeruzsálemi püspökség státusáról folyt a vita, a *Jeruzsálem, az egyházak anyja* elgondolás, megfogalmazás mint érv egyáltalán nem került elő (*Ernest Honigmann*: *Juvenal of Jerusalem*. *Dumbarton Oaks Papers* 5. [1950] 209–279.). Maga a *Jeruzsálem, az egyházak anyja* titulus azonban valószínűleg korábbi eredetű, amit éppen az a liturgikus szöveg bizonyít, amire Gavriil hivatkozik („Örvendezz szent Sion, egyházaknak anyja”, 8. hang, vasárnap, „Uram, Tehozzád” sztyichira).

⁵³ Robert W. Shaffern: *Mater Et Magistra: Gendered Images and Church Authority in the Thought of Pope Innocent III*. *Logos: A Journal of Catholic Thought and Culture* 4. (2001: 3. sz.) 74.

⁵⁴ Papadakis, A. – Meyendorff, J.: *A keresztény Kelet* i. m. 232.

⁵⁵ Zsolt 87(86),5, a Septuaginta alapján.

⁵⁶ Vö. Róm 15,19.

a római egyházat anyának nevezzük, akkor nem történetileg, hanem méltóságát tekintve illetjük e névvel.”⁵⁷

A bizánci teológusok — köztük a III. Incével vitázó X. (Kamatérosz) János konstantinápolyi patriarcha (1198–1206) is — feltehetően csupán ezután, a latin elképzelésekre válaszul dolgozták ki saját *Jeruzsálem, az egyházak anyja* teóriájukat.⁵⁸ Kamatérosz János így válaszolt Incének: „Hogyan is lehetne e ti római egyházatok, mint ahogy mondod, minden más egyház közös anyja?... Mert Dávid a zsoltárokból ezt mondta: «Anyja a Sion — mondják az emberek —, mert ember született benne.» Az igaz tanítás és az igazság szépsége szerint a jeruzsálemi egyházat nevezi minden más egyház anyjának, mert az ezeket mind hitben, mind időben, mind méltóságban megelőzi... Mert — ahogy mindnyájan tudjuk — ott született test szerint Krisztus, és ott nevelkedett, és ott tanított és ott hirdette a mi megváltásunkat, és végül ott vállalta el érettünk a kereszthalált... Ezek és hasonló dolgok miatt vajon nem a jeruzsálemi egyházat kellene minden egyházak anyjának nevezni? Vagy nem hallottad Pál apostolt, aki nyilvánvalóan tanúságot tesz arról, hogy onnan indult ki a hithirdetés, mert ezt mondja: «Jeruzsálemtől kezdve egészen Illíriáig hirdettem az evangéliumot.» Mindezek hallatán tehát hogyan is nevezhetné bárki a ti egyházakat szülőnek és egyetemesnek?”⁵⁹ Míg Ince szerint Róma méltósága alapján válik az egyházak anyjává, addig János argumentációja a történeti érvekre épít: mivel Jeruzsálem az üdvtörténet centruma, a keresztény hithirdetés születésének színhelye, Róma nem lehet a keresztény világ központja.

Ami azonban a szláv latin-ellenes irodalmat illeti, azt tapasztaljuk, hogy az ekkleziológiai kérdések, a pápai primátus problémája a 15. századig lényegében nem fordul elő benne. Jellemző, hogy egy 14. századi eredetű, Grigorij Camblak (kb. 1365–1419) kijevi metropolitához kötött szövegben, amely a latinok szám szerint harmincöt „tévelygését” sorolja fel, nem szerepel a pápai primátus kérdése, ami viszont — mint láthattuk — ekkorra már régen ismert volt a bizánci teológia számára.⁶⁰ E jelenség oka nyilvánvalóan az, hogy a szlávok, de legalábbis a keleti szlávok közvetlenül még nem folytak bele a Róma-ellenes polémiaiba.

Gavriil pápai primátus elleni, *Jeruzsálem, az egyházak anyja* teóriát védelmező sorai tehát éppen újdonságuk révén nyernek jelentőséget, amelyeknek

⁵⁷ Tóth Péter fordítása. PL [Patrologia Latina] 216., 1190–1191. *Shaffern, R. W.*: Mater Et Magistra i. m. 77., 87.

⁵⁸ 12–13. századi bizánci szerzők, pl. X. (Kamatérosz) János patriarcha, Demetriosz Tornikész, Nikolaosz Meszaritész. Kamatérosz János levele: *A. Papadakis – A. M. Talbot*: John X Camaterus Confronts Innocent III: An Unpublished Correspondence. *Byzantinoslavica* 33. (1972) 26–41., itt 33–35.; *Papadakis, A. – John Meyendorff*: A keresztény Kelet i. m. 232. Demetriosz Tornikész levele: *J. Darrouzès*: Georges et Démétrios Tornikés, Lettres et Discours. Paris 1970. 190–201., 336–353., itt 349. Nikolaosz Meszaritész *Renuntiatio rerum politicarum et ecclesiasticarum (Politikai és egyházi dolgok visszautasítása)* című műve: *A. Heisenberg*: Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion. I. Der Epitaphios des Nikolaos Mesarites auf seinen Bruder Johannes. München 1923. 16–72.

⁵⁹ Tóth Péter fordítása. *Papadakis, A. – Talbot, A. M.*: John X Camaterus i. m. 34.

⁶⁰ *Szlavo Grigorija mitropolita, kako gjerzat veru nyemci (Grigorij metropolita beszéde a németek [vagyis latinok – K. A.] hitéről)*. Popov A.: Isztoriko-lityeraturnij obzor i. m. 316–325. A latinok eltévedéseit számba vevő bizánci listákról: *Tia M. Kolbaba*: The Byzantine lists: errors of the Latins. Illinois 2000.

forrása lehet, hogy nem is szláv, hanem görög volt, hiszen jól tudjuk, hogy Gavriil görögül is beszélt. Gavriil ezen érveit egy vele a kézirati hagyományban nagyon szorosan összefonódott, ráadásul ugyancsak magyar vonatkozású szöveggel lehet egy sorba állítani. Vaszilij Nyikolszkij — Jaksics István magyarországi szerb mágnás kérésére — 1511-ben írta meg a *Szentlélek eredetéről* szóló traktátusát.⁶¹ Ő Péter apostoli szerepét elemezve a pápai primátus hosszas, széleskörűen argumentált cáfolatát adja. Minthogy a két szöveg, Gavriil levele és Vaszilij Nyikolszkij értekezése együtt terjedt el és vált ismertté a kijevi metropólia területén, ezért nem éreztelen, hogy a breszti uniót (1596) megelőző teológiai polémiában, amely a szláv nyelvű hitvédő irodalom felvirágzását hozta magával, Nyikolszkij pápai primátus-ellenes érvei közvetlenül is hatottak. Az egyik legnagyobb hatású szövege ennek a „virágkornak” — amely később Moszkvában is ismert, sőt idézett lett — a Vaszilij Osztrozsszkij által 1588-ban összeállított *Az egyedüli igaz ortodox hitről* című terjedelmes munka,⁶² amelyben a pápai primátus kérdése érthető okokból központi jelentőségűvé válik. Vaszilij Osztrozsszkij pedig Nyikolszkij érveiből⁶³ szó szerint idéz,⁶⁴ de emellett nagyon hangsúlyosan megjelenik nála a Jeruzsálem-kérdés is, jóllehet magát a *Jeruzsálem, az egyházak anyja* teóriát nem említi. Hosszasan sorolja azokat az evangéliumi, egyháztörténeti eseményeket, amelyek Jeruzsálemhez kötődnek, ezzel cáfolva Róma kiváltságos voltát, egyszersmind fontos impulzust adva mind a kijevi, mind a moszkvai latin-ellenes irodalom számára.⁶⁵

Tíz esztendővel később, 1598-ban azonban már a *Jeruzsálem, az egyházak anyja* gondolat egy sajátos parafrázisát írta le Konsztantyin osztrogi herceg, az 1596. évi breszti unió megkötése után írt levelében. A szerző „Sion, az egyházak anyja” megtagadásával vádolja az unitusokat: „Siont, anyátokat, aki életet adott nektek, keblén hordozott benneteket, mint gyermekszerető galamb etetett és nevelt fel titeket, elhagyátok és megtagadtátok, s Damaszkuszi ama szokásos éneke helyett: «Örvendezz szent Sion, egyházaknak anyja, Istennek hajléka», amit több, mint hétszáz éve mint gyermekei énekeltek neki, most sírást, zokogást, jajgatást hoztatok...”⁶⁶ A herceg egykori pártfogoltjának, az unió egyik kiemelkedő alakjának, Ipatyij Potyejnek írt levelében azután hosszasan bontja ki ezt a képet, amelynek során ugyanazt az egyházi költeményt,

⁶¹ *Ob iszhozsgyenyiji Szv. Duha. Pokrovszhij, F. I.*: Poszlanyije Vaszilija i. m. 86–126. A szöveg magyarországi eredetéről a levél kolofónjából lehet következtetni, ahol a szerző első helyen II. Ulászló magyar és cseh királyt (1490–1516) nevezte meg: „7019-ben..., római számítás szerint Krisztus születése után 1511-ben, Magyarországon és Csehországban Ulászló, Lengyelországban Zsigmond, Ruszban Vaszilij, a nagy Iván fia uralkodása idején, és amikor a görögök Bajezid szultán fenyegetésé-
től szenvednek.” Vaszilij Nyikolszkijról (további szakirodalommal): *E. V. Ruszina*: Znakomij nyez-
nakomec: Vaszilij Nyikolszkij en familie. Szlavjanovegyenyije (2000: 2. sz.) 69–74.; *Djordje Sp. Rad-
ojić*: Stari srpski pisci ruske narodnosti (od kraja XV do kraja XVII veka). Godišnjak Filozofskog
fakulteta u Novom Sadu 5. (1960) 199–218.; *Uő*: Ruski i srpski tekst Vasilija Nikoljskog iz Donje
Rusije. Istoriski zapisi 9. (1953) 204–210.

⁶² *O jegyinoj isztyinnoj pravoszlavnoj vere. Russzkaja isztoriceszkaja biblioteka. 7.* (Pamjatnyiki polemiceszkoi lityeraturi v zapadnoj Ruszi II) Szankt-Petyerburg 1882. 633–938.

⁶³ *Pokrovszhij, F. I.*: Poszlanyije Vaszilija i. m. 121–122.

⁶⁴ *Osztrozsszkij, V.*: O jegyinoj isztyinnoj i. m. 744–745.

⁶⁵ U. o. 736–738., *Oparina, T. A.*: Ivan Naszedka i. m. 87–90.

⁶⁶ *Konsztantyin Osztrozsszkij válasza Ipatyij Potyej második levelére (Otvét klirika Osztroz-
szkogo Ipatyiju Potyeju 1598 goda.)* Russzkaja isztoriceszkaja biblioteka. 19. (Pamjatnyiki polemi-
ceszkoi lityeraturi v zapadnoj Ruszi III) Szankt-Petyerburg 1903. 377–432.

sztychirát („Örvendezz szent Sion, egyházaknak anyja”) idézi, amelyre Gavriil is hivatkozik levelében. A 17. század első felének nagy moszkvai polemikus kiadványaiban pedig (*Kirillova knyiga*, 1644, *Knyiga o vere/Könyv a hitről*, 1648), amelyekre a kijevi teológia közvetlenül hatott, már kiemelkedő hangsúllyal szerepel a *Jeruzsálem, az egyházak anyja* teória.⁶⁷

Gavriil érveinek kortárs szláv nyelvű párhuzamait ugyanakkor a moszkvai irodalomban találjuk meg, nevezetesen a moszkvai udvarban élő, már említett görög szerzetes, Makszim Grek írásában,⁶⁸ igaz, némileg más kontextusban. Makszim Grek arra az orosz vélekedésre válaszul írta meg művét, miszerint a pogány uralom alatt sínylődő „régii Jeruzsálem” helyett immár Moszkvát illeti a „királyi Jeruzsálem” elnevezés. Miközben Makszim határozottan elutasítja azt, hogy az idegen uralom révén a város szentsége elvész, hosszasan fejtegeti Jeruzsálem jelentőségét az üdvtörténetben, az *egyházak anyjának* nevezi, és idézi a már ismert sztychirát.

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy amiként Makszim Grek érveinek, ugyanúgy a Gavriil által megfogalmazottaknak, de általában is a Jeruzsálem-polémiának az alapját a keresztény zsidó-ellenes vita, adott esetben a szláv irodalomban rendkívül elterjedt ún. *adversus iudaeos* szövegek⁶⁹ képezik. Bizánci eredetire megy vissza, de latinul is ismert volt például a szláv irodalomban a *Jeruzsálem-vita* címet viselő polemikus dialógus, amely a zsidó Papiszkosz és egy keresztény szerzetes vitáját rögzíti.⁷⁰ A vitában nagy hangsúlyt kap Jeruzsálem szerepének kérdése, amelyet — a keresztény fél érvelése szerint — a zsidók hitetlenségük folytán vesztek el: „Mi maradt meg hát nektek ama helyek közül, melyeket Isten nektek adott? Mindent elvett tőletek és mindent nekünk adott. Ha Sinai-hegyről beszélsz, ahol a törvényt kaptátok, már nem a tiétek, hanem Krisztust dicsőítik ott. Ha pedig a Jordánról, amelyen átkeltetek — Krisztus ott keresztelkedett meg, ott is Őt dicsőítjük. Ha pedig a régi Jeruzsálemet és Sionodat említed — Krisztust ott feszítették keresztre, szenvedéseinek hódolnak ma ott. És ha az Olajfák hegyét, vagy Jozafát völgyét említed, mivel Krisztus ott emeltetett a mennybe, ott is őt magasztalják. Ha Betlehemre, Dávid városára hivatkozol, ott is az itt született Krisztust dicsőítik, akárcsak a mennyben. S mit beszélek itt Sionról, Betlehemről és Jordánról? Menj nyu-

⁶⁷ Niess, H. M.: Kirche in Russland i. m. 148–152.

⁶⁸ Makszim Grek: O tom, sto szvjatija meszta nyikogda nye oszkvernyajutszja tyem, sto nahogyatszja vo vlasztyi bezbozsnjykov. In: Szocsinyenyija prepodobnogo Makszima Greka v russzkom perevogye I–III. Szvjato-Trojickija Szergijeva Lavra 1910–1911. III. 102–107.

⁶⁹ Ezek a zsidók ellen írt szövegek rendkívül heterogének műfajukat tekintve, fordított és eredetileg is szlávul írt szövegek egyformán szerepelnek közöttük. Ma már elfogadottnak számít az az álláspont, hogy ezek a művek legtöbbször egy fiktív, teológiai polémiát folytatnak, élük legfeljebb az egyes keresztény eretnekségek (pl. a 15. század végi orosz zsidózók) ellen irányul. A téma legújabb monografikus feldolgozása: A. Pereswetoff-Morath: A Grin without a Cat. I. Adversus Iudaeos texts in the literature of medieval Russia (988–1504). Lund 2002.

⁷⁰ *Sztyazanyije biuseje ukratce v Jeruzsalime pri Szofronyii arhiepszkope (Rövid vita, amelyet Jeruzsálemben, Szofronij érsek idejében tartottak)*. A szláv szöveg nem pontosan felel meg a görög eredetinek, hanem két szöveg, a *Papisci et Philonis Iudaerom cum monacho colloquium* (CPG /Clavis Patrum Graecorum/ 7796) és a *Disputatio adversus Iudaeos* (CPG 7772) versio permixtájáról van szó. Kiadása: G. M. Prohorov: «Sztyazanyija» sz iugvejami po szbornyiku Kirilla Belozerszkogo. Trudi Otyyela drevnyerrusszkoj lityeratury 52. (2001) 168–191.; Pereswetoff-Morath, A.: A Grin without a Cat i. m. 156–168.; *Űő*: „And was Jerusalem builded here...?” On the textual history of the Slavonic Jerusalem disputation. Scando-Slavica 47. (2001: 1. sz.) 19–38.

gatra és nézz keletre! Kutass mindenütt a földön, a Brit-szigeteken, keresd fel a világ legvégső szegletét, s azt találd, hogy a zsidó és a hellén bölcselkedés elnémult, Krisztusét hirdetik mindenütt, abban hisznek, azt terjesztik.”⁷¹

Bár napjainkban már egyre több tanulmány születik a Jeruzsálem-tematikának a 16–17. századi keleti szláv polemikus irodalomban kibontakozó fejlődéséről, amelyeknek középpontjában rendszerint a rendkívül nagyhatású *Kijev — Új Jeruzsálem*, illetve *Moszkva — Új Jeruzsálem* elméletek kialakulásának és fontosabb irodalmi állomásainak elemzése áll,⁷² közel sem állítható, hogy a kérdés véglegesen tisztázott lenne. Talán az egyik legérdekesebb, mind ez ideig megválaszolatlan probléma, hogy a tradicionális zsidó-ellenes érvelés miként épült be nem csak az eretnek-, hanem a latin-ellenes polémiába is. Azt azonban az eddigiek alapján is kijelenthetjük, hogy a Jeruzsálem-tematika 16–17. századi felvirágzását és új tartalommal való gazdagodását a szláv és különösen a kijevi irodalomban elsősorban a Róma-ellenes polémia inspirálta.⁷³ Gavriil levele ennek a folyamatnak az egyik kiindulási pontját jelenti.

Történeti elbeszélés a latinok elszakadásáról

Az ezt követő történeti elbeszélés egyik visszatérő eleme a latin-ellenes szövegeknek, amelyek rövidebb vagy hosszabb formában kitérnek Róma elszakadásának ismertetésére, mely elbeszélések azonban önálló formában is fennmaradtak szláv gyűjteményekben.⁷⁴ Az egyes történeti elbeszélések alapkoncepciója, hogy bár Róma részt vett a hét egyetemes zsinaton (némelyik szöveg tételesen fel is sorolja a hét egyetemes zsinatot, illetve az általuk elítélt eretnekségeket), azoknak határozatait elfogadta, ezt követően azonban eretnekségbe esett, hitvallásába bevette a *Filioquét*, kovásztalan kenyérrel (ostyával) kezdte végezni a liturgiát, szombaton kezdett böjtölni stb. Ennek lett következménye Róma elszakadása az egyetemes egyháztól, illetve ez vezetett további „tévelygésekhez”. A történeti elbeszélések szereplői változóak, attól függően, hogy kihez kötik az elszakadást, illetve melyik ókeresztény eretnek tanításával azonosítják a római tanokat. Ilyenformán egyik gyakori szereplő Nagy Károly, aki hataloméhsége folytán gyűjtötte maga köré az eretnekeket, vagy magukat a negyedik századi tévtanítókat, Apollinarioszt, Makedonioszt vagy követőiket. Persze a középkori szerzők számára ebben az esetben sem a kronológiai hűség a fontos, hanem a teológiai mondanivaló. A megtestesült Krisztus emberi lelkét tagadó Apollinarisz a kovász-polémia, a Szentlélek alacsonyabb rendűségét valló Makedoniosz a Filioque-kérdés miatt jelent meg ezekben az elbeszélésekben.⁷⁵ A hitehagyó pápák személye is változó, leggyakrabban Formosus pápához (891–896) kötik

⁷¹ Prohorov, G. M.: «Sztjazanyija» sz iugyejami i. m. 182.

⁷² Oparina, T. A.: Ivan Naszedka i. m. 87–101. Vö. még (további szakirodalommal): D. Rowland: Moscow – The Third Rome or the New Israel? Russian Review 55. (1996) 591–614.; Natalja Jakovenko: Szimvol «Bogohranjímogo grada» u kijivszkij propagandi 1620–1640-h rokov. Mldiaevalia Ucrainica: mentalniszty ta isztorija igyey 4. (1995) 52–75.; N. I. Jefimov: Rusz-Novij Izrail. Tyeokratyicseszskaja igyeologija szvojezemnogo pravoszlavija v do-petrovskoj pizmennosztyi. Kazany 1912.

⁷³ Oparina, T. A.: Ivan Naszedka i. m. 87.

⁷⁴ Popov A.: Isztoriko-lityeraturnij obzor i. m. 122–190.; Pavlov, A.: Krityicseszskije opiti i. m. 67–81.; Zema, V. E.: Vizija rozkolu i. m.

⁷⁵ Apollinarisszal és Makedoniosszal kapcsolatban l. még a Függelékben közölt szöveg kommentárját.

Róma „eltévelyedését”, de sokszor megjelenik a hamarosan részletesebben is bemutatandó Dadogó Péter pápa legendás alakja.

E történeti elbeszélések legfontosabb közvetítői maguk a történeti krónikák, amelyek maguk is a Róma-ellenes polémia kiemelten fontos eszközei voltak. A legkorábbi orosz évkönyv, a *Régmúlt idők krónikája* (*Óskrónika, Poveszty vermennih let*), majd valamennyi későbbi orosz évkönyv tartalmaz egy ilyen, nyilvánvalóan bizánci eredetű Róma-ellenes elbeszélést.⁷⁶ Magyar vonatkozása miatt a hazai szakirodalomban is régóta jól ismert a *Hasznos elbeszélés a latinokról, arról, hogy mikor szakadtak el a görögöktől és Isten szent egyházától* című szöveg, amelyet számos orosz történeti krónika és egyéb polemikus szöveg is őriz, és amely a magyarok bizánci egyházhoz való csatlakozásáról, majd a „gaz” latin hitre való áttéréséről beszél.⁷⁷ Hasonlóképpen az önálló, szláv nyelven íródott latin-ellenes szövegek is ismertetik saját, a fent említett mozaikokból összeállított elbeszélésüket a latinok eltévelyedéséről. Magyarul is olvasható *A novgorodi fehér püspöksüveg története*,⁷⁸ vagy Filofej szerzetesnek a *Moszkva – Harmadik Róma* elméletet rögzítő *Levele a rossz napokról és órákról*,⁷⁹ amelyek Róma-ellenes koncepciója egyebek között éppen egy ilyen történeti elbeszéléseken alapul. E történeti elbeszélések a katolikus történetírással szemben a 16. század végétől kezdve egyre hosszabbak, részletesebbek és tudományosabbak lesznek.⁸⁰ Ami Gavriilt illeti, az ő elbeszélése a keleti- és a délszláv szöveggyűjteményekben is jól elterjedt, 11. századi görög eredetű szöveggel rokonítható, amely a *Rövid elbeszélés arról, hogy miként és milyen okokból szakadtak el tőlünk a latinok* címet viseli.⁸¹

Dadogó Péter pápa

Minthogy Dadogó Péter pápa alakja már a *Régmúlt idők krónikájában*, illetve számos más fontos szövegben, így például a *Tolkovaja Palejában*,⁸² vagy a

⁷⁶ O. V. Tvorogov: Drevnyerusszkije hronografi. Leningrad 1975. 107., 144., 303. és másutt.

⁷⁷ *Poveszty polezia o latineh, kogda otlucsuszja ot grek i szvjatija Bozsija cerkvi. Angel Nikolov: 'A Useful Tale about the Latins': An Old Bulgarian Translation of a Lost Byzantine Anti-Latin Text of the End of 11th – Early 12th Century. Scripta & e-Scripta. 1. (2003) 99–119. (további szakirodalommal); Zema, V. E.: Vizija rozkolu i. m. 184–188., *Moravcsik Gyula*: Görögnyelvű monostorok Szent István korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára. I–II. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. I. 399–402.; *Uő*: A magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1934. 131–132.; *Hodinka Antal*: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. 52–53.; *Thallóczy Lajos*: Adalék az ó-hit történetéhez Magyarországon. Századok 30. (1896) 199–206.; *Popov A.*: Isztoriko-lityeraturnij obzor i. m. 178–188.*

⁷⁸ A novgorodi fehér püspöksüveg története. Ford. Miskey Pál. In: *Iglói Endre – Miskey Pál*: Régi orosz széppróza. Bp. 1979. 161–172.

⁷⁹ Filofej szerzetes: Levél a rossz napokról i. m. 127–136.

⁸⁰ Ez a polémia az ortodox irodalomban meghatározó inspirációt jelentett a modern történetírás megszületése számára is. A 18. században már nagyszabású történeti munkák születnek a kérdéssről, így pl. II. Doszitheosz jeruzsálemi patriarcha (1669–1707) tollából a Bukarestben 1715-ben kiadott *A jeruzsálemi patriarchák története* (*Isztoria peri ton en leroszolímisz patriarchesszánton*) című könyv, vagy Jovan Rajics szerb történetíró mind ez ideig kiadatlan és feldolgozatlan munkája a 18. század végéről, az *Elfogulatlan történeti elbeszélés a keleti és a nyugati egyház szakadásáról* (*Bespristrastnaja istoričeskaja povest jako o razdeleniju vostočnija i zapadnija cerkvej*). Ezekről bővebben l. alább.

⁸¹ *Povedanyije vkratce szlozszeno, kako i hojego ragyi gyela otlucsuszje ot nasz latyinyi. Popov A.*: Isztoriko-lityeraturnij obzor i. m. 136–148.; *Zema, V. E.*: Vizija rozkolu i. m. 192–193.

⁸² *A Tolkovaja Paleja* az egyik legjelentősebb, ebben a formában csak szláv nyelven fennmaradt *adversus iudaeos* szöveg, amely a teremtéstől kezdve beszél el a világ- és üdvtörténetet, különleges apokrif legendák sokaságát vonultatva fel. Legkorábbi kézírata a 14. századból származik, de bizonyosan korábbi eredetű. O. V. Tvorogov: *Paleja tolkovaja*. In: *Szlovar knyisznikov i knyiszn*

szláv kánonjogi gyűjtemény, a *Kormcsaja Knyiga* egyes változataiban is feltűnik, a titokzatos, romlott pápa kiléte, illetve történetének eredete régóta foglalkoztatja a kutatókat.⁸³

Jóllehet általában azt feltételezik, hogy bizánci eredetű hagyománnyal van dolgunk, az elbeszélés görög forrása egyelőre nem ismert. A szláv irodalomban alapvetően kétféle Dadogó Péter-történet terjedt el, ezek azután különböző változatokban jelennek meg az egyes forrásokban.⁸⁴ Az első változatot a *Régmúlt idők krónikájában*, illetve az azt magukba olvasztó történeti gyűjteményekben találjuk, mégpedig éppen Vlagyimir fejedelem megkeresztelésének leírásakor, a keresztelést követő hittanítás részét képező latin-ellenes szövegben: „Ezután az utolsó [a hetedik egyetemes] zsinat után Dadogó Péter a többi [püspökkel] együtt Rómába ment, megszerezte a trónt és a hitet megmételtyezte, amiért a jeruzsálemi, az alexandriai, a konstantinápolyi és az antiókhiai szék elutasította őt. Tanítását terjesztve egész Itáliát fellázította. Egyes papok ugyanis egy feleséget tartva szolgálnak, mások azonban, akiket tanításával megrontott, akár hét feleséget tartva szolgálnak. A Szent Adományok bemutatása alatt gyóntatnak, ami mindennél rosszabb. Isten óvjon bennünket ettől.”⁸⁵

A Dadogó Péter-elbeszélések másik típusát tartalmazza a *Beszéd a német tévelygésről, ahogy arra Dadogó Péter biztatott* címen fennmaradt szöveg, amelyet Popov egy 16. századi kézirat alapján publikált,⁸⁶ ám a Belgrádi Nemzeti Könyvtár délszláv, szerb eredetű kézírata ennél korábbi, a 14. századból származik.⁸⁷ „Ezután Dadogó Péter megérkezett Rómába, és megtagadta a keresztény hitet, és saját törvényt és számos eretnekséget vezetett be. A templomba pedig pókháló-ruhában, hegyes süvegben, kesztyűben és megborotválkozva ment

nosztyi Drevney Ruszi. I–III. Moszkva 1987–2003. I. 285–288. Kiadásai: Paleja tolkovaja po Kolomenszkomu spiszku 1406 g. Red. R. M. Kamcsatnov. Moszkva 2002.; Paleja Tolkovaja po spiszku, szgvelannomu v Kolomnye v 1406 g. I–II. Trud ucenyikov N. Sz. Tyihonravova. Moszkva 1892–1896.

⁸³ *Angel Nikolov*: „Szkazanie kak Rim otpadna ot pravoszlavnata vjara” – edna nepoznata kasnoszrednovokovna invektiva szrestu Papsztvoto. In: Tangra. Szbornik v csest na akad. Vaszil Gjuzelev. Szofija 2006. 193–201.; *I. V. Vegyuskina*: Petr Gugnyivij i Petr Mong. Gyialog szo vremenjem. Almanah intyellektualnoj isztorii 12. (2004) 309–312.; *Zema, V. E.*: Vizija rozkozu i. m.; *Niess, H. M.*: Kirche in Russland i. m. 87–89., 186.: 67. j., további szakirodalommal; *P. K. Jaremenko*: Do pitannya pro ukrajinszko-szlovjanszki lityeraturnyi vzajemenyi u XVI szt. (Ukrajinszkij anti-katolickij pamflet kincja XVI szt. «Szlovo... o papah bludnih, Petre Gugnivom, i jako zsonka necsisztaja papoju biszty»). In: Filologicsnij zbirnik. Red. I. K. Bilodid. Kijiv 1958. 203–210.; *Voznyak, M.*: Ukrajinszkij protipapszkij pamflet i. m. 259–268.; *Pavlov, A.*: Kritycieszkije opiti i. m. 5–26.; *Popov A.*: Isztoriko-lityeraturnij obzor i. m. 18–27.; *Joseph Hergenröther*: Photius, Patriarch von Constantinopel. Sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma. I–III. Regensburg 1867–1869. III. 862–869.

⁸⁴ A Dadogó Péter-legenda létrejöttét a 11. századra teszik a kutatók. Pavlov vitatja Popov elméletét, miszerint a legenda kétféle verzióját a későbbi *Tolkovaja Paleja* egyesítette magában. Ő úgy gondolja, hogy a *Tolkovaja Paleja* rögzíti az eredeti szövegváltozatot, és ez szolgált a két másik legenda forrásául.

⁸⁵ Pamjatnyjii lityeraturi Drevney Ruszi. XI – nacsalo XII veka. Red. L. A. Dmitrijev – D. Sz. Lihacsov. Moszkva 1978. 130.

⁸⁶ Szlovo o nyemeckom prelscsenyii, kako naucsi ih gugnyivij Pjotr jereszi. *Popov A.*: Isztoriko-lityeraturnij obzor i. m. 22–23.

⁸⁷ Narodna biblioteka Srbije, Beograd; Rs 11. *Ljubica Štavljanin-Djordjević – Miroslava Grozdanović-Pajić – Lucija Cernić*: Opis ćirilskih rukopisa Narodne biblioteke Srbije. I. Beograd 1986. 21. Magyar szempontból érdekes adalék, hogy a Dadogó Péter-történeteknek ez a típusa a kézírati hagyományban szorosan összefonódott azzal a már említett magyar vonatkozású szöveggel, amely a *Hasznos elbeszélés a latinokról* címet viseli.

be. Elrendelte a borotválkozást, és mindenféle tisztátalan és szennyes étel fogyasztását. Megengedte azt is, hogy a papok akár hét asszonyt is tarthassanak és így is papok maradhassanak, s nem tartotta bűnnek, ha valaki ágyast tart, mondván: gyümölcs az. Így tehát ágyassal kell aludni és minden szombaton borotválkozni. Ha pedig valakit megöltek a háborúban, és nem volt megborotválkozva, nem engedte földbe temetni, törvényszegőnek nevezve azt... Tudni kell tehát, hogy a latinok Dadogó Péterben, és nem Szent Péterben hisznek.”⁸⁸

Gavriil azonban ettől a két verziótól jelentősen eltérő, a korábbi szláv irodalmi hagyományban ismeretlen Dadogó Péter-legendát mesél el levelében, amelyben a folklorisztikus elemeknek még nagyobb szerep jut (mégma vannak is közös motívumok, mint például a paráznság és a borotválkozás). Gavriil legendájában ugyanis a parázna pápa börtönbe kerül, de a fülébe szórt búza és a szájába öntött víz segítségével magához szoktat egy galambot, amelynek segítségével megtéveszti, becsapja a galambot Szentléleknek vélő rómaiakat, megöleti a római királyt és egyeduralomra tör. Ennek a történetnek van egy párhuzama, ebben azonban nem szerepel Dadogó Péter neve, egyszerűen csak „a pápáról” esik szó. A legenda a *Panagiotész és Azümita*⁸⁹ *vitája (Prenyje Panagiota sz Azimitom)* című bizánci eredetű szatirikus műben maradt fenn,⁹⁰ annak is az 1644-ben, Moszkvában kiadott *Kirillova knyiga* címet viselő,⁹¹ egyébként pedig az orosz ószertartásúak⁹² körében később különös népszerűsége szert tevő polemikus gyűjteményben található változata áll legközelebb a mi szövegünkhöz. Ebben a pápa beleszeret egy nőbe, akit ágyasának szeretne. A nő azonban feltételül azt kéri, hogy a pápa vágja le a szakállát. A pápa megborotválkozik, de a nő továbbra is visszautasítja, így a pápa szégyenben marad. Ezután ötlik fel benne a galambos ötlet, amivel Dadogó Péterhez hasonlóan megtéveszti a római klerikusokat, akik a Szentléleknek gondolt galambot látva elhiszik, hogy az angyalokhoz válnak hasonlónak, ha megborotválkoznak.⁹³ A pikáns képekkel

⁸⁸ Narodna biblioteka Srbije, Beograd; Rs 11. 21r. (<http://www.digital.nbs.bg.ac.yu> – a letöltés ideje: 2010. február 12.)

⁸⁹ Az *azümita* a latinok gúnyneve a görögöknél, az *azümosz*=kovásztalan szóból származik, lényegében a magyar pópista szónak felel meg. Panagiotész, az ugyancsak beszélő nevet (*panagiosz* =legszezségesebb) viselő görög, az ortodoxok álláspontját képviseli a vitában.

⁹⁰ A 14. századtól kezdve vált elterjedté a szláv irodalomban, Popov három változatát különbözteti meg, amelyek közül a második és a harmadik tartalmazza az említett történetet, azonban névtelenül (*Popov A.: Isztoriko-lityerarnij obzor i. m.* 273–274.), Dadogó Pétert másutt, mint a latin eretnekség elterjesztőjét említik (uo. 275.). Az alábbiakban idézett, *Kirillova Knyigában* található verzió mindhárom Popov által közölt szövegtől eltér. Uo. 238–286.

⁹¹ A *Kirillova knyigáról: Oparina, T. A.: Ivan Naszedka i. m.* 102–142., 212–243.; *Niess, H. M.: Kirche in Russland i. m.* A latin-ellenes irodalom közép-európai története szempontjából különösen érdekes adalék, hogy Angel Nikolov megtalálta a *Kirillova knyigának* nem sokkal a moszkvai kiadás után készült teljes román fordítását. *Angel Nikolov: Dva valasszkih szpizska „Kirillovoj knyigi” sz parallelnim ruminszkim perevodom vtoroj polovini XVII veka.* Szlavjanovegyenyije (2008: 2. sz.) 62–69.

⁹² A 17. századi orosz egyházszakadásról, Nyikon patriarcha reformjairól és az ószertartásúakról magyarul: *Filippov Szergej: Az oroszországi egyházszakadás és helye a 17. századi orosz történelemben.* Aetas (1998: 1. sz.) 5–34.

⁹³ Ezután pedig Panagiotész filozófus ezt mondta Azümitának: „Mondd meg nekem, miért van az, hogy a pápátok és klerikusaitok valamennyien borotválják a szakállukat?” Azümita: «Egy éjszaka megjelent a pápának az Úr angyala és így szólt hozzá: ha olyan akarsz lenni, mint az angyalok, vágd le a szakálladat, mert az angyalok szakáll nélkül állnak az Isten trónusa előtt.» Panagiotész: «Nem, ez nem így volt. Idefigyelj, Azümita, elmondom neked, mi is történt valójában. Mert amikor az Írás is mondja, ha ti ezt elhallgátjátok, a kövek fognak kiáltani (Lk 19,39). Történt ugyanis, hogy a pápátok asszonyt szeretett volna magának. El is küldetett egy asszonyhoz, hogy nincs-e kedve

(„levágtad a szakálladat... , s tetted mindezt az én köldökfalatti asszonyi szörzete-
temért”) fűszerezett szöveg népszerűségére utal, hogy hatását az orosz ószer-
tartásuk folklórjában is kimutatták.⁹⁴

Bár magának *Panagiotész és Azümita vitájának* fennmaradt több görög változata⁹⁵ is, ezek azonban érdekes módon ezt a történetet nem tartalmaz-
zák.⁹⁶ A keleti és elsősorban a délszláv hagyományban ellenben széles körben is
ismert volt Dadogó Péter, az elmúlt években ráadásul újabb, a fentiekhez ha-
sonló színes Dadogó Péter-történetek szövegkiadásai láttak napvilágot.⁹⁷ Ezek

együtt hálni vele. Az asszony azonban ezt a választ adta: ha azt akarod, hogy együtt háljak veled, akkor vágd le a szakálladat. Miután meghallotta ezt a pápa, levágta a szakállát, és hamarosan újra az asszonyért küldetett, mondván: levágtam már a szakállamat, gyere, hálj velem. És ezt felelte neki az asszony: mivel levágtad a szakálladat, beszennyezted magadat, elvesztetted a méltóságodat és a tisztességedet, s tetted mindezt az én köldökfalatti asszonyi szörzete-
temért. Él az Isten, nem akarok veled együtt hálni. És ekkor a pápátok igen búsult és nagy bajba került, s arra gondolt, hogy valami nagyon nagy dolgot kellene tennie. S akkor azt találta ki a pápa, hogy galambokat kezd a füléből etetni, s rászoktatja őket erre. Bement a palotájába, és a galambok röptek utána, és ráültek a vállára, és a füléből köleskását ettek, és nagyon örült ennek a pápa. Ezután egy levelet fogalmazott meg, s elküldetett az összes ország valamennyi vidékére, az összes püspökhöz, paphoz és diakónushoz, akik el is jöttek hozzá. A pápa behívta őket a templomba. A galambok pedig utánarepültek a templomba. És ráültek a vállára, és kölest ettek a füléből. Így szólt a pápa valamennyi püspökhöz, paphoz és diakónushoz: békesség mindnyájatoknak! Hallgassatok meg testvéreim és lelki gyermekeim, mert békességes szeretetet mondok nektek, amely a ti üdvösségetekről nyilatkoztatott ki nekem, alázatos szolgálóknak. Elküldte Isten az ő angyalát hozzám galamb képében ezzel a levéllel, és ezt mondta nekem: ha te és a gyermekeid olyanok akartok lenni, mint az angyalok, és az Isten trónusa előtt akartok állni, vágjátok le a szakállatokat, mert az angyalok is szakáll nélkül állnak az Isten trónusa előtt. És én, gyermekeim, megtettem azt, amit Isten parancsolt nekem. És ti is, gyermekeim, tegyetek úgy, ahogy én tettem, hogy méltóvá legyünk az angyali rendre. Ők pedig ezt hallva, fogták a borotvát és hamarosan le is vágták a szakállukat. A pápa pedig nagyon örült, mikor látta, hogy nem lepleződött le. Így azután ti mind a mai napig tévedésben vagytok, mert asszony szégyenített meg benneteket, és asszonyi ágyék miatt vágjátok a szakállatokat.» – Kirillova Knyviga. Moszkva 1644. 224r–236v.; *Niess, H. M.*: Kirche in Russland i. m. 87–89., 186.: 67. j.

⁹⁴ Ezekben a szövegekben azonban a pápa alakja helyébe az ószertartásuk legnagyobb ellensége, Nyikon patriarcha lépett: „Megjelent [Nyikonnak] álmában egy szép asszony, aki így szól: «váltotasz meg a szakállat és a keresztet, és feleségül megyek hozzád.» Mikor felébredt, az asszony már nem volt ott. Akkor megváltoztatta a szakállat és a keresztet, a jobb vállára galambot ültetett, a bal vállára pedig kölest szórt. És így szól a néphez: «Ki tart velem?»”. *E. Melnyikova*: „Ispravlenijje knyig” kak folklornij szjuzet usznoj tragicii XIX–XX vekov: jejo isztoesnyiki, varianti i funkcii, II. (<http://www.starover.religare.ru/article7474.html> – a letöltés ideje: 2010. február 12.), „Vzozdu li ja na goru vizokuju, uzvisu li ja bezdnu glubokuju...”: Sztarobrojdcseszkij folklor Nyizsegorodszkoj oblasztyi. Szoszt. O. A. Szaveljova – L. N. Novikova. Novoszibirszk 2001. 106, N° 14. Ez a példa érdekes párhuzamát jelentheti a középkori pápa-ellenes legendák genezisének és terjedésének, ami egyébként azt is jelzi, hogy a középkori szláv és bizánci irodalom feldolgozása és tanulmányozása során érdemes lenne a folklórisztika már kidolgozott módszereit és eredményeit is figyelembe venni.

⁹⁵ *N. F. Krasznoszelceu*: „Prenyije Panagiota sz Azimitom” po novim gresceszkim szpiszkam. Letopisz Isztoriko-filologicseszkogo obszesztva pri Novorosszjszkom univerzszityete 6. (1896) 295–328.; *M. Szperanszkij*: K isztorii „Prenyija Panagiota sz Azimitom”. Vizantijjszkij Vremennyik 2. (1895) 521–530.

⁹⁶ *Angel Nikolov*: Mediaeval Slavonic Anti-Catholic Texts from the Manuscript Collection of the Romanian Academy. In: New Europe College Regional Program 2003–2004, 2004–2005. Bucharest 2007. 288.: 86. j.

⁹⁷ Az Angel Nikolov által publikált, *Elbeszélés arról, miképpen szakadt el Róma az ortodox hit-től* címet viselő írásban Dadogó Péter nem pápa, hanem az arany szakállas és arany bajszos pápa tanácsadója, aki az aranyhajú, bölcs és „Szentlélekkel telt” leány kedvéért vágatta le az arany bajszát és szakállát, és parancsolta ezt meg másoknak is. *Nikolov, A.*: Mediaeval Slavonic Anti-Catholic Texts i. m. 261–290., itt 275–278.; *Uő*: „Szkazanie kak Rim” i. m. 193–201. A Valerij Zema által, egy a 16. század végéről származó, Lvovban található kézirat alapján kiadott szöveg szerint Dadogó Péter kutyával folytatott paráználkodásból született, és később kilenc éven át a sátán készítette fel arra, hogy ő legyen az Antikrisztus. *Zema, V. E.*: Vizija rozkolu i. m. 209–212. Ennek a szövegnek a hatása kimutatható Oroszvégesi Mihály alább bemutatandó polemikus iratain.

a folklorisztikus jegyeket mutató, 16–17. századi kéziratokban fennmaradt, ugyanakkor feltehetően néhány évszázaddal korábban keletkezett szövegek azt támasztják alá, hogy Dadogó Péter alakja a feltételezésekkel ellentétben valószínűleg nem a bizánci, hanem a szláv irodalomban született meg, és ott is vált legelterjedtebb elbeszélések révén igen népszerűvé. Az is feltételezhető, hogy a keleti szlávokhoz délről terjedt át a Dadogó Péter-hagyomány, amelynek közvetítésében olyan szövegek vettek részt, mint amilyen például Gavriil levele is.

Az olvasóban joggal merül fel a kérdés: no de ki is ez a Dadogó Péter pápa, aki ennyi szörnyűséget tett? Bár ilyen nevű pápa nem ismert, több történeti személyiség neve is felmerült az azonosítási kísérletek során. Legtöbbször a forrásokban ugyancsak Dadogó Péterként (*Petrus Mongus*) emlegetett 5. századi eretnek alexandriai patriarchával azonosítják a pápát. Ugyanakkor azt sem volt nehéz belátni, hogy nem feltétlenül kell történeti személyt keresni Dadogó Péter alakja mögött, aki alighanem egy kitalált, szimbolikus figura.

A Dadogó Péter-történetek is nagyon furcsák, meseszerűek, nyilvánvaló kitalációk, amelyeket Popov egyszerűen „gyerekesen naívnak” tart, ráadásul — mint kiemeli — ezek a szövegek a lényegi dogmatikai különbségekről szót sem ejtenek, ehelyett szokás- és szertartásbeli különbségekre vezetnek vissza a sötétben megrajzolt római egyház elszakadását.⁹⁸ A helyzetet „súlyosbítja”, hogy a történeti krónikák is éppen a Dadogó Péter-történettel indokolták az oroszok ortodoxia melletti választását, kézenfekvő érvet szolgáltatva az orosz, illetve szláv ortodoxia bárdolatlanságáról alkotott hagyományos sztereotípiák számára. Mindazonáltal már Popov kritikusa, Pavlov is sejteni vélte, hogy miként Dadogó Péter alakja, ugyanúgy maga ez egész Dadogó Péter-legenda is szimbolikusan értelmezendő.⁹⁹

Tény ugyanakkor az is, hogy a Dadogó Péteréhez hasonló történetektől, legendáktól és hagyományoktól hemzseg a középkori szláv irodalom. A 19–20. századi irodalomtörténet nem is nagyon tudott mit kezdeni velük, általában értéktelennek tartva figyelmen kívül hagyta őket. Csak az utóbbi egy-két évtizedben fedezték fel őket újra, ami azzal a felismeréssel függ össze, hogy a középkori ortodox irodalom és vele együtt a kultúra egésze a hagyományos pozitivista, történeti-kritikai módszerekkel megragadhatatlan, értelmezhetetlen.¹⁰⁰ Sorra jelennek meg azok a szemiotikai, hermeneutikai és antropológiai megközelítést javasoló tanulmányok, amelyek bár konkrét kérdést tárgyalnak, sokkal inkább metodológiai kérdéseket feszegetnek, vagyis arra keresik a választ, milyen tudományos módszer alkalmas a modern ember számára idegen és érthetetlen középkori kultúra feldolgozására, értelmezésére és értékelésére.¹⁰¹

⁹⁸ Popov A.: *Isztoriko-lityeraturnij obzor* i. m. 16.

⁹⁹ Pavlov, A.: *Krityicseszkije opiti* i. m. 15–16.

¹⁰⁰ Sz. B. *Filipov*: *Religioznaja borba i krizisz tragyicizmalizma v Rosszii XVII veka*. Bp. 2007. 7–13.

¹⁰¹ Pl. A. L. *Jurganov*: *Ubity besza. Puty ot Szrednyevokovja k Novomu vremenju*. Moszkva 2006.; *Ierotopija. Szozdanyije szakralnih prosztransztv v Vizantyii i Drevnyej Ruszi*. Red. A. M. Lidov. Moszkva 2006.; B. A. *Uszpenszkij*: *Kresztnoje znamenije i szakralnoje prosztransztvo. Pocsemu pravoszlavnije kresztyatszja szprava nalevo, a katoliki szleva napravo?* Moszkva 2004.; *Űő*: *Vosprijatyije isztorii v Drevnyej Ruszi i doktrina „Moszkva-Tretyij Rim”*. In: *Russzkoje podvizsnyicsesztvo*. Moszkva 1996. 464–501.

Igor Danyilevszkij 2004-ben megjelent monográfiája kifejezetten a középkori orosz történeti szövegek értelmezésének metodológiai kérdéseit járja körül, a *Régmúlt idők krónikáját* állítva vizsgálata középpontjába.¹⁰² Danyilevszkij abból a gyakran akár hibás interpretációhoz is vezető problémából indul ki, hogy a rendkívül egyszerűen, szinte gyermekien megfogalmazott szövegek könnyen becsapják a kutatót, aki elhiszi a szerzőnek azt, amit az — igaz, írói toposzként — önmagáról ír, vagyis, hogy egy egyszerű és műveletlen szerzetessel és annak „primitív” írásával van dolga. Ám a tüzetesebb vizsgálat kideríti, hogy szó sincs erről. A szövegek — írja Danyilevszkij — „túlnyomórészt többsíkú szemantikai elv szerint épülnek fel. A szöveg szó szerinti értelme szimbolikus, allegorikus és etikai jelentéssel egészül ki, amely közvetlen és közvetett, többségében szakrális szövegekből vett idézeteken, illetve képeken alapul.”¹⁰³ Danyilevszkij metodológiai kutakodásai eredményeként e szövegek értelmezésére négylépcsős vizsgálati módszert javasol, amely a hagyományos textológiai és forráskritikai kutatásokon túl a szöveg idézeteinek és képeinek feltárását, ezek eredetének kutatását, illetve elemzését jelenti.¹⁰⁴ Dadogó Péter alakjának és történeteinek megfejtésére alighanem pontosan ilyen széleskörű filológiai kutatásra lenne szükség. Mivel azonban ez messze meghaladná e tanulmány kereteit, csak címszavakban igyekszem utalni néhány értelmezési lehetőségre, amely talán jelzi, miért is jelenhetett meg ez a történet akár a *Régmúlt idők krónikájában*, akár Gavriil Szapolyai Jánoshoz írott levelében.

1) Amint erre már a 19. századi kutatók, Popov és Pavlov is felfigyeltek, Dadogó Péter szimbolikus személy, Szent Péter apostol „elvonat ellentéte”, „anti-típusa”, akinek az alakja talán azért is születhetett meg, mert a római „eltévelyedést” pontosan nem lehetett egyetlen konkrét személyhez kötni.¹⁰⁵ A Szent Péter-párhuzamot a *Beszéd a német tévelygésről* című szöveg ki is mondja, amikor ezt írja, „a latinok Dadogó Péterben, és nem Szent Péterben hisznek”. 2) Dadogó Péter neve — függetlenül attól, hogy mennyire van köze az 5. századi eretnekhez — beszélő név. Szent Péter ellentétpárja ugyanazért lett „Dadogó”, amiért az egyik legtekintélyesebb egyházatya, Aranyszájú Szent János „Aranyszájú”: míg az utóbbi az igaz hit, az Isten Ige hirdetője, addig Dadogó Péter eretnekségek terjesztője. 3) A paráznaság mind erkölcsi, mind pedig — és itt ez a döntő — teológiai értelemben az eltévelyedés szinonimája.¹⁰⁶ 4) A szakáll a Krisztushoz való hasonlatosság szimbóluma, a szakáll és a bajusz elvesztése az isteni hasonlatosság elvesztésének, a bűnnek a jele. 5) Az öltözetnek, különösen az uralkodói, méginkább pedig a papi öltözetnek bonyolult szimbolikája alakult ki a középkorban – az öltözet megváltozása tehát egyszersmind a dogmatikai tanítás megváltozására utal (ez a motívum a Gavriil-féle szövegben egyébként nem szerepel). 6) A csalás a galambbal ugyancsak allegória: a Krisz-

¹⁰² I. N. Danyilevszkij: *Poveszty vremennih let: Germenyevtyicseszkije osznovi isztocsnyikovegyenyija letopisznih tyeksztov*. Moszkva 2004.

¹⁰³ Uo. 272.

¹⁰⁴ Uo. 62–75., 271.

¹⁰⁵ Popov A.: *Isztoriko-lityerturnij obzor* i. m. 21.; Pavlov, A.: *Krityicseszkije opiti* i. m. 15–16.

¹⁰⁶ Például az ószövetségi Hóseás könyvének paráznája az eltévelyedett, bálványimádó Izráélt szimbolizálja.

tus megkeresztelésékor galamb képében alászálló Szentlélek kegyelmének elvesztését jelzi.¹⁰⁷ 7) A „riga”, a római király meggyilkolásának motívuma immár a pápai monarchikus gondolat polémiájaként jelenhetett meg a szövegben, nem véletlen, hogy ez a korai változatokból még hiányzik.

István, a nőpápa

Míg Dadogó Péter pápa lényegében kezdettől fogva jelen van a szláv írásbeliségben, a másik züllött pápa, akiről Gavriil ír, István pápa, akiből nő letére pápa lett és pápaként szülte meg gyermekét, már nyugati hatásra jelent meg mind a későbizánci, mind a szláv irodalomban. A szerte Európában nagy karriert befutott történet szláv nyelven eddigi ismeretünk szerint először Gavriil levelében bukkan fel. A szövegekben legtöbbször Johannának nevezett pápanő alighanem ugyancsak kitalált története a 13. századtól kezdve terjedt el Európában, és vált a reformáció idején különösen népszerűvé.¹⁰⁸

Gavriil történetének azonban két sajátossága van, ami megkülönbözteti a többi elbeszéléstől. Az első a pápanő neve, ami bár az egyes szövegváltozatokban elég gyakran eltérő, István elnevezés azonban másutt nem fordul elő. Pontosabban egy 14. századi, *Könyvecske a szakadás eredetéről* (*Opuscula de origine schismatis*) címet viselő, bizánci latin-ellenes szöveg ugyancsak egy bizonyos István pápához köti a borotválkozás latin szokását: „Ez az István az, akiről azt állítják, hogy ő volt az első, aki gyalázatos és istentelen módon levágta a szakállát. A neki alávetett püspököknek, presbitereknek, szerzeteseknek és az egész olasz népnek pedig ugyancsak megparancsolta, hogy így tegyenek, és ezek szégyentelen módon még dicsekedtek és örvendeztek is miatta.”¹⁰⁹

István pápa alakja ebben a pápa-ellenes kontextusban tovább erősíti azt a feltételezést, hogy Gavriil Róma-ellenes traktátusára bizánci források is hatottak, annál is inkább, mivel a pápanő alakja a bizánci irodalomban is ismert volt.¹¹⁰ Laonikosz Khalkokondülész, 15. századi történetíró magyar vonatkozá-

¹⁰⁷ Ez a motívum egyébként Nagy Szent Gergely pápa — az ortodoxok körében is jól ismert — legendájának hatását is minden bizonnyal magán viseli, amelyben egy látomás szerint a pápa ajkát a Szentlélek galamb alakjában érintette. Die grossen Lesemenäen des Metropolitens Makarij. Bd. 2. Hrsg. Eckhard Weiher. Freiburg in Br. 1998. 719. A nyugati képzőművészetben azonban elterjedt volt a pápa vagy szent tanító fülébe sűgő galamb motívuma is. Megtaláljuk ezt többek között a Nagy Szent Gergely, Szent Jeromos és Aquinói Szent Tamás ábrázolásokon is. *M. Didron: Christian Iconography or the History of Christian Art in the Middle Ages*. I. London 1851. 447–449.

¹⁰⁸ *Alain Boureau: The Myth of Pope Joan*. Chicago 2001.; *Mulier Papa – Der Skandal eines weiblichen Papstes. Zur Rezeptionsgeschichte der Gestalt der Päpstin Johanna*. Ed. Elisabeth Gössmann. (Archiv für philosophie- und theologischeschichtliche Frauenforschung 5.) München 1994.; *Craig M. Rustici: The Afterlife of Pope Joan: Deploying the Popess Legend in Early Modern England*. Michigan 2006. (E kötetek a témához további szakirodalmat tartalmaznak.)

¹⁰⁹ Tóth Péter fordítása. *Joseph Hergenröther: Photius, Patriarch von Constantinopel. Sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma*. I. Regensburg 1867. 170.

¹¹⁰ A 17. században az unitus tudós, Leo Allatius külön kötetben gyűjtötte össze a bizánci pápanő-legendákat: *Leo Allatius: Confutatio fabulae de papissa Joanna ex monumentis graecis*. Roma 1630. A legkorábbi bizánci említései a történetnek a 14. századból származnak, Kalábriai Barlaam részben kiadatlan latin-ellenes műveiben találhatók (*Epistolae Barlami contra Latinos* PG 151, 1274C, vö. *Boureau, A.: The Myth of Pope Joan* i. m. 316.; *Niess, H. M.: Kirche in Russland* i. m. 228.).

sairól is ismert munkájában, a *Historiae demonstrationes*ban írja a következőket: „Hiszen tudott dolog, hogy egyszer egy asszony emeltetett a pápai méltóságra, mivel nem ismerték a nemét. Itáliában ugyanis, és az egész Nyugaton mindenki borotválja a szakállát. Mikor ez az asszony terhes lett, és éppen az oltár felé tartott, megszülte gyermekét az oltár előtt, az egész nép szeme láttára. Ezért azután, nehogy még egyszer így járjanak, s hogy a dologról megbizonyosodjanak és ne legyen kétség, az újonnan megválasztott pápának megérintik a férfiaságát. S aki megfogta, felkiált: férfi a mi urunk!”¹¹¹

A szláv irodalomban azonban nem a Gavriil-féle István pápás történet terjedt el, hanem nyugati — főként lengyel protestáns — hatásra a VIII. János pápával azonosított Johanna pápanő-legenda.¹¹² A legenda nyugati verzióját először minden bizonnyal az ugyancsak a kijevei metropólia területén született szöveg, a *Levél a latinoknak, saját könyveikből* (1582) idézte, itt azonban a történet már a protestáns *Antikrisztus – Pápa* teória részét képezi: „A levél arra is figyelmeztet és nyíltan is utal, hogy Rómában, római parázna nőtől fog az Antikrisztus megszületni, sőt alighanem nőpápától, hiszen erre is volt már példa, VIII. János nőpápa volt, Krisztus után 860-ban.”¹¹³

A másik, ennél fontosabb és érdekesebb sajátossága a Gavriil-féle elbeszélésnek, hogy benne a Dadogó Péter-féle és a pápanős történet összekapcsolódik: Dadogó Péter ágyasa az álruhás nő, István archidiakónus, akiből Dadogó Péter halála után pápa lesz, majd néhány hónappal később, a vízkereszti körmenet során megszüli Dadogó Pétertől származó gyermekét. Egyetlen, az alábbiakban ismertetendő kivételen kívül a két züllött pápáról szóló történet kontaminációjára sehol sem találtam példát. De hogy a kortársaknak és az utókornak mégiscsak tetszett a pikáns história, azt egyrészt az bizonyítja, hogy e két pápa története önállósult, és *Történet egy római pápáról* címen élt egészen a 18. századig tovább.¹¹⁴ Másrészt aligha kétséges, hogy elsősorban Gavriil ezen érdekes Róma-ellenes traktátusának köszönhetjük a Szapolyai és az áthoszi szerzetesek között zajlott levelezésnek a fennmaradását.

Miszcellanológiai megfigyelések

A Szapolyai–Gavriil-féle levelezés jelentőségére világít rá Valerij Zema nemrég megjelent tanulmánya, aki azokat a kijevei metropólia területén keletkezett kéziratok gyűjteményeket tette vizsgálatá tárgyává, amelyekben más polemikus művek mellett a mi szövegünk is hagyományozódott.¹¹⁵ Először a már többször

¹¹¹ Tóth Péter fordítása. Laonici Chalcocondylae historiarum demonstrationes. I–II. Ed. Dar-kó Jenő. Bp. 1922–1927. II. 1.77.; Laonici Chalcocondylae Athenis historiarum libri decem ex recognitione Immanuelis Bekkeri. Bonn 1843. 303.; *Voznyak, M.*: Ukrajinszkij protipapszkij pamflet i. m. 259.

¹¹² Niess, H. M.: Kirche in Russland i. m. 142., 228.; *Voznyak, M.*: Ukrajinszkij protipapszkij pamflet i. m. 256–259.; Historia o papiezu Janie tego imienia VIII, który był Gilberta biała głowa z Anglij i o inszych wielu papieżoch, którzy przed nią i po niej byli. Ed. J. Sokolski. Wrocław 1994.

¹¹³ *Poszlanyije do latyn iz ih zse knyig 1582 goda*. Russzkaja isztoricseszkaja biblioteka. 19. (Pamjatnyiki polemicseszkoi lityeraturi v zapadnoj Ruszi III) Szankt-Petyerburg 1903. 1135.

¹¹⁴ *Jaremenko, P. K.*: Do pitannya i. m. 203–210.; *Voznyak, M.*: Ukrajinszkij protipapszkij pamflet i. m. 259–268.

¹¹⁵ *Zema, V. E.*: Polemiko-dogmaticnyi zbirki i. m. 43–74.

említett kiváló 19. századi tudós, Andrej Popov vizsgálta a szláv írásbeliségben a 14–15. századra kialakult, Zema által *polemikus-dogmatikai gyűjtemények*nek nevezett kéziratokat. Mert bár latin-, zsidó-, protestáns- és különféle eretnek-el- lenes polemikus és dogmatikai művek korábban is léteztek, az ezeket a szövegeket meghatározott elgondolás alapján összefogó, önálló gyűjteménytípus csak ekkorra alakult ki, vagy legalábbis ekkortól fogva maradt fenn. Zema — Popov kutatásaiból kiindulva — a *polemikus-dogmatikai gyűjtemények* későbbi, 16. századtól kezdődő történetét a bennük szereplő szövegek, azok elrendezése alapján vizsgálta, amelynek alapján sikerült megállapítania a gyűjtemények egymáshoz való viszonyát. Ennek során arra az eredményre jutott, hogy a 16. század második felében a kijevi metropólia területén a *polemikus-dogmatikai gyűjtemények* egy új típusa jött létre, új szövegekkel, új elrendezéssel. Ennek az új típusú gyűjteménynek két legfontosabb — ahogy Zema fogalmaz — „indikátor-szövege”, maga a Szapolyai-féle levelezés, valamint Vaszilij Nyikolszjnak a kéziratokban közvetlenül a levelezés előtt helyet kapó *A Szentlélek eredetéről* szóló traktátusa.¹¹⁶ Radojičić tanulmányaiból tudjuk, hogy mindkét szöveg, egymással ugyancsak összefonódva, jelen van a szerb kézirati hagyományban is.¹¹⁷

Ez a két, az egykori történeti Magyarországhoz köthető írás arról tanúskodik, hogy a 16. század első felében a Kárpát-medencében élő, a katolicizmussal és a protestantizmussal közvetlenül érintkező ortodoxok tevékenyen részt vettek a felekezeti polémiákban, és ennek során önálló arculattal bíró saját irodalmi hagyománnyal rendelkeztek. Miben áll ennek az irodalomnak a legfőbb sajátossága? Vizsgálataink alapján három ilyen sajátosságot ragadhatunk meg: 1) A Kárpát-medencében élő, az egyházi szlávot mint irodalmi nyelvet használó ortodox nemzetiségek, a románok, szerbek, keleti szlávok ebben az időben közvetlen irodalmi kontaktusban álltak egymással. 2) A nyugati kultúrával közvetlenül érintkeztek. 3) Az Áthosszal és vele együtt a bizánci–görög tradícióval szorosabb kapcsolatot tartottak fenn. Éppen ezek a sajátosságok azok, amelyek miatt a 16. században, a nagy felekezeti konfliktusok kirobbanása idején, ez az irodalmi hagyomány, mintegy először szembesülve az új kihívásokkal, új impulzust tudott jelenteni a szláv polemikus irodalomban, és hatással lehetett arra az irodalmi virágzásra, amely tőle távolabb, a kijevi metropólia területén a kiélezett vallási polémiában létrejött.

3. Az ortodox polemikus irodalom a Habsburg Monarchiában

Ha abból indulunk ki, hogy a 16. században létezett egy a Kárpát-medence szláv nemzetiségei által ápolt regionális teológiai irodalmi hagyomány, akkor joggal merül fel a kérdés, mi történt ezzel a tradícióval a következő évszázadokban. Mert ami a régió ortodox nemzetiségeit illeti, vallási polémiára a 17. és a 18. században minden korábbinál nagyobb szükségük volt. A Habsburgok katalizációs valláspolitikája ugyanis nemcsak a protestánsokat, hanem az ortodoxo-

¹¹⁶ Uo. 54.

¹¹⁷ Radojičić, *Dj. Sp.*: Luther im altserbischen Schrifttum i. m. 278–290.

kat is utolérte. A Habsburg Monarchia a 16. században Észak-Magyarország és a Partium, a 17. század végén Erdély, a 18. században pedig Bukovina és Galícia megszerzése révén gyarapodott nagyszámú ortodox lakossággal, ám a 17. század végén kezdődő nagy szerb és balkáni betelepülések is alapvetően befolyásolták a monarchia vallási és nemzetiségi képét. A Habsburg Monarchia területi terjeszkedését ráadásul határozott uniós fellépés kísérte, aminek az egyik oldalon a megkötött uniók lettek a legfontosabb következményei, vagyis a keleti-szlávok (ruszinok) csaknem teljesen, a románok pedig részben elfogadták a pápa főségét. A másik oldalon azonban hol képletes, hol tényleges élet-halál harcot látunk, de végül sem a szerbeket, sem a románok jelentős részét nem lehetett az unió megkötésére rávenni. Ennek a két évszázados konfliktusnak az eseménytörténete a magyar történetírásban csak rendkívül töredékesen és hiányosan szerepel, irodalmi hozadékát pedig még a nemzetközi szakirodalom is alig-alig ismeri. A következőkben is csupán egy-egy mozaik bemutatására, s azon keresztül néhány kérdés megfogalmazására nyílik lehetőség.

Oroszvégesi Andrella Mihály és az unió

Az irodalomtörténeti kutatások közül kiemelkedik a 20. század első évtizedeiben ténykedő szentpétervári tudós, Andrej Petrov munkássága, aki a Kárpátok vidéke szláv nyelvű forrásainak feltárására vállalkozott, kutatómunkájának eredményét pedig a *Források Kárpátalja történetéhez* című, végül kilenc kötetből álló sorozatban jelentette meg. Ennek a sorozatnak az 1932-ben napvilágot látott utolsó, posztumusz és egyben egyik legvaskosabb kötete egy máramarosi papnak, Oroszvégesi Andrella Mihálynak a 17–18. század fordulóján keletkezett, egyetlen — Petrov által felfedezett — kéziratban fennmaradt, nagyszabású műveit tartalmazza.¹¹⁸ Oroszvégesi Mihály kezdetben unitus volt, jezsuita iskolákban (Nagyszombatban, Pozsonyban és Bécsben) tanult, később azonban szakított az unióval és ortodox lett.¹¹⁹ Életének hányattatásai ekkor kezdődtek, fogásba is került, kopaszra nyírták, leborotvtálták bajszát és szakállát, amely büntetés szimbolikus volta Oroszvégesi számára is nyilvánvaló volt.¹²⁰ Műveiben, amelyek közül a legjelentősebb a *Logosz* és az *Igaz ember védelme (Oborona vernomu cseloveku)*, rendkívül élesen támadja mind az uniót, mind a katolicizmust. Oroszvégesi bár szlávul írt, tökéletesen tudott magyarul, műveit át meg átszövik a hol latin, hol cirill betűvel leírt magyar szavak, mondatok, Szentírás-idézetek. Ismerte korának szláv nyelvű teológiai irodalmát, sőt számtalanszor meg is nevezi olvasmányait, a kijevei polemikus irodalom munkáit, Zaharij Kopisztenszkij *Könyv a hitről (Knyiga o vere, 1619)*, illetve Ioannikij Galjatov-

¹¹⁸ A. Petrov: Duhovno-polemicseskije szocsinyenyija iereja Mihajla Oroszvigovszkogo Andrelli protiv katolicsesztva i unyii. (Matyeriali dlja isztorii Ugorszkoi Ruszi 9.) Praga 1932.

¹¹⁹ Baán István: Magyar nyelvű idézetek Oroszvégegy Andrella Mihály 17. század végi unióellenes írásaiban. In: Látó szívvel. Szerk. Bende József et al. Bp. 2006. 461–463.; Uő: Andrella Mihály antiunionista írásai. In: Az interetnikus kapcsolatok kutatásának legújabb eredményei. Az 1995-ben megtartott konferencia anyaga. Szerk. Katona Judit – Viga Gyula. Miskolc 1996. 307–310.

¹²⁰ A büntetés leírása: Petrov, A.: Duhovno-polemicseskije szocsinyenyija i. m. 37. A borotválkozás elutasítása ugyanakkor megjelenik Oroszvégesi Róma-ellenes polémiájában is: uo. 102.

szkij *Az értelem kulcsa* (*Kljucs razumenyija*, 1659) című művét.¹²¹ A teljes joggal Avvakum protopópához hasonlított¹²² éles hangú és közvetlen stílusú hitvitázó, Oroszvégesi munkásságával ugyan meglehetősen sokan foglalkoztak,¹²³ műveinek átfogó elemzése egyelőre még a jövő — sok izgalmas eredménnyel kecsegtető — feladata.

Oroszvégesi név szerint is megnevezi ellenfeleit, többek között Sámbar Máttyás jezsuita prédikátort, aki a *Három üdvösséges kérdés* című, egyébként protestáns-ellenes művében¹²⁴ az ortodoxokat is támadja, és érvelésében természetesen megjelenik a Jeruzsálem-kép. Sámbar a római egyházat a Sionra utalva a „legmagasabb hegyen épített városnak” nevezi, amely azért van a „legmagasabbban”, mert az egész világon elterjedt, szemben az ortodoxiával, amely csupán Oroszországba és az amúgy török uralom alatt sínylődő országokba szorult vissza – miként írja: „Csak a pápisták ecclesiája catholica és közönséges minden helyekre nézve, és legmagasabb hegyen épített város. A rácok és görögök vallása is többnyire csak Muszka Országba és a törökök közé szorult, de Olasz, Német, Francia, Anglia, Lusitania, Spanyol, India, számtalan sok országban se hült nincsen. Csak ez is elég jele a görög ecclesiája hamisságának, minthogy nem az egész világra terjed, Krisztus hagyása szerént. De ezen kívül nagy eretnek-ségben is vannak az görög ecclesiabéliek, hogy a Szentlélek Istennek származását tagadják a Fiú Istentül lenni.”¹²⁵

Különösen figyelemreméltó, hogy Sámbar ortodox-ellenes polémiájának ez a *történeti-politikai érv* jelenti a sarokkövét, amelyhez képest szinte másodlagosnak tűnik a dogmatikai argumentum, vagyis, hogy az ortodoxok tagadják a *Filioquét*. A szentség és az igazhit, valamint a politikai-birodalmi nagyság és siker összefüggésének kérdése bibliai eredetű, maga Krisztus is a jeruzsálemi templom lerombolását azzal indokolja, hogy a zsidók nem ismerték fel az igazságot (Lk 19,41–44), de mint láttuk, a már említett, szláv nyelvű zsidó-ellenes szövegnek, a *Jeruzsálem-vitának* is ez volt az egyik központi kérdése. A szövegből kiderül, hogy a kereszténység politikai térnyerése, amely szemben áll a zsidók szétszórásával, meghatározó érvként szolgál a zsidó-ellenes polémiában. Konstantinápoly bukása (1453) után ebben a kontextusban óhatatlanul fellelődtött az ortodox egyház eretnek voltának a kérdése, pontosabban a katoliku-

¹²¹ A kijevi teológiai irodalom átfogó bemutatása: *Georgij Florovszkij*: Putyi russzkgogo bogoszlovija. Parizs 1983. 30–56.

¹²² *Baán I.*: Andrella Mihály i. m. 309.

¹²³ *Baán, I.*: Magyar nyelvű idézetek i. m. 461–471.; *Luca Calvi*: Some remarks on Mychajlo Rosvyhuvst'kyj and his works (About Rus' literature in the Carpathian area and the so-called „national” affiliation). *Slavica* 30. (2000) 223–236.; *Uő*: Jerusalem versus Rome in the works of Mykhajlo Rosvyhuvst'kyj-Andrella. In: Jerusalem in Slavic Culture. Ed. W. Moszkovich – O. Luthar – S. Schwarzband. (Jews and Slavs 6.) Jerusalem–Ljubljana 1999. 251–262.; *Uő*: The polemical works of Mychajlo Rosvyhuvst'kyj-Andrella between contemporary Ukraine, Slovakia, Hungary and Romania: the multiple faces of Rus'. In: Relații româno-ucraniene, istorie i contemporaneitate. Satu Mare 1999. 489–502.; *V. L. Mikitasz*: Ukrajinszkij pizmennyik – polemiszt Mihajlo Andrella. *Uzsgorod* 1960.; *Dezső László*: Oroszvégesi Mihály műveinek nyelvéről. *Filológiai Közölny* 4. (1958) 336–346.; *I. Duliskovics*: Isztoricseszkiye cserti ugorusszkih. I–III. Ungvar 1874–1877. II. 120–121.

¹²⁴ *Sámbar Máttyás* *Három üdvösséges kérdés*. Nagyszombat 1661. A műről és a szerzőről: *Heltai János*: A 16–17. századi magyarországi hitviták i. m. 275–299.

¹²⁵ *Uo.* 35–36.

sok értelemszerűen az ortodoxoknak szegezték azt. Egy sikeres török-ellenes koalíció feltétele a katolikus álláspont szerint ezért kellett, hogy az unió legyen, hiszen ebben az olvasatban a török hódítás az ortodoxok hitehagyása miatt szakadt a keresztényekre.

Az ortodoxok persze nem maradtak adósak a válasszal. A legismertebb reakció a pszkovi szerzetestől, a már említett Filofejtől származik, aki a *Moszkva – Harmadik Róma* elméletet tartalmazó leveleiben kifejti, hogy szerinte éppen a firenzei unió vezetett Bizánc bukásához. Kiemelte, hogy Bizánc, azaz a második Róma helyett van egy új birodalom, a harmadik Róma, nevezetesen Moszkva, amelynek legfőbb feladata az igaz hit védelme, vagyis mindenekelőtt, hogy ellenálljon az uniónak. Az igaz hit nem egyszerűen az Orosz Birodalom, hanem magának a világ fennmaradásának záloga, mert ebben a világban — fogalmaz Filofej — negyedik Róma már nem lesz.¹²⁶

Megállapítható, hogy innentől kezdve a katolikus–ortodox vitában ez a történeti-politikai jellegű polémia meghatározóvá válik, és ebben az egyik kiemelt téma maga Oroszország lesz. I. Tóth Zoltán a román nacionalizmus 18. századi történetét bemutató nagyszabású monográfiájában több érdekes ortodox-ellenes szöveget idéz. Kotore (Cotorea) György a *Görög skizma története* című munkájában (1746)¹²⁷ például ugyancsak az igaz hit és a történelmi nagyság kérdését feszegeti, amikor a román nép római-kori nagyságát korabeli nyomorúságával állítja szembe, amelyet viszont a szerző szerint a görög szakadárshoz való csatlakozása hozott el számára: „Konstantinápoly elesett... Más okát ennek a büntetésnek nem találok, mint a szakadárshoz és a római egyház iránti engedelmesség megszakítását... Íme, ezért bűnhődött meg a görögök híres népe. De a mi népünk sem esett másért a pogányok fogságába, oh fájdalom, hanem csak az elszakadásért! Valaha a román nép is híres és magasztalt volt, most azonban hírnév nélkül és mindenkitől ócsárolva hever... Valaha Erdélynek is parancsolt, most azonban még saját országának sem... Íme ide jutott mostanáig a román nép: de a jövőben még sok más is fog vele történni, ha nem hagyja magát a bölcsebbektől vezetetni; mint a zsidók, akik hitelenségük miatt az ígéret földjének küszöbén vesztek el a pusztában, nem fogja meglátni az ígéret földjét, vagyis a mennyek birodalmát. Arra vigyázz, oh valaha híres nép, nehogy velemiképpen megcsaljanak tégedet a görögök álnokságai, akik kívülről báránybőrbe öltözve járnak hozzátok, míg belülről telhetetlen farkasok; ne-

¹²⁶ „Erről a szót abbahagyva, néhány szót szólunk a mi legfenségebb és leghatalmasabb uralkodónk mostani ortodox birodalmáról [pravoszlavnom carsztve], aki az egész földkerekségen a keresztények egyetlen cárja és a szent isteni székek, a szent egyetemes apostoli egyház készsége gazdája [brozdodrzsatyell], amely egyház a római és a konstantinápolyi helyett van, Isten oltalma alatt álló Moszkva városában... Tudd meg istenszerető uram, hogy az összes keresztény cárság a végéhez ért és a mi uralkodónk egyetlen cárságában egyesült a prófétai könyvek szerint, vagyis az orosz cárságba: mivel két Róma elbukott, a harmadik áll, és negyedik nem lesz.” Filofej szerzetes: *Levél a rossz napokról* i. m. 130. (a megjelölt helyeken Szinyicina kiadása alapján változtattam a fordításon, l. *Szinyicina, N. V.*: *Tretyij Rim* i. m. 345.); vö. *Filippov Sz.*: „Támaszt az egek Istene” i. m. 6–17.

¹²⁷ *Despre Schismatica Grecilor (Despre articulusurile cele de price)*. I. Tóth az alábbi kiadás alapján közli: *Augustin Bunea*: *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisiu Novacovici sau Istoria Românilor Transilvăneni de la 1751 până la 1764*. Blaș 1902. 371–373.

hogy a földi birodalommal együtt más büntetések után, amelyek a nyakadon vannak, elveszítsed a mennyei birodalmat is, amelyet minden kétség nélkül elérhetsz, mielőtt ismét egyesülsz az egyház fejével, akitől a görögök csalárdsága által elszakadtál.”¹²⁸

Egy 1744. évi emlékirat pedig, amely egy protestáns erdélyi báró vargyasi Daniel István tollából született, egyebek között az erdélyi románok orosz kapcsolataival foglalkozik. Érdekessége a szövegnek, hogy nem egyszerűen az ortodox románok és az oroszok vallási-lelki közösségéről beszél, hanem reális félelemként szerepel benne, hogy „az orosz cár ortodox hittestvéreit esetleg birodalma kiterjesztésére akarná felhasználni.”¹²⁹ I. Tóth több forrást idéz annak illusztrálására, hogy ebben az időben a helyi ortodoxok inkább tekintették uralkodójuknak az orosz cárt, mint a Habsburgokat.¹³⁰

Oroszvégesire visszatérve: Sámbar történeti-politikai felvetésére a máramarosi pap elsősorban ekkleziológiai érvekkel válaszolt, vagyis a következetesen „rég-i Rómának” nevezett katolikus egyházat az igaz hitet romlatlanul megőrző Új Jeruzsálemmel, az ortodox egyház szimbolikus képével állította szembe.¹³¹ A Jeruzsálem-tematika rendkívül hangsúlyos jelenléte Oroszvégesi műveiben a kijevi teológia hatására utal, ezen belül kevésbé hangsúlyosan, de több alkalommal is megjelenik nála a *Jeruzsálem, az egyházak anyja* gondolat,¹³² például a már említett apostoli idézet (Gal 4,22–31) kontextusában. Oroszvégesi a „lélek szerinti”, „mennyei Jeruzsálemet”, „a mi anyánkat” szembeállítja a „test szerinti” „rég-i Rómával”: „A mennyei Jeruzsálem – a mi anyánk és az egyház, amint Pál apostol mondta... a magasságbéli Jeruzsálem pedig szabad, «de amint akkor a test szerint született üldözte a Lélek szerintit, úgy van ez most is» (Gal 4,28)”. Minthogy pedig „elszakadtak tőlünk” — emeli ki a *Jeruzsálem, az egyházak anyja* gondolat eszkatologikus aspektusát Oroszvégesi —, „a rómaiak” nem léphetnek be „ama új, mennyei Jeruzsálembe”. Az ortodoxokhoz képest fordítottan (balról jobbra) végzett keresztvetés és az ostya interpretációjában az Antikrisztus jeleiként tűnnek fel, és — a kéziratban le is rajzolt — „életetadó kereszt” lesz az, amely akkor majd „a hitetleneket és a hívőket egymástól elválasztja”.¹³³

A Sámbar-féle történeti érvekre ezzel szemben csak egy helyen reagál Oroszvégesi, akkor is közvetett módon, amikor azokról a „tartóoszlopokról” beszél, amelyek az ortodox egyházat — a szentek imái mellett — fenntartják. Ezek a Sámbarhoz hasonlóan egyenként felsorolt ortodox népek és országok: görögök, románok, oroszok, moldávok, makedonvlachok, bolgárok, makedónok, szerbek stb. Emellett azonban Oroszvégesi külön említi meg az ortodoxia „királyi tartóoszlopát” is, a név szerint megnevezett „Péter moszkvai cárt”.¹³⁴

¹²⁸ I. Tóth Zoltán: Az erdélyi román nacionalizmus első százada. Bp. 2005. 177–178.

¹²⁹ De intestinīs Transylvaniae malis et eorum remediis curativis salutaris meditatio (1744. május 3.). Uo. 128.

¹³⁰ Uo. 192–197.

¹³¹ Calvi, L.: Jerusalem versus Rome i. m. 251–262.

¹³² Petrou, A.: Duhovno-polemicseskije szocsinyenyija i. m. 100., 248.

¹³³ Uo. 99–100.

¹³⁴ Uo. 251.

Oroszvégesi műveinek van egy további, témánk szempontjából különösen érdekes eleme, nevezetesen, hogy itt is megjelenik Dadogó Péter alakja, mégpedig nem is egyedül, hanem a VIII. Jánosnak nevezett nópápa társaságában.¹³⁵ E két legendás pápa figurájának az összekapcsolására, mint erről fentebb szó esett, nem találunk egyetlen példát sem a korabeli hitvédő irodalomban. Talán joggal következtetünk mindebből a Gavriil-féle elbeszélések közvetlen vagy közvetett hatására, mégha immár az újabb vitairodalom polémiáját követve másfajta kontextusba is helyezi őket a szerző: Dadogó Péter nem ágyasa, hanem fia a pápánőnek, így lesz belőle — a szláv „Iiszusz” helyett tudatosan nyugatias (lengyel, magyar) névalakkal „Jezusz”-nak nevezett — *Antikrisztus-Pápa*:¹³⁶ „Azt is olvastuk, hogy Rómában egy asszony volt a pápa, egy feslett nő, nyolcadik vagy *octavius* János, Ioannes néven, kisgyermeket szült magának, *Jezuszt*, aki nem volt más, mint Dadogó Péter. Hallgass egy kicsit, ne mondj hazugságot: a ti Máriátok hozta világra amazt a Dadogó Pétert, akit a sátán kilenc éven át arra tanított, hogy az összes földi királyságot felé fordítsa, kivéve a mi keresztényeinket, akik a kereszt által ismerhetők fel...”¹³⁷ Az Oroszvégesi által lerajzolt kép szerint tehát Szűz Mária latin antitípusa a parázna nópápa, az Antikrisztus szülőanyja, míg Dadogó Péter immár nem egyszerűen ellentétpárja Szent Péternek, hanem maga az Antikrisztus.

Zaharija Orfelin: Könyv a római pápaság ellen

Végezetül a 17–18. századi Habsburg Monarchiában keletkezett, a szakirodalom által is ismert ortodox hitvédő szövegekből a szerb barokk és felvilágosodás egyik kiemelkedő alakjának, a híres Nagy Péter-monográfia szerzőjének, az író és képzőművész Zaharija Orfelinnek a *Könyv a római pápaság ellen* (*Kniga protiv papsztva rimszkago*) címet viselő, az 1770-es években írt, kiadatlan munkáját kell megemlítenünk. A több mint 900 oldalas mű létezéséről Osztójics 1923. évi Orfelin-monográfiájából szerezhethetünk tudomást,¹³⁸ aki megemlíti, hogy Orfelin munkájában a katolikus-ellenes polémia valamennyi fontosabb területét érinti, a *Filioquét*, a purgatóriumot, a búcsút, a kovászt az Eu-

¹³⁵ Uo. 101., 111., 130., 165.

¹³⁶ Oroszvégesi itt a Valerij Zema által kiadott Péter-történetet kontaminálja a pápánő-legendával. Ez a szöveg Oroszvégesihez hasonlóan ugyancsak Antikrisztusként mutatja be Dadogó Pétert, akit a sátán kilenc éven át okított, és rávette arra, hogy parázna anyját Máriának, magát, Pétert „Jezusz”-nak, a sátánt pedig saját istenének nevezze. *Zema, V. E.*: Vizija rozkolu i. m. 209–212.

¹³⁷ Uo. 130.

¹³⁸ *Tihomir Ostojic*: Zaharija Orfelin. Život i rad mu. Beograd 1923. 103–112. A munka Anton Ruschitzka udvari gyóntatóinak Major Gergely unitus püspök 1773. évi felszentelésére elmondott prédikációjára válaszul született, amely németül is (*Predigt von der Einigkeit Christenthume über Johann Gehalten in der kaiserl. königl. Hofkapelle als der Bischof von Fogarasch Gabriel Gregorius Major... eingeweiht worden ist*) és szerbül is (*Predika od jedinstva u křstjānstvu sverhu*) megjelent a bécsi Kurzböck-nyomdában. *Dörnyei Sándor – Szávuły Mária*: Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai. II. 1761–1800. (Régi Magyar Könyvtár III./XVIII. század) Bp. 2007. 63.; *I. Tóth Z.*: Az erdélyi román nacionalizmus i. m. 231., 416.: 424. j.; *Mita Kostić*: Grof Koler kao kulturnoprosvetni reformator kod Srba u Ugarskoj u XVIII veku. Beograd 1932. 144.; *Uő*: Akatolička književnost u Srba krajem 18 veka. Glasnik Srpske pravoslavne patriarsije 2. (1921).

charishtiában, az egyszín alatti áldozást és természetesen a pápai primátus kérdését. Orfelin sajátos módon voltairianus érvekkel és a babonára hivatkozva polemizál: „az egyszerű és az akkori sötét időkben élő emberek elhitték, hogy egy afféle pápai tiltás az örök üdvösségtől őket megfoszthatják” – írta például.¹³⁹ De ami ennél is érdekesebb, hogy az ő pápa-ellenes polémiájában is megjelenik a *Jeruzsálem, az egyházak anyja* elmélet, sőt, ami egészen új momentum, mindez nála a nemzeti gondolattal egészül ki: „A mi görög egyházunk valóban igaz tanítását saját közös anyánktól, a Jeruzsálemi egyháztól, apostol által, mégpedig az istenes Pál apostol által vették át az oroszok, bolgárok, szerbek, akik valamennyien a szláv nemzethez és nyelvhez tartoznak, valamint a vlachok, akik ugyancsak a görög egyházat fogadták el.”¹⁴⁰

Szlávság és ortodoxia — a szerző interpretációjában — szervesen összetartozó fogalmak, *Jeruzsálem, az egyházak anyja* nem csupán az ortodoxokat, hanem a közös nemzetet alkotó és azonos nyelvet beszélő szláv népeket is egyesíti.

*

Oroszvégesi és Orfelin kiragadott gondolatai cseppek a tengerben. Egyelőre nem is lehet messzemenő következtetéseket levonni belőlük. Munkáik értékelése széleskörű forrásfeltáró munkát igényel. Vizsgálatuk során nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a kijevi és vele összefonódó moszkvai teológiai tradíciót, amelyhez ebben a korban a Habsburg Monarchiában élő ortodoxok különösen szorosan kötődtek: a 18. századi szerb klérus például túlnyomórészt kijevi iskolázottságú volt.¹⁴¹ Ugyancsak nagy hatást gyakorolt, különösen a románok, és értelemszerűen a helyi görögök és makedonvlachok körében az újkori görög hitvédő irodalom is.¹⁴² De nagyon fontos annak a tudatosítása is, hogy a Kárpát-medencében, legalábbis a 16. századtól kezdődően, egy határozott arcúval rendelkező ortodox polemikus irodalmi hagyománnyal kell számolni. Ez az iro-

¹³⁹ *Ostojić, T.*: Zaharija Orfelin i. m. 105.

¹⁴⁰ Uo.

¹⁴¹ *Nikola Radojić*: Kijevska akademija i Srbi. Srpski književni glasnik 30. (1913) 668–673.; *Miroslav Timotijević*: Srpsko barokni slikarstvo. Novi Sad 1996. 277–294.

¹⁴² Az újkori görög teológiai irodalom átfogó bemutatása: *Podskalsky, G.*: Griechische Theologie i. m. Ezzel kapcsolatban ki kell emelni II. Doszitheosz jeruzsálemi patriarchának (1669–1707) a 17. század végén — az erdélyi románok uniójával legszorosabb összefüggésben — a román fejedelemségekben, Bukarestben és Iaşiban végzett könyvkiadó vállalkozását, amelynek során az újkori görög polemikus irodalom színe-jáva jelent meg nyomtatásban (*Emil Turdeanu*: Le Livre grec en Russie l'apport des presses de Moldavie et de Valachie 1682–1725. In: Etudes de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des principautés roumaines. Leiden 1985. 297–316. Bibliográfiával ellátott jegyzéke e nyomtatványoknak: *M. M. Bernackij*: Doszifej II Notara /<http://www.scribd.com/doc/236616/Dositheos-II> – a leltöltés ideje: 2010. február 12./ A magyarországi ortodoxia szempontjából ugyancsak kiemelkedő jelentőségű a mai Albánia területén, Moszkopoliszban a makedonvlachok által a 18. század közepén működtetett nyomda, amely több polemikus szöveget is publikált (*Max Demeter Peyfuss*: Die Druckerei von Moschopolis, 1731–1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida. Wien 1989.). Talán maga az a tény is sokatmondó, hogy mind a Doszitheosz patriarcha tevékenységéhez, mind pedig a moszkopoliszi nyomdához köthető nyomtatványok jelentős része megtalálható a neves 18. századi magyarországi görög tudós és író Zavirasz György napjainkig épségben fennmaradt könyvtárában. *Gráf András*: Jerójiosz Zavirasz Bp.i könyvtárának katalógusa. Bp. 1935.

dalmi hagyomány ugyanakkor sem térben, sem időben nem volt elszigetelt: egy felettébb gazdag évezredes tradícióba illeszkedett, a közös nyelv, az egyházi szláv és alkalmasint a görög révén pedig állandó interakcióban volt a szomszédos és távolabbi területek ortodox, és természetesen nem ortodox irodalmával is.

Orfelin polemikus írása azonban még egy fontos dologra hívja fel a figyelmet: úgy tűnik, a modern nemzeti gondolat megjelenése nem oltotta ki a vallási polémiát. Az ortodox hitvédő irodalom a 18. század végén is, a felvilágosodás és racionalizmus hatása alatt alkotó szerzők tollából is nagyszabású műveket mutat fel.¹⁴³ Ugyanez olvasható ki I. Tóth Zoltán először 1946-ban megjelent monográfiájából is, aki az erdélyi román unitusok túlnyomórészt ugyancsak polemikus irodalmának elemzésével az erdélyi román nemzettudat 18. századi ébredését mutatta ki. Az a kérdés ugyanakkor nem merült fel a szerzőben, hogy az általa elemzett, szenvedélyes hangú szövegek vajon kikkel és mivel polemizálnak. Magukat a „nemzetiségi újjászületésről” tanúskodó gondolatokat kontextusukból kiemelve vizsgálta és nem mint polemikus érveket értékelte őket. Munkájának végkövetkeztetését pontosan ezért érzem egyoldalúnak: „az erdélyi román nemzetiségi újjászületés egészen az unió és az unitusok műve [kiemelés tőlem – K. Á.] volt. Az unitus románok már régen végigjárták a népi öntudat és a nemzetiségi öntudat fokozatait, amikor az ortodox románok még mindig a népi ösztön fokán vesztegeltek.”¹⁴⁴ Az egyelőre még homályosan kirajzolódó kép ennél bonyolultabbnak, egyszersmind sokkal izgalmasabbnak is tűnik: nem egyszerűen maga az unió, és nem maguk az unitusok, hanem mindenekelőtt az unió kapcsán kibontakozó és idővel fokozatosan *nacionalizálódó polémia* teremtette meg Kelet-Európában a modern nemzeti diskurzusok alapjait.

Mert mit is értsünk azon, hogy az ortodoxok „a népi ösztön fokán vesztegeltek”? Vagy mit is jelent a „vallás primátusa” a népi tudatban?¹⁴⁵ Ez esetben is azzal az állandó nehézséggel állunk szemben, hogy az ortodox kultúra sokszor alapjaiban különbözik a nyugatitól, ami a két kultúra lényegileg különböző tudományos feldolgozását igényli, eltérő — és gyakran mind a mai napig kidolgozatlan — metodológiát, illetve eltérő fogalmi kategóriákat. Ugyanez igaz a nemzettudatra is. Az elmúlt években nemzetközi összehasonlító kutatások kezdődtek, amelyek éppen arra keresik a választ, hogy a felekezeti hovatartozás, azaz az a tény, hogy egy nép katolikus vagy ortodox, hatással van-e, és ha igen, akkor milyen hatással van nemzet-felfogására: a modern nemzet-fogalom megjelenése előtt a vallás hogyan befolyásolta az ortodox, illetve katolikus népek

¹⁴³ Orfelin kortársa, a neves szerb történész, Jovan Rajics nevéhez is köthető egy kiadatlan és lényegében feldolgozatlan történeti munka a keleti és a nyugati egyház szakadásáról (Besprist-rastnaja istoričeskaja Povest jako o razdelenii vostočnija i zapadnija cerkvej / Elfogulatlan történeti elbeszélés a keleti és a nyugati egyház szakadásáról). Egyik kéziratát a szentendrei Szerb Püspöki Levéltár őrzi. *Nadežda Sindik – Miroslava Grozdanović Pajić – Katarina Mano-Zisi*: Opis rukopisa i starih stampanih knjiga Biblioteke Srpske pravoslavne eparhije budimske u Sentandreji. Beograd–Novi Sad 1991. 59–60.; *J. Tarnanidis*: Dve redakcije „Povesti” Jovana Rajića. Zbornik za knjizevnost, jezik, istoriju i folklor 34. (1968: 3–4. sz.) 285–291.

¹⁴⁴ I. Tóth Z.: Az erdélyi román nacionalizmus i. m. 341.

¹⁴⁵ Vö. uo. 20., 341. és másutt.

ún. protonemzeti diskurzusát.¹⁴⁶ E kutatás számára a polemikus szövegek kulcsfontosságú és kivételesen érdekes források, mert ezek éppen az eltérő vallási tradíciókból fakadó nézetek és diskurzusok konfliktusát rögzítik. Mindezek alapján vélem úgy, hogy a Habsburg Monarchia és vele együtt Magyarország történelmében is meghatározó szerepet játszó ortodox nemzetiségek identitásának egyik igen fontos, ha nem a legfontosabb szegmense marad számunkra rejtve mindaddig, amíg az évszázadok során általuk létrehozott és olvasott hitvédő szövegeket feltáratlanul és feldolgozatlanul figyelmen kívül hagyjuk.

FÜGGELÉK

A Szapolyai–Gavriil-féle levelezés fordításakor mind a négy említett forráspublikációt figyelembe vettem, amely a szakirodalom által ismert hat kéziratból ötnök tartalmazza a kiadását. Sajnálatos módon a legkorábbi, 1546-ra datált, és a szöveg új, kritikai kiadása szempontjából kulcsfontosságú, kiadatlan kézirat számomra egyelőre elérhetetlennek bizonyult. A fordítás alapjául így a kijevei Zlatoverh-Mihajlovskij-kolostor 16. század végi kézírata szolgál, amelyet Daskevics közölt 1901-ben.¹⁴⁷ Daskevics egyébként valójában Petrussevics 17. századi, meglehetősen romlott kéziratát adta ki, a kijevei kézirat szövegváltozatát csak lábjegyzetben hozza. Mivel a többi szövegkiadás (így a szerbek is) ezt a változatot erősítették meg, ezért ezt az egyébként legkorábbi kiadott kéziratot tettem most következő fordításom alapjává. A 17. századi Petrussevics-féle kézirattól eltekintve, amelyben jelentősebb kihagyások és szövegeltérések vannak, a többi kézirat nem tartalmazott olyan jelentős eltérést, amelyet egy magyar fordításban érdemes lenne jelezni. A szöveget a leglényegesebbnek ítélt tartalmi kommentárral láttam el.

I. (Szapolyai) János magyar király második levele logofetjén keresztül az áthoszi Szent Hegy protoszáznak¹⁴⁸ és egész közösségének,¹⁴⁹ amelyben beszél hitéről, törvényéről, Luther tanításáról, és arra kéri őket, hogy levélben válaszoljanak az isteni írások alapján, hogy a kánonokkal ellentétes-e a tanítása.

Nagyméltóságú, kegyelemmel megszentelődött és ékes, Isten kegyelméből a szerzetesi rendre kiválasztott Gavriilnak, az áthoszi Szent Hegy protoszáznak, Istentől kiválasztott atyának és úrnak, aki az isteni Írásokat és az atyák hagyó-

¹⁴⁶ M. V. Dmitrijev: Problematyika issledovatyelszkogo projekta «Confessiones et nationes». Konfesszionalnije tragycijij i protonacionalnije gyiszkurszi v isztorij Jevropi. In: Religioznije i etnyicseszkiye tragycijij v formirovanyij nacionalnih igyentyicsnosztyej v Jevrope. Szrednyije veka – Novoje vremja. Red. M. V. Dmitrijev. Moszkva 2008. 15–42. Vö. még a kötet további tanulmányait, pl. M. V. Dmitrijev: Konfesszionalnij faktor v formirovanyij predstavljenij o „russzkom” v kulture Moszkovszkoj Ruszi. In: uo. 218–240., Oleg Nyemenszkij: Russzkaja igyentyicsnoszty v Recsi Poszpolitij v konce XVI – perv. pol. XVII veka (po matyerialam polemicseszkoj lityeraturi). In: uo. 180–204.

¹⁴⁷ Daskevics, I.: Ogyin iz pamjatnyikov i. m. 179–201.

¹⁴⁸ A protosz az áthoszi szerzetesi köztársaság évente megválasztott elöljárója, aki Kariében székel.

¹⁴⁹ A szent közösség (iera kinotisz) az áthoszi szerzetesi köztársaságot irányító testület.

mányát ismerő tanító, oktató és lelkipásztor. Én pedig a bűnös, Krisztusnak méltatlan Mocestiből származó Lacko szolgája, aki utolsó az emberek között, a király logofetje, alázatosan leborulok a te kegyelmes személyed és valamennyi, a Szent Hegyen élő atya és testvér előtt.

Arra kérem ugyanis Szentségedet, hogy írjon nekünk az igaz emberek lelkéről, hol lesznek azok Krisztus ítéletéig, a mennyországban, vagy más helyen várják Krisztus ítéletét. És ugyancsak a bűnös emberek lelkéről, vajon Krisztus ítéletéig szenvedni fognak, avagy sem. Kérem Szentségedet, írjon nekünk arról, miként tartják, a mi papjaink ugyanis eltérően tanítják az embereknek. Egyesek azt mondják: amikor meghal az igaz ember, abban az órában lelke a mennyországba tér; míg mások azt mondják: az ítéletig nincs jutalom Istentől. Hogy mindez miképpen lehet, és miért nevezik ezt vámszedésnek,¹⁵⁰ nem értjük, de arra kérjük Önt, a Szent Írás alapján írjon erről érthetően nekünk, nehogy megbotránkozzunk.

És ugyancsak tudja meg Szentséged, hogy itt a magyar földön, és a németekén, és mindenütt a római pápa alá tartozó keresztények között számos eretnokség ütötte fel a fejét, és álpróféták jelentek meg most közöttük. Egyesek azt hirdetik, hogy nincs szükség sem böjtre, sem gyónásra, sem liturgiára, valamint, hogy nem szükséges a szentekhez, sem a prófétákhoz, sem az apostolokhoz, sem a vértanúkhöz, sem a szentséges Istenszülőhöz imádkozni, egyedül Istenhez; mert jóllehet szentek ők, Isten előtt azonban nem nyújtanak segítséget. Azt is mondják a papjaik, hogy házasodjanak, mint a mieink. Mindezt egy Luther nevű próféta tanítja. Ő ugyanis meghódította a német földet, és a papjaik házasodnak, s itt a magyar földön sokan csatlakoztak hozzá, elfogadták a tanítását, míg mások azt mondják: azt tartsátok meg, amit eddig megtartottatok. És sok a törvénytelenység köztük. Nem tudják, hogy mit tegyenek. Ezért kérjük Szentségedet, küldjön nekünk valamiféle tanítást a szent írások alapján, olyat, amilyen az első, János királynak küldött levele is volt. Ezt az első levelét őkegyelme levéltárában rendelte el megőrizni. Most pedig, fontolja meg Szentséged, lehetne-e azon fáradozni, hogyha Isten megadja, egyesüljünk, hogy egy hit legyen, egy nyáj, egyetlen pásztor – Krisztus, ahogy kezdetben volt. Mert maga a király mondta, hogy ha kibékül a német királlyal, szeretne egy zsinatot szervezni, és a mi patriarcháinkat szeretné arra a császártól kikérni,¹⁵¹ hogy legyenek ott a mi földünkön összehívandó zsinaton. Ezért küldjön Szentséged levelet a király őfelségének, a római pápának, az ő összes országába, s azok lelki tanítóinak. Rólunk pedig ne feledkezzék meg szent imáiban és a mi Urunk Istenünk és Megváltónk Jézus

¹⁵⁰ *Mitarszwo*=vámszedés. Jellemzően az ortodox tradícióban létező elképzelés arról, hogy a halál után a bűnös lelken a démonok számon kérik meg nem gyónt bűneit. A halál utáni vámszedés ortodox hagyományának legfontosabb forrása a 10. században élt Új Szent Vazul bizánci legendája (BHG/Bibliotheca Hagiographia Graeca/ 264.): *I. V Dergacsova*: Poszmertnaja szugyba i „inoj mir“ v drevnyerusszkoy knyizsnosztji. Moszkva 2004. 71–92., 205–326.; *Pentkovszkaja, T. V*: Drevnyejsij szlavjanszkij perevod Zsityija Vaszilija Novogo i jego greccseszkij original. Vizantyijcszkij Vremennyik 63. (2004) 114–128.; *Sz. G. Vilinszkij*: Zsityija szv. Vaszilija Novogo v russzkij lityerature. II. Tyekszti. Zapiszki Novorosszjiszskogo unyiverszityeta: Isztoriko-filologiceszkij fakulityet (1913: 7. sz.) A lélek halál utáni sorsának ortodox értelmezéséről: *Jean-Claude Larchet*: La Vie après la mort selon la tradition orthodoxe. Paris 2004².

¹⁵¹ „hocset ot carja iszprosziti”. A „car” titulus itt a szultánra (I. Szülejmánra) vonatkozik.

Krisztus kegyelme legyen mindnyájukkal és mindnyájunkkal, most és mindenkor és mindörökké. Amen. Kelt Buda városában, a 7042. [1533–1534.] évben. János király logofetje, Lacko Mocesti.

Az áthoszi Szent Hegy protoszának és egész közösségének I. János magyar királynak írt második levele, és válasz kérdésére, tanítójuknak, Luthernek hamis tanítása ellen.

Felséges János királynak, aki az egész magyar földet birtokolja, az egész dicsőséges királyságnak, Róma valamennyi uralkodójának, sőt magának a pápának a Szent Hegy alázatos protosza, a szentséges konstantinápolyi patriarcha protoszinkellosza,¹⁵² *Gavriil* és az egész Szent Hegy valamennyi igumenje és papja, valamint Szentséges Közösségének teljes gyülekezete. Üdvözet az Urban.

Amennyiben az egészséges hitben akarsz maradni, ezt feleljük Felségednek. Eljutott hozzánk jó szándékok, hogy szeretnéd befogadni, és nem kívánod mindenképp kísérteni az ortodox hitet, és meghallottad: a hitben igaz élni fog. Minthogy első levelünk megfelelt Felségednek, kérésedre ismét levelet írt nekünk logofeted, Lacko, hogy egy második levelet is írjunk ezekről a dolgokról, és kéred, adjunk választ, mert első levelünket kincstáradban őrzöd. Ez a levél pedig szóljon Felségednek, Róma valamennyi uralkodójának, sőt még a pápának is és mindenkinek, hogy megfogadjátok, mivel tanítóitok sokféle tanítást tanítanak nektek, amelyek nem összeegyeztethetők és nem egyeznek meg a korábbiakkal.

Különösen mostanában, amikor megjelent köztetek egy bizonyos filozófus, név szerint Luther,¹⁵³ aki tanításában tévelyeg és azt tanítja, hogy semmilyen szenthez nem kell imádkozni, se prófétához, se apostolhoz, se vértanúhoz, se szent szerzeteshez, se Keresztelő Szent Jánoshoz, se az Istenszülőhöz, egyedül az egy Istenhez, mert a szentek nem jelenthetnek segítséget Isten előtt. Mi pedig azt mondjuk neki, hogy egyáltalán nem keresztény ő, hanem gyalázatos zsidó és török a hitében, és az ortodox hittől távol áll. Hiszen Dávid próféta így ír: „Csodálatos az Isten a szentjei között”.¹⁵⁴ Mózes próféta pedig számos jelet és csodát mutatott, amint a Teremtés könyvében¹⁵⁵ írja, imádság és böjt által. Illés pedig ugyancsak imádság és böjt által három év és hat hónap után megnyi-

¹⁵² *Protoszinkellosz*: patriarchai helynök. Áthosz joghatóságát tekintve közvetlenül a konstantinápolyi patriarcha jurisdikciója alá tartozik.

¹⁵³ Luther a kéziratokban változó névalakkal szerepel, a kijevi kézirat Luftor/Ljuftor néven említi, a későbbi kéziratokban — szláv protestáns-ellenes polémiával összhangban — a beszélőnévként is használt Ljutor nevet találjuk meg (ljutij=kegyetlen, szörnyűséges, a szó egyébként a korábbi polemikus irodalomban is az eretnkségek egyik állandó jelzője).

¹⁵⁴ Zsolt 67/68,36. (Septuaginta szerint).

¹⁵⁵ Mózes csodáiról a Kivonulás (Mózes második) könyve tudósít. Ebben az időben a szláv írásbeliségben túlnyomórészt a liturgikus és nem az olvasási igények szerint összeállított szentírási gyűjtemények voltak elterjedtek, amelyek az egyes olvasmányokat szövegkörnyezetükből kiragadvatartalmazták. Valószínűleg elsősorban ezzel magyarázhatók a szöveg pontatlan bibliai forrás-hivatkozásai.

totta az egeket,¹⁵⁶ és az összes próféta nagy csodákat és csodás jeleket mutatott, és halottakat támasztott fel imádság és böjt által. Az apostolok pedig az egész világot körbejárták és meggyőzték, és nagy csodákat és jeleket vittek véghez imádság és böjt által, amint ezt az Apostolok Cselekedetei megírja. A vértanúk pedig tüzet oltottak ki, vadakat szelídítettek meg, és ugyancsak halottakat támasztottak fel. Szent ereklyéik pedig mirónt¹⁵⁷ árasztottak, és árasztanak mind a mai napig és mindenféle betegséget meggyógyítanak, azokét, akik hittel hozzájuk folyamodnak, mind a mai napig, életük során és haláluk után is. Ugyanígy a szent szerzetesek is imádsággal és böjttel halottakat támasztottak fel és számtalan csodát mutattak fel, Keresztelő Szt. János is, akinél nagyobb nem támasztott fel, amint erről maga az Úr tett tanúbizonyságot,¹⁵⁸ és az Istenszülő is, akihez így szólt az arkangyal: „a Szentlélek száll rád és a Magasságos ereje árnyékoz be téged”.¹⁵⁹ Hogy ne imádkoznánk tehát a szentekhez? Nem úgy könyörgünk hozzájuk, mint istenekhez, hanem azt kérjük tőlük, hogy esedezzenek Istenhez értünk, a mi üdvösségünkért, mindennél, amire szükségünk van, hatalmuk van ugyanis mint Isten és az Ő országa fiainak és örökösének. Amint az apostol is mondja: „Akiket pedig Isten Lelke vezérel, azok Isten fiai”.¹⁶⁰ És ismét a szent evangéliumban: „Ám akik befogadták, azoknak hatalmat adott, hogy Isten gyermekei legyenek.”¹⁶¹ Hogyan is mondhatod esztelenül, hogy nem szabad a szentekhez imádkozni?

De tévelyeg az is, aki azt mondja, hogy sem böjtre, sem imádságra, sem gyónásra nincs szükség. Vajon nem böjtölt-e a valamennyi próféta, apostol, vértanú és szent? És minden szent megdicsőült, amint az Úr isteni ihletettségu fegyverei, az apostolok is tanítanak erről bennünket a 69. kánonban, és ezt a kánonjukat a hatodik zsinat¹⁶² istenhordozó szent atyái is megerősítették és törvényre emelték. Közöttük volt ezen a szent zsinaton Szent Agathón¹⁶³ római pápa is. Így hangzik a szent apostolok kánonja: „Ha valamely püspök, vagy presbiter, vagy diakónus, vagy felolvasó, vagy énekes, vagy egyszerű ember a nagy szent negyvennapos böjtben,¹⁶⁴ és egész évben szerdán és pénteken nem böjtöl, hacsak testi betegség nem gátolja, fokoztassék le, ha pedig egyszerű ember, közösítették ki.”¹⁶⁵ Ezt mondja ki a szent apostolok kánonja, a hatodik egyetemes zsinat szent és istenthordozó atyái a római pápával együtt pedig, amint mondtam nektek, törvényerőre emelték és még három további böjtot rendeltek nekünk és törvényesítették a római pápával együtt: a mi Urunk Jézus Krisztus születése,¹⁶⁶ a Szentsé-

¹⁵⁶ Jak 5,17-18.

¹⁵⁷ *Mirón*: szent olaj.

¹⁵⁸ Mt 11,11; Lk 7,28.

¹⁵⁹ Lk 1,35.

¹⁶⁰ Róm 8,14.

¹⁶¹ Jn 1,12.

¹⁶² A trullloszi, ún. *quinisexta* (ötöd-hatodik) zsinaton, 692-ben.

¹⁶³ A trullloszi zsinaton nem I. Szent Agathón (678-681), hanem I. Szent Szergiusz pápa (687-701) vett részt.

¹⁶⁴ A húsvét előtti nagyböjtről van szó.

¹⁶⁵ Kánonok könyve. I. Ford. Berki Feriz. Bp. 1946. 43.

¹⁶⁶ Karácsonyi böjt: november 15-től december 24-ig, negyven napos böjtot tart az ortodox egyház.

ges Istenszülő elszenderedése¹⁶⁷ és a szent apostolok évenkénti ünnepéhez¹⁶⁸ böjtöt rendeltek és törvényben erősítették meg, hogy minden héten három napon, hétfőn, szerdán és pénteken böjtöljünk. A szent atyák eme hagyományát valamennyi ortodox egyház elfogadta, és mind a mai napig megtartja, és így, böjttel, imádsággal, irgalmassággal és gyónással megtisztulunk a bűnöktől. A gyónásról pedig vajon nem hallottátok-e miként beszél a szent evangélium: Jánoshoz mentek az emberek, és miután megvallották bűneiket, megkeresztelte őket.¹⁶⁹ És ezt törvényesítette Jézus Krisztus, a mi igaz Istenünk, amikor ezt mondta az apostoloknak: „amit megköttök a földön, kötve lesz a mennyben is, amit pedig feloldotok a földön, oldva lesz a mennyben is”.¹⁷⁰

Az utolsó ítéletről pedig így ír az evangélium:¹⁷¹ akkor a könyveket kinyitják, és minden tett feltáruul. Akkor a megvallott bűnök eltöröltetnek és elengedtetnek. Az a lélek, amely gyónt és feloldoztatott a földön, sértetlenül fog áthaladni a levegő fejedelmeinek¹⁷² vámszedésén. Ám a lélek, amely nem gyónt, a vámszedéskor fennakad, és kiirattatik az élet könyvéből és elítéltetik tettei miatt.

Krisztus feltámadása előtt pedig minden lélek, az igazak és a bűnösök is az alvilágban voltak az ördög hatalmában, és Krisztus feltámadását hat hónappal korábban előkészítette Keresztelő Szent János az alvilágban és ott mindenkinek hirdette, hogy hódoljon, midőn eljön Krisztus. És akik hódoltak és hittek, kijöttek és bevonultak a szent városba, amint írja, megjelentek sokaknak, és a paradicsomba került valamennyi igaz lélek. És így a feltámadás óta az igazak lelke a mennyekben és a paradicsomban van, együtt járnak az angyalokkal és csodákat tesznek, és mind a mai napig gyors segítségük és forró pártfogóik azoknak, akik hozzájuk imádkoznak. A bűnös lelkek azonban az ítéletig fogva lesznek tartva. Isten Egyháza pedig szüntelenül imádkozik az igazhitűekért, adományokat tesz és liturgiát mutat be értük, és kiszabadítja az igazhitű bűnösök lelkét a kínból, amint Theodóra császárnő is kikönyörögte férjét, Theophilosz császárt, aki ikonromboló volt,¹⁷³ és Egyszerű Szent Pál is kikönyörögte tanítványát. És sok mást is találunk az isteni írásban.

De még inkább a hitetlenekért. Mert bár az isteni írás nem mondja, hogy haláluk után imádkozni kell a hitetlenekért, azt azonban mondja, hogy az élőkért és a hitetlenekért könyörögni kell. Erről a *Nyikonban*¹⁷⁴ és a *Zlataja Cep-*

¹⁶⁷ Nagyboldogasszony böjtje: augusztus 1-től augusztus 14-ig.

¹⁶⁸ Szent Péter és Pál böjtje: mindenszentek vasárnapját (pünkösdi utáni első vasárnapot) követő hétfőtől június 28-ig.

¹⁶⁹ Mt 3,6; vö. Mk 1,5.

¹⁷⁰ Mt 18,15–18.

¹⁷¹ Vö. Jel 20,12. Az utolsó ítéletről az evangéliumok több helyen (pl. Mt 24,43; 25,31–46; Mk 13,3–37; Lk 21,25–36) beszélnek, de a szöveg szemmel láthatóan alapvetően nem az evangéliumi elbeszéléseken alapszik.

¹⁷² Vö. Ef 2,2.

¹⁷³ A szláv (és a bizánci) irodalomban rendkívül elterjedt történet az utolsó ikonromboló császárról, Theophiloszról (829–842) és képvédő feleségéről, a férjét a halála utáni büntetéstől imáival megmentő Szt. Theodóra császárnéről. *D. E. Afinogenov: „Poveszty o proscsenyii imperatora Feofila” i Torzsesztvo Pravoszlavija. Moszva 2003.*

¹⁷⁴ Nyikon Csernogorec (Fekete-hegyi Nikon), 11. századi bizánci kánonjogásznak két gyűjteménye volt ismert és elterjedt a szláv írásbeliségben: a *Pandekti (Pandektész)* és a *Taktikon*. Míg a

ben¹⁷⁵ is találsz beszédet. Hiszen Szent Tekla a hitetlen Fulthanát¹⁷⁶ mentette meg imádságával és Dialógus Szent Gergely pápa¹⁷⁷ Trajanus császáért¹⁷⁸ könyörgött, aki pogány volt, és liturgiát mutatott be érte, és hangot hallott a mennyből: „Trajanus császár imádságaidért megmenekült a szenvedéstől”. Ne feledkezzél meg hát imádkozni a hitetlenekért. A szentek imádságai és esedezései, megemlékezésük a liturgián ugyanis, az adományokkal és a bűjttel megmentik a bűnösöket a büntetéstől, a bűnöktől való megtisztulást és örök életet szereznek lelkük számára.

De még ebben a jelen életben is segítségünk ők, kik a bajokban hittel és imádsággal hozzájuk folyamodunk. Nem olvastátok vagy hallottátok, ó nyomorult Luther és a te követőid, a szent atyák és a szent vértanúk életét, akik Krisztus Istenünkért vérüket hullatták? Ha akarod, ismerd meg most, hogy a mirónt árasztó Csodatevő Szent Miklós,¹⁷⁹ akinek a teste Bariban nyugszik, miként mentett meg három katonát Myrában az igaztalan haláltól Nagy Konstan-

---

Taktikon kommentárral ellátott kánonjogi gyűjtemény volt, addig a *Pandekti* az egyházatyák írásainak és hagiografikus, aszketikus műveknek *florilegium*-szerű gyűjteménye. Valószínűbb, hogy ez utóbbira utal a szerző. L. A. Gerd: Iz Taktyikona Nyikona Csernogorca. In: Biblioteka lityeraturi Drevnej Ruszi. 8. Moskva 2003. (<http://www.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5131> – a leltés ideje: 2010. február 20.); D. M. Bulanyin: *Pandekti* i Taktyikon Nyikona Csernogorca. In: Szlovar knyizsnyikov i. m. I. 292–296.

¹⁷⁵ A *Zlataja Cep* (vagy *Zlataja Csep* = Aranylánc) ugyancsak vegyes és változó összetételű és a 14. századtól kezdve széles körben elterjedt gyűjtemény. Három változatát szokás megkülönböztetni, a harmadik típus a Nyikon-féle *Pandekti* egy szerkesztett változata, valószínűleg ezt a típust idézi Gavriil. *Zlataja cep*. Tyeksztii, isszedovanyija, kommentarii. Red. M. Sz. Krutova. Moskva 2003.; M. Sz. Krutova – N. N. Nyevozorova: *Zlataja csep*. In: Szlovar knyizsnyikov i. m. I. 184–187.

¹⁷⁶ „Fulfanu”-Phalkonilláról van szó, Tryphaina lányáról, aki hitetlenül, pogányként halt meg, és akit Pál apostol tanítványa, az első keresztény vértanúnőként tisztelt Tekla imádságaival mégis üdvözített (ünnepe: szeptember 24.). A történetet rögzítő *Acta Pauli et Theclae* különböző változatai rendkívül elterjedtek voltak a szláv irodalomban. CANT (Clavis apocryphorum Novi Testamenti) 211.III. A szöveg magyar fordítása: Az apostolok csodálatos cselekedetei. Bp. 1996. 79–89., itt 86–88. Vö. még *Trumbower, J. A.*: *Rescue for the Dead* i. m. 56–75. A szerző forrásai azonban nyilvánvalóan az általa említett gyűjtemények voltak. Érdekes megjegyezni, hogy a 15. század végétől egy új gyűjtemény-típus alakult ki a szláv irodalomban, az ún. *szinogyik szbornyik*. A halottakért való imádkozás és halotti szertartás végzéséhez összegyűjtött halottak neveit tartalmazó könyvet (a tulajdonképpeni *szinogyikot* vagy *pomjannyikot*) az idő előrehaladtával egyre több, a lélek halál utáni sorsával kapcsolatos, részben hagiográfiai szöveggel egészítették ki, többek között a Gavriil által említett Theodóra-, Tekla- és Dialógus Gergely-legendák részleteivel is. *Dergacsova, I. V.*: *Poszmertnaja szugyba* i. m. 152., 175–176., 188. Ugyancsak érdekes adalék, hogy ugyanerre a két történetre, Teklára és Dialógus Gergelyre hivatkozott Markosz Eugenikosz (Efezusi Márk) a firenze–ferrari zsinat purgatórium-vitájában: *L. Petit*: *Documents relatifs au concile de Florence*. *Patrologia Orientalis* 15. (1920) 39–60., itt 43. (erről bővebben l. a tanulmányt).

¹⁷⁷ I. Nagy Szent Gergely pápa (590–604), nevét a Dialógus című művéről kapta. Az említett történet a bizánci tradícióban egy Damaszkuszi Szent János neve alatt fennmaradt szöveg, az *Oratio de his qui in fide dormierunt* (Beszéd azokról, akik hitben elhunytak, CPG /Clavis Patrum Graecorum/ 8112, BHG /Bibliotheca Hagiographica Graeca/ 2103t) nyomán terjedt el. Vö. *Trumbower, J. A.*: *Rescue for the Dead* i. m. 141–146.

¹⁷⁸ *Uralk.* 98–117.

¹⁷⁹ A szláv Szent Miklós-hagyományról, a szláv legenda 14–15. századi kéziratának kiadásával: Szvjatyityel Nyikolaj Mirlikijszkij v pamjatnyikah pizmennosztyi i ikonografii. Red. G. Kloková – M. Krutova. Moskva 2006; Vö. még: *O. V. Tvorogov*: *Zsityije Nyikolaja Mirlikijszkogo*. In: Szlovar knyizsnyikov i. m. I. 168–172.

tin császárnál¹⁸⁰ és másoknál tett közbenjárása által; hogy miként tépte ki a hóhér kezéből a kardot, aki sietett halálba küldeni az igaztalanul elítélteket. Ismerd meg számos más csodáját is, amelyet tengeren, szárazföldön az életében és a halála után tett és tesz is mind a mai napig. Mindenki, aki hittel folyamodik hozzá, hogy valami hasznosat kérjen tőle, azt mindenképpen meg is kapja. Vagy nem olvastad Szent György vértanú életét, passióját és a számos csodát, amit tett? Nézd meg az ikont, az ő szent képmását, hogy miként ölte meg a sárkányt és miként mentette meg a szüzet, a király leányát a kegyetlen haláltól, attól, hogy a sárkány lenyelje őt. És ismerd meg a többi prófétát, apostolt, vértanút, szent főpapot, szerzetest és aszkétát, akiket sokaságuk miatt e levélben nem is említünk meg, s akikhez nem engeded, hogy imádkozzunk. Istentelen tanításoddal, azzal, hogy a bőjtöt és a bűnök meggyónását sem engeded, elpusztítod Krisztus nyáját. Ezek a fent elmondott dolgok aligha olvashatók ki az isteni írásokból, s ha nem térsz észhez — amint meg van írva: a bölcs embernek egyetlen szó is elég — bizonyosan sok lelket fogsz a pokol fenekére juttatni, azokét, akik téged követnek a magadéval együtt, amint Pál apostol mondja: „Mert mindnyájunknak meg kell jelennünk Krisztus ítélőszéke előtt, hogy mindenki elvegye a béréit, aszerint, hogy jót vagy gonoszt cselekedett testében”.¹⁸¹ Erről legyen is elég ennyi.

A tisztátalan, hitetlen és meg nem keresztelt lelkek pedig a démonok¹⁸² fogságában várnak Krisztus ítéletére. A második eljövételkor a hívők lelkei Krisztus fogadására indulnak és a jobbára állnak, a hitetlen eretnekek ellenben a baljára. Az igazak pedig áldást és a világ kezdete óta számukra előkészített országot kapják meg, a hitetlenek ellenben, mégha igaznak is tartják magukat, mégis eretnek tanításokat vallanak, átokban részesülnek és az ördög és annak angyala számára készített tüzes kín lesz a részük, amint erről Krisztus az evangéliumában beszél. És mindezt megerősítve ismét ezt mondja: „Az ég és a föld elmúlik, de az én beszédeim nem múlnak el”.¹⁸³ Az isteni írások alapján ezt a választ adjuk nektek a fent leírt állításokra.

Ugyancsak kéri királyi felséged, hogy a római egyházzal kapcsolatban is írjunk választ. Emez azonban sohasem volt az egyházak anyja, hanem a jeruzsálemi egyházat tekintették annak, amikor még egység volt az ortodox patriarchák között. Az isteni Írás ugyanis egyedül a jeruzsálemi szent egyházat nevezi az egyházak anyjának, amint ezt a Szentlélek mondja Ézsaiás próféta által: „Sionról jön a tanítás, és az Úr igéje Jeruzsálemből”,¹⁸⁴ amint ez meg is történt. Ugyanígy az evangéliumban is a leghitelesebb bizonyosságot találd meg arról, hogy Krisztus Istenünk jeruzsálemi területen, Betlehemben született, bűneinkért megfeszítetett, eltemettetett és feltámadt a halottak közül és csodákat tett, és tanította törvényét és innen ment fel a mennybe és felemelkedésekor az angyalok ezt mondták az apostolainak: „Galileai férfiak, miért álltok itt az ég

¹⁸⁰ Uralk.: 306–337.

¹⁸¹ 2Kor 5,10.

¹⁸² Itt kezdődik a Radojičić által közölt, 16. századi szerb kézirat. *Radojičić, Dj. Sp.: Drugo „Poslanie” i. m.; Radojičić, Dj. Sp.: Luther im altserbischen Schrifttum i. m.*

¹⁸³ Mt 24,35.

¹⁸⁴ Ézs 2,3.

felé nézve? Úgy jön el, ahogyan láttátok őt felmenni testileg a mennybe”.¹⁸⁵ Mindez Jeruzsálemben történt, és nem Rómában, ahogyan azt a szentek egyike, Damaszkuszi Szent János egyházi énekszerző a prófétákat és az evangéliumot követve mondja, az egyházi énekekben énekelve: „Örvendezz szent Sion, egyházaknak anyja, Istennek hajléka, mert te nyerted el elsőként a bűnöknek bocsánatát a feltámadás által”.¹⁸⁶

A római egyház pedig tanítóival távol áll most az egészséges tanítástól, amint azt ti magatok írtátok nekünk, tanúságot téve erről. A prófétának pedig ezt mondja Isten ezekről: „sok pásztor pusztította szőlőmet”.¹⁸⁷ És tudjátok meg, hogy [a római egyház] levált az egyetemes ortodox egyházaktól, és most egyformán nem tartja be sem a bűntöket, sem az egyházi törvényeket, sem a hitvallást,¹⁸⁸ sem a keresztséget,¹⁸⁹ sem a liturgiát, sem a kenyeret, amit Krisztus Istenünk testében ad nekünk,¹⁹⁰ sem a hódolatot. Figyelj ide jól, a római pápa mind a hét egyetemes zsinaton ott volt, együtt a többi patriarchával, és valamennyi itt fent leírt kánont ők írták, és meg is tartották azokat, együtt dicsőítették a Szentháromságot, és mindezekről egyformán gondolkodtak. A hetedik zsinaton ugyanis Hadrianus római pápa¹⁹¹ vett részt. S azután Konstantinápolyban ikonrombolás volt,¹⁹² Leó pápa¹⁹³ pedig látva az ikonromboló császárok erőszakosságát, belső Frankiából elhívott egy bizonyos Károlyt,¹⁹⁴ és Rómába hozta őt, és császárrá tette. S ezzel a Károllyal együtt érkeztek az istentelen Areiosz¹⁹⁵ tanítványai, Makedoniosz¹⁹⁶ és

¹⁸⁵ Mt 28,19.

¹⁸⁶ 8. hang, vasárnap, *Uram, Tehozzád kiáltottam* utáni harmadik sztychira. Hymnologion (Magyar orthodox énekeskönyv). I. Ford. és összeáll. Berki Feriz. Bp. 1969. 122.

¹⁸⁷ Ézs 12,10.

¹⁸⁸ Utalás a *Filioquère*.

¹⁸⁹ A bizánciak és a latinok között vita tárgyát képezték a különféle eltérő liturgikus szokások, így pl. Kéruliosz I. Mihály konstantinápolyi patriarcha (1043–1058) szlávra is lefordított levele Péter antiókhiai patriarchához. (11. sz.) a keresztelekor alkalmazott egyszéri alámerítkezést említi, mint az ortodoxtól eltérő latin szokást (az ortodoxok háromszor merítkeznek). Vö. Popov A.: *Isztoriko-lityeraturnij obzor* i. m. 53.; *Meyendorff, J.*: A bizánci teológia i. m. 145.

¹⁹⁰ Utalás a kovászra: míg a latinok kovásztalan, addig az ortodoxok kovászos kenyérral végzik az eucharisziát. A középkori szláv latin-ellenes vitairadalomban ez a kérdés szerepelt a legnagyobb hangsúllyal.

¹⁹¹ I. Hadrianus pápa (772–795), a hetedik zsinat 787-ben volt.

¹⁹² A bizánci ikonrombolás 726–843 között zajlott, a képrombolókat a hetedik, Konstantinápolyban 787-ben tartott egyetemes zsinat ítélte el.

¹⁹³ III. Leó pápa (795–816).

¹⁹⁴ Nagy Károly római császár (768–814).

¹⁹⁵ Latinosan: Arius (260 körül – 336), alexandriai pap. Krisztus istenségét tagadta, az Atyánál alacsonyabb rendűnek és teremtménynek tartva a Fiút. Az I. egyetemes, nikaiai (niceai) zsinaton (325) ítélték el eretnokségét. Az alább említett Makedoniosz és Apollinarisz nem voltak a tanítványai, mégha az egyes tanítások között lehet is kapcsolatot kimutatni.

¹⁹⁶ Makedoniosz konstantinápolyi püspök (†360 után) a Szentlélek alacsonyabb rendűségét tanította a másik két isteni Személlyel szemben, valamint teremtett voltát. Tanítását a második egyetemes, konstantinápolyi zsinaton (381) ítélték el, amely egyszersmind a Szentlélek istenségéről szóló ortodox tanítást rögzítette. Makedoniosz neve a *Filioque*-polémia miatt szerepel itt, az ortodoxok álláspontja szerint ugyanis a katolikusok éppen ezt, a konstantinápolyi zsinaton elfogadott tanítást csorbították meg, amikor a hitvallásba betoldották a *Filioque* szót, vagyis, hogy a Szentlélek nem csak az Atyától, hanem az Atyától és a Fiútól (*Filioque*) származik. Magáról a Filioque-vitáról: *Papadakis, A. – Meyendorff, J.*: A keresztény Kelet i. m. 323–338., 566–568.

Apollinarisz,¹⁹⁷ és elkezdtek Rómában azt tanítani, hogy a Szentlélek az Atyától és a Fiútól ered, és hogy minden szombaton böjtölni kell, és hogy Krisztus testében ostyát kell bemutatni és nem kenyeret, ahogy azt Krisztus meghagyta. Sok más törvénytelenséget is tanítottak, és eltérítették az embereket, és a pápák is elfogadták ezeket, Isten egyháza pedig elzüllött és bűzleni kezdett. Felismervén ezt a többi patriarcha, nevezetesen a konstantinápolyi, az alexandriai,¹⁹⁸ az antiókhiai és a jeruzsálemi patriarcha,¹⁹⁹ nem emlékeztek meg többet róluk, és a hét egyetemes zsinat átkát helyezték rájuk és kizárták őket az egyetemes ortodox egyházból.

Ezután volt egy pápa Rómában, Dadogó Péter, aki parázna volt. Amikor saját szemével meglátta ezt a római riga,²⁰⁰ levágta a fél bajszát és a fele szakállát és elűzte őt a trónról. Ő pedig megalázkodott és kérte Rigát, hogy adjon neki negyven napot, hogy felettébb megbánhassa bűnét. És átadva a trónt, ez is történt. És így történt, hogy a börtörtoronyban egy galambot etetett és megtanította arra, hogy a szájából vizet igyon, a füléből pedig bűzát egyen. A negyven nap elteltével pedig arra kérte Rigát, hogy hirdettesse ki, hogy az egész város gyűljék össze és hallgassa meg a pápa beszédét. A pápa pedig a börtörtorony ablakában megjelent és a galambot mindenki láttára szabadon eresztette. A betanított galamb pedig odament a füléhez, hogy bűzát egyen, és a szájához, hogy vizet igyon. Ezután lejött a toronyból, és így szólt az egész néphez: semmit nem láttatok akkor odafenn a tornyon? És mind ezt mondták: láttuk a Szentleket mint galambot amint a füledbe és a szájadba sűg valamit. Árudd el nekünk, mit mondott neked! És ezt mondta nekik: mindannyian vegyetek egy követ a kezeitekbe. És úgy tettek. S így szólt hozzájuk: a Szentlélek azt mondja, hogy öljétek meg Rigát. És megölték. És így szólt: úgy tetszik Istennek, hogy a pápa és a Riga egy személy legyen. És így is történt. És onnantól kezdve nem voltak királyok Rómában, a pápáknak és a papoknak pedig nincsen bajszuk, se szakálluk, ahogyan neki sem volt.

Ezután tartott egy lányt, aki István archidiakónus nevét viselte és férfi ruhában járt, és vele paráználkodott. Halála után ő lett az utódja mint István pápa. Vízkereszt ünnepén pedig ő szolgált, s kiment a Tiberis folyóhoz, hogy a tipikon szerint vizet szenteljen. István pápa pedig ott szült egy gyereket. S ak-

¹⁹⁷ Apollinarisz (†390 körül) laodikeai püspök. Bár elfogadta, hogy Krisztus testileg emberré lett, vitatta azonban, hogy értelmi lelke (nűsz) is emberi lett volna. Mínhogy az ortodox értelmezés szerint az eucharisztikus kenyérben a kovász Krisztus emberi lelkét jeleníti meg, a kovásztalan kenyér véleményük szerint apollinarista eretnkség, amelyet viszont ugyancsak a második egyetemes zsinat elítélt. A kovász-vitáról: *Meyendorff, J.*: A bizánci teológia i. m. 145–146.

¹⁹⁸ Itt ér véget a Matic által közölt, 17. századi szerb kézirat. *Matic, S.*: Pismo Gavrilovo i. m. 5–17.

¹⁹⁹ Az egyetemes zsinatok kánonjaikban rögzítették az öt kiemelt püspökség, vagyis patriarchátus tiszteletbeli rangsorát. Az ortodox álláspont szerint ezek egymással egyenrangúak, mégha a tiszteletbeli elsőség Rómát is illette meg („primus inter pares”, vagyis első az egyenlők között), őt követte a tiszteletbeli rangsorban Konstantinápoly, Alexandria, Antiókhia, végül Jeruzsálem – ahogy Gavriil is említi őket. Az öt patriarchátusnak ezt a kiemelt státuszt biztosító rendszerét nevezik *pentarchiának* (magyarul l. *Imrényi Tibor*: A „Moszva-harmadik Róma” elmélet az ortodox ekkleziológia és kánonjog tükrében. Aetas [1998: 1. sz.] 42–46.; Az orthodox kereszténység. Szerk. Berki Feriz. Bp. 1984. 29–39.).

²⁰⁰ *Riga* = király, feltehetően a latin *rex* szóból.

kor mindenki számára nyilvánvalóvá lett a gyalázat, és attól fogva Rómában nem szentelnek vizet Vízkeresztkor. És azt, aki pápa akar lenni, megvizsgálják, hogy férfi-e, és körbejárva az illetőt ezt mondják a népnek: masculus, masculus, vagyis férfi. És így ültetik a székükbe a pápákat, s teszik ezt a római egyház papjai miatt, akik ilyeneket cselekszenek. Ugyanígy tanít ez a mostani tanítók, Luther is, amit ti magatok is tanúsítotok, leírva nekünk az ő istentelen tanításait. S az ilyen régi és mostani tanítók és papok miatt nem lehet azt soha az egyházak anyjának nevezni, hiszen az ő leányai, az ortodox egyházak látva ezt a leprást, eltávolodtak tőle és mint megüszkösödött végtagot elvetették maguktól. Nem tartották meg ugyanis az apostolok és a hét egyetemes zsinat istenthordozó atyáinak a törvényes hagyományait, akik a római pápákkal együtt meghagyták, hogy az egyetemes egyházaknak egyformán meg kell tartaniuk az ortodox hitvallást, ami így hangzik: „Hiszek egy Istenben”. Mint ahogyan a szent apostoloknak és a hét egyetemes zsinat istenthordozó atyáinak egyéb hagyományait is megtartjuk, és azon az építményen állunk, amelynek alapjait a próféták, apostolok és szent atyák vetették meg, egybehangzón megtartván hagyományukat, szilárdan és meginghatatlanul őrizve az igaz gondolkodást és az igaz hitet. S amit mondtunk, azt mi ortodoxok meg is tartjuk, a sokból keveset összegyűjtve, mert ha minden szükséges dolgot megírnánk nektek, a számos római ország sem lenne képes befogadni a teleírt könyveket,²⁰¹ ezért a levelet be is fejezem.

A kezdet nélkül való Atya és a vele egylényegű Fió és az Atyától származó Szentlélek, az egylényegű Szentháromság dicsőségére, akit illet a hódolat és a dicsőség, mindörökkön örökké. Ámen.

---

²⁰¹ Vö. Jn 21,25.

Tusor Péter

A PRÁGAI NUNCIATÚRA TERVEZETEI A TRIENTI KATOLICIZMUS MAGYARORSZÁGI TERJESZTÉSÉRE A 16–17. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Magyarországon a kora újkori katolicizmus megteremtésének egyik legfontosabb sajátossága, hogy kibontakozására nem kerülhetett sor abban a történelmi periódusban, amikor még érdemben számíthatott volna a római központ bekapcsolódására.

A királyságbeli feltételek e téren még az erdélyieknél is kedvezőtlenebbek voltak. Ott a püspökség szekularizálása miatt és a hangsúlyosabb jezsuita jelenlétnek köszönhetően több önálló római kezdeményezésnek lehetünk tanúi.¹ Kolozsvárral ellentétben a Habsburg-ország részben például nem került sor pápai kollégium felállítására. Itthonról rendszerint még a római *Collegium Germanicum et Hungaricum* magyar alapítványi helyeit sem tudták kihasználni.

A 16–17. század fordulója táján a prágai — Habsburg-udvarban működő — pápai nunciaturán készített néhány tervezetből azonban világosan kirajzolódik, hogy még a reformlendületében megtorpanó pápaság részéről is fogalmazódtak meg átfogó koncepciók a protestantizmussal versenyképes, a korabeli viszonyok között modernnek számító magyarországi katolikus konfesszió megszervezésére.

1. Cesare Speciano emlékirata, 1593

Az 1593 körül papírra vetett reláció (később adott címe szerint: *Discorso dello stato della religione cattolica nel regno d'Ungharia*) a pápai Államtitkárság felszólítására 10 pontban foglalja össze a tennivalókat. Jórészüket a háborús viszonyok miatt inkább a jövőre nézve tartja kivitelezhetőnek, mintsem azonnal. Szerzője minden kétségen felül Cesare Speciano cremonai püspök, prágai nunciussal²

---

¹ L. pl. *Ladislav Szilas*: Der Jesuit Alfonso Carrillo in Siebenbürgen 1591–1599. Rom 1966.; Erdélyországi követek jelentései VIII. Kelemen pápa idejéből. Kiad. Veress Endre. (Monumenta Vaticana Hungariae II/3). Bp. 1909. v–xx.; ill. néhány, a 17. század elején készült jezsuita tervezet: Jezsuita okmánytár. I/1–2. Erdély és Magyarországot érintő iratok 1601–1606. Kiad. Balázs Mihály et al. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 34.) Szeged 1995. Nr. 126–128., 209., 245–246., és passim. A javaslatok leghangsúlyosabb eleme a püspökség visszaállítása.

² Eletpályájára: Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII. für die Nuntien und Legaten an den europäischen Fürstenhöfen 1592–1605. I–II. Hg. Klaus Jaitner. (Instructiones pontificum Romanorum) Tübingen 1984. I. ccli–cclii. A prágai nunciatura reformszerepére l. *Jochen Köhler*: Der Beitrag der Prager Nuntiatur zur Festigung des Katholizismus in Ostmitteleuropa. Historisches Jahrbuch 93. (1973) 336–346.

azonosítható. Az emlékirat a pápai diplomácia azon, már-már szokványosnak mondható célkitűzésein túl, hogy elérje az uralkodónál a katolikusok kizárólagos alkalmazását a fontosabb posztokon, illetve az egyházi javadalmak visszaadását és betöltését (kiváltképpen a fél országrészt felölelő, szinte színprotestáns Egerét, valamint az ország egyetlen szemináriumával rendelkező Esztergomét), több különleges elképzelést is körvonalaz.³

Ilyen például a kapucinusok vagy még inkább a sarutlan karmeliták behozatalának ötlete, továbbá a Kassán felállítandó jezsuita kollégium és szeminárium vélhetően a jezsuita Antonio Possevinóra visszavezethető terve.⁴ Az alapítósokat részben a periférikus fekvése miatt be nem vált turóci (znióváraljai) kollégium áthelyezésével, részben egy-egy Kassa közeli apátságnak és prépostságnak — talán Tapolcának és Mislének — a kamarától, illetve a protestánsoktól történő visszaváltásával látja kivitelezhetőnek.⁵ Egy esetleges pápai pénzügyi közreműködés lehetőségére is tesz halvány utalást. Kiemeli, hogy a prépostság visszaszerzését mindössze 12–15000 forintból meg lehetne oldani.⁶ Ezután a (turóci prépostsággal együtt) három javadalom bevételei fedeznék az évi 10000 forintos működési költségeket. Különösen akkor, ha a magyar főpapok, akik a török háború kitörése előtt kivétel nélkül tartottak Bécsben egy-két növendék, szintén hozzájárulnának valamivel. Az összeg száz növendék tartására len-

³ A már sokak (Fraknoi Vilmos [tévesen a Biblioteca Casanatensére hivatkozva], Natale Mosconi, Ludwig von Pastor, Tóth László, Molnár Antal stb.) által idézett irat keletkezése 1593 és 1596 közé helyezhető (a tizenöt éves háború már kitört, a régóta üresedésben álló Eger és különösen Esztergom pedig nincs betöltve); a „vostra signoria illustrissima mi commanda con le lettere passate...” kezdősora pedig egyértelműen elárulja, hogy a nuncius és az Államtitkárság iratváltásáról van szó. Mivel a szerző azt írja, hogy nem régóta tartózkodik állomáshelyén, az 1593-as esztendő valószínűsíthető. A szöveg talán azon relációk sorába illeszthető, amelyeket az új nunciások — visszaigazolandó, illetve kijavítandó az elődjük finálrelációjába és az ő fűtásításukba foglaltakat — szolgálatba lépésük után szoktak készíteni rendszerint az új római kurzus számára (de inkább alkalmi megrendelésre, mintsem a finálrelációkhoz hasonló egyetemesen kötelező érvénnyel). Teljesen ehhez hasonló Gaspere Mattei nuncius 1639. évi jelentése is. Vö. *Péter Tusor*: Due relazioni di Gaspere Mattei nunzio apostolico a Vienna dello stato «delle cose» e di religione nel regno d'Ungheria (1639). In: *Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae XI.* (Studi e testi 423.) Città del Vaticano 2004. 671–690. Egzaktabb bizonyítékokat hozó kutatás folytatása a szerzőséget illetően nem csekély nehézséggel járna, hiszen ezen évek nunciusi iratai lappanganak. A forrás lehelye: Biblioteca Corsiniana, Roma; vol. 677 (35 B 6), fol. 338r–340v. A kéziratár mutatójában a bécsi nunciatura címszava alatt cím szerint feltüntetett forrás valójában a prágai nunciatura anyagát másolatban tartalmazó kötetben maradt fenn. Vö. még *Molnár Antal*: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. I. 1572–1647. (Humanizmus és reformáció 26.) Bp. 2002. 117.: 346. j. *Tóth László*: A kaszai székesegyház rekatolizálása 1604-ben. *Századok* 66 (1932) 487–492.

⁴ Vö. *Fraknoi Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkal. I–III. Bp. 1901–1903. III. 182.

⁵ E javadalmak szerepéről legújabban: *Molnár Antal*: A bátai apátság és népei a török korban. (METEM Könyvek 56.) Bp. 2006. 25–37.

⁶ Speciano korábban is tett utalást Róma anyagi közreműködésének lehetőségére. 1593-ban az esztergomi prímási szék betöltése érdekében sürgette, hogy Apostoli Kamara tekintettel a várható lelkipásztori előnyökre, vállaljon részt Érsekújvár erődítménye fenntartásának költségeiben, amire az érsekség javait fordították, és legfőbb akadályát képezte az új érsek kinevezésének. Rudolf előtt pedig párhuzamosan azt esztergely, hogy egy érsek tartása kevesebbe kerül, mint két ordinárius: egy *in temporalibus* és egy másik in spiritualibus illetékes adminisztrátor alkalmazása, mely utóbbi 3000 forint penziót kapott. La nunziatura di Praga di Cesare Speciano (1592–1598) nelle carte inedite Vaticane e Ambrosiane. I–V. A cura di Natale Mosconi. Brescia 1966–1967. III. Nr. 42. Az érseki jövedelmekre és Újvár fenntartásában betöltött szerepükre ugyanezen időszakból I. *Kenyeres István*: Az esztergomi főegyházmegye birtokai és azok szerepe a török elleni védelemben a XVI. században. In: *Mater et magistra*. Szerk. Hegedűs András – Csombor Erzsébet. (Strigonium antiquum V.) Esztergom 2003. 51–80.

ne elegendő. A nuncius közülük ötvenet küldött volna a királyságba, ugyanennyit pedig a hódoltságba.

Felső-Magyarország „fővárosára”, Kassára éppen a török területek és Erdély megközelíthetősége miatt esett Speciano választása. Szerinte a Dunántúlon, például Sopronban elsősorban Bécs közelsége miatt nem sok értelme lenne egy ilyen vállalkozásnak. A hódoltsági pasztoráció támogatására — ahol egy évtizeddel korábban pápai vizitátor mérte fel a tennivalókat⁷ — elengedhetetlennek tartotta azt is, hogy a püspökök az onnan érkező papjelölteket a kellő fakultás birtokában *extra tempora* felszentelhessék, mert a — vélhetően az egy-egy idősebb pap mellett a legszükségesebb ismereteket megszerző — jelöltek képtelenek kizárólag az előírt (kántorbőjti) időben a királyságba utazni.⁸ A szentszéki diplomata az új intézmény felállításának létjogosultsága mellett azal érvelt még, hogy a római Német–Magyar Kollégium tucatnyi helye sohasem lesz kihasználható, mivel a magyarok úgymond nem nagyon szeretnek külföldre utazni.

A nuncius a két alapvető pillérre (egy biztos kormányzati háttérre és kellő számú, megfelelően képzett alsópapságra) támaszkodó katolikus megújulás irányítását ugyancsak kettős formában képzelte el. Egyrészt meghatározó szerepet szánt a kinevezendő új esztergomi érseknek. Véleménye szerint az ő világi és egyházi jogosítványai kellő védelmet jelentenének a katolikusok számára a protestánsokkal szemben — például meg tudná akadályozni a prédikátorok működését a városokban —, és alkalmasak lennének a klérus reformálása szempontjából elengedhetetlen zsinatok összehívására. A primás régi hagyományon alapuló joga pedig, hogy személyi javaslatokat tehet az uralkodónak a püspökségek és más egyházi javadalmak betöltésére, alkalmas lenne a királysági katolikus hierarchia összetételének régóta kívánatos megváltoztatására.

Másrészt, biztos ami biztos, hangot adott azon meggyőződésének, hogy „mivel a klérus soraiban bár sok jó és példás életű ember található, mégis végtelen a romlott életűek száma, s mindenek felett az istentiszteletet nem a kötelező tisztelettel végzik, és a régi szent előírásokat sok helyen részben vagy teljesen figyelmen kívül hagyják, jó lenne egy apostoli vizitátor küldése, aki megreformálná mindazt, amit szükségesnek tart, noha mindezen fontos dolgokban nagy odafigyeléssel és kíméletesen járhat csak el. Ha az uralkodó beleegyezését adja, az ország nem tud majd kitérni e vizitáció elől.”⁹

⁷ S ahol már a 16–17. század fordulóján Erdélyhez hasonlóan — szintén a királysági hierarchia korlátozott mozgástere miatt — önálló római aktivitást figyelhetünk meg. *Tóth István György* Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora (1581–1582). *Történelmi Szemle* 39. (1997) 447–472.; *Molnár A.*: Katolikus missziók i. m. 121–160.

⁸ Leginkább a hódoltságban élőkre hivatkozott, mondván, már többször is üres kézzel kellett visszaküldenie az onnan érkező kérelmezőket. A nuncius támogatta Kutassy kérését, ám annak teljesítését Róma először elutasította. A felhatalmazások megadására végül — az esztergomi adminisztrátoréival egyetemben — azzal a feltétellel került sor, hogy fél éven belül meg kell szerezniük az egyházmegyéjük kormányzását kánonjogilag törvényesítő bullákat. Speciano a feltétel teljesítése érdekében nem mulasztotta el felhívni az Allamtitkárság figyelmét az illetékfizetési kedvezmények fontosságára, mondván „ez az ország és lakói nem afféle népek, akik akaródnának fizetni” („questi non sono paese, nè genti, che vogliono pagare denari...”). *La nunziatura di Praga* i. m. III. Nr. 30., 79., 110.

⁹ Bár miként a reformpápaság, úgy Speciano is alapvetően a királyságbeli epizkopátusra kívánt építeni, ennek alkalmasságával kapcsolatban többször is merültek fel kételyek. Itt-ott a magyar püspökök megítélésnek radikalizálódása már ekkor felfedezhető. Az Allamtitkárság például 1593

2. A prágai nunciatúrai tervezetei, 1605–1606

Részben szinte szó szerint ugyanezek a gondolatok térnek vissza az *Il modo de restaurare la religione in Ungheria* címet viselő, és 1606. május 3-án V. Pál pápa elé tárt emlékiratban. Formai és tartalmi jegyei alapján a forrás szintén a prágai nunciatúrán keletkezhetett, és a magyarországi katolikus reform részletes programját tartalmazza. A korábbinál radikálisabb hangvételű irat megismétli a kassai alapítás tervét, ahol a „nemes ifjakat” a kolozsvári mintára a szemináriumba is be kellene fogadni, a nélkül, hogy előzetes kötelezettséget vállalnának az egyházi pályára. Az eredményt inkább a már klerikus növendékek jó példájának hatására kell bízni. Sürgeti azon zsinati és pápai rendelkezések betartatását, amelyek a püspököket székhelyükön tartózkodásra, egyházmegyéjük vizitálására és szemináriumalapításra kötelezik. Amennyiben pedig a káptalanok vonakodnának a közreműködéstől, a megoldást az olvasókanonoki stallumok jövedelmeinek lefoglalásától várja.

Egy újabb egyházi javadalom visszaváltása és felhasználása, valamint a klérus — különösen a nem rezideáló főpapok — pápai és királyi tekintéllyel e célból történő megadóztatása mellett hangsúlyosan jelenik meg a közvetlen pápai szerepvállalás szükségessége is: „tudom, hogy nem hiányoznak az eszközök arra, hogy Őszentsége ilyen alamizsnát tegyen... miként VIII. Kelemen pápa talált másfélmilliót a magyarországi háború számára, miként V. Sixtus talált [pénzt] Róma városának különféle erődtítményeire, miként XIII. Gergely talált módot szemináriumok létesítésére az egész világon...” — hangzik a nem is burkolt felhívás.

Az egy évtizeddel korábbiaktól eltérően nagyobb szerepet kap a római *Collegium Germanicum et Hungaricum*. A tervezet növelni szándékozik az ottani növendékek számát. Abban a többek által hangoztatott elképzelésben viszont, hogy a pápai alapítványt Magyarországra kellene áthozni, hangsúlyozottan nem kíván állást foglalni.¹⁰

---

márciusában egy Speciano szerint haszonnal forgatható — közelebről nem ismert — tájékoztatást küldött a nunciának a magyarországi egyházi viszonyokról, amelyet a nuncius csupán annyiban igazított ki, hogy tudomása szerint a magyar prelátusok közül senki sem kormányoz egyszerre két egyházmegyét. Ugyanő ez év júniusában azzal fenyegette meg Fejérvölgyi István nyitrai püspököt, hogy ha nem kér feloldozást a pápától az irregularitás miatt, amelybe azért esett, mert a *Pontificale Romanum* előírásaival ellentétben úgy szentelt papot, hogy a misét nem ő maga, hanem egyik kánonokja mondta, elmozdította az uralkodóval helytartóságából. Speciano ekkor — igaz, a püspök nevét elhallgatva — Santoro bíborostól kért állásfoglalást abban a kérdésben, vajon a szentesítés érvényes volt-e. Ez azt jelenti, hogy a Szent Hivatalhoz fordult, lévén Santoro a főinkvizitor. Vö. *Filippo Tamburini*: Giulio Antonio Santoro cardinale penitenziere ed inquisitore generale. Ricerche sulla sua biblioteca. Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte 95. (2000) 54–93., itt 54–63. – A nuncius ugyancsak nem túl kedvező véleményének adott hangot, amikor Rómától felhatalmazást kért arra, hogy az egyházmegyéket adminisztrátorként kormányzó püspökök — különösen Esztergom esetében — kánoni helyzetét saját hatáskörben rendezhesse, mert sejtése szerint ez ügyben a magyarok végképp nem fognak Rómához fordulni. Azt az elképzelést, hogy a Szentsek adjon magyar papoknak apostoli protonotáriusi jogosítványokat, ugyanakkor készséggel támogatta. La nunciatura di Praga i. m. III. Nr. 41., 98., 79., 111.

¹⁰ Ezt az álláspontot Francesco Diotallevi, a magyar prelátusok római ágense képviselte, aki szintén saját tervezetet dolgozott ki a Kúria számára a magyarországi paphiány problémájának megoldására. Az ország katolizációjának kulcsát a római kollégium áthozatalára alapozott pápai kollégium — amelynek működtetését természetesen a jezsuitákra, felügyeletét az esztergomi érsekre és királyági főpapokra kívánta bízni — megalapításában látta: „Per trovarsi in Hongaria molto pochi sacerdoti cattolici, che possono instruire quel popolo nella religione cattolica et administrarli i sanctissimi sacramenti massime a quelli huomini di più bassa condizione, non è dubbio, che per tale

A papnevelés és a térítések intézményi hátterének biztosítása mellett — igaz, kifejezetten mint kevésbé sürgető teendők — olyan szempontok is említésre kerülnek, mint a hagyományos Mária-kultusz visszaállítása, továbbá a tej- és tojásételektől való megtartóztatást is magába foglaló böjti fegyelem megszilárdítása; a zsolozsma-imádkozás elhanyagolása, illetőleg a liturgiában uralkodó káosz miatt a római breviárium bevezetése; valamint annak a régi szokásnak álcázott abúzusnak a megszüntetése, hogy a kinevezett főpapok azonnal értékesebbnél értékesebb anyagból készült prelátusi ruhát öltenek. Akik valójában csak egyszerű papok, mégis megkülönböztetett helyet kapnak az istentiszteleteken, és azonnal tagjai lesznek a királyi tanácsnak – olvashatjuk.

Az emlékirat szerzője leginkább ez utóbbi téren lát kevés reményt a gyors javulásra, s Specianóval ellentétben kevésbé szán központi szerepet az esztergomi érseknek. Szerinte az időközben kinevezett Kutassy János (1597–1601) nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Javai nagy részét például protestáns örökösökre hagyta. A püspöki kar és az egész klérus megreformálását a nunciusra és kiváltképpen egy apostoli vizitátorra kell bízni – tér vissza jóval hangsúlyosabban a régi elképzelés. Nem kívánja ugyan kétségbe vonni a Szent István-i hagyományon alapuló uralkodói jogosítványokat (kifejezetten *ius patronatust* említ), ugyanakkor leszögezi, hogy ez nem lehet alapja a rengeteg visszaélésnek, amelyek ellen a püspökök nem tesznek semmit, sőt többnyire haszonélvezői.

A megoldást az emlékirat szerzője abban látja, hogy a nunciust már a királyi kinevezés előtt kapjon lehetőséget a jelölt megismerésére és alkalomadtán a vétőjog gyakorlására. Továbbá, hogy szigorítsák meg a kánoni kivizsgálási eljárás (*processus informativus*) módját, mivel annak tényleges lefolytatását az or-

---

mancamento ci fã paraclita d'un numero infinito di quelle anime, al che volendosi proveder è necessario di trovar modo d'haver sacerdoti cattolici in quel maggior numero, che sia possibile per sovvenire et proveder ad infinite plebanie, le quali mancano de sacerdoti, o se pur li hanno, sono infetti d'heresia. Et a ciò fare il più necessario et prestantissimo remedio sarebbe d'haver in quel regno un collegio o seminario, che potesse sostentar un bon numero d'alumni, et essendo stato dalla felice memoria del cardinale Collocense già anni sono procurato a questo effetto presso la maestà Cesarea una prepositura in quel regno per li reverendi patri Giesuiti, la quale tuttavia possiedono senza esserci fatto sin hora collegio alcuno o seminario. Si giudica, fosse bene di oprar, come meglio pare di ridurre a fine quanto prima questo santo proposito con intertener quel maggior numero d'alumni che comportassero quelle intratte sotto l'administrazione et disciplina di detti padri, tanto più che quelli del regno restanno poco contenti, che quelle intratte destinate per beneficio di quella natione, s'habbino a spender etiamdio, che fusse per simile effetto per altra nazione forestiera, massime che in Germania per liberalità di sua beatitudine vi si trovano molti colleggi, tra quali gli Hongari no'hanno ingresso, et a questi si potrebon (se- paresse bene) applicar parimente l'intrate di Santo Stefano Rotondo destinate per la nazione Hongara in Roma per il numero di 12 scolari sempre mai essendone mancamento a questa summa per alcune raggioni, che si lasciano de dire con le quali intrate sole d'Roma o di Santo Stefano si sostentarebbono in Hong[aria] per almeno 25 alumni, et forse con maggior profitto, perché più facilmente giornalmente si dispensarebbono in diversi vilaggi, i quali sono senza numero e harebbono bisogno piuttosto di sacerdoti esemplari, essercitati nella dotrina Christiana et sufficienti per le confessioni, che di theologia, che così in pochi anni si ridurrebbe quel regno tutto cattolico, perché oltre gli alumni vi concorrebbono tutta la gioventù di quel regno, che spese proprie et di molti che agiutarebbono a sostentarli, quanto poi al loco per detto collegio monsignor arcivescovo di Strigonia con quelli altri prelati potrebben far elezione, che li paresse più a preposito, al quale arcivescovo per esser molto zelante et sollicito nell'augmento della religione cattolica si potrebbe commeter la cura di ridurre a fine questa santa apra insieme con detti padri." A sági préposti címmel sajátkezűleg aláírt (*Francisco Diotaleui preposito de Sago*) irat: Archivio Segreto Vaticano (a továbbiakban ASV); Fondo Borghese, Serie III, vol. 43-c. fol. 168rv. Mivel a *discorso* már kinevezett esztergomi érsekről beszél, 1597 és 1601 között keletkezett.

szágtól távoli Prágában tartózkodó pápai követek sokszor valamelyik helybéli püspökre bízták. Ő, mivel nem kívánta a jelöltet megsérteni, az általa ajánlott tanúkat hallgatta ki, olykor pedig nemtörődomségből csak egy papot vagy jegyzőt küldött ki maga helyett. Úgyhogy Rómában korántsem megbízható információk alapján szoktak dönteni az illető felszentelhetőségéről.¹¹

A tervezet nunciaturai kidolgozója a püspökkinevezések e kettős ellenőrzési mechanizmusának hatékonyságát csak az ország területén tartózkodó apostoli vizitátor révén látta biztosítottak. Szerinte nem egy magasabb rangú főpapot kellene Magyarországra küldeni, mert egy ilyen nyílt akció felkeltené a protestánsok, a politikusok, de még a klérus gyanakvását is. Legeredményesebben egy egyszerű pap tudna működni, akinek nem kellene különösebben képzettnek sem lennie. Elég, ha jól tud latinul, a lényeg az, hogy se pénzzel, se tisztségekkel ne legyen megvesztegethető.

A vizitátor — kezdetben inkognitóban — végigjárva az egyházmegyéket, első kézből és rendszeresen informálhatná a pápát a tennivalókról. Mindenekelőtt tájékozódna a püspökségre alkalmas papok felől. Róma mellett a nunciusnak is megküldött jellemzése alapján a prágai császári udvarban így lehetne valóban eredményesen kiszűrni az alkalmatlan személyeket. Majd ő folytatná le a processzust, hiszen kívülállóként sokkal elfogulatlanabb vizsgálatot tudna végezni, mint akármelyik püspök. Ugyancsak ő tudná elérni, hogy legalább a hierarchia egy tagja ötévente *ad limina* látogatást és jelentést tegyen, megszerezze a szükséges engedélyeket, diszpenzációkat, és hogy tartományi és megyei zsinatokat tartsanak, ami teljességgel ismeretlen az országban. Az általa szolgáltatott naprakész információk alapján a pápa a konkrét ügyekre azonnal szelíd hangú brevékkel tudna reagálni. Ennek köszönhetően a visszaélések megszüntetése és a kánonok betartása lépésről-lépésre, de biztosan haladhatna előre. Végül pedig ez az egyetlen és minimális költségeket igénylő személy — aki egyszerre szolgálna „nunciusként, vizitátorként, apostoli főesperesként, kivizsgáló jegyzőként, zsinatok [lebonyolítójaként], a püspökök ágenseként, egyszóval Őszentsége füleként és kezeként, valamint a reform lelkeként” — megfelelően gondoskodhatna a pápai rendelkezések végrehajtásáról is.

A Trienti Zsinatot követően Itáliában bevált apostoli vizitátorok és a németországi reformnunciások ötvözetét Magyarországon megvalósítani kívánó emlékirat legszembetűnőbb vonása, hogy a királysági püspöki kart teljesen alkalmatlannak találja a korszerű katolicizmus kialakítására. Sőt ugyanez a szerző egy néhány hónappal korábban (1605 októberében) papírra vetett — nem kevésbé jelentős, bár jóval rövidebb — emlékiratban (*Dello stato presente ecclesiastico et politico in Ungaria*) még sötétebb képet rajzol a mindvégig a fejtegetése középpontjában álló királysági hierarchiáról. Nevezetesen betagozódásáról az államszervezetbe, harácsolásáról, és legfőképp arról, hogy erőszakos templomfoglalásaival, irreális polgárháborús tervezgetéseivel felelőtlenül a pusztulás szélére sodorja a meglévő egyházi struktúrákat is. Ezért azt javasolja, hogy

¹¹ Például Kutassy János esztergomi érsek folytatta le Pethe Márton processzusát a kalocsai székre, illetve Verancsics Faustusét a csanádira. ASV Miscellanea (Armadi I–XVI), Armadio XII, busta 216. Fasc. 3. Nr. 387.; Fasc. 1. Nr. 2.

mindaddig, amíg a prelátusok nem mutatnak készséget a teljes reformra, Róma helyezze kilátásba a katonai segélyek megvonását.¹²

3. A pápai Államtitkárság követutasításai

A magyarországi helyzetet testközelből figyelemmel kísérő prágai nunciátúrával ellentétben a római központnak a nunciások számára 1592 és 1604 között adott főinstrukciókból kihámozható programja meglehetősen minimális volt, viszont sokkal inkább a realitások talaján állt. Általánosságban az udvari hivatalok élén és a különféle tanácsokban a protestáns–katolikus arány megváltoztatása (a még/már katolikus főurak mozgósítása révén), valamint Rudolf császár számára megfelelő gyóntató választása állt a középpontban.¹³

Sajátosan magyar viszonylatban a hangsúly továbbra is a püspöki székek betöltésén van, amely a római központ szemében továbbra is az egyetlen eszköz az „eretnység” visszaszorítására. Az 1594. évi regensburgi birodalmi gyűlésre küldött Ludovicio Madruzzo követutasítása kifejezetten előnyként sorolja elő a főpapok állami funkcióit. A néhányuknál megjelenő felfogást, hogy (áthelyezésnél) nem szükséges a pápai megerősítés, a bullák megszerzésének nehézségeire vezeti vissza. Kilátásba helyezi, hogy e téren minden támogatást megadnak a magyaroknak.¹⁴

A főinstrukciók sokszor csak azt remélték elérhetőnek, hogy legalább az egyházi javakat kormányzó kamarai tisztviselők legyenek katolikusok, illetve a hadseregeknél és a várakban tartózkodó külföldi, leginkább olasz katonákra tekintettel rendszeresítsék a tábori káplánok tartását.¹⁵

A tizenöt éves háború véget értével és Bocskai-felkeléssel gyökeresen megváltozott magyarországi viszonyok azonban minden korábbinál aktívabb szerepvállalást kívántak a pápaságtól. A Kúria a kihívásnak — a prágai nunciátúra radikális terveivel ellentétben — a hagyományos eszközök hatékonyabb alkalmazásával tudott megfelelni. Az egyik ilyen eszközt a magyarországi hierarchia római kötődéseinek szorosabbra fűzésében találta meg az esztergomi érsek bíborosi kinevezésével.¹⁶ A másik, egy szintén klasszikusnak mondható recept alapján, az államhatalom — igencsak bizonytalaná vált — támogatásának biztosítása volt, mégpedig az inkvizíció mozgósításával.¹⁷

*

¹² E két emlékirat szerzőségére részletesen l. az alábbiakban a 4. fejezetet.

¹³ Egy-egy elkeseredettebb pillanatában például Speciano is csak ettől a megoldástól várt változást a Habsburgok egyházpolitikájában. La nunziatura di Praga i. m. I. Nr. 52.; II. Nr. 37.

¹⁴ „Si procurerà sempre di dare loro le debite sodisfazioni con ogni paterno affetto et carità.” Die Hauptinstruktionen Clemens’ VIII. i. m. I. Nr. 35. (252–254.). Az utasítás magyar vonatkozású részének egyik pontja korábban kiadva: Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez. Kiad. Fraknói Vilmos. Bp. 1899. Nr. 104.

¹⁵ Speciano, Spinelli és Ferreri utasításai, Róma, 1592. május 5., 1598. szeptember 22., 1604. január 20. Die Hauptinstruktionen Clemens’ VIII. i. m. I. Nr. 10. (55–58.); II. Nr. 71. (568.), Nr. 95. (709–710.), illetve ez utóbbi még: Johannis Stephani Ferrerii nuntii apostolici apud imperatorem epistulae et acta. I/1. 1604 Ian.–Iul. Ed. Zdeněk Kristen. (Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem 1592–1628 3.) Pragae 1944. Nr. 2. (9–10.)

¹⁶ *Tusor Péter*: Purpura Pannonica. Az esztergomi bíborosi szék kialakulásának előzményei a 17. században. (Collectanea Vaticana Hungariae I/3.) Bp.–Róma 2005. 59–76.

¹⁷ *Tusor Péter*: Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt: II. Mátyás kiközösítése. Aetas (2000: 4. sz.) 89–105. – Az Apostoli Szék és a magyarországi katolicizmus 17. századi kapcsola-

Tanulmányom eddig tartó soraival áttekintettem a római központ előtt a magyarországi katolikus reform átfogó megindításával kapcsolatban felmerült fontosabb elképzeléseket, és az apparátusban szembesítettem, kiegészítettem azokat a diplomáciai levelezés vonatkozó adataival. Azon történeti folyamat kezdeteit vizsgáltam, amely a protestantizmussal egyetemben alapvetően meghatározta a kora újkori Magyarország arculatát, és a 17. század végére, majd a 18. század elejére meghatározóan hozzájárult a Habsburg-berendezkedés mind abszolutisztikusabb konszolidációjához.

Írásomat itt tulajdonképpen be is fejezhetném – különösen, ha a 2. fejezetben tárgyalt két emlékirat eddig ismeretlenek lettek volna a kutatás előtt. A szövegek azonban régóta részei, mondhatni kötelező elemei a korszakot tárgyaló egyháztörténeti diskurzusnak, és ez a mozzanat további vizsgálatra ösztönöz.

4. Az 1605–1606. évi nunciatúrai tervvezetek szerzőségének kérdése

Az ominózus emlékiratokat: a hosszabb és lényegesebb *Il modo de restaurare...* kezdetűt, illetve a rövidebb *Dello stato presente...*-t Verancsics Faustus csanádi püspöknek tulajdonítva Tóth László tette közzé mintegy hetven évvel ezelőtt.¹⁸ A *Palazzo Falconieri*-be átköltözött Római Magyar Történeti Intézet titkárának¹⁹ álláspontja — Hermann Egyed napjainkig közkézen forgó monográfiájának²⁰ köszönhetően — a lehető legszélesebb körben ismertté és elfogadottá vált. Őrá hivatkozva a legújabb kutatások szintén ezt a már-már toposzzerű nézetet vallják.²¹ A szerzőazonosítás annyira beépült a magyar irodalom- és történettudományba, hogy az általam elsőként ismertetett *Il modo de restaurare...* publikálására Verancsics-műként magyar fordításban is sor került.²² Verancsicsot illetően egyedül Kruppa Tamás fogalmazott meg komolyabb kételyeket a jezsuita Lukács László kutatásai nyomán.²³

---

tainak néhány későbbi csomópontjára: Péter Tusor: I vescovi ungheresi e Santa Sede nel Seicento (Problemi e svolte decisive). In: *Annuario dell'Accademia d'Ungheria in Roma 1998–2002*. A cura di Gy. Komlóssy – L. Csorba. Roma–Bp. 2005. 138–161.

¹⁸ Tóth László: Verancsics Faustus csanádi püspök és emlékiratai V. Pál pápához a magyar katolikus egyház állapotáról. In: A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. Szerk. Angyal Dávid. Bp. 1933. 155–211., ill. maguk az emlékiratok: 200–203. és 203–211. – *Az Il modo de restaurare...* újabb, betűhív kiadása a vatikáni levéltárban őrzött példányról (a *Dello stato presente...* hibajegyzékével kiegészítve): Tusor Péter: „Ellenreformációs haditerv” 1606-ból. In: *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2008. 73–91.

¹⁹ Római kutatásaira l. Tusor Péter: *Magyar történeti kutatások a Vatikánban*. (Collectanea Vaticana Hungariae I/1. Exc.) Bp–Róma 2004. *ad indicem*.

²⁰ Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. (Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae 1.) München 1973². 219.

²¹ Csupsán egy példa: *Relationes Missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*. Ed. István György Tóth. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 1.) Roma–Bp. 1994. 5.

²² S. Varga *Katalin*: Verancsics Faustus Machinae novae és más művei. Bp. 1985. 326–350. S. Varga 1994-ben megismételte Verancsics szerzőségét a kritikai reflexió leghalványabb jele nélkül elfogadó álláspontját. S. Varga *Katalin*: Verancsics Faustus, a humanista tudós (1551–1617). Vár ucca 17 2. (1994: 3 sz.) 107–118., itt 117.

²³ Kruppa Tamás: Adalékok Verancsics Faustus csanádi püspök életrajzához. Vár ucca 17 2. (1994: 3. sz.) 153–158., itt 154–157. – Kruppa Tamás Verancsics szerzőségét elsőként megkérdőjelező cikkében arra hívta fel a figyelmet, hogy az emlékiratoknak a Borghese-gyűjteményben található példányain Francesco Diotallevi tűnik elő szerzőként. Kruppa szerint, aki Lukács László átiratait hasz-

Az emlékiratok szerzősége, tekintettel a dokumentumok tartalmára és a megfogalmazójuk kilétének megállapítására tett eddigi kísérletekre — lásd még alább Károlyitól Árpádtól, Oskar Arnold Meyertől —, a magyar historiográfia egyik érdekes kérdésévé vált. Mivel magam az iratok keletkezési helyeként tanulmányom címében és szövegében eddig következetesen a prágai nunciaturát jelöltem meg, aligha kerülhető meg, hogy behatóan meg ne indokoljam álláspontomat.

Verancsics szerzőségének cáfolata

Az iratokat közlő Tóth László mindkét dokumentumot 1606 elejére keltezi. Részben célzatosan, hogy az 1605 decemberében Rómába érkező csanádi püspök már elkészíthesse azokat. Az a meglátása viszont,²⁴ hogy az iratok szerzője egy és ugyanazon személy, helyállónak tűnik. A stílus, a szóhasználat, az adatok egyezése: Heliodoros emlegetése, 300 egyházi Magyarországon (ami még egyéb vonatkozásban is jelentős lesz), illetve a tartalmi átfedések: például éles hierarchia-ellenesség, mind-mind egyazon kézre mutatnak. Emellett a *Dello stato presente...*-ben található — egy részletesebb egyházi vonatkozású tervezet igény szerinti kidolgozására történő — hivatkozásnak tökéletesen megfelel az *Il modo de restaurare...*

Tóth legfőbb érve a szerzőség megállapítására, hogy az *Il modo de restaurare...* másolata megtalálható Verancsicsnak az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött hagyatékában,²⁵ illetve hogy a *Dello stato presente...* különféle államtitkársági hájjegyzetei nem posta- vagy futárszolgálat útján történt, hanem a szerző által személyesen végzett kézbesítést jelentenek. E jegyzeteket véli a közvetlen átadás, ebből következőleg pedig a szerzőség perdöntő bizonyítékának.²⁶ A gondolatmenet első pillantásra szembeötlő és óvatosságra intő fogyatékosága, hogy a *Segreteria di Stato* tisztviselőinek hasonló jegyzetei találhatóak a nunciaturákról beérkező iratokon is. Sőt leginkább azokon fordulnak elő. Az ismeretlen *minutanték* feljegyzései szerint az emlékiratot a területért illetékes államtitkárnak, Marzio Malacridának is látnia kellett, majd beszélnie róla V. Pálnak. Vagyis ha a dokumentum netalán nem a diplomáciai postával futott be

---

nálta, ez egyértelműen kiderül. Az iratokon azonban — mint ezt leellenőriztem — nem szerepel az ágens neve. Vagyis Tóth László nem vádolható tudománytörténeti hamisítással, mint ellenkező esetben következne. (Tóth bár az *Il modo de restaurare...* szövegét az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában [a továbbiakban OSZKK] található másolat után közli, használta a vatikáni példányokat. Az *Il modo de restaurare...* esetében Lukácsétól eltérő jelzete a kötet lapjainak időközbeni újraszámolásából adódhat.) Minden valószínűség szerint Lukács szintén felismerte Verancsics szerzőségének tarthatatlanságát, és feljegyzéseiben a nálánál tényleg valószínűbb római ágens tette a helyére. Diotalevi azonban már 1603-ban meghalt. (Vö. alább, 57. j.) Az 1605 előtti keletkezés pedig mindenképpen elvethető, hiszen az *Il modo de restaurare...* VIII. Kelemen már nem uralkodó pápáként említi. A *Kruppa Tamás* által felvetett megoldás, miszerint a szerző ugyan Verancsics, de nem akarván exponálni magát, a beadványokat — némi módosításokat is végezve bennük — Diotalevi szignálta, nem valószínű, mert az ágens — *Kruppa* egyébként logikus következtetésével ellentétben — éppen a *Collegium Germanicum et Hungaricum* áthelyezésének szükségességét vallotta (L. fentebb, a 10. j.-t.). Ezt az elképzelést egyébként az *Il modo de restaurare...* mások véleményének tartotta, és — miként már láthattuk — nem kívánt állást foglalni vele kapcsolatban.

²⁴ Tóth L.: Verancsics Faustus i. m. 165.

²⁵ Uo. 163. Pontosabban egy 18. századi másolatról beszél, amelyen idegen kéztől az *Ex Chartophylacio Draganichiano-Verantiano* felirat található. (OSZKK Quart. Ital. 10.)

²⁶ Tóth L.: Verancsics Faustus i. m. 162.

az Apostoli Palotába, akkor meglehetősen alacsony szinten fogadták benyújtóját.²⁷

Valóban nem vonható kétségbe, hogy a Kúria magyar ügyekben igényelte a Verancsics Faustus közreműködését. Ezt bizonyítja a Tóth által III. szám kiadott irat.²⁸ Közlőjük téves megállapításával ellentétben²⁹ a dokumentum azonban nem a püspök tanácsadása a pápának, hanem a bosnyák ferenceseknek a *stylus Curiae* szabványai szerint elkészített kérvénye.³⁰ Az iratot Verancsics — ebben az esetben mint területileg illetékes ordinárius is — leginkább véleményezés végett kaphatta meg! Aligha hihető, hogy a főpap ágenskedett volna a bosnyák ferenceseknek, és ő írta, kézbesítette volna kérvényeiket. Vélhetően e véleményező szerepkör alapján indokolható, hogy miért és hogyan kerülhetett hozzá, és maradhatott fenn hagyatékában az *Il modo de restaurare...* másodlata.³¹

A csanádi püspök kiváló kúriai beágyazódottságához kétség nem férhet. A számos bizonyíték egyike, hogy pár évvel korábban a prágai nunciatura VIII. Kelemen személyes parancsára a saját székhellyel rendelkező zenggi püspökséget igyekezett számára megszerezni II. Rudolftól.³² Véleményem szerint kizárt ugyanakkor, hogy a két emlékirat szerzője ő legyen. A dokumentumok hangvétele, jellege, problémakezelése, stílusa, éles püspökellenessége, valódi itáliai-kurialista reformszemlélete (lásd a később szintén egy olasz, *Fulgenzio da Iesi* révén elhíresült tojás-tej-kérdést)³³ és szóhasználata már eleve valószínűtlenné teszik, hogy a magyar hierarchia bármilyen buzgó tagja írta volna azokat. Különösen egy olyan főpap, aki maga is évtizedekig haszonélvezője volt az államegyházi rendszernek. Verancsics leleszi, sági préposti javadalmait az emlékiratokban központi helyet elfoglaló rezidencia-kötelezettség mellőzésével birtokolta. Pályája hivatalnoki (királyi titkár), humanista tudósi karrier volt. Az iratok szerzőjében a minimális *Hungarus*-tudat sem található meg. A magyarok kapcsán *Barbaria della gentét* emleget.

Ha figyelmesen elolvassuk a *Dello stato presente...* szövegét, rájöhethetünk, hogy nem íródhatott az Örök Városban. Az elmúlt napok (*giorni passati*) történéseire hivatkozik, ami a helyszínen vagy a közelben tartózkodásra utal; a magyarok Rómába fognak követet küldeni (*mandare dalle loro diete a Roma ambasciatori*) és nem ide (*qua*), ami az örök városbeli keletkezésnél vélhetően szerepelne. Verancsics szerzőségével kapcsolatos kételkedésem döntő érve mégsem ez.

Az eddigi kutatások figyelmét mintha elkerülte volna³⁴ Giovanni Stefano Ferreri prágai nuncius 1605. október 24-ei jelentése.³⁵ Ebben azt említi, hogy

²⁷ Vö. *Tusor Péter: A barokk pápaság (1600–1700)*. Bp. 2004. 170–174.

²⁸ *Tóth L.: Verancsics Faustus* i. m. 211.

²⁹ Uo. 188.

³⁰ Vö. *Molnár A.: Katolikus missziók* i. m. 118.

³¹ Ne feledjük, hogy ennek is csupán 18. századi kópiáját ismerjük. L. a 25. j.-t.

³² Spinelli nuncius *dispacciója* Pietro Aldobrandinihez. Prága, 1602. április 26.: ASV Fondo Borghese, Serie III, vol. 93b¹, fol. 51r–53v.

³³ *Galla Ferenc: Ferences missziók Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században*. S. a. r. Fazekas István. (Collectanea Vaticana Hungariae I/2.) Bp.–Róma 2005. 7–18.

³⁴ Vö. *Tóth L.: Verancsics Faustus* i. m. 163.: 12. j.

³⁵ *Die Prager Nuntiatur des Giovanni Stefano Ferreri und die Wiener Nuntiatur des Giacomo Serra (1603–1606)*. Hg. Arnold Oskar Meyer. (Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken IV/3.) Berlin 1915. Nr. 595b.

csatolva küld egy jelentést Magyarország vallási viszonyairól. A mellékletet a jelentés regesztájának közlője, Oskar Arnold Meyer 1915-ben kifejezetten a *Dello stato presente...*-vel azonosította. Emellett a nuncius november 7-én továbbította az Államtikkárság részére II. Rudolphhoz korábban eljuttatott memorandumát, amely szintűgy 300 katolikus világi papot és püspököt említ magyar viszonylatban, mint a mindenképpen október 3-a után keletkezett (Esztergomot már török kézen lévőknek mondó) *Dello stato presente...*³⁶

Nem valószínű, hogy ez a szám toposzszerű lett volna. Sőt Ferreri esetleges szerzőségét is felveti, hogy a *Dello stato presente...* a klérus létszámát szintén ennyiben adja meg. Október 24-ei *dispacciójában* azonban a szentszéki diplomata nem említi, hogy ő írta volna az emlékiratot, és valóban nem is írhatta. Ekkor még csupán bő fél éve tartózkodott új állomáshelyén, a *Dello stato presente...* szerzője viszont régi és nagyon pontos, testközelből szerzett tapasztalatait vetette papírra. Kifejezetten azt említi, hogy néhány éve a vallási reformokat illetően már megkísérelte elképzelései kifejtését, de nem járt eredménnyel. (Tóth ezt a sort a reformok tényleges megvalósítására tett kísérletként értelmezi, szerintem tévesen.) Végül maga az irat szókimondó stílusa alacsonyabb rangú személy szerzőségét sejteti. Erre már Károlyi Árpád rájött, aki kezdetben Ferrerinek, majd csak egy, a magyar viszonyokat jól ismerő „olasz papnak” tulajdonítja a szöveget, viszont 1604 elejére datálja azt.³⁷

Röviden vonjuk meg a *Dello stato presente...* kezdetű memorandummal kapcsolatos elemzés mérlegét. A szöveg nagy valószínűség szerint nem Rómában, hanem Magyarországon vagy annak közvetlen közelségében, röviddel 1605. október 3. után keletkezett. Megírásának helye és ideje kizárni látszik Verancsics Faustus szerzőségét. Ő már ekkor úton volt, október 22-én lépte át Velence északi határát.³⁸ Szerzője ugyanakkor nem lehet maga a prágai nuncius, aki ismerte a szöveget, és minden bizonnyal október 24-ei *dispacci*-ja mellékleteként juttatta el a Kúriába azt.³⁹

Mi a helyzet az ugyanazon tollból született *Il modo de restaurare...* emlékirattal? Ez a forrás ugyanis valóban Rómában keletkezett. Erre a szövegben található *questa Corte* utalásból, amely a pápai udvarra vonatkozik, továbbá az Országos Széchényi Könyvtárbeli másolat hátiratának *presentato al Papa 3*

³⁶ Die Prager Nuntiatur des Giovanni Stefano Ferreri i. m. 554.: 1. j.

³⁷ Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. I–XII. köt. 1526–1606. Szerk. Fraknói Vilmos – Károlyi Árpád. (Monumenta Hungariae Historica III.: Monumenta Comitialia I–XII.) Bp. 1874–1917. XI. 230., 240., 248., 283–289., 293.

³⁸ Tóth L.: Verancsics Faustus i. m. 180.

³⁹ „E perché nostro signore resti pienamente informato dello stato della religione di Vngaria, le ne mando un ristretto, che non mandai con le altre scritte nel principio del suo pontificato, perché mi è stato manco facile il ridurre insieme questo puoco, che qualsivoglia altra, che habbia mandato d'altre provincie. Vedrà in esso vostra signoria illustrissima, come Dio benedetto s'è compiaciuto che ancorché il regno d'Vngaria da tanti anni in qua sia ripieno d'heretici, non si sia però mai, nè dai re, nè dai comitii publici professato altra, che la religione cattolica, la quale non si è mai macchiata con una minima senttura, incontario, il che obbliga maggiormente sua maestà e l'arciduca a star constanti nell'istesso. Vedrà in detta scrittura anche vostra signoria illustrissima la vera occasione delle querele degli Vngari, e la ragione con la quale pretendono di non essere chiamati rebelli.” Az Államtikkárság *estrattója* szerint a nuncius „...manda un ristretto dello stato della religione d'Vngaria, della quale vedrà l'occasione della querela degl'Vngari, et la ragione, per la quale pretendono di non esser chiamati ribelli.” ASV Fondo Borghese, Serie II, vol. 167. fol. 96rv és 104v.

Maji 1606 szavaiból következtethetünk. A formula ismeretlen a pápai államtitkársági gyakorlatban, ahol a *nostro signore/sua beatitudine/santissimo* szerepelne). Azaz ezt a dokumentumot talán valóban közvetlenül, a lehető legmagasabb szinten tárták az Apostoli Szék elé.

Csakhogy ebből egyáltalán nem következik Verancsics szerzősége, miként Tóth László állítja. A *Dello stato presente...* esetében felhozott szempontokat ugyanis továbbra sem hagyhatjuk figyelmen kívül, és továbbra sincs okunk kétkedni abban, hogy mindkét tervezet esetében egy és ugyanazon személyről van szó. Ráadásul a római helyszín ellenére a prágai nunciatúra mellett szóló lényegi érvként kell figyelembe venni azokat a benne (mármint az *Il modo de restaurare...*-ban) szereplő adatokat, amelyek Eger és Esztergom éves jövedelmét éppúgy pontosan 25 és 40 ezerre teszik, miként a pápai követség korábbi irataiból a maga számára hasznosnak vélt információkat kigyűjtő Ferreri nunciának a magyar püspökökre és egyházmegyékre vonatkozó feljegyzése.⁴⁰ Ebben az esetben még kevésbé lehet közszájon forgó számadatokról beszélni. Pázmány Péter tíz évvel később lefolytatott kánoni kivizsgálásakor mindegyik tanú más-más összeget nevezett meg a főegyházmegye éves jövedelmeként.⁴¹

A gyanú, hogy az iratok keletkezése valamiképpen összefügg a prágai nunciatúrával, tehát több mint megalapozott. De hogyan? – vetődik fel joggal a kérdés. Nyilvánvaló ugyanis a dilemma: Ferreri nuncius nem lehet a szerző, az *Il modo de restaurare...* pedig Rómában íródhatott. A megoldást még nem áll módomban a kora újkori forrásviszonyok között elvárható módon explicite megjelölő forrásokkal igazolni. Reményeim szerint viszont alábbi hipotézisem már a megfelelő utat jelöli ki a végleges megoldást magában foglaló vizsgálat irányát illetően. A teljes bizonyossághoz a Ferreri grófoknak a biellai *Archivio di Stato*-ban őrzött családi levéltárából várok majd perdöntő adatokat.

A feltételezett szerző: Fornari uditore

Ha fenti fejtegetéseimet figyelmen kívül hagyjuk, és azok tapasztalatiból indulunk ki, akik kezén nagyszámú korabeli forrás ment keresztül — így feltételezéseik inkább a realitások talaján mozognak, mint egy olyan szerzőé, aki egy szabványos kúriai kérvényt sem ismer fel —; vagyis ha Meyer vélekedése alapján elfogadjuk, hogy a *Dello stato presente...* azonos a nuncius által Rómába juttatott relációval, Károlyi Árpádtól pedig azt, hogy egy buzgó, a magyar viszonyokat behatóan ismerő olasz papról van szó, a két koordináta már első ránézésre a prágai nunciatúra egyik beosztott munkatársában metszi egymást. E felismerésünket rögtön alátámasztja, hogy az *Il modo de restaurare...* feltűnően sokat foglalkozik püspökjelöltek alkalmasságát igazoló kánoni kivizsgálási eljárásokkal, és nagy súlyt fektet lefolytatásuk megszigorítására. Valószínűleg nem azért teszi ezt, mert egyszer szerzőjével is lefolytatták, illetve néhányszor esetleg tanúként szerepelhetett bennük, miként Verancsics, hanem mert írója maga is rendszeres közreműködőjük volt.

⁴⁰ Johannis Stephani Ferrerii nuntii... acta i. m. Füg. Nr. 4. (392).

⁴¹ Archivio Aldobrandini, Frascati; Documenti Storici, Nr. 17/10.

A kézenfekvő megoldás azonban rögtön zsácutcának látszik, hiszen tudjuk: a pápai követségek személyzete az új nuncius érkezésével rendszerint lecserélődött annak embereire.⁴² Ekképpen főnökükhöz hasonlóan közülük sem tehetett volna senki szert olyan mély ismeretekre, és túlfűtött indulatra, mint ami szerzőnket jellemzi. Igen ám, de 1604. március 2-án, még útközben Ferreri arról volt kénytelen értesíteni a pápai Államtitkárságot, hogy a hivatalvezető auditorául kiválasztott pap visszamondta a felkérést. Ezért elődje, Filippo Spinelli nuncius helyettesét, Sebastiano Lamberto Fornarit szerette volna megtartani.⁴³ Figyelmemet először ez az adat irányította a forrásokban leginkább csak *arciprete di Savona*ként emlegetett savonai esperesre.

Szerzőségét vélelmező hipotézisem a következő. Először is Fornari nem-hogy Spinelli, hanem már Cesare Speciano nuncius alatt, 1592-ben megkezdte prágai szolgálatát, 1605-re tehát már kereken 13 esztendeje működött állomáshelyén!⁴⁴ 1597. szeptember és 1599. március, majd 1603. április és december között ideiglenes ügyvivőként (internunciusként) gyakorlatilag ő irányította prágai nunciaturát.⁴⁵ Rálátását a pápai követség működésének egészére bizonyítja, hogy Filippo Spinelli nuncius megérkeztekor ő látta el újdonsült főnökét a szükséges információkkal.⁴⁶ Internunciusként egymaga felügyelte a diplomáciai és az egyházi, egyházpolitikai hírszerzést.⁴⁷ Második vezetői megbízatásának már rutinnal, magabiztosan vágott neki 1603 tavaszán.⁴⁸ A több mint egy évtized során bőven volt ideje megfelelő ismeretekre, jártasságra szert tenni a zűrzavaros magyarországi viszonyokban.

Legalább egyszer, 1596 során személyesen is megfordult a Magyar Királyság területén, egészen Miskolcig jutott. Főnöke megbízásából pápai segélypénzt vitt a török ellen harcoló császári-királyi csapatoknak.⁴⁹ Fennmaradt jelentéseiben, leveleiben előkelő helyet foglalnak el a magyar ügyek. Tudósított Báthory

⁴² *Tusor P.*: A barokk pápaság i. m. 185–194.

⁴³ *Johannis Stephani Ferrerii nuntii... acta* i. m. Nr. 5. (32–33.), Nr. 7.

⁴⁴ Rövid *curriculum*a: Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII. i. m. I. eclii.: 739. j.

⁴⁵ *Die Prager Nuntiatur des Giovanni Stefano Ferreri* i. m. xv–xvii.

⁴⁶ „Non ho mancato di consignar a detto monsignor nunzio tutte le scritte de negozi, che havevo in mano, et dargli tutte quelle informazioni, che ho potuto et saputo conforme all'ordine di vostra signoria illustrissima.” Jelentése Cinzio Aldobrandinihez. Prága, 1599. április 26.: ASV Fondo Borghese, Serie IV, vol. 242. fol. 53r–56v.

⁴⁷ „...dico che mentre io mi tratterò qua, non mancherò stando sano confirmare di scrivergli et dargli tutte quelle nuove, ch'io potrò intendere- mai volsi mancar di scrivergli ogni posta fino all'arrivo di monsignor nuovo nunzio indirizzando sempre tutte le lettere a Lei medesima.” Uo.

⁴⁸ „Monsignor arcivescovo Spinelli nunzio qua di nostro signore nella sua partenza per Ratisbona mi lasciò la cura delli negozi occorrenti qua di nostro signore, et di scriver ogni ordinario, et, quando fa di bisogno, a vostra signoria illustrissima, et intorno essi governarmi conforme all'istruzione, che me ne sia carica, et l'ho grandissima mia fortuna, et sebben mi conosco per essa debolo et puoc'atto, non mancarò tuttavia almeno di servire et essercitarla con ogni fedeltà et diligenza possibile, et aspettarò alla giornata, che vostra signoria illustrissima mi commandi quello sarò [?] da fare, et di mano in mano anderò sollecitare li negozi contenuti nella mia instruione, et darò sempre raguaglio di quello riporterò.” Jelentése Cinzio Aldobrandinihez. Prága, 1603. április 7.: ASV Fondo Borghese, Serie IV, vol. 291. fol. 49r–50v.

⁴⁹ Három sűrűn teleírt oldalnyi, a hadi és a politikai helyzetről tudósító, Specianohoz címzett levelében például leírta, hogy Esztergomot 600 katona őrzi, és hogy Eger elvesztéséről semmit sem tud közölni, mert a hadseregnek parancsoló Miksa főherceg sem ismeri még a részleteket. Miskolc, 1596. október 20.: ASV Fondo Borghese, Serie III, vol. 70bef, fol. 31r–32v.

András bíboros erdélyi uralmáról, a kanizsaiak és a törökök összecsapásairól,⁵⁰ a magyarországi politikai és hadi helyzet egyéb aktualitásairól.⁵¹ Római feletteseinek megbízható tájékoztatást nyújtott a valláskérdés országgyűlési bonyalmairól, például arról, hogy a kassaiak miként kívánták visszaszerezni templomukat. Tudott a protestánsok ellen még II. Lajos király uralkodása (1516–1526) alatt hozott törvényekről is.⁵²

Fornari magabiztosan eligazodott a magyarországi egyházi élet szövevényében. Spinelli távozta után a Kúria utasítására sürgette az udvarnál a magyarországi egyházmegyék, javadalmak betöltését. Egyidejűleg felhívta a római döntéshozatal figyelmét arra, hogy a katolikus vallás érdekében kényszerítene kellene a magyar püspököket: az országgyűléseket leszámítva ne Nagyszombatban és Pozsonyban mulassák az időt, hanem lehetőség szerint rezidenciájukon tartózkodjanak. E cél érdekében már tárgyalt a buzgó katolikus Tiburtius Himelreich királyi titkárral – jelentette 1603. december 1-én.⁵³ Egy hét múltán az esztergomi érsekség betöltése érdekében tett lépéseiről emlékezett meg.⁵⁴ A császári tanácsosok kifogásaira naprakész érvei voltak, bár azzal a törvénnyel, amely üresedés esetén hároméves moratóriumot írt elő az esztergomi érseki szék betöltésére, ő sem tudott mit kezdeni.⁵⁵

1604. január 5-én többek között a Francesco Diotallevi római ügyvivő halálával megüresedett sági prépostság ügyében írt, és az általa — úgy tűnik — kö-

⁵⁰ Jelentése Cinzio Aldobrandinihez. Prága, 1599. április 26.: ASV Fondo Borghese, Serie IV, vol. 242. fol. 53r–56v.

⁵¹ Prága, 1603. január 6-ai és március 10-ei jelentései: ASV Fondo Borghese, Serie IV, vol. 287. fol. 173r–174v., 175r–180v.

⁵² „Li heretici di Cassovia et altre città di Vngaria facevano in dieta qualche difficultà nel conceder le contribuzioni, designavano per questo mezzo venir a ricuperar la chiesa, che da sua maestà gli è stata levata dalle mani in quella città, ovvero poter ottenre ivi un altro luogo. Ma il serenissimo Mathias con molta prudenza li ha chiarito, facendo loro intimare, si dichiarassero, se sono cattolici o settari heretici, ma loro non hanno arditto dichiararsi, sendovi [!] decreto antichissimo del regno che ogni heretico perda li beni, et sia infame et inhabile ad ogni dignità et ufficio di quel regno.” Jelentése Rómába, Prága, 1604. május 3.: ASV Fondo Borghese, Serie III, vol. 93b². fol. 269r.

⁵³ „Tengo la lettera di vostra signoria illustrissima delli 15 del passato, et con essa li duoi brevi per sua maestà con le lor copie, che con la sua de 8 scrisse mandarmi in materia della nominazione delli prelati d'Ungaria et dell'ordini da darsi per servizio della religione cattolica all'ambasciatore Cesareo, che anderà per sua maestà in Inghilterra- Giovarebbe assai in Vngaria alla religione cattolica, se si astrengessero li vescovi et prelati a resedere nelle loro chiese, massime quelli, che hanno luogo ove poter resedere senza star quasi tutti, come fanno in Possonia et Ternavia, ove potrebbono poi benissimo andare, quando son chiamati alle diete per servizio di sua maestà, la qual cosa vien anco ricordata dal signor secretario del regno huomo cattolico piissimo et di molto zelo.” Jelentése Cinzio Aldobrandininek. Prága, 1603. december 1.: ASV Fondo Borghese, Serie IV, vol. 291. fol. 192r–193v.

⁵⁴ „Non resto con ogni occasione di sollecitar et ricordar a questi signori il negozio della nominazione delli prelati conforme al breve di sua santità, et mi vien data intenzione specialmente dal signor conte Fisterbergh [Wilhelm Graf von Fürstenberg] et signor Barvizio [Johann Anton Barvitiusz] che presto sarà fatta, ma dell'arcivescovato di Strigonia vedo che non bisogna pensarvi.” Jelentése Cinzio Aldobrandininek. Prága, 1603. december 8.: ASV Fondo Borghese, Serie IV, vol. 291. fol. 196r–196v.

⁵⁵ „[Sua maestà] si darà risposta a sua santità così intorno all'altro particolare della nominazione de prelati, presupponendo essi signori [i.e. consiglieri] che non vi resti più da nominar alcuno, et che tutte le chiese siano proviste, al che replicando io che tra li altri ancora vi restavano alcune prepositure, l'arcivescovato di Strigonia et il vescovato di Vienna et altri, mi hanno detto che per conto delle prepositure già sono li decreti dinanti [!] sua maestà, et che per l'arcivescovato di Strigonia vi è decreto del regno che vacando tempore pacis aut belli debba star vacante per tre anni.” Jelentése Cinzio Aldobrandininek. Prága, 1603. december 22.: ASV Fondo Borghese, Serie IV, vol. 291. fol. 207r–208v.

zelebről ismert Zalatkny György pécsi püspök és Verancsics Faustus esélyeit latolgatta.⁵⁶ Ez alkalommal azt követelte Johann Anton Barvitiusz császári titkártól, hogy tartassák be a főpapokkal a legfontosabb kánonjogi előírásokat. Főként azt, hogy ne mulasszák el megszerezni kinevezésükhöz az Apostoli Szék megerősítését, és ennek híján ne merészeljék átvenni egyházmegyéjük kormányzását.⁵⁷

Fornari testközeli ismereteit a magyar felsőpapság személyi és egyéb viszonyairól a már többször emlegetett kánoni kivizsgálási eljárások alkalmával szerezhette, amelyeknek auditorként (*uditore*) éppen ő volt tényleges lefolytatója a prágai nunciaturán!⁵⁸ Persze alkalmi információk is befutottak hozzá az ország területéről. 1604. március 22-én például arról tudósította Rómát, hogy Mátyás főherceg Pozsonyba hívatta Zengg főpásztorát, Marcello Marchesi zenggi püspököt, akit a magyar országgyűlés törvényes püspöknek és magyar királyi tanácsosnak ismert el.⁵⁹

A széküresedések megszüntetése, a személyi kérdések, a magyar püspökök ösztöngése a trienti reformdekrétumok és az egyházjog rendelkezéseinek betartására. Számos, az emlékiratok középpontjában álló mozzanat, azokéhoz szembeötlően hasonló kontextusban és megfogalmazásban. Fornari *uditore* jelentésében feltűnik a magyarországi egyházi állapotok egészéről való gondoskodás igénye is. Miután Verancsics Faustus nem vállalta el, hogy Erdélybe menjen, és vállalira vegye az ottani egyház ügyes-bajos dolgait, Fornari a császári biztosok egyikére bízta a katolicizmus ügyének előmozdítását, az egyházi joghatóság védelmezését, továbbá a laikusok és a klerikusok „szolgálatát”.⁶⁰

⁵⁶ „Quanto alla nominazione de prelati, che si erano nominati tutti, et provisto alle chiese, come di già mi havevano detto, et che se vi erano altre chiese et prelature si nell'Vngaria, come nelle altre sue provincie hereditarie et nell'imperio, delle quali spettasse la nominazione a sua maestà, si dovessero ricordare, perché si sarebbe provisto. Io risposi in ciò specialmente al signor Barvizio, che in Vngaria vacava ancora, come già le havevo detto, l'arcivesovato di Strigonia et la prepositura Saggiense, che haveva già monsignor Diotalevi- et che hormai si dovrebbe anco costituir in queste chiese li suoi vescovi- A questi particolari mi replicò esso signor Barvizio che dell'arcivescovato di Strigonia non si poteva far altro durante la guerra et li tre anni, per quali secondo il statuto del regno doveva star vacante, quanto alla prepositura Saggiense, che si era offerta a monsignor di Cenadio, purché ne lasci un'altra, che ne ha, quale designano dare a monsignor vescovo delle Cinque Chiese, che reside in Cassovia, huomo benemerito et da bene, qual non ha niente del suo vescovato, salvo certi pochi redditi della prepositura d'Agria, però che detto monsignor Cenadio non si risolveva- Jelentése Cinzio Aldobrandininek. Prága, 1604. január 5.: ASV Fondo Borghese, Serie III, vol. 93b². fol. 138r-139v.

⁵⁷ „Con questa occasione non volsi permetter di non ricordar et far istanza a detto signor Barvizio che si dovesse commendar alli vescovi et prelati nominati che hanno da esser confermati dalla sede apostolica, che quanto prima dobbino, siccome son tenuti procurar della confirmazione, nè permetter che senza essa s'ingerischino nell'amministrazione delle lor chiese, secondo che da sacri canoni vien ordinato. Mi ha detto che gli lo ricordi, come farò, perché se gli provvedrà.” Jelentése Cinzio Aldobrandininek. Prága, 1604. január 5.: ASV Fondo Borghese, Serie III, vol. 93b². fol. 138r-139v.

⁵⁸ Aki értelemszerűen ellenérzésekkel viseltetik az iránt, ha egy helybéli püspök kapja a jogot — ez némi bevételkiesést is jelentett számára —, és a hitelesítés végett a nunciaturára küldött ilyen jegyzőkönyvek hiányosságainak megállapítására is bőven nyílik lehetősége, illetve alapja az összehasonlításra. Vö. fentebb, a 2. fejezetnél.

⁵⁹ Prágából írt jelentése Pietro Aldobrandinihez. Prága, 1604. március 22.: ASV Fondo Borghese, Serie III, vol. 93b². fol. 228r-229v. (Fornari 1604 tavaszán és az után keletkezett, általam eredetiben használt jelentéseit vö. *Kristennél* és *Meyernél*: l. 15. és 35. j.)

⁶⁰ „Ho alcune volte ricordato a questi signori ministri non esser bene che le cose della chiesa in Transilvania si lascino così derelitte et desolate, che perciò si dovesse far uffizio con sua maestà, gli volesse provvedere, acciò non perissero del tutto, così ho inteso che poi sua maestà ha eletto per

A magyar egyházi állapotok nyomon követése mellett a csehországi kolostorok vizitálásának kérdése is figyelme középpontjában állott.⁶¹ Egyúttal sürgette a prágai udvarban több olyan javadalom kegyuraságának visszaszerzését, amely korábban a császárt illette.⁶² Egyik jelentésében keményen ostromozta a breslauer (boroszlói) püspök lanyhaságát a trienti reformok megvalósításában,⁶³ erősen rimelve a *discorsók* leplezetlen főpapellenességére.⁶⁴

Az emlékiratoknak nemcsak — számokban is mérhető (lásd az egyházi javadalmak jövedelmeire vonatkozó számos adatát) — tájékozottsága, a *processus informativusok* hangsúlyozottsága válik megmagyarázhatóvá a pápai követésen hosszú szolgálati időn keresztül kulcspozíciót betöltő Fornari szerzőségével. Érthetővé válik átfogó, rendszerezett felépítésük is. Az, hogy első olvasásra sem íróasztal mellett kiötlött, a priori elméleti fejtegetésnek, hanem a túlzásokkal együtt is széleskörű gyakorlati tapasztalatok alapján leszűrt, tervszerű programnak tűnnek.

Indoklást nyernek továbbá azok a valóban feltűnő párhuzamok, amelyek Speciano fentebb ismertetett tervezete és az *Il modo de restaurare...* között mutathatók ki. A hasonlóság már Tóth Lászlónak is szembeötlött: „Ez az emlék-

---

mandarvi et haverne cura monsignor Veratio vescovo Cenadiense, non volendo che li suoi commissari, che pur ha là mandati, s'impedichino nelle cose della chiesa et suoi beni, piaccia a Dio che così segua.” – „Monsignor vescovo di Cenadio si scusa di andar in Transilvania per haver cura di quelle chiese, siccome era stato designato, si tratta, per quanto intendo, di mandarvi monsignor Neupraggi già vescovo d'Albaiulia, huomo dotto et pratico del paese, et più atto alle fatiche et sano-Anderanno seco li commissari di sua maestà per il governo della provincia, un degli è il signor Carlo Fonhoff di Norimberga, buonissimo cattolico, molto ben noto a vostra signoria illustrissima, alla quale fa humilissima riverenza. Io ho pregato questo signore, che vogli con l'autorità, che terrà in detta provincia defender et promover la religione cattolica et giurisdizione ecclesiastica, et far tutto quello potrà in servizio de cattolici et ecclesiastici, che così mi ha promesso fare.” Jelentései Cinzio Aldobrandininek. Prága, 1603. december 1. és 1604. január 5.: ASV Fondo Borghese, Serie IV, vol. 291. fol. 192r–193v; és Serie III, vol. 93b². fol. 138r–139v.

⁶¹ „Io vado procurando, che li visitatori eletti da sua santità per visitare li monasteri de regulari di questo regno et provincie adiacenti vogliano quanto prima eseguir il pio et tanto ordine et desiderio di nostro signore, se adesso fussero pronti, il gran cancelliere del regno gli darebbe, come più volte mi ha promesso, la lettera et braccio, et tutto quello fa bisogno prima della visita conforme a quello ho seco appuntato, cioè che per non giovar tanto i monachi, et fuggir le molte spese si farebbono andando tuttli li visitatori insieme.” Jelentése Cinzio Aldobrandininek. Prága, 1603. december 8.: ASV Fondo Borghese, Serie IV, vol. 291. fol. 196r–196v.

⁶² „-et che nell'imperio vi erano parimente molte chiese et benefizi, come intendono, delli quali sua maestà ha il ius patronato, che si lasica usurpar da heretici, et che si dovrebbe procurare con simile occasione di levargli dalle mani per honore et servizio d'Iddio et conservazione dell'autorità Cesarea- Per conto delli altri ius patronati di sua maestà [replicò Barvizio], che sono nell'imperio, che sia se che ve ne sono, ma non si sa già precisamente quali, et havendosene notizia si farà il possibile per procedere et levarli di mano d'heretici.” Jelentése Cinzio Aldobrandininek. Prága, 1604. január 5.: ASV Fondo Borghese, Serie III, vol. 93b². fol. 138r–139v.

⁶³ „È vero che ha ricuperato due chiese di mano d'heretici, ma ne haverebbe senza difficoltà potuto riuiperar molto più, et massime ne luoghi propri del vescovato, ne quali è patrone in spirituale et temporale, perché se esse si riducessero, si ridurrebbono poi assai più facilmente le altre. Ha fatto far la visita in molti luoghi della sua diocese, et alcuni preti licentosi sono stati castigati, tuttavia ve ne sono ancora molti et molti scandalosi senza castigo, et la visita fù instituta per poter poi far una sinodo, la quale è molto necessaria, non se ne essendo mai, mentre esso è vescovo, fatta alcuna, nè molti anni intanti. Intanto si vanno introducendo molti abusi et grandissima licenza nel clero- [etc.]” Részlet hosszadalmas jelentéséből Pietro Aldobrandinihez. Prága, 1604. július 5.: ASV Fondo Borghese, Serie III, vol. 93b². fol. 292r–296v.

⁶⁴ A breslauer püspököt Fornari már 1603-ban feljelentette Rómában. Johannes Stephani Ferrerii nuntii... acta i. m. 143.: 5. és 7. j. Egyúttal figyelemmel kísérte a főpap *quadriennalis* relációját. ASV Fondo Borghese, Serie IV, vol. 298. fol. 121r.

irat [tudniillik Specianóé] hangjában, felfogásában, a reformra vonatkozó terveiben annyira emlékeztet Verancsics Faustusnak tíz évvel későbbi emlékirataira, hogy kissé merész feltevással ennek a szerzőjét is Verancsics Faustusban kellene feltalálni”.⁶⁵ Abban az esetben, ha mindkét diskurzus írója Speciano nuncius egykori auditora, aki annak idején vélhetően részt vett felettese jelentéseinek kidolgozásában, de legalábbis mindenképpen tisztában lehetett azok tartalmával, a szerzők közötti összefüggés megtalálásában nekünk már kevésbé kell merésznek mutatkoznunk.⁶⁶

*

Fornari esetleges szerzőségét illetően első pillantásra kétségkívül problémát okoz, hogy kapcsolata új főnökével rövidesen megromlott. Ferreri nuncius 1605. január elején új auditorral váltotta fel őt. Paradox módon ez azonban még inkább Fornarira tereli a gyanút. A konfliktus oka ugyanis éppen az volt, hogy a hosszabb ideig internunciusként működő Fornari nehezen viselte el, hogy annyi év eltelte után sem őt nevezték ki a prágai nunciatúra élére. Elsősorban túlzott impulzitása miatt nem tartották erre alkalmasnak!⁶⁷

Fornari diplomáciai karrierje mindenesetre megrekedt, majd leváltásával lezárult. 13 év alatt szerzett tapasztalataival térhetett vissza Itáliába, ahol csupán egy szál esperesi javadalma volt. Aligha valószínű hogy ebbe bárki egykönnyen belenyugodott volna. Egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy ezután is Prágában marad, rendezí viszonyát Ferrerivel, aki korántsem mellesleg régi iskolatársa, és aki alkalomadtán talán ezután is igénybe veszi volt beosztottja tudását. Mint például egy, a magyar vallási és politikai helyzetről szóló elemzés elkészítésében. A beszámoló kedvező római fogadtatása és a folytatásra adott utasítás régóta várt lehetőséget csillant meg Fornari előtt. Személyesen megy Rómába — ez a magyarázata az *Il modo de restaurare...* római keletkezésének, és annak, hogy az 1605. októberi *Dello stato presente...* után 6 hónappal, májusban kerül V. Pál elé —, hogy megnyerje az új kurzust egy Magyarországra küldendő apostoli vizitátor küldésének, aki a reformok megvalósításának tulajdonképpeni kulcsa lehetne. A négy fő fejezet egyike kizárólag e vizitátorral foglalkozik. Ne legyen magas rangú, nem kell tudnia magyarul, egy személyben lehetne többek között vizsgálatokat lefolytató jegyző (*notario examinatore* – amihez volt auditorként Fornarinak megvolt a képesítése, gyakorlata) és apostoli főesperes (az *arcidiacono Apostolico* szememben rendkívül szokatlan formula, de rögtön érthetőbbé válik, ha tudjuk, hogy Fornari esperes volt).

Ráadásul a vizitátor mellett elejtve fel-feltűnik a hőn áhított — magyarországi — nunciusi tiszt is, amelynek kifejlődését egy sikeres apostoli vizitatori intézmény tényleg magában hordozta. Mindez már-már annyira testre szabott,

⁶⁵ Tóth L.: Verancsics Faustus i. m. 171–[172].

⁶⁶ És itt elgondolkodhatunk még az *Il modo de restaurare...* hivatkozásán a spanyolországi bőjtgyakorlatra. Méghozzá azért, mert Speciano cremonai püspöknek, Fornari első főnökének előző diplomáciai állomáshelye a madridi udvar volt. Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII. i. m. I. CCLI–CCLII.

⁶⁷ Vö. Meyer áttekintését: Die Prager Nuntiatur des Giovanni Stefano Ferreri i. m. XV–XVII.

hogy a közben a prágai nunciatúra felé a szövegben tett gesztusok (a vizi-tátornak oda is jelentéseket kell küldeni, növekedjék hatásköre) akár már fi-gyelmen kívül is hagyhatók.⁶⁸

Hipotézisem teljes bizonyítása — mint mondtam — további levéltári kutatásokat igényel. Ha Ferreri nuncius családi archívumának vizsgálata sem vezet majd eredményre, némi támponttal szolgálhat annak kiderítése, hogy le-váltása után Fornari hosszabb ideig Prágában maradt,⁶⁹ és így alkalma nyílt e fontos, mindeddig tévesen Verancsics Faustus csanádi püspök nevéhez kötött tervezetek kidolgozására, előkészítésére.⁷⁰

⁶⁸ *A Dello stato presente...* Tóth általi publikálása kielégítőnek tekinthető, az *Il modo de restau-rare...*-é viszont már kevésbé. Utóbbi szövegét a vatikáni példányról betűhív átirásban helyhiány mi-att nem itt, hanem külön közleményben szándékozom közreadni.

⁶⁹ Némileg ezt támasztja alá a kiadott forrásanyag alaposabb vizsgálata is. Fornari az új nunci-us megérkezése után is számított arra, hogy Rómában továbbra is önállóbb szerepkört szánunk neki. „...intanti lascierò a lui [tudniillik Ferrerinek] la carica delli negozi, se altro non mi vien com-mandato”, írta 1604. május 3-án fő patronusának, Cinzio Aldobrandininek. Johannes Stephani Ferrerii nuntii... acta i. m. Nr. 32. (71.) Továbbá Ferreri melletti továbbszolgáltát nem csupán auditorként képzelte el: „...mentre mi fermerò qua di servirlo [tudniillik Ferrerit], in tutto quello saprò et potrò, et se ben so non ne ha bisogno, di somministrarle ogni aiuto et consiglio, si per l'antica servitù ch'io tengo seco et con sua casa, finché eravamo scolari.” Uo. 33.: 11. j. Első auditorjelöltje visszalépését követően, bár előzőleg már tudatta vele, hogy nem tart igényt szolgálataira (Uo. Nr. 5.), Ferrerinek éppen azért esett rá a választása, hogy kezelhetőbbé tudja tenni („circa l'elezione dell'audiotre- io starò in quella risoluzione, non perché io non la desiderassi migliore, ma per fuggir maggior in-contro”. Amikor a nuncius 1604 júniusában először fontolóra vette leváltását, egyáltalán nem volt biztos benne, hogy beosztottja ezután vissza fog térni Itáliába. Inkább úgy vélte, hogy a császári székvárosban marad, ahol kiterjedt kapcsolatai voltak. „Se l'arciprete non ha occasione di partirsi di qui, questo negotio non andarà bene, che sia o non sia mio auditor, questo non fa caso, ma l'im-portanza è, che stia qua, dove ha manegio con tutti li principali. Se sta in Praga et è auditor, è male, se non, è peggio!” Ferreri Pietro Aldobrandinihez, 1604. június 21.: Uo. Nr. 64a. (193.) – Hogy ez va-lóban így történt, valószínűsíti, hogy Fornari már utóda megérkezése után, a világi papok létszámát gyarapítandó, részt vett a nuncius társaságában a prágai egyházmegyei zsinaton, ami a leváltás elle-nére viszonyuk normalizálására utal. Vö. Die Prager Nuntiatür des Giovanni Stefano Ferreri i. m. Nr. 360., 356d., 349. Ugyanezt erősíti meg, hogy 1605. február 7-én Ferreri arról tudósította Cinzio Aldobrandint, hogy Fornari hírlevelekkel (*avvisi publici*) látja el őt. Ez már csak azért is érdekes, mivel konfliktusok egyik fő oka éppen az volt, hogy a bejártatott információs bázissal rendelkező Fornari megbízhatóbb híreket juttatott el Cinzio Aldobrandinihez, mint Ferreri, aki emiatt megro-vásban is részesült. Johannes Stephani Ferrerii nuntii... acta i. m. Nr. 36. és 87.: 3. j.; Nr. 52b., Nr. 64a. Az auditor egyébként maximálisan tisztában lehetett azzal, hogy Itáliába visszatérve jóval keve-sebb lehetősége lesz, mint Prágában. A mostohafivérével, Cinzióval ellentétben őt kevésbé kedvelő Pietro Aldobrandini ezt meg is írta Ferrerinek: „-sempre dubitai di quella persona più per servitio dei nunzi, che di qua, che poco danno può fare-” 1610. július 10.: Uo. Nr. 83b. (263–264.) (Fornari ér-vényesülését sokban hátráltathatta, hogy az őt pártfogoló Cinzio [vö. uo. Nr. 5.] volt a finoman szólva kevésbé befolyásos kardinális nepos. *Klaus Jaitner: Il nepotismo di Clemente VIII [1592–1605]: il dramma del cardinale Cinzio Aldobrandini. Archivio Storico Italiano* 146. [1988] 57–93.) Eltávolítása Prágából a nuncius által bármikor keresztülvihető pusztá leváltásával nem volt biztosítva. Ezért Ferreri még júliusban egy — közelebről nem ismert — tervet dolgozott ki arra, hogy végleg meg-szabduljon tőle, talán éppen Magyarország irányába. „Ho veduto il discorso che fa vostra signoria come quest'ultima sua delli 12 del corrente intorno al modo scrittele a monsignor Serra di levar di costa del personaggio-” Pietro Adobrandini Ferrerinek, 1605. július 30.: Johannes Stephani Ferrerii nuntii... acta i. m. Nr. 99. (350.) – Leváltásának hírért Fornari természetesen melankoliálva fogadta. (Uo. Nr. 97.) Mindazonáltal nem csekély lehetőséget nyújtott számára az 1605 tavaszán bekövetkező kettős pontifikátus-váltás, amely új perspektívákat kínálhatott számára. Kiváltképpen, hogy a pápai segélyek koordinálásra Bécsbe küldött és magyar viszonylatban inkább illetékes Giacomo Serra meg-bízása 1605–1606 fordulóján már a vége felé közeledett.

⁷⁰ Kutatásaimat az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatta.

A ZARÁNDOKHELYEK SZEREPE A HABSBERG-DINASZTIA REPREZENTÁCIÓJÁBAN A 17–18. SZÁZADBAN*

„bizonyosnak tartsad, hogy a fő nemből-valók, Nagyságok, Méltóságok, Püspökök, Kardinálisok, sőt a meg-koronázott fejek sem vonnyák-meg a Czelli Szűznek udvarlásától magokat... a'ki tsak egynehány esztendő't él't, hanem-is látta, legalább hallotta, melly gyakran, és mindeneknek épületire itt meg-jelent az Ausztriai Ház, hogy az ő védelmező Asszonyát, ki-nek szószólásában, Isten után, még eddig reménységét helyeztette, nem tsak jelen-létével, és buzgó ájzatosságával tiszteli, hanem királyi s Császári adományokkal (a' mint a többi-közül a Tár, avagy kincs-tartó ház tagadhatatlan bizonytságot téssen róla) meg is gazdagittya”

Imreh Imre: Élő vizeknek kútyya... Steyr 1753. b7^v

Az uralkodói udvarok és azon belül az uralkodói reprezentáció különböző formáinak vizsgálata az utóbbi időben a történeti kutatások egyik önálló irányzatává vált. A téma az 1970-es években Norbert Elias két paradigmikus jelentőségű, az udvari társadalom civilizációs szerepét hangsúlyozó művének hatására került az érdeklődés előterébe,¹ majd az utóbbi másfél évtizedben éppen Elias téziseinek revíziója adott újabb lendületet a kutatásoknak.² Ennek során az udvar kulturális, művelődéstörténeti aspektusainak vizsgálata mellett ismét előtérbe kerültek a politikai, társadalom- és gazdaságtörténeti szempontok, változatlanul az egyik legkurrensőbb kutatási terület maradt azonban az uralkodói reprezentáció eszközeinek vizsgálata, a ceremóniák, a hatalom „szcenírozásának”, demonstratív megjelenési formáinak és legitimációs technikáinak elemzése, a propaganda és a tudatosan alakított uralkodói imázs kérdése.³

* Jelen tanulmány a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány támogatásával készült.

¹ *Norbert Elias: Über den Prozeß der Zivilisation: Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen.* Bern–München 1969². (a mű első, 1939. évi kiadása különös módon semmilyen viszshangot nem keltett); magyarul: *A civilizáció folyamata.* Bp. 1987. (2004².); *Uő: Die Höfische Gesellschaft: Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie.* Darmstadt 1969.; magyarul: *Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata.* Bp. 2005.

² *Elias modelljének kritikáját l. Jeroen Duindam: Myths of Power. Norbert Elias and the early modern European court.* Amsterdam 1994.; vö. még: *Princes, Patronage, and the Nobility: The Court at the Beginning of the Modern Age, c. 1450–1650.* Ed. by Ronald G. Asch – Adolf M. Birke. New York 1991. A téma szakirodalma az elmúlt másfél évtizedben rendkívüli mértékben megnőtt, bibliográfiai áttekintését l. *R. Várkonyi Agnes: Tradíció és innováció a kora újkori Közép-Európa udvari kultúrájában.* In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században.* Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2005. 60–116., itt: 61–66.

³ *L. pl. Milos Vec: Zeremonialwissenschaft im Fürstenstaat. Studien zur juristischen und politischen Theorie absolutistischer Herrschaftsrepräsentation.* Frankfurt a. M. 1998.; *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban.* Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2008.

Az udvari ceremóniákban és a tárgyi világban megnyilvánuló uralkodói reprezentáció sokrétű jelenségével számos ponton érintkezik, illetve szorosan összefügg az udvar vallási élete. Az uralkodói *pietas* hátterében ugyanis nemcsak személyes indítékok álltak — mint például a magánáhítat, a személyes devóció szándéka, ami források alapján többnyire nehezen megragadható —, hanem sokszor propagandisztikus célok, alkalmanként változó politikai megfontolások és generációkon átívelő dinasztikus hagyományok is befolyásolták az uralkodó vallásosságának a politikai közösség felé irányuló, demonstratív megnyilvánulási formáit. Különösen igaz ez a kettősség az uralkodói zárandoklatokra, éppen ezért az uralkodók kegyhelyeken tett látogatásait *politikai zárandoklatoknak* is szokás nevezni.⁴ A politikai és reprezentációs célok az uralkodó vallásosságának mind a nyilvános térben zajló, efemer megnyilvánulásait,⁵ mind pedig tárgyiasult manifesztációit meghatározták. Ide sorolhatjuk a körmenetek és zárandoklatok mellett az uralkodók által adományozott oltárokat és fogadalmi tárgyakat, de az uralkodó által támogatott (zárandok)templomok művészeti dekorációjában — mintegy a szakralitás színrevitelében, azaz „szcenírozásában”⁶ — megjelenő ikonográfiai programot is. Mindezeket a jelenségeket a *representatio maiestatis* eszközeként, az uralkodó szakrális reprezentációjaként, illetve az uralkodói hatalom szakrális legitimációjaként értelmezhetjük.

A korábbi kutatások alapján jól ismert, hogy a középkorban a szentek dinasztikus kultusza és különösen a szent királyok tisztelete — a királyi hatalom szakralizálásának eszközeként — számos európai uralkodóház számára ideológiai támaszként és egyben hatalmi legitimációs forrásként szolgált.⁷ A kora újkorban hasonló szerepet töltöttek be az uralkodói zárandoklatok, amelyek célpontja rendszerint egy-egy középkori eredetű Mária-kegyhely volt, összefüggésben a protestantizmus által támadott, a szerzetesrendek (mindenekelőtt a jezsuiták) és a katolikus uralkodók által ugyanakkor tudatosan propagált Mária-kultusz fellendülésével. Ennek eredményeként a középkorban domináns ereklyekultusszal szemben a kora újkorban a képkultusz, és különösen a Mária-kegyképek tisztelete vált a zárandoklatok meghatározó elemévé. Mindebben közrejátszott Mária királynőként való tiszteletének kora újkori megerősödése, ami például a kegyképek ünnepélyes megkoronázásában is megnyilvánult, illetve a „Mária mint a (katolikus) országok patrónája és a keresztény seregek palládiuma” eszme kora újkori térhódítása is. Azokban az országokban, amelyek kora újkori történetében fontos szerepet játszott a protestantizmus és a török elleni küzdelem, az adott uralkodóház szakrális reprezentációjának és

⁴ L. pl. *Csukovits Enikő*: Középkori magyar zárandokok. Bp. 2003. 65–73.

⁵ L. pl. *Ines Lang*: Die Marienfesten und die Pfingstfeiern am Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert. In: Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle, 1652–1800. Hrsg. Thomas Winkelbauer – Irmgard Pangerl. Wien 2007. 463–492.

⁶ A szakralitás szcenírozásaként felfogott barokk összművészeti templomdekorációról l. *Ursula Brossette*: Die Inszenierung des Sakralen. Das theatralische Raum- und Ausstattungsprogramm süddeutscher Barockkirchen in seinem liturgischen und zeremoniellen Kontext. (Marburger Studien zur Kunst- und Kulturgeschichte 4.) Weimar 2002.

⁷ L. pl. *Klaniczay Gábor*: Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. Bp. 2000. 240–302.

identitáspolitikájának egyik fontos eszközévé vált egy-egy Mária-kegyhely kultusza. Ilyen szerepet töltött be Franciaországban Notre Dame de Liesse,⁸ Lengyelországban Częstochowa,⁹ a Habsburg Monarchiában pedig Mariazell, a bajorországi Altötting,¹⁰ a Prága melletti Stará Boleslav és a Pozsony melletti Máriavölgy.

Az uralkodók Mária-tiszteletét meghatározó gondolatrendszer esszenciális összefoglalását adja a III. Ferdinánd által 1647-ben a bécsi *Am Hof* téren állítottatott Mária-oszlop dedikációs felirata, amelyben a császár a salamoni Példabeszédek könyvének sorát (8,15) parafrázálva szólítja meg a „mindenható örök Istent, aki által a királyok uralkodnak”, és kéri, hogy fiának anyja, Mária, a Szeplőtelen Szűz legyen az ő és utódai patrónája, Ausztria úrnője.¹¹ Az uralkodók szakrális reprezentációjának alapja tehát az, hogy királyi hatalmukat közvetlenül Istentől — az isteni kegyelemből (*Dei gratia rex*) — származtatva legitimálják uralmukat, s ezáltal tetteiket és uralkodásuk egészét az isteni akarat megnyilvánulásaként artikulálják alattvalóik felé. Amint arra a dedikációs felirat is rávilágít, az Isten és az uralkodó közötti kapcsolatban Mária közvetítő szerepet játszik, s anyaként jár közben Krisztusnál, rajta keresztül pedig a mindenható Istennél a hozzá fohászoló uralkodó és országa érdekében. Jól érzékelteti ezt a szemléletet annak a kardnak a felirata, amelyet I. Lipót császár fia, a spanyol trónra aspiráló Károly kapott szövetségesétől, Anna brit királynőtől, s amelyet a következő dedikációval adományozott a montserrati „Fekete Madonnának”: *Ad aram Virginis Mariae... quae Mater est ejus, per quem Reges regnant... advocata ad Deum pro me... Servus perpetuus Carolus.*¹²

Az uralkodók Mária alakjához kapcsolódó szakrális reprezentációjának lényege és célja tehát az, hogy kifejezésre juttassa, könyörgő és hálaadó gesztusokkal a közösség számára érzékletes módon megjelenítse ezt a különleges viszonyt Mária és az uralkodó között. Ebben az értelemben egyúttal az uralkodói hatalom mariánus legitimitációjáról is beszélhetünk. Ez a gondolatrendszer határozta meg a Habsburg-uralkodók Mária-kegyhelyekre tett kora újkori zarán-

⁸ *Isabelle Brian*: Le roi pèlerin. Pèlerinages royaux dans la France moderne. In: Rendre ses vœux. Les identités pèlerines dans l'Europe moderne (XVIe–XVIIIe siècle). Ed. Philippe Boutry – Pierre-Antoine Fabre – Dominique Julia. Paris 2000. 363–378.; *Bruno Maës*: Le roi, la Vierge et la Nation. Pèlerinages et identité nationale entre guerre de Cent ans et Révolution. Paris 2002.

⁹ *A Patrona Poloniae* eszméről, illetve a częstochowai kegyhely és a Vasa-dinasztia kapcsolatáról l. Marienlexikon. Bd. V. 261.; ill. *Jan Golonka, Jerzy Żmudziński*: Jasna Góra in the times of 'The Deluge'. Marian shrine during the Vaza Dynasty (1587–1668). In: Jasna Góra w dobie potopu. (Red. Jan Golonka OSPPE, Jerzy Żmudziński) Jasna Góra w Częstochowie, 2005, 33–50.

¹⁰ *Maria Angela König*: Weihegaben an Unsere Liebe Frau von Altötting. Vom Beginn der Wallfahrt bis zum Abschluß der Säkularisation. I–II. München 1939–1940.; *Hubert Glaser*: Über marianische Motive in der bayerischen Fürstengeschichte. In: Maria allerorten. Hrg. Franz Niehoff. Landshut 1999. 17–30.

¹¹ A Példabeszédek könyvének sora: „Per me reges regnant, et legum conditores justa decernunt” uralkodói jelmondatként szerepel a II. Ferdinánd által 1632-ben fia, III. Ferdinánd számára megrendelt „Princeps in compendio” című fejedelmi tükörben is. L. *Anna Coreth*: Pietas Austriaca. Wesen und Bedeutung habsburgischer Frömmigkeit in der Barockzeit. Wien [1959¹.] 1982². 10. Ugyanígy szólította meg I. Lipót császár Istent 1693. augusztus 15-i fogadalmában, amikor hálából Magyarország török alóli felszabadulásáért a bécsi *Stephansdom* főoltára előtt ünnepélyesen megismételte Szent István király országfelajánlását. *Onno Klopp*: Corrispondenza epistolare tra Leopoldo I imperatore ed il Padre Marco d'Aviano. Graz 1888. Nr. CCLX.

¹² *Giovanni Francesco Gemelli Careri*: Aggiunta a Viaggi di Europa... Napoli 1711. 63. Köszönmő Kalmár Jánosnak, hogy felhívta figyelmemet erre az adatra.

doklatait, amelyek az uralkodó életének jelentős fordulópontjaihoz, illetve fontos hadi és politikai eseményeihez kapcsolódtak. Az uralkodóház tagjainak megkoronázásával, házasságkötésével és a trónörökös születésével, vagy a törökök és az „eretnek” protestánsok ellen vívott háborúkkal összefüggő zarándoklatok szakrális színben tüntették fel a dinasztia uralkodásának jelentős eseményeit, ezáltal is biztosítva a Habsburg-ház uralmának szakrális legitimációját.

Az alábbiakban a kegyhelyeknek a Habsburg-dinasztia szakrális reprezentációjában és szimbolikus politikájában elfoglalt helyét vizsgáljuk az 1620 és 1770 közötti időszakban. Az altöttingi és különösen a mariazelli kegyhely Habsburg-kultusza, illetve a dinasztia vallásosságának további összetevői — így például az eucharisztia tiszteletének dinasztikus hagyománya — jól ismeretek Anna Coreth 1959-ben megjelent, napjainkig alapvető művéből, s a képet tovább árnyalták a témában azóta megjelent publikációk.¹³ Kevésbé ismertek ugyanakkor a Habsburg-uralkodók magyarországi és csehországi kegyhelyekre tett zarándoklatai és ezek jelentősége. Az újabb vizsgálatok arra engednek következtetni, hogy a 17. század közepétől kezdődően Altötting és Mariazell mellett a Habsburg Monarchia néhány további kegyhelye, így különösen a Prága melletti Stará Boleslav, valamint a Pozsony melletti Máriavölgy is fontos szerepet játszott a dinasztia *pietas*ában és reprezentációjában. A Habsburg-uralkodók e négy kegyhelyen tett látogatásai a dinasztia szakrális reprezentációjának négy rétegeként értelmezhetők, összefüggésben a Habsburg-ház négy legfontosabb uralkodói címével, illetve ország- és tartomány-együttesével: a német-római császári, az osztrák főhercegi, a cseh és a magyar királyi titulussal. Jelen tanulmány célja, hogy az újabb kutatási eredményeket a már korábban ismert adatok kontextusába helyezve új szintézisét adja a témának.

*

Anna Coreth idézett művében azt vizsgálja, hogyan váltak a vallásosság egyes elemei, különösen a katolikus eukarisztia- és Mária-tisztelettel kapcsolatos jelenségek az 1560 és 1780 közötti időszakban a Habsburg-vallásosság és „uralkodói stílus” integráns részévé. Coreth tézise szerint a *Pietas Austriaca* a Habsburg-dinasztia vallási-politikai ideológiája, s a barokk kori Habsburg-politikai kultúra és a vallásos hit, illetve gyakorlat kapcsolatának vizsgálatán keresztül bemutatja annak kialakulását és továbbélését. A *Pietas Austriaca* kifejezést már a kortárs életrajz- és történetírók is használták, s a *justitia* (igazságosság) és a *clementia* (kegyesség) mellett az Osztrák Ház legfontosabb uralkodói erényeként mutatták, be, összhangban a középkori fejedelmi tükrökkel. A *Pietas Austriaca* azon a feltevésen alapult, hogy a Habsburg-dinasztiának Istentől elrendelt küldetése megvédeni a Német-római Birodalmat és a katolikus

¹³ Coreth, A.: *Pietas Austriaca* i. m.; a téma legújabb összefoglalása: *Pietas Austriaca und Barockkatholizismus*. In: *Thomas Winkelbauer: Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im professionellen Zeitalter*. 1–2. (Österreichische Geschichte 1522–1699.) Wien 2003. 1. 185–239. Mariazellről l. *Laura Lynne Kinsey: The Habsburgs at Mariazell. Piety, Patronage and Statecraft, 1620–1760*. Los Angeles 2000.; *Christian Stadelmann: A Habsburgok Mariazellben*. In: *Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete*. Szerk. Farbaký Péter – Serfőző Szabolcs. Bp. 2004. 171–185.

egyházat az eretnekségtől. A hagyomány szerint a Habsburgok őseik, de különösen a „dinasztiaalapító” I. Rudolf (1218–1291) erényei által nyerték el azt a küldetést, amelyet a *Pietas Eucharistica* és a *Pietas Mariana* által kellett teljesíteniük, azaz Rudolf leszármazottainak követniük kellett az ősi példát az eucharisztia imáadásában és Szűz Mária tiszteletében.¹⁴ II. Ferdinánd és utódai ennek a *pietason* alapuló küldetéstudatnak a szellemében küzdöttek a protestantizmus ellen, és pártfogolták például a *Corpus Christi* körmeneteket, támogatták a jezsuita Mária-társulatokat, a Mária-kegyhelyekre vezetett zarándoklatokat és a Szeplőtelen Szűz kultuszát. Ezzel egy időben Mária a birodalom palládiumává, a Habsburg-seregeket győzelemre vezető patrónává vált. A *Pietas Austriaca* két fő pillérét tehát az eucharisztikus áhítat és a mariánus devóció alkotta, ám fontos összetevője volt a Szent Kereszt hatalmába vetett hit és a dinasztikus szentek és névpatrónusok (pl. Szent Lipót, József és Borromeo Károly) tisztelete is.

A *Pietas Mariana* kánonján belül kitüntetett szerepe volt a zarándoklatoknak, így a 17–18. század folyamán a Habsburg-uralkodók rendszeresen ellátogattak a Mária-kegyhelyekre. A zarándoklat a dinasztia hatalmi reprezentációjának is fontos elemévé vált, egyike lett azon kevés eszköznek, amely alkalmas volt a birodalmi eszme széles körben való terjesztésére azáltal, hogy a zarándokok nagy tömege számára is érthetővé tette az összefüggést a Mária-tisztelet, az uralkodócsalád és az országok feletti Habsburg állameszme között. II. Ferdinándtól egészen Mária Terézia koráig ezek a szempontok szorosan összefonódtak a Habsburgok személyes Mária-tiszteletével. Amint az uralkodócsalád sorsának alakulása szorosan összefüggött az államérdekekkel, éppúgy nem váltak el élesen a Mária — különösen a mariazei Szűzanya — elé vitt kérések esetében a személyes és a birodalmi érdekek. A Habsburgok Szűz Máriához fordultak gondjaikkal és örömeikkel, akár a király- és császárkoronázásról, akár a trónutódlásról volt szó, hozzá imádkoztak, és neki adtak hálát a politikai konfliktusok szerencsés kimeneteléért. A zarándoklatok mellett a dinasztia tagjai a kegyhelyeknek nyújtott adományaikkal is uralkodói erényeiket és a katolikus hitet védő szerepüket hangsúlyozták, különleges jámborságuk tanúságtételeként, Mária különleges oltalmának és közbenjárásának eredményeként tüntették fel a protestantizmus és a török veszély visszaszorítását.

Altötting és a Pietas Bavarica modellje

Mivel a Habsburg-dinasztia kora újkori szakrális reprezentációjához, és különösen a politikai programmá tett *Pietas Mariana* kialakulásához — a házassági kapcsolatok révén — jelentős részben a bajor uralkodóház és a *Pietas*

¹⁴ A legenda szerint Rudolf egy alkalommal, vadászat közben találkozott egy pappal, aki éppen egy haldoklóhoz sietet az oltáriszentséggel, hogy feladja neki az utolsó kenetet. A pap éppen egy kiáradt patak partján állt, és nem tudta, hogyan kelljen át rajta. A herceg erre leszállt a lováról, és odaajándékozta azt a papnak, mondván, hogy nem tudna egy olyan állatot megülni, amely Krisztus testét is hordozta. A Habsburg *Pietas Mariana* eredetét a hagyomány szintén Rudolf személyéhez köti, és úgy tartja, hogy Szűz Mária iránti tisztelete jeléül ő építtette a feketeerdei Todtmoos Mária-kegyhelyének templomát.

Bavarica szolgált mintául, röviden ki kell térnünk a Wittelsbach-dinasztia Mária-tiszteletének reprezentatív megnyilvánulásaira, amelyek egyik fontos eleme volt az altöttingi kegyhely kultusza.¹⁵ Altötting kiemelkedő szerepet játszott a bajorországi rekatolizációban, és ezzel szoros összefüggésben a Wittelsbach- és a Habsburg-dinasztia uralkodói reprezentációjában.¹⁶

Az osztrák határ közelében fekvő, felső-bajorországi Altötting a 15. század végétől — amikor különböző csodákat kezdtek az ottani „Fekete Madonna-szobornak” tulajdonítani — fokozatosan a régió legjelentősebb búcsújáróhelyévé vált, amelyet évente több tízezer zarándok keresett fel, és a bajor uralkodók is rendszeresen ellátogattak ide.¹⁷ A kegyhely Wittelsbach-dinasztikus kultuszának kialakulásában fontos szerepet játszhatott az a hagyomány, amely szerint 696-ban Szent Rupert, a Bajorországot keresztény hitre térítettő salzburgi püspök az altöttingi kegykápolnában keresztelte meg az első keresztény bajor herceget, II. Theodot, illetve az, hogy maga a püspök helyezte el (az egyébként 1300 körülre datált) kegyszobrot az oktogonális alaprajzú kápolnában.

A Wittelsbachok és Altötting kapcsolatára vonatkozóan a 16. század elejétől kezdve vannak adataink, a század közepső harmadában, a reformáció gyors ütemű terjedésének idején azonban az altöttingi zarándoklatok intenzitása jelentős mértékben csökkent, a bajor hercegek látogatásai is elmaradtak, és csak 1571-ben kezdődtek újra, immár az ellenreformáció jegyében. A kegyhely Wittelsbach-dinasztikus kultusza I. Miksa bajor herceg (1573–1651) uralkodása alatt érte el csúcspontját. Az ingolstadti jezsuita kollégiumban nevelkedett Miksa közismerten kiemelkedő szerepet játszott a rekatolizációban, és erőteljesen propagálta a protestánsok elleni küzdelem fókuszába állított Mária-tiszteletet, különösen Szűz Mária Bajorország legfőbb patrónájaként való kultuszát.¹⁸ Mindezt reprezentatív formában is kifejezésre juttatta: így például 1616-ban egy Immaculata típusú Mária-szobrot állíttatott müncheni rezidenciája homlokzatának egyik fülkéjébe, talapzatán a *Patrona Boiariae* felirattal, a fölötte lévő kartusban pedig az ismert Mária-antifóna szavaival: *Sub tuum praesidium confugimus*. 1638-ban egy hasonló Immaculata-szobrot, illetve Mária-oszlopot állíttatott München főterén, amelynek dedikációs felirata ugyancsak Bajorország legfőbb patrónájának nevezi Máriát.¹⁹ 1645-ben egy ezüst retábulumot készíttetett az altöttingi kegyszobor számára, és

¹⁵ A témáról összefoglalóan l. *König, M. A.*: Weihegaben i. m.; *Ludwig Hüttl*: Marianische Wallfahrten im süddeutsch-österreichischen Raum. Analysen von der Reformations- bis zur Aufklärungsepoche. Köln 1985. 95–124.; *P. Gerhard Woeckel*: Pietas Bavarica. Höfische Kunst und Bayerische Frömmigkeit 1550–1848. Weissenhorn 1992.; *Bridget Heal*: The Cult of the Virgin Mary in Early Modern Germany. Protestant and Catholic Piety, 1500–1648. Cambridge 2007. 189–194.

¹⁶ A bajorországi rekatolizációról l. *Philip M. Soergel*: Wondrous in His Saints. Counter-Reformation Propaganda in Bavaria. Berkeley 1993.

¹⁷ Az altöttingi kegyhely eredetlegendáját l. pl. *Esterházy Pál*: Az egész világon levő Csudálatos Boldogságos Szűz képeinek röviden föltett eredeti. Nagyszombat 1690. Hasonmás kiadás: Bp. 1994. 87.

¹⁸ *Dieter Albrecht*: Maximilian I. von Bayern 1573–1651. München 1998., különösen 285–337. Máriának, mint az ország legfőbb védőszentjének tisztelete, a *Patrona Hungariae* (Magyarország Nagyszasszonya) kultusza — a középkori előzmények nyomán — Magyarországon is ekkoriban került előtérbe. L. *Tüskés Gábor* – *Knapp Éva*: Magyarország – Mária országa. Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban. Irodalomtörténeti Közlemények 104. (2000) 573–602.

¹⁹ *Albrecht, D.*: Maximilian I. i. m. 295–296.

benne egy saját vérével írott levét helyezték el, amelyben magát és országát az altöttingi Szűzanyának ajánlotta.²⁰

A harmincéves háború során a császári seregek hadizászlóin is különböző Mária-kegyképeket ábrázoltak, ami jól érzékelteti, hogy a Mária-tisztelet a katolikus hit propagálásának központi elemévé vált.²¹ Így például maga az altöttingi kegyszobor látható azon a négy hadizászlón, amelyeket az 1631. évi breitenfeldi csatában a svédek zsákmányoltak a Tilly-regimenttől, majd haditrófeaként a svéd királyok temetkezőhelyén, a stockholmi *Riddarholmen* templomban helyezték el, és napjainkig fennmaradtak.²² Miksa halála előtt úgy rendelkezett, hogy szívét az altöttingi kápolnában temessék el. Devóciójának eme sajátos megnyilvánulását — amit Szűz Mária iránti örök hódolatának kifejezéseként értelmezhetünk — a Wittelsbach-dinasztia későbbi tagjai is követték, és egészen 1918-ig itt helyezték el az uralkodóház elhunyt tagjainak szívét.²³ Három évvel Miksa halálát követően, 1654-ben a trónörökös IV. Ferdinánd is úgy végrendelkezett, hogy szívét a bécsi *Augustinerkirche* szentélyében, a Gonzaga Eleonóra által 1627-ben építtetett Loreto-kápolnában helyezték el, ami jól érzékelteti, hogy a *Pietas Bavarica* milyen mértékben szolgált modellként a *Pietas Austriaca* számára.²⁴ Ugyancsak a bajor példa nyomán, kilenc évvel a müncheni Mária-oszlop elkészülte után, 1647-ben állíttatta III. Ferdinánd a bécsi *Am Hof* téren található Mária-oszlopot, amelynek dedikációs feliratában — mint már idéztük — a császár is a Szeplőtelen Szűz, mint Ausztria patrónája oltalmába ajánlotta magát és országait.²⁵

A Habsburg-uralkodók altöttingi látogatásaira vonatkozóan a 17. század közepét megelőzően csak szórványos adataink vannak. III. Frigyes császár már a kegyhely kultuszának első évében, 1489 októberében elzarándokolt ide, majd 1491 szeptemberében itt találkozott Gazdag György bajor-landshuti herceggel, végül 1492 novemberében harmadszor is felkereste az altöttingi kápolnát.²⁶ Ezzel kapcsolatban érdemes megemlítenünk az innsbrucki Sebastian Schel (1497–1554) 1518-ból származó, az altöttingi kegyszobrot ábrázoló tusrájzat, amelyen a szoborra függesztve egy I. Miksa császár címereivel díszített aranylánc látható. A három címerpajzs közül az egyikben Ausztria, Flandria, León és Magyarország egyesített címere látható. Miksa császár tehát az 1506. évi bécsújhelyi Habsburg–Jagelló házassági szerződés megkötése után, valószínűleg 1518 novemberében adományozta

²⁰ König, M. A.: Weihegaben i. m. II. 120.; Miksához hasonlóan fia, Ferdinánd Mária bajor választófejedelem, illetve II. Ferdinánd császár is saját vérével írt levélben ajánlotta magát Mária oltalmába. L. Coreth, A.: *Pietas Austriaca* i. m., 52.; Edgar Krausen: *Die Blutweihebriefe der Kurfürsten Maximilian I. und Ferdinand Maria von Bayern*. Archivalische Zeitschrift 57. (1961) 52–56.

²¹ Coreth, A.: *Pietas Austriaca* i. m. 54.

²² A zászlókat ma a stockholmi Hadtörténeti Múzeumban őrzik. L. Tilly. Heiliger oder Kriegsvrebrecher? Hrsg. Marcus Junkelmann. Altötting 2007.; www.tilly-altoetting.de (a letöltés ideje: 2009. július 13.)

²³ 1635-ben Miksa első felesége, Lotaringiai Erzsébet szívét is az altöttingi kápolnában kialakított sírban helyezték el (König, M. A.: *Weihegaben* i. m. II. 125.). A szív és a test külön-külön való eltemetésének a középkori francia királyoknál kialakult szokásáról l. Ernst H. Kantorowitz: *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology*. Princeton 1957.

²⁴ IV. Ferdinánd példáját a Habsburg-dinasztia közel félszáz tagja követte, egészen 1878-ig. A Loreto-kápolnát II. József 1784-ben lebontatta, az urnákat ezt követően a kriptában (*Herzgruft*) helyezték el.

²⁵ Coreth, A.: *Pietas Austriaca* i. m. 55.

²⁶ Susanne Wolf: *Die Doppelregierung Kaiser Friedrichs III. und König Maximilians* (1486–1493). Köln 2005. 540.

a láncot a kegyhelynek, amikor az augsburgi birodalmi gyűlésről hazatérőben utoljára járt Bajorországban.²⁷ 1541-ben, a vallásbéke megteremtését célzó, eredménytelen birodalmi gyűlést követően V. Károly császár is ellátogatott Altöttingbe, hogy a kereszténység egységéért imádkozzon.²⁸

Ezt követően több mint fél évszázadon át, 1630-ig nincs adatunk a Habsburgok altöttingi látogatásaira vonatkozóan, a 17. század derekán azonban a *Pietas Bavarica* modellje nyomán Altötting egyre nagyobb jelentőségre tett szert a *Pietas Austriacaban* is, összefüggésben a katolikus megújulás kibontakozásával. A 16–17. század fordulóján a Habsburg- és a Wittelsbach-dinasztiát a házassági kapcsolatok és a politikai érdekek szorosan összekötötték, a két uralkodóház vállvetve hajtotta végre országaik katolikus restaurációját. I. Ferdinánd fia, II. Károly, Belső-Ausztria főhercege 1571-ben feleségül vette unokahúgát, Wittelsbach Mária bajor hercegnőt (1551–1608). Fiuk, Ferdinánd főherceg (a későbbi II. Ferdinánd) az ingolstadti jezsuita kollégiumban együtt nevelkedett unokabátyjával, I. Miksa bajor herceggel, majd 1600-ban feleségül vette unokanővérét, Miksa húgát, Mária Annát (1574–1616). 1635-ben pedig az ő, szintén Mária Anna nevű lányuk (1610–1665) lett Miksa második felesége.

A 17. században a Habsburg-uralkodók altöttingi látogatásai, ha nem is váltak rendszeressé, de II. Ferdinándtól I. Józsefíg mindegyik császár legalább egyszer járt a bajor kegyhelyen, rendszerint a regensburgi birodalmi gyűlésről, illetve a frankfurti császárkoronázásról Bécsbe hazatérőben.²⁹ Ezek a látogatások tehát nem valódi, célirányos zarándoklatok, hanem a *Hofreisék*, az uralkodók hivatalos utazásainak járulékos, ám jelentőségteljes elemei voltak. A kegyhely felkeresésének a birodalmi ügyekhez kapcsolódó alkalmi, valamint a látogatásokat kísérő reprezentációs gesztusok ugyanakkor azt jelzik, hogy Altöttinget — legalábbis a 17. század végéig — egyfajta birodalmi kegyhelynek, Anna Coreth kifejezésével élve *Reichsheiligtum*nak tekintették a Habsburg-uralkodók.³⁰

Mind II. Ferdinánd anyja, Wittelsbach Mária, mind pedig első felesége, Mária Anna, I. Miksa bajor herceg húga fontos szerepet játszott a *Pietas Bavarica* modelljének a Habsburg-udvar felé való közvetítésében, azonban mindketten meghaltak még II. Ferdinánd császárrá koronázása előtt. Talán ezzel is magyarázható, hogy II. Ferdinánd 1619. szeptemberi frankfurti megkoronázását követően nem kereste fel a bajor kegyhelyet, sem pedig 1623-ban, amikor a választófejedelmi gyűlésre Regensburgba utazott. Míg szülőföldjére, a stájerországi Mariazellbe többször is elzarándokolt, addig Altöttingben csak egy alkalommal járt, nevezetesen 1630 novemberében, amikor a regensburgi választófejedelmi gyűlés után egész családjával és díszes kísérettel felkereste a kegyhelyt.³¹ Ez alkalmából a császár egy gyémántokkal díszített cibóriumot, Gonzaga Eleonóra csá-

²⁷ *Campbell Dogson*: Two Bavarian „Gnadenbilder” and their records in art. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* (1945) 146–151.

²⁸ *König, M. A.*: *Weihgaben* i. m. II. 56–58.

²⁹ Mint ismeretes, a középkorban a német-római császárok megválasztásra Frankfurtban, megkoronázásukra pedig rendszerint Aachenben került sor, 1562-től azonban már a császárkoronázás is Frankfurtban zajlott.

³⁰ *Coreth, A.*: *Pietas Austriaca* i. m. 58.

³¹ *König, M. A.*: *Weihgaben* i. m. II. 187–191.

szárné egy közel 25 kg súlyú ezüst Mária-szobrot, az ekkor már magyar és cseh királlyá koronázott III. Ferdinánd pedig egy ezüst feszületet adományozott a kápolna számára, amelynek talapzatán dedikációs felirat és a birodalmi sas emlékeztetett az adományozóra.³² A látogatás indítékai nem ismertek, csak feltételezhetjük, hogy a császár bizonytalan politikai helyzetével állhatott összefüggésben. Regensburgban ugyanis II Ferdinánddal szembe fordultak szövetségesei, így kénytelen volt leváltani a császári seregek fővezérét, Albrecht von Wallensteint, és Johann Tserclaes Graf von Tillyt kinevezni a helyébe, továbbá nem sikerült kellő támogatást szereznie fia német-római királlyá választásához sem. Jelzésértékű, hogy amikor 1636 decemberében végre királlyá választották III. Ferdinándot, a császár nem Altöttingbe látogatott el, hanem arra tett fogadalmat, hogy elzarándokol Mariazellbe.³³ Két hónappal később bekövetkezett halála miatt azonban fogadalmát már csak az özvegy császárné tudta teljesíteni, aki a gyászév letelte után, 1638-ban a császárt térdelve és imára kulcsolt kézzel ábrázoló arany szobrot adományozott a mariazeelli kegyoltárra.³⁴

A Habsburgok következő altöttingi látogatására 1653. szeptember 2-án került sor.³⁵ IV. Ferdinánd regensburgi koronázásáról hazatérőben III. Ferdinánd császár fiával, feleségével és a katolikus választófejedelmekkel együtt kereste fel a kegyhelyet, hogy hálát adjon a trónörökös német-római királlyá koronázásáért. Megérkezése után az uralkodó ünnepélyes menetben vonult a kápolnához, ahol a kegyyszobor előtt imádkozott, miközben a loretoi litániát énekeltek. Másnap misén vettek részt, amelynek során szentáldozáshoz járultak, majd délután a kegykápolna mellett álló plébániatemplomban megtekintették a kincstárat. A császár és kísérete harmadnap reggel a mise után folytatta útját Bécs felé. III. Ferdinánd a látogatás alkalmából egy drágakövekkel kirakott ezüst lámpást adományozott a kápolnának, majd két hónappal később IV. Ferdinánd egy arany keresztet küldött Altöttingbe, talapzatán uralkodói jelvényként egy repülő sas alakjával.³⁶

1658 szeptemberében, császárrá koronázása után Frankfurtból hazatérőben, I. Lipót is felkereste az altöttingi kegyhelyet.³⁷ Apja és 1654 nyarán elhunyt bátyja öt évvel korábbi látogatásához hasonlóan az új uralkodó harangzúgás és a *Te Deum* éneklése mellett, ünnepélyes menetben, baldachin alatt vonult a kápolnához. A kegyhely krónikása szerint a menet élén a császári jelvényeket vitték, annak jeleként, hogy a császár felajánlja azokat a Német-római

³² A Habsburgok altöttingi adományai 1803-ban a szekularizáció áldozatául estek. Az ezüst Mária-szobor Johann Sadeler 1670 körüli, a kegyoltárt ábrázoló rézmetszetén az oltár fölött látható. Reprodukcióját l. *König, M. A.*: Weihegaben i. m. I. 6. kép. Az altöttingi Habsburg-adományok jegyzékét (1630–1690) l. Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA HHStA), Handschriftensammlung W 43., vol. 7. fol. 405–406.

³³ *Wilhelm Lamormaini*: Ferdinandi II. Romanorum imperatoris virtutes. Viennae 1638. 59–60.

³⁴ *Berthold Sternegger*: Sechstes Jahr-Hundert der zu Mariam nach Cell in Steyermark angefangenen Wallfahrt. Steyr 1758. 270. A hasonló fogadalmi adományokról l. R. W. *Lightbown*: Exvotos in gold and silver: a forgotten art. The Burlington Magazine (1979) 353–359.

³⁵ ÖStA HHStA Obersthofmeisteramt, Ältere Zeremonialakten (a továbbiakban: ÄZA), Karton 4. 4/16; uo. Zeremonialprotokolle (a továbbiakban: ZP) Bd. 1. fol. 342–343.

³⁶ *Gabriel Küpfflerle*: Histori von der weitberühmten unser lieben Frawen Capell zu Alten-Oeting. München 1661. 45., 63.; *König, M. A.*: Weihegaben i. m. II. 296–297.

³⁷ ÖStA HHStA ZP Bd. 1. pp. 802–803.; *Küpfflerle, G.*: Histori i. m. 91–95.; *König, M. A.*: Weihegaben i. m. II. 298–299.

Birodalmat ellenségeivel szemben oltalmazó Máriának. Ezt követően Lipót a kegyeszobor előtt térdelve „alázatosan kérte a Mennyek Királynéját, hogy újonnan megkezdett uralkodásához nyújtson neki támaszt, s magát és népét Mária oltalmába ajánlotta”, valamint egy drágakövekkel díszített arany keresztet adományozott a kápolnának. A császár és népes kísérete másnap délelőtt még egy misén vett részt, amelynek során szentáldozáshoz járultak, majd ebéd után a plébániatemplomban megtekintették a kincstárat, litánián vettek részt a kegykápolnában, végül késő délután utaztak tovább.

Harminc évvel később, 1689 júliusában, I. József augsburgi királlyá választása előtt Lipót császár felesége és fia kíséretében ismét ellátogatott Altöttingbe, majd 1690 februárjában hazatérőben is megállt ott, hogy hálát adjon az altöttingi Szűznek fia január végi megkoronázásáért, amint arról Lipót még Marco d’Aviano-hoz írott levelében is beszámolt.³⁸ Az uralkodócsalád ez alkalommal is értékes adományokkal gazdagította a kápolnát, majd 1691-ben a császár egy ezüstbrokát baldachint adományozott a kegyoltárra, rajta a jogart és az országalmát tartó kétfejű birodalmi sas alakjával, a következő esztendőben pedig a császárné küldött egy — az elsőszülött fia megkoronázását ábrázoló — ezüst reliefet Altöttingbe.³⁹

Jól érzékelteti a kegyhely szimbolikus jelentőségét, hogy 1681 márciusában itt köttetett meg a törökök elleni szövetség II. Miksa Emánuel bajor herceg és I. Lipót császár között.⁴⁰ A pestis miatt ekkor hosszabb ideig Linzben tartózkodó Lipót közel 400 fős kísérettel érkezett a kegyhelyre, ahol a császárnéval együtt imádkozott a kegyeszobor előtt, és egy életnagyságú, arany sugárkoszorúban álló ezüst Mária-szobrot adományozott a kápolnának. A tárgyalások végén a császár a bajor hercegnek ajándékozta gyémántokkal díszített kardját, amely a korabeli szokások szerint arra kötelezte a megajándékozottat, hogy szükség esetén az adományozó segítségére siessen. A szövetség a császár számára két esztendővel később létfontosságúnak bizonyult: 1683-ban Miksa herceg az első között érkezett csapataival a törökök által ostromlott Bécsbe, és a város kapujában személyesen adta át Lipótnak azt a kardot, amelyet két évvel korábban Altöttingben tőle kapott.⁴¹

Úgy tűnik, a 18. század elejére a Habsburg-uralkodók elvesztették érdeklődésüket Altötting iránt. III. Károly császár felesége, Erzsébet Krisztina 1708 augusztusában, útban férjéhez Spanyolországba, még ellátogatott a bajor kegyhelyre, majd 1713-ban, Bécsbe hazatérőben ismét,⁴² VI. Károly azonban sem 1711 őszén, amikor Barcelonából Milánón át Frankfurtba utazott császárrá koronázására, sem pedig 1712 nyarán, Bécsbe hazatérőben nem látogatott el Altöttingbe, ahogy Lotaringiai

³⁸ ÖStA HHStA ÄZA Karton 16.; *König, M. A.*: Weihegaben i. m. II.; *Klopp, O.*: Corrispondenza i. m. Nr. CXCII.

³⁹ *König, M. A.*: Weihegaben i. m. I. 133–134., II. 357–359.

⁴⁰ ÖStA HHStA ÄZA Karton 12. fol. 10–14.; *Theatrum Europaeum*. Bd. 12. Frankfurt am Main 1691. 287.; *König, M. A.*: Weihegaben i. m. II. 324–328. A törökök ellen kötött altöttingi szövetség a 17. század végén Európa-szerte ismertté vált, megemlékezik róla Csete István jezsuita hitszónok 1691-ben, a szalánkeméni győzelem után mondott prédikációja is. *Csete István: Panegyrici Sanctorum Patronorum...* Kassa 1754. 89–90.

⁴¹ *Hüttl, L.*: Wallfahrten i. m. 140.

⁴² *König, M. A.*: Weihegaben i. m. II. 393–398.

Ferenc sem, amikor 1745-ben Frankfurtban megkoronázták.⁴³ Röviddel trónra lépése után ugyanakkor mindkét császár elzarándokolt Mariazellbe, ami arra utal, hogy — részben a spanyol örökösödési háború során a Bajorországgal fennálló politikai-katonai konfliktusok miatt is — a stájer kegyhely ekkorra átvette Altötting szerepét a Habsburg-uralkodók német-római császárként kifejtett birodalmi reprezentációjában.

Mariazell

A bencések által gondozott stájerországi kegyhelyet a legenda szerint a templom Sankt Lambrecht-i anyakolostorának egyik szerzetese alapította 1157-ben, egy Madonna-szobrot helyezve el az itt emelt kápolnában, amely hamarosan zarándokhellyé vált. A hagyomány úgy tartja, hogy az első zarándok egy bizonyos Henrik morva őrgróf volt, akinek álmában megjelent Szent Vencel, és az ő útmutatása nyomán kereste fel a kis mariazei kápolnát, ahol csodás gyógyulást nyert. A legenda a celli Szűz egy másik nevezetes csodáját is számon tartja, miszerint Nagy Lajos magyar király egy alkalommal a celli Mária segítségével aratott győzelmet a törökök fölött, majd hálából Mariazellbe zarándokolt, ahol a kápolna helyén templomot építtetett, és egy Madonna-képet adományozott a kegyhelynek.⁴⁴ Nagy Lajosnak a törökök ellen vívott csatájáról nem szólnak a források. A napjainkig fennmaradt, a templom kincstárában őrzött kép, azaz *Schatzkammerbild* Anjou-liliomos díszítése, valamint a kereten sorakozó magyar, Anjou és lengyel címerek azonban arról tanúskodnak, hogy a képet valóban a magyar király adományozta Mariazellnek, talán 1378-ban, Habsburg III. Lipót herceg fia, Vilmos és Nagy Lajos lánya, Hedvig eljegyzése alkalmából.⁴⁵

A fiú utód nélkül elhunyt magyar király ebben az időben a Magyar Királyság és az Osztrák Hercegség egyesítésében látta a trónöröklés kérdésének megoldását, ami ígéretes lehetőségnek tűnhetett a felemelkedőben lévő Habsburg-dinasztia számára. A Habsburgok hatalmi reprezentációja szempontjából Mariazell már ekkor fontos szerepet játszott: a gótikus templom építésének idején, 1342-ben II. Albert herceg egy Mária-oltár — feltehetően a kegyoltár — állítására tett birtokadományt, majd fia, a neves IV. Rudolf 1364-ben több ezer bécsi dénáros örökmise-alapítványt tett, valószínűleg ugyancsak a kegyoltárral összefüggésben, amelyet bátyja, III. Albert 1371-ben megerősített.⁴⁶ Az újabb művészettörténeti

⁴³ ÖStA HHStA ÁZA Karton 44. fol. 102-105.

⁴⁴ Nagy Lajosnak kifejezetten a törökök ellen vívott csatájáról nem tesznek említést a korabeli források, az újabb történeti kutatások a király 1375. évi, a havasalföldi vajda ellen indított sikeres hadjáratával hozzák összefüggésbe a mariazei legendát. *Szovák Kornél*: Nagy Lajos király és Mariazell. In: Mariazell és Magyarország. 650 év vallási kapcsolatai. Szerk. Brunner, Walter – Hegedűs András. Esztergom–Graz 2003. 82-91.

⁴⁵ A legújabb építészettörténeti kutatások azt is megerősítették, hogy a templom gótikus átépítése legalább részben — leginkább a szentély tekintetében — ugyancsak összefüggésbe hozható Nagy Lajossal, a szentély formájának legközelebbi analógiája ugyanis az aacheni dóm bizonyosan általa építtetett magyar kápolnája. A *Schatzkammerbild* legközelebbi párhuzamai a Nagy Lajos által 1360 körül az aacheni dómnak adományozott Madonna-képek. L. részletesen *Marosi Ernő, Wiltraud Resch, Kery Terézia és Serfőző Szabolcs* tanulmányait. In: Mariazell és Magyarország i. m. passim.

⁴⁶ *Sternegger, B.*: Sechstes Jahr-Hundert i. m. 209-215.; *Othmar Wonisch*: Die vorbarocke Kunstentwicklung der Mariazeller Gnadenkirche. Graz 1960. 44-45.

kutatások szerint Nagy Lajos király Szűz Mária hiteles, Lukács evangélista által festett képmásaként, azaz a budai udvarban őrzött „eredeti” másolataként adományozhatta Mariazellbe a *Schatzkammerbildet*, így az adományozás — a magyar uralkodó más ereklyeadományaihoz hasonlóan — elsősorban politikai-diplomáciai érdekeket szolgálhatott.⁴⁷

A mariazelei kegyszobor kultuszának felkarolásában és támogatásában a Habsburgok politikai törekvései jelentős szerepet játszhattak: mivel a kegyhely két eredetlegendája a celli Mária előtt hódoló magyar királyt és a morva őrgrófot állítja középpontba, a történet a Habsburg-dinasztia e területekre vonatkozó igényének, illetve uralmának igazolásaként is értelmezhető volt. Erről tanúskodik a mariazelei templom főkapujának 1438-ra datálható timpanonreliefje, amely egymás mellett ábrázolja Henrik morva őrgróf legendáját és Nagy Lajos csatáját, középpontban a köpenyes Máriaként megjelenő mariazelei Szűzanya előtt térden imádkozó morva és magyar uralkodóval, valamint a relief donátorával, Habsburg V. Alberttel, aki 1438-ban személyesen is járt a kegyhelyen.⁴⁸ Különös jelentőséggel bír az a tény, hogy V. Albert volt az első tagja a Habsburg-dinasztiának, aki Luxemburgi Zsigmond magyar király és német-római császár 1437-ben bekövetkezett halála után — ha rövid időre is, de — egyszerre szerezte meg a magyar és a cseh koronát, majd a német-római királyi címet is. Ezzel olyan történelmi perspektíva nyílt meg a Habsburgok előtt, amely a dinasztia politikai ambícióit és az európai hatalmi politikában elfoglalt helyét a későbbi századok során is alapvetően meghatározta.

Mariazell tehát a Habsburgok számára cseh- és magyarországi uralmuk egyfajta legitimációs forrásaként (is) szolgált, így a dinasztia kora újkori története során mindvégig nagy hangsúlyt helyeztek arra, hogy a kegyhely eredetlegendájában szereplő két uralkodó utódaiként is a celli Szűz Mária buzgó tisztelőjeként tűntessék fel magukat. A stájer kegyhely fokozatosan a régió legfontosabb búcsújáróhelyévé, a Habsburg Monarchia szakrális színezetű eszméjét kifejező zarándokhelyévé vált, a II. Ferdinánd által *Magna Mater*ként⁴⁹ aposztrofált mariazelei Madonna pedig a monarchia legfőbb patrónájává lett. Az oszmánok elleni 16–17. századi küzdelem során különös jelentőségre tett szert a kegyhely eredetlegendájának az a momentuma, amely szerint Nagy Lajos a celli Szűzanya segítségével győzte le a törököket, ami alkalmat adott arra, hogy ennek analógiájára a magyar királyként is uralkodó Habsburgok a törökök elleni háborút úgy tűntessék fel, mint ami Mária hasonló oltalma alatt zajlik. Az a tény, hogy a templom 17. századi barokk átépítése során — amelyet III. Ferdinánd jelentős összegekkel támogatott — megőrizték a templom gótikus tornyát és kapuját az említett timpanonrelieffel együtt, nemcsak a zarándoktemplom régiségét, középkori eredetét volt hivatott demonstrálni, hanem egyúttal Nagy Lajos emlékezetét is a kegyhely újkori „arculatának” szerves részévé tette. A gótikus torony megtartását ugyanis minden bizonnyal az a korabeli hagyomány ösztönözte, amely szerint azt a magyar uralkodó építtette. A barokk átépítés során

⁴⁷ Marosi Ernő: Mariazell és Magyarország művészete a középkorban. In: Mariazell és Magyarország i. m. 28–38., itt: 33.

⁴⁸ Othmar Wönisch: Geschichte von Mariazell. Mariazell 1947. 107.

⁴⁹ Lamormaini, W.: Ferdinandi II. i. m. 60.

ugyancsak megtartották a gótikus szentélyrekesztő egyes részeit, köztük a Nagy Lajos és felesége kettős portréjaként számon tartott kőfaragványt, és azokat mintegy *spolium*ként beépítették a templomhajó közepén kialakított, szabadon álló kegykápolnába, közvetlenül annak bejárata fölé. A kegyhely Nagy Lajoshoz fűződő legendájának jeleneteit a templom kupolaterének freskói is megörökítették (Giovanni Battista Colomba, 1670 k.), és részletesen leírják azokat a mariazelli mirákulumos könyvek is.

V. Albert 1438. évi mariazelli zarándoklatát követően a 16. század elejéig csak szórványos adatokkal rendelkezünk a Habsburg-uralkodóknak a stájer kegyhelyhez fűződő kapcsolatáról. A reformáció elterjedésének időszakában, a 16. század derekán — Altöttinghez hasonlóan — nemcsak a búcsújárók száma esett vissza igen jelentős mértékben Mariazellben, hanem az uralkodói látogatások is elmaradtak. Az ellenreformáció kibontakozásával, a 16. század utolsó harmadától kezdve azonban a kegyhely nem pusztán visszanyerte korábbi jelentőségét, hanem a közép-európai katolikus megújulás emblematikus helyévé vált. E folyamat kezdetén, 1572-ben — a házasságkötésüket követő esztendőben — II. Károly, Belső-Ausztria főhercege feleségével, Mária Anna bajor hercegnővel Mariazellbe zarándokolt. A kegyhely kortárs krónikása szerint a főhercegi pár még kétszer járt Mariazellben, és minden alkalommal fogadalmi adományokkal gazdagították a templom kincstárát.⁵⁰ Férje halála után Mária Anna még négy alkalommal látogatott el a kegyhelyre, mindig gyermekeivel együtt, megteremtve ezzel a Habsburgok mariazelli zarándoklatainak kora újkori családi-dinasztikus tradícióját.⁵¹ A Wittelsbach-házból származó Mária Anna fontos közvetítő szerepet játszott a *Pietas Bavarica* fent ismertetett modelljének a Habsburg-udvar felé történő közvetítésében, és egyik ösztönzője lehetett a Habsburgok bensőséges Mária-tiszteletének.⁵²

Úgy tűnik, a 17. század elejéig Mariazell még csak a stájer hercegek számára bírt jelentőséggel, a család másik ágából származó német-római császárok (I. Ferdinánd, II. Miksa vagy II. Rudolf) mariazelli zarándoklataira vonatkozóan legalábbis nincsenek adataink.⁵³ A fordulópontot az jelentette, hogy 1619-ben II. Károly főherceg fia, II. Ferdinánd (1619–1637) személyében a Habsbur-

⁵⁰ *Christoph Andreas Fischer*: *Historia Ecclesiae Cellensis ad Beatam Virginem*. Viennae 1604. cap. 36., 37., 39., 41.; *Sternegger, B.*: *Sechstes Jahr-Hundert* i. m. 259. 1590. évi zarándoklatokról egy egykorú dokumentum is említést tesz. L. *Friedrich Emanuel von Hurter*: *Geschichte Kaiser Ferdinands II. und seiner Eltern*. Schaffhausen 1850. II. 519.

⁵¹ *Fischer, C. A.*: *Historiae* i. m. cap. 42.; *Sternegger, B.*: *Sechstes Jahr-Hundert* i. m. 253–256.

⁵² *Coreth, A.*: *Pietas Austriaca* i. m. 50–51.

⁵³ A kegyhely kortárs krónikása feljegyezte ugyanakkor, hogy II. Miksa császár lánya (Erzsébet), IX. Károly francia király özvegye 1585-ben Mariazellbe zarándokolt, majd negyedszülött fia, III. Miksa osztrák főherceg (1558–1618) 1598-ban egy Hatvan várát ábrázoló ezüst reliefet adományozott a templomnak, a város 1596. augusztusi ostromának és a törököktől való visszafoglalásának emlékére (*Fischer, C. A.*: *Historiae* i. m. cap. 49.). A 16. században más európai dinasztiákhoz hasonlóan a Habsburgok reprezentációjában is fontos szerepet játszott az itáliai Loreto. A kegyhely 1598-ban megjelent krónikája szerint Habsburg Mária saját, 30 font súlyú ezüst szobrát küldte Loretoba, 1552-ben pedig I. Ferdinánd adományozott egy másfél láb magas, 31 font súlyú ezüst Mária-szobrot, amelynek lábánál öt évvel korábban meghalt felesége, Jagelló Anna alakja térdelt. Miska osztrák főherceg ugyancsak saját ezüst képmását küldte Loretoba, de Albert és Miska bajor herceg, valamint Báthory István erdélyi fejedelem különféle adományairól is beszámol a krónika. (L. *Horatius Tursellinus*: *Lauretanae historiae libri quinque*. Mainz 1598. lib. 2. c. 6., 17., lib. 3. c. 19., lib. 4. c. 20., lib. 5. c. 1.; vö. még: *Walter Pöttl*: *Loreto in Bayern*. *Jahrbuch für Volkskunde* [1979] 187–218.)

gok stájer ágából származó uralkodó került a monarchia élére, aki a katolikus megújulás rendkívül elkötelezett híve volt, és ifjú korától személyesen kötődött a kegyhelyhez. Az ingolstadti jezsuita kollégiumban nevelkedett ifjú Ferdinánd — gyóntatója, Wilhelm Lamormaini panegirikus életrajza szerint — már 1598. évi loretói zarándoklata alkalmával megfogadta, hogy akár élete árán is kiúzi az „eretnek prédikátorokat” az örökös tartományokból, majd tervét kérlelhetetlenül keresztül is vitte, előbb Belső-Ausztriában, majd Alsó-Ausztriában és Csehországban.⁵⁴ Ezzel közel egy időben az ausztriai ellenreformáció egyik vezéralakja, Melchior Klesl (1553–1630) bécsi püspök népes zarándokmeneteket vezetett Mariazellbe. 1587-ben egy Szent Lipótot és a celli Szűzanyát ábrázoló zászlóval vonult a kegyhelyre, amelynek felirata a törökök és a protestánsok elleni oltalomért könyörgött, ami a mariazei Madonna palládiumként való tiszteletének egyik első jele.⁵⁵ A Győr törököktől való visszafoglalását követő esztendőben (1599-ben), Mária mennybevétele napján pedig — az egykorú krónika szerint — 23000 búcsújáró érkezett a püspökkel, hogy hálát adjanak a török veszély elhárításáért.⁵⁶ Mátyás főherceg, a későbbi I. Mátyás császár (1612–1619) számára minden bizonnyal például szolgált Klesl, aki egyben kancellárja is volt, amikor 1602-ben, Kisboldogasszony napján Mariazellbe zarándokolt, és egy arany koronát adományozott a kegyszobor számára, felirata szerint hálából az előző esztendőben Székesfehérvárnál a törökök felett aratott győzelemért, azaz a fontos végvár visszavételéért.⁵⁷ A 16–17. század fordulóján megsaporodnak a nemesi rangú mariazei zarándokokról szóló feljegyzések, sőt 1604-ben megjelent a kegyhely történetét és celli Szűz Mária csodatételeit ismertető első mirákulumos könyv, amelyet szerzője Ferdinánd főhercegnek, a későbbi II. Ferdinánd császárnak ajánlott. A művet egy-két évtizedenként azután újabbak követték, kezdetben latin, majd német, magyar és cseh nyelven is, melyek kulcsfontosságú szerepet játszottak a kegyhely népszerűsítésében. Igen tanulságos, hogy az első ilyen mű nem bencés, hanem jezsuita szerző tollából született.⁵⁸

Ezek azok az állomások, amelyek az ellenreformáció kibontakozásának kezdetén Mariazell kora újkori jelentőségének alapját megteremtették. Az a körülmény, hogy Mariazell Stájerország északi részén, közvetlenül a Duna menti osztrák tartományok határán, illetve a monarchia „fővárosához”, a bécsi császárvároshoz viszonylag közel fekszik, ugyancsak hozzájárulhatott ahhoz, hogy a hely összbirodalmi kegyhellyé vált, ahol nemcsak Belső-Ausztria, hanem a Habsburg Monarchia valamennyi országa képviseltette magát. A 17–18. század folyamán Mariazell egyszerre próbált megfelelni a Habsburg családi zarándokhely és a nagy néptömegeket vonzó búcsújáróhely kettős követelményének, és ennek során a kegyhely kapcsolata a dinasztíával még szorosabbá vált. II. Ferdinánd lett

⁵⁴ *Lamormaini, W.*: Ferdinandi II. i. m. 13.

⁵⁵ *Fischer, C. A.*: *Historiae* i. m. cap. 39.

⁵⁶ Uo. cap. 48.; *Coreth, A.*: *Pietas Austriaca* i. m. 59. Az 1584. évi processzióról maga Klesl írja egy levelében, hogy több mint 10000 fő vett rajta részt. L. Archiv für österreichische Geschichte 88. (1900) 516.

⁵⁷ *Sternegger, B.*: *Sechstes Jahr-Hundert* i. m. 230–231.

⁵⁸ *Fischer, C. A.*: *Historia* i. m.; a műfajról l. *Tüskés Gábor – Knapp Éva*: A mariazei mirákulum-irodalomról egy magyar nyelvű mirákulumos könyv kapcsán. In: *Mariazell és Magyarország* i. i. m. 333–335.

azután az első Habsburg-uralkodó, aki Közép-Európa történelmének színpadán is szerepet szánt a kegyhelynek. A Német-római Birodalom területén ekkoriban Altötting volt a legjelentősebb búcsújáróhely, Ferdinánd azonban, előbb Stájerország főhercegeként, majd utóbb császárként, Mariazell tette felségterülete spirituális középpontjává, s legfőbb politikai és vallási célkitűzése, a következetesen és szigorúan végrehajtott ellenreformáció egyik szimbólumává.

Mariazell a szigorú katolikus szellemben nevelt II. Ferdinánd egész életében fontos szerepet játszott, amihez szüleinek már említett devóciója is ösztönzést adhatott. Amennyire az a forrásokból és Lamormaini említett művéből megállapítható, Ferdinándnak a kegyhelyhez fűződő viszonya bensőséges, személyes kapcsolat volt, függetlenül attól, hogy újra meg újra bevonta azt politikai lépéseibe. Ennek egyik megnyilvánulása volt, hogy 1611-ben Mariazellben találkozott két unokatestvérével, Miksa bajor herceggel és az ekkorra már magyar és cseh királlyá koronázott Mátyás osztrák főherceggel.⁵⁹ A találkozó konkrét célja nem ismert, de már a helyszínválasztás is jelzi, hogy a régió uralkodói fontos szerepet szántak a kegyhelynek a katolikus megújulás véghezvitelében.

A vallásháborúk idején Szűz Mária alakja még nagyobb szimbolikus jelentőségre tett szert az ellenreformációs propagandában, ami egyebek mellett abban is megnyilvánult, hogy palládiumból hadúrnővé vált: már nemcsak a császári seregek zászlóin szerepelt alakja, hanem II. Ferdinánd egyik levelében egyes *Generalissimájának* nevezte őt.⁶⁰ A császár következő mariazelei zárandoklatára 1621. június 21-én került sor, azon a napon, amelyen Prágában a 27 protestáns felkelőt kivégezték. A kegyhely 17. századi krónikása szerint a császár a kegyszobor előtt térdelve a következőket mondta az apátnak: „Kedves prelátusom, e szent helyet mindig is szerettem és tiszteltem, nemcsak számtalan bámulatos csodája miatt, hanem elsősorban azon ereje miatt, amely erről a szent helyről ered... Ma a prágai urak [t. i. a felkelők] siralmas napnak néznek elébe; kegyetlenül bár, de engednem kellett, hogy megtörténjen, aminek meg kellett történnie, és főleg ez az oka a szent Cellbe való zárandoklásomnak. Így talán imámmal segíthetek azoknak, akiket egyébként nem kímélhetek. Ha már nem kegyelmezhetek meg nekik, legalább Megváltónk példájára imádkozom ellenségeimért, hogy boldogan haljanak meg.”⁶¹ Bár a beszámoló hitelessége némileg kétséges, a prágai kivégzés és a celli zárandoklat időbeli egybeesése bizonyosan tudatos választás eredménye volt, amellyel a császár nemcsak saját lelkén könnyített, hanem Mariazell szimbolikus jelentőségét és saját politikai tevékenységében betöltött szerepét is kifejezésre juttatta. Ekkor II. Ferdinándot a két hónappal korábban Bécsbe érkezett Carlo Carafa pápai nuncius is elkísérte a kegyhelyre, amiről emlékirataiban is megemlékezik, sőt arról is beszámol, hogy ekkor a császár megújította azt a korábban Loretóban tett fogadalmát, miszerint országait megszabadítja a protestánsoktól.⁶² Míg az eskü annak ide-

⁵⁹ *Sternegger, B.*: Sechstes Jahr-Hundert i. m. 232.

⁶⁰ *Lamormaini, W.*: Ferdinandi II. i. m. 61. idézi a császár levelét, amely szerint „*Gratias et victorias acceperim de manu Dei per intercessionem Sanctissimae eius Matris, Generalissimae meae*”. L. még: *Coreth, A.*: *Pietas Austriaca* i. m. 54.

⁶¹ *Gerhard Petschacher*: *Benedicta Virgo Cellensis*. Graz 1678. 54.; *Sternegger, B.*: *Sechstes Jahr-Hundert* i. m. 86–87., 279.

⁶² *Carlo Carafa*: *Commentaria de Germania sacra restaurata*. Egmond 1639. 103.

jén még csak Belső-Ausztriára vonatkozott, addig annak megerősítéskor már a Duna menti osztrák tartományokra és Csehországra is kiterjedt. Ugyancsak Carafa művéből tudjuk, hogy II. Ferdinánd egy a császári, a magyar és a cseh királyi koronából álló fejdísz adományozott a kegyeszobor számára, kifejezve ezáltal háláját, amiért a Celli Szűz Mária közbenjárására saját koronáit sikerült megtartania.

II. Ferdinánd kíséretében 1621-ben ott volt Mariazellben jezsuita gyóntatópapa, Martin Becanus is,⁶³ valamint a császár öccse, Károly (1590–1624) brixeni püspök és a Bethlen Gábor erdélyi fejedelem hadai elől 1619-ben Bécsbe menekült Pázmány Péter esztergomi érsek is.⁶⁴ A császár mariazelei tartózkodása alatt két misét hallgatott a kegyoltárnál, amelyek közül az egyiket Carafa nuncius celebrálta, majd egy harmadik misén is rész vett a kincstárban, a *Schatzkammerbild* oltára előtt, amelyet Pázmány pontifikált. Nem tudjuk, milyen okból kísérte el Pázmány az uralkodót zarándokútjára, a találkozó azonban alkalmat adhatott arra, hogy egyeztessék a magyarországi ellenreformáció véghezviteléhez szükséges intézkedéseket.⁶⁵ Pázmány látogatása egyben a magyarok kora újkori mariazelei zarándoklatainak kezdetét is jelzi, amely a tömeges búcsújárás mellett — melynek eredményeként a magyar nyelvben a Máriacell helynév is meghonosodott — a kegyhely főúri támogatásában is megnyilvánult. Ennek emlékét őrzik a templom barokk átépítésének idején, 1662 és 1680 között emelt ún. magyar kápolnák, amelyek donátorai magyar világi és egyházi főméltóságok, Nádasdy III. Ferenc, Draskovich Miklós, Esterházy Pál és Szelepcsényi György esztergomi érsek voltak. A templom további nyolc oldalkápolnájának mecénásai az osztrák tartományok rendjei, valamint osztrák és cseh arisztokraták közül kerültek ki.⁶⁶

II. Ferdinánd nyomdokain haladva utódai továbbfejlesztették a birodalmi kegyhely eszméjét. A 17. század második felére így Mariazell egész Közép-Európa számára központi jelentőségű zarándokhelyé vált, amelyet az osztrák és a cseh tartományokból, valamint Magyarországról búcsújárók hatalmas tömege, a 17. században évente több tízezer, a 18. században pedig már több, mint száz-ezer ember keresett fel.⁶⁷ Ennek a folyamatnak a hátterében az ellenreformáció 17. század közepi térnyerése, a század végén a törökökkel szemben elért kato-

⁶³ *Martinus Becanus: Manuale controversiarum... Monasteri Westphaliae 1624. **2 (II. Preludium, n. 3.)*

⁶⁴ *Johann Zahn: Tagebuchblätter aus dem 17. Jahrhundert. Aus den Handkalendern Bischof Jakob (Eberlein's) von Seckau, 1617–1632. Steiermärkische Geschichtsblätter (1880) 215.; Serfőző Szabolcs: A Schatzkammerbild tisztelete és a kincstár oltára. In: Mariazell és Magyarország i. m. 167–168.*

⁶⁵ Itt jegyezzük meg, hogy a tanúk között első helyen Pázmány ellenjegyezte II. Ferdinánd egy hónappal korábban, 1621. május 10-én kelt végrendeletét, amelyben kinyilvánította az osztrák örökös tartományok oszthatatlanságát, és elrendelte, hogy minden országában elsőszülött fia legyen az örökös, a dinasztia tagjai számára pedig előírta, hogy a katolikus hitet kövessék. *Polner Ödön: A Pragmatika Sanctio és a Házi törvények. Bp. 1902. 31.*

⁶⁶ *Galavics Géza: Magyar főurak és a mariazelei bazilika magyar kápolnái. In: Mariazell és Magyarország i. m. 93–112.*

⁶⁷ A zarándokok áldoztatására felhasznált ostyák száma 1689-ben 61000, 1692-ben 104000, 1725-ben pedig már 188000 volt (*Winkelbauer, T.: Pietas Austriaca i. m. 221.*). A búcsújárás intenzitásának növekedésében fontos szerepet játszottak a mariazelei zarándoklathoz kapcsolódó búcsúkiáltások. *Wonisch, O.: Geschichte von Mariazell i. m. 54.*

nai sikerek, végül a 18. század elején a spanyol örökösödési háború során a Bajországgal fennálló konfliktus állt. A Habsburgok fokozatos elfordulása a Német-római Birodalomtól és a dinasztia ezzel párhuzamosan kialakuló keleti orientációja — amit mindenekelőtt Magyarország 1683-tól kezdődő visszafoglalása tett lehetővé — Mariazellt a vallási-politikai érdekek fókuszába helyezte nemcsak földrajzi, hanem kulturális értelemben is. Így csak ekkor, a 17–18. század fordulóján, a politikai körülményeknek köszönhetően érvényesülhetett igazán a kegyhely vallási-politikai szerepe és szimbolikus jelentősége. Ennek a folyamatnak mintegy indikátora volt a Habsburgok altöttingi zarándoklatainak említett megszűnése a 17. század végén.

A mariazelli templom barokk átépítésére a 17. század második felében került sor, ami egyértelmű jele a barokk kori zarándoklatok fellendülésének. A Habsburgok jelentős mértékben támogatták ezt a vállalkozást: két évvel az átépítés megkezdése előtt, 1642-ben III. Ferdinánd császárként először utazott Mariazellbe, gyalog téve meg az út utolsó szakaszát. Útjára elkísérte felesége, Mária Anna spanyol infánsnő, mostohaanyja, Gonzaga Eleonóra és öccse, Lipót Vilmos is, majd együtt vállalták, hogy 30000 forintot áldoznak az átépítésre.⁶⁸

Mariazell Habsburg-kultuszának bemutatása nagy hangsúllyal jelenik meg a korabeli nyomtatott mirákulumos könyvekben, szövegben és képben egyaránt: így például Urban Pickelius *Benedicta Virgo Cellensis* című, 1645-ben kiadott művének címlapelőzék-metszete III. Ferdinánd és családja hódolatát ábrázolja a Celli Szűzanya előtt. A kompozíció előterében a császár és első felesége, Mária Anna térdel, előttük párnára helyezett koronáikkal, mellettük két kisebbik gyermekük, Lipót főherceg és Mária Anna látható. Középen elsőszülött fiuk, a trónörökös — a későbbi IV. — Ferdinánd áll, akinek a szerző a könyvet ajánlotta, a háttérben pedig a mariazelli templom épülete tűnik fel, utalva arra, hogy a császár a barokk átépítés legfőbb mecénása volt. Az allegorikus kompozíció egésze azt a gondolatot fejezi ki, hogy a Habsburg-dinasztia a celli Szűzanya oltalma alatt áll, és az ő kegyelméből uralkodik, amint azt a feliratszalagon olvasható szöveg is megfogalmazza: *Cuius pulchritudinem [sol] et [luna] mirantur⁶⁹ usque adeo nostrae domus est haec inclita curae.*⁷⁰

Míg II. Ferdinánd uralkodása alatt legalább kétszer,⁷¹ III. Ferdinánd pedig ötször, addig I. Lipót császár már kilenc alkalommal járt Mariazellben, igaz az utóbbi elődeinél több mint kétszer hosszabb ideig, 46 éven át uralkodott. I. Lipót először a császárrá koronázását követő évben, 1659 júliusának elején járt a

⁶⁸ Az összeg az udvar más kiadásaival összehasonlítva rendkívül magas. Összehasonlításképp: a főudvarmester 1651-ben 2320 forinttal gazdálkodott, míg a császárné szakácsa mindössze 180 forinttal. Kinsey, L.: *The Habsburgs at Mariazell* i. m. 38., 279. A templom barokk átépítésének költsége összesen több mint 300000 forintot tett ki. Agnes Stillfried: *Der barocke Umbau der Mariazeller Wallfahrtskirche*. In: *Schatz und Schicksal*. Hrsg. Helmut Eberhart – Heidelinde Fell. Graz 1996. 51–61., itt: 54.

⁶⁹ Idézet az „Ipsi sum desponsata, cui Angeli serviunt” kezdetű antifonából.

⁷⁰ Mariazell és Magyarország i. m. III–3.

⁷¹ 1621. évi zarándoklata után II. Ferdinánd 1627 júliusában, életének 50. évében még egyszer ellátogatott Mariazellbe, és egy értékes kazulát, a császárné pedig a kegyeszobor számára egy palástot adományozott. Sternegger, B.: *Sechstes Jahr-Hundert* i. m. 281.; *Oblationes sacrae in Maria Cell ab anno 1602*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest; Egyetemi Könyvtár (a továbbiakban ELTE EK), Kézirattár Ab 221. fol. 1.; Archiv für Österreichische Geschichte 89. (1901) 214.

kegyhelyen, Lipót Vilmos főherceggel és néhány fős kísérettel.⁷² A bécsi spanyol követ, Marquis de la Fuente jelentéséből tudjuk, hogy az uralkodó a dinasztiaért és a Dániában harcoló császári csapatok győzelméért imádkozott Mariazellben, útmutatásért könyörgött leendő felesége kiválasztásának ügyében (miután az eredetileg kiszemelt Mária Teréziát, IV. Fülöp spanyol király legidősebb lányát XIV. Lajossal jegyezték el), valamint azért esedezett, hogy a soron következő pozsonyi országgyűlés ne járjon a katolikusok számára hátrányos következményekkel.⁷³ A kegyhely száz évvel későbbi krónikása, Bertold Sternegger úgy tudja, hogy Lipót hálát adni érkezett császárrá koronázásáért, amelyre az előző év augusztusában került sor.⁷⁴

Lipót második mariazeili zarándoklatára 1665 augusztusában került sor. Amint azt a császár előzőleg Franz Eusebius Pötting grófhoz, madridi követéhez írott leveléből megtudjuk, zarándokútjának célja az volt, hogy könyörögjön Máriához, hogy jegyese, Margit Terézia infánsnő épségben és egészségben megérkezzen hozzá Madridból.⁷⁵ Lipótot a bécsi udvari könyvtár prefektusa, Peter Lambeck is elkísérte Mariazellbe, amiről naplójában részletesen beszámol, és azt is megjegyzi, hogy az út hálaadó zarándoklat volt az előző évben a törökök fölött Szentgotthárdnál aratott győzelemért, amelyet a császár a celli Szűzanyának tulajdonított.⁷⁶ Az uralkodó augusztus 14-én este érkezett a kegyhelyre, és rögtön a kegyoltárhoz ment imádkozni, részt vett a vesperáson, majd elfoglalta a kolostorban előkészített szállását. Másnap, Mária mennybevételének ünnepén,⁷⁷ Lipót és kísérete részt vett a nagymisén, amelynek során a kegyoltár előtt együtt végezte a szentáldozást a többi zarándokkal.⁷⁸ Délután az uralkodó meglátogatta a kincstárat, ahol megtekintette a fogadalmi képeket és más votív tárgyakat, köztük nyilván azokat is, amelyeket apja és nagyapja adományoztak. Harmadnap reggel azután újabb szentmisén vett részt, „magát és övéit” Mária oltalmába ajánlotta,⁷⁹ majd visszaindult Bécsbe. A látogatás alkalmából a császár két ezüst gyertyatartót, valamint egy kókuszdióból készült, aranyozott cibóriumot adományozott a templomnak,⁸⁰ amely a földgolyót ábrázolja, az egyes földrészekben Mária és Jézus életének jeleneteivel, a tetején pedig egy kereszttel és Mária megkoronázásának jelenetével.⁸¹ A művészettörténeti interpretáció szerint ebben az összefüggésben a glóbusz nem egyszerűen a vilá-

⁷² ÖStA HHStA ZP Bd. 1. fol. 849.; l. még: Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe. Hrsg. Alfred Pribham. II/1. Wien 1901. 256.

⁷³ Grete Mecenseffy: Im Dienste dreier Habsburger. Leben und Wirken des Fürsten Johann Weikhard Auersperg (1615–1677). Archiv für österreichische Geschichte 114. (1938) 295–509., itt: 446.

⁷⁴ Sternegger, B.: Sechstes Jahr-Hundert i. m. 302.

⁷⁵ Alfred Francis Pribram: Privatbriefe Kaiser Leopold I. an den Grafen Fr. E. Pötting 1662–1673. Wien 1903. Nr. 68., 131.

⁷⁶ Peter Lambeck: Diarium sacri itineris Cellensis. Viennae 1666. 3.

⁷⁷ Lambeck megjegyzi, hogy miután Szent István király Mária oltalmába ajánlotta országát (amint arról Lorenz Suhr: De probatis Sanctorum histories... c. hagiográfiája is beszámol), a magyarok királynőjüként tisztelik Máriát, ezért Mária mennybevételének ünnepét Nagy(boldog)asszony napjának nevezik. Lambeck, P.: Diarium i. m. 66–67.

⁷⁸ A császár a madridi követhoz írott újabb levelében arról számol be, hogy a templom már hajnalban teljesen megtelt a zarándokokkal. Pribram, A. F.: Privatbriefe i. m. 152.

⁷⁹ Lambeck, P.: Diarium i. m. 205.

⁸⁰ ÖStA HHStA ZP Bd. 2. fol. 1193.; Lambeck, P.: Diarium i. m. 204.; l. még: Theatrum Europaeum. Bd. 9. 1511.

⁸¹ Mariazell és Magyarország i. m. III–4.

got, hanem — a nevezetes *Austriae est imperare orbi universo* (A.E.I.O.U.) jelmondat jegyében — az Isten kegyelméből a császár által uralt világot jeleníti meg, összefüggésben az univerzális keresztény monarchia eszméjével, amely a Habsburg császári hatalom eszkatológikus-messianisztikus értelmezésének évszázados hagyományát uralta.⁸²

I. Lipót következő mariazelli zarándoklatára 1670 májusában került sor, és erre az útjára már spanyol felesége, Margit Terézia is elkísérte.⁸³ Sternegger krónikája szerint a császár ekkor azért kereste fel a kegyhelyet, hogy hálát adjon Máriának a Wesselényi-összeesküvés lelepleződéséért, valamint súlyos betegségéből való gyógyulásáért, hiszen ez a dinasztia kihalásával fenyegetett, mivel ekkor még nem volt fiú utóda.⁸⁴ 1673 júliusában a császár újra Mariazellbe zarándokolt.⁸⁵ A korabeli hírek és események félévenként Frankfurtban kiadott összefoglalása, a *Diarium Europaeum* szerint Lipót ez alkalommal az előző évben kitört francia–holland háború miatt kialakult szorult helyzetében fordult a celli Szűzanyához. A Német-római Császárság ugyanis Spanyolországgal együtt kénytelen volt hadba lépni Franciaország ellen Habsburg (Spanyol) Németalföld védelme érdekében. A *Diarium* beszámolója szerint a császár Mariazellben, a szentáldozást követően, feszülettel a kezében kijelentette, hogy a háborúba nem területszerzési szándékkal lépett be, hanem mert Franciaország erre kényszerítette.⁸⁶ A császár ez alkalommal — bizonyára nem véletlenül — éppen egy pacifikálét adományozott a kegyoltárra. A drágakövekkel és a birodalmi sas alakjával díszített ötvösmű egy Szent Lipót-ereklyét is tartalmaz.⁸⁷ Sternegger úgy tudja, hogy a Franciaország elleni háború miatt érzett aggodalom mellett az is Mariazellbe vezérelte a három hónappal korábban megözvegyült császárt, hogy új házasságához kérje Mária segítségét.⁸⁸

Lipót 1675 áprilisában második feleségével, Claudia Felicitas császárnéval ismét elzarándokolt Marizellbe,⁸⁹ majd 1676 júliusában is, hogy két hónappal korábban meghalt feleségéért imádkozzon, és a nevében egy szív alakú arany offert adományozott a kegyoltárra, rajta a császárné haláláról megemlékező

⁸² Friedrich Polleross: „Pro decore Majestatis” Zur Repräsentation Kaiser Leopolds I. in Architektur, Bildender und Angewandter Kunst. Jahrbuch des Kunsthistorischen Museums Wien 4–5. (2002–2003) 190–295., itt: 204.; Maria Goloubeva: The Glorification of Emperor Leopold I in Image, Spectacle and Text. Mainz 2000. 205.

⁸³ ÖStA HHStA ZP Bd. 2. fol. 1493. Lambeck naplójából tudjuk, hogy a császár erre az útjára Lope de Vega *El Peregrino en su patria* című drámáját is magával vitte olvasnivalóul. Theodor G. von Karajan: Kaiser Leopold I. und Peter Lambeck. Almanach der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 18. (1868) 101–156., itt: 130.

⁸⁴ Sternegger, B.: Sechstes Jahr-Hundert i. m. 305.

⁸⁵ ÖStA HHStA ZP Bd. 2. fol. 1636.

⁸⁶ Idézi Jutta Schumann: Die andere Sonne. Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I. Berlin 2003. 297.; vö. Theatrum Europaeum. Bd. 11. 357. A strasbourgi püspök 1673 augusztusában XIV. Lajos hadügyminiszteréhez, Louvois márkhoz írott levelében gúnyolódik Lipót mariazelli zarándoklatán, és azt tanácsolja, hogy francia király is hasonlóan cselekedjen, hogy maga mellé állítsa az égieket. L. Georges-Bernard Depping: Geschichte des Krieges der Münsterer und Cölner im Bündnisse mit Frankreich gegen Holland in den Jahren 1672, 1673 und 1674. Münster 1840. 173.

⁸⁷ Franz Wagner: Meisterwerke barocker Goldschmiede- und Steinschneidekunst als Votivgaben für Mariazell. In: Schatz und Schicksal i. m. 173–182., itt: 180.

⁸⁸ Sternegger, B.: Sechstes Jahr-Hundert i. m. 306–307.

⁸⁹ ÖStA HHStA ÁZA Karton 10. és uo. ZP Bd. 3. fol. 19.

kronosztichonos felirattal.⁹⁰ Egykorú életrajzírója, Gottlieb Rink szerint a császár ez alkalommal naplójába írott soraiban — II. Ferdinándhoz hasonlóan — legfőbb parancsnokának nevezte Máriát.⁹¹ 1679 augusztusában azután, amikor Bécsben pestis tört ki, Lipót harmadik feleségével, Pfalz-Neuburgi Eleonórával és az alig egyéves trónörökössel, József főherceggel Prágába menekült, s útjuk egy mariazeelli zarándoklattal kezdődött.⁹² A császár egyik életrajza szerint, amikor Lipót megérkezett a templomba, letérdelt a kegyoszobor előtt, és így szólt Máriához: „Nem magamért, hanem járványtól szenvedő alattvalóimért jöttem imádkozni és könyörületet kérni számukra.” Az életrajz hangsúlyozza, hogy ezt követően a pestis nem ugyan szűnt meg, de jelentősen visszaszorult.⁹³ A templom főhajójának átépítése és az új kegykőpolna kialakítása ekkorra már befejeződött, és már a császár megérkezése előtt felszerelték a kegyoltárra azt az ezüst rácsot, amelyet felirata szerint Lipót fia (József főherceg) megszületéséért hálából állíttatott. Maga az ezüst rács nem maradt fenn, de az arról készült rézmetszet tanúsága szerint a rács tetején elhelyezett dedikációs felirat fölött a kétfejű sas volt látható a Habsburgok II. Rudolf-féle ún. Házi Koronájával (a későbbi osztrák császári koronával), mellette pedig a magyar, cseh, alsó-ausztriai és stájer címerek, illetve a hozzájuk tartozó koronák sorakoztak. A rács tehát mintegy lezárta és Habsburg-tulajdonként jelölte meg a mögötte lévő teret, a templom legszentebb részét.⁹⁴

Lipót császár legközelebb 1688 júliusában zarándokolt Mariazellbe, Sternegger krónikája szerint azért, hogy hálát adjon a pestis és a Bécsset korábban fenyegető török veszély elmúlásáért, valamint a magyarországi felszabadító háború sikereiért.⁹⁵ Végül Lipót utolsó, kilencedik mariazeelli zarándoklatára 1693-ban került sor, amikor a császárnéval és József főherceggel együtt kereste fel a kegyhelyet.⁹⁶ Az uralkodópár ez alkalommal két ezüst reliefet adományozott, amelyek közül az egyik a celli Szűz Mária előtt hódoló császári családot, a másik pedig Buda 1686. évi ostromát ábrázolta.⁹⁷ A trónörökös ugyanekkor egy drágakövekkel díszített arany koronát adományozott a kegyoszobor számára, hálát adva ezzel magyar és német-római királlyá választásáért.⁹⁸

I. József inkább távolságtartó volt korának Mária-tiszteletével szemben.⁹⁹ Viszonylag rövid, hatéves császársága (1705–1711) alatt egyszer sem járt Maria-

⁹⁰ ÖStA HHStA ZP Bd. 3. fol. 64.; *Sternegger, B.*: Sechstes Jahr-Hundert i. m. 309.

⁹¹ *Eucharius Gottlieb Rinck*: Leopolds des Grossen, röm. Käysers, wunderwürdiges Leben und Thaten... Leipzig 1709. 99.

⁹² ÖStA HHStA ÁZA Karton 11. fol. 1–5. és uo. ZP Bd. 3. fol. 258v.

⁹³ *Costantino Roncaglia*: Vita di Leopoldo I imperatore... Lucca 1718. 256.

⁹⁴ *Ingeborg Schemper-Sparholz*: A főoltár, a kegyoltár és a kincstár oltára Mariazellben. In: *Mariazell és Magyarország* i. m. 133–150.

⁹⁵ ÖStA HHStA ÁZA Karton 15. fol. 422–430. és uo. ZP Bd. 4. fol. 293.; *Sternegger, B.*: Sechstes Jahr-Hundert i. m. 313. Bár az 1683. szeptember 12-ei kahlenbergi győzelmet közismerten a passauai *Mariahilf*-kegyképnek tulajdonították, Bécs török ostroma alkalmából olyan emlékérem is készült, amelynek előlapja a mariazeelli kegyoszobrot ábrázolja. L. *Mariazell és Magyarország* i. m. III–6.

⁹⁶ ÖStA HHStA ZP Bd. 5. fol. 94–95.

⁹⁷ *Sternegger, B.*: Sechstes Jahr-Hundert i. m. 316.

⁹⁸ Egy I. József magyar királlyá koronázása alkalmából vert emlékérem a mariazeelli kegyoltár előtt ábrázolja a koronázást, mintegy a celli Szűz oltalma alá helyezve az uralkodót. *Mariazell és Magyarország* i. m. III–7.

⁹⁹ *Coreth, A.*: Pietas Austriaca i. m. 62.

zellben. Sternegger szerint halálos ágyán fekvő azonban egy követet küldött a zarándokhelyre azzal a paranccsal, hogy a kegyoltárnál celebráljanak érte misét.¹⁰⁰

József utódja, VI. Károly császár — I. Lipóthoz hasonlóan — ugyanakkor buzgón ápolta a *Pietas Mariana* eszméjét, és közel harminc éven át tartó uralkodása alatt öt alkalommal zarándokolt Mariazellbe. Először még apja életében, 1703. szeptember 15-én látogatott el a kegyhelyre, útban a spanyol örökösödési háborúban szövetségessé lett Portugáliába, hogy a celli Szűz Mária oltalmáért könyörögjön.¹⁰¹ Mint már említettük, a katalánok és az aragóniaiak által 1706-ban spanyol királlyá választott Károly barcelonai tartózkodása során Montserratba is elzarándokolt.¹⁰² Császárrá koronázását követően először 1715. június 16-án, Szentháromság vasárnapján Erzsébet Krisztina császárnéval együtt járt Mariazellben, hogy hét év gyermektelen házasság után trónörökös megszületéséért imádkozzanak.¹⁰³ Erről a látogatásáról részletes leírás maradt fenn, amely arról tanúskodik, hogy a császár mariazei tartózkodása a 17. században kialakult és az altöttingi látogatásokat is meghatározó protokoll szerint zajlott.¹⁰⁴ I. Lipót 1665. évi látogatásához hasonlóan az uralkodópár az esti órákban érkezett a kegyhelyre, és a császár rögtön a kegyoltárhoz vonult imádkozni, részt vett a vesperáson, majd elfoglalták a kolostorban előkészített szállást. Másnap reggel részt vettek a kegyoltárnál celebrált misén, amelynek a során szentáldozáshoz járultak. Az udvarmester vagy valamelyik beosztottja lerajzolta a mise alatti ülésrendet is, amely szerint az uralkodópár a kegykápolnán belül, közvetlenül kegyoltár előtt foglalt helyet, kissé hátrébb, de még a kápolnán belül pedig Lotaringiai Károly fia, Károly József trieri érsek ült. A klérus tagjai a kápolnán kívül, az első padsorban, a császár kíséretének legelőkelőbb tagjai pedig mögöttük foglaltak helyet. Az uralkodónak a kegyszobor közvetlen közelében kijelölt helye nyilvánvalóan a Habsburg-dinasztia és a celli Szűz Mária különleges kapcsolatát volt hivatva kifejezni, hasonlóan ahhoz az arany szív-offerhez, amelyet a fiatalon áttért császárné ez alkalommal adományozott a kegyoltárra.¹⁰⁵ Hasonló üzenetet közvetített az uralkodópár következő évi zarándoklata során az, hogy az apát kivételes engedélyével megcsókolhatták a kegyszobrot.¹⁰⁶ Az uralkodópár a mise után meglátogatta a kincstárat, majd másnap reggel még egy misén vettek részt a kegyoltárnál, utána pedig a kincstári oltár előtt tartott litánián, majd ezt követően indultak vissza Bécsbe. Zarándoklatukról a *Wienerisches Diarium* is beszámolt, amely ettől kezdve minden alkalommal tudósított a Habsburg-uralkodók mariazei látogatásairól.¹⁰⁷

¹⁰⁰ Sternegger, B.: Sechstes Jahr-Hundert i. m. 317.

¹⁰¹ Uo. 319–321. Ezen látogatásának emlékére 1706-ban anyja, Pfalz-Neuburgi Eleonóra egy pergamenképet adományozott a mariazei templom kincstárának, amely allegorikus eszközökkel jeleníti meg Károly főherceg 1703. évi zarándoklatát. L. Mariazell és Magyarország i. m. III–9.

¹⁰² A Habsburg-dinasztia spanyol ágának V. Károlytól kezdődő montserrati zarándoklatairól l. Anselm M. Albareda: Historia de Montserrat. Barcelona 1977.

¹⁰³ Sternegger, B.: Sechstes Jahr-Hundert i. m. 326–327.

¹⁰⁴ ÖStA HHStA ÄZA Karton 26. fol. 237v–243. és uo. ZP Bd. 6. 231v–235.

¹⁰⁵ Sternegger, B.: Sechstes Jahr-Hundert i. m. 326.

¹⁰⁶ Othmar Wonisch: Die Gnadenbilder Unserer Lieben Frau in Mariazell. Sankt Lambrecht 1916. 19.

¹⁰⁷ Wienerisches Diarium, Num. 1238. (1715. június 14.)

A következő esztendő júliusában, Sarlós Boldogasszony ünnepén, három hónappal a vágyott fiú utód, Lipót János megszületése után az uralkodópár hálaadó zarándoklatot tett Mariazellbe.¹⁰⁸ Pár héttel később, 1716. augusztus 5-én, Havas Boldogasszony napján pedig Savoyai Jenő vezetésével a császári sereg győzelmet aratott Péterváradnál a törökök felett, amelyre emlékezve a császár győzelmi trófeaként 12 török hadizászlót küldött Mariazellbe.¹⁰⁹

Miután a trónörökös még az év őszén, hat hónapos korában meghalt, a császár a következő évben egy a csecsemőt ábrázoló és gyermekével megegyező súlyú aranszobrot adományozott a kegyoltárra.¹¹⁰ Úgy tűnik, a trónutódlás kérdése hátrázta meg a császár következő zarándoklatát is. A pozsonyi országgyűlés 1722. júliusi üléséről visszatérve, ahol egyértelművé vált, hogy a magyar rendek is elfogadják a *Pragmatica Sanctiót* — amiért naplójának bejegyzése szerint ez év májusában imádkozott is¹¹¹ — augusztus 3-án ismét felkereste a kegyhelyet.¹¹² A mariazei priornak az uralkodópár érkezésekor elhangzott verses köszöntője, valamint a császári látogatás során elhangzott prédikáció szövege kivételesen nyomtatásban is megjelent.¹¹³ A Habsburg-uralkodók mariazei látogatásairól egyébként eddigi ismereteink szerint meglepő módon nem adtak hírt a korabeli propaganda legfőbb eszközei, az alkalmi nyomtatványok illetve rölapok, és egy kivételével metszeteken sem örökítették meg azokat.¹¹⁴ Számos olyan rézmetszetű szentképet ismerünk ugyanakkor, amelyek a Habsburg birodalmi sast ábrázolják, mellén ovális mezőbe foglalva a mariazei kegyzsobor képét.¹¹⁵

Az uralkodópár legközelebb 1725. augusztus 18-án látogatott el Mariazellbe, a császár két hajadon húga, Mária Erzsébet és Mária Magdolna kíséretében, hogy hálát adjanak a Spanyolországgal megkötött bécsi békeszerződés létrejöttéért.¹¹⁶ VI. Károly utolsó alkalommal 1728 júniusában járt a kegyhelyen, Mária Magdolna főhercegnő és az ekkor 11 esztendőes Mária Terézia kíséretében. A *Wienerisches Diarium* szerint a zarándoklat célja az volt, hogy hálát adjanak a császárné gyógyulásáért, Sternegger pedig arról is beszámol, hogy ekkor került sor Mária Terézia elsőáldozására.¹¹⁷ Az uralkodópár minden láto-

¹⁰⁸ ÖStA HHStA ZP Bd. 7. fol. 189v–190v; *Sternegger, B.*: Sechstes Jahr-Hundert i. m. 328.

¹⁰⁹ Uo. 329.

¹¹⁰ *Ingeborg Schemper-Sparholz*: Johann Bernhard Fischers von Erlach Hochaltar und die Arbeiten Lorenzo Mattiellis in Mariazell. *Barockberichte* 29–30. (2001) 692–728., itt: 694–696.

¹¹¹ *Wilhelm Rausch*: Die Hofreisen Kaiser Karl VI. *Phil. Diss. Wien* 1949. 52. idézi VI. Károly naplójának 1722. május 27-ei bejegyzését: „5^{1/2} auf - baiz - mess - negotia - depesch - rath - ess - nachmittag negotia - maria ge[be]lt wegen ungarichen landtag vill unterschreib - audienz - baiz”

¹¹² ÖStA HHStA ZP Bd. 11. fol. 197v; *Wienerisches Diarium*, 1722. augusztus 1.

¹¹³ *Aquila Imperialis provocans...* H. n. 1722.; *Marianus Winger*: Festägliche Predig... Steyer 1722.

¹¹⁴ Laura Kinsey említ egy Johann Martin Lerch által metszett, I. Lipót 1688. évi mariazei zarándoklatát ábrázoló illusztrált rölapot, amely Karl Joseph von Paar császári postamaster megrendelésére készült (*Kinsey, L.*: *The Habsburgs at Mariazell* i. m. 111. v.ö. *Theatrum Europaeum*, Bd. 13. 374.). A rölap lelohelyét azonban Kinsey nem adja meg, s azt minden erőfeszítés ellenére sem sikerült azonosítani.

¹¹⁵ L. pl. Mariazell és Magyarország i. m. III–20.

¹¹⁶ *Sternegger, B.*: Sechstes Jahr-Hundert i. m. 335.; *Wienerisches Diarium*, 1725. augusztus 18.

¹¹⁷ *Wienerisches Diarium*, 1728. június 5.; *Sternegger, B.*: Sechstes Jahr-Hundert i. m. 338.

gatása alkalmával értékes liturgikus tárgyakat adományozott a templomnak.¹¹⁸ A császár 1717-ben Krisztus és az Atya ezüst szobrát adományozta a főoltárra, ezzel téve teljessé a Johann Bernhard Fischer von Erlach által 1692-ben tervezett főoltárt, majd 1726-ban az ifjabb Fischer von Erlach udvari főépítész bízta meg az új, napjainkban is álló ezüst kegyoltár megtervezésével, felváltva ezzel az 1690-ben Esterházy Pál nádor által állíttatott kegyoltárt.¹¹⁹

Mária Terézia uralkodásának idejére a mariazelli zarándoklatok már egy régóta megszilárdult, dinasztikus hagyományá vált szokásrendet követtek, amelyben csak annyi változás állt be a 18. század elején, hogy az udvar áttért a postakocsi-útvonal használatára. A váltott lovaknak köszönhetően így két-két napra rövidült a Bécsből történő utazás, amelynek során rendszerint a lilienfeldi ciszterci apátság szolgált szálláshelyül. Az uralkodóval rendszerint 50-100 fős kíséret utazott Mariazellbe, köztük a főudvarmester, a főistálló-mester, a főszakács és az uralkodópár gyóntatópapjai, a személyzet tagjai és 20-30 lovas katonára.¹²⁰ A 17. század második felétől egyébként a Mariazellt övező táj egésze szakralizálódott: különösen a császári zarándoklatok útvonala, a Bécsből Mariazellbe vezető *Via Sacra*, amelynek mentén nemesek és városi polgárok kápolnákat és útmenti képházakat (*Bildstock*) emeltek.¹²¹

Mária Terézia uralkodásának első felében szorosan kötődött a kegyhelyhez, amint ez a Sankt Lambrecht-i apáthoz 1750-ben írott leveléből is kitűnik, amelyben azt írja: „A mariazelli Kegyelmekek Anyjának sokkal vagyok adósa.”¹²² A celli Mária iránt tanúsított tiszteletének megnyilvánulásaiban azonban a reprezentáció mellett sokkal inkább érzékelhető egyfajta bensőséges és személyes jelleg, mint elődeinél. Mindebben kétségkívül meghatározó szerepet játszott az, hogy nőként másfajta módon viszonyult a vallásossághoz és a Mária-tisztelethez, mint apja vagy nagyapja. Neveltetésében, szocializációjában bizonyára fontos szerepet játszhattak a család nőtagjai által képviselt viselkedésminták. Mindenekelőtt anyja, Erzsébet Krisztina császárné lehetett rá nagy hatással, aki — miután 16 évesen katolizált — egész életében bensőséges Mária-tiszteletről tanúskodó gesztusokat tett, és gondosan ügyelt leányai katolikus szellemű neveltetésére is. A dinasztia szinte minden generációjánál találunk arra utaló jeleket, hogy a női családtagok számára különleges jelentőséggel bírt a Mária-tisztelet, ami férjük nélkül végzett zarándoklataikban és olyan „női-es” adományokban is megnyilvánult, mint például a kegyoszobor számára készített ruhák. A dinasztia nőitagjainak mariánus devóciója azonban mindvégig a császár személyéhez kapcsolódó szakrális reprezentáció árnyékában maradt.

A Mária Terézia-korabeli *Pietas Mariana Austriaca* szellemiségében, az udvar Mária-kultuszában némi hangsúlyeltolódás figyelhető meg. A császárné, a *Landesmutter* Máriában már nem annyira a mennyek királynéját, hanem a Ke-

¹¹⁸ Uo. 328–329.

¹¹⁹ *Schemper-Sparholz, I.*: A főoltár, a kegyoltár és a kincstár oltára i. m.

¹²⁰ *Kinsey, L.*: The Habsburgs at Mariazell i. m. 49–67.

¹²¹ *Helene Grün*: *Via Sacra*. Das Wallfahrtsmuseum in Kleinmariazell. Wien 1977.

¹²² *Wonisch, O.*: Geschichte von Mariazell i. m. 60.

gyelem Anyját és az Oltalmazó Szüzet tisztelte.¹²³ Ezzel egy időben, az 1750-es évektől a klérus fokozatosan szabályozni és korlátozni kezdte a vallásgyakorlat, különösen a Mária-tisztelet expresszív, nyilvános formáit, és így a mariazelli zarándoklatok megítélése is meglehetősen felemássá vált. Szűz Mária azonban sehol sem volt „Habsburgabb”, mint Mariazellben, és ennek megfelelően a család továbbra is itt nyilvánította ki bensőséges Mária-tiszteletét. A felvilágosodás, illetve a vallásosság centrumába Krisztus megváltó áldozatát állító janzenizmus hatására ugyanakkor a Mária-tisztelet alapfogalmai lassan kezdtek megkérdőjeleződni, s ezzel együtt a Mária-kultusz jelentősége is csökkent az uralkodói reprezentációban. Mindez előfeltétele volt annak, hogy a felvilágosult abszolutizmus lemondhasson a zarándoklatokról, mint az állameszme megjelenítésének eszközéről.¹²⁴

Mária Terézia első önálló mariazelli zarándoklatára három hónappal esküvője után, 1736 májusában került sor, amikor férjével, Lotaringiai Ferenc Istvánnal járt a kegyhelyen, és ez alkalomból egy gyémántokkal és az osztrák hercegi koronával díszített arany lámpást adományoztak a kegykápolnába, amely két összeforrt lángoló szívből állt. A dedikációs felirat szerint az örökmécsért adományozták, „hogy Terézia és hitvese, Ferenc szívei eggyé legyenek Istenben”. Ugyanekkor Mária Terézia — a korábbi császárnékhoz hasonlóan — a bencéseknek adományozta menyasszonyi ruháját, hogy abból öltözéket készítsenek a kegyzobor számára.¹²⁵

1740. évi trónra lépése után a királynő apjához hasonlóan három-négyévenként hitvesével együtt ellátogatott Mariazellbe, 40 éven át tartó uralkodása alatt összesen öt alkalommal. 1745 márciusában, Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepén az uralkodópár a herceg testvérei, Lotaringiai Károly Sándor és Anna Sarolta, valamint a királynő orvosa, Gerard van Swieten báró kíséretében járt Mariazellben.¹²⁶ Ez alkalomból az uralkodópár ismét egy ezüst lámpást adományozott, ezúttal a kincstár oltára elé. Az örökmécs közepén az osztrák, a cseh és a magyar címer, illetve a Lotaringiai Ház címere volt látható, a túloldalon lévő felirat pedig Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc nevét és uralkodói címeit tüntette fel. A lámpást az osztrák *Erzherzogshut* koronázta, körben pedig öt ezüst szív helyezkedett el, rajtuk a királynő öt gyermekének nevével és születési dátumával.¹²⁷ Miután ez a lámpás Sternegger szerint „megsemmisült” (Wonisch szerint ellopták¹²⁸), a következő évben a királynő egy újabb, hasonló lámpást készíttetett, a szülőket jelképező két nagyobb és az élő gyermekek számának

¹²³ Kerstin Schmal: Die Pietas Maria Theresias im Spannungsfeld von Barock und Aufklärung. Religiöse Praxis und Sendungsbewusstsein gegenüber Familie, Untertanen und Dynastie. (Mainzer Studien zur Neueren Geschichte 7.) Frankfurt a. M. 2001.

¹²⁴ Gottfried Mraz: Frömmigkeit und Staatsraison. In: Maria Theresia und ihre Zeit. Hrsg. Walter Koschatzky. Salzburg–Wien 1979. 203–208.

¹²⁵ Sternegger, B.: Sechstes Jahr-Hundert i. m. 343.

¹²⁶ ÖStA HHStA ZP Bd. 20. fol. 103–105.; Wienerisches Diarium, 1745. március 24. és 31.; Johann Josef Khevenhüller-Metsch: Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten J. J. Khevenhüller-Metsch, Kaiserlichen Obersthofmeisters, 1742–1776. Hrsg. H. Schlitter. I–VII. Wien 1907–1925. II. 39–40.

¹²⁷ Sternegger, B.: Sechstes Jahr-Hundert i. m. 351–352.

¹²⁸ Wonisch, O.: Geschichte von Mariazell, 60.

megfelelően hat kicsi lángoló ezüst szívvel. Ez az örökmécs napjainkig fennmaradt a templom kincstárában, és dedikációs felirata az „Osztrák Ház oltalmazó anyjának” nevezi a celli Szűz Máriát.¹²⁹ Ferenc István császárrá koronázása után két évvel, 1747 augusztusában — a királynő nélkül — öccse, Károly Sándor kíséretében járt a kegyhelyen.¹³⁰ Az uralkodópár azután 1749 júliusában és 1753 novemberében is ellátogatott a kegyhelyre, és elődeikhez hasonlóan több misén is részt vettek, szentáldozáshoz járultak a kegyoltárnál, majd litániát mondtak a kincstár oltáránál is.¹³¹ Közben a királynő 1750-ben egy újabb ezüst lámpást adományozott, két nagy és immár nyolc kis szívvel, felváltva ezzel a kegykápolnában függő, 1736-ban adományozott örökmécset.¹³²

1757. szeptember 13-án a királynő és a császár a kegyhely alapításának 600. évfordulója alkalmából járt Mariazellben, nyolc gyermekük kíséretében.¹³³ A kegyoltárnál ez alkalommal Leopold Ernst von Firmian seckauai püspök celebrált misét — aki egyébként egyházmegyéjében csökkentette az ünnepnapok számát és korlátozta a zarándoklatokat —, majd a mise után a *Te Deumot* énekelték.¹³⁴ A jubileumi évre az uralkodópár megújította, és az *M T — F. I.* monogrammal díszítette a kegykápolna I. Lipót császár által adományozott ezüst-rácsát, amely 1704-ben kis híján áldozatul esett a spanyol örökösödési háború miatt elrendelt nemesfém-beszolgáltatásnak és erősen megrongálódott.¹³⁵ 1757 augusztusában a királynő a kegykápolnában helyeztette el azokat a hadizászlókat, melyeket Leopold Joseph von Daun tábornagy zsákmányolt a poroszoktól.¹³⁶ A jubileumi év egyébként a mariazei zarándoklatok történetének csúcspontját jelenti. Az évfordulóra a pápa teljes búcsút biztosító bullát adott ki, ami a leghatékonyabb eszköz volt a zarándokok számának növeléséhez: az év során a kiosztott szentostyák száma alapján ekkor nem kevesebb mint 373000 zarándok érkezett Mariazellbe. Egyetlen más időszakból sem tudunk ekkora tömegekről. A kegyhely barokk kori kultusza tehát itt jutott tetőpontjára, majd sajátságos módon rövid időn belül véget is ért.

A királynő legközelebb csak tizenkét esztendővel később, 1769 szeptemberében járt Mariazellben, amely egyben utolsó zarándoklata volt. Ekkor Mária Anna, Mária Krisztina és Antónia hercegnők kíséretében érkezett a kegyhely-

¹²⁹ Mariazell és Magyarország i. m. III–13.; Wienerisches Diarium, 1753. november 7. A mariazei látogatás november 6-ra, Szent Lénárd, a kegyhely Sankt Lambrecht-i anyakolostora névpatronusának ünnepére esett.

¹³⁰ ÖStA HHStA ZP Bd. 21. fol. 157.; Wienerisches Diarium, 1747. augusztus 9.; *Khevenhüller, J. J.*: Tagebuch i. m. II. 170. 1748-ban a királynő a trónörökös József főherceget és a két legidősebb főhercegnőt gyóntatópapjaik, valamint Johann Wilhelm Trautson herceg és felesége kíséretében küldte Mariazellbe. L. ÖStA HHStA ZP Bd. 21. fol. 307.; Wienerisches Diarium, 1748. május 22. és 25., június 5., Extra Blatt.

¹³¹ *Khevenhüller, J. J.*: Tagebuch i. m. II. 337.; ÖStA HHStA ZP Bd. 24. fol. 215.; Wienerisches Diarium, 1753. november 7.

¹³² *Sternegger, B.*: Sechstes Jahr-Hundert i. m. 354–355. Utóbb a később született gyermekeket jelképező szívekkel is kiegészítették a lámpást.

¹³³ Wienerisches Diarium, 1757. szeptember 14.; *Khevenhüller, J. J.*: Tagebuch i. m. III. 117.; *Sternegger, B.*: Sechstes Jahr-Hundert i. m. 356.

¹³⁴ Uo. 362.

¹³⁵ Mariazell és Magyarország i. m. III–14.

¹³⁶ *Sternegger, B.*: Sechstes Jahr-Hundert i. m. 360.

re.¹³⁷ A kincstár oltárán már megérkezésük előtt elhelyezték a királynő adományaként készült, Balthasar Ferdinand Moll akadémiai szobrász által tervezett új antependiumot, amely a császári família portrémedalionokkal díszített családfáját ábrázolja. Mária Terézia tehát, aki a kegykápolna ezüstrácsának megújításával — I. Lipóthoz hasonlóan — mintegy kisajátította a kegyoltárt a Habsburg-Lotaringiai dinasztia számára, Magyarország megkoronázott királynőjeként hasonlóképpen jogosultnak érezhette magát, hogy a kincstár oltárát is családja emlékművévé tegye.¹³⁸ Jelésértékű, hogy a királynőt utolsó zarándoklataira gyóntatópapja, a janzenista Ignaz Müller kísérte el, aki egyébként nyíltan bírálta a zarándoklatok barokk kori gyakorlatát. Müller személye jól mutatja a császári család vallási orientációjában bekövetkezett paradigmaváltást, ugyanakkor azt is, hogy a mariazei zarándoklat egy ideig még különleges megítélés alá esett. Azzal, hogy 1761-ben az Ágoston-rendi szerzetes Müller lett a császárné gyóntatója, megszakadt az a korábbi hagyomány, miszerint jezsuiták töltötték be ezt a tisztséget, ami egyértelműen jelzi az udvar vallási attitűdjében végbemenő változásokat. II. József reformjai azonban jóval túlhaladtak Müller szándékain, aki egyébként Mária Terézia halála után el is vesztette befolyását.

Mária Terézia 1772-ben rendeletileg megtiltott minden többnapos zarándoklatot, kivételt tett azonban a bécsi és grazi búcsújárókkal, akik továbbra is megtarthatták éves mariazei zarándoklatukat. Tíz évvel később II. József megerősítette a tilalmat, és kiterjesztette azt a bécsi és a grazi zarándokokra is, majd 1787-ben mindennemű zarándoklatot megtiltott. A császár szemléletváltását jól jelzi, hogy fiatalabb korában még maga is többször ellátogatott a kegyhelyre. A szülői hagyományt folytatva 1761 májusában, fél évvel házasságkötése után feleségével, Pármai Izabellával járt Mariazellben, majd német-római királlyá koronázását követően 1764 júniusában, császárként pedig 1766-ban és 1767-ben második felesége, Mária Jozefa kíséretében.¹³⁹

Mária Terézia halála után II. József a barokk vallásosság szélsőségeinek elutasítása és a hely szimbolikus értékének tiszteletben tartása között vívódott. Elrendelte, hogy a zarándokhelyeken a kegyzobrokat fosszák meg díszes ruháiktól és koronáiktól, a nemesfém fogadalmi tárgyakat pedig árverezzék el, vagy olvassák be, aminek — valamint részben a napóleoni háborúk idején elrendelt beszolgáltatásoknak — javarészt a Habsburgok mariazei adományai is áldozatul estek. Ezzel a rendelkezésével a császár egyértelművé tette elődei vallásértelmezésével és az ellenreformáció egészével való szembenállását is. Mégis, amikor tűzveszélyességre hivatkozva le akarták bontani a kegykápolnát, maga akadályozta ezt meg, és elrendelte a templom oltáiról eltávolított díszítmények visszahelyezését is.¹⁴⁰

Majd kétszáz év után II. József öccse, II. Lipót volt az első olyan Habsburg-uralkodó, aki császárként egyszer sem járt Mariazellben, bár uralkodása igen

¹³⁷ Wienerisches Diarium, 1769. szeptember 2.

¹³⁸ *Serfőző Sz.*: A Schatzkammerbild tisztelete i. m. 162.

¹³⁹ Wienerisches Diarium, 1761. május 30.; 1764. június 13.; 1766. április 23.; 1767. augusztus 5. 1761. évi zarándoklatáról l. még: Maria Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz sammt Briefen Joseph's an seinen Bruder Leopold. Hrsg. Alfred Arneth. I. Wien 1867. 14.

¹⁴⁰ *Coreth, A.*: Pietas Austriaca i. m. 69–70.

rövid idejű volt. Családtagjai közül elsőként leánya, a jozefinista egyházpolitikával szemben fellépő Mária Anna apátnő zarándokolt újra Mariazellbe 1794-ben.¹⁴¹ Ettől kezdve lassan újjáéledt a Habsburg-dinasztia mariazelei zarándoklatainak immár minden reprezentációt nélkülöző családi hagyománya. Ennek a folyamatnak a bemutatása azonban már túlmutat jelen tanulmány keretein.

Stará Boleslav

Mivel a Habsburgokat a IV. Károly által 1346-ban saját koronázására készítettett és általa az ország patrónusának, Szent Vencelnek felajánlott Vencel Koronával koronázták cseh királlyá, Szent Vencel tisztelete a Habsburg-uralkodóház által képviselt állami-dinasztikus vallásosság fontos részévé vált. Ebben teljesedett ki a Habsburgoknak az a törekvése, hogy a Cseh Királyságban való uralkodásuk legitimitációja érdekében kimutassák rokonságukat Szent Vencellel és a többi Přemysl-házi királlyal. Ezt a gondolatot jelenítik meg a jezsuita Jan Tanner 1679-ben kiadott *Svatá cesta z Prahy do Staré Boleslave...* (Szent út Prágától Stará Boleslavig...) című könyvének utolsó sorai, amelyek a következőképpen szólítják meg a királyság legfőbb védőszentjét: „Ó Szent Vencel, kinek nemzetségéből Lipót, az első római császár származik...” A kötet egyik metszete *Familia Sancti Venceslai* cím alatt egy családfát is ábrázol, amely Szent Vencellel kezdődik, majd IV. Károlylyal folytatódik, tetején pedig Habsburg-uralkodók (II. és III. Ferdinánd) láthatók, végül I. Lipót császár alakjával fejeződik be — ily módon demonstrálva Szent Vencel és a Habsburgok közötti, leányágon egyébként valóban fennálló rokonságot.¹⁴²

A Habsburg állami-dinasztikus vallásosságban Szent Vencel és Mária tisztelete a Prága közelében található Stará Boleslav-i kegyhely kultuszában kapcsolódott össze.¹⁴³ A legenda szerint 935-ben Boleslav itt ölte meg bátyját, a csehek harmadik keresztény uralkodóját, Vencelt. A mártíromság helyén már a 11. században templomot emeltek a szentté avatott Vencel tiszteletére, ahová a krónikák szerint már a Přemysl-dinasztia tagjai, majd IV. Károly és fia, Luxemburgi Zsigmond is rendszeresen elzarándokoltak.¹⁴⁴ Ennek közelében 1613 és 1623 között egy másik templomot is emeltek a jezsuiták számára, egy Máriát és a gyermek Jézust ábrázoló bronz relief tiszteletére, amelynek kultusza az 1560-as évektől követhető nyomon.¹⁴⁵ A legenda

¹⁴¹ Uo. 70.

¹⁴² Jan Tanner: *Svatá cesta z Prahy do Staré Boleslave...* Praha 1679.; Heiliger Weg von Prag nacher Alt-Buntzel. Prag 1690. A Habsburg uralkodók cseh királyként kifejtett szakrális reprezentációjáról l.: Štěpán Vácha: Der Herrscher auf dem Sakralbild zur Zeit der Gegenreformation und des Barock. Prag 2009.

¹⁴³ Marie-Elizabeth Ducreux: Der heilige Wenzel als Begründer der Pietas Austriaca. Die Symbolik der Wallfahrt nach Stará Boleslav (Alt Bunzlau) im 17. Jahrhundert. In: Im Zeichen der Krise. Religiosität im Europa des 17. Jahrhunderts. Hrsg. Hartmut Lehmann. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 152.) Göttingen 1999. 597–636.

¹⁴⁴ Bohuslav Balbín: *Epitome historica rerum bohemicarum...* Pragae 1677. lib. VII. cap. 2.

¹⁴⁵ A templomot II. Mátyás felesége, Tiroli Anna támogatásával kezdték építeni, akinek 1618-ban bekövetkezett halála után II. Ferdinánd és katolikus főurak — így például az 1618. évi defenestráció két elszenvedője, Vilém Slavata és Jaroslav Bořita Martinic — támogatásával fejezték be 1623-ban. L. Balbín, B.: *Epitome i. m. lib. VII. cap. 14.*

szerint a relief Vencelé volt, és eredetileg nagyanyja, Ludmilla — az első keresztény cseh uralkodó, a Přemysl-dinasztiát alapító Borivoj felesége — kapta Szent Metódtól. A történet szerint Vencel halála után — az egyébként 1380 körülre datálható — reliefet elrejtették, hogy ne kerülhessen a pogányok kezére, majd 1160-ban egy paraszt talált rá szántás közben.¹⁴⁶ Tanner könyvének említett metszete — amely a családfa alatt a Stará Boleslav-i kegykép előtt térdelve imádkozó Szent Vencelt is ábrázolja — egyébként a Prágából Stará Boleslavba vezető út mentén emelt kápolnák egyikét díszítő, azóta elpusztult kép nyomán készült.

Szinte önmagáért beszél, hogy II. Ferdinánd — a Habsburg-uralkodók közül elsőként — az 1620. évi fehérhegyi győzelmet követő első prágai útja során, 1623 májusában, Carlo Carafa pápai nuncius kíséretében kétszer is elzarándokolt Stará Boleslavba, és háromezer dukátot adományozott a templom építésének befejezésére.¹⁴⁷ A harmincéves háború során, 1632-ben szász katonák elrabolták a kegyképet, és csak hat évvel később, komoly váltságdíj ellenében sikerült visszaszerezni azt. Ekkor, 1638. szeptember 12-én, Kisboldogasszony ünnepének nyolcadában a prágai érsek, Ernst Adalbert von Harrach vezetésével, az új uralkodó, III. Ferdinánd részvételével, ünnepélyes processzióval vitték vissza a képet Prágából Stará Boleslavba. Az érsek részletesen beszámol az ünnepségről nevezetes naplójában, amelyből megtudjuk, hogy III. Ferdinánd közvetlenül a kegykép mögött haladt a menetben, melyben a császár kamarásai vitték a kép fölé tartott baldachint, továbbá hogy a kegyhelyen diadalkapuvál és más efemer dekorációkkal fogadták a menetet.¹⁴⁸

A következő esztendőben a harmincéves háború folytatódása miatt a képet Bécsbe szállították, és császár gondjaira bízta, aki a *Hofburg* kápolnájának oltárán helyezte el, ahol azt hét éven át őrizték. 1640-ben a későbbi I. Lipót a Stará Boleslav-i kegykép jelenlétében látta meg a napvilágot, anyja, Mária Anna ugyanis a szüléskor szobájába vitette azt.¹⁴⁹ 1646 augusztusában a IV. Ferdinánd cseh királlyá koronázására Prágába érkező császár (III. Ferdinánd) maga hozta vissza Bécsből a kegyképet, amelyet a császárné közben drágakövekkel díszítettett, majd a koronázási ceremónia után, augusztus 19-én ismét ünnepélyes menetben vitték Stará Boleslavba, ezúttal az uralkodó távollétében.¹⁵⁰ A jezsuita történész Bohuslav Balbín krónikájából tudjuk ugyanakkor, hogy ebben az időben III. Ferdinánd fiával együtt a másik híres csehországi zarándokhelyet, Svatá Horát kereste fel, ahol a császár fia szerencsés uralkodásáért imádkozott.¹⁵¹ III. Ferdi-

¹⁴⁶ A kegykép eredetlegendáját némileg eltérő formában l. pl. *Esterházy P.*: Az egész világon levő... i. m. 121.

¹⁴⁷ *Carafa, C.*: Commentaria i. m. 161., 190.; *Jan F. Beckovský*: Poselkyně starých přiběhův českých. II. Praha 1879. 385.

¹⁴⁸ Köszönöm az adatot Katrin Keller professzorasszonynak. (Az érsek naplója a kézirat lezárása után jelent meg: Die Diarien und Tagezettel des Kardinals Ernst Adalbert von Harrach. (1598–1667) Hg. K. Keller, A. Catalano. Wien 2010. l. még *Beckovský, J.*: Poselkyně i. m. III. 261–262.; *Balbín, B.*: Epitome i. m. lib. VII. cap. 20.

¹⁴⁹ Uo. lib. VII. cap. 21.

¹⁵⁰ *Beckovský, J.*: Poselkyně i. m. III. 351.

¹⁵¹ *Bohuslav Balbín*: Diva Montis Sancti seu Origines et Miracula... Mariae in Sancto Monte Regni Bohemiae... Pragae 1665. 235. A kegyhelyet már II. Ferdinánd is felkereste 1634-ben, szintén az ekkor már cseh királlyá koronázott fiával, majd 1672-ben és 1680-ban I. Lipót is. L. *Ignac Popp*: Historia Divae Virginis in Regni Bohemiae Monte Sancto... Pragae 1758. 101–105.

nánd Szent Vencel iránti tiszteletének egy különleges tárgyi emléke is fennmaradt a Stará Boleslav-i Szűz Mária-templom kincstárában, ahol egy Szent Vencelt ábrázoló metszetet őriznek, amely a szent *vera effigiése*ként tisztelt és egykor a zderazi ágostonos kolostorban őrzött képmása nyomán készült. A metszet hátoldalán III. Ferdinánd autográf kézírása olvasható: *Swatij Wáczlawe Král czeskij prosz sa mié!* — 1655, azaz: Szent Vencel, a csehek királya, imádkozz érettem! — 1655.¹⁵²

IV. Ferdinánd korai halála után, 1656 szeptemberében I. Lipótot koronázták cseh királlyá, mostohaanyját, Gonzaga Eleonórát pedig cseh királynévá. Balbín krónikája szerint rögtön Prágába érkezésük napján, augusztus 28-án III. Ferdinánd — fia (Lipót), a császárné, Lipót Vilmos főherceg és számos cseh főnemes kíséretében — elzarándokolt Stará Boleslavba, hogy „a Mennyegek Királynéja előtt hódoljon”. Ez alkalomból egy II. Rudolf prágai kincstárából származó ezüst keresztet adományoztak a templomnak. A koronázás után a császárné ismét felkereste a kegyhelyet, és a templomnak ajándékozta koronázási ruháját, hogy pluvialét készítsenek belőle. Néhány nappal később a császár és Lipót is visszatért a kegyhelyre, hogy Szent Vencel és Mária oltalmába ajánlják magukat.¹⁵³ Ezzel a látogatással Lipót egyfajta dinasztikus hagyományt teremtett, ugyanis fia, Károly is felkereste a kegyhelyet cseh királlyá koronázása után, 1723. november 7-én, majd ugyanígy Mária Terézia is, aki két héttel koronázása előtt, 1743. április 28-án férje és Johann Josef Khevenhüller herceg kíséretében járt Stará Boleslavban.¹⁵⁴ Úgy tűnik, ezek a látogatások is ünnepélyes, de némileg szerényebb keretek között zajlottak, és Stará Boleslavból kevesebb adatunk van a Habsburgok értékes adományaira vonatkozóan is. VI. Károly látogatása alkalmával a prágai érsek, Ferdinand von Kuenburg, Mária Terézia látogatásakor pedig a königgrätzi püspök, Wratislaw von Mitrowitz celebrált misét. Az ellenreformáció során a Csehország palládiumává (*Palladium Bohemiae*) vált kegykép Habsburg-kultusza — amely lényegében Szent Vencel középkori kultuszának „kisajátításán” alapult — tehát fontos eleme volt a Habsburg-dinasztia kora újkori szakrális reprezentációjának és szimbolikus legitimitációjának. Ennek ellenére a Habsburg-kultusz nem hagyott nyomot a Stará Boleslav-i Szűz Mária-templom belső kialakításán, amelynek donátorai a cseh arisztokrácia köréből kerültek ki. A hat oldalkápolna, illetve az 1670 körül emelt mellékoltárok mecénásai a Martinic, a Slavata, a Valdštejn és a Černín családok tagjai voltak.¹⁵⁵

¹⁵² The Glory of the Baroque in Bohemia. Art, Culture and Society in the 17th and 18th centuries. Ed. Vít Vlnas. Prague 2001. Kat. Nr. I/3.11.

¹⁵³ Balbín, B.: Epitome i. m. lib. VII. cap. 27.

¹⁵⁴ Wienerisches Diarium, 1723. november 17.; 1743. május 8., Extra Blatt; Khevenhüller, J. J.: Tagebuch i. m. I. 138. VI. Károly és Mária Terézia Stará Boleslav-i látogatásairól a Zeremonialprotokoll nem tesz említést. I. Lipót az 1657. évi prágai országgyűlés idején is többször ellátogatott Stará Boleslavba. L. Balbín, B.: Epitome i. m. lib. VII. cap. 27.

¹⁵⁵ Anton Podlaha: Topographie der Historischen und Kunst-Denkmale im politischen Bezirke Karolinenthal. (Topographie der Historischen und Kunst-Denkmale im Königreich Böhmen 15.) Prag 1903. 116–120.

Máriavölgy

Magyarországon a Pozsony melletti Máriavölgy (németül Marienthal, ma Marianka Szlovákiában) a Stará Boleslav-i kegyhelyhez hasonló szerepet játszott a Habsburg-uralkodók reprezentációjában. Itt 1647-től kezdve vannak adataink a dinasztia tagjainak látogatásaira, amelyekre kivétel nélkül az uralkodók pozsonyi tartózkodásának idején került sor, többnyire az országgyűlések alkalmával, illetve magyar királykoronázásokhoz kapcsolódóan.¹⁵⁶ Hasonlóan Stará Boleslav Prága melletti fekvéséhez, a Máriavölgyben tett uralkodói látogatásokat is kedvezően befolyásolhatta a kegyhely Pozsonyhoz, azaz a Magyar Királyság „belpolitikai fővárosához” való földrajzi közelsége. A máriavölgyi pálos templom Nagy Lajos királyhoz fűződő alapítási legendája — Mariazellhez hasonlóan — itt is egyfajta szimbolikus legitimáció lehetőségét biztosította a Habsburg-uralkodók számára, és ahogy a Stará Boleslav-i kegykép tisztelete által a cseh királyként uralkodó Habsburgok Szent Vencel utódaiként tüntették fel magukat, úgy a máriavölgyi kegyszobor Habsburg-kultuszában is kifejezésre jutott, hogy a dinasztia tagjai Anjou I. Lajos magyar király legitim utódaiként regnálnak a Magyar Királyságban. Jelentős különbség ugyanakkor, hogy míg Mariazell már a középkorban is zarándokhelyként funkcionált, addig — a rendelkezésre álló adatok szerint — Stará Boleslavhoz hasonlóan Máriavölgy is csak a kora újkorban, a 17. század elején vált kegyhellyé.

A máriavölgyi templomban tisztelt Mária-szobor eredetlegendáját Esterházy Pál nádor így írja le 1690-ben megjelent *atlas marianus*-ában: „Az ezer három száz harminczadik Esztendőben történék, hogy midőn egy szegény világtalan koldus a Tali erdőben aétatossan imádkoznék, szozatot halla az égből, mely azt mondá néki, hogy ott közel vólna egy forrás kut, melyben vagyon egy csudálatos Kép, kinek vizével ha meg-mosná szemeit, azon-tul meg-világosittatnának. Halván azért ezen szokot, oda viteté magát a forrás kuthoz, kibül mi helyen meg mosá szemeit, mindgyárt meg-nyilának, és látni kezdte. A víz fene kén levő Boldogságos Szűz Képét, nagy aétatossággal föl-vévé, kinek egy fa oszlopot csináltatta, kinek tetejére helyesztette azon Szent Képet... Azonban a sok jövő járó, látván azon oszlopra föl-té tetett Boldogságos Szűz Képét, kezdének ottan aétatoskodni, melyre sok csudák-is történnek vala. El-hiresedvén azért a sok külömb külömb féle csuda tételek, végre Első Lajos Magyar Országi Király elejében menvén azon meg-írt csudáknak híre, azon Isten félő Szent Király egy szép Szent-egyházat építtete azon helyen a Boldogságos Szűz tiszteletire. Klastrot is építtetvén melléje, Remete Szent Pál Szerzetiben lévő Barátoknak, a holott azon Szent Képet az oltárra tétette a Körösztyenyek aétatosságára.”¹⁵⁷

A ma is álló gótikus máriavölgyi templom Nagy Lajos általi alapításáról a pálos rend évkönyvének 1377. évi bejegyzése is tanúskodik, és építészettörténeti szempontból is kapcsolatba hozható más, Nagy Lajos által alapított pálos templomokkal.¹⁵⁸ Kollenics András, a kegyhely 18. század eleji krónikása to-

¹⁵⁶ A máriavölgyi kegyhelyről l. *Pásztor Lajos*: A máriavölgyi kegyhely a XVII-XVIII. században. Regnum (1943) 563-600.; *Kisbán Emil*: A magyar pálosrend története. I. Bp. 1938. 285.

¹⁵⁷ *Esterházy P.*: Az egész világon levő... i. m. 74.

¹⁵⁸ *Georgius Fejér*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Budae 1829-1844. IX/5. 162-163.; Magyarországi művészet 1300-1470 körül. Szerk. Marosi Ernő. Bp. 1987. 398-399.

vább színezve az eredetlegendát már azt is hozzáfűzi, hogy Lajos király Mariazellből hazatéve értesült a máriavölgyi szobor csodáiról, ahová nyomban el is látogatott, templomot építtetett, és amikor az elkészült, saját kezűleg helyezte a szobrot az oltárra, majd magát és országát Mária oltalmába ajánlotta.¹⁵⁹ A kegyiszobrot az oltárra helyező király alakját már a máriavölgyi Szentkút-kápolna boltozatának 1698-ban készült freskója is ábrázolja.¹⁶⁰ Kollenics egyébként még korábbra, egészen Szent István koráig vezette vissza a szobor eredetét: eszerint azt 1030 körül egy remete faragta, aki sokat ájtatoskodott előtte, Aba Sámuel király idején azonban, amikor üldözték a keresztényeket, elrejtette a szobrot, és csak 300 év múlva talált rá az említett vak koldus.

A máriavölgyi kegyiszobor tiszteletére vonatkozó első adat Lippay György személyével függ össze: a pálos Ferdinand Grieskircher 1661-ben megjelent mirákulumos könyve szerint 1634-ben Lippay még veszprémi püspökként az egyházmegyéjében dülő pestis elmúltával hálaadó zárandoklatot vezetett Máriavölgybe.¹⁶¹ A mirákulumos könyv megjelenését — amely címében a *Magna Hungariae Domina* névvel illeti a máriavölgyi kegyiszobrot — az Elias Wideman által metszett címlapelőzőék szerint maga Lippay (ekkor már esztergomi érsek) támogatta, minden bizonnyal azzal a szándékkal, hogy a mirákulumokról szóló híradással előmozdítsa a kegyhely kultuszát.¹⁶² Grieskircher arról is említést tesz, hogy I. Ferdinánd uralkodása (1526–1564) óta minden magyar királlyá koronázott Habsburg-

Egy a templomban lévő, 1387. évi sírkő alapján valószínűsíthető, hogy a felszentelésre már ezt megelőzően sor került. L. Engel Pál – Lővei Pál – Varga Livia: Gótikus sírkövek Máriavölgyről és Segesdről. Művészettörténeti Értesítő 30. (1981) 140–142.

¹⁵⁹ Andreas Kollenicz: Der in dem Acker verborgene Schatz... Wiener Neustadt 1714. 8., 39. A legenda kialakulásáról l. Pásztor L.: A máriavölgyi kegyhely i. m. 563–566.

¹⁶⁰ Garas Klára: Magyarországi festészet a 17. században. Bp. 1953, 26.; fotóját l.: Tüskés Gábor – Knapp Éva: Populáris grafika a 17–18. században. Bp. 2004, 136. Ezt a jelenetet ábrázolta a templom 1736-ban festett, azóta elpusztult szentélyfreskóinak egyike is, míg egy másik I. Lipót 1688. évi máriavölgyi látogatását örökítette meg. A további képművek a kegyhely eredetlegendájának jeleneit és a máriavölgyi Szűz csodáit ábrázolták. L. Documenta Artis Paulinorum. A Magyar rendtartomány kolostorai. Gyűjt. Gyéressy Béla, szerk. Tóth Melinda. Bp. 1976 (a továbbiakban: DAP) I. 322.

¹⁶¹ Ferdinandus Grieskircher: Magnae Ungariae Dominae, unci Dei Matris admirabilis mirabilia... Viennae 1661. 86–88. Elemzését l. Tüskés Gábor – Knapp Éva: Az első máriavölgyi mirákulumos könyv és utóélete. In: *Uők*: Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században. Bp. 2002. 81–105. A Magyar Kamara egy 1625. évi felterjesztése ugyanakkor már híres zárandokhelynek mondja Máriavölgyet. (ÖStA Allgemeines Verwaltungsarchiv [a továbbiakban AVA], Finanz- und Hofkammerarchiv [FHKA], Hofkammerarchiv [HKA], Hoffinanz Ungarn [HFU] r. Nr 128. Konv. 1625. Okt. fol. 56. Köszönöm az adatot Fazekas Istvánnak.) Káldy Ferenc egyik leveléből pedig tudjuk, hogy Lippay érsek 1646 májusában is a kegyhelyen járt. Idézi S. Lauter Éva: Pozsony városa új szerepben. In: *Idővel paloták* i. m. 162. 1639 szeptemberében Ernst Adalbert von Harrach prágai érsek is ellátogatott Máriavölgybe, amiről naplójában részletesen beszámolt.

¹⁶² Fazekas István mutatott rá arra, hogy a magyarországi klérus ebben az időben Mariazellel szemben még inkább a magyarországi kegyhelyeket, mindenekelőtt Máriavölgyet preferálta, ami például Lósy Imre és Lippay György érsekeknek a stájer kegyhelytől való látványos távolmaradásában nyilvánult meg. *Fazekas István*: Máriacell és a magyar nemesség. In: *Mariazell és Magyarország*. 650 év vallási kapcsolatai i. m. 102–114., itt: 112–113. Sajátos módon — Lippay György és Esterházy Imre érsek kivételével — a klérus, illetve a magyar arisztokrácia tagjai sem tettek igazán nagyszabású mecénási gesztusokat Máriavölgyben. Ennek egyik oka talán az lehet, hogy a magyar katolikus főurak számára a 17–18. században a mariazei kegyhely szolgált szakrális reprezentációjuk elsődleges színtereként.

uralkodó ellátogatott Máriavölgybe.¹⁶³ Ezt az állítást 1647-től kezdődően tudjuk forrásokkal alátámasztani.

A pálos évkönyv szerint ebben az esztendőben a magyar országgyűlésre és a 13 éves IV. Ferdinánd magyar királlyá koronázására Pozsonyba érkezett III. Ferdinánd fiával és a magyar kancellári tisztet is betöltő Lippay érsekkel együtt kereste fel a kegyhelyet, és pénzt adományozott a templom felújítására, majd az érsek is négyezer forintot adott ugyanerre a célra.¹⁶⁴ (Az érsek a következő évben újabb ötezer forinttal támogatta a kolostort.¹⁶⁵) A látogatás időpontját a forrás nem jelöli meg pontosan, csak annyit közöl, hogy nem sokkal a koronázás előtt került rá sor. A *Theatrum Europaeum* tudósítása szerint császár és kísérete június 8-án vonult be Pozsonyba, a városban kitört tűzvész miatt azonban a koronázást június 16-ra, Szentháromság vasárnapjára kellett halasztani, és ez idő alatt az uralkodó egy meg nem nevezett Pozsony közeli várban tartózkodott.¹⁶⁶ A császár és fia bizonyára ebben az időszakban járt Máriavölgyben,¹⁶⁷ látogatásukra azonban bizonyára nem csak a váratlanul adódott kényszerszünet miatt került sor. Úgy tűnik, a koronázáshoz kapcsolódó könyörgő-hálaadó zárándoklat szokása a Habsburgoknál III. Ferdinánd uralkodása alatt alakult ki: mint láttuk, a császár 1646-ban IV. Ferdinánd cseh királlyá koronázása után Svata Horába, német-római királlyá koronázása után, 1653-ban Altöttingbe,¹⁶⁸ majd 1656-ban, I. Lipót cseh királlyá koronázása után Stará Boleslavba is elzárándokolt. Nem tudjuk, a magyar rendek képviselői – így például Draskovich János nádor, Pálffy Pál országbíró vagy Nádasdy III. Ferenc királyi udvarmester – elkísérték-e 1647 júniusában III. Ferdinándot Máriavölgybe, és ily módon az uralkodó máriavölgyi látogatása már ekkor a nádori–nagyúri reprezentáció alkalmaként is szolgált-e, ahogyan ezt a későbbiekben megfigyelhetjük.¹⁶⁹ Úgy tűnik, Máriavölgy az uralkodói látogatásoktól függetlenül is szerepet játszott a nádori–főúri reprezentációban, a pozsonyi országgyűlések idején és azon kívül is. Erre enged következtetni, hogy az 1649 márciusában nádorrá választott Pálffy Pál ez év karácsonyán Máriavölgybe látogatott,¹⁷⁰ hogy Wesselényi Ferenc nádor 1662-ben, az országgyűlés idején 500 forintot adományozott a temp-

¹⁶³ *Grieskircher, F.*: Magnae Ungariae Dominae i. m. 63.

¹⁶⁴ *Andreas Eggerer*: Fragmen panis corvi... Annalium Ordinis Sancti Pauli primi eremitae. Viennae 1663. 350.

¹⁶⁵ DAP I. 297., 306.

¹⁶⁶ *Theatrum Europaeum*, Bd. 5, 1329–1330.

¹⁶⁷ Ernst Adalbert von Harrach, aki részt vett a pozsonyi koronázáson, nem említi naplójában az uralkodó máriavölgyi látogatását.

¹⁶⁸ Feltehetően Mariazellbe is hasonló hálaadó zárándoklatot terveztek, amelyre azonban IV. Ferdinánd 1654 júliusában bekövetkezett halála miatt már nem kerülhetett sor. Erre enged következtetni, hogy III. Ferdinánd 1655-ben fia emlékére egy az ifjú királyt ábrázoló ezüst szobrot adományozott a mariazelli kegyoltárra, mostohaanyja, Gonzaga Eleonóra gesztusához hasonlóan, aki 1638-ban egy az előző évben meghalt császárt ábrázoló aranszobor adományozásával teljesítette jelképes módon II. Ferdinánd mariazelli zárándoklatra tett fogadalmát. L. *Sternegger, B.*: Sechstes Jahr-Hundert i. m. 295.

¹⁶⁹ Vö. *S. Lauter Éva*: Náadori reprezentáció a 17. században. *Aetas* (1992: 3. sz.) 5–19.

¹⁷⁰ Ein Ungarischer Aristokrat am Wiener Hof des 17. Jahrhunderts. Die Briefe von Paul Pálffy an Maximilian von Trauttmansdorff, 1647–1560. Hrsg. Anna Fundárková. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien 1.) Wien 2009. 38.

lom felújítására, vagy pedig az, hogy Esterházy Pál nádor 1694-ben arany koronát adományozott a kegyeszobor számára.¹⁷¹

IV. Ferdinánd korai halálát követően, 1655. június 27-én III. Ferdinánd másodszülött fiát, az ekkor 15 éves I. Lipótot koronázták magyar királlyá. A források ennek kapcsán nem szólnak az uralkodó máriavölgyi látogatásáról, de talán a koronázással függ össze, hogy 1655 augusztusában az Udvari Kamara pénztárából 500 forintot juttattak a máriavölgyi pálosoknak építési költségekre.¹⁷² Lipót csak négy évvel később, a császárrá koronázását követő esztendőben, 1659. november 29-én, a pozsonyi országgyűlés végén látogatta meg a pálosok máriavölgyi templomát.¹⁷³ Kíséretben ott találjuk a magyar országos és királyi udvari főméltóságviselőket: Wesselényi Ferenc nádort, Nádasdy Ferenc országbírót, Erdődy György kamarás- és Illésházy György étekgőmestert, valamint Forgách Ádám pohárnokmester képviselőjében feleségét, Anna Katharina von Rechberget. Jelen voltak továbbá a magyar világi és egyházi elit legrangosabb képviselői, így például az ifjú Esterházy Pál, valamint a Homonnai Drugeth, a Forgách és a Csáky család tagjai. A klérust Lippay György esztergomi érsek, Pálfalvy János gyulafehérvári püspök, Gorup Ferenc zirci apát és Pálffy Tamás pozsonyi prépost képviselte. A birodalmi arisztokrácia képviselőiként jelen volt IV. Ferdinánd egykori nevelője és a császár titkos tanácsosa, Johann Weikhard von Auersperg herceg és az Udvari Haditanács elnöke, Wenzel Eusebius von Lobkowitz herceg. A látogatás részletei közelebről jelenleg nem ismertek, forrásunk mindössze annyit árul el, hogy a császárt és kíséretét Borkovich Márton pálos generális fogadta és köszöntötte egy beszéddel. Az uralkodó máriavölgyi látogatását mindenestre a magyar nemesség felé tett és egyben saját legitimitációját is szolgáló gesztusként értékelhetjük. (A velencei követ jelentéséből tudjuk, hogy Lipót a magyar főurak ellenségeskedése és széthúzása miatt tartott a pozsonyi országgyűléstől.¹⁷⁴) A császár kíséretének impozáns névsorából az is kiolvasható, hogy az esemény nemcsak az uralkodó, hanem a magyar rendi társadalom képviselői, köztük az 1526 után valójában virtuálissá vált¹⁷⁵ magyar királyi udvar tisztségviselői számára is a politikai-hatalmi reprezentáció kivételes lehetőségét kínálta, hasonlóan az udvari ceremóniákhoz, a frankfurti császárkoronázási ünnepségekhez vagy a pozsonyi királykoronázásokhoz és koronázási lakomákhoz.¹⁷⁶ Talán Lipót máriavölgyi látogatásával függ össze, hogy a következő év tavaszán

¹⁷¹ DAP I. 283.

¹⁷² ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr 197. Konv. 1655. Aug. fol. 1–2. Köszönöm az adatot Fazekas Istvánnak.

¹⁷³ A császár augusztus 14-én vonult be Pozsonyba és december 5-én tért vissza Bécsbe. ÖStA HHStA ZP Bd. 1. fol. 860. A máriavölgyi látogatásról l. *Grieskircher, F.: Magnae Hungariae Dominae* i. m. 63–64.; *Liber historicus ecclesiae Mariae Thallensis... ex duobus hujus conventus memorabilium libris... excerpuntur... per p[er] f[ratrem] Franciscum Orosz suppriorum a[nn]o. 1733.* ELTE EK Kézirattár Ab 179. fol. 6. (vö. DAP I. 282.)

¹⁷⁴ Venetianische Depeschen i. m. 256.

¹⁷⁵ Vö. *Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* (História könyvtár: Monográfiák 27.) Bp. 2010. 102–110. és 333–338.

¹⁷⁶ L. pl. *Horn Ildikó: Esterházy Pál: Itinerarium in Germaniam 1653. Sic itur ad astra* 2–3. (1989: 4–5. sz.) 21–48.; *Pálffy Géza: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. Századok* 138. (2004: 5. sz.) 1005–1101.

az Udvari Kamara a korábban kiutalt 500 forinton felül újabb 150 forinttal járt hozzá a máriavölgyi pálosok építkezési költségeihez.¹⁷⁷

Az 1662. évi országgyűlés idején Lipót király újra Máriavölgyben járt, a három évvel korábbihoz hasonló népes kísérettel.¹⁷⁸ A látogatás pontos dátuma nem ismert, az udvari *Zeremonialprotokoll* szerint az uralkodó 1662. május 23-án vonult be Pozsonyba és kisebb megszakításokkal szeptember 20-ig maradt a városban.¹⁷⁹ Kíséretében ez alkalommal ott találjuk egykori nevelőjét és főudvarmesterét, a Titkos Tanács elnökét, Johann Ferdinand von Portia herceget, Johann Weikhard von Auersperg herceget, valamint az Udvari Kamara elnökét, Siegmund Ludwig von Dietrichsteint és Johann Maximilian Lamberg főkamarást is. A pálos krónikás szerint a császár és kísérete — köztük Wesselényi Ferenc nádor és a kilenc évvel később lefejezett Nádasdy Ferenc országbíró is — a refektóriumban ebédelt Borkovich Márton pálos generális és más rendi előljárók társaságában. Itt jegyezzük meg, hogy Nádasdy kivégzése után Lipót több mecénási gesztust is tett a korábban az országbíró által patronált lorettomi kegyhelyen. 1677. július 7-én a császár feleségével és számos főúrral zárandokolt el ide,¹⁸⁰ 1684-ben pedig a törökök által az előző esztendőben feldúlt templom újjáépítésére 300 forintot adományozott.¹⁸¹ Egy 18. század eleji rézmetszet tanúsága szerint a császári „kegyuraságot” a templom homlokzatán ábrázolt kétfejű császári sas is hirdette.¹⁸²

I. Lipót harmadik alkalommal 1688. január 24-én Eleonóra császárnéval és két gyermekükkel, az előző év december 9-én magyar királlyá koronázott 9 éves I. Józseffel és Mária Erzsébet hercegnővel együtt kereste fel a kegyhelyet.¹⁸³ A látogatásra tehát az 1659. évihez hasonlóan nem sokkal a pozsonyi országgyűlés vége (1688. jan. 25.), azaz a törvényeknek az uralkodó általi szentesítése előtt került sor. A források szerint a császár kíséretében ez alkalommal csak az udvar német tisztviselői (*cum aula dumtaxat Germanica*) voltak jelen, a magyar főurak nem, jöllehet a diéta csak másnap ért véget. Távolmaradásuk oka talán az lehetett, hogy 1687 novemberében Buda visszaszerzéséért cserébe Lipót elfogadtatta az országgyűléssel a szabad királyválasztásról és az Aranybulla ellenállási záradékáról való lemondást, ami egyértelmű jele volt annak, hogy az uralkodó rendek részleges félreállításával kíván Magyarországon kormányozni.¹⁸⁴ Itt jegyezzük meg, hogy Klobusiczky Ferenc Zemplén vármegyei alispán ezen a napon adta át Lipótnak Thököly Imre fejedelmi jelvényeit, miu-

¹⁷⁷ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 207. Konv. 1660. März. fol. 207–214. Köszönöm az adatot Fazekas Istvánnak.

¹⁷⁸ Liber historicus i. m. fol. 8. (vö. DAP I. 282.); Eggerer, A.: *Fragmen panis corvi* i. m. 158.

¹⁷⁹ ÖStA HHStA ZP Bd. 2. fol. 992., fol. 999.

¹⁸⁰ *Johann Adam Schenckel*: *Vollständiges Lebens-Diarium...* Wien 1702. I. 130.

¹⁸¹ ELTE EK Kézirattár, *Collectio Hevenessiana* Tom. 29. fol. 439.

¹⁸² *Adolf Mohl*: *Der Gnadenort Loreto in Ungarn*. Eisenstadt 1894. 74., 76., 203.

¹⁸³ ELTE EK Kézirattár Ab 154. Tom. III. fol. 163–165. (vö. DAP I. 318.); Liber historicus i. m. fol. 11–13. (vö. DAP I. 283.); *Nicolaus Benger*: *Annalium... ordinis... S. Pauli primi eremitae...* 1663–1727. Posonii 1743. 249–250.

¹⁸⁴ Az Osztrák Ház fiúági öröklésének elfogadásával az országgyűlés a továbbiakban már nem választotta meg az amúgy is a primogenitúra elve szerint sorra kerülő utódot, a koronázási ceremónia azonban ezután is a rendek közreműködésével zajlott le.

tán a császári csapatok egy héttel korábban elfoglalták Munkács várát, és ezzel lényegében véget ért a Thököly-felkelés.

Az uralkodó 1688 eleji máriavölgyi látogatásáról részletes leírás maradt fenn: eszerint Lipótot a templom kapuja előtt Rafael Michalski rendfőnök fogadta, aki mellett a kolostor összes szerzetese felsorakozott. A generális köszöntője után bevonultak a templomba, ahol a császár családjával együtt elfoglalta a főoltár előtt kijelölt helyét, majd két misén vett részt, amelyek során szentáldozáshoz járult. Az előző évben ismeretlen mecénások adományaként egy aranyozott vasrácsot helyeztek el a főoltár (egyben a kegyoltár) előtt, a szentélyt a hajótól elválasztva, rajta pálos és magyar szentek képmásaival, valamint a „*thaLenns DIva VIrgo MarIa patrona regnI hVngarIae a benefaCtorIbVs eXornata*” felirattal.¹⁸⁵ Az uralkodócsalád tehát — VI. Károly 1715. évi mariazelli zarándoklatának fentiekben bemutatott ülésrendjéhez hasonlóan — a kegyszobor közvetlen közelében, a rácson belül foglalt helyet, ezáltal is kifejezve az uralkodó és az idézett feliraton a „Magyar Királyság patrónájának” nevezett máriavölgyi Szűz Mária különleges kapcsolatát. A mise után Lipót és kísérete a refektóriumban ebédelt a rendfőnökkel, mégpedig az udvari rendtartás (*aulica ordinatione*) szerint. Az ebédet követően a császár részt vett a loretói litánián, majd megcsókolta a kegyszobor lábát, és a szoborhoz érintette rózsafüzérért. Lipót látogatásról az 1743-ban megjelent máriavölgyi mirákulumos könyv is megemlékezik, hangsúlyozva, hogy a kegyhelyen a császár „Magyar Ország Patrónájának egész Országát ajánlotta”.¹⁸⁶ Az egykorú források erről nem tesznek említést, ami arra utalhat, hogy az országfelajánlás gesztusa ekkorra már irodalmi toposzá vált.¹⁸⁷ Lipót látogatásának egy különös emléket is hátrahagyta Máriavölgyben: a kolostor egyik szobájának falára, ahol ebéd után pihenőre tért, saját kezűleg írt egy, az 1688-as évszámot adó, a máriavölgyi Szűzanyát dicsőítő kronosztichonos feliratot, amelyet Eleonóra császárné egy az uralkodópár nevének kezdőbetűit (*L. E.*) tartalmazó szívvel egészített ki.¹⁸⁸

III. Károly magyar király csak egy alkalommal járt Máriavölgyben, a pozsonyi országgyűlés idején, magyar királlyá koronázása után két hónappal, 1712. július 16-án, Kármelhegyi Boldogasszony napján. A kolostornapló szerint az uralkodó minden ünnepélyességet nélkülözve, mindössze negyedmagával — az őt megkoronázó Keresztély Ágost érsek, valamint Esterházy Imre zágrábi és Erdődy Gábor egri püspök kíséretében — látogatott el a kegyhelyre. A beszá-

¹⁸⁵ DAP I. 283.

¹⁸⁶ *Ladislauş Kummer*: Puteus aquarum viventium... Élő vizek kuttya... Nagyszombat 1743. 26-28.

¹⁸⁷ Az uralkodók országfelajánlásáról gyakran számolnak be a kegyhelyismertető művek, ám nehéz megítélni, mennyi ezeknek a valóság alapja. A gesztus a Habsburg-uralkodók szimbolikus politikai eszköztárának valóban létező eleme lehetett, erről tanúskodik például I. Lipót Marco d'Avianohoz írott levele, amelyben beszámol 1693. augusztus 15-ei országfelajánlásáról. A császár ekkor — hálából Magyarország török alóli felszabadulásáért — a bécsi *Stephansdom* főoltára előtt ünnepélyesen megismételte Szent István király országfelajánlását és a *Magna Hungariae Dominaként* megszólított Mária oltalmába ajánlotta királyságát. *Klopp, O.*: Corrispondenza i. m. Nr. CCLX.; *Rinck, G.*: Leopolds des Grossen i. m. 1079.; *Coreth, A.*: Pietas Austriaca i. m. 61.

¹⁸⁸ *Benger, N.*: Annalium i. m. 249. A panegirikus feliratot a falra író császár alakját a templom szentélyének 1736-ban készült, azóta elpusztult szentélyfreskóján is megörökítették. L. DAP I. 322.

moló hangsúlyozza, hogy Károly elődei példáját követve Magyarország patrónáját alázatos devócióval kívánta megtisztelni Máriavölgyben.¹⁸⁹ A császár két misén vett részt (az elsőt Esterházy Imre, a másodikat Barilovich Lajos pálos rendfőnök celebrálta), majd a kolostorban megtekintette az apja által emlékül hagyott feliratot. A 30 évvel később nyomtatásban megjelent pálos évkönyv azt is tudni véli, hogy a császár „magát, birodalmát és királyságát lángoló könyörgéssel ajánlotta föl a Boldogságos Szűznek, a királyok és királyságok védelmezőjének.”¹⁹⁰ Az a tény, hogy a császár főúri kíséret nélkül, csupán a klérus képviselőivel kereste fel a kegyhelyet, arra enged következtetni, hogy látogatásának háttérében nem annyira reprezentáció szándéka, hanem belső indíttatás álhathott. Mint láttuk, a fiú utód iránti vágy az uralkodó mariazeili zárándoklatainak központi motívuma volt. Erzsébet Krisztina császárné 1719-ben a máriavölgyi kegyszobor számára adományozott koronákkal és öltözékekkel is kérte Mária közbenjárását, hogy fiuk szülessen.¹⁹¹ Mint tudjuk, imájuk nem talált meghallgatásra, és arról sincs tudomásunk, hogy 1722 júliusában, amikor a pozsonyi országgyűlés elfogadta a *Pragmatica Sanctiót*, a császár ellátogatott volna Mária-völgybe. Ez év augusztusában ugyanakkor elzarándokolt Mariazellbe.

A trónutódlás körüli nehézségek határozták meg Mária Terézia első máriavölgyi látogatását is, és talán az örökösödési háború szerencsés kimenetele felett érzett hálától is vezérelve, a későbbiek során még legalább ötször kereste fel a Pozsony melletti kegyhelyet. Első alkalommal — elődeihez hasonlóan — a pozsonyi országgyűlés idején, magyar királynővé koronázása után három hónappal járt itt. Miután a rendek 1741. szeptember 11-én „életüket és vérüket” ajánlották a királynőnek, majd ő szeptember 21-én letette az esküt a magyar rendek előtt, október 7-én, a Rózsafüzér Királynőjének szentelt napon férje, Lotaringiai Ferenc herceg kíséretében látogatott Máriavölgybe.¹⁹² Az osztrák örökösödési háború kitörésével rendkívül szorongatott helyzetbe került királynő első máriavölgyi látogatása bizonyára nem véletlenül esett éppen a Győzelmes Szűz Mária ünnepnapjára. Másnap Bécsben, a vasárnapi nagymisét követően a pócsi kegyképpel tartottak körmenetet a *Stephansdom* körül Kollonitsch Zsigmond érsek vezetésével a császári csapatok győzelméért.¹⁹³

A máriavölgyi látogatás egykorú leírása hangsúlyozza, hogy az újonnan megkoronázott királynő elődeinek példáját követve, ugyanakkor szerény kísérettel (*modesta pompa*), gyászruhában érkezett a kegyhelyre, és az oltárt is fekete lepellel vonták be. Mária Terézia térden állva imádkozott a kegyszobor előtt, majd két misén vett részt: az első csendes mise volt, a másodikat pedig a

¹⁸⁹ Liber historicus i. m. fol. 21. (vö. DAP I. 284.)

¹⁹⁰ Benger, N.: Annalium i. m. 448. Benger úgy tudja, hogy a császár számos főúr kíséretében („numerosa Procerum assistentia comitante”) érkezett a kegyhelyre, és a szerzetesek a *Te Deumot* énekeltek, miközben az uralkodó bevonult a templomba.

¹⁹¹ Pásztor L.: A máriavölgyi kegyhely i. m. 589.; DAP I. 286.

¹⁹² Diarium Conventus Mariae Thallensis. ELTE EK Ab 185. vol. II. fol. 332.; Magyar Országos Levéltár, Budapest; E 153, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Acta Paulinorum Fasc. 415. fol. 86.; *Martinus Streska*: Annalium... ordinis... S. Pauli primi eremitae... Vol. III. ... ab Anno 1727 ad annum 1774. Kézirat. Bp. Központi Szeminárium Könyvtára, fol. 188.; DAP I. 330.

¹⁹³ Wienerisches Diarium, 1741. október 11.

kitett oltáriszentség előtt tartották. A gyászt bizonyára nemcsak a VI. Károly halálát követő, már a végéhez közeledő gyászév indokolta, hanem a királynő drámai és kiszolgáltatott helyzete is, amint az a magyar rendekhez intézett 1741. szeptember 11-ei, szintén gyászruhában elmondott közismert beszédében is megnyilvánult: „Mindenkitől elhagyatva, egyedül a magyarok hűségéhez és régóta ismert áldozatkészségéhez folyamodunk. Személyünk, gyermekeink, koronánk és a birodalom végső veszedelmében kérjük a rendek haladéktalan segítségét.”¹⁹⁴ A kolostor protokollumának bejegyzését a királynő máriavölgyi látogatásáról a mariazelli bencés szerzetes, Koptik Odo átíratában ismerjük.¹⁹⁵ Eszerint „az 1741. évi országgyűlés idején, amikor minden fel volt zavarva, az ellenség mindenünnen Mária Teréziát, a mi királynőnket úgy támadta, hogy még Bécsbe sem mert visszatérni, hanem mindinkább a menekülésre gondolt, nem tudva azonban, hogy hová meneküljön, hogy biztonságban legyen, s az Osztrák Ház is már végéhez látszott érni: október 7-én a királynő Ferenc főherceggel bánatában Máriavölgyben jelent meg, imádkozva könyörgött a csodatévő Szűzhöz és áhítatosan két misét hallgatott.”¹⁹⁶ A magyar főurak tehát ez alkalommal sem voltak jelen az uralkodó kíséretében, és a Pozsonyban tartózkodó bécsi nuncius, Camillo Paolucci sem az uralkodópárral, hanem az előző napon, 1741. október 6-án, egyedül járt a kegyhelyen.¹⁹⁷ Bár a királynő látogatása a IV. Ferdinánd óta a magyar királyi koronázáshoz is kapcsolódó hálaadó zarándoklatok dinasztikus hagyományát követte (ha nem is feltétlenül a szimbolikus ország-felajánlás gesztusával együtt), VI. Károly 1712. évi máriavölgyi látogatásához hasonlóan ez alkalommal sem a reprezentáció, mint inkább az egyéni áhítat szándéka, a királynő kiszolgáltatott helyzetéből eredő személyes indíttatása játszhatott döntő szerepet.

Ilyen könyörgő zarándoklatnak tekinthető Mária Terézia következő látogatása is egy hónappal később, 1741. november 4-én. A királynő ekkor Pozsonyból Máriavölgyig kísérte a Csehországban harcoló csapatokhoz induló férjét és sógorát (Lotaringiai Károly Sándor tábornagyot), ahol Erdődy Gábor egri püspökkel együtt imádkoztak sorsuk szerencsés alakulásáért.¹⁹⁸ (Két héttel később a királynő parancsára Pozsonyban körmenetet is tartottak a seregek győzelméért.¹⁹⁹) Bár az

¹⁹⁴ A királynő latin nyelvű beszédének fogalmazványa: *Allocutio reginae Hungariae*, Bécs: ÖStA HHStA Ungarische Akten (Hungarica) Facs. 427. Közli: *Wilhelm Coxe*: *Geschichte des Hauses Oestreich von Rudolph von Habsburg bis auf Leopold des zweiten Tod* (1218–1792). Bd. IV. Wien 1818. 115. Kolinovics Gábor országgyűlési írók naplója alapján kisebb eltérésekkel közli a Kovachich Márton György által kiadott *Nova Hungariae Periodus* (Buda 1790. 91.) is.

¹⁹⁵ Koptik 1743-ban Esterházy Imre máriavölgyi prior — az érsek unokaöccse — megbízásából egy panegirikus eposzt írt a kegyzoborról. A mű második részében Mária Terézia patetikus hangú imában fohászkodik a máriavölgyi Szűzhöz trónja megmentéséért, és a történeti hitelesség hangsúlyozása érdekében Koptik közli a kolostor latin nyelvű protokollumának 1741. évi, a királynő látogatásáról szóló bejegyzését is. *Odo Koptik*: *Thalleidos Liber*. Sopron 1744. 66–70.; *Szörényi László*: *Mária, a magyar történelem tanúja*. Koptik Odo. In: *Uő*: *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*. Bp. 1993. 123–130.

¹⁹⁶ Kisbán Emil fordítása. *Kisbán E.*: *A magyar pálosrend története* i. m. II. 39. Koptik egy „Acta Thallensia Germanica” című forrást is idéz, amely szerint a királynő országait is Máriának ajánlotta.

¹⁹⁷ *Streska, M.*: *Annalium* i. m. fol. 187.

¹⁹⁸ *Diarium Conventus* i. m. vol. II. fol. 334.; *Wienerisches Diarium* 1741. november 8.; ÖStA HHStA ZP Bd. 18. p. 394.; *Streska, M.*: *Annalium* i. m. fol. 188. (vö. DAP I. 330.)

¹⁹⁹ *Wienerisches Diarium*, 1741. november 18.

1742. május 17-ei chotusitzi csatában II. Frigyes porosz király seregei győzelmet arattak, és a július 28-án Berlinben aláírt békeszerződés értelmében a Porosz Királyság megkapta Szilézia nagyobbik részét, ezen az áron Mária Terézia legalább egyik ellenfelével — legalábbis egy időre — lezárhatta a háborút. Az e fölött érzett hála vezérelhette akkor, amikor 1742 júniusában kérésére Zichy Ferenc győri püspök a máriavölgyi templom szentélyében helyeztette el a Károly Sándor herceg vezérletével a Beleznay-huszárok által zsákmányolt porosz hadizászlókat, rajtuk a porosz seregek jelmondatával: *Non soli cedo*.²⁰⁰

Az uralkodópár legközelebb az 1751. évi országgyűlés idején, nevezetesen május 30-án, Pünkösöd napján járt Máriavölgyben,²⁰¹ majd 1755. július 11-én, Schlosshofból Holicsra utazva tettek itt egy — a forrás szerint — váratlan látogatást, hogy részt vegyenek a loretoi litánián.²⁰² Bár a források 1754-ben pálos konfráterként említik Mária Teréziát és Lotaringiai Ferencet,²⁰³ csak 9 évvel később van tudomásunk a királynő újabb máriavölgyi látogatásáról: 1764. július 14-én, a pozsonyi országgyűlés ideje alatt leányai, Mária Anna és Krisztina főhercegnők és négy udvarhölgy kíséretében járt a kegyhelyen — a császár eközben vadászni ment —, hogy részt vegyenek az esti litánián.²⁰⁴ Két nappal korábban az áprilisban Frankfurtban megkoronázott II. József is ellátogatott Máriavölgybe, amint a forrás hangsúlyozza, római királyként, „hogy ott a kegy-szobrot tisztelje”.²⁰⁵

Mária Terézia utolsó máriavölgyi látogatására 1766. április 14-én került sor, amikor a királynő Mária Krisztina és Albert szász herceg április 8-án tartott schlosshofi esküvője után Pozsonyba kísérte leányát és vejét.²⁰⁶ Az immár megözvegyült császárné, II. József és felesége (Mária Jozefa), az ifjú pár, valamint Albert herceg öccse, az esküvői szertartást celebráló Clemens Wenzeslaus von Sachsen trieri érsek együtt keresték fel a kegyhelyet. Nehéz megítélni, hogy a látogatás indítéka a korábbiakhoz hasonlóan inkább személyes jellegű volt, vagy az előző évben Magyarország helytartójává kinevezett és a pozsonyi várban rezideáló Albert herceg szimbolikus politikai aktusaként kell értelmeznünk azt.²⁰⁷ (A későbbi évekből nincs adatunk Albert herceg máriavölgyi látogatásaira vonatkozóan.) Bár az özvegy császárné hátra lévő éveiben gyakran látogatott leányához és vejéhez Pozsonyba, ő sem járt többet a kegyhelyen, ahogy 1769 után Mariazellben sem. A források nem tesznek említést a királynő — sem pedig elődei — máriavölgyi adományairól vagy egyéb mecénási gesztusairól sem. Uralkodásának utolsó évtizedében a királynőnek a kegyhelyhez fűződő

²⁰⁰ DAP I. 331.; *Koptik, O.*: Thalleidos liber i. m. 70.

²⁰¹ *Streska, M.*: Annalium i. m. fol. 421.

²⁰² *Diarium Conventus* i. m. vol. III. fol. 74.; *Khevenhüller, J. J.*: Tagebuch i. m. III. 250.

²⁰³ DAP I. 330.

²⁰⁴ *Liber historicus* i. m. fol. 58. (vö. DAP I. 290.); *Diarium Conventus* i. m. vol. III. fol. 180.; *Streska, M.*: Annalium i. m. fol. 636.; *Khevenhüller, J. J.*: Tagebuch i. m. VI. 45.

²⁰⁵ *Streska, M.*: Annalium i. m. fol. 636.

²⁰⁶ *Liber historicus* i. m. fol. 59.

²⁰⁷ Vö. *Kulcsár Krisztina*: A helytartói státus. Albert szász herceg (1738–1822) kinevezése és magyarországi évtizedei. *Aetas* 17. (2002: 1. sz.) 51–66. és *Uő*: Albert lengyel királyi és szász herceg életútja a magyar helytartói kinevezéséig. *Barokk: Történelem – Irodalom – Művészet* (Warszawa) 2010. évi különszám, 305–317.

kapcsolatára már csak egészalakos portréja emlékeztetett a kolostor refektóriumában, amelyet Orlay Bertalan prior 1769-ben festtetett II. József és Migazzi Kristóf bécsi érsek, pálos protektor képmásáva együtt.²⁰⁸

A máriavölgyi kegyhelynek a Habsburg-dinasztia reprezentációjában betöltött szerepe tehát fokozatosan csökkent, és ezzel párhuzamosan egyre inkább a látogatások személyes indítékai kerültek előtérbe. Mária Terézia uralkodása alatt mindehhez az is hozzájárult, hogy a Lotaringiai Ferenc holicsi vadászkastélya közelében fekvő, Nyitra megyei Sasvár (ma Šaštín Szlovákiában) 1732-ben keletkezett, szintén a pálos rend által gondozott búcsújáróhelye ez idő tájt Máriavölgy egyfajta riválisává vált, nemcsak a tömeges búcsújárás tekintetében, hanem az uralkodópár szakrális reprezentációja szempontjából is, sőt fokozatosan átvette a Pozsony melletti kegyhely szerepét. Az évente közel 100000 zarándok által felkeresett sasvári kegyhely az 1740-es évektől kezdődően egy rövid időn át az uralkodópár különleges támogatását élvezte. Az uralkodói mecénatúra ellenére azonban a királynő és a császár sasvári látogatásait sem a politikai reprezentáció igénye, hanem a magánáhítat szándéka határozta meg.²⁰⁹ A mariazeili zarándoklatok és a máriavölgyi, illetve sasvári látogatások közel azonos időben megfigyelhető elmaradása jól érzékelteti a janzenizmus és a felvilágosodás hatására a királynő vallásosságában bekövetkezett változást, amelynek következtében a kegyhelyek rövid idő alatt végérvényesen elvesztették szerepüket a Habsburgok hatalmi reprezentációjában.

*

A Habsburg-dinasztia osztrák ágának kora újkori szakrális reprezentációjában négy zarándokhely játszott fontos szerepet, összefüggésben a Habsburgok négy legfontosabb közép-európai uralkodói címével: a német-római császári, az osztrák főhercegi, a cseh és a magyar királyi ranggal. Az 1620 és 1770 közötti időszakban a Habsburg-uralkodók (a császárok és a királyá koronázott trónörökösök együtt) legalább 27 alkalommal zarándokoltak a stájerországi Mariazellbe, hatszor a bajorországi Altöttingbe, kilencszer a csehországi Stará Boleslavba és 12 alkalommal a magyarországi Máriavölgybe. 150 esztendő alatt tehát a Habsburg-uralkodók összesen 54 alkalommal jártak a négy zarándokhelyen.²¹⁰ A *Domus Austriaca* számára kétségtelenül Mariazell volt a legjelentő-

²⁰⁸ DAP I. 336. A 18. században a regnáló uralkodók, illetve mecénások képmásai más pálos kolostorokban is megtalálhatók voltak, így például Sasváron is. DAP II. 331.

²⁰⁹ Erről bővebben l. *Serfőző Szabolcs*: A sasvári pálos templom és kegyzsobrának kultusza a 18. században. PhD disszertáció. ELTE BTK. Kézirat. Bp. 2007. *Uő*: A sasvári kegyhely kultuszának rétegei a mecénatúra tükrében. In: *Decus solitudinis – pálos évszázadok*. Szerk. Sarbak Gábor. Bp. 2007. 647–656.; *Uő*: Das Schloss Holitsch und die Wallfahrtskirche Sassin zur Zeit Franz Stephans von Lothringen. Szenen der Ablenkung, Repräsentation und Frömmigkeit. In: Franz Stephan von Lothringen und sein Kreis. Hrsg. Renate Zedinger – Wolfgang Schmale. (Das Achtzehnte Jahrhundert und Österreich. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des Achtzehnten Jahrhunderts 23. [2008]) Bochum 2009. 315–339.

²¹⁰ A dinasztia tagjai a fentiekén kívül alkalmanként néhány további kegyhelyet is felkerestek, így például a csehországi Svatá Horát, vagy a Kismarton közelében fekvő Lorettót, majd a 18. században a Graz melletti Maria Trost zarándoktemplomát és a Laxenburg közelében fekvő Maria Lanzendorfort, ezek azonban lényegesen kisebb szerepet játszottak a dinasztikus reprezentációban.

sebb kegyhely, amely egyben a Habsburg-dinasztikus kultusz története szempontjából is a legnagyobb múltra tekintett vissza.

A Habsburg-uralkodói zárandoklatok alkalmait és indítékait vizsgálva — más európai dinasztiai zárandoklataihoz hasonlóan — megkülönböztethetjük az uralkodó életének jelentős fordulópontjaihoz és az ország történelmének fontos eseményeihez kapcsolódó könyörgő és hálaadó zárandoklatokat. A koronázásokhoz és a házasságkötésekhez kapcsolódó zárandoklatok dinasztikus hagyománya a vizsgált időszakban mindvégig megfigyelhető, és gyakran szolgált a kegyhely felkeresésének indítékául a trónutódlás kérdése, a trónörökös születése felett érzett hála vagy éppen a fiú utód iránti vágy. Ezek a zárandoklatok tehát szakrális színben tüntették fel az uralkodó egyéni életútjának fordulópontjait, Mária közvetítésével Isten akaratának beteljesüléseként artikulálták ezeket az eseményeket, így ezáltal az egész dinasztia hatalmának szakrális legitimációját biztosították. Hasonló szándékok húzódtak a törökök vagy az „eretnek” protestánsok ellen vívott győztes csatákat követő zárandoklatok mögött, amelyek ugyancsak szakrális színben, mintegy az isteni akarat megnyilvánulásaként tüntették fel a hadi sikereket és más fontos hadi-politikai eseményeket. A 17. századi Habsburg Monarchiában az uralkodók Mária-kegyhelyeken tett látogatásai egyértelműen a protestantizmus elleni küzdelmet, a katolikus megújulást szolgálták, és egyben kifejezték a katolicizmusnak és a Mária-tiszteletnek a monarchia országait és népeit integráló szerepét, a monarchia jogi és politikai egységének forrásaként és szimbólumaként tüntetve fel Máriát. A 18. században kegyhelyeknek a dinasztikus reprezentációban betöltött szerepe fokozatosan csökkent, és ezzel párhuzamosan egyre inkább a zárandoklatok személyes indítékai kerültek előtérbe.

A zárandoklatok időpontjait vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy míg az altöttingi, Stara Boleslav-i és máriavölgyi látogatások időpontja többnyire a koronázásokhoz, illetve a német birodalmi és a cseh, illetve a magyar országgyűlésekhez igazodott, addig a mariazelli zárandoklatok mintegy harmada Mária-ünnepre esett. I. Lipót 1659., 1673., 1676. és 1688. évi mariazelli zárandoklata július 2-ára, Sarlós Boldogasszony ünnepére esett, csakúgy, mint VI. Károlyé 1716-ban. 1665-ben Lipót császár Mária mennybevételének ünnepére időzítette mariazelli zárandoklatát. A 18. században viszont már lényegesen kevesebb uralkodói zárandoklat esett Mária-ünnepre, talán azért is, hogy elkerüljék a búcsújárók nagy tömegét. (Mint már idéztük, I. Lipót egy levelében arról számolt be, hogy 1665. augusztus 15-én a mariazelli templom már hajnalban teljesen megtelt a zárandokokkal.) Míg Lipót kilenc mariazelli útjából öt esett Mária-ünnepre, addig Mária Terézia nyolc mariazelli zárandoklatából csupán egy, az 1745. évi. A közel 900 méter magasan fekvő stájer kegyhelyre tett utazások időpontját az időjárási és klimatikus viszonyok is meghatározták, bizonyára ezért esett a Habsburgok mariazelli zárandoklatainak többsége június-júliusra.

A Habsburg-dinasztia tagjainak zárandoklatai a vizsgált időszakban mindvégig a 17. század első felében kialakult és megszilárdult szokásrend szerint zajlottak. Az uralkodó rendszerint szerény kísérettel utazott a kegyhelyre, Altöttingben és Mariazellben többnyire két-három napot, Stará Boleslavban és Máriavölgyben pedig csak néhány órát töltöttek. A kegyhelyeken minden alkalommal imád-

koztak a kegykép előtt, több misén és litánián vettek részt, szentáldozáshoz járultak, rendszerint együtt étkeztek a kegyhelyet gondozó rend előjáróival és megtekintették a templom kincstárát. A könyörgő és hálaadó gesztusokkal kísért zarándoklatoknak Altöttingben és Mariazellben az is rendszeres velejárója volt, hogy az uralkodó értékes adományokkal gazdagította a templomot és kincstárát. A stájer kegyhely esetében a nagyszabású uralkodói mecénatúra a templom belső terének kialakítására is kiterjedt. A dinasztia egymást követő generációi mintegy saját képükre formálták a mariazei templomot, megteremtve ezzel a *Pietas Austriaca* emlékművét, amely a mai látogató számára is érzékletes módon jeleníti meg a Habsburg-dinasztia sajátos vallási-politikai ideológiáját.

Sebastian Jenet: III. Ferdinánd és családja hódolata a celi Szűzanya előtt. Rézmetszet, címlapelőzék. In: Urban Pichelius: *Benedicta Virgo Cellensis*. Graz 1645

Cserpes Tünde – Szijártó M. István

NYITOTT ELIT? A MAGYAR FŐMÉLTÓSÁGOK A 18. SZÁZADBAN

„De ezen, ekkor már réginek számító XVI. és XVII. századbeli családok mellett, aminők az Esterházyak, Koháryak, Nádasdyak, Zichyek, Apponyiak, Károlyiak, a köznemesek egész tömege jut be a grófi és bárói családok közé, így elsősorban a központi hivatalok, kancellária és helytartótanács hivatalnokai, akik vagy maguk vagy legalább fiaikban rendszeren elérték a bárói s utóbb a grófi rangot, így a Sigray, Meskó, Niczky, Ráday családok.”¹

„Az 1711 után kibontakozó fejlődés így az állami funkciók új rendszerének kiépülésével új, ehhez kapcsolódó, ezáltal igényelt, ezúttal már magyarországi eredetű vezető réteg, új tituláris arisztokrácia gyors megnövekedését hozta magával.

Csak a szűkebb értelemben vett Magyarországon ekkor kapnak grófi rangot többek között az Almássy, Andrássy, Apponyi, Berényi, Cziráky, Dessewffy, Forgách, Gyulai, Pongrácz, Szapáry, Sztáray családok, illetve egyes ágaik, Erdélyben pedig a Kornis, Tholdalagi, Thoroczkay, Nemes stb. familiák. Köztük a legnagyobb és a hivatalnoki főnemesség útjára legjellemzőbb karriert a szegény kismemesi származású Grassalkovich Antal (1732-ben báró, 1743-ban gróf) futja be. A sort Mária Teréziának az abszolutizmus immár felvilágosodott politikáját már az 1750-es évektől, többek között az úrbérrendezésben is energikusan és színvonalasan képviselő köznemesi (s már életkoruknál fogva is az új viszonyok között felnőtt) hivatalnokai részére már korszakunk végén túl adományozott grófi rangok zárják le: Niczky 1765-ben, Festetics 1766-ban, Balogh 1773-ban, Brunswick 1775-ben, Török 1774-ben lesz gróf.

Ez a szatmári békét követő félszázad folyamán belsőleg is átalakuló, részben megújított főnemesség már nem a rendi állam valamilyen — és kérdéses, mennyiben realizálható — modernizálása útján kíván emelkedni, hanem az uralkodói hatalommal való politikai együttműködése révén, s ennek során az állam rendi jellegét fenntartó nemesi előjogok meghagyása fejében éppen az állam valódi modernizálásának kezdeményezéséről mond le, vállalva ezzel új társadalmi-politikai konfliktusok veszélyét is.”²

Mind Szekfű Gyula, mind Vörös Károly szövegét olvasva kibontakozik szemünk előtt egy új, hivatali főnemesség létrejöttének folyamata a 18. századi

---

¹ *Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet. I–VIII. kötet. Bp. é. n. VI. kötet: A tizen-nyolcadik század. 179–180.*

² *Vörös Károly: A társadalmi fejlődés fő vonalai. In: Magyarország története, 1686–1790. Szerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv. (Magyarország története tíz kötetben. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. 4. kötet) Bp. 1989. 682–683.*

Magyarországon.³ De joggal merül fel a kérdés, vajon ez az új főnemesség — amelyet H. Balázs Éva a francia taláros nemességhez hasonlít⁴ — leváltotta-e a régi arisztokrata családokat a Magyar Királyság valódi hatalommal járó legfelső, országos főméltósági pozícióiban is? Tanulmányunk erre a kérdésre keresi a választ.

A forrás és a módszer

A Magyar Országos Levéltárban őrzött Királyi Könyvek (*Libri regii*) digitalizálása kiválóan használható forrást ad a 18. század kutatóinak kezébe is.⁵ Alapvetően ezt a lehetőséget próbáljuk meg prozopográfiai megközelítéssel kiaknázni.⁶ Csoportként vizsgáljuk a 18. századi magyar politikai elit legfelső rétegét, az országos főméltósági pozíciókat elfoglalók körét. Nem az egyéni életutak egyediségére figyelünk oda, hanem ezen elitcsoport átlagos vonásaira, méghozzá ezeket is idősoros elemzéssel hosszú időtávban vizsgálva.⁷ Egy olyan elemzési eszközt konstruálunk meg, amely lehetővé teheti számunkra annak vizsgálatát, hogy végbement-e egy őrségváltás a 18. századi magyar főméltóságok körében az új főnemesség, „a hivatal arisztokráciája”⁸ megjelenésével.

Azt a kérdést tesszük fel a legfelső szintű, országos főméltóságok betöltőivel kapcsolatban minden egyes évben, hogy főnemességük mennyi idő. Eredményeinket azután táblázatba foglaljuk. Mivel van olyan esztendő, amelyben három személy is betöltött egy méltóságot, három részre bontjuk az évet. Ha valaki az egész év folyamán viselte az érintett tisztséget, annak neve mindhárom sorban olvasható. Ha ketten váltották egymást, akkor a váltás időpontjának függvényében az egyikük bekerült az esztendő eleje vagy vége mellett az adott év közepéhez rendelt sorba is. Ha az év közepén üresedésben volt az adott méltóság, akkor — illetve minden esetben, amikor rövid *vacantia* állt fenn — a

³ Természetesen másokat is idézhetnénk. L. pl. *Wellmann Imre*: Az udvari ember. In: *Barokk és felvilágosodás*. Szerk. Uő. (Magyar művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor. 4. kötet) Bp. 1941. 293.

⁴ Katonai vagy bürokratikus pályafutás után újabb és újabb rendjelek, címek és valódi rangok: francia mintára a „ruha arisztokratái”-nak nevezhetnénk például a Hadik család tagjait. – *H. Balázs Éva*: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen, 1765–1800. Bp. 1987. 123. (Vö. *noblesse de robe*.)

⁵ A Királyi Könyveknek a Magyar Országos Levéltár nagykutatójában elérhető *online* változatát használtuk. Készítették: Vissi Zsuzsanna – Trostovszky Gabriella – Tuza Csilla – Németh István – Kis Péter. A Királyi Könyvek levéltári jelzete: Magyar Országos Levéltár, Budapest; A57, Magyar kancelláriai levéltár, Libri regii (a továbbiakban KK.)

⁶ Vö. *C. Nicolet*: *Prosopographie et histoire sociale: Rome et l'Italie à l'époque républicaine*. *Annales* 25. (1970) 1209–1228.; *Prosopographie et informatique: Actes de la Table Ronde du CNRS Paris, 25–26 Oct. 1984*. Ed. H. Millet. Paris 1984.; *Lawrence Stone*: *Prosopography*. In: *Uő: The past and the present revisited*. London–New York 1987.; *Family Trees and the Roots of Politics. The prosopography of Britain and France from the tenth to the twelfth century*. Ed. K. S. B. Keats-Rohan. Woodbridge 1997.

⁷ Ilyen megközelítéssel született munkákat például az angol történetírás terméséből tudunk említeni. De amíg Stone vagy Rubinstein munkái jóval nagyobb forrásanyagra támaszkodva többnyire a szociológiai mobilitás-kutatók módszereit alkalmazzák, addig a mi szűkebb forrásbázisra alapozott vizsgálatunk erősen kvantitatív jellegű. Vö. *Lawrence Stone – Jeanne C. Fawtier Stone*: *An Open Elite? England, 1540–1880*. Oxford 1984.; *W. D. Rubinstein*: *Education and the social origins of British Elites, 1880–1970. Past and Present* 112. (1986) 163–207.; *Ellis Archer Wasson*: *The House of Commons, 1660–1945: Parliamentary Families and Political Elite*. *English Historical Review* 106. (1991) 635–651.

⁸ *H. Balázs É.*: Bécs és Pest Buda i. m. 123.

táblázat első változatában az üresedést tüntettük fel (1. táblázat), de a második verziójában, amelynek alapján a számításokat végeztük, egy technikai változó került az adott sorba. Amennyiben a Királyi Könyvekből nem derül ki az adott főméltóság kinevezésének pontos időpontja, nem kerestünk egyéb levéltári forrásokat ennek meghatározására, hanem megelégedtünk a fellelhető archonológiai és genealógiai irodalom megállapításainak átvételével.⁹

Mivel a vizsgálat célja annak kiderítése, hogy milyen mértékben tartozott a legfőbb méltóságokat betöltő személyek csoportja a régi és milyen arányban az újabb arisztokráciához, a táblázatban a nevek mellett az olvasható, hány éve szerezte meg első örökletes főnemesi címét az illető hivatalviselő vagy egyenes ági felmenője, akiről a főnemesi rang rászállott. Köztudomású azonban, hogy ennek megállapítása több szempontból is éppen a legrégebb arisztokrata családknál problematikus. Az Erdődy, Batthyány, Nádasdy, Esterházy vagy Csáky család esetében még nem támaszkodhatunk e tekintetben olyan biztonsággal a Királyi Könyvekre, mint a későbbi évtizedekben, az első főnemesi rang odaítéléséről szóló oklevél másolatát gyakran nem lehet itt fellelni. Emögött az áll, hogy az örökletes főnemesség fogalma is hosszabb folyamat eredményeként jött létre. Míg a középkor századaiban az országos főméltóság-viselés emelt ki egyeseket és családjukat, a középkor legvégén és a kora újkor első századában lassan és fokozatosan kialakult az örökletes arisztokrácia. Lehatarolásának feladatát a főrendi (bároi vagy grófi) címek és a diétára való személyre szóló meghívás „végezték el.”¹⁰ A 16. század folyamán jött létre a főméltóságok viselőivel szemben korábban *barones solo nomine* vagy *barones naturales* néven emlegetett csoport helyén a Magyar Királyság mágnásainak csoportja (*magnates regni Hungariae*).¹¹ Tőlük azonban mindvégig megkülönböztethető volt a *barones regni* szűk köre, az országos és udvari főméltóságok viselői, akik — mint a középkor századaiban — hivataluknál fogva voltak bárók. Az előbb említett legfontosabb családokra éppen az a jellemző, hogy igen sok tagjuk volt báró hivatala révén, ezért némiképpen esetleges, hogy mikor szerzett valamelyikük (vagy a család egy másik tagja) örökletes főnemesi címet, és így milyen szám került táblázatunkba 18. századi utódaik neve mellé. Ráadásul a 16. században még csak középkori eredetű, területi jellegű grófi címek léteztek, illetve éltek tovább. A Pálffyak például Vöröskő grófjai, a Nádasdyak Fogaras grófjai voltak. Az első német mintájú magyar grófi titulust — amely a 17. század közepére Magyarországon is bevett főnemesi címmé vált lett — bethlenfalvi Thurzó György kapta 1606 tavaszán.¹² Mi-

⁹ Ez döntően Fallenbüchl munkájára való támaszkodást jelent: *Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főméltóságai 1526–1848.* Bp. 1988.

¹⁰ *Schiller Bódog: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon.* Bp. 1900. 81., 184.; *Timon Ákos: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére.* 6. kiad. Bp. 1919. 655–656.

¹¹ Erre újabban a Révay család példáján I. *Pálffy Géza: Különleges úton a Magyar Királyság arisztokráciájába: a Révay család a 16. században.* Történelmi Szemle 51. (2009: 1. sz.) 1–20. és *Uő: Utak az arisztokráciába: bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban.* In: *Arisztokrata életpályák és életviszonyok.* Szerk. Papp Klára – Püski Levente. Debrecen 2009. 9–23.

¹² Vö. *Pálffy Géza: The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century.* New York 2009. 110.

vel a területi jellegű grófi címek is öröklődőek voltak, ezeket is figyelembe vettük vizsgálatunkban.

A dolgozat — és ezt feltétlenül hangsúlyozni szeretnénk — ahogyan nem archontológia szeretne lenni, úgy céljai sem genealógiaiak. Célunk mindössze annak kiderítése, hogy milyen régi főnemességű volt a 18. században a legfőbb méltóságokat betöltő személyek *csoportja*. Elképzelhető, hogy nagyobb gondossággal, alaposabb utánajárással az általunk használt adatokhoz képest némiképpen eltérő kiindulási adatokkal is el lehetett volna végezni vizsgálatunkat. A kisebb eltérések ugyan fontosak lehetnek a téma kutatói számára, de egy ilyen nagy adattömeget megmozgató vizsgálatban nem változtatnak a végső megállapításokon. Mi nem egy személyre, nem is egy családra, hanem egy teljes csoportra vonatkoztatva fogalmazzuk meg állításainkat, ezeket pedig egy-egy bizonytalan adat nem érvényteleníti, hiszen feloldódik a csoport átlagában, amelyen esetleges helyesbítése alig módosít – a végső megállapításként felrajzolt tendenciák tekintetében pedig már se nem oszt, se nem szoroz. (A 2. táblázat tartalmazza annak levezetését, hogy a 18. század egyes főméltóságai esetében melyik évtől eredeztettük főnemesi címüket.)

A vizsgálatba azon hivatalokat kívántuk bevonni, amelyek betöltése valódi országos szintű hatalom gyakorlásával járt a 18. századi Magyarországon. (Ezekhez vannak rendelve az 1. táblázat oszlopai.) Habár a nádor méltósága már csak árnyéka volt a hajdaninak, még mindig ő volt az első a magyar uralkodó hivatalnokai között: elnökölt a Helytartótanács és a Hétszemélyes Tábla ülésein, és ő volt a jászok és a kunok főbírája is. Helyettesítője legtöbb funkciójában (ha helytartó sem volt éppen kinevezve) a rangban utána következő országbíró volt. A horvát bán Dalmát-, Horvát- és Szlavonország kormányzatát vezette és elnökölt a Báni Táblán. A nádor és az országbíró távollétében az országgyűlés felsőházának elnöke azonban nem ő, hanem a tárnokmester volt, tekintve a bán jogosítványainak nem országos, hanem regionális jellegét. A tárnokmester volt továbbra is a szabad királyi városok egyik csoportjának főbírája, illetve a Hétszemélyes Táblán is ő elnökölt a nádor és az országbíró távollétében. Hajdani gazdasági vonatkozású feladatköre a 18. századra — a 16–17. századi alapvető változásokat követve — már végleg a Magyar Kamara elnökére szállt, aki szintén tagja az általunk vizsgált elitcsoportnak. A Magyar Királyi Udvari Kancellária vezetője századunk első harmada után lett véglegesen világi személy. A vezetése alatt álló hivatal jelentette a legfontosabb kapcsolatot a magyarországi szervek és az uralkodó, illetve a birodalmi szintű irányítás között. Ennek tudható be, hogy előlépésnek fogták fel a 18. században azt, amikor egy tárnokmesterből kancellár lett. Esterházy Ferenc gróf tárnokmesteri kinevezési okirata 1746-ban például elmondja, hogy elődjét, gróf Nádasdy Lipótot magyar királyi udvari kancellárrá léptették elő.¹³ Indokoltnak tűnt továbbá bevonni a vizsgálatba a kancellár mellett a személynököt is. A „királyi személyes jelenlét helytartója” elnökölt a diéta alsótábláján, a Királyi Tábla elnöke, továbbá a szabad királyi és bányavárosok egy csoportjának a főbírája volt, mint már a 16–17. században is.

¹³ KK 40. kötet 359–360.

Mivel a vizsgálat azokat a hivatalokat veszi tekintetbe, amelyek valódi hatalommal és nem pusztán presztízzsel jártak, ezért nem vettük figyelembe sem a két koronaórt, sem a Mohács utáni évtizedekben ugyan névlegessé vált, de a 16–17. században a Magyar Tanács tagjaiként még komoly befolyással bíró,¹⁴ ez időre azonban már egyre kevesebb hatalmat élvező magyar királyi udvari főméltóságokat (királyi főkamrás, királyi főudvarmester, királyi főlovászmester, királyi főajtónállómester, királyi főpohárnokmester, királyi főétekgófogómester). Nem tér ki vizsgálatunk a magyar nemesi testőrség kapitányára sem, jóllehet őt is országbáronak tekintették. Nemcsak azért nem, mert tisztsége nem létezett a vizsgált korszak első felében, hanem azért sem, mert a valódi politikai hatalomgyakorlás tekintetében tisztsége (melyet a történetírás még nemigen tett alapos vizsgálat tárgyává) feltehetően inkább az udvari főméltóságokkal rokonította őt, mintsem a kamaraelnökkel vagy a horvát bánnal. Szintén — de már más okból — nem vizsgáltuk a komoly közjogi szereppel rendelkező hercegprímásokat sem: őket egyházi mivoltuk alapvetően elkülönítette a vizsgált világi főméltóságok csoportjától.¹⁵ Ugyanakkor — jóllehet ezzel kétségekívül szeplő esik a vizsgálat egyöntetűségén — tekintetbe vettük a Habsburg Monarchia irányításba bekapcsolódó két magyar személyiséget: Hadik Andrást, az Udvari Haditanács elnökét és Izdenczy József államtanácsost is. Ha az a meghatározó szempontunk, hogy a valódi hatalommal rendelkező tisztségviselők főnemességének korát akarjuk vizsgálni, akkor egyszerűen nem engedhetjük meg magunknak azt, hogy őket negligáljuk.

Itt térnénk vissza arra, hogy az alkalmazott átlagolási eljárások szükségessé teszik a fentebb említett technikai változók alkalmazását. Ha a *vacantia* esetén vagy amikor egy rovatba (gyakorlatilag az év egyharmadának tisztségviselőjéhez) nem kerülne a táblázatba név, és mellette nulla értéket tüntetnénk fel, azzal lenne egyenértékű, mintha egy köznemes foglalná el az adott hivatalt, pedig lehet, hogy csak egy Esterházy herceget követett egy Pálffy gróf kis szünet után — ami mégis egészen más (különösen jelen vizsgálat kontextusában). A technikai változókkal csak a rövid üresedések jelentette szakadásokat foltoztuk ki a magunk konstruálta forrásanyagban, hogy a nagyobb ívű longitudinális (egy adott méltóságot tekintő) és horizontális (a teljes csoportra vonatkoztatott) vizsgálatok könnyebben elvégezhetőek legyenek. Ez nem vonatkozik azokra az esetekre, amikor a nádori hivatal nem volt betöltve, illetve amikor ehelyett helytartót neveztek ki. Ilyenkor a nádori méltóságot — érthetően — teljesen kivettük a vizsgálatból. Mivel pedig a magyar arisztokráciára irányul a vizsgálat, a Habsburg-házi nádorokat ugyanúgy figyelmen kívül hagytuk, mintha helytartók lettek volna.¹⁶ Akár a nádorokat, a Haditanács elnökét és a *Staatsrat*

¹⁴ Pálffy Géza: Mi maradt az önálló magyar királyi udvarból Mohács után? In: Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. Bp. 2005. 45–59. és *Uő*: The Kingdom of Hungary i. m. 168–177.

¹⁵ Jóllehet ebben a tekintetben nem vagyunk, nem lehetünk teljesen következetesek, hiszen — mint említettük — a század első évtizedeiben még több püspök töltötte be a kancellár hivatalát.

¹⁶ Ahelyett, hogy a technikai változók létrehozását alkalmaztunk volna, a kamaraelnök méltóságát csak 1709-től vontuk be a vizsgálatba, mintha korábban ez a poszt nem is létezett volna. Ez a megoldás egyszerűbbnek tűnt egy ilyen nagy hiátus kezelésénél, amely ráadásul éppen a vizsgált periódus elejére esett.

magyar tagját is csak azokban az években vesszük figyelembe, amikor volt magyar viselője ezen méltóságoknak.

A technikai változókhoz kalkulált éveket úgy számítjuk ki, mintha a megelőző ismert és következő ismert méltóságviselő együtt lett volna a hivatal betöltője, főnemességük korát összeadjuk, majd elosztjuk kettővel. Ha például arról van szó, hogy a gróf Erdődy Sándor és a gróf Erdődy György kamaraelnöksége közötti időszakot hidaljuk át technikai változók segítségével 1718–1719-ben, akkor a technikai változóhoz olyan értékeket rendelünk, amelyek egy (bármelyik) Erdődy főnemességének korát mutatják az adott évben. Ha azt nézzük, hogyan váltotta gróf Niczky Kristófot gróf Zichy Károly országbíróként, és az üresedést szeretnénk kifoltozni táblázatunk adatsorában, akkor azt nézzük, hogy milyen idős lett volna 1787–1788-ban Niczky és milyen régi Zichy főnemessége, és ezek számtani átlagát írjuk táblázatunkba ehhez az évhez.

Emellett a technikai változókhoz rendelt átlag a források bizonytalansága esetében is jó közelítést tesz lehetővé. Tudjuk például, hogy gróf Nádasdy Ferencet 1756. szeptember 26-án nevezték ki horvát bánná. Elődje, gróf Batthyány Károly ugyanis lemondott erről a méltóságról. Hogy ez miként és mikor történt, széleskörű forrásfeltárással feltehetően pontosítható lenne, ennek elvégzése mégsem feladata a jelen vizsgálatnak, amely nagy mennyiségű adat csoportszintű kiértékelésére törekszik. Batthyány Károly lemondása napjának megállapítása a vizsgálat végeredményének tekintetében egészen biztosan semmilyen módosulást nem eredményezne, ezért felesleges ezt (és a hasonló eseteket) egyenként beható vizsgálat tárgyává tenni. Az 1756. év derekához tartozó sorba ezért nem írjuk be sem Nádasdy, sem Batthyány főnemesi címének aktuális korát, ehelyett — mint bizonytalanságunkat kifejező közelítés — ezek számtani átlaga kerül ide.

Ami végül a kutatás időkereteit illeti, azért a 18. század kronologikus értelmezése mellett döntöttünk, azaz az 1701-től 1800-ig terjedő időszakot tesszük elemzés tárgyává, hogy elkerüljük azt a hibát, hogy egy hipotézissel túl korán beszűkítsük a vizsgálatot. Első lépésben különbségtétel nélkül teszünk száz évet vizsgálat tárgyává remélve, hogy később a kutatás első eredményei maguk sugallnak majd könnyen értelmezhető javaslatot ezen időszak további részekre történő felbontására.

A 18. század tendenciái

Az első lépés a meglévő ismeretek (tehát döntően a szakirodalmi vélekedések) alapján hipotézisek megfogalmazása, és ezek tesztelése a feldolgozott forrásanyag alapján. Az általunk feltett kérdés ugyanis nem „ártatlan”, hanem prekonceptióktól terhelt, és ezeket a korábbi szakirodalom alakította ki – mind bennünk, mind a problémakör minden kutatójában. Ezen prekonceptiók akkor is hatnának, ha megpróbálnánk ignorálni őket. Ennél mindenképpen hasznosabbnak tűnik az, ha ezeket megpróbáljuk világos hipotézisekké alakítani, hogy ezekkel mint kérdésekkel forduljunk az általunk választott módszerrel feldolgozott forrásanyaghoz, ennek ezáltal mintegy lehetőséget adva arra, hogy „válaszoljon”, és mi ennek a „válasznak” az ismeretében újabb, már pontosabb hipotézist formálhassunk, és ismét tesztelhessük ennek érvényét anyagunkon.

Reméljük, hogy ezen eljárásra nemcsak Hans-Georg Gadamer bólintana rá, hanem ez olyan nyitottságot is képvisel a forrásanyag iránt, ami lehetővé teszi számunkra egy olyan történelem megalkotását, amely — konstruált voltát nem titkolva — a lehető legjobban megfelel a rendelkezésre álló forrásadatunknak.¹⁷

Első hipotézis: a régi arisztokrácia dominanciája folytatódott a 18. században is. A régi (persze döntően csupán 16–17. századi) arisztokrácia alkalmazkodott a 18. század új fejleményeihez, feltette a könyökvédőt, ha kellett, és szilárdan őrizte a valódi hatalommal járó pozíciókat. A kontinuitás hangsúlyozása hagyományosan jelen van történetírásunkban. Wellmann Imre például így fogalmaz: „Így lép a központi hatalom céljaihoz simuló hivatali arisztokrácia a maguk partikuláris érdekét tekintő hajdani nagyurak nyomába. A főnemes, akinek előde saját hatalmára támaszkodva, esetleg néhány társával összefogva, nem ritkán magasabta politikai célokat kergetett, ha kellett, az idegenben élő király ellenében is, most lemond minden független hatalmi ambícióról, engedelmesen fejtegette az uralkodó akarat előtt s szolgálatkészen beilleszkedik az ország bürokratikus gépezetébe.”¹⁸ Vagy ifjabb Barta Jánost is idézhetjük: „Továbbra is a magyar arisztokrácia legkiemelkedőbb családjainak jutottak az országos méltóságok (nádor, országbíró, horvát bán, az udvari hivatalok — kancellária, kamara — vezető állásai stb.)...”¹⁹ Első hipotézisünket az igazolná, ha azt tapasztalnánk, hogy folyamatosan nő az az érték, amely a vizsgálat körébe bevont főméltóságok főnemességének átlagos korát jelzi. (Ideális esetben ez az érték évente egy évvel növekedne.)

Második hipotézis: Mária Terézia létrehozott egy új hivatalviselő arisztokráciát, ami az országos főméltóságok szűk körében is őrségváltáshoz vezetett. A régi arisztokráciát a háttérbe szorítva ezek az új családok vették át a pozíciók javát. Ezt a hipotézist az igazolná, ha azt tapasztalnánk, hogy Mária Terézia uralkodása idején egy ponton (egy időszakban) jól láthatóan lecsökkent az az átlagérték, amely a vizsgálat körébe bevont főméltóságok főnemességének korát jelzi.

Harmadik hipotézis: II. József kiteljesítette a már anyja uralkodása idején megjelenő meritokratikus ideált, a valódi hatalommal is rendelkező magyar főméltóságok körében az új főnemesség mellett megjelennek a köznemesek is, és az őrségváltás ekkor történt meg látványos módon, esetleg ekkor ment végbe ennek erőteljesebb, második fázisa. Ezt a hipotézist az igazolná, ha azt tapasztalnánk, hogy II. József uralkodása idején drasztikusan lecsökkent a vizsgált főméltóságok főnemességének átlagos kora. Esetleg ez a törés az átlaggörbe alakjában csak a második lesz a Mária Terézia uralkodása idején észlelt mellett. (Kvantitatív vizs-

¹⁷ Tudatában kell lennünk saját elfogultságunknak, hogy maga a szöveg megmutatkozzék a maga másságában, s ezzel lehetővé váljék számára, hogy tárgyi igazságát kijátszhassa a mi előzetes véleményünkkel szemben. – *Hans-Georg Gadamer: Igazság és módszer: egy filozófiai hermeneutika vázlata.* Fordította Bonyhai Gábor. 2. jav. kiad. Bp. 2003. 303.

¹⁸ *Wellmann I.: Az udvari ember* i. m. 294.

¹⁹ *Ifj. Barta János: A tizenharmadik század története.* (Magyar Századok 8.) H. n. [Bp.] 2000. 42–43.

gálatunkat az segíti, ha markáns állításokat fogalmazunk meg hipotézisként. A szakirodalomban ilyen kiélezett megfogalmazásban ezeket nem találjuk meg. A tanulmányunk elején felsorakoztatott idézetek sem konkrétan a legfelső réteget érintő őrsváltásról, hanem általában az „új főnemesség” térhódításáról szólnak, ami nem feltétlenül jelenti a főméltóságok körében lezajló őrsváltást, hiszen ennek hiányával is összeegyeztethető. Ezért úgy kell fogalmaznunk, hogy a második és a harmadik hipotézis csak látenszen van jelen a magyar történettudomány diskurzusában.)

Negyedik hipotézis: az elit legfelső körében az új szereplők beáramlása mindössze egy természetes cserélődési folyamat része, nem pedig alapvető átrendeződés. Ezt a hipotézist az igazolná, ha azt tapasztalnánk, hogy a magyar főméltóságok főnemességének kora stagnál, illetve csak lassan emelkedik vagy csökken – esetleg érezhető hullámzások mellett. (Hiszen a régi családok egy része benne marad a vizsgált körben, ami az emelkedés felé hat, de egy részük helyét *homo novus*ok veszik át, ami viszont csökkentti az átlagértéket.)

A 1. táblázat mutatja vizsgálatunk kiinduló bázisát. Ha összegezzük a teljes adatsort, és ezt a számot minden egyes évnél (illetve minden év első, középső és utolsó időszakára nézve) elosztjuk az akkor ténylegesen betöltött főméltóságok számával, akkor kapunk egy átlagértéket, ezek összekötésével pedig egy olyan átlaggörbét, mely az egész évszázadon végigvonul. Emellett rögtön felvehetünk egy 11 éves mozgó átlagot is. (Előbb az 1701–1712 évek átlagértékét számítjuk ki, és ezt középen, az 1706. évnél ábrázoljuk, majd az 1702–1713. éveket, és ezt az 1707. évnél tüntetjük fel, és így tovább. A mozgó átlag kisimítja az átlag vonalának rövid távú ingadozásait. A 11 közel van az évtizedhez, ezért ezt választottuk.²⁰) Végül azon nyomban lineáris regressziót is számolhatunk, azaz lineáris trendvonalat is illeszthetünk az átlagok adta adatsorra (1. ábra).

Az átlag első ránézésre hullámzó vonal. 1701-ben a vizsgált főméltóságok főnemessége átlagosan 63 éves múltra tekinthetett vissza, 1800-ban pedig ennél nemhogy fiatalabb lett volna, hanem két évvel még idősebb is volt: 65 éves.²¹ Az átlaggörbe előbb hullámzó emelkedést mutat: a maximumot 1773 elején éri (156 év), majd több lépcsőben gyors csökkenést tapasztalunk, és 1789-ben éri el a minimumot (55 év), utána — már kisebb kilengéssel — produkál még emelkedést és esést is a század végéig.

Az átlag kilengéseit a 11 éves mozgó átlag jelentősen tompítja, ami könnyebben megfigyelhetővé teszi a hosszabb távú, tartósabb tendenciákat. Ennek ellenére a mozgó átlag is a fentebb említett hullámzást mutatja a század nagyobbik részében, habár értelemszerűen kisebb amplitúdóval. A kezdő 89 éves átlagérték (1706) a görbe lassú hullámzásával 129-re erősödik, és ezen az értéken tetőzik 1742 és 1745 közt. A hetvenes évek végén a hullám aktuális leszálló ága — a ko-

²⁰ Azért szokás páratlan számot választani a mozgó átlagok számításakor, mert akkor az ábrázolt érték nem két mérési pont közé esik, hanem éppen egy mérési pontra – esetünkben mindig egy adott év közepére.

²¹ A megjelenített átlagokat egész évre kerekítettük.

rábbi folyamatokkal ellentétben — nem vált ismét emelkedőre, inkább gyorsuló esésbe kezd. 1784-ben kerül a kiinduló érték alá (87 év), majd a 71 esztendő minimumra csökken 1790–1791-ben. Ezután szinte vízszintes a görbe, csak nagyon lassan erősödik (1795: 73 év).²²

A teljes adatsorra illesztett lineáris trendvonal gyenge lejtést mutat, vagyis a főméltóságok csoportjának főnemesi címe a században egyre fiatalabb lett. Mivel azonban a lineáris regresszió trendvonala magasan az átlag és a mozgó átlag vonala felett indul, a század derekán egyértelműen messze a számított középértékek alatt halad, míg a század végén magasan azok felett ér véget, világos, hogy aligha szolgál azok kielégítő közelítéséül. Mindenesetre egy bizonyos: a lineáris regresszió az első hipotézist egyértelműen cáfolja: a „régí” arisztokrácia pozíciói nem maradtak változatlanok a 18. században.

Elhelyett inkább az a kép látszik az 1. ábrából kibontakozni, hogy a hetvenes évek végéig emelkedő tendenciájú hullámváz érvényesült, majd erőteljes csökkenés történt – kis kompenzációval a század utolsó éveiben. Vagyis a második számú kiinduló hipotézist sem igazolják adataink, legalábbis Mária Terézia uralkodásának legutolsó esztendeiig nem ment végbe „örségváltás”, nem hódították el az új „hivatali” arisztokrácia képviselői a komoly hatalommal rendelkező főméltóságok szűk elitcsoportját a „régí” főnemességtől. A harmadik számú hipotézis az, amely ennek megfelelően a legjobban megközelítette a mért folyamatokat: II. József uralkodásának évtizede hozott döntő átrendeződéseket ezen a területen. Azt a kiegészítést kell tennünk, hogy ez nem a változások második lépcsője volt a (nem igazolt) Mária Terézia-kori átalakulások után, hanem az *egyetlen* érdemi változás századunkban ezen a területen. Mindezt kiegészíthetjük azzal, hogy ez a folyamat megindult már a hetvenes évek végén, de adataink azt az értelmezést is megengedik, hogy a főméltóságok főnemesi rangja korának csökkenése Mária Terézia uralkodásának legvégéig a korábbi hullámváz mozgások keretében is kielégítően értelmezhető, és csak a nyolcvanas évek hoztak a korábbi évtizedekkel egyértelműen szakító tendenciát. Az ezt megelőző időszakot végül esetleg a négyes számú hipotézis írja le, mely a lassú, részleges és természetesen tekinthető elitcserét feltételezve hullámváz mozgásokat várt a vizsgált átlagérték tekintetében.

Kontinuitás és szakadás

A fentiekből az a megközelítés adódik, hogy második közelítésben a vizsgált időszak első, nagyobb felétől el kell különíteni a későbbi éveket. Az eddigiekből az derült ki, hogy a határt mind Mária Terézia uralkodásának vége felé, mind II. József trónra lépésénél elhelyezhetnénk. Ahelyett azonban, hogy külső szempontokat vennénk tekintetbe, maradjunk inkább vizsgálatunk szűk keretei között, és engedjünk teret a közvetlenül a forrásanyagból kibomló szempontok érvényesülésének. Nézzük meg tehát konkrétan a hetvenes-nyolcvanas évek személyi változásait!

²² Azért ez az utolsó érték, mert az 1790–1800 közötti időszak 11 évének a mozgó átlagát az 1795. esztendőnél ábrázoljuk.

Nyomban szembeötlő, hogy a magyar főméltóságok vizsgált körében II. József trónra lépése nem hozott azonnali változásokat. Ez érthető is: a szóban forgó hivatalokat viselőik jobbra halálukig vagy előléptetésükig viselték, kevés a példa a lemondásra, illetve a leváltásra. (A vizsgált hivatalok tekintetében természetesen vannak e tekintetben különbségek, még hozzá jelentős különbségek, de ez most nem igazán fontos számunkra.) A nyolcvanas évek elején két olyan személyi változás történt, amely komolyan változtatott a vizsgált csoport profilján, tudniillik a tekintett személyi kör főnemességének átlagos kora érdemben csökkent. Ezek közül a későbbi Balassa Ferenc gróf báni kinevezése volt Esterházy Ferenc gróf helyére 1785-ben. Ugyanekkor Jankovics Antal gróf került Balassa megüresedett kamaraelnöki helyére. Az átlag ezen személyi változások révén 1785-ben (az év középső periódusában) 90 évről 67-re esett le. Három évvel korábban ez az átlag 28 évvel csökkent, amikor az év derekán Erdődy János gróf kamaraelnököt Fekete György gróf váltotta e hivatalban.²³ A hetvenes évek végén ugyancsak két olyan személyi változás volt a valódi hatalommal rendelkező magyar főtisztviselők körében, amely az átlagot komolyan csökkentette: Hadik András kinevezése az Udvari Haditanács elnökének (1774-ben) volt az első ezek közül, amikor is a vizsgált kör főnemességének átlagos kora 127 évről 111-re esett vissza,²⁴ a második pedig a megelőző év derekán Fekete György országbírói kinevezése (grófi címe ekkor csupán 15 éves múltira tekintett vissza) gróf Pálffy Miklós helyére. Ezen változás volt a legnagyobb: az átlagértéket nem kevesebb, mint 30 évvel csökkentette. Jól látható, hogy az 1773 és 1785 közti bő egy évtized együttesen meredek zuhanást eredményezett az általunk vizsgált változó tekintetében, hogy tudniillik milyen idős volt a főméltóságok elitcsoportjának főnemessége. Mivel 1773-ban nemcsak megkezdődött ez a folyamat, de e négy alkalomból a legnagyobb változás is az ezen évi volt, minden amellett szól, hogy itt jelöljük ki azt a határvonalat, amely elválasztja egymástól a század hatalmi elitje első szakaszának világát a későbbi — külön tárgyalandó — viszonyoktól.²⁵

A 2. ábra mutatja az 1701-től 1772-ig terjedő időszakot az eddigi vizsgálati eszközök érvényesítésével (átlag, 11 éves mozgó átlag, lineáris regressziós egyenes). A már ismert hullámzást látjuk az ábrán, ugyanakkor az emelkedő tendencia nyilvánvaló. A regressziós egyenes azonban megváltoztatta lejtését most, hogy a teljes évszázadnak csak egy időszakát vizsgáljuk: esőből emelkedőre váltott, még hozzá jóval erősebb lejtéssel. A trendvonal azt mutatta nekünk a teljes évszázadot tekintve, hogy egy év alatt átlagosan 0,11 esztendővel csökkent a főméltóságok főnemességének átlagos kora, most pedig azt látjuk, hogy az 18. század első bő hét évtizedében ez évente 0,64 évvel nőtt. Ha a vizsgálatba bevont tisztségeket mindvégig ugyanazon családok tagjai töltötték volna be, akkor egy év alatt 1 évvel nőtt volna ez az érték. Az 1772-ig terjedő időszakra

²³ Az átlag 117 évről 90-re esett. Ezek azonban kerekített értékek, és a — szintén egészen kerekített — különbség 28 év lesz.

²⁴ A kerekített különbség 17 év.

²⁵ A könnyebb értelmezhetőség kedvéért a határvonalat nem az év közepén, hanem elején meghúzza. Tehát az 1772. évet tekintjük a korábbi periódus záró esztendejének.

kapott kétharmad körüli értéket úgy lehetne értelmezni, hogy átlagosan a vezető magyar főméltóságok körének kétharmada volt szilárdan a régi arisztokrata családok kezében.²⁶

Visszatérve kiinduló hipotéziseinkhez, úgy tűnik, hogy az első hipotézis nagyobb és a negyedik egy kisebb részben írja le híven az 1701 és 1772 közötti időszak viszonyait: a régi arisztokrata családok töretlen dominanciája nagyobb részben, az elit természetes kicserélődése pedig kisebb részben érvényesült: hozzávetőlegesen kétharmad – egyharmad arányban. Mindez az átlag hullámzását egy lassan emelkedő tendencia érvényesülése mellett eredményezi.

Mindezek után megvizsgálhatjuk a század végének közel három évtizedét – már nem bontva tovább ezt a rövid, ehhez túl rövid időszakot.²⁷ A 3. ábrán látható éles letörést a 11 éves mozgó átlag lassú ereszkedéssé simítja ki. A trendvonal csökkenő, az esés meredeksége pedig az eddigiekhez képest drasztikus: évente nem kevesebb, mint 2,39 évvel csökkent a vizsgált elit főnemesi címének átlagos kora. Ez a teljes évszázadra kapott érték huszonkétszerese. Míg tehát az egész 18. századra nézve a vizsgált átlag két évvel egyenesen növekedett, 1773 és 1800 közt 156-ról 65-re csökkent. A jozefin évtizedet külön is megvizsgálva azt látjuk, hogy ekkor 116-ról 55 évre csökkent az általunk vizsgált átlag (61 esztendővel), azaz — mint azt várni lehetett — erre az időszakra esett a változás nagyobbik része, jóllehet Mária Terézia uralkodásának utolsó időszaka is jelentős változásokat hozott e téren (30 éves csökkenés). A II. József halálával kezdődő évek érdemi visszarendeződést eredményeztek. Rögtön 1790 első harmadéve a főméltóságok csoportjában a főnemesi cím korát tekintve az átlag drasztikus emelkedését hozta: 55 évről 75 évre, azaz 20 évvel nőtt ez meg, kizárólag annak köszönhetően, hogy Erdődy János grófot nevezték ki Balassa Ferenc gróf helyére horvát bánnak. Az évszázad végére pedig a főnemesség átlagos kora a valódi hatalommal rendelkező elit körében — mint láttuk — némileg még magasabb is volt a 18. század első évében mért értéknél.

Végezetül még arra a kínálózó ötödik hipotézisre érdemes figyelmet fordítanunk, hogy esetleg az átlagra való koncentráció tévútra vezette vizsgálatunkat.²⁸ Erről akkor lehetne szó, ha azt tapasztalnánk, hogy a főméltóságok vizsgált köre valójában két markánsan elkülönülő csoportra bomlik, amelyek eltérő viselkedést mutatnak a főnemesség korára irányuló vizsgálatokban. Ezért ezeket egyenként is meg kell vizsgálni. Talán elkülönítendőek lennének az egyre kevesebb hatalommal járó régi rendi hivatalok és az újabbak, amelyek esetleg mind a saját íróasztalukhoz csoportosítják át az előbbieket korábbi hatáskörének jó részét, mind pedig kihatják maguknak az állam rohamosan növekvő feladatkörével kiterjedő hatáskörök oroszlánrészét. Talán a hatalomgyakorlás szempontjából kiüresedő

²⁶ Abban az elképzelt esetben kaphatnánk például ezt a kétharmados értéket, ha a vezető tisztségek kétharmada (tehát mondjuk négy hivatal) végig az azokat a század elején elfoglalók, tehát a 17. század végén birtokon belül lévő arisztokraták családja kezében maradt volna, a többi hivatal esetében pedig úgy cserélődtek volna a tisztviselek, hogy főnemességük korának átlaga ne változzék. (Például az egyik évben a két hivatalt elfoglalók főnemessége 10 és 50 éves, a rákövetkező évben pedig 11 és — egy új kinevezéssel — 49 éves, és így tovább.)

²⁷ Hiszen például 11 éves mozgó átlagokat használunk.

²⁸ Statisztikai szempontból a szóródás elhanyagolásának hibájáról van szó.

pozíciók maradtak a régi családok birtokában, míg a fontosabb — és esetleg az újabb keletű — hivatalok az új arisztokrata vagy akár köznemes hivatalviselők kezébe kerültek?

E hipotézis ellenőrzésére először is egyenként kell megvizsgáljunk a tisztségeket, nevezetesen az azokat betöltők főnemességének kora tekintetében. A görbét (a hivatalokat ezek alakja alapján már két csoportra bontva) a 4–5. ábrán láthatjuk. A *barones regni* legnagyobb presztízsű csoportjára nézve a 4. ábra mutatja meg a görbét: a nádor, az országbíró, a horvát bán és a tárnokmester került ebbe a csoportba. (A nádor esetében a vonal — a korábban elmondottaknak megfelelően — szakadozott.) A vonalak együtt tekintve természetesen közelítenek az átlag korábban vizsgált alakulásához, de érthetően sokkal nagyobb kilengésekkel. Az egyes hivatalviselők hivatali periódusainak egyenesen emelkedő szakaszait a váltások, cserék szakadásai törik meg. A csoportátlag alakja meglehetősen hasonlít (nem véletlenül) az 1. ábrán látott átlaggörbéhez. A lineáris regresszió trendvonalja itt is szinte vízszintes: szinte észrevehetetlen, évenként mindössze 0,04 év a figyelembe vett három vagy négy főméltóság főnemessége korának átlagos növekedése, azaz lényegében stagnálás figyelhető meg az általunk vizsgált változó tekintetében.

A másik csoportba a kancellár, a kamaraelnök, a személynök, valamint a monarchia irányításában részt vevő Haditanács-elnök és államtanácsos tisztségei kerültek (5. ábra). Ezen görbék már a korábbinál valóban sokkal nagyobb változatoságot mutatnak, semmilyen tekintetben sem mutatnak fel hasonlóságokat, sőt még az átlag sem közelít a teljes csoport azon átlagához, amelyet az 1. ábrán látunk. Azaz a szóródás jóval nagyobb. Az átlagra illesztett lineáris trendvonal — és ez egyértelműen ellentmond feltételezésünknek — a másik csoportnál tapasztalathoz hasonló stagnálást mutat: évente ezen öt hivatal betöltője főnemesi rangjának az átlagos kora csökkent, de mindössze 0,06 évvel.

A két csoport profilja tehát annyiban hasonló volt vizsgálatunk szempontjából, hogy a nádor, az országbíró, a bán és a tárnokmester hivatala nem kevésbé volt nyitott a viszonylag újabban felemelkedő elit előtt, mint a kancellár, a kamaraelnök, a személynök,²⁹ a Haditanács elnöke és a *Staatsrat* magyar tagja által alkotott kör. (Másképpen fogalmazva: e második csoport sem volt nyitottabb az előzőnél.) *Viszonylag* – ezt hangsúlyoznunk kell, hiszen a lineáris regresszió (adataink teljes halmazának a leegyszerűsítése az ezen halmazhoz leginkább illeszkedő egyenesre) mégis rámutat egy lényegi különbségre. Az első csoport esetében a trendvonal 130, a másodiknál pedig 80 esztendő körül stagnál. Vagyis a régebbi és nagyobb presztízsű méltóságok betöltéséhez tipikus esetben még mindig fél évszázaddal régebbi főnemesi cím kellett, mint a második csoportba sorolt hivatalok viseléséhez.

Tekintetbe véve a korábban tett megállapítást arról, hogy a 18. század vizsgálatunk szempontjából két markánsan elkülönülő részre bomlik, és ezzel a szemmel nézve a 4–5. ábrát, azt mondhatjuk, hogy a második csoportba sorolt tisztségek tekintetében nem nagyon van törés a nyolcvanas évek elején, leg-

²⁹ Tudvalévő, hogy a korábbi, e tekintetben vegyes gyakorlat után 1765-től *decretum* szögezte le, hogy az uralkodó személynöknek csak köznemest nevezhet ki.

alábbis a tapasztalt változás csupán olyan, amilyen korábban is nem egyszer megtörtént a főhivatalok e csoportjában (5. ábra). A hagyományos rendi főméltóságok tekintetében azonban drasztikus változásokat hozott a jozefin évtized (4. ábra). Minimális értelmezést belevíve az adatokba tehát úgy tűnik, hogy a meritokratikus elemek szerepe a legnagyobb presztízsű országos rendi főméltóságok betöltésénél talán csak az 1780-as évektől nőtt meg érezhetően (a politikai elit felső rétegének kinyílásával az újabb — nemrég a főnemességbe emelt arisztokrata vagy köznemes — családok tagjai előtt), míg ez az egyéb főhivatalok tekintetében feltehetően már korábban is jelentős, talán döntő részben érvényesült. Azt azonban minden bizonnyal tévedés lenne gondolni (ami pedig implicit állításként benne rejtett legutolsó hipotézisünkben), hogy az első csoport kezéből kicsúszott volna a hatalom, és az a második csoportba sorolt hivatalok betöltőihez került volna. A Helytartótanácsban, a felsőbb bírói fórumokon vagy a társországok irányításában a nádor, az országbíró, a horvát bán és a tárnokmester hivatali feladatokat láttak el, alkalmazkodva a kor követelményeihez. A névleges magyar királyi udvari főméltóságokat pedig, akiknek magas presztízséhez csak minimális hatáskörök társultak, már eleve be sem vontuk a vizsgálatba.

Konklúzió

Mind Lawrence Stone, aki az angol kastélyok birtokosait vizsgálta 1540 és 1880 között, mind W. D. Rubinstein, aki a gazdag földbirtokosokat elemezte a 19. században, azt találta, hogy a kora újkori, illetve újkori angol elit alapvetően zárt társadalmi képződmény volt, amelybe csak nehezen tudtak belépni akár a vagyonukat a hivatali-értelmiségi, akár a kereskedelmi-ipari szektorban felhalmozók.³⁰ Az *An Open Elite?* című könyvben Lawrence Stone azt az álláspontot képviseli, hogy téves az angol elit tradicionális felfogása: a kereskedelemben meggazdagodottak irányában nyitott elit képe – ahogy fogalmaz: a nyitott elit hipotézise „halott”.³¹

Vizsgálatunk hasonló végkövetkeztetésre vezetett. Azt találtuk, hogy habár az új arisztokrácia, a „hivatali főnemesség” létrejött a 18. század bőségesen dokumentált és a történetírásban széleskörűen kommentált folyamata, tévedés lenne azt gondolni, hogy a Mária Terézia korában felemelkedő új hivatali főnemesség, amelyet H. Balázs Éva a francia *noblesse de robe*-hoz hasonlít, azonnal átvette volna a valódi hatalommal járó legfelső politikai elitpozíciókat. Ezek tekintetében nem történt hatalomátvétel a 18. század döntő részében. A magyar politikai elit felső rétege az 1770-es évek elejéig nagyobb részben a korábbi arisztokrata elit családjából rekrutálódott. Amellett pedig, hogy nagyrészt a régi főnemesi familiák tagjai foglalták el ezeket a hivatalokat, legfeljebb még az elit természetes folyamatként felfogható megújulásáról beszélhetünk,

³⁰ F. M. L. Thompson: *Aristocracy, Gentry, and the Middle Classes in Britain, 1750–1850*. Bürger-tum, Adel und Monarchie. Wandel der Lebensformen im Zeitalter des bürgerlichen Nationalismus. Middle Classes, Aristocracy and Monarchy. Patterns of Change and Adaptation in the Age of Modern Nationalism. Ed. Adolf M. Birke – Lothar Kettenacker. München–London–New York–Paris 1989. 16–17.

³¹ Stone, L. – Stone, J. F.: *An Open Elite?* i. m. 412.

valódi „örsgváltás”, azaz drasztikus elitcsere azonban nem történt Mária Terézia uralkodásának utolsó időszakáig. Ekkor azonban és II. József kormányzása idején mind az új arisztokrácia tagjai, mind köznemesek jelentős számban vették át a valódi hatalommal járó legfelső elitpozíciókat.

Végül meg kell jegyeznünk, hogy ugyan megalapozott hipotézist eredményez egy ilyen hosszú távú és aggregált adatokra építő megközelítés, de a problémacsokor teljes és alapos vizsgálata csakis az egyes konkrét hivatalviselő személyek közül több pályafutásának teljes feltérképezése révén válik majd lehetségessé. Reményeink szerint tehát a mikrotörténelmi perspektíva teszi majd lehetővé a folyamat alaposabb megértését. A strukturális vizsgálatoknak, mint a jelen elemzésnek is, csak az lehet a célja, hogy pontosan rámutasson a majdan elvégzendő mikrovizsgálatok *locus*ára, azon konkrét hivatalokra, periódusokra vagy tisztségviselőkre, amelyeknek és akiknek a későbbi beható mikrotörténelmi vizsgálata azzal kecsegtet minket, hogy mélyebben megérthetjük a makrofolyamatok dinamikáját, a strukturális átalakulások lényegét.

TÁBLÁZATOK

1. táblázat

Év	Nádor	Főnemesi cím kora	Országbíró	Főnemesi cím kora	Horvát bán	Főnemesi cím kora	Királyi udvari kancellár	Főnemesi cím kora
1701	Esterházy Pál'	88	Batthyány Ádám'	71	Batthyány Ádám ⁴	71	Mattyasovszky László ⁵	0
1701	Esterházy Pál	88	Batthyány Ádám	71	Batthyány Ádám	71	Mattyasovszky László	0
1701	Esterházy Pál	88	Batthyány Ádám	71	Batthyány Ádám	71	Mattyasovszky László	0
1702	Esterházy Pál	89	Batthyány Ádám	72	Batthyány Ádám	72	Mattyasovszky László	0
1702	Esterházy Pál	89	Batthyány Ádám	72	Batthyány Ádám	72	Mattyasovszky László	0
1702	Esterházy Pál	89	Batthyány Ádám	72	Batthyány Ádám	72	Mattyasovszky László	0
1703	Esterházy Pál	90	Batthyány Ádám	73	Batthyány Ádám	73	Mattyasovszky László	0
1703	Esterházy Pál	90	Batthyány Ádám	73	Batthyány Ádám	73	Mattyasovszky László	0
1703	Esterházy Pál	90	vacantia		Batthyány Ádám	73	Mattyasovszky László	0
1704	Esterházy Pál	91	Erdődy György'	139	Pálffy János' ⁷	123	Mattyasovszky László	0
1704	Esterházy Pál	91	Erdődy György	139	Pálffy János	123	Mattyasovszky László	0
1704	Esterházy Pál	91	Erdődy György	139	Pálffy János	123	Mattyasovszky László	0
1705	Esterházy Pál	92	Erdődy György	140	Pálffy János	124	Mattyasovszky László	0
1705	Esterházy Pál	92	Erdődy György	140	Pálffy János	124	vacantia	
1705	Esterházy Pál	92	Erdődy György	140	Pálffy János	124	vacantia	
1706	Esterházy Pál	93	Erdődy György	141	Pálffy János	125	vacantia	
1706	Esterházy Pál	93	Erdődy György	141	Pálffy János	125	Illésházy Miklós ⁸	119
1706	Esterházy Pál	93	Erdődy György	141	Pálffy János	125	Illésházy Miklós	119
1707	Esterházy Pál	94	Erdődy György	142	Pálffy János	126	Illésházy Miklós	120
1707	Esterházy Pál	94	Erdődy György	142	Pálffy János	126	Illésházy Miklós	120
1707	Esterházy Pál	94	Erdődy György	142	Pálffy János	126	Illésházy Miklós	120
1708	Esterházy Pál	95	Erdődy György	143	Pálffy János	127	Illésházy Miklós	121
1708	Esterházy Pál	95	Erdődy György	143	Pálffy János	127	Illésházy Miklós	121
1708	Esterházy Pál	95	Erdődy György	143	Pálffy János	127	Illésházy Miklós	121
1709	Esterházy Pál	96	Erdődy György	144	Pálffy János	128	Illésházy Miklós	122
1709	Esterházy Pál	96	Erdődy György	144	Pálffy János	128	Illésházy Miklós	122
1709	Esterházy Pál	96	Erdődy György	144	Pálffy János	128	Illésházy Miklós	122
1710	Esterházy Pál	97	Erdődy György	145	Pálffy János	129	Illésházy Miklós	123
1710	Esterházy Pál	97	Erdődy György	145	Pálffy János	129	Illésházy Miklós	123
1710	Esterházy Pál	97	Erdődy György	145	Pálffy János	129	Illésházy Miklós	123
1711	Esterházy Pál	98	Erdődy György	146	Pálffy János	130	Illésházy Miklós	124
1711	Esterházy Pál	98	Erdődy György	146	Pálffy János	130	Illésházy Miklós	124
1711	Esterházy Pál	98	Erdődy György	146	Pálffy János	130	Illésházy Miklós	124
1712	Esterházy Pál	99	Erdődy György	147	Pálffy János	131	Illésházy Miklós	125
1712	Esterházy Pál	99	Erdődy György	147	Pálffy János	131	Illésházy Miklós	125

Év	Nádor	Főnemesi cím kora	Országbíró	Főnemesi cím kora	Horvát bán	Főnemesi cím kora	Királyi udvari kancellár	Főnemesi cím kora
1712	Esterházy Pál	99	Erdődy György	147	Pálffy János	131	Illésházy Miklós	125
1713	Esterházy Pál	100	Pálffy Miklós'	132	Pálffy János	132	Illésházy Miklós	126
1713	vacantia		Pálffy Miklós	132	Pálffy János	132	Illésházy Miklós	126
1713	vacantia		Pálffy Miklós	132	Pálffy János	132	Illésházy Miklós	126

Év	Tárnokmester	Főnemesi cím kora	Kamaraelnök	Főnemesi cím kora	Személynök	Főnemesi cím kora
1701	Erdődy György ³⁸	136			Klobusiczky Ferenc ³⁴	9
1701	Erdődy György	136			Klobusiczky Ferenc	9
1701	Erdődy György	136			Klobusiczky Ferenc	9
1702	Erdődy György	137			Klobusiczky Ferenc	10
1702	Erdődy György	137			Klobusiczky Ferenc	10
1702	Erdődy György	137			Klobusiczky Ferenc	10
1703	Erdődy György	138			Klobusiczky Ferenc	11
1703	Erdődy György	138			Klobusiczky Ferenc	11
1703	Erdődy György	138			Klobusiczky Ferenc	11
1704	Erdődy György	139	vacantia		Klobusiczky Ferenc	12
1704	vacantia		vacantia		Klobusiczky Ferenc	12
1704	vacantia		vacantia		Klobusiczky Ferenc	12
1705	vacantia		vacantia		Klobusiczky Ferenc	13
1705	vacantia		vacantia		Klobusiczky Ferenc	13
1705	vacantia		vacantia		Klobusiczky Ferenc	13
1706	vacantia		vacantia		Klobusiczky Ferenc	14
1706	vacantia		vacantia		Klobusiczky Ferenc	14
1706	Csáky Zsigmond ³⁸	101	vacantia		Klobusiczky Ferenc	14
1707	Csáky Zsigmond	102	vacantia		Klobusiczky Ferenc	15
1707	Csáky Zsigmond	102	vacantia		Klobusiczky Ferenc	15
1707	Csáky Zsigmond	102	vacantia		Klobusiczky Ferenc	15
1708	Csáky Zsigmond	103	vacantia		Horváth-Simoncsics János ³⁹	8
1708	Csáky Zsigmond	103	vacantia		Horváth-Simoncsics János	8
1708	Csáky Zsigmond	103	vacantia		Horváth-Simoncsics János	8
1709	Csáky Zsigmond	104	vacantia		Horváth-Simoncsics János	9
1709	Csáky Zsigmond	104	vacantia		Horváth-Simoncsics János	9
1709	Csáky Zsigmond	104	Erdődy Sándor ³⁷	144	Horváth-Simoncsics János	9
1710	Csáky Zsigmond	105	Erdődy Sándor	145	Horváth-Simoncsics János	10
1710	Csáky Zsigmond	105	Erdődy Sándor	145	Horváth-Simoncsics János	10
1710	Csáky Zsigmond	105	Erdődy Sándor	145	Horváth-Simoncsics János	10
1711	Csáky Zsigmond	106	Erdődy Sándor	146	Horváth-Simoncsics János	11
1711	Csáky Zsigmond	106	Erdődy Sándor	146	Horváth-Simoncsics János	11
1711	Csáky Zsigmond	106	Erdődy Sándor	146	Horváth-Simoncsics János	11
1712	Csáky Zsigmond	107	Erdődy Sándor	147	Horváth-Simoncsics János	12
1712	Csáky Zsigmond	107	Erdődy Sándor	147	Horváth-Simoncsics János	12
1712	Csáky Zsigmond	107	Erdődy Sándor	147	Horváth-Simoncsics János	12
1713	Csáky Zsigmond	108	Erdődy Sándor	148	Horváth-Simoncsics János	13
1713	Csáky Zsigmond	108	Erdődy Sándor	148	Horváth-Simoncsics János	13
1713	Csáky Zsigmond	108	Erdődy Sándor	148	Horváth-Simoncsics János	13

Év	Nádor	Főnemesi cím kora	Országbíró	Főnemesi cím kora	Horvát bán	Főnemesi cím kora	Királyi udvari kancellár	Főnemesi cím kora
1714	vacantia		Pálffy Miklós	133	Pálffy János	133	Illésházy Miklós	127
1714	vacantia		Pálffy Miklós	133	Pálffy János	133	Illésházy Miklós	127
1714	Pálffy Miklós	133	Koháry István ¹	33	Pálffy János	133	Illésházy Miklós	127
1715	Pálffy Miklós	134	Koháry István	34	Pálffy János	134	Illésházy Miklós	128
1715	Pálffy Miklós	134	Koháry István	34	Pálffy János	134	Illésházy Miklós	128
1715	Pálffy Miklós	134	Koháry István	34	Pálffy János	134	Illésházy Miklós	128
1716	Pálffy Miklós	135	Koháry István	35	Pálffy János	135	Illésházy Miklós	129
1716	Pálffy Miklós	135	Koháry István	35	Pálffy János	135	Illésházy Miklós	129
1716	Pálffy Miklós	135	Koháry István	35	Pálffy János	135	Illésházy Miklós	129
1717	Pálffy Miklós	136	Koháry István	36	Pálffy János	136	Illésházy Miklós	130
1717	Pálffy Miklós	136	Koháry István	36	Pálffy János	136	Illésházy Miklós	130
1717	Pálffy Miklós	136	Koháry István	36	Pálffy János	136	Illésházy Miklós	130
1718	Pálffy Miklós	137	Koháry István	37	Pálffy János	137	Illésházy Miklós	131
1718	Pálffy Miklós	137	Koháry István	37	Pálffy János	137	Illésházy Miklós	131
1718	Pálffy Miklós	137	Koháry István	37	Pálffy János	137	Illésházy Miklós	131
1719	Pálffy Miklós	138	Koháry István	38	Pálffy János	138	Illésházy Miklós	132
1719	Pálffy Miklós	138	Koháry István	38	Pálffy János	138	Illésházy Miklós	132
1719	Pálffy Miklós	138	Koháry István	38	Pálffy János	138	Illésházy Miklós	132
1720	Pálffy Miklós	139	Koháry István	39	Pálffy János	139	Illésházy Miklós	133
1720	Pálffy Miklós	139	Koháry István	39	Pálffy János	139	Illésházy Miklós	133
1720	Pálffy Miklós	139	Koháry István	39	Pálffy János	139	Illésházy Miklós	133
1721	Pálffy Miklós	140	Koháry István	40	Pálffy János	140	Illésházy Miklós	134
1721	Pálffy Miklós	140	Koháry István	40	Pálffy János	140	Illésházy Miklós	134
1721	Pálffy Miklós	140	Koháry István	40	Pálffy János	140	Illésházy Miklós	134
1722	Pálffy Miklós	141	Koháry István	41	Pálffy János	141	Illésházy Miklós	135
1722	Pálffy Miklós	141	Koháry István	41	Pálffy János	141	Illésházy Miklós	135
1722	Pálffy Miklós	141	Koháry István	41	Pálffy János	141	Illésházy Miklós	135
1723	Pálffy Miklós	142	Koháry István	42	Pálffy János	142	Illésházy Miklós	136
1723	Pálffy Miklós	142	Koháry István	42	Pálffy János	142	vacantia	
1723	Pálffy Miklós	142	Koháry István	42	Pálffy János	142	vacantia	
1724	Pálffy Miklós	143	Koháry István	43	Pálffy János	143	vacantia	
1724	Pálffy Miklós	143	Koháry István	43	Pálffy János	143	vacantia	
1724	Pálffy Miklós	143	Koháry István	43	Pálffy János	143	vacantia	
1725	Pálffy Miklós	144	Koháry István	44	Pálffy János	144	Erdődy László Ádám ²	160
1725	Pálffy Miklós	144	Koháry István	44	Pálffy János	144	Esterházy Imre ³	106
1725	Pálffy Miklós	144	Koháry István	44	Pálffy János	144	Acsády Ádám ⁴	0
1726	Pálffy Miklós	145	Koháry István	45	Pálffy János	145	Acsády Ádám	0
1726	Pálffy Miklós	145	Koháry István	45	Pálffy János	145	Acsády Ádám	0
1726	Pálffy Miklós	145	Koháry István	45	Pálffy János	145	Acsády Ádám	0
1727	Pálffy Miklós	146	Koháry István	46	Pálffy János	146	Acsády Ádám	0

Év	Tárnokmester	Főnemesi cím kora	Kamaraelnök	Főnemesi cím kora	Személynök	Főnemesi cím kora
1714	Csáky Zsigmond	109	Erdődy Sándor	149	Horváth-Simoncsics János	14
1714	Csáky Zsigmond	109	Erdődy Sándor	149	Horváth-Simoncsics János	14
1714	Csáky Zsigmond	109	Erdődy Sándor	149	Horváth-Simoncsics János	14
1715	Csáky Zsigmond	110	Erdődy Sándor	150	Horváth-Simoncsics János	15

Év	Tárnokmester	Főnemesi cím kora	Kamaraelnök	Főnemesi cím kora	Személynök	Főnemesi cím kora
1715	Csáky Zsigmond	110	Erdődy Sándor	150	Horváth-Simoncsics János	15
1715	Csáky Zsigmond	110	Erdődy Sándor	150	Horváth-Simoncsics János	15
1716	Csáky Zsigmond	111	Erdődy Sándor	151	Horváth-Simoncsics János	16
1716	Csáky Zsigmond	111	Erdődy Sándor	151	Horváth-Simoncsics János	16
1716	Csáky Zsigmond	111	Erdődy Sándor	151	Horváth-Simoncsics János	16
1717	Csáky Zsigmond	112	Erdődy Sándor	152	Horváth-Simoncsics János	17
1717	Csáky Zsigmond	112	Erdődy Sándor	152	Horváth-Simoncsics János	17
1717	Csáky Zsigmond	112	Erdődy Sándor	152	Horváth-Simoncsics János	17
1718	Csáky Zsigmond	113	Erdődy Sándor	153	Horváth-Simoncsics János	18
1718	Csáky Zsigmond	113	Erdődy Sándor	153	Horváth-Simoncsics János	18
1718	Csáky Zsigmond	113	vacantia		Horváth-Simoncsics János	18
1719	Csáky Zsigmond	114	vacantia		Horváth-Simoncsics János	19
1719	Csáky Zsigmond	114	vacantia		Horváth-Simoncsics János	19
1719	Csáky Zsigmond	114	vacantia		Horváth-Simoncsics János	19
1720	Csáky Zsigmond	115	vacantia		Horváth-Simoncsics János	20
1720	Csáky Zsigmond	115	vacantia		Horváth-Simoncsics János	20
1720	Csáky Zsigmond	115	vacantia		Horváth-Simoncsics János	20
1721	Csáky Zsigmond	116	vacantia		Horváth-Simoncsics János	21
1721	Csáky Zsigmond	116	vacantia		Horváth-Simoncsics János	21
1721	Csáky Zsigmond	116	vacantia		Horváth-Simoncsics János	21
1722	Csáky Zsigmond	117	vacantia		Horváth-Simoncsics János	22
1722	Csáky Zsigmond	117	Erdődy György*	157	Horváth-Simoncsics János	22
1722	Csáky Zsigmond	117	Erdődy György	157	Horváth-Simoncsics János	22
1723	Csáky Zsigmond	118	Erdődy György	158	Horváth-Simoncsics János	23
1723	Csáky Zsigmond	118	Erdődy György	158	Hunyady László**	0
1723	Csáky Zsigmond	118	Erdődy György	158	vacantia	
1724	Csáky Zsigmond	119	Erdődy György	159	Száraz György*	0
1724	Csáky Zsigmond	119	Erdődy György	159	Száraz György	0
1724	Csáky Zsigmond	119	Erdődy György	159	Száraz György	0
1725	Csáky Zsigmond	120	Erdődy György	160	Száraz György	0
1725	Csáky Zsigmond	120	Erdődy György	160	Száraz György	0
1725	Csáky Zsigmond	120	Erdődy György	160	Száraz György	0
1726	Csáky Zsigmond	121	Erdődy György	161	Száraz György	0
1726	Csáky Zsigmond	121	Erdődy György	161	Száraz György	0
1726	Csáky Zsigmond	121	Erdődy György	161	Száraz György	0
1727	Csáky Zsigmond	122	Erdődy György	162	Száraz György	0

Év	Nádor	Főnemesi cím kora	Országbíró	Főnemesi cím kora	Horvát bán	Főnemesi cím kora	Királyi udvari kancellár	Főnemesi cím kora
1727	Pálffy Miklós	146	Koháry István	46	Pálffy János	146	Acsády Ádám	0
1727	Pálffy Miklós	146	Koháry István	46	Pálffy János	146	Acsády Ádám	0
1728	Pálffy Miklós	147	Koháry István	47	Pálffy János	147	Acsády Ádám	0
1728	Pálffy Miklós	147	Koháry István	47	Pálffy János	147	Acsády Ádám	0
1728	Pálffy Miklós	147	Koháry István	47	Pálffy János	147	Acsády Ádám	0
1729	Pálffy Miklós	148	Koháry István	48	Pálffy János	148	Acsády Ádám	0
1729	Pálffy Miklós	148	Koháry István	48	Pálffy János	148	Acsády Ádám	0

Év	Nádor	Főne- mesi cím kora	Országbíró	Főne- mesi cím kora	Horvát bán	Főne- mesi cím kora	Királyi udvari kancellár	Főne- mesi cím kora
1729	Pálffy Miklós	148	Koháry István	48	Pálffy János	148	Acsády Ádám	0
1730	Pálffy Miklós	149	Koháry István	49	Pálffy János	149	Acsády Ádám	0
1730	Pálffy Miklós	149	Koháry István	49	Pálffy János	149	Acsády Ádám	0
1730	Pálffy Miklós	149	Koháry István	49	Pálffy János	149	Acsády Ádám	0
1731	Pálffy Miklós	150	Koháry István	50	Pálffy János	150	Acsády Ádám	0
1731	Pálffy Miklós	150	technikai	100	Pálffy János	150	Acsády Ádám	0
1731	Pálffy Miklós	150	Pálffy János ^a	150	Draskovich János ^{1a}	164	Acsády Ádám	0
1732	Pálffy Miklós	151	Pálffy János	151	Draskovich János	165	Acsády Ádám	0
1732	helytartó		Pálffy János	151	Draskovich János	165	technikai	65
1732	helytartó		Pálffy János	151	Draskovich János	165	Batthyány Lajos ¹⁰	102
1733	helytartó		Pálffy János	152	Draskovich János	166	Batthyány Lajos	103
1733	helytartó		Pálffy János	152	Esterházy József ¹²	120	Batthyány Lajos	103
1733	helytartó		Pálffy János	152	Esterházy József	120	Batthyány Lajos	103
1734	helytartó		Pálffy János	153	Esterházy József	121	Batthyány Lajos	104
1734	helytartó		Pálffy János	153	Esterházy József	121	Batthyány Lajos	104
1734	helytartó		Pálffy János	153	Esterházy József	121	Batthyány Lajos	104
1735	helytartó		Pálffy János	154	Esterházy József	122	Batthyány Lajos	105
1735	helytartó		Pálffy János	154	Esterházy József	122	Batthyány Lajos	105
1735	helytartó		Pálffy János	154	Esterházy József	122	Batthyány Lajos	105
1736	helytartó		Pálffy János	155	Esterházy József	123	Batthyány Lajos	106
1736	helytartó		Pálffy János	155	Esterházy József	123	Batthyány Lajos	106
1736	helytartó		Pálffy János	155	Esterházy József	123	Batthyány Lajos	106
1737	helytartó		Pálffy János	156	Esterházy József	124	Batthyány Lajos	107
1737	helytartó		Pálffy János	156	Esterházy József	124	Batthyány Lajos	107
1737	helytartó		Pálffy János	156	Esterházy József	124	Batthyány Lajos	107
1738	helytartó		Pálffy János	157	Esterházy József	125	Batthyány Lajos	108
1738	helytartó		Pálffy János	157	Esterházy József	125	Batthyány Lajos	108
1738	helytartó		Pálffy János	157	Esterházy József	125	Batthyány Lajos	108
1739	helytartó		Pálffy János	158	Esterházy József	126	Batthyány Lajos	109
1739	helytartó		Pálffy János	158	Esterházy József	126	Batthyány Lajos	109
1739	helytartó		Pálffy János	158	Esterházy József	126	Batthyány Lajos	109
1740	helytartó		Pálffy János	159	Esterházy József	127	Batthyány Lajos	110
1740	helytartó		Pálffy János	159	Esterházy József	127	Batthyány Lajos	110

Év	Tárnokmester	Főnemesi cím kora	Kamaraelnök	Főnemesi cím kora	Személynök	Főnemesi cím kora
1727	Csáky Zsigmond	122	Erdődy György	162	Száraz György	0
1727	Csáky Zsigmond	122	Erdődy György	162	Száraz György	0
1728	Csáky Zsigmond	123	Erdődy György	163	Száraz György	0
1728	Csáky Zsigmond	123	Erdődy György	163	Száraz György	0
1728	Csáky Zsigmond	123	Erdődy György	163	Száraz György	0
1729	Csáky Zsigmond	124	Erdődy György	164	Száraz György	0
1729	Csáky Zsigmond	124	Erdődy György	164	Száraz György	0
1729	Csáky Zsigmond	124	Erdődy György	164	Száraz György	0
1730	Csáky Zsigmond	125	Erdődy György	165	Száraz György	0
1730	Csáky Zsigmond	125	Erdődy György	165	Száraz György	0

Év	Tárnokmester	Főnemesi cím kora	Kamaraelnök	Főnemesi cím kora	Személynök	Főnemesi cím kora
1730	Csáky Zsigmond	125	Erdődy György	165	Száraz György	0
1731	Csáky Zsigmond	126	Erdődy György	166	Száraz György	0
1731	Csáky Zsigmond	126	Erdődy György	166	Száraz György	0
1731	Csáky Zsigmond	126	Erdődy György	166	Grassalkovich Antal ⁶²	0
1732	Csáky Zsigmond	127	Erdődy György	167	Grassalkovich Antal	0
1732	Csáky Zsigmond	127	Erdődy György	167	Grassalkovich Antal	0
1732	Csáky Zsigmond	127	Erdődy György	167	Grassalkovich Antal	0
1732	Csáky Zsigmond	127	Erdődy György	167	Grassalkovich Antal	0
1733	Csáky Zsigmond	128	Erdődy György	168	Grassalkovich Antal	1
1733	Csáky Zsigmond	128	Erdődy György	168	Grassalkovich Antal	1
1733	Csáky Zsigmond	128	Erdődy György	168	Grassalkovich Antal	1
1734	Csáky Zsigmond	129	Erdődy György	169	Grassalkovich Antal	2
1734	Csáky Zsigmond	129	Erdődy György	169	Grassalkovich Antal	2
1734	Csáky Zsigmond	129	Erdődy György	169	Grassalkovich Antal	2
1735	Csáky Zsigmond	130	Erdődy György	170	Grassalkovich Antal	3
1735	Csáky Zsigmond	130	Erdődy György	170	Grassalkovich Antal	3
1735	Csáky Zsigmond	130	Erdődy György	170	Grassalkovich Antal	3
1736	Csáky Zsigmond	131	Erdődy György	171	Grassalkovich Antal	4
1736	Csáky Zsigmond	131	Erdődy György	171	Grassalkovich Antal	4
1736	Csáky Zsigmond	131	Erdődy György	171	Grassalkovich Antal	4
1737	Csáky Zsigmond	132	Erdődy György	172	Grassalkovich Antal	5
1737	Csáky Zsigmond	132	Erdődy György	172	Grassalkovich Antal	5
1737	Csáky Zsigmond	132	Erdődy György	172	Grassalkovich Antal	5
1738	Csáky Zsigmond	133	Erdődy György	173	Grassalkovich Antal	6
1738	Csáky Zsigmond	133	Erdődy György	173	Grassalkovich Antal	6
1738	Csáky Zsigmond	133	Erdődy György	173	Grassalkovich Antal	6
1739	Csáky Zsigmond	134	Erdődy György	174	Grassalkovich Antal	7
1739	Nádasdy Lipót ³⁷	198	Erdődy György	174	Grassalkovich Antal	7
1739	Nádasdy Lipót	198	Erdődy György	174	Grassalkovich Antal	7
1740	Nádasdy Lipót	199	Erdődy György	175	Grassalkovich Antal	8
1740	Nádasdy Lipót	199	Erdődy György	175	Grassalkovich Antal	8

Év	Nádor	Főnemesi cím kora	Országbíró	Főnemesi cím kora	Horvát bán	Főnemesi cím kora	Királyi udvari kancellár	Főnemesi cím kora
1740	helytartó		Pálffy János	159	Esterházy József	127	Batthyány Lajos	110
1741	helytartó		Pálffy János	160	Esterházy József	128	Batthyány Lajos	111
1741	Pálffy János	160	Esterházy József	128	vacantia		Batthyány Lajos	111
1741	Pálffy János	160	Esterházy József	128	vacantia		Batthyány Lajos	111
1742	Pálffy János	161	Esterházy József	129	vacantia		Batthyány Lajos	112
1742	Pálffy János	161	Esterházy József	129	vacantia		Batthyány Lajos	112
1742	Pálffy János	161	Esterházy József	129	Batthyány Károly ³⁸	112	Batthyány Lajos	112
1743	Pálffy János	162	Esterházy József	130	Batthyány Károly	113	Batthyány Lajos	113
1743	Pálffy János	162	Esterházy József	130	Batthyány Károly	113	Batthyány Lajos	113
1743	Pálffy János	162	Esterházy József	130	Batthyány Károly	113	Batthyány Lajos	113
1744	Pálffy János	163	Esterházy József	131	Batthyány Károly	114	Batthyány Lajos	114
1744	Pálffy János	163	Esterházy József	131	Batthyány Károly	114	Batthyány Lajos	114
1744	Pálffy János	163	Esterházy József	131	Batthyány Károly	114	Batthyány Lajos	114

Év	Nádor	Főne- mesi cím kora	Országbíró	Főne- mesi cím kora	Horvát bán	Főne- mesi cím kora	Királyi udvari kancellár	Főne- mesi cím kora
1745	Pálffy János	164	Esterházy József	132	Batthyány Károly	115	Batthyány Lajos	115
1745	Pálffy János	164	Esterházy József	132	Batthyány Károly	115	Batthyány Lajos	115
1745	Pálffy János	164	Esterházy József	132	Batthyány Károly	115	Batthyány Lajos	115
1746	Pálffy János	165	Esterházy József	133	Batthyány Károly	116	Batthyány Lajos	116
1746	Pálffy János	165	Esterházy József	133	Batthyány Károly	116	Batthyány Lajos	116
1746	Pálffy János	165	Esterházy József	133	Batthyány Károly	116	Nádasdy Lipót Flórián ⁿ	205
1747	Pálffy János	166	Esterházy József	134	Batthyány Károly	117	Nádasdy Lipót Flórián	206
1747	Pálffy János	166	Esterházy József	134	Batthyány Károly	117	Nádasdy Lipót Flórián	206
1747	Pálffy János	166	Esterházy József	134	Batthyány Károly	117	Nádasdy Lipót Flórián	206
1748	Pálffy János	167	Esterházy József	135	Batthyány Károly	118	Nádasdy Lipót Flórián	207
1748	Pálffy János	167	Erdődy György ^a	183	Batthyány Károly	118	Nádasdy Lipót Flórián	207
1748	Pálffy János	167	Erdődy György	183	Batthyány Károly	118	Nádasdy Lipót Flórián	207
1749	Pálffy János	168	Erdődy György	184	Batthyány Károly	119	Nádasdy Lipót Flórián	208
1749	Pálffy János	168	Erdődy György	184	Batthyány Károly	119	Nádasdy Lipót Flórián	208
1749	Pálffy János	168	Erdődy György	184	Batthyány Károly	119	Nádasdy Lipót Flórián	208
1750	Pálffy János	169	Erdődy György	185	Batthyány Károly	120	Nádasdy Lipót Flórián	209
1750	Pálffy János	169	Erdődy György	185	Batthyány Károly	120	Nádasdy Lipót Flórián	209
1750	Pálffy János	169	Erdődy György	185	Batthyány Károly	120	Nádasdy Lipót Flórián	209
1751	Pálffy János	170	Erdődy György	186	Batthyány Károly	121	Nádasdy Lipót Flórián	210
1751	Batthyány Lajos	121	Erdődy György	186	Batthyány Károly	121	Nádasdy Lipót Flórián	210
1751	Batthyány Lajos	121	Erdődy György	186	Batthyány Károly	121	Nádasdy Lipót Flórián	210
1752	Batthyány Lajos	122	Erdődy György	187	Batthyány Károly	122	Nádasdy Lipót Flórián	211
1752	Batthyány Lajos	122	Erdődy György	187	Batthyány Károly	122	Nádasdy Lipót Flórián	211
1752	Batthyány Lajos	122	Erdődy György	187	Batthyány Károly	122	Nádasdy Lipót Flórián	211
1753	Batthyány Lajos	123	Erdődy György	188	Batthyány Károly	123	Nádasdy Lipót Flórián	212
1753	Batthyány Lajos	123	Erdődy György	188	Batthyány Károly	123	Nádasdy Lipót Flórián	212
1753	Batthyány Lajos	123	Erdődy György	188	Batthyány Károly	123	Nádasdy Lipót Flórián	212

Év	Tárnokmester	Főnemesi cím kora	Kamaraelnök	Főnemesi cím kora	Személynök	Főnemesi cím kora
1740	Nádasdy Lipót	199	Erdődy György	175	Grassalkovich Antal	8
1741	Nádasdy Lipót	200	Erdődy György	176	Grassalkovich Antal	9
1741	Nádasdy Lipót	200	Erdődy György	176	Grassalkovich Antal	9
1741	Nádasdy Lipót	200	Erdődy György	176	Grassalkovich Antal	9
1742	Nádasdy Lipót	201	Erdődy György	177	Grassalkovich Antal	10
1742	Nádasdy Lipót	201	Erdődy György	177	Grassalkovich Antal	10
1742	Nádasdy Lipót	201	Erdődy György	177	Grassalkovich Antal	10
1743	Nádasdy Lipót	202	Erdődy György	178	Grassalkovich Antal	11
1743	Nádasdy Lipót	202	Erdődy György	178	Grassalkovich Antal	11
1743	Nádasdy Lipót	202	Erdődy György	178	Grassalkovich Antal	11
1744	Nádasdy Lipót	203	Erdődy György	179	Grassalkovich Antal	12
1744	Nádasdy Lipót	203	Erdődy György	179	Grassalkovich Antal	12
1744	Nádasdy Lipót	203	Erdődy György	179	Grassalkovich Antal	12
1745	Nádasdy Lipót	204	Erdődy György	180	Grassalkovich Antal	13
1745	Nádasdy Lipót	204	Erdődy György	180	Grassalkovich Antal	13
1745	Nádasdy Lipót	204	Erdődy György	180	Grassalkovich Antal	13

Év	Tárnokmester	Főnemesi cím kora	Kamaraelnök	Főnemesi cím kora	Személynök	Főnemesi cím kora
1746	Nádasdy Lipót	205	Erdődy György	181	Grassalkovich Antal	14
1746	Nádasdy Lipót	205	Erdődy György	181	Grassalkovich Antal	14
1746	Esterházy Ferenc ^m	133	Erdődy György	181	Grassalkovich Antal	14
1747	Esterházy Ferenc	134	Erdődy György	182	Grassalkovich Antal	15
1747	Esterházy Ferenc	134	Erdődy György	182	Grassalkovich Antal	15
1747	Esterházy Ferenc	134	Erdődy György	182	Grassalkovich Antal	15
1748	Esterházy Ferenc	135	Erdődy György	183	Grassalkovich Antal	16
1748	Esterházy Ferenc	135	Grassalkovich Antal ^m	16	Fekete György ^m	0
1748	Esterházy Ferenc	135	Grassalkovich Antal	16	Fekete György	0
1749	Esterházy Ferenc	136	Grassalkovich Antal	17	Fekete György	0
1749	Esterházy Ferenc	136	Grassalkovich Antal	17	Fekete György	0
1749	Esterházy Ferenc	136	Grassalkovich Antal	17	Fekete György	0
1750	Esterházy Ferenc	137	Grassalkovich Antal	18	Fekete György	0
1750	Esterházy Ferenc	137	Grassalkovich Antal	18	Fekete György	0
1750	Esterházy Ferenc	137	Grassalkovich Antal	18	Fekete György	0
1751	Esterházy Ferenc	138	Grassalkovich Antal	19	Fekete György	0
1751	Esterházy Ferenc	138	Grassalkovich Antal	19	Fekete György	0
1751	Esterházy Ferenc	138	Grassalkovich Antal	19	Fekete György	0
1752	Esterházy Ferenc	139	Grassalkovich Antal	20	Fekete György	0
1752	Esterházy Ferenc	139	Grassalkovich Antal	20	Fekete György	0
1752	Esterházy Ferenc	139	Grassalkovich Antal	20	Fekete György	0
1753	Esterházy Ferenc	140	Grassalkovich Antal	21	Fekete György	0
1753	Esterházy Ferenc	140	Grassalkovich Antal	21	Fekete György	0
1753	Esterházy Ferenc	140	Grassalkovich Antal	21	Fekete György	0

Év	Nádor	Főnemesi cím kora	Országbíró	Főnemesi cím kora	Horvát bán	Főnemesi cím kora	Királyi udvari kancellár	Főnemesi cím kora
1754	Batthyány Lajos	124	Erdődy György	189	Batthyány Károly	124	Nádasdy Lipót Flórián	213
1754	Batthyány Lajos	124	Erdődy György	189	Batthyány Károly	124	Nádasdy Lipót Flórián	213
1754	Batthyány Lajos	124	Erdődy György	189	Batthyány Károly	124	Nádasdy Lipót Flórián	213
1755	Batthyány Lajos	125	Erdődy György	190	Batthyány Károly	125	Nádasdy Lipót Flórián	214
1755	Batthyány Lajos	125	Erdődy György	190	Batthyány Károly	125	Nádasdy Lipót Flórián	214
1755	Batthyány Lajos	125	Erdődy György	190	Batthyány Károly	125	Nádasdy Lipót Flórián	214
1756	Batthyány Lajos	126	Erdődy György	191	Batthyány Károly	126	Nádasdy Lipót Flórián	215
1756	Batthyány Lajos	126	Erdődy György	191	vacantia		Nádasdy Lipót Flórián	215
1756	Batthyány Lajos	126	Erdődy György	191	Nádasdy Ferenc ⁿ	215	Nádasdy Lipót Flórián	215
1757	Batthyány Lajos	127	Erdődy György	192	Nádasdy Ferenc	216	Nádasdy Lipót Flórián	216
1757	Batthyány Lajos	127	Erdődy György	192	Nádasdy Ferenc	216	Nádasdy Lipót Flórián	216
1757	Batthyány Lajos	127	Erdődy György	192	Nádasdy Ferenc	216	Nádasdy Lipót Flórián	216
1757	Batthyány Lajos	127	Erdődy György	192	Nádasdy Ferenc	216	Nádasdy Lipót Flórián	216
1758	Batthyány Lajos	128	Erdődy György	193	Nádasdy Ferenc	217	Nádasdy Lipót Flórián	217
1758	Batthyány Lajos	128	Erdődy György	193	Nádasdy Ferenc	217	Pálffy Miklós ^m	177
1758	Batthyány Lajos	128	Erdődy György	193	Nádasdy Ferenc	217	Pálffy Miklós	177
1759	Batthyány Lajos	129	Erdődy György	194	Nádasdy Ferenc	218	Pálffy Miklós	178
1759	Batthyány Lajos	129	Erdődy György	194	Nádasdy Ferenc	218	Pálffy Miklós	178
1759	Batthyány Lajos	129	Illésházy József ^r	172	Nádasdy Ferenc	218	Pálffy Miklós	178
1760	Batthyány Lajos	130	Illésházy József	173	Nádasdy Ferenc	219	Pálffy Miklós	179

Év	Nádor	Főnemesi cím kora	Országbíró	Főnemesi cím kora	Horvát bán	Főnemesi cím kora	Királyi udvari kancellár	Főnemesi cím kora
1760	Batthyány Lajos	130	Illésházy József	173	Nádasdy Ferenc	219	Pálffy Miklós	179
1760	Batthyány Lajos	130	Illésházy József	173	Nádasdy Ferenc	219	Pálffy Miklós	179
1761	Batthyány Lajos	131	Illésházy József	174	Nádasdy Ferenc	220	Pálffy Miklós	180
1761	Batthyány Lajos	131	Illésházy József	174	Nádasdy Ferenc	220	Pálffy Miklós	180
1761	Batthyány Lajos	131	Illésházy József	174	Nádasdy Ferenc	220	Pálffy Miklós	180
1762	Batthyány Lajos	132	Illésházy József	175	Nádasdy Ferenc	221	Pálffy Miklós	181
1762	Batthyány Lajos	132	Illésházy József	175	Nádasdy Ferenc	221	Pálffy Miklós	181
1762	Batthyány Lajos	132	Illésházy József	175	Nádasdy Ferenc	221	Esterházy Ferenc ^a	149
1763	Batthyány Lajos	133	Illésházy József	176	Nádasdy Ferenc	222	Esterházy Ferenc	150
1763	Batthyány Lajos	133	Illésházy József	176	Nádasdy Ferenc	222	Esterházy Ferenc	150
1763	Batthyány Lajos	133	Illésházy József	176	Nádasdy Ferenc	222	Esterházy Ferenc	150
1764	Batthyány Lajos	134	Illésházy József	177	Nádasdy Ferenc	223	Esterházy Ferenc	151
1764	Batthyány Lajos	134	Illésházy József	177	Nádasdy Ferenc	223	Esterházy Ferenc	151
1764	Batthyány Lajos	134	Illésházy József	177	Nádasdy Ferenc	223	Esterházy Ferenc	151
1765	Batthyány Lajos	135	Illésházy József	178	Nádasdy Ferenc	224	Esterházy Ferenc	152
1765	Batthyány Lajos	135	Pálffy Miklós ^a	184	Nádasdy Ferenc	224	Esterházy Ferenc	152
1765	helytartó		Pálffy Miklós	184	Nádasdy Ferenc	224	Esterházy Ferenc	152
1766	helytartó		Pálffy Miklós	185	Nádasdy Ferenc	225	Esterházy Ferenc	153
1766	helytartó		Pálffy Miklós	185	Nádasdy Ferenc	225	Esterházy Ferenc	153
1766	helytartó		Pálffy Miklós	185	Nádasdy Ferenc	225	Esterházy Ferenc	153
1767	helytartó		Pálffy Miklós	186	Nádasdy Ferenc	226	Esterházy Ferenc	154

Év	Tárnokmester	Főnemesi cím kora	Kamaraelnök	Főnemesi cím kora	Személynök	Főnemesi cím kora
1754	Esterházy Ferenc	141	Grassalkovich Antal	22	Fekete György	0
1754	Esterházy Ferenc	141	Grassalkovich Antal	22	Fekete György	0
1754	vacantia		Grassalkovich Antal	22	Fekete György	0
1755	vacantia		Grassalkovich Antal	23	Fekete György	0
1755	vacantia		Grassalkovich Antal	23	Fekete György	0
1755	Illésházy József ^a	168	Grassalkovich Antal	23	Fekete György	0
1756	Illésházy József	169	Grassalkovich Antal	24	Fekete György	0
1756	Illésházy József	169	Grassalkovich Antal	24	Fekete György	0
1756	Illésházy József	169	Grassalkovich Antal	24	Fekete György	0
1757	Illésházy József	170	Grassalkovich Antal	25	Fekete György	0
1757	Illésházy József	170	Grassalkovich Antal	25	Fekete György	0
1757	Illésházy József	170	Grassalkovich Antal	25	Fekete György	0
1758	Illésházy József	171	Grassalkovich Antal	26	Fekete György	0
1758	Illésházy József	171	Grassalkovich Antal	26	Fekete György	0
1758	Illésházy József	171	Grassalkovich Antal	26	Fekete György	0
1759	Illésházy József	172	Grassalkovich Antal	27	Fekete György	1
1759	Illésházy József	172	Grassalkovich Antal	27	Fekete György	1
1759	Batthyány Ádám id. ^a	129	Grassalkovich Antal	27	Fekete György	1
1760	Batthyány Ádám id.	130	Grassalkovich Antal	28	Fekete György	2
1760	Batthyány Ádám id.	130	Grassalkovich Antal	28	Fekete György	2
1760	Batthyány Ádám id.	130	Grassalkovich Antal	28	Fekete György	2
1761	Batthyány Ádám id.	131	Grassalkovich Antal	29	Fekete György	3

Év	Tárnokmester	Főnemesi cím kora	Kamaraelnök	Főnemesi cím kora	Személynök	Főnemesi cím kora
1761	Batthyány Ádám id.	131	Grassalkovich Antal	29	Fekete György	3
1761	Batthyány Ádám id.	131	Grassalkovich Antal	29	Fekete György	3
1762	Batthyány Ádám id.	132	Grassalkovich Antal	30	Fekete György	4
1762	Batthyány Ádám id.	132	Grassalkovich Antal	30	vacantia	
1762	Batthyány Ádám id.	132	Grassalkovich Antal	30	Koller Ferenc ⁴	4
1763	Batthyány Ádám id.	133	Grassalkovich Antal	31	Koller Ferenc	5
1763	Batthyány Ádám id.	133	Grassalkovich Antal	31	Koller Ferenc	5
1763	Batthyány Ádám id.	133	Grassalkovich Antal	31	Koller Ferenc	5
1764	Batthyány Ádám id.	134	Grassalkovich Antal	32	Koller Ferenc	6
1764	Batthyány Ádám id.	134	Grassalkovich Antal	32	Koller Ferenc	6
1764	Batthyány Ádám id.	134	Grassalkovich Antal	32	Koller Ferenc	6
1765	Batthyány Ádám id.	135	Grassalkovich Antal	33	Koller Ferenc	7
1765	Batthyány Ádám id.	135	Grassalkovich Antal	33	Szvetics Jakab ⁶	0
1765	Batthyány Ádám id.	135	Grassalkovich Antal	33	Szvetics Jakab	0
1766	Batthyány Ádám id.	136	Grassalkovich Antal	34	Szvetics Jakab	0
1766	Batthyány Ádám id.	136	Grassalkovich Antal	34	Szvetics Jakab	0
1766	Batthyány Ádám id.	136	Grassalkovich Antal	34	Szvetics Jakab	0
1767	Batthyány Ádám id.	137	Grassalkovich Antal	35	Szvetics Jakab	0

Év	Nádor	Főnemesi cím kora	Országbíró	Főnemesi cím kora	Horvát bán	Főnemesi cím kora	Királyi udvari kancellár	Főnemesi cím kora
1767	helytartó		Pálffy Miklós	186	Nádasdy Ferenc	226	Esterházy Ferenc	154
1767	helytartó		Pálffy Miklós	186	Nádasdy Ferenc	226	Esterházy Ferenc	154
1768	helytartó		Pálffy Miklós	187	Nádasdy Ferenc	227	Esterházy Ferenc	155
1768	helytartó		Pálffy Miklós	187	Nádasdy Ferenc	227	Esterházy Ferenc	155
1768	helytartó		Pálffy Miklós	187	Nádasdy Ferenc	227	Esterházy Ferenc	155
1769	helytartó		Pálffy Miklós	188	Nádasdy Ferenc	228	Esterházy Ferenc	156
1769	helytartó		Pálffy Miklós	188	Nádasdy Ferenc	228	Esterházy Ferenc	156
1769	helytartó		Pálffy Miklós	188	Nádasdy Ferenc	228	Esterházy Ferenc	156
1770	helytartó		Pálffy Miklós	189	Nádasdy Ferenc	229	Esterházy Ferenc	157
1770	helytartó		Pálffy Miklós	189	Nádasdy Ferenc	229	Esterházy Ferenc	157
1770	helytartó		Pálffy Miklós	189	Nádasdy Ferenc	229	Esterházy Ferenc	157
1771	helytartó		Pálffy Miklós	190	Nádasdy Ferenc	230	Esterházy Ferenc	158
1771	helytartó		Pálffy Miklós	190	Nádasdy Ferenc	230	Esterházy Ferenc	158
1771	helytartó		Pálffy Miklós	190	Nádasdy Ferenc	230	Esterházy Ferenc	158
1772	helytartó		Pálffy Miklós	191	Nádasdy Ferenc	231	Esterházy Ferenc	159
1772	helytartó		Pálffy Miklós	191	Nádasdy Ferenc	231	Esterházy Ferenc	159
1772	helytartó		Pálffy Miklós	191	Nádasdy Ferenc	231	Esterházy Ferenc	159
1773	helytartó		Pálffy Miklós	192	Nádasdy Ferenc	232	Esterházy Ferenc	160
1773	helytartó		Fekete György ¹¹	15	Nádasdy Ferenc	232	Esterházy Ferenc	160
1773	helytartó		Fekete György	15	Nádasdy Ferenc	232	Esterházy Ferenc	160
1774	helytartó		Fekete György	16	Nádasdy Ferenc	233	Esterházy Ferenc	161
1774	helytartó		Fekete György	16	Nádasdy Ferenc	233	Esterházy Ferenc	161
1774	helytartó		Fekete György	16	Nádasdy Ferenc	233	Esterházy Ferenc	161
1775	helytartó		Fekete György	17	Nádasdy Ferenc	234	Esterházy Ferenc	162
1775	helytartó		Fekete György	17	Nádasdy Ferenc	234	Esterházy Ferenc	162
1775	helytartó		Fekete György	17	Nádasdy Ferenc	234	Esterházy Ferenc	162
1776	helytartó		Fekete György	18	Nádasdy Ferenc	235	Esterházy Ferenc	163

Év	Nádor	Főnemesi cím kora	Országbíró	Főnemesi cím kora	Horvát bán	Főnemesi cím kora	Királyi udvari kancellár	Főnemesi cím kora
1776	helytartó		Fekete György	18	Nádasdy Ferenc	235	Esterházy Ferenc	163
1776	helytartó		Fekete György	18	Nádasdy Ferenc	235	Esterházy Ferenc	163
1777	helytartó		Fekete György	19	Nádasdy Ferenc	236	Esterházy Ferenc	164
1777	helytartó		Fekete György	19	Nádasdy Ferenc	236	Esterházy Ferenc	164
1777	helytartó		Fekete György	19	Nádasdy Ferenc	236	Esterházy Ferenc	164
1778	helytartó		Fekete György	20	Nádasdy Ferenc	237	Esterházy Ferenc	165
1778	helytartó		Fekete György	20	Nádasdy Ferenc	237	Esterházy Ferenc	165
1778	helytartó		Fekete György	20	Nádasdy Ferenc	237	Esterházy Ferenc	165
1779	helytartó		Fekete György	21	Nádasdy Ferenc	238	Esterházy Ferenc	166
1779	helytartó		Fekete György	21	Nádasdy Ferenc	238	Esterházy Ferenc	166
1779	helytartó		Fekete György	21	Nádasdy Ferenc	238	Esterházy Ferenc	166
1780	helytartó		Fekete György	22	Nádasdy Ferenc	239	Esterházy Ferenc	167
1780	helytartó		Fekete György	22	Nádasdy Ferenc	239	Esterházy Ferenc	167

Év	Tárnokmester	Főnemesi cím kora	Kamaraelnök	Főnemesi cím kora	Személynök	Főnemesi cím kora
1767	Batthyány Ádám id.	137	Grassalkovich Antal	35	Szvetics Jakab	0
1767	Batthyány Ádám id.	137	Grassalkovich Antal	35	Szvetics Jakab	0
1768	Batthyány Ádám id.	138	Grassalkovich Antal	36	Szvetics Jakab	0
1768	Batthyány Ádám id.	138	Grassalkovich Antal	36	Szvetics Jakab	0
1768	Batthyány Ádám id.	138	Grassalkovich Antal	36	Szvetics Jakab	0
1769	Batthyány Ádám id.	139	Grassalkovich Antal	37	Szvetics Jakab	0
1769	Batthyány Ádám id.	139	Grassalkovich Antal	37	Szvetics Jakab	0
1769	Batthyány Ádám id.	139	Grassalkovich Antal	37	Szvetics Jakab	0
1770	Batthyány Ádám id.	140	Grassalkovich Antal	38	Szvetics Jakab	0
1770	Batthyány Ádám id.	140	Grassalkovich Antal	38	Szvetics Jakab	0
1770	Batthyány Ádám id.	140	Grassalkovich Antal	38	Szvetics Jakab	0
1771	Batthyány Ádám id.	141	Grassalkovich Antal	39	Szvetics Jakab	0
1771	Batthyány Ádám id.	141	Grassalkovich Antal	39	Szvetics Jakab	0
1771	Batthyány Ádám id.	141	Grassalkovich Antal	39	Szvetics Jakab	0
1772	Batthyány Ádám id.	142	Erdődy János ^m	207	Szvetics Jakab	0
1772	Batthyány Ádám id.	142	Erdődy János	207	Szvetics Jakab	0
1772	Batthyány Ádám id.	142	Erdődy János	207	Szvetics Jakab	0
1773	Batthyány Ádám id.	143	Erdődy János	208	Szvetics Jakab	0
1773	Batthyány Ádám id.	143	Erdődy János	208	Szvetics Jakab	0
1773	Batthyány Ádám id.	143	Erdődy János	208	Szvetics Jakab	0
1774	Batthyány Ádám id.	144	Erdődy János	209	Szvetics Jakab	0
1774	Batthyány Ádám id.	144	Erdődy János	209	Szvetics Jakab	0
1774	Batthyány Ádám id.	144	Erdődy János	209	Szvetics Jakab	0
1775	Batthyány Ádám id.	145	Erdődy János	210	Szvetics Jakab	0
1775	Batthyány Ádám id.	145	Erdődy János	210	Szvetics Jakab	0
1775	Batthyány Ádám id.	145	Erdődy János	210	Szvetics Jakab	0
1776	Batthyány Ádám id.	146	Erdődy János	211	Szvetics Jakab	0
1776	Batthyány Ádám id.	146	Erdődy János	211	Szvetics Jakab	0
1776	Batthyány Ádám id.	146	Erdődy János	211	Szvetics Jakab	0
1777	Batthyány Ádám id.	147	Erdődy János	212	Szvetics Jakab	0
1777	Batthyány Ádám id.	147	Erdődy János	212	Szvetics Jakab	0
1777	Batthyány Ádám id.	147	Erdődy János	212	Szvetics Jakab	0

Év	Tárnokmester	Főnemesi cím kora	Kamaraelnök	Főnemesi cím kora	Személynök	Főnemesi cím kora
1778	Batthyány Ádám id.	148	Erdődy János	213	Szvetics Jakab	0
1778	Batthyány Ádám id.	148	Erdődy János	213	Szvetics Jakab	0
1778	Batthyány Ádám id.	148	Erdődy János	213	Szvetics Jakab	0
1779	Batthyány Ádám id.	149	Erdődy János	214	Szvetics Jakab	0
1779	Batthyány Ádám id.	149	Erdődy János	214	Szvetics Jakab	0
1779	Batthyány Ádám id.	149	Erdődy János	214	Szvetics Jakab	0
1780	Batthyány Ádám id.	150	Erdődy János	215	Szvetics Jakab	0
1780	Batthyány Ádám id.	150	Erdődy János	215	Végh Péter**	0

Év	Nádor	Főnemesi cím kora	Országbíró	Főnemesi cím kora	Horvát bán	Főnemesi cím kora	Királyi udvari kancellár	Főnemesi cím kora
1780	vacantia		Fekete György	22	Nádasdy Ferenc	239	Esterházy Ferenc	167
1781	vacantia		Fekete György	23	Nádasdy Ferenc	240	Esterházy Ferenc	168
1781	vacantia		Fekete György	23	Nádasdy Ferenc	240	Esterházy Ferenc	168
1781	vacantia		Fekete György	23	Nádasdy Ferenc	240	Esterházy Ferenc	168
1782	vacantia		Fekete György	24	Nádasdy Ferenc	241	Esterházy Ferenc	169
1782	vacantia		Fekete György	24	Nádasdy Ferenc	241	Esterházy Ferenc	169
1782	vacantia		Fekete György	24	Nádasdy Ferenc	241	Esterházy Ferenc	169
1783	vacantia		Fekete György	25	Nádasdy Ferenc	242	Esterházy Ferenc	170
1783	vacantia		Fekete György	25	Esterházy Ferenc ²²	170	Esterházy Ferenc	170
1783	vacantia		Csáky János ¹⁷	178	Esterházy Ferenc	170	Esterházy Ferenc	170
1784	vacantia		Csáky János	179	Esterházy Ferenc	171	Esterházy Ferenc	171
1784	vacantia		Csáky János	179	Esterházy Ferenc	171	Esterházy Ferenc	171
1784	vacantia		Csáky János	179	Esterházy Ferenc	171	Esterházy Ferenc	171
1785	vacantia		Csáky János	180	Esterházy Ferenc	172	vacantia	
1785	vacantia		Csáky János	180	Balassa Ferenc ²³	64	vacantia	
1785	vacantia		Csáky János	180	Balassa Ferenc	64	vacantia	
1786	vacantia		Csáky János	181	Balassa Ferenc	65	vacantia	
1786	vacantia		Csáky János	181	Balassa Ferenc	65	vacantia	
1786	vacantia		Niczky Kristóf ²⁴	21	Balassa Ferenc	65	vacantia	
1787	vacantia		Niczky Kristóf	22	Balassa Ferenc	66	Pálffy Károly ²⁴	206
1787	vacantia		Niczky Kristóf	22	Balassa Ferenc	66	Pálffy Károly	206
1787	vacantia		vacantia		Balassa Ferenc	66	Pálffy Károly	206
1788	vacantia		vacantia		Balassa Ferenc	67	Pálffy Károly	207
1788	vacantia		vacantia		Balassa Ferenc	67	Pálffy Károly	207
1788	vacantia		Zichy Károly ¹⁴	133	Balassa Ferenc	67	Pálffy Károly	207
1789	vacantia		Zichy Károly	134	Balassa Ferenc	68	Pálffy Károly	208
1789	vacantia		Zichy Károly	134	Balassa Ferenc	68	Pálffy Károly	208
1789	vacantia		Zichy Károly	134	Balassa Ferenc	68	Pálffy Károly	208
1790	vacantia		Zichy Károly	135	Erdődy János ²⁴	225	Pálffy Károly	209
1790	vacantia		Zichy Károly	135	Erdődy János	225	Pálffy Károly	209
1790	Sándor Lipót főherceg		Zichy Károly	135	Erdődy János	225	Pálffy Károly	209
1791	Sándor Lipót főherceg		Zichy Károly	136	Erdődy János	226	Pálffy Károly	210
1791	Sándor Lipót főherceg		Zichy Károly	136	Erdődy János	226	Pálffy Károly	210
1791	Sándor Lipót főherceg		Zichy Károly	136	Erdődy János	226	Pálffy Károly	210
1792	Sándor Lipót főherceg		Zichy Károly	137	Erdődy János	227	Pálffy Károly	211

Év	Nádor	Főne- mesi cím kora	Országbíró	Főne- mesi cím kora	Horvát bán	Főne- mesi cím kora	Királyi udvari kancellár	Főne- mesi cím kora
1792	Sándor Lipót főherceg		Zichy Károly	137	Erdődy János	227	Pálffy Károly	211
1792	Sándor Lipót főherceg		Zichy Károly	137	Erdődy János	227	Pálffy Károly	211
1793	Sándor Lipót főherceg		Zichy Károly	138	Erdődy János	228	Pálffy Károly	212
1793	Sándor Lipót főherceg		Zichy Károly	138	Erdődy János	228	Pálffy Károly	212
1793	Sándor Lipót főherceg		Zichy Károly	138	Erdődy János	228	Pálffy Károly	212

Év	Tárnokmester	Főne- mesi cím kora	Kamaraelnök	Főne- mesi cím kora	Személynök	Főne- mesi cím kora
1780	Batthyány Ádám id.	150	Erdődy János	215	Végh Péter	0
1781	Batthyány Ádám id.	151	Erdődy János	216	Végh Péter	0
1781	Batthyány Ádám id.	151	Erdődy János	216	Végh Péter	0
1781	Batthyány Ádám id.	151	Erdődy János	216	Végh Péter	0
1782	Batthyány Ádám id.	152	Erdődy János	217	Végh Péter	0
1782	Batthyány Ádám id.	152	Fekete György ⁸¹	24	Végh Péter	0
1782	Csáky János ⁸¹	177	Niczky Kristóf ⁸²	17	Végh Péter	0
1783	Csáky János	178	vacantia		Végh Péter	0
1783	Csáky János	178	Balassa Ferenc ⁸³	62	Végh Péter	0
1783	Niczky Kristóf ⁸²	18	Balassa Ferenc	62	Végh Péter	0
1784	Niczky Kristóf	19	Balassa Ferenc	63	Végh Péter	0
1784	Niczky Kristóf	19	Balassa Ferenc	63	Végh Péter	0
1784	Niczky Kristóf	19	Balassa Ferenc	63	Végh Péter	0
1785	Niczky Kristóf	20	Balassa Ferenc	64	Végh Péter	0
1785	Niczky Kristóf	20	Jankovics Antal ⁸⁴	13	Végh Péter	0
1785	Niczky Kristóf	20	Jankovics Antal	13	Végh Péter	0
1786	Niczky Kristóf	21	Jankovics Antal	14	Végh Péter	0
1786	Niczky Kristóf	21	Jankovics Antal	14	Végh Péter	0
1786	Niczky Kristóf	21	Zichy Károly ⁸⁵	131	Végh Péter	0
1787	vacantia		Zichy Károly	132	Végh Péter	0
1787	Jankovics Antal ⁸⁴	15	Zichy Károly	132	Végh Péter	0
1787	Jankovics Antal	15	Zichy Károly	132	Végh Péter	0
1788	Jankovics Antal	16	Zichy Károly	133	Végh Péter	0
1788	Jankovics Antal	16	Zichy Károly	133	Végh Péter	0
1788	Jankovics Antal	16	Ürményi József ⁸⁶	0	Végh Péter	0
1789	Jankovics Antal	17	Ürményi József	0	Végh Péter	0
1789	Végh Péter ⁸⁴	0	Széchen Sándor ⁸⁷	0	Ürményi József ⁸⁷	0
1789	Végh Péter	0	Széchen Sándor	0	Ürményi József	0
1790	Végh Péter	0	Széchen Sándor	0	Ürményi József	0
1790	Végh Péter	0	Széchen Sándor	0	Ürményi József	0
1790	Végh Péter	0	Széchen Sándor	0	Ürményi József	0
1791	Végh Péter	0	Széchen Sándor	0	Ürményi József	0
1791	Végh Péter	0	Széchen Sándor	0	Ürményi József	0
1791	Végh Péter	0	Széchen Sándor	0	Ürményi József	0
1792	Végh Péter	0	Széchen Sándor	0	Ürményi József	0
1792	Végh Péter	0	Széchen Sándor	0	Ürményi József	0
1792	Végh Péter	0	Széchen Sándor	0	Ürményi József	0
1793	Végh Péter	0	Széchen Sándor	0	Ürményi József	0

Év	Tárnokmester	Főnemesi cím kora	Kamaraelnök	Főnemesi cím kora	Személynök	Főnemesi cím kora
1793	Végh Péter	0	Széchen Sándor	0	Ürményi József	0
1793	Végh Péter	0	Széchen Sándor	0	Ürményi József	0

Év	Nádor	Főnemesi cím kora	Országbíró	Főnemesi cím kora	Horvát bán	Főnemesi cím kora	Királyi udvari kancellár	Főnemesi cím kora
1794	Sándor Lipót főherceg		Zichy Károly	139	Erdődy János	229	Pálffy Károly	213
1794	Sándor Lipót főherceg		Zichy Károly	139	Erdődy János	229	Pálffy Károly	213
1794	Sándor Lipót főherceg		Zichy Károly	139	Erdődy János	229	Pálffy Károly	213
1795	Sándor Lipót főherceg		Zichy Károly	140	Erdődy János	230	Pálffy Károly	214
1795	Sándor Lipót főherceg		Zichy Károly	140	Erdődy János	230	Pálffy Károly	214
1795	helytartó		Végh Péter ^a	0	Erdődy János	230	Pálffy Károly	214
1796	helytartó		Végh Péter	0	Erdődy János	231	Pálffy Károly	215
1796	József főherceg		Végh Péter	0	Erdődy János	231	Pálffy Károly	215
1797	József főherceg		Végh Péter	0	Erdődy János	232	Pálffy Károly	216
1797	József főherceg		Végh Péter	0	Erdődy János	232	Pálffy Károly	216
1797	József főherceg		Végh Péter	0	Erdődy János	232	Pálffy Károly	216
1798	József főherceg		Végh Péter	0	Erdődy János	233	Pálffy Károly	217
1798	József főherceg		Végh Péter	0	Erdődy János	233	Pálffy Károly	217
1798	József főherceg		Végh Péter	0	Erdődy János	233	Pálffy Károly	217
1799	József főherceg		Végh Péter	0	Erdődy János	234	Pálffy Károly	218
1799	József főherceg		Végh Péter	0	Erdődy János	234	Pálffy Károly	218
1799	József főherceg		Végh Péter	0	Erdődy János	234	Pálffy Károly	218
1800	József főherceg		Végh Péter	0	Erdődy János	235	Pálffy Károly	219
1800	József főherceg		Végh Péter	0	Erdődy János	235	Pálffy Károly	219
1800	József főherceg		Végh Péter	0	Erdődy János	235	Pálffy Károly	219

Év	Tárnokmester	Főnemesi cím kora	Kamaraelnök	Főnemesi cím kora	Személynök	Főnemesi cím kora
1794	Végh Péter	0	Széchen Sándor	0	Ürményi József	0
1794	Végh Péter	0	Széchen Sándor	0	Ürményi József	0
1794	Végh Péter	0	Széchen Sándor	0	Ürményi József	0
1795	Végh Péter	0	Széchen Sándor	0	Ürményi József	0
1795	Végh Péter	0	Széchen Sándor	0	felsőbüki Nagy József ^a	0
1795	Majláth József ^a	10	Széchen Sándor	0	felsőbüki Nagy József	0
1796	Majláth József	11	Széchen Sándor	0	felsőbüki Nagy József	0
1796	Majláth József	11	Széchen Sándor	0	felsőbüki Nagy József	0
1796	Majláth József	11	Széchen Sándor	0	felsőbüki Nagy József	0
1797	Majláth József	12	Széchen Sándor	0	felsőbüki Nagy József	0
1797	Majláth József	12	Széchen Sándor	0	felsőbüki Nagy József	0
1797	Szentiványi Ferenc ^a	0	Széchen Sándor	0	felsőbüki Nagy József	0
1798	Szentiványi Ferenc	0	Széchen Sándor	0	felsőbüki Nagy József	0
1798	Szentiványi Ferenc	0	Széchen Sándor	0	felsőbüki Nagy József	0
1798	Szentiványi Ferenc	0	Széchen Sándor	0	felsőbüki Nagy József	0
1799	Szentiványi Ferenc	0	Széchen Sándor	0	felsőbüki Nagy József	0
1799	Szentiványi Ferenc	0	Széchen Sándor	0	felsőbüki Nagy József	0
1799	Szentiványi Ferenc	0	Széchen Sándor	0	felsőbüki Nagy József	0

Év	Tárnokmester	Főnemesi cím kora	Kamaraelnök	Főnemesi cím kora	Személynök	Főnemesi cím kora
1800	Szentiványi Ferenc	0	Széchen Sándor	0	felsőbüki Nagy József	0
1800	Szentiványi Ferenc	0	Széchen Sándor	0	felsőbüki Nagy József	0
1800	Szentiványi Ferenc	0	Széchen Sándor	0	felsőbüki Nagy József	0

Évszám	Haditanács elnöke	Főnemesi cím kora	Staatsrat tag	Főnemesi cím kora
1774	Hadik András ^m	11		
1775	Hadik András	12		
1775	Hadik András	12		
1775	Hadik András	12		
1776	Hadik András	13		
1776	Hadik András	13		
1776	Hadik András	13		
1777	Hadik András	14		
1777	Hadik András	14		
1777	Hadik András	14		
1778	Hadik András	15		
1778	Hadik András	15		
1778	Hadik András	15		
1779	Hadik András	16		
1779	Hadik András	16		
1779	Hadik András	16		
1780	Hadik András	17		
1780	Hadik András	17		
1780	Hadik András	17		
1781	Hadik András	18		
1781	Hadik András	18		
1781	Hadik András	18		
1782	Hadik András	19		
1782	Hadik András	19		
1782	Hadik András	19		
1783	Hadik András	20		
1783	Hadik András	20		
1783	Hadik András	20		
1784	Hadik András	21		
1784	Hadik András	21		
1784	Hadik András	21		
1785	Hadik András	22		
1785	Hadik András	22		
1785	Hadik András	22	Izdenczy József ^o	0
1786	Hadik András	23	Izdenczy József	0
1786	Hadik András	23	Izdenczy József	0
1786	Hadik András	23	Izdenczy József	0
1787	Hadik András	24	Izdenczy József	0
1787	Hadik András	24	Izdenczy József	0
1787	Hadik András	24	Izdenczy József	0
1788	Hadik András	25	Izdenczy József	0
1788	Hadik András	25	Izdenczy József	0

Évszám	Haditanács elnöke	Főnemesi cím kora	Staatsrat tag	Főnemesi cím kora
1788	Hadik András	25	Izdenczy József	0
1789	Hadik András	26	Izdenczy József	0
1789	Hadik András	26	Izdenczy József	0

Évszám	Haditanács elnöke	Főnemesi cím kora	Staatsrat tag	Főnemesi cím kora
1789	Hadik András	26	Izdenczy József	0
1790	Hadik András	27	Izdenczy József	0
1790	Hadik András	27	Izdenczy József	0
1790	Hadik András	27	Izdenczy József	0
1791			Izdenczy József	0
1791			Izdenczy József	0
1791			Izdenczy József	0
1792			Izdenczy József	0
1792			Izdenczy József	0
1792			Izdenczy József	0
1793			Izdenczy József	0
1793			Izdenczy József	0
1793			Izdenczy József	0
1794			Izdenczy József	0
1794			Izdenczy József	0
1794			Izdenczy József	0
1795			Izdenczy József	0
1795			Izdenczy József	0
1795			Izdenczy József	0
1795			Izdenczy József	0
1796			Izdenczy József	0
1796			Izdenczy József	0
1796			Izdenczy József	0
1797			Izdenczy József	0
1797			Izdenczy József	0
1797			Izdenczy József	0
1797			Izdenczy József	0
1798			Izdenczy József	0
1798			Izdenczy József	0
1798			Izdenczy József	0
1799			Izdenczy József	0
1799			Izdenczy József	0
1799			Izdenczy József	0
1800			Izdenczy József	0
1800			Izdenczy József	0
1800			Izdenczy József	0

JEGYZETEK

¹ Mivel a nádorokat az országgyűlésen választották, hivatalviselésük időpontja köztudomásúnak tekinthető. Esterházy Pál (1681.06.13–1713.03.24.), Pálffy Miklós (1714.10.14– 1732.03.24.), Pálffy János (1741.06.22–1751.03.24.), Batthyány Lajos (1751.05.11–1765.10.26.)

² Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: 1700.03.13. KK 25. kötet 271. Tisztségét 1703. szeptemberéig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 72.

³ Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: KK 27. kötet 16-17. Tisztségét 1713.01-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 72.

- ⁴ Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: 1713.01.06. KK 30. kötet 2-3. Tisztségét nádori kinevezéséig, 1714-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 72.
- ⁵ Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: 1714.10.15. KK 30. kötet 375. Tisztségét 1731.03.29-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 72.
- ⁶ Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: 1731.10.05. KK 36. kötet 619-620. Tisztségét 1741.06.22-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 72.
- ⁷ Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: 1741.06.22. MOL A57 Libri regi 39. kötet 387-389. Tisztségét 1748-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 73.
- ⁸ Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: 1748.05.13. KK 41. kötet 117-118. Tisztségét 1759.07.18-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 73.
- ⁹ Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: 1759.08.21. KK 162-164. Tisztségét 1765-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 73.
- ¹⁰ Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: 1765.04.27. KK 47. kötet 226-227. Tisztségét 1773.01.26-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 73.
- ¹¹ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1773.02.15. Tisztségét 1783.08.14-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 73.
- ¹² Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1783.08.14. Tisztségét 1786.12.21-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 73.
- ¹³ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1786.12.21. Tisztségét 1787.12.26-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 73.
- ¹⁴ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1788.12.18. Tisztségét 1795.07.21-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 73.
- ¹⁵ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1795.07.20 Tisztségét 1802.04.15-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 73.
- ¹⁶ Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: 1693.07.07. MOL A 57 Libri regii 23. kötet 52-53. Tisztségét 1703. októberig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 75.
- ¹⁷ Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: 1704.01.15. KK 27. kötet 25-27. Tisztségét 1731.10.05-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 75.
- ¹⁸ Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: 1731.12.24. MOL A57 36. kötet 641-642. Tisztségét 1733. februárjáig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 75.
- ¹⁹ Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: 1733.04.20. KK 37. kötet 53-54. Tisztségét 1741.06.22-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 75.
- ²⁰ Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: 1742.10.05. KK 39. kötet 363-364. Tisztségét 1756.03.15-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 75.
- ²¹ Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: 1756.09.26. KK 44. kötet 209-211. Tisztségét 1783.05.15-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 76.
- ²² Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1783.07.11. Tisztségét 1785 áprilisáig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 76.
- ²³ Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: 1785.05.06. KK 53. kötet 223. Tisztségét 1790 márciusáig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 76.
- ²⁴ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1790.03.21. Tisztségét 1806.03.24-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 76.
- ²⁵ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1696.02.20. Tisztségét 1705.05.10-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 99.
- ²⁶ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1706.09.27. Tisztségét 1723.09.11-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 99.
- ²⁷ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1725.02.14. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 99. Tisztségét rendkívül rövid ideig viselte.
- ²⁸ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1725.02.21. Tisztségét 1725.09.01-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 99.
- ²⁹ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1725.09.25. Tisztségét 1732.03.28-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 99.
- ³⁰ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1733.05.01. Tisztségét 1746.04.08-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 99.
- ³¹ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1746.07.26. Tisztségét 1758.03.15-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 99.
- ³² Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: 1758.03.16. KK 44. kötet 493-494. Tisztségét 1762.11.27-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 99.

- ³³ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1762.11.29.Tisztségét 1785.11.07-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 99.
- ³⁴ Kinevezési irata a Királyi könyvekben: 1787.03.12. MOL A57 54. kötet 38. Tisztségét 1807.11.20-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 99.
- ³⁵ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1693.04.07.Tisztségét 1704.01.15-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 81.
- ³⁶ Kinevezési irata a Királyi könyvekben: 1706.11.07. KK 27. kötet 162-164. Tisztségét 1739-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 81.
- ³⁷ Kinevezési irata a Királyi könyvekben: 1739.05.09. KK 38. kötet 219.Tisztségét 1746.08.02.-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 81.
- ³⁸ Kinevezési irata a Királyi könyvekben: 1746.08.03. KK 40. kötet 359-360. Tisztségét 1754 augusztusáig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 81.
- ³⁹ Kinevezési irata a Királyi könyvekben: 1755.11.24. KK 43. kötet 648-649. Tisztségét 1759.08.21-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 81.
- ⁴⁰ Kinevezési irata a Királyi könyvekben: 1759.08.21. KK 45. kötet 170. Tisztségét 1782-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 81.
- ⁴¹ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1782.10.18.Tisztségét 1783.08.14-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 81.
- ⁴² Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1783.08.14.Tisztségét 1786.12.21-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 81.
- ⁴³ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1786.12.21.Tisztségét 1789-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 81.
- ⁴⁴ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1789.04.27.Tisztségét 1795.07.21-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 81.
- ⁴⁵ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1795.07.23.Tisztségét 1797-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 81.
- ⁴⁶ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1797.10.21. Ezt az adatot Praznovszky Mihály cikke is megerősíti. Praznovszky Mihály: Egy nógrádi jómódú köznemesi család, a Szentiványiak gazdálkodása a XIX. század első felében. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve 8 (1982) 134. Tisztségét 1802.04.16-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 81.
- ⁴⁷ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1709.12.24.Tisztségét 1718.10.01.-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 111.
- ⁴⁸ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1720.05.16. Tisztségét 1748.07.14-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 111.
- ⁴⁹ Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: 1748.05.13. KK 41. kötet 120. Tisztségét 1771.12.01-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 111.
- ⁵⁰ Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: 1772.02.17. KK 49. kötet. Tisztségét 1782-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 111.
- ⁵¹ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1782.05.21. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 111.
- ⁵² Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1782.10.18. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 111.
- ⁵³ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1783.08.14. Tisztségét 1785.05.06-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 111.
- ⁵⁴ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1785.08.11. Tisztségét 1786.12.21-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 111.
- ⁵⁵ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1786.12.21. Tisztségét 1788-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 111.
- ⁵⁶ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1788.12.18. Tisztségét 1789-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 111.
- ⁵⁷ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1789.08.24. Tisztségét 1808.11.05-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 111.
- ⁵⁸ Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: 1699.06.22. KK 24. kötet 562. Tisztségét 1707-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 108.
- ⁵⁹ Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: 1708.03.31. KK 27. kötet 385-386. Tisztségét 1723-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 108.

⁶⁰ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1723. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 108.

⁶¹ Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: 1724.02.24. MOL A57 34. kötet 424-425. Tisztségét 1731-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 108.

⁶² Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: 1731.10.18. KK 36. kötet 620-621. Tisztségét 1748-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 108.

⁶³ Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: 1748.05.15. KK 41. kötet 137-138. Tisztségét 1762-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 108.

⁶⁴ Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: 1762.12.20. KK 46. kötet 152-3. Tisztségét 1765.05.01-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 108.

⁶⁵ Kinevezési irata a Királyi Könyvekben: 1765.04.27. KK 47. kötet 209. Tisztségét 1779-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 108.

⁶⁶ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1779.04.26. előtti. Tisztségét 1789.04.27-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 108.

⁶⁷ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1789.08.24. Tisztségét 1795-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 108.

⁶⁸ Kinevezési irata nem található a Királyi Könyvekben, így Fallenbüchl adatát fogadjuk el: 1795.07.30. Tisztségét 1801.12.25-ig töltötte be. Fallenbüchl Főméltóságok i.m. 108.

⁶⁹ Hadik András 1774–1790 között volt a Haditanács elnöke. *Oskar Regele*: Der Österreichische Hofkriegsrat, 1556–1848. Wien 1949.

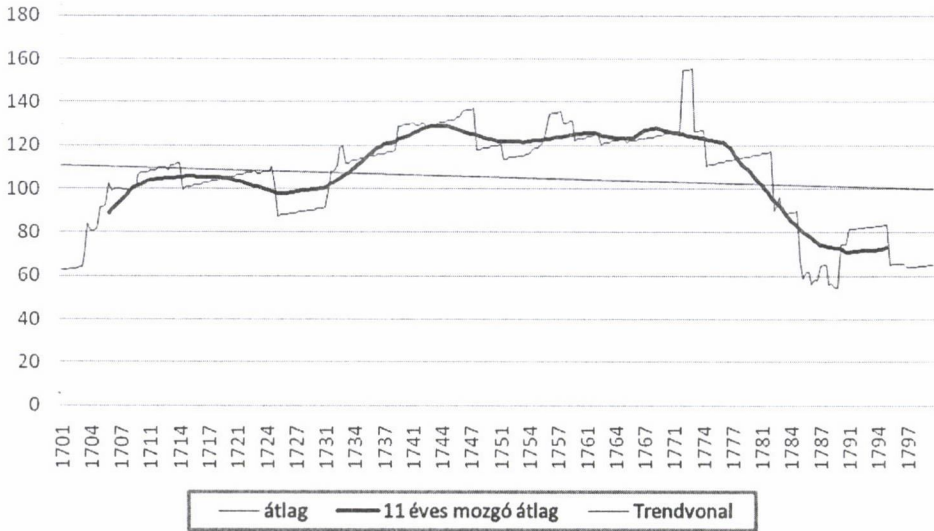
⁷⁰ Izdenczy József 1785–1800 között volt a Staatsrat tagja. *Strada Ferenc*: Izdenczy József, az Államtanács első magyar tagja. Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 10 (1940) 57–59.

2. táblázat: 18. századi főméltóságok főnemesi címének datálása

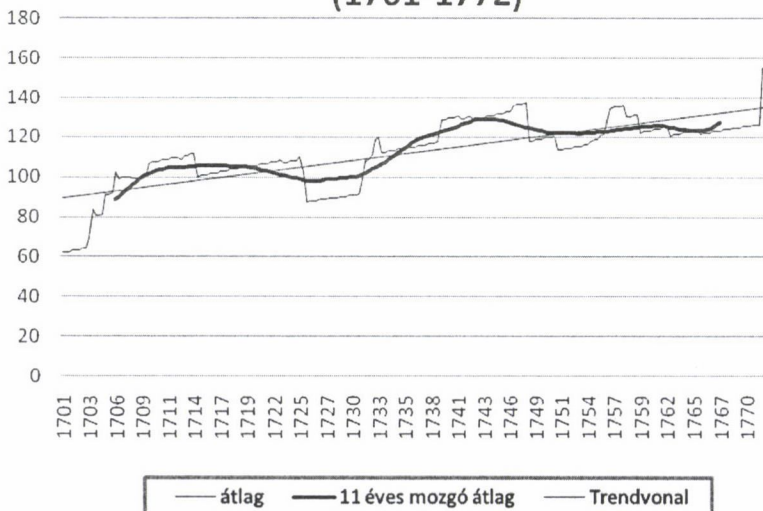
Arisztokrata család	Címszerzés éve	Forrás
Nádasdy Lipót, Ferenc	1541	MOL E 148, Neo-regestrata acta, Fasc. 623. No. 1. (Pálffy Géza szíves közlése.)
Erdődy György, Sándor, László, György, János, József	1565	<i>Pálffy Géza</i> : A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp. 2010. 168.
Draskovich János	1567	KK 3. kötet 890.
Pálffy Miklós, János, Miklós kancellár-országbíró, Károly	1581	<i>Nagy Iván</i> : Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. CD-ROM, rekord: 31394
Illésházy Miklós, József	1587	KK 4. kötet 483–484.
Csáky János, József	1605	Arisztokrata adatbázis internet: http://archivum.piar.hu/arisztokrata 2009. július 10. Az adatbázis a Péter Katalin témavezetésével, Benda Borbála, Horn Ildikó és Koltai András részvételével folyó kutatás eredményeit összegzi. (A Csákyak esetében az adatbázis nem említi rangemlést. Az 1605-ös évszám terminus ante quem, ekkor ugyanis grófként hívták meg Csáky Istvánt a diétára.)
Esterházy Pál, József, Ferenc	1613	<i>Pálffy Géza</i> : Pozsony megyéből a Magyar Királyság élére. Karrierlehetőségek a magyar arisztokráciában a 16–17. század fordulóján (Az Esterházy, a Pálffy és az Illésházy család felemelkedése). Századok 143. (2009: 4. sz.) 873–874.
Esterházy Imre	1619	Arisztokrata adatbázis
Batthyány Ádám, Lajos, Károly	1630	Arisztokrata adatbázis vö. <i>Pálffy Géza</i> : A Batthyány család a törökellenes határvédelemben a XVI–XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények 122. (2009: 2. sz.) 321–356.
Zichy Károly	1655	Arisztokrata adatbázis
Koháry István	1681	KK 17. kötet 189–190.
Klobusiczky Ferenc	1692	KK 21. kötet 306–308.
Horváth-Simonchich János	1700	KK 25. kötet 362–364.

Arisztokrata család	Címszerzés éve	Forrás
Balassa Ferenc	1721	KK 33. kötet 442-446.
Száraz György	1731	KK 36. kötet 587-591.
Grassalkovich Antal	1732	KK 36. kötet 762-767.
Hunyady László	1753	<i>Nagy Iván: Magyarország családai, rekord: 15662</i>
Fekete György	1758	KK 45. kötet 51-55.
Koller Ferenc	1758	KK 45. kötet 93-102.
Hadik András	1763	KK 46. kötet 347-352.
Niczky Kristóf	1765	KK 47. kötet 323-327.
Jankovics Antal	1772	KK 49. kötet 204-206.
Szvetics Jakab	1780	KK 51. kötet 217-220.
Majláth József	1785	KK 53. kötet 249-258.

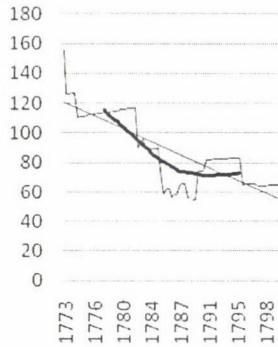
1. ábra
A főméltóságok főnemesi címének átlagos kora
(1701-1800)

2. ábra
A főméltóságok főnemesi címének átlagos kora
(1701-1772)

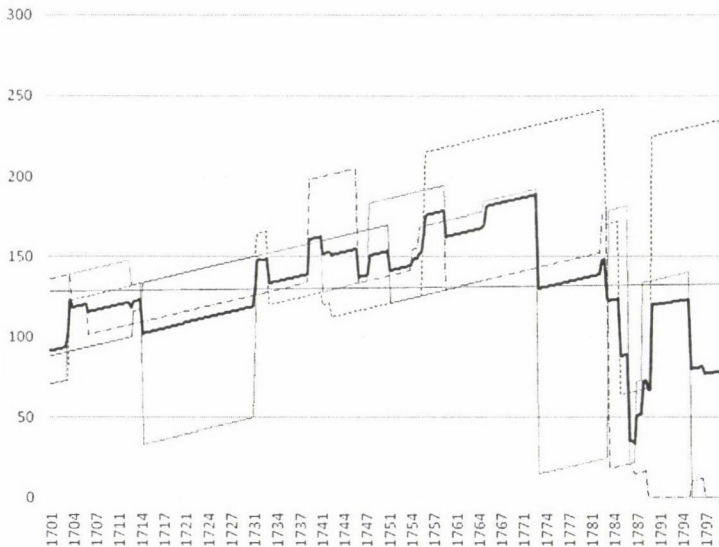

3. ábra
A főméltóságok főnemesi címének átlagos kora (1773-1800)

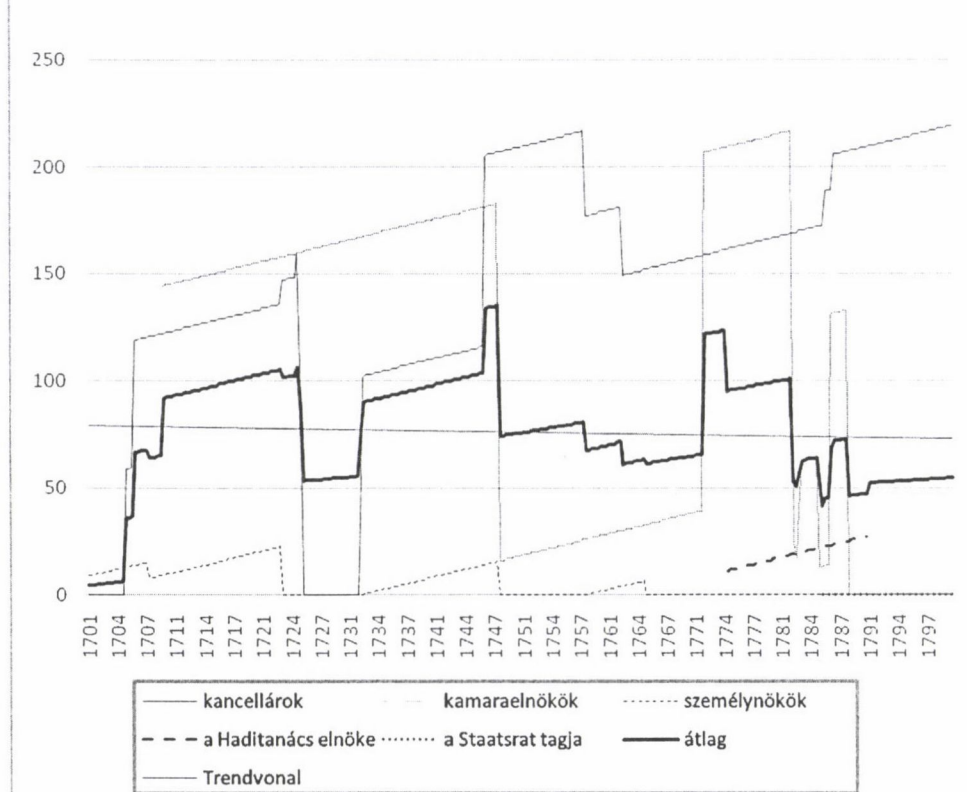
— 11 éves mozgó átlag — átlag — Trendvonal

4. ábra
Egyes főméltóságokat betöltő hivatalviselők főnemesi címének kora (1701-1800)

— nádorok — országbírák — horvát bánok
 - - - tárnokmesterek — átlag — Trendvonal

5. ábra
 Egyes főméltóságokat betöltő hivatalviselők
 főnemesi címének kora (1701-1800)

HELYREIGAZÍTÁS

A Századok 2010. évi 3. számának tartalomjegyzékében *Hudi József* könyvének ismertetőjéül *Petrás Évát* tüntették fel *Pintér Márta Zsuzsanna* helyett. Ugyanígy tévedtünk az „E számunk munkatársai” összeállításánál is. Az ismertetést, mint azt a recenzió végén helyesen írtuk, *Pintér Márta Zsuzsanna* írta. Mindkettőjüktől elnézést kérünk.

TÖRTÉNETI IRODALOM

DEJINY EURÓPSKEHO STREDOVEKU. I. RANÝ STREDOVEK. OD 5. STOROČIA DO POLOVICE 11. STOROČIA

Vincent Múcska – Miroslav Daniš – Zuzana Ševčíková

Vydavateľstvo Michala Vaška, Prešov 2006. 390 o.

AZ EURÓPAI KÖZÉPKOR TÖRTÉNETE. I. KORA KÖZÉPKOR. AZ 5. SZÁZADTÓL A 11. SZÁZAD KÖZEPÉIG

Néhány évvel ezelőtt, 2006-ban jelent meg a háromkötetesre tervezett szlovákiai egyetemi–főiskolai egyetemes történeti tankönyv első kötete. A tankönyvek összeállítása az egyetemek hagyományos feladatai közé tartozik, ennek ellenére a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsésztudományi Kara Világtörténeti Tanszékének (*Katedra všeobecných dejín*) munkaközössége most először vállalkozott erre. Ennek több oka van. Az eddigi egyetemi hallgatói generációk a szlovák felsőoktatási intézményekben is sokszor cseh nyelvű tankönyvekből tanultak. E tankönyvek legújabb változatai is még a volt közös állam idejéből származnak. Annak ellenére, hogy a csehszlovák történelemtudományt a marxista világnézet lényegesen jobban áthatotta, mint a magyarországit, az említett tankönyveken ez meglepő módon nagyon kevésbé érezhető. Ezért is, valamint amiatt, hogy a legfiatalabb változatok is már néhány évtizeddel ezelőtt készültek, itt volt az ideje az újabb összefoglalásnak. További ok volt, hogy a tankönyvek a gyorsan elhasználódó tárgyak közé tartoznak. A volt „közös” tankönyvek beszerzése pedig évről évre egyre nagyobb kihívást jelentett a hallgatók számára. Fontos tényező volt emellett, hogy bár a cseh nyelvű szakirodalom továbbra is alapvető a szlovákiai tudományosságban, itt volt az ideje, hogy a szlovák hallgatók végre anyanyelvükön is hozzáférhessenek alapvető tananyagokhoz. Végül, de nem legutolsósorban, presztizsok is közre játszottak a tankönyv elkészítésében. Egy ilyen jellegű átfogó munka elkészítése nagy kihívás még a teljesen felkészült szakemberek számára is, illetve szükség van megfelelő intézményi háttérre. Mindaddig, ahogy azt említettük, az ilyen feladatot a „cseh fél” vállalta magára. Napjainkban, mintegy másfél évtizeddel az önálló szlovák állam megalakulása után, már itt volt az ideje, hogy szlovák szakemberek is letegyenek az asztalra egy enciklopédikus jellegű monográfiát, demonstrálva a szlovák történelemtudomány lehetőségeit, szakmai felkészültségét és perspektíváit.

A tankönyv megírását a tanszék három munkatársa vállalta fel. A tanszékvezető *Miroslav Daniš* docens kelet-európai kérdésekkel foglalkozik, *Vincent Múcska* adjunktus a korai középkor szakértője, *Zuzana Ševčíková* docens pedig kultúrtörténész.

Egy összefoglaló, enciklopédikus jellegű (tan)könyv elkészítése számos probléma elé állítja íróit. A legnagyobb kihívás a terjedelem, mi kerüljön bele, illetve mi maradjon ki belőle. Ebben a kérdésben valóban jó kompromisszumos megoldás született. A tankönyv kilenc fő történeti–földrajzi egység leírására tagolódik: a népvándorlás és a germán államok kialakulása; a szlávok letelepedése és államalapításai; a kelet-európai nomád népek; a normann expanzió és skandináv államok létrejötte; az iszlám terjeszkedése; a dél- és kelet-európai államok kialakulása, Bizánc korai évszázadai; a Frank Birodalom; korai német államok kialakulása; a Pápai Állam és missziós tevékenysége. Ez egyes fejezetekben helyet kapnak jog-, társadalom-, kultúr- és gazdaságtörténettel foglalkozó alfejezetek. A fő részeken kívül egy bevezető tanulmány a korszak periodizációjával foglalkozik, a kötetet pedig egy külön gazdaságtörténeti rész zárja. A szövegtörzs mintegy 324 oldal tesz ki.

A nemzeti történészcsoporthoz gyakran kerülnek abba a csapdába, hogy szintetizáló feldolgozás esetén is nagyobb súlyt fektetnek saját történelmük bemutatására. Ebben a könyvben ilyenről szó sincs. Samo birodalmával másfél, Nagymoráviával szűk két oldal foglalkozik. Nem több tehát, mint amekkora történelmi szerepe volt a többi kortárs államalakulathoz képest, illetve amennyi hely jut számára a többi téma arányát tekintve.

Tankönyvek esetében a következő problémát az jelenti, mennyi adat kerüljön bele a szövegbe. Egy történelemtudományról ez első sorban az évszámok mennyiségét jelenti. A szerzők ebben

az esetben is megtalálták a megfelelő arányt. Nem töltik meg a könyvet dátumokkal, olykor néhány oldalon keresztül nem szerepel egy sem, de ahol erre szükség van, több is található. A szak kifejezéseket megmagyarázzák, bővítet mondatban, szinonimával vagy ritkán lábjegyzetben. Ez utóbbit egyébként csak erre a célra használják. A kiemelések esetében csupán dőlt betűket alkalmaz. A könyv rövidítéseket nem tartalmaz.

Egy tankönyv esetében fontos a módszertani háttér is. Ahogy ez erről már szó volt, a szerzők nem adathalmazt kívántak a diákoknak adni, hanem olvasmányos formában magyarázni. Ez nem csak a hallgatók számára jelent modernebb megközelítést, hanem a laikus olvasók számára is megkönnyíti a használatot. Az olvasmányosság, a mindig összefüggő szöveg, csak tovább növeli a könyv értékét. A történelemoktatásban kiválóan használható az összefüggésekre való rámutatás. E módszertani megoldást a szerzők akár többször is használhatták volna. Érdemes kiemelni azt is, hogy a könyv végi regiszter pontos és átfogó. A szöveg természetesen szakmai jellegű, azaz igényel azért bizonyos háttérismeretet.

Egy történelemtankönyv térképek nélkül használhatatlan. Ezekből tizenkét darab található a könyvben. Ez természetesen kevés, de arra elég, hogy ha az olvasó éppen nem tud egy történelmi atlaszhoz hozzáférni, legyen valamilyen elképzelése az adott korszakról. Több térkép inkább feleslegesen megnövelte volna a terjedelmet. A mai technikai lehetőségek mellett talán meg lehetett volna oldani, hogy ezek színesek legyenek. A könyv egy mellékletet tartalmaz, az uralkodók és a pápák jegyzékét.

A kötet szakirodalmat ez egyes fejezetek elején tüntet fel. Ezek esetében csak rövid válogatásról van szó, viszont sok idegen nyelvű, esetenként több évtizeddel ezelőtt megjelent könyvet is felsorol. Van olyan eset, hogy a cseh kiadás helyett a németet tünteti fel. Annak ellenére, hogy a bevezetőben a szerzők kijelentik, hogy mindig helyben is hozzáférhető könyveket válogattak ki, bizonyos esetben kérdéses, hogy egy szlovákiai egyetemista érdeklődése esetén valóban hozzá tudna-e férni a megadott kötetekhez. A teljes szakirodalom megismeréséhez sajnos várni kell majd a harmadik kötet megjelenéséig.

Ami a munka szakmai tartalmát illeti, gyakorlatilag bármely történelemszűkhely felvállalható a könyvet. Mentés bármiféle részleghajlástól. Ez — hangsúlyozandó — kimondottan érezhető a hun vagy a magyar történelem tárgyalásánál. Az ilyen összefoglaló munkák esetében teljesen természetes, hogy a szerző az egyes problémák tárgyalásánál a saját nézőpontját, illetve a szerinte legelfogadottabb véleményt adja közre. A magyar(országi) olvasó azért találkozhat olyan információkkal vagy interpretációkkal, amelyek esetében a magyar történelemtudomány hagyományosan más állásponton van. A 83. és 202. oldalon lévő térkép a szlávok 6–7., illetve 9–10. századi állapotát mutatja be. Számunkra kérdéses, hogy helyes-e ezekben a korszakban dákorománokat jelezni a Déli- és Keleti-Kárpátok közé. Az említett térképek a vlachokat külön jelzi Macedónia vidékén. Mindezekről eltekintve azonban a könyv igen kiegyensúlyozott.

Annak ellenére, hogy ez a munka az első ilyen vállalkozás szlovák történészek részéről, minden szempontból sikeresnek mondható. Bár tankönyvnek készült, említett jó tulajdonságainak köszönhetően valóban alkalmas arra, hogy nem szakmai érdeklődő számára is kiváló olvasmány legyen. Napjainkban, amikor egyre nagyobb az igény egy közös szlovák–magyar történelemtankönyv elkészítésére, illetve egymás múltjának jobb megismerésére, ez a könyv valóban alkalmas arra, hogy más nemzetiségű diákok is kezükbe vegyék, esetleg akár még magyar fordításban Magyarországon is. Bár ebben az esetben nem a közös múlt feldolgozásáról van szó, mégis hasznos és szükséges a szlovák történészek más irányú munkáinak megismerése is.

Horbulák Zsolt

Gecsényi Lajos

GAZDASÁG, TÁRSADALOM, IGAZGATÁS.

Tanulmányok a kora újkor történetéből

Szerk. Katona Csaba

Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr Megyei Jogú Város Levéltára,
Győr, 2008. 497 o.

A tavaszi könyvünnepek — könyvfesztivál, ünnepi könyvhét — alkalmával a sajtóban és a médiában rendre előbukkan a probléma: vajon kevés vagy sok könyv jelenik meg Magyarországon? Ha szűkebb szakmánk viszonyait tekintve próbálunk válaszolni a kérdésre, akkor sokszor

elbizonytalanodunk. Egyrészt bizonyosan túl sok, hiszen nem győzzük követni, nemhogy olvasni az egymás után sorjázó monográfiákat, a konferencia-kötetek, emlékkönyvek vagy tanulmánykötetek írásait, másrészt pedig bizonyosan kevés, hiszen egy sor olyan könyv nem jelenik meg, amelyeknek napvilágot kellene látnia.

Gecsényi Lajosnak, a Magyar Országos Levéltár volt főigazgatójának, az MTA Történettudományi Intézete osztályvezetőjének vaskos tanulmánykötete megjelenésével ez a *desiderata*-lista csökkent egy tétellel: a szerző 26 tanulmányát majd' félezer oldalon összegyűjtő könyv végre oka fogyottá tette a szerző elszórtan, sokszor alig hozzáférhető vidéki kiadványokban és emlékkönyvekben megjelent írásai utáni „hajtóvadászatot”, a fénymásolatokkal való küszködést és a „még mindig hiányzik valami” reménytelenségével való keresgélést. Arra a kérdésre, hogy miért szerepelt szinte minden kora újkorral foglalkozó kolléga virtuális hiánylistáján ez a kötet, mindannyian tudunk felelni, akik a címben megjelölt három szakterület valamelyikével foglalkozunk: a dolgozatok megkerülhetetlenek a kutatásban és az egyetemi oktatásban egyaránt.

A kötet tanulmányai nem tematikus blokkokban, hanem a szerzetetés időrendjében követik egymást: a 26 dolgozat az 1972 és 2003 közötti három évtized terméke, tehát (ugyan nem lezárt) életmű-kötettel van dolgunk. A tematikus eligazítást a kötet címe hivatott elősegíteni, amely első látásra igencsak általánosnak tűnik, de a mű alaposabb tanulmányozása mindenkit meggyőzhet: igazából nagyon pontos a megjelölés, hiszen e három kulcsfontosságú részdiszciplína (a gazdaságtörténet, a társadalomtörténet és az igazgatástörténet) kora újkori történetéhez kapunk alapvető és továbbgondolásra, kutatásra inspiráló szempontokat. Fontos hangsúlyozni: a kötet a szerző egyébként korszakokon és témakörökön átívelő munkásságának kifejezetten a válogatás tárgyához tartozó eredményei között sem törekszik a teljességre, nyilván elsősorban terjedelmi okok és tartalmi átfedések miatt. Nem szerepel a gyűjteményben a szerző egyetemi szakdolgozata alapján publikált első tanulmánya Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodásáról (1966), sem pedig a tiszántúli és erdélyi kereskedők nürnbergi kapcsolatairól (1981) szóló dolgozat. Kimaradt több győri vonatkozású tanulmány, köztük a győri katonák és polgárok kapcsolatairól 1984-ben és a győri puszták gazdálkodásáról és társadalmi mobilitásáról 1994-ben közzétett írások. Nem közli a kötet a szerző bibliográfiáját sem, az ugyanis Kis Péter összeállításában hozzáférhető a Fons folyóirat 2002. évi kötetében, amely a 60 esztendő Gecsényi Lajos köszöntésére írott tanulmányokat tartalmazza.

A kötet tartalma a címnek megfelelően három jól különválasztható részre tagolható: 12 (13) írás tárgyalja Győr 16–17. századi történetét, 5 (6) dolgozat hivataltörténettel és köznemesség-történettel foglalkozik, végül 9 tanulmány a kora újkori kereskedelem bonyolult világába kalauzolja az olvasót. Akár az írások futólagos szemléjével vagy csak a lábjegyzetek alapján is könnyen belátható: a kötet tanulmányai mindhárom témakörhöz alapvető újdonságokkal, számos ismeretlen adattal, új levéltári forrás megszoalattatásával járulnak hozzá. A szerző (ha az *Österreichisches Staatsarchiv* négy önálló egységét egyetlen intézménynek számoljuk) összesen 25 gyűjtőhely dokumentumait használta. A kötet végén elősorolt levéltárak között a kutatók által leginkább látogatott központi archívumok mellett olyan kis és eleddig alig vagy inkább egyáltalán nem ismert levéltárak (pl. a komáromi városi levéltár vagy kisebb ausztriai kolostori és városi gyűjtemények) is felbukkannak, amelyek „felfedezése” egyértelműen Gecsényi Lajos érdeme. Emellett a hosszú éveken át bécsi levéltári delegátusként dolgozó szerző igen tekintélyes mennyiségű osztrák és német szakirodalmat mozgósít, amelyet itthon csak kevesen forgattak, egy részüket pedig a magyarországi kutatás egyáltalán nem ismeri. A kötet tartalmi sokszínűségét kimeríteni egy rövidre szabott ismertetésben aligha lehet, csupán arra szeretnék rámutatni, hogy a szerző ebben a három nagy témakörben milyen főbb eredményekkel gazdagította tudásunkat.

A könyv legnagyobb blokkja a Győr történetével foglalkozó írásokat tartalmazza, ami magyarázatát az ilyen irányú érdeklődésen túl nyilván a szerző győri levéltárosi múltjában, a hivatali munka melletti folyamatos kutatásban leli. A dolgozatok futólagos áttekintéséből is rögtön szembetűnik: ezek a tanulmányok egymás mellé helyezve egy tematikailag súlyozott várostörténeti korszak-monográfiát vagy annak legalábbis vaskos részét adják ki.

A magyar várostörténet-írás az elmúlt bő félszázadban számos kiváló történész (többek között Mályusz Elemér, Szűcs Jenő, Bácskai Vera, Kubinyi András és Granasztói György) kutatásai nyomán tisztázta a középkori magyar városfejlődés legfontosabb értelmezési kereteit, mindenekelőtt a funkcionális város-modell és a városhálózati elemzés alapelveit. Ezeknek a vizsgálatoknak a kora újkorra történő továbbvitelével kevesen kísérleteztek, de a három országterület és ezzel együtt a párhuzamosan egymás mellett létező városhálózatok, valamint a kezelhetetlenül szét-

esővé váló forrásanyag miatt a vizsgálatokat azzal a szisztematikussággal folytatni, amellyel Kubinyi András a várostipológiáját felépítette, gyakorlatilag lehetetlennek bizonyult. Erre a nehézségre Szakály Ferenc híres könyvének (Mezőváros és reformáció) prologusa és epilógusa, illetve annak kritikai fogadtatása egyértelműen rávilágít. Más módszerekre van tehát szükség a 16–17. század vizsgálatához, mégpedig tudatosan kiválasztott mintákon belüli mélyfúrásokra, egyes várostípusok pontos meghatározására és ennek segítségével egy várostipológia kialakítása, amit majd követhet egy vagy több városálózat rekonstrukciója.

Ebben a perspektívában Gecsényi Lajos győri tanulmányai nagyon fontos lépcsőfokot jelentenek: meghatározzák egy sajátos kora újkori várostípus, az erődváros magyarországi és nemzetközi sajátosságait, és Győr példáján komplex módon bemutatják működését. A szerző először tisztázza az erődváros fogalmát: állami ösztönzésre, a védelmi rendszer részeként létrejött, komplex, a határvédelemmel összefüggő funkciókat ellátó, fallal körülvett és egybeépült vár–város, amelynek ugyanakkor a hagyományos városi funkciói és városképző erői is megmaradtak. Bemutatja a nyugat-európai analógiákat és a magyarországi példákat (Győr, Komárom, Szatmár, Érsekújvár és részben Kassa), tisztázza az alapvető különbségeket a kétsejtű végvárváros és az egységes erődváros között (A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez. Az erődváros megjelenése, 213–228.). Győr a püspöki várból és a káptalani mezővárosból a Bécs védelmében betöltött kiemelkedő hadászati jelentősége miatt az 1540-es évektől kezdve alakult át erődvárossá: olasz rendszerű erődként megkezdték komplex erődítését, nagyszámú katonaságot telepítettek falai közé, megszervezték a főkapitányi központot, kisajátították a püspökvárat és a káptalani épületek egy részét stb. (Győr 1526 után, 25–52.; Győr középkori helyrajzáról. Adatok és kérdőjelek, 115–132.; Győr erődváros kiépítése a 16. század második felében, 445–452.).

Gecsényi a magyarországi viszonylatban talán a legtipikusabb erődvárosnak számító győri példán mutatja be mélyfúrások segítségével ennek a sajátos várostípusnak a működését. Nyomon követi az erődváros kialakulásával járó társadalmi változásokat, vizsgálja a régi lakosok és az új betelepülők viszonyát, a többnemzetiségű katonaság és a mezővárosi polgárság egymás mellett élését, az elkülönülő joghatóság (főkapitány és seregbírók, illetve földesúr és mezővárosi magisztrátus) alatt élő társadalmi csoportok közötti konfliktusokat (Gazdasági és társadalmi változások Győrött a 16–17. század fordulóján, 71–90.; Városi önkormányzat a XVII. században Győrött, 133–164.; A véguári harcok taktikája. Török lesvetés Győr alatt 1577-ben, 325–337.).

A szerző egyébként is erős kereskedelem-történeti érdeklődése Győr vizsgálatok sem lankadt: fontos dolgozatban ismerteti a város jelentős áruközvetítő központtá válását, az itáliai és német-osztrák kereskedők és faktorai megjelenését a városban, a kereskedőtársaságok alapítását. Bemutatja a felemelkedő kereskedő- és tőzsércsaládokat: közülük került ki a városi vezetőréteg; gazdasági-társadalmi szempontból is fontos rokoni kapcsolatok szövődtek közöttük, tulajdonképpen kisebb klánok alakultak ki (ezeket hívja a mediterrán várostörténet *casatáknak*); meggazdagodva nemességét szereztek; az egyházi pályára került személyek jelentős karriert futottak be, mint Lépes Bálint nyitrai és Dallos Miklós győri püspökök (a fenti dolgozatokon kívül: Győr kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVII. században, 255–270.). A katonaság jelenléte a kézműiparra is jótékony hatással volt: a sokirányú igények kielégítése érdekében a városban a 17. században 19 céh működött (Győri céhek a XVI. század második és a XVII. század első felében, 91–114.). A szerző önálló tanulmányokban vizsgálja a mezőgazdasági termelés, különösen a szőlőművelés helyi sajátosságait, illetve a város körüli kertek jelenségét (Adatok a Győr környéki szőlőművelés történetéhez a XII–XVII. században, 191–212.; Győr határa a XVI–XVII. században. Kertek az erődváros körül, 433–443.).

A kötetben tárgyalt változások részben gyengítették ugyan a városi fejlődést, mindenképp a katonai igazgatás és a katonaság túlsúlya miatt, más oldalról viszont éppen hogy erősítették azt, főleg az erőteljesebb önszerveződéssel és a város gazdasági, mindenképp kereskedelmi súlyának növekedésével. A szerző az általa készített vármegyei jegyzőkönyv-regesztákra építve önálló tanulmányban mutatja be a vármegyei közigazgatást és tisztikart a 17. században, a városi és vármegyei hivatali elit összefonódásait, illetve Győr megye népességi és gazdasági viszonyait a törökök kiűzése utáni évtizedekben (Győr vármegyei közigazgatása és tisztikara a XVII. században, 165–190.; Győr megye gazdasági-társadalmi helyzetének néhány kérdése a XVII–XVIII. század fordulóján, 53–69.). A 12 (igazából 13) győri tanulmány egymás mellé téve az erődváros 16–17. századi gazdaság-, társadalom- és igazgatástörténetének rendkívül adatgazdag, az általános magyar és nemzetközi kontextusban elhelyezett szintézisét nyújtja, pontosan azt tehát, amit a kötet főcíme ígér.

A második tematikus egységet a hivatal- és köznemesség-történeti dolgozatok, szám szerint 5 (a Győr vármegyei tisztviselőkről szóló írással együtt 6) tanulmány jelenti. A 16–17. századi

hivatalviselő és katonáskodó köznemesség társadalom- és igazgatástörténeti vizsgálata nem tekinthet messzi múltra vissza. A nem túlságosan nagyszámú előzmény után az elmúlt években elsősorban Dominkovits Péter dolgozatai foglalkoztak ennek a politika- és társadalomtörténeti szempontból meghatározó rétegnek a vizsgálatával. Gecsényi itt közölt hat tanulmánya a téma módszertanilag és tematikailag is hatféle megközelítését nyújtja: vizsgálja a képzést, esettanulmányként bemutat egy családot és egy személyt, nyomon követi a két meghatározó pályatípus, a kamarai és vármegyei igazgatás szintjeit.

Az első vonatkozó tanulmány a protestáns és katolikus iskolarendszer határán álló bécsi tartományi iskola történetét mutatja be, és (elsősorban az adósságeggyezékek alapján) 42 magyar diákot azonosít az 1565 és 1592 közötti évtizedekből, vagyis a Magyar Királyság történetének egy viszonylag „iskola nélküli” időszakából. A diákok zöme királysági és királysági kapcsolattal rendelkező személy kivételével — a végvárak, vármegyék és főurak szolgálata jellemezte (*Magyar diákok a bécsi tartományi iskolában a 16. század második felében*, 241–254.). A két esettanulmány közül a korábbi egy nyugat-magyarországi köznememesi családot mutat be. A Falussyak három generációja főúri familiárisként emelkedett folyamatosan a társadalmi ranglétrán, ami előnyös házasságokkal, anyagi gyarapodással, bővülő és több megyén átívelő rokoni kapcsolatrendszerrel együtt (*Egy köznememesi család a 17. században. A Falussyak*, 309–323.). A másik dolgozat főszereplője, Nagyváthy Ferenc a hőskor tipikus figurája, a korai „hivatásos” hivatalnok prototípusa, aki a humanista főpap-kancellár, Oláh Miklós környezetéből került állami szolgálatba és vált pénzügyigazgatási szakemberré (*Egy kamarai tisztviselő a XVI. században. Nagyváthy Ferenc*, 401–407.).

A genealógiai és biográfiai mélyfúrásoknak a prozopográfiai vizsgálatok adnak távlatokat: egy-egy dolgozat veszi górcső alá a Magyar Kamara vezetőit 16. században és a Szepesi Kamara tisztviselőit a 17. század második harmadában. A kora újkori jogtudó értelmiség vizsgálata mindenekelőtt arra a tényre mutat rá, hogy a sokat emlegetett Vitnyédy-jelenség korántsem egyedülálló, hiszen a kamarai hivatalokban egy jól képzett, olykor irodalmilag is művelt szakértőgárda működött. Az 1528-ban megszervezett Magyar Kamara vezetőinek és magyar tanácsosainak rekrutációja világosan igazolja a fenti megállapítást: ez a szakember-elit jórészt humanista főpapok környezetéből, egyetemet járt kancellistákból, német tanácsosokból, a bírósági szervezetből kiemelt köznemesekből és ritkábban vármegyei nemesekből verbuválódott. A kamarai tisztviselőre egyúttal a Habsburg–magyar államközösség közös jellegének, egymásrautaltságának szimbóluma is volt: törekvéseiben a központi és a rendi érdekek egyaránt jelen voltak (*A döntést előkészítő hivatalnokai elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és magyar tanácsosai a 16. században*, 475–487.). A Szepesi Kamara a Habsburg Monarchia legkeletibb kormány szerve volt, működését ezért egyfajta végvidéki jelleg jellemezte és összetett funkciókat látott el. Az intézmény 17. századi hivatalnokainak kiválasztásában emiatt a vallási elkötelezettség, az uralkodó-hűség és az alapos helyismeret igen jelentős szerepet játszott. A tanulmány számos fontos, a korszak kutatói számára ismerős főtisztviselő életrajzát nyújtja, köztük azét a Holló Zsigmondét, akinek a majdnem családi drámába torkolló katolizálását még egy jezsuita iskoladráma is megörökítette, példaképpül állítva az állhatatos ifjút a kor diáksága számára (*A Szepesi Kamara vezető tisztviselői 1646–1672 között*, 453–473.).

A szerző munkásságának és ebből adódóan a tanulmánykötetnek is talán a legmeghatározóbb vonulata a kereskedelem-történet. Ez a gazdaságtörténeti diszciplína Magyarországon is viszonylag bőséges historiográfiai múltra tekinthet vissza, hiszen Takáts Sándortól és a Magyar Gazdaságtörténeti Szemlében megjelent számtalan közleménytől kezdve a méltatlanul elfeledett Kerekes Györgyön át Pach Zsigmond Pálig, Ember Győzőig, Zimányi Veráig vagy a legújabbban Szakály Ferencig sok kutató foglalkozott 16–17. századi Magyarország gazdasági kapcsolattrendszereivel. Joggal merül fel a kérdés: Gecsényi munkássága hol helyezkedik el a fenti sorban? Ennek kijelöléséhez mindenekelőtt a szerző forráshasználatára kell felhívunk a figyelmet. Gecsényi Lajosnak hosszú bécsi külszolgálat alatt módja volt olyan alapos és szisztematikus levéltári kutatásokat végezni, amelyre eddig kevés kutató tudott vállalkozni. Ennek köszönhetően a bécsi archívumok mellett több olyan vidéki forrásörző helyre is eljutott, amelyek a magyarországi kutatásban teljesen ismeretlenek voltak. A merőben új levéltári anyag megszólaltatása mellett a szerző írásaiba beledolgozta az elmúlt évtizedek német és osztrák gazdaságtörténet-írásának eredményeit, ezzel jelentős mértékben bővítette és mélyítette a kora újkori kereskedelem magyarországi kutatásának perspektíváit. A témaválasztás nagyrészt szintén a forráshasználatból következik: általában nehezen hozzáférhető dokumentumok alapján rekonstruál különböző visszaélésekkel

kapcsolatos vizsgálatokat, és ezek alapján mutat rá általános tendenciákra, kiegészítve és sok esetben finomítva a szeriális forrásokból kibontakozó képet.

A kötetben közölt első dolgozat már tartalmazza azokat a problémákat, amelyek későbbi írásaiban rendre visszatérnek. Rámutat a hegyaljai régió felemelkedésének komplex okaira, a Szerémség pusztulása mellett mindenekelőtt a felső-magyarországi városok megerősödésére, tökeerejére és befektetési igényére, emellett a lengyel vásárlóerő növekedésére. A dolgozatban már felbukkannak azok a jelenségek (a piackörzetek formálódása és a kereskedelem-szervezet láncszerű felépítése), amelyekre a későbbi írások elsősorban fókuszálnak (*Városi és polgári szőlőbirtokok és borkereskedelem a Hegyalján a XV–XVI. század fordulóján*, 5–23.).

A tanulmányok jelentős része vizsgálati jegyzőkönyvekre és elszámolásokra épül. Időrendben az első ilyen témájú tanulmány a bécsi vámjegyzék és a magyarországi harmincadbefizetés igazolási közötti különbségekből indul ki (*Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben 1546-ban*, 229–240.). A következő írás a petronelli vízivám és a maria-ellendi szárazvám 16. század végi elszámolását fogja vállaltóra (*Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján*, 271–288.). Egy további dolgozat a korrupt bécsi *Handgraf* (piacfelügyelő), Ladislaus von Edlasperg és büntársai elleni vizsgálat tanulságait bontja ki (*Az Edlasperg-ügy. Magyar kereskedők bécsi kapcsolatai a 16. század első felében*, 289–307.). Végül a szerző önálló tanulmányt szentelt az 1570-es években fegyvercsempészési és kémkedési ügyekben folytatott nyomozásoknak (*Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században Thököly Sebestyén felemelkedésének hátteréhez*, 339–362.) és egy, a harmincadszervezet hatékonyságával kapcsolatos vizsgálatnak (*Nyugat-Magyarország kereskedelmi viszonyai egy harmincadvizsgálat tükrében* [1668], 363–379.).

A kereskedelem-történet vizsgálatának talán legnagyobb nehézsége, hogy a szeriális források, mindenekelőtt vámnaplók igen esetlegesen maradtak ránk és sokszor erősen torzítanak, az egyes kereskedőkkel, cégekkel vagy ügyletekkel kapcsolatos forrásokból rekonstruálható kép pedig olyannyira töredezett, hogy a gazdasági kapcsolatrendszer egészét aligha értjük meg belőlük. Nyilván ez az oka annak, hogy mind ez ideig nem készült el a kora újkori magyarországi kereskedelem összefoglaló története. Gecsényi Lajos tanulmányaiból, az általa gondosan rekonstruált és kibontott konkrét esetekből a töredezettség ellenére ugyanakkor biztató módon összeállt egyfajta koherens kép, amely a korábbi kutatások eredményeivel együtt mégiscsak megteremti egy talán nem is olyan távoli szintézis lehetőségét.

Az írásokból teljesen egyértelműen körvonalazódik Bécs központi szerepe a magyar gazdaság német, cseh-morva és észak-itáliai kapcsolatrendszerében. A császárváros mindenekelőtt húspiacként jelentett fontos célpontot a magyar kereskedők számára, emellett vásáraival, boltjaival és raktáraival jelentős elosztó központként működött, az export és az import viszonylatában egyaránt. A politikai és katonai centrális szerep miatt a hadi és a gazdasági érdekek gyakran ütköztek, hiszen Bécs egyúttal a fegyverkereskedelem, a kémkedés és csempészet központjának is számított, ami a korrupció melegágya volt. A kémgyanú és a csempészet miatt a hódoltsági kereskedőket gyakran kitiltották Bécsből, de a rendeletek betartásakor (pontosabban be nem tartásakor) — a kapcsolatok folyamatosága érdekében — szinte mindig a gazdasági érdek kerekedett felül. A konfliktusok kezelésére a kereskedők is kialakították védekező mechanizmusaikat: kiépítették a faktorrendszert, csökkentették személyes jelenlétüket és lassanként átrendeződtek a kereskedelmi utak is. Gecsényi tanulmányaiból kibomlik a bécsi és a magyar kereskedők személyes kapcsolatainak folyamatos láncolata, a bécsi kereskedők közvetlen magyarországi üzlettársainak hálózata is.

Ugyanilyen fontos a Bécsből továbbmutató kapcsolatrendszer vizsgálata: mindenekelőtt a dél-német városok (Nürnberg, Augsburg, Ulm és Köln) irányában, amely viszonyrendszer a 14. és a 17. század között folyamatosan fennállt, a török előrenyomulás és a gazdasági mélypontok ellenére ugyanis fennmaradt a kereslet-kínálat egyensúlya (*Folytonosság és megújulás Magyarország és a felnémet városok gazdasági kapcsolataiban a középkortól a kora újkorig*, 409–431.). Szintén alapvető kérdést jelent a nyugati külkereskedelem hazai alközpontjainak átrendeződése a török hódítást követő években: Buda, Pest és Fehérvár helyett Nagyszombat, Pozsony, Győr, a Vág-menti városok, Kassa, Szatmár, Bátor, Debrecen, Várad és Kolozsvár váltak az árucserre legfontosabb centrumaivá. A királysági és az erdélyi központok kiterjedt hódoltsági kapcsolatrendszerrel rendelkeztek, amelyet a szerző Győr példáján illusztrál, elsősorban somogyi, tolnai és alföldi faktorok példáival. Ugyancsak győri mintán vizsgálja a magyarországi alközpontokban megjelenő bécsi és itáliai kereskedőket, ezek családi kapcsolatait és beilleszkedését a magyar környezetbe (a már idézett *Győr kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVII. században*, 255–270.).

A tanulmányok fontos előrelépést jelentenek egy reménybeli kora újkori kereskedő-névtár összeállításához, nemcsak nevekkal, hanem olykor rövidebb-hosszabb életrajzokkal vagy pályatípusokkal is, mint például Thököly Sebestyén esetében.

A fentiekkel egyforma súllyal szerepel a dolgozatokban a kereskedelem szervezetének és áruösszetételének problematikája. A szerző a sokszor valóban töredékes információk alapján plasztikusan mutatja be a hitelrendszer, a kereskedő-kompaniák, a legalább négyszintű (németországi-bécsi-királysági-hódoltsági) láncolat és a faktorrendszer működését. Kitér az árucseré helyszínre, a boltok és a raktárak városbeli elhelyezésére, és sokban finomítja az export-import áruszerkezetéről (élőállat és származékai, bor és réz kivitelével szemben posztó, üveg- és vasárú behozatala) alkotott képünket. Ezzel kapcsolatban igen fontosak a harmincadjegyzékek felhasználásával kapcsolatos forráskritikai megjegyzései, amelyek az idézett vizsgálatoknak a csempészetre vonatkozó adatai miatt indokoltak. A magyarországi kereskedelem történetének egészen új aspektusát jelenti az összefoglalóan „görög” néven emlegetett balkáni kereskedők 16–17. századi működésének vizsgálata, hiszen ezzel egy korábban alig vizsgált kalmár-réteget és az általa forgalmazott „török” árukat emeli be a magyarországi árucseré vizsgálatába („Török áruk” és „görög kereskedők” a 16–17. századi királyi Magyarországon, 379–400.). A 17. századra kitekintő dolgozatok egyik legfontosabb tanulsága, hogy a romló feltételek, azaz a nemesi és a zsidó konkurencia megjelenése, a növekvő terhek és a tőkeszegénység ellenére a 16. században kialakult gazdasági kapcsolatok egészen a következő század végéig tovább működtek.

Gecsényi Lajos kötetének és ezen keresztül a szerző munkásságának rövid jellemzésére két szempontot szeretnék kiemelni: a megbízhatóságot és a folyamatosságot. Az írások maximálisan megbízhatók, hiszen szerzőjük hatalmas adatmennyiség alapján szilárd, kreatív, de sohasem túlzó következtetésekre jut, vagyis az adott témában pontosan azt kapjuk, amit várunk: biztos eligazítást, adatgazdag és továbbgondolásra is érdemes támpontokat. A folyamatosságot pedig a megszakítás nélküli építkezés jelenti. Az a kitartó ragaszkodás, amellyel Gecsényi Lajos a megkezdett problémát kutatja, és amelynek köszönhetően az adott témakör dolgozatai szervesen egymásra épülnek. A folyamatosan növekvő adatmennyiség segítségével mindinkább kibomlik az összefüggérendszer, egyre jobban összeáll és egyre részletesebb lesz a kép. Ennek az elkötelezettségnek talán legbeszédesebb példája, hogy az 1972-ben megjelent tanulmányában a lengyelországi kutatások fontosságát hangsúlyozta, majd 2006-ban, már levéltári főigazgatóként elutazott Boroszlóba, hogy a régóta esedékes adósságot legalább némiképp törlessze. Az életmű tehát ezzel a kötetel korántsem lezárt, hanem ugyanezzel a következetességgel épül tovább. A recenzió az ismeretelés végén nem kívánhat többet, mint hogy a szerző minél előbb és minél több hasonlóan izgalmas és alapvető dolgozattal ajándékozzon meg bennünket.

Molnár Antal

Dóra Bobory

THE SWORD AND THE CRUCIBLE

Count Boldizsár Batthyány and Natural Philosophy in Sixteenth-Century Hungary
Cambridge Scholars Publishing, Cambridge 2009. 240 o.

A KARD ÉS AZ OLVASZTÓTÉGELY

Batthyány Boldizsár és a természetfilozófia a 16. századi Magyarországon

Bobory Dóra könyvének címe kétszeresen is elgondolkoztató: hogyan kerül a kard mellé az olvasztótégely egy 16. századi magyar főúr életében, és még inkább, mit keres ott a természetfilozófia? A budapesti Közép-Európai Egyetem Középkortudományi Tanszékén született doktori értekezés könyv-változata újszerű kontextusban kívánja bemutatni Batthyány Boldizsár életét: nem politikai, vallási szerepére, törökellenes küzdelmeire, a bécsi udvarral kialakított — olykor ellentmondásos — viszonyára fordítja figyelmét (mint a vele eddig legtöbbet foglalkozó Barlay Ö. Szabolcs és több más róla született tanulmány szerzője), hanem a hazai kutatásban eddig viszonylag keveset vizsgált természettudományos és alkímiai érdeklődésére, ezzel kapcsolatos könyvtárára, illetve nemzetközi intellektuális kapcsolataira.

Mint hogy a könyv angol nyelven íródott, a nemzetközi publikum számára, szükség volt persze egy rövid, „hagyományosabb” kortörténeti és életrajzi áttekintésre, amit jó stílusban, ki-terjedt forrásanyag és szakirodalom birtokában old meg a szerző. Az egyik leghatékosabb magyar-

országi arisztokrata család sarjaként, nagybátyja, I. Ferenc patronáló irányításával nevelődő Boldizsár életéről és évszázadáról Bobory Dóra könyvében a helyszínek adnak plasztikus képet: a németújvári udvar, a franciaországi élmények Párizsban és a Loire menti kastélyokban a Szent Bertalan-éj évtizedében, az adatokkal nem bizonyítható, feltehetőleg legenda-számba menő padovai egyetemjárás, több Bécsben eltöltött esztendő, részvétel örömteli és tragikus családi eseményeken (saját esküvőjén, illetve nem sokkal utána apósa, a szigetvári hős Zrínyi Miklós temetésén, akinek levágott fejét ő vitte könnyes szemmel a gyászmenetben), s végül vonakodó magatartása, amely némi elhatárolódást mutatott a Habsburg-udvartól.

A helyszínek egyúttal fontos találkozásokra, baráti és intellektuális kapcsolatok kialakulására adtak lehetőséget. A párizsi tartózkodás során ismerkedhetett meg Batthyány Boldizsár a híres protestáns nyomdász, Chrétien Wechel társaságával, melybe beletartozott az emblematicai munkáiról ismert Johannes Sambucus (Zsámboky János), a flamand botanikus, Carolus Clusius, és számos tudós, aki az akkoriban divatos neoplatonikus-hermetikus természetfilozófiának, illetve a belőle kisarjadó okkult, alkímiai gondolkodásnak hódolt. A bécsi évek során kerülhetett Batthyány Boldizsár közelebbi kapcsolatba a nagy kultúrájú császári könyvtárossal, Hugo Blotiussszal. Ezekben az években bukkan fel Közép-Európában az angol mágikus irodalom ismert képviselője, John Dee (bár kérdés, hogy Batthyány volt-e az az „egy magyar főúr”, akit név nélkül emleget Dee egy levelében, hogy meghívta a maga birtokára – ennek cáfolatára Bobory meggyőző kritikái érveket hoz fel), és ekkoriban jár a pozsonyi orvos-botanikus Georg Purkircher házában a késő reneszánsz jelentős angol költője, Sir Philip Sidney. Az angol értelmiség e két kiemelkedő képviselőjének magyarországi látogatásait feldolgozó történelmi tanulmányokat (Szőnyi György Endre, illetve Gömöri György munkáit) jól használja arra Bobory, hogy bemutassa a Batthyány Boldizsár gondolkodását meghatározó nemzetközi értelmiségi kapcsolatrendszert. És nem feledkezik meg e kapcsolatháló további kelet-európai kiterjedéséről, a John Deet és Edward Kelleyt Lengyelországba meghívó Olbracht Łaski mecénási ténykedéséről.

A közelmúltban több nagy sikerű és elméleti igényű monográfia vállalkozott arra, hogy rehabilitálja a biográfia patinás történetírői műfaját – ilyen volt Jacques Le Goff Szent Lajosról írt könyve (1996) és Michael Clanchy Abélard-életrajza (1997). Bobory Dóra törekvése ezekkel rokonítható: egy életpálya gazdagon rekonstruált kontextusa segítségével kíván eleven képet adni egy egész történelmi korszakról. Esetünkben a törökellenes harcok szorítása ellenére páratlan érdeklődéssel, kíváncsisággal könyveket és beszélgetőpartnereket maga köré gyűjtő, kísérletezgető, széles körben levelező, tudós főúr portréja szolgál arra, hogy bemutassa a késő humanizmus, a reformáció és az ellenreformáció európai szellemi áramlatainak magyarországi megjelenését, hatását.

Le Goff nem zárja le Szent Lajos életrajzát hőse halálával, hanem kiterjeszti annak „halál utáni életére” egészen az 1297-ben bekövetkezett ünnepélyes szentté avatásáig, így a nagy francia uralkodó cselekedetei és a hozzá kapcsolódó sokféle emlékezet lehetőséget adnak neki, hogy új összképet fessen a 13. századi Európáról. Batthyány Boldizsár Bobory által készített életrajza nem lép fel azzal az ambícióval, hogy ilyen általánosabb korszakot adjon, nála Batthyány élete más irányokba terjed ki: az életrajz része lesz a főúr évtizedeken át gyűjtött könyvtára, az alkímiai kísérletezéshez épített „laboratórium”, valamint a botanikai megfigyeléseket lehetővé tevő kert és park. Mikrotörténeti igénnyel rekonstruált kontextusok segítségével tesz kísérletet a szerző arra, hogy feltárja Batthyány intellektuális biográfiáját, amelyről közvetlen forrás elég kevés maradt, közvetett viszont annál több.

A kora újkori magyarországi könyvtárak rekonstrukciójával foglalkozó szakirodalom a közelmúlt művelődéstörténeti kutatásainak egyik legeredményesebb ága. A Monok István és kutatótársai által készített könyvtárkatalógusok és tanulmányok nyomán rendelkezésünkre áll az a tágabb összkép, amelyben el tudjuk helyezni a ma 334 kötetet számláló, de Batthyány levelezése, valamint a fennmaradt könyvvásárlási számlák alapján legalább 670 könyvet magában foglaló németújvári könyvtárat (amelynek történetét és állományát ugyancsak Monok István dolgozta fel Eötvös Péterrel és Zvara Edinával együttműködésben). Ez volt a 16. század második felének negyedik vagy az ötödik legnagyobb könyvtára Magyarországon (a két legnevesebb kortárs magyar humanista, Zsámboky János 6500 kötetes és Dudith András csak részleteiben rekonstruálható könyvtára, valamint Johannes Dernschwam, a Fuggerek magyarországi prokurátora 651 könyvből és 1162 kisebb nyomtatványból álló bibliotékája után). Noha ez a méret eltörpül a cseh Rožmberk könyvtár 10000 kötet körüli nagysága vagy a még nagyobb nyugat-európai magánkönyvtárak mögött, mindenképpen figyelemre méltó intellektuális ambícióról tanúskodik. Minden könyvtár egyúttal lenyomata gyűjtője műveltségének, érdeklődésének. Bobory Dóra bemutat-

ja Batthyány Boldizsár — Cicero, Homérosz, Tertullianus könyvekkel jelzett — klasszikus műveltségét és frankofil érdeklődését (amelynek kielégítésében a kor legjelentősebb francia könyvkereskedője, a *bibliopola gallusként* emlegetett Jean Aubry segédkezett). Érdekes megtudni, hogy ott volt könyvespolcán François Rabelais Pantagruelje és Gargantuája, de megvásárolta Jean Bodin legfrissebb politikaelméleti munkáit is (amire már korábban felfigyelt a magyar kutatás). Bobory Dórát közelebből e nagy gyűjtemény egy további markáns része foglalkoztatja: a természetfilozófia tematikájával foglalkozó könyvek.

Egy recenzióban hosszadalmas lenne sorra venni mindazt, amit a kor európai műveltségéből elhoztak Németújvárra Batthyány Boldizsár könyvei. Inkább csak arra utalnék, hogyan használja Bobory Dóra a könyvlistát a középkori és reneszánsz hermetizmus, kísérleti természettudomány és alkímia fontosabb szerzőinek, gondolati áramlatainak a bemutatására, értő kézzel forgatva a nemzetközi szakirodalom klasszikus és legfrissebb munkáit (Lynn Thorndike-tól, Frances Yates-tól és Brian P. Copenhavertől Paolo Lucentini, Chiara Cristiani vagy Anke Timmermann írásaiig). A legizgalmasabb rész mindezen belül az a kivételesen nagy könyvgyűjtemény volt, amelyet Batthyány Boldizsár a kor legeredetibb és legtöbbet vitatott okkult gondolkodója, a *Trismegistus Germanus* néven emlegetett Paracelsus és követői, vitapartnerei munkáiból tudott összegyűjteni. Paracelsus esetleg 1521 és 1524 közötti, vagy talán 1526. évi első, majd 1537. évi — részletesebben dokumentált — második magyarországi utazásával, a vasat rézzé átalakítani tudó szomolnoki és úrvölgyi *aqua mirabilis*ről és a földben lévő aranyat magába abszorbeáló tokaji „arany venyigéről” mondott dicséretével már több ízben foglalkozott a magyar szakirodalom (Magyary-Kossa Gyula, Szathmáry László, Szőnyi György Endre). Ezt az anekdota-sorozatot hosszú ideig úgy kezelték, mint Paracelsus magyarországi kapcsolatának egyetlen történeti emléket. Batthyány Boldizsár könyvtára alapján Bobory Dóra felhívja a figyelmet arra, hogy mindezt követte egy második hullám: a Paracelsus munkássága körül az 1570-es években újra fellángoló nemzetközi vita pontos lenyomatot hagyott Németújvárra. Paracelsus többnyire csak ekkor kiadott művei mellett (amelyből tíz kötete volt Batthyárynak) éppen a Paracelsust újra kiadni, propagálni kezdő pfalzi kör — Adam von Bodenstein, Michael Toxites, Georg Phaedro (Federlein) — munkáinak, valamint a Paracelsus-szótárt összeállító Gerhard Dorn könyveinek, másfelől a Paracelsus orvostudományával és alkímiájával vitába szálló dán Petrus Severinus, a svájci Conrad Gesner és a francia Jacques Aubert könyveinek a jelenléte teszi Batthyány könyvtárát izgalmas, további magyarázatokra és elemzésekre csábító együttesé. Bobory elemzése felvillantja a paracelziánus mozgalom és a körülötte kavargó viták érdekes dinamizmusát, és mindezzel jól előkészíti könyve talán legérdekesebb fejezetét, annak bemutatását, hogyan lépett az elméleti tájékozódás után az alkímia iránt érdeklődő magyar főúr a tettek mezejére.

A Batthyány Boldizsárnak írt majdnem ezer levél — noha ez e kiterjedt késő humanista levelezésnek sajnálatos módon csak az egyik fele — kitűnő lehetőséget nyújt Bobory Dórának arra, hogy rekonstruálja, miként fogott a nyugat-dunántúli főúr egy szűk baráti körrel együtt alkímiai kísérletekbe a 16. század második felében. A következő fejezetben így bemutatásra kerül a könyv címadó tárgya, az olvasztótégely. Megismerjük Batthyány négy alkímista barátját: Elias Corvinust, a bécsi *poeta laureatus*, Felician von Herbersteint, a fémbányászat iránt érdeklődő stájer gróft, valamint két orvost: az osztrák Johannes Homeliust és a Magyarországon élő itáliai Nicolaus Pistoriust. A történeti kutatás hosszú ideig az alkímiát inkább teoretikus és irodalmi spekulációnak tekintette, a gyakorlati kísérletezésről Tycho Brache és Andreas Libavius fantázia-megmozgató laboratórium-leírásai nem sokat mondtak. 1980-ban azonban az osztrák Oberstockstallban (Krems közelében) a Fuggerekkal is kapcsolatban levő von Trenbach család birtokán egy ásátás napvilágra hozott egy egész alkímiai laboratóriumot, amelynek berendezése, eszköztára igazolhatóan ilyesféle kísérletezésre szolgált, és ez új jelentőséget ad azoknak az adatoknak, amelyek az efféle okkult féltudományos próbálkozások további kortárs nyomaira utalnak. Bobory Dóra a Batthyány körüli baráti kör levelezéséből rekonstruálni tudja, hogyan próbált a társaság különféle eszközöket, ritka nyersanyagokat beszerezni, miként kutatták fel a kísérletezésben közreműködni tudó „asszisztenseket”, illetve hogyan kísérleteztek különféle gyógyszerek előállításával — persze a „bölcsök követ” hiába keresték.

A könyv utolsó fejezete Batthyány Boldizsár természettudományos érdeklődésének egy másik területét, a botanikát mutatja be, amelyet hirneves flamand barátjával, Carolus Clusiuszal, a *Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia* szerzőjével együttműködve művelt, akinek a magyarországi ízletes gombákat nem egyszer fel is tálalta, amikor vendégül látta udvarában. Ez a fejezet egyúttal lehetőséget ad arra, hogy az olvasó bepillantást kapjon a 16. századi magyarországi kertkultúra világába, és azon belül Batthyány Boldizsár szalónaki kertjébe, ahol a különböző

ritka növényfajták távoli ügyleteket igénylő beszerzése, gyűjtése, elrendezése hasonló logikával és igényességgel történt, mint a palotán belüli könyvtár gyarapítása.

A 16. századi magyarországi arisztokrácia művelődésének érdekes oldalát mutatja meg Bobory Dóra könyve: hogyan szövődik a barátságok és a patronátus viszonyrendszeré kőré a közös természettudományos érdeklődés által fenntartott, távolra nyúló kapcsolatrendszer, a fegyvercsörgés világában is fennmaradó, egyre szélesedő, sokoldalú kultúra.

Bobory Dóra könyve érdekes keveréke az olvasmányos, mikrotörténeti exkurzusok füzéréből elrendezett, új stílusú történelmi kismonográfiának és az ambiciózus munkával összegyűjtött és elrendezett, filológiai ambícióval összeállított történeti dokumentációnak. 117 oldal szöveghez 683 jegyzet (az angolszász szokásoknak megfelelően végjegyzet) kapcsolódik, több mint 60 oldal terjedelemben, és ezekbe a jegyzetekbe olykor kis (eset)tanulmányokba illő, többoldalas életrajzok, elemzések, értelmezések vannak belesűrítve. Lehet, hogy kiadója kényszerítette erre a szerzőt – én mindenesetre jobban örültem volna, ha ezek az olvasnivalók is bekerülnek a főszövegbe. Pontos lenne a könyv magyar változatát is mielőbb megjelentetni, és egy ilyen, a hazai közönség számára készülő változat feltehetőleg lehetővé teszi e sok-sok értékes mikrotörténeti megfigyelés még részletesebb bemutatását.

Klaniczay Gábor

MICHIEL DE RUYTER ÉS MAGYARORSZÁG

Szerk. Bitskey István – Pusztai Gábor

Kossuth, Debrecen 2008. 251 o.

Hollandia születésének ideje, a 17. század már a kora újkori, de a jelen történésze szemszögből nézve is a *gouden eeuw*, az aranykor volt. A tengeri kereskedelemért folytatott küzdelem, Rembrandt és Orániai Vilmos, illetve Jan de Witt kora, amikor nemzetközi szerződések és egyezmények szavatolták az Egyesült Tartományok létét. A holland történelmi emlékezet legjelentősebb emlékhelyei kötődnek ehhez a korszakhoz: ezt jelzik a városok főtereinek szobrai éppúgy, mint a jelenkori nagy jubileumi ünnepek. 2006 – a *'Rembrandt 400'*, 2007 – a *'Ruyter 400'* jegyében telt: a két nemzeti példakép és szimbólum születésének négy évszázados jubileumát állami ünnepek sorozata élte. Erre reagált eklatáns módon a Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszéke, amikor 2007 októberében több szempontból is aktuálisan megemlékezett a holland tengernagy, Michiel de Ruyter életművéről és magyarországi recepciójáról.

Michiel de Ruyter admirális hollandiai szerepe sokkal látványosabb, mint a magyarországi értékelése. A 17. század tengeri küzdelmeinek egyik jellegzetes alakja, akinek életútja szimbóluma lehet korának – mint ezt a kötet egyik szerkesztője és a konferencia ötletgazdája és főszervezője, *Pusztai Gábor* tanulmányában jelezte –, ám mégis főként visszavonulását követően nőtt meg jelentősége. A tengeri kereskedelem primátusáért folytatott háborúkhoz Ruyter segítségét kérte a köztársaság – és nem véletlenül lett már életében különös tiszteletben álló személyiség –, ő ugyanis már korábban is számos csatát és háborút nyert meg a hollandoknak az angol-holland küzdelmekben, majd az északi háborúban, de az algériai kalózok és a franciák ellen is. És nem utolsósorban ő volt az, aki katonai, de főként diplomáciai eszközökkel elérte, hogy 1676-ban a nápolyi gályákról és börtönökből szabadon engedjék a magyar protestáns prédikátorokat, majd I. Lipót szabadságlevelét adjon ki emiatt. Ruyter admirálisnak – mondhatnánk – a szabadságát köszönheti Hollandia, és más módon a protestáns lelkipásztorok is. Nyugat-Európában szinte egy teljes nemzet, Magyarországon pedig két történelmi felekezet emlékezetének igen meghatározó része a híres 17. századi hadvezér.

A magyarországi kötet szerkesztői (*Bitskey István* és *Pusztai Gábor*) jó érzékkel választották ki a konferencia helyszínét a Debreceni Református Kollégiumot, időpontjául pedig a reformáció hetét (2007. október 23–31.), hiszen a Kollégium előtt található az az emlékoszlop, amelyet a gályarab prédikátorok emlékének állítottak, és rajta kiemelt helyen látható Ruyter neve. Az 1861-ben létrehozott patrióta egyesület, az ún. *Emlékkert Társulat* égisze alatt született meg az 1848-as forradalmat emlékké nemesítő oroszlanos szobor, a Bocskai-szobor és a gályarab emlékoszlop is. Utóbbit a millenniumi ünnepekhez kapcsolódva 1895. november 24-én állították fel, özvegy Hegyi Mihályné Józsa Eufrozina adományának köszönhetően, nevezetesen „azoknak [...] az emlékezetére, a kiket a XVII. század vallási türelmetlensége és erőszakoskodása a két protestáns egyházban elfoglalt hivatalos állásaikból [...] gályarabságra huzzott” (*Vasárnapi Újság* [1895. nov. 24.] beszámoló a szoboravatásról). A civisvárosban mindkettőjük, a gályarab-szabadító hadvezér és a szoboradományozó özvegyasszony nevét utca őrzi.

A hollandiai Ruyter-emlékhelyek száma érthetően jóval nagyobb, mint a magyarországiaké. Az admirálisról családi festmény és a holtteste felett elmondott temetési beszéd is fennmaradt, sőt már 1687-ben életrajz is született róla, és természetesen azóta is jó néhány monográfia (l. mindezekre a kötet előszavát és *Pusztai Gábor* tanulmányát). Az elmúlt 400 évben pedig utcák, terek viselik nevét; konferenciák értékelik szerepét; szobrok, bélyegek, emléklapok és -érmék születtek róla, sőt még képregény is készült az 1687. évi Brandt-féle biográfiából. A debreceni unikális emlékoszlopnak a szerepe ugyanakkor jelentősebb a magyar református egyház életében, mint azt egyedisége sejtetné. (Sőt helytörténeti és művészettörténeti szerepének értékelése is megérdemelne majd egy tanulmányt a következő Ruyter-kötetben.)

A debreceni „ellenzékiesség” mindig is felszínen tartotta a „mártírok” emlékezetét, a város és a református egyház megünnepelte a gályarabság 200., 250. és 300. évfordulóját. A protestantizmus magyarországi kulturális szerepét jelzi, hogy 1926-ban tanulmányok sora köszöntötte a jubileumot (l. Antal Géza írását Ruyterről), 1976-ban pedig már nemzetközi konferencia és forráskiadás (l. a Makkai László szerkesztette *Galeria omnium sanctorumot* és a *Theológiai Szemle* 1976-ban megjelent évfolyamának számos tanulmányát). A protestáns történetírás által gyászévtizednek nevezett *persecutio decennalis* (kb. 1670–1681) többnyire nagyobb hangsúlyt kapott eddig az emlékünnepeken, mint a prédikátor-szabadító Ruyter, akinek a fenti esztendő hozta el halálát is. A most recenziált kötet az első, amely más kitüntetett nézőpontot választott: Michiel de Ruyter születésének 400. évfordulója alkalmából szól a 17. századi holland történelem egyik jelentős mozzanatáról, és teszi mindezét úgy, hogy az admirális magyarországi recepcióját állítja érdeklődésének középpontjába.

A kötet a Debreceni Egyetem Reformációkutató- és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének és a Néderlandisztika Tanszéknek összefogásával jött létre, és a konferenciához képest igen rövid idő alatt, 2008 tavaszára jelent meg, papírkötésben, 21 fekete-fehér és színes képpel, 251 oldalon. A kötetben az előszót kilenc nagy tanulmány követi, majd ezek rövid, holland nyelvű rezüméi, név-, hely- és képregiszter. A kiadvány igényes kivitelezését, technikai és nyelvi formáját *Bozay Rékának*, a korszak neves peregrináció-kutató néderlandistájának köszönheti. A kötet papírja jó választás volt, képanyaga szépen kivitelezett, és fontos, hogy a végén rövid holland összefoglalások zárják, nyitva ezzel a nemzetköziség felé, de még inkább gesztusként a könyv holland támogatói (a Nagykövetség és a *Nederlandse Taalunie*) iránt. Egyetlen kritikánk lehet: a nevek egységesítés nélkül hagyása néhol zavaró az egyesített tartalomjegyzék ellenére (pl. a Jan/Johan/Johann de Witt a 111. oldalon, Zaunschliffer a 123. oldalon, és G. Brandt a 208. és a 219. oldalon).

Az elrendezés jóvoltából a szerkesztők izgalmas miscellanea-hangulatot adtak a kötetnek, a tanulmányok mégis két nagy téma köré csoportosíthatók: Hollandia és a neves katonai vezető szerepe (államtörténeti és biográfiai elemzések), illetve a gályarabság (történeti és forráselemző munkák). Módszertani megközelítést tekintve pedig három műfaj keretein belül szólnak meg az írások: a történelmi háttér megjelenítő (a Holland Köztársaság és a Nápolyi Királyság had- és államtörténeti leírása), forráselemző (naplók, kiadványok alapján) és a hatástörténetet vizsgáló (Ruyter holland és magyar recepciója) tanulmányokat olvashatunk. Az írások bemutatásában a második rendjében, de a harmadik, a műfaji-metodológiai felosztás szerint haladunk.

Pósán László a 17. századi holland külpolitikát elemezte, rámutatva, hogy mennyire hangsúlyos szerepe volt ebben az admirális katonai győzelmeinek. Ehhez kapcsolódik *Pusztai Gábor* holland szakirodalmat feldolgozó, jó képanyaggal ellátott tanulmánya, amely kiváló áttekintést nyújt Ruyter életútjáról, családi és anyagi háttéréről, karrier- és kegyességi útjáról. Ez alapján árnyalt kép rajzolódik ki a puritán életű — 17. századi kortárs hazai fogalmakkal élve — „szent vitéz”-ről, aki méltán lehetett mintaképe katonáinak és modellje a kor vallási ideáljának. *Bujtás László Zsigmond* a már tőle megszokott, a *Könyv és Könyvtár* (A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának közleményei), illetve a *Magyar Könyvszemle* hasábjain közölt hollandiai hungarica-találatairól ismert, precíz adatolású, forrásfeltáró munkát végezve elemezte Ruyter halotti pompájának előkészületeit, és a Westhovius nevű lelkipásztor beszámolóját az admirális utolsó hónapjairól. Tanulmányához két unikális levelet is közölt, egy latin és egy holland nyelvű (utóbbit magyar fordítással együtt). S végül *Bitskey István* zárja a Ruyterrel foglalkozó tanulmányok sorát: az ő írása a holland katona magyarországi irodalmi hatását vette górcső alá.

A holland–magyar protestantizmus évszázados kapcsolatrendszerében természetesen helye volt annak a 17. század végi szálnak, amely Ruytert és a gályarab prédikátorokat kapcsolja egybe. Több tanulmány is hangsúlyozza, kiemelten az egyik szerkesztő, *Pusztai Gáboré*, hogy milyen jelentős a hadvezér korabeli image-ének a hangsúlyozása. Ruyter katona volt, de kegyes ember, aki puritán módon élt. A két világháború közötti időszakban a megújult, kuyperánus protestan-

tizmus már politikai és kulturális paramétereit is kijelölte ennek a felekezeti, részint belmissziós, kegyességi, részint politikai protestantizmusnak. Erős kapcsolatok jellemezték a 19. századvégén, de főként a két világháború közti holland–magyar egyházi életet, és a történelmi múlt közös emlékezeti helyeire nem egyszer történt hivatkozás a korabeli sajtóban és az ösztöndíjas lelképásztörök életművében (l. jelenkori református teológusaink, Gaál Sándor és Kocsev Miklós kegyességtörténeti és gyakorlati teológiai elemzéseinek történeti utalásait). Kár, hogy erről nem született egyház- és/vagy kegyesség-, esetleg eszmetörténeti írás a kötetben.

A másik nagy témakör a magyarországi protestáns gályarabság történetéhez illeszkedik. A történelmi háttérrel két tanulmány különböző irányultságú megközelítése adja. Az egyik a Magyar Királyság birodalmi kötöttségeit és a protestáns érdekek megnyilvánulásait egyaránt szem előtt tartó, távolságtartó elemzés *Papp Klára* tollából; a másik a Nápolyi Királyság nemzetközi helyzetét értékelő munka, amelyben *Pete László* azt a helyzetet jellemzi, amelybe a gályarabok akaratukon kívül beleszóptak. A Spanyol Monarchia részét alkotó Nápoly és a jelentős katonai potenciált képviselő Hollandia akkor éppen egy oldalon álltak, és ez a groteszk helyzet szolgáltatta a keretet a protestáns prédikátorok kiszabadtásához.

Három forráselemző tanulmány kapcsolódik ehhez a részhez. A Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár igazgatója, *Szabadi István*, a gályarabper ismert verses leírásának a beregi egyházmegyéből származó és a levéltár tulajdonában lévő eredetijéhez kapcsolt néhány filológiai fontos adalékot. *Ferenc Postma* és *Eredics Péter* írásai pedig — *Bujtás László Zsigmond* tanulmányához hasonlóan — hollandiai adattárak és források ismeretén alapulnak, és apró filológiai adatok eszmetörténeti értékeléséhez visznek közel bennünket. Az itt elemzett *alba amicorum*ok tulajdonosai, Zamschliffer és Nikléczi Boldizsár ismerték egymást, és írtak is egymás kötetéibe, csak az előbbi Amszterdam, az utóbbi Dánia felé vette az irányt. A magyar–holland szakember, *Ferenc Postma* forrásközlései a szegedi kezdeményezés, az *Inscriptiones Album Amicorum* magyar vonatkozású leírásaihoz méltán illeszthetők. A Hollandiában élő irodalomtörténész, *Eredics Péter* pedig rámutatott a gályarab Nikléczinek a koppenhágai St. Petri evangélikus gyülekezetében végzett tevékenységére. Ezáltal nemcsak egy klasszikus református, hanem immár evangélikus kapcsolati hálót értékelő elemzést is kaptunk. Ez a munka sem lóg ki ugyanakkor a kötetből, hiszen tudnivaló, hogy ekkoriban (és egészen 1730-ig) a dániai német nyelvű gyülekezetek nem a német evangélikus, Jacob Spener-i hatás alatt álltak, hanem — református kortársaikhoz hasonlóan — az angol pietista kegyesség talaján; olvasmányaik és hitéletük alapján pedig egyértelműen a református, azon belül is a puritán-pietista kegyességhez tartozó közösséghez sorolandók (l. Frans W. Huisman 2008-ban megjelent, *Documentatieblad Nadere Reformatie*-beli tanulmányát).

Ha a szép kivitelezésű és igényes összeállítású Ruyter-emlékkötet kapcsán hiányérzetünk támad, az csak a kiadvány sokoldalú voltából fakad. A harmadfélszáz oldalnyi kötetben kiváló a képanyag, és ez alapján fogalmazódhat meg már csak a szerkesztett példányt kezébe vevő olvasónak, hogy a fenti írásokon túl egy emblematicai elemzés is gazdagíthatta volna a tanulmánygyűjteményt. Egyetlen eklatáns példa erre: a sokszínű németalföldi Ruyter-ábrázolások mellett jelzésértékű a Debreceni Református Kollégium Dísztermében található Tamássy Miklós-féle ábrázolás eszményítő megjelenítése a hadvezér és a gályarab népkarakterológiai és kulturális antropológiai típusa esetén. Azt azonban leszögezhetjük, hogy a kötet révén közelebb vagyunk immáron ahhoz, hogy a gályarabság elkövetkezendő 350. évfordulójára többet tudjunk ne csak az adott felekezet múltjáról, hanem ahhoz is, hogy a „Magyar Protestáns Pantheon” által a holland nemzeti hős emléke integrálódjon a magyar történeti és kulturális emlékezetbe.

Csorba Dávid

Tilcsik György

SZOMBATHELY KERESKEDELME ÉS KERESKEDELMI JELENTŐSÉGE A 19. SZÁZAD ELSŐ FELEBEN

(Archivum Comitatus Castriferrei 3.)

Vas Megyei Levéltár, Szombathely 2009. 231 o.

Tilcsik György műve első ránézésre, fizikai megjelenésében is a céhes világ igényességét tükrözi. A cím alapján egyes olvasók talán nem gondolják, hogy a könyv olyan további témákat is tárgyal, amelyek nem csupán a gazdaság-, még konkrétan a kereskedelmégtörténet iránt érdeklődők számára fontosak. Jóval szélesebb tablóképekről van itt szó. A városok miliói egyébként

is azt a terepet jelentik, ahol a kutató szinte bárhol találja meg a témáját, rövidesen komplex vizsgálatokra kényszerül. Ennek alapvető oka az, hogy maga a város olyan társadalmi sűrűsödési pontok halmazát, kortársi életvilágok összekapcsolódásait jelenti, amelyek folyton újabb kérdésekkel és történeti forrásokkal szembesítenek bennünket. Ezt a kutatói kihívást Szombathely esetében is tapasztalhatjuk, hiszen Vas vármegye székhelyeként a 17. századtól a Dunántúl nyugati részén túlnyúlóan vált jelentős kereskedelmi központtá. Az igazgatási és gazdasági szerepkört, és egyáltalán a városi jellegzetességet azonban hosszú távra még inkább meghatározta az, hogy a püspökség idehelyezésével 1777-től egyházi centrummá is vált. Részben ennek az adottságnak és megfelelően, a szerzőt egyrészt az foglalkoztatja, hogy a privilegizált püspöki mezőváros életében mekkora súllyal bírt a kereskedelem, másrészt pedig ezáltal a település miként hatott szűkebb és tágabb régiójára. Kvantitatív szempontból is meg kell említeni, hogy Szombathely létszámnövekedése (1787-ben közel 2500, 1850-ben közel 7000 fő) az 1840-es években igen dinamikus volt, amely tendencia számos más tényezővel együtt a társadalmi változásokat alapvetően befolyásolta.

A komplex várostörténeti ábrázolásmód, a probléma-centrikus témakijelölés nehézségeivel a szerző különösen tisztában van, hiszen évtizedek óta szó szerint alapkutatásokat folytat a nyugat-dunántúli térségben és Szombathelyen. Méltányos kritikai érzék, világosan megfogalmazott koncepció és példászerű forrásismeret birtokában már régóta várt szellemi teljesítményről van itt szó, amelyre persze több okból ritkán vállalkoznak a kutatók. Ennek jelentőségét csak az láthatja igazán, aki kísérletet tett már arra, hogy konkrét, lokális terekben és időkben elvégezzon egy olyan forráselemzést, megírjon egy olyan történeti munkát, amelynek a település határain túl is lehet jelentősége. Hogyan lehet mérni egy város súlyát egy tágabb földrajzi környezetben? Az egyik kézenfekvő választ a település valamely szerepkörének, ebben az esetben a fokozatosan felbomló rendi társadalom kereskedőinek tevékenysége vizsgálatában találhatjuk meg. A Bácskai Vera és Nagy Lajos által elvégzett faktoranalízis bármilyen további helyi és regionális kutatómunka számára biztosít értelmezési alapot a helyi társadalom elemzéseikhez. A városhálózatban ilyen módon — a szerző által is — elhelyezett Szombathely története azért különösen érdekes, mert a település a 18. századi gazdasági súlytalanságból a 19. század közepére a térség igen fontos központjává emelkedett. Például Sopronhoz és Kőszeghez képest látványos dinamizmust tapasztalhattak a kortársak és a későbbi korok kutatói egyaránt, ám ennek okainak feltárásában nem jutottak el az ebben a könyvben szisztematikusan feltárt és megfogalmazott válaszokig.

A városmonográfiák jó hagyománya és az újabb közelítésmódok szerint a könyv a következő nagy témaköröket foglalja magába. A bevezetésből többek között kiderül, hogy a szerző a korábbi helytörténeti munkák eredményeihez és felhasznált forrásaihoz képest miként kívánt tovább lépni. Szerintem mindenekelött abban, ahogyan a fő fejezetek (a város előtörténete, jogállása, a város tér- és népességszerkezete, hivatalszervezet, kereskedési feltételek, kereskedési színterek és kereskedők bemutatása, kereskedelmi jelentőség, vasúttörténet) tematikai rendjét szerves módon megalkotta, majd részletes forráselemzés révén a kérdéseket megválaszolta. Néhány részeredménytől eltekintve, Szombathelyen is hiányoznak az alapvető demográfiai és társadalomtörténeti publikációk. Éppen a szerző által kijelölt, kis számú foglalkozási-társadalmi csoport, a kereskedők történeteinek keresztül is érzékelhetjük az átfogó vizsgálatok még nagyobb jelentőségét. Ezek részleges pótlására (a népesedési adatsoroktól a polgárjogot nyertek statisztikai elemzéséig) a könyvben több helyen találhatunk adalékokat.

A kutatás egyik fő törekvése a városi tanács és a közgyűlés kereskedelem szabályozó tevékenységének feltárása volt. Kérvények, panaszok, boltnyitási engedélyek, bérletek, fizetési összegek meghatározásának, és ezen mindennapi ügyintézők személyekhez kötött történeteinek feltárására is vállalkozott a szerző. A gazdasági jelenségek, folyamatok, struktúrák és konfliktusok probléma-centrikus vizsgálata mellett azt is meg kell említeni, hogy az ábrázolásban nem vezett el a történetek szereplőinek neve, ami bármilyen jövőbeli lokális kutatás szempontjából fontos. A megélhetés és vagyonszerzés kérdései egyben folyamatosan ellentétek forrásai is lettek, különösen egy olyan történelmi időszakban, amikor a mezővárosi jogi helyzet többszörös megfelelési kényszert jelentett. A városi tanács e konfliktusok során elsősorban a saját joghatósága alá tartozó lakók érdekeit helyezte előtérbe. Az ilyen típusú piacsabályozás, beavatkozás a városi társadalom tagjainak felmért és feltételezett igényeihez igazodott. Ez a városvezetés magatartásforma ugyanilyen módon érvényesült a (hosszú távú) tervezést feltételező, különböző bérletekkel (boltok, kávéház, vendégfogadó) kapcsolatos szerződés-kötéskor. Így például a városi erdő gubacszedésének jogát licitációik útján lehetett elnyerni. A kutató számára ezek a levéltári források együt-

tal a gazdasági-társadalmi szereplők millióinak, összetételének megismeréséhez is fontosak. A változásokat abban is lehet itt mérni, ahogyan a licitációkon — az egyébként jogilag rendi kereteken kívüli — szombathelyi és a környéken másutt lakó zsidók folyamatosan jelentkeztek. Sajátos társadalmi csoportjuk jelenléte Szombathelyen is a konfliktusok és kooperációk története, amit adott esetben a gubacs szedésének zsidó és nem zsidó személyek közös bérlete is igazol. A városi iparosok jelentős része ebben a városban sem élhetett meg elsődlegesen választott szakmájából, hanem rendszerint kereskedtek is. Így például a vásárbírók is eredetileg iparos emberek voltak.

A csizmadiából gabona- és gubacskereskedővé vált, majd közhivatalt betöltő Horváth József családi pályájának bemutatása egyben az ilyen típusú levéltári forrásadottságok megismerése szempontjából is kiemelkedő. A szerző a különböző közgyűlési jegyzőkönyvek, közigazgatási iratok, összeírások, anyakönyvek és lényegében minden elérhető dokumentáció alapján összegyűjtötte a Horváth családra vonatkozó információkat. Külön tanulmányban már foglalkozott fiával, Horváth Boldizsárral, akinek egyéni életútja a 19. századi — gazdasági, társadalmi és szellemi tökére támaszkodó — mobilitás szemléletes példája. Apja iparos és közhivatali útja, ingatlanbefektetései, majd a gyerekek iskoláztatása, foglalkozás- és életmódváltásuk révén Horváth Boldizsár 1867-ben igazságügy-miniszter, majd pedig a Magyar Tudományos Akadémia tagja is lett.

Tilcsik György az előbb említett mobilitás földrajzi és társadalmi vonatkozásait igen részletesen feltárta a zsidó kereskedők személyes történeteinek tükrében is. Az itt is hiánypótló szerepet betöltő, ám ugyanakkor konkurenciát jelentő zsidó családok tagjaihoz a mezővárosi társadalom és tanácsa egyaránt ambivalensen viszonyult. A szerző kutatásai alapján még világosabban látható az, hogy az 1820-as évektől elsősorban a bor-, a gabona-, a gyapjú- és a gubacs-, valamint a liszt- és boltos kereskedők száma növekedett meg ugrásszerűen. A szombathelyi kereskedők ekori társadalma inkább a bolti kereskedők, a fűszeresek és rövidárosok, mintsem a gazdag nagykereskedők életvilágát jelentette. Ebbe a növekedési trendbe illeszkedett bele a helyi zsidó kereskedők még látványosabb gyarapodása, különösképpen 1840 és 1848 között. Több más tényező mellett, az utóbbi népességszám-növekedés alapvetően hozzájárult az 1848. áprilisi zsidóellenes megmozdulásokhoz.

Az 1828. évi összeírás és más források további elemzése révén a szerző Szombathelyt egy tágabb városhálózatban is elhelyezi. Ennek során jut arra a következtetésre, hogy „nem volt közvetlen összefüggés egy városi funkciót ellátó település kereskedelmi jelentősége és a településen élt kereskedők száma, tőkeereje és jövedelme között”. Megállapítása szerint tehát a települések gazdasági súlya és az ott élő kereskedők száma és jövedelme nem állítható egy általánosságban érvényes, ok-okozati kapcsolatba. Ez a vélemény arra is felhívja a kutatók figyelmét, hogy modern várostörténetet, egyáltalán lokális kutatást csak a makro-, mezo- és mikroszintek együttes, komplex elemzése révén célszerű végezni. S mindinkább felerősödik az egyedi, társadalomtörténetként értelmezett városbiográfiák jelentősége. Egy további fontos kérdés Szombathely — és tágabban a Nyugat-Dunántúl — vasúttörténete, egyáltalán az infrastrukturális hálózatba való intenzívebb bekapcsolódása, amely tényezők nagymértékben befolyásolták Szombathelynek a 19. századi második felében tapasztalt dinamizmusát. A könyv tárgykörén kívül esik, de ennek kapcsán meg kell említeni Éhen Gyula (1853–1932) későbbi — de a szombathelyi 1848 előtti „kapitalizálódásból” is kinövő — tevékenységét. Éhen eredetileg ügyvéd volt, de közgazdászként, politikusként és polgármesterként, országgyűlési képviselőként kereste a kenyerét, ám mindemellett a történettudományban és különösképpen a várostörténet-írásban is ismerős lehet a neve.

Tilcsik György céhbeli levéltáros-történészként igen fontos, míves munkát alkotott. Szakmai rutinból rendszerint a könyvet hátulról előre lapozzuk, hogy felmérjük a szerzői ismeretek bázisát és a mellékleteket: német nyelvű rezümé, különböző mutatók, rövidítésjegyzék, forrás- és irodalomjegyzék található itt is, amelyek segítik a tájékozódást. A szerző egyéni beszédmódban, az olykor több sorban található egy mondatos megfogalmazásai az árnyaltságot és pontosságot tükrözik. A könyv jóval túllépi a kereskedelem- és gazdaságtörténeti kereteket, hiszen komplex társadalom- és politikátörténeti kérdéseket is érint. Amit különösképpen kiemelnék, az az, hogy Tilcsik György érezhetően tisztában van azzal, hogy a probléma-centrikusság, a tematikai rend mellett végig a dolgok és történések helyi történeti forrásaira és (re)konstrukálására kellett vállalkoznia. Olyan módon tette ezt, hogy a jövőben az egyes részkérdésekkel foglalkozók bőséges (helyenként fél oldalas lábjegyzettel) hivatkozással találkozhatnak. Az állami, a helyi földesúri, pontosabban az egyházi kapcsolatokra, befolyásra figyelve egyszerre láthatunk itt kvantitatív és kvalitatív forráselemzést. Az olvasót jól vezetik a különböző táblázatok, diagramok, térképek, csupán néhány helyen lett volna még indokolt a mennyiségi adatokat százalékban is megadni, ami még

szemléletesebbé tette volna a változásokat. Feltételezem, hogy a könyv tematikai rendjéből és a kifejtésből a polgárosodás fókuszba állítását egyes olvasók hiányolhatják. Ha ez a problematika felvetődne, annak jelentősége szerintem legföljebb abban lehet, hogy a mű lényegében a polgárosodás egyik jelentéstartalmával, a kapitalizálódással foglalkozik. A jól megválasztott szombathelyi kutatás kiindulópontjai és eredményei mind kvalitatív, mind pedig kvantitatív szempontból hasznosíthatók lesznek más városok összehasonlítható történeti elemzései számára is. Ebben a tekintetben a nyugat-dunántúli városok határokon átnyúló kérdései napjainkig terjedően választásokat várnak a kutatóktól.

Ö. Kovács József

† KÖPECZI BÉLA (1921–2010)

2010. január 17-én 89 éves korában elhunyt Köpeczi Béla a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, egykori főtitkára, művelődés miniszter, egyetemi tanár, a társadalomtudományok sokféle ágának művelője, mintegy félszáz monográfia, forráskötet, megszámlálhatatlan tanulmány szerzője. Hosszú pályája során a sokszor elhangzó kérdésre, hogy mikor volt ideje magas politikai hivatalai mellett a tudomány aktív művelésére, rövid feleleteiben főleg az évi szabadságai jó felhasználását hangsúlyozta. Örökös szabadságra távozása alkalmával egyaránt a letűnt rendszer művelődéspolitikusa és a maradandó műveket alkotó tudós ellentmondását próbálták megfejteni sokféle változatban a megrendült búcsúzó szavak. Tudományos életművének első mérlege óhatatlanul elfogult lesz. Annál is inkább, mert a munkásságának összességét jellemző törekvések, a Rákóczi-szabadságharc valóságghú megismerése, a magyar politika és művelődés európai jelenlétének feltárása bár hosszú ideje jellemzi a magyar és a külföldi történetírás néhány művelőjét, ez az utóbbi két évtizedben alábbhagyott, és a magyar társadalom történeti gondolkozása messze elmarad a tudományos kutatások eredményeitől.

Tudósi habitusának lényegét, szerteágazó munkásságának tartományait nehéz röviden körülhatárolni. Műveit az irodalomtörténész, a nyelvész, a művelődés-, a felvilágosodás-, az eszmék történetének szakágazataiban tartják számon. Nevezték a modern francia irodalom szakértőjének, az erdélyi társadalomtudós generáció kiemelkedő tagjának, a román és a francia kultúra nemzetközi hírű nagykövetének. Érdeklődési köréről egyik korai vallomásában pedig kijelentette: hogy őt legjobban a filozófia érdekli. Szavai akkor nagyon megleptek. A Történettudományi Intézetből jöttünk a Múzeum utcán, s alig félórával azelőtt kaptuk a megbízást, hogy életrajzot írjunk II.Rákóczi Ferencről, rövid határidőre, Thaly Kámán történetírását követve, marxista szellemben. Egyszerűbb lett volna, ha azt bízzák ránk, hogy másszuk meg a Mount Everest. S hogy a pillanat zűrzavara számomra teljesebb legyen: 1952-ben jártunk, a hidegháború légköri viszonyai közepette, s a Párizsból hozott sötétkék nagykarimájú elegáns francia kalapja maga volt az akkoriban naponta elátkozott Nyugat. Visszatekintve hosszú életútjára, még inkább feltűnő, hogy sokféle érdeklődése mellett főleg és következetesen mindvégig a Rákóczi-szabadságharc története foglalkoztatta.

Tudományos és közéleti kettős pályájához egyaránt bőséges indíttatással szolgált a szülőföld, és a 20. század változó hazai világa. Az alapító Bethlen Gábor fejedelem hagyományait őrző kollégiumáról híres Nagyenyeden született, 1921. szeptember 16-án, a kevéssel több mint egy éve aláírt trianoni békeszerződéssel Romániához csatolt Transzylvániában. Középiskoláját magyar és román tanulmányokkal a kolozsvári Református Kollégiumban végezte. Mint érettségi-

zett diák 1940-ben a második bécsi döntéssel Magyarországnak visszaadott Észak-Erdélyből ment Budapestre és sikeres „fejkopogtatással” bejutott a francia mintára alapított Eötvös Collegiumba, az ország értelmiségi elitjét a szellem függetlenségének jegyében nevelő és a legmagasabb színvonalú szakképzésben részesítő fellegvárba. A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi karán francia–román–olasz tanulmányait megszakította a háború, az érsekújvári alakulattal vitték nyugatra, angol hadifogságba esett s a Nemzetközi Vöröskeresztnél francia tolmács lett. Kint maradhatott volna, de mint a 17. századi Magyarország peregrinus diákjai visszaért a háború verte hazába, még a hivatalos fogolyszállítás előtt, egyéni úton.

A felrobbantott hidak Budapestjén az Eötvös Collegiumban szaktanárától, Gáldi László professzortól nemcsak a nyelvtudomány különböző ágazataiban kapott rendkívüli felkészítést, hanem a nyelvészetet alkalmazott művelődéstörténetnek felfogó és az irodalomtörténettel összekapcsoló szemléletből, az ország más nyelvű lakóival, és a szomszédokkal összekötő kultúra fontosságáról is. Tanulmányait sikerrel érvényesítette a román nyelvjárásból írt szakdolgozatában s Táj és Népkutató Intézet terepmunkálataiban a Felső-Nagyszamos völgyében és Kolozsberzsán végzett román népnyelvi kutatásait összefoglaló tanulmányában: *Une enquête linguistique et folklorique chez les Roumains de Transylvanie Nord 1942–1943* (1985). Eckhardt Sándor professzor mellett a francia tanszéken Bethlen Miklós apokrif francia emlékiratát elemző disszertációjával szerzett doktorátust.

1946-ban, úgyszólván a kapuzárás előtti pillanatban francia ösztöndíjjal kijutott Franciaországba, s beiratkozott a Sorbonne-ra. Részt vett az École Pratique des Hautes Etudes és a világhírű École Normale Supérieure szemináriumain. Doktori értekezését a Sorbonne-on *Les révolutions de Hongrie devant l'opinion française sous Louis XIV.* címmel védte meg. Melléktézisei *Stendhal en Hongrie* és *Les mots d'emprunt hongrois dans la langue roumaine* voltak. Emellett eljárt az Institut des sciences politiques előadásaira, s ellátta a párizsi Magyar Intézet titkári teendőit. A Magyar Távirati Iroda kirendeltségének tudósítójaként történelmi pillanatok tanúja lehetett. Párizs a béketárgyalások lezárásának izgalmaiban élt, akkor járt ott a magyar küldöttség, hogy erdélyi határkiigazítást kérjen mintegy ötszázezer magyar érdekében, s garanciát nyerjen a Romániához csatolt 1,2 millió magyar védelmére. 1947. február 10-én a magyar delegáció a román, bolgár, olasz, finn küldöttséggel együtt aláírta a második világháborút lezáró békét. Megszűnt a hadiállapot, de a szovjet csapatok Magyarországon maradnak.

Pályáját a franciaországi évek erősen meghatározták, hol nyíltan érvényesülve, hol közvetve, vagy rejtett módon. Innen hozta haza holtáig hűséges társát, Bölcskei Editet, akit könyvei bevezetéseiben, ajánlásaiban mindvégig segítő munkatársának nevezett. Párizsi éveiből származtak eleven kapcsolatai a francia kulturális és tudományos élet személyiségeivel, s felismerése arról, hogy a magyar kultúra külföldi megismertetése égető szükség. Itt alakult ki soha nem halványuló érdeklődése a francia irodalmi áramlatok iránt és szándéka, hogy feltárja a magyar–francia kapcsolatokat.

Magyarországra 1949 végén visszatérve merőben megváltozott viszonyokkal kellett szembenéznie. Konceptációs perek, lezárt határok, vasfüggöny, államosítások, kitelepítések. Megszüntették az egyházi iskolákat, megrostálták a Magyar Tudományos Akadémia tagjait, betiltották a népi kollégiumokat és 1950-ben feloszlatták az Eötvös Collegiumot. Már állt a Margit híd, felavatták az újjáépített Lánchidat, leleplezték a Gellért-hegy tetején a szabadságszobrot, megalakult a Magyar Tudományos Tanács, zajlott a kulturális élet ideológiai átrendezése. Milyen személyi, lelki, etikai indítékai voltak, hogy bekapcsolódott a munkásmozgalomba, tagja lett a Magyar Dolgozók Pártjának, majd utódpártjainak? És micsoda idők? A Sorbonne doktora el kellett hogy végezze a Marxista–Leninista esti egyetemet! Töretlenül emelkedő közéleti, tudomány- és művelődéspolitikai pályára került. 1954-től a Kiadói Tanács feladatait, mint elnökhelyettes, látta el, 1955-től a Kiadói Főigazgatóságot vezette, 1963 végétől pedig két éven át a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Kulturális Osztályát irányította. Közben tanított az ELTE francia tanszékén, 1965–1967 között ellátta a tanszékvezetői, 1967–1970 között az ELTE rektorhelyettesi feladatait. Az irodalomtudomány kandidátusi (1959) majd doktori (1965) fokozatának elnyerése után 1967-ben a Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv és Irodalom Osztályában levelező, 1976-ban rendes tagjává választotta. 1970–1982 között az Akadémia főtitkára, majd főtitkárhelyettese lett. 1982–1988 között művelődési miniszter, 1987–1988-ban mint elnök az Országos Közművelődési Tanácsot irányította.

Első írásai rövid esszék és tanulmányok voltak a francia és a román irodalom olyan közismert alakjairól mint Babeuf, Victor Hugo, Aragon, Camus, Balcescu, Eminescu. Több művet fordította, vagy adta ki magyarul. Számos könyvet és tanulmányt írt, szövegválogatást szerkesztett többek között a francia irodalomról, kora ideológiai, művelődési kérdéseiről. Legtöbb időt, energiát hosszú pályáján megszakítás nélkül mindvégig a Rákóczi-szabadságharc történetére fordított.

Különösnek tűnt, hogy irodalmi és nyelvész képzettségéhez képest történeti műveket írt. A kérdést többen feltették és 1966-ban maga is megfogalmazta és részletesen válaszolt rá. Az irodalomtörténész átlátta — fejtette ki —, hogy történeti vizsgálatok nélkül a korszak irodalma sem érthető. Emellett hangsúlyozta, hogy a szabadságharc történetére rakódott sok torzítás, idealizálás, aktuális politikai kisajátítás, és az ösztönözte a munka elkezdésére, hogy a szabadságharc „igazi arcát megtalálhassuk.”

A feladat az egész magyar történetírást foglalkoztatta. Különleges körülmények között. A történettudományt a pártállam kivételes helyzetbe emelte, és ideológiai ellenőrzése alá vonta, játékerét tekintélyek hierarchikus tilalomfái között vélte kijelölhetőnek. A tudomány belső követelményei azonban óhatatlanul önálló, szakszerű fejlődését ösztönözték az adott és változó lehetőségek között.

A Rákóczi-szabadságharcról a régi magyar történetírás egyrészt igényes, másrészt torzulásokkal terhelt öröksége következtében is eltérő értelmezések éltek. A hatalom hivatalos ideológiája jegyében ugyancsak többféle felfogásban foglalkoztak a magyar történelem e korszakos eseményével. A Magyar Történelmi Társulat elnöknője 1949. évi programjában Thaly Kálmán történetírása

folytatását hirdette meg. Tovább éltek a kuruc–labanc nézetek meddő vitái. Előtérbe került a második világháború népfrontos politikájának modellje, s a százezer főnyi szovjet haderővel megszállt országban a Habsburg Birodalom elleni harcot a rendkívüli társadalmi érdeklődés egyértelműen aktualizálta.

1950-ben a Magyar Történelmi Társulat sorozatot indított a magyar történelem kimagasló eseményeiről a társadalom legszélesebb körei számára, s kiadására a Művelt Nép Könyvkiadó vállalkozott. Köpeczi Béla mint a Kiadó lektora, majd a lektorátust vezetője foglalkozott a sorozattal. Részt vett *Vak Bottyán* című kéziratom rendkívül heves munkahelyi vitájában (1950), és megírta Esze Tamás történetíróval együtt a szabadságharc előkészítésében és szervezésében jelentős szerepet játszó, a tarpai sókereskedő jobbágyból Rákóczi hadseregében ezeres kapitányi rangra emelkedett Esze Tamás történetét (1951). Ezek több részletben nem egyeztek a szabadságharc egészéről a pártállam akkori hivatalos felfogásával. A hivatalos elvárásnak megfelelő mű, *A Rákóczi-szabadságharc* (1953) Thaly Kálmán történetírását tekintette „haladónak”, elítélte Szekfű Gyula felfogását és olyan aktuális politikai fogalmakkal írta át a szabadságharc döntő eseményeit, mint pld. „az áruló magyar urak”, a „klerikális reakció”, az angol érdeklődést a „nyugat előtt hajbókoló történetírók” legendájának tekintette, megbízhatatlannak a francia kapcsolatokat, túlzásnak Rákóczi vallásos művei hangsúlyozását, s egyedül I. Péter cárral kötött szövetséget minősítette pozitív jelzőkkel.

Ezzel a felfogással szemben Köpeczi Béla, más történetírókkal együtt, a valóságot fokozatosan megközelítő, szakszerű értelmezést alakított ki. Újonnan feltárt, addig ismeretlen források alapján a korabeli értékkategóriák között. *II. Rákóczi Ferenc* több kiadásban is megjelent életrajzában (1955, 1976, 2004) a bujdosás korszakával együtt az új, bővített kiadásokban a szabadságharc diplomáciai fejezeteit is részletesen megírta. A Szlovákiában is megjelent mű elsőként hangsúlyozta a fejedelem korszerű államszervező munkájával összefüggésben az egész Európát átfogó diplomáciáját és a szatmári béke kompromisszum jellegét.

Időközben a Történettudományi Intézet támogatásával létrejött a Rákóczi-szabadságharc történetével foglalkozó kutatókat összefogó kör, amelyben Köpeczi Béla évtizedeken át következetesen és aktívan vett részt. E körben neves történetírók, Benda Kálmán és Wellmann Imre és fiatal kezdő kutatók egyaránt részt vettek és itt vált nyilvánvalóvá, hogy a magyar történelem e meghatározó fejleményének története behálózta az egész korabeli Európát és meghatározóan hatott a következő évszázadok folyamán Magyarország népeinek gondolkozásmódjára és politikai eszméire. Történészek, hadtörténészek, egyháztörténészek, s a rokontudományok, az irodalomtörténet, néprajz, művészettörténet művelői ma is nélkülözhetetlen forrásokat tártak fel, forráskiadványokat adtak ki, s megbeszéléseikre bevonták a szomszéd országok magyar történészeit. Egyrészt az analitikus, másrészt a szintetizáló habitusú tudósokból kialakult együttes részleteiben eltérő felfogással, tartalmas vitákkal kiemelte a kort a 19. századi kuruc–labanc felfogások zsákutcájából, a 17–18. század Európájának strukturális változásaiból közelítette meg, az európai hatalmi egyensúly és a politikai fejlődési alternatívák összefüggésében vizsgálta.

¹ Köpeczi Béla magas beosztása ellenére következetesen részt vett a különböző megbeszéléseken és a vidéki konferenciákon is szívesen vállalt előadást. Főleg Vaján, Szécsényben, Sáropatakon a helyiek bevonásával megtartott több napos összejöveteleken némi csendes humorral hangsúlyozta, hogy a tudomány különböző vélemények ütköztetésével megy előbbre, s a heves vitákban nyugodt ítélőképességet tanúsítva biztos fölénnyel a minőség javára döntött. Előfordult, hogy a vajai Vay Ádám kastélyban éjszakába nyúló diskurzussal próbálta meggyőzni a főiskolás diáklányokat, hogy falusi gyűjtőútjuk büszkeségét, az „egy öreg embertől” lejegyzett „*Krasznahorka büszke vára*” kezdetű éneket nem Rákóczi korában, hanem a 19. század végén a romantikus kuruc-kultusz jegyében szerezték.

Tekintélyének biztos hátterével valósulhatott meg, hogy külföldi szakértők bevonásával rendezett konferenciákon tisztázzák a szabadságharc mélyebb európai összefüggéseit és lerakják az interdiszciplináris megközelítés alapjait.

Az 1956. évi forradalom után adta ki az első forráskötetet, a *II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei* című gyűjteményt. A fejedelem nemzetközi kapcsolatait is dokumentáló kötet közölte többek között XIV. Lajos leveleit. A Pók Lajos szerkesztésében kiadott kötetnek a megjelenés időpontja, 1958 adott jelentőséget azok számára, akiknek ehhez érzékük volt. Különben a kötet címével azonos tanulmány is sok újdonságot tartalmazott: hangsúlyozta Rákóczi önzetlenségét, szociális érzékenységét és azt, hogy erősen segítette az ifjúságot külföldi tanulmányutakra.

Hangsúlyozva Thaly Kálmán forráskiadó tevékenységének jelentőségét, felfogását elvetette és részt vett a 19. századi romantika másodvirágzásával áthatott történetírását hevesen elítélő kézirat viharos munkahelyi vitájában (1959). A nemzetudatról, a nemzeti kérdésről elhúzódozó (1960–1964) vitákban elhatárolódott a deheroizáló hevületű következtetésektől, s álláspontját a *Rákóczi tükrök* (1973) című, forrásokat közlő kétkötetes, társszerzővel kiadott mű bevezető tanulmánya közölte. A tanulmány a különböző generációkhoz, társadalmi rétegekhez tartozó, eltérő foglalkozású, vallású, etnikumú, magyar, német, francia, angol szerzők szövegeit elemezve rekonstruálja a közvélemény születését, az átmeneti, a változó kor közösségi tudat változatait; a régi tudatvilág bomlását és az új eszme-rendszer születését.

II. Rákóczi Ferenc irodalmi műveinek kritikai jellegű kiadása historiográfiai jelentőségű. Köpeczi Béla főszerkesztésével és szerzői munkájával meginduló vállalkozás a magyar történetírás régi adósságát törlesztette. A főszerkesztő hivatali tekintélye nélkül a kezdeményezés elvérzett volna a pártállam ideológiai zátonyain, mert arra hivatkozva, többek úgy vélték, Rákóczi vallásos műveit nem kell és nem is érdemes kiadni. A nagy szerkesztőbizottsággal és két sorozatszerkesztővel meginduló munka az Archívum Rákócziánium sorozatcím-mel hagyományt folytatott, és korszerű szövegközlő eljárást követett. Mint főszerkesztő sikerrel vonta be a munkába a latin, a francia filológia és a vallásos irodalom olyan legjobb szakértőit, mint Borzsák István, Déri Balázs, Hopp Lajos, Kovács Ilona, Tüskés Gábor. Az *Emlékiratok*, (1978), a *Politikai és erkölcsi végrendelet* (1984), a *Fohászkok* (1994) és a *Meditációk* (1997) az eredeti nyel-

ven, franciául, latinul és magyar fordításban vagy részletes tartalmi kivonatban, kritikai tanulmánnyal és jegyzetapparátussal jelentek meg.

Többször hangsúlyozta, hogy a diplomáciatörténet feltárása azért is nagyon fontos, mert jórészt Rákóczi külpolitikájából kiindulva torzították el az egész kort, s károsan hatottak a hosszabb távú magyar politika megítélésére is. Azok közé tartozott, akik szakítottak azzal a provinciális felfogással, amely a diplomáciát egyedül a katonai és pénzbeli támogatásra szorította vissza. Bevonta vizsgálatai körébe az európai országok államközi szövetségeinek bonyolult hálózatát, Rákóczi francia diplomáciai tevékenységének addig rejtve maradt területét, a közvetítést, a kölcsönös érdekérvényesítést, a diplomáciai aktusok korabeli szokásrendszerét és a kultúra közvetítő szerepét.

Néhány régi történetíró ugyan már felismerte, hogy Rákóczi diplomáciájának tengelyében a francia kapcsolatok álltak, de valóságghú megismerését hamisítványok, téves megítélések akadályozták. Többen ismételték Pierre Bayle vélekedését, hogy Rákóczi csak a francia intrikák hatására kezdett háborút. J. Fiedler osztrák történetíró impozáns két kötetében forráskiadása nagyrészt Rákóczi párizsi követe, Kökényesdy László utólag módosított, tehát hamisított iratait tartalmazta (1855–1858). Szalay Lászlónak pedig csak a munka elkezdésére adatott idő. Döntő változást Angyal Dávid 1905. évi forráskiadása hozott, bebizonyítva, hogy mende-mondák helyett az elsődleges forrásokhoz, a párizsi Külügyi levéltár anyagához kell leásni. Az ezt az anyagot is felhasználó Szekfű Gyula azonban az emigrációt a történelemből kiesettségnek ábrázolva azt visszavetítette a szabadságharcra, úgy hogy Rákóczit a francia politikai érdekek kiszolgáltatottjának tüntette fel. A további, a tisztázás igényével indított kutatások pedig megszakadtak. A fiatal francia történész, Emil Pillias hősi halált halt a második világháborúban, Zolnai Bélának a Kolozsvári Egyetemről távozni kényszerült professzornak Rákóczi janzenizmusát is felölelő hatalmas anyaggyűjtése a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában kötött ki.

Erthető, hogy Köpeczi Béla — amint írta — „a kutató izgalmaival” látott neki az Magyar Országos Levéltárban és főleg — amikor külföldi kutatásokra még semmi vagy csak igen gyér lehetőség nyílt, élve hivatali előnyével — a párizsi Külügyminisztériumi Levéltárban őrzött nagy mennyiségű forrás szisztematikusan feldolgozásához. A *Rákóczi-szabadságharc és Franciaország* című kötet azon kívül, hogy feltárta XIV. Lajos magyarországi politikájának számos részletét, rezidensének működésétől kezdve a többször megfogalmazott, de meg nem valósult szerződésig, dokumentumokat közölt a magyar-francia kapcsolatok bajor, lengyel, orosz összefüggéseiről is. Bizonyosságot nyert, hogy a külpolitika az államiság, következképpen Rákóczi országépítő tevékenységének egyik legfontosabb meghatározója. A később kibővítve franciául is megjelent kötet eddig ismeretlen vagy homályos részleteket tisztázva nyitott utat a Magyar Konföderáció és az Erdélyi Fejedelemség nemzetközi kapcsolatai jobb megismerésére. Feltárta a francia szövetség előkészületeit, közölte a kölcsönösen megtárgyalt francia-magyar és erdélyi-francia szövetséglevél tervezeteket és azt is, hogy megvalósításuk miatt maradt el. Monográfiája nagymértékben hozzájárult annak a külföldi szerzők között inkább, mint a hazai körökben elismert felismeréséhez, hogy a Rákóczi-szabadságharc szerves része volt a spanyol örökösödési háború néven

ismert, az európai hatalmi erőviszonyok átrendezéséért folyó háborúnak, és Franciaország javára nem kevésbé hatékonyan befolyásolta a viszonylagos hatalmi egyensúly létrejöttét.

Köpeczi Béla igen korán felismerte a diplomácia hatékonyságában a propaganda és a közvélemény jelentőségét. Kétségtelen, hogy nem kerülte el figyelmét a külföldi szakirodalom. Döntően azonban a *Magyar Csillag* 1943. november 15-i számában kibontakozó vita hatott mindig is nyitott érdeklődésére. A vitát Balogh József indította el *Nemzeti önismeret* című cikkével, felhíva a figyelmet Apponyi Sándornak a 17–18. századi Magyarország nemzetközi híret tanúsító könyv-, röpirat- és sajtógyűjteményére s kijelentette: az első világháborút „nem a harctéren veszttette el a magyarság, hanem a nyugat-európai közvéleményben.”

Kutatásai a közvélemény történelmi jelentőségéről fokozatosan alakultak ki. Nem hagyhatta érintetlenül sem az 1956. évi forradalom nemzetközi visszhangja, sem a hatalom álláspontját képviselő hivatala révén az írók, általa „nem kívánatos jelenségnek” minősített munkáiban kifejeződő értelmiségi közvélemény. Egy majdani, a mélyebb rétegekig hatoló historiográfiai vizsgálat minden bizonnyal kimutatja majd rendelkezései politikai hatalmi hátterét. Babits szavaival „a politikus nem élheti túl korát, ... az időpont elmúltával már csak a történelem számára érdekes.” A maradandó életmű elemzője számára a korélmények tudományos tájékozódásra váltó metamorfózisa érdemel figyelmet például az *Európa és a Rákóczi-szabadságharc* (1970) című tanulmányában. Az ugyanilyen címmel megjelent, a magyar, a Habsburg-párti és angol röpiratokat tartalmazó kötet körül bábáskodók — jellemzően a magyarországi viszonyokra — az akkori politika szinte minden irányzatát képviselték. A szövegeket fordították: András László, Benda Kálmán, Jánosi István, Jékely Zoltán, Kosáry Domokos és mások, a kötetet Ortutay Gyula és Pamlényi Ervin szerkesztette.

A francia társadalom különböző rétegeiben a magyar politikáról élő nézeteket a „*Magyarország a kereszténység ellensége*” A *Thököly-felkelés az európai közvéleményben* (1976) című kötetben foglalta össze. (Némileg kibővített kiadása: *Staatsräson und christliche Solidarität* címmel 1983.) A párizsi, hollandiai és belgiumi napi és időszakos sajtó híreit, információit dolgozta fel a Wesselényi-szervezkedéstől kezdve gróf Thököly Imre harcain át a török szövetségéig, hangsúlyozva a Habsburg-kormányzat differenciált és jól szervezett propagandájának meghatározó erejét. Ma már következetes, átfogó újabb kutatások és széleskörű vizsgálatok jelzik, hogy az „információ robbanás évszázadában” milyen nagy területre hívta fel a figyelmet. Ugyancsak további kutatásokat ösztönzött a könyvben élesen felvetett, de megválaszolatlan kérdés, hogy mikor alakult ki külföldön a sematikus és negatív, a 20. század elejétől már tragikus következményekkel járó magyarsággép.

Diplomáciai vizsgálataiból két további nagy téma következett. Egyrészt Rákóczi szellemi felkészülésének, intellektuális képzettségének tisztázása. Másrészt Szekfű Gyula Rákóczi könyvének és az emigrációt elítélő felfogásának nagy forrásanyag alapján történő kritikája.

A Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja (1982) című munkája abba a nagyszabású, de sajnos félbemaradt vállalkozásba illeszkedik, amely a Történettudományi Intézet kezdeményezésére és a Zombori István szervezésében rendezett szegedi konferenciákon a kora újkorban a politikusok műveltségét, képzettségét, s az értelmiség rétegeit tárgyyszerűen bemutatva vitába szállt a magyar politikát kizárólag érzelmekkel és indulatokkal jellemző romantikus felfogással. Rákóczi személyiségének kialakulását születésétől fogva a bécsúj-helyi börtönből történő szabadulásáig kísérve végig egyaránt cáfolta Thalynak a „végzetszerűséget” és Márki Sándornak (1909–1910) az „örök magyar lelket” hangsúlyozó felfogását. Arra a megállapításra jutott, hogy az ifjú Rákóczi alkalmazkodni kívánt a kialakult rendhez és elfogadta a Habsburg-dinasztia uralmát Magyarországon. Szabadságharcot indító döntő elhatározásra több tényező ösztönzésével jutott. Az országot tönkretette a Habsburg-kormányzat militáns abszolutizmusa, személyét megfigyelték, ellenségként kezelték. Olvasmányai alapján kimutatható intellektuális felkészültsége, hogy alapos tájékozással készült a politikai pályára. Végül magas minőségű műveltsége, a kora újkori értelmiségre jellemző felelősség vitte rá, hogy vagyont, életét kockáztatva vállalja az ország ügyét.

A bujdosó Rákóczi (1991) című könyve megjelenése alkalmával élesen nekiszegezték a kérdést: mit lehet ebben a sokat tárgyalt kérdésben, agyon vitatott témában újat mondani. Hiszen Szekfű Gyula *A száműzött Rákóczi* (1913) című művével már a múltban is olyan neves történétírók vitatkoztak, mint többek között Angyal Dávid, Domanovszky Sándor, Károlyi Árpád. Majd Szekfűnek a Magyarország jövőjét kizárólag a Habsburg Birodalom keretei között vélő felfogására a történelem, a Monarchia felbomlása adott nehezen megfellebbezhető választ. Az 1960-as évektől kezdve pedig számos történétíró szembesítette Szekfű felfogását új kutatási eredményekkel (a pozitivisták történet-szemlélet, továbbá Dénes Iván Zoltán, Glatz Ferenc művei).

„Újat mondani? Meglepően sokat lehet!” – hangzott rövid válasza. Igazolásul pedig a kötet többnyire addig ismeretlen levéltári dokumentumokra épülő anyaga és Rákóczi Lengyelországban, majd Párizsban, végül pedig Rodostóban kifejtett diplomáciai tevékenységének addig páratlanul részletes leírása szolgál. Nem tért ki a kötet a kényes kérdések elől. A párizsi kártyabarlang, a bujdosók eltartását segítő Hotel d’Transylvanie tényét, vagy a madagaszkári kalóz-fejedelemség tervét újabb forrásokat is bevonva értelmezte. Kimutatta, hogy XIV. Lajos tudott a szerencsejátékról és a kor szokásainak megfelelően engedélyezte azt. A kalózsok letelepítése pedig Franciaországot és az oszmán portát is foglalkoztatta. Másrészt hatalmas forrásanyaga saját régebbi munkáihoz képest is új összefüggések megértéséhez járult hozzá főleg Rákóczi francia, orosz és spanyol kapcsolatairól. Megvilágította az utrechti béke hátterét és a bujdosó Rákóczi diplomáciai koncepcióját, amely átfogta a kontinens viharos politikai mozgását. Hangsúlyozva, hogy a romantikát tagadó tárgyilagos kép nem árt Rákóczi tekintélyének, s a tárgyyszerűségre törekvő tudományos igény nem homályosítja el történelmi jelentőségét, sőt még inkább éles kontúrokkal mutatja máig ható korszerűségét. Szekfűt főleg azért bírálta, mert kiiktatta, vagy ki akarta iktatni a magyar politika függetlenségi irányzatát az ország történetéből. Min-

den addiginál részletesebben ismerteti a könyv Rákóczi irodalmi művei tartalmát, értékrendszerét és hangsúlyozza, hogy a fejedelem huszonnégy esztendőes bujdosása idején sem adta fel politikai elveit. Olyan államférfit ismert meg benne, aki Magyarország alapkérdéseire kereste a megoldást. Modern politikus volt, mert azzal foglalkozott, hogyan tud az ország elhelyezkedni a nemzetközi viszonyok erőterében. Rákóczi diplomáciai munkásságának további vizsgálatára hívta fel a figyelmet, s ezzel jókora munkát adott a következő generációknak.

Behatóan vizsgálva a művelődés történetének hosszú távú folyamatait, élénken foglalkoztatta a gondolat, hogy az erdélyi karteziánusok második, harmadik nemzedékének eszméiben, a janzenisták, pietisták nézeteiben miként ragadhatók meg a korai felvilágosodás csírái. Innen vezetett út munkássága másik nagy területére a felvilágosodás történetéhez. Az 1970-es években megszervezte a közép-európai felvilágosodás négyévenként a mátraházi akadémiai üdülőben rendezett történeti konferenciáját. E munkában részt vettek a felvilágosodás hazai és a szomszédos országokbeli kutatói, és velük együtt a francia történészek is. Az akkori körülmények között páratlan lehetőséget teremtett a nyugat-európai és kelet-európai kutatók találkozására, módszereik, eredményeik kölcsönös megismertetésére. Tudománypolitikai pozíciója révén lehetővé tette, hogy a különböző tudományágak szakértőit összefogó konferenciák anyaga idegen nyelven rendszeresen megjelenjen, s a magyar történetírás eredményei bekapcsolódhattak a nemzetközi tudományos vérkeringésbe. Minisztersége idején sikerült megvásárolnia a párizsi rue Bonaparte-n a mai Magyar Kulturális Intézet impozáns épületét a magyar állam számára. Szándéka megvalósulására még várni kell, remélhetően eljön az idő, hogy tudományos intézetként, magyar–francia kutatói műhelyként és művelődési dokumentációs központként működhet, mint ahogy a Collegium Hungaricumok létesítésének eredeti szándéka is ez volt. Mint miniszter tette lehetővé, hogy 1984-ben, sárospataki kezdeményezésre, megalakuljon a Magyar Comenius Társaság, s mint díszelnök rendszeresen részt vett Comenius filozófiai, pedagógiai, politikai munkásságát feldolgozó konferenciákon s szorgalmazta, hogy a Társaság vegye fel a kapcsolatot a külföldi, főleg a csehországi és a szlovákiai egyetemekkel és kutatóhelyekkel.

A tudományos teljesítmények mérhető követelményei között nincs rubrika az *Erdély története* három kötetes mű (1986) szerkesztését, majd nemzetközi vitáit szakmai, politikai felelősségét vállaló munkájának. A terv 1974 körül a Történettudományi Intézetben merült fel, s a szervezés Szász Zoltánra hárult, aki a Makkai Lászlóval együtt kidolgozott néhány oldalas terv szerint először egy kötettel számolt. Elodázhatatlan feladattá a románok elvadult történet-politikai támadásai tették, a szélsőséges, magyarelles szempontokat érvényesítő *Din Istoria Transilvaniei* kétkötetes összefoglalásról magyar fordítása is napvilágot látott (1964). A régen Magyarországon tabu-téma Erdélyről akkor már több írás jelent meg. A Történettudományi Intézeti munkatársakból és külső munkatársakból készen állt a szerzők együttese, a koncepció is kidolgozásra került, de a szigorúan tudományos alapokra építendő Erdély-szintézis ügye zátonyra fut, ha nincs tekintélyes főszerkesztője. Köpeczi akkor lett az MTA főtítkárából főtítkárhelyettes s a választás a művelt, az Erdély történetével behatóan foglalkozó tudósra esett.

Az *Erdély története* szerkesztői munkáját Köpeczi Béla más szerkesztők (Mócsy András, Makkai László Szász Zoltán és Barta Gábor) részvételével irányította. Az őstörténettől eredetileg Trianonig, időközben a szerzői közösség döntése alapján 1981-ig terjedő időt három kötetre elosztva, az egyes fejezeteket a korszak szakértői írták meg – Tóth Endre, Mócsy András, Vékony Gábor, Bóna István, Makkai László, Barta Gábor, Péter Katalin, R. Várkonyi Ágnes, Trócsányi Zsolt, Miskolczy Ambrus, Szász Zoltán. A szerzők a főszerkesztővel együtt megállapodtak abban, hogy az elfogultságokat kerülő szándékkal egyaránt figyelnek mindhárom nép, a magyarok szászok, románok történetére. Feldolgoznak minden ismert és újonnan feltárt forrást, felhasználják a szász és a román történeti irodalmat, és nem mellőzik az ellentmondásokat. Egyetemes összefüggéseket érvényesítő objektív igényű fejezeteket írnak. Az elkészült részeket a szerzői kollektíva közösen megbeszélte, s a vitákban olykor részt vettek erdélyi magyar történészek is, illegálisan és a szerzők részéről a legnagyobb titoktartással. Megtárgyalva az egyes korszakok kérdéseit, a szerkezeti és stíláris problémákat, a főszerkesztő alapos tárgyismerettel és az egyéni tudományos véleményt méltányoló toleranciával érvényesülni hagyta az eltérő nézeteket, s így több kérdésről például a románok Erdélybe településéről, az etnikai, demográfiai folyamatokról kétféle vélemény is megtalálható a kötetben. Menet közben a szerzői közösség úgy döntött, hogy az eredetileg Trianonnal záruló tárgyalást szükséges 1985-ig elvinni, s miután a felkért szerző végül nem vállalta, az akkor már váratlanul miniszterré kinevezett főszerkesztő készítette az adott politikai lehetőségek között vázlatos áttekintést, amelyet a szerzői kollektíva kritikája alapján javított.

Az *Erdély története* magyarul 1986-ban jelent meg, s mivel szinte elkapkodták, még két kiadás követte. Egykötetes változatban magyar, német, francia és angol nyelven (1990, 1992, 1994), a három kötet angolul 2001–2002-ben Király Béla sorozatában, a Columbia Egyetem kiadójánál látott napvilágot, az 1920–1985 közötti fejezet nélkül.

A magyar történettudomány az 1987-ben megrendezett vitán néhány részletkérdést további vizsgálatra utalva összességében nagy elismeréssel fogadta (*Tanulmányok Erdély történetéről* 1989). és Akadémia Díjban részesítette. Románia tiltakozása előre látható volt, az örület nem. Ceaușescu a dáko-román kontinuitás mellett kiállva a munkát „történelemhamisításnak” minősítette, a *Times* fizetett hirdetésében román történészek ugyancsak élesen elítélték, és Romániában tiltott, üldözött könyv lett a három kötet. (A magán-szakmai levelezésekben mint „három a kislány”, „a mesebeli három kívánság,” vagy a Várászfuvolából „a három gyermek bölcs tanácsa” és hasonló fedőnevekkel került megemlítésre.) A páratlanul élénk külföldi érdeklődést jelezte Norman Stone oxfordi professzor elismerése a *Times Literary Supplementben*, leszögezvén: „magas színvonalú tudományos munka.” Gerhard Seewann hasonlóan méltatta a *Südost-Forschungen* 1988. novemberi számában. Jelentőségét kifejezésre juttatta Köpeczi Béla kitüntetése a Francia Akadémia Aranyérmével, s Párizsi Magyar Intézetben Jacques Le Goff elnökletével román és francia történészek bevonásával rendezett vitája 1992 novemberében.

A vállalkozás tudományos értékét, azt, hogy hathatósan hozzájárult az egyetemes magyar történetírás kialakításához legtalálébban a külföldi magyarság véleményét összefoglaló, az Erdéllyel sokat foglalkozó Illyés Elemér fejezte ki: „Régóta vártunk ilyen nemzetközi szintű, nagyméretű munkára, amelyet nemcsak időszerűsége, de elsősorban tudományos megalapozottsága, ismeretközlő értéke, és tárgyilagos hangvétele emel minden eddigi vállalkozás fölé. Tettnek lehet tekinteni.” (Új Látóhatár, 1987) Bizonyos, hogy az *Erdély története* hozzájárult ahhoz a történészi és írói munkákkal is segített sokrétű folyamathoz, amelynek tárgyilagos feltárásával mind a mai napig adós a tudomány, s amely a szellemi vasfüggöny lebontásának nevezhető.

Köpeczi Bélát Erdély története ezután is élénken foglalkoztatta, amint a *Restitutio Transylvaniae 1712. Kísérlet az erdélyi fejedelemség visszaállítására* (1993) és a *Nemzetképhutás és a XIX. századi román irodalom magyarságképe* (1995) című írásai is jelzik.

Tudományos életművének utolsó fejezetét a szerteágazó témáiból 1995–2006 között évente megjelent forrásközlemények, tanulmányok, összefoglalások jelzik. Még megélte a fontosabb Rákóczi-tanulmányait közlő kötet és 85. születésnapjára magyarországi, erdélyi és francia kutatók írásaival tisztelgő *Európai szemmel* (2007) című emlékkönyv megjelenését.

Riporterek sokszor feltették neki a kérdést, hogyan volt ideje magas hivatalai mellett kutatómunkára? Válaszában kifejtette, hogy pályája kezdetén fogadott önmagával, hogy a kétféle tevékenységet, a politikai-hivatali tevékenységet és a kutatói-oktatói munkát összeegyezteti. Levéltárosok, könyvtárosok segítségével és jó műhelyszellemben ez sikerült is neki. De vajon sikerült tartalmilag is? Búcsúszavaiban Pálinkás József, az Akadémia elnöke erre azt a választ adta, hogy a kutatás tárgya kiemelheti kutatóját a korból és szerepéből, amelyben él, ha alázatával méltóvá tud válni hozzá.

Idézve Köpeczi Béla kijelentését „Nincs gazdaság kiművelt emberfők sokasága nélkül” Mészáros András karikatúrája kertésznek ábrázolta, amint két kannával öntöz buzgón diákfejekkel teli kert. De a valóságra a rajz címe figyelmeztet: „Ja, ha így lehetne.” Tisztában volt az aggasztó jelenségekkel, az oktatás színvonalának süllyedésével, a történetismeret hiányával. Ennek ellenére egyik utolsó beszélgetésében kifejtette, hisz abban, hogy a megosztott világ helyett új gondolkozási folyamat érvényesül, elérkezik az idő, hogy közös értekekben egymásra találjanak a kiművelt emberfők.

R. Várkonyi Ágnes

CONTENTS

STUDIES – *András Péter Szabó*: From Nuptials to Nuptials. Reflections on the Development of Traditional Marriage Ritual in Hungary – *Péter Dominkovits* – *Géza Pálffy*: Struggle for National and Regional Authority. The Nádasdy Family, the Hungarian Aristocracy and the Noble Society in Western Transdanubia in the 16th and 17th Centuries. (2nd Part) – ARTICLES – *Ágnes Kriza*: The Beginnings of Orthodox Polemical Literature in the Habsburg Monarchy. The Correspondence of János Szapolyai with the Monks of Athos. (1533–1534) – *Péter Tusor*: The Plans of the Nunciature of Prag for the Expansion of Tridentine Catholicism in Hungary at the Turn of the 16th and 17th Centuries – *Szabolcs Serfőző*: The Role of Places of Pilgrimage in the Representation of the Habsburg Dynasty in the 17th and 18th Centuries – ATELIER – *Tünde Cserpes* – *István M. Szijártó*: An Open Elite? On the Changes of the Elite in the 18th Century – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039-8098

Következő számunk tartalmából

E. Kovács Péter: Egy firenzei követjárás Magyarországon

Szili Sándor: A Codex Gertrudianus datálása

Tringli István: Vásártér és vásári jog a középkori Magyarországon

Weisz Boglárka: Vásárok a középkorban

E számunk munkatársai

Cserpes Tünde egyetemi hallgató (Budapest) – *Csorba Dávid* PhD főiskolai docens (Nyíregyházi Főiskola) – *Dominkovits Péter* PhD főlevéltáros (Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron) – *Horbulák Zsolt* kandidátus, főiskolai tanársegéd (Bratislava, Szlovákia) – *Klaniczay Gábor* MTA doktora, egyetemi tanár (Közép-európai Egyetem, Budapest) – *Kríza Ágnes* PhD az MTA ELTE Történelmi Kutatócsoport munkatársa (Budapest) – *Molnár Antal* tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Ö. Kovács József* kandidátus, egyetemi docens (Miskolci Egyetem, Történeti tanszék) – *Pálffy Géza* PhD tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Serfőző Szabolcs* PhD OTKA-kutatócsoport munkatársa (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba) – *Szabó András Péter* PhD tudományos segédmunkatárs (MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest) – *Szijártó M. István* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Tusor Péter* PhD egyetemi docens (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Piliscsaba)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásaikat — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg (www.szazadok.hu).

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: 06-80/444-444. – **Példányonként megvásárolható:** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Könyv- és Jegyzetbolt 1088 Budapest, Múzeum krt 6-8. Tel.: 411-6500/ 5281; Verano Könyvesbolt, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Telefon: 06-20-257-94-98 – **Külföldön terjeszti** a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,-Ft) 3900,-Ft

Példányonkénti ára: 1000,-Ft

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg

nka

Nemzeti Kulturális Alap

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Tringli István: Vásártér és vásári jog a középkori Magyarországon

Bárány Attila: Zsigmond király, a konstanzi zsinat és a százéves háború

Weisz Boglárka: Vásárok a középkorban

E. Kovács Péter: Egy firenzei követjárás Magyarországon

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
144. ÉVFOLYAM 2010. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

VOJTECH DANGL, FEITL ISTVÁN, FODOR PÁL, FONT MÁRTA, GECSÉNYI LAJOS, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR, † KOSÁRY DOMOKOS, † KUBINYI ANDRÁS, † NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA (a szerkesztőbizottság elnöke), OROSZ ISTVÁN, PAJKOSSY GÁBOR, PÓK ATTILA, ROMSICS IGNÁC, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:

HERMANN RÓBERT, PÁL LAJOS (felelős szerkesztő) PÁLFFY GÉZA,
VONYÓ JÓZSEF, ZSOLDOS ATTILA

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Tringli István: Vásártér és vásári jog a középkori Magyarországon 1291
Bárány Attila: Zsigmond király, a konstanzi zsinat és a százéves háború. 1345

KÖZLEMÉNYEK

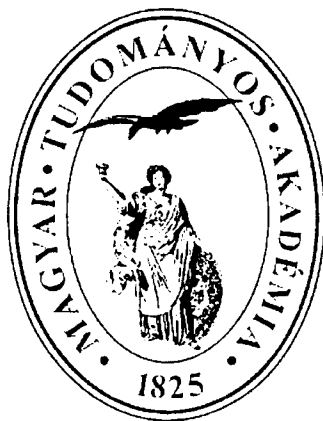
Weisz Boglárka: Vásárok a középkorban 1397
E. Kovács Péter: Egy firenzei követjárás Magyarországon 1455

TÖRTÉNETI IRODALOM

A pécsi egyházmegye története I. A középkori évszázadai (1009–1543).
(Ism.: *Veszprémy László*) 1537
Loca Credibilia. Hiteleshelyek a középkori Magyarországon (Ism.: *G. Tóth Péter*) 1541
Béli Gábor: A nemesek négy bírója. A szolgabírók működésének első korszaka 1268–1351
(Ism.: *Domaniczky Endre*). 1545
Sarusi Kiss Béla: A természet által megerősített vár. Murány végvár és uradalma
a 16. század második felében (Ism.: *Bagi Zoltán*). 1546
Hagyomány és megújulás. Életpályák és társadalmi mobilitás a végváriak körében
(Ism.: *Vatai Gábor*). 1549

KRÓNIKA

Ökumené vagy globális közösség? Beszámoló a 21. Történeész Világkongresszusról
(*Tomka Béla*) 1553

A Magyar Tudományos Akadémia az 1989.
évi egyesületi törvény hatálybalépése óta is
támogatta és támogatja a Magyar Történelmi
Társulatot és annak központi közlönyét,
a Századokat

Tringli István

VÁSÁRTÉR ÉS VÁSÁRI JOG A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON*

1607-ben Rákóczi Zsigmond fejedelem a Gyergyó székben fekvő Szentmiklós falunak évi két vásár tartását engedélyezte, egyet Bálint, egyet pedig Luca napján, azaz február 14-én és december 13-án.¹ A vásár teret igényel: a vásárjogot elnyert településen állandó helyet kellett kihasítani e célra. A vásárteret fel kellett osztani az árusok között, fenn kellett tartani a rendet, a vitás ügyek elintézésére rendszabályokat kellett bevezetni, ezeket a szabályokat be kellett tartatni. A vásártér kialakítása visszahatott a település későbbi fejlődésére; a vásár maga is térformáló tényező lett. A vásárjogot kapott falvak, városok nem a semmiből teremtették meg a vásár üzemeltetésének kereteit, hanem jól bevált szokásokhoz, sőt egész szokásrendszerhez igazodtak akkor, amikor létrehozták saját vásárterüket és megszabták vásári rendtartásukat. E szokásoknak csak egészen kis része került az országos szokásjog kodifikált részébe, azaz csak néhány szokásjogi norma lett törvénné, illetve került be a szokásjogi összefoglalókba. A vásárokkal kapcsolatos szabályrendszer nagyobbik részét úgy rögzítették írásban, hogy soha senki nem rendszerezte azokat, rendszerezés nélkül pedig nincs kodifikáció. A vásári térhasználat szokásai nem álltak meg az ország határainál. Ha az eltérő szokásjogi rendszerek szerint élő Európa országainak vásárokkal kapcsolatos szokásait a magyar vásárokéval vetjük össze, nagyon sok hasonlósággal találkozhatunk. Korántsem bizonyos, hogy átvétellel van dolgunk, sokkal valószínűbb, hogy a kereskedelem hasonló formái hozták létre a hasonló tereket és a hasonló szokásokat.

Amikor Gyergyószentmiklós elnyerte vásártartási jogát, már több évszázados hagyományokhoz igazodott; a vásárok történetét a magyarországi írott emlékekben hat évszázaddal korábbra visszamenőleg is követni tudjuk, az első forrásaink ugyanis az államalapítás korába visznek bennünket. A vásár azonban ennél jóval régibb intézmény, története és a vele kapcsolatos szokások egy része olyan korokba nyúlik vissza, ahonnan írott források nem maradtak ránk. A szokásjog keretei között élő hagyományos világ számos intézményéről elmondható ugyanez, a történettudomány azonban nem elégedhet meg ezeknek

---

* A tanulmány az OTKA által támogatott „Magyarország városainak történeti atlasza” című (186544. sz.) program keretében készült. Alapját egy 2007. június 8-án Gyergyószentmiklóson, a város vásárkiváltsága elnyerésének 400. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszakon Vásárok a középkori Magyarországon címmel tartott előadás képezte.

¹ Erdélyi királyi könyvek 1–9. (1581–1610). 7. 54b. CD-ROM; *Garda Dezső*: Gyergyószentmiklós története 1703-ig. In: Gyergyószentmiklós monográfiája. Szerk. Garda Dezső. Csíkszereda 2001. 30.

az ősi szokásoknak, egykori kifejezéssel élve, régiségeknek az összegyűjtésével.² Rekonstruálni kell a változásokat, ezeket meg kell magyarázni, mindeközben azonban nem szabad szem elől téveszteni a hosszú időn keresztül élő, változatlan szokásokat sem.

E tanulmánynak nem célja a magyarországi középkori vásárok rendszeres történeti ismertetése, hanem a szentmiklósi vásárjog-adományozó oklevelet alapul véve szándékszik a vásárok és a kereskedelem középkori magyarországi történetének néhány kérdését ismertetni, különös hangsúlyt fektetve a vásárok térbeli elhelyezkedésére és a vásártartási szokásokra, legfőbb célja pedig a vásári szabadság fogalmának meghatározása.³ Néhány koraujkori, sőt újkori forrásból származó adat azért került a tanulmányba, hogy a tartós folyamatokat bemutassa. A „tér” szó alatt fizikai kiterjedésű tereket értünk, ezek lehetnek néhány légköbméter kiterjedésűek, mint például a piaci árusok pultjai, de akár több száz kilométer távolságra is nyúlhatnak, miként a legnagyobb városok fontosabb éves vásárait is ilyen messziről felkeresték kereskedők. Az értekezés egyáltalán nem foglalkozik a vásárokat látogató személyek térszemléletével.⁴

A középkori helyi kereskedelem állandó üzletei és állandó kereskedői

A modern világban a helyi kereskedelem túlnyomó része folyamatosan nyitva tartó és erre a célra berendezett, állandó épületekben, azaz üzletekben történik. A „bolt” szót ezúttal kerüljük, mivel használata a történeti vizsgálat során félrevezető lehet. Ezzel ellentétben a középkori és a kora újkori Magyarországon a lakosság túlnyomó része élete során alig fordult meg ilyen helyen, az áruk időlegesen nyitva tartó, szabad téren elhelyezkedő és szabályozott keretek között működő kereskedelmi alkalmakkor, azaz vásárokon cseréltek gazdát. Ál-

² A „hagyományos világ” kifejezést egy erdélyi történésztől kölcsönöztem. *Dankanits Ádám*: A hagyományos világ alkonya Erdélyben. Bp. 1983. – Az „ancien regime”, a „feudalizmus”, az „Alt-europa” szavakat mind alkalmazzák korszak megjelölésre is, azonban mindegyikhez további, egymástól eltérő jelentések fűződnek. Ebben az összefüggésben ez a jelzős szerkezet volt a legalkalmasabb a tartalom kifejezésére.

³ A magyarországi vásárookra l. *Fügedi Erik*: Középkori magyar városprivilegiumok. In: *Uő*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 238–310.; *Kubinyi András*: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtudományi Közlemények 23. (1971) 58–78.; *Püspöki Nagy Péter*: Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301 I. Az Árpád-kori vásártartás irott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig. Bp. 1989.; *Kubinyi András*: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szeged 2000. (Dél-alföldi évszázadok 14.); *Kubinyi András*: Vásárok a középkori Zala megyében. In: Zala megye ezer éve. Főszerk. Vándor László. Zalaegerszeg 2000. 53–60.; *Kubinyi András*: Belkereskedelem a késő középkori Magyarországon. In: Középkori magyar gazdaságtörténet a régészet és az anyagi kultúra tükrében. Szerk. Kubinyi András, Szabó Péter, Laszlovsky József. Bp. 2007. 229–251.; *Rüsz Fogarasi Enikő*: Märkte in den mittelalterlichen Komitaten Siebenbürgens. Zeitschrift für siebenbürgische Landeskunde (NF) 24. (2001) 271–276.; *Weisz Boglárka*: Vásártartás az Árpád-korban. Századok 141. (2007) 879–942.; *Weisz Boglárka*: Vásárok a középkorban. (sajtó alatt). A további irodalom e művekben megtalálható.

⁴ *Jochen Hoock*: Markt und Märkte im frühneuzeitlichen Europa. In: Kirchen, Märkte und Tavernen: Erfahrungs- und Handlungsräume in der Frühen Neuzeit. Hrsg. Renate Dürr, Gerd Schwerhoff. (Zeitsprünge. Forschungen zur Frühen Neuzeit. Band 9.) (2005) 3/4. Heft. 418–426. – A „hagyományos” térszemléletet egyébként sem ennek, sem a tanulmánygyűjteményben szereplő többi cikknek nem sikerült meghaladnia. Az elképzelt terek történeti kutatására l. *Novák Veronika*: A térhasználat kutatása – módszerek és lehetőségek. In: Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv IV. Bp. 2009. 16.

landó üzletek csak a jelentősebb városokban voltak, alacsony városiasodottságú mezővárosokban legfeljebb az újkorban tűntek fel. Nem tárgyaljuk az iparosok üzletként is szolgáló műhelyeit, valamint a mészárosok és a pékek árusító helyeit, a székeket.⁵ Ez utóbbiakra, mivel a település ellátásának legfontosabb, a mindennapi élethez legszükségesebb cikkeivel foglalkoztak, külön szabályok vonatkoztak. Nem szólunk a régi magyar nyelvben szintén „-szék”-re végződő névvel illetett kocsmákról, a csapszékekről sem.⁶

Az állandó üzletek valószínűleg a középkor korszakváltó évszázadának, a 13. századnak az elején jelentek meg Magyarországon, akkor még csak a jelentősebb városokban, a középkor végére azonban már több helyen elterjedtek.⁷ Az állandó üzletek és kereskedők elnevezésében, társadalmi megítélésében bizonyos fokú megállapodottságot tapasztalhatunk. Ez azt jelenti, hogy egy településen egy korszakban meghatározott nevekkel neveztek üzleteket és kereskedőket, ezek meghatározott helyen és feltételek között csak bizonyos portékákat kínálhattak; az esetek többségében hierarchia is kimutatható közöttük. A legszerencsésebb forrásadottságú városokban maguk a középkori források közlik ezeket az üzlettípusokat, máshol a történeti kutatás állított fel ilyen kategóriákat.⁸

A fővárosban, Budán, az ország legjelentősebb kereskedelmi forgalmú városában a 15. század elején állították össze az addig élő jogszokások gyűjteményét, a budai jogkönyvet. A forrás a város vezetőinek és akkori polgárainak többségi nyelvén, németül készült.⁹ A jogkönyv az állandó üzletek tulajdonosainak négy típusát különböztette meg. A legelőkelőbbek a „boltos urak” (*gewelb herren*) voltak. Nevüket bolthajtásos üzleteikről kapták, ami nem nyílt helyiség volt, hanem egy városi ház kapuján át kellett oda belépni. Innen származik a magyar „bolt” szó ’üzlet’ jelentése, ezúttal azonban a „bolt” csak a luxusholmik árulására szolgáló ’elárúsító hely’-et jelentette. A boltos urak elsősorban nagyban kereskedtek: fűszereket csak egy márka érték fölött adhattak el, a szövet végeket nem vághatták fel, hanem csak száz rőf fölött adhatták el, egyedül a selymet, e nagyon drága holmit, árulhatták kicsiben. Ha a forrásokban egyszerűen „kereskedők”-et (*mercatores, kaufleut*) emlegettek, általában őket értették alattuk.¹⁰ Az idegen posztókereskedők nagybani árusítási kötelezettsége egyáltalán nem volt budai sajátosság. Zsigmond király 1405. évi városi törvénye, minden bizonnyal bevett szokást követve, ugyanebben a szellemben rendelkezett, ráadásul ez a törvény az ország összes városára érvényes volt: az ide-

⁵ A középkori mészárosokra, mészárszékekre: A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságleveli – *Zunftbuch und Privilegien der Fleischer zu Ofen aus dem Mittelalter*. Szerk. Kenyeres István. Bp. 2008. (Források Budapest közép-és kora újkori történetéhez 1.).

⁶ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1967–1984. (a továbbiakban: TESZ) „csapszék” és „mészárszék” szócikkek. – A „szék” ezekben az összetételekben eredetileg ’elárúsító pad’-ot, ’pult’-ot jelentett. A TESZ „mészárszék” szócikke részben hibás, mert e fogalmat keveri a vágóhíddal.

⁷ *Weisz B.*: Vásártartás i. m. 879.

⁸ *Kubinyi A.*: Belkereskedelem i. m. 230.

⁹ *Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn*. Hrsg. Karl Mollay. Bp. 1959., magyar fordítását l. Buda város jogkönyve I–II. Közreadja Blazovich László, Schmidt József. (Szegei középkortörténeti könyvtár 17.) Szeged 2001.

¹⁰ *Ofner Stadtrecht* i. m. 70.§.

gen kereskedők a posztóvégeket még az éves vásárokon nem vághatták fel; ha hat végnél kevesebb posztójuk volt, csak akkor adhatták el árujukat kicsiben.¹¹

A boltosokat követték a „posztómetők” vagy más néven „kamarás urak” (*kammerherren oder gewant sneiderr*). A korabeli magyar név a tevékenységükre utalt: elsősorban posztóval kereskedtek, azért voltak „metők” — azaz ’met-szők’ —, mert felvághatták a posztóvégeket, tehát kicsiben és nagyban is árulhattak.¹² Német nevük az üzlethelyiségükre vonatkozott, melyet „kamará”-nak, „kamrá”-nak hívtak. E kamrák a mai Úri utca déli részén álltak, ez a középkorban a Posztómető vagy Nyíró utca nevet viselte.¹³ A 15. század utolsó negyedében foglalták össze azokat az elveket, amelyek minden olyan szabad királyi városban érvényesek voltak, melyek fellebbezett ügyeiket a tárnokmester bírósága elé vitték, ennek a tárnoki jognak az alapja Buda jogszokásai voltak.¹⁴ Itt, évtizedekkel az 1405. évi városi törvény megalkotása és a budai jogkönyv írásba foglalása után, változatlanul a helyi kereskedők kicsiben történő posztómérési jogait védték: a posztót csak a „kamrák”-nál (*inter cameras*) lehetett árulni.¹⁵ Üzleteik ablakai az utcára nyíltak, az utca felé lenyitható táblára tették ki áruikat, e felett pedig fából készült, kiugró erkélyek voltak, amit *laubek*-nek vagy *gewandlauben*-nek hívtak.¹⁶ Ugyanezt figyelhetjük meg Linzben, ahol a posztósok mindmáig álló, valamikor nyilvánosnak számító üzleteit (*tuchlaube*) egy hosszú, kiugró terasz alatt fekvő boltozott helyiségekben kereshették fel a vevők.¹⁷

¹¹ 1405 (I): 2. tc. – Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Ed. Franciscus Döry, Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp. 1976. (a továbbiakban: DRH 1301–1457) 193.

¹² Ofner Stadtrecht i. m. 71.§.

¹³ *Végh András*: Buda város középkori helyrajza I–II. Bp. 2006–2008. (Monumenta Historica Budapestinensia XV–XVI.) I. 191. skk.

¹⁴ A tárnoki jog eredeti, német nyelvű változatát újkori másolatok tartották fenn, ennek latin nyelvű fordítása az Újlak város számára 1525-ben kiállított városi kiváltságlevélben, az újlaki jogkönyvben maradt fenn. A tárnoki jog kodifikációjának feldolgozását és az eperjesi német nyelvű szöveg kiadását l. *Štefánia Mertanová*: Ius tavernicale. Bratislava 1985. (a továbbiakban: Tavernikalrecht). Az újlaki jogkönyv kiadását l. *Rudolf Schmidt*: Statutum civitatis Ilok anno MDXXV. – Statut grada Iloka iz godine 1525. (Monumenta historica-juridica Slavorum meridionalium XII.) Zagreb 1938. (a továbbiakban: újlaki jogkönyv), magyar fordítását l. Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon. Ford. Hegedűs Antal. Újvidék 1983. 91–179. – A két verzió kereskedelemmel foglalkozó 1. könyve alig tér el egymástól. Az újlaki jogkönyvből hiányzik a tárnoki jogkönyv 12. és 24. fejezete. Az újlaki jogkönyv 13. fejezete pedig a tárnoki jogkönyvből hiányzik, úgy azonban, hogy a fejezet címét a 14. fejezetnek adták. Az újlaki jogkönyvnek a mesterségekre vonatkozó 37–50. fejezete nem került be az eperjesi német példányba.

¹⁵ Újlaki jogkönyv i. m. I. 26. – Ezúttal a latin verzió tartotta fenn híven az eredeti rendelkezést. Az eperjesi német példány két szó megváltoztatásával az egész fejezetnek más értelmet adott: a posztó helyett a kenyérárúsítás helyét írta elő, a bódék között (unter den Bauden). A két változatban szereplő német „bódé” és a latin „kamara” szó nem fordítással keletkezett, nem egymás szinonimái. A kenyeret Budán, Újlakon és a többi tárnoki városban a piac külön kijelölt helyein árulták, a „bódé” ezekre az árusítóhelyekre vonatkozott.

¹⁶ *Imre Holl*: Marktplätze und Handwerker – Entwicklungstendenzen in Sopron im Spätmittelalter. Archaeológiai Értesítő 123–124. (1996–1997) 11.; *Végh A.*: Buda város középkori helyrajza i. m. I. 192.

¹⁷ *Wilhelm Rausch*: Handel an der Donau I. Die Geschichte der Linzer Märkte im Mittelalter. Linz 1969. 108–109. oldalak közti képek.

Megjegyzésként ide kívánkozik, hogy a posztómető és a nyíró, azaz a posztónyíró, csak ennek az utcának a nevében cserélhető fel egymással, közszóként nem, mivel két különböző fogalmat, két különböző foglalkozást jelent. Mindketten posztóval foglalkoztak, a posztónyíró (*gewant scherer*, latinul: *pannic-rasor*) mesterség, a posztómető (latinul: *pannicida*) pedig gazdag kereskedő. A posztómető normális formájú ollóval az anyagot szélteben vágta el, és adta el a levágott darabot, míg a nyíró a posztó feldolgozásának utolsó fázisát végezte. Ő a kész szövet felületéről vágta le, helyesebben nyírta le a kiálló bolyhokat, egy különleges, a szövetre simuló élű ollóval. Az utca kettős névadása arra utalhat, hogy szoros szimbiózisban éltek, de a városban betöltött rendi állásukat és jövedelmi viszonyaikat tekintve nem sok közük volt egymáshoz.¹⁸

A harmadik csoportba a „patikusok”-at (*aputekären*) sorolták, e szót — későbbi kifejezéssel élve — ’szatócsok’-nak, ’fűszeresek’-nek lehetne fordítani. A jogkönyv rájuk vonatkozó meghatározása tautológikus, e szerint azt árulták, „ami régtől fogva a patikához tartozik”. Ez azt jelentette, hogy szövettel nem kereskedhettek. Vásár- és ünnepnap a vecsernyére hívó harangszó előtt nyitott üzletben (*offen laden*) csak gyógyszereket árulhattak a betegeknek.¹⁹ (A vásárnapi gyógyszerárúsítás azok közé a gyakran emlegetett kivételek közé tartozott, amelyekre nem vonatkozott a vásárnapi szolgál munkavégzés általános tilalma. Megtaláljuk a népszerűsítő céllal írt, középkor végi németalföldi tízparancsolat-magyarázatokban is.)²⁰ Budán egész Patikáros sor állt rendelkezésükre, előfordult az utca (*platea*) elnevezés is, de nem véletlenül hívták ezt sornak: a mai Tárnok utcának ugyanis csak az egyik oldalán álltak az e nevet viselő házak, a Duna felőli, keleti oldalon.²¹ A patikusokhoz hasonlóan kiskereskedők voltak a „kalmárok” (*kramern*) is, akik az állandó kereskedők negyedik csoportját képezték. A jogkönyv az ő kínálatukat is tautológikusan határozta meg, az azonban bizonyos hogy igen vegyes árukészletük részben élelmiszerekből: fűszerekből, cukorból, porcukorból, továbbá kicsiben eladott szövetekből, készruhákból állt. Budán céhbe szervezték őket, többek közt e testületnek volt a feladata az idegen kereskedők felügyelete.²² Nevük az üzlethelyiségükre vonatkozott: üzleti célra épített épületekben (*kremen*) árultak.²³ Ezek az épületek egymás melletti sorokban állottak, egész háztömböt képeztek.²⁴ Szabályos elrendezé-

¹⁸ *Georg von Below*: Probleme der Wirtschaftsgeschichte. Eine Einführung in das Studium der Wirtschaftsgeschichte. Tübingen 1920. 327.; *Mályusz Elemér*: Budai Farkas László. Tanulmányok Budapest múltjából 15. (1963) 157.

¹⁹ *Ofner Stadtrecht* i. m. 102. §.

²⁰ *Petty Bange*: Soziale Prägung von Dekalogerklärungen in den Niederlanden im späten Mittelalter. In: *Laienfrömmigkeit im späten Mittelalter*: Formen, Funktionen, politisch-soziale Zusammenhänge. Hrsg. Klaus Schreiner München 1992. (Schriften des Historischen Kollegs: Kolloquien 20.) 257.

²¹ *Végh A.*: Buda város középkori helyrajza i. m. I. 64. skk.

²² *Ofner Stadtrecht* i. m. 104. §.

²³ *Erich Köhler*: Einzelhandel im Mittelalter. Beiträge zur betriebs- und sozialwirtschaftlichen Struktur der mittelalterlichen Krämerie. (Beiheft 36. zur Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte [a továbbiakban: VSWG]) Wiesbaden 1938.

²⁴ *Végh A.*: Buda város középkori helyrajza i. m. I. 189. – A patikusokra l. *Fügedi Erik*: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. Tanulmányok Budapest múltjából 13. (1959) 13., a másik három kategóriára l. *Kubinyi András*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig. In: Budapest története II. Főszerk. Gerevich László. Bp. 1973. 52.; *Pach Zsigmond Pál*: Szófejtés és gaz-

sük, hasonló nagyságuk arra utal, hogy előre megtervezett rend szerint építettek be velük a mai Tárnok és Üri utca által határolt tér közepét.²⁵ A „kalmár” szó etimológiája könnyen tévútra vezetheti a későbbi korok kutatóit. A német *kram* eredetileg sátrat, bódét jelentett, a nagyobb városok helyben lakó kalmárjai azonban nem bódékban árultak, ezt csak az idegen kalmárok tették. A középkori Hamburgban a helybéli kalmárok hétköznapokon — akárcsak a budaiak — saját házaikban kínálták portékájukat. Többek közt ők adták bérbe a város több vásárterén a kofáknak és más vásározóknak az árusító helyeket, amiből évszázadokon keresztül tetemes bevételre tettek szert.²⁶

A budai állandó kereskedők közt igen nagy társadalmi különbségek voltak. Ez kifejeződött a jogkönyv szóhasználatában is, ami csupán a boltosokat és kamarásokat nevezte uraknak. Ők voltak a városi elit képviselői, drága holmival kereskedtek, amit jórészt külföldről lehetett beszerezni. A patikusok és a kalmárok egy következő lépcsőt jelentettek, a kofák pedig jóval mögöttük álltak. A Habsburg-tartományok legjelentősebb városában, Bécsben hasonló volt a helyzet, ott ugyanazok az állandó kereskedők éltek, mint Budán.²⁷

A középkor végi Sopronban Mollay Károly háromféle állandó üzlettel rendelkező kereskedő-kategóriát vett számba: a „nagykereskedő”-ket (*kaufmann*), a „kalmár”-okat (*kramer*) és az „áros”-okat (*ladner, ladnerin*). Az első két kategória üzletében, árukínálatában, társadalmi helyzetében a budai boltos urakhoz és az ottani kalmárokhoz hasonlított. A 15. század első felében nyolc, a másodikban kilenc kalmárüzlet állt a ferences templom oldalában levő kis téren. Az árosok bódékban árultak, volt köztük használtruha-kereskedő, iparos és kofa is.²⁸ Az árusítást itt is szigorúan helyhez kötötték, az 1455. évi tanácsi határozat kimondta, hogy hetivásári napokon, de máskor is, kizárólag csak a szokásos helyeiken árulhatnak, máshol nem.²⁹ A budai négy és a soproni három kategória mellett volt még az állandó kereskedőknek egy további típusa is: a „kofák”, helyesebben a „kofaasszonyok” (*fragnerin*), ugyanis mindkét városban túlnyomórészt nők végezték ezt a munkát. Ők mindennap árultak, mégpedig élelmiszert. A kofáknak több fajtája volt: a budai jogkönyv gyümölcs-, száraz zöldség-, sajt-, baromfi-, vadhús-, friss zöldség- és sóárus kofákról tudott. Ugyanazt a portékát kínáló kofáknak egymás mellett, egy sorban kellett kínálniuk portékáikat, megszámták számukat is, nemcsak az árukínálat szerint, hanem — a kétnemzetiségű város szokásai szerint — a magyarok és a németek

daságtörténet. Crom-cromer-kalmár. Magyar Nyelv 72. (1976) 422–429.; *Mollay Károly*: Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp. 1982. 336.

²⁵ Erről részletesen l. *Benda Judit*: A piactól az árucarnokig. Kereskedelmi célra készült épületek a középkori Budán (sajtó alatt).

²⁶ *Erich von Lehe*: Die Märkte Hamburgs von den Anfängen bis in die Neuzeit (1911). (VSWG Beiheft 50.) Wiesbaden 1996. 31., 39., 41., 43., 45.

²⁷ *Kubinyi A.*: Budapest tört. i. m. 153.

²⁸ *Mollay Károly*: Kereskedők, kalmárok, árosok. Moritz Pál kalmár (1511–1530). Soproni Szemle 45. (1991) 1–132. – Az egyik kalmár üzleti könyve fenn is maradt: Das Geschäftsbuch des Krämers Paul Moritz – Moritz Pál kalmár üzleti könyve (1520–1529). Hrsg. Karl Mollay. Sopron 1994. (Sopron város történeti forrásai B/1.).

²⁹ *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. Sopron 1921–1943. (a továbbiakban: Sopron város) II/2. 176. – Ugyanez a rendelkezés a tárnoki jogban is megtalálható, l. Tavernikalrecht I. 38.

arányát is meghatározták. Minden bizonnyal fedett pultjaik az utcán voltak felállítva, ezeket állandó üzleteknek nem nevezhetjük.³⁰

1521-ben, az újkori magyar adórendszer kezdetén, adót vetettek ki a kereskedőkre is: a törvény a szabad és más, fallal körülvett városokban lakó „kereskedők” (*mercatores*), „kalmárok” (*institores*), „patikusok” (*apothecarii*), „posztómetők” (*pannicidae*), „boltosok” (*boltharii*) és „más kufárok” (*alii foeneratoros*) megadóztatását rendelte el.³¹ A törvény hiánytalanul sorolta fel az állandó kereskedők összes fajtáját, mivel az egyes városokban különböző nevekkel illették őket, ezért a teljesség kedvéért illesztették a felsorolás végére a minden egyéb állandó kereskedőre vonatkoztatható *foenerator* szót.³² A törvény célja a kereskedők és nem az üzletek megnevezése volt, az eddigi példák azonban azt mutatták, hogy az egyes kereskedő-kategóriákhoz sajátos, a többitől jól elkülöníthető üzletek is tartoztak.

A 17–18. század fordulóján a Rákócziak birtokában levő hegyaljai mezővárosban, Sárospatakon — ami egyszerre volt uradalmi központ és a család egyik legjelentősebb rezidenciája — kétféle állandó kereskedőt vettek számba a földesúri jövedelmek összeírói: a görögöket és a magyar kalmárokat. Ekkortájt görögnek hívták azokat az oszmán alattvalókat, akik engedélyt nyertek arra, hogy Magyarországon kereskedhessenek, ők — nevükkel ellentétben — túlnyomórészt délszlávok voltak. A kereskedők mindkét csoportja a piacon, sorban felállított patikákban árult, eredetileg 10–10 ilyen patikahelyet mértek ki, a valóban működő üzletek száma azonban mindig változott. Ezek a patikák könnyen mozgatható, újra felállítható bódék voltak. A Rákóczi-szabadságharc kitörésekor a görög kereskedők elmenekültek a városból, a tisztartók az üresen maradt patikákat elbontatták, és áthordatták a régi piacra. A magyar kalmárok patikáinak kínálata igencsak különbözhetett a görögökétől: azok „török marhá”-val, azaz áruval kereskedtek, és évi 10 forint bért fizettek a földesúrnak a patikaállítási engedélyért, ezek azonban ennek mindössze a huszadrészét. A görögök az új piacon árultak, a magyarok maradtak a régiben. 1693-ban a magyar kalmárok többsége még férfi volt, 1704-ben azonban már mind asszonyok kezén voltak a kalmár patikák. Ők valószínűleg nem sokban különböztek a középkori budai, soproni kofáktól.³³

A helyi, állandó kereskedők egyes kategóriáinak elkülönítésekor nem szabad mereven ragaszkodni a jogi szövegek szóhasználatához. Nem tettek így a

³⁰ Ofner Stadtrecht i. m. 153., 154. §§.

³¹ 1521: 6. tc. — *Josephus Nicolaus Kovachich*: Syllogae decretorum comitialium inelyti regni Hungariae I. Pest 1818. 293.

³² A „foenerator” a magyarországi latinságban nemcsak ’uzsorás’-t, hanem ’kereskedő’-t is jelentett, l. *Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae – A magyarországi középkori latinság szótára*. Bp. 1987. (a továbbiakban: *Lex. Lat. Hung.*) „fenerator” szócikk. Délnémet nyelvterületen is rendszeresen előfordult, hogy a teljesen bevett tevékenységet folytató polgári kereskedőket némely forrásokban az „üzérkedők”-kel (*fürkäufer*) együtt, mintegy annak szinonímjaként említették, l. *Hans Gerd von Rundstedt*: Die Regelung des Getreidehandels in den Städten Südwestdeutschlands und der deutschen Schweiz im späteren Mittelalter und im Beginn der Neuzeit (VSWG Beiheft 19.) Wiesbaden 1930. 182. A „fenerator” és „fürkäufer” szavak használata jól kifejezte a középkor végi társadalom ambivalens viszonyát mindenfajta kereskedelmi tevékenységhez.

³³ Magyar Országos Levéltár U et C 41–22. (1693.), U et C Irregistrata 11–13. (1704.)

kortársak sem. Boltja, azaz boltozott helyisége például volt a kamarás uraknak is, és ezt is használták üzletként. 1440-ben egy királyi oklevél azt írta egy eladományozott budai ház fekvéséről, hogy „azoknak a boltoknak a felső végénél fekszik, ahol a posztót szokták eladni”.³⁴ 1475-ben az egyik budai patikus házának leírásakor felsorolták az épület tartozékai, a szobák, pincék stb. között a boltokat is.³⁵ A földszinti helyiségek valószínűleg mind boltozottak voltak, így maga az utcára nyíló patika is.

Az állandó helyi kereskedelemmel foglalkozó csoportok közül a patikáriusokkal és a patikákkal részletesebben kell foglalkozni. Fügedi Erik egy kisebb tanulmányban beillő lábjegyzetben már fél évszázada tisztázta e fogalmat, mégis mindmáig sok körülötte a félreértés.³⁶ A mai magyar nyelv már csak a nyelvújítás kori 'gyógyszerész' és 'gyógyszertár' értelemben használja e szavakat, a középkori és a kora újkori, mi több, sok újkori forrásban felbukkanó „patikus” és „patika” azonban az esetek túlnyomó többségében nem mást, mint 'vegyeskereskedő'-t és 'vegyeskereskedés'-t, elsősorban 'fűszeres'-t jelentett.³⁷ Ilyen, üzletként működő patikákkal találkozhatunk például a középkori Óbudán, Visegrádon, Sopronban, Pozsonyban, Zágrábban.³⁸ Az Anjou-kori királyi székhelyen, Visegrádon az egyik patika a város „nagy utcájában” (*in magna platea civitatis*), valószínűleg a város piacán állt.³⁹ Az óbudai patikát Nagy Lajos anyja, Erzsébet királyné építtette az óbudai piacon. A visegrádi és az óbudai patikák birtokosai nem polgárok, hanem előkelő udvari személyek: egy báró, egy főpap és maga a királyné voltak. A patikák e helyeken tehát komoly épületekben voltak berendezve, az üzlethelyiségekért bizonyára nem kevés bérleti díjat fizettek a patikusok. 1494-ben és 1495-ben a királyi palotában használatos gyertyákat a budai patikusoktól vásárolták. Egyikük gyakori szállítója lehetett az udvarnak, mert királyi patikusnak (*apothecario regio*) nevezték a számadáskönyvek.⁴⁰ A 18. századi Rozsnyón is 'vegyeskereskedés' értelemben használták a „patika” szót.⁴¹ Ha szűkszavú a forrás, sokszor nem lehet pontosan elvá-

³⁴ „in superiore fine boltarum, ubi panni vendi consueuerunt” – *Végh A.*: Buda város középkori helyrajza i. m. II. 238. sz.

³⁵ „simulcum stubis, cellariis, celleriourum fontis (!), boltis, cameris et cancellis” – *Végh A.*: Buda város középkori helyrajza i. m. II. 342. sz.

³⁶ *Fügedi E.*: Óbuda i. m. 13. (30. sz. jegyz.).

³⁷ A 20. század elején megjelent magyarországi latinság szótára a szónak csak a 'gyógyszertáros' és a 'könyvtáros' értelmét ismerte, l. *Antonius Bartal*: *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*. Lipcse–Bp. 1901. Az újabb szótár már bizonytalanul hozza a 'kereskedő' jelentést is, azonban rosszul osztotta be a jelentések alá az idézett adatokat, az ott gyógyszerészként említett apothecarius-ok nagyobbik része ugyanis kereskedő, l. *Lex. Lat. Hung. „apothecarius”* szócikk.

³⁸ Fügedi Erik az óbudai, Erzsébet királyné által emelt „patiká”-t kereskedőcsarnoknak gondolta, ez azonban más városok adataival összevetve aligha lehetséges, valószínűleg egyszerűen egy kőből épült üzletről volt szó, ahol elsősorban fűszert árultak.

³⁹ Magyar Pál 1344-ben feleségére és leányára egy visegrádi patika telkét hagyta, l. *Anjoukori okmánytár I–VII*. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. Bp. 1878–1920. (a továbbiakban: AO) IV. 479. Egy évvel később Tatamér alkancellár eladta azt a leégett visegrádi házhelyét, ahol korábban patika volt, l. *Bárfai Szabó László*: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599*. Bp. 1938. 55., *Mészáros Orsolya*: *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza*. Visegrád 2009. 84.

⁴⁰ *Johann Christian von Engel*: *Geschichte des Ungerischen Reichs und seiner Nebenländer I*. Halle, 1797. 96., 170., 179.

⁴¹ 1703-ban a főbíró tintát vásárolt a patikában a város részére, l. *Mikulik József*: *Magyar kisvárosi élet 1526–1715*. Történeti tanulmány. Rozsnyó 1885. 68.

lasztani egymástól a 'gyógyszerész' értelmű „patikus”-t a 'kereskedő'-től. Két budai adat arra utal, hogy talán nem is volt akkora különbség köztük. Az egyik, a jogkönyv már említett megjegyzése, mely szerint vasárnap csak gyógyszert árulhattak, a másik pedig egy Jagelló-kori oklevél, ami egy György nevű *aromatarius* patikáját említi.⁴² Az *aromatarius* azonban nem a kenőcsök mellett más aromákat is kikeverő 'gyógyszerész'-t jelentett, hanem 'fűszerkereskedő'-t. Ebben az értelemben a középkori Nagyszébenben és Brassóban is találkozunk velük.⁴³ A 16. század első évtizedeiben élt egyik brassói *aromatarius* özvegye „patiká”-t tartott fenn.⁴⁴ Ezekben a brassói patikákban az Erdélybe érkező „tengerentúli” fűszereket kicsiben árulták.⁴⁵ A 15. század közepéről származó pozsonyi vámnapló a „patika áruí” (*apothekerey*) közt említette az ánizst, kálmot, galangát, azaz csupa gyógynövényt.⁴⁶ A középkori patikákban elvéve ugyan kínáltak gyógyszert is, az árukészlet többségét azonban nem ez tette ki.

A kora újkorban a hegyaljai Sátoraljaújhely mezővárosban, akárcsak az ugyanahhoz az uradalomhoz tartozó Sárospatakon, a piacon patikák, ahogy a korabeli források írták: „patikácskák” állottak.⁴⁷ A 18. században ezek többek voltak közönséges bódéknál, mert egyikéhez-másikához pince is tartozott, némelyiknek még pitvara is volt. Ezek az üzletek néhány mézszárszékkal és pékséggel együtt két sorban álltak az újhelyi piac közepén.⁴⁸ 1799-ben a patika- és mézszárszéksort lebontották, és a piac egy másik helyén építették fel újra, ott is maradtak 1940-ig, amikor végleg felszámolták őket.⁴⁹ Igencsak vegyes kínála-

⁴² Végh A.: Buda város középkori helyrajza i. m. II.589., 590. sz-ok.

⁴³ Lex. Lat. Hung. „aromatarius” szócikk.

⁴⁴ Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. 1. B. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt, Rechnungen aus 1503–1526. Kronstadt 1886. 508., 531.

⁴⁵ Pach Zsigmond Pál: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15–16. század fordulóján. Századok 112. (1978) 1029.

⁴⁶ Kováts Ferenc: Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincad-könyv alapján. Bp. 1902. (Társadalom és gazdaságtörténeti kutatások I.) 87. Az adatra Weisz Boglárka hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

⁴⁷ A 17. században biztosan álltak patikák az újhelyi piacon. Ezután jelenlétük folyamatosan kimutatható az urbáriumokban. – „Most (in 1689) patika be (!) ninczen, mert el pusztultak 1657.” – U et C 41–3.

⁴⁸ 1713: „a piaci patikában levő pincze torka mellett valo részét és felső két ág pinczejit” – Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Sátoraljaújhelyi Levéltár (továbbiakban: SUL), Sátoraljaújhely város levéltára, Tanácsülési jegyzőkönyv 1. (V1.) 293.; 1721: „ujhelyi piattzon [...] délrül Bilczki Menyhért fele rész patikája [...] eszkrul maguk a vevő felek patikajok szomszedsagaikban levő patikajokat” – uo. 366.; „piacson levő fel patikajok es Bosnyak Ferenc patikaja szomszedsagaban levöt” – uo. 367.; 1723: „s.allya ujhelyi piacson napkeletrül [- - -] patikaja [...] patikajokat alatta levő pinczejekkel edgyütt” – uo. 382.; 1733: „piaczi patikáját pitvarával alatta levő pinczejével, délrül méltóságos uraság patikája [...] mely alatt eöt ág pincze találatik” – uo. 458. „patikajokat delrül Gyöngyösiné patikaja” [északról szintén egy patika] – uo. 461. 1734: „piacson levő patika helyet [...] mellette levő földet is felbetsültetvén” – uo. 465. 1760: U et C 214–14.

⁴⁹ SUL Sátoraljaújhely város levéltára, Protocolum juridicum oppidi S.A. Újhely ab anno 1788. (V1.) 1789. szept. 2.: 17., 1794: 192.; S.A. Újhely várossa vétkek büntetéséről való jegyző könyve [...] ab anno 1796. (V1.) 1799. szept. 17.: 333–6. Térképi ábrázolásukat az 1799. évi állapot l. *Joannes Blasko*: Mappa partem plateae oppidi Újhely circa neoaedificatam ecclesiam r. catholicam situatae cum aedificiis [...] in medio plateae existentibus repraesentantes [1801] MOL S 11 No. 1486.; Térképi ábrázolás az át-helyezés után: SUL Sátoraljaújhely város lt. Vegyes iratok (V1) S.A. Újhely várossában a tekintetes küldöttség jelentése szerint kikövezendő nevezetesebb úttáznak rajza Steiner Ádám v. mérnök által. [1844]. Végleges lebontásukra l. *Bánkúti Ferenc*: Sátoraljaújhely földrajza. Szeged 1941. 17.

tuk volt, az egyikben sört mértek, míg másokban a legkülönbözőbb apróságokat.⁵⁰ A mai „patika” és „patikus” szó ugyan a régi, többértelmű, ugyanilyen alakú szavakból származik, azonban a „patiká”-nak és a „gyógyszertár”-nak kevés köze volt egymáshoz. Ha a patikák valóban elsősorban gyógyszert előállító és árusító üzletek lettek volna, akkor mi értelme lett volna annak, hogy egy egész sorra való álljon belőlük közvetlenül egymás mellett a középkori Budán, amikor évszázadokkal később is elég volt egyetlen gyógyszertár a budai Várhegy lakóinak? Miközben szép számmal sorakoztak a patikák a 18. század végi, négyezer lelkes Sátoraljaújhelyen, a városnak ugyanekkor elég volt egyetlen gyógyszertár, amit latinul *farmacopaena*nak neveztek.⁵¹

A patika, vagy bármilyen állandó üzlet, a koraujkorban, akárcsak a középkorban, a városiasodottság egyik legbiztosabb külső jele volt. 1704-ben a pataki és a tokaji uradalomban csak a két uradalom-központban és még két másik városban: Sátoraljaújhelyen és Tállyán álltak patikák, pedig ezeken kívül tartozott még az uradalmakhoz olyan település, amelyet mezővárosnak tekintettek: Telkibánya.⁵² Az *oppidum*, magyarul mezőváros címmel a 15. századtól kezdve felruháztak olyan településeket is, amelyek csak néha kapták meg ezt a minősítést, egyébként általában falunak tartották őket. Erre leginkább akkor került sor, ha a településnek volt heti vagy jelentős éves vására.⁵³ Az utazó azonban azonnal észrevehette a különbséget az ilyen és a komolyabb mezővárosok között. Az előbbieken közepén álló piactér csak a hét egyetlen napján, a piaci napon lett forgalmas, egyébként üresen állt, az utóbbiak terén azonban e célra felállított állandó épületekben, nem csak vásári napokon kínálták portékáikat a kereskedők. A rangos városokban az ünnepnapok kivételével kőből épített házakból szolgálták ki drága áruval a vásárlót, az pedig a fizetőképes kereslet legmagasabb szintjének, egyben a legrangosabb városnak számított, ha mindez teljesen elszakadt a nyílt árusítástól, és a kereskedő saját házának terében folyt az adás-vétel, úgy, ahogy az például a budai boltos urak esetében is történt.

Az állandó üzletek típusait nem tekinthetjük megváltoztathatatlan rendszernek. Az egyéni életutak változatossága, az üzleti szerencse forgandósága sok köztes helyzetet teremthetett, sőt, mint a történelemben általában, e kategóriákhoz tartozó személyek valójában mind köztes helyzetekben éltek. A sop-

⁵⁰ „aestimatio apotheculae pro epocillatione cervisiae deservienti” — 1778 (U et C 176-18); „myropholiorum seu gusularum, in quibus feminae res minutiones distrahere solent, vulgo patikak nuncupatarum” — 1791 (SUL VI.41).

⁵¹ Zemplén megye gyógyszerészeinek 1767. évi összeírása: SUL, Zemplén vm. iratai, Szirmay-Kazinczy-féle történelmi iratok (IV. 2001.b.) loc. 95. N. 35. A város népességszámára l. Magyarország történelmi helységnévtára. Zemplén megye (1773–1808). Összeállította Barsi János. Bp. 1998. I. 252–253. Miközben magyarul a „patikácskák” a ’piaci boltok’-at jelentették, az „apothéka” a ’gyógyszertár’-at. SUL, Sátoraljaújhely város lt. Sátor-Allya-Újhely várossa törvényes jegyző könyve [...] ab anno 1796. 1796. febr. 26.: 1.

⁵² U et C 41–22. (1693), U et C Irregistrata 11–13. (1704). – A pataki uradalomban még Tolcsvát, Erdőbényét és Telkibányát tekintették mezővárosnak, 1703-ban azonban ezek el voltak zálogosítva (U et C 36–26.). 1704-ben Telkibányát már újra a pataki uradalomhoz tartozóként írták össze, ez utóbbi urbáriumban szerepel oppidumként. 1688-ban a pataki uradalom tartozékai közül Sárospatakot, Erdőbényét, Tolcsvát és Újhelyt nevezték oppidumnak (U et C 36–25.).

⁵³ Csánki Dezső történelmi földrajza óta valóságos historiográfiája van a mezőváros-fogalom értelmezésének, l. *Kubinyi A.: Városfejlődés i. m. 8. skk.*

roni árosok és egyes kézművesek, valamint a kofák között nehéz különbséget tenni. A fogalmak időbeli változása mellett a helyi sajátosságok még jelentősebbek lehettek. A középkori patikusok Budán jómódú kiskereskedők voltak, akik kőházakban éltek és dolgoztak, a koraujkori hegyaljai mezővárosokban valójában bódékban áruló kofáknak tekinthetjük őket.

A vásár, a piac és a sokadalom

A középkori kereskedelem legfontosabb színterei a vásárok voltak. A magyar „vásár” szó iráni eredetű.⁵⁴ A vásár egyike az írott szövegekben legrégebb-ről ismert magyar szavaknak, először 1055-ben a tihanyi, aztán 1075-ben a garamszentbenedeki alapítólevélben fordul elő. A fogalom történeti értelemben alapvetően két egymástól eltérő intézményt takar: a hetenként, a hét egy bizonyos napján megrendezett, vagy e naphoz kötődő hetivásárt és az év bizonyos napjához kötődő, gyakran ezt a napot megelőző és követő, meghatározott számú napokon rendezett éves vásárt.

A modern mindennapi nyelvhasználat, de a tudományos magyar nyelv is gyakran alkalmazza a piac kifejezést a hetivásárra, míg a vásárt csak az országos vásárookra — szintén egy modern terminus technicusra — tartja fenn. Újabban azonban két szerző is óvott a „piac” szónak a ’hetivásár’ értelemben történő használatától.⁵⁵ Ha a szó középkori értelmét tekintjük, van is értelme ennek az óvatosságnak. A piac az olasz nyelvből — *piazza* — került a magyarba, és olyan teret jelentett, ami épülettel volt körülvéve, általában sík területet, olyan vásárteret, ahol elsősorban a hetivásárokat tartották. Előfordulhatott az is, hogy a piacnak semmi köze nem volt a vásárhoz: a „vár piaca” a várban fekvő zárt területre utalt, ahol azonban soha nem zajlott kereskedelem. A tértől és időtől elvonatkoztatott piac fogalmát Turgot honosította meg a 18. században, azóta használjuk ’kereskedelmi forma’ vagy ’kereskedelmi intézmény’ értelemben.⁵⁶ Valójában a történeti fogalomalkotás szokásos problémájáról van szó: a múltban más értelemben használt szót használhatjuk-e jelenlegi értelmében, vagy alkossunk helyette egy másikat? A „hetivásár” kifejezés annyiban szerencsés, hogy latinul jól ismert a magyarországi forrásokban, szokatlanul hathat azonban azért, mert ezt az összetételt a magyar nyelv ma már nem használja. A középkori okleveles forrásokban *forum hebdomadale*, azaz ’hetivásár’ vagy *forum sollemne*, azaz ’szokásos vásár’ kifejezésekkel találkozunk.⁵⁷ A 19. század elején még magyarul is élt a *heti vásár* szóösszetétel. Ezt használta a *Conscriptio Czryakiana*, amikor így írt Gyergyószentmiklós vásáraitól: „egy eszten-

⁵⁴ TESZ „vásár” szócikk.

⁵⁵ Weisz B.: Vásártartás i. m. 884., hasonlóképpen Végh A.: Buda város középkori helyrajza i. m. I. 76.

⁵⁶ Hooch, J.: Markt und Märkte i. m. 424.; TESZ és Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XII. Szerk. Szabó T. Attila. Bukarest 1975–2005. (továbbiakban: EMSZT) „piac” szócikk.

⁵⁷ Weisz B.: Vásártartás i. m. 882.; Kubinyi A.: Belkereskedelem i. m. 234. – A fordításhoz l. Lorenz Diiefenbach: Glossarium Latino–Germanicum mediae et infimae aetatis. Frankfurt/Main 1852. Nachdruck 1997. és Pápai Páriz Ferenc: Dictionarium Latino–Hungaricum. Cibinii 1782. „solempnis” szócikkét. A kifejezés nem fordítható „ünnepi vásár”-nak, mert a hetivásárokat nem ünnepnapokon tartották.

dő leforgása alatt 3 sokadalom, s minden héten szombat napon hetivásár szokott esni”.⁵⁸ A napjainkban gyakran használt hetipiac kifejezésnek azért van értelme, mert ez megkülönböztetheti a napi piactól. A tanulmány a továbbiakban a „hetivásár” kifejezést használja a kereskedelmi formára, a piacot és a piacteret pedig — egymás szinonimájaként — arra a helyre, ahol azt tartani szokták.

A modern nyelvben a vásár jelenti az éves vásárt. Az érett középkor okleveleiben ezt a középkori latinság tipikus többtagúságával, vagylagosan fejezték ki: *nundinae seu forum annuale*-t emlegettek.⁵⁹ A középkori és a kora újkori magyar nyelvben a *sokadalom* szót használták ennek kifejezésére.⁶⁰ Rákóczi Zsigmondnak a gyergyószentmiklósi vásáradományra vonatkozó királyi könyvi bejegyzése a *forum annuale* kifejezést használta latinul, a magyar fordítás pedig a *sokadalmat*. Az „országos vásár” a középkorban ismeretlen fogalom volt, használatát ezért kerülni kell, a továbbiakban a tanulmányban az „éves vásár” és a „sokadalom” szó egymás megfelelőiként szerepel. A „vásár” vagy „vásárhely” szó a helynevekben is megjelenik, a Székelyföldön ilyen név a Marosvásárhely és a Kézdivásárhely.⁶¹

A hetivásár

A magyarországi vásárok régibb formája a hetivásár. Ha a kora Árpád-kori oklevelekben egyszerűen csak a *forum* vagy a *mercatus* szavakkal találkozunk, elsősorban erre kell gondolnunk. Az államalapítás korától kezdve valószínűleg minden ispáni székhelyen és minden püspöki városban tartottak ilyet. A magyar nyelv vásárnap szava ’vásár nap’-ot jelentett, a legkorábbi piacokat ugyanis összekötötték a vásárnapi istentisztelettel. A 14. századi magyar krónikaszerkesztmény egy korai része szerint I. Béla ezt áttette a szombati napra.⁶² A rendelkezés azonban nem ment át teljesen a gyakorlatba. A Szent László-kori szabolcsi zsinat a vásározók sátraiinak szétbontásával, magyarul a vásár szétkergetésével próbálta büntetni a vásárnapi vásározást.⁶³ Nem tudjuk, hogy a következő évszázadban hogyan alakultak a piactartási szokások, az azonban biztos, hogy az Árpád-kor végéről származó forrásokban már a hét minden napja, vasárnaptól szombatig bezárólag, előfordul mint hetivásári nap, ez aztán a

⁵⁸ Idézi *Garda D.*: Gyergyószentmiklós i. m. 73.

⁵⁹ A számtalan, egyébként is teljesen formulaszerű okleveles példa felsorolása helyett l. a Mátyás-kori kancellária formuláskönyvét: *Martinus Georgius Kovachich*: *Formulae solennes styli*. Pestini 1794. 160. Az éves vásár más, Árpád-korban előforduló elnevezéseit l. *Weisz B.*: Vásártartás i. m. 883.

⁶⁰ TESZ, EMSZT „sokadalom” szócikk. Ez utóbbi gyűjtése különösen gazdag.

⁶¹ *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Bp. 1988.⁴ (a továbbiakban: FNESZ) I. 728., II. 103.; *Szabó G. Ferenc*: A vásározás emlékei középkori helységneveinkben. Nyíregyháza 1998., a további névtani irodalmat l. *Weisz B.*: Vásártartás i. m. 886.

⁶² *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* Ed. Alexander Domanovszky In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II.* Ed. Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938. I. 358.; *Györffy György*: István király és műve. Bp. 1977. 335.

⁶³ László III. 16. – *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege). Bp. 1904. (reprint: Pápa 2002.) 160.

későbbiekben sem változott.⁶⁴ A későbbi középkorban a vasárnap egyáltalán nem számított rendkívüli hetivásári napnak. Csak az 1387–1424 közti évekből fennmaradt új vásáradományok között nyolc alkalommal fordult elő, hogy az uralkodó vasárnapra engedélyezte a hetivásárt. E nyolc eset közül kétszer is egyházi földesúr, a sági premontrei prépost, illetve a tihanyi apát kérését teljesítette a királyi udvar, amikor e napot jelölte ki vásári napnak.⁶⁵ A vásártartást aligha lehetett a vasárnapi szolgai munkavégzés tilalma alól kivenni, Magyarországon azonban hallgatólagosan tudomásul vették, és szívtében gyakorolták.⁶⁶ A különböző hetivásári napok a helységre jellemző, tartós sajátosságnak számítottak, és korán megjelentek a helynevekben is, legtöbbször a nap neve + hely összetételben. A szerdai hetivásári napra utaló településnév a Székelyföldön a Csíkszereda és Nyárádszereda.⁶⁷

A hetivásári árusítás időtartama különböző volt, a helyi szokások nagy változatosságot eredményeztek. A középkori forrásaink a hetivásár lefolyásáról csak ritkán tudósítanak. Két fő forráscsoport jöhet számításba: a vásártartást adományozó oklevelek, ezek nagy többségét azonban országosan egységes formulák között állították ki, a részletekről csak kivételes esetben közölnek adatokat, és a piaci rendtartások. Ez utóbbiakból a középkorból csak kevés áll rendelkezésünkre, többnyire nagyobb városokból, ráadásul jó középkori szokás szerint úgy foglalták írásba a szokásokat, hogy közben tudottnak vettek számos olyan körülményt, amiről évszázadokkal később már csak sejtéseink lehetnek. A hetivásárok nagy többségén egyetlen napon, a vásári napon folyt kereskedelem, mégpedig kora reggeltől többnyire délig vagy vecsernyéig. Ettől csak néhány helyen, a nagyobb városokban tértek el, ez általában azt jelentette, hogy az előző nap délutánján már elkezdődhetett a kirakodás, pontosabban az előző délutáni árusítás már a hetivásár szabályai szerint történt. Az esztergomi érseki városban szombat volt a vásári nap, de hetivásári árusításnak minősült, ha valaki péntek délután kezdett el árulni, szombaton pedig egész nap adtak-vettek, Esztergomban tehát valójában másfél napig tartott a szombati hetivásár.⁶⁸ Tordaaknán talán két napos volt a szombati vásár: ott péntek reggeltől szombat estig tartó vásárt engedélyezett III. András.⁶⁹ (Ez utóbbi esetben azonban forrásnak van más értelmezési lehetősége is, amit majd a vásári szabadság kapcsán fejtünk ki.) Ha a vásár napja nagyobb ünnepre vagy vasárnapra esett,

⁶⁴ Weisz B.: Vásártartás i. m. 887.; Kubinyi A.: Vásárok i. m. 55.

⁶⁵ Komárom megyei Lél és Csép, a Körös megyei Keresztúr, a honti Ság, a Zala megyei Tihanyi, a Zágráb megyei Pribics, a Sáros megyei Kapi nyert vasárnapi adományt, a szepesi Leibic vásári napját pedig egy másik napról tették át vasárnapra, l. Zsigmondkori oklevéltár I–XI. Összeállította Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor. Bp. 1951–2009. (továbbiakban: ZsO) I. 1434., II. 1915., 3087., 3773., 5869., VI. 212., 1146., 1706. sz.

⁶⁶ A vasárnapi munkavégzési tilalom alól csak szükséghelyzetben lehetett eltérni. Erre példákat l. Bange, P.: Soziale Prägung von Dekalogerklärungen i. m. 257.

⁶⁷ FNESZ I. 339.; II. 251.

⁶⁸ Elenchus fontium historiae urbanae III/2. Ed. András Kubinyi. Bp. 1997. (a továbbiakban: Elenchus) 33.; Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II/4. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA) 600. sz.

⁶⁹ Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez. Szerk. Jakab Elek. Buda 1870. (a továbbiakban: Kolozsvár oklt.) 28.; RA 3755. sz.

akkor csak a mise után lehetett elkezdni az adásvételt. Sopronban a középkorban előírták, hogy ha a hetivásári nap Nagyboldogasszony vagy az apostolok oszlásának napjára esne, akkor a mise előtt és alatt nem lehet árusítani a piacon.⁷⁰ A szászföldi Újegyház mezővárosa 1589-ben úgy kapott vasárnapi hetivásártartási jogot, hogy csak az istentisztelet végeztével kezdődhetett a kereskedés.⁷¹

A gyergyói szék 1726-ban úgy rendelkezett, hogy nyáron reggel nyolc, télen kilenc óráig csak a városiak vásárolhassanak a gyergyószentmiklósi piacon, az örmények és más idegenek pedig csak ezután jelenhessenek meg ott. E rendelkezéssel próbálták elejét venni annak, hogy az örmények a városiak elől felvásárolják a hetivásár kínálatát.⁷² A gyergyószentmiklósi szabályozás nem volt eredeti találmány, évszázados módszert alkalmaztak a Gyergyó székiek.

A hetivásár időtartamát a középkorban a nagyobb városokban két részre osztották. A korai, azaz reggeli, délelőtti órákban az adás-vevés csak szigorú szabályok között történhetett, az ezt követő órákban vagy napszakban szabadabban lehetett vásárolni, csakhogy akkorra a felkínált áruk egy része — vagy akár a nagyobbik fele — már gazdát cserélt, és az árusok egy része is haza indult. A középkor és a koraujkor gondolkodása és nyelvhasználata a korai órák kötött formák közt zajló vásárát tekintette a szűkebb értelemben vett szabad vásárnak. A középkor embere a szokások mellé szimbólumokat rendelt. A kései középkori forrásaink szerint e városokban vásári zászló kitűzésével jelezték a hetivásár kezdetét, a zászló levételével pedig a szabályokkal védett vásározás végét.

A budai jogkönyv szerint hetivásári napokon a bírónak ki kellett tűzetnie a város szabad vásárt jelző zászlaját (*der stat fan einen freyen margkt*), és annak „jó délig” ott kellett maradnia, amíg a zászló ki volt tűzve, addig a kofák nem árulhattak. Ha a zászló bevétele előtt elkezdtek volna az árusítást, portékájukat elkobozták és még bírságot is fizettek.⁷³ A rendelkezés értelme könnyen megfejtethető: a vásári napokon Budára sereglő parasztok áruit a kofák kora reggel felvásárolva, később jókora haszonnal adták volna tovább, ami azonban felhajtotta volna az árakat, ezt pedig a középkori, koraujkori városok a leghatározottabban el akarták kerülni. A rendelkezés tehát a közvetítő kereskedelem korlátozásával kívánta elérni, hogy a budaiak olcsón juthassanak a számukra fontos termékekhez. A Habsburg-fennhatóság alatt álló Schaffhausen 14. századi városkönyvében nagyon hasonló rendelkezéssel találkozunk: a kofák csak a vásári harang meghúzása után vásárolhattak a piacon gabonát, akkor is csak meghatározott mennyiséget. Délnémet területeken máshol is hoztak ilyen intézkedéseket, amelyek mind azt célozták, hogy megakadályozzák a kofák esetleges gabonafelvásárlását.⁷⁴

Sopronban a hetivásár napján sem nagyban, sem kicsiben nem volt szabad máshol kereskedni, mint a piacon. Ott idegenek mindaddig nem vásárol-

⁷⁰ Sopron város II/2. 181.

⁷¹ Erdélyi királyi könyvek 1–9. (1581–1610). 3. 179b–180. CD-ROM.

⁷² Garda D.: Gyergyószentmiklós i. m. 51.

⁷³ Ofner Stadtrecht i. m. 153.§.

⁷⁴ Rundstedt, H. G. von: Die Regelung des Getreidehandels i. m. 185.

hattak, amíg a helyiek meg nem vették a számukra szükséges dolgokat. A városi óra megjelenése új időfogalmat hozott magával. Ezután már a zászló kitűzése és bevétele — ami a soproniak számára történő eladás kezdetét és végét jelezte — másodlagos lett. A zászlót most már az óra járása szerint kellett bevonni, azaz az idegeneknek reggel kilencig kellett várniuk arra, hogy vásárolhassanak. Sopronban a zászló használatát kikiáltás is kísérte. A piaci rendtartások egy-egy elejtetett mondata, néha csak pár szava, bepillantást enged a városi kormányzat ideológiai világába is.⁷⁵ A budai jogkönyv szerint egykoron Budán a közösség — azaz a város — javára hozták meg a tanácsos urak azt a döntést, hogy a hetivásár napján a kofák csak később árulhatnak, azért hogy „háza szükségleteire ki-ki a legkedvezőbb áron vásárolhassa meg azt az élelmiszert, amire szüksége van”. Az előbb említett rendelkezéseket Budán „régii, jó szokásnak”, Sopronban „szokásnak és szabadságnak” tekintették.⁷⁶ A középkori soproni vásári szabadságnak tehát semmi köze nem volt a „szabadpiac” modern fogalmához, éppen ellenkezőleg, a soproniak előjogával körülbástyázott kereskedést jelentette, ami az idegenek oldaláról nézve korlátozás volt. A vásári zászló kitűzésére ismerünk adatokat a 15. századi Pozsonyból és a koraujkori Lőcséről is, ahol bizonyára több évszázados, a középkori múltban gyökerező szokásról volt szó. A Pozsony megyei Szentgyörgyön még az újkorban is a hetivásárokon egy kardot tartó kezét tűztek ki.⁷⁷

A vásári zászló kitűzése a német jog világában egészen az újkori kereskedelmi szabadság bevezetéséig általánosan elterjedt szokás volt. Egy, a hagyományos világ szinte utolsó pillanatában készült enciklopédia a piaci zászló fogal-

⁷⁵ *Rudolf Palme*: Städtische Sozialpolitik bis zum 16. Jahrhundert. In: Staatliche, städtische, betriebliche und kirchliche Sozialpolitik vom Mittelalter bis zum Gegenwart. Hrsg. Hans Pohl. (WSWG Beiheft 95.) Stuttgart 1991. – Eberhard Isenmann 1988-ban megjelent várostörténeti összefoglalójában — elődei, Below és Rundstedt megállapításait követve — a városi jog alapjának a városi béke a és a közjó fenntartását tartotta, melyek közül az utóbbit a tanácsok elsősorban a kereskedelem szabályozásával érték el. E célok követésével a középkori város messze megelőzte az államot, ami csak a koraujkorban vállalt magára hasonló feladatokat (*Eberhard Isenmann*: Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250–1500. Stadtgestalt, Recht, Stadtreform, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft. Stuttgart 1988. 146., 388.). Néhány évtizeddel később épp az ellenkezőjét állította: ekkor a piaci rendtartásokat — némi megszorításokkal — a kiépülő újkori állam felől jövő kezdeményezésnek tartotta, a kvázi merkantilista gazdaságpolitika helyi tükröződésének, melyek szerinte a csak a középkor végén és a kora újkorban jöttek létre (*Eberhard Isenmann*: Die Bedeutung der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte für die Allgemeine Geschichte des Mittelalters. In: Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Arbeitsgebiete, Probleme, Perspektiven. [VSWG Beiheft 169.] München 2004. 522.). Az eddig előadottakból egyértelműen kiderül, hogy Isenmann utóbbi megállapítása tévedés.

⁷⁶ „Auch von gueter alter gewonhait durch des gemain nutz willen, das ein anderr man desterr pass in sein hauss kauffen müg von essen dingen, was ym not ist...” — Ofner Stadtrecht i. m. 153.§.; „Es sol auch den gesten zu kauffen verpotten sein ünctz die gmain hie gekauft ir notturfft”, „dassel biß an neun ur hanngen lassen” — Sopron város II/2. 174., 191. Az idegenek számára történő árusítás korlátozása mint szokás és szabadság: Sopron város II/2. 194. A zászló kitűzéséről a későbbi soproni tanácsi határozatok is tanúskodnak, I. Sopron város II/2. 186. (1507), 191. (1523), 194. (1524), a nyilvános (offelich) kikiáltást ez utóbbi említi. Az időfogalom változására I. *Csukovits Enikő*: Órahasználat a középkori Magyarországon. Történelmi Szemle 34. (1992) 153–172.

⁷⁷ *Király János*: Pozsony város joga a középkorban. Bp. 1894. 203.; *Ortvay Tivadar*: Pozsony város utcái és terei. A város története utca- és térnevekben. Pozsony 1905. 596. és *Demkő Kálmán*: Lőcse története I. Lőcse 1897. 323.

mát teljesen a középkori soproni rendelkezés értelmében használta.⁷⁸ Budán, Sopronban, Pozsonyban, Lőcsén — mivel e települések szabad királyi városok voltak — a város zászlaját függesztették ki. A 15. századi Hamburgban, amelynek egyik piaca a holsteini grófok hűbérurasága alá tartozott, a holsteini ezüst csalánleveles címerrel díszített zászló lobogott a vásári napokon.⁷⁹ A vásári zászló kitűzésével együtt járó vásári előírásokra vonatkozó példákat tucatjával lehet gyűjteni a középkori Birodalomból. Egy 16. századi salzburgi vásári szabályzat szerint mindaddig, amíg a zászló ki volt tűzve, az idegenek semmiféle árut nem vehettek az ottani vásárban. A zászlót reggel hatkor akasztották ki, és délelőtt tizenegy óráig hagyták kinn.⁸⁰ A Sziléziából származó, a 17. század második felének Magyarországot és Erdélyét beutazó magyar Simplicissimus is feljegyzett egy minden bizonnyal nagyon régi vásári előírást a korabeli Boroszlóból. E szerint a városház melletti borjúpiacon a mészárosok mindaddig nem vásárolhattak, amíg egy szalmakalap ki volt tűzve. Ez idő alatt csak a polgárok vehettek borjút, ha a jelet bevették, a polgárok és a mészárosok számára is megengedetté vált a vásárlás, amit azonban még ezután is megnehezítettek számukra. A piacra ugyanis csak úgy léphettek be a mészárosok, ha egy bizonyos kabátot magukra öltöttek. Így egyszerre mindig csak egy mészáros tartózkodhatott a vásártéren, ha valamelyikük befejezte dolgát, továbbadta a kabátot céhtársának, ezért aztán gyakran előfordult, hogy „egy kabát alatt” több borjút is vettek.⁸¹

Az itt leírt, szimbólumokban gazdag boroszlói szokás — a magyar jogszokásokkal összevetve a régi német jog már-már misztikusan túlszimbolizált — két előírást is ötvözött. A vásár idejét két részre bontották: az első rész alatt csak a helyi polgárok vásárolhattak, a másodikban már a mészárosok is. Azonban a későbbi órákban is egyszerre csak egy mészáros alkudhatott, hiszen abból a kabátból, amiben a borjút vehette, csak egy volt. A két előírás célja egyértelmű: Boroszlóban — mint minden hasonló városban — a lehető legalacsonyabban akarták tartani a gabona után legfontosabb élelmiszeri cikkeknek számító hús árát. A leggyakoribb drágító tényező a felvásárlás — és a vele kéz a kézben járó, több közvetítő bekapcsolódásával járó — lánckereskedelem volt. A tőkeerős mészárosok könnyen felvásárolhatták volna csaknem a teljes vásári készletet, és azután ők

⁷⁸ Marktfahne: „zászló, melyet egyes helyeken heti- vagy éves vásárokon kitűznek, és melynek bevétele után szabad csak a felvásárlóknak élelmiszert és más szükséges cikkeket venniük, nehogy korai felvásárlásukkal ezek árait felhajtsák.” — *Johann Georg Krüntiz*: Oekonomische Encyclopädie oder allgemeines System der Staats-, Stadt-, Haus- und Landwirtschaft in alphabetischer Ordnung 1773–1858.

⁷⁹ Az 1497-ben készült ábrázolást l. *Lehe, E. von*: Die Märkte Hamburgs i. m. 3. sz. ábra és 19.

⁸⁰ *A[bdon] G[eorg] Pichler*: Salzburgische Marktordnungen. Beiträge zur Kenntniss der mittelalterlichen Gesetzgebung und früheren Zustände überhaupt. Aus einem XVI. Jahrhunderte angehörigen salzburgischen Copialbuche mitgetheilt. Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen 9. (1853) 397.

⁸¹ Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus, vorstellend seinen wunderlichen Lebenslauf und sonderliche Begebenheiten gethaner Räisen. Nebenst wahrhafter Beschreibung des vormals im Flor gestandenen und öfters verunruhigten Ungerlands, sodann dieser Ungarischen Nation Sitten, Gebräuch, Gewohnheiten und führenden Kriege. H. n. 1683. 39., magyarul l. Magyar Simplicissimus. Ford. Varjú Elemér. (Aurora IV.) Bp. 1956. 41.

diktálták volna az árakat, magyarul drágítottak volna. Ezt próbálták kiküszöböl-
ni ezzel az előírással. Az általános szabály volt, hogy a polgárok csak annyit vá-
sárolhattak, ami saját ellátásukra kellett, így az ő spekulációs célú vásárlásuk-
tól nem kellett tartani, ezért engedélyeztek nekik elővásárlási jogot. Joggal vet-
hetjük ellent, hogy marhát senki sem vágott otthon, így az állattal végül is min-
denki a mészárosokhoz fordult, s azt is könnyű belátni, hogy egy-egy gazdagabb
esküvőt leszámítva, aligha fogyott el egy polgár család otthonában pár nap alatt
egy egész borjú, tehát a polgárok által megvett hús nagyobbik része ott maradt
a mészárosoknál, akik aztán maguk mérték ki. A borjút levágató és a felesleges
húst eladó polgároknak bizonyára némi hasznuk is keletkezett, a városi tanács
azonban úgy ítélte meg, hogy ez az eljárás még mindig alacsonyabban tartja a
hús árát, mintha a boroszlói vásárra hajtott marhák túlnyomó részét azonnal a
mészárosok vennék meg. Az alapvető élelmiszerekkel foglalkozó iparosok ke-
reskedelmi tevékenységét igen változatos módon, nagyon sok helyen korlátoz-
ták. Délnémet területeken a gabonakereskedelemben érdekelt molnárok és pé-
kek túlzott felvásárlását gátolták meg hasonló módszerekkel.⁸²

Nem minden vásáron biztosítottak a vásár kezdetén különleges kiváltsá-
gokat a helyieknek. A vásári zászlóra vonatkozó magyarországi adatok — ha-
bár nem egészen egyértelműek — a hetivásárokra vonatkoznak, míg a birodal-
miak a heti- és az éves vásárokra egyaránt. Magyarországon a hetivásárok biz-
tosították a városok mindennapi ellátását, így csak azokon volt szükség a helyi
polgárság érdekeit szolgáló szabályozásra, az éves vásárok azonban már rész-
ben a távolsági kereskedelem érdekeit szolgálták, ahol a helyiek egyszerre je-
lentek meg eladóként és vevőként, így a város polgárainak kereskedelmi érde-
keit sértette volna, ha azokon is érvényesítették volna a reggeli időszakban
elővételi jogukat.

Magyarország gazdasági helyzete is a közrejátszott abban, hogy nem ala-
kult ki olyan, a helyiek számára kedvezményeket biztosító, kiterjedt szabály-
rendszer, mint a Birodalomban. E szabályok elsősorban a mezőgazdasági ter-
mékekre, azon belül is főleg gabonára és húsról vonatkoztak.⁸³ Délnémet vidé-
keken is csak azokban a városokban korlátozták a gabonakereskedelmet, ame-
lyek maguk nem termelték meg a számukra szükséges gabonát, ahol a helyi
termelés ellátta a települést és környékét, sőt még felesleg is képződött, ott ter-
mészetesen nem hoztak ilyen intézkedéseket.⁸⁴ A magyar vásárok jelentős ré-
szét olyan falusias településeken és mezővárosokban tartották, ahol az ipar-
sok egy része is állandó mezőgazdasági tevékenységet folytatott, a lakosság
többsége pedig végképp ezzel foglalatzkodott. Ilyen helyek vásárain élelmi-
szerből a kínálati oldal erősebb volt, mint a keresleti. A cél itt az volt, hogy ve-
vőt találjanak a marhának és gabonának, nem pedig az, hogy a lehető legol-
csóbb szinten tartsák a nem túl bő kínálatot. Magyarországon valószínűleg
nemcsak a nyugatihoz képest szűkösebb forráshelyzet miatt találkozunk jóval

⁸² *Rundstedt, H. G. von: Die Regelung des Getreidehandels i. m. 147.*

⁸³ *Below, G. von: Probleme der Wirtschaftsgeschichte i. m. 81.*

⁸⁴ *Rundstedt, H. G. von: Die Regelung des Getreidehandels i. m. 5.*

kevesebb, a helyieknek különleges jogokat biztosító vásári előírásokkal, hanem amiatt is, mert itt sokkal kevesebb helyen kellett ilyen szabályokat alkotni.

E szabályokat két tényező hívhatta életre: ha a vásárnak helyet adó település olyan vidéken feküdt, ahol alacsony volt a termésátlag és kevés állatot lehetett tartani, illetve ott, ahol a település lakosságának jelentős része nem termelte meg a maga számára szükséges élelmiszert. A vásári szabályzatok egyszerre tudósítanak a vidék mezőgazdasági termelőképességéről, valamint a városi társadalom és a városgazdálkodás viszonyairól. A hetivásár első felének különleges szokásai azonban korántsem magyarázhatók mechanikusan. Budán a vásári zászlónak az általános német szokásoktól eltérő jelentése volt; a magyar fővárosban nem tiltották ki az idegeneket a Szent György-piacról a keddi, majd szerdai reggeli órákban, hanem csak a kofákat nem engedték árusítani. A városi tanács nem a keresletet korlátozta, hanem a kínálatot próbálta növelni, hiszen a kofák nélküli piac a környék parasztjai számára csábító lehetett. Buda kétségtelenül kedvező mezőgazdasági adottságú terület közepén feküdt, a polgárok egy része földet is műveltetett, mindemellett azonban igen nagy volt a társadalmi munkamegosztás, azaz a lakosság nagy része nem maga termelte meg mindennapi betevő falatját, mégis megengedőbb piaci szabályzatot alkottak, mint a soproniak, akik a német jog általános szabályaihoz igazodtak.⁸⁵ Ennek oka a város sajátos helyzete lehetett. A királyi székhely közelsége miatt már akkor is több báró és udvari szolgálatot ellátó nemes lakhatott a város falai között, amikor még Visegrádon székelt az udvar. A 15. század elején az udvar Budára költözése végképp fordulatot hozott a város életében. Ezután a várhegyi háztulajdonosok közel egyharmada nemesi származású volt. A háztulajdonos nemesek bizonyos tekintetben városi joghatóság alá tartoztak, ők a piaci vásárláskor nem számítottak idegennek.⁸⁶ Szinte minden bárói családnak volt Pest vagy Pilis megyében egy-egy kisebb birtoka, amiből budai udvarát elláthatta, az udvari nemesek azonban ilyenekkel csak elvétve rendelkeztek, az pedig állandó összetűzésekhez vezetett volna, ha az ő hátrányukra biztosítottak volna a polgároknak vásárlási előnyöket.⁸⁷ Budán részben ezért érthették be a hetivásár szabályozását a kofák vásári árusításának korlátozásával.

A tárnoki jognak a kereskedelemre vonatkozó szabályai a hetivásár két részre osztásáról nem szóltak, ezt minden város a saját hatáskörében intézte. Azt azonban előírták, hogy városi polgárok idegenek számára nem vásárolhattak úgy árut, mintha maguknak vennék, idegen idegennel a városban nem köthetett üzletet, hanem csak helybelivel, idegenek a felkínált bőr mennyiségének csak a negyedét vásárolhatták fel, idegenek két márka érték alatt nem kereskedhettek, ha idegen kereskedő nem tudta eladni teljes árukészletét, a maradékot nem adhatta el házigazdájának, a felvásárlást a város tíz mérőföldes körzeté-

⁸⁵ A polgárok földbirtoklására és részvételükre a környék mezőgazdaságában l. *Kubinyi A.*: Budapest tört. 59. skk. és *Tringli István*: Pest megye a késő középkorban in: Pest megye monográfiája I/2. Szerk. Torma István, Zsoldos Attila Bp. 2001. 77., 139.

⁸⁶ *Végh A.*: Buda város középkori helyrajza i. m. I. 318. skk.

⁸⁷ *Kubinyi A.*: Budapest tört. i. m. 35., *Tringli I.*: Pest megye i. m. 93.

ben tiltották.⁸⁸ Az előírások a legjelentősebb középkori magyar településekre, a tárnoki városokra vonatkoztak. A tárnoki jog e fejezetei teljesen megfeleltek a középkori városgazdálkodás szokásos követelményeinek: a közvetítő kereskedelmet akarták visszaszorítani, a helyi ellátást a lehető legolcsóbban biztosítani és a helyi kiskereskedőket megvédeni. A 16. században keletkezett pozsonyi jogkönyv mindenféle felvásárlást megtiltott.⁸⁹ Ehhez hasonló szabályokkal a Birodalomban rendszeresen találkozhatunk, volt azonban egy fontos különbség a német és a magyar szabályok előírások között: míg Németországban ezek a helyi ellátást és kereskedelmet védő intézmények kiemelt jelentőséget tulajdonítottak az alapvető élelmiszereknek, Magyarországon erről azonban – legalábbis ebben a forrásban – nem esett szó, valószínűleg azért, mert itt bővebben voltak e terményeknek. Jellemző módon a tárnoki jog kereskedelmet szabályozó fejezetei egyetlen helyben megtermelt termék védelmét említették, a nyers bőrt.

A „szabad vásár zászlaja” Budán és több más, hasonló városban nem a vásár elejét és végét jelentette, hanem csak a vásár kezdeti szakaszának időtartamát jelölte. A vásár a zászló bevétele után is szabad volt, csak akkor már az általános vásári szabadság — azaz kiváltság — szabályai érvényesültek, a helyi kiváltságok egy része — elsősorban a helyiek elővásárlási joga — pedig akkor már nem volt érvényben.

A hetivásár helyszíne a piac, vagy újabb szóval a piactér, aminek évszázadokon keresztül rögzült helye volt a településeken.⁹⁰ Az esetek túlnyomó többségében ez a helység központja, a piac utca a Fő utca, a piac tér pedig a Fő tér.⁹¹ A piac a településkép meghatározó eleme, sokszor eleve ehhez szabták a várost.⁹² A piac központi funkciójából fakadóan nemcsak árusításra szolgált. Többnyire ott állt a plébániatemplom, vagy valamilyen más templom, így a körmeneteket is ott tartották, igaz, ilyenkor az árusítás szünetelt. Amikor a 14. század végétől kezdve a legjelentősebb magyar városok felépítették első városházáikat, azok is ott kaptak helyet. A piactéren a legkülönbébb nyilvános események történtek. Többek között a vásártereken hirdették ki az új vásárok létesítését

---

⁸⁸ Az említett párhuzamos helyek (T: Tavernikalrecht, U: újlaki jogkönyv): T I. 20. – U I. 20., T I. 22. – U I. 22., T 23. – U 23., T 25. – U 24., T 30. – U 29. A felvásárlás tízmérföldes tilalmát csak az újlaki jogkönyv 38. fejezete tartalmazta.

⁸⁹ „Sol man kain Fuerkauff gestatn.” – *Király J.*: Pozsony város joga i. m. 410.

⁹⁰ *Hans Planitz*: Die deutsche Stadt im Mittelalter. Von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen. Graz–Köln 1954. 89. és 190.; *Isenmann, E.*: Die deutsche Stadt i. m. 61. skk.

⁹¹ Sátoraljaújhelyen a várost keresztülszelő észak–déli irányi út kiszélesedését évszázadokon keresztül piacnak, Derék utcának, nagy piacnak, Piac utcának, Fő térnek, Fő utcának nevezték, l. *Kováts Dániel*: Sátoraljaújhely arculata az utcanevek tükrében. Széphalom 14. (2004) 238., *Uő*: Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiaja. Sátoraljaújhely 2008. 147., 162., 247. – Ugyanezzel a névadással találkozunk egy másik hegyaljai városban, Tolcsván is, ahol egy 1762. évi megyei vizsgálat jelentésében ezt olvashatjuk „elmentünk a Derék avagy tolcsvay Nagy-uczában” – SUL, Zemplén vm. iratai, Szirmay-Kazinczy-féle történelmi iratok (IV–2001.b.) fasc. 189. N. 112. A „derék” szó régi, ’fő’ értelmű jelentése máig él a derekas kifejezésben. A Székelyföldön ugyanebben az értelemben használták például a „derékszék” szót.

⁹² *Szende Katalin*: Városi gazdálkodás a középkori Magyarországon. In: Középkori magyar gazdaságtörténet i. m. 438.

is.⁹³ A magyar jogban a 13. század végén egy 1486-ig, Szlavóniában pedig még tovább élő intézménye fejlődött ki az idézésnek, az úgynevezett háromvásári kiáltás (*trina forensis proclamatio*).⁹⁴ Ennek során az idézést és a vele együtt járó, úgynevezett megintést három egymást követő heti vásáron, esetleg sokadalmon nyilvánosan végezték el.⁹⁵ Turóci János, a Mátyás-kori történetíró a délvidéki lázadók, az úgynevezett harminckét vitéz és Hunyadi László kivégzésének elbeszélésekor mondta el, hogy a budai kivégzések szokott helye a Szent György piac (*platea Sancti Georgii*) volt.⁹⁶ A kora újkorban Sátoraljaújhelyen a piactéren állt a kaloda, ahova hetivásári napon is bezárták az elítélteket.⁹⁷

A középkorban a települések túlnyomó többségén hetente egyszer tartottak hetivásárt, egy héten két vásári nap csak ritkán fordult elő, általában a nagyobb városokban. Az ország fővárosában, Budán a középkor végén szerdán és szombaton volt hetivásár, Óbudán csütörtökön, Pesten kedden.⁹⁸ Kolozsváron 1514-ig csütörtökön tartottak hetivásárt, a Dózsa-féle parasztháború esztendejében aztán két újabb napra: hétfőre és szombatra is kaptak engedélyt.⁹⁹ A második vásári nap tartása a városok többségében az újkorban kezdődött.¹⁰⁰

A középkorban tartott kettő vagy több hetivásári nap helye fontos adatokat szolgáltathat a városok területének kialakulására. Ha egy városban régóta két hetivásári nap volt, akkor gyakran nem ugyanazon helyen tartották, azaz a városnak két piactere volt. A két vagy még több piactér és a különböző napokon zajló vásáraik az egyik legbiztosabb jelei annak, hogy egy helység több településből vagy településrészből állt össze.

A két budai hetivásári árusításnak két különböző piac adott teret. A szerdait a Szent György piacon, a szombatit a Várhegy tulsó felén, a Mária Magdolna-templom körül tartották. A két hetivásári nap és a két piactér a város alapí-

⁹³ „et haec volumus per fora et alia loca publica, ubi necesse fuerit, palam et manifeste facere proclamari” — *Kovachich, M. G.*: Formulae i. m. 161. — Amikor az osztrák-morva határon álló Retz városa éves vásártartási jogot kapott, ennek kihirdetését is kérte az osztrák udvarmester Sopron városától, l. Sopron város I/2. 38.

⁹⁴ *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899. 199.

⁹⁵ A Mátyás-kori formuláskönyvbe csak a hiteleshelyi jelentést vették fel, l. *Kovachich, M. G.*: Formulae i. m. 264., 270.

⁹⁶ *Johannes de Turocz*: *Chronica Hungarorum I. Textus Ed. Elisabeth Galántai, Julius Kristó*. Bp. 1985. 212., 279., fordítását l. *Thuróczy János*: A magyarok krónikája. Ford. Horváth János. Bp. 1978. (Bibliotheca Historica) 333., 436.

⁹⁷ 1620: „egy hetfeo nap, migh az vasar al” – SUL Sátoraljaújhely város lt. Tanácsülési jegyzőkönyv 1. 95. 1794: „az város piaczán az oszlopp mellett egy óráig kötözve állván” – SUL Sátoraljaújhely város lt. Protocollum juridicum oppidi S.A. Ujhely [...] ab anno 1788. 87.

⁹⁸ *Kubinyi A.*: Budapest tört. i. m. 45. – A keddi pesti piaci napra l. *Kovachich, M. G.*: Formulae i. m. 264.

⁹⁹ *Rüsz Fogarasi Enikő*: Kolozsvár vásáros napjai. In: Orașe și orașeni – Városok és városlakók. Szerk. Ionuț Costea et al. Cluj-Napoca 2006. 368–374.

¹⁰⁰ Sátoraljaújhelyen hétfőn volt hetivásári nap egészen 1771-ig, amikor a vármegye a keddi és a pénteki piacozást el nem rendelte. A hétfői vásári napra l. a város 1261. évi privilégiumát (Elenchus 53.), a legrégebb városkönyv 1617. évi töredékét („az vasar vambannis hetfeo nap, valami az biro kezehez megien”) és az 1620. évi bejegyzését: SUL Sátoraljaújhely város lt. Tanácsülési jegyzőkönyv 1. (V.1) 95. Az új piacozási rendeletet l. SUL Zemplén vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei (IV. 2001.a.) 63. 760.

tására vezethető vissza. Budát IV. Béla úgy tette várossá, hogy egy újabb mongol támadástól tartva, a Duna jobb oldalán álló hegyre feltelepítette a bal oldalon lakó Pest túlnyomórészt német lakóit. A pestiek vitték magukkal a város nevét, a város kiváltságait, sőt a keddi vásári napot is. A város oklevelekben használt neve az egész középkor folyamán Pestújhegy vára (*castrum novi montis Pestiensis*) volt, a budaiak számon tartották azt is, hogy ők a régi pesti kiváltságlevél szerint élnek. A pesti németek a hegy déli részén telepedtek le, a Nagyboldogasszony plébániatemplom körül, itt állt piacterük is. Valamikor a 14. század második felében a keddi piaci napot áthelyezték szerdára, minden bizonnyal azért, hogy ne essen egy napra a pesti hetivásárral. Ezt uralkodói hozzájárulás nélkül nem tehették meg, ez az oklevél azonban Buda város levéltárával együtt elpusztult. A hegy északi oldalára magyarok költöztek, plébániatemplomuk a Mária Magdolna templom lett, ott tartották szombati hetivásárukat. A hetivásári nap és a 'hely' szó összetételével a középkorban nemcsak önálló településeket, hanem településrészeket is illettek. A névadásban kifejeződő történelmi emlékezet még a 16. században is fenntartotta a keddi piaci nap emlékét a Keddhely névben, ami a Szent György piac déli részén volt, ennek szinonimájára a piactér valamivel északabbra eső részét a szerdai piaci napról egyszerűen Szerdának nevezték. Az északi piacteret, sőt egész környékét még a török korban is Szombathelynek hívták. A város alapításában a németeké volt a meghatározó szerep. Ugyanúgy ahogy a magyarok plébániája csak a 15. században függetlenedett a németekétől, ahogy a magyarok csak ebben a században kaptak a budai városvezetésben egyenlő jogokat a németekkel, piacuk is elmaradt a németekétől, hiszen nincs adatunk arra, hogy állandó üzletek álltak volna itt.¹⁰¹

Szegedet a középkor végén, 1498-ban sorolták véglegesen a szabad királyi városok közé.¹⁰² A kifelé egységesnek látszó város valójában három különböző települést takart, a szűkebb értelemben vett Szegedet, továbbá a későbbi Felszegedet és Alszegedet: ezek csak a középkor végén forrtak össze egységes várossá.¹⁰³ A három helység mindegyikének megvolt a maga piaca és a saját hetivásári napja. A 14. század elején két hetivásárt már biztosan tartottak: egyet a váraljai település piacán, egyet pedig a felsőbb piacon, azaz Felszegeden — amiről a 15. század végén azt mondták, hogy a Latrán utcában zajlik —, 15. századi adatokból következően az előbbit hétfőn, az utóbbit csütörtökön. 1459-ben aztán Alszeged is heti-vásártartási jogot kapott, ezt az obszervánsok Havi Boldogasszony temploma előtt szerdánként rendezték. Legkésőbb a 15. század

---

¹⁰¹ Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története I. Szerk. Gerevich László. Bp. 1975. passim; Kubinyi A.: Budapest tört. i. m. passim; Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. (a továbbiakban: ÁMTF) IV. 596. skk.; Végh A.: Buda város középkori helyrajza i. m. I. 274.

¹⁰² Elenchus 102.

¹⁰³ Reizner János: Szeged története I–IV. Szeged 1899–1900. 63. skk.; ÁMTF I. 901.; Petrovics István: Az egységesülés útján. In: Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1983. 352. skk.; Máthé Zsolt: Szeged a XVI. században (térkép). In: Blazovich László: Dél-alföldi városok a 14–16. században. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. Kollár Tibor. Szeged 2000. 3. sz. kép; Blazovich László: Szeged rövid története. (Dél-alföldi évszázadok 21.) Szeged 2005. 33.

közepétől kezdve tehát Szegeden hetente három hetivásárt tartottak, három különböző piacon, amelyek mindegyike egy-egy egykor volt önálló település, illetve településrészlet helyén feküdt.¹⁰⁴

Egerben keddenként tartották a Piac utcában a vásárt, ami a püspökök jövedelmét gyarapította. 1367-ban a hét pénteki napjaira a káptalan is szerzett magának vásártartási engedélyt az Almagyari utcában rendezendő vásárra.¹⁰⁵ Ez utóbbi utca, annak ellenére, hogy az egri városfalon belül feküdt, önálló település volt, és nem a püspök, hanem az egri káptalan földesurasága alá tartozott.¹⁰⁶ Az almagyari vásár állandó viszály forrása lett.¹⁰⁷ A püspökök tisztviselői gyakran megakadályozták az ottani vásár megtartását, 1381-ben a vásározókat — a kereskedőket és a vevőket egyaránt — áthajtották a Piac utcába.¹⁰⁸

Egy másik püspöki városban, Vác-on, a középkor végén két hetivásári napot tartottak: a hétfőt és a pénteket. A város eredeti magja az egykori püspöki székesegyház alatt volt, a tatárjárás után, amikor német vendégeket költöztettek ide, őket ettől északra telepítették le. Ekkor két külön város alakult ki, egymással elkülönülő városi tanáccsal: Vác-Magyarváros és Vác-Németváros, az előbbi plébániája Szent Margit, a másiké Szent Mihály titulusú volt. Nem tudjuk, de valószínűsíthetjük, hogy a két piaci nap két helyen zajlott; a magyaroké a székesegyház alatti téren, a németeké azon a téren, ami egészen a legújabb korig helyet adott a városi piacnak.¹⁰⁹

Sátoraljaújhely István ifjabb királytól kapott kiváltságlevelet. A legszűkebb értelemben vett város határain kívül, attól északra azonban állt egy pálos kolostor, ami a körülötte levő földeket is birtokolta. E területen kialakult egy kis település, ami a kora újkorban a Barátság nevet viselte, és a 18. század második felében már három utcából állt. Ennek a településnek nemcsak a földesura volt más, mint a városnak, hanem egészen a 19. századig külön igazgatás alatt is állt. A barátságosoknak külön piacterük volt, amit a 19. században „kispiac”-nak neveztek, igaz, ez nem a Barátság területén, hanem Sátoraljaújhelynek a Barátszerrel határos utcájában, az Újhíd utcában állt. A két teret nem lehet egy napon említeni. A városi piactér tekintélyes méretével szinte az egész

¹⁰⁴ Szeged: (14. század eleje): *[in superiori foro de Zeged] – Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 94 028.; 1456: ad forum eiusdem civitatis ebdomadale ipsis feriis secundis celebrari solitum [...] ad ipsorum forum dicte civitatis Zegediensis – *Reizner J.*: Szeged története i. m. IV. 50.; Felszeged: (14. sz. eleje): in superiori foro de Zeged – DL 94 028.; 1431: ad eandem civitatem nostram Zegedienesem ad locum silicet Felsewzygeth vocatum, singulis feriis quintis in omni ebdomada – *Reizner J.*: Szeged története i. m. IV. 32.; 1499: ad vicum seu plateam eiusdem civitatis nostre Lathran appellatam [...] singulis feriis quintis – uo. 89.; Alszeged: 1459: singulis feriis quartis [...] ante claustrum beate Marie virginis in eadem civitate nostra fundatum – uo. 56.

¹⁰⁵ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 209 903. és 209 992.

¹⁰⁶ *Kovács Béla*: Eger középkori utcái. Az Egri Múzeum Évkönyve 3. (1965) 83. skk.

¹⁰⁷ *Uő*: Középkori váмок és vásáros helyek Heves megyében. Archivum 1. (1973) 17.

¹⁰⁸ DF 209 994.

¹⁰⁹ *Kubinyi András*: A középkori Vác 1526-ig. In: Vác története I. Szentendre 1983. (Studia comitatensia 13.) 51. skk.; Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. Szerk. Torma István. Bp. 1993. (Magyarország régészeti topográfiája 9.) 379. skk.; ÁMTF IV. 309. skk.; *Tringli István*: A középkori Vác társadalma. In: „...Egyházat építék itt!”. Vác 2001. (Váci téka I.) 56.

főutcát elfoglalta és patikák sorakoztak rajta, a másik csak néhány lépésnyi volt, ekkora helyen csak pár parasztasszony rakodhatott ki a gyékényre.¹¹⁰

Egy településen két piac más módon is kialakulhatott. A Közép-Szolnok megyei Kusaly a középkor végére mezőváros lett, ebben bizonyára jelentős szerepe volt annak, hogy birtokosa Kusalyi Jakcs Nagy Lajos királytól szerdánként tartandó hetivására kapott engedély. 1354-ben a családtagok felosztották vagyonukat, ennek során helység belterületén levő telkeken is megosztották. A vásárt azonban ugyanúgy közös birtoklásban hagyták, mint a szántóföldeket, erdőket, berkeket, réteket, kaszálókat és a kusalyi egyház kegyúri jogát: ez az eljárás a birtokosztályok szokásos módszere volt. A közös vásárt ezután az egyik héten az addig szokásos helyen, a másik héten pedig az osztályban részt vevő másik fél részén rendezték meg.¹¹¹ A kusalyi két piac tehát másodlagos jelenség volt, nem egy két részből egységesült falu egykori részein jött létre, hanem utólag, a családon belüli birtokosztály következményeként. E felosztáshoz nem kellett királyi jóváhagyást kérni: az osztályos atyafiak közös akarattal egyeztek meg, így kifelé nem befolyásolták a kereskedelmet. Ugyanúgy, mint eddig, hetente egyszer, a megszabott napon tartották a vásárt, ami így senkinek nem lehetett kárára.

A vásári rendtartások azt is megszabták, hogy a piactér mely részén milyen árusok árulhatnak, a hetivásárt tehát nemcsak időben osztották több helyen két részre, hanem több kisebb térre is tagolták. A budai jogkönyv által felsorolt kofa-típusok helyei állandósultak, ezeket a helyeket a budai magyar polgárok „szer”-nek nevezték, így jött létre a Szent György piacon a Tikszer, Szombathelyen pedig a Tejszer vagy Tej utca piaci rész. A halászok által elfoglalt Szent György piaci területet *Fischmarkt*nak vagy „Elevenhalszer”-nek hívták.¹¹² Sopron legnagyobb piacán egy külön rész volt a kofáknak fenntartva, amit *Fragnermarkt*nak (‘kofapiac’) hívták.¹¹³ Az ilyen piac-részek egy tér vagy egy utca részeit, vagy a piacba torkolló utcákat jelentették, nem szabad össze-cserélni őket az egy-egy speciális termék árusítására szakosodott egész terekkel, mint például a budai Vár alatti Búza utcával, vagy a pesti búzapiaccal.¹¹⁴

Nagyobb városok szükségleteit már az Árpád-korban sem tudta kielégíteni a heti egy vásári nap, még ha valójában egy napnál hosszabb ideig is tartottak. Ezen kívül egyes piacokon a hét minden napján folyt az adásvétel, ezt hívták a források „mindennapi vásár”-nak (*forum quotidianum*), helyesebb azonban, ha a „vásár” szó használatát ebben az esetben kerüljük. Mindennapi áru-

¹¹⁰ Barátság három utcájára l. SUL Zemplén vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei 1747. febr. 10. 38. 119.; a kispiacon l. SUL Sátoraljaújhely város lt. Vegyes iratok (V.1) S. A Újhely városszában a tekintetes küldöttség jelentése szerint kikövezendő nevezetesebb úttzaknak rajza Steiner Ádám v. mérnök által. [1844.]; *Högye István*: Hegyaljai vásárok, piacok 1711–1849. Borsodi Levéltári Évkönyv 4. (1981) 83–99.; Sátoraljaújhely lexikona. Szerk. Fehér József. Sátoraljaújhely 2001. passim.

¹¹¹ Hoc tamen expresso, quod dictum forum in una septimana in communi platea, in alia vero in portione possessionaria sepe diti magistri Jakch emptitia pepetuo viceversa dent celebrari – DL 105 446.

¹¹² *Végh A.*: Buda város középkori helyrajza i. m. I. 181. skk., 283.

¹¹³ *Holl, I.*: Marktplätze i. m. 13.; Sopron. Magyar várostörténeti atlasz 1. Összeállította Jankó Ferenc, Kücsán József, Szende Katalin. Sopron 2010. (a továbbiakban: Sopron-atlasz) 72.

¹¹⁴ *Végh A.*: Buda város középkori helyrajza i. m. I. 108.

sításra már az Árpád-korban sor került, de csak a jelentősebb városokban. E mindennapi kereskedés ugyanazon a téren zajlott, mint a hetivásár. A már említett, régebbi egri piacon a 14. század elején nemcsak keddenként tartottak vásárt, hanem ezen kívül a hét más napjain is árultak. A hetivásár vámja a püspököt illette meg, a mindennapi kereskedése pedig a káptalant.¹¹⁵ A későbbi középkorban a városok jelentős részénél számolhatunk mindennapi árusítással. A tárnoki jog a hetivásári árusításról már nem is beszélt, csak a mindennapiról, így feltételezhetjük, hogy a tárnoki városokban a mindennapi árusítás a középkor végére általános lett.¹¹⁶ Ilyenkor nem rakodtak ki külső piacozók, csak a helyi kofák. A Szent György piaci kofák aligha éltek volna meg, ha csak kedden, majd szerdán, akkor is, mint láttuk, csak déli órák után rakták volna ki árujukat. E kofák más napokon már kora reggel felvonultak, és vasárnap kivételével valószínűleg a hét minden napján árultak. A halászok is minden nap kínálták Elevenhalszeren a Dunából kifogott halaikat, hiszen az ő portékájukat nem lehetett napokra eltenni, nagybőjt idején és péntekenként pedig az egész város kereste a friss a halat.¹¹⁷ A mindennapi árusítás azonban korántsem foglalt el akkora helyet, mint a vásári napoké. Ráadásul a középkor későbbi századaiban a mindennapi árusítás jelentős része nem a szabad ég alatt zajlott, hanem a piacon, vagy annak környékén, az állandó üzletekben. Az állandó üzleteket ugyanis a mindennapi árusítás hozta létre.

A tanulmány elején ugyan a vásározás és a mindennapi üzletek egymással szembeállítva jelentek meg, ezek azonban a középkorban, de még a kora újkorban sem váltak el egymástól. Az állandó üzletek a piactérhez kötődtek. Budán eredetileg egy hatalmas háromszögletű piac állt a város túlnyomórészt németek által lakott részén. Ez a tér a középkor végére fokozatosan épült be. Középet a kalmárházak foglalták el, de erre az egykori térre néztek a posztómetők és a patikusok házai is.¹¹⁸ A soproni piactéren kalmárbódék és másfajta, árosbódének nevezett üzletek álltak. A tér egy szegletében jelölték ki a kofák helyét.¹¹⁹ A már említett példák szerint az Anjou-korban az óbudai piacon, és a valószínűleg szintén piacként szolgáló visegrádi főutcában, a kora újkorban pedig a nagyobb hegyaljai mezővárosok piacterén patikák álltak.

A mézárszékek és a pékek üzletei is a piacokra néztek, ezek a többi állandó üzlethez hasonlóan az állandó árusítás részei voltak. A budai Szent György piacon sorakoztak a mézárszékek és a finompékek üzletei, a „zsemlyeszék”-ek. Sopronban a Sópiacon állt a mézárszékek többsége, de akadt belőlük néhány a nagyobb piacon is.¹²⁰ A 14. század közepén a bátori (ma: Nyírbátor) piacon 18 mézárszéket vettek számba.¹²¹ 1407 körül régebbi helyükről a székesfe-

¹¹⁵ Weisz B.: Vásártartás i. m. 882.; DF 209 903.

¹¹⁶ Tavernikalrecht I. 9., újlaki jogkönyv I. 9.

¹¹⁷ Hamburgban a 14. századtól kezdve ismertek azok a rendelkezések, amelyek vásár- és ünnepnapokon, a piac bezárása után is megengedték a hal árusítását az áru romlandósága miatt, l. Lehe, E. von: Die Märkte Hamburgs i. m. 39.

¹¹⁸ Végh A.: Buda város középkori helyrajza i. m. I.76. skk.; Benda J.: A piactól az árucarnokig i. m.

¹¹⁹ Holl, I.: Marktplätze i. m. 13; Sopron-atlasz 20. (a vonatkozó rész Szende Katalin munkája).

¹²⁰ Benda J.: A piactól az árucarnokig i. m.; Sopron-atlasz 72.

¹²¹ DL 4407.

hérvári mészárosokat is a piacra költöztették.¹²² Mint korábban említettük, az újkori Sátoraljaújhelyen nemcsak a „patikácskák” épületei, hanem a mészárszékek és a pékségek is a piacon álltak. A különböző típusú állandó üzletek és állandó kereskedők valamint a piac szoros egymás mellett élését mutatja Franz Jaschke 19. század elején készült festménye, ami a kolozsvári piacteret ábrázolja. A kolozsvári piacon ekkor ugyanúgy érvényesült a kereskedő-típusokat egymástól szigorúan elválasztó piaci rend, valamint az egyes típusokon belüli egységes építészeti megoldás, ahogy azt a késő középkori forrásokban olvashatjuk.¹²³

A sokadalom

Az éves vásárok később alakultak ki, mint a hetivásárok, mégpedig valószínűleg a hetivásárokból és szerves fejlődés útján. Az első sokadalmakat a 13. századból ismerjük, IV. Bélának Zágráb számára adott vásárkiváltsága az első ránk maradt éves vásáradomány. Ez a vásártípus kezdetben a külkereskedelem érdekeit szolgálta. Az Anjou-kor első felében még jórészt csak a nagyobb városok kaptak ilyen jogot.¹²⁴ A Zsigmond-korban az éves vásár tartásának engedélyezése már gyakori királyi kegynek számított, néha egészen jelentéktelen településen is engedélyezett az uralkodó sokadalmat.¹²⁵ A vásárok száma folyamatosan növekedett, egyre több helység kapott több vásár tartására engedélyt. Gyakran fordult elő az is, hogy egy település egyszerre kapott éves és hetivásár tartására jogot.¹²⁶ Míg a két hetivásári nap a középkorban ritka jelenség volt a több éves vásár a középkor végére egészen egyszerű településeken is normálisnak számított. A gyergyószentmiklósi módszer, hogy egyszerre két éves vásárt engedélyeztek egy településnek, a Zsigmond-korban már viszonylag elterjedt volt, elvértve fordult elő azonban csak az, hogy egyszerre három vásárra adtak engedélyt, mint például 1417-ben Csetneken.¹²⁷

Az éves vásárok rendezését egy-egy meghatározott ünnephez kötötték, ezek lehettek állandó ünnepek, úgy, mint Gyergyószentmiklóson Bálint- és Luca-napja, de a változó húsvéti ünnepekhez is rendeltek vásári napokat, például pünkösdhöz vagy úrnapijához. Németül az éves vásárt *kirchweih*nek is hívják, ami szó szerint ’templomszentelés’-t jelent, pontosabban a templomszentelés emléknapiját, a templom védőszentjének napját.¹²⁸ A Magyarországhoz közel eső területeken inkább a *kirchtag* kifejezés járta.¹²⁹ Az éves vásárok néha Ma-

¹²² ZsO II. 5310. sz.

¹²³ Franz Jaschke [A kolozsvári piac.] akvarell, 1807–1810 körül Bruckenthal Múzeum, Nagyszében. A kép színes reprodukcióját közli: Orașe și orașeni – Városok és városlakók i. m. címlapja. A kép adatait Rűsz-Fogarasi Enikőnek köszönhetem.

¹²⁴ Fügedi E.: Városprivilegiumok i. m. 246.

¹²⁵ Így például a Pest megyei Szentlászló pusztá is kapott éves vásár tartására jogot, l. *Tringli I.*: Pest megye i. m. 131.

¹²⁶ A Mátyás kori formuláskönyv is egy ilyen kettős adománylevél formuláját tartalmazza, l. Kovachich, M. G.: *Formulae* i. m. 160.

¹²⁷ ZsO VI. 735. sz.

¹²⁸ A román nyelvbe a „Jahrmartt” jutott el, és él ma is „iarmaroc” formában.

¹²⁹ A 15. századi karintiai történetíró is ebben az értelemben használta, amikor hol az oszmán, hol a magyar csapatok belső-ausztriai portyáit írta le: „auff einem kirchtag auff Sannd Mareinperg”,

gyarországon is egybeestek a templom védőszentjének ünnepével, ez azonban egyáltalán nem volt gyakori jelenség, a vásári időpontok eldöntésekor sokkal inkább a gazdasági megfontolások döntöttek. Kubinyi András a sokadalmi napokat vizsgálva megállapította, hogy az ország egyes tájain más-más időszakot részesítettek előnyben az éves vásárok idejének kiválasztásakor. A középkori Erdélyre nézve még nem végeztek ilyen vizsgálatot, a vásárok számának gyarapodásával bizonyára időbeli eloszlásuk is megváltozott. A Gyergyói-medencében, ahol a telek különösen hidegek, azokban a téli hónapokban rendeztek vásárt a kora újkorban, amelyekben az Alföldön a középkorban a legkevesebb vásárt tartották.¹³⁰

Az éves vásárokat a nagyobb településeken nem egy napig tartották, egyébként is a vásár napja csak könnyen megjegyezhető viszonyítási pont volt.¹³¹ A középkori éves vásárok valódi időtartamáról csak nagyon elszórt adataink vannak. A Pest megyei Szecsőn (ma: Tápiószecső) Szent György napján (ápr. 24.) volt éves vásár. Nem tudjuk, hogy valóban aznap elkezdődött-e, vagy csak másnap, mindenesetre a szomszédos Almásról április 25-én mentek át a sokadalomra.¹³² Pozsony egyik éves vásárát nagyböjtkor, Laetare vasárnapján, a másikat Lőrinc-napkor (aug. 10.) rendezték.¹³³ 1478-ban augusztus 6-án ellepték a pozsonyi révet a vásározók, akik nyolc napon át, augusztus 13-ig érkeztek a városba, aznap aztán visszafelé indult az emberáradat. Hogy melyik nap kondították meg a vásár kezdetét jelző harangot, nem tudjuk, ezekből az adatokból akár az is következhetne, hogy egy hétig adták-vették az árut. Ezt a támasztja alá, hogy ugyanebben az esztendőben a másik sokadalom egész hetéről (*die ganntz wochn in den jarmarckht*) beszéltek. 1484-ben azonban csak Szent Lőrinc-nap másnapján fizettek a vásár ki- vagy beharangozásáért.¹³⁴ Egészen biztos adataink csak az újkorból származnak. Sátoraljaújhely éves vásárai Zemplén megye legnagyobb sokadalmi közé tartoztak, ezek azonban csupán kettő, illetve háromnaposak voltak. 1720-ban március 24-re esett virágvasárnap, a virágvasárnap vásárt az előtte levő két napon, március 22-én és 23-án tartották. A vásár birtokosa, a pataki uradalom, ezekre a napokra rendelt ki a vásári rendre vigyázó hajdúkat, kerülőket és mesterembereket. A 18. század közepén általánosságban is megfogalmazták, hogy a marhavásár kezdete három, az egyéb áruké pedig két nappal előzi meg a vásárt. Az éves vásárokon csak földesúri

„do was kirchtag”, „auf dem kirchtag zu Sannd Oswald” – *Jakob Unrest: Österreichische Chronik*. Hrsg. von Karl Grossmann. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum. Nova series XI.) Weimar 1957. 47., 142., 173.

¹³⁰ Kubinyi A.: Városfejlődés i. m. 26.; Kubinyi A.: Vásárok i. m. 54.

¹³¹ A zempléni Sátoraljaújhelynek biztosan középkori eredetű volt mind a négy sokadalma, ezeket azonban csak a 16. századi urbáriumokban említették először. A virágvasárnap, Szent Boldogasszony (júl. 2.), Szent Egyed (szept. 1) és Szent Imre napi (nov. 5.) vásárok közül csak a Szent Boldogasszony napi volt hivatalosan is júl. 2-i vásár. A másik három sokadalom hivatalosan az ünnep vigilájára, azaz egy nappal korábban esett, l. 1760: MOL U et C 214–14.

¹³² *Tringli* Pest megye i. m. 131.

¹³³ Vysady miest a miesteciek na Slovensku (1238–1350). Ed. Lubomír Juck. Bratislava 1984. 138.; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) X/8. 172.

¹³⁴ Pozsony város lt. Kammerrechnungen Nr. 41. p. 323.; Nr. 45. 155. Az adatokat Majorossy Judittól kaptam, amit ez úton is köszönök neki.

bort lehetett mérni, ez a rendelkezés is két nappal a vásár napja előtt lépett életbe.¹³⁵ A kisebb középkori éves vásárok valószínűleg csupán egynaposak voltak, de a legnagyobbak sem tarthattak néhány napnál tovább.

Némely település igazi vásárhatalom volt. A Bihar megyei Váradon tizenegy, a Zaránd megyei Simándon hét, Debrecenben pedig hat vásárt tartottak. Valószínűleg Váradon volt a legtöbb vásár a középkori Magyarországon, az egyes alkalmak között azonban nagy különbségek voltak.¹³⁶ Egészen szokatlan adományban részesült Varasd városa 1406-ban, ami ekkor nyerte el Zsigmond királytól mindama kiváltságokat, melyeket más szlávóniai szabad királyi városok is élveztek. Ugyanekkor évi egy alkalommal rendezendő sokadalom tartására is engedélyt kapott. A napot a varasdiak maguk választhatták ki, ami mellett azonban az első alkalommal döntöttek, azon később nem változtathattak.¹³⁷

Az éves vásárok áruai eltértek a piacokétól. Ez utóbbiakon napi cikkeket lehetett beszerezni, az előbbieken lovat, marhát, gabonát zsákszámra, valamint olyan kész fogyasztási cikkeket is lehetett adni-venni, amit más napokon csak a nagyobb városok lakói vásárolhattak meg. Az éves vásárok helyének szűk lett volna a hetivásár tere, ezért sok helyen az éves vásárok számára külön vásártereket jelöltek ki. A mai magyar nyelv ezeket az éves vásártereket nevezi vásártérnek. A magyar várostörténeti munkák keveset foglalkoztak az éves és a hetivásárok tereinek elválasztásával, ez részben azzal magyarázható, hogy az éves vásárok tereiről jóval kevesebbet tudunk, mint a települések központjában álló piacterekről, ráadásul ezek az adatok is sokszor a középkor végéről, a korai újkorból származnak.

A Magyar Királyság határain túl az számított természetesnek, hogy az éves vásárokat a városban rendezték. Hamburg éves vásárait a belvárosban, ugyanazokon a piacokon tartották, ahol a hetivásárokat tartották; a vásárok megszűntetéséig, a 19. századig végéig, nem is választották el őket egymástól, ugyanígy a felső-ausztriai Linz két éves vásárának is az a piactér adott otthont, ahol a hetivásárok is voltak. A boroszlói borjúvásárokat is a városháza előtti piactéren tartották.¹³⁸

Néhány helyen Magyarországon is ugyanazt a teret vagy utcát jelölték ki az éves vásároknak, ahol a hetieket is tartották. A soproniak úgy kértek maguknak Erzsébet-napra vásáradományt Lajos királytól, hogy azt városuk közepén (*in medio dicte civitatis*) tarthassák meg, ez alatt pedig valószínűleg a város nagyobbik piacát értették. A fallal és árokkal körülvett legbelső részt azonban újabb piacok vették körül: a marhapiac, a fapiac, a halpiac, a gabonapiac, amelyeknek egy része valószínűleg az éves vásárok tartására szolgált. E tereket a középkorban a belvároshoz számították.¹³⁹ E piacok nem piacrészek voltak, ha-

¹³⁵ MOL E 197 Archivum Patakiense Rákóczi-Trautsonianum 8. t. 37.; Sátoralja-Újhely 1759. évi urbáriomából. Közli: Dongó Gyárfás Géza. Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez 1908. 314.; MOL U et C 40–39.

¹³⁶ Kubinyi A.: Városfejlődés i. m. 27.

¹³⁷ DF 287 901.; ZsO II. 5058. sz.

¹³⁸ Lehe, E. von: Die Märkte Hamburgs i. m. 8., 93.; Rausch, W.: Handel an der Donau i. m. 108.; Simplicissimus i. m. 35.

¹³⁹ Sopron város I/1. 159.; Holl, I.: Marktplätze i. m. 2/a és 2/b. ábrák; Sopron-atlasz 72.

nem önálló terek, amelyek nevükben egy-egy jellegzetes vásári termékre utaltak. Középkori forrásaink nem elégségesek sem arra, hogy eldöntsük azt, hogy folyt-e ezeken a tereken hetivásári árusítás is, sem pedig arra, hogy e terek valóban árutípusonként eltérő vásározást jelöltek-e, ahol minden éves vásáron egy-egy speciális termékfajtát raktak ki, vagy pedig különböző éves vásárok tereit, melyek nevüket egy-egy évszakra jellemző árucikkekről kapták. 1449-ben a Zemplén megyei Nagymihályon a Gyümölcsoltó Boldogasszony-napi (márc. 25.) vásárok helye ugyanaz a Jobbutca volt, ahol a keddi hetivásárookra érkezők is adták vették áruikat.¹⁴⁰ 1453-ban Várdai István kért birtoka, Kisvárda mezőváros számára éves és hetivásár-adományt: az ekkor adományozott Tamás-napi (dec. 21.) éves és a pénteki hetivásárokat a Szent László, más néven Kápolna utcában tartották. Minden bizonnyal régóta ez volt a szerdai hetivásárok helye is.¹⁴¹ 1407-től 1467-ig a hetivásárnak is helyet adó piacra mentek azok, akik a debreceni Antal-napi (jan. 17.) vásáron akartak vásározni, innen (*de medio eiusdem oppidi nostri*) tette át aztán ennek az éves vásárnak a helyét a város földesura, Szilágyi Erzsébet a Csapó utcába.¹⁴² 1499-ben a szegedi Latrán téren voltak a Luca-napi (dec. 13.) vásárok, ugyanott ahol azokat a csütörtöki hetivásárokat is rendezték, amelyek szombatig tartottak. Ez talán ugyanaz a tér volt, ami évszázadok óta helyet adott a felszegedi hetivásároknak.¹⁴³

Az éves és a hetivásárok terei azonban többnyire elváltak egymástól. Pozsony éves vásárait a falakon kívül rendezték.¹⁴⁴ 1512-ban azt tartották a pesti marhavásárokról, hogy emberemlékezet óta a Hatvani kapunál tartották őket, azaz a plébánia körül fekvő piactól el volt választva az éves vásár tere. A pesti polgárok nem elégedtek meg ezzel, és még távolabb tették a vásárteret, a városfalon túli beépítetlen területre, amit már a Rákos-mezőhöz számítottak.¹⁴⁵ A kora újkori Sátoraljaújhelyen a beépített város határán, az utolsó nyugati utca

¹⁴⁰ A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I-II. Szerk. Nagy Gyula. Bp. 1889. (a továbbiakban: Sztáray) II. 41.

¹⁴¹ A zichi és vásonekeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I-XII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. Pest-Bp. 1871–1931. (a továbbiakban: Zichy) IX. 346. (az adatra Weisz Boglárka hívta fel a figyelmet, amit ez úton is köszönök). A kisvárdai szerdai hetivásárra l. Zichy I. 521., IV. 515.; *Virágh Ferenc*: Adatok Kisvárda történetéhez. Nyíregyháza 1981. 71.

¹⁴² ZsO II. 5224. sz.; A Balassa család levéltára 1193–1526. Szerk. Fekete Nagy Antal, Borsa Iván. Bp. 1990. 390. sz.

¹⁴³ *Reizner J.*: Szeged története i. m. IV. 89.

¹⁴⁴ *Ortway T.*: Pozsony város utcái i. m. 592.

¹⁴⁵ „forum precorum ab olim, cuius initium memoria hominis non comprehendit, in civitate Pestiensi prope scilicet portam Hathwan kapw celebrari solitum fuerit et consuetum, theloniumque seu tributum exinde provenire debendum prefatis dominalibus sanctimonialibus solvere debuerunt, tamen nunc circumspecti iudex et iurati cives dicti civitatis Pestiensis, nescitur quo ducti spiritu, aut quo freti consilio, dictum forum pecorum non ibi, scilicet loco consueto, sed ad alium locum, videlicet ad campum Rakos, utputa eedem domine sanctimonialis nihil penitus thelonii aut aliquid emolumentum habere possunt, transtulerunt ac fieri et celebrari facere curaverunt” – DL 106 083/145. p.; *Csorba Csaba*: Pest városfalának vázlatos története. Budapest Régiségei 34/1. (1976) 356.; *Írásné Melis Katalin*: A pesti későközépkori városfal kutatása. Archaeológiai Értesítő 114–115. (1987–1988) 220.

után, a Kertaljai utcán túl, ott ahol már elkezdődnek a dombok, a Hecksén volt a vásártér. Mind a négy éves vásárt itt rendezték.¹⁴⁶

Mint ahogy több piaca is lehetett egy helységnek, ugyanúgy több éves vásártérrel is találkozhatunk egy településen belül. A több állandó éves vásártér — a „piac” szó nem minden esetben alkalmas jelölésükre — általában különböző éves vásárokhöz kötődött. E terek éppúgy állandósultak, akár csak a hetivásárok helyei. Buda éves vásárai közül a pünkösdit a külvárosban, Budafelhévízen, a Péter-Pál-napit (jún. 29.) a Várhegy alatt, a Szentpétermártír városrészben levő Kisvásáron, az ottani Szent Péter templom mellett tartották.¹⁴⁷ A 15. század közepi Nagymihályon csak az egyik éves vásárt tartották a hetivásár terén, az Imre-napit (nov. 5.) ellenben egy másik utcába helyezték.¹⁴⁸ A középkor végi Debrecenben az éves vásárok egy részének a piaccal szomszédos utcák adtak helyet. A Mester utcában a Remete Szent Pál- (jan. 10.), a Csapó-utcában 1467 után a Szent Antal-napi (jan. 17.) vásárokat rendezték.¹⁴⁹

Minden egyes éves vásárnak azonban általában nem volt külön, állandó helye, erre nem is lett volna lehetőség, hiszen a középkor végére az éves vásárok száma egyes városokban olyannyira megnőtt, hogy nem tudtak volna külön utcát vagy teret kijelölni számukra, és erre nem is volt szükség. Az egy bizonyos éves vásárhoz kötődő terek korántsem alkalmazkodtak annyira az összetett városok egykori részeihez, mint a hetivásárok piacterei. Az eddig felsorolt példák közül Budafelhévíz, a Debrecenben levő Mester utca — és nagyon halványan — a szegedi Latrán vásártere őrizte meg annak nyomát, hogy ezek valamikor önálló településeken feküdtek. Az éves vásárok tereire vonatkozó adataink túl szűkszavúak ahhoz, hogy általános megállapítást tehessünk kialakulásukról. Nem állítható biztosan, hogy a legkorábbi éves vásárterek egybeestek volna a hetivásárok piacaival, és csak később tették volna őket a piactól távolabb, idővel a város szélére, az pedig általánosságban biztosan nem igaz, hogy az éves vásárok számára azonnal külön tereket jelöltek volna ki. Kétségtelen azonban, hogy a középkor végére az éves vásárok terei sok helyütt mind messzebb kerültek a település központjától. Feltűnt ez a már említett magyar Simplicissimusnak is, aki a 17. század második felének Felső-Magyarországról azt írta, hogy az éves vásárokat Kassától Tokajig vagy az elővárosokban, vagy pedig a nyílt mezőn tartják. Ő ezt — miként a kortársak minden magyar sajátosságot — a török háborúkkal magyarázta. Szerinte ugyanis az árulástól való félelmükben tartották a kassaiak vásáraikat a falakon túl.¹⁵⁰ Az éves vásárok áthelyezése azonban már az oszmán hódítás előtt megkezdődött, ennek oka pedig az volt, hogy az éves vásárookra mind nagyobb számban hajtották a legfontosabb magyar külkereskedelmi árucikkét, a szarvasmarhát.¹⁵¹

¹⁴⁶ Kováts Dániel: Heckske. In: Sátoraljaújhely lexikona. Szerk. Fehér József. Sátoraljaújhely 2001. 163.; *Uő*: Sátoraljaújhely helynevei i. m. 174.

¹⁴⁷ Ofner Stadtrecht i. m. 427.§.; Kubinyi A.: Budapest tört. i. m. 45.; Végh A.: Buda város középkori helyrajza i. m. I. 113.; Petrik I.: A Nyulak szigeti apácamonostor vámkonfliktusai i. m. 231.

¹⁴⁸ Sztáray II. 13.

¹⁴⁹ Sági Lajos: Debrecen település- és építéstörténete. Debrecen 1972. 16.; Szendrey István: Debrecen, a mezőváros. In: Debrecen története 1693-ig I. Debrecen 1984. 161., 223.

¹⁵⁰ Simplicissimus i. m. 137.

¹⁵¹ Kubinyi András: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján. In: *Uő*: Tanulmányok Budapest középkori történetéről I-II. Bp. 2009. I. 394.

Az éves vásároknak ugyanúgy volt rendjük, mint a piacoknak. Éves vásári rendtartásunk azonban nagyon kevés van, azok is jórészt újkoriak. Könnyű azonban belátni, hogy a sokadalom éppúgy nem működhetett rendtartás nélkül, mint ahogy a piac sem. Meg kellett szabni, hogy mely árufajtákat hol árulják, kik mérhetnek ki bort, milyen vásárvámot szedjenek akkor, ha a sokadalom a hetivásári nappal is egybe esik. A sokadalmi rendtartásokat valószínűleg a legtöbb helyen nem foglalták írásba, a szokás azonban elegendő volt a szabályozásra. Több helyen az éves vásárok kezdetét beharangozással, végét kiharangozással jelölték. Budán ilyenkor azt a harangot húzták meg, amivel a vihar közeledtére figyelmeztettek, vagy inkább aminek megkondításával a jégesőt hozó felhőket akarták elűzni (*sturm gloecke*).¹⁵² A vásár be- és kiharangozásra a középkor végi Pozsonyból is ismerünk adatokat, máshol kikiáltással adták az egybegyűltek tudomására, hogy kezdetét veheti a vásári adásvétel.¹⁵³ Eperjesen az iskolások kötelessége volt a vásár beharangozása.¹⁵⁴ Ha valaki előbb kirakodott annál, mint ahogy arra engedélyt adtak, azt megbüntették.¹⁵⁵

A vásár szabadsága és a vásári nyilvánosság

A gyergyószentmiklósi vásárok adománnyal jöttek létre. Ugyanígy nyert vásártartási jogot a középkori Magyarország településeinek túlnyomó többsége. A legrégebb vásárok azonban minden valószínűség szerint spontán módon, a szokás által szentesítve alakultak ki, idővel azonban ezeket is adományozottnak tekintették, ha másként nem, hát úgy, hogy onnantól számították a vásár meglétét, amikor először írásba foglalva is megerősítették. Ez volt a középkori magyarországi kiváltságok szokásos rendje. Ez a szemlélet azon a fikción alapult, hogy amit a saját korában kiváltsággal nyertek el, azt egykoron is csak így szerezhették meg. Így vezettek vissza régi, királyi intézkedésekre ősi vámjogoktól a nemesi birtok eredetéig birtokadományokat és kiváltságokat egyaránt.¹⁵⁶

Sok vásárról egyáltalán nem lehet megállapítani, hogy eredete a régi szokásban, vagy adományban gyökeredzik-e. Ez még akkor sem egészen bizonyos, ha fennmaradt egy olyan adománylevél, ami szövege szerint teljesen új vásár tartására ad engedélyt. Az ispáni várakon, püspöki székhelyeken és más, az Árpád-korban jelentős településeken kívül még sok más helység vására is jóval távolabbi múltra tekint vissza annál, mint ahogy azt egy-egy véletlenszerűen ránk maradt oklevél dátuma bizonyítja. A Birodalom éves vásáraitól született olyan feltételezés is, mely szerint a vásáradományokat nem tekinthetjük egybeknek, mint a szokás szerint megtartott vásárok utólagos fejedelmi jóváhagyásának és kiváltsággal való felruházásának.¹⁵⁷

¹⁵² Ofner Stadtrecht i. m. 306. §.

¹⁵³ Ortway T.: Pozsony város utcái i. m. 596.; EMSZT „sokadalom megkikiáltása” szócikk.

¹⁵⁴ Kubinyi A.: Belkereskedelem i. m. 236.

¹⁵⁵ A podmanini Podmaniczky család oklevéltára I–V. Közzétette Lukinich Imre. Bp. 1937–1943. (a továbbiakban: Podmaniczky) I. 340.

¹⁵⁶ Tringli István: A szent királyok szabadsága. Századok 137. (2003) 834.

¹⁵⁷ Alfred Hoffmann: Die oberösterreichischen Städte und Märkte. Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins 84. (1932) 111. – A feltevésre alapozva Wilhelm Rausch Linz mindkét

Magyarországon is jócskán találunk példát arra, hogy a vásáradomány valójában nem volt más, mint a régóta meglevő — ősidők óta tartott, vagy régebben adományozott — vásártartási jog megerősítése, annak ellenére, hogy az adománylevélben a legcsekélyebb utalást sem tették arra, hogy az illető településen már évtizedek vagy akár évszázadok óta rendeztek vásárt. Hogy az ilyen adomány gyakori lehetett, az is bizonyítja, hogy csak a vásárterek kapcsán már említett vásárok közt is találunk olyan adományt, ami megerősítés volt. A szabolcsi Kisvárda szerdai hetivásáráról 1337-ben egy megyei vizsgálat állapította meg, hogy emberemlékezet óta tartják, Mária királynő 1393-ban mégis úgy adott ki oklevelet ugyanerre a napra szóló hetivásár adományozásáról, hogy egyetlen szóval sem utalt arra, hogy a vásár már régóta fennállt.¹⁵⁸ A felszegedi hetivásár a 14. század elején már biztosan állt, azonban a szegediek 1431-ben Zsigmond, majd 1499-ben II. Ulászló királytól úgy kértek adományt a csütörtöki vásár megtartására, hogy meg sem említették azt, hogy valójában évszázados jogaikat erősítették meg.¹⁵⁹ Az egri káptalan Almagyar utcai hetivásárával némileg más a helyzet. Ennek múltja nem veszett a régmúlt idők homályába, hanem Lajos király hozta létre 1362-ben. Az egri káptalan magánlevéltára — a kevés épségben fennmaradt levéltárak egyike — ugyanis megőrzött minden jogbiztosító és fontos peres iratot. A vásáradomány előtt még a legcsekélyebb utalást sem találjuk az almagyari vásárookra, utána azonban egymást követik a peres levelek, melyek a püspöki tisztartók és a káptalan vásárt érintő, már említett vizsáljáról tudósítanak. 1406-ban Zsigmond király kancelláriájában is kiállítottak egy oklevelet, ami ugyanarra a helyre és napra szólt, mint Lajos király adománya, azonban ebben sem említették meg azt, hogy a vásár már majd fél évszázada működik.¹⁶⁰ Igló városa ugyanarra az éves vásárra 1408-ban és 1412-ben is kért kiváltságlevelet, a később kelt vásáradomány ezúttal sem szólt arról, hogy az iglóiak négy évvel korábban már kaptak engedélyt arra, hogy Nagyboldogasszony napján vásárt tartsanak.¹⁶¹

A jelenség oka a kiváltságokról, más szóval szabadságokról szóló általános felfogásban keresendő. A 13. század második felétől kezdve már aligha jött létre spontán módon vásár, ahhoz királyi adományt kellett kérni. A már álló, ősi vásárok jelentős része királyi vagy olyan egyházi birtokon működött, amelyek alapításukat a „szent királyok”-nak köszönhatték. A vásári szabadság különleges jogviszonyt teremtett: a települést egy vagy több napra kiemelte a jog általános rendje alól, és királyi védelemben részesítette. Az éppen uralkodó király ezt csak a maga nevében tehette meg, ezért hoztak létre a kancelláriában olyan formulát, ami úgy szólt, mintha a minden vásáradomány új vásárt teremtett volna, így aki a már fennálló vásárra megerősítését kért, olyan oklevelet kapott,

---

éves vásárát, melyeket a 14. század végén adományoztak, rendkívül fantáziadús érveléssel a 13. századig vezette vissza, anélkül, hogy akár egy közvetett adatot is talált volna a forrásokban az adománylevél előtti tartásukra, l. *Rausch, W.*: *Handel an der Donau* i. m. 59.

¹⁵⁸ Zichy I. 521.; uo. IV. 515. – A várdai vásárokról — adataink feltehetőleg az említett hetivásárra vonatkoznak — a 14. század közepén is hallunk, l. uo. II. 171., 173.

¹⁵⁹ DL 94 028.; *Reizner J.*: *Szeged története* i. m. IV. 32., 89.

¹⁶⁰ DF 209 992. és 209 995.

¹⁶¹ ZsO II. 6265. sz., III. 2640. sz.

mintha új vásár tartására kapott volna engedélyt. Ez a magyarázat azonban csak általánosságban igaz. Ha egy már fennálló vásárra kértek királyi adományt, a mögött egyedi okok is meghúzódtak. A Várdaiak — a kisvárdai vásár birtokosai — 1345-ben Magyar Pállal pereskedtek azért, mert zaklatta a vásárra menőket. Ekkor gondoskodtak arról is, hogy Lajos királytól egy oltalomlevelet kérjenek, aki védelmébe vette a szokás szerint megtartott vásárra menőket. Ez az oklevél nem szólt vásáradományról, új jogviszonyt sem teremtett, csupán írásba foglalta a régi szokást.¹⁶² Minden bizonnyal egy hasonló jogvita húzódtott meg a mögött is, amikor 1393-ban vásáradományt kértek a királynőtől. Az egri káptalannak is a püspökkel való viszálya miatt volt szüksége újabb oklevélre; a per során az éppen uralkodó király kiváltságot adó oklevelét mutathatták fel, ezzel is bizonyítva azt, hogy e vásárt Zsigmond király is engedélyezte.

Az egri káptalan almagyari vásáradományai bepillantást engednek a kiváltságok megszerzésének módszerébe is. Az uralkodótól kétféle módon lehetett kegyet kérni: a kérelmező vagy maga kereste fel az udvart, vagy az utazó udvar elé járultak a környék birtokosai, hogy kisebb-nagyobb kérelmüket a király elé terjesszék. Ez utóbbi eljárás volt a régebbi, hiszen egykoron az udvar szinte mindig úton volt, a király pedig a helyben történő kegy gyakorlásával erősítette meg az adott vidéken élő alattvalói bizalmát. Az uralkodók tartózkodási helyei magyarázatot adnak a kormányzat tetteire is, arra, hogy éppen akkor miért az illető személy, vagy testület kapott birtokot vagy nyert el valamilyen kiváltságot.¹⁶³ Nagy Lajos éppen Eger környékén utazott, amikor az egri káptalan küldöttei megjelentek előtte, és kérték tőle, hogy engedélyezze birtokukon a vásártartást, az oklevélre Makláron került a pecsét. Zsigmond király korában Bereck királyi káplánt egri préposttá tették, hogy kellő jövedelmet biztosítsanak számára. Ő saját jogairól is gondoskodott, mikor újabb adományt kért a sokat vitatott almagyari vásárra, és mint udvari embernek nem volt nehéz elintéznie, hogy a káptalan, amelynek ő volt a feje, megkapja a kiváltságlevelet. A vásárkiváltságok megszerzése mögött a legkülönbözőbb érdekek húzódtak, így aztán kivétellel ezúttal is találkozhatunk. Zsigmond király a Sukiak kérésére úgy adományozott a Kolozs megyei Szováton tartandó éves vásárra engedélyt, hogy megerősítette az ottani hetivásárt, amiről megjegyezték, hogy azt birtokosai még Lajos királytól kapták.¹⁶⁴

A gyergyószentmiklósi vásáradomány Rákóczi Zsigmond fejedelem nevében kelt, mivel a vásáradomány az erdélyi fejedelemségben ugyanúgy fejedelmi jog volt, akárcsak egykoron a középkori Magyar Királyságban, ahol csak király adhatott heti és éves vásár tartására engedélyt. Nem csak a vásár adományozása, hanem egy már meglévő vásár helye vagy napja áthelyezésének a joga is csak a királyt illette meg.¹⁶⁵ A látszólagos kivételek mind e szabályt erősítik. 1412-ben a Medgyes székben fekvő Nagyselyk mezővárosnak Stibor erdélyi vajda adott éves vásári adományt, aki azonban szükségesnek tartotta oklevelében

¹⁶² Zichy II. 171., 173.

¹⁶³ Heinz Quirin: Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte. Stuttgart 1985. 4 212.

¹⁶⁴ ZsO II. 8050. sz.

¹⁶⁵ Weisz B.: Vásártartás i. m. 884.

megmagyarázni, hogy ezt királyi felhatalmazásból tette.¹⁶⁶ 1418-ban Cillei Hermann a saját birtokán levő Varasd megyei Krapinának engedte meg az éves vásár tartását.¹⁶⁷

Ha az uralkodók saját birtokukon, mintegy földbirtokosként, intézkedtek, azt a középkori, de sok esetben még a kora újkori felfogás sem tudta elválasztani a szuverén fejedelmet megillető jogoktól.¹⁶⁸ Így történhetett meg, hogy 1572-ben Bátori István a vajdai városban, Abrudbányán, mint fejedelem intézkedett még a hetivásár terének, a piacnak a megváltoztatása ügyében is, pedig ha ez magánföldesúri hatalom alatt élő helységben fordult volna elő, és senki nem tett volna panaszt miatta, akkor ez nem igényelt volna uralkodói beavatkozást. Bátori ekkor arra intette a város tartozékain élőket, hogy máshol nem rendezhetnek vásárt (*forum*), mint a város közönséges piacán (*in communi theatro*), ott, ahol az áruk és az élelmiszerek adásvétele folyik. Egy évtizeddel később a zilahiak tettek panaszt Bátori Zsigmond előtt, hogy néhány polgáruk nemcsak a piacon, az arra igen alkalmas helyen (*in theatro ipsius oppidi, loco scilicet huic rei apprime apto*), hanem máshol is hetivásárt tart, ezt a fejedelem megtiltotta, kijelentve azt is, hetivásár máshol nem eshet, mint a piacon, a városiak által bevett szokás szerinti napon és időben.¹⁶⁹

A vásáradományoknak három fő formája alakult ki: a heti- az éves és az egyszerre heti- és éves vásárt adományozó adomány. Mindhárom adományfajta-hoz saját oklevéltípus tartozott, jól kialakult formulákkal, melyek a 14. századtól a középkor végéig csak kis mértékben változtak, az adománylevelek többségében ritkán lehet találni egyedi sajátosságokat. A heti és éves vásárt egyszerre adományozó oklevelek formulái többnyire az éves vásáradományok állandó fordulatait követték, így csak két szövegtípus jött létre.

Mindkét formulában közös volt a *narratio*: a vásárt részben a kérelmező szolgálataiért — erre csak általánosságban utaltak, a vásáradományokban csak elvétve fordult elő az érdek részletes felsorolása — részben pedig az „ország javára és hasznára” (*pro comodo et utilitate regni nostri*) adták.¹⁷⁰ A vásár tartása ugyan a vásár birtokosának érdeke volt, a vásárvámból bevétele származott, alattvalói termékeiket könnyebben értékesíthették, így gazdagodva őt gyarapították, mégis a korabeli felfogás az egész ország érdekének tartotta a vásárt. A vásároknak a vásártartó településen túlmutató hasznára a birtokosok is hivatkoztak. Amikor 1345-ben Magyar Pál ajaki tiszttartója feltartóztatta a

¹⁶⁶ *auctoritate regia, qua fungimur – Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–VII.* Bearb. von Franz Zimmermann, Carl Werner, Gustav Gündisch. Hermannstadt–Köln–Wien–Bucureşti 1892–1991. (a továbbiakban: UGDS) III. 523.

¹⁶⁷ *Emil Laszowski: Prilog za povijest sajmovia u Hrvatskoj i Slavoniji.* Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva IV. (1902) 72., ZsO VI. 2649. sz. (az oklevél csak regesztából ismert).

¹⁶⁸ *Oborni Teréz: A fejedelemség-kori erdélyi várostörténet kérdéseiről.* In: Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv I. Bp. 2006. 145.

¹⁶⁹ Erdélyi királyi könyvek CD-ROM I. (1572) 3. k. 308–308b; (1584) 3. k. 179b–180.

¹⁷⁰ E formulától csak nagyon ritkán tértek el: például Somorja éves vásárát 1411-ben a királyi városok és lakóik javára és hasznára, Igló éves vásárát pedig a város hasznára és gyarapítására adományozták, l. ZsO III. 995., 2640. sz-ok. Hasonló formulával (*pro communi bono et totius utilitate regni*) indokolták a veretlen arany és ezüst kiviteli tilalmát is, l. 1405 (I): 21. tc. – DRH 1301–1457. 209.

kereskedőket és megtiltotta nekik, hogy a várdai vásárra menjenek, akkor Várdaiak tiszttartója tiltakozott az eljárás ellen, amivel az „urának és az egész vármegyének várdai vásárát tönkretették”.¹⁷¹

Közös elem volt a vásáradományokban az is, hogy más vásárok sérelme nélkül (*sine tamen preiudicio nundinarum aliarum / fororum aliorum*) engedélyezték az új vásár tartását. Mindegyik esetben a vásárra jövő-menő kereskedőknek szóló paranccsal folytatódott az oklevél: a vásározók „áruikra és személyükre nézve biztonságosan, mindenféle félelem és aggodalom nélkül” (*secure et absque omni pavore seu formidine rerum et personarum*) kereshették fel a vásárokat, és térhettek haza onnan, valamint — a rendelkezés legfontosabb elemeként — mindezt a király különös védelme és oltalma (*sub nostra protectione et tutela speciali*) alatt teheték meg. A vásárt e rendelkezés tette szabaddá, *forum liberum*má, e nélkül csak egyszerű adásvétel történhetett, ami azonban nem volt vásározás. Azért mondták azt, hogy a vásár az ország hasznára van, mert azzal már meg is indokolták, hogy miért kell a királynak különös védelme alá venni a vásározókat, hisz az ország javának fenntartása a király kötelessége volt. Az oda-vissza úton a király által garantált különös védelem a heti- és az országos vásároknak egyformán sajátja volt.

A királyok — akiknek egyébként általános feladatuk volt ez — külön kegyként gyakran vettek védelmükbe személyeket vagy testületeket, akik valamilyen oknál fogva nem tudták megvédeni magukat: például özvegyasszonyokat, kiskorú gyermekeket — természetesen csak nemeseket — és egyházi intézményeket.¹⁷² A vásározók úti védelme azonban eltért ettől a védelemtől: ezt meghatározott — sokszor egyetlen ember — személy vagy testület kapta, az azonban mindenkit érintett, aki vásárra tartott, az erről kiállított oklevél ott lapult az érintett család vagy egyház levelesládájában, ha bármilyen sérelem érte őket, rögvést bemutatták a bíróság előtt. A vásáradományozó oklevél azonban a vásár birtokosának tulajdonában volt, a vásárra induló parasztok, kereskedők nem vitték magukkal iszákjukban, ők legfeljebb csak szóban hivatkozhattak arra, hogy vásárra tartanak, vagy onnan visszatérnek. A vásári védelem kiváltság volt, de sokakat, a vásáradomány kiállításakor előre meghatározhatatlan sokaságot érintő kiváltság. Vajon milyen akadály leselkedhetett a vásározókra, vajon mitől kellett királyi paranccsal védelembe venni őket, vajon milyen védelemhez volt szükség szabadság, azaz kiváltság adására? Ez az oltalom nem vonatkozhatott az útonállók elleni védelemre, az a király és tisztviselői általános feladata volt. A bűnözőket a király által kinevezett ispánok, megyei törvényszékek vagy különleges felhatalmazással eljáró megbízott bírók, esetleg szintén királyi kiváltság útján pallosjoggal felruházott úriszékek üldözték és ítélték el. Egyébként is, a rablók ellen a legszigorúbb királyi parancs sem ért volna semmit.

¹⁷¹ *forum sui domini in eadem Warada habita et tocius provincie esset anichilata* – Zichy II. 171.

¹⁷² *Kubinyi András: A Mátyás-kori államszervezet.* In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. Rázsó Gyula, V. Molnár László. Bp. 1990. 57.; *Bartoniék Emma: A koronázási eskü fejlődése 1526-ig. Századok* 51. (1917) 13.

A középkor világában egész Európában volt azonban egy szokásjogon alapuló intézmény, ami bizonytalanra tehető azt, hogy egy kereskedő vagy bárki más eljuthat-e céljához, ezt a korabeli magyar oklevelek szóhasználatban *arrestation*nak, németül *gefängnuss*nak azaz feltartóztatásnak, lefoglalásnak nevezték. Speciális válfaját, a represszáliát Európa nagyobb országaiban már a 19. század második felében, tehát nem sokkal azután, hogy utolsó nyomait eltörölték, történelmi módszerekkel leírták, a középkori önhatalmú jogérvényesítésnek ez a legkorábban és a legjobban feltárt része.¹⁷³ Magyarországon csupán egyetlen publikáció foglalkozott vele részletesebben, az is csak a két különböző országhoz tartozó személyek, modern szóval, a nemzetközi jogi represszáliákról szól,¹⁷⁴ pedig jelentőségét mi sem mutatja jobban, hogy ismerete nélkül értelmezhetetlen a Verbőci István által leírt négy sarkalatos nemesi jog közül az első. Ez úgy szólt, hogy nemes embert személyében előzetes idézés, perbe hívás és törvényes ítélet nélkül senkinek a keresetére, panaszára vagy kérésére senki, sehol le nem tartóztathatja.¹⁷⁵

Verbőci István a lehető legtöbb — többnyire kanonizált — jogelvet gyűjtötte össze a Hármaskönyv összeállításakor. A jogelvek csoportosításakor állandóan használható példa nem állt előtte, ezért a legegyszerűbb módszert választotta: az akár tartalmilag, akár formailag egymáshoz hasonló normákat összevonta. Ezzel az analogikus módszerrel alkotta meg a sarkalatos nemesi szabadságjogokat is. Néhány évtizeddel később a Négyeskönyv összeállítóinak ez a módszer túlhajtottnak és homályosnak tűnt, ezért részletesebben fejtették ki e jogokat, összesen tizenegyet soroltak fel. Verbőci első számú nemesi szabadságát két külön paragrafusra bontották: az egyikben a király általi lefogást tiltották meg, a másiknak pedig azt a címet adták, hogy „az ország nemeseit semmiféle tartozás fejében nem lehet letartóztatni”. Ezután részletesen kifejtették, hogy nemcsak a nemeseket nem lehet személyükre nézve tartozásaik vagy más ügyek miatt lefogni, hanem parasztjaikat és embereiket (*coloni et homines ipsorum*) sem, akinek pedig ilyen keresete lenne velük szemben, az a megyei törvényszékek előtt peres úton keresse igazát.¹⁷⁶

A letartóztatás önhatalmú jogérvényesítés, amellyel anyagi természetű követelés kiegyenlítését kényszerítették ki, úgy hogy vagy a tartozását ki nem egyenlítő személyt vagy e személy közösségéhez tartozókat lefogták, vagyontárgyaikat lefoglalták, és mindaddig nem bocsátották szabadon, a lefoglalt jószágokat pedig nem adták vissza, amíg a tartozást az adós, vagy közössége ki nem fi-

¹⁷³ *Adolf Wach*: Der Arrestprozeß in seiner geschichtlichen Entwicklung I. Teil. Der italienische Arrestprozeß. Leipzig 1868.; *René de Mas Latrie*: Du droit de marque ou droit de repressailles au moyen âge. Paris 1875.; *Gino Arias*: La base delle rappresaglie nella costituzione sociale del medio evo. Roma 1904.; *Hans Planitz*: Die Vermögensvollstreckung im deutschen mittelalterliche Recht. Leipzig 1912.; *Uő*: Grundlagen des deutschen Arrestprozesses. Leipzig 1922.

¹⁷⁴ *Holub József*: Magyar vonatkozású represszáliák. Történelmi Szemle 8. (1919) 52-78; röviden érintette a városi lefoglalást: *Király J.*: Pozsony város joga i. m. 351.

¹⁷⁵ *Werbőczy István*: Tripartitum opus juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae – Nemes Magyarország szokásjogának hármaskönyve. Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytár Bp. 1897. I. 9. 1.§.

¹⁷⁶ *Quadrupartitum opus juris consvetudinarii regni Hungariae. Zagrabiae 1798. I. 19. és I. 24.* A magyar nemesi kiváltságok kodifikációjára l. *Tringli I.*: Szent királyok i. m.

zette. Ha a letartóztatás és a lefoglalás nem magát az adóst és vagyontárgyait, hanem a közösségéhez tartozókat érintette, akkor beszélünk represszáliáról. A 14. században élt kommentátor Bartolus de Saxoferrato, akinek neve alatt egy egész traktátus maradt fenn e jogintézményről, így definiálta a represszáliát: „valaki személyének vagy dolgainak lefogása egy másik ember miatt”.¹⁷⁷

A letartóztatás eredetileg saját erővel történt, azonban az érett középkor folyamán e mellett megjelent a bíróság szabályozott letartóztatás, amikor a követeléssel fellépő személy földesurától vagy városától kérte, hogy biztosítson erőszakot az eljáráshoz. Ha a letartóztatott személy utóbb pert kezdeményezett, az erőszakkal való fellépés, a hatalmasul (*potentialiter, potentia mediante*) elkövetett letartóztatás, illetve lefoglalás miatt tett panaszt. A magyar okleveles emlékek között ezrével maradtak fenn olyan peres iratok, amelyekben a „hatalmas lefoglalás”-t sérelmezték. Az esetek túlnyomó többségében a későbbi eljárásról nem tudunk, valószínűleg azért, mert a felek kiegyeztek, vagy bebizonyosodott az erővel fellépő személy igaza.¹⁷⁸ Mivel Magyarországon minden ön-hatalmú jogérvényesítést „hatalmas cselekedet”-nek hívtak, ezért az ilyen peres iratok nagy száma miatt úgy tűnhet, mintha a korabeli utazók állandó támadások veszélyének lettek volna kitéve. Ez azonban csak részben igaz, a hatalmasul elkövetett letartóztatások és lefoglalások valójában épp a jogot állították helyre, hiszen rászorították az adóst arra, hogy kifizesse tartozását. A magyar hatalmaskodási panaszok jelentős, talán legjelentősebb, része nem volt más, mint letartóztatás.

Ha magát az adóst nem tudták elfogni, akkor nyúltak a represszáliához. Ez három közösségre nézve jelenthetett veszélyt: arra a településre és arra a birtoktömbre, ahol az adós lakott, valamint az adós országára. Negyedikként a családi hovatarozást is meg lehetne említeni, csakhogy ezt a középkori felfogás majdhogynem egynek vette a szomszédsággal, azaz az egy helyen lakással. 1346-ban a Kállai-rokonság egyik tagja — hogy miért, azt nem tudjuk — lefoglalt a Szabolcs megyei Semjénben két vég posztót a szabolcsi ispán egyik hű emberétől. Az ispán levelet írt Kállaihoz, hogy sürgősen adja vissza posztót, mert ha nem, akkor „ezt az emberiséget lábbal tipró tettét az ő jobbágyain kétszeresen vagy háromszorosan fogja megvenni”.¹⁷⁹ A birtokosok közt régóta zajló jogviták során rendszeresen letartóztatták az ellenfél birtokán tartózkodó jobbágyokat. Az Abaúj megyei Széplakon levő bencés apátságnak volt a faluban egy szőlőhegye, az egyik ott fekvő szőlő miatt kezdtek pereskedni 1400 körül Kassa városával. A kassaiak az apát egyik emberétől, amikor megjelent a városban, elvették lovát és az apát pénzét, őt magát pedig egy időre lefoglalták.¹⁸⁰ A dési kamaraispánnak, az itáliai származású Papának, 1446-ban egy Brassóban élő mesterem-

¹⁷⁷ quando conceditur licentia capiendi personam vel res alterius pro altero – idézi Holub József: Magyar vonatkozású represszáliák i. m. 53.

¹⁷⁸ A megegyezés reményében halasztottak el Szabolcs megye törvényszéke előtt egy lefoglalás miatt indult pert 1357-ben, I. A nagykállói Kállay-család levéltára I-II. Bp. 1943. (a továbbiakban: Kállay) 1229. sz. Vámon történt lefoglalás utáni egyezség 1358-ban: uo. 1266., 1274. sz.

¹⁷⁹ si reddere nolueritis, dupplum vel triplum super vestros iobagiones recipi faciemus – Kállay 862. sz.

¹⁸⁰ A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I-II. Sajtó alá rendezi Géresi Kálmán. Bp. 1882–1883. I. 509.

ber maradt adója, ő azonban nem hagyván annyiban a dolgot, az alvajdához fordult. Az alvajda levelet írt Brassóhoz: vagy rászorítják a mestert az összeg kifizetésére, vagy pedig amelyik brassóin csak tudja, azon behajtja az összeget.¹⁸¹ 1449-ben az országtanács intette meg a szokásos formulával a szebenieket: vegyék rá két polgárukat, hogy egyenlítsen ki egy politikailag fontos tartozást, mert ha ezt nem tennék meg, akkor bármelyik polgáruk személyét és áruját lefoglalják „ahogy azt országunk szokásjoga megköveteli”.¹⁸² A represszália alkalmas volt arra, hogy mindenféle sérelmet gyorsan orvosoljanak, vagy az azzal való fenyegetéssel a kárt okozót a kártérítésre rászorítsák. Az idegen erdőkben makkoltatott sertések miatt gyakoriak voltak a nézeteltérések a Tisza-vidéki falvak lakói között. A Bereg megyébe való tarpai és a vári *hospesek* 1356-ban elhajtották a Kállai István disznait, aki a *hospesek* földesurához, a királynéhez fordult segítségül. A királyné teljesítette hű embere kérését, és ráparancsolt a beregi ispánra, hogy közölje a tarpaiakkal és a váriakkal, hogy vagy kifizetik az okozott kárt, vagy az ispán az elhajtott sertések értékének megfelelő zálogot vesz rajtuk.¹⁸³ A lefoglalt árut ugyanis zálogként kellett kezelni, és csak meghatározott idő után, ha az adós többszöri felszólítás után sem fizetett, lehetett áruba bocsátani. A lefoglalt áru neve sokszor egyszerűen „zálog”, az eljárás a neve pedig németül *pfandung*.

A lefoglalás és a represszália a városi jogokban érte el fejlődése csúcsát, azokban az esetekben, amikor két városi polgár állt szemben egymással.¹⁸⁴ A középkori városi hatóságok egyik leggyakoribb feladata ezeknek az ügyeknek a megoldása volt. 1410-ben az ausztriai Gumpoldskirchen városának egyik polgára tartozott egy soproni polgárnak. A soproni polgár saját városához fordult segítségért, a soproni tanács pedig írt is a gumpoldskircheni bírónak, hogy vegye rá polgártársát arra, hogy egyenlítse ki tartozását. Miután ez megtörtént, az osztrák bíró válaszlevelében arra figyelmeztette a soproniakat, nehogy polgárait letartóztassák, mert ha igen, akkor hasonlóképpen torolják meg ők is ezt a soproniakon.¹⁸⁵ 1522-ben egy selmecbányai polgár részletfizetésre vett egy váci polgártól egy szőlőt, azonban elmaradt a törlesztéssel. A váci tanács ezután megkereste a selmecieket, hogy szorítsák rá polgárukat a fizetésre, „ha így tesztek — folytatták levelüket — megköszönjük, ha nem, a tizenöt forintért szekereket és mást visszatartunk, és pénzét visszaszerezünk, merthogy [a selmeci polgár] előttünk megígérte, hogy megadja”.¹⁸⁶

A represszáliát a modern korban már csak a nemzetközi jogban emlegetik, ott is perifériára szorítva, egykoron azonban a külkapcsolatok normális része volt. 1459 tavaszán a havasalföldi fejedelem, Vlad Țepeș az oszmánok felszólí-

¹⁸¹ UGDS V. 163.

¹⁸² si quis ex vobis propterea alibi fuerit cum bonis suis arrestatus, prout consuetudo regni nostri dictat – uo. 272.

¹⁸³ Kállay 1185. sz.

¹⁸⁴ A pozsonyi jogkönyv részletesen szabályozta a lefoglalás eljárását, l. *Király J.*: Pozsony város joga i. m. 383.

¹⁸⁵ ir nicht gestat die meins herren awfczehalten, oder mer alzeit geren verdienn, wenn hat der Gelman icht cze sprechen hincz den meins herrn, den wil ich ein fuederlich recht widervaren lassen – Sopron város II/6. 35.

¹⁸⁶ DF 235 539.

tásra a magyar király ellensége lett. Első lépésként az összes kereskedőt, akik Brassóból és a Barcaságból még a béke idején Havasalföldre mentek kereskedni, letartóztatta, áruikat elvette, őket karóba húzatta, erre a brassóiak válaszul a havasalföldi kereskedők jószágait foglalták le. A magyar udvar a szokásos módon reagált az eseményekre: a Magyarországon tartózkodó havasalföldi trónkövetelőt, Dant léptette fel Vlad ellen, aki azt tanácsolta a brassóiaknak, hogy a lefoglalt havasalföldi áruk értékéből fizessék ki a polgártársaik kárát, mivel — ez kimondatlanul már a trónra áhítozó vajdajelölt ígérte volt — az oláh kereskedők nem követelhetik vissza áruikat. Amíg tartott a háborús állapot, a brassói represszáliák ügye újra és újra előkerült, sőt az ügy a béke megkötése után sem zárult le.¹⁸⁷

A lefoglalás és a represszália a szokásjog része volt, alóla felmentést szerezni tehát csak külön joggal, azaz privilégiummal, vagyis szabadsággal lehetett. Ilyen kiváltság lehetett általános és szólhatott egyetlen esetre is. Többször előfordult, hogy egy város ellátását szolgáló kereskedelem céljából útra induló kereskedőket (*pro victuum suorum necessaria acquisitione*) mentesítette az uralkodó a lefoglalás alól, elrendelve azt is, hogy ha valakinek bármilyen keresetük lenne velük szemben, akkor az illető város tanácsa előtt keresse igazát. Ilyen kiváltságot kértek maguknak 1447-ben a brassóiak Hunyadi Jánostól. 1453-ban Magyar Lőrinc soproni polgárnak Garai Lőrinc nádor, 1478-ban a szerb telepések által lakott, a Csepel-szigeten fekvő Kevi (a mai Ráckeve) városába való Karc Márton számára Mátyás király, 1574-ben pedig a szegedieknek Miksa király adott ugyanilyen tartalmú kiváltságlevelet. E kiváltság nem adott teljes körű felmentést a lefoglalás alól, csak minden város legfontosabb célját, az élelmiszerekkel való ellátást, próbálták így biztosítani. Ezek a pátensek nagyon hasonló formulák között keltek, ami azt bizonyítja, hogy elég gyakran fordultak ilyen kérelemmel a királyi udvarhoz ahhoz, hogy megérje az oklevélmintát a formuláskönyvekbe felvenni. A rendelkezés általános indoklásakor mindegyik esetben ugyanarra az ősi jogelvre hivatkozott az oklevél megfogalmazója: „az igazakat a hamisakért, az ártatlanokat a bűnösökért semmiképp nem szabad megbüntetni” (*cum iusti pro iniustis et innoxii pro reorum excessibus non debeant quoquomodo impedi*).¹⁸⁸ Ez a formula alapjaiban kérdőjelezte meg a represszália jogintézményét, azonban bármilyen sokszor is írhatták le, nem szolgált másra, csak egy kiváltság adományozásának alátámasztására, a szokásjogon alapuló represszáliának mit sem ártott. Nem a városokat, hanem a vidék lakóit védelmezte a lefoglalástól az a viszonylag ugyancsak elterjedt kiváltság, ami egy-egy birtokos jobbágyainak letartóztatást és elfogását tiltotta meg, kimondva azt, hogy egy nemes jobbágyait nem lehet más bíró elé állítani, mint saját földesurának úriszéke elé.¹⁸⁹

Az egyedi megoldások közé tartozott az, amikor 1450-ban Hunyadi János kormányzó megtiltotta, hogy a székesfehérvári bíró esetleges követelésére a

¹⁸⁷ UGDS VI. 52., 53., 71., 89.

¹⁸⁸ UGDS V. 227.; VII. 170.; Sopron város I/4. 1.; *Reizner J.*: Szeged története i. m. IV. 163. A soproni polgárnak szóló oklevélből hiányzik a városi tanács joghatóságát biztosító záradék.

¹⁸⁹ Pest megyei példákra l. *Tringli I.*: Pest megye i. m. 185. Az ott olvasható ama megállapítás azonban, hogy ez nem lett volna igazi kiváltság, tévedés.

nagyszebeniek áruit lefoglalják.¹⁹⁰ Más esetekben kísérőlevelet adtak az utazóknak, amiben az őket feltartóztatóknak szóló parancs állt, hogy engedjék tovább a levél felmutatóit és javaikat.¹⁹¹ A román fejedelemségekkel élénk kereskedelmi kapcsolatokat ápoló Brassó 1472-ben István moldvai vajdától kapott olyan oklevelet, ami biztosította a város polgárai számára az akadálytalan kereskedést egész Moldva területén, valamint azt, hogy a moldvaiak a brassóiak áruit nem foglalhatják le.¹⁹²

A vásáradományban biztosított „királyi különös védelem” az előzőekhez hasonlóan a szokásjog által biztosított lefoglalás alól adott felmentést a vásárolóknak, azonban jelentősen különbözött az előbb említett privilégiumoktól és alkalmi parancsoktól. Azok egy meghatározott város vagy birtok lakóinak vagy akár egy személynek szóltak, a vásáradomány azonban bárkinek, aki az illető vásárra tartott. A vásárra jövő-menő ember — miként az előbb említett privilégiumok kereskedői — elhagyta városát, ahol a városi közösség védte meg polgárait, vagy azt a földet, ahol ura gondoskodott védelméről, ezért útközben — úgy, mint az idegenek az egész országban — királyi védelem alá került. A heti- és az éves vásáradományok szabad jövőst-menést biztosító rendelkezése arra szolgált, hogy ne lehessen a vásárolókat feltartóztatni és áruikat lefoglalni.¹⁹³ Ha ez megtörtént, akkor a panaszosok külön kiemelték, hogy szabad vásárra menve, vagy onnan visszatérve érte őket a lefoglalás. A magyar középkorból ezrével lehetne idézni példákat hasonló esetekre, ami azt mutatja, hogy nem volt az a kiváltság, ami a lefoglalással, represszáliával élő adósok ellen teljes biztosítékot jelentett volna. A ránk maradt ügyek túlnyomó többsége semmit nem mond el arról, hogy miért került sor a lefoglalásra. Nem is véletlenül, hiszen a panaszt tevők csak a rajtuk esett jogtalanságot akarták bizonyítani, arról azonban mélyen hallgattak, hogy nem fizettek vámot vagy tartoztak valakinek, ha nem ők maguk, akkor egy polgártársuk vagy egy másik olyan jobbágy, aki ugyanakkor a földesúrnak az alattvalója volt, vagy éppen a földesuraknak egymással volt elszámolnivalójuk. Minden olyan cselekmény, ami vásárra tartó, vagy onnan visszatérő embert érintette, minősített esetben számított, a panaszosok külön kiemelték, hogy az áru elkobzása, avagy a verés vásárra menet vagy onnan visszafelé jövet történt.¹⁹⁴ Az úton levők védelme természetesen nem tarthatott örökké. Mályusz Elemér fedezte fel azt a jogelvet, hogy a hetivásárra tartók és az onnan visszatérők királyi védelme a vásári napot megelőző napon kezdődött, és az azt követő napon ért véget. Talán általánosítható a pontosan megfogalmazott kapi vásáradomány példája, e szerint a védelem nem teljes három napot jelentett, hanem az előző nap

---

¹⁹⁰ UGDS V. 303.

¹⁹¹ Sopron város II/6. 156.

¹⁹² UGDS VI. 520.

¹⁹³ *Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés.* In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Bp. 1953. 129.

¹⁹⁴ Néhány találmora kiragadott példa: *Piti Ferenc: Szabolcs megye hatóságának oklevelei I.* (1284–1396). Szeged–Nyíregyháza 2004. 263. (a továbbiakban: Szabolcs), ZsO V. 942., 2243. sz. A Wass család levéltára. Közzéteszi W. Kovács András, Valentiny Antal. Kolozsvár 2006. 493., *Neumann Tibor: Bereg megye hatóságának oklevelei* (1299–1526). Nyíregyháza 2006. 207.

delétől a következő nap deléig, azaz összesen két napig terjedt.¹⁹⁵ A vásári védelmet azonban a helyi viszonyoknak megfelelően adományozták: a szegedi hétfői vásárra igyekvő eladók és vevők vasárnapra és hétfőre kaptak királyi úti védelmet, feltehetőleg a Latrán-téri csütörtöki vásáradományt sem úgy kell értelmezni, hogy szombatig, azaz három napon át tartották volna, hanem csupán a védelem terjedt csütörtök reggeltől szombat estig. Ily módon a középkor végi Szegeden a korábban említett három hetivásárnak köszönhetően a kedd kivételével hat napon át teljes védelem alatt álltak a vásározók. A szintén említett 13. századi Tordaakna piacán sem valószínű, hogy szükség lett volna két egymást követő napon reggeltől estéig vásárolni, hanem csupán erre az időre kaptak az oda igyekvők vámmenteséget, és ki nem mondva, mentességet mindenféle le-tartóztatás alól.¹⁹⁶

A heti vásárok védelmének értelmezése ad lehetőséget arra, hogy feloldjuk azt a látszólagos ellentmondást, ami az éves vásárok valódi hosszúsága — azaz többnyire néhány nap — és az éves vásáradományok jóval hosszabb időre szóló kiváltsága között feszül. A 13. századtól kezdve — tehát, amióta éves vásáradományokkal rendelkezünk — alapvetően háromféle hosszúságú vásári szabadságot adományoztak. Az esetek többségében megelégedtek azzal, hogy az adománylevél a vásár védelmét a meghatározott ünnepen, „továbbá azt megelőző és az azt követő, szükség szerinti alkalmas napokon” (*aliisque diebus ipsam precedentibus et sequentibus ad id scilicet necessario sufficientibus*) biztosította. A másik esetben egy héttel a határnap előtt kezdődött és egy héttel utána ért véget a védelem, azaz kéthetes volt a vásárendély, a leghosszabb adományok egy hónapra szóltak: a viszonyítási nap előtt két héttel kezdődtek és két héttel utána fejeződtek be.¹⁹⁷

Sopron első sokadalmának engedélye 1344-ben kelt, és Margit napjára (júl. 13.) szólt, úgy azonban, hogy előtte és utána egy hétig királyi védelem alatt álltak a vásározók. A határszéli város nem egészen három évtizeddel később már egy második éves vásár tartásáért folyamodott. Ezt Erzsébet napjára (nov. 19.) hirdették meg, és egy egész hónapon át védettséget élveztek a sokadalom látogatói: a kiváltság két héttel Erzsébet nap előtt kezdődött, és két héttel utána ért véget.¹⁹⁸ Budán és Pesten a 16. század elején összesen öt sokadalmat tartottak, kettőt Pesten, hármat Budán. Mindegyik két hetes szabadságot élvezte

¹⁹⁵ *Mályusz E.*: Mezőváros i. m. 129. – Az ott felhozott két példa három napi védelemre szólt, a kapi vásáradomány egy teljes, valamint előtte és utána két fél napra, l. ZsO II. 8094. sz.

¹⁹⁶ Szeged: „in singulis diebus dominicis et feriis secundis ad forum eiusdem civitatis ebdomadale ipsis singulis feriis secundis celebrari solitum, causa emendi aut vendendi, ad eandem civitatem venire et instare volentes” – *Reizner J.*: Szeged története i. m. IV. 50.; Latrán tér: „singulis feriis quintis, usque ad diem sabbati inclusive, a mane usque ad sero, in qualibet ebdomada” – uo. 89.; „fora feria sexta ab hora pomeridiana usque horam vesperinam die sabbathi” – Kolozsvár oklt. 28.

¹⁹⁷ Az oklevelek az ünnep előtti és utáni nyolc, illetve tizenöt napról szóltak, amit középkori módon kell számolni: az első napnak a határnapot tartották, azaz mai fogalmaink szerint 7–7, illetve 14–14 napot kell az adott nap előtt és utána számolnunk. Ugyanígy kell számítani minden más, ettől eltérő számú napokra szóló vásárendélyt is.

¹⁹⁸ Sopron város I/1. 82., 159. – Az 1371. évi vásáradomány szokatlan módon 14–14 napra szólt, amit feltehetőleg nem kell szó szerint venni, talán a mai időtartam- számítás szerint adta meg a két hetet az oklevél írója, l. *Mollay Károly*: Sopron vármegye vázlatos története. In: Sopron

zett, a kiváltság egy héttel előtte kezdődött, és egy héttel utána fejeződött be.¹⁹⁹ 1389-ben a Szolnok megyei Szántó öt napos vásárendélyt kapott: Zsigmond napjától (máj. 2.) számítva előtte és utána két-két napig engedélyezték ott a vásári szabadságot.²⁰⁰ 1421-ben Trencsén szokatlan vásáradományban részesült: egyszerre két éves vásár tartására kapott engedélyt, amelyek összesen egy-egy hetesek voltak: két nappal a határnap előtt kezdődtek és négyvel utána fejeződtek be.²⁰¹

Az éves vásáradományokban megfogalmazott határidők nem a vásár hosszát szabták meg. Józan ésszel nehéz lenne elképzelni, hogy miért is folyamodott volna akármelyik város olyan engedélyért, ami egyhónapos vásártartásra szólt. A középkor végére Sopronnak négy éves vására volt ugyan, ez azonban korántsem jelentette azt, hogy ott majd negyedéven át tartottak volna sokadalmat. Az egyhónapos, kéthetes vagy az alkalmas napokra szóló terminusok azt jelentették, hogy a vásárra igyekvők ennyi ideig élveztek védelmet mindenféle lefoglalással szemben.

Trencsén talán azért kért magának a vásár előtt kettő, utána pedig négy napra vásári védelmet, mert a kétnapos sokadalomra két-két napos járóföldről érkeztek vásárolók. A kéthetes és az egyhónapos vásáradományok nem alkalmasak arra, hogy meghatározzuk azt, hogy mennyi ideig vásároltak az adott településen, arra azonban igen, hogy mekkora távolságból vártak kereskedőket a vásár helyére: a kéthetes adományok öt-hatnapos, az egyhónaposak majd kéthetes távolságból érkező vásárolók számára biztosították a védett kereskedést.

A vásáradományozó oklevelek csak a vásárolók úti védelmével foglalkoztak, arról azonban nem beszéltek, hogy maga a vásár is védelem alatt állt. A jelenség magyarázata egyszerű: az oklevelet a király állította ki, ezért a király csak azzal a kötelezettséggel foglalkozott, ami rá tartozott. A vásár védelme ugyanis már nem az ő, hanem a vásár birtokosának feladata volt. A védelem itt ugyanazt jelentette, mint a királyi védelem az utazók számára: a lefoglalástól való megóvást. A tárnoki jog egyértelműen fogalmazott: a piac szabadsága (*freiheit des marckts; libertas fori*) egyet jelentett azzal, hogy ott senki sem élhetett az egyébként szokásos erőszakkal (*gewalt; violencia*).²⁰² Ebből a védelemből vezették le a vásári rend fenntartását is, azt, hogy ne történjék verekedés és békés körülmények között folyjon le az kereskedés. A vásári alkalmazottak a vásár szabadságára hivatkoztak, ha, modern szóval élve, rendőri feladataikat látták el. A vásári szabadság ebben az összefüggésben a vásár birtokosának azt a kiváltságát jelentette, hogy ő gondoskodott a birtokán összesereglett idegenek védelméről. 1390-ben a győri káptalan birtokában levő sokadalom védelmére (*ad tutionem et defensionem nundinarum*) a káptalan több embert rendelt ki.²⁰³ 1399-ban a Po-

---

és környéke műemlékei. Szerk. Dercsényi Dezső. Bp. 1956. (Magyarország műemléki topográfiája II/1.) 63.

¹⁹⁹ Kubinyi A.: Budapest tört. i. m. 45.; Petrik Iván: A Nyulak szigeti apácamonostor vámkonfliktusai Budával és Pesttel. In: Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv III. 2008. 227–248.

²⁰⁰ DL 105 461.; ZsO I. 982. sz.

²⁰¹ ZsO VIII. 558. sz.

²⁰² Tavernikalrecht I. 9., Újlaki jogkönyv I. 9.

²⁰³ ZsO I. 2979. sz.

zsony megyei Bős vásárán egy csallóközi nemes követett el kihágást, ezért, mint a vásári szabadság vagy béke (*libertatem seu treugam fori*) megsértőjét, fogságba vetették.²⁰⁴ A vásári rend védelmét szolgálta az egész országban érvényes szokás, hogy vásáron nem lehetett fegyvert viselni, ha pedig valakinél fegyvert találtak, azt elkobozták tőle. 1426-ban a Pest megyei Szecsón az egyik vásározó fegyveresen, ijjal és nyilakkal jelent meg a vásáron. A földesúr tisztartója a vásár szabadságára hivatkozva (*ratione libertatis nundine*) akarta az íjat a tegezből kihúzni.²⁰⁵ 1486-ban Mátyás király nagy törvénykönyve a régóta élő szokásjogot foglalta törvénybe, amikor elrendelte, hogy a gyakori gyilkosságokat és verekedéseket elkerülendő a hetivásárokon és sokadalmakon, valamint a csapszékekben összegyűlők fegyvereiket hagyják szálláshelyükön, a vásár területén és a kocsmákban fegyvertelenül jelenjenek meg.²⁰⁶ Ugyanebben az évben Szobi Mihály minden bizonnyal a törvény hatására rendelte el a Kolozs megyei Teke mezővárosban élő polgárainak, hogy más éves vásárok mintájára, a sokadalom idejére ők is fogadjanak öröket, akik a bajkeverőktől vegyék el fegyvereiket.²⁰⁷ A vásári békének ez az értelmezése ismert volt a középkori Hamburgban is.²⁰⁸ A békés vásár fenntartása érdekében a település bírái készen álltak, hogy egyszerűbb ügyekben azonnal jogot szolgáltatassanak. A budai éves vásárok idején a tanács gyakrabban ülésezett.²⁰⁹ A 15. század elején a Varasd megyei Ivanics számára azt a kiváltságot adományozták, hogy — ugyanúgy, miként a zágrábi püspök birtokában álló Csázma városában — a vásározók a bíró joghatósága alatt álljanak.²¹⁰ A vásárok alatt a középkori Hamburgban is mindig készen állt a bíróság arra, hogy gyorsan megoldja a felmerülő ügyeket.²¹¹ A piaci és a vásári rend felügyeletét a városokban külön személy, a vásárbíró látta el, aki kisebb ügyekben ítélezett, ezen kívül ő őrizte a hiteles mértékeket is.²¹² A vásári védelem némely esetekben odáig terjedt, hogy még a bűnözőket sem fogták el a vásárokon. Szokolca városának Zsigmond király 1390-ben adott Mindenszentek napján (nov. 1.) tartandó éves vásár tartására jogot. A király — természetesen a helyiek kérését teljesítve — nemcsak a kereskedők szokásos szabad jövetelét és menetelét garantálta, hanem azt is elrendelte, hogy a tolvajokat, gyilkosokat és más hasonló bűnözőket se akadályozzák a vásározásban.²¹³ A Sáros megyei Kapi falu 1410-ben kapott szerdai hetivásár tartására engedélyt. A szokásos formuláktól eltérő oklevél kedd déltől csütörtök délig szabad jöves-menést biztosított minden oda igyekvő piacozónak, még akkor is, ha azok tolvajok vagy latrok lennének. Ez az adomány a szokásosnál pontosab-

²⁰⁴ Hazai okmánytár I-VIII. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső. Győr-Bp. 1865–1891. II. 162.

²⁰⁵ *Tringli I.*: Pest megye i. m. 127.

²⁰⁶ 1486: 66. tc. — *Decreta regni Hungariae – Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490*. Ed. Georgius Bónis, Franciscus Döry, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Bp. 1989. 302.

²⁰⁷ UGDS VII. 462.

²⁰⁸ *Lehe, E. von*: Die Märkte Hamburgs i. m. 18.

²⁰⁹ *Kubinyi A.*: Budapest tört. i. m. 45.

²¹⁰ ZsO II. 3691. sz., VI. 2229. sz.

²¹¹ *Lehe, E. von*: Die Märkte Hamburgs i. m. 19.

²¹² Sopronban „marktrichter”-nek hívták őket (Sopron város II/2. 191. [1523], 226. [1532]).

²¹³ dummodo nota furti, homicidii, latrocinii vel similibus non fuerint innodati – CD XI. 304.

ban szabályozta a vásári védelem jogát, amit egy pénzügyekben tájékozott személy járt ki magának, a vásár birtokosa, Kapi András ugyanis akkor éppen kamara haszna ispán volt.²¹⁴ Szobi Mihály úgy rendelkezett 1486-ban, hogy ha a Kolozs megyei Tekén tartott éves vásárokon valamilyen bűnöző jelenne meg, legyen akár az gyilkos is, három napig akadályoztatás nélkül ott maradjon, és a mezőváros gerébje engedje szabadon eltávozni.²¹⁵ Talán hasonló oka volt 1401-ben a Zala megyei Lendván, az éves vásáron történt eseménynek is. A vásár a Bánffyok birtokában volt, az egyik családtag le akart fogatni embereivel egy bűnözőt, unokatestvére azonban ezt megakadályozta.²¹⁶ A bűnözők sértetlenül hagyása levezethető volt ugyan a vásári lefogás általános tilalmából, azonban nem volt általános jog, valószínűleg csak ritka kiváltság- vagy szokásszámba ment. 1377-ben a kállói vásáron fogtak el egy olyan tolvajt, aki bűnét valószínűleg korábban követte el.²¹⁷

A vásáron való lefoglalás tilalmából jogosan következett, hogy a vásár birtokosának, fenntartójának sem lett volna szabad saját követeléseit érvényesíteni. Annak, akinek kötelessége a fölött őrködni, hogy idegenek ne élhessenek a vásáron a lefoglalás és a represszália jogával, magának sem lenne szabad ezekkel a módszerekkel élni. Elvileg azt is el lehetett volna egy vásár birtokosától várni, hogy a vásári bevétel érdekében félretegye régi adósságainak behajtási igényét. A tárnoki jog egyértelműen fogalmazott: a városi tisztségviselők sehol sem foglalhatták le a vásározók áruit.²¹⁸ Az élet azonban a jogelvet és a józan számítást rendszeresen felülírta. A vásári fogságba vetésről és lefoglalásról éppúgy számos példát lehet hozni, mint a vásárra menők és onnan visszatérők fel tartóztatásáról. Az esetek túlnyomó többségében nem mondták el a sértettek, hogy miért fogták le őket vagy áruikat, az azonban bizonyos, hogy azt jogsértésnek tartották, hogy ez a vásáron történt velük, és az is bizonyos, hogy e cselekedeteket túlnyomórészt a vásár birtokosai követték el.²¹⁹ Mások sem hagyták ki a vásár kínálta lehetőséget, hogy adósságaikat behajtsák. A 14. század első felében a szabolcsi alispánnak a megyebeliek természetben fizettek némi adót, a karásziak azonban adósok maradtak, majd miután az alispánt amúgy is leváltották, legszívesebben elfeledkeztek volna járandóságokról. Az egykori alispán azonban nem hagyta annyiban a dolgot. 1349-ben a kállói vásáron megjelent karásziak holmijait a tartozás fejében lefoglalta, a lovakat, a lószerszámot, a kocsit, a rajta levő posztóval és egyéb tárgyakkal együtt mind magához vette. A karásziak azonnal tiltakoztak, még azt is elmondták, hogy valóban tartoztak az alispánnak, a vásári lefoglalást — ami a kállai vásár birtokosai, a Kállaiak hozzájárulása nélkül aligha történhetett meg — azonban jogszerűnek tartották.²²⁰

²¹⁴ ZsO II. 8094. sz.

²¹⁵ UGDS VII. 462.

²¹⁶ ZsO II. 880. sz.

²¹⁷ Kállay 1745. sz.

²¹⁸ Tavernikalrecht I. 9., Újlaki jogkönyv I. 9.

²¹⁹ Néhány példa a vásári lefoglalásra: Kállay 991. sz.; ZsO I. 2387. sz.; Podmaniczky I. 215.

²²⁰ Szabolcs 444. – Az esetet részletesen ismerteti C. Tóth Norbert: Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban. Nyíregyháza 2008. 85.

A vásár birtokosa a vásár megsértése és a vásárvám nem fizetése miatt természetesen végezhetett foglalást, kérdéses, hogy ezeken kívül, más esetekben is megtehetette-e ezt. 1354-ben a Bátoriak megosztottak összes birtokaikon, többek közt Bátoron (a mai Nyírbátoron) is, amit három felé osztottak. A piac-teret közös birtoklásban hagyták, majd úgy döntöttek, ha a jövőben a piacon bármilyen lefoglalás vagy személy elfogása történne, és ebben az ügyben ítélethozatalra kerülne sor, akkor a kirótt törvényes birságon a három fél egyformán osztozik, ha azonban a lefoglalásra nem a közös vásártéren kerülne sor, hanem máshol, akkor az ebből befolyó jövedelem azt a felet illeti, akinek a birtokrészén a lefoglalás történt.²²¹ A rendelkezés nem beszél arról, hogy a vásári napokon is történtek volna a lefoglalások, vagy csak azokon kívül — egyáltalán, a vásárokról szót sem ejtenek —, hogy talán mégis erre gondoltak, azért feltételezhető, mert az oklevélben a piac felosztása után következik lefoglalásokról szóló rész. Egy Bihar megyei birtokos, Toldi János 1522-ben a feketebátori vásáron fogott el egy jobbágyot egy régi követelés miatt.²²² A vásárbirtokosok vásári foglalásai, represszáliái a szokásjog „szürke zónájá”-ban zajlottak le, ott ahol az egymással szemben álló jogi normák között nem sikerült dönteni az egyik vagy a másik elv mellett, és főleg, egyiket sem sikerült elfogadtatni a társadalommal. A vásár más országban sem adott teljes mentességet a lefoglalás alól. Linz városa egy 1362. évi hercegi adományra hivatkozva a 18. század legvégéig gyakorolta a vásári represszália jogát.²²³

A vásári védelemért cserében a kereskedő vámot, vásárvámot fizetett. A vásárvám eredetét tekintve tehát nem egyszerűen helypénz, ami piac vagy a vásártér fenntartásáért jár a vám tulajdonosának, hanem „védelmi pénz”. A vásárvám szoros kapcsolatot mutatott az út-, híd-, révvámokkal, sokszor út- vagy kapuvám módjára is szedték be.²²⁴ Eredendően minden vám védelmi pénz volt, a híd-, út- és révvámoknak ez a régi eredete azonban már a középkor évszázadaiban elhalványult, és úgy tekintettek rájuk, mint „karbantartási vagy üzemeltetési költségre”, amit azért fizetnek a vám tulajdonosának az áthaladók, hogy például a hidat rendszeresen felújítsa. Az 1351. évi, később többször meg-

²²¹ Hoc specialiter declarato, quod si tempore progressivo in loco ipsius fori alique reales prohibitiones vel hominum captivationes fieri contigerent, talium prohibitionum vel captivationum iudicatur, et etiam legitima birsagiorum vel quorumlibet iudiciorum ipsas tres partes communiter tangere deberent et tenerent. Si vero pretaxate reales prohibitiones vel hominum captivationes in propriis portionibus eorundem partium accidentaliter contigerent fieri, extunc proventus seu reditus talium prohibitionum vel captivationum solummodo illius partis esse deberent, in cuius portione premissa fieri contigerent modo supradicto – DL 4407.

²²² A Justh család levéltára 1274–1525. Közzéteszi Borsa Iván. Bp. 1991. 729. sz.

²²³ Rausch, W.: Handel an der Donau i. m. 77. skk.

²²⁴ Weisz B.: Vásártartás i. m. 888. – Így volt ez még a koraújkorban is. Sátoraljújhely négy éves vására a Hegyalja legjelentősebb sokadalmi közé tartozott. A vásározók jórészt a várostól északra fekvő zempléni részekről és a Bodrogbözből érkeztek, a Ronyva hídján át, ami mellett a vámszedő ház is állt. Aki a sokadalmi napon szekérral átlépett a hídon, az a „Hid utca torkolaton feleől” már kötelezve volt a vásárvám megfizetésére. A város ilyenkor megtelt vásározókkal, vámot azonban, igaz különböző tételekben, szedtek „az egész varoson szeiell az udvarokon allo szeke-rektől”, és a vásártéren „valamely szeker az sorban all” után is, l. SUL [1632 előtt] Sátoraljújhely város lt. Tanácsulési jegyzőkönyv 1. (V. 1.) 2.

erősített törvény is így interpretálta e vámokat.²²⁵ 1460-ban Mátyás király azért engedélyezte a Trencsén megyei Vértesér és Plevnik közti vámszedést, mivel ott tocsogókon, patakokon, mocsarakon kellett átkelni, azt azonban feltételül szabta, hogy a vám birtokosai a hidakat mindig jó karban tartsák.²²⁶ A vásárvám védelmi költség jellege fennmaradt, azt csak vásári napon lehetett szedni. A pataki polgárok ezt ugyan a város „régisabadságára” vezették vissza, valójában általános elv volt.²²⁷ Azt, hogy mindenféle vám eredetileg védelmi jellegű volt, elárulja az a szokás is, hogy az olyan településeken, ahol út- vagy révvámot szedtek, vásári napokon ezt a vásározóknak nem kellett leróniuk.²²⁸ Ha az útvám valóban csupán fenntartási költség lett volna, ez a költség vásári napokon is járt volna a vám birtokosának, mivel azonban ez is, az is védelmi feladatokkal járt együtt — ráadásul sok esetben ugyanazon a helyen szedték be mindkettőt —, így nem volt értelme a kétszeres vámszedésnek.

A heti- és az éves vásáradományok között — a stilisztikai és a természet-szerűleg adódó tartalmi eltérésektől eltekintve — 1410-ig egy lényeges különbség volt: az éves vásárok esetében mindig megjegyezték, hogy a vásárt milyen más vásárok szabadságának példájára adományozták, a hetivásár-adományok esetében azonban ilyen említéssel csak elvéve találkozunk.²²⁹ A példák eddig és ezután is mind Magyarországról származtak, kivételt csupán Krapina Szent Mihály-napi (szept. 29.) vására képezett, azt a Cilleiek székvárosuk, a stájerországi Cilli szabadságának mintájára engedélyezték.²³⁰ Az 1387–1424 közt kelt adományok éves vásári szabadságra vonatkozó példái meglehetősen változatosak: az esetek többségében a szabad királyi városok vásárainak kiváltságaira hivatkoztak — 1410 után ez vált általánossá —, még Buda példáját is gyakran emlegették, de előfordult egy alkalommal Buda és Fehérvár szabadságainak közös említése is. Az erdélyi szász Selyk más erdélyrészi királyi és vajdai városok, a nyitrai Szenic a közeli Szokolca, a Szolnok megyei Szántó egyszerűen csak más birtokok mintájára jutott vásári szabadságához.²³¹

Vajon az egyes példák említése az oklevélben nem részletezett külön kiváltságok elnyerésével járt-e együtt? Vajon az éves vásárok szabadsága ennyire különbözött egymástól, egyáltalán ennyire különbözött-e a hetivásárokétól? Ha Buda város szabadságának példáját tekintjük, úgy tűnik, hogy valóban külön-

²²⁵ 1351: 8. §.: Igaztalan vámokat pedig azoktól, akik szárazföldön és folyókon lefelé ereszkednek és felfelé mennek, nem szabad szedni, hanem csak azok fizessenek, akik hidakon és hajókon a túlpartra kelnek át — DRH 1301–1457. 133. — A vámok védelmi pénz jellegére l. *Tringli I.*: Pest megye i. m. 127.

²²⁶ Podmaniczky I. 39.

²²⁷ AO VII. 642.

²²⁸ Szeged: *Reizner J.*: Szeged története i. m. IV. 50.; Vágbeszterce: Podmaniczky I. 476.

²²⁹ A Liptó megyei Hibbe 1396-ban hétfői vásárát más megyei vásárok (ceterorum conprovincialium fororum) mintájára adták, l. DF 271 885.

²³⁰ *Laszowski, E.*: Prilog za povijest sajnova i. m. 72.

²³¹ Az áttekintés a ZsO eddig megjelent kötetei alapján készült, amit korábbi és későbbi példákkal is kiegészítettem. Az 1410-es korszakhatár majdnem tökéletes, csak három esztendeig tartott, míg a kancelláriában az új szokás meghonosodott. 1409-ben és 1410-ben Korpona és Bős esetében már hivatkoztak más városok példájára, a Pozsony megyei Szarva (1410) és a Veszprém megyei Ganna (1412) esetében azonban ezt nem tették meg, 1412-ben azonban végérvényesen áttértek a hetivásárok esetében is a példák említésére. Szabályt erősítő kivételek ezután is előfordultak.

böztek az egyes vásárszabadságok egymástól. Buda város vásári kiváltságait csupa előkelő város nyerte el: Sopron, Károly — ebben az esetben Fehérvárt is említették — Zólyom. Csakhogy, a Pest megyei Szentlászló, ami valójában egy betelepítésre váró puszta volt, is a közeli főváros vásárának szabadságával dicsekedhetett. Bártfa, Debrecen, Varasd, Igló, Késmárk — ezek a városok legalább olyan jelentősek voltak, mint amelyek esetében a budai kiváltságot emlegették — esetében beérték más szabad királyi városok vásári szabadságának adományozásával. Nincs olyan rendező elv, ami a nagyobb számú példák kiválasztását indokolná. Eddig nem került elő olyan adat sem, ami azt bizonyítaná, hogy Buda éves vásárainak más szabad városokétól eltérő kiváltságai lettek volna. A formula változatossága tehát nem takart semmiféle tartalmi különbséget. Buda és Székesfehérvár városi kiváltságait az egész országban mintaadónak tekintették, ebből alakultak ki más királyi városok szabadságai is, ezért használták a kancelláriában felváltva, szinte egymás szinonimájaként e két fordulatot, úgy, hogy a kiválasztáskor tekintettel voltak a kérelmezők igényeire is. A helyi példák emlegetése, például az erdélyi városoké vagy Szakolcáé, a helyi közösség-tudatra, illetve a mértékadónak tekintett közeli város tekintélyére vezethető vissza. A Szolnok megyei Szántó esetében pedig egyszerűen a józan mértéktartás vezette a fogalmazó — és talán a kérelmező — tollát. Ebben az esetben erős túlzás lett volna azt mondani, hogy e falu vásárát azokkal a szabadságokkal látják el, mint a szabad királyi városokét, a vásár szabadságának általános tartalmában azonban nem volt semmiféle különbség: a király egyformán biztosította védelméről a Szántóra és a Sopronba tartókat. A városi példa azért került be eredetileg csak az éves vásárok adományainak formuláiba, mert az éves vásárok tartása e városokban kezdődött és ezekből terjedt máshová. Talán a közös éves és hetivásár-adományok sokasodása vezetett oda, hogy 1410 után a hetivásár-adományok szabadságai mellé is odatették magyarázatul más királyi (szabad) városok hetivásárainak szabadságát.²³² A formula átvétele azt bizonyítja, hogy alapjaiban nem különbözött az éves vásári szabadság a hetivásárétól: mindkettő egyformán a király úti védelmét és a vásárbirtokos vásári védelmét jelentette.

Az általános vásári szabadság kiegészülhetett egyéb kiváltságokkal is, ezeket pedig éppúgy, ahogy minden helyi, vásárral kapcsolatos rendszabást, a vásár szabadságának tekintették. A legfontosabb ilyen kiváltságnak a vásárok részleges vagy teljes vámmentessége volt. A régebbi magyar történeti irodalom a német történészek véleményét vette át, és a vásári szabadságot a vásári védelemmel azonosította.²³³ Fügedi Erik azonban 1959-ben megjelent tanulmányában, ami először foglalkozott részletesen e kérdéssel — némi előzményekre támaszkodva —, új értelmet adott a középkorban oly gyakran használt „szabad vásár” fogalmának; ő a kései Árpád-korban elnyert vámmentességből vezette le

²³² Az alszegedi vásár esetében „aliarum civitatum nostrarum regalium ac opidorum et liberarum villarum” szabadságát adományozták, l. *Reizner J.*: Szeged története i. m. IV. 56.

²³³ Így például *Király J.*: Pozsony város joga i. m. 61., *Csizmadia Andor*: A magyar városi jog. Reformtörékvések a magyar városi közigazgatásban. Kolozsvár 1941. 28., főleg pedig *Mályusz E.*: Mezőváros i. m. 129.

a kifejezést. Évtizedekkel később Weisz Boglárka és Kubinyi András egymástól függetlenül megjelent munkáikban óvtak a *forum liberum* ilyen egyoldalú értelmezésétől.²³⁴ Az eddig előadottak értelmében az a helyesebb, ha visszatérünk a régebbi felfogáshoz: a szabad vásár attól lett szabad, hogy kiváltságot kapott a vásárra igyekvő és a vásár tartója egyaránt, az előbbi királyi védelem alá került, az utóbbira pedig átruházták a védelem jogát. A sok vásáradomány után már alig maradt királyi tulajdonú vásár, így aztán a szabad vásár, a *forum liberum* elnevezést minden vásárra alkalmazták, a maradék királyiakra és a túlnyomórészt magánföldesúri birtokban lévőkre egyaránt. A vásár szabadságának alapját a védelem jelentette, minden más — ide értve a vámmentességet is — helyenként változó, esetleges kiváltság volt, nem pedig az általános és alapvető vásári szabadság része. Más vásár, mint „szabad vásár” nem is volt, még akkor sem, ha a „szabad” melléknév néha nem szerepelt a főnév előtt. Voltak ugyan ősi vásárok, melyekről soha nem születtek királyi kiváltságlevelek, vagy csak több évszázados fennállás után kértek róluk kiváltságlevelet, mégis szabadok, azaz kiváltságosak voltak, ezeket azonban a szokás tette szabaddá, általános szabadságuk semmiben nem különbözött az adományozással megte-remtett vásárok szabadságától.

A sokadalmak tartásának szabályai leginkább abban különböztek a hetivásárokéitól, hogy a sokadalmakon általában nem, vagy kevéssé érvényesültek a helyi kereskedelmet védő rendelkezések, sőt az árulerakási jog — Magyarországon ezt túlzott egyszerűsítéssel csak árumegállító jogként emlegetik — előírásai sem.²³⁵ Az 1405. évi városi törvénykönyv korábban már említett cikkelye az éves vásárok idején csak a posztóra nézve mondta ki azt az általános szabályt, hogy az idegen kereskedők kizárólag nagyban árulhatnak.²³⁶ A törvénynek ama megfogalmazásából, hogy „még sokadalmi napokon (*etiam diebus nundinarum*) sem szabad” árusítaniuk, azonban kitűnik, hogy egyébként az éves vásárokon az ilyen szabályok nem voltak érvényben. Az éves vásár Magyarországon kívül is különleges alkalom volt, úgy is fogalmazhatnánk, hogy az éves vásár szabadsága részben felmentést adott a város kiváltságai alól. A 15. század második évtizedében Bécs városa megszigorította, azaz megtiltotta a külföldiek városban történő kereskedését, ez alól azonban a bécsi éves vásárok továbbra is kivételek maradtak.²³⁷ Hamburgban, ahol, mint minden nagyobb városban, korlátozták az idegen kereskedők tevékenységét, az éves vásárok idején nem voltak érvényben e rendelkezések.²³⁸

Összefoglalóan, az éves vásár a következőkben tért el a hetitől: más volt tartásának gyakorisága, más volt az időtartama, más az elnevezése, más a forgalmazott áruk jellege és mennyisége, sokszor más téren rendezték és más szabályok szerint.

A vásár nemcsak szabad volt, hanem nyilvános is. 1455-ben a soproni tanács egy határozatban rögzítette a piacozás régi rendjét, ahol többek közt ki-

²³⁴ Weisz B.: Vásártartás i. m. 896.; Kubinyi A.: Belkereskedelem i. m. 236.

²³⁵ Below, G. von: Probleme der Wirtschaftsgeschichte i. m. 353.; Weisz B.: Vásárok i. m.

²³⁶ 1405 (I): 2. tc. – DRH 1301–1457. 193.

²³⁷ ZsO VII. 74. sz.

²³⁸ Lehe, E. von: Die Märkte Hamburgs i. m. 28.

mondták, hogy gabonával, mézzel és egyéb áruval máshol nem lehet kereskedni, hanem csak nyilvánosan, a piacon (*offenbar auf dem markt*).²³⁹ A középkorban még nem homályosult el a „nyilvános” szó eredeti jelentése: olyan cselekményt jelöltek vele, ami nappal és a szabadban történt.²⁴⁰ Forrásaink erről csak ritkán beszéltek, mivel egyértelműnek tekintették, de a hetivásár és a sokadalom csak nappal eshetett meg. Ennek célja magától értetődik: a kereskedés biztonságát szolgálta. Az áru minőségét, az állatok egészségét, a mérleg nyelvének kilengését, a mérésre szolgáló véka szélét, a pénz valódiságát csak nappal lehetett megállapítani. Csak a nyilvánosság garantálhatta azt is, hogy a városok belső ellátását és a helyi kereskedők védelmét szolgáló előírásokat maradéktalanul betartsák.²⁴¹

A kiváltság értelmű középkori szabadság-felfogás önmagában, a természet-jog nélkül is képes volt az általánosodásra, a fogalom bővítésére. A vásári szabadság ugyan kiváltság volt, de több száz egymással alapjaiban megegyező szabadság a szokáshoz hasonlatossá tette a vásárolók védelmének szabadságát. A piactéren, a kofák által üzött mindennapi árusítás is nyilvános volt, a mindennapi árusítást azonban nem védték királyi kiváltságlevelek, mivel csak heti és éves vásárjogot adományoztak az uralkodók, mindennapit nem. A középkor végére azonban a városok — a heti vásárok szabadságának mintáját követve — a védelmet részben kiterjesztették a mindennapi árusításra is. A tárnoki jog ezért beszélt a mindennapi szabad vásárról (*forum quotidianum liberum*), amelynek során a tisztviselők sem a piactéren, sem az utcákban és tereken vagy a házaknál nem végezhettek lefoglalást.²⁴² E szabadság azonban nem volt teljes értékű vásári szabadság, mivel a kereskedőknek a településen belüli védelmét garantálták csak, az úti védelem azonban hiányzott.

Nyilvános kereskedelem folyt az állandó üzletek többségében is, amelyek nagyrészt a piacon, vagy annak környékén álltak. A budai posztómetők kamarái, a patikák, a kalmárok házai mind nyilvánosak voltak. E kereskedők egy része az utcán, legalábbis az utca felé kínálta és adta el portékáját, ha valaki belépett a nyilvános üzletbe, vagy közvetlenül az utcáról, vagy az utca felől könnyen megközelíthetően tehetette meg azt. Esetükben a nyilvános jelző a szabad ég alól bárki számára elérhető, mindenki számára megközelíthető üzletet jelentette. A tárnoki jognak az a rendelkezése, hogy a polgároknak nem szabad a posztót és más cikkeket kis tételben házakban, vagy szállásokon árulni, hanem csak a kamarák-

²³⁹ Sopron város II/2. 174. – Az 1536. évi tanácsi határozat hasonlóképpen fogalmazott: halat és minden árut „auff offnem margkht” kell árulni, l. uo. 241. A salzburgi vásári rendtartás: „Es sollen auch alle phennbert, die also an offen markht bracht verkauft und kauft werden...” *Pichler, A. G.: Salzburgische Marktordnungen* i. m. 397.

²⁴⁰ *Lucian Hölscher: Öffentlichkeit und Geheimnis. Eine begriffsgeschichtliche Untersuchung zur Entstehung der Öffentlichkeit in der frühen Neuzeit (Sprache und Geschichte 4.)* 1979. 13. skk. és *Uő: Öffentlichkeit*. In: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Hrsg. von Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck, 4. B. Stuttgart 1978. 414. skk.

²⁴¹ *Rundstedt, H. G. von: Die Regelung des Getreidehandels* i. m. 105., 111.

²⁴² *Tavernikalrecht* I. 9., *Újlaki jogkönyv* I. 9. – A német verzió némileg eltérően, valószínűleg szabatosabban fogalmaz: ott nincs szó szabad vásárról, csak arról, hogy a napi vásárt szabadon, erőszak nélkül kell tartani.

nál, a nyilvános árusítás kötelezettségét írta elő.²⁴³ A boltos urak boltja nem a bolthajtásban, hanem a nyilvánosságban különbözött a boltozott kamaráktól, patikáktól és kalmárüzletektől. Tulajdonosaik vagy bérlőik csak a saját boltozatuk alatt, amit úgy is fordíthatnánk, hogy magán lakrészükből árulhattak, ami a középkori Budán senki másnak, még a kamarás uraknak sem volt megengedve.²⁴⁴

A hetivásár és a piackörzetek

A magyar jog egyik legősibb jogelvei közé tartozott, hogy az adományok és a kiváltságok egy másik, már megtörtént adomány vagy kiváltság kárára nem válhatnak. Ebből az elvből az következett, hogy két, azonos tartalmú kiváltság esetében az időbeliséget kellett figyelembe venni: tehát a korábbi kiváltsághoz kellett alkalmazkodnia a későbbinek. Ezért szerepel a királyi birtokadomány-levelekben az a formula, hogy mások jogainak tiszteletben tartása mellett (*salvo iure alieno*) adományozta a király a birtokot, és ezért olvashatjuk a vásáradomány-formulában is azt, hogy új vásárt más vásárok kára nélkül (*absque preiudicio nundinarum quarumque*) engedélyezik. Hasonló alapon szabályozták a vámok adományozását és a malomépítést is.²⁴⁵ Verbőci István ezúttal is az analogikus módszert követte a Hármaskönyv összeállításakor: két hasonlóság miatt vonta össze a birtokadományokat és a kiváltságokat, az egyik eredetükre, a másik pedig működésükre és vitás esetekben történő elbírálásukra vonatkozott. Az eredetre vonatkozó hasonlóság az a fikció volt, hogy minden birtok és minden szabadság eredete királyi adományra vezethető vissza, a másik pedig az az elv, hogy sem a birtok-, sem pedig a kiváltságadományok nem okozhatnak kárt a már meglévő birtokjognak vagy kiváltságnak.²⁴⁶ Az utóbbi elv egyáltalán nem volt magyar sajátosság. Az 1231-ben hozott worms birodalmi gyűlés határozatai (Statutum in favorem principum) között a következőt olvashatjuk: „egy új vásár semmilyen módon nem okozhat kárt egy régebbinek”.²⁴⁷ Az elvvel a klasszikus római jogban is találkozunk, kialakuláshoz azonban valószínűleg nem volt szükség a római jog ismeretére.²⁴⁸

²⁴³ Újlaki jogkönyv I. 26.

²⁴⁴ A boltos urak csak „in iren gewelben” és nem „offen laden” árulhattak (Ofner Stadtrecht i. m. 70.§.). A patikusok „offen laden”-ban árultak (uo. 102.§.). A kalmárok „weder in yren heusern noch in kain gewelben” árulhattak, hanem csak „untter den kremen”, ahol „offenwar” ülhetek és kalmárkodhattak (uo. 104.§.). A fogadósnál megszállt személy „bey eynem offenwarem wirt” fogasztotta el ételét-italát (uo. 72.§.). Hamburgban ugyanez volt a helyzet a flandriai, a 13. században a brémai posztókereskedőkkel és a kalmárárukat a tengerentúlról szállító kereskedőkkel: ők csak nagyban kereskedhettek, de nem nyilvánosan, hanem csak saját házukban. Ez utóbbiak árujukat még szolgálknak sem adhatták át azzal a céllal, hogy kiskereskedést üzzenek vele (*Lehe, E. von: Die Märkte Hamburgs i. m. 28., 31.*).

²⁴⁵ Tripartitum II. 9.; Quadripartitum I. 36.; *Tringli István: A magyar szokásjog a malomépítésről.* In: *Analecta mediaevalia I.* Szerk. Neumann Tibor. Bp.–Piliscsaba. 2001. 251–268.

²⁴⁶ *Tringli I.: Szent királyok i. m. 837.*

²⁴⁷ Item, quod nova fora non possint antiqua aliquatenus impedire – Monumenta Germaniae Historica. Constitutiones et acta publica imperatorum et regum II. Ed. Ludewicus Weiland. Hannover 1896. 171., 212.

²⁴⁸ *Petrik I.: A Nyulak szigeti apácamonostor vámkonfliktusai i. m. 234.*

A szokásjogi norma alkalmazására számtalan példát találunk. 1325-ben a Kállaiak amiatt emeltek panaszt a királyi udvarban, hogy a kállói szombati hetivásárúknak a szomszédos Böszörményben tartott szombati hetivásár kárára van. Az udvarban helyt adtak a panasznak, és úgy döntöttek, hogy a böszörményi szombati vásárt meg kell szüntetni, nehogy a Kállaiaknak így bármiféle káruk keletkezzék (*ne per ipsum [...] preiudicium generet aliquale*).²⁴⁹ 1410-ben Bodrog megyében két egyházi birtokos, az óbudai apácák és a kalocsai érsek egymással szomszédos falvában, Arnaton és Újfalun keletkezett vita a vásár miatt. Mindkét faluban vasárnaponként volt a vásár, amikor azonban az apácák újfalui lakosai ezt újra ki akarták hirdettetni, az érsek — visszaélve egyházi hatalmával — egyházi tilalom alá vette őket, mondván, hogy az újfalui vásár az ő arnati vásárának kárt okoz (*preiudicium generare*).²⁵⁰ A majd egy évszázados különbséggel, ámde ugyanazokkal a szavakkal leírt eset azt mutatja, hogy a 14–15. századi magyar szokásjogban kanonizált — tehát mindig ugyanazokkal a szófordulatokkal visszaadott — jogelv élt a vásárok tartásáról. 1500-ban Trencsén megyei Podluzsány birtokosa kért éves- és hetivásári engedélyt II. Ulászlótól, amit el is nyert azzal a szokásos feltétellel, hogy az nem lehet egy másik vásár kárára. Csakhogy, a Podluzsánnyal szinte szomszédos Bán mezővárosnak volt egy régóta — ahogy a panaszukban előadták, a boldogult magyar királyoktól — elnyert vásártartási engedélye, a báni földesurak pedig azonnal panaszt tettek az uralkodónál, aki azonnal megparancsolta a podluzsányi földesúrnak, hogy hagyjon fel a vásárok rendezésével.²⁵¹ Mindkét nagy koraujkori jogkönyv, a Hármaskönyv és a Négyeskönyv szerkesztői felvették a jogelvet szokásjogi gyűjteményükbe, igaz, a kállói és arnati példa kapcsán idézett jogi norma áldozatul esett rendszerező törekvésüknek, és tartalmilag ugyanúgy, de más szavakkal közölték.²⁵²

A vásártartás esetében létrejött egy másik szabály is. Ez talán nem volt olyan régi, mint az előbbi, hiszen a vásártartó helyek viszonylagos sűrűségét feltételezte, de előfordulhatott egy régi, de leáldozóban levő vásártartó hely mellett kialakuló, gyorsan fejlődő másik település esetében is. Ha a jogelv kimondása nem is, alkalmazása a 13. századtól kezdve kimutatható.²⁵³ Ez úgy szólt, hogy sem hetivásárt, sem sokadalmat egy mérföldes távolságon belül ugyanazon a napon nem szabad rendezni. Verbőci szavaival élve ezt az előírást helyre nézve (*ratione loci*), a korábban említettet pedig időre nézve (*ratione temporis*) kellett alkalmazni. Ez a szokásjogi norma is bekerült a Hármaskönyv- és a Négyeskönyvbe. Egy magyar mérföld megegyezett egy normális gyalogló ember elindulása és első pihenője közti távolsággal, valamivel több volt mint 11 km.²⁵⁴

A birtokok és a kiváltságok adományozása sok más mellett abban is különbözött egymástól, hogy az adományozott birtokba be kellett vezetni és iktatni a megadományozottat, a kiváltságoknál erre nem volt szükség. A kiváltságokat egyszerűen ki kellett hirdetni, és egy éven belül élni kellett velük: meg kel-

²⁴⁹ AO II. 219.

²⁵⁰ ZsO II. 7443. sz.

²⁵¹ Podmaniczky I. 351.

²⁵² Tripartitum II. 10. 1.§.; Quadripartitum I. 36.

²⁵³ Weisz B.: Vásárok i.m.

²⁵⁴ *Bogdán István: Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874.* Bp. 1990. 167.

lett kezdeni a vásár a tartását, a rév üzemeltetését vagy a pallosjogú törvény-szék tárgyalásait.²⁵⁵ A középkori királyi kancelláriában nem voltak naprakész összesítések a vásári napokról, nem voltak térképek, kimutatások, amelyekben le lehetett volna ellenőrizni, hogy a vásárjoggal felruházott helységek milyen távolságra fekszenek egymástól. A vásári nap helyes kiválasztása az adományt kérő feladata volt, ha ugyanis olyan időpontot választott, ami „más kárára volt”, akkor a szomszéd vásár tulajdonosa azonnal tiltakozott, a per kimenetele pedig nem lehetett kétséges: az újabb vásárt meg kellett szüntetni.

A három említett vásár-vita közül kettő kétségtelenül megfelelt a szokás-jogban megfogalmazott elveknek. A két Bodrog megyei falu légvonalban öt és fél kilométerre feküdt egymástól, a Trencsén megyeik pedig úton is mindössze négy-re. Bán és Podluzsány esetében megtartott vizsgálat során az egyik tanú azt vallotta, hogy a két település alig több, mint negyed mérföldre fekszik egymástól, egy másik csak annyit mondott, hogy Podluzsányban korábban sohasem volt vásár, egy harmadik pedig úgy tudta, hogy a bániaiak tiltakoztak, mert az új vásár felállításával igen nagy kár érte őket.²⁵⁶ Az ügyesen összeválogatott tanúk minden olyan érvet felsorakoztattak, ami azt bizonyította, hogy a podluzsányi vásár a báninak kárára volt. Kálló és Böszörmény esetében azonban más a helyzet, a két település úton negyven kilométerre fekszik egymástól, ez a távolság pedig bőven túl volt az egymérföldes határon. Itt bizonyára más megfontolások játszottak közre a két vásár ügyének elbírálásakor. Mindkét település rangos, leendő mezőváros volt a 14. század közepén, vásáraik vonzáskörzete a szokásosnál nagyobb volt, e vonzáskörzetek szelték egymást, ezért érezhették úgy a kálliaiak, hogy ugyanazon a napon levő böszörményi vásár rontja a kállói vásár forgalmát.

A vásárok felállítása kapcsán megfogalmazott két elvet a gyakorlatban úgy valósították meg, hogy a legkorábban felállított, vagy legkorábban keletkezett vásár mellett fekvő másik vásáros helység napját a rá következő napra tették, majd ugyanezen út melletti következő település hetivásár-engedélyét az azt követő napra kérték. A középkor végére így aztán egy-egy útvonal mellett egymáshoz füzérszerűen kapcsolódó napokon rendezett hetivásárokkal találko-zunk. E vásárfüzérek természetesen nem alkottak végeláthatatlan sorozatot, és minden bizonnyal több módosítás eredményeként jöttek létre. Azért volt célszerű a legközelebbi vásárt a következő napra, és nem, mondjuk, négy nappal későbbre tenni, mert így elvi lehetőséget teremtettek arra, hogy a hivatásos vásározók az egyik vásárról a másikra haladva több vásáron is árulhattak.

A korábban említett Sáros megyei Kapi vásáráról szóló kiváltságlevél kitű-nő lehetőséget ad arra, hogy meghúzzuk azt a kört, ahonnan egy Kapi nagyságú település piacára igyekeztek. A szerdai kapi vásárra igyekvők kétnapos védelmet kaptak, ami kedd déltől csütörtök délig tartott. A vásár minden bizonnyal szerda hajnalban kezdődött, tehát előző délnél elindulva, egész délután és este haladva, este vagy Kapiban, vagy még a falu előtt megpihenve, reggelre azonban a hetivá-sárra érve, a visszautat ugyanígy számítva, egy bő félnapos járőföldet kapunk, amin belül bárki biztonságosan felkereshette a vásárt.²⁵⁷

²⁵⁵ Tripartitum II. 42. 2., 3. §.; Quadripartitum I. 37.

²⁵⁶ Podmaniczky I. 338.

²⁵⁷ ZsO II. 8094. sz.

Pest megyéből származó középkori adataink jól mutatják ennek az elvnek az alkalmazását. A megye területének kisebbik, dunántúli része a középkorban az ország közepének (*medium regni*) nevezett országrészhez tartozott, nagyobbik, a Dunától keletre fekvő része is sok szállal csatlakozott ehhez. Az ország közepét a Buda–Esztergom–Székesfehérvár városok alkotta háromszög alkotta.²⁵⁸ Az e tájon húzódó legjelentősebb utak, a középkor szóhasználatára szerint a „nagy utak”, részben északról dél felé, részben nyugatról keletre tartottak. A három legjelentősebb út közül az egyik Kőrösön (ma Nagykőrös) és Kecskeméten át Szegedre, a másik Cegléden és Szolnokon keresztül Váradra, illetve Szatmárra, a harmadik pedig Hatvanon keresztül Kassára illetve Ungvárra vezetett.²⁵⁹ A legősibb éppen az utóbbi lehetett, ez kötötte össze ugyanis az Árpádok Magyarországnak közepét a tatárjárás előtt az ország életében oly fontos szerepet játszó orosz fejedelemségekkel.²⁶⁰ Ezek az utak a középkor végén már nem egyszerűen az ország közepének hívott vidéket fűzték össze az ország más részeivel, hanem a Duna-menti testvérvárosból, a 14. század eleje óta az ország fővárosának tartott Budáról, illetve a vele szemben fekvő Pestről indultak a szélrózsa különböző irányába. Magyarország centrális, sugaras közlekedési rendszerét nem a 19. századi közlekedéspolitikai alakította ki, hanem a Kárpát-medence földrajzi adottságai, ilyen volt az már a középkorban is. Hatvannál két másik út ágazott ki ebből a valójában nem is nyugat–keleti, hanem délnyugat–északkeleti útból. A fontosabbik észak felől, Pásztóról érkezett, és a Zagyva völgyében tartott Hatvanba, a másik Jászberényen keresztül Szolnok felé tartott.²⁶¹

Pesten a középkorban kedden volt a hetivásár, a kecskeméti út mellett fekvő következő piachely Pótharaszton volt, ezt szerdára, az ugyanezen út mellett valamivel távolabb levő vacsit — ez a mai Pusztavacs — pedig csütörtökre tették. Ezek a napok tehát a keddi pesti hetivásárhoz igazodtak. A hatvani út mellett kelet felé az első piacos hely Györk, a mai Hévízgyörk volt, ahol szerdán piacoztak, Hatvanban pedig csütörtökönként tartottak hetivásárt. A györki, és talán még a hatvani hetivásár is, tehát a pestihez igazodott. Nem feküdt ugyan a hatvani út mellett, de annak közelében volt Isaszeg. Az itteni hétfői piaci napot is úgy alakították ki, hogy a keddi pestit el lehessen érni.²⁶² Maga Hatvan is kialakított egy saját piackörzetet. A mezőváros közvetlen közelében Turán volt hetivásár, ennek a napját azonban nem ismerjük. Kissé távolabb, Kókán a 15. század közepén vasárnap, a század végén pedig szombaton tartották a hetivásárt. Kóka is minden bizonnyal a hatvani vásári naphoz igazodott, így az előbbi

²⁵⁸ *Kumorovitz L. Bernát*: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei. Tanulmányok Budapest múltjából 18. (1971) 7–57.

²⁵⁹ *Blazovich László*: Az Alföld 14–16. századi úthálózatának vázlata. Rajzolta: Kratochwill Mátyas. (térképmelléklet *Blazovich László*: Városok az Alföldön a 14–16. században. [Dél-Alföldi évszázadok 17.] Szeged 2002. könyvéhez).

²⁶⁰ ÁMTF IV. 506.; *Zsoldos Attila*: Pest megye az Árpád-korban. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Szerk. Torma István, Zsoldos Attila Bp. 2001. 51.

²⁶¹ *Kubinyi András*: Az Alföld és a közvetlen határos megyék központi helyei a késő-középkorban. Rajzolta: Kratochwill Mátyas. (térképmelléklet *Kubinyi A.*: Városfejlődés i. m. könyvéhez).

²⁶² *Tringli I.*: Pest megye i. m. 131.

törvényszerűség alapján még a turai napját is feltételezhetjük, azt valószínűleg a kettő közé, tehát péntekre tették.

A modern világban egy település piackörzeteit a kereskedelmi statisztika eszközeivel határozzuk meg. A középkor kutatója számára ilyen forrás alig áll rendelkezésére. A középkori piackörzeteket a hetivásárok egymáshoz csatlakozó rendszere segítségével állapították meg. A térszerkezeti rendszerelmzésből kiindulva a körzeteket körnek fogták fel, így egymást szelő kisebb, és ezeket összefogó nagyobb köröket kapunk. A magyar történettudományban ennek segítségével állapították meg, hogy egy ideális település három piackörzetet mondhat magáénak: a legszűkebb 10–20 km-es, ez éppen a hetivásárok távolságának felel meg, Pest esetében a város után következő első hetivásár-helyig terjedt. A következő egy szélesebb, immáron nem napi szükségleti cikkek beszerzésére kialakult piackörzetet jelöl, ennek sugara 50–60 km-es, ez a példánk esetében a Pest és Hatvan közti távolságot jelentette. A fejlettebb városok rendelkeztek egy távolsági kereskedelmi körrel is, ez 150–170 km-es, ezt azonban már nem a hetivásárok előbb említett módszerével lehet megállapítani.²⁶³ A hetivásárok piackörzete valójában — még olyan síkvidéken is, mint amilyen Pest megye Duna-Tisza-közi része — az út melletti települések amőbaszerű alakot öltő vonzáskörzetét jelentette.

MARKETPLACE AND MARKET LAW IN MEDIEVAL HUNGARY

by István Tringli
(Summary)

In the Middle Ages the majority of small trade took place at markets. Permanent shops only appeared in the towns in the 13th century, and by the end of the Middle Ages they had become one of the chief indicators of urbanisation. Most of these shops functioned on the place of the weekly market, called *piac* in Hungarian. In the greater towns shops were organised in a hierarchical order: each type was compulsorily specialised in a given kind of product, and, subject to different regulations, were located in different buildings.

Two types of market existed in Hungary, the weekly market and the annual fair. Everyday selling developed from the weekly markets, yet no charters allowing it were issued. Both types of market were dependent upon royal authorisation. Several markets which had long functioned on a customary basis were later confirmed by a royal grant. Weekly markets were held on a given day of the week, whereas the number of annual fairs could vary from one to six at any given locality. Weekly markets generally lasted for a couple of hours, most frequently from the morning until noon, whereas the duration of annual fairs was normally one day in the villages, and several days in the greater towns. In these latter places the period of the fair was divided into two sections: the first was reserved for the local people, and outsiders could only buy thereafter. In Hungary no such complex system of regulation had emerged for the protection of local purchasers as, for instance, in Germany; its reason was evidently the constant abundance of foodstuffs. The weekly market was normally referred to as *forum hebdomadale* or *forum sollempne*, and the annual fair as *forum annuale* or

²⁶³ Walter Christaller a központi helyek hálózatát hatszögletű rácsszerkezetben írta le (*Walter Christaller: Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen.* Jena 1933. Nachdruck 1980.), a magyarországi történettudományban azonban inkább a koncentrikus körök szerinti ábrázolás terjedt el. A hármas, koncentrikus körként felfogott piackörzeteket először Szűcs Jenő írta le (*Szűcs Jenő: Városok és kézművesség Magyarországon* Bp. 1955. 92. skk.), majd őt követte Major Jenő (*Major Jenő: A magyar városhálózatról. Településtudományi Közlemények* 16. [1964] 32–65. A geometrikus rendszert befolyásoló tényezőkre, főleg az utakra, Kubinyi András már korán felhívta a figyelmet (*Kubinyi A.: Városhálózat* i. m. 59.).

nundinae, the archaic Hungarian term of the latter being *sokadalom*. The weekly market was normally held on the marketplace, whereas most of the annual fairs took place on a separate area at the edge of towns. In the greater towns no regulations limiting the activities of foreign merchants were in vigour during the time of annual fairs.

The freedom of market meant that both traders and buyers on the way to and back from the market enjoyed royal protection, whereas during their stay at the market they were protected by the holder of the market. Protection itself meant that no reprisals otherwise approved by customary law (*arrestatio, gefangnuss*) could be made against persons going to or returning from the market, that is, neither their persons nor their goods could be arbitrarily taken because of a debt. At weekly markets protection normally lasted for three days, from noon on the day preceding the market day until noon the next day. As for annual fairs, the period of protection could vary: one type lasted for a month, covering the two weeks preceding and the two weeks following the fair; another comprised only the two weeks which straddled the day of the fair, whereas a third provided protection only for the necessary number of days. Other types also existed, but were very rare.

Markets were public, and so were most of the permanent shops. Only in the most important towns were there merchants who carried on non public trade in their own houses. Their activity was basically wholesale trade. Publicity meant that trade was made at daylight, subject to public control.

According to Hungarian customary law, no two markets could be held on the same day in different localities within a distance of one day's travel. Accordingly, the markets of nearby localities along the same road followed each other on subsequent days. Historians were thus able to reconstruct the basic market districts, which, understandably, did not show a regular shape but were instead formed to irregular shape by roads, rivers and mountains.

Bárány Attila

ZSIGMOND KIRÁLY, A KONSTANZI ZSINAT ÉS A SZÁZÉVES HÁBORÚ*

Korábbi kutatásaim során Zsigmond nyugati külpolitikájának angliai vonatkozásait vizsgáltam. A Luxemburg- és a Lancaster-dinasztia kapcsolatait két csomópont köré rendezve tekintetem át. A legnagyobb figyelmet a konstanzi zsinat időszakában megvalósuló Lancaster–Luxemburg együttműködésnek szenteltem, s legutóbbi munkámban Zsigmond 1416. évi látogatását, az Anglia, a Német-Római Császárság, illetve Magyarország canterburyi szövetségkötését elemeztem.¹ A munka bemutatta Zsigmond szövetségének diplomáciai hátterét, s azt, hogyan jutott el a király arra, hogy a korábbi szövetségeseivel, Franciaországgal szemben elfogadja Henrik trónigényét a Capet-trónra. Zsigmond angol kapcsolatai a 15. század első éveiben új utat jelöltek ki a hagyományos franciabarát Luxemburg-politikában. Az 1410-es évek elejétől Zsigmond már egy Lancaster–Luxemburg érdekközösségben gondolkodott, túlmenően a schisma letörése és a reform érdekében folytatott erőfeszítések összehangolásán. A király fokozatosan eltávolodott a Franciaországot irányító Armagnac–Orléans-párttól (a kormányrudat, I. Károly, Orléans hercege angliai rabsága idején VII. Bernard, Armagnac grófja Franciaország connétable-ja tartotta a kezében), és közeledett Félelemnélküli János burgundi herceghez. (Már az 1416. évi calais-i találkozó előkészítése érdekében folytattak tárgyalásokat Konstanzban és Párizsban.)

Jelen tanulmányban, az előbbieket mintegy folytatva, a franciaellenes angol–luxemburgi–burgundi koalíció működését vizsgálom Zsigmond konstanzi zsinati tartózkodása idején, az 1410-es évek második felének normandiai hadjáratai közepette. A tanulmány, részben új, jobbára angliai források összegyűjtése révén részletes képet próbál nyújtani Zsigmond konstanzi diplomáciájáról, különös tekintettel az angol–francia konfliktus alakulására, illetve szövetségeseivel V. Henrik angol királlyal (1413–1422) való kapcsolatairól. Zsigmond a Százéves Háborúban, egészen 1416 nyaráig, a békéért és a békés megegyezésért küzdött. Csak akkor közeledett az angol szövetség felé, amikor a francia (armagnac–orléans-i) politika a békés kompromisszum minden esélyét eljátszotta. Ugyanakkor, jól tudta, hasznot is húzhat a Valois-k agincourt-i kataszt-

---

* A tanulmány a Társadalmi Megújulás Operatív Program (TÁMOP) 4.2.1/B-09/1 „A felsőoktatás minőségének javítása a kutatás-fejlesztés-innováció-oktatás fejlesztésén keresztül” című pályázat B. projekt – Debreceni Egyetem „Magyarságtudomány és nyelvvelmélet” keretében készült.

¹ *Bárány Attila: Zsigmond király angliai látogatása. Századok 143. (2009) 319–356.*

rófájából és Konstanzban a saját szája ízének megfelelő rendezést tud kieszközölni a francia–avignoni párt háttérbe szorításával. Az alapvető kérdés az: működött-e a szövetség egyáltalán, illetve miben állott a Lancaster–Luxemburg érdekközösség; mennyiben valósult meg a katonai segítségnyújtási szerződés a valóságban? Milyen szerepet játszott Zsigmond a Százéves Háború újabb, az 1415. évi agincourt-i csata utáni szakaszában, az eszkalálódó és korábban soha nem ismert léptékűvé növekvő konfliktusban? Nem igazán szokványos szövetség volt, hiszen színtere a diplomácia, s nem a harctér volt: a konstanzi zsinaton működött igazán, s a zsinat berekesztése, az új pápa megválasztása után bevégezte politikai szerepét. Mérlegelem, mennyiben volt az reális elvárás az angolok részéről, hogy Zsigmond, seregeivel, Franciaország ellen indul. Az angol diplomácia is úgy értelmezte-e, hogy ez egy lazább kötöttség, egyfajta érdekközösség, de nem szigorúan véve katonai segítségnyújtás, mint azt egyébként a szerződés szövege rögzítette?² Az igen számottevő terjedelmű diplomáciai levelezés, követutasítások, prokurációk, titkos üzenetek és egyéb iratok áttekintésével azt vizsgálom, mennyiben lehetett realitása annak, hogy Zsigmond ténylegesen bekapcsolódjon a háborúba, hiszen mindent elkövetett, hogy megnyerje Henriket, megígérte, csapatokat küld Normandiába; vagy számára a katonai fenyegetés egy olyan mézesmadzag volt, amit bármikor elhúzhatott a francia követek orra előtt. Zsigmond maga is úgy gondolta: ha meg is indul egy angol hadjárat, a zsinat sikere után visszatér eredeti álláspontjára, s újult erővel lesz képes közvetíteni megint csak a békéért. Egy katonai szövetség idegen terep volt a számára. Zsigmondnak azonban szüksége is volt a szorosabb kötöttségre: egy formális politikai szövetkezéssel a hátában nem mert volna nekivágni a pápaválasztásnak.

A canterburyi szövetség 1416 és 1418 franciaellenes angol–luxemburgi–burgundi hármastengellyé bővült Félelemnélküli János herceg csatlakozásával. Elengedhetetlennek találom Zsigmond és az angolokkal szövetséges Burgundia viszonyának a vizsgálatát, hiszen az 1416. évi calais-i találkozó után a szövetség gyakorlatilag hármastengellyé bővült. E vonatkozásban nemcsak a magyar és angol zsinati küldöttek, hanem a velük egy platformon álló burgundiak együttműködését is áttekintem: konstanzi tartózkodása során a király

² 1416. aug. 15.: „Sigismundus [...] cum [...] Henrico, Dei gratia Angliae, et Franciae rege. [...] amicitias, alligantias, et confoederationes bonas, firmas, reales, et perpetuas, promissimus [...] cum aliis, arma contra alium, aut suos, levare, vel guerram facere permittet, sed ipsos, si arma levaverint [...] nullus nostrum [...] et futuros arma levare, [...] Rex [...] nobis [...] assistentiam dabit, auxilium, et fauorem: et nos [...] in recuperatione coronae et regni sui Franciae [...] assistemus et assistent, ac dabimus, et dabunt auxilium” — Canterbury. Public Record Office/The National Archives, Kew, Surrey, Nagy-Britannia (a továbbiakban: PRO) Chancery Treaty Rolls C 76/99 m. 17–18.; Thomas Rymer: Foedera, conventiones, literae, et cujuscunque generis acta publica inter reges Angliae I–XX. London 1704–1735. (ugyanennek másik kiadását l. Hága 1739–1745.) IX. 379–383.; Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigismund VII–IX. Hrsg. Dietrich Keller. (Deutsche Reichstagsakten, Ältere Reihe, 1376–1486). München–Gotha 1878–1887., X. Hrsg. Heinrich Herre. Gotha 1906., XI–XII. Hrsg. Gustav Beckmann. Gotha 1898–1901. (a továbbiakban: DRTA) VII. 332.; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) X/5. 652.; Regesta imperii XI. Die Urkunden Kaiser Sigmunds (1410–1437) I–II. Hrsg. Wilhelm Altmann. Innsbruck 1896–1900. (a továbbiakban: RI) I. 1975. sz.; Joseph Caro: Aus der Kanzlei Sigismunds. Archiv für Österreichische Geschichte 9. (1879) 109–123., lásd: a 105–107. oldalak.

kikkel, az angol, francia és burgundi házak, illetve arisztokrácia és főpapság mely képviselőivel ápolt bensőséges viszonyt.

Zsigmond és az angol natio a konstanzi zsinaton

A Luxemburg-politika már IV. Károly óta fontosnak tartotta az angolokkal való jó viszonyt. A schisma letörésében szilárd szövetségesnek mutatkozott a római pápa obedienciáját elfogadó Anglia. Az angol és a magyar követek már az unió érdekében működtek együtt a pisai zsinaton 1409-ben. XII. Gergely pápa hangsúlyozottan kérte az angol képviselőket, Pisából jöjjenek Civaldaléba, és vitassák meg az unió ügyét Zsigmond követeivel.³ Már a zsinat megnyitása előtt formálódni látszott egy „angol–német blokk”, az angol és a birodalmi, valamint a magyar követek közös platformjának kialakítása.⁴ Zsigmond már eleve úgy készült, az oxfordi és a cambridge-i követekre teljes szívvel számíthat az unió és a reform kérdésében. Nem látszott biztosnak a zsinat céljának elérése, ha netalán egyik pápa sem jelenne meg a háromból, éppen ezért fontosnak tartotta, hogy leszögezzék, akkor is együtt maradnak az *unio et reformatio* megvitatására, ha ez bekövetkezne, s bízott az angol magiszterek, illetve a reformpárti párizsi egyetem támogatásában is e kérdésben.⁵ Az angol király ki is jelölt nyolc megbízottat Richard de Beauchamp, Warwick grófja vezetésével, akikkel Zsigmond a zsinati együttműködésről tárgyalhat.⁶ Henrik konkrétan meg is fogalmazta az egyház ügyében Anglia álláspontját, „részletesen körülírta a megbeszélések tárgyát”.⁷ Zsigmond több alkalommal is kinyilatkoztatta, hogy — 1414-től — állandó kapcsolatban állt az angol követekkel.⁸ Az a bizottság, amely a XXIII. János elleni vádakot volt hivatott kivizsgálni, Zsigmond és Anglia követei együttműködésének kiváló példáját nyújtja, hiszen angol és magyarországi tagokból (is) állott.⁹ Ez a társaság jelentette az „angol–német blokk” magvát,

³ Rimini, 1409. ápr. 30.: Zsigmondkori Oklevéltár I–II/2. (1387–1410) Összeállította Mályusz Elemér. Bp. 1951–1958., III–VII. (1411–1420) Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerk. Borsa Iván. Bp. 1993–2001., VIII–IX. (1421–1422) Szerk. Borsa Iván, C. Tóth Norbert. Bp. 2003–2004., X. (1423) Szerk. C. Tóth Norbert. Bp. 2007., XI. (1424) Szerk. C. Tóth Norbert, Neumann Tibor. [a továbbiakban ZsO] II/2. 6759. sz.

⁴ *Martin Kintzinger*: Westbindungen im spätmittelalterlichen Europa. Auswärtige Politik zwischen dem Reich, Frankreich, Burgund und England in der Regierungszeit Kaiser Sigmunds. Stuttgart 2000. 120.; *Max Lenz*: König Sigismund und Heinrich der Fünfte von England. Ein Beitrag zur Geschichte der Zeit des Constanzer Concils. Berlin 1874. 172–75.

⁵ Acta concilii Constanciensis I–IV. Hrsg. Heinrich Finke et al. Münster 1896–1928. (a továbbiakban: Acta conc. Const.) I. 239–241.

⁶ Nicholas Bubbewith, Bath és Wells püspöke; Robert Hallum, Salisbury püspöke; John Catterick, St. David's [utóbb Coventry-Lichfield] püspöke; Henry FitzHugh királyi kamarás; Walter Hungerford; Ralph Rochefort; John Honyngham mester, durhami esperes. Ők alkották a később a zsinatra delegált angol követség magját, l. *Rymer, T.*: Foedera i. m. (londoni kiadás) IX. 167.

⁷ Westminster, 1414. október 20.: ZsO IV. 2599. sz.

⁸ Acta conc. Const. I. 387–88.; *Gesta Henrici Quinti*. Eds. Frank Taylor, John S. Roskell. Oxford 1975. 56. (1. sz. jegyz.).

⁹ John Catterick, Coventry-Lichfield püspöke; Thomas Spofford, a yorki Szűz Mária bencés apátság apátja, a későbbi választott rochesteri, utóbb herefordi püspök; valamint a cseh származású Usk/Uski János pécsi prépost, volt titkos, utóbb királyi alkancellár. Mellette tagja volt még Jakab trevisói püspök, Maligeneris Vilmos mindkét jog doktora, l. ZsO V. 640. sz. — Uski János: olmtüzi és boroszlói kanonok, meissenai és pozsonyi prépost: l. *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp., 1984. 209., 213., 215–216.; *Lukcsics József*: Uski János veszpremi püspök, Zsig-

amely a későbbiekben is teljes összhangban és egyetértésben dolgozott.¹⁰ Nem véletlenül bízta meg ezzel a feladattal egyik legbefolyásosabb hívét, a zsinati eretnekellenes program egyik vezető képviselőjét, Uski János volt titkos kancellárt Zsigmond. Thomas Spofford is V. Henrik egyik legfőbb tanácsadója volt egyházi ügyekben, gyakran járt el a király küldetésében a zsinat ideje alatt.

1416 után Zsigmond a *reformatio* és az *unio* ügyében leginkább az angol delegáció világi és egyházi vezetőivel (Warwick gróffjával, illetve Robert Hallummal, Salisbury püspökével) tudott együttműködni. Hallum, a schisma esküdt ellensége, Zsigmond régi szövetségese volt, és már a konstanzi zsinatot megelőzően együttműködött a konciliarista eszme híveivel. Simon de Cramaud reimsi érsekkel együtt ő fogalmazta azt a dekrétumot, mely feljogosította a zsinatot, hogy megvonja XIII. Benedek és XII. Gergely pápáktól az obedienciát. Személye egyet jelentett Anglia eltökéltségével, hogy véget vessen a schismának. IV. Henrik pisai követeként is állhatatosan képviselte az unió érdekeit. Konstanzban Zsigmond kiváló partnert és munkatársat talált benne: Hallum még nála is vérmesebben lépett fel a schisma ellen, egy alkalommal még XXIII. János pápát is nyilvánosan megszégyenítve. Az angol nemzet fejeként számos alkalommal szólalt fel a conciliumon, s prédikációival gyakran képes volt az unió- és a reformpártiak oldalára állítani a többséget. Hallum tagja volt annak a bizottságnak, mely XIII. Benedek letételéről döntött; majd 1417 júniusában ő volt a gazdája annak az ötletnek, hogy a zsinati követek vitás ügyeiben eljáró döntőbíró-ság — melynek maga is tagja volt, s amely Zsigmond érdekeit képviselte — tartózkodtathassa az ellenszegülő bíborosokat. A francia és olasz bíborosok szinte gyűlölték, s egyszer, 1417 augusztusában, közvetlenül a pápaválasztás „célegyenese” előtt, meg is próbálkoztak azzal, hogy eltávolítsák a zsinatról. Az ellenpárt ugyanis úgy tekintett rá mint Zsigmond „négyesfogának” — annak a szűk klikknek, amely a király mellett a zsinat irányvonala kialakításában meghatározó szerepet játszott — a legfontosabb tagjára, azaz Zsigmond egyik legbefolyásosabb tanácsadójára.¹¹ Salisbury püspöke fogadta Zsigmondot Konstanzba való visszatérése alkalmából 1417. január 27-én, s üdvözlő beszédet intézett hozzá. Az is megbotránkozta a francia kardinálisokat, hogy Salisbury püspöke az ülésen egy prédikációval üdvözölte Zsigmond visszatértét, és dicsőítette Zsigmond személyét erőfeszítéseit, s Lukács evangéliumából idézve — „Mert nagy léssen az Úr előtt” (*erit enim magnus coram Domino*) — magasztalta a római király erőfeszítéseit, mellyel természetesen azt is sugallni kíván-

mond király diplomatája. Századok 42. (1908) 1–28.; *Fedeles Tamás*: Két pécsi prépost a 15. század első feléből. Pécsi Szemle 5. (2002) 21–27.

¹⁰ *Christopher M. D. Crowder*: Henry V, Sigismund and the Council of Konstanz, a re-examination. *Historical Studies. The Fifth Irish conference of Historians*. Ed. Gerald A. Hayes-McCoy. 4. (1963) 103.

¹¹ A „klikket” MARS betűszóval jelölte Guillaume Fillastre, amely regebat concilium, s ebben Hallum volt az 'S', Bartolomeo Capra milánói érsek az 'M', Jean Maroux antiochiai pátriárka az 'A' és Johann Wallenrode rigai érsek az 'R', l. *Crowder, C. M. D.*: Henry V, Sigismund and the Council of Konstanz i. m. 110. (53. sz. jegyz.); *Robert N. Swanson*: Hallum, Robert (d. 1417). *Oxford Dictionary of National Biography*. Oxford 2004.; Online kiadás: 2006. (a továbbiakban: ODNB) [http://www.oxforddnb.com/view/article/12005, letöltve: 2007. június 15.]

ta, hogy a „legkeresztényibb császár” (*christianissimus imperator*) mennyire helyesen döntött, amikor a kereszténység java érdekében Angliával lépett frigyre.¹² Hallum abban is Zsigmond elkötelezett hívének számított, hogy elsődleges feladatnak az egyház *in membris* ('tagjaiban') *reformatio*ját tekintette, s csak azután tartotta időszerűnek az *in capite* ('fejében') változást. A zsinaton szinte Zsigmond személyes „egyházügyi” tanácsadójaává vált, a források szerint majd mindenhová követte a királyt, annak kísérete tagjaként.¹³ Konstanzban halt meg, de még halála előtt sikerült biztosítania a zsinat sikerét, és keresztülvinne a schisma megszüntetését. Két hónappal utóbb új pápát választottak. Hallum temetése a reform híveinek nagy ünnepe volt 1417 szeptemberében, ahol Zsigmond is jelenlétével tüntetett, s ahol a másik angol uniópárti, Richard Flemming, Lincoln püspöke mondott beszédet.¹⁴ Hallum zsinaton játszott kiemelkedő szerepének s Zsigmonddal való kapcsolatának állít emléket a Warwick grófja életének mozzanatait megörökítő ún. Beauchamp Pageant, a gróf lovagkönyve is.¹⁵

Salisbury püspöke mellett az angol delegáció legtekintélyesebb tagja minden bizonnyal John Catterick, Coventry-Lichfield püspöke volt. Catterick a király állandó pápai kúriai követe volt már 1413 óta, s részt vett, Zsigmonddal együtt, a konstanzi zsinat előkészítésében. Az *in capite et membris* reform fő angliai propagátorának számított Hallum mellett.¹⁶ Fontos diplomáciai missziókat teljesített, 1416 augusztusában a burgundi herceghez ment, a calais-i találkozó végső előkészületeit megtenni. 1416-ban, már a zsinatról küldte a király a német fejedelmekhez és a Hansához, azaz Tiptofthoz és Kluxhoz hasonlóan Anglia kontinentális politikája s a Zsigmonddal való kapcsolatok egyik „szakértője” volt. 1417-ben annak az öttagú bizottságnak a tagjává nevezte ki V. Henrik, amely az angol zsinati nemzetet (*natio*) volt hivatott vezetni, és a király számára megfelelő szavazatát biztosítani. Így nagy szerepe volt a pápaválasztásban, Robert Hallum halála után pedig gyakorlatilag ő vitte keresztül, hogy az angolok elfogadják Zsigmond jelöltjét. Később is V. Mártonnal maradt a kúriában, s az angol érdekek fő képviselőjeként tevékenykedett.¹⁷ Cattericket annyira kedvelte Zsigmond, hogy 1415-ben amikor Angliába utazott, saját kíséretéből állított ki a püspök számára testőrséget.¹⁸ William de Colchester, a Westminster Apátság főapátja már a pisai zsinaton képviselte országát,

¹² Luk. 1,15.; *Guillaume de Fillastre: Gesta concilii Constanciensis*. Ford. L. R. Loomis. In: *The Council of Constance: the Unification of the Church*. Ed. John. H. Mundy, Kennerly M. Woody. New York 1961. 311–312.; *Ulrich von Richental: Chronik der Constanzer Concils*. Transl. Louis R. Loomis. In: *The Council of Constance* i. m. 148.

¹³ *Crowder, C. M. D.: Henry V, Sigismund and the Council of Konstanz* i. m. 105.; *Jeremy Catto: The King's servants*. In: *Henry V. The Practice of Kingship*. Ed. Gerald L. Harriss. Oxford 1985. 91.

¹⁴ *Ernest F. Jacob: Essays in the conciliar epoch*. Manchester 1963. 77–81.

¹⁵ *Richental, U.: Chronik* i. m. 104., 194. (52. sz. jegyz.); *Pageant of the Birth, Life and Death of Richard de Beauchamp Earl of Warwick* K.G. 1389–1439. British Library Manuscripts Collection. (a továbbiakban BL MS) Cotton MSS Julius E iv, article 6. XXXIII [f. 17].

¹⁶ *Christopher M. D. Crowder: Unity, heresy and reform, heresy and reform, 1378–1460*. London 1977. 107.

¹⁷ *Richard G. Davies: Catterick, John* (d. 1419). ODNB [http://www.oxforddnb.com/view/article/15487, letöltve: 2008. jan. 23.].

¹⁸ Konstanz, 1415. máj. 11.: ZsO V. 611. sz.

Konstanzban is jelentős szerepet játszott.¹⁹ Meghatározó szerepe volt Nicholas Bubbewithnek (Bubwith), a királyi tanács tagjának, IV. Henrik és a Lancaster-kormányzat egyik régi emberének, Bath és Wells püspökének.²⁰ Henry Abingdon magiszter Zsigmond hű társa volt a *reformatioban*, s Oxfordban a wiklifizmus elleni fellépés harcosa volt, továbbá ő állította össze az egyetem egyházi reformprogramját. Az Oxfordi Egyetem képviselőjeként lázasan küzdött a pápai rezervációk és a szimónia ellen, több híres prédikáció is fűződik a nevéhez.²¹ Simon Sydenham, a Zsigmondhoz Koblenzbe küldött követség tagja ugyancsak a konstanzi delegáció fontos szereplője volt, később Chichester püspöke lett.²²

A legérdekesebb szereplő Richard Clifford, London püspöke: Zsigmond még Odo Colonna jelölése előtt őt látta alkalmasnak a pápai trónusra, s javaslatot is intézett Clifford támogatása érdekében az angol *nationak*. Fellépése, beszédei, határozott unió- és reformpárti megnyilvánulásai miatt nem csupán Zsigmond számára volt személye szimpatikus, a zsinat tagjainak többségére is olyan nagy hatást tett, hogy többen lehetséges jelöltként számoltak vele. A *haeresis* (eretnekség) elleni harc egyik „gyakorló” képviselője volt, tagja volt a lollard Sir John Oldcastle-t elítélő bíróságnak. Zsigmond is szoros személyes kapcsolatban állott vele. Ha nem is ülhetett Szent Péter trónusára, Zsigmond és a zsinati atyák egy neki tett gesztusa révén ő nevezhette hivatalosan pápának Odo Colonnát, s ő koronázhatta meg 1417. november 11-én.²³ Richard Flemming lincolni püspök is már fiatalon hírnevet szerzett, mint a lollardok ellenfele: tagja volt annak a bizottságnak Oxfordban, amely 1411-ben azonosította Wyclif fő bűneit, majd ő vizsgálta ki, az oxfordi magiszterek mennyire ortodox hitűek, s ő adta ki a „vizsgán megfelelteknél” a tanítási engedélyt. Konstanzban rendkívüli népszerűsége tett szert prédikációival, melyekben szenvedélyesen érvelt a reform és az unió mellett. Zsigmond egyik fő híve volt, nem véletlen, hogy a későbbiekben is őt küldi V. Henrik diplomáciai küldetéseiben a királyhoz. Mindemellett igen pragmatikusan V. Henrik politikáját képviselte, s ő volt a felelős azért, hogy amikor a király változtatott álláspontján és a reformmal szemben már az uniót tartotta elsődlegesnek, keresztülvitte, hogy az angol *natio* is ehhez tartsa magát, annak érdekében, hogy mielőbb pápát lehessen választani. Jutalma nem maradt el, V. Márton pápai kamarása lett.²⁴ Thomas Polton, később Hereford, majd Worcester püspöke már a konstanzi zsinat előkészítésében is közreműködött, s feltehetően részt vett Zsigmonddal, illetve

¹⁹ *Jacob, E. F.*: *Essays* i. m. 73.

²⁰ *Richard G. Davies*: Bubwith, Nicholas (c. 1355–1424). [http://www.oxforddnb.com/view/article/37238, letöltve: 2008. jan. 23.].

²¹ A „*Sitis repleti fructu justitie*” c. prédikációja lehetséges, hogy éppen Zsigmond és kísérete útján jutott el Bécsbe, ahol ma is őrzik egy kéziratát. Österreichische Nationalbibliothek, MS 4958, fols. 419–27^v., l. *Margaret Harvey*: Abingdon, Henry (d. 1437). ODNB [http://www.oxforddnb.com/view/article/12967, letöltve: 2008. jan. 23.].

²² *Jacob, E. F.*: *Essays* i. m. 79.

²³ *Richard G. Davies*: Clifford, Richard (d. 1421). ODNB [http://www.oxforddnb.com/view/article/5657, letöltve: 2008. jan. 23.].

²⁴ *Robert N. Swanson*: Flemming, Richard (d. 1431). ODNB [http://www.oxforddnb.com/view/article/9709, letöltve: 2008. jan. 23.].

XXIII. Jánossal együtt a zsinatot megelőző, például az 1413. végi comoi és lodi tanácskozásokon. Már 1414-ben ő volt Henrik fő kapcsolattartó prokurátora a kúriában mint pápai protonotárius, így Konstanzban is döntő szerepe volt. Része volt Márton pápa megválasztásában és az angol *natio* létrejöttében is oroszlánrészt vállalt.²⁵

Az angol *natioban* Zsigmond értékes szövetségeseket találhatott az eretnekség elleni harcban. A zsigmondi egyházpolitika legfőbb angliai híve, Hallum, Salisbury püspöke például az első megégetett lollard, John Badby elítélésénél bábkodott. William Butler ferences provinciális a wiklifita bibliafordítások fő ellenfele is a zsinaton tartózkodott, továbbá Wyclif egyik fő oxfordi ellenfele, Peter Partridge, aki természetsszerűleg Zsigmond hű társa volt a cseh eretnekek elleni fellépésben.²⁶ Ugyancsak hajlíthatatlan eretneküldöző hírében állt John Langdon, Rochester püspöke, aki a lollardok elleni szigorúbb fellépést elindító canterburyi konvokáción játszott döntő szerepet 1410–1411-ben. Jelentős része volt V. Márton megválasztásában is, a zsinat után ő is pápai prokurátori címet nyert.²⁷

Anglia királya és a zsinat

Nagyon nehéz megítélni, V. Henrik személyesen mennyiben hitt őszintén az egyház reformjának szükségességében. Hivatalos megnyilatkozásaiban természetesen Henrik többször is kifejezést adott annak, mennyire a szíven viseli a zsinat, a reform és a *haeresis* elleni küzdelem ügyét. Úgy vélte, céljai megvalósításában az elsődleges lépés a zsinaton való aktív részvétel és kiállás az unió ügyéért. Ezt támasztja alá az is, hogy az Európa-szerte a reform iránti elkötelezettségéről híres Robert Hallumot nevezte ki a küldöttség vezetőjévé.²⁸ Ha nem is tudjuk pontosan, maga V. Henrik személyesen hogyan vélekedett az egyházi reform szükségességéről, annyi mindenestre igaz, hogy az első időkben, egy ideig szabad kezet engedett Zsigmondnak az egyházi ügyekben, s rábízta magát annak ítéletére. Már két nappal a canterburyi szövetség megkötése után egyezteték elgondolásaikat az egyház ügyeiben, vagyis a szövetséget a zsinati együttműködés terére is kiegészítették.²⁹ Henrik követői hivatalosan azt az utasítást kapták, hogy tegyenek meg mindent a *reformatio* előmozdítása érdekében, a római királlyal együttműködve, annak tanácsaira hagyatkozva.³⁰ Úgy tűnt, a kortársak számára is, hogy Henrik és Zsigmond szándékai teljesen összhangban vannak: mindkettejüknek égető szüksége volt a három pápa letételére és egy új választá-

²⁵ *Margaret Harvey*: Polton, Thomas (d. 1433). ODNB [http://www.oxforddnb.com/view/article/22482, 2008. január 23.]

²⁶ *Jeremy Catto*: Partridge, Peter (c.1385–1451). ODNB [http://www.oxforddnb.com/view/article/21488, letöltve: 2008. jan. 23.]

²⁷ *Richard G. Davies*: Langdon, John (d. 1434). ODNB [http://www.oxforddnb.com/view/article/16011, letöltve: 2008. jan. 23.]

²⁸ *Crowder, C. M. D.*: Henry V, Sigismund and the Council of Konstanz i. m. 104–105.

²⁹ Datálatlan oklevél, mely valószínűleg 1416. aug–okt. között kelt: BL Additional MSS 24062 f. 147r.

³⁰ *Christopher T. Allmand*: Henry V. New Haven–London 1997. (Yale English Monarchs) 246.

sára. Az angol–német blokk tökéletes egyetértésben dolgozott.³¹ Zsigmond azonban realista volt: tisztában volt vele, hogy Henrik valamikor be fogja nyújtani a számlát. Anglia ifjú lovagkirálya vérbeli Plantagenet volt, minden idegszálával a Franciaország ellen háborúra szomjazott. II. Henrik és III. Edward birodalmát akarta újjáalkotni. Pragmatikus politikus volt, számára a zsinat és az unió ügyei legfeljebb csak addig voltak fontosak, amíg politikai hasznot remélhetett belőlük. V. Henrik már magát a zsinatot is kiválóan kihasználta az angol érdekek képviselőjére, és a zsinati közvélemény minél nagyobb részét is Anglia mellé kívánta állítani. A zsinat ideális terepet jelentett az angol propagandagépezet számára, és minden alkalmat megragadtak, hogy a Plantagenetek igényének jogosságát igazolják. A zsinati atyákra akartak azzal is nyomást gyakorolni, hogy a körükben terjesztették azt az 1412. évi elthami (vagy bourges-i) szerződést, melyben francia arisztokraták egy csoportja elismerte az angolok igényét Franciaország koronájára és szuverén jogát Aquitániára.³² Az angol király a zsinatot is egyfajta harcmezőnek tekintette, ezért is gondolta, hogy az angolok igen aktív zsinati munkájától sokat remélhet. Az angol delegáció inkább egy kormány küldöttségre hasonlított, amely a király politikáját volt hivatott képviselni: szinte minden tagja Henrik belső tanácsosi köréhez tartozott.³³ Henrik személyes politikája érvényesült a zsinaton, melyet hatalmi szintérnek tartott külpolitikai tekintélyének növelésére.

Zsigmond sem hihette, hogy Henrik csupán az egyház és a kereszténység nemes céljaiért támogatja a *reformatio* ügyét, s tudhatta, hogy valamikor majd keményen be fogja vasalni, amit Anglia szavazataiért kér cserébe: elismerését Franciaország jogos uralkodójának. Az új pápára is legfőképpen ez okból volt Henriknek szüksége: a Szentszék tekintélyével szavatolja Anglia királyának francia királyságát. Mi több, a francia korona megszerzésében Zsigmond segítségére is számított Henrik. Tehette, hiszen Konstanzban ő volt a mérleg nyelve: ha nem támogatja a német nemzetet, a conciliumot gyakorlatilag be lehet rekeszteni. A kérdés csupán az volt, Zsigmond valóban kénytelen-e teljesíteni a canterburyi szövetségben foglalt vállalásait, és katonailag is támogatja-e az angolok franciaországi hadi vállalkozásait, vagy megpróbál más utakat és módokat találni, hogy mindaddig a magáénak tudja Anglia szavazatát, amíg új pápát nem sikerül választani.

A canterburyi–calais-i szövetség 1416–1417-ben

A canterburyi szövetség nem jelentette azt, hogy az angol király, megittasulva tekintélyes támogatójától, nyomban folytatta volna a Franciaország elleni hadmozdulatokat. Mi több, még azt is mondhatjuk, hogy Zsigmond hű maradt eredeti szándékához, s sikeresnek tekinthetjük béketeremtő tevékenység-

³¹ Crowder, C. M. D.: Henry V, Sigismund and the Council of Konstanz i. m. 103.

³² Maurice Keen: Diplomacy. In: Henry V. The practice of kingship i. m. 190.; Gesta Henrici Quinti i. m. 16.

³³ Jacopo Cerretano: Liber gestorum. Cerretano's Journal. Ford. L. R. Loomis, In: The Council of Constance i. m. 481.

gét, hiszen a katonai szövetség ellenére mégiscsak elérte, hogy Franciaország és Anglia 1416 októberében Calais-ben, Zsigmond jelenlétében, fegyverszünetet kötött.³⁴ Az angol–francia ellenségeskedés egész Európa politikai helyzetére rányomta a bélyegét.³⁵ Zsigmond belépett ugyan egy angol szövetségbe, de ami elengedhetetlenül fontos volt a zsinat további munkájához, az angol–francia összecsapások szüneteltetése, azt elérte.³⁶

Sokatmondó, hogy a király frazeológiája Canterbury után is megőrizte a pacifista formulákat. A szövetségi szerződés aláírása után, 1416. augusztusában a német nemzethez írott levelében úgy nyilatkozott, hogy „a béke ügyében jár el”, mely elengedhetetlen előfeltétele az uniónak, s ez a szövetség e munkájának a része, a zsinat sikeres tevékenységének az alapját képezi.³⁷ Zsigmond nem volt azonban naiv idealista, aki még a canterburyi liga megkötése után is a békéről ábrándozott. Tisztában volt vele, egyszer, a szövetségi szerződés birtokában az angol seregek meg fognak indulni egy mindent elsöprő támadásra, és Henrik nem áll meg addig, amíg Reimsben az ő fejére nem kerül a frankok koronája. Mégis, még mindig elképzelhetőnek tartott egy békés megoldást, vagy legalábbis azt, hogy képviselni képes ideig-óráig az angol király előtt egy békés megoldást, és addig késlelteti az angol offenzívát, amíg csak lehetséges, és keresztülviszi az új pápa megválasztását.

Mindazonáltal Henriktől sem volt teljességgel idegen egy békés rendezés. Annyiban realista volt, hogy elismerte, a francia korona megszerzése egy hosszadalmas, terület- és emberpusztító háború árán lehetséges csak, amely az angol kincstárát is kimeríti. Az angolok tisztában voltak vele, hogy a háború pénzbe kerül: különösen az általuk alkalmazott szerződéses zsoldos seregeik miatt. Henrik is elképzelhetőnek tartotta, még 1417 elején is, hogy anélkül koronáztatja meg magát francia királynak, hogy angol katonák ezreinek a vérént ontaná, s franciaországi hívek támogatását elnyerve jogos öröksége birtokába juthat. Ebben a diplomáciai munkában — jelesül a burgundiak és más angolpárti francia bárók megnyerésében — számított Zsigmondra. Ezzel összhangban adott követutasítást követeinek 1416 decemberében, hogy a békés rendezést szem előtt tartva próbáljanak meg tárgyalni. Ez persze nem kevesebbet jelentett mint azt, hogy Franciaország *pairjeit* arra bírják, hogy tagadják meg a Valois-házat és ismerjék el Henrik trónjogát.³⁸ Ezért nem is indított hadakat 1416 augusztusában, nem használta ki helyzeti előnyét Harfleur felmentése és a francia flotta legyőzése után.³⁹ S amíg volt realitása egy ilyen megoldásnak az

³⁴ Tűzszünet 1416. okt. 3-tól 1417. jan. 2-ig: PRO Exchequer, Diplomatic Documents, E 30/390.; PRO C 76/99 m12–13.

³⁵ Kintzinger, M., Westbindungen i. m.135.

³⁶ 1416. okt. 3.: Jörg K. Hoensch: Kaiser Sigismund: Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit, 1368–1437. München 1996. 234.

³⁷ Canterbury, 1416. aug. 22.: [...] ut universalis ecclesie indivisa unita reformaretur [...]. Nichil omnium tamen commissarii partis utriusque negocia pacis omnino rumpere nolentes [...] in unum conveniendi et apperire vias et modos posse partes pacificandi [...] — ZsO V. 2223. sz.; Acta conc. Const. IV 463–69.

³⁸ in quiete tranquillitatis [...] ad tractandum paciscendum et finaliter concordandum cum eisdem principibus [...] — DRTA VII. 338–339.

³⁹ Arnd Reitemeyer: Außenpolitik im Spätmittelalter: Die diplomatischen Beziehungen zwischen dem Reich und England 1377–1422. Paderborn 1999. 299.

angol udvarban, Zsigmond joggal remélhette, sikerül Angliát maga mellett tudva célt érni a zsinaton. Zsigmondnak az volt az egyik legnehezebb feladata, hogy ébren tartsa a békés megoldás reményébe vetett hitet az angol királyban. Nem volt azonban egyértelmű, hogy az angol király csakis Franciaország koronáját akarja-e s az egész királyságot meg akarja-e szerezni, vagy megelégedne azzal is, ha tekintélyes területeket kapna az országból s csatolhatna Angliához szuverén jogon. Erre is próbált apellálni Zsigmond, bár nem tarthatta valószínűnek, hogy Franciaország *pairjei* lemondanak Normandiáról vagy Anjouról. Ez irányban is próbált puhatólni 1416-ban még Franciaországban, hogy mi lenne ha Henrik megelégedne „Franciaország egy nagyobb részével”? Sőt, még 1419-ben az elhúzódó harcok és Párizs bevétele előtt is felvetette ugyanezt még egyszer, mind a két félnek.⁴⁰

Nagy lépést jelentett a békés rendezés felé, hogy — amint Henrik egy ügynökéhez saját kezűleg írott leveléből tudjuk — az Angliában raboskodó magas rangú francia foglyok egyike, I. János, Bourbon hercege hajlandó lett volna tárgyalásokat folytatni Angliával, ha Henrik a „béke javára” beszüntetné a normandiai hadi cselekményeket és bizonyos területekért cserébe egyszer s mindenkorra lemondana a *Rex Francorum* címről és a francia koronára támasztott igényéről.⁴¹ A béke érdekében még a legrangosabb fogoly, a korábban szigorúan elzárkózó Károly, Orléans hercege is hajlott a tárgyalásokra, és nemcsak angol követ, hanem Károly és Bourbon hercegének a külön követé, Raoul de Gaucourt is útnak indult Párizs felé, hogy kipuhatólja, hogyan vélekedik egy ilyen rendezésről az Armagnac-kormányzat.⁴² Zsigmond tovább próbálkozott a vér nélküli megoldáson; azt is kihasználhatta: a Valois-monarchia a pillanatnyi erőviszonyokat figyelembe véve nem lehetett olyan ellenállásra képes az angol hadigépezettel szemben, ami indokolttá tehetné volna, hogy Zsigmond hadbalépése egyáltalán szöba kerülhessen.

Zsigmondnak nagy szüksége volt a burgundi hercegre és zsinat *bourguignon* képviselőire is. A burgundi követek Zsigmonddal vállaltak közösséget, s járultak hozzá a francia nemzeten belül, hogy az ő akarata érvényesüljék a pápaválasztásban. Az Armagnacokat képviselte a francia zsinati követség többsége, s természetesen a burgundi követek — Thiébaudde (Thomas) de Rougemont, Besançon, és Jean de Nant, Vienne érseke, valamint Martin Porée, Arras püspöke — Zsigmond angol-német blokkjához közeledtek már 1415-ben. A burgundi követek is Zsigmondnak egyfajta szűk belső tanácskozó testületéhez tartoztak — az angol delegációval, Georg von Hohenlohe passauai püspökkel (a későbbi esztergomi érseki adminisztrátorral), Frigyes brandenburgi választófedelemmel együtt —, akikkel a király a legfőbb kérdéseket megvitatta s rend-

⁴⁰ [...] se velle contentari parte sui juris superius memorata, scilicet cum [...] Harflewe et tanta portione patriae eidem adjacente, cujus proventus sufficere valeant ad onera custodiae villae supportande: quam tamen oblationem, licet ad pacem amplam [...] — *Rymer, T.*: Foedera i. m. (londoni kiadás) IX. 787.

⁴¹ V. Henrik levele Sir John Tiptothoz: BL Cotton MSS Caligula D V f.16^r-17^r; PRO Exchequer of Receipt: Issue Rolls E 403/630 m2.; 1417. jan. 25., l. *Rymer, T.*: Foedera i. m. (londoni kiadás) IX. 427-430.

⁴² Pontefract 1417. jan. 18.: *Rymer, T.*: Foedera i. m. (londoni kiadás) IX. 424.

szeresen értekezett. A viszonyt megrontotta ugyan egy időre, hogy XXIII. János, még lemondása előtt Burgundiába menekült, s egy ideig volt is realitása, hogy — csak azért, hogy a letételét támogató Armagnacokkal szembeszálljon — a burgundi herceg felkarolja a pápát, de rövid idő elteltével letett erről a tervéről s Zsigmondhoz csatlakozott. (Olyannyira, hogy a herceg követe, Thomas de Rougemount, Besançon érseke hozta vissza a pápát Freiburgból, illetve burgundi prelátus (Martin Porée, Arras püspöke) végezte még a pápa letételének kihirdetését is.⁴³ Zsigmond egy kicsit meg is orrolt János hercegre emiatt, s nézeteltéréseiket csak 1416-ban Calais-ben rendezték végérvényesen. Maguk a burgundi követek is közreműködtek abban, hogy a zsinat képes legyen letenni XIII. Benedeket (Pedro de Luna): az ő szavazatuk döntő fontosságú volt Zsigmondnak a francia *nation* belül.

A burgundi követek megnyerése érdekében Zsigmond még arra is hajlandó volt, hogy Jean Petit-nek a *Iustificatio*-ját — az Orléans-i Lajos meggyilkolását (1407) zsarnokölési elmélettel igazoló s egyben a burgundi herceget felmentő vitairatát — nem utasította ki a zsinatról, s politikai érdekeit figyelembe véve még hallgatólagosan helyet is adott Petit-nek, holott az Armagnac-prelátusok dühödten követelték kiutasítását és eretnekként bíróság elé állítását. 1416-ban pedig Zsigmond — inkább a diplomáciai érdekeket, mintsem a királyságról vallott nézeteit szem előtt tartva — visszavonatta az eretnekség vádját Petit-vel szemben. Nyílt közösségvállalás volt ez Zsigmond részéről a burgundi párt mellett s az Armagnac-ellenében. Képzeltük mit érezhettek az Armagnachű főpapok, amikor a ligájuk fejének, Orléans hercegének a gyilkosa, s a mérenylet jogossága mellett érvelő burgundi klerikus szabadon terjesztheti a *tyrannicidium* eszméit akár Konstanz utcáin.⁴⁴

Angliát elhagyva Zsigmond mindent megtett, hogy új szövetségesének megfeleljen. Tudván, hogy a franciák szemében minden hitelét elvesztette mint a békéért síkra szálló közvetítő a két ország viszályában, megpróbált minél többet kihozni az az angolok támogatásából, és azt a saját céljai megvalósításának szolgálatába állítani. Már Calais-ba érve nyíltan propagálta az angolok iránti elkötelezettségét és Henrikhez, *frater*éhez fűződő „bensőséges és szeretetteljes” kapcsolatát. A királyok egymás mellett szálltak partra és együtt hallgattak misét a calais-i Szűz Mária templomban.⁴⁵ Egy, a konstanzi követeknek küldött levelében azt közölte, hogy Calais-ban az angol korona vendégszeretetét élvezve „szabadsága oly teljes, mint akár Budán” – tudván, ennek nyilván híre megy a zsinaton és ezzel is hatást tud gyakorolni ellenfeleire. A calais-i tárgyalások után tengeren folytatta útját, számos angol lovag társaságában.⁴⁶ Calais-ban,

⁴³ Fritz Quicke: Les relations diplomatiques entre le Roi des Romains Sigismond et la Maison de Bourgogne (fin 1416–début 1417). Bulletin de la commission royale d'histoire 90. (1926) 196–197.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Gesta Henrici Quinti i. m. 169.

⁴⁶ Gesta Henrici Quinti i. m. 179. (2. sz. jegyz.). — V. Henrik Zsigmond és kísértete rendelkezésére bocsát hajókat: 1416. szept. 18.: Rymér, T.: Foedera i. m. (londoni kiadás) IX. 492. Zsigmond 1416. aug. 26-án indult Calais-ba és okt. 6-ig maradt, majd Drodrechtig ment hajóval, ahová nov. elején érkezett meg, s Nijmegen és Aachen érintésével indult Köln majd Luxemburg felé, I. ZsO VI. 2338. sz.; Engel Pál – C. Tóth Norbert: Itineraria regum et reginarum. Királyok és királynék itineráriumi 1382–1438. (Se-

az angol hadiflotta látványa indítja arra Zsigmondot, hogy a törökkel „a tengeren is szembeszáll”, s „ezért Magyarországon minél több gályát, galeotát, hadinaszádót készített”.⁴⁷ Zsigmond három hétig hajózott Calais-ből Dordrechtig s megismerkedve a kiváló flamand hajóépítő-mesterek munkájával, az angol királytól is kért hajóácsokat.⁴⁸ (Később Passauban a Dunán építenek 22 hajót a flamand ácsok, s azokat Budára viszik.⁴⁹)

A calais-i találkozó legnagyobb eredménye az angolok szemében az volt, hogy Zsigmond közvetítésével a burgundi herceg is elismerte Lancaster Henrik jogát a Capetek trónjára (1416. október 5.), és szerződött vele, hogy „mindent megtesz, hogy [Henrik] megszerezze az őt megillető jogokat” Franciaországban.⁵⁰ A herceg letette a hűbéri esküt a német királynak birodalmi területeiért (Franche-Comté, Alost).⁵¹ Annak is nagy jelentőséget tulajdonítanak a történészek, hogy miként tett hódolatot Zsigmondnak a burgundi herceg: szimbolikus értékű az a mód, ahogyan „kétszer is meghajolt előtte, harmadszor, amikor már közel ért, egészen a földig, a császár nem akarta így, hanem gyorsan felkelt, saját kezével felemelte s maga mellé ültette” a herceget.⁵² Nagyon fontos, hogy a korábbi angol-burgundi szövetségtől eltérően — ahol János még legfeljebb annyit tudott ajánlani, hogy Anglia királya szuverén jogokat nyerjen Normandia, Anjou és Aquitánia felett — a herceg már nem ódzkodott attól, hogy elismerje Anglia királyának legitim trónöröklését a francia királyságra. Nem kevesebbről van itt szó, mint arról, hogy Európa két jelentős hatalma elfogadta, hogy az új *heres regni Franciae*-val ('a francia királyság örökösével') együttműködve érhetnek célt politikai törekvéseikben. Zsigmond és Félelemnélküli János ezen túl is közeledett egymás felé Calais-ban, amit az is igazol, hogy a király további tárgyalásokat helyezett kilátásba Jánossal, mivel maga jelentette ki, hogy „a herceg országain át” [utazik], s „útját Luxemburgon át veszi Konstanza”.⁵³ (Angliából Garai Miklós a burgundiak birtokára, Lisle-be utazott előre, hogy Zsigmond nevében is a calais-i tárgyalások tervezett részleteit terjessze a herceg elé. Garait rendkívül nagy tisztelettel fogadták, s a magyarok számára a herceg lovagi tornát is rendezett. 1416 nyarán azután a nádor már nem ment vissza Angliába vagy Calais-ba, hanem a király *vicarius*a lett Konstanzaiban, és az lett a feladata, hogy a király új, angol szövetségének a hírét elvi-

---

gédletek a középkori magyar történelem tanulmányozásához 1.) Bp. 2005. (a továbbiakban: *Itineraria regum*) 100.

⁴⁷ 1416. szept. 17.: ZsO VI. 2301. sz. — Később seelandiakkal épített nyolc hajót Konstanzaiban, „mindazon tapasztalatok alapján, amit [...] Angliában, Flandriában [...] szerzett”, majd a zsinat berekesztése után azokon utazik a Rajnán Bazelbe. Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról. Ford.; sajtó alá rend. Skorka Renáta. Bp. 2008. (a továbbiakban: Windecke emlékirata) 69–70.

⁴⁸ 1417 tavaszán Zsigmond „egy meg nem nevezett fejedelemnek köszöni meg, hogy segítségére volt a hajóácsok megszerzésében” — ZsO VI. 310. sz.

⁴⁹ 1418. nov. 23.: ZsO VI. 2565. sz.; *Vészprémy László*: Lovagvilág Magyarországon. Bp. 2008. 196.

⁵⁰ 1416. okt. 2.: *Rymer*, T.: *Foedera* i. m. (londoni kiadás) IX. 394.

⁵¹ Windecke emlékirata 63.

⁵² *et fecisset duas inclinaciones accedendo, et iam de prope fere in terram terciam optulisset, noluit imperator, sed a statione prosiliens eum per brachia sustulit et a latere collocavit* — *Gesta Henrici Quinti* i. m. 175.

⁵³ 1416. szept. 8.: ZsO VI. 2271. sz.

gye a zsinatra.⁵⁴) Azonban nem így történt: Zsigmond mégsem ment a burgundi herceg tartományain keresztül, elkerülte Flandriát és inkább kerülőt vállalt: Calais-ból nagy kitérőt jelentett a tengeri, majd a rajnai folyami út Dordrecht és Nijmegen/Nijmegen felé, sokkal egyszerűbben is eljuthatott volna Konstanzba.⁵⁵ Inkább Windecke járhat közelebb az igazsághoz, aki úgy vélte, hogy Zsigmond „nem bízott eléggé ahhoz” a hercegen, hogy „országán átlovagoljon”. Sőt, azt mondja, hogy Zsigmond hiába kért hajókat Brüggettől, Antwerpenből és Genttől, a herceg nem engedte, hogy a flandriai városok a királynak „védelmet biztosítsanak”. Így Dordrechtbe küldetett hajókért, Vilmos hollandi herceg tartományába, illetve Angliából kapott „négy nagyobb hajót, lovakat és szolgákat”. (Windecke azt mondja, hogy kisebb hajókkal kívánt utazni, „mert az angoloktól és a franciáktól éppen úgy tartott”).⁵⁶ A király tarthatott attól is, hogy kívülről úgy tetszen, túlságosan is az angolok befolyása alá került vagy a burgundi érdekek felé tolódott el. Zsigmond valószínűleg nem akarta vállalni, hogy heteken át a burgundiak vendége legyen s így kiszolgáltassa magát a herceg politikai nyomásának. Független akart maradni egyelőre a burgundiaktól, legalább addig, amíg Konstanzba ér. Ezért Dordrecht után (november 5–7.) is „semleges” területen, a gelderni hercegségben folytatta útját, ahol viszonylag sok időt is töltött (Nijmegen, november 14–20.).⁵⁷ Aachenben (november 24–december 16.) — példát statuálva a burgundi hercegnek és az angol királynak, hogy a Birodalomban még ő az úr — „összehívta a németalföldi urakat, és a fejedelmek körében kibékítette a kölni érseket és a [Adolf] bergi herceget”.⁵⁸ Mivel fontos volt számára, hogy Dietrich von Mörs kölni érsek szövetsége szilárd legyen — s e tekintélyes politikai szereplő Zsigmondhoz közeledése Angliát és Burgundiát is reményekkel töltötte el — véget vetett Adolf herceg ellenségeskedéseinek. Nem véletlen, hogy a karácsonyt Dietrich érsek vendégeként, Kölnben töltötte.⁵⁹

⁵⁴ 1416. szept. 8. (Calais): ZoO V. 2280. sz.; 1416. (okt. 9. e.): ZoO V. 2351. sz.

⁵⁵ Calais-ból St. Quentin és Reims felé vezetett a legrövidebb út Konstanz felé, de ha el akarta kerülni, érhető okokból, hogy francia felségterületre tegye a lábát, vagy ha mindenféleképp útba ohajtotta volna ejteni Luxemburgot, akkor is egyszerűbb lett volna a Lille–Tournai–Mons–Namur–Dinant útvonal. A kitérőt magyarázhatja még az is, hogy fel kívánta keresni az angol szövetség hírével birodalmi szövetségeseit, a kölni érseket, a liège-i püspököt és a hollandi gróft. Windecke szerint Vilmos megorrolt a királyra, mert nem volt hajlandó beleegyezni, hogy egyetlen leánya örökölje hűbérbirtokait, s Zsigmond Angliában nem is ruházta azokat rá. Windecke szerint nem is találkozott a királlyal birtokain, sem Zeelandban, sem Hollandban (Windecke emlékirata 63.). Valószínű, hogy mégis találkozott vele, Nijmegenben (1416. nov. 14–20.) érve. (Skorka Renáta szerint Dordrechtben, l. Windecke emlékirata 363.). Liège-ben: 1416. dec. 28–1417. jan. 1., l. *Itineraria regum* 101.; *Jean-Louis Kupper*: *Empire et Bourgogne: La séjour à Liège du Roi des Romains Sigismond (Décembre 1416 – Janvier 1417. Comptes rendus des Séances Académie des Inscriptions & Belles Lettres 149. (2005) Avril–Juin 457–477.. Liège igen fontos lehetett Zsigmondnak, hiszen még vissza is fordult Kölnből, 1416. dec. 22-én, hogy Liège-be utazzon, s nem ment egyenesen Konstanz felé a legegyszerűbb útvonalon, Worms–Speyer irányában. (Wittelsbach János, Liège püspöke igen jelentős tagja volt a burgundi-angol-Luxemburg ligának, fivére, Holland grófja, Vilmos mellett, l. alább.).*

⁵⁶ Windecke emlékirata 70.

⁵⁷ Rainald jülich-gelderni herceggel jó viszonya volt: 1414-ben ő biztosította 4000 lovassal, hogy Antal brabanti herceg seregével szemben bejusson Aachenba a koronázásra, l. Windecke emlékirata 53. (igaz, a krónikás Vilmost ír, Rainald apja, Vilmos azonban 1402-ben meghalt).

⁵⁸ Windecke emlékirata 64.

⁵⁹ *Itineraria regum* 101. — Az érsek később még Magyarországon is felkereste Zsigmondot, l. Windecke emlékirata 93.

V. Henrik állandó kapcsolatban állt Zsigmonddal, és informálódott szinte mindenről, ami a király környezetében történik. Henrik arra is nagy súlyt fektetett, hogy állandó összeköttetésben legyen konstanzi követivel, és tudjon Zsigmond minden lépéséről. Kifejezetten a zsinathoz címezve kapott követutatisítást több „ügynöke” is, akik 1416 után csatlakoztak a korábban már ott lévő angol küldöttséghez.⁶⁰ Első állandó követe Sir John Tiptoft volt, az Alsóház korábbi elnöke.⁶¹ Sokat elárul a király és Sir John bensőséges kapcsolatáról, hogy Henrik őrá bízta azt az igen kényes küldetést, amikor Zsigmondhoz kellett vinnie a király saját kezűleg írt, titkos levelét, melyben Bourbon hercege ajánlatáról számolt be bizonyos francia területek átadása fejében.⁶² A király saját kezűleg írott levele az első angol nyelvű emlék, amely angol uralkodótól fennmaradt. Ebből ismerhetjük az uralkodó angol nyelvű kézírását, s magát angolságát, melyet természetesen e korban még a diplomáciában nemigen használt. Roppant fontos volt, hogy Konstanzban senki se tudjon a dologról. Gondoljunk bele, nem kevesebről volt itt szó, mint arról, megbomlott a francia dinasztia egységfrontja, Bourbon hercege ki akart „ugrani”. Ezért írja Henrik, „senki földi teremtmény nem láthatja [a levelet] az én külön parancsom nélkül, csak ha saját számmal vagy írással adok erre engedélyt”. Henrik hangsúlyozza is benne, hogy „meg kell esküdni, titokban tartja, kivéve csak testvérét, a császár urat”, egyedül Zsigmond kezébe adható. Nem véletlen, hogy Tiptoftra bízta a király ezt a küldetést. Tiptoft ugyanis a Lancaster-ház egyik legrégebbi híve volt, olyan, aki feltétlen hűségével tűnt ki, s akire nyugodtan lehetett számítani, hogy a Zsigmonddal való együttműködés érdekében mindent megtesz.⁶³ Tiptoft még száműzetésébe is elkísérte Derby grófját, a későbbi IV. Henriket, a Lancaster-háztartás lovagja volt, s mint ilyen, akár Magyarországon is találkozhatott Zsigmonddal 1392-ben, s innen is adódhat, hogy őt jelölte később V. Henrik Zsigmond kíséretébe.⁶⁴ A levél sokat elárul arról, milyen viszonyban állott Anglia és Zsigmond az 1410-es években: Magyarország és a Német Birodalom Anglia legfontosabb szövetségese volt. Elsőként Zsigmonddal kívánta megvitatni Bourbon nem csekély jelentőségű ajánlatát, a királyt mindenben a leg-hűségesebb s legmegbízhatóbb partnerének tekintette, s mi több, hallgatott szavára. Henrik sok mindenben kikérte Zsigmond tanácsát, állandó követinek, mint Tiptoft és Klux jelentései is erről tanúskodnak.

⁶⁰ *Rymer, T: Foedera* i. m. (londoni kiadás) IX. 385., 412., 427., 434., 439.

⁶¹ Követutatisítás: John Tiptoft: PRO E 404/32/267.; *Salvus conductus*: PRO C 76/99 m14.; Külföldi utatisítás, hogy Zsigmond kíséretében maradjon: Westminster: 1416. szept. 1.: ZsO V. 2245. sz.; *Rymer, T: Foedera* i. m. (hági kiadás) IV/2. 174.

⁶² Tiptoft. I charge yow, by the Feith that ye owe to me, that ye kepe this Matere, her after Writen, from al Men secre save from my Brother Th' Emperor owne Persone; that never Creature have Wittung thereof, withowt myn especial Commandement, of myn owne Mouthe, or else Writen with myn owne Hande [...] and for the secreness of this Matere, I have writen this Instruction wyth myn owne Hande. — BL Cotton MSS Caligula D V f.16^r-17^r.; PRO Exchequer E 403/630 m2.; 1417. jan. 25.: *Rymer, T: Foedera* i. m. (londoni kiadás) IX. 427-430.

⁶³ Egyike volt IV. Henrik végrendelete végrehajtóinak, jelentős adományokban részesült. A Királyi Ruhatár őre, főpohárnokmester, Aquitánia sénéchal-ja, I. *Kenneth Bruce McFarlane: Lancastrian Kings and Lollard Knights*. Oxford 1972. 61., 118.

⁶⁴ *Linda Clark: Tiptoft, John, first Baron Tiptoft* (c. 1378-1443). ODNB. [<http://www.oxforddnb.com/view/article/27470>, letöltve: 2007. jún. 15.].

Tiptoft első bárója szoros személyes kapcsolatban állott Zsigmonddal, Richard de Beauchamp háztartásához tartozott, s nem csak elkísérte a gróft diplomáciai megbízásaira, hanem személyes feladatokat is kapott V. Henriktől. Tiptoft szinte a konstanzi zsinat végéig együtt volt Zsigmond kíséretével és a magyar–német delegációval mint az angol uralkodó személyes meghatalmazott követe.⁶⁵ „Különleges ügynökként” mindenhová el kellett kísérnie a német királyt és első kézből beszámolnia Zsigmond cselekedeteiről. A kincstártól igen jelentős összegű, napi 2 fontnyi juttatásban részesült, majdnem egészen a konstanzi zsinat végéig.⁶⁶ Megbízásainak legtöbbje titkos volt. Például különleges megbízatásként, a német–angol szövetséget erősítendő, II. Dietrich von Mörs kölni érseket kellett lekenyereznie nem kevés arannyal.⁶⁷ Henrik valószínűleg Tiptoft útján tájékoztatta a kölni érseket a canterburyi szövetségről, megvárva a calais-i tárgyalások fejleményeit is. Csak miután a burgundi herceg is eltávozott Calais-ból, akkor informálta Dietrich érseket. 1416. október 1-jén született az érseknek írott levél, Tiptoft pedig Zsigmond kíséretében, október 6-án indult útnak Calais-ból. (Az angol király másik követe, Hartong van Klux is Dordrechtig kísérte Zsigmondot.⁶⁸) Tiptoft Zsigmonddal együtt utazott Konstanz felé és feltehetően útba ejtette a kölni érsekséget is, valószínűleg 1416 decemberében, amikor a királlyal együtt Aachenből jövet Liège majd Luxemburg irányába haladt.⁶⁹ 1417 márciusában újabb követséget küldött az érsekhez az angol király, ezzel is Sir John Tiptoftot bízta meg, aki a Konstanzból utazott Kölnbe.⁷⁰ Erre válaszul 1417. májusában Dietrich von Mörs újra megerősítette V. Henrikkel kötött szövetségét, immár a canterburyi egyezmény értelmében.⁷¹ Mi több, ugyanekkor a burgundi herceggel is szövetségre lépett.⁷² Cserében az angol király azután évi 500 londoni márka külön juttatást ígért, amivel még megtoldották az érseknek járó, a korábbi 1416. évi szövetségesi egyezményben kikötött összeget.⁷³ Tiptoft olyannyira jó kapcsolatot alakított ki magával Zsigmonddal is, hogy volt arra is példa, hogy a király maga küldje, saját követeként

⁶⁵ *Rosamond Joscelyne Mitchell*: John Tiptoft. London–New York 1938. 10., 196.

⁶⁶ Ez csinos kis vagyonra rúgott, különösen, ha azzal vetjük össze, hogy egy közepes birtoknak az évi jövedelme nem volt több mint 34 font. Napi „fizetése”, hogy a „föld alá” is kövesse Zsigmondot, többszöröse volt annak, amit egy főúri rangú nehézlovas páncélos kaphatott zsoldként, l. *Clark, L.*: Tiptoft, John i. m.

⁶⁷ PRO Exchequer: Council and Privy Seal File: E 28/33. n° 4.; *salvus conductus*: 1417. márc. 3.; 5.: John Tiptoft, Walter Lampray, Richard Kenrygh, Walter Hampton: PRO Chancery Warrants, C 81/1136/22; 31. A követséghez csatlakozott Hartong van Klux is, kifizetés Tiptoft és Klux költségeire: 1417. márc. 5.: PRO E 403/630 m3.

⁶⁸ *Friedrich Bernward Fahlbusch*: Hartong von Klux: Ritter König Heinrichs V. – Rat Kaiser Sigmunds. In: *Studia Luxemburgensia*. Feitschrift Heinz Stoob zum 70. Geburtstag. Hrsg. Friedrich Bernward Fahlbusch, Peter Johaneck. Warendorf 1989. 363.

⁶⁹ 1416. okt. 1.: *Acta conc. Const. IV. 721.*; *Itineraria regum* 101.

⁷⁰ Követutasítás Tiptoft (és John Honynggham durhami esperes) számára: 1417. máj. 4.: *Rymer, T.*: *Foedera i. m.* (londoni kiadás) IX. 343.

⁷¹ Évjaradékot kap az érsek: 1417. jún. 7.: PRO Exchequer E 30/397. Az érsek átveszi Kluxtól és Tiptofttól a pénzt: *Rymer, T.*: *Foedera i. m.* (londoni kiadás) IX. 459.

⁷² *Kintzinger, M.*: *Westbindungen i. m.* 129.

⁷³ Követutasítás Tiptoft számára: 1417. jún. 12.: PRO E 30/397.; PRO Exchequer E 28/33. No. 4.

Angliába.⁷⁴ Zsigmond olyannyira együttműködött az angol király állandó követeivel, hogy még saját megbízásokat is adott nekik, magyar királyként, magyarországi ügyekben. John Stokes 1416-ban például Velencében tárgyalt Magyarország nevében.⁷⁵ Lord Tiptoft megbízólevele nem helyhez kötött, a *salvus conductus* (menlevél) szerint Zsigmond udvarában kell tartózkodnia, bármerre is jár.⁷⁶ Valószínűleg az állandó megbízott révén akart Henrik nyomást gyakorolni Zsigmondra, hogy teljesítse a canterburyi szövetségben vállalt feltételeket.⁷⁷ Tiptoft már korábban megismerkedett a magyar delegáció tagjaival, hiszen Warwick kísérete tagjaként a zsinat megnyitásától Konstanzban tartózkodott, s mivel a gróf szoros kapcsolatokat ápolt Zsigmonddal, elkísérhette őt a számos közös lakoma és lovagi torna némelyikére.⁷⁸ Mi több, Tiptoft Zsigmond követségével egy időben járt Kasztíliaiban 1416 tavaszán, hogy a kasztíliai királlyal korábban kötött egyezményt megpróbálja megújítani, s leválasztani a franciákról.⁷⁹ Lehetséges, hogy Zsigmond követeivel egy időben tért vissza a zsinatra, vagy Zsigmonddal együtt ment tovább Párizsba és Angliába. Feltehető, hogy ő az egyike azoknak az angol követeknek, akiket a francia források is említenek a Zsigmondot Párizsból Londonba kísérők között.⁸⁰ Tiptoft 1417 augusztusában távozott Konstanzból, s a normandiai hadszíntéren jeleskedett, majd a hercegség kincstári kormányzója lett. V. Henrik halála után 1422-től tagja lett a Régenstanácsnak, így továbbra is biztos pontja lett Zsigmond angliai kapcsolatainak.

Az angol diplomácia más — Zsigmonddal jó viszonyban lévő — birodalmi fejedelmek megnyerésére is követséget indított. Henrik legkedveltebb diplomatai, Hartong van Klux és Philip Morgan, Worcester és Ely későbbi püspöke is hasonló tartalmú megbízatásokat kapott, nem csupán a hagyományosan franciaellenes irányvonalat képviselő fejedelmeket kellett rávenniük a katonai szövetséghez való csatlakozásra (Werner von Falkenstein, utóbb Ottó, Ziegenhaim grófja trieri; valamint — 1417–1418-tól — II. János mainzi érsek, Nassau grófja), hanem még a Német Lovagrendet és az Angliával korábban nem kimondot-

⁷⁴ Zsigmond küldi Tiptoftot Henrikhez: Konstanz, 1417. szept. 18.: *Rymer, T.*: Foedera i. m. (hágai kiadás) IV/3. 16.; ZsO VI. 930. sz.

⁷⁵ 1416. márc. 13.: ZsO V. 1660. sz.

⁷⁶ Tiptoft követutasítása 1416. szept. 1-jén kelt, majd megújították dec. 14-én: PRO E 403/629 m4.; PRO E 101/328/6 m7r. egészen 1417. júl. 13-ig: PRO E 404/33/99.; *Mitchell, R. J.*: John Tiptoft i. m. 10., 196.

⁷⁷ *Rymer, T.*: Foedera i. m. (hágai kiadás) IV/2. 174.; *James Hamilton Wylie - William Templeton Waugh*: The Reign of Henry the Fifth I–III. Cambridge 1914–1929. III. 31.

⁷⁸ *Richental, U.*: Chronik i. m. 148.

⁷⁹ *Mitchell, R. J.*: John Tiptoft i. m. 19. — 1416 tavaszán például a magyar követekkel egy időben járt diplomáciai megbízatásban a kasztíliai udvarban, s lehetséges, hogy Zsigmond követeivel egy időben tért vissza a zsinatra (*Rymer, T.*: Foedera i. m. [londoni kiadás] IX. 328., 343., 346., 364.). A magyar követséget Kusalyi Jakcs László udvari lovag vezette (1416. jan. 10.: ZsO V. 1418. sz.; Valladolid, 1416. jún. 3–4.: ZsO V. 1960. sz.). A tényleges cél az angol követség mögött is az volt, hogy kipuhatolják, II. János kasztíliai király (1406–1454) hogyan vélekedik Pedro de Luna letételéről. Jakcs és Tiptoft gyakorlatilag közös diplomáciai küldetésben járt, s ennek a küldetésnek a híreit szálította Konstanzba majd Angliába. II. János beleegyezett, hogy XIII. Benedeket letegyék és Francisco Clemente Pérez Caperát, Zaragoza érsekét letartóztassák (1415. jún. 22.: ZsO V. 2048. sz.).

⁸⁰ *Chronique d'Enguerrand de Monstrelet I–VI.* Ed. Louis Douët d'Arcq. Paris 1857–1862. III. 136.

tan jó kapcsolatot ápoló Hansát is felkeresték.⁸¹ (Zsigmond Londonból is küldött levelet birodalmi szövetségesének, Werner trier érseknek, hangsúlyozván az angol–burgundi blokkhoz való közeledését.⁸²) A Birodalomba küldött követek, Morgan és Klux folyamatosan tájékoztatták a királyt a németországi fejleményekről.⁸³ Ugyancsak kijelölte a király Klux-ot az Aragóniába indított követség tagjaként, Tiptofttal, Morgannel egyetemben, 1416 decemberében.⁸⁴ Az angol politika számára is fontos volt tehát, hogy végső biztosítékot nyerjenek az aragón követek megérkezésére. Ez Zsigmondnak is szívügye volt, így a Konstanzból induló követek őt is képviselték: maga nem indított külön követséget, hiszen az angolok terveivel összhangban munkálkodtak.

Az angol natio ügye

V. Henrik az okból is kénytelen volt Zsigmond útmutatásainak megfelelő álláspontot elfoglalni a *reformatio* és az unió ügyében, mivel a zsinat kulcskérdését, a különálló angol *natio* létét folyamatos támadások érték főként a francia kardinálisok részéről, amelyeket követei csakis Zsigmond diplomáciai tehetségére utalva, a német nemzettel karöltve voltak képesek visszaverni.⁸⁵ Óriási fegyvertény volt, hogy Zsigmondnak sikerült elismertetnie Angliát külön zsinati *natioként*, amit az európai *grandeur*ről álmódó V. Henrik mindenfajta fegyveres támogatásnál többre értékelt. Ezzel Anglia valódi Európa első számú hatalmai közé emelkedett, az önálló nemzet léte valódi politikai tekintélyt szavatolt a Plantageneteknek. V. Henriknek ezt azt jelentette, Anglia nélkül nem lehet rendezni a keresztény világ gondjait.

Az angol diplomácia számára a zsinati küldöttség önálló *natioként* való fellépése többet jelentett, mint egy önálló nemzeti egyházat, *Ecclesia Anglicanát*. A *natio* az egész nemzetet fogta össze: létjogosultsága kérdése egy idő után a *regnum Angliae* értelmezésébe is beépült. Már a pisai zsinaton, 1409-ben külön nemzetként vettek részt az angol követek,⁸⁶ ami jogalapot kínált Zsigmondnak arra, hogy ezen informális gyakorlatot Konstanzban hivatalossá tétesse. Az elv győzelme után a kortársak is úgy látták, Anglia az európai hatalmak sorába lépett. A zsinat így vált az angol nemzeti integritás kialakulásának

⁸¹ Követutasítás: PRO Exchequer E 30/393 A; PRO Chancery C 76/99 m10.; Klux dec. 2-án kelt megbízólevele szerint a Hansával a „baráti viszony, a béke folytatása” érdekében kell tárgyalnia: PRO C 76/99 m9.; „ad tractandum [...] cum honorabili societate hanse Teutonice sacri imperii [...] de et super quibuscunque amicitias continuandis, pacionibus sive convencionibus de novo inter nos [...] et dictam societatem” — DRTA, VII. 226.; *Rymer, T.*: Foedera i. m. (londoni kiadás) IX. 413–414. Nassaui János érsek sokáig igen rossz viszonyban állt Zsigmonddal (Windecke emlékirata 52.).

⁸² London, 1416. máj. 14.: ZsO VI. 1888. sz.

⁸³ Morgan és Klux megbízatása: 1416. dec. 15.: PRO E 404/32/267, egészen 1417. szept. 13-ig (Morgan), valamint 1417. febr. 17-ig (Klux): PRO Exchequer of Receipt: Writs and Warrants for Issues/Wardrobe Debentures E 364/51 Cv. Klux küldetését újból meghosszabbította a király 1417. ápr. 27-ig, ő a Birodalomban maradt, l. PRO E 404/33/46.

⁸⁴ *Rymer, T.*: Foedera i. m. (londoni kiadás) IX. 411.

⁸⁵ A *natio* kérdéséről l. *Heinrich Finke*: Die Nation in den spätmittelalterlichen allgemeinen Konzilien. In: Das Konstanzer Konzil. Hrsg. Remigius Bäumer. Darmstadt 1977. 356–361.

⁸⁶ *Richental, U.*: Chronik i. m. 85., 191.

fontos pillérévé.⁸⁷ Mi több, az önálló *natio* léte vezetett ahhoz, hogy az angol — sőt, egy a Brit-szigetekre és Írországra is kiterjedő — *imperium* elvét először éppen itt, a zsinaton fogalmazzák meg.⁸⁸ A *natio* Anglia nemzeti státuszának szimbólumává lett. Óriásit lépett előre az európai hatalmi palettán: V. Henrik kezébe került a mérleg nyelve: az ő szavazata nélkül nem születhetett döntés a kardinális kérdésekben.

A zsinaton Zsigmond fő hívei, Robert Hallum, Salisbury püspöke és Thomas Polton *curiai* követ fogalmazták meg azt a jogi argumentációt, amely alátámasztotta, hogy önálló *natioként*, autonóm szavazati joggal rendelkezzenek.⁸⁹ A mérföldkő jelentőségűnek tartott 1417 márciusi Polton-beszéd Zsigmond támogatásával indította útjára a *natio* vitáját.⁹⁰

Az önálló *natio* létének elfogadtatása s a jogi koncepció megvédelmezése nem volt egyszerű feladat: még a német nemzet képviselői sem értettek mindenben egyet a királlyal, s idegenkedtek minden a *status quot* érintő változástól. A birodalmi fejedelmek attól tartottak, hogy az, ha Anglia önálló *natio*ban kap képviselést, nemcsak túlzott mértékben megnöveli a Plantagenetek kontinentális befolyását, hanem Zsigmond pozícióját is erősíteni fogja a nyilván még éveken át igen hálás lekötelezettje, s egy katonailag is erős, a kontinensen területeket szerző támogatóval a hátában egyre kevésbé lesz szüksége a Császárság rendjeinek a támogatására. A Birodalom fejedelmei között is voltak, akik nem látták szívesen az angol dominancia ilyen mértékű megnövekedését. Zsigmondnak előbb még a saját táborán is kereszttül kellett „verníe” az önálló angol *natio* egyöntetű támogatását. Végül is többet nyomott a latban az, hogy az angolokkal végre sakkban tarthatják a korábban az egyházat szinte a saját hitbizományuknak tekintő latin — itáliai és francia — prelátusokat. Anglia befolyásával együtt a németek szerepe is döntően megnövekedhet.

A zsinati közvélemény is úgy értékelte, hogy Angliának önálló jogokat juttatni egy kissé nehezen magyarázható, tekintve, hogy területi és népességbeli arányai nem érték el a többi nemzetét. Ki kellett bővíteni az angol nemzetet: Skóciát, Wales-t és Írországot utalták a *natio anglicana* alá.⁹¹ Anglia egyszerűen megkapta a Brit-szigetek egyházai feletti — ugyan nem tényleges, de lényeges politikai üzenetet tartalmazó — főséget.⁹² Megpróbálták egyenrangúsítani az angol nemzetet

⁸⁷ The Council of Constance i. m. 21.; Louise R. Loomis: Nationality at the Council of Constance. American Historical Review 44. (1939) 508–527.; Heinrich Finke: Die Nation in den spätmittelalterlichen allgemeinen Konzilien. Historisches Jahrbuch 57. (1937) 323–338.; George C. Powers: Nationalism at the Council of Constance. Washington 1927.

⁸⁸ Ernest F. Jacob: Englishmen and the General Councils of the fifteenth century. History 24. (1939–1940) 216.

⁸⁹ Jacob, E. F.: Englishmen and the General Councils i. m. 62. (20. sz. jegyz.); Richental, U.: Chronik i. m. 107.

⁹⁰ Allmand, C. T.: Henry V i. m. 254. (43. sz. jegyz.). — A franciák kezdeményezték, hogy tartanak sessió-t az ügyben, hogy Anglia jogosult-e önálló *natio*-ra. Jean Campan, VI. Károly procuratora tiltakozási kampányt szervezett az angol *natio* ellen, l. Fillastre, G.: Gesta i. m. 315.

⁹¹ Ez fölöttébb furcsa volt, hiszen a skót és az ír egyháziak korábban mindig a német nemzethez tartoztak, s nem képviseltek az angolokkal egyező álláspontot. Wales-t vagy az ír érsekségeket egyházkormányzatilag semmi nem kötötte Angliához.

⁹² Gondoljunk bele, mekkora előrelépést jelentett ez Angliának, amikor Velencének és Nápoly-nak meg kellett osztozniuk egyetlen szavazaton; vagy ugyancsak egy szavazata volt az Izlandtól a zággrábi püspökségig nyúló német *natio*-nak.

a többivel: rendelkezése alá utalták „a tengeren túli Arábia, Perzsia királyságát, János pap földjét, a Nagy és Kisebb Indiát, Etiópia, Egyiptom királyságát, a mórok földjét”.⁹³ Így lehetett indokolni, hogy az öt részre osztott keresztény világnak az *Anglici* is ugyanúgy egyötödét reprezentálja, mint a másik négy nemzet. Van egy olyan oldala a megfogalmazásnak, amely messze előre mutat: „az ötödik az angolok nemzete, amelyet Angliát és a hozzá tartózó területeket foglalja magában.” Ebben a frazeológiában Anglia először áll a teljes Brit-szigetek képviselőjeként, egyfajta ’angol királyság vezette brit *imperium*’ képe bontakozik ki.

A *natio*-polémiában, V. Henrik — hiába volt az agincourt-i győző — fegyverekkel nem tudta megvédeni „nemzete” érdekeit. Megérezte, hogy ez esetben kifinomultabb módszerekre van szüksége: ebben sietett a segítségére Zsigmond. A franciák szerint Anglia nem egy „főbb nemzet”, *natio principalis*, hanem egy *natio particularis*, „kisebb királyság”, így a német nemzetben kellene helyet foglalnia.⁹⁴ Zsigmond s szócsöve, Polton szerint a kánoni törvények sohasem a német nemzet részeként határozták meg az angolt.⁹⁵ Angliának mindig megvolt a „saját” nemzete, saját jogán, amely magában foglalta „nemcsak Wales-t, Skóciát és Man-szigetét, hanem Írország négy királyságát is. Nyolc érseki szék található a nemzetben, amiből hét fölött az angol király bírja a temporáliákat”.⁹⁶ Az angol és német nemzetek döntő érve arra nézvést, hogy Anglia *natio principalis*, az volt, hogy míg Franciaországban mindössze csak egy nyelven beszélnek, addig az angol nemzetben öt különböző nyelvet használnak: angol (amit a skótok is beszélnek), ír, walesi, gaszkon és cornwalli.⁹⁷

Az önálló zsinati nemzet legitimitásának kérdése akkor vált igazán kulcsfontosságúvá — ami Zsigmondot igazolta —, amikor a latinok 1417 márciusában azzal álltak elő, ha az angolokat megilleti, Kasztília is bejelenti az igényét az önálló *natio*ra.⁹⁸ Zsigmond nagy műve az volt, hogy az ezt követő kánonjogi és teológiai vitában meg tudta védelmezni az angol *natio* legitimitását, amire az angliai követek egyedül nem lettek volna képesek. Kasztília esetleges belépésével Zsigmondnak még inkább szüksége volt még egy nemzetre, hogy annak — illetve a szövetséges Aragóniának — önálló szavazatával többségbe kerülhessen

⁹³ *Richental, U.*: Chronik i. m. 108.

⁹⁴ Méltánytalan, mondta, hogy a 101 egyházmegyével és 11 érsekséggel bíró Francia Királyságnak a kereszténység sorsát érintő súlyos kérdésekben ugyanúgy egy szavazata van, mint Angliának, amely csupán két érsekséggel és 25 püspökséggel rendelkezik, s egyáltalán nem bír fennhatósággal Wales és Skócia egyházai felett, l. *Fillastre, G.*: Gesta i. m. 316. 316.; ill. 456. oldalon 190.; 191. lábja.

⁹⁵ *Jean-Pierre Genet*: English nationalism: Thomas Polton at the Council of Konstanz. *Nottingham medieval studies* 38. (1984) 65–66.

⁹⁶ A négy ír királyság: Meath (és Leinster), Galway, Munster, Connaught. „Mindegyik királyság önmaga is nagyobb kiterjedésű és tekintélyesebb, mint Franciaország. Így az angol nemzethez 110 egyházmegye tartozik, igaz, abból 60 Írországban található; s 52000 plébániájával, számtalan katedrálisával, apátságával, kórházával messze túlszárnyalja Franciaországot, mely köztudott, hogy nem olyan kiterjedt, s Anglia 32 tágas megyéjéből akár négy vagy öt is van akkora, mint a franciák egész földje”, l. *Fillastre, G.*: Gesta i. m. 340., 343.

⁹⁷ *Fillastre, G.*: Gesta i. m. 344.

⁹⁸ Kasztíliának a spanyol *natio*-ba kellett volna tartoznia, l. *Richental, U.*: Chronik i. m. 107.

az itáliai és a francia nemzetekkel szemben.⁹⁹ Nem véletlen, hogy Fillastre bíboros is úgy látta, „Zsigmond úgy kezelte az angol és a német nemzetet, mintha az övéi lennének, s azok azt csinálták, ami csak ő akart”.¹⁰⁰ „Nagy figyelmet szentelt az angol nemzet tagjainak, a többiek véleményével azonban nem törődött”. Angol szövetségesei pedig úgy táncoltak, ahogy a király füttyült! „Senki sem mert nemet mondani neki”.¹⁰¹ Nem véletlen az sem, hogy az egyedüli *natio*, mely egyhangúlag szavazott Odo Colonna megválasztása mellett, az angol volt. A krónikások is hangsúlyozzák, milyen szigorú fegyelmezettséggel szavaztak mindig Zsigmond javaslatai mellett.¹⁰² Ha mégis meginogtak, az angol király vaskézrel bírta rá őket, hogy a felsőbbrendű érdekek mentén döntsenek: a bizonytalankodó zsinati követeket egyszer egy külön megbízott, nagybátyja, Beaufort bíbornok „intervenciójával” bírta jobb belátásra, s gyorsította fel a zsinati döntési mechanizmust. Megválasztása után maga V. Márton is kiemelte az angolok — különösen Spofford, Polton és Flemming — szerepét az unió létrejöttében, s nem véletlen, hogy a delegáció tagjainak többsége gazdag javadalmakban és fontos kúriai tisztségekben részesült (a fent említett újdonsült kúriai prokurátorokon kívül például a pápa egyik legbensőbb tanácsadója is, Walter Medford wellsli esperes). Az új pápa is fontosnak találta, hogy a megválasztását előmozdító szövetségesekkel vegye körül magát a Szentszék Rómába való visszaköltözése után.¹⁰³

Zsigmond és a Százéves Háború (1417)

Konstanzban Zsigmond a politikai propaganda teljes tárházát kihasználta, hogy megfeleljen az V. Henrikkel kötött „örök barátság” kívánalmainak. Az angolok iránti elkötelezettség művi, de mesteri propagálása kétségkívül romba döntötte Zsigmond korábban elfoglalt semleges pozícióját, mégis, úgy tűnt számára, ez az egyedüli lehetőség, amellyel úrrá lehet az egyház válságán. Tisztában volt vele azonban, hogy amíg a francia bíborosok látnak arra esélyt, hogy Zsigmond képes megakadályozni vagy legalábbis időlegesen megállítani az újabb angol hadjáratot, addig nem fognak szembemenni az angol–német nemzetek javaslataival.

Zsigmond már azzal vérig sértette a francia kardinálisokat, hogy visszatérte után rögtön a második nap audiencián fogadta az angol delegáció tagjait, ahol „dicsérő szavakkal illette az angolok keresztényi buzgóságát”, és példaként állította Angliát, az angolok tiszta és őszinte vallásos elhivatottságát a

⁹⁹ Nehézséget okozott, hogy I. Ferdinánd aragón király 1416 áprilisában, miután biztosította Zsigmondot együttműködési szándékáról, meghalt. Fia, V. Nagylelkű Alfonz (1416–1458) pedig, noha perignani látogatásán maga is hitet tett Zsigmondnak, hogy eltökélt a schisma megszüntetéséért („a vé-rünk árán is mellettetek állunk”), koronázása után már korántsem volt a helyzet ennyire világos, l. Windecke emlékirata 69., részletesen l. *Aldásy Antal*: Zsigmond király és Spanyolország. Bp. 1927.

¹⁰⁰ *Fillastre, G.*: Gesta i. m. 367., 382.

¹⁰¹ The Council of Constance i. m. 367., 382.

¹⁰² *Thomas Walsingham*: Chronica Monasterii Sancti Albani. The Saint Albans Chronicle, 1406–1420. Ed. From Bodley Ms. 462 [Oxford] Vivian H. Galbraith. Oxford 1937. 108–109.

¹⁰³ *Allmand, C. T.*: Henry V i. m. 254. (43. sz. jegyz.).

többi keresztény nép elé.¹⁰⁴ Este lakomán látta vendégül az angol követeket, személyesen is kitüntető meghívást intézve Richard Cliffordnak, London püspökének, aki feltehetően már akkor is az egyik kiszemeltje volt a pápai tiarára. (Még Clifford előtt több angol prelátus neve felmerült Zsigmondnál.¹⁰⁵) Néhány hónappal később hivatalosan is jelölte London püspökét.¹⁰⁶

Az angolok sem maradtak el a Zsigmond iránti tiszteletben. Legendás hírvő volt az a lakoma, amit az angol zsinati követek másnap, 1417. január 29-én Zsigmond visszatérésének alkalmából rendeztek a konstanzi Aranykard Fogadóban: „150 nagyúr vett részt a lakomán. Három fogást szolgáltak fel, minden fogás nyolc részből állott, mindegyik arany- és ezüsttálon”.¹⁰⁷ Az angolok és Zsigmond német és magyar kísérete nem győztek egymást méltatni, szinte versengtek, hogyan kápráztassák el a másik felet hódolatukkal és adjanak tanúbizonyságot testvéri szeretetüknek”.¹⁰⁸ Mindez nyilvánosan zajlott, az is volt e külsőségek értelme természetesen, hogy a zsinati atyák valóban elhiggyék, hogy Zsigmond kész arra, hogy teljesítse a canterburyi szövetségben vállaltakat. A propaganda-parádé részeként Zsigmond nagyszámú értékes ajándékkal tisztelte meg az angol királyt, egyszer például egy hatalmas fekete bikát küldve.¹⁰⁹

Zsigmond rövidesen meg is hozta azt a várható döntést, hogy formálisan is hadat üzenjen Magyarországnak és a Birodalom nevében VI. Károlynak: nyilvánosan „hadra szóló kihívást” küldött a francia királynak.¹¹⁰ Ugyancsak rendkívül nagy hatása volt annak, hogy Armagnac grófját kegyvesztettnek nyilvánította, kimondta rá a *diffidancia*-t (*diffidentia* v. *diffidatio*, ’bizalomvesztés’, azaz a békeállapot formális felmondása).¹¹¹ Hasonlóképpen működött az is, amikor az orléans-i hercegnek sérelmezte, hogy Asti birodalmi hűbérében lábbal tiporja a főhűbérúri jogokat, jöllehet a herceg Angliában volt fogoly.¹¹² A hadüzenet elküldését azonban a zsinati krónikások szerint egészen addig halogatta, amíg meg nem osztotta a francia bíborosokat, s közülük jó néhányan nem könyörögtek hozzá, hogy ne küldje el azt.¹¹³ Azután természetesen megüzente a hadat, de a hadüzenet lebegtetésével nyomást tudott gyakorolni a francia nemzetre. A hadüzenetben *casus belliként* azt jelölte meg, hogy a „Szent Birodalom jogait sértették meg” a franciák — nemcsak VI. Károly, hanem elődei is — „jogtalan foglalásaikkal” és „birodalmi javak bitorlásával”, amelyeket „Henrik, Anglia és

¹⁰⁴ *Fillastre, G.*: Gesta i. m. 311–312. — 1416. jan. 26-án tért vissza Konstanzba, l. Itinerar König und Kaiser Sigismunds von Luxemburg, 1368–1437. Hrsg. von Jörg K. Hoensch. Warendorf 1995. 97. Igaz, első oklevelét febr. 2-án kelezte Konstanzból, l. Itineraria regum 101.

¹⁰⁵ Konstanz, 1417. jún. 18.: ZsO VI. 589. sz.; Acta conc. Const. IV. 78.

¹⁰⁶ *Kintzinger, M.*: Westbindungen i. m. 119.

¹⁰⁷ *Richental, U.*: Chronik i. m. 148.

¹⁰⁸ *Allmand, C. T.*: Henry V i. m. 245.

¹⁰⁹ 1417. febr.: *Richental, U.*: Chronik i. m. 149. — Zsigmond márciusban újfent értékes ajándékkal kedveskedett V. Henriknek, egy ezüst gyertyatartóval, l. *Allmand, Henry V* i. m. 245.

¹¹⁰ DRTA VII. 340.; 1417. márc. 22.: ZsO VI. 252. sz.

¹¹¹ *Caro, J.*: Aus der Kanzlei Sigismunds i. m. 133. — Hasonló formulát használt Zsigmond, amikor kifejezést adott a francia királlyal szembeni bizalmatlanságának, l. *Kintzinger, M.*, Westbindungen i. m. 120. — A *diffidantia* fogalmára l. *Hostiensis*: De treuga et pace. In: Summa aurea. Venezia 1574. Lib. I. tit. 34.

¹¹² *Kintzinger, M.*: Westbindungen i. m. 127–28.

¹¹³ *Allmand, C. T.*: Henry V i. m. 246.

Franciaország királya” segítségével „vissza fog szerezni és helyre fog állítani”, ha kell, „fegyverrel is” (*recuperationem virium unita virtute prout decet accincti armata manu*).¹¹⁴

Az is inkább propaganda-ízű gesztus volt, hogy a francia királynak küldött hadüzenet szövegét Zsigmond nyomban elküldte egy herolddal Angliába, s megerősítette, hogy bármikor V. Henrik segítségére lesz, amikor csak kívánja.¹¹⁵ Ez nem jelentette azt azonban, hogy komolyan gondolta volna, nyomban a normandiai hadszíntérre indul seregeivel.¹¹⁶ A politikai játszma része volt, hogy Zsigmond a hadüzenet elküldése és az angol királyhoz küldött herold útnak indulása után elhagyta Konstanzot, s látszólag senki nem tudta hová ment, amivel lázas rémületbe kergette a francia bíborosokat, akik már-már azt hitték, valóban azért távozott, hogy a hadbalépést készítse elő. Néhány nap múltán persze visszatért, de a francia küldöttség már jóval békülékenyebb volt.¹¹⁷ Retorikájában gyakran érzékeltette, hogy az Angliával létrejött szövetség korántsem újkeletű, sőt, „örök időig fog tartani”, „mind fia, mind annak utódai meg fogják újból és újból erősíteni”.¹¹⁸ Minden diplomáciai tehetségét latba vetve azon igyekezett, hogy kifejezésre juttassa: egy igen erős politikai platform áll mögötte, s az angol szövetség hívei mind Magyarországon mind a Birodalomban támogatják abban is, hogy alkalomadtán akár fegyverrel is arra kényszeríthessék ellenfeleiket, az unió ellenségeit, hogy ne akadályozzák a zsinat munkáját. E frazeológia a franciákat egyöntetűen a reform ellenségeinek és az unió schizmatikus kerékkötőinek — *turbatores negotii ecclesiae* — a szerepébe helyezte, s úgy próbálta meg alakítani a közvéleményt, hogy az angol–francia konfliktusban Angliát mint a zsinat sikeréért s nem pedig önös hatalmi érdekekért harcoló félként aposztrofálta.¹¹⁹ Zsigmond megnyilatkozásai szerint azért van szükség az V. Henrikkel kötött szövetségre, mert ezzel lehet rászorítani az egyház megújulásának ellenfeleit a schisma megszüntetésére. Mintha az angol seregek nem területfoglaló háborúban harcolnának, hanem mintegy a zsinati eszme szent céljáért tennének majdhogynem keresztes vállalatot. Zsigmond, ha teljes

¹¹⁴ Karolo Francorum regi [...] Sigismundus [...] injuriarum et offensarum antiquarum in occupationibus usurpacionibus bonorum et jurium nostrorum et sacri imperii per predecessores vestros et consequenter per vos multipliciter attemptatarum et indebite continuatarum [...] de terris et bonis imperii de novo vobis adicere pro supplemento terrarum [...], que Henrico Anglie et Francie regi [...] restitui seu assignari per vos et vestros contigisset, [...] vos minime habuisse voluntatem ad pacem sectandam, [...] in finem turbacionis negociorum ecclesie, [...] exercitati supervacue eluderentur, [...] intollerabilibus hujusmodi injuriis et offensis nobis, [...] cum Henrico [...] pro nostrorum et sacri imperii et suorum jurium simili recuperatione que per vos indebite detinentur, adversum vos et regnum Francorum sumus confederati et fraterne alligati, [...] recuperationem virium unita virtute prout decet accincti armata manu [...] — *Caro, J.*: Aus der Kanzlei Sigismunds i. m. 133.

¹¹⁵ *Allmand, C. T.*: Henry V i. m. 246.

¹¹⁶ *Lenz, M.*: König Sigismund i. m. 145.

¹¹⁷ 1417. júl. 25.: *Fillastre, G.*: Gesta i. m. 388.

¹¹⁸ He related to 'em in what manner the friendship and Alliance first began between himself and King Henry IV. Adding that it shou'd ... be continu'd and establish'd for ever to his Son, and his Successors — *Thomas Goodwin*: The History of the reign of Henry the Fifth, King of England. London 1704. 145.

¹¹⁹ DRTA VII. 340.

szívvel nem is gondolt arra, hogy valóban katonai segítséget nyújt Angliának Normandiában, propagandájával tökéletes munkát végzett.

Reform és unió

Amikor sikerült végleg elfogadtatni a zsinattal az angol nemzet létét, nyomban egy újabb feladat hárult Zsigmondra és szövetségeseire. A pápaválasztás mechanizmusában szerették volna szerephez juttatni a *natiok* képviselőit is, hogy ellensúlyozzák a főként latin származású kardinálisok befolyását. Azt akarták elérni, hogy a nemzetek elektorokat delegálhassak a konklávéba. Ezzel Anglia a kánonjogi síkon túl a gyakorlatban is elsőrendű hatalommá emelkedett volna. Mindezzel természetesen Zsigmond is egyetértett, de a pápaválasztás rendjének szabályozása előtt keresztül kívánta vinni a *reformatiot*, hogy már egy *in membris* megreformált *ecclesiával* lehessen elfogadtatni a döntő jelentőségű „forradalmi” átalakítást. Henrik viszont kevésbé volt türelmes, ő mindenáron pápát akart, aki majd szentesíti őt mint *rex Francorum*-ot, s ezért követeknek utasítását úgy módosította, hogy elsődlegesen a pápaválasztásért harcoljanak. A reform ügye egyelőre lekerült a napirendről az angol udvarban.¹²⁰ Canterburyben elsősorban Zsigmondnak tetsző megállapodás született: amíg nem sikerül meghozni a szükséges reformokat, addig Zsigmond megpróbálja késleltetni az új pápa megválasztását, s ebben támogatja Anglia is. Ezt az egyezséget azonban Henrik 1417. július 18-i utasításával egy huszárvágással felrúgta.¹²¹ Az angol király követi nehéz döntés előtt álltak: a reform iránti elkötelezettségüket fel kellett adniuk királyuk nagypolitikai játszmájának érdekei oltárán. Zsigmond legfőbb híve, Salisbury püspöke kivételével, aki még azt is keresztülvitte, hogy a zsinat obstrukciójával vádolt követeket perbe lehessen fogni és eltávolítani az ülésről. A vádak alól pedig Zsigmond adhatott ki menlevelet.¹²² A képviselők a mundér becsületét védve szembefordultak a reformpárttal. Robert Hallumot a leváltástól csak időközben bekövetkezett halála (1417. szept. 4.) mentette meg. A *reformatio* másik nagy „bajnokának”, John Cattericknek pedig nem volt annyi ereje és akkora tekintélye, hogy szembenjen akár uralkodójával is. Coventry-Lichfield püspöke a delegáció összes többi tagjához hasonlóan fejet hajtott a király döntése előtt.¹²³

A konfliktus mindazonáltal nem vezetett végzetes kenyértörésre a szövetséges felek között: Zsigmond belátta, hogy még pálfordulásával is Henrik maradt a mérleg nyelve, különösen, hogy a concilium feje felett Damoklész kardjaként lebegett az önálló kasztíliai nemzet felléptetésének a lehetősége. Zsigmondnak kellett visszakoznia, ha új pápát akart, vagy legalábbis olyan személyt, akinek a megválasztása nem állt szemben az ő elképzeléseivel, mivel továbbra is rá volt utalva az angolokra. Még akkor is, ha úgy is vélhette, hogy V. Henrik „elárulta” a canterburyi megállapodásukat, s csak addig kellett neki

¹²⁰ Konstanz, 1417. júl. 20.: ZsO VI. 707. sz.

¹²¹ Rymer, T.: *Foedera* i. m. (londoni kiadás) IX. 466.

¹²² Acta conc. Const. II. 118–129.

¹²³ Charles L. Kingsford: *King Henry V: a typical medieval hero*. London 1903. 272.

Zsigmond, míg keresztülviszi a zsinaton az önálló angol *natio* felállítását.¹²⁴ Zsigmond tisztában volt a realitásokkal, azzal is, Henrik nem a reformért és az *ecclesia* ügyéért, hanem a harcmezőn aratott sikerekért él. Már Canterburyben tudta, miben és mennyiben számíthat a pragmatikus angol királyra, s nem lehetett teljes szívvel abban, hogy Angliával végigviheti a reformot az unió előtt. Mindamellettt tartania kellett attól is, hogy Anglia esetleges „kiugrásával” ő maga is elszigetelődik és az unió ügye is hátrányt szenved. Ugyanakkor az is igaz, egy, a franciaországi tervei kudarcával veszélyeztető esetleges politikai elszigetelődés lehetőségét az angol királynak is fontolóra kellett vennie. Henriknek a továbbiakban már óvatosan kellett bánnia partnerével, ha nem akarta, hogy elveszítse legfőbb támaszát az európai politikai színtéren. Zsigmond viszont azzal is tisztában volt, hogy Henrik „köpönyegforgatásával” az ő szerepe is megváltozott, s nem kell teljes mellszélességgel kiállni a katonai segítségnyújtás mellett, ami, valljuk be, Zsigmondnak is sokkal inkább megfelelt. V. Henrik azonban korántsem fordult szembe Zsigmonddal és a német nemzettel mindenben: ő csak a reform elsődlegességével nem értett egyet, de minden egyébben, beleértve az új pápa személyét is, továbbra is együttműködött Zsigmonddal s rá hagyatkozott.¹²⁵ Ezért is nem vette túlságosan zokon a pálfordulást a király. A canterburyi szövetség megkötéséhez hasonlóan a reform és az unió terén való együttműködési megállapodás is alkuszzerű volt, ily módon is változtatták meg: mind a két fél továbbra is megtalálta a számítását, még ha azok szemben is álltak az eredeti célok egy részével. Egyik fél sem róttta fel egyelőre a másiknak, hogy nem teljesíti vállalásait. Zsigmond nem rendült meg túlzott mértékben Anglia *volte-face*-étől, Henrik pedig még évek múltán is megelégedett azzal, hogy igen finoman tegye szóvá a német királynál, hogy elmarad az ígért katonai támogatása Franciaországban. Sokkal inkább elégedett volt azzal, ahogyan Zsigmond, a háborúba való belépésének lehetőségét lebegtetve rémisztgette a francia követeket.¹²⁶ Sőt, a felek 1417 őszén újból megerősítették a szövetséget. Zsigmond követet küldött Angliába, és sikerült is elosztatni a nézeteltéréseket, valamint megegyezni a továbbiakban az egyház ügyeiben követendő politika részleteiben. Azaz, egyeztették, milyen álláspontot foglalnak el a pápaválasztás menete során. Miután visszaérkezett a zsinatra az angol király követe, John Tiptoft a pozitív válasszal, Zsigmond végre teljes szívvel indíthatta el a választás procedúráját.¹²⁷

Végül is úgy is értékelhetjük, hogy az angol politika prioritásainak a megváltozása volt az, ami kilendítette a zsinatot a holtpontról és felgyorsította a pápaválasztás menetét. Az angol nemzet közvetítésével a bíborosok is elfogad-

¹²⁴ Crowder, C. M. D.: Henry V, Sigismund and the Council of Konstanz i. m. 106.

¹²⁵ Allmand, C. T.: Henry V i. m. 246.; Rymer, T.: Foedera i. m. (londoni kiadás) IX. 291.

¹²⁶ Kintzinger, M.: Westbindungen i. m. 119. — Például éppen akkorra időzítve, amikor a kasztíliai követek megérkezésével kritikussá vált a helyzet, l. Hoensch, J. K.: Kaiser Sigismund i. m. 240.

¹²⁷ Konstanz, 1417. szept. 18.: Rymer, T.: Foedera i. m. (hágai kiadás) IV/3. 16.; ZsO VI. 930. sz. — Egy héttel a követ Angliába indulása után már optimistán nyilatkozott a Német Lovagrend nagymesterének, mondván, hogy csakhamar meglesz az új pápa, s „eléje szándékozik vinni a rend és Lengyelország viszályát, készen arra, hogy aláveti magát ítéletének” — Konstanz, 1417. szept. 26. u.: ZsO VI. 960. sz.

ták, hogy az amitől a leginkább ódzkodnak, az egyház *reformatio*ja, elhalasztható — vagy akár el is odázható —, ha belemennek egy gyors pápaválasztásba. Ezt a megoldást — a zsinat három éve alatt az egyetlen valamirevaló kompromisszumos javaslatot — Zsigmond is kénytelen volt elfogadni. Az angolok közvetítésével persze a reform hívei megelégedtek azzal, hogy a reform kérdésének tárgyalására új conciliumra gyűlnek össze. 1417 október végére megszületett a pápaválasztás rendjét szabályozó megállapodás: minden *natio* hat tagot delegál a konklávéba.¹²⁸ Az angol diplomáciának most is nagy szüksége volt Zsigmondra, hogy szavatolja a kompromisszumos megállapodást s meg is óvja annak jogszerű és megalapozott voltát. A német nemzet által delegált elektorok közül (Dominis) Simon, utóbb Trau püspöke (1419–1423) játszotta a vezető szerepet, ő volt Zsigmond szócsöve.¹²⁹ Erre utal az is, hogy ő tarthatta a konklávé nagyhatalmú nyitóbeszédét és ünnepi miséjét. Sokban együttműködött az angol *natio* elektoraival, s az ő útján adta a végső áldását Colonnára Zsigmond.¹³⁰ Az után is kúriában maradt, amikor a király 1418 májusában elhagyta Konstanzot, hogy képviselje a király érdekeit.¹³¹ Simon V. Mártonnal tart Genfben 1418 augusztusában.¹³²

Mindent egybevetve Zsigmond elégedett lehetett Angliával, az angolok zárt frontja, a delegáció fegyelmezettsége nélkül nehezen tudta volna kivitelezni az új pápa megválasztását. Mindkét uralkodó elégedetten nyugtázhatta, hogy olyan személyt sikerült Szent Péter trónusára ültetni, akire a franciák nincsenek befolyással. Márton megválasztása csak tovább erősítette Henrik és Zsigmond partnerségét. Azzal a reménnyel tölthette el őket, hogy a Márton által vezetett egyházban — ha a kulcspozíciókba angol és német tisztségviselők ülhetnek — közösen, a saját szájuk íze szerint alakíthatják az *ecclesia* ügyeit, vagy legalábbis az eddigieknél jelentősebb, a Valois-kénál jóval nagyobb politikai befolyást nyernek a kúriában. Mindez döntő fontosságú volt Henrik és Anglia számára, hiszen mindketten az európai francia hegemonia megtörését remélték együttműködésüktől. Egy „megbízható” egyházfővel az oldalán Zsigmond egy olyan „új rend”-ről, új hatalmi konstellációról is ábrándozhatott, amelyben már nincsenek jelen a Capeteket, s ahol sikerülhet visszaállítani a Birodalom tekintélyét, illetve bizonyos területeken megerősíteni a császári szupremáciát. V. Henrik is elégedetten nyugtázta, hogy az új pápa hajlik arra, hogy megvizsgálja s alkalomadtán rendezze is a francia trónöröklés kérdését.

¹²⁸ Konstanz, 1417. okt. 31.: ZsO VI. 1059. sz.

¹²⁹ A király öt küldte Párizsból, illetve Canterburyből a konstanzi zsinati német nemzethez, hogy tájékoztassa tárgyalásairól, l. *Fraknoi Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székkal I–III.* Bp. 1901. I. 335.; *Stephanus Katona: Historia critica regum Hungariae.* Budae 1790. XII. 246.

¹³⁰ Konstanz, 1417. nov. 5.: ZsO VI. 1073. sz. — Zsigmond 1418. máj. 18-án utazott el Dattenriedbe, l. *Itineraria regum* 101. Simon még augusztusban is V. Mártonnal volt Genfben. Zsigmond utasítja, hogy járjon el a nevében (Strassburg, 1418. jún. 26.: ZsO VI. 2095. sz.; RI I. 3288. sz.). Szolgálatiért consiliarius-szá nevezi ki Zsigmond. Először Konstanzban: 1417. márc. 22.: ZsO V. 254. sz.; királyi tanácsos: Genf, 1418. aug. 30.: ZsO VI. 2281. sz.

¹³¹ Konstanz, 1417. nov. 17.: ZsO VI. 1123. sz.; *Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II.* Bp. 1996. (a továbbiakban: *Engel P.: Archontológia*) I. 86.

¹³² Strassburg, 1418. jún. 26.: ZsO V. 2095. sz.; RI I. 3288. sz.

A canterburyi megállapodásnak megfelelően, részben az angol érdekeknek megfelelően, 1417 áprilisában Zsigmond hivatalosan is szövetségre lépett a burgundi herceggel, „mindenki ellen, kivéve egy részről a francia királyt, a trónörökösöt és felsorolt családtagjaikat, más részről a cseh, lengyel és angol királyokat”. Természetesen nem VI. Károly és családja ellen irányult a szövetség, hanem az armagnac-orléans-i kormányzattal állott szemben.¹³³ A calais-i találkozót követően, a zsinaton is, egyre gördülékenyebbé vált Zsigmond és Félélemléknélküli János együttműködése. Konstanzban rendezték végre-valahára János herceg váltságdíjának a kérdését is. Velence nem volt hajlandó kifizetni a Nikápolynál fogságba esett Nevers grófja török váltságdíját, pedig Zsigmond a Magyarországnak a torinói béke óta járó évi 7000 dukát adó teljes összegét erre a célra kötötte le. Zsigmond évekig nem tudta elintézni, hogy a váltságdíj egészét átadják. Amikor azonban a konstanzi zsinat előtt Zsigmondnak igazán szüksége lesz a burgundiakra, arra is hajlandó, hogy feljogosítsa a herceget a burgundi birodalmi hűbéreken élő velencei kereskedők megbírságolására (1412).¹³⁴ 1417-ben Zsigmond már nemcsak felszólítja Velencét, hogy a burgundi hercegnek járó összeget fizesse meg, hanem német királyi címével megtámogatva feljogosítja Jánost, hogy „Velencét letartóztatásokkal és lefoglalásokkal is” kényszerítheti „a Magyarországnak járó s időlegesen őt illető census megfizetésére”.¹³⁵ Nem jelentett ez keveset János számára: birodalmi engedéllyel foglalható le a tartományokban — Flandriában — lévő velencei vagyonokból. Amikor Zsigmond érdeke úgy kívánta meg, hogy csak az általa jóváhagyott információk jussanak el a francia királyi udvarba, a herceg segítkezett abban, hogy a valódi zsinati hírek ne befolyásolják az Armagnacok elleni háború menetét. Volt, amikor visszafordította egy francia követ levelét, amely Zsigmond titkos franciaellenes lépéseit taglalta (1417 márciusa).

Zsigmond és a Százéves Háború (1418–1419)

V. Márton felszentelése után azonban új helyzet állott elő: újfent napi-rendre került a katonai szerepvállalás. Amíg nem volt pápa, Zsigmond joggal hivatkozhatott arra, hogy az *ecclesia* ügyei feltartják. Mihelyt elhangzott azonban a „*habemus papam*”, az angol király nyomban újra szóba hozta a kérdést.¹³⁶

V. Henrik magatartását Zsigmond katonai szerepvállalása kapcsán különbözően ítéli meg az angol történetírás. Egyes nézetek szerint a zsinaton Zsigmond gyakran „túljátszotta a szerepét”, és a franciáellenes megnyilvánulásait Henrik túlságosan is komolyan vette, ezért egy idő után maga is elhitte, hogy háborús lelkesedését hasonlóképp osztja Zsigmond.¹³⁷ Olyan nézet is van, miszerint Henrik valóban teljes szívvel hitt Zsigmond ígéreteiben és számított is

¹³³ Acta conc. Const. IV. 480.

¹³⁴ 1412. júl. 11.: ZsO III. 2422. sz.

¹³⁵ Konstanz, 1417. ápr. 29.: ZsO VI. 375. sz.

¹³⁶ 1417. dec. 22.: ZsO VI. 1277. sz.; Rymer, T.: Foedera i. m. (hágai kiadás) IV/3. 32.

¹³⁷ Allmand, C. T.: Henry V i. m. 255.

katonai segítségére.¹³⁸ Néhány német történész szintén úgy vélekedik, hogy Zsigmond még 1417 nyarán is valóban úgy tervezte, hogy néhány hónappal később haddal megy Franciaország ellen.¹³⁹ Magam úgy vélem, V. Henrik nem volt ennyire naiv. Ahogyan Reitemeier is vélekedik, Anglia királya igenis elérte a céljait és sokat profitált a Zsigmonddal kötött szövetségből.¹⁴⁰ Logikusan gondolkodva, reálpolitikusként az angol király nem hihetett abban, hogy a Havasalföldtől Boszniaig lekötött, a husziták egyre növekvő problémájával is küzdő király csapatokat fog indítani királyságaitól több ezer mérföldre a normandiai hadszíntérre. Ennél Henrik okosabb volt, megelégedett a politikai támogatással, de pragmatikus, a propaganda egész tárházát felhasználó uralkodóként annak is a tudatában volt, hogy a felszínen fenn kell tartania a látszatát, hogy elvárja Zsigmond katonai segítségét, lebegtetnie kell a katonai szerepvállalás lehetőségét. Ha a római királytól nem is várhatott támogatást, a háborúban szüksége lehetett birodalmi szövetségesei katonai erejére, akiknek Zsigmond támogatása adta meg a zöld utat a háborúba való belépésre. A pfalzi Wittelsbachok katonai segítsége igen csekély volt a háborúban részt vevő felek számarányához képest, de hatalmas politikai hozadéka volt, ugyanis Franciaország keleti határain tette bizonytalanná a helyzetet, hiszen a Valois-kkal hadban álló Császárság erői bármikor akciókba kezdhettek. Henrik tisztában volt azal, hogy Zsigmond, ha el is szánja magát a hadbalépésre, döntő jelentőségű erőket nyilván nem fog felvonultatni, ám így is óriási politikai nyomást gyakorolhat Franciaországra.¹⁴¹ Cserében Anglia hozzájárul az új pápa megválasztásához, aki egész pontifikátusa alatt hűségesen képviselni fogja a Lancasterek érdekeit, akár Franciaországgal szemben. Zsigmond pedig garantálni fogja az új egyházfőnek a franciákról való függetlenségét, s korlátozni az egyházban és a klérus ügyeiben a korábban meghatározó Valois-befolyást. Mi több, Henrik abban is reménykedhetett, hogy Zsigmond szövetségével az új pápát hajlandó lesz arra bírni, hogy a Plantagenetek számára kedvezően foglaljon állást a francia trón öröklésének a kérdésében.¹⁴²

A római király legelőször már útban Konstanz felé, Luxemburgban, 1417 januárjában, hozta konkrétan szóba a katonai szerepvállalás kérdését. A zsinatról fogadására elébe menő angol küldötteknek olyan ígéretet adott, hogy Keresztelő Szent János napjáig csapatokat küld a francia hadszíntérre.¹⁴³ Ennek meg is lett az eredménye, hiszen három nappal később Zsigmond arra kérte Anglia és Franciaország királyát, valamint Burgundia hercegét, hogy jöjjenek Liège-be egy közös tárgyalásra a zsinat további menetét megvitató. Ezen

¹³⁸ Crowder, C. M. D.: Unity, heresy and reform i. m. 105.; Kingsford, C. L.: Henry V i. m. 269.

¹³⁹ Joseph Caro: Das Bündnis von Canterbury. Eine Episode aus der Geschichte des Constanzer Concils. Gotha 1880. 84–85.; Hoensch, J. K.: Kaiser Sigismund i. m., 269. Ezt a véleményt osztja Allmand is, l. Allmand, Henry V i. m. 249.

¹⁴⁰ Reitemeier, A.: Außenpolitik i. m. 320.

¹⁴¹ Kintzinger, M.: Westbindungen i. m. 121.; Allmand, C. T.: Henry V i. m. 249.

¹⁴² Az angol politika ismerte a csehországi viszonyokat, tudatában volt Zsigmond huszitákkal folytatott küzdelmeinek. Már a legkorábbi eseményekről is érkeztek híradások V. Henrikhez, amint azt 1420-ban Frigyes, messieni őrgróf jelentése mutatja, l. 1420. júl. 21.: PRO Ancient Correspondence SC 1/51. item 42. Anglia az 1421. évi hadjárat kudarcáról is gyorsan értesült.

¹⁴³ Hoensch, J. K.: Kaiser Sigismund i. m. 237.

minden valószínűség szerint felmerült volna V. Henrik tervezett katonai akciója és a francia koronára támasztott igénye is.¹⁴⁴ Az idealista Zsigmond azonban legfőképpen a béke híve volt, s még mindig a békeszerző szerepében kívánt tetszelegni. Még Konstanzba érkezte után is megpróbálta békés úton rendezni a konfliktust, felhasználva a zsinat nyújtotta terepet, ahol igazán otthon érezte magát, s nem kívánczolt a harcmezőkre. Az egyik hadban álló féllel kötött szövetségi viszonya ellenére még 1417 májusában sem adta fel, hogy békés úton rendezze az angol–francia konfliktust.¹⁴⁵ Ha meg is fordult a fejében valaha, hogy ténylegesen részt vegyen az angol hadi cselekményekben, a zsinat sikere után egyre kevésbé akaródzott neki, hogy eleget tegyen a canterburyi szerződés kívánalmainak. Kihasználva az unió megteremtése okozta eufórikus hangulatot, még 1418 áprilisában is megpróbálkozott azzal, hogy fegyverszünetre bírja a feleket. Sőt, azt lehet mondani, ez az egyik legfőbb oka, hogy Márton felszentelése után sem távozott a zsinat helyszínéről.¹⁴⁶ Még arra is kísérletet tett, hogy az új pápa segítségével járjon közbe a békéért: Márton két kardinálist nevezett ki legátussá s rendelte őket a francia udvarba.¹⁴⁷ Ezeket látva Henrik is kezdett kiábrándulni abból, hogy valamikor is hadba áll Zsigmond a franciák ellen. Természetesen az angol király szándékait Zsigmond hozzáállása egy cseppet sem befolyásolta. Ő már minden békeközvetítéstől függetlenül, 1416 októberében a calais-i konferencián elhatározta, hogy a következő évben hadat indít, s ebben vajmi keveset számított, hogy a római király ad-e tényleges katonai segítséget. Anglia 1416–1417 telét a háborús készülődéssel töltötte, soha nem látott had hajózott be a La Manche-csatorna kikötőiben.¹⁴⁸ Henrik tisztában volt azzal, hogy, ha érkeznének is csapatok Magyarországból vagy a Birodalomból, azok a háború végső kimenetele szempontjából döntő jelentőséggel nem bírnak.¹⁴⁹ Ennek ellenére hivatalosan úgy nyilatkozott, hogy elvárja a szerződésben vállaltak teljesítését, és felszólító leveleket küldözgetett Zsigmondnak, hogy tartsa a szavát és álljon hadba. Az új pápa megválasztása előtt ez mindenképpen hatásos eszköznek bizonyult. Az, hogy V. Henrik a kérlelhetetlen szövetséges ellentmondást nem tűrő módon szólítja fel a német királyt a hadbaszállásra, valamint a roppant hűséges Zsigmond sokat sejtető ígéretei közrejátszottak abban, hogy a francia nemzet és a kardinálisok végül is belementek a pápaválasztásba. A német–angol–burgundi támadástól rettegő francia bíborosok egyre inkább hajlottak a Zsigmonddal való együttműködésre. A zsinati atyák joggal tarthattak attól, hogy Zsigmond szerepvállalásával más birodalmi fejedelmek is bekapcsolódnak az immár európai méretűvé dagadó háborúba. V. Henrik is más arcot öltött: kijelentette, hogy nem elégszik meg csak

¹⁴⁴ 1417. márc. 25: *Kintzinger, M.*: Westbindungen i. m. 114.

¹⁴⁵ „A pápa Bázélbe ment nagy kísérettel; Zsigmond követni szándékozik azzal a tervvel, hogy az angol és francia királyokat kibékítve, hamarosan hazatér” — Konstanz, 1417. máj. 23.: ZsO VI. 1923. sz.

¹⁴⁶ Konstanz, 1418. ápr. 3.: ZsO VI. 1710. sz.

¹⁴⁷ *Rymer, T.*: Foedera i. m. (hágai kiadás) IV/3. 45.

¹⁴⁸ 10 ezer katona és 1500 hajó állt készületben, s hatalmas összeget, 136 ezer fontnyi adót róttak ki a népességre, l. *Ernest F. Jacob*: Henry V and the Invasion of France. London 1947. 125.

¹⁴⁹ *Reitemeier, A.*: Außenpolitik i. m. 293.

a területfoglalással, nem hajlandó „olcsó” békét kötni; célja az, hogy egész tartományokat kebelezzon be. Nem nyugszik, amíg övé nem lesz Normandia és Île-de-France, s Párizs elé vonulva fogja megadásra bírni az Armagnacokat.¹⁵⁰ Henrik is tudatában volt, hogy egy ilyen léptékű háborúban minden lehetséges erőre szüksége lesz: légyen akármilyen csekély értékű a birodalmi támogatás, azt is be kell vetnie. E tekintetben viszont nem hagyhatta számításán kívül azt sem, hogy esetleg Zsigmond és birodalmi szövetségesei — III. Wittelsbach Lajos rajnai palotagróf, vagy Hohenzollern János nürnbergi várgróf, majd fia, Frigyes brandenburgi örgróf választófejedelem — is hadba lépnek, a legcsekélyebb haderőre is szükség lehetett.¹⁵¹ Éppen ez okból alkalmazott például genovai és velencei zsoldosokat, pedig nem szívlelte őket. Ugyancsak hadi segítséget kért a németalföldi fejedelmektől is.¹⁵²

A béke érdekében hozott minden erőfeszítés ellenére 1417 nyarán azután megindult az angol hadigépezet, és V. Henrik megszállta Normandiát. Zsigmond ugyan ebben nem vett részt tevékenyen, de az angol király egyelőre megelégedett annyival, hogy a zsinati közvélemény előtt Zsigmond Anglia pártján állott, s egy rossz szóval sem ítélte el a hercegség okkupációját. A francia bíborosok szívét már ettől is jeges félelem járta át, miközben egyre-másra érkeztek a hírek arról, hogy Anglia ura Párizs felé közeledik seregeivel. Nem az számított, hogy a canterburyi egyezség ténylegesen katonai szövetségként működik-e, hanem az, a zsinati közvélemény valós perspektivaként értékeljen egy lehetséges közös katonai akciót. Zsigmond azt akarta, a közvélemény elhiggye, reális lehetőségnek tartsa, hogy ő seregeket indít angol szövetségese támogatására. Ahogyan Fillastre megállapítja, a kardinálisok tényleg valószínűnek tartották, hogy Zsigmond egyszer csak fogja magát és magyar, valamint birodalmi szövetségesei seregeivel megindul a francia határ felé.¹⁵³ Mindezt mind Zsigmond, mind Henrik képes volt valóban nyomatékosan alátámasztani: ajándékváltásokkal, nyilvános üzenetekkel és más, a nyilvánosságnak szánt baráti gesztusokkal.¹⁵⁴ Zsigmond nem hátrált ki a szövetségből, mihelyt elérte fő célját, az uniót. Zsigmondnak is szükség volt még Angliára, hiszen a reform kérdését egy újabb zsinaton tervezték rendezni, így nem hagyhatta cserben partnerét. Ily módon a szövetség nemcsak látenszen létezett, hanem a gyakorlati diplomáciának része volt, a korabeli európai politikai közvélemény pedig egy jól funkcionáló „tengely”-ként értékelte.¹⁵⁵

¹⁵⁰ 1417. júl. 23.: V. Henrik katonai szerződést köt Burgundiával: *Rymer, T.*: Foedera i. m. (londoni kiadás) IX. 470.

¹⁵¹ III. János nürnbergi várgróf Zsigmond sógora volt, Zsigmond húgát, Margitot vette feleségül. A császár unokaöccse, Frigyes és Pfalzi Lajos is jelen voltak az 1414. évi koblenzi fejedelmi találkozón, ahol Zsigmond az angol követekkel tárgyalt a zsinati együttműködésről, l. Windecke emlékirata 52. Meghatalmazás: Westminster, 1414. júl. 23.: [...] federa amicitiarum et ligarum — *Rymer, T.*: Foedera i. m. (hágai kiadás) IV/2. 86.; ZsO IV. 2279. sz.

¹⁵² *Jacob, E. F.*: Henry V i. m. 126.

¹⁵³ et promisserat esse cum rege Angliæ in armis in Francia Parisius et contra regem et regnum Franciæ — *Kintzinger, M.*: Westbindungen i. m. 120.

¹⁵⁴ Az angolok például gyakorta nyilvánosan is dicsőítették Zsigmondot Konstanz utcáin mint „advocatus ecclesiae”-t, l. *Allmand, C. T.*: Henry V i. m. 245.; *Hoensch, J. K.*: Kaiser Sigismund i. m. 238.

¹⁵⁵ Reitemeier is osztja e nézetet, l. *Reitemeier, A.*: Außenpolitik i. m. 320.

Zsigmond és Henrik együttműködése ugyanakkor nem a klasszikus értelemben vett katonai szövetség volt. A két fél egymás természetes kiegészítőjeként munkálkodott.¹⁵⁶ Mindkét fél tudta hol a helye: Henriknek a fronton, Zsigmondnak pedig a tárgyalóasztalnál.¹⁵⁷ A magyar király idegenül mozgott a harctereken, ellenben kiváló érzéke volt a finom diplomáciai megoldásokhoz: az angol hadműveletekkel egyidőben tudtára adja például a francia nemzetnek Konstanzban, hogy már nem is tekinti teljes mértékben legitim küldöttségnek őket: maga helyett Jean Maroux antiochiai pátriárkát küldi velük tárgyalni.¹⁵⁸ Magam, Schoenstedtrel együtt nem úgy értékelem, hogy Zsigmond visszakozott volna a szerződéstől, vagy megtévesztette volna angol szövetségését.¹⁵⁹ Azt is meg kell vallani, hogy valóban voltak objektív tényezők, amelyek hátráltatták, s akkor is csak nagy nehézségek árán tudott volna hadba szállni, ha valóban, teljes szívvel kívánt volna bekapcsolódni a francia háborúba.¹⁶⁰ Való igaz, Zsigmond igen veszélyes játékot űzött: mindig is Damoklész kardjaként lebegett a feje fölött, hogy egyszer csak a francia követek megorrolnak rá, és otthagyják a zsinatot. Nagyon óvatosnak kellett lennie, hiszen a zsinat sikere forgott kockán, s nem akarta elveszíteni az eddig elért eredményeket. Éppen csak a zsinat véget érte után lett nagyobb a realitása annak, hogy ő vagy szövetségesei katonai támogatást nyújtanak Angliának.

Ha tényleges katonai segítséget nem is nyújtott Zsigmond az angoloknak, politikai támogatást igenis adott az Armagnac-ligával szemben, és ennek érdekében összehangolta lépéseit az éppen zajló — Normandia, illetve Párizs elfoglalását célzó — hadjáratokkal.

A Henrik és Zsigmond közötti levélváltások egy jól megrajzolható, szinte rendszeressé váló koreográfiát követtek: az angol király figyelmeztette Zsigmondot a katonai segítségnyújtás kötelezettségére, a római király pedig mindig szabadkozott, magyarázkodott, kibúvókat keresett, Henrik király bocsánatáért esedezett, de mindig szent ígéretet tett, hogy amint teheti, megindul hadaival a francia hadszíntérre. Henrik pedig újfent nyomatékosan felszólította, tegyen vállalásainak megfelelően.¹⁶¹ Mindez a zsinat nyilvánossága előtt történt.

1417 májusában a Zsigmondhoz küldött követ, Sir John Tiptoft azt az ígéretet kapta a királytól, hogy a következő év májusában hadba száll Franciaország ellen. Tiptoft útján V. Henriknek küldött válaszlevelében 1417. június 24-én Zsigmond bizonyossággal állította, hogy hadba száll, hogy mihelyt sikerül végleg letenni XIII. Benedek pápát, és már részletesen körvonalazta erre vonatkozó terveit.¹⁶² Nem csupán szimbolikus aktus volt, hogy a Reichstag is éppen ekkor, május 24-én ratifikálta az angol szövetséget, ami — különösen a

¹⁵⁶ Crowder, C. M. D.: Unity, heresy and reform i. m. 107.

¹⁵⁷ Kintzinger, M.: Westbindungen i. m. 127.

¹⁵⁸ Konstanz, 1417. aug. 14.: ZsO VI. 797. sz.

¹⁵⁹ Friedrich Schoenstedt: König Sigismund und die Westmächte 1414–1415. Die Welt als Geschichte 14. (1954) 162.

¹⁶⁰ Kintzinger, M.: Westbindungen i. m. 126.

¹⁶¹ Pl. az egyik első: Westminster, 1416. szept. 1.: ZsO V. 2245. sz.; Rymer, T.: Foedera i. m. (hágai kiadás) IV/2. 174.

¹⁶² BL Cotton MSS Caligula D V f. 16^r–17^r.

háborúban aktívan részt venni kívánó, s Franciaország ellen igényekkel fellépő, angol és Luxemburg-párti fejedelmek (a kölni érsek; a brandenburgi és pfalzi választók) tekintetében — valós veszélyt is hordozott a Valois-k számára.¹⁶³ Május 2-án Zsigmond hat választófejedelemmel együtt megerősítette a canterburyi szerződést, akik vállalták, hogy maguk is csatlakoznak egy Franciaország elleni invázióhoz.¹⁶⁴ A fejedelmek ígéretet tettek arra, hogy 3000 katonát állítanak ki a közelgő angol támadást segítőnek.¹⁶⁵ Mi több, Zsigmond lépéseket tett, hogy a hetedik fejedelem, Werner von Falkenstein, Trier érseke is bekapcsolódjék a háborúba, azaz az angol–német szövetség ezzel összbirodalmi szintre emelkedett, s Henrik akciója teljes támogatottságot élvezett.¹⁶⁶

Zsigmond már három nappal az angolok harfleuri partraszállása után, 1417. augusztus 4-én írt levelében tudtára adta V. Henriknek, csatlakozik seregeivel a francia hadjáratához, a katonai szövetségnek eleget téve. Igaz, most arra hivatkozott, Benedek pápa letétele után a reform ügye tartja vissza, de „királyi szavára ígéri, hogy május 1-jén csapataival Franciaország határán lesz”.¹⁶⁷ Mivel az angol király egyre kevésbé fogadta el a szaporodó bocsánatkérő leveleket, két héttel később — tudatosan a canterburyi szövetség megkötésének egyéves évfordulóján, azt „megünneplendő” — Zsigmond megesküdött, hogy katonailag is támogatja a Franciaország elleni hadi akciót. Sajnálkozott, hogy az idén már a megígért francia hadjáraton nem vehet részt, a meghatározott időpontig azonban megjelenik, „még ha emiatt a birodalmat és valamennyi országát el is veszítené”.¹⁶⁸ Mindeddig sikerült lecsillapítania a Lancastereket, de most súlyos érvekre volt tehát szükség, hogy Henriket meggyőzze vállalásai komolyságáról. 1417 augusztusa után már nehezen talált volna kibúvót, ha nem akarta megszegni adott szavát. Zsigmond még 1417 decemberének elején is arra hivatkozott V. Henriknek írott levelében, hogy a zsinat ügyei visszatartják.¹⁶⁹ 1417 de-

¹⁶³ 1417. máj. 24.: DRТА VII. 341. — A fejedelmeket rögvest informálták a szerződésről, Lajos palotagróf is már 1416 augusztusában kapott egy másolatot a szövegből, l. PRO E 30/1066 (4). Amint Zsigmondot megkoronázták cseh királlyá, egyik első dolga volt, hogy — választófejedelemként is — ratifikálja a szövetséget, l. 1420. júl. 31.: ZsO VII. 2031. sz.; *Rymer, T.*: Foedera i. m. (há-gai kiadás) IV/3. 186.

¹⁶⁴ ZsO VI. 390. sz.

¹⁶⁵ PRO E 30/1065 (4); DRТА VII. 351–359.

¹⁶⁶ DRТА VII. 341–344., 344–345.; *Caro, J.*: Aus der Kanzlei Sigismunds i. m. 134. — Werner trier érsek, Falkenstein grófja is részt vett Zsigmond angolokkal való koblenzi tárgyalásain, l. Windecke emlékirata 52.

¹⁶⁷ Konstanz, 1417. aug. 4.: [...] firmo et inalterabili intendimus proposito et intencione stabili firmavimus promittimus, quod primo die seu Kalendas proxime affuturi mensis Maji pro recuperatione iurium alterutriusque nostrum cessantibus excusationibus allegationibus et subterfugiis doloque et fraude quibusvis, [...] detenti fuerimus et prepediti, exercitum in frontieris seu finibus regni Francie et de eisdem frontieris fraternitatis succursum et presenciam in Franciam cum copiosa gencium armatarum multitudine personaliter constituemus [...] ad recuperandum jura [...] procedemus ad commodi et honoris utrobique procuranda incrementa — ZsO VI. 762. sz.; *Caro, J.*: Aus der Kanzlei Sigismunds i. m. 128–131.

¹⁶⁸ 1417. aug. 16.: ZsO VI. 806. sz.

¹⁶⁹ ZsO VI. 1189. sz. Szövege kiadva: [...] presagia votiva de successibus vestris fide digna nos intruxit [...] Desideramus [...] presencialiter monstrare potuissimus; sed concepta de breviori sacri concilii expedicione spes incerta nos fefellit; [...] pro firmo credimus, non ignorat, impedimenta continua nostris processibus objecit et explere nostra desideria non permisit. [...] que nostris

cemberében újra körvonalazta azonban a háborúba való belépésről való terveit. Jánosnak, Bedford hercegének, a király fivérének egy külön levélben tett ígéretet, hogy a következő évben a francia hadszíntérre vonul.¹⁷⁰

Zsigmondnak immár azzal is kellett számolnia, hogy jól működött az angol–burgundi szövetség is. A burgundi herceg 1417 augusztusában, a közös haditerv első részletét megvalósítva, az Oise-ig nyomult, hogy az angol érdekeknek megfelelően elvágja Párizst Normandiától és Picardiától (illetve a dauphin vezette Armagnac-főseregtől). János herceg szeptember 5-én kelt át az Oise-on s dúlta Pontoise-t: október közepére a burgundiaké volt Monthléry és Chartres a környező várakkal. Henrik Normandiát pusztította, bevette Caent, a burgundi herceg pedig Párizs kapujánál állt. Óriási nyomás nehezedett a Valois-kra, így nyilván nem is volt akkora szükség Zsigmond személyes vagy egy birodalmi fejedelem hadbalépésére.

A konkrét katonai szerepvállaláson túl értékesebbnek bizonyultak Anglia számára Zsigmond egyéb segítségnyújtásai. V. Henrik rá volt utalva, hogy továbbra is Zsigmond diplomáciai érzékére hagyatkozzon, s annak ellenére is megosztotta vele szinten minden lépését, hogy egyre halasztódott a király katonai beavatkozása. Rögtön a francia királyleány, Katalin és V. Henrik eljegyzésének a bejelentése után követet menesztett Zsigmondhoz, hogy szinte „jóváhagyását” kérje.¹⁷¹ Amikor az angolok és a burgundiak már Franciaországban teleltek, s jó messzire benyomultak Normandiába és körbezárták Párizst — elesett Cherbourg, Falaise, ostrom alá vették Rouent, Bretagne, Anjou és Maine pedig különbékét kötött — Zsigmond a Német Lovagrend területeiről gabonát szállíttatott a francia hadszínterekre.¹⁷² Az ínséges időket élő, 1417 óta szinte állóháborút folytató angol seregeknek ezzel nyílt lehetőségük, hogy újult erővel vessék be magukat a harcokba: néhány nappal később a burgundi herceg csellel bejut Párizsba. Ezután az Armagnacok helyzete gyakorlatilag Zsigmond hadbalépése nélkül is kilátástalanná vált.

Különösen jellemző Zsigmond „közvetett” szerepvállalása például a magyar történetírásban kevésbé ismert Turóci Pál-féle tervezett francia hadjárat esetében. Zsigmond 1418. február 22-én megbízta egyik közeli hívét, Turóci Pál királynéi alasztalnokmestert — az aula egy olyan tagját tehát, nyilván nem véletlenül, aki vele volt Angliában és Calaisban is —, hogy állítson fel Magyarországon májusra akkora íjászsereget, amekkorát csak tud, mivel Franciaország ellen szándékozik sietni mihamarabb: „Henrik angol király segítségére Franciaországba szándékozik sietni. Minél több íjással készüljön fel”.¹⁷³ Maga való-

---

agens occurrunt eciam post ecclesiasticam restauracionem, circa que summo opere expediret nobis invigilare attendere at vacare, [...] tenemur et eciam vestra fraternitas nos scriptotenus admonet, in termino prefinito utique insistemus cum vestra fraternitate presencialiter conveniendo [...] — *Caro, J.*: Aus der Kanzlei Sigismunds i. m. 139–140.

¹⁷⁰ *Caro, J.*: Aus der Kanzlei Sigismunds i. m. 140–141.

¹⁷¹ Klux Zsigmondnak a követségéről: *Rymer, T.*: Foedera i. m. (londoni kiadás) X. 208–209.

¹⁷² Később közbenjárt a Német Lovagrendnél a rendszeres szállítások ügyében (1418. máj. 15.). Zsigmond Elbing komturjának: Konstanz, 1418. máj. 15.: ZsO VI. 1914. sz. Jelentős mennyiségű bort is küldetett Angliába, 250 hordót, l. 1417. nov.: RI I. 189., 193., 213. sz-ok.

¹⁷³ 1418. febr. 22.: [...] constitui intendamus huiusmodique tractatibus finaliter conclusis et terminatis, propria nostra in persona, sum gentibus nostris, more exercituncium iter nostrus

színiüleg nem kívánt hadba szállni, s kérdéses, hogy a Turóci-féle csapatok valóban hadba léptek volna-e, mindenesetre maga a hír és annak propagandisztikus értéke volt a fontos: az, hogy annak híre, miszerint Magyarországon seregeket szerelnek fel a normandiai hadszíntéren való bevetésre, nyomást gyakorolt a francia vezetésre. Az is jelentőségteljes, hogy Zsigmond, a forrás tanúsága szerint konkrét összegeket bocsátott Turóci rendelkezésére („minden négy nyíl után 120 százdénáros forintot fog kapni” egy íjász).¹⁷⁴ Miért volt erre szükség? Ebben az időben az angolok és a burgundiak jelentős mértékben előrehaladtak, ostrom alá vették Torigny, St. Lô, Coutances, Carentan és Valognes vár(os)át, és fő céljuk a Cotentin-félszigetről Cherbourgon és Avranches-n át vezető utánpótlási út megszerzése volt. A burgundiak egyre közelebb jutottak Párizshoz, mégis — hogy az Armagnac-erők ellenállását megtörjék, s hogy végül is János herceg olyan körülményeket teremthessen, amelyek biztosítják Párizsba való bejutását — szükség volt Zsigmond támogatására is.

Hangsúlyozni kell, nem a konkrét hadi szerepvállalás volt a fontos, hanem a hadbalépés „lebegtetése”, a háborús fenyegetés „az angolok szövetségese” részéről, amit az Armagnacok igen meggyőzőnek véltek. Tehát abban, hogy az Armagnac-erők sorra feladták a Párizst védő várakat a burgundiaknak — Burgundia éppen Párizst erősítette meg azzal, hogy egy védőgyűrűt vont a város köré, s elfoglalta a Párizst védő várak jó részét (Poissy, Vincennes, Melun, Mantes, Meaux stb.) — része volt annak is, hogy Zsigmond májust jelölte meg a haderő indulása dátumaként. A fegyverrel való ráhatás olyan jól sikerült, hogy az Armagnac-kormányzat úgy ítélte meg, hogy nincs értelme bizonyos területeket fenntartani, s visszavonult. Zsigmond segítségének a hadműveletekhez hangolt terve tehát jó hasznot hozott mindhárom szövetségeseinek.

Turóci minden valószínűség szerint meg is kapta az előírányzott összeget a kiállított sereg fizetésére, mivel februártól novemberig fegyverben álltak. Zsigmond Konstanzból hazafelé tartott, s az sem kizárt, hogy maga kívánt jelen lenni a sereg elindulásánál (vagy maga kívánta felügyelni annak felvonulását), hiszen a februári oklevélben ki is jelentette, hogy Nagyszombatban gyűlést kíván tartani az országnagyokkal az angoloknak nyújtandó hadi segítség megtárgyalására. Június 7-én már hetek óta teljes fegyverben, indulásra készen álltak, s a király a mosoni Kőpcsenybe hívta őket, ott óhajtott találkozni Turóciival. Úgy tervezte, két héten belül, Keresztelő Szent János napjáig (jún. 24.) hazatér és maga kíséri őket a francia hadszíntérre.¹⁷⁵ Ugyancsak kifejezi azon óhaját,

---

versus Francia in subsidium serenissimi principis Henrici regis Anglie fratris nostri carissimi, prout id facere tenemur, tam celeriter dirigere intendamus quod per totum mensem május proxime...in dicta Francia consitutui valemus — *Ernyey József*: Adalék Zsigmond király külföldi összeköttetéseihez. Történeti Szemle 14. (1929) 221., vö. ZsO VI. 1543. sz.

¹⁷⁴ [...] ibidem a nobis pro conduccione dictarum gencium, ad singula quatuor sagitarium centum viginti florenorum per centum parata in pecunia indubie recepturi — *Horváth Mihály*: Magyar regesták a szepesi káptalan, jászai és leleszi conventek, Kassa és Sopron városok s több magánosok levéltáraiból és gyűjteményeiből. Magyar Történelmi Tár 9. (1861) 136.; *Caro, J.*: Das Bündniss i. m. 84.

¹⁷⁵ Basel, 1418. jún. 7.: [...] circa festum nativitatis beati Johannes Baptiste proxime affaturum in Opidio Kecchew nos personaliter constituturos, et vos unacum vestris in campum prope idem oppidum versus Franciam nobiscum proficiscendi causa, ... quorum expeditionem ad presens nostro exposcente officio tenemur insudare — *Ernyey, J.*: Zsigmond i. m. 222., vö. ZsO VI. 2689. sz.

hogy Turóci folyamatosan tegyen jelentést neki a sereg felszereléséről és létszámáról. Mi a második, júniusi felszólítás oka?

Zsigmond alapvető érdeke az angol szövetség fenntartása volt. A burgundi szövetség ebben az esetben csak másodlagos volt, illetve csak addig támogatta János herceget, míg az mindenben az angol király szája íze szerint cselekedett. A burgundi herceg ugyanis seregei és az angol erők előretörése után túlságosan is a nyeregben érezve magát — „országá” Burgundiától a Felső-Szajna váraiig húzódott — megpróbált egyénieskedni s lazítani az angol szövetségen. Még inkább fejébe szállt a dicsőség Párizs elfoglalása (május 29–30.) s Armagnac grófja, VII. Bernard meggyilkolása (1418. jún. 12.)¹⁷⁶ után: úgy gondolta, ha az angolok ellen megsegíti Rouent, az övé lesz az ország, amelyet az Armagnacok helyett ő irányíthat. Zsigmondnak ez nem illett a terveibe, hiszen ez veszélyeztetette volna az angol szövetség erejét s új erőt adhatott volna a francia ellenfeleknek. Ezért kijelentette, sereggel jön az angolok segítségére. Zsigmond már azelőtt figyelmeztette a burgundi herceget, hogy az Párizs közelébe vonult volna seregeivel: 1418. május 26. és 28. között Montbéliard-ban (Mömpelgard) és találkozott Félelemnélküli Jánossal.¹⁷⁷ A király útban volt a Rajnán Bazel felé, később Kolmar és Strassburg felé folytatta útját. Fontosnak tarthatta azonban a burgundiakkal való találkozót, ha a hajókonvojt elhagyva szárazföldi úton ment tovább; ehhez szárazföldi lovaskíséretet is kellett szerveznie. A kb. 70 km-es kitérő igen sokat nyomott a latban: május 24-én még úgy készült, hogy négy napos tárgyalásra érkezik a herceg.¹⁷⁸ De mivel nem tudta, pontosan mikor érkezik meg az a francia harcmezőkről, ezért két éjszakát töltött el az apró Dattenriedben (ma Delle).¹⁷⁹ Lehetséges, hogy burgundi területen, Franche-Comtéban nem kívánt találkozót, később ezért eshetett a választás „semleges” színtérre, a Württembergi-birtok montbéliard-i várra. (Eberhard württembergi gróffal egyébként sem volt rossz a viszonya. Montbéliard korábbi urát, a Nikápolynál elesett Étienne de Montfaucont, Württemberg grófja apósát is jól ismerte.) Montbéliard viszont már nem messze feküdt a hadművelési területektől, ekkor került talán a legközelebb a király a Százéves Háború harctereibe. A tárgyalásokról nem tudunk sokat, de feltehetően az lehetett a célja az *ad hoc* látogatásnak, hogy óva intse a „félelmet nem ismerő” — jól ismerhette e vonásait a nikápolyi csatából — forrófejű burgundit. Windecke is annyit közöl csupán, hogy Zsigmond „megállapodott vele [a herceggel], hogy a francia királyné [a kormányzásban szerepet játszó Bajor Izabella] és a herceg kibékülnek egymással, mindez pedig egyedül őfelsége érdeme volt”.¹⁸⁰ Windecke szerint azonban „ennek tudható be”, hogy Armagnac grófját meggyilkolták. Azaz, János elárul-

¹⁷⁶ „elfogták és feldarabolták” — Windecke emlékirata 115.

¹⁷⁷ Uo. 70., Itineraria regum 101.

¹⁷⁸ A források négy napos találkozárol szólnak: „hat hier eine viertägige Zusammenkunft” — RI I. 3228a. sz.; „und hattent gesprech und frünfschafft mit einander”: Basler Chroniken I–VIII. Hrg. Wilhelm Vischer, August Bernoulli. Basel–Leipzig 1872–1945. V. 177. Aschbach viszont csak Dattenriedről tud, l. *Josef Aschbach*: Geschichte Kaiser Sigmunds I–IV. Hamburg 1835–1845. II. 378.

¹⁷⁹ Itineraria regum 101.

¹⁸⁰ Windecke emlékirata 115.

ta a Zsigmonddal kötött megállapodást: megegyezett ugyan az Armagnacokkal és a királynéval, Károly dauphinnel, de bevonulva a városba — a Zsigmonddal való találkozó után azonnal, lóhalálában Párizsba sietett, ezért sem tarthatott ez a tervezett négy napig¹⁸¹ — megsértette a dauphinnel történő megállapodást, megölette Bernard grófot és kiűzette az orléans-iakat.

Joggal lehetett attól tartani, hogy János burgundi herceg fejébe száll a dicsőség, és az a nem csekély kihívás, hogy ő lehet Franciaország ura, ingataggá teszi az angol–német szövetségben való részvételét. Úgy tűnik, Párizs elfoglalása és Armagnac grófjának „apró darabokra vágatása” után már nem akaródzott az angol előretörést támogatnia. Éppen e napokban tárgyal Félelemnélküli János herceg Rouen Armagnac-párti várnagyával, Robert de Braquemont-tal az esetleges burgundi segítségnyújtásról. A burgundiak nyugodtan, szinte tétlenül nézték, hogyan foglalják vissza az orléans-iak Compiègne-t, Meaux-t és Melun-t (1418. júl. 21. s az azt követő napok). Éppen ez, a burgundiak tétlensége akadályozta meg, hogy V. Henrik — aki Louviers elfoglalása után (jún. 8.) gyors ütemben haladt előre a Caent Párizssal összekötő úton — a Párizs-környéki várakat is bevegye és az Armagnac-kormányzatot végső kapitulációra kényszerítse. Henrik király június 20-án követet is küldött a Párizsból és Île-de-France-vól kiszorult orléans-iakhoz, hogy a megadásról tárgyaljanak. Mindent éppen János herceg rombolta össze. Az angolok nem nézhették tétlenül a szövetség felbomlását, s Zsigmondot is feltehetően megkérték, vesse latba a tekintélyét s tartsa vissza a burgundiakat. A burgundiak hirtelen „Armagnacokká változtak”, s ha már az ő kezükben volt a gyepelő, a gyűlölt angolokat immár ellenfélként tekintették. Henriknek be kellett vennie Rouent, óriási erőket mozgósított „Párizs kulcsa” ostromához, július 30-án. Zsigmond ezért aktivizálta magát: Párizs május 29–30-i bevételét követően már érezte, lépnie kell. Zsigmond nem akarta, hogy eszkalálódjon a háború. Formálódni látszott egy új front, Burgundia hercege régensként ül VI. Károly francia király helyén és most ő harcol az angol bitorlók ellen. Zsigmond nem kívánt újabb hosszú háborút, mely lekötötte volna értékes szövetségeseit, s mely romba dönthette volna az igencsak gyenge lábakon álló, alig egyéves uniót. A *reformatio* pedig szóba sem kerülhetett volna. A királynak a burgundi–angol és az orléans-i erők közötti egyensúly felelt volna meg leginkább. 1418. június 17-én, amikor a burgundi herceg már ízlelgette Párizsban a hatalom ízét, Zsigmond, hogy eltántorítsa a vesztébe rohanó herceget, sürgette a februárban íjász-sereg felállításával megbízott Turóci Pált, hogy mihamarabb — Keresztelő Szent János napjáig (jún. 24.) — készüljön fel a francia hadszíntérre való indulásra. Ezt az oklevelét Baseltől bocsátotta ki. Baselt elhagyva (máj. 29–jún. 5.; jún. 11.) és Kolmaron (jún. 11–12.) keresztül Strassburgba (jún. 15–júl. 5.) ment.¹⁸² Innen — néhány napi járásra a Burgundi grófságtól — egy, a rajnai palotagrófnak július 11-én, még mindig testközelből, Hagenauból írott levelében ugyancsak megerősítette

¹⁸¹ Ha a herceg máj. 27-én távozott s azon nyomban parancsot adott csapatainak Párizs megszállására. Ő maga csak később érhetett oda: a több mint 400 km-es utat több nap alatt, váltott lovakkal tehette meg. Mindenesetre minden forrásunk úgy tudja, 29-én már ott volt. Valószínűbb, hogy 30-án hajnalra ért oda.

¹⁸² Itineraria regum 102.

azt a szándékát, hogy a francia hadszíntérre vonul. Szükségesnek látta még inkább leszögezni eltökéltségét a háborúba lépést illetően: az is jelentőségteljes, hogy nem egyenesen Csehország felé utazott, hanem sok időt töltött Strassburgban, nyilván időben akart értesülni a franciaországi hadi események alakulásáról. Már az is elgondolkodtató, hogy május 17-én, amikor elhagyta Konstanzt, s kinyilvánította, hogy hazatér, hogy a „viklifita eltévelyedés” ellen harcoljon, miért ment nyugat felé, Baselba (a burgundi grófság határára), utóbb Felső-Elzászba, Breisachba (jún. 9.); majd Baseltől sem indult Csehország felé, hanem ott is időzött május 29-től június 11-ig, majd északra, Elzászba, mindig Franche-Comté határán maradván.¹⁸³ A legegyszerűbb út Svábföldön és a Bajor Hercegségen keresztül vezetett volna, a Duna mentén: Augsburg, Regensburg irányában. Mintha azt akarta volna ezzel „üzenni”, hogy itt van Burgundia közelében, készen arra, hogy bármikor beavatkozzon, ha szükséges, sőt, bármelyik pillanatban megérkezhet Magyarországról serege. Elzászban időzött, mely a Burgundi Grófsághoz is közel volt, de Baselnál alkalmasabb volt, hogy testközelből figyelje az eseményeket, minthogy Strassburg, majd Hagenau, s Wissembourg (Wessenburg) Párizshoz is közelebb volt, 2–3 nap lovaglásnyira, kb. 400–500 km-re. Ráadásul mind Strassburg, mind Hagenau császári város volt, s innen nyugodtan szervezhette a birodalmi választók seregeinek a felvonulását, vagy legalábbis azt a látszatot kelthette a burgundiakban, hogy ezen ügyködik, ezért marad császári területen. Ezért is haladhatott Strassburgból észak felé, azaz Pfalz felé, Hagenaub, majd Weissenburgba, hogy esetleg találkozhasson is Pfalztól néhány mérföldnyire Wittelsbach Lajossal és seregeivel. Zsigmond számított a Wittelsbachokra. Július elején felszólította a birodalmi rendeket, különösképpen a rajnai palotagrófot, hogy jöjjenek szövetségese segítségére.¹⁸⁴ Igaz, azt nem követte a gyakorlatban általános mozgósítás, csupán maga Pfalzi Lajos jelent meg seregeivel.¹⁸⁵ (Lehetséges, hogy Bacharachban találkoztak követei — maga Zsigmond nem valószínű, hogy ilyen messze elment volna Hagenauból — a palotagrófal, hiszen tudjuk, július közepén ott közvetített az angol király követe a német király és a Wittelsbachok között.) Legalábbis a burgundi hercegen felmerülhetett ez a gondolat is. Armagnac grófja megölésének a híre feltehetően Strassburgban érte — június 12. után néhány nap kellett, amíg a hír elért az ország keleti felébe, majd Lotaringiába — és a helyszínen akart maradni, hogy lássa, mit tesz ebben a helyzetben a burgundi herceg: cserbenhagyja-e az angolokat, és átáll-e az Armagnac-oldalra, azaz a királyt gyámsága alá véve felbontja az angol egyezséget. A hercegre hatást kívánt gyakorolni, ezért is sürgette a magyarországi haderő felszerelését, amely a burgundiakat is óvatosságra intette, hiszen tisztában voltak vele, ha kell, nem az ő, hanem V. Henrik oldalán vetik be őket, hogy Zsigmond megőrizhesse a szövetségi rendszerét.¹⁸⁶

¹⁸³ Uo.

¹⁸⁴ Levél a választókhöz: 1418. júl. 11.: PRO E 30/1065 (5); *Rymer, T.*: Foedera i. m. (londoni kiadás) IX. 604.; DRTA VII. 349–350.

¹⁸⁵ *Kingsford, C. L.*: Henry V i. m. 269.

¹⁸⁶ Hagenau, 1418. júl. 11.: „Vencel királyhoz siet, hogy a Magyar-, Cseh- és Németországból összegyűlő haderővel kiirtsa a viklifita eretnekséget, majd a francia harctér felé szándékozik fordulni” — ZsO VI. 2155. sz.

Zsigmond 1418. július 18-ára Trierbe gyűlésre hívta a választófejedelmeket, melyen elsősorban az Anglia melletti hadbalépésre próbálta rábírní őket. Nem tudjuk, hogy részt vett-e személyesen a gyűlésen, vagy követei útján képviseltette magát, mindenesetre ebben az időben, július 11. és 26. között nem messze, Hagenauban adott ki okleveleket.¹⁸⁷ A leginkább szóba jöhető, legeltökéltebb szövetségeshez, Lajos palotagrófhhoz külön memorandumot is intézett.¹⁸⁸ A németországi szövetségesek közül valóban igazán elkötelezettnek csak III. Wittelsbach Lajos palotagróf számított, akivel Zsigmond kiválóan meg tudta értetni magát. Jelzésértékű, hogy már londoni látogatása idején követet küldött hozzá, s beszámolt V. Henrikkel való tárgyalásairól.¹⁸⁹ Lajos V. Henrik király sógora volt, húgának, Blankának a férje, így közel állott a Plantagenet-érdekekhez.¹⁹⁰ Nem véletlen az sem, hogy Zsigmond, a zsinattal közösen úgy döntött, hogy XXIII. János pápát Lajos palotagrófra bízzák, aki el is vitette Heidelbergbe, majd Mannheimbe. Ő lett a Husz vétkeit vizsgáló „isteni igazságszolgáltatás” világi feje is.¹⁹¹ Zsigmond már 1417 nyarán komolyan tervbe vette, hogy Lajost hadba állítja a francia fronton, fia, Ruprecht (Lancaster Blankától született, Angliai, „der Engländer”) vezetésével egy pfalzi kontingens be is kapcsolódott a harcokba még a nyár végén. 1418-ban a fejedelmek felhatalmazásával a palotagróf újra egy 400 fős sereget szerelt fel.¹⁹²

Annak a megítélése, hogy Zsigmond mennyiben játszott szerepet abban, hogy az angol szövetség irányába mozdítsa el a Wittelsbach-ház pfalzi ágát, különböző. Martin Kintzinger például nem osztja ezen, általam is vallott nézetet.¹⁹³ Jóllehet Zsigmond és a palotagrófság viszonya — más ügyek okán — igen feszült volt 1417-ben, nem kellett túlságosan irányítania a Wittelsbachokat, hiszen Pfalz a saját érdekeit is figyelembe véve, önállóan is dönthetett az angol szövetség mellett. A viszály oka természetesen Zsigmond meg nem fizetett adóssága volt, 4000 korona, amit még angliai útján kapott kölcsön Lajos gróftól. Pfalzi Lajos követelte a pénzt, majd „megbántódva elbocsátást kért, majd Heidelbergbe hazatért az ellenszegülés mellett döntött”.¹⁹⁴ A továbbiakban azonban, legalábbis 1418–1419 folyamán nem találjuk nyomát az ellenségeskedésnek. (1419–1420-ban viszont Zsigmond és Lajos valóban összetűztek.¹⁹⁵) Az is lehetséges, hogy más jellegű nézeteltéréseiket félretették, és Zsigmond, valamint a Wittelsbachok a külpolitika terén együtt tudtak működni: semmiképpen sem szerették volna, hogy visszatérjen az avignoni pápák idejének francia túlsúlya Európában. Maga V. Henrik is azon volt, hogy Zsigmond tegyen meg mindent a Wittelsbachok bevonása érdekében, hiszen geopolitikai szempontból,

¹⁸⁷ Gyűlésre hívta őket júl. 11-én: Hagenau, 1418. júl. 11.: *Rymer, T.*: Foedera i. m. (hágai kiadás) IV/3. 59.

¹⁸⁸ 1418. júl. 11.: *Erney, J.*: Adalék Zsigmond király i. m. 221.; RI I. 3316. sz.

¹⁸⁹ Eltham, 1416. júl. 31.: ZsO VI. 2163. sz.

¹⁹⁰ *Rymer, T.*: Foedera i. m. (londoni kiadás) IX 604. — Ruprecht, Lancaster Blanka fia volt III. Lajos rajnai palotagróf örököse egészen 1426. évi korai haláláig.

¹⁹¹ Windecke emlékirata 72., 89.

¹⁹² DRTA VII. 237.

¹⁹³ *Kintzinger, M.*: Westbindungen i. m. 117. (439. sz. jegyz.).

¹⁹⁴ Windecke emlékirata 86.

¹⁹⁵ Uo.

egy franciaországi invázió esetén is inkább az ő tartományaik jöhettek szóba háborús felvonulási területként, semmint az elszigetelt Luxemburg. Mindent megtett, hogy kibékítse a feleket.¹⁹⁶ Még külön követet is küldött, hogy elsimítsa Zsigmond és a palotagróf ellentéteit: Klux lovag járt közben ennek érdekében 1418 júliusában a bacharachi találkozón, melyet azért tartottak, hogy tisztázzák a félreértéseket.¹⁹⁷ Sőt, egyes adatok szerint Henrik olyannyira fontosnak tartotta a pfalzi sereg belépését a háborúba, hogy Lajos erőinek egy részét pénzelte is.¹⁹⁸ (Lajos felsége, Lancaster Blanka hozományát Angliának nem akarózdott kiadnia, s az angolok 1416–1417-ben azt eszelték ki, kiadják, de úgy, hogy ebből fizetik Ruprecht seregeit.¹⁹⁹)

Zsigmond 1418 augusztusának elején újból nyomatékosította a kérését, hogy a fejedelmek szálljanak hadba az angol király oldalán, mi több, több birodalmi várost is felszólított, hogy szereljen fel csapatokat.²⁰⁰ Mainz és Trier érseke (ekkor már Ottó, Ziegenhain grófja), valamint II. (Piast) Lajos, Brieg/Brzeg és Liegnitz/Legnica hercege nyomban pozitívan reagált a felhívásra, igaz, konkrét katonai szerepvállalásukról nincsenek adataink.²⁰¹ A kölni érsek és a briege-liegnitzi herceg még *salvus conductus* is kért a királytól, franciaországi vállalkozásuk esetére, s úgy tűnt, a felállt kölni és sziléziai csapatok valóban bekapcsolódnak a harcokba.²⁰² Ezekben a napokban János herceg, igencsak eltévelyedve a szövetségesétől, az Armagnac-kézen megmaradt Párizs-környéki várak (Ivry, Dreux) kapitányaival tárgyalt s (14-én) Pont de l'Arche-nál csapatai össze is csaptak az angolokkal. Úgy tűnt, a szövetség megmentéséhez kell Zsigmond közbelépése: a burgundi herceg, láthatólag nem vállalván a kockázatát annak, hogy a „közében” időző német király a palotagróf seregeivel, illetve a Magyarországról feltehetően addigra megérkező Turóci-féle kontingenssel, Henrik megsegítésére vonuljon, visszakozni látszott. Zsigmond július 22-én követséget is indított Franciaországba, melynek sajnos nem ismerjük a pontos célját, de feltehető, hogy a Párizsban időző burgundi herceggel kívánt tárgyalni, s nem pedig a kormányzásba bele nem szóló VI. Károllyal. A követségre akkor került sor, amikor Trierben a választófejedelmek gyűlése lezajlott, azaz már nyíltan tárhatta a herceg elé azt, hogy Pfalzi Lajos seregeivel belép a háborúba. A követeinek mindenesetre útba kellett ejteniük Pfalzot is, hogy a palota-

¹⁹⁶ RI I. 4122. sz.

¹⁹⁷ PRO E 30/1065/No. 3; E 30/1065/No.4.; *Fahlbusch, F. B.*: Hartong von Klux i. m. 365.; *Itineraria regum* 102.

¹⁹⁸ *Wylie, J. H.-Waugh, W. L.*: Henry the Fifth i. m. III. 212.

¹⁹⁹ Windecke emlékirata 86., 367.

²⁰⁰ 1418. aug. 2.: PRO E 30/1066 (2); DRTA VII. 350–51.; *Rymer, T.*: Foedera i. m. (londoni kiadás) IX. 605–606. — Zsigmond ugyancsak felhívta Colmar és Hagenau birodalmi városokat is, nyújtásnak segítséget, l. PRO E 30/1065 (3); *Rymer, T.*: Foedera i. m. (londoni kiadás) IX. 661–662.

²⁰¹ Angol követ Köln, Mainz és Trier érsekéhez, valamint a bergi herceghez: 1419. szept. 20.: PRO E 404/35/137B; 1402. júl. 12.: PRO E 404/36/124.; 1419. okt. 13.: PRO E 403/643 m1. — A briege-liegnitzi herceg is tagja volt a Zsigmond-köré szerveződő angol-szövetséges csoportnak: Hohenzollern Frigyes leányát, Erzsébetet vette feleségül. Ottó, Ziegenhain grófja Zsigmondnak hűbéri esküt is tett sziléziai birtokaiért, l. Windecke emlékirata 37.

²⁰² *Reitemeier, A.*: Außenpolitik i. m. 314.

gróf személyesen is garanciát adjon a hadbalépésre, s azt már a követek János herceg elé is terjeszthessék.²⁰³

Zsigmond taktikájának a része volt az is, hogy azt a látszatot teremtette, mintha itt, Elzászban és Badenben akarná bevárni csapatait, s korábbi tervével ellentétben nem menne vissza Magyarországra és Csehországra a viklifita eretnekek ellen harcolni, hiszen még augusztusban is Villingenben és Ravensburgban időzött.²⁰⁴ Július 11-től 26-ig Elzászban, Hagenauban tartózkodott,²⁰⁵ és csak a hónap végén ment át Wissembourgba (Weissenburg), majd augusztus elején még mindig a „tűzhöz” igen közel, Badenben találjuk, Elzász határától néhány mérföldnyire, de szinte többször is körbejárja a környéket, nem akárodzott hazaindulnia (Ettlingen, Pforzheim, Weil, Rottweil a badeni őrgrófság területén időzött: mind igen közel fekszenek a burgundi herceg birodalmi területeihez, Franche-Comtéhoz).²⁰⁶ Pforzheimből még mindig nem Csehország felé indult, hanem dél felé, Rottweilbe, majd onnan augusztus közepe után távozott: még mindig nyugat felé tartva, Villingenbe.²⁰⁷ Augusztus 19. után szánta rá magát, hogy kelet felé induljon, 24-én ért Ravensburgba.²⁰⁸ Csak akkor indult vissza Zsigmond, amikor elkezdődött Rouen ostroma (július 30., aminek a híre 5–7 nap alatt érhetett el hozzá, Badenba), s nyilvánvalóvá vált, hogy János herceg nem küld segítséget az Armagnac-védőknek. Zsigmondnak esze ágában sem volt a harcban részt venni, de színjátéka hatásos volt: a herceg visszakozott s az angol-burgundi-magyar szövetség tovább élt. Még Rouen ostroma idején Zsigmond jónak látta még egyszer „üzenni” a burgundi hercegnek (biztos lehetett abban, hogy a burgundi kémek révén minden megnyilatkozása eljut a herceghez), hogy elvegye a kedvét a szövetség felborításától: hazafelé Ulmban 1418. szeptember 7-én hangot adott annak a tervének, hogy nagyobb sereggel, a magyar mellett morva, cseh és sziléziai erőkkel vonul Anglia megsegítésére. Még a sereg indulásának pontos időpontját is kijelölte, Szt. Márton napját (nov. 11.).²⁰⁹ Ugyancsak e célt szolgálta, hogy szövetségese, Hohenzollern Frigyes hadat üzent az ingadozó burgundi hercegnek 1418 őszén.²¹⁰ Félelemnélküli János visszakozott.

Az 1418. szeptemberi hadiesemények azonban megváltoztatták a politikai helyzetet, hiszen Rouen blokádjával az angolok kerültek fölénybe. A hadbalépést elhalasztották. 1418 után János herceg soha többé nem próbálkozott egyéni akciókkal, hanem az angol szövetség tagja maradt, nem kis mértékben Zsigmond politikai ráhatásának eredményeképpen. Ugyanezt a politikát foly-

²⁰³ Kintzinger, M.: Westbindungen i. m. 117.

²⁰⁴ Itineraria regum 102.

²⁰⁵ Windecke szerint is sokáig, „egész egy hónapig”, l. Windecke emlékirata 80., 84.

²⁰⁶ A badeni őrgróf, I. Zähringer Bernát is szívesen látta, l. Windecke emlékirata 85.

²⁰⁷ Habsburg területre, Breisgauba, esetleg további szövetségeseik szerzése reményében, l. Itineraria regum 102.

²⁰⁸ Uo.

²⁰⁹ Ulm, 1418. szept. 7.: ZsO VI. 2335. sz.

²¹⁰ 1418. dec. 30.: Reitemeier, A.: Außenpolitik i. m. 305., 307. — Zsigmond kapcsolatához Frigyes őrgróffal l. Sabine Wefers: Das politische System Kaiser Sigmunds. Stuttgart 1989. 65–66., 72–78.

tatja majd Jó Fülöp, aki apja meggyilkolása után a Calais-ban megalapozott franciaellenes szövetséghez hí marad.

Zsigmond még az 1420. évi boroszlói birodalmi gyűlésén is előterjesztett egy tervezetet, hogy bevonja a fejedelmeket a franciaországi hadi cselekményekbe. Ennek következtében szövetségese, Lajos palotagróf bejelentette, hogy katonai erővel támogatja V. Henrik újabb hadi akcióját.²¹¹ Pfalz 1420-ban, az angol hadműveletekkel összhangban hadat is üzent VI. Károly francia királynak, és 700 katonájával, ugyancsak Ruprecht vezetése alatt a francia fronton harcolt, többek között Melun ostrománál kitüntetve magát.²¹²

A troyes-i szerződésben Zsigmond politikája jut eredményre: az ő és az angolok, valamint a burgundiak „rendje” látszik megvalósulni.

A szövetség végnapjai

Amikor a konstanzi zsinat feloszlott, Zsigmond úgy nyilatkozott az angol királynak, hogy teljesíti canterburyi ígéretét, de most azzal indokolta, hogy előbb rendeznie kell németországi és csehországi ügyeit.²¹³ Valóban voltak objektív okok, melyek hátráltatták az uralkodót még azután is, hogy új pápát sikerült választani. Nem tudta rövid úton rendezni a huszita kérdést sem, s egyre inkább belebonyolódott a Német Lovagrend és Lengyelország viszályába.²¹⁴ Mindemellett kiújult az ellenségeskedés Magyarország és Velence között. A *Serenissima* ellen meghirdetett kereskedelmi blokád veszélyeztette a király nyugat-európai politikáját. Az oszmánok az 1410-es évek végétől újult erővel támadták Magyarországot déli határvidékét.²¹⁵ 1418-ban meghalt Mircse havasalföldi vajda, és oszmán-párti vajda került helyébe a trónra. Bosznia hűsége esetlegessé vált, s a török akadálytalanul áthatolt rajta. Zsigmondnak a legkisebb gondja is nagyobb volt, mintsem seregeket szereljen fel az angolok franciaországi hadjáratait támogató. Miután pedig 1420 tavaszán benyomult Csehországba, a huszita háború minden energiáját lekötötte. E hírek nyugatra is

²¹¹ Kintzinger, M.: Westbindungen i. m. 128. — Nem tette azonban teljesen önzetlenül, hiszen 100 londoni márka évjáradékot kapott az angol királytól a hadjáratban való részvételért, l. Reitemeier, A.: Außenpolitik i. m. 313–315., 315. (837. sz. jegyz.). Igaz, csak az első részletet, 500 márkát fizettek ki neki, l. Rymer, T.: Foedera i. m. (londoni kiadás) X. 126.

²¹² Lajos levele Henrikhez: PRO E 30/1066. f. 6^r. Lajos levele VI. Károlyhoz: PRO E 30/1071. A palotagróf arra is igényt formált, hogy foglalják bele a troyes-i szerződésbe, s cserébe 4000 lovast ígért egy angol-burgundi hadivállalkozás támogatására, l. Rymer, T.: Foedera i. m. (londoni kiadás) X. 14–15. Melun ostromához: Rymer, T.: Foedera i. m. (londoni kiadás) IX. 605–612.; Allmand, C. T.: Henry V i. m. 152., 165. — Reitemeier német, a düsseldorfi Hauptstaatsarchivból származó, s a „Herzogtum Jülich & Berg”-re vonatkozó forrásokra hivatkozva azt állítja, csak 500 lovasról volt szó, l. Reitemeier, A.: Außenpolitik i. m. 315. Kintzinger azonban, hivatkozva egy másik adatra (Meinard Scharb: Geschichte der Kurpfalz I. Mittelalter. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1988. 170.), azt állítja, hogy egy 15 ezres sereg ment Franciaországba, amit Mainz kölcsönéből is fedeztek a Wittelsbachok, l. Kintzinger, M.: Westbindungen i. m. 117. (438. sz. jegyz.).

²¹³ Rymer, T.: Foedera i. m. (londoni kiadás) IX. 604.

²¹⁴ Reitemeier nézetével értek egyet: Zsigmond terveit akadályozta Lajos palotagróffal való konfliktus 1418-ban, vö. Reitemeier, A.: Außenpolitik i. m. 303–304.

²¹⁵ Wilhelm Baum: Kaiser Sigismund. Konstanz, Hus und Türkenkriege. Graz 1993. 149.; Wefers, S.: Das politische System i. m. 69–71.

eljutottak, s a realista politikusok számára nyilvánvaló volt, hogy Zsigmond egy ideig biztosan nem képes canterburyi vállalásait teljesíteni.

Ennek ellenére még az 1410-es évek végén, az 1430-as évek elején is rendszeres és folyamatos volt a kommunikáció a Lancasterek és Zsigmond udvara között. A zsinat berekesztése után is szinte állandóan Zsigmond udvarában tartózkodott egy angol követ, az első években elsősorban azért, hogy az 1416. évi angol-luxemburgi szövetség értelmében katonai segítséget próbáljon kieroszakolni a királytól.²¹⁶ 1418–1419 után Zsigmond vagy a kontinensre küldött angol követek rendszeresen beszámoltak Henriknek és Henry Chichele canterburyi érseknek a német- és csehországi ügyek alakulásáról.²¹⁷ A követek általában a Lancaster-ház, illetve Zsigmond birodalmi szövetségeseit is hivatottak voltak felkeresni, hogy segítséget eszközöljenek ki német világi és egyházi fejedelmektől.²¹⁸

A követek felhatalmazást kaptak arra is, hogy az angolok és a Luxemburgok más szövetségeseitől, vagy reménybeli franciaellenes partnereitől is katonai támogatást kérjenek, úgymint Werner von Falkenstein trieri, II. Nassaui János, utóbb (1419-től) III. Konrád Wild- und Rheinsgraf zum Stein mainzi érsekektől, valamint Wittelsbach Lajos rajnai palotagróftól és Gazdag XVI. Henrik landshuti bajor hercegtől.²¹⁹ Henrik angol királynak olyannyira szüksége volt a segítségre, hogy közvetlenül a Meaux melletti táborból, Faronból küldte üzenetét.²²⁰

Még a troyes-i szerződés (1420. máj. 21.) után is fontosnak tartotta Henrik, hogy állandó meghatalmazott megbízottja kövesse Zsigmondot szinte mindenhová.²²¹ 1420-ban Hartong van Klux és John Stokes követek például jelen voltak Zsigmond cseh királyi koronázásán (1420. júl. 28., Prága). Klux részt vett az első huszita háborúban is, folyamatosan tájékoztatva az eseményekről a westminsteri udvart.²²² (Egy korábbi nézet szerint feltehető, hogy Klux — és a

²¹⁶ Richard Flemming, Sir Walter de la Pole követsége 1421–1422-ben: PRO Chancery C 76/104 m3–m5.; PRO Chancery Miscellanea C 47/30,9 (12); *Rymer, T.*: Foedera i. m. (londoni kiadás) X. 161–163., 67–68.; *Vaclav Mudroch*: John Wyclif and Richard Flemmyng, bishop of Lincoln: gleanings from German sources. Bulletin of the Institute of Historical Research 37. (1964) 240. (4. sz. jegyz.).

²¹⁷ Például: elsőként 1418 júniusában, rögtön a zsinat berekesztését követően, l. *Rymer, T.*: Foedera i. m. (londoni kiadás) IX. 604. A canterburyi érsekek Lambeth Palotabeli kéziratárában megtalálhatóak, l. Lambeth Palace Library: MSS 211. ff. 129^v.

²¹⁸ „in certa ambassiatu versus partes Almannie” — ZsO. IV. 2312. sz.; *Léon Mirot – Eugène Deprez*: Les ambassades anglaises pendant la guerre de Cent Ans, catalogue chronologique. Bibliothèque de l'École des Chartes 59. (1898) 550–577., 60. (1899) 177–214., 61. (1900) 20–58. 61 (1900) 27. CLXXXVI.

²¹⁹ Ezek a fejedelmek álltak Zsigmond pártján már 1410-ben is, amikor Jobst/Jodok morva őrgróf halálára való hivatkozással új királyválasztást nem engedtek tartani, l. ZsO III. 237. sz. Henrik a husziták ellen is támogatta Zsigmondot, l. Windecke emlékirata 107.

²²⁰ *Rymer, T.*: Foedera i. m. (londoni kiadás) X. 167–168.; *Mirot, L.–Deprez, E.*: Les ambassades anglaises i. m. 61. (1900) 30. DCII.; *Salvus conductus*: PRO Chancery Warrants C 81/1160/48.; PRO E King's Remembrancer: Accounts Various E 101/321/40.

²²¹ John Colville miles és Richard Leyot-nak, a törvények doktorának követsége: ZsO VII. 245. sz.; Követutasítások: 1419. márc. 18.: 1419: PRO Chancery C 76/101 m1.; *Salvus conductus*-ok: PRO C 81/1147/3–4; a kiadásokra: PRO Exchequer Lord Treasurer's Remembrancer, and Pipe Offices. Accounts Various/Foreign Account Rolls E 364/52.

²²² *Fahlbusch, F. B.*: Hartong von Klux i. m. 370.; *Itineraria regum* 106.

kíséretében álló angolok lovagok — még az 1419. szeptember–októberi török elleni hadjáratára is elkísérte Zsigmondot.²²³ A kapcsolatokat még egy házassági tervvel is igyekeztek szorosabbá fűzni: szó volt róla, hogy János, Bedford hercege feleségül veszi egy meg nem nevezett birodalmi fejedelem leányát. Másra itt nem is gondolhatunk, mint III. Wittelsbach Lajos rajnai palotagróf, V. Henrik és Bedford volt sógorának, Anglia szövetségesének egyik leányára, az 1419-ben született Matildra.²²⁴ 1419 és 1420 folyamán sem lankadt V. Henrik, és folyamatosan kérlelte Zsigmondot, hogy teljesítse canterburyi vállalását és küldjön segélycsapatokat Normandiába.²²⁵

Új korszak nyitányát jelentette azonban, amikor 1420-ban a Zsigmond kíséretéhez rendelt állandó meghatalmazott angol követ, Hartong van Klux azt jelentette Schweidnitzből, hogy a király azért nem tud az évben seregeivel Franciaországba jönni, mert a huszita fenyegetés feltartja.²²⁶ Sokszor fogjuk a következő években hallani ezt a kifogást. Zsigmond még azt üzenté Kluxnak, hogy nem tud választ adni, hogy tud-e Henrik segítségére jönni a normandiai hadszíntérre, ezért maradjon a követ állandóan a kíséretében továbbra is.²²⁷ 1420-ban tehát még nem tett le véglegesen arról, hogy valamiképpen támogatást nyújt az angoloknak, vagy legalábbis a retorikájával ezt kívánta sugallni. Ha nem is az járt a fejében, hogy konkrétan hadi vállalkozásokban nyújt segédkezet, arról még nem tett le véglegesen, hogy a Valois-k és a Lancasterek közötti politikai rendezésben közreműködjön; az angolok oldalán, de nem kifejezetten katonai szövetségesként. Tudjuk, a huszita háborúk eszkalálódása miatt nem így történt, de a kortársak ezt nem tudhatták: Zsigmond szerepvállalásának kérdése a Százéves Háborúban egy-két évig még napirenden maradt.

Annál is inkább van valószínűsége annak, hogy Zsigmond napirenden tartotta az angoloknak nyújtandó támogatás kérdését, mivel az elhúzódoó eretnekellenes harcban szüksége volt európai szövetségesekre, különösen a Lollardok elleni küzdelemben jeleskedő Angliára. Még 1421–1422-ben is komolyan gon-

²²³ Lenz, M.: König Sigismund i. m. 36. — Fahlbusch nem osztja a véleményt, szerinte Klux visszatért Angliába újabb instrukciókért, l. Fahlbusch, F. B.: Hartong von Klux i. m. 366.

²²⁴ Bedford mégsem vette feleségül a kiszemelt jegyesét, hanem 1423-ban Troyes-ban, az angol-burgundi szerződést megpecsételő Burgundi Annát (Anne de Valois) vezette oltár elé, Félelemnélküli János leányát. Azért is gondolhatjuk, hogy az előző jegyese Wittelsbach Matild volt, mert ebben a házassági kapcsolatban s szerepet játszott a Wittelsbach-ház, a Lancaster-Luxemburgi szövetség partnere: Margit anyja János herceg felesége, Wittelsbach Albert straubingi bajor herceg leánya volt, bátyja pedig a szintén jó Luxemburg- és angol kapcsolatokkal bíró Hollandi Vilmos bajor herceg (aki a Wittelsbach-burgundi keresztházassági egyezmény révén Burgundi Margitot vette nőül, Félelemnélküli János húgát). Anna hozománya révén a Lancasterek kontinentális területeket remélhettek, amit hozzáilleszthettek franciaországi domíniumaikhoz. Erről a házasságról is kellett Zsigmonddal tárgyalni, hiszen a hozományként kapott németalföldi birodalmi hűbérekbe ő iktatta be Lancaster Jánost.

²²⁵ Klux követsége 1419-ben: PRO Chancery C 76/102 m10. Stokes követsége Zsigmondhoz: PRO King's Remembrancer: Accounts Various: E 101/321/nº 38.; RI I. 3944. sz.; Wefers, S.: Das politische System i. m. 75–81.

²²⁶ 1420. ápr. 28.: Rymer, T.: Foedera i. m. (londoni kiadás) X. 208–209.; Lenz, M.: König Sigismund i. m. 205.

²²⁷ „[...] the emperor sayde to me planly, that I suld noht gone from hym unto tyme that I sulde wyte wheder he might come to zow this somer or noht, and teherupon he hase holden me all way unto this time” — Fahlbusch, F. B.: Hartong von Klux i. m. 369–70.

dolt az angol király a Zsigmondtól várható katonai — s hangsúlyozzuk — *vagy* politikai segítségnyújtás lehetőségére: 1421 végén küldött követe a nürnbergi birodalmi gyűlésen is még ezzel az igénnyel kereste fel a királyt.²²⁸ Henriknek is meg voltak természetesen a maga súlyos érvei arra, hogy 1418–1419-hez képest még erőteljesebben kérte számon Zsigmondtól a canterburyi szövetség teljesítését. Baugé-nál 1421. március 21-én nagy vereséget szenvedett az angol hadsereg, évek óta először, s a „nemes herceg”, Thomas of Clarence is elesett. Mi több, a kulcsfontosságú Meaux elhúzódo francia ostroma arra készítette az angol királyt, hogy újfent kísérletet tegyen Zsigmond és szövetségesei katonai támogatásának a kieszközlésére. A kialakult akut helyzetben a több éve folyamatosan hadban álló és kimerülőben lévő angol seregeknek még a legcsekélyebb támogatás is jól jött volna. 1421-ben megszaporodtak a német királyhoz intézett segélykérő angol követségek. 1421 decemberében Richard Flemming, Lincoln püspöke mellett William Coggeshall és Nicholas Biddleston indult útnak a Birodalomba,²²⁹ 1422 januárjában pedig csatlakozott hozzájuk Sir Walter de la Pole.²³⁰ Richard Flemming lincolni püspök jó néhány hónapig tartózkodott Zsigmond udvarában, s tudósított az újabb cseh hadjárat meghirdetéséről.²³¹ Flemming nemcsak a Birodalom rendjeit kereste fel, követutasítása úgy szólt, hogy mindenképpen jusson el Zsigmondhoz, s keresse fel, ahol csak éppen tartózkodik, egész Magyarorszáig (s azon túl is), *versus regem Hungarie*. Regensburgba érve, 1422 tavaszán azután értesült Zsigmond januári, Nemecký Brodnál elszenvedett vereségéről, s a Nürnbergbe összehívott Reichstagról.²³² Zsigmond elhalasztotta júliusra a Reichstagot, s csak július 27-én nyitotta meg, így Lincoln püspöke feltehetően nem várt hónapokig Regensburgban, hanem a király után ment, s tárgyalt vele Cseh- vagy Magyarországon. Mivel Zsigmond áprilisban táborba szállt (Steinitz alatt, Ostrau alatt stb.), valószínű, hogy az angol király követe májusban Pozsonyban, Tatán, Fehérvárott vagy Budán találkozott vele.²³³ Később Nürnbergben is tárgyalt a királlyal, több héten át — július 20-tól szeptember 13-ig — jelen volt a gyűlésen.²³⁴

A követek a király azon kérését tolmácsolták Zsigmondnak és a Luxemburg-ház szövetségeseinek, hogy „küldjön felmentő csapatokat, mert soha más-

²²⁸ *Rymer, T.*: Foedera i. m. (londoni kiadás) X. 61–63.; *Mudroch, V.*: John Wyclif i. m. 239–245.

²²⁹ Flemming követségének utasításai: 1421. dec. 18., 1422. jan. 14., 1421. dec. 18.: PRO Chancery Miscellanea C 47/30,9 (12); *Rymer, T.*: Foedera i. m. (londoni kiadás) X. 161–163.

²³⁰ Sir Walter de la Pole és Nicholas Biddleston: Prokuráció: 1422. jan. 14.: PRO Chancery C 76/104 m3–m5.; De la Pole szoros kapcsolatban állt John Lord Tiptofttal (leányát de la Pole unokája vette el), aki több alkalommal teljesített szolgálatot Henriknek, Zsigmond udvarában, így kerülhetett a követségbe, l. *Clark, L.*: Tiptoft, John i. m.

²³¹ DRTA VIII. 137., 230. (129., 184. sz-ok), PRO Exchequer King's Remembrancer: Accounts Various: E 101/321/40. — Windecke is említi: Windecke emlékirata 124. Zsigmond 1422. júl. 27-től tartózkodott Nürnbergben, l. Itineraria regum 112.

²³² *Mudroch, V.*: John Wyclif i. m. 240. (4. sz. jegyz.). Máskülönben a gyűlést csak májusban hívták volna össze, de már februárban kérte Zsigmond a rendeket, hogy adják beleegyezésüket egy újabb keresztes hadjárat meghirdetéséhez.

²³³ Itineraria regum 111.

²³⁴ Angliai legátusként említi: Die Chroniken der fränkische Städte: Nürnberg. Vol. IV Leipzig 1872., idézi *Mudroch, V.*: John Wyclif i. m. 241. (2. sz. jegyz.); Zsigmond 1422. júl. 27-től szept. 30-ig tartózkodott Nürnbergben, l. Itineraria regum 112.

kor, mint most nem lenne annyira időszerű, hogy megtegye kötelességét, és szövetségeseivel és barátaival hamarosan be is fejezhetné a háborút”. Azaz, a király hangja elárulja, hogy már ő is elképzelhetőnek tartja, hogy fegyverszünetet kell kötnie a franciákkal, s valószínű, hogy ennek az előkészítésében is számított Zsigmondra.²³⁵ Az angolok kétségbeesettségét támasztja alá, hogy a király még azzal is megbízta a követeit, hogy Németországban (és Magyar- vagy Csehországban, ahol éppen elérik Zsigmondot, a követutasítás nem kötött ki konkrét célpontot), fogadjanak fel zsoldosokat, 500 lándzsát hat hónapra. Ez igen tekintélyes erő volt, ha Angliának ennyire valóban szüksége volt, az sokat elárul a háborús viszonyokban bekövetkezett változásokról.²³⁶ Éppen ezért V. Henrik nem késlekedett kifizetni a kölni érseknek járó angol évjáradékot sem, remélve, hogy tőle is kap segélycsapatokat.²³⁷ Még 1422 folyamán is erről tárgyalnak Zsigmondhoz küldött követei. John Stokes mester felhatalmazása most is arra szól, hogy Zsigmond és a birodalmi választók közreműködését kérje a francia háborúban.²³⁸

Még egy vonatkozása van V. Henrik és Zsigmond együttműködésének: Zsigmond többször is közbenjárt azért, hogy a Német Lovagrend gabonát szállítson az angoloknak a franciaországi hadszíntérre.²³⁹ Zsigmond a birodalmi gyűléseken is napirendre tűzte a kérdést.²⁴⁰ Ez jelenti a kapcsolatot a két terület között, így áll összefüggésben Anglia franciaországi és poroszföldi politikája: azért volt szüksége a lengyel–lovagrendi békére, hogy biztosítva legyen a Poroszföldről érkező gabonaellátása az angol seregeknek. S ezért van segítségére Zsigmondnak a Lovagrend és a Jagellók közötti békeközvetítések során.

Az angol király többször is közvetítőként működött közre Zsigmonddal együtt a Német Lovagrend és Lengyelország viszályában. Zsigmond 1419-ben kérte Henriket, hogy közvetítsen Jagelló Ulászló és Michael Kűchmeister, a Német Lovagrend nagymestere, továbbá a teutonok szövetségese, Vitold (Vytautas) litván nagyherceg közötti viszályban. Zsigmondot kérték fel ugyan döntőbírónak, de ő képtelen volt zöldre vergődni a lengyelek és a teutonok évszázados konfliktusában.²⁴¹ 1419-ben John Stokes mestert V. Henrik a Reichstaghhoz és a királyhoz küldte Boroszlóba, hogy közbenjárjon a békéért a Német Lovagrend és Lengyelország viszályában.²⁴² A béke érdekében V. Henrik másik követét, Klux lovagot pedig egyenesen Jagelló Ulászlóhoz küldte.²⁴³ Már korábban is működtek közre angol követei abban, hogy 1418-ban Konstanzban az újonnan választott pápa és Zsigmond egy évre meghosszabbítsák a fegyverszünetet a Rend és Len-

²³⁵ „have succours of men, which might never be more behoveful unto him, and through his Allies and Friends shall soon have an end of his war” — PRO Chancery C 76/104 m3.

²³⁶ *Kingsford, C. L.*: Henry V i. m. 367.; Reitemeier szerint 100 katona 5 hónapra, amit a következő év máj. 1-ig kellene felállítani, l. *Reitemeier, A.*: Außenpolitik i. m. 318.

²³⁷ 1421. nov.: PRO Exchequer of Receipt: Issue Rolls E 403/652 m4.

²³⁸ 1422. aug. 22-től 1423. már. 20-ig. Költségek: PRO E 364/58 Bv.

²³⁹ DRTA VIII. 137., 230.

²⁴⁰ DRTA, VIII. 137., 230. (129., 184. sz-ok).

²⁴¹ ZsO VII. 13., 191..

²⁴² DRTA VII. 407–409.

²⁴³ PRO C 76/102 m10.

gyelország között.²⁴⁴ Ugyancsak részt vettek a közvetítésben a Zsigmond kíséretében tartózkodó angol követek, s 1418-ban végre tető alá is hoztak egy békét, ami azonban nem volt hosszú életű.²⁴⁵ 1419-ben a kiújuló ellenségeskedés közepette kudarcot vallottak a közvetítésben a pápai nunciosok is, Jakab spoletoi és Fernando lugói püspökök. Anglia közvetítésével viszont júliusra elértek, hogy a három fél felfüggeszti a fegyveres összecsapásokat egy évig, majd az utána tartott békekonferencián elfogadja Zsigmond elnökletét és feltételeit. Henrik követei, Hartong van Klux, Thomas Netter (of Walden) karmelita provinciális²⁴⁶ 1419. július 26-án megállapodást hoztak létre Bandzino (Graudenz) mellett.²⁴⁷ Szeptemberben Ulászló és a nagymester is hozzájárult végre a fegyverszünethez és Zsigmond majdani ítéletének alávetették magukat.²⁴⁸ 1420 januárjára Boroszlóba érkezett V. Henrik egyik legfoglalkoztatottabb diplomatája, John Stokes mester, aki a magyar követekkel — Garai Miklós nádorral (akivel már jól ismerték egymást) és Jolsvai Leusták fia György zólyomi ispánnal — együtt hozta tető alá a békét.²⁴⁹

Mivel V. Henrik is, realpolitikusként gondolkodva, egyre inkább ráébredhetett, hogy kevés az esélye annak, hogy Zsigmond valóban csapatokat szerel fel a normandiai hadszíntérre, más utakat és módokat talált, hogy a római király más jellegű támogatását igénybe vegye. 1421-ben Henrik újabb küldetésre küldte Zsigmondhoz a cseh földről éppen visszatért követét, Stokes mestert Sir Walter de la Pole-al együtt: arról tárgyaljanak — szolt az utasításuk —, hogy a német király ruházza V. Henrikre Dauphiné és egyéb Languedoc-beli területek birodalmi hűbéreit. (1421 nyarán Klux is visszatért Zsigmond kíséretébe Csehországba: Anglia követeként egészen Zsigmond haláláig, sőt, Albert uralkodása alatt is a magyar udvarban maradt.²⁵⁰) Vienne és Dauphiné hovatartozása ugyanis régóta vitatott volt a Francia Királyság és a Német-Római Császárság között. Ezzel Henrik egy korridort szeretett volna létesíteni az angol korona aquitániai hűbértartományai és más dél-francia foglalásai, valamint leendő birodalmi területei között. Ezzel Anglia Dél-Franciaország urává is vált volna és Franciaországban

²⁴⁴ Konstanz, 1418. ápr. 15.: ZsO VI. 1763. sz.; Konstanz, 1418. ápr. 28.: ZsO VI. 1823. sz.

²⁴⁵ Marienburg, 1418. nov. 6.: ZsO VI. 2489. sz.

²⁴⁶ Thomas Netter a konstanzi zsinaton megismerkedett Zsigmonddal, s a király is nagyra értékelte eretnekellenes fellépéseit. Vehemensen kikelt a wiklifiták és a lollardizmus ellen. Munkái az egyik legfontosabb forrásművei Husz 45 cikkelye 1415. évi elítélésének, l. *Anne Hudson*: Netter, Thomas (c. 1370–1430). ODNB [http://www.oxforddnb.com/view/article/19907, letöltve: 2007. jún. 15.]. Netter térítette meg az utolsó pogány litván Gedimin-fit, Vitoldot. A Vitold-misszióról küldött leveleit, melyben Zsigmond évtizedeken át végzett munkájáról is megemlékezik, rendtársa, John Bale, az írországi Ossory püspöke néhány évtizeddel később belefoglalta „jegyzetömbjébe”, mely fennmaradt Oxfordban és a British Library Kézirattárában, l. *John Bale*: Notebooks. Bodleian Library, Oxford, MS Bodley 73, fols. 94^v–103^v.

²⁴⁷ ZsO VII. 807. sz.; Die Staatverträge des deutschen Ordens in Preussen im 15. Jahrhundert (1398–1437) I. Hrsg. Erich Weise. Königsberg 1939. 133–140. sz-ok; Regesta historico-diplomatica ordinis S. Mariae Theutonicorum, 1198–1525 I–II. Hrsg. Erich Joachim, Walter Hubatsch. Göttingen 1948. II. 225–231. A Windecke által közölt dokumentum még Franciaország királyának címzi V. Henriket, l. Windecke emlékirata 43.

²⁴⁸ Toruń, 1419. szept. 24.: ZsO VII. 979. sz.; Leopoli, 1419. szept. 26.: ZsO VII. 981. sz.

²⁴⁹ Boroszló, 1420. jan. 6.: ZsO VII. 1233. sz.; Windecke emlékirata 54.

²⁵⁰ *Ralph A. Griffiths*: Klux, Sir Hartung von (d. 1445) i. m.

nagyban megnőtt volna az angol befolyás, mintegy a régi Plantagenet-birodalmat keltve új életre.²⁵¹ Dauphiné-nak a francia trónörökös apanázsirtokának birodalmi hűbérként való átruházása egyébként már Zsigmond fejében is megfordult: amikor még neki volt szüksége az angolok együttműködésére a zsinaton, maga vetette fel, hogy a tartományt, Vienne-t az angol korona egy hercegére — lehetséges, hogy éppen a vele személyesen is jó viszonyban álló Bedfordra — ruházná.²⁵²

Hasonló tervezet volt az is, hogy Anglia királya tárgyalásokat kezdeményezett a huszita háborúba belebonyolódó s pénzzavarban lévő Zsigmonddal Luxemburg hercegségének Anglia számára való elzálogosításáról: így Henrik remek kontinentális hídfőállásra tett volna szert Franciaország határán, amit hadműveleti bázisként kívánt volna használni.²⁵³ A király azon nyomban követet küldött Londonba, hogy a kérdéstről tárgyaljon.²⁵⁴ A Zsigmond és a burgundiak közötti viták Luxemburg és Brabant öröklése kapcsán állandó nehézséget jelentettek Zsigmond diplomáciájában. A Luxemburg-fivérek, IV. Vencel cseh király és Zsigmond nagybátyja, Vencel, Brabant hercege özvegyének, Johannának 1406. évi halála után magukénak tekintették a hercegséget. Vitában állt azonban velük Antal burgundi herceg, aki felesége, Luxemburg Erzsébet (Zsigmond öccsének, János görlitzi hercegnek a leánya) révén igényt formált Brabantra. Antal Luxemburgra is rátette a kezét, ami viszályt támasztott a Luxemburg–Burgundi közeledésben. A Luxemburgok sejtették, hogy a súlyponti területeiktől távol eső hercegségeket a burgundiak nyomása alatt nem lesznek képesek megtartani. Antal s másik két burgundi házi herceg agincourt-i elestével azonban a burgundok hatalmi pozíciója is meggyengült, nem is szólva arról, hogy egy esetleges Brabant-ellenes burgundi intervenció terve kútba esett.²⁵⁵ Zsigmond azonban nem járult hozzá, hogy IV. János — Burgundi Antal első házasságából született fia — örökölje Brabantot. Patthelyzet alakult ki. De Agincourt furcsa módon szolgálatot tett a Luxemburgoknak, s újra felcsillantotta a reményt, hogy megszerezzék Brabantot, vagy legalábbis a Luxemburg-érdekeket kiszolgáló örökösnek juttassák. Ezt meg is találták Wittelsbach (II. [VI.]) Vilmos straubingi bajor herceg személyében. Holland, Zeeland és Hennegau (Hainault) grófja Zsigmondnak igen fontos szövetségese volt.²⁵⁶ A formálódó franciaellenes szövetségben a hollandi-hennegau gróf lehetett a Luxemburgok németalföldi politikájának egyik fő támasza. Zsigmond már Angliából úgy rendelkezett, elutazása után követei keressék fel a gróft a Hennegauban, hogy vi-

²⁵¹ Követutasítás: 1421. júl. 1.: PRO C 76/104. m11–m12.; *Rymer, T.*: Foedera i. m. (londoni kiadás) X. 143–145.; *Wefers, S.*: Das politische System i. m. 91.

²⁵² *Reitemeier, A.*: Außenpolitik i. m. 316. (844. sz. jegyz.).

²⁵³ John Stokes és Sir Walter de la Pole újabb megbízatása: Westminster, 1421. júl. 17.: *Rymer, T.*: Foedera i. m. (londoni kiadás) X. 144.

²⁵⁴ Frankfurts Reichskorrespondenz, nebst andern verwandten Aktenstücken von 1376–1519. Hrsg. Johannes Janssen. Freiburg im Breisgau–Berlin 1863–1872. I. 337.

²⁵⁵ *Kintzinger, M.*: Westbindungen i. m. 127.

²⁵⁶ „Flandrie, Hallandrie, Brabantie et Gelrie ducatum”-beli követjárásokra l. Donauwörth, 1418. szept. 29.: ZsO VI. 2378. sz.

tassák meg a Luxemburg–Wittelsbach együttműködés részleteit.²⁵⁷ IV. Vencel cseh király mint a dinasztia rangidős tagja 1416 júliusában ráruházta Brabant hűbértartóját.²⁵⁸ Ezt természetesen a burgundiak nem nézték jó szemmel, hiszen Luxemburgi Erzsébet is ugyanolyan jogokkal bírt az öröklésben, mint apjának, János görlltzi hercegnek a fivérei, Zsigmond és Vencel. A burgundok Erzsébet jogainak csorbítását látták a Wittelsbach–Hollandi ház örökössé jelölésében. A burgundoknak is el kellett azonban ismerniük, az angol–luxemburgi szövetség miatt jobb lesz, ha közelednek Zsigmondhoz, s beleegyeznek a brabant rendezésbe. Ha már valakit el kellett fogadniuk, a számukra legkedvezőbb megoldás még mindig Hollandi Vilmos volt. Vilmos maga burgundi kapcsolatokkal is bírt, Burgundi Jánosnak a sógora volt (felesége Margit volt, Merész Fülöp burgundi herceg leánya, Félelemnélküli János húga).²⁵⁹ Vilmos jól használta ki burgundi kapcsolatait, és feltehetően Zsigmond megbízásával, vagy legalábbis tudtával, találkozott angliai útja előtt Félelemnélküli János herceggel saját zeelandi birtokán, Biervlietben.²⁶⁰ Zsigmond azt végképp nem kívánta, hogy a Burgundi-ház egyszerre szerezze meg a két igen jelentős hercegséget. Még ha Brabant burgundi öröklését el is ismerte volna, nem kívánt lemondani Luxemburgról.²⁶¹ A kérdést azonban „jegelték” — szerencsére János csak 12 éves volt, s a hűbérbe való beiktatása még odébb volt —, s a fontosabb európai problémák miatt a felek felülemelkedtek rajta. Egyelőre sem Wittelsbach Vilmosé, sem Burgundi Jánosé nem lett a terület. Hosszú évek munkájával létrehozták azonban a meg egyezést: Hollandi-Hennagau Jakoba, Vilmos gróf leánya feleségül ment Antal fiához, János burgundi-házi herceghez, és a pár örökölte Brabantot.

A kérdést bonyolította azonban, a tervezetbe nem vették be Luxemburg Erzsébetet: vele pedig újfent számolni lehetett. Zsigmond fő németalföldi szövetségese, Wittelsbach „Kegyetlen” (III.) János, Liège püspöke volt, aki előbb sógora, Félelemnélküli János burgundi herceg támogatását élvezte, majd 1418-tól unokahúga, Hollandi-Hennagau Jakoba és férje, János Burgundi-házi brabanti herceg ellen szítva szembekerült a burgundi párttal. Hollandi Vilmos halála 1417-ben meghalt, s özvegye, Burgundi Margit Jakoba lánya és burgundi jegyese számára akarta átjásznani a hercegséget. Meg is szerezte az új pápa jóváhagyását a pár házasságához s Félelemnélküli János szervezésében meg is ülték a lakodalmat.²⁶² Zsigmondnak szüksége volt Vilmos halála után egy biztos pontra a németalföldi politikában, ezért nélkülözhetetlen volt számára Vilmos öccse, a Liège-i püspök. (1416 decemberében is felkereste Aachenből jövet Luxemburg

²⁵⁷ Batori István (későbbi asztalnokmester) követségére l. Prága, 1416. júl. 23.: ZsO V. 2114. sz. — Brabant Zsigmondra ruházásának a híre csak a bajor herceg távozta után érkezhett Angliába, ezért volt szükség arra, hogy egy újabb követ induljon Hollandi Vilmoshoz (ZsO V. 1946. sz.).

²⁵⁸ Hoensch, J. K.: Kaiser Sigismund i. m. 177., 186.

²⁵⁹ János dauphin nevelését is Vilmos hercegre bízta Bajor Izabella királyné.

²⁶⁰ Allmand, C. T.: Henry V i. m. 106.

²⁶¹ A kérdésről l. Hoens, J. K.: Kaiser Sigismund i. m. 612–623. L. még *Henri Laurent – Fritz Quicke*: Les origins de l'État Bourignon: L'Accession de la Maison de Bourgogne aux duchés de Brabant et de Limbourg, 1383–1407. *Memoires de l'Académie Royale de Belgique* 41. (1939) 63–117.; *Joseph Calmette*: Die großen Herzöge von Burgund. München 1963. 81.

²⁶² Windecke emlékirata i. m. 113.

felé haladva,²⁶³ s nem véletlen az sem, hogy 1417-ben a várható angol hadjárat előtt Zsigmond éppen Liège-be hívta Anglia és Franciaország királyát, valamint Burgundia hercegét közös tárgyalásra a zsinat további menetét illetően.) Már-már azzal járt a brabanti konfliktus, hogy Zsigmondnak fel kell áldoznia burgundi szövetségét, igaz, ekkor már véget ért a zsinat, s a király szabadabban cselekedhetett. Zsigmond „feldühödött” és a pápával visszavonatta a jóváhagyást.²⁶⁴ Még azt is támogatta Zsigmond, hogy János, kilépve az egyházból, feleségül vegye Erzsébet görllitzi hercegnőt, és Zsigmond elképzeléseiben ő lett egy Luxemburg-párti németalföldi tartomány (Holland, Hainault, Brabant, Luxemburg), s mellette a straubingi bajor hercegség feje. (Fivérének, egyetlen leánya volt, Jakoba.) „János (...) Holland területén is uralkodni kívánt, és a római király lehetővé is tette számára ezt”.²⁶⁵ János fegyverrel meg is szerezte magának a grófságok jó részét. E terveiben Zsigmond azonban mégsem mert a végsőkig szembekerülni a burgundi párttal, így letett Wittelsbach János támogatásáról. Maguk a burgundiak is visszakoztak azonban, így 1425-ig Hennegau és Holland ellenőrzése Wittelsbach János kezébe került.

Anglia is szerephez jutott a németalföldi Luxemburg-párti koalíció szervezésénél. Már 1414-ben született egy olyan tervzet, miszerint az angol királynak ruháznák Brabant hercegségét mint megüresedett hűbért, amit Zsigmond is támogatott — ekkor még természetesen rá volt utalva az angol *natio* szavazataira —; ez a terv kiválóan beleillett volna az angol kontinentális terjeszkedés politikájába, s Brabant is ideális bázis a francia területek elleni hadműveletekhez. A terv azonban ekkoriban lekerült a napirendről: Zsigmond óvatos egyensúlypolitikáját dicséri, hogy képes volt leszerelni az angol király efféle igényeit. Luxemburg és Brabant kérdésében egy igen homályos ígérettel hallgattatta el az angol királyt, amely semmire sem kötelezte.²⁶⁶ Luxemburg angol záloga igen kedvező lett volna a királynak, mivel már annak idején sem tudta kiváltani Görllitzi Erzsébettől, de így újabb pénzhez juthatott volna, s kiváltva Erzsébetet, szövetségese kezére juttathatta volna Luxemburgot. Erzsébet hercegnő maga is eladósodott, férje, Wittelsbach János hennegau és hollandi kormányzása miatt, így neki is jól jött volna az angolok pénze, s szívesen át is adta volna a területet, sőt, akár Holland és Hennegau elzálogosítása is szóba került. Az angol diplomácia már ekkor is törekedett e grófságok megszerzésére. Még nagyobb nehézséget okozott az angol beavatkozás Hainault/Hennegau-ba. 1421-ben Hollandi Jakoba ugyanis elhagyta férjét, Burgundi Jánost és Angliába szökött. Az angol politika támogatta férjével szemben, s kieszközölte a pápától a válás kimondását (1422). Jakoba Humphrey of Lancaster, a király nagybátyja, Gloucester grófja felesége lett, Anglia pedig befolyást gyakorolt Hennegauban, „8000 angol lepte el”, amit a kisemmizett burgundiak nem néztek jó szemmel, már-már a zsebükben tudva Hennegau grófságát is.²⁶⁷ Ráadásul a brabanti rendek Burgundi Jánossal szemben öccsét, Fülöpöt, St. Pol grófját nyilvánították Brabant

²⁶³ 1416. okt. 1.: Acta conc. Const. IV. 721.; Itineraria regum 101.

²⁶⁴ Windecke emlékirata 113.

²⁶⁵ Uo.

²⁶⁶ Baum, W.: Kaiser Sigismund i. m. 137.

²⁶⁷ Windecke emlékirata 165.

örökösének, s be is hívták bátyja ellen. Így Hennegau, Brabant és Luxemburg is a burgundi–angol tengely megtörésével fenyegetett. Egy angol „behatolás” a burgundiak által a magukénak tekintett érdekszférába a troyes-i rendezés felborulásával veszélyeztetett, azt pedig sem az angol király, sem Zsigmond nem akarta. Gloucester így nem lett egy kontinentális hercegség ura, 1425-ben ott hagyta feleségét Hennegauban, aki Jó Fülöp háziőrizetébe került. 1425-ben azonban az utolsó Wittelsbach-házi szereplő is eltűnt a színről János volt Liège-i püspök halálával, így már semmi sem állhatott a burgundiak útjába Hennegau, Holland és Zeeland grófságában, amibe, úgy tűnik, az érdekelt felek bele is egyeztek. Végül Zsigmond Brabant és Luxemburg esetében megegyezett a Burgundi-házzal: elismerte Burgundi János igényét, és megelégedett azzal, hogy Jó Fülöp herceg — akire a két hercegség Burgundi János és Fülöp St. Pol grófja halála után, 1430-ban szállt — Görlitzi Erzsébet életére (1451-ig) beleegyezett abba, hogy a Luxemburg hercegnő megtartsa a területeket.²⁶⁸

Mindazonáltal a troyes-i szerződést követően, 1421–1422 után V. Henrik már nem csupán katonai támogatásban gondolkodott, hanem az elhúzódó háború miatt egyre inkább rá volt utalva az anyagi segítségre is. Egy 1422 januárjában írott levelében — tudomást szerezvén arról, hogy Csehországban egyre inkább elmélyül a konfliktus és Zsigmondra még nehezebb teher hárul — úgy fogalmazott, hogy ugyan még nem adja fel a reményt teljesen, hogy Zsigmond vagy a szövetséges fejedelmek alkalomadtán hadi támogatást fognak nyújtani, de bármilyen segítséget szívesen venne.²⁶⁹ Henrik a huszita háborúk kezdetén még arra is hajlandó volt Zsigmond tehermentesítése érdekében, hogy követe útján felszólítsa lengyel királyt, hogy vonja meg támogatását a király ellen lázadó csehektől.²⁷⁰

Mindenesetre, legalábbis az angol király szemében, Zsigmond — egészen addig, amíg a huszita háború teljesen le nem kötötte — nem adta fel a canterburyi szövetséget s annak a lehetőségét sem, hogy a szerződésben foglaltakat, az általa vállalt kötelezettségeket teljesíteni fogja. 1420-ban Zsigmond kifejezetten kérte, hogy az angolok és a burgundiak a canterburyi szerződést vegyék be, inkorporálják a teljes szöveget a troyes-i szerződésbe, így a magyar/német/cseh–angol szövetség annak is része lett.²⁷¹ Fő szövetségesét, Lajos rajnai palotagrófot, akitől remélhető volt, hogy a gyakorlatban is részt vesz az angol hadigépezet vállalkozásaiban, ugyancsak bevették a szerződésbe.²⁷² Az egészen 1435-ig, az arrasi szerződésig tartó „troyes-i rendszer” része lett Zsigmond szövetsége is. Jóllehet nem vett aktívan részt a burgundi és angol politikai erőfe-

²⁶⁸ Luxemburg birtokát már a Zsigmond halála után Jó Fülöp és Görlitzi Erzsébet közötti egyezmény biztosította Burgundiának (1441).

²⁶⁹ Henrik landshuti bajor hercegnek: 1422. jan. 4.: „[...] hominibus armorum, [...] et aliis de Tractu fiendis: Letter to Sigismund and the Elector Princes as well as to” — *Rymer, T.: Foedera i. m.* (hágai kiadás) IV/3. 48.

²⁷⁰ *Kingsford, C. L.: Henry V i. m.* 365. # és § jellel jelölt lábjegyzetek.

²⁷¹ Troyes, 1420. júl. 31.: *Rymer, T.: Foedera i. m.* (londoni kiadás) X. 14–15.; Prága, 1420. júl. 31.: *ZsO IX.* 203. sz.; *RI I.* 4195. sz.

²⁷² *Rymer, T.: Foedera i. m.* (londoni kiadás) X. 15.

szítésekben, diplomáciailag támogatta a burgundi–Lancaster tengelyt, és továbbra is erőteljesen Valois-ellenes álláspontra helyezkedett.²⁷³

Maga Zsigmond ugyan távol maradt a hadműveletektől, de egészen 1421–1422-ig, a huszita harcok kirobbanásáig a háttérből irányította az angol érdekeket támogató politikai manővereket. Zsigmond egyazon hatalmi konstelláció, egy új európai „triász” részese lett: nyilván azért is, mert a husziták és az oszmánok elleni keresztes hadjáratokban Franciaországra nem, Angliára és a burgundi hatalomra viszont annál inkább számíthatott.²⁷⁴ Hogy egy kézenfekvő példát is lássunk arról, hogyan is működött ez a tengely, elég annyit elmondani, hogy Zsigmond és V. Henrik, majd az angol király halála után a kontinentális politikát irányító régens (*Lord Protector*), Bedford hercege továbbra is összehangolták diplomáciai lépéseiket, és megvitatták a kritikus kérdéseket, hogy egymással összhangban politizáljanak. Ha annak már nem is volt realitása, hogy Zsigmond aktívan támogatást nyújtson az angol hadi gépezet számára, továbbra is koordinálták politikájukat és rendszeresen kommunikáltak egymással. Jó példája ennek a luxemburgi hercegség örökségének ügye: Zsigmond álláspontját megismerve, érveit látva az angol kormányzat lemondott arról, hogy zálogba vegye a tartományt. Mindig is bíztak a kontinentális diplomácia terepén Zsigmond ítélőképességében.²⁷⁵ Egyházi ügyekben is egyeztettek például álláspontjukat, jóval a konstanzi zsinat után is. Ekkor már azonban egyre inkább az az elképzelés nyert teret a szövetségesek között, hogy Anglia nyújt segítséget a cseh husziták elleni küzdelemben. Új korszak kezdetét jelenti, amikor a közös eretnekellenes fellépés, a husziták ellen nyújtandó angol támogatás ügyében megy angol követ Zsigmondhoz. Sir William Coggeshall 1421. decemberében Zsigmondnál már egy eretnekek elleni keresztes hadjárat ügyében tárgyal.²⁷⁶

A canterbury-i szerződés Zsigmond számára egy „megengedhető kompromisszum”-ot jelentett, egy szükséges, de a zsinat sikeréhez nélkülözhetetlen kitérőt a schisma megszüntetéséért folytatott törekvésében.²⁷⁷ Zsigmond támogatásáért cserében V. Henrik és az angol *natio* híven támogatta a magyar királyt, egyfajta szavazógépként téve lehetővé, hogy a király elérje célját s a latin nemzetek sakkban tartásával új pápát válasszon. Lefektették ugyan, hogyan s mi módon támogatják egymást a királyságok, de Anglia uralkodója is volt annyira realista, hogy belássa, a német király nem feltétlenül fog óriási seregeket küldeni a francia frontra. Sokkal inkább volt szüksége a király politikai támogatására, nyomásgyakorló képességére az európai diplomáciában. Anglia, ha nem is várt katonai szerepvállalást a magyar királytól, annyit elért, hogy Zsigmond az

²⁷³ Kintzinger, M.: Westbindungen i. m. 130.

²⁷⁴ Kintzinger véleményét osztom a „Trias der Mächtekonstellation”-ról, l. Kintzinger, M.: Westbindungen i. m. 127., 129.

²⁷⁵ 1421. júl. 17-én Zsigmond követet küldött V. Henrikhez, e kérdésben tárgyalandó: Rymer, T.: Foedera i. m. (hágai kiadás) IV/3. 38.

²⁷⁶ Együtt indul Flemming lincolni püspökkel és Nicholas Biddlestonnal (Rymer, T.: Foedera i. m. [hágai kiadás] IV/4. 45–46.), de az ő követutasítása a husziták elleni keresztes hadjáratra is vonatkozik, l. PRO Chancery Miscellanea C 47/30/9. n° 12.

²⁷⁷ Reitemeier, A.: Außenpolitik i. m. 296.

angolok normandiai katonai akcióival összehangolta lépéseit, s így diplomáciai prés alá vették Franciaországot. Nagy fegyvertény, hogy Zsigmondnak sikerült elismertetnie Angliát külön zsinati *natio*ként, amit Henrik mindenfajta fegyveres támogatásnál többre értékelt. Zsigmond megkapta a hiányzó szavazatokat az angol *natio*tól, cserében támogatta a zsinaton a külön angol nemzet létét, s szemet hunyt a felett, hogy időközben angol seregek vonultak fel Normandiában.²⁷⁸ Az angol támogatás szükséges volt az új pápa legitimitásának megszilárdításához, cserében Zsigmond elismerte, hogy Henrik a Capetek koronájának jogos örököse. Nem hiszem, hogy bármelyik fél elárulta vagy cserbenhagyta volna a másikat.²⁷⁹ Az angol király nem fordult szembe homlokegyenest a canterburyi megállapodással, legfeljebb módosított az eredeti elgondolás kivitelezésének ütemezésén. Zsigmond sem árulta el Angliát, amikor végül is nem indított hadjáratot a Valois-k ellen. Henrik és Zsigmond mindennek ellenére a továbbiakban is kitűnően együtt tudtak működni az egyházpolitika terén. Mai szemmel nézve persze egyaránt lehet megalkuvónak tekinteni Henriket és Zsigmondot, de az alapvető politikai platformjuk nem változott meg, s legfőbb céljaik ugyanazok maradtak, mint ahogy a szövetséget sem bontották fel sohasem, míg V. Henrik élt.²⁸⁰ Henrik nem csupán a háborút tartotta céljai eléréséhez az egyetlen eszköznek: ezért volt szüksége Zsigmondra, aki a politikai megoldást képviselte. Henrik elképzelhetőnek tartotta, még 1417 elején is, hogy katonai veszteségek nélkül, franciaországi híveket nyerve koronáztatja meg magát francia királynak. Ebben a diplomáciai munkában — jelesül a burgundiak és más angolpárti francia bárók megnyerésében — számított Zsigmondra. Zsigmond a harctéren nem, de politikai tárgyalások színterén részese volt az angol-francia konfliktusnak, s a háború ezen szakaszát lezáró troyes-i békerendszernek (1420).

KING SIGISMUND, THE COUNCIL OF CONSTANCE AND THE HUNDRED YEARS WAR

by Attila Bárány
(Summary)

The present study analyses the anti-French coalition of the houses of England, Luxemburg and Burgundy during the stay of king Sigismund at Constance in the second half of the 1410s, in the midst of the English campaigns to Normandy. On the basis of partly new, predominantly English sources, it aims at offering a detailed picture of Sigismund's diplomacy at Constance, with a special regard to the evolution of the Anglo-French conflict, and to the king's relationship with his ally, king Henry V of England (1413–1422).

English and Hungarian envoys had already cooperated for church union at the council of Pisa in 1409. The „English-German block” followed its activity in complete harmony at Constance. The study overviews the cooperation of Sigismund with members of the English *natio* in the struggle against conciliarism, church reform and heresy. Sigismund was a realist, who saw clearly that Henry

²⁷⁸ Már több, 1415 tavaszáról való híradás is arról tanúskodik, hogy az angol és a német követek együttműködtek Konstanzban, l. ZsO V. 432. sz.

²⁷⁹ Erre a nézetre l. *Allmand, C. T.*: Henry V i. m. 251.; *Crowder, C. M. D.*: Henry V, Sigismund and the Council of Konstanz i. m. 106.

²⁸⁰ Igaz, van olyan nézet is, mely szerint Zsigmond a semlegességével tüntetett egy ideig, hogy nyomást gyakoroljon Henrikre, l. *Crowder, C. M. D.*: Henry V, Sigismund and the Council of Konstanz i. m. 106. (57. sz. jegyz.).

wanted war with France, and only cared for the council and the matters of the union as far as he could hope to make political use of them. He was also aware of the fact that the king of England would some day make him pay for English votes at the council with demanding his recognition as legitimate king of France. At Constance, Henry V was the tongue of the scales: the survival of the council depended upon his support of the German nation. The question facing Sigismund was whether he would be forced to give the English effective military assistance, or he would find other other means for securing the English votes for himself.

In the Hundred Years War Sigismund had struggled for a peaceful compromise until the summer of 1416. He only approached the English after the chance of compromise had definitively been undermined by the French (dominated by the Armagnac-Orléans party). Yet he knew exactly that he could profit from the Valois catastrophe of Agincourt in order to achieve an arrangement to his liking at Constance by pushing the French-Avignonais party to the background. The basic question is whether this alliance operated at all, and what was the real nature of the Luxemburg-Lancaster community of interests. To what extent was the treaty of mutual military assistance realised? What kind of role did Sigismund play in the period following the battle of Agincourt? It would be false to speak about a traditional alliance, for its area of operation was not the battlefield but diplomacy: it only operated at the council of Constance, and its political role finished with the election of the new pope. The study examines the means by which Sigismund propagated his overt support of the English cause at the council, putting intensive political pressure the French-Avignonais party. It considers the extent to which the English really expected Sigismund to take the field against the French. Did the English diplomacy have the same view of the alliance as a rather loose relationship not involving military help? The author contrasts, on the basis of diplomatic sources, the apparent willingness of Sigismund, who even promised to Henry V to send troops to France, to join the war, with the more probable possibility that he merely used the threat of war as a means of putting pressure upon the French. More valuable than the chimera of active military engagement was the rather sophisticated help that Sigismund could offer in the field of diplomacy. Henry V kept the promise of military help constantly alive, and even if he could not hope for much effective help from the king of the Romans, he did need the military force of his imperial allies, whose joining the war was at least partly dependent upon Sigismund's approval. Troops were also equipped in Hungary to be sent to France, but this mobilisation served rather propagandistic purposes. It was also a means of pressure that Sigismund stayed close to the front for a long time in 1418, and helped with his presence to maintain the Burgundian alliance. More important than military support was the fact that Sigismund acknowledged England as an independent conciliar nation, and that, thanks to his mediation, the duke of Burgundy also recognised Henry's right to the Capetian throne. It was with the help of the English that Sigismund could finally bridle the Italian and French prelates who had hitherto regarded the church as their own property.

The alliance of Canterbury was transformed between 1416 and 1418 into a triple axis comprising England, Luxemburg and Burgundy, directed against France, so the study also examines Sigismund's Burgundian relations and the cooperation between the Hungarians, the English and the Burgundians. Burgundian envoys contributed to the deposition of Benedict, and their vote within the French nation was of crucial importance for Sigismund.

Weisz Boglárka

VÁSÁROK A KÖZÉPKORBAN*

A kereskedelmi áruforgalom a középkorban elsősorban a vásárokon bonyolódott le, bár a nagyobb településeken legkésőbb a 13. század elején megjelenik az „üzlethelyiségek”-ben történő árusítás is.¹ Az alábbiakban a vásárok kialakulását elősegítő tényezőkkel, a korai vásárok történetével részletesen nem foglalkozom,² csak a vásárok terminológiájával, az egyes vásártípusokkal, a vásárokhöz kötődő jövedelmekkel, végül a vásári kikiáltásokkal.

Vásárok terminológiája

A vásárokat a latin nyelvű források — függetlenül attól, hogy a vásár melyik típusáról van szó — a legáltalánosabban a *forum* vagy a *mercatus* szóval illeték: ezt a két kifejezést egymás szinonimáiként értelmezhetjük.³ Ezek megfelelője a magyar nyelvben a „vásár” szó volt,⁴ mely több esetben földrajzi nevekben is megjelenik.⁵ A német nyelvű forrásokban a *markt* kifejezés valamely alakját találjuk,⁶ mely szintén kimutatható a helynevekben.⁷ A forrásokban felbukkanó, a vásárok megtartásának időpontjára vonatkozó információk segítségével differenciáltabb képet kaphatunk az egyes vásártípusokról. Az írásos emlékekben megjelenő *forum cottidianum* a naponta megtartott „vásár”-ok kifejezésére szolgált.⁸ A heti vásáro-

---

* A szerző kutatásait a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00132/09/2) pályázat támogatja.

¹ A középkorban kialakult állandó üzletek típusaihoz l. *Tringli István*: Vásártér és vásári jog a középkori Magyarországon. (a tanulmányt l. e számunkban az 1291–1344. oldalakon — a szerk.).

² Ehhez l. bővebben *Weisz Boglárka*: Vásártartás az Árpád-korban. Századok 141. (2007) 879–942.

³ 1255. júl. 25.: tributum de foro seu mercato — Budapest történetének okleveles emlékei I–III. Közreadja a Budapesti Történeti Múzeum. Bp. 1936–1987. (a továbbiakban: BTOE) I. 54.; 1290. júl. 7.: tributum fori sive mercati — BTOE I. 256.

⁴ 1055: Mortis uasara kuta rea — *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I.* (ab anno 1000 usque ad annum 1131). Edendo operi praefuit Georgius Györfy, adiuverunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini 1992. (a továbbiakban: DHA I.) 150.; 1075: tributum autem unius mercati, quod vocatur hungarice Zobuzlou wasar — DHA I. 218.

⁵ L. pl. Asszonyvására (Bihar m.), Hódvására (Fehér m.), Martonvásár (Fejér m.).

⁶ (1270–1272 k.): *Das Stadtrechtbuch von Sillein*. Ed. Iipo Tapani Piirainen. Berlin-New York 1972. (a továbbiakban: Stadtr. Sillein) 160.

⁷ L. pl. Késmárk (Szepes m.), Reussmarkt (Szeben m.).

⁸ L. pl. 1239. szept. 29.: *Elenchus fontium historiae urbanae III/2*. Ed. András Kubinyi, Monika Jánosi, Péter E. Kovács, József Köblös, István Tringli. Bp. 1997. (a továbbiakban: EFHU) 33.; 1242. nov. 16.: *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae I*. Collegit Joannes Bapt. Tkalčić. Zagrabiae 1889. (a továbbiakban: Mon. Zagr. I.) 17.; 1271: EFHU 62.

kat (*forum ebdomadale seu septimanale*)⁹ különbözőképpen jelölték: megnevezheti a forrás a vásár napját,¹⁰ külön utalhat arra, hogy a vásárt minden héten megtartják.¹¹ A hetivásárok is megjelennek a földrajzi nevekben: általános vélemény szerint ugyanis azok a helynevek, amelyeknek egyik eleme a hét valamelyik napját tartalmazza, a helységben tartott vásár napjára utalnak.¹² A hetivásárokat a *forum sollempne*,¹³ a *forum generale*,¹⁴ vagy a *forum commune*,¹⁵ *forum publicum*¹⁶ kifejezéssel is illették. A *forum sollempne* 'hetivásár'-ként történő értelmezését elsősorban a zágrábi vásárra vonatkozó megjegyzés bátorítja,¹⁷ mely szerint *forum sollempnet* kétszer egy héten, mégpedig hétfőn és csütörtökön tartottak a városban.¹⁸ A *forum generale* mint hetivásár jelenik meg 1307-ben, melyet Egerben keddi napokon tartottak.¹⁹ A *forum commune* esetében sem hagynak kétséget a források afelől, hogy ezt is a hetenként megtartott vásárookra alkalmazták.²⁰ A *forum comprovinciale* vagy *forum provinciale* meg-

⁹ Hibbe (Liptó m.) — 1396: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 271 895.

¹⁰ L. pl. 1261: item volumus et concedimus, quod in villa ipsorum secunda feria liberum forum celebratur — EFHU 53.; 1263: item dedimus eis forum quinta feria celebrandum — *Solyosi László*: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Bp. 1998. 221.

¹¹ L. pl. +1015: Forum eciam bis in ebdomeda stare concessimus duobusque in locis, unum [...] die dominico [...] quarto feria aliud — DHA I. 76.; 1262: forum ipsorum, quod in Syplak die lune in singulis septimanis consueverat congregari — Sopron vármegye története. Oklevéltár I-II. Szerk. Nagy Imre. Sopron 1889-1891. (a továbbiakban: Sopron vm.) 25.; (1275-1290 k.): idem forum, quod in omni septimana in qualibet quinta feria consuevit celebrari — Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. Kiadja: Kondorné Látkóczi Erzsébet. Eger 1997. (a továbbiakban: Heves) 44.

¹² L. pl. Hetvehely (Vas m.); Keddhely (Sopron m.); Csoltkedde (Komárom m.); Szerdahely (Baranya m.); Csütörtökhely (Moson m.); Péntekhely (Somogy m.); Szombathely (Valkó m.). L. bővebben *Major Jenő*: A magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei. Településtudományi Közlemények 18. (1966) 51-55.; *Szabó G. Ferenc*: A hét napjai a helységnevekben. Névtani Értesítő 16. (1994) 51-55.; *Szabó G. Ferenc*: A vásározás emlékei középkori helységneveinkben. Nyiregyháza 1998.

¹³ 1242. nov. 16.: Mon. Zagr. I. 17. (Zágráb); 1255. júl. 25.: Árpád-kori új okmánytár I-XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest-Bp. 1860-1874. (a továbbiakban: ÁÚO) IX. 204. (Gölnic).

¹⁴ 1354. aug. 29.: ad forum generale in Bekchunhel celebratum — Zala vármegye története. Oklevéltár: I-II. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső, Nagy Gyula. Budapest 1886-1890. (a továbbiakban: ZO) I. 551.

¹⁵ 1427: in foro communi eodem die [feria quarta — W. B.] in possessione Thapolcha vocata celebrato — A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I-XII/B. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. Bp. 1902-1916. (a továbbiakban: PRT) VIII. 464.

¹⁶ 1342: in foro publico — Anjoukori okmánytár I-VII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Gyula. Bp. 1878-1920. (a továbbiakban: AO) IV. 193.; 1343: in foro puplico — Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 51 214.; 1350: in publico foro — DL 96 311.

¹⁷ Fügedi Erik évenként megtartott vásárra vonatkozó kifejezésként értelmezte ezt a terminust (*Fügedi Erik*: Középkori magyar városprivilegiumok. Tanulmányok Budapest Múltjából XIV. Bp. 1961. 91. [128. sz. jegyz.]), vele szemben Kubinyi András a hetivásár mellett érvelt (*András Kubinyi*: Die Anfänge Ofens. Berlin 1972. 49-52.).

¹⁸ 1242: Item statuimus, quod in eadem civitate forum sollempne duobus diebus in ebdomada, videlicet die Lune et die Jovis celebratur et preterea forum cottidianum cottidie habeatur — Mon. Zagr. I. 17.

¹⁹ forum generale, quod feria tertia celebratur — Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I-II. Ad edendum praeparavit Vincent Sedlák. Bratislavae 1980-1987. (a továbbiakban: Reg. Slov.) I. 240. (Anjou-kori oklevéltár I-XXXI. Szerk. Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos, Kristó Gyula, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Tóth Ildikó. Bp.-Szeged 1990-2009. [a továbbiakban: Anjou-oklt.] II. 277. sz.).

²⁰ 1330: villa ecclesie praefate Errad vocata feria tertia singulis ebdomadis imperpetuum forum commune et provinciale possit celebrari — DF 200 402.

nevezést, mely elsősorban a háromvásáros kikiáltásoknál bukkan fel, Kubinyi András a hetivásárookra vonatkoztatta.²¹ Feltevéseit alátámaszthatjuk I. Károly 1330. június 12-én kelt oklevelével is, melyben a veszprémi püspök nyirádi népeinek keddenkénti vásártartási jogot (*forum commune seu provinciale*) biztosított,²² vagy Zsigmond király 1396. évi oklevelével, melyben a Liptó megyei Hibbe településnek hétfőnként megtartott hetivásárt biztosított *ad modum et instar ceterorum comprovincialium fororum*.²³ Az évente megtartott vásárokat a *forum annuum* kifejezés mellett *forum annualenak*, *nundinaenak*, *congregatio*-nak, illetve *ferianak* nevezik a latin nyelvű forrásokban,²⁴ míg a német nyelvű iratok *Jahrmarkt*ként említik.²⁵

A források alapján tehát a vásártartás gyakoriságát tekintve három vásártípust különböztethetünk meg a középkorban: a naponta, a hetente és az évente megtartott vásárt.²⁶ A naponta megtartott kereskedelmi árucserét „piac”-nak szokás nevezni, azonban azokon a településeken, ahol megjelenik a naponta megtartott, vagy tartható árusítás, több esetben nem a mindennapi szükségletek igényeit kielégítő piacokról, hanem sokkal jelentősebb kereskedelmi forgalomról árulkodnak forrásaink. IV. Béla 1244-ben a pesti *hospesek*nek biztosított privilégiumában elrendelte, hogy a le- és felfelé közlekedő hajók és révhajók áruikkal és szekereikkel térjenek be, és mint annak előtte mindennap vásárt tartsanak.²⁷ Itt nem a kiskereskedelmi áruforgalomra vonatkozó piacokról, hanem vásártartás lehetőségéről esik szó. Mikor a pesti polgárság nagy része egy újabb tatár betörés hírére a budai Várhegyre települt, és magukkal vitte kiváltságait,²⁸ a fentebbi, nevezzük úgy, „árumegállító jog”-gal Buda városa kezdett élni.²⁹ Budán is kialakult azonban a hetivásárok napja, mely 1320-ban szombat és kedd,³⁰ a későközépkorban szerda, péntek és szombat volt.³¹ A város „árumegállító jog”-a a középkorban végig biztosított volt, ennél fogva igyekeztek a nagykereskedelmet a városhoz kötni, ehhez azonban a városnak azt is biztosítania kellett, hogy az ide érkező kereskedők bármely napokon eladásra tud-

²¹ Kubinyi András: A belkereskedelem a késő középkori Magyarországon. In.: Gazdaság és gazdaságlkodás a középkori Magyarországon Gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Szerk.: Kubinyi András, Laszlovszky József, Szabó Péter. Bp. 2008. 235.

²² DF 200 402. (Anjou-oklt. XIV. 336. sz.).

²³ DF 271 895.

²⁴ PL. 1287: EFHU 83.; 1344: Sopron szabad királyi város története I/1–II/6. Közli Házi Jenő. Sopron 1921–1943. (a továbbiakban: Sopron. Tört.) I/1. 83.; 1384. ápr. 13: DL 105 457; 1408: Zsigmond-kori oklevéltár I–XI. Szerk.: Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor. Bp. 1951–2010. (a továbbiakban: ZsO) II/2. 6436. sz.; 1481: DL 30 475.

²⁵ L. pl. *Karl Mollay*: Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Monumenta Historica Budapestinensia 1. Bp. 1959. 198. (427 §).

²⁶ A vásárok terminológiájához l. Kubinyi A.: Belkereskedelem i. m. 234–237.

²⁷ Item nave et carine descendentes et ascendentes cum mercibus et curribus apud eos descendant et forum sicut prius habeant cottidianum — EFHU 40.

²⁸ Fügedi E.: Városprivilegiumok i. m. 80–81.; Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Budapest 1993. 55.

²⁹ 1502-ben valószínűleg a pesti polgárság ezen okmányra is hivatkozva akarta elérni, hogy az árumegállító jog őket is megilleti, vö. Buda város jogkönyve II. Közreadja Blazovich László, Schmidt József. Szeged 2001. (a továbbiakban: Budai jk.) 544–546. (444 art.).

³⁰ DL 40 389. (Anjou-oklt. V. 852. sz.).

³¹ Budai jk. 433. (227. art.).

ják kínálni áruikat, erre utal az 1244. évi oklevél vásározás biztosítására vonatkozó kitétele. A győri *hospesek*nek V. István 1271-ben nem egy meghatározott napon engedélyezte a vásártartást, hanem biztosította számukra azt, hogy *forum liberumot* tarthattak minden nap, mind a váron belül, mind azon kívül, amin a győri ispánnak és tisztjeinek nincs joghatósága, de a Győr faluban tartott szombati vásár vámja továbbra is a győri ispánt illette.³² Mivel *forum liberumot* engedélyezett az uralkodó, melynek jelentéséről a későbbiekben bővebben esik szó, nem gondolhatunk napi „piac”-ra, csak vásárra. Ennek biztosítására pedig azért lehetett szükség, mivel ugyanezen okmányában V. István az Ausztria felől jövő, vagy oda menő kereskedők áruinak kirakodását és áruba bocsátását is elrendelte,³³ ez pedig csak akkor valósulhatott meg, ha a kereskedők, bármikor is érkezzenek a településre, árujuk értékesítésére minden nap lehetőséget kapnak. A későbbi időszakban azonban ez az állapot nem maradt fenn, hanem a *forum liberum*nak is kialakult a napja, mely péntek lett.³⁴ A 14. század első felében Kassán a hetivásár napja csütörtökre és vasárnapra esett.³⁵ Amikor azonban I. Lajos 1347-ben Kassának „árumegállító jog”-ot adott, mindennapi vásártartást is biztosította hozzá.³⁶ Kassán tehát, Győrhöz és Budához hasonlóan, a mindennapi vásározást az „árumegállító jog”-hoz, a nagykereskedelmi áruforgalomhoz tudjuk kötni. Szinte bizonyosak lehetünk abban, hogy ezen — elsősorban nagytételben történő — árusítás nem a vásártereken, hanem vásáracsarnokban, vagy ehhez hasonló alkalmas helyen került sor,³⁷ és az szintén elképzelhető, hogy a kezdeti időszakban, míg ezeket az épületeket még nem alakították ki, a vásártereken, esetleg a kereskedők szállásán bonyolódott az árucseré.³⁸ A mindennapi vásártartási joggal rendelkező Kassa 1482-ben tiltakozott, hogy kiváltságaik ellenére a Kassa környékén és e megyében (*in illa provincia*), azaz Abaújban, lakó nemesek a maguk birtokain és falvaiban árulerakodásra alkalmas helyeket alakítottak ki, és az idegen borokat ide gyűjtik, és innen árusítják.³⁹ Mindezek az adatok talán meggyőzően bizonyítják, hogy helyesen járunk el, amikor az esztergomi — nem királyi kiváltságolásból, hanem a szokásból származó — „árumegállító jog”-ot és az ahhoz kapcsolódó árusítást keressük IV. Béla azon

³² concessimus eisdem liberum forum tam in castro, quam exterius quotidianum celebrandum — EFHU 62.

³³ EFHU 63.

³⁴ 1361: PRT II. 474.

³⁵ 1327: DL 16 095.; 1342: DL 103 170.

³⁶ Az árumegállító jog megfogalmazása nagyon hasonlatos a budai kiváltságlevélben találtakhoz, amit magyaráz, hogy Kassa ekkor azokat a szabadságokat kapta meg, mint amelyekkel Buda város is él. Vö. Item currus descendentes et ascendentes cum mercimoniis apud eos descendant et forum, sicut prius, habeant cotidianum — Vysady miest a mesteciek na Slovensku I. 1238–1350. Ed. Lubomir Juck. Bratislava 1984. (a továbbiakban: VMMS) I. 148.

³⁷ Kassán például a városháza egy részében volt az árucarnok, vö. *Szende Katalin*: Városi gazdálkodás a középkori Magyarországon. In: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon. Gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Szerk.: Kubinyi András, Laszlovszky József, Szabó Péter. Bp. 2008. 432.

³⁸ Ez utóbbira utalhat a budai vámjegyzék azon passzusa, mely a kereskedő szállásán történő árubecslésről, és vámolásról ejt szót, l. EFHU 45.

³⁹ in villis et possessionibus ipsorum quedam loca depositionis instituissent et ad huiusmodi loca vina externa congererent et exinde [...] venditioni exponerent — DF 271 438.

1239. évi intézkedésének hátterében, amellyel engedélyezte az esztergomi érseki városban péntek déltől szombat estig tartó hetivásárt *cum foro quotidiano*.⁴⁰ Ugyanezt feltételezhetjük Zágrábban is, ahol 1242-ben IV. Béla miközben hétfőn és csütörtökön engedélyezett hetivásárt a zágrábi *hospeseknek*, a mindennapi vásártartás jogát is biztosította számukra.⁴¹ Bár a zágrábi oklevélben „áru-megállító jog”-ról nem esik szó, a külkereskedelmi forgalomhoz köthető napi vásározásra vonatkozó megjegyzés árulkodó. Ilyen árusítási formára utal I. Károly 1333. évi oklevele is, melyben megerősítette a zágrábi polgárok azon jogát, hogy a városukban az idegenek és bármely kondíciójú népek által lerakott javakból (bor, gabona, só) évente *exactiot* vagy *collectat* kapjanak, és ennek megfizetésére utasítja a Gréc városában lerakattal (*deposita*) rendelkezőket.⁴²

Természetesen mindez nem jelenteti azt, hogy a nagyobb településeken nem alakultak volna ki a vásárokhöz képest kisebb jelentőségű, elsősorban csak élelmiszert forgalmazó piacok, azt azonban mutatja, hogy a *forum cottidianum* alatt nem minden esetben kell 'piac'-ot értenünk. Piacra az Árpád-korból Esztergomból rendelkezünk adattal, hiszen, amikor 1290. szeptember 22-én III. András megengedte, hogy az érseki és káptalani népek, akik az esztergomi sáncon kívül Esztergom körzetében és a váralján Petye, Libár, Hévíz, Örmény, Kovácsi és Szentpál falvakban laktak, saját és az ott vásárolt áruikat minden napon és órában szabadon vigyék az esztergomi vásárra,⁴³ nem gondolhatunk másra, csak naponta megtartott piacra. A 15. század elején az iglói napi piacról hallunk, mely jövedelemhez jutatta a várost: ennek bevételéből utalt ki az iglói bírósági pénzt.⁴⁴ 1307-ben Márton egri püspök ígéretet tett arra, hogy a mindennapos vásárt, amely régtől a káptalané (*forum cottidianum, quod ab antiquo fuit ipsius capituli*) — és amely különbözik a keddi napokon tartott *forum generalit* — visszaállítja a káptalannak, mivel előde, András püspök azt elvette.⁴⁵ Piacartásra vonatkozó kiváltságlevelet nem ismerünk, tudjuk azonban azt, hogy a váradi egyház Várad Hétközhely (*in loco hethkezhel*) nevű területén minden nap vásárt rendezett már a 15. század előtt is.⁴⁶ A budai jogkönyvben is

⁴⁰ EFHU 33.

⁴¹ Item statuimus, quod in eadem civitate forum solempne duobus diebus in ebdomada videlicet die Lune et die Iouis celebretur, et preterea forum cottidianum cottidie habeatur — Mon. Zagr. I. 17.

⁴² de illis rebus et bonis, que in eadem civitate deponuntur, scilicet vino, frugibus et salibus quorumcumque extraneorum hominum et cuiuscunque condicionis populorum eadem deposita existant, exactionem seu collectam prout conveniens et congruurrri fuerit, recipiendi singulis annis habeant facultatem, ut predictam civitatem nostram firmare valeant et in bono statu conservare — Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV. Ed. Tade Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934. (a továbbiakban: CDCr) X. 102. (Anjou-oklt. XVII. 306. sz.).

⁴³ Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924., IV. Ad edendum praepraverunt Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Strigonii–Budapestini 1999. (a továbbiakban: MES) II. 271–272.

⁴⁴ (1422): von dem gelde der taegmesse — *Herbert Weinelt*: Das Stadtbuch von Zipser Neudorf und seine Sprache. Forschungen zum Volkstum einer ostdeutschen Volksinselstadt. (Veröffentlichungen des Südostinstituts 20.). München 1940. 130. sz.

⁴⁵ RDES I. 240. (Anjou-oklt. II. 277. sz.).

⁴⁶ 1411: in civitate pretitulata capitulari waradiensis in loco hethkezhel nominato omnibus et singulis diebus forum liberum cottidianum extitisset et celebrari concesset consuetum libertate et consuetudine ecclesie predictae Waradiensis antiqua requirente — DF 245 026.

találkozunk a napi árusítással, ami a kofák (*fragnerin*) feladata volt. A jogkönyv a kofák számát, származását és árusításuknak helyét és tárgyát is szigorúan rögzítette.⁴⁷ A különböző termékeket árusító kofákat Budán különböző településrészekben engedték kereskedni, és a vásári napokon, amíg a szabad vásár zászlaját le nem vették, azaz körülbelül délig, a kofák nem árusíthattak élelmiszert.⁴⁸ A kofákat, piaci árusokat (*fragner*) megtaláljuk Sopronban is, ők a *fragnermarkton* árulhattak.⁴⁹

A vásár napja

A magyar vásárnap szó a 'vásár nap' szóösszetételből alakult ki. A magyar nyelv így hívja azt a napot, ami a középkori időszámítás szerint a hét első napja volt, és amelyiken minden keresztény számára kötelező volt a mischallgatás. A 11. század elején a vásárt vasárnaponként a templom előtt tartották.⁵⁰ A templom melletti vasárnapi vásártartást említi a pécsváradi apátság hamis oklevele is, mely szerint Szent Péter egyháza mellett vasárnap vásárt tartottak.⁵¹ A Képes krónika szerint I. Béla a vásárokat szombati napra helyezte,⁵² a rendeletet azonban a szakirodalom I. Géza intézkedésének tekinti.⁵³ I. László uralkodása alatt is problémaként jelentkezett a vasárnapi vásározás.⁵⁴ A szombat mellett a hét többi napja is megjelenik a vásárnapok sorában, így a 12–13. században lényegében hétfőtől szombatig bármely napon megtarthatták a vásárt. A 14. század második felétől ezek mellett ismételten felbukkan a vasárnapi vásártartás engedélyezése,⁵⁵ melyre nemcsak a kereszténység megszilárdulása biztosított lehetőséget, hanem az évenként megtartott vásárok vasárnapi vásárnapja is.

⁴⁷ Budai jk. II. 390–393. (153–154. art.).

⁴⁸ Budai jk. II. 390. (153. art.); A kofákra és a vásári napokon a zászló használatára l. *Tringli* I.: Vásártér és vásári jog i. m.

⁴⁹ *Mollay Károly*: A soproniak harmincadvámja 1383–1542. In: Házi Jenő emlékkönyv. Szerk. Dominkovits Péter, Turbuly Éva. Sopron 1993. 139.

⁵⁰ A vásárnap megtartásáról már Szent István rendelkezett. I/9. § *Decreta regni mediaevalis Hungariae*. The Laws of the medieval Kingdom of Hungary I. 1000–1301. Eds. János M. Bak, György Bónis, James Ross Sweeney. California 1999. (a továbbiakban: DRMH) 3.; Szent László I. István intézkedését enyhíti, amikor lehetővé teszi, hogy bizonyos területekről csak egy ember menjen el a többiek nevében, új azonban az a kitétel, hogy a többiek áldozatát tegye az asztalra. I/11.§, I/25.§ *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. [Függelék: A törvények szövege]. Bp. 1904. 160., 162.; Az istváni intézkedést azonban kiterjeszti a zsidókra is, azonos büntetést írva elő a törvény ellen vétőknek. I/26. *Závodszy L.*: Törvények i. m. 162.

⁵¹ +1015: *DHA* I. 76. (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1923–1987. [a továbbiakban: RA] 6. sz.)

⁵² *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) I. 358.

⁵³ *Györfly György*: István király és műve. Bp. 1983.² 335.; *Jánosi Mónika*: Törvényalkotás Magyarországon a korai Árpád-korban. Szeged 1996. 102.

⁵⁴ *Vö.* I/15–16.§ *Závodszy L.*: Törvények i. m. 160.

⁵⁵ Vasárnapi vásárral számolhatunk pl. Damásd (Hont m.) — 1352: MES IV. 74.; Vári (Békés m.) — 1354: DL 4471.; Hajszentlőrinc (Bodrog m.) — 1366: DL 5363.; Lél (Komárom m.) — 1390: ZsO I. 1434. sz.; Szekeső (Baranya m.) — 1399: DF 261 882.; Kapi (Sáros m.) — 1418: ZsO VI. 1706. sz.; Egyedfalva (Bács m.) — 1462: DL 15 714.; Csurgó (Somogy m.) — 1464: DF 236 611.; Kóka (Pest m.) — 1468: DL 16 660.; Bolkács (Küküllő m.) — 1482: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Sieben-*

A kereskedő valószínűleg a vásár előtti napon érkezhetett meg a településre, ahonnan a vásárt követő napon távozhatott, ugyanis a kiváltságlevelekben az uralkodó a vásározóknak rendszerint három napra biztosította a szabad jövésmenést. 1350-ben I. Lajos, aki a Pest megyei Pótharaszton szerdai napra adott *forum liberum* tartására privilégiumot, keddtől csütörtökig tiltotta a vásározők akadályoztatását;⁵⁶ 1410-ben Zsigmond király, aki a Sáros megyei Kapi birtokon szerdánkenti hetivásártartást engedélyezett, a kereskedők számára a szabad jövésmenést kedd déltől csütörtök délig biztosította.⁵⁷ Ehhez hasonló rendelkezéssel találkozunk a pinkafői vásárnál is, ahol a szerdai vásárnap ellenére kedd déltől csütörtök délig nem lehet senkit személyében és javaiban akadályozni.⁵⁸ A vásártartás nem vette igénybe az egész napot: a források arra utalnak, hogy körülbelül délig folyt azokon az adásvétel, így például a garai hetivásárt hétfő délig tartották,⁵⁹ Budán a szabad vásár zászlaját dél környékén vették le.⁶⁰

Nem volt azonban ismeretlen a két egymást követő napon tartott hetivásár sem. IV. Béla 1239-ben az esztergomi érseki városban péntek déltől szombat estig tartó hetivásárt engedélyezett.⁶¹ A Zala megyei Csányban 1397-ben, majd 1424-ben a szombati vásár,⁶² 1406-ban a pénteki vásár⁶³ adott helyet vásári kikiáltásnak. Ez utóbbi oklevél szerint a Komárban tartott szerdai vásár is kikiáltás színhelye volt,⁶⁴ ahol 1263-ban IV. Béla csütörtöki vásártartásra adott engedélyt.⁶⁵ Az ellentmondás valószínűleg úgy oldható fel, hogy Csányban a hetivásárt pénteken és szombaton, Komárban csütörtökön és pénteken tartották. Amikor 1462-ben Mátyás király a Bodrog megyei Egyedújfalunak biztosított vásártartási engedélyt, azt két egymást követő napra, vasárnapra és hétfőre engedélyezte, hozzáfűzve, hogy régtől fogva e két napon szokták a vásárokat tartani.⁶⁶

Előfordulhatott, hogy egy településen két nem egymást követő napon rendeztek hetivásárt. Budán a budai jogkönyv szerint csak két hetivásárt (*czwene rechte margktage*) tarthattak: szerdánként a németek a Boldogasszony temp-

bürgen I–VII. Bearb. Von Franz Zimmermann, Carl Werner, Gustav Gündisch. Hermannstadt–Köln–Wien–București 1892–1991. (a továbbiakban: UGDS) VII. 333.; Szombathely (Arad m.) — 1519: DL 29 972.

⁵⁶ DL 41 137.

⁵⁷ DL 64 149.

⁵⁸ 1397: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) X/3. 199–200.

⁵⁹ 1366: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XI. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Döry Ferenc. Pest–Bp. 1871–1915. (a továbbiakban: Zichy) III. 287.

⁶⁰ Budai jk. II. 390. (153. art.).

⁶¹ EFHU 33.

⁶² 1398: PRT X. 605.; 1424: DL 44 439. — Vö. *Kubinyi András*: Vásárok a középkori Zala megyében. In: Zala megye ezer éve. Főszerk. Vándor László. Zalaegerszeg 2000. 59.

⁶³ 1406: ZsO II/1. 4811. sz.

⁶⁴ A Komárban tartott szerdai vásár később is megjelenik vásári kikiáltás kapcsán, l. 1422: ZsO IX. 253. sz.

⁶⁵ *Solymosi L.*: Földesúri járadékok i. m. 221. (RA 1358. sz.).

⁶⁶ DL 15 714.; 1410-ben még csak az Újfaluban (Egyedújfalu) vasárnap tartott *forum liberumot* említették — DL 9635.

lom mellett,⁶⁷ pénteken a magyarok a Magdolna templom mellett. Ugyanakkor — szokásból eredően (*von gewonhait*) — volt egy harmadik vásári nap is, a szombat.⁶⁸ A hetivásárok közül a szombati hetivásár alakult ki elsőként,⁶⁹ de a 14. század elején tudunk keddi vásárról is,⁷⁰ ami azonban a Budai Jogkönyvben már nem szerepelt. Esztergomban a hetivásárt az Árpád-korban szombatonként tartották,⁷¹ a későbbiekben a királyi városban hétfőnként,⁷² az Újvárosban vasárnaponként mutatható ki a hetivásár,⁷³ miközben, Budához hasonlóan, a szokásból eredő szombati vásártartás is tarthatta magát. Győrben a hetivásárt eredetileg Győr faluban (*in villa Iauriensi*) szombatonként tartották.⁷⁴ A győri szombati vásárt a későbbi források úgy határozzák meg, hogy azt a káptalani városban (*in civitate nostra Iauriensi*),⁷⁵ illetőleg a püspöki városban (*in civitate episcopali Iauriensis*) rendezték meg.⁷⁶ Pénteken a városban (*in civitate Iauriensi*),⁷⁷ illetőleg Győr városán kívül (*in exteriori civitate Iauriensi*),⁷⁸ minden pedig a káptalani városban (*in civitate nostra Iauriensis*) mutatható ki vásár.⁷⁹ Mind a három esetben a hetivásárokat a település más-más területén tartották meg, feltehetően mások voltak a vásár tartói is, vagy, ha azok azonosak is lehettek, más lehetett nemcsak a felkínált termékek, hanem a vásárlók köre is.⁸⁰ A 14. század második felétől azonban egyre többször találkozunk azzal, hogy az uralkodó egy második hetivásár tartását is lehetővé tette, és a vásár tartója és helye is azonos volt. Így Zsigmond 1410-ben Kapi Andrásnak a Sáros megyei Kapi birtokán szerdánkénti,⁸¹ 1418-ban pedig vasárnaponkénti hetivásárt engedélyezett.⁸²

A vásárok napja általában az idő előre haladtával nem változott — csak újabb napokkal bővült —, mint ahogy láttuk Buda esetében, ahol a szokásból eredő, Árpád-korra visszavezethető szombati vásárnap a középkor végén is élt

⁶⁷ Vö. *Végh András*: Buda város középkori helyrajza I. (Monumenta Historica Bvdapestinensia XV.) Bp. 2006. 156.

⁶⁸ *Mollay, K.*: Das Ofner Stadtrecht i. m. 137., vö. Budai jk. II. 433. (227. art.).

⁶⁹ 1320: DL 40 389., vö. *Végh A.*: Buda helyrajza I. i. m. 274.

⁷⁰ 1320: DL 40 389.

⁷¹ A 11. század elején írt Passio Adalberti Astrik székét Sobottin néven jelöli meg (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. XV/2. Hrsg. Georg Waitz, Wilhelm Wattenbach. Hannover 1888. 706.). A helynév a városban tartott szombatnapú vásárra utal, vö. *Győrffy György*: Esztergom árpád-kori kezdetei. Esztergom Évlapjai 1979. 9.; *Szabó G. Ferenc*: A hét napjai a helységnevekben. Névtani Értesítő 1994. 51. A szombati vásárnapot mutatja az esztergomi várnegyvezék is, l. 1288: MES II. 240.

⁷² 1395: DF 236 963.; 1419: ZsO VII. 182. sz.

⁷³ 1419: ZsO VII. 182. sz.

⁷⁴ EFHU 62.

⁷⁵ 1416: DL 43 325.

⁷⁶ 1480: DL 91 011.

⁷⁷ 1361: PRT II. 474.

⁷⁸ 1416: DL 43 325.

⁷⁹ 1480: DL 91 011.

⁸⁰ A városi piacterekhez l. *Szende K.*: Városi gazdálkodás i. m. 429–438.; *Zsoldos Attila*: Fehérvár vásárai az Árpád-korban. In: Pénztörténet – gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerk. Bessenyei József, Draskóczy István. Bp.–Miskolc 2009. 375–377.; *Tringli I.*: Vásártér és vásári jog i. m.

⁸¹ DL 64 149.

⁸² ZsO VI. 1706. sz.

még, vagy Sopronban, ahol IV. László 1277-ben keddenkénti vásártartást engedélyezett,⁸³ 1392-ben pedig egy pénteki vásárral találkozunk,⁸⁴ azonban a keddi vásártartás is fennmaradt a településen, hiszen 1433-ban háromvásáros kikiáltás színhelyéül szolgált.⁸⁵ Előfordulhatott azonban, hogy egy vásár napját az uralkodó módosította, azaz egy vásárnapot megszüntetett, és egy másikat engedélyezett. Mátyás király 1462-ben az óbudai apácák Bács megyei Egyedfalva birtokán vásárnap és hétfőn *forum liberum* tartását engedélyezte, mely napokon már régtől fogva (*ab antiquo tempore*) tartottak vásárokat e birtokon.⁸⁶ 1466-ban azonban arról hallunk, hogy az Egyedfalván szombatonként tartani szokott vásárt hétfőre helyezte át, mely vásár a szombati vásár szabadságával élhetett (*sub hiisdem libertatibus et praerogativis quibus huiusmodi forum in dictis Sabbatis celebrabatur*).⁸⁷

Ha egy vásárt egyszerre többen is birtokoltak, lehetőség volt a vásári bíráskodás, és a vásár jövedelmeinek megosztására. Erre került sor például a Heves megyei Visontán, ahol 1358-ban visontai Pál fia Imre fiai, János, István és Imre úgy egyeztek meg, hogy a visontai szombati vásár az egyik szombaton a bírsággal és a vásár egyéb más jövedelmeivel együtt (*cum iudicatu et aliis quibuslibet proventibus suis*) Jánosé, a másodikon Istváné, a harmadik vásárnapon pedig Imréé.⁸⁸ A vásártartási joggal rendelkező településen, értelemszerűen a vásár helyszíne is birtokosztály alá esett, így, amikor 1333-ban Szentgyörgyi Ábrahám fiai felosztották egymás közt a Pozsony megyei Csütörtökhegy falut — a falu nyugati fele Sebesé, keleti fele Péteré lett —, az osztály részeként a faluban tartott vásárteret is elfelezték: Péter részén árulták az állatokat, a marhákat, a lovakat, a szőrmét, a bőrt, a lent, a posztót, a szatócárut, az élelmiszert és itt laktak a szürkeposztó szövői is, Sebes részére kerültek a saját terméket árusító helyi és jövevény mészárosok, pékek, posztómeteszők, sarukészítők, vargák, itt árultak hordós bort és más italokat, ide hozták társzekéren és kocsikon a gabonát, a tüzelő- és épületfát, szekérekereket, szekeret, ládát, szekrényt, és itt árultak hüvelyes termékeket. A vásárvámot azonban közös tulajdonban hagyták,⁸⁹ nem a vásáron — a vásár jövedelmén — osztottak tehát, hanem csak annak helyszínén. Egy harmadik lehetőséget mutat be a Közép-Szolnok megyei Kusaly esete, ahol a birtokosztály során közös tulajdonban maradó vásárt egyik héten a birtok egyik felén, másik héten a birtok másik felén tartották meg, így két önálló vásárteret hoztak létre egy településen belül.⁹⁰

Előfordult azonban az is, hogy egy-egy vásárengedély kiadásakor, a szomszédos vásár birtokosa az engedéllyel szemben felszólalt, hogy saját vásárának védelmére keljen, ami vagy egy vásár megszűnéséhez, vagy a vásár napjának át-

⁸³ EFHU 77.

⁸⁴ DL 7739.

⁸⁵ DL 86 320.

⁸⁶ DL 15 714.

⁸⁷ DL 16 390.

⁸⁸ AO VII. 62.

⁸⁹ Anjou-oklt. XVII. 345. sz.

⁹⁰ 1354.: DL 105 446., L. bővebben: *Tringli I.*: Vásártér és vásári jog i. m.

tételéhez vezetett. 1325. október 16-án I. Károly király Egyed fia Ivánt a Szabolcs megyei Kálló falujában szombatonként engedélyezett vásártartási jogában megerősítve, Dózsa nádor fiainak a szomszédos Böszörményben ugyancsak szombatonként tartani szokott vásárát megszüntette.⁹¹ 1347. június 11-én I. Lajos a garamszentbenedeki apátság Petend birtokán hétfői hetivásárt engedélyezett,⁹² utóbb azonban, mivel e vásár Bát városának vásárát sértette, a király e vásárengedélyt visszavonta, a garamszentbenedeki apátságot pedig Petenden pénteki napokon tartandó *forum liberum* engedélyezésével kárpótolta.⁹³ Hasonlóképpen cselekedett I. Lajos 1350-ben, amikor az Écs falujának engedélyezett szerdai hetivásárt, mely a pannonhalmi apátság Szentmárton falujában tartott vásárnak okozott károkat, megszüntette, és hétfői napra helyezte át.⁹⁴

A vásárra érkező kereskedőkért az egyes vásártartók között versengés alakulhatott ki, melynek során az erőszakos eszközöket sem vetették meg.⁹⁵ Héder nembeli Henrik fia Péter bodrogi ispán 1342-ben Dávod nevű birtokán, a keddi vásáron kihirdette, hogy sem a hozzá tartozók, sem más emberck az ő birtokain és a Dunán lévő réven nem mehetnek a bátmonostori vásárra.⁹⁶ Péter célja az volt, hogy a király által 1340-ben Becsei Töttös számára Bátmonostoron biztosított csütörtöki vásárt ellehetetlenítse.⁹⁷ I. Lajos 1347-ben Töttösnek hétfői napokon megtartott vásárt engedélyezett Bátmonostoron,⁹⁸ ami ellen még ebben az évben Henrik fia Péter határozottan fellépett, és a Budáról, Szegedről, valamint Szerém és Baranya megyékből ide vezető utakat lezáratta, a bátmonostori vásárra tartókat megverette, s a saját Dávod nevű birtokán keddenként tartott hetivásáron való részvételre kötelezte.⁹⁹ A század második felében fordult a helyzet: ekkor ugyanis Töttös fia László volt az, aki Péter özvegyének dávodí vásárát lerombolta, a kereskedőket pedig saját Garán tartott vásárára kényszerítette. Bebek István országbíró oklevéléből azt is megtudjuk, hogy Garán uralkodói adományból hétfőn délig (*feriis secundis usque meridiem*) tartottak vásárt. A garai vásár azonban nem okozhatott kárt az özvegynek, mivel Dávod és Gara egy mérföld távolságra (*in una leuca seu rasta*) feküdtek.¹⁰⁰ A dávodí vásárt eredetileg Bodrogban tartották, ahonnan Herceg Péter, azaz Henrik fia Péter helyezte Dávodba, ahol a másik fél állítása szerint szokás szerint vasárnaptól keddig tartottak vásárt. Az országbírónak azt kellett megtudnia, hogy az özvegy rendelkezik-e oklevéllel a dávodí vásárra, vagy az már akkor is létezett, amikor a birtok a király kezére hármlott,¹⁰¹ és hogy a vásárt

⁹¹ AO II. 219–220.

⁹² VMMS I. 147.

⁹³ VMMS I. 157.

⁹⁴ PRT II. 404.

⁹⁵ Az Egerben és Almagyaron tartott vásárok közelsége villongásokat eredményeztek, bővebben l. Kovács Béla: Középkori vámok és vásáros helyek Heves megyében. Archivum 1. (1973) 18.

⁹⁶ DL 87 137. (Anjou-oklt. XXVI. 338. sz.).

⁹⁷ Zichy I. 584. (Anjou-oklt. XXIV. 695. sz.).

⁹⁸ Zichy II. 234.

⁹⁹ Zichy II. 261–262.

¹⁰⁰ A „leuca” gall, vagyis francia mérföld, a „rasta” német mérföld, l. Bogdán István: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp. 1978. 83., 86.

¹⁰¹ Dávod 1342 előtt került Henrik fia Péter birtokába, vö. DL 87 137.; Garát Becsei Töttös 1334-ben vásárolta meg, l. Zichy I. 421–422.

Dávodban tényleg vasárnaptól keddig tartották-e. Az országbíró a vásárendélyre vonatkozó oklevelek bemutatását kérte a felektől.¹⁰² A vitát ezek szerint eleve eldönthette volna a vásárendélyek kiadásának időrendje, mivel azonban a két vásár nem ugyanazon napra esett, nem okozhatott gondot a két település egy mérföldnél kisebb távolsága sem. A két fél nem várva meg a peres eljárás lefolyását, még ebben az évben kibékült.¹⁰³

A kalocsai érsek egyházi büntetés kirovásától sem riadt vissza vásárának védelme érdekében. 1410-ben Miklós kalocsai érsek *interdictum* alá vette az újfalusi jobbágyokat, mivel azok vasárnapi vására az ő Arnat birtokán megtartott vásárának károkat okozott. Zsigmond akként rendelkezett, hogy a vásártartás nem lelki, hanem birtoklási kérdés, így azt ne *interdictum* kimondásával oldja meg az érsek, hanem a királyi kúriában keresse igazát.¹⁰⁴ Újfalu az óbudai apácák birtoka volt, akik 1382-ben egy csere során jutottak hozzá vásár- és útvámjával együtt (*cum tributo viatico et fori*),¹⁰⁵ ami mutatja, hogy a településen vásárt már a 14. században is tartottak.¹⁰⁶ Az 1460-as években új lendületet vett a kalocsai érsekkel a vásár ügyében folytatott vita. 1462. április 2-án Mátyás Egyedújfaluban vasárnapon és hétfőn engedélyezte a vásárt, hozzáfűzve, hogy régtől fogva e két napon szokták a vásárokat tartani.¹⁰⁷ Ez idő tájt azonban a kalocsai érsek a vásárt elfoglalta, és saját Arnat birtokán hirdette meg, pénteki és szombati napokon tartva azt.¹⁰⁸ Mátyás 1463-ban figyelmeztette az érseket, hogy engedje vissza a vásárt Újfaluba.¹⁰⁹ Erre sor is kerülhetett, valószínűleg úgy, hogy a vásár napja is változott, azaz vasárnap és hétfő helyett, szombat és vasárnap lett, hiszen 1466-ban Mátyás már akként rendelkezett, hogy az Újfaluban szombatonként tartott vásárt átrakja hétfői napra úgy, hogy ugyanazok a szabadságok érvényesek a hétfői vásárra, mint amelyek a szombatra is voltak.¹¹⁰

A vásárjogot egyik birtokról a másikra át lehetett vinni, mint fentebb láttuk Bodrog és Dávod példáján, de ehhez királyi engedélyre volt szükség. Dobokai János fia László, valamint apja, János, továbbá unokatestvérei, Miklós fia László és Lökös I. Lajos 1363-ban kelt kiváltságlevele alapján a Külső-Szolnok megyei Egregy birtokon hétfőnként *forum liberumot* tarthattak.¹¹¹ 1367-ben azonban László kérésére — mivel Egregyen a vásárt nem alkalmas megtartani — az uralkodó megengedte nekik, hogy ezután azt szombati napokon a Szolnok és Doboka

¹⁰² 1366: Zichy III. 287.

¹⁰³ Zichy III. 294.

¹⁰⁴ DL 9635.

¹⁰⁵ DL 6904.

¹⁰⁶ 1450 előtt az óbudai apácák Újfalu nevű birtokán lévő vásár kapcsán a következő megosztás történt: a vásárt 15 napon keresztül a régi és megszokott helyén tartják, a következő 15 napon keresztül pedig a felső részen, az úgynevezett Monostorszegben (*Monostarzugk*). Mivel ebből per keletkezett az alvégén, az úgynevezett Kápolnaszegben (*Kapolnazugk*) és a Monostorszegben (*Monostorzewgk*) lakók között, amiből arra következtethetünk, hogy a vásár szokott helye Kápolnaszegben volt — DL 14 340.

¹⁰⁷ DL 15 714. — Mivel 1410-ben még csak a vasárnapi vásárról hallunk, feltehető, hogy annak hétfőre való kiterjesztésére e két időpont, azaz 1410 és 1462 között került sor.

¹⁰⁸ DL 15 819.

¹⁰⁹ DL 15 871.

¹¹⁰ DL 16 390.

¹¹¹ DL 73 695.

megyei Hídalmáson rendezték meg.¹¹² Találunk arra is példát, hogy valaki az általa bírt vásárjogot nem csak egy másik birtokára viszi át, hanem más személyre is átruházza. A királyi engedély azonban ez esetben is elengedhetetlen volt, így például 1348-ban Szécsényi Tamás a Nógrád megyei Endrefalva hétfői *forum liberum*-ját Cselen fia Sándor fia János Nógrád megyei Ság falujába helyezte át szintén hétfői napokra, amihez a király is engedélyét adta.¹¹³

Az éves vásárokat — más szóval sokadalmakat — az év bármely hónapjában megtarthatták,¹¹⁴ az állandó és a változó ünnepek egyaránt szóba jöhettek a sokadalmak időpontjainak megszabásakor. Több esetben megfigyelhető, hogy az éves vásárt a templom védőszentje ünnepének, vagy a templom felszentelése időpontjának figyelembevételével határozták meg.¹¹⁵ Nyugat-Európában a 15. században többször találkozunk azzal, hogy az éves vásárt a városban tartott „ereklye kiállítás” (*ostensio reliquiarum*, *Heiltumsweisung*) — azaz a település tempelmében őrzött ereklye közszemlére tétele — időszakára helyezték, így alakult ki például a nürnbergi *Heiltumsmesse*,¹¹⁶ vagy például IV. Albrecht bajor herceg 1473-ban az andechsi kolostor számára — az ereklye kiállításra való tekintettel — ősszel engedélyezett éves vásárt, míg Aachenben vagy Maastrichtben városi szabály rendelkezett ugyanilyen időszakban a szabad árucseréről.¹¹⁷ Ez a kapcsolat természetesen mindkét esemény számára kedvező volt. Budán az éves vásár engedélyezésekor annak időpontját a János evangélista egyház felszentelése napjához — mely Kisasszony nap utáni vasárnapon volt — igazították, hamarosan azonban már Kisasszony nap (szept. 8.) körül megtartott sokadalomként emlegették, azaz ezt a vásárt a Boldogasszony plébániatemplomhoz kapcsolhatjuk, míg a Mária Magdolna ünnepe körüli (júl. 22.) éves vásárt a Mária Magdolna, végül a Péter és Pál naphoz (jún. 29.) kötődött a Szent Péter plébániatemplomhoz köthetjük. A Felhévízen Pünkösöd környékén tartott vásárt¹¹⁸

¹¹² DL 73 721.

¹¹³ A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I–II. Kiadja Gróf Károlyi Tibor. Sajtó alá rendezi Géresi Kálmán. Bp. 1882–1883. (a továbbiakban: Károlyi oklt.) I. 176.

¹¹⁴ 15. sz.: „magnae essent nondinae wlgo sokadalom”, 15. sz.: hofi zentpeter sokadalmaban pesten mynden ember vammal tartozyk — DL 8056.; 1538: „Nundine: sokadalom: der marckt”, 1585 k.: Nundinae: Sokadalom”, 1595: „Nundinae: Iarmarckt: Sokadalom” — Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerk. Berrár Jolán, Károly Sándor. Bp. 1984. 616. — A vásározással kapcsolatos egységes terminológia kialakítását szorgalmazta Kubinyi András is, aki az évenként megtartott vásárok kapcsán szintén az „évi vásár” mellett a „sokadalom” kifejezés használatát tekinti elfogadhatónak a bevett országos vásár kifejezés helyett, vö. Kubinyi A.: Belkereskedelem i. m. 235.

¹¹⁵ Ez megfigyelhető Nyugat-Európában is, vö. Jürgen Sydow: Geschichte der Stadt Tübingen I. Tübingen 1974. 38–39.; Wolf-Heino Struck: Die Stifte St. Walpurgis in Weilburg und St. Martin in Idstein. Berlin 1990. 165., 181.; Gerald Dörner: Kirche, Klerus und kirchliches Leben in Zürich von der Bruntschen Revolution (1336) bis zur Reformation (1523). Münster 1996. 180.

¹¹⁶ Friedrich Karl Lütge: Die Nürnberger Heiltumsmesse. In: *Uö: Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Gesammelte Abhandlungen*. Aus dem Nachlass herausgegeben von Eckart Schremmer. Stuttgart 1970. 193–215.

¹¹⁷ Hartmut Kühne: *Ostensio Reliquiarum. Untersuchungen über Entstehung, Ausbreitung, Gestalt und Funktion der Heiltumsweisungen im römisch-deutschen Regnum*. (Arbeiten zur Kirchengeschichte 75.), Berlin–New York 2000. 693.

¹¹⁸ 1453–1454 k.: auf den Jarmarkt am Aign zu ofn zu pfingstn — *Ortvay Tivadar: Pozsony város története*. II/3. A város középkori háztartása. Pozsony 1900. 98. (5. sz. jegyz.).

a Szentháromság plébániatemplommal hozható kapcsolatba, mivel Szentháromság vasárnapja a Pünkösöd utáni első vasárnap, így ezen ünnepnap is beleesett az általában két hetet felölelő sokadalom időszakába.¹¹⁹ Az előbbi három sokadalom közül csak a Péter és Pál napi helyét ismerjük a forrásokból: a Váralján, a Szent Péter plébániatemplom környékén tartották.¹²⁰ A szakirodalomban ismert, és tényként elfogadott, hogy a Budai jogkönyvben felbukkanó két éves vásár: az Angeren (*auf den anger Iarmarckt*) és az Aigenen (*auf des Aigen Iarmarckt*) tartott¹²¹ közül az előbbi a váralján tartott kisasszony napi, az utóbbi a Felhévizen tartott pünkösdi vásárra vonatkozik.¹²² Fügedi Erik a kisasszony napi vásár helyét a Szent János ferences kolostortól délre fekvő területre tette,¹²³ Kubinyi András a Piac tér, azaz a Szent György templom környékén kereste,¹²⁴ Végh András pedig a Szentpétermártír városnegyed területére helyezte.¹²⁵ A Budai jogkönyv vonatkozó passzusa — címe szerint — arról ad felvilágosítást, hogy az idegen kereskedőknek mely éves vásárokon kell árusítaniuk. Az artikuluszövege szerint egyetlen kereskedő sem viheti ki áruját a városból (*auß der Stad*) semelyik éves vásárra, csak az angeri és az aigeni éves vásárookra, és amit ezeken a megnevezett éves vásárokon felbontottak és kirakodtak, azt teljesen el kell adniuk, amiket viszont ezeken nem adnak el, azokat Győr felé vigyék vissza. A Budai jogkönyv e részletét mi a következőképpen értelmezzük: Buda városán kívül két olyan éves vásárt tartottak, melyre nem vonatkozott az általános tilalom, hogy az árut Budán túl már nem lehet szállítani — azaz a budaiak e két vásárt illetően kivételt tettek —, ugyanakkor ragaszkodtak ahhoz, hogy az ezeken el nem adott termékeket már az országon belül máshol ne értékesítsék a külföldi kereskedők, hanem vigyék ki az országból. Ha ezt az értelmezést elfogadjuk, akkor mind az *angeri*, mind az *aigeni* vásárt illetően olyan helyszíneket kell keresnünk, amelyek a városon, azaz Budán kívül estek. *Aigen* Felhévizként való értelmezése e kritériumnak is megfelel¹²⁶ — hiszen Felhévíz Budától északra feküdt, attól jogilag független volt —, az *angeri* sokadalomnak a kisasszony napi vásárral való azonosítása ellenben nem, hiszen a kisasszony napi vásár tartására Buda városa kapott engedélyt még IV. Lászlótól,¹²⁷ és azt a váron kívül (*extra castrum*), azaz a Váralján tartották.¹²⁸ Az „*angeri* vásár” kifejezés sokkal inkább jelölhette, Felhévízhez hasonlóan, egy Budához közeli tele-

¹¹⁹ Vö. Kubinyi András: Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. Tanulmányok Budapest Múltjából XVI. (1964) 113.

¹²⁰ Vö. 1524: DL 23 972.

¹²¹ Mollay, K.: Das Ofner Stadtrecht i. m. 198. (427. art.).

¹²² Vö. Budai jk. 536. (427. art.); Végh A.: Buda város helyrajza i. m. I. 110.; Kubinyi András: Buda kezdetei. In: *Uő*: Tanulmányok Budapest középkori történetéről I–II. Bp. 2009. 69–70.

¹²³ Fügedi E.: Városprivilegiumok i. m. 90–91.

¹²⁴ Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk. Gerevich László, Kosáry Domokos. Bp. 1973. 16.; Kubinyi A.: Buda kezdetei i. m. 70–71.

¹²⁵ Végh A.: Buda város helyrajza i. m. I. 110.

¹²⁶ Aigen mint Felhévíz előfordul a Budai jogkönyv másik paragrafusában is, vö. Mollay, K.: Das Ofner Stadtrecht i. m. 132. (211. art.).

¹²⁷ 1287: BTOE I. 231–232. (RA 3454. sz.).

¹²⁸ Vö. 1290: BTOE I. 260.

pülés sokadalmát. Kézenfekvőnek látszik mindenekelőtt Óbudára gondolni, hiszen az 1453–1454. évi pozsonyi számadás nemcsak arról emlékezett meg, hogy Óbudán éves vásár működik, hanem azt is megemlítette, hogy azt az *angeren* tartják.¹²⁹

De nem csak Budán mutatható ki a település templomának védőszentje és a sokadalom időpontja közötti összefüggés. A Budával szemközt, a Duna túlszárnyán elhelyezkedő Pest két éves vásárral rendelkezett: az egyiket Vasas Szent Péter napjához, a másikat Szent Miklós napjához igazították, és míg az előbbi a Szent Péter ferences kolostor, az utóbbi a Szent Miklós templom védőszentjének ünnepéhez köthető. Székesfehérvárott tartott sokadalmak közül az augusztus 3-át Szent István protomártír, a november 5-ét Szent Imre templomokhoz kapcsolhatjuk. Jászón Keresztelő Szent János ünnepe körüli időpontban tartottak sokadalmat, azaz a jászói prépostság védőszentjéhez kötődően. Gyulán Szent Elek napjához kötődött az egyik sokadalom, a gyulai ispotály kápolnája pedig történetesen Szent Elek tiszteletére volt szentelve. Természetesen ezek az egybeesések nem azt jelentik, hogy egy adott település minden esetben templomának védőszentje ünnepe körüli időszakra kapott sokadalomtartási engedélyt, hisz számos ellenpéldát lehetne felhozni. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy mind a templomi ünnep, mind a sokadalom számára ez a kapcsolat kedvező volt, hiszen mindkét esemény látogatóinak számát képes volt növelni. És hogy egy-egy egyházi esemény tényleg kapcsolódott árucseréhez, bizonyítja I. Lajos 1378. évi privilégiuma, melyben a kassai kereskedőknek és másoknak megengedte, hogy — bár Szebenben túl nem mehetnek — a székelyek sokadalmait szabadon látogathatják, ám ez nem vonatkozott a templomok felszentelésére, a vásárookra és falvakra.¹³⁰ Talán ezen adatok szem előtt tartása segíthet azon esetekben, amikor nem ismerjük a sokadalomtartási engedélyt, és a vásárnak csak a hozzávetőleges időpontját adják meg forrásaink. Így például, amikor Báthori István 1475. évi oklevele a lippai éves vásárról Szent István nap tájékán hazatérőket ért atrocitásról emlékezett meg,¹³¹ elképzelhető: olyan sokadalomról van szó, amelyről forrásunk nyilvánvalóan tűnő utalása ellenére is szükségtelen azt feltételezni, hogy Szent István ünnepéhez kötődött, hiszen tudjuk, hogy Lippán I. Károly 1325-ben Toulouse-i Szent Lajos tiszteletére alapított ferences kolostort,¹³² akinek ünnepét a rend augusztus 19-én tartotta.

A forrásokban több esetben találkozunk azzal a jelenséggel, hogy egy-egy település sokadalmát más-más, de egymáshoz közeli időpontokhoz kötötték: ilyenkor többnyire ugyanazon vásári időszakról esik szó, csak valamely oknál fogva az egyes források más szent ünnepéhez kötötték azt. Ilyen esettel találkozunk Somorján, ahol 1411-ben Zsigmond király engedélyezte, hogy Szent Orbán nap előtti harmadik napon (máj. 23.) és Szent Bertalan napon (aug. 24.),

¹²⁹ Darnach hat er verraitt sein ausgeben auf die Jarmerkt zu zerung [...] auf aigen zu ofen, auf anger daselbs zu alten ofen — *Ortway T.*: Pozsony tört. II/3. 98. (6. sz. jegyz.).

¹³⁰ quod iidem mercatores de Cassa et alii ad singulas nundinas seu fora annualia libere et privilegiate sed non dedicationes ecclesiarum omnia etiam fora et villas sicularum nostrorum cum suis mercantiis procedant tute, libere et expedire — UGDS II. 492.

¹³¹ 1475: DL 17 660.

¹³² SRH I. 491.

valamint az ezeket megelőző és követő napokban sokadalmat tartsanak.¹³³ 1452-ben a pozsonyi számadásban már az szerepel, hogy Somorján Ilona királyné ünnepéhez kötődött a sokadalom.¹³⁴ Ez utóbbi május 22-én ünnepelték, így bizonyosak lehetünk abban, hogy nem egy harmadik somorjai éves vásárról, hanem a Szent Orbán ünnepéhez kötődőről van szó. Hasonló jelenség figyelhető meg Egerben is, ahol egy 1498. évi kiváltságlevél alapján többek között Szent Demeter napjához (okt. 26.) kapcsolt éves vásárt tartottak,¹³⁵ ami egy 16. századi kereskedelmi kézikönyvben már Szent Simon és Júdás napi (okt. 28.) vásárként jelent meg.¹³⁶ Nem árt azonban ezen esetekben óvatosnak lenni, hiszen találunk olyan példát is, amikor viszonylag közeli napokon megtartott sokadalmakat említenek, ugyanakkor bizonyosak lehetünk abban, hogy azok tényleg két különböző éves vásárra vonatkozó adatok: az egyik legtöbb sokadalommal bíró település, Nagyvárad kapcsán ugyanis ugyanazon forrás emlékezik meg a városban Szent Imre (nov. 5.), illetőleg Szent Erzsébet (nov. 19.) ünnepe tájékán megtartott sokadalomról.¹³⁷ Hasonló, mégis egy kicsit más esettel találkozunk Budán, ahol IV. László 1287-ben engedélyezett Buda városának a János evangélista egyház fölszentelése — mely Kisasszony nap utáni vasárnapon volt — előtti és utáni hétre sokadalmat.¹³⁸ Hamarosan azonban a vásárt Kisasszony nap körül megtartott vásárként emlegették. A sokadalom már röviddel engedélyezését követően heves vitát váltott ki, mert sértette a margitszigeti apácák vásárvám-szedését,¹³⁹ akik végül elérték, hogy a vásárvámot ezen éves vásáron is behajthassák. Vélhetően ennek köszönhető az is, hogy a vásárt egyre inkább Kisasszony napjához kötötték, ezzel is kifejezve a vásár margitszigeti apácához való kötődését. Úgy tűnik azonban, hogy a budaiak a későbbiekben is megpróbálkoztak azzal, hogy a vámentességet a sokadalom idejére biztosítsák, így 1331-ben I. Károlytól egy nagyon közeli időpontra, Keresztelő Szent János fejevétele ünnepére (aug. 29.) szereztek sokadalomtartási engedélyt,¹⁴⁰ azonban az ez idő tájt tartott éves vásárt a későbbi források továbbra is Kisasszony napjához kötötték.

Egy település nemcsak egy, hanem több sokadalom megtartására is kaphatott kiváltságot: vagy úgy, hogy egy már létező éves vásár mellé az uralkodó egy újabbat engedélyeztetett,¹⁴¹ vagy úgy, hogy a privilégium eleve több tartására

¹³³ DF 274 861.

¹³⁴ *Ortway T.*: Pozsony város tört. II/3. 94. (5. sz. jegyz.).

¹³⁵ DF 209 989.

¹³⁶ Das Meder'sche Handelsbuch und di Welser'schen Nachträge. Handelsbräuche des 16. Jahrhunderts. Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit 15. Hrsg. und eingeleitet von Hermann Kellenbenz. Wiesbaden 1974. (a továbbiakban: Das Meder'sche Handelsbuch) 65.

¹³⁷ *Kerekes György*: A kassai kereskedelmi társaság följegyzései 1502. és 1503. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 9. (1902) 106.

¹³⁸ BTOE I. 229. (RA 3449. sz.).

¹³⁹ Vö. 1287: BTOE I. 231–232. (RA 3454. sz.); 1290: BTOE I. 260. (RA 3660. sz.); 1290: BTOE I. 261. (RA 3661. sz.).

¹⁴⁰ CD VIII/7. 229.

¹⁴¹ Pl. Zólyomban Zsigmond király két sokadalomtartására adott engedélyt, 1390: DF 268 911., 1412: ZsO III. 1970. sz.; Nagymihályban (Zemplén m.) két már meglévő sokadalom mellé (1399: A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I–II. Kiadja gróf Sztáray Antal. Szerk. Nagy

vonatkozott.¹⁴² A sokadalmak egy része csak egy-egy szűkebb régióban, más része nemcsak országosan, hanem európai szinten is jelentőséggel bírt.¹⁴³ Az éves vásárok engedélyezésekor az uralkodók mindig valamely ünnepnaphoz kötődően, és attól viszonyított időtartamokra biztosították a vásártartás lehetőségét. Ezen időtartamok szólhattak csak az adott ünnepnapra, a leghosszabb viszont 29 napra szóló kiváltság volt.¹⁴⁴ Legtöbbször azonban időtartamát nem határozta meg a kiváltságlevél, hanem csak annyit, hogy az ünnep előtti és utáni napokban, amint az szükséges (*ac diebus idem festum precedentibus et subsequantibus ad id scilicet necessario aptis et sufficientibus*).¹⁴⁵ Feltételezhető azonban: ezt nem úgy kell értelmeznünk, hogy ezek a vásárok akár 15 vagy 29 napig is eltartottak, azaz az adásvétel ilyen hosszan zajlott le egy-egy településen, sokkal inkább arra gondolhatunk, hogy maga vásártartás csak pár napot vett igénybe az ünnepnap tájékán, a többi napok pedig a szabad járás-kelés időtartamára vonatkoztak.

Ha egy város több sokadalomtartási engedéllyel bírt, valószínűsíthető, hogy a két vásárt a település nem ugyanazon pontján tartották. 1449-ben Hunyadi János Nagymihályban két évi vásárt engedélyezett, az egyiket a „jobb (oldali) utcában” (*Jobwcz*) Gyertyaszentelő Boldogasszony (febr. 2.), a másikat a „Percse utcában” (*Perichewcz*) Szent Imre herceg ünnepén (nov. 5.).¹⁴⁶ Erzsébet, Mátyás király anyja 1466-ban Debrecenben a Mester utcában (*Mesterwcz*)

Gyula. Bp. 1887–1889. [a továbbiakban: Sztáray] II. 19., 1417: ZsO VI. 431. sz.) 1449-ben Hunyadi János engedélyez két újabb évi vásárt, I. Sztáray II. 414.

¹⁴² L. pl. Debrecen (Bihar m.), kettő — 1405: ZsO II/1. 3930. sz.; Selyanovcz (Baranya m.), három — 1438: DL 13 267.; Keresztes (Bihar m.), három — 1486: DL 36 635.; Gönc (Abauj m.), négy — 1511: DL 39 969.

¹⁴³ A 16. századi Meder-féle „Handel Buch” és a Welsler-féle feljegyzések Európa legismertebb vásárai között sorolják fel a budai (Ofen), a pesti, a székesfehérvári (Weissenburg), a pozsonyi (Preßburg), a tatai (Dottes), a bátai (Waldta), a váradi (Wardein), az egri (Erlach), a gyarmati (Jarlach), a kesztölci (Gestelz), a meghatározhatatlan pasteni és a hatvani (Hardwang) vásárokat, I. Das Meder'sche Handelsbuch 65., 68. 249–250. A listán szereplő Jarlach talán a Nógrád megyei Gyarmatnak felel meg, melynek német neve Jahrmart, sajnos, éves vásárának időpontját nem ismerjük. Gestelz azonosítását Kesztölcével, Hardwang azonosítását Hatvannal alátámasztja a sokadalmak időpontja, mely más, hazai forrásokban is kimutatható, vö. a függelékben található adatokkal. Gestelzet, Pastent és Hardwangot nem sorolta a magyar sokadalmak közé Kubinyi András, vö. *Kubinyi András: Városfejlődés és vásárhálózat középkori Alföldön és az Alföld szélén.* (Dél-alföldi évszázadok 14.) Szeged 2000. 31.

¹⁴⁴ Pl. Egy nap: Felsok (Győr m.) — 1453: DL 107 555.; hét nap (3 nap az ünnep előtt és után): Szántó (Közép-Szolnok m.) — 1389: ZsO I. 982. sz.; kilenc nap (négy nap az ünnep előtt és után): Kusaly (Közép-Szolnok m.) — 1384: DL 105 457.; tizenöt nap (egy-egy hét az ünnep előtt és után): Debrecen (Bihar m.) — 1407: ZsO II/2. 5224. sz.; huszonkilenc nap (két-két hét az ünnep előtt és után): Újbánya (Bars m.) — 1434: CD X/7. 569.; Igló (Szepes m.) — 1435: CD X/7. 669.

¹⁴⁵ L. pl. Jászó (Abauj m.) — 1394: CD X/2. 195.; Székelyhíd (Bihar m.) — 1417: Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk. Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula. Bp. 1879. (a továbbiakban: HOKl.) 369.; Bártfa (Sáros m.) — 1427: CD X/6. 893.; Jakabszállás (Fejér m.) — 1481: *Gyárfás István: A jász-kunok története I–IV.* Kecskemét–Solnok–Bp. 1870–1885. (a továbbiakban: Jász-kunok) 683.; Keresztes (Bihar m.) — 1486: DL 36 635.; Eger (Heves m.) — 1498: DF 209 989.; Szeged (Csongrád m.) — 1499: *Reizner János: Szeged története IV.* 1900. (a továbbiakban: Szeged tört. IV) 89.; Hodász (Vas m.) — 1515: DL 101 482.; Sepsiszentgyörgy (Székelyföld) — 1520: Székely oklevéltár I–VII. Szerk. Szabó Károly, Szádeczky Lajos. Kolozsvár 1872–1898. (a továbbiakban: Székely-okl.) II. 2.

¹⁴⁶ Sztáray II. 414.

Pál napján megtartott éves, valamint szerdai napokon megtartott hetivásárt engedélyezett, és ugyanakkor elrendelte azt is, hogy ezeken a napokon Debrecenben máshol nem lehet árulni, vagy vásárolni.¹⁴⁷

Bár arra nem ismerünk példát, hogy egy már meglévő sokadalmat megszüntettek, vagy áttettek volna egy másik időpontra — mint ahogy azt a hetivásárok kapcsán láttuk — arra azonban rendelkezünk adattal, hogy egy éves vásár helyét a városon belül áthelyezték. Így például Szilágyi Erzsébet 1467-ben a Debrecenben Szent Antal napján (jún. 13.) tartott éves vásárt annak minden kiváltságaival a város közepéből a posztókészítő mesterek utcájába tette át.¹⁴⁸

Az éves vásárok tartására vonatkozó engedélyeket is át lehetett vinni, a hetivásárokhöz hasonlóan, egy másik településre. Erre talán a legjobb példa Keve esete: a Keve megyei Keve 1405-ben kapott Zsigmond királytól éves vásárra vonatkozó engedélyt, majd, amikor 1440 körül a település török elől menekülő lakosait Bálványos és Szkorenóc lakóival együtt II. Ulászló a Csepel-szigeti lakatlan Szentábrahámtelke nevű monostorhelyre telepítette, azok nemcsak lakóhelyük nevét hozták magukkal — megalapítva Kiskevi városát —, hanem régi kiváltságaikat is érvényesítették az új helyen, és mind hetivásárukat, mind éves vásárukat e településen tartották meg változatlan időpontban, és feltételekkel a továbbiakban.

A vásári jövedelmek

A vásár a kereskedelemnek olyan teret biztosított, melynek békéjét a vám szedője garantálta, a vám lerovásával pedig a vevő biztosítékot kapott, hogy nem lopott árut vásárolt a piacon.¹⁴⁹ A vásárvámok csoportjába tartoznak a tényleges vásárvámok, a helypénzek és a kapuvámok.¹⁵⁰

A vásárokon azonban nemcsak vámot szedtek, hanem más jövedelmekkel is számolni kell. 1259-ben IV. Béla a pécsváradi apátságnak nemcsak az újpécsi és az olaszfalvi vásár vámját, hanem annak jövedelmét (*cum suis tributis et proventibus*) is biztosította.¹⁵¹ Ezen, a vásárvámtól megkülönböztetett jövedelmek közé tartozhattak a 13. századig kizárólagosan a területileg illetékes ispán, illetve képviselője, a „vásári billogos” (*bilotus forensis*)¹⁵² által gyakorolt vásári bíraskodásból származó bírságok. A 13. századtól az uralkodók több esetben is lemondtak e jogukról, és ezáltal a hozzá kapcsolható jövedelmekről a vásár tartója javára.¹⁵³

A vásárokhöz kapcsolódott a pénzváltók munkája is,¹⁵⁴ az ebből befolyó hasznot azonban az uralkodó nem engedte ki a kezéből, ám némely esetben el-

¹⁴⁷ DF 278 819.

¹⁴⁸ DL 65 939.

¹⁴⁹ I. László I. 25. § *Závodszy L.*: Törvények 186.

¹⁵⁰ L. bővebben *Weisz B.*: Vásártartás i. m. 888–895.

¹⁵¹ EFHU 50.

¹⁵² A billogosok végezték némely esetben az ispán nevében a vám beszedését is, l. 1183: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Ad edendum praeparavit Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987.* (a továbbiakban: CDES) I. 90.; 1206: CDES I. 112.

¹⁵³ 1281: ÁÚO IX. 298.; 1287: BTOE I. 229.; 1300: RA II/4. 246–247.; 1389: ZsO I. 982. sz.

¹⁵⁴ 1237: *nec audeant ibi monetarii, uel collectores descendere, sed ad forum ipsorum, sicut ad alia fora uenire valeant, et suum officium modo debito exercere* — ÁÚO VII. 30.

tekintett attól, hogy az adott vásáron pénzbeváltói megjelenjenek,¹⁵⁵ illetve kötötte, hogy csak a bíróval és a falunaggyal együtt végezhetik munkájukat.¹⁵⁶

A vásárokon az áruk mérésére a kereskedők — egyes esetekben — saját mérőeszközeiket használták, melyet a vásáron hitelesíteniük kellett. A selmecbányai városi jog szigorú büntetést írt elő a nem hitelesített száraz és híg úrmértékek, hosszmértékek (rőfök), mérlegek vagy súlyok (súlysorozatok) használata esetén: ha valaki nem hitelesített mérőeszközt használt, akkor első esetben 1 márkát kellett fizetnie az esküdteknek, második alkalommal 2 márkát, harmadik alkalommal kezével felelt érte, amely büntetést 10 márkával válthatta meg. Ez utóbbi esetben a tíz márka kétharmad–egyharmad arányban oszlott meg a bíró és az esküdtek között.¹⁵⁷ Hasonlóképpen büntette a jogtalan súlyokkal, rőfökkel vagy mérlegekkel történő mérést a budai jog is, mely szerint ha valaki ilyet használt, első alkalommal a bíróságnak 1 márka ezüstöt kellett fizetnie, a második alkalom után elveszítette a kereskedő nevet, a továbbiakban nem kereskedhet.¹⁵⁸ Valószínű, hogy a kereskedő a hitelesítésért is kisebb pénzüsszeggel tartozott a hitelesítést végző személynek. A középkor későbbi századaiban tudunk olyan településekről, melyek saját mérleggel, mértékekkel rendelkeztek,¹⁵⁹ és ezek használatára kötelezték az idegen kereskedőket,¹⁶⁰ valamint ezt használták a nyersanyagok (réz, vas, viasz, faggyú stb.) mérésére is,¹⁶¹ míg a helyi kereskedők továbbra is saját, hitelesített mérlegeiket, mértékeiket használták.¹⁶² A mértékeket a város jegyével láttak el, jelölve annak hitelesített voltát.¹⁶³ A pénz mérlegeléséért is fizetni kellett: I. Károly 1336. március 25-én elrendelte, hogy az ország minden vásárának legyen a forintok, a garasok és a kisdénárok méréséhez mérlege, melyet megbízható ember kezel, aki mérésenként meghatározott pénzüsszetre jogosult.¹⁶⁴

Forum liberum

A magyarországi latin jogi írásbeliség által a vásár megnevezésére használt *forum liberum* kifejezést eddig kétféleképpen értelmezték: hol vámmentes

¹⁵⁵ +1190: EFHU 17. (RA 151. sz.); 1340: CDCr X. 564–565. (Anjou-okt. XXIV. 414. sz.).

¹⁵⁶ 1255: CDES II. 345.

¹⁵⁷ ÁÚO III. 209.

¹⁵⁸ Budai jk. II. 540. (436. art.). A budai jogkönyv ezen rendelkezését átvette az újlaki jog is, vö. Monumenta Historico-Juridica Slavorum Meridionalium. XII. Statutum civitatis Ilok Anno MDXXV. Ed. Rudolf Schmidt. Zagreb 1938. 21. (17. art.).

¹⁵⁹ Legalább két városi mérleg lehetett egy városban, egy a nehezebb (pl. a vas), egy pedig a könnyebb áruk (pl. a fűszer) mérésére szolgált.

¹⁶⁰ Vö. 1400: *Domanovszky Sándor*: A szepesi városok árumegállító joga. Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállításért 1358–1570. Bp. 1922. 199.; Budai jk. II. 352. (73. art.), 528. (412. art.).

¹⁶¹ Vö. 1435: *Domanovszky Sándor*: A szepesi városok árumegállító joga i. m. 210.; Budai jk. II. 528. (411 art.).

¹⁶² Vö. Budai jk. II. 387–388., 389., 529. (148, 152, 413. art.).

¹⁶³ Vö. Budai jk. II. 381. (134. art.), 388. (149. art.).

¹⁶⁴ *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457.* Ed. Franciscus Döry, Georgius Bónis, Vera Bácskai. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II.) Bp. 1976. (a továbbiakban: DRH 1301–1457.) 94.

vásárként,¹⁶⁵ hol pedig a 12. században kialakult olyan vásárként értelmezik, ahol a vámot a király átengedte a vásár tartójának, a vásár feletti joghatósággal együtt.¹⁶⁶ Kubinyi András szerint viszont a *forum liberum* olyan összetett fogalom, amely jelentésében a bárki által űzhetett szabad kereskedésen és a vásáro- zók védelmén volt a hangsúly a késő középkorban.¹⁶⁷

Az Árpád-kori *forum liberum* két alapvető eleme bontakozik ki a források- ból: az uralkodó mindenekelőtt biztosította a vásárra érkezőknek, és az onnan távozóknak az akadályoztatástól mentes közlekedést; a másik fontos elem az is- pán joghatósága alóli mentesség volt, mellyel a vásári bírászkodás a vásár tartó- jának kezébe került át.¹⁶⁸ A 14. századtól a fogalom ezen tartalma részint bő- vült, részint módosult: a vásárt csak más vásárok (*absque tamen preiudicio fororum liberorum aliorum*)¹⁶⁹ jogának sérelme nélkül tarthatták meg — a „más vásár” fogalma alatt az ugyanazon megyebeli (*sine preiudicio fororum con- provincialibus*),¹⁷⁰ illetve a szomszédos vásárokat (*sine preiudicio fori convicini*)¹⁷¹ értve —, a kereskedőknek pedig a szabad járás-kelést a király különleges védel- me alatt (*sub nostra protectione et tutela speciali*) engedélyezte az uralkodó.¹⁷² A *forum liberum* ezenkívül minden ember „szabad” volt, ami annyit jelentett, hogy ott senkit nem lehetett elfogni, csak abban az esetben, ha a gonosztettet a vásáron követte el.¹⁷³

Az Árpád-kori forrásokban több esetben megjelenik a *forum liberum* en- gedélyezésekor a vámmentesség biztosítása.¹⁷⁴ Olykor azonban a vámszedés en- gedélyezése is megtalálható: egy esetben ezt csak feltételezhetjük,¹⁷⁵ máskor az engedély közlekedési vámra vonatkozott,¹⁷⁶ megint más esetben kifejezetten

¹⁶⁵ Gáspár István: A vásárok történeti fejlődése Nyugat- és Középeurópában. Bp. 1931. 48.

¹⁶⁶ Fügedi E.: Városprivilegiumok i. m. 30–32.; Major Jenő: A magyar városok és városhálózat i. m. 50.; Szűcs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 53.

¹⁶⁷ Kubinyi A.: Belkereskedelem i. m. 236.

¹⁶⁸ L. bővebben Weisz B.: Vásártartás i. m. 895–897.

¹⁶⁹ L. pl. Jobbágyi (Heves m.) — 1329: DL 60 964. (Anjou-oklt. XIII. 486. sz.); Nyirád (Zala m.) — 1330: DF 200 402. (Anjou-oklt. XIV. 336. sz.); Krompach (Szepes m.) — 1348: DF 262 928.; Pereszlény (Nyitra m.) 1374: Eperjes szabad királyi város levéltára 1245–1526. Írta és összeállította Iványi Béla. Szeged 1931–1932. (a továbbiakban: *Iványi B.: Eperjes levéltára*) 36.; Egregy (Kül- ső-Szolnok m.) — 1363: DL 73 695.; Vacs (Pest m.) — 1384: DL 42 283.; Szinye (Sáros m.) — 1493: DL 70 323.

¹⁷⁰ L. pl. Krompach (Szepes m.) — 1348: DF 262 928.

¹⁷¹ L. pl. Nyirád (Zala m.) — 1330: DF 200 402.; Pereszlény (Nyitra m.) — 1374: *Iványi B.: Eperjes levéltára* 36.

¹⁷² L. pl. Szalók (Szepes m.) — 1322: AO II. 22. (Anjou-oklt. VI. 646. sz.); Szemenye (Zala m.) — 1325: DL 2293. (Anjou-oklt. IX. 126. sz.); Jobbágyi (Heves m.) — 1329: DL 60 964. (Anjou-oklt. XIII. 486. sz.); Nyirád (Zala m.) — 1330: DF 200 402. (Anjou-oklt. XIV. 336. sz.); Egregy (Kül- ső-Szolnok m.) — 1363: DL 73 695.; Pereszlény (Nyitra m.) — 1374: *Iványi B.: Eperjes levéltára* 36.; Vacs (Pest m.) — 1384: DL 42 283.; Százd (Hont m.) — 1388: DL 69 267.; Kapi (Sáros m.) — 1410: DL 64 149.; Bolcs (Bihar m.) — 1481: DL 30 475.; Szinye (Sáros m.) — 1493: DL 70 323.; Dész (Bel- ső-Szolnok m.) — 1517: DF 253 401.

¹⁷³ L. pl. Kapi (Sáros m.) — 1410: DL 64 149.

¹⁷⁴ L. pl. Nyitra (Nyitra m.) — 1248: CDES II. 209.; Sátorelő (Zemplén m.) — 1261: EFHU 53.; Nógrád (Nógrád m.) — 1284: DF 250 220.; Dészvár (Belső-Szolnok m.) — 1293: ÁÚO V. 91.; Újlak (Valkó m.) — 1300: RA II/4. 246.

¹⁷⁵ Győr (Győr m.) — 1271: EFHU 62.

¹⁷⁶ Karos (Zala m.) — 1276: CD VII/2. 48.

vásárvámszedést engedélyezett az uralkodó¹⁷⁷ (egy esetben azonban nem lehet eldönteni, hogy vásár- vagy közlekedési vámszedésre vonatkozó engedélyről van-e szó).¹⁷⁸ A későbbi forrásokból a vámszedés meglétére, vagy hiányára vonatkozó adatok általában eltűnnek a *forum liberum*-engedélyekből, bár léteznek kivételek is. 1397-ben Kanizsai Miklós a Borostyán várához tartozó Pinkafőn szerdánkénti *forum liberum* tartását engedélyezte, s a pinkafőieket ugyan mentesítette a vámfizetés kötelezettsége alól, a nem helybéli lakosoknak azonban, akik e vásárra mennek, minden szekér után 2 dénárt, biga, azaz kétkerekű szekér után 1 dénárt kellett kellett Kanizsai várnagyának vásárvámként fizetniük.¹⁷⁹ A 14. századtól kezdve már minden vásárengedély *forum liberum*ot említ, azaz magát a vásárt már csak e kifejezéssel illették, míg az árucsere egyéb formáit, gondolva itt a kofák mindennapi árusítására, nem tekintették vásárnak.¹⁸⁰ A középkor végére azonban ebben is változás következett be, hiszen a tárnoki jog már mindennapi szabad vásárról (*forum quotidianum liberum*) szólt, amelynek során a tisztségviselők sem a piactéren, sem az utcákban és tereken vagy a házaknál nem végezhetek lefoglalást.¹⁸¹

A *forum liberum* egy különleges típusának tekinthetjük az éves vásárokat (*forum annuale liberum*). IV. Béla 1256. március 21-én a zágrábiaknak engedélyezte, hogy a Szent Márk evangélista ünnepe (ápr. 25.) előtti nyolcadik naptól ugyanezen ünnep octavájáig vámoktól mentes sokadalmat (*nundinae*) rendezzenek.¹⁸² Amikor 1287. június 23-án IV. László Buda városának sokadalom tartását engedélyezte, a vásári bíraskodást a budai bírónak engedte át, ugyanakkor a város területén a vásárra érkezőknek vámmentességet is biztosított.¹⁸³ Azaz a budaiaknak az uralkodó már nemcsak a vámmentes vásár tartásának jogát adományozta, de a vásár feletti joghatóságot is átengedte. Hasonló jelenséggel találkozunk, mint a *forum liberum* esetében: a *nundinae* eleinte csak vámmentes vásárként jelenik meg, majd a vásáron történő bíraskodási jog is átke-
rül a vásártartó kezébe. Budán azonban a vámmentesség biztosítása a budai vásárvám birtokosának, a margitszigeti apácáknak az érdekeit sértette, akik elérték, hogy a várost felkeresőktől az éves vásár alatt is vámot szedhessenek.¹⁸⁴ Több esetben külön utalás történik arra is, hogy a sokadalom vámmentes volt,¹⁸⁵ il-

¹⁷⁷ Barcaság — 1211: UGDS I. 11.

¹⁷⁸ Putnok (Gömör m.) — 1283: RA II/2-3. 316.

¹⁷⁹ Alii vero homines extranei ad ipsum forum causa venditionis et emptionis rerum venientes de singulis currubus eorum duos denarios de bigis vero vnum denarium et non plus dare tenebuntur pro tributo fori prelibati castellano castris nostri preinserti — CD X/3. 200.

¹⁸⁰ A vásári szabadsághoz l. *Tringli I.*: Vásártér és vásári jog i. m.

¹⁸¹ *Rudolf Schmidt*: Statutum civitatis Ilok anno MDXXV – Statut grada Iloka iz godine 1525. (Monumenta historica-juridica Slavorum meridionalium XII). Zagreb 1938. I/9., vö. *Stefánia Mertanová*: Ius tavernicale. Bratislava 1985. I. 9.

¹⁸² Mon. Zagr. I. 26.

¹⁸³ BTOE I. 229-230.

¹⁸⁴ 1290: BTOE I. 261.

¹⁸⁵ L. pl. Zsolna (Trencsén m.) — 1357: CD XI. 514.; Szokolca (Nyitra m.) — 1390: CD XI. 304-305.; Debrecen (Bihar m.) — 1407: ZsO II/2. 5224. sz.; Léva (Bars m.) — 1409: ZsO II/2. 7147. sz.; Privigye (Nyitra m.) — 1419: ZsO VII. 1145. sz.; Hodász (Vas m.) — 1515: DL 101 482.

letőleg az uralkodó a város határain belül,¹⁸⁶ vagy a sokadalom két mérföldes körzetében biztosította a vámok alóli mentességet a kereskedők számára.¹⁸⁷

A későbbi időszakokban a sokadalom tartásának engedélye során lépten-nyomon találkozunk olyan kitételekkel, mint a *forum liberum* esetén: azaz az uralkodó a vásárt felkereső kereskedőknek szabad járás-kelést biztosított a király védelme alatt (*sub nostra protectione et tutela speciali*),¹⁸⁸ a sokadalmat csak más évi vásárok jogának sérelme nélkül (*absque tamen preiudicio nundinarum seu fororum annualium liberorum aliorum*) tarthatták meg.¹⁸⁹ Sokszor azonban csak annyit mond az oklevél, hogy a sokadalmat a budai vásár,¹⁹⁰ a budai, a fehérvári és soproni,¹⁹¹ a budai és fehérvári sokadalom,¹⁹² Kassa város,¹⁹³ Szokolca *oppidium*,¹⁹⁴ Pozsony,¹⁹⁵ a szabad királyi városok (*sub eisdem libertatum et gratiarum prerogativis, quibus nundine libere nostrarum civitatum regalium sunt insignite*),¹⁹⁶ más városok vagy oppidiumok (*sub hiisdem libertatibus et prerogativis, quibus nundine sew fora annualia aliarum civitatum sew oppidorum et villarum quorumcunque celebrantur seu celebrari solent*)¹⁹⁷ vagy az erdélyi városok éves vásárainak szabadsága és kiváltsága szerint engedélyezi a király.¹⁹⁸ Az évenként megtartott sokadalomkor minden ember „szabad” volt, még azok is, akiket korábban elítéltek,¹⁹⁹ az ekkor elkövetett bűnökre azonban ez a mentesség nem vonatkozott.²⁰⁰

¹⁸⁶ L. pl. Kassa (Abaúj m.) — 1347: VMMS I. 150.

¹⁸⁷ L. pl. Zólyom (Zólyom m.) — 1390: DF 268 911.; Zólyom (Zólyom m.) — 1412: ZsO III. 1970. sz.

¹⁸⁸ L. pl. Montej (Borsod m.) — 1390: DL 42 439.; Kálló (Szabolcs m.) — 1390: DL 52 673.; Komjáti (Nyitra m.) — 1408: DL 58 825.; Zazár (Szolnok m.) — 1411: DL 105 423.; Somorja (Pozsony m.) — 1411: DF 274 861.; Fegyvernek (Heves m.) — 1417: DL 10 585.; Kál (Sopron m.) — 1421: CD X/6. 355.; Kovácsi (Vas m.) — 1427: DL 67 772.; Marcelháza (Komárom m.) — 1452: DL 44 614.; Szepesváralja (Szepes m.) 1456: DL 24 830.; Bolcs (Bihar m.) — 1481: DL 30 475.

¹⁸⁹ L. pl. Szentmiklós (Liptó m.) — 1424: DF 274 556.; Marcelháza (Bihar m.) — 1452: DL 44 614.; Maniga (Nyitra m.) — 1481: DL 88 654.; Sámson (Közép-Szolnok m.) — 1518: DL 47 241.

¹⁹⁰ L. pl. Beszterce (Besztercevidék) — 1353: UGDS II. 98.; Galgóc (Nyitra m.) — 1362: DL 5133.; Simontornya (Tolna m.) — 1377: DL 6413.; Kusaly (Közép-Szolnok) — 1384: DL 105 457.; Zólyom (Zólyom m.) — 1412: ZsO III. 1970. sz.; Szentlászló (Pest m.) — 1417: BTOE III. 705. sz.

¹⁹¹ L. pl. Pozsony (Pozsony m.) — 1344: VMMS I. 138.

¹⁹² L. pl. Károly (Szatmár m.) — 1387: Károlyi okl. I. 425.

¹⁹³ L. pl. Zazárbanya/Nagybanya (Szatmár m.) — 1347: CD IX/1. 502.

¹⁹⁴ L. pl. Szenc (Pozsony m.) — 1419: CD X/6. 216.

¹⁹⁵ L. pl. Somorja (Pozsony m.) — 1411: DF 274 861.

¹⁹⁶ L. pl. Montej (Borsod m.) — 1390: DL 42 439.; Kálló (Szabolcs m.) — 1390: DL 52 673.; Veréb (Nógrád m.) — 1398: ZsO I. 5317. sz.; Vörösvár (Vas m.) — 1402: DL 100 324.; Debrecen (Bihar m.) — 1407: ZsO II/2. 5224. sz.; Komjáti (Nyitra m.) — 1408: DL 58 825.; Podolin (Szepes m.) — 1409: ZsO II/2. 6923. sz.; Zazár (Szatmár m.) — 1411: DL 105 423.; Dobsina (Gömör m.) — 1417: ZsO VI. 833. sz.; Ösztövérfalva (Esztergom m.) — 1420: ZsO VII. 1495. sz.; Kovácsi (Vas m.) — 1427: DL 67 772.; Külsőkímle (Moson m.) — 1440: DL 24 731.; Marcelháza (Komárom m.) — 1452: DL 44 614.; Szepesváralja (Szepes m.) — 1456: DL 24 830.; Igal (Somogy m.) — 1462: DL 15 759. — A megfogalmazásokban kisebb eltérések előfordulhatnak.

¹⁹⁷ L. pl. Peremarton (Tolna m.) — 1476: DL 200 544.; Szentkereszt (Sáros m.) — 1493: DL 39 014.; Eger (Heves m.) — 1498: DF 209 989.; Dés (Belső-Szolnok m.) — 1502: DF 253 369.; Hodász (Vas m.) — 1515: DL 101 482. — A megfogalmazásokban kisebb eltérések előfordulhatnak.

¹⁹⁸ Selyk (Szászföld) — 1412: UGDS III. 524.

¹⁹⁹ Budai jk. II. 474–475. (306. art.).

²⁰⁰ Vö. 1410: ZsO II/2. 8094. sz.; Budai jk. II. 474–475. (307. art.).

Mér földjog

Mér földjognak (*Bannmeilrecht*) nevezzük azt a jogintézményt, ami egy meghatározott távolságon belül valamilyen kiváltság kizárólagos gyakorlását engedélyezte egy településnek.²⁰¹ A magyar forrásanyagban a mér földjog az iparhoz kötődően jelenik meg legkorábban: 1321. július 12-én I. Károly király elrendeli, hogy egy mér földes körzeten belül kézművesek csak Zsolna királyi városban telepedhetnek meg és dolgozhatnak.²⁰² Hasonlóképpen határozott 1383. január 28-án Mária királynő is, akinek oklevele szerint Privigye (Nyitra m.) egy mér földes körzeten belül a kézművesek csak itt telepedhetnek le.²⁰³ A vásári mér földjoggal (*Markt-bann*) — azzal az intézménnyel tehát, mely egy már létező vásár védelmében tiltotta, hogy meghatározott körzeten belül új vásár ugyanazon a napon létesüljön²⁰⁴ — az Árpád-korban nem találkozunk,²⁰⁵ de egyfajta előzményének tekinthetjük IV. László azon 1287. évi intézkedését, mellyel megtiltotta, hogy Gölnic határában lévő falvakban vásárt tartsanak, és azokból mindenkit a gölnicbányai vásár felkeresésére szólított fel.²⁰⁶ A mér földjog az Anjou-kortól kezdődően bukkan fel az oklevelekben, így elsőként 1325-ben, amikor Köcski Sándor országbíró a Trencsén megyei Kisszucaújhelyen keddenkénti *forum liberum* tartására adott engedélyt és kikötötte, hogy azt egy mér földes körzeten belül más vásár nem akadályozhatja.²⁰⁷ 1383. január 28-án Mária királynő elrendelte, hogy Privigye (Nyitra m.) egy mér földes körzeten belül csak e településen lehet vásárt tartani.²⁰⁸ A mér földjog gyakorlatban történő alkalmazását mutatja a Trencsén megyei Podluzsán és Bán közötti vita: Podmaniczky László fiai, Mihály és István felemelték szavukat a Podluzsánban engedélyezett új vásár miatt, többek között azért, mert Podluzsán egynegyed mér földre (*quartale unius miliaris*) fekszik Bántól, így nagy károkat okoz báni vásárukna.²⁰⁹ A mér földjog nemcsak az egy mér földön belüli vásárok tiltása révén, hanem más módon — általában meghatározott árucikk eladásának korlátozásával —

²⁰¹ Vö. *Karl Kroeschell*: Bannmeile. In: Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte I. Hrsg. Adalbert Erler, Ekkehard Kaufmann. Mitbegründet von Wolfgang Stammer. Berlin 1971. 315–316.

²⁰² VMMS I. 98.

²⁰³ A királynő azonban a kiváltságot rögtön korlátozta is, mivel hatálya alól kivette az egy mér földön belül fekvő Bajmócot és Novákot — CD X/1. 63.

²⁰⁴ *Werböci István*: Decretum tripartitum latino-hungaricum juris consuetudinarii inelyti regni Hungariae et Transylvaniae azaz Magyar és Erdélyországnak törvénykönyve. Reprint. Bp. 2003. II/10. 4. §

²⁰⁵ Egyedül a Somogy megyében álló patai vásár kapcsán, két 15. századi hamis oklevél említette, hogy a vásár rovására a megyebeli nemesek egy adott körzetben — amennyit egy lovas reggeltől ebédig megtesz —, illetve egy mér földes körzetben nem tarthatnak vásárt — +1283: CD V/3. 167.; +1283: RA II/2–3. 317.

²⁰⁶ *Concessimus etiam eisdem, ut nullus forum in villis intra metas dictae civitatis in praeiudicium ipsius civitatis habere possit, sed omnes populi intra metas eorundem conclusi, ad forum dictae civitatis de Glypnuchbanya cum mercibus eorum ire et accedere teneantur ibique res suas venditioni exponentes* — VMMS I. 68. (RA 3464. sz.).

²⁰⁷ *infra miliare per aliud forum nullus impedire presumpmat* — VMMS I. 106.

²⁰⁸ *Item volumus, ut nullum forum infra dictum milliare in circuitu dictae civitatis nostrae, praeterquam in eadem civitate nostra possit celebrari* — CD X/1. 63.

²⁰⁹ A Podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. Közzétette, családtörténeti bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Lukinich Imre. I. 1351–1510. Bp. 1937. (a továbbiakban: Podmaniczky-oklt. I.) 339.

is védett a nem kívánt vetélytársaktól. Így Privigye (Nyitra m.) egy mérföldes körzetében nem volt szabad kenyeret és húst árusítani,²¹⁰ a budai jogkönyv pedig megtiltotta — kisebb engedmények mellett —, hogy két mérföldes körzeten belül idegen bor kerüljön a város körzetébe.²¹¹

A sokadalmak kapcsán is felbukkan — bár nem a vásártartásának tiltása okán — a mérföldjog. Miután Zsigmond 1411 szeptemberében a Pozsony megyei Somorján két éves vásár tartására adott engedélyt,²¹² ugyanezen év október 15-én elrendelte azt is, hogy a város egy mérföldes körzetében a vásárokat megelőző és követő napokon személyükben és javaikban senkit sem szabad akadályozni.²¹³ Amikor 1412-ben Zsigmond Zsolnának Szent Márton ünnepe (szept. 21.) körül éves vásár tartására ad engedélyt, elrendelte, hogy a vásár kéthetes időtartama alatt a kereskedők jövet és menet a város két mérföldes körzetében — Szalatnán, Ternyén, Saskő vára mellett, Dobronyán, Osztrolukán, Pelsőc (Szász) és Zólyomban — ne fizessenek vámot.²¹⁴ Szintén a vásárra érkezők egy mérföldes körzeten belül vámmentességét — igaz, a távolság megadása nélkül — alkalmazták Hibbén is, amikor 1396-ban Zsigmond király a hibbei hétfői heti vásárra érkezőket felmentette Luczfán és Dovallón (kb. 5 km) fizetett vám alól.²¹⁵

A vámszedés, átkelőhely létesítés kapcsán más összefüggésben is megjelenik a mérföldjog: így például amikor Zsigmond király 1389-ben az Ung megyei Szeretva folyó melletti Lucska birtokon szedett vámot Nagymihályi György fia Jánosnak és Lászlónak adta, elrendelte, hogy egy mérföldes körzetben senki sem állíthat fel vámhelyet, létesíthet hidat, vagy tarthat más átkelésre alkalmas eszközöket.²¹⁶ Werbőci Tripartituma szerint a réveknak szintén egy mérföld távolságra kell elhelyezkedniük egymástól.²¹⁷ A mérföldjog a bányászathoz kötődően is felmerül, hiszen a bányavárosokhoz általában egy-három mérföldes körzet tartozott, melyen belül a bányászathoz szükséges famennyiséget kivághatták, és melyen belül szabadon bányászhattak is.²¹⁸ A városi büntetésekben is ismerték a mérföldjogot, így a budai jogkönyv a száműzötteknek nem engedte meg, hogy nyolc mérföldnél közelebb menjenek Budához.²¹⁹

Vásári kihirdetések, kikiáltások

A vásárookra összeseregülő sokaság lehetőséget adott olyan szokások kialakulására is, amelyek a kereskedelemhez semmi közük sem volt. A vásárokon

²¹⁰ 1383: CD X/1. 63.

²¹¹ Budai jk. II. 423 (208. art.).

²¹² DF 274 861.

²¹³ ZsO III. 1063. sz.

²¹⁴ ZsO III. 1970. sz.

²¹⁵ DF 271 895.

²¹⁶ ZsO I. 1282. sz.

²¹⁷ Werbőci I.: Tripartitum i. m. II/10. 2. §

²¹⁸ Pl. Kőrmöcbánya 1328-tól két mérföldes körzetben — mások jogának megsértése nélkül — használhatta a királyi adományozás alá eső erdőket, I. VMMS I. 115.

²¹⁹ Budai jk. II. 457. (273. art.). Ennél nagyobb távolságot alkalmaztak Selmebányán, és nem is a mérföldet, hanem egy természetes határt, a Tiszát jelölték ki a száműzöttek számára, I. Csukovits Enikő: Bűn és büntetés a középkori városi gyakorlatban. In: Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században. Szerk. Csukovits Enikő, Lengyel Tünde. Bp. 2005. 219.

történő kikiáltás már az Árpád-kortól ismert eljárás volt. Különböző esetekben találkozunk ezzel a módszerrel, így például birtokügyekben,²²⁰ vásártartás engedélyezése,²²¹ vámszedés biztosítása,²²² meghatározott útvonal használata,²²³ kereskedelemre vonatkozó rendeletek megismertetése,²²⁴ egyéb királyi rendelet kihirdetése céljából,²²⁵ új pecsét használata esetén.²²⁶

A peres eljárás során az alperesnek a többszöri idézés ellenére történő távolmaradása esetében alkalmazott háromvásáros kikiáltás az 1290-es években jelenik meg. Albert király 1439. évi törvényének 33. cikkelye két perbehívást követően rendelte el a háromvásáros kikiáltást.²²⁷ A háromvásáros kihirdetés útján történő perbehívást Mátyás az 1486. évi törvényével megszüntette,²²⁸ amit II. Ulászló 1495. évi törvénye is megismételt, és helyette az értesítéssel történő idézést vezette be.²²⁹ Egy 1496-ban kelt oklevél is arról számol be, hogy a háromvásáros kikiáltást a törvény erejével megszüntették, és helyette értesítéssel kell idézni.²³⁰ Verbőci Istvánnál szintén megtaláljuk a háromvásáros kihirdetéseket eltörlésére vonatkozó utalást.²³¹

A háromvásáros kikiáltások egy része ugyanazon megyére esett,²³² vannak azonban két, vagy három megyében elrendeltek is. E két utóbbi esetet érdemes jobban szemügyre venni, közülük is azokat, melyek nem megyehatáron fekvő vásárokon rendelték el kikiáltást. 1335-ben Nagymartoni Pál országbíró oklevelével szerint egy 1330-ban kezdődött birtokvita során Abaúj és Zemplén megyei vásárokon került sor kihirdetésre, méghozzá 1330-ban Terebesen kedden, egy másik — ismeretlen — Zemplén megyei vásáron szombaton, végül csütörtökön az Abaúj megyei Kassán. Ugyanezen ügyben 1334 tavaszán csütörtökön Kas-

²²⁰ L. pl. 1272–1290: HO VIII. 273.; 1312: Anjou-oklt. III. 287. sz.; 1322: Anjou-oklt. VI. 569. sz.; 1336: Anjou-oklt. XX. 395. sz.; 1409: ZsO II/2.

²²¹ L. pl. 1275–1290: Heves 44.; (1282): ÁÚO IV. 379.; 1322: Anjou-oklt. VI. 646. sz.; 1340: Anjou-oklt. XXIV. 158. sz.; 1402: ZsO II/1. 1983. sz.; 1405: ZsO II/1. 3773. sz.; 1411: ZsO III. 590. sz.; 1411: ZsO III. 3177. sz.; 1417: ZsO VI. 600. sz.; 1418: ZsO VI. 1528. sz.

²²² L. pl. 1296: Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens I. Bearb. G[eorg] D[aniel] Teutsch, [Friedrich] Firnhaber. (Österreichische Geschichtsquellen. Abt. 2. Bd. 15.) Wien 1857. (a továbbiakban: UGS I.) 195.

²²³ L. pl. (1291): *Kis Péter*: Kiadatlan oklevelek az Erdődy család Bécsben őrzött levéltárából (1251–1297). Levéltári Közlemények 75. (2004) 2004. 78.

²²⁴ L. pl. 1336: Anjou-oklt. XX. 6. sz.; 1397: ZsO I. 4819. sz.

²²⁵ L. pl. 1317: Anjou-oklt. IV. 435. sz.; 1417: ZsO VI. 715. sz.

²²⁶ L. pl. 1340: Anjou-oklt. XXIV. 239. sz.

²²⁷ Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1000–1526. évi törvények. Ford.: Nagy Gyula, Kolosvári Sándor, Ovári Kelemen, Márkus Dezső. Bp. 1899. (a továbbiakban: CJH) 294.

²²⁸ Decreta Regni Hungariae 1458–1490. Francisci Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Bp. 1989. 276–277.

²²⁹ CJH 566.

²³⁰ Quia tamen huiusmodi trinaforenses proclationes vigore generalium statutorum eiusdem regni abolita fuisse dinoscuntur ob hoc loco ipsius trinaforensis proclationis idem Michael in causam attractus ad huc ad praemissa insinuationis mediantis evocandus fore videbatur pro eo amicitiam vestram literatorie petieramus diligenter — DL 26 939.

²³¹ *Verbőci I.*: Tripartitum i. m. II/2. 5. §

²³² L. pl. Boldva–Lád–Szentpéter (Borsod m.) — 1293: DL 90 763.; Kolozsvár–Bonchida–Désvár (Doboka m.) — 1337: UGDS I. 490.; Pécs–Szentlőrinc–Kisdér (Baranya m.) — 1417: DL 10 549.; Bánszécs–Balog–Rozsnyóbánya (Gömör m.) — 1430: DL 16 753.

sán, kedden Terebesen, végül szombaton a szintén Zemplén megyei Vizsolyban, majd 1334 októberében az Abaúj megyei Szinán szerdán, Kassán csütörtökön, majd pedig a Zemplén megyei Patakon szombaton.²³³ A két megyében, egymástól viszonylag nagyobb távolságban történő kikiáltásokra a vita tárgya ad magyarázatot: ezek szerint 1330-ban János fia Péter I. Károlytól adományba kapta a hűtlen Amadé fiak Újvár megyében lévő Széplak birtokának harmadrészét, és a szintén hűtlen Pongrác Zemplén megyei Sztáncs és Kазsu birtokait, ami ellen bizonyos személyek tiltakozással éltek. Széplak Kassától délre, Sztáncs és Kазsu Terebestől délre helyezkedik el. A perben vitatott birtokok fekvése indokolta tehát ebben az esetben, hogy két megyében kerüljön sor kikiáltásra.

1369-ben a Zala megyei Tapolcán szerdán, Veszprém megyei Veszprémben szombaton és a Győr megyei Győrött pénteken hajtottak végre háromvásáros kikiáltást. A három különböző megyét, ráadásul három egymástól ennyire messze fekvő vásárokat az idézés tárgya magyarázza: mivel mindazon nemeseket és más jogállású embereket idézték meg rajtuk, akiknek a Zala megyei Tapolca, a Veszprém megyei Csepely, Herend és a két Lövöld, és a Győr megye Teszér és Nyúl birtokokban bármilyen joguk van.²³⁴

A kihirdetés színhelyei az idézett fél személyétől, birtokviszonytól, illetőleg maguktól a vitatott birtokok elhelyezkedésétől függött. A kihirdetést rendszerint valamely hiteleshely segítségével végezték el.²³⁵ A vásárok napját tekintve a kikiáltásokra sor kerülhetett két egymást követő napon,²³⁶ három egymást követő napon²³⁷ egy héten belül²³⁸ két egymást követő héten.²³⁹

Ha a háromvásáros kikiáltást meghatározott helyeken elrendelték, azon a későbbiekben már nem volt szokás változtatni. Előfordult azonban, hogy mégis erre került sor, mint 1430-ban, amikor a Körös megyei Palisnán, Gordován és Bessenyőszentgyörgyön rendeltek el háromvásáros kikiáltás Izdenci Simon meg-

²³³ Zichy I. 444–446.

²³⁴ PRT II. 531.

²³⁵ L. pl. 1321: A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526. Szerk.: Kőfalvi Tamás. Szeged 2006. (a továbbiakban: Pécsvár. Okl.) 63. sz.; 1375: A Balassa család levéltára. 1193–1526. Fekete Nagy Antal kézirat alapján sajtó alá rendezte és szerkesztette Borsa Iván. Bp. 1990. (a továbbiakban: Balassa cs. lvt.) 152. sz.; 1381: A Nagykállói Kállay-család levéltára. (Oklevelek és egyéb iratok kivonatai) II. Bp. 1943. 1869. sz.; 1393: ZsO I. 3215. sz. 1439: DL 13 363.; 1461: DL 15 640.

²³⁶ Bátor (szerda)–Szalka (csütörtök)–Namény (csütörtök) — 1413: ZsO IV. 313. sz.; Szil (hétfő)–Kál (hétfő)–Sopron (kedd) — 1433: DL 86 320.

²³⁷ Pernesz (hétfő)–Keddvására (kedd)–Szakcs (szerda) — 1321: DL 76 288.; Horváti (szerda)–Ivánkaszentgyörgy (csütörtök)–Pacsinta (péntek) — 1413: ZsO IV. 1068. sz.; Keresztúr (vasárnap)–Miskolc (hétfő)–Szentpéter (kedd) — 1414: ZsO IV. 1759. sz.; Pécsváradi (hétfő)–Vék (kedd)–Lippo (szerda) — 1433: Pécsvár. Okl. 667. sz.; Hadad (kedd)–Kusaly (szerda)–Újlak (csütörtök) — 1461: DL 15 640.

²³⁸ Szécsény (szerda)–Gyarmat (csütörtök)–Hugyag (szombat) — 1375: Balassa cs. 152. sz.; Bátor (szerda)–Szalka (csütörtök)–Kálló (szombat) — 1381: Kállay II. 1869. sz.; Pécsváradi (hétfő)–Pécs (kedd)–Gyula (csütörtök) — 1384: Pécsvár. Okl. 375. sz.; Babarc (vasárnap)–Mohács (kedd)–Bóly (szerda) — 1420: Pécsvár. Okl. 612. sz.

²³⁹ Várad (szombat)–Körösszeg (hétfő)–Cséffa (csütörtök) — 1322: Anjou-okl. VI. 733. sz.; Petend (péntek)–Zseliz (hétfő)–Nagysalló (szerda) — 1409: ZsO II/2. 6634. sz.; Bóly (csütörtök)–Marótfalva (csütörtök)–Mohács (péntek) — (1419): Zichy VI. 603–604.; Kethely (kedd)–Csepreg (csütörtök)–Szil (hétfő) — 1438: DL 13 159.

idézésére, amit a császmái káptalan emberének kellett volna fogantatosítania, ő azonban az utolsó *proclamatiot* nem a nagy távolságban fekvő Bessenyőszentbenedeken, hanem a közelebb eső vásáron, Izdencen hajtotta végre. Cillei Hermann zagoriai ispán és szlavón bán, bár az efféle kikiáltás a királyság törvénye szerint nem ismert, ebben az esetben ezt igazságosnak találta, ennek ellenére az alperes kérésére a pert felterjesztette a királyi kúriába.²⁴⁰

Előfordult azonban, hogy csak két vásáron (*in duobus foris conprovincialibus*) került sor kihirdetésre. 1322-ben Belenych fiai, Pál és Benedek megidézését csak két vásáron Szatmárban és Németiben tették meg.²⁴¹ 1366-ban a garamszentbenedeki konvent két Bars megyei vásáron: Sarlón és Barsban hirdette ki, hogy a kereskedők az igaz és szokott úton Bát város vámhelyéhez menjenek, és ott a vámot fizessék meg.²⁴² 1404-ben Pelsőci Bebek Ferenc volt macsói bán jelentette Zsigmond királynak, hogy bár parancsa nem tartalmazta, nagyobb biztonság kedvéért két vásáron, Miskolcon és Muhiban idéztette meg mindazokat, akiknek esetleg Zsolcai Antal fia Damasa kárt vagy jogtalanságot okozott.²⁴³

Találunk olyan eseteket is, amikor nem három, hanem több megyei vásáron hajtottak végre kihirdetést. 1330-ban a krassói ispán és a négy szolgabíró által elítélt Teuruthmoroth Péter, Albert fia Péter fiai és Borzoa Péter nem fizették meg a bírságot, illetve elhagyták birtokaikat, ahol megidézték őket, ezért I. Károly elrendelte, hogy a jogrend védelme, valamint a megyésispánok tekintélyének megőrzése érdekében őket a megye vásárain (*per fora provincialia*) idézzék meg az eredeti kereset és a bírságokat illető kötelezettségeik miatt. A kikiáltáshoz kirendelt királyi ember mellé az aradi káptalannak kellett tanút biztosítania, valamint az eljárásban az egyik szolgabírónak is részt kellett vennie. A kikiáltás során a megyésispán elé kellett őket idézni, hogy tartozásaikat leróják.²⁴⁴ A kikiáltásokra az aradi káptalan oklevele szerint Mezősomlyóban, Boldogasszonyfalván, Érd-somlyóban, Tövisseden és Szerdahelyen került sor.²⁴⁵ 1478-ban a fehérvári keresztes konvent a Zala megyei Hahót szombati, Szentbalázs vasárnapi, Szerdahely szerdai és Csab szintén szerdai vásárán hajtott végre *proclamatiot*, hogy Csabi Miklós fiai, Györgyöt és Mihályt okleveleik bemutatására és a kirótt bírság megfizetése céljából a nádor elé idézzék.²⁴⁶

A vásári kikiáltást alkalmazták olyan esetekben is például, amikor az uralkodó vásárendélyt biztosított, vámtételeket állapított meg: ilyenkor azonban nem határozták meg a vásárok helyét és időpontját, ahol ezeket a mindenki számára fontos információkat közhírré tették, csak általánosságban fogalmaztak az oklevelek. Ebből is látszik, hogy a vásár több volt az árucsere színterénél, hiszen az információáramlás egyik eszközének is tekintették. A vásár tere, azaz a piac-ter más funkciókat is betölthetett: például a büntetéseknek, kivégzéseknek

²⁴⁰ DL 34 863.

²⁴¹ CD VIII/2. 394.

²⁴² PRT VIII. 351–352.

²⁴³ ZsO II/1. 3276. sz.

²⁴⁴ DL 91 246 (Anjou-oklt. XIV. 305. sz.).

²⁴⁵ DL 91 246 (Anjou-oklt. XIV. 390. sz.).

²⁴⁶ DL 102 598.

adott helyet, így például Budán ha a kofákat szitkozódás miatt elítélték, büntetésük az volt, hogy téglát kellett a hátukon cipelniük a városházától a Szent György templomig, azaz a piactéren, majd azt megkerülve kellett visszatérniük kiindulási pontjukhoz, miközben a panaszos egy bottal a hátát szurkálva kísértette a bűnöst.²⁴⁷ A vásárterek tehát a kereskedelmen kívül a város, a falvak, azaz a középkori ember életében jelentős szerepet tölthettek be, méltán tekinthetők az adott település központjainak.

Adattár

Az adattár a megyék, azon belül pedig a helységek alfabetikus rendjében tartalmazza a középkori Magyarországon tartott vásárookra vonatkozó legfontosabb adatokat. Ennek megfelelően a középkorban használatos név után szögletes zárójelben következik a mai hivatalos név (annak hiányában a lokalizációt megkönnyítő megjegyzés), valamint annak az országnak a betűjele, ahol a helység ma található. Ez után szerepel zárójelben *a*) hetivásárok esetében annak napja, *b*) sokadalom esetében a „sokadalom” megjegyzés és azon időpont, amely a vásártartási engedélyben szerepel (természetesen csak akkor, ha ezeket lehetséges megállapítani). Az adattár a vásár első említésének közlésére szorítkozik, ha mégis több adat szerepel — ezeket a „vö.” megjegyzés vezeti be — az annak jele, hogy a vásár időpontjára vonatkozó adat csak egy később keletkezett forrásban található. Több adat szerepel ugyanazon vásár esetében akkor is, ha egy településen idővel más napon is tartottak hetivásárt: ilyenkor a „vö.” után következő adatok bizonyítják, hogy a korábbi vásárt az új engedélyezése után is megtartották. A ~ jel a településnevet ismétli meg, ha ugyanazon településen több vásárt is tartottak. A **vastag** betűvel szedett jelzet vásárengedélyre, a kiemelés nélküli egyszerű említésre utal.

Abban az esetben, ha a vásárengedély olyan vásárra vonatkozott, amelynek létezése már korábról igazolható, az engedélyeket nem vettem fel az adattárba.²⁴⁸

Amennyiben a forrás — hatalmaskodási ügyek leírása során — a *forum liberum* kifejezést használta — s nem a *forum annuum*, a *forum annuale* vagy a *nundinae* szavakat —, a vásárt hetivásárnak tekintettem, még akkor is, ha a

²⁴⁷ Budai jk. 394. (155. art.).

²⁴⁸ Néhány példa a jelenségre: a Hont megyei Hídvégen már a 15. század elején tartottak szerdai hetivásárt (1423: ZsO X. 1528. sz.), mégis II. Ulászló 1505-ben Tamás esztergomi érsek kérésére szerdai hetivásártartási jogot biztosított Hídvégnek két sokadalom engedélyezése mellett (DL 25 296.); a Borsod megyei Muhin a 14. század közepén már élt a csütörtöki vásártartás (1343: AO IV. 301.) és a 15. század elején Püskösd tájékán éves vásárt is tartottak (Dancs 109. sz.), mégis 1520-ban II. Lajos a püskösdői éves vásár mellett a csütörtöki hetivásár tartására is engedélyt állított ki (DL 23 409.); a Szabolcs megyei Kisvárdán, ahol 1393-ban Mária királyné engedélyezett szerdai hetivásárt (1393: Zichy IV. 515.), amit azonban már a század elején is megtartottak a településen (1337: Zichy I. 521.); Debrecennek Zsigmond király 1405-ben engedélyezett Szent György nap (ápr. 24.) és Mária mennybevitel napjához (aug. 15.) kötődően sokadalmat (ZsO II/1. 3930. sz.), ám 1424-ben ugyanő újból kiállított a részükre ezen napokra sokadalomtartási engedélyt (ZsO XI. 1218. sz.).

hatalmaskodás idejének megadásakor valamely ünnep körüli dátum szerepelt. Ez az eljárás ugyan vitatható, hiszen 1417-ben egy ilyen ügy során az oklevél akként fogalmazott, hogy *in libero foro seu nundinis in civitate Lelez celebrari consuetis* történt az ügy, mégis azokban az esetekben, amikor csak ilyen forrással rendelkezünk egy-egy feltételezett sokadalomra, talán nem alaptalan az óvatosság. Így például 1414-ből Rimaszombatban Keresztelő Szent János születése napján (jún. 24.) tartott vásárról (*forum*) emlékezett meg egy forrás.²⁴⁹ A településen Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt templom állt, és bár elképzelhető, hogy ezen ünnepnaphoz kötődően rendelkeztek éves vásártartási engedéllyel, ugyanakkor az is lehetséges, hogy a templom szentelésének napjához kötődően tartottak vásárt, mely azonban nem rendelkezett azokkal a privilégiumokkal, amelyet egy sokadalom bírt. Az adatgyűjtés az 1526 után keletkezett forrásokra nem terjedt ki, még akkor sem, ha gyanítható, hogy a 16. század első feléből származó adatok a középkor viszonyait tükrözik, vagy egyértelműen arra hivatkozott, hogy az adott vásár már a mohácsi vészt megelőzően is működött. Ez utóbbira példa Kecskemét esete: II. Ferdinánd 1622-ben akként fogalmazott, hogy Kecskemétnek a török általi elpusztítása előtt megtartott (*ante depopulationem ac dicti oppidi devastationem per Turciam impietatem celebrari solitas*) évi vásárait, melyeket Szent Lőrinc (aug. 10.), Gergely püspök (márc. 12.) és Katalin nap (nov. 25.) tájékán szoktak megtartani, újból engedélyezi.²⁵⁰ E vonatkozásban egyedül Meder 16. század második felében keletkezett kereskedelmi kézikönyve esetén tettem kivételt, mivel az abban szereplő vásárokat a középkori források is alátámasztják. Az adattár nem tekinthető teljesnek, hisz a gyűjtés nem terjedt ki az összes kiadott és kiadatlan forrásra. A heti vásárokat tükröző helynevek teljes gyűjteményét sem tartalmazza, mivel ezeket korábban már mások is összegyűjtötték, elemezték.²⁵¹ Ennek ellenére nem gondolom haszталannak egy ilyen adatbázis nyilvánossá tételét, mely később kiegészíthető, bővíthető.

Az adattárban alkalmazott rövidítések:

A =	Ausztria
HR =	Horvátország
LK =	Levéltári Közlemények
H =	Magyarország
RO =	Románia
SRB =	Szerbia
SVK =	Szlovákia
SLO =	Szlovénia
UKR =	Ukrajna

²⁴⁹ DL 76 033.

²⁵⁰ Kecskemét város története, oklevéltárral Hornyik János által I. Kecskemét 1860. 250.

²⁵¹ Major Jenő: A magyar városok és városhálózat i. m. 51–55.; Szabó G. F.: A hét napjai a helységnevekben i. m. 51–55.; Szabó G. F.: A vásározás emlékei i. m.

A csak az adattárban idézett forrásmunkák rövidítéseinek feloldása:

- Abaffy = Az Abaffy család levéltára 1247–1515. A Dancs család levéltára 1232–1525. A Hanvay család levéltára 1216–1525. Ila Bálint kézírata alapján sajtó alá rendezte és szerkesztette Borsa Iván. Bp. 1993.
- ÁMTBF = Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Fontes byzantini historiae hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium. Összegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Moravcsik Gyula. Bp. 1988.
- Ányos L.: Szilágyi = *Ányos Lajos*: Szilágyi Erzsébet oklevelei. Második közlemény. Levéltári Közlemények 6. (1928) 240–258.
- Apponyi = A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrzett oklevelei I. 1241–1526. Bp. 1906.
- Bakócs-codex = Adatok az egri egyházmegye történelméhez II. Szerk. Kandra Kabos. Eger 1887.
- Bánffy Okl. I. = Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy család történetéhez I. 1214–1457. Szerk. Varjú Elemér. Bp. 1908.
- Borsa I.: III. Béla 1177. évi = *Borsa Iván*: III. Béla 1177. évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan számára. Levéltári Közlemények 33. (1962) 205–218.
- Borsodi Okl. = *Sugár István*: Borsodi oklevelek a Heves megyei levéltárban 1245–1521. Miskolc 1980.
- C. Tóth N.: Simontornya = *C. Tóth Norbert*: Oklevelek Simontornya középkori történetéhez (1264–1543). Levéltári Közlemények 71. (2000) 93–127.
- C. Tóth N.: Szabolcs m. = *C. Tóth Norbert*: Szabolcs megye hatóságának oklevelei II. (1387–1526) Bp.–Nyiregyháza 2002.
- C. Tóth N.: Helytartó = Politikatörténeti források Báthori István első helytartóságához (1522–1523). Közvetteszi C. Tóth Norbert. Bp. 2010. (kézirat).
- Csáky cs. tört. I/1 = Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I/1. 1229–1499. Szerk. Bártfai Szabó László. Bp. 1919.
- Csery J.: Korpona = *Csery József*: Korpona városának ismertetése. Magyar Tudományos Értekező I. Szerk. Knauz Nándor, Nagy Iván. Pest 1862. 125–136.
- Dancs = Az Abaffy család levéltára 1247–1515. A Dancs család levéltára. 1232–1525. A Hanvay család levéltára. 1216–1525. Ila Bálint kézírata alapján sajtó alá rendezte és szerkesztette Borsa Iván. Bp. 1993.
- Doc. Trans. Veac. XIV C. I. = Documente privind istoria României. Documenta Romaniae historica. Veacul XIV. C. Transilvania I. București 1953.
- Estei Hippolit = Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. Közvetteszi E. Kovács Péter. Eger 1992.
- Fejérpataky L.: Számadáskönyvek = *Fejérpataky László*: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Bp. 1885.
- Győrffy Gy.: „Okmányi kalászat” = *Győrffy György*: „Okmányi kalászat”. Egy elveszettnek vélt oklevél nyomában. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár 1996. 208–213.
- Gyula okl. = *Veress Endre*: Gyula város oklevéltára (1313–1800). Bp. 1938.
- Horváth R.: Győr m. = *Horváth Richárd*: Győr megye hatóságának oklevelei (1318–1525). Győr 2005.
- Idriszi = *Elter István*: Magyarország Idrisi földrajzi művében (1154). Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 82. (1985) 53–63.
- Ipolyi A.: Toldalék = *Ipolyi Arnold*: Toldalék. A Bél-Háromkúti apátság okmánytárának kiadatlan okmányai a XIII. századtól a XV.-dik századig. Archaeologiai Közlemények 6. (1866) I–XXV.
- Iványi B.: Trencsén lvt. = *Iványi Béla*: Trencsén vármegye levéltárai a vármegye múltjára vonatkozó főleg középkori oklevelek szempontjából. Első közlemény. Levéltári Közlemények 14. (1936) 225–245.
- Keresk. Céhszab. = *Kemény Lajos*: A kassai kereskedők első czéhszabályzata 1475-ből. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 4. (1897) 190–192.
- Kerekes Gy.: Kassa = *Kerekes György*: A kassai kereskedelmi társaság följegyzései 1502. és 1503. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 9. (1902) 106–117.
- KvOk. I. = Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez I. Szerk. Jakab Elek. Buda 1870.
- Libri Regii = Magyar Országos Levéltár. Librii Regii. Királyi Könyvek.

- Liptói reg. = *Horváth Sándor*: A liptói és turóczi registrum I–II. Történelmi Tár 1902. 1–57., 193–230.
- Magdics I.*: Ráckeve = *Magdics István*: Diplomatarium Ráczkeviense. Ráckevei okmánytár. Szekesfehérvár 1888.
- MMO III. = Magyarország melléktartományainak oklevéltára. III. Alsó-szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék) 1244–1710. Szerk. Thallóczy Lajos, Horváth Sándor. Bp. 1912.
- Monumenta Rusticorum = Monumenta rusticorum in Hungariam rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit Antonius Nagy Fekete. Ediderunt Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen redigit Geisa Érszegi. Bp. 1979.
- Paumgartner*: Handelsbuch = *Karl Otto Müller*: Welthandelsbräuche (1480–1540). Wiesbaden 1962.
- Pesty F.*: Krassó vm. III. = *Pesty Frigyes*: Krassó vármegye története III. Oklevéltár. Bp. 1882.
- Piti F.*: Szabolcs m. = *Piti Ferenc*: Szabolcs megye hatóságának oklevelei I. (1284–1386). Szeged–Nyíregyháza 2004.
- Rábik, V.*: Diplomatarium = *Vladimir Rábik*: Diplomatarium Sancto-Adalbertinum. Stredoveké listiny v Literárnom archíve Spolku sv. Vojtecha (1181) 1214–1543. Trnava 2008.
- RHMA = Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Ed. Stephanus Ladislaus Endlicher. Sangalli 1849.
- Rusu, A. A.*: Wesselényi = *Adrian Andrei Rusu*: Documentele medievale ale familiei Wesselényi. Acta Musei Porolissensis (Zaláu) 5. (1981) 311–346.
- Schmauk*: Supplementum = Supplementum analectorum terrae Scepusiensis. Pars II. Collegit Michael Schmauk. Szepesváralja 1889.
- Simon*: Supplementum = *Malthaeus Simon*: Supplementum ad dissertationem historici criticam clar. Georgii Pray de dextra S. Stephani primi hungariae regis cum historia monesterii Sz. Jog, ubi olim sacra haec dextra asservabatur. Vacii 1797.
- Solymosi L.*: Dékánválasztás = *Solymosi László*: Az egeri káptalan dékánválasztási statútumai a XV. századból. Levéltári Közlemények 63. (1992) 137–156.
- Sopron vm. KOkl. = Sopron vármegye levéltárának oklevél-gyűjteménye. I. rész: Középkori oklevelek (1236–1526). Összeállította Sümeghy Dezső. H. n. 1928.
- Stadtr. Sillein = *Ilpo Tapiani Piirainen*: Das Stadtrechtsbuch von Sillein. Einleitung, Edition und Glossar. Berlin–New York 1972.
- Süttő Sz.*: Anjou = *Süttő Szilárd*: Anjou-Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384–1387. évi belviszályok okmánytárával I–II. Szeged 2003.
- Szakály F.*: Tolna m. = *Szakály Ferenc*: Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt 1314–1525. Szekszárd 1998.
- Széchenyi család tört. = *Bártfai Szabó László*: A Sárvár-Felsővidéki gróf Széchenyi család története I. Bp. 1911.
- SzOkl. = Székely oklevéltár I–V. Szerk. Szabó Károly, Szádeczky Lajos, Barabás Samu. Kolozsvár–Bp. 1872–1896.
- Telegdi = *Blazovich László–Géczy Lajos*: A Telegdiek pere 1568–1572. Szeged 1995.
- Teleki = A Római Szent birodalmi gróf Széki Teleki család oklevéltára I. 1206–1437. Szerk. Barabás Samu. Bp. 1895.
- Temes I. = Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez I. 1183–1430. Szerk. Ortway Tivadar. Pozsony 1896.
- Tringli I.*: Perényi = A Perényi család levéltára 1222–1526. Közzéteszi Tringli István. Bp. 2008.
- Vasvári kpt. = Középkori oklevelek Vas megyei levéltárakban. I. Regeszták a vasvári káptalan levéltárának okleveleiről (1130) 1212–1526. Készítette Kóta Péter. Szombathely 1997.
- Vat. I/1. = Monumenta Vaticana historiam regni hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár I/1. Budapestini 2000.
- Veszpr. Reg. = Veszprémi regeszták (1301–1387) Összeállította Kumorovitz L. Bernát. Bp. 1953.
- Wagner Dipl. Sáros. = Diplomatarium comitatus Sarosiensis. Coll. Carolus Wagner. Posonii–Cassoviae 1780.
- WassLt. Reg. = A Wass család cegei levéltára. Valentiny Antal oklevélkivonatait felhasználva bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel közzéteszi W. Kovács András. Kolozsvár 2006.
- Wenzel G.*: Ozorai = Okmánytár Ozorai Pipo történetéhez. Közli Wenzel Gusztáv. Történelmi Tár 1884. 1–31., 220–247., 412–437., 616–627.

Abaúj megye

- Forró [Forró, H] (csütörtök) — 1422: ZsO IX. 846. sz.
 Gagy [Felsőgagy, H] (szerda) — 1422: ZsO IX. 846. sz.
 Gönc [Gönc, H] (péntek) — 1327: DL 16 095.
 ~ (sokadalom, jan. 25.) — 1511: DL 39 969.
 ~ (sokadalom, D. Laetare) — 1511: DL 39 969.
 ~ (sokadalom, júl. 2.) — 1511: DL 39 969.
 ~ (sokadalom, aug. 10.) — 1511: DL 39 969.
 Jászó [Jasov, SVK] (hétfő) — 1243: CDES II. 97., vö. 1473: DL 16 955.
 ~ (sokadalom, jún. 24.) — 1394: CD X/2. 195.
 Kassa [Košice, SVK] (csütörtök) — 1311: DF 269 067., vö. 1327: DL 16 095., 1370: DL 5896.; 1475: Keresk. Céhszab. 191.
 ~ (vasárnap) — 1342: DL 103 170.
 ~ (sokadalom, szept. 29.) — 1347: VMMS I. 150.
 ~ (sokadalom, Szentháromság vasárnapja) — 1347: VMMS I. 151.
 Monajkeddi [Monaj mellett, H] (kedd) — 1255: CDES II. 344–345.
 Nagyida [Veľká Ida (Nagyida), SVK] (kedd) — 1439: DL 84 875.
 Rákos [Rákoš (Abaújrákos), SVK] (sokadalom) — 1454: DL 14 835.
 Szepsi [Moldava nad Bodvou, SVK] (csütörtök) — 1420: ZsO VII. 1845. sz.
 Szikszó [Szikszó, H] (hetivásár) — 1411: ZsO III. 692. sz.
 Szina [Seňa (Abaújszina), SVK] (szerda) — 1327: DL 16 095.
 Vizsoly [Vizsoly, H] (szombat) — 1334: Zichy I. 445.

Arad megye

- Arad [Arad, RO] (sokadalom) — 1431: DL 29 774.
 Lippa [Lipova, RO] (sokadalom, aug. 20. k.) — 1475: DL 17 660.
 Szombathely [Simbăteni, RO] (szombat) — 1138: MES I. 94.
 ~ (vasárnap) — 1519: DL 29 972.

Bács megye

- Arnat [Sonta (Szond) vidékén, SRB] (péntek–szombat) — 1410: DL 9635., vö. 1463: DL 15 819.
 Bács [Bač, SRB] (hetivásár) — 1154: Idriszi 59.
 ~ (sokadalom, Virágvasárnap és Nagycsütörtök) — 1433: Sztáray II. 300., 302.
 Belszond [Sonta (Szond), SRB] (hetivásár) — 1192: DF 262 045.; 1382: DL 6904.
 Curlach [Becse vidékén, SRB] (hetivásár) — 1238: CD IV/1. 109.
 Csika [Pivnice (Pincéd) területén, SRB] (sokadalom) — 1448: DL 14 145.
 Egyedújfalú [Sontától (Szond) ÉK-re, SRB] (vasárnap) — 1382: DL 6904., vö. 1410: DL 9635.
 ~ (hétfő) — 1462: DL 15 714.
 ~ (szombat) — 1466: DL 16 390.
 Futak [Futog, SRB] (sokadalom) — 1448: DL 14 145.
 Gyála [Bačka Palankától (Palánka) K-re, SRB] (sokadalom) — 1482: DL 18 693.
 Paraszti [Vrbastól (Verbász) Ny-ra, SRB] (hétfő) — 1486: DL 19 153.
 ~ (sokadalom, szept. 8.) — 1486: DL 19 153.
 Szenttamás [Srbobran, SRB] (sokadalom) — 1448: DL 14 145.
 Szond [Sonta, SRB] (sokadalom) — 1448: DL 14 145.
 Várad [Novi Sad (Újvidék) területén, SRB] (hetivásár) — 1237: ÁÚO VII. 30.
 Várfalva [helye ismeretlen] (sokadalom) — 1448: DL 14 145.
 Vásárhely [Sonta (Szond) vidékén, SRB] (szombat) — 1192: DF 262 045., vö. 1206: HO VII. 3.
 Vaskapu [Glozántól (Dunagálos) D-re, SRB] (szombat–vasárnap) — 1461: DL 88 362.

Baranya megye

- Babarc [Babarc, H] (vasárnap) — 1420: Pécsvár. Okl. 612. sz.
 Bodolya [Podolje (Nagybodolya), H.] (csütörtök) — 1392: ZsO I. 2604. sz.

- Bóly [Bóly, H] (szerda) — (1419): Zichy VI. 603–604.
 Bozsok [Palotabozsok, H] (hetivásár) — 1397: ZsO I. 4653. sz.
 Csütörtökhely [Rózsafától délre, H] — 1424: Zichy VIII. 274.
 Danóc [Gajic (Hercegmárok) vidékén, SRB] (hetivásár) — 1296: CD VI/2. 28.
 Ebres [Nard közelében, HR] (szerda) — 1325: DL 37 561.
 Eszék [Osijek, H.] (csütörtök) — 1196: CDCr II. 280., vö. 1335: DL 2872.
 Gétmonostora [Majstól DK, H] (csütörtök) — 1349: Zichy II. 363.
 Gyula [Belvárdgyula, H] (csütörtök) — 1374: Zichy III. 525.; vö. 1384: Zichy IV. 279.
 Haltó [Szigetvár környékén, H] (csütörtök) — +(1077–1095 k.): DHA I. 79.
 Harsány [Nagyharsány, H] (hétfő) — 1247: ÁÚO VII. 247–248.
 Himesegyház [Himesháza, H] (szerda) — 1399: DF 261 882.
 Kéménd [Máriakéménd, H] (hetivásár) — 1285: ÁÚO IX. 435.
 Kisdér [Kisdér, H] (csütörtök) — 1417: DL 10 549.
 Lippó [Lippó, H] (szerda) — 1433: DL 80 418.
 Majs [Baranjsko Petrove Selo (Petárda) határában, HR] (hétfő) — 1335: DL 2872.
 Marótfalva [Töttöstől Ny, H] (szerda) — (1419): Zichy VI. 604.
 Mohács [Mohács, H] (péntek) — 1399: DF 261 882.; (1419): Zichy VI. 604.
 ~ (kedd) — 1420: Pécsvár. Okl. 612. sz.
 Monostor [Beli Manastir (Pélmonostor), HR] (hetivásár) — 1374: Zichy III. 525.
 Nagypeterd [Baranjsko Petrovo Selo, HR] (hetivásár) — 1457: DF 265 931.
 Pálfalva [Marjančaci vidékén, HR] (hetivásár) — 1371: Zichy III. 417.
 Pécs [Pécs, H] (hetivásár) — +1190: EFHU 17.
 ~ (kedd) — 1384: Zichy IV. 278.; 1417: DL 10 549.
 ~ (péntek) — 1374: Zichy III. 525.
 Pécsvárad [Pécsvárad, H] (vasárnap) — +1015: DHA I. 76.
 ~ (szerda) — +1015: DHA I. 76., vö. 1259: EFHU 50.
 ~ (hétfő) — 1259: EFHU 50.; 1384: Zichy IV. 278.
 Selyanovcz [Valpovo (Valpó) környékén, HR] (szerda) — 1438: DL 13 267.
 ~ (sokadalom, febr. 24.) — 1438: DL 13 267.
 ~ (sokadalom, máj. 3.) — 1438: DL 13 267.
 ~ (sokadalom, aug. 10.) — 1438: DL 13 267.
 Siklós [Siklós, H] (hetivásár) — 1154: Idrisi 57.
 Szekcső [Dunaszekcső, H] (vasárnap) — 1399: DF 261 882.
 Szentlőrinc [Szentlőrinc, H] (szerda) — 1417: DL 10 549.
 Szerdahely [Drávaszerdahely, H] (szerda) — 1177: *Borsa I.*: III. Béla 1177. évi 217.
 Vajszló [Vajszló, H] (kedd) — 1354: DL 4428.
 Valpó [Valpovo, HR] (hetivásár) — 1397: ZsO I. 4727. sz.
 Vék [Branjinától (Baranyakisfalud) ÉNy, HR] (kedd) — 1396: DL 8164., vö. 1433: DL 80 418.
 ~ (sokadalom) — 1396: DL 8164.
 Verőfény [Novaki Bizovackitól (Novakove) ÉNy, HR] (hetivásár) — 1392: ZsO I. 2494. sz.

Bars megye

- Bars [Starý Tekov (Óbars), SVK] (hetivásár) — 1075: DHA I. 218.
 ~ (csütörtök) — 1366: PRT VIII. 351–352.
 Gerla [helye ismeretlen] (hetivásár) — 1206: CDES I. 112.
 Csütörtökhely [Starý Tekov (Óbars), SVK] (csütörtök) — 1320: DL 58 450.
 Keresztúr [Žiar nad Hronom (Garamszentkereszt), SVK] (hétfő) — 1501: DL 25 216.
 ~ (sokadalom, febr. 14.) — 1501: DL 25 216.
 ~ (sokadalom, ápr. 24.) — 1501: DL 25 216.
 ~ (sokadalom, szept. 27.) — 1501: DL 25 216.
 Léva [Levice, SVK] (hetivásár) — 1388: ZsO I. 517. sz.
 ~ (sokadalom, nov. 1.) — 1409: ZsO II/2. 7147. sz.
 Ludány [Mýtne Ludany (Vámosladány), SVK] (hetivásár) — 1388: ZsO I. 517. sz.
 Marót [Zlaté Moravce (Aranyosmarót), SVK] (hétfő) — 1420: ZsO VII. 1415. sz.
 Novák [Nováky (Nyitra novák), SVK] (csütörtök) — 1389: ZsO I. 1028. sz.

- Petend/Szentbenedek [Hronský Beňadik (Garamszenbenedek), SVK] (hétfő) — 1347: VMMS I. 147.
 ~ (péntek) — 1347: VMMS I. 157.; 1424: DL 59 014.
 Sarló [Tekovské Lužany (Nagysalló), SVK] (szerda) — 1336: DL 90 647.
 Sáró [Veľké Šarovce (Nagysáró), SVK] (szombat) — 1348: AO V. 216.
 Szencse [Podhájska (Bellegszencse), SVK] (csütörtök) — 1336: DL 90 647.
 Szodó [ma Želiezovce (Zseliz) része, SVK] (kedd) — 1336: DL 90 647.
 Szombathely [Starý Tekov (Óbars), SVK] (szombat) — 1331: AO II. 527.
 Ugróc [Veľké Uherce (Nagyugróc), SVK] (kedd) — 1364: DL 16 117.
 Újbánya [Nová Baňa, SVK] (szombat) — 1424: DL 59 014.
 ~ (sokadalom, Áldozócsütörtök) — 1434: CD X/7. 569.
 ~ (sokadalom, nov. 11.) — 1434: CD X/7. 569.
 Verebély [Vráble, SVK] (hetivásár) — 1294: DL 40 222.
 Zseliz [Želiezovce, SVK] (hétfő) — 1409: ZsO II/2. 6634. sz.

Békés megye

- Békés [Békés, H] (kedd) — 1405: DF 210 517.
 Gyula [néha Zaránd m., Gyula, H] (hétfő) — 1405: DF 210 517.
 ~ (sokadalom) — 1496: Gyula oklt. 32.
 ~ (sokadalom, pünkösöd) — 1526.: Gyula oklt. 103.
 ~ (sokadalom, Szentháromság vasárnapja) — 1508: Gyula oklt. 53.
 ~ (sokadalom, júl. 17.) — 1527: Gyula oklt. 102.
 ~ (sokadalom, szept. 29.) — 1528: Gyula oklt. 124.
 Vári [Gyulavári (Gyula része), H] (vasárnap) — 1354: DL 4471.

Bereg megye

- Bene [Bene, UKR] (szerda) — 1415: ZsO V. 717. sz.
 Beregszász/Lampertszásza [Beregove, UKR] (szombat) — 1247: RHMA 472., 1426: DL 54 518.
 Kaszony [Koszony (Mezőkaszony), UKR] (hétfő) — 1412: ZsO III. 2462. sz.
 Munkács [Mukacsevo, UKR] (csütörtök) — 1348: Zichy II. 349.
 ~ (hétfő) — 1426: DL 54 500.
 Namény [Vásárosnamény, H] (csütörtök) — 1386: *Süttő Sz.*: Anjou II. 586. sz., vö. 1412: ZsO III. 2462. sz., 1426: DL 54 500.
 ~ (sokadalom, Úrnapja) — 1418: ZsO VI. 2058. sz.
 ~ (sokadalom, szept. 29.) — 1418: ZsO VI. 2058. sz.
 ~ (sokadalom, márc. 12.) — 1500: DF 269 159.
 Vári [Vári, UKR] (csütörtök) — 1417: DF 220 988.

Bihar megye

- Akjel [helye ismeretlen] (hetivásár) — 1203: AO IV. 292.
 Asszonyvására [Țîngușor, RO] (hetivásár) — 1203: AO IV. 292.
 Bihar [Biharia, RO] (szerda) — 1383: DL 89 512.
 Bolcs [Berettyóújfalutól DNy, H] (szerda) — 1481: DL 30 475.
 ~ (szept. 29.) — 1481: DL 30 475.
 ~ (márc. 12.) — 1481: DL 30 475.
 Cécke [Țețchea, RO] (csütörtök) — 1383: DL 89 512.
 Cséffa [Cefa, RO] (csütörtök) — 1322: AO II. 24.
 Debrecen–Mester utca [Debrecen, H] (szerda) — 1466: DF 278 819.
 ~ (sokadalom, ápr. 24.) — 1405: ZsO II/1. 3930. sz.
 ~ (sokadalom, aug. 15.) — 1405: ZsO II/1. 3930. sz.
 ~ (sokadalom, jan. 17.) — 1407: ZsO II/2. 5224. sz.
 ~ (sokadalom, jan. 10.) — 1466: DF 278 819.
 ~ –Posztókészítő mesterek utcája (sokadalom, jún. 13.) — 1467: DL 65 939.
 Diószeg [Diosig (Bihardiószeg), RO] (kedd) — 1374: DF 233 883.

- Feketebátor [Batâr, RO] (szerda) — 1374: DF 233 883.
 ~ (sokadalom, márc. 12.) — 1522: DL 63 577.
- Jánosd [Ianoşda, RO] (hetivásár) — 1203: AO IV. 292.
- Keresztes [Biharkeresztes, H] (csütörtök) — 1486: **DL 36 635**.
 ~ (sokadalom, D. septuagesimae) — 1486: **DL 36 635**.
 ~ (sokadalom, jún. 15.) — 1486: **DL 36 635**.
 ~ (sokadalom, nov. 5.) — 1486: **DL 36 635**.
- Kölesér [Nagyszalontától Ny, H] — (hetivásár) — 1203: AO IV. 292.
- Körösszeg [Cheresig, RO] (hétfő) — 1322: AO II. 24.
- Margittafalva [Margitha (Margitta), RO] (sokadalom, júl. 13.) — 1370: CD IX/4. 222.
- Nagymihály(falva)/Nagyfalva [Valea lui Mihai (Érmihályfalva), RO] (hetivásár) — 1459: DF 222 821.
 ~ (sokadalom, szept. 29.) — 1497: DL 27 766.
- Olaszi [Várad része, Oradea, RO] (hetivásár) — 1285: UGDS I. 148.
 ~ (Várad, Olaszi utca) (sokadalom, nov. 1.) — 1428: **DF 270 636**.
- Pata [Tulcától (Tulka) Ny, RO] (kedd) — 1391: **ZsO I. 1930. sz.**
- Szalárd [Sălard, RO] (hetivásár) — 1414: ZsO IV. 2197. sz.
- Székelyhid [Săceuni, RO] (hetivásár) — 1422: ZsO IX. 428.
 ~ (sokadalom, febr. 2.) — 1417: **HOKl. 369**.
- Szentjobb [Siniob, RO] (hetivásár) — (1093–1094 k.): Simon Supplementum 96.
- Szentlőrinc [Oradea környékén, RO] (hetivásár) — 1285: UGDS I. 148.
- Szentmárton [Berettyószentmárton, H] (hetivásár) — 1470: DL 30 469.
- Újfalu [Oradea környékén, RO] (hetivásár) — 1285: UGDS I. 148.
- Várad [Oradea (Nagyvárad), RO] (szombat) — (1272–1289 k.): UGDS I. 121., vö. 1322: AO II. 24.; 1383: DL 89 512.
 ~ (sokadalom, jan. 6.) — 1431: DF 245 026.; 1502: *Kerekes Gy.*: Kassa 106., 1562: Das Meder'sche Handelsbuch 65.
 ~ (sokadalom, ápr. 24.) — 1502: *Kerekes Gy.*: Kassa 106.
 ~ (sokadalom, böjt kezdete) — 1562: Das Meder'sche Handelsbuch 65.
 ~ (sokadalom, pünkösd) — 1502: *Kerekes Gy.*: Kassa 106.
 ~ (sokadalom, jún. 17.) — 1562: Das Meder'sche Handelsbuch 65.
 ~ (sokadalom, jún. 27.) — 1502: *Kerekes Gy.*: Kassa 106.
 ~ (sokadalom, júl. 29.) — 1502: *Kerekes Gy.*: Kassa 106., 1562: Das Meder'sche Handelsbuch 65.
 ~ (sokadalom, szept. 1.) — 1502: *Kerekes Gy.*: Kassa 106., 1562: Das Meder'sche Handelsbuch 65.
 ~ (sokadalom, okt. 4.) — 1502: *Kerekes Gy.*: Kassa 106.
 ~ (sokadalom, nov. 5.) — 1502: *Kerekes Gy.*: Kassa 106.
 ~ (sokadalom, nov. 19.) — 1502: *Kerekes Gy.*: Kassa 106., 1562: Das Meder'sche Handelsbuch 65.
- Váradvadkert [Várad része, Oradea, RO] (sokadalom, D. Invocavit) — 1428: **DF 270 636**.
 ~ (sokadalom, Húshagyó kedd) — 1431: DF 245 026.
- Vásári [Vásári puszta, RO] (hetivásár) — 1290: HO VIII. 291.
- Vásárhely [Oşorhei (Fugyivásárhely), RO] (hetivásár) — 1421: Csáky I. 312.

Bodrog megye

- Apáti [Apatin, SRB] (szerda) — 1413: Zichy VI. 241.
- Baja [Baja, H] (szerda) — 1406: Zichy V. 486.
- Bátmonostor [Bátmonostor, H] (csütörtök) — 1340: **Zichy I. 584**.
 ~ (hétfő) — 1347: **Zichy II. 234**.
 ~ (vasárnap) — 1423: ZsO X. 260. sz.
 ~ (sokadalom, nov. 5.) — 1482: DL 88 663.
- Bodrog [Bački Monoštor (Monostorszeg) helyén, SRB] (hetivásár) — (1093–1095k.): DHA I. 301.
 ~ (szombat) — 1366: DL 5363.
- Cseményvására [Sombortól (Zombor) keletre, SRB] (hetivásár) — 1192: DF 262 045.
- Csente [Kupusina (Bácskertes) vidékén, SRB] (kedd) — (1330–1342): DL 9717., vö. 1366: DL 5363.
- Dávod [Dávod, H] (kedd) — 1342: Zichy II. 39.; 1438: DL 80 631.

- Gara [Gara, H] (hétfő) — 1366: Zichy III. 287.
 Hajszentlőrinc [Koluttól (Küllöd) K, SRB] (vasárnap) — 1366: DL 5363.
 ~ (sokadalom, aug. 10.) — 1480: DL 18 400.
 Pongrác [Szeremléltől K, H] (csütörtök) — 1390: ZsO I. 1466. sz.
 Szeremle [Szeremle, H] (szombat) — 1420: Zichy VI. 629.
 ~ (szerda) — 1423: ZsO X. 260. sz.
 ~ (csütörtök) — 1438: DL 80 631.
 Tóti [Csátaljától DNy, H] (csütörtök) — 1469: Zichy XI. 11.
 ~ (sokadalom, szept. 8.) — 1469: Zichy XI. 11.
 ~ (sokadalom, okt. 16.) — 1469: Zichy XI. 11.

Borsod megye

- Alsóábrány [Bükkábrány, H] (szerda) — 1416: ZsO V. 2236. sz.
 ~ (hétfő) — 1461: Borsodi Okl. 46. sz.
 ~ (sokadalom, szept. 21.) — 1461: Borsodi Okl. 46. sz.
 Boldva [Boldva, H] (hetivásár) — 1293: DL 90 763.
 Dédes [Dédestapolcsány, H] (szerdán) — 1388: *Ipolyi A.*: Toldalék XIII. sz.
 Diósgyőr [ma Miskolc része, H] (szombat) — 1423: ZsO X. 259. sz.
 Edelény [Edelény, H] (csütörtök) — 1437: DL 13 089.
 Keresztúr [Sajókeresztúr, H] (vasárnap) — 1414: ZsO IV. 1759. sz.
 Kövesd [Mezőkövesd, H] (hétfő) — 1416: ZsO V. 2236. sz.
 Kaza [Sajókaza, H] (hetivásár) — 1338: CD VIII/5. 249.
 ~ (sokadalom, júl. 2.) — 1461: DL 90 035.
 ~ (sokadalom, okt. 4.) — 1461: DL 90 035.
 Kistálya [Andornaktálya, H] (sokadalom, szept. 1.) — 1493: Bakócs-codex 369.; 1507: Estei Hippolit 266.
 Lád [Szendrőlád, H] — 1293: DL 90 763.
 Miskolc [Miskolc, H] (szerda) — 1404: ZsO II/1. 3276. sz.²⁵²
 ~ Újváros (hétfő) — 1414: ZsO IV. 1759. sz.
 Montaj [Szentistván mellett, H] (sokadalom, szept. 8.) — 1390: DL 42 439.
 Muhi [Muhi, H] (csütörtök) — 1343: AO IV. 301.
 ~ (sokadalom, okt. 18.) — 1425: Dancs 109. sz.; vö. 1466: DL 16 315., 1501: Estei Hippolit 114.
 ~ (sokadalom, Pünkösöd) — 1520: DL 23 409.
 Rudabánya [Rudabánya, H] (hétfő) — 1415: ZsO V. 808. sz., vö. 1437: DL 13 089.
 Szalonta [Hejőszalonta, H] (hetivásár) — +1214: CDES I. 146.
 Szendrő [Szendrő, H] (kedd) — 1437: DL 13 089.
 Szentpéter [Sajószentpéter, H] (hetivásár) — 1293: DL 90 763.
 ~ (kedd) — 1414: ZsO IV. 1759. sz.
 ~ (sokadalom, márc. 12.) — 1446: DF 292 813.
 ~ (sokadalom, dec. 6.) — 1446: DF 292 813.

Csanád megye

- Besenyő [Dudeştii Vechi (Óbesenyő), RO] (szerda) — 1331: Telegdi 189.
 Csanád [Cenadu Vechi (Ócsanád), Cenadu Mare (Nagycsanád), RO] (szombat) — 1331: Telegdi 189.; 1426: Zichy VIII. 294.
 Makófalva [Makó, H] (hetivásár) — 1337: DF 253 646.
 Nagylak [Nădlac, RO] (vasárnap) — 1426: Zichy VIII. 294.
 Perjámos [Periam, RO] (hétfő) — 1426: Zichy VIII. 294.
 Révkanizsa [Novi Kneževac (Törökkanizsa), SRB] (csütörtök) — 1322: DL 322.
 Tömpös [Makótól Ny, H] (hetivásár) — +1256: ÁÚO VII. 430.
 Vásárhely [Hódmezővásárhely, H] (hetivásár) — 1266: BTOE I. 90.

²⁵² A vásárt valószínűleg az Óvárosban tartották.

Vásárhelymakó [Makó, H] (hetivásár) — 1337: Temes I. 48–49.
 Városférge [Férged puszta, H] (hetivásár) — 1274: DF 254 787.

Csepel-sziget

Keve [Ráckeve, H] (kedd) — 1440 u: *Magdics I.*: Ráckeve 8.²⁵³
 ~ (sokadalom, júl. 2.) — 1440 u.: *Magdics I.*: Ráckeve 1.

Csongrád megye

Csongrád [Csongrád, H] (hetivásár) — 1154: Idriszi 61.
 Nagydorján [Kanjiža (Magyarkanizsa) területén, SRB] (szerda) — 1406: *ZsO II/1.* 4379. sz.
 Ság [Tiszaugtól É, H] (hetivásár) — 1075: DHA I. 216.
 Szabadka [Subotica, SRB] (kedd) — 1407: DL 92 290.
 Szeged [Szeged, H] (hetivásár) — 14. sz. eleje: DL 94 028.
 ~ Palánk (hétfő) — 1407: DL 92 290.
 ~ Lathran tér²⁵⁴ (csütörtöktől szombatig) — 1499: *Szeged tört. IV.* 89.
 ~ Felszeged (csütörtök) — 1431: *Szeged tört. IV.* 31–32.
 ~ Alszeged (szerda) — 1459: *Szeged tört. IV.* 56.
 ~ Lathran tér (sokadalom, dec. 13.) — 1499: *Szeged tört. IV.* 89.
 Szer [Ópusztaszer, H] (szombat) — 1407: DL 92 290.

Doboka megye

Bonchida [Bonțida, RO] (kedd) — 1337: UGDS I. 490.
 Cege [Țaga, RO] (szerda) — 1363: *WassLt. Reg.* 131. sz.
 Buza [Buza, RO] (hetivásár) — 1318: *A. A. Rusu*: Wesselényi 321.
 ~ (sokadalom) — 1460: SzOkl. V. 17.
 Hidalmás [Hida, RO] (szombat) — 1367: DL 73 721.
 Szék [Sic, RO] (hetivásár) — 1291: UGDS I. 182.

Esztergom megye

Bény [Bíňa, SVK] (hetivásár) — 1295: MES II. 366.
 ~ (csütörtök) — 1395: DF 236 963.
 Csamaszombata [Bajna határában, H] (szombat) — 1331: DF 233 519.
 Csolnok [Csolnok, H] (szerda) — (1277): *BTOE I.* 253.
 Esztergom [Esztergom, H] (szombat) — 1199: MES I. 159.
 ~ (péntek–szombat) — 1239: *EFHU* 33.
 ~ (hétfő) — 1395: DF 236 963.
 ~ (vasárnap) — 1419: *ZsO VII.* 182. sz.
 ~ (sokadalom) — 1452–1453. évi számadás: *Ortuy T*: Pozsony tört. II/3. 98. (3. sz. jegyz.).
 Ösztövérfalva [Nová Vieska (Kisújfalu), SVK] (sokadalom, ápr. 24.) — 1420: *ZsO VII.* 1495. sz.
 Szőgyén [Svodín, SVK] (kedd) — 1395: DF 236 963.

Fehér megye

(Gyula)fehérvár [Alba Iulia, RO] (sokadalom, máj. 8.) — 1497: DF 253 019.
 ~ (sokadalom, aug. 20.) — 1422: *ZsO IX.* 1270. sz.

---

²⁵³ 1440-ben I. Ulászló engedélyt adott arra, hogy a kevek a Csepel-szigeten a Szent Ábrahám egyház körül letelepedhessenek, és ott régi szabadságaik és kiváltságaik szerint éljenek (*Magdics I.*: Ráckeve 23–24.), így a vásártartási kiváltságukat is érvényesíthették itt.

²⁵⁴ A Lathran tér, azaz Lajtorján tér a Vár és a Palánk közötti terület, így a hetivásárt és a sokadalmat a Palánkhoz köthetjük, vö. *Kubinyi A.*: Városfejlődés 115.

Hejődvására [Nandra (Lándor) határában, RO] (hetivásár) — 1296: SzOkI. V. 1–2.
Tövös [Teius, RO] (hetivásár) — 1303: Doc. Trans. Veac. XIV C. I. 386.

Fejér megye

- Adony [Adony, H] (csütörtök) — 1433: DL 106 379., 1474: DL 17 570.
~ (szombat) — 1477: DL 106 663.
- Asszonyvására [Sárkeresztúr területén, H] — 1192: DF 262 045.
- Csákvár [Csákvár, H] (szerda) — 1433: DL 106 379.
- Fehérvár [Székesfehérvár, H] (hetivásár) — 1154: Idriszi 58.
~ (hétfő) — 1433: DL 106 379., 1434: DL 69 804.
~ (péntek) — 1435: DL 640.
~ (sokadalom) — vö. 1344: VMMS I. 138.
~ (sokadalom, aug. 20.) — 1431: DL 12 428., 1498: DL 106 687.; 1562: Das Meder'sche Handelsbuch 65.
~ (sokadalom, nov. 5.) — 1446: DL 93 033., 1562: Das Meder'sche Handelsbuch 65.
~ (sokadalom, jan. 6.) — 1450–1451. évi számadás: *Ortway T.*: Pozsony tört. II/3. 98. (7. sz. jegyz.); 1523: *C. Tóth* Helytartó 151. sz., 1562: Das Meder'sche Handelsbuch 65.
~ (sokadalom, máj. 22.) — 1450–1451. évi számadás: *Ortway T.*: Pozsony tört. II/3. 98. (7. sz. jegyz.).
~ (sokadalom, aug. 3.) — 1562: Das Meder'sche Handelsbuch 65.
- Jakabszállás [Jakabszállás, H] (csütörtök) — 1481: **Jász-kunok 683.**
~ (sokadalom, febr. 22.) — 1481: **Jász-kunok 683.**
~ (sokadalom, jún. 24.) — 1481: **Jász-kunok 683.**
~ (sokadalom, szept. 29.) — 1481: **Jász-kunok 683.**
- Martonvására [Martonvásár, H] (hetivásár) — 1092: DHA I. 285.
- Orbágy-szentgyörgy [Hajós területén, H] (hétfő) — 1520: **DL 67 340.**
~ (sokadalom, ápr. 24.) — 1520: **DL 67 340.**
~ (sokadalom, júl. 13.) — 1520: **DL 67 340.**
- Pátka [Pátka, H] (hetivásár) — 1247: HO VII. 34.
- Szántó [Tass határában, H] (szombat) — 1109: ÁMTBF 80–81.

Gömör megye

- Abafalva [Abovce, SVK] (kedd) — 1393: **Abaffy 14. sz.**
- Balog(vására) [Velký Blh (Vámosbalog), SVK] (csütörtök) — 1324: AO II. 169., vö. 1415: ZsO VII. 619. sz.
~ (sokadalom, nov. 5.) — 1520: **DF 263 227.**
- Csetnek [Štítnik, SVK] (szombat) — 1320: AO I. 544–545., vö. 1328: **VMMS I. 113.**
~ (sokadalom, máj. 3.) — 1417: **ZsO VI. 735. sz.**
~ (sokadalom, szept. 14.) — 1417: **ZsO VI. 735. sz.**
~ (sokadalom, okt. 21.) — 1417: **ZsO VI. 735. sz.**
- Dobsina [Dobšiná, SVK] (péntek) — 1417: **ZsO VI. 833. sz.**
~ (sokadalom, aug. 1.) — 1417: **ZsO VI. 833. sz.**
- Gömör [Gemer, SVK] (hétfő) — 1408: DF 261 226., 1469: DL 17 112.
- Jolsva [Jelšava, SVK] (kedd) — 1430: DL 16 753.
- Pelsőc [Plešivec, SVK] (csütörtök) — 1320: AO I. 544., vö. 1328: **VMMS I. 113.**
- Putnok [Putnok, H] (csütörtök) — 1283: **RA II/2–3. 316.**, vö. 1404: ZsO II/1. 3472. sz.
- Rév [Bánréve, H] (vasárnap) — 1408: DF 261 226.
- Rozsnyóbánya [Rožňava (Rozsnyó), SVK] (szombat) — 1430: DL 16 753.
- Serke [Širkovce, SVK] (kedd) — 1419: ZsO VII. 619. sz.
- Szécs [Rimavska Seč (Rimaszécs), SVK] (szerda) — 1413: ZsO IV. 553. sz., 1469: DL 17 112.
~ (csütörtök) — 1419: ZsO VII. 619. sz.
~ (sokadalom, szept. 29.) — 1450: **DF 266 883.**
~ (sokadalom, Úrnapja) — 1450: **DF 266 883.**

- ~ (sokadalom, febr. 14.) — 1520: **DF 263 227.**
 ~ (sokadalom, ápr. 24.) — 1520: **DF 263 227.**

Győr megye

- Alsok (Szentmárton) [Pannonhalma területén, H] (csütörtök) — 1334: HO I. 168., vö: 1361: PRT II. 474., 1480: DL 91 011.
 ~ Szentmárton (szerda) — 1350: PRT II. 404.
 ~ Alsok (sokadalom, júl. 2.) — (1451.): *Horváth R.*: Győr m. 47. sz.
 Écs [Györszentmárton határában, H] (szerda) — 1350: PRT II. 404.
 ~ (hétfő) — 1350: PRT II. 404.
 Felsok [Pannonhalma területén, H] (sokadalom, Pünkösöd utáni kedd) — 1453: **DL 107 555.**
 ~ (sokadalom, márc. 21.) — 1453: **DL 107 555.**
 Gyarmat [Gyarmat, H] (csütörtök) — 1380: **CD IX/5. 369.**
 Győr [Győr, H] (szombat) — 1271: **EFHU 62.**, 1480: DL 91 011.
 ~ (péntek) — 1361: PRT II. 474.
 ~ (kedd) — 1480: DL 91 011.
 ~ (sokadalom, jún. 4.) — 1393: **ZsO I. 2979. sz.**
 Kisbaráti [Győrújbarát határában, H] (sokadalom, szept. 27.) — 1418: **ZsO VI. 2562. sz.**
 Móríchida [Móríchida, H] (hetivásár) — 1251: **CD IV/2. 87.**
 Szerdahely [Lovászpatonától É-ra, H] (szerda) — 1258: **CD IV/2. 482.**

Heves megye

- Apc [Apc, H] (sokadalom, Húshagyókedd) — 1482: DL 24 756.
 Detk [Detk, H] (hetivásár) — 1302: *Györffy Gy.*: „Okmányi kalászat” 212.
 Eger [Eger, H] (kedd) — 1307: **RDES I. 240.**, 1426: DL 64 236.
 ~ - Almagyari (péntek) — 1362: **CD IX/3. 297.**
 ~ (sokadalom, jún. 11.) — (1478): *Solymosi L.*: Dékánválasztás 150.
 ~ (sokadalom, márc. 25.) — 1495: Bakócs-codex 416.; 1501: Estei Hippolit 67.; 1562: Das Meder'sche Handelsbuch 65.
 ~ (sokadalom, máj. 6.) — 1507: Estei Hippolit 261.
 ~ (sokadalom, júl. 25.) — 1495: Bakócs-codex 420.; 1501: Estei Hippolit 108.; 1562: Das Meder'sche Handelsbuch 65.
 ~ (sokadalom, okt. 26.) — 1498: **DF 209 989.**; 1507: Estei Hippolit 274.
 ~ (sokadalom, okt. 28.) — 1562: Das Meder'sche Handelsbuch 65.
 Fegyvernek [Fegyvernek, H] (szerda) — 1430: **DL 24 721.**
 ~ (sokadalom, nov. 1.) — 1417: **DL 10 585.**
 ~ (sokadalom, Áldozócsütörtök) — 1430: **DL 24 721.**
 ~ (sokadalom, Virágvasárnap) — 1430: **DL 24 721.**
 Gyöngyös [Gyöngyös, H] (szerda) — 1426: DL 64 236.
 Hatvan [Hatvan, H] (hetivásár) — 1264: **DF 278 431.**
 ~ (csütörtök) — 1393: DL 64 747., 1470: DL 61 052.
 ~ (péntek) — 1347: DL 38 963.
 ~ (sokadalom, okt. 18-21.k.) — 1444: DL 13 811., vö. 1503: Estei Hippolit 199., 1562: Das Meder'sche Handelsbuch 65.
 Heves [Heves, H] (csütörtök) — 1426: DL 64 236.
 ~ (sokadalom, nov. 11.) — 1500: Estei Hippolit 31.
 Inevására [Tiszaörs és Kunmadaras között, H] (hetivásár) — 1358: Bánffy Okl. I. 223.
 Jobbágy [Jobbágyi, H] (hétfő) — 1329: **DL 60 964.**
 Kál [Kál, H] (szombat) — 1469: DL 64 429.
 Kömlő [Kömlő, H] (szerda) — 1478: **69 062.**
 ~ (sokadalom, szept. 29.) — 1478: **69 062.**
 Kompolt [Kompolt, H] (szerda) — 1322: AO II. 33.
 Mezőtárkány [Mezőtárkány, H] (sokadalom, aug. 10.) — 1423: **ZsO X. 103. sz.**
 Páli/Szentgyörgy [Tiszaszentimre határában, H] (sokadalom, ápr. 24.) — +1251: RA I. 293., 1425: **DL 38 838.**

- Pásztó [Pásztó, H] (kedd) — (1290–1301 k.): ÁÚO XII. 666., vö. 1347: DL 38 963.
 ~ (sokadalom, júl. 2.) — 1470: DL 61 052.
 Pétervására [Pétervására, H] (hetivásár) — 1247: ÁÚO II. 194.
 Szikszó [Füzesabony határában, H] (csütörtök) — (1275–1290 k.): Heves 44.
 ~ (sokadalom, júl. 25.) — 1493: Bakócs-codex 368.
 Visonta [Visonta, H] (péntek) — 1322: AO II. 33.
 ~ (szombat) — 1358: AO VII. 62.

Hont megye

- Bakabánya [Pukanec, SVK] (szombat) — 1321: VMMS I. 96., vö. CD VII/5. 425.
 Bát [Bátovce, SVK] (hétfő) — +1086: DHA I. 254., vö. 1347: VMMS I. 157.
 ~ (sokadalom, aug. 10.) — (1386–1393): PRT X. 421.
 Börzsöny [Nagybörzsöny, H] (péntek) — 1419: CD X/6. 198., vö. 1439: DL 13 363.
 Damásd [Ipolydamásd, H] (vasárnap) — 1352: MES IV. 74.
 Egeg [Hokovce, SVK] (hetivásár) — 1279: CD V/2. 591.
 ~ (szombat) — 1420: ZsO VII. 2222. sz.
 ~ (sokadalom, febr. 22.) — 1489: DL 25 270.
 ~ (sokadalom, jún. 29.) — 1489: DL 25 270.
 Hídvég [Ipeľské Predmostie (Ipolyhídvég), SVK] (hetivásár) — 1293: MES II. 341.
 ~ (szombat) — 1421: ZsO VIII. 1015. sz.
 ~ (szerda) — 1423: ZsO X. 1528. sz.
 ~ (sokadalom, Keresztjáró napok) — 1505: DL 25 296.
 ~ (sokadalom, szept. 8.) — 1505: DL 25 296.
 Mikola [Vámosmikola, H] (hetivásár) — 1419: CD X/6. 198.
 Pásztó [Pastovce (Ipolypásztó), SVK] (hetivásár) — 1419: CD X/6. 198.
 Peröcsény [Peröcsény, SVK] (hétfő) — 1419: CD X/6. 198., vö. 1436: DL 25 194.
 Rimaszombat [Rimavská Sobota, SVK] (szombat) — 1268: VMMS I. 51.
 ~ (sokadalom, aug. 29.) — 1505: DF 251 503.
 Ság [Šahy, SVK] (hetivásár) — 1293: MES II. 341.
 ~ (vasárnap) — 1405: ZsO II/1. 3773. sz.
 ~ (hétfő) — (1479): DL 66 066.
 ~ (sokadalom, aug. 15.) — 1405: ZsO II/1. 3773. sz.
 ~ (sokadalom, márc. 25.) — 1489: DL 25 270.
 Selmezbánya [Banská Štiavnica, SVK] (hetivásár) — 14. sz.: ÁÚO III. 209.; 1505: DF 234 771.
 Százd [Sazdice, SVK] (szerda) — 1388: DL 69 267.
 Szebelléb [Sebechleby, SVK] (szerda) — 1474: DL 25 238.
 ~ (sokadalom, szept. 29.) — 1421: ZsO VIII. 941. sz.
 Vásáropalojta [Dolné Plachtince (Alsópalojta), SVK] (szombat) — 1465: DL 16 227.
 ~ (sokadalom, nov. 11.) — 1465: DL 16 227.
 Visk [Vyškovce nad Ipľom (Ipolyvisk), SVK] (csütörtök) — 1421: ZsO VIII. 1015. sz.
 ~ (sokadalom, szept. 1.) — 1422: ZsO IX. 999. sz., vö. 1493: DF 206 342.

Hunyad megye

- Boldogasszonyfalva [Sântămăria de Piatră (Kőboldogfalva), RO] (sokadalom) — 1447: DL 30 443.
 Hátszeg [Hațeg, RO] (sokadalom, júl. 26.) — 1500: DL 20 995.
 ~ (sokadalom, aug. 15.) — 1500: DL 20 995.
 ~ (sokadalom, nov. 11.) — 1500: DL 20 995.
 Hunyad [Hunedoara (Vajdahunyad), RO] (kedd) — 1473: DL 28 309.
 Illye [Ilia (Marosillye), RO] — 1350: DL 41 141.
 Nagymás [Almașu Mare, RO] (hétfő) — 1473: DL 28 309.

Keve megye

- Keve [Kovin, Sze,] (hetivásár) — 1154: Idriszi 59.
 ~ (kedd) — 1428: *Magdics I.: Ráckeve 8.*
 ~ (sokadalom, júl. 2.) — 1405: *Magdics I.: Ráckeve 1.*

Kolozs megye

- Egeres [Aghireșu, RO] (hetivásár) — 1370: DL 36 403.
 ~ (szombat) — 1427: **DF 275 247.**
 ~ (sokadalom, okt. 16.) — 1427: **DF 275 247.**
- Gyalu [Gilău, RO] (szerda) — 1473: DL 28 309.
- Kolozs [Cojocna, RO] (hetivásár) — 1291: KvOkl. I. 28.
- Kolozsvár [Cluj Napoca, RO] (csütörtök) — 1337: UGDS I. 490.; 1514: KvOkl. I. 330.
 ~ (hétfő) — 1514: **KvOkl. I. 330.**
 ~ (szombat) — 1514: **KvOkl. I. 335.**
 ~ (sokadalom, D. Judica) — 1506: **KvOkl. I. 311.**
 ~ (sokadalom, nov. 5.) — 1506: **KvOkl. I. 311.**
- Szovát [Suața (Magyarszovát), RO] (hétfő) — 1410: DF 255 254.
 ~ (sokadalom, szept. 29.) — 1410: **DF 255 254.**
- Teke [Teaca, RO] (sokadalom, máj. 1.) — 1486: **UGDS VII. 461–462.**
- Vásárhely [Dumbrava (Gyerővásárhely), RO] (hetivásár) — 1288: UGS I. 145.

Komárom megye

- Csép [Csép, H] (vasárnap) — 1404: **ZsO II/1. 3087. sz.**
- Csoltkedde [Nagyigmántól Ny-ra, H] (kedd) — 1257: **ÁÚO VII. 457.**
- Felszakállas [Opatovsky Sokolec (Apácaszakállas), SVK] (hetivásár) — 1323: AO II. 80.
- Gézavásárhely [Komáromtól Ny-ra, H] (szombat) — 1284: MES II. 177.
- Komárom [Komárno, SVK] (kedd) — (1272–1290k.): PRT VIII. 301., vö. 1306: PRT VIII. 304.
- Lél [Zlatná na Ostrove (Csallóközarányos) területén, SVK] (vasárnap) — 1390: **ZsO I. 1434. sz.**
- Marcelháza [Marcelová, SVK] (sokadalom, máj. 3.) — 1452: **DL 44 614.**
 ~ (sokadalom, máj. 22.) — 1452: **DL 44 614.**
- Tata [Tata, H] (hetivásár) — 1300: **ÁÚO X. 392.**
 ~ (sokadalom) — 1452–1454. évi számadás: *Ortway T.*: Pozsony tört. II/3. 98. (2. sz. jegyz.).
 ~ (sokadalom, jún. 24.) — 1562: Das Meder'sche Handelsbuch 65.
 ~ (sokadalom, okt. 3.) — 1562: Das Meder'sche Handelsbuch 65.
- Udvard [Dvory nad Žitavou, SVK] (hetivásár) — 1075: DHA I. 214.

Krassó megye

- Boldogasszonyfalva [Zsidovin/Berzovia mellett, RO] (hetivásár) — 1330: DL 91 246.
- Érdsomlyó [Vršac (Versec), SRB] (hetivásár) — 1330: DL 91 246.
- Haram [Banatska Palanka (Palánk), SRB] (hetivásár) — 1388: DL 7405.
- Mezősomlyó [Sümeg hegy környékén, RO] (hetivásár) — 1330: DL 91 246.
- Szerdahely [Veliko Središte, SRB] (szerda) — 1330: DL 91 246.
- Szombathely [Banatska Subotica (Krassószombat), SRB] (szombat) — 1353: DL 91 464.
- Tövissed [Banatska Palanka (Palánk) környékén, SRB] (hetivásár) — 1330: DL 91 246.
 ~ (szerda) — 1370: *Tringli I.*: **Perényi 120. sz.**

Kraszna megye

- Kálóztelek [Carastelec, RO] (csütörtök) — 1401: ZsO II/1. 1306. sz.
- Kraszna [Crasna, RO] (péntek) — 1408: ZsO II/2. 6126. sz.
- Kémer [Camăr, RO] (szerda) — 1447: **DL 30 441.**
 ~ (sokadalom, Húsvét) — 1447: **DL 30 441.**
- Nagyfalu [Nușfalău (Szilágynagyfalu), RO] (kedd) — 1401: ZsO II/1. 1306. sz.
 ~ (sokadalom, szept. 29.) — 1478: DL 30 897.

Küküllő megye

- Balavására [Balașeri, RO] (hetivásár) — 1325: UGDS I. 394.

- Bolkács [Balcaciu, RO] (vasárnap) — 1482: UGDS VII. 333.
 ~ (sokadalom, Szentháromság vasárnapja) — 1482: UGDS VII. 333.
 ~ (sokadalom, aug. 10.) — 1482: UGDS VII. 333.
 Radnót [Iernut, RO] (hetivásár) — 1450: DL 36 407.

Liptó megye

- Bocabánya [Vyšná Boca (Királyboca), SVK] (hetivásár) — 1310: Liptói reg. 40.
 Hibbe [Hybe, SVK] (hetivásár) — 1265: VMMS 49.
 ~ (hétfő) — 1396: DF 271 895.
 Lipcse [Partizánska Lupča (Németlipcse), SVK] (hetivásár) — 1263: VMMS 45.
 ~ (szombat) — 1434: DF 271 803.
 ~ (sokadalom, máj. 8.) — 1434: DF 271 803.
 ~ (sokadalom, jún. 22.) — 1434: DF 271 803.
 Liptó [Liptovský Hrádok (Liptóújvár), SVK] (hetivásár) — 1265: ÁÚO XI. 501.
 Magyarfalu [Uharská Ves, SVK] (hetivásár) — 1230: CDES I. 257.
 Rosenberg [Ružomberok (Rózsahegy), SVK] — 1318: VMMS I. 92.
 Szentmiklós [Liptovský Mikuláš (Liptószentmiklós), SVK] (hetivásár) — 1360: DF 274 554.
 ~ (sokadalom, Pünkösöd előtti vasárnap) — 1424: DF 274 556.
 ~ (sokadalom, dec. 6.) — 1424: DF 274 556.
 Tarnóc [Liptovský Trnovec, SVK] (vasárnap) — 1429: Libri Regii XXIX. 423.
 ~ (sokadalom, Pünkösöd) — 1429: Libri Regii XXIX. 423.

Máramaros

- Hosszúmező [Câmpulung la Tisa, RO] (hetivásár) — 1329: CD VIII/3. 355.
 Huszt [Huszt, UKR] (hetivásár) — 1329: CD VIII/3. 355.
 Sziget [Sighetu Marmației (Máramarossziget), RO] (hetivásár) — 1352: DL 2539.
 Técső [Tyacsiw, UKR] (hetivásár) — 1329: CD VIII/3. 355.
 Visk [Viskove, UKR] (hetivásár) — 1329: CD VIII/3. 355.

Moson megye

- Csütörtökhegy [Várbalog, H] (csütörtök) — 1297: UB II. 312.
 Külsőkimle [Kimle, H] (sokadalom, jún. 11.) — 1440: DL 24 731.
 ~ (sokadalom, okt. 18.) — 1440: DL 24 731.
 Lébény [Lébénymiklós része, H] (hétfő) — 1414: ZsO IV. 2021. sz.
 Moson [Mosonmagyaróvár része, H] — 1231: UB I. 137.
 Óvár [Mosonmagyaróvár része, H] (kedd) — 1414: ZsO IV. 2021. sz.
 ~ (sokadalom, nov. 11.) — 1456: DL 15 085.
 ~ (sokadalom, máj. 5.) — 1496: DF 227 871.
 Rajka [Rajka, H] (csütörtök) — 1414: ZsO IV. 2021. sz.
 Szerdahely [Pamhagen (Pomogy) határában, A] (szerda) — 1297: UB II. 312.
 Szombathely/Nezsider [Neusiedl am See, A] (szombat) — 1209: UB I. 57.
 ~ Nezsider (sokadalom, júl. 25.) — 1437: DL 13 062.
 ~ Nezsider (sokadalom, okt. 16.) — (1490–1516 k.): Libri Regii I. 216.

Nógrád megye

- Bodony [Kétfodony, H] (kedd) — 1388: Zichy IV. 374.; 1415: ZsO V. 1041. sz.
 Bussa [Bušince, SVK] (kedd) — 1415: ZsO V. 1038. sz.
 Endrefalva [Endrefalva, H] (hétfő) — 1348 e. Károlyi oklt. I. 176.
 Fülel [Fiľakovo, SVK] (hetivásár) — 1240: CDES II. 49.
 Guta [Galgaguta, H] (csütörtök) — 1388: Zichy IV. 374.; 1415: ZsO V. 1041. sz.
 Gyarmat [Balassagyarmat, H] (csütörtök) — 1330: CD VIII/6 116., vö. 1375: DL 65 787.
 ~ (sokadalom, márc. 25.) — 1562: Das Meder'sche Handelsbuch 65.

- Héhalom [Héhalom, H] (szombat) — 1347: DL 38 963.
 Hügyag [Hügyag, H] (szombat) — 1330: CD VIII/6 116., vö. 1375: DL 65 787.
 Nógrád [Nógrád, H] (hetivásár) — 1284: DF 250 220.
 Patak [Patak, H] (szombat) — 1405: ZsO II/1. 4267. sz.
 Ság [Karancsság, H] (hétfő) — 1348: Károlyi oklt. I. 176.
 Szerdahely [Szécsénke, H] (szerda) — 1254: Széchenyi család tört. 489.
 Szécsény [Szécsény, H] (szerda) — 1330: CD VIII/6 116., vö. 1375: DL 65 787.
 Vác [Vác, H] (hétfő) — 1388: Zichy IV. 374.; 1415: ZsO V. 1041. sz.
 ~ (péntek) — 1462: Dancs 128. sz.
 ~ (sokadalom, okt. 16.) — 1447: DL 44 490.
 ~ (sokadalom, máj. 1.) — 1452. évi számadás: *Ortvay T.*: Pozsony tört. II/3. 98. (4. sz. jegyz.).
 Vereb(ély) [Mátravereb(ély), H] (sokadalom, aug. 15.) — 1398: ZsO I. 5317. sz.

Nyitra megye

- Alsóelefánt [Dolné Lefantovce, SVK] (szerda) — 1421: ZsO VIII. 320. sz.
 Appony [Oponice, SVK] (szerda) — 1396: Apponyi I. 248.
 Bossány [Bošany, SVK] (hétfő) — (1415): ZsO VI. 1507. sz.
 Csermely [Čermany (Csermend), SVK] (hetivásár) — 1264: CD IV/3. 242.
 ~ (csütörtök) — 1452: DL 59 434.
 Egyházasdívek [Diviaky nad Nitricou (Nyitradívek), SVK] (hetivásár) — 1319: RDES II. 236.
 Galgóc [Hlohovec, SVK] (hetivásár) — 1276: RA II/2–3. 155.
 ~ (hétfő) — 1397: PRT II. 603.
 ~ (sokadalom, szept. 29.) — 1362: DL 5133.
 Gimes [Jelenec, SVK] (csütörtök) — 1350: CD IX/1. 764.
 Hügyag [Órhalom része, H] (szombat) — 1330: CD VIII/6 116., vö. 1375: DL 65 787.
 Kolos [Veľký Klíž (Nagykolos), SVK] (szerda) — 1329: AO II. 386–387.
 Komjátí [Komjatice, SVK] (hetivásár) — 1424: ZsO XI. 1300. sz.
 ~ (sokadalom, jún. 11.) — 1408: DL 58 825.
 ~ (sokadalom, nov. 19.) — 1408: DL 58 825.
 Ludány [Ludanice (Nyitraludány), SVK] (hétfő) — 1422: ZsO IX. 1181. sz.
 Maniga [Malženice, SVK] (csütörtök) — 1481: DL 88 654.
 ~ (sokadalom, Áldozócsütörtök) — 1481: DL 88 654.
 ~ (sokadalom, nov. 25.) — 1481: DL 88 654.
 Nyitra [Nitra, SVK] (hetivásár) — 1183: CDES I. 90.
 ~ (kedd) — 1248: CDES II. 209., 1430: DL 12 346.
 Pereszlény [Preseľany (Nyitrapereszlény), SVK] (kedd) — 1374: *Iványi B.*: Eperjes levéltára 36.
 Privigye [Prievidza, SVK] (hetivásár) — 1383: CD X/1. 63.
 ~ (péntek) — 1518: DL 68 168.
 ~ (sokadalom) — 1415: CD X/5. 608.
 ~ (sokadalom, szept. 14.) — 1419: ZsO VII. 1145. sz.
 Sárffő [Nitrianska Blatnica (Nyitrasárffő), SVK] (szerda) — 1430: DL 12 346.
 Sasvár [Šaštín, SVK] (sokadalom, szept. 8.) — 1496: DF 277 135.
 ~ (sokadalom, nov. 30.) — 1496: DF 277 135.
 Sempte [Šintavaf, SVK] (hétfő) — 1422: DL 39 233.
 Szakolca [Skalica, SVK] (szerda) — 1372: CD IX/4. 422.
 ~ (sokadalom, nov. 1.) — 1390: CD XI. 304–305.
 ~ (sokadalom, Áldozócsütörtök utáni vasárnap) — 1390: CD XI. 302–303.
 Szenic [Senica, SVK] (sokadalom, nov. 19.) — 1419: CD X/6. 216.
 ~ (sokadalom, Úrnapja) — 1419: CD X/6. 216.
 Szerdahely [Horná Streda (Felsőszerdahely), SVK] (szerda) — 1263: ÁÚO III. 43.
 Szerdahely [Nitrianská Streda (Nyitraszerdahely), SVK] (szerda) — 1278: HO VI. 229.
 Tapolcsány [Topoľčany (Nagytapolcsány), SVK] (szombat) — (1415): ZsO VI. 1507. sz.
 Tardoskedd [Tvrdošovce, SVK] (kedd) — 1236: MES I. 319.
 Újhely [Nové Mesto nad Váhom (Vágújhely), SVK] (hetivásár) — 1263: PRT II. 322.
 Újvásár [Leopoldov, SVK] (hetivásár) — 1276: RA II/2–3. 155–156.

- Üzbég [Zbehy, SVK] (szombat) — 1397: PRT II. 603.
 Vajk [Lúčnica nad Žitavou (Vajkmártonfalva) része, SVK] (hetivásár) — 1386: DL 58 652.
 Vásárfalu [Ezdeg vidékén, SVK] (hetivásár) — 1274: CD V/2. 217.
 Zsámbokrét [Žabokreky nad Nitrou (Nyitrazsámbokrét), SVK] (csütörtök) — (1415): ZsO VI. 1507. sz.

Pest megye

- Cegléd [Cegléd, H] (sokadalom, márc. 25.) — 1448: DL 14 166.
 ~ (sokadalom, jún. 11.) — 1448: DL 14 166.
 ~ (sokadalom, szept. 21.) — 1448: DL 14 166.
 ~ (sokadalom, nov. 30.) — 1521: DL 23 567.
 Dömsöd [Dömsöd, H] (szerda) — 1435: DL 640.
 Györk [Hévízgyörk, H] (szerda) — 1481: DL 18 560.
 Isaszeg [Isaszeg, H] (hétfő) — 1468: DL 16 660.
 Kecskemét [Kecskemét, H] (péntek) — 1393: DL 64 747.
 Kóka [Kóka, H] (vasárnap) — 1468: DL 16 660.
 ~ (szombat) — 1481: DL 18 560.
 Pest [Budapest része, H] (hetivásár) — +1092: DHA I. 285.
 ~ (szombat) — 1320: DL 40 389.
 ~ (kedd) — 1393: DL 64 747.; 1481: DL 18 560.
 ~ (sokadalom, aug. 1.) — 1391: DL 7716., 1562: Das Meder'sche Handelsbuch 68.
 ~ (sokadalom, dec. 6.) — 1506: *Paumgartner*: Handelsbuch 199., 1562: Das Meder'sche Handelsbuch 68.
 Pótharaszttól [Csévharasztól D-re, H] (szerda) — 1350: DL 41 137.
 Szecső [Tápiószecső, H] (sokadalom, ápr. 24.) — 1426: Zichy VIII. 296.
 Szentlászló [Csévharaszt vidékén, H] (sokadalom, jún. 27.) — 1417: DL 43 371.
 Vacs [Pusztavacs, H] (csütörtök) — 1384: DL 42 283.

Pilis megye

- Buda [Budapest része, H] (hetivásár) — 1255: BTOE I. 56.
 ~ (kedd) — 1320: DL 40 389.
 ~ (szombat) — 1320: DL 40 389., 1468: DL 16 661.
 ~ (szerda) — Budai jk. 433. (227. art.)
 ~ (péntek) — Budai jk. 433. (227. art.)
 ~ (sokadalom, szept. 8.) — 1287: BTOE I. 229., 1562: Das Meder'sche Handelsbuch 68.
 ~ Szentpéter (sokadalom, jún. 29.) — 1516–1526: DL 36 498.; 1524: DL 23 972.
 ~ (sokadalom, júl. 22.) — 1516–1526: DL 36 498.; 1524: DL 23 972.
 Felhévíz [Budapest része, H] (sokadalom, Pünkösöd) — 1295: MES II. 368., 1458: DL 15 256., 1562: Das Meder'sche Handelsbuch 68.
 Gézavására [Budapest része, H] (szombat) — 1148: EFHU 11.
 Óbuda [Budapest része, H] (hetivásár) — +1212: BTOE I. 10.; 1343: AO IV. 321.
 ~ (csütörtök) — 1369: DL 5813.; 1468: DL 16 661.
 ~ (sokadalom) — 1453–1454. évi számadás: *Ortvay T.*: Pozsony tört. II/3. 98. (6. sz. jegyz.); 15. sz.: *Mollay, K.*: Das Ofner Stadtrecht i. m. 198. (427. art.).
 Visegrád [Visegrád, H] (szerda) — 1468: DL 16 661.
 ~ (szombat) — 1419: ZsO VII. 182. sz.

Pozsega megye

- Bokolya [Klisa Požeška, HR] (kedd) — 1400: Zichy V. 216.
 Gradište [Gradište Bekteško, HR] (vasárnap) — 1483: DL 18 855.
 Podversa [Podvrško, HR] (hetivásár) — 1422: ZsO IX. 664. sz.
 Pozsega [Požega, HR] (szombat) — 1400: Zichy V. 216.
 Szentmárton [Nurkovac, HR] (hétfő) — 1418: ZsO VI. 1392. sz., vö. 1483: DL 18 855.
 Velike [Velika, HR] (vasárnap) — 1400: Zichy V. 216.

Pozsony megye

- Bős [Gabčikovo, SVK] (kedd) — 1355: **HO I. 214.**
 Csütörtök [Veľký Diosek (Magyardioszeg) környékén, SVK] (csütörtök) — 1217: CDES I. 171.
 Csütörtökhegy [Štvrtek na Ostrove (Csallóközcsütörtök), SVK] (csütörtök) — 1254: CDES II. 311.
 Csütörtökhegy [Plavecký Štvrtok (Detrekőcsütörtök), SVK] (csütörtök) — 1206: CDES I. 111.
 Dévény [Bratislava-Devín, SVK] (hetivásár) — 1419: ZsO VII. 86. sz.
 ~ (sokadalom) — 1419: ZsO VII. 86. sz.
 (Egyházas)Gelle [Holice, SVK] (hétfő) — 1415: ZsO V. 1059. sz.
 Gajár (Óregyház) [Gajary, SVK] (szerda) — 1380: **DL 6747.**
 Kürt [Ohrady (Csallóközkürt), SVK] — 1324: MES III. 43.
 Modor [Modra, SVK] (kedd) — 1353: AO VI. 33.
 Pozsony [Bratislava, SVK] (hetivásár) — 1291: VMMS I. 75.
 ~ (kedd) — 1335: DL 2877.
 ~ (csütörtök) — 1409: PRT III. 447.
 ~ (péntek) — 1415: ZsO V. 1059.sz.
 ~ (sokadalom, aug. 10.) — 1344: VMMS I. 138.
 ~ (sokadalom, D. Laetare) — 1385: CD X/8. 172.
 ~ (sokadalom, in media Quadragesima) — 1391: CD X/8. 323.
 Pozsony (Újváros) [Bratislava, SVK] (szerda) — 1430: **DF 239 535.**
 ~ (Újváros) (sokadalom, máj. 3.) — 1430: **DF 239 535.**
 Récse [Bratislava-Rača, SVK] (hetivásár) — 1332: HO III. 114.
 Somorja [Šamorín, SVK] (szombat) — 1353: AO VI. 33.
 ~ (sokadalom, máj. 25.) — 1411: **DF 274 861.**
 ~ (sokadalom, aug. 24.) — 1411: **DF 274 861.**
 Szarva [Rohovce, SVK] (kedd vagy péntek) — 1410: **DL 9618.**
 Szeli [Dolné/Horné Saliby (Alsó- és Felsőszeli), SVK] (hetivásár) — +1158: CDES I. 83.
 Szenc [Senec, SVK] (hétfő) — 1335: DL 2877.
 Szentgyörgy [Svatý Jur, SVK] — 1209: **CDES I. 121.**
 Szerdahely [Dolná Streda (Alsószerdahely), SVK] (szerda) — (1260–1270 k.): HO III. 20.
 Szerdahely [Dunajská Streda (Dunaszerdahely), SVK] (szerda) — 1310: RDES I. 324.
 Szered [Sereď, SVK] (szombat) — 1422: DL 39 233.
 Szombat [Trnava (Nagyszombat), SVK] (szombat) — 1211: ÁÚO I. 126.
 ~ Tirnava (péntek) — 1422: DL 39 233.
 ~ Nagyszombat (sokadalom, dec. 6.) — 1419: DF 279 593., vö. 1453–1454. évi számadás:
Ortvay T. Pozsony tört. II/3. 94–95. (6. sz. jegyz.).
 Újvásár [Zlaté Klasy (Nagymagyar) területén, SVK] (hetivásár) — 1279: MES II. 117.
 Vásárút [Trhové Mýto, SVK] (hetivásár) — 1245 k: CD IV/1. 28.

Sáros megye

- Bártfa [Bardejov, SVK] (szombat) — 1400: ZsO II/1. 632. sz.
 ~ (sokadalom, szept. 1.) — 1352: **CD IX/2. 143.**
 ~ (sokadalom, jún. 24.) — 1427: **CD X/6. 893.**
 ~ (sokadalom, nov. 5.) — 1427: *Fejérpatakly L.*: Számadáskönyvek 238.
 Eperjes [Prešov, SVK] (hétfő) — 1330: CD VIII/3. 480., vö. 1342: DL 103 170.
 ~ (sokadalom, aug. 10.) — 1455: **Iványi B.: Eperjes levéltára 168.**
 Hanusfalva [Hanusovce nad Topľou (Tapolyanusfalva), SVK] (szombat) — 1332: VMMS I. 120.
 Héthárs [Lipany, SVK] (szombat) — 1393: DL 740.)
 Kapi [Kapušany, SVK] (szerda) — 1410: **DL 64 149.**
 ~ (vasárnap) — 1418: **ZsO VI. 1706. sz.**
 ~ (sokadalom, nov. 11.) — 1418: **ZsO VI. 1706. sz.**
 Kurima [Kurima, SVK] (vasárnap) — 1407: DL 90 850.
 Palocsa [Plaveč, SVK] (hétfő) — (1516–1526 k.): **Libri Regii IV. 225.**
 ~ (sokadalom, júl. 13.) — (1516–1526 k.): **Libri Regii IV. 225.**
 Sáros [Veľký Šariš (Nagysáros), SVK] (csütörtök) — 1323: RDES II. 482.; vö. 1393: DL 740.
 Somos [Drienov, SVK] (szombat) — 1304: CD VIII/1. 167., vö. 1370: DL 5896.

- ~ (sokadalom, júl. 2.) — 1470: **Wagner Dipl. Sáros 453.**
 ~ (sokadalom, nov. 25.) — 1470: **Wagner Dipl. Sáros 453.**
 Szalók [Nižný Slavkov (Alsószalók), SVK] (szerda) — 1322: **AO II. 22.**
 Seben [Sabinov, SVK] (kedd) — 1400: ZsO II/1. 632. sz.
 Sedlice [Sedlice, SVK] (kedd) — 1342: DL 103 170.
 Szentkereszt [Križovany, SVK] (szerda) — 1400: ZsO II/1. 632. sz.
 ~ (sokadalom, máj. 3.) — 1493: **DL 39 014.**
 ~ (sokadalom, szept. 14.) — 1493: **DL 39 014.**
 Szinye [Svinia, SVK] (csütörtök) — 1493: **DL 70 323.**
 Zsidópatak [Drienov (Somos) körül, SVK] (kedd) — 1317: VMMS I. 87.

Somogy megye

- Ádánd [Ádánd, H] (hétfő) — 1479: DL 18 151.
 Atád [Magyaratád, H] (szerda) — 1475: **DL 100 855.**
 ~ (sokadalom, máj. 1.) — 1475: **DL 100 855.**
 ~ (sokadalom, márc. 12.) — 1475: **DL 100 855.**
 ~ (sokadalom, aug. 10.) — 1475: **DL 100 855.**
 Babócsa [Babócsa, H] (hetivásár) — 1360: Veszpr. Reg. 537. sz.
 Bábony [Bábonymegyer, H] (kedd) — 1336: AO III. 285.
 ~ (hétfő) — 1356: DL 87 315.
 Bélavár [Bélavár, H] (szombat) — 1370: DL 101 694.
 Csurgó [Csurgó, H] (hetivásár) — +1019: DHA I. 91.
 ~ (vasárnap) — 1464: DF 236 611.
 Csütörtök hely [Bélavár határában, H] (csütörtök) — 1269: RD 38.
 Dorog [Patosfától DK-re, H] (hetivásár) — 1061: DHA I. 172., vö. 1192: DF 262 045.
 Fejéregyház [Karádtól ÉK-re, H] (kedd) — 1379: DF 233 330.
 Győrök [Somogyjád vidékén, H] (péntek) — 1396: DF 261 846.
 Hetes [Hetes, H] (csütörtök) — 1408: ZsO II/2. 6431. sz.
 Igal [Igal, H] (sokadalom, Szentháromság vasárnapja) — 1462: **DL 15 759.**
 ~ (sokadalom, szept. 29.) — 1462: **DL 15 759.**
 Jut [Siójut, H] (hétfő) — 1335: PRT II. 565., vö. 1356: DL 87 315.
 Keedwasara [helye ismeretlen] (kedd) — 1321: Zichy I. 196.
 Kéthely [Kéthely, H] (kedd) — +1092: DHA I. 284.; vö. 1374: DL 6190.
 Komár [Zalakomár, H] (csütörtök) — 1263: *Solymosi L.: Földesúri járadékok 221.*
 ~ (szerda) — 1406: ZsO II/1. 4811. sz.
 Lábod [Lábod, H] (sokadalom, jún. 24.) — 1409: ZsO II/2. 6704. sz.
 Marcali [Marcali, H] (csütörtök) — 1385: DL 42 333.
 Nagyberény [Nagyberény, H] (szerda) — 1404: **HO IV. 247.**
 Pata [Patapoklosi, H] (szombat) — +1283: CD V/3. 165–167.
 Péntekhely [Látrány határában, H] (péntek) — 1275: PRT X. 536.
 Pernes [Miklósitól K-re, H] (hétfő) — 1321: Zichy I. 196.
 Segesd [Segesd, H] (hétfő) — 1374: DL 6190.
 Somodor [Somodor, H] (kedd) — 1408: ZsO II/2. 6431. sz.
 Somogyvár [Somogyvár, H] (szombat) — 1055: DHA I. 151., vö. 1374: DL 6190.
 Szentersébet [Berzencétől DNy-ra, H] (sokadalom) — 1422: ZsO IX. 525. sz.
 Szentpál [Zselicszentpál, H] (hetivásár) — 1371: Sopron vm. I. 396.
 Szenyér [Szenyér, H] (sokadalom, szept. 14.) — 1498: **DF 236 674.**
 ~ (sokadalom, nov. 30.) — 1498: **DF 236 674.**
 Szerdahely [Gálosfa mellett, H] (szerda) — 1192: DF 262 045.
 Szerdahely [Taranytól északra, H] (szerda) — 1269: DF 209 251.
 Túr [Somogytúr, H] (csütörtök) — 1396: DF 261 846.
 ~ (sokadalom, márc. 21.) — 1495: HO V. 382.
 Valkó [Barcstól É-ra, H] (hetivásár) — 1360: Veszpr. Reg. 537. sz.
 Vásárosmerenye [Merenye, H] (hétfő) — 1385: DL 42 333.
 Zákány [Zákány, H] (szerda) — 1371: DL 41 864.
 Zamárd [Zamárdi, H] (vasárnap) — 1479: DL 18 149.
 Zics [Zics, H] (szerda) — 1379: DF 233 330.

Sopron megye

- Babót [Babót, H] (vasárnap) — 1515: **DL 89 059**.
 ~ (szept. 29.) — 1515: **DL 89 059**.
- Csepreg [Csepreg, H] (csütörtök) — 1378: Sopron vm. KOkl. 79.
- Csorna [Csorna, H] (hetivásár) — 1230: UB I. 124.
- Hegykő [Hegykő, H] (hétfő) — 1262: Sopron vm. I. 25.
- Kál [Sajtoskál, H] (hétfő) — 1411: ZsO III. 561. sz.
 ~ (szombat) — 1423: ZsO X. 970. sz.
 ~ (sokadalom, jún. 24.) — 1421: **CD X/6. 355**.
 ~ (sokadalom, szept. 27.) — 1421: **CD X/6. 355**.
- Keddhely [Borsmonostor, Klostermarienbergr, A] (kedd) — 1263: MMO III. 11.
- Kismarton [Eisenstadt, A] (szombat) — 1378: Sopron vm. KOkl. 79.
 ~ (sokadalom, aug. 29.) — 1388: **Sopron vm. I. 493**.
 ~ (sokadalom, szept. 17.) — 1388: **Sopron vm. I. 493**.
- Lasztaj [Mannersdorf an der Rabnitz (Répcekehely), A] — +1224: UB I. 97.
- Locsmánd [Lutzmannsburg, A] — 1156k: UB I. 21-22.
- Lózs [Nagylózs, H] (hétfő) — 1431: **Sopron vm. II. 178**.
 ~ (sokadalom, aug. 20.) — 1431: **Sopron vm. II. 178**.
- Menyhárt [Mannersdorf an der Rabnitz (Répcekehely), A] — 1200k: UB I. 37.
- Micske [Strebersdorf (Répceemicske), A] — 1200k: UB I. 37.
- Nagymarton [Mattersburg, A] (sokadalom, júl. 25.) — 1354: **CD IX/2. 312**.
- Pereszteg [Pereszteg, H] (szerda) — 1413: ZsO IV. 253. sz.
- Presznig [Peresznye, H] — +1224: UB I. 97.
- Ruszt [Rust, A] (sokadalom) — 1511: Sopr. Tört. I/6. 264.
- Sopron [Sopron, H] (hetivásár) — 1154: Idriszi 56.
 ~ (kedd) — 1277: **EFHU 70.**, 1430: DL 86 361.
 ~ (péntek) — 1378: Sopron vm. KOkl. 79.
 ~ (sokadalom, júl. 13.) — 1344: **Sopr. Tört. I/1. 83**.
 ~ (sokadalom, nov. 19.) — 1371: **Sopr. Tört. I/1. 159**.
 ~ (sokadalom, máj. 1.) — 1465: **Sopr. Tört. I/5. 155**.
 ~ (sokadalom, D. Invocavit utáni kedd) — 1465: **Sopr. Tört. I/5. 155**.
- Szany [Szany, H] (szerda) — 1434: DL 61 477.
- Szentmargita [Sankt Margarethen im Burgenland (Szentmargitbánya), A] (hétfő) — 1392: DL 7739.
- Széplak [Fertőszéplak, H] (hétfő) — 1261: Sopron vm. I. 25.
- Szerdahely [Fertőszentmiklós része, H] (szerda) — 1261: UB I. 272.
- Szerdahely [Stöttera (Selegd), A] — 1318: UB III. 111.
- Szil [Szil, H] (hetivásár) — 1086: DHA I. 254.
 ~ (hétfő) — 1433: DL 86 320.

Szabolcs megye

- Bács [Aranyosapáti része, H] (hetivásár) — 1383: *Piti F.*: Szabolcs m. 716. sz.
- Berkesz [Berkesz, H] (hétfő) — 1421: **ZsO VIII. 694. sz.**
 ~ (sokadalom, aug. 15.) — 1421: **ZsO VIII. 694. sz.**
- Böszörmény [Hajdúböszörmény, H] (szombat) — 1325: AO II. 220.
- Demecser [Demecser, H] (csütörtök) — 1405: *C. Tóth N.*: Szabolcs m. 110. sz., vö. 1417: Zichy VI. 439.
- Fejértó [Ófehértó, H] (kedd) — 1379: **DL 30 025**.
- Kálló [Nagykálló, H] (szombat) — 1325: AO II. 220.
 ~ (sokadalom, ápr. 24.) — 1390: **DL 52 673**.
- Karász [Nyírkarász, H] (kedd) — 1416: Zichy VI. 434.
- Kisanarcs [Anarcs mellett, H] (hetivásár) — 1405: *C. Tóth N.*: Szabolcs m. 110. sz.
- Levelek [Levelek, H] (hétfő) — 1430: DL 54 728., 1483: Károlyi okl. II. 514.
- Lök [Tiszalök, H] (hétfő) — 1517: **DL 97 659**.
 ~ (sokadalom, febr. 22.) — 1517: **DL 97 659**.
 ~ (sokadalom, máj. 3.) — 1517: **DL 97 659**.
 ~ (sokadalom, jún. 24.) — 1517: **DL 97 659**.

- ~ (sokadalom, aug. 10.) — 1517: **DL 97 659.**
 ~ (sokadalom, szept. 21.) — 1517: **DL 97 659.**
 Pócs [Máriapócs, H] (hetivásár) — 1327: Anjou-oklt. XI. 144. sz.
 Révbács [Aranyosapáti területén, H] (kedd) — 1411: **ZsO III. 3177. sz.**
 Rakamaz [Rakamaz, H] (péntek) — 1355: **DL 71 880.**
 Semjén [Kállósemjén, H] (csütörtök) — 1271: **HO VII. 128.**
 Szakoly [Szakoly, H] (szombat) — 1459: Zichy X. 69., vö. 1483: Károlyi oklt. II. 514.
 Szentmárton [Tiszaszentmárton, H] (kedd) — 1437: DL 55 076.
 Szoboszlóvásár [Hajdúszoboszló, H] (hetivásár) — 1075: DHA I. 218.
 Tasvására [Nyírtass, H] (hetivásár) — SRH I. 63.
 Timár [Timár, H] (hétfő) — 1354: AO VI. 161.; vö. 1370: Bánffy Okl. I. 321.
 Újváros [Balmazújváros, H] (csütörtök) — 1465: **DL 25 996.**
 ~ (sokadalom, máj. 8.) — 1465: **DL 25 996.**
 ~ (sokadalom, júl. 20.) — 1465: **DL 25 996.**
 ~ (sokadalom, nov. 19.) — 1465: **DL 25 996.**
 Várda/Kisvárda [Kisvárda, H] (szerda) — 1337: Zichy I. 521., 1441: DL 64 350.
 ~ Kápolna u. (péntek) — 1453: **Zichy IX. 347.**
 ~ (sokadalom, szept. 8.) — 1464: DL 16 458., vö. 1484: Zichy XI. 396.
 ~ (sokadalom, nov. 11.) — 1481: *C. Tóth N.*: Szabolcs m. 640. sz.
 ~ Kápolna u. (sokadalom, dec. 21.) — 1453: **Zichy IX. 347.**
 Zelemér [Hajdúböszörménytől D-re, H] (hetivásár) — 1394: **ZsO I. 3573. sz.**

Szászföld

- Beszterce [Bistrița, RO] (sokadalom, aug. 24.) — 1353: **UGDS II. 98.**
 Berethalom [Biertan, RO] (szombat) — 1418: **UGDS IV. 66.**
 Brassó [Brașov, RO] (sokadalom, nov. 1.) — 1364: **CD IX/3. 431.**
 Csütörtökhely [Monora, Manarade, RO] (csütörtök) — (1332–1337 k.): Vat. I/1. 99.
 Földvár [Feldiora, RO] (csütörtök) — 1379: **UGDS II. 509.**
 Hégen [Brădeni, RO] (kedd) — 1426: **UGDS IV. 263.**
 ~ (sokadalom, nov. 30.) — 1427: **UGDS IV. 271.**
 Medgyes [Mediaș, RO] (sokadalom) — 1507: Mon. rust. 426.
 Radna [Rodna, RO] (hetivásár) — 14. sz: Stadtr. Sillein 160.
 Reussmarkt [Miercurea Sibiului (Szerdahely), RO] (szerda) — 1251: HO VIII. 56.
 Rozsnyó [Râșnov (Barcarozsnyó), RO] (szerda) — 1426: **UGDS IV. 314.**
 Sárkány [Șercaia, RO] (hetivásár) — 1372: **UGDS II. 386.**
 Segesvár [Sighișoara, RO] (sokadalom) — 1465: DL 30 463.
 Selyk [Șeica Mare (Nagyselyk), RO] (sokadalom, Pünkösd) — 1412: **UGDS III. 524.**
 Szeben [Sibiu (Nagyszeben), RO] (kedd) — 1309: **UGDS I. 259.**
 Szombathely [Sâmbăta de Jos, RO] (szombat) — 1231: **UGDS I. 55.**

Szatmár megye

- Bátor [Nyírbátor, H] (szerda) — 1282: **ÁÚO IV. 379.**, 1464: DL 16 458.
 ~ (kedd) — 1382: DL 39 482.
 ~ (sokadalom, jún. 24.) — 1415: **ZsO V. 1160. sz.²⁵⁵**
 Béltek [Beltiug (Krasznabéltek), H] (hetivásár) — 1414: **ZsO IV. 2769. sz.**
 ~ (sokadalom, aug. 24.) — 1386: *Süttő Sz.*: Anjou II. 606. sz.
 Csaholy [Nyírcsaholy, H] (szerda) — 1470: Zichy XI. 47.
 Csenger [Csenger, H] (szerda) — 1404: Zichy V. 381.
 Dobos [Nagydobos, H] (kedd) — 1421: *Tringli I.*: **Perényi 377. sz.**
 Erdőszáda [Ardusat, RO] (hétfő) — 1521: *Rábik, V.*: **Diplomatarium 271.**
 Jánk [Jánkmajtis, H] (hetivásár) — 1415: **ZsO V. 2165. sz.**
 Károly [Carei (Nagykároly), RO] (szombat) — 1346: **Károlyi oklt. I. 167.**
 ~ (kedd) — 1477: **Károlyi oklt. II. 463.**
 ~ (sokadalom, nov. 1.) — 1387: **Károlyi I. 425.**

²⁵⁵ Valószínűleg ezen sokadalomhoz köthető egy, a nap említése nélküli adat 1466-ból, DL 55 823.

- ~ (sokadalom, Szentháromság) — 1418: **Károlyi oklt. II. 31.**
- ~ (sokadalom, febr. 6.) — 1477: **Károlyi oklt. II. 463.**
- ~ (sokadalom, D. Oculi) — 1482: **Károlyi oklt. II. 498.**
- ~ (sokadalom, szept. 14.) — 1482: **Károlyi oklt. II. 498.**
- Krassó [Caraseu (Szamoskrassó), RO] (hetivásár) — 1329: CD VIII/5. 192.
- Németi [Satu Mare (Szatmárnémeti) része, RO] (kedd) — 1322: CD VIII/2. 394.
- Piskolt [Pișcolt, RO] (hétfő) — 1383: **Károlyi oklt. I. 406.**
- ~ (sokadalom) — 1418: **ZsO VI. 2033. sz.**
- Szalka [Mátészalka, H] (csütörtök) — 1361: **DL 5071.**
- ~ (sokadalom, júl. 13.) — 1458: **Zichy X. 34.**
- Szatmár [Satu Mare (Szatmárnémeti) része, RO] (péntek) — 1264: **RHMA 506.**
- ~ (hétfő) — 1322: CD VIII/2. 394.
- Vada [Foienitől (Mezőfény) ÉNy, RO] (vasárnap) — 1383: **Károlyi oklt. I. 406.**
- ~ (sokadalom, okt. 16.) — 1417: **DF 220 995.**
- Vaja [Vaja, H] (péntek) — 1421: **ZsO VIII. 286. sz.**
- ~ (sokadalom, nov. 5.) — 1421: **ZsO VIII. 286. sz.**
- Zazár [Săsar, RO] (szombat) — 1411: **DL 105 423.**
- ~ (sokadalom, júl. 13.) — 1411: **DL 105 423.**
- Zazárbánya/Nagybánya [Baia Mare, RO] (hétfő) — 1347: CD IX/1. 502.
- ~ Nagybánya (sokadalom, okt. 16.) — 1347: **CD IX/1. 502.**

Székelyföld

- Sepsiszentgyörgy [Sfântu Gheorghe, RO] (kedd) — 1514: SzOkl. III. 183., vö. 1520: SzOkl. II. 2.
- ~ (sokadalom, D. Reminiscere utáni kedd) — 1520: SzOkl. II. 2.
- ~ (sokadalom, jún. 24.) — 1520: **SzOkl. II. 2.**
- ~ (sokadalom, okt. 18.) — 1520: **SzOkl. II. 2.**

Szepes megye

- Almás [Jablónov (Szepesalmás), SVK] (szerda) — 1318: **VMMS I. 92.**
- Csütörtökhely [Spišský Štvrtok (Szepescsütörtök), SVK] (csütörtök) — 1292: Csáky cs. tört. I/1. 22.
- Fridman [PL] (kedd) — 1308: **VMMS I. 84.**
- Gölnic [Gelnica, SVK] (hetivásár) — 1278: **ÁÚO IX. 204.**
- Grénic [Granč-Petrovce (Garancs petróc), SVK] (sokadalom) — 1422: **ZsO IX. 582. sz.**
- Igló [Spišská Nová Ves, SVK] (szombat) — 1380: **Schmauk: Supplementum 134.**
- ~ (hétfő) — 1419: **ZsO VII. 309. sz., 1519: Schmauk: Supplementum 332.**
- ~ (sokadalom, aug. 15.) — 1408: **DF 280 780.**
- ~ (sokadalom, D. Laetare) — 1435: **CD X/7. 669.**
- ~ (sokadalom, nov. 11.) — 1435: **CD X/7. 669.**
- Káposztafalva [Hrabušice, SVK] (szerda) — (1490–1516 k.): **Libri regii IV. 296.**
- Késmárk [Kežmarok, SVK] (hétfő) — 1251: **CDES II. 258.**
- ~ (sokadalom, febr. 2.) — 1419: **ZsO VII. 289. sz.**
- ~ (sokadalom, jún. 29.) — 1419: **ZsO VII. 289. sz.**
- Krompach [Krompachi (Korompa), SVK] (szombat) — 1348: **DF 262 928.**
- Lőcse [Levoča, SVK] (kedd) — 1321: **RDES II. 300., vö. 1339: DF 264 171.**
- Márkusfalva [Markušovce, SVK] (szombat) — 1401: **ZsO II/1. 1046. sz.**
- Olaszi [Spišské Vlachy (Szepesolaszi)] (hétfő) — 1417: **ZsO VI. 1155. sz.**
- ~ (sokadalom, Pünkösöd) — 1512: **Schmauk: Supplementum 327.**
- ~ (sokadalom, jún. 24.) — 1512: **Schmauk: Supplementum 327.**
- ~ (sokadalom, nov. 6.) — 1512: **Schmauk: Supplementum 327.**
- Podolin [Podolinec, SVK] (sokadalom, máj. 3.) — 1409: **ZsO II/2. 6923. sz.**
- ~ (sokadalom, szept. 14.) — 1409: **ZsO II/2. 6923. sz.**
- Szentgyörgy [Jurské (Szepesszentgyörgy), SVK] (szombat) — 1380: **Schmauk: Supplementum 135.**
- Szepesváralja [Spišské Podhradie, SVK] (csütörtök) — 1339: **DF 264 171.**
- ~ (sokadalom, szept. 8.) — 1456: **Schmauk: Supplementum 279.**
- ~ (sokadalom, Ascensio D.) — 1511: **Schmauk: Supplementum 326.**

~ (sokadalom, Áldozócsütörtök) — 1511: DL 24 830.

~ (sokadalom, D. Laetare) — 1512: DL 24 830.

Szombat [Spišská Sobotac (Szepesszombat), SVK] (szombat) — 1256: ÁÚO VII. 432–433.

Szolnok megye

Belső-Szolnok:

Désvár [Dej, RO] (szerda) — 1293: UGS I. 185., vö. 1337: UGDS I. 490.

~ (szombat) — 1517: **DF 253 401.**

~ (sokadalom, dec. 6.) — 1502: **DF 253 369.**

~ (sokadalom, D. Oculi mei) — 1502: **DF 253 369.**

Désakna [Ocna Dejului, RO] (hetivásár) — 1291: UGDS I. 182.

Somkerék [Șintereag, RO] (hétfő) — 1412: **Teleki I. 381.**

~ (sokadalom, Pünkösöd) — 1412: **Teleki I. 381.**

~ (sokadalom, aug. 15.) — 1412: **Teleki I. 381.**

Szészárma [Sásarm, RO] (csütörtök) — 1360: CD IX/6. 109.

Közép-Szolnok:

Géres [Ghirișa, RO] (csütörtök) — 1424: ZsO XI. 200. sz.

Hadad [Hodod, RO] (kedd) — 1461: DL 15 640.

Kusaly [Coșeu, RO] (szerda) — 1353: DF 254 794.

~ (sokadalom, Áldozócsütörtök) — 1384: **DL 105 457.**

Ökörító [Sălăjeni, RO] (szerda) — 1414: ZsO IV. 2474. sz.

Sámson [Șamșud (Szilágysámson), RO] (hétfő) — 1518: **DL 47 241.**

~ (sokadalom, márc. 12.) — 1518: **DL 47 241.**

~ (sokadalom, jún. 29.) — 1518: **DL 47 241.**

~ (sokadalom, okt. 4.) — 1518: **DL 47 241.**

Szántó [Santău (Tasnádszántó), RO] (sokadalom, máj. 2.) — 1389: **ZsO I. 982. sz.**

Szilágy [Sălăjiș (Szilágyszeg), RO] (csütörtök) — 1447: DL 29 779.

Szödémeter [Săuca (Szilágyszeg), RO] (szerda) — 1389: **ZsO I. 903. sz.**

Tasnád [Tășnad, RO] (vasárnap) — 1418: ZsO VI. 2014. sz.

Újlak [Someș-Uileac (Szilágyújlak), RO] (csütörtök) — 1461: DL 15 640.

Zilah [Zalău, RO] (szombat) — 1401: ZsO II/1. 1306. sz.

~ Zilah (sokadalom, júl. 13.) — 1370: CD IX/4. 222.

Külső-Szolnok:

„Forum Barata” [Tiszaalpár vidékén, H] (hetivásár) — 1341: AO IV. 172.

Cun (?) [helye ismeretlen] (péntek) — 1423: ZsO X. 901. sz.

Egregy [Românași (Alsóegregy), RO] (hétfő) — 1363: **DL 73 695.**

Felsőalpár [Tiszaalpár része, H] (hetivásár) — 1488: Jász-kunok 698.

Túr [Mezőtúr, H] (hetivásár) — 1460: DL 93 302.

~ (sokadalom, Úrnapja) — 1466: DL 16 429.

~ (sokadalom, máj. 1.) — 1516: Mon. rust. 404.

~ (sokadalom, szept. 21.) — 1471: *Ányos L.*: Szilágyi 250.

~ (sokadalom, okt. 4.) — 1522: DL 56 431.

Türkedi [Türkodd puszta, H] (kedd) — 1261: Heves 27.

Várkony [Tiszavárkony, H] (csütörtök) — 1423: ZsO X. 901. sz.

Varsány/Tiszavarsány [Rákócziújfalú területén, H] (szombat) — 1423: ZsO X. 901. sz.

~ (sokadalom, okt. 26.) — 1502: *Kerekes Gy.*: Kassa 106., 1522: *Tringli I.*: Perényi 831. sz.

Vezseny [Vezseny, H] (csütörtök) — 1349: **DF 244 325.**

Temes megye

- Begenye [Banatsko Veliko Selo (Bánátnagyfalu) vidékén] (sokadalom, júl. 13.) — 1408: Temes I. 401.
 Berekszó [Beregsáu Mare, RO] (hétfő) — 1390: *Pesty F.*: Krassó vm. III. 200.
 Csama [Sănandrei határában, RO] (péntek) — 1337: Temes I. 45., vö. 1416: DL 92 482.
 Bulvenc [Vermeş (Krassóvermes), RO] (szombat) — 1370: *Tringli I.*: **Perényi 120. sz.**
 Győröd [Ghiroda, RO] (szerda) - 1393: Temes I. 237.
 Horogszeg [Banatsko Veliko Selo (Bánátnagyfalu) területén, SRB] (kedd) - 1408: Temes I. 401.
 Jenő [Ianova (Temesjen?), RO] (szombat) - 1393: Temes I. 237.
 Kenézrekesze [Satchineztől (Temeskenéz) NY, RO] (szombat) — 1390: *Pesty F.*: Krassó vm. III. 200.
 Ötvény [Utvin, RO] (szerda) — 1390: *Pesty F.*: Krassó vm. III. 200.
 Páznád [Satchineztől (Temeskenéz) D, RO] (vasárnap) — 1416: DL 92 482.
 Rekettyés [Ianovától (Jenő) É, RO] (kedd) — 1393: Temes I. 237.
 Remete [Remetea-Pogănici (Pogányosremete), RO] (szerda) — 1370: *Tringli I.*: **Perényi 120. sz.**
 Széphely [Jebel, RO] (kedd) — 1424: Zichy VIII. 152.
 Temesvár [Timișoara, RO] (szombat) — 1416: DL 92 482.

Tolna megye

- Apar [Aparhant, H] (vasárnap) — 1401: Zichy V. 251.
 ~ (kedd) — 1466: DL 106 595.
 Báta [Báta, H] (sokadalom, szept. 29.) — 1505: DL 88 931.
 ~ (sokadalom, Úrnapja) — 1526: DL 89 228.
 Berki [Nagyberki, H] (hétfő) — 1387: DL 42 366.
 Bonyhád [Bonyhád, H] (péntek) — 1401: Zichy V. 251.
 Fadd [Fadd, H] (csütörtök) — 1381: DL 106 192.
 ~ (sokadalom) — 1381: DL 106 192.
 Földvár [Dunaföldvár, H] (kedd) — 1381: CD IX/5. 524.
 ~ (sokadalom, jún. 29.) — 1483: DL 18 863.
 Ireg [Iregszemcse, H] (szombat) — 1388: DL 42 390.
 Kajmát [Fácánkertől Ny, H] (hetivásár) — 1452: *Szakály F.*: Tolna m. 118. sz.
 Kazsok [Kazsok, H] (csütörtök) — 1387: DL 42 366.
 Keddvására [helye ismeretlen] (kedd) — 1321: Zichy I. 196–197.
 Kesztölc [Kesztölc, H] (vasárnap) — 1418: Zichy VI. 484.
 ~ (csütörtök) — 1428: Zichy VIII. 346.
 ~ (sokadalom, Virágvasárnap) — 1419: DL 262 112., 1562: Das Meder'sche Handelsbuch 65.
 Koppány [Törökkoppány, H] (hétfő) — 1388: DL 42 390.
 Kömlőd [Dunakömlőd, H] (szombat) — 1468: DL 16 741.
 Máré [Magyaregregyától D, H] (vasárnap) — 1413: ZsO IV. 815. sz.
 Martos [Janapusztától É, H] (hetivásár) — 1055: DHA I. 150.
 Mucsi [Mucsi, H] (szombat) — 1479: DL 18 149.
 Nádasd [Mecseknádasd, H] (hetivásár) — 1397: ZsO I. 4727. sz.
 Nána [Alsónána, H] (csütörtök) — 1408: DL 87 804.
 Ozora [Ozora, H] (szerda) — 1399: *Wenzel G.*: **Ozorai 7.**
 ~ (sokadalom) — 1426: *Wenzel G.*: **Ozorai 617.**
 Paks [Paks, H] (szerda) — 1381: CD IX/5. 524.
 Peremarton [Peremarton, H] (kedd) — 1476: **DF 200 544.**
 ~ (sokadalom, szept. 8.) — 1476: **DF 200 544.**
 Püspökszékely [Nagyszékely, H] (szombat) — 1434: DL 106 388.
 Simontornya [Simontornya, H] (csütörtök) — 1434: DL 106 388.
 ~ (sokadalom, ápr. 24.) — 1377: *C. Tóth N.*: **Simontornya 98–99.**
 Szakcs [Szakcs, H] (szerda) — 1321: DL 76 288.²⁵⁶
 ~ (vasárnap) — 1387: DL 42 366.
 Szász [Szászvár, H] (szombat) — 1401: Zichy V. 251.

²⁵⁶ A kiadásban Goych, az eredeti oklevélben azonban Soyich szerepelt.

- Szerdahely [Szekszárdtól északra, H] (szerda) — 1399: Zichy V. 106.
 Tolnavár [Tolna, H] (hetivásár) — +1131–1132: DHA I. 79.
 ~ (hétfő) — 1479: DL 18 149.
 Varasd [Bonyhádvarasd, H] (kedd) — 1466: DL 106 595.
 Vaszar [Kisvaszar, H] (hetivásár) — 1397: ZsO I. 4653. sz.
 Závod [Závod, H] (hétfő) — 1419: DL 262 112.

Torda megye

- Sáromberke [Dumbrăvioara, RO] (szerda) — 1415: **Teleki I. 408.**
 ~ (Pünkösöd) — 1415: **Teleki I. 408.**
 ~ (szept. 29.) — 1415: **Teleki I. 408.**
 Székelyvásárhely [Țirgu Mureș (Marosvásárhely), RO] (hetivásár) — 1300k: HO VII. 318.
 ~ (sokadalom, Úrnapja) — 1482: **SzOkI. V. 24.**
 ~ (sokadalom, nov. 11.) — 1482: **SzOkI. V. 24.**
 ~ (sokadalom, Virágvasárnap előtti csüt.) — 1482: **SzOkI. V. 24.**
 Tordaakna [Turda, RO] (péntek-szombat) — 1291: **UGDS I. 182.**
 Torockó [Rimetea, RO] (szombat) — +1291: **RHMA 629.**

Torna megye

- Szegliget [Szögliget, H] (kedd) — 1420: ZsO VII. 1845. sz.
 Torna [Turnianske Podhradie, SVK] (szombat) — 1420: ZsO VII. 1845. sz.

Torontál megye

- Aracs [Novi Bečejtől (Törökbecse) ÉK, SRB] (szerda) — 1381: DL 52 379.
 Bazsalhida [Bašaid (Basahíd), SRB] (kedd) — 1381: DL 52 379.
 Becse [Novi Bečej (Törökbecse), SRB] (hétfő) — 1381: DL 52 379.

Trencsén megye

- Bán [Bánovce nad Bebravou, SVK] (szerda) — 1406: ZsO II/1. 4970. sz.
 ~ (sokadalom, okt. 28.) — 1499: Podmaniczky-oklt. I. 341.
 Beszterce [Považská Bystrica (Vágbeszterce), SVK] (sokadalom) — 1506: Podmaniczky-oklt. I. 472.
 Biccse [Bytča (Nagybiccse), SVK] (szerda) — 1420: ZsO VII. 1650. sz.
 Bolondóc [Beckov (Beckó), SVK] (kedd) — 1414: ZsO IV. 1909. sz.
 ~ (sokadalom, máj. 25.) — 1457: **Libri Regii XXIX. 268.**
 ~ (sokadalom, okt. 21.) — 1457: **Libri Regii XXIX. 268.**
 ~ (sokadalom, márc. 12.) — 1520: **Libri Regii XXIX. 270.**
 ~ (sokadalom, Rogationum dies közül kedd) — 1520: **Libri Regii XXIX. 270.**
 ~ (sokadalom, aug. 20.) — 1520: **Libri Regii XXIX. 270.**
 ~ (sokadalom, nov. 25.) — 1520: **Libri Regii XXIX. 270.**
 Dubnica [Dubnica nad Váhom (Máriatölgyes), SVK] (csütörtök) — 1435: *Iványi B.*: Trencsén lvt. 4. sz.
 Helvény [Veľké Chlievany (Nagyhelvény), SVK] (hetivásár) — 1406: ZsO II/1. 4970. sz.
 Jotasin [Újhely] [Kysucké Nové Mesto (Kiszucaújhely), SVK] (kedd) — 1325: **VMMS I. 106.**
 ~ Újhely (sokadalom, D. Septuagesima) — 1457: **Libri Regii XXIX. 268.**
 ~ Újhely (sokadalom, júl. 4.) — 1457: **Libri Regii XXIX. 268.**
 Leva [Ilava, SVK] (csütörtök) — 1435: *Iványi B.*: Trencsén lvt. 4. sz.
 ~ (sokadalom, Áldozócsütörtök) — 1430: **DF 266 678.**
 ~ (sokadalom, nov. 1.) — 1430: **DF 266 678.**
 Podluzsán [Podlužany (Bánluzsány), SVK] (hetivásár) — 1499: Podmaniczky-oklt. I. 339.
 ~ (sokadalom) — 1500: Podmaniczky-oklt. I. 351.
 Rajec [Rajec, SVK] (szombat) — 1420: ZsO VII. 1650. sz.
 Trencsén [Trenčín, SVK] (hetivásár) — 1271: CD VII/2. 151.
 ~ (hétfő) — 1414: ZsO IV. 1909. sz.

- ~ (sokadalom, húsvét) — 1421: **ZsO VIII. 558. sz.**
- ~ (sokadalom, nov. 30.) — 1421: **ZsO VIII. 558. sz.**
- Varin [Varín, SVK] (hétfő) — 1501: **Libri Regii VI. 8.**
- ~ (sokadalom, Szentháromság vasárnapja) — 1501: **Libri Regii VI. 8.**
- ~ (sokadalom, szept. 29.) — 1501: **Libri Regii VI. 8.**
- Zsolna [Žilina, SVK] (csütörtök) — 1420: **ZsO VII. 1650. sz.**
- ~ (sokadalom, Úrnapja) — 1357: **CD XI. 514.**
- ~ (sokadalom, szept. 29.) — (1458–1490 k.): **Libri Regii VI. 114.**
- ~ (sokadalom, okt. 16.) — (1458–1490 k.): **Libri Regii VI. 114.**

Turóc megye

- Mosóc [Mošovce, SVK] (Majos) (szerda) — 1361: **DL 63 076.**, vö. 1419: **ZsO VII. 679. sz.**
- Szentmárton [Martin (Turócszentmárton), SVK] (csütörtök) — 1359: **CD IX/3 78.**
- Szucsány [Sučany, SVK] (kedd) — 1359: **CD IX/3. 78.**
- Turóc [Kláštôr pod Znievom (Znióvárálja) területén, SVK] (hetivásár) — 1258: **RA I. 367.**
- Váralja [Kláštôr pod Znievom (Znióvárálja), SVK] (szombat) — 1361: **DL 63 076.**, vö. 1419: **ZsO VII. 679. sz.**

Ugocsa megye

- Ardo [Pidvinohragyiv (Szőlősvégárdó), UKR] (kedd) — 1361: **DL 38 178.**
- Bekény [Bobovoe (Tiszabökény), UKR] (vasárnap) — 1520: **DL 62 430.**
- ~ (csütörtök) — 1520: **DL 62 430.**
- ~ (sokadalom, ápr. 24.) — 1520: **DL 62 430.**
- ~ (sokadalom, júl. 13.) — 1520: **DL 62 430.**
- ~ (sokadalom, szept. 29.) — 1520: **DL 62 430.**
- Sásvár [Trosznyik, UKR] (kedd) — 1451: **Károlyi oklt. II. 289.**
- Szászfalu [Szaszovo (Tiszaszászfalu), UKR] (csütörtök) — 1436: **DL 55 020.**
- Szőllős [Vinohragyiv (Nagyszöllős), UKR] (hétfő) — 1262: **ÁÚO VIII. 32.**
- ~ (sokadalom, márc. 25.) — 1427: **Tringli I.: Perényi 403. sz.**
- ~ (sokadalom, szept. 8.) — 1458: **DL 55 622.**

Ung megye

- Kapos [Vefké Kapušany (Nagykapos), SVK] (szombat) — 1411: **ZsO III. 983. sz.**
- Nagy Mihályvára [Vinné (Vinna) területén, SVK] (hetivásár) — 1343: **DL 85 252.**
- Salamon [Szolomonovo (Tiszasalamon), UKR] (hetivásár) — 1320: **DF 233 687.**
- Szobránc [Sobrance, SVK] (szerda) — 1421: **ZsO VIII. 379.**
- Tiba [Tibava, SVK] (szerda) — 1398: **Sztáray II. 10.**
- ~ (sokadalom, júl. 2.) — 1398: **Sztáray II. 10.**
- ~ (sokadalom, ápr. 24.) — 1449: **Sztáray II. 414.**
- Ungvár [Uzshorod, UKR] (kedd) — 1380: **DL 52 333.**
- ~ (csütörtök) — 1411: **ZsO III. 983. sz.**
- ~ (sokadalom, máj. 8.) — 1419: **ZsO VII. 614. sz.**
- ~ (sokadalom, júl. 25.) — 1466: **DL 31 868.**

Valkó megye

- Bazaköz [Sremska Rača (Racs), SRB] (hetivásár) — +1275: **C. Tóth N.: Egy hatalmaskodás 35–36.**
- Boró [Borovo, HR] (szerda) — 1323: **CDCr IX. 160.**, vö. 1352: **DL 2197.**
- Csapa [Čepin (Csepén), HR] (hetivásár) — 1392: **ZsO I. 2494. sz.**
- Csütörtök hely [Otok és Komletinci között, HR] (csütörtök) — 1299: **ÁÚO X. 343–344.**
- Diakó [Djakovo, HR] (szombat) — 1414: **Zichy VI. 332.**
- Diós [Slakovcitol DNY, HR] (hétfő) — 1402: **ZsO II/1. 2096. sz.**
- Gara [Gorjani, HR] (hetivásár) — 1413: **ZsO IV. 1068. sz.**

- Herih [Vukovartól Ny, HR] (vasárnap) — 1402: ZsO II/1. 2096. sz.
 Horvátí [Novi Mikanovci területén, HR] (szerda) — 1413: ZsO IV. 1068. sz.
 Ibrány [Petrovcitól ÉK, HR] (kedd) — 1402: ZsO II/1. 2096. sz.
 Ivánka[szentgyörgy] [Ivankovo, HR] (csütörtök) — 1413: ZsO IV. 1068. sz.
 Jenke [Stari Jankovci (Ójankovác) területén, HR] (szombat) — 1355: DL 33 604.
 Mikola [Bogdonovci (Bogdánfalva) területén, HR] (szerda) — 1345: DL 2197.
 Monostor [Nustar, HR] (hétfő) — 1355: DL 33 604.
 Nagyfalu [Semeljci (Szemelce) vidékén, HR] — 1413: ZsO IV. 1068. sz.
 Pacsinta [Pačetin, HR] (péntek) — 1413: ZsO IV. 1068. sz.
 ~ (szerda) — 1352: DL 2197.
 Szemes [Sotintól DNy, HR] (hetivásár) — 1367: DL 5569.
 Szentillye [Vinkovci, HR] (vasárnap) — 1355: DL 33 604.
 Szombathely [Jamenától K, SRB] (szombat) — 1299: Zichy I. 93.
 Újlak [Ilok, HR] (kedd) — 1300: RA II/4. 246.
 ~ (sokadalom) — 1448: DL 14 145.

Vas megye

- Család [Vámoscsalád, H] (kedd) — 1434: DL 68 357., vö. 1439: DL 92 893.
 Egervár [Egervár, H.] (kedd) — 1497: DL 20 519.
 ~ (szombat) — 1497: DL 20 519.
 ~ (sokadalom, ápr. 24.) — 1497: DL 20 519.
 ~ (sokadalom, Úrnapja) — 1497: DL 20 519.
 ~ (sokadalom, szept. 8.) — 1497: DL 20 519.
 ~ (sokadalom, nov. 25.) — 1497: DL 20 519.
 Güssing [Güssing (Németújvár), A] (hetivásár) — 1391: Balassa cs. lvt. 198. sz.
 Hetvehely [Deutsch Schützen (Németlövő) területén, A] (hétfő) — 1221: UB I. 83.
 Hodász [Markt Neuhodis-Althodis (Óhodász), A] (sokadalom, okt. 28.) — 1515: DL 101 482.
 ~ (sokadalom, jún. 24.) — 1515: DL 101 482.
 ~ (sokadalom, jan. 20.) — 1515: DL 101 482.
 ~ (sokadalom, szept. 27.) — 1515: DL 101 482.
 Káld [Káld, H] (hétfő) — 1423: ZsO X. 1158. sz.
 Karakó [Karakó, H] (hetivásár) — +1251: RA I. 294.
 Kovácsi [Meggyeskovácsi, H] (csütörtök) — 1405: ZsO II/1. 4268. sz.
 ~ (sokadalom, márc. 12.) — 1427: DL 67 772.
 ~ (sokadalom, jún. 24.) — 1427: DL 67 772.
 ~ (sokadalom, okt. 18.) — 1427: DL 67 772.
 Körmend [Körmend, H] (szerda) — 1244: EFHU 38., vö. (1327): HO I. 145.
 Kőszeg [Kőszeg, H] (szerda) — 1328: UB IV. 36., vö. 1362: CD IX/7. 516.
 Marác [Felsőmarác, H] (hétfő) — 1342: AO IV. 193.
 Marcaltó [Marcaltó, H] (kedd) — 1402: HO I. 295.
 Martonfalva [Bérbaltavár területén, H] (kedd) — 1389: DL 100 236.
 Monyorókerék [Eberau, A] (sokadalom, jún. 15.) — 1448: DL 100 585.
 ~ (sokadalom, aug. 15.) — 1448: DL 100 585.
 ~ (sokadalom, Nagyböjt előtti vasárnap) — 1448: DL 100 585.
 Muraszombat [Murska Sobota, SLO] (szombat) — 1479: DL 107 039.
 ~ (sokadalom, Pünkösöd) — 1479: DL 107 039.
 Pápoc [Pápoc, H] (szombat) — 1360: CD IX/3. 176., vö. 1418: ZsO VI. 2542. sz.
 Pinkafő [Pinkafeld, H] (szerda) — 1343: UB V. 11., vö. 1397: CD X/3. 199.
 Ság [Celdömölk-Alsóság, H] (csütörtök) — 1418: ZsO VI. 2542. sz.
 Sár [Sárvár-Sár, H] (hetivásár) — 1424: DL 90 958.
 Sárvár (Sziget) [Sárvár, H] (hétfő) — 1328: UB IV. 27., vö. 1439: DL 92 893.
 Sitke [Nagysitke, H] (kedd) — 1362: DL 41 510.
 Szalónak [Stadtschlaining (Városszalónak), H] (hetivásár) — 1401: ZsO II/1. 1356. sz.
 ~ (sokadalom) — 1401: ZsO II/1. 1356. sz.
 Szentelek [Stegersbach, A] (hetivásár) — 1391: Balassa cs. lvt. 198. sz.
 Szerdahely [Kőszegszerdahely, H] (szerda) — 1279: UB II. 140.

- Szombatfalva [Sumetendorf (Magyarszombatfa), Au.] (szombat) — 1255: HOkI 27.
 Szombathely [Szombathely, H] (szombat) — 1288: DL 40 189.
 ~ (sokadalom, D. Exsurge) — 1455: DF 262 648.
 Szőce [Szőce, H] (hetivásár) — 1310: ZO I. 133.
 Vasvár [Vasvár, H] (hétfő) — 1279: EFHU 72., vö. (1327): HO I. 145., 1428: DL 101 722.
 ~ (sokadalom) — 1423: ZsO X. 119. sz.
 ~ (sokadalom, máj. 3.) — 1438: DL 92 880.
 ~ (sokadalom, aug. 5.) — 1474: Vasvári kpt. 483. sz.
 Vép [Vép, H] (kedd) — 1428: DL 101 722.
 Vörösvár [Rotenturm an der Pinka (Vasvörösvár), A] (kedd) — 1402: DL 100 324.
 ~ (sokadalom, jún. 27.) — 1402: DL 100 324.
 ~ (sokadalom, nov. 1.) — 1402: DL 100 324.

Veszprém megye

- Berhida [Berhida, H] (vasárnap) — 1454: PRT X. 663.
 ~ (sokadalom, ápr. 26.) — 1471: PRT VIII. 532.
 Dabrony [Dabrony, H] (kedd) — 1274: Sopron vm. I. 37.
 Fajsz [Veszprémfajs, H] (kedd) — 1439: DL 102 085.
 ~ (sokadalom, okt. 28.) — 1439: DL 102 085.
 Ganna [Nagyanna, H] (szerda) — 1412: HO II. 194.
 Keszi [Papkeszi, H] (csütörtök) — 1388: ZsO I. 632. sz.
 Kup [Kup, H] (hetivásár) — 1251: CD IV/2. 115.
 Lövöld [Városlőd, H] (hétfő) — (1397): PRT X. 605.
 ~ (csütörtök) — 1409: PRT VIII. 428.
 ~ (kedd) — 1454: PRT X. 663.
 Pápa [Pápa, H] (szombat) — 1378: Veszpr. Reg. 724. sz., vö. 1409: PRT VIII. 428.
 ~ (sokadalom, febr. 2.) — 1497: PRT VIII. 542.
 Patvására [Litér mellett, H] (hetivásár) — (1292): HO VI. 391.
 Szalók [Nemesszalók, H] (hetivásár) — 1271: HO I. 53.
 Szenttamás [Veszprém területén, H] (Áldozócsütörtök) — 1503: Vasvári kpt. 588. sz.
 Szombathely [Bakonyszombathely, H] (szombat) — 1326: Anjou-oklt. X. 566. sz.
 Vásárhely [Somlóvásárhely, H] (csütörtök) — 1055: DHA I. 155., vö. 1325: AO II. 205.
 ~ (sokadalom, júl. 11.) — 1423: ZsO X. 478. sz.
 Veszprém [Veszprém, H] (szerda) — (1327): HO I. 145.
 ~ (szombat) — 1055: DHA I. 152., vö. (1327): HO I. 145–146.

Zala megye

- Almád [Hegyesd, H] (sokadalom) — 1477: DL 61 816.
 Apáti [Tihany, H] (vasárnap) — 1417: PRT X. 645.
 ~ (sokadalom, Pünkösöd) — 1417: PRT X. 645.
 ~ (sokadalom, aug. 15.) — 1417: PRT X. 645.
 Bak [Bak, H] (kedd) — 1418: ZsO VI. 2650. sz.
 ~ (sokadalom, aug. 24.) — 1421: ZO II. 429.; vö. 1448: DL 93 129.
 Báránd [Egeraracsától DK, H] (hétfő) — +1024: DHA I. 101.
 Bekcsény [Becsehely, H] (csütörtök) — 1342: DL 3537., vö. 1354: ZO I. 551.
 Belic [Belica, HR] (kedd) — 1470: DL 94 249.
 ~ [Belica, HR] (sokadalom, aug. 15.) — 1470: DL 94 249.
 ~ [Belica, HR] (sokadalom, márc. 25.) — 1470: DL 94 249.
 Boldogasszonyfalva [Alsópáhok része, H] (csütörtök) — 1370: Pesty F.: Krassó vm. III. 99.; 1420: CD X/6. 266.
 ~ (kedd) — 1422: ZsO IX. 411. sz.
 ~ (sokadalom, ápr. 24.) — 1420: CD X/6. 266.
 ~ (sokadalom, okt. 26.) — 1420: CD X/6. 266.
 Csab [Csabrendek területén, H] (szerda) — 1478: DL 102 598.
 Csány [Zalacsány, H] (hetivásár) — +1019: DHA I. 91.

- ~ (szombat) — (1397): PRT X. 605., 1424: DL 44 439.
 ~ (péntek) — 1406: ZsO II/1. 4811. sz.
- Csütörtökhely [Zalalövőtől D H] (csütörtök) — (1275): *Iványi B.*: Teleki cs. Gyömrői lt. 74.
 Dobos [Sáskától É, H] (vasárnap) — 1400: ZsO II/1. 3676. sz.
- Egerszeg [Zalaegerszeg, H] (hétfő) — 1329: CD VIII/3. 384., vö. 1344: ZO I. 443.
 ~ (sokadalom, júl. 22.) — 1490: DL 93 612.
- Erek [Sümegettől D, H] (kedd) — 1353: **Veszpr. Reg. 447. sz.**
 Fancsika [Zalaszentlőrinctől D, H] (hetivásár) — 1325: ZO I. 185.
 (Felső)Hahót [Hahót, H] (szombat) — 1478: DL 102 598.
 Harkály [Salomvártól DNy, H] (szombat) — 1327: ZO I. 209.
 Hosszúfalú [Dolga Vas (Lendvahosszúfalú), SLO] (hétfő) — 1418: ZsO VI. 2650. sz.
 Istvánd [Zalaistvánd, H] (szombat) — 1400: ZsO II/1. 3676. sz.
 Kanizsa [Nagykanizsa, H] (kedd) — 1409: ZsO II/2. 6884. sz.
 ~ (sokadalom) — 1448: DL 93 097.
- Kapornak [Nagykapornak, H] (csütörtök) — (1397): PRT X. 605.
 ~ (sokadalom, okt. 16.) — 1444: DL 92 981.
 ~ (sokadalom, ápr. 25.) — 1524: Vasvári kpt. 706. sz.
- Karos [Zalakaros, H] (hetivásár) — 1276: CD VII/2. 48.
 Kerca [Kercaszomor, H] (hetivásár) — 1257: ÁÚO VII. 466.
 Nempti [Lenti, H] (hétfő) — 1343: ZO I. 409.
 Lendva [Lendava (Alsólendva), SLO] (sokadalom, okt. 28.) — 1366: ZO II. 9.
 Letenye [Letenye, H] (szerda) — 1367: DL 100 120.
 Mándhida [Szentgyörgyvártól É, H] (kedd) — 1400: ZsO II/1. 3676. sz.
 Nedelic [Nedelišće (Drávavásárhely), H.] (sokadalom, Pünkösöd) — 1474: DL 17 623.
 ~ (sokadalom, aug. 5.) — 1474: DL 17 623.
- Nova [Nova, H] (szerda) — 1418: ZsO VI. 2650. sz.
 Nyirád [Nyirád, H] (kedd) — 1330: DF 200 402.
 Pacsa [Zalalövőtől D, H] (hétfő) — 1356: ZO I. 565.
 Páka [Páka, H] (vasárnap) — 1422: ZsO IX. 411. sz.
 Péntekfalva [Kerkafalva része, H] (péntek) — +1322: DL 2103.
 Rendek [Csabrendek, H] (hétfő) — 1479: DL 93 525.
 Salomvár [Salomvár, H] (sokadalom, jún. 27.) — 1522: DL 104 738.
 Solcsütörtök [helye ismeretlen] (csütörtök) — (1275): *Iványi B.*: Teleki cs. Gyömrői lt. 74.
 Szabar [Zalaszabar, H] (csütörtök) — 1406: ZsO II/1. 4811. sz.
 ~ (hétfő) — 1448: ZO II. 540–541.
 ~ (sokadalom, okt. 16.) — 1391: ZO II. 253.
 ~ (sokadalom, jún. 29.) — 1448: ZO II. 540–541.
 ~ (sokadalom, dec. 27.) — 1448: ZO II. 540–541.
 ~ (sokadalom, okt. 26.) — 1448: ZO II. 540–541.
- Szántó [Zalaszántó, H] (kedd) — 1378: PRT II. 551.
 Szelce [Zalalövőtől D, H] (hetivásár) — 1310: ZO I. 133.
 Szemenye [Muraszemenye, H] (hétfő) — 1325: DL 2293.
 Szentbalázs [Zalaszentbalázs, H] (vasárnap) — 1478: DL 102 598.
 Szentgrót [Zalaszentgrót, H] (szerda) — 1370: DL 101 694.
 ~ (sokadalom, febr. 3.) — 1479: DL 93 525.
- Szentjakab [Hegyesdtől É, H] (csütörtök) — 1378: PRT II. 551.
 Szentpál [Bagod része, H] (csütörtök) — 1370: DL 101 694.
 Szepetnek [Szepetnek, H] (szombat) — 1325: DF 200 127.
 ~ (vasárnap) — 1371: DL 41 864.
- Szerdahely [Magyarszerdahely, H] (szerda) — 1323: ZO I. 164.
 Szerdahely [Tótszerdahely, H] (szerda) — 1409: ZsO II/2. 6884. sz.
 Szombathely [Mala Subotica (Kisszabadka), SRB] (szombat) — 1240: HO VIII. 38.
 Tapolca [Tapolca, H] (szerda) — 1272: CD VII/5. 377., vö. 1332: Veszpr. Reg. 247. sz.
 Újudvar [Újudvar, H] (hetivásár) — 1329: CD VIII/3. 384.
 Végéd [Zalavég, H] (csütörtök) — 1346: ZO I. 428.
 Zalavár [Zalavár, H] (péntek) — +1024: DHA I. 101., vö. 1329: CD VIII/3. 384.
 ~ (kedd) — 1474: ZO II. 599.

- ~ (sokadalom, jún. 29.) — 1427: **ZO II. 456.**
 ~ (sokadalom, D. Ascensio) — 1427: **ZO II. 456.**

Zaránd megye

- Feltót [Tauț, RO] (kedd) — 1416: ZsO V. 1998. sz.
 Galsa [Galșa, RO] (hetivásár) — 1444: DL 13 786.
 ~ (sokadalom) — 1444: DL 13 786.
 Jenő [Ineu (Borosjenő), RO] (szerda) — 1416: ZsO V. 1998. sz.
 Körösbánya [Baia de Criș, RO] (hetivásár) — 1444: DL 13 786.
 ~ (sokadalom) — 1444: DL 13 786.
 Pankota [Păncota, RO] (csütörtök) — 1416: ZsO V. 1998. sz.
 Simánd [Șimand, RO] (vasárnap) — 1405: DF 210 517.
 ~ (sokadalom, máj. 1.) — 1467: DL 16 555.
 Siri [Șiria (Világos), RO] (hetivásár) — 1444: DL 13 786.
 ~ (sokadalom) — 1444: DL 13 786.
 Székudvar [Socodor, RO] (hetivásár) — 1454: DL 93 242.

Zemplén megye

- Abara [Oborín, SVK] (kedd) — 1468: **DL 16 706.**
 ~ (sokadalom, máj. 3.) — 1468: **DL 16 706.**
 ~ (sokadalom, szept. 14.) — 1468: **DL 16 706.**
 ~ (sokadalom, jan. 6.) — 1468: **DL 16 706.**
 Butka [Budkovce, SVK] (sokadalom, júl. 13.) — 1509: DL 67 184.
 Helmec [Kráľovský Chlmec (Királyhalmec), SVK] (hetivásár) — +1214: CDES I. 146.
 ~ (csütörtök) — 1462: DL 67 036.
 Lelesz [Leles, SVK] (hétfő) — 1314: RDES I. 495., vö. 1320: DF 233 687.
 ~ (sokadalom) — 1411: ZsO III. 474. sz.
 ~ (sokadalom, jan. 6.) — 1411: **CD X/5. 230.**
 ~ (sokadalom, keresztjáró napok) — 1417: ZsO VI. 576. sz.
 ~ (sokadalom, szept. 14.) — 1421: ZsO VIII. 4. sz.
 Liszkaolasi [Olaszliszka, H] (szerda) — 1320: **DF 264 577.**
 Lúci [Tiszalúc, H] (hetivásár) — 1333: DF 265 353.
 Nagymihály [Michalovce, H] (kedd) — 1449: **Sztáray II. 414.**
 ~ (sokadalom, aug. 15.) — 1416: ZsO V. 2355. sz.
 ~ (sokadalom, máj. 8.) — 1417: ZsO VI. 431. sz.
 ~ (sokadalom, szept. 8.) — 1399: **Sztáray II. 19.**
 ~ (sokadalom, febr. 2.) — 1449: **Sztáray II. 414.**
 ~ (sokadalom, nov. 5.) — 1449: **Sztáray II. 414.**
 Nagytárkány [Veľké Trakany, H] (kedd) — 1415: ZsO V. 1342. sz.
 Nátafalva [Nacina Ves, SVK] (szerda) — 1448: **DF 266 251.**
 ~ (sokadalom, jún. 22.) — 1448: **DF 266 252.**
 Patak [Sárospatak, H] (szombat) — 1335: Zichy I. 446.
 ~ Sárospatak (sokadalom, júl. 13.) — 1460: **DL 15 528.**
 Perbenyik [Pribeník, SVK] (vasárnap) — 1452: **Sztáray II. 251.**
 Sátoraló/Újhely [Sátoraljaújhely, H] (hétfő) — 1261: **EFHU 53.**
 ~ Újhely (sokadalom, nov. 5.) — 1497: DL 67 144.
 Szécs [Sečovce (Gálszécs), SVK] (csütörtök) — 1336: Zichy I. 494. vö. 1360: DL 31 296.
 ~ (sokadalom, nov. 11.) — 1437: **Zichy VIII. 612.**
 ~ (sokadalom, máj. 15.) — 1437: **Zichy VIII. 612.**
 Szerdahely [Streda nad Bodrogom (Bodrogszerdahely), SVK] (szerda) — (1270–1272 k.): RA 2292. sz.
 Szerencs [Szerencs, H] (sokadalom) — 1519: DL 26 850.
 Terebes [Trebíšov (Töketerebes), SVK] (kedd) — 1330: Zichy I. 411.
 Újlak [Novosad, SVK] (szerda) — 1416: Zichy VI. 407., 1462: DL 67 036.
 ~ (csütörtök) — 1423: ZsO X. 830. sz.
 ~ (sokadalom, ápr. 24.) — 1387: **Bánffy Okl. I. 411.**

- ~ (sokadalom, szept. 27.) — 1387: **Bánffy Okl. I. 411.**
 Varannó [Vranov nad Topľou, H] (hétfő) — 1350: CD IX/1. 769.
 Vásárhely [Trhovište (Vásárd), SVK] (hetivásár) — 1220: Váro Reg. 276. sz.
 Zemplén [Zemplín, SVK] (szombat) — 1415: ZsO V. 1342. sz.

Zólyom megye

- Besztercebánya [Banská Bystrica, SVK] (hetivásár) — 1480: DF 271 829.
 ~ (sokadalom) — 1480: DF 271 829.
 Breznóbánya [Brezno, SVK] (szombat) — 1488: **DL 30 856.**
 ~ (sokadalom, aug. 15.) — 1488: **DL 30 856.**
 Korpona [Krupina, SVK] (hetivásár) — 1265: VMMS 49.
 ~ (hétfő) — 1409: **ZsO II/2. 6725. sz.**
 ~ (kedd) — 1409: **ZsO II/2. 6725. sz.**
 ~ (sokadalom, Ascensio D.) — 1393: **Csery J.: Korpona 129. (2. sz. jegyz.).**
 ~ (sokadalom, szept. 29.) — 1393: **Csery J.: Korpona 129. (2. sz. jegyz.).**
 ~ (sokadalom, jún. 29.) — 1510: **DF 274 517.**
 ~ (sokadalom, febr. 6.) — 1510: **DF 274 517.**
 Zólyom [Zvolen, SVK] (hetivásár) — 1416: ZsO V. 2049.
 ~ (sokadalom, aug. 15.) — 1390: **DF 268 911.**
 ~ (sokadalom, szept. 21.) — 1412: **ZsO III. 1970. sz.**
 ~ (sokadalom, szept. 8.) — 1495: **DF 268 945.**
 ~ (sokadalom, nov. 19.) — 1495: **DF 268 945.**
 ~ (sokadalom, febr. 24.) — 1495: **DF 268 945.**

FAIRS AND MARKETS IN THE MIDDLE AGES

by *Boglárka Weisz*
 (Summary)

In terms of frequency, three kinds of market/fair can be distinguished in the Middle Ages upon the basis of our source material: daily, weekly and annual markets. Weekly markets (*forum ebdomadale seu septimanale*) were also referred to as *forum sollempne*, *forum generale*, *forum commune*, or *forum publicum*. Annual fairs (*forum annuum*) were also called *forum annuale*, *nundinae*, *congregatio*, or *feria* in the Latin sources, whereas German texts refer to them as *Jahrmarkt*. As for *forum cottidianum*, we need not understand it as a market in the strict sense of the word, for in localities which boasted the staple right it designated not a daily market but was used as a general term of wholesale trade independently of markets. Of course, this does not mean that in these localities there were no small-scale markets, offering especially foodstuffs (*fragnermarkt*), where one would find market-women and other minor retailers among the sellers.

In the early 11th century markets were held on Sunday in front of the church, but at the end of the century it was already forbidden. In the course the 12th and 13th centuries markets could be held on any day from Monday to Saturday, whereas from the second half of the 14th century Sunday markets were authorised again. The day of the market rarely changed in the course of time, but the number of market days could increase, so that a given locality could have two or even three market days a week. They frequently took place at different points within the same locality, and the person holding the market could vary as well.

Annual fairs could be held in any month of the year, stable and moveable feasts could equally serve as their fixed point. It can be observed that the time of the annual fair was frequently fixed for the feast of the patron saint or for the day on which the local church was consecrated. Any given locality could obtain the privilege of holding more than one fair, either by providing for an annual gathering alongside the one which existed already, or by securing a privilege which allowed the holding of several fairs.

Two basic features of the *forum liberum* in the Árpád age can be established on the basis of our sources. Before all, the ruler guaranteed the free movement of people arriving to and leaving

from the fair. Another, equally important element was the exemption from the ispán's judicial authority, whereby jurisdiction over the fair was appropriated by its holder. From the 14th century both elements were partly extended, partly modified: a fair could only be held without the detriment of other fairs, that is, of those held in the neighbourhood or in the same county; on the other hand, the free movement of merchants was permitted under the special protection of the ruler. Moreover, all people attending a *forum liberum* were regarded as "free", which means that nobody could be captured there unless he/she committed the misdeed of which he/she was accused at the fair itself. Annual fairs (*forum annuale liberum*) can be regarded as a special type of the *forum liberum*.

The multitude of people who gathered together for the markets led to the emergence of customs which had nothing to do with trading. Proclamation at the markets was a common procedure already in the Árpád age. The majority of three-market proclamations fell within the same county, but we do find some which concerned two or even three counties. The places of proclamation depended on the person being cited, the location of his lands, and on that of the possession under dispute. All this proves beyond doubt that markets were not only the scene of trading but also an important means in the flow of information. The scene of the market, that is, the marketplace, could assume other functions as well, such as giving room for punishments and executions. These places, alongside their commercial role, thus played a crucial role in the life of medieval people in a more general sense as well, and can be regarded as the real centres of their hosting localities.

E. Kovács Péter

EGY FIRENZEI KÖVETJÁRÁS MAGYARORSZÁGON

I. Diplomáciai tárgyalások¹

Az előzmények

1426. február 1-jén Rinaldo degli Albizi lovag és Nello di Giuliano jogi doktor azt a megbízást kapták Firenzében, hogy városuk követeként keressék fel Zsigmond császárt. A tapasztalt diplomatáknak nem csak az uralkodóval, hanem Velencében, Ferrarában és Bolognában is tárgyalniuk kellett.² Firenze azért döntött a magyarországi követjárás mellett, mert abban reménykedett, hogy sikerül közvetítőként fellépnie a Köztársaság és a császár között, és megpróbálják elmagyarázni a „lehetetlent,” miért is léptek szövetségre Zsigmond ellenségével, Velencével. Firenze próbálkozása érthető, hiszen, ha Velence és a császár békét kötnek, Filippo Maria Visconti elveszítené legfontosabb Itálián kívüli, de a félsziget belpolitikájában mégis meghatározó szövetségesét, a német–római császárt. Firenze ezt azért szerette volna elérni, mert a lombard városállam az 1420-as évek elejétől folyamatosan veszélyeztette a toszkán érdekeltségeket. Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano 1426-ban tehát nem egy előzmény nélküli és meglepő tervvel érkezett Budára, hiszen a firenzei diplomácia már 1423-ban is azt szerette volna elérni, hogy a császár és a Köztársaság békét kössön, de Velence éppen ekkor Milánó szövetségesének számított, és kitartott Filippo Maria Visconti mellett.

Firenze 1424 februárjában újabb kísérletet tett, hiszen a sorozatos milánói betörések miatt Romagnában egyre nehezebbé vált a helyzete. Ekkor az egyik legtehetségesebb diplomatájukat, Rinaldo degli Albizit küldték Velencébe, de a szövetség megbontása ekkor sem sikerült. A firenzei követ még azzal is megfenyegette tárgyalópartnereit, hogy, ha nem tudnak megegyezni, Zsigmond meg fogja támadni Milánót, de Velence most sem hátrált ki a ligából. Rinaldo degli Albizi bizonyos szempontból eléje ment a történéseknek. 1425 elején ugyanis

---

¹ A tanulmány az OTKA (K 63445) támogatásával készült. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Bak Borbála (ELTE BTK) tanárnőnek, aki a számomra megoldhatatlannak tűnő helységnevek megfőjtésében a segítségemre volt.

² Commissioni di Rinaldo degli Albizi per il comune di Firenze dal MCCCXCIX al MCCCCXXXIII. Volume Secondo (1424–1426). Firenze 1869. (Documenti di Storia Italiana Publicati. A cura della R. Deputazione sugli Studi di Storia Patria per le provincie di Toscana, dell’Umbria e delle Marche. Tomo II.) 554–555. (a továbbiakban: Commissioni). Albizi megjegyzéseit egyes szám első személyben írta. A két követ teljes neve: „messer Rinaldo di messer Maso degli Albizi cavaliere e messer Nello di Giuliano Martini dottore di lege”. Mindketten firenzei polgárok voltak. Nello di Gugliano San Gimignano-ból származott, l. Commissioni 554., 555.

Zsigmond egy firenzei követ előtt valóban tett egy megjegyzést, amiből az derült ki, hogy a császár katonai erővel készül Itáliába Filippo Maria Visconti ellen. A hír hallatán Firenzéből újabb delegációt küldtek Zsigmondhoz és a követutasításból kiderül: Firenze egyrészt ligába szerette volna szervezni az itáliai államok egy részét Milánó ellenében, másrészt mindent megtett, hogy Velencét úgy állítsa be, mintha csak kényszerből kötött volna szövetséget Filippo Maria Viscontival.³ A firenzei követségről a császár 1425 májusában Milánót is tájékoztatta, és azt ígérte a hercegnek, hogy tudomása és beleegyezése nélkül nélkül semmilyen egyezsége nem fog lépni.⁴ Zsigmond természetesen a fenti fenyegetés ellenére nem sokat tett Firenze ügyében. Igaz, követeket küldött Svájcba, arra kérve a kantonokat, hogy támogassák a Milánóval már háborúban álló Firenzét. (Sokatmondó, hogy a két császári követ — Filippo del Bene és Giovanni Melanesi — is firenzeiek voltak, igaz Budán éltek.) Mivel Zsigmond nem támadta meg Milánót és a svájci tárgyalások sem hoztak eredményt, érthető módon 1425 decemberében Firenze Velencével kötött szerződést.⁵ Nem hiszem, hogy nagy meglepetést okozok, amikor megemlítem: Milánó viszont már 1425 májusában hűségesküt tett Zsigmondnak, aki abban reménykedett, hogy Filippo Maria Viscontit majd fel tudja használni Velence ellenében.⁶

A követség

A két firenzei követet ebben a politikai konstellációban indították útnak, hogy az új helyzetet, a Velence és Firenze szövetségét elfogadtassák a császárral. Nem véletlen tehát, hogy 1426 február 1-jén Rinaldo degli Albizit és Nello di Giulianot választották ki erre a feladatra, hiszen mindketten tapasztalt diplomatának számítottak. A firenzei tanács az indulás idejét február 13-ra tűzte ki, de a követek ezen a napon sem pénzüket, sem megbízólevelüket nem kapták meg. Ennek ellenére Rinaldo degli Albizi úgy döntött, hogy — nehogy megbüntessék — útra kel Firenzéből, és a San Gallo kapun elhagyta a várost. Ezt tanácsolta neki Giacomo de ser Filippo di Lutiano firenzei polgár is. Nello di Giuliano ellenben Firenzében maradt, abban reménykedve, hogy megússza a dolgot. Rinaldo degli Albizi azzal magyarázta döntését, hogy biztonságban akar élni (*ma io vollen vivere nel sicuro*), de ennek ellenére a követ még aznap este a Porta Pintin át titokban visszatért Firenzébe és három napig a házában maradt. Február 16-án megtudta, hogy semmilyen büntetést nem szabtak ki rá, és a firenzei tanácsban végre eldőlt a követség sorsa. Az elegendő szavazat eredményeként a diplomaták megkapták ellátmányukat: fejenként 300 forintot, mindezt két hónapra előre kifizetve. A pénz mellett megbízólevelüket és más iratokat (*salvus conductus*) is átvettek.⁷ Míg az első menlevélben megemlítet-

³ *Teke Zsuzsa*: Firenze külpolitikája és Zsigmond (1409–1437). In: „Magyaroknak eleiről.” Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendősk Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc, szerkesztőtárs Szabados György. Szeged 2000. 560–562.

⁴ *Luigi Osio*: Documenti Diplomatici tratti dagli Archivi Milanesei II. Milano 1869. 134–135. (Tata, 1425. máj. 12.: Zsigmond császár levele a milánói herceghez).

⁵ *Teke Zs.*: Firenze külpolitikája i. m. 560–562.

⁶ *Marco Fossati – Alessandro Ceresatto*: Dai Visconti agli Sforza. In: Storia d'Italia. Diretta da Giuseppe Galasso. Volume sesto. Torino 1998. 587–591.

⁷ Commissioni 554–555.

ték, hogy Magyarország irányába mennek (*versus Hungariam et nonnullas alias partes*), ez elsősorban a Firenzével baráti viszonyba lévő területeknek szólt, a másikat Albert osztrák hercegnek címezték.⁸ A két *salvus conductus* azt mutatja: azzal is számoltak Firenzében, hogy a követek Zsigmondot Ausztriában találhatják. Ennek volt realitása, hiszen a császár 1426. január 6. és február 3. között éppen Bécsben tartózkodott, és Firenzében ezt minden bizonnyal tudhatták.⁹ Mivel arra is felhatalmazták őket, hogy a fent említett három itáliai városban is tárgyaljanak, logikus, hogy csak velencei tartózkodásuk után kezdett érdekessé válni számukra: merre is lehet a császár. Pontosán nem tudjuk, hogy a diplomaták Firenzében milyen iratokat kaptak még kézhez. Az biztos, a követségeket már az induláskor megpróbálták elegendő oklevéllel feleszerelni, hogy a tárgyalások alatt — szükség esetén — mindig a kéznél legyen egy irat, vagy egy felhatalmazás. Ugyanennek az évnek a tavaszán a Zsigmondhoz induló milánói delegációról feljegyezték, hogy 13 különböző típusú és tartalmú oklevelet és oklevélcsoportot vittek magukkal Budára. Ezek között nemcsak a királyhoz és a bárókhoz címzett iratokat találunk, hanem követi utasításokat, a régebbi tárgyalások anyagát, a tanács megjegyzéseit, útlevelet, valamint számos privilégiumnak a másolatát is.¹⁰ Minden bizonnyal a firenzeiek is hasonlóan utaztak.

A követi utasításban (1426. febr. 16.) azt a feladatot kapták, hogy minél gyorsabban keressék fel Zsigmondot.¹¹ A kötelező udvariassági formulák elsorolása mellett meg kellett köszönniük azt a kegyet, amit a császár Firenze és a firenzei kereskedők iránt mutat, továbbá ki kell fejteniük, hogy a firenzeiek milyen hűséges hívei a Német-Római Birodalomnak és a Szent Koronának. Ez utóbbi említése nyilvánvalóan azoknak a Magyarországon élő firenzeieknek köszönhető, akik jól ismerték az országlakosok és a Szent Korona különleges államjogi viszonyát.¹² Ezután rátérhettek annak a taglalására, milyen nagy öröm is volt a városnak, hogy láthatták a magyar követséget, akik azon munkálkodtak, hogy Firenze és Milánó békét kössön, mert a császárnak roppant fontos Itália nyugalma. Firenze régóta a békére vágyik, többször is kísérletet tett erre, de hiába. A pápai közvetítés is sikertelenül végződött, a császártól sem remélhettek támogatást, hiszen távol van Firenzétől, és mivel csak Velencétől kaphatnak segítséget, ezért kötöttek szövetséget a Köztársasággal.¹³ A két követnek tehát arról kellett meggyőznie a császárt, hogy fogadja el az új helyzetet,

⁸ Commissioni 563. – Minkettő dátuma: Firenze, 1426. febr. 16. (A firenzei évszámítás szerint: 1425. febr. 16. Én a valódi évet adom meg minden esetben.)

⁹ Engel Pál – C. Tóth Norbert: *Itineraria regum et reginarium (1382–1438)*. Bp. 2006. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 1.) 117.

¹⁰ Gli atti cancellereschi Viscontei. Parte seconda. Carteggio extra dominium. Supplemento al Carteggio e agli Atti extra dominium. A cura di Giovanni Vittani. Milano 1929. (Inventari e registri del R. Archivio di Stato in Milano. Volume II. Parte II. [Supplemento]) 802. sz. (Milánó, 1426. máj. [20.]).

¹¹ A követség elindulásának a napján Zsigmond éppen Szarvkő várában volt, l. Engel P. – C. Tóth N.: *Itineraria i. m.* 117.

¹² Egy 15. század elején keletkezett itáliai verses költeményben is említik a Szent Koronát, l. E. Kovács Péter: „Szent Koronára! Ez kedvemre tellik.” Zsigmond császár Luccában. Századok. 141. (2007) 353–364.

¹³ Commissioni 555–561.

ezért érthető, hogy Firenzében némi félelemmel indították útnak a diplomatákat. Köztudott volt ugyanis, hogy Zsigmond és Velence viszonyát számos probléma terheli, és azzal, hogy Firenze a császár legjelentősebb itáliai ellenfelével kötött szövetséget, a város sokat kockáztathatott, elsősorban magyarországi kereskedői remek pozícióját. Nem olyan régen volt, amikor 1402-ben a budai német kereskedők rávették Zsigmondot, hogy vesse fogságba a budai itáliai kolónia valamennyi tagját, akik nemcsak szabadságukat, hanem vagyonuk nagy részét is elvesztették.¹⁴

Az utasításban — minden eshetőségre gondolva — azt is belefoglalták, mi a teendő akkor, ha Zsigmond a velencei szövetségről pozitívan fogadja a firenzeiek beszámolóját és közbenjáróként VIII. Amadeo di Savoia herceget bízna meg, (Meg kellett volna dicsérniük a császárt.) Firenze számára ez lenne a legkedvezőbb eredmény — állapították meg a követutasításban —, és ebben az esetben Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano írjon a szavojai hercegnek, aki küldheti követeit Velencébe, hogy együtt tárgyaljanak a békéről. A negatív válasz hallatán demonstrálniuk kell, hogy Firenze a császár barátja. Akkor, ha Zsigmond a saját, vagy mások nevében felajánlaná, hogy közvetítene Milánó és Firenze között, azt diplomatikusan utasítsák vissza azzal, hogy Velence nélkül nem lehet dönteni az ügyben. Arra is utasítást kaptak, mit kell válaszolniuk akkor, ha a császár csodálkozna vagy sajnálkozna, hogy Firenze miért nem értesítette őt a velencei szövetségről. Hivatkozzanak a nagy távolságra, amely miatt nem tudták időben értesíteni Zsigmondot a szövetségről, valamint a várost fenyegető nagy veszélyre, ami nem tűrt halasztást. Folytassák azzal, hogy a császár Rómában tartózkodó követeit mindenképpen értesíteni akarták, de ebben az esetben is a nagy távolság hiúsította meg a kapcsolatfelvételt.¹⁵ Jól látszik: Firenze egyáltalán nem volt biztos a dolgában, amit teljes mértékben meg lehet érteni, hiszen, ismerve a hagyományosan rossz magyar–velencei kapcsolatokat, elég nehéz lehetett megmagyarázni a Zsigmond érdekeivel szögesen ellentétben álló lépést.

Természetesen a követi utasításban Velencére is kitértek. Az udvariassági formulák után meg kell köszönniük, hogy a Köztársaság ligát kötött velük Milánó ellenében. Számoljanak be, miért is mennek Zsigmondhoz, és — ha Velence nem akarja, hogy a császárral a békéről tárgyaljanak — magyarázzák el Firenze álláspontját. Ha ez sem hatna, akkor hívják fel a figyelmet, hogy ellenkező esetben féltő, hogy a firenzei kereskedőket és polgárokat jelentős károk érnék. Végezetül köszönik meg Velencének azokat a fáradozásokat, amelyeket Rómában tettek Firenze érdekében, és azt is mondják el, hogy követüket (Niccolò Contarino) a legnagyobb tisztelettel fogadták városukban.

Bolognában — a követutasítás értelmében — találkozniuk kellett a kormányzóval, és biztosítani a város vezetőjét, hogy hívei az egyháznak és a pápának (Bologna a Pápai Állam része volt), továbbá tájékoztatást kellett adniuk a

¹⁴ *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp. 1984. 175–176. – A budai firenzei kereskedőkre l. *Arany Krisztina*: Firenzei kereskedők, bankárok és hivatalviselők Magyarországon (1370–1450). Fons 14. (2007) 483–549.

¹⁵ Commissioni 555–561.

velencei tárgyalásokról. Végezetül az is a feladatul kapták, hogy ajánlják Bologna figyelmébe a firenzei árukat, polgárokat és kereskedőket (*le nostre cose et i nostri cittadini e mercatanti*). Ferrarában az örgróft kellett felkeresniük, akinek be kellett számolniuk a velencei szövetségről, amelynek megkötésében Niccolò (III) d'Este is szerepet játszott. Minden eshetőségre számítva a követi utasításban azokról a fejedelmekről és főurakról is említést tettek, akikkel vagy a császár udvarában, vagy útközben találkoznak. Hasonlóan Velencéhez, Bolognához és Ferrarához, biztosítani kellett őket Firenze a Német-Római Birodalom iránti lojalitásáról, de a követek a város kereskedőiről, polgáraitól és áruiról sem feledkezhettek meg.¹⁶

A követek, szintén február 16-i dátummal, még egy utasítást kaptak. Velencében mondják el: tudják, hogy a Köztársaság semmi más miatt, mint Firenze érdekében lépett velük szövetségre. Az elmúlt napokban Firenze visszaküldte a velencei követet, felajánlva a Köztársaságnak és Milánónak is a békét. Követítőként többek között megnevezték I. Gianfrancesco mantovai gróft és fiait, akikkel Firenze már ismertette a háborús helyzetet és annak súlyos következményeit. Milánónak elég pénze van és az ő szolgálatukban állnak Itália legjobb csapatai is. Firenze támogatja az örgróf bevonását a tárgyalásokba, hiszen ő azt teszi, mint amit Velence mond neki. Emeljék ki, hogy béke esetében sokkal biztosabbak a dolgok, mert, amikor háború van, rengeteg kiszámíthatatlan dolog történhet. Velencének tehát fontos lenne a megegyezés Zsigmonddal, akinek érdemes lenne bizonyos előnyöket adni. Arra is felhatalmazzák a követeket, hogy adják tovább Marcello Strozzi firenzei követnek, ha valami érdemlegest hallanak arról, hogy Rómában mi történik a béke ügyében.¹⁷

Tárgyalások Itáliában¹⁸

Szerencsés helyzetben vagyunk, hiszen Rinaldo degli Albizi lovag részletesen beszámolt a magyarországi útról: a magyarországi forrásanyagban egyetlen hasonló iratcsoporttal sem rendelkezünk, amely segítségével egy követség útját és politikai tevékenységét ilyen részletességgel nyomon tudnánk követni. A két követet 1426. február 19-én már Bolognában találjuk, ahonnan már este levelet írtak Firenzébe, amit azonnal el is küldtek. Ebben nemcsak a városukat érintő kérdésekről számoltak be, hanem mindenről, amiről tudomást szereztek. Másnap a város kormányzója (*governatore*) fogadta őket, akitől megtudták hogy a velencei követ (messer Marco Dandolo), arra kérte a kormányzót, hogy a firenzei csapatok átvonulhassanak a bolognai területeken. A ferrarai herceg követitől (Bartolomeo delle Volpi és Giovan Francesco Gallina), akik Bolognában voltak, a kormányzó arról is híreket kapott, hogy a velenceiek azt javasolták Niccolò (III) d'Este hercegnek, járjon közben a béke ügyében. A pápai követ (messer Domenico) tegnap tért vissza Ferrarából, ahol két alkalommal is be-

¹⁶ Commissioni 555–561. – A követutasítást Ser Paolo Landi Fortini firenzei kancellár írta alá.

¹⁷ Commissioni 561–562. – Ezt a levelet is Ser Paolo Landi Fortini firenzei kancellár írta alá.

¹⁸ A szépszámú oklevélből elsősorban azokat az adatokat használom fel a diplomáciai tárgyalások ismertetésénél, amelyek Zsigmond itáliai politikájával foglalkoznak.

szélt a herceggel, aki mindent meg akar tenni a béke ügyében. Arról is beszámoltak, hogy az úton találkozottak Zsigmond kancellárjának a familiárisával, aki a San Antonio apátjához ment, mert a császár találkozni akar vele.¹⁹ A kancellár ezalatt Trevisóban várja visszatérését.²⁰ Február 20-án a két követet a herceggel nem tudott találkozni, mert Niccolò (III) d'Este nem volt Ferrarában, így másnap a herceg embereivel tárgyaltak a lehetséges békéről. Padovában Zsigmond két követével találkoztak, akik szintén a San Antonio apátja miatt voltak a városban, és itt csak hat napig tudnak várni rá, majd Trevisóba mennek, akár jön az apát, akár nem, mert csak ennyi időre kaptak engedélyt. A városban — a két firenzei követ szerint — nagy tisztességgel fogadták őket, a podestré és a kapitány személyesen kereste fel őket a szállásukon. Firenze érdekeit messer Marcello Strozzi képviselte Padovában, akivel mindent megbeszéltek. Tőle értesültek arról is, hogy a Köztársaság követei (Antonio Contarino és Fantino Michaeli) Ferrarába mentek, míg messer Franchino Milánó felé vette az útját.²¹

A követség február 23-án érkezett meg Velencébe. Rinaldo degli Albizit és Nello di Giulianot messer Marcello Strozzi is elkísérte. Az esős idő miatt azonban csak hétfőn küldtek értük (febr. 25.) előkelő embereket, akik a *Signoria* elé kísérték mindhármukat, ahol maga Francesco Foscari dózse is jelen volt. A beszámoló szerint a három firenzei követet nagy tisztelettel fogadták, és a kölcsönös udvariassági formák után a dózse elmondta, hogy diplomatáik mit végeztek Rómában. A firenzeiek tervéről, hogy a császárhoz mennek, az volt a véleményük, hogy — ha a ligát nem veszélyezteti — nincsen ellene kifogásuk. Firenze felvetésére, hogy közvetíteni próbál Zsigmond és Velence között, azt válaszolták, hogy már a szavojai herceg is felajánlotta közbenjárását az ügyben.²² A követek az elutazás előtt, a kor szokásának megfelelően, *salvus conductust* kaptak a velencei területekre.²³

Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano február 27-ig maradt a városban, március 4-én már Villachban találjuk őket, ahonnet újból hírt adtak magukról. Utolsó levelük óta, amit Saciléből írtak, semmi érdekesről nem tudtak beszámolni. Miután megérkeztek Villachba, mely 1050 mérföldre van Bécestől, ami 250 itáliainak felel meg, újból írtak Firenzébe. Itt tudták meg, hogy Zsigmond Bécsben van, ahol birodalmi gyűlés ülészik, ezért, amennyire csak lehetséges, meggyorsítják utazásukat.²⁴ Villachban találkoztak Luca di Sienával, aki Bécsből jött és megtudták tőle: Zsigmondnál nem volt „ellenséges” követ, hacsak Bartolomeo Mosca di Genova nem, aki egyedül tartózkodott a császári udvarban, de már napokkal ezelőtt elment onnét.²⁵ Előttük volt Villachban Giovanni

¹⁹ „che li Imperadore el voleva” – Commissioni 564.

²⁰ Uo. 564–565.

²¹ Uo. 566.

²² Uo. 567–569.

²³ Uo. 570–571.

²⁴ A király itineráriuma szerint Zsigmond ekkor már valóban Bécsben tartózkodott, l. *Engel P. – C. Tóth N.: Itineraria i. m. 119.*

²⁵ A teljes nevet csak egy alkalommal adják meg a követek, de én akkor is így nevezem, amikor nem írják ki, hogy „di Genova.” Commissioni 588.

Branco, aki *ghezò* és a milánói herceg familiárisa, és feltehetően héják (*astori*) miatt van itt.²⁶

Tárgyalások Bécsben

A követek — a beszámoló szerint valóban siettek — 1426. március 14-én érkeztek Bécsbe, ahol azonnal jelezték ottlétüket. Zsigmond két kancellárját küldte hozzájuk, akik örömeiket fejezték ki a megérkezésük miatt, egyben elnézést is kértek: ha a császár tudott volna az érkezésükről, akkor eléjük küldött volna valakit, végül abban maradtak, hogy másnap elküld értük valakit.²⁷ A tárgyalások megkezdése előtt Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano csak abban bízhatott, hogy a firenzei származású Ozorai Pipó temesi ispántól hathatós támogatást kapnak.²⁸ Zsigmond bizalmasa soha nem felejtette el: egykori városát támogatnia kell. Erre már 1405-ben felszólították Firenzéből és a Signoria egy 1411-ben kiadott levele a bizonyíték, hogy ennek Ozorai Pipó eleget is tett.²⁹ Március 15-én a két követ szállásán (*albergo*) megjelent Frangepán Miklós fia János gróf,³⁰ az udvarmester,³¹ továbbá más urak és lovagok, valamint két kancellár. Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano gyalogosan velük ment Zsigmondhoz, akit a választófejedelmek, valamint más urak között találtak.³² Mindez reggel (*mattina*) történt.³³ A kihallgatáson Zsigmond jobb oldalán I. (Harcias) Frigyes szász választófejedelem, Hohenzollern Frigyes brandenburgi választófejedelem, Günther de Schwarzburg magdeburgi érsek, Albeni János zágrábi püspök és birodalmi főkancellár, Leonard de Layming passauai püspök, Frangepán Miklós bán fia János ispán, valamint több úr állt. A baloldalán V. Habsburg Albert osztrák herceget, III. Wittelsbach Vilmos bajor herceget, II. Lajos Schlesien-Liegnitz-Brieg herceget, Ernő bajor herceget, Konrád Kanthner Szilézia és Oels herceget, XII. Lajos Öttingen grófját, német udvarmestert, Tamási László magyar udvarmestert, és számos urat látott a követ. A listát később kiegészítette azoknak a nevével, akit akkor még nem ismert fel. Ilyen volt Eberhard de Neuhaus salzburgi érsek, Martino de Toca recanati püspök, Johann von Neumarkt palotagróf, Konrád von Poppenheim birodalmi Hauptmarschall, Nicodemo della Scala freisingi püspök, Witold mazóviai herceg, Cillei Frigyes, V. Habsburg Frigyes osztrák herceg követe, Ernő osztrák

²⁶ Commissioni 572. – A szövegben hol Branco-nak, hol Bianco-nak írják. Én az első változat mellett döntöttem. Ha nem tévesztették el az írást, a „ghezo” jelentését ismerve, a második variáns „érdekesebbnek” tűnik. A „ghezò” ’fekete bőrű (mór vagy néger) ember’-t jelent, l. *Max Pfister: Lessico etimologico italiano* I. Fasc. 6. Wiesbaden 1982. col. 975.

²⁷ Commissioni 574.

²⁸ Életére I. Due vite di Filippo Spano con documenti e note. In. Archivio Storico Italiano. Tomo IV. Firenze 1843. – Rinaldo degli Albizi jelentéséből is közölnek benne néhány részletet.

²⁹ *Teke Zs.*: Firenze külpolitikája i. m. 559.

³⁰ Conte Giovanni figliuolo del conte Niccolò di Signa – Commissioni 574.

³¹ Maestro della corte – uo. 574. – Azaz Tamási László ajtónállómester.

³² Uo. 574.

³³ Uo. 577.

herceg fiainak a kormányzója (V. Frigyes, VI. Albert, II. Ernő), valamint számos birodalmi város követei, bárók, grófok, katonák, nemesek és doktorok.³⁴

A követek az ő jelenlétükben — Zsigmond kívánsága értelmében — állva adták elő mondandójukat, mindazt, amivel Firenzében és Velencében megbízták őket. A császár és a főurak is álltak a kihallgatás alatt, amit a firenzei követek furcsának tarthattak, hiszen feljegyezték.³⁵ A beszédnek arra a részére, amikor a követek azt taglalták, hogy a firenzei–velencei szövetség csak Filippo Maria Visconti ellen irányul, Zsigmond azt válaszolta, hogy a lehetőségekhez képest mindig is segítséget és támogatást akart adni Firenzének. A két diplomatának az is feltűnt, hogy a császár Filippo Maria Viscontit előttük soha nem nevezte hercegnek.³⁶ Arra a felvetésre, hogy Firenze szeretne közvetíteni Velence és Zsigmond között, a császár elmondta, hogy a San Antonio apátjának, a kancellároknak és Giovanni Melanesi di Prato választott váradi püspöknek ebben az ügyben már adott hasonló megbízást, de amiket ebben az ügyben innen-onnan hallott, az Zsigmondnak nem tettett. A követek beszámolója szerint a magyar király mindig a békét vagy fegyverszünetet szeretne. A kihallgatás végén abban maradtak, hogy még aznap, vagy másnap újból fogadja őket a császár.³⁷

Zsigmond betartotta ígétét, másnap újból a követekért küldött, akik ugyanazt mondák el, mint az előző nap. A magyar király azt akarta, hogy írjanak Velencébe a békéről vagy a fegyverszünetről. Zsigmond mindenkivel, így Velencével is a békére törekszik. A Köztársaságban tudják, mi a különbség a béke és a fegyverszünet között, és rájuk van bízva, melyiket választják, de ha úgy akarják, küldjenek teljes felhatalmazással követséget Budára, és tárgyaljanak a császárral, vagy másokkal és, ha Isten is úgy akarja, Firenze közbenjárásával megköthető a béke vagy a fegyverszünet. A firenzei követek szerint Velence ezt meg is fogja tenni.³⁸ Zsigmond továbbá az akarta, hogy Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano menjenek Budára, elsősorban azért, mert ott találják Ozorai Pipót, aki mindenről informálni fogja őket. Kísérőt is ad melléjük, mert a magyar király először Váradra megy és csak húsvétkor fog visszatérni Budára.³⁹ Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano azt is megtudta, hogy Bartolomeo Mosca di Genova a milánói herceg ügyében volt Bécsben, együtt „Il Ghezzò”-val. Nem tudják, mit végeztek, azt gondolják, hogy semmit vagy csak nagyon keveset, de megpróbálnak többet megtudni. A császárnak és azoknak

³⁴ Uo. 576. – A listáta közli: Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigmund. Achter Band. 1421–1426. Herausgegeben von Dietrich Kerler. Gotha 1863. (a továbbiakban: DRTA) 446–447. Februártól Bécsben birodalmi gyűlés volt, iratait l. uo. 429–450. Több esetben csak a funkciók vannak megadva, nevek nélkül. Ezeket pótoltam. A kiadó „Popeman grófja”-ban Ozorai Pipót véli felfedezni, hibásan. (A „Popeman” és a „comes de Scenberg” megnevezéseket nem vettem fel a résztvevők közé, mert nem tudtam azonosítani őket. Az biztos, hogy a Tamásihoz kérdőjellel társított „Scenberg grófja” címet nem viselte a magyar főúr.)

³⁵ Commissioni 608.

³⁶ Uo. 608. – Ezt a tatai tárgyalások alatt is megemlítették, l. uo. 608.

³⁷ Uo. 574.

³⁸ Uo. 574–575.

³⁹ Zsigmond áprilisban (18-án) valóban járt Váradon, de a húsvétot (márc. 31–ápr. 1.) minden bizonnyal Korneuburgban töltötte, l. *Engel P. – C. Tóth N.*: Itineraria i. m. 119–120.

az uraknak, akik jelen voltak a kihallgatáson, valamint további uraknak a huziták ellen kellett volna indulniuk, de ebben nem tudtak megegyezni. Ellenben a birodalmi gyűlést Nürnbergbe tették át május 1-jére. Az urak egy része még ma (márc. 16.), a császár pedig holnap indul el.⁴⁰

A firenzei követség március 16-én nem csak Firenzébe, hanem Velencébe is írt. A Köztársasággal gyakorlatilag a bécsi tárgyalások eredményét közölte röviden.⁴¹ Sokkal nagyobb figyelmet szentelt Bartolomeo Mosca di Genova személyének, akitől megtudták, hogy Zsigmond elküldte a követeit Albeni János kancellárt és Giovanni Melanesi di Prato választott váradi püspököt Milánóba.⁴² A két firenzei követ — legalább is Velencének ezt írták — visszafogottan tárgyalt Bartolomeo Moscával di Genovával, ami érthető, hiszen Milánó és Velence gyakorlatilag háborúban állt egymással. Roppantul vigyáztak, hogy csak olyan dolgokat közöljenek, amelyek nem sértik Velence érdekeit. Többek között beszéltek Firenze közvetítő szerepéről, amit a császár örömmel elfogadott, és azt is felajánlotta nekik, hogy menjenek Budára, mert a tárgyalásokat ott fogják folytatni.⁴³

A budai napok

A firenzei követek 1426. március 19-én indultak el Bécsből. Zsigmond egy magyar nemest adott melléjük vezetőként, Sebestyént király aludvarmestert (*vicemastro d'ostello*), aki egészen Budáig kísérte őket, és kiváló társaságnak bizonyult.⁴⁴ Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano március 27-én ért a magyar fővárosba, ahol első dolguk volt, hogy levelet írtak Ozorai Pipónak, amiben jelezték, hogy megérkeztek Budára.⁴⁵ Itt hosszú ideig semmilyen diplomáciailag értékelhető esemény nem történt, leszámítva, hogy számos levelet írtak és kaptak. Azt gondolom, hogy az április 10-én Zsigmondnak küldött beszámoló megfogalmazásának indítékát a hosszú várakozásban kereshetjük. A követeket egyre jobban szorította az idő, és a válaszból szerették volna megtudni, hogy a császár mikor fogadja végre őket. Mivel erre nem kérdezhetek rá, Brescia elestéről számoltak be, mintegy figyelmeztetve Zsigmondot, szövetségesének, Milánónak egyre fontosabb lenne a béke.⁴⁶ A császár is érezhette, hogy a firenzei követeket meg kell nyugtatnia. Április 10-én levelet kaptak a követek Garai Miklós nádor, Szászi János veszprémi püspök, Tornai Pál bán aláírásával.⁴⁷ Viseg-

⁴⁰ Commissioni 575.

⁴¹ Uo. 576–578. – Ez a jelentés néhány új adatot is közöl: a kihallgatás reggel (*mattina*) volt. Bartolomeo Moscával márc. 12-én találkoztak. Bécsben megtudták, hogy Bartolomeo Mosca di Genova milánói követ volt.

⁴² A decretorum doctor Melanesi (pistoiai klerikus) 1426. ápr. 22-én kapta meg a püspökséget, l. *Conradus Eubel*: *Hierarchia Catholica Medii Aevi I. Monasterii* 1913. 515.

⁴³ Commissioni 576–578.

⁴⁴ Aznap a császár két kancellárját küldte a követekhez Sebestyén aludvarmesterrel, akik felajánlották, hogy Sebestyén elkíséri őket Budára. Ezt a firenzeiek elfogadták, és Rinaldo degli Albizi azt írta róla, hogy „che ci fece bonissima compagnia insino a Buda” – uo. 579.

⁴⁵ Uo. 580–581.

⁴⁶ Uo. 581.

⁴⁷ Ők voltak Zsigmond követei Padovában, l. uo. 582., 583.

rádról nyugtatták a követeket, hogy másnap Zsigmond megbízásából személyesen fogják őket megkeresni.⁴⁸ Erre sor is került, igaz, csak április 13-án. A három magyar főúr lovon érkezett a követek házához, ahol előadták, hogy a császár Váradra ment (*per la sua devozione*), de nemsokára Budán lesz Ozorai Pipóval és tárgyalni fognak a követekkel.⁴⁹

Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano nem lehettek könnyű helyzetben, hiszen áprilisban gyakorlatilag semmit sem tudtak elintézni. Azt már Bécsben tudták, hogy Zsigmond nem lesz Budán, mert Váradra megy, de azt hitték, hogy a császár a húsvétot (márc. 31–ápr. 1.) már a magyar fővárosban tölti. A politikai semmittevés a levelek tartalmán is érzékelhető. Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano legközelebb csak április 24-én írt Firenzébe, igaz, ez idő alatt ők is csak egy levelet kaptak: április 15-én Marcello Strozitól (firenzei követ Velencében), aki lényegesen — hallomás után — csak a bresciai ostromról és a milánói herceg hadi próbálkozásairól írt.⁵⁰ A két firenzei követ — a megszokott gyakorlatot követve — négy levelet írt ugyanazon a napon.⁵¹ Az egyiket Firenzének, a másikat Velencének, a harmadikat Marcello Strozzinak, akin keresztül majd meg fognak érkezni az írások a rendeltetési helyükre, valamint a padovai podestának és kapitánynak. Városuk vezetőivel röviden közölték, hogy március 27. óta Budán vannak, de Zsigmond még mindig nem érkezett meg. A késelem okát is megírták: mivel a husziták négy német mérföldnyire vannak Bécstől, sereget kellett küldeni ellenük. Ezután Zsigmond Váradra ment, és azt hallották, hogy jelenleg 14 mérföldnyire van Budától.⁵² Beszámoltak a három magyar követ látogatásáról is. Velencéből még nem kaptak válasz és addig nem is tudják sürgetni az ügyet. Furcsállják a dolgot, hiszen tudják Marcello Strozitól, hogy a levél odaért. Még mindig nem dőlt el, hogy Zsigmond elmegye-e Nürnbergbe, de remélik, hogy ha mégis, akkor még előtte tudnak vele tárgyalni.⁵³ Hasonló tartalmú levelet kapott a Köztársaság is, annyi különbséggel, hogy a követek finoman utaltak arra: nem értik a késelem okát.⁵⁴ Marcello Strozitól a válasz meggyorsítását kérték, míg a padovai városvezetőktől azt várták, hogy a Velencének szánt levelet továbbítsák a Signoriának.⁵⁵

Az esztergomi megbeszélések

Április 29-én végre megtört a jég. Ekkor megjelent a követeknél Szászi János veszprémi püspök és alkancellár, aki elmondta, hogy császár Visegrádon

⁴⁸ Uo. 582.

⁴⁹ Uo. 582. Azt is közölték a követekkel, ha Ozorai a betegsége miatt nem tudna jönni, akkor értük küld, és Ozorára viteti őket.

⁵⁰ Commissioni 583.

⁵¹ Gyakorlati oka volt, hogy egyidőben küldték el a leveleket, hiszen egy irányba mentek és így sokkal olcsóbb a futárt kifizetni.

⁵² Április 24-én Zsigmond Egerben volt, l. *Engel P. – C. Tóth N.*: Itineraria i. m. 120. – Azt kell mondanunk, hogy a 14 magyar mérföldnyi távolság megfelel a valóságnak. A magyar mérföld váltószáma 8 ezer méter, ez esetünkben majdnem 112 kilométert jelent, azaz csaknem a Buda és az Eger közötti valós távolságot.

⁵³ Commissioni 583–584.

⁵⁴ Uo. 584–585.

⁵⁵ Uo. 584. és 585.

volt, és másnap Esztergomba megy, s örülne, ha a a firenzeiek is odamennének vele együtt, és ott tárgyalnának. Május 1-jén valóban megtörtént a találkozó.⁵⁶ Feltehetően Zsigmond Budát megkerülve érkezett Visegrádra, mindenesetre, ha nem így történt, akkor a követek elől sikeresen titkolták el, hogy a császár néhány napot talán mégiscsak a városban töltött. A megbeszélés roppant egyoldalúan zajlott, hiszen Zsigmond is tudta, hogy Velence még semmit nem válaszolt a firenzei követeknek. Az uralkodó arról tájékoztatta Rinaldo degli Albizit és Nello di Giulianot, hogy Nürnbergbe akar menni a birodalmi gyűlésre, továbbá a husziták ellen készül. A követek sok mindent nem tudtak mondani, hiszen semmi nem volt a kezükben, ezért az egyedüli célszerű megoldást választották: azt állították, hogy biztosan meg fog érkezni a válasz. A császári tanács gyakorlatiasabbnak tűnt: érdemes lenne a követeknek személyesen elmenniük Velencébe és ott megsürgetni a választ. Zsigmond mindig a firenzeiek kedvében járt, arra kérte őket, hogy ne tegyenek szivességeket Velencének, mivel az háborút indított ellene, sőt azt is felajánlotta, hogy közvetítő lenne Firenze és Milánó között.⁵⁷ Aznap este mégegyszer fogadta Zsigmond a követeket, akik megkapták az engedélyt arra, hogy meglátogathassák Ozorai Pipót és arra is, hogy utána elutazhassanak. Ekkor kiderült: a császár örülne, ha meg tudnának egyezni és ha létrejönne a béke. Zsigmond a váradi püspököt is Ozorai Pipóhoz küldte, míg a a követeket Budára, azzal, hogy amikor Pipó Tatára érkezik, ők is jöjjenek oda, mert azt szeretné, hogy a temesi ispán jelenlétében bővebben tárgyaljanak a dolgokról.⁵⁸

A tatai tárgyalások

A firenzei követek ezután már csak néhány napot töltöttek Budán, május 7-én már Tatán találjuk őket. Ekkor találkoztak először a temesi ispánnal, aki a váradi püspökkel már május 9-én meglátogatta Rinaldo degli Albizit és Nello di Giulianot. Magyar részről tudatosan választhatták Ozorai Pipót és Giovanni Melanesi di Pratót, hiszen mindketten itáliaiak és firenzeiek voltak. Ozorai Pipó és egykori városa kapcsolatát már említettem. Giovanni Melanesi di Prato a szintén itáliai származású Andrea Scolari váradi püspök (1409–1426) helyét örökölte meg. Mivel Melanesi 1427-ben meghalt, csak rövid ideig élvezhette stallumát. Firenze rendszeresen a Melanesi testvérekhez küldte követeit, kiknek ellátása és támogatása is a feladatuk lehetett. A magyarországon élő család rendszeresen tájékoztathatta Firenzét az ország helyzetéről.⁵⁹ Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano is kapcsolatba lépett a Melanesi família két bankár tagjával, Simonével és Tommasoval. Erre utal az a levél, amelyet a két követ már a visszaút alkalmával küldött nekik Velencéből.⁶⁰

⁵⁶ Uo. 585.

⁵⁷ Uo. 585.

⁵⁸ Uo. 586.

⁵⁹ *Arany Krisztina*: Siker és kudarc. Két firenzei kereskedőcsalád, a Melanesi-k és a Corsini-k Budán Luxemburgi Zsigmond uralkodása (1387–1437) alatt. *Századok* 142. (2007) 951.

⁶⁰ Commissioni 599.

Tatán tehát a temesi ispán és a váradi püspök foglalkozott a két követtel, akikkel a békéről tárgyaltak és arról, hogy a császár nem akar pénzt tőlük, ahogy ezt a Sant'Antonio apátjával és mások által is üzente, hanem küldjenek fát minden alkalommal, amikor a török ellen vonul, és gályákat, hogy meg lehessen akadályozni az átkelésüket. Erre évente csak egyszer kerülne sor. Amikor pedig nagy sereget küldene a török ellen, a tengeren segítsék a hadjáratot. Másnap a követek szállásán újból megjelentek Zsigmond képviselői. Ozorai Pipó és Giovanni Melanesi di Prato előadták a császár elképzelését, miszerint Firenze és Velence kössön békét Milánóval. A firenzei követek erre csak azt tudták válaszolni, hogy erre nincsen felhatalmazásuk, de a felvetésről egyaránt beszámolnak Firenzében és Velencében is.⁶¹

A tárgyalások szünetében a követek minden információt megpróbáltak összegyűjteni. Fontosnak tartották megemlíteni, hogy megérkezett Milánóból Brunoro della Scala, aki minden bizonytal szamos dologról beszámol majd Zsigmondnak. Azt is hallották: a rác despota arra biztatta Zsigmondot, hogy függesse fel a háborút Velencével, de a bárók ezzel nem értettek egyet, hiszen a milánói herceggel szövetségeseik, ellenben Ozorai Pipó és Giovanni Melanesi di Prato támogatták a béke ötletét.⁶² Ezen a napon érkezett a hír Tatára, hogy meghalt Csáki Miklós erdélyi vajda.⁶³ A követek szerint a hír hallatán Zsigmond lemondta a nürnbergi utat, és Erdélybe készül, a török ellen. Megbízta Ozorai Pipót, hogy mielőtt ő elindulna, 20 ezer lovassal vonuljon délre.⁶⁴

A firenzei követeket május 12-én is fogadták a királyi tanácsban, ahol Ozorai Pipótól írásban is kezükbe kapták a császári akaratot, amit lemásolhattak. Szóban csak annyit mondott Zsigmond, hogy mindig is lojális volt Firenzéhez, és hasonlóan gondolkodnak a bárók, a prelátusok és mások is. Így nyilatkozott a temesi ispán és a váradi püspök is, akik szintén jelen voltak a tárgyaláson.⁶⁵ A Gatalóci Mátyás zágrábi prépost és alkancellár által írt, május 11-re datált, már említett levélben a király kijelentette, hogy örömmel köt békét Velencével. A feltételek között szerepelt, hogy a Köztársaság minden évben, amikor Zsigmond a török ellen küldi seregeit, gályáival akadályozza meg, hogy az ellenség át tudjon kelni Anatóliából Romániába (azaz a Balkánra), vagy vissza. Szükség esetén akár a Dunához is küldjenek neki segítséget. Ha meg tudnak egyezni a békében, akkor befejeződnenek a tárgyalások Budán — vagy egy ahhoz közeli helyen — Zsigmond előtt, vagy esetleges távolléte esetén, a bárók és a főpapok jelenlétében. Az ratifikálásra Velencének teljes felhatalmazással rendelkező követséget kellene a császárhoz küldenie. Zsigmond csak abban az esetben kötné meg a békét Velencével, ha Itáliában Milánó, Firenze és Velence is hasonlóképpen tenne, és mindezt Filippo Maria Visconti milánói herceg is elfo-

⁶¹ Uo. 586.

⁶² A szerb despota ekkor Lazarevics István volt, de azt gondolom, inkább Brankovics Györgyre vonatkozik a megállapítás.

⁶³ Egy 1426. máj. 8-án kiadott oklevél szerint, ezen a napon már nem élt, l. *Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II.* Bp. 1996. I. 14.

⁶⁴ Commissioni 586.

⁶⁵ A szövegben az áll: „sempre volle bene a'Fiorentini”. Ez szó szerint azt jelenti, hogy 'mindig nagyon akarja a firenzeieket'.

gadná. Ha mindezt elutasítaná, Zsigmond sem köt békét a Köztársasággal. Abban az esetben, ha a háborúskodás folytatódna, a császár közvetítene Milánó, Velence és Firenze között, és hasonló helyzetben ugyan ezt várja el Firenzétől is Zsigmond és a Köztársaság viszonylatában is.⁶⁶

Zsigmond és Milánó

Nem várt epizód lehetett, amikor május 13-án megjelent Tatán Bartolomeo Mosca di Genova milánói követ.⁶⁷ Minden bizonnyal ennek is köszönhető, hogy Zsigmond, ha finoman is, azonnal hazaküldte Rinaldo degli Albizit és Nello di Giulianot. A piszkos munkát a temesi ispánnak és a váradi püspöknek kellett elvégeznie, és azt gondolom, az sem enyhítette a dolgot, hogy Zsigmond és Ozorai Pipó is roppant udvarias volt velük. A császár levelet írt Cillei Hermann szlavón bánnak is, hogy a két követ biztonságáról azok Itáliába érkezéséig gondoskodjon.⁶⁸ Zsigmond Cillei két familiárisát is melljük rendelte, de Ozorai is adott egy embert melljük, és meghívta őket Székesfehérvárra és Ozorára. Talán ekkor ajánlhatta fel Rinaldo degli Albizinek, hogy fiát, Giovannit, küldje hozzá.⁶⁹ A hirtelen elhatározásnak nem csak az volt az oka, hogy Zsigmond erős hátfájással küszködött, vagy hogy a nürnbergi birodalmi gyűlésre készül — ahogy mindez egy Frankfurtba küldött leveléből kiderül⁷⁰ —, hanem az, hogy a császárt sokkal szorosabb érdek fűzte Milánóhoz, mint Firenzéhez. Zsigmond folyamatosan tájékoztatta Milánót a firenzei követeknek adott válaszáról és a tárgyalásokról. Ez azért sem meglepő, mert a császár és Filippo Maria Visconti herceg viszonya az 1420-as évek közepére alapvetően megváltozott, hiszen Milánónak Velence ellenében erős szövetségesre lett volna szüksége, és erre a szerepre a magyar király roppant alkalmasnak tűnt. A herceg és a Köztársaság között a háború hivatalosan csak 1426. március 3-án kezdődött el, de Milánó már 1425-ben azon fáradozott, hogy elérje: Zsigmond küldjön katonákat Itáliába, Velence ellen.⁷¹ A herceg semmit nem bízott a véletlenre, nem csak a császárt, hanem a magyar politikai elit más vezetőit is megpróbálta Milánó oldalára állítani. Cillei Hermannal rendszeresen levelezett és ajándékokkal is kedveskedett neki.⁷² Filippo Maria Viscontit minden bizonnyal

⁶⁶ Commissioni 587–588.

⁶⁷ Uo. 588. – A milánói követ feltehetőleg egy kisebb vásárlás fejében, 9 firenzei aranyforintnyi kölcsönt vett fel a Melanesi fivérek budai társaságától, l. *Arany K.*: Siker és kudarc i. m. 958.

⁶⁸ Commissioni 589.

⁶⁹ Uo. 595. – Giovanni ekkor 15 éves volt. Commissioni di Rinaldo degli Albizi per il comune di Firenze dal MCCCXCIX al MCCCXXXIII. Volume Terzo (1426–1433). Firenze 1873. (Documenti di Storia Italiana Publicati. A cura della R. Deputazione sugli Studi di Storia Patria per le provincie di Toscana, dell'Umbria e delle Marche. Tomo III.) 641. (a továbbiakban: Commissioni III).

⁷⁰ Tata, 1426. máj. 15.: her zum Tottas, do vielen wir in krankheit mit namen die sciatica des ruckes – DRTA/8 460–461. (Zsigmond levele Frankfurt városához).

⁷¹ *Fossati, M.* – *Ceresatto, A.*: Dai Visconti agli Sforza i. m. 589–590.

⁷² Milánó, 1425. júl. 13.: A milánói herceg levele Cillei Hermann szlavón bánhoz. Kutyákat küldött neki. – Gli atti cancellereschi Viscontei. Parte seconda. Carteggio extra dominium. A cura di Giovanni Vittani. Milano 1929. (Inventari e registri del R. Archivio di Stato in Milano. Volume II. Parte II.) 11. sz. (a továbbiakban: Carteggio).

reménnyel töltötte el az a hír, amit magyarországi bizalmasától, Zrínyi Pétertől kapott, akinek embere (Petrus Teutonicus) már az ősszel arról tudósította, hogy a magyar király sereggel készül Friuliba.⁷³ Erre természetesen még nem lehetett egy hadjáratot alapozni, főleg azért, mert a tartomány elleni támadás híre, rendszeresen felröppent a királyi udvarban, főleg akkor, amikor a magyar–velencei kapcsolatokban egy újabb probléma jelentkezett. Ismerve a két ország akkori viszonyát, bátran állíthatjuk: ez elég sűrűn előfordult.

1426-ból már konkrét milánói próbálkozásokat is ismerünk. Januárban Francesco Maria Visconti herceg Corrado de Carretto milánói követet küldte Zsigmond udvarába, aki a savónai örgrófi címmel büszkélkedhetett.⁷⁴ Utasításként többek között az instrukciót kapta, hogy panaszkodjon továbbra is Velencére.⁷⁵ Február végén viszont egy magyar követség érkezett Milánóba, Brunoro della Scala birodalmi vikárus vezetésével.⁷⁶ Zsigmond egyik legbizalmasabb emberének a feltűnése arra készítette Filippo Maria Viscontit, hogy megsürgesse a Corrado de Carretto által vezetett követség elindulását. Újból felhívta a követ figyelmét, hogy a magyar királlyal történő tárgyalásokon nem kell a szavojai hercegnek és Brunoro della Scalának közbenjárniuk, ennél rosszabb dolog nem is történhetne.⁷⁷ A milánói herceg a birodalmi vikáriust — aki a Zsigmondhoz írt válaszát is vitte — azonban felkérte, hogy küldjön egy körültekintő embert a svájciakhoz, mert úgy tűnik, a velencei és a firenzei követek aknamunkája miatt bizonytalankodnak a Milánóval kötött béke ratifikálásában, és parancsolja meg Zsigmond nevében, hogy mindez megtörténjen.⁷⁸

A hátország biztosításának vágya után a milánói herceg elérkezettnek látta az időt, hogy Velencét is megfenyegetse. Francesco Maria Visconti az aquilejai pátriarkának és Cillei Hermannak azt írta: elérkezettnek látja az idő a Velence elleni fellépésre.⁷⁹ Április 5-én két oklevelet is kiállítottak Novello

⁷³ A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának Oklevél-Másolatai. Ismerteti Óváry Lipót. Első füzet. Bp. 1890. (a továbbiakban: Oklevélmásolatok) 305. sz. (1425. szept. 8.: A milánói herceg levele Zrínyi Péterhez. Zrínyitől egy alkalommal héjátát [astori] kapott.); Carteggio 59. (Abbate, 1425. nov. 30.: A milánói herceg levele.)

⁷⁴ A milánói követekre l. *Gigliola Soldi Rondinini*: Ambasciatori e ambascerie al tempo di Filippo Maria Visconti (1412–1426). Nuova Rivista Storica 49. (1965) 313–344. Corrado de Carretto-ra l. Die Urkunden Kaiser Sigmunds (1410–1437). Verzeichnet von Wilhelm Altmann. II. Band. Innsbruck 1897–1900. (a továbbiakban: RI. 2.) 6002–6003. sz. (Korneuburg, 1426. ápr. 1.: Zsigmond király oklevele.)

⁷⁵ Carteggio 66. sz. (Milánó, 1426. jan. 21.: A milánói herceg levele Corrado de Carretto követhez.) – Corrado de Carretto követ csak febr. 19. után indulhatott el Magyarországra. Ezen a napon állították ki számára az ehhez szükséges levelet, l. uo. 67. sz. (Milánó, 1426. febr. 19.: A milánói herceg levele Zsigmond királyhoz.) Corrado de Carretto még febr. 27-én sem indult el Magyarországra, l. uo. 69. sz. (Milánó, 1426. febr. 27.: A milánói herceg levele Corrado de Carretto követhöz.) A továbbiakban is elsősorban csak a Velencével kapcsolatos elképzeléseket említem, a milánói herceg egyéb ügyeivel ebben a tanulmányban nem foglalkozom.

⁷⁶ Uo. 68. sz. (Milánó, 1426. febr. 27.: A milánói herceg levele Brunoro della Scala birodalmi vikáriushoz.)

⁷⁷ Uo. 69. sz. (Milánó, 1426. febr. 27.: A milánói herceg levele Corrado de Carretto követhöz.)

⁷⁸ Uo. 73. sz. (Milánó, 1426. márc. 13.: A milánói herceg levele Brunoro della Scala birodalmi vikáriushoz.)

⁷⁹ *Osio, L.*: Documenti Diplomatici i. m. 176–177. (Milánó, 1426. márc. 23.: A milánói herceg levele Ludwig VII. Treck aquilejai patriarkához és Cillei Hermannhoz.), regesztát l. Oklevélmásolatok 308. sz.

de'Caimi milánói követ számára. Az egyikben a herceg Albeni János zágrábi püspök és birodalmi főkancellár figyelmébe ajánlotta diplomatáját.⁸⁰ A másikban, ami a követutasítás, felhatalmazta Novello de'Caimit: mondja el Zsigmondnak, hogy mielőtt megérkezett volna Bartolomeo Mosca di Genova milánói követ, már útnak indult Corrado de Carretto teljes felhatalmazással a császárhoz. Elsősorban azért, hogy Zsigmondot meggyőzze a Velence elleni hadjárat szükséges voltáról, hiszen Velence ligára lépett Firenzével és elfoglalta Bresciát, majd Mantovával és Ferrarával is szövetséget kötött, továbbá hajókat küldött a Pó folyóra, hogy megtörjék Cremona védelmét. Ezért azonnal szükség van a császári csapatokra Friuliban, mert a pénzhiány miatt egy vagy két hónap múlva elfogy a hadjáratra szánt pénze.⁸¹ Nem a tanulmány tárgya, de annyit érdemes megemlíteni, hogy Milánónak „kész terve” volt Friuli megtámadására, ami azért lett volna előnyös, mert a velencei hadsereg ebben az esetben nem támadta volna a lombard területeket. Agostino de Ozzula milánói követ leveléből kiderül, hogy a milánói koncepció szerint miként is lehetne megvédeni a lombard területeket. Zsigmondnak Dalmácia és Szlavónia, míg a pátriárkának Friuli felől kellene az ellenségre támadni. Agostino de Ozzula feladata az volt, hogy erről meggyőzze Cillei Hermannt és Ludwig von Treck aquilejai pátriárkát. A dolog kezdett egyre sürgetőbbé válni, hiszen Carmagnola is többször jelezte Velencének, hogy kész Miánó ellen harcolni.⁸² A követ Ludwig von Treck aquilejai pátriárkának azt javasolta, — miután tudomást szerzett arról, hogy mindkettlen hajlandóak segíteni —, hogy legalább 8 ezer lovassal támadja meg egykori tartományát, és Cillei által meg kell győzni Zsigmondot a dalmáciai és a szlavóniai hadjáratról.⁸³ Hosszasan lehetne sorolni a követváltásokat és a terveket. A lényeg ugyan az marad: Milánó szeretné Zsigmondot bevonni a harcokba és cserébe támogatja, hogy megszerezze a koronát Itáliában.⁸⁴ Hozzá kell tenni, hogy a támadás terve mellett szinte egyidőben, a Velencével kötendő békéről is tárgyaltak a delegációk.⁸⁵

Zsigmond 1426. május 12-én Tatán kiadott oklevelében jelezte először a milánói hercegnek a firenzei követek érkezését, és azt, hogy azok a Velencével kötendő békéről akarnak vele tárgyalni.⁸⁶ A megbeszélések Milánót érintő ré-

⁸⁰ *Osio, L.*: Documenti Diplomatici i. m. 180–183. (Milánó, 1426. ápr. 5.: A milánói herceg levele Albeni János zágrábi püspök, birodalmi főkancellárhoz.)

⁸¹ Carteggio 77. sz. (Milánó, 1426. ápr. 5.: A milánói herceg utasítása Novello de'Caimi követnek.) Bartolomeo Mosca di Genova márc. közepe előtt érkezett Milánóba, l. Carteggio 70. sz. (Milánó, 1426. márc. 12.: A milánói herceg levele Bartolomeo Mosca di Genova milánói követhöz.)

⁸² Carteggio 78. sz. (1426. ápr. 17. előtt: Agostino de Ozzula követ levele a milánói herceghez.)

⁸³ *Osio, L.*: Documenti Diplomatici i. m. 185–187. (Milánó, 1426. ápr. 17.: Agostino di Ozzula milánói követ levele Ludwig VII. Treck aquilejai pátriárkához.)

⁸⁴ A korona megszerzéséhez ígért támogatásra l. Carteggio 84. sz. (Milánó, 1426. ápr. 25.: Követutasítás Corrado Carretto milánói követnek.), 89. sz. (Milánó, 1426. máj. 9.: Követutasítás kiegészítése Corrado Carretto milánói követnek.) Abban is egyezkedtek, hogy abban az esetben, ha Zsigmond Itáliába érkezne, Milánóba és Paviába ezt csak ezer lovassal mehet, l. Carteggio 94. sz. (1426. máj. 18.).

⁸⁵ Az esetleges békekötésről l. Carteggio 84. sz. (Milánó, 1426. ápr. 25.: Követutasítás Corrado Carretto milánói követnek.), 86. sz. (Milánó, 1426. máj. 1.), 89. sz. (Milánó, 1426. máj. 9.: Követutasítás kiegészítése Corrado Carretto milánói követnek.)

⁸⁶ Carteggio 91. sz. (Tata, 1426. máj. 12.: Zsigmond király oklevele a milánói herceghez.)

szeinek az volt a lényege, hogy Zsigmond csak abban az esetben egyezik bele a firenzeiek közbenjárásával Velencével kötendő fegyverszünetbe, ha abba Lombardiát is belefoglalják. A herceg követei ekkor már úton vannak Magyarországra, és a milánói herceg előre elfogadja, amit a király dönt a szerződés ügyében: akár Velencével, akár Firenzével, vagy mindkettővel együtt. Azt is tudjuk, hogy Zsigmond Svájcot is figyelmeztette, hogy ne támadják meg Milánót.⁸⁷ Filippo Maria Visconti azonban továbbra is szorgalmazta a fegyveres beavatkozást Friuliban.⁸⁸ Zsigmond nem avatkozott be fegyveresen Milánó oldalán, a katonai beavatkozás lebegtetése — a tények ismeretében nyugodtan mondhatjuk —, pusztán taktikai eszköz volt. Az, hogy 1426 júniusában kinevezte Maróti János bánt a Friuliba küldendő sereg parancsnokának, érthető, hiszen ezzel Milánót nyugtatta, ellenben Velencét felidegesítette.⁸⁹ Ekkor már jól látszott, Zsigmond elzárkózik a velencei szövetségtől, és Milánó oldalára áll, hiszen szövetséget is kötött vele Visegrádon, sőt, egy júliusi, Velence elleni hadjárat is a napi-rendre került, igaz, a császár arra is hajlandó lett volna, hogy Milánó és Velence között közvetítsen.⁹⁰ (Ezzel a feladattal a magyar király 1426 augusztusában Szászi János veszprémi püspököt bízta meg.⁹¹)

Filippo Maria Visconti természetesen mindent megtett, hogy Zsigmond katonailag is támogassa. Ezért írt — a hadjárat elindításának fontosságára figyelmeztve — Borbála királynénak, Maróti Jánosnak és Garai Miklós nádornak is, valamennyiüktől támogatásukat kérve.⁹² A milánói herceg továbbá ebben a szellemben adta ki utasításait a magyarországi követeinek, hiszen joggal félt attól — ezt levelében említette is —, hogy pénz hiányában nem fogja tudni zsoldosait megtartani, és Velence felfogadja a tőle elpártoló katonákat. Továbbra is abban reménykedett — mást nem tehetett —, hogy a magyar király seregével egyesülve, megtámadhatja a Köztársaságot.⁹³ A császár szokásához híven lebegtetette a végleges választ, ellenben nagy szorgalommal válaszolt a herceg leveleire. A milánói követek még jódarabig próbálkoztak Magyarországon, de sikertelenül. A politikai tárgyalások mellett Visegrádon gazdasági kérdések is előkerültek Milánó és Buda között. 1426 júliusának a végén abban is megegyeztek, hogy Filippo Maria Visconti 1427. február 2-ig megnyitja a kereskedelmi

⁸⁷ *Osio, L.*: Documenti Diplomatici i. m. 214–216. (1426. jún. 8.: A milánói herceg levele Zsigmond királyhoz.), regesztáját l. Oklevélmásolatok 314. sz.

⁸⁸ Csak néhány példa: Carteggio 98. sz. (Milánó, 1426. jún. 8.: A milánói herceg levele Brunoro della Scala birodalmi vikáriushoz.), 99. sz. (Milánó, 1426. jún. 8.: A milánói herceg levele Bartolomeo Mosca di Genova milánói követéhez.).

⁸⁹ *Osio, L.*: Documenti Diplomatici i. m. 223–224. (Abiategrasso, 1426. jún. 22.: A milánói herceg levele Maróti János bánhoz.).

⁹⁰ RI. 2. 6679. (Visegrád, 1426. jún. 6.: Zsigmond király oklevele.). A milánói követek Zsigmondnál csak kisebb sikereket értek el: oklevélmegegerősítések (RI. 2. 6678.), törvényesítés (RI. 2. 6693.), kinevezés (RI. 2. 6694.) stb.

⁹¹ RI. 2. 6722. (Buda, 1426. aug. 23.: Zsigmond király oklevele.).

⁹² *Osio, L.*: Documenti Diplomatici i. m. 227. (Abiategrasso, 1426. jún. 22.: A milánói herceg levele Borbála magyar királynéhez.), uo. 223–224. (Abiategrasso, 1426. jún. 22.: A milánói herceg levele Maróti János bánhoz.), uo. 228–229. (Abiategrasso, 1426. jún. 22.: A milánói herceg levele Garai Miklós nádorhoz.).

⁹³ *Osio, L.*: Documenti Diplomatici i. m. 225–226. (Abiategrasso, 1426. jún. 22.: A milánói herceg levele követeinek, Corrado del Carrettonak és Guarniero Castiglioninek.).

utakat Milánó és Genova irányába az Eidgenossenschaftoknak, hogy a svájci kereskedők kihozhassák áruikat Velencéből, mert Zsigmond meg fogja Velencét támadni.⁹⁴ Ennek a lépésnek a háttére egy újabb elem Milánó–Velence–Firenze–Zsigmond éppen aktuális politikai viszonyában. A magyar király azért tette ezt a gesztust, mert le akarta választani az Eidgenossenschaftokat VIII. Amadeo di Savoia hercegről, hogy a svájciak ne támogassák a szavojai herceget az éppen szövetségesének számító Milánó elleni harcban.⁹⁵ A terv sikerült, hiszen a herceg az év őszén már közvetítőként jelentkezett a Zsigmond és Velence közti konfliktus megoldásához.⁹⁶ Velence ellenben Cillei Frigyeset kérte meg, hogy biztosítsa a magyar királyt a Köztársaság jóindulatáról, és várták a szavojai herceg emberét, hogy a két követtség együtt menjen Magyarországra.⁹⁷ A császár elutasító magartása felgyorsította az eseményeket. Francesco Maria Visconti júliusban már arról írt Zsigmondnak, hogy a hadjáratban egyedül maradt, és az ellenséges csapatok már számos lombard várost körbevettek, ostromolnak, vagy éppen már el is foglaltak.⁹⁸ Filippo Maria Viscontinak Lombardiában egy 29 ezres velencei–firenzei sereggel kellett szembenéznie, hozzá kell teggük: sikertelenül. Az ellenséges–szövetséges csapatokat Francesco Carmagnola vezette és a katonák háromnegyede velencei zsoldban állt. A sikeres együttműködés leglátványosabb következményét 1426. november 11-én Brescia eleste jelentette.⁹⁹

Diplomácia a visszaúton

A ránkmaradt források tanúsága szerint a követek 1426. június 1-jén küldték haza a következő levelüket, már itáliai földről, Udinéből adva fel azt. Ebben újból megemlítették, hogy hiába írtak április 24-én levelet Velencének, választ a mai napig sem kaptak, majd röviden kifejtették, mi is történt miután Visegrádról megérkezett hozzájuk a veszprémi püspök, végül roppant tömören összegezték az esztergomi és a tatai tárgyalásokat is.¹⁰⁰ Június 6-án már Velen-

⁹⁴ RI. 2. 6697. (Visegrád, 1426. júl. 25.: Zsigmond király oklevele.).

⁹⁵ RI. 2. 6729. (Buda, 1426. szept. 1.: Zsigmond király oklevele.).

⁹⁶ VIII. Amadeo di Savoia és Filippo Maria Visconti viszonyára l. *Ferdinando Gabotto*: Contributo alla storia delle relazioni fra Amadeo VIII di Savoia e Filippo Maria Visconti (1417–1422). Bollettino della Società Pavese di Storia Patria 3. (1903) 153–207., 277–372. VIII. Amadeo di Savoia itáliai politikájára l. *Uő*: La politica di Amadeo VIII. in Italia dal 1428–1438. Storico-Bibliografico Subalpino 12. (1907) 141–220. Továbbá *Uő*: La politica di Amadeo VIII. in Italia dal 1431 al 1435. Storico-Bibliografico Subalpino 19. (1914) 266–305., valamint *Uő*: La politica di Amadeo VIII. in Italia dal 1431 al 1435. Storico-Bibliografico Subalpino 20. (1916) 81–235., 298–365.

⁹⁷ *Fabio Cusin*: Documenti per la storia del Confine Orientale d'Italia nei secoli XIV e XV. Trieste 1936. XIX. sz. 36. (Velence, 1426. szept. 18.). – Sajnos az adott évből a torinói levéltárban egy erősen vízfoltos regisztrumkötet maradt csak meg, amelynek elolvasása megoldhatatlan feladatot jelentett számomra, így nem tudom megmondani a szavojai követtség összetételét, l. Archivio di Stato di Torino. Sezione Riunite. Camerale Savoia. Conti della tesoreria generale. Inventario 16. Reg. 71. (1425–1427).

⁹⁸ Carteggio 113. sz. (Milánó, 1426. júl. 8.: A milánói herceg levele Zsigmond királyhoz.), uo. 114. sz. (Milánó, 1426. júl. 8.: A milánói herceg levele Zsigmond királyhoz.).

⁹⁹ *Michel E. Mallett*: L'organizzazione militare di Venezia. Roma 1989. 50.

¹⁰⁰ Commissioni 592.

céből tájékoztatták Firenzét, és beszámoltak az előző napi kihallgatásukról is, ahol mindenről beszámoltak, ami Magyarországon történt, ahogy fogalmaztak: hosszú lenne mindenről írásban beszámolni. A követeket Marcello Strozzi is elkísérte.¹⁰¹ Velencében már előkészítették a hazautjukat is. Levelet írtak Giovanni Corbizinek Bolognába, és megkérték, szerezzen nekik egy *salvus conductus*-t, ami érvényes az egyházi államban, mert számos atrocitásról hallottak Velencében, amit a firenzeiek ellen elkövettek és nem szeretnének a hegyeken átkelni.¹⁰²

A Signoria több alkalommal foglalkozott a június 5-én elhangzottakkal.¹⁰³ Először azt akarták, hogy a firenzei diplomaták térjenek vissza Zsigmondhoz, mert azt hallották, a milánói herceg három követe is oda tart. Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano a „végsőig” ellenálltak a kérésnek, azt javasolták, inkább írnak a császárnak, és visszamennek Firenzébe, hogy személyesen is beszámoljanak az útjukról. A két követ végül is június 9-én, miután a dózséval és a Signoria tagjaival részt vettek a misén, megtudták Velence végleges álláspontját. Valójában kompromisszumos megoldás született. Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano vissztérhetett Firenzébe, de előtte levelet kellett küldeniük Zsigmondnak, amelyben leírták, hogy Velence is a békét akarja.¹⁰⁴

A tárgyalások eredményéről június 9-én és 10-én összesen négy levelet is írtak: 9-én egyet, másnap hármat. Rinaldo degli Albizi leghamarabb a váradi püspököt tájékoztatta egy magánlevélben. Elsősorban családi és itáiai ügyekről tájékoztatta Giovanni Melanesi di Prato váradi püspököt, de röviden beszámolt a velencei tárgyalásokról is.¹⁰⁵ A másik két levél kifejezetten diplomáciai tartalmú, azokat a császárnak és a temesi ispánnak címezték. Zsigmonddal azt közölték, amit Velence kért tőlük: a Köztársaság is a békét akarja.¹⁰⁶ Ozorai Pipónak másolatban csatolták a Zsigmondnak szóló levelet, valamint egy rövid beszámolót adtak a velencei tárgyalásokról, majd arra kérték a temesi ispánt, hogy sürgesse Zsigmond választát.¹⁰⁷ Az utolsó levelet Simone és Tommaso Melanesi bankárok kapták Budán. Ebből kiderül, hogy valamennyi Velencéből címzett levelet először nekik küldték el Budára, és az ő feladatuk volt, hogy ezeket eljuttassák a rendeltetési helyükre.¹⁰⁸

Nem volt hiábavaló a követek előrelátása, amikor már Velencében elkezdtek szervezni visszautjukat a Köztársaságból. Ludovicus d'Alemand kardinális-tól megérkezett a *salvus conductus*, amit Ferrarában, ahogy tervezték, meg is kaptak, mert Giovanni Corbizi elküldte azt az Esték székhelyére, és június 12-én Iacopo Flochitól meg is kapták.¹⁰⁹ Mivel Nello di Giuliano Padovában ma-

¹⁰¹ Uo. 593.

¹⁰² Uo. 593–594. – Június 7-én újabb levelet írtak Corbizinek Bolognába a *salvus conductus* ügyében, l. uo. 594.

¹⁰³ Június 7-én és 8-án is erről tárgyaltak, l. uo. 609.

¹⁰⁴ Uo. 594. és 595.

¹⁰⁵ Uo. 594–597.

¹⁰⁶ Uo. 598.

¹⁰⁷ Uo. 598–599.

¹⁰⁸ Uo. 599. – A címzés mindkettőjüknek szól, de a megszólítás és a levél szövege már csak Simone Melanesire vonatkozik.

¹⁰⁹ Uo. 599. és 600.

radt, Rinaldo degli Albizi egy levelet hagyott neki Ferrarában, amiben megírta: a *salvus conductus* rendben várta a városban és reméli, hogy péntekre (jún. 14.) Pianoróba, szombatra (jún. 15.) Firenzuolába, és vasárnapra (jún. 16.) a várba ér.¹¹⁰ Bolognában Rinaldo degli Albizit a nemrég kardinálisnak kinevezett Ludovicus d'Alleman legátus fogadta (jún. 14.), aki biztosította a követet a Firenze iránti jószándékáról. Rinaldo degli Albizi, minden bizonnyal a sietség miatt, nem fogadta el a kardinális meghívását sem, mivel nem akart vele enni: ezért fordulhatott elő, hogy amikor a firenzei követ aznap este már Pianoróban az ágyban pihent, megérkezett a legátus lovasa, aki átadta neki ura levelét. Ebben arra kérte Rinaldo degli Albizit, hogy az embere által hozott két levelet adja át Firenze vezetőinek és amikor a városába ér, azonnal írjon neki.¹¹¹

A küldetés lezárása

A két követ munkája azzal nem ért véget, hogy visszatértek Firenzébe. Nemcsak arra gondolok, hogy értelemszerűen be kellett számolniuk a város vezetőinek, hanem arra is, hogy el kellett varrni a diplomáciai szálakat. A megérkezés napján (jún. 17.) azonnal visszaírtak a bolognai legátusnak, hogy kérésének megfelelően átadták a leveleit a város vezetőinek, akik mindezt örömmel fogadták, hiszen Ludovicus d'Alleman jószándékai felől biztosította Firenzét.¹¹² A válasz, amit Rinaldo degli Albizi írt — hiszen társa, ahogy fentebb említettem, Padovában maradt —, nyugodtan pályázhat a követség „legsemmitmondóbb levele” címre, de ennek ellenére érdemes beszélni róla. No, nem a tartalma, hanem maga a tény miatt. (A követ jól tudta: a diplomáciában — ezen a szinten — roppant fontos az adott szó. Ha megígérem, hogy írok, azt meg kell tennem.) Július 2-án újabb két levelet küldtek el Firenzéből (Nello di Giuliano ekkor már újból a városban volt). Az egyiket a császárnak címezték, míg a másikat Ozorai Pipó kapta. A Zsigmondhoz írt szövegben a magyar ajánlatra Velencében adott választ fogalták össze kínosan udvariasan. A temesi ispánnak Firenze város köszönetét tolmácsolták, mivel Ozorai sokat segített a követeknek.¹¹³ A magyar diplomácia sem vallott szégyent. A követek már augusztus 16-án válaszlevelet kaptak a császártól. Ebben újból visszautalt Rinaldo degli Albizi lovag és Nello di Giuliano velencei tárgyalásaira és külön kiemelte: ahogy Tatán megállapodtak, abban az esetben, ha a firenzei és a velencei követek Budára, vagy őhöz jönnének, tárgyalni tudnának a békéről, abban az esetben azonban, ha Zsigmondnak a török ellen kellene vonulnia, akkor a bárók megkapnák a teljes felhatalmazást a tárgyalásokra. A császár rendelkezik a milánói herceg felhatalmazásával, miszerint mint közvetítő mind Firenzével, mind Velencével megkezdheti a a béketárgyalásokat. Ez történhet akár egyedül Firenzével, vagy akár együtt Firenzével és Velencével.¹¹⁴ Rinaldo degli Albizi lovag és

¹¹⁰ Uo. 599. és 600. – A tervek szerint haladt, ha azonban a „castro” kifejezés Firenzét takarja, oda csak jún. 17-én érkezett meg.

¹¹¹ Uo. 601.

¹¹² Uo. 601–602.

¹¹³ Uo. 604–605.

¹¹⁴ Uo. 611–612.

Nello di Giuliano természetesen válaszoltak Zsigmondnak, de a szöveget előbb egyeztetették a város vezetőivel, hiszen egy megjegyzésből kiderült, hogy hiába datálták az iratot augusztus 25-én, azt csak szeptember 5-én küldhették el a város parancsának megfelelően. Válaszuk lényege: nincsenek arra felhatalmazva, hogy részletesen válaszoljanak Zsigmond levelére, ezt csak Firenze város teheti meg, ha a császár követei személyesen előadják javaslatukat.¹¹⁵

II. Rinaldo degli Albizi feljegyzései

A forrás

Rinaldo degli Albizi feljegyzéseiben, szerencsénkre, nemcsak a diplomáciai tárgyalásokról számolt be, hanem néhány alkalommal az utazás körülményeiről is tudósít. Nem úti-számadáskönyv, mint Estei Hippolit 1520. évi jegyzéke, inkább egy rövid utazási napló, de ennek ellenére érdekes és jól elemezhető forrás.¹¹⁶ A szövegből jól látszik, hogy Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano mindent megpróbált megtudni és leírni arról a településről, ahol éppen megfordultak. Tették ezt elsősorban azért, mert Firenze városa — gondolva a későbbi követekre — elvárta tőlük az információkat. Ezért sorolták fel azokat a helyeket, ahol éjszaka szállást lehetett kapni, ezért adták meg a városok és falvak közötti távolságot, közölték a birtokosok neveit, és számoltak be minden érdekességről, amit az utazásuk alatt tapasztaltak vagy hallottak. Soha nem feledkeztek meg arról sem, hogy kivel találkoztak és tárgyaltak. Természetesen azt is papírra vetették, hogy mit költöttek a 122 napos utazásuk alatt, habár, úgy tűnik, nem vártak el tőlük szoros elszámolást.¹¹⁷

*Az utazás*¹¹⁸

A két firenzei követ a Firenze–Vence–Villach–Bécs–Buda–Ozora–Varasd–Celje–Tarvisio–Vence–Firenze útvonalat választotta. A beszámoló alapján nehéz kiszámolni az utazás gyorsaságát. Elsősorban azért, mert olykor „célirányosan” haladtak és a kötelező pihenőn kívül nem álltak meg, de más esetben akár több napot is eltöltöttek egy helyen. Ezért logikailag több résztávra bontottam az utat.¹¹⁹

Firenze–Bécs. 1426. febr. 16. és márc. 14 között. 27 nap. 522 itáliai mérföld. Napi átlag: 19,333 itáliai mérföld.¹²⁰

Bécs–Buda. 1426. márc. 19. és márc. 27. között. 9 nap. 195 itáliai mérföld. Napi átlag: 21,666 itáliai mérföld.

¹¹⁵ Uo. 612–613.

¹¹⁶ E. Kovács Péter: Egy középkori utazás emlékei. Történelmi Szemle 32. (1990) 101–127.

¹¹⁷ A beszámolójuk végén maguk írták, hogy az utazás 122 napig tartott, l. Commissioni 610.

¹¹⁸ A részletes útvonal az adattárban található.

¹¹⁹ Az „Utazás Magyarországon” tételt nem számoltam ki, hiszen olyan sokat tartózkodtak egy helyen, hogy értelmetlen átlagot adni.

¹²⁰ Három napot álltak, ha ezt leszámítjuk, akkor 21,75 itáliai mérföld az átlag.

Tata-Firenze. 1426. máj. 14. és jún. 17. között. 35 nap. 677,5 itáliai mérföld. Napi átlag: 19,357 itáliai mérföld.¹²¹

Természetesen a napi átlagot számos körülmény befolyásolhatta. Az időjárás, úgy tűnik, kegyes volt hozzájuk, hiszen utazásuk idején nem volt havazás. Villachban azt vetették papírra (1426. márc. 4.), hogy idáig jó idejük volt.¹²² Egy alkalomról tudunk, amikor a természet miatt kellett lassítaniuk. Velencében az esős idő hátráltatta a követeket az átkelésben.¹²³ Eltévedni is csak egyszer tévedtek el, Csurgó után.¹²⁴ A visszatérés alatt a velencei tárgyalások miatt várakoztak csak, valamint Varasdon Cillei Hermann familiárisát kellett bevárniuk, ezért egy nappal tovább időztek ott.¹²⁵ Azt gondolom, egy nap 20–22 itáliai mérföldet kényelmesen meg tudtak tenni. Az utazás alatt a leghosszabb távnak a napi 40 itáliai mérföld számított.¹²⁶ Kocsival sokkal gyorsabban haladtak, mint lóval, hiszen voltak olyan napok, amikor így 35 itáliai mérföldet is meg tudtak tenni, ami 56 kilométernek felel meg.¹²⁷ Az adattárban közölt útvonal ismeretében érdemes figyelmet fordítani a település-sűrűségekre is. Jelen esetben csak a magyarországi területekre koncentrálok és a Rinaldo degli Albizi által megadott távolságokat veszem alapul a számításoknál. Az valószínűsíthető, hogy átlagban 10–15 kilométerenként láthattak *villákat*, azt azonban figyelembe kell venni, hogy általában „főútvonalon” haladtak, ahol minden bizonnyal jóval több lakott települést láthattak.¹²⁸ Természetesen a követ által közölt adatok csak tájékoztató jellegűek lehetnek, hiszen Rinaldo degli Albizi a „hagyomány” és az „érzés” alapján adhatta meg a napi távolságokat, pontos mérőszköz nem állt a rendelkezésére.¹²⁹

Lovak és kocsik

Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano 1426. február 16-án este indultak el Firenzéből 10 lóval és nyolc familiárisal.¹³⁰ Katonai kíséretet másnap, Firenzuolában kaptak, erről megjegyezték, hogy olyan, mint amire szükségük volt az úton (*buona scorta che bisognava*).¹³¹ Azt, hogy meddig tartottak velük az úton, nem tudjuk. Azt gondolom, a lovak száma nem lehetett kevesebb a kö-

¹²¹ Hét napot álltak, ha ezt leszámítjuk, akkor 24, 196 itáliai mérföld.

¹²² Uo. 572.

¹²³ Uo. 567.

¹²⁴ Uo. 590.

¹²⁵ Uo. 590., 591.

¹²⁶ Ez a Viniza–Krapina szakasz. Igaz azonban, hogy itt egy alkalommal szláv mérföldben számolt. Tudomása szerint 40 itáliai mérföld felel meg 5 szlávnak, l. uo. 591.

¹²⁷ Tata és Viniza között utaztak szekereken.

¹²⁸ A számítás az adattárban található.

¹²⁹ Jól látszik, hogy majdnem minddig egész számokban számolt és számos alkalommal egyformán becsüli meg a távolságokat. A követ szerint az itáliai és a magyar mérföld közötti váltószám a következő: úgy tudta, hogy 25 itáliai mérföld 5 magyarnak felel meg (Commissioni 585.). 1 magyar mérföld hozzávetőlegesen 8000 méter, l. *Bogdán István: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig*. Bp. 1978. 86.

¹³⁰ „con dieci cavagli io, otto famigli e la somma” – Commissioni 564.

¹³¹ Uo. 607. – Más alkalommal a „grande scorta” kifejezést használva megerősítik, hogy valóban jelentős kíséretet kaphattak, l. uo. 564.

vetség létszámánál. Az biztos, hogy a visszaút alkalmával már 12 lóval érkeztek meg Velencéhez (Marghera) és Anquillarahoz is.¹³² Lovakra nagyobb számban már csak azért is szükség volt, mert a két követ rengeteg ajándékot kapott, és azt is haza kellett valahogy szállítani. Tatán Ozorai Pipó két kocsit bocsájtott a rendelkezésükre: egyet (*carretto*) a két követ, egyet pedig (*carro pendente*) a kíséret számára.¹³³ Míg az első elé négy lovat fogtak be, addig a másikat hat húzta.¹³⁴ Azt gondolom, hogy az első típus teljesen más szerkezet lehetett, mint amit Bertrandon de la Broquière látott pár évvel később Magyarországon. A francia utazó 1433-ban olyan kocsit látott, amit egy ló húzott, fedett és könnyű volt, hátsó kereke magasabb volt, mint az első.¹³⁵ A lovak száma arra utal, hogy a másik kocsinak sokkal nagyobbak kellett lennie. A *carro pendente* ('függő kocsi') kifejezés arra utalhat, hogy a kocsitest és a tengelyek között bőrszíjakat alkalmaztak, ahogy az Jeremias Schemel augsburgi festő kéziratos könyvében (1568) látható. Az *ungarische Gutschet* a leírás szerint három ló húzta egymás mellett fogatolva, a jobb oldalon a hátsó kerékhez egy rúd volt rögzítve hámfával. A köteleket bőrtokokkal védték. A hátsó kerekek nagyobbak voltak, a kül-lők száma eltérő. Az utazókat vesszőkasok védték.¹³⁶ 1426-ban nem az említett jármű szállította a követeket, de sokban hasonlíthatott a Jeremias Schemel metszetén látható kocsihoz. Magyarországon úgy gondolták, hogy „egyedi” termék a magyar kocsi, hiszen már a 14. században számos helyre küldték ajándékként. Csak egy példa: a pápai udvar inventáriumában, 1371-ben olyan *currus* is szerepel, amit Magyarországról kaptak.¹³⁷ A követek a temesi ispántól kapott kocsikon egészen Ozoráig utaztak, természetesen a lovaikat is magukkal vitték. Az egyiket (*carro pendente*) otthagyták, és lovon folytatták az utat, de a követek továbbra is a másik kocsin (*carretto*) utaztak egészen Vinizáig, ahol kifizették Ozorai emberét, aki visszavitte a járművet.¹³⁸ Mivel a beszámolóban egyszer sem említették, hogy az út alkalmával lovakat cseréltek volna, a kocsikat minden bizonnyal ugyanazok az állatok húzták.

A követség létszáma

A követség létszáma (a pontos adatot nem ismerjük) folyamatosan változott.¹³⁹ Loebenben találtak egy Gáspár nevű fiút (*puer*), aki velük akart menni.¹⁴⁰ Tata után Cillei Hermann szlavón bán kettő és Ozorai Pipó egy familiárisa

¹³² Uo. 593., 599.

¹³³ Uo. 588.

¹³⁴ Uo. 609.

¹³⁵ A magyar kocsikra l. E. Kovács P.: Egy középkori utazás emlékei i. m. 116.

¹³⁶ Az ábrázolást l. Tarr László: A kocsi története. Bp. 1968. III. sz. kép.

¹³⁷ Hermann Hoberg: Die Inventare des päpstlichen Schatzes in Avignon 1314–1376. Città del Vaticano 1934. (Studi e Testi 111.) 518–519.

¹³⁸ Commissioni 589., 590., 591.

¹³⁹ A beszámolóban arra sem találunk utalást, hogy hölgyek tartottak-e a menettel.

¹⁴⁰ „Invenimus Guasparum puerum, qui volebat venire nobiscum” – Commissioni 573. Pontosan nem tudni, hol találkoztak vele.

is több lóval csatlakozott a követekhez.¹⁴¹ Ozora után kíséret kaptak *Lassalo* (László) nemes személyében, aki a temesi ispán embere volt. Egészen Vinizaig kísérte őket.¹⁴² Amikor a Mura és a Dráva folyókon hajóval átkeltek, Rinaldo degli Albizi azt írta, hogy többek között nem csak a saját lovaik után, hanem Cillei és Ozorai emberei után is kifizették az átkelés díját. Ez arra utal, hogy a két magyar főúr több embert is a rendelkezésükre bocsájtott.¹⁴³ Johannes Fresach, Cillei Hermann familiárisa, Varasdon csatlakozott a követekhez és Cronauig utazott velük.¹⁴⁴ A kísérőknek valamilyen mértékben tudniuk kellett latinul vagy olaszul, hiszen a kommunikáció elkerülhetetlen az utazás alatt.¹⁴⁵ Azt is tudjuk, hogy a visszaúton még Magyarországon csatlakozott a küldöttséghez Domenico Vallebrosa szerzetes is.¹⁴⁶ Padovából viszont Rinaldo degli Albizi társa nem ment tovább, Nello di Giuliano a városban maradt.¹⁴⁷ Az a futár, akit Padovából küldtek előre Velencébe, hogy jelezzék a követség érkezésének idejét, szintén csökkentette a kíséret létszámát.¹⁴⁸ Hasonlóan nem tartott a két követtel Guglielmo apród (*paggio*) sem, aki csak Bécsig ment a csapattal, Magyarországra már nem vitték magukkal.¹⁴⁹ Egy másik kísérőjük, Giovanni, talán nem a követekkel lépte át a visszaúton a magyar határt, hiszen Nagybjomnál felmerült annak a lehetősége, hogy Ozorai Pipóhoz megy.¹⁵⁰ Az pedig amikor Udinéből küldtek leveleket Firenzébe Domenico d'Andrea di Città di Castellóval, nem csak arra utal, hogy egyre kisebb lett a kíséret száma, hanem arra is, hogy Nello di Giuliano is vitt magával embereket, hiszen a szövegben az áll, hogy az ő bizalmasa vitte a küldeményt.¹⁵¹

Fogadók és magánszállások

A követ számos alkalommal megemlítette, hol kaptak szállást az utazás alatt. Ennek elsődleges oka az volt, hogy egy esetleges következő delegáció tagjainak megkönnyítse az útját. Azokon a területeken, ahol ez nehézségbe ütközött, mindig jelezte: van-e lehetőség megpihenni.¹⁵² Itáliában nem okozott problémát a szállás, a firenzei követek a már jól bejáratott útvonalon haladtak Velencéig, és ismerhették azokat a pihenőhelyeket, ahol megálltak.¹⁵³ Minden tele-

¹⁴¹ A szövegben az áll, hogy Cillei embereire egyenként számos (*parecchi*) ló jutott. Ozorai Pipó embere három lóval ment, l. Commissioni 589.

¹⁴² Uo. 590.

¹⁴³ Uo. 590.

¹⁴⁴ Uo. 591.

¹⁴⁵ Természetesen a kísérők tolmácsot is hozhattak magukkal.

¹⁴⁶ „venuto meco d'Ungheria” – uo. 594.

¹⁴⁷ Uo. 599.

¹⁴⁸ Uo. 566.

¹⁴⁹ Uo. 579.

¹⁵⁰ Uo. 590. Elképzelhető, hogy Rinaldo degli Albizi fiáról van szó. Uo. 595.

¹⁵¹ „partì da messer Nello” – uo. 592.

¹⁵² Pld. az 1426. máj. 30-i bejegyzés alatt megemlíti: „e altri alloggiamenti” – uo. 591. 1426. máj. 29-i bejegyzés alatt: „non hanno alloggiamenti queste tre ville” – uo. 591.

¹⁵³ Volt olyan eset is, amikor megemlítették, hogy egy bizonyos útszakaszon (Firenzuola és Pianoro között) „più alloggiamenti assai mezani” – uo. 564.

pülésen találtak vendéglőt (*osteria*), ahol aludhattak és ehettek.¹⁵⁴ A követ Friesach után már nem jelzi többé a szálláshelyek nevét, minden bizonnyal magánházaknál lakhattak.¹⁵⁵ Ezért több alkalommal megjegyezték, hogy melyik útszakaszon található szállások.¹⁵⁶ Bécsben a Stella „hotel”-ben találtak nyughelyet. Az osztrák területekhez hasonlóan, Magyarországon sem tudni, hol aludtak a követek, de a metódus hasonló lehetett. „Itáliai típusú” vendéglők nem voltak az országban, de mivel Zsigmond császár még Bécsben kísérőt rendelt ki számukra Sebestyén királyi aludvarmester személyében, hogy segítsen nekik Budáig és Budán is szállást találni, biztosak lehetünk abban, hogy minden éjjel jó körülmények között pihenhettek.¹⁵⁷ Néhány alkalommal biztos tudomásunk van arról, hogy az utazás során magánházaknál laktak. Velencében Rinaldo degli Albizi Michele di Giovanni di ser Matteo házában lakott, akivel a firenzei követ családi kapcsolatban állt, hiszen ő volt fiának (Rinaldo) a keresztaapja.¹⁵⁸ A visszaút során is ott kapott szállást, és akkor megjegyezte szállásadója nejről, hogy ő a komaasszonya (*mia comare*).¹⁵⁹ Budán (*Buda Nuova*) a firenzei Nofri di Bardo háza fogadta őket. Róla tudjuk, régebben Ozorai Pipó embere volt.¹⁶⁰ Logikusnak tűnik, hogy az esztergomi és a tatai tárgyalások alatt Zsigmond vendégei voltak. Székesfehérvárott a prépostnál (Mihály fia Benedek) laktak, majd Ozorai Pipó vendégszeretetét élvezték Ozorán, és azokon a birtokokon, amiket a temesi ispán birtokolt, egészen Nagybjomig. Rinaldo degli Albizi bizonyára örökre megjegyezte a falu nevét, ahol Ozorai Pipó katonafamiliárisa, Ferenc feleségével és gyerekeivel vendégül látta a követeket reggelire (*prandium*). Itt ugyanis egy gerenda leesett a mennyezetből, amiről megjegyezte: nem ölt meg engem.¹⁶¹ A baleset sokat elárul a lakás minőségéről, habár vendéglátójukról azt is tudni véli a beszámoló írója, hogy 20 település (*villa*) van a birtokában és „nagyúr” (*grande signore*). A visszaút alkalmából először Cronauban említi szálláshelyük nevét: a *Stella* nevű vendéglőben laktak.¹⁶² Ettől kezdve Firenzéig ismerjük azokat az *osteriákat*, ahol esténként megpihentek.¹⁶³ Ferrarában a „Hotel Campana” tulajdonosa, Pace di Firenze

¹⁵⁴ Mivel a margón írt jegyzetekben nem adja meg, hogy melyik településen volt a szállás, azt gondolom, mindig a nap utolsó állomásán aludtak. Scarperia: Scala. Firenzuola: Corona. Pianoro: Campana. Bologna: Lione. Ferrara: Agnolo. Rovigo: Al Bo. Padova: Al Bo. Treviso: Spada. Sacile: Spada. Spilimberg: Stella. Venzon: Stella. Malborghetto: Torre. Villach: Stella. Valchir: Croce. Friesach: Chiavi, l. uo. 564–573.

¹⁵⁵ Friesach után (Scheifling, Judenburg, Leoben, Kindberg, Schottwien, Wiener Neustadt, Traiskirchen) csak azt írja: „sine signo”. Ez a magánszállás mellett azt is jelentheti, hogy olyan fogadóban laktak, amelynek nem volt címere, l. uo. 573.

¹⁵⁶ Pl. Wiener Neustadt és Traiskirchen között másik két falu is található, ahol meg lehet szállni. A Bécs–Fischamend szakaszon is megemlítette, hogy több falu van, ahol aludni lehet, l. uo. 573.

¹⁵⁷ Bécs után (Fischamend, *Deguz*, Nyergesújfalu, Esztergom, Visegrád) csak azt írja: „sine signo”. Ez a magánszállás mellett azt is jelentheti, hogy olyan fogadóban laktak, amelynek nem volt címere, l. uo. 579., 580.

¹⁵⁸ Uo. 571. – Azt, hogy Nello di Giuliano hol lakott Velencében, nem tudjuk.

¹⁵⁹ Uo. 571., 593., 597.

¹⁶⁰ Uo. 580.

¹⁶¹ Uo. 585–586., 589–590.

¹⁶² Uo. 591.

¹⁶³ Cluse: Stella (mivel 1426. máj. 30-án ez volt az utolsó hely, ahová megérkeztek, azt gondolom, nem Malborghettóban laktak, ahogy azt a kiadó jelezte). Udine: Spada. Conigliano: Spada.

volt.¹⁶⁴ A vendéglőkben természetesen enni is tudtak. A Pianoro–Firenzuola szakaszon Cavarennoban megállva — a vendéglős neve Gentilino volt — Rinaldo degli Albizi a Scala nevű *osteriában* evett, és a lovakat is itt látták el, de a követ aznap már Firenzuolában, a *Coronában* aludt. A beszámolóból kiderül, hogy nem kértek pénzt az ellátás fejében.¹⁶⁵ Valvasonban egy család vendégszeretetét élvezték.¹⁶⁶ A lovak istállózásáról csak egy alkalommal olvashatunk. Amikor Margherából áthozatták az állatokat, azok a *Cavallettoban* kaptak elhelyezést és ellátást.¹⁶⁷ Máskor minden bizonnyal a követek szálláshelyénél istállóztatták a lovakat. Rinaldo degli Albizi megemlítette, hogy Nagybjomban nem csak őket látták vendégül, hanem a lovakat is ellátták a háziak költségére.¹⁶⁸ Az említett Cavarennoban is hasonló metódus alapján kaptak élelmet: a követek ebédet, az állatok takarmányt.¹⁶⁹

*A követek megfigyelései*¹⁷⁰

A követeknek minden olyan eseményről és dologról is be kellett számolniuk, amit az utazás alatt érdekesnek vagy fontosnak találtak. Rinaldo degli Albizi bejegyzéseiben erre is találunk példákat. Érthető, hogy ezek az apró hírek és megjegyzések fontosak voltak, hiszen arra gondoltak, hogy a következő firenzei csapatnak megkönnyítsék az utazását. A legfontosabbnak a szállást tartották, ezért nem meglepő, amikor Ausztriában rendszeresen megemlégték, hogy hol találhatóak szállásra alkalmas települések.¹⁷¹ Érthető módon arról sem feledkeztek meg, hogy megemlítsék: kinek a birtokában vagy fennhatósága alatt áll az adott település. Ezek a bejegyzések akkor kezdődnek csak, amikor Friulit érintve, elhagyták Itáliát.¹⁷² Érdekesek azok a megjegyzések is, melyeket a Szlavóniában használt nyelvekről és így értelemszerűen az itt élő népekről írt. Tudomása szerint ezek: magyarok, németek, szlávok, vlahok (a nyelvük olyan, mint a római), rácok (nyelvük olyan, mint a szlávoké), franciák, csehek (nyelvük olyan, mint a szlávoké), lengyelek (nyelvük olyan, mint a szlávoké), görögök. Ezek mind településekkel rendelkeznek. Rajtuk kívül még olyanok is élnek itt, akiknek nincsenek falvaik. Ezek: a tatárok, kunok (akik olyanok, mint a tatárok), jászok, örmények, egyiptomiak. (Így nevezték ekkor Magyarországon a cigányokat.) Ez utóbbiakat firenzei nyelven *ussinak* hívják.¹⁷³ Élelmet

Conselva: Croce. Ferrara: Campana. San Giorgio: Agnolo. Pianoro: Campana. Cavrenno: Scala (itt nem aludtak, csak ettek). Firenzuola: Corona, l. uo. 591–601. – Kivétel Artegnia és Uccellatoio, ahol nem adja meg a szálláshely nevét, l. uo. 591., 601.

¹⁶⁴ Uo. 600.

¹⁶⁵ Uo. 601.

¹⁶⁶ „Signori di Cuccagna, Iacopo et altri suoi cugini” – uo. 592.

¹⁶⁷ Uo. 567.

¹⁶⁸ Uo. 590.

¹⁶⁹ Uo. 601.

¹⁷⁰ A részletes felsorolás az adattárban található.

¹⁷¹ Itáliában a *Valli*–Pianoro szakaszon említi csak meg, hogy vannak szálláshelyek, l. Commissioni 564.

¹⁷² Az adattárban jelzem a helyiségeket és a birtokosokat.

¹⁷³ Usso = zingaro, l. *Salvatore Battaglia*: Grande dizionario della lingua italiana. Torino 2002. XXI. 595. – Erre Rinaldo degli Albizitől hoznak példát: „El re ha tardato la venuta qui perché

kéregetnek és a jog ellenére erőszakosan lopnak.¹⁷⁴ Felhívnom az ország jobbik felének a figyelmét, hogy annak ellenére, hogy az *usso* az olasz (firenzei) nyelvben valóban *zingarot* jelent, Bécset 1426 áprilisában nem fenyegette semmilyen 4 német mér földnyire állomásozó cigány haderő, hiába sugallja ezt egy jeles olasz szótár szócikk szerzője Rinaldo degli Albizi egyik megjegyzése alapján.

Masolono Magyarországon

Rinaldo degli Albizi beszámolójának egyik legérdekesebb része a székesfehérvári tartózkodás leírása. A városról megemlítette, hogy nem püspökség, de itt koronázzák a királyokat és sokan a magyar uralkodók közül itt vannak eltemetve. A két követ megnézte Ozorai Pipó kápolnáját, amit felújítottak az ispán jövőbeli sírhelyeként (*vedemo la capella sua, fatta di nuovo, per sua sepoltura*). A kápolna szépen díszített, jól felszerelt és számos gazdagon díszített miseruha található benne (*adorna molto, e bene dotata e di ricchi paramenti*).¹⁷⁵ A temesi ispán halála után itt egy márvány síremléket is felállítottak.¹⁷⁶ Más forrásból tudjuk, hogy Ozorai Pipó a fehérvári káptalan tornyát restauráltatta, és ennek aljába családi sírboltként Szent László király, valamint Fülöp és Jakab apostolok tiszteletére kápolnát építtetett, továbbá a nyolc kanonoki stallum mellé még négyet alapított. Az oklevelet 1425 nyarán adták ki, ekkor a munkálatok már befejeződhetnek.¹⁷⁷ Ozora kapcsán Rinaldo degli Albizi arról írt, hogy a kastélyban több templomot újítottak fel és ezek liturgikus felszereltsége kiváló (*e più chiese fatte di nuovo, con molti ricchi paramenti e molte altre magnificenzie, ad honorem Dei*).¹⁷⁸ Érdekes kérdés, hogy a kápona és az ozorai kastélyban található templom(ok) falait Tommaso di Cristoforo Fini (1383–1440), akit Masolino da Panicale néven lett ismerünk, festette volna. Annyit biztosan állíthatunk, hogy a művész járt Magyarországon. 1425 szeptember elején hagyhatta el Firenzét, ahová a legkorábban csak 1427 júliusában térhetett vissza.¹⁷⁹ Biztos, hogy Masolino a temesi ispán szolgálatában állt, erre egy meglehetősen bonyolult banki művelet az egyik bizonyíték. Ez 1427. július 20-án kezdődött, amikor a *Monte* bank elindította azoknak pénzeknek a kifizetését, amivel Ozorai Pipó

---

ebbe andare contro gli ussi, che con gran forza vennono presso a Vienna a quattro miglia tedesche.” (A szócikkíró „olaszosította” az eredeti szöveget.) Az eredeti „Per ancora non c'è venuto el Re, perché gli Ussi vennono molto grossi presso Vienna a quattro miglia tedesche...” — Commissioni 583. Rinaldo degli Albizi természetesen a huszitákra utalt.

¹⁷⁴ „Non habent villam: Tartari, Cumani, quasi tartari, Philistey, Hermini, Egeptiaci, qui vocatur gli Ussi florentine, querunt helemosinam et raptim furantur de iure, ut eis videtur” — Commissioni 610–611.

¹⁷⁵ Uo. 589.

¹⁷⁶ *Domenico Mellini*: Vita di Filippo Scolari volgarmente chiamato Pippo Spano. Firenze 1570. 64. Az életrajzíró szerint a síremlék felirata a következő: Sepulchrum egreggi et magnifici domini Philippi de Scolariibus de Florentia comitis Themesuueriensis [sic!] et Ozora. Qui obiit anno Domini 1426 die XXVII mensis Decembris.

¹⁷⁷ Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár 87 996. (Ozora, 1425. júl. 25.: Ozorai Pipó temesi ispán oklevele.)

¹⁷⁸ Commissioni 589.

¹⁷⁹ *Paul Joannides*: Masaccio and Masolino. A complete catalogue. London 1993. 153.

örökösei tartoztak Masolinonak. Simone di Piero Melanesi, valamint Simone és Tommaso di Lapo Corsi bankárok a *Monte* bank számára 799 forintot, 6 soldit és 8 dénárt kaptak Pierro di Donato Vellutitól. Ezt az összeget Ozorai Pipó megbízásából 1426. augusztus 26-án tették le Masolinonak letétbe, és a bejegyzés megerősítette, hogy a művész csak a három éves munkájának a végén veheti fel a pénzt személyesen vagy megbízottja (valószínűleg az apja) által. 1427. július 20-án azt is feljegyezték, hogy egy levelet kaptak Filippo di Simone Cappontól, ami megerősítette, hogy Masolino 1425. szeptember 1-jétől, 1426. decemberéig Ozorai Pipó szolgálatában állt.¹⁸⁰ (A temesi ispán 1426. december 27-én halt meg Lippán.) Filippo Simone Capponi firenzei kereskedő már 1412 óta tevékenykedett Budán, 1423-ban Zsigmondtól kereskedelmi kiváltságokat kapott.¹⁸¹ A levél kézírásának hitelességét akkor és 1428. január 16-án több tanú is megerősítette. Ez még nem bizonyíték arra, hogy Masolino 1427. júliusában visszatért volna Firenzébe, de valószínűnek tűnik, hogy a pénzügyi folyamatokat ő indíthatta el, hiszen ezekhez sem Masolino, sem pedig az apja személyes jelenlétére nem volt szükség.¹⁸² Azt, hogy Ozorai Pipó halála után a festő mivel foglalkozott Magyarországon, nem tudjuk. 1427-ben még biztosan az országban élt, hiszen ebben az évben Masolino (*Masino dipintore*) 133 firenzei aranyforintos kölcsönt vett fel (Magyarországon) a firenzei Melanesi bankháztól. A *Catastoban* az áll, hogy a firenzei Masino festő Magyarországon tartózkodik.¹⁸³

Érdeemes végiggondolni az 1426. augusztus 26-i letét kérdését, amit érdekes módon két Magyarországon működő firenzei bankház kezelt.¹⁸⁴ Nem tudjuk, konkrét megbízásra kapta volna Masolino a pénzt, de bizonyos, hogy Ozorai Pipó hároméves munkát várt el tőle. Elképzelhető, hogy az említett kápolnában és várban dolgozott, de véleményem szerint erre csak 1426. májusa után kerülhetett sor, hiszen, amikor a firenzei követek ott jártak, még nem voltak kifestve. Erre, sajnos, csak közvetett bizonyítékot tudok felhozni. Rinaldo degli Albizi beszámolójában semmilyen utalást nem találunk arra, hogy firenzei vagy itáliai festette volna Ozorai Pipó kápolnáját Székesfehérvárott. Azért hangsúlyozom a firenzei származást, mert a követ utazása alatt minden alkalommal, amikor Magyarországon vagy máshol, de nem toszkán területen, firenzeivel találkozott, azt mindig feljegyezte. Budáról nem felejt el megemlíteni, hogy egy firenzei házában (Nofri di Bardo) lakik.¹⁸⁵ „Il Grassó”-ról is fontosnak tartja, hogy tudassa származását.¹⁸⁶ 1426. június 3-án Coniglianóban Francesco di Colligranóról jegyezte meg: firenzei orvos.¹⁸⁷

¹⁸⁰ Uo. 32–33.

¹⁸¹ *Teke Zsuzsa*: Firenzei kereskedők Magyarországon 1404–1437 között. Századok 129. (1995) 196.

¹⁸² *Joannides, P.*: Masaccio and Masolino i. m. 33.

¹⁸³ *Arany K.*: Siker és kudarc i. m. 958., 966.

¹⁸⁴ Uo. 950–951.

¹⁸⁵ Commissioni 580.

¹⁸⁶ „bene che sia fiorentino” – uo. 590. Azt, hogy kit takar ez a név az „Ünnep- és hétköznapok az utazás alatt”-részben fejtem ki.

¹⁸⁷ Uo. 592.

Először a tatai tárgyalások idején (1426. máj. 9.) találkoztak Ozorai Pipóval, aki mindenképpen azt akarhatta, hogy nézzék meg a kápolnáját és a díszítéseket (*sua capella e ornamenta*) Székesfehérvárott.¹⁸⁸ Azt gondolom, hogy ekkor csak a felújítások történtek meg, és a „szépen díszített”-ség nem a friss freskókat jelentette. Kizárt dolognak tartom, hogy abban az esetben, ha egy itáliai, netán egy firenzei festette volna ki a kápolnát, azt Tatán nem említette volna meg a temesi ispán a követeknek, Rinaldo degli Albizi pedig ezt nem írta volna bele beszámolójába. Hasonló a helyzet Székesfehérvárott is, ahol Ozorai már nem volt velük, de látták a kápolnát. Ez alkalommal sem tartották fontosnak, hogy említést tegyenek a festőről. Ugyanez vonatkozik Ozorára is, ahol az ispán felesége fogadta őket, és megmutatta nekik a kastélyt és a felújított templomokat (*e più chiese fatte di nuovo*). Rinaldo degli Albizi ekkor is csak annyit írt, hogy sok gazdagon díszített miseruhát és egyéb fényűző tárgyakat látott.¹⁸⁹ Adatok hiányában be kell azzal érnünk, hogy Masolinótól semmit sem ismerünk, amit Magyarországon festett volna.¹⁹⁰ Mindenki örülne neki, ha Vayer Lajosnak lenne igaza, és képzeletbeli rekonstrukcióját Ozorai Pipóról a székesfehérvári sírkápolnában, ahol a temesi ispán katonai pompában lenne megfestve, materiális bizonyítékkal is alá lehetne támasztani.¹⁹¹ Már csak ezért sem zárnam ki annak a lehetőségét, hogy Masolino dolgozott Magyarországon. Talán Székesfehérvárott, talán az ozorai kastélyban, vagy bárhol az ország területén. A létét mindenesetre arra utal: valamivel megbízták, s nem gondolom, hogy teljesítés nélkül fizettek volna neki. Természetesen Székesfehérvár és Ozora mellett más is szóba jöhetett, de én csak erről a két helyről ismerek leírást.

További kérdés, valós feltevés-e, hogy Masolino Magyarországon ismerkedett meg Branda di Castiglione kardinálissal, akinél később Itáliában dolgozott. Erre azonban eddig nem találtam semmilyen meggyőző adatot. A Castiglione Olona-ban található freskót, amit a helyi szakirodalom legmeghatározóbb munkája veszprémi ábrázolásnak tart és összeköt a bíboros és a művész magyarországi „munkakapcsolatá”-val, a legnagyobb jóindulattal sem lehet, akár csak közvetett bizonyítékként sem elfogadni, hiszen szerény műtörténeti tudásom ellenére is látszik: nem a veszprémi tájat ábrázolja.¹⁹² (A bíborosi palotában a mai napig veszprémi tájként emlegetik a freskót.)

Ünnep- és hétköznapi az utazás alatt

Nem sokat tudunk a követek mindennapjairól, de úgy tűnik, nem sok érdekes történt velük. Padovában a podestà és a kapitány zenészeinek adtak

¹⁸⁸ Uo. 586., 588.

¹⁸⁹ „molti ricchi paramenti e molte altre magnificenzie ad honorem Dei” – uo. 589.

¹⁹⁰ *Joannides, P.*: Masaccio and Masolino i. m. 153.

¹⁹¹ *Vayer Lajos*: Masolino és Róma. Mecénás és művész a reneszánsz kezdetén. Bp. 1962. 96.

¹⁹² *Eugenio Cazzani*: Castiglione Olona nella storia e nell'arte. Milano 2009. 159. – A szerző Veszprém esetében Covrig Mattyók Klára munkájára hivatkozik (*Covrig Mattyók Klára*: Ötszázéves veszprémi emlékek egy lombardiai városkában. Veszprém 1940. 9.). A bíboros tevékenységére legújabbán l. *Birgit Studt*: Papst Martin V. (1417–1431) und die Kirchenreform in Deutschland. Beihefte zu J. Böhmer, Regesta Imperii 23. Köln–Weimar–Wien 2004.

pénzt. A kifizetés arra utal, hogy vagy ünnepélyesen fogadták őket, vagy este hallgatták a muzsikusokat, de bizonyos: a firenzeiek meg lehettek elégedve a zenével.¹⁹³ A követek utazásának idejére esett a húsvét. Tudjuk, hogy az 1426 virágvasárnapjának reggelén (márc. 24.) a Szent Benedek rend koppánymostori apátságában részt vettek a nagymisén.¹⁹⁴ A mise hozzátartozott a protokollhoz. Március 16-án Bécsben a reggeli szertartáson Borbála császárnét és leányát, Erzsébetet üdvözölhették hivatalosan.¹⁹⁵ Húsvét hétfőjén Rinaldo degli Albizi elment Budaszentlőrincre is, ahol Szent Pál testét lehetett látni.¹⁹⁶ Rinaldo degli Albizi üres óráiban családjának is írt leveleket, elsősorban fiának, Masonnak.¹⁹⁷ (Rinaldo degli Albizi 1426-ban 56 éves volt.) Egy alkalommal azt írta, hogy levelet küldött *Ormano e Maso miei* számára.¹⁹⁸ Ormano is a fia volt.¹⁹⁹

Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano alkalmanként ajándékokat is kaptak: Velencében (1426. febr. 25.) a Signoriától süteményeket, fűszereket és gyertyákat.²⁰⁰ A visszaút alkalmával (1426. jún. 4.) ugyanitt Alessandro Borromeinek köszönhetően Rinaldo degli Albizi egy gúnárral, három pár jércével, valamint borral, néhány nap múlva borjúhússal színesíthette étkezéseit.²⁰¹ A város most is nagyvonalúnak bizonyult: hasonlóan az első alkalomhoz, gyertyákat, süteményeket és fűszereket küldtek a követeknek.²⁰² Budán a házat felszerelve kapták. Szalmát, takarmányt, bort, sót, ágycat, bútorokat, fát és vizet találtak szálláshelyükön. A bejegyzés szerint mindez Zsigmond parancsára történt, a követek mindenestre így tudták. Annál nagyobb lehetett a meglepetés, amikor Nofri azt mondta: ez nem így van. A követeknek saját zsebükbe kellett az ellátásért nyúlniuk.²⁰³ Húsvétra (1426. márc. 31.) Ozorai Pipótól egy szarvast és egy kecskét, Nofri di Bardótól húsvéti bárányt, süteményeket és gyertyákat, Simone Milanesi di Pratótól pedig 2 boros kupát és szőnyeget kaptak.²⁰⁴ Ozorán a temesi ispán felesége, Borbála már sokkal bőkezűbbnek bizonyult. A két követ hasonló ajándékokat kapott: két szőnyeget, egy hosszú fürdő inget bakacsinból, arannyal hímezve, gombokkal az ujján, aranyozott ezüst-

¹⁹³ Commissioni 566.

¹⁹⁴ Uo. 580.

¹⁹⁵ Uo. 579.

¹⁹⁶ Uo. 581.

¹⁹⁷ Pl.: uo. 564., 570., 571., 579. – A rokoni kapcsolatra l. uo. 180. Rinaldo degli Albizi apját is Masonnak hívták, aki ekkor már nem élt; 1417-ben meghalt. Rinaldo degli Albizi édesanyja (Barolomea Baldesi) 1425-ben még élt, l. uo. 370.

¹⁹⁸ Uo. 592.

¹⁹⁹ 1427-ben öt fiát említik csak, Masot nem, l. Commissioni III. 641. Van tehát választék, ha Rinaldo degli Albizire utal az „unus ex nobis recepit licteras a filio proprio” megjegyzés. 1426. márc. 23-án Firenzéből kapott levelet valamelyi követ, l. Commissioni 581.

²⁰⁰ Uo. 567., 571.

²⁰¹ Uo. 593.

²⁰² Uo. 597. – Albizi megemlítette, hogy az ajándék felét követtársának adta át. Amit az ajándékokból Albizi nem tudott felhasználni, azt szállásadójának feleségénél hagyta.

²⁰³ Uo. 580. – A házban egy jó hétnyi ellátmányt halmozhattak fel. 1426. márc. 27-én érkeztek szálláshelyükre, és legközelebb csak ápr. 5-én vettek takarmányt, szénát, fát, bort és sót.

²⁰⁴ Uo. 585. – Simone Milanesi di Prato az 1420-as években már saját kereskedő társasággal rendelkezett Budán, l. *Teke Zs.*: Firenzei kereskedők i. m. 196.

tel díszített gallérral.²⁰⁵ Ozorai Pipó nevében egy nagyon szép török dobot, egy szablyát, egy bugyellárist aranyozott ezüsttel, egy ezüsttel díszített török bőrkulacsot, egy ostort, egy kanalat, egy ezüsttel kivert dobverőt, egy aranyozott ezüstszálakkal hímzett süveget és egy kör alakú pajzsot adott át neki Borbála asszony.²⁰⁶ A szerencsés nap még nem ért véget, hiszen tudjuk: a követek Ozorán „Il Grasso”-val is találkoztak.²⁰⁷ Manetto di Jacopot, aki a temesi ispán adminisztrátora volt és feltehetőleg építész is,²⁰⁸ Magyarországon Manetto Ammannatini néven ismerjük, de a firenzeit a világirodalomban csak „Il Grasso legnaiuolo”-ként emlegetik.

A „kövér fafaragóról” 1409-ben keletkezett egy szórakoztató novella. Művészekből és nemesekből álló baráti társaság elhatározta, megviccelik nagytermetű társukat. Brunelleschi tanácsára azt találták ki, hitessék el vele: ő valójában nem „Il Grasso”, hanem a kompánia egy másik tagja, Matteo. Mindent megtettek, hogy a tréfa sikerüljön. A saját házába nem engedték be, hiszen nem is ott lakik. A szobrász Donatello, Matteoként üdvözölte. Nemsokára börtönbe került egy „tartozása” miatt, ahol többen megerősítették új személyiségét. Inét két „testvére” elvitte Matteo házába, és a vacsora után egy szertől elkábítva átvitték eredeti otthonába, ahol miután felébredt, megjelent a két „testvér” is, akik elmesélték neki, hogy Matteo „Il Grasso”-nak képzei magát. Ezután találkozott Brunelleschivel, Donatellóval és az igazi Matteoval, és a találkozás megerősítette a nemrég hallott történetet, és annyira megzavarodott, hogy elfogadta egy barátjának az ajánlatát, aki Magyarországra hívta dolgozni.²⁰⁹ A források valóban arra utalnak, hogy Manetto Ammannatinit Ozorai Pipó hívta Magyarországra, és a temesi ispán halála után sem tért vissza Firenzébe.²¹⁰ „Il Grasso” egy vas borosflaskával lepte meg a követet. Szintén ő ajándékozott Giovanni di Empolinak, akivel Rainaldo degli Albizi együtt volt kancellár, egy szablyát, egy bőrbugyellárist és egy szőnyeget.²¹¹ A visszaúton is voltak olyan helyek, ahol kisebb ajándékokkal kedveskedtek a követeknek. Udinében a várostól gyertyát, bort és édességeket kaptak.²¹² Velencében azoknak a gyertyáknak, édességnek és fűszereknek a felét, amit a Dózse küldött, Rainaldo degli Albizi átadta követ-társának.²¹³ Alessandro Borromei sem feledkezett meg róluk, a követek június

²⁰⁵ „una camicia lunga da bagno di boccacchino, con fregi d’oro filato, e bottoni dalle maniche e dal collare d’ariento dorato” – Commissioni 589.

²⁰⁶ „uno tamburo turco molto bello, una scimitarra, una scarsella fornita d’ariento dorato, uno bicchiere da Turchi di cuoio cotto con ariento, una ferza, un cucchiaio, una maza con ariento, una celata con ariento filato dorato, uno targone tondo” – uo. 589–590. A szövegből nem derül ki, hogy a másik követ milyen ajándékokat kapott Ozorai Pipótól.

²⁰⁷ Uo. 590.

²⁰⁸ *Joannides, P.*: Masaccio and Masolino i. m. 32.

²⁰⁹ *La novella del grasso legnaiuolo nelle readzioni di Antonio Manetti, dei codici Palatino 51 e Palatino 200, di Bernardo Giambullari e di Bartolomeo Davanzati, a cura di Antonio Lanza. Firenze 1989.*

²¹⁰ *Gisella Beinhoff*: *Die Italiener am Hof Kaiser Sigismunds (1410–1437)*. Frankfurt am Main 1995. 178–180.

²¹¹ Commissioni 590.

²¹² Uo. 591.

²¹³ Rinaldo degli Albizi a rá eső részből néhány dolgot otthagytott Michele di Giovanni di ser Matteo feleségének Velencében, l. uo. 597.

10-én azt a gúnárt és azt a nyolc kakast fogyasztották el vacsorára Michele di Giovanni di ser Matteo házában, amit tőle kaptak ajándékba.²¹⁴ Bolognában is vendégül akarták látni Rinaldo degli Albizit.²¹⁵ „Ajándék”-nak tekinthetjük azt is, amikor Leobennél, ahol a hágón történő átkelésért fizetni kellett volna, mentességet kaptak „*quia oratores*”.²¹⁶

Találkozások²¹⁷

Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano 122 napos utazásuk alatt számos diplomáciai megbeszélésen vett részt. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy a két firenzei követ Bécsben, Budán, Esztergomban és Tatán a magyar és a birodalmi politikai elit legjelentősebb képviselőivel találkozott. Azokban az itáliai városokban, ahová a megbízólevelük alapján menniük kellett, szintén a legmagasabb szinten fogadták őket. A diplomáciai megbeszélések mellett a protokolláris találkozások is fontosnak számítottak, hiszen a jövőre nézve sok dolog eldőlhetett egy ilyen alkalommal. Semmi meglepő nincsen abban az itáliai államok belpolitikájának ismeretében, hogy Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano milyen sok követtel találkozott. A diplomáciai kapcsolatok gyakorlati letéteményesei, a követek, állandóan úton voltak, az lenne az érdekes, ha nem keresztelték volna egymás útját. Itáliai-firenzei kötődésük miatt mindig megemlítik, ha honfitársaikkal találkoznak. „Természetesen” mindenhol vannak „olaszok”, legyen az Bécs, Buda vagy éppen Ozora. Érthető módon, ahol lehetett, itáliaiak segítségét kérték, minden bizonnyal már jól bejáratott metódus alapján. Az utazás alatt elkerülhetetlenek a véletlen találkozások is. Cillei Frigyes éppen Raglavesben volt, amikor a követek áthaladtak a városon, de azt sem lehet előre tudni, hogy akár kísérőként, akár csak „önkéntesen”, ki fog csatlakozni a csapathoz. A két követnek mindkettőből jutott. A szálláshelyek számos találkozásra adtak lehetőséget az utazónak, legyen az vendéglő vagy magánszállás.²¹⁸ Népes csoportot alkottak azok, akik a követek leveleit vitték és hozták.²¹⁹ A legérdekesebb futárnak maestro Otto di Francia *ricamatoret* tartom, aki Bécsbe vitt el egy levelet Budáról.²²⁰ Rinaldo degli Albizi beszámolója alapján a lentebb közölt csoportokat állítottam össze, megjegyezve, hogy a kategóriák között természetesen vannak átfedések.²²¹

²¹⁴ Uo. 599.

²¹⁵ Uo. 601.

²¹⁶ Uo. 573.

²¹⁷ A részletes felsorolás az adattárban található.

²¹⁸ Az utazás alatt számos „névtelen” emberrel is találkoztak. Ilyenek pl. a Signoria tagjai, a magyar és birodalmi főurak, a kancellárok, a lovagok, a vendéglősök, a koppánymonostori szerzetesek, vagy éppen azok a familiárisok, akik Itáliában, vagy éppen Magyarországon a segítségükre voltak. Felsorolásuktól eltekintek, hiszen a nevüket sem tudjuk, vagy Rinaldo degli Albizi sem tett róluk említést, csak sejtjük, hogy a protokoll, az utazás és a vendéglátás természeténél fogva találkozhattak velük.

²¹⁹ Nevüket az adattárban közlöm, a követek levelezése részben.

²²⁰ Commissioni 579.

²²¹ Ozorai Borbála pl. meg is vendégelte őket. Bonacorso Pitti vikárius nemcsak fogadja Rinaldo degli Albizit, hanem együtt is esznek. Nofri di Bardo di Firenze nem csak vendéglátó, hanem itáliai is. És még sorolhatnám.

Politikai találkozások

Padovai podestà és kapitány
 Francesco Foscari velencei dózse
 Ludovicus d'Alleman, kardinális
 Arelatensis, legatus
 Zsigmond császár
 birodalmi és magyar főurak²²²
 Frangepán Miklós fia János gróf
 Tamási László udvarmester
 Garai Miklós nádor
 Szászi János választott veszprémi
 püspök, alkancellár
 Tornai Pál bán
 Ozorai Pipó temesi ispán
 Giovanni Melanesi di Prato váradi
 püspök

Protokoll találkozások:

Borbála császárné és leánya, Erzsébet
 Mihály fia Benedek fehérvári prépost
 Ozorai Borbála
 Cillei Frigyes
 Bonacorso Pitti vikárius

Követek:

Albeni János kancellár, Zsigmond
 császár követe
 Giovanni Melanesi di Prato váradi
 püspök, Zsigmond császár követe
 Stefano di Tacia, Nicolò di Branica
 követe
 Bartolomeo Mosca di Genova milánói
 követ
 Giovanni Branco, a milánó herceg fa
 miliárisa²²³

Itáliaiak:

Messer Marcello
 Luca di Siena
 „Il Grasso”
 Francesco di Colligrano firenzei orvos
 Giacomo Folchi

Utazók és kísérők:

Egy Gáspár nevű fiú
 Sebestyén aludvarmester

²²² Nevüket lásd fent.

²²³ Egy milánói jelentésben azt írták, hogy Cristoforo de Cucanea, az aquilejai nunciusa találkozott a két firenzei követtel, l. Carteggio 78. sz. (1426. ápr. 17. előtt: Agostino de Ozula levele a milánói herceghez.). Az időpontot nem írják és a neveket sem. Mivel Rinaldo degli Albizi nem említette a beszámolójában, nem biztos, hogy ők voltak. Ezért nem veszem fel a követek közé.

Domenico di Vallebrosa szerzetes
Lassalo (László) nemes, Ozorai Pipó
famiárísa
Johannes de Fresach, Cillei Hermann
szlavón bán famiárísa

Vendéglátás: Michele di Giovanni di ser Matteo
Nofri di Bardo di Firenze
Ferenc, Ozorai Pipó katona-szervitora
Cuccagna urai
Pace di Firenze ferrarai vendéglős
Gentilino, cavrennói vendéglős

Pénzügyi tranzakció Niccolò Sariger embere
Cola Spinelli d'Arezzo aranyműves

*A követek kiadásai*²²⁴

Ahogy említettem, a két követ két hónapra 300–300 forintot kapott.²²⁵ (Rinaldo degli Albizi egy alkalommal megjegyezte, hogy február 28-ig — feltehetően Velencében — átváltott 200 dukátot 203 magyar forintra, amit Bécsben kellett megkapnia.²²⁶ Ez március 17-én meg is történt.²²⁷) Szeretném hangsúlyozni, hogy a beszámoló nem számadáskönyv, ezért Rinaldo degli Albizi csak ritkán tesz említést a kiadásokról. Úgy tűnik, nem kellett szoros elszámolást készíteniük, hanem szabadon gazdálkodhattak az ellátmányukkal. A rendkívüli kiadásokat minden bizonnyal megfizették egymással.²²⁸ Jó példa erre Padova, aol a podestà és a kapitány zenészeinek adtak pénzt.²²⁹ a síposok és trombitások egy dukátot kaptak. Rinaldo degli Albizi külön kiemelte, hogy a pénz felét ő fizette.²³⁰ (Hasonlóan jártak el az ajándékokkal is. A Velencében kapott sütemények, fűszerek és gyertyák felét társának adta át.)²³¹

Néhány alkalommal a követek is vásároltak maguknak. Rinaldo degli Albizi Judenburgban egy cserzett vidrabőrt (*pelle concia di lontra*) vett magának 28 bécsi dénárért, míg a Kindberg–Schottwien szakaszon 34 bécsi dénárt fizetett ki egy szekercéért, fogóért és kalapácsért.²³² Míg az előbbi nyilván a márciu-

²²⁴ A részletes felsorolás az adattárban található.

²²⁵ Commissioni 555.

²²⁶ Bécsben a pénzt Nicolao Sarigi di Viennától kellett megkapnia. Abban az esetben, ha ez nem történne meg, Michele di Giovanni de ser Matteo megígérte neki, hogy Bécsben visszakapja a 200 dukátot, l. uo. 571.

²²⁷ Uo. 579.

²²⁸ Ilyenek pl. hágón átkelés, emberek és lovak száállítása hajón, élelmiszer-és takarmány vétele.

²²⁹ Commissioni 566.

²³⁰ „Toccò a me ducato 1/2.” – uo. 566.

²³¹ Uo. 567. Amit az ajándékokból Albizi nem tudott felhasználni, azt szállásadójánál hagyta, l. uo. 571.

²³² Uo. 573.

si hideg ellen, addig a szerszámok az utazáshoz kellettek. Olyan esetet is ismerünk, amikor egy egyszerű „Gorenje”-szindrómával állunk szemben: olcsón vásárolni Ausztriában olyan dolgokat, amik sokkal jobbak, mint otthon. Rinaldi degli Albizi Bécsben vett egy rövid széles kardot (*coltellessa da contado*), két kisebb kést (*coltellini*), egy részt (*punteruolo*), egy borotvát (*rasoio*), öt kisebb kést (*coltellini*). Itt tett szert két, kisgyerekeknek való bugyellárisra (*scarselline da fanciulli*), valamint egy tucat kék zsinigre (*una dozina di stringhe cilestri*) is.²³³ Nem tudjuk, a kíséret többi tagjait ki fizette és hogyan gondoskodtak a saját ellátásukról. Mivel erre a forrásban nem találni utalást, nem tudok választ adni, de azt gondolom, hogy ők is kaphattak némi ellátmányt az útra. Mindenesetre jól látszik, hogy Rainaldo degli Albizi feljegyzéseiből minimális következtetést lehet levonni a követek kiadásairól és arra sem alkalmas, hogy kiszámoljuk belőle, hogy mennyibe is került nekik az utazás.

*A követek levelezése*²³⁴

Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano a követség során 47 levelet írt, ebből hármat, már a hazatérésük után küldtek el. Ez bizony, szép teljesítmény. Igaz, néha az is előfordult, hogy Rinaldo degli Albizinak nem volt elég ideje levelet írni, ezért ugyanazt a levelet nemcsak Michele di Giovanni di ser Matteo-nak küldte el Velencébe, hanem arra kérte, hogy azt küldje tovább Masonak is Firenzébe.²³⁵ Azok a levelek, amelyek tartalmát ismerjük, elsősorban a követség politikai munkájával foglalkoznak, de Rinaldo degli Albizi magánleveleket is küldött családjának. A bejövő levelek száma 16. Ezek közül ötöt az utazás befejeztével, csak Firenzében vehettek kézhez.²³⁶ A korabeli viszonyokat ismerve a késések könnyen magyarázhatók (időjárás, útviszonyok stb.). Tovább hátráltatta a gyorsabb érkezést az is, hogy a feladó nem lehetett biztos abban, hol is vannak éppen a címzettek. Csak egy példa. Azokra a levelekre a válaszokat, amiket a firenzeiek Bécsben adtak fel (1426. márc. 16.) Velencébe címezve azokat, először Bécsbe küldték nekik. Onnét kerültek át Budára.²³⁷ A levelezésből úgy tűnik, hogy az utazás alatt csak négy levelet nem kaptak meg időben a követek. Egy 1426. április 24-én Firenzéből feladott levélből kiderül, hogy a követek március 16-án Bécsből elküldött híradását április 2-án már Firenzében olvasták.²³⁸ Ebben Firenze vezetői, miután röviden összefoglalták, mi is volt a bécsi levélben, örömeiket fejezik ki, hogy Bécsben mind a császár, mind az urak jól fogadták a követeket és azok javaslatát is, de az utazás elején kiadott követi utasítástól eltérő tanácsot nem kapott Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano.²³⁹ A másik levelet, ami csak jóval később ért célba, Marcello Strozzi írta Velencéből május 4-én. Ebben arra a levélre válaszolt, amit március 27-én ka-

²³³ Uo. 579.

²³⁴ A részletes felsorolás az adattárban található.

²³⁵ Uo. 579.

²³⁶ A levelek felsorolása az alábbi táblázatban.

²³⁷ Commissioni 581.

²³⁸ Uo. 602–603., 576–578.

²³⁹ Uo. 602–603.

pott tőlük.²⁴⁰ A Köztársaságból címzett levelükre adott császári választ szintén csak jóval a visszatérésük után (aug. 1.) olvashatták. Ebben Zsigmond a velencei tárgyalásokon elért eredményeket foglalja össze és értékeli.²⁴¹ Úgy látszik, Velencéből nehezen érkeztek meg a levelek Magyarországra, hiszen Rinaldo degli Albizi csak augusztus 14-én kapta kézhez a választott váradi püspök július 8-án megfogalmazott írását. Giovanni Melanesi di Prato legalább érdemi dolgokat írt. Miután a firenzei követek elmentek, megkapta az engedélyt Zsigmondtól, hogy átveheti a püspökséget (*pro ordinibus capiendis*). Nem találkozott a császárral, sem Ozorai Pipóval, csak a levelüket kapta meg, ezért nem tudta a firenzei követ levelét átadni nekik. Július 14-én fogja ünnepélyesen átvenni a püspökséget. Erre az alkalomra a bárók nagy része is el fog jönni, és az sem elképzelhetetlen, hogy Zsigmond is megjelenik Váradon. Az egyedüli ok, ami ebben meggátolhatja, a török elleni háború.²⁴² A váradi választott püspök azt is tudja, hogy a milánói követek éppen Zsigmondnál vannak. Arra is ígéretet tett, ha többet megtud az uraktól, akkor részletesen be fog számolni.²⁴³ Egy alkalommal azt ígérték Giovanni di Fraysinnak, Niccolò Sarigi di Vienna velencei kereskedő német emberének, hogy ha Velencébe eljuttatja a leveleket 11 nap alatt, akkor a 3 magyar forint felett, amit eleve megkapott, újabb 3 forintot kap Michele di Giovanni de ser Matteotól.²⁴⁴ Ebből a négy levélből, amit az említett német vitt, szerencsére a Marcello Strozzi firenzei követnek írt beszámoló-ról tudjuk, hogy 13 nap alatt ért csak Velencébe.²⁴⁵ Giovanni di Fraysinnak tehát le kellett mondania a jutalomról.²⁴⁶ Néhány alkalommal ki lehet számolni, hogy a levelek milyen gyorsan értek el címzettjeikhez, ennek ellenére mindenképp óvni kell az általánosításoktól, mert ilyen kevés adatból merészség lenne bármiféle következtetést levonni. Ezek a következők:²⁴⁷

Feladó:	Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano
Honnan:	Bécs
A levél dátuma:	1426. márc. 16.
Címzett:	Marcello Strozzi firenzei követ
Hol:	Velence
Mikor kapták meg:	1426. márc. 28.
Gyorsaság:	13 nap ²⁴⁸

²⁴⁰ Uo. 603–604. Mivel azt írja, hogy a másik levelet továbbította Firenzébe, két levél jöhet szóba. Vagy a Saciléből feladott (1426. febr. 28.) vagy a Bécsből küldött (1426. márc. 16.), l. uo. 571. és uo. 576–578.

²⁴¹ Uo. 606.

²⁴² Zsigmond nem ment el Váradra. Júl. 1. és aug. 6. között Visegrádon tartózkodott, l. Engel P. – C. Tóth N.: Itineraria i. m. 120.

²⁴³ Commissioni 606–607.

²⁴⁴ Ápr. 9. előtt kapták a hírt, hogy visszatért Bécsbe Giovanni di Fraysin, l. uo. 579.

²⁴⁵ Lásd az alább felsorolt példák legelején.

²⁴⁶ Commissioni 581.

²⁴⁷ Csak azokat sorolom fel, ahol a szövegből egyértelműen kiderül a feladás és a kézbevitel dátuma is.

²⁴⁸ Commissioni 583–584.

- Feladó: Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano
 Honnan: Bécs
 A levél dátuma: 1426. márc. 16.
 Címzett: Firenze városa
 Hol: Firenze
 Mikor kapták meg: 1426. ápr. 2.
 Gyorsaság: 18 nap²⁴⁹
- Feladó: az egyik követ fia
 Honnan: Firenze
 A levél dátuma: 1426. márc. 23.
 Címzett: Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano
 Hol: Buda
 Mikor kapták meg: 1426. ápr. 10.
 Gyorsaság: 19 nap²⁵⁰
- Feladó: Garai Miklós nádor, Szászi János választott veszprémi püspök, Tornai Pál bán
 Honnan: Visegrád
 A levél dátuma: 1426. ápr. 10.
 Címzett: Rinaldo degli Albizi és Giuliano Anelli di San Gimignano
 Hol: Buda
 Mikor kapták meg: 1426. ápr. 11.
 Gyorsaság: 1 nap²⁵¹
- Feladó: Marcello Strozzi firenzei követ
 Honnan: Velence
 A levél dátuma: 1426. ápr. 1.
 Címzett: Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano
 Hol: Buda
 Mikor kapták meg: 1426. ápr. 15.
 Gyorsaság: 15 nap²⁵²
- Feladó: Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano
 Honnan: Velence

---

²⁴⁹ Uo. 602–603.

²⁵⁰ Uo. 581.

²⁵¹ Uo. 582.

²⁵² Uo. 584.

A levél dátuma: 1426. jún. 9.
 Címzett: Giovanni Melanesi di Prato választott
 váradi püspök
 Hol: Várad
 Mikor kapták meg: 1426. júl. 8.
 Gyorsaság: 30 nap²⁵³

Feladó: Ludovicus d'Alleman, kardinális
 Arelatensis, legatus
 Honnan: Bologna
 A levél dátuma: 1426. jún. 10.
 Címzett: Rinaldo degli Albizi
 Hol: Ferrara
 Mikor kapták meg: 1426. jún. 12.
 Gyorsaság: 2 nap²⁵⁴

Feladó: Zsigmond császár
 Honnan: Visegrád
 A levél dátuma: 1426. júl. 10.
 Címzett: Rinaldo degli Albizi és Nello di
 Giuliano
 Hol: Firenze
 Mikor kapták meg: 1426. aug. 1.
 Gyorsaság: 23 nap²⁵⁵

Feladó: Zsigmond császár
 Honnan: Visegrád
 A levél dátuma: 1426. júl. 25.
 Címzett: Rinaldo degli Albizi és Nello di
 Giuliano
 Hol: Firenze
 Mikor kapták meg: 1426. aug. 16.
 Gyorsaság: 23 nap²⁵⁶

Diplomáciai értékelés

Érdemesnek tartom a követek teljesítményét értékelni, természetesen figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy utólag már tudjuk: 1426-ban nem sikerült Velencét és Zsigmondot kibékíteni. Mivel nem ismerjük, hogy a 15. század huszas éveiben milyen kritériumok alapján minősítették a követi munkát, ezért csak a 21. századi elképzeléseink alapján tudunk egy olyan feltételrend-

²⁵³ Uo. 504–507., 606–607.

²⁵⁴ Uo. 599., 600.

²⁵⁵ Uo. 605–606.

²⁵⁶ Uo. 611–612.

szert kialakítani, ami alapján meghozhatjuk pozitív vagy negatív döntésünket. A két követ gyakorlott diplomatának számított, azt is mondhatnánk, hogy összeszokott párost alkottak, hiszen az előző évben együtt képviselték városukat Rómában.²⁵⁷ Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano jó kapcsolatrendszerrel rendelkezett. A város vezetői megbíztak bennük, nem az első alkalommal kaptak követi megbízást. Teljes lojalitással viseltettek Firenzével szemben, soha nem mondtak többet, mint amit a követi utasításban engedélyeztek számukra. Igaz, ebben több variációs lehetőséget is felvázoltak számukra, ezért nem derülhetett ki, hogy önállóan mit is válaszoltak volna. A követi utasításnak megfelelően mindenkivel tárgyaltak. (III. Niccolò d'Este herceggel csak azért nem tudtak beszélni az odaút alkalmával, mert nem volt Ferrarában.)²⁵⁸ Tekintélyes embereknek számíthattak, hiszen miután megérkeztek Velencébe, még a hivatalos fogadás előtti napon (1426. febr. 24.) több velencei úr felkereste őket. Hasonló volt a helyzet Bécsben is, ahol erre március 14-én került sor, egy nappal a császári kihallgatás előtt.²⁵⁹ Zsigmond Frangepán Miklós fia János grófot, Tamási László udvarmestert, több főurat, lovagokat és két kancellárrát küldött értük.²⁶⁰ Zsigmond is nagyon gyorsan fogadta őket Bécsben, de erről azt gondolom, hogy a gesztus Firenzének szólt, nem a két követnek. Egy gyökerezen más helyzetben, a *Romfahrt* idején, amikor Firenze ellenséges viszonyban állt a császárral, Rinaldo degli Albizi, aki 1432. február 9-én megérkezett Sienába, másnap már Zsigmond előtt adhatta elő városa állásfoglalását.²⁶¹ A követek jól bírhatták az utazás fáradalmait, sem a levelekben sem Rinaldo degli Albizi feljegyzéseiben nem találunk utalást arra, hogy panaszkodtak volna, pedig a beszámoló írója ekkor már 56 éves volt. Ez így helyes, hiszen ez volt a „szakmájuk,” ezért kapták a fizetésüket. Mindketten jól beszélték a korszak hivatalos nyelvét. Ez azonnal kiderül, miután elolvassuk az általuk küldött és írt latinul fogalmazott leveleket.²⁶² Mivel egyetlen egy alkalommal sem említették meg, hogy a magyar és a birodalmi politikai elittel tolmács útján érintkeztek volna, ez nem csak a fenti állítás egyik bizonyítéka, hanem azt jelenti, hogy a magyar és a birodalmi politikai elit is jól ismerte a nyelvet.

Bécsben és Magyarországon is — kivételt képeznek az olaszul tudók — latinul beszélhettek. Tolmács közreműködéséről itt sincs tudomásunk.²⁶³ A Bécsből küldött levelekből jól látszik, milyen is volt a korabeli követi technika. Elsődleges szabály, hogy mindenről és mindenkinek hosszasan kellett írni, a lehető leggyakrabban, és akár ismételve is a szöveget. Csak egy példa: 1426. március 16-án írtak levelet Firenzének és Velencének is.²⁶⁴ Az ismétlésnek nem csak az volt az oka: bármikor fennállt a veszélye, hogy elvész a levél, hanem az is, hogy

²⁵⁷ Uo. 476.

²⁵⁸ Uo. 565.

²⁵⁹ Uo. 567–569., 579.

²⁶⁰ Uo. 574.

²⁶¹ Commissioni III. 547.

²⁶² Ez akkor is igaz, ha a kíséret tagjai között lett volna egy olyan irnok, akinek ez lett volna csak a feladata.

²⁶³ A beszámolóban egyszer sem említi, hogy a tárgyalásokon latinul beszéltek volna.

²⁶⁴ Commissioni 578–579.

a jó követ nem csak az, aki sikeresen jár el, hanem az is, aki minél több beszámolót küld, ezzel is bizonyítva „hozzáértés”-ét. Rinaldo degli Albizi és Nello di Giuliano — mint láttuk — rengeteg levelet írtak. Ez a követi munka alfája és omegája, hiszen ezzel tudták bizonyítani, hogy dolgoztak is. Nyugodtan kijelenthetjük: ebben elsőrangúan helytálltak. A levelekben mindenről és mindenkiről beszámoltak. Jól látszik, hogy amikor nem tudtak biztosan dolgokat, csak hallomásból, akkor arra törekedtek, hogy fokozatosan kiderítsék az igazságot. Bartolomeo Mosca di Genováról nem tudták biztosan, hogy kicsoda, de hamarosan utánajártak. Mind Firenzének, mind Velencének azt írták, amit ott hallani szerettek volna, és fogalmazásukban is arra ügyeltek, hogy a konkrét dolgokról is úgy számoljanak be, hogy abba utólag se lehessen belekötni egy esetleges sikertelenség esetén. Türelmesek voltak, vártak, ha kellett, hiszen tudták *salvus conductus* nélkül felesleges elindulniuk, és ha ez nem érkezett meg időben, inkább megszakították az utazásukat.²⁶⁵ Más alkalommal futárt küldtek előre, hogy a levél időben a kezükbe kerüljön. Így tettek a visszaút alkalmával Velencében, amikor Bolognából szereztek maguknak menlevelet.²⁶⁶ A jó követ sokat ad a formákra; nemcsak a tárgyalások alatt, hanem később is. Amikor megérkeztek Velencébe (1426. febr. 23.), azonnal követet küldtek a Signoriához, hogy tudassák ottlétüket.²⁶⁷ Ennek a jegyében értelmezzük azokat a köszönőleveleket is, amelyeket utólag írtak, már amikor elhagyták a tárgyalás, vagy a vendéglátás színhelyét. Ide sorolható az a levél, amit a temesi ispánnak küldtek, mikor elhagyták Ozorai Píró birtokait Magyarországon,²⁶⁸ valamint azok, amelyeket már Firenzéből küldtek Bolognába Ludovicus d’Allemannak, Zsigmond császárnak és Ozorai Pipónak.²⁶⁹ A követi munka napos oldalát is megismerték ezen az úton. Az ajándékok és az ökonomikus vásárlások nagy erőt adhattak a kilométerek és a nehézségek legyőzéséhez.²⁷⁰

Rinaldo degli Albizi és társát nemcsak diplomáciai feladatokkal bízták meg, gazdasági ügyekben is képviselniük kellett városukat, hiszen ez is hozzátartozott a követi feladatokhoz. A követutasításban külön kiemelték, hogy a város kereskedőiről, polgáraitól és áruiról sem szabadott megfélemedezniük.²⁷¹ Konkrét feladatot is ismerünk. Amerigo de’Bechi di Bologna, Filippo di Piero Rinieri firenzei kereskedő megbízásából Cospi di Bologna kereskedővel, Velencébe küldött Tomaso di Giacomínónak 19 uncia aranyat és arany dénárokat. Cospi azt állította, hogy a küldemény a ferrarai területen eltűnt. Firenze arra utasítja diplomatáit, hogy az esetről tudósítsák a bolognai kormányzót és a ferrarai herceget. Az ügyről Filippo di Piero Rinieritől fognak mindent megtudni.²⁷²

²⁶⁵ 1426. máj. 22-én még nem kapták kézhez Cillei Hermann *salvus conductus*-át, ezért csak a következő nap indultak tovább Varasdrol, l. uo. 590.

²⁶⁶ Uo. 599. és 600.

²⁶⁷ Uo. 567.

²⁶⁸ Uo. 590.

²⁶⁹ Uo. 602., 604–605., 612–613.

²⁷⁰ Az ajándékokat és a vásárlásokat lásd fent.

²⁷¹ Commissioni 555–561.

²⁷² Uo. 555–561. – Egy másik bejegyzésben Amerigo Vechi és 44 uncia, l. uo. 561.

Természetesen az állami szolgálat mellett a saját ügyeket is intézték. Ez nem elítélendő, csak abban az esetben, ha a követ többet foglalkozik a privát dolgaival, mint a megbízója által kijelölt feladattal. Kihasználva az utazás által nyújtott előnyöket Rainaldo degli Albizi a követséget saját (üzleti) ügyeinek az intézésére is felhasználta. Michele di Giovanni di ser Matteonál hagyott Velencében négy vaspáncélt 13 dukát értékben eladásra. Ebből 2 dukátot előlegként meg is kapott. Ugyanazon a napon (1426. febr. 27.) további két acélpáncélt is átadott Michele di Giovanni di ser Matteonak 20 dukát értékben, szintén értékesítésre.²⁷³ Ugyan itt Cola Spinelli d'Arezzo aranyművestől visszakarta a pénzét, amit annak Firenzében kölcsönzött, hogy a kézműves gyöngyöket vehessen.²⁷⁴ Saját adósága ügyében Velencéből két alkalommal is írt (febr. 26. és 27.), mindkettőt Masonak címezve Firenzébe. A levélben egy „váltót” is küldött, ami 221 forintot, 7 soldit és 6 dénárt ért aranyban. A fenti összeg Vieri di Castiglione és Piero Fighineldi társaságainak küldte.²⁷⁵ Rinaldo degli Albizi azt is megjegyezte, hogy február 28-ig Velencében átváltott 200 dukátot 203 magyar forintra, amit Bécsben kellett megkapnia.²⁷⁶ Ez március 17-én meg is történt.²⁷⁷

Azt gondolom, hogy Rinaldo degli Albizi lovag és Nello di Giuliano jogi doktor messzemenőleg megfelel annak az elvárásnak, amit egy követtől elvárhatunk. Arról nem tehetnek, hogy eleve reménytelen feladattal bízták meg őket. Abban a szűk mozgástérben, amit az 1426. év politikai konstellációja biztosított számukra, remekül mozogtak és tehetségükhöz mértén mindent megtettek a firenzei diplomácia sikere érdekében. Többre voltak hivatottak, de Zsigmond ekkor még roppant következetesnek bizonyult. A magyar–velencei békét csak 1433-ban kötötték meg a császár római koronázása és tartózkodása idején, igaz, firenzei közvetítés nélkül.²⁷⁸ Nem tudjuk, a hír hallatán Rinaldo degli Albizi mit gondolt az 1426. évi követjárásról. Két dolog azonban biztos: jó génekkal rendelkezhetett, hiszen a sok utazás és a későbbi politikai csatározások ellenére, 72 éves korában halt meg Anconában (1442), és a nagybajomi gerendát soha nem felejtette el.

²⁷³ Minimum 18 dukátot várt az eladásból, mivel az egyik kevésbé értékes, csak 8 dukátot ér, l. uo. 571.

²⁷⁴ Spinello d'Arezzo festő unokaöccse (nipote). Spinello Aretinóról Vasari is megemlékezik, l. *Giorgio Vasari: Le vite de' più eccellenti pittori scultori ed architettori Con nuove annotazioni e commenti di Gaetano Milanesi II.* Firenze 1872. 81. Kézpénzben (contatti) kapta meg a 46 dukátot és 12 soldi venezianit. Mindez 49 forintot és 12 soldit ért aranyban, l. Commissioni 571.

²⁷⁵ Uo. 570., 571.

²⁷⁶ Bécsben a pénzt Nicolao Sarigi di Viennától kellett megkapnia. Abban az esetben ha ez nem történne meg, Michele di Giovanni de ser Matteo megígérte neki, hogy Bécsben visszakapja a 200 dukátot, l. uo. 571.

²⁷⁷ Uo. 579.

²⁷⁸ *E. Kovács Péter: Zsigmond császár megkoronázása Rómában.* In: Századok. 143. (2009) 1323–1384.

III. ADATTÁR

1. Az utazás²⁷⁹

Firenze – Magyarország

1426. febr. 16.

Firenze – Uccellatoio (5)²⁸⁰ – Vaglia²⁸¹ (2) –
Tagliaferro (2) – San Piero a Sieve²⁸² (3) – Scarperia (2)
 Összesen: 14

1426. febr. 17.

Scarperia – *Uom morto* (3) – Giogo di Scarperia²⁸³
 (1) – Rifredo²⁸⁴ (2) – Firenzuola (4)
 Összesen: 10

1426. febr. 18.

Firenzuola – *Valli* (2) – Pietramala (2) – *Cavrenno*
 (3) – *Scaricalasino* (3) – Roncastaldo (2) – Loiano²⁸⁵
 (2) – Pianoro (8)
 Összesen: 22

1426. febr. 19.

Pianoro – Bologna (8)
 Összesen: 8

1426. febr. 20.

Bologna – San Giorgio di Piano²⁸⁶ (10) – *Poggio di*
*messer Egano*²⁸⁷ (10) – *Torre dell'Uccellino* (5) –
Vicedominio (2) – *Torre della Fossa* (2) – Ferrara (3)
 Összesen: 32

---

²⁷⁹ Commissioni 564–603. – A helyiségek felsorolásánál a mai alakot adom meg, de lábjegyzetben megtalálható az eredeti írásmód is. Abban az esetben, ha az olasz alakot is közli, azt is jelzem. Azokat e településeket, amelyeket nem tudtam azonosítani, dőlt betűvel írom.

²⁸⁰ A zárójelbe tett számok az aznap megtett mérföldek számát jelenti. A távolságot latin (= itáliai) mérföldben adja meg. Néhány alkalomtól eltekintve a nap végén összegzi a megtett mérföldeket. Amikor ez elmarad, én kiszámolom. De előfordul, hogy a számok összege nem adja ki az összegzést, erre is írni kéne valamit

²⁸¹ Vaglia.

²⁸² San Piero a ponte Sieve.

²⁸³ Giogo.

²⁸⁴ Rifredi.

²⁸⁵ Logliano.

²⁸⁶ San Giorgio.

²⁸⁷ Talán Poggio Renatico. Azt gondolom, hogy a Bologna és a Ferrara közötti állomások, leszámítva San Giorgio di Pano-t, nem településnevek, hanem helymegjelölések.

1426. febr. 21.

Ferrara – Parròchia Francolino²⁸⁸ (5) – *Dracari* (5) –
Ca' Salvatica (3) – Arquà Polèsine²⁸⁹ (2) – Rovigo²⁹⁰ (5)
 20

Összesen:

1426. febr. 22.

Rovigo – Anguillara (7) – Conselve²⁹¹ (8) – Padova (10)
 25

Összesen:

1426. febr. 23.

Padova – Ponte a Brenta (2) – Mirano²⁹² (10) –
 Mestre²⁹³ (5) – Marghera²⁹⁴ (2) – Venezia²⁹⁵ (5)²⁹⁶
 24²⁹⁷

Összesen:

1426. febr. 27.

Venezia – Marghera²⁹⁸ (5)²⁹⁹– Mestre³⁰⁰ (2) –
 Treviso³⁰¹ (10)
 17

Összesen:

1426. febr. 28.

Treviso – *Vadine* (8) – A Piave folyó átkelője (2) –
 Conegliano³⁰² (5) – Sacile³⁰³ (10)
 25

Összesen:

1426. márc. 1.

Sacile – *San Advocato* (10) – Spilimpergo³⁰⁴ (10)
 20

Összesen:

---

²⁸⁸ Francolino.

²⁸⁹ Arquà.

²⁹⁰ Rovico.

²⁹¹ Conselva.

²⁹² Miran.

²⁹³ Mestri.

²⁹⁴ Merghera.

²⁹⁵ Vinegia.

²⁹⁶ Átkelés hajóval.

²⁹⁷ Nem számolja ki.

²⁹⁸ Merghera.

²⁹⁹ Átkelés hajóval.

³⁰⁰ Mestri.

³⁰¹ Trevigi.

³⁰² Conigliano.

³⁰³ Sizille.

³⁰⁴ Spilimbergh.

1426. márc. 2.	Spilimbergo – San Daniele del Friuli ³⁰⁵ (5) – Gemona del Friuli ³⁰⁶ (13) – Venzone ³⁰⁷ (2)
Összesen:	20
1426. márc. 3.	Venzone – Chiusaforte ³⁰⁸ (15) – Malborghetto (15)
Összesen:	30 ³⁰⁹
1426. márc. 4.	Malborghetto – <i>Porta</i> (12) ³¹⁰ – Villach (13)
Összesen:	25
1426. márc. 5.	Villach – <i>Valchir</i> (3) ³¹¹ – St. Veit an der Glan ³¹² (3)
Összesen:	30 ³¹³
1426. márc. 6.	St. Veit an der Glan – Friesach ³¹⁴ (4)
Összesen:	20
1426. márc. 7.	Friesach – Neumarkt ³¹⁵ (2) – Scheifling ³¹⁶ (2)
Összesen:	20
1426. márc. 8.	Scheifling – Unzmarkt ³¹⁷ (1) – Judenburg ³¹⁸ (3)
Összesen:	20
1426. márc. 9.	Judenburg – Knittelfeld ³¹⁹ (2) – Leoben ³²⁰ (4)
Összesen:	30

³⁰⁵ San Daniello.

³⁰⁶ Spedale di Glemona.

³⁰⁷ Venzon (Payzeldorf).

³⁰⁸ Cluse.

³⁰⁹ Nem számolja ki.

³¹⁰ Talán a határátkelő hely.

³¹¹ Innentől német mérföldben számolja az utat.

³¹² San Vito.

³¹³ Számítása szerint 20 itáliai mérföld felel meg 4 németnek, l. Commissioni 572. – A napi végeredményt itáliai mérföldben adja meg. Abban ez esetben, ha ezt nem teszi, én abban adom meg.

³¹⁴ Frisach (Scuffia).

³¹⁵ Neumorghet (Mercato nuovo).

³¹⁶ Scianlim (Pala).

³¹⁷ Unzimor (Mercato di cani).

³¹⁸ Iudemborgh (Castel de'Giudei).

³¹⁹ Coniltelfel (Campo di bastone).

³²⁰ Loyben.

1426. márc. 10.

Leoben – Bruck an der Mur³²¹ (2) – Kapfenberg³²²
(1) – Kindberg³²³ (2)

Összesen:

25

1426. márc. 11.

Kindberg – Krieglach³²⁴ (1) – Mürzzuschlag³²⁵ (2) –
Schottwien³²⁶ (2)

Összesen:

25

1426. márc. 12.

Schottwien – Neukirchen³²⁷ (2) – Wiener Neustadt³²⁸ (2)

Összesen:

20

1426. márc. 13.

Wiener Neustadt – Traiskirchen³²⁹ (4)

Összesen:

20

1426. márc. 14.

Traiskirchen – Wien³³⁰ (4)

Összesen:

20

Utazás Magyarországra

1426. márc. 19.

Wien – Fischamend³³¹ (4)

Összesen:

20

1426. márc. 20.

Fischamend – Hainburg an der Donau³³² (4) – *Deguz* (2)

Összesen:

30³³³

---

³²¹ Pruch (Pons).

³²² Kaffenburgh (Compera castello).

³²³ Kisbergh (Terra di fanculli).

³²⁴ Cruenglin (Mezina).

³²⁵ Merzuslagh (Batti più).

³²⁶ Sciadivienna (Danno di Vienna). 1990-ben nem jöttem rá, hogy a „Sotto Wien” kifejezés ezt a települést takarja. Akkor azt gondoltam, hogy a „Bécs alatt” kifejezés valójában egy területre utal, l. *E. Kovács P.*: Egy középkori utazás emlékei i. m. 108.

³²⁷ Neuchirchin (Nuova chiesa).

³²⁸ Neustat (Nuova città).

³²⁹ Traschirh (Trenta chiese).

³³⁰ Vienna.

³³¹ Vicemento. – *Pesce di quello luogo* ('Ennek a helynek a hala') – Commissioni 579–580.

³³² Amborgh.

³³³ Nem számolja ki.

1426. márc. 21.	
Összesen:	<i>Deguz</i> – (Mosonmagyar)Óvár ³³⁴ (4) 20 ³³⁵
1426. márc. 22.	
Összesen:	(Mosonmagyar)Óvár – Győr ³³⁶ (5) 25 ³³⁷
1426. márc. 23.	
Összesen:	Győr – Koppánymonostor ³³⁸ (5) 25 ³³⁹
1426. márc. 24.	
Összesen:	Koppánymonostor – Nyergesújfalu ³⁴⁰ (5) 25 ³⁴¹
1426. márc. 25.	
Összesen:	Nyergesújfalu – Esztergom ³⁴² (2) 10 ³⁴³
1426. márc. 26.	
Összesen:	Esztergom – Visegrád ³⁴⁴ (2) 10 ³⁴⁵
1426. márc. 27.	
Összesen:	Visegrád – Szentendre ³⁴⁶ (3) – Óbuda ³⁴⁷ – Buda (3) ³⁴⁸ 30 ³⁴⁹

---

³³⁴ Alteburg (Antico castello).

³³⁵ Nem számolja ki.

³³⁶ Iurinum.

³³⁷ Nem számolja ki.

³³⁸ Badia di Popan.

³³⁹ Nem számolja ki.

³⁴⁰ Huyfalu (Villa nuova).

³⁴¹ Nem számolja ki.

³⁴² Strigonio.

³⁴³ Nem számolja ki.

³⁴⁴ Misingrado.

³⁴⁵ Nem számolja ki.

³⁴⁶ Sant' Andrea.

³⁴⁷ Buda vecchia.

³⁴⁸ Buda nuova.

³⁴⁹ Nem számolja ki.

Utazás Magyarországon

1426. ápr. 1.

Buda – Budaszentlőrinc³⁵⁰ – Buda (1)³⁵¹

Összesen:

5

1426. ápr. 30.

Buda – Pilisszántó³⁵² (2,5)³⁵³ – Esztergom³⁵⁴ (2,5)

Összesen:

25³⁵⁵

1426. máj. 2.

Esztergom – Buda (5)

Összesen:

25

1426. máj. 6.

Buda – *Pazvilla* (2)³⁵⁶ – *Razi* (2)

Összesen:

20³⁵⁷

1426. máj. 7.

Razi – *Tata* (4)

Összesen:

20³⁵⁸

Visszatérés Firenzébe

1426. máj. 14.

Tata – Székesfehérvár³⁵⁹ (7)

Összesen:

35

1426. máj. 15.

Székesfehérvár – *Ozora*³⁶⁰ (7)

Összesen:

35³⁶¹

1426. máj. 16.

Ozora – *Alma* (5)

Összesen:

25³⁶²

---

³⁵⁰ Badia di San Paolo.³⁵¹ Fél magyar mérföld oda. Az oda-vissza utat német mérföldben adja meg.³⁵² Sancto.³⁵³ Innentől magyar mérföldben számolja az utat.³⁵⁴ Strigonio.³⁵⁵ Számítása szerint 25 itáliai mérföld felel meg 5 magyarnak, l. Commissioni 585.³⁵⁶ Talán Pilisjászfalu.³⁵⁷ Nem számolja ki.³⁵⁸ Nem számolja ki.³⁵⁹ Albareale.³⁶⁰ Osora.³⁶¹ Nem számolja ki.³⁶² Nem számolja ki.

1426. máj. 17.	<i>Alma</i> – Somogyvár ³⁶³ (4) – <i>Ittisci</i> ³⁶⁴ (2)
Összesen:	30 ³⁶⁵
1426. máj. 18.	<i>Ittisci</i> – Nagybajom ³⁶⁶ (2) – Segesd ³⁶⁷ (2)
Összesen:	20 ³⁶⁸
1426. máj. 19.	Segesd – Csurgó ³⁶⁹ (3) – Zákány ³⁷⁰ (1)
Összesen:	20 ³⁷¹
1426. máj. 20.	Zákány – átkelő a Mura folyón (1) ³⁷² – Perlak ³⁷³ (3) ³⁷⁴
Összesen:	20 ³⁷⁵
1426. máj. 21.	Perlak – átkelő a Dráva folyón (3) – Varasd ³⁷⁶ (1)
Összesen:	16 ³⁷⁷
1426. máj. 23.	Varasd – Vinica ³⁷⁸ (2)
Összesen:	10 ³⁷⁹
1426. máj. 24.	Viniza – Krapina ³⁸⁰ (5) ³⁸¹
Összesen:	40 ³⁸²

³⁶³ Sciodamar.

³⁶⁴ Talán Marcali.

³⁶⁵ Nem számolja ki.

³⁶⁶ Nogbaion.

³⁶⁷ Segusdino.

³⁶⁸ Nem számolja ki.

³⁶⁹ Ciorgon.

³⁷⁰ Saccano.

³⁷¹ Nem számolja ki.

³⁷² Commissioni 590

³⁷³ Brilach. Ma Prelog (Horváto.).

³⁷⁴ Commissioni 590.

³⁷⁵ Nem számolja ki.

³⁷⁶ Varasdino. Ma Varaždin (Horváto.).

³⁷⁷ A szövegben az áll, hogy Varasd után, hogy „miglia 1 latino”, l. Commissioni 590. Nem számolja ki.

³⁷⁸ Veniza. Ma Vinica (Horváto.).

³⁷⁹ A szövegben az áll, hogy Viniza után, hogy „in unghero miglia 2” – Commissioni 591. Nem számolja ki.

³⁸⁰ Capriniza. Ma Krapina (Horváto.).

³⁸¹ Szlavóniai mérőföldben adja meg a távolságot.

³⁸² Számítása szerint 40 itáliai mérőföld felel meg 5 szlavóniainak, l. Commissioni 591.

1426. máj. 25.

Krapina – *San Marino* (2,5)³⁸³ – Celje³⁸⁴ (2,5)
Összesen: 25³⁸⁵

1426. máj. 26.

Összesen:

Celje – Frasslau³⁸⁶ (3)
15³⁸⁷

1426. máj. 27.

Összesen:

Frasslau – Stein in Oberkrain³⁸⁸ (4) – *Plenich*³⁸⁹ (2)
30³⁹⁰

1426. máj. 28.

Összesen:

Plenic – *Raglaves*³⁹¹ (4)
20³⁹²

1426. máj. 29.

Összesen:

Raglaves – *Név nélkül* (2)³⁹³ – *Cronau* (3)³⁹⁴ – *név nélkül*
(1,5)³⁹⁵ – *név nélkül* (1)³⁹⁶ – *San Leonardo* (2)³⁹⁷ –
*Tarvisio*³⁹⁸ (1)³⁹⁹
38,5⁴⁰⁰

1426. máj. 30.

Összesen:

Tarvisio – *Malborghetto* (7)⁴⁰¹ – *Pontebba*⁴⁰² (8) –
*Chiusaforte*⁴⁰³ (7)
22⁴⁰⁴

---

³⁸³ Innentől német mérföldben számolja az utat.

³⁸⁴ Cillia (Szlovénia).

³⁸⁵ Nem számolja ki.

³⁸⁶ *Franzica*. Ma Braslovče (Szlovénia).

³⁸⁷ Nem adja meg, hogy milyen mértékegységben számol, de logikailag a német mérföld a reális. Nem számolja ki.

³⁸⁸ Stain (Lapis). Ma Kamnik (Szlovénia).

³⁸⁹ Talán Planina (Szlovénia).

³⁹⁰ Német mérföldben adja meg a távolságot. Nem számolja ki.

³⁹¹ Azt írja, hogy a „*Raglaves*” elnevezés szlávul van, németül ez Raddenmestof, l. Commissioni 591. Talán Rakovlje (Szlovénia).

³⁹² Nem adja meg, hogy milyen mértékegységben számol, de logikailag a német mérföld a reális. Nem számolja ki.

³⁹³ Német mérföld.

³⁹⁴ Német mérföld.

³⁹⁵ Itáliai mérföld.

³⁹⁶ Német mérföld.

³⁹⁷ Itáliai mérföld.

³⁹⁸ Trevisia.

³⁹⁹ Német mérföld.

⁴⁰⁰ Rinaldo degli Albizi 35 latin mérföldet ír. Hibásan, l. Commissioni 591.

⁴⁰¹ Visszatér az itáliai mérfölddel számításra.

⁴⁰² Ponteva.

⁴⁰³ Cluse.

⁴⁰⁴ Nem számolja ki.

1426. máj. 31.	Chiusaforte – Venzone ⁴⁰⁵ (22) – Gemona ⁴⁰⁶ (3) – Artegna ⁴⁰⁷ (3)
Összesen:	28 ⁴⁰⁸
1426. jún. 1.	Artegna – Udine (12)
Összesen:	12 ⁴⁰⁹
1426. jún. 2.	Udine – Sedegliano ⁴¹⁰ (10) – Tagliamento folyó (4) – Valvasone ⁴¹¹ (1)
Összesen:	15 ⁴¹²
1426. jún. 3.	Valvasone – Cordenons és Pordenone ⁴¹³ (10) – Sacile ⁴¹⁴ (8) – Conegliano ⁴¹⁵ (10)
Összesen:	28
1426. jún. 4.	Conegliano – átkelő a Piave folyón (5) – Passo della Vadine ⁴¹⁶ (2) – Treviso ⁴¹⁷ (8) – Mestre ⁴¹⁸ (10) – Marghera ⁴¹⁹ (2) – Venezia ⁴²⁰ (5) ⁴²¹
Összesen:	32
1426. jún. 11.	Venezia – Marghera ⁴²² (5) ⁴²³ – Mestre ⁴²⁴ (2) – Murano (5) – a Brenta folyó hídja (10) – Padova (2) – Conselve ⁴²⁵ (10)
Összesen:	34 ⁴²⁶

---

⁴⁰⁵ Venzona.

⁴⁰⁶ Glemona.

⁴⁰⁷ Artegnia.

⁴⁰⁸ Nem számolja ki.

⁴⁰⁹ Nem számolja ki.

⁴¹⁰ Sedeglan.

⁴¹¹ Valveson.

⁴¹² Nem számolja.

⁴¹³ Cortedineons és Portadineons.

⁴¹⁴ Sizille.

⁴¹⁵ Conigliano.

⁴¹⁶ Másik átkelő a Piave folyón.

⁴¹⁷ Trevigi.

⁴¹⁸ Mestri.

⁴¹⁹ Merghera.

⁴²⁰ Vinegia.

⁴²¹ Átkelés hajóval.

⁴²² Merghera.

⁴²³ Átkelés hajóval.

⁴²⁴ Menstri.

⁴²⁵ Conselva.

⁴²⁶ Nem számolja ki.

1426. jún. 12.

Conselve – Anquillara (8) – Rovigo⁴²⁷ (7) – Arquà
Polèsine⁴²⁸ (5) – *Casalvatica* (2) – *Orican* (3) –
Parròchia Francolino⁴²⁹ (5) – Ferrara (5)
35⁴³⁰

Összesen:

1426. jún. 13.

Ferrara – *Torre della Fossa* (3) – *Vicedomino*⁴³¹ (2) –
Torre dell'Uccellino (2) – Poggio
Renatico⁴³² (5) – San Giòrgio di Piano⁴³³ (10)
22⁴³⁴

Összesen:

1426. jún. 14.

San Giòrgio di Piano – Corticella (7) – Bologna (3) –
Híd San Rufillónál és – *Ca de'Bianchi* (3) – Pianoro (5)
18

Összesen:

1426. jún. 15.

Pianoro – Loiano⁴³⁵ (8) – *Roncastaldo* (2) –
Scaricalasino (2) – *Cavrenno* (3) – Pietramala (2)
– *Valli* (2) – Firenzuola (3)
22

Összesen:

1426. jún. 16.

Firenzuola – Rifredo⁴³⁶ (4) – Giògio di Scarperia⁴³⁷
(2) – *Umomorto* (7) – Scarperia (3) – San Piero a
Sieve (2) – *Tagliaferro* (2) – Våglia⁴³⁸ (2) –
Uccellatoio (3)
25⁴³⁹

Összesen:

1426. jún. 17.

Uccellatoio – Firenze (5)
5⁴⁴⁰

Összesen:

---

⁴²⁷ Rovico.

⁴²⁸ Arquà.⁴²⁹ Francolino.⁴³⁰ Nem számolja ki.⁴³¹ Azt írja utána, hogy „passo del Marchese” – Commissioni 601.⁴³² Poggio.⁴³³ San Giorgio.⁴³⁴ Nem számolja ki.⁴³⁵ Logliano.⁴³⁶ Rifredi.⁴³⁷ Giògio.⁴³⁸ Våglia.⁴³⁹ Itt elrontja az összeadást. 19 mérföldet számol.⁴⁴⁰ Nem számolja ki.

2. Településsűrűség

Deguz – (Mosonmagyar)Óvár: 20 itáliai mérföld = 4 magyar mérföld = 32 kilométer. Ezen a szakaszon még más települések (*villa*) is vannak.⁴⁴¹

(Mosonmagyar)Óvár – Győr: 25 itáliai mérföld = 5 magyar mérföld = 40 kilométer. Ezen a szakaszon még más települések (*villa*) is vannak.

Győr – Koppánymonostor: 25 itáliai mérföld = 5 magyar mérföld = 40 kilométer. Ezen a szakaszon más települések (*villa*) is vannak.

Koppánymonostor – Nyergesújfalu: 25 itáliai mérföld = 5 magyar mérföld = 40 kilométer. Ezen a szakaszon más települések (*villa*) is vannak.

Nyergesújfalu – Esztergom: 10 itáliai mérföld = 2 magyar mérföld = 16 kilométer. Ezen a szakaszon más települések (*villa*) is vannak.

Esztergom – Visegrád: 10 itáliai mérföld = 2 magyar mérföld = 16 kilométer.

Visegrád – Szentendre (3) – Buda (3): 30 itáliai mérföld = 6 magyar mérföld = 48 kilométer.

Buda – Budaszentlőrinc – Buda (1): 5 itáliai mérföld = 1 magyar mérföld = 8 kilométer.

Buda – Pilisszántó (2,5) – Esztergom (2,5): 25 itáliai mérföld = 5 magyar mérföld = 40 kilométer.

Esztergom – Buda (5): 25 itáliai mérföld = 5 magyar mérföld = 40 kilométer.

Buda – *Pazvilla* (2) – *Razi* (2): 20 itáliai mérföld = 4 magyar mérföld = 32 kilométer. Ezen a szakaszon még más települések (*villa*) is vannak.

Razi – Tata (4): 20 itáliai mérföld = 4 magyar mérföld = 32 kilométer. Ezen a szakaszon még más települések (*villa*) is vannak.

Tata – Székesfehérvár (7): 35 itáliai mérföld = 7 magyar mérföld = 56 kilométer.

Székesfehérvár – Ozora (7): 35 itáliai mérföld = 7 magyar mérföld = 56 kilométer. Ezen a szakaszon más települések (*villa*) is vannak.

---

⁴⁴¹ A zárójelben meghagyom a Rinaldo degli Albizi által magyar mérföldben megadott távolságokat.

Ozora – *Alma* (5): 25 itáliai mérföld. = 5 magyar mérföld = 40 kilométer. Ezen a szakaszon más települések (*villa*) is vannak.

Alma – Somogyvár (4) – *Ittisci* (2): 30 itáliai mérföld = 6 magyar mérföld = 48 kilométer. Ezen a szakaszon más települések (*villa*) is vannak.

Ittisci – Nagybajom (2): 10 itáliai mérföld = 2 magyar mérföld = 16 kilométer. Ezen a szakaszon más települések (*villa*) is vannak.

Segesd – Curgó (3) – Zákány (1): 20 itáliai mérföld = 4 magyar mérföld = 32 kilométer. Ezen a szakaszon más települések (*villa*) is vannak.⁴⁴²

3. A követek megfigyelései

Megjegyzések

Sacile	Friuli bejárata. Ezen a napon (1426. febr. 28.) találkoztak Stefano di Tacia és Nicolò di Branica követével, aki Firenzébe tartott. ⁴⁴³
<i>San Advocato</i>	Villa. ⁴⁴⁴
Spilimbergo	Itt van a Monte di Fuso. ⁴⁴⁵
Venzone	Oppidum. Itt van a szomszédos települések (<i>villa</i>) gyűlése. Itt folyik a Tagliamento folyó. ⁴⁴⁶
Malborghetto	A Chiusaforte–Malborghetto szakaszon sok település (<i>villa</i>) van, ahol meg lehet szállni. ⁴⁴⁷
Villach	A <i>Porta</i> –Villach szakaszon sok szép település (<i>villa</i>) (szláv, német és itáliai), ahol meg lehet szállni. ⁴⁴⁸
St. Veit an der Glan	A <i>Valchir</i> –St. Veit an der Glan szakaszon sok település (<i>villa</i>) van, ahol meg lehet szállni. Itt léptek be <i>Magnaba</i> . ⁴⁴⁹

⁴⁴² Csákány után, a Mura folyón átkelve, azt írta, hogy „fine d’Ungheria.” A szlavóniai terület ezért nem számolom ki.

⁴⁴³ Commissioni 571.

⁴⁴⁴ Uo.

⁴⁴⁵ Uo..

⁴⁴⁶ Uo. 572., 591.

⁴⁴⁷ Uo. 572.

⁴⁴⁸ Uo.

⁴⁴⁹ Uo. 572.

Judenburg	Ernő osztrák herceg nagybátyja, osztrák Frigyes herceg kormányoz mindent.
Leoben	Az áthaladásért itt fizetni kell, de a követeknek nem. A Knittelfeld–Leoben szakaszon sok település (<i>villa</i>) van, ahol meg lehet szállni. ⁴⁵⁰
Kindberg	A Bruck an der Mur–Kindberg szakaszon még sok település (<i>villa</i>) van. ⁴⁵¹
Schottwien	A fensíkon található oppidum a hegyről lefelé. A Krieglach–Schottwien szakaszon sok település (<i>villa</i>) van, ahol meg lehet szállni. ⁴⁵²
Neukirchen	Oppidum. ⁴⁵³
Wiener Neustadt	Civitas. Itt tartózkodnak Ernő herceg fiai, akik Frigyes herceg unokaöccsei. ⁴⁵⁴ Ez utóbbi kormányoz mindent. A Schottwien–Wiener Neustadt szakaszon sok település (<i>villa</i>) van, ahol lehet megfelelően lehet megszállni. ⁴⁵⁵
Traiskirchen	Wiener Neustadt–Traiskirchen szakaszon még kettő település (<i>villa</i>) van, ahol meg lehet szállni. ⁴⁵⁶
Wien	Albert osztrák herceg székhelye. ⁴⁵⁷ Itt van a császár számos főúrral együtt. A Traiskirchen–Wien szakaszon még más települések (<i>villa</i>) is vannak. ⁴⁵⁸
Fischamend	Villa. A Wien–Fischamend szakaszon sok más település (<i>villa</i>) van, ahol meg lehet szállni. ⁴⁵⁹
Hainburg an der Donau	Oppidum. Albert osztrák herceg kapta Zsigmondtól (<i>in dotibus</i>) és Magyarország határán van. ⁴⁶⁰

---

⁴⁵⁰ Uo. 573.

⁴⁵¹ Uo.

⁴⁵² Uo.

⁴⁵³ Uo.

⁴⁵⁴ Helyesen: testvérei. Ekkor már csak Habsburg VI. Albert és Habsburg II. Ernő élnek.

⁴⁵⁵ Uo.

⁴⁵⁶ Uo.

⁴⁵⁷ Habsburg V. Albert osztrák herceg.

⁴⁵⁸ Uo. 573.

⁴⁵⁹ Uo. 580.

⁴⁶⁰ Uo.

Deguz	Villa. Pozsony megyében található és vára (<i>fortalitia</i>) van. A jelenlegi birtokos özvegyasszony néhai férje a császártól kapta zálogba. ⁴⁶¹
(Mosonmagyar)Óvár	Villa. Vára (<i>fortilitia</i>) van. A Deguz–(Mosonmagyar)Óvár szakaszon, más települések (<i>villa</i>) is vannak. ⁴⁶²
Győr	Püspöki székhely (<i>civitas catedralis</i>). A Mosonmagyar(Óvár)–Győr szakaszon más települések (<i>villa</i>) is vannak. ⁴⁶³
Koppánymonostor	Virágvasárnapi mise volt és passió. A Győr–Koppánymonostor szakaszon más települések (<i>villa</i>) is vannak. ⁴⁶⁴
Nyergesújfalu	Villa. A Koppánymonostor–Nyergesújfalu szakaszon más települések (<i>villa</i>) is vannak. ⁴⁶⁵
Esztergom	Érseki város. Két részből áll: az egyik birtokosa a császár, a másiké az esztergomi érsek, akiről azt mondják, hogy évente a bevétele 65 ezer arany, vagy több. A Nyergesújfalu–Esztergom szakaszon más települések (<i>villa</i>) is vannak. ⁴⁶⁶
Visegrád	A császárnak van ott egy szép vára, ahol a falakon kívül található a Szent András egyház, ahol Durazzói Károly teste fekszik. Azt mondják: egészben. (<i>et dicitur adhuc esse integrum.</i>) ⁴⁶⁷
Szentende	<i>Villa Magna.</i> ⁴⁶⁸
Budaszentlőrinc	Szent Pál testét látta. ⁴⁶⁹
Esztergom	Közút megy (<i>medesima via</i>) Budáig. ⁴⁷⁰

---

⁴⁶¹ Uo.

⁴⁶² Uo. – Nem fejezi be a szöveget, csak azt írja: „Et sunt alie ville, etc.”

⁴⁶³ Uo. – Nem fejezi be a szöveget, csak azt írja: „Et sunt alie ville, etc.”

⁴⁶⁴ Uo. – Nem fejezi be a szöveget, csak azt írja: „Et sunt alie ville, etc.”

⁴⁶⁵ Uo. – Nem fejezi be a szöveget, csak azt írja: „Et sunt alie ville, etc.”

⁴⁶⁶ Commissioni 580. Az esztergomi érsek ekkor: Pálóci György volt. – Nem fejezi be a szöveget, csak azt írja: „Et sunt alie ville, etc.”

⁴⁶⁷ Commissioni 580.

⁴⁶⁸ Uo.

⁴⁶⁹ Commissioni 581.

⁴⁷⁰ Uo. 586.

<i>Razi</i>	A Buda– <i>Razi</i> szakaszon más települések (<i>villa</i>) is vannak. ⁴⁷¹
Tata	Nagy és híres település (<i>villa</i>). A <i>Razi</i> –Tata szakaszon más települések (<i>villa</i>) is vannak. ⁴⁷²
Székesfehérvár	Város püspökség nélkül (<i>cittá senza vescovado</i>). Itt koronázzák a magyar királyokat és sok közülük itt is van eltemetve. Itt van Ozorai Pipo kápolnája. ⁴⁷³
Ozora	Ez Ozorai Pipó (birtokainak) a központja. A Székesfehérvár–Ozora szakaszon több település (<i>villa</i>) is van. ⁴⁷⁴
<i>Alma</i>	Az Ozora– <i>Alma</i> szakaszon több más település (<i>villa</i>) is van. ⁴⁷⁵
Somogyvár	Az <i>Alma</i> –Somogyvár szakaszon több település (<i>villa</i>) is van. ⁴⁷⁶
<i>Ittisci</i>	A Somogyvár– <i>Ittisci</i> szakaszon más települések (<i>villa</i>) is vannak. ⁴⁷⁷
Nagybajom	Villa. Az <i>Ittisci</i> –Nagybajom szakaszon más települések (<i>villa</i>) is vannak. ⁴⁷⁸
Zákány	Villa magna. A Csurgó–Zákány szakaszon sok más település (<i>villa</i>) is van. ⁴⁷⁹
A Mura folyó átkelője	Magyarország vége. ⁴⁸⁰
Perlak	A Mura folyó átkelője és Perlak szakaszon több más település (<i>villa</i>) is van. Ez már Szlavónia. ⁴⁸¹
Krapina	Oppidum. Szlavóniában van. ⁴⁸²

---

⁴⁷¹ Uo.

⁴⁷² Uo..

⁴⁷³ Uo. 589. – A kápolnáról a leírást a „Masolino Magyarországon” részben közlöm.

⁴⁷⁴ Uo. – A kastélyról a leírást a „Masolino Magyarországon” részben közlöm.

⁴⁷⁵ Uo. 590.

⁴⁷⁶ Uo.

⁴⁷⁷ Uo.

⁴⁷⁸ Uo.

⁴⁷⁹ Uo.

⁴⁸⁰ Uo.

⁴⁸¹ Uo.

⁴⁸² Uo. 591.

Celje	Nagy település (<i>villa magna</i>) Szlavóniában, de az <i>oppidum</i> már Ausztriában (<i>Alamania</i>) van. Celjét a Xana ⁴⁸³ folyó osztja ketté. ⁴⁸⁴
Frasslau	A Celje–Frasslau szakaszon más települések (<i>villa</i>) is vannak. ⁴⁸⁵
Stein in Oberkrain	Oppidum várral (<i>cum arce superius</i>) Szlavóniában. A Frasslau–Stein in Oberkrain szakaszon más települések (<i>villa</i>) is vannak. ⁴⁸⁶
Plenich	Villa várral (<i>cum arce superius</i>). A útvonalon kívül esik. (<i>sed extra viam rettam</i> [sic!]). ⁴⁸⁷
Raglaves	Villa várral (<i>cum arce</i>) Szlavóniában. Itt találkoztak Cillei Hermann fiával, Frigyessel. A <i>Plenich–Raglaves</i> szakaszon más települések (<i>villa</i>) és kastély (<i>castella</i>) is van. ⁴⁸⁸
San Leonardo	Villa. Az előző két (név nélküli) településen (<i>villa</i>) és <i>San Leonardoban</i> nem találtak szálláslehetőséget. Idáig tartanak a Cillei gróf birtokai. Egy folyócska folyik át a településen, amelyik elválasztja Szlavóniát, Magnát (Ausztria) és Itáliát. Itt van a határ. ⁴⁸⁹
Tarvisio	Tarvisióba azon az úton van, amelyik Velencétől Bécsig megy. ⁴⁹⁰
Pontebba	Villa. Itt kezdődik Friuli. ⁴⁹¹
Chiusaforte	Villa várral (<i>cum arce</i>). A Malborghetto–Chiusaforte szakaszon más szálláshelyek is vannak. ⁴⁹²
Gemona	Szép oppidum. ⁴⁹³

---

⁴⁸³ Ez a Savinja folyó.

⁴⁸⁴ Uo.

⁴⁸⁵ Uo.

⁴⁸⁶ Uo.

⁴⁸⁷ Uo.

⁴⁸⁸ Uo.

⁴⁸⁹ Uo.

⁴⁹⁰ Uo.

⁴⁹¹ Uo.

⁴⁹² Uo.

⁴⁹³ Uo.

Arteгна	Oppidum. ⁴⁹⁴
Udine	Nagy és szép oppidum. Püspöki székhely (<i>locus civitatis</i>). ⁴⁹⁵
Sedegliano	Villa. ⁴⁹⁶
Cordenons	Nagy település (<i>villa</i>). ⁴⁹⁷
Pordenone	Szép vára (<i>castello</i>) van. ⁴⁹⁸
Sacile	Vára (<i>castello</i>) van. ⁴⁹⁹
Conegliano	Szép vára (<i>castello</i>) van. ⁵⁰⁰
Treviso	Város (<i>cittá</i>). ⁵⁰¹
	Birtokok és birtokosok ⁵⁰²
Spilimbergo	Velence fennhatósága alatt. ⁵⁰³
<u>Venzona</u>	Velence fennhatósága alatt. ⁵⁰⁴
<u>Malborghetto</u>	A bambergi püspök birtoka, Albert osztrák herceg fennhatósága alatt. ⁵⁰⁵
Villach	A bambergi püspök birtoka. ⁵⁰⁶
<i>Valchir</i>	A bambergi püspök birtoka. ⁵⁰⁷

⁴⁹⁴ Uo.

⁴⁹⁵ Uo.

⁴⁹⁶ Uo. 592.

⁴⁹⁷ Uo.

⁴⁹⁸ Uo.

⁴⁹⁹ Uo.

⁵⁰⁰ Uo.

⁵⁰¹ Uo. 593. – Az odaúton azt írta Trevisóról: Civitas, l. uo. 571.

⁵⁰² A települések mai nevét adom meg. Amit nem tudtam azonosítani, azt dőlt betűvel írom, amit pedig a visszaút alkalmával is említenek, aláhúzóval.

⁵⁰³ „Oppidorum quorundam Nobilium recomendatorum Venetis” – Commissioni 571.

⁵⁰⁴ Uo. 572. – A visszaútnál is megemlítik a velencei birtoklást, l. uo. 591.

⁵⁰⁵ Uo. 572. – A bambergi püspök ekkor III. Friedrich von Aufseß. Habsburg V. Albert osztrák herceg. A visszaútnál már csak a püspököt említi, l. uo. 591.

⁵⁰⁶ Uo. 572.

⁵⁰⁷ Uo.

St. Veit an der Glan	Frigyes osztrák herceg birtoka. ⁵⁰⁸
Friesach	A salzburgi püspök birtoka. ⁵⁰⁹
Neumarkt	A salzburgi püspök birtoka. ⁵¹⁰
Scheifling	Az aquilejai patriarkátus birtoka. ⁵¹¹
Unzmarkt	Az aquilejai patriarkátus birtoka. ⁵¹²
Judenburg	Ernő osztrák herceg birtoka. ⁵¹³
Knittelfeld	Ernő osztrák herceg birtoka. ⁵¹⁴
Bruck an der Mur	Ernő osztrák herceg birtoka. ⁵¹⁵
Kindberg	Ernő osztrák herceg birtoka. ⁵¹⁶
Neukirchen	Ernő osztrák herceg birtoka. ⁵¹⁷
Traiskirchen	Albert osztrák herceg birtoka. ⁵¹⁸
Fischamend	Albert osztrák herceg birtoka. ⁵¹⁹
Hainburg an der Donau	Albert osztrák herceg birtoka. ⁵²⁰
Deguz	Zsigmond magyar király, de jelenleg zálogban. ⁵²¹
Mosonmagyar(Óvár)	Zsigmond magyar király. ⁵²²
Koppánymonostor	Szent Benedek rend. ⁵²³
Nyergesújfalu	Esztergomi érsek. ⁵²⁴
Esztergom	Esztergomi érsek és Zsigmond magyar király. ⁵²⁵
Visegrád	Zsigmond magyar király. ⁵²⁶

⁵⁰⁸ Uo. – Habsburg V. Frigyes osztrák herceg.

⁵⁰⁹ Uo. – A salzburgi érsek ekkor Eberhard III. von Neuhaus. Hibásan írja püspöknek.

⁵¹⁰ Uo. 573.

⁵¹¹ Uo. – Az aquilejai pátriarka ekkor Ludwig von Treck.

⁵¹² Uo.

⁵¹³ Uo. – Habsburg II. Ernő osztrák herceg. Apja (Habsburg I. Ernő) már két éve halott.

⁵¹⁴ Uo.

⁵¹⁵ Uo.

⁵¹⁶ Uo.

⁵¹⁷ Uo.

⁵¹⁸ Uo. – Habsburg V. Albert osztrák herceg.

⁵¹⁹ Uo. 580.

⁵²⁰ Uo.

⁵²¹ Uo.

⁵²² Uo.

⁵²³ Uo. – Csak annyit ír: „Sanci Benedicti”. Véleményem szerint ezzel a birtokosra utal.

⁵²⁴ Uo. – Csak annyit ír: „villa Strigonis”. Véleményem szerint ezzel a birtokosra utal.

⁵²⁵ Uo.

⁵²⁶ Uo. – Csak a várat említi mint királyi birtokot.

Ozora	Ozorai Pipó temesi ispán. ⁵²⁷
<i>Alma</i>	Ozorai Pipó temesi ispán. ⁵²⁸
Somogyvár	Ozorai Pipó temesi ispán. ⁵²⁹
<i>Ittisci</i>	Ozorai Pipó temesi ispán. ⁵³⁰
Nagybajom	Ferenc (Ozorai Pipó temesi ispán katona-szervitora). ⁵³¹
Segesd	Nem adja meg. ⁵³²
Zákány	László, Ozorai Pipó temesi ispán egykori szervitora, aki most Cillei gróf szervitora. ⁵³³
Perlak	Cillei gróf. ⁵³⁴
Varasd	Cillei gróf. ⁵³⁵
Viniza	Cillei gróf. ⁵³⁶
Krapina	Cillei gróf. ⁵³⁷
<i>San Marino</i>	Cillei gróf. ⁵³⁸
Celje	Cillei gróf. ⁵³⁹
Frasslau	Cillei gróf. ⁵⁴⁰
Stein in Oberkrain	Albert osztrák herceg. ⁵⁴¹
<i>Plenich</i>	Cillei gróf. ⁵⁴²

---

⁵²⁷ Uo. 589.

⁵²⁸ Uo. 590.

⁵²⁹ Uo.

⁵³⁰ Uo.

⁵³¹ Uo.

⁵³² Uo. – Azt írja: „cuiusdam alii Domini”.

⁵³³ Uo. – Cillei II. Hermannról van szó, ezt onnét tudni, hogy később említést tesznek fiáról, Frigyesről, l. uo. 591.

⁵³⁴ Uo. 590.

⁵³⁵ Uo.

⁵³⁶ Uo. 591.

⁵³⁷ Uo.

⁵³⁸ Uo.

⁵³⁹ Uo.

⁵⁴⁰ Uo.

⁵⁴¹ Uo. – Csak annyit ír: „Ducis Austrie, vel eius recommendati”.

⁵⁴² Uo.

<i>Raglaves</i>	Cillei gróf. ⁵⁴³
<i>Cronau</i>	Cillei gróf. ⁵⁴⁴
<i>San Leonardo</i>	Cillei gróf. ⁵⁴⁵
Tarvisio	A bambergi püspök. ⁵⁴⁶
Pontebba	Velence. ⁵⁴⁷
Chiusaforte	Velence. ⁵⁴⁸
Gemona	Velence. ⁵⁴⁹
Artegna	Velence. ⁵⁵⁰
Sedegliano	Velence. ⁵⁵¹
Valvasone	Cuccagna urai, de velencei fennhatóság alatt. ⁵⁵²
Cordenons	Ernő herceg fiai. ⁵⁵³
Pordenone	Ernő herceg fiai. ⁵⁵⁴
Sacile	Velence. ⁵⁵⁵
Conegliano	Velence. ⁵⁵⁶
<u>Treviso</u>	Velence. ⁵⁵⁷
<u>Marghera</u>	Velence. ⁵⁵⁸

---

⁵⁴³ Uo.

⁵⁴⁴ Uo.

⁵⁴⁵ Uo.

⁵⁴⁶ Uo.

⁵⁴⁷ Uo.

⁵⁴⁸ Uo.

⁵⁴⁹ Uo.

⁵⁵⁰ Uo.

⁵⁵¹ Uo. 592.

⁵⁵² Uo.

⁵⁵³ Uo. – Feltehetőleg Habsburg I. Ernőre gondol.

⁵⁵⁴ Uo. – Feltehetőleg Habsburg I. Ernőre gondol.

⁵⁵⁵ Uo.

⁵⁵⁶ Uo.

⁵⁵⁷ Uo. 593.

⁵⁵⁸ Uo.

Orican Messer Nanni Strozi.⁵⁵⁹

4. Találkozások

Idő: 1426. febr. 16. és 19. között
 Hely: Ismeretlen
 Személy: Zsigmond császár kancellárjának a familiárisa
 Megjegyzés: Az úton találkoztak vele, a San Antonio apátjához ment. A kancellár Trevisóban várja.⁵⁶⁰

Idő: 1426. febr. 19.
 Hely: Bologna
 Személy: A város kormányzója
 Megjegyzés: Diplomáciai megbeszélés⁵⁶¹

Idő: 1426. febr. 21.
 Hely: Padova
 Személy: A város podestája és kapitánya
 Megjegyzés: Diplomáciai megbeszélés⁵⁶²

Idő: 1426. febr. 22.
 Hely: Padova
 Személy: Zsigmond császár két követe (Albeni János kancellár és Giovanni Melanesi di Prato választott váradi püspök)⁵⁶³
 Megjegyzés: Hat napig itt maradnak, majd Trevisóba mennek⁵⁶⁴

Idő: 1426. febr. 23.
 Hely: Velence
 Személy: Michele di Giovanni di ser Matteo és családja⁵⁶⁵
 Megjegyzés: Rinaldo degli Albizi nála lakik⁵⁶⁶

Idő: 1426. febr. 23.
 Hely: Velence
 Személy: Messer Marcello Strozzi firenzei követ

---

⁵⁵⁹ Uo. 599.

⁵⁶⁰ Uo. 564.

⁵⁶¹ Uo.

⁵⁶² Uo. 566.

⁵⁶³ Uo. 577.

⁵⁶⁴ Uo. 566.

⁵⁶⁵ Michele di Giovanni di ser Matteo fia Rinaldo és felesége.

⁵⁶⁶ Uo.

- Megjegyzés: Messer Antonio Contarino, messer Fantino Micheli velencei követek Ferrarába mennek, míg messer Franchino Milánóba, a békéről tárgyalni⁵⁶⁷
- Idő: 1426. febr. 24.
Hely: Velence
Személy: A Signoria tagjai közül többen
Megjegyzés: Udvariassági látogatás⁵⁶⁸
- Idő: 1426. febr. 25.
Hely: Velence
Személy: Francesco Foscari velencei dózse és a Signoria
Megjegyzés: Diplomáciai megbeszélés⁵⁶⁹
- Idő: 1426. febr. 27.
Hely: Velence
Személy: Cola Spinelli d'Arezzo aranyműves
Megjegyzés: Visszakapta a pénzét⁵⁷⁰
- Idő: 1426. febr. 28.
Hely: (Sacile)⁵⁷¹
Személy: Stefano di Tacia és Nicolò di Branica követe
Megjegyzés: Firenzébe megy⁵⁷²
- Idő: 1426. márc. 4.
Hely: Villach
Személy: Luca di Siena
Megjegyzés: Megtudják tőle, mivel Bécsből jött, hogy nincs „ellenséges” követség Bécsben, ha csak Bartolomeo Mosca nem az, aki egyedül volt a császárnál és napokkal ezelőtt elment onnét. Itt volt Giovanni Branco, aki „ghezo” és a milánói herceg familiárisa. Tovább is ment, feltehetőleg héják (*astori*) miatt van itt.⁵⁷³
- Idő: 1426. márc. 9.
Hely: (Loeben)⁵⁷⁴

---

⁵⁶⁷ Uo.⁵⁶⁸ Uo. 567–569.⁵⁶⁹ Uo.⁵⁷⁰ Uo. 571.⁵⁷¹ A szövegből pontosan nem derül ki, hogy hol találkoztak. Csak a napot adja meg. Feltehetően Sacileben, l. uo.⁵⁷² Uo.⁵⁷³ Uo. 572.⁵⁷⁴ Pontosán nem derül ki a szövegből, hogy hol történt az eset, l. uo. 573.

- Személy: Egy Gáspár nevű fiú
 Megjegyzés: A követekkel akart menni.⁵⁷⁵
- Idő: 1426. márc. 12.
 Hely: Bécs előtt
 Személy: Bartolomeo Mosca di Genova, akit milánói követnek mondanak és Giovanni Branco a milánó herceg familiárisa
 Megjegyzés: Azt mondta nekik, hogy Zsigmond elküldte két követét Albeni János kancellárt és Giovanni Melanesi di Prato választott váradi püspököt Milánóba.⁵⁷⁶
- Idő: 1426. márc. 14.
 Hely: Bécs
 Személy: Főurak
 Megjegyzés: Udvariassági látogatás⁵⁷⁷
- Idő: 1426. márc. 15.
 Hely: Bécs
 Személy: Frangepán Miklós fia János gróf, Tamási László udvarmester, előkelők, lovagok és két kancellár
 Megjegyzés: Elkísérik őket a császárhoz⁵⁷⁸
- Idő: 1426. márc. 15.
 Hely: Bécs
 Személy: Zsigmond császár és a főurak
 Megjegyzés: A követek első fogadása⁵⁷⁹
- Idő: 1426. márc. 16.
 Hely: Bécs
 Személy: Borbála császárnét és leánya, Erzsébetet
 Megjegyzés: A reggeli misén találkoztak.⁵⁸⁰
- Idő: 1426. márc. 16.
 Hely: Bécs
 Személy: Zsigmond császár és a főurak
 Megjegyzés: A követek második fogadása⁵⁸¹

---

⁵⁷⁵ Uo..

⁵⁷⁶ Uo. 572. és 577.

⁵⁷⁷ Uo. 579.

⁵⁷⁸ Maestro della corte. Tamási László ajtónállómester, l. uo. 574.

⁵⁷⁹ Uo. 573–576.

⁵⁸⁰ Uo. 579.

⁵⁸¹ Uo. 573–576.

- Idő: 1426. márc. 17.
 Hely: Bécs
 Személy: Zsigmond császár két kancellára és Sebestyén aludvarmester
 Megjegyzés: Felajálják Sebestyén aludvarmester szolgálatait⁵⁸²
- Idő: 1426. márc. 17.
 Hely: Bécs
 Személy: Niccolò Sariger embere
 Megjegyzés: Pénzügyi tranzakció⁵⁸³
- Idő: 1426. márc. 27.
 Hely: Buda
 Személy: Nofri di Bardo di Firenze
 Megjegyzés: Itt laknak a követek⁵⁸⁴
- Idő: 1426. (ápr. 10.)
 Hely: Buda
 Személy: Giovanni Melanesi di Prato választott váradi püspök
 Megjegyzés: Levelet adnak neki Ozorai Pipó számára⁵⁸⁵
- Idő: 1426. ápr. 13.
 Hely: Buda
 Személy: Garai Miklós nádor, Szászi János
 Választott veszprémi püspök, alkancellár, Tornai Pál bán
 Megjegyzés: Közlik, hogy Zsigmond Váradra ment, de ezután azonnal jön Budára Ozorai Pipóval. Ha Ozorai Pipó a betegsége miatt nem tudna Budára jönni, értük küld, hogy menjenek Ozorára⁵⁸⁶
- Idő: 1426. ápr. 29.
 Hely: Buda
 Személy: Szászi János választott veszprémi püspök, alkancellár
 Megjegyzés: Azt közölték velük, hogy a császár Visegrádon van és Zsigmond másnap Esztergomba megy, ahová őket is meghívja⁵⁸⁷

---

⁵⁸² Uo. 579.

⁵⁸³ Uo.

⁵⁸⁴ Uo. 580.

⁵⁸⁵ Uo. 582.

⁵⁸⁶ Uo. 582.

⁵⁸⁷ Uo. 585.

- Idő: 1426. ápr. 29.
 Hely: Buda
 Személy: Szászi János választott veszprémi püspök,
 alkancellár
 Megjegyzés: Meghívja Esztergomba Zsigmond császárhoz⁵⁸⁸
- Idő: 1426. máj. 1.
 Hely: Esztergom
 Személy: Zsigmond császár és a királyi tanács
 Megjegyzés: Két tárgyalás Velencével kapcsolatban⁵⁸⁹
- Idő: 1426. máj. 7.
 Hely: Tata
 Személy: Ozorai Pipó temesi ispán
 Megjegyzés: Tárgyalás békéről⁵⁹⁰
- Idő: 1426. máj. 9.
 Hely: Tata
 Személy: Ozorai Pipó temesi ispán és Giovanni Melenesi di
 Prato váradai püspök
 Megjegyzés: Tárgyalás a békéről⁵⁹¹
- Idő: 1426. máj. 10.
 Hely: Tata
 Személy: Ozorai Pipó temesi ispán és Giovanni Melenesi di
 Prato váradai püspök
 Megjegyzés: Tárgyalás a békéről⁵⁹²
- Idő: 1426. máj. 12.
 Hely: Tata
 Személy: Zsigmond császár és a királyi tanács
 Megjegyzés: Tárgyalás a békéről⁵⁹³
- Idő: 1426. máj. 13.
 Hely: Tata
 Személy: Ozorai Pipó temesi ispán és Giovanni Melenesi di
 Prato váradai püspök

---

⁵⁸⁸ Uo.

⁵⁸⁹ Uo. 585–586.

⁵⁹⁰ Uo. 586.

⁵⁹¹ Uo.

⁵⁹² Uo.

⁵⁹³ Uo. 586–587.

⁵⁹⁴ Uo. 588.

- Idő: 1426. máj. 13.
 Hely: Tata
 Személy: Bartolomeo Mosca di Genova milánói követ
 Megjegyzés: Feltehetőleg találkoztak vele⁵⁹⁵
- Idő: 1426. máj. 14.
 Hely: Székesfehérvár
 Személy: Mihály fia Benedek fehérvári prépost
 Megjegyzés: Megnézik Ozorai Pipó kápolnáját⁵⁹⁶
- Idő: 1426. máj. 15.
 Hely: Ozora
 Személy: Ozorai Borbála
 Megjegyzés: Megmutatja nekik a várat⁵⁹⁷
- Idő: 1426. máj. 16.
 Hely: Ozora
 Személy: „Il Grasso”
 Megjegyzés: Ajándékokat kapnak tőle⁵⁹⁸
- Idő: 1426. máj. 16.
 Hely: Ozora
 Személy: Lassalo (László) nemes, Ozorai Píró familiárisa
 Megjegyzés: Ozorától kíséri a követeket⁵⁹⁹
- Idő: 1426. máj. 18.
 Hely: Nagybajom
 Személy: Ferenc, Ozorai Pipó katona-szervitora, és családja
 Megjegyzés: Vendéglátás⁶⁰⁰
- Idő: 1426. máj. 23.
 Hely: Varasd
 Személy: Johannes de Fresach, Cillei Hermann szlavón bán
 familiárisa
 Megjegyzés: Salvus conductust kapnak Cilleitől⁶⁰¹
- Idő: 1426. márc. 20. és máj. 20. között
 Hely: Valahol Magyarországon
 Személy: Domenico di Vallebrosa szerzetes

---

⁵⁹⁵ Uo.

⁵⁹⁶ Uo. 589.

⁵⁹⁷ Uo.

⁵⁹⁸ Uo. 590. – Minden bizonnyal. Nello di Giuliano is kapott ajándékot.

⁵⁹⁹ Uo.

⁶⁰⁰ Uo.

⁶⁰¹ Uo. 590., 591.

- Megjegyzés: Velük megy Itáliába⁶⁰²
- Idő: 1426. máj. 28.
Hely: *Raglaves*
Személy: Cillei Frigyes
Megjegyzés: Éppen ott tartózkodott⁶⁰³
- Idő: 1426. jún. 2.
Hely: Valvason
Személy: Cuccagna urai⁶⁰⁴
Megjegyzés: Vendéglátás⁶⁰⁵
- Idő: 1426. jún. 03.
Hely: Conegliano
Személy: Francesco di Colligrano firenzei orvos
Megjegyzés: Éppen ott tartózkodott⁶⁰⁶
- Idő: 1426. jún. 4.
Hely: Velence
Személy: Michele di Giovanni di ser Matteo
Megjegyzés: Rinaldo degli Albizi nála lakik⁶⁰⁷
- Idő: 1426. jún. 5.
Hely: Velence
Személy: Signoria
Megjegyzés: Beszámolnak a magyarországi tárgyalásokról⁶⁰⁸
- Idő: 1426. jún. 9.
Hely: Velence
Személy: Dózse és a Signoria
Megjegyzés: A követek írjanak levelet Zsigmondnak⁶⁰⁹
- Idő: 1426. jún. 12.
Hely: Ferrara
Személy: Giacomo Folchi
Megjegyzés: Rinaldo degli Albizi salvus conductust kap tőle⁶¹⁰

---

⁶⁰² Uo. 594.

⁶⁰³ Uo. 591.

⁶⁰⁴ Az egyik nevét (Giacomo) írja csak le, l. uo. 592.

⁶⁰⁵ Az egyik nevét (Giacomo) írja csak le, l. uo.

⁶⁰⁶ Uo.

⁶⁰⁷ Uo. 593.

⁶⁰⁸ Uo.

⁶⁰⁹ Uo. 594.

⁶¹⁰ Uo. 599.

- Idő: 1426. jún. 12.
 Hely: Ferrara
 Személy: Pace di Firenze
 Megjegyzés: Rinaldo degli Albizi az ő vendéglőjében lakott⁶¹¹
- Idő: 1426. jún. 14
 Hely: Bologna
 Személy: Ludovicus d'Alleman, kardinális Arelatensis, legatus
 Megjegyzés: Udvariassági látogatás⁶¹²
- Idő: 1426. jún. 15.
 Hely: *Caurenno*
 Személy: Gentilino vendéglős
 Megjegyzés: Együtt evett Rinaldo degli Albizivel⁶¹³
- Idő: 1426. jún. 16.
 Hely: Scarperia
 Személy: Bonacorso Pitti vikárius
 Megjegyzés: Együtt evett Rinaldo degli Albizivel⁶¹⁴

5. A követek kiadásai

- Dátum: 1426. febr. 21.   Kiadás: Átkelés Francolino után. Egy ló után 1 bolognini
 Összesen: Nem adja meg
 Megjegyzés: Ketten fizetik⁶¹⁵
- Dátum: 1426. febr. 21.   Kiadás: Átkelés *Ca' Salvatica* után. Egy ló után 1 bolognino⁶¹⁶
 Összesen: Nem adja meg
 Megjegyzés: Ketten fizetik⁶¹⁷
- Dátum: 1426. febr. 22.   Kiadás: Átkelés Anguillara után. Egy ló után 2 soldi veneziani
 Összesen: Nem adja meg
 Megjegyzés: Ketten fizetik⁶¹⁸

---

⁶¹¹ Uo. 600.

⁶¹² Uo. 601.

⁶¹³ Uo.

⁶¹⁴ Uo.

⁶¹⁵ Uo. 565.

⁶¹⁶ A bolognini a dupláját érte a bolognionak, l. *Carlo Doneda*: Notizie della zecca e delle monete di Brescia. Bologna 1786. 50.

⁶¹⁷ Commissioni. 566.

⁶¹⁸ Uo.

Dátum: 1426. febr. 22.	Kiadás: A padovai podestà és a kapitány síposainak és trombitásainak 1 dukát
Összesen:	Nem adja meg, de kiszámolható: 1 dukát
Megjegyzés:	Ketten fizetik ⁶¹⁹
Dátum: 1426. febr. 23.	Kiadás: Átkelés Velencébe csónakon 9 soldi veneziani fejében
Összesen:	Nem adja meg, de kiszámolható: 9 soldi veneziani
Megjegyzés:	Ketten fizetik ⁶²⁰
Dátum: 1425. febr. 25.	Kiadás: Lovak átszállítása Velencébe. A csónak ára 50 soldi veneziani. A margherai lovászoknak lovanként 7 soldi veneziani. ⁶²¹ A Cavalettóban az istállóztatásért és az ellátásért 4 soldi veneziani lovanként
Összesen:	Nem adja meg
Megjegyzés:	Ketten fizetik ⁶²²
Dátum: 1426. febr. 27.	Kiadás: Lovak és 5 familiáris átszállítása Margherába. A csónak ára 56 soldi veneziani
Összesen:	56 soldi veneziani
Megjegyzés:	Ketten fizetik ⁶²³
Dátum: 1426. febr. 27.	Kiadás: Rinaldo degli Albizi és három familiáris átszállítása Margherába. A csónak ára 12 soldi veneziani. Michele di Giovanni di ser Matteonak is ennyit kellett fizetnie
Összesen:	Nem adja meg, de kiszámolható: 12 soldi veneziani
Megjegyzés:	Rinaldo degli Albizi fizeti ⁶²⁴
Dátum: 1426. febr. 27.	Kiadás: Michele di Giovanni di ser Matteo fiának Rinaldonak, Rinaldo degli Albizi keresztfiának (<i>figlioccio</i>), 1 dukát és a családnak is 1 dukát
Összesen:	2 dukát

⁶¹⁹ Uo.

⁶²⁰ Uo.

⁶²¹ A szövegben az áll, hogy: „famigli di là”. Ezért gondolom, hogy Margheráról van szó, ahol ők is behajóztak Velence felé. Uo. 566., 567.

⁶²² Uo. 567.

⁶²³ Uo. 571.

⁶²⁴ Uo. – Michele di Giovanni di ser Matteo kiadást nem tüntettem fel.

Megjegyzés:	Rinaldo degli Albizi fizeti ⁶²⁵
Dátum: 1426. márc. 8.	Kiadás: Judenburgban cserzett vidrabőr vétele 28 bécsi dénárért
Összesen:	28 bécsi dénár
Megjegyzés:	Rinaldo degli Albizi fizeti ⁶²⁶
Dátum: 1426. márc. 11.	Kiadás: Schottwienben 34 bécsi dénár egy szekercéért, egy fogóért és egy kalapácsért
Összesen:	34 bécsi dénár
Megjegyzés: :	Rinaldo degli Albizi fizeti ⁶²⁷
Dátum: 1426. márc. 17.	Kiadás: Bécsben 3 magyar aranyforint kifizetése Giovanni di Fraysin, Niccolò Sarigi di Vienna velencei kereskedő német emberének, akinek feladata volt azokat Velencébe elvinni
Összesen:	3 magyar aranyforint
Megjegyzés:	Rinaldo degli Albizi fizeti ⁶²⁸
Dátum: 1426. márc. 18.	Kiadás: Bécsben vett egy rövid széles kardot, két kisebb kést, egy vésőt (49 bécsi dénár), egy borotvát (4 bécsi dénár), öt kisebb kést (40 bécsi dénári), két, kisgyereknek való, bugyellárist (8 bécsi dénár), egy tucat kék zsineget (7 bécsi dénár)
Összesen:	108 bécsi dénár
Megjegyzés:	Rinaldo degli Albizi fizeti ⁶²⁹
Dátum: 1426. ápr. 5.	Kiadás: Budán takarmány, széna, fa, bor és só vétele
Összesen:	Nem adja meg
Megjegyzés:	Ketten fizetik ⁶³⁰
Dátum: 1426. máj. 20–21.	Kiadás: Átkeles a Mura és a Dráva folyókon
Összesen:	100 magyar dénár
Megjegyzés:	Ketten fizetik ⁶³¹

---

⁶²⁵ Uo..

⁶²⁶ Uo. 573.

⁶²⁷ Uo.

⁶²⁸ A Velencében átváltott 203 magyar aranyforintból kapja meg, l. uo. 571., 579.

⁶²⁹ Uo. 579.

⁶³⁰ Uo. 580.

⁶³¹ Uo. 590.

Dátum: 1426. máj. 24.	Kiadás: Lassalo (László) ozorai Pípó familiárisának, valamint a kocsi költségei
Összesen:	10 arany
Megjegyzés:	Nello di Giuliano fizeti ⁶³²
Dátum: 1426. jún. 4.	Kiadás: Margherában 12 lóra istálló (4 velencei dénár) naponként, a lovak ellátása naponkén (10 velencei dénár)
Összesen:	32 és 10 velencei dénár ⁶³³
Megjegyzés:	Rinaldo degli Albizi fizeti ⁶³⁴
Dátum: 1426. jún. 4.	Kiadás: Átkelés Velencébe egy hajón
Összesen:	12 velencei dénár
Megjegyzés:	Rinaldo degli Albizi fizeti ⁶³⁵
Dátum: 1426. jún. 10.	Kiadás: Velencében Corrado (Tedesco) Michele di Giovanni di ser Matteo familiárisának Magyarországra levelek elvitele és a válaszok visszahozása fejében ⁶³⁶
Összesen:	12 velencei dukát
Megjegyzés:	Rinaldo degli Albizi fizeti ⁶³⁷
Dátum: 1426. jún. 11.	Kiadás: Velencében Michele di Giovanni di ser Matteo cselédlányainak és egy dadának egy velencei dukátot ad
Összesen:	1 velencei dukát
Megjegyzés:	Rinaldo degli Albizi fizeti ⁶³⁸
Dátum: 1426. jún. 11.	Kiadás: Átkelés Velencéből Marghérába hajón
Összesen:	11 velencei dukát
Megjegyzés:	Rinaldo degli Albizi fizeti ⁶³⁹

⁶³² Uo. 591.

⁶³³ Jún. 4-én hagyták a lovat Margherában, és jún. 11-én mentek vissza értük. Nyolc napot számolva jött ki a fenti eredmény. A lovak napi négy alkalommal kaphattak enni: „per quatro misure di biada per uno il di” – uo. 593.

⁶³⁴ Uo.

⁶³⁵ Uo.

⁶³⁶ Azt írja, hogy „per confidato” (‘bizalomból’) adja neki oda a pénzt, l. uo. 599.

⁶³⁷ Uo.

⁶³⁸ Uo. 599., 610.

⁶³⁹ Uo. 599.

- Dátum: 1426. jún. 12.   Kiadás: Anguillara után 12 ló átkelése a hágón
 Összesen: 12 bolognini
 Megjegyzés: Rinaldo degli Albizi fizeti⁶⁴⁰
- Dátum: 1426. jún. 12.   Kiadás: *Casalvatica* után 12 ló átkelése a hágón
 Összesen: 12 bolognini
 Megjegyzés: Rinaldo degli Albizi fizeti⁶⁴¹
- Dátum: 1426. jún. 12.   Kiadás: Francolino után átkelés a hágón
 Összesen: 4 bolognini, mert az odaút alkalmával túlfizetés történt⁶⁴²
 Megjegyzés: Rinaldo degli Albizi fizeti⁶⁴³

6. A követek levelezése

Kimenő levelek

Bejövő levelek

Dátum: 1426. febr. 16.
 Firenze⁶⁴⁴
 Kitől: Firenze város
 Megjegyzés: A levél mellékelve⁶⁴⁵

Dátum: 1426. febr. 16.
 Firenze
 Kitől: Firenze város
 Megjegyzés: A levél mellékelve⁶⁴⁶

Dátum: 1426. febr. 16. Firenze
 Kitől: Firenze város
 Megjegyzés: A levél mellékelve⁶⁴⁷
 Dátum: 1426. febr. 16. Firenze
 Kitől: Firenze város
 Megjegyzés: A levél mellékelve⁶⁴⁸

⁶⁴⁰ Uo.

⁶⁴¹ Uo.

⁶⁴² Uo. 565.

⁶⁴³ Uo. 599.

⁶⁴⁴ A firenzei évszámítás szerint még az 1425. év.

⁶⁴⁵ Uo. 555–561.

⁶⁴⁶ Uo. 561–562.

⁶⁴⁷ Uo. 563. – *Salvus conductus* Itáliában.

⁶⁴⁸ Uo. – *Salvus conductus* Ausztriába.

Dátum: 1426. febr. 19. Bologna
 Kinek: Dominis Decem Balie
 Hová: Firenze
 Kivel: Giovanni Corbizi
 Megjegyzés: A levél mellékelve⁶⁴⁹

Dátum: 1426. febr. 19. Bologna
 Kinek: Maso
 Hová: Firenze
 Kivel: Giovanni Corbizi
 Megjegyzés: A levélre csak utal⁶⁵⁰

Dátum: 1426. febr. 21. Ferrara
 Kinek: Dominis Decem Balie
 Hová: Firenze
 Kivel: nem írja meg
 Megjegyzés: A levél mellékelve⁶⁵¹

Dátum: 1426. febr. 23. Velence
 Kinek: Dominis Decem Balie
 Hová: Firenze
 Kivel: Simone Pescoilino futár
 Megjegyzés: A levél mellékelve⁶⁵²

Dátum: 1426. febr. 23. Velence
 Kinek: Maso
 Hová: Firenze
 Kivel: Simone Pescoilino futár
 Megjegyzés: A levélre csak utal⁶⁵³

Dátum: 1426. febr. 26. Velence
 Kinek: Dominis Decem Balie

Dátum: 1426. febr. 26. Velence
 Kitől: Francesco Foscari velencei dózsze
 Hová: Firenze
 Megjegyzés: A levél mellékelve⁶⁵⁴

Kivel: Simone Pesciolino futár⁶⁵⁵
 Megjegyzés: A levél mellékelve⁶⁵⁶

---

⁶⁴⁹ Uo. 564–565.

⁶⁵⁰ Uo. 564.

⁶⁵¹ Uo. 565.

⁶⁵² Uo. 566.

⁶⁵³ Uo. 567.

⁶⁵⁴ Uo. 570–571.

⁶⁵⁵ Végül messer Marcello di Venezia küldi tovább egy emberével.

⁶⁵⁶ Uo. 567–570.

Dátum: 1426. febr. 26. Velence

Kinek: Maso

Kivel: Simone Pesciolino futár⁶⁵⁷

Megjegyzés: A levélre csak tartalmilag utal⁶⁵⁸

Dátum: 1426. febr. 27. Velence

Kinek: Maso

Hová: Firenze

Kivel: Nem írja

Megjegyzés: A levélre csak tartalmilag utal⁶⁵⁹

Dátum: 1426. febr. 28. Sacile

Kinek: Dominis Decem Balie

Hová: Firenze

Kivel: A sacilei podestà lovasa.

Megjegyzés: A levélre csak tartalmilag utal⁶⁶⁰

Dátum: 1426. febr. 28. Sacile

Kinek: Marcello Strozzi firenzei követ⁶⁶¹

Hová: Velence

Kivel: A sacilei podestà lovasa

Megjegyzés: A levélre csak tartalmilag utal⁶⁶²

Dátum: 1426. márc. 4. Villach

Kinek: Dominis Decem Balie

Hová: Firenze

Kivel: Balázs (Unghero) Antonio di Fronte familiárisa

Megjegyzés: A levél mellékelve⁶⁶³

Dátum: 1426. márc. 4. Villach

Kinek: Maso

Hová: Firenze

Kivel: Balázs (Unghero), Antonio di Fronte familiárisa

Megjegyzés: A levélre csak utal⁶⁶⁴

Dátum: 1426. márc. 14. Bécs

Kinek: Michele di Giovanni di ser Matteo

Hová: Velence

---

⁶⁵⁷ Végül messer Marcello di Venezia küldi tovább egy emberével.

⁶⁵⁸ Uo. 570.

⁶⁵⁹ Uo. 571.

⁶⁶⁰ Uo.

⁶⁶¹ Feladata a Signoriával közölni a levél tartalmát.

⁶⁶² Uo.

⁶⁶³ Uo. 572.

⁶⁶⁴ Uo.

Kivel: Giovanni di Fraysin, Niccolò Sarigi di Vienna
velencei kereskedő német embere
Megjegyzés: A levélre csak utal⁶⁶⁵

Dátum: 1426. márc. 14. Bécs

Kinek: Maso

Hová: Firenze

Kivel: Giovanni di Fraysin, Niccolò Sarigi di Vienna
velencei kereskedő német embere
Megjegyzés: A levélre csak utal⁶⁶⁶

Dátum: 1426. márc. 16. Bécs

Kinek: Dominis Decem Balie

Hová: Firenze

Kivel: Giovanni di Fraysin, Niccolò Sarigi di Vienna
velencei kereskedő német embere
Megjegyzés: A levél mellékelve⁶⁶⁷

Dátum: 1426. márc. 16. Bécs

Kinek: Francesco Foscari dózse

Hová: Velence

Kivel: Giovanni di Fraysin, Niccolò Sarigi di Vienna
velencei kereskedő német embere
Megjegyzés: A levél mellékelve⁶⁶⁸

Dátum: 1426. márc. 16. Bécs

Kinek: Marcello Strozzi firenzei követ

Hová: Velence

Kivel: Giovanni di Fraysin, Niccolò Sarigi di Vienna
velencei kereskedő német embere
Megjegyzés: A levél mellékelve⁶⁶⁹

Dátum: 1427. ápr. 1. Velence⁶⁷⁰

Kitől: Marcello Strozzi firenzei követ

Megjegyzés: A levél mellékelve⁶⁷¹

Dátum: 1426. márc. 19. Bécs

Kinek: Michele di Giovanni di ser Matteo

Hová: Velence

---

⁶⁶⁵ Uo. 573.

⁶⁶⁶ Uo.

⁶⁶⁷ Uo. 573–576.

⁶⁶⁸ Uo. 576–578.

⁶⁶⁹ Uo. 578–579.

⁶⁷⁰ Ápr. 15-én kapták meg.

⁶⁷¹ Uo. 583.

Kivel: Niccolò Sariger embere
Megjegyzés: A levélre csak utal⁶⁷²

Dátum: 1426. márc. 23.
Kitől: Az egyik követ fia
Dátum: 1426. márc. 27. Buda⁶⁷³
Megjegyzés: A levélből csak idéz⁶⁷⁴

Kinek: Ozorai Pipó temesi ispán
Hová: Nem írja meg.
Kivel: Sebastiano (Ungaro) aludvarmester
Megjegyzés: A levél mellékelve⁶⁷⁵

Dátum: 1426. ápr. 9. Buda
Kinek: Mattia, Niccolò Sariger embere
Hová: Bécs
Kivel: Maestro Otto di Francia ricamatore
Megjegyzés: A levélre csak utal⁶⁷⁶

Dátum: 1426. ápr. 10. Buda
Kinek: Zsigmond császár
Hová: Nem írja meg.
Kivel: Nofri di Bardo di Firenze familiárisa
Megjegyzés: A levél mellékelve⁶⁷⁷

Dátum: 1426. (ápr. 10.) Buda
Kinek: Ozorai Pipó temesi ispán

Dátum: 1426. ápr. 10. Visegrád⁶⁷⁸
Kitől: Garai Miklós nádor, Szászi
János veszprémi püspök, Tornai Pál
bán

Hová: Nem írja meg
Megjegyzés: A levél mellékelve⁶⁷⁹
Kivel: Giovanni Melanesi di Prato
választott váradi püspök
Megjegyzés: A levélre csak tartalmilag utal⁶⁸⁰

Dátum: 1426. ápr. 24. Buda
Kinek: Dominis Decem Balie
Hová: Firenze
Kivel: Giovanni Melanesi di Prato

---

⁶⁷² Uo. 579.

⁶⁷³ Itt már áttért az új évszámításra.

⁶⁷⁴ Uo. 581.

⁶⁷⁵ Csak márc. 30-án indult el, l. uo. 580–581.

⁶⁷⁶ Uo. 579.

⁶⁷⁷ Uo. 581.

⁶⁷⁸ Ápr. 11-én kapták meg.

⁶⁷⁹ Uo. 582.

⁶⁸⁰ Uo.

váradi püspök familiárisa
Megjegyzés: A levél mellékelve⁶⁸¹

Dátum: 1426. ápr. 24. Buda
Kinek: Marcello Strozzi firenzei követ
Hová: Velence
Kivel: Giovanni Melanesi di Prato
váradi püspök familiárisa
Megjegyzés: A levél mellékelve⁶⁸²

Dátum: 1426. ápr. 24. Buda
Kinek: Francesco Foscari dózse
Hová: Velence
Kivel: Giovanni Melanesi di Prato
váradi püspök familiárisa
Megjegyzés: A levél mellékelve⁶⁸³

Dátum: 1426. ápr. 24. Buda
Kinek: Maso
Hová: Firenze
Kivel: Giovanni Melanesi di Prato
váradi püspök familiárisa
Megjegyzés: A levélre csak utal⁶⁸⁴

Dátum: 1426. ápr. 24. Buda
Kinek: Michele di Giovanni di ser Matteo
Hová: Velence
Kivel: Giovanni Melanesi di Prato
váradi püspök familiárisa
Megjegyzés: A levélre csak utal⁶⁸⁵

Dátum: 1426. ápr. 24. Buda
Kinek: Padova város
Hová: Padova
Kivel: Giovanni Melanesi di Prato
váradi püspök familiárisa
Megjegyzés: A levél mellékelve⁶⁸⁶

Dátum: 1426. máj. 18.
Kinek: Ozorai Pipó temesi ispán

---

⁶⁸¹ Uo. 583–584.

⁶⁸² Uo. 584.

⁶⁸³ Uo.

⁶⁸⁴ Uo. 585.

⁶⁸⁵ Uo.

⁶⁸⁶ Uo.

Hová: Nem írja
 Kivel: Giovanni, feltehetőleg Ferenc,
 Ozorai Pipó katona-szervitorával
 Megjegyzés: A levélre csak utal⁶⁸⁷

Dátum: 1426. máj. 22.
 Kitől: Iohannes de Fresach⁶⁸⁸
 Megjegyzés: A levél mellékelve⁶⁸⁹

Dátum: 1426. máj. 24. Varasd
 Kinek: Ozorai Pipó temesi ispán
 Hová: Nem írja
 Kivel: Lassalo (László) Ozorai Pipó familiárisa
 Megjegyzés: A levélre csak utal⁶⁹⁰

Dátum: 1426. máj. 24. Varasd
 Kinek: Giovanni Melanesi di Prato váradi püspök
 Hová: Nem írja
 Kivel: Lassalo (László) Ozorai Pipó familiárisa
 Megjegyzés: A levélre csak utal⁶⁹¹

Dátum: 1426. jún. 1. Udine
 Kinek: Dominis Decem Balie
 Hová: Firenze
 Kivel: Domenico d'Andrea di Città di Castello⁶⁹²
 Megjegyzés: A levél mellékelve⁶⁹³

Dátum: 1426. jún. 1. Udine
 Kinek: Maso és Ormano
 Hová: Firenze
 Kivel: Domenico d'Andrea di Città di Castello⁶⁹⁴
 Megjegyzés: A levélre csak utal⁶⁹⁵

Dátum: 1426. jún. 6. Velence
 Kinek: Dominis Decem Balie
 Hová: Firenze
 Kivel: Porrina di Firenze Marcello Strozzi embere
 Megjegyzés: A levél mellékelve⁶⁹⁶

---

⁶⁸⁷ Uo. 590.

⁶⁸⁸ Cillei Hermann familiárisa.

⁶⁸⁹ Uo.

⁶⁹⁰ Uo. 591.

⁶⁹¹ Uo.

⁶⁹² Valószínűleg Nello embere.

⁶⁹³ Uo. 592.

⁶⁹⁴ Valószínűleg Nello embere.

⁶⁹⁵ Uo.

⁶⁹⁶ Uo. 593.

Dátum: 1426. jún. 6. Velence
Kinek: Giovanni Corbizi
Hová: Bologna
Kivel: Domenico di Vallebrosa szerzetes
Megjegyzés: A levél mellékelve⁶⁹⁷

Dátum: 1426. jún. 6. Velence
Kinek: Ormano és Maso
Hová: Firenze
Kivel: Porrina di Firenze Marcello Strozzi embere
Megjegyzés: A levélre csak utal⁶⁹⁸

Dátum: 1426. jún. 7. Velence
Kinek: Giovanni Corbizi
Hová: Bologna
Kivel: Domenico di Vallebrosa szerzetes
Megjegyzés: A levélre csak utal⁶⁹⁹

Dátum: 1426. jún. 8. Velence
Kinek: Ormano és Maso
Hová: Firenze
Kivel: Nem írja
Megjegyzés: A levélre csak utal⁷⁰⁰

Dátum: 1426. jún. 9. Velence
Kinek: Giovanni Melanesi di Prato váradi püspök
Hová: Nem írja
Kivel: Corrado (Tedesco) Michele di
Giovanni di ser Matteo familiárisa
Megjegyzés: A levél mellékelve⁷⁰¹

Dátum: 1426. jún. 10. Velence
Kinek: Zsigmond császár
Hová: Nem írja
Kivel: Corrado (Tedesco) Michele di
Giovanni di ser Matteo familiárisa
Megjegyzés: A levél mellékelve⁷⁰²

Dátum: 1426. jún. 10. Velence
Kinek: Ozorai Pipó temesi ispán

---

⁶⁹⁷ Uo. 593–594.

⁶⁹⁸ Uo. 594.

⁶⁹⁹ Uo.

⁷⁰⁰ Uo.

⁷⁰¹ Uo. 594–597.

⁷⁰² Uo. 598.

Hová: Nem írja
 Kivel: Corrado (Tedesco) Michele di
 Giovanni di ser Matteo familiárisa
 Megjegyzés: A levél mellékelve⁷⁰³

Dátum: 1426. jún. 10. Velence
 Kinek: Simone e Tommaso Melanesi bankárok
 Hová: Buda
 Kivel: Corrado (Tedesco) Michele di
 Giovanni di ser Matteo familiárisa
 Megjegyzés: A levél mellékelve⁷⁰⁴

Dátum: 1426. jún. 10. Bologna⁷⁰⁵
 Kitől: Ludovicus d'Alleman,
 kardinális Arelatensis, legatus
 Megjegyzés: A levél mellékelve⁷⁰⁶

Dátum: 1426. jún. 13. Ferrara
 Kinek: Nello di Giuliano
 Hová: (Padova)⁷⁰⁷
 Kivel: Pace di Firenze
 Megjegyzés: A levél mellékelve⁷⁰⁸

Dátum: 1426. jún. 14. Bologna⁷⁰⁹
 Kitől: Ludovicus d'Alleman,
 kardinális Arelatensis, legatus
 Megjegyzés: A levél mellékelve⁷¹⁰

Dátum: 1426. jún. 17. Firenze
 Hová: Bologna
 Kinek: Ludovicus d'Alleman,
 kardinális Arelatensis, legatus
 Kivel: Nem írja.
 Megjegyzés: A levél mellékelve⁷¹¹

---

⁷⁰³ Uo. 598–599.

⁷⁰⁴ Uo. 599.

⁷⁰⁵ Salvus conductus. Jún. 12-én kapták kézhez Ferrarában.

⁷⁰⁶ Uo. 600.

⁷⁰⁷ Feltehetőleg ekkor még ott volt.

⁷⁰⁸ Uo.

⁷⁰⁹ Ugyan azon a nap megkapták. Egy lovas hozza Bolognából.

⁷¹⁰ Uo. 601.

⁷¹¹ Uo. 602.

A firenzei visszatérés után küldött és kapott levelek

Dátum: 1426. ápr. 24. Firenze
 Kitől: Dominis Decem balie
 Megjegyzés: A levél mellékelve⁷¹²

Dátum: 1426. máj. 4. Velence
 Kitől: Marcello Strozzi
 Megjegyzés: A levél mellékelve⁷¹³

Dátum: 1426. júl. 2. Firenze
 Hová: Nem írja
 Kinek: Zsigmond császár
 Kivel: Futárral, akit Simone Melanesi di Pratohoz küldenek

Megjegyzés: A levél mellékelve⁷¹⁴

Dátum: 1426. júl. 2. Firenze
 Hová: Nem írja
 Kinek: Ozorai Pipó temesi ispán
 Kivel: Futárral, akit Simone Melanesi di Pratohoz küldenek

Megjegyzés: A levél mellékelve⁷¹⁵

Dátum: 1426. júl. 8. Várad
 Kitől: Giovanni Melanesi di Prato
 váradai püspök
 Megjegyzés: A levél mellékelve⁷¹⁶

Dátum: 1426. júl. 10. Visegrád
 Kitől: Zsigmond császár
 Megjegyzés: A levél mellékelve⁷¹⁷

Dátum: 1426. júl. 25. Visegrád
 Kitől: Zsigmond császár
 Megjegyzés: A levél mellékelve⁷¹⁸

Dátum: 1426. aug. 25. Firenze
 Hová: Nem írja
 Kinek: Zsigmond császár
 Kivel: Nem írja
 Megjegyzés: A levél mellékelve⁷¹⁹

---

⁷¹² Uo. 602–603.

⁷¹³ Uo. 603–604.

⁷¹⁴ Uo. 604–605.

⁷¹⁵ Uo. 605.

⁷¹⁶ Uo. 606–607.

⁷¹⁷ Uo. 606.

⁷¹⁸ Uo. 611–612.

⁷¹⁹ Uo. 612–613.

A FLORENTINE EMBASSY TO HUNGARY

by Péter E. Kovács Péter
(Summary)

On 1 February 1426 Rinaldo degli Albizi, knight, and Nello di Giuliano, doctor of the law, were commissioned by the Florentine government to lead an embassy to king Sigismund. The reason underlying the city's decision was the hope of successfully posing themselves as mediators between Venice and the king, and explaining to the latter, in a kind of „mission impossible”, why they allied themselves with the arch-enemy of Sigismund. To the historian's great luck, Rinaldo degli Albizi left a detailed report about his journey to Hungary, thus giving us a source which stands unparalleled in terms of the rich details of both the journey and the political activities of its participants. This is not a travel account-book, like the register of Ippolito d'Este from 1520, but is nevertheless a very interesting source worth analysis. It is clear from the text itself that Rinaldo degli Albizi and Nello di Giuliano made efforts to get as much knowledge as possible about each locality where they stayed. The reason was obviously that their city expected them to do so, with a view to future embassies in the same direction. It was thus no matter of pure curiosity that the two envoys listed the possible places for night quarters, registered the distances between the towns and villages, recorded the names of landowners and in general wrote down all remarkable things they experienced or heard of during their journey. They never forgot to record the names of those with whom they negotiated. Since the envoys were hosted by Pipo of Ozora, ispán of Temes, who had also invited to Hungary the Florentine painter, Masolino da Panicale (1383–1440), it is a question in need of further analysis whether it was the latter who painted the walls of the chapel at Székesfehérvár and of the church(es) in the castle of Ozora. All that can safely be said is that the artist did visit Hungary, but there is no artistic object for the time being which could be linked to him with any measure of certainty.

A PÉCSI EGYHÁZMEGYE TÖRTÉNETE I.

A középkori évszázadai (1009–1543).

Szerkesztette: Fedeles Tamás, Sarbak Gábor, Sümegi József.

Pécs: Fény Kft., 2009, 713 o. + CCLXXVII o.

A kötet megszületését annak a szerencsés körülménynek köszönheti, hogy korai püspökségeink közül egyedül a pécsinek ismerjük pontos alapítási időpontját, ami Szent István interpolált oklevele alapján 1009. augusztus 23-a. Erre az oklevél tanúsága szerint Győrben került sor, Azo pápai legátus jelenlétében. A szerkesztők a bevezetőben joggal utalnak arra, hogy Koller József pécsi nagyprépost (1745–1832) műve, aki Klimó György püspök kezdeményezésére bécsi és római levéltári kutatások alapján megírta a püspökség történetét (*Historia Episcopatus Quinque Ecclesiarum*, 1782–1812), annak magas színvonala ellenére is mára jócskán felfrissítésre szorul. 2009-ben jubileumi esztendejét ünnepelte a pécsi egyházmegye, s ehhez kapcsolódóan számos kiadvány jelent meg, köztük a jelen kötet is.

A kötetet szerencsére hosszas előmunkálatok előzték meg. A pécsiek, ill. a Pécs története iránt érdeklődő történészek kiadták 1993-tól a *Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye történetéből* majd 1995-től a *Tanulmányok Pécs történetéből* c. kiadványsorozatot (olyan kötetekkel, mint Koszta László: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége, Pécs, 1998; Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Szerk.: Font Márta, Pécs, 2001; Fedeles Tamás: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban, Pécs, 2005, stb.). Már kifejezetten az évfordulóra jelent meg az 1499-ben nyomtatott miscskönyv, az ún. Pécsi Missale faksimile kiadása ([Szekszárd], 2009). A „A pécsi egyházmegye ezer éve” címmel az egyházmegye ezer éves történetét feldolgozó könyv jelent meg az Egyháztörténeti Bizottság tagjainak tollából (Szerk. Sümegi József, Pécs, 2008). Jelen mű a pécsi egyházmegye történetét mutatja be az alapítástól a város török megszállásáig, 1543-ig. A tíz szerző által készített munka Magyarországon egyedülálló vállalkozásnak számít, tartalmazza ugyanis többek között az egyházmegye főpásztorainak életrajzát, az egyházi intézmények történetét, a pécsi liturgia sajátosságait, az oktatás és a könyvkultúra jellemzőit, a búcsújárás helyi jellegzetességeit, az egyházmegye építészettörténetét valamint a püspökség egyházas helyeinek áttekintését. A közel ezer oldalas, két részes kötet több mint 200 színes képet, reprodukciót (képszerkesztő Buzás Gergely) és mintegy 20 színes térképet (Kikindai András) tartalmaz. Nyolc nagy fejezetre tagolódik: – a püspökség alapítása és határai (13–56. o.), – a püspökök és városuk (57–212. o.), – káptalanok, egyházas helyek (213–284. o.), – szerzetes- és lovagrendek (285–420. o.), – egyházi gazdálkodás (421–486. o.), – kegyhelyek, zarándokok, liturgia (487–556. o.), – oktatás, kultúra, írásbeliség (557–610. o.), – építészeti emlékek (611–713. o.).

A második, függelék kötet a rövidítéseket, adattárat és mutatókat tartalmazza. Az adattári részben kapott helyet az alapítólevél latin és magyar szövege (Piti Ferenc fordításában), a pécsi püspökök, a korszak pápáinak és magyar királyainak listája, a püspökség és székeskáptalan birtokei (Fedeles Tamás), az egyházmegye templomos helyeinek adattára (K. Németh András, Szeberényi Gábor, Fedeles Tamás), az egyházmegye középkori ereklyéinek katalógusa (Sümegi József) valamint a mutatók (Kiss Gergely). A névmutatóért hálásak vagyunk, bár némi következetlenség az abc besorolásban tetten érhető (a szenteket nem az „Sz” betűhöz kellett volna besorolni, Bíborbanszületett Konstantint nem a „B”-hez, Kalánt nem a Bár-Kalánhoz, C. Tóth Norbertet a „C”-hez (típushiba), de ezek tényleg csak apró kellemetlenségek). A kötethez a gazdag forrás- és illusztráló anyag alapján mellékelhettek volna egy cd-romot vagy dvd-t is, amely a források nagyítható, szöveggyűjteményszerű mellékletét tartalmazta volna.

Az első részben Koszta László (Szegedi Tudományegyetem) a püspökség alapításának körülményeit foglalja össze. Nagyvonalúan tekinti át a szakirodalom egymásnak sokszor ellentmondó nézeteit, s helyezi el a pécsi egyházmegyét az általa évek óta kutatott államalapítás-korabeli püspökségek tablóján. Előadása szerint a magyarság a pécsi püspökség középső részén (eltekinthe a Duna menti hadiút és a szerémségi határvidék területétől) csak a 10. század utolsó évtizedeiben

telepszik meg, de kétségei vannak azt illetően is, hogy a Kelet-Dunántúl a Karoling Birodalom által megszállt területek közé sorolható-e (eszerint a *Conversio* azonos alakú névalakja sem Pécsre vonatkozhat). A római kereszténységgel való kontinuitás lehetőségét is csak a szerémségi területen látja bizonyítottnak, vagyis a korábbi keresztény hagyományok nem játszottak szerepet az egyházmegye megszervezésében. Részletesen bemutatja Querfurti Brúnó tevékenységét és jelentőségét, anélkül, hogy nagyon helyesen, újabb találgatásokba bocsátkozna a fekete magyarok kiletétét illetően. Kalocsa, Eger és Pécs szervezését patrocíniumaik alapján (Pál, János, Péter) egy időben történt aktusokként értékeli. Ezzel a püspökségek száma hétre bővült, aminek történeti, szimbolikus súlyát alapos érveléssel világítja meg. Úgy látja, hogy Pécs latin neve alapján nem lehet arra gondolni, hogy az egyházmegye adott nevet a székhelynek, hanem a kánoni előírásoknak megfelelően, a székhely a megyének. A régészti kutatások nyomán az egykori késő római temető területén a 11. század elejére öt ókeresztény egyházi épület maradványai valószínűsíthetőek. Az antik romok (romkontinuitás) mindazonáltal jelentős szerepet játszhattak, hiszen a püspökség központja az ókeresztény temető északnyugati sarkában alakult ki, amit az ókeresztény eredetű *Cella Trichora* középkori használata is támogat. Körüljárja a Péter király személyével kapcsolatos elméleteket, s úgy látja, hogy a korai székesegyház befejezésére majd csak Péter király jelentős anyagi támogatásával került sor.

Nem kevésbé vitatott a püspökség határainak, azok változásának, a forrásokba történt későbbi betoldásoknak a kérdése (az alapítólevél 1404-es átírásban maradt ránk). Kiss Gergely (Pécsi Tudományegyetem) eredményei alapján a pécsi püspökség nyugati szomszédja már az alapításkor a veszprémi püspökség, keletre a kalocsai volt, dél felé, a Dráván túl pedig értelemszerűen nem volt szükséges a határ részletezése. Vitás kérdés, hogy a püspökség jogigénye és joghatósága Száva-szentdemeter felett miként alakult. A 13. században úgy látja, hogy a kolostor a kalocsai érsekséghez tartozott, s akkor, Bertalan püspöksége idején kezdtek nyomást gyakorolni és megszerezni a jogokat. A boszniai püspökség 1247-től Kalocsa-Bács alá került, a püspökség székhelye Diakovára került, joghatóságát elvesztve Bosznia felett, az egyházmegyén belül szerveződött meg, s terjedt ki joghatósági területe Valkó megyére.

A második részben kerülnek bemutatásra a püspökök rövid életrajzzal, időrendben Koszta László, Fedeles Tamás és Varga Szabolcs tollából. A főpásztorokat bemutató fejezet értelemszerűen adat gazdag címszavai a kötet egyik legterjedelmesebb fejezetét alkotják. Szerencsés, hogy rögtön az első püspök nevét is ismerjük, Bonipertét, akit Györfy György nyomán Koszta László is Lombardiából érkezettnek tart, kapcsolatot Fulbert chartres-i püspökkel Hilduin személye alakíthatta. Ebben a vonatkozásban hivatkozik Nemerkenyi Előd legújabb, Fulbert műveltségét tárgyaló tanulmányaira is. Mór, a második pécsi püspök és Bonipert püspöksége közötti kronológiai nehézséget azzal hidalja át, hogy szerinte Bonipert halála előtt Pannonhalmára vonult vissza, ami alapján bencés voltát is valószínűsíti. Simon püspök, miként a többi korai főpap életét is számos feltételezéssel lehet csak rekonstruálni, ami már önmagában is érdekes, gondolatébresztő (olykor akár ellenvetéseket, kételyeket felvető) olvasmánnyá teszi a rövid életrajzokat. A szócikkekben, amelyek sokszor az országos köztörténetben is nagy szerephez jutó politikusokról szólnak, jó minőségű felvételek mutatják be a fennmaradt főpapi pecséteket, címerüket, sírköveket (bár Váraljai Szaniszló szepeshelyi sírját nem látjuk), okleveleiket, az illető személyekhez kapcsolható építkezések tárgyi, faragott emlékeit. Így itt is láthatjuk az izgalmakban és fordulatokban gazdag életű Bertalan püspök nemrégien konferencián bemutatott, Franciaországban fennmaradt oklevelét és pecsétjét, aki idős korában 1251-ben lemondott püspökségéről, és pécsi püspöki éveit után nyugdíjat kapva burgundiai családi birtokaira vonult vissza. Hasonlóképpen I. Miklós, a Szt. Livinus ereklyéit őrző Aranyos Mária kápolna alapítójának püspöksége (1346–1360) kapcsán látjuk a kápolna rekonstrukcióját; Janus Pannonius-szal kapcsolatban pedig naprakészen értesülünk a püspök földi maradványainak megtalálásáról, s 2008. évi újra eltemetéséről.

Fedeles Tamás a püspöki kúriát és a középkori Pécs-et mutatja be, Varga Szabolcs (Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola) a Mohács utáni püspöki székhelyet és az egyházmegyét. Fedeles Tamás a püspöki kúriáról szólva összefoglalja ismereteinket a püspöki kancelláriáról (két püspöki kancellár neve ismert), a szentszéki bíráskodást gyakorló püspöki törvényszékről, a pécsi székeskáptalan tagjaiból rekrutálódó helynökök köréről (miközben Mihály kánonjogi doktor [helynök 1512–1521] Esztergomban őrzött formuláskönyvről is értesülünk), a segédpüspöki intézmény történetéről, s különösen a legismertebb pécsi segédpüspökről, Hündler Vidről, végül a káplánokról, a világi udvartartás élén álló várnagyokról, a 30-40 fős várőrségről, s további szakemberekről, így orvosokról. Pécs középkori történetéről már azért is szót kellett ejteni, mert a püspökség gaz-

daságilag, társadalmilag és a városi építészeti teret illetően egyaránt meghatározó volt. Igaz, hogy Magyarországon a Kubinyi András kidolgozott vizsgálati rendszer kritériumai alapján Pécs csak a másodrendű várások közé tarozott, de azok között az első helyen állt, 5–6 ezer főre becsült késő középkori népessége pedig a hazai nagyobb városok közé helyezte. A Pécsen élő klerikusok száma a város népességének 4-6 százalékát adhatta, azaz kb. 270-300 főt, amit pl. a székeskáptalan 40 tagja, a társaskáptalan 10-12 taggal, valamint az alsópapsággal, a diákokkal, a plébániák (45 fő körül) és szerzetesrendek, ispotály tagjai tettek ki. A pécsi püspökvár becsült klerikusi száma, 110-115 fő nem kevés, ha a prágai dómban a 14. században 200 klerikussal számolnak. A püspökség a városszerkezetet is alakította, a püspöki központtal (székesegyház, Keresztelő Szt. János társaskáptalan, püspöki palota stb.) a káptalani városrész ellenpontot képzett a piacteret uraló Szent Bertalan plébániatemplommal. Elhelyezi térben a hiteleshelyi tevékenységet végző kancelláriát (a püspökvártól délre lévő Szent István kápolnában tettek esküt a nemesek), az ereklyékhez érkező (Veronika képéhez pl. 1462-ben, a jajcai diadal előtt) zarándokok és körmenetek útvonalait, a temetők elhelyezkedését. Az egyházmegye és a püspöki székhely története már a Mohács utáni években zaklatottá és viszontagságossá vált, elsősorban azért, mert sem János király, sem Ferdinánd nem tudott hathatós védelmet biztosítani a térségnek, s a pártállását gyakran váltó Török Bálint kalandor politikájának az egyházi birtokok megszerzése fontos eleme volt, s nem véletlenül az 1540-es évekre Tolna megye legnagyobb birtokosa lett. 1529-ben súlyos károkat okoztak a török csapok a városban, 1536-ban a Dráván túli területek jelentős része oszmán uralom alá került, ide menekült a pozsegai káptalan, majd Pécs is komolyabb ellenállás nélkül elesik, a káptalan és püspök Pozsonyba teszi át székhelyét: az egyházmegye középkori története ezzel le is zárul.

A harmadik nagy fejezetben Koszta László és Fedeles Tamás a pécsi székeskáptalan, a pécsi kispépostság, vagyis a Keresztelő Szt. Jánosról elnevezett társaskáptalan történetét tárgyalja. Külön mutatják be a pozsegai társaskáptalant (Koszta László), a főesperességeket (Kiss Gergely, Pécsi Tudományegyetem), és a patrocíniumokat (K. Németh András, Városi Múzeum, Paks). Az egyházi intézmények és egyházi méltóságok kapcsán bevezetnek az európai és magyarországi történetébe is, mielőtt reátérnének a speciális pécsi helyzetre. Megismertetnek a kanonokok, prebendáriusok, alsópapság társadalmi hátterével, jövedelmi viszonyaival, egyetemi képzettségük arányával, a javadalmak betöltési módozataival (uralkodói, pápai, főpapi kinevezések) az egyházon belüli mobilitás lehetőségeivel. A pozsegai főesperesség esetében pedig izgalmas annak vizsgálata, hogy miként viszonyul egymáshoz a megye és az attól eltérő területű és központú főesperesség kialakulása, ahol is a Szerző az egyházi szerveződés elsőbbsége mellett érvel. A főesperességgel összekapcsolt társaskáptalant patrocíniuma (Szt. Péter) és egyházi joghatósága alapján nem sorolja a királyi egyházak közé (amiket szintén áttekint), a 12–13. század fordulóján a pécsi püspökök között keresi alapítóját Kalánt valószínűsítve. A káptalan 14. század közepe utáni története azonban mindmáig feldolgozatlan.

A főesperességek vizsgálata során is a szakirodalom ellentmondó érvei ütköznek. Ezek kialakulása időben elnyúlt. Amíg a Drávától északra már a 11. század második felében megindult a folyamat (Tolna, Regöly, Baranya, Váty), addig ez a Drávától délre csak a 12. század közepére és a második felére tehető (Aszúág, Pozsega, Valkó, Marchia). Pozsega esetében a társaskáptalan megelőzte a főesperesség szervezését, a káptalan alapja egy jelentősebb plébánia lehetett. Marchia esetében pedig a Szerző is komolyan számol esetleges 11. század végi megszervezéssel. Az egyházas helyek áttekintése alapján a 373 templomból 172-nek ismert a patrocíniuma, s a legtöbbet az országos gyakorlatnak megfelelően Szűz Mária kapta, a második helyre az országos átlagot megelőzve Keresztelő Szent János került. Azt is alátámasztják a számadatok, hogy a térség a fejlettebb plébánia hálózatú területek közé tartozott (Baranya, Tolna), és a középkor végére az országos átlagot meghaladva Baranya megye északi és nyugati részén a falvak háromnegyede már rendelkezett valamilyen egyházi intézménnyel.

A negyedik fejezetben a szerzetesség történetét és a szerzetesi intézményeket tekintette át Kiss Gergely és Sarbak Gábor (MTA-OSzK Res libraria Hungariae – Fragmenta Codicum kutatócsoport). Az áttekintés igen terjedelmes és nagy forrásanyagot mozgat meg, hiszen az egyházmegye területén a középkorban 78 szerzetes intézmény működött, köztük 18 Benedek-rendi és 16 ferences, míg a többi rend kisebb számban volt jelen, esetleg csak egyetlen intézménnyel (johanniták, ágostonos remeték, domonkosok, ciszterciek, beginák, templomosok, ágostonos kanonokok, pálosok, premonstreiek [bizonytalan], domonkos apácák, karmeliták). A rendek szerinti bemutatás itt is tágabb időbeli és történeti keretek között tárgyalja az egyházmegyei rendházak sorsát.

Történetüket jól áttekinthető táblázatok (név, patrocínium, alapító, alapítás ideje és utolsó említés), valamint grafikonok, térképek és táblázatok érzékeltetik. Ezt egy kézikönyvszerű áttekintés követi az egyes helyek történetével, lehetőség szerint alaprajzával, olykor rekonstruált számítógépes távlati képével, pecsétjükkel.

Nem volt Fedeles Tamásnak és Kiss Gergelynek könnyű dolga, amikor az ötödik fejezetben az egyházi gazdálkodásra vonatkozó adatok gyűjtötték egybe. Az egyházi birtokok a Dunántúlon — Engel Pál kutatásai alapján — az országosnál magasabb arányt értek el, s ez igaz volt Tolnára, Baranyára, ahol akár az egyharmados arányt is elérték, a birtokok jelentős része a püspök és a székeskáptalan birtokában volt. Az uradalomszervezet központjai Pécs mellett Mohács és a tolnai Szász voltak. A birtokigazgatás személyzetét táblázatok mutatják be, a jövedelemstruktúrát pedig a tized és kilenced beszéde gyakorlatának elemzése. Látványosabban megragadhatók a főpapi jövedelmek és *servitiumok* alakulása, amiből kiderül, hogy a pécsi püspök az ország leggazdagabb egyházi máltóságai közé tartozott, a 14. században az esztergomi érseket is megelőzte. Igaz, Pécs már a 12. század végén is a közepesen gazdag egyházmegyék közé tartozott. Érdekes az összehasonlítás a közép-kelet-európai leggazdagabb egyházmegyékkel, amiből pedig az derült ki, hogy Pécs a messze vezető salzburgi tartomány mögött a legtehetősebbek középmezőnyébe tartozott. Hasonlóan előkelő helyezést találunk a hazai préposti stallumok 15. századi éves jövedelmei összehasonlításában, ahol csak Eger és Esztergom előzi meg. A szerzetesi intézmények gazdálkodás csak Bába, Földvár, Pécsváradi és Szekszárd esetében volt valamelyest megragadható.

A hatodik fejezetben Sümegi József ismét széles európai kitekintéssel vezet be a búcsújárás és zarándoklatok témakörébe. Először a nagy európai búcsújáróhelyeket felkereső pécsi egyházmegyei zarándokokat veszi számba, így a római Szent Lélek-társulat pécsi egyházmegyei tagjainak arányát értelmezi. Kiegészítésképpen itt utalunk a bázeli Hans Rot 1440-es szentföldi zarándoklatára, amelyen egy magyarországi csoport is részt vett, köztük Pécsi Péter, Tornai (talán Tolnai) Bertalan, Szlavóniai Péter, összesen nyolcan, jórészt egyháziak (erre ld. Werner Paravicini, Hg., *Europäische Reiseberichte des späten Mittelalters*. Teil. 1. Frankfurt, 1994, 89–91.) Ezt követően áttér a legjelentősebb magyarországi zarándokközpontokra, s végül az egyházmegye területén található országos (Bába, Újlak), illetve lokális jelentőségű helyeket veszi számba. Részletesen és izgalmasan tárgyalja a bábai Szent Vér ereklye, valamint Kapisztrán Szent János kultuszát a legfrissebb szakirodalom alapján, ami indokolt is, hiszen egészen a török hódításig mindkét hely az ország leglátogatottabb kegyhelyei közé tartozott. A pécsi kultusközpontokat is számba veszi, köztük a székesegyházban a Szent Kereszt oltár alatt a boldogként tisztelt Mór püspök sírjával, illetve a Miklós püspök által 1355-ben épített Aranyos Mária kápolnával, ahol a már említett genti Szt. Livinus ereklyéit is elhelyezték, a Szent Bertalan templomot a névadó ereklyéivel, vagy a domonkos kolostor Szent Vér ereklyéjével. Ehhez kapcsolódóan Török József (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Hittudományi Kar) a pécsi liturgia jellegzetességeit tekinti át az 1499-es pécsi missale alapján.

A hetedik nagy fejezetet az oktatás, kultúra területének szentelték, ahol Fedeles Tamás a pécsi egyetemmel (*Studium Generale Quinqueecclesiense*), Sarbak Gábor a könyvkultúrával, Varga Szabolcs a Mohács utáni művelődés kérdéseivel, Koszta László pedig az egyházmegyében működött hiteleshelyekkel foglalkozik. Fedeles Tamás az egyetem alapítását az 1358-as velencei-magyar béketárgyalásokig vezeti vissza, amikor a magyarok találkoztak a padovai diplomatával, Bartolomeo Piacentinivel. Neki a későbbiekben nagy szerepe lehetett az egyetem pápai engedélyének a kijárásában, miként az egyetem maga is a bolognai-páduai mintát követte. Felteszi, hogy az alapítás hátterében a hazai *capella regia* diplomatái, elsősorban jogi tanulmányokat nyújtó iskolájának szánták. Kitér a visszatérő kérdésre, vajon kapott-e az egyetem szerepet a balkáni eretnokségek elleni küzdelemben, amire egyértelműen tagadóan válaszol Fedeles. Az egyetemnek különben sem volt teológiai fakultása, amiben a krakkói „*precedens*” és a prágai kar védelme állhatott. Helyesen utal Timkovics Pál eredményeire, amennyiben a Pécsi egyetemi beszédeknek semmi közük sem lehetett az „egyetemhez”, hiszen azt még egy domonkos szerzetes a 13. század utolsó harmadában állította össze. Markáns ellenvéleményt fogalmaz meg Sándor Mária régész nézetével szemben, miszerint az Aranyos Mária-kápolna maradványaitól keletre az egyetem előadótermét (*magna aula*) találták volna meg, ami aztán Zrínyi Miklós 1664-es ostroma során dőlt romba. Úgy interpretálja a régészeti leleteket, hogy a korabeli épület inkább a székeskáptalanhoz tartozott, hiszen a korabeli egyetemeknek nem volt szükségük megépített székhelyre. (Mindez nem ad felmentést arra, hogy a „terem” évek óta nem látogatható.) Úgy gondolja, hogy az egyetem az 1390-es évekig működhetett, de az óbudaai egyetem alapítását biztosan nem érte meg.

Sarbak Gábor a könyvkultúrára vonatkozó forrásokat elemzi és értelmezi, így legkorábbi emlékeinket, nevezetesen Bonipert Priscianus nyelvtanát kérő levelét, vagy a pécsváradi apátság 13. századi átírásban fennmaradt alapítólevelében található, hitelesnek elfogadott könyvlistát. Majd sorra veszi a jelentősebb könyvgyűjtőket és bibliofileket, a külföldi gyűjteményekben fellelhető pécsi vonatkozású kéziratokat, olyan részletekig, mint amikor Pál domonkos fráter elcsereéli Nicolaus de Lyra, az egyébként a Képes Krónikában is idézett, biblia kommentárját egy Szt. Jeromos leveleit tartalmazó kötetre. A 14. századi pécsi egyházmegye vonatkozásában legalább ötszáz pécsi egyházmegyei misekönyvvel számol, érzékeltetve a kéziratok pusztulásának arányait. Az eddigi szempontokhoz hasonlóan Mohács a művelődés területén is jelentős változásokat hozott, alapjaiban rengette meg a térség oktatási hálózatát, Varga Szabolcs azonban számos pozitív példát hoz arra, hogy az 1530-as és 40-es évek jelentős alakjai miként kerültek kapcsolatba Péccsel. Így értesülünk arról, hogy 1538-ban eljutott ide Pesti Gábor *Nomenclatura sex linguarum* c. könyve, 1539-ben Istvánffy Pál itt szerez egy széphistóriát, Bonfini magyar történetének kézírata eljutott a baranyai alispánhoz. Ugyanakkor joggal figyelmeztet arra, hogy a reformáció rohamos és tudatos térhódításáról 1543 előtt aligha beszélhetünk az egyházmegyében.

Kosza László, a magyar hiteleshelyi írásbeliség egyik avatott kutatója lényegre törően foglalja össze a hiteleshelyi gyakorlat általános jellemzőit, s annak terjedését, gyakorlatát az egyházmegyében. Eredményei szerint a 14. század közepéig az egyházmegye négy káptalanja és 28 kolostora közül tíz folytatott hiteleshelyi tevékenységet. Ezek közül nagyobb jelentőségre a pécsi, boszniai székes-, a pozsegai társaskáptalan, ill. a pécsváradi és szekszárdi bencés konvent tett szert. A hiteleshelyek fejlődése jól mutatja az írásbeliségnek az egész társadalmat átható megújulását a 13. századtól, amit az oklevéladó helyek és maguknak az oklevelek számának növekedése is jól tükröz. Úgy látja, hogy e tevékenységnek fontos szerepe volt az egyháziak és világiak közötti kapcsolat szorosabbá válásában, az egyházi értelmiség formálódásában, a hosszú kiszállások pedig az egyházi és a világi kultúra érintkezését segítették elő. Ennek közvetlen hatása lett a hazai jogi műveltség alakulására, ugyanakkor az írásbeliséggel át is vállalták annak „terhét” a környező nemesi társadalomtól.

Az utolsó, nyolcadik fejezetben Buzás Gergely (Magyar Nemzeti Múzeum, Mátyás Király Múzeum, Visegrád) időrendben tekinti át az egyházmegye építészeti emlékeit. Hangsúlyozza, hogy az anyaggyűjtés során sok esetben még publikálatlan forrásokat is hasznosítani tudott, amelyek értelemszerűen segítségül szolgáltak az alaprajzi és belső tér, boltozat-rekonstrukciói során. A fejezet a nem művészettörténész olvasó számára is nagyon látványos, de igazán a szakemberek fogják tudni értékelni.

A kötet elkészültével nyugodtan kijelenthetjük, hogy a pécsi egyházmegye az egyetlen, modern módszerekkel feldolgozott magyarországi egyházmegyénk, s a kötet remekül szerkesztett, módszertanilag is példamutatónak tekinthető az elkövetkező feldolgozások számára. Nemcsak a pécsi egyházmegyének, hanem a középkori magyar egyháztörténetnek, sőt némi megszorítással a középkori Pécsnek is alapvető kézikönyvét veheti kézbe az olvasó. Jelen vállalkozásnak azt kívánjuk, hogy a tervbe vett további négy kötet — évfordulók híján is — hasonló magas színvonalon és igényes kivitelben jelenjen meg. Reméljük, hogy a többi egyházmegye történetének megírása esetében azért nem kell várni azok 1000 vagy 1500 éves évfordulóira.

Veszprémy László

LOCA CREDIBILIA

Hiteleshelyek a középkori Magyarországon

Szerk. Fedeles Tamás, Bilkei Irén.

(Egyháztörténeti Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye történetéből IV.)

Pécsi Egyházmegye Egyháztörténeti Bizottság, Pécs 2009. 144 o.

2006. december 12-én „825 éves a hiteleshelyi írásbeliség” címmel konferenciát rendeztek Pécsen a Pécsi Egyházmegye, a Pécsi Egyházmegye Egyháztörténeti Bizottsága, a Magyar Tudományos Akadémia Pécsi Akadémiai Bizottsága II. Szakbizottságának Egyháztörténeti Munkabizottsága és a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Közép- és Korajúrkori Történeti Tanszéke közös szervezésében. A konferencián elhangzott tizenegy előadásból hat tanul-

mánykötet formájában is megjelent 2009 végén. (A konferenciára vonatkozóan lásd Kondor Márta beszámolóját, Századok 141. [2007] 502–505.)

A szerkesztők a kötet előszavában joggal hívják fel a figyelmet mind a veszprémi káptalan által 1181-ben kibocsátott és a hiteleshelyi tevékenység első bizonyítékaként számon tartott oklevél kiadásának (nyolc és egynegyed százados) évfordulójára, mind pedig arra a tényre, hogy a sajtóosan magyar jelenségről még nem rendeztek önálló konferenciát. A maga nemében első konferencia szervezői azt tűzték ki célként maguk elé, hogy egy tudományos tanácskozás keretében a témával foglalkozó kutatók foglalják össze az utóbbi időben örvendetesen fellendült hiteleshelyi kutatások legújabb eredményeit az Árpád-kortól egészen a 16. század végéig.

A szerkesztők előszava után Érszegi Géza *Előhang* című bevezetője következik, melyben a már említett évforduló mellett egy másikra is, nevezetesen a hiteleshelyi működés első törvényi szabályozására emlékeztetett. Szó szerint idézte az Aranybulla 1231. évi megújításának vonatkozó passzusát, miszerint a poroszlók idézései vagy tanúbizonyságai csak a megyés püspök vagy a káptalan tanúbizonyságával legyenek érvényesek, illetve a meggyanúsított poroszló is csak az ő tanúbizonyságukkal tisztázhatja magát nagyobb ügyekben, kisebbekben pedig a szomszédos konventek avagy kolostorok tanúbizonyságával.

Kurecskó Mihály *A nyitrai káptalan hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-kor végén* című tanulmányában a káptalan által 1270 és 1300 között kibocsátott iratok alapján vizsgálta a testület oklevéladásának főbb jellemzőit és sajátosságait. Bevallásokból (*fassiones*) talált a legtöbbet, ezek alapján áttekintést nyújt a bennük szereplő jogselekmények típusairól, az ügylet értékéről és az oklevelet igénylők köréről is. A jelentések (*relationes*) kapcsán először is azt vizsgálta, hogy mennyi parancslevelet kapott a nyitrai káptalan és ezek milyen arányban oszlanak meg a király, az országbíró, a nádor és az alországbíró között. A parancsleveleknek megfelelően végzett külső munka vizsgálata során a határleírások két típusát különböztette meg: egy adott birtok égtájak szerint megjelölt szomszédait írásba foglaló eljárást, illetve a határok részletes leírását tartalmazó okleveleket. A hiteleshelyi eljárások gyorsaságának pontos meghatározására is lehetősége nyílt a napi kelettel ellátott parancslevelek és jelentések segítségével. Így a szerzőnek sikerült kimutatnia az átlagosan megtett napi távolságot a birtokba iktatások, illetve különböző vizsgálatok esetében, ez 14,25–21 km volt. Az átírásokat illetően arra jutott, hogy a talált tizenegy esetből hét alkalommal saját korábbi oklevél, míg négy ízben más kiadó oklevélét foglalta újra írásba a nyitrai káptalan. A pecséthasználatot vizsgálva egy 1273 körüli pecsétváltásra lett figyelmes. Az oklevelek egyes formulás részeinek és a megerősítésük módjának változásait időszaktól és oklevéltípustól függőnek találta. Az oklevelek külső jegyei, mint az írásképmód, az iniciálék vizsgálata által pedig az egyes írókezek megkülönböztetése is sikerült. Kurecskó Mihály e dolgozatával az időrendiségnek megfelelően folytatta a nyitrai káptalan hiteleshelyi tevékenységére vonatkozó alapos és igen részletes kutatásait, immár újabb három nyitrai lektor korszakában kibocsátott oklevelekre terjesztve ki azt.

Dreska Gábor *A pannonthalmi konvent hiteleshelyi kiadványai (1321–1500)* című tanulmányának elején az általa alkalmazott korszakhatárokat magyarázva arra hívta fel a figyelmet, hogy az utóbbi egy–másfél évtized hiteleshelyi irodalmában véleménye szerint túlhangsúlyozott az 1353. esztendő korszakhatárának tekintése. Azt, hogy vizsgálódásainak kezdő időpontjával az 1321. év választotta, azzal indokolta, hogy a pannonthalmi hiteleshelyi munka ekkor lendült fel és vált rendszeressé, mint azt a fennmaradt kiadványainak száma is jelzi. Az időbeli felső határ megállapításakor pedig inkább azt, az egyházi intézmények történetének tagolásában régóta bevett szokást követte, mely az azok élén álló személyek méltóságviselésé alapján történik. A vizsgálódás ekképp kiválasztott időbeli keretének 180 évből ránk maradt 800 darab oklevél 45%-a a bevallások (*fassiones*), saját szóhasználatában „felvallások” közé sorolta. A szerző tanulmányának nagyobb részében ezekkel foglalkozott, tárgyalva a birtokátadás, az adásvétel, az elzálogosítás, az érintettek hozzájárulása és a tiltakozás eseteit. Külön kiemelendő a területi hatókör vizsgálatakor kapott eredménye, mely szerint a Pannonthalmán megjelenő oklevélnyerők egy 40–45 km sugarú — tehát egy napi járóföldnyi távolságot jelentő — körön belül elhelyezkedő településekről érkeztek. Megjegyzendő, hogy az eredmény megállapításánál a szokásostól eltérően nem a bevallás tárgyát képező birtokok Pannonthalmától mért távolságát, hanem a bevallók lakhelyét, hivatalviselését vagy birtoklását vette alapul. A jelentések (*relationes*) kapcsán pedig kitért az egész évre szóló parancsok és a királyi emberek megnevezésének kérdésére.

A kötet következő tanulmányának szerzője C. Tóth Norbert, címe pedig: *Zsigmond királynak a hiteleshelyekről szóló elvesztett rendelete. Adalékok a kor kormányzattörténetéhez*. Ez a dol-

gozat némileg elkülönül a többtől, viszont vitathatatlan, hogy a hiteleshelyi működés kérdésének tanulmányozásától elválaszthatatlan az ez ügyben intézkedő uralkodói rendeletek elemzése. A szerző fő kérdésvetése az volt, hogy történt-e a hiteleshelyek területi illetékesség meghatározása ügyében bármilyen átfogó rendelkezés I. Lajos király (1351. évi 22. tc.) és II. Ulászló király (1498. évi 12. és 13. tc.) között? E kérdésre választ keresve vizsgálta a szerző tanulmányában Luxemburgi Zsigmond elveszett hiteleshelyi rendeletének keletkezési körülményeit, amely okleveles hivatkozások és a méltóságviselők itineráriumainak elemzése alapján valószínűleg 1397 április–májusára datálható. Az elveszett rendelettel annak idején már Eckhart Ferenc is foglalkozott, és 1410 körülre datálta a királyi rendelkezést. C. Tóth Norbert hét oklevelet is talált, melyben Zsigmond király hivatkozik törvényére a különböző hiteleshelyekhez intézett parancsleveleiben. A hét okleveles említésből hat a királyi rendelet — miszerint az iktatást mindig az illető megyében lévő hiteleshely hivatott elvégezni, ahol a birtokok is fekszenek — figyelmen kívül hagyását kérte. A rendelet meghozásában nagy valószínűséggel a nagybírák ítélőmesterei vettek részt, hiszen sem a nádor, sem az országbíró nem voltak a király mellett az adott időszakban. Tehát a királyi kúriában működő bíróságok jogászai alkották meg a hiteleshelyekről szóló rendelet szövegét, amelyet aztán, a király és tanácsa, miután megérkezett, hatályos jogszabállyá tették. Hogy pontosan milyen ok miatt vált szükségessé egy szokásjogi helyzet írásbeli rögzítése? Erre a kérdésre a szerző még nem tud minden további vitát kizáró választ adni, ugyanis ehhez szükséges lenne mindegyik hiteleshely külső tevékenységének feldolgozására, hogy az így kapott adatok alapján összeállíthassák a kiszállási illetékességi területeket. Dolgozatának zárásaként még egy igen érdekes kérdésre hívta fel a figyelmet, miszerint a közismereten országos hatókörrel rendelkező hiteleshelyek mellett talán az esztergomi főszékeskáptalan is hasonlóval rendelkezett. Erre utal az a tény, hogy az esztergomi káptalan 1391-ben és 1393-ban is Vas megyei birtokok iktatásában vett részt. Felmerül a kérdés: az esztergomi káptalannak is lett volna joga az egész országban tevékenykedni, ám azt a kúriai bíróságok Budára településével elvesztette? Ezt szintén a további kutatásnak kell eldöntenie.

A kötet legátfogóbb jellegű tanulmánya Koszta László tollából látott napvilágot, *A magyar székeskáptalanok kanonokjai és a hiteleshelyi tevékenység 1200–1350 között* címmel. A szerző sokoldalúan mutatta be azt a fejlődési vonalat, amely során a magyarországi kanonokság egy, a 12. század végéig *vita communis*ban élő és a székesegyház liturgiájára koncentrált közösségből a 14. század közepére egy erőteljesen laicizálódott csoporttá vált, melynek egyik legfontosabb feladata a világi társadalom számára végzett hiteleshelyi tevékenység volt. A kanonokság a 13. században alakította ki helyét a korabeli társadalmon és egyházon belül, így ezt az évszázadot joggal nevezhetjük a kanonokság expanziójának Magyarországon. Ekkor alakultak ki azok a pozíciói, lehetőségei és feladatai, melyek egészen a 16. század elejéig meghatározóan jellemezték az egyházi társadalom eme középső rétegét. A kanonokság 13. század első felében végbement gazdasági megerősödésének és az ezáltal biztosított kulturális-művelődési szerepének a vidéki papság elszegényedése volt az ára. A sikerek láttán az egyre öntudatosabb a kanonokság a század közepén a főpappal szemben is megpróbálta tágítani mozgásterét és befolyását, melynek fő zálogát a tényleges püspökválasztó jog megszerzése jelentette volna. Az, hogy ezt nem sikerült elérniük, nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a magyarországi székeskáptalanok a nyugatiakkal ellentétben társadalmilag nyitottak és heterogének maradtak, aktivitásuk szintje pedig az egyházmegyére és a helyi világi társadalom intézményeire szorítkozott. Ezek a körülmények mind hozzájárultak, hogy a kiszélesedő magyarországi írásbeliség korszakos változásakor létrejött a hiteleshelyek intézménye. A szerző joggal hívta fel figyelmet arra, hogy Európában számos káptalan, illetve kanonok rendelkezett *notariusi* joggal, és hogy a nyugati káptalani oklevéladás és a hiteleshelyi oklevéladással alakuló magyar gyakorlat csak a 13. század közepén vált ketté és fejlődött tovább más úton. A közhitelű oklevéladás — mint a káptalan egyik, de egyre fontosabbá váló tevékenységi köre — természetesen hatással volt a káptalan belső struktúrájára és a püspöki székváros építészeti kialakítására is. Így a magyarországi káptalanokon belüli rangsorban a prépostot követő méltóságviselő kanonok a *lector* lett, a kanonokság egyre inkább a világi jog gyakorlása irányába tolódott el, a teológia művelése teljesen háttérbe szorult, maga a káptalan pedig térben is nyitottá, elérhetőbbé vált. A 13. század végére egy az egész országot lefedő hiteleshelyi szervezet jött létre, ami az ország nagy részén egy napi járóföldön belül biztosította a jogi írásbeliséggel kapcsolatos feladatok megbízható ellátását. A szerző rámutatott arra is, hogy a 13 püspökséghez tartozó 15 székeskáptalan és további 8 nagyobb, királyi alapítású társaskáptalan személyi állománya egy

meglehetősen csekély, alig több mint félezres létszámú, sok vonatkozásban a leendő világi értelmiség feladatai ellátó társadalmi réteget jelentett.

Akárcsak a konferenciát, a tanulmánykötetet is két, a kora újkorra kiterjedő előadás, illetve annak írott változata zárta. A kötet terjedelmét tekintve legnagyobb tanulmánya a társszerkesztő Bilkei Irén *A zalavári és kapornaki bencés konventek hiteleshelyi tevékenysége a Mohács utáni évtizedekben* című munkája, amely részletes historiográfiai áttekintést ad a hiteleshelyi intézmény kutatásáról és ennek megfelelően a dolgozat irodalomjegyzéke is a teljesség igényével készült. A zalavári és a kapornaki konventek 1526 utáni hiteleshelyi okleveleinek vizsgálatával a szerzőnek sikerült bizonyítania, hogy a hiteleshelyi tevékenység zavartalanul folyt mindkét konventben a politikai helyzettől függetlenül, mind a kettős királyválasztás, mind pedig az ország három részre szakadásának éveiben, hanyatlásról ezekben az évtizedekben még nem beszélhetünk. Így a középkori hiteleshelyi oklevelekhez képest a koraújkori számos új köztörténeti adattal szolgálhatnak például a kettős királyválasztás közállapotaira, a török jelenlétére, az egyes kiemelkedő családok kapcsolatrendszerére és a nemesség vagyoni viszonyaira vonatkozóan. A hiteleshelyeknek nem ártott az írásbeliség Mohács után tapasztalható kiszélesedése sem, amikor a világi *litteratus* réteg számszerű növekedésével bővült az írástudók köre, valamint a világi hivatali írásbeliség (megyéék) térhódítása következtében nőtt az iratkiadók száma is. A hiteleshelyek tekintélye töretlen volt, szerepüket más intézmény nem vette át, legfeljebb szükség esetén egy másik hiteleshely. Mohács után a dél-dunántúli hiteleshelyek működése megszűnt, feladataikat egyre inkább a zalavári és a kapornaki konventek vették át. Így a török hódítók útvonalába eső Pécs, Pécsvárad, Szekszárd, Somogyvár, majd pedig Veszprém hiteleshelyi vonzáskörzetét is megpróbálták átvenni. Az így megnövekedett illetékességi területre kiterjedő hiteleshelyi működésüket pedig saját megszűnésükkkel egy újabb, az akkor már Szombathelyen működő vasvári káptalan örökölte, levéltárakkal együtt az 1580-as évek elején. A hiteleshelyek a tárgyalat korszakban ugyanúgy egységesen működtek — legalábbis a királyság területén —, mint a középkor évszázadaiban, a változások első csirái a 16. század közepétől mutathatók ki. Megjelennek a hosszabb-rövidebb magyar szövegek, a latin megfelelővel nem rendelkező tárgyakat jelölő egyes szavaktól egészen a teljes egészében magyar nyelvű oklevélig. Az oklevelek anyagát tekintve a papír használata vált természetessé. A korszak jogélete is tükröződik az oklevelekben: a két konvent külső hiteleshelyi tevékenységének nagy részét a Mohács utáni hatalmaskodási ügyekben keletkezett idéző oklevelek kézbesítése tette ki. A kettős királyválasztás másfél évtizedének anarchikus viszonyai között a központi hatalom gyengülése miatt mindennaposá váltak az erőszakos cselekedetek, melyek Zala megye Mohács utáni nemességének minden rétegére jellemzőek voltak. A birtokba iktatás egyik speciális Mohács utáni és 1563-ban törvénnyel is szentesített jellemzője volt, hogy ha a töröktől való félelem miatt a *statutio* nem történhetett meg a helyszínen, akkor az aktust egy közeli, de biztonságos helyen hajtották végre. A szerző a kora újkor jogéletének egy további jelenségét, a *protonotariusi* vándorbíráskodást is tetten érte az oklevelekben.

Ugyancsak a Mohács utáni állapotokat elemezte, de már az ország másik feléből Vekov Károly *A gyulafehérvári káptalan hiteleshelyi tevékenysége és 16. századi szekularizációja* című dolgozatában. A gyulafehérvári hiteleshely a zalaiakhoz képest jobban megsínylette a két király korszakát uraló polgárháborús viszonyokat. Nemcsak az hiteleshelyi kiadványok száma esett vissza, hanem a káptalan belső viszonyaira is kihatottak pártharcok, hiszen a kinevezések hol az egyik, hol a másik király részéről történtek. A reformáció új tanaitól pedig sem az egyszerű kánonokok, sem a méltóságviselők nem zárkóztak el. Nem egy, a hiteleshelyi tevékenységben is szerepet vállaló kánonokból protestáns püspök lett. A reformáció hatásaitól szintén nem mentes erdélyi rendek elsősorban az erdélyi püspökség javainak segítségével kívánták megoldani a királyi javak jelentősen megcsappanása miatt előállt súlyos gazdasági problémát. Így 1544-ben a tordai országgyűlés a királyi jövedelmek mellett az erdélyi püspökség javait is a királynénak adta, Fráter György adminisztrálása mellett. Gyulafehérvár azon kapuját, amelyen a hiteleshely székhelyére be kellett menni és ezért a káptalan birtokát képezte, többször is zárva tartották, hol katonai megszállás, hol ostrom miatt. Gyulafehérvár 1551. évi ostromának lassúságát a rendek azzal is indokolták, hogy nem akartak kárt tenni a nemesség jogait biztosító oklevelekben. A gyulafehérvári káptalan hiteleshelyi tevékenysége 1557-től szünetelt, a birtokba iktatásokat és egyéb feladatokat a nagyobbik kancellária keretén belül működő tíz nemes látta el. Elhatározták, hogy a gyulafehérvári káptalanban és a kolozsmonostori konventben lévő oklevelek gondos őrzésére, kikérésére és hiteles kibocsátására méltó és tisztességes személyeket (*requisitorok*) neveznek ki. A hiteleshelyi tevékenységet helyettesítő *ad hoc* rendszer természetesen nem volt hibátlan. Így,

majd két évtizednyi próbálkozás után, 1574–1575-ben visszatértek a korábbi rendszerhez, ha nem is a személyzetet, de főleg az oklevelek kibocsátását, belső és külső jellemzőit illetően. Mind Kolozsmonostoron, mind Gyulafehérváron klerikusok lettek a *requisitorok*, akik mellé deákokat rendelték a notáriusi feladatok elvégzésére, továbbá külön-külön pecsétet is kaptak. Ez a Báthori István nevéhez fűződő szabályozás — mely lényegében a középkori hiteleshelyi gyakorlatot alkalmazta a *requisitori* rendszerre — maradt érvényben egészen a Habsburg-restaurációig, amikor a jogaiban helyreállított katolikus egyház újrászervezte a gyulafehérvári hiteleshely működését.

A tanulmánykötet fényesen bizonyítja, hogy a sajátos magyarországi jelenségként számon tartott, ám tőlünk nyugatra sem teljesen ismeretlen, funkcióiban a közjegyzői intézményhez hasonlító, egyházi testületek által végzett közhitelű oklevéladás kutatása a magyar történettudomány, szorosabban véve a magyar medievisztika egyik jelentős és fontos területe. Ma is aktuális feladat a hiteleshelyek kutatásának kiszélesítése az intézmény működésének, fejlődésének jobb megismerése érdekében. Az említett évfordulók mellett ez inspirálhatta a konferencia szervezésére a kötet szerkesztőit, Fedeles Tamást és Bilkei Irént. A különböző tárgyú tanulmányok jól mutatják, hogy a hiteleshelyi kutatásnak milyen sok aspektusa és ennek megfelelően a hiteleshelyi kiadványok történettudományi hasznosításának milyen tipikus (egyház-, művelődés-, társadalom-, jogtörténet) és egyedi (archontológiai, genealógiai, társadalom- és gazdaságtörténeti) hasznosítási területei vannak. A kötetet várhatóan a jelen sorok írójához hasonlóan az egész szakma nagy örömmel fogadja majd, hiszen előremutató és biztató jel napjainkban, amikor a kutatás szétforgácsolt és az összehasonlító, az egyes intézmények közti különbségeket is foltáró nagyszabású, átfogó elemzések még váratnak magukra.

G. Tóth Péter

Béli Gábor

A NEMESEK NÉGY BÍRÓJA

A szolgabírók működésének első korszaka 1268–1351
(Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2008. 207 o.)

Régen érlelt, több évtizedes forrásgyűjtést és -szintetizálást követően formába öntött munka jelent meg nemrégiben a szolgabírói intézményről. Béli Gábor e könyvével a régi jogtörténetész iskola pécsi hagyományainak folytatójaként, elsősorban Holub József és Degré Alajos nyomdokain fellépve egyszerre készített korrajzot és értelmezte újra — az öt körüllegő mítoszoktól megfosztva — egy jogintézmény kialakulását és működésének első korszakát.

A szolgabírák megjelenését és elnevezésük eredetét kutatva egészen a 18. századtól nyomon követi, értelmezi, magyarázza és ütközteti a jogtörténeti és a történeti szakirodalomban felvetett álláspontokat. A korábbi kutatási eredményekre, szerzőkre — így különösen Váczy Péterre, Szűcs Jenőre vagy Gerics Józsefre — egyébként írásművében folyamatosan visszautal, de megközelítése mégis mindvégig egyedi, jogintézményekben gondolkodó, a tartalom mellett a formának is kiemelt helyet szentelő, analízis látásmód, amely párhuzamosan tör utat a historikus munkák mellett. Különösen e szemléletmód az, amely ezt az újabbban is többek által vizsgált területet újszerűen, elsősorban jogtörténeti, intézményi oldalról mutatja be, kiegészítve ezzel a társadalom- és gazdaságtörténeti kutatásokat.

Akárcsak az említett kutatók, Béli is részletesen kitér a késő Árpád-kori társadalmi mozgásokra, hiszen e folyamatok felvázolása szükségszerű kelleke az intézményi háttér elemzésének. Vázlata azonban szigorúan a források által megszabott keretek között mozog, az átalakulási folyamat egyes állomásait források alapján körvonalazza, amelyek fordítási nehézségeire, terminológiai problémáira is utal — nem egy esetben összevetve több korábbi fordítást is az oklevél eredeti szövegével. Más helyen oklevelek (kronológiai) sorrendjét állapítja meg, rövidítéseket old fel, neveket magyaráz vagy akár háttérrel vázol fel a megidézett dokumentumokhoz. E módszerrel azonban nem csak a társadalmi mozgásokat ábrázolja, hanem a jóval szárazabb eljárásjogi vizsgálatoknál a szolgabírók megyei bíróságok működésében betöltött szerepével kapcsolatos, mélyreható elemzéseket is közel hozza az olvasóhoz.

A szerző azonban nem csak az Árpád-korban, hanem a 14. században is otthonosan mozog, elegendő csak végigolvasni a megyei törvényszék szervezetével és működésével kapcsolatos, egy további monográfia előtanulmányának beillő részletességű fejtegetéseit, melynek köszönhetően

jól nyomon követhető a megyei törvényszék szerepének felívelése, majd a 14. század közepén meginduló le hanyatlása.

A munka talán legfontosabb, mind a közép-, mind a felsőfokú oktatásra hatással lévő megállapítása a kehidai oklevélben említett bírók és a szolgabírók előképei: a nemesek négy bírójának különbözősége. A királyi szerviensek ítélkezését megörökítő 1232-es kehidai oklevél után majdnem négy évtizednek kellett eltelnie a szolgabírók megjelenéséig. Béli részletesen elemzi, hogy a királyi parancs alapján történő, delegált ítélkezésből miként állandósult a megyei nemesek által maguk közül választott bírótársakkal működő törvényszék – hosszú évtizedek alatt szétterjedve az egész országban. Újszerű azon, a szolgabíró elnevezéssel kapcsolatos elképzelése is, amely szerint a kifejezés nem a latinból került át a magyar nyelvbe, hanem épp ellenkezőleg: a magyar nyelvből ültették át, valószínűleg a 13. század végén latinra. Emellett bizonyítását Béli többek között a latin nyelvi szerkezet elemzésével végzi el.

A jogászai szemléletmód mellett minden bizonnyal Béli Gábor impozáns latintudása, forrásismerete és értő forráskritikája az egész monográfia talán legjellemzőbb sajátossága. A szerző a múltnak kútjából, a korszak szinte valamennyi okleveles forrásának ismeretében magabiztos ívét húzza meg a serviensi státus formálódásának, miközben a felvonultatott oklevelek – évszázadokon átnyúlva és kézzel fogható közelségbe hozva urakat és szolgákat, ünnepeket és ismeretlen lókövetőket – a korszak mindennapjaiba is bepillantást engednek.

Ezt a szakember számára is meglehetősen adatgazdag és olvasmányos munkát külön érdekessé teszi a szerző tömör, oklevélformulákon átszűrt, precíz és választékos nyelvezete, amely előadását veretessé, mívéssé teszi. A kötetet kiegészítő irodalomjegyzék és névmutató kiváló támpontot kínál a további történeti és jogtörténeti kutatások számára, melyek remélhetőleg Béli Gábor könyve nyomán a jogtörténeti irányzatot és forráskritikát is beépítve és alkalmazva tárnak fel e kevéssé ismert korszakról új összefüggéseket.

Domaniczky Endre

Sarusi Kiss Béla

A TERMÉSZET ÁLTAL MEGERŐSÍTETT VÁR

Murány végvár és uradalma a 16. század második felében

Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából 1.

Budapest 2008. 414 o.

Az Oszmán Hódoltság kora történetének legkutatottabb témái közé a végvárrendszer kialakulása és kiépülése — gondoljunk csak Szegő Pál, Pataki Vidor, Szántó György, vagy az utóbbi másfél évtizedben Pálffy Géza, Kelenik József, Domokos György és Végh Ferenc munkáira — tartozik. Emellett tudományos ismeretterjesztő céllal több végvár (lásd Buda, Eger, Kanizsa, Esztergom, Gyula, Szeged, Győr, bakonyi várak) múltját, ezen belül koraujkori történetét is feldolgozták. Ennek ellenére Sarusi Kiss Béla azon megállapítása teljesen helytálló, miszerint nem készült olyan többletű tudományos elemzés, amely egyetlen vár gazdaság-, kormányzat-, társadalom- és hadtörténeti vizsgálatát együttesen tűzte volna ki céljául. A szerző több mint egy évtizedes kutatómunkájának eredményeként ezt a hiátust igyekszik betölteni Murány (Murán, ma Szlovák Köztársaság) végvár és a hozzá kapcsolódott uradalom esetében.

Miért éppen erre — a magyar kamarai tanácsosok által egy 1598-ban készített véleményben „a természet által erősített hely” elnevezéssel illetett — várra és időszakra esett Sarusi Kiss Béla választása? Nyilván közrejátszott ebben az, hogy Murány a magyar történelem regényes sorsú várai között igen előkelő helyett foglal el: Tinódi Lantos Sebestyén az 1549. évi ostromát, míg Gyöngyösi István a vár birtokosának, Széchy Máriának és Wesselényi Ferencnek a szerelmi történetét örökítette meg. Ez utóbbi nem csupán a két évszázadon át a ponyvairodalom egyik legkedveltebb és legközismertebb témái közé emelte a Murányban történeteket, hanem meghihlette Arany Jánost és Petőfi Sándort is.

Ennél azonban nagyobb súllyal esett a latba a szerző témaválasztásánál, hogy a Gömör vármegyei végvár a végvárrendszer többi elemét figyelembe véve igen gazdag forrásadottsággal rendelkezik 16. század második feléből, pontosan abból az időszakból, amelyben az oszmánellenes védelmi rendszer kiépülésének legjelentősebb és legfontosabb eseményei lezajlottak.

Az észak-gömöri térségben, a Jolsava (ma Murány) patak völgye felett magasodó Cigánka hegy csúcán kiépített vár középkori hadászati szerepe és jelentősége csak huszita megszállásá-

nak időszakában vizsgálható. A 15. század hatvanas évei komoly változásokat eredményeztek Murány későbbi történetében. Egyrészt a husziták felismerve jó védhetőségét megszállták és megerősítették a hegytetőn épült várat. Másrészt — az előbb említettel szoros összefüggésben — miután Giskra megegyezett Mátyás királlyal, s kivonta katonáit innen, az addig Jolsván lévő birtokigazgatási központ Murányba települt.

A vár 1470-ben a Szapolyai család birtokába került, s János vajda, majd magyar király adta egyik leghűségesebb hívének és familiárisának — Tornallyai Jánosnak — a kezelésébe, mindaddig, amíg az általa az erősségre és az őrségre kiadott költségeket meg nem tudja téríteni. Testamentumában a kezelési jogot fiára — Tornallyai Jánosra (Jakabra) — hagyta, míg mellé gyámul familiárisát Basó Mátyást jelölte ki. A régi gömöri nemesi családból származó Basó azonban az ifjú férfikorba léptével sem volt hajlandó átadni az atyai juszt, s a környéket is rettegésben tartotta rablóportyáival. Az őrség megszerzésének reményében Tornallyai Ferdinánd pártjára állt, célját azonban nem érte el. 1549-ben ugyan a Niklas Graf zu Salm főhadparancsnok vezette magyar–német–spanyol sereg elfoglalta Murányt, s a hűtlen gyámot kivégezték, ám a birtok nem kerülhetett vissza a Tornallyai család kezelésébe, kárpótlásként kézpénzt fizettek ki számukra.

A császári-királyi hadvezetés számára ugyanis felértékelődött a vár stratégiai szerepe, hiszen Fülek 1554. évi oszmán megszállása után a bányavárosokat védő végvárrendszer, valamint az Alsó- és Felső-Magyarországot összekötő út biztosításának fontos elemévé vált. Feladata elsősorban az volt tehát, hogy a bányavárosi, majd alsó-magyarországi végvidéki főkapitányság itteni területét megvédje a hatvani, füleki és szécsényi martalócok támadásaitól. A várból kiinduló észak-keleti és észak-nyugati utak ellenőrzésére pedig két palánkvárat is kiépítettek 1584 körül: Polonkát és Sumjácot. De ezek a hegy tövében kiépített várkastélyhoz hasonlóan egy heves támadásnak képtelenek lettek volna ellenállni. Muránynak az újolasz erődítési módon való átépítésére nem került sor, mivel egyrészt természetes fekvése még hatékony védelmet nyújtott a kor ostromtechnikájával szemben. Másrészt az építkezést lehetetlenné tette, hogy lovas kocsival nem tudták megközelíteni a várat.

A császári-királyi seregek 1593 őszén és 1594 telén sikeresen végrehajtott felső-magyarországi támadása eredményeként Fülek újra keresztény kézbe került, amely azt eredményezte, hogy Murány immáron újra elveszítette jelentőségét a végvárrendszeren belül. Ez, valamint az, hogy a tizenöt éves háború idején az udvar igyekezett különböző módokon pénzt szerezni, illetve fennálló adósságait rendezni, hozzájárult ahhoz, hogy zálogba adásának lehetősége a 16. század végén napirendre kerülhetett. A kölcsönök és a ki nem fizetett zsoldok törlesztése miatt először Julius von Herberstein, majd Hans Jakob von Rottal kezébe került Murány és a hozzá tartozó uradalom, s csak 1609-ben lett zálogbirtokosa a Széchy család.

A szerző Murányban elhelyezett őrségnek is szentel egy fejezetet. Megállapítása szerint a várban német gyalogságot és tüzérséget rendeltek, míg a Cigánka hegy alatt épült várkastélyba szláv, délszláv, illetve magyar katonaságot rendeltek. A vár királyi őrsége a kezdeti körülbelül 140 főről a 16. század utolsó harmadára fokozatosan száz fő alá csökkent. Mivel az őrség döntően gyalogságból állt, amely alól kivétel az 1572. évi összeírásban található adat, amely szerint Maskó Menyhért parancsnoksága alatt 6 magyar lovas is szolgált, így önálló támadásokra nem vállalkozhatott, csak nagyobb egységekhez csatlakozva törhetett a Hódoltság területére.

Egy hadsereg tagjai számára zsoldfizetése és az élelmezés mindig is kulskérdésnek számított és számít. Sarusi Kiss Béla négy összeírás alapján mutatja be, hogyan alakult az őrség tagjainak szánt havi juttatás összege 1565 és 1582 között. Megállapítása szerint ez sem többnek, sem kevesebbnek nem számított a más várakban szolgáltak zsoldjával összehasonlítva. Az 1570-es évektől a bányavárosi, majd alsó-magyarországi végvidék finanszírozására jelentős összegekkel hozzájárultak a cseh-morva rendek által megszavazott hadiadók is. A zsoldnak azonban csak hozzátétőlegesen a felét fizették a katonáknak, mivel az elszámolásoknál a kiosztott és elfogyasztott élelmiszert levonták járandóságukból. Emellett a jövedelmek kiegészítésére, pótlására a katonák részt vettek a várban adódott munkákban, valamint a tizedjövedelmek behajtásában.

Mivel a murányi uradalom két mezővárosa (Jolsva és Nagyrőce), kisebb települése, valamint az idetelepült vlachok nagy terheik ellenére is képtelenek volt a vár katonaságát és hozzátartozóikat (feleségüket és gyermekeiket) élelemmel ellátni, ezért erre a célra haszonbérbe vették Gömör vármegye egyházi tizedét is. A szükséges húst — különböző forrásokból — kézpénzért szerezték be. A naponta 150 darab kenyér, 60 kilogramm hús, valamint 430 és 450 liter közötti sör előállításához és feldolgozásához a várban sütődét, mészárszéket és sörfőzdét kellett felállítani, mivel a legközelebbi nagyobb településtől jókora távolság választotta el. A murányi vár mindezek

segítségével saját készleteiből képes volt eltartani magát. Mindezek, valamint az alkalmanként kiosztott sajt és hal biztosította az őrség megfelelő élelmezését. Az előállított javak árát árszabások határozták meg. Mindezek alapján a szerző megállapítja, hogy szoros összefüggés állt fenn a limitációk, a gazdálkodás, és a zsoldfizetés között. Azok a katonáknak azonban, akik a hegy lábánál épült várkastélyban teljesítettek szolgálatot, maguk kellett gondoskodniuk élelmezésükről.

A magyar végvárrendszer erősségei közül Murányban öntöttek elsőként ágyút, összesen egy tucatot. Ehhez járult még ismeretlen számú szakállas puska előállítása is. Mindezekhez — az egyébként rossz minőségű fém — az uradalom vasbányáinak adójából származott, hiszen Murány a 16. századi Magyar Királyság vasércbányászatának legfontosabb központja volt. Az itteni huták és vashámorok működését az oszmán csapatok előretörése sem vetette vissza, s az általuk előállított termékeket a Magyar Kamara engedélyével még Erdélybe is szállították.

A különböző gazdasági tevékenységek természetesen a megfelelő épületek építését is megkövetelték. 1558 januárjában a várban elkészült a malom, majd később egy kőből épült magtár, valamint fegyvertár és egy a lőpor tárolására alkalmas építmény. 1559-ig a vár vízellátást csak a ciszternákban felfogott esővíz biztosította, ezért egy 76 méter mély kutat fúrtak. A vár legfontosabb tisztségviselőit az úgynevezett Cigánytoronyban, míg a felfogadott zsoldosokat egyrészt a vár belső területén felállított fakalyibákban, másrészt a különböző gazdasági épületekben szállalták el.

Murány tisztségviselőinek (udvarbíró és kapitány) kellett gondoskodniuk a jogszolgáltatásról, teljes jogú meghatalmazottjaiként a birtokosnak, ebben az esetben az uralkodónak. 1549 és 1572 között az itt lezajlott tárgyalások alapján a löcsei hóhér összesen 22 személyt végzett ki, alapítja meg Sarusi Kiss Béla.

A szerző külön fejezetet szentel a murányi uradalom lakóinak, a vár katonai és gazdasági tisztségviselőinek, valamint katonáinak társadalmi összetételével, a külföldiek esetében származási helyük beazonosításával, valamint egyéni életpályák megrajzolására is lehetőség szerint sort kerít. A magam részéről ezt egy nagyon fontos kezdeményezésnek tartom, hiszen egyrészt ezeken keresztül pontosabb ismereteket szerezhetünk a korszakról, s az azt működtető folyamatokról. Másrészt a német új típusú hadtörténetírás (neue Militärgeschichte) kutatásainak egyik fontos iránya a katonák mindennapjainak bemutatása, illetve a zsoldba fogadottak és környezetük együttélésének vizsgálata. Ez az érdeklődés azonban leszűkül egyrészt a német nyelvterületre (leginkább a Porosz Királyságra), másrészt időben a 18. század közepétől induló időszakra korlátozódik. Mindezt úgy vélem, hogy Sarusi Kiss Béla munkájának eredményei nem csupán a magyar, de a német történetírás számára is érdekes és fontos adatokkal szolgálnak.

A Murányban szolgált protestáns egyházi személyek — Maskó Menyhért és Julius von Herberstein kapitányok támogatásával — jelentős szerepet játszottak abban, hogy a környéken a protestantizmus elterjedjen. Előbbi kezdeményezése hívta életre a Murány-vidéki evangélikus egyházkerületet, amely élére 1566-ban meghívta Ciprian Fried esperest. Mint szuperintendens ő adja ki itteni lelki szolgálata idején a Murány vidéki/völgyi testvéreknek 25 pontból álló hitvallását.

A szerző — mint láttuk — monográfiájában valóban sokrétű elemzést ad, hiszen Murányt nem csupán, mint a végvárrendszer egyik stratégiai is kiemelkedő fontossággal bírt elemét, vagy mint uradalmi központot mutatja be, hanem olyan meghatározó helyként, amely több szempontból is rendkívül nagy hatást gyakorolt környezetére. Így például kutatásai kiterjedtek olyan területekre is, mint a vasgyártás és vaskészítés kérdéseire, bíraskodásra, a vár és uradalom társadalmi összetételére, valamint a reformáció terjesztésében betöltött szerepére is. Mindezek segítségével olyan fontos problémákat sikerült tisztáznia, amelyek más végvárak történetének kutatása esetében is fogódzót adhatnak. Így például a vár birtokviszonyainak, a hegyi várak hadászati értékének, a környék kormányzásában elfoglalt helyének, élelem- és hadszer-ellátásának, az itt folytatott „polgári” és „büntető”-ítélkezés gyakorlatának, a Murány történetétől elválaszthatatlan vasbányászatnak, valamint az itt szolgált tisztviselők és zsoldosok egyéni karrierjének vagy felemelkedésének kérdéseit.

Mindezek alapján úgy gondolom, hogy Sarusi Kiss Béla több mint egy évtizedes szisztematikus kutatásain alapuló monográfiája új irányt szab a magyarországi és esetleg a szlovákiai végvárkutatásnak, s a Budapest Főváros Levéltár most indult tudományos sorozatának szerkesztője remekül választott, amikor ezt a munkát szemelte ki arra, hogy elsőként jelenjen meg, s reprezentálja az intézményben folyó igen komoly és értékes munkát.

HAGYOMÁNY ÉS MEGÚJULÁS

Életpályák és társadalmi mobilitás a végváriak körében.

Studia Agriensia 27.

Szerkesztette: Veres Gábor, Berecz Máttyás
Eger, 2008. 286 o.

A csaknem három évtizedes múltra visszatekintő egeri és noszvaji végvartörténeti műhely kutatási eredményeit közreadó *Studia Agriensia* című sorozat 27. száma a 2008. október 14–15-én megtartott konferencia anyagát teszi közzé. Az itt elhangzott előadásokat tanulmány formájában megjelentető kiadvány a kora újkori történeti kutatás legújabb eredményeit közli, amely munkák szerzői közt egyaránt megtalálhatjuk az idősebb és fiatalabb tudós generáció képviselőit. A sorozat e számával a szerkesztők a 80. életévét betöltött R. Várkonyi Ágnes professzor emeritust köszöntötték, akinek meghatározó szerepe volt a végvartörténeti műhely és a konferenciasorozat elindításában, amely 1982-es megalakulása óta a hazai történettudomány egyik legrangosabb fórumává vált. A professzorasszony magyar történetírásban elért széleskörű eredményei közül külön is hangsúlyozandó az általa meghonosított történeti ökológiai irányzat, amely új lendületet adott a végvartörténeti kutatásnak. Az így előtérbe került interdiszciplináris és nemzetközi vizsgálatok révén napjaikra igen széleskörű ismeretekkel rendelkezünk a hódoltság korának mindennapjairól.

A jelen kötetben szereplő előadások tematikus keretét a társadalmi mobilitás és a karrier-történetek vizsgálata képezi, újabb nézőpontból világítva meg a végek világát. A tanulmányok ugyanúgy kitérnek a katonai és a nemesi rétegek általános viszonyaira, mint egyes hivatalviselők, katonatisztek és külföldi zsoldosok, vagy a rabok egyéni pályafutására. A mentalitástörténeti munkákon túl a korszak gazdaság-, diplomácia- és művészettörténetét érintő írásokat is olvashatunk a kiadványban, amelyek ugyancsak érdekes adalékokkal szolgálnak a 16–17. századi Magyarország mindennapjairól. A mű szerkesztése a sorozat korábbi számaihoz hasonlóan jól átgondolt és alapos. A tanulmányokat néhol ugyan eltérő hivatkozási rendszerrel, de összességében egységes formában, idegen nyelvű rezümékkel tették közzé.

A kötet bevezető *Végvár és mentalitás a végvartörténeti műhely negyedszázados története tükrében* című munkában R. Várkonyi Ágnes a korszak átfogó jellemzését adja, megteremtve ezzel az elméleti keretet a többi írás számára. Első fejezetében a mentalitás fogalmával, annak vizsgálatával és változásaival foglalkozik. Kiemeli, hogy a végváriak viselkedésének, világlátásának és életmódjának egyik legfontosabb jellemzője a keleti és nyugati hatások ötvöződésében rejtett, így a további kutatásokban sem tekinthetünk el e téma európai viszonyrendszerbe helyezéséről. Ki kell emelni, hogy a vitélző rend „egységtudatához” hasonlóan a magyar nép számára is egy egységes, az Európát a pogánysággal szemben védelmező „nemzet” képe kezdett el kialakulni a korszakban, aminek terjesztésében nagy szerephez jutott az egyre terjedő magyar nyelvű írásbeliség. Ehhez nagymértékben hozzájárult a végek kiterjedt levelezése is, ami révén több olyan korabeli kifejezés is megörökítésre került, amely kifejezetten az akkori végvári életmódhoz és mindennapokhoz kapcsolódott.

Habár a végek szerepe vitathatatlan az oszmánellenes harcokban, a szerző kénytelen azzal a sajnálatos jelenséggel is foglalkozni, miszerint a török előrenyomulás elleni küzdelemben a magyarok csak marginálisan jelennek meg a nyugati történetírók munkáiban. Ennek részben az az oka, hogy a korszakról kevés magyar, illetve idegen nyelvű — igényesen megírt — népszerűsítő irodalom lát napvilágot. A véghadak mentalitásának vizsgálata, habár már a 20. század elejétől születtek erre irányuló munkák, gyakran inkább a kutatók korának szellemiségét, és nem a valós viszonyokat tükrözték, eltorzítva ezzel a korszakról kialakított képet. A hazai történettudomány eme elszigeteltségét azonban nem csak az idegen nyelvű népszerűsítő és tudományos igényű publikációk elkészítésével, hanem nemzetközi kutatócsoportok kialakításával és ezek együttes munkájával lehetne megtörni. Kizárólag a korabeli viszonyok szélesebb körű ismertetésével ellensúlyozhatók azok a külföldön meggyökeresedett nézetek, amelyek napjainkig eltorzítják a hódoltság koráról kialakított képet.

Ezt a képet igyekeznek árnyalni a napjainkban egyre nagyobb népszerűségnek örvendő mentalitástörténeti kutatások, amelyek a 16–17. században keletkezett történeti és irodalmi munkák tartalmi és stilisztikai jellegzetességeit is vizsgálják. A katonaeletre vonatkozó munkákat megnézve például nyomon követhető az ellenségkép és a hadakozáshoz történő hozzáállás megváltozása is. A hódoltság korszakának hosszú éveit, a korábban ismeretlen és félelmetes török-

kök „alakja” a 17. század végére egyre inkább méltó ellenfélként tűnik föl. Ezzel szemben velük harcban álló katonák a kereszténység védelmezőiből egyre inkább a hazát védő, a katonai szolgálatot már tanult foglalkozásként üzőkként jelennek meg.

Lőkös Péter Az „egri nők” motívum kialakulása a magyar és európai irodalomban című írásában, széles forrásbázisra támaszkodva vizsgálja egy népszerű irodalmi és képzőművészeti motívum létrejöttét, valamint ennek változásait. Tinódi Lantos Sebestyén feljegyzésein túl több hazai és nyugat-európai szerző munkáját is sorra véve, összeveti azok tartalmát, képet adva így a kor irodalmáról is. Hangsúlyozza, hogy a külföldi művek *Ascanio Centorio degli Hortensi Commentarii della guerra di Transilvania* című krónikájából táplálkoztak, amely alapján több féleképpen is megőrkítették a nők szerepét Eger várának védelmében. Ezzel szemben a magyar munkák mindössze érintőlegesen foglalkoztak a témával. A 16–17. században tehát e motívum nyugaton elterjedtebb volt, mint hazánkban, amely tendencia majd csak a 18–19. század során fordult a visszájára. A romantika megjelenésével, az embereszmény változásával és a nők társadalmi szerepének lassú átalakulásával e motívum is új jelentéstartalmat kapott és ezáltal kedvelt témává lett az irodalomban és a képzőművészetekben.

G. Etényi Nóra Végvári karriernek nemzetközi híre című írásában a visszafoglaló háborúkkal párhuzamosan, a nyugati sajtóban folyó nagyméretű propaganda hadjárat természetével és annak magyar vonatkozásaival foglalkozik. A korabeli közvélemény a közzétett katonai jelentésekből és hadinaplókból értesülhetett az éppen zajló hadi eseményekről, amely feljegyzések a tájékoztatás mellett a hadvezérek személyes érdekeit is szolgálták. A külföldi nemesekkel és parancsnokokkal szemben a magyar főnemesség nem rendelkezett a nyugatihoz mérhető külföldi propagandával, ami miatt csupán néhány nagyobb család volt képes rövid időre megjelenni az európai nyilvánosság előtt. Ennek következtében nem tudták megfelelően érvényesíteni politikai és gazdasági érdekeiket, ami így egyértelműen maga után vonta a századvég és a 18. század eleji történéseket. A nyugat-európai hatalmak körében továbbra is a Habsburg propaganda az álláspont volt a döntő, amely a visszafoglaló háborúk sikereinek köszönhetően jelentős befolyással bírt a közvéleményre. Ez a helyzet a magyar nemesség számára az 1690-es évektől egyre nyomasztóbbá vált, hiszen a hadszíntér iránti figyelem csökkenésével ilyen jellegű külföldi kommunikációs lehetőségeik jelentősen beszűkültek.

Festetics Pál németújvári tiszttartó Batthyány Ádám szolgálatában (1634–1640) című írásában *Polgár Marianna* egy, a magyar végvidékre került horvát nemes 17. századi karrierjének korai szakaszát tárja elénk. A szerző amellelt, hogy bemutatja a katonai szolgálat révén való vagyonszerzés és felemelkedés lehetőségét, értékes adatokkal szolgál a védvonal mindennapjairól. Festetics tevékenységének kutatása során a nemesi uradalmak életét is alaposabban megismerhetjük, amelyek a század végére nagy szerepet kaptak a végek finanszírozásában. Jelentőségük miatt különösen fontos, hogy képet kapjunk tiszttartóik feladatköréről, az általuk irányított birtoktestek társadalmi, gazdasági és vallási helyzetéről. E kutatásokat egyre szélesebb körben kiterjeszthetjük a háttér védelmében részt vett nemesi családok levéltára is.

Ugyancsak a katonai szolgálat révén való felemelkedés lehetőségeiről olvashatunk *Horn II-dikó* Magyar végvári tisztek erdélyi karrierlehetőségei a XVI. század második felében című munkájában. Ebben az időszakban az újonnan létrejött szuverén fejedelemség formálódó hatalmi struktúrája révén jelentős szívó hatást gyakorolt a környező területek katonarétegére. Erdélyben ekkor még nem létezett olyan katonaréteg, amely a törökkel szemben harcban is tapasztalatokkal rendelkezett volna, így a királyi Magyarország és a hódoltság területéről áttelepültek vagy menekültek segítségével próbálták pótolni ezt a hiányt. Közöttük azok a közép- és kismesek voltak többségben, akik az oszmán előrenyomulás következtében veszítették el vagyonukat és birtokait, és „az újrakezdés reményében költöztek a keleti országrészbe”. (*Horn II-dikó* Magyar végvári tisztek erdélyi karrierlehetőségei a XVI. század második felében. In: *Studia Agriensia* 27. Szerk.: Veres Gábor – Berecz Máttyás, Eger 2008. 100.) E betelepülések első szakasza az 1550-es 1560-as évekre tehető, amikor a „jövénnyek” még jóval nehezebben tudtak beilleszkedni a vezető elitbe, mint azok, akik egy évtizeddel utánuk érkeztek. Az ilyen jellegű vizsgálatok nem csak a nemesi famlíak történetéhez és a családtagok pályájának (sikeres vagy sikertelen) alakulásához szolgáltatnak értékes adatokat, hanem rajtuk keresztül Erdély hatalmi struktúrájának átalakulását is nyomon követhetjük.

A kora újkori történeti kutatások egyik igen érdekes területét képezik azok a mikrotörténeti vizsgálatok, amelyek egyes települések, végvárosok, várak történetével és mindennapjaival foglalkoznak. Ezek közül is kiemelkedik *Sarusi Kiss Béla* Muránnal kapcsolatos munkája, amelynek

legújabb eredményeiről A Német katonák a 16. századi magyar végvárakban. A végvárakban állomásozó német katonák származási helye és motivációik című írásában olvashatunk. A kötet egyik kiemelkedő tanulmánya egyszerre tesz eleget egy regionális vizsgálódás és egy, a Habsburg Birodalom több területét átfogó gazdasági, társadalmi és demográfiai kép megrajzolásának. Ez utóbbi vizsgálata elengedhetetlen, abban az esetben, amikor (ahogyan a szerző is) arra keressük a választ, hogy léteztek-e kifejezetten a magyar hadszínteret emberanyaggal ellátó régiói a birodalomnak. Ehhez szorosan kapcsolódva, Murány helyőrségének vizsgálatán keresztül Sarusi arra tett kísérletet, hogy hazai és külföldi források alapján meghatározza, az itt szolgált idegen katonák származási helyét. Emellett érdekes kérdésként merül fel e seregekbe állt zsoldosok motivációja is, amely kérdés sajnos gyakran háttérbe szorul a katonai szolgálat vizsgálata kapcsán. (Ide vonatkozóan lásd pl.: *Benczédi László: A „vitézlő rend” ideológiája a Thököly-felkelésben. Történelmi Szemle (1963), VI. 1. 33–43; Nagy László: Hajdúvitézek (1591–1699). Budapest 1983; Vatai Gábor: Élet a végeken (A végvári katonaság XVII. századi életviszonyainak és jogállásának vizsgálata). In: Tiszántúli Történelem Társaság Közleményei (2009), 4. 15–47; Végh Ferenc: A „szabad rend”. A XVII. századi dunántúli katonatársadalom egy elfeledett csoportjáról. Hadtörténelmi Közlemények (2009), CXXII. 2. 443–459.)*

Vincze Dániel Az egri világt kolduló rabjainak szerepe a török – magyar diplomáciai és társadalmi érintkezésben című munkájában a végvári társadalom egy jelentős rétegének történetét vizsgálja. Habár a rabkereskedelm és rabszedés témáját több tanulmány is körüljárta, ritkán találkozni olyan írásokkal, amelyek a foglyok életét és a vagyonszerzésben betöltött funkcióikon túli szerepüket kutatja. Ez a munka több korábbival ellentétben nem csupán mint értéktárgyként, hanem a végek mindenjében jelen lévő, olykor katonai vagy politikai jelentőséggel is bíró személyeként kezeli őket. Esetünkben az egri török–magyar források is gyakran kiemelték a hírszerzésben és hírközlésben ellátott feladataikat, aminek révén aktív szereplői és alakítói lehetnek a várak és végvárosok sorsának is. A magukat megváltani igyekvő rabok e tevékenysége mellett képet kaphatunk arról a folyamatról is, amely során sarcukat igyekeztek összegyűjteni. Ebből kiderül, hogy a hódoltsági falvakat nem csak a rendszeresen feltűnő magyar és oszmán adószedő portyák, hanem az olykor csoportokba verődött, és váltságdíjukat erőszakos úton megszerezni kívánó rabok is rendszeresen zaklatták. Habár a kutatás regionális jellegű, eredményeiből azonban sokkal szélesebb körű következtetések is levonhatók e korábban teljesen kiszolgáltatottnak gondolt réteg életéről és a hódoltsági rendszer sokszínűségéről.

A kötet tematikájától eltérően *Feld István* Ágyúvédőművek a 16. század első felének erődítésményépítésében. Tévhitek, kérdések, kutatási feladatok című írásában a korszak magyar hadiépítészetével kapcsolatos problémás területekre és további vizsgálati irányokra és módokra hívja fel a figyelmet. Rámutat a hazai várépítészeti szakirodalom eredményeire és igen jelentős hiányosságaira, ami a nem megfelelő forráselemzés következménye. Az írott emlékek megfelelő hozzáértéssel és kritikával történő kezelése, mint a modern történetírás alapvető előfeltétele azonban nem csak a korábbi időszakokban, hanem sajnos napjainkban is gyakran szenvedett csorbát, súlyos félreértéseket és vitákat eredményezve a tudományban. A főbb erődítési technikák ismeretén túl, ezek első megjelenését is kutatja, kiemelve a nemesi levéltárak birtokleveleinek fontosságát, amelyek szakértő vizsgálata révén a várépítészeti módszerek datálása is pontosabbá válhat.

Ugyancsak a kutatási feladatokra és célokra helyezi a hangsúlyt *Kenyeres István* Végvári karrier: Udvarbírák, ellenőrök és ékremesterek című írásában. A karmai uradalmak tisztviselőinek archontológiai és prozopográfiai vizsgálatára vonatkozóan a kvantitatív és mikrotörténeti módszerek kombinációját jelöli meg új eredmények forrásaként. Az uradalmi eljárások nemzetiségi megoszlásának, fluktuációjának, motivációjának, fizetésének és egyéb birtokszerzési lehetőségeinek tendenciaszerű bemutatása önmagában nem visz minket közelebb a korszak megismeréséhez. E kvantitatív kutatási eredmények azonban elengedhetetlenek az elemző vizsgálatokhoz, amelyek ezeket rendszerezik és értelmezik feltérképezve egyes tisztviselők egyéni életútját, életkörülményeit, anyagi helyzetét, családi és rokoni kapcsolatait is, amin keresztül a kor nemeselőtt álló karrierlehetőségeket is megismerhetjük.

Méhes Péter Egy végvár hétköznapjai. Élet a kiskomáromi várban Túrós Miklós vicekapitány (1642–1658) leveleinek tükrében című írásában Polgár Marianna munkájához hasonlóan egy nemesi életút és végvári hivatal kerül bemutatásra. Kanizsa elestével, a vele szemben felállított végvidék egyik fontos pontjává vált Kiskomárom, amelynek előnyös fekvéséből kifolyólag, helyőrsége portyák indításából és feltartóztatásából egyaránt kivette a részét. Emellett fontos kereske-

delmi és hírszerző központ is volt, amely szerepe igen jól reprezentálja a végek szerteágazó feladatait. A korabeli végvidéki kémhálózat és információáramlás kutatása fontos szeletét képezi a hódoltságkori történeti vizsgálatoknak, ugyanis a társadalmi érintkezés és mindennapi élet szerkesztését képezték nem csak a várbeliek, hanem a különböző települések lakossága számára is.

Oross András Végvárak és a Magyarországon működő kamarák a 17–18. század fordulóján. Kamarai rendszer a 17. század végén című írásában a visszafoglaló háborúk idején megváltozott anyagi, finanszírozási viszonyokkal foglalkozik. A Habsburg fennhatóság alá került területek gazdasági irányítását a már meglévő, és újonnan felállított kamarák látták el, amelyek egy újonnan szerveződő birodalmat voltak hivatottak kiszolgálni. A magyar érdekeltségű kamarák és egyéb intézmények háttérbe kerülése csupán része volt annak a folyamatnak, amely a 17. század utolsó harmadában megindulva egy egységes Habsburg Monarchia megteremtését tűzte ki célul. A birodalom szervezés érdekében meghozott és a Magyar Királyságban bevezetett, vagy bevezetni kívánt rendelkezések, átszervezések gyakran komoly ellenállást váltottak ki az ország lakosságából, és gyakran igen csak negatív és egyoldalú megítélés alá estek a magyar történeti irodalomban. Az Oross András kutatásaihoz hasonló alapos, tárgyilagos intézménytörténeti vizsgálatok segítségével azonban teljesebb képet kaphatunk arról a korszakról, amelynek változásai és viszonyai közvetlenül előrevetítették a 18. század magyar politikai eseményeit.

A birodalmi kerületek és a tizenöt éves háború című tanulmányában *Bagi Zoltán* a 16–17. század fordulóján lezajlott nagy török háború, hazánkban egy kevésbé kutatott szegmensével foglalkozik. Szűkebb értelemben e konfliktus, tágabb értelemben a magyar hadszíntér anyagi és katonai hátterét biztosító birodalmi gyűlések rendelkezéseit vizsgálva egységében igyekszik láttatni a török ellen létrehozott védelmi vonal finanszírozási rendszerét. Az uralkodó és a német rendek törökpolitikájának változásai jól mutatják a Habsburg Birodalom belső viszonyait, aminek ismerete elengedhetetlen az oszmánellenes harcok tanulmányozásához. A magyar végvidék finanszírozásában nélkülözhetetlen töröksegély (Türkenhilfe) megszavazásának körülményeit a csupán a legújabb kutatások (*Bagi Zoltán: Az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlés és a török kérdés. Világtörténet* (2001), XXIII. 1. 81–87; *Uő: „Egy ura lesz az egész világnak napkelettől napnyugatig”: A töröksegély kérdése és az 1597–1598. évi regensburgi birodalmi gyűlés. Századok* (2007), 141. 6. 1457–1460.) vizsgálták behatóan, felhívva a figyelmet azokra a politikai, gazdasági és társadalmi jelenségekre, amelyek a birodalom mindennapjait alkották.

A kötet utolsó „In Deo vici”. Kegyeség és reprezentáció Erdődy Tamás (1558–1624) horvát bán műpártolásában című írásában *Bubryák Orsolya* a korabeli magyar politikai élet és a tizenöt éves háború egyik kiemelkedő alakjának mecénási tevékenységét mutatja be. A bán szolgálatai elismeréseként 1619-ben megkapta a Megváltó Jézus Krisztus Szent Vérérlől elnevezett lovagrend jelvényét, hiszen nem csak az államügyekben töltött be fontos szerepet, hanem az ellenreformáció előmozdításában is. Ez utóbbihoz szorosan kapcsolódott a művészetek pártolása is, amely révén több műalkotás is megőrizte Erdődy alakját. A szerző a korban oly divatos sírkőábrázolásokon és az akkoriban elterjedő hősi képábrázolásokon megjelenő motívumok és formakincs vizsgálata során több művészeti párhuzamra is felhívja a figyelmet, míg néhány elem utóéletét és a későbbi művekre gyakorolt hatását is kiemeli. Emellett rámutat arra is, hogy az írott és régészeti források mellett, a képzőművészeti alkotások is értékes információkat hordozhatnak egy adott korszakokról, habár a műfaji sajátosságaik miatt komoly kritikával kell őket kezelni.

A 16–17. század történetének és viszonyainak kutatásában, összetettsége következtében a végvártörténet igen csak előkelő helyet foglal el. Az R. Várkonyi Ágnes által útjára indított konferenciasorozat e tudományterületen folytatott vizsgálatok eredményeit hivatott összefoglalni és tematizálni, bemutatva a legújabb forráscsoportokat, módszereket vagy irányzatokat. A szerteágazó kutatási témák és a bevont tudományágak nagy száma mára egyértelműen bizonyították, hogy a végek történetének vizsgálata nem csupán hadtörténeti jellegű, hiszen a hódoltság korának e sajátosan magyar képződménye az élet minden területét érintette. A legújabb kutatásoknak pedig ezt az életmódot és mentalitást, a kor szellemiségét kell minél pontosabban megragadnia, hiszen ez jelentette azt a kulturális közeget amelyben a korabeli emberek éltek.

ÖKUMENÉ VAGY GLOBÁLIS KÖZÖSSÉG?

Beszámoló a 21. Történeész Világkongresszusról

2010. augusztus 22–28. között zajlott Amszterdamban a 21. Történeész Világkongresszus (hivatalos nevén a *21th International Conference of Historical Sciences, ICHS*). A történettudomány ezen reprezentatív igényű nemzetközi konferenciája igen nagy hagyományokkal rendelkezik, hiszen már 1898 óta — általában ötévente — megrendezik.

Miként 1995-ben Montreálban, 2000-ben Oslóban, vagy legutóbb 2005-ben Sydneyben, ezúttal is három fő témát (*Major Themes*) jelöltek ki a rendezők, melyeket egy teljes napon keresztül vitattak a résztvevők. A „Birodalmak bukása” elnevezésű szekció a római birodalomtól a Habsburg államalakulaton át a spanyol, brit és más gyarmati rendszerek felbomlásáig vette sorra a történelmi példákat. Az évezredekén átívelő előadások — érdekesítő voltak ellenére — kevés meggyőző általánosításra adtak módot, még akkor is, ha a szekció-szervezők átfogó kérdések felvetésével valóban a közös vonások keresésére ösztönöztek: Megújultak-e a birodalmak megszűnésük előtt? Mi volt az erőszak szerepe fennmaradásukban? Milyen jelentősége volt a nacionalizmusnak felbomlásukban? Mi volt a mérlegük a gyarmatosítók és a gyarmatosítottak szempontjából?

„A város, mint kultúra” címet viselő téma esetében is széles volt az előadások által felölelt időszak, de ez esetben a hangsúly már sokkal inkább az újabb korokra esett. A városi kultúrát a kutatók úgy fogták fel, mint amely kedvező talajt jelentett az innováció és a kreativitás számára, emellett lehetővé tette az etnikai konfliktusok kezelését is, s ez által növelte a városok vonzerejét. Különleges hangsúlyt nyert a civil társadalom szerepe e kultúra formálódásában, például annak a városi vezetéssel való együttműködése tekintetében. Az előadások visszatérően hangsúlyozták, hogy a városok gyakran a társadalmi változások laboratóriumává, vagy inkább kiindulópontjává váltak, nem csupán Európában, hanem azon kívül is. E szekcióban két előadás is foglalkozott a Habsburg Birodalom városaival.

Végül a „Vallás és hatalom” történelmi összefüggéseit tárgyaló harmadik fő szekcióban — némileg meglepő módon, s valószínűleg a szervezők szándékaitól is eltérően — szinte kizárólag a keresztény vallások ilyen vonatkozásairól születtek előadások, melyek általában térben és időben is erősen specifikus témákon (pl. „Katolikus politikai mobilizáció Buenos Airesben, 1918–1946”) keresztül igyekeztek választ adni átfogó kérdésekre. Ezek közé tartozott, hogy mit jelentett a „szekuláris” és a „vallásos” a különböző modern társadalmakban; lehet-e a „szekularitás” fogalmát használni a premodern időkben; vagy miként kapcsolódott össze a vallás és az erőszak a történelemben.

A három fő téma mellett 20 félnapos szekciót rendeztek (*Specialized Themes*) – melyek természetesen részben egymással párhuzamosan zajlottak. Ezek között bőven helyet kaptak társadalomtörténeti témák (a hitel társadalomtörténete; táplálkozás és ruházkodás; a modern kori szociálpolitika globális aspektusai; hódítás és demográfia), de több szekció adott módot interdiszciplináris megközelítésre is (az utazás változó kultúrája; a fogyasztói társadalom és a gazdasági változások). Szintén szerepeltek visszatérő témák (az emberi jogok a történelemben; szexuális erőszak a történelemben; nemzeti identitás és emlékezet; a könyv szerepe a kultúrák közötti kapcsolatokban), ugyanakkor nem maradtak el az újabb kérdésfeltevések sem (szabad és nem szabad munka a modern időkben; az érzelmek mint történelmi tényezők). Mint ezek a témamegjelölések is sejtetik, csak néhány szekció korlátozta témáját szűkebb földrajzi területre (a gyarmatbirodalmak Afrikában és a kulturális hibriditás; vallás és társadalom a premodern Dél- és Délkelet-Ázsiában).

A konferencia szekcióinak harmadik típusaként kevésbé formalizált kerekasztal-beszélgetésekre is sor került, melyek — már csak a neves résztvevők okán is — bőven vonzották a közönséget (pl. A történelem jelentősége a politikában és a kultúrában c. kerekasztal Jürgen Kocka, Hayden White és mások részvételével).

Végül további több tucat szekciót — a szekciók teljes száma száz felett volt — szerveztek a *CISH (Comité International des Sciences Historiques)* úgynevezett belső bizottságai és a szervezethez csatlakozott nemzetközi történésztársaságok, melyek elvileg azok saját programjaiként futottak, de gyakorlatilag integrálódtak a kongresszus munkájába. Ilyenek például a *Comité International D'Histoire de la Seconde Guerre Mondiale*, az *International Economic History Association*, vagy az *International Social History Association*, mely először szerepelt több szekcióval. Az utóbbi három kongresszustól eltérően nem rendeztek viszont poszter-szekciót, melyben korábban elsősorban fiatal történészek mutatták be a gyakran a tematikába nem illeszkedő kutatásaikat. A kongresszushoz a szokásos formális és ünnepi jellegű aktusokon kívül számos más rendezvény is csatlakozott, mint például filmvetítések, szakmai kirándulások és beszélgetések, könyvbemutatók, kiállítások és projekt-ismertetések.

A program összeállítása — pontosabban a szekciók kijelölése — már évekkel korábban megkezdődött. A kongresszus fő szervezője, az 1926 óta fennálló *CISH* saját nemzeti bizottságainak és az említett csatlakozott nemzetközi történésztársaságoknak javaslatait begyűjtve döntött arról, hogy mi kerül a programba, s jelölte ki az egyes szekciók vezetőit/szervezőit.

Az egy-egy tudományt vagy tudományterületet átfogó nagy, több száz vagy ezer résztvevőt megmozgató nemzetközi kongresszusokat gyakran érik kritikák, melyek között kiemelt helyen szerepel az, hogy az ilyen rendezvények nehezen áttekinthetőek, gyakran túlzottan formálisak, s így egyenesen elidegenítően hatnak a résztvevőkre. Következésképpen — így a kritikusok — az egyes szakterületek kisebb szakmai összejövetelein hatékonyabb munka végezhető, mélyebben megismerhetőek a kollégák új eredményei. E bírálatok nem teljesen alaptalanok, ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a tárgyalt *ICHS* éppen mérete és a kapcsolódó rendezvények nagy száma miatt alkalmat nyújthatott a kuta-

tóknak a nemzetközi történetírás átfogó tendenciáinak megismerésére, szakmai kapcsolatok ápolására és bővítésére. Ráadásul — mint erre már utaltunk — a különböző nemzetközi történész társaságok — pl. az *International Commission for Historical Demography* — maguk is szerveztek a kongresszus programjába illeszkedő szekciókat, s gyakran Amszterdamban tartották közgyűléseiket, vagyis a látogatók akár kombinálhatták is a történészek reprezentatív konferenciáján való részvétel és a szűkebb szakmai közegükkel való találkozás előnyeit.

A konferencia megerősítette, hogy ha manapság egyetlen átfogó, a nemzetközi történetírásra jellemző tendenciát akarunk megnevezni, akkor az a globális történelem — vagy az ezzel részben átfedésben lévő világtörténelem (*world history*) illetve transznacionális történelem — előtérbe kerülése lehet. Bár ez a folyamat már jó ideje tart — s pl. már az öt évvel ezelőtti sydney-i konferencián is érzékelhető volt — Amszterdamban minden korábbinál erőteljesebben jelen voltak ezen irányzat képviselői. Jelzi ezt, hogy Amszterdamban 17 szekció hordozta nevében a globális történeti megközelítés igényét, míg Oslóban csak 4, Sydneyben pedig — a fő és specializált témák, valamint a tudományos kerekasztalok között — 5 szekcióról mondhattuk el ezt.

A globális jelleg megmutatkozott a résztvevők összetételében is. Pontos adatokkal ugyan erre vonatkozóan nem rendelkezünk, mivel — ez akár szimpotomikus is lehet — a hasonló rendezvények között elsőként, a konferencia hivatalos kiadványaiban semmiféle utalás nem található a résztvevők nemzeti hovatartozására, de még csak munkahelyére sem. Így ezzel kapcsolatban saját benyomásainkra vagyunk utalva, melyek alátámasztják a sokszínűségről tett megállapítást. Ugyanezt jelzik azonban olyan közvetett információk is, mint a konferencia szervezőinek azon kijelentése, mely szerint az általuk létrehozott pénzügyi alap révén hetven Európán kívüli kollégának tudtak támogatást nyújtani a részvételhez, s így a konferencia nemzetközi jellegét fokozni voltak képesek. Ez a szakmai összefogás is demonstrálta azt, hogy a globalizáció nem csupán vak erők folyománya, hanem hús-vér kortársak döntései nyomán szintén halad előre.

A német Karl Dietrich Erdmann 1987-ben vaskos kötetet publikált a történész világtörténeti kongresszusok és a *CISH* történetéről, melynek a *Die Ökumene der Historiker* címet adta. (*Karl Dietrich Erdmann: Die Ökumene der Historiker. Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historiques*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1987.). A kötet néhány éve — rövidítve és az ezredfordulóig terjedően kiegészítve — angolul is megjelent. (*Karl Dietrich Erdmann* [ed. by Jürgen Kocka and Wolfgang J. Mommsen]: *Toward a global community of historians: The International Historical Congresses and the International Committee of Historical Sciences, 1898–2000*. New York and Oxford: Berghahn, 2005.) Közben új címet kapott (*Toward a global community of historians*), s ez a jelzett fejlemények tükrében egyáltalán nem tekinthető véletlennek. A cím változása azt sugallja ugyanis, hogy immár nem egyszerűen a szakmai *Ökumené*-ről van szó, melyben a nemzeti és világnézeti alapon megosztott, de egyaránt főként a fejlett ipari országokban élő szakemberek a párbeszéd fórumára lelnek — mintegy a különböző keresztény

egyházak közötti párbeszéd mintájára —, hanem a történészek globális közösségének kialakulási folyamatára utalnak a szerzők-szerkesztők. Ez a földrajzi horizont kitágulását sejteti kettős értelemben is: egyrészt halványul az európai-észak-amerikai dominancia a résztvevők körében, másrészt a vizsgált témák között is nagyobb hangsúlyt kapnak az ázsiai-afrikai-latin-amerikai régiók problémái.

A későbbiekben kíséreljük megválaszolni azt a kérdést, hogy valóban kialakulóban van-e a történészek globális közössége, illetve, hogy meddig jutott előre ez a folyamat. Ehelyett először röviden azzal foglalkozunk, hogy a konferencia tanulságai alapján létezik-e *global history*, s amennyiben igen, milyen jellemzőkkel írható le az. A válasz egyfelől egyszerű: kétségkívül létezik a globális történelem, hiszen nem csupán ezen a konferencián hangzottak el a globális megközelítést hangsúlyozó előadások, hanem az utóbbi években mind több kiadvány vállalja tudatosan az elemzés globális igényét a nemzetközi könyvpiacra. Sőt, az irányzat intézményesülését folyóiratok és tudós társaságok is mutatják: pl. a már régóta létező *World History* c. folyóirat mellett 2006-tól *Journal of Global History* címmel is megjelenik periodika a *Cambridge University Press* gondozásában, míg a tudományos szervezetek közül a 2009-ben létrejött *Network of Global and World History Organizations* és a 2002 óta fennálló *European Network in Universal and Global History* érdemel mindenképpen említést. Ha figyelembe vesszük, hogy hasonló folyamatok más társadalomtudományokban is lezajlottak, egyértelműen azt mondhatjuk, hogy a globális megközelítés népszerűsége nő, a *global history* már jelenleg is befolyásos szakmai irányzat.

Ugyanakkor azonban a konferencia önmagában is jelezte, hogy a globális történetírás igénye problémák sorát veti fel. Számos szekció esetében nyilvánvaló volt, hogy csupán átcímkezés történt, vagyis a korábban is megszokott széles nemzetközi perspektívát alkalmazták a szervezők, anélkül azonban, hogy az előadások jelentősebb erőfeszítést tettek volna valamilyen sajátos és új, globális megközelítés kialakítására. Ide kívánczik az a megállapítás, hogy mindez nem ritkán az említett folyóiratokban közölt tanulmányokat is jellemzi. Az előadások gyakran továbbra is valamilyen kisebb földrajzi egység — ország, régió vagy város — történeti problémáival foglalkoztak, melyek ugyan a glóbusz egymástól távoli pontjain helyezkednek el, s ennyiben valóban indokolt a globális jelző alkalmazása, de nem ritkán csak a szekcióvezető kommentárja kötötte össze a referátumokat, vagy jobbak esetben valamilyen globális történeti probléma esettanulmányaiként interpretálták őket.

Talán ennél is súlyosabb problémák jelentkezhetnek akkor, amikor az előadások vagy tanulmányok valóban globális perspektívában kísérelnek meg bemutatni egy-egy történelmi jelenséget, folyamatot vagy intézményt. A veszély nyilvánvaló: a vizsgálat rendkívül nagy mértékű földrajzi kiterjesztése ahhoz vezet, hogy a kutatónak jórészt le kell mondania a történetírás hagyományos eszközeiről, mint például a forrás-közeliség elve, vagy a történeti kontextus figyelembe vétele. Sőt, a globális történetírás számára gyakran az olyan, hagyományosnak nem nevezhető módszer, mint az összehasonlítás sem célravezető, hiszen egyik kiindulópontja szerint a nemzetek/országok, de még a legkisebb faluközösségek sem vizsgálhatóak elszigetelten, mivel a globális erők hatnak

rájuk, sőt, egymásra is hatást gyakorolnak, vagyis nem választhatóak el megfelelően az összehasonlítás egységei.

A konferencián is bebizonyosodni látszott, hogy a globális történetírás mindeddig nem volt képes valamilyen sajátos és új eljárás kimunkálására az így keletkező kutatási problémák megoldása céljából. Nehéz elképzelni azonban azt, hogy a globális igényű munkák e nélkül, vagyis a megszokott módszerekkel hitelesen meg tudnák oldani feladatukat, már csak azért sem, mert utóbbiakról — mint erre utaltunk — részben eleve le kell mondaniuk.

Így összességében azt mondhatjuk, hogy a globális történetírás előretörése látványos tematikai bővülést hozott a nemzetközi történetírásban, mindenekelőtt az Európán és Amerikán kívüli világ főáramba való beemelésével, ami nem csak a kutatás földrajzi horizontját tágította ki, hanem ezzel új kérdések is megjelentek a kutatásban. A globális igényű történeti vizsgálatok azonban a hagyományos — sokkal kisebb egységek vizsgálatakor is problémák sorát felvető — módszerekkel operálnak, mégpedig általában meglehetősen eklektikus módon, s mindeddig nem alakítottak ki sajátos módszertani eszköztárat. Így az eredményeik általában kevésbé meggyőzőek — talán egyetlen kivételnek a transznacionális hatások és mozgalmak vizsgálata tekinthető. Mindeddig inkább a globális történelem mozgalomjellege dominál, s csak jobb híján alkalmazhatjuk rá az irányzat kifejezést.

Bármiként is ítéljük meg azonban a nemzetközi történetírás fejlődési irányait, a bemutatott folyamatoknak vannak olyan következményei, melyek erőteljesen hatnak a hazai illetve a magyarországi vonatkozású történeti kutatások lehetőségeire. Egyértelmű ugyanis, hogy Magyarország — s tágabban a kelet-közép-európai régió — történeti problémái iránti nemzetközi érdeklődés már jó ideje csökken, s a globális történetírás előretörése tovább erősítheti ezt a folyamatot. Tudatos erőfeszítésekkel és kemény munkával a hazai történész társadalom legalább részben ellensúlyozni tudná a számunkra előnytelen változásokat. Ez egyébként — bár ennek bővebb tárgyalása meghaladja az írás kereteit — nem csupán a szűkebb értelemben vett történetírásnak az érdeke lenne, hanem tudománypolitikai, sőt politikai jelentőséggel is bírna. Jele sincs azonban annak, hogy történetírásunk kulcsszereplői — intézmények és személyek — válaszolnának erre a kihívásra. Sokkal inkább a bezárkózás jelei láthatóak, amire elsősorban azért van lehetőség, mert a nemzetközi tudományos életben való részvétel csak marginálisan befolyásolja a hazai karrierpályákat.

A hazai történetírás csekély nemzetközi súlyát jól illusztrálja a Történész Világkongresszuson való magyar részvétel alacsony foka. Nem csupán a referátumok alacsony számára gondolhatunk, hanem arra is, hogy szekciót magyar részről senki nem szervezett, s a fő programban (*Major Themes, Specialized Themes*) csak egy előadás hangzott el hazai történész részéről. A magyar előadókat sorra véve: Faragó Tamás (Budapesti Corvinus Egyetem) a magyar történeti demográfiai kutatások múltját ismertette, Font Márta (Pécsi Egyetem) a középkorkutatás és a 19. századi politikai gondolkodás viszonyát tárgyalta. Földvári Péter (Debreceni Egyetem) holland kollégáival közös előadása a humán tőke eloszlásának egyenlőtlenségeit elemezte a 19. század végétől Európában, továbbá Kende Tamás (Szentendrei Múzeum) a kelet-közép-európai kommunista pártok (anti)marxista szellemtörténetéről beszélt, míg Pók Attila (MTA Történet-

tudományi Intézete) a trianoni trauma utóéletét követte nyomon Magyarországon. Szögi László (ELTE, Egyetemi Könyvtár) előadása a magyarok 12–19. századi európai egyetemjárását, Tomka Béla (Szegedi Tudományegyetem) pedig a 20. századi európai, s különösen kelet-közép-európai szociálpolitika kutatásában alkalmazható tipológiákat vizsgálta. További magyar vonatkozású eseménye volt a kongresszusnak, hogy Tomka Béla bekerült az *International Social History Association* elnökségébe.

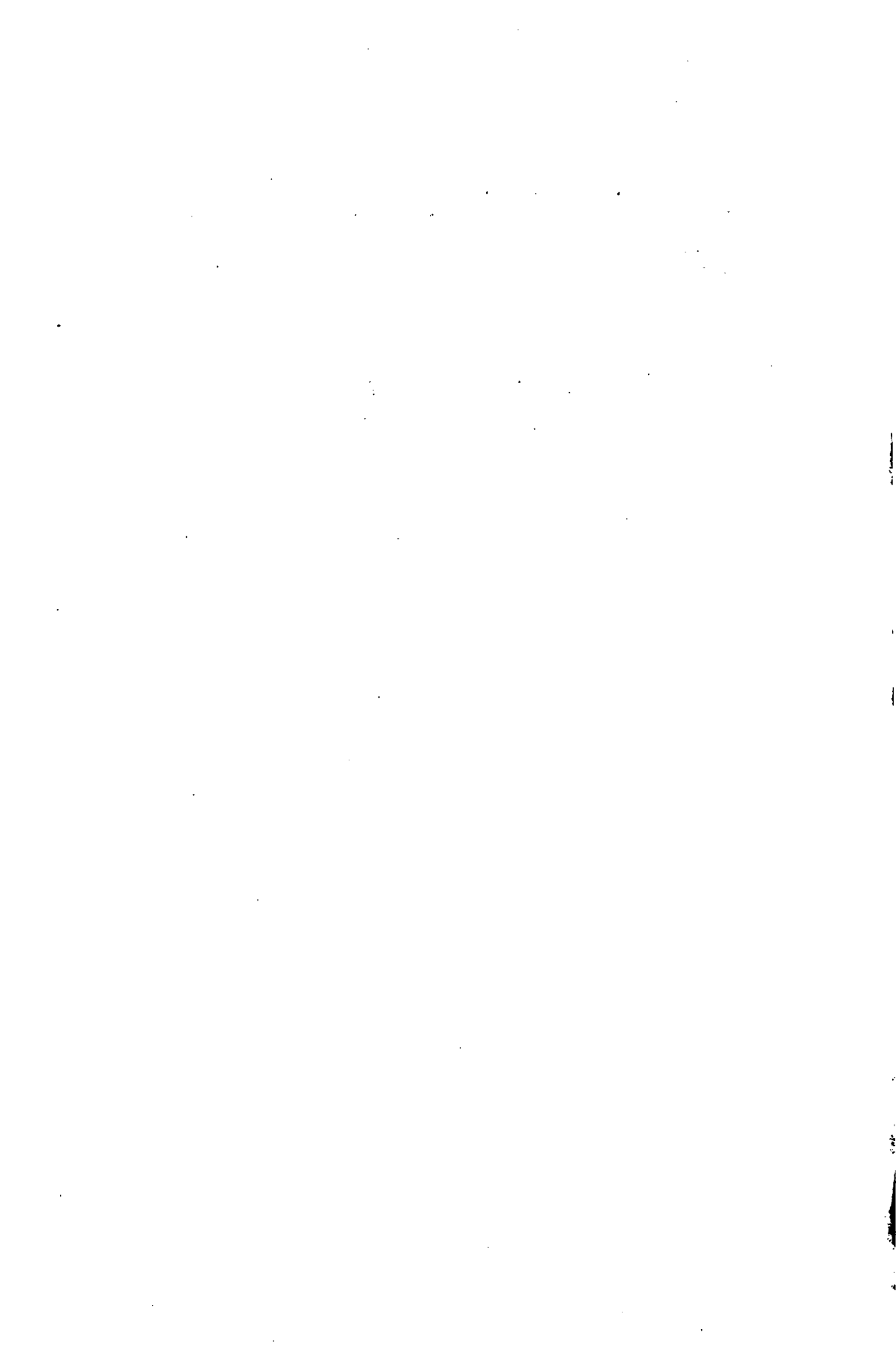
Végezetül röviden visszatérünk arra a problémára, hogy a globális történelem térhódítása — a konferencia tanulságai alapján — egyben előrelendítette-e a történészek globális közösségének létrejöttét. A történész világkongresszusok történetét tárgyaló, már említett munka címe „a történészek globális közössége felé” való haladásról beszél, s az óvatosság valóban indokoltnak tűnik ezen a téren is. Az amszterdami konferencia ugyanis továbbra sem hozott jelentős változást abban, hogy minél magasabbra tekintünk a kongresszus képzeletbeli hierarchiájában, annál kisebb a (Nyugat-) Európán és Amerikán kívüli világ képviselői: az előadók nagy többsége továbbra is Európából és Amerikából származott; a szekcióvezetők között még nagyobb volt e régiók képviselőinek aránya; a legszélesebb közönséget vonzó szekciókat pedig szinte kivétel nélkül az innen érkezett szakemberek fémjelezték. Ebben a tekintetben a történészek globális közössége tehát messze nem valósult meg. Sőt, mivel a hidegháború évtizedeiben a kommunista országok és a nyugati demokráciák történészei közötti párbeszéd kiemelt fontosságú cél volt, akkoriban a Nyugat-Európán és Amerikán kívüli világ paradox módon legalább ennyiben nagyobb szerephez jutott a vitákban, mint manapság. A változtatás igénye mindazonáltal erős ezen a téren is, amit jelez, hogy a *CISH* döntése alapján 2015-ben a kínai Jinanban rendezik a következő Világkongresszust.

Tomka Béla

CONTENTS

STUDIES – *István Tringli*: Marketplace and Market Law in Medieval Hungary – *Attila Bárány*: King Sigismund, the Council of Constance, and the Hundred Years War – ARTICLES – *Boglárka Weisz*: Fairs and Market in the Middle Ages – *Péter E. Kovács*: A Florentine Embassy to Hungary – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039-8098

Következő számunk tartalmából

Balogh Margit: Hadifoglyok, internáltak, kitelepítettek és az emberi jogok védelme
Csapody Tamás: Tálás András népbíróági pere. (Tálás András-e Radnóti Miklós gyilkosa?)
Erőss Zsolt: A martonizmus felszámolása. A Nemzeti Egység Pártjának átszervezése 1936-ban
Széchenyi Ágnes: Horváth Zoltán 1900–1967
Erős Vilmos: Mályusz Elemér és a népiségtörténeti iskola (Szabó István)
Pritz Pál: Krausz Tamás: Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció
Vonyó József: Gömbös kormánypártjának ideológiája és programja
Pihurik Judit: Dr. Nagy István szekszárdi orvos megfigyelése három évtizeden át

E számunk munkatársai

Bagi Zoltán főlevéltáros (Csongrád Megyei Levéltár, Szeged) – *Bárány Attila* PhD, egyetemi adjunktus (Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara) – *Domaniczky Endre* PhD-hallgató (Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara) – *E. Kovács Péter* kandidátus, a Római Magyar Akadémia tudományos igazgatója (Róma, Olaszország) – *G. Tóth Péter* tudományos segédmunkatárs (Gál Ferenc Hit-tudományi Főiskola, Bálint Sándor Valláskutató Intézet, Szeged) – *Tomka Béla* PhD, egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara) – *Tringli István* PhD, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet) – *Vatai Gábor* PhD-hallgató (Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara) – *Veszprémy László* a történelemtudomány doktora, könyvtárigazgató (Had-történeti Intézet és Múzeum, Hadtudományi Könyvtár, Budapest) – *Weisz Boglárka* PhD, tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásait — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg (www.szazadok.hu).

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: 06-80/444-444. – **Példányonként megvásárolható:** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Könyv- és Jegyzetbolt 1088 Budapest, Múzeum krt 6-8. Tel.: 411-6500/ 5281; Verano Könyvesbolt, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Telefon: 06-20-257-94-98 – **Külföldön terjeszti** a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,-Ft) 3900,-Ft

Példányonkénti ára: 1000,-Ft

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg

Nemzeti Kulturális Alap